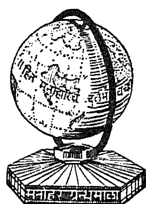
समग्र केळकर वाङ्मय

६ वार्ताहर खंड

मनोहर ग्रंथमाला, प्रकाशन ७ वें

समग्र केळकर-वाङ्मय

६ वार्ताहर-खंड



१९३८

प्रकाशक :
मनोहर महादेव केळकर,
घर नं. १९६/३३ सदाशिव पेठ, पुणें.

मुद्रक :
श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण पेठ, पुणें २.

प्रकाशकाचें निवेदन



संकल्पाप्रमाणें 'समग्र केळकर-वाङ्मया'चे हे बारा खंड छापून आज वाचकांच्या हातीं देतां येत आहेत याविषयीं फार आनंद होतो. हें छपाईचें काम अपेक्षेपेक्षां पुष्कळच लवकर पूर्ण करतां आलें याचें श्रेय पुणें शहरांतील अनेक छापखान्यांनीं केलेल्या सहकारितेलाच दिलें पाहिजे.

हें समग्र केळकर-वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची मूळ कल्पना स्वतः केळकरांची नाहीं. त्याप्रमाणें ती प्रस्तुत प्रकाशकाचीहि नाहीं. केळकर-वाङ्मयाचा अभ्यास आज सुमारें वीस वर्षे सतत करणाऱ्या एका गुणग्राही वाचकाच्या सहृदय अंतःकरणांत त्या कल्पनेचा उगम झाला. आणि त्याच्याच सक्रिय प्रोत्साहनामुळें त्या कल्पनेला हें दृश्य स्वरूप प्राप्त झालें हें सांगणें आम्ही आमचें कर्तव्य समजतों.

वास्तविक केळकरांचें 'समग्र' वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची वेळ अजून आलेलीच नाहीं! कारण त्यांची लेखणी अजून थांबलेली नाहीं. आणि त्यांची प्रकृति चांगली राहिली तर यापुढें त्यांनीं निर्माण केलेलें आणखीहि वाङ्मय वाचकांना वाचावयास मिळेल अशी आशा करण्यास जागा आहे. तथापि बारा हजार पृष्ठें भरतील इतकें वाङ्मय आजच सिद्ध असल्यामुळें, हा पहिला मोठा हप्ता छापून मोकळें व्हावें ही गोष्ट सर्वच दृष्टींनीं इष्ट होती. पण यांत आणखी एक सोय विशेष होती ती अशी कीं, केळकरांच्या छापील ग्रंथांशिवाय त्यांनीं वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें यांत लिहिलेले लेख, इतर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांना लिहिलेल्या प्रस्तावना, प्रसंगविशेषीं त्यांनीं दिलेल्या व्याख्यानांचे लेखी सारांश, इत्यादि जें अवांतर वाङ्मयहि बरेंच आहे, तें आठवून, मिळवून, जुळवून, युक्तायुक्त पाहून तपासून देणें हें काम इतरांच्या हातून कसें होणार? तें त्यांचें त्यांनींच करणें शक्य. म्हणून त्यांना श्रम देऊनहि पण तें त्यांच्या हातून होण्यासारखें आहे तोंपर्यंत करवून घेण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें.

या ग्रंथांतल्या 'वाङ्मय' शब्दाचा अर्थ नेहमीं आपण समजतों त्याहून किंचित् अधिक व्यापक केला पाहिजे. कारण केळकरांच्या लेखांप्रमाणें त्यांनीं दिलेल्या तोंडी व्याख्यानां-भाषणांचाहि समावेश त्यांत केला आहे. पण त्यांपैकीं बरींच तोंडी बोलून झाल्यावर, स्वतः त्यांचीं त्यांनीं लिहून दिलेलीं आहेत. इतर वार्ताहरांनीं लिहून घेतलेलीं अशीं थोडीं आहेत.

दुसरीहि एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे ती ही कीं, या बारांपैकीं कांहीं थोड्या खंडांत केळकरांनीं स्वतः लिहिलें नाहीं किंवा ते बोलले नाहींत असेंहि कांहीं 'वाङ्मय' पुरवणी कागदपत्रांच्या रूपानें समाविष्ट केलें आहे. उदाहरणार्थ, टिळकांचीं मृत्युपत्रें, केसरीवरील खटल्यांतील न्यायमूर्तींचे निर्णय, एखाद्या सभेच्या हकीकतींतील प्रास्ताविक किंवा समारोपाचा असा कांहीं त्रोटक मजकूर इत्यादि. पण त्या ठिकाणीं केवळ तो प्रसंग किंवा तो विषय यांची नीट समजूत पटण्याला तो मजकूर साधनभूत असल्यामुळेंच घालावा लागला आहे. उलट कांहीं वाङ्मय केळकरांनीं लिहिलेलें असेंहि खंड-पृष्ठांच्या मर्यादेमुळें वगळावें लागलें.

हें प्रचंड वाङ्मय जवळ जवळ सारख्या पृष्ठसंख्येच्या बारा खंडांत बसवून देणें हें काम सहजच जरासें अडचणीचें झालें. तथापि शक्य तोंवर विषयानुसंधान साधण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे.

— प्रकाशक

वार्ताहर-खंड

अनुक्रमणिका

वार्ताहर-खंड

—६—



श्री. न. चिं. केळकर

विलायतच्या शिष्टमंडळाचे चिटणीस (१९१९)

विलायतचीं बातमीपत्रें

प्रवासवर्णन

ता. ३० एप्रिल १९१९—आशीर्वाद विशेष. मी तारीख मजकुरपर्यंत सुखरूप आहें. मुंबई बंदर सोडतांना मलाहि तुम्हां सर्वांप्रमाणेंच वाईट वाटलें. पण केव्हां तरी निर्धारानें, निरोप घेण्यास आलेल्या मंडळीकडे पाठ फिरविणें जरूर होतें. म्हणून बोटींत चढतांच आपल्या खोलींत जाऊन बसलों, व बोट चालू होईपर्यंत डेकवर मुळींच आलों नाहीं. बोट सुमारें १२॥ नंतर सुरू झाली. तेव्हां डेकवर जाऊन पाहतों तों, कांहीं मंडळी धक्क्यावर गजाच्या दाराआड उभी राहून बोटीकडे पाहत होती, व कांहीं हातरुमाल फडकावीत होती; परंतु त्यांचीं तोंडें मात्र दिसत नव्हतीं. तरी पण डेकवर पगडीवाला असा मी एकटाच असल्यानें माझ्या हातरुमालाची खूण आपणांपैकीं कोणी तरी ओळखतील असें समजून मीहि उलट हातरुमाल उडवीत होतों. रुमालांची रुमालांना ही सलामी कांहीं वेळ झाल्यावर मी परत खोलींत येऊन बसलों.

बोटींत सामानसुमान इतकें पडलें होतें कीं, आंत फिरण्यास यत्किंचितहि वाट नव्हती. खोली बरीच लहान—दुसऱ्या क्लासची असून पहिल्या क्लासचें भाडें उकळण्याकरितां पहिल्या क्लासची म्हटलें गेलें कीं काय असाहि संशय आला. त्यांत चार माणसांचें सामान राहणार! तरी पण सुदैवानें अगर दुर्दैवानें पटेल यांचें सामान सगळेंच चुकल्यामुळें, व ना. शास्त्री यांचीहि एक पेटी चुकून राहिल्यानें ईश्वराची खैर झाली! नाहीं तर सामानावर मनुष्य असें होण्याऐवजीं मनुष्यावर सामान असें होण्याचीच पाळी आली असती. खोलींत माणसें चार. मी, पटेल, शास्त्री व कुंझरू. आम्हां दोघांस खालच्या जागा व त्या दोघांस वरच्या जागा होत्या. एका अर्थानें जहाजांत तरी हे दोन नेमस्त दोन जहालांच्या डोक्यावर चढले असें झालें खरें. मग इंग्लंडांत उलट सुलट कसें काय होतें तें पाहावें! थॉमस कुक कंपनीला आमचीं राजकीय मतें काय माहीत? त्यांनीं आम्ही चौघेहि हिंदी गृहस्थ म्हणून आम्हांला एकाच

दालनांत कोंडलें, व दोन्ही निरनिराळीं मतें विलायतेस सांगावयास जाणारीं माणसें अशा रीतीनें एकाच स्थळीं आलीं. आम्हीं सर्व एकाच केबिनमध्यें आहों हें तर खरेंच; पण एका इंग्रजी म्हणीप्रमाणेंहि आम्हीं सर्व एकाच बोटींत आहों " वुइ आर इन धि सेम बोट " ही गोष्ट लक्षांत ठेवूनच आम्हां सर्वांचें परस्परांशीं वर्तन विलायतेंत होईल अशी मला आशा आहे. असो. पटेल यांचें सामान जवळ नाहीं व शास्त्री-कुंझरू यांना घाईनें यावें लागल्यामुळें त्यांज-बरोबर फारसें सामान नाहीं. यामुळें मजबरोबर मीं भाराभर आणलेलें सामान इतरांना थोडेंबहुत उपयोगीं पडत असे. मीं बरोबर सामान विनाकारण फार घेतलें असें मला निघतांनाच वाटत होतें. आणि अनुभवावरून पाहतां यापेक्षां निमें सामान आणलें असतें तरी बरें झालें असतें असें या घटकेच्या अनुभवा-वरून वाटतें. नेमकें सामान नेमक्या ठिकाणीं ठेवलें व तें हवें तेव्हां नेमकें मिळालें तर त्याची मौज. पण मी स्वभावतः थोडासा धांदरट असल्यामुळें माझ्या सामानाचा व्हावा तसा उपयोग होत नाहीं.

स्वतःजवळच्या व बोटीवरच्या मिळून, खाण्याचे पदार्थांना कांहीं कमी नाहीं. ६ वाजतां चहा, ९ वाजतां छोटी हजेरी, १ वाजतां फराळ, ७॥ वाजतां जेवण अशा रीतीनें दिवसांतून चार वेळ खाण्यास मिळतें. केवळ वनस्पति-आहाराचे पदार्थच इतके मिळतात कीं, इतर पदार्थांकडे ढुंकून पाहणारा व बोटीच्या प्रवासाची सबब सांगणारा माणूस एक तर लोकोत्तर खादाड किंवा बेताल जिभेचा असला पाहिजे. ज्यांनीं मांसाहाराचें अध्ययन हिंदुस्थानांतच केलें असेल त्यांना प्रवासाची सबब सांगण्याचें काय कारण ? कांहीं असो; खाण्यापिण्याचे बाबतींत माझ्यासंबंधानें मुळींच काळजी करूं नका. बरोबरचे पदार्थ काढून खाल्ले तर अजीर्ण होईल म्हणूनच ते फारसे काढले नाहींत. त्यांना बहुतेक विलायत पाहावी लागणार असें दिसतें !

हवा सुंदर आहे. पण खोल्या इंजिनाचे शेजारीं असल्याकारणानें व एका अंगानें बोळ असल्यामुळें तापतात. खोलींतला विजेचा पंखा व हवेकरितां राखलेला भोंकसा यांनींहि दिवसा काम भागत नाहीं. रात्रीं मात्र गारवा असतो. हवेकरितां बहुधा दिवसभर डेकवर राहावें लागतें. पण समुद्राकडे तरी नुसतें किती वेळ पाहत निरुद्योगी बसणार ? म्हणून डेकचे आंतले अंगास स्मोकिंग रूम व दुसरे बाजूस लहानशी लायब्ररी आहे, तिजमध्यें बसून लिहिण्यावाचण्याची करमणूक करून वेळ घालवावा असा बेत केला आहे.

ता. १ मे—आज दोन प्रहरीं बारा वाजेपर्यंत दोन दिवसांत आम्हीं एकंदर ५५० मैल प्रवास केला. या दोन दिवसांत समुद्रांत शिडांच्या दोन होड्यांशिवाय दुसरें कांहीं एक दिसलें नाहीं. वर आकाश खालीं पाणी. समुद्र अनंत अपार खरा, पण भोंवतीं ठराविक परिघाचें वर्तुळ म्हणजे २०।२५ चौरस मैलांचें आवार पडत असल्यानें एखाद्या प्रचंड सरोवरांत आहों इतकेंच वाटतें. समुद्र अत्यंत शांत असल्यानें सरोवराची कल्पना दृढच होते. समुद्र हा प्रवाशांना लहरी बापासारखा वागवतो. तो शांत असला म्हणजे मुलांना मांडीवर वाटेल त्या रीतीनें खेळूं देतो, पण तोच रागावला म्हणजे लाटांचे तडाखे देऊन त्यांचे हाल हाल करतो. लिहावयाच्या खोलींत बसलों असतां आपण चल नसून स्थिर आहों कीं काय असा एखादे वेळीं भास होतो. करमणुकीकरितां म्हणून समुद्राकडे पाहत बसल्यास या शांततेचा कंटाळाहि येतो. खरोखर शांतताप्रिय मनुष्याच्याहि मनाचा पांग फेडण्यासारखा हा प्रवास आहे. एकच देखावा, एकच सहचरमंडळ, एकच नियमित व्यवसाय! पण मला या प्रवासांत सर्वांत अधिक आवडणारी गोष्ट ही कीं, वाचावयास वर्तमानपत्रें नाहींत! वाटते बरी पीडा टळली! यामुळें चित्ताला व्यग्रता मुळींच नाहीं. मन समुद्राला व समुद्र मनाला काय गोष्टी सांगेल तेवढ्याच!

आमच्या बोटीचें नांव मॅनोरा. नांवाप्रमाणें हा एक ५।६ मजली मनोरा आहे. जहाजाच्या कडेवर उभे राहिलें म्हणजे तर त्या प्रचंड लांकडी लोखंडी द्रोणाचें कौतुक वाटतें. त्याच्या बाजूला पाहत गेलें म्हणजे ओळीनें खालील देखावे दिसतात. प्रथम फेसाळलेला प्रचंड डोह. या डोहावर लाटा उठून फुटतात तेव्हां, निळ्या मखमलीच्या रुजाम्याचा कोणी राक्षस चोळामोळा करून टाकीत आहे व त्यांतून सागरसुंदरीच्या गळ्यांतील अनेक लहानमोठ्या मोत्यांचे हार तुटून मोतीं घळघळून खालीं येत आहेत कीं काय असा अद्भुतरम्य देखावा दृष्टीस पडतो. आगबोटीच्या धारेनें तुटणाऱ्या लाटांचे तुषार क्वचित् अंगावरहि येतात; व त्यांवर तिरपे सूर्यकिरण पडले म्हणजे धावत्या इंद्रधनुष्यांची शर्यत पाहावयास सांपडते. या उच्छृंखळ फेसाळलेल्या डोहापलीकडे पाहिलें म्हणजे प्रथम निळ्या स्फटिकानें बनविलेलें एक विस्तीर्ण अंगण, त्याच्या पलीकडे मंदमंद उठणाऱ्या प्रसन्न व चंचल तरंगांची परंपरा, त्याच्या पलीकडे जवळ जवळ निश्चल अशी काळीनिळी क्षितिजा-

पर्यंत पसरलेली बैठक, त्यापलीकडे आकाश व पाणी यांचा क्षितिजावर झालेला संयोग किंवा मधुर मीलन, व त्याच्या पलीकडे भ्रमात्मक मिथ्या पर्वतांची एक आंखीव रांग. यापलीकडेहि जाऊन पाहावेंसें डोळ्यांना वाटतें, पण दिसत नाहीं म्हणून निराशेनें परतावें लागतें. समुद्राच्या पोटांत पृथ्वीसारख्याच डोंगर, दऱ्या आहेत. पण सागरपृष्ठाच्या समरसतेंत हा सर्व उच्चनीच भाव नाहींसा होतो. सागराच्या पोटांत पृथ्वीपेक्षांहि अधिक विचित्र प्राणी व वनस्पति आहेत असें म्हणतात. पण एखाद्या कृपण धनिकाप्रमाणें त्यानें त्या सर्व दडवून ठेविल्या आहेत. हा दिसतांना एकमार्गी एकरूप असा दिसतो. पण वातावरणाच्या सर्व लहरींचें उगमस्थान याच्यामध्येंच असतें हें वरवर पाहणारास काय कळणार? असो; यांच्या मुठींत बसून आणखी २२।२३ दिवस काढावयाचे आहेत तेव्हां त्याला इतक्यांतच बरावाईट न म्हटलेलें बरें!

जहाजावर वेळ जाण्याला समुद्राकडे पाहण्याव्यतिरिक्त उपाय म्हटला म्हणजे हिंदी मित्रमंडळीशीं संभाषण व युरोपियन सहचरांकडे कुतूहल दृष्टीनें पाहणें हा होय. दिवाणबहादुर माधवराव, ह्यांचा नोकरवजा पुतण्या, ना. पटेल, ना. शास्त्री, सत्यमूर्ति, हृदयनाथ कुंझरू, डॉ. मेथा व डॉ. पेशीकाका हे आमचे मुख्य हिंदी सहचर आहेत. डॉ. मेथा हे श्रीमंत गृहस्थ आजारी असून अमेरिकेस विद्युदुपचार करून घेण्यास जात आहेत. डॉ. पेशीकाका हे डॉ. मेथा यांच्या खर्चानें त्यांचे सोबती म्हणून त्यांची शुश्रूषा करण्याकरितां जात असून साधल्यास इंग्लंडांत ते नेत्रचिकित्सेचा अभ्यास करणार आहेत. आम्हांपैकीं चौघे तामील, तिघे गुजराथी, तिघे मराठी, व एक हिंदी बोलणारे गृहस्थ असल्यानें भाषाव्यवहार बहुधा इंग्रजींतच चालतो. पण परभाषेंतला हा व्यवहार लवकरच कंटाळवाणा होतो. त्यांतूनहि आम्हांमध्यें दोन प्रकारचीं मतें, व हेतूहि दोन प्रकारचे; यामुळें सार्वजनिक गोष्टींवरील, विशेषतः राजकारणावरील, संभाषण क्वचित् होतें, व झालें तरी लवकरच आवरतें. तथापि आमचा सर्वांचा एक गट असून भोजनगृहांत किंवा उघड्या तक्तपोशीवर आम्ही एकत्र असतों. पहिल्या क्लासांत युरोपियन प्रवासी सुमारें पन्नास आहेत. त्यांचाहि अर्थात् एक गट वेगळा आहे. ते आमच्याकडे पाहतात. आम्ही त्यांच्याकडे पाहतों. खांद्याला खांदा लावून हिंडतों फिरतोंहि, पण परस्पर भाषणव्यवहार नाहीं. तोंडाचें हें कुलूप प्रवासाच्या अखेरपर्यंत कायम राहणार असें दिसतें! हे युरोपियन लोक मात्र

आपापल्यांत खूप खेळतात व करमणूक करतात. करमणुकींत थोर लहानांचें व लहान थोरांचें अनुकरण करितात. वृद्धांनीं लगोऱ्या खेळाव्या, आणि दोन वर्षांच्या मुलींनीं आपल्या आकाराएवढ्या बाहुल्या हातगाडींत घालून एखाद्या पोक्त आजीबाईप्रमाणें सहल करण्यास न्याव्या याहून अधिक मनोरंजक करमणूक कोणती?

हिंदी व युरोपियन या सर्वांच्याच करमणुकींत आज एक लहानशी भर पडली. 'संध्याकाळीं पांच वाजतां जीव बचावण्याची कवाईत होणार आहे, तरी आपापले कापडी भोपळे घेऊन डेकवर यावें' अशी इशारत देण्यांत आली होती. पांच वाजतां आगबोटीच्या चिमणीनें तीन कर्कश किंकाळ्या फोडल्या. ही कवाइतीची खूण! खऱ्या धोक्याच्या प्रसंगीं येथूनच धांदलीला सुरुवात व्हावयाची! व ही धांदल टळावी म्हणूनच या कवाईतींत २०।२५ उतारूंना एक एक लहान होडी ठरवून ठेवलेली असते; तिला नंबर दिलेले असतात; व अमुकपासून अमुक नंबरच्या खोल्यांतील उतारूंनीं धोक्याची इशारत मिळतांच आपापल्या होड्यांशीं येऊन उभे राहावें असा संकेत असतो. पांच वाजतां ही इशारत मिळतांच सर्व उतारू आपापले कापडी भोपळे गळ्यांत घालून या होड्यांशीं येऊन उभे ठाकले, व पुढें आणखी काय काय शिकविण्यांत येतें याची वाट पाहत राहिले. लगेच खऱ्या संकटाच्या वेळेप्रमाणें खलाशी लोक गळ्यांत भोपळे बांधून डेकवरून धांवूं लागले. पण दहा मिनिटें गेलीं तरी आम्ही उभे ते उभेच! शेवटीं कवाईत संपली. आपापले भोपळे उतरून जा असें सांगण्यांत आलें. तेव्हां कुतूहलप्रिय लोकांची निराशा झाली. आम्हांस वाटत होतें जहाजावर ठेवलेल्या जीव बचावण्याच्या लहान होड्या खालीं सोडून त्यांत प्रवाशांनीं दोऱ्यांच्या शिड्यांनीं कसें उतरावयाचें हें तरी शिकवतील. पण सर्व व्यर्थ. नाटकाच्या तालमींत मरणाची जी कवाईत होते तिच्याइतकी देखील ही आमची जीव बचावण्याची कवाईत रंगली नाहीं. असो; कवाईत संपतांच सर्वजण हसत आपले भोपळे घेऊन आपल्या खोलीकडे परतले. मृत्यु जोंवर दूर असेल तोंपर्यंत त्याला कोणीहि हसणारच!

ता. २ मे—सुमारें आठशें मैल चालून आलों तरी तोच देखावा! जमिनीवर निरनिराळे देखावे पाहण्याची संवय झालेल्या डोळ्यांची पण पुरी खोड

मोडली. ताऱ्यांच्या स्थितींचें ज्ञान असणाऱ्यालाहि आकाशाकडे पाहून आपण स्थलांतर केलें असें वाटण्याचा संभव नाहीं. मुंबई सोडल्यावर एक तासानें, म्हणजे जमीन दिसेनाशी झाल्यावर, ज्या ठिकाणीं होतो तेथेंच आतां मीं आहें असें जर कोणी प्रतिपादिलें तर सभोंवार पाहून नाहीं म्हणण्याची सोय नाहीं. फक्त जहाजावरचें घड्याळ, व त्याकडे पाहून आपलीं घड्याळें, रोज सुमारें पंधरा मिनिटें मागें सारावीं लागतात तेव्हांच स्थलांतर खरोखर घडलें असें वाटतें !

आज दोनप्रहरीं बोट दहावीस मिनिटें स्तब्ध उभी करण्यांत आली होती. त्या वेळीं समुद्र इतका शांत होता कीं, साध्या तळयाइतक्याहि लाटा त्यावर उठत नव्हत्या.

आमच्याभोंवतीं पहिल्या क्लासाचे उतारू आहेत. ते अर्थात् दुसऱ्या वर्गाच्या उतारूंहून अधिक श्रीमंत, उच्च, सामाजिक दर्जाचे असा फरक असतांहि या दोन वर्गांतील उतारूंमध्यें दळणवळण असण्यास हरकत नसावी, पण तसें क्वचितच दिसतें. दुसऱ्या वर्गाच्या उतारूंत मिशनरी वगैरे लोक आहेत व त्यांना आमच्याशीं बोलण्याची हौस दिसते.

यांतल्या दोघांनीं मला 'तुम्ही केळकर ना' असें विचारलें, तेव्हां त्यांच्याशीं बोलण्याचा संकोच सहजच वाटला नाहीं. फर्स्ट क्लासांतील लोक मात्र तटस्थ आहेत व त्यांची ओळख करून घेण्याची आम्हांलाहि फारशी इच्छा नाहीं. दुसऱ्या वर्गाच्या उतारूंपैकीं कांहींनीं आम्हीं ज्या कार्याकरितां विलायतेस जात आहों त्या कार्याची माहिती समजून घेण्याची इच्छा दर्शविली व 'स्मोकिंग सलून'मध्यें बसून संभाषण-प्रसंग घडवून आणण्याचा घाट घातला व दहा वीस लोक आंत आलेहि. पण तेथें असणाऱ्या फर्स्ट क्लासच्या उतारूंनीं हरकत घेतली. 'येथें राजकीय स्वरूपाची सभा भरविण्यांत येणार नाहीं. दुसऱ्या क्लासच्या लोकांनीं येऊन बसण्याची ही जागा नव्हे.' असा गवगवा करण्यांत आल्यामुळें ते बिचारे उठून गेले. इतर रीतीनें आम्ही त्यांच्याशीं भाषणप्रसंग घडवून आणणार आहों.

ता. ३-४-५-६ हे चार दिवस हवेच्या दृष्टीनें वाईट गेले. समुद्र शांत हें सुख, पण वारा नाहीं हें मोठें दुःख. चार दिवस असा ऊष्मा झाला कीं, बोलावयाची सोय नाहीं. अंगांतून दहा वीस शेर घामाचे पाणी गेलें असेल.

पण सुदैवानें बोटीवर बर्फ हवें तितकें फुकट मिळतें. जितका घाम गेला तितकें गार पाणी आंत ओतलें. त्यांतून दोन दिवस मला ज्वर आला. याचें कारण आंत बाहेर असमाधान; दोन दिवस पडून होतों. मग क्विनाईन घेतलें, उपवास केले, तेव्हां प्रकृति फिरून ताळ्यावर आली. तूर्त दूधभातच खाण्याचा विचार केला आहे. दूध हवें तितके वेळां मिळतें. केळीं, ब्रेड येवढयावर माझा निर्वाह चांगला होतो. या चार दिवसांत मी डेकवर मुळींच गेलों नाहीं. पण डेकवर जाणारे लोकहि हाकाच मारीत होते. परवांपासून कांहीं लोक रात्रीं डेकवर निजावयास जाऊं लागले. मी अद्यापि आपल्या खोलींतच निजतों.

ता. ५ पासून अरबी समुद्र संपून तांबडा समुद्र सुरू झाला. सुरुवातीला एडन लागतें, पण बोट एडनला लागली नाहीं. थेट सुएझला जाणार म्हणून एडनच्या डोंगराचें फक्त दुरूनच दर्शन घडलें. तसेंच, हें पत्र एडनला न टाकतां आल्यामुळें तुम्हांस तें मिळण्यास आणखी दहाबारा दिवस अधिक लागणार. असो. तांबडा समुद्र हा निराळाच आहे. पण दूर किनाऱ्यावर तांबड्या दगडाचे—तांबूस रंगाचे—डोंगर दिसतात. म्हणून त्यास तांबडा समुद्र म्हणतात. आज तीन दिवस अरबस्थानच्या किनाऱ्यापासून कांहीं अंतरावरून जात आहों. तांबड्या समुद्राची रुंदी थोडी असल्यामुळें डाव्या बाजूस फक्त कांहीं मैलांवर आफ्रिकेचा किनारा आहे, असें माहीत आहे पण तो दिसत नाहीं. अरबस्थानचा किनारा म्हणजे रूक्षपणाची कमाल आहे. शेंकडों मैलांच्या किनाऱ्यांत एक झाड दिसलें पण तें नुसतें बोडकेंच नव्हे तर अंगावर खवले पडलेले व दिसण्यांत भयंकर. अरबस्थानचा किनारा पाहतांना मला आमच्या कोंकणच्या किनाऱ्याचें स्मरण झालें. कोंकणच्या बोटींतून जातांना किनारा किती तरी नयनमनोहर दिसतो! अरबस्थान ओसाड अरण्याकरितां प्रसिद्ध कसें आहे त्याची दुरून थोडी चुणूक कळली. तांबडा समुद्र लहान असल्यामुळें मधून मधून जहाजें भेटण्यास सुरुवात झाली. पहिले पांच दिवस आम्ही काय ते सागराचे अनन्य सामान्य असे राजे होतों असें वाटलें, पण खरें बोलावयाचें म्हणजे समुद्राची भीतिहि तितकीच वाटत होती. हल्लीं किनारा मधून मधून दिसतो म्हणून त्याचा आम्हाला खरा आधार कसचा, पण आपली जमिनीची सोबत इतकेंच काय तें. तांबड्या समुद्राची उष्णतेकरितां फार ख्याति आहे, पण कालपासूनच्या अनुभवावरून अरबी समुद्रच अधिक

उष्ण वाटला. मुंबईस उकडूं लागलें म्हणजे आपण म्हणतों चला समुद्रावर जाऊं; आणि इथें तर खुद्द समुद्रावरच आहों. पण काय उपयोग !

उष्म्यानें अंगावर लाल गांधीहि आल्या, पण त्या आतां हळूहळू मावळत आहेत.

ता. ७-८-९ हवा थंड होऊं लागली आहे, पण खारट हवेनें शौचास साफ व्हावें तसें होत नाहीं व तहान फार लागते. तरी पण थोडें खाणें हाच सर्वांस रामबाण उपाय आहे व तो करीत असतों. कालपरवांपासून येणारींजाणारीं जहाजें दिसूं लागलीं आहेत, मेलबोटीपेक्षां आम्हीं सावकाश जातों याचें वाईट वाटतें, पण इतर जहाजांच्या मानानें आम्हीं जलद जातों हें पाहून लगेच बरें वाटतें. काल आफ्रिकेच्या बाजूच्या एका बेटावरील डोंगराचें टोक दिसलें. आफ्रिका पाहिली असें पूर्वी शपथेवर सांगतां आलें नसतें तें आतां मात्र येईल !

काल संध्याकाळीं जहाजाची शीट मोठ्यानें वाजल्यानें फिरून आपले जीव बचावण्याचे भोपळे बांधून डेकवर गेलों. हीहि: कसरत तालीम आहे असें वाटलें व तेंच खरें होतें. पण लगेच अर्ध्या तासानें मृत्यूसंबंधीं रंगीत तालीम करण्यापेक्षां एक प्रत्यक्ष मृत्यूचा देखावा दिसला. जहाजावरील एक मुसलमान खलाशी न्यूमोनियानें गेल्या आठ दिवसांत आजारी होऊन मेला त्यास इतर खलाशांनीं दफनविधि करून जलसमाधि दिली. अर्थात् हें पाहण्यास जहाजावरील सर्व उतारू आपापल्या डेकवर गोळा झाले होते व बोटहि पांच मिनिटें थांबविण्यांत आली होती. मेलेल्याची गंमत जित्यांनीं न पाहावयाची तर कोणी ? पण गंमत पाहावयास कोणी न मिळतां बोटीवरच्या सर्व उतारूंस मरावें लागल्याचे प्रसंग या युद्धांत किती तरी जणांवर आले असतील. दफनविधि चालला असतां एक घंटा वाजली. एक म्हणाला, 'ही पाहा मृताकरितां प्रार्थना करण्याची व दुःखप्रदर्शनाची घंटा.' दुसरा म्हणाला 'नव्हे ही जेवणाच्या तयारीची घंटा' आणि तें खरोखरच तसें होतें !

आम्हीं उद्यां सुएझमधून प्रवास करूं असें वाटतें व उद्यांच पोर्ट सय्यदला पोंचूं; बाकीचा सविस्तर मजकूर पुढील पत्रांत लिहीन. पत्रें आज संध्याकाळीं बंद करून पोस्टांत टाकावयास द्यावयाचीं म्हणून येथेंच थांबतों.

पहिल्या आठवड्यांत व दुसऱ्यांत सर्वच गोष्टींत फरक पडला. जमीन दिसूं लागली, थंडी पडूं लागली, प्रकृति सुधारली व तहान-भूक वेताची लागूं लागली. लोकरी कपडे खालच्या मजल्यावर पेटींत सर्व ठेवले होते त्यांपैकीं कांहीं वर आणून ठेवले, कारण यापुढें थंडीस जपलें पाहिजे असें सांगतात. माझें सेवण-खाण फिरून नेहमींप्रमाणें सुरू झालें.

अरबस्थानचा किनारा दिसत होता म्हणून लिहिलें तीं निवळ बेटें आहेत असें सांगतात.

ता. ९—अरबस्थान संपून सिनाई पर्वताच्या टेकड्या दिसूं लागल्या. याला लगत पालेस्टाईन प्रांत आहे. महंमदाची जन्मभूमि सोडून आतां आम्ही ख्रिस्ताच्या जन्मभूमीच्या देशालगत आलों. सायंकाळीं पांच वाजतां एखाद्या बंदरांत आलोंसें वाटलें; इतके दोहों बाजूंचे डोंगर जवळ जवळ आलेले दिसले. आफ्रिकेचा म्हणजे इजिप्तचा किनारा उजव्या किनाऱ्यापेक्षां अधिक जवळ आला, एक दीपगृहहि आढळलें; पण शोध करतां सुएझ अजून १५० मैल लांब !

ता. १०—सकाळीं फिरून बंदरी देखावा सुरू झाला. ८॥ वाजण्याच्या सुमारास खास सुएझ बंदरांत आलों. हें बंदर मुंबई बंदरापेक्षां लहान आहे. बंदर वर्तुळाकार असून एका बाजूस डोंगर बोडके व तांबूस, दुसऱ्या बाजूस तांबड्या रेतीची जमीन व इतर दोन बाजूंस बंदरच्या इमारती, तेलाच्या वखारी वगैरे दिसतात. बोट नांगरतांच इजिप्शियन सरकारचा डाक्तर वर आला व त्याच्या पुढून सर्व मंडळी चालून गेल्यानें डाक्तरी तपासणी संपली! नंतर चित्रें, फळें, विड्या वगैरे विकणारे लोक होड्यांतून आले. बंदरांत सुमारें ४।५ तास मुक्काम पडला होता. बंदराकडे पाहतां कालवा कोठून सुरू होतो याची कल्पनाच येईना. सुमारें साडेबारा वाजतां बोट फिरून चालूं झाली. सुएझचें गांव सर्व डावें टाकून कालवा सुरू होता. हा सर्व गांव बोट जातांना दिसला. पांच पन्नास इमारती आहेत. झाडी वगैरे नाहीं; पण गांवचे रस्ते रेखीव असून वरून सायकली, घोड्यांच्या गाड्या व मोटारी हिंडत होत्या. किनाऱ्या-पासून पंचवीस हातांचे अंतरानें बोट जात होती. सर्व किनाऱ्याभर मधून मधून तरते पूल असून लोकांना यांवरून होड्यांतून, बोटींतून चढतां उतरतां येतें. सर्व रहदारी कालव्यावरून बोटींनीं चालते. पुढें कालवा अरुंद झाला व हीच

रुंदी यापुढें कायम राहणार. वरच्या डेकवरून पाहिलें तरच पाण्यांतून चाललों असें वाटतें. खालीं खोलींतून पाहिलें तर पाणी दिसत नाहीं, व जमिनीच्या एखाद्या चरांतून आगबोट चालली आहे असें वाटतें.

कालव्याच्या दोहों अंगांनीं माती खोदल्यामुळें झालेल्या स्वाभाविक भिंतींचीं तोंडें लहान लहान दगडांनीं बांधून काढलीं आहेत. पुण्यास पर्वतीअलीकडे हिराबागेजवळ म्युनिसिपॅलिटीचीं पाण्याचीं नवीन तळीं केलीं आहेत त्यांतलीं दोन तळीं रुंदीच्या बाजूनें एक धरून लांब ७५मैल वाढविलीं म्हणजे थेट तसा सुएझचा कालवा दिसेल. कालवा कंपनीनें ठराविक अंतरावर घरें बांधून त्यांतून रक्षणाची व रिपेरीची व्यवस्था केली आहे. रेल्वे स्टेशनें तशीं कालव्याला हीं घरें होत. तेथें तरत्या पुलाजवळ वाफेच्या लहान लहान बोटी तयार असतात. इतरहि कालव्यांतून फिरत असतात. कालव्यांत साचणारी वाळू काढून पाण्याची उंची कायम ठेवणें हें मुख्य काम असतें. दोहों अंगांनीं तारायंत्राची डबल लाईन आहे. या कालव्यावर युद्धांत तुर्कांनीं हल्ला करण्याचा विचार केला होता म्हणून उजव्या हाताच्या बाजूनें वाळूच्या उंचवट्यांत खंदक (लढाऊ) खणलेले आहेत व पलीकडे कांटेरी तारांची कंपौंडें केलीं आहेत. सुएझ संपतांच झाड दिसेनासें झालें; कारण कालवा बहुतेक वाळूच्या ओसाड अरण्यांतून जात आहे.

दोन तास चालून गेल्यावर हळूहळू कालवा रुंद होऊं लागलासा वाटतो. प्रथम वाटलें समोरून येणारीं जाणारीं जहाजें जावीं म्हणून जागजागीं कालवा रुंद केला असेल, पण पुढें ती कल्पना खोटी ठरली. मग वाटलें, मोठें लवण आहे व त्यांत समुद्राचें पाणी भरल्यानें तळें बनलें हीहि कल्पना बसेना. आतां पाहतों तों कालवा गेला, लवण गेलें आणि दोन्ही बाजूंस मैल दोन दोन मैल पाणी पसरलें आहे तेव्हां लक्षांत आलें कीं, ज्या दोन तीन सरोवरांच्यामुळें इंजिनियर लिसेप यास कालव्याची कल्पना सुचली त्यांतलें हें पहिलें सरोवर. स्मोकिंगरूममधून पाहतों तों फिरून समुद्र आलासा वाटूं लागला. या सरोवरांतून दोन तास चालून गेल्यावर कालवा सुरू झाला. रात्रीं दुसरें व तिसरें सरोवर लागलें, मधून मधून कालवा दुहेरी असल्यासारखा वाटला. दुसरें जहाज जाण्यास वाट देण्याकरितां आमचें जहाज एक वेळ थांबलें होतें.

ता. ११—रोजीं सकाळीं ६ वाजतां पोर्ट सय्यद येथें येऊन पोंचलों. हें बंदर सुएझपेक्षां अधिक सोईचें आहे व आगबोटी तर मुंबईपेक्षां जास्त एकत्र

दिसल्या. पश्चिमोत्तर दिशेस धक्का आहे. धक्क्यापासून सुमारें पन्नास हातांवर आमचें जहाज नांगरलें होतें. धक्क्यावरून मोठा रस्ता जातो, पलीकडे सर्व प्रकारच्या दुकानांच्या इमारती आहेत. म्हणण्यासारख्या भव्य नाहींत. धक्क्याखालीं पंपाला लागून लांबलचक तरते प्लॅटफॉर्म असून त्यांवर अनेक लहान जॉलीबोटी वर ओढून ठेवल्या असतात. वाटेल ती उचलली आणि पाण्यांत लोटली कीं झालें! एका क्षणाचें काम. त्यांच्या अलीकडे पाण्यांत सर्व देखावा काशीच्या घाटाखालीं तरते प्लॅटफॉर्म असतात त्यासारखा भासतो. कालव्याच्या तोंडाजवळ कालवा करणाराचा मोठा पुतळा आहे.

सकाळीं न्याहारी झाल्यावर सरकारी अधिकारी येऊन त्यानें पासपोर्ट तपासून छाप मारून दिल्यावर ज्यांना गांवांत जावयाचें होतें त्यांना परवानगी मिळाली. आम्ही सर्व मिळून होडींतून धक्क्यावर गेलों; थॉमस कुक कंपनीचे ऑफिसांत नोट मोडून पैसे केले व तार ऑफिसांत जाऊन पुण्यास व लंडन येथें तारा केल्या. नंतर कांहीं पायानें व कांहीं गाडीनें हिंडून गांव बघितला, व १ वाजतां बोटीवर परत आलों. गांव बराच मोठा, सुमारें ६०-६५ हजार वस्तीचा आहे. कालवा झाल्यापासून हा विशेष भरभराटला. येथें सर्व अंमल इजिप्शियन सरकारचा आहे; पण तंत्रें सर्व इंग्रजांच्या हातीं. मूळ फ्रेंचांनीं कालवा खोदण्याचें श्रेय घेतलें; पण पुढें कालवा-कंपनीचे शेअर पुष्कळसे इंग्रजांच्या हातीं जाऊन त्यांचें वर्चस्व झालें. येथें अधिराज सत्ता तुर्की सुलतानाची, गादी खेदिवाची, कारभार इंग्रजांचा, बाजार फ्रेंचांचा, भाषा धेडगुजरी, असा प्रकार असून सर्व प्रकारचे युरोपियन लोक पाहावयास सांपडतात. धक्क्याजवळचें गांव कोलंबोइतकेंहि चांगलें नाहीं, रस्ते गचाळ आहेत. जुनें शहर या लगत आरबटाऊन म्हणतात तें तर गलिच्छपणाचें आगर दिसलें. असो. पोर्टसय्यद येथें पायउतार झाल्यानें अरेबियन नाइटच्या मुलखाचा व आफ्रिका खंडाचा प्रत्यक्ष स्पर्श झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

सुमारें दोन प्रहरीं चार वाजेपर्यंत बोटीवर कोळसा भरण्याचें घाणेरडें काम, आरडाओरडा आणि बोटीवर जाणारायेणारांची धामधूम सुरू होती. बोटीच्या स्वच्छ डेकवर बोटभर कोळशाच्या पुडीचा थर जमला होता. चार वाजतां किनाऱ्यावर गेलेली सर्व मंडळी परत आली. त्याबरोबर सुमारें ३०-४० लष्करी तरुण अधिकारी पुष्कळसें सामान घेऊन लंडनला जाण्याकरितां बोटीवर आले. यांना खोल्या दुसरीकडे दिल्या आहेत; पण ते सर्व फर्स्ट

क्लास पॅसेंजर असल्यानें स्मोकिंगरूममध्यें येऊन बसतात यामुळें जागा बहुतेक अडते. शिवाय त्यांचें हसणें-खिदळणें सुरू झालें म्हणजे गुरांचा बाजार भरूं लागला असें वाटतें. येथें पाहावें त्याच्या तोंडांत पांढरी सिगारेट किंवा चिरूट. नाहीं म्हणावयास मिशनरी लोक तेवढे विड्या ओढीत नाहींत. पण याचा वचपा कांहीं स्त्रिया विड्या ओढतात यामुळें भरून निघतो. बेट्यांनीं जसा कांहीं स्मार्ताग्नि घेतला आहे. तोंडाचें होमकुंड सदा पेटतें व धुमतें असतें. यामुळें स्मोकिंगरूममध्यें सगळा धूर! या सर्व कारणांमुळें वर येऊन बसावेंसें वाटत नाहीं. शिवाय पूर्वींचा सर्व उकाडा जाऊन छान थंड हवा सुरू झाल्यानें खोली ऊबदार तीच बरी वाटते. रात्रीं आठ वाजतां भूमध्यसमुद्राच्या प्रवासाला सुरुवात झाली. भूमध्यसमुद्र निळा म्हणून वाखाणतात; पण अरबी समुद्रां-पेक्षां अधिक निळा नाहीं. युरोपियन लोकांना याच्याइतका प्रिय असा दुसरा समुद्र नाहीं; बाकी इतिहासाच्या दृष्टीनें याच्याइतका कीर्तिवान किंवा प्रसिद्ध असा दुसरा समुद्र नाहीं हें खरें. तीनहि खंडांचीं द्वारें यांत आहेत. सुएझचा कालवा झाल्यापासूनच काय, पण पूर्वींसुद्धां जगाचा पुष्कळसा व्यापार या समुद्रांतून चालत असे.

ता. १२. आज सर्व दिवसभर अतिशय गार व सोसाट्याचा वारा सुटला होता. तोंड बाहेर काढूं देत नव्हता. गरम कपडे सर्वांच्या अंगावर चढले; परंतु डेकवर जातांच हुडहुडी भरे यामुळें बहुतेक सर्व दिवस खोलीचा आश्रय करून होतों. भूमध्य समुद्राची हवा मोठी जोमदार असते म्हणतात. निदान भूक बरी लागूं लागली खरी, पण घरच्याप्रमाणें येथील ठराविक पदार्थांचाहि कंटाळा लवकरच येतो. एकंदर पदार्थ मिळतात ते खालीलप्रमाणें:—गव्हाची (ओट) खीर, चहा, कॉफी, दूध, साखर, केळीं, नारिंगें, ब्रेड, लोणी, लोणचें, पाकविलेले मुरंबे, मोहरी, मीठ, पाकविलेलें आलें, लिंबू, भात, डाळ, भाजी, बटाटे, साबूची किंवा तांदळाची आंबोळी, कणीक व फळें घालून बर्फाचे पाण्यांत केलेलें पक्वान्न, आइसक्रीम वगैरे. यांपैकीं कांहीं नित्य टेबलावर असतात व कांहीं आलटून पालटून असतात. डाळ, भाजी वगैरे पदार्थांना कांहीं रुचि नसते. फोडणी नाहीं. आपण लागेल तेवढें मीठ लावून खावें. यामुळें कोणास आमटी खारट झाल्याचा बोल घरच्याप्रमाणें येथें लावतां येत नाहीं. सर्वांबरोबर पंक्तीस बसलें म्हणजे ठराविक अनुक्रमानें ताटें (बशा) येतात व पदार्थ येतात तेव्हां आपल्या हातानें वाटेल तितकाच पदार्थ घ्यावा; कोणी

आग्रह करीत नाहीं. पंक्तीस न बसतां आजारी वगैरे असल्यास पंक्तीचे पदार्थ खोलींत मागवावे म्हणजे मिळतात. तात्पर्य, घरच्या जेवणाची मौज येथें नाहीं, तरी पोट भरण्यास बिलकूल हरकत नाहीं. दुसऱ्या (अभक्ष्य) पदार्थांकडे लक्ष जाण्याचें कारण नाहीं; एवढेंच नाहीं तर शेजारीं मनुष्य तें खात असलेला पाहिला तर कसेंसेंच वाटतें. आम्ही आठ नेटिव्ह लोक एका कडेला दोन टेबलांवर बसतों. सर्व युरोपियन पलीकडे बसतात. आम्हां आठांत दुसरे चार मांसाहारी व आम्ही चार शाकाहारी आहों. म्हणून आमचें एक टेबल व त्यांचें एक अशीं निराळीं मांडलेलीं आहेत. एकदां जागा धरल्या म्हणजे अखेरपर्यंत कायम राहतात. दुसरा कोणी त्यावर येऊन बसत नाहीं. युरोपियन लोक जेवतांखातांना हसतखिदळत असतात. आमचें जेवण बहुधा मुक्यानेंच चालतें. इंग्रजी कोणास किती चांगलें बोलतां येत असलें, तरी देशी भाषेंत गप्पा चालतात, तशा इंग्रजींत रंगूं शकत नाहींत. शिवाय साहेबाला आमच्या चुका कळतील म्हणून पोटांत भीति! ही साहेबाची भीतीच अजून आम्हांस बाधते; पण ती जायला आमचें डोकें आणखी थोडें वर निघालें पाहिजे.

ता. १३-१४. काल-आज कालचा गार वारा थांबला व साधारण आपल्या हिंवाळ्यासारखी थंडी पडली आहे. डेकवर थेट सिंहगड वाटतो.

बोटींवर युरोपियन लोक खूप मजा मजा मारीत आहेत. वेळ घालविण्याकरितां ते खेळ वगैरे खेळतात हें स्वाभाविकच आहे; पण त्यांना मर्यादा म्हणून कशी ती नाहीं, याचें मात्र आश्चर्य वाटतें. कांहीं मिशनरी व म्हातारे याशिवाय या दंगलींत सर्व सामील असतात. आज दोन दिवस तर त्यांनीं बोट जशी काय डोक्यावर घेतली आहे. लगोऱ्या, शर्यती, बदाबदी, हुतुतू, नाच, सोंडती, गाणेंबजावणें, फोनोग्राफ सर्व प्रकार सुरू आहेत.

ता. १५. आज सकाळीं ७ वाजतां आम्हीं माल्टा बेटाजवळ येऊन पोंचलों. बेटास बोट लागत नाहीं असें पाहून निराशा झाली. कारण माल्टा बेट प्रेक्षणीय आहे म्हणतात. बेटापासून दोन मैलांवरून बोट गेली. बेटावर सकाळचें ऊन पडल्यामुळें इमारती, किल्ले, तटबंदी व देवळें यांचे आकार अजमावतां आले. बेट रूक्ष दिसलें. झाडी नाहीं. कदाचित् पलीकडच्या बाजूस असावी. माल्टा येथें द्राक्षें उत्तम होतात असें म्हणतात. बेटाचा सात आठ मैल

लांबीचा भाग दिसत होता. पांढुरका खडक व पांढुरक्या इमारती यांचा देखावा सुंदर होता, सुएझ व जिब्राल्टर यांच्या दरम्यान हें महत्त्वाचें व्यापारी व लष्करी ठिकाण आहे. याला ऐतिहासिक महत्त्वहि बरेंच आहे. संध्याकाळीं ६ च्चे सुमारास 'पाजाला' नांवाचा दोन मैलांचा डोंगर लागला. त्याच्या बरीच जवळून बोट गेली. हें फ्रेंचाचें बेट असून यावर काळे पाण्याचे कैदी ठेवतात असें कोणीं सांगितलें. डोंगरावर इमारती अगदीं थोड्या; पण तंबूसारख्या लहान लहान पांढऱ्या इमारतींच्या रांगाच्या रांगा मात्र दिसल्या. मग ते तंबूच असल्यास न कळे. आज दोहों अंगांनीं जाणारीं येणारीं जहाजें बरींचशीं दिसलीं, त्यांत एक दोन क्रूझरें असावीं.

आम्हीं अमावास्येला मुंबईहून निघालों. आज पौर्णिमा. पंधरा दिवस झाले, पाण्यांत आहों ! ता. २४ पर्यंत अजून हा प्रवास आहे. असो. बिचारा कंटाळा येतो खरा, पण प्रवास दुःखाचा नाहीं.

ता. १६. आज सांगण्यासारखें इतर कांहीं घडलें नाहीं. फक्त दोन प्रहरीं १ वाजल्यापासून वारा-पाऊस सुरू होऊन वादळ झालें. काल संध्याकाळीं पाजाला बेटाकडे पाहत असतां एक जहाजावरील अधिकारी मला म्हणाला, समुद्र इतका शांत असलेला मीं साऱ्या जन्मांत पाहिला नाहीं; पण या सुमारास पश्चिमेकडे ढग येण्यास सुरुवात झाली होती, व सूर्य मावळतांना काळ्या कुळकुळीत वानराच्या लाल तोंडासारखा दिसत होता. तेच ढग फैलावून आज लहानसें वादळ झालें. डेक भिजून गेलें व सर्व मंडळी आपापल्या खोल्यांतून बसलीं. जहाज खूप हलूं लागलें. संध्याकाळीं जेवणाच्या वेळीं टेबलावर निम्याहून कमी मंडळी होती. कित्येकांना बोट लागली. आमच्या खोलींत कुंझरू ह्यांपैकीं एक होते. इतर कोणास बोट लागली नाहीं. रात्रीं बोट फारच हालली व खोलींतलें सामानहि धडाधड पडत होतें. ११ चे पुढें आम्हांस झोंप लागली. मग आमचें समुद्र काय करणार ?

ता १७. सकाळीं उठून पाहतों तों हवा बरीच निवळली होती व बोटीचें डोलणें बरेंच कमी झालें होतें. यामुळें फिरून आम्हीं पूर्वक्रमास लागलों. ९ वाजतां आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरचे डोंगर फिरून दिसूं लागले. यावरून जिब्राल्टरच्या जवळ जवळ येत चाललों आहोंत असें वाटलें; पण हा भ्रम आहे. सर्व दिवसभर आफ्रिकेचे हें डोंगर दिसतातच आहेत. पण जिब्राल्टर अजून ३०० मैल दूर आहे ! !

ता. १८. आज सकाळीं ७ वाजल्यापासून आफ्रिकेचा किनारा दिसेनासा होऊन त्याचे जागीं स्पेनचा किनारा दिसूं लागला, व सर्व दिवसभर तोच दिसत होता. किनारा सर्व डोंगराळ असून शेंपन्नास मैल लांबीच्या 'नेव्हाडा' नामक पर्वताची सोबत सर्व दिवस पुरली. पर्वत उंच असून, त्याला एका-मागें एक अशा अनेक रांगा होत्या. सर्वांत उंच भागावर बर्फ पडलें होतें. डोंगरांच्या माथ्यावर बर्फ पडलेलें असें मीं आजच प्रथम पाहिलें. प्रथम लांबून पाहतां पावसाळ्यांत ढग डोंगराच्या शिखरावर टेकतात तसे टेकलेले दिसले; पण तज्ज्ञ होतें त्यांनीं तेव्हांच तें बर्फ म्हणून ओळखलें. या बर्फावर समोरून ऊन पडूं लागलें, तेव्हां शोभा दिसूं लागली ती सांगतां येत नाहीं. उपमाच द्यावयाची तर ती अशी देतां येईल कीं, जसें कांहीं वांगीभाताच्या ढिगावर खिसलेलें खोबरें पसरलेलें आहे! भाताच्या ढिगाच्या मानानें बायका खोबरें जितकें थोडें घालतात, तितकेंच बर्फहि डोंगराच्या मानानें थोडें होतें व याहि दृष्टीनें उपमा शोभण्यासारखी आहे! मात्र उपमेवरून मला वांगीभात खाण्याची इच्छा झाली आहे असें समजावयाचें नाहीं! निम्मा दिवस ही शोभा पाहत मी डेकवर उभा होतों. आज हवाहि सुंदर होती. थंडी माफक, ऊन स्वच्छ, समुद्र कमालीचा स्तब्ध व देखावा उत्कृष्ट; सर्व प्रवासांत आजच्या-इतका आल्हाद केव्हांच झाला नाहीं.

ता. १९. पहांटे १॥ वाजतां झोंपेंत जिब्राल्टरला पोंचलों. आगगाडी चालू असतां निजलों म्हणजे ती थांबल्यानें आपण जागे होतों, तसाच बोट थांबल्यानें जागा झालों व पाहतों तों बोट बंदरांत उभी असून, दोन्ही बाजूंस दिव्यांचा लखलखाट. लगेच डेकवर जाऊन सर्व शोभा पाहून परत येऊन निजलों. आज दिवसा सर्व पाहावयास सांपडणारच आहे; पण रात्रीं विशेषतः उत्कृष्ट चांदण्यांत पाहावयास सांपडणारी शोभा दिवसा पाहावयास मिळणार नाहीं, म्हणून पाहून घेतली. असो. टपालांत पत्र टाकण्याची वेळ झाली म्हणून येथेंच थांबतों.

सकाळीं लवकर उठून सर्व कामें करून डेकवर जाऊन आधीं चौफेर बंदराचा देखावा पाहिला, बंदर पाहून बॅकबेची आठवण होते. बंदर बॅकबे-हून मोठें आहे. बंदरांत येण्याचें तोंड मात्र बॅकबेहूनहि लहान आहे. पूर्वे-कडून आंत शिरल्यावर उजवीकडे जिब्राल्टरचा किल्ला, पश्चिमेचे बाजूस स्पॅनिश

जिब्राल्टर शहर, उत्तरेस आल्जिसेरिस हें स्पॅनिश शहर, पूर्वउत्तर कोपऱ्यास अटलांटिक महासागरांत शिरण्याचें द्वार व त्यापलीकडे मोरोक्को देशचा किनारा. बंदरांत जहाजेंच जहाजें; व मोठमोठ्या मोटार-बोटी तर काय माशासारख्या पाण्यऱ्च्या पृष्ठभागावर वावरत होत्या. सकाळची न्याहारी झाल्यावर दोन तासांनीं एक मोठी बंदरबोट येऊन बंदरावर आम्हांस घेऊन गेली. धक्क्यावर पोंचण्यापूर्वीं प्रचंड कोळशाच्या वखारी लागतात. धक्क्यावर एक गाईड (वाटाड्या) भेटला त्याला घेऊन दोन गाड्या करून शहर पाहण्यास गेलों. शहरास चौफेर तटबंदी भुईकोट किल्ल्याच्या रीतीची असून तिचा प्रकार पाहून तर थेट दिल्लीच्या किल्ल्याचीं आठवण झाली. वेशीच्या तोंडीं आमचे पासपोर्ट तपासून आम्हांस परवान्याचीं तिकिटें देण्यांत आलीं. सायंकाळीं नाकेबंदीची तोफ होईपर्यंतच शहरांत फिरण्याची परवानगी होती; पण आम्हांस चार वाजतांच यावयाचें होतें. वेशीजवळच फळफळावळीचें मार्केट आहे. येथून शहरचा मुख्य रस्ता लागतो. हा सुमारें २० फूट रुंद असून, त्यांतच दोन पदपथ आहेत. दोन गाड्या जाण्यायेण्यास अडचणच वाटते. रस्ते मुंबईसारखे डांबरानें घोटलेले असतात. दोन्ही अंगांस लहान लहान दुकानें; पण बंदरांत रोज शेंकडों प्रवासी उतरत असल्यानें या दुकानांतून हजारों रुपयांची घडामोड होते. जरूरीपेक्षां चैनीच्या पदार्थांचीं दुकानेंच अधिक आहेत. शहरच्या मध्यभागीं एक परेडग्राऊंड (लहानशीच) व त्याभोंवतीं एक बाग आहे. शहराच्या पूर्व-दक्षिणचा भाग पाहण्यास परवानगी नाहीं. येथून लष्करी भाग सुरू होतो. शहर सर्व एका मोठ्या तुटक डोंगराच्या लवणावर वसलें आहे. मलबारहिलकडे लांबून पाहिलें म्हणजे जशीं घरावर घरें दिसतात तशीं डोंगराचे लवणावर सपाटी करून घरें बांधलीं आहेत. सुमारें दहा पंधरा मजले घरांवर घरें दिसतात व लांबून शहर एकाद्या चित्रासारखें दिसतें. जिब्राल्टरचा इतिहास एन्सायक्लोपीडियांत वाचावयास सांपडतो; तो वाचला म्हणजे त्याचें महत्त्व कळून येईल. किल्ल्याचा डोंगर तुटक असल्यामुळें भव्य दिसतो. तो पांढुरका असून उन्हांत पाहिलें तर त्याच्या अंगावर खवलेखवले दिसतात. याजकडे पाहून दौलताबादच्या किल्ल्याची आठवण होते. पण तो थोडा लहान आहे. किल्ल्याच्या खालच्या भागावर थोडथोडी तुरळक झाडी आहे. सर्व किल्ल्यावर लष्करी ठाणीं व तटबंदी असून त्यावर शेंकडों तोफा पसरून, पण छपून ठेवलेल्या आहेत. त्या अशा कीं, भूमध्यसमुद्र व अटलांटिक महासागर यांतून एकमेकांत शिरणारें कोणतेंहि

जहाज या तोफांचा मारा चुकवूं शकणार नाहीं. हा किल्ला म्हणजे एक किल्लीच आहे. युरोपांतील सर्व दर्यावर्दी मार्गांच्या पेटीला कुलूप असून त्या कुलपाचीहि किल्ली इंग्रजांनीं आपल्या हातांत ठेवली आहे, ती कोण कधीं हिसकावून घेतो पाहावें ! आज दोनशें वर्षें ती इंग्रजांचे हातीं आहे, त्यापूर्वी स्पॅनिश व त्यापूर्वी मुसलमान लोकांच्या हातीं ही किल्ली होती.

शहर पाहून झाल्यावर आम्हीं स्पॅनिश जिब्राल्टर पाहण्यास गेलों. याच्या कस्टम हाउसपलीकडे इकडच्या गाड्या जात नाहींत. आमच्या वाटाड्याच्या कृपेनें आमची तपासणी फसून झाली नाहीं. गांवचे सर्व रस्ते उत्तम फरसबंदी आहेत. ते पाहून काशीच्या रस्त्यांची आठवण होते. सर्व स्पेनमध्यें फरसबंदीशिवाय गांवांतील रस्ता नाहीं असें कोणी म्हणाले. फरसबंदीमुळें स्वच्छता दिसते. धूळ मुळींच नाहीं. पण खऱ्या अस्वच्छतेस तोटा नव्हता. घरें व दुकानें सरमिसळ असून बायका दुकानांवर बसण्याचें प्रमाण इंग्रज दुकानांहून अधिक आहे. येथें कांहीं किरकोळ खरेदी झाल्यावर मंडळी परतली. हें स्पॅनिश शहर पाहून मात्र कांहीं नवीन गोष्ट पाहिली असें वाटलें. ब्रिटिश जिब्राल्टर हें मुंबईच्या कांहीं भागांची नक्कल आहे. त्यांत अरुंद रस्त्यांपेक्षां कांहीं नवीन नव्हतें.

बंदरावर जाण्यापूर्वी आम्ही एका हिंदी दुकानांत शिरलों. आम्ही हिंदी लोक पाहतांच त्यांना मोठें प्रेम वाटलें. जिब्राल्टर येथें सुमारें पंधरा हिंदी दुकानें असून, तीं सर्व सिंधी लोकांचीं आहेत. सिंध हैदराबाद येथील एका विशिष्ट वाणिया जातीच्या लोकांनीं आज ४० वर्षें हा धंदा उचलला असून, जगांतील प्रत्येक मोठमोठ्या बंदराच्या शहरीं त्यांचीं दुकानें आहेत. कोलंबोस आम्हांस सिंधी व्यापारी भेटलेच होते. यांच्या दुकानांतून युरोपियन लोकांस आवडणाऱ्या अशा पौर्वात्य पद्धतीच्या चिजाच ठेवलेल्या असतात व त्या विकून हे दुकानदार युरोपियन लोकांकडून बराच पैसा मिळवितात. जिब्राल्टर येथें या व्यापाऱ्यांच्या पांचसहा पेढ्या असून, प्रत्येकीचीं येथें एकाच पेठेंत दोनदोन तीनतीन दुकानें आहेत. येथें सुमारें ८० हिंदी आहेत व ते फक्त सिंधीच आहेत ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. हिंदुस्थानच्या गप्पागोष्टी झाल्यावर या लोकांनीं आम्हांस फराळास दिलें व थोडासा फलपुष्पोपहार घेऊन ते आम्हांस बंदरावर पोंचवावयास आले. आमच्या बोटींतले पुष्कळ

युरोपियन जिब्राल्टर पाहण्यास उतरले होते व त्यांनींहि बरोबर फुलें आणलीं होतीं; पण आमचे पुष्पगुच्छ त्यांच्याहूनहि मोठमोठे पाहून त्यांना थोडें आश्चर्य वाटलें व त्यांच्या दृष्टीनें आमची अब्रूहि थोडीशी वाढली असेल !

आम्हीं परत आलों तों आमची बोट कोळशाच्या वखारीजवळ येऊन कोळसा भरीत होती. हें काम पुरें होऊन संध्याकाळीं ६॥ वाजतां आम्ही बंदरांतून बाहेर पडून आणखी एका तासानें खऱ्या अटलांटिक महासागरांत शिरलों.

ता. २१. आज सर्व दिवसभर पोर्तुगालचा किनारा दिसत होता. रात्रीं एकदोन दीपगृहें आढळलीं. जवळपास एखादें मोठें बंदर असावें असें वाटलें; पण अंधारामुळें दिसलें नाहीं. भूमध्यसमुद्र सोडल्यापासून आगबोट हालण्यास सुरुवात झाली. वारा-वादळ नाहीं, पण हा समुद्र स्वभावतःच उच्छृंखल आहे. बोटींत सरळ उभें राहतांच येत नाहीं. सामानहि मधून पडतें. जेवणाच्या मेजावरचीं भांडीं वगैरे पडूं नयेत म्हणून, लांकडी चौकटी मेजाभोंवतीं आणून लावल्या आहेत. भोजनगृहांतली गर्दी थोडी कमी झाली आहे. बोट इतकी हलते कीं, एका कलाटणींत ४५ अंशावरचे तारे दिसतात न दिसतात तों लागलींच पायाखालच्या पाण्यांतले मासे दिसतात. बिस्केचा उपसागर याहून कठीण म्हणतात. असो. आतां प्रवास चार दिवसांवर आला ! काल सकाळीं एकदम धुकें इतकें लोटलें कीं, २५ हातांवरचा पदार्थ दिसे ना. बोटीचा वेग थोडा कमी करण्यांत आला, व वाफेचा कर्णा वरचेवर वाजूं लागला. धुकें पडलें म्हणजे इतर बोटींस इशारा मिळावा, एकमेकींचें अंतर कळावें, म्हणून हा कर्णा मधून मधून वाजवीत असतात.

ता. २२-२३. आज म्हणण्यासारखें कांहीं घडलें नाहीं. फक्त एक दोन वेळां मोठे व्हेल मासे आढळले. व्हेलमासा पाण्याच्या पृष्ठभागाकडे येऊं लागला म्हणजे, तोंडांत पाणी घेऊन टाळूंतून वर सोडतो, त्या योगानें मोठा कारंजा उडत असतो. तो बराच दुरून दिसतो. या कारंजाच्या रोखानें पाहिलें, तेव्हां माशाचा निम्मा भाग पाण्यावर आलेला दिसला.

कालपर्यंत बोट बेसुमार हालत होती. आज हालणें कमी झालें. बे ऑफ बिस्केची बोट हालण्याबद्दल फार ख्याति आहे. पण आम्हांस त्यापेक्षां अटलांटिक महासागरानेंच अधिक त्रास दिला. इतर समुद्रांपेक्षां येथें थोडा निराळी

प्रकार आढळतो. तो असा कीं, इतरत्र लाटांची लांबी लहान असून, त्या फुटतात व फेस येतो, तो क्षितिजापर्यंत दिसत असतो; व या योगानें दिसण्यांत खळबळ फार दिसते. या महासागरांत लाटांची लांबी फार असून, त्या क्वोठेंहि फुटलेल्या आढळत नाहींत, फेस मुळींच दिसत नाहीं व खळबळींहि ऐकूं येत नाहीं; पण लांबून लाट येतां येतां समुद्राचा पृष्ठभाग इतका उंच होतो कीं, डोंगर वर उठल्यासारखा वाटतो. व त्याबरोबर जहाजाची कड पाण्याला लागते. हें पाहून वाटतें कीं, खरोखरच समुद्राचें ऊर भरून आलें! इतर समुद्रांच्या खळबळीस स्त्रियांच्या दुःखभराची उपमा साजली तर या महासागराच्या या भरतीस पुरुषांच्या दुःखाची उपमा साजेल!

आज सकाळीं आम्हीं बे ऑफ् बिस्के सोडून इंग्लिश चॅनलमध्यें प्रवेश केला असें जहाजाच्या रोखावरून दिसूं लागलें. इंग्लिश चॅनल आल्याबरोबर इंग्रजांना घर आलेंसें सहजच वाटूं लागलें. इंग्लंडचा किनारा दिसत नाहीं, पण डाव्या हातास कांहीं मैलांवर तो जवळ आहे असें मनास वाटतें ना! रात्रीं झोंपेंत आईचा हात मुलाच्या अंगावर नसला, तरी ती शेजारीं आहे या कल्पनेनें मुलास आईची सोबत पुरी होते; तसेंच हें आहे. आम्हीं मात्र हौसेनें इंग्लंडास जात आहों खरे; तरी पण इंग्लंड जवळ आलें या कल्पनेपेक्षां हिंदुस्थान तितकें दूर गेलें या कल्पनेचा पगडाच मनावर अधिक बसतो! तूर्त आम्हांला आगबोट हेंच घर वाटत आहे खरें. पोर्ट सय्यद व जिब्राल्टर येथें गांव पाहण्यास आम्ही जाऊन परत येऊन बोटीवर पाय ठेवतांना आम्हीं 'घरीं' परत आल्यासारखें सुख वाटलें. संवयीनें घराची कल्पना बदलते; दुसरें काय? बोटींत आज २४ दिवसांत आम्हांला खालीं केबिन व वर डेक किंवा जेवणाचा दिवाणखाना यांशिवाय थोरपालटण करण्यास चवथें ठिकाण नाहीं. खालून वर व वरून खालीं खेपा घालणें हीच करमणूक! तरी पण उद्यां केबिन सोडून जातांना घर सोडल्यासारखें वाईट वाटेल. सर्कशींतले वाघसिंह मैदानांत उतरण्यापेक्षां परत पिंजऱ्यांत जातांना किती हौसेनें उडी मारतात हें आपण पाहतोंच. तूर्त आमची गत पिंजऱ्यांतल्या पांढऱ्या उंदरांसारखी झाली आहे. त्यांच्या पिंजऱ्याला आमच्या जहाजासारखेच दोन मजले असतात व आमच्या खालवरच्या येरझारांप्रमाणें तेहि वाटोळ्या रहाटावर असेच फिरून करमणूक करितात!

इंग्रज लोक मात्र जातील तेथें खरोखरीचें घर करतील. त्यांना कांहीं कमी नाहीं. पण त्यांना हें सुख बोटीविषयीं आपलेपणामुळें व एकजुटीमुळें वाटत असलें, तरी त्यांच्या अंगांत हौसेचा जो पारा खेळत असतो तोहि यास कारणीभूत आहे! आमच्या वाटणीचें म्हणजे पहिल्या क्लासचें डेक २०।२२ फूट रुंद व सुमारें सवाशें फूट लांब आहे. तेवढयांत पांचपन्नास ईझिचेअर्स व वेताच्या खुर्च्या यांची गर्दी आहे. त्यांतच सुमारें पन्नाससाठ स्त्री-पुरुष येरझारा घालीत असतात. त्यांतच मुलांच्या हातगाड्या फिरतात. त्यांतच मुलांना झोके घेण्याकरितां दोरीचा झोंपाळा आहे. त्यांतच मुलें दोऱ्यांतून उड्या मारण्याचे खेळ खेळतात. त्यांतच मुलांचे लपंडावाचे खेळ चालतात. त्यांतच थोरांचे लगोऱ्याचे खेळ चालतात. त्यांतच बायका शतपावलीचा व्यायाम करीत असतात. त्यांतच कांहीं मोठे पुरुष मुलांप्रमाणें ओणव्यांची रांग लावून कांहीं लांबून धांवत येऊन पाठीवर उड्या घालून स्वारांचा खेळ खेळतात. त्यांतच दोर लावून टग ऑफ वारचा खेळ चालतो. त्यांतच एका बाजूस सोडतीच्या तिकिटांचें दुकान मांडलेलें असतें. आणि त्यांतच आमच्यासारखे परके हिंदी-लोक ओंठ मिटून खिशांत हात घालून, दुसऱ्यास लागेल म्हणून आंग चोरून दिसण्यांत गंभीर तत्त्ववेत्त्याप्रमाणें, पण खरोखर अस्पृश्य सुतक्याप्रमाणें बावळ्यासारखे क्वचित् हिंडत असतात!

परवां रात्रीं या लोकांनीं डेकवर छोटीशी रंगभूमि सजवून विजेची रोषनाई करून खेळ व गाण्याचा जलसा केला. त्यांत सातआठ पुरुष व दोन बायका होत्या. सर्व जणांनीं चिनी लोकांचे पेहराव घेतले होते. गाणें यथायथाच होतें; पण एका गोऱ्या खलाशाचें सोंग व मागाहून गलबतावरील कॅप्टननें केलेले जादूचे चमत्कार प्रेक्षणीय होते. तसेंच आज रात्रीं 'किंग्स आफ्रिकन रायफल' नामक पलटणीच्या लोकांनीं खेळ केले.

आज दोनप्रहरीं धुकें बरेंच पडलें होतें व सावधगिरीचे कर्णे वाजत होते. संध्याकाळचे सुमारास खूप थंडी पडली; ती इतकी कीं, डेकवर जाववत नव्हतें. साडेसात वाजण्याचे सुमारास 'आईल ऑफ वाईट' नामक बेट व त्यावरील दीपगृह दिसूं लागलें. हेंच इंग्लंडचें प्रथमदर्शन होय! लंडन येथें उद्यां सकाळीं दहा वाजतां पोंचूं असें म्हणतात!

ता. २८. सकाळीं उठून पाहतों तों बोट स्वस्थ उभी आहे. धुकें दाट पसरलें आहे व कर्णे वाजतच आहेत. मध्यरात्रीं उठलों, तेव्हां बोट थांबल्याचा

भास झालाच होता; पण अंधारामुळें डेकवर जाऊन पाहतां आलें नाहीं. सकाळीं झालें तरी, नक्की कारण कळेना. ४ वाजण्याचे सुमारास फिरून बोट चालू लागली; पण मुंगीच्या पायानें. धुक्यामुळें दूरवर दिसत नाहीं व अद्यापि या भागांत पूर्वीं जर्मनीनें पसरलेल्या पाणसुरुंगांचा अंदेशा असल्यामुळें अत्यंत सावधगिरीनें जावें लागतें. हें धुकें अत्यंत चंचल स्वभावाचें आहे. क्षणांत तें अदृश्य होतें व क्षणांत फिरून भरतें. कोठून येतें तें कळत नाहीं; पण पाहतां पाहतां पाण्याच्या समुद्रावर धुक्याचा समुद्र जमतो! ११ वाजतां बोट फिरून बिलकूल थांबविण्यांत आली. कारण आमच्या प्रत्यक्ष डोक्यावर धुकें नव्हतें. तरी पुढें आम्हांस ज्या भागांतून जावयाचें तो धुक्यानें भरलेला आहे व आजूबाजूनें जाणाऱ्या आगबोटी दिसत नाहींत. तरी लांबून त्यांचे कर्कश कर्णे ऐकूं येत आहेतच. या वेळीं आम्ही इंग्लंडच्या पूर्व–दक्षिण टोकाअलींकडे कांहीं मैल आहों. मधून ऊन्ह पडतें तेव्हां डाव्या हातांत सुमारें २ मैलांवर हाईथ व फोकसटाऊन हीं शहरें व त्यांचे डोंगर व इमारती दिसत आहेत. फ्रेंच किनारा सुमारें २५ मैल लांब आहे. अर्थात् तो अदृश्य आहे. फोकस टाऊन व बोलोन यांच्या दरम्यान इंग्लंडांतून फ्रान्सला जाणाऱ्या दर्यामार्गाजवळ आतां आम्ही आहों. थोडें पुढें गेल्यावर कॅले-डोव्हर हा राजमार्ग लागेल. आम्हीं मेल बोटीनें मार्सेलसवरून आलों असतों, तर आम्हीं डोव्हर येथेंच उतरावयाचे; पण आमची बोट थेट लंडनला जावयाची असल्यानें आम्हांला या नजीकच्या बंदरांत उतरतां येत नाहीं.

ता. २५. काल सकाळीं आमच्या आमच्यांत एक पौंडाची पैज लागली कीं, लंडनच्या भूमीवर आम्ही आज म्हणजे शनिवारीं उतरतों कीं रविवारीं? स्वाभाविकपणें आम्ही आज तिसरे प्रहरीं तरी खास उतरावयाचे असें जाणून पटेल, शास्त्री व कुंझरू यांनीं शनिवार सांगितला, पण मीं मुद्दाम रविवार सांगितला. ते म्हणाले, 'तुम्ही एक पौंड हरणार, उगाच नशीबाची परीक्षा कां पाहतां?' मी म्हणालों, 'मला नशीबानें आजवर सहसा दगा दिला नाहीं, आजच दिल्यास पाहतां येईल!' काल रात्रीं निजेपर्यंत पैज त्यांनीं जिंकली असें उघड होतें. कारण बोटीचा खुद्द कॅप्टन म्हणाला कीं, शनिवारीं सकाळीं दहा वाजता लंडनला पोंचूं. मग आणखी काय पाहिजे? पण सकाळीं १० वाजतां लंडनपासून ५० मैलांवर बोट नांगर टाकून विश्रांति घेत बसलेली पाहून, मात्र त्या तिघांच्या तोंडचें पाणी पळालें.

दुपारीं २ वाजतां धुकें निवळलें व बोट चालू झाली. ३ वाजतां वाटाड्या जहाजावर आला व बोट फिरून जोरानें सुरू झाली. डोव्हर, रॅमस-गेट वगैरे बंदरी भाग झपाट्यानें येऊन गेले; ५ वाजतां तेम्स नदीच्या आखातांत शिरलों, ७ वाजतां नदीच्या मुखांत शिरलों व ८॥ वाजतां उतरण्याच्या बंदराजवळ म्हणजे टिलबरी व ग्रेव्हस एंड यांच्या दरम्यान बोट येऊन उभी राहिली. संध्याकाळचीं जेवणें आधींच झालीं होतीं. तेव्हां आतां काय होडींत बसून किनाऱ्यास जावयाचें उरलें. पटेल म्हणूं लागले, पैज जिंकली, एक पौंड टाका. इतक्यांत बोर्डावर नोटीस लागली कीं, दुसरे दिवशीं सकाळीं ९ वाजल्याशिवाय कोणी बंदरावर उतरावयाचें नाहीं! झालें, त्यांच्या तोंडाचा घास गेला व मीं पैज जिंकली. पैजेचे पैसे कोणीं दिले नाहींत व कोणीं घेतले नाहींत, पण तिजवरून बोटीचा प्रवास संपविण्यास आम्हीं किती उत्सुक झालों होतों, येवढें समजेल. दुसरे दिवशीं सकाळीं उतारूंना उतरतां यावें म्हणून आदले दिवशीं परवाने तपासण्यांत आले होते. तपास-निसानें आमचे पासपोर्ट पाहून आडवेतिडवे पुष्कळ प्रश्न केले व बरीच माहिती उतरून घेतली. रविवारीं कस्टमचा मनुष्य येऊन त्यानें चांचणी घेतली व १० वाजतां आम्ही टिलबरी बंदराच्या किनाऱ्यावर उतरून, स्पेशल ट्रेनमध्यें येऊन बसलों. बोटीवरून वाफेच्या पडावांत, पडावांतून धक्यावर, धक्यावरून डब्यांत पांचसहाशें उतारूंचें सामान नेण्यांत २।३ तास गेले. शेवटीं सेंटपॅंक्रस स्टेशनावरून आम्हीं ३ वाजतां बिऱ्हाडीं आलों.

आमचें घर सुंदर व सोयीचें असून लिहिण्यावाचण्याचीं सर्व साधनें आहेत. युरोपियन नोकर पदरीं ठेवण्याचा अपूर्व मान आम्हांस मिळाला आहे व ते बिचारे हिंदी अन्नाचे दोन तीन पदार्थ चांगल्या रीतीनें तयार करतात. अस्पृश्य-स्पर्शाचा कडेलोट झाला आहे! उपास सोसूनहि अभक्ष-भक्षण टाळलें. पण स्पर्शदोष दुर्निवार आहे त्याला कोण काय करणार?

ता. २६. कालपासून येथील हिंदी गृहस्थ मंडळी आम्हांस भेटण्यास येऊं लागली. आणखी पुष्कळ भेटावयाची आहेत. तात्पर्य, हिंदी चेहरे पाहण्याची वाण नाहीं व त्यांना पाहिलें म्हणजे हिंदुस्थानच वाटतें. तेव्हां हेंहि काम झालें. आजपासून आमच्या कामाकरितां बाहेर हिंडण्यास व स्थलपरिचय करण्यास सुरुवात केली आहे व ट्रॅम, ऑम्नीबस, जमिनीवरची आगगाडी, तळघरां-

तील आगगाडी, यांचा थोडाबहुत परिचय झालाहि. येथून पुढें पाहूं तें अपूर्वच, पण पत्रांतून लंडन शहराचें वर्णन देण्याचें काम करूं लागलों, तर सर्व दिवस त्यांतच जाईल म्हणून येथेंच थांबतों.

लंडनचें बातमीपत्र

(ता. २९ मे १९१९)

आम्ही मुंबईहून मित्रमंडळींचा निरोप घेऊन ता. २९ एप्रिलला निघालों ते लंडन येथें ता. २५ मेला येऊन सुखरूप पोंचलों. हल्लींचे दिवस समुद्र-प्रवासास चांगले असतात. भूमध्यसमुद्रांत एक दिवस वादळाचा थोडासा प्रकार झाला, याहून अधिक त्रास झाला नाहीं. सुएझचे कालव्यापासून थंड हवा सुरू होते. लंडनमध्यें हल्लीं भर उन्हाळा आहे तरी एखादे दिवशीं ५०–५५ अंशापर्यंतहि पारा खालीं जाऊं शकतो. अंगांतील कपडा काढून बसणें तर अशक्यच, पण गरम कपडे न घातले तर हवा केव्हां बाधेल याचा नेम नाहीं. लंडनची हवा अशीच 'विश्वास...घातक' आहे !

आम्हांस प्रवासामध्यें जगांत काय चाललें आहे याची दाद नव्हती; त्याचा सर्व वचपा लंडनास आल्यावर निघाला. येथें वर्तमानपत्रें तिकडच्या-प्रमाणें वाचावयास मनुष्य बसेल तर त्याला दिवसाचे २४ तासहि पुरणार नाहींत. तास दोन तासांनीं हवी तरी नवीन नवीन बातमी मिळूं शकते. पण नुसत्या जगाच्या बातम्या ऐकत बसून काय भागणार ? अर्थात् केव्हां तरी आपलें काम पुढें ओढून जगाला मागें ढकलावेंच लागतें !

आम्ही लंडन येथें पोंचण्यापूर्वीं नुकतेच मॉंटेग्यूसाहेबांचें हिंदुस्थानच्या अंदाजपत्रकावर पार्लमेंटांत भाषण झालें होतें, तसेंच आम्ही आल्यावर चार दिवसांतच साउथबरो फीथॅम कमिट्यांचे रिपोर्ट, हिंदुस्थान सरकारचा खलिता व नवीन राजकीय सुधारणाबाबतचें बिल इतके महत्त्वाचे कागद प्रसिद्ध झाले. अर्थात् आमच्याकरितां उद्योग वाढून तयार होता. म्हणून हे कागदपत्र वाचणें

व आमच्या उपयोगीं पडणाऱ्या लोकांस भेटणें या कामास आम्हांस तावड-तोब सुरुवात करावी लागली.

मॉंटेग्यूसाहेबांचें अंदाजपत्रकावरील भाषण ऐकण्यास पार्लमेंटचे अवघे बारा सभासद हजर होते! यावरून पार्लमेंटांत हिंदुस्थानच्या कामकाजासंबंधीं किती कळकळ वसत आहे हें दिसून येईल. ग्यालरींत प्रेक्षकांची गर्दी, पण खालीं सभागृहांत शुकशुकाट! मॅन्चेस्टर गार्डियन पत्राच्या रिपोर्टरनें या प्रकाराचें वर्णन याप्रमाणें केलें आहे–The spectacle on the floor, only too common when Indian affairs are under discussion, of rank of untented benches. 'हिंदुस्थान हल्लीं सुतक्याप्रमाणें उदास आहे' असें मॉंटेग्यू यांनीं भाषणांत बोलून दाखविलेंच आहे. अर्थात् त्याच्या जोडीला पार्लमेंटांतील देखावाहि सुतकी देखाव्या-प्रमाणेंच भासल्यास नवल नाहीं.

मॉंटेग्यूसाहेबांचें भाषण अंदाजपत्रकावर होतें, पण त्यांत आंकडे जवळ जवळ मुळींच नव्हते म्हटलें तरी चालेल! जमाखर्चाखेरीज इतक्या अनेक गोष्टी त्यांत होत्या कीं, त्याला एखादा टवाळ 'चांभारचौकशी' सुद्धां म्हणेल! पण ही चांभारचौकशी करण्याचा प्रसंग वर्षांतून एकदां येतो व स्टेट-सेक्रेटरीला काय किंवा इतरांना काय त्या प्रसंगाचा फायदा जरूर घ्यावा लागतो. यंदाच्या भाषणांत मुख्य चारदोन विषयच होते. अफगाणिस्थानां-तील गडबडीला मॉंटेग्यूसाहेबांनीं फारसें महत्त्व दिलें नाहीं. रौलेट आक्टाची संभावना त्यांनीं थोडक्यांतच केली. मॉंटेग्यूसाहेबांना स्वतः हा कायदा फारसा पसंत नाहीं, एवढेंच नव्हे तर त्यांना फसवून दिल्ली सरकारनें रौलेट-बिल कायदेकौन्सिलांत मांडण्याची परवानगी मिळविली अशीहि एक गटार-गप्प आहे. पण एकदां झालें तेंच कायम, या तत्त्वावर कोणत्याहि सरकारचें काम चालू असतें; तेव्हां मॉंटेग्यूसाहेब हिंदुस्थान सरकारावर तरवार कशी उपसणार? त्यांनीं हा प्रसंग साधून हिंदी लोकांच्या राजनिष्ठेवर तरवार उपसली नाहीं हेच उपकार! इंडो–ब्रिटिश असोसिएशनचे मात्र त्यांनीं चांगलेच कान उपटले.

सर्वांत मुख्य विषय सुधारणांचा. या बाबतींत मात्र मॉंटेग्यूच्या अंगांत उत्साहाचा संचार झाल्यासारखा दिसला; असें माडीवरील प्रेक्षकांना वाटलें.

दहा बारा सभासद हजर व तेहि सर्व अनुकूल; प्रतिपक्षी कोणीच हजर नाहीं. असें असतां हिंदुस्थानच्या लोकांना दिलेलें वचन पाळण्याचें महत्त्व ते जोराजोरानें प्रतिपादन करीत होते व हिंदुस्थानांत अस्वस्थता नांदत आहे, कदाचित् वाढेलहि; असें आहे तरी सात्त्विक दिलजमाईच्या उपायांनींच सर्व अडचणींचा परिहार करण्याची आपली इच्छा आहे, असें त्यांनीं सांगितलें. प्रेक्षकांची गर्दी कमी असली तर नटाला नाट्य करण्याला अवसान चढत नाहीं म्हणतात. पण मुत्सद्द्यांना नाटक्याहूनहि नाटकी बनावें लागतें हेंच खरें!

एवढें मोठें हिंदुस्थान पण त्याच्या वार्षिक विवादप्रसंगाला इतके थोडे लोक हजर असतात याची शरम इकडेहि थोड्याशा इंग्लिश लोकांना वाटते. मिमोरिअट यानें एक पत्र लिहून असा प्रश्न विचारला आहे कीं, What is likely to be the effect upon opinion in India when it is learnt that a debate of the highest moment to the future of India was sustained in the imperial Parliament by a dozen members addressing empty benches? हिंदुस्थानांतील लोकमतावर या गोष्टीचा परिणाम काय होतो हें दिसतच आहे. पण हिंदुस्थानांतील लोकांना किंवा लोकमताला विचारतो कोण?

आतां हें खरें आहे कीं, हिंदी राज्यकारभाराप्रमाणें खास इंग्लंडच्या राज्यकारभाराच्या चर्चेच्या अनेक प्रसंगीं देखील पार्लमेंटचे सभासद अलीकडे असावे तितके हजर राहात नाहींत; पण त्याचें खरें कारण मात्र अनास्था हें नसून कार्यबाहुल्य हें आहे. पार्लमेंटचें पुष्कळसें काम, म्हणजे कच्च्या तपशिलाचा काथ्याकूट करण्याचें काम, ग्रँड कमिटी वगैरे पोटकमिट्यांकडे सोपविलेलें असतें व या कमिट्या आणि पार्लमेंट यांची बसण्याची वेळ प्रायः एकदांच येत असल्यामुळें अनेक सभासदांना पार्लमेंटांत हजर राहतां येत नाहीं, व याबद्दल तक्रारहि सुरू आहे. पण याचा अर्थ अनास्था नसून, हजर राहण्याची आस्था हाच आहे. हिंदुस्थानच्या चर्चेचा प्रकार मात्र तसा नाहीं. एरवीं दिवस मोकळा असला तरी या चर्चेला कोणी फारसें येणार नाहीं. उलट पूर्वीं सभागृह भरलें असलें, तरी हिंदुस्थानचा विषय निघतांच तें मोकळें होतें. नाटकगृहांतील प्रेक्षकांपैकीं भरतवाक्य गायलेलें ऐकण्यास किती लोक बसतात? तितकेच पार्लमेंटरी सभासद भारतपुराण ऐकण्यास बसतात!

पण पार्लमेंटचा हा मद्दड घोडा हिंदुस्थानांतील दंगेधोपे वगैरेंची चर्चा असली म्हणजे मात्र कान टवकारतो. सरहद्दीवरील लढाईच्या बातमीच्या औषधाच्या एका घोटानें पार्लमेंटला दुष्काळी भूक लागते. मग सभासद सभागृहांत मेजवानीला हजर! जाइल्ससाहेबांना टिळकांनीं एकदां असें म्हटलें होतें कीं, हिंदुस्थानच्या कारभारासंबंधानें इंग्लंड निरंतर झोंपीं गेलेला असतो, व तो दचकून खडबडून जागा होण्यासारखें कांहीं घडतें तेव्हांच त्याची झोंप जाते, साध्या हाकेनें तो जागा होत नाहीं; याचा अर्थ उघड व सरळ आहे. या वाक्याचा अर्थ विपरीत घेऊन त्यानीं तेवढ्या आधारावर त्यांच्या विरुद्ध साक्ष दिली. वरील वाक्याचा अर्थ लोकांनीं दंगे करावे असा होत नाहीं; पण दंगे झाले म्हणजे, त्याचा परिणाम असा होत असतो ही गोष्ट कोणा प्रामाणिक इंग्रजाला नाकबूल करतां येईल? ग्लॅडस्टनसाहेब कांहीं आयर्लंडांत दंगेधोप्यांना उत्तेजन देणारे नव्हते, पण एका तुरुंगाला सुरुंग-बत्ती लावून आयरिश बंडखोरांनीं अत्याचार केला, तेव्हां ते म्हणाले कीं, या आवाजानें आयर्लंडची लोकस्थिति इंग्लंडला जितकी कळून आली तितकी इतर कोणत्याहि ओरडीनें कळून आली नाहीं!

" हिंदुस्थानाच्या कारभारासंबंधानें पार्लमेंटची जबाबदारी " हे निव्वळ पोकळ शब्द आहेत, त्यांना फारसा अर्थ नाहीं; पण असें होणें हेंच स्वाभाविक आहे. घरचें टाकून बाहेरच्याला कोण विचारणार? शिवाय इंग्लंडच्या राज्याचा विस्तार वाढला; पण पार्लमेंटच्या सभासदांची संख्या वाढली नाहीं, सभासदांच्या दोन हातांचे चार हात किंवा दोन कानांचे चार कान झाले नाहींत, किंवा दिवसांचे तासहि ४८ झाले नाहींत! खाद्य फार वाढलें, पण त्याबरोबर खाण्याचीं व चावण्याचीं साधनें आणि पचनशक्ति हीं वाढलीं नाहींत तर पुष्कळसें अन्न न खातां फुकट जातें व न चावतां खाल्लें तें बाधतें. असाच प्रकार पार्लमेंटच्या कामाचा आहे.

अर्थात् त्याला उपाय एकच, म्हणजे अधिकारदान व कामाची वांटणी. हें दान आणि ही वांटणी विलायतेंतले इंग्रज यांच्यामध्यें आपापसांत होऊन तरी आम्हांला काय फायदा? आम्ही हिंदी लोक आम्हाला करायला कारभार नाहीं म्हणून रिकामे, आणि पार्लमेंटला करायला इतर कारभार फार म्हणून त्याला हिंदुस्थानाकडे पाहण्यास वेळ नाहीं! पार्लमेंट आम्हां हिंदी लोकांना

आपले मानसपुत्र म्हणते तर तिचे अधिकार आमच्या लोकांच्या हातीं! व ते आले तरच आजची ही हास्यजनक स्थिति टळेल. मॉंटेग्यूसाहेबांच्या नवीन बिलानें ही स्थिति कितपत पालटते पाहावें. तूर्त सर शंकर नायर यांनीं हिंदुस्थान सरकारच्या खलित्याचा जो कयास केला आहे, त्यावरून पाहतां सुधारणांचा सगळा डाव हिंदी राज्यकारभाराच्या मुख्याधिकाराचें उच्चाटन विलायतेंतून व्हावें, पण तो सर्व दिल्लीच्या सेक्रेटरीएटमध्यें स्थानापन्न व्हावा असाच दिसतो; पण हा डाव आम्हीं बांधूं देतां कामा नये!

(ता. ५ जुलै १९१९)

लो. टिळक व डेप्युटेशनची इतर मंडळी यांची प्रकृति ठीक असून कामकाज सुरू झालें आहे. टिळकांचा पाय बर्फावरून घसरल्यामुळें मुरगळला होता तो आतां साधारण बरा आहे. टिळक व मी कालच (ता. ४ जून रोजीं) केंब्रिज येथें जाऊन आलों. केंब्रिज येथें सुमारें ८०।९० हिंदी विद्यार्थि हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून अभ्यासाकरितां आले आहेत. हिंदी मजलीस नांवाची संस्था केंब्रिज येथें आज कांहीं वर्षें अस्तित्वांत असल्याचें केसरीचे वाचकांस माहीत असेलच. या सभेंत व्याख्यानें, वादविवाद मोकळ्या मनानें होतात. या सभेपुढें काल टिळकांचें व्याख्यान झालें. हिंदी विद्यार्थ्यांखेरीज कांहीं थोडे युरोपियन विद्यार्थीहि मुद्दाम आले होते. देशाच्या सद्यःस्थितीचें वर्णन करून टिळकांनीं आपल्या तरुण श्रोत्यांस असा रोखठोक प्रश्न केला कीं, "तुम्ही उच्च प्रतीचें शिक्षण मिळवून व स्वतंत्रतेच्या हवेंत पिकणारे विचार बरोबर घेऊन हिंदुस्थानांत जाणार. पण केवळ स्वार्थसाधनपर न बनतां देशकार्याला वाहून घ्यावयाचें असा निश्चय तुम्हांपैकीं किती जणांनीं केला आहे?" याला उत्तरें देतांना कांहीं विद्यार्थ्यांनीं आपल्या पोरबुद्धीमुळें व अज्ञानामुळें बराच हशा पिकविला; तथापि पुष्कळांच्या मनावर प्रश्नाचें खरें मर्म ठसून त्यांनीं आपण तुमच्या उपदेशाप्रमाणें खास वागणार आहों असें सांगितलें. एका तरतरीत ब्राह्मण मुलानें त्यांना आश्वासन दिलें कीं, मी सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा पास होणार, पण नोकरींत शिरणार नाहीं, असा निश्चय तुमच्या उदाहरणावरून यापूर्वींच केला आहे. ईश्वर या मुलास आपला निश्चय पाळण्यास सामर्थ्य देवो. कारण जाणूनबुजून स्वार्थत्याग कशाला म्हणतात याचें तें एक उदाहरण होईल. असो. मी केंब्रिज येथें स्वतंत्र व्याख्यान देण्यास फिरून कांहीं दिवसांनीं जाणार आहें.

दरम्यान लो. टिळक हे ऑक्सफर्ड येथील मजलसीच्या निमंत्रणावरून येत्या १५ तारखेस तेथें जातील.

कॉंग्रेस डेप्युटेशनकडे सोंपविलेल्या कामांत येथील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीशीं बोलणेंचालणें करण्याचेंहि एक लहानसें काम आहे हें केसरीच्या वाचकांस माहीत असेल. गतवर्षापर्यंत ही कॉंग्रेस कमिटी व खुद्द कॉंग्रेस यांच्या दरम्यान कांहीं बेबनाव नव्हता. पण मवाळ-जहालांचा तंटा वाढून नेमस्तांची वेगळी परिषद भरण्याचें घाटूं लागल्यापासून येथील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीहि पक्षपात करूं लागली. पूर्वापारच्या स्नेहसंबंधामुळें तसें होणें स्वाभाविक होतें. खुद्द राष्ट्रीय सभेचें येथील यंत्र जें 'इंडिया' त्यांत राष्ट्रीय सभेविरुद्ध मजकूर येऊं लागला. अशा स्थितींत राष्ट्रीय सभेचे पैसे ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीला देऊन आपल्याच पैशानें आपल्याला शिव्या खाण्याचें सभेनें सहजच नाकारलें. तथापि राष्ट्रीय सभा व ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी यांचे कायमचे संबंध कोणते असावे याचा कायमचा निकाल करणें जरूर असल्यानें कमिटीच्या सभासदांशीं प्रत्यक्ष बोलूनचालून हा निकाल लावावा अशी कामगिरी डेप्युटेशनकडे सोंपविण्यांत आली आहे. त्याप्रमाणें आम्ही येथें येतांच कमिटीचे अध्यक्ष डॉ. क्लार्क यांस पत्र पाठवून कळविलें. गेल्या सोमवारीं कमिटीची सभा भरली त्या वेळीं आम्ही निमंत्रणावरून गेलों होतों. सुमारें दीड तास वाटाघाट झाली. त्यांत कायमच्या संबंधाचा विचार पुढें स्वस्थपणानें करावा, तूर्त कमिटीनें कॉंग्रेसचें म्हणणें पार्लमेंटमध्यें व ब्रिटिश जनतेपुढें मांडण्यास सर्व प्रकारें पूर्वीप्रमाणें मदत करावी असें ठरलें. कमिटी डॉ. रुदरफर्ड, डॉ. क्लार्क हे बरेचसे आमच्या मताचे आहेत. लॉर्ड क्ल्युईड (पूर्वीचे हरबर्ट रॉबर्टस्) व मि. स्विनी यांचा नेमस्त पक्षाकडे ओढा आहे व मि.पारेख व डालगॅडो हे अर्थात् सर्वस्वीं आमच्याच पक्षाचे आहेत. यामुळें बहुमत आमच्या बाजूस आहे. तथापि कमिटी व डेप्युटेशन यांची फिरून गांठ पडावी व मग कायमचा निकाल लागावा असें ठरलें आहे; तेव्हां दरम्यान मि. पोलाक यांची लावालावी कितपत यशस्वी होते हें पाहणें आहे. तूर्त एवढें मात्र दिसतें कीं, मतभेदामुळें ब्रि. कॉ. कमिटी झटून उत्साहानें आम्हांस मदत करण्यास सिद्ध न झाली, तरी स्वतः कमिटी कॉंग्रेसतर्फे म्हणून कॉंग्रेसच्या ठरावाविरुद्ध सिलेक्ट कमिटीपुढें साक्ष देणार नाहीं! पण ही काथ्याकूट बरेच दिवस चालणारी असल्यामुळें आज त्याविषयीं अधिक कांहीं लिहूं इच्छीत नाहीं.

येथें ब्रि. कॉंग्रेस-कमिटीच्या व्यतिरिक्त राष्ट्रीय सभेस मदत करणारी दुसरी मंडळी म्हणजे मजूर पक्षाची. यांत कांहीं स्वतंत्र आहेत व कांहीं बेझंटबाईचे फार दिवसांचे स्नेही आहेत. पैकीं पहिल्यांचीहि मदत आम्हांस केव्हांहि मिळण्यासारखी आहे. दुसऱ्यांचीहि मदत आजवर पुष्कळ झाली ही गोष्ट प्रांजलपणें कबूल केली पाहिजे, पण बेझंटबाईचें व राष्ट्रीय सभेचें बिनसल्यापासून यांच्या उत्साहांत थोडीशी शिथिलता सहजच आली आहे. आजवर लो. टिळक यांनीं कुशलतेनें सर्व पक्ष सारखे सांभाळून धरले असून मजूर पक्षांत हिंदुस्थानच्या प्रश्नाला जवळजवळ कायमचें स्थान मिळविलें आहे, तथापि बेझंटबाई येथें आल्यावर काय होतें तें पाहणें आहे. गेल्या मंगळवारीं आम्हां मंडळींना या मंडळींनीं चहाला बोलाविलें होतें; तेव्हां मि. लॅन्सबरी, मिसेस् डेसपार्ड, मि. ग्रॅहामपोल, लेडी डीलावर, मिस् व्हिलिअर्स वगैरे मंडळी हजर होती. बेझंटबाई येतांच आपण सर्व मिळून चर्चा करूं व जेणेंकरून सुधारणांचा प्रश्न पुढें ढकलला जाईल अशीच खटपट करूं असें त्यांनीं आश्वासन दिलें. मजूर पक्षाचे स्वतंत्र सभासद म्हणजे कर्नल वेजवुड, बेनस्पूर वगैरे मंडळीच्या आम्ही अनेक वेळां गांठीं घेतल्या असून ते सर्व प्रकारें मदत करावयाला तयार आहेतच. या दोघांपैकीं एक किंवा दोघेहि कदाचित् सिलेक्ट कमिटीवर नेमले जातीलसें वाटतें.

या आठवड्यांत आम्ही कांहीं थोड्या पार्लमेंटरी सभासदांच्या गांठी घेतल्या. त्या निमित्तानें पार्लमेंटची सर्व भव्य इमारत व दोनहि सभांचें कामकाजहि आम्हांस पाहावयास सांपडलें. ज्या सभासदांनीं आम्हांस सभागृह दाखविलें ते अर्थात् उदारमतवादी आहेत; एवढेंच नव्हे तर एका जुन्या प्यूरिटन घराण्याचे वंशज आहेत. त्यांनीं इमारतीच्या कोणत्या भागांत लोकपक्षानें कोणता विजय मिळविला वगैरे गोष्टी मधून मधून हौसेनें सांगितल्या. पार्लमेंटचा बराच भाग जळल्यामुळें या शतकांत तो फिरून बांधला गेला असला, तरी बाराव्या शतकाइतका जुना भागहि या इमारतींत कांहीं कांहीं अवशिष्ट आहेत. हिंदुस्थानांत देखील जुन्या इमारतींचा अवशेष आहे, परंतु तो केवळ दगडाच्या व आठवणीच्या रूपानें. पण पार्लमेंटच्या याच इमारतींत याच वस्तूंत इंग्लंडचा आज सात-आठशें वर्षांचा राजकीय इतिहास अखंड घडत आला आहे व त्याचें स्वातंत्र्य अबाधितपणें राखलें जाऊन उलट वाढलें आहे हें पाहिलें म्हणजे कौतुक वाटतें. अमुक ठिकाणीं फॉक्स व बर्क यांचें

सुऱ्या उपसण्याइतकें खडाजंगी भांडण झालें, अमुक ठिकाणीं प्रजापक्षाचे पुढारी टेम्स नदींत नावा घालून राजाच्या तरवारीपासून बचावले गेले, अमुक ठिकाणीं वॉरन हेस्टिंग्सची चौकशी झाली वगैरे दाखवून शेवटीं एका लहानशा खोलीपाशीं गेल्यावर आमचे स्नेही म्हणाले, "याच खोलींत बसून पार्लमेंटच्या कमिटीनें चार्लस राजाला शिरच्छेदाची शिक्षा दिली व त्या कमिटींत माझा त्या वेळचा पूर्वज प्रमुख होता." हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या दिवाणखान्यांत त्या सभेचे निम्मेदेखील सभासद सुखानें बसूं शकणार नाहींत इतका तो लहान आहे! प्रधान मंडळी बसतात त्या कोपऱ्यांत तर अंधारच होता; ज्या साम्राज्यावर सूर्य कधींच मावळत नाहीं त्याचा सर्व कारभार याच अंधारांत चालतो! हाऊस ऑफ लॉर्डसचें सभागृह पाहून तर ही बड्या लोकांची वामकुक्षीची खोली, व तोंडांतील लोण्याचा गोळा विरघळूं न देतां राज्यकारभाराविषयीं वादविवाद करण्याची जागा असली पाहिजे हें कोणी परकाहि सांगूं शकेल!

गेल्या गुरुवारीं सुधारणा–बिलाचें पहिलें वाचन झालें. हें निव्वळ औपचारिक होतें. बिलाच्या प्रती आतां छापून वांटल्या गेल्या आहेत व आज संध्याकाळीं मॉंटेग्यूसाहेब दुसरें वाचन करवितांना त्यावर सविस्तर भाषण करणार आहेत. हा योग अपूर्व असल्यामुळें आम्हीं हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या ग्यालरींत जाऊन बसण्याकरितां तिकिटें मिळविलीं आहेत. लंडनास आल्यावर लगेच आम्हीं मॉंटेग्यूसाहेबांची मुलाखत घेण्याकरितां त्यांस पत्र लिहिलें व 'पारिसहून आल्यावर नक्की तारीख ठरवून डेप्युटेशनला मुलाखतीस बोलवितों' असें त्यांचें उत्तर आलें आहे. दरम्यान काल सायंकाळीं आठ वाजतां मॉंटेग्यूसाहेबांनीं हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या भोजनगृहांत सर्व हिंदी पाहुण्यांना एक मेजवानी दिली. या मेजवानीस त्यांनीं आम्हां डेप्युटेशनच्या मंडळीला निमंत्रण दिलें होतें व त्याप्रमाणें दिवाणबहादूर, ना. पटेल व मी गेलों होतों. त्याप्रमाणें मॉडरेट डेप्युटेशनची सर्व मंडळी, इंडिया ऑफिसचे सर्व सभासद, लंडनमध्यें हल्लीं असणारे अँग्लो इंडियन बडे अधिकारी व मॉंटेग्यूसाहेबांच्या मित्रगणांपैकीं प्रमुख पार्लमेंटरी सभासद व खाजगी गृहस्थ वगैरे अनेक लोक होते. भोजनोत्तर मॉंटेग्यूसाहेबांनीं हिंदी पाहुण्यांच्या सन्मानार्थ पानसमारंभ (टोस्ट) करविला. जेवणाचे आधीं व नंतर मिळून सुमारें दोन तासपर्यंत पार्लमेंटच्या प्रचंड गच्चीवर सर्वांनीं एकमेकांच्या गांठी घेऊन संभाषणें केलीं.

हा प्रसंग मन मोकळें करून बोलण्याचा असतो व या वेळीं उच्चनीच भाव विलीन होतो; यामुळें उभय शिष्टमंडळाच्या लोकांस अनेक युरोपियन गृहस्थांना आपापले विचार खुलासेवार सांगतां आले. या खासगी संभाषणांत बोलण्याचालण्याच्या खोचा बऱ्याच कळून येतात. पण खुलें बोलण्याचाच संकेत असल्यामुळें दोन टोले द्यावे व दोन टोले घ्यावे आणि वरती उभयतांनीं खो खो हसून संपादणीचें सारवण घालावें असा प्रकार पुष्कळसा चालला होता.

राष्ट्रीय सभेनें अधिक मागण्या मागितल्या तर त्यापासून मांटेग्यूसाहेबांचे बिलाला धोका येईल, आणि पुष्कळांच्या पाठीमागें लागून आयतें मिळत होतें तें थोडेंहि गमावलें अशी हिंदुस्थानची हास्यजनक स्थिति होईल हाच काय तो नेमस्तांचा राष्ट्रीय सभेच्या ठरावावर मुख्य आक्षेप आहे. हा आक्षेप कितपत खरा आहे याचा लोकमान्य टिळकांनीं पूर्वीच अंदाज बांधिला होता व आम्हीं येथें आल्यापासून कसून तलास काढला. त्यांत असेंच निष्पन्न झालें कीं, केवळ बिलापेक्षां अधिक मागितल्यानें बिलाला धोका येईल हें म्हणणें बिलकूल खरें नाहीं. मि. मॉंटेग्यू यांनीं मंत्रिपद स्वीकारतांना इतर मंत्रिमंडळीचें व मुख्य प्रधानांचें असें आश्वासन घेतलें आहे कीं, 'मी सुधारणांचें जें बिल आणीन तें तुम्ही मान्य केलें पाहिजे; एरवीं हिंदुस्थानच्या कारभाराची जबाबदारी मी पत्करणार नाहीं!' मॉंटेग्यूसाहेबांच्या पक्षाला आज पार्लमेंटमध्यें भरभक्कम पाठबळ आहे व ते करतील तें आज होईल. अद्यापि संयुक्त मंत्रिमंडळाची पद्धत अमलांत असल्यामुळें, विरोधी म्हणून जो पक्ष—Opposition—नांवाला आहे, तोहि स्नेहगर्भ असाच आहे. आज पार्लमेंटमध्यें तिसरा पक्ष असा मुळींच नाहीं. कांहीं तिस्मारखान किंवा एकांडे शिलेदार आहेत. ते रॅडिकल आहेत. रीस किंवा बेनेट (टाइम्स ऑफ इंडियाचे माजी संपादक) यांसारखे कॉंझरव्हेटिव्ह आहेत, पण त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य नाहीं व रीससाहेबांनीं तर मॉंटेग्यूसाहेबांचा पक्ष अगदीं उघड उघड स्वीकारला आहे. मजूर पक्षच काय तो मंत्रिमंडळाचा प्रतिपक्ष; पण तो तर म्हणतो, हिंदुस्थान चतकोर भाकरी कां मागतो, सगळीच एकदम कां मागत नाहीं! त्यांना हां हां म्हणून उलट आम्हांलाच सांभाळून धरावें लागतें, व हिंदुस्थानची स्थिति अशी आहे असें सांगून सर्व होमरूल एकदम मागणें शक्य नाहीं, असें समजून सांगावें लागतें. तात्पर्य, राष्ट्रीय सभेची मागणी केल्यास बिलास

धोका नाहीं, एवढेंच नव्हे तर डॉ. क्लार्क विनोदानें म्हणाले, त्याप्रमाणें "लॉर्ड सिडेनहॅमच्या पक्षाला वाटेल त्यानें जाऊन मिळावें; तुमच्या विरोधामुळें कांहीं होत नाहीं. तुम्हीं बिल हाणून पाडावयाचें म्हटलें, तरी पडणारें नाहीं. तुम्हीं नको म्हणालां, तरी मॅंटेग्यूसाहेबांनीं योजलेल्या सुधारणा तुमच्या गळ्यांत बांधिल्याशिवाय ते सोडणार नाहींत!" हल्लीं पार्लमेंटची स्थितीच अशी कांहीं आहे कीं, प्रधानमंडळ म्हणेल तें होईल. ही स्थिति फार दिवस टिकणार नाहीं हें उघड आहे व इंग्लंडचे लोक आपापल्या दृष्टीनें तूर्त पार्लमेंटवर नाखूष आहेत. पण त्यांचाहि इलाज चालत नाहीं. तथापि याविषयीं पुढें केव्हां तरी मोकळा वेळ मिळेल, तेव्हां खुलासेवार लिहीन. मॅंटेग्यूसाहेबांचें भाषण ऐकण्यास आतांच पार्लमेंटकडे निघालों आहें, तेव्हां तूर्त येथेंच थांबतों.

(ता. १२ जून १९१९)

डेप्युटेशनची मंडळी अजून येतच आहेत. श्री. दादासाहेब खापर्डे गेल्या रविवारीं येऊन सुखरूप पोंचले. नॅशनल होमरूल लीगतर्फे बेझंटबाई, मि. तेलंग व मि. वाडिया आले आहेत.

नेमस्त पक्षातर्फे सर विनोद मित्र, ना. शास्त्री, समर्थ वगैरे पूर्वींच आले असून बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी, पृथ्वीचंद्र रॉय वगैरेहि याच आठवड्यांत येऊन दाखल झाले. ना. चिंतामणी वगैरे थोडे यावयाचे आहेत, ते आले म्हणजे सर्व पक्षांच्या डेप्युटेशनांचा पुरा संच तयार झाला.

गेला आठवडा इंग्लिश लोकांच्या सणाचा होता. सोमवार ते शनिवार सर्व कामकाज बंद होतें. जो तो आपलीं बायकामुलें घेऊन समुद्रकिनारीं, नदीतीरीं किंवा डोंगराळ प्रदेशांत हवा खाण्याला किंवा करमणूक करण्याला गेला होता. पार्लमेंटच्या सभासदांना पंधरा दिवसांची रजा असल्यामुळें तेहि बाहेर गेले आहेत. हवा कोंदट-पावसाळी असली तरी सणासुटीच्या दिवसांत लंडनमध्यें कुढलेला सुखवस्तु मनुष्य पाय मोकळे करण्याला बाहेर जातोच. यंदा तर वसंतऋतु प्रसन्न होऊन, त्यानें इंग्रज लोकांना चैन व करमणूक करण्याला जणूं काय निमंत्रणच दिलेलें आहे. गेले ७।८ दिवस तर आकाश निरभ्र असून उत्कृष्ट ऊन पडतें; पारा सावलींत ७० पर्यंत व उन्हांत ११० पर्यंत जात असून आमच्यासारख्या उष्ण प्रदेशांतील लोकांसहि येथें हल्लीं "आज थोडेंसें

उकडतें खरेंच" असें म्हणावें लागतें. वसंतऋतूचा हा प्रसाद आज चारपांच वर्षांनीं लाभला असें येथील लोक म्हणतात. त्यांतून 'युद्धाची काळजी संपून समाधानकारक तह होण्याचीं चिन्हें' दिसत असल्यामुळें इंग्लिश लोकांच्या आनंदाला नुसतें भरतें आलें आहे. हल्लीं प्रत्येक सणाच्या नांवामागें 'व्हिक्टरी' हा जय-शब्द ते लावीत असतात. एप्सम येथील शर्यती पाहण्याला यंदा-इतका लोकसमुदाय आजवर जमला नव्हता म्हणतात. क्रिकेट वगैरेंचे सामने सुरूच आहेत. सामान्य गरीब लोकांनीं तर हाइड पार्कमध्यें इतका बेसुमार स्वेच्छाचार चालविला आहे, कीं पोलिसांस खटले भरतां भरतां पुरेवाट झाली आहे!

हिंदी सुधारणांच्या बिलाचें दुसरें वाचन गुरुवारीं होऊन सिलेक्ट कमिटी नेमली गेल्याचें वर्तमान तिकडे तुम्हांस यापूर्वींच तारेनें कळलें असेल. मागील पत्रीं लिहिल्याप्रमाणें आम्ही डेप्युटेशनची सर्व मंडळी पार्लमेंटच्या सभागृहांत या दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं हजर होतों. ग्यालरीखालीं सभासदांच्या बाकांना लागून असलेल्या खास चष्म्यांत मला जागा मिळाल्यानें पाहावयाला व ऐका-वयाला चांगलें मिळालें. पण दुर्दैवानें पाहण्याऐकण्याइतकें चांगलें तेथें फारसें नव्हतें. प्रथम प्रश्नोत्तरें होण्याच्या वेळीं सुमारें दीडशें सभासद हजर होते; पण मॉंटेग्यूसाहेब बोलावयास उठले त्या वेळीं पन्नाससाठ शिल्लक उरले; व त्यांचें भाषण संपण्यापूर्वींच ही संख्या तीसपर्यंत आली! प्रधानमंडळाच्या बाकांवर स्वतः मॉंटेग्यू व मि. फिशर यांशिवाय एकहि प्रधान नव्हता! एकंदर सभासदांपेक्षां हिंदी प्रेक्षकच अधिक होते. वाटलें कीं, आम्हां हिंदी लोकांना सभासदांच्या जागांवर बसूं दिलें असतें तर सभागृह अधिक भरलेलें तरी दिसलें असतें आणि मॉंटेग्यूसाहेबांस वक्तृत्व करण्यास अधिक जोर आला असता! तथापि मॉंटेग्यूसाहेबांना मोकळ्या बाकांकडे पाहून बोलण्याची नेहमींच सवय असल्यामुळें आज त्यांना कांहीं विशेष अवघड वाटलें नसावें. सुदैवानें या प्रसंगीं त्यांचें भाषण ऐकण्याला हिंदी गृहस्थ तरी हजर होते व या गोष्टीची जाणीव त्यांना होती हें, ते जे मधून मधून हिंदी लोकांकडे दृष्टिक्षेप करीत असत त्यांवरून स्पष्ट दिसत होतें. पार्लमेंटमधील हा प्रकार आम्हांला नेहमीं ऐकून माहीत होताच; पण आज प्रत्यक्ष पाहावयास सांप-डला! आम्हाला तरी या अनास्थेमुळें पार्लमेंट उदास व अरण्यासारखें भयाण

भासलें. मॉंटेग्यूसाहेबांना या शून्यमय सभागृहांत प्रतिध्वनीशिवाय दुसऱ्या कोणाकडून फारसें उत्तर मिळत नव्हतें.

मॉंटेग्यूसाहेब आपलें भाषण कागदावरून न वाचतां स्मरणानें व स्फूर्तीनें बोलतात. बोलतांना प्रत्येक शब्दावर जोर देतात; आपणांपुढील पेटी (ट्रेझरी बॉक्स) वर मधूनमधून बुक्की वळून ठोसे लगावतात; मधूनमधून स्मित करतात; त्यांचा आवाज मोठा असून वक्त्याचे पुष्कळसे गुण त्यांच्या अंगीं आहेतच; पण रिकाम्या बाकांपुढें उत्साहानें बोलण्याचा गुण साध्या वक्त्या-मध्यें नसतो तोहि त्यांच्यामध्यें आहे! कदाचित् हा गुण केवळ कर्तव्यबुद्धीनें येत असेल. त्यांच्या स्वतःच्या योजनेपलीकडे त्यांना आम्हांस कांहीं द्यावयाचें नाहीं ही गोष्ट विसरणारास त्यांचें भाषण अत्यंत कळकळीचें वाटल्याशिवाय राहिलें नाहीं. त्यांच्या भाषणांत चार मुद्दे मुख्य होते. (१) सुधारणा अमलांत आणण्यास आम्हीं उशीर केला तर आमच्यावर यापुढें कोणी विश्वास ठेवणार नाहीं; झाला हाच उशीर बेसुमार झाला. (२) प्रांतिक सरकारांनीं सुचवि-लेल्या योजनेंत खरें जबाबदारीचें स्वराज्य मुळींच नाहीं. (३) लॉर्ड सिडन-हॅम व इंडो-ब्रिटिश असोसिएशन यांची योजना लबाडीची असून हातीं धरण्याच्याहि लायकीची नाहीं. (४) हिंदुस्थानांत जातिभेद असला तरी तो सुधारणेच्या मार्गांत येऊं देण्याचें कारण नाहीं; उलट जबाबदारीनें सार्वजनिक अधिकाराचीं कामें करण्यास वाव मिळेल; असा मतदारीचा हक्क दिल्यास जातिभेदादि जुन्या सामाजिक बाबींतलें वैषम्य कमी होऊन सर्व जाती व वर्ण खांद्यास खांदा भिडवून काम करूं लागतील आणि अशानेंच अखेर हिंदी राष्ट्रीयत्व सिद्ध होईल. प्रांतिक सरकारांवर टीका करतांना ते जपून व किंचित् आदरयुक्त बुद्धीनें बोलले, पण इंडो-ब्रिटिश असोसिएशन व लॉर्ड सिडनहॅम यांजविषयीं बोलतांना त्यांनीं तिरस्कारयुक्त वाणीनें त्यांचा निषेध केला. 'हिंदुस्थानांत काय किंवा इंग्लंडांत काय सिव्हिल सर्विसच्या हातून कोणतीच सुधारणा आपण होऊन कोणास आजवर मिळाली नाहीं, व पुढेंहि मिळावयाची नाहीं; त्यांना नोकरांप्रमाणें सांगकाम्ये बनवून वांकविलें म्हणजेच त्यांचा खरा उपयोग होतो. बिनसरकारी लोकांच्या डोक्यांतच राजकीय सुधारणा प्रथम जन्मास येतात व तेच लोक सुधारणांचें बाळंतपण करण्यास लायक असतात' असें मॉंटेग्यूसाहेब जोरानें म्हणाले तेव्हां सभागृहांत बरीच चळवळ उडाली!

मॉंटेग्यूसाहेबांचें भाषण सुमारें तास दीड तास झालें; त्यानंतर अनेक

सभासदांनीं भाषणें केलीं. ठासून बिलाविरुद्ध असें त्यांत एकच होतें. बिलाचें आहे तसें समर्थन करणारीं भाषणें कांहीं होतीं; व बिलानें थोडे हक्क दिले जातात, अधिक द्यावयास पाहिजेत असें चारपांच सभासदांनीं प्रतिपादन केलें; पैकीं कांहींना आम्हीं कांहीं दिवसांपूर्वी आमचें म्हणणें कळविलें होतें, कांहींनीं टिपणेंहि करून घेतलीं होतीं. पण बरेच मुद्दे गळले व कांहीं चुकले. तरी बिलांत देऊं केलें आहे त्यापेक्षां अधिक हवें अशी हिंदी लोकांची मागणी आहे ही गोष्ट पार्लमेंटला म्हणजे हजर असणाऱ्या पंचवीस तीस सभासदांस कळली. मात्र वर्तमानपत्रांत त्यांच्या भाषणास हवी तेवढी जागा मिळाली नाहीं यामुळें सभागृहाबाहेर तिचा बोध फारच थोड्यांस झाला. सिलेक्ट कमिटींत या मतास उचलून धरणारें बहुमत मिळण्याचा संभव नाहीं. तथापि राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें कमिटीपुढें मांडलें जातें एवढेंच आमचें पाहणें आहे व तें साधण्याच्या प्रयत्नांत आम्हीं आहों. असो; पार्लमेंटरी सभासदांची भाषणपद्धति पाहून हिंदी श्रोत्यांच्या मनावर फारसा चांगला परिणाम झाला नाहीं. वक्तृत्व, मुद्देसूदपणा व माहिती सर्व बेताबाताचीच दिसली. राष्ट्रीय सभेंतील भाषणें यापेक्षां किती तरी बरीं असतात. बोलायचें म्हणून बोलणारे व प्रतिष्ठेस हपापलेलेहि कांहीं दिसतात. विषयांतर पुष्कळच होतें. सर हेन्री क्रेके नामक एका सभासदानें बिलावर बोलतांना हिंदुस्थानच्या वायव्यसरहद्दीवरील आपल्या प्रवासाचें वर्णन इतकें लांबविलें, कीं ऐकणारांस कंटाळाच आला. पार्लमेंट रोज सहासहा तास बसतें म्हणून कांहीं निभाव लागतो; एरवीं कठीण प्रसंग होता. बिलाची चर्चा सुमारें आठ तास झाली व बोलले अवघे नऊदहा असामीच! मॉंटेग्यूसाहेबांखेरीज एकहि सभासद खऱ्या मुद्देसूदपणानें बोलला नाहीं. याप्रमाणें वादविवाद होऊन मध्यरात्रीच्या सुमारास बिलाचें दुसरें वाचन मंजूर झालें. एका सभासदानें उपसूचना करून वादविवाद लांबविण्याचा घाट घातला होता; पण बहुतेकांनीं त्यास फजीत केलें.

ता. ७ पासून २४ जूनपर्यंत पार्लमेंटला व्हिटसन सणाची सुटी आहे. पार्लमेंट फिरून उघडल्यावर हाऊस ऑफ लॉर्ड्समध्यें सुधारणांच्या बिलाचें दुसरें वाचन होईल व त्यानंतर सिलेक्ट कमिटीचीं सर्व नांवें प्रसिद्ध होतील. कमिटीचें काम जुलै १५ चे सुमारास सुरू होईल असें वाटतें. सिलेक्ट कमिटी आठवड्यांतून तीन वेळां भरते, व कमिटीपुढें साक्षी-साक्षीदार बरेच येतील. यामुळें कमिटीचें काम निदान दोन महिने चालल्यास नवल नाहीं. दोन महि-

त्यानंतर रिपोर्ट होईल; तोंपर्यंत फिरून पार्लमेंटची दोन महिन्यांची सुटी येईल. तात्पर्य, सिलेक्ट कमिटीचें काम अदमासाप्रमाणें लवकर संपलें तरी बिलाचें तिसरें वाचन डिसेंबरपर्यंत निघण्याचा फारसा संभव आज तरी नाहीं. दरम्यान कांहीं गंडांतर आल्यास येईलहि. तहावर सह्या होऊन स्थिरस्थावर होतांच पार्लमेंटच्या निवडणुकी फिरून होण्याचा संभव आहे असें मजूरपक्षास वाटत आहे. निदान त्यांची तशी इच्छा आहे. पक्षभेदाच्या धोरणावर भांडणें भांडत राज्यकारभार करण्याची ज्यांना नित्य संवय आहे त्यांना हें संयुक्त प्रधानमंडळ (कोॲलिशन) कुळथीच्या आमटीप्रमाणें मिळमिळीत वाटतें. नव्या निवडणुकी झाल्या तर आपणांस पार्लमेंटांत अधिक जागा मिळतील असा मजूरपक्षास भरंवसा आहे. पण लाईड जॉर्ज यांनीं केलेला तह सर्व वाचावयास मिळून लोकांस तो पसंत पडला तर प्रधानमंडळाचा पराभव होण्याचा संभव नाहीं, व स्थानिक सुधारणा (गरीब लोकांना राहण्याचीं घरें बांधून देणें वगैरे)— करण्याचा 'बूट' लाईड जॉर्ज यांनीं काढला म्हणजे त्यावर त्यांना लोकांस सहज झुलवितां येईल व नवीन निवडणुकीचें कारण पडणार नाहीं असेंहि कित्येकांचें मत आहे.

आयर्लंडसंबंधानें बोलतांना परवां मि. ॲस्क्विथ यांनीं 'इंग्रजी मुत्सद्दीगिरीवर हा एक काळकुट्ट डाग आहे' असें वर्णन केलें. हिंदुस्थानासंबंधीं हेंच वर्णन ते करते, पण त्यांना हिंदुस्थानची माहिती किंवा त्याविषयीं कळकळ नाहीं इतकेंच काय तें! हिंदी राष्ट्राच्या लोकनियुक्त प्रतिनिधींना लंडनहून पारिस येथें जाण्याला पासपोर्टहि मिळाला नाहीं. आयरिश पुढाऱ्यांना पारिसला जातां आलें, पण जाऊन उपयोग झाला नाहीं. प्रे. विल्सन यांच्याशीं पत्रद्वारेंच न बोलतां आयरिश पुढाऱ्यांना त्यांची समक्ष गांठ घेतां आली, व त्यांजकडून तोंडी सामोपचाराचीं आश्वासनें मिळवितां आलीं; पण शांततापरिषदेपुढें आयर्लंडचा प्रश्न प्रे. विल्सन यांसहि काढतां आला नाहीं. मग हिंदुस्थानची काय कथा? फरक इतकाच कीं, या त्यांच्या दुबळेपणाबद्दल अमेरिकेंत प्रे. विल्सन यांचा निषेध होत आहे, व हिंदुस्थानासंबंधानें त्यांना जाब विचारण्यास त्यांच्या सदसद्विवेक बुद्धीशिवाय दुसरा कोणी नाहीं. प्रे. विल्सन यांच्या पारिस येथील कामगिरीविषयीं अमेरिकेंत बरेंच प्रतिकूल मत उत्पन्न झालें आहे. 'विल्सनसाहेबांची छाप युरोपियन मुत्सद्द्यांवर पडण्याऐवजीं युरोपियन मुत्सद्द्यांनींच त्यांना ग्रासून टाकलें. राष्ट्रीय

स्वातंत्र्याचें तत्त्व शांततापरिषदेंत प्रस्थापित व्हावयाचें बाजूस राहून चार मुख्य युरोपियन राष्ट्रांनीं आपापल्या पोळीवर विल्सन यांच्या हातून खच्चून तूप ओतवून घेतलें; आणि वरती तोंडीं लावण्याबद्दल अमेरिकेच्या परंपरापुनीत अशा मनरो-डॉक्ट्रिनवरहि हरताळाचा बोळा फासला' असे आरोप विल्सनसाहेबांवर अमेरिकन लोक करूं लागले आहेत. अमेरिकेंत आयर्लंडला इतकें अनुकूल लोकमत असतां शांततापरिषदेपुढें विल्सनसाहेब आयर्लंडचा प्रश्न चर्चेस काढूं शकले नाहींत. या गोष्टीचा उघड निषेध पूर्वीं अमेरिकेच्या लोकसभेनें केला होता. गेल्या आठवड्यांत सेनेट सभेनेंहि अशाच अर्थाचा ठराव प्रचंड बहुमतानें मंजूर केला. पण त्याचाहि उपयोग होईलसें दिसत नाहीं. कदाचित् जर्मनी, ऑस्ट्रिया, टर्की, बल्गेरिया यांच्यावर जबर तह लादण्याचें काम खलास झाल्यावर शेवटचा गोड घास म्हणून खाण्याकरितां विल्सनसाहेबांनीं आयर्लंडचा प्रश्न शिल्लक ठेवला असल्यास न कळे. काल रोजीं त्यांनीं अमेरिकन आयरिश डेप्युटेशनची गांठ घेतली. पण तहाचें यश पूर्णपणें पदरांत पडल्यावर इंग्रजी मुत्सद्दी विल्सनसाहेबांची मोहबत कितपत ठेवतील याची वानवाच आहे. अमेरिकेंत सुमारें दीड कोटि आयरिशवंशीय लोक आहेत असें म्हणतात. असें असतां अमेरिकेची मदत आयर्लंडला अद्यापि फलप्रद होत नाहीं. तेव्हां हिंदुस्थानानें स्वराज्य मिळविण्याच्या बाबतींत स्वतःखेरीज दुसऱ्या कोणाच्या पायावर उभें राहण्यांत किंवा दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहण्यांत अर्थ नाहीं हें उघडच दिसतें. पण सर्व दिशांना खडे मारीत असावें, चुकून एखादा कोठें लागेल तितकाच आपला फायदा, अशा बुद्धीनें सर्व बाजूंनीं काम करीत राहिलें पाहिजे, तें टळत नाहीं. मात्र मुख्य कोणते, गौण कोणते यांची जाणीव मनाशीं स्पष्ट असली म्हणजे झालें!

असो; स्टेटसेक्रेटरी मि. मॉंटेग्यू यांजकडून आम्हांस भेटीस बोलाविणें यावयाचें होतें तें परवां आलें. त्याप्रमाणें काल रोजीं आम्ही त्यांची इंडिया ऑफिसमध्यें मुलाखत घेतली. या प्रसंगीं लॉर्ड सिंह, सर वुइल्यम ड्यूक, इंडिया ऑफिसचे आणखी दोन सभासद व मि. चार्लस रॉबर्टस हेहि हजर होते. संभाषण सुमारें दीड तास चाललें होतें व औपचारिकपणा टाकून देऊन मॉंटेग्यूसाहेब मोकळ्या मनानें सर्वांशीं चर्चा करीत होते. मात्र लॉर्ड सिंह यांनीं अधिकाऱ्याहून अधिकारी असल्याप्रमाणें आम्हांस अडविण्याचा

प्रयत्न मधून मधून केला. पण त्यांना योग्य उत्तरें मिळालीं. इतर गृहस्थ फारसे बोलले नाहींत. या मुलाखतींत कोण काय बोलला हें प्रसिद्ध करणें योग्य होणार नाहीं. तथापि, नवीन ॲक्टाखालीं होणाऱ्या नियमाचा सर्व मसुदा नसला तरी त्याचें धोरण कळण्याइतकी माहिती आगाऊ प्रसिद्ध केली जाईल. 'कमिटीचें काम शक्य तितकें लवकर संपविण्याची माझी इच्छा आहे. तरी पण सर्व पक्षांना आपलें म्हणणें व आपल्या उपसूचना कमिटीपुढें मांडण्यास भरपूर अवसर मिळेल; मात्र कमिटीचें काम लांबविणें बरें किंवा आखडतें घेणें बरें हें ज्यानें त्यानें आपापल्या बुद्धीप्रमाणें ठरवावें; आणि नियमांचीं टिपणें प्रसिद्ध झाल्यावर फिरून मुलाखतीस या, फिरून आपण बोलूं असें आश्वासन मॉंटेग्यूसाहेबांनीं डेप्युटेशनला दिलें, इतकी माहिती तूर्त उघडपणें कळविण्यास हरकत नाहीं.

(ता. १९ जून १९१९)

गेल्या आठवड्यांत इकडील मानानें उन्हाळ्याचा कहर झाला. पारा एक दिवस ८२ अंशांपर्यंत जाऊन 'लंडन शहर होरपळून निघालें !' असें वर्णन वर्तमानपत्रांनीं दिलें. मात्र आम्ही अंगांत लोंकरीचे कपडे घालून सुखानें हिंडत होतों ही गोष्ट वेगळी. सबंध महिन्यांत पाऊस नाहीं, फळांचा बहार करपून मेला, व ख्रिस्ती भटांना देवळांतून 'पर्जन्य सूक्त' आळविण्याची पाळी आली. केळीच्या पानांत घालून ठेवलेल्या विड्याच्या पानांसारखें, थंड हवेनें इंग्रज लोकांना नेहमीं तुकतुकीत ठेवलेलें असतें, यामुळें थोड्याशा उष्णतेनें त्यांचा जीव सहजच घाबरा होतो.

हल्लीं पार्लमेंटचे सभासद व इतर अनेक लोक सुट्टींत बाहेर गेले असल्यामुळें आमचें बरेंचसें काम घरीं बसून चाललें आहे. या कारणानें स्थानिक चळवळीकडे अधिक लक्ष देतां येतें. लंडनमध्यें आजकाल तीन विषय मुख्य आहेतः—१ युद्धकर्ज, २ तह. व ३ राष्ट्रसंघ. नव्या युद्धकर्जाची मोहीम सुरू झाली असून इंग्लंडचे श्रीमंत लोक ठरलेली कोट्यवधि पौंडांची रक्कम तेव्हांच भरून काढतील याबद्दल वादच नाहीं. तरी पण त्या अनुषंगानें साधारण जनता काय म्हणते हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. कोणी म्हणतो, 'कर्जाची रक्कम देशप्रीतीमुळें भरली जाईल असें नाहीं तर मोहक सवलतीमुळें !' दुसरा म्हणतो, 'पुढील पिढीवर भारी व्याजाचा बोजा काय म्हणून ? ज्यानें

करावें त्यानेंच भरावें.' तिसरा म्हणतो, 'श्रीमंत लोकांजवळ हवा तेवढा पैसा आहे, तेव्हां ऐनभांडवलावरच कर बसवून एकदम वसूल कां करीत नाहीं ? भांडवलावर आणि नफ्यावर टक्केवारी बसविली कीं, एकदम पैसाच पैसा ! सालोसाल तिजोरींतून व्याज भरीत बसण्याकरितां वाढते कर देण्याचा भूर्दंड गरीबांवर कां ?' चवथा म्हणतो, 'मोठमोठीं कर्जें काढून प्रधानमंडळानें हवी तशी दिवाळीच मांडावयाची कीं नाहीं ?' हिंदुस्थानांत युद्धाबाबत सरकारच्या उधळपट्टीबद्दल 'ब्र' काढण्याची सोय नाहीं. पण येथें या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरितां कमिशन बसलें होतें व त्याच्या रिपोर्टांत प्रधानमंडळावर बराच ठपका ठेवण्यांत आला असून, युद्धव्यवस्थेच्या नांवावर कोणत्या प्रधानाच्या दिमतीस किती मोटारगाड्या होत्या व त्या खासगी कामाकरितां कशा वापरल्या गेल्या याची यादी प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. विमानखात्यानें विनाकारण विमानें करावीं व मोडून टाकावीं असा प्रकार राजरोस चालू होता ! रशियांत सैन्य फारसें ठेवायचें नाहीं उगाच जुजबी बंदोबस्त ठेवायचा, त्याला सालिना दहा कोट पौंड लागणार, व रशियांत दोन कोटी पौंडांचा दारूगोळा रवानाहि झाला आहे. युद्धखात्याच्या एका कंत्राटदाराच्या पायीं दहा लक्ष पौंड तोटा झाला ! एका निरुपयोगी स्फोटक द्रव्याच्या कारखान्यावर आठ महिन्यांत पस्तीस लक्ष पौंड खर्च आला. वैमानिकाची एक शाळा काढून लगेच बंद करण्यांत आली, तिच्यावर पांच लक्ष पौंड खर्च झाले. अशा प्रकारच्या गरीबांच्या तक्रारी आहेत; पण श्रीमंतांच्या घरचा कारखाना ! शिवाय ताटांत सांडलें काय वाटींत सांडलें काय एकच ! इंग्लंडांत उधळपट्टी झाली तरी हिंदुस्थानाप्रमाणें पैशाला परदेशी जाण्याला पाय फुटत नाहींत हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे !

तहासंबंधानेंहि दुमत दिसून येतें. वरच्या वर्गाला अखेर जर्मनीवर जबर अटींचा तह लादण्यांत येणार याबद्दल खूप आनंद झाला आहे. मुख्य प्रधान लॉइड जॉर्ज हे अटी थोड्याशा सौम्य करणार अशी येथें मध्यंतरीं बातमी पसरली होती; त्याबरोबर लंडन टाइम्सनें त्यांच्या या कृत्याला 'डिसग्रेसफुल' असें विशेषण उघड दिलें. पण जबर अटी लादण्याचा आग्रह धरण्याचें श्रेय फ्रेंच प्रधानानें मिळविल्यामुळें लॉइड जॉर्ज यांजवरील देशद्रोहाचा आरोप आयता परस्पर निभावला. मॅंटेग्यूसाहेबांनीं दिलेल्या भोजनाच्या प्रसंगीं टेबलावर माझ्याशेजारीं बसलेल्या एका बड्या गृहस्थानें, कदाचित् माझें मन

पाहण्याकरितां असेल, मला विचारलें कीं, " तुम्हांस तहाच्या अटींबद्दल काय वाटतें ? " मीं म्हणालों, " मला यांतलें फारसें कळत नाहीं." तथापि त्यांनीं 'तरी पण' असें म्हटल्यावर मी म्हणालों, " मला अटी फारच कडक वाटतात व यापुरती जर्मनीविषयीं कोणाहि त्रयस्थाला सहानुभूतीच वाटेल." ते गृहस्थ म्हणाले, " पण जर्मनी यशस्वी झाला असता तर त्यानें इंग्लंडवर कशा अटी लादल्या असत्या याची कल्पना तुम्हांस आहे काय ? " मी म्हणालों, " होय, जर्मनीनेंहि हेंच केलें असतें व मग तीच सहानुभूति आम्हांला तुमच्याबद्दल वाटली असती; पण त्यामुळें अटी सौम्य ठरत नाहींत."

राष्ट्रसंघाच्या पुरस्काराकरितां येथें एक लीग स्थापन झालेली असून तिच्या विद्यमानें भरलेली जाहीर सभा पाहण्याकरितां आम्ही गेल्या शुक्रवारीं आलबर्ट हॉलमध्यें गेलों होतों. व्हिक्टोरिया राणीच्या पतीचें स्मारक म्हणून हें प्रचंड सभागृह वीस लक्ष रुपये खर्चून बांधलेलें आहे म्हणतात. हेंच लंडनमधील सर्वांत पहिल्या नंबरचें सभागृह. यांत सुमारें आठ हजार मनुष्यें खुर्च्यांवर व दोन हजार सज्जांत बसूं शकतात. शिवाय खुर्च्यांच्या रांगांमधून दुसऱ्याचा अंगस्पर्श न होतां जाण्यायेण्यास लागण्याइतकी ऐसपैस जागा आहे. हें सभागृह सहा मजली असतांहि प्रत्येक भागांतील मनुष्यास, त्याचे कान-डोळे धड असल्यास, मुख्य सभापीठावर बोललें-चाललेलें ऐकावयास व पाहावयास सांपडतें. सभागृहाच्या घुमटांत विजेच्या दिव्यांचीं मोठीं झुंबरें टांगलेलीं असून कोणाच्या डोळ्यांवर प्रकाश न पडतां तळमजल्यावरहि बारीक अक्षर स्वच्छ वाचतां येतें. असो; सभेंत सुमारें पांचसहा हजार श्रोते हजर होते. सभागृह आणखीहि भरावयाचें, पण राष्ट्रसंघाच्या कल्पनेविषयीं या देशांत दुमत आहे. मजूरपक्षाचा या संघावर विश्वास नाहीं. सरकारपक्षाच्या स्फूर्तीनेंच ही चळवळ सुरू आहे. या गोष्टीचा पुरावाहि चालला असतांनाच पाहावयास मिळाला. कांहीं बायांनीं चवथ्या मजल्यावर निषेधाचीं अक्षरें लिहिलेलें एक मोठें निशाण उभारलें. मुख्य वक्ते लॉर्ड रॉबर्ट सेसिल हे बोलत असतां निरनिराळ्या भागांतून 'रॉट' 'टिबबटू' वगैरे उद्गार मोठ्यानें निघत. वक्त्यास मधूनमधून प्रश्न विचारले जात. शेवटीं एका प्रेक्षकानें तर "रॉबर्ट सेसिल, यू आर ए ब्लडी ट्रेटर " असे शब्द ओरडून सभागृह दणाणून सोडलें. तेव्हां इतर कित्येक प्रेक्षकांचा राग अनावर होऊन तो ओरडत व लाथा झाडीत असतां त्यांनीं त्याची 'पालखी' करून त्यास ढकलीत खालीं नेलें. सभा पांच

मिनिटें बंद पडली. तथापि पोलीस आपली जागा सोडून हलले नाहींत. जरूरीखेरीज लोकांच्या भांडणांत न पडण्याचा येथील पोलिसांस हुकूम असावासा दिसतो.

पूर्वी ठरल्याप्रमाणें लो. टिळक, मी व रा. जोशी गेल्या रविवारीं ऑक्सफर्ड येथें गेलों होतों. दोन प्रहरीं शहर व कांहीं प्रमुख कॉलेजें पाहून झाल्यावर रात्रीं आठ वाजतां 'मजलसी'पुढें टिळकांचें व्याख्यान झालें. केंब्रिजप्रमाणें येथेंहि त्यांनीं 'विद्यार्थ्यांचा भावी आयुष्यक्रम' या विषयावर प्रथम सवा तास व मागून उत्तरादाखल भाषण केलें. निरनिराळ्या प्रांतांतील हिंदी विद्यार्थि तसेच एक इंग्रज व एक अमेरिकन विद्यार्थी बोलले. केंब्रिजपेक्षां येथें अधिक जोराचा वाद झाला. सत्याग्रहाच्याहिपेक्षां खालच्या पायरीच्या सौम्यांतील सौम्य अशा निवळ जनताधर्मापासून जालीमांतील जालीमापर्यंत सर्व उपायांचें तात्त्विक समर्थन करणारा एक ना एक 'विद्यार्थी' होताच. पण विद्यार्थिदशेंतील ध्येयें कितीहि उज्ज्वल असलीं तरी पुढें छोट्यामोठ्या संसारांत पडलेल्या विद्यार्थ्यांस येणाऱ्या प्रत्यक्ष अडचणी किती तरी दुस्तर असतात; याकरितां कोणत्याहि देशांतील जनतेस काळीं पचेल व मानवेल असें, पण लोकमताच्या वरच्या एक पायरीचें, ध्येय मनांत ठेवून जेणेंकरून ही एक पायरी जनता वर चढेल, आणि त्या मार्गाचा उघड अंगीकार करून तें ध्येय अमलांत आणण्यास आपणांस मदत करील व आपल्या पाठोपाठ येईल अशा रीतीनें वागणें हें खरें शहाणपणाचें होय, असें जगाचा अनुभव व इतिहास मुत्सद्द्यांना शिकवतो ही गोष्ट टिळकांनीं आपल्या तरुण श्रोत्यांस नीट समजावून सांगितली. तात्त्विक विचारसरणीनेंच ठरवावयास आपण बसलों तर ध्येयें काय अनंत आहेत; पण कोणाहि देशभक्ताची तारीफ केवळ त्याच्या ध्येयावरून जग करीत नसून त्या ध्येयाकरितां तो स्वतः किती उद्योग व स्वार्थत्याग करितो यावरून करीत असतें. देशाप्रीत्यर्थ म्हणून राजकीय, धार्मिक, सामाजिक व औद्योगिक यांपैकीं वाटेल तें ध्येय आपल्या स्वभावास व परिस्थितीस अनुकूल म्हणून मनुष्यानें पत्करलें तरी त्याचें श्रेय सारखेंच आहे. पण आपल्या आवडत्या ध्येयाकरितां आपलें आयुष्य खर्च करण्यास तयार होणें व आपल्या कार्यक्रमांत प्राप्त होणारीं दुःखें बिनतक्रार सोसणें यांतच पुरुषार्थ आहे. एरवीं ध्येयांची कोरडी चर्चा करीत बसणें हा नुसता चावटपणा होय! आजचीं ध्येयें व मार्ग कोणास चुकीचे वाटले तर त्यानें नवीन शोधून काढावे. नव्या पिढीच्या

यशस्वी उद्योगानें आपल्या ज्या चुका उघडकीस येतील त्या कबूल करण्यास जुन्या पिढीच्या पुढाऱ्यांस केव्हांहि आनंदच वाटेल. एकाच आयुष्यक्रमांत एक ध्येय सोडून दुसरें अधिक बरें वाटलें तर तेंहि पत्करण्यास हरकत नाहीं. मात्र तात्त्विक ध्येयाच्या वायफळ चिकित्सेनें डोकें न पिकवितां, मध्यम वय-प्रवेशाच्या वेळीं योग्य वाटेल तें ध्येय पसंत करावें, आणि मग त्या ध्येयाकरितां जन्मभर स्वतःस वाहून घेऊन कोणत्याहि उद्योगाचें फळ देशाला वाहीन असा निश्चय मनाशीं करून विद्यार्थ्यांनीं युनिव्हर्सिटींतून बाहेर पडावें. विशेषतः ऑक्सफर्ड-केंब्रिजसारख्या पहिल्या प्रतीच्या विद्यालयांत ठेवून, हजारों रुपये खर्चून, ज्या विद्यार्थ्यांस आईबापांनीं किंवा पालकांनीं उत्तमांतलें उत्तम शिक्षण दिलें त्यांच्यावर ही जबाबदारी विशेष आहे; वगैरे गोष्टींचा उपदेश टिळकांनीं श्रोत्यांस केला.

ऑक्सफर्ड येथील युनिव्हर्सिटींत केंब्रिजहून बरेच कमी विद्यार्थि असतात. कारण एक केंब्रिजप्रमाणें ऑक्सफर्ड येथें हिंदी विद्यापीठांच्या पदवीधरांस प्रवेशपरीक्षा माफ नसते. शिवाय हिंदी विद्यार्थि भाषा व इतिहास यापेक्षां गणितादि विषयांकरितांच इकडे येत असून हे विषय शिकण्याची सोय केंब्रिज येथें अधिक चांगली आहे. हल्लीं ऑक्सफर्ड येथें अवघे पंचवीस हिंदी विद्यार्थि आहेत. प्रवेशपरीक्षेची माफी मिळाल्यास व ती बहुधा लवकरच मिळेल असें म्हणतात—ही संख्या थोडी वाढेल. ऑक्सफर्ड येथील 'मजलसी'-चें अध्यक्षस्थान हल्लीं मिस शकुंतला नामक एका पंजाबी कुमारिकेकडे आहे व त्याच या दिवशीं सभेच्या अध्यक्ष होत्या. ऑक्सफर्ड व केंब्रिज या युनि-व्हर्सिट्या सर्व ब्रिटिश साम्राज्यांतील उच्च शिक्षणाचें केंद्रस्थान आहेत. हिंदुस्थानखेरीज इतर देशांतील विद्यार्थिहि येथें थोडेबहुत असतात. दोनहि शहरें, त्यांतल्या त्यांत केंब्रिज, विद्यार्थिमय आहेत. कॉलेजें व विद्यार्थ्यांच्या खासगी राहत्या खाणावळी वगळल्या असतां शहर असें कांहींच उरत नाहीं. कॉलेजच्या इमारती जुनाट व बुरसलेल्या दिसतात; पण एक तर त्या खरो-खरच जुनाट म्हणजे शेंकडों वर्षांच्या आहेत; व त्यांची पडझड दुरुस्त करावयाची असतां, त्यांचें पुराणस्वरूप बिघडूं नये अशाच रीतीनें ती कर-ण्याची खबरदारी घेण्यांत येते. इंग्रजी वाङ्मयांतील व इतिहासांतील बरींचशीं प्रमुख नांवें ऑक्सफर्ड व केंब्रिज यांपैकीं कोणत्या ना कोणत्या तरी युनिव्हर्सिटींत लेख, चित्र, पुतळे यांच्या रूपानें आढळतात. आपल्या क्षेत्रांतील उपाध्यांच्या

वह्यांप्रमाणें येथील कॉलेजांच्या वह्यांतून शेंकडों वर्षांच्या जुन्या नामावळी सांपडतात. पूर्वीं परीक्षा व पदव्या यांचें महत्त्व नव्हतें तेव्हांहि इंग्लंडांतील श्रीमंत घराण्यांतलीं मुलें कांहीं वर्षें येथें घालवीत. युनिव्हर्सिट्यांतूनच इंग्लंडचीं प्रमुख राज्यकर्तीं माणसें निघाल्यामुळें विद्यार्थिदशेंतहि त्यांची भावी बुद्धि, पराक्रम, शौर्य वगैरेची ओळख लोकांस पटत असे. ऑक्सफर्डचे विद्यार्थि दंगेखोर म्हणून पूर्वापार प्रसिद्ध आहेत. "When Oxford draws the knife, England is soon at strife" हें वाक्य मीं ग्रीनच्या इतिहासांत वाचलें होतें, त्याची मला परवां ऑक्सफर्ड येथें आठवण झाली. हें सर्व मान अलीकडे अर्थातच कमी झालें आहे. विशेषतः इंग्लंडांत इतर अनेक युनिव्हर्सिट्या स्थापन झाल्यापासून यांच्या महत्त्वांत थोडासा कमीपणा आला आहे; पण हिंदुस्थानांत संस्कृत विद्येंत जसा काशीक्षेत्राला तसाच केवळ बौद्धिक शिक्षणाच्या बाबतींत इंग्लंडांत या दोन युनिव्हर्सिट्यांना अद्यापि मान आहे. केंब्रिज युनिव्हर्सिटी ही अत्यंत श्रीमान असून तिला सरकारी मदतीची अपेक्षा नाहीं, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीला मात्र सरकारी मदतीची गरज भासूं लागली आहे. सरकारी मदत घेणें म्हणजे पाठीवर खोगीर घालून घेण्यासारखें आहे, आम्हांला ती मदत नको व तें खोगीरहि नको असें एक पक्ष मोठ्या जोरानें प्रतिपादन करीत आहे! ऑक्सफर्ड येथें ग्रीक भाषा हा विषय अवश्य शिक्षणक्रमांत असावा कीं नाहीं याचा जंगी वाद चालू होता. ग्रीक भाषा काढून टाकूं नये असा अखेर सेनेटनें निकाल केला. ऑक्सफर्ड व केंब्रिज या दोनहि युनिव्हर्सिट्या पुराणमतवादित्वाचीं आगरें आहेत!

या आठवड्यांत येथील हिंदी पाहुण्यांस पांचचार ठिकाणीं निमंत्रणें होतीं. काल बुधवारीं इंडिया ऑफिसमध्यें मॉंटेग्यूसाहेबांनीं लेडी चेल्म्सफर्ड यांच्या सन्मानार्थ चहापार्टी दिली, तिला राजेरजवाडे व अनेक डेप्युटेशनांची मंडळी हजर होती. लेडी लिटन यांनीं आपल्या ओळखीच्या हिंदी लोकांस चहास बोलाविलें होतें. त्याच दिवशीं लंडनच्या बाहेर मि. ब्रॅडले नांवाच्या एका सुखवस्तु गृहस्थाच्या घरीं इंग्रजी भाषेंतील हिंदी नाटकाचा प्रयोग पाहण्यास कांहीं लोकांस आमंत्रण होतें. इंग्लंडच्या उत्कृष्ट हवेंत वनांची कृत्रिम शोभा आणलेल्या उपवनांत दिवसा-उजेडीं बाबूदास गुप्त व त्यांची मंडळी यांनीं गायनवादन, कथानिरूपण झाल्यावर 'आराकानची राणी' हा खेळ पाऊण तासांत करून दाखविला. एका लतामंडपांत ग्रीनरूम केली असून वृक्षवेलींची

भूमिका पडद्यांचें काम करीत होती! नाटकाचा सर्व प्रकार धेडगुजरीच होता; पण युरोपियन बाया खूप टाळ्या पिटीत. दास गुप्त, त्यांचा वेष व भाषा पाहून, असाहि मनुष्य उद्योगाच्या भरावर इंग्लंडांत पोट भरूं शकतो याचें आश्चर्य वाटलें. उद्योग करून नुसतें पोटच भरावयाचें तर तें हिंदुस्थानांतच भरलेलें काय वाईट? इंग्लंडांत पोट भरावयाचें तें भरून शक्य तर इंग्रज लोकांकडून पैसे मिळविणारे व शिवाय आपल्या मातृभूमीचें स्मरण ठेवून तिच्याकरितां चळवळ करणारे लोक मात्र मिळतील तितके थोडेच आहेत!

(ता. २६ जून १९१९)

गेल्या आठवड्यांत इंद्रानें विलायतच्या लोकांची प्रार्थना मान्य करून थोडेंसें 'पाणी' पाडलें. त्याबरोबर सर्वत्र आनंदीआनंद झाला. दीड दिवसांत उणा-पुरा एक इंच पाऊस झाल्याबरोबर "एक एकरीं शंभर टन पाणी मिळालें" असा हिशेबहि करून टाकून वर्तमानपत्रांनीं "आतां पिकें वांचलीं" असा शेरा मारला. इंग्रज लोक पावसाप्रमाणें अधिकाराच्या बाबतींतहि अल्पसंतुष्ट असते तर काय बहार झाली असती! आज आभाळ गडगडून गाराहि पडल्या. फिरून स्वच्छ ऊन. येथें ऊन व पाऊस हीं एका दिवसांत दहापांच वेळां पाठ-शिवणीचा खेळ खेळतात आणि त्यांपैकीं एकालाहि येथील लोक भीत नाहींत. इंग्रज लोकांना स्वतःकरितां छत्री लागत नाहीं; पण आपलें छत्र जगांतील सर्व लोकांच्या डोक्यावर राहावें याविषयीं मात्र त्यांना अहर्निश काळजी वाटत असते! कोणी म्हणेल हा हवेचा मजकूर पत्रांत कशाला? पण इंग्रजी सांप्र-दायाप्रमाणें हवामानाचे दोन शब्द बोलल्याखेरीज इतर गोष्टी बोलण्याच्या नसतात.

निरनिराळ्या शिष्टमंडळांचे प्रतिनिधि येथें जमले असल्यामुळें, सर्वांनीं मिळून संयुक्त स्वरूपाची व किमान दर्जाची म्हणून एखादी योजना सिलेक्ट कमिटीपुढें मांडणें शक्य आहे काय अशा दृष्टीनें गेल्या आठवड्यांत येथें कांहीं खटपट करण्यांत आली. ज्यांच्या शिरावर 'मँडेट' नाहीं ते अर्थातच मुख-त्यार आहेत. पण ज्यांच्या शिरावर 'मँडेट' आहे त्यांना म्हणजे राष्ट्रीय सभे-च्या शिष्टमंडळालाहि निदान ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीला लिहून कदाचित् एखाद्या बाबतींत फेरसंमति मिळवितां येण्याचा संभव आहे, नाहीं कशावरून? माँटेग्यूसाहेबांना बहुमताचें पाठबळ असल्यामुळें त्यांचें बिल पास होण्यास

कांहीं हरकत नाहीं, व मॉडरेट पक्षाचे साक्षीदार मॉंटेग्यूसाहेबांचे या बाबती-पुरते राजकीय 'स्नेही' असें म्हणवीत असले तरी ते देखील हल्लींचें बिल किंवा मांटेग्यू यांची योजना यांनीं समाधान न पावतां हिंदुस्थान सरकारच्या राज्यकारभारांत जबाबदारीचीं खातीं, खजिन्याची किल्ली, जकातीचें स्वातंत्र्य वगैरे अनेक भारी महत्त्वाच्या व मॉंटेग्यूसाहेब कधींहि एकदम देणार नाहींत अशा मागण्या उघडपणें मागणारच. मग संयुक्त मागणी करण्यानें कांहीं हित होणार असेल तर मॉडरेट व राष्ट्रीय सभा यांच्या शिष्टमंडळांनीं एकविचार करून संयुक्त मागणी कां मागूं नये? 'पार्लमेंट नाहीं म्हणणार तर तें सर्व पक्षांना मिळून तरी नाहीं म्हणूं दे' असा युक्तिवाद करण्यांत येऊन त्याप्रमाणें बेझंटबाईच्या होमरूल लीगच्या स्थानिक पुरस्कर्त्यांच्या निमंत्रणावरून सर्व पक्षांतील कांहीं निवडक मंडळींची खासगी सभा कर्नल वेजवुड यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरविण्यांत आली होती. दोन तासभर एखाद्या सबजेक्ट कमिटीं-तल्यासारखा पण सौम्य वाद झाला; पण अखेर ज्या त्या पक्षानें आपापल्या मागण्या स्वतंत्र रीतीनें मांडाव्या किंवा अनुकूल पार्लमेंटरी मेंबरांना समजून द्याव्या असाच निष्कर्ष निघाला. असो; सर्व पक्षांचीं शिष्टमंडळें एकत्र होण्याचा योग पुनः एकवार म्हणजे गेल्या शनिवारीं आला. त्या दिवशीं येथील ब्रिटन-इंडिया नामक सभेनें सर्व हिंदी मंडळीला नॅशनल लिबरल क्लब-मध्यें चहास बोलाविलें होतें. केंब्रिज-ऑक्सफर्डचें विद्यार्थि, इंग्रज पाहुणे वगैरे मिळून सुमारें दीडशें मनुष्यें होता. चहानंतर टिळक, बेझंटबाई, बॅ. डुबे, हार्निमन, सत्यमूर्ति वगैरे मंडळींचीं भाषणें झालीं. ना. शास्त्री यांस भाषण करण्याबद्दल विनंति करण्यांत आली होती, पण ती त्यांनीं नाकारली. नेमस्त शिष्टमंडळांना स्वतंत्रपणें भाषणें करण्याची संधि देण्याकरितां गेल्या मंगळवारीं नॅशनल लिबरल क्लबांत लिबरल फेडरेशनतर्फे सभा भरविण्यांत आली होती. या सभेंत मुख्य भाषण मि. मॉंटेग्यू व दुय्यम भाषण लॉर्ड सिंह यांचें व्हावें व त्यानंतर नेमस्त पुढाऱ्यांचीं भाषणें व्हावीं अशी योजना करण्यांत आली होती. पण प्रधानोप्रधानांना पारिसला जावें लागल्यामुळें हा अपूर्व योग तसा साधला नाहीं. मॉंटेग्यूसाहेबांच्या जागीं आयत्या वेळीं मि. चार्लस रॉबर्टस यांची योजना झाली होती. त्यांनीं आपल्या अज्ञ श्रोतृवृंदाला सुधारणांची योजना सम-जावून सांगितल्यावर, सुधारणांचें पाऊल याहून पुढें कां गेलें नाहीं याचा डिफेन्स देतांना सांगितलें कीं, स्वातंत्र्याचा अतिरेक झाला असतां, फ्रान्स व रशिय

यांत पूर्वीं घडले तसे प्रकार हिंदुस्थानांत घडावयाचे! बाबू सुरेंद्रनाथ यांनीं मॉंटेग्यूसाहेबांची स्तुति व हिंदी कृतज्ञतेचें रसभरीत वर्णन करून जातांजातां हिंदुस्थान सरकारच्या राज्यकारभारांत थोडासा अधिकार मिळाला तर हवा असें सांगितलें. ना. शास्त्री यांनीं नवीन परिस्थितींत गव्हर्नराचें काम किती नाजूक व जोखमीचें होणार आहे याचें वर्णन करून आठहि प्रांतांत गव्हर्नर नेमावयाचे ते विलायतेंतून न्यावे, सिव्हिल सर्वंट लोकांना या जागा देऊं नयेत, विलायतेंतल्या पार्लमेंटरी पद्धतीचें उत्तम ज्ञान व अनुभव असणाऱ्या मुत्सद्दयांनीं या जागा पतकरण्यास बिलकूल संकोच करूं नये अशी विनंति केली. शेवटीं रा. समर्थ यांनीं व्याख्यात्यांचे आभार मानतांना हल्लींची योजना हिंदुस्थानांतील चांगल्या मनाच्या लोकांना (Better mind of India) अतिशय पसंत आहे असें म्हणून नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें आपणाला शाबासकी घेऊन प्रतिपक्षावर शिंतोडा उडविलाच! सभेचे अध्यक्ष मि. कॉटन हे आपल्या परिचयाच्या कॉटनसाहेबांचे चिरंजीव आहेत; पण त्यांच्या वडिलांच्या अंगचे बरेच गुण त्यांच्यामध्यें दिसत नाहींत!

एका अर्थानें सर्व हिंदी राष्ट्राचे डोळे राजकीय सुधारणांकडे लागलेले आहेतच. पण त्यांतल्या त्यांत मुसलमानांचें लक्ष याच वेळीं दुसऱ्या एका गोष्टीकडे इतकें वेधून राहिलें आहे कीं, त्यापुढें राजकीय सुधारणा ही बाब त्यांना तूर्त क्षुल्लक वाटते. जर्मनी-ऑस्ट्रिया यांची वाट लागली कीं, पारिस येथील 'बडी चौकडी' टर्कीला पुढें आणणार. आजच्या झोकावरून ही चौकडी मुसलमानी साम्राज्याचीं शकलें करून सुलतान व मुसलमानी खलिफत यांची फूट पाडणार अशी धास्ती वाटूं लागली आहे. सर्व जगांतील मुसलमानांना ही गोष्ट अप्रिय असून त्यांचा राग अतिशय भडकला आहे. जे हिंदी मुसलमान पूर्वीं इंग्रज सरकारला केवळ मायबाप मानीत होते तेच आतां त्यांच्यावर एवढाले डोळे करूं लागले आहेत. राजकीय सुधारणांच्या बाबतींत चळवळ करण्याला इतर शिष्टमंडळें इतकीं आलीं असतां मुसलमानांतर्फें फक्त एकच गृहस्थ इंग्लंडला आले आहेत; पण त्यांचाहि येथें मुख्य उद्योग तहाच्या वाटाघाटींत टर्कीचें काय होणार यासंबंधाचा आहे ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे. त्यांनीं कॉंग्रेसप्रमाणें इंग्रज लोकांच्या पाठीस पडून काम न करतां स्वतःच्या नांवावर काम चालविलें आहे. ना. आगाखान वगैरे मंडळी राजकीय सुधारणांच्या बाबतींत फारसें बोलत नाहींत, पण

हिंदुस्थानापेक्षां टर्कीच्या सुलतानाची चिंता त्यांना अधिक असून ते या दुसऱ्या विषयाची चर्चा उघड करितात. गेल्या सोमवारीं लंडन येथील सेंट्रल मॉस्लिम असोसिएशनच्या वतीनें सेक्रेटरी मि. इस्पहानी यांनीं आम्हां सर्व शिष्टमंडळांना चहास बोलाविलें होतें. त्या वेळीं मुसलमान गृहस्थांनीं याच विषयावर भाषणें केलीं. येत्या शनिवारीं बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांच्या अध्यक्षतेखालीं मि. याकूब हसन यांचें या विषयावर 'एसेक्स' हॉलमध्यें भाषण होणार आहे. मि. मॉटेग्यू हे मुसलमानांचा पक्ष घेऊन प्रधान मंडळांत भांडत असतात असें म्हणतात. पण याचा मोबदला म्हणून मुसलमानांकडून राजकीय सुधारणांच्या वादांत तटस्थ व अल्पसंतुष्ट राहण्याचें वचन मागून न घेवोत म्हणजे मिळविली !

स्वतःच्या साम्राज्यांतील लोकांचीं मनें कितीहि उद्विग्न होवोत, पण इंग्लंड व अमेरिका यांचे संबंध दृढ करणें हा तूर्त इंग्रजांच्या मुत्सद्देगिरीला मुख्य विषय होऊन बसला आहे. तीन शतकांपूर्वीं इंग्लंडच्या जुलमाला कंटाळून कांहीं इंग्रजांनीं अमेरिकेला जाऊन वसाहत केली. तेथेंहि त्यांजवर जुलूम झाल्यामुळें ते बंडखोर बनले व त्यांनीं इंग्लंडचा ताबा झुगारून देऊन स्वतंत्र स्वराज्य स्थापलें. हल्लीं इंग्लंडला अमेरिकेची गरज पडली, तेव्हां अमेरिकन व इंग्रज हे मूळचे भाऊभाऊ आहेत हा मुद्दा पुढें करण्यांत येऊन इंग्रजांनीं अमेरिकन लोकांची मदत मिळविली. हें सख्य पुढें किती दिवस अबाधित राहील हें जरी आज सांगवत नाहीं, तरी तूर्त या बंधुप्रेमाच्या समुद्राला अटलांटिक महासागराहूनहि मोठी भरती आली आहे; व उभयतांमधील हा महासागर जर नाहींसा करून टाकतां येईल तर हवा आहे अशा अर्थाचे उद्गार उभयपक्षी निघत आहेत. वाफेच्या जहाजाच्या साह्यानें इंग्लंड व अमेरिका यांच्यांतलें अंतर एका आठवड्याच्या मजलेइतकें या पूर्वीं ठरविण्यांत आलेंच होतें, पण आतां विमानें झाल्यापासून तें अंतर संपूर्ण नष्टप्राय करतां येईल अशी आशा उभयपक्षीं उत्पन्न झाली आहे. गेल्या आठवड्यांत अलकॉक नांवाच्या वैमानिकानें अवघ्या सोळा तासांत अमेरिकेहून एका मजलेंत अटलांटिक ओलांडिला, या गोष्टीनें विमानविद्येच्या धन्यवादाबरोबर अँग्लो अमेरिकन स्नेहवादानें सर्व इंग्लंड दुमदुमून गेलें. चारशें वर्षांपूर्वीं कोलंबसाला जो प्रवास करण्याला तीन महिने लागले तो अलकॉक यानें पांच प्रहरांत केला. थोडयाच काळांत लंडनचीं वर्तमानपत्रें ज्या दिवसाचीं त्या दिवसास अमेरिकेंत वाचावयास मिळूं लाग-

तील! हल्लीं इकडची तार देखील तिकडच्या माणसाच्या हातांत पडण्यास 'सरासरीनें' सोळा तास सहज लागतात असें म्हणतात. असो. विमान-विद्येंत इंग्लंडनें थोडयाच काळांत सर्व राष्ट्रांवर आघाडी मारली खरी! इंग्रजांची राजनीति कशीहि असो, त्यांचें धाडस व त्यांचा उद्योग यांची कोणासहि प्रशंसाच केली पाहिजे, एवढेंच नव्हे तर त्यांना साम्राज्य लाभण्यास हे गुण विशेष कारणीभूत झाले आहेत हें कोणासहि– विशेषतः हिंदी लोकांना– विसरून चालावयाचें नाहीं.

जर्मन वकिलांनीं तहावर सह्या करण्याचें कबूल केलें आहे. पण तहावर 'प्रत्यक्ष सह्या होणार कीं नाहीं' हें येत्या शनिवारपर्यंत नक्की कळणार नाहीं. यामुळें तहासंबंधीं लंडनमध्यें होणारा उत्सव थोपवून धरण्यांत आला आहे. तथापि, तहावर सह्या अखेर होणार अशा समजुतीनें पुढील यादींची तयारी एव्हांपासून सिद्ध होऊं लागली आहे. आयर्लंडचा लढा मिटविला जावा अशा-संबंधानें अमेरिकन खास आग्रह धरणार. लुटुपटीच्या आयरिश रिपब्लिकचा अध्यक्ष डी. व्हॅलेरा हा अमेरिकेंत प्रगट झाला असून तो तेथें मजा करीत आहे. तो गुप्तपणानें देशपर्यटन करतो, व वाटेल तेथें अवचित प्रगट होतो. आयरिश रिपब्लिक अमेरिकन सरकारानें मान्य करावें असा प्रश्न उघडपणें कांहीं अमेरिकन लोकांनीं उपस्थित केला असून, न्यूयॉर्कच्या म्युनिसिपल सभासदांनीं डी व्हॅलेरा यास नागरिकत्वाचे हक्क सन्मानार्थ द्यावे असा ठराव केला आहे. आयर्लंडांत धामधूम सुरूच आहे. खुद्द इंग्लंडांत मजुरपक्षास जोर येऊन भांडवलवाल्यांवर जय मिळविण्याकरितां त्यांनीं कंबर उघडपणानें बांधिली आहे. कोळशांच्या खाणी सरकारनें आपल्या ताब्यांत घ्याव्या असा कमिशननें निकाल दिल्यामुळें मजूरपक्ष हा आपणास मोठा जय मिळाला असें मानीत असून, तह झाल्याबरोबर पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी होणार असें मजूरपक्षाचे पुढारी म्हणूं लागले आहेत. कालपासून साउथपोर्ट येथें मजूर-पक्षाचें फार महत्त्वाचें कॉन्फरन्स भरलें असून, भांडवलवाल्यांशीं असणारा मजूरपक्षाचा वाद केवळ पार्लमेंटांत बहुमत मिळविण्याचा प्रयत्न करून संपवावा, कीं संपाचें हत्यार चालवून संपवावा, हा येथें चर्चेचा मुख्य विषय होऊन राहिला होता. राष्ट्रसंघ ही संस्था राहावी पण जर्मनीवर लादलेल्या तहाच्या अटी दुरुस्त व्हाव्या, रशियाशीं चाललेलें युद्ध थांबवावें, व सर्व राष्ट्रांतील सोशिआलिस्ट लोकांनीं मिळून प्रे. विल्सन यांच्या हातून घडलेली चूक

दुरुस्त करावी असें प्रतिपादन करणारीं बरींच भाषणें या मजूर-परिषदेंत झालीं. बेझंटबाई पूर्वीं फेबिअन सोसायटींत सामील होत्या, त्यांनीं आपण मजूरपक्षाचे राजरोस समासद झाल्याचें जाहीर केलें असून कदाचित् पार्लमेंटमध्यें सभासद होण्याचा त्यांचा इरादा असावा असा त्यांच्या जाहीरनाम्यावरून ध्वनि निघतो. बाई साउथपोर्ट येथील सभेस गेल्या असून बहुधा त्या तेथें हिंदुस्थानसंबंधीं कांहीं तरी उद्गार काढतील. काय बोलतात पाहावें !

(ता. ३ जुलई १९१९)

लंडनचा या आठवड्यांतील मुख्य विषय म्हटला म्हणजे तह. जर्मनी तहावर सही करणार ही गोष्ट निश्चितप्राय होती. तथापि अखेरपर्यंत काय होतें काय नाहीं याविषयीं इंग्रजांना धागधुग वाटे. शेवटीं शनिवारीं दुपारीं सव्वातीन वाजतां तहावर सह्या झाल्याची बातमी येथें साडेतीन वाजतां प्रसिद्ध झाली, त्याबरोबर विजयोत्सव सुरू झाला. सरकारी बडा उत्सव अजून पुढें व्हावयाचाच आहे; पण लोकांनीं छोटा उत्सव ताबडतोब उरकून घेतला. शहरचा मुख्य चव्हाटा ट्राफलगार स्क्वेअर; या ठिकाणीं हजारों रिकामटेकडे लोक पॅरिसहून बातमी येण्याची वाट पाहात आगाऊच बसले होते. त्यांतच दुकानें, कचेऱ्या बंद होऊन बाहेर पडलेल्या लोकांची भर पडली. गाड्या व मोटारी यांची वाहतूक अशक्यच झाली. चोहोंकडे तोफांचे प्रचंड आवाज व त्यांतच फटाक्यांचे बार होऊं लागले. वर आकाशांत विमानें घारींसारखीं फिरूं लागलीं. लहान-मोठीं निशाणें डोक्यांतील टोप्यांपासून तों उंच इमारतींच्या शिखरांपर्यंत लागलीं. इतर सर्व बाजार बंद पडून निशाणांची खरेदी-विक्री हाच मुख्य व्यापार होऊन बसला. भर रस्त्यावर स्त्रीपुरुष उड्या मारूं लागले. एखाद्या जत्रेंतल्याप्रमाणें नाच, गाणें-बजावणें, खेळ, तमाशे, मद्यपान व भामटेगिरी यांना ऊत आला. हौशी लोकांच्या थव्यांनीं राजवाडा वेढून गेला व राजाराणी सज्जांत येऊन लोकांना दर्शन देऊं लागलीं. रात्रीं अनेक विमानांनीं हजारों फुटांवरून लखलखीत दीपकिरण पाडून राजवाडा पुष्कळ वेळ पाजळून धरला होता. इंग्लंडच्या ऐहिक वैभवाचा कळस झाला असें चर्चिलसाहेबांनीं नुकतेंच बोलून दाखविलें तें खरेंच आहे. जगांतल्या सांधीकोपऱ्यांत लक्ष्मी अजून दडून बसली असेल तिला तेथून खेचून आपल्या देशांत आणण्यास या विजयानें इंग्रजांना मार्ग मोकळा झाला. हिंदु-

स्थानच्या वतीनें बिकानेरच्या महाराजांनीं तहावर सही करून या बोडणांत हात ओला करून घेतला. पण हिंदेदेवीच्या कपाळावर स्वराज्याचा टिळा मात्र आतांच लागण्याचें चिन्ह दिसत नाहीं ! बारशाच्या समारंभांत वांझोटी-कडे पाळण्याला चार झोके देण्याचें काम येणें यांत फारसें औचित्य नाहीं, पण श्रीमंतांच्या घरचे सोन्याचे जड पाळणे हालवायाला गरीब शेजारणीहि उपयोगीं पडतात ! त्यांना चोळीचा एक खण दिला म्हणजे पुरतो !

तहावर सह्या झाल्या याचा अर्थ युद्ध संपलें, तेव्हां आपल्या तोंडावरचें कुलूप निघालें, सरळ सरळ बोलायला राजरोस मोकळीक झाली, असें प्रधान-मंडळाचे प्रतिपक्षी म्हणूं लागले आहेत. साउथपोर्ट येथें भरलेल्या मजूरपक्षा-च्या वार्षिक संमेलनांत तहावर सह्या होणार हें गृहीत धरून भरपूर टीका करण्यांत आली. मजूरपक्ष सर्वच युद्धाला विरोध करणारा नव्हता; पण जर्मनी-वर लादलेल्या अटी फार कडक आहेत त्या आपण होऊन राष्ट्रसंघानें ढिल्या केल्या पाहिजेत असा ठराव रॅमसे मॅकडोनाल्ड यांच्या सूचनेवरून मजूर-परि-षदेंत करण्यांत आला. याहून महत्त्वाचा ठराव म्हटला म्हणजे पार्लमेंटवर भिस्त न ठेवतां मजूरपक्षानें स्वावलंबनाचा आश्रय करून— अर्थात् संप करून आपल्या मागण्या मान्य करण्यास प्रधानमंडळाला भाग पाडावें हाच होय. या ठरावावर दुमत झालें. बहुमतानें तो मंजूर झाला. हा ठराव अर्थातच शिफा-रशीच्या स्वरूपाचा आहे; कारण अखेर निकाल ट्रेड यूनियन्सकडे म्हणजे मजूरपक्षाच्या अनेक संघांकडे आहे, व या संघांतील बहुमत कदाचित् याच्या विरुद्धहि जाण्याचा तूर्त संभव आहे. तथापि पार्लमेंटमधील आपल्या प्रतिनिधींच्या कामगिरीवर मजूरपक्ष संतुष्ट नसून अवघ्या साठ सभासदांच्या साहाय्यानें आपणांस कांहीं एक मिळणार नाहीं, असें त्यास वाटत आहे ! इंग्लंडांत तरी सनदशीर चळवळ आणि बिन-सनदशीर चळवळ असा भेद करण्यास जागा नसेल असें सकृद्दर्शनीं कोणासहि वाटण्यासारखें आहे. पण त्या शब्दांना येथेंहि अर्थ आहेच. मजुरांनीं संप करून कारखानदारांवर शक्य तर आपल्या मागण्या लादणें हा ट्रेड यूनियनच्या लोकांचा मार्ग सनदशीर असा ठरला आहे. पण पार्लमेंटवर आपलें मत लादण्यास त्यांनीं संपाचा अवलंब करणें हा मार्ग बिनसनदशीर मानला जात असून या कृत्याला बंड किंवा राज्यक्रांति (रेव्होल्यूशन) या सदराखालीं कायदेपंडित ओढूं पाहात आहेत. पूर्वीं मजूरपक्षाला मतदारीचा हक्क फारसा नव्हता; हल्लीं देशांत त्यांचें बहु-

मत असून मनांत आणल्यास त्यांना पार्लमेंटांतील निम्याहून अधिक सभासद निवडून देतां येणें तात्त्विक दृष्ट्या शक्य आहे; या गोष्टीनें वरील युक्तिवादाचें समर्थनहि होऊं शकतें. पण ज्याच्या हातीं जी सद्यःफलदायी सत्ता तिचा त्यानें उपयोग करणें हीच स्वतंत्र देशांतील लोकांची सनदशीर चळवळ असें मजूर-पक्षास वाटत असावेंसें दिसतें. असो. साउथपोर्ट परिषदेला बेझंटबाई गेल्या होत्या व मजूरपक्षाच्या प्रतिनिधी म्हणून नव्हे पण सभासद या नात्यानें येथें त्यांनीं हिंदुस्थानासंबंधानें चांगलें भाषण केलें. आमच्या डेप्युटेशनपैकीं परि-षदेस प्रेक्षक या नात्यानें गेलेल्या लोकांचा खाजगी रीतीनें सत्कार करण्यांत आला.

डेप्युटेशनचें काम: शक्य त्या प्रमाणांत सुरू आहे. उपयोगीं पडणाऱ्या गृहस्थांच्या गांठी घेणें, व्याख्यानें देणें व देवविणें, वर्तमानपत्रांकरितां किंवा खाजगी गृहस्थांच्या माहितीकरितां लेख व टांचणें करून देणें, सिलेक्ट कमिटीकरितां साक्षींचा व उपसूचनांचा मसुदा करणें वगैरे कामें डेप्यु-टेशनच्या लोकांकडे सोईप्रमाणें वांटून देण्यांत आलीं आहेत. गेल्या शुक्रवारीं रात्रीं हॅकने येथील सन्डे-स्कूलच्या जागेंत लो. टिळक यांचें "हिंदुस्थानच्या राजकीय सुधारणा" या विषयावर व्याख्यान झालें. श्रोतृसमुदाय बराच असून सर्वस्वीं मध्यम वर्गाच्या इंग्रजांचा होता. सदर व्याख्यानांत टिळकांनीं एक तासभर सांगितलेली माहिती श्रोत्यांना सर्वच नवीन होती. हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याविषयीं त्यांनीं सांगितलेल्या गोष्टींवर मनुष्याचा प्रथम विश्वासहि बसत नाहीं असें श्रोत्यांनीं आपल्या उद्गारांवरून दर्शविलें. व्याख्यानानंतर अनेकांनीं अनेक प्रश्न केले. कित्येकांनीं हिंदुस्थानानें अमुक करावें, तमुक करावें असा आपापल्या बुद्धीप्रमाणें उपदेश केला व इतर कित्येकांनीं त्यांना परस्पर उत्तरा-दाखल असें सांगितलें कीं, प्रत्येक देशाची स्थिति वेगवेगळी असते म्हणून हिंदुस्थानांत प्रस्तुत काळीं लोकांनीं कसें वागणें योग्य होईल व कोणते उपाय योजले जावे हें स्थानिक पुढाऱ्यांनीं ठरविणेंच बरें व ते करीत आहेत तेंच त्यांच्या स्थितीच्या मानानें योग्य आहे. असो. त्यानंतर गेल्या सोमवारीं एसेक्स हॉलमध्यें दिवाण माधवराव व सत्यमूर्ति यांचीं मजूरपक्षाच्या एका सभेपुढें भाषणें झालीं. अध्यक्ष मि. नील मॅकनील एम्.पी. हे होते. सत्यमूर्ति यांनीं हिंदुस्थानच्या दारिद्र्यासंबंधानें आंकडेवार माहिती सांगितली. नंतर मि. सकलातवाला यांनीं हिंदुस्थानला स्वराज्याचे हक्क देण्यांत इंग्लंडांतील

कामकरी वर्गाचा कसा फायदा आहे हें समजावून सांगितलें. विलायतेंत भांडवलवाल्यांना कामकरी वर्गाचा जाच वाटूं लागला म्हणजे ते परदेशांत, विशेषतः हिंदुस्थानांत जाऊन कारखाने काढतात; त्यामुळें तेथील मजूर वर्गाची स्थिति बिघडते. शिवाय तिकडे कारखान्यांचा रोजगार चांगला चालतो; यामुळें इकडे कारखाने फार खर्चानें चालविणें परवडत नाहीं; म्हणून येथील कारखान्यांना ओहटी लागून मजुरांचें नुकसान होतें; म्हणून साम्राज्याच्या सर्व भागांत सारखेंच लोकस्वातंत्र्य व स्वराज्य पाहिजे आणि हिंदुस्थान व इंग्लंड यांची स्थिति तंतोतंत सारखी नसली तरी कनिष्ठ वर्गाला सुस्थिति प्राप्त करून देणें व प्रजापक्षाचें वर्चस्व स्थापित करणें हे दोनहि विषय दोनहि देशांत सारख्याच जरूरीचे आहेत असें त्यांनीं प्रतिपादलें.

जर्मनी व ऑस्ट्रियानंतर तुर्कीशीं तहाची वाटाघाट सुरू झाली आहे. वाटाघाटींत काय निष्पन्न होणार हें दिसतच आहे. तुर्की वकिलांचें म्हणणें ऐकून घेऊन त्यांना पारिसमध्यें राहूं न देतां परत धाडले, या गोष्टीवरून परस्पर विरुद्ध असे तर्कवितर्क लोक करीत आहेत. या विषयावर ना. आगाखान व अमीरअली यांच्या सहीचें पत्र पूर्वीं प्रसिद्ध झालेंच होतें. तथापि मुसलमानांतर्फे इंग्लंडांत आतां फारशी चळवळ चाललेली दिसून येत नाहीं. येथें मुसलमानांची एक संस्था आहे. पण आगाखान, अमीरअली वगैरे लोक या संस्थेशीं उघड संबंध ठेवतातसें दिसून येत नाहीं. सदर संस्थेमार्फत गेल्या शनिवारीं एसेक्स हॉलमध्यें ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांच्या अध्यक्षतेखालीं मद्रासचे ना. याकूब हसन यांचें व्याख्यान झालें. ना. याकूब हसन हे हिंदुस्थानांत मवाळ पक्षांत आपला समावेश करून घेतात; व राष्ट्रीय सभेला बहकलेली म्हणणारांपैकीं ते आहेत. असें असतां त्यांनीं वाचलेला निबंध इतका सणसणीत होता कीं त्यांना मवाळ कोण म्हणेल? नेमस्त लोकहि त्यांचें स्वतःचें कांहीं बिघडलें किंवा त्यांनीं स्वतः हातीं घेतलेल्या विषयांत सरकारकडून अन्यायाचा विरोध झाला म्हणजे असेंच बोलण्यास कमी करीत नाहींत. राष्ट्रीय पक्षाचे लोक आपली दृष्टि अधिक व्यापक ठेवतात व त्यांना अनेक विषयांत तोच प्रकार आढळून येतो; यामुळें नेमस्तांकडून एक वेळ घडणारी गोष्ट राष्ट्रीय पक्षाचा मनुष्य अनेक वेळां करतो इतकाच फरक उभयतांत नसेल काय, असा प्रश्न मुसलमान पुढाऱ्यांच्या भाषणांवरून विचारावासा वाटतो. असो, या सभेंत दोन इंग्रज गृहस्थांचीं भाषणें झालीं. एकानें इंग्रज

दुसरीं साम्राज्यें नष्ट करीत असतां त्यांना स्वतःला साम्राज्याची हाव किती आहे या मुद्द्यावर जोर दिला; व इंग्लंडची टर्कीशीं आजवरच्या धोरणांत कशी चलबिचल झाली हें सांगितलें. दुसरा गृहस्थ प्रोफेसर असून त्यानें तुर्कस्थानांत वीस वर्षें घालविलीं आहेत. तुर्क लोकांनीं केलेल्या कत्तलींचे म्हणून खोटे रिपोर्ट इंग्रजी वर्तमानपत्रांत पूर्वापार कसे येत, त्या पत्रांना खरी वस्तुस्थिति लिहून कळविली तरी ते तिला कशी दाद देत नसत, तुर्कस्थानांत शिक्षणाची सोय गांवोगांव कशी आहे वगैरे गोष्टी त्यांनीं स्वानुभवानें सांगितल्या. बाबू सुरेंद्र यांनींहि इंग्रज मुत्सद्द्यांच्या भाषणाचे उतारे देऊन ते सत्त्वापासून भ्रष्ट कसे होत आहेत याचें विवेचन केलें.

काल 'ईस्ट व वेस्ट' नामक संस्थेमार्फत एसेक्स हॉलमध्यें व्याख्यानें झालीं. अध्यक्षस्थानीं लॉर्ड इसलिंगटन हे होते. त्यांनीं पार्लमेंटरी सिलेक्ट कमिटीचा उल्लेख करून हिंदुस्थानची कींव करावयाची ती सोडून सिलेक्ट कमिटीच्या कामाबद्दल व रिपोर्टाबद्दल लोकांनीं सहिष्णुता व सहानुभूति दाखविली पाहिजे असें भलतेंच विधान केलें. कमिटीचा रिपोर्ट निराशाजनक होणार असें इसलिंगटनसाहेबांना स्वप्न पडलें असावें! असो; नंतर सुरेंद्रबाबूंनीं सवादीड तास भाषण केलें. अखेर अखेर लोक कंटाळले व उशीर झाल्यामुळें कांहीं उठूनहि गेले! या सवा तासांत सुरेंद्रबाबूंनीं बुद्ध धर्म, गौतममाहात्म्य इत्यादि पुराण-कथाच सर्व सांगितल्या! नाहीं म्हणायला हिंदी राजकीय सुधारणां-संबंधानें ते शपथेला मोजकीं दोनतीन वाक्येंच बोलले व त्यांचें तात्पर्य इतकेंच होतें कीं, "मॉंटेग्यूसाहेबांची योजना उत्तम असून ती सर्वांनीं मान्य करावी. तिनें आम्हांस जो न्याय पाहिजे तो मिळेल. त्या योजनेंत फक्त एखादुसरी सुधारणा शक्य तर व्हावी." एवढीं वाक्यें ते न बोलते तर त्यांच्याबरोबर श्रोत्यांनाहि बुद्धाचें भिक्षापात्र घेऊन 'जुन्यापुराण्या अरण्यां'तून हिंडूनच आपल्या कानांची भूक भागवावी लागली असती! नंतर ना. शास्त्री बोलले. त्यांनीं पांच मिनिटांत वरिष्ठ सरकारांत जबाबदारीचा हिस्सा व आर्थिक स्वातंत्र्य दिल्याशिवाय आजची सुधारणांची गरज भागणार नाहीं असें मुद्देसूद रीतीनें सांगितलें. गेल्या सोमवारीं हाउस ऑफ लॉर्ड्समध्यें लॉर्ड सिंह यांच्या अभावीं लॉर्ड कर्झन यांनीं हिंदी राजकीय सुधारणांच्या बिलाच्या वाटाघाटी-करितां संयुक्त कमिटीवर सभासद नेमून देण्याचा ठराव मांडला व तो लॉर्ड सॅलिसबरी यांच्या भाषणानंतर मंजूर करण्यांत आला. या दोनहि भाषणांचा

सारांश तारेनें तुम्हांला पूर्वींच वाचावयास सांपडला असेल. पैकीं लॉर्ड सॅलिसबरी यांनीं उघड उघड विरुद्ध भाषण केलें. लॉर्ड कर्झन हे १९१७च्या जाहीरनाम्याला गुंतले गेले असल्यामुळें व ते स्वतः प्रधानमंडळाचे वरिष्ठ सभेंतील प्रतिनिधि असल्यामुळें त्यांना बिलाविरुद्ध भाषण करितां आलें नाहीं. तथापि त्यांनीं त्यांतल्या त्यांत प्रच्छन्न विरोध बराच केला. आपल्या वेळचें हिंदुस्थान व आतांचें हिंदुस्थान यांमध्यें सर्व बाजूंनीं बरेंच अंतर पडलें आहे एवढी गोष्ट मात्र त्यांनीं कबूल केली, ही तरी कृपाच म्हणावयाची. असो. सिलेक्ट कमिटीचीं जीं नांवें प्रसिद्ध झालीं आहेत त्यांपैकीं मि. स्पूर एवढेच काय ते मजूरपक्षाचे असून सर डोनाल्ड मॅक्लीन एवढेच काय ते लिबरल पक्षाचे आहेत. हाउस ऑफ कॉमन्सनें नेमून दिलेले सहा सभासद मॉंटेग्यूसाहेबांचा पक्ष बहुधा उचलून धरतील आणि वरिष्ठ सभेच्या सभासदांपैकीं त्यांच्या पक्षास दोन तरी राहतील असें वाटतें. घोडामैदान जवळच आहे. काय होतें तें पाहावें. मॉंटेग्यूसाहेबांना बहुमत मिळेल हें उघड दिसतें. पण मॉंटेग्यूसाहेब जें देणार तें फार थोडें आहे याची वाट काय ?

(ता० १० जुलै १९१९)

सुधारणा-बिलाच्या सिलेक्ट कमिटीचें काम पुढील आठवड्यापासून सुरू होईल. कमिटीचें काम सहा आठवड्यांहून अधिक चालेलसें दिसत नाहीं, व कमिटीपुढें साक्ष देऊं इच्छिणाऱ्या संस्था तर पुष्कळच आहेत. अर्थात् प्रत्येक डेप्युटेशनच्यातर्फे एक किंवा दोन साक्षीदार घेण्यांत येतील असा रंग आहे. असें झालें तरी साक्षीदारांची संख्या बरीच होईल. तूर्त इतकी साक्षीदारांची संख्या नियमित केली जाईल असें मानल्यास नांवें निश्चितप्राय आहेत. हिंदुस्थान सरकारतर्फे सर जेम्स मेस्टन; प्रांतिक सरकारतर्फे सर मायकेल ओडवायर; विलायतसरकारतर्फे सर वि. ड्यूक; इंडो-ब्रिटिश असोसिएशनतर्फे वेल्बी व कर्टिस; मागासलेल्या वर्गातर्फे डॉ. नायर व लॉर्ड पेटलंड; राष्ट्रीय सभेतर्फे दिवाण माधवराव व ना. पटेल; इंडियन होमरूल लीगतर्फे लो. टिळक व ना. खापर्डे; ऑल इंडिया होमरूल लीगतर्फे श्री. रामस्वामी अय्यर व बॅ. जिना; नॅशनल होमरूल लीगतर्फे मिसेस बेझंट; मॉडरेट डेप्युटेशनतर्फे ना. सुरेंद्रनाथ बानर्जी व ना. शास्त्री; मॉस्लेम लीगतर्फे मि. याकूब हसन व वेळेवर आल्यास हसन इमाम (अगर बॅ. जिना); यांखेरीज जमल्यास, डेक्कन सभेमार्फत मि.

गुप्ते; महाराष्ट्रांतील मागासलेल्या लोकांतर्फे ना. कामत; पुण्यांतील सार्वजनिक सभेतर्फे रा. केळकर वगैरे साक्ष देण्यास तयार आहेत. तसेंच सर के. जी. गुप्त, ना. चिंतामणी, रा. समर्थ, रा. रामचंद्रराव यांचा समावेश कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीनें करण्याची खटपट होईलच. ना. सर शंकरन् नायर, सर आगाखान, बाबू भूपेंद्रनाथ बसू वगैरे मंडळींच्याहि साक्षी होण्याचा संभव बराच आहे. सरकार याशिवाय आणखी कोण साक्षीदार देईल याची परिस्फुटता झालेली नाहीं. तात्पर्य, रात्र थोडी आणि सोंगें फार अशांतला सिलेक्ट कमिटीचा प्रकार होणार आहे. नोव्हेंबरच्या सुमारास बिल पास न झालें तर पुढील वर्षीं सर्व खटाटोप प्रथमपासून करावा लागणार व दरम्यान पार्लमेंट जुन्याचें नवें होऊन प्रधानमंडळ बदलतें कीं काय ही भीति; यामुळें सर्व काम झपाट्यानें उरकावें असा मॅंटेग्यूसाहेबांचा प्रयत्न आहे. पण याचा परिणाम इतर साक्षीदार हवे तितके घेऊन लोकपक्षाच्या संस्थांचे साक्षीदार कमी घ्यावयाचे असा विपरीत होतो कीं काय हें पाहावयाचें आहे. इंडो-ब्रिटिश असोसिएशनचा विचार हरप्रयत्नानें बिलाचें काम लांबविण्याचा असून त्यास लॉर्ड सिडनहॅमसाहेबांची पूर्ण मदत आहे असें लोक उघड बोलतात.

राष्ट्रीय सभेचें खास शिष्टमंडळ येथें येऊन तिच्या ठरावानुसार चळवळ करीत असतां तिच्या पैशानें चालविलेल्या 'इंडिया' वर्तमानपत्रानें तिच्या ठरावांविरुद्ध व धोरणांविरुद्ध लिहीत असावें, एवढेंच नव्हे तर तिच्याविरुद्ध उठलेल्या नेमस्त शिष्टमंडळाचा उघड किंवा प्रच्छन्नपणानें पाठपुरावा करीत राहावें, हा अप्रयोजकपणाचा कळस होय; किंबहुना इंडिया पत्राचें हें वर्तन पाहून 'मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको भर्ता अन्विष्यते !' या मृच्छकटिकांतील वाक्याचें स्मरण होतें. असो. ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीचें आम्हाशीं वागण्याचें धोरण सामोपचाराचें आहे हें मीं मागें लिहिलेंच होतें; व कमिटीच्या ऑफिसची जागाहि तिनें आमच्या ऑफिसकरितां वापरण्यास दिली; यामुळें इंडियाचे संपादक मि. पोलक यांनीं आम्हांस असें कळविलें कीं, तुमच्यापैकीं सहीनिशीं कोणी लेख वेळेवर दिल्यास तो आपण इंडियांत घालूं. पण आपल्याच वर्तमानपत्रांत आपण परक्याप्रमाणें लेख सहीवर द्यावा आणि संपादकांनीं त्यावर मालकीहक्कानें टीका करावी ही गोष्ट हास्यास्पद वाटून आम्हीं मि. पोलक यांनीं दिलेल्या सवलतीचा फारसा उपयोग केला नाहीं. शेवटीं थोडे दिवस वाट पाहून आम्ही इंडिया पत्राच्या स्थानिक चालक (डायरेक्टर) मंडळास पत्र

लिहिलें तेव्हां त्यांनीं असा ठराव केला कीं, 'इंडिया पत्रानें दिल्ली येथील राष्ट्रीय सभेच्या ठरावानुसारच लिहिलें पाहिजे.' हा ठराव हातीं येतांच संपादकांच्या तब्बेतीची चांचणी पाहण्याकरितां आम्हीं कांहीं मजकूर तावडतोब मि. पोलक यांच्याकडे पाठविला, पण त्यांना तो पसंत पडला नाहीं. पण पोलकसाहेब हे कांहीं इंडिया पत्राचे मालक नव्हत, त्यांना डायरेक्टरांचा हुकूम अमान्य करण्याचा काय अधिकार? अर्थात् त्यांना केवळ आपलेंच धोरण चालवावयाचें तर संपादकाच्या जागेचा राजीनामा देण्याखेरीज गत्यंतर नाहीं व त्याप्रमाणें ते आपला राजीनामा डॉ. क्लार्क यांच्याकडे धाडणार आहेत असें समजतें. तसें झाल्यास डेप्युटेशनच्या मंडळीस इंडिया पत्र आपल्या हातीं घेऊन चालवावें लागेल व त्यास आम्ही एका पायावर तयार आहों. कॉंग्रेसच्या सत्तेचें येऊन जाऊन एक वर्तमानपत्र, तें कोणत्याहि कारणानें हातीं न राहिल्यास आम्हांस तात्पुरतें स्वतंत्र वर्तमानपत्र काढावें लागणार! पण बहुधा हा प्रसंग 'इंडिया'च्या डायरेक्टर मंडळीच्या समजूतदारपणानें टळावा असें वाटतें. पोलकसाहेबांनीं सहा आठवडे तरी गोता देऊन घेतला. पुढें काय होतें पाहावें.

पंजाबांत घडलेल्या गोष्टी मि. मॉंटेग्यू यांस फारशा पसंत नाहींत असें म्हणतात. पण हिंदुस्थानांतील शहाणे अधिकारी करतील ती पूर्वदिशा असें मानण्याचा प्रघात असल्यामुळें स्टेट-सेक्रेटरीसाहेबांनाहि गरीब प्रजाजनांप्रमाणें तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार सहन करावा लागतो. रौलेट-ॲक्टाच्या वेळींहि असाच थोडासा प्रकार झाला म्हणतात. या ॲक्टासंबंधीं हिंदुस्थानांतून तारेनें परवानगी मागितली एका गोष्टीकरितां व ती वापरली दुसऱ्या कामाकरितां अशी बाजारगप्प आहे. पण होऊन गेल्यावर मॉंटेग्यूसाहेब काय करणार? ॲक्ट राजाकडून रद्द करवावा तर व्हाइसरॉयसाहेब राजीनामा देणार; आणि 'मी राजीनामा देतों' अशा व्हाइसरॉयांनीं उच्चारलेल्या शब्दांना जो मान प्रधानमंडळांत आहे तो मान तेच शब्द खुद्द स्टेट-सेक्रेटरी यांनीं उच्चारल्यास त्यांना मात्र नाहीं. असो. मॉंटेग्यूसाहेबांच्या मनास मोठेपणा देणाऱ्या या वरील बातम्यांत तथ्यांश कितपत आहे हें आज नक्की कसें कळणार? कदाचित् लॉर्ड मोर्ले यांच्याप्रमाणें ते म्हातारपणीं आपल्या 'आठवणी' लिहितील तेव्हां कळून येईल. तूर्त इतकें खरें कीं, निदान पंजाब-प्रकरणाची चौकशी करण्याचें मॉंटेग्यूसाहेबांनीं ठरविलें असून त्याकरितां लॉर्ड जास्टिस केव्ह, व दोघे इंडियन अशा

तिघांचें कमिशन नेमलें जाईल असें म्हणतात ! लॉर्ड केव्ह ही न्यायमूर्ति रौलेट-साहेबासारखीच आहे असें बोलतात. पण त्यांचे सहकारी सभासद म्हणून ज्यांचीं नांवें पुढें येत आहेत ते बरे दिसतात. कमिशननें सर मायकेल ओडवायर यांच्यावर ठपका ठेवला तरी त्यांचें पारिपत्य काय होणार ? ते आपलें पेन्शन पदरांत बांधून घेऊन स्वदेशीं परत आले असून हिंदुस्थानची बदनामी करण्यास ते कमिशनपुढें साक्षीदार म्हणून येणार आहेत ! “ राजा कधीं चूक करूं शकत नाहीं ” अशी म्हण इंग्लंडांत आहे तीच अँग्लो-इंडियन अधिकाऱ्यांस हिंदुस्थानांतहि आजकाल त्यांच्या सद्दीमुळें लागूं आहे. स्वर्गांत देवांच्या शरीराची सावली पडत नाहीं त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांत अँग्लो-इंडियन अधिकाऱ्यांच्या हातून कृष्णकृत्य व्हावयाचेंच नाहीं अशी येथें समजूत असते. आधीं चौकशी व्हावयाची नाहीं, झाली तर साक्षीपुराव्यांत अधिकारी हात साधून घ्यावयाचे, त्यांतून बचावून विरुद्ध रिपोर्ट झाला तर तो सहसा प्रसिद्ध व्हावयाचा नाहीं, प्रसिद्ध झाला तरी त्याचा अंमल व्हावयाचा नाहीं, अशी ही संकटपरंपरा हिंदी लोकांच्या मार्गांत आहे. वॉरन हेस्टिंग्जपासून मुंबईच्या क्रॉफर्ड-प्रकरणापर्यंत हाच अनुभव आला. मग ओडवायरसाहेब हे एकच त्याला अपवाद कसे होतील ?

हिंदुस्थानांत अधिकाऱ्यांना हर प्रयत्नानें सावरून धरणारे इंग्रज येथें म्हणजे आपल्या स्वतःच्या कारभारांत त्यांना ‘उठतां लाथ बसतां बुक्की’ कशी देतात हें मोठें पाहण्यासारखें आहे. नोकरीबद्दल कृतज्ञता किंवा चुकीबद्दल क्षमा हा पदार्थ इकडे ठाऊक नाहीं. उदाहरणार्थ, हल्लींच्या प्रधानमंडळाची शोभा तहावर सह्या होण्यापुरती होती. दुसऱ्याच दिवसापासून इंग्रज लोक घरच्या भांडणाच्या गोष्टी बोलूं लागले. वादाचे व मतभेदाचे विषय नसले तरी आम्हांस पार्लमेंटांत पूर्वीसारखे पक्षभेद पाहिजेत असें म्हणणारे लोक जेथें आहेत तेथें मतभेदाचे विषय असल्यावर संयुक्त प्रधानमंडळ कोणास आवडणार ? मुख्य प्रधान पारिसहून परत आल्यापासून एकीकडे तहासंबंधीं राजकीय, धार्मिक व सामाजिक समारंभ सुरू झाले आहेत तर दुसरीकडे पार्लमेंटांत खुद्द त्यांचे साक्षीदार बंडाळी करूं लागले असून, एका प्रश्नावर नुकताच प्रधानमंडळाचा पराजयहि झाला. पण पराजय झाला म्हणजे प्रधानमंडळानें राजीनामा दिलाच पाहिजे हा जुना संकेत हळूहळू मागें पडूं लागला आहे ! पाठीवर वार घेऊन घरीं तोंड दाखविण्यापेक्षां मरण बरें असें म्हण-

णाऱ्या आमच्या रजपुतांच्या शीलासारखें पूर्वीं इंग्रज प्रधानमंडळाचें शील असे. हल्लीं तें कालमान बदलून कोणीकडून तरी आपली प्रधानकी कायम राखावयाची. मग शत्रूपक्षाशीं संगनमत करून स्वकीयांशीं बेइमान होण्याचा, किंवा बहुमताचे पराजय सोसून 'थापडवाईक' बनण्याचा प्रसंग आला तरी चालेल, असें हें नवें शील इंग्रज मुत्सद्दीवर्गांत प्रस्थापित होऊं पाहत आहे. लॉइड जॉर्ज यांच्यापुढें फार भानगडीचें असे चारदोन प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत. आयर्लंडचें काय करावयाचें ? अर्थात् युद्ध चालू असतां कन्व्हेन्शन भरविण्याच्या वेळीं कबूल केल्याप्रमाणें ते कोणतें तरी होमरूलचें बिल पास करून घेऊन त्याचा अंमल करणार ? कीं फिरून पूर्ववत् कार्सनसाहेबांच्या विरोधाची आणि आयरिश लोकांचें एकमत न होण्याची सबब सांगून कानांवर हात ठेवणार ? होमरूल देत नाहीं म्हणावें तर आयर्लंडांतली बंडाळी वाढणार व नवे जिगरदोस्त अमेरिकन रागावणार; बरें होय म्हणावें तर कॉन्झरव्हेटिव्ह स्नेही रागावणार व कार्सनसाहेब मोहरा करणार. कोळशाच्या खाणी सरकारी मालकीच्या करणार कीं नाहीं ? होय म्हणावें तर कॉन्झरव्हेटिव्ह लोक संयुक्त प्रधानमंडळांतून जाणार, आणि नाहीं म्हणावें तर कोळसा-कमिशन उलट अभिप्राय देऊन बसलें असून मजूरपक्ष उचल खाणार ! वास्तविक लॉइड जॉर्ज हे केवळ आपल्या वचनांना जागणारे वेडेपीर नसल्यामुळें आणि वेळ मारून नेण्याचें कसब त्यांच्या अंगीं असल्यामुळें त्यांना या पेचांतून कांहीं तरी मार्ग सुचेलहि. पण " केसरचा मोड कसा झाला हें पाहिलेंच. पण लॉइड जॉर्ज यांचा शेंदूर कोणत्या रीतीनें उतरतो हें आतां पाहावयाचें राहिलें आहे, आणि तोहि चमत्कार आम्हांला लवकरच दिसेल " असें गंमत पाहणारे त्रयस्थ लोक उघडपणें म्हणूं लागले आहेत.

पण लॉइड जॉर्ज यांनीं पारिसहून येतांनाच एक भारलेला ताईत आत्मरक्षणाकरितां दंडांत बांधून आणला आहे. हा ताईत म्हणजे केसरच्या इनसाफाचें कारस्थान. केसरची चौकशी लंडनमध्यें व्हावयाची असें बड्या चौकडीनें ठरविलें आहे. ही बातमी मुख्य प्रधानांनीं गेल्या गुरुवारीं तहावर भाषण करितांना पार्लमेंटांत फोडली. ती ऐकून सर्व इंग्लंड आनंदानें— किंवा अद्‌भुतरसपूर्ण कौतुकानें असें म्हटलें असतां अधिक शोभेल— क्षणभर हालून गेलें. मुत्सद्द्यांपेक्षां कोणत्याहि देशांत तमासगीर अधिक असावयाचेच ही गोष्ट मनांत बाळगून लॉइड जॉर्ज यांनीं केसरच्या इनसाफाचा डोंबारी खेळ

सुरू करण्याकरितां अशा रीतीनें मुहूर्तमेढ रोवली. त्यांना हें पक्कें माहीत आहे कीं, हा खेळ सुमारें एक वर्ष टिकेल. अर्थात् एक वर्षपर्यंत प्रधानमंडळांत क्रांति घडवून आणण्याची चळवळ बंद पडेल, निदान फारशी प्रभावी होणार नाहीं. प्रे. विल्सन आणि लॉइड जॉर्ज हे पारिस येथें जर्मनीवर तह लादीत असतांना इकडे त्यांच्याच देशांत त्यांच्याविरुद्ध बंडाळी सुरू झाली होती; व दोघांनाहि लोकप्रियतेचें कांहीं तरी भक्कम साधन बरोबर घेऊन जावयास पाहिजे होतें; व दोघांनीं तें नेलेंहि—मात्र आपापल्या स्वभावानुसार. विल्सन-साहेब भाबडे आहेत व त्यांना वेड असलें तरी तें परोपकाराचें; म्हणून त्यांनीं आपल्या पदरांत राष्ट्रसंघाचा मसुदा बांधून नेला. लॉइड जॉर्ज पडले मुत्सद्दी; तेव्हां आपल्या देशांतील प्रतिपक्षीयांची नजरबंदी करितां यावी म्हणून त्यांनीं केसरच्या इनसाफाचा गुप्त बीजमंत्र ताइतांत बांधून घेतला; कारण राष्ट्रसंघाच्या मसुद्यांच्या जोरावर इंग्लंडचे चैनी गडी संतुष्ट होऊन राहतील असें त्यांचें मन घेईनाच. विल्सनसाहेब अमेरिकेस पोंचण्याच्या आधींच त्यांच्या जडी-बुटीचा निम्मा गुण उडून गेला होता; लॉइड जॉर्ज यांच्या ताइताचा दर्प अधिक प्रभावी दिसतो; तथापि केसरचा इनसाफ इंग्लंडांत न होईल तर फार बरें असें चांगले चांगले इंग्रज निरनिराळ्या दृष्टीनें सुचवूं लागले आहेत. पुढील निवडणुकीस उभे न राहण्याचा विल्सनसाहेबांचा बेत जाहीर झालेला आहे; लॉइड जॉर्ज यांना निवृत्ति-मार्ग फारसा माहीत नाहीं.

इंग्रज लोक हे जितके प्रगमनशील तितकेच पुराणमतवादी आहेत. इकडे प्रगतीचें पाणी त्यांच्या हनुवटीपर्यंत येऊन भिडलेलें असतें, व इकडे ते तोंडानें जुन्या गोष्टींचा पुरस्कार करीत असतात. केंब्रिज युनिव्हर्सिटींत बायका परीक्षा पास झाल्या तरी त्यांना पदवी देत नाहींत, पण इकडे बायकांना मतदारीचा हक्क मिळून एक बायको पार्लमेंटाची सभासद म्हणून निवडलीहि गेली! बायकांना मतदारीचा हक्क मिळेना, पण त्यापूर्वीं सर्व प्रकारच्या कचेऱ्यांतून बायका-पुरुषांप्रमाणें कामधाम करीत होत्या! पार्लमेंटांत राजाला कांहीं एक अधिकार उरलेला नाहीं, व 'गॉड सेव्ह धि किंग' (राजस्तोत्र) गाइलें जात असतां एखादा पार्लमेंटचा सभासद खुशाल बसला तरी त्याचें कोणास कांहीं करितां येत नाहीं; पण सर्व कारभार राजाच्या नांवानेंच चालला पाहिजे! वर्तमानपत्रांतून तहाची बातमी लोकांनीं वाचून व तत्संबंधीं केलेल्या मद्यप्राशनाच्या धुंदींतून लोक शुद्धीवर येऊन कामाला

लागल्यावर कांहीं दिवसांनीं जुन्या पद्धतीप्रमाणें राजाच्या तुतारीवाल्यांनीं मोठ्या लवाजम्यानिशीं मिरवणूक काढून शहरांत चारचवाठ्यांवर तहाचा जाहीरनामा वाचून दाखववाच लागतो. जुनें लंडन शहर व नवें लंडन शहर यांच्यांतला भेद लोपून शेंकडों वर्षें झालीं तरी अजून या दोहोंच्या दरम्यान काल्पनिक सीमेवर राजदूतांनीं उभें राहून पलीकडे दहा हातांवर उभा राहिलेल्या लॉर्ड मेयरला तुतारी वाजवून आपल्या आगमनाची वर्दी दिली पाहिजे, त्यांनीं कोण म्हणून विचारिलें पाहिजे, यांनीं आम्ही राजदूत म्हणून सांगितलें पाहिजे; मग जुन्या काळचें वेशी उघडण्याचें नाटक करण्याकरितां, रस्त्यावर आडवा लावलेला रेशमाचा दोरा तोडला पाहिजे व मग राजदूतांनीं आंत प्रवेश केला पाहिजे! पार्लमेंटांत सभासदाच्या नांवानें निर्देश करावयाचा नाहीं तर त्याची नित्रडणूक करून दिलेल्या गांवाच्या किंवा पेठेच्या नांवानें करावयाचा! वडील राजपुत्राला 'परवां' बॅरिस्टर करून घेण्यांत आलें. श्रीमंतांच्या मुलांचा अभ्यास त्यांच्या शिक्षकांनीं घोकला तरी चालतो; त्याचप्रमाणें त्यांच्या परीक्षाहि अभ्यास केल्याशिवाय उतरतात, हें ठीकच आहे; पण राजपुत्राला तो " बडे बापका बेटा " म्हणून जर बॅरिस्टर करून घेतां येतें तर त्याजकडून नेहमींच्या सरनाम्यांतील तपशील भरून घेण्याचें कां वगळतां येऊं नये? ज्याला परीक्षा माफ त्याला प्रतिज्ञालेख कां माफ होऊं नये? पण नाहीं; त्यांत जुना नमुना बरोबर वठला पाहिजे. मौज ही कीं, त्याप्रमाणें सरनामा (declaration) भरून देतांना राजपुत्राला आपल्या हातानें खालील गोष्टी लिहून द्याव्या लागल्या. प्र.–'तुझ्या बापाचा धंदा कोणता?' उ.–'माझ्या बापाचा सांगण्यासारखा धंदा नाहीं.' प्र.–'तूं स्वतः काय करीत असतोस?' उ.–'मी बेकार निरुद्योगी आहें!' सारांश, इतका पुराण-मतवादीपणा इतर देशांत क्वचितच आढळेल; आणि हे इंग्लिश लोक हिंदी लोकांना जुन्या मताच्या अभिमानाबद्दल हसणार!

(ता. १७ जुलै १९१९)

सुधारणा-बिलावरील सिलेक्ट कमिटीचें काम काल (ता. १६ जुलै) रोजीं ११ वाजतां जाहीर रीतीनें हाउस ऑफ लॉर्ड्सच्या कमिटीरूममध्यें सुरू झालें. सोमवारीं व मंगळवारींहि कमिटी भरली होती, पण तिचें या दोन दिवसांचें काम गुप्तपणें चाललें होतें. या गुप्त बैठकींत कमिटीचें काम केव्हां कसें करावें,

किती साक्षीदार घ्यावे वगैरे गोष्टींचा विचार होऊन शिवाय कमिटीचे सभासद मि. मॉंटेग्यू व लॉर्ड क्यू यांच्या साक्षी घेतल्या गेल्या असें म्हणतात. कालची बैठक जाहीर होती तरी डेप्युटेशनच्या लोकांखेरीज अवांतर एकहि प्रेक्षक हजर नव्हता व नुसती डेप्युटेशनची सर्व मंडळी हजर असती तरी त्यांनाहि बसण्याइतकी जागा मिळाली नसती! वर्तमानपत्रांकरितां ठेवलेल्या टेबलाचा फायदा घेण्यास तीनचार पत्रांचे बातमीदार आले होते. परंतु दहावीस ओळींपेक्षां अधिक मजकूर कोणत्याहि वर्तमानपत्रांत येईल असें वाटत नाहीं. प्रेक्षकवर्गाच्या बाकांवर जागा न मिळाल्यानें मी वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांत शिरलों होतों. माझ्या पुढच्याच खुर्चीवर लॉर्ड सिडनहॅम-साहेबांची स्वारी विराजमान झाली होती. त्यांना अध्यक्षांच्या उजव्या रांगेंत 'लास्ट' नंबर मिळाला होता. उजव्या हाताला मॉंटेग्यूसाहेब, डाव्या हाताला लॉर्ड सिंह, एका बाजूस ओळीनें तीन स्टेटसेक्रेटरी, दुसऱ्या बाजूस मॉंटेग्यूसाहेबांचे हस्तक रीज-बेनेट अशा प्रभावळींत अध्यक्ष लॉर्ड सेलबोर्न हे बसले होते.

काल पहिली साक्ष सर जेम्स मेस्टन यांची झाली. त्यांनीं प्रथम बिलांतील पांचचार कलमांत हिंदुस्थान सरकारास काय सुधारणा हव्या तें सांगितल्यावर अध्यक्षांच्या विनंतीवरून प्रांतिक व्यवस्थेंत राखून ठेवलेल्या खात्यांची व देऊन टाकलेल्या खात्यांची पिशवी वेगवेगळी कां असावी याचें त्यांनीं सरकारी दृष्टीनें विस्तृत विवेचन केलें. साक्षीच्या सुरुवातीस त्यांनीं असें सांगितलें होतें कीं, २० ऑगस्टच्या जाहीरनाम्याचें धोरण, मॉंटेग्यु-चेल्म्सफर्ड यांची योजना व हल्लींचें बिल या सर्व गोष्टी हिंदुस्थान सरकारास पूर्णपणें संमत असून त्यांना पीछेहाटीचें धोरण स्वीकारावयाचें नाहीं. पण हीं विधानें औपचारिक होतीं. कारण बिलांतील ४, ६, ८, ९, १५, २१, २३, २७ इतक्या कलमांत त्यांनीं ज्या सुधारणा सुचविल्या त्यांचें धोरण कृपणपणाचें होतें. तथापि उलटतपासणींत त्यांनीं बरींच उदारपणाचीं मतें कबूल केलीं. काल ऑर्म्स्बी गोअर, बेनेट व रीज या तिघांनीं केलेली उलटतपासणी संपली. बाकीच्यांच्या उलटतपासणीस सोमवारीं प्रारंभ व्हावयाचा आहे. हिंदुस्थानांत गेल्या दहा वर्षांत फारच फरक पडला आहे व तीस वर्षांपूर्वींचें हिंदुस्थान तेंच आजचें हिंदुस्थान काय असा भ्रमहि पडतो. राष्ट्रीयत्वाची भावना व राजकीय सत्तेची आवड अगदीं खालल्या लोकांपर्यंत भिनली आहे. उत्तरहिंदुस्थानांत जातींच्या

भांडणाचा प्रश्न नाहीं, व स्वराज्याचे अधिकार दिल्यानें ब्राह्मणांविरुद्ध ब्राह्मणेतर उठून नवीन भांडणें उपस्थित होतील असें आपणास वाटत नाहीं, असें सर जेम्स मेस्टन यांनीं आपल्या उलटतपासणींत सांगितलें. केसरीच्या वाचकांस या सर्व जबान्या कळण्याची उत्कंठा असेल; पण ऑक्टोबरपर्यंत त्या सरकारी रीत्या प्रसिद्ध होऊं शकत नाहींत. जबान्या व कमिटीचा रिपोर्टहि एकदमच ऑक्टोबरमध्यें प्रसिद्ध होईल असा अंदाज आहे.

इंग्रज लोकांना हिंदुस्थानाविषयीं पार्लमेंटांत काय वाटाघाट चालली आहे याची दादहि नाहीं व ती असावी तरी कां? त्यांचे स्वतःचे प्रश्नच त्यांना पुरून उरण्यासारखे पुष्कळ व भारी महत्त्वाचे आहेत. जर्मन कायसरचा खटला लंडनमध्यें चालावा कीं नाहीं, यावर एक आठवडाभर वर्तमानपत्रांतून एकसारखा वाद चालू असून त्याचा निष्कर्ष नकारार्थी निघाल्यासारखा दिसतो. टाइम्सपासून तो डेली हेरल्डपर्यंत एकाहि पत्रानें कायसरला लंडन येथें आणण्यास संमति न दिल्यानें मुख्य प्रधान लॉईड जॉर्ज यांनीं तिजोरीच्या गुप्त कप्प्यांतून जो हिरा म्हणून काढला ती गारगोटी ठरून ते जवळ जवळ मूर्खांच्या मालिकेंत ओढले जात आहेत. आपलें पद कायम ठेवण्याचा हा डाव फुकट गेल्यामुळें त्यांना दुसरेंच कांहीं तरी कारस्थान उभारावें लागणार. दगडी कोळसा तो काय, पण या दगडी कोळशाच्या वादांत प्रधानमंडळ ढासळून पडण्याच्या बेतांत आलें होतें; पण बोनर लॉ यांनीं सामोपचाराचें धोरण स्वीकारल्यामुळें तूर्त तो प्रसंग टळलासा दिसतो. आयर्लंडच्या प्रश्नावर लॉर्ड मॅकडोनेल यांनीं वाद उकरून काढला, त्यांत आयर्लंडमधील सर्व पक्षांस अप्रिय असा १९१४ चा होमरूल ॲक्ट रद्द करून त्याच्या जागीं एखादी सर्वसंमत अशी व वसाहतींच्या स्वराज्याच्या घाटाची योजना पुढें आणण्याचा प्रधानमंडळाचा विचार आहे असें लॉर्ड चॅन्सेलर यांनीं जाहीर केलें. पण हें आश्वासन रिकाम्या डब्याप्रमाणें पोकळ वाजत होतें, खणखणत नव्हतें. आयरिश होमरूल म्हणजे वानराची जखम; सगळ्या वानरांनीं येतांजातां खुशाल चिवडावी!

इंग्रज लोक सनदशीर चळवळीचे मोठे भोक्ते आहेत याबद्दल वाद नाहीं. पण निराशेचा प्रसंग स्वतः त्यांच्यावर आला असता त्यांनाहि आपण काय बोलतों, काय करतों याचें भान राहत नाहीं. पार्लमेंट हेंच साम्राज्यांतील सर्वाधिकाराचें स्थान आहे. जी काय सुधारणा व्हावी अगर न व्हावी असें

कोणास वाटत असेल ती त्यानें पार्लमेंटकडून हवी तशी करवून घ्यावी हाच राजमार्ग, हाच सनदशीरपणा. पण आज निदान तीन लोक तीन तऱ्हेनें हा राजमार्ग सोडून आडरानांत शिरूं पाहत आहेत. सिनफेनर आयरिश लोक इकडे पार्लमेंटांतील जागा अडवून बसले असून तिकडे प्रजासत्ताक राज्य स्थापीत आहेत. मजूर-पक्ष इकडे पार्लमेंटांत बहुमत होण्याची खटपट करीत असून तिकडे संपाच्या साधनानें आपलें कार्य साधूं पाहत आहे. तिसरें उदाहरण म्हटलें म्हणजे सर एडवर्ड कार्सन यांचें. ते इकडे पार्लमेंटचे सभासद असून ब्रिटिश पार्लमेंटचें वर्चस्व आयर्लंडवर कायम राहावें असा आग्रह धरीत आहेत, पण त्याच पार्लमेंटनें बहुमतानें रीतसर मंजूर केलेले कायदे अमलांत येतील तर आपण ते मोडूं व सशस्त्र प्रतिकार करूं अशी धमकी घालीत आहेत!!

ता. १२ जुलै रोजीं बेलफास्ट येथें अल्स्टरवाल्यांनीं एक प्रचंड सभा भरविली होती, व तींत कार्सनसाहेबांनीं आयरिश कॅथॉलिकांना मनसोक्त शिव्या देऊन बंड करण्याची धमकी घातली. सुमारें सवादोनशें वर्षांपूर्वी बॉईन नदीच्या कांठीं प्रॉटेस्टंट इंग्रजी सैन्यानें कॅथॉलिक आयरिश बंडवाल्यांवर जो मोठा जय मिळविला त्याच्या स्मरणार्थ दर वर्षीं या दिवशीं अल्स्टरवाले अशीच सभा भरवीत असतात. शिवाजी व अफजुलखान यांच्या युद्धाविषयीं खुली चर्चा करणें हिंदुस्थानांत निषिद्ध आहे. पण संभाजीच्या मृत्यूच्या सालीं प्रॉटेस्टंट व कॅथॉलिक यांच्या दरम्यान आयर्लंडांत झालेल्या युद्धाची चर्चा इकडे खुशाल हवी तशी करितां येते; येवढेंच नव्हे तर प्रॉटेस्टंट लोकांना कॅथॉलिक लोकांचा धर्मगुरु जो पोप त्याची प्रतिमा चवाठ्यावर जाळण्यांत येते. अशा अपमानामुळें मनें चेंतलीं न जाण्याइतके आयरिश लोक निगरगट्ट आहेत म्हणावें तर तसेंहि नाहीं, कारण अत्याचारांची खाई आयर्लंडमध्यें रात्रंदिवस पेटलेलीच आहे. असें असतां दारूनें भरलेल्या तळघरांत जळती मशाल टाकण्याच्या अपराधाबद्दल सर एडवर्ड कार्सन यांच्यावर सरकार खटला करीत नाहीं! आणि याच कार्सनसाहेबांनीं टिळकांचा मुकदमा चालू असतां चिरोलसाहेबांचे वकील या नात्यानें टिळकांवर कसकसें तोंड टाकलें हें केसरीच्या वाचकांस स्मरत असेलच. कार्सनसाहेबांना कायदा लागतो कीं नाहीं असा एका सभासदानें पार्लमेंटांत प्रश्न केला, पण बोनर लॉ यांनीं त्याला केवळ धरसोडीचें उत्तर दिलें.

चालू आठवड्यांत ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी व इंडिया पत्र यांजविषयींच्या वादास थोडेंसें तोंड लागलें हें सांगण्यास आनंद वाटतो. राष्ट्रीय सभेच्या पैशानें विलायतेंत चाललेली चळवळ त्या सभेच्या ठरावांना अनुसरून चालावी ही गोष्ट आंधळ्यासहि दिसण्यासारखी आहे. पण राष्ट्रीय सभा म्हणजे 'आम्ही' असा व्यक्तिनिष्ठ अभिमान कित्येक जुन्या खोडांच्या मनांतून नाहींसा होत नसल्यामुळें या साध्या सरळ गोष्टीचा प्रकाश त्यांच्या डोक्यांत पडण्यास बराच वेळ लागला; आणि हा प्रकाश आपल्या डोक्यांत पडूं नये म्हणून कित्येकांनीं अजूनहि आपल्या विवेकबुद्धीच्या खिडक्या घट्ट लावून घेतल्या आहेत. पण पडद्यांनीं प्रकाश आंत न येऊं दिला तरी कोंबड्याच्या आरवण्याचा आवाज त्यांना अडवून धरतां येत नाहीं. नेमस्त लोकांना हिंदुस्थानामध्यें राष्ट्रीय सभेच्या नांवाचा विटाळ सोसत नसला तरी विलायतेंतील कॉंग्रेस कमिटी आपल्या हातीं ठेवण्याचा लोभ कां सुटत नाहीं, किंबहुना तेवढ्यापुरता कॉंग्रेसच्या नांवाचा विटाळहि मानूं नये असें त्यांच्या मनानें कां घ्यावें समजत नाहीं; खुद्द सर विल्यम वेडरबर्न, ह्यूम, कॉटन हीं मंडळी आज हयात असती तरी ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीच्या धोरणाविषयींचा बिकट प्रश्न त्यांच्यापुढें आलाच असता, व कॉंग्रेसचें धोरण तरी संभाळावें किंवा कमिटीनें नांव तरी बदलावें यांतून कोणता तरी एक मार्ग त्यांनीं ताबडतोब पत्करला असता. वास्तविक त्यांच्याबद्दल हिंदुस्थानांतील लोकांच्या मनांत किती तरी आदर होता व तो सकारणहि होता; कारण त्यांनीं आमच्याकरितां परिश्रम केले, स्वकीयांचा उपहास सहन केला व पदराला खारहि लावून घेतला. तथापि अशांनाहि टाळतां आला नसता असा हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे; पण त्यांच्या पश्चात् राष्ट्रीय सभेंतील पुढाऱ्यांशीं फार तर बरोबरीच्या नात्यानें वागण्याचा ज्यांचा अधिकार त्यांनीं ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी आपल्या हातीं ठेवून तिच्याकडून कॉंग्रेसचा उपमर्द करण्याची हांव धरावी हें विपरीत नव्हे काय? गत वर्षी मुंबईस जादा कॉंग्रेस भरली, तेव्हांच आपणापुढें वाढून ठेवलेला बेबनाव येथील कॉंग्रेस कमिटीस दिसून आला असला पाहिजे. पुढें दिल्लीच्या सभेंत हा बेबनाव विकोपास जाऊन ब्रिटिश कॉंग्रेसनें राष्ट्रीय सभेच्या अधिकाऱ्यांना विचारल्याशिवाय नवीन सालाकरितां कोणतीहि पैशाची जबाबदारी पतकरूं नये असें कमिटीस तारेनें कळविण्यांतहि आलें होतें. अर्थात् कमिटीनें यापूर्वींच जागें होऊन आपल्या ठिकाणीं पोक्त विचार करून आपला निकाल

राष्ट्रीय सभेस कळवावयास पाहिजे होता. तें तर राहिलेंच, पण खुद्द डेप्युटेशन येथें आल्यावर त्यांच्याशीं हुजत घालण्यापर्यंत कमिटीनें मजल नेली.

पण या आठवड्यांत 'इंडिया' पत्राच्या कारणानें हा वाद नेटाला लागून पत्राच्या डायरेक्टरांनीं व ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीनें असा ठराव केला कीं, इंडिया पत्राच्या संपादकांनीं पत्राचें धोरण राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाप्रमाणें ठेवलें पाहिजे व त्यांचें समर्थन केलें पाहिजे. ही गोष्ट संपादक मि. पोलाक यांस मान्य होण्यासारखी नसल्यानें त्यांना अर्थातच राजीनामा द्यावा लागणार. असो. गतवर्षी राष्ट्रीय सभेकडून ठराविक हुंडी न आल्यामुळें येत्या डिसेंबरच्या पुढें इंडियापत्र चालविण्यास कमिटीच्या हातीं पैसा नाहीं, या गोष्टी लक्षांत घेऊन जरूर तर सर्व प्रकारें इंडियापत्राची जबाबदारी संभाळण्यास आम्ही तयार आहों असें डेप्युटेशनच्या वतीनें पत्राच्या डायरेक्टर बोर्डास कळविण्यांत आलें. बोर्डास ही गोष्ट इष्टच होती. अखेर गेल्या सोमवारीं बोर्डाची व डेप्युटेशनची सभा भरून तींत असा ठराव करण्यांत आला कीं, पोलाकसाहेबांस कॉंग्रेसच्या धोरणाप्रमाणें पत्रांत लिहिण्याबद्दल फिरून निक्षून सांगण्यांत यावें. त्याप्रमाणें मंगळवारीं त्यांना सांगण्यांत आलें, तेव्हां त्यांनीं डायरेक्टर यांजकडे आपला राजीनामा दिला व ता. २४ जुलैपासून डेप्युटेशननें इंडिया पत्र आपल्या हातीं घेऊन तें चालवावें असें ठरलें.

इतकें झालें तरी मि. पोलाक यांच्या मनांतील आढी गेलेली नसून त्यांनीं लॉर्ड क्ल्यूइड यांच्या करवीं फिरून हा प्रश्न ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीपुढें विचाराकरितां काढावा असें योजिलें आहे, व या प्रश्नाचा कायमचा निकाल येत्या शुक्रवारच्या सभेंत लागेल असा अदमास आहे. कॉंग्रेस व लंडन येथील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी यांचा खरा संबंध काय आहे हें न कळण्याइतके लॉर्ड क्ल्यूइड, मि. पोलाक किंवा त्यांचे नेमस्त पक्षांतील स्नेही अप्रबुद्ध आहेत असें नाहीं; शिवाय असेंहि ऐकण्यांत आहे, कीं मुंबईच्या नेमस्ताग्रणींनीं जुन्या कॉंग्रेस फंडापैकीं दहावीस हजार रुपये विलायतेस पाठविले असून पोलाकसाहेबांच्या संपादकत्वाखालीं लंडन येथें एक नेमस्त पक्षाचें पत्र वेगळें काढण्याचें त्यांनीं ठरविलेंहि आहे. परंतु इंडिया पत्र हातीं आहे तें कसें तरी करून घालवूं देऊं नये व राष्ट्रीय सभेस त्याचा फायदा प्रस्तुतच्या बिलाची चळवळ संपेपर्यंत मिळूं देऊं नये येवढ्याकरितांच हा सर्व वाममार्गाचा खटाटोप चालू असावा;

पण तो खटाटोप यापुढें सिद्धीस जाण्याचा फारसा संभव आहे असें वाटत नाहीं.

ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीची घटना नियमबद्ध नाहीं. कॉंग्रेस जन्मण्यापूर्वी लंडन येथें इंडियन रिफॉर्म असोसिएशन नांवाची संस्था लॉर्ड रिपन यांच्या उदार धोरणास पुष्टि देण्याकरितां स्थापण्यांत आली. पुढें कॉंग्रेस जन्मास आल्यावर या सभेनें ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी हें नांव धारण केलें. या सभेचें चालकत्व आरंभापासून आतांपर्यंत ह्यूम, वेडरबर्न, कॉटन, डिग्बी, हरबर्ट रॉबर्टस्, डॉ. क्लार्क वगैरे इंग्रज लोकांच्या हातीं होतें; पैकीं शेवटच्या दोघां-खेरीज बाकी सर्व स्मृतिशेष झाले आहेत. हरबर्ट रॉबर्टस् हे लॉर्ड क्ल्युइड आल्यापासून हिंदुस्थानच्या चळवळींत लक्ष घालण्याचें त्यांनीं सोडून दिलें. येऊन जाऊन डॉ. क्लार्क हे एकटेच काय ते उरले असून ते अजूनहि लक्ष घालतात. पण तेहि आतां वृद्ध झाले आहेतच. तेव्हां यापुढें ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीचें काय करावें हा येथील लोकांसहि प्रश्नच होता. शिवाय यापुढें विलायतेंतील चळवळ हिंदी लोकांनीं आपल्या जबाबदारीवरच केली पाहिजे, इंग्रजांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याचें त्यांनीं सोडून द्यावें, असें नवीन मत येथें इंग्रज लोकांतहि प्रचलित झालें आहे. वाटल्यास स्थानिक इंग्रज मित्रमंडळींची एक सभा स्थापावी व तिची सल्लामसलत घ्यावी. पण सर्व विधायक सत्ता आपल्या हातीं ठेवून हिंदी लोकांनीं स्वतः पुढें होऊन राष्ट्रीय सभेच्या नांवानें चळवळीचें काम केलें पाहिजे, व यापुढें झाला तर अशा कामाचाच कांहीं परिणाम होईल असें येथें सर्व लोक म्हणतात. जुन्या इंग्रज पुढाऱ्यांच्या कामा-बद्दल योग्य ती कृतज्ञता बाळगून यापुढील कामाच्या जबाबदारीपासून त्यांना मोकळें करणें हें हिंदी पुढाऱ्यांचें काम आहे. इंग्रज लोकांनीं तरी आपलें काम काय म्हणून व किती दिवस संभाळावें? तात्पर्य दोन टोकांनीं बोगदा पोखर-तांना पोखरणारे एकमेकांस मध्येंच भेटावे व बोगदा तयार होऊन डोंगरांतून नवीन मार्ग निर्माण व्हावा, त्याप्रमाणें एकीकडून हिंदी लोकांचे विचार व दुसरीकडून लंडन येथील इंग्रज मित्रांचे विचार यांची एकवाक्यता होऊन इंग्लंडच्या राजधानींतील हिंदी चळवळीचें काम यापुढें हिंदी लोकांनीं चालवावें व जरूर तेथें इंग्रजांची फक्त मदत घ्यावी असें धोरण प्रस्थापित झाल्यासारखें दिसतें. हिंदुस्थानांतील चळवळीच्या मानानें विलायतेंतील चळवळ फारच कमी महत्त्वाची आहे; तथापि तेंहि जरूरीचें काम असून तें अंगावर घेण्यास

विशेष योग्यतेचे हिंदी गृहस्थ मिळाले पाहिजेत; ते कसे मिळवावे हा राष्ट्रीय सभेपुढें एकदोन वर्षें मोठाच प्रश्न होऊन राहील असें वाटतें.

(ता. २४ जुलै १९१९)

गेल्या शनिवारीं इंग्लंडभर विजयोत्सव ऊर्फ शांततोत्सव झाला. सर्व प्रकारची चैनबाजी व दिमाखाचे देखावे चोवीस तास चालू होते. नुसत्या गर्दीनेंच शेंकडों लोक जखमी झाले. देशांत उत्सवाबरोबर दंगे झाल्याचेंहि वर्तमान आलें आहे. लटन (Luton) येथें दंग्याबरोबर आगी लागून लाखों रुपयांचें नुकसान झालें. दिवस नेमका ठरवून सरकारी हुकुमानें आनंदोत्सव व सण करणें ही गोष्ट कष्टसाध्य असते. तहावर सह्या झाल्याची बातमी आली त्या दिवशीं लोकांत जो अंतःस्फूर्तीचा उमाळा होता तो शनवारच्या उत्सवांत दिसून आला नाहीं असें तज्ज्ञ लोक म्हणतात. सुटी दिली, मिरवणूक काढली व दारूकाम सोडलें म्हणजे लाज सोडून, रस्त्यांतून नाचणारे हजारों लोक मिळतात. पण विचारी इंग्रजांच्या तोंडावर गंभीरपणाच होता. याचें कारण देशांत खरी शांतता नसून कांहीं तरी संकट वाढून ठेवलें आहे असें त्यांचें मन त्यांना सांगत आहे. मजूरपक्ष दिवसानुदिवस चढाई करण्याच्या बेतांत आहे व या पक्षाचा पाडाव करून त्याचे दांत, आपल्या हातीं सत्ता आहे तोंवरच, पाडून मोकळें व्हावें असें अधिकारीपक्षास वाटूं लागलें आहे. अशी कज्जाची उभय पक्षीं तयारी आहे. कोळशाच्या खाणींतून आजवर संपत्ति बाहेर निघाली तितकी कोळशाच्या भांडणाच्या पायीं खड्डयांत जाते कीं काय अशी भीति वाटते. खाणींतील मजुरांच्या संपास प्रारंभ झाला आहे. युद्धाच्या वेळीं कर्ज मिळालें तितकें जय झाल्यावर मिळालें नाहीं. दोन सव्वादोनशें कोटि पौंडांची मागणी होती त्यापैकीं खरें नवें कर्ज असें पन्नाससाठ कोटीच मिळालें. बाकीचें काम सरकारांत मुदतीच्या हुंड्यावर भागवीत बसावें लागणार! तात्पर्य, आम्ही हिंदुस्थानांतील गरीब, परावलंबी लोक आमच्या मानानें दुःखी व धनाढ्य स्वतंत्र इंग्लंडचे लोक त्यांच्या मानानें दुःखी!

सुधारणा-बिलाच्या वाटाघाटीचें काम सिलेक्ट कमिटीपुढें सोमवार, मंगळवार, बुधवार असे तीन दिवस चाललें. सोमवारीं व मंगळवारीं सर जेम्स मेस्टन यांची उलटतपासणी झाली. ती पाहण्यास ॲंग्लो-इंडियन अधिकारी

बरेचसे आले होते. सर मायकेल ओडवायर, सर क्लॉड हिल, सर फ्रँक स्लाय, मि. लॉरेन्स वगैरे बरीच मंडळी आमच्याबरोबर बाकांवर बसली होती. तुरुंगांत घालणारे, तुरुंगांत जाणारे, राजकीय राव-रंक येथें एकाच मापानें मोजले जातात. सर क्लॉड हिल ज्या बाकावर निम्मे टेंकले होते तें वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांकरितां राखून ठेवलें होतें. म्हणून कमिटीचा गोरा कारकून त्यांना म्हणूं लागला 'येथून उठा'; तेव्हां 'सर जेम्स मेस्टन यांच्यानंतर माझी साक्ष व्हावयाची आहे ना' असें हिलसाहेबांस सांगावें लागलें. अर्थात् इतकें सांगितल्यावर बहुमानाची जागा दुसरीकडे मिळाली हें सांगावयास नको. असो; सर जेम्स मेस्टन हे कमिटीपुढें येणाऱ्या साक्षीदारांपैकीं सर्वांत महत्त्वाचे साक्षीदार. तेव्हां त्यांची साक्ष तीन दिवस चालावी यांत आश्चर्य नाहीं. मुख्य तपासणी कमिटीचे चेअरमन यांनीं केली. बाकी सर्वांनीं केली ती उलटतपासणीच म्हणावयाची. पैकीं खरी तपासणी अशी तिघांनींच केली. हे तिघे म्हणजे, लॉर्ड इसलिंगटन, लॉर्ड सिंह व मि. मॉटेग्यू. पण यांच्या तपासणीचा सारांश सांगण्यापूर्वीं बाकींच्याबद्दल दोन शब्द सांगणें बरें.

कॅप्टन ऑर्मस्बी गोर हे तरुण आहेत व तरतरीत दिसतात. हे पुढेंमागें एखाद्या प्रांताचे गव्हर्नर होण्याचा संभव आहे; कारण ते एका लॉर्डाचे मुलगे व दुसऱ्या एका लॉर्डाचे जांवई आहेत. यांनीं दोनतीनच प्रश्न विचारले; त्यांत अमुक एका बाजूस झोंक असा दिसून आला नाहीं; पण ते मॉटेग्यूसाहेबांचे मित्र आहेत. मि. बेनेट यांचे प्रश्न थोडे पण उपयुक्त होते. हिंदुस्थानांत सर्व वर्गांपर्यंत राष्ट्रीयत्वाची भावना भिनली आहे, वगैरे उदारपणाचे उद्‌गार मेस्टनसाहेबांच्या तोंडून निघण्यास यांचेच प्रश्न कारणीभूत झाले. बेनेटसाहेब मॉटेग्यूसाहेबांना मदत करणारे आहेत. रीससाहेबांच्या अंगीं म्हातारपणाचे वाचालत्वादि सर्व गुण आले आहेत. यामुळें त्यांचे प्रश्न पायांत पाय अडखळून पडत व साक्षीदारापर्यंत पोंचत नसत. "हल्लीं सुद्धां वरिष्ठ सरकार, प्रांतिक सरकार यांच्या अधिकारांच्या गुंतागुंतीमुळें संयुक्तपणा भासला तरी द्विदळस्वरूपाचीच पद्धति चालू करण्यास हरकत नाहीं; आणि नवीन अधिकार लोकांस मिळणार असले तरी त्यामुळें अब्राह्मणांच्या मनांत ब्राह्मणांविषयीं, निदान उत्तरहिंदुस्थानांत तरी, मत्सर उत्पन्न होईल असें नाहीं." हीं आपलीं मतें त्यांनीं मेस्टनसाहेबांच्या तोंडून काढलीं. हेहि मॉटेग्यूसाहेबांचे साहाय्यकर्तेच आहेत. रीससाहेबास पाहण्यापूर्वीच त्यांच्या

पार्लमेंटांतील प्रश्नोत्तरांवरून त्यांच्या मूर्तीची जी कल्पना मीं केली होती तीच त्यांच्या हालचाली, भाषणाची ढब, दातांच्या फवळींतून निघणारें 'शकारत्व' वगैरे पाहून खरी ठरली! मि. बेनस्पूर हे तीन दिवस हजरच नव्हते. पण ते असते तरी त्यांनीं कांहीं मुद्द्याचे प्रश्न विचारले असते असें वाटत नाहीं. बिलानें देऊं केलें त्याहून अधिक देण्यासंबंधाचा प्रश्न विचारणारा कोणी या कमिटींत असला तर तो येवढाच गृहस्थ आहे. मात्र त्यांच्यामागें कामें फार व त्यांचा या विषयाचा अभ्यास मुळींच नाहीं. ते मॉंटेग्यूसाहेबांचे नसले तरी सुधारणांचे सहाय्यकर्ते आहेत, व त्यांनीं कमिटीच्या रिपोर्टास उदारमतवादी अशी मतभेदपत्रिका अखेर न लिहिली तर त्याचें कारण त्यांच्या मनापेक्षां त्यांचें अज्ञान असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. सर हेनरी क्रेक हे दुसरे एक म्हातारेबुवा आहेत. विषयाच्या माहितीइतकेंच यांचें प्रश्नचातुर्य आहे! पण त्यांनीं जे चार प्रश्न विचारले त्यांत त्यांचा झोक मॉंटेग्यूसाहेबांच्या विरुद्ध दिसला! ड्यूक ऑफ नॉर्दंबर्लंद हे पोरसवदा ड्यूक आहेत येवढें सांगितलें म्हणजे निराळें बोलावयास नको. साक्षीदारांस त्यांच्याकडून त्रास होण्याची भीति नको. लॉर्ड क्र्यू उलटतपासणीच्या वेळीं हजरच नव्हते. पण ते मॉंटेग्यूसाहेबांचे सहाय्यकर्ते आहेत. लॉर्ड मिडल्टन हे विरुद्ध आहेत, पण त्यांनीं फारसे प्रश्न विचारले नाहींत. यावरून त्यांचा विरोध कमिटीचें काम संपण्यापूर्वी वितळून जाण्याचा संभव आहे असें वाटतें.

लॉर्ड इसलिंगटन यांनीं द्विदळपद्धतीविरुद्ध कटाक्ष ठेवून प्रश्न विचारले. त्यांना एकंदर विषयाची थोडीशी माहिती दिसते. लॉर्ड सिंह यांना उलटतपासणी हा तळहाताचा मळ आहे हें सांगावयास नको. त्यांनीं सुटसुटीत व मार्मिक प्रश्न विचारून कमिटींत आपलें तेज पाडलें. मॉंटेग्यूसाहेबांचे वकील या नात्यानें त्यांनीं चांगली कामगिरी केली. त्यांच्या प्रश्नांचा सारा झोंक असा होता कीं, "बिलांत संयुक्त योजनेपेक्षां थोडे कमी अधिकार देण्यास आम्हांस कारण होतें असें नाहीं पण थोडेसे कमी दिले गेले आहेत खरे; पण एवढ्यावर संतुष्ट राहावयाचें सोडून फिरून आणखी कमी करूं कां पाहतां? बिनसरकारी लोक अधिक मागण्याचा आग्रह धरणार नाहींत हीच कृपा कां समजत नाहीं? त्यांना बिल पसंत असलें तरी दिल्लीसरकारच्या पीछेहाटीच्या धोरणावर ते नाराज आहेत." मॉंटेग्यूसाहेबांनीं मात्र सर्वांत अधिक कळकळीनें उलटतपासणी केली. "चेल्म्सफर्डसाहेब व मी दोघांनीं मिळून जी सुधारणांची योजना

तयार केली तत्पूर्वी स्थानिक सरकारचीं मतें घेतलीं होतीं व हिंदुस्थानसरकारच्या कार्यकारी मंडळीनें संयुक्त योजनेस संमति दिली होती; असें असतां स्थानिक सरकारांच्या मतांचें निमित्त करून व्हाइसरॉयसाहेबांनीं माघार घ्यावी व माझे पाय तोडावे हा विश्वासघात आहे. कोणाच्या तरी चिथावणीमुळें हा मागून सुचलेला विचार आहे. खास संयुक्त योजनेवरील प्रतिकूल टीकेमुळेंच जर मत बदलावें असें हिंदुस्थान सरकारास वाटलें म्हणावें तर बिनसरकारी टीकाकारांनीं या योजनेंत वरिष्ठ सरकारांस अधिकार नाहींत म्हणून जी टीका केली ती जमेस धरून मूळ योजनेपेक्षां अधिक देण्याची उदारपणाची बुद्धि त्यांना कां झाली नाहीं? प्रतिकूल टीका दोन विरुद्ध दिशांनीं झाल्या; मग त्यांतली कृपणपणाची टीका तेवढीच तुम्हांला आवडली याचा अर्थ उघड आहे!" अशा अर्थाच्या प्रश्नांनीं मॉंटेग्यूसाहेबांनीं मेस्टनसाहेबांना झोडलें व त्यांना बरेच वेळां निरुत्तर केलें. हिंदुस्थानसरकारचा विश्वासघात त्यांच्या मनाला बराच लागला असें दिसलें.

सर्वांच्या अखेरीस लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं उलटतपासणी केली. त्यांनीं सुटसुटीत असे दहावीस प्रश्न खडाखड विचारले. पण मेस्टनसाहेबांनीं कांहींचीं उत्तरें त्यांच्याविरुद्ध दिलीं व कांहींसंबंधानें कानांवर हात ठेवले. सिडनहॅमसाहेबांचा व मॉंटेग्यूसाहेबांचा उभा दावा दिसतो. मेस्टनसाहेबांच्या तपासणीच्या वेळीं मद्रासेहून येणाऱ्या ब्राह्मणेतर डेप्युटेशनच्या बाबतींत तर त्यांची सर्वांदेखत खडाजंगी उडाली. सिडनहॅम म्हणाले, "तुम्ही परवां अमुक बोललां;" मॉंटेग्यू म्हणाले, "मी तसें बोललों नाहीं." अब्राह्मण लोक गरीब नसते तर त्यांनीं पैसे जमा करून आणखी डेप्युटेशनें पाठविलीं असतीं हें मेस्टनच्या तोंडून काढण्याचा सिडनहॅमसाहेबांचा इरादा होता हें त्यांचें आत्मगत भाषण समजून मेस्टन गप्प बसले, पण मॉंटेग्यू मध्यें पडून त्यांनीं मेस्टनसाहेबांकडून वदविलें कीं, "याबद्दल मला कांहीं माहिती नाहीं. मला काय विचारतां?" सिडनहॅमसाहेबांनीं प्रथम अशा झोंकाचे प्रश्न विचारले कीं, प्रधान, कायदे-कौन्सिलें व मतदार या सर्वांवर त्यांच्या स्वप्नींहि आली नसेल अशी जबाबदारी टाकिली जात आहे, व ग्रँड कमिटी वगैरेसंबंधानें तरी सरकारचें म्हणणेंच तडीस लागेल असा नियम नाहीं; पण थोड्या वेळानें त्यांनीं उलट खाऊन प्रश्न केला कीं, समंजस हिंदी

लोकांना तुम्ही घालतां इतकीं बंधनें कशीं आवडतील ? तात्पर्य प्रगति करूं नका व बंधनेंहि घालूं नका असें म्हणण्याचा त्यांचा सर्व झोंक होता.

मंगळवारीं दोन प्रहरीं हिलसाहेबांची साक्ष झाली. त्यांनीं आपला लेखी जबाब वाचून दाखविल्यावर मॉंटेग्यूसाहेबांच्या उलटतपासणींत सांगितलें कीं, स्थानिक सरकारचा सल्ला पूर्वीं घेऊनच मॉंटेग्यू–चेल्म्सफर्ड योजना तयार करण्यांत आली होती. स्थानिक सरकारची योजना, दिल्ली सरकारची योजना व मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्ड योजना यांपैकीं तिसरीच लोकांना सर्वांत अधिक पसंत पडेल. त्यांच्या साक्षींत इतर विशेष महत्त्वाचें कांहीं निघालें नाहीं.

काल बुधवारीं लॉर्ड साऊथबरो यांची साक्ष झाली. त्यांच्या सर्व जबानीचा मिळून झोंक हा होता कीं, "मतदारसंघ बनविले गेले ते प्रांतिक सरकारच्या संमतीनेंच नव्हे तर प्रायः त्यांच्या मूळ सूचनांप्रमाणें बनविले गेले. नाहीं म्हणावयास मद्रासरकारनें दुराग्रहानें प्रातिगतिक धोरण स्वीकारलें असून आपल्या इलाख्यांत हजार लोकसंख्येस एक मतदार यांहून अधिक मतदार मिळणार नाहींत असें प्रतिपादण्यास सुरुवात केली होती. पण आम्ही समजूत घालून त्यांना उगीच थोडेसें वठणीवर आणलें. त्यांतच अब्राह्मणांच्या दुराग्रहाची तेथें भर पडली. ते आमच्या पुढें येऊन साक्ष देतच ना ! शेवटीं आम्हीं आमच्या न्यायबुद्धीस योग्य वाटल्या त्या सूचना करून मोकळे झालों. हिंदु-मुसलमानांचा लखनौस करार झाला तो फारच महत्त्वाचा आहे. तो नसता झाला तर आम्हांस काय रिपोर्ट करावा हेंच कळलें नसतें. असें असतां हिंदुस्थान-सरकारनें बंगालच्या मुसलमानांची सबब सांगून खपली काढण्याचा प्रयत्न केलेला पाहून मला वाईट वाटलें. ब्राह्मणांविरुद्ध अब्राह्मण ही चळवळ मद्रास व क्वचित् मुंबई यांखेरीज बाहेर कोठेंहि नाहीं. वास्तविक अब्राह्मणांच्या बाजूस मतदारसंघांत प्रचंड बहुमत असतां फिरून आमच्या रक्षणाची कांहीं तजवीज करा असें ते म्हणतात तेव्हां त्यांचें रक्षण करावें तरी कोठवर व काय म्हणून ? ब्राह्मण लोक श्रीमंत नाहींत, फक्त विद्वान व बुद्धिमान् आहेत. ब्राह्मणेतरांनीं ब्राह्मणांच्या नांवानें चळवळ न करतां सार्वजनिक कामकाजांत व नवीन मतदारीचा उत्तम उपयोग करण्यांत यापुढें आपलें लक्ष घालावें हेंच बरें." लॉर्ड साऊथबरो यांची अपुरी तपासणी येत्या सोमवारीं संपेल.

परवां कमिटीच्या कामास सुरुवात होण्यापूर्वीं लॉर्ड सेलबोर्न यांनीं डेप्युटेशनच्या लोकांस उद्देशून असें सांगितलें कीं, या कमिटीचें खरें स्वरूप लक्षांत

न येऊन निरनिराळ्या डेप्युटेशनांनीं आपल्या लेखी टांचणांत बिलाखेरीज अवांतर गोष्टी लिहिल्या आहेत, पण हा पुरावा जमेस धरण्यांत येणार नाहीं. कमिटी दहा-वीस नेमके प्रश्न काढणार असून त्याला दिलेलीं संक्षिप्त उत्तरें हाच पुरावा मानला जाऊन त्यांना धरूनच तोंडी जबानी घेतली जाईल. शिवाय वेळ फार थोडा असल्यामुळें विशेष प्रातिनिधिक स्वरूपाचे असे थोडकेसे साक्षीदार घेण्यांत येतील. हिंदुस्थानची सर्वसाधारणा राजकीय स्थिति, हा कमिटीचा विषय नव्हे; इतकेंच नाहीं तर हिंदुस्थानास कोणती राजकीय घटना चांगली होईल हाहि कमिटीपुढें विषय नाहीं; तर साक्षीदारांनीं बिलांत सुधारणा काय कराव्या, हें प्रत्यक्ष शब्दांनीं सांगावें एवढीच आमची अपेक्षा आहे. कॉंग्रेसच्या डेप्युटेशनमार्फत सादर झालेल्या लेखी जबानींत सर्व-साधारण स्वरूपाची प्रस्तावना आहे खरी, तरी पण त्याशिवाय बिलांत कलम-वार सुचविलेल्या दुरुस्त्या हा एक स्वतंत्र भाग आहे. त्यामुळें लॉर्ड सेलबोर्न यांच्या नियमाप्रमाणें ही जबानी टाकाऊ ठरणार नाहीं. तथापि, नावडतीचें मीठ आळणी हें आपण पाहतोंच ! थोडया वेळाची सबब म्हणजे लोकमत-दर्शक थोडे साक्षीदार घेण्याची प्रस्तावना हें उघड आहे. कोणाचे किती साक्षीदार घेणार हें बहुधा उद्यां कमिटीच्या सेक्रेटरीकडून आम्हांस कळेल. प्रथम सरकारी साक्षीदार, मग बिनसरकारी साक्षीदार, मग मागासलेल्यांचे साक्षीदार व शेवटीं राष्ट्रीय सभा व होमरूल लीग अशी परंपरा लावली गेल्यास आश्चर्य वाटणार नाहीं. इकडे पाहावें तों वेळ थोडा म्हणून घाई, इकडे पाहावें तों सर्वांना आपापलें म्हणणें सांगण्याची संधि देऊं हें आश्वासन, व इकडे पाहावें तों आमचे छापील जबाब कमिटीकडे पाठवून आठदहा दिवस झाल्या-वर फिरून प्रश्नोत्तरांची तयारी, आणि कोणत्या डेप्युटेशनचे किती साक्षी-दार घेणार याची माहितीहि देण्यांत येत नाहीं. याला काय म्हणावें ?

या आठवड्यापासून 'इंडिया' पत्र कॉंग्रेसच्या पक्षाचें झालें. आतां त्याच्या-विषयीं पैशाची कायमची तरतूद व संपादकीय व्यवस्था लवकरच करावी लागेल. इंडियापत्राचा संपादक हिंदी असावा ही कल्पना जुनी, बऱ्याच दिवसांची आहे. यापुढें तरी ती कल्पना फलद्रूप होते का पाहावें. येथील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी नियमबद्ध नाहीं, हें मीं मागील पत्रांत लिहिलेंच होतें. ही गोष्ट खुद्द ब्रिटिश कमिटीच्या लक्षांत येऊन या आठवड्यांत तिची घटना कशी असावी याविषयीं डेप्युटेशनची पोटकमिटी व ब्रि. कॉं. कमिटीची पोट-

कमिटी यांनीं एकत्र बसून चर्चा केली असून, लवकरच हा विषय कमिटी-पुढें मांडण्यांत येईल व तिच्या संमतीनें घटना कायम झाल्यास त्याप्रमाणें येत्या डिसेंबरांत राष्ट्रीय सभेपुढें ती घटना मंजूर करण्यास ठेवण्यांत येईल. 'इंडिया' पत्रासंबंधानें मि. पोलाक यांच्या खटपटीनें पुनः उलटेंपालटें होतें कीं काय असें वाटत होतें, पण झालें हें अयोग्य झालें येवढें पत्राच्या रूपानें डायरेक्टरांपुढें मांडून ते स्वस्थ बसले असें वाटतें.

हिंदुस्थानांत 'इंग्लिशमन' पत्रानें टिळकांच्या प्रकृतीसंबंधानें निराधार विपरित बातमी पसरून फारच गोंधळ उडवून दिला असें दिसतें. वास्तविक टिळक हिंडते-फिरते असतां व सभांस जात असतां येथील कोणा बातमी-दारानें झालें तरी असली बातमी तिकडे कशी पाठवावी हें कळत नाहीं. टिळकांबरोबर डॉ. नायर यांच्या आजाराची जी बातमी त्याच बातमीदारानें पाठविली ती मात्र खरी होती. कारण डॉ. नायर काळजाच्या विकारानें बरेच आजारी होते व या आठवड्यांत ते वारलेहि. त्यांचा परदेशांत एकाएकी असा अंत झाला हें शोचनीय होय. असो. पण टिळकांच्या बातमीसंबं-धानें यत्किंचितहि आधार नव्हता. अर्थात् ता. २४ जूनच्या केसरींतील या विषयावरील स्फुट वाचून सर्व मंडळींना खूप करमणूक झाली. टिळक हे कोणत्या 'ब्रॉडस्टेअर्स गांवीं मेंदूच्या विकारानें आजारी होते' याचा आम्ही कसून शोध चालविला आहे व शोध लागल्यास तुम्हांस कळवूं!

(ता. ३० जुलै १९१९)

सिलेक्ट कमिटीचें काम या आठवड्यांत साडेसात तास झालें. आतांपर्यंत कमिटीच्या जाहीर बैठका सहा झाल्या त्यांत सहा साक्षीदार तपासले गेले; पैकीं लॉर्ड साउथबरोसुद्धां तीन सरकारी व बिनसरकारी होते. सहा दिवसां-पैकीं पहिले अडीच दिवस सर जेम्स मेस्टन यांनीं एकट्यांनीं घेतले. सबंध दीड दिवस लॉर्ड साउथबरो यांनी घेतला. उरल्या दीड दिवसांत तीन साक्षी-दार लोकांतर्फेचे झाले. यावरून बिनअधिकाऱ्यांची बोळवण थोडक्यांत होत आहे असें दिसून येईल. हें झटपट निकालाचें प्रमाण दिवसानुदिवस वाढेल असा अदमास आहे. कोणत्याहि सभेचें काम प्रथम संथपणानें चालतें. मागा-हून घाई सुरू होते; पहिल्या वक्त्यांना भरपूर वेळ मिळतो, मागाहून येणा-रांना अध्यक्ष चिमटे घेतात. तसाच प्रकार याहि कमिटीचा चालला आहे.

दिसण्यांत थाट न्यायकोर्टाचा आहे. साक्षीदारांचा कोण मान! त्याला येतांजातां आभारप्रदर्शनाचा अहेर! शिवाय प्रत्येक सभासद आपले प्रश्न विचारून झाले म्हणजे आभार मानतो ते वेगळेच. लागू प्रश्न कोणता, गैरलागू कोणता, याची जाणीव आपणास आहे हें दाखविण्याची अध्यक्ष खबरदारी घेतात. अमुक प्रश्न मला विचारणें योग्य आहे काय? तुम्ही भाग पाडाल तरच उत्तर देईन असें एकादा साक्षीदार अध्यक्षांना काकुळतीनें विचारतो. तेव्हां अध्यक्ष न्यायमूर्तींच्या आविर्भावानें मध्यें पडतात व स्वारी भरून खालच्या गड्याला माती चारणाऱ्या पैलवानाचा पंचांनीं निषेध करावा तसा करून साक्षीदाराचा बचाव करितात. प्रश्न न समजलासा वाटला तर विशद करूं देण्याघेण्याला परवानगी देतात. कोणी साक्षीदार सरकारवर तुटून पडलासा वाटला, तर अध्यक्ष सरकारची बाजू सांभाळण्यास तत्पर असतात. गुंतागुंतीचे प्रश्न विचारूं देत नाहींत. तात्पर्य, सर्व बाजूंनीं न्यायकोर्टाचें काम चालू आहे असें भासतें. हें स्वरूप खरें असतें तर जें लोकांचें म्हणणें सरकारनें खोडून काढलें नाहीं तें सरकारच्या गळ्यांत बांधलें जाण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. पण तेवढें मात्र होण्याचा संभव नाहीं!

सर जेम्स मेस्टन दिसण्यांत धीमे आणि बुद्धीनें मोठे चलाख आहेत. प्रश्न संपण्याचा अवकाश, कीं लगेच त्यांचें उत्तर ठेवलेलें व तेंहि समर्पक. मनांत लोकपक्षाबद्दल किती तरी अनादर पण बोलण्यांत एक शब्दहि वावगा नाहीं. हिंदुस्थान सरकारच्या तर्फेचे ते साक्षीदार, पण कांहीं बाबतींत त्यांनीं सरळ कबुल्या दिल्या व आपण आग्रही नाहीं असें भासविलें. मॉंटेग्यूसाहेब हिंदुस्थान सरकारच्या योजनेला उद्देशून बोलावयाचें असतां 'तुमची योजना' असे सर जेम्स मेस्टन यांना प्रायः म्हणत; व आपण भलत्याला भलतें म्हटलें अशी आठवण झाल्यासारखें दाखवून मुद्दाम चूक सुधारीत! पण परस्परांच्या मनांत काय होतें हें परस्पर तेंचसे काय पण लोकहि जाणत होते. सर क्लॉड हिल यांच्या साक्षींत मनोरंजक असा भाग फारसा नव्हता. एकंदरीनें पाहतां झालेल्या पुराव्यांवरून हिंदुस्थान सरकारच्या विरुद्ध बाजू गेली व मॉंटेग्यूसाहेबांनीं कुस्ती जिंकली असें सर्व प्रेक्षकांचें मत झालें आहे. बिलपेक्षां आणखी कांहीं अधिक द्यावयाचें मनांत आल्यास मॉंटेग्यूसाहेबांचा मार्ग मोकळा झाला आहे. पण तें देण्याची बुद्धि त्यांना झाली तर मोकळ्या मार्गाचा उपयोग!

लॉर्ड साउथबरो यांची तपासणी पुष्कळच कसून झाली. त्यांनीं आपल्या

रिपोर्टाच्या विषयाचा अभ्यास परीक्षेकरितां चांगलाच केला होता. प्रश्नांचें उत्तर देण्याला ते बराच वेळ घेत व उत्तर द्यावयाचें तेंहि शब्द घोळघोळून देत. पुष्कळ प्रेक्षकांना त्यांची साक्ष कंटाळवाणी वाटली. पण मॉंटेग्यूसाहेबांना ती फारच उपयुक्त अशी झाली. त्यांनीं हिंदुस्थान सरकारवर उघड उघड हत्यार उपसलें होतें. एका अर्थानें तो हल्ला नसून त्यांचा स्वतःचा बचाव होता. कारण साउथबरो-कमिटीनें केलेल्या सर्व सूचना मतदारीच्या किचकट प्रश्नांवर फिरून चौकशीचा घोळ घालण्याचा डाव हिंदुस्थान सरकारनें योजला असल्यामुळें त्यांना आपली सर्व मेहनत फुकट जाण्याची भीति वाटत होती. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर या प्रश्नांचा बहुतेक फडशा त्यांनीं आपल्या साक्षींत पाडला. स्त्रियांना मत देण्याच्या व इतर एक दोन प्रश्नांत त्यांनीं दिसण्यांत अनुदारमतवादित्व पत्करलें होतें; पण ना. शास्त्री व सुरेंद्रबाबू यांचा आपणास पाठिंबा होता असें सांगून ते मोकळे झाले.

बाबू सुरेंद्रनाथ यांची साक्ष डळमळीत झाली. ते मॉडरेट पक्षाचे अध्वर्यु स्वतः लंडनास आलेले म्हणून त्यांच्या मंडळीचा नाइलाज झाला; नाहीं तर त्यांना बाजूला बसवून तरुण योद्धयांना पुढें ढकलावें असेंच त्यांच्याहि लोकांना वाटत होतें असें म्हणतात. नेमस्त पक्षाचे चार पुढारी साक्षीदार होण्यास लायक, एवढेंच नव्हे पण साक्ष द्यायला उत्सुक. हे चार म्हणजे सुरेंद्र, शास्त्री, समर्थ व चिंतामणी; व मॉंटेग्यूसाहेबांना पूर्ण अखत्यारी असती तर या चारहि स्नेह्यांच्या साक्षी घेण्याची त्यांनीं तजवीज केली असती. पण नेमस्तांप्रमाणें इतर आणखी बरींच डेप्युटेशनें आलीं असून प्रत्येकांत अनेक सभासद; आणि कमिटीच्या मनांतून ओढा कोणीकडेहि असला तरी जनाच्या दृष्टीनें एक नियम सर्वांस सारखा लागू करण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. तेव्हां नेमस्तांतर्फे असा एकच साक्षीदार घ्यावा लागला व तेंहि वरील कारणाकरितां सुरेंद्रबाबू. पण माझी अशी पक्की खातरी आहे कीं, उपरिनिर्दिष्ट तिघांचाहि अखेर कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीनें समावेश करण्यांत येईल !

मि. बेनस्पूर यांच्या प्रश्नाला उत्तर देतांना सुरेंद्रबाबू म्हणाले, "आमच्या नेमस्त संस्था पुष्कळ असून वाटेल त्याला त्यांचें सभासद होतां येतें." मॉडरेट कॉन्फरन्ससंबंधीं मात्र त्यांनीं तें विधान केलें नाहीं. "तुमच्या बाजूला आज किती लोक आहेत?" या प्रश्नास त्यांनीं "आजहि बरेचसे लोक आमच्या पक्षास आहेत पण पुढें पुष्कळच येऊन मिळणार; बंगाल्यांतील

बहुतेक विचारी लोक आमच्या मताचे मॉडरेट आहेत." असें उत्तर दिलें. "तुमच्या आणि राष्ट्रीय सभेच्या मतांत खरा फरक काय आहे ?" या प्रश्नास त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, "तपशिलांत फारसा फरक नाहीं, पण दृष्टींत फरक आहे. आम्हाला ही योजना प्रथमपासून मान्य होती व राष्ट्रीय सभेचीं सूत्रें आपल्या हातीं यावी अशी इच्छा ज्यांना झाली त्यांनीं या योजनेचा प्रथमपासून धिक्कार चालविला. व आतां ते हळूहळू आमच्या मताला येऊन मिळत आहेत." हा टोला त्यांतल्या त्यांत बेझंटबाईवर विशेष होता. तें लक्षांत येऊन स्पूरसाहेब म्हणाले, "नेमस्त व राष्ट्रीय यांपैकीं कोण कोणाकडे अधिक झुकत आहे हें ठरविणें कठीण दिसतें." या टीकेचा रोख सुरेंद्रबाबूविरुद्ध होता. तरी पण ते म्हणाले, "छेः, छेः, आम्ही त्यांच्याकडे ओढले जात नसून तेच आमच्याकडे ओढले जात आहेत." पण बिलाबद्दल तुमचें काय म्हणणें आहे असें विचारतां त्यांनीं आपलें खरें स्वरूप प्रकट केलें. ते म्हणाले, "आम्हाला हिंदुस्थान सरकारच्या कारभारांत थोडीशी सत्ता मिळाली तर हवी आहे खरी, पण मॉ-चे-योजनेप्रमाणें सुधारणा झाल्या आणि मग ही सत्ता आम्हाला न मिळाली तरी चालेल; आम्ही खूष आहों."

बेझंटबाईची साक्ष मनोरंजक झाली. या वयांत ही बाई इतक्या परिश्रमपूर्वक कमिटीपुढें येण्याचा उद्योग करिते व हिंदुस्थान आपला देश अशा भावनेनें साक्ष देते हें पाहून कौतुकच नव्हे पण आदरहि वाटला. बेझंटबाईची येथें झालेलीं बहुतेक भाषणें चांगलीं सणसणीत असून त्यांत आक्षेप घेण्यासारखें फारसें कांहीं नव्हतें. हिंदुस्थानांतील भांडणें त्या येथें फारशीं पुढें आणीत नाहींत. त्यांच्या जुन्या ओळखीचा फायदा या दृष्टीनें हिंदुस्थानाला हल्लीं बराच होत आहे. पण कारण नसतांहि पक्षपात दाखविण्याची त्यांची हातोटी अप्रतिम आहे. वास्तविक नेमस्त लोक बाईना थारा देत नाहींत हें प्रसिद्ध आहे; पण आपण व नेमस्त पक्ष एक आहों असें भासविण्याकरितां असंबद्धता, दूरान्वय वगैरे दोष त्या पत्करतात. ना. शास्त्री व ना. गोखले यांचा एखाद्या ठिकाणीं तरी उगीच आधार दाखविल्याशिवाय त्यांचें एकहि व्याख्यान फुकट जात नाहीं. गरीब लोक आम्ही अमक्या अमक्याचे अमुक अमुक, असें श्रीमंताशीं नातें जोडण्याकरितां सांगत असतात त्यांतलाच हा प्रकार आहे. त्यांनीं आपल्या साक्षींतहि कारण नसतां वरचेवर 'सुरेंद्रनाथ यांच्यासारखींच माझीं मतें आहेत' असें अनेक वेळां बोलून दाखविलें, पण

ही गोष्ट विलक्षण वाटूं नये म्हणून कॉंग्रेसचेंहि नांव एक वेळां घेतलें. वास्तविक नांव घेण्यांत एरवीं कांहीं फारसें नाहीं. पण त्यानें मनाची दिशा दिसते !

कॅप्टन आर्म्स्ट्रांग गोर यांनीं त्यांना शेवटीं एक प्रश्न सहज म्हणून टाकिला. ते म्हणाले "तुमच्यामागें कितीसे लोक आहेत ? तुमची होमरूल लीग ही कोणती ?" या प्रश्नास बाईनीं उत्तर दिलें तें असें—"टिळकांचा स्वराज्य-संघ व माझा संघ मूळपासूनच वेगवेगळे होते. कारण आमचा व्यक्तिशः द्वेष करणारांचा निरनिराळ्या संघांत समावेश करितां यावा. मी हिंदी लोकांची स्थिति सुधारण्याची खटपट अनेक बाजूंनीं करितें. इतर लोक ही गोष्ट माझ्या-इतकी करीत नाहींत म्हणून व्यक्तिशः मला अनुसरणारे फार व म्हणून माझ्या चळवळींत माझें व्यक्तित्व दिसून येतें. मद्रास-संघाची मीं संस्थापक पण गांधीच्या चळवळीमुळें मी अप्रिय झालें; मुंबईच्या रंगेल संघवाल्यांनीं मला शिष्टमंडळांत न धाडण्याचें ठरविलें व मला तर यावयाचें होतें म्हणून त्याकरितां मीं माझा नवा संघ निर्माण केला." या उत्तरांतील गुणदोष बाईच्या इतर बऱ्याच प्रश्नांस लागू होते त्यांचा दोष असा कीं, उत्तरें प्रश्नांच्या मानानें बेसुमार पाल्हाळिक अशीं दिसत. पण गुण हा कीं, बाईना थोडेच प्रश्न विचा-रावयाचे असा सभासदांचा जो कट होतासा दिसला त्याचा मोड बाईनीं या पाल्हाळिक उत्तरांनींच केला. प्रश्न विचारणाराचें काम संपलें असलें तरी बाईचें काम शिल्लकच असे. प्रश्नांची सबब पुढें करून त्या सरकारवर जी टीका सुरू करीत तीं आतां संपणार तरी केव्हां असें सभासदांस होऊन ते चुळबूळ करावयास लागत. पण बाईमाणूस इंग्लंडांत विजयी असतें. तें बोलत असतां त्याला थांबविणें हा सामाजिक गुन्हा आहे ना ! बाईहि मनांत म्हणाल्या, 'तुम्ही विचारीत नाहीं का ? नका विचारूं, तरीहि मी सांगतें घ्या ! व असें करून त्यांनीं सरकारी धोरणाविरुद्ध टीकेचें भेंडोळेंच्या भेंडोळें आपल्या तरळ जिव्हेनें अनेक वेळां लघुलेखकांच्या चोपडींत घुसडून दिलें.

रामस्वामी अय्यर यांची साक्ष चांगली झाली, त्यांची तडातड बोलण्याची हातोटी, मुद्द्याला न सोडण्याचें वकिली धोरण, मर्म समजून घाव घालण्याची तत्परता, विचारांचा विशदपणा, विषयाचा अभ्यास, निर्भीड व निर्भयपणाची

स्पष्टोक्ति यांचा परिणाम कमिटीच्या मनावर झाल्याशिवाय राहिला नसेल. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर या मुद्द्यावर त्यांनीं अशी खरपूस साक्ष दिली कीं, लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं त्या मुद्द्यावर एकहि प्रश्न विचारण्याचें धाडस केलें नाहीं. "देशी संस्थानांत अशा सुधारणा घडून कां येत नाहींत?" असा अडचणीचा प्रश्न करण्यांत आला असतां 'ब्रिटिश सरकारचें धोरणहि त्याबद्दल अंशतः जबाबदार आहे' हें खरें उत्तर त्यांनीं ठासून दिलें. लगेच मॉंटेग्यूसाहेब व चेअरमन यांच्यांत खलबत होऊन "हें मत निराधार आहे व असलें हें मत निषेधाशिवाय हिंदी राजेरजवाड्यांच्या कानांवर जाणें योग्य नाहीं" असें त्यांना जाहीर रीतीनें सांगण्यांत आलें. युद्ध सुरू झाल्यावर वादग्रस्त प्रश्न काढावयाचे नाहींत असें असतां तुम्ही स्वराज्यसंघ काढलांत ना?" या लॉर्ड सिडनहॅमी प्रश्नास "आपला उपदेश सरकारनें स्वतः तरी कुठें पाळला?" असा त्यांनीं जबाब दिला. 'हिंदुस्थान सरकारच्या कारभारांत तुम्हाला थोडासा सत्तांश तरी कां हवा?' असा प्रश्न त्यांना एकानें केला असतां सुरेंद्रबाबू-प्रमाणें मिळमिळीत उत्तर न देतां ते म्हणाले, "एरवीं २० ऑगस्टचा जाहीर-नामा सार्थच होत नाहीं." हें उत्तर नुसतें वकिली बाण्याच्या दृष्टीनें उत्तम आहे इतकेंच नव्हे तर सर्वस्वीं खरें आहे. प्रांतिक सरकारासंबंधानें जाहीर-नाम्यांत एक अक्षरहि नाहीं, सरसकट हिंदुस्थानच्या राज्याधिकाराचा असला एकच त्यांत उल्लेख आहे 'प्रांतापुरतें काय तें बोला' ही भाषा पुढें 'मल्ली-नाथी' टीकेंत सुरू झाली!

राष्ट्रीय सभेच्या डेप्युटेशनतर्फे साक्षीदार बहुधा पुढील आठवड्यांत घेतला जाईल असें वाटतें. राष्ट्रीय सभेतर्फे कमींत कमी दोन साक्षीदार तरी घेतले जावे असें कमिटीस लिहिण्यांत आलें आहे त्याचें काय होतें पाहावें. तसें झाल्यास ना. पटेल व दिवाण माधवराव हे साक्ष देतील असा अदमास आहे. कमिटीच्या प्रश्नांचीं उत्तरें व तत्पूर्वीं सविस्तर खलिता पाठविण्यांत आलाच आहे. नेमस्तांप्रमाणें कमिटीहि राष्ट्रीय सभेवर नाराजच दिसते. अधिक द्या म्हणणारा पापी हें ठरलेलेंच आहे. असो. राष्ट्रीय सभेला जो नियम लावावयाचा तोच इतरांनाहि लावला पाहिजे ही एक प्रकारची अडचण होऊन राहिली आहे. तथापि तींतून कमिटीस मार्ग सुचणार नाहीं असेंच कांहीं म्हणवत नाहीं. कारण मी तर असें ऐकतों कीं, 'प्रातिनिधिक नसलें तरी स्वतंत्र विचाराचें व अनुभवशीर' असें एक नवीन सदर निर्माण करून

त्यांत राष्ट्रीय सभेखेरीज इतर शिष्टमंडळांतील कांहीं सभासद ढकलून त्यांस शेवटीं साक्षीला बोलवावयाचें आहे. पाहावें काय होतें तें.

राष्ट्रीय सभेच्या डेप्युटेशनचें काम इतर रीतीनें बरें चाललें आहे. बिन-सरकारी सभासद गांठून त्यांस या प्रश्नाची हौस उत्पन्न करण्याचें मुख्य काम सुरू आहे. गेल्या मंगळवारीं सायंकाळीं पार्लमेंटांतील 'कमिटी रूम नं. ७' मध्यें सभा भरविण्यांत आली होती. मि. थॉर्न व मि. ओग्रेडी या पार्लमेंटरी सभासदांनीं आपल्या सहीनें निमंत्रणपत्रिका काढली होती. सभेस मजूर-पक्षाचे पण सरकारच्या ऋणानुबंधाचे सभासद व अन्नखात्याचे एक माजी उपप्रधान मि. क्लाइन्स, तसेंच मि. जॅक जोन्स व इतर कांहीं लोक आले होते. आणखी कांहीं प्रमुख सभासद यावयाचे होते; पण याच वेळीं खालीं हाउस ऑफ कॉमन्समध्यें रशियाचे प्रश्नांवर कडाक्याचा वाद सुरू असल्या-मुळें त्यांना येतां आलें नाहीं. अध्यक्षस्थानीं मि. हिंडमन हे होते. प्रथम टिळकांनीं बिलाचा विषय व हिंदुस्थानची परिस्थिति समजावून सांगितल्या-वर क्लाईन्स, जोन्स, डॉ. क्लार्क, पटेल, खापर्डे, दिवाण माधवराव वगैरेंचीं लहान लहान भाषणें झालीं. आम्हांस हिंदुस्थानच्या स्थितीविषयीं ज्ञान नाहीं. पण समजून घेण्याची आमची उत्कट इच्छा आहे, व बिल पुढें येईल तेव्हां होईल ती मदत आम्ही करूं अशा अर्थाचे उद्गार मि. क्लाइन्स यांनीं काढले. पार्लमेंटच्या सभागृहांत आणखीहि कांहीं सभा व भोजनाचे प्रसंग घडवून आणण्याचा विचार आहे. ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीतर्फे मि. बर्नार्ड हाउटन स्वतः, मि. हिंडमन, मि. रामसे मॅक्डोनाल्ड या गृहस्थांनीं कमिटी-पुढें साक्षी देण्यास जावें अशाविषयीं खटपट चालू आहे. साध्य होईल तें खरें. ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीची घटना बहुधा मुक्रर झाली असून 'इंडिया' पत्राची कायम व्यवस्था काय असावी याची वाटाघाट सुरू आहे. अर्थात् यंदाच्या राष्ट्रीय सभेपुढें सर्व प्रश्न ठेवून तिची संमति मिळाल्यावरच कोणत्याहि व्यवस्थेस कायमपणा येणार, पण सर्वसंमत अशी व्यवस्था होण्याचा बराच संभव आहे.

हिंदी स्वराज्यसंघातर्फे साक्ष द्यावयाची ती टिळक देणार असून कमिटी-च्या प्रश्नांचीं उत्तरें त्यांनीं कमिटीकडे रवाना केलीं आहेत. त्यांची साक्ष बहुधा येत्या आठवड्यांत होईल. परवां सायंकाळीं टिळकांना मॉंटेग्यू-साहेबांना इंडिया ऑफिसमध्यें भेटण्यास बोलाविलें होतें. उभयतांचें संभाषण

अर्धा तास झालें. त्यांत पंजाबांतील स्थिति, सुधारणांचें बिल, राष्ट्रीय सभेच्या मागण्या वगैरे विषय आले होते. अर्थात् कोण काय बोललें याची माहिती नाहीं; तथापि पंजाबसंबंधानें पुढील आठवड्यापर्यंत कांहीं तरी निश्चित सरकारी धोरण ठरून जाहीर होईल असा अदमास आहे, आणि पुढील आठवड्यांत मॉटेग्यूसाहेबांशीं टिळकांची फिरून एक वेळ गांठ पडेल असेंहि वाटतें.

(ता. ७ ऑगस्ट १९१९)

चालू आठवड्यांत आम्ही जुनें घर सोडून दुसऱ्या एका बिऱ्हाडीं राहावयास आलों आहों. आमचा नवा पत्ता "नं. ६० टालबट रोड बेजवॉटर डब्ल्यू. २" असा आहे.

या आठवड्यांत सिलेक्ट कमिटीचें काम मंगळवारीं व बुधवारीं मिळून अवघें सहा तास झालें. तेवढ्यांत सुमारें पांच साक्षीदार संपविण्यांत आले. ताज्या दमांत सरकारतर्फेच्या साक्षीदारांवर पुष्कळसा वेळ घालवून आतां लोकपक्षाच्या साक्षीचें काम कमिटी चटश्राद्धाप्रमाणें तडकाफडकीं उरकून घेत आहे ! प्रथम ना. पटेल यांची साक्ष सुमारें तीन तास झाली. पैकीं दीड तास त्यांनीं स्वतःच्या भाषणासच घेतला. राष्ट्रीय सभेनें कमिटीच्या प्रश्नास उत्तरें पाठविलीं होतीं. त्यापूर्वीं एक सविस्तर समर्पक मेमोरॅंडमहि पाठविण्यांत आलें होतें; तथापि प्रश्नोत्तरांशिवाय साक्षीदारास आणखी कांहीं सांगावयाचें आहे काय असा सवाल अध्यक्षांनीं करण्याचा प्रघात घातल्यामुळें फिरून कांहीं गोष्टी सांगाव्या लागतात. त्याचा फायदा घेऊन पटेल यांनीं अनेक हकीकती सांगितल्या व बिलावर टीका केली. आधीं राष्ट्रीय सभा नावडती, त्यांतून पटेल हे स्वभावतःच थोडे "भांडल्यासारखे" बोलतात. त्यांतूनहि राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें जोरानें मांडलें जावें, त्यांत कसूर होऊं नये, अशा बुद्धीनें तें ठासून बोलले. त्यांतच त्यांनीं इतर होमरूल लीग, मॉडरेट कॉन्फरन्स वगैरेंचा उल्लेख केला. यामुळें कमिटीच्या खोलींत थोडासा मिरच्यांची पूड उधळल्यासारखा प्रकार झाला. शिंक कोणासच आली नाहीं; पण बऱ्याच लोकांना ठसका लागला. पटेल यांनीं वास्तविक खऱ्या त्याच गोष्टी सांगितल्या. प्रांतिक स्वराज्याच्या मागणीचा इतिहास कसा घडला, अमुक वर्षांत स्वराज्य पूर्णपणें मिळावें अशी मर्यादा मूळ कोणी सुचविली, तिचें समर्थन आपल्या भाषणांत कोणी कसें केलें, मॉटेग्यूसाहेबांचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यापासून दुही कोणत्या

धोरणावर झाली, मुंबईच्या जादा राष्ट्रीय सभेपुढें दिल्लीची सभा फक्त कोणत्या बाबतींत कोणत्या कारणानें गेली हेंच त्यांनीं सांगितलें व तेंहि सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, पुढें जाणें ही चूक व मागें राहणें हाच खरा शहाणपणा, असा आक्षेप राष्ट्रीय सभेवर असल्याचें प्रसिद्धच होतें म्हणून खरा प्रकार कमिटीस समजून सांगणें जरूर होतें. आतां याच गोष्टी उलट साक्षींत सवालास जबाब अशा रीतीनें आल्या असत्या तर पटेल यांचें काम अधिक सोपें व कमी अप्रिय झालें असतें. पण राष्ट्रीय पक्षाच्या साक्षीदारांस फारसे प्रश्न विचारण्याचा मान द्यावयाचा नाहीं असा बऱ्याच सभासदांचा बेत असल्याची गुणगुण कानीं आली होती. यामुळें पटेल यांना पश्नांची वाट पाहणें सुरक्षित वाटलें नाहीं. पटेल यांच्या साक्षीचा सारांश 'इंडिया' पत्रांत आला आहे आणि मेमोरँडम व प्रश्नोत्तरें हींहि प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांवरून राष्ट्रीय सभेची मागणी डेप्युटेशननें ना. पटेल यांच्या द्वारें किती पद्धतशीर व समर्पक रीतीनें कमिटीपुढें मांडली हें केसरीच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच. मला इतकेंच सांगणें जरूर वाटतें, कीं या मागणीला कमिटी मान्यता देवो अगर न देवो, राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें जसेंच्या तसें, रतिभर कसूर न होतां, कमिटीच्या सभासदांना कळविण्यांत आलें, येवढें समाधान मानण्यास भरपूर जागा आहे.

त्यानंतर दिवाण माधवराव यांची साक्ष घेण्यांत आली. त्यांनीं आपलें म्हणणें कमिटीस वाचून दाखविलें. त्यांत मुख्य विषय प्रांतिक स्वराज्याचा होता, प्रांतिक स्वराज्य चालविण्याची पात्रता म्हैसूर, बडोदें या संस्थानांच्या कारभारांवरून सिद्ध होणारी आहे. संस्थानांतून 'जबाबदारीचें स्वराज्यच' नसलें तरी थोडेंबहुत प्रमाणावर तें तेथें असतें. कारण कारभार करणारे लोक तद्देशीय असल्यामुळें त्यांना प्रजाजनांच्या गरजा चांगल्या कळतात. ब्रिटिश मुलखांत तसें होत नाहीं. कारण कारभारी परकीय असतात; तथापि देशी संस्थानांतूनहि जबाबदारीचें स्वराज्य असणें इष्ट आहे, व त्याची थोडीबहुत पूर्वतयारी कित्येक संस्थानांतून होऊन राहिलेली आहे. संस्थानांतून ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर किंवा हिंदु-मुसलमान असले तंट्याचे प्रश्न ब्रिटिश मुलखापेक्षां कमी उपस्थित होतात. सिव्हिल सर्व्हंट लोकांचें कर्तव्य संपलें, त्यांनीं आतां हिंदी लोकांच्या हातीं कारभार दिला पाहिजे, हिंदी लोक स्वराज्यास पूर्णपणें पात्र आहेत, संस्थानांत सुधारणा सिव्हिल सर्व्हंटांशिवायहि होतात, जातीजातींतील

द्वेषाचा बाऊ हेच लोक विशेष करतात, इत्यादि विषय त्यांच्या साक्षींत मुख्यतः होते.

दिवाणसाहेबांचा पोक्त देखावा, संथपणा, त्यांच्या वाचनाचा भारदस्तपणा व विषयाचें महत्त्व यांच्या योगानें ऐकणारावर ग्रह चांगला झाला. सिव्हिल सर्व्हंट लोकांवरील त्यांची टीका ऐकत असतां कमिटीच्या अनेक सभासदांना कानांत तापलेलें तेल ओतल्यासारखें दुःख झाल्याचें त्यांच्या चेहऱ्यांवरून दिसत होतें. त्याचा वचपा त्यांनीं दुसरे दिवशीं दिवाणसाहेबांच्या उलटतपासणींत काढला; बहुतेक सभासदांनीं त्यांच्यावर तरवार उपसली होती. अध्यक्षांनीं त्यांना वारंवार बजावलें कीं, तुम्हीं सांगतां हें तुमचें व्यक्तिशः मत आहे व तें आम्हांस मान्य नाहीं हें तुम्हास आतांच स्पष्ट सांगणें जरूर आहे. सर हेनरी क्रेक यांनीं तर त्यांचा फक्त हुंकारयुक्त धिक्कार करून एकदोन प्रश्नांनंतर या साक्षीदारास मी अधिक कांहीं विचारूं इच्छीत नाहीं असें साफ सांगितलें. दुसऱ्या एकदोघांनीं त्यांना फार छेडून सिव्हिल सर्व्हंट लोकांबद्दल तुम्ही असे बेअब्रूकारक उद्गार कसे काढले? अजून तरी त्यांत कांहीं फिरवाफिरवीचे शब्द घाला, तुम्हाला संधि देतों असें रागरागावून आग्रहानें सांगितलें. तेव्हां ते म्हणाले, "मीं म्हटलें तें सामान्यतः खरें आहे, व सिव्हिल सर्व्हंट लोकांबद्दल माझा आदर आहे, पण सुधारणांचा हा वाद उपस्थित झाल्यापासून कांहीं न देण्याच्या बुद्धीनें त्यांनीं इकडील लोकांस गैरवाका समजावून देण्याचा प्रयत्न चालविला आहे, एवढ्यापुरताच माझा निषेध आहे. त्यांचा अपमान करण्याची माझी बुद्धि नाहीं, व तसा माझ्या शब्दांचा अर्थ होत असेल, तर मला त्याबद्दल दिलगिरी वाटते." लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं म्हैसुरांतील प्रेस ॲक्टासंबंधीं कांहीं प्रश्न त्यांना विचारले, तेव्हां स्वतःपुरती हकीकत सांगून महाराजांसंबंधाची हकीकत मी जाहीर रीतीनें सांगूं इच्छीत नाहीं, असें त्यांनीं कमिटीस सांगितलें.

ह्यानंतर लो. टिळक यांची साक्ष झाली. यासंबंधानें थोडी प्रास्ताविक हकीकत सांगणें जरूर आहे. स्वराज्यसंघातर्फे साक्षी देण्यास राष्ट्रीय सभेच्या डेप्युटेशनप्रमाणें संघाचेहि सर्व सभासद म्हणजे टिळक, खापर्डे व केळकर तिघेहि तयार आहेत, तिघांच्याहि साक्षी घेण्यांत याव्या व तिघांच्या नांवें कमिटीचे प्रश्न पाठविण्यांत यावे असें कमिटीच्या चिटणिसांस कळविण्यांत आलें होतें. पण दर डेप्युटेशनागणिक होतां होईतों एकच साक्षीदार

घ्यावयाचा असें कमिटीनें ठरविलें आहे, सबब एकाच गृहस्थाचें नांव द्या, असें उलट लिहून आल्यावरून अर्थात् टिळक हेच संघाचे एक साक्षीदार असें चिटणिसांस लिहून गेलें. तेव्हां टिळकांची साक्ष घ्यावयाची कीं नाहीं हा प्रश्न कमिटीपुढें अध्यक्षांनीं मांडला. कमिटींतला वादविवाद अर्थात् गुप्त होता; पण अशाहि गुप्त खलबतांचे अनुकरणात्मक ध्वनि भिंतींतून बाहेर पडत असतात, त्यावरून असें समजतें कीं, टिळकांची साक्षच घेऊं नये असें म्हणणारें बहुमत कमिटींत होतें, तथापि ती कां घेऊं नये या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर मात्र या बहुमतवाल्यांस सुचेना! तेव्हां नाइलाज म्हणून टिळकांची साक्ष घेण्याचें ठरून टिळकांकडे प्रश्नांची यादी पाठविण्यांत आली; व त्या प्रश्नांचीं उत्तरें टिळकांनीं लिहून पाठविलीं, त्यावरून टिळकांना काल बुधवारीं सकाळीं साक्षीस बोलाविलें. रीतीप्रमाणें अध्यक्षांनीं टिळकांना प्रश्नोत्तरांखेरीज तुम्हांला आणखी कांहीं सांगावयाचें असल्यास सांगा, असें विचारल्यावरून त्यांनीं सुमारें दहा मुख्य मुद्द्यांवर सुसंगत, सुव्यवस्थितपणें, अवांतर किंवा अधिक-उणा एकहि शब्द न बोलतां राष्ट्रीय सभेची स्वराज्य-योजना कमिटीस सांगितली. प्रश्नोत्तरांचें टिपण जें त्यांनीं प्रथम पाठविलें होतें त्याला धरून पण त्याची सूत्ररूपानें एकवाक्यता करून टिळकांनीं कमिटीपुढें आपला खुलासा मांडला व तो सर्वांस फारच पसंत पडला. यानंतर मधली सुट्टी झाली व फिरून कमिटी भरल्यावर टिळकांची उलटतपासणी पाहावयास सांपडेल अशी लोक उत्सुकतेनें वाट पाहत होते. पण कमिटीच्या पोटांतले पाय या वेळीं बाहेर आले. तिनें टिळकांस साक्षीस बोलवावयाचें, पण एकहि प्रश्न विचारावयाचा नाहीं असा आपणांत निश्चय केलेला असल्यामुळें त्यांची साक्ष उलटतपासणीशिवायच संपली. लॉर्ड सिडनहॅमसाहेब तर आधींच उठून गेले होते!

टिळकांना उलटतपासणींत एकहि प्रश्न विचारावयाचा नाहीं याचा अर्थ त्यांच्यावर कमिटीची इतराजी हाच होय हें उघड आहे व ही इतराजी कां तर ती टिळकांच्या राजकीय मतांकरितां, किंवा सरकारचा व त्यांचा जो अपूर्व ऋणानुबंध आहे त्याकरितां हेंहि उघड आहे. पण ही गोष्ट घेऊन चाललें, तरी त्यांना प्रश्न विचारण्याचा जो पोरकटपणा कमिटीनें केला त्याचें मात्र पुष्कळांना हसूं आलें. कमिटीचा टिळकांवर राग होता तर तिनें टिळकांना साक्षीसच बोलवावयाचें नव्हतें. तसें करण्यास त्यांना भाग

पाडण्यास होमरूल लीगला साधन काय होतें ? हा केवळ खुषीचा सौदा आहे. “टिळकांना नाकारतां त्या अर्थीं आम्ही आमच्या वतीनें दुसरा कोणीच साक्षीदार पाठवीत नाहीं” असें फार तर लीगनें उत्तर दिलें असतें, व जगानें झाली ही गोष्ट बरी अगर वाईट याचा न्याय आपल्या ठिकाणीं केला असता. पण तसें करण्याची कमिटीची छाती झाली नाहीं. बरें, भलेपणा घेण्याकरितां किंवा सरळ सार्वजनिक बुद्धीनें जर कमिटीनें त्यांना साक्षीला बोलावलें तर रीतीप्रमाणें इतर साक्षीदारांसारखे चार प्रश्न विचारावयास काय हरकत होती ? तसें केल्यानें कमिटीस बट्टा लागण्याचा संभव नव्हता. पण साक्षीस तर बोलावलें, त्यांना आपलें म्हणणें सर्व मांडूं दिलें, पण उलटसाक्षी-पुरता त्यांच्याशीं अबोला धरला यांत कमिटीनें कोणतें तत्त्व किंवा कार्य साधलें हें कमिटीसच माहीत ! पण उलट प्रश्न न विचारले तरी होमरूल लीगचें काम झालें. अशा कमिट्या व त्यांपुढील साक्षी यांचा मुख्य उपयोग हाच असतो, कीं ज्याला त्याला आपलें म्हणणें जाहीर रीतीनें मांडतां यावें; आणि टिळक, पटेल व माधवराव यांच्या साक्षी वाचल्या म्हणजे इंग्रज राष्ट्राचे पुढारी मुत्सद्द्यांतले मुरब्बी, अधिकाऱ्यांतले अग्रगण्य अशांच्या समोर तोंडावर लोकपक्षाचे खरे खरे विचार स्पष्ट निर्भीड भाषेंत मांडण्यांत आले यांत सर्व कार्यभाग आला. ज्यांना अधिकाऱ्यांचे स्नेह जोडण्याला किंवा आपापले खासगी कावे साधण्याला येथें यावयाचें असेल त्यांची गोष्ट अर्थात् निराळी.

पण आपला पक्षपातीपणा लोकांच्या लक्षांत येऊं नये अशा बुद्धीनेंच जणूं काय कमिटीनें उलटतपासणी न करण्याचा मान इतर एकदोघांसहि दिला. कारण टिळकांनंतर मिसेस् नायडू यांची साक्ष झाली, व त्याच्यानंतर सर फ्रँक स्लाय यांची साक्ष झाली. त्या दोघांनाहि उलट सवाल विचारण्यांत आले नाहींत. मिसेस् नायडू यांचा विषय स्त्रियांना मतदारीचा हक्क हा होता. या विषयावर कमिटीनें आपलें मत बहुधा आगाऊच बनविलें असून– म्हणजे स्त्रियांना मतदारीचा हक्क न देण्याचें ठरविलें असून– मिसेस् नायडू यांची साक्ष केवळ औपचारिक रीत्या घेतली गेली. प्रारंभीं अध्यक्ष त्यांना विनोदानें म्हणाले, ‘आमच्या कामांत सगळा नीरसपणाच आजवर होता. तो आपल्या काव्यमय वाणीनें तुम्ही घालविणार आहां याबद्दल तुमचे आभार मानतों. नंतर मिसेस् नायडू यांनीं सुमारें अर्धा तासपर्यंत अस्खलित व सुरस भाषण करून स्त्रियांच्या हक्कांचें समर्थन केलें. त्यांचें मुख्य म्हणणें असें होतें कीं, हिंदुस्थानांतील कांहीं

भागांतून पड्याची चाल असली तरी ज्या भागांत ती नाहीं त्या भागांतील स्त्रियांना मतदारीचा हक्क द्यावयास हरकत नाहीं; मतें नमूद करण्यास विशेष व्यवस्था हवी असली तरी ती ठिकठिकाणचे स्थानिक अधिकारी करूं शकतील; सर्व कांहीं आम्हांलाच तेवढें करतां येतें अशी घमेंड इंग्रजांना आहे व ती घालविणें जरूर आहे. या दृष्टीनें पाहतां मिसेस् नायडू यांची साक्ष फारच इष्ट होती. ही हिंदी स्त्री किती सुंदर बोलते, किती प्रगल्भपणानें आपले विचार मांडते हें पाहून कमिटीच्या सभासदांचा जातिविषयक गर्व बराचसा हटला असल्यास नवल नाहीं. माझ्या मतें मिसेस् बेझंटइतक्या वक्तृत्वपूर्ण वाणीनें मिसेस् नायडू यांनीं आपला विषय मांडला. हिंदी स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेचा हा मासला पाहून कमिटीला अर्थातच कौतुक वाटलें असलें पाहिजे. पण 'इंग्रज' हा प्राणी 'अधिकाराभ्यासजड', 'स्वातंत्र्यव्यावृत्तकौतूहल' असा आहे. त्यांच्या मनाची आढी स्त्रियांच्या नाजूक युक्तिवादांनीं निघत नाहीं ! त्यांच्या मेंदूचा बर्फ स्त्रियांच्या जिभलीच्या बिजलीनेंहि वितळत नाहीं !

कमिटीच्या कामाशिवाय या आठवड्यांतील महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे मंगळवारीं हाउस ऑफ कॉमन्सच्या भोजनगृहांत मजूरपक्षाच्या अधिकाऱ्यांनीं काँग्रेसच्या शिष्टमंडळास दिलेली मेजवानी ही होय. या पक्षाचे पार्लमेंटांतील मुख्य चालक मि. टायसन विल्सन यांच्या निमंत्रणावरून या भोजनास आठदहा हिंदी गृहस्थ व मजूरपक्षाचे सुमारें वीस पार्लमेंटरी सभासद आले होते. त्यांस राईट ऑनरेबल मि. ब्रेस, रा. ऑ. क्लाइन्स, मि. हार्टशॉर्न, मि. वॉल्श, मि. ॲडमसन, मि. जॅक जोन्स वगैरे प्रमुख होते. किंबहुना 'पार्लमेंटरी' मजूरपक्षाचे सर्व मुख्य अधिकारी व वजनदार सभासद हजर होते म्हटलें तरी चालेल. जेवण दोन तास चालू होतें. नंतर भाषणप्रसंग दोन तास झाला. जितक्या निरनिराळ्या रीतीनें हिंदुस्थानास स्वराज्य मिळविण्यास मदत करतां येणें शक्य आहे तितक्या रीतीनें आम्ही ती करूं असें सर्वांनीं भाषणांत कबूल केलें. मजूरपक्षातर्फे हिंदुस्थानच्या स्थितीचें अवलोकन करण्यास त्या पक्षाचें एक डेप्युटेशन पाठविण्याचेंहि घाटत आहे. काय होईल पाहावें. तात्पर्य, महर्षि दादाभाई यांनीं विलायतेंत जी कामगिरी केली तिच्याच अनुरोधानें पुढच्या पायरीवर पराक्रम होण्यास अनुकूल अशी संधि आज विलायतेंत आहे, तिचा काय फायदा होईल तो खरा.

(ता. १४ ऑगस्ट १९१९)

ऑगस्ट हा इंग्लंडचा सर्वांत उष्ण महिना. गेले आठ दिवस ऊन कडक पडतें. पारा ८२ ते ८५ आहे. खिडक्या उघड्या टाकून वारा घेणें, धोतर नेसून मलमलीचा सदरा घालून घरांत बसणें शक्य झालें आहे. सार्वजनिक जागांतून पंख्यांची हालचाल दृष्टीस पडते. उपाहारगृहांतून लोक 'आइस्क्रीम' मागून घेतांना आढळतात. कामकाजांत राबणारे लोकहि हरप्रयत्नानें सुट्टी काढून दहापंधरा दिवसांकरितां समुद्रकांठीं किंवा डोंगराळ मुलखांत जाऊं लागले आहेत. उन्हामुळें 'सनस्ट्रोक'-होऊन लोक इस्पितळांतून जात आहेत. सर्व 'तमसा' नदीभर जलक्रीडा सुरू आहे.

गेल्या शुक्रवारीं कमिटी फिरून बसली होती. नेहमीं बुधवारापलीकडे बसत नाहीं. सर फ्रँक स्लाय यांची उलटतपासणी संपून मि. फीथॅम यांची उलटतपासणी झाली. या दोनहि साक्षी घेण्याचें फारसें कारण नव्हतें. सर फ्रँक स्लाय यांनीं एकंदरीनें मॉंटेग्यूसाहेबांची बाजू उचलून धरली, पण मॉंटेग्यूसाहेबांनीं विचारलेल्या प्रश्नांस उत्तरें देतांना असें सांगितलें कीं, वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत हिंदी लोकांस जबाबदारी देण्याचें तूर्त कारण नाहीं. फीथॅमसाहेबांनीं त्याच मताचा अनुवाद केला. फीथॅमसाहेब अनेक वेळां आपल्या ज्ञानाचा हवाला देत! पण हिंदुस्थानविषयक सुधारणांच्या कमिटीवर या दक्षिण आफ्रिकन पार्लमेंटच्या सभासदास नेमण्याचें काय कारण होतें? हिंदुस्थानासंबंधाच्या प्रश्नांवर वाटेल तो परका मनुष्य मत देण्यास पात्र होतो, व स्वतः हिंदी लोकांचें मत मात्र अग्राह्य ठरतें हा कोठचा न्याय? पण सत्तेच्या नांवाखालीं असले चमत्कार केले तरी राज्यकर्त्यांना विचारणार कोण?

सोमवारच्या बैठकींत सकाळीं नेमस्त शिष्टमंडळातर्फे फिरून साक्षी घेण्यांत आल्या. नेमस्तांची कांहीं तरी सोय निघणार असें मीं पूर्वीं अंदाजलें होतें तसेंच झालें. प्रथम सुरेंद्र एकटे झालेच होते. दुसरी पाळी समर्थ, चिंतामणी, के. सी. रॉय व पी. सी. रॉय यांची होती. मात्र प्रत्येकाची वेगवेगळी साक्ष न घेतां या चौघांस एकत्र बसवून साक्ष घेण्यांत आली. या चक्रीपुराणांत समर्थ व चिंतामणी हे पुढारी असून रॉयद्वय हे अनुयायी होते. समर्थांनीं बराच वेळ घेतला, तेव्हां इतर मंडळी उतावळेपणानें घड्याळाकडे पाहूं लागली. समर्थांची साक्ष कशी झाली असेल याची कल्पना न सांगतांहि

येईलच. 'राष्ट्रीय सभेचें पहिलें आर्टिकल हेंच आमचें ध्येय असून २० ऑगस्ट-च्या जाहीरनाम्यांत त्याचाच अनुवाद आहे. जाहीरनाम्यांतील सर्व बंधनें व अटी आम्हांस मान्य आहेत. नेमस्त लोक हेच देशांतले विचारवंत व 'शुद्धीवर असलेले' लोक होत; मॉंटेग्यूचेल्म्सफर्डयोजना सर्वस्वीं ठीक आहे, त्यांत कमी पडेल तर मात्र आम्ही योजना पत्करणार नाहीं; मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्ड योजना मान्य आहे. तरी पण त्यांत न दिलेली अशी वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत आम्हाला थोडीशी जबाबदारी हवी; स्वतः मुंबई सरकारनें जमीनबाबीसुद्धां बहुतेक खातीं तोडून देण्याची शिफारस केली असतां फीथॅम-कमिटीनें त्यांतहि कृपण-पणा केला; सर्व जमाखर्चावर कायदेकौन्सिलाची सत्ता चालली पाहिजे, वरिष्ठ सरकारांत थोडीशी जबाबदारी न मिळेल तर लोक नाखूष होतील, चांगलीं माणसें वरच्या कायदेकौन्सिलांत जाणार नाहींत, देशांत अशी भयंकर चळवळ होईल, कीं कल्पना करवणार नाहीं व ती पाहून सरकार थक्क होईल (There will be an agitation that will stagger imagination). मीं क्रयू कमिटीपुढें साक्ष दिली त्यांतील बऱ्याच सूचना कमिटीनें मान्य केल्या आहेत.' वगैरे गोष्टी समर्थांनीं सांगितल्या. सरतपासणींत व उलटतपासणींत समर्थ बरेच वाहवत जात; तेव्हां अध्यक्षांना 'शुद्धीवर असणाऱ्या' या साक्षी-दारास शुद्धीवर आणून आतां पुरें करा असें अनेक वेळां सांगावें लागलें.

समर्थांचा आविर्भाव पाहून कमिटीच्या कांहीं सभासदांस आश्चर्य वाटलें असावेंसें दिसलें. उलटतपासणींत मि. बेनेट त्यांना म्हणाले, "समर्थ, तुम्ही तर आपले शब्द तोलून मापून बोलणारे म्हणवितां, मग जगाला थक्क करून टाकणाऱ्या चळवळीबद्दल शब्द तोंडांतून काढलेत ते जरा बेसुमार किंवा फाजीलच (extravagant) नव्हेत काय?" पण समर्थ आपले शब्द मागें घेणारे नव्हत. ते म्हणाले, "ते शब्द मीं जाणूनबुजूनच उच्चारले आहेत. रौलेट-ॲक्टाविषयीं झालेल्या चळवळीवरून सरकारनें बोध घ्यावा असें माझें म्हणणें आहे." पण या उत्तरानें कमिटीचें समाधान झालेलें दिसलें नाहीं. मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्ड योजना जर समाधानकारक आहे, तर मग तींत मुद्दाम न दिलेला वरिष्ठ राज्यकारभारांतला अधिकार गाजवायला कां मागतां? बरें, लगेच ती कांहीं आमची आग्रहाची मागणी नाहीं, त्याशिवाय ही योजना आम्हांस मान्य आहे असेंहि म्हणतां, आणि मग जगाला थक्क करून सोडणाऱ्या चळवळीचा धाक कां घालतां? या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर कमिटीला त्यांच्या-

कडून मिळालें नाहीं. लॉर्ड सिंह यांनीं त्यांचें उत्तर सुधारून घेण्याचा प्रयत्न केला. वरिष्ठ सरकारांत अधिकार मिळाल्यास आधींच मान्य असणारी योजना अधिक मान्य होईल इतकेंच ना तुमचें म्हणणें ? असा सूचक प्रश्न त्यांनीं समर्थांस विचारला. पण वकील हा अडाण्याला सुधारून घेऊं शकतो, वकिलाची चूक वकील सुधारूं शकत नाहीं या गोष्टीचा अनुभव या ठिकाणीं आला. लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं तर समर्थ यांस एक फारच नाजूक प्रश्न विचारला. ते म्हणाले, 'तुमची नेमस्तपणाची मागणी अमान्य झाल्यास प्रचंड चळवळ होण्याचा धाक तुम्ही घालतां, पण या जगाला थक्क करून सोडणाऱ्या चळवळींत तुम्ही स्वतः भाग कांहीं घेणार कीं नाहीं ?' समर्थांना आड व विहीर असें झालें. अशा भयंकर चळवळींत आपण पडणार म्हणावें तर जहालांत आणि आपणांत फरक काय राहिला ? बरें, पडणार नाहीं म्हणावें तर परस्पर तिऱ्हाइतांनीं चळवळ करावी आणि आपण फक्त तिचा हवाला द्यावा यांत पुरुषार्थ कोणता ? तेव्हां समर्थ क्षणभर घोटाळून व हसून म्हणाले " हो–हो–हो तशी वेळ येऊन ठेपली तर–तसा प्रसंगच आला तर-तर पाहतां येईल, मीहि चळवळींत कदाचित् सामील होईन ! " तेव्हां सर्वजण हसूं लागले. तात्पर्य, जगाला थक्क करून सोडणाऱ्या चळवळीच्या धाकाचा अशा रीतीनें हास्यरसांत शेवट झाला !

चिंतामणींची साक्ष अधिक सुधेपणाची झाली. त्यांनीं वायव्यप्रांतास अनुलक्षून कांहीं सूचना केल्या व एकंदर सुधारणांविषयीं असें मत दिलें कीं, मूळ मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्ड योजनेपेक्षां कमी अशा कोणत्याहि सुधारणांस नेमस्त लोक संमति देणार नाहींत. त्यांनीं एक गोष्ट कमिटीला स्पष्ट सांगितली, ती ही, कीं पार्लमेंटच्या जबाबदारीचें नेहमीं स्तोम माजविण्यांत येतें पण ही गोष्ट खोटी आहे. या जबाबदारींत कांहींच अर्थ नाहीं, पार्लमेंटवर हिंदुस्थानचा हवाला आहे म्हणण्यापेक्षां ईश्वरावर हवाला आहे येवढी गोष्ट खरी. कारण परमेश्वरानें हिंदुस्थानचें कल्याण करण्याची जबाबदारी पार्लमेंटच्या स्वाधीन केली, पण पार्लमेंटनें या न्यायाचा प्रतिन्यास ईश्वराच्याच हातीं केला. पार्लमेंटचें नांव सांगून स्टेटसेक्रेटरी वाटेल तसा अधिकार गाजवितात ! चिंतामणींनंतर के. सी. रॉय यांनीं साक्ष दिली. यांचा आवाज इतका मृदु व नेमस्त होता कीं, एका वितीच्या अंतरावर बसलेल्या लघुलेखकासहि तो ऐकूं येईना ! सभासदांचीहि तीच तक्रार. तेव्हां त्यांची खुर्ची अध्यक्षांच्या खुर्चीला नेऊन भिडवावी लागली. त्यांनीं किरकोळ एक दोन गोष्टी सांगितल्या. नंतर पी. सी. रॉय,

सुरेंद्रबाबूंचे हस्तक, यांनीं लिहून आणलेलीं दोन पानें आपली साक्ष म्हणून वाचली; त्यांत सांगण्यासारखें फारसें नव्हतें. उलटतपासणींत चिंतामणींस दोनचार प्रश्न विचारण्यांत आले. के. सी. रॉय यांची बोळवण एका प्रश्नावर झाली व पी. सी. रॉय यांच्या वांटणीस एकहि प्रश्न आला नाहीं. तें कसेंहि असो; नेमस्तांची सर्व मंडळी कोंडींतून एकदांची जाऊन आली. साक्ष कोणी द्यावी, कोणी प्रथम बोलावें याविषयीं नेमस्त शिष्टमंडळांत किती रणें माजून राहिलीं होतीं याचा वृत्तांत फार मनोरंजक आहे, पण तो देण्याचें कारण नाहीं.

सोमवारीं दोन प्रहरीं सरदार ठाकूरसिंग नांवाच्या एका शीख गृहस्थाची साक्ष झाली. यांना आयत्या वेळीं धरून आणल्याचा बोभाटा आहे! निदान आपणास साक्ष देण्यास हवी तेवढी सवड मिळाली नाहीं हें त्यांनीं आपल्या लेखी जबानींत प्रथमच उघड सांगितलें, व तो जबाब रें—रें करीत कसा तरी वाचला. वास्तविक शीखांचा सरकारास लष्करी कामांत तेवढा उपयोग आहे, व त्याकरितां त्यांना स्वतंत्र प्रतिनिधि देण्याची शिफारस झालेली आहे. मग ती शिफारस दृढ करण्याला अशा मोडक्या-तोडक्या साक्षीदाराची काय गरज होती कळत नाहीं. सरदार ठाकूरसिंग यांना साक्षीस आणून त्यांचें हसें करण्यापेक्षां त्यांच्याकडून तरवारीचे दोन हात करून दाखविले असते तर अधिक बरें झालें असतें. कमिटीच्या दालनांत तितकी जागा खास होती. असो. त्यांच्या साक्षीचें तात्पर्य इतकेंच होतें कीं, खानेसुमारींत शीखांची लोकसंख्या मुद्दाम कमी दाखविण्याचा प्रयत्न होतो, ती संख्या भरावी तितकी पुढें भरली तर आज त्यांना दिलेले प्रतिनिधी यथाप्रमाण होणार नाहींत. पंजाबी शेतकऱ्यांस विशेष हक्क असावे व सुशिक्षितांना कमी असावे. उलट-साक्षींत या साक्षीदाराला संभाळून घेण्याचा बराच प्रयत्न लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं केला; पण बाकीच्यांनीं त्यांची टर उडविली. मॉंटेग्यूसाहेबांना अशी साक्ष सिडनहॅमसाहेबांनीं मुद्दाम देवविली याचें वैषम्य वाटलेंसें भासलें. ठाकूरसिंग यांनीं आपण सुधारणांची योजना व बिल वगैरेंचा अभ्यास केला नाहीं असें सांगितलें. शहरांतले लोक खेडेगांवच्या लोकांच्या हिताचे प्रश्न बाजूस टाकतात असें म्हणतां तर याचें उदाहरण द्या पाहूं, असा प्रश्न मॉंटेग्यूसाहेबांनीं केला; त्यास त्यांना कांहींच उदाहरण देतां आलें नाहीं. शेवटीं आठवल्या-सारखें करून ते म्हणाले, 'प्राथमिक शिक्षण.' "म्हणजे काय?" असा प्रश्न मॉंटेग्यूंनीं फिरून केला तेव्हां ठाकूरसिंग म्हणाले, " सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण

पंजाबांतील शेतकऱ्यांना सोईचें नाहीं, असें असतां सुशिक्षित लोक सक्तीचें शिक्षण द्या म्हणतात!" तेव्हां सर्व लोक हसूं लागले. 'शीखांकरितां कोणत्या कोणत्या तत्त्वांवर किती अधिक प्रतिनिधि मागतां?' या प्रश्नास 'आणखी पुष्कळ द्या' एवढेंच उत्तर मिळालें. आजवर सुशिक्षित लोकांनीं शेतीकडे पाहिलें नाहीं, शेतीकरितां सरकारी रीत्या कांहीं केलें नाहीं अशी तक्रार ठाकूरसिंग यांनीं केली, तेव्हां मॅाटेग्यू म्हणाले, 'आजवर त्यांना ती सत्ता होती कोठें? बरें पण यापुढें त्यांना तें खातें तोडून द्यावें कीं नाहीं?' याचें त्यांनीं 'होय' असें उत्तर दिलें!

मंगळवारीं सकाळीं प. वा. डॉ. नायर यांचे शिष्य मि. वेंकट रेड्डी, तेलगू प्रांतांतले एक वकील, यांची साक्ष झाली. हे हुशार आहेत व लघुलेखकास उतरून घेतां येत नाहीं इतकें जलद् बोलतात, व उत्तरें समर्पक पण लांबट देतात. त्यांचे मुख्य मुद्दे दोन होते. पहिला असा कीं, मद्रास सरकारशीं संगनमत करून आम्हीं ही चळवळ आरंभिली हा आक्षेप खरा नाहीं, व जातवार प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क न मिळेल तर मद्रासच्या ब्राह्मणेतरांस सुधारणा नकोत. सुदैवानें त्यांनीं एक गोष्ट कबूल केली ती ही कीं, मद्रासपुरताच हा प्रश्न इतका बिकट आहे; इतर प्रांतांत नाहीं. लॉर्ड सिडनहॅम यांस हा साक्षीदार म्हणजे एक घबाडच मिळाल्यासारखें झालें. त्याजकडून त्यांनीं वाटेल तें कबूल करून घेतलें. सुधारणा आहेत तशा अमलांत आल्यास मद्रासेंत जातिद्वेष वाढेल, कमी होणार नाहीं. मतदारसंघांत ब्राह्मण असला कीं तो सर्व मतदार फोडून अब्राह्मण उमेदवाराचा पराभव करतो; मग ब्राह्मण मतदारांपेक्षां ब्राह्मणेतर मतदार संख्येनें किती का अधिक असेनात; ब्राह्मणाळलेल्या ब्राह्मणेतरांना आपलें खरें हित कळत नाहीं. ख्रिस्ती, मुसलमान हे लोक ब्राह्मणेतर मतदारसंघांत मिसळले तरी चालेल पण ब्राह्मण नकोत इ. इ.!!

त्यांची उलटतपासणी सर्व सभासदांनीं कसून घेतली. साउथबरो-कमिटी मद्रासेस गेली असतां ब्राह्मणेतरांनीं पुरावा देण्याचें नाकारलें या मुद्द्यावर लॉर्ड मिडलटन व मॅाटेग्यूसाहेब यांनीं झाड उठविली. स्पूरसाहेबांनीं खुद्द विलायतेंत सामाजिक विषमता कशी होती हें जाणविलें; रीससाहेब म्हणाले, ब्राह्मणांना वाटेल तशीं नांवें ठेवितां; मग तुम्हीं स्वतः जातिनिर्बंध पाळतां? लॉर्ड क्रयू यांनीं असें दर्शविलें कीं, ब्राह्मणेतर मतदारांचें इतकें मताधिक्य असतां ब्राह्मणांची जी इतकी भीति दाखविली जाते ती खरी वाटत नाहीं. साक्षीदार

स्वतः राष्ट्रीय सभेचे पूर्वीं सभासद असतां तेथें त्यांनीं हा प्रश्न काढला नाहीं, ब्राह्मणेतर हा एक वर्ग नाहीं, त्यांच्यात्यांच्यांत पुष्कळ फूट व विरोध आहे वगैरे माहिती लॉर्ड सिंह यांनीं काढून घेतली. तात्पर्य, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर या वादाचा परिणाम कमिटीवर झाला नाहीं. तथापि या वादाची खळबळ कमिटीपुढें निघून सर्व बाजूंनीं खुलें-खुलें मतप्रदर्शन झालें, याचें मला बरें वाटलें. या एका साक्षीदारास पुरे सवातीन तास देण्यांत आले.

मद्रासचे जमीनदार रामरायनिंगर व बेझंटबाईचे शिष्य मि. बी. पी. वाडिया यांच्या साक्षी सुटीनंतर झाल्या. जमीनदारांनीं जमीनदारांकरितां स्वतंत्र मतदारसंघ व वाडिया यांनीं मजूरपक्षाचा समावेश होण्याइतका विस्तृत मतदारीचा हक्क मागितला.

बुधवारीं सकाळीं व दुपारीं मि. जिना यांची साक्ष घेण्यांत आली. त्यांचा मुख्य मुद्दा वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत द्विदळपद्धतीचा अवलंब करून लोक-प्रतिनिधींना जबाबदारीचा वांटा द्यावा असा होता व तो फारच उत्तम तऱ्हेनें मांडिला. आपण सर्व शिष्टमंडळाहून थोडेसे वेगळ्या मताचे आहों असें भासविण्याचा व स्वतःचें स्वतंत्र व्यक्तित्व स्थापण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. सगळें जग एकीकडे व मी एकीकडे असा बहाणा करण्याची जिनासाहेबांची रीत प्रसिद्धच आहे. पण लोकांना लाथ व सरकारला हात असा प्रकार मात्र त्यांनीं केला नाहीं. त्यांनीं आपली आढ्यता सरकारलाहि पूर्णपणें दाखविली. त्यांचा बॅरिस्टरी बाणा, मतप्रतिपादनाचा जोर व सफाई, तसेंच निर्भीडपणा यांचा परिणाम प्रेक्षकांवर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. कमिटीचे सर्व सभासद मनांतल्या मनांत त्यांच्यावर दांतओठ खात होते; पण त्यांनीं सभासदांना बरोबरीच्याच काय पण तुच्छतेच्या नात्यानें वागविलें. हल्लींचें बिल आहे असेंच मंजूर झाल्यास लोकांतील असंतोष कमी होणार नाहीं, बिलाचें धोरण भित्रेपणाचें व अविश्वासाचें आहे, वरिष्ठ कारभारांत सत्ता मागतों ती कांहीं तरी अधिक मागावयाचें म्हणून मागत नाहीं तर लोकांची प्रथमपासून तशीच अपेक्षा बनून राहिली आहे वगैरे सांगून ते म्हणाले, 'मॉंटेग्यूसाहेबांना या वेळीं आधार दिला पाहिजे, नाहीं तर घात होईल' असें म्हणणारा मी नाहीं. मॉंटेग्यूसाहेबांनीं त्यांना विचारलें तुम्ही सार्वजनिक कामांत पडूं लागल्या-पासून सरकारला कधीं तरी आधार दिला होता काय ? जिना हे प्रेस ॲक्टाला संमति देणारांपैकीं होते. पण ते म्हणाले, त्या कायद्याला मीं संमति दिली ही

माझी चूक झाली. नंतर प्रांतिक कारभारांत कांहीं ठिकाणीं संपूर्ण स्वराज्यहि आज द्यावयास हरकत नाहीं व कोठें फार तर न्याय व पोलीस एवढीं खातीं सरकारकडे ठेविलीं तरी पुष्कळ झालीं. आजपर्यंत आमचे हात बांधले होते, नाहीं तर कारभारांत आम्ही याहून अधिक कामगिरी करून खास दाखवूं, हिंदुमुसलमानांतील द्वेष कमी होत असल्यानें कांहीं वर्षांनीं मुसलमानहि आपणाला स्वतंत्र मतदारसंघ नको असें म्हणतील वगैरे गोष्टी त्यांनीं सांगितल्या.

जिनाबरोबरच मद्रासचे याकूब हसन हे पुण्याहवाचनास बसले होते आणि त्यांना अध्यक्षांनीं सांगितलें कीं, तुमचा लेखी निबंध दाखल करा म्हणजे झालें. या जोडीनंतर दुसरी जोडी साक्षीस बसली, ती ना. शास्त्री व ना. रामचंद्रराव यांची होय. बुधवार संध्याकाळपर्यंत यांची साक्ष निम्मीदेखील झाली नव्हती; यास्तव बाकीची हकीकत पुढच्या टपालास पाठवीन. येत्या आठवड्यांत बिनसरकारी साक्षीदार संपतील असा अंदाज आहे.

(ता० २१ ऑगस्ट १९१९)

चालू आठवड्यांत सभा वगैरे कांहीं झालें नाहीं. खासगी भेटी घेणें वगैरे कामें सुरू आहेत. लो. टिळक यांनीं मॉंटेग्यूसाहेबांची पूर्वी एक वेळ गांठ घेतल्याचें लिहिलेंच होतें. या गांठींत 'फिरून एक वेळ या, फिरून आपण आणखी बोलूं' असें मॉंटेग्यूसाहेबांनीं टिळकांना सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें गेल्या सोमवारीं टिळक स्टेटसेक्रेटरींना भेटण्यास गेले होते. याहि वेळीं पूर्वीप्रमाणें बराच वेळ बोलणें झालें. बोलणें काय झालें हें सांगणें अर्थात् शक्य नाहीं. तथापि मॉंटेग्यूसाहेब शिष्टाचार पाळून सौम्य व खुल्या दिलानें बोलतात, एवढें लिहिण्यास हरकत नाहीं. लॉर्ड सिंह यांनीं लॉर्ड सभेंत आश्वासन दिल्याप्रमाणें स्टेटसेक्रेटरी हे पंजाब-प्रकरणाच्या चौकशीकरितां लवकरच कमिशन नेमणार आहेत; तेव्हां ती चौकशी संपेपर्यंत पंजाबच्या पुढाऱ्यांस तुरुंगवास भोगल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असें लोक बोलतात. ताबडतोब सर्वांना जाहीर माफी दिली असती तर ती लोकांना आवडली असती हें उघड आहे, पण लोकांना आवडणारी गोष्ट अधिकाऱ्यांनीं केली तर पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेस कां उगवणार नाहीं ?

बुधवारीं ना. शास्त्री, ना. रामचंद्रराव यांची सजोड साक्ष झाली. प्रत्येकानें आपापलें म्हणणें निरनिराळें लिहून पाठविलें होतें व तोंडी जबानी निर-

निराळ्या मुद्द्यांवर दिली. उलटतपासणींत ना. शास्त्री यांच्या वांट्यासच बहुतेक प्रश्न आले. ना. शास्त्री यांची साक्ष चांगली झाली. त्यांनीं बिलांत आपणांस काय सुधारणा पाहिजेत हें कलमवार सांगितलें. 'ही पूर्वींच्या कोणत्याहि साक्षीदारांनीं न केलेली गोष्ट म्हणून मी ती करीत आहें' असें ते म्हणून गेले, पण ती त्यांची चूक होय. कारण राष्ट्रीय सभेतर्फें दाखल केलेल्या लेखी जबानींत अशाच कलमवार नुसत्या दुरुस्त्या सुचविल्या आहेत हें त्यांस माहीत नसावें किंवा माहीत असून ते विसरले असावे. वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत लोकांस सत्ता पाहिजे, प्रांतिक कारभारांत, कायदे-कौन्सिलांत जमाखर्चावर पूर्ण ताबा असला पाहिजे वगैरे मुद्दे त्याच्या मुख्य जबानींत आले होते. उलटतपासणींत त्यांना ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर यांचा वाद, स्त्रियांना मतदारीचा हक्क वगैरे मुद्द्यांवर प्रश्न विचारण्यांत आले. पैकीं ब्राह्मण– ब्राह्मणेतर वादांत फारसा अर्थ नाहीं. ब्राह्मण लोक हल्लीं तरी अब्राह्मणांकरितां पुष्कळ मेहनत करितात असें सांगून स्त्रियांना आजच मत न दिलें तरी चालण्यासारखें आहे या साउथबरोकमिटीच्या शिफारशीचा त्यांनीं अनुवाद केला !

उलटतपासणींत लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं ना. शास्त्री यांस विचारलेल्या कांहीं प्रश्नांचा उल्लेख करणें जरूर आहे. सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटी ही सर्वस्वीं सामाजिक काम करणारी संस्था आहे अशी लॉर्ड सिडनहॅम यांची समजूत व तिला आधार काय तर कै. ना. गोखले यांनीं लाटसाहेबांना तसें एके वेळीं सांगितलें असें त्यांना स्मरत आहे ! ना. गोखले यांनीं सिडनहॅम-साहेबांना काय सांगितलें हें समजण्यास मार्ग नाहीं, पण सोसायटीच्या कांहीं सभासदांचा सर्व भर सामाजिक चळवळीवर असला तरी इतर कांहीं सभासद नेमस्तपणाची का होईना, पण राजकीय स्वरूपाची चळवळ करीत होते हें उघड आहे. व स्वतः ना. गोखले तर आपला सर्व वेळ केवळ राजकीय चळवळींत घालवीत व सामाजिक बाबतींत ते उदारमतवादी असले तरी केवळ सामाजिक स्वरूपाच्या अशा कोणत्याहि चळवळींत त्यांनीं कधींहि पुढाकार घेतला नाहीं हें प्रसिद्ध आहे. अर्थात् गोखल्यांनीं लाटसाहेबांस आपली सोसायटी ही निवळ सामाजिक परिषदेची एक शाखा असल्याचें सांगावें हें संभवत नाहीं. पण सांगणारा आपल्या मतलबापुरतें सांगतो आणि ऐकणारा आपल्या मतलबाच्या दृष्टीनें पाहतो, हा साहेब लोकांशीं वागतांना जो एक प्रकार नेहमीं घडतो, त्याचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे. असो.

ना. शास्त्री यांनीं लॉर्ड सिडनहॅमसाहेबांची ही समजूत खोडून काढली, ही बरी गोष्ट झाली. ते म्हणाले, "साहेब, असें कसें म्हणतां ? तुम्ही आमच्या सोसायटींत आलां, तुम्हीं आम्हीं मिळून चहा घेतला. आम्ही छात्रगण राजकीय विषयांचा अभ्यास करितों असें तुम्हांस सांगितलें, सर्वस्वीं राजकीय विषयावरचा असा सोसायटीचा मोठा ग्रंथसंग्रह तुम्हाला दाखविला आणि तुम्ही आम्हाला कांहीं पुस्तकेंहि नजर केलीं ना ?" असें सांगून ना. शास्त्री यांनीं लाटसाहेबांच्या गळयांत धोंगडें घातलें. तेव्हां 'मी तुम्हांस पुस्तकें दिलीं, पण तीं खास राजकीय विषयावरचीं नव्हतीं' असा शेरा मारून लाट-साहेबांनीं त्यांतून आपली सुटका करून घेतली.

मवाळाग्रणी मि. समर्थ यांनीं हव्या त्या सुधारणा न मिळाल्यास प्रचंड चळवळीची धमकी कमिटीस कशी घातली, हें मागील पत्रांत लिहिलेंच आहे. ना. शास्त्री साक्षीला आले तेव्हां आयतें एका मवाळाच्या हातून दुसऱ्या मवाळास मारण्यास सांपडेल असें पाहून लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं समर्थांच्या या उक्तीबद्दल ना. शास्त्री यांना नेमके प्रश्न घातले. ते म्हणाले, "समर्थांच्या या धमकीबद्दल तुमचें मत काय आहे ?" त्यावर ना. शास्त्री थोडे कचरत म्हणाले, "मनुष्यकल्पनेला थक्क करून सोडणारी चळवळ होईल हे समर्थांचे शब्द थोडेसे अतिशयोक्तीचेच खरे." तेवढ्यानें समाधान न होतां फिरून लाटसाहेबांनीं त्याच मुद्द्यावर आणखी प्रश्न विचारले. तेव्हां 'मौनं सर्वार्थसाधनं' या न्यायानें शास्त्र्यांनीं "या मुद्द्यावर मला प्रश्न न विचाराल तर बरें होईल" असें उत्तर दिलें व स्वपक्षीयांच्या मतावर टीका करण्याच्या संकटांतून स्वतःची मुक्तता करून घेतली.

शुक्रवारीं सकाळीं मद्रासचे एक नेटिव्ह खिश्चन चावरीअप्पा यांची साक्ष झाली. हे ब्राह्मणेतरांचे अकारणबंधु म्हणून पुढें आले होते. नेटिव्ह खिश्चन लोकांना स्वतंत्र मतदारसंघ किंवा प्रतिनिधि यांची फारशी गरज नाहीं, पण कसेंहि करून ब्राह्मणांच्या हातून ब्राह्मणेतरांस सोडवा, ब्राह्मणांपुरतें ठराविक प्रतिनिधि द्या, व ब्राह्मणेतरांस जातवार प्रतिनिधि द्या असें त्यांचें मागणें होतें. सर जॉन रीस, बेनेट, मॉंटेग्यू व सिंह यांनीं चावरीअप्पांची तपासणी कसून केली. या चौघांपैकीं एकहि ब्राह्मण नव्हता, तथापि त्यांना चावरीअप्पा यांचें म्हणणें पटलें नाहीं. ब्राह्मण बाजूला राहोत, पण सर्व ब्राह्मणेतर तरी एक आहेत काय ? ब्राह्मणेतरांचें बहुमत मतदारसंघांत असतां त्यांनीं आपण

एक झालीं तरी आपणांस जागा मिळणार नाहींत हें म्हणणें जरासें दुबळे-पणाचेंच नाहीं काय? या प्रश्नांस त्यांना समाधानकारक उत्तर देतां आलें नाहीं.

शुक्रवारीं दोन प्रहरीं आसामचे माजी ले. गव्हर्नर सर आ. अर्ल यांची साक्ष बरीच उदारपणाची झाली. सुधारणांची योजना अमलांत आणलीच पाहिजे व आसाम प्रांताला देखील ती पूर्णपणें लागू केली पाहिजे. आसाम मागासलेला नाहीं, तेथेंहि अबकारी व पब्लिक वर्क्स हीं खातीं सरकारनें आपल्या हातीं राखून ठेवण्याचें कारण नाहीं, शिक्षणाचें खातें लोकप्रति-निधींच्या हातींच द्यावयास पाहिजे. लोक या खात्याची जितकी सुधारणा करूं शकतील तितकी सरकार कधींहि करूं शकणार नाहीं, लोकांच्या हातीं कारभार गेल्यास तो बिघडेल या म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं, आणि तो थोडासा बिघडला तरी चालेल, पण तो त्यांच्या हातीं दिला पाहिजे, मात्र तूर्त वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत लोकांना सत्ता देऊन चालावयाचें नाहीं इत्यादि मतें त्यांनीं प्रकट केलीं. शेवटच्या या मतानें त्यांच्या साक्षीला थोडासा कमीपणा आला, पण सिव्हिल सर्व्हंट या नात्यानें पाहतां त्यांनीं बराच उदारपणा दाखविला असें म्हणावें लागतें.

सोमवार ता. १८ रोजीं युरोपियन असोसिएशनचे सेक्रेटरी व मद्रास-मेलचे माजी संपादक मि. वेल्बी यांची साक्ष झाली. त्यांच्या कृतीला साजेसा त्यांचा चेहरा आहे. यांनीं आपल्या साक्षींत काय सांगितलें हें मीं न लिहितां-हि वाचकांस समजेल! पण मौज ही कीं यांचा मारा लोकांवर होता तसाच मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्डयोजनेवरहि होता. एकीकडे जबाबदारीचे अधिकार लोकप्रतिनिधींना देऊं नयेत असें ते म्हणत व इकडे म्हणत कीं, सुधारणांची ही योजना वाईट आहे. कारण तींत लोकप्रतिनिधींना जबाबदारी दिलेली नाहीं; एकीकडे म्हणत मतदारसंघ मोठा नाहीं म्हणून अधिकार देऊं नयेत व दुसरीकडे मतदारसंघ वाढवावा काय असें विचारलें तर वाढवूं नये असें म्हणत! "सर जेम्स मेस्टन, सर क्लॉड हिल अशा लोकांनीं हिंदी जनते-मध्यें राजकीय आकांक्षा उत्पन्न झाल्या आहेत म्हटलें पण तें खरेंच नाहीं, मूठभर सुशिक्षितच खेळखंडोबा करितात, तोंडानें लोक स्वराज्य मागतात, पण आपण काय मागतों हें त्यांस समजतच नाहीं." वगैरे मतें त्यांनीं स्पूर व रीज यांच्या उलटतपासणींत सांगितलीं. लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं वेल्बी-

साहेबांना विचारण्याचे पांचपन्नास प्रश्न वहींत टिपून आणले होते; व लाट-साहेबांनीं झट्दिशी प्रश्न वाचून टाकावयाचा व कोर्टांतल्या पढिक साक्षी-दाराप्रमाणें वेल्बीसाहेबांनीं 'होय' किंवा 'नाहीं' म्हणून टाकावयाचें, असा क्रम चालला होता. लघुलेखकहि या घोकंपट्टींत पराभव पावून शरण आला व कांहीं प्रश्न झाल्यावर खुद्द चेअरमन यांनीं सिडनहॅमसाहेबांना असें बजावलें कीं, "अहो, तुम्ही आपल्या स्वतःचीं मतें प्रश्नांत गोवून सूचक सवाल टाकतां व साक्षीदार नुसतें 'होय' किंवा 'नाहीं' असें ठरीव उत्तर देतो हें शोभत नाहीं ! सिडनहॅमसाहेबांनीं आपल्या हस्तकाकडून असें वदविलें, कीं हिंदी लोकांना पात्रता नाहीं, अनुभव नाहीं, ते अधिकारी बनले तर युरोपियन व्यापाराला धक्का बसेल, अधिकार न दिले तर चळवळ होईल पण ती मूठभर माणसें काय करणार? तिकडे लक्ष देऊं नये. तात्पर्य स्थानिकस्वराज्यापेक्षां लोकांना काडीइतकाहि अधिक अधिकार देऊं नये ! मॉटेग्यू, सिंह व बेनेट यांनीं वेल्बीसाहेबांना उलटतपासणींत पुष्कळच अडवून फजीत केलें. पण त्यांच्या गुरूनें त्यांना एक मंत्र शिकवून ठेवला होता तो हा कीं, प्रश्नाचें उत्तर देऊं नयेसें वाटलें म्हणजे मला या प्रश्नाचें उत्तर माझ्या असोसिएशनचें मत विचारल्याशिवाय देतां येत नाहीं असें म्हणावें.

सोमवारीं दोन प्रहरीं प्रो. सॅडलर यांची साक्ष झाली. हे लीड्स युनि-व्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर आहेत व कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे कमिशनचे अध्यक्ष होते. त्यांची साक्ष मुख्यतः शिक्षणविषयावर होती; तथापि, प्रस्तुत राजकीय सुधारणा घडवून आणून लोकांना अधिकाधिक अधिकार देण्या-संबंधानें त्यांनीं अत्यंत सहानुभूतीचे उद्गार काढले. शिक्षणासंबंधानें त्यांनीं असें मत दिलें कीं, खालपासून वरपर्यंत सर्व शिक्षणाचें खातें लोकप्रतिनिधीं-च्या हातीं दिलें पाहिजे तरच तें सुधारेल. शिक्षण सुधारण्यास पैसा लागेल व लोक देतीलहि; पण जोंपर्यंत आपण दिलेल्या पैशाची व्यवस्था व शिक्षणाची सूत्रें परक्याच्या हातीं आहेत असें लोकांस वाटतें, तोंपर्यंत ते या कामास पैसा काय म्हणून देतील? शिक्षण लोकांच्या हातीं देण्यांत धोका नाहीं व असला तरी द्यावयास पाहिजे. सॅडलरसाहेबांच्या साक्षीचा परिणाम श्रोत्यांच्या मनावर चांगला झाला.

मंगळवारीं सकाळींदुपारीं मिळून बरेच साक्षीदार झाले. मात्र सकाळचा सर्व वेळ मुंबईच्या टाइम्सचे संपादक सर स्टॅनले रीड यांनींच घेतला. त्यांचीं

मतें टाइम्स ऑफ इंडिया पत्राच्या मतांना सोडून नव्हतीं; तथापि प्रत्यक्ष ऐकणाराला हे फारच उदारमतवादी आहेत, असा भास झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. जुन्या चालीनें यापुढें कारभार चालल्यावर देशावर संकट येईल, आज बराचसा अधिकाराचा हप्ता तावडतोब द्यावा व दहा वर्षांनीं फेरतपासणी करावी, लोकांमध्यें विलक्षण जागृति झाली आहे, लोकांचे पुढारी समाजसेवा खऱ्या भावानें करूं लागले आहेत, प्रांतिक कारभारांत योजनेइतकें दिलें तरी पुरे, वरिष्ठ कारभारांत आर्थिक स्वातंत्र्य दिलें तरच जबाबदारी देण्याचा उपयोग, हें बिल जर समाधानकारक असें केलें नाहीं तर हिंदुस्थानांत नेमस्त किंवा मवाळ हा औषधालाहि मिळावयाचा नाहीं, वरिष्ठ कारभारांत जबाबदारीचा अधिकार दिल्यास लोक अधिक उमद्या दिलानें सहकारिता करितील, जातवार मतदार-संघ जरूर तर देऊन हें सुधारणांचें गाडें कोणीकडून तरी एकदम चालतें करावें, स्त्रियांना मतदारीचा हक्क देणें न देणें हें प्रांतानिहाय योग्यायोग्य पाहून ठरवावें वगैरे आपलीं मतें त्यांनीं उलटतपासणींत मोठ्या गोड भाषेनें पण करारीपणानें सांगितलीं.

मंगळवारीं दुपारीं पांचसहा साक्षीदार दीड तासांत भाजून काढण्यांत आले. प्रथम मद्रास प्रेसिडेन्सी असोसिएशनचे तीन प्रतिनिधि मि. चिकराय, मि. चिंचय्या व मि. वाडिया यांची एकत्र साक्ष झाली. वाडिया उगाच शोभेस बसले होते. मुख्य भाग चकराय यांनीं सांगितला. चिंचय्या थोडेंसेंच बोलले. हे दोघेहि अब्राह्मण ख्रिस्ती आहेत. त्यांची सभाहि अब्राह्मणांचीच आहे. त्यांच्या साक्षीचें तात्पर्य असें होतें कीं, जातवार मतदार-संघ कोठेंहि करूं नयेत; फार तर कांहीं जातींना जागा राखून ठेवाव्या अथवा हवीच तर ब्राह्मण प्रतिनिधि अमुक इतक्याहून जास्त येऊं नयेत अशी मर्यादा घालावी. जातींजातींत एकोपा व सहकारिता राहूनच काम अधिक होईल. कॉंग्रेसचें धोरण मद्रास इलाख्यांतील निम्याहून अधिक ब्राह्मणेतरांस मान्य आहे, जातीच्या तंट्याची जबाबदारी उभयपक्षांवर सारखीच आहे, वगैरे मतें चकराय यांनीं सांगितल्यावर मि. चिंचय्या यांनीं पुरवणीदाखल असें सांगितलें कीं, तामील भागापेक्षां तेलगू भागांत ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांचा वाद फारच कमी आहे. या साक्षीदारांची उलटतपासणी करण्याचें कारण नाहीं असें कमिटीनें ठरविलें.

नंतर कोल्हापूरचे अधिकारी व डेक्कन सभेचे अध्यक्ष रा. ब. भास्करराव जाधव यांची साक्ष झाली. त्यांच्या लेखी साक्षींतला मजकूर मला अद्यापि वाचावयास मिळाला नाहीं; पण तोंडी साक्षींत तरी त्यांनीं ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर या वादाचा उल्लेख न करतां, मराठे हे स्वतः मागसलेले नाहींत, पण कुणब्यांचा समावेश मराठ्यांत करण्यांत येतो व कुणबी मागसलेले आहेत, जातवार मतदार-संघ नसले तरी मराठ्यांकरितां शेंकडा तीस इतक्या जागा राखून ठेवण्यांत याव्या व प्रथम अशा रीतीनें मराठे लोक कायदेकौन्सिलांत आल्यावर पुढें पुढें जागा कमी राखून ठेवाव्या लागतील वगैरे गोष्टी अवघ्या पांच-सहा मिनिटांत सांगितल्या व त्यांचीहि उलटतपासणी न करतां मोकळीक करण्यांत आली.

नंतर ब्रह्मदेशांतील प्रजेतर्फे मि. मॉगपू व ब्रह्मी लोकांपैकीं मागासलेल्या जातींचे प्रतिनिधि मि. लूनी यांच्या वेगवेगळ्या साक्षी झाल्या. मॉगपू यांचें म्हणणें असें होतें कीं, सर रेजिनाल्ड क्रॅडॉक यांची योजना ब्रह्मी लोकांस मान्य नाहीं. त्यांना मॉ-चे. योजनेप्रमाणें व राष्ट्रीय सभेच्या दुरुस्तीप्रमाणें सुधारणा हव्या; ब्रह्मी लोकांत जातिभेद नाहीं, स्त्रीस्वातंत्र्य भरपूर आहे, हिंदुस्थानापेक्षां ब्रह्मदेशांत साक्षर लोकांचें शेंकडा प्रमाण अधिक आहे, कमींत कमी अलाहाबाद प्रांताइतका तरी ब्रह्मदेशाचा दर्जा राखला जावा, ब्रह्मदेश हिंदुस्थानाला सोडून जाण्यास तयार नाहीं. मि. लूनी यांनीं सांगितलें कीं, मागसलेले म्हणून आमचे प्रतिनिधि सरकार नेमणार हें आम्हांस पसंत नसून आम्हांस निवडणुकीचाच हक्क पाहिजे.

बुधवारीं कलकत्ता हायकोर्टाचे एक माजी न्यायाधीश सर हॅरी स्टीफन यांची एकट्याचीच साक्ष झाली. त्यांनीं इंडो-ब्रिटिश असोसिएशनच्या सर्व मतांचें समर्थन केलें. वेल्बीसाहेब जरा जपून तरी बोलत; पण हा म्हातारा खवीस वाटेल तीं विधानें जोरजोरानें करी, स्वतःच हसे, व जणूं काय कमिटीपुढें आपण बसलों नसून आपल्या अँग्लो-इंडियनी क्लबांतच बसून बोलत आहों अशा भावनेनें हिंदी लोकांची निंदा करी. वास्तविक त्यांनीं बिल वाचलेंहि नव्हतें हें कबूल केलें! पण म्हाताऱ्या माणसाला अभिप्राय द्यायला बिल वाचायलाच कशाला हवें? हिंदुस्थानांत जातिभेद आहे, म्हणून त्यांना स्वराज्य नको, व बिलांतील सुधारणा पाश्चात्य पद्धतीवर रचल्या आहेत म्हणून बिल नको! मग तुम्हीच काय सुधारणा कराव्या त्या

सांगा ना? याचें उत्तर हिंदी लोकांना जागा द्या! व या जागांवर काम करून त्यांनीं आपलें डोकें चालवून योजना तयार केली म्हणजे ती द्या, ही नको! यांच्या साक्षीइतका हशा आजवर केव्हांहि कमिटींत झाला नाहीं. प्रेक्षकांप्रमाणें सभासदहि हसत, मग चेअरमन 'खामोष' करून नाकीला बोट लावीत! लॉर्ड सिडनहॅम यांना हें कूळ मनाजोगें मिळालें होतें. त्यांनीं हवे तितके लेखी प्रश्न वाचून स्टीफनसाहेबांच्या तोंडून नुसते रुकार घेतले, पण लॉर्ड सिंह यांनीं स्टीफनसाहेबांना उलटतपासणीच्या मंदाग्नीवर पापडासारखें भाजून वांकडेतिकडे करून सोडलें. एकहि हिंदी भाषा न येतां आपण हिंदी लोकांचें खरें मनोगत जाणतों व बिल न वाचतां त्यावर अभिप्राय देतों असल्या कबूल्या काढून घेऊन, हट्टी गाढवाचे कान धरून त्याला पाणवठ्यावर न्यावें त्याप्रमाणें लॉर्ड सिंह यांनीं युक्तीच्या सवालांनीं त्यांजकडून बिल कबूल करवून घेतलें! विशेष अडवणुकीचा प्रश्न विचारला म्हणजे साहेब म्हणत, "याचा साधकबाधक वाद मजपुढें होऊं द्या म्हणजे मी निकाल देतों." बरोबरच आहे, जन्मभर ज्यांनीं तेंच केलें, व दुसऱ्याला अडवून स्वतःचें अज्ञान झांकलें, त्यांना स्वतः उत्तर कसें देतां येणार? या साक्षीदारावर सबंध दिवस गेला, पण सर्वांना बरीच करमणूक झाली!

आज गुरुवारीं लॉर्ड कारमायकेल यांची साक्ष व्हावयाची आहे. तो मजकूर पुढील पत्रीं लिहीन. असो; कामिटीचें काम ता.२० ऑगस्टपर्यंत चालून ता. १ ऑक्टोबरपर्यंत कमिटी शरदृतूकरितां सुटी घेणार, नंतर आणखी एक आठवडा साक्षी घेऊन रिपोर्ट लिहावयास बसणार!

(ता. २८ ऑगस्ट १९१९)

निरनिराळ्या डेप्युटेशनांचीं माणसें अद्यापि येतच आहेत. पण कमिटी एक महिन्यानंतर फिरून थोडेंसें काम करणार असल्यामुळें त्यांचें येणें 'वरातीमागून घोडें' होईल असेंच केवळ नाहीं. सर शंकरन् नायर, मि. हसन इमाम, डॉ. सप्रू, बाबू बिपिनचंद्र पाल, ए. रंगास्वामी अयंगार, रा. प्रधान, डॉ. वेलकर वगैरे लोक गेल्या शनिवारपर्यंत येऊन दाखल झाले. त्यांपैकीं कांहींच्या तरी साक्षी होतील, असें वाटतें. पार्लमेंटच्या बैठकी थांबल्यामुळें सुटींतील कामास सुरुवात झाली आहे. रविवारीं लेटनस्टन येथील हॉलमध्यें माझें व्याख्यान झालें. माझें भाषण सुमारें एक तास झाल्यानंतर प्रश्नोत्तरें झालीं. चालू आठवड्यांत

मि. रामस्वामी अय्यर यांचें व्याख्यान होणार आहे. ता. १ सप्टेंबर रोजीं एसेक्स हॉलमध्यें पंजाबासंबंधीं सभा होणार आहे. लो. टिळक ता. ७ रोजीं ग्लासगो येथें जाणार असून तेथून एडिंबरो वगैरेकडे एक आठवडा व्याख्यानें देत फिरणार आहेत. बेझंटबाईनीं या सुटींत सुमारें तीस ठिकाणीं व्याख्यानें देण्याचें ठरविलें असून त्या आपल्या छात्रगणासह दौऱ्यावर निघाल्या आहेत. नेमस्त शिष्टमंडळानें गेल्या शुक्रवारीं मि. मॉंटेग्यूप्रभृति लोकांस उपाहारास बोलाविलें होतें; व त्यांच्यापैकीं कित्येकांचीं व्याख्यानें झालीं आहेत व होणार आहेत. तात्पर्य हिंदुस्थानासंबंधीं सर्व पक्षांकडून आपापल्या परीनें शक्य ती खटपट सुरू आहे. कार्यक्रम इतके फैलावले आहेत, कीं सर्वांची संकलित बातमी तिकडे कळविण्याची इच्छा असली तरी त्यांची संपूर्ण माहिती वेळेवर मिळत नाहीं.

गेल्या आठवड्यांत नॅशनल सोशियालिस्ट पार्टीचें वार्षिक संमेलन नॉर्थम्टन येथें भरलें होतें. हा पक्ष समाजवादी असला तरी युद्धाला अनुकूल होता. त्यामध्यें क्रांतिकारक अशीं माणसें मुळींच नाहींत; तथापि या पक्षास हिंदुस्थानची आजची स्थिति मुळींच मान्य नाहीं. यंदाच्या त्यांच्या वार्षिक संमेलनांत हा विषय चर्चेस येऊन त्यावर एक ठराव झाला. त्याचा आशय असा आहे, कीं " हल्लीं हिंदुस्थानांत इंग्रज लोकांची हुकमत सर्व प्रकारें चालते ती तशी कायम राहणें योग्य नाहीं. हिंदी लोकांना आपल्या मताप्रमाणें व मर्जीप्रमाणें कामें करण्याचें स्वातंत्र्य मिळणें जरूर आहे, तथापि हें स्वातंत्र्य किती व कसें मिळावें याचा निकाल हिंदी लोक व इंग्रज लोक यांनीं मिळून शांत विचारानें व शांततेच्या मार्गानें केला पाहिजे व तो तसा करण्यांत यावा; अर्थात् राजकीय सुधारणेच्या लोकसंमत योजना सरकारनें मंजूर कराव्या." हा ठराव जस्टिस पत्राचे संपादक मि. हाइंडमन यांनीं पुढें मांडला व तो अवघ्या एका मताशिवाय बाकी सर्वांनीं मंजूर केला. विरुद्ध मत देणाऱ्या एका गृहस्थानें उपसूचना आणली होती तींत शब्दाचा फरक होता, अर्थाचा फारसा नव्हता. हाइंडमन यांचीं हिंदुस्थानसंबंधीं मतें आज पस्तीस-चाळीस वर्षें सुसंगत असून दादाभाईंचे व त्यांचे सिद्धांत सर्वस्वीं जुळतात.

कमिटीपुढें गेल्या गुरुवारीं सकाळीं लॉर्ड कारमायकेल यांची, व दुपारीं सर ॲलेक्झँडर कारड्यू यांची, अशा दोन साक्षी परस्परविरुद्ध झाल्या. कारमायकेल ह बंगाल्यांत लोकप्रिय झालेच होते व त्यांचीं उदार मतें अद्यापि कायम आहेत.

सुधारणा ताबडतोब अमलांत आणल्या पाहिजेत, योजना चांगली-वाईट याची घासाघीस करीत बसूं नये, एरवीं शब्दाची किंमत जाते, सर्व शिक्षण खातें लोकांच्या स्वाधीन करावें, ग्रँड कमिटी नसावी, लोकमताविरुद्ध जावें लागल्यास ती जबाबदारी गव्हर्नरानें आपल्या शिरावर घ्यावी, कौन्सिलच्या अध्यक्ष सरकारी अधिकारी नसावा, गव्हर्नर नवा जातो त्याला तरी अनुभव असतोच असें नाहीं, ब्राह्मणेतरांचें हित ब्राह्मण पाहत नाहींत असें नाहीं, स्वतंत्र मतदारसंघ नसावे, इकडे स्कॉचमन व इंग्रज यांच्यांत बेबनाव किंवा मत्सर असेल तितकाच फार तर तिकडे ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांत असेल. हिंदी प्रधान सिव्हिलियन लोकांचा सल्ला जरूर तितका घेतील. बिलापेक्षां अधिक सुधारणा केल्या तरी हरकत नाहीं, वगैरे मुद्दे त्यांच्या उलटजबानींत त्यांनीं सांगितले. लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं लॉर्ड कारमायकेल यांस फार छेडलें पण त्यांनीं आपलीं मतें बदललीं नाहींत.

सर ॲलेक्झँडर कारड्यू यांची साक्ष ॲंग्लो-इंडियनला साजे अशी झाली, इतकें सांगितलें म्हणजे त्यांच्या जबानीचा सारांश लक्षांत येईल. लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं त्यांच्याकडून आपल्या मतांना सर्वस्वीं पुष्टि मिळविली; पण मॉंटेग्यू, लॉर्ड सिंह वगैरेनीं उलटतपासणींत त्यांची हजेरी बरीच घेतली. सुधारणांच्या बिलाला हरकत कां तर त्यानें द्विदळपद्धति निर्माण होते. 'पण तुमची योजना म्हणून कांहीं आहे काय?' याला उत्तर तीनचार जिल्ह्यांचें एक असें कौन्सिल करावें! बरें, यानें द्विदळपद्धतीऐवजीं सतदळपद्धति निर्माण होते याची वाट काय? या प्रश्नाला उत्तर मौज. कारड्यू म्हणाले, बिलाच्या योगानें शांतताभंग अधिक होईल! कसा तो त्यांनाच माहीत. पण सुधारणा जर केल्या तर शांतताभंग व्हावयाचा राहील काय? या प्रश्नास उत्तर कांहीं नाहीं. ब्राह्मण आपल्या हाताखालच्या जागा ब्राह्मण लावून भरतात, पण ब्राह्मणेतरहि तेंच करतात कीं नाहीं? असा प्रश्न लॉर्ड सिंह यांनीं केला तेव्हां साक्षीदारास 'होय' असेंच उत्तर द्यावें लागलें.

शुक्रवारीं सकाळीं कलकत्त्याचे व्यापारी ए. जे. प्यू यांची साक्ष झाली. त्यांनीं तोंडी जबानींत सांगितलें कीं, तूर्त तरी इंग्रज व्यापारी, हिंदुस्थानांत व्यापाराखेरीज इतर गोष्टींकडे फारसें लक्ष देत नाहींत. हिंदी लोक कारभार करण्यास पात्र आहेत. फक्त त्यांना अद्यापि कामाचा अनुभव कमी आहे इतकेंच काय तें. युरोपियन व्यापाऱ्यांना हिंदी कारभारांत प्रधानपद दिलें तर

तें त्या कामीं लक्ष घालतील. शास्त्री-बानर्जीसारख्या लोकांना प्रांताचा कारभार शिकण्यास संधि द्यावी व मग मध्यवर्ती कारभारांत त्यांना सत्ता ओघानें द्यावी. वेल्बीसाहेबांनीं दिलेली साक्ष व केलेलीं मूर्खपणाचीं विधानें त्यांना पसंत नव्हतीं असें दिसलें. त्यांनीं दिलेली जबानी सर्व इंडो-ब्रिटिश असोसिएशनपुढें ठेवून मंजूर करण्यांत आली नव्हती असें त्यांनीं दर्शविलें. तथापि 'मी आपला माझ्यापुरता बोलतों असें समजा, वेल्बीसाहेबांना दोष लागतो असे दिसणारे प्रश्न कशाला विचारतां' असें ते म्हणाले. सरकार पूर्वीपेक्षां हल्लीं लोकमताला अधिक मान देतें काय? या बेनेटसाहेबांच्या प्रश्नास प्यूसाहेबांनीं 'होय' असें उत्तर दिलें, तेव्हां मॉंटेग्यूसाहेबांना मौज वाटून ते एकदम उद्गारले, "उदाहरणार्थ, रौलेट आक्ट!" सुधारणा केल्यानें युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या हितास धोका नसून त्या न केल्या तर मात्र धोका आहे, जातिभेदानें सार्वजनिक कामास हरकत येतेच असें नाहीं, सुधारणा केल्यानें हिंदी लोक व युरोपियन अधिकारानें बद्ध होतील, हिंदी लोकांना युरोपियन व्यापारी शिव्या देतात, तेव्हां उत्तरादाखल हिंदी लोक त्यांना शिव्या देतात; एका सभेंत एक युरोपियन व्यापारी म्हणाला, चळवळ हा सगळा वकील व सावकार यांचा चावटपणा आहे, तेव्हां पुढच्या एका प्रसंगीं एक जहाल वक्ता म्हणाला, "हे तुटपुंजे उपरी युरोपियन व्यापारीच इकडे येऊन घाण करतात त्यांना हाकून द्याना कसे, म्हणजे सर्व ठीक होईल." अशीं उत्तरें-प्रत्युत्तरें होतात इतकेंच काय तें; बाकी याकडे फारसें कोणी लक्ष देत नाहीं, वगैरे मतें त्यांनीं कमिटीपुढें मांडलीं. तात्पर्य, प्यूसाहेबांची साक्ष हा वेल्बी-साहेबांच्या साक्षीला योग्य उतारा मिळाला!

शुक्रवारीं दोन प्रहरीं रे. भाभा व के. टी. पाल (इंडियन ख्रिश्चन) यांच्या साक्षी झाल्या. भाभा हे "इंडियन ख्रिश्चन यूनियन ऑफ ग्रेट ब्रिटन अँड आयर्लंड" या संस्थेचे अध्यक्ष आहेत. त्यांनीं जबानींत सांगितलें कीं, हिंदी लोक सर्वस्वीं धर्मसहिष्णु आहेत. नेटिव्ह ख्रिश्चन लोकांना राजकीय सुधारणा मान्य आहेत; अँग्लो-इंडियन मिशनरी मधून मधून त्यांचा बुद्धिभेद करितात; जातिभेद वाईट असेल, पण त्यानें राजकीय गोष्टींत नुकसान होत आहे, या म्हणण्यांत तथ्यांश नाहीं; ख्रिस्ती लोकांना ब्राह्मण किंवा मुसलमान यांच्या वर्चस्वाची भीति वाटत नाहीं; इकडे मात्र प्रॉटेस्टंट रोमनकॅथॉलिक झाला तर त्याचा इंग्लंडांतहि एक प्रकारचा भयंकर छळ होतो. पाल हे शंभर वर्षें धर्मांतर

केलेल्या बंगाली घराण्यांतले असून अखिल भारतीय यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशनचे सेक्रेटरी आहेत. त्यांचें म्हणणें असें पडलें कीं, नेटिव्ह ख्रिश्चन लोकांकरितां प्रांतिक कौन्सिलांत वेगळ्या जागांची सोय करण्यांत आली तेवढी बस आहे; मात्र वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक बाबींचे कायदे येण्याचा संभव असतो म्हणून तेथें एक जागा राखून ठेवावी. ख्रिस्ती लोकांपैकीं कित्येक राजकीय कामांत पुढारी झाले होते व आहेत वगैरे.

फिरून सोमवारीं कमिटीचे कामास सुरुवात झाली. सकाळीं सर विल्यम मायर, हिंदुस्थान सरकारचे माजी फडणवीस, यांची साक्ष झाली. यांनीं वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत तूर्त फाळणीफोड करूं नये व जबाबदार प्रधान नेमूं नये व या मताखेरीज बाकी सर्व साक्ष हिंदी लोकांच्यातर्फे दिली. सर जेम्स मेस्टन यांना प्रतिस्पर्धी साक्षीदार या नात्यानें यांची योजना झाली होती. सुधारणा ताबडतोब न केल्या तर धोका आहे, हिंदी लोक प्रांतिक कारभार करण्यास पात्र आहेत, प्रांतिक सरकाराचीं राखून ठेवलेलीं व लोकांना दिलेलीं खातीं असा भेद केला तरी सर्व प्रांतिक जमा व खर्च हा सर्वांचा मिळून समजावा; या खात्याची पिशवी ही व त्या खात्याची पिशवी ती असा विभाग करण्याचें कारण नाहीं; जबाबदार प्रधान हे उधळपट्टी करतील असें, किंवा जरूर तर कर बसविण्यास माघार घेतील असें तरी मानण्यास आज काय आधार? प्रधान व कौन्सिलदार मिळून सर्व एकच गट समजावा, कांहीं खात्यांपुरता अधिकार मुखत्यारीनें कौन्सिलदारांकडे राहावा, सर्व शिक्षणखातें प्रधानाकडे द्यावें आणि मध्यवर्ती सरकारच्या कारभारांत आजच विभाग पाडून न दिला तरी पांच-सहा वर्षांनीं ही गोष्ट करूं असें आश्वासन सरकारनें जबाबदार रीतीनें दिलें पाहिजे; हें आश्वासन कदाचित् कायद्यामध्यें ग्रथित करितां येणार नाहीं, तरी सरकारच्या मनांत असल्यास तें देतां येईल वगैरे गोष्टी सर विल्यम मायर यांनीं सांगितल्या; त्यांचा ग्रह कमिटीवर बराच झाला.

दोन प्रहरीं सर व्हार्नें लोव्हेट यांची साक्ष झाली. हे सिव्हिलियन असून पुरा अँग्लो-इंडियनी बाणा त्यांच्या अंगीं दिसून आला. त्यांनीं ता. २० ऑगस्टचा जाहीरनामा अर्थशून्य आहे, त्यांतून काय वाटेल तें निघेल व कांहीं न दिलें तरीसुद्धां तें जाहीरनाम्याशीं सुसंगत होईल, येथपासून सर्व नन्नाचा पाढाच वाचला; पण उलटतपासणींत कारड्यूसाहेबांसारखीच त्यांची स्थिति झाली, यामुळें जास्त पाल्हाळ लिहीत नाहीं. त्यानंतर मि. नायडू व रा. तुळशीराम

या दोघां मद्रासी गृहस्थांच्या साक्षी झाल्या. त्यांचें धोरण ब्राह्मणेतरांस स्वतंत्र मतदारसंघ व प्रतिनिधि मागण्याचें असून त्यांनीं ब्राह्मणांवरील आक्षेप कडक भाषेंत सांगितले. तसेंच ना. केशव पिले हे पूर्वी गम खाणारे असतांहि गेल्या निवडणुकीच्या निकालापासून ते बिथरले ही माहिती त्यांनीं कमिटीस दिली. तथापि या दोघांच्या मतें हा वाद मद्रास इलाख्यापुरताच आहे. बंगालचे ब्राह्मण बोलूनचालून गरीब, निरुपद्रवी आहेत व मुंबई इलाख्यांतील ब्राह्मण सहिष्णु आहेत असें सर्टिफिकेट त्यांनीं जातां जातां दिलें. या साक्षीदारांना उलटतपासणी न करतांच मोकळें करण्यांत आलें.

मंगळवारीं सर मायकेल ओडवायर साक्षीस येणार अशी वदंता होती; पण अखेर सर जेम्स मेस्टन हेच फिरून आले हें पाहून सर्वांना आश्चर्य वाटलें. यांना साक्षीस आणण्याचा हेतु दोन प्रकारचा होता. एक तर नवीन बिलांत बहुतेक हवाला भावी नियमांवर दिला आहे व हे नियम कमिटीपुढें यावे अशी सर्वांची इच्छा होती. पण हे नियम आजवर पुढें आले नाहींत, याकरितां त्यांच्या हातून नियमांचा कच्चा मसुदा कमिटीपुढें मांडावा; व दुसरा हा कीं, आजवर झालेल्या साक्षींत जे मुद्दे निर्माण झाले त्यांवर हिंदुस्थान सरकार-मार्फत देण्याचें उत्तर कमिटीपुढें नमूद करण्यास संधि द्यावी. सर जेम्स मेस्टन फिरून साक्षीस येणें ही स्वतः त्यांची आग्रहाची इच्छा व कमिटींतील प्रतिगामी मंडळीची कारवाई यांचा परिणाम होय हें उघड दिसलें. असो. कच्चे नियम कच्चे आहेत असें म्हणून दाखल करण्यांत आले आहेत. आतां यांच्या प्रती साक्षीदारांस केव्हां मिळतात हें पाहावयाचें आहे. नियम हाच बिलाचा मुख्य भाग असल्यामुळें त्यांच्या प्रती सर्वांस आधीं मिळाव्या व त्यांवरील आपलें म्हणणें कमिटीपुढें मांडण्याची संधि सर्व शिष्ट-मंडळांस मिळावी अशी पहिल्यापासून मागणी होती असें असतां आज ते दाखल झाले. कमिटी उद्यांपासून एक महिन्याची सुटी घेणार. फिरून भरल्या-वर एकच आठवडाभर काम करणार. अर्थात् नियमांवर शिष्टमंडळांस आपलें म्हणणें कमिटीपुढें मांडतां येणें शक्य नाहीं हें उघड दिसतें. कमिटीच त्याचा काय विचार करील तो करील. पण कमिटीचा विचारहि फारसा उप-योगी नाहीं. कारण बिलाचा कायदा बसल्यावर त्याअन्वयें जे नियम कर-ण्याचा ज्याला अधिकार तो ते आपल्या मनास वाटतील तसे ठरविणार! नियमांच्या मुद्द्यावर सर्वच असंतुष्ट आहेत. सिडनहॅमसाहेबांस मॉंटेग्यूंचा

विश्वास नाहीं, मॉंटेग्यूसाहेबांस हिंदुस्थान सरकारचा विश्वास नाहीं, व हिंदुस्थानच्या लोकांस तर आज कोणावरच विश्वास ठेवतां येत नाहीं !

मेस्टनसाहेबांनीं झालेल्या पुराव्यास फारच लांबलचक उत्तर देऊन हिंदुस्थान सरकारचें मत पुनः प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. मॉंटेग्यूंनीं मात्र त्यांना एक बराच मार्मिक प्रश्न टाकला. ते म्हणाले, 'कमिटीपुढें झालेला पुरावा हिंदुस्थानसरकारापुढें नाहीं, तेव्हां तुम्ही उत्तर देतां तें सरकारचें कीं तुमचें ! पण वकिलाला स्वतःला वेळेवर सुचेल तें आपल्या अशीलातर्फे म्हणून सांगण्याचा अधिकार असतो हें प्रसिद्धच आहे. तेव्हां तो मुद्दा संपला. नंतर मॉंटेग्यूंनीं मेस्टन यांना विचारलें कीं, हिंदी लोकमतातर्फे इतका पुरावा कमिटीपुढें आला आहे त्याची वाट काय ? बिलाची योग्य दिशेनें सुधारणा व्हावी अशी जोराची मागणी पुढें आली आहे त्याला उत्तर काय द्यावें ? यावर मेस्टनसाहेब म्हणाले कीं, वरिष्ठ कारभारांत लोकांना सत्ता देण्याला सरकार तयार नाहीं, फारच झालें तर तोडून देण्याच्या खात्यांत आणखी थोडी भर घाला म्हणजे झालें.

मंगळवारीं संध्याकाळीं मेस्टन यांची साक्ष संपल्यावर डॉ. सप्रू यांची साक्ष घाईघाईनें घेण्यांत आली व संपलीहि. सप्रू यांनीं थोडक्यांत पण जोरदार भाषेंत शिक्षणखातें लोकांना तोडून कां द्यावें याची चर्चा केली व त्यांची उलटतपासणी एकदोन प्रश्नांतच संपली. अशा रीतीनें कमिटीचें बरेंचसें काम संपलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कमिटीपुढील साक्षीचा वृत्तान्त कित्येक वाचकांस कदाचित् कंटाळवाणा वाटण्याचा संभव आहे; तथापि रूटरच्या तारा तिकडे या विषयावर गेल्या तर फारच त्रोटक जात असतील, व छापील साक्षी अद्यापि प्रसिद्ध झाल्या नाहींत; याकरितां साक्षीपुराव्याची कल्पना येण्याकरितां तो वृत्तान्त मुद्दाम दिला आहे. असो. सर्वचजण येथें हल्लीं सुटी घेत आहेत. तेव्हां पुढील आठवड्यास मींहि सुटी घेणार आहें, म्हणून केसरीच्या वाचकांना भेट देणार नाहीं.

(ता. ११ सप्टेंबर १९१९)

या आठवड्यांत सिलेक्ट कमिटी बंद असली तरी डेप्युटेशनांचें खासगी काम बरेंच झालें. लो. टिळक गेल्या शुक्रवारीं ग्लासगोकडे गेले ते दोन दिवसांनीं परत येतील. ग्लासगो येथें जातांच त्यांचे कामास सुरुवात झाली.

शनिवारीं 'यूनियन ऑफ डेमोक्रॅटिक कंट्रोल' या संस्थेच्या विद्यमानें सभा भरली होती. मि. विशार्ट यांच्या अध्यक्षतेखालीं मि. बक्स्टन व रामसे मॅक्डोनाल्ड यांनीं भाषणें केलीं. सभेचे पाहुणे म्हणून अध्यक्षांनीं टिळकांचें स्वागत केलें व हिंदी लोकांच्या कार्यास या सभेचीच काय पण या संघाची निरंतर सहानुभूति मिळेल असें आश्वासन दिलें. सोमवार ता. ८ रोजीं ॲव्हेन्यू नामक नाटकगृहांत इंडिपेंडंट लेबर पार्टीच्या विद्यमानें 'हिंदी राजकीय सुधारणा' या विषयावर टिळकांचें स्वतंत्र व्याख्यान झालें. या सभेस शेंकडों लोक हजर होते. त्याच दिवशीं सायंकाळीं सेंट अँड्र्यूज नामक शहरच्या मुख्य सभागृहांत ट्रेड यूनियन कॉंग्रेसची अत्यंत महत्त्वाची परिषद भरली होती. या परिषदेपुढें परिषदेबाहेरच्या वक्त्यांचीं भाषणें झालीं. त्यांतील मुख्य भाषण टिळकांकडे होतें. सभागृहांतील पांचसहा हजार श्रोतृवृंदांनीं उत्थापनपूर्वक टिळकांचें जंगी स्वागत केलें. टिळकांनीं थोडक्यांत डेप्युटेशनचे हेतु परिषदेस सांगून तुमची सर्वांची सहानुभूति असेल तरच हें आमचें अवघड काम होईल अशी कळकळीची विनंति केली. नंतर परिषदेच्या खास कार्यक्रमास सुरुवात झाली. तथापि परिषदेपुढील विषयावर रामसे मॅक्डोनाल्ड यांचें जें मुख्य भाषण झालें, त्यांत टिळकांनीं केलेल्या विनंतीस अनुलक्षून व लेबर पक्षास उद्देशून त्यांनीं मुद्दाम भाषण केलें. ते म्हणाले कीं, 'हिंदुस्थानांत सरकारविरुद्ध लोकपक्षाचीं जीं गाऱ्हाणीं आहेत, त्यांना जीं दुःखें भोगावीं लागत आहेत, त्यांची प्रत्यक्ष देहमयमूर्ति म्हणजेच टिळक असें समजा व आज तेच स्वतः तुमच्यापुढें उभे आहेत, व हिंदी लोकांना राजकीय स्वातंत्र्य मिळण्याविषयीं जो झगडा सुरू आहे त्यांत मदत करा अशी विनंति करीत आहेत. तरी तुमच्या वतीनें मीं त्यांना आश्वासन देतों कीं, ही मदत स्वतंत्र मजूरपक्षाकडून त्यांना अवश्य मिळेल. सोशियालिस्ट ऊर्फ समाजसत्तावादी लोकांचा पक्ष हा अमुक एका देशाचाच आहे असें नाहीं, तर जगांतील कोणत्याहि भागांत न्याय, स्वातंत्र्य, लोकमत यांचाच अंमल चालू व्हावा अशाविषयीं त्याचे प्रयत्न अव्याहत चालू असतात.' असो. ही सभा झाल्यावर त्याच दिवशीं रात्रीं 'ग्लासगो इंडियन यूनियन' नामक संस्थेच्या विद्यमानें इंग्रज, स्कॉच व हिंदी अशा सर्व लोकांना मिळून ॲट-होम पार्टी देण्यांत आली होती. या ठिकाणीं मजूरपक्षाशिवाय इतर पंथांचेहि लोक होते. त्यांना उद्देशून टिळकांनीं सुमारें एक तासभर भाषण केलें. रा. नामजोशी वगैरे इतर

हिंदी गृहस्थांचींहि भाषणें झालीं. ता. १० रोजीं 'वुइमेन्स वर्कर्स' नामक स्त्री संघाची सभा होती, तेथेंहि टिळकांनीं लहानसें भाषण केलें. नंतर त्या दिवशीं टिळक एडिंबरोस निघून गेले. तेथें त्यांना रात्रीं मेल हिल टेरेस येथें स्थानिक हिंदी लोकांकडून मेजवानी व्हावयाची होती.

खुद्द लंडन येथील हकीकत थोडक्यांत खालीलप्रमाणें आहे. ता. २८ ऑगस्ट रोजीं दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांविरुद्ध केलेल्या कायद्याच्या संबंधांत मॉंटेग्यूसाहेबांकडे हिंदी डेप्युटेशन गेलें होतें. प्रत्येक शिष्टमंडळापैकीं कांहीं कांहीं गृहस्थांशिवाय सर विल्यम मायर, सर जॉन रीज, मि. युसफ अल्ली वगैरे कांहीं इतरहि होते. बाबू सुरेंद्र यांनीं डेप्युटेशनची कैफियत वाचून दाखविल्यावर सुरेंद्र, सप्रू, मायर, रीज यांनीं प्रत्येकीं लहानसें भाषण केलें. उत्तरादाखल मि. मॉंटेग्यू यांनीं जोराचें व सहानुभूतिपूर्ण भाषण केलें. कायदा होऊन गेला, चौकशीकरितां कमिटी नेमली जाणार आहे, त्यावर एक सरकारी व एक खासगी गृहस्थांची नेमणूक व्हावी अशी शिफारस वसाहत सरकारामार्फत हिंदुस्थान सरकार करणार, व ती प्रायः मंजूर होणार असें दिसतें. सर बेंजामिन रॉबर्टसन यांस दक्षिणआफ्रिकेंत पाठविण्यांत येणार आहे. आफ्रिकेच्या या प्रश्नानें एक गोष्ट हिंदी लोकांच्या मनावर चांगली ठसते. आमच्यावर पारतंत्र्याचीं पुटावर पुटें चढलेलीं आहेत. एक घासून निघालें तरी दुसरें त्याखालून उमटतेंच ! राजकीय सुधारणांच्या बाबतींत स्टेट-सेक्रेटरी अनुकूल तर हिंदुस्थान सरकार प्रतिकूल व या दक्षिण आफ्रिकेच्या बाबतींत हे दोनहि अनुकूल तर वसाहत सरकार प्रतिकूल ! साम्राज्य सरकारची आम्ही सर्व प्रजा; पण वसाहत सरकार स्वराज्यशाली म्हणून त्याचें चालतें व आम्ही स्वराज्यविहीन म्हणून आमचें चालत नाहीं. साम्राज्य सरकारचें छत्र सर्वांवर सारखें असावें, पण वसाहतींवर त्याची छाया भरपूर पडते आणि आमच्यावरचें छत फाटकें असल्यामुळें आम्ही उन्हांत करपतों. वसाहतींवर उद्यां शत्रूची स्वारी झाली तर, साम्राज्य सरकार हिंदी सैन्य सत्तेनें तिच्या रक्षणार्थ पाठवील. पण हिंदी लोकांना वसाहतींवर नीट वागवा म्हणण्याला मात्र सरकारला सत्ता नाहीं.

सोमवार ता. १ सप्टेंबर रोजीं एसेक्स हॉलमध्यें सय्यद हसन इमाम यांच्या अध्यक्षतेखालीं पंजाब-प्रकरणीं लोकमत व्यक्त करण्याकरितां सभा भरली होती. याच्या आधीं तीन दिवस ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीतर्फे डॉ. क्लार्क, डॉ

रुदरफर्ड व मि. हॉलफर्ड नाईट यांचें डेप्युटेशन मॉंटेग्यूसाहेबांशीं याच विषयावर बोलण्याकरितां गेलें होतें. या प्रसंगीं मॉंटेग्यूसाहेबांनीं बरेंच सहानुभूतिपर भाषण त्यांच्याशीं केलें व दुसरे दिवशीं ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीनें ठराव करून मॉंटेग्यूसाहेबांस आपलें मत म्हणून असें कळविलें कीं, पंजाब-प्रकरणाची चौकशी करणार तर कमिटीवर राष्ट्रीय सभेतर्फे कोणी तरी लोकनियुक्त न्यायाधीश असावा. या ठरावावरून उघडच अनुमान निघतें कीं, या कमिटीच्या सभासदांची निवड एकपक्षीय होणार असा डेप्युटेशनच्या मंडळींचा ग्रह मॉंटेग्यूंच्या बोलण्यावरून झाला असावा व हल्लीं कमिटीचीं जीं नांवें जाहीर झालीं आहेत त्यावरून ही भीति साधार होती असेंच ठरतें. असो. या प्रकरणीं ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीप्रमाणें लंडनमधील हिंदी लोकांचेंहि मत सरकारच्या कानांवर जावें याकरितां वरील सभा भरविण्यांत आली होती. प्रथम हसन इमाम यांनीं सुमारें पाऊण तासपर्यंत पंजाबची सर्व हकीकत समजावून सांगितली. आणखीहि ते बोलले असते; पण कित्येक पंजाबी गृहस्थांचीं अपिलें प्रिव्ही कौन्सिलपुढें असल्यामुळें व्यक्तिशः झालेल्या अन्यायाबद्दल त्यांना मौन व्रतच पत्करावें लागलें. त्यानंतर दोनतीन ठरावांवर मिळून हॉर्निमन, बिपिनचंद्र पाल इत्यादि हिंदी व कमांडर केनवर्दी, मि. लान्सबरी वगैरे युरोपियन गृहस्थांचीं भाषणें झालीं. भाषणें जीव तोडून झालीं हें सांगावयास नकोच. लान्सबरी यांनीं असें सुचविलें कीं, ही अत्याचारांची माहिती इंग्लंडच्या शहरान्‌शहरीं जाऊन सांगितली पाहिजे पण याला मनुष्यबळ व द्रव्यबळ अर्थात् फार पाहिजे, तें कोठून मिळणार?

या सभेंत एक गोष्ट दिसून आली ती ही कीं, लंडनमधील कांहीं हिंदी लोकांच्या मतें निषेधाची मजल शब्दापलीकडे जाऊन तिला सरकारवर—निदान नवीन सुधारणांवर—बहिष्कार घालण्याच्या कृतीचें स्वरूप यावें. किंबहुना मि. सकलादवाला, मि. सत्यमूर्ति, मि. चमनलाल यांनीं अशा अर्थाची उपसूचना पुढें आणून तीवर वादविवादहि करविला. पण लो. टिळक व लंडनमधील कायमचे रहिवासी बॅरिस्टर डुबे व पारिख यांनीं या उपसूचनेविरुद्ध भाषणें केलीं व अखेर मोठ्या बहुमतानें ही उपसूचना नामंजूर झाली. लोकांचे नागरिकत्वाचे मूलभूत हक्क नष्ट झाले तर सुधारणा आम्हांला कितपत अंगीं लागणार? याच दृष्टीनें राष्ट्रीय सभेच्या डेप्युटेशनच्या लेखी कैफियतींत लोकांना व्यक्तिस्वातंत्र्याची सनद आधीं दिली पाहिजे अशी मागणी करण्यांत आली आहे.

तथापि उपसूचनेच्या स्वरूपाचा ठराव लंडनमध्यें न होतां तो हिंदुस्थानांत हिंदी लोकसमूहाच्या संमतीनें झाला पाहिजे. लंडनमध्यें भाषणें किंवा ठराव करतांना हिंदुस्थानांतील लोकस्थितीचा विसर पडून उपयोगी नाहीं हा युक्तिवाद सभेंतील बहुमतास पटला व सत्यमूर्तींची उपसूचना नामंजूर झाली. वास्तविक अशा प्रकारची उपसूचना आपल्यापैकींच एकाकडून आयत्या वेळीं पुढें येणेंच योग्य नव्हतें. पण सत्यमूर्ति यांचा समावेश कॉंग्रेसच्या खास डेप्युटेशनमध्यें पंडित मदन मोहन यांनीं न केल्यामुळें ते केवळ व्यक्तिशः मनास वाटेल त्याप्रमाणें भाषणें करीत असतात. 'हिंदी' पत्रास सत्यमूर्ति यांचीं पत्रें एकतर्फी किंबहुना व्यक्तिविषयक मजकुराचींच अशीं जातात याचें आश्चर्य पुष्कळांस वाटतें असें मला समजलें आहे. पण या सर्वांच्या मुळाशीं काय आहे याचा उल्लेख केव्हां तरी मला करावयाचा होता तो नाइलाजानें या प्रसंगीं केला आहे. सत्यमूर्ति हे डेप्युटेशनमध्यें नाहींत हें लक्षांत ठेवूनच त्यांचीं भाषणें व हालचाली यांचा वृत्तांत्त वाचला पाहिजे.

मंगळवार ता. २ रोजीं मिसेस् नायडू यांच्या निमंत्रणावरून इलायजी भोजनगृहांत अनेक शिष्टमंडळांची मंडळी जमली होती. निमंत्रण बाईच्या नांवाचें असलें तरी त्या निमंत्रणाची यजमानकी रामस्वामी अय्यर यांच्याकडेहि थोडीबहुत असावी असें दिसलें. मिसेस् नायडू या विचारानें नॅशनॅलिस्ट आहेत, पण सर्व पक्षांशीं त्या समत्वानें वागतात. रामस्वामी यांस नेमस्त पक्षांत फिरून घेतलें गेलें असतें तर ते त्यांत यापूर्वींच जाऊन मिसळावयाचे. असो. या प्रसंगीं कमरेवर हात ठेवून भाषणें झालीं नाहींत पण तशीं झालीं नाहींत हेंच बरें. कारण बोलण्याची हौस असणाऱ्या कांहीं लोकांना येथें श्रोतृगण केवढा किंवा कसा आहे याचें फारसें भान राहात नाहीं. याचें प्रत्यंतर दुसरेच दिवशीं आलें. या दिवशीं हिंदी प्रेस असोसिएशनच्या वतीनें एक उपभोजनविधि गटी नामक भोजनगृहांत झाला. या समारंभाचा हेतु लंडनमधील प्रमुख वर्तमानपत्रकारांस एकत्र करून त्यांना हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांच्या मुस्कटदाबीची हकीकत सांगावयाची. पण या वेळीं पुष्कळ लोक बाहेर गेलेले, त्यांतून या समारंभाच्या दिवशीं व या घटकेला लॉर्ड बरनहॅम यांच्या विद्यमानें नेमस्त पक्षांतील कांहीं लोकांनीं अशाच प्रकारचा दुसरा एक समारंभ घडवून आणण्याचें ठरविलें होतें. यामुळें जागेवर असणाऱ्या वर्तमानपत्रवाल्यांची दोन ठिकाणीं वांटणी झाली. गटी भोजनगृहाच्या वांटणीस

लान्सबरी, हॉबसन, बेलसफर्ड, रॅटक्लिफ वगैरे मंडळी आली होती. अशा प्रसंगीं हिंदी लोकांचीं भाषणें शक्य तितकीं कमी होऊन येथील इंग्रज लोकांना बोलण्याची संधि अधिक द्यावयास पाहिजे होती. पण ज्यांच्याकडे या समारंभाचें काम गेलें होतें त्यांनीं म्हणजे हॉर्निमन व रंगास्वामी अयंगार यांनीं तर बोलून घेतलेंच; पण वाडिया व सत्यमूर्ति यांनाहि भाषणें करण्याची सूचना करण्यांत आली. यामुळें वेळ तर पुष्कळ लागलाच, पण भाषणें व्हावीं तशीं झालीं नाहींत.

उदाहरणार्थ, वाडिया म्हणाले कीं, सर्व वर्तमानपत्रकारांनीं एक दिवस ठरवून प्रेस आक्टाविरुद्ध जाणारा असा एखादा ठराविक लेख प्रसिद्ध करावा. त्याचा हेतु असा कीं, असें झालें म्हणजे मग सरकार काय करील? सरकार काय करील हें जसें काय वाडिया यांना माहीतच नाहीं. आक्षेपार्ह लेखाकरितां 'मद्रास मेल'सारख्या अँग्लो-इंडियन पत्रावर किंवा 'लीडर'सारख्या नेमस्त पत्रावर सरकार कायद्याचें शस्त्र चालवीत नाहीं या गोष्टी स्वतः वाडिया यांनीं पूर्वीं आपल्याच भाषणांत सांगितल्या होत्या, तेव्हां त्यांनीं सुचविलेली युक्ति अमलांत आणल्यास सरकार काय करील हें निराळें सांगावयास कशाला हवें! सत्यमूर्ति यांनीं तर त्यांच्यावर ताण केली व सर्व हिंदी वर्तमानपत्रांवरच ते घसरले. ते म्हणाले, अजून वर्तमानपत्रें लिहावें तसें जहाल लिहीतच नाहींत म्हणून असें होतें. हा आक्षेप दोन दृष्टींनीं खोटा होता. एक तर ज्यांनीं ज्यांनीं आपल्या पत्रांकरितां जामीनकीच्या रकमा दिल्या होत्या असेच वर्तमान-पत्रकार या प्रसंगीं हजर होते. शिवाय गेल्या तीन महिन्यांत प्रेस आक्टानें कसा धुमाकूळ घातला त्याची हकीकत प्रसिद्धच आहे. पण सत्यमूर्तींना अद्यापि दुसऱ्याच्या वर्तमानपत्रांत पत्रें लिहिण्यापलीकडे जबाबदारीचा अनुभव नाहीं, व त्यांना सर्व जग अद्यापि नेमस्तच दिसत आहे; तेव्हां त्यांच्या कल्पना अशा राहाव्या हें स्वाभाविकच आहे. पण या दोघांचें बोलणें युक्त असो अयुक्त असो, त्या प्रसंगास तरी आपापल्यांत विरोधी अशीं भाषणें न होतां इंग्रज वर्तमानपत्रकारांचीं मतेंच अधिक कळावयास पाहिजे होतीं!

एकदोन इंग्रज पत्रकार बोलले. त्यांच्या भाषणांतील मुद्दा हा होता कीं, हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्राची स्थिति प्रेस आक्टामुळें वाईट झाली आहे ही गोष्ट खरीच; पण आजच्या घटकेला खुद्द विलायतेंतहि लेखनस्वातंत्र्यास बराच आळा पडला आहे. 'डोरा'—डिफेन्स ऑफ धि रेल्म आक्ट या कायद्यानें युद्ध

सुरू असतां बराच जाच केला. पण प्रत्यक्ष जाचापेक्षां येथील सरकार अनुग्रहशास्त्रानें अर्थात् आवडत्यांना लालूच देऊन आपला हेतु अधिक साधीत आहे. या दोषाचे धनी लालूच देणाऱ्या सरकाराप्रमाणें ती घेणारे वर्तमानपत्रकर्तेंहि आहेत ही गोष्ट खरी; पण आज इंग्लंडांत दोनतीन वर्तमानपत्रां-खेरीज मनास येईल तें स्पष्ट बोलणारीं वर्तमानपत्रें नाहींत, येवढें निर्विवाद आहे. पण इंग्लंडांत स्वराज्याप्रमाणें स्वकीयांचें राज्य असल्यामुळें सत्तेचा प्रकार ताटांत सांडलें काय वाटींत सांडलें काय असा आहे हें विसरतां येत नाहीं.

व्याख्यानांच्या कार्यक्रमास सुरुवात झाली आहे. गेल्या आठवडयांत दादासाहेब खापर्डे दक्षिण वेल्स प्रांतांत पार्टिप्रिड येथें व्याख्यानाकरितां जाऊन आले; त्यांच्याबरोबर रा. प्रधान यांस पाठविण्यांत आलें होतें. ता. ७ रोजीं कार्डिफ येथें बाबू बिपिनचंद्र पाल व आसामचे प्रतिनिधि बारडोलाई हे गेले होते. या सभेस सुमारें एक हजार लोक होते. पालबाबूंचें भाषण सुमारें दीड तास झालें. कॉंग्रेसच्या ठरावांना धरून ठराव व पंजाबसंबंधीं ठराव मंजूर करण्यांत आले. ज्या त्या ठिकाणच्या लोकांनीं आपल्यातर्फे निवडून दिलेल्या पार्लमेंटांतील सभासदांना आपलें मत कळवून त्यांजकडून पार्लमेंटमध्यें हिंदुस्थानासंबंधीं खटपट करवावी असाहि एक भाग ठरावांतून होता. ता. १०, ११ व १२ या तीन दिवशीं पुनः कार्डिफ व त्याजवळच्या गांवीं मिळून तीन सभा व्हावयाच्या आहेत व त्याकरितां येथील पूर्वीच्या रहिवाश्यांपैकीं दीपनारायण सिंह, चमनलाल व मिश्र हे गेले आहेत. ता. १२ रोजीं बोर्नमाउथ येथें सभा आहे, त्याकरितां दिवाण माधवराव, दादासाहेब खापर्डे, नायडू, पटेल वगैरे मंडळी जात आहेत. ता. १९ ते २४ पर्यंत फिरून साउथवेल्समध्यें सभा आहेत. त्यांकरितां बाबू बिपिन पाल व मि. हॉर्निमन यांची योजना करण्यांत आली आहे.

पंजाब प्रकरणाची चौकशी करण्याकरितां नेमलेलें कमिशन येथें कोणासच पसंत नाहीं. लोकमताच्या दृष्टीनें काम करणारीं अशीं सहांतील एक-दोनहि माणसें नाहींत. निदान एक तरी सभासद लोकांच्या— अर्थात् ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटी व मॉस्लिम लीग यांच्या-- पसंतीचा असावा अशासंबंधानें ब्रिटिश कॉंग्रस कमिटीनें स्टेट सेक्रेटरी यांच्याशीं पत्रव्यवहार केला, पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. कमिशनची नेमणूक व्हाइसरॉयसाहेबांनीं जाहीर

केल्याची त्रोटक हकीकत येथें मंगळवारीं कळली. त्याच दिवशीं ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीची जादा सभा भरविण्यांत येऊन या बाबतींत कमिशनची कारवाई असमाधानकारक आहे या मुद्द्याला अनुलक्षून ठराव करून तो स्टेट-सेक्रेटरीकडे पाठविण्यांत आला. यासंबंधानें लवकरच येथें एक जाहीर सभा भरविण्याचा कॉं. कमिटीचा विचार आहे.

(ता. १८ सप्टेंबर १९१९)

दक्षिण वेल्स, बोर्नमाउथ व सॉउथॅम्टन येथें व्याख्यानाकरितां गेलेली डेप्युटेशनची मंडळी परत आली. लो. टिळक व डॉ. वेलकर हेहि एडिंबरोहून परत आले. या सर्वांच्या मिळून या आठवड्यांत कमींत कमी दहा सभा झाल्या. सरोजिनी नायडू यांचीं भाषणें लोकांस फार आवडलीं. दादासाहेब खापर्डे यांच्या विनोदाची छाप पडून एका सभेंत त्यांना हिंदुस्थानचें 'मार्क-ट्वेन' म्हणजे मूर्धाभिषिक्त विनोदी व्याख्याते अशी पदवी एका गृहस्थानें दिली. या सभांपैकीं, अर्थात् कांहीं लहान, पण कांहीं बऱ्याच मोठ्या होत्या. सहानुभूतीच्या दृष्टीनें वेल्स व स्कॉटलंड यांचा नंबर इंग्लंडपेक्षां वर लागतो. स्कॉटलंड व वेल्स या दोनहि प्रांतांत राष्ट्रीयत्वाची जागृति चांगलीच असून तेथील लोक आमच्याप्रमाणेंच होमरूल मागत आहेत. आपला पैसा इंग्लंड खर्च करतें असें म्हणत आहेत, व सर्व देशांच्या कारभाराला एकटें एक व अवजड पार्लमेंट निरुपयोगी असून त्यामुळें आपल्या राष्ट्रीय सुधारणा मागें पडतात किंवा हाणून पाडतात अशी तक्रार करीत आहेत. अर्थात् त्यांच्या व हिंदी लोकांच्या मनांत एक प्रकारचें समरसत्व आहे.

बेझंटबाई व्याख्यानें देत बाहेर फिरत आहेत. बरोबर रा. तेलंग, वाडिया, जमनादास हे आहेत. वाडिया हे ग्लासगो येथील ट्रेड्स यूनियन सभेला विलायतेबाहेरचे प्रतिनिधि म्हणून हजर होते. वाडिया यांचीं भाषणें मजूरपक्षास बरींच आवडतात. कारण ते थेट मजूरपक्षाच्या दृष्टीनें बोलतात. बेझंटबाईंच्या खटपटीनें मजूरपक्षानें त्यांस एक पदक दिलें. लंडन येथें एक साप्ताहिक वर्तमानपत्र काढण्याच्या खटपटींत बाई असून नेमस्तपक्षाच्या कांहीं प्रतिनिधींच्या सल्ल्यानें व साहाय्यानें हें पत्र आक्टोबर एक तारखेपासून प्रसिद्ध होऊं लागेल असें वाटतें.

चळवळीच्या दृष्टीनें राहतां राहिलें आयर्लंड, पण आयर्लंडांत जाऊन हिंदुस्थानाकरितां चळवळ करण्याची आज सोय नाहींच, वस्तुतः गरजहि नाहीं. होमरूलकरितां आयर्लंडांत जाऊन चळवळ करावयाची म्हणजे उघडा दरवाजा उघडण्याचे श्रम करण्यासारखें निरर्थक आहे. किंबहुना आयरिश लोकांपुढें आपला प्रश्न काढण्याची हिंदी लोकांची छातीच नाहीं. याचा अनुभव आम्हांस खुद्द इंग्लंडांतहि येत आहे, मग तिकडे जा कशाला ? इंग्लंड, स्कॉटलंड वगैरे ठिकाणीं सभा होतात किंवा खाजगी चहापार्ट्या वगैरे होतात तेथें; श्रोतृवर्गांस आयरिश लोक भेटतात व ते आम्हाला आमची भूक होमरूलनें भागेल म्हटलें तर नुसते हसतात झालें ! ते म्हणतात आम्ही मूठभर आयरिश लोक, सत्तर मैलांवरचें म्हणजे इंग्लंडच्या टांचेखालीं सांपडलेले, स्वातंत्र्य मागतों, आणि तुम्ही सहा हजार मैलांवरचे तीस कोटि लोक नुसतें होमरूल मागतां ? तुम्ही माणसें आहां, कीं जनावरें ? पण अशा प्रश्नांस उत्तर देण्याच्या भानगडींत न पडावें हेंच श्रेयस्कर असें आम्हांस वाटून आम्ही प्रायः गप्प बसतों. बारा वर्षांपूर्वी तुम्ही आयरिश लोक झाला तरी स्वातंत्र्य कोठें मागत होतां ? होमरूलवरच तुमचीहि तहान भागत होतीच कीं नाहीं ? विलायत सरकार गाढव म्हणून वेळेवर तुम्हांस होमरूल नसलें तरी पार्लमेंटांत तुमचे ऐंशी सभासद, तुम्हांला पार्लमेंटांतील पक्ष एकमेकांविरुद्ध लढविण्याचें साधन आहे, सिव्हिल सर्व्हिस व लष्कर यांतल्या वरिष्ठ जागा तुम्हांला इंग्रजांप्रमाणें मिळूं शकतात, अमेरिकेसारखा तुम्हांला पाठीराखा आहे. तात्पर्य, इतर बऱ्याच गोष्टींत स्वास्थ्य असल्यामुळें तुम्हांला स्वातंत्र्य आठवतें, आमची गोष्ट तशी नाहीं. दुष्काळ पडला तर म्हणे दूधभातच कां नाहीं खात, असें तुम्ही आम्हांस विचारतां, पण त्याचा काय उपयोग ? व त्याला आम्हीं उत्तर तरी काय द्यावें ? असे उलट प्रश्न विचारून आम्ही वेळ मारून नेऊं शकतों. आयरिश लोकांचें या युक्तिवादानें अर्थातच समाधान होत नाहीं; पण सांगावयाचा मुद्दा इतकाच कीं, त्यांचें समाधान होवो न होवो, आमच्या होमरूलच्या मागणीला आयरिश लोक सोळा आणेच तर काय पण अठरा आणे अनुकूल आहेत ! मजूरपक्षाइतकें देखील त्यांचें मन वळविण्याचे श्रम नाहींत. आयरिश सभासद पूर्वी पार्लमेंटांत हजर राहत तेव्हां त्यांनीं सदैव हिंदुस्थानास मदतच केलेली

आहे; व आज जर ते सिनफेनर बनले नसते तर आम्हांस हल्लींच्या बिलाच्या कामीं त्यांचा पुष्कळच उपयोग झाला असता.

आयर्लंडमध्यें गेल्या दोन दिवसांपासून धुमश्चक्री माजल्याचें वर्तमान तुम्हांला तारेनें कळलेंच असेल. पण या धुमश्चक्रीबद्दल खुद्द इंग्लंडच्या लोकांस काय वाटतें याचें सूक्ष्म प्रत्यंतर परवांच्या लंडन टाइम्सच्या अग्रलेखांत पाहावयास सांपडलें. या अग्रलेखाचा सारांश रूटर तारेनें हिंदुस्थानास सहसा पाठविणार नाहीं या समजुतीनें तो खालीं थोडक्यांत देतों. पण त्यापूर्वीं फक्त एकच गोष्ट सांगणें जरूर आहे ती ही कीं, गेल्या महिन्यांत टाइम्सनें अमेरिकेला खूष करण्याकरितां आयर्लंडला वसाहतीच्या नमुन्याचें स्वराज्य द्यावें अशी जोराची चळवळ केली. तिचा उपयोग झाला नाहीं याचें टाइम्सला अर्थात् वैषम्य वाटलें, पण त्याचा सदुपयोग इतकाच झाला कीं, आयर्लंडांतील असंतोषावर टाइम्सनें हत्यार उपसून उठावयाचें तें न करतां त्यानें त्या असंतोषाचें एक प्रकारें समर्थनच केलें आहे. टाइम्स म्हणतो, "आयर्लंडांतील दंगेधोपे मोडण्याचा प्रयत्न सरकारनें करावा हें ठीकच आहे. पण त्यानें अधिकारी मुत्सद्द्यांच्या शहाणपणाची दिवाळखोरी झाकत नाहीं. एकानें दंगे करावे व दुसऱ्यानें ते मोडावे या पाठशिवणीच्या भातुकलीच्या खेळापासून कोणासच कांहीं फायदा नाहीं. दडपशाही हाहि एक मार्ग आहे पण तो एकतोंडी बोळाप्रमाणें आहे. या बोळांत एका तोंडानें शिरतां येतें पण दुसऱ्या तोंडानें बाहेर मात्र निघतां येत नाहीं. या स्थितीची जबाबदारी सर्वस्वीं सरकारवर आहे. अत्याचार हें निराशेच्या परमावधीस जाऊन पोंचलेल्या अल्पसंख्याकांचें शेवटचें हत्यार आहे. आयर्लंडांतील जनसमाजाला अत्याचार व खून आवडतात असें म्हणणें ही गोष्ट खोटी आहे. तसें म्हणणें अन्यायाचें होईल. इंग्रज लोकांचा द्वेष आयरिश लोकांच्या मनांत जुनाच आहे, पण निराशेच्या रोज मिळणाऱ्या नव्या पुराव्यानेंच तो दृढ होत आहे. स्वराज्याची आशा दिसती तर ते लोक नेमस्तपणानें वागले असते. त्यांना आज एकीकडे दडपशाही सरकार व दुसरीकडे अत्याचारी लोक या दोन दगडांत सांपडून भरडून निघाल्यासारखें वाटत आहे. या सर्वांना स्वराज्य देणें हाच उपाय. तो उपाय करवत नसेल तर प्रधानमंडळानें राजीनामा द्यावा!"

असो. या दंग्याधोप्यांच्या गोष्टी बाजूस ठेवून या आठवड्यांत दुसऱ्याच एका प्रकारची जी गोष्ट लंडनमध्यें घडली तिच्याबद्दल दोन शब्द अधिक

लिहितों. ही गोष्ट म्हणजे सिटी टेंपल नामक धार्मिक सभागृहांत शनवार ते बुधवार भरलेली 'विश्वबंधु-मंडळा'ची परिषद. या मंडळाला ही परिषद यंदा इंग्लंडांतच भरविण्याची प्रेरणा कां झाली माहीत नाहीं. पण तीनचार दिवस परिषदेचें काम पाहून केव्हां गंभीर सोज्ज्वळ विचार मनांत येत तर केव्हां या इंग्रज लोकांच्या ढोंगीपणाचें पोट धरधरून हसूं येई ! मंडळाचे हेतु जगांतील युद्ध थांबविणें व शांततेच्या काळांत सर्व देशांतील मनुष्यवर्गामध्यें बंधुप्रेम वृद्धिंगत करणें असे आहेत. परिषद डॉ. क्लिफर्ड यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. हे ८४ वर्षांचे परम पवित्र गृहस्थ केवळ पाटलोण घातलेले ऋषि आहेत, येवढें म्हटलें म्हणजे त्यांत त्यांचें सर्व गुणवर्णन आलें. त्यांचा जन्म धर्मपंथांचें द्वंद्व मोडण्यांत आणि नाठाळांच्या पाठींत काठ्या घालण्यांत गेला आहे. त्यांचें अध्यक्ष या नात्याचें भाषण ऐकून कोणाच्याहि मनांत सत्स्फूर्ति झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. पण दैव असें लबाड कीं, त्यानें या विश्वबंधुत्वाच्या परिषदेंत लॉइड जॉर्जसारखे पाताळयंत्री राजकीय मुत्सद्दीहि आणवून परिषदेचें मातेरें केलें ! या परिषदेस अनेक देशांचे लोक आले होते, पण त्यांतल्या त्यांत बहुतेक साम्राज्यांतलेच होते. आमच्या राष्ट्रीय सभेतर्फे डेप्युटेशनची मंडळी या परिषदेस प्रतिनिधि म्हणून गेली होती. प्रार्थना, व्याख्यानें, धर्मोपदेश, चर्चा या सर्वांना आम्ही मधून मधून हजर होतों. सोमवारीं लंडनच्या लॉर्ड मेयरनें सर्व प्रतिनिधींना आपल्या इतिहासप्रसिद्ध प्रासादांत (मॅन्शन हाउस) चहास बोलावून सत्कार केला.

मि. स्पेंडर, लॉर्ड रॉबर्ट, सेरिल वगैरेंचे निबंध चांगले होते. मि. मैत्र नांवाच्या एका बंगाली गृहस्थानेंहि एक निबंध वाचला. बुधवारीं सकाळीं मुख्य प्रधान मि. लॉइड जॉर्ज यांचें भाषण झालें. आम्ही प्रतिनिधींत सामील असल्यानें आम्हांस अगदीं चार हातांवरून हें भाषण ऐकावयास सांपडलें. लॉइड जॉर्ज यांचें वक्तृत्व दांडगें आहे; पण त्यांच्या योग्यतेचे वक्ते हिंदुस्थानांतहि अनेक आहेत. त्यांचा आवाज मोठा व चांगला आहे; पण वरचेवर टिपणांकडे पाहणें व चष्म्याच्या घालकाढीचा खेळ करणें यामुळें स्वारस्य जातें. त्यांचे हातवारे व नाटकी थाट हे पूर्वी शोभत असतील, पण मुख्य प्रधानांच्या दर्जाच्या माणसास ते शोभत नाहींत. ही सभा उत्तमोत्तम लोकांची होती. पण खूप टाळ्या पिटणें वगैरे फाजील दिखाऊ प्रकार अशाहि सभांमधून होतात असें दिसून आलें.

या परिषदेच्या निमित्तानें चार दिवस लंडन शहरांत, निदान त्याच्या एका लहानशा भागांत, बंधुप्रेमाचा पूर वाहत होता तो इतका कीं, खऱ्या भाविक श्रोत्यांस आपण कलियुगांत नसून सत्ययुगांत, किंवा तत्पूर्वींच्या म्हणून वर्णन केलेल्या सुवर्णयुगांत, आहों असें वाटलें असतें. वर आकाशांत एक बाप आणि खालीं पृथ्वीवर सर्व भाऊबहिणी यांशिवाय तिसरा पदार्थ नाहीं! चार दिवस ईश्वराच्या प्रार्थनेचा एकसारखा मारा सुरू होता. कोणत्याहि कार्यक्रमाच्या आधीं प्रार्थना, मध्यें प्रार्थना व शेवटीं प्रार्थना! मधूनमधून सर्व सभा मुक्तकंठानें गीतें गाई व हरदास 'टाळी महाराज' म्हणतो त्याप्रमाणें उपदेशक उपदेशाचा कोरडा ओढी. जितका वेळ डोळे उघडून काम चाललें होतें तितकाच वेळ डोळे मिटून चाललें असेल! ज्या व्यासपीठावरून नुकतेच द्वेषाग्नीचे लोळ उठत होते, त्यावरून आतां विश्वप्रेमाच्या गुलाबपाण्याचे हजारे उडूं लागले. ईश्वरस्तुतिरूपी गुलाबाच्या फुलांचा एक थर तर लगेच त्याच्यावर बंधुप्रेमाच्या खडीसाखरेचा एक थर असे पांचपंचवीस थर रचले जाऊन जणूं काय सर्व जगाला खायला पुरण्याइतका मिष्ट स्वादिष्ट व औषधी गुलकंद बनत होता. मीहि एक वेळ डोळे मिटून अंतर्मुख होत्साता पाहूं लागलों तों पौर्णिमेच्या चांदण्यामध्यें स्फटिकाच्या मंडपांत बसून 'आइस्क्रीम' खात असल्याप्रमाणें मला अंतर्बाह्य शीतळता वाटली! मी इंग्रजांचा भाऊ, इंग्रज माझे भाऊ; आतां कसलें साम्राज्य आणि कसला होमरूल! खुद्द लंडन हेंच पुणें झालें! 'हें विश्वचि माझें घर' असें म्हणून टाळयाहि पिटल्या असत्या पण असली समाधि निमिषमात्रच टिकणार!

तथापि, हा सर्वस्वीं माझाच दोष होता असें म्हणवत नाहीं. विश्वबंधूंच्या या मेळयांत सर्वच भोंदू होते असें मी म्हणेन तर तो अन्याय होईल. कांहीं खास सच्चे होते. पण सूर्यप्रकाशाप्रमाणें तिऱ्हाइतास स्पष्ट दिसणाऱ्या कांहीं गोष्टी यांना दिसत नव्हत्या याचें नवल वाटलें. विश्वबंधुत्वाची इमारत बांधावयाची. पण यांचा विचार ती ख्रिस्ती धर्माच्या पायावर बांधावयाची, ख्रिस्ती धर्माचे अनुयायी नसणारे लोक जर या परिषदेस सभासद म्हणून जाऊं शकतात, तर नुसत्या ईश्वराचे नांवानें प्रार्थनाहि कां होऊं नये? त्यांत ख्रिस्ताचें नांवच कशाला? बरें, तुमचा ख्राइस्ट तर आमचाहि राम काढून तेथें त्याच्या नांवानें प्रार्थना करा म्हटलें असतें, किंवा आमची आम्हींहि केली असती तर तें मात्र चाललें नसतें! 'ख्रिस्ती विश्वबंधुत्व' हा

शब्दप्रयोग 'ब्राह्मणाचा जगद्गुरु' या शब्दप्रयोगाप्रमाणेंच अतिव्याप्तिदुष्ट नव्हे काय? पण हा भोळसरपणा नुसत्या धर्मकल्पनेपुरताच नव्हता. विश्वबंधुत्वाच्या या गोमुखीला आंतून साम्राज्यमूलक स्वार्थपरायणतेचें खूप जाड अस्तर लावलें होतें. या विश्वबंधुपरिषदेचा हेतु राष्ट्रसंघाला मदत करण्याचा आहे. राष्ट्रसंघाच्या हातून जगाची शांतता कितपत राहणार हें दिसतच आहे. पण राष्ट्रसंघाच्या अंतर्व्यवस्थेंत जो धडधडीत अन्याय दिसून येतो तोहि या मायावी लोकांच्या नजरेस पडत नाहीं, असा बहाणा! राष्ट्रसंघाच्या रचनेंत इंग्लंडला प्रमुख मान पाहिजे; तो न मिळेल तर कुणा लेकाला हवा राष्ट्रसंघ? युरोपांतल्या टीचभर परक्या राष्ट्रांच्या हक्कांचें रक्षण करण्यास हा राष्ट्रसंघ निर्माण झाला; पण याच्या अवतारकृत्यांत आजचीं साम्राज्यें मात्र कायमच राहणार! जर्मनी, ऑस्ट्रिया, तुर्कस्थान व रशिया यांचें साम्राज्य मोडलें तर तें चालेल; पण इंग्रजांचें साम्राज्य मात्र अबाधित राहिलें पाहिजे; एवढेंच नव्हे तर त्यांतल्या प्रचंड पुराण राष्ट्रांनीं स्वराज्य मागितलें तर त्यांचा न्याय मात्र करण्यास या राष्ट्रसंघास अधिकार नाहीं! आमचें आम्हीच पाहून घेऊं आणि दुसऱ्याचेंहि पण आम्ही पाहूं. हा न्याय! 'तुम्ही आम्ही भाऊभाऊ पण तुमचें-आमचें आम्हीच खाऊं!' ही बंधुप्रेमदर्शनाची उत्सुकता हिंदी लोकांप्रमाणेंच जगांतील इतर अनेकांना हास्यास्पद वाटली तर त्यांत त्यांचा काय दोष? आपल्या बुडाखालचें तर संभाळायचेंच पण दुसऱ्याचेंहि साधल्यास हाताखालीं घालवयाचें. या भोळेपणास भाळणारा कोण असेल तो असो! राष्ट्रसंघांत एक मत अधिक मिळावें म्हणून वसाहतीबरोबर हिंदुस्थानास इंग्लंडनें आपल्याबरोबर घेतलें. अमेरिकेनें हें ओळखून या कावेबाजपणाला हरकत घेतलीच, पण ज्याला आपल्या घरीं स्वराज्याचा मान नाहीं त्याला आमच्या बरोबरीला आम्ही बसवून कां घेऊं असें उघड म्हणून तिनें हिंदुस्थानच्या जखमेंत मीठ भरलें. पण याची लाज इंग्लंडला कोठें आहे? असेल तर हिंदुस्थानास स्वराज्य दिल्याशिवाय इंग्लंड एक दिवसभरहि राहणार नाहीं. असो; अंतर्बाह्य विषम स्थितींत विश्वबंधुत्वाचा उपदेश कुणाला करतां? या परिषदेस जमलेल्या कांहीं लोकांना हें म्हणणें पटण्यासारखें आहे; पण त्यांचें ऐकणार कोण?

या विश्वबंधूंच्या मेळ्यांच्या कळपांत कांहीं लांडगेहि होते. मंगळवारच्या सभेंत सर हॅरी जॉन्स्टन त्यांनीं 'विश्वबंधुत्व व देशोदेशींचे नेटिव्ह लोक' या

विषयावर निबंध वाचला. त्यांत यांनीं धडधडीत असें विधान केलें कीं, काळ्या लोकांची सुधारणा गोऱ्यांनीं करून त्यांना उच्च पदाला पोंचविलें; त्या अर्थीं त्यांच्या दरम्यानचा आजचा संबंध, अर्थात् वरिष्ठ-कनिष्ठ भावाचा, पुढेंहि असाच राहिला पाहिजे. या विधानाचा श्रोतृवर्गापैकीं एका न्यायप्रिय गोऱ्या मनुष्यानेंच निषेध केला; पण आमच्या पालबाबूंनींहि जागच्या जागीं जॉन्स्टन-साहेबांना खणखणीत उत्तर दिलें. हें उत्तर श्रोतृवृंदाला इतकें आवडलें कीं, त्यांनीं अनेक वेळां टाळ्यांचा गजर केला; व पालबाबूंचें भाषण संपल्यावर पांचपंचवीस स्त्रीपुरुषांनीं त्यांच्याशीं हस्तांदोलन करून त्यांचें अभिनंदन केलें.

गेल्या पंधरवड्यांत अमेरिकेंत लाला लजपतराय यांनीं हिंदुस्थानासंबंधानें एक चांगली कामगिरी केली. अमेरिकेंत आमच्या होमरूललीगची शाखा काढून व डॉ. हर्डीकर यांनीं स्वराज्यसंघाच्या प्रसाराचें काम आज कित्येक दिवस मोठ्या परिश्रमपूर्वक चालविलें असून अमेरिकन वर्तमानपत्रांतून आपला प्रवेश बराचसा करून घेतला आहे. हल्लीं अमेरिकेंत शांतता-परिषदेनें मंजूर केलेल्या तहाच्या मसुद्यासंबंधानें फारच वाद माजला असून विल्सन-साहेबांचें यश डळमळूं लागल्याचें केसरीच्या वाचकांस माहीत असेलच. या संधीचा फायदा घेऊन लाला लजपतराय यांनीं हिंदुस्थानचें घोडें दामटलें. अमेरिकन सेनेटनें वरील मसुद्यास संमति देण्यापूर्वीं चर्चा करण्याकरितां 'परराष्ट्रीय संबंधाची म्हणून एक कमिटी नेमली असून या मसुद्यास साधकबाधक असा पुरावा तिजपुढें मांडला जात आहे, व भाषणें होत आहेत. या कमिटीपुढें हिंदुस्थानच्या स्वयंनिर्णयाच्या हक्काचा प्रश्न मि. डड्ले मॅलोन नामक एका वकिलामार्फत लालाजींनीं ता. २९ ऑगस्ट रोजीं मांडला. मि. मॅलोन हे गृहस्थ कांहीं वर्षांपूर्वीं अमेरिकन सरकारचे एक अंडर-सेक्रेटरी ऑफ स्टेट व पोर्ट-कमिशनर होते. हे वकील असतांहि त्यांनीं कांहीं एक फी वगैरे न घेतां, इतकेंच नव्हे तर आपला प्रवासखर्च आपण करून केवळ अमेरिकन नागरिक या नात्यानें कमिटीपुढें आमची शिष्टाई केली. या शिष्टाईचा परिणाम या हाताचा त्या हातावर दाखवितां येण्यासारखा काय होणार? पण प्रयत्नांत प्रयत्नाची भर. शांतता-परिषदेला टिळकांनीं अर्ज पाठविला होता, त्याला धरून त्याच्या पुढची ही पायरी होय. राष्ट्रसंघाची प्राणप्रतिष्ठा होईल तेव्हां याच दिशेनें आणखी प्रयत्न करतां येण्यासारखे आहेत. तूर्त अमेरिकन सेनेटपुढें हा प्रश्न तिच्या पोटकमिटीमार्फत मांडला जात आहे. अमेरिकन सरकारच्या कागदो-

पत्रीं आमचें म्हणणें दाखल झालें आहे इतकाच ग्राह्यांश. या प्रकरणाची अधिक सुसंगत व सविस्तर माहिती पुढच्या आठवड्याच्या 'इंडिया' पत्रांत मीं देणार आहें त्यावरून पाहावी.

(ता० २ ऑक्टोबर १९१९)

मागच्या आठवड्यांत लिहून पाठविण्यासारखें फारसें घडलें नाहीं म्हणून नेहमींचें बातमीपत्र पाठविलें नाहीं. या आठवड्यांत लिहून पाठविण्यासारखें बरेंच आहे म्हणून लिहावयास बसलों आहे, पण हें पत्र नेणारें टपाल या आठवड्यास येथून निघतें कीं नाहीं, याची शंका वाटत आहे. पुढील मजकूर वाचल्यावर या शंकेचें कारण कळून येईल.

राष्ट्रीय सभेच्या डेप्युटेशनचें काम हल्लीं व्याख्यानांच्या रूपानें सुरू आहे. लंडनबाहेर सप्टेंबरच्या २५व्या तारखेस न्यूकॅसल येथें, २६ला मँचेस्टर, २७ ला डंडी, ३० लिव्हरपूल, ऑक्टोबर १ फिरून मँचेस्टर येथें, अशीं व्याख्यानें ठरलीं असून तीं देण्याकरितां खापर्डे, सरोजिनी नायडू, पाल, पटेल हे गेले आहेत. ठरल्याप्रमाणें पहिलीं दोन व्याख्यानें पार पडलीं. पण त्यापुढील बातमी अद्यापि आली नाहीं. ता. २६ रोजीं मीं स्वतः एरिथ येथें व्याख्यान देण्यास गेलों होतों. बरोबर ए. रंगस्वामी आयंगार यांस नेलें होतें. हवा फारशी चांगली नव्हती. तथापि पूर्वी ठरल्याप्रमाणें गांवांतील एका मोठ्या चवाठ्यावर उघड्या जागेंत व्याख्यान झालें. व्याख्यान करविणार व ऐकणार मंडळी 'स्वतंत्र मजूर'पक्षाची होती. व्याख्यात्यांप्रमाणें श्रोतृगणहि सर्व वेळ उभाच होता. सभेचा सर्व थाट गणपत्युत्सवांतील मैदानी व्याख्यानासारखा होता. आम्हां उभयतांचीं भाषणें झाल्यावर एक दोन स्थानिक वक्त्यांचीं भाषणें झालीं, पण आम्हांस अधिक थांबण्यास वेळ नव्हता. मध्यरात्रीच्या आंत परत लंडनला पोंचणें जरूर होतें त्याप्रमाणें आम्हीं घाईनें आलों. कारण मध्यरात्रीपासून आगगाड्यांवरील प्रचंड संपास सुरुवात व्हावयाची होती व त्याप्रमाणें ती झालीहि!

नाटकांत ट्रान्सफर सीन करतात त्याप्रमाणें हा संपाचा घाला अचानक पडला. शुक्रवारीं सकाळीं संप होणार अशी बातमी पत्रांतून वाचली व रात्रीं संप सुरू झाला. याच्याहि आधीं एक दिवस गुप्त खलबतें चालू होती म्हणतात, पण सरकार व रेल्वेचे लोक यांच्या दरम्यानच्या भांडणाचा कडेलोट,

निर्वाणीचा खलिता, व युद्धाचा पुकारा हीं सर्व चोवीस तासांत घडून आलीं! रात्रीं दहा व बारा यांच्या दरम्यान रेल्वेचे लोक आपल्या कामांत शिथिलता करूं लागले व बाराच्या ठोक्यास सर्व इंग्लंड व स्कॉटलंडभर रेल्वेकामगार काम टाकून घरोघर चालते झाले. स्टेशनांस कुलपें पडलीं. शनिवारीं सकाळीं ट्रॅम व बस सुरू होत्या त्यांवरच कामकाजास जाणाऱ्या सर्व लोकांची धाड पडली. शेंकडों लोकांच्या रांगा या वाहनांची वाट पाहत तास-तास उभ्या होत्या, रात्रीच्या सुमारास ही गर्दी थोडी कमी झाली; कारण अगदीं जरूरीच्या कामाशिवाय बाहेर पडून मैल-मैल विनाकारण चालत येण्याचें साहस कोण करणार? शनिवार व रविवार दोनहि दिवस जवळ जवळ बिनकामकाजाचे असल्यामुळें कसें तरी भागलें. पण फिरून सोमवारपासून दंगल उडाली. लंडनच्या आसपास पन्नाससाठ मैलांपासून रोज शहरांत कामकाजास येणारे धंदेवाले अनेक आहेत त्यांचे तर खाडेच पडले, पण खुद्द शहरची वस्ती या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सुमारें बावीस पंचवीस मैल चौफेर पसरलेली आहे, यामुळें शहरांत राहणाऱ्या लोकांचीहि जवळ जवळ तीच स्थिति झाली. विजेच्या चमकेप्रमाणें झालेला हा संप विजेच्या चमकेप्रमाणें संपेल ही आशा नष्ट होतांच सरकार व लोक आपापली सोय करण्याच्या मार्गास लागले. त्यांतल्या त्यांत लोकांपेक्षांहि सरकारवर वाहनांची सोय करून देण्याची जबाबदारी अधिक यामुळें सरकारनें जाहीरनामा काढून लोकांस धीर दिला व आपलीं सर्व साधनें सज्ज केलीं.

पहिली तयारी सैन्य आणण्याची. कारण दंग्याधोप्यास सुरुवात होते कीं काय ही भीति. पण संपवाल्यांचे पुढारी शहाणे आहेत. त्यांनीं संपवाल्यांस थोपवून धरलें. संपवाल्यांना त्यांच्या फंडांतून रोज थोडेंबहुत पोटास मिळण्यासारखें असल्यामुळें बाजारहाट एकदम लुटले जाण्याचें कारण नव्हतें. संपवाल्यांची संख्या पांच लक्ष; पण ती सर्व देशभर पसरलेली. यामुळें सैन्यास दंगेधोपे मोडण्याचें नसलें तरी आगगाड्या चालू करण्याचें काम होतेंच. पण त्याहिपेक्षां लोकांस अन्न, भाजीपाला, दूध पुरविण्याचें काम अधिक महत्त्वाचें होतें. जेथें शें-पन्नास आगगाड्या दिवसांत सुटावयाच्या तेथून सैनिकांच्या मदतीनें दहापांच सुटल्या तरी बऱ्या असें मानून लष्करी अधिकारी अस्तन्या सारून इंजिनड्रायव्हर व फायरमन बनले. सरकारी तबेल्यांतल्या सर्व मोटारगाड्या बाहेर निघाल्या. हाईड पार्कांत लोकांना मज्जाव करून हजारों मोटारगाड्या

जमविण्यांत आल्या, व ज्या स्टेशनांवरून धान्य, अन्न, दूध वगैरे रोज गांवांत यावयाचें तेथून तें आणून गांवांत वाऊक व्यापाऱ्यांच्या घरीं पोंचविण्याचें काम सुरू झालें. शिवाय हें काम पुरें पडावें म्हणून युद्धाच्या दिवसांप्रमाणें संप चालू असेपर्यंत तिकिटाशिवाय कोणास कांहीं पदार्थ मिळूं नये व मिळावयाचा तोहि फारच माफक मिळावा, एक आठवड्यापेक्षां अधिक कोणीहि आपल्याजवळ शिधा ठेवूं नये असे हुकूम सुटले. दिवाबत्ती, कोळसा, ग्यास जरूरीपुरतींच वापरावीं, कामापेक्षां अधिक तारा करूं नयेत, पत्रें पाठवूं नयेत, असा इशारा देण्यांत आला. सर्व सरकारी नोकरांची रजा रद्द करण्यांत येऊन वाहतुकीच्या कामास उपयोगी पडणारें स्वयंसेवकांचें पथक उभारण्यांत आलें. आरमाराच्या नोकरपेशाचीं जहाजें टेम्सनदीमध्यें आणून नांगरलीं; सर्व सरकारी व खाजगी विमानें कामगिरीस धरून तीं टपाल व पार्सलें नेण्याकरितां व क्वचित् उतारू वगैरेच्या उपयोगाकरितां संचारार्थ योजण्यांत आलीं; कारण सरकारला हरप्रयत्नानें संप मोडावयाचा होता.

खाजगी लोकांनींहि आपल्या साधनांची शिकस्त केली; मात्र ती संप मोडण्याच्या हेतूनें नव्हे, तर स्वतःच्या सोईकरितां. लोकांस खरोखर एकीकडे आड व एकीकडे विहीर असें झालें. मनांतून संपवाल्यांशीं सहानुभूति पण संप सिद्धीस जावा म्हणून स्वतःची गैरसोय कोण किती सोसणार? बरें, संपवाल्यांचीहि खरी इच्छा लोकांची गैरसोय व्हावी ही नसून आपली मजुरी वाढावी इतकीच आहे. तात्पर्य दोघांचा कटाक्ष एकमेकांवर नसून सरकारावरच आहे. सरकार व रेल्वे-नोकर यांची जंगी कुस्ती पाहण्याची लोकांस हौस आहे. पण पेहेल्वानांची कुस्ती पाहतांना आपल्या अंगावर त्यांचीं धुडें कोसळूं नयेत किंवा त्यांनीं उडवलेली माती पडूं नये याविषयीं प्रेक्षक जितकी खबरदारी घेतात तितकी खबरदारी येथील लोक घेत आहेत इतकेंच काय तें. असो. लोकांनीं आपल्या केलेल्या सोयी-तजविजीमुळें शहरांत खूप गडबड उडून राहिली असून नवीन देखावे दिसूं लागले. रस्ते मोटारगाड्यांनीं फुलून गेले. श्रीमंतांच्या मोटारींतून पूर्वीं एखाद दुसरा मनुष्य तणावून बसलेला दिसावयाचा तेथें स्त्रीपुरुषांची खेंच झाली. ठेवणींतल्या सर्व शोभिवंत चार-चाकी गाड्या व उमदे घोडे बाहेर निघाले असून दोहोंचाहि बैठा शीण लांब मजलांनीं निघून जाऊं लागला. सर्व हरप्रकारच्या वाहनांतून निर्जीव

मालाच्या जोडीला सजीव मालहि शीग लागेपर्यंत भरला गेला. बाहेरून लांबून येणाऱ्या भाजीपाल्यांच्या गाड्यांतून उत्तम उंची पोषाख केलेले लोकहि बागवानाच्या नोकरांसारखे उंच आरूढ झालेले असे रोज सकाळीं गांवांत येतांना पाहून शहरचे लोक त्यांच्याकडे व ते लोकांकडे पाहून हसण्याची रेलचेल उडाली. भाड्याच्या मोटारी तर भिंगऱ्यांसारख्या फिरत होत्या. साध्या बायसिकली लंडनच्या रस्त्यांनीं पूर्वी क्वचित् दिसत, पण आतां त्यांची अखंड रांग लागून राहिली, येवढेंच नव्हे तर एकानें सायकल चालवावी व त्याच्या मागें दोघांतिघांनीं एकमेकांच्या अंगाखांद्यांवर बसावें असे सर्कशीचे खेळ फुकट पाहावयास सांपडूं लागले! पायाला पाय फुटल्याप्रमाणें हजारों स्त्रीपुरुष तुडुतुडु चालतांना दिसत. पायांनीं कोणी किती मजल मारली याविषयीं चढाओढ सुरू झाली. बाहेर प्रांतांत कित्येक लोकांनीं जरूरीच्या कामाकरितां पन्नास-पन्नास मैल प्रवास केल्याच्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. अखेर गाढवांच्या गाड्यांतून बसण्यापर्यंत पाळी आली. एका विनोदी पत्रांत चितारलेल्या गाढवाला वाचा फुटली असून तें म्हणतें, "बाबांनो, घाबरूं नका. मी गाढव जिवंत असेतोंपर्यंत तुम्हांला काळजी नको!" बायबलांतल्या एका शहाण्या 'गाढवाला' अशीच वाचा फुटली होती!

संप मोडण्याचे सरकारचे व टिकून राहण्याचे मजूरपक्षाचे प्रयत्न जोरानें सुरू आहेत. उभयपक्षांचीं पत्रें उभयपक्षांवर वाटेल ते आरोप करीत आहेत. भांडणाचा खरा मुद्दा लहान आहे. येत्या जानेवारीपर्यंत रेल्वेच्या नोकरांना युद्धाची 'महागाई' सरकार देणारच आहे. ड्रायव्हर वगैरे कांहीं नोकरांना पुढेंहि महागाईचे दर असेपर्यंत महागाई चालू राहणार आहे. पण खालच्या नोकरांना हें आश्वासन देण्यास सरकार तयार नाहीं. म्हणून रेल्वे—नोकरांच्या संघाचा पुढारी व प्रधानमंडळ यांचें कान्फरन्स भरलें, त्यांत शब्दांचा गैरसमज होऊन संप पुकारला गेला. "संप केलांतच तर मग ठीक आहे, आतां महागाई देतच नाहीं. असें सरकार घेऊन बसलें, व केव्हां तरी गोष्ट निकरावर यावयाचीच होती. आतांच आली बरें झालें" असें मजूरपक्षाचे पुढारी म्हणत आहेत. इतक्या ताबडतोबीनें संप करूं नका अशी विनवणी प्रधानांनीं केली; पण ताबडतोबी हीच संपाच्या यशाची गुरुकिल्ली हें मजूरपक्षास माहीत होतें. गेल्या चार महिन्यांत तीन संप झाले. एक पोलिसांचा, दुसरा खाणींतील मजुरांचा व तिसरा हा रेल्वे-नोकरांचा. पैकीं पहिला फसला, दुसरा साधला.

तिसरा साधतो कीं फसतो हें अद्यापि पाहावयाचें आहे. प्रत्यक्षापेक्षां अप्रत्यक्ष हेतूच या संपांत मुख्य व महत्त्वाचे आहेत. पार्लमेंटांत आपलें चालत नाहीं म्हणून सरकारास वठणीला आणण्याचा धोपट मार्ग म्हणून मजूरपक्षानें त्यावर भिस्त ठेविली आहे. संपाचा हेतु बराचसा राजकीय आहे असें जाणून सरकार पक्षाचीं वर्तमानपत्रें संपवाल्यांना जहाल, अराजक, अत्याचारी, क्रांति-कारक, बोल्शेविक असलीं शेलकीं विशेषणें लावीत आहेत. सुदैवानें जर्मनी या वेळीं आपल्या पराभवामुळें बचावला, नाहीं तर इंग्लंडांत पैसा पेरून त्याच्या प्रभावानें संप घडवून आणल्याचा आरोप त्याच्यावरहि आला असता!

या नुसत्या आरोपांनीं वास्तविक कोणाचाच पाडाव होण्याचा संभव नाहीं. केवळ संप झाला म्हणून प्रधानमंडळ उलथून पडत नाहीं व संपवाल्यांना बोल्शेव्हिक म्हटल्यानें आगगाड्यांचीं इंजिनें आपोआप देशभक्तीच्या जोरानें चालू लागत नाहींत. लोकहि गैरसोईचा कडेलोट होईपर्यंत तटस्थपणें वाट पाहणार. पण सरकारविरुद्ध रेल्वेनोकर असाच सामना पुष्कळ दिवस जुंपून राहिल्यास सरकारची सरशी होण्याचा संभव अधिक दिसतो. याच्या उलट, संपवाल्यांना इतर खात्यांतील मजूरपक्षाची मदत मिळाल्यास सरकारचा पाडाव खास होईल. खाणीवाले, रेल्वेवाले व इतर वाहतूकवाले असे मजूर-पक्षाचे मुख्य तीन वर्ग आहेत. सरकार या प्रत्येकास राजकीय शरीरांतील एकेक दोष असेंच मानतें. हे दोष एकएकटे प्रबळ झाले तरी सरकार त्याला दाद देत नाहीं, पण या तिघांची एकी ही त्रिदोषसन्निपाताप्रमाणें कोणत्याहि पक्षाच्या प्रधानमंडळास घातक झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. लंडन शहरांत अजून ट्रामगाड्या व ऑम्नीबसा चालू आहेत. पण त्या बंद झाल्या म्हणजे राजधानीच्या नाडयाच आंखडल्या. खाणी बंद होणें हें शेवटचें हत्यार. तें घडून आल्यास राज्यक्रांतीच येऊन ठेपली असें समजावें! जेव्हां इंग्लंडांत दगडी कोळसा नव्हता, आगगाडया नव्हत्या, ट्रॅम व 'बस' नव्हत्या असाहि काळ एकदां होता खरा, पण तेव्हां एवढा व्याप व एवढा पसाराहि नव्हता. भौतिक सुधारणा सरळ चालू आहे तोंपर्यंत तो देवदूत, नाहीं तर तें भूत! सोन्याचें ताट चोरानें अवचित चोरून नेलें आणि जुनें खापराचें परळ पूर्वी आपल्याच हातानें भिकार म्हणून फोडून टाकलें; मिळून जेवायला ताट नाहीं म्हणून उपाशी, अशांतला हा प्रकार आहे!

मजूरपक्षाची मंडळी खूष आहेत, अजून डगमगली नाहींत. संपाच्याच

रात्रीं व दुसऱ्या रात्रीं त्यांचा एक बडा नाच होऊन येथील एका सभागृहामध्यें झाला. हा आधींपासूनचा बेत किंवा काकतालीयन्याय कळत नाहीं; पण नाचणाऱ्या मंडळीला संपामुळें अधिक स्फुरण आलें होतें खास. या नाचाच्या प्रसंगीं पुढाऱ्यांचीं भाषणें व्हावयाचीं होतीं. शुक्रवारीं मिसेस बेझंट, वाडिया वगैरेंनीं तेथें भाषणें केलीं. ते सध्यां मजूरपक्षाशीं सर्वतोपरी समरस होऊन गेले आहेत. शनिवारीं थॉमस व लान्सबरी यांचीं भाषणें व्हावयाचीं होतीं. पण याच वेळीं आलबर्ट हॉलमध्यें मजूरपक्षाचें बडें संमेलन मुद्दाम संपाच्या निमित्तानें आयत्या वेळीं भरविण्यांत आल्यामुळें होऊन सभागृह त्यांना अंतरलें. आम्ही कांहीं मंडळी हीं भाषणें ऐकावयास गेलों होतों; पण भाषणें ऐकण्याऐवजीं नाच मात्र पाहावयास सांपडला. एका अर्थी त्या भाषणांपेक्षां त्या नाचामध्येंच मजूरपक्षाच्या स्त्रीपुरुषांचें खरें मनोगत अधिक व्यक्त होत होतें. कोण तो त्यांचा उल्हास! व या उल्हासाचें कारण काय तर राजकीय उत्कर्षाची जाणीव! सुमारें एक हजार स्त्रीपुरुष बँडच्या सुरांत नुसता धुडगूस घालीत होते. या प्रसंगाचें– म्हणजे, येथील गर्दी, स्त्रीपुरुषसंमर्द, न दमतां नाचण्याची हौस, हास्यविनोद यांचें– वर्णन देणें कठीण आहे. थोडीशी कल्पना हवी तर एखाद्या संस्थानिकाच्या लग्नाच्या पहिल्या वर्षी राजवाड्यांत झालेल्या महालक्ष्मीच्या समारंभाची कल्पना करावी! महालक्ष्मीच्या नाचांत दोघीचौघींच्याच अंगांत फार तर येतें. या नाचांत सुमारें पांचशें स्त्रियांच्या अंगांत वारें भरलें होतें असें वाटलें! आलबर्ट हॉलनंतर संपवाल्यांची दुसरी प्रचंड सभा सोमवारीं टॉवरहिलवर झाली. टॉवरहिलची टेकडी व मैदान लंडन टॉवरला लागून आहे. टॉवर हा सर्वांत जुनापुराणा किल्ला पुष्कळ वर्षेपर्यंत तुरुंगासारखा वापरला जात असे. या किल्ल्यांत ठेवलेल्या राजकीय कैद्यांचा जाहीर शिरच्छेद करण्याची जागा म्हणजे टॉवरहिल. या दृष्टीनें राजकीय सत्तेला तुच्छ लेखणाऱ्या नव्या जनतेची जाहीर सभा येथें भरावी हें योग्यच होतें. सभेस सुमारें पन्नास हजार तरी लोक असावे. अनेक व्यासपीठांवरून भाषणें होत होतीं.

असो. आतां फिरून आपल्या विषयाकडे वळूं. मिसेस बेझंट यांचें 'युनायटेड इंडिया' नामक नवें वर्तमानपत्र येथें काल प्रसिद्ध व्हावयाचें होतें व या पत्राकरितां पांचसात हजार पौंडांच्या भांडवलाची तजवीज झाली असावी. या पत्रांत प्रथम तरी नेमस्त पक्षाच्या पुढाऱ्यांचे लेख बाईच्या लेखांबरोबर प्रसिद्ध व्हावयाचे

असल्याचें जाहीर झालें आहे. वास्तविक हिंदुस्थानासंबंधीं इकडील लोकांस माहिती देणारीं व हिंदी राजकारणाची चर्चा करणारीं वर्तमानपत्रें जितकीं असतील तितकीं हवींच आहेत. तथापि बाईंचा झोक हल्लीं कसा आहे याची माहिती मीं पूर्वीं एका पत्रांत लिहिलीच होती त्याचें हें प्रत्यंतर आहे. असो. त्यांचीं साधनें जुळविण्याची हातोटी मात्र घेण्यासारखी आहे. वरील प्रत्यंतराखेरीज दुसरेंहि एक दिसून आलें आहे. ऑक्टोबर ता. ४ रोजीं ब्रिटन-इंडिया सोसायटीच्या विद्यमानें एक सभा भरावयाची असून बाई त्या सभेच्या अध्यक्ष योजल्या गेल्या आहेत. ही सभा प्रथम सामान्य स्वरूपाची ठरली होती; परंतु पुढें सभेमध्यें ठराव आणण्याचा घाट घातला जाऊन त्या ठरावानें राष्ट्रीय सभेच्या मागणीपेक्षां कमी दर्जाच्या मागणीस संमति व्यक्त करण्याचा हेतु प्रकट झाला. सर्व प्रगतिपर शिष्टमंडळास संमत असलेल्या सुधारणा तरी बिलांत घालाव्या अशी मॉंटेग्यूसाहेबांना विनंति करण्याचा हा ठराव आहे, प्रगतिपर शिष्टमंडळांत, अर्थात् त्यांत नेमस्त शिष्टमंडळ व बाईंच्या होमरूलचें शिष्टमंडळ हीं येतात, त्यांना जें मान्य तेंच मॉंटेग्यूसाहेबांनीं मान्य करावें. कॉंग्रेसची याच्यापलीकडची मागणी अमान्य झाली तरी चालेल असा या ठरावांतून ध्वनि निघतो. कोणास वाटेल कीं, मॉंटेग्यूसाहेबांचें व बाईंचें खलबत होऊन बिलांत काय घालावयाचें हें ठरलें असेल व बाहेरून त्या ठरावास लोकसंमति देण्याचें काम बाईंनीं आपणावर घेतलें असेल! हें खरें असतें व निदान सर्व प्रगतिपर शिष्टमंडळांना संमत असलेल्या का होईना पण तशा सुधारणा बिलांत प्रविष्ट होण्याचा संभव हटकून असता तर त्याबद्दल काय म्हणावयाचें याचा विचार केला असता. पण मुळांत हें खरेंच नाहीं, व म्हणूनच हा निवळ 'अव्यापारेषु व्यापार' आहे असें म्हणणें प्राप्त होतें. बाहेर लोक काय मागतात यावरून आंत कमिटी आपला रिपोर्ट तयार करील हा निवळ भ्रम आहे. म्हणून ही सभा आपल्या तोंडाची वाफ मात्र व्यर्थ दवडणार याचें वाईट वाटतें. स्वतःस तूर्त हवें तितकें देण्याचा जोंपर्यंत सरकारचा बाणा आहे तोंपर्यंत स्वतःस तूर्त हवें तितकें सर्व बेलाशक मागण्याचा बाणा लोकप्रतिनिधींनीं ठेवावा हेंच बरें नव्हे काय?

आयर्लंड, इजिप्त वगैरे ब्रिटिश साम्राज्यांतील परतंत्र राष्ट्रें हेंच करीत आहेत. आयर्लंडची हकीकत लिहिण्याचें कारणच नाहीं. इजिप्तच्या चळवळीमुळें लॉर्ड मिल्नरसाहेबांचें कमिशन नेमलें गेलें आहे, व टर्कीशीं तहाच्या

अटींची वाटाघाट चालू असून टर्कीला सर्वस्वीं प्रतिकूल असा निकाल होणार नाहीं, असें कित्येकांस वाटत आहे. इजिप्तमधील राष्ट्रीय पक्षाचे प्रतिनिधि इंग्लंडांत येत जात असून त्यांची चळवळ सुरू आहे. ता. १ ऑक्टोबर रोजीं फ्लीट स्ट्रीटमध्यें 'ईस्ट-वेस्ट सर्कलच्या विद्यमानें खासगी सभा भरली होती. इजिप्तमधील एक पुढारी मि. एशन अलबकर यांचें भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं खिस्ती राष्ट्रांप्रमाणें मुसलमानी व इतर धर्मांच्या राष्ट्रांनाहि स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व लागू व्हावें असें प्रतिपादिलें. हिंदी गृहस्थांपैकीं दिवाण माधवराव व डॉ.वेलकर यांस निमंत्रणें आलीं होतीं. त्यांनीं या प्रतिपादनास दुजोरा दिला. डॉ.वेलकर हे मुंबईच्या कांहीं मजूरसंघांतर्फे प्रतिनिधि म्हणून आलेले असून त्यांनीं येथील ट्रेड यूनियन्स वर्कर्स वेलफेअर लीग वगैरे संस्थांच्या मंडळींशीं ओळखी करण्याचें काम सुरू केलें आहे. सत्यमूर्ति हेहि मजूरपक्षापुढें ट्रेड यूनियन्सच्या दृष्टीनें व्याख्यानें देण्याचें काम करीत आहेत. राष्ट्रीय सभेचें शिष्टमंडळ विलायतेस आलें तें केवळ बिलासंबंधीं चळवळ करण्यास आलेलें असून, मजूर-पक्षाच्या चळवळीच्या निरनिराळ्या अंगांशीं संलग्न असलेल्या निरनिराळ्या तत्त्वांशीं आपला संबंध कसा राहावा हें राष्ट्रीय सभा ठरवीपर्यंत शिष्टमंडळास 'शिष्टमंडळ' या नात्यानें कांहीं विशेष करतां येत नाहीं. तथापि ज्याला जिकडून अनुकूल दिसेल तिकडून हिंदुस्थानासंबंधीं इकडील लोकांस माहिती देण्याचें काम जो तो शक्य तितकें करीत आहे येवढी गोष्ट खरी. डॉ. साठ्ये गेल्या आठवड्यांत येथें येऊन दाखल झाले असून ते ना. पटेल यांस ऑफिसच्या कामीं मदत करीत आहेत.

(ता. १६ ऑक्टोबर १९१९)

हल्लीं दोन आठवडे इकडून जाणाऱ्या टपालाची चाळवाचाळव झाली आहे. पहिल्या खेपेस टपाल एक दिवस आधींच निघून गेलें. दुसऱ्या खेपेस बुधवारीं टपाल जाणार असें बुधवारीं सकाळीं जाहीर झालें म्हणून पत्र लिहितां आलें नाहीं. बरें ही चाळवाचाळव संभाळण्याकरितां एकदोन दिवस आधीं पत्र लिहावें तर आठवड्यांतील मजकूर घालावयाचा राहतो. तथापि, आतां वेळ सांपडेल तेव्हां पत्र लिहून टाकावें, जाईल तेव्हां जाईल व मजकूर उरला किंवा शिळा झाला तरी होवो असा विचार केला आहे. ही भानगडहि आतां लवकर संपेल. कारण सर्व डेप्युटेशनच्या मंडळीला लवकरच हिंदुस्थानास परत

जाण्याला बोटींचे परवाने देण्यांत येणार अशी बातमी आहे, व ती खरी ठरल्यास 'विलायतचीं बातमीपत्रें' लिहावयाचें माझें काम संपेल.

आगगाड्यांचा संप ता. २७ सप्टेंबरला सुरू झाला व तो ता. ५ ऑक्टोबरला संपला. आठच दिवस संप टिकला. पण तेवढ्यामध्यें विलायतेंत आकाशपाताळ एक झालें. ज्या अशुभचिंतकांना इंग्लंडांत यादवी ऊर्फ 'सिव्हिल वॉर' होण्याचे डोहाळे लागले आहेत, त्यांना अकालीं प्रसूतिवेदना सुरू झाल्या. पाहावयाला गेलों तर भांडण अडक्याचें; पण आंतून असंतोषाचें रक्त कुजून गळूं झालें असलें म्हणजे अडक्याच्या भांडणानेंच त्याला तोंड फुटतें. यादवी व्हावयाचीच असती तर उभयपक्षीं तयारी पुरी होती. आगगाड्यांच्या लोकांपुरता संप राहता तर सरकारनें तो एक नाहीं तर दोन आठवड्यांत खास वठणीवर आणला असता, कारण पांचसहा दिवसांतच सरकारानें इतर लोक लावून जवळ जवळ निम्म्या आगगाड्या सुरू केल्या होत्या. पण रेल्वेच्या लोकांमागोमाग ट्रॅम, बस, टॅक्सी, कॅब यांचे नोकर, त्यांच्या सहानुभूतीनें खाणीवाले मजूर, त्यांच्याकरितां नदी-कालवे या जलमार्गांवरचे वाहतूकवाले, त्यांच्या मदतीला ट्रेड यूनियन्समधील इतर धंदेवाले अशा परंपरेनें सर्व व्यवहार थांबण्याचा संभव होता. हें झाल्यावर, सर्व सरकारी कारखाने बंद पडून व लोकांची उपासमार होऊन प्रत्यक्ष युद्ध सुरू होण्यास कितीसा विलंब लागणार? सरकारनें तर सैन्य आणवून व मशीनगन्स रोखून युद्धाची तयारीच केलीं होती. महायुद्ध नुकतेंच होऊन गेल्यामुळें सरकारजवळ लढाऊ सरंजाम तयार होता, सर्व देशभर मेयर मॅजिस्ट्रेट लोकांस दंगेधोपे मोडण्याकरितां तयारी करण्याच्या सूचनेचे जाहिरनामेहि लागले होते. पण रेल्वे मजुरांच्या पलीकडे संप गेला नाहीं म्हणूनच यादवी वांचली.

संपाच्या पांचव्या दिवशीं संपवाले हताश होऊन त्यांनीं इतर धंदेवाल्यांना मदतीचा अर्ज केला. पण मजूरपक्षापैकीं रेल्वेशीं संबंध नसणाऱ्या लोकांनीं कसून मध्यस्थी केली व प्रधानमंडळानें बाह्यतः जरब दाखवून मागितलेल्या सवलती देण्याचें हळूहळू कबूल केलें यामुळें युद्ध टळलें. संप मोडला तो मध्यस्थांच्या चातुर्यानें असेंच सरकारपक्षाचींहि पत्रें म्हणालीं, सरकारच्या जोरानें मोडला असें त्यांनाहि म्हणतां आलें नाहीं. संप मोडला हा मजूरपक्षाचा विजय असें लोकपक्षाचीं पत्रें म्हणूं लागलीं; आणि हें म्हणणें मात्र खरें होतें. कारण किमानपक्षाची म्हणून सरकार जी चाळीस शिलिंगांची

मजुरी म्हणत होतें ती एकावन शिलिंगांपर्यंत वाढली व बाजारभाव कमी झाल्यास डिसेंबरअखेर मजुरीचे दर कमी करूं असें सरकार म्हणत होतें, ती मुदत पुढील सप्टेंबरपर्यंत वाढली. संप मोडण्याचे सरकारचे हिंदुस्थानांतले व येथील मार्ग यांतलें अंतर पाहिलें म्हणजे आश्चर्य वाटतें. संपवाल्यांचे पुढारी व मंत्रिमंडळ बरोबरीच्या नात्यानें एकत्र बसून वाटाघाट करीत होतें. हिंदुस्थानांत संपवाल्यांचा पुढारी बंडखोर मानला जातो! वॉशिंग्टन येथें भरणाऱ्या मजूर-परिषदेला इंग्लंडांतील संयुक्त मजूरपक्षानें आपला प्रतिनिधि आपण निवडून पाठविला आहे. हिंदुस्थानांत मजूरवर्ग संघटित नाहीं यामुळें अजून सरकार म्हणेल तोच मजूर-पक्षाचा प्रतिनिधि ठरतो! सरकारचें म्हणणें तर सरकार सांगणारच; पण लोकांचें म्हणणेंहि सरकारच सांगणार! प्रजेला आपल्या हातानें भरविण्याचा सरकार-माउलीला कंटाळा येणें शक्य नाहीं. भरविणाऱ्या हाताला मूल चावूं लागलें म्हणजे भरविण्याचा चाळा संपला तर संपेल!

सिलेक्ट कमिटीचें काम ता. ६ ऑक्टोबर रोजीं फिरून सुरू झालें. सोमवारीं सर थॉमस होल्डरनेस यांची साक्ष झाली. सुधारणा करण्याची आतां वेळ आली आहे; यापुढें लोकांच्या हातीं कांहीं तरी खेळणें देऊन भागावयाचें नाहीं; लोकप्रतिनिधींना वाटेल तर जबाबदार धरा, पण खरे अधिकार द्या; हिंदुस्थानाइतकेहि शहाणे मतदार नाहींत, अशा म्हणजे ग्रीससारख्या देशांत प्रातिनिधिक संस्था यशस्वी झाल्या आहेत मग हिंदुस्थानांतच त्या कां होऊं नयेत? हिंदी रयत आपल्या पायापुरतें पाहणारी आज असली तरी तिला चांगलेंवाईट जाणण्याचें शहाणपण आहे वगैरे प्रगमनशील अशीं मतें सर थॉमस यांनीं प्रतिपादलीं. लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं त्यांना छेडण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, पण त्याला त्यांनीं दाद दिली नाहीं. द्विदळपद्धति त्यांतल्या त्यांत बरी आहे असें म्हणून त्यांनीं मॉंटेग्यूसाहेबांना पाठिंबा दिला; आणि वरिष्ठ सरकारमध्यें आज ढवळाढवळ करूं नये हेंहि त्यांनीं सांगितलेंच. शिक्षणाचें सर्व खातें लोकांच्या स्वाधीन करावें त्यामुळें शिक्षण सुधारेल, सरकारपेक्षां लोक तें काम अधिक हौसेनें करतील असें मात्र त्यांनीं सांगितलें.

मंगळवारीं सर मायकेल ओडवायर यांची साक्ष झाली. या रुधिरप्रिय जंगबहादुरांची साक्ष होणार होणार म्हणून बरेच दिवस गाजत होती ती अखेर झाली. सर मायकेल यांची साक्ष कशा प्रकारची झाली असेल हें मीं

सांगण्याचें कारण नाहीं. त्यांचीं मतें पूर्वी हिंदुस्थान सरकारच्या खलित्या-बरोबर प्रसिद्ध झालींच आहेत. त्यांनीं कमिटीच्या लेखी प्रश्नांस त्या मतांच्या अनुरोधानें उत्तरें दिलीं. त्यानंतर त्यांना आणखी कांहीं सांगावयाचें आहे काय ? असा ठराविक प्रश्न करण्यांत आला. त्याला तोंडी उत्तर म्हणून त्यांनीं एक भलें लांबलचक रूपक रेखाटलें. राज्यकारभार ही एक खेती आहे व प्रजाजन हे शेतकरी आहेत. या शेतकऱ्यांची शेती फलप्रद होण्यास नेटिव्ह व युरोपियन अशा दोन पाटांनीं पाणी मिळत असून हे दोनहि पाट एकत्र करून पाणी दिलें तरच जमीन ओली राहील; नाहीं तर करपून जाईल. अर्थात् द्विदळपद्धति वाईट आहे. या पाटबंधाऱ्याच्या कामाचा मुख्य इंजिनिअर सरकार असून त्यानें फक्त शेतकऱ्यांच्या सोईकडे लक्ष द्यावें, नसत्या नव्या प्रयोगांच्या भानगडींत त्यानें पडूं नये वगैरे भाकड कथा या रूपकांत होत्या. अर्थात् सर मायकेल यांची तपासणी कसून झाली हें सांगावयास नकोच. बाकीच्यांच्या तपशिलांत फारसा अर्थ नाहीं. पण लॉर्ड सिंह व मि. मॉटेग्यू यांनीं त्यांना बरेंच अडविलें व सर्व सुशिक्षित लोकांविरुद्ध असलेला त्यांचा दुष्ट ग्रह त्यांनीं उघडकीस आणला. पंजाब-प्रकरण सर मायकेल यांना मुद्दाम होऊन पुढें आणावयाचें होतें व या प्रकरणाचा सर्व दोष सुशिक्षितांच्या माथीं मारावयाचा होता असें त्यांच्या उत्तरांच्या रोखावरून दिसलें; पण लॉर्ड सेलबोर्न यांनीं या प्रकरणाचा उल्लेख मध्यें पडून थांबविला. तथापि कतरपूर येथील दंग्यासारखे धर्मविषयक दंगेधोपे होण्यासहि सुशिक्षित लोकच कारणीभूत होतात असें म्हणण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली. तेव्हां मॉटेग्यूसाहेबांनीं त्यांना विचारलें, "२० ऑगस्टचा जाहीरनामा तरी तुम्ही मान्य आहे असें कां म्हणतां ?" त्यावर सर मायकेल यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, "वरिष्ठ सरकारांनीं आम्हां अधिकाऱ्यांचें मत न घेतां तो जाहीर केला व आम्ही नोकर पडलों म्हणून !"

सर मायकेल ओडवायर यांच्यानंतर मिशनरी सोसायट्यांतर्फे मि. ओल्डहॅम, नंतर माजी लेफ्टनेंट गव्हर्नर जॉन ह्यूएट, मुक्तिफौजेचे अधिकारी बूथटकर, सर विल्यम ड्यूक, सर ब्रुनायेट, ना. आगाखान, सर शंकरन् नायर, मि. बसू, सर एलिअट कॉल्व्हिन वगैरे लोकांच्या साक्षी झाल्या. यांतून कोण अनुकूल कोण प्रतिकूल, कोणाची विचारसरणी कशी, त्याला कोणी काय प्रश्न विचारले असतील याचा अदमास वाचकांस करतां येण्यासारखा असल्यामुळें

तें चर्विचर्वण करीत बसत नाहीं. ना. आगाखान यांनीं पूर्वीं ना. गोखले यांची एक योजना प्रसिद्ध केल्याचें वाचकांस माहीत असेलच. या योजनेप्रमाणेंच त्यांचें स्वतःचें मत होतें असें गृहीत धरून चालल्यास त्यांच्या विचारांत थोडी प्रगति झाल्याचें दिसतें. कारण त्यांनीं आपल्या साक्षींत वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत जबाबदारीचा अधिकार आजहि मिळावा, आणि शिक्षण व पब्लिक वर्क्स हीं खातीं हिंदी प्रधानांच्या स्वाधीन करावीं असें सांगितलें. सर्वांत सर शंकरन् नायर यांची साक्ष जोरदार झाली. ब्रिटिश अंमल सुरू होण्याच्या वेळीं सर्वत्र ग्रामपंचायती होत्या त्या या अंमलापासून मोडल्या व हिंदुस्थान दरिद्री झालें आहे या त्यांच्या मतावर लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं प्रश्नरूपानें बरीच टीका केली. तिला उत्तर म्हणून सर शंकरन् नायर यांनीं असें सांगितलें कीं, हिंदुस्थान श्रीमंत होत आहे असें सरकारास सांगणारे कांहीं लोक जसे पूर्वीं होते, आजहि असतील, पण माझें मत तसें नाहीं. एकदोन धंदे नवे सुरू झाले असले म्हणजे तेवढ्यानें हिंदी लोक दरिद्री नाहींत असें ठरत नाहीं. सरकार देशी धंद्यांना उत्तेजन देत नाहीं असें प्रमुख हिंदी व्यापाऱ्यांचें म्हणणें आहे असें सांगून त्यांनीं सर फाजलभाई करीमभाई यांचा लेखी पुरावा दाखल केला. स्थानिक स्वराज्याच्या बाबतींत लॉर्ड रिपन व लॉर्ड मोर्ले यांच्या सूचना हिंदुस्थान सरकारानें धाब्यावर बसविल्या, खासगी लोकांच्या मतांना बोर्डांतून वाव मिळत नाहींत, अधिकाऱ्यांची दडपशाही येथेंहि चालते म्हणून चांगले लोक त्यांत शिरत नाहींत वगैरे मतें त्यांनीं लॉर्ड सिडनहॅम यांच्या प्रश्नांस उत्तरें म्हणून नेटानें सांगितलीं. मि. स्पूर यांच्या प्रश्नांस उत्तर देतांना सर नायर यांनीं असें सांगितलें कीं, देशी लोकांना इंग्रज लोकांच्या बरोबरीनें वागवावें असा पार्लमेंटचा हुकूम असतां स्टेट-सेक्रेटरी तसें वागवीत नाहींत. हिंदी जनता जागृत आहे कीं नाहीं या प्रश्नास सर शंकरन् नायर यांनीं उत्तर दिलें कीं, " आज जनतेचें मत कसें आहे याची खूण अशी आहे कीं, खेडेगांवांतून सुद्धां स्वराज्यवादी होमरूलर लोकांना जो मान मिळतो तो सरकारी अधिकारी व स्वतःस नेमस्त म्हणून म्हणणाऱ्या लोकांस मिळत नाहीं. याचें सरकारासहि वैषम्य वाटूं लागून असा मान देणारांस धोका उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आहे. तसेंच आज सुधारणा केल्या नाहींत तर काय होईल या प्रश्नास त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, " त्यामुळें फार असंतोष व त्रास होईल. मजूर, कामकरी लोक अस्वस्थ झाले आहेत. बहुतेक व्यापारी वर्ग

स्वराज्यवाद्यांस जाऊन मिळाला आहे व वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत वांटा दिल्याशिवाय लोकांचें समाधान होणार नाहीं."

ता. ११ रोजीं आलबर्ट हॉलमध्यें मजूर-पक्षातर्फे बडें संमेलन झालें. ठरावाचे मुख्य विषय रशियांतून इंग्रज सैन्य परत आणणें व कोळशांच्या खाणी सरकारी करणें हे होते. लान्सबरी, हॉजेस, विल्यम्स, मिसेस् स्नोडन, राम्से मॅकडोनाल्ड, मिसेस् बेझंट, वगैरे वक्त्यांचीं भाषणें झालीं. इंग्लंडांत जाति नाहींत तरी पण वरिष्ठ वर्गाबद्दल कनिष्ठ वर्गाच्या मनांत किती द्वेष उत्पन्न झाला आहे हें पदोपदीं भाषणांतून दिसून येत होतें. मि. विल्यम्स यांनीं तर सरकारास उघड आव्हान करून असें बजावलें कीं, रेल्वेचा संप संपला येवढ्यावर जाऊं नका. संपाच्या भीतीनें सरकार शरण येतें ही गोष्ट आतां कळून चुकली आहे. एका वर्गानें संप केला कीं त्यास दुसरे अनेक वर्ग सहानुभूतीनें येऊन मिळतात ही गोष्ट निश्चित असून मजूर पक्ष क्रमाक्रमानें आपल्या सर्व मागण्या या संपाचें पिस्तूल सरकारच्या माथ्यावर रोखून पदरांत पाडून घेणार ! सारांश क्लासवॉर-यादवी-च्या गोष्टी सभांतून लोक खुशाल बोलूं लागले आहेत. मजूर पक्षाचें हें संमेलन पाहण्यास कॉंग्रेस डेप्युटेशनच्या लोकांस निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. हें संमेलन पाहत असतां व भाषणें ऐकत असतां उदयोन्मुख अशा ब्रिटिश जनतेचा उत्साह, तेज व आत्मप्रत्यय यांचा परिणाम प्रेक्षकांच्या मनावर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं.

राष्ट्रीय सभेतर्फेच्या व्याख्यानांस मध्यें एक आठवडा सुटी होती; तीं व्याख्यानें आतां फिरून सुरू झालीं. बाबू पाल व इमाम हे व्याख्यानाकरितां बाहेरगांवीं गेले असून मी स्वतः, मि. हॉर्निमन व मि. आयंगार असें उद्यांपासून परगांवीं व्याख्यानाकरितां जाणार आहों. माझीं व्याख्यानें बर्मिंगहॅम, ब्रायटन, टॉटन वगैरे ठिकाणीं व्हावयाचीं आहेत. गेल्या सोमवारीं मी व मिस् नॉरमॅटन, इंडिया पत्राचा सहकारी संपादक, क्लॅपहॅम येथें व्याख्यानास गेलों होतों. समाज चांगला असून व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तरें बरींच झालीं. सभा सुमारें दोन तास चालू होती. मिस् नॉरमॅटन या बाईनीं लंडन युनिव्हर्सिटींत इतिहास या विषयांत श्रेष्ठ प्रतीचा मान मिळविला असून ग्लासगो युनिव्हर्सिटींत त्यांनीं प्रोफेसरचें काम केलें आहे. इंग्रज स्त्रियांना मतदारीचा हक्क मिळविण्याच्या चळवळींत त्यांनीं भाग घेतलेला होता. इंडिया पत्रास येऊन मिळण्यापूर्वीं स्त्री-नागरिकसंघाच्या त्या चिटणीस होत्या.

बॅरिस्टरीच्या परीक्षेचा त्यांचा अभ्यास झालेला असून आपणास न्यायकोर्टांतून वकिली करण्याचा हक्क मिळावा म्हणून त्या हल्लीं हाउस ऑफ लॉर्ड्सपुढें मांडत आहेत व लॉर्ड रॉबर्ट सेसिलसारख्या गृहस्थांनीं त्यांचा पक्ष उचलून धरला आहे. त्यांची भाषण करण्याची शैली थेट वकिली बाण्याची असून त्यांना 'आधुनिक पोर्शिया' असें लोकांनीं नांव दिलें आहे. मिसेस् बेझंट यांच्या अगदीं तोडीचें त्यांचें वक्तृत्व नसलें तरी बेझंटबाईपेक्षांहि विषयप्रतिपादनाची त्यांची शैली अधिक चांगली आहे.

मिसेस् बेझंट यांनीं नवें पत्र काढतांच त्यांत कॉंग्रेसच्या डेप्युटेशनवर टीका करण्यास सुरुवात केली. अर्थात् इंडिया पत्रानें त्यांना जाब दिला. बाई राष्ट्रीयसभेला यंदा हजर राहतील असा रंग दिसत नाहीं. त्या बहुधा यापुढें येथेंच राहतील असें वाटतें. राष्ट्रीय सभेला त्या अंतरल्या तरी येथें, आपलें वर्चस्व राहील अशी आपणापुरती सोय करून घेऊन का होईना, पण हिंदुस्थानासंबंधीं त्या चळवळ करीत राहतील असें वाटतें. त्यांची कारवाई चंचलपणाची आहे; पण हिंदुस्थानासंबंधीं भाषणें करतांना लोकपक्षाचीं मतें प्रतिपादन करण्यास त्या सहसा माघार घेत नाहींत येवढी गोष्ट त्यांतल्या त्यांत बरी आहे. येत्या २५ व्या तारखेस आलबर्ट हॉलमध्यें हिंदुस्थानास होमरूल मिळावा अशी मागणी करण्याकरितां मजूरपक्षातर्फे बडें संमेलन व्हावयाचें आहे त्या प्रसंगीं लो. टिळक व मिसेस् बेझंट भाषणें करणार आहेत.

जॉइंट कमिटीचें काम बहुतेक संपलें आणि रिपोर्टहि पुरा होऊन बिल लवकरच फिरून पार्लमेंटपुढें येईल. तें जेव्हां पुढें येईल तेव्हां त्यांत राष्ट्रीय सभेतर्फे कांहीं प्रतिनिधि राहणें जरूर आहे. म्हणून ना. पटेल, व ना. खापर्डे हे आणखी कांहीं दिवस मागें राहतील व इतर मंडळी राष्ट्रीय सभेस हजर राहण्याकरितां लवकरच निघतील असें वाटतें.

(ता. २३ आक्टोबर १९१९)

या आठवड्यांत सिलेक्ट कमिटीचें साक्षी घेण्याचें काम संपून रिपोर्टाचे वादविवादास खासगी रीतीनें सुरुवात झाली आहे. मूल जन्मण्यापूर्वी त्याला नांव देण्यांत अर्थ नाहीं. तथापि सर्वांना आपापल्या दृष्टीनें कोणत्याहि भावी गोष्टीचा कयास करण्याची मोकळीक असते व त्याला अनुसरूनच मीहि आपला कयास खालीलप्रमाणें लिहीत आहें. बिलांतील स्थूल मुद्दे केसरीच्या

वाचकांस माहीतच आहेत म्हणून हा कयास थोडक्यांत देतों. बिलाला नांव काय असावें हा पहिला प्रश्न. त्याचें उत्तर बहुधा असेंच ठरणार कीं, बिलाचा सरनामा २० ऑगस्टच्या जाहीरनाम्यास धरून आहे तेव्हां जबाबदारीचें स्वराज्य हळूहळू देण्याचें बिल असेंच त्याचें नांव राहावें. 'हळूहळू' याचा अर्थ काय? तर हळूहळू हाच! काँग्रेसनें मागितल्याप्रमाणें संपूर्ण स्वराज्य अमुक इतक्या मुदतींत देण्याचें कलम त्यांत घेतलें जाणार नाहीं. उलट पार्लमेंटरी कमिटीकडून चौकशी होऊन अधिकार देण्याची मुदत पांच-दहा वर्षांपेक्षां वाढेल. नागरिकत्वाच्या हक्काचा उल्लेख बिलांत असावा ही सूचना मान्य होणार नाहीं. प्रांतांनिहाय मागितलेलें संपूर्ण स्वराज्य मिळणार नाहीं. द्विदळपद्धति मान्य होईल पण तिचा संपर्क वरिष्ठ सरकारास लागू दिला जाणार नाहीं. फार तर वरिष्ठ सरकारच्या कार्यकारी कौन्सिलांत हल्लीं एक हिंदी सभासद असतो ती संख्या वाढून दोन होईल. प्रांतांनिहाय खातीं तोडून देण्याच्या कामीं किंचित् सढळपणा दाखविला जाईल. पण याचा उल्लेख बिलांत होणार नाहीं. स्त्रियांना मतदारीचा हक्क मिळणार नाहीं. जातवार मतदारसंघाचा उल्लेख बिलांत होईल. माझें हें भविष्य कुडबुड्या जोशाच्या भविष्यासारखेंच आहे. पण बिल मंजूर करण्याचा अधिकार पार्लमेंटच्या हातीं असला तरी भविष्य करण्याचा हक्क सर्वांप्रमाणें मलाहि आहे तो मी कां गमावीन?

उन्हाळ्याच्या सुटीमुळें बंद झालेल्या पार्लमेंटचीं कवाडें फिरून आज उघडलीं गेलीं. सुटींत घडलेल्या पोटनिवडणुकींत प्रधानपक्षाची प्रायः सरशी झाली असून प्रधानमंत्रि अद्यापि जोरावर आहेत; लॉइड जॉर्ज यांच्या तर्फेचें लिहिणारें आज एकहि वर्तमानपत्र नाहीं व त्यांच्या समर्थनपर असें भाषण कोठेंहि कानांवर पडत नाहीं. पण पार्लमेंटांत त्यांचा पराभव मात्र कोणी करूं शकत नाहीं. लॉइड जॉर्ज आज कॉन्झरव्हेटिव्ह पक्षाचा आश्रय करून राज्य चालवीत आहेत. लिबरल पक्ष नामशेष झाला. या पक्षाचे म्हणविणारे व स्वतंत्र बाण्याचे असे पार्लमेंटांत सुमारें पंचवीस सभासद आहेत. त्यांचे जुने पुढारी मि. ॲस्क्वीथ हे अस्तंगत झाल्यासारखे असून पार्लमेंटबाहेर इकडे तिकडे कोठें तरी एखादें भाषण करण्यापलीकडे त्यांची चळवळ उरलेली नाहीं. परवां मॅनशन हाउसमध्यें लीग ऑफ नेशन्सच्या सभेंत त्यांचे भाषण मीं ऐकलें. ते आतां पिकलें पान झाले आहेत व ते एकटे पुढें मागें

निवडून आले तरी त्यांना सामनेवाले म्हणूनच पार्लमेंटांत बसावें लागेल. त्यांना प्रधानपद मिळण्याइतकें बहुमत त्यांच्या बाजूला राहणार नाहीं. राहिला तिसरा मजूर पक्ष. हा जोरावर असून पुढील निवडणुकींत त्याला अधिक जोर येईल. पण खरें म्हटलें तर या पक्षाचा जोर पार्लमेंटांतील संख्येपेक्षां किंवा कर्तबगारीपेक्षां बाहेरच्या कर्तबगारीवर म्हणजे संपाच्या दहशतविरच अधिक आहे. या पक्षाला देशांत मतदारसंघ मोठा आहे; पण भांडवलवाल्यांचा वचक आणि स्वतः मतदारांचें अज्ञान यामुळें आणि पार्लमेंटरी सभासदांची वांटणी असावी तशी नसल्यामुळें या मतदारसंघाचा व्हावा तितका उपयोग होत नाहीं. म्हटलें तर मजूर पक्षाचे तीनशें सभासद या मतदारसंघाच्या जोरावर निवडून यावे; पण आज अवघे साठसत्तरच आहेत. मजूर पक्षाच्या पुढाऱ्यांना अद्यापि मुत्सद्देगिरीचा अनुभव नाहीं. ते प्रधानमंडळांत शिरले तर संस्थानच्या गादीवर बसलेल्या दत्तक मधुकरी मुलाप्रमाणें बावरतील असें पुष्कळ म्हणतात. तथापि आज नाहीं तर उद्यां ते प्रधानमंडळ सजविणार यांत शंका नाहीं.

गेल्या पंधरवड्यापूर्वीं खापर्डे, पाल, सरोजिनी नायडू वगैरे मंडळी ग्लासगो, न्यूकासल वगैरे ठिकाणीं व्याख्यानें देऊन आली. नंतर मध्यें एक आठवडा सुना गेला. फिरून गेल्या आठवड्यांत व्याख्यानास सुरुवात झाली. पाल मँचेस्टरच्या भागाकडे पांचचार व्याख्यानें देऊन आले. हसन इमाम हेहि दुसरीकडे गेले होते. मी, हॉर्निमन, रंगस्वामी अय्यर असे तिघे पश्चिम भागांत व्याख्यानें देऊन आलों. बरोबर मुंबईच्या मजूरसंघातर्फेचे प्रतिनिधि म्हणून डॉ. वेलकर हे आले होते. १७ रोजीं बर्मिंगहॅम येथील टेंपरन्सहॉलमध्यें आम्हां सर्वांचीं भाषणें झालीं. दुसरे दिवशीं हॉर्निमन व अय्यंगार हे कार्डिफ येथें गेले व ता. १९ रोजीं त्यांचें तेथें मजूरपक्षाच्या विद्यमानें व्याख्यान झालें. मीं व डॉ. वेलकर ता० १८ रोजीं बेस्टन व सुपरमेर येथें गेलों. सकाळीं नऊ वाजतां तेथील ॲडल्ट स्कूलच्या सभागृहांत माझें व डॉ. वेलकर यांचें व्याख्यान झालें. नंतर तेथील मंडळींशीं दोन तास खासगी संभाषण झाल्यावर मि. ओव्हर नामक गृहस्थांनीं आम्हांस फलाहार दिला. हे गृहस्थ टॉलस्टॉय यांचे अनुयायी असून युद्धाच्या वेळीं हातांत हत्यार न धरण्याच्या शपथेबद्दल दोन वर्षें तुरुंगांत होते. त्याच दिवशीं आम्ही टॉन्टन येथें गेलों व रात्रीं आठ वाजतां लाइसियम नाटकगृहांत माझें व्याख्यान झालें. डॉ. वेलकर हेहि बोलले

सभेस श्रोतृसमुदाय भरपूर होता. टॉन्टन हे मजूर पक्षाचें एक आगर असून मंडळी उत्साही आहेत. सभेंत स्थानिक वक्त्यांचींहि भाषणें झालीं. ता. २० रोजीं आम्ही ब्रिस्टल् येथें गेलों. तेथें हॉर्निमन व आयंगार हे कार्डिफ येथून आम्हांस येऊन मिळाले. रात्रीं स्थानिक सभागृहांत सर्वांचा भाषण झालीं.

इकडील व्याख्यानांचा साधारण अनुभव असा आहे कीं, खटपट झाली असतां कोठेंहि सभा होण्यास अडचण पडत नाहीं. श्रोतृसमाज किती मिळेल हें मात्र निश्चित सांगतां येणें कठीण असतें. कारण सभा कोण भरवितो यावर तें बरेंचसें अवलंबून असतें. प्रायः प्रत्येक शहरीं इंडिपेंडंट लेबरपार्टी, ॲडल्ट स्कूल, चर्च, सोसायटी वगैरे दोन-तीन संस्था असतात व त्यांपैकीं एखाद्या संस्थेच्या विद्यमानें सभा भरूं शकते. शिवाय या संस्थेच्या आठवड्याच्या, पंधरवड्याच्या ठराविक सभा असतातच. त्यांतली एखादी सभाच आपणास मिळाली तर श्रोतृसमाज विशेष भरपूर मिळतो. प्रत्येक शहरीं स्थानिक वर्तमानपत्र असतेंच व जाहिरात आगाऊ झालेली असल्यास त्या पत्राचा रिपोर्टर येऊन थोडा तरी रिपोर्ट देतो. सभेस येणारे लोक शेंकडा नव्वद सहानुभूतिपूर्ण असतात; व व्याख्यानानंतर विचारलेल्या प्रश्नांत विरोधापेक्षां जिज्ञासाच अधिक असते. विरोध करणारा एखादा भेटतोहि. परंतु प्रश्न विचारणारांपेक्षां उत्तर देणाराला विषयाचें ज्ञान अधिक असल्यामुळें तो सहसा आपली छाप पाडल्याशिवाय राहत नाहीं.

तात्पर्य, एक बोलका व एक माहितगार असे दोन हिंदी वक्ते व्याख्यानें देण्याच्या निश्चयानें बाहेर पडतील तर त्यांना सर्व इंग्लंडभर हिंडण्यास एक वर्षहि पुरणार नाहीं. पण विलायतेंत जाहिरात, प्रवास व जागाभाडें, हॉटेल हीं फार मोठ्या खर्चाचीं तोंडें आहेत. शिवाय कोठेंहि व्याख्यानें यशस्वी होऊन ग्रामसमाज अगदीं सोळा आणे अनुकूल झाला तरी पार्लमेंटरी निवडणुकीच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या मुद्द्यावर एकहि निवडणूक होण्याची अद्यापि वेळ आली नाहीं; तथापि विलायत हें राजकीय चळवळीचें मुख्य क्षेत्र पडल्यामुळें येथें चळवळ चालू ठेवल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, मात्र विलायतेंत पैशाची किंमत हिंदुस्थानपेक्षां आठदहापट कमी असल्यामुळें हिंदुस्थानांत ज्या कामास एक हजार रुपये पुरतील त्यास येथें दहा हजार लागणार या अदमासानें खर्चाची तरतूद झाली पाहिजे. पण या विषयाचा सविस्तर ऊहापोह मी करीत

बसत नाहीं. यंदांच्या राष्ट्रीय सभेपुढें हा चर्चेचा एक मुख्य विषयच बहुधा होणार आहे.

असो, ता. ३० ऑक्टोबर रोजीं इजित नामक बोटीनें हिंदुस्थानास परत जाण्यास आम्हांस तिकिटें मिळालीं आहेत; व त्या दिवशीं आम्ही विलायतेस रामराम ठोकणार. येथें येऊन उद्यां पांच महिने होतात. हे पांच महिने येथील कामाधामामुळें बरेच लवकर गेले. मला त्यांतल्या त्यांत केसरीच्या वाचकांच्या दृष्टीनें तिकडे कळविण्यासारखी माहिती वाटली ती कळवीत होतों. पण केवळ पत्रांच्या रूपानें एका देशाची दुसऱ्या देशास माहिती किती देऊं शकणार? तें काम वर्षानुवर्ष चाललें तरी संपावयाचें नाहीं?

सरकारच्या लहरीपणाचा मासला

(कोलंबोहून लिहिलेलें पत्र)

'मनसा चिंतितं कार्यं दैवमन्यद्विचिंतयेत्' या म्हणीचा अनुभव पावलोपावलीं मनुष्याला येत असतोच. पण स्वराज्यसंघाच्या शिष्टमंडळाला तिचा काल जो अनुभव आला तो मात्र आश्चर्यानें थक्क करून सोडणारा होता. आज सकाळीं मी लिहीत बसलों आहें या वेळीं, टिळक प्रभृति डेप्युटेशनची मंडळी कोलंबोच्या बंदरांत जाऊन आगबोटींत बसण्याच्या धांदलींत असावयाची. पण दैवाची लीला अशी कीं, याच वेळीं विलायतेस जाण्याची तयारी न करतां त्यांनीं परत हिंदुस्थानाकडे जाण्याच्या तयारीस लागावें! ही बातमी वाचून केसरीचे हजारों वाचक डोळे चोळचोळून आपण स्वप्नांत आहों कीं जागे आहों असा विचार करूं लागतील; पण सरकारनें लोकांना अशा रीतीनें आश्चर्यचकित करून सोडण्यासारखे खेळ आजवर अनेक केले त्यांतलाच हाहि एक आहे; व आणखी असे किती खेळ आपणा लोकांस पाहावयाचे आहेत न कळे!

असो; विलायतेस हिंदी स्वराज्यसंघामार्फत शिष्टमंडळ पाठविण्याचा बेत नक्की करून त्याची साधनसामुग्री जुळविण्यास प्रारंभ झाल्यापासूनची हकीकत केसरींतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालीच आहे. मुंबईहून निघणाऱ्या आगबोटींत जागा मिळाली तर पाहावी अशा हेतूनें केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर, कोलंबो येथें येऊन आगबोटीवर बसण्याचा बेत करावा लागला; व त्याप्रमाणें मुंबईहून सामानासुमानाची सर्व तयारी करून आम्ही सर्व मंडळी ता. २७ रोजीं निघालों. वाटेंत विजापूर येथील मंडळीकडून लो. टिळक यांस फार दिवसांचें निमंत्रण होतें म्हणून तेथें अर्धा दिवस मुक्काम करून मद्रासेस ता. ३० रोजीं येऊन पोंचलों. मद्रासेस एक दिवस विश्रांति हवीच होती. शिवाय मिसेस् बेझंट यांनीं अड्यार येथें वाटेंत उतरण्याचें टिळकांकडून पुण्यास अभिवचन घेतलें होतें. यामुळें मद्रासेस दीड दिवस मुक्काम पडला. या मुक्कामांत मद्रास शहरांतील सर्व जातींच्या व सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांकडून टिळकांचा सन्मान उत्तम प्रकारें करण्यांत आला व डेप्युटेशनला अतिशय प्रेमपूर्वक निरोप देण्यांत आला. मद्रास इलाख्यांतील पुढारी व सुशिक्षित लोकांचें मत टिळकांसंबंधानें व डेप्युटेशनच्या कामासंबंधानें काय आहे, हें मद्रास येथील प्रचंड जाहीर सभेंत मद्रासेंतील सर्व प्रमुख राजकीय व इतर सार्वजनिक संस्थांनीं मिळून जें संयुक्त मानपत्र दिलें, आणि विशेषतः सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांनीं जें भाषण केलें, त्यावरून कळून येण्यासारखें आहेच. मद्रासेहून निघाल्यावर पुढें कोलंबोपर्यंत वाटेंत कोठेंहि मुक्काम करावयाचा नाहीं असें ठरलें होतें. तथापि वाटेंतील लहानमोठ्या अनेक स्टेशनांवरून टिळकांचा अतिशय थाटानें सत्कार करण्यांत आला. तंजावर, त्रिचनापल्ली, मदुरा वगैरे ठिकाणीं जो थाट व उत्साह, आणि समारंभांत जो व्यवस्थितपणा दिसून आला तो अपूर्व होता. लहानसान स्टेशनांवर गाडी उभी राहत नाहीं; तथापि गांवोगांवच्या लोकांनीं रात्रीं दोन-दोन तीन-तीन वाजतां, टिळकांना पाहण्याची संधि मिळणें शक्य नसतां, किंवा आपला आवाज त्यांच्या झोपेंत त्यांच्या कानीं जाण्याचीहि आशा नसतां, स्टेशनावरील प्लॅटफॉर्मवरूनच काय पण रस्त्याच्या बाजूलाहि उभे राहून, 'टिळक महाराजकी जय' अशी आरोळी मारून त्यांचा सत्कार करण्याची आपली हौस कशी तरी फेडून घेतली.

कोलंबो येथेंहि हिंदी व सिंहली मंडळींनीं टिळकांचें व डेप्युटेशनचें थाटानें स्वागत केलें. टिळक व पाल या दोघांचीं दोन व्याख्यानें झालीं. पहिल्या

व्याख्यानास सर अरुणाचलं, सीलोन येथील पहिल्या प्रतीचे नागरिक, व दुसऱ्या व्याख्यानास मि. डिमेल, सी. बी. ई., कोलंबो येथील एक पुढारी, हे अध्यक्ष होते. उपवनोपाहार प्रसंगीं कोलंबो येथील कमींत कमी दीड हजार प्रमुख स्त्रीपुरुष हजर होते. टिळकांच्या व पालबाबूंच्या व्याख्यानांस सुमारें दीड-दोन हजार रुपये जमले ते तेथील माजी लोकप्रिय गव्हर्नर सर अँडरसन यांच्या स्मारकास देण्यांत आले. डेप्युटेशनकरितां मंडळींनीं स्वतंत्र फंड काढण्यास सुरुवात केली असून पांचपांचशेंचे कांहीं आंकडे पडले आहेत.

ता. २ व ३ हे दिवस डेप्युटेशनच्या मंडळीस व त्यांचा सत्कार करणाऱ्या कोलंबो येथील नागरिकांस मोठ्या गर्दीचे गेले. मुंबईस सामानसुमान बरेंच खरेदी झालें होतें; तथापि कांहीं खरेदी व्हावयाचें राहिलेंच होतें तें होऊन बांधाबांध जोरानें सुरू झाली. इतक्यांत ता.३ रोजीं विलायतच्या सफरीची अनपेक्षित रीतीनें डळमळ होण्याची सुरुवात झाली. पी. अँड ओ. ची आगबोट मिळत नाहीं असें पंधरा दिवस पाहून आम्ही प्रथम बी. बी.लाइनर कंपनीच्या लँकेशायर नामक बोटीनें कोलंबोहून जाण्याचें ठरविलें. पण ता.३ ला या बोटीनें जाण्याच्या ऐवजीं ता.५ रोजीं जपानी कंपनीच्या इयोमारू नामक बोटीनें गेल्यास मंडळींची सोय प्रवासाच्या दृष्टीनें अधिक होईल, असें मुंबईस एका तज्ज्ञ व आनुभविक गृहस्थानें फारच आग्रहानें सांगितल्यावरून जपानी बोटीनें जाण्याचें आम्हीं मुक्रर केलें होतें. कोलंबोस ही जपानी बोट ता. ५ रोजीं यावयाची असा अदमास होता. त्याप्रमाणें आम्ही व आमचे एजंट थॉमस कुक कंपनीचे लोक बोटीची वाट पाहत होतों. ता.३ रोजीं सायंकाळीं मी येथील कलोनियल सेक्रेटरीकडे पासपोर्ट मंजुरीकरितां गेलों. आम्हास मुंबईस पासपोर्ट मिळाले होते व ते सर्व हिंदुस्थानांत चालले असते. पण सीलोन हीं क्राऊन कॉलनी. येथील सरकार वेगळें असल्यानें आमच्या पासपोर्टांवर येथील सरकारचा मंजुरीचा स्वतंत्र शेरा हवा होता, व तो सदर सेक्रेटरींनीं ताबडतोब करूनहि दिला. पासपोर्ट घेऊन मी तसाच थॉमस कुक कंपनीकडे गेलों व तिकिटें काढलीं काय म्हणून विचारलें तों त्यांनीं सांगितलें कीं, 'तुमची जपानी बोट येत आहे कुठें? ती उद्यां कोलंबोस यावयाची होती खरी; पण आतां पाहतों तों नुकतेंच तिनें जपान सोडलें असून ता. २३ पर्यंत ती कोलंबोस येत नाहीं!' हें ऐकून मला काय वाटलें असेल? आणखी २० दिवस कोलंबोस असाच पाहुणचार खात पडून राहण्याची कल्पना दुःसह होती. पाहु-

णचार फार गोड होता. येथील मंडळींच्या सहवासांत महिनेच्या महिने घालविले तरी कंटाळा येणें शक्य नव्हतें. पण २० दिवस व्यर्थ कसे घालवावयाचे? विलायतचें कामहि पुढें ढकललें जाणार! आधींच बोटीवर ४५ दिवस लागणार; त्यांत या २० दिवसांची आणखी भर! पण जपानी बोटीवरून जाण्याचें ठरण्यापूर्वीं ज्या लँकेशायर बोटीवरून जाण्याचें आम्ही प्रथम मुंबईस ठरविलें होतें तिची आठवण मला होती. ती याच सुमारास कोलंबोस येणार होती. अर्थात् 'इयोमारू' मिळत नाहीं तर 'लँकेशायर' का होईना? तिच्यावर जागा मिळवून द्या म्हणजे झालें, असें मीं थॉमस कुकच्या एजंटास सांगितलें, व त्यांनीं ताबडतोब टेलिफोन करून माहिती मिळवून "होय, सात जागा तुम्हांस दिल्या आहेत" असें उत्तर आम्हांस जागच्या जागीं मिळवून दिलें! यामुळें एका पांच मिनिटांचे आंत विलायतेस जाण्याच्या निराशेचें दुःख व फिरून निराशेच्या जागीं आशा उत्पन्न झाल्याचें सुख मला अनुभवावयास सांपडलें! व ज्या लँकेशायर बोटीचा आम्ही जाणूनबुजून पूर्वीं अव्हेर केला तिनेंच आम्हांस आयत्या वेळीं हात द्यावा हा योगायोग विलक्षण खरा असें म्हणून मीं घरीं परतलों. दैवलीलेच्या या लहानशा धक्क्यानें आमची प्रवासाची हुरूप फिरून ताजी झाली; व सामानासुमानाची उरली सुरली तयारी पुरी करण्यास डेप्युटेशनच्या मंडळींनीं प्रारंभ केला.

ता. ४ रोजीं सकाळीं पालबाबूंचें व्याख्यान झालें. दोनप्रहरीं जेवणानंतर येथील हिंदी मित्रमंडळीच्या आग्रहावरून फोटो घेण्याचें काम सुरू होऊन डेप्युटेशनचा फोटो काढून झाला. सामानसुमान पुरें बांधलें जाऊन त्यावर बोटीचीं तिकिटें डकविण्यास सुरुवात झाली. लँकेशायर बोट दोन तासांनीं बंदरांत येणार अशी बातमी आली. टिळकांनीं अखेरच्या जरूरीच्या चिठ्याचपाट्यांवर सह्या करून दिल्या. दारांत गाड्या व मोटारी उभ्या होत्या. त्यांत बसून आतां फक्त उपवनोपाहारसमारंभास जावयाचें व परत येतांच तसेंच थॉमस कुकच्या मनुष्याचे स्वाधीन सामान करावयाचें इतकेंच काय तें काम उरलें. इतक्यांत पालबाबूंच्या पासपोर्टावर मंजुरीचा शेरा घेण्याचा उरला होता त्याकरितां रा. गोखले हे कलोनियल सेक्रेटरीच्या ऑफिसांत गेले होते ते बातमी घेऊन धांवत सांगत आले कीं, "पालबाबूंचा पासपोर्ट सेक्रेटरीनीं ठेवून घेतला. तो तर ते परत देत नाहींतच, पण बाकी सर्वांचे पासपोर्टहि रद्द करण्याचा हुकूम तारेनें आलेला असून काल मंजूर करून दिलेले सर्व पासपोर्टहि परत आणून

स्वाधीन करा असें सेक्रेटरी म्हणतात!" प्रथम याचा अर्थच आम्हांस कळेना. तेव्हां टिळक प्रभृति आम्ही सर्व मंडळी ताबडतोब सेक्रेटरीच्या भेटीस गेलों. त्यांनीं सांगितलें कीं, 'दिल्लीहून एक व मद्रासेहून एक अशा दोन सरकारी हुकुमाच्या तारा नुकत्याच आल्या असून त्याअन्वयें तुम्हां सर्वांचे पासपोर्ट रद्द करण्यांत आले आहेत. तुम्हांपैकीं टिळक व केळकर यांस मी आतांच पत्रें रवाना करवीत होतों तों तुम्ही सर्वच आलां बरें झालें.' हें ऐकून आमची स्थिति अत्यंत चमत्कारिक झाली. आम्ही कोणी न जातों तर हीं पत्रें आम्हांस आज सकाळीं म्हणजे बोटीवर जाण्यास निघणाच्या क्षणीं हातीं पडलीं असतीं. किंबहुना तसेंहि झालें नसतें! कारण लँकेशायर बोट काल सायंकाळींच कोलंबोस येऊन दाखल झालेली असून आज सकाळीं आठ वाजतांच ती निघणार होती. अर्थात् सामान तर पुढें बोटीवर आधींच गेलें असतें, व पत्रें हातीं पडावयाच्या आधींच आम्ही बोटीच्या धक्क्यावर जाऊन पोंचणें संभवनीय होतें; पण पत्रांची व आमची चुकामूक झाल्यानें बोट सांपडणें मात्र शक्य नव्हतें. कारण कलोनियल सेक्रेटरींनीं आम्हांस असें सांगितलें कीं, " तुम्हांस पत्रें न पोंचतीं तरी सुद्धां बोटीवर चढतांना तुमचे पासपोर्ट काढून घेऊन तुम्हांस बोटीवर चढण्यास प्रतिबंध करावयाचा असें आमच्या सरकारनें ठरविलें होतें!"

आतां पुढें काय? कोलंबो येथील अधिकाऱ्यांचे हातीं कांहींच नव्हतें. आमचे हातीं दिलेल्या पत्रांतील मजकुरावरून पाहतां खुद्द विलायत सरकारच्या हुकमावरून आम्हांस ही बंदी करण्यांत आली आहे असें दिसलें. अर्थात् दिल्ली सरकार तरी या बाबतींत काय करूं शकेल हाहि प्रश्नच होता. तथापि एक वेळ व्हाइसरॉयसाहेबांकडे तारांनीं अर्ज करून पाहावे असें ठरवून स्वतः टिळक व खापर्डे यांच्या नांवची एकेक व डेप्युटेशनच्या तर्फे माझ्या नांवची एक अशा तीन तारा पाठविण्याचें ठरलें. पण आमच्या तारा तरी कोण पाठवूं देणार? तारेची खुंटीहि सरकारच्याच हातीं! त्यांतहि आम्ही परस्वाधीनच! गेल्या पंधरा दिवसांत 'टिळक व डेप्युटेशनचीं मंडळी कोलंबोस कधीं तरी येणार, सोयी काय पाहिजेत' वगैरे मजकुराच्या पाठविलेल्या सर्व तारा येथील सेन्सॉरनें दडपून ठेवल्या होत्या, व आम्ही स्टेशनावर अमक्या दिवशीं येणार ही बातमी आमच्या कोलंबो येथील स्नेहीमंडळीस अखेरपर्यंत प्रत्यक्ष अशी मिळूं दिली नाहीं, हा अनुभव ताजा होताच. तेव्हां टिळकांनीं सेक्रेटरीस

विनंति केली कीं, आम्ही व्हाइसरॉय व स्टेट-सेक्रेटरी यांच्या तारा लिहून देतों व पैसे देतों. पण तारा तुम्ही पाठवाल तर पोंचतील. तेव्हां सेक्रेटरी म्हणाले कीं, तारा मला पाठवितां येणार नाहींत; पण मी 'सेन्सॉरला' सांगून तुमच्या या तारांना प्रतिबंध होऊं नये असें मात्र करतों. अखेर सेक्रेटरीच्या हपिसांतच बसून तारा लिहिल्या व पाठविल्या व तारांच्या उत्तराची वाट पाहत मंडळी घरीं येऊन बसली. डेप्युटेशन ता. ५ रोजीं जाणार अशा समजुतीनें बाहेरगांवांहून तारा व पत्रें येतच होतीं. हिंदुस्थानांतील लोक डेप्युटेशन आगबोटींत बसून निघाल्याच्या तारेची वाट पाहत बसले होते. अशा वेळीं "डेप्युटेशन जावयाचें थांबलें, सरकारकडून डेप्युटेशनला प्रतिबंध झाला, दिलेले पासपोर्ट परत मागितले, डेप्युटेशनची मंडळी परत हिंदुस्थानाकडे निघणार" अशी तार प्रसिद्ध करण्याची वेळ यावी हा कोण विलक्षण योगायोग! पण सरकारच्या लहरी व मनस्वी स्वभावानें तो आणला खरा!

व्हाइसरॉयसाहेबांच्या तारेंतच, बंदीचा हुकूम विलायत सरकारकडून आल्याचा मजकूर असल्यामुळें, व्हाइसरॉयसाहेबांस केलेल्या तारांचा फारसा उपयोग होण्याची आशा कोणासच फारशी नव्हती. 'आमच्या हातीं या बाबतींत कांहीं नाहीं' असें मोघम उत्तरच बहुधा व्हाइसरॉयसाहेबांकडून येईल असें वाटून, व हिंदुस्थानाकडे परत फिरावें लागणार असें वाटून, आमच्यापैकीं कांहीं मंडळींनीं सिलोनची जुनी राजधानी कँडी हें शहर पाहण्यास दोनप्रहरीं निघण्याचें ठरविलें; व रा. गोखले हे आदल्या दिवशीं कलोनियल सेक्रेटरीस कबूल केल्याप्रमाणें सर्व पासपोर्ट त्यांच्या स्वाधीन करण्याकरितां सेक्रेटरीयट हॉलमध्यें गेले. त्यांनीं पासपोर्ट परत केले व त्यावरील मंजुरीचे शेरे खोडले जाणार, इतक्यांत फिरून एक आशेची लाट उठली. व्हाइसरॉयसाहेबांकडून कोलंबो सरकारास अशी तार येऊन धडकली कीं, "टिळक व डेप्युटेशनची मंडळी यांच्या तारा पोंचल्याप्रमाणें टिळकांना व त्यांच्या बरोबरच्या मंडळीला परवानगी देण्याचा प्रश्न मीं विलायत सरकाकडे तारेनें धाडला आहे. दरम्यान तूर्त तुम्ही वाटेल तर असें करावें– हल्लीं जी बोट केपला–दक्षिण आफ्रिकेच्या दक्षिण टोकाच्या केप ऑफ गुड होपला–केप कॉलोनीला जात आहे तिजवरून टिळक वगैरेंना हवें तर जाऊं द्या, पण ही परवानगी फक्त केपपर्यंतची देतां येईल. मात्र दरम्यान विलायत सरकारनें जर आपला पूर्वीचा हुकूम फिरवला नाहीं

तर त्यांना केपहून परत यावें लागेल. हें त्यांस तुम्ही स्पष्ट बजवावें, व हें त्यांस सर्वस्वीं कबूल असेल तर त्यांस बोटीवर जाऊं द्यावें.”

वरील प्रकाराची माहिती घेऊन रा. गोखले हे घरीं आले तेव्हां सर्व मंडळींच्या आशेस फिरून थोडी धुगधुगी आली. केपपर्यंत जाऊं देतात तर तेथपर्यंत तरी जाऊं, मग पुढें काय होईल तें पाहतां येईल, असें सर्वानुमतें टिळकांनीं ठरविलें, व केपपर्यंत जाण्याच्या परवानगीसंबंधाची मंजुरी फिरून सर्व पासपोर्टवर मांडून घेण्याकरितां रा. करंदीकर, मी व गोखले कलोनियल सेक्रेटरीकडे गेलों. पासपोर्टवर केपपर्यंत जाण्याची मंजुरी तर लिहून द्याच, पण शिवाय व्हाइसरॉयसाहेबांस आणखी एक तार आम्ही करीत आहों तीहि कालच्यासारखी तुम्ही आजहि ‘ सेन्सॉर ’कडून पुढें जाऊं द्या असें मी त्यांस सांगितलें. येथें हें सांगणें जरूर आहे कीं, व्हाइसरॉयसाहेबांनीं शर्तीची परवानगी दिली असें सकृद्दर्शनीं दिसलें खरें. पण त्यांत केपपर्यंत जाण्याची परवानगी द्या असे शब्द वास्तविक विनाकारण पडले होते व त्या शब्दांमुळेंच ती शर्तीची परवानगीहि फुकट गेली. टिळकांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांस केलेल्या तारेंत केपचा उल्लेख मुळींच नव्हता. पण पोलीस व इतर रिपोर्ट सरकाराकडे पूर्वीं गेले त्यांत व वर्तमानपत्रांतूनहि आम्ही केप-मार्गानें जाणार असा उल्लेख होता. तोच अर्थात् व्हाइसरॉयसाहेबांच्या लक्षांत राहिलेला असून नुसतें ‘जाऊं द्या’ असें लिहिण्याच्या ऐवजीं ‘केपपर्यंत जाऊं द्या’ असें लिहिलें गेलें; पण त्यानें आमचा मात्र केवढा घोटाळा झाला पाहा! आम्ही केपकडून गेलों काय किंवा सुएझकडून गेलों काय आम्हांस व सरकारास दोनहि सारखींच होतीं. केपकडून जाणाऱ्या बोटीस वीस दिवसांचा उशीर म्हणूनच सुएझकडून जाणाऱ्या बोटीवर आयत्या वेळीं जागा मिळविली; व व्हाइसरॉयसाहेबांच्या तारेंत केपचा उल्लेख होण्याचें साधारणतः कांहीं कारणहि नव्हतें. कारण त्यांची शर्त मान्य करावयाची म्हटली तरी आम्ही केपला अडकून पडावयाचे ते सुएझला अडकून पडलों असतों. दोनहि प्रवासमार्ग सुरू आहेत; व दोनहि ठिकाणीं आम्हांस सरकारला अडकवून ठेवतां येणें शक्य असल्यामुळें दोनहि मार्गांची फलश्रुति एकच होती. पण नाहीं. दैवयोग उलटा व्हावयाचा म्हणजे तो असाच! व्हाइसरॉय आपणांकडून परवानगी देऊन आमची सोय काढण्याकरितां धाडलेल्या तारेंत सहज ‘केपमार्गें’ असे

शब्द घालतात; पण आमची आदल्याच दिवशीं बदललेली बोट प्रायः केप-मार्गें जाणारी असतांहि या खेपेस ती सुएझमार्गें जावयास निघते !

'केपपर्यंत' हे शब्द वास्तविक निरर्थक आहेत; ते सहजासहजीं अर्थ-वादादाखल चुकून पडले आहेत; आम्हीं व्हाइसरॉयसाहेबांची शर्त मान्य केल्यास आम्ही केपकडून गेलों काय किंवा सुएझकडून गेलों काय, त्यांना दोनहि सारखींच आहेत; म्हणून आपण निवळ शब्दांवर फारसें जाऊं नका; तारेचा खरा, म्हणजे आम्हांस परवानगी देण्याचा, व्हाइसरॉयसाहेबांचा खरा हेतु आपण लक्षांत आणा; बोट बंदरांत आहे; सामान धक्क्यावर आहे; तिकिटें आमच्या हातीं आहेत; थोडासा सारासार विचार चालवून परवानगी देण्याचें तुमच्या हातीं आहे; तेव्हां कृपा करून आम्हांस बोटीवर जाण्याची परवानगी द्या; वाटेल तो करारनामा व्हाइसरॉयसाहेबांच्या तारेप्रमाणें आम्ही तुम्हास लिहून देतों " असें कलोनिअल सेक्रेटरीस मीं समजावून सांगितलें. तें त्यांस पटलेंहि. ते म्हणाले, " यापुढें तार जाऊन व्हाइसरॉयसाहेबांकडून आणखी तीन चार तासांत उत्तर येणें शक्य नाहीं. म्हणून मीच आमच्या गव्हर्नरसाहेबांच्या कानावर हा मजकूर टेलिफोननें घालतों व तुम्हांस परवानगी देतां आली तर पाहतों." या आश्वासनानें आम्हांस खरोखर फिरून आशा उत्पन्न झाली. कारण कलोनिअल सेक्रेटरीकडे तीन-चार वेळां जाण्याचा प्रसंग आला व त्या त्या वेळीं ते आमच्याशीं सभ्यपणानें व भलेपणानें वागले होते. सुमारें तीन वाजतां त्यांचें उत्तर मिळणार होतें !

झालेली हकीकत टिळकांस सांगण्याकरितां आम्ही परत वरीं आलों तों इकडे व्हाइसरॉयसाहेबांकडून टिळकांना पहिल्या तारेस उत्तरादाखल तार येऊन राहिली होती. या तारेंत शर्तीच्या परवानगीचाच मजकूर होता, व 'केपपर्यंत' असे शब्दहि होते. जास्त शब्द होते ते मात्र असे कीं, "विलायत-सरकारनें डेप्युटेशनला बंदी केली त्याचें कारण बहुधा हेंच असावें कीं, हल्लीं विलायतेंत विचार व उद्योग जो कोणताहि व्हावयाचा तो फक्त युद्ध जोरानें कसें चालू ठेवावें यापुरताच होणें इष्ट आहे. तथापि तुमचें प्रकरण मी विलायत सरकारकडे विचाराकरितां पाठवीत आहें."

ही तार घेऊन आम्ही फिरून तीन वाजतां सेक्रेटरीसाहेबांकडे गेलों. तों सेक्रेटरीसाहेबांनीं सांगितलें कीं, " टेलिफोन करून गव्हर्नरसाहेबांस विचारलें, पण 'केपपर्यंत' असे शब्द आहेत त्या अर्थीं इतर मार्गानें आम्हांस परवानगी

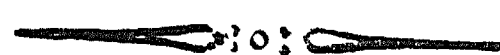
देतां येत नाहीं! मात्र आपली तार व्हाइसरॉयसाहेबांकडे पाठविण्याची मीं काल्च्यासारखी सवलत देतों" असें उत्तर मिळालें. अशा रीतीनें सर्व उपाय खुंटल्यानें व्हाइसरॉयसाहेबांस आणखी एक तार रवाना करून आम्ही निराश होऊन घरीं परत आलों.

या वेळीं ४॥-५ वाजले होते. लँकेशायर बोट बंदरांत उभी असून बरोबर सात वाजतां सुटणार होती. पुढील तास दीड तासांत उत्तर येणार कसें? आलें तरी पासपोर्टवर लेखी मंजुरी लिहिली जावयाची कशी? आमची उत्कंठा व निराशा पाहून सेक्रेटरींनीं रा. करंदीकर यांस सहानुभूतिपूर्वक असें सांगितलें कीं, तुम्हां मंडळीखातर मी आज पांचाचे ऐवजीं सहा वाजेपर्यंत हपिसांत राहतों व उत्तर अनुकूल आल्यास एका क्षणांत मंजुरी लिहून देऊन मोकळे करतों. बरें, हें झालें तरी आमची सर्व मंडळी व सामान पडलें दोन मैलांवर तें आयत्या वेळीं बोटीवर कसें चढणार? याकरितां पन्नास रुपये खर्चून आम्ही थॉमस कुक कंपनीकडून एका स्पेशल लॉंचवर (पडाव) धक्क्यावरील आमचें इतर सामान चढवून खलाशी तयार राहण्याची व्यवस्थाहि करविली, व अगदीं अखेरपर्यंत तारेची वाट पाहिली. पण तार आली नाहीं! रात्रीं बोट ठरल्याप्रमाणें बंदरांतून निघून गेली. आम्ही मात्र हताश होऊन घरीं परत आलों.

आज व्हाइसरॉयसाहेबांकडे टिळकांनीं सविस्तर हकीकतीची आणखी तार पाठविली असून "सशर्त कां होईना, पण वाटेल त्या बोटीनें व वाटेल त्या मार्गानें जाण्याची सर्वसाधारण अशी परवानगी द्या" अशी तारेंत विनंति केलेली आहे. झालेली सर्व हकीकत वर्तमानपत्राकडे त्रोटक रीतीनें तारेनें कळविली आहेच; पण सेन्सॉर कोणती तार पाठवितात व कोणती अडकवून ठेवतात कोणी सांगावें? याकरितां ही कच्ची हकीकत केसरींतून प्रसिद्ध होऊन सर्व मित्रमंडळीस कळावी याकरितां पाठवीत आहें. पुढें हकीकत घडेल तीहि अशीच कळवीन.

कोलंबो, मांटेग्यू हाउस.
ता. ६ एप्रिल १९१८.

'लोकसंग्रह' खास मुलाखत



लोकसंग्रहाच्या प्रतिनिधीनें ता. २९-११-१९ रोजीं रा. रा. न. चिं. केळकर यांची मुलाखत घेतली. त्या मुलाखतींत घाईत पण थोडया वेळांत झालेलीं प्रश्नोत्तरें पुढें दिलीं आहेत.

प्रश्नः—आपण विलायतेंत पांच महिने घालवले व तेथील राजकीय स्थिती-विषयीं आपणाला प्रत्यक्ष गोष्टी पाहावयास मिळाल्या, त्यावरून तिकडील चळवळीसंबंधानें आपलें मत काय झालें?

उत्तरः—या प्रश्नाचें उत्तर देण्याला म्हटलें तर एकादा ग्रंथ लिहूनहि पुरणार नाहीं व म्हटलें तर तें दोन शब्दांतहि देतां येईल. विलायतेंतील चळवळ अवश्य हवी एवढेंच नव्हे तर ती यशस्वी झालीच पाहिजे, यांत शंका नाहीं. विलायतेंतील चळवळ हा निराशेचा मामला नाहीं! पण तिजवर आशा कितपत ठेवावी हें दोन गोष्टींवर अवलंबून राहील. खुद्द विलायतेंत ज्या प्रमाणानें चळवळ होईल त्या प्रमाणानें तिकडे प्रत्यक्ष फल मिळेल हें तर उघडच आहे. पण तिकडील चळवळीलाहि यश येण्याला खुद्द विलायतेंत हिंदुस्थानांतील चळवळ नऊदशांश आधारभूत आहे हें मात्र विसरतां येत नाहीं.

प्रश्नः—म्हणजे वरील प्रश्नाचें उत्तर एकेरी नाहीं, असेंच म्हणण्याचा आपला अर्थ दिसतो.

उत्तरः—अगदीं बरोबर! एकेरी उत्तर पुष्कळांना प्रिय वाटतें! पण दुर्दैवानें त्यावर निर्वाह मात्र होऊं शकत नाहीं. एकाच गोष्टीचें फाजील स्तोम माजविणें व माजावें म्हणून त्याच्या प्रतियोगी गोष्ट त्याज्य ठरविणें ही फार मोठी चूक होते.

सर्व रोगांवर एकच औषध

देणाऱ्या डॉक्टरासारखें हें धोरण हास्यास्पद ठरतें. चळवळ नुसती विलायतेंत किंवा नुसती हिंदुस्थानांत हवी या प्रश्नाला एकेरी किंवा व्यवच्छेदक उत्तर नाहीं. दोन्ही एकसारख्या चालू पाहिजेत व समोरासमोरील दोन आरशांमध्यें उभ्या राहिलेल्या माणसाप्रमाणें हिंदुस्थानला दोन्ही चळवळींवर

एकाच वेळीं आपल्या राजकीय देहाचें स्वास्थ्य व सौष्ठव एकाच क्षणीं पाहतां व संभाळतां आलें पाहिजे.

प्रश्नः—पण त्यांतल्या त्यांत कमी अधिक महत्त्व तारतम्यभावानें तरी आपण दोन्ही चळवळींस वांटून देऊं शकाल कीं नाहीं ?

उत्तरः—हेंहि जरा कठीणच आहे. पण या दोहोंतील संबंधास तारतम्य-भाव हें नांव देण्यापेक्षां

अन्योन्यावलंबी भाव

असें नांव मी देईन. हिंदुस्थानांत चळवळ नसेल व लोकांच्या आकांक्षा प्रदीप्त होऊन मागण्या ठरल्या नसतील तर कोणी केवढाहि बडा हिंदी मुत्सद्दी अगर वक्ता विलायतेंत जाऊन चळवळ करूं म्हणेल तर ती होणार नाहीं. कोणाहि वक्त्याला पाठबळ किती आहे याकडे तिकडील लोक विशेष पाहतात; कारण तिकडे लोकसत्तेचा मनु सुरू आहे. बरें याच्या उलट विलायतेंत थोड्या श्रमानें केलेली चळवळ एकदम पुष्कळ फलदायी होण्याचाहि संभव असतो. तात्पर्य, या बाबतींत सामान्य सिद्धांत येवढाच घालतां येईल कीं, येथील व विलायतेंतील चळवळ ही एकाच शरिराचे दोन डोळे आहेत असें मानून कोणत्याहि वस्तूकडे दोन डोळयांनीं मिळून जसें आपण पाहतों तसें पाहिलें पाहिजे.

प्रश्नः—विलायतेंतील अधिकारी व पार्लमेंटांतील राजकीय पक्ष यांचें हिंदुस्थानसंबंधानें पुढील धोरण कसें काय राहण्याचा संभव आहे ?

उत्तरः—याचें थोडक्यांत मी असें उत्तर देईन. विलायतेंतील हिंदुस्थानचे मुख्य अधिकारी म्हणजे स्टेट-सेक्रेटरी व त्यांचें कौन्सिल; पैकीं कौन्सिलची सभा अखेर कमी होईल; पण दरम्यान दिवसेंदिवस हिंदी लोकांचा त्यांत अधिकाधिक समावेश होऊन आमच्या उपयोगाच्या दृष्टीनें त्याचें महत्त्व वाढेल. कौन्सिलची सत्ता कमी झाल्यानें स्टेट-सेक्रेटरी यांची सत्ता वाढली असें सकृद्दर्शनीं दिसेल. पण दिवसानुदिवस प्रातिगातिक मताचे स्टेट-सेक्रेटरी नेमले जाण्यापेक्षां प्रागतिक मताचे स्टेट-सेक्रेटरी नेमले जाण्याचा अधिक संभव आहे. प्रागतिक मताचा स्टेट-सेक्रेटरी व त्याचे हिंदी कौन्सिलरांशीं साहचर्य या दोहोंमुळें हिंदी राजकीय सुधारणांचा प्रश्न विलायतेंत सरकारी

रीतीनें तरी यापुढें निरंतर जागृत राहील असें मला वाटतें; दुसरे पक्षीं आज पार्लमेंटांत मजूरपक्षाला बहुमत नसलें तरी तो

सरकाराशीं झुंजणारा प्रधान मल्ल आहे

त्याची वाढहि तरुण मनुष्याप्रमाणें सुरू आहे व जुन्या पक्षाची वाढ वृद्ध मनुष्याच्या शरिराप्रमाणें खुंटलेली आहे; एवढेंच नव्हे तर त्याची शक्ति क्षीण होत चालली आहे. अर्थात् पुढें-मागें मजूरपक्षाचें प्रधान मंडळ अधिकारारूढ झालेंच पाहिजे यांत शंका नाहीं. शिवाय मजूरपक्षानें हिंदुस्थानच्या कार्यां-संबंधानें जितकी सहानुभूति दाखविली आहे तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि पक्षानें आजपर्यंत उघड दाखविली नव्हती. मजूरपक्ष झाला तरी आज जितकें बोलतो तितकें सर्व ताबडतोब करीलच असें मी म्हणत नाहीं, पण दुसऱ्या कोणत्याहि पक्षापेक्षां या पक्षाच्या हातीं सत्ता आल्यानें आम्हांला स्वराज्याचे अधिकार अधिक लवकर मिळतील एवढें खास म्हणतां येईल. आतां

मजूरपक्षाच्या मदतीचें औषध

घेतांना कांहीं विशिष्ट अनुमान व पथ्य संभाळावें लागणार आहे. पण तो विषय विस्तृत व गहन असल्यामुळें मी त्याविषयीं तूर्त कांहीं सांगत नाहीं. खुणेचा शब्द म्हणून सांगतों तो हाच कीं, हिंदी लोकांना राज्यकारभारांत अधिक सत्ता दिली तर तिचा फायदा अखिल जनतेला मिळेल किंवा तें गांठोडें मध्येंच कोणी तरी दडपून बसेल अशी शंका मजूरपक्षाच्या कांहीं जाणत्या लोकांनीं घेतलेली आढळली; व ही त्यांची शंका प्रामाणिकपणाची असल्यामुळें तिला प्रांजलपणाचें उत्तर देऊनच तिचें समाधान करण्याचा प्रयत्न हिंदी पुढाऱ्यांकडून झाला पाहिजे.

प्रश्नः—विलायतेंत पुढें चळवळ चालविण्याची व्यवस्था काय झाली आहे ?

उत्तरः—याविषयीं लो. टिळक यांनीं पुष्कळ विचारपूर्वक मत व योजना मनाशीं ठरविली असून, येथील खाजगी व जाहीर सभांतून त्यांनीं त्यासंबंधीं दिग्दर्शन केलेंच आहे, व ही योजना राष्ट्रीय सभेपुढें ते मांडणार आहेत व सर्व प्रांतांतील पुढाऱ्यांकडून त्यास पाठिंबा मिळेल अशी आशाहि आहे. तूर्त सिद्ध झालेल्या गोष्टींपैकीं म्हणून एक गोष्ट मात्र मी सांगतों ती ही कीं, विलायतेंतील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी ही आतां सर्वस्वीं राष्ट्रीय सभेच्या मताची

झाल्यामुळें, तेथील चळवळीला लागणारीं साधनें आज तयार आहेत. कमिटीचे चेअरमन डॉ. क्लार्क हे पूर्ण लोक-सत्तावादी आहेत. कमिटीचे नवे सेक्रेटरी मि. ब्लिझर्ड हे मजूरपक्षांतील चळवळ्या लोकांपैकीं एक असून

फेबीयन

सोसायटीशीं त्यांचा विशेष संबंध आहे. एक महिन्यापूर्वीं झालेल्या म्युनिसिपल निवडणुकींत त्यांना आपल्या भागांत सर्वांत अधिक मतें मिळालीं व पुढील पार्लमेंटरी निवडणुकींत ते बहुधा निवडूनहि येतील. त्याचप्रमाणें

इंडिया पत्राची व्यवस्था

तूर्त समाधानकारक झाली आहे. कारण एका मनुष्याला पुरणारें तें काम असून त्या कामाला लागणारीं शिक्षणविषयक व राजकीय परिज्ञानविषयक जी लायकी हवी ती हल्लींच्या संपादक मिस् नॉरमॅटन यांना आहे. मॉडर्न रिव्ह्यूंतील लेखांत सेंट निहालसिंग यांनीं या बाईचें वर्णन 'Progressive and able' या शब्दांनीं केलेलें आहे व तें खरें आहे. ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीच्या घटनेंत ठरल्याप्रमाणें पसंत केलेला एकादा पुढारी विलायतेस गेल्यास स्थानिक हिंदी ज्ञानाचा फायदा इंडिया पत्राच्या धोरणास अधिक होईल. गेल्या महिन्यांत राष्ट्रीय सभेच्या डेप्युटेशनतर्फें जीं व्याख्यानें झालीं त्यांची व्यवस्था कमिटीचे नवे सेक्रेटरी मि. ब्लिझर्ड यांनींच केलेली होती व हिंदी पुढारी कमिटीच्या मदतीस गेल्यास व पैशाचा पुरवठा झाल्यास व्याख्यानांचें वगैरे काम पुष्कळच फैलावण्यासारखें आहे.

प्रश्नः—तिकडील चळवळीच्या खर्चाचा अंदाज व स्वरूप काय आहे ?

उत्तरः—याची त्रोटक माहिती डेप्युटेशनच्या रिपोर्टांत आहे. लो. टिळकांनीं केलेल्या अंदाजाप्रमाणें एक ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीशिवाय तीन हिंदी प्रतिनिधि विलायतेंत पुढील पांच वर्षेंपर्यंत निरंतर राहावे; पैकीं एक चांगला लेखक, एक चांगला वक्ता व एक दुहजबी मनुष्य असावा. या तिघांचा तेथील राहण्याचा, प्रवासाचा, व्याख्यानांचा व छपाईचा वगैरे मिळून सालीना सुमारें ६० हजार रु. खर्च येईल. या सर्व प्रश्नांच्या विचाराकरतां राष्ट्रीय सभा एकादी पोट कमिटी नेमून चर्चा करीलच; मात्र माणसें नेमणें तीं शक्य तितकीं निरनिराळ्या प्रांतांचीं पण एक मताचीं असावीं हें इष्ट आहे.

प्रश्न:—सार्वजनिक दृष्टीनें उपयुक्त असे कांहीं तिकडील विशिष्ट अनुभव व माहिती आपण थोडीशी सांगितल्यास ती वाचकांस उपयोगी पडेल असें वाटतें.

उत्तरः—विलायतेंत घालविलेल्या दीडशें दिवसांपैकीं अप्रस्तुत वाचन व निरीक्षण यांजकडे देण्याला मिळालेला वेळ फारसा असणें शक्य नाहीं; तथापि जें कांहीं सांगण्यासारखें आहे तेंहि उभ्या उभीं तोंडीं सांगतां येण्यासारखें नाहीं. सांगण्यासारख्या ज्या गोष्टी ओघानें पाहिल्या, वाचल्या व ऐकल्या त्यांची माहिती यापुढें प्रसंगाप्रसंगानें, किंवा सवड झाल्यास एखाद्या लहानशा पुस्तकाच्या रूपानें मित्रमंडळीस देण्याचा माझा विचार आहे; घडेल तें खरें!

— समाप्त —

वा र्ता ह र

वा र्ता ह र

मुंबईच्या 'शांततापरिषदे'ची हकीकत

(केसरी, ता. १७ जानेवारी १९२२)

पूर्वीं प्रसिद्ध झाल्याप्रमाणें मुंबईची शांतता-परिषद सर कावसजी जहांगीर हॉलमध्यें गेल्या शनिवारीं (१४ जाने.) तीन वाजतां भरली. सभेस सुमारें दोनशें निमंत्रित गृहस्थ हजर होते; पैकीं मुंबई शहर, महाराष्ट्र, गुजराथ या प्रांतांतील बरेच असून इतर प्रांतांतूनहि थोडथोडे लोक आले होते. सभेच्या दारांत स्वयंसेवकांचा कडक पहारा असून निमंत्रित लोकांनाहि तिकीट पाहिल्याशिवाय आंत सोडीत नसत. सभेच्या कामाला तीन वाजून दहा मिनिटांनीं सुरुवात होऊन पहिली बैठक रात्रीं आठ वाजण्याच्या सुमारास संपली. पांच तासपर्यंत जी चर्चा झाली ती सर्वांनाच अनेक दृष्टींनीं मनोरंजक वाटली; व वेळ केव्हांच निघून गेला. सभा चालली असतां सर्व दरवाजे लावून घेऊन त्यावरून काळे पडदेहि ओढून घेतले होते, व सुमारें चार वाजल्यापासूनच विजेची रोषनाई सुरू होती. पण मध्यंतरीं कांहीं वेळ वीज बंद पडल्यानें या प्रचंड दिवाणखान्यांत गाढ अंधार पडला; व एकदोन भाषणेंहि अंधारांतच झालीं. अर्थात् अशा वेळीं विड्या व चिरूट ओढणारांना परोपकारीपणाची संधि सहजच लाभली. आणि पुष्कळ वेळ कंटाळवाणीं भाषणें होत असतां मध्येंच केलेल्या एखाद्या विनोदी कोटीनें जसें सुख वाटतें, तसें एखादी आगकाडी पेटवून कोणी हात उंच करून धरला म्हणजे क्षणमात्र सभेचा आकार दिसून फिरून तो देखावा अदृश्य होई. शेवटीं एका व्हिक्टोरियाचा कंदील व एक हिंक्सचा तारेचा कंदील अध्यक्षासमोर टेबलावर आणून ठेवला तेव्हां त्यांना आपलें काम करितां आलें; व भपकेदार पाश्चात्य सुधारणा कोणालाहि एखादे वेळीं असाच अकल्पित दगा देते म्हणून महात्मा गांधी हे निवृत्तिमार्गाचा जो उपदेश करितात तोच बरोबर आहे असें अंधारांत गडप झालेले लोक (फिरून विजेचा लखलखाट होईपर्यंत) आपसांत कुजबुजत होते !

सभेचें चालकत्व पंडितजी, जिना व जयकर यांजकडे असून सर्व अधिकार त्यांनीं आपलेकडे राखून ठेवले होते. परिषद निवळ खासगी स्वरूपाची असतांहि, दोन शॉर्टहँड रिपोर्टर सज्ज होऊन अक्षरन् अक्षर लिहून घेत होते हें पाहून मात्र थोडेंसें आश्चर्य वाटलें; व दुसऱ्या दिवशीच्या 'क्रॉनिकल' पत्रांत कांहीं भाषणाचा सारांश आलाहि. यावरून बहिऱ्याच्या कानांत हळू बोलल्याप्रमाणेंच या सभेच्या गुप्तपणाचा संकेतहि निरर्थक होता असें उघड झालें. याकरितां आमच्या स्मरणाप्रमाणें आम्हींहि सभेंतील भाषणाची थोडी-बहुत हकीकत केसरीच्या वाचकांकरितां देत आहोंत.

सभेच्या चालकांतील अग्रगण्य पंडीतजी यांनीं प्रथम स्वसंकेतानुरूप अध्यक्षस्थान घेतलें. आपल्या रिवाजाप्रमाणें ते सर्वांच्या मागून तर आलेच पण प्रास्ताविक भाषण करावयाचें तेंहि 'थोडक्यांत करावयाचें' म्हणून त्यांनीं एक तासावर केलें; व त्यांत महायुद्धाच्या कृतयुगापासून कायदेभंगा-च्या कलियुगापर्यंत सर्व हकीकत सांगितली! वेळेच्या अभावामुळें त्यांनीं एकच गोष्ट सांगण्याची ठेवली ती, फक्त ही परिषद् कशाकरितां बोलावली व ती आपल्या बिकट कार्यक्रमांतून कशी पार पाडतां येईल, येवढीच! पंडितजीं-च्या भाषणांतील त्रिकालाबाधित सत्य-प्रमेयें ऐकून स्वतः इतर सहकारी चालकच इतके कंटाळले कीं, शेवटीं त्यांनीं एक सुंदर घड्याळहि टेबलावर नेऊन ठेवलें. पण घड्याळासारख्या क्षुद्र गोष्टीकडे पंडितजींची गंभीर वृत्ति कधीं ढुंकूनहि पाहत नाहीं, हें त्या बिचाऱ्यांना काय माहीत? पंडितजींनीं सांगितल्यांपैकीं एकहि गोष्ट नवी नव्हती. इतकेंच नाहीं, तर एखादीहि जुनी गोष्ट त्यांनीं नवीन भासण्यासारख्या कुशलतेनें सांगितली नाहीं. इतकेंच सांगितलें कीं, सरकारच्या धोरणाप्रमाणें असहकारितेचे धोरणहि वाईट आहे; आणि दडपशाहीमुळें लोकांना तुरुंगवासाचें जें दुःख भोगावें लागतें तें आपणाला न पाहवल्यामुळेंच कुटिल राज-नीतीची कुंटणगिरी करण्याच्या फंदांत आपण पडलों. अशा रीतीनें घडाभर तेल खर्चून पंडितजी नुसते नमन आळवीत बसले. तेव्हां, 'बोरीच्या झाडा-खालीं नवल वर्तलें' हें शंभर वेळां सांगून थबकणाऱ्या हरिदासाला हरदासी गोष्टींतल्या श्रोत्यांनीं 'होय, नवल वर्तलें पण पुढें काय तें एकदां बोल ना?' असा प्रश्न केला. तोच कावसजी हॉलमधील पुष्कळ सभासदांनाहि पंडित-जींना करावासा वाटला.

नंतर पंडितजींच्या विनंतीवरून सर शंकरन् नायर यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारलें. ही निवडणूक बॅ. बॅप्टिस्टा यांना पसंत नसल्यामुळें तिला 'मी हरकत घेईन' अशी बॅ. जिना यांना त्यांनीं आगाऊ नोटीसहि दिली होती; पण ज्यांनी सभा बोलाविली त्यांनाच अध्यक्ष नेमण्याचा अधिकार असतो असा एक आधार दाखवून जिना यांनीं या हरकतीला हरकतहि घेतली होती, म्हणून बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं सभेंत फक्त हा वृत्तान्त उघड करून स्वतः चें समाधान केलें. पंजाबांत लष्करी कायदा सुरू झाला त्याला सर शंकरन् नायर यांनीं संमति दिली होती यामुळें त्यांच्या निवडणुकीस बॅप्टिस्टा यांची हरकत होती असें म्हणतात. असो. अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यावर जयकरांनीं सहानुभूतिदर्शक कांहीं तारा वाचून दाखविल्या. मग बॅ. जिना हे बोलावयास उठले. त्यांनीं आपल्या भाषणांत असें सांगितलें कीं, हल्लीं चाललेला सामना थांबविण्याकरितां जरी ही परिषद बोलाविली गेली आहे, तरी चालकांची जबाबदारी बरीच मोठी आहे. कारण समेट व्हावयाचा तो उभयपक्षांचा अपमान न होईल अशा रीतीनेंच झाला पाहिजे. पण ती रीति कोणती हाच मुख्य प्रश्न आहे. व्हाइसरॉयसाहेबांना राष्ट्रीय सभा अमुक एक गोष्ट करील अगर न करील असें नक्की आश्वासन पाहिजे. तें मिळेल तर समेटाचा विचार करण्यास ते अजूनहि तयार आहेत; करतां आपण एकविचार करून निश्चित स्वरूपाचे ठराव मंजूर केले पाहिजेत. शेवटीं चालकांनीं योजलेल्या मसुद्याचा त्यांनीं थोडाबहुत खुलासा केला व ते कोणत्या शब्दांनीं मंजूर करावयाचे हें आतां सभेनेंच ठरवावें असें सांगितलें.

नंतर महात्मा गांधी यांनीं राष्ट्रीय सभा व असहकारिता पक्ष यांच्यातर्फें भाषण केलें. ते म्हणाले, " आपण इतक्या अनेक पक्षांचे लोक एकविचारासाठीं एकत्र जमलों ही आनंदाची गोष्ट आहे. कित्येकांच्या मतें मी भलत्याच एका मार्गानें वाहत चाललों आहे. पण माझ्या मतें मीं युक्तायुक्त विचार अद्यापि टाकलेला नाहीं, व माझे विचार मी अगदीं खुल्या दिलानें सांगणार आहे. सभेच्या चालकांप्रमाणें राष्ट्रीय सभावाल्यांशींहि मीं कालआज या विषयाची खासगी चर्चा केली आहे व आम्हीं असें ठरविलें आहे कीं, समेट घडून येणें इष्ट असलें तरी या परिषदेंत असहकारितावाद्यांनीं हजर राहून सहानुभूति दर्शविण्यापलीकडे प्रत्यक्ष कोणताहि भाग घेऊं नये. ठराव सर्वानुमतें मंजूर होण्यासारखें करण्याला इतर पक्षांच्या

लोकांना आपलीं तत्त्वें सोडावीं लागूं नयेत याकरितां, व आमच्या लोकांनीं बोलून आणखी वादविवादच फुकट वाढेल याकरितां, आम्ही गप्पच बसणार आहोंत. आम्ही विचाराल ती सल्लामसमत देऊं, पण ठरावावर मतें देणार नाहीं. सर्व लोक असहकारितावादी बनावेत असें मला स्वतःला अर्थातच वाटतें; पण सर्व लोक कांहीं तसे बनूं शकत नाहींत. यामुळें उभयपक्षाच्या विचारांच्या दरम्यान भिंत आड राहणारच. योजलेले ठराव सामान्यतः बरें असले तरी अगदीं हवे तसे नाहींत. सरकारची दडपशाही एकदोन नैमित्तिक कायद्यांपुरती नसून पीनल कोड, प्रोसीजर कोड, पोलीस ॲक्ट असल्या नित्य व सामान्य कायद्यांचाहि सरकार बेशरमपणें आज सर्रास दुरुपयोग करीत आहे. कित्येक ठिकाणीं तर पंजाबांतील लष्करी कायदाहि बरा असें म्हणण्याची पाळी आली आहे. सरकारची ही जुलमी व अन्यायी बुद्धि पालटण्यास त्यांना खरा पश्चात्तापच झाला पाहिजे; व आम्ही दुर्घट स्वार्थत्याग करूं तरच त्यांच्या या बुद्धीवर न्यायाचें सिंचन होऊन ती दुरुस्त होईल. समेटाचें बोलणेंच जर लॉर्ड रेडिंग यांना करावयाचें तर, व्यक्ति या नात्यानें, मी एकहि अट न घालतां 'पायानें चालत या' म्हटलें तरी त्यांच्या छावणींत जाईन. पण हा प्रश्न माझ्या स्वाभिमानाचा नसून किंवा समेटाची परिषद कोणीकडून तरी भरविली जावी एवढाच नसून, ती भरली तर यशस्वी कशी होईल याचाच आहे. अर्थात् देशांतील दूषित सरकारी वातावरण सरकारच्याच पश्चात्तापानें शुद्ध झालें पाहिजे. परिषद भरली व ती सरकारच्या गुरमीमुळें फुकट गेली तर तिचा काय उपयोग? जोंपर्यंत ही गुरमी जाणार नाहीं तोंपर्यंत वाटेल त्या कायद्याच्या शब्दांतून सरकार दडपशाहीचा चौचाकी रथ जोरानें हाकून रस्ता हवा तसा रुंद करून घेणार! कायद्याचा दिमाख सरकार दाखवितें, पण तो कायदा स्वतः केव्हांच पाळीत नाहीं! हरताळ वगैरे प्रसंगीं कांहीं ठिकाणीं असहकारितावादी म्हणविणारांकडून अयोग्य वर्तन झालें हें मीं कबूल करून त्याचा निषेधहि केला आहे; पण त्या मानानें सरकारचे अन्याय फार मोठे व अनुपेक्षणीय आहेत. कायदा व शिस्त हीं लोकांनाहि हवीं आहेत; पण या गोड नांवाखालीं सरकार आज काय वाटेल ते अत्याचार करीत आहे. सरकारनें केली म्हणून ती अराजकता होत नाहीं, व सरकारनें केला म्हणून अन्याय हा न्यायच होतो असें मानणारा मी नाहीं. उद्यां स्वराज्य झालें म्हणजे तुमचे अधिकारीहि कदाचित् लष्करी

कायदा एकादे ठिकाणीं सुरू करतील पण निदान ते जनतेला जबाबदार तरी राहतील. परकी राज्यांत मनुष्यस्वभावाचे सर्व दुर्गुण अधिकाऱ्यांत असतातच पण त्यांचा कान धरणारा कोणी नाहीं हीच खरी आपत्ति असते. इतर ठरावांसंबंधानें महात्माजी म्हणाले कीं, नैमित्तिक दडपशाहीच्या कायद्यांच्याच काय पण नित्य व सामान्य अशा कायद्यांच्याहि दुरुपयोगानें तुरुंगांत खितपत पडलेले सर्व कैदी सरकार मुक्त करील तर सरकारला पश्चात्ताप झाला असें मानतां येईल. मी या बंदिवानांकरितां करुणा भाकीत नाहीं किंवा भीक मागत नाहीं. ते सर्व तुरुंगांत खुशाल असून सुटका व्हावी अशी त्यांचीहि इच्छा नाहीं. तुरुंगांत गेल्यापासून कांहीं गलेलठ्ठ लोकांचें थोडें मांस कमी झालें व विश्रांतीमुळें कांहीं हाडकोळ्या माणसांचे अंगांतील मांस शेरअच्छेर वाढलें या दोनहि गोष्टी इष्टच आहेत. पंडितजी म्हणतात, स्वार्थत्यागाचा कहर गुदरला, कडेलोट झाला! मीं म्हणतों, खरा कहर तर अद्यापि दूरच आहे. पण सरकारच्या दडपशाहीचें तोंड माघारें फिरलें इतकें तरी स्पष्ट दिसावयास पाहिजे. सरकारचाहि अपमान व्हावा अशी आमची इच्छा नाहीं. त्यांना द्यावयाचें तें वाटेल तर उदारपणानें द्यावें; पण तें देण्यास आम्हीं त्यांना भाग पाडलें असें होऊं नये, यांतच त्यांचा मान राहील. नेमस्त मित्रमंडळींनाहि आमचें असें सांगणें आहे कीं, असहकारितावादी आज स्वार्थत्यागाचा धडा शिकत आहेत व उद्यां फांसावर लटकाविलें तरी देशाकरितां आनंदानें कसें मरावयाचें हें त्यांना शिकावयाचें आहे. त्यांचा वाढता स्वार्थत्याग पाहून नेमस्तांना आवेश आला तर तो मला हवा आहे. एरवीं त्यांनाहि बुद्धि आहे व त्यांना हें सर्व कळतेंच. त्यांनीं योग्य वाटतील ते ठराव करावे व आम्ही जरी या परिषदेच्या कामांत प्रत्यक्ष भाग घेऊं इच्छीत नाहीं तरी इतर रीतीनें मदत लागेल ती आम्ही देऊं."

म. गांधींचें भाषण झाल्यावर नटराजन् यांनीं त्यांना विचारलें कीं, सरकारला उद्देशून ठरावांत केलेली विनंति त्यांनीं मान्य केली तर असहकारितावादी समेटाकरितां आपली चळवळ थांबवितील कीं नाहीं? त्याला महात्माजींनीं उत्तर दिलें कीं, 'होय, हरताळ, पिकेटिंग वगैरे सर्व चळवळी समेटाच्या प्रश्नाचा निकाल लागेपर्यंत आम्ही थांबवूं.'

नंतर नेमस्त पक्षाचे पुढारी सर होर्मसजी वाडिया म्हणाले, "नेमस्त लोकांनाहि स्वराज्य हवें, पण अराजकता नको. दडपशाहीच्या कामींहि सर-

कारचा आम्ही निषेधच करणार. सीझर, नेपोलियन, बोर्बोन, हॅप्सबर्ग इत्यादि जुलमी राजांनीं शांततेच्या व कायद्याच्या नांवाखालीं पूर्वी जें केलें तेंच इंग्रज सरकार आज करीत आहे. नागरिकत्वाच्या हक्कांची किंमत देऊन आम्ही शांतता विकत घेऊं इच्छीत नाहीं. आम्ही पंजाबांतील अत्याचार विसरलें नाहीं. सुधारणांच्या मंथनांतून अमृत निघेल असें वाटलें होतें तें खास निघालें नाहीं, भाग्य उदयास येईलसें वाटलें होतें तें आलें नाहीं, व दडपशाही तर इतकी दुष्टपणाची चालली आहे कीं, वरिष्ठ कार्यकारी कौन्सिलांतील हिंदी सभासद व प्रांतिक कौन्सिलांतील प्रधानमंडळ अद्यापि राजीनामे दिल्याशिवाय कसे गप्प बसले याचेंच आश्चर्य वाटतें. पण महात्माजींनाहि माझें असें सांगणें आहे कीं, कायदेभंगाची चळवळ खालच्या लोकांत भडकूं न देतां त्यांनीं ती सुशिक्षितांपुरती मर्यादित ठेवावी."

बमनजी शेठ म्हणाले, "इतक्यांतच तह कसला? आयर्लंडच्या चळवळीचें मनन करा. मवाळ लोक म्हणजे हिंदुस्थानांतील अल्स्टर पक्ष! त्यांनीं कोणता स्वार्थत्याग आजवर केला म्हणून त्यांना कोणी मान द्यावा? हे शिष्ट म्हणे राउंड टेबल कॉन्फरन्स भरविणार! सरकारी पगारानें खिसे भरणाऱ्या व सरकारी कृपेनें सुख पावणाऱ्या लोकांची मध्यस्थी कशी उपयोगी पडणार? बरें, त्यांना झालें तरी सरकार कोठें विचारतें आहे? तेंहि बेजबाबदारच. खरा तह सरकार व राष्ट्रीय सभा यांचा यांनींच ठरवावा. आतां परिषद भरविलीच व या लोकांना निमंत्रणेंहि दिलीं व ते आले हें ठीक आहे. यांतूनहि काय होईल तें होऊं द्या."

जमशेठजी वाडिया म्हणाले, "समेट होत असेल तर गांधिजींनीं साधें पिकेटिंग देखील बंद करावें. सरकार घाबरलें आहे हें बिकानेर येथें लॉर्ड रेडिंग यांनीं केलेल्या भाषणावरून दिसतच आहे. आम्ही तटस्थ असलों तरी आमची सहानुभूति असहकारितावादी लोकांकडेच आहे; कारण तेच स्वार्थत्यागी आहेत. मवाळांनीं कोणता स्वार्थत्याग आजवर केला?"

पं. कुंझरू म्हणाले, "उभयपक्षांनींहि दिल्याघेतल्याशिवाय समेट होणार नाहीं. ठराव आहेत असे उभयपक्षांनाहि थोडथोडे अमान्य आहेत. पूर्ण एकमत न होईल तर ठराव मंजूर करूं नयेत. सरकारच्या निषेधाबरोबर शांतताभंगाचा निषेधहि झाला पाहिजे."

प्रो. रुचिराम शहाणी म्हणाले, "राउंड टेबल कॉन्फरन्स जरूर व्हावें, पण मध्यस्थांनीं सरकारास असें विचारावें कीं, 'नेमस्त म्हणविणारे लोक ज्या मागण्या करतील त्या तरी तुम्ही मान्य कराल काय? कीं हा आपला सगळा तोंडच्या वाऱ्याचाच खेळ?"

शेषगिरी अय्यर म्हणाले कीं, "या परिषदेंत म. गांधी भाग घेत नाहींत, त्याअर्थीं त्यांना राउंड टेबल कॉन्फरन्स खरें कितपत हवें हें कोणी म्हणावें?"

सत्यमूर्ति म्हणाले, "अखेरच्या सभेंत काय मागण्या मागाव्या याचा आतां इतक्यांत विचार करूं नये. सामान्य कायद्यानें शिक्षा झालेले लोकहि तुरुंगांतून सोडावे. न सोडले तरी मनानें ते आपणापाशीं हजर आहेतच. सरकार सभेटाला कबूल होईल तर पिकेटिंगसारख्या चळवळीहि थांबविण्यांत याव्या."

श्रीनिवास आयंगार म्हणाले, "राउंड टेबल कॉन्फरन्स घडून न येईल किंवा व्यर्थ होईल तर सरकारला मात्र फायदा मिळेल. कारण आम्हीं आज चालविलेल्या चळवळीहि थांबविणार. आंध्र प्रांतांत लोक कायदेभंगाला कसे उत्सुक झाले आहेत! पिकेटिंगसारख्या चळवळींत शांतताभंग होतो हा सरकारचा शुद्ध कांगावा आहे. समेट हवा तर मवाळांनींहि असहकारितेविरुद्ध चालविलेली चळवळ थांबविली पाहिजे. परिषद भरविण्यांत अडचण असेल तर लॉर्ड रेडिंग यांनीं एकट्या महात्मा गांधींना बोलाविलें तरी पुरें; कारण ते राष्ट्रीय सभेचे सर्वाधिकारी आहेत. आम्हांला सदुपदेश करणाऱ्या मवाळांनीं असहकारिता पत्करिली तर उद्यां घडावयाचें तें आजच घडून येईल!"

प्रो. मुकर्जी म्हणाले कीं, "परस्पर माजलेला गैरसमज नाहींसा होऊन सरकार समजूतदार बनेल तर गांधी त्यांना समेटाचा मार्ग दाखवितील."

पं. गोकर्णनाथ मिश्र म्हणाले, "मी पक्का स्वराज्यवादी असतां केवळ तपशिलाविषयींच्या मतभेदामुळें मी उघड असहकारितावादी बनलों नाहीं. पण संयुक्त प्रांतांत आतां सरकारनें दडपशाहीचा इतका कहर केला आहे कीं, आमच्या सगळ्या आशा नष्ट झाल्या; सुधारणा फोल ठरल्या. गव्हर्नरांनीं जाहीरपणें सांगितलें कीं, या दडपशाहीला प्रधानमंडळाचीहि संमति होती. याचा जबाब प्रधान देतील काय? माझ्या प्रांतांतील नेमस्त लोकांना असहकारिता मान्य नसली तरी राजकीय चळवळ व नागरिकत्वाचे हक्क सरकारनें पायांखालीं तुडविल्यावर त्यांना झालें तरी कायदेभंगाशिवाय आतां काय उरलें?"

यानंतर विमादलाल, पेटीट, मोरियॅम वगैरे गृहस्थांचीं भाषणें झाल्यावर खुलाशादाखल म. गांधी म्हणाले कीं, " या परिषदेंत भाग न घेतांहि तिच्या कार्याला शक्य ती सर्व मदत करण्याची माझी इच्छा आहे हें मी पुनः स्पष्ट सांगतों. मतभेदाच्या नदीवर पूल बांधावयाचा असेल तर त्याला आम्ही मदतगार होऊं इच्छितों. पण ठरावांची जबाबदारी पत्करीत नाहीं. फक्त इतरांनीं ते मान्य केले तरी त्याला कांहीं थोडें वजन येणार नाहीं. एकमतच व्हावयाचें असेल तर कांहीं ठराव अधिक खंबीर केले पाहिजेत. स्पेशल कायद्यापेक्षांहि सामान्य कायद्याच्या बाबतींत सरकारनें अधिक जुलूम केला आहे. कायदेभंगाकरितां जे तुरुंगांत गेले त्यांनीं आपखुषीनें तुरुंगवास ओढवून घेतला असें तरी म्हणतां येईल. पण, पी. को. १२४ अ, क्रि. प्रो. को. १०७–१०८ वगैरेखालीं खटले झाले ते सरकारनेंच नाहक उपस्थित केले. निदान इतकें खास म्हणतां येईल कीं, शांतताभंग क्वचित् कोठें होत असला तरी सरकार उपाय म्हणून जे योजिते ते वाजवीहून अधिक कडक असतात. ज्यांनीं अत्याचार केले असतील त्यांना तुरुंगांतून सोडा असें मी म्हणत नाहीं. फार काय, पण कोणालाच तुरुंगांतून सोडा असेंहि हवें तर मी म्हणत नाहीं. हरताळ देखील थांबवीन. पण पश्चात्तापाचा एक तरी शब्द बोलून सरकार आमचा स्वाभिमान राखील तर मी सभेट व्हावा असेंच म्हणतों. पण नेमस्त मित्रांनीं आमच्यावर जोर चालवून नसत्या अटी घालूं नयेत. मध्यस्थांनीं आमच्याकडच्याप्रमाणें सरकारकडेहि जाऊन यावें व मग आपण फिरून एकत्र बसून विचार करूं. सरकार आम्हीं म्हणूं तें करण्यास कबूल असेल तर आमच्यांत एकमत होणेंहि कठीण नाहीं. दक्षिण आफ्रिकेला स्वराज्य दिलें तेव्हां सरकार लोकांना म्हणालें, एकमतानें जसें मागाल तसें देऊं. तेव्हां लोकांनींहि एकमत केलें व अखेर स्वराज्यदानाचा कायदा करतांना मुख्य प्रधान कॅंबेल बॅनरमन् म्हणाले कीं, ' लोकांनीं एकमतानें जो मसुदा पाठविला तो मला शिरसावंद्य आहे. मी त्यांतील व्याकरणाची चूक देखील दुरुस्त करणार नाहीं, किंवा कानामात्रा फिरविण्याचीहि जबाबदारी घेणार नाहीं."

शेवटीं बॅ. जिना यांनीं थोडासा खुलासा केल्यावर ठरावांची भाषा नक्की करण्याकरितां सुमारें वीस लोकांची एक कमिटी नेमण्यांत आली, त्यांत सर्व पक्षाचे लोक घातले होते. तथापि पूर्वी ठरल्याप्रमाणें असहकारितावाद्यांतर्फे

एकटे गांधीजीच कमिटींत हजर राहतील असें सांगण्यांत आलें व पहिल्या दिवसाचें परिषदेचें काम संपलें.

त्या रात्रीं महात्माजींच्या घरीं खाजगी सभा होऊन ठरावांत काय दुरुस्ती करावी, तसेंच खुद्द राउंड टेबल कॉन्फरन्सपुढें कशी बाजू मांडावी याविषयीं चर्चा झाली व असें ठरलें कीं, दुसऱ्या दिवसाच्या कार्यक्रमांतहि असहकारितावाद्यांनीं तटस्थच राहावें.

दिवस दुसरा

दुसऱ्या दिवशीं (रविवारीं) सकाळीं दहा वाजल्यापासून, मध्यंतरीं फक्त अर्धा तास विश्रांति घेऊन या कमिटीचें काम सायंकाळीं सहा वाजेपर्यंत चाललें होतें. बाहेर गर्दी जमून सभासद वाट पाहून कंटाळले. अखेर सहा वाजतां दरबार खुला होऊन परिषदेचें काम पुन्हा सुरू झालें. पूर्वींचे अध्यक्ष सर शंकरन् नायर हे मतभेदामुळें काम सोडून निघून गेल्यामुळें त्यांच्या जागीं सर विश्वेश्वरअय्या यांची निवडणूक झाली व बॅ. जिना यांनीं वाचून दाखविलेले दुरुस्त ठराव अध्यक्षांनीं सभेपुढें एकेक मांडले.

नंतर चर्चेस सुरुवात झाली. प्रथम 'गुजराथी' पत्राचे माजी संपादक नारायणराव गोखले यांनींहि असा सवाल केला कीं, म. गांधी हे पुढील कार्यक्रमांत भाग घेणार कीं नाहीं ? त्यावर व इतर प्रश्नांवर खुलासादाखल म. गांधी म्हणाले कीं, " कार्यक्रमांत भाग न घेण्याचा आमचा निश्चय कायम आहे. आम्ही फक्त हजर राहूं इच्छितों व सल्लामसलत देऊन मदत करूं. ता. ३१ जानेवारीपर्यंत सभेटाच्या प्रश्नाचा निकाल न लागल्यास, पूर्वी थांबविलेल्या व नव्याहि सर्व चळवळी आम्हांस फिरून सुरू कराव्या लागतील. लॉर्ड रेडिंग काय किंवा नेमस्त बंधु काय, उभयतांशींहि मिटतें घेण्यास मी तयार आहें. नेमस्तांच्या भिडेला बळीं पडून त्यांची मर्जी राखण्याकरितां मी अनेक सूचना मंजूरहि केल्या. स्वयंसेवक नोंदविण्यासारख्या गोष्टी चालू राहतील. अर्थात् कायदेभंगाची पूर्वतयारी चालू राहील. पण दारूच्या गुत्त्यांपुढील साध्या शांततेच्या पिकेटिंगसारख्या चळवळीहि थांबवूं. या चळवळी थांबविण्याचें कबूल केल्यानें एरोड येथील स्त्रिया व पुण्यांतील शंकरराव लवाट्यांसारखे निःस्वार्थी अनत्याचारी पिकेटिंगचे पुढारी यांचा मजवर रोष

होईल. परंतु तो रोष पत्करून देखील त्यांना मी ही गोष्ट थांबविण्यास विनंति करीन राउंड टेबल. कॉन्फरन्समध्यें पंजाब-खिलाफतीच्या मागणीप्रमाणें वसाहतीच्या स्वरूपाच्या स्वराज्याची मागणी जोरानें करूं; या मागण्यांत रति-भर कमी होणार नाहीं. मागण्या पुऱ्या होण्याच्या रीतींत किंवा कृतींत मात्र सवलती देणें शक्य आहे. पण मागण्या अढळ राहतील हें स्पष्ट जाणूनच वाटेल तर राउंड टेबल कॉन्फरन्स भरवावें; नाहीं तर भरवूं नये हें मी आतांच बजावतों. कांहीं न मिळाल्यानें चळवळींत आम्ही नामशेष होऊन गेलों तरी बेहत्तर! पण निदान मनानें तरी स्वतंत्र राहूं. नुसतें परतंत्र जिणें घेऊन काय करावयाचें ?"

हें उत्तर ऐकून नारायणराव गोखले व इतर एकदोन नेमस्त गृहस्थ सभागृह सोडून निघून गेले.

शेषागिरी अय्यर म्हणाले कीं, "कालचा माझा ग्रह आज बदलला. म. गांधी हे कार्यक्रमांत भाग घेत नाहींत. यामुळें परिषदेचें कार्य सर्व व्यर्थ जातें असें नाहीं. जसें एका बाजूला सरकार स्वतंत्र, तशी दुसऱ्या बाजूला राष्ट्रीय सभेची वर्किंग कमिटी आहे. गांधी व असहकारितावादी यांखेरीज जे आपण इतर सभासद हेच खरे मध्यस्थ आहोंत व आपण दोघांशींहि निरनिराळे स्वतंत्र बोलूं शकतों. हीच मध्यस्थीची योजना वाजवी आहे, व गांधी किंवा राष्ट्रीय सभावाले हे परिषदेंत भाग घेतील तरच उलट काम बिघडेल."

नंतर दळवी वकील यांनीं एका ठरावाला विरोध करून असें सांगितलें कीं, "इतर सर्व उपाय अमलांत आणून ते व्यर्थ गेले असें ठरेपर्यंत कायदेभंगाचा उपाय अमलांत आणण्यांत येऊं नये; अशी ठरावाची भाषा खरी, पण त्यामुळें असा ध्वनि निघतो कीं, हे उपाय थकल्यावर तरी कायदेभंग करावा. पण लिबरल किंवा नेमस्त पक्ष तेव्हांहि कायदेभंग करण्यास तयार होणार नाहीं; म्हणून या ठरावाला नेमस्तांनीं मंजुरी देऊं नये. अलाहाबाद तेथें भरलेल्या आमच्या सभेंत या विषयाला कार्यक्रमपत्रिकेंत जागा दिली असतांहि कांहीं ठराव करण्यांत आला नाहीं."

पंडित कुंझरू म्हणाले कीं, "या परिषदेंत व्यक्तिशः कोणी नेमस्त पक्षीयानें कांहींहि मत दिलें तरी तें एकंदर नेमस्त पक्षावर बंधनकारक होऊं शकत नाहीं. सरकार व असहकारितावाले यांच्या दरम्यान आपणा मध्यस्थांना सोनेरी नाजूक पूल बांधण्यास मदत करावयाची आहे, व येथें अगर बाहेर ज्या ज्या

उपायांनीं ती मदत करतां येईल ती आम्ही जरूर करूं. येथें कोणत्याहि ठरावावर कोणी मतें दिलीं तरी वाहवा, न दिलीं तरी वाहवा; पण मतें घेऊन न मोजलेलींच बरीं."

बॅ. जिना म्हणाले, "विषयनियामक कमिटींत ठरावांची भाषा जेव्हां निश्चित झाली तेव्हां त्यांना अखेर कोणी विरोध केला नाहीं, म्हणूनच आतां त्यावर मतें घेण्यास हरकत नाहीं." पण या गोष्टीचा इनकार पुरुषोत्तमदास वगैरे एकदोन सभासदांनीं केला. नंतर या व इतर ठरावांवर हरचंद्रराय विशनदास, हरिलालभाई देसाई, पी. सी. सेटना, एच्. पी. मोदी, पंडित गोकर्णनाथ मिश्र, मदन मोहन वगैरे गृहस्थांचीं भाषणें होऊन ठराव मंजूर करण्यांत आले. प्रत्यक्ष विरुद्ध मत देणारे असे मनमोहनदास रामजी, दळवी व इतर एकादा दुसरा सभासद इतकेच निघाले अर्थात् विशेष विरोध असा कोणास करावयाचा नाहीं व सामान्यपणें ठराव सर्वांस पसंत आहेत अशा समजुतीनें ते मंजूर झाल्याचें जाहीर करण्यांत आलें. शेवटीं होर्मसजी वाडिया यांनीं अध्यक्षांचे आभार मानल्यावर परिषदेचें काम रात्रीं नऊ वाजतां संपलें.

वरीलप्रमाणें या परिषदेंत सर्व-संमत-प्राय ठरलेल्या मूळ इंग्रजी ठरावांचें भाषांतर खालीं शब्दशः दिलें आहे —

मुंबईच्या 'शांततापरिषदेचे' ठराव

१ गेल्या कांहीं आठवड्यांपासून हिंदुस्थानांतील कित्येक प्रांतांतून, समित्यांच्या व सभाबंदीच्या कायद्याचें क्षेत्र विस्तृत करून, ते कायदे लागू केले जात आहेत व राजकीय गुन्ह्यांच्या बाबतींत सामान्य कायद्यांचाहि दुरुपयोग केला जात आहे. या योगानें सरसकट धरपकड सुरू झाली असून तिच्या तडाक्यांत कित्येक प्रमुख पुढारी व नागरिक हेहि सांपडले आहेत. सरकारचें हें धोरण लेखनस्वातंत्र्य, भाषणस्वातंत्र्य, संघसंस्थापनस्वातंत्र्य वगैरे नागरिकांच्या अगदीं मूलभूत हक्कांवर निष्कारण हल्ला करणारें आहे असें या सभेस खात्रीनें वाटत आहे. शिवाय तिला असेंहि वाटतें कीं, या धोरणाचा उद्देश तर निष्फळ झालाच आहे. पण वरती जनतेची सहानुभूति नष्ट होऊन लोकांच्या क्षोभांत भरच पडली आहे. यास्तव सरकारनें हें धोरण ताबडतोब बदललें पाहिजे असें या सभेचें स्पष्ट मत आहे.

२ या परिषदेचें असेंहि मत आहे कीं, देशाच्या तक्रारी दूर होऊन पूर्ण जबाबदारीच्या राज्यपद्धतीचा दर्जा प्राप्त करून घेण्यास दुसरा कोणताहि

उपाय उरला नाहीं असें निःसंशय ठरेपर्यंत अहमदाबादच्या राष्ट्रीय महासभेनें ठरविलेल्या कायदेभंगाच्या चळवळीचा उपक्रम करूं नये.

३ ता. २१ डिसेंबर १९२१ रोजीं कलकत्ता येथें व्हाइसरॉयांनीं आपल्या भाषणांत जे विचार प्रदर्शित केले त्यांना मान देण्याच्या हेतूनें व पंजाब आणि खिलाफत यांच्यासंबंधाचीं गाऱ्हाणीं दूर करणें आणि वसाहतींच्या धर्तीचें संपूर्ण स्वराज्य प्राप्त करून घेणें यांच्यासारखे जे महत्त्वाचे प्रश्न आज राष्ट्रापुढें आहेत त्यांचा उभयपक्षांना अपमानकारक न वाटणारा व गोडीगुलाबीचा असा निर्णय लावण्याचे शक्य तितके मार्ग शोधून काढण्याच्या इराद्यानें, सरकार आणि लोकांचे प्रतिनिधी यांची एक तडजोडीची परिषद भरविण्यांत यावी, या सूचनेला ही परिषद दुजोरा देत आहे. शिवाय या परिषदेचें असें मत आहे कीं, वादग्रस्त मुद्द्यांचा निर्विकार मनानें विचार करतां येण्याला अनुकूल वातावरण उत्पन्न होण्याकरितां समित्यांचा कायदा व सभाबंदीचा कायदा लागू करण्यासंबंधाचे जाहीरनामे व त्या कायद्याखालीं निघालेले हुकूम, सरकारनें परत घ्यावे आणि त्या कायद्यान्वयें शिक्षा झालेले, पकडण्यांत आलेले, व खटला चालू असलेले सर्व लोक, तसेंच 'फतव्या'चे बाबतींत शिक्षा झालेले सर्व लोक सोडून द्यावे. तसेंच, ज्या अर्थीं सामान्य कायद्याच्या नांवाखालींहि कित्येक लोकांना, ते शांततेच्या व्रतापासून बिलकूल ढळले नसतांना, शिक्षा झालेल्या आहेत त्या अर्थीं सरकारनें सुचविलेला एक व या परिषदेच्या ५ व्या ठरावांत निर्दिष्ट केलेल्या कमिटीनें निवडलेला एक अशा दोन इसमांची कमिटी, मतभेदाच्या निर्णयार्थ त्यांना सरपंच नेमण्याचा अधिकार देऊन, सरकारनें नेमावी व तिनें अगर सरपंचानें शिफारस केलेले सर्व कैदीहि सोडण्यांत यावे; व तडजोडीच्या परिषदेचा-निकाल होईपर्यंत हरताळ, पिकेटिंग व कायदेभंग थांबविण्यांत यावे असेंहि या परिषदेचें मत आहे.

४ देशांतील आजची आणीबाणीची स्थिति व लवकर तडजोड घडवून आणण्याची आवश्यकता यांकडे लक्ष देतां या परिषदेचें मत असें आहे कीं, शक्य तितक्या लवकर तडजोडीची परिषद (Round Table Conference) बोलाविण्यांत यावी व ब्रिटिश प्रधानमंडळानें सदर परिषदेंत तडजोड घडवून आणण्याकरितां जरूर तो अधिकार व्हाइसरॉयसाहेबांना देऊन ठेवावा.

५ पंजाब, खिलाफत व स्वराज्य या प्रश्नांच्या बाबतींत राष्ट्रांच्या मागण्या काय आहेत, यांच्या तपशिलांत आज न शिरतां ही परिषद पुढील गृहस्थांची एक कमिटी नेमीत असून, एका बाजूला सरकार व दुसऱ्या बाजूला देशांतील महत्त्वाच्या राजकीय संस्था-यांच्याशीं पत्रव्यवहार करून तडजोडीच्या परिषदेचे सभासद व परिषदेची तारीख वगैरे तपशिलाच्या गोष्टी ठरविणें, जरूर तर पुन्हा मध्यस्थ परिषद बोलावणें, व आजचे ठराव अमलांत आणण्याकरितां कराव्या लागणाऱ्या दुसऱ्या आनुषंगिक गोष्टी करणें यासंबंधाचे सर्व अधिकार तिला देत आहे.

कमिटींतील सभासद

१ सर विश्वेश्वरअय्या, २ पं. मदन मोहन मालवीय, ३ शेषगिरी अय्यर, ४ सर पी. सी. रॉय, ५ बॅ. जयकर, ६ सर दिनशा पेटिट, ७ सर होर्मसजी वाडिया, ८ बॅ. बॅप्टिस्टा, ९ श्री. रायजादा भगतराम, १० डॉ. गौर, ११ पं. हृदयनाथ कुंझरू, १२ श्री. नटराजन्, १३ श्री. सी. आर. रेड्डी, १४ श्री. सत्यमूर्ति, १५ पं. गोकर्णनाथ मिश्र, १६ प्रो. एस्. सी. मुकर्जी, १७ बॅ. जिना, १८ श्री. जी. एम्. भुर्गी, १९ बॅ. बी. चक्रवर्ती, २० बॅ. हसन इमाम.

कमिटींत आणखी सभासद घेण्याचा अधिकार कमिटीस आहे.

अलाहाबाद येथील स्वराज्य पक्षाची सभा व समेट

(केसरी ता. ६ मार्च १९२३)

'स्वराज्य' पक्षाच्या अलाहाबाद येथें भरलेल्या सभेचें काम ता. २०, २१ व २२ या दिवशीं चालून स्वराज्य पक्षाची संस्थापना ज्या तत्त्वांवर उभारण्यांत आली आहे तीं तत्त्वें आंखण्यांत आलीं व त्या तत्त्वानुसार त्या पक्षाचा कार्यक्रम व संघटना तयार झाली. वरील तत्त्वें, कार्यक्रम व घटना आलाहिदा पाठविलींच आहेत. स्वराज्य पक्षाची ही सभा नमुनेदार झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. प्रत्येक प्रश्नाची व तदंगभूत तत्त्वाची चर्चा सांगोपांग व निर्भीडपणें करण्यांत आली. पण एकवार रूपरेषा ठरल्यानंतर 'आणि', 'व' वगैरेसारख्या शब्दांवरसुद्धां अशा तऱ्हेच्या परिषदेच्या, किंबहुना राष्ट्रीय

सभेच्या विषयनियामक कमिटीच्या, सभांतूनहि जो कालापव्यय निष्कारण करण्यांत येतो त्याला सर्वस्वीं फांटा मिळाला होता. चर्चा झाल्यानंतर, त्या-संबंधींचे निर्णय कोणत्या भाषेंत लिहावयाचे हें काम दोघांतिघांच्या तज्ज्ञ कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें होतें. अशा रीतीनें तीन दिवस काम चालल्यानें स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम बांधेसूद, सुटसुटीत व भरीव बनला आहे.

समेटाचा प्रश्न

तिसरे दिवशीं, म्हणजे ता. २२ रोजीं, स्वराज्य पक्षास मूर्त स्वरूप दिलें गेल्यानंतर सभेपुढें समेटाचा प्रश्न निघाला. देशबंधु दास यांनीं, मुंबईस स्वराज्य पक्षाच्या कमिटीची सभा भरली होती त्याच वेळीं मौलाना कलम अझाद यांनीं, वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या अटी कमिटीपुढें मांडल्यापासून तों तहत् अलाहाबाद व कलकत्ता येथें त्यांची भेट होऊन सदर प्रश्नास मूर्त स्वरूप येईपर्यंतचा इतिहास सांगितला. मुंबई स्वराज्य पक्षाच्या कमिटीनें त्या अटी नाकबूल केल्या होत्या. राष्ट्रीय सभेच्या कारभारी मंडळांत मौलाना अझाद यांच्या आग्रहावरूनच त्या अटी मान्य केल्या होत्या, हीहि गोष्ट सांगण्यांत आली. पंडित मोतिलाल नेहरू व हकीम अजमलखान यांनीं आहेत तशा अटी आपणांस कबूल आहेत असें सांगितल्याचें वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालें होतें; पण ती गोष्ट खोटी असून त्यांत दोघांनींहि महत्त्वाच्या दुरुस्त्या सुचविल्या होत्या. देशबंधु दास यांनींहि स्वतःच्या म्हणून दुसऱ्या अटी वरील अटींस जोडण्याकरितां मौलानासाहेबांकडे दिल्या होत्या. अशा तऱ्हेनें इतिहास सांगून उत्तर हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांत फुटीनें विलक्षण परिस्थिति उत्पन्न झाली असून पुन्हा एकवार आपण तत्त्व न सोडतां समेट होत असल्यास करावा अशी विनंति करून त्यांनीं सभेस सदर प्रश्नाची चर्चा करण्यास सांगितलें.

समेटाचे धागेदोरे

या समेट-प्रकरणाची खरी मक्खी समजण्यास त्याचे पूर्वींचे धागेदोरे नीट लक्षांत घेतले पाहिजेत. मौलाना अबुल कलम अझाद हे कलकत्त्याचे एक मुसलमानी शास्त्रांतील व्युत्पन्न पंडित आहेत. मुसलमानी समाजावर यांचें मोठें वजन असून उलेमांच्या सभेवरहि यांची विलक्षण छाप आहे. १९१४ पासून त्यांनीं खिलाफत-प्रकरणाकरितां पुष्कळ हालअपेष्टा सोसल्या आहेत. हकीम अजमलखान यांचेहि ते स्नेही असून आज त्यांचा शब्द इतर पुढाऱ्यांपेक्षां

अधिक झेलला जातो. अशा गृहस्थाकडून राष्ट्रीय सभेच्या कारभारी मंडळाकडे समेटाचें बोलणें सुरू झाल्यानें कारभारी मंडळांतील लोकांना त्यांना दुखविणें इष्ट वाटलें नाहीं व म्हणूनच त्यांनीं आपली संमति दिली. त्यांच्यापैकीं कांहीं मुत्सद्दयांचा डाव हा कीं, तीन महिने स्वराज्य पक्षास गप्प बसावयास लावून त्यानंतर कायदेभंग सुरू झाला तर ठीकच; न झाला तरी राष्ट्रीय सभेचें खास अधिवेशन भरवून पुनः एकवार राष्ट्रीय सभेकडून कौन्सिलप्रवेशावर नापसंतीचा शिक्का मारवावा व जमल्यास तो निकाल मान्य केलाच पाहिजे अशी अट समेटांत घालून स्वराज्य पक्षाचा पायाच उखडून टाकावा ! प्रसिद्ध झालेल्या मौलानासाहेबांच्या अटी पाहिल्या म्हणजे त्यांतील शेवटच्या कलमांत वरील विष असलेलें चटदिशीं लक्षांत येतें. मौलानासाहेबांस स्वतःस त्याचें सुखदुःख नव्हतेंच. मौलानासाहेबांपुढें एकच प्रश्न होता तो हा कीं, युरोपमध्यें खिलाफतीच्या प्रश्नाची चर्चा चालली असतांना हिंदुस्थानांत एकी आहे असें जगभर दिसावें. स्वराज्य पक्षासहि वरील कारणाकरितांच मौलानासाहेबांस आपण समेटास तयार असून तत्त्व न सोडतां समेट होत असेल तर तो पाहिजे आहे याची खातरजमा करावयाची होती. म्हणूनच पंडितजी, हकीमसाहेब व देशबंधु दास यांनीं स्वराज्य पक्षाची संस्थापना नीट करून मग त्याच्यापुढें प्रश्न मांडून त्याच्या संमतीनेंच समेट करूं असें मौलानासाहेबांस आगाऊ बजाविलें होतें.

समेटाची चर्चा

स्वराज्य पक्षापुढें ता. २२ रोजीं देशबंधु दास यांनीं हा प्रश्न विचाराकरितां मांडल्यानंतर मौलानासाहेबांनीं स्वतः तासभर भाषण करून एकीचें महत्त्व सांगितलें; व अशी एकी दोन महिने घडून येऊन पुढें जर कायदेभंग झाला नाहीं तर उलेमांचा कौन्सिलप्रवेशाविरुद्ध असलेला फतवा रद्द करणें सोपें जाईल असेंहि सांगितलें. नंतर बरीच चर्चा झाली, प्रसिद्ध झालेल्या अटींवर समेट करणें कोणासच पटत नव्हतें. तत्त्वतःच दोनहि पक्षांच्या परंपरेंत, विचारसरणींत व काम करण्याच्या पद्धतींत फरक असल्यानें समेट होणें शक्य नसल्यानें चार नव्या योजना पुढें मांडण्यांत आल्या. पहिली सूचना अशी होती कीं, गया पक्षानें आपला कौन्सिलविरोधी ठराव मागें घ्यावा व स्वराज्य पक्षानें कौन्सिलची चळवळ चालू ठेवावी. गया पक्षानें पंचवीस लाख रुपये व पन्नास

हजार स्वयंसेवक जमवावे, त्यास स्वराज्य पक्षाचा अडथळा असूं नये; व दोनहि पक्षांस समान असणारा कार्यक्रम दोघांनींहि चालू ठेवावा. या सूचनेंत कोणी कोणास अडथळा करूं नये एवढेंच तत्त्व होतें. दुसरी सूचना अशी होती कीं, उभयपक्षांनीं कौन्सिलची चळवळ एप्रिलअखेर करूं नये; बाकीचा कार्यक्रम आपापल्या रीतीनें चालू ठेवावा, व त्यांत कोणी कोणास अडथळा करूं नये. ता. ३० एप्रिलनंतर ज्याला जो योग्य वाटेल तो कार्यक्रम स्वीकारावा. यामध्यें स्पष्टपणें म्हटलें नसलें तरी असा भावार्थ आहे कीं, स्वराज्य पक्ष कायदेभंगाच्या तयारीच्या आड येणार नाहीं व त्याचा मोबदला म्हणून कौन्सिलच्या चवळवळीच्या आड गया पक्षानें येऊं नये. तिसरी सूचना अशी होती कीं, एप्रिलअखेरपर्यंत कौन्सिलविवाद बंद व्हावा व गयेचा कार्यक्रम दोनहि पक्षांनीं चालवावा. कायदेभंग ठरल्यास उभयतांनींहि तो करावा व न ठरल्यास मात्र त्यापुढें स्वराज्य पक्षाच्या आड गया पक्षानें येऊं नये. येथें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, या तीनहि सूचनांत राष्ट्रीय सभेच्या जादा अधिवेशनाला जागा दिली गेलेली नाहीं. मौलानासाहेबांनीं केलेली चौथी सूचना म्हणजे राष्ट्रीय सभा भरवून त्या सभेचा निर्णय दोहोंपक्षांनीं मान्य करावा अशा अर्थाची होती. ही सूचना मात्र सर्वानुमतें नापास ठरविण्यांत आली होती. पण चर्चेच्या वेळीं जरूर तर निवडणुकीचे नवीन नियम करून त्याप्रमाणें प्रतिनिधींची निवडणूक झाल्यावर मग राष्ट्रीय सभा भरवावी असें पुढें मांडण्यांत यावें असें ठरलें व ही चर्चा करण्याकरितां देशबंधु दास, पंडित नेहरू, विठ्ठलभाई पटेल, केळकर (अगर त्यांचे जागीं गोखले), सत्यमूर्ति व राघवेंद्रराव यांची कमिटी नेमून स्वराज्य पक्षाच्या सभेचें काम संपलें.

कारभारी मंडळाचा निर्णय

स्वराज्य पक्षानें नेमलेल्या कमिटीची सभा ता. २३–२४–२५ रोजीं भरून त्यांत समेटाच्या अटी मुक्रर करण्यांत आल्या. राष्ट्रीय सभेच्या कारभारी मंडळाची सभा ता. २६ रोजीं अलाहाबादेस भरून त्या सभेस राजगोपाळाचारी, वल्लभभाई पटेल. श्री. सरोजिनी नायडू, गंगाधरराव देशपांडे, टी. प्रकाशम्, राजेंद्रप्रसाद, मोअझमअल्ली, जमनलाल बजाज वगैरे मंडळी हजर होती. त्यांनीं समेटाच्या प्रश्नावर खासगी रीतीनें सहासात तास चर्चा करून त्यांच्यातर्फे बोलणें करण्याकरितां राजगोपाळाचारी, वल्लभभाई पटेल व मोअझमअल्ली यांची नेमणूक केली. स्वराज्य पक्षानें दास, नेहरू व पटेल यांची नेमणूक केली.

या सहा प्रतिनिधींच्या बैठकींत अनेक प्रश्नांची चर्चा होऊन कारभारी मंडळानें पहिली व तिसरी सूचना नापसंत केली. दुसरी सूचना पसंत केली, पण तींत दोहों पक्षांनीं विधायक कार्यक्रम पुढें ढकलण्याकरितां निधि व स्वयंसेवक एकत्र काम करून मिळवावे अशी पुस्ती जोडली. मौलानासाहेबांनीं मुंबईस केलेल्या सूचनेंत त्यांच्या पसंतीनेंच केलेली सुधारणासुद्धां त्यांना मान्य झाली नाहीं व राजगोपाळाचार्यांनीं तर नवीनच सूचना केल्या व दोनहि पक्षांचे प्रतिनिधी वरील सूचनांसह आपल्या पक्षाचा सल्ला घेण्याकरितां गेले. दोनच सूचना शिल्लक राहिल्या होत्या व त्या दोनहि कारभारी मंडळास मान्य होत्या. अर्थातच कोणती तरी एक सूचना मान्य करणें स्वराज्य पक्षास जरूर होतें. म्हणून त्या पक्षानें चौथी सूचना नाकारली व दुसरी सूचना पसंत केली आणि तीच दोहों पक्षांस संमत झाल्या कारणानें ठरावरूपानें पुढें आणण्यांत आली व ऑ. इं. कॉं. कमिटीची सभा भरून तींत हा समेट मंजूर करण्यांत आला.

ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीची सभा

'स्वराज्य' पक्षानें निश्चित केलेल्या आणि राष्ट्रीय सभेच्या कारभारी मंडळानें मान्य केलेल्या समेटाच्या अटींचा विचार करण्याकरितां ऑ. इं. कॉं. कमिटीची सभा मंगळवार ता. २७ रोजीं पंडित नेहरू यांच्या आनंदभवनांत भरली. सभेला अवघे ९८ सभासद हजर होते. दोन वाजतां सभेला प्रारंभ व्हावयाचा होता; परंतु वर्किंग कमिटी व स्वराज्य पक्ष यांच्या वाटाघाटीचा निकाल न लागल्यामुळें सभासदांस तिष्ठत राहावें लागलें.

तीन वाजतां बैठकीस सुरुवात झाली. दासबाबूंनीं पंडित मालवीयजी यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें असें सुचविलें. त्यास नेहरूंनीं अनुमोदन दिलें. पण मालवीयजींनीं अध्यक्षाची माळ दासबाबूंच्या अंगावर फेंकली; सरोजिनीबाईंनीं हातास हात लावला! दासबाबू नको नको म्हणत होते; पण मालवीयजी त्यांच्या कानांत कांहीं कुजबुजले. अशा रीतीनें 'आपके वास्ते, आपके वास्ते' असा थोडासा औपचारिक प्रकार होऊन अखेरीस

देशबंधु दास

अध्यक्षस्थानीं बसल्यावर ते म्हणाले, मीं अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला आहे, आणि समेटाच्या अटींत मला माझ्या पक्षातर्फे बोलावें लागेल. याकरितां मी अध्यक्षपद स्वीकारण्यास नाराज होतों; पण आपल्या आग्रहास्तव मी हें

स्थान स्वीकारतों. पण आजच्या सभेंत माझ्या राजीनाम्याचा प्रश्न पुढें येऊं नये. यानंतर राजगोपाळाचारी यांनीं समेटाच्या अटी वाचून दाखविल्या आणि नेहरूंनीं त्यांना दुजोरा दिला.

या अटी ऐकतांच कट्टया ना-फेरवाल्या सभासदांकडून प्रश्नांचा भडिमार सुरू झाला. दासबाबू व नेहरू यांनीं अथपासून इतिपर्यंतची सरळ हकीकत सांगून कारभारी मंडळानें त्या अटी मान्य केल्याचें सांगितलें. ना-फेरवाल्यांना 'इकडे आड, इकडे विहीर' अशी अडचण येऊन पडली. वर्किंग कमिटीनें, विशेषत: डेप्युटी महात्मा राजगोपाळाचारी यांनीं, अटी कबूल केल्यावर त्या झिडकारणेंहि योग्य नव्हतें व स्वीकारण्याला तर मन कचरत होतें. ना-फेर-वाल्यांत कुजबूज सुरू झाली. कांहीं वेळानें मुंबईचे आर. वेंकटराम हे समेट नामंजूर करावा असें सुचवण्याकरितां उभे राहिले; पण मौज ही कीं, या अटी मान्य केल्याबद्दल वर्किंग कमिटीला दोष न देतां, असल्या अटी पुढें केल्याबद्दल स्वराज्य पक्षासच त्यांनीं दोष दिला! अझाद, सोभानी यांनीं वेंकटरामजींस दुजोरा दिला. पंडित रुचिरामहि त्यांतच सामील झाले. उलटपक्षीं श्यामसुंदर चक्रवर्ति यांनीं समेटाला अनुकूल भाषण केलें. बहुतेक ना-फेरवाले अशा 'दुदिल्या' स्थितींत घुटमळत असतां

सरोजिनीबाई

समेट घडवून आणण्यास पुढें सरसावल्या आणि त्यांच्या 'वसंतकूजिता'नें सभासदांचा राग शांत झाला. तथापि समेटाबद्दल एकमत होत नाहीं असें पाहून दासबाबूंनीं उपसूचना मागविल्या; त्याबरोबर पांचचार उपसूचना पुढें आल्या. आगाऊ नोटीस नसल्यामुळें व प्रत्येक उपसूचना रीतसर पुढें येऊन तिला अनुमोदन न मिळाल्यामुळें त्यांवर मतें घेण्यास कांहीं सभासदांनीं हरकत घेतली. परंतु दासबाबूंनीं मतें मोजलीं आणि सर्व उपसूचना नामंजूर झाल्याचें जाहीर केलें. तेव्हां पुन्हा हरदासाचें तट्टू पूर्वपदावर आलें! त्या वेळीं राज-गोपाळजी उठून कायसेंसें बोलले, पण तेवढ्याचा जादूप्रमाणें परिणाम झाला आणि त्यांनींच पुढें मांडलेला व पंडित नेहरूंनीं दुजोरा दिलेला समेटाचा मूळ ठराव बहुमतानें मंजूर झाला. ठराव एकमतानें मंजूर होईल अशी डेप्युटी महात्माजींची फार अपेक्षा होती. परंतु दासपक्षाच्या तडजोडीला हाणून पाडून त्यांच्या डोक्यावर अबुल कलम यांची एकांगी तडजोड लादण्याचा चंग बांधून

आलेल्या ना-फेरवाल्यांचें मन इतकें खट्टू झालें कीं, त्यांनीं आपला हट्ट अखेर-पर्यंत कायम राखून समेटाला विरोध केलाच. आतां अटी बहुमतानें मंजूर झाल्यामुळें त्यांच्यावर बंधनकारक झालेल्या या समेटांतील अटी ते कितपत प्रामाणिकपणें पाळतात तें दिसून येईलच. समेटाच्या अटी पुढें दिल्या-प्रमाणें आहेत.

समेटाच्या अटी

१ दोनहि पक्षांकडून ३० एप्रिलपर्यंत कौन्सिलचे बाबतींत कांहीं एक चळवळ केली जाऊं नये.

२ तोंपर्यंत दोनहि पक्षांनीं आपआपला बाकीचा कार्यक्रम एकमेकांच्या कामांत व्यत्यय न आणतां पार पाडावा.

३ बहुसंख्याक पक्षानें गया कॉंग्रेसच्या ठरावानुसार कायदेभंग करण्यासाठीं फंड व स्वयंसेवक जमवावे.

४ मतभेद नसलेल्या विधायक कार्यक्रमाकरितां स्वयंसेवक आणि पैसे जम-विण्यास आणि तो कार्यक्रम व उभयपक्षास मान्य असलेल्या इतर बाबी पार पाडण्यास अल्पसंख्याक पक्षानें बहुसंख्याक पक्षास मदत करावी.

५ ता. ३० एप्रिलनंतर दोनहि पक्षांस आपणास योग्य दिसेल त्या मार्गाचा अवलंब करण्यास हरकत नसावी.

६ हल्लींच्या कौन्सिलांची योग्य मुदत भरण्यापूर्वींच कोणत्याहि प्रांतांत कौन्सिलच्या नव्या निवडणुकी करण्याचें सरकारनें ठरविल्यास या तडजोडीच्या अटी बंधनकारक मानूं नयेत.

दिल्ली येथील बातमीपत्रें

पत्र नं. १

हल्लींची पुण्याची समशीतोष्ण हवा टाकून दिल्लीच्या या थंडीच्या कडाक्यांत येऊन पडणें ही कांहीं सुखाची गोष्ट नव्हे. पण हवेची तुलना कर-तांना दिल्ली व पुणें अशी ती न करतां सिमला व दिल्ली अशीच केली पाहिजे. कालप्रमाणें हवेच्याहि सुखदुःखोपभोगाचें कारण राजाच म्हणावा लागतो! पुण्यापेक्षां दिल्लीची हवा अधिक थंड खरी; पण सिमल्यास तर आज

बर्फांचे डोंगर रचले गेले असतील त्यांची वाट काय? हिंदुस्थान सरकारची खरी मुख्य कचेरी सिमल्यासच आहे, पण या दिवसांत सिमल्यास राहणें साहेबलोकांनाहि शक्य नाहीं म्हणूनच ती खालीं दिल्लीला येते. अर्थात् तुलनेनें दिल्लीची हवा अधिक सुखकर ठरते. पण ही सुखकर हवा इतकी थंडगार आहे कीं, खिडक्यांच्या तावदानांवरील दहिंवराच्या झालरी व यदृच्छालिखित चित्रें सकाळीं नऊ वाजेपर्यंत पाहावयास सांपडतात, आणि बाजारांतील दुकानांतून तूप किंवा खोबऱ्याचें तेल विकत घेतलें तर तें खुशाल कागदांत गुंडाळून देतात ! रात्रीं पारा ३५ अंशांपर्यंत जातो म्हणतात. फक्त बर्फ मात्र पडत नाहीं. पण कौन्सिलचें कामकाज आणखी सुमारें दोन महिने चालावयाचें असल्यामुळें दिल्ली सोडतांना कदाचित् येथील प्रखर उन्हाळ्याला दोष देत जावें लागण्याचाहि संभव आहे.

* * *

पण अंगांतील ही थंडी घालविण्याची एक सोय आयतीच झाली आहे ती अशी कीं, बहुतेक कौन्सिलर लोकांच्या राहण्याच्या जागा व कौन्सिलें भरण्याच्या जागा यांत सुमारें सात साडेसात मैल, व शहरापासून सुमारें पांच मैल इतकें अंतर असल्यामुळें दिवसांतून शरीराला चलनवलन आपोआप बरेंच मिळतें. कलकत्त्याचा विस्तार फार मोठा म्हणतात, पण नवी दिल्ली झाल्यापासून अंतराचे बाबतींत कलकत्ता खास मागें पडणार, आणि नव्या दिल्लीला तर नुकता कोठें आतां प्रारंभ आहे ! सिमल्यास सरकारनें आजवर रयतेचे कोट्यवधि रुपये कसे खर्च केले ही गोष्ट सामान्य जनतेच्या दृष्टीआड राहते. कारण सरकारी कामाशिवाय सिमल्यास जातो कोण ? पण नवी दिल्ली राजधानी वसविण्याच्या हौसेखातर सरकारनें नव्या दिल्लीच्या रचनेवर खर्चलेला पैसा पाण्यापेक्षांहि पातळ असला पाहिजे ही गोष्ट त्यांतील रस्ते, चौक, चक्रव्यूह व जमिनीवर थोडेंसें डोकें वर काढलेल्या अपुऱ्याच पण प्रचंड इमारती यांवरून पूर्ण पटण्यासारखी आहे. कलकत्त्याहून दिल्लीला राजधानी आणण्याचीं सरकारचीं इतर कारणें कांहींहि असोत पण वैभवेच्छेच्या बाबतींत इंग्रज सरकारनें मोगल बादशहांच्यावर ताणच नसली तरी त्यांच्याशीं स्पर्धा करण्याची आकांक्षा धरली आहे खास ! जुन्या काळीं धान्य व धान्यामुळें मजुरी हीं दोनहि स्वस्त असत इतकें तरी वैभवाची हौस फेडून घेणाऱ्या जुन्या राजांच्यातर्फे म्हणतां येण्यासारखें होतें. पण हल्लींच्या महागाईच्या

दिवसांत जुन्या काळच्या वैभवाशीं स्पर्धा करूं पाहणारें सरकार हातानें किती उधळें व मनानें किती अविचारी असलें पाहिजे याची कल्पना नव्या दिल्लीच्या कल्पनेबरोबरच येते.

पण उधळपट्टी हा हिंदुस्थानांतील परकीय सरकारावर एक मोठा आरोप असला तरी त्याहून मोठे असे इतरहि आरोप त्यांच्यावर आहेत, व हे सर्व सरकारच्या विरुद्ध आजवर पूर्णपणें शाबीत झाले असल्या कारणानेंच, स्वराज्याची चळवळ आणि तदंगभूत कौन्सिलांतील व कौन्सिलाबाहेरील लोकप्रतिनिधींचा उद्योग सुरू आहे. हे आंतील व बाहेरील उद्योग वास्तविक एकाच रेल्वेच्या मार्गाचे, पण फक्त स्टेशनच्या यार्डांत होणारे, दोन फाटे असून या दोन फाट्यांपैकीं एका रुळावरून दुसऱ्या रुळावर व दुसऱ्यावरून पहिल्यावर इंजिन व सबंध गाडीहि जशी सहज नेतां येते, तशीच कौन्सिलांतील चळवळ व कौन्सिलाबाहेरील चळवळ यांच्या संबंधाची स्थिति आहे. पण आंतील काय, किंवा बाहेराल काय चळवळीला खरें तेज येण्यास सगळया जनतेनें व तिच्या पुढाऱ्यांनीं एकाच दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे व आपलेपणा मानला पाहिजे. सुदैवानें महात्मा गांधी यांच्या हल्लींच्या उदाहरणावरून, या दोनहि चळवळींबद्दल कोणी सारखाच आपलेपणा मानण्याचें मनांत आणलें तर तें शक्य आहे असें दिसून येईल. महात्माजी तुरुंगांत होते तोंपर्यंत त्यांचीं मतें व विचार, त्यांत आपल्या पदरचा मसाला घालून, लोकांपुढें मांडणें कित्येकांना सहजच सुलभ झालें होतें. पण महात्माजी, त्यांच्यावरील शस्त्रक्रियेनंतर, मोकळेपणानें मित्रमंडळीशीं बोलूं लागल्यापासून, कौन्सिलवादी हे कोणी परके नव्हेत, आपलेच आहेत, त्यांना यश मिळालें तर तें आपलेंच आणि न मिळालें तर त्यांना येणारा कमीपणा तोहि आपलाच, असें महात्माजींना वाटत असल्याचें त्यांच्या अनेक मित्रांनीं अनुमान केलें आहे व तें खोटें असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. हें सर्व सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, असहकारितावाद्यांनीं देखील कौन्सिलच्या कामकाजाकडे सहानुभूतीनें पाहिलें तर त्यांत देशाचें कल्याणच आहे. या एका विशिष्ट कामांत स्वराज्य पक्षानें पुढाकार घेतला असेल; पण विधायक कार्यक्रम ज्यांच्या हिताकरितां करावयाचा त्यांच्याहून अन्य कोणाचें तरी हित कौन्सिलांतील चळवळ साधणार असें थोडेंच आहे !

असो. कट्टर म्हणविणारे किंवा म्हटले जाणारे लोक हा विवेक करोत वा न करोत, स्वराज्य पक्षानें कौन्सिलांतील चळवळींत जें पाऊल एकदां पुढें टाकलें

आहे तें तो मागें घेणार नाहीं व त्याला तें मागें घेण्याचें कारणहि नाहीं. कां कीं, त्याचें भावी उद्दिष्ट मनासारखें सर्व सफळ होवो वा न होवो, नुसत्या नव्या निवडणुकींनींच सरकारच्या मनांत दहशत बसली आहे हें नागपूरच्या व बंगालच्या उदाहरणांवरून उघड झालेंच आहे. आणि आतां लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींतहि हा अनुभव लवकरच येईल. असेंब्लींत स्वराज्य पक्षाच्या पत्रिकेवर प्रत्यक्ष सही केलेले सभासद अवघे ४५ असले तरी एकाच विचाराचा व एकाच शिस्तीनें चालणाऱ्या सभासदांचा एवढा एकटा गट किंवा कंपू सरकारास आजवर कौन्सिलांत पाहावयास सांपडला नव्हता. लोकनियुक्त १०४ सभासदांपैकीं स्वराज्य पक्षाला ४५ च सभासद लाभावे ही गोष्ट त्या पक्षाला कमीपणा आणणारी नसून ती कांहीं अंशीं परिस्थितीला व कांहीं अंशीं विद्यमान कार्यपद्धतीला कमीपणा आणणारी आहे. फांसा पडेल तसेंच कोणी झाला तरी दान देणार, आणि स्वराज्य पक्ष झाला तरी त्याला लाभलेल्या संख्याबळाचाच तो उपयोग करूं शकेल. कट्टरांनीं जो गोंधळ माजविला, तो माजविला नसता तर इतर कित्येक प्रांतिक कौन्सिलांत व असेंब्लींत आणखी पुष्कळ स्वराज्य पक्षीय सभासद निवडून आले असते, व तसें होतें तर कौन्सिलांतील राजकारणास आज जो रंग आलेला आहे तो अधिकच तजेलदार झाला असता! पण गेल्याचा शोक न करितां 'प्रस्तुतमनुसरामः' असें म्हणूनच कार्याला लागलें पाहिजे.

* * *

असेंब्लीच्या कामकाजाला ता. ३० रोजीं यथाविधि सुरुवात झाली. सर्व विधींतला पहिला विधि अर्थात् शपथविधि होय. या समारंभाला पहिले दिवशीं सुमारें ११२सभासद हजर होते. शपथ घेण्याला प्रथम स्वतः अध्यक्ष सर फ्रेडरिक व्हाईट यांनीं सुरुवात केली.ते दुसऱ्यांना शपथ देणार! पण त्यांना शपथ दुसरा कोण देणार? धन्याचा धनी कोण? तसाच अध्यक्षाचा अध्यक्ष कोण? कोणीच नाहीं. "तीर्थोदकं च वन्हिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः" हाच न्याय अध्यक्षांच्या शपथविधीला लागू होता. त्याच्यानंतर शपथ घेण्याचें हें काम दोन तास चालूं होतें व आपला शपथ घेण्यापुरता वगळून, बाकीचा सर्व काळ सभासदांना इतरांकडे पाहून मनांतल्या मनांत टीका, टवाळी, हास्यविनोद, तारीफ किंवा निंदा करण्याला मोकळा होता. कोणी शपथ घेण्याला चालला म्हणजे तो

दिसतो कसा, चालतो कसा, त्याचा पोषाख कसा आहे, हा कोणत्या पक्षाचा असेल व पुढें काय धोरण ठेवील याविषयीं जवळजवळच्या मंडळींत हटकून कुजबूज सुरू व्हावयाचीच ! साहेब लोक सर्व एकाच रंगाचे व एकच पोषाख करणारे असले तरी त्यांच्यांतहि पाहणाराला वैचित्र्य आढळतेंच ! सर माल्कम हेले, स्टॅनियन वगैरे लोकांकडे पाहिलें कीं, त्यांच्याबद्दल टीकेचा बरावाईट शब्द मनांत तरी उमटल्याशिवाय राहतच नाहीं, मग हिंदी लोकांतील वैचित्र्याविषयीं तर बोलावयासच नको.

* * *

पोषाखाच्या वैचित्र्यासंबंधानें कोणी हिशेबच करता तर त्याला दहा पांढऱ्या टोप्या, पंधरा इतर टोप्या, वीस फेटे व पागोटीं आणि पन्नास डोकीं उघडीं अशी गणती करतां आली असती. माधवराव अणे व सरदार मुतालीक या दोघांच्या डोक्यांवर दक्षिणी पगड्या होत्या. एक मद्रासी प्रतिनिधि डोक्यावर उपरणें पांघरूण घरच्यासारखा बसला होता. एका राजेसाहेबांच्या टोपींतली खऱ्या सोन्याची जर डोळे दिपवीत होती. आणि अध्यक्ष म्हणून बोलावयाचें नाहीं इतकेंच, पण खरा विचित्र व एखाद्या नाटकपात्रास शोभेल असा पोषाक सर्वांत त्यांचा एकट्याचाच होता. हिंदी कायदे-कान्सिलाला विलायती पार्लमेंटाचें स्वरूप देण्याच्या भरांत अध्यक्षांना दिलेला पोषाख म्हणजे अंगांत फिकट मळकट रेशमाचा लांब अस्तन्यांचा बाळसंतोषी झगा व डोक्यावर पांडुरक्या केसांचा टोप. या टोपाच्या कानांवरून खालीं आलेल्या बाह्या पाहून देशी नाटकांतील देवदानवांच्या कुंडलांची आठवण होते. पण त्यापेक्षां खरी समर्पक उपमा म्हणजे रातपाकोळ्यांच्या झाडाला टांगून विहिरीवर लोंबणाऱ्या गवती घरट्यांची होय. तसेंच रेशमी पितांबर गुंडाळून आलेल्या ब्रह्मी सभासदांकडे पाहून देशी नाटकांतील कृष्ण-नारदांच्या सोंगांची आठवण होई. आणि रंगा अय्यर यांचें दाढी व जटाभार यांत लपून गेलेलें तोंड पाहून ऋषीच्या सोंगाकरितां त्यांना तसेंच्या तसें उचलून नेलें तरी चालेल असें कोणासहि वाटलें असतें. शरीराच्या ढबींत एका बाजूस पोरसवदा कस्तुरभाई लालजी किंवा चेटीअर, तर दुसऱ्या बाजूस अगडबंब शामलाल नेहरू हा विरोधहि मौजेचा होता. पण अर्थात् हा रिकाम्या वेळेंतील क्षणभर मनाचा खेळ होता. कारण असेंब्लींतील प्रत्येक सभासद

दुसऱ्या सभासदाकडे पाही तो प्रायः कायमच्या गंभीर वृत्तीनेंच पाही! आणि त्यांत हा आपल्या कार्यांत आपला सहकारी मित्र होईल किंवा विरोधी प्रतिपक्षी म्हणून त्याच्याशीं आपणाला दोन हात करावे लागतील हाच विचार मुख्य असे.

* * *

याच विचारानें शपथविधिपूर्ण होतांच स्वराज्य पक्षानें आपली सभा असेंब्लीच्या कमिटी रूममध्यें भरविली. या सभेंत हजर–गैरहजर सभासदांची तपासणी झाली. त्यांत ब्रह्मदेशचे प्रतिनिधी स्वराज्य पक्षाला मिळणार असें दिसून आलें. इतर कित्येक स्वतंत्र सभासदहि पलीकडच्या खोलींत बसले होते, व आपसांत उभयवर्गांमधील सूक्ष्म मतभेदाची भिंत निघून जाऊन आपण सर्व एकाच दालनांत बसल्यासारखे कसें दिसूं व वागूं याचा विचार करीत होते. सुदैवानें स्वतंत्र सभासदांपैकीं पुढारी मंडळी हीं एकी घडून यावी या मताचे आहेत, व या बाबतींत बिपिनचंद्र पाल, जिना, पुरोत्तमदास ठाकुरदास, रंगाचारियर, रामचंद्रराव व एकदोन स्वतंत्र मुसलमान पुढारी यांच्याशीं बोलणें सुरू झालेलें आहे. तसेंच हा मिलाफ किंवा ही मोठी बनावट हवी तशी घडून येवो वा न येवो, निदान स्वतःकरितां आंखलेल्या धोरणानें काम चालू ठेवण्याचा स्वराज्य पक्षाचा निश्चय असल्यामुळें त्याची सभा आज दोनप्रहरीं व्हाइसरॉयसाहेबांच्या भाषणानंतर कमिटीमध्यें भरून येथील कामापुरते प्रेसिडेंट, डेप्युटी प्रेसिडेंट, चिटणीस यांची नेमणूक व तात्पुरत्या कचेरीची तयारी याचा विचार होणार आहे. व्हाइसरॉयसाहेबांच्या भाषणांत असेंब्लींतील कोणत्याहि पक्षाचा कार्यक्रम हटकून बदलावा असें कांहीं फारसें असण्याचा संभव नाहीं; तथापि आजच तें भाषण होणार असल्यामुळें त्याचे आधीं कोणी कांहीं नक्की न ठरविणें स्वाभाविक आहे.

पत्र नं. २

मागील पत्रीं लिहिल्याप्रमाणें गेल्या गुरुवारीं व्हाइसरॉयसाहेबांचें भाषण झालें. नव्या त्रिवार्षिक बैठकीची सुरुवात असल्यामुळें सभेला राजदरबारचें म्हणजे थाटाचें स्वरूप देण्यांत आलें होतें. शहरच्या आसपास रहदारी बंद ठेवल्यामुळें बिचाऱ्या वांटेच्या वाटसरालाहि सभागृहाबाहेर कित्येक मैल-

पर्यंत हा थाट आर्धीपासून भोंवत होता. व्हाइसरॉयसाहेबांची स्वारी चार घोड्यांच्या गाडींत बसून सर्व परिवारासह येऊन दाखल झाल्यावर कांहीं वेळानें मिरवणुकीच्या पद्धतीनें सभागृहांत प्रवेश करती झाली. असेंब्ली व कौन्सिल ऑफ स्टेट या दोहों सभांच्या सभासदांना या दिवशीं एकत्र जमविण्यांत आलेलें असून कनिष्ठ-वरिष्ठ मानाचे हे लोक सरमिसळ जागांवर बसून व्हाइसरॉयांची मार्गप्रतीक्षा करीत होते. पुढें लष्करी शिपाई, मागून कौन्सिलचे अधिकारी, त्यामागून कौन्सिल व असेंब्लीचे अध्यक्ष व शेवटीं खुद्द व्हाइसरॉय अशा क्रमानें मिरवणूक आंत आल्यावर व्हाइसरॉयसाहेब उच्चासनावर देवासारखे व वरील दोन अध्यक्ष खालीं त्यांच्यापुढें दोन बाजूंस गरुड-हनुमंतासारखे बसले होते. तसेंच लॉर्ड कर्झन यांनीं नवीन प्रघात पाडल्याप्रमाणें दोन छोटे राजकुमार व्हाइसरॉयांच्या लांब झग्याचीं दोन टोकें धरून त्यांच्यामागून चालत आले. ते उच्चासनाच्या पायऱ्यांवर नाटकी पद्धतीनें बसले होते. आणि मागें प्रभावळींत उभे राहिलेल्या दहा पंधरा लष्करी अधिकाऱ्यांनीं या राजवैभवाच्या नाटकी देखाव्याला पूर्णता आणली होती. या अधिकाऱ्यांपैकीं कित्येकांचा पोषाक निरनिराळा व निरनिराळ्या शतकांतील नाइट किंवा लष्करी सरदारांच्या पोषाकाची पुसट आठवण करून देणारा होता. राजसभेचा थाट पाहण्याला स्त्रिया अर्थातच लागतात. त्यांचीहि सभागृहावरच्या गॅलऱ्यांतून गर्दी झाली होती व 'कुवलयितवातायनमिव' या वर्णनाची आठवण होत होती.

* * *

व्हाइसरॉयांनीं आपलें भाषण सर्व खुर्चीवर बसूनच वाचून दाखविलें. त्यांनीं आढ्यतेचा पवित्रा केलेला असून भाषण वाचीत असतां मधून मधून सभागृहापैकीं निरनिराळ्या वर्गांकडे ते उद्देशपूर्वक नजर फेकीत. त्यांचा आवाज मोठा असून त्यांतूनहि ते कांहीं कांहीं शब्दांवर मधून मधून मुद्दाम जोर देत. अशा रीतीनें वक्तृत्वाचा सर्व थाट पुरा होता. परंतु भाषणांत कांहींच तथ्य नव्हतें. वास्तविक हजारों मैलांपलीकडील रशियांतील बोल्शेव्हिकांपासून ते आपणापासून दहा हातांवरील स्वराज्य पक्षापर्यंत सर्व प्रांतांचें समालोचन त्यांनीं विहंगमदृष्ट्या केलें; पण स्थूल शब्दजालाखेरीज त्यांत

कांहींच नव्हतें. परराष्ट्रीय संबंध व सरहद्दीवरील धामधूम यांचीं वर्णनें जशीं कायम ठशाचीं होतीं तशींच कायदे-कौन्सिलाच्या सभासदांचें केलेलें स्वागत व त्यांना दिलेला उपदेश हाहि कायम ठशाचाच होता. जुन्या कायदे-कौन्सिलानें मोठे विजय संपादन केले हे शब्द व्हाइसरॉयांच्या तोंडून निघतांच कित्येकांनीं आत्मनिषेधक दृष्टीनें खालीं पाहिलें, व व्हाइसरॉयांनीं केलेला हा अजाणता व गंभीर विनोद ऐकून पुष्कळांना हसूं आलें. स्वराज्य पक्षाला उद्देशून व्हाइसरॉयसाहेबांना काय बोलावयाचें असतें हें आतां कांहीं नवीन नाहीं. तीन महिन्यांपूर्वींच ते बोलून चुकले होते, व तेंच पुनः त्यांच्यासमोर समक्ष बोलल्यानें त्याची युक्तता किंवा परिणामकारकता वाढणार असें थोडेंच होतें. पण उभयतांची एकदां गांठ पडावयास पाहिजेच होती ती पडली. व्हाइसरॉयसाहेबांना सांगावयाचें तें त्यांनीं सांगितलें, आणि स्वराज्य पक्षाला उलट त्यांना काय सांगावयाचें तेंहि त्यांना लवकरच ऐकावयास मिळेल.

* * *

कौन्सिलांतील या भाषणाच्या आधींच स्वराज्य पक्षानें आपण व्हाइसरॉयसाहेबांना किती मान देतों हें त्यांना कृतीनें दाखविलें. एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे एक सभासद मि. अतुलचंद्र चतर्जी यांनीं त्याच दिवशीं संध्याकाळीं आपल्या बंगल्यांत व्हाइसरॉयसाहेबांना गार्डन-पार्टी दिली होती व असेंब्लीच्या सर्व सभासदांना निमंत्रणें केलीं होतीं, पण स्वराज्य पक्षाचा एकहि सभासद या पार्टीला गेला नाहीं व कित्येकांनीं पार्टीला हजर राहण्याविषयीं आपली हरकत व नाखुषी स्पष्ट शब्दांनीं लिहून चतर्जी यांना कळविली. पण स्वराज्य पक्षाचें हें उदाहरण कांहीं स्वतंत्र सभासदांनींहि स्वतंत्रपणानें अनुसरलें होतें. व्हाइसरॉयसाहेबांच्या भाषणाचा त्यांना राग आला होता व गार्डन-पार्टीला गेल्यानें सहजच जो लघळपणा पदरीं येणार त्याचा त्यांना तिटकारा वाटला. असेंब्लीच्या सर्व सभासदांना निमंत्रण असतां फारच थोडे सभासद हजर राहिले ही गोष्ट व्हाइसरॉयसाहेबांच्याहि लक्षांत आल्याशिवाय राहिली नाहीं असें म्हणतात. हजर असलेल्या कांहीं लोकांशीं बोलणें काढून लोकमतप्रदर्शक विचार समजून घेण्याची इच्छा त्यांनीं दर्शविली. पण हीहि गोष्ट कांहीं नवीन नाहीं. मानभावी अधिकाऱ्यांच्या मुर्दाडपणाचा हा एक ठराविकच मासला आहे. स्वतः लॉर्ड रेडिंग हे दोनतीन वर्षांपूर्वीं पंडित मदन मोहन यांच्याशीं

तीन दिवस चारचार तास बोलले म्हणतात, व महात्मा गांधी यांच्याशीं तर मुलाखतींचा एक सप्ताह त्यांनीं पूर्वी केला होता ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. तेव्हां-पासून लोकांचें मत समजून घेण्याचा व्हाइसरॉयसाहेबांचा हा खटाटोप अजून सुरूच आहे. आणि ते विलायतेस परत जाईपर्यंतहि तो संपणार नाहीं. पण हिंदी जनतेचें लोकमत ही अशी काय पृथ्वीच्या गर्भकपाटांत खोल सांठवून ठेवलेली चीज आहे म्हणून तिला शोधून वर काढण्याला कोणास इतके परिश्रम पडावे! पण दांभिक भलेपणा दाखविण्याची खोड सगळ्या युरोपियन लोकांच्या हाडीं-मांसीं खिळलेली असते; मग लॉर्ड रेडिंग यांच्यासारख्या वकिली बाण्याच्या व कणिकनीतींत मुरलेल्या मुत्सद्द्यानेंच त्या कलेंत निष्णातपणा दाखविला तर नवल काय? या गार्डन-पार्टीच्या प्रसंगीं दहापांच असामींना तरी हाच गळ व्हाइसरॉयसाहेबांनीं टाकून पाहिला व कित्येकांच्या टाळूंत तो शिरलाहि असेल! गार्डन-पार्टींत अधिकाऱ्यांच्या बाजूनें असा ध्वनि निघत होता कीं, कौन्सिलांतील तुम्ही लोक जबरदस्तीनें स्वराज्य मिळवूं पाहतां, पण ही जबर-दस्ती आम्हांला कशी आवडेल व ती आम्ही कशी मानूं? पण एकतर्फी अधिकार किंवा सत्ता चालविणें याला जर बळजोरी म्हणावयाची तर स्वतः सरकार आज दीडशें वर्षे काय करीत आलें? कौन्सिलांतील बहुमताची बळ-जोरी या जुन्या बळजोरीपेक्षां खचित अधिक अपमानास्पद नाहीं!

* * *

पण बहुमत हें तोंडाला सहज आलें तरी व कायद्याच्या कागदावरहि लिहिलें गेलें असलें तरी कृतींत कसें वठणार हाच सर्वांपुढें मुख्य प्रश्न आहे. शंभर लोकनियुक्त सभासदांपैकीं ४८ सभासद एकट्या स्वराज्य पक्षाचे आहेत. दुसरे पक्षी 'स्वतंत्र' हें नांव धारण करणारे म्हणजे सरकार पक्षास सर्वस्वीं वाहिलेले नसून लोकहिताच्या बऱ्याच बाबतींत सरकारविरुद्ध मत देतील किंवा लोक-पक्षाची बाजू उचलून धरतील असे सभासद २० पासून २५ पर्यंत तरी भर-तील असें म्हणतात, पण यांच्या शीलाचा व स्वभावाचा ठाव अद्यापि लागावयाचा आहे. बहुमत सिद्ध झाल्यावर सरकार तेंहि झिडकारील हा संभव सोडला तरी प्रथम वरील दोन पक्ष एकजीव होतील, तेव्हांच बहु-मत सिद्ध होणार! ही अडचण लक्षांत घेऊन स्वराज्य पक्षानें या दुसऱ्या पक्षाशीं ऐक्य करण्याचा प्रयत्न आज दोनतीन दिवस सुरू केला आहे व

स्वतंत्र पक्षाचे पुढारी पंडित मदन मोहन मालवीय, बॅ. जिना, दि. ब. रंगाचारियर वगैरे या प्रयत्नास मदतहि करीत आहेत. तथापि स्वतंत्र पक्षाचें आपसांतच एकमत नसल्यामुळें हीं वीस-पंचवीस मतें एकत्र करणें म्हणजे आवळ्यांची मोट बांधण्यासारखें झालें आहे. ती एकीकडून बांधावी तर दुसरीकडून कांहीं आवळे घळघळून जातात. त्यांतील कोणी संपूर्ण स्वराज्य मागण्याला प्रतिकूल तर कोणाला राजकीय कैद्यांची मुक्तता करा असें म्हणवत नाहीं. कोणी व्यक्तिशः एखादी जागा किंवा द्रव्यलाभाची कामगिरी मिळण्याकरितां टपून बसलेला असल्यामुळें त्याला स्वराज्य पक्षाशीं मिसळवत नाहीं, तर कोणाला अल्पसंख्याकांची सुरक्षित व्यवस्था आधीं लागल्याशिवाय तुमच्या कोणाच्याच ठरावाला अनुकूल मत देववत नाहीं. त्यांच्यांतील शहाणे लोक हे अति विचारग्रस्त म्हणून, धूर्त लोक हे स्वार्थी म्हणून, सावध लोक भित्रे म्हणून आणि मुसलमान हे स्वहितदक्ष म्हणून. तात्पर्य, कोणी अवगुणामुळें तर कोणी गुणामुळें सरकाराविरुद्ध चढाईचें धोरण पत्करण्याला नालायक होऊन बसलेले आहेत. पंडित मदन मोहन व बॅ. जिना यांच्या दृष्टींत किंवा वाणींत हुल्लडीची हौस एखादे वेळीं चमकून जाते. पण पूर्वी स्वराज्य पक्षाला नांवें ठेवलीं म्हणून किंवा स्वतंत्र पक्षांतील समानशील अशा कांहीं थोड्या बरोबरीच्या लोकांचा ऋणानुबंध तोडवत नाहीं म्हणून, ते कोणत्याहि वादांत अखेरनिर्णयाचे वेळीं स्वराज्य पक्षाच्या उलट बाजूस आपल्या मताचा कांटा झुकवितात, स्वराज्य पक्षाची स्थिति सुदैवानें तशी नाहीं. त्यांतील निदान अठ्ठेचाळीस लोक एकमताचे व शिस्त पाळणारे असल्यामुळें वाटाघाटीस मोठी सोय झाली आहे. स्वतंत्र पक्षाशीं बोलावयाचें तर स्वराज्य पक्षाच्या पुढाऱ्यांना दहावीस लोकांशीं बोलावें लागतें व हें बोलणें सर्वांशीं एकदम करतां येत नाहीं, म्हणून त्यापासून फारसें कांहीं निष्पन्न होत नाहीं. उलट स्वराज्य पक्षांतील एकाशीं बोललें कीं तें पुरे होतें, इतर सर्व त्याचे ऐकतात.

* * *

बहुमत सिद्ध करावयाचें तर स्वतंत्र सभासद मिळवून घेतले पाहिजेत हाच स्वराज्य पक्षापुढें मुख्य प्रश्न असल्यामुळें ते मिळवून घेण्याविषयीं प्रयत्नांची सीमा पोंचवून पाहावयाची अशा निश्चयानें पंडित नेहरू व त्यांचे

सहकारी यांनीं दिल्लीस येतांच प्रयत्नास सुरुवात केली. पंडित मदन मोहन हे उभय पक्षांत मोडत असल्यामुळें किंवा मोडत नसल्यामुळें दोघांकडेहि जाऊन सरकारविरोधी अशी एक नवीच पार्टी असेंब्लींत करण्याचे फायदे ते ता. ३०-३१ या दोन दिवसांत सर्वांना सांगत होते. त्याबरोबरच प्रत्येक पक्ष आपापल्या सभा वेगळ्या भरवून ही नवी पार्टी बनवावयाची तर देवघेव कशी करावी याची चर्चा करीत होता. पैकीं स्वराज्य पक्षानें आपलें असेंब्लींतलें अधिकारी मंडळ नेमून स्वतःपुरती तयारी केली. स्वतंत्र पक्ष वर सांगितल्याप्रमाणें एकजीव झालेला नसल्यानें त्याचें अधिकारी-मंडळ नेमतांच येत नव्हतें. पण जिना व रंगाचार्य हे त्याचे पुढारी समजले जात. सर पुरुषोत्तमदास वाटाघाटीस हजर असत, पण फारसा भाग घेत नसत. स्वराज्य पक्षाचे ४८ सभासद असल्यानें आपण त्यास मिळालों तर बहुमत होऊं शकेल ही गोष्ट ढळढळीत दिसत असल्यानें तसा प्रयत्न करून पाहण्याची कल्पना साहजिकच त्यांनाहि सुचावी यांत आश्चर्य नाहीं. कारण स्वराज्य मिळवावयाचें, तें शक्य तितक्या लवकरच मिळवावयाचें व सरकाराचा कौन्सिलांत वरचेवर पराभव केल्यानें तें मिळण्यास मदत होईल याच मताचे ते आहेत. त्यांनाहि देशभक्तीची लज्जत आहे व म्हणूनच मवाळांनाहि मिळवून घ्यावें असा महात्मा गांधींचा प्रथमपासून उपदेश होता. दोनहि पक्षांना एकी तर व्हावी पण आपलें स्वत्व किंवा वैशिष्ट्य तर जाऊं नये असें मनांतून वाटत असल्यास नवल नाहीं, व यापुढें चार दिवस चाललेल्या जिकिरीच्या वाटाघाटींत हेंच काय तें मर्म होतें.

प्रथम बोलणें असें सुरू झालें कीं, उभयतांनीं मिळून स्वराज्यविषयक मागणी तयार करून असेंब्लीपुढें मांडावी आणि सरकारकडून तिला मनाजोगा जबाब न मिळाला तर उभयतांनीं मिळून विरोधाला प्रारंभ करावा व पुढील महिन्यांत बजेटाच्या वेळींच सरकारची चंदीवैरण बंद करावी. पण दोघांची मागणी एक कशी होणार? स्वराज्य पक्षाची मागणी बरीच चढी असल्यानें ती स्वतंत्र पक्षाला कशी मानवणार? व येथेंच तक्रारीस सुरुवात झाली. पण या कामीं आपण वाटेल तितकी पड खावी, नमतें घ्यावें, पण स्वतंत्र पक्ष मिळता करून घ्यावाच घ्यावा असें निश्चयी धोरण पंडित नेहरू यांनीं ठरविलें. आलेली संधि गमावूं नये व स्वतंत्र पक्षाची तरी एकदां परीक्षाच पाहावी याच हेतूनें त्यांनीं हें धोरण ठरविलें. पण तीन दिवस एकसारख्या सभा होऊनहि जम

बसण्याचें चिन्ह दिसेना. "असेंब्लीच्या १४४ सभासदांपैकीं ७२ लोक म्हणजे स्वराज्य पक्षाच्या ४८ शिवाय आणखी २४ लोक बजेट नामंजूर करण्याला तयार होतील तरच आम्ही अडवणुकीच्या धोरणास मान्य होऊं" अशी अढी कांहीं स्वतंत्र सभासद घेऊन बसले. आणि 'तुम्ही याल तरच आम्ही येऊं' असें इतर म्हणूं लागले! अशा रीतीनें स्वतः उमेदीनें पुढें पाय टाकून सही करण्यास कोणी तयार होईना. नबाबाच्या एका गोष्टींत 'आप बैठो, आप बैठो' असें म्हणतां म्हणतां आगगाडी सुटून निघून गेल्याचें सांगतात. मुख्य ठरावांचे दिवस जवळ येत चालल्यानें असाच प्रकार येथेंहि होतो कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. पण अखेर पंडित मोतिलाल नेहरू यांच्या दीर्घ प्रयत्नानें बहात्तरांची संख्या भरून मोठी विरोधी पार्टी बनण्याचा संभव दिसूं लागला.

* * *

स्वराज्य पक्षानें प्रथमपासून स्वतःचा असा ठराव कोणताच दिला नव्हता. किंबहुना कौन्सिलांतील अडवणुकीचे पाय भुईला लागतात किंवा नाहींत व लागलेच तर कितपत लागतात याचा अंदाज लागल्याशिवाय स्वराज्य पक्षांतील कोणाहि सभासदानें ठराव पाठवूं नयेत, उपसूचना आणूं नयेत व भाषणेंहि करूं नयेत, तर तटस्थ राहून कांहीं वेळ काय होतें तें पाहावें, अशी शिस्त ठरवून दिली होती. इकडे स्वतंत्र पक्षाच्या लोकांना हा निर्बंध कांहींच नसल्यानें त्यांनीं आपापले लहानमोठे ठराव पाठवून देऊन फेब्रुवारीच्या दोनतीन आठवड्यांचें काम आधींच अडवून ठेविलें होतें. पण त्यांतच स्वराज्याच्या मागणीचा व महात्मा गांधींच्या मुक्ततेचा असेहि ठराव असल्यामुळें साधल्यास यांतच स्वतंत्र पक्षाला मदत देऊन सरकारावर बहुमत लादावें हें स्वराज्य पक्षाला एका दृष्टीनें प्रात व दुसऱ्या दृष्टीनें सोयीचें झालें. मंगळवार ता. ५ रोजीं हे दोनहि ठराव कार्यक्रमांत दाखल झाल्यामुळें ता. ३ पर्यंत म्हणजे वाटाघाटीच्या अपुऱ्या स्थितींतच सर्वांना आपल्या उपसूचना पाठवाव्या लागल्या व पुढें अवघ्या एक दिवसाचीच सवड एकमत करण्यास उरल्यानें या तगाद्याचा एकीला फायदाच झाला! स्वराज्य पक्षाचा पाठिंबा मिळाल्यास आपला ठराव, त्यांत कमजास्त होऊन का होईना पण बहुमत मिळून पास होईल अशी रंगाचारियर यांना उमेद आली; व आपली मागणी अर्धीमुर्धी का होईना पण या ठरावाच्या पाठीवर उपसूचना म्हणून बसल्यास, स्वतंत्र पक्षाचीं मतें

मिळून आपलेंहि काम होईल असें स्वराज्य पक्षास वाटूं लागलें. शेवटीं सर्व उपसूचनांचा विचार नेहरू, रंगाचारियर, केळकर, पुरुषोत्तमदास, जिना व पटेल या सहा असामींनीं करून त्यांतील एक पसंत करावी, किंवा सर्वांची मिळून एखादी नवी बनवावी, असें सर्वानुमतें ठरलें. ही उपसूचना सोमवारच्या सभेपुढें मांडून सर्वांना पसंत पडल्यावर नवीन विरोधी पार्टी बनविण्याचें निश्चित झालें व मग त्याप्रमाणें सर्व पुढाऱ्यांपासून सह्या घेण्यास सुरुवात झाली. अजून कोठें शंका-कुशंका निघतच आहेत; व स्वतंत्र म्हणविणाऱ्या चोवीस लोकांच्या सह्या कागदावर पडतील तेव्हांच गंगेत घोडे न्हाले असें म्हणतां येईल. परंतु इतक्या उपरहि तसें न झालें, व चुचकारीत चुचकारीत आणलेलें हें एकीचें तट्टू गंगास्नान होण्यापूर्वीच बुजून उधळून गेलें तरीहि कांहीं बिघडलें नाहीं. स्वराज्यपक्ष हा आपल्या पायांवर उभा राहून बनेल तें करण्यास तयारच आहे. रंगाचार्यांचा ठराव मंगळवारीं निघावयाचा तो सर माल्कम हेले यांच्याच संमतीनें शुक्रवारपर्यंत पुढें ढकलला गेला आहे. तेथपर्यंत एकीच्या या भट्टींत आणखी काय काय रंग उमटतात तें पाहावें.

* * *

महात्मा गांधींच्या सुटकेचा ठराव मंगळवार ता. ५ च्या कार्यक्रमांत दाखल झाल्याचें वर सांगितलेंच आहे. पण त्याचा नंबर दुसरा लागला असल्यानें नेमलेल्या दिवशीं तो चर्चेला न निघाला तर फुकट जाईल. मग फिरून त्याला बॅलटच्या सोडतींत पडून नशिबाची परीक्षा पाहावी लागणार व त्याच्या नांवाची बक्षिस-चिठी निघाली तरी फेब्रुवारीच्या तिसऱ्या आठवड्यापर्यंत त्याला मार्गप्रतीक्षा करीत बसावें लागणार. यामुळें सर्व पक्षांच्या लोकांना तो एक चिंतेचा विषयच होऊन राहिला होता. शिवाय गेल्या जुलै महिन्यांत हाच ठराव असेंब्लीपुढें येऊन नामंजूर झाल्यानें एक वर्षाच्या मुदतबंदीचा नियम तोच ठराव पुनः घेण्यास आड येतो कीं काय अशीहि भीति होतीच; आणि स्वराज्य पक्षाप्रमाणें स्वतंत्र पक्षालाहि हा ठराव मंजूर व्हावा अशीच मनांतून फार इच्छा असल्यानें उभयपक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं या अडचणीचा परिहार कसा करावा या विवंचनेंत एक दिवस घालविला. पण नुकतेंच वर सांगितल्याप्रमाणें रंगाचारियर यांचा ठराव पुढें शुक्रवारपर्यंत ढकलला गेल्यानें दोनहि ठरावांची चांगलीच सोय झाली. पण खुद्द असेंब्लीच्या सभासदांपेक्षांहि

इतर लोकांना ही सोय अधिक आनंददायक वाटली. कारण यंदांचें दिल्लीचें कौन्सिल म्हणजे महात्मा गांधींच्या मुक्ततेचा ठराव याहून दुसरा कांहीं अर्थ त्यांना उमजत नव्हता असेंच दिसून आलें आणि ही गोष्टहि हिंदी लोकांपुरतीच नसून युरोपियन लोकांनाहि लागू होती. कारण या दिवसाची गॅलरींतील प्रेक्षकांचीं तिकिटें मागण्याकरितां आधींपासून त्यांच्या देखील इतक्या उड्या पडल्या होत्या कीं तिकिटें देणारांना शेंकडों लोकांची नाखुषी पत्करावी लागली!

* * *

उजाडत्या मंगळवारीं कौन्सिलकडे वेळेच्या आधीं धांव घेण्याची गडबड सर्वत्र सुरू झाली. गांधींच्या सुटकेचा ठराव कोण मांडील, त्यावर कोण कोण बोलतील, खडाजंगीचा वाद कसकसा होईल, सरकार कोणतें धोरण स्वीकारील याविषयीं आदले दिवशीं झोंपेपर्यंत चालून थांबलेले वाद फिरून सुरू झाले. पण हें सर्व व्यर्थ ठरावयाचें होतें! कारण सोमवारीं रात्रींच गांधींना सोडण्याचा सरकारचा निश्चय होऊन हुकूमहि सुटले होते व सकाळ होतांच ही सुटकेची वार्ता सर्व दिल्लीभर एकदम पसरली. अर्थात् असेंब्लीच्या सभेचें स्वारस्य व कौतुक सगळें नाहींसें झालें. हातांत तिकिटें पडलींच होतीं म्हणून शेंकडों स्त्रीपुरुष गॅलरींत येऊन बसले होते. पण रस काढून घेतलेल्या उसाच्या चिपाडासारखा तो सभाप्रसंग सपक ठरला. अजूनहि लोकांना आशा इतकीच वाटत होती कीं, गांधींच्या सुटकेच्या ठरावाचें कारण उरलें नसलें तरी प्रत्यक्ष सुटका झाल्याबद्दल तरी अभिनंदपर भाषणें ऐकावयास मिळतील. परंतु तीहि आशा शेवटीं फुकट गेली; कारण सभेच्या प्रारंभींच अशी हूल निघाली कीं, अँग्लो-इंडियन असोसिएशनचे प्रतिनिधि मि. ऱ्होड्स हे गांधींच्या मुक्ततेबद्दल आपल्या वर्गातर्फे नापसंती दर्शविण्याकरितां (अॅडजर्नमेंट) तहकुबी मागणार आहेत व तसें झाल्यास उत्तरादाखल कोणी काय तें बोलावें, एरवीं आधीं बोलूं नये असें स्वराज्य व स्वतंत्र या पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं ठरविलें. एरवीं रंगाचारियर व मोतिलाल नेहरू हे अभिनंदनपर दोन शब्द बोलणार होते. पण अगदीं आयत्या वेळीं ऱ्होड्स यांनीं तहकुबी मागितली नाहीं, यामुळें अध्यक्षांनीं मूळ ठराव आणणारे चेटियर यांना बोला म्हणून सांगितल्याबरोबर त्यांनीं "मी आपला ठराव परत घेतों" एवढेच शब्द उच्चारले व ते एकदम खालीं बसले. यामुळें रंगाचारियर व नेहरू यांनाहि बोलण्यास अवसर उरला नाहीं व अध्यक्षांनीं पुढील कामास सुरुवात केली. यामुळें अभिनंदन-

पर बोलणारांचे शब्द तोंडांतल्या तोंडांत व आनंदानें टाळ्या वाजविणारांच्या टाळ्या हातांतल्या हातांत राहिल्या! तथापि महात्माजींच्या सुटकेनें सर्वांना झालेला आनंद कांहीं लपण्यासारखा नव्हता. तो सर्वांच्या तोंडांवर स्पष्ट दिसत होता. पुढें तास दोन तास काम चाललें व लष्करी शिक्षण व हिंदी सैन्य यांचा प्रश्न चर्चेला निघाला तरी त्याकडे कोणाचें फारसें लक्ष राहिलें नाहीं. सभागृहाच्या बाहेर दिल्लींतच काय पण सर्व देशभर आनंदीआनंद होऊन कसा गेला असेल याची कल्पना व चर्चा करण्यांत लोक दंग होते. गांधींच्या मुक्ततेचा ठराव ज्या दिवशीं असेंब्लींत येणार त्या दिवशीं सकाळींच त्यांची सुटका प्रत्यक्ष झाली. हा योगायोग अपूर्व होय! कसेंहि असो, कौन्सिलवादी असहकारी लोकांजवळ गांधींच्या तुरुंगवासाच्या कुलपाची किल्ली महंमदअल्ली जेव्हां तेव्हां मागत ती अखेर दिल्लीच्या दफ्तरांतच सांपडली! यापुढें खुद्द स्वराज्याची किल्ली हुडकण्याचा प्रयत्न होणार आहे. येत्या शुक्रवारीं (ता. ८ रोजीं) रंगाचारियर यांचा स्वराज्यविषयक ठराव व त्यावर मोतिलाल नेहरू यांची उपसूचना असेंब्लींत चर्चेस निघणार आहेत, आणि त्यांचा निकाल हें पत्र पुण्यास पोंचण्याच्या सुमारास कदाचित् तारेनें कळेलहि.

पत्र नं. ३

ता. १३-२-२४.

महात्मा गांधी यांच्या मुक्ततेनंतर गेल्या आठवड्यांत असेंब्लींत जें काम झालें त्यांत स्वराज्य पक्षाला जे विजय मिळाले ते किरकोळ विषयांवरच होते. तथापि त्यावरून जुनें कौन्सिल व नवें कौन्सिल यांतील अंतर सरकारच्या प्रत्ययास चांगलेंच आलें असेल यांत संशय नाहीं. जुन्या असेंब्लींत सरकारपक्षाचा प्रचंड बहुमतानें पराभव होणें ही गोष्ट अशक्यप्राय असल्यामुळें एखादा पराभव झाला म्हणजे तो पर्वणीसारखा वाटे. परंतु नव्या असेंब्लींत गेल्या एकाच आठवड्यांत सरकारचा दोन प्रसंगीं पराभव झाला. हे प्रसंग म्हटले म्हणजे दक्षिण-आफ्रिकेंतील कोळशावर आयात जकात बसविण्याविषयीं मि. नियोगी यांचा ठराव व पासपोर्ट ॲक्टाच्या दुरुस्तीचें सरकारी बिल. पहिल्यांत सरकारनें खरोखर नकार देण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. कायद्यानें ही जकात बसवितां येते; पूर्वीं साखरेवर आयात जकात बसविल्याचा दाखला दफ्तरीं आहे. रेल्वेच्या वाहतुकीवर कांहीं टक्के हंशील (रिबेट) परत देण्याच्या रूपानें दक्षिण-आफ्रिकेचें सरकार आपल्या खाणीवाल्यांना

बौंटी ऊर्फ कृत्रिम पुष्टी किंवा मदत देतें हें सिद्ध झालें आहे. आणि तिकडील कोळशाचा व्यापार वाढून त्याबरोबर बंगाल्यांतील कोळशाचा व्यापार रोडावला ही गोष्टहि प्रसिद्ध आहे. शिवाय जकात बसविल्यानें सरकारचें नुकसान कांहीं एक न होतां झाली तर बंगाल्यांतील खाणीवाल्यांना पडत्या काळीं थोडी मदत होऊन राजकीयदृष्ट्या देखील आफ्रिकन सरकाराविरुद्ध प्रतिक्रियेचें धोरण स्वीकारलें जाईल, हे फायदे उघड आहेत. पण हिंदी लोकांचें कांहीं झालें तरी, गोऱ्या कातडीलाच गोरी कातडी अखेर मिळणार असें वर्तन सरकार पक्षानें केलें. बाजू अगदीं अंगावर येणार असें पाहतांच सर चार्लस इन्नेस यांनीं आम्हीं पुढें-मागें केव्हां तरी लहानशी जकात बसवून पाहूं असें मोघम आश्वासन दिलें. पण लोकपक्षाला तें न पटून अखेर ठरावाला अनुकूल ७७ व प्रतिकूल ३९ इतक्या बहुमतानें ठराव मंजूर झाला. या पहिल्या विजयाचा सत्कार सभासदांनीं टाळ्या वाजवून केला.

पराभवाचा दुसरा प्रसंग पासपोर्ट बिलाचा हें वर सांगितलेंच आहे. पासपोर्ट म्हणजे परदेशीं जाण्यायेण्याचा परवाना. लढाईच्यापूर्वी पासपोर्टाचा जाच फारसा नव्हता. उलट पासपोर्ट बरोबर घेऊन जाणें ही परक्या मनुष्याला परदेशांत एका प्रकारची मदतच वाटे. कारण पासपोर्ट दाखविला म्हणजे हा अमुक सरकारचा प्रजाजन आहे असें दिसून येई व राष्ट्रधर्माप्रमाणें त्यास सरकाराकडून संरक्षण मिळे. अलीकडे युद्धाच्या काळापासून पासपोर्टाचें हें जुनें मदतीचें स्वरूप जाऊन त्याला उलट बंधनाचें स्वरूप आलें आहे. पूर्वी पासपोर्ट मुद्दाम मागून घेतला जाई व अलीकडे पासपोर्ट हातीं असल्याशिवाय आगबोटीवर कोणा उतारूस घेऊं नये असा उलटा न्याय झाला आहे! लढाईच्या वेळीं ही गोष्ट ठीक होती; पण शांततेच्या काळांतहि ही पद्धति चालू ठेवणें म्हणजे तो एक प्रकारचा जुलूमच होय. १९२० सालीं असेंब्लींत पासपोर्टाचा कायदा मंजूर केला. त्यांत सर्व प्रकारचे नियम करण्याचा अधिकार सरकारास दिला गेला. हल्लीं सरकारास त्या कायद्याच्या कलमांत अशी दुरुस्ती पाहिजे आहे कीं, परदेशाहून पासपोर्ट घेऊन कोणी मनुष्य हिंदुस्थानांत आला तर त्यांत लिहिलेल्या कालमर्यादेबाहेर त्याला इकडे राहूं देऊं नये व त्यांत लिहिलेल्या स्थलमर्यादेपलीकडेहि त्याला जाऊं देऊं नये असा अधिकार सरकारास असावा. हल्लींचा पासपोर्टाचा कायदा व त्यांतहि अशा प्रकारची सुधारणा झाली असतां काय काय परिणाम होतील याचें विवेचन

येथें करीत नाहीं. मुद्दा इतकाच कीं, हें बिल लोकपक्षाला पटण्यासारखें नव्हतें. निदान सिलेक्ट कमिटीपुढें जाऊन त्याची छाननी अवश्य व्हावयास पाहिजे होती. पण ती बाजू सोडून बिल असेंब्लीपुढें आणून तावडतोब पासच करून घेण्याचा सरकारचा आग्रह होता. त्यांतल्या त्यांत असेंहि झालें कीं, बिल सिलेक्ट कमिटीला पाठविण्याची सूचना आधींच पुढें येती तर सरकारनें ती मान्यहि केली असती. पण योग्य वेळ निघून गेली. आतां बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठवितां येत नाहीं असा नियमाचा फायदा घेण्याची कुबुद्धि सरकारास झाल्यामुळें ऐनजिनसी बिलच नामंजूर करावें असें लोकपक्षीय सभासदांनाहि वाटलें. अखेर मतें घेतां बिलाचा विचार पुढें ढकलण्याची सरकारनें स्वीकारलेली एका तिऱ्हाइताची सूचनाहि ६२ विरुद्ध ४३ मतांनीं नामंजूर झाली. तेव्हां आपलें बिल मागें घेण्याशिवाय सरकारास गत्यंतरच उरलें नाहीं. बिल पुनः पुढें येईल तेव्हां सिलेक्ट कमिटीपुढें पाठविलें जाईल याविषयीं आतां शंका नको.

* * *

वरील दोन विषयांवर मतभेद होऊन मतांची मोजदाद करण्यांत आली, तेव्हां पहिल्या प्रसंगीं ३८ व दुसऱ्या प्रसंगीं १९ इतक्या स्वतंत्र सभासदांनीं स्वराज्य पक्षाला मिळून सरकाराविरुद्ध मतें दिलीं हें उघड झालें. तथापि ही गणमैत्री किती काळ व कशी काय टिकते यावरच पुढील सर्व गोष्टी अवलंबून आहेत. चालू बैठकींतील मुख्य भांडणाचा मुद्दा स्वराज्याच्या मागणीचा ठराव हा असून सरकारनें ती मागणी अमान्य केल्यास बजेट नामंजूर करणें वगैरे पुढील अडवणुकीचा कार्यक्रम ठरलाच आहे. मागणीचा ठराव बहुमतानें मंजूर झाल्यानंतरच पुढील कार्यक्रमास बहुमत कितपत टिकतें हा प्रश्न उपस्थित होणार. मागणी मंजूर करण्यापुरतें स्वराज्य पक्षीय व स्वतंत्र मिळून बहुमत सिद्ध झालेंच आहे. कौन्सिलांतील असहकारी व मवाळांसह स्वतंत्र यांचा एकदिल व्हावा, एकाच शब्दांनीं त्या सर्वांनीं मिळून मागणी काय ती करावी; याकरितां स्वराज्य पक्षानें आपल्या अटी सौम्य करण्याची पराकाष्ठा केली आहे व ही कारवाई गेल्या पांच तारखेला चांगलीच फळाला आली असती. पण ता. ५चा मागणीचा ठराव प्रथम ता. ८ पर्यंत पुढें ढकलला गेला. पुढें ८ तारखेला चर्चेला सुरुवात होऊन तिला ता. १३ पर्यंत कलाटणी मिळाली. त्या दिवशीं तरी त्याचा निकाल लागणार असा सर्वांचा अंदाज होता; पण संध्याकाळीं ५॥

वाजतां अध्यक्षांनीं तो आपल्या अधिकारांतच तहकूब केला व सोमवार ता. १८ पर्यंत पुढें ढकलला. यामुळें आतां सोमवारीं तरी त्याचा निकाल लागतो कीं, तो बुधवारपर्यंत पुढें ढकलला जातो पाहावें. कोर्टांतील मुकदम्याप्रमाणें या प्रश्नाला तारखावर तारखा पडत चालल्या आहेत, ही कांहीं सोयीची गोष्ट नव्हे; व त्यांत कांहीं काळेंबेरें आहे कीं काय, असाहि संशय घेण्यास जागा आहे. कारण आजपर्यंत हजर नसलेले सरकार पक्षाचे कांहीं सभासद गेल्या चार दिवसांत क्षितिजावर उमटले आहेत !

* * *

मुख्य ठरावांतील मागणी वास्तविक पाहतां फार मोठी नाहीं. पण स्वतंत्र सभासदांना मिळवून घेण्याकरितां मुद्दाम ती तितकी कमी करण्यांत आल्याचें पूर्वी दर्शविलेंच आहे. एका अर्थानें स्वतंत्र व मवाळ पक्षाचें सत्त्व घेण्याचाच तो प्रकार आहे. "जहालांची मागणी फार म्हणून अयुक्त आणि मवाळांची मागणी थोडी म्हणून अयोग्य, यामुळें या दोहोंचा मेळ पडूं शकत नाहीं असा बहाणा नेहमींचाच आहे. पण तुम्ही म्हणाल तितकी सौम्य मागणी तुम्ही-आम्ही मिळून करूं या. तुम्ही तिला संमति दिली म्हणजे तुमच्याहि मतें ती योग्य समंजसपणाची ठरली. पण तीहि सरकारनें अमान्य केली तर मग तरी सरकारला विरोध करण्याचा तुमचा-आमचा निदान कौन्सिलांतला मार्ग एक होण्याला कोणती हरकत ?"

असा सवाल स्वतंत्र पक्षाला स्वराज्य पक्षानें टाकल्यावरून तो निरुत्तर झाला व म्हणूनच राष्ट्रीय हें नांव धारण करणाऱ्या नव्या संयुक्त पक्षाची स्थापना ७२ सह्यांनीं झाली. मागणी अशा रीतीनें कमी झाली नसती तर संयुक्त पक्षच स्थापला गेला नसता हें अगदीं उघड आहे. पण यावर असा प्रश्न कोणासहि सुचेल कीं, मागणी कमी करण्याचा जसा स्वतंत्र किंवा मवाळ यांचा आग्रह होता तसाच मागणी मोठी ठेवण्याचा स्वराज्य पक्षानेंहि हेका कां चालविला नाहीं ? त्याला उत्तर हेंच कीं, वाटेल तें करून असेंब्लींत बहु-मत बनवावें या गोष्टीची स्वराज्य पक्षाला जितकी आस्था तितकी मवाळांना नाहीं. मागणी कमी झाली तरी पुरवली, पण बहुमताच्या जोरावर सरकारच्या गळ्यांत ती बांधूं ही ईर्षा स्वराज्य पक्षाला वाटते. उलट बहुमत न बनलें तरी चालेल, पण मोठी मागणी मागूंच नये असा मवाळांचा निर्धार ! असा या दोन पक्षांच्या मनोरचनेंतच फरक आहे, त्याला कोण काय करणार ? दोन

बायांपैकीं मूल खरें कोणाचें याविषयींच्या बिरबलशाही गोष्टीची या ठिकाणीं आठवण होते. दोघींहि मूल आपलें म्हणूं लागल्या होत्या; तेव्हां तें कापून दोघींना दोन तुकडे वांटून देण्याचा बिरबलानें हुकूम केला. तेव्हां खऱ्या आईनें अशी खोटीच कबुली दिली कीं, तें मूल दुसरीचें. हेतु हाच कीं तें मूल चिरलें न जावें. स्वराज्य पक्षाला या गोष्टींतील खऱ्या आईप्रमाणें एकीचें प्रेम वाटत असून त्यापायीं अखेर आमचीच मागणी मान्य झाली असें म्हणण्याचें श्रेय स्वतंत्र पक्षाला मिळालें तरी चालेल, पण सरकारच्या छातीवर कसेंहि करून बहुमत नाचवावें. बहुमताचा कागदी घोडा एकीच्या मंत्रानें सजीव व खडा करावा असें स्वराज्य पक्षाला मनःपूर्वक वाटत असल्याचें हें निदर्शक नव्हे असें कोण म्हणेल?

असो. मागणींत एकी झाली, पण नंतर सरकारनें आपल्या मनोरचनेंत जरूर तितका फरक पाडला कीं नाहीं, म्हणजे मागणी मान्य करण्याची तयारी दाखविली कीं नाहीं, याचा निकाल होईल तेव्हां अडवणुकीच्या प्रतिकाराचा विचार होईल. यांत नव्या पक्षांतील $\frac{3}{4}$ इतक्या मतांनीं ठरेल तो निर्णय अमलांत येणार. अर्थात् $\frac{3}{4}$ बहुमताचें हें पहिलें गडांतर, व कदाचित् तेंहि सिद्ध झालें तरी आयत्या वेळीं कोणाची सदसद्विवेकबुद्धि मार्गांत आडवी पडणार नाहीं कशावरून? पण यदाकदाचित् तसें घडलेंच तर पुनः पूर्वीचा, निदान ४५ सभासदांचा, स्वराज्य पक्ष तरी आपल्यापुरता विरोध करावयाला खंबीर आहेच व रोजच्या सभासदांची हजेरी पाहिल्यास स्वराज्य पक्षाचा विरोध कांहीं अगदींच फुकट जावयाचा नाहीं.

* * *

असो. रंगाचारियार यांच्या मुख्य ठरावाला उपसूचना कोणत्या आल्या आहेत त्यांची थोडी माहिती देऊन हें पत्र पुरें करतों. पटेल यांच्या उपसूचनेंत स्वराज्याच्या मागणीबरोबर सर्व राजकीय कैद्यांची बंधमुक्तता करण्याची मागणी आहे. मौ. महंमद शफी यांनीं पाठविलेल्या उपसूचनेंत सर्व राजकीय कैदी सोडावे असें म्हणून शिवाय महात्मा गांधींना सोडण्याबद्दल वेगळें कलम त्यांनीं घातलें होतें. तसेंच राउंड टेबल कॉन्फरन्समध्यें दोन-तृतीयांश सभासद असेंब्लींतील लोकनियुक्त सभासदांनीं निवडून द्यावे असेंहि एक कलम होतें. पण या दोनहि उपसूचना संयुक्त पक्ष बनण्यापूर्वीं हातची संधि गमावूं नये म्हणूनच पाठविल्या होत्या व आतां त्या अर्थातच परतच घेतल्या जाणार,

कारण मोतिलाल नेहरू यांची एकच उपसूचना जागेवर उरावी असा प्रयत्न सुरू आहे. बाबू भुवनानंददास यांच्या उपसूचनेंच फक्त किरकोळ शब्दांचा फरक असून ती ते मागें घेतील. दोरास्वामी अय्यंगर यांच्या उपसूचनेंत 'लवकर' या शब्दाऐवजीं 'ताबडतोब' असा शब्द आहे. पण तीहि त्यांनीं परत घेतली. मदनमोहन यांनींहि उपसूचनांची वेळ टळूं नये म्हणून 'रॉयल कमिशन' हे शब्द वगळण्याविषयीं व कमिटी नेमण्याविषयीं अशा दोन उपसूचना पाठविल्या होत्या. पण राउंड टेबल कॉन्फरन्स मान्य करून त्या त्यांनीं परत घेतल्या. मौलवी महंमद याकूब यांनीं एक उपसूचना पाठविली. तींत स्वराज्याच्या योजनेंत 'अल्पसंख्याकांची योग्य तजवीज करून, असे शब्द घातले होते पण मोतिलाल नेहरू यांनींच ते शब्द मान्य केल्यामुळें तीहि उपसूचना गेली. महंमदअल्ली जिना यांनींहि कमिटी नेमून सुधारणांच्या कायद्यांची तपासणी व्हावी या अर्थाची एक उपसूचना पाठविली होती; पण नव्या पक्षांत सामील झाल्यामुळें तेहि ती मागें घेणार. डॉ. गौर हे धड स्वराज्य पक्षांत आहेत व धड त्यांत नाहींत, असें असल्यामुळें त्यांनीं जी उपसूचना पाठविली होती तींत नेहरू यांच्या उपसूचनेंतील योजना निश्चयानंतरच्या नव्या निवडणुकीस फाटा दिला होता. ती त्यांनीं परत घेण्याचें नाकारल्यामुळें बुधवारच्या वादविवादांत तिच्यावर मतें घेण्यांत आलीं व ती नापास झाली. त्यांनीं हात दाखवून विनाकारण अवलक्षण करून घेतलें.

* * *

तरी अद्यापि दोन उपसूचना राहिल्याच आहेत. एक के. सी. रॉय यांची व एक बाबू बिपिन चंद्र पाल यांची. रॉय यांची उपसूचना गुळमुळीत व सरकारमान्यतेकडे मान लवविणारी अशी आहे. पण तिला नव्या संयुक्त पक्षानें थारा न दिल्यामुळें ती नामंजूर होणार. पाल यांच्या उपसूचनेंत मात्र स्वराज्य-स्थापनेच्या पायऱ्या कांहीं निश्चित अनुक्रमानें सांगितल्यामुळें तिच्यांत ग्राह्यांश नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं. पण पंडित नेहरू यांची उपसूचना संयुक्त पक्षानें आपली म्हणून ठरविल्यानें पाल बाबूंची उपसूचना बहुमतानें नापास होणार. ती त्यांनीं पुढें आणूंच नये अशी कांहीं लोकांनीं खटपट केली, पण आपल्या मतदारसंघानें आज्ञा केली असल्यानें आपणास ती मागें घेतां येत नाहीं असें त्यांचें म्हणणें आहे. असो. येत्या सोमवारीं अगर बुधवारीं रॉय व

पाल यांच्या उपसूचना निकालांत निघाल्यावर मोतिलाल नेहरू यांच्या सूचनेवर मतें घेण्यांत येतील व ती पास झाल्यावर रंगाचारियार हेहि ती मान्य करून स्वतःचा ठराव परत घेतील असा अंदाज आहे.

पत्र नं. ४

ता. २२-२-२४.

दि. ब. रंगाचार्य यांचा ठराव आणि त्यावरील अनेक उपसूचना यांची माहिती मागील पत्रीं दिलीच होती. अजमासाप्रमाणें गेल्या सोमवारीं इतर सर्व उपसूचनांचा निकाल लागून पंडित मोतिलाल नेहरू यांची उपसूचना ७६ विरुद्ध ४८ इतक्या मतांनीं मंजूर झाली व तिच्यासह रंगाचारियार यांचा ठराव अर्थातच मंजूर झाला.

वादविवाद आधींच कल्पनेबाहेर लांबला होता. त्यांतून सरकार आपल्या पक्षाचे गैरहजर सभासद परगांवांहून आणवीत होतें. शिवाय हजर असलेल्या मुसलमान सभासदांत फूट पाडण्याचा प्रयत्न सुरू होता. निकाल लांबणीवर टाकण्याचा जणूं काय संकेत असल्याप्रमाणें सरकार पक्षाचे सभासद एका-मागून एक उठून बोलत होते व अध्यक्ष घड्याळाकडे कानाडोळा करीत होते. यांपैकीं कित्येक सभासदांनीं वाचलेलीं भाषणें लिहून किंवा लिहवून देण्याला सरकारी व्हिपला म्हणजे संमेलकाला बराच बराच त्रास पडला असावा! परंतु ज्या कारणांकरितां सरकार चर्चा थांबवूं पाहत होतें त्याच-करितां स्वराज्य पक्षीय अधिकारी ती लवकर संपवूं इच्छीत होते. या दोन विरोधी हेतूंमुळें स्वराज्य पक्षाकडील भाषणांना मुद्दाम संक्षेप द्यावा लागला. सोमवारीं एकदोन मुसलमानांखरीज कोणीहि बोलूं नये असें आदल्या दिवशीं ठरल्यामुळें ज्यांना पूर्वीच्या दोन दिवशीं बोलण्यास संधि मिळाली नव्हती अशांनाहि सोमवारीं बोलण्याची आपली इच्छा केवळ शिस्तीकरितां आवरून धरावी लागली.

* * *

शेवटीं फक्त एकाच स्वराज्य पक्षीय मुसलमानाला बोलण्याचा अवसर मिळाला. याचें कारण अध्यक्षांचा उघड पक्षपात म्हणा किंवा कांहीं ठराविक धोरण म्हणा. पूर्वीच्या दोन दिवशीं केळकर, अणे, बेळवी, लोहोकरे वगैरे मंडळी तीनचारदां उभी राहून त्यांनीं बोलण्याचा प्रयत्न केला; परंतु परवानगी देण्याची अध्यक्षांना लहर लागली नाहीं! अभ्यंकरांनीं तर " मी

आतांपर्यंत सहा वेळां उभा राहिलों" असें मोठ्यानें जाहीर केलें; पण त्यानंतरहि त्यांना वगळून इतरांना परवानगी मिळाली. पण जुन्या युगांतलें भाषणाचें कौतुक संपलें असून 'व्होट' चें म्हणजे निर्णायक मताचें कौतुक या नव्या युगांत सुरू झालें असल्यानें स्वराज्य पक्षीय सभासदांनीं अध्यक्षांच्या पक्षपाताची पर्वाच केली नाहीं. सरकार पक्षाची मंडळी कोणी विशेष बोलणारी उरली नाहीं, असें झाल्यावर रंगाचार्य व हेले यांची अखेरचीं उत्तर-प्रत्युत्तरें होऊन सांजवातींचे दिवे लागल्यावर मतांची मोजदाद झाली. ही मोजदाद झाल्यावर व निकाल जाहीर होण्यापूर्वीं विजेचे सर्व दिवे अकस्मात् मालवले गेले! या अंधारांतून काय निष्पन्न होतें याची सर्वांनाच उत्सुकता होती; व अंधारांत बसल्याबसल्या या शकुनाच्या शुभसूचक अर्थाचें तूप जो तो आपल्या कार्याच्या पोळीवर ओढूं पाहत होता. पण शकुनाचा अर्थ दुतर्फी व्हावा हीच तर मौज होय. पूर्वीं ग्रीक व पर्शियन यांचें युद्ध होऊं घातलें तेव्हां देवानें कौल दिला तो प्रसिद्धच आहे. "एक राज्य नाश पावेल" मग तें ग्रीकांचें असो वा पर्शियनांचें असो! पण या विनोदाला फारसा अवसर मिळाला नाहीं. कारण फिरून लखलखाट होऊन अध्यक्षांनीं निकाल जाहीर केला.

* * *

वास्तविक पाहतां हा स्वराज्यविषयक सुधारणांचा ठराव असेंब्लींत यंदाच प्रथम निघाला अशांतली गोष्ट नाहीं. पूर्वीं मुजुमदार, गौर, अग्निहोत्री वगैरेंनीं या विषयावर ठराव आणले होते व त्यांतील कांहीं मंजूरहि झाले होते. तथापि हल्लींच्या ठरावाला जें महत्त्व आलें होतें तें पूर्वींच्या ठरावांचें कोणी मानलें नाहीं. असें त्या वेळीं कौन्सिलांत असलेले लोकहि सांगतात. याचें कारण उघड आहे. एक तर हल्लींच्या ठरावांत मागणी अधिक स्पष्ट व निकडीची, त्यांत स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व नवीनच गोवलेलें; व त्याहिपेक्षां विशेष हें कीं, हा ठराव मंजूर करून पुढें त्यांतून कांहीं तरी निष्पन्न करण्याच्या निश्चयानें स्वतंत्र व स्वराज्य पक्षीय लोक एकत्र मिळालेले. वरील सर्व कारणांमुळें सरकारचा विरोध जसा या प्रसंगीं कसून होता, तशीच मतें देण्यांत भाग घेणाऱ्या सभासदांची संख्या पूर्वींहून पुष्कळ अधिक होती. पूर्वींच्या तीन वर्षांत दोन्ही बाजूंचीं मतें मिळून सत्तर-ऐशींवर सहसा जात नसत. एखाद दुसऱ्या प्रसंगीं तीं नव्वदांवर गेलीं असतील. पण नवीन असेंब्लीच्या पहिल्या

दोनच्च आठवड्यांत मतें मोजून सरकार पक्षाचा जो तीन वेळां पराभव झाला, त्यांत एकंदर मतांची संख्या १०५ पासून १२४ पर्यंत भरली. पण पूर्वींपेक्षां या ठरावासंबंधीं सांगण्याची विशेष गोष्ट म्हटली म्हणजे पूर्वी सुधारणांच्या वृद्धी-संबंधानें सरकारकडून केव्हांहि जी कबुली मिळाली तिच्यापेक्षां यंदाच्या चर्चेत तिची मजल बरीच्च पुढें गेली हें सर माल्कम हेले यांचीं दोनहि भाषणें वाच-णारांच्या तेव्हांच्च लक्षांत येईल. पूर्वींच्या ठरावांसंबंधानें विलायत सरकारकडे पाठविण्यास लागणारीं टपालाचीं तिकिटें खर्च करण्यापलीकडे सरकारनें अधिक कांहीं केलें नाहीं. पण यंदाचा ठराव पुढें येतांच दिल्ली व लंडन यांचेमधील तारायंत्र हलूं लागलें, व पार्लमेंटकडील कांहीं तरी आश्वासन निकालापूर्वीं जाहीर करतां यावें म्हणून, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, ठरावाला तीन कलाटण्या मिळून तेरा दिवसांचा अवधि मुद्दाम देण्यांत आला.

* * *

सरकारकडून मिळालेलें आश्वासन कितपत समाधानकारक आहे याविषयीं आज निश्चयात्मक असें कोणीच्च कांहीं बोलूं इच्छीत नाहीं. कारण आश्वासना-चे शब्द संदिग्ध आहेत. स्वराज्याच्या प्रगतीला हल्लींच्या कायद्यांत कोण-कोणत्या गोष्टी आड येतात, सदिच्छेचाहि पाय खोलांत कोठें जातो किंवा मर्यादेचा कोणता उंचवटा तिला चढतां येत नाहीं याविषयीं स्वतः होऊन चौकशी करण्याचें सरकारचें अभिवचन निश्चित आहे. पण खुद्द ॲक्टाच्या क्षेत्रांतील हे उचंवटे तोडून खळगे भरून काढले तरी मूळ स्वराज्यरचनेच्या ज्या संकुचित कल्पनेवर हल्लींच्या कायद्याची मांडणी करण्यांत आली ती रचनाच बदलून घेतली पाहिजे असें आढळल्यास तें घडवून आणण्याचा अधिकार हिंदुस्थान सरकारास नाहीं. तेव्हां त्याबाबत सरकारची आज कबुलीहि नाहीं. अर्थात् हिंदुस्थान सरकारनें मागणीला समाधानकारक उत्तर दिलें किंवा नाहीं याचा निकाल अंशतः विलायत सरकारवर अवलंबून राहणार. लॉर्ड ऑलीव्हियर यांच्या ता. २६ रोजीं होणाऱ्या भाषणावरून कदाचित् कांहीं सुगावा लागेल. असेंब्लीचा महत्त्वाचा निकाल समजण्यावर त्यांचें हें भाषण अवलंबून आहे; यामुळेंहि कित्येक लोक गुटमळत राहिले आहेत. तात्पर्य, सरकारच्या धोरणाविषयीं दिल्लींतील लोकमत आज अनिश्चित आहे असें म्हटलें तरी चालेल.

 * * *

असो. ठराव व उपसूचना यांवरील चर्चा बरीच महत्त्वाची व तेजदार झाली. रंगाचारियर यांचें भाषण मनधरणीचें व विनंतिवजा असेंच होतें. त्यांनीं बरेच कोटिक्रम खोडून काढले, पण तुटक शब्द वापरला नाहीं. पंडित मदनमोहन यांचें भाषण प्रमाणबद्ध नसलें तरी आवेशयुक्त होतें. पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं वकिली बाणा पुरा लढविला. त्यांनीं उपसूचनेप्रमाणें आपलें भाषणहि रेशमाच्या गांठीप्रमाणें मऊ पण खंबीर असेंच केलें. त्यांच्या नेमस्तपणाला सर माल्कम यांनाहि उघड सर्टिफिकेट द्यावें लागलें. वर मखमलीचा हातमोजा आणि आंतून पोलादाची पक्कड असा त्यांचा प्रकार होता. या नेमस्तपणाचा वचपा सिद्धसाधकपद्धतीनें पटेल यांनीं भरून काढला. त्यांनीं असेंब्लीची 'चौपाटी' बनविली! संपूर्ण स्वराज्य पाहिजे, तें लवकरच काय पण आतां या क्षणाला दिलें तरी घेऊं, इतकेंच नव्हे; पण हवेंहि असें त्यांनीं बेदरकार सांगितलें! गेल्या असेंब्लींत 'आमच्या सद्धेतूविषयीं शंका घेणारा कोणी भेटला नाहीं असें माल्कम हेले यांनीं म्हणतांच पटेल म्हणाले, "तुमच्या हेतूविषयीं शंका घेण्यास हा मी पुढें उभा आहे!" सर पुरुषोत्तमदास यांनीं आपलें भाषण वाचून दाखविलें. तें बरें होतें, पण त्याचा मुळींच परिणाम झाला नाहीं. चमनलाल यांनीं विलायती थाटाचें मनसोक्त भाषण केलें. त्याला हेले यांनीं 'विद्यार्थ्यांचा निबंध' असें म्हणतांच चमनलाल यांनींहि हेले यांना 'साठी बुद्धि नाठी' असा टोमणा दिला! डॉ. गौर हे नेहमींच खणखणीत बोलतात, पण त्याला जिव्हाळ्याचा ओलावा कमी असतो. पालबाबूंनीं मात्र आपल्या उंच आवाजानें असेंब्लीचें छप्पर उडवून देण्याचा बेत आणला होता. सर शिवस्वामी अय्यर यांचें भाषण मुद्देसूद पण अगदींच 'रामाय च रावणाय च' अशा स्वस्ति-वाचनासारखें झालें!

* * *

स्वराज्यमागणीला विरोध करण्याचें कार्य निघालें कीं, सरकारा खालोखाल मोठा मान अँग्लोइंडियनांचा. यांत दोन प्रकार. अस्सल गोरे व्यापारी, सरकारी नोकर वगैरे हे एक व दुसरे युरेजियन, जे हल्लीं स्वतःला अँग्लो-इंडियन किंवा 'डोमिसाइल्ड' म्हणवूं लागले आहेत ते. माल्कम हेले यांनीं पहिल्या भाषणांत जपून इतकेंच सांगितलें होतें कीं, स्वराज्य द्यावयाला काढलेंच तर आम्हांस या सर्व लोकांना तसें आगाऊ कळविलें पाहिजे. पण तें सांगण्याची वाट त्यांना पाहावी लागत नाहीं. युरेजियन लोकांना आधींच सुगावा लागतो,

म्हणून ऱ्होड्स, मॉयर, गिडने वगैरे लोकांनीं आगगाडीला इंजिन जोडण्यापूर्वींच तांबडा बावटा उभारला. उद्यां स्वराज्य झालें तरी गोऱ्या व्यापाऱ्यांचें एक पैचेंहि नुकसान आम्ही होऊं देणार नाहीं असें रंगाचार्य यांनीं जीव तोडून सांगितलें. तथापि ऱ्होड्स म्हणाले कीं, "सरहद्दीपेक्षांहि बंगाल्यांत आज गुन्हेगारी अधिक आहे." पण इतका पैसा व एवढें मोठें सैन्य हातीं ठेवूनहि बंदोबस्त राखतां न येणारें सरकार कुचकामाचें हें अनुमान त्यापासून काढावयाचें सोडून हिंदी लोकांच्या अपात्रतेचें अनुमान त्यापासून कसें निघतें, देव जाणे! मॉयर यांनीं विलायतच्या मतदारांकडे बोट दाखविलें. कशास काय संबंध! गिडने यांनीं लेकवळ्यांचें स्तोम माजवितांना राणा भीमदेवाचा पार्ट केला. पण एकानें त्यांना स्पष्ट सांगितलें कीं, कातडी गोरी असली तरी तुम्ही हिंदी ते हिंदीच! दुसरा म्हणाला, स्वराज्याच्या आड असे वेळीं अवेळीं याल तर संभाळा. विलायती गोरे आज तुम्हांला जवळ करीतच नाहींत, पण उद्यां काळे हिंदीहि तुम्हांला दूर लोटतील; मग या 'मूठभर मिसळीला' कोण विचारील तें आम्ही पाहूं? गिडने यांच्यासारखे लोक उन्मत्तपणानें बोलत असतां, अस्सल साहेब मात्र पाहणाराला चीड येण्याइतकें संथपणानें बोलतात. एक तर कोणतेंहि अपकृत्य करावयाचें तरी अंगांतील रक्त थंड ठेवून तें करण्याचें बाळकडू त्यांची भूमाता त्यांना पाजीत असते. दुसरें असें कीं, हिंदुस्थानांत विलायती राज्य व व्यापार दृढमूल असल्याची ग्वाही त्यांचें मन तरी त्यांना अजून देत आहे. म्हणून राजकीय चळवळीचा शुष्क पाचोळा जळालासा दिसला तरी त्यानें त्यांच्या आत्मविश्वासाचें बूडहि तापत नाहीं, मग आंतील पाणी कसें कढणार!

* * *

राहतां राहिला विरोध कांहीं असमंजस मुसलमानांचा. हा विरोध म्हणजे पायांतील चढावांतला केवळ खडा. तो ठेवून चालवत नाहीं, काढला तरी लवकर निघत नाहीं. सुधारणांचा अर्धोदय ही आपल्या विरोधकर्माची मोठी पुण्यपर्वणी असें ते समजतात व या पर्वणीच्या वेळीं अडवून घेतलेल्या दानाचें फळ त्यांना मिळतेंहि. मोर्लेमिंटो सुधारणा निघाल्या तेव्हां सवत्या सुभ्याबद्दल डेप्युटेशन नेऊन मुसलमानांनीं थोडासा खो घातला. मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्ड-सुधारणांचे तोंडाला मुसलमानांना प्रमाणाबाहेर जागा देण्याचा करार झाला, तेव्हांच लखनौ कॉंग्रेस पार पडली. आज सात वर्षांत कौन्सिल-

मध्यें आपल्याला जागा कमी असें मुसलमानांना फारसें वाटल्याचा बोभाटा नाहीं; पण स्वराज्याचा नवा हप्ता मागण्याची वेळ येतांच बंगाल्यांत त्यांनीं मनासारखा करार करून घेतलाच. पण तोच शब्दशः सर्व हिंदुस्थानभर लागू करण्याचा त्यांचा आग्रह ! ठरावावरील चर्चेंत चार-पांच मुसलमानांनीं विरोधी भाषणें केलीं. मुद्दा एकच ठराविक, आम्ही अल्पसंख्याक, आमचें कसें होईल ? त्यावर एका स्वराज्यपक्षीय मुसलमानानेंच चोख उत्तर दिलें. तो म्हणाला, " आणखी पन्नास वर्षें गेलीं तरी ही स्थिति कशी बदलणार ? मुसलमान थोडे व हिंदु अधिक हे राहणारच; म्हणून पन्नास वर्षांनंतरहि स्वराज्य देऊं नये असे होणार ! भराभर हिंदु बाटवावे म्हटलें तर हिंदूंना आपलें मर्म कळून आल्यानें शुद्धिकरणासारख्या प्रतिक्रियारूप चळवळी सुरू झाल्या. बरें, स्वावलंबनानें मुसलमान आपली लोकसंख्या वाढवूं म्हणतील तर मुसलमानांना जास्तींत जास्त चार बायका करण्याची परवानगी, पण हिंदूंनीं किती बायका कराव्या याला धर्माची मर्यादाच नाहीं ! " हा सर्व अर्थात् विनोदच होता. पण पावसानें वाहून आलेल्या मातींत जसा एखादा खरा सोन्याचा कण सांपडतो तसा वादाच्या भरांतील विनोदांतहि सत्याचा अंश लाभत नाहींच असें नाहीं.

* * *

खास सरकारतर्फें मुख्य अशीं दोनच भाषणें झालीं. पैकीं सर बेसिल ब्लॅकेट यांचें भाषण धीमेपणाचें होतें, त्यांत भलेपणा होता; पण तो पोकळ सहकारितेचा. वय मध्यम, हिंदुस्थानचा अल्पपरिचय, हातीं शेंकडों कोटि रुपयांची चांदरात झडविण्याचा अधिकार आणि हिंदुस्थानांत इंग्रजांनीं येऊन शतकृत्य केलें असा गर्व नव्हे, पण अभिमान. अशा स्थितींत दोन अधिक-उणे गोड शब्द बोलण्यांत त्यांचें काय वेंचणार ? हेलेसाहेबांनीं मात्र खवचटपणाचा नंगा नाच केला. सरकारी चित्रगुप्ताच्या कचेरींतील बाडांतून जुनेपुराणे उतारे काढून ताबडतोब स्वराज्य मागणाऱ्या सर्व लोकांना त्यांच्याच शब्दांनीं कुंठित करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला ! पण त्याला शिवस्वामी यांनीं उत्तर दिलें, कीं जुन्या कमी प्रतीच्या मागण्यांपैकीं सरकारनें तेव्हांच एकादी मान्य केली असती तर मग तुमच्या अडवणुकींत कांहीं अर्थ होता; पण कांहींहि मागितलें तरी आम्ही कांहीं तें देतच नाहीं असें म्हणत गेल्यानें, तोंडाला येईल तें मागत सुटणें हेंहि स्वाभाविक ठरतें. बॅ. जिना यांनीं हेले यांच्या या खारट-

पणाला एका शब्दानें पाणी लाविलें. ते म्हणाले, सात वर्षांपूर्वी स्वतः तुम्ही एक क्षुल्लक जिल्हाधिकारी होता. तेच आज गृहमंत्रि आहां व उद्यां गव्हर्नर होणार! हिंदी लोकांनींहि सात वर्षांपूर्वी चार आठ आणे स्वराज्य मागितलें असलें तर आज तें चौदा आणे मागतात. कालांतरानें सर्वांचीच बढती होते यांत नवल काय? असो. हेले म्हटले तर वक्ते आहेत, म्हटले तर नाहींत. दृष्टिकोन किंचित् बदलणें, मान किंचित् हलविणें येवढ्यानेंहि एखाद्या कुशल नटाप्रमाणें ते भावना बदलतात. पण धूर्तपणाची लकेर त्यांच्यावर इतकी पसरलेली दिसते कीं आपल्या विश्वासाचा ठेवा त्यांजपाशीं ठेवण्यास कोणीहि कबूल होणार नाहीं. त्यांच्या सगळ्या वक्तृत्वांत आश्वासनपरच पण काय कर्णमधुर असेंहि कांहीं नव्हतें.

स्वराज्यविषयक मुख्य ठराव विल्हेस निघाल्यावर दोरी काढून ठेवलेल्या धनुष्याप्रमाणें असेंब्लीची स्थिति झाली आहे. ऑलीव्हियर यांचें भाषण होणार, मग असेंब्लींतील नवीन नॅशनॅलिस्ट पक्ष त्याचा विचार करणार, त्यानंतर बजेटाच्या मागण्या पुढें येणार, अशा क्रमानें एकदोन आठवडे असेच जाणार. यामुळें सोमवार सायंकाळपासून असेंब्लीच्या कामाचें स्वारस्य कमी झालें. काल मुसलमानांची मागणी व हॉर्निमन यांच्या हद्दपारीचा ठराव हे दोन विषय चर्चेस निघावयाचे होते, तरी सभासदांची गर्दी फारशी नव्हती. पहिला विषय वादग्रस्त असल्यामुळें स्वराज्यपक्षीयांनीं किंवा स्वतंत्रांनीं त्यांत फारसा भाग घेतला नाहीं. गोळीनें गोळी टिपून निघावी तसाच दोघां परस्परविरोधी मुसलमानांच्या युक्तिवादानें तो विषय निकालांत निघाला. पंडित नेहरू यांनीं फक्त इतकेंच सांगितलें कीं, आदल्या दिवशीं पास झालेल्या उपसूचनेंत सर्व अल्पसंख्याक लोकांच्या हक्कांचा विचार करण्याचें कलम आहेच व भर असें-ब्लींत देवघेव करीत बसण्यानें निकाल लागणार नाहीं. याउपर हट्ट धराल तर आम्हांला विरुद्ध मतें देऊन ठराव नामंजूर करावा लागेल! पण हा धाक अमलांत आणण्याचें कारणच पडलें नाहीं. हॉर्निमन यांच्या ठरावावर मात्र आभाळांत अभावितपणें ढग जमून वादळ व्हावें तसा जोराचा वादविवाद झाला. हेले यांना तो थोडक्या शब्दांनीं टाळतांहि आला असता. पण जळत्या घरांत मुद्दाम शिरून आपल्या हातानें डोक्यावर छप्पर पाडून घ्यावें असा प्रकार त्यांनीं केला. स्वतःच निरुत्तर होण्याइतके ते चिडून गेले व या एका दिवसांत त्यांच्या अंगाचे जितके वाभाडे निघाले तितके गेल्या तीन वर्षांतहि निघाले

नसतील! त्यांनीं प्रथम स्टेट-सेक्रेटरीकडे बोट दाखविलें, नंतर मुंबई सरकारच्या जबाबदारीचा बहाणा केला. एका क्षणांत असें सांगितलें कीं, आज घटकेला हॉर्निमन यांजविरुद्ध एकहि आक्षेप नाहीं व दुसऱ्याच क्षणीं असें प्रतिपादिलें कीं, अशा भयंकर मनुष्याला आम्ही पासपोर्ट देण्याचा सल्ला देऊं शकत नाहीं! विल्सनसाहेब यांनीं तर हॉर्निमनवर हवा तसा शेणखळा उडवून ही असेंब्ली नसून कुटाळचावडी आहे असें क्षणभर भासविलें! पण अखेर मतें मोजल्याशिवायच ठराव पास झाला. असो. आज पुरवणी-बजेट मंजुरीला निघालें. त्यावर स्वतंत्र सभासदांनीं चर्चा केली, पण स्वराज्य पक्षानें त्यांत भाग मुळींच घेतला नाहीं. त्या पक्षाचे सर्व सभासद उठून गेले!

पत्र नं. ५

ता. २७-२-२४.

चालू आठवड्यांत सरकारी व खाजगी अशीं बरींच बिलें पुढें आणण्यांत आलीं; परंतु त्यांवर विशेष चर्चा किंवा वाद झाले नाहींत. डॉ. गौर यांचा बिलें तयार करून मांडण्याचा झपाटा जबरदस्त असतो. पण ते आधीं सभासदांचीं मनें आपल्या बाजूस वळविण्याची खटपट फारशी करीत नाहींत व जीं बिलें पुढें आणतात तीं कोणास फारशीं पटणारीं नसल्यामुळें सहसा मंजूर होत नाहींत. डॉ. गौर हजर असले म्हणजे कोणत्याहि प्रश्नांत त्यांचा 'बीचमें मेरा चांदभाई' असावयाचाच. ते चांगले कायदेपंडित आहेत, परंतु येन केन प्रकारेण प्रसिद्ध होण्यापेक्षां त्यांच्या सूचनांत फारसा राग नसतो. असेंब्लींत इतर अनेक कायदेपंडित सभासद आहेत, पण किरकोळ कायद्यांच्या सुधारणा करीत बसण्याकडे त्यांचें फारसें लक्ष लागत नाहीं. सर शिवस्वामी अय्यर हेहि एक कायदेपंडित आहेत, पण ते जे विषय पुढें आणतात त्यांत राजकीय प्रगति होण्याचीच दिशा दिसून येते.

* * *

चालू आठवड्यांत कित्येक ठरावांवर मात्र बराच जोराचा वादविवाद झाला. पैकीं अकाली लोकांचे पुढारी खरकसिंग व मुसलमान देशभक्त मौ. हजरत मोहानी यांची बंधमुक्तता करण्याचे ठराव व अकाली लोकांच्या गाऱ्हाण्यांची चौकशी करण्याकरितां कमिटी नेमण्याचा ठराव; हे इतक्या मोठ्या बहुमतानें पास होणार असें दिसलें कीं, प्रत्यक्ष मतें न मोजतांच त्यांची मंजुरी

जाहीर करण्यांत आली. सरदार खरकसिंग यांचेविषयींची जी हकीकत खासदार कर्तारसिंग यांनीं सांगितली ती ऐकून सरकारचा खुनशीपणा सर्वांना पटला. किरपाण वापरणें हा गुन्हा नव्हे, पण किरपाण बनविणें हा गुन्हा होतो असें ठरवून या गृहस्थांना शिक्षा देण्यांत आली आहे! तसेंच एक शिक्षा संपण्याच्या आंत दुसऱ्या शिक्षेची तयारी कशी करण्यांत येते हें हजरत मोहानी यांच्या खटल्याप्रमाणेंच याहि प्रकरणीं दिसून आलें. सरदार खरकसिंग यांचेविरुद्ध एक ब्रहि काढण्यास कोणी सरकारचा पित्त्या उभा राहिला नाहीं. कदाचित् सर माल्कम हेले हे कोठून तरी, कांहीं तरी कोरून काढावयाचे, पण या बाबतींत असा चमत्कार झाला कीं, या ठरावास उत्तर देण्याकरितां माहिती हवी म्हणून गृहमंत्रि यांनीं पंजाब सरकाराकडे कागद मागितले, ते शीखसुवर्णमंदिराचे मुख्य ट्रस्टी व गुरुद्वारप्रबंधक कमिटीचे अध्यक्ष खरकसिंग यांचे कागद न येतां दुसऱ्या कोणा खरकसिंगाचे कागद टपालांतून आले! दिव्याखालीं हा अंधारच म्हणावयाचा. पण हा अंधार हेलेसाहेबांना सरकारी धोरणाचा कमकुवतपणा लपविण्यास चांगलाच उपयोगी पडला. जेथें हजारों शीख कैदेंत जातात तेथें नामसादृश्यानें अशी अदलाबदल सहजच होणार. पण त्याबरोबर हेंहि सिद्ध झालें आहे कीं, सरकारी चित्रगुप्त थकतील किंवा गोंधळून जातील इतकें काम तुरुंगांत जाणाऱ्या शीख लोकांनीं सरकारला पुरविलें आहे.

मौ. हजरत मोहानी यांच्यासारखे मात्र सर माल्कम हेले यांना उलट बोलण्याला जागा मिळाली. दुर्दैवानें मोहानी यांनीं स्वतःचा बचाव न केल्यामुळें व त्यांच्या वार्डरला शिक्षा झाल्यामुळें लांचाचा गुन्हा शाबीत झाल्याचा बहाणा हेले यांना करतां आला. पण या भल्या माणसाच्या अंगीं हलकेपणा चिकटविण्याचा हेले यांचा प्रयत्न इतर रीतीनें अकस्मात् निष्फळ झाला. तो असा. हा ठराव चर्चेस निघण्याच्या आधीं बॅ. जिना हे "कामचलाऊ अध्यक्ष" म्हणून अध्यक्षांचे गैरहजेरींत त्यांच्या खुर्चीवर बसलेले होते. चर्चा सुरू असतां दोरास्वामी अय्यंगार यांनीं भलताच मुद्दा काढून हेलेसाहेब हे माणसांच्या खऱ्या पदवीचा उच्चार करीत नाहीं असें ते म्हणाले. हजरत मोहानी यांची पदवी म्हणजे "मौलाना" ही. त्यावर हेले यांनीं अशी कोटी केली कीं, खुद्द आजचे अध्यक्ष, म्हणजे बॅ. जिना यांनींच नागपुरच्या काँग्रेसमध्यें मोहानी यांना "मौलाना" म्हणणार नाहीं असा हट्ट धरला होता. अर्थात् मुसलमान मुसलमानाला ओळखींत नाहीं तर मी कां ओळखीन

हा त्याचा भावार्थ! पण बॅ. अभ्यंकर यांनीं या कोटिक्रमानें झालेली उणीव भरून काढली ती अशीः—“बॅ. जिना हे ज्या मुस्लीम लीगचे एक वेळ अध्यक्ष होते तिचेच अध्यक्ष हजरत मोहानी हेहि एक वेळ होते. अर्थात् मुसलमान मुसलमानाला ओळखत नसेल, पण तुम्ही ज्याला अध्यक्षाचा मान देतां त्याच्या पदाचा मान इतर ठिकाणीं मिळालेल्या गृहस्थाचा मोठेपणा तुम्ही नाकबूल करून कसें चालेल?” अभ्यंकरांनीं दुसरीहि एक कोटी चांगली केली. तुरुंगांतील शिस्तीचे नियम न पाळणारा कैदी हा मुदतीआधीं सोडण्याला पात्र नाहीं असा युक्तिवाद हेले यांनीं केला होता. त्यावर अभ्यंकरांनीं हेले यांना असें विचारलें कीं, हा युक्तिवाद जर खरा, तर ज्यांनीं तुरुंगांतील नियम उत्कृष्टपणें पाळले अशा कित्येक मोठ्या कैद्यांनाहि मुदत संपेपर्यंत तुम्हीं कैदेंत रखडविलेंच कीं नाहीं? तुरुंगांतील शिस्त पाळण्याविषयीं लोकमान्य टिळकांना अधिकाऱ्यांचें सर्टिफिकेट असल्याचें प्रसिद्धच आहे. पण सरकारनें त्यांच्या कैदेचीं सहा वर्षे पुरीं करून घेतलीं हें सांगण्याचा अभ्यंकरांचा हेतु उघड होता. या ठरावावर मुसलमान वक्त्यांचीं भाषणें झालीं, पण त्यांत फारसा जीव नव्हता. कित्येकांनीं तर वक्तृत्वाच्या अगडबंबपणानें किंवा लाचारी दाखवून आपलें हसेंच करून घेतलें.

* * *

शीख लोकांच्या गाऱ्हाण्यांबद्दल कमिटी नेमण्याच्या ठरावावरील चर्चा मात्र बरीच हृदयस्पर्शी व समर्पक झाली. पंडित मदन मोहन यांचें भाषण फारच साधार व समंजसपणाचें होतें. पंडितजींची कळकळ खरोखरच वाखाणण्यासारखी असते. असो. हजरत मोहानींच्या ठरावावर अनेक मुसलमानेतर सभासदांचीं भाषणें झालीं; पण शीखांचे ठरावावर अनुकूल भाषण करण्याला फारसे कोणी मुसलमान सभासद मिळाले नाहींत हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे! उलट दोनतीन मुसलमान सभासदांनीं खिरींत मिठाचा खडा टाकण्याचा प्रयत्न केला. खासदार गुलाबसिंग यांनीं ठराव मांडतांना शीखांचा थोडा पूर्वेतिहास सांगितला, त्यांत असा उल्लेख आला होता कीं, “प्रारंभीं पंजाबांत एका हातांत कुराण व एका हातांत तलवार धरून मुसलमानांनीं धर्मप्रसार केला. परंतु कांहीं मुसलमान सभासदांना तें विधान खपलें नाहीं! अबुल कासिम यांनीं तर असें सांगितलें कीं, वरील विधान खोटें असल्याचा पुरावा इतकाच कीं, तें खरें असतें तर हिंदुस्थानांत आजमितीस एकहि

हिंदु किंवा शीख उरला नसता. बिचाऱ्याला "व्याघ्रस्य महदालस्यं सर्पस्य महतो भयम्" हें सुभाषित माहीत नाहीं वाटतें! शीखांचीं जीं दुःखें म्हणून निवेदन करण्यांत आलीं त्यांविरुद्ध कोणाहि युरोपियन सभासदांस कांहीं उलट बोलतां आलें नाहीं. पंजाबांतील दोघा युरोपियनांनीं इतकेंच सांगितलें कीं, सरकारची शीखांविषयीं द्वेषबुद्धि नसून गुरुद्वारासंबंधीं तंटे तोडण्याचा प्रयत्न सरकारनें मनापासून केला; पण खुद्द शीखाशिखांतच मेळ नाहीं त्याला आम्हीं काय करावें? व याचें प्रत्यंतरहि लोकनियुक्त अशा शीख खासदारानें म्हणजे सरदार बाबा उजरसिंग बेदी यांनीं सभेंतच दिलें! कारण ते शीखांतील सुधारक पंथी अकाली नसून सनातनी आहेत.

* * *

पण कसेंहि असलें तरी अकाली लोकांचा स्वार्थत्याग व धैर्यवेष पाहून युरोपियन लोकांच्या मनावरहि चांगला परिणाम झाला असावा असें वाटतें. सर गॉर्डन फ्रेजर यांनीं कमिटी नेमण्याच्या सूचनेला संमतीच दिली, पण ती हायकोर्ट न्यायाधिशांची नेमावी असें सुचविलें. सर माल्कम हेले यांचेंहि या विषयावरील भाषण जरा नरमाईचेंच झालें. याचें कारण कदाचित् असें असेल कीं, आदले दिवशीं जैतो येथील कत्तलीच्या विषयाची चर्चा करूं देण्याची पंडित मालवीय यांनीं परवानगी मागितली असतां अध्यक्षांनीं नियमांची फाजील ओढाताण करून ती परवानगी नाकारली होती. अध्यक्षांची ही कृति एक प्रकारें जुलमी असून सर माल्कम हेले यांनीं घेतलेला आक्षेपच त्याला कारणीभूत झाला होता, व या जुलमाचा निषेध करण्याकरितां पंडितजींबरोबर स्वराज्य पक्षाचे बहुतेक लोक सभागृह सोडून गेले होते. तोच विषय अप्रत्यक्ष रीतीनें दुसऱ्या दिवशीं चर्चेला निघाला असल्यामुळें हेले यांनीं, त्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें जखमेवर मीठ न फासतां, आज थोडेंसें मवाळीचें मलम लाविलें! त्यांनीं प्रथम शीखांची खूपच स्तुति केली. त्यांचा धर्मसुधारणेचा हेतु नाकबूल केला नाहीं. पण एखाद्या समंजस तिऱ्हाइतासहि कदाचित् पटेल असलाच युक्तिवाद आत्मसमर्थनार्थ त्यांनीं पुढें केला; तो हा कीं, गुरुद्वारांची सुधारणा करावयाची असली तरी महंत वगैरे सनातनी शीख किंवा हिंदु यांचे जुने भोगलेले व वहिवाटलेले हक्क अकाली लोकांनीं केवळ जुलुमजबरदस्तीनें हिरावून काय म्हणून घ्यावेत! अकाली लोकांच्या सत्याग्रहाच्या चळवळींत तात्त्विक दृष्टीनें पाहतां ती एक प्रकारची उणीव आहे ही

गोष्ट खरी. तरी पण तेवढ्याचा फायदा घेऊन महंतांना काखेंत मारणें आणि प्रकर्षोन्मुख अकाली लोकांचे पाय मागें ओढणें हा जो प्रकार सरकार आज करीत आहे त्याचें समर्थन तेवढ्यानें होऊं शकत नाहीं.

* * *

जैतो येथील कत्तलीसंबंधीं चर्चा सोमवारीं टळली. तथापि मंगळवारीं निरनिराळ्या प्रसंगांनीं का होईना उपस्थित झालीच. अध्यक्षांच्या कारवाईनें सरकारच्या अब्रूचा अपमृत्यु टळला होता; पण महामृत्यु कसा टाळतां-येणार ? व मौज ही कीं, आदले दिवशीं चर्चेचें गांठोडें खुंटीला अडकवून ठेवण्यात जीं कारणें दाखविण्यांत आलीं तीं दुसऱ्या दिवशींहि लागू पडण्यासारखीं असतांहि शिस्ती-बेशिस्तीचे प्रश्न कोणी काढूं शकला नाहीं ! प्रत्यक्ष कत्तलीच्या मुद्द्यावर सवालजबाब व्हावयाचे, ते शीखांचें समाधान कसें होईल या मुद्द्यावर झाले, येवढाच काय तो फरक ! वादांत सर्व बाजू सरकारच्या अंगावर आली व ती अशी— नाभा संस्थान हें हल्लीं प्रत्यक्ष रीतीनें ब्रिटिश सरकारच्या व्यवस्थेखालीं आहे. संस्थानिक गादीवर असतां त्याचे हाताखालीं सरकारनें आपल्या पसंतीचा दिवाण नेमून देणें हें वेगळें आणि स्वतःचा ॲडमिनिस्ट्रेटर म्हणजे कुलमुखत्यार नेमून त्याकरवीं कारभार चालविणें हें वेगळें. नाभाचे हल्लींचे ॲडमिनिस्ट्रेटर मि. जॉन्सन यांना सर्व हुकूम दिल्लीहून मिळतात. ता. २१ रोजीं कत्तल झाली त्यापूर्वीं कांहीं दिवस ते दिल्लीस येऊन पांचशें लोकांचा जथा येईल त्या लोकांचें काय करावें याविषयीं समक्ष हुकूम घेऊन गेले होते. संस्थान व खालसा यांच्या हद्दीवर ब्रिटिश पोलीस अधिकारी व डेप्युटी कमिशनर हजर होते. जथ्याचा पुढारी रीतीप्रमाणें अनत्याचारित्वाची जाहीर शपथ घेऊन निघाला होता. जथ्याचे हातीं शस्त्रें नव्हतीं, अवांतर घोळका जमला होता तो लढण्यास नव्हे तर मौज पाहण्याला. घोडेस्वार जथ्यापुढें तलवार काढून चालला होता. पण नंगी तलवार हें शीख लोकांचें कृपाण, ते तें नेहमींच बरोबर बाळगतात. जथा किंवा इतर लोक यांनीं गोळीबार केला हें म्हणणें अद्यापि सिद्ध व्हावयाचें आहे. उलट त्यांच्यांतलेच शेंकडों लोक मेले व सरकारकडील एकहि जखमी झाला नाहीं. संस्थानी सैन्यानें मशीनगन आणून ठेविली होती ही कबुलीच दिली आहे. आणि तिच्यावरील झांकण काढलें नव्हतें येवढी गोष्ट शाबीत व्हावयाची आहे ! अकाली लोकांनीं गोळीबार केला हें खरें मानलें तर सरकारी मनुष्य एकहि

कसा जखमी झाला नाहीं? हा प्रश्न विचारला तेव्हां हेले म्हणाले, "त्यांना बरोबर नेम धरतांच आला नसेल." हें उत्तर ऐकतांच सर्व सभागृह हसूं लागलें व हेलेसाहेबांचें तोंड चिमणीएवढें झालें. पण हातीं अधिकार असल्यावर कोणी किती लाजविलें तरी काय होणार? याच गोष्टी जाहीर रीतीनें व कौन्सिलबाहेर म्हणजे जबाबदार रीतीनें सरकारचे गळीं बांधण्याकरितां बुधवार ता. २७ रोजीं कॉंग्रेस कमिटीच्या विद्यमानें दिल्लीस मोठी जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती. अध्यक्षस्थानीं मौ. शौकतअल्ली हे असून उभय पंडितजी, कृष्णकांत मालवीय, महंमदअल्ली, न. चिं. केळकर, षण्मुखम् चेट्टी, पुरुषोत्तमदास टंडन यांचीं भाषणें झालीं. जथ्थ्यांत सामील असलेला एक शीखहि सभेस हजर होता.

* * *

ता. १८ नंतर स्वराज्यविषयक मागणीसंबंधानें एक आठडाभर पुढें कांहींच झालें नाहीं. नवीन पार्टीची सभा भरविण्याचें कारणच नव्हतें. पंडित मोतिलाल नेहरू हे पुण्यास निघून गेले होते. स्वराज्य पक्षाचे शेजारच्या प्रांतांतील कांहीं सभासद कामकाजाचे मंदीमुळें घरोघर गेले होते. लॉर्ड ऑलीव्हियर यांनीं आपले उद्देश जाहीर करण्याला बोलूनचालून मुदतच मागून घेतली होती; तथापि विलायतेहून रॉयटरची किंवा खासगी एखाद-दुसरी तार येऊन रोज असेंब्लीच्या लायब्ररींत भविष्य वर्तविण्याची सट्टेबाजी सुरू असे. कोरड्या अक्षता कपाळाला लावण्यापासून तों एकदम राउंड टेबल कॉन्फरन्स बहाल करण्यापर्यंत येवढें मोठें मैदान मिळाल्यावर सर्वांनाच आपापले अंदाजाचे घोडे नाचविण्यास सवड मिळावी यांत नवल नाहीं. ठरलेल्या तारखेच्या आदल्या दिवशीं पार्लमेंटरी प्रश्नोत्तरांच्या एकदोन तारा अशा आल्या कीं, त्यांनीं ही घोडदौड खूपच फैलावली. अखेर काल रोजीं लॉर्ड ऑलीव्हियर यांचे भाषणाची तार आली, तीवरून सर्वच भविष्यें विफल होण्याचा रंग दिसतो. नव्या मागणीचें काय होणार याचें उत्तर हिरण्यकशिपूला मिळालेल्या वरासारखें संदिग्ध आहे. घरांत नाहीं, घराबाहेर नाहीं; रात्रीं नाहीं, दिवसा नाहीं; मनुष्याकडून नाहीं व पशूकडूनहि नाहीं! स्वराज्य पक्षाची मागणी सर्वस्वीं नाकारली काय? नाहीं. सर्वस्वीं दिली काय? नाहीं. स्वराज्य आजच देणार काय? मुळींच नाहीं. पांचपंचवीस वर्षें लांबविणार काय? तेंहि नाहीं. हल्लींच्या घटनेची परीक्षा पाहण्यास १९२९ पर्यंत थांबणार काय? नाहीं. आज परीक्षा

घेणार काय ? नाहीं. बरें, आज परीक्षा घेणारच नाहीं काय? नाहीं. परीक्षा घेण्यास रॉयल कमिशन नेमणार काय? नाहीं. मग राउंड टेबल कॉन्फरन्स बोलावणार काय? नाहीं. हेलेसाहेबांनीं सांगितल्याप्रमाणें प्रांतिक सरकारामार्फत चौकशी करण्यावरच भागविणार काय? नाहीं. तात्पर्य, इतक्या नकारांच्या वळणांतून बाहेर पडून :जें करितां येईल तें लॉर्ड ऑलीव्हियर करणार! पार्लमेंटांतील हुजूर पक्षाचा विरोध उत्पन्न करावयाचा नाहीं, उदार पक्षाची मदत घ्यावयाची नाहीं, मजूर पक्षाचीं तत्त्वें सोडावयाचीं नाहींत, हिंदुस्थानांतील मवाळांना नाखूष करावयाचें नाहीं, व स्वराज्य पक्षाला भ्यालों असें दाखवावयाचें नाहीं. इतक्या पकडींतून काय बाहेर पडेल तें खरें!

* * *

पण भविष्यें जशीं अनेक वर्तवितां येतात, तसेच प्रत्यक्ष कागदावरील शब्दांचे अर्थहि अनेक करतां येतात. त्यांतून सरकार आपला अर्थ काढीत आहे, व सरकारला हवा तसा अर्थ काढतां येणार नाहीं असें स्वतंत्र पक्ष स्वराज्य पक्षाला सांगत आहे. सुधारणा अपुऱ्या व गैरसोयीच्या कशा याची चौकशी होणार हें खास; पण कोण करणार हें निश्चित नाहीं. सुधारणांची सुधारणा होणार हें खास; पण त्याकरितां पार्लमेंट नवा कायदा करणार किंवा स्टेट-सेक्रेटरी स्वतः-च्या अधिकाराचें दान करून ती गोष्ट साधणार हेंहि निश्चित नाहीं. पण कसें-हि असलें तरी ज्या अर्थी स्वराज्य पक्षाचा स्पष्ट नामनिर्देश लॉर्ड ऑलीव्हिअर यांचे भाषणांत आला आहे, त्या अर्थी आज असेंब्लींतील मुख्य विरोधी पक्ष, व अनेक पक्षांपैकीं सर्वांत प्रबळ पक्ष म्हणजे स्वराज्य पक्ष, ही कबूली त्यांनीं दिली आहे हें उघड होतें. या पक्षाचें म्हणणें, ज्या साधनानें हिंदुस्थान सर-कारला एका बाजूस ठेवून, स्टेट-सेक्रेटरी परस्पर समजून घेणार तें साधन अद्यापि ठरलें नाहीं व त्याचा उलगडा कदाचित् लवकरच होईल. पण या नुसत्या नामनिर्देशाला म्हणजे पहिल्या प्रतीच्या मानाच्या नारळाला भुलून जाऊन स्वराज्य पक्ष आपलें धोरण बदलील हें संभवनीय नाहीं. असो. ऑली-व्हियर यांच्या भाषणाचा विचार करून पुढील धोरण ठरविण्याकरितां नव्या संयुक्त राष्ट्रीय पक्षाची सभा रविवार ता. २ मार्च रोजीं भरणार आहे; तींत काय ठरतें तें यथाक्रम कळेलच.

पत्र नं. ६

ता. ७-३-२४

सरकारचा जबाब समाधानकारक नसल्यामुळें अडवणुकीच्या मार्गाचा स्वीकार करावा, म्हणजे खर्चाच्या मागण्याहि नाकाराव्या असा ठराव असेंब्लींतील राष्ट्रीय पक्षानें तीनचतुर्थांश बहुमतानें केल्याचें मागील पत्रीं लिहिलेंच आहे. त्याची अंमलबजावणी कशी काय होते, हें ता. १० पासून दिसून येईल. कारण ता. १० ते १५ या पांच दिवसांत खर्चाच्या सर्व मागण्या व करपट्टीचें बिल यांचा निकाल लागावयाचा आहे. वास्तविक नवीन पक्षाच्या नियमांप्रमाणें सर्व गोष्टी घडून आल्या तर अवघड असें कांहींच नाहीं. या पक्षाचीं सत्तर माणसें हजर राहूं शकतील, व तितक्यांनीं मत दिलें तर खर्चाच्या मागण्या फेंटाळून लावतांहि येतील. पण नियम कसेहि असले तरी ते पाळले गेले पाहिजेत इतकेंच त्यांत अवघड असतें. कोणाची सदसद्बुद्धि कशी केव्हां आड येईल याचा नियम नाहीं असें मीं एका पत्रांत सूचित करून ठेविलें होतें हें वाचकांस स्मरत असेल, व तो प्रसंग आतां येण्याचा संभव दिसूं लागला आहे. पुढें काय होणार याची कल्पना असल्यामुळें कीं काय, कित्येक नेमस्त सभासदांनीं या पक्षास मिळण्याच्या वेळींच सावधगिरी ठेविली. लॉर्ड ऑलीव्हिअर यांनीं उत्तर देण्याचें पुढेंच राहिलें. पण मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसूं लागतात, या म्हणीप्रमाणें मागणी ठरवितांनाच कित्येकांनीं आधींपासून असें म्हणण्यास सुरुवात केली कीं, मजूर पक्षानें आतां कोठें प्रधानपद मिळविलें आहे. त्याला कमींत कमी सहा महिन्यांचा तरी अवधि दिलाच पाहिजे. सहा महिने द्याव-याचे याचा अर्थ इतकाच कीं, अडवणूक यंदा न करतां पुढील सालावर ढकलावयाची. पण ज्यांनीं आधीं अशा रीतीनें पाय काढला तेच बरे असें म्हणण्याची वेळ न येवो म्हणजे झालें.

* * *

इतर कित्येक नेमस्तांच्या डळमळीला लॉर्ड ऑलीव्हिअर यांच्या भाषणानंतर प्रारंभ झाला. त्यांनीं असा बहाणा सुरू केला कीं, हिंदुस्थान सरकारचें धोरण असमाधानकारक आहे यांत शंकाच नाहीं, व तेवढ्यावरच पार्टीच्या धोरणाचा निकाल लागावयाचा असता तर आम्हीहि तुम्हांबरोबर खर्चमंजुरी नाकारून अडवणुकींत सामील झालों असतों. परंतु लॉर्ड ऑलीव्हिअर यांचें भाषण व धोरण हीं इतकीं असमाधानकारक आहेत असें म्हणतां येत नाहीं. आणि पार्टीनें बहुमतानें तसें ठरविलें, पण आम्हांला तसें न वाटल्यास आम्हीं काय

करावें ? यावर वास्तविक उत्तर हेंच कीं, गतवर्षी मजूर पक्ष अधिकारारूढ नव्हता. दिल्ली येथील अधिकाऱ्यांच्या धोरणावरून सरकारच्या धोरणाचा निकाल तेव्हां लागावयाचा होता आणि गतवर्षी लोकमत क्षुब्ध करण्यासारख्या गोष्टी दिल्ली सरकारनें थोड्या केल्या असें नाहीं; असें असतां गतवर्षी खर्च नामंजुरीची कल्पना तुम्हांला कां आली नाहीं, किंवा आवडली नाहीं. पण न करत्याचा वार शनिवार ! गतवर्षी कल्पना सुचली नाहीं, पटली नाहीं सुचूनदेखील बहुमत होण्याचा संभव नसल्यानें अंगिकारिली नाहीं असें म्हणूं. पण यंदा ही कल्पना नुसती सुचली, पटली, इतकेंच नव्हे, तर सही घालून कबूल केलेल्या नियमानुसार मंजूरहि झाली. असें असतां फिरून खळबळ सुरू आहेच; पण याचा खरा अर्थ इतकाच कीं, सरकारची रसद मारण्याची कल्पनाच या लोकांना मनांतून भयंकर वाटते. भयंकर याचा अर्थ या गुन्ह्याकरितांच सरकार डोकें मारतें किंवा तुरुंगांत टाकतें असा नाहीं, तर तो उपाय जालीम वाटतो. खर्च मंजूर न केला तर देशांतील कारभार कसा चालणार व कारभार बंद पडण्या सारखी गोष्ट म्हणजे क्रान्तिकारक अशी गोष्ट ! क्रान्तिकारक म्हणजे जहाल, जहाल म्हणजे असमंजस, असमंजसपणाचा अर्थ आम्हांला बुद्धि कमी असें लोक म्हणणार. या परंपरेनेंच त्यांची सर्व विचारसरणी चालते !

* * *

पण वास्तविक खर्च नामंजूर करण्यांत जहालपणा नाहीं किंवा असमंजसपणाहि नाहीं. आपणाला रीतसर मिळालेला अधिकार आपण बजवावयाचा इतकाच त्याचा अर्थ आहे. सरकार झालें तरी काय करतें ? सर्व अधिकार आपल्या हातीं ठेवावा व लोकमत झुगारून द्यावें हा तरी जहालपणाच नव्हे काय ? गर्व व बिनमुरवतखोरपणा हा झाला तरी असमंजसपणाचाच प्रकार नव्हे काय ? पण सरकार हा असमंजसपणा आज दीडशें वर्षें करीत आलें आहे. मोठ्या गोष्टींचें राहो, पण गुदस्ता मिठाचा कर वाढविला नसता तर कारभार अडून पडला असतां, देशांतील सर्व व्यवहाराचे ताबूत थंडे होऊन बसले असते, असें थोडेंच आहे ! तीच गोष्ट संस्थानिक संरक्षणासंबंधाच्या कायद्याची. तो कायदा पास झाला नव्हता, तेव्हां संस्थानिकांची अब्रू काय मोठी गाड्यांनीं वाहत होती, आणि आतां तो पास झाला म्हणून ती अब्रू अशी काय कडीकुलपाच्या बंदोबस्तांत राहिली आहे ? पण हा झाला समंजस-

पणाचा विचार. सरकारला हा समंजसपणा सुचला नाहीं आणि आम्ही सर्व लोकप्रतिनिधि एकविचारानें वागूं व खर्चमंजुरी बंद पाडूं असें कोणी म्हटलें तर ते मात्र जहालपणाचें व असमंजसपणाचें ठरतें. सर्व अविचाराचा (!) मक्ता सरकारला व सर्व सुविचाराचा (!) मक्ता आम्हांला असें झालें आहे, त्याला काय करावें ? सरकारी सभासदांनीं जन्मांत चुकून देखील लोकांच्या बाजूला एखादे वेळींहि हात उचलूं नये व सुविचारीपणाच्या निमित्तानें लोकांनीं निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींपैकीं मात्र कांहीं हात सरकारच्या बाजूनें उचलले जावे हें दुर्भाग्य नव्हे तर काय ?

* * *

वास्तविक कायद्यानें लोकपक्षाला असेंब्लींत अधिक मतें ठेवण्यांत आलीं आहेत. १४४ पैकीं १०४ लोकांना निवडून द्यावें असें ठरलें. तेव्हां त्याबरोबर असा निर्बंध कायद्यानें घातला नाहीं कीं, या १०४ नीं केव्हांहि एका बाजूनें मत देऊं नये; तसें झालें तर तो कटाचा गुन्हा होईल! तसेंच हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाच्या एकंदर रकमेपैकीं अमुक इतक्यापुरतीच मंजुरी पाहिजे, इतराला मंजुरी नको असें कायद्यानें ठरविलें, याचा अर्थ सरकारनें आपल्यापुरता हवा तेवढा बंदोबस्त आधींच करून घेतला आहे; मग बाकीच्यांतहि आम्हीं हात आंखडूनच धरला पाहिजे हें काय म्हणून ? बरें समजा, आम्हीं खर्चाला नामंजुरी दिली तरी तो खर्च जरूरीच्या सबबीवर सर्टिफिकेट देऊन मंजूर करून अमलांत आणण्याचा अधिकार सरकारनें स्वतःकडे ठेवून घेतलेला असून त्याचा उपयोगहि सरकार करतें हें आपण पाहतों. असें असतां आपल्या हातीं असलेला तेवढा खर्च नामंजूर करण्याला लोकप्रतिनिधींनीं कां कचरावें किंवा तें असमंजसपणाचें कां मानावें हें कळत नाहीं. लोकप्रतिनिधींच्या बहुमतानें खर्च नामंजूर होणें याचा अर्थ सरकारच्या धोरणाचा निषेध व्यक्त करणें इतकाच समजला जातो. त्याहून त्याला अधिक खोल अर्थ नाहीं; पण इतकी देखील नाजूक अडवणूक करण्याला कित्येक जुन्या पिढीचे पुढारी तयार होत नाहींत तेव्हां त्यांची ही नुसत्या भलेपणाची खोड जाणार तरी केव्हां ? खर्च नामंजूर केल्यानें लॉर्ड ऑलीव्हिअर किंवा रामसे मॅकडोनाल्ड हे आम्हांला असमंजस म्हणण्याचा जितका संभव तितकाच त्यांनीं आमच्या या सत्याग्रहाचें कौतुक करण्याचा संभव नाहीं काय ?

* * *

पण दुर्दैवानें ही विचारसरणी कांहीं नेमस्तांना व स्वतंत्रांना अद्यापि पटली नाहीं. त्यांतल्या कित्येकांनीं राष्ट्रीय पक्षाच्या स्थापनेच्या आधींच आपलें अंग काढून घेतलें हें वर सांगितलेंच आहे. बाकीच्यांमध्यें दोन-तीन प्रकार आहेत. कांहींनीं केवळ वकिली पद्धतीनें हरकती आणण्याला सुरुवात केली आहे. मूळ नियमांचा अर्थ अमुक असा नाहीं, आम्ही या समजुतीनें या पक्षांत सामील झालों नाहीं, सभा बोलावली ती रीतसरच नव्हती, लोकांना नोटीस पोंचावी तशी पोंचलीच नाहीं; असल्या युक्तिवादानें ते बहुमताच्या ठरावाची अडचण काढून टाकूं पाहत आहेत. दुसरे कित्येक 'उघड बंड करूं, आम्ही ठराव मानीत नाहीं,' असा धाक घालीत आहेत. कित्येक असें म्हणत आहेत कीं, 'आम्ही नियमांनीं व वचनांनीं बांधले गेलों खरे, त्या अर्थी जें काय व्हावयाचें तें होवो; बहुमताप्रमाणें चालणें हें आमचें कर्तव्य आहे व तें आम्ही करूं, पण नाखुषीनें करूं. याचा अर्थ या बैठकीनंतर राष्ट्रीय पक्ष सोडून जाऊं व एखादाच असें म्हणत आहे कीं, आमचें मत काय होतें तें आम्हीं सांगितलें. आतां पुढें काय होईल, कसें होईल, हें पाहावयाचें नाहीं; बहुमताप्रमाणें चालावयाचें व तेंहि खुषीनें चालावयाचें. ही झाली व्यक्तिसंबंधाची गोष्ट. पण तेवढ्यानें हा प्रश्न सुटत नाहीं. बहुमताप्रमाणें न चालणाराला लोक काय नांवें ठेवतील किंवा न ठेवतील, हा प्रश्न पुढचा आहे; पण उद्यां खर्च-नामंजुरीला प्रत्यक्ष मतें किती पडतील हाच प्रश्न अधिक महत्त्वाचा असल्यानें पराभव झाला तरी अडवणूक करावयाची किंवा वरील व्यक्तींशीं मिळतें घेऊन कांहीं तरी मधला मार्ग काढून असेंब्लींत बहुमत सिद्ध करावयाचें या विचारानें उभयतांमध्यें समेट करण्याची खटपटहि कांहीं लोक करीत आहेत.

* * *

कसेंहि होवो, असेंब्लींत विरोधाचें पाऊल एकंदरीनें पुढें पडत आहे याविषयीं मात्र शंका नाहीं. समेट न झाला तर स्वराज्य पक्षाचे सर्व लोक व त्यांना मिळणारे थोडेसे स्वतंत्र लोक मिळून बजेटाला सरसकट हरकत घेतील; मग त्यांत पराभव होवो वा जय येवो. या मार्गानें जय हटकून येण्याची आशा कमी. कारण सरकारचे सर्व आडमुठे लोक जाग्यावर खडे राहणार. फाजील सुविचारी स्वतंत्र लोक भलेपणामुळें त्यांना जाऊन मिळणारे संशयात्मे 'नरो वा कुंजरो वा' म्हणून घरीं बसणार किंवा हजर राहून मत न देणार! पण वरील कारणांनीं जय न आला तरी पूर्वीं कधींहि घडून न आलेली गोष्ट म्हणजे एकं-

दर बजेटाच्या नामंजुरीकरितां पन्नासपंचावन्न लोकांनीं मत देणें ही गोष्ट घडून येईल व असा दाखला नवीन पाडणें हा राजकारणाच्या लक्ष्यांत मोठाच फायदा होय. राजकारणाचा इतिहास असल्या दाखल्यांनींच बनला जातो व १९२४ सालीं असेंब्लींत बजेट नामंजुरीकरितां मतमोजणी करावी लागली असा दाखला नमूद झाला तरी स्वराज्य पक्षानें राजकारणाचा गाडा पुढें नेला असेंच इतिहासकारांस म्हणावें लागेल. बरें, समेट झाला व त्याकरितां स्वराज्य पक्षाला पूर्वींच्या स्वराज्यविषयक मागणीप्रमाणें अडवणुकीच्या धोरणांतहि थोडी पड खावी लागली, म्हणजे आपलेंच धोरण सर्वस्वीं चालवितां आलें नाहीं, तरी फार फार म्हणजे इतकेंच होणार कीं, बजेटांतील सर्व मागण्या नामंजूर न होतां कांहीं थोड्या सर्वस्वीं नामंजूर होणार. पण सर्व मागण्या नामंजूर करण्याच्या हट्टानें पराभव पावण्यापेक्षां मागण्यांची संख्या मर्यादित करून का होईना, पण त्यावर बहुमत सिद्ध करून सरकारचा पराभव करतां आला तरी तीहि प्रगतीच होय, पूर्वीं न झालेली गोष्टच होय, अर्थात् नवा दाखलाच होय. यांपैकीं अखेर कोणतें प्रत्यक्ष घडतें तें पहावें. पण स्वराज्य पक्षाचीं जितकीं माणसें असेंब्लींत असतील तीं सर्वच्या सर्व बरोबर कांहीं थोडीं तरी स्वतंत्र माणसें घेऊन, बजेट-नामंजुरीला मत देणार ही गोष्ट सिद्ध आहे. गेल्या निवडणुकीच्या वेळींच स्वराज्य पक्षाचे आणखी चांगले चांगले लोक ठिकठिकाणीं निवडणुकीला उभे राहते व लोक त्यांना निवडून देते, तर अडवणुकीचा गाडा आज जो रेंगाळत आहे तो खूप जोरानें चालूं लागला असता. असो. ता. १० ला बजेटावर मतें घेण्याला सुरुवात असल्यामुळें तोंपर्यंत या प्रश्नाचा काय तो निकाल लागेलच. दरम्यान बजेटावरील वादविवाद काल रोजीं संपला व करपट्टीच्या बिलाचा निकाल कसा लागणार याचा थोडासा अंदाज आला. हा वादविवाद शुष्कच असतो. बजेटाचा आधार घेऊन कोणी कांहींहि बोलावें असा एक प्रकारचा शिरस्ताच पडला आहे, व त्याप्रमाणें 'आमच्या गांवीं न्यायकोर्टाची उणीव आहे' येथपासून संपूर्ण स्वराज्य मागण्यापर्यंत सर्व विषय चर्चेंत आले! उत्तर देतांना फडणविसांनीं या चर्चेवर टीका केली. त्यांचें म्हणणें असें कीं, लोक बजेटाच्या तपशिलांत खोल जावें तितके गेले नाहींत. त्यांची तक्रार बरोबर आहे. कारण सहानुभूति व मार्मिकपणा असल्याशिवाय टीका बरोबर होत नाहीं. पण टीकेंत सहानुभूति नसण्याचें

कारण उघडच आहे. फडणविसाच्या दृष्टीनें बजेटाचा अभ्यास कोण करणार? लोकांना आज धोरणाचें कौतुक आहे, निवळ आंकडेबाजीचें कौतुक नाहीं. शिवाय दीडदोनशें कोटि रुपयांच्या जमाखर्चाच्या अभावीं अंदाजाच्या कागदपत्राचे भारे सभासदांपुढें वादविवादाच्या आधीं फक्त 'चार दिवस' आणून आदळले तर त्यांनीं तरी मार्मिकपणा काय दाखवावा? गतवर्षी कराचीचे व्यापारी सर पी. डी. वेब व यंदा मुंबईचे व्यापारी व तज्ज्ञ सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं देखील अशी तक्रार केली कीं, चार दिवसांत आमचे कागदहि पुरे वाचून होत नाहींत, मग आम्ही खोलांत शिरून चर्चा कशी करणार? असल्या लोकांना जी अडचण ती अतज्ज्ञ माणसांना किती असेल याची कल्पना सहज करितां येईल. फडणविसाच्या तक्रारीसारख्या तक्रारी इतर व्यवहारांत पाहावयास मिळतातच. घरीं आचाऱ्यानें हौसेनें जिन्नस करावा पण यजमानाला भूक तरी नसावी किंवा बाहेरच्या काळजीनें त्याचें मन व्यग्र असावें; म्हणजे यजमान चवीनें जेवत नाहीं अशी तक्रार आचारी करतो त्यांतलाच हा प्रकार होय! जमाखर्च हें राजकारणी धोरणाच्या वृक्षाचें फळ आहे. पण हा वृक्षच हस्तगत करण्याचा ध्यास ज्याला लागला तो त्यावरील एखाद्या फळाच्या नादांत कसा पडणार?

* * *

फडणविसांनीं ज्या एका भेदनीतीचा अवलंब केला ती मात्र त्यांचे अंगावर आली. यंदाच्या अंदाजपत्रकांत शिल्लक दाखवून 'दाणे टाकून कोंबडीं झुंजवावीं' तसें असेंब्लींतील सभासद झुंजविण्याचा त्यांचा विचार होता, पण तो साधला नाहीं. शिल्केपैकीं कांहीं भाग प्रांतवार खंडणी कमी करण्याकडे देतो म्हटल्याबरोबर प्रत्येक प्रांत आपल्याला अधिक मागून दैन्य दाखवील असा त्यांचा अंदाज असावा. पण बहुतेक प्रांतांच्या लोकांनीं या वाटणींत भांडण न काढतां लॉर्ड मेस्टन यांनीं केलेल्या एकंदर योजनेंतील अन्यायावरच झोड उठविली. शिल्केची रक्कम प्रांतवार वाटून मागितली तर मिठावरील कर कमी होऊं शकत नाहीं; अर्थात् मिठाच्या कराविरुद्ध लोकांची तक्रार खोटी, तींत खरी कळकळ नाहीं, असेंहि साधल्यास दाखवावें अशी फडणविसांना कुबुद्धि सुचली होती. पण बहुतेक प्रांतांतील लोकप्रतिनिधींनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, मिठाचा कर नुसता आठ आणेच नव्हे तर सव्वा रुपयानें कमी करून मूळ पदावर आणा, मग आमची प्रांतिक खंडणीची रक्कम कमी न झाली तरी

चालेल, आणि तेंहि खरेंच आहे. प्रांतिक सरकार तरी असें काय जबाबदार आहे कीं, लोकांचें मीठ तोडून खजिन्यांत भर टाकली तर तिचा उपयोग तें केवळ लोककल्याणाकडेच करील!

* * *

पण या बाबतींत लोकांची परीक्षा पाहण्याचा आणखी एक प्रसंग फडणविसांना मिळणार, पण फुकट जाणार आहे, तो असा. अडवणुकीच्या धोरणामुळें बजेट नामंजूर करावयाचें तर त्याबरोबर करपट्टीचें बिल नामंजूर करावें लागणार असा युक्तिवाद ओघानें येतो. पण मग लोकप्रतिनिधींना अडवणुकीचें धोरण अधिक प्रिय आहे कीं, मिठावरील कर कमी करण्याची कळकळ अधिक आहे, असा प्रश्न उत्पन्न होईल व या विरोधाच्या पेंचांत खासदार लोक सांपडले म्हणजे मग आपण त्यांच्या कुचंबणेची गंमत दूर बसून पाहूं, असा फडणविसांचा विचार दिसतो. पण यांतहि त्यांची निराशाच होईल. कारण समेटाचें धोरण यशस्वी झालें तर स्वतंत्र सभासदांना बरोबर मिळवून घेऊन बजेटांतील फक्त कांहीं निवडक बाबी सर्वस्वीं नामंजूर करून, स्वराज्य पक्ष बाकीच्यासंबंधीं तटस्थ वृत्ति स्वीकारील व मग अर्थात् कर कमी करण्याच्या उपसूचनांवरहि बहुमत होऊन कर कमी होईल. पण समजा, समेट न झाला व सरसकट विरोध करण्याचें ठरलें व त्यांतच मिठावरील कराचे बिलाला विरोध करावा लागला, तरी त्याला स्वराज्य पक्षाची तयारी असण्याला हरकत नाहीं. कारण तरतमभाव लोकांना न समजण्याइतके लोक मूर्ख नाहींत. बरें त्यांतूनहि समजा, इतर बाबतींत अडवणूक करून मिठावरील कराच्या बिलावर मतें देऊन तो कमी केला, म्हणजे बाकीचें उत्पन्न सरकारला उरूं दिलें तर येऊन जाऊन विसंगतपणाचा आरोपच येणार ना? खुशाल येवो! असल्या आरोपाला राजकारणांत कोणी भीक घालीत नाहीं! तात्पर्य, आमची ही परीक्षा पाहण्याचें फडणवीससाहेबांचें कपट व्यर्थ होणार!

पत्र नं. ७

ता. १३-३-२४

माझें मागील पत्र लिहून झाल्यावर नॅशनॅलिस्ट पार्टीची कत्तलरात्र सुरू झाली. रोज सभा भरूं लागल्या. एक स्वराज्य पक्षाची, दुसरी नॅशनॅलिस्ट पक्षाची व तिसरी कार्यकारी कमिटीची, अशा रीतीनें एखादे दिवशीं तीन-तीनहि सभा होत. वास्तविक 'स्वराज्याच्या मागणीला सरकारी जबाब समा-

धानकारक नाहीं' असा ठराव झाल्यावर मग एवढा गोंधळ कसला ? असा प्रश्न सहजच सुचतो. पण त्याचें उत्तर असें कीं, एक तर नियमाप्रमाणें या ठरावानंतर स्वतंत्र पक्षाच्या लोकांनीं बजेट फेटाळून लावण्यास तयार व्हावें असें असलें तरी त्यांची नाखुषी अगदीं उघड उघड दिसून येत होती. प्रतिष्ठित मनुष्य वचनबद्ध झाला म्हणजे त्याला वचनाप्रमाणें वागावें लागतें हें खरें; तथापि "मी वचनाप्रमाणें वागून तुझ्यावर उपकार करतों व केवळ नियमामुळें माझ्या मनाविरुद्ध मला वागावें लागत आहे, याचें पाप तुझ्या माथ्यावर राहील" अशा प्रकारचा तळतळाट तो आपल्या जळफळाटानें दुसऱ्यास दाखवीत असतो. तोच प्रकार येथेंहि झाला. शिवाय वरील गोंधळाचें दुसरें कारण असें कीं, ज्या नियमावलीमध्यें विशिष्ट स्थितींत बजेट फेटाळून लावावें असें लिहिलेलें आहे त्याच नियमावलींत असेंहि लिहिलेलें आहे कीं, असेंब्लींत बहुमत मिळविण्याची खात्री झाल्याशिवाय बजेट फेटाळण्यास सुरुवात करूं नये.

* * *

पण हें बहुमत हटकून मिळणार अशी खात्री कोणाची कशी होणार ? ही खात्री म्हणजे अर्थात् अंदाज, व कोणत्याहि निवडणुकींत उभयान्वयी लोकांचीं मतें जमेस धरावयाची पाळी आली म्हणजे तो अंदाज डळमळीतच मानला पाहिजे, हें निवडणुकीचा अनुभव असलेल्या सर्वांना माहीत आहेच. असेंब्लींत निर्विवाद बहुमत मिळण्यास निदान ७२ खासदार सभासद बजेट फेटाळण्यास तयार झाले पाहिजेत. आतां नॅशनॅलिस्ट पार्टीच्या यादीवरच जर ७२।७३ सभासदांचीं नांवें दाखल, तर मग ७२ मतें मिळण्याची पंचाईत कसली ? याचें उत्तर हें कीं, ७२।७३ यादीवर राहिले, पण सभागृहांत आयत्या वेळेस ते सर्व हजर असतातच असें नाहीं. कोणी गांवीं गेले म्हणून, कोणी गांवीं जाऊन परत येतों म्हणाले पण आयत्या वेळीं आले नाहींत म्हणून, कोणी आजारी झाले म्हणून, कोणी आजाराचें मिष केलें म्हणून, कोणावर प्रतिपक्षाचें वजन बेसुमार पडलें म्हणून, व कोणी जाणून-बुजून फसविलें म्हणून; तात्पर्य ता. ८ चे सुमारास, खुद्द नॅशनॅलिस्ट पार्टीचीं कांहीं मतें कमी पडणार व बाहेरचीं कांहीं न मिळालीं तर बहुमत होणार नाहीं असें वाटूं लागलें. पण आमच्या एका दिवसाच्या खटपटीनें ही उणीव बरीच भरून निघाली. ता. ८ रोजीं नॅशनॅलिस्ट पक्षानें दोन-तृतीयांश

बहुमतानें सर्व बजेट नामंजूर करावें असें ठरविलें व ता. ९ च्या सभतें दुसरे दिवशीं बजेट नामंजूर करण्याइतकीं मतें आपल्या बाजूस पडतील असा अंदाज बहुमतानें मंजूर केला.

सरकारच्या बाजूस आमच्याप्रमाणेंच अस्मानीचा गोता असला तरी सुलतानीचा नव्हता. त्यांनीं आपली यादी तपासून जे सभासद हजर राहण्यासारखे वाटले नाहींत त्यांचे राजीनामे तावडतोब मागवून घेतले व त्यांच्या जागीं दुसऱ्या लोकांच्या 'नेमणुका' केल्या. हीच 'निवडणूक' असती तर तिला दोन महिने पुरले नसते. पण सरकारला आपला मानसपुत्र तळहाताच्या मळानें निर्माण करतां येतो ! किंबहुना हात मळविण्याचेंहि कारण पडत नाहीं. एकाच टेबलावर बसून शाईत बुडविलेल्या एकाच टाकानें एकाची राजीनाम्यावर सही व त्याचे जागीं दुसऱ्याची नेमणूक केल्याची सही होऊं शकते. या सुलभप्रसूतीमुळें ता. ८ चे सुमारास कांहीं जुने सरकारी सभासद एकदम अदृश्य होऊन त्यांचे जागीं कांहीं नवे सभासद एकदम दिसूं लागले. तथापि इतरहि खटपट सरकारला बरीच करावी लागली. त्यांच्या तर्फेचे कांहीं सभासद असे असतात कीं, नेहमींच्या चालचलाऊ कामांत सरकारला त्यांची गरज लागत नाहीं, पण निर्वाणीचे वेळीं धांवा केला असतां ते सरकारला अंतर देत नाहींत. उदाहरणार्थ, कर्नल गिडने हे स्वराज्याच्या मागणीच्या ठरावाचे दिवशीं, म्हणजे ता. १८ फेब्रुआरी रोजीं सभागृहांत दिसले; त्यावर ता. १० मार्च रोजीं बजेटमंजुरीच्या कार्याला उगवले ! असो. ता. १० रोजीं असेंब्लींत सुमारें १२५ सभासद हजर होते, व सामान्य रीतीनें पाहणाराला दोनहि पक्ष तुल्यबल दिसले असल्यास नवल नाहीं. बजेट नामंजूर झालें तरी काय होणार असें म्हणणाऱ्यांनीं त्या दिवशीच्या प्रारंभीं उभयपक्षांच्या चेहऱ्यांकडे पाहिलें असतें तर सकृद्दर्शनीं शुष्क वाटणाऱ्या या निकालाला किती महत्त्व होतें हें त्याला तेव्हांच दिसून आलें असतें.

* * *

बजेटांतील पहिली मागणी कस्टमखात्यास लागणाऱ्या खर्चाची होती व राजकारणाच्या दृष्टीनें बजेट नामंजूर करावयाचें तर या रकमेच्या नामंजुरीपासूनच प्रारंभ करणें जरूर होतें. कित्येक स्वतंत्र सभासदांचें म्हणणें असें होतें कीं, नंबर १५ ची सर्वसाधारण कारभाराची (जनरल ॲडमिनिस्ट्रेशन) व नंबर ५८–५९ म्हणजे विलायतेंत होणाऱ्या खर्चाची अशा दोनतीन

मागण्या सर्वस्वीं नामंजूर कराव्या, ह्यांत आम्ही सामील होऊं. या दोनतीन मागण्या मिळून सुमारें दीडकोटि रुपयांची रक्कम होते. परंतु या मागण्या चर्चेला निघेपर्यंत चार दिवसहि जावयाचे, व बजेटनामंजुरी हें एक प्रकारचें युद्ध मानलें तर पहिल्याच लढाईत यश मिळविणें हेंच अत्यंत जरूरीचें ठरतें. कारण दोनतीन दिवस शुष्क चर्चेचे निघून गेले तर बाहेर लोंकांचे मनावर कदाचित् भलताच परिणाम व्हावयाचा! शिवाय सभागृहांत साठ-पासष्ट सभासद तुरमुंडी देऊन ठिय्या न हलवितां बसावयाचे, हें काम किती कठीण असेल याची कल्पना पुष्कळांना होईलच. या सर्व गोष्टींचा विचार करून अखेर असें ठरविण्यांत आलें कीं, कस्टम खात्याच्या खर्चमंजुरीपासून म्हणजे बजेटाच्या श्रीगणेशापासूनच सरसकट नामंजुरीस प्रारंभ करावा. या गोष्टीस स्वतंत्रपक्षीय लोक नाराजच होते, पण शेवटीं शिस्तीमुळें ती गोष्ट त्यांना कबूल करावी लागली.

* * *

ठरल्याप्रमाणें कस्टमची ७४ लक्षांची रक्कम मंजुरीला पुढें येतांच पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं ती सर्वस्वीं नामंजूर करावी अशी उपसूचना पुढें आणली. तिचें समर्थन करतांना त्यांनीं उपसूचनेचा मुख्य हेतु खुलासेवार पण सौम्य शब्दांनीं समजावून सांगितला. त्यांचें म्हणणें हेंच कीं, " आम्हीं नामंजूर केलेली रक्कम गव्हर्नर-जनरल हे बहुधा आपल्या सुलतानी अधिकारांत मंजूर करतीलच; तरी पण अशी सुलतानी गाजविण्याला त्यांना भाग पाडणें हेंच तूर्त आमचें उद्दिष्ट आहे. कारण असेंब्लींतील बहुमत सरकारविरुद्ध असल्यामुळें सरकार सुलतानी अधिकार गाजवूनच आपला चरितार्थ चालवूं शकतें हा विरोधाभास इकडील व विलायतेंतील जनतेला चांगला पटेल. नवीन सुधारणांत एवढ्या मोठ्या असेंब्लीला निर्णायक असा अधिकार फार थोडा ठेवला आहे, म्हणूनच सुधारणा फोल आहेत! आणि बहुमताच्या कृत्यानें राज्यकारभारांत बखेडा उत्पन्न झाला तर त्याची सर्व जबाबदारी खुद्द सरकारवरच राहते. त्यांच्या या भाषणाचा परिणाम चांगला झाला. त्याचें कारण त्यांचे बोलण्यांत आवेश असला तरी वावगा असा एकहि शब्द नव्हता व त्यांनीं स्वीकारलेला मार्ग शिस्तीला सोडून आहे असें म्हणण्याची कोणाचीहि छाती नव्हती.

* * *

सदर उपसूचनेवर सुमारें चार तास वादविवाद झाला. एका अर्थानें ता. ५, १३ व १८ फेब्रुवारी रोजीं स्वराज्यविषयक मागणीचे ठरावावर झालेल्या चर्चेची ती सुधारून वाढविलेली आवृत्तीच होती असेंच म्हटलें तरी चालेल. नवीन असा मुद्दा म्हटला म्हणजे लॉर्ड ऑलीव्हियर यांच्या भाषणाचा. पण त्या भाषणानंतर बजेट फेटाळून लावण्याचा ठराव झाला असल्यानें उभयपक्षांपैकीं कोणीहि त्या मुद्द्याला फारसें महत्त्व दिलें नाहीं. या बाबतींत परस्परांचे मत परस्परांना पुरें माहीत झालें होतें. शिवाय या दिवशीं वादविवाद सुरू होण्याचे प्रारंभींच डॉ. गौर यांनीं एक उपद्व्याप केला तो त्यांच्या व सरकारच्या गळ्यांत आलेला होता होता. तो प्रकार असा– कांहीं तरी मधाचें बोट लावून खोटी आशा उत्पन्न करावी आणि तीक्ष्ण उपाययोजनेच्या आपल्या मरणाला कोठून तरी रात्र आडवी आणावी, ही डॉ. गौर यांचेसारख्या कृतिहीन वावदुकांची नेहमींची ठरीव रीत आहे. ह्याप्रमाणें गृहमंत्रि सर माल्कम हेले यांच्याशीं थोडें हितगुज करून त्यांनीं आदले दिवशीं त्यांचेकडून विलायत सरकारकडे स्वराज्यविषयक धोरणाच्या चौकशीची म्हणून तार पाठविली, व जबाब येतांच तुम्हांला कळवीन असें अभिवचन घेतलें. या अजब कारवाईचा कागद हातीं घेऊन ते आदले दिवशीं नॅशनॅलिस्ट सभेंत आले व तेथील ठरावावर बिब्बा घालण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला, पण डॉ. गौर यांना सर्व लोक पुरे ओळखीत असल्यामुळें हा विषय निघतांच सर्वांनीं त्यांना फजित केलें व ते मान खालीं घालून सभेंतून निघून गेले. तथापि असेंब्लींतहि त्यांनीं फिरून तोच डाव टाकला, पण त्यांचे दुर्दैवानें सर माल्कम हेले यांना समाधानकारक असें कांहींच उत्तर देतां आलें नाहीं. गौर यांचा प्रश्न व हेले यांचें उत्तर बाहेर पडतांच कमींत कमी १०-१५ सभासदांनीं उपप्रश्नांची उलटीसुलटी सरबत्ती सुरू केली, व शेवटीं हें गांधीलमाशांचें पोळें उगाच चाळविलें असें वाटून हेले म्हणाले कीं, आडांतच नाहीं तर पोहऱ्यांत कोठून येणार ? मजजवळ जर कांहीं माहिती नाहींच तर तुम्हाला मी ती काय देणार ? तुमचे प्रश्न म्हणजे कोरड्या विहिरींत लावलेला पंप हलवीत बसण्यासारखें निरर्थक आहे ! पण नॅशनॅलिस्ट पक्षाला आशेचा उसना ओलावा हवा होता म्हणून कांहीं त्यानें पंप हलविला नाहीं, तर हेले यांच्या म्हणण्याप्रमाणें मूळ सहानुभूतीच्या विहिरींत पाणीच नाहीं हेंच सिद्ध करण्याकरितां हलविला होता व त्याचें तें कार्य झालें.

* * *

सुमारें चार तास चर्चा झाल्यावर साडेपांच वाजण्याचे सुमारास, अध्यक्ष अजूनहि हा शुष्क काथ्याकूट थांबवीत नाहींत असें पाहून नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या दहापांच लोकांनीं "आतां मतें घ्यावीं" असा पुकारा केला, तेव्हां मतें घेण्यांत आलीं. या वेळचा देखावा खरोखरच पाहण्यासारखा होता. डिव्हिजन घेण्याचे आधीं घंटा वाजवून इमारतींतील सर्व सभासदांना इशारा देण्यांत येत असतो, पण या इशाऱ्याची आज कोणास फारशी गरजच नव्हती. प्रत्येक सभासद जागा पक्की धरून बसला होता. घंटा वाजल्यावर मिनिट दोन मिनिटांपर्यंत सर्व सभागृहांत, म्हणजे वरील गॅलऱ्यासुद्धां, इतकी स्तब्धता झाली होती कीं, एखादी टाचणी पडली असती तरी ऐकूं आली असती; पण लगेच दुसऱ्या क्षणीं ती स्तब्धता मोडून निरनिराळ्या दोन ठिकाणीं मतें देण्यास जाणाऱ्या लोकांची धांदल इतकी झाली कीं, जणूं काय एखाद्या जळत्या घरांतूनच माणसें बाहेर पडत आहेत! आणि एका अर्थानें असेंब्लीचें सभागृह जळतें घरच बनलें होतें; कारण असल्या महत्त्वाच्या विषयावर बहुमताच्या नापसंतीचा अग्निसंस्कार त्याला पूर्वीं केव्हांहि शिवला नव्हता. असो. सरकारचे बाजूस जाऊन मतें देणाऱ्या लोकांच्या चर्येवर जितकी मुरदाडपणाची पडछाया, तितकीच विरोधी पक्षाचे बाजूस जाणाऱ्या बहुतेक लोकांचे तोंडावर उमेदीची छटा दिसत होती. पण या गोष्टीला उभयपक्षीं कांहीं थोडे अपवाद असून ते लक्षांत घेण्यासारखे होते. सरकारचे बाजूला मतें देणारे दोनचार लोक तरी असे होते कीं, त्यांना उजळ माथ्यानें मत देण्याचें अवघड वाटून ते कसे तरी गुपचूप जाऊन मतें देऊन आले. विरोधी पक्षाकडे कांहीं लोक उघड नाखुषीनें मतें देण्यास गेले; कारण ते जातांना म्हणत गेले कीं, "ठीक आहे, आम्हाला कत्तलखान्याकडे तुम्ही शिस्तीच्या जोरावर ओढून नेणारच तर न्या बापडे, आम्हांला आलेंच पाहिजे." पण माझ्या मतें या जुलमाच्या रामरामांतच आशेला एक प्रकारची जागा वाटते. कारण नियमांचें बंधन मानून का होईना, पण सरकाराविरुद्ध असल्या ठरावास विरोध करण्याला नेमस्त लोक तयार झाले असें हें आजपर्यंतच्या इतिहासांत पहिल्यानेंच!

* * *

या सुमाराला काम थांबविण्याची रोजची वेळ झाली असल्यानें सर्वांना असें वाटलें कीं, आज यापुढें आणखी युद्धप्रसंग होणार नाहीं. उभयपक्षांना ती गोष्ट निरनिराळ्या कारणांकरितां हवीच होती. सरकार पक्षाला असें

वाटत होतें कीं, येवढ्यावर थांबून रात्र कामाला मिळाल्यास तटस्थ बसलेल्या स्वतंत्र सभासदांचें मन हरप्रयत्नानें वळवितां येईल किंवा कदाचित् आणखी कांहीं मुसलमान फोडतां येतील. पंडित नेहरू यांनाहि क्षणभर असें वाटलें कीं, स्वतंत्र पक्षाचे पुढारी खरोखरच नाराज झालेले आहेत कीं काय? किंवा आजच्या यशःप्राप्तीनें त्यांचे मनाला हुरूप आला आहे कीं काय? आणि ते नाराज झाले असले तर सर्व बजेट फेटाळून लावण्याऐवजीं वानगीदाखल एखादसुरी बाब फेटाळून लावण्याची जी सूचना त्यांचेकडून पूर्वीं आली होती तिचा विचार करण्यास इतर सभासदांना शिफारस करतां येईल कीं काय? याचा विचार करण्यास अनायासें सवड मिळेल. परंतु खुद्द अध्यक्षांचे मनांत कांहीं वेगळेंच पाप उभें राहिलें. त्यांची अशी समजूत असावी कीं, विरोधी पक्षाला मिळालेलें बहुमत एका बाबीपुरतेंच असावें. अर्थात् काम असेंच पुढें चालवून मतें मोजण्याचा दुसरा प्रसंग आणल्यास हें बहुमत तकलुपी ठरेल! या विचारानें त्यांनीं लगेच दुसरी म्हणजे इन्कमटॅक्स खात्याच्या खर्चाची ६१॥ लाखांची मागणी पुढें ओढली. अध्यक्षांचें हें धोरण लक्षांत येतांच कित्येक सभासदांनीं कालहरण करण्याकरितां म्हणून कांहीं तरी बोलण्यास सुरुवात केली. पण अध्यक्षांचे ध्यानांत हा कावा येऊन त्यांनीं त्यांना अडविण्यास सुरुवात केली. लगेच दुसऱ्या डिव्हिजनची घंटा वाजली. संशयात्मे एकमेकांकडे पाहूं लागले. नुकत्याच दिलेल्या विरोधी मताचा जोर त्यांचे मनावर अद्यापि असल्यामुळें फिरून कत्तलखान्याकडे चाललों असें म्हणत कांहीं स्वतंत्र लोक मतें देण्यास गेले; पण कांहींनीं दगा दिलाच. मतें नोंदण्याचे खोलींत स्वराज्यपक्षीय लोक आतुरतेनें मोजदाद करीत होते, व त्यांना बाजू अंगावर येणार अशी शंका वाटल्यावरून त्यांनीं स्वतंत्र म्हणून नॅशनॅलिस्ट पक्षांत समाविष्ट नसलेल्या, पण खरोखर भल्या अशा एका सभासदाकडे बाहेर येऊन बाजू संभाळण्याविषयीं विनंति केली व ती त्यानें अदमासाप्रमाणें मान्यहि केली. अखेर विरोधी पक्षाचा पराभव होणार अशा मनःस्थितींत सभागृह असतांच अध्यक्षांनीं ६० विरुद्ध ६१ मतांनीं बजेटाची मागणी नामंजूर असें जाहीर केलें! शर्यतीचे मैदानावर मानेला मान लावून दोन घोडे पुढें आले असतां किंचित् दूरच्या मनुष्याचा मतभेद होऊन तो आपण जिंकलें म्हणून टाळ्या वाजवितो, तसाच प्रकार येथेंहि झाला व क्षणभर उभयपक्षांनीं मिळून टाळ्या वाजविल्या; हें पाहून गॅलरींतील लोक

खरोखरच चकित झाले. पण एका क्षणांत खरा प्रकार कळून आल्यावर सरकार पक्ष हिरमुसला झाला.

*　　　*　　　*

पण अध्यक्षांची हौस येवढ्यानें भागली नाहीं, व आणखी एकदां मतें मोजण्याचा प्रसंग आणल्यास विरोधी पक्षाचा पराभव खास होईल, व तसें झालें म्हणजे पुढील सर्व मार्ग मोकळा झाला असें त्यांना वाटलें, व सरकार पक्षाचे प्रतोद मि. ॲलन यांनीं जवळच्या सभासदांस तसें बोलूनहि दाखविलें. फिरून तिसरी एक कोटि सात लक्षांची मीठ खात्याची बाब मंजुरीला निघाली. फिरून कालहरणाच्या दृष्टीनें कांहीं सभासद बोलूं लागले व अध्यक्षांनीं त्यांना अडवण्यास सुरुवात केली, व हटवादीपणानें मतें नोंदण्यास हुकूम केला. पण पूर्वींचें गाडें आतां उलटलें. मोजदादीचे अखेरीस विरोधी पक्षाला आपला जय होणार अशी खात्री वाटूं लागली; व ५७ विरुद्ध ६३ मतांनीं खर्चाची मागणी नामंजूर झाली असें जाहीर होतांच सरकार पक्ष चपापला. फिरून अध्यक्षांना यापुढील काम थांबविण्याची नाजूक सूचना झाली; पण आपल्या फजितीनें अध्यक्ष इतके संतापून गेले होते कीं, त्यांनीं एका सरकारी सभासदावर तोंड टाकलें. उलट त्या सभासदानें असाच दुसऱ्या एकास तोंडचा धक्का दिला, व अशा गलबलीच्या स्थितींत अध्यक्षांना फिरून चवथी मागणी मंजुरीकरितां घालण्याची बुद्धि झाली. ही बाब थोडी-थोडकी नसून अफू खात्याच्या दोन कोटि आठ लक्ष रुपये खर्चाची होती! या वेळीं अध्यक्षांनीं कोणाला एक शब्दहि बोलूं न देतां ती तडक मतालाच घातली. पण विरोधी पक्षाचें यंत्र आतां चांगलें चालूं लागलें असल्यामुळें कत्तलखान्याकडे जातों असें पूर्वी म्हणणारीं कांहीं नाजूक दिलाचीं माणसेंहि तोंड वाईट न करतां हसतच सरकारविरुद्ध मत देण्यास गेलीं. रक्त पाहतांच खून चढतो किंवा लढाईत आपले हातानें एकदां एक मनुष्य मारला म्हणजे पुढें आणखी माणसें मारण्याचें कांहींच वाटेनासें होतें म्हणतात; तसा प्रकार या वेळीं झाला! मतमोजणींत किंचित् फरक पडला तरी ५६ विरुद्ध ६० मतांनीं मागणी नामंजूर झालीच. हें पाहिल्यावर मग मात्र अध्यक्षांची धुंदी उतरली. त्यांची चूक त्यांचे लक्षांत आली व त्यांनीं त्या दिवसाचें काम एकदम थांबविलें. पुष्कळांना असें वाटलें कीं, ह्या बैठकीस त्या संध्याकाळीं आणखी दहा बाबी पुढें येत्या तर त्याहि नामंजूर झाल्या असत्या.

अशा रीतीनें साडेचार कोटि रुपयांच्या मागण्या एकाच दिवसांत नामंजूर झाल्यानें नॅशनॅलिस्ट पक्षाला हवें होतें तें तत्त्व प्रस्थापित झालें. पण हाच क्रम पुढेंहि एकसारखा चालवून स्वतंत्र सभासदांची नाखुषी, किंबहुना कायमचें वैर संपादन करण्यापेक्षां येथेंच हात आंखडावा असें त्याच रात्रीं भरलेल्या पार्टीच्या सभेंत ठरलें; व त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं स्वराज्य पक्षातर्फें व बॅ. जिना यांनीं स्वतंत्र सभासदांतर्फें असेंब्लींत जाहीर केलें. त्याहि दिवशीं आणखी एका बाबींत मतें मोजण्यांत आलीं. त्यांत सरकारचा पराभव झाला. पण तो एका किरकोळ उपसूचनेवर झाला. स्वराज्यपक्षीय लोकांनीं येथून पुढें बाकीचें बजेट स्वतंत्रपक्षीय सभासदांच्या स्वाधीन केलें व ते स्वतः अलग राहूं लागले. याचें कारण असें कीं, स्वतंत्रांना बजेटाच्या बाबींत कोठें शंभर, कोठें पन्नास असल्या किरकोळ रकमा केवळ औपचारिक रीत्या कमी करावयाच्या होत्या, म्हणजे त्यांना केवळ कोरडी चर्चा हवी होती. मतें मोजण्यापर्यंत मजल नेऊन सरकारवर मात करावयाची नव्हती. स्वराज्य पक्षाला असली चर्चा नको होती, यामुळें यापुढें दोनतीन दिवस या पक्षाचे लोक कोणी सभेस गेले, कोणी न गेले, असें चाललें होतें. स्वतंत्र लोकांत नुसता एकोपाहि नव्हता. यामुळें चर्चेंत ते एकमेकांविरुद्ध बोलत व एकमेकांविरुद्ध मतेंहि देत! अर्थात् हा मार्ग अडवणुकीचा नसून स्वतःची फजिती करून घेण्याचा होता. यामुळें स्वराज्य पक्षाला मतें देण्याच्या भानगडींत पडतां येईना. स्वतंत्र लोक आपलें एकमत करून बहुमत होण्याकरितां मदत मागतील तर ती देण्यास मात्र स्वराज्य पक्ष केव्हांहि तयार होता. असो. बजेटमंजुरीचे व फायनॅन्स बिलाचे चर्चेंत आणखी दोनचार दिवस जावयाचे आहेत, व ते गेले म्हणजे मग नॅशनॅलिस्ट पार्टी फिरून पूर्ववत् शिस्तीनें चालते, कीं विस्कळित होते याचा ठाव पक्का लागूं शकेल. वास्तविक स्वराजिस्ट व स्वतंत्र मिळून संख्याबल इतकें आहे कीं, सरकारास केव्हांहि बहुमत मिळणार नाहीं; बहुतेक सर्व गोष्टी लोकांच्या मनाप्रमाणें होतील व केवळ सुलतानी अधिकार गाजवूनच आपले हेतु सिद्धीस नेण्याची भयंकर जबाबदारी सरकारवर पडेल. परंतु अजूनहि लोकपक्षांत जूट व शिस्त मुरावी तितकी मुरलेली नाहीं. हीच स्थिति अनुभवानें व ईर्षेनें सुधारली तर या पुढील कालांत अडवणुकीच्या मार्गाला निर्विवाद यश आल्याशिवाय राहणार नाहीं.

पत्र नं. ८

ता. २०।३।२४

अदमास पुष्कळ वेळां चुकतात, पण आमचा स्वतंत्र सभासदांसंबंधाचा अदमास या खेपेस जितका चुकला तितका पूर्वीं केव्हांच चुकला नव्हता. ही चूक ज्या रीतीनें घडली त्याच रीतीनें नेमस्त व स्वतंत्र यांच्यासंबंधानें अदमास पुढेंहि चुकत गेल्यास हिंदी राजकारणांतील दुधांत वेगळी साखर घालावयास नको. कारण आजच्या घटकेला प्रत्येक कायदेकौन्सिलांत बहुमत सिद्ध व्हावयास स्वराज्यपक्षीय व स्वतंत्र यांच्या एकीशिवाय दुसरी कोणतीच अडचण नाहीं. एकाच दिशेला पण वेगवेगळ्या पात्रांतून वाहणारे हे दोन मतप्रवाह त्यांच्यामधील बांध फुटून एकत्र वाहूं लागल्यास त्यांच्यापुढें सरकार-पक्ष हा दगडासारखा जड असला तरी वाहून जाईल यांत शंका नाहीं. आज दोन महिने दिल्लीस आमची मुख्य खटपट अशी ही एकच चालू आहे व सुदैवानें तिला परवां चांगलें फळ आलें. जी गोष्ट स्वराज्य पक्षाच्या मनांत असतांहि त्याच्या एकट्याच्या हातून घडून येणें शक्य नव्हती ती स्वतंत्रांच्या मदतीमुळें सोमवारीं प्रत्यक्ष घडून आली.

* * *

मंगळवारीं (ता. १८) पं. मोतिलाल यांनीं केलेलें भाषण, व त्यापुढें चार दिवस बजेटावर झालेला शुष्क वादविवाद आणि खर्चमंजुरी, यांच्यामुळें देशांत एक प्रकारचा गैरसमज उत्पन्न झाला होता. कित्येकांनीं याला 'बार्डोलीची पुनरावृत्ति' असेंहि नांव दिलें! कित्येकांनीं त्याला स्वराज्य पक्षाचें अधःपतन असेंहि म्हटलें; पण दूषित पूर्वग्रहामुळें मनुष्य अविचारी बनतो याचें हें उदाहरण होय. वास्तविक स्वराज्य पक्षानें सोमवारीं जें धोरण ठेवलें होतें तेंच त्यानें मंगळवारींहि ठेवलें होतें. या दोन दिवसांत जो फरक पडला तो स्वतंत्र सभासदांच्या कारणानें. सरकारशीं सहकारिता करून त्याला जरूर तो पैसा खर्चाला दिला पाहिजे असें जर स्वराज्य पक्ष केव्हां म्हणता तर मग वरीलप्रमाणें त्याचें वर्णन करतां आलें असतें. पण स्वराज्य पक्षानें तसें कधींच म्हटलें नाहीं. पहिल्या दिवशीं चार मोठ्या मागण्या फेटाळून लावल्यावर 'झालें येवढें पाप पुरे' असें स्वतंत्र पक्षालाच वाटूं लागलें! व 'काय वाटेल तें होवो, स्वपक्षाला बेमान ठरलों तरी चालेल, पण असलें पाप फिरून उद्यां करावयाचें नाहीं'

असें त्यानें मनाशीं ठरविल्यावर एकटा स्वराज्य पक्ष काय करणार होता ? बरें, आपलाच हट्ट चालवून आपलीं तेवढीं मतें त्यानें नमूद केलीं असतीं तर या बैठकींत न घडलेली गोष्ट घडली असती; म्हणजे सरकारला बहुमताचा जय मिळाला असता व स्वतंत्र सभासदांशीं स्वराजिस्टांची फूट कायम झाली असती. याकरितां स्वराज्य पक्षानें चार दिवस 'तुम्ही जाणे व तें बजेट जाणे' असें म्हणून वसंतकालाची वाट पाहत आशेवर मौनव्रत पत्करलें. पुढील एकाहि मागणीला स्वराज्यपक्षीयानें मत दिलें नाहीं व बहुतेकजण सभागृहांत हजरहि राहिले नाहींत. याचा परिणाम स्वतंत्र पक्षावर चांगला झाला. चार दिवस स्वराज्यपक्षीय लोक सभागृहांतून जवळ जवळ अदृश्य झाले होते. स्वतंत्र सभासद आपल्या उपसूचना पुढें आणीत, लांबलचक भाषणें करीत व सरकार पक्ष त्यांना उत्तरें देई. अखेर हे सभासद आपल्या उपसूचना माघाऱ्या तरी घेत किंवा मतें मोजण्यापर्यंत पाळी न येतांच त्या नामंजूर म्हणून जाहीर होत. बरें, सरकारनें त्यांतली एखादी मान्य केली असती तरी फलश्रुति शेंपन्नास रुपये कमी होण्याची ! उपसूचना करणारांना फक्त टीका करण्याचें समाधान पाहिजे होतें तें त्यांना मिळालें. पण त्याबरोबर त्यांना हेंहि कळून आलें कीं, आपण व स्वराज्यपक्षीय या दोघांचें एकमेकांविणें अडण्यासारखें असलें तरी ते ४०।४५ आहेत, आपण मात्र मूठभर आहों; इतकेंच नव्हे तर तेवढ्यांतहि आपापलीं मतें जुळत नाहींत. उलट स्वराज्य पक्षांत कोणताहि विषय समजण्याइतकीं व तो नीट मांडण्याइतकीं अनेक बुद्धिवान् माणसें असतांहि, तीं आपल्या मतस्वातंत्र्याचें फाजील स्तोम माजवीत नाहींत, तर एकजुटीनें, शिस्तीनें, अगदीं एक-मनुष्य असल्याप्रमाणें वागतात. तात्पर्य, परिणाम व यश यांच्या दृष्टीनें हल्लींच्या राज्यकारभाराच्या पद्धतींत मतस्वातंत्र्याला किंमत अधिक आहे, कीं एकजुटीला किंमत अधिक आहे, या प्रश्नाचा प्रकाश त्यांच्या मनावर उत्कृष्ट पडला. कसेंहि असो; फायनॅन्स बिल पुढें येण्याचे सुमारास स्वतंत्र व नेमस्त यांचे विचार जहाल बनत चालले होते यांत शंका नाहीं.

*   *   *

रविवारीं राष्ट्रीय पक्षाची सभा झाली; तींत बिलाच्या निरनिराळ्या कलमांना आणल्या गेलेल्या अनेक उपसूचनांपैकीं आपण कोणत्या मान्य कराव्या, म्हणजे कोणावर मतें घेण्याचें भाग पाडावें याचा निश्चय झाला. सर्व फायनॅन्स बिलच्या बिल नामंजूर करतां आलें तर उत्तमच. पण त्याला स्वतंत्र

सभासद अनुकूल कसे होणार ? पण तें नाहीं तर निदान अशा उपसूचना स्वीकाराव्या कीं, त्यांच्या योगानें लोकांचें कल्याण होऊन वरती सरकारचा पराभव होईल. उदाहरणार्थ, मिठावरील करासंबंधींच्या बिलांतील सरकारी सवाल दोन रुपयांचा होता. अर्थात् तो कर आठ किंवा सात आण्यांवर आणण्याची उपसूचना झाल्यास मीठ स्वस्त होईल व तेंहि सरकारचा पराभव करून. टपालखात्याचे दर कमी व्हावे अशी लोकांची मागणी आहेच. अर्थात् हे दर कमी म्हणजे पूर्वींइतके करण्याची उपसूचना पुढें आणल्यास तोच युद्ध-प्रसंग व दर कमी झाल्यास तितका लोकांचा फायदाच. परदेशी कलाबतूवर हल्लीं तीस टक्के जकात आहे, ती पंधरा टक्के करण्याचें सरकारनें योजिलें होतें; व ही गोष्ट घडून येईल तर हा देशी धंदा हटकून बुडेल, सबब सरकारची ही योजना हाणून पाडण्याची उपसूचना केली होती ती पास झाली, तर वरच्या-प्रमाणेंच राजकीय स्वार्थ व परमार्थ दोनहि साधणार होते. आगपेट्यांवरील जकात कमी न करण्याची उपसूचना निश्चित करण्याचा हाच हेतु होता. कारण जकात वांचविण्याकरितां काड्या व पेट्या इकडे आणवून त्यांना येथें गुल लावून, पेट्यांत भरून विकण्याचे कारखाने पुष्कळ निघाले असल्याचें लोकांस माहीतच आहे. पण या उपसूचना पुढें आणण्याचा प्रसंग आला नाहीं, व एक डोळा मागणाऱ्या आंधळ्याला दोन मिळावे तसाच प्रकार सोमवारीं झाला !

* * *

आदल्या रात्रीं स्वतंत्र सभासदांच्या छावणींत एक इष्ट अशी नवीन चळवळ सुरू झाली. स्वराज्य पक्ष म्हणतो त्याप्रमाणें आपण जर खरोखर सगळें बिलच्या बिल फेटाळून लावण्यास तयार झालों तरी त्यांत आपण वावगें असें काय करूं ? किंवा त्यामुळें लोकांचें झालें तर नुकसान असें काय होईल ? एकानें मिठावरील कर आठ आणे योग्य असें म्हणावें. दुसऱ्यानें सवा रुपया हा दर योग्य ठरवावा. या वादाच्या असमाधानवृत्तींत राहून आपण मतें द्यावीं, फुटून मतें दिलीं तर सरकार जिंकणार, एक होऊन सवा रुपयाला अनुकूल मतें दिलीं तर सरकार आठ आणे तर नाहींच, पण कदाचित् सवा रुपयाहि मान-णार नाहीं, व गतवर्षीप्रमाणें व्हाइसरॉय दोन रुपये कराला संमति देतील ! तात्पर्य, बिल नामंजूर केल्यास सरकारचें कसें होईल, किंवा धारवाडी कांट्यानें मोजलेंच तर सुविचार अधिक कोणाचा भरेल, या विचारानें होणाऱ्या

जिवाच्या घालमेलींत आम्हीं मात्र मरून जाऊं, व सरकार मात्र केवळ अधिकाराच्या जोरावर करावयाचें तें करून वरती तोच सुविचार म्हणून मिरविण्यास तयार! याकरितां 'धटाशीं उद्धट होणें' व 'आडमुठ्याशीं आडमुठ्यासारखें वागणें' हीच परतंत्र राजकारणांतील खरी नीति होय हें त्यांना पटूं लागलें. एकलकोंड्या सुविचाराच्या पराभवाचें दुःख कित्येक स्वतंत्र सभासदांना या चार दिवसांत अनुभवास आलें होतें. त्यांतच पंडित मदन मोहन यांच्या रागाची भर पडली. कारण जैतो येथें जाऊन तेथील गोळीबाराचा खरा प्रकार समजून घेऊन ते जळफळत व फणफणतच दिल्लीस परत आले होते. अशा रीतीनें स्वतंत्रपणें केवळ आपल्याच मताच्या कक्षेंत फिरणाऱ्या कांहीं सभासदांची अवचित युति झाल्यानें सतग्रहीचा योग बळावला आणि सोमवारीं सकाळीं स्वतंत्र सभासदांकडून पंडित मोतिलाल नेहरू यांजकडे अशी सूचना आली कीं, आम्ही सर्व बिलच्या बिल नामंजूर करण्यास तयार आहों.

*　　*　　*

यावर पंडितजींनीं काय उत्तर दिलें असेल हें सांगावयास नकोच. वाऱ्याबरोबर निरोप पाठवावा त्याप्रमाणें स्वराज्य पक्षाचे सर्व लोक अकरा वाजण्यापूर्वीच आनंदानें सभागृहांत येऊन दाखल झाले. हा नवा बेत अवचित झाल्यानें त्याची बातमी मात्र बरीच गुप्त राहिली. पण सरकारला १० वाजण्याचे सुमारास ही कुणकूण लागून त्यांचेहि सभासद जय्यत तयार झाले. सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं करपट्टीचें बिल पुढें मांडतांना त्यांतील प्रत्येक सरकारी सवालाचें समर्थन केलें व आज त्यांच्या अयुक्तिवादाचा इतका कडेलोड झाला, कीं मिठावर सरकारी योजनेप्रमाणें कर बसवाल तर तुम्ही खरी जबाबदारी ओळखली व स्वराज्याची पात्रता सिद्ध केली असेंच जवळजवळ त्यांनीं बोलून दाखविलें! लोकपक्षातर्फे बिलाला विरोध करण्याचा मान पंडित मदन मोहन यांजकडे देण्यांत आला होता. त्यांचें सुमारें अडीच-पावणेतीन तास भाषण झालें. त्यानंतर पंडित मोतिलाल यांनीं खास स्वराज्य पक्षाची बाजू मांडतांना नेहमींप्रमाणें सरळ सरळ युक्तिवाद केला. इतर कोणी बोलूं नये असेंच ठरलें होतें; पण सर पुरुषोत्तमदास यांनीं सरकारच्या बाजूचें भाषण केलेंच! एका हिंदी मनुष्याविरुद्ध दुसरा बोलावयास न मिळाल्यास मग आम्ही हिंदी कसले? बिपिन चंद्र पाल यांनीं स्वीकारलेल्या नव्या दुर्दैवी धोरणाप्रमाणें त्यांनाहि सरकारतर्फे बोलण्याची इच्छा होती; पण उशीर झाल्यामुळें तो एक दुःखद प्रसंग

टळला. शेवटीं मतें मोजण्यांत आलीं तेव्हां सरकारच्या बाजूला ५७ व विरुद्ध ६० अशीं पडून फायनॅन्स बिल नामंजूर झाल्याचें अध्यक्षांनीं जाहीर केलें. सव्हँट्स ऑफ इंडियाचे जोशी व सर पुरुषोत्तमदास यांनीं तर सरकार-बाजूला मतें दिलींच, पण बिपिन चंद्र पाल यांनींहि तिकडेच मत दिलें! आदल्या शुक्रवारीं व्हाइसरॉयसाहेबांच्या बंगल्यावर ते उपाहाराला गेले होते त्याची ढेकर सभागृहांत अशा रीतीनें पुरी झाली!

* * *

वरील निकालानें वरिष्ठ कायदेकौन्सिलाच्या इतिहासांत आजवर कधीं न घडलेली गोष्ट घडून आली. सरकारची मात्र 'सुंभ जळालें पण पीळ गेला नाहीं' अशी स्थिति असल्यानें त्यांनीं दुसऱ्या दिवशीं फिरून हाच युद्धप्रसंग घडवून आणण्याचा अविचार केला. एकदां नामंजूर झालेलें बिल एक वर्षांत फिरून पुढें आणतां येत नाहीं असा जुना नियम आहे. पण तो बदलून घेण्याविषयीं सरकारची एक वर्षभर खटपट चालू होती. यंदा स्वराज्य पक्ष असेंब्लींत निवडून आलेला पाहतांच त्यांनीं लगट केली व पार्लमेंटकडून तारेनें मंजुरी आणून तो दुरुस्त नियम ता. १५ मार्चच्या सरकारी गॅझेटांत प्रसिद्ध केला. नियम दुरुस्त झाल्याची खबर तोंपर्यंत कोणासहि नव्हती. सोमवार तारीख १७ रोजीं या नियमाबद्दल असेंब्लींत थोडी चर्चा झाली, पण त्याचा अंमल त्याच दिवशीं पहिल्यानें होणार असें स्वप्न कोणास कशानें पडणार? त्या रात्रीं अकरा वाजल्यावर सर माल्कम हेले यांच्या सेक्रेटरींनीं पंडित मोतिलाल नेहरू यांना टेलिफोनवरून झोंपेंतून उठविलें, व कळविलें कीं, नवीन नियमाचा फायदा घेऊन नामंजूर झालेलें फायनॅन्स बिल सरकार फिरून दुसऱ्या दिवशीं असेंब्लीपुढें मांडणार आहे. अर्थात् हा अवचित घाला पडणार होता. पण त्याला आतां स्वराजिस्ट व स्वतंत्र मिळून सर्वांची तयारी होती. कोणी कोणाची समजूत घालण्याचें कारण राहिलें नव्हतें. सरकारकडी एक सभासद के. सी. रॉय विलायतेस जाण्यास निघाले असतां सरकारनें वाऱ्यावरून वरात देऊन त्यांची जागाहि आदल्या दिवशीं भरून घेतली व फिरून मंगळवारीं अकरा वाजतां सोमवारचाच युद्धप्रसंग तंतोतंत उभा राहिला. नामंजूर बिल फिरून पुढें मांडतांना सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं विशेष भाषण केलें नाहीं; आणि नवीन बिल पुढें आणण्याचे वेळीं त्याविरुद्ध एकाहून अधिक भाषणें व्हावयाचीं नसतात, यामुळें तेवढें एक भाषण पंडित मोतिलाल नेहरू

यांनीं केलें व एकदम मतेंच घेण्यांत आलीं. होकार व नकार या दोहोंच्या उच्चारांत नकारच अधिक जोराचा भरला असा अध्यक्षांना अंदाज आल्यानें त्यांनीं बिल नामंजूर म्हणून जाहीर केलें. येथें स्पष्ट करून सांगण्यासारखी एक गोष्ट आहे ती ही कीं, प्रत्यक्ष मतें मोजण्याचा आग्रह सरकारास हक्कानें करतां येत असतांहि त्यांनीं तो या वेळीं केला नाहीं. अर्थात् आपली बाजू पडकी ठरली, आपण हरलों अशी कबुली त्यांनीं बिनतक्रार दिली व सुरुवातीपासून अवघ्या एक तासाचे आंत त्या दिवशीचें काम संपलें!

* * *

असेंब्लीनें दोन वेळां फेटाळून लावलेलें हें बिल कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे जाईल, तेथें तें मंजूर होईल व मग व्हाइसरॉयसाहेब त्याच्या गळयांत सर्टिफिकेट बांधून त्याला व्यवहार्य करतील, या सर्व गोष्टी खऱ्या. पण त्यांचा स्वराज्य पक्षाशीं आतां कांहीं संबंध उरला नाहीं. त्याला करावयाचें तें त्यानें केलें, व तेंहि लोकांचें कांहीं विशेष नुकसान न होतां केलें, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. बिल फेटाळून लावाल तर व्हाइसरॉय हे दोनच काय पण वाटेल तर अडीच रुपये देखील मिठावर कर बसवितील, असल्या धमक्या बाहेरच काय पण खुद्द असेंब्लींतहि देण्यांत आल्या होत्या. पण स्वराज्य पक्षानें त्या जुमानल्या नाहींत. धोका खरा, पण वरिष्ठ प्रकारचा हक्क बजावावयाचा असला तर धोकाहि सोसावा लागतो. पण निरनिराळया बहात्तर उपसूचनांच्या द्वारें मीठ, कलाबतू, आगकाड्या यांवर कर किंवा जकात काय असावी याविषयीं लोकमत प्रकट झालें होतें. तें सरकार अवमानणार नाहीं असाहि एक अंदाज होता व तोच खरा ठरला. मिठावरील कर सरकारनें आपण होऊन सवा रुपया केला. कलाबतूवरील संरक्षक जकात कायम ठेविली आणि बिनगुलाच्या काड्या व बिनडकविलेल्या पेटया यांवर नवी जकात बसविली. तात्पर्य, उपसूचनांवर वादविवाद होऊन व बहुमत मिळवून लोकांच्या पदरांत जें पडावयाचें तें नुसत्या 'हुंकारेणैव धनुषः' पदरांत पडलें आणि त्याबरोबर बिल नामंजूर केल्यानें जें निषेधप्रदर्शन व्हावयाचें तेंहि झालेंच.

* * *

असो, त्याहिनंतर गुरुवारच्या बैठकींत राष्ट्रीय पक्षाला फिरून दोन वेळां जय मिळाला, व आतां बहुधा अशी स्थिति झाली आहे कीं सरकार मतें मोज-

विण्याच्या भानगडींतहि सहसा पडणार नाहीं. आठ दिवसांपूर्वीं हा नवीन राष्ट्रीय पक्ष जगतो कीं मरतो, अशी कुत्सिक शंका प्रदर्शित करणाऱ्यांनाहि आतां अशी खात्री वाटूं लागले आहे, कीं मे महिन्यांत होणारी जादा बैठक व सप्टेंबरांतली मामुली बैठक या दोहोंच्या वेळींहि लोकमताचीं अशीं जीं जीं कामें निघतील त्यांत स्वराज्य पक्ष एकविचारानें वागून सरकारवर मात करीत जाईल. नवीन पक्षांत स्वराजिस्ट व स्वतंत्र या मुद्द्यावर मतभेद होतात; पण सुदैवानें त्यांत व्यक्तिद्वेषाचें बीज नसल्यानें इतर ठिकाणच्याप्रमाणें हे मतभेद दुस्तर वाटत नाहींत. आतां ता. २५ रोजींच काय तें थोडेंबहुत काम आहे. तें झाल्यावर ता. २६ रोजीं 'पुनरागमनाय च' म्हणून असेंब्लीवर अक्षता पडतील. असेंब्लींतील विषयांच्या चर्चेपेक्षां स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय पक्ष यांच्या अंतर्गत कारभाराविषयीं व कारस्थानाविषयींच मला आपल्या पत्रांतून बराच पाल्हाळ करावा लागला. कारण, खरें पाहिलें तर नवीन विरोधी पक्षाची घटना हेंच या नव्या असेंब्लींतील महत्त्वाचें काम होय. या योगानेंच सरकारचा पराभव करणारें बहुमत सिद्ध झालें. तें न होतें तर नव्या व जुन्या असेंब्लींत फारसा फरक दिसला नसता. लोकपक्षाचें बहुमत प्रस्थापित होत नसतां नुसत्या विषयांची चर्चा कितीहि झाली तरी ती व्यर्थच होय. पण स्वराज्य पक्षानें असेंब्लींत येऊन सरकारी सद्दी व अब्रू यांचें पारडें फिरविलें, जुन्या समजुती घालवून टाकल्या; गृहीत गोष्टी असिद्ध ठरविल्या, नवे पायंडे पाडले, नवे दाखले घातले, व सरकारच्या सुखनिद्रेचा विध्वंस केला. ही गोष्ट त्यांच्या शत्रूंनाहि आतां कबूल करावी लागेल.

पत्र नं. ९

ता. २७।३।२४

येथील असेंलीचें काम ता. २५ रोजीं म्हणजे अदमासापेक्षां एक दिवस आधींच संपलें. पण त्यापूर्वीं लोकपक्षाला आणखी कित्येक जय लाभले. ता. २० रोजीं शेठ कस्तुरभाई लालभाई यांचा गिरण्यांवरील एक्साइज-ड्यूटी उठविण्याचा ठराव पुढें आला. त्याजवर नॅशनल पक्षांत मतभिन्नता होती. शिवाय त्या ठरावाला सरकार पक्षातर्फे कसून विरोध होणार होता. या विरोधाची कोणास पर्वा नव्हती. पण त्याच दिवशीं त्यामागून दडपशाहीचे कायदे रद्द करण्यासंबंधाचा ठराव यावयाचा होता; व एक्साइज ड्यूटीच्या ठरावाच्या चर्चेत

सगळा वेळ गेला तर हा दुसरा म्हणजे अधिक महत्त्वाचा ठराव बाद होणार; याकरितां कस्तुरभाई यांच्या संमतीनेंच असें ठरलें होतें कीं, त्यांनीं फक्त आपला ठराव मांडून त्यावर भाषण करावें व त्यानंतर लगेच तहकुबीची उपसूचना दुसऱ्या कोणी तरी आणून ती पास करून घ्यावी. असें झालें म्हणजे ठराव पुढच्या बैठकीला शिल्लक उरून दडपशाही कायद्याच्या ठरावाला मनमुराद वेळ मिळेल. ठरल्याप्रमाणें हें उपसूचनेचें नाटक वठतांच सरकारला हा कावा उमगला. एक्साइज ड्यूटीच्या ठरावाची त्यांची शिकार हुकली व एरवीं टळणारा दडपशाही कायद्याचा ठराव गळ्याशीं येऊन भिडला. सर माल्कम हेले व त्यांचे हस्तक यांनीं या हातचलाखीबद्दल आकाशपाताळ एक केलें. पण शेवटीं उपसूचना मंजूर झालीच.

* * *

यानंतर बंगाल रेग्युलेशन वगैरे कुप्रसिद्ध कायदे रद्द करण्यासंबंधाचा ठराव पुढें आला. त्यावर बराच खडाजंगी वाद झाला. माल्कम हेले यांनीं दंग्या-धोप्यांची ठराविक यादी वाचून दाखविली. कलकत्त्यास लागलेल्या बॉंब-गोळ्याच्या कारखान्याच्या शोधाचें तोंडीं लावणें त्यांना आयत्या वेळीं बरेंच उपयोगी पडलें हें सांगावयास नकोच. या ठरावावर पालबाबूंनीं जोराचें भाषण करून आपल्यावरील लोकांची अप्रीति काहींशी घालविली. पण आधींच्याच मतगणनेंत त्यांनीं सरकारतर्फे मत दिलें होतें हें लोक विसरले नाहींत. असो. अशा रीतीनें एकाच दिवसांत दोन विजय मिळाले व त्याच दमांत मंगळवार ता. २५ रोजीं पुढें येणारीं दोनहि लोकपक्षाच्या तर्फेचीं बिलें आपण मंजूर करून घ्यावीं असें नॅ. पक्षाच्या सभेंत ठरलें. पण फिरून त्याच रात्रीं आणखी कांहीं अदलाबदल होऊन पंडित मोतिलाल–पटेलप्रभृति कांहीं गृहस्थ दिल्ली सोडून आपापल्या गांवीं निघून गेले व बिलें लांबणीवर टाकलीं जातील असा अंदाज दिसूं लागला. ता. २१ ते २३ हे तीन दिवस सुटीचे असल्यामुळें आणखी कांहीं मंडळी गांवगन्ना गेली. पण सोमवार ता. २४ रोजीं मामुली काम झाल्यावर स्वतंत्र पक्षातर्फे पंडित मदन मोहन मालवीय यांनीं व स्वराज्य पक्षातर्फे केळकर यांनीं असें ठरविलें कीं, एकंदर यादी पाहतां आपलें बहुमत होण्याचा संभव आहे व त्याकरितां पूर्वींच्या ठरावाप्रमाणें दोनहि बिलें दुसऱ्या दिवशीं बडवून पास करून घ्यावीं.

* * *

लगेच जवळपासच्या लोकांना तारा करण्यांत आल्या, व इतर रीतीनें बहुमताची खटपट सुरू झाली. ता. २५ रोजीं पांचचार खासगी बिलें पुढें यावयाचीं होतीं, पण त्यांतलीं मुख्य दोनच होतीं—(१) डॉ. गौर यांचें बिल क्रिमिनल लॉ-अमेंडमेंट ॲक्ट (समितीचा कायदा) रद्द करण्यासंबंधाचें व (२) सर पुरुषोत्तमदास यांचें हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यालगतच्या व्यापारांतील अडचणी दूर करण्यासंबंधाचें. पहिल्या बिलाची कीर्ति जगजाहीरच आहे! समर्थ-विद्यालय, बंगाल्यांतील समित्या, शि. गुरुद्वारप्रबंधक कमिटी, १९२१ सालच्या कॉंग्रेस कमिट्यांच्या सभा वगैरे बेकायदेशीर ठरवून हजारों मनुष्यें ज्याच्यामुळें तुरुंगांत गेलीं तोच तो कायदा होय. दुसऱ्या बिलाचें स्वरूप ता. ११ मार्चच्या केसरींतील 'हिंदुस्थानांतील नौकानयन' या विषयावरील लेख ज्यांनीं वाचला असेल त्यांच्या लक्षांत येईलच. असो. या दोन बिलांच्या चालकांपैकीं सर पुरुषोत्तम यांना बहुमताची खात्री वाटत नसल्यामुळें ते सोमवारीं रात्रींच मुंबईस निघून गेले. डॉ.गौर यांनीं मात्र कांहीं झालें तरी आपलें बिल पुढें मांडण्याचा निर्धार केला होता व त्याचें चांगलें फळ त्यांना पुढें मिळालेंहि. मंगळवारीं ११ वाजतां मंडळी सभागृहांत जमली तेव्हां नॅ. पक्षाच्या बाकांवरून थोडी मंडळी पाहून सरकार पक्षाला बराच हुरूप आलेला दिसला व केव्हां नव्हे तो असेंब्लीच्या शेवटच्या बैठकींत तरी आपण एकदां विजय मिळवूं असें त्यांना वाटूं लागलें. पण त्यांच्या मनोरथाची उतरंड लवकरच गडगडली.

* * *

समितीचा कायदा रद्द करण्यासंबंधानें लोकमत जागृत आहे याचा अनुभव पूर्वींचाच आहे, पण त्या दिवशीं तो विशेष प्रकारानें आला. कारण कित्येक मुसलमान सभासद जे सरकारकडे गेल्यामुळें कित्येक वेळां नॅ. पक्षाला आपलें यश संशयित वाटलें तें या वेळीं इमानाला जागून एका बाजूस तटस्थ होऊन तरी उभे राहिले. सर माल्कम यांचें या ठरावावरील भाषण हें होममेंबर या नात्यानें शेवटचेंच व्हावयाचें असल्यामुळें ते आपल्याकडून जीव तोडतोडून बोलले, पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. त्यांनीं प्रतिज्ञापूर्वक सांगितलें कीं, या बिलाच्या प्रत्येक कलाटणीच्या वेळीं सरकार त्याला तीव्र विरोध केल्याशिवाय राहणार नाहीं. पण या दहशतीचाहि कांहीं उपयोग झाला नाहीं. आणि ५८ विरुद्ध ३९ मतांनीं बिल पुढें आणण्यास डॉ. गौर यांस परवानगी

देण्यांत आली. या निकालाचें महत्त्व विशेषच आहे. कारण डॉ. गौर यांचा याच बाबतींतला प्रयत्न पूर्वींच्या असेंब्लींत दोनदां फसला होता. वरील परवानगीमुळें डॉ. गौर यांचें बिल बहुधा येत्या सप्टेंबरांत पुढील विचाराकरितां घेण्यांत येईल व तसें झाल्यास तें मंजूर होऊन समितीचा कायदा रद्द होईल अशी आशा बाळगण्यास बरीच जागा आहे. ठराव व बिल यांतील फरक हाच होय. ठराव मंजूर झाला तरी तो अमलांत नुसता न आणला तरी कोण काय करणार ? पण अशा बिलाचा कायदा मंजूर झाल्यावर तो फेटाळून लावण्याची सही करण्यापूर्वीं व्हाइसरॉयसाहेबांना चार-चार वेळां विचार करावा लागेल !

* * *

पण याच विजयाच्या पाठोपाठ दुसराहि एक विजय नॅ० पक्षाला मिळावयाचा होता, व तोहि अकल्पित रीतीनें मिळाला ! हल्लीं मौ. महमदअल्ली वगैरे मंडळी खिलाफतीच्या लढ्याबाबत कांहीं कारस्थान करण्याकरितां युरोपला जाण्याच्या विचारांत आहेत ही गोष्ट वाचकांस माहीत असेलच. तसेंच समुद्र मार्गानें हिंदुस्थानांतून बाहेर जाणारांना पासपोर्ट (परवाना) घ्यावा लागत असतो हेंहि प्रसिद्धच आहे. हा परवाना मिळविण्याकरितां महमदअल्ली प्रभृतींच्यातर्फे सरकारास अर्ज करण्यांत आला; पण अल्लीबंधू व इतर एकदोन गृहस्थ यांना आम्ही परवाना देणार नाहीं असा सरकारकडून जबाब मिळाला. हा प्रकार नुकताच घडलेला असल्यामुळें व असेंब्लीची बैठक ता० २५ रोजींच खलास होणार असल्यामुळें ठराव वगैरे आणण्यास जरूर ती मुदत आगाऊ मिळण्यासारखी नव्हती. तथापि एखादा मोठ्या निकडीचा विषय उपस्थित झाल्यास चालू सर्व कामें बाजूस ठेवून त्या विषयाचीच चर्चा करण्यास सवड मिळावी अशी सूचना कोणाहि सभासदास करतां येते म्हणून तशी सूचना चमनलाल यांनीं केली. अध्यक्षांनीं अशी सूचना मंजूर केल्यास त्या सूचनेला ठराविक दोन तासांची मुदत मिळते. या प्रसंगीं सुदैवानें अध्यक्षांना ही परवानगी देण्याची बुद्धि झाली. वादविवादांत सर माल्कम हेले यांनीं फिरून असें सांगितलें कीं, सरकार महंमदअल्लीसारख्या लोकांना परदेशीं जाण्याचा परवाना देण्यास तयार नाहीं ! आणि वरती असाहि टोला दिला कीं, अल्लीबंधू हे जर इंग्रज सरकारला जुमानीत नाहींत तर त्यांनीं सरकारकडे असल्या अर्जांची भीक कां मागावी ?

* * *

पण अलीबंधूंचें वर्तन सुसंगत कीं विसंगत हा यांत मुख्य मुद्दा नसून सरकार परवाना देण्याच्या बाबतींत स्वतःच्या मनापेक्षां इतर कोणताच नियम मानण्यास तयार नाहीं हें ठीक आहे काय, हा यांत मुद्दा होता. या ठरावावर पुष्कळ मुसलमानांनीं ठराविक पद्धतीनें भाषणें केलीं. पण ठराव पुढें आणणारे चमनलाल व त्याला दुजोरा देणारे पंडित मालवीय असल्यामुळें या खेपेस हिंदु-मुसलमानांची एकी बरीच प्रकट झाली. दोन तासांची मुदत भरण्याचे आंत भाषणें संपविण्यांत आलीं व ठरावावर 'हो'काराचा इतका वर्षाव झाला कीं, हो-नाहीं ठरविण्याला प्रत्यक्ष मतें मोजण्याचें कारणच पडलें नाहीं. अशा रीतीनें हा या बैठकींतला शेवटचा युद्धप्रसंगहि नॅशनॅलिस्ट व. स्वराज्य पक्षांना यशाचा झाला. असेंब्लीची सभा ता. २७ मे रोजीं फिरून सिमल्यास भरेल असें अध्यक्षांनीं जाहीर केलें, व ही चिरस्मरणीय बैठक समाप्त झाली. या शेवटच्या दिवशीं असा प्रकार न होता, स्वराज्य पक्षाचे लोक हजर नसते, तर सभा बरखास्त होण्यापूर्वीं एक गोष्ट हटकून झाली असती ती मात्र झाली नाहीं! होममेंबर सर माल्कम् हेले हे पंजाबचे गव्हर्नर म्हणून येत्या जूनपासून तिकडे जाणार व त्यांच्या जागीं मुडिमन हे येणार. अर्थात् हुजूर पक्षाच्या पद्धतीप्रमाणें मावळत्या सूर्याला स्तुतिपाठाचें अर्घ्यप्रदान व्हावयाचें. पण स्वराजिस्ट लोक हजर असल्यामुळें हा वादग्रस्त विषय पुढें काढण्याच्या भानगडींत कोणी लुडबुड्ये पडले नाहींत. नाहीं तर स्तुतीच्या प्रत्येक शब्दाला निंदेचे दहा शब्द हेले यांना निष्कारण ऐकून घ्यावे लागले असते.

* * *

यंदाची असेंब्लीची बैठक महत्त्वाची असल्यामुळें गेले दोन महिने सरकारी पक्ष व विरोधी पक्ष या दोघांनाहि पुष्कळच ताण पडला. म्हणून परवां बैठक खलास होतांच मोठी सुटी जाहीर झाल्यावेळीं शाळेंतील मुलांना जसा एक प्रकारचा उच्छृंखळ आनंद होतो तसाच उभयपक्षांच्याहि लोकांना झाला; व क्षणभर आपले विरोधी संबंध विसरून जाऊन ते ओळखीच्या लोकांशीं स्नेहभावाच्या चार-दोन गोष्टी परस्पर बोलले. त्यांतल्या त्यांत सरकार पक्षाच्या कांहीं लोकांना, विशेषतः सर माल्कम हेले यांना, पुष्कळच मेहनत पडली. परवां एका गृहस्थाशीं बोलतांना ते म्हणाले, "यंदा मला किती मेहनत पडली याची तुम्हांला कल्पना नसेल. मला दिवसांतून चौदा तास काम करावें लागे" व तें खरेंहि असेल. कारण असेंब्लीचे सरकारी पुढारी या नात्यानें त्यांना सकाळीं ११ वाजल्यापासून काम संपेपर्यंत आपल्या जागेवर बसावें लागे, व ते

सर्व वेळ पक्की बैठक मारून बसतहि. दोनहि पक्षाचे इतर सभासद दिवसांतून दहापांच वेळां तरी बाहेर जाऊन येत. पण केव्हां कोण काय बोलेल किंवा काय घेतेल या भयानें हेले मात्र आपली जागा सोडीत नसत. शिवाय प्रत्येक विषयाच्या चर्चेंत यंदा राजकारण नेहमींच्यापेक्षां अधिक घुसत असे, म्हणजे तपशिलाला कमी महत्त्व मिळून मुख्य धोरणावर सर्व वाद होई. यामुळें सरकारी बाजू बहुधा माल्कम हेले यांनाच पुढें मांडावी लागे. हेले यांची दृष्टि कावळ्यासारखी चंचल असली तरी त्यांची बैठक घोरपडीसारखी निश्चल होती यांत शंका नाहीं.

* * *

पण सरकार पक्षातर्फे माल्कम हेले यांना जसा धन्यवाद देणें जरूर आहे, तसाच लोकपक्षातर्फे पंडित मोतिलाल नेहरू यांनाहि तो देणें जरूर आहे. कारण हेले यांना चौदा तास काम पडलें असेल, पण नेहरू यांना एका झोपेशिवाय बाकी सर्व वेळ कामच करावें लागलें. अधिकाऱ्यानें विश्रांति घ्यावयाचें मनांत आणल्यास त्याला पहारा बसवून ती घेतां येते, पण लोकपक्षीय पुढाऱ्यांचें तसें नाहीं. त्यांना स्वतःभोंवतीं असा पहारा ठेवतां येत नाहीं व कोणास मज्जाव करतां येत नाहीं. पंडित नेहरू यांची छोटी खोली हा गेल्या दोन महिन्यांत एक बडा खलबतखाना होऊन बसला होता. सगळ्या सभा व सगळ्या सभांच्या प्रास्ताविक सभा यांना त्यांना हजर राहावें लागे व आमच्या खासगी सभांतूनहि आम्ही लोक किती गोंगाट करतों, किती अप्रस्तुत प्रश्न उपस्थित करतों, निरनिराळ्या पक्षांच्या कशा समजुती काढाव्या लागतात हें माहीत असणाराला पंडित मोतिलाल यांना सर्व छोट्यामोठ्या सभांचे अध्यक्ष म्हणून किती मेहनत पडली असेल याची कल्पना करतां येईल. पंडितजींना पूर्वीं आपल्या वकिलीच्या अमदानींत पुष्कळ काम करावें लागलें असेल. पण वकिलीची मिजासच अशी असते कीं कामाचे श्रम वाटत नाहींत. पुढारीपणाची गोष्ट तशी नाहीं. तेथें सगळी मिजास जिरून जाते व ती तशी जिरून जाणें यांतच पुढारीपणाचें यश आहे. जुन्या काळांत नेहरू हे फेरोजशहा मेथाच होते. पण फेरोजशहा हे मिजास संभाळून गेले व नेहरू यांनीं मिजासीचा त्याग करून नवा देह धारण केल्याप्रमाणें नवें अवतारकृत्य केलें, यामुळें या दोघांच्या मान्यतेंत जमीनअस्मानाचा फरक पडला.

* * *

पण पंडित नेहरू यांच्या या अवतारचरित्रांत आणखी एक उपाख्यान आहे तें विशेष बोधप्रद ठरेल. पंडितजी हे पूर्वी मवाळ व नेमस्त असतां असहकारितावादी व महात्माजींचे चेले बनले हें एक परिवर्तन खरें. पण प्रथम कट्टर असहकारवादी असतां पुढें ते कौन्सिलवादी बनले हें दुसरें परिवर्तन होय. अजूनहि ते महात्माजींवर श्रद्धा ठेवणारेच आहेत, अजूनहि ते महात्माजींचाच सल्ला घेतात, अजूनहि महात्माजींची संमति, निदान अनुमति, हीच आपल्या यशाची खरी कसोटी, तेंच आपल्या श्रमांचें खरें साफल्य असें ते मानतात हें खरें. तथापि पूर्वी कायदेभंग कमिटीवर असतांना पुण्या-मुंबईस गेलेले नेहरू व आजचे असेंब्लीचे पुढारी नेहरू यांतील फरक पाहिला म्हणजे मौज वाटते. पुण्यास त्या वेळीं त्यांनीं केळकरप्रभृति साक्षीदारांची तपासणी अशा झोकानें केली कीं, कौन्सिलांत शिरणें हें हराम होय, व एका प्रसंगीं असेहि उद्गार विनाकारण काढले कीं, आम्ही काय महाराष्ट्राचें अनुकरण करूं वाटतें! पण थोड्याच दिवसांत कौन्सिलप्रवेशवादामध्यें पंडितजींनीं महाराष्ट्रास मागें टाकलें! पुण्यास केळकर-भोपटकरांना व नागपुरास अणे-मुंजे यांना विरोध बुद्धीनें छेडणारे पंडितजी दिल्लीस याच लोकांना खलबतांत घेतल्याशिवाय पान हलूं देत नाहींत हें पाहणाऱ्या तिऱ्हाइताला कालगति विचित्र आहे असें म्हटल्याशिवाय कसें राहवेल!

* * *

असो. कसेंहि असलें तरी पंडितजींनीं आपलें हें नवें अवतारकृत्य मेहनतीनें, प्रतिष्ठितपणानें व रुबाबदारीनें चालविलें आहे यांत शंका नाहीं. पंडितजी समोर असले म्हणजे हेले यांना जपूनच बोलावें लागतें. होममेंबरचें काम सोडतांना व्हाइसरॉय यांनीं हेले यांना मेजवानी दिली, त्या वेळीं हेले यांनीं केलेल्या भाषणांत असे उद्गार काढले कीं, "मी दगदगींतून सुटलों. गव्हर्नर झाल्यानें मी आतां अशा स्थानीं जात आहें कीं, तेथें पंडितजींचा शिलशिला नाहीं." या उद्गारांत थोडी विनोदाची झाक असली तरी सत्याचा अंश बराच आहे. मावळत्या होममेंबरला आपण मोठ्या दगदगींतून सुटलों असें हायसें वाटून तोंडानें उसासा टाकण्याइतकें जिकिरीचें व जोखमीचें असेंब्लींतील काम होऊन बसलें होतें यांत शंका नाहीं.

* * *

असो. दिल्लीचें हवामान पूर्ण पालटलें. आम्ही येथें आलों, तेव्हां सभागृहांत विजेच्या शेगड्या जागजागीं धगधगत होत्या, आतां तेथेंच आंत विजेचे पंखे जोरानें फिरूं लागले असून बाहेर व्हरांड्यावर वाळ्याच्या ताट्या चढून त्यांवर अखंड जलवृष्टि करावी लागत आहे. स्वराज्य पक्ष असेंब्लींत शिरण्यापूर्वीं तेथें असलेली गारव्याची हवा बैठक संपण्यापूर्वीं इतकी कडक उष्ण झाली हा झालेला भौतिक शास्त्राप्रमाणें परिवर्तनचमत्कार राजकारणशास्त्राच्या दृष्टीनेंहि बोधप्रद असल्यामुळें एकाच श्लिष्ट शब्दानें त्या दोहोंचा उल्लेख करून हें पत्र पुरें करतों.

सिमला येथील छोटी हजेरी

पत्र नं. १

ता. २९-५-२४.

ठरल्याप्रमाणें ता. २७ मे रोजीं असेंब्ली व स्टेट-कौन्सिल यांच्या बैठकी येथें सुरू झाल्या. चालू सेशन फक्त संरक्षक जकातीच्या बिलाकरितां आहे, त्यांत खासगी सभासदांना स्वतःचे ठराव वगैरे कांहीं आणतां येणार नाहींत, जें सरकारी कामकाज पुढें येईल तें सहसा वादग्रस्त ठरणार नाहीं, आणि सेशन दहा दिवसांहून अधिक वेळ चालणार नाहीं असें जाहीर झालेलें असल्यामुळें पुष्कळ सभासद सिमल्यास हजर राहण्याचा कदाचित् कंटाळा करतील असा अंदाज होता. पण तो खरा ठरला नाहीं. सिमल्यास फारसें काम नसलें तरी सिमल्यास सिमला आहे या कारणानेंहि कित्येक सभासद आले असण्याचा संभव आहे, आणि असें म्हणण्याचें कारण, त्यांतील कित्येक सभासद सेशनच्यापूर्वीं पुष्कळ दिवस येऊन राहिलेले असून, सेशन संपल्यावरहि कांहीं दिवस ते येथून हलणार नाहींत असें समजतें. बिनतोड गैरहजर राहिले असे म्हटले म्हणजे जे सभासद या वेळीं विलायतेस सरकारनें धाडले किंवा स्वतः होऊन गेले ते. गेल्या मार्चनंतर असेंब्लीच्या सरकारी सभासदांत तर पुष्कळ अदलाबदल झालेलीच आहे, पण खासगी सभासदां-

ताहि कांहीं नवे चेहरे दिसतात. एकदोघांच्या निवडणुकीसंबंधानें चौकशी सुरू असल्यामुळें जे दिल्लीस हजर नव्हते तेंहि आतां निवडणुकी कायम झाल्यामुळें, सिमल्यास उगवले आहेत. असेंब्लींत ठळक फरक दिसतो तो अध्यक्षाच्या जागीं. सर फ्रेडरिक व्हाईट विलायतेस गेल्यामुळें त्यांचे जागीं सर चिमणलाल सेटलवाड यांची नेमणूक झाली असून पूर्वी एकदां हायकोर्टांतील न्यायाधिशाचीं कवचकुंडलें त्यांनीं तात्पुरतीं घातलीं तशींच हल्लीं असेंब्लीच्या अध्यक्षाचींहि घातलीं आहेत. पण कोणी येवो कोणी जावो, नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें असेंब्लीचें काम मामुली पद्धतीनें सुरूच आहे.

* * *

सिमल्याच्या बैठकींत पुढें येणारें काम वर सांगितल्याप्रमाणें फारसें वादग्रस्त नसल्यामुळें असेंब्लीबाहेरच्या चळवळींत मात्र दिल्लीपेक्षां सिमल्यास शिथिलता आलेली आढळते. सरकारी बिल महत्त्वाचें असून फारसें वादग्रस्त नाहीं असें हल्लींचें हेंच कदाचित् पहिलें असेल. कसेंहि असो सरकारशीं झगडावयाचें असेल तेव्हां सभासदांत खळबळ असावी व वरचेवर सभा भराव्या, आणि तसें नसेल तेव्हां शिथिलता दिसावी हें स्वाभाविकच आहे. जकात मंडळाची शिफारस तंतोतंत अमलांत आणणारें, व हिंदुस्थानांतील पहिल्या प्रतीच्या पोलादाच्या स्वदेशी कारखान्याला बुडत्या काळांत हात देणारें बिल सरकारनें आपण होऊन पुढें आणल्यामुळें विरोधकांना मदतगार हें शत्रूंना मित्र: बनवण्याचा चमत्कार सरकारास करतां आला ! बिलाच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळीं अवघे चार (बिपिनबाबू धरले तर साडेचार) सभासद बिलाच्या विरुद्ध बोलल्यासारखे दिसले; पण तेहि बिलाच्या तत्त्वाविरुद्ध नसून त्यांतील तपशिलाच्या कित्येक बाबींनाच विरुद्ध होते. या स्थित्यंतराचा फायदा सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं आपल्या भाषणांत अर्थात् जरूर घेतला. ते म्हणाले, “ काळ कसा विपरीत आला आहे पाहा ! दिल्लीस आम्ही आशाळभूतपणानें समोर नजर टाकून मनांत म्हणत होतों कीं, यांतला एक तरी सभासद आमच्या बाजूला मत देईल काय ? आणि आतां पाहावें तों आमच्या विरुद्ध कोण आहे हें त्याच्या भाषणांत खोल शिरून मुद्दाम हुडकून काढावें लागतें.”

* * *

पण ही इष्टापत्ति मानली तर अशा इष्टापत्ति नित्य घडवून आणण्याचें स्वतः सरकारच्याच हातीं आहे; तें त्यांनीं करावें व स्वराजिस्ट, नॅशनॅलिस्ट

यांना खुशाल आपले सहकारी बनवावें, त्याला ना कोणाची आहे? दुसऱ्याची बायको झाल्यावर त्याचें आडनांव कोणाहि स्त्रीला सहज हस्तगत करतां येतें, तशांतलाच हा प्रकार आहे! सर्व गोष्टींत राष्ट्रीय पक्षाच्या मनासारखें वागल्यावर त्याला हवा तसा वळविण्याचें श्रेय सरकारला मिळण्याला कोणतीच हरकत नाहीं. "उद्यां राष्ट्राच्या उघड फायद्याचें एखादें बिल सरकारनें पुढें आणलें तरीहि तुम्ही तें हाणून पाडाल काय?" असा असमंजस प्रश्न स्वराज्य पक्षाला नडविण्याकरितां म्हणून कित्येक टीकाकार पूर्वी विचारीत होते हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. या प्रश्नांचीं कांहीं अकरणरूपी प्रच्छन्न उत्तरें वास्तविक दिल्लीसहि दिलीं गेलीं. कारण विरोध न करतां सरकारचें एखाद-दुसरें बिल चांगलें म्हणून स्वराज्य पक्षानें तेथें परस्पर मंजूर होऊं दिलें. पण आतां सिमल्यास एका सरकारी बिलाला जरूर तर प्रत्यक्ष अनुकूल मदत देऊनहि तें मंजूर करण्यास स्वराज्य पक्ष तयार झाला आहे! या कृत्याला कित्येक अज्ञानी टीकाकार "हा पाहा स्वराज्य पक्षाचा अधःपात" असें म्हणतील. तर कित्येक म्हणतील "पाहा रे बुवा, स्वराज्य पक्षानें प्रतियोगी सहकारितेचीं नखें अखेर बाहेर काढलींच! पण ज्यांना स्वराज्य पक्षाच्या धोरणाचें खरें मर्म समजलें नव्हतें, किंवा ज्यांनीं त्यासंबंधीं मुद्दाम गैरसमज करून घेतला होता त्यांना स्वच्छ आरशांत पाहूनहि भ्रम पडावा त्याप्रमाणें उजवें तें डावें व डावें तें उजवें दिसणारच, त्याला कोण काय करील?

* * *

स्वराज्यपक्षाचें खरें धोरण प्रकट करण्याला हल्लींसारखें हें संरक्षक जकातीचें बिल पुढें आलें ही तरी एका अर्थानें मोठी फायद्याची गोष्ट घडली असें म्हटलें पाहिजे. प्रतियोगी सहकारिता म्हणजे प्रतियोगी असहकारिता हें समीकरण राजकारणी गणितज्ञ लोकांना चांगलें कळतें. आम्हीं वर दर्शविल्याप्रमाणें प्रतियोगी (अ)सहकारितेला वाघा-मांजरांच्या नखांची उपमा खरोखरच लागू पडते. तीं नखें वाटेल तेव्हां म्यानांतील तलवारीप्रमाणें बाहेर येतात, वाटेल तेव्हां पंजाच्या रेशमी गादींत दडून बसतात, स्वतःच्या पिलांना वाघ किंवा मांजरें यांच्या नखाची इजा कधींच होत नाहीं, आणि शत्रु किंवा खाद्य पुढें आलें म्हणजे तीं नखें ओरबडल्याशिवाय किंवा आंतड्यांत घुसल्याशिवाय राहावयाचींहि नाहींत. याच न्यायानें राष्ट्राच्या नुकसानीचें बिल पुढें आल्यावर जो पक्ष त्यावर वाघासारखा तुटून पडतो त्यानेंच राष्ट्राच्या फायद्या-

चें बिल पुढें आलें असतां आपल्या मौनानें किंबहुना प्रत्यक्ष मदतीनें तें मंजूर करण्यास सरकारच्या बाजूस असल्यासारखें दिसावें यांत आश्चर्य कोणतें? किंमत आहे ती नुसत्या मताला नाहीं, तर त्या मतानें घडून येणाऱ्या कार्याला आहे. मग म्हणाल "मवाळ तरी काय करतात?" त्याचें उत्तर इतकेंच कीं, राष्ट्रीय लाभाच्या वेळीं ते सरकारशीं सहकारिता करतात. त्यांत त्यांचें वैशिष्ट्य नसून, राष्ट्रीय हानीच्या प्रसंगीं ते करावा तितका सरकारला विरोध करीत नाहींत, यांतच त्यांचें अनिष्ट वैशिष्ट्य आहे. मवाळांनाहि स्वतःस वाघामांजरांची उपमा घेतां येईल. टीका करण्यांत तेहि कांहीं कमी नाहींत: पण नखदंतविहीन वाघाची उपमा मात्र त्यांना साजेल. कारण खऱ्या विरोधाच्या वेळीं बाहेर निघण्याला त्यांच्यापाशीं नखेंच नसतात. इसापनीतींतील गोष्ट प्रसिद्धच आहे. मनुष्यानें आपली मुलगी सिंहाला बायको करावयाला दिली, व उलट हुंडा म्हणून आधीं त्याचीं नखें व दांत त्यानें काढून घेतले! स्वार्थी, आशाळभूत व लोभी मवाळांना अनेक बाबतींत सरकारी कृपाप्रसाद मिळतो त्याचा मोबदला म्हणून त्यांना आपल्या विरोधाचें नखदंत कापून काढून सरकारच्या स्वाधीन करावे लागतात!

* * *

प्रतियोगी सहकारिता कित्येक प्रसंगीं कशी अपरिहार्य असूं शकेल याची उदाहरणें कोणासहि सहज सुचण्यासारखीं आहेत. समजा, उद्यां सरकारनें स्वतः होऊन विधायक कार्यक्रमांपैकीं एखाद्या कलमाचा अंमल होण्यासारखें बिल पुढें आणलें, तर असहकारितावादी झाला तरी तो काय करील? तो स्वतः कौन्सिलांत गेला नाहीं एवढ्यानें तो प्रश्न सुटत नाहीं. कारण आत्मौपम्यबुद्धीनें त्यासहि या प्रश्नाला उत्तर हें दिलेंच पाहिजे. समजा, खादीच्या दरएक पौंडागाणिक, पोलादी रुळाच्या टनाप्रमाणें, सरकारी खजिन्यांतून 'बौंटी' देण्याचें किंवा मद्यपानाला पूर्ण प्रतिबंध करण्याचें बिल सरकारनें पुढें आणलें तर त्यालाहि स्वराज्य पक्षानें विरोध करावा काय? हीं उदाहरणें आजच्या घटकेला काल्पनिक वाटतील पण सरकारनें दोन वर्षांपूर्वीं खरोखरच पोलीस लोकांना घरोघर चरखे देण्याकरितां कांहीं रक्कम मंजूर केली होती. या रकमेला कौन्सिलांत विरोध योग्य ठरला असता काय? तीच गोष्ट आजच्या संरक्षक जकातीच्या बिलाच्या रूपानें उदाहरणार्थ म्हणून प्रत्यक्ष पुढें आली आहे. हिंदी राष्ट्र आज चाळीस वर्षें देशी उद्योगधंद्यांना सरकारी संरक्षण पाहिजे, म्हणून मागणी करीत आहे. मग आतां तें संरक्षण देण्यासारखें

बिलच प्रत्यक्ष पुढें आलें असतां केवळ सरकारनें तें पुढें आणलें येवढ्या कारणाकरतां, त्याला स्वराज्य पक्ष विरोध करील तर तो आत्मघातकी ठरेल !

* * *

महात्मा गांधींनीं परवां एका गृहस्थाजवळ बोलतांना "मीहि पक्का संरक्षणवादी आहें" असें या प्रस्तुतच्या बिलासंबंधींच सांगितल्याचें वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालें आहे. मग प्रश्न असा कीं, हें संरक्षण द्यावयाचें तर तें कसें देतां येईल? व्यक्तिमात्रानें स्वदेशी वस्तु विकत घेऊन व परदेशी वस्तूवर बहिष्कार घालून स्वदेशी धंद्यांना उत्तेजन देण्याचा व त्यांचें संरक्षण करण्याचा एक मार्ग आहे, तो हिंदी लोक अनुसरतीलच. पण यापलीकडे जाऊन देशांत उत्पन्न होणाऱ्या मालाला सार्वजनिक रीत्या लाखों रुपयांच्या देणगीनें मदत करावयाची, व तत्सदृश परदेशी मालावर संरक्षक जकात बसवावयाची तर तें कायद्याच्या मदतीशिवाय कसें होणार ? राष्ट्रीय सभेला मुंबई शहरांत आपल्या भांडवलानें खादीचा कारखाना किंवा भांडार काढतां येईल. पण परदेशी कापडावर जादा संरक्षक जकात बसवावयाची असेल तर, मुंबई बंदरावर स्वतःचें कस्टम ऑफिस उघडण्याचा अधिकार तिला कसा मिळेल? व समजा, तिनें 'गोमा गणेश पितळी दरवाजा' म्हणून असलें ऑफिस घातलेंच तर कोणता व्यापारी तिच्या हुकमाला जुमानून ही जादा जकात भरील? तात्पर्य, देशहिताच्या कांहीं गोष्टी व्यक्तिशः प्रयत्नानें करतां येण्यासारख्या व पुऱ्या पडण्यासारख्या असल्या तरी, दुसऱ्या कांहीं गोष्टी केवळ समष्टीनें, अर्थात् राज्ययंत्राच्या सत्तेनें करतां येण्यासारख्या, किंवा पुऱ्या पाडतां येण्यासारख्या असतात. आणि म्हणून हें राज्ययंत्रच स्वाधीन करून घेतलें पाहिजे व तोंपर्यंत जेव्हां क्वचित् आपल्या बाजूला तें यंत्र फिरतें तेव्हां त्याचाहि उपयोग करून घेतला पाहिजे.

* * *

असो. वरील प्रकारची विचारसणी सर्व समंजस लोकांना पटण्यारखी असल्यानें, सिमल्यास प्रायः सर्व पक्षांनीं ती अनुसरली आहे. यामुळें बिलाच्या तत्त्वास कोणाकडून विरोध होण्याचा संभव नाहीं. म्हणून क्षणभर विरोधाचें वादळ थंड झाल्यासारखें दिसल्यास आश्चर्य नाहीं. येवढेंच काय, दास नेहरू यांनीं महात्माजींना आधीं समक्ष दाखवून प्रसिद्ध केलेल्या स्वराज्य पक्षाच्या नव्या जाहिरनाम्याप्रमाणें, लोकनियुक्त अशा कमिट्यांतून स्वराज्यपक्षीयांनीं

शिरण्यास आतां हरकत नसल्यानें प्रस्तुत बिलाच्या 'सिलेक्ट कमिटीं'त नेहरू, पटेल, जमनादास, लोहोकरे वगैरे मंडळींना घालण्यांत आलें आहे. 'प्रतियोगी सहकारिता' या शब्दाला नाक मुरडणारे पंडित नेहरू, कायदेभंग कमिटींत केळकरांची कसून उलटतपासणी करणारे नेहरू, आतां सिलेक्ट कमिटींत कसे बसणार? असा प्रश्न येथें कित्येक कुत्सित लोक विचारीत आहेत. त्याचें खरें उत्तर हें वरील विवेचनावरून कळून येईलच. तें उत्तर अपुरें असलें तरी स्वतः पंडित नेहरू असल्या प्रश्नांना उत्तर देण्याला समर्थ आहेतच! देशाच्या फायद्याकरितां जे 'प्रतियोगी' म्हणून प्रत्यक्ष सरकारशीं सहकारिता केल्याचें दिसण्यास तयार झाले ते गृहस्थ म्हणजे पंडितजी, प्रतियोगित्वाचें धोरण केवळ महाराष्ट्रीयांनीं नामकरण केल्यामुळें प्रथम प्रसिद्ध झालें व पूर्वींपासून महाराष्ट्रीयांनींच सतत अनुवादिलें असतां आपण त्यास नापसंती दर्शविली, म्हणूनच केवळ तें त्याज्य ठरवावें, आणि योग्य वेळ आली असतांहि तें स्वीकारूं नये असें म्हणण्याइतके कोत्या मनाचे खास नाहींत.

* * *

असो. ता. २७ रोजीं बैठकीस सुरुवात झाली; तेव्हां प्रारंभीं सर आशुतोष मुकर्जी वगैरे जुन्या सभासदांच्या मृत्यूबद्दल डॉ. गौर यांनीं दुःखप्रदर्शक भाषण केलें. असलीं भाषणें करण्याची हाव डॉ. गौर यांना इतकी आहे कीं, सर अ. मुडिमन, सर भूपेंद्रनाथ मित्र, सर चिमणलाल सेटलवाड वगैरे गृहस्थांचें त्या त्या कारणाकरितां अभिनंदन करण्याचा मानहि आपणासच लाभावा म्हणून त्यांनीं एकाच भाषणांत सुखदुःखात्मक उद्गार काढून घेतले! तें पाहून कित्येकांस हॅम्लेट नाटकाची आठवण झाली. मृत राजाचें और्ध्वदेहिक व त्याच्या विधवा राणीचें पुनरुद्वाहमंगल हीं दोन्ही कामें एकाच समाराधनेंत उरकून घेण्यासारखेंच डॉ. गौर यांचें भाषण मितव्ययी झालें खरें! प्रेत जळण्याला उशीर होऊन भूक लागली म्हणून चितेवरच भाताचें मडकें शिजवून घेणाऱ्या भाडोत्री प्रेतवाहकासारखी वृत्ति दाखवून डॉ. गौर यांनीं आपलें हसें करून घेतलें. असो. प्रश्नोत्तरानंतर मुख्य बिल चर्चेला निघालें. तें मांडतांना सर चार्लस् इनेस यांनीं भाषण केलें, त्यांत अपवादात्मक असें फारसें कांहीं नव्हतें. मात्र खरें ममत्व दिसावें तितकें दिसलें नाहीं. बिलाला प्रत्यक्ष विरुद्ध असें भाषण कोणीच केलें नाहीं. येऊन जाऊन खरा विरोध युरोपियन व्यापाऱ्यांचा असावयाचा, पण मि. विल्सन यांनीं पोलाद व लोखंड

यांजवर जादा जकात न बसवितां फक्त पोलादाच्या निपजेवर 'बौंटी' द्यावी येवढेंच सुचविलें. जिना व सर पुरुषोत्तमदास यांचीं भाषणें झालीं तीं नुसत्या बौंटीनें कार्य होत नाहीं, येवढें सांगण्यापुरतींच झालीं.

* * *

पटेल जमनादास यांचीं भाषणें समर्थनपर झालीं. पंडित मदन मोहन यांनीं टीका केली ती या बिलाचा फायदा इकडे आलेल्या किंवा येणाऱ्या युरोपियन कंपन्यांनाहि मिळूं शकेल. तो न मिळण्याची तजवीज या बिलांत नाहीं, या मुद्द्यावर होती. याहिपेक्षां अधिक विरोधाच्या स्वरूपाचें दिसेल असें भाषण नारायण मल्हार जोशी यांनीं केलें. पण त्याचें कारण इतकेंच कीं, टाटांचे कारखान्यांत मजूर वर्गाचीं दुःखें व्हावीं तितकीं दूर होत नाहींत, व त्यांच्या संघटनेला कारखानदारांची संमति मिळत नाहीं. याच दृष्टीनें पण जोशी यांच्याहून अधिक कडक शब्दांची व खराखुरा विरोधच वाटेल अशी टीका दिवाण चमणलाल यांनीं मात्र केली. हिंदी उद्योगधंद्यांना संरक्षण देणें, म्हणजे हिंदुस्थानांतील भांडवलवाल्यांना संरक्षण देणें. श्रीमंतांना अधिक श्रीमंत व गरिबांना अधिक गरीब करणें असा हेतु यांत नसला तरी तसा याचा परिणाम होईल असा त्यांचा मुद्दा होता; अशा रीतीनें कांहीं भाषणें झाल्यावर सायंकाळीं साडेसात वाजेपर्यंत काम चालून वीस गृहस्थांची सिलेक्ट कमिटी नेमून त्या दिवसाचें काम संपलें. या कमिटीवर सर्व मताचे लोक घातल्यानें किरकोळ वादग्रस्त प्रश्नांचा निकाल कमिटींतच लागेल आणि कमिटीचा रिपोर्ट शुक्रवारीं सादर होऊन शनिवारीं किंवा सोमवारीं बिलाचें काम संपेल असें वाटतें. या विषयासंबंधानें आणखी बरेंच लिहावयाचें आहे पण तें पुढील पत्रीं लिहीन.

पत्र नं. २

ता. ४-६-२४.

मागील पत्रीं लिहिल्याप्रमाणें संरक्षक बिलाची सिलेक्ट कमिटी दोन दिवस भरून तिनें आपला रिपोर्ट शुक्रवारीं असेंब्लीपुढें मांडला. बिल अवघें चारपांच कलमांचें आहे; पण त्याचा विचार वीस गृहस्थांच्या कमिटीनें केला. त्यांपैकीं अकरा लोकांनीं भिन्न मतपत्रिका लिहिल्या आणि त्यांनीं व इतरांनीं मिळून ७९ उपसूचना अध्यक्षांकडे लिहून पाठविल्या. पैकीं सुमारें ५० स्वराज्य पक्षाच्या सभासदांच्या होत्या. या उपसूचनांत द्विरुक्ति, गैरलागूपणा, क्षुल्लक-

पणा, दुरान्वितपणा, वगैरे दोषांमुळें पुष्कळांना बाध आला, आणि त्या वाद-विवादाच्या भजलेपर्यंत पोंचल्याहि नाहींत. खरा वाद असा आतांपर्यंत पांचचार उपसूचनांवरच झाला, आणि सिलेक्ट कमिटीनें मंजूर न केलेली अशी एक उपसूचना वादाच्या वादळांत सांपडली आहे. जमशेटपूर येथील मजुरांसंबंधाची उपसूचना अध्यक्षांनीं गैरलागू ठरवून काढून टाकली! पण त्या वेळीं अध्यक्षांच्या निर्णयाचा कोणी गिल्ला केला नाहीं. पटेल यांची स्वदेशी भांडवल-वाल्या कारखानदारांसच संरक्षण देण्याची उपसूचनाहि अध्यक्षांनीं प्रथम गैर-लागू म्हणून काढून टाकली व 'ठीक आहे' म्हणून पटेल खालींहि बसले. परंतु पं. मदन मोहन यांनीं याचा पुनः विचार न कराल तर आम्ही बिलाला विरुद्ध मत देऊं असा धाक घालून थैमान केलें; तेव्हां अध्यक्षांनीं आपला हुकूम फिरविला व ती उपसूचना पुनः चर्चेस घेतली!

* * *

अध्यक्ष सर चिमणलाल सेटलवाड हे तात्पुरतेच अध्यक्ष आहेत, पण येवढ्याच मुदतींतलें त्यांचें काम सर्व पक्षांच्या लोकांना असंतोषकारक असें झालें आहे. त्यांना ता. ८ रोजीं हायकोर्टांत खटले चालवावयाला जावयाचें असल्यानें, मागें वाघ लागल्यासारख्या घाईनें ते कामाचा निकाल करूं पाहतात. पण हें सभासदांना अर्थातच पटत नाहीं. गैरलागू किंवा गैरशिस्त ठरवून एखादा विषय बाजूस सारण्याच्या भरांत त्यांनीं परवांपासून चारपांच वेळां धडधडीत चुकीचे निकाल दिले. एक दोन वेळां सरकारी सभासदांनींच त्यांना तुमचा निकाल चूक ठरेल असें जाणविल्यावर मग ते सावध झाले व दुसरे एकदोन निकाल दिल्यावर मग ते चूक म्हणून त्यांनीं आपले आपणच फिर-विले! त्यांच्याविषयींचा आदरभाव अशा रीतीनें कमी झाल्यानें एका सभा-सदानें ता. २ रोजीच्या सभेंत अशी सूचना प्रत्यक्ष आणली कीं, "अध्यक्षांचा निकाल सभेच्या दृष्टीनें चूक आहे असें मला ठरवून घ्यावयाचें आहे. तरी तेवढीच चर्चा होईपर्यंत तुम्ही खुर्ची सोडून द्या व तुमच्या जागीं दुसरा बसूं द्या." पण ही सूचना फुकट गेली; त्याबरोबर त्याच सभासदानें (देवकी-प्रसाद सिंह) अशी दुसरी सूचना मांडली कीं, ज्या सभासदांनीं टाटा कंपनीचे भाग घेतलेले असतील त्यांनीं ह्या बिलाच्या चर्चेंत भाग घेऊं नये व मत देऊं नये. या वर्णनांत सर पुरुषोत्तमदास, जिना, दुमाशिया, जम्नादास, गौर यांच्याबरोबर स्वतः चिमणलाल सेटलवाड हे सांपडले व या मुद्द्यावर बरीच भवति

न भवति होऊन कांहींनीं आपण निर्णयाचे वेळीं मत देणार नाहीं म्हणून जाहीर केलें. देवकीप्रसाद यांचा खरा हेतु अध्यक्षांना खिजविण्याचा होता व तो बराच साधला. वास्तविक संयुक्त भांडवलाच्या कंपनींत भाग घेतले असतां देवकीप्रसाद यांची तक्रार लागू पडत नाहीं व हें बिल खासगी स्वरूपाचें नसून खुद्द सरकारानेंच परस्पर आणलेलें होतें. पण देवकीप्रसाद यांना अध्यक्षावर सूड घेण्यापुरता या मुद्द्याचा उपयोग झाला.

*　　*　　*

बिलासंबंधीं सरकार व लोकपक्ष यांत मतभेद आहेच ! पण कांहीं मुद्द्यांवर लोकपक्षाच्या सभासदांतहि मतभेद आहे. स्वराज्य पक्षांतहि त्याच्या कित्येक मुद्द्यांवर एकवाक्यता नसल्यामुळें कोणावर सक्ती अशी न करतां आतांपर्यंत ज्याला त्याला मतस्वातंत्र्य देण्यांत आलें, व सर्वांनीं या स्वातंत्र्याचा आपापल्या मनाप्रमाणें उपयोग केला. मतें देतांना कोणत्या प्रकारची शिस्त पाळण्यांत आली होती याबद्दल सामान्यतः दोन शब्द सांगितले असतां वाचकांना मतभेदाची खरी स्थिति कळून येईल. सरकारबरोबर 'लॉबींत' जाऊन कोणाहि स्वराज्यपक्षीयानें मत दिलें नाहीं. नॅशनॅलिस्ट पक्षांतील स्वतंत्र सभासदांनीं प्रायः सरकारतर्फें मतें दिलीं. तथापि त्यांच्यांतहि कोठें कोठें दुमत झालें. ज्यांना आपण कोणत्याच पक्षाला मत न दिलें तरी रीतीप्रमाणें व्हावयाचें तेंच होईल असें दिसून आलें, अशा स्वराज्यपक्षीय लोकांनीं सरकारच्या बाजूला तर मत दिलेंच नाहीं. परंतु स्वराज्यपक्षीयांतील एकाविरुद्ध दुसऱ्याला अनुकूल मत देऊन एक उपसूचना पाडावी व दुसरी उचलून धरावी असा पक्षपात होऊं नये म्हणून मुळीं मतच दिलें नाहीं. ही अडचणीची जबाबदारी मुख्यतः पुढाऱ्यांवरच स्वाभाविकपणें पडली.

पण हें बिल असें वादग्रस्त कां ठरलें याचा थोडासा खुलासा करणें जरूर आहे. बिलाची पीठिका अशी कीं, इन्डस्ट्रियल कमिशनांतून फिस्कल कमिशन निघालें, फिस्कल कमिशनांतून टारिफ बोर्ड निर्माण झालें, व टारिफ बोर्डानें ज्या सूचना केल्या त्यांतील बहुधा इकडचें अक्षर तिकडे न करतां सरकारनें प्रस्तुतचें बिल तयार करून असेंब्लीपुढें मांडलें. या तीनहि कमिशनांचे अभिप्राय, त्यांच्या सूचना, व खुद्द या बिलाचा मसुदा हीं प्रसिद्ध झालीं, तेव्हां लोकमतानें त्यांना सामान्यतः अनुकूल असाच अभिप्राय दर्शविला हें वर्त-

मानपत्राच्या वाचकांस माहीत असेलच. त्यांतून प्रत्यक्ष कायदा करण्याची वेळ आली असतां बिलांत उणेपणा असेल तर तो काढून टाकूं नये, असें कोणीच म्हणणार नाहीं, पण इतर बिलांच्या अपेक्षेनें या बिलासंबंधानें विशेष गोष्ट ही घडली कीं, रीतीप्रमाणें हिंदुस्थान सरकारनें आगाऊ मंजुरीकरितां बिलाचा मसुदा स्टेटसेक्रेटरीकडे पाठविला तेव्हां त्यांनीं मंजुरी दिली व असें प्रसिद्धहि केलें कीं, 'नव्या मनूंतील एका संकेताप्रमाणें, हिंदुस्थान सरकार व असेंब्ली यांचें एक-मत होईल तर संरक्षक जकातीच्या या कायद्यास आपण हरकत घेणार नाहीं.' या मंजुरीचें महत्त्व हेंच कीं, विलायतेंतील मजूरपक्ष सामान्यतः संरक्षण पद्धतीला प्रतिकूल असावयाचा; पण हिंदी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचीहि त्याला थोडीबहुत चाड आहे; म्हणून स्टेटसेक्रेटरींना आपल्या पक्षाचीं सामान्य मतें बाजूस ठेवावीं लागलीं. अर्थात् बिलाचे कलमांतहि सरकार व असेंब्ली यांचा महत्त्वाचा बेबनाव झाला तर बिल बुडणार व संरक्षक जकाती व बौंटी यांचा प्रयोग अशक्य होऊन बसणार! ही आपत्ति कांहीं झालें तरी ओढवूं नये असें असेंब्लींतील पुष्कळ लोकांना वाटत होतें.

* * *

पुष्कळ गोष्टी अशा असतात कीं त्या दूर असेपर्यंत त्यांचें कौतुक व लोभ वाटतो. पण प्रत्यक्ष पदरीं पडण्याची वेळ आली म्हणजे मग खऱ्याखोट्या शंका-कुशंका निघून त्या गोष्टी स्वीकाराव्या किंवा नाहीं असा प्रामाणिक-पणाचाहि भ्रम पडूं शकतो. प्रस्तुत बिल स्वदेशी पोलादाच्या कारखान्याला संरक्षण देणारें होतें, तथापि खुला व्यापार व सप्रतिबंध व्यापार यांच्यांतील वाद हिंदुस्थानांतहि कां असूं नये? व तो वाद कित्येकांनीं उपस्थित केलाहि. पण स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत निर्णयाची वेळ आली तेव्हां अवघीं तीनचार मतें विरुद्ध पडून बाकी सर्वांनीं बिलाचें तत्त्व मंजूर केलें. वास्तविक या तीन चार मतवाल्यांचाहि तत्त्वाला विरोध होता तो कसून असा नव्हता. कारण त्यांनीं बिलाच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळीं विरुद्ध मतें दिलीं नाहींत व जे लोक सिलेक्ट कमिटींत जातात ते बिलाच्या तत्त्वाला अनु-कूल असतात असें समजण्याची रीतच आहे. पण या बिलाला जो विरोध झाला तो ते विरोधी लोक खरोखरच खुल्या व्यापाराच्या तत्त्वाचे भोक्ते होते म्हणून नव्हे, तर या प्रकरणांत टाटा कंपनीचा प्रत्यक्ष संबंध होता म्हणून. हीच दुसरी एखादी कंपनी असती तर हा वाद माजलाच नसता. टाटा कंपनी-

विरुद्ध या वेळीं तिचीं सर्व पापें उभीं राहिलीं. हल्लींच्या टाटांनीं प. वा. जमशेठजी टाटा यांचें परोपकारीपणाचें धोरण सोडून स्वार्थ बळावूं दिला; अनेक कंपन्या काढून लोकांचे कोट्यवधि रुपये भांडवलांत गुंतवून पुढें ते त्यांनीं धोक्यांत घातले; कंपन्यांच्या शेअरच्या किंमतींत कृत्रिम चढउतार केला; अकल्पित व्याजें देऊन व पुढें तीं बंद करून भागीदारीला जुगारीचें स्वरूप आणलें; कामांचा व्याप प्रथम फाजील वाढवून कित्येक शाखा पुढें बंद केल्या. स्वतःची बँक डबघाईस आणून ती दुसरींत सामील करून घेतली; जमशेटपूर येथील कारखानदारांना असंतुष्ट ठेवलें; संप झाला असतां तडजोडीला अडथळे आणले व दिलेलीं वचनें पुरीं केलीं नाहींत; आपल्या सर्व कारखान्यांतून गोऱ्या लोकांचें प्रस्थ फार माजविलें, व त्यांच्या पदरांत पैसे फार ओतले, स्वदेशी कारागीर शिकवून तयार करावे तसे केले नाहींत; मुळशीस जमिनी घेण्याच्या आणि सत्याग्रही लोकांना वागविण्याच्या बाबतींत निष्ठुरपणा दाखविला असा टाटा कंपनीच्या पापाचा पाढा वाचण्यांत आला!

* * *

पण या सर्व गोष्टी माहीत असून किंबहुना मान्य असूनहि, बिल हातचें गमावावें आणि 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' अशी आपली स्थिति करून घ्यावी असें पुष्कळांना वाटत नाहीं. प्रस्तुत प्रकरणीं बिलाच्या द्वारें राष्ट्र मदत देणार तें टाटा कंपनीला नसून पोलाद व लोखंड यांच्या स्वदेशी धंद्याला देणार आहे. ही मदत देऊनहि कारखाना बुडावयाचा असेल तर त्याचें नशीब! पण वेळीं मदत द्यावयाची ती न दिल्यानें नांवारूपास येणारा एक मोठा स्वदेशी धंदा बुडाला असा पश्चात्ताप पुढें होण्यास जागा उरूं नये, येवढ्याकरितांच हल्लींचें बिल मंजूर करून संरक्षणाचा प्रयोग घडवून पाहावा असें त्यांना वाटतें. पण बिलावर दुसरेहि कित्येक आक्षेप नव्हते असें नाहीं. उदाहरणार्थ, यापुढें तीन वर्षांच्या आंत परदेशी भांडवलवाल्यांनीं जर हिंदुस्थानांत येऊन लोखंडाचे कारखाने घातले तर बिलांतील मदतीचा व सवलतीचा फायदा त्यांनाहि मिळेल असा एक मोठा आक्षेप होता, व टाटा कंपनी आपल्या मजुरांना नीट वागवीत नाहीं या आक्षेपापेक्षां या वरील दुसऱ्या आक्षेपांत बरेच स्वारस्य होतें. पण एक तर तीन वर्षांत परदेशी कारखाने इकडे निघण्याचा फारसा संभव नाहीं, व समजा, एखादा निघालाच तर तीन वर्षांनीं हा कायदा रद्द करतां येईल किंवा परकी भांडवलवाल्यांना त्याचा फायदा मिळूं नये असा

निर्बंध तेव्हां घालतां येईल; आणि दरम्यान टाटा कंपनीबरोबरच एखाद्या परदेशी कंपनीला थोडासा नफा मिळाला तरी त्याचा मोबदलाहि इतर रीतीनें मिळेल. अर्थात् केवळ नसत्या संशयामुळें, आज संरक्षक पद्धति सरकारच्या गळ्यांत त्यांच्याच हातानें बांधणारें बिल दवडूं नये, व हा प्रयोग जरूर करून पाहावा असें पुष्कळांना वाटत होतें.

*　　*　　*

पण सरकारचा खरा हेतु जर स्वदेशी कंपन्यांनाच संरक्षणाचा फायदा देण्याचा आहे तर तसे शब्द या बिलांतच कां घालूं नयेत अशा मुद्द्यावर वादाला तोंड लागलें व त्यानें सबंध एक दिवस खाल्ला. फिस्कल कमिशननें या बाबतींत महत्त्वाच्या कबुल्या दिल्या व त्याबरहुकूम सरकारतर्फे ना. चतर्जी यांनीं जाहीर आश्वासनेंहि दिलीं. असें असल्यामुळें ते शब्द बिलांत घालण्यास सरकारास हरकत घेतां येईना. अशा गोंधळांत पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं तडजोडीची म्हणून एक उपसूचना मांडली व तिचा आम्ही विचार करूं असें सरकारतर्फे सांगण्यांत आल्यावर ता. ४ ची बैठक तहकूब झाली.

पत्र नं. ३

ता. ११।६।२४

संरक्षक जकातीचें व बौंटीचें बिल अखेर प्रचंड बहुमतानें पास झाल्याची बातमी यापूर्वींच केसरीच्या वाचकांना वाचावयास मिळाली असेल. ही गोष्ट घडत नाहीं असें एक वेळ अर्धवट वाटत होतें. पण पंडित मोतिलाल यांची उपसूचना सरकारतर्फे मान्य करण्यांत आल्यामुळें सभागृह शांत झालें. नाहीं तर अनुकूल मतें दिलेल्या व तटस्थ राहिलेल्या अनेक सभासदांनीं प्रतिकूल मतें दिलीं असतीं. पंडित मोतिलाल यांची उपसूचना वास्तविक जशी होती तशीच सरकारनें मान्य केली असें नाहीं. पण अमान्य केलेला भाग इतर रीतीनें कबूल करून त्याप्रमाणें सर चार्ल्स इन्नेस यांनीं त्याच वेळीं तोंडी भाषणांत त्याविषयीं कबुलीहि दिली. हा सर्व प्रकार शुक्रवारीं सकाळीं १० व ११ यांचे दरम्यान झाला. त्याकरितां नॅशनॅलिस्ट पक्षाची सभा १० वाजतां मुद्दाम भरविण्यांत आली होती व पंडितजींशीं अखेर वाटाघाट करण्याकरितां सर चार्ल्स इन्नेस हेहि आपल्या कचेरींत येऊन बसले होते. अखेरच्या तडजोडीला पटेल तयार नव्हते व पंडितजींची उपसूचना पुढें ढकलली जाऊन

आपल्या उपसूननेवर मतें घेतलीं जावीं अशी त्यांनीं भरसभेंत पुष्कळ कायदेशीर हुजत घातली. पण एक तर अध्यक्षांनीं ती चालूं दिली नाहीं, व ती चालूं दिली असती तरी पटेल यांच्या उपसूचनेला बहुमत खास मिळालें नसतें.

* * *

मुख्य तत्त्वाचा भाग अशा रीतीनें पं. मोतिलाल यांच्या मध्यस्थीनें निकालांत निघाल्यावर मग अध्यक्षांची कात्री पुनः सुरू झाली. पूर्वी दिलेल्या निकालांना अनुसरून त्यांनीं पुष्कळशा उपसूचना कातरून टाकल्या. कांहींनीं आपण होऊन समजुतीनें त्या परत घेतल्या, आणि सर्व बिलच्या बिल मिळून मंजुरीला घालण्यांत आलें तेव्हां जरी कित्येक सभासदांनीं प्रतिकूल भाषणें केलीं व वादांत कित्येक खटकेहि उडाले, तरी अखेर बिल मंजूर होण्यास मुळींच पंचाईत पडली नाहीं. टाटांच्या कारखान्याला बौंटीच्या रूपानें मदत द्यावी हें सर्वांना मान्य होतें. मात्र ती देतांना टाटांनीं आपल्या मजुरांना चांगल्या रीतीनें वागविण्याचा जामीन म्हणून 'कन्सीलिएशन कमिटी' (तडजोड मंडळ) नेमण्याचें एक कलम, व या मजुरांच्या सांपत्तिक स्थितीची चौकशी करण्याविषयीं कमिटी नेमण्याचें एक कलम हीं याच बिलांत घालावीं अशी चमनलाल व देवकीप्रसाद सिंह यांची सूचना होती. पण अध्यक्षांनीं ती गैरलागू ठरविली, इतकेंच नव्हे, तर स्वराजिस्ट किंवा नॅशनॅलिस्ट या पक्षांपैकीं बहुमताचा या कलमांना पाठिंबा मिळाला नसता. " या दोन मुद्द्यांसंबंधानें स्वतंत्र ठराव आणा, आम्ही सर्व तुम्हांला मदत देतों, पण सरकार या बिलाच्या कामीं निमित्ताला टेकल्यासारखें दिसतें, याकरितां भलता आग्रह धरून बिल धोक्यांत घालूं नका " असें उभयपक्षांतील बहुमताचें म्हणणें होतें. जमशेटपूर येथील कारखान्यांतल्या मजुरांचीं गाऱ्हाणीं दूर करण्याचे प्रयत्न इतर रीतीनें याच अवधींत चालूहि होते. याचकरितां चेल्म्सफर्ड क्लबांत टाटा कंपनीचे डायरेक्टर व मजूरसंघाचे पुढारी श्री. शेट्टी यांचें म्हणणें ऐकून घेण्याकरितां केळकर, जोशी, पटेल, जम्नादास वगैरे मंडळी निमंत्रणावरून गेली होती; आणि (१) मजूरसंघाला डायरेक्टरांनीं मान्यता द्यावी व (२) तडजोड कमिटीची रचना निराळ्या प्रकारें करावी, हें स्पष्ट व सर्वानुमतें ठरलें. तसेंच ता. ७ रोजीं भरलेल्या स्वराजिस्ट व नॅशनॅलिस्ट पक्षांच्या संयुक्त सभेंत, केळकर यांच्या सूचनेवरून व चमनलाल यांच्या संमतीनें, जमशेटनगर येथील काम घडवून आणण्यास कमिटी नेमण्याचा ठरावहि

मंजूर करण्यांत आला. तात्पर्य, टाटाविरुद्ध त्यांच्या मजुरांना सर्वांची सहानुभूति होती पण या अवांतर मुद्द्यांकरितां पोलाद वगैरे धंद्यांना संरक्षक मदत देणारें व त्याकरितां परदेशी मालावर संरक्षक जकात बसविणारें बिलच्या बिल उलथून पडावें ही गोष्ट मात्र कोणासहि मनापासून मान्य नव्हती.

* * *

विद्यमान पोलादी कारखान्यांना मदत द्यावी हें ठीक, पण तें करतांना परदेशी भांडवलवाल्या कंपन्यांना मदत मिळेल तर ती गोष्ट सुमार, म्हणून तें टळलें तर पाहावें हा दुसरा मुद्दा होता. तत्त्वतः याविरुद्ध कोणास फारसें बोलतां येण्यासारखें नाहीं. तथापि (१) देशांत पोलादासारखा महत्त्वाचा कारखाना नसल्यापेक्षांहि परक्या भांडवलानें निघालेला एखादा असला तरी पुरवेल. (२) कारण फायदा परदेशांत गेला तरी त्या कारखान्यापासून देशांतल्या इतर किरकोळ धंद्यांना तदुपयोगी अशा कच्च्या मालाची मदत होते. (३) अशा कारखान्यांतील मुख्य क्रिया परदेशी कारागिरांच्या हातीं राहिल्या तरी त्यांच्या हाताखालीं काम करून पुष्कळ स्वदेशी कारागिरांना ती विद्या हळूहळू साध्य करून घेतां येते. (४) अशा कारखान्यांना लागणारा सामान्य असा सर्व मजूरवर्ग स्वदेशीच असतो. (५) कारखान्याचा फायदा बहुतेक परदेशांत गेला तरी त्यावरील इन्कमटॅक्स व परदेशी लोकांची खर्चाची रक्कम जागच्या जागीं राहते. (६) परदेशी भांडवलानें का होईना, पण देशांत कारखाना झाल्यास परदेशाहून येणाऱ्या त्या प्रकारच्या मालासंबंधीं किंमतींत चढाओढ सुरू होते. आणि (७) निदान या बिलाच्या तीन वर्षांत परकी भांडवलवाल्या कंपन्या पोलादसंरक्षणाचा फायदा मिळविणार असा संभव थोडाच आहे वगैरे वगैरे कांहीं गोष्टी निदान अशा आहेत कीं, त्यामुळें " परस्थ भांडवलवाल्या पोलादी कारखान्यांना या कायद्यानें कदाचित् मदत मिळण्याचा संभव म्हणून संरक्षक कायदाच नको, मग त्यापायीं टाटांचा चालू कारखाना बुडाला तरी चालेल " असें मनापासून म्हणणारे फार थोडे लोक असेंब्लींत होते. पण प्रयत्न सुरू होता तो इतकाच कीं, बिल तर न बुडावें आणि अशा बिलाचा फायदा परकी भांडवलवाल्यांना न देण्याचें तत्त्व तरी कसेंहि करून बिलांतच घुसडून देतां आलें तर पाहावें. या प्रयत्नांत स्वदेशी भांडवलासंबंधीं उपसूचना आणणारे डॉ. लोहोकरे, पटेल वगैरेंना इतरांची सहानुभूति होती. मात्र केवळ तिच्यामुळें

बिल बुडतें असें दिसून आल्यास काय करावें या मुद्द्यावर गोष्ट आल्यास त्यांना बहुमताची मदत मिळाली नसती. तथापि प्रथम लोहोकरे यांनीं उपसूचना पाठवून सिलेक्ट कमिटींत हा मुद्दा वादास काढल्यानें, आणि नंतर सभागृहांत पटेल यांनीं बिलाची चर्चा सुरू असतां विशेष आग्रह धरल्यानें सर्वांना अभिप्रेत अशी गोष्ट घडली. अर्थात् बिल मंजूर होऊन, शिवाय या संरक्षणाचा फायदा मिळण्यास कोणत्याहि कंपनींत स्वदेशी भांडवल व परदेशी भांडवल किती प्रमाणांत असावें हें ठरविण्यास कमिटी नेमण्याचेंहि सरकारनें कबूल केलें, असा दुहेरी फायदा पदरांत पडला यांत शंका नाहीं, आणि याबद्दल लोहोकरे व पटेल यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.

* * *

असो. या वादासंबंधानें सांगण्यासारखी दुसरी एक गोष्ट अशी कीं, पं. मोतिलाल यांची एक व पटेल यांची एक अशा दोन उपसूचना या बिलावर पुढें आल्या. इतकेंच नव्हे, तर त्या परस्परविरुद्ध मतें घेण्याच्या चढाओढींत सांपडण्याचा रंग आला. या गोष्टीमुळें स्वराज्य व नॅशनॅलिस्ट पक्षांच्या शत्रूंना सहजच असें म्हणावयास फावलें कीं, "या पक्षांत फाटाफूट झाली. एकी बिघडली, आतां कौन्सिल पक्ष निर्बळ होणार!" पण ही गोष्ट वाटते तितकी व वाटते तशी खरी नाहीं. पंडितजी व पटेल यांच्या दरम्यान एका मुद्द्यावर मतभेद झाला तसाहि तो व्हावयास नको होता हें खरें. पण प्रथमपासून या विषयावर राष्ट्रीय व स्वराज्य पक्षांतील सभासदांना मतस्वातंत्र्य दिलें गेलें होतें. हें मतस्वातंत्र्य देण्याचें मूळ खरें कारण असें आहे कीं, मुख्य बिलावर फारसा मतभेद नव्हता, पण एकांतिक स्वरूपाच्या ज्या उपसूचना चमनलाल, देवकीप्रसाद, पटेल, लोहोकरे वगैरे आणणार होते त्यांवर पार्टीच्या सभेंतच मतें घेऊन निर्णय केला असतां तर त्या नामंजूर झाल्यानें त्या त्यांनीं सोडून द्याव्या, पुढें आणूच नयेत, असें बंधनहि त्यांच्यावर अर्थातच पडणार होतें. परंतु "मुख्य बिल मंजूर होतच आहे, मग आमच्या उपसूचना पुढें आणून त्यांवर आपलीं मतें प्रकट करण्याची नुसती संधि आम्ही मागतों ती आम्हांला कां देत नाहीं? आमच्या बाजूला तुम्ही मतें द्याच असा आमचाहि तुम्हांला आग्रह नाहीं. आम्हांला मिळतील तीं मतें घेऊन आम्ही स्वस्थ बसूं." अशी चमनलाल प्रभृतींनीं विनंति केल्यावरून सर्वांना मतस्वातंत्र्य देण्यांत आलें. पण मतस्वातंत्र्य दिलें याचा

अर्थ सहजच असा झाला कीं, आणखी मतें आपल्या बाजूस मिळतील तीं मिळविण्याची खटपटहि करण्यास हरकत नाहीं. पण त्यामुळें एकाच पक्षांत किरकोळ मतभेदामुळें चढाओढीचें स्वरूप यावयास नको होतें तें थोडेंसें आलें.

* * *

दुर्दैवानें त्यांतल्या त्यांत अशीहि एक गोष्ट झाली कीं, मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या पाण्याच्या आयात नळावर नव्या बिलानें बसणारी जादा जकात माफ करावी अशी उपसूचना पटेल यांनीं पुढें मांडली असतां मतस्वातंत्र्याच्या भरांत पंडित मोतिलाल यांनीं तिजविरुद्ध भाषण केलें व पटेल यांची उपसूचना नामंजूर झाली. अशा गोष्टीचें उट्टें काढल्याशिवाय राहणारे गृहस्थ पटेल हे खास नव्हत; व पंडितजींची उपसूचना सरकारनें मान्य केल्यानें सर्व तंटा आतां मिटणार असा रंग दिसत असतां, त्यांनीं एखाद्या प्रतिपक्षाच्या उपसूचनेला हरकती घ्याव्या तशा मोतिलाल यांच्या उपसूचनेला घेतल्या! वास्तविक पटेल यांच्या कोणत्याच उपसूचनेस असेंब्लींतील बहुमत मिळण्याचा संभव नव्हता. पण वादच सुरू झाल्यावर मुख्य बिलापेक्षां आपल्या उपसूचनेचा अभिमान पटेल यांना अधिक उत्पन्न झाला असल्यास नवल नाहीं. एकानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वासरूं मारूं नये; शिवाय किती झालें तरी पंडितजी हे अध्यक्ष व मुख्य पुढारी हें लक्षांत घेऊन पटेल यांनींच माघार घेणें शिस्तीला धरून होतें व इतर कोणी तें केलेंहि असतें. पण पटेल यांचा स्वभाव तसा नाहीं हें सर्व जाणतातच. कसेंहि असो, सदसद्विवेकबुद्धीच्या समाधानाकरितां मतस्वातंत्र्य दिलें, पण त्याचा परिणाम स्वराज्य पक्षांत फूट झाली असा देखावा क्षणभर जगाला दिसण्यांत झाला येवढें मात्र खरें. पंडितजींना या गोष्टीचा बराच राग आला; व रागाच्या भरांत त्यांनीं नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या जागेचा राजीनामाहि देऊं केला, पण दुसऱ्या दिवशीं गोस्वामी यांनीं पं. नेहरू यांना जी मेजवानी दिली तींत भाषण करतांना पटेल यांनीं झाल्या गोष्टीबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली. तसेंच शनिवारीं भरलेल्या स्वराजिस्ट व नॅशनॅलिस्ट पार्टीच्या सभेंत सलोखा घडवून आणण्याकरितां केळकर, अणे, अभ्यंकर, रंगास्वामी, जम्नादास, शफी वगैरे गृहस्थांचें एक डेप्युटेशन नेमण्यांत आलें. त्यानें पंडितजींच्या घरीं जाऊन त्यांचीं

समजूत घातली, यामुळें पंडितजींनीं राजिनामा धटास न लावण्याचें कबूल केलें व हें प्रकरण येथेंच संपलें.

* * *

असो. संरक्षक जकातीचें बिल पास झाल्यावर वादाचीं कामें उरलीं नाहींत. ली-कमिशनच्या रिपोर्टपैकीं कांहीं बाबी अमलांत आणण्याची स्टेट-सेक्रेटरींना घाई आहे, करितां त्यावर असेंब्लीनें आपलें मत लवकर द्यावें, असा एक प्रकारचा तगादा होऊन त्या विषयाच्या चर्चेकरितां गेला सोमवार राखून ठेवण्यांत आला होता. त्याप्रमाणें चर्चा झाली. सर शिव-स्वामी व पं. मदन मोहन यांच्या सूचनांपैकीं कोणाची स्वीकारावी असा प्रश्न उत्पन्न झाला. पण सरकारसुद्धां सर्वांनाच ली कमिशन रिपोर्टाची तपशीलवार चर्चा सप्टेंबरपर्यंत तहकूब व्हावी असें वाटत असल्यानें तेंच घडलें. येऊन जाऊन कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे गेलेलें संरक्षक जकातीचें बिल परत असेंब्ली-कडे यावयाचें इतकेंच असेंब्लीला काम उरलें, पण कौन्सिल ऑफ स्टेटनें प्रथम पुष्कळ वेळ व्यर्थ दवडला तरी पुढें झटपट काम आवरल्यानें सोमवारीं तेथें बिलाला मंजुरी मिळून चुकली. अर्थात् बुधवारीं औपचारिक रीत्या काम संपवून असेंब्ली सप्टेंबरपर्यंत तहकूब झाल्याचें जाहीर झालें. पण तें होण्याच्या आंतच सभासदांची पांगापांग सुरू झाली होती. सिमल्याचें हें 'सेशन' छोटें झालें. तथापि त्यापासून जो बोध मिळाला तो बराच महत्त्वाचा आहे. व त्याची स्वतंत्र चर्चा करावी असाच तो विषय आहे, याकरितां तो आज येथें सोडून देतों.

पत्र नं. ४

दिल्ली आणि सिमला यांतील अंतर जमीन-अस्मानाचें म्हणविण्यास हरकत नाहीं. दिल्ली समुद्राच्या सपाटीपासून सुमारें तीनशें फूट उंच असेल तर सिमला सात हजार फूट उंच भरेल. सिमल्यावर चढलेल्याला झालें तरी आकाश ठेंगणें होतें असें थोडेंच आहे. पण हिमालय म्हटला म्हणजे पृथ्वीवरच्या कोणाहि मनुष्याला जरा आदरानेंच बोलावें लागतें. समुद्राच्या सपाटी-पासून तडक एकदम सात हजार फूट उंच चढणें हें आधुनिक वैमानिकालाहि थोडें अवघडच जाईल. 'सिमल्याची टेकडी' हें 'नगाधिराज हिमालया'चें एक लहानसें बछडें आहे. तथापि, हें बछडें आपल्या वडिलांचें नांव कांहीं अगदींच घालविणारें नाहीं. कारण येथें हिंवाळ्यांत तर बर्फ पडतेंच, पण ऐन उन्हाळ्यांत देखील येथून जवळच बर्फाच्छादित शिखरें दिसतात. हल्लीं

सिमल्यास हवा फारशी गार नाहीं. सिंहगड किंवा महाबळेश्वर येथील हवा देखील कदाचित् थोडी अधिक गार ठरेल, पण आठ पंधरा दिवसांपूर्वी येथें थंडीचा कडाका पडून लिंबाएवढया गारांचा पाऊस कोसळला होता असें आमच्यापूर्वी येऊन राहिलेले लोक सांगतात. उंच दर्जाच्या माणसाच्या स्वभावाप्रमाणें उंच जागेचें हवामान लहरी नसेल तरच आश्चर्य !

* * *

हिमालय पर्वतांत एकाहून एक उंच अशा शिखरांच्या रांगा एकामागें एक लागलेल्या असतात असें म्हणतात. त्याचा मासला सिमल्यास येतांना पाहावयास सांपडला. कालका येथें चढण्यास प्रारंभ केला तेव्हां वाटे हा डोंगर चढून गेलों म्हणजे सिमला दिसेल. पण सिमला नुसता दिसण्याला देखील त्याच्या सात हजार फूट उंचींतले सहा हजार फूट खर्ची घालावे लागले. आणि हें करतांना आगगाडीला वळसे इतके घ्यावे लागले कीं, आम्ही जिच्याकडे तोंड करून चाललों नव्हतों अशी एकहि दिशा उरली नाहीं. खुद्द सिमलाच पाठीशीं घालून चाललों कीं काय, असाहि कित्येक ठिकाणीं भास झाला ! वळणें घेण्याला सापाच्या गतीची उपमा देतात, पण आमच्या पूर्ण चक्राकार गतीनें ही म्हण साफ खोटी पाडली ! वळणांची एक रांग संपली कीं, पहिली दरी बुजून नवी दरी व नवें खोरें दिसूं लागे, यामुळें जमिनीपासून डोळ्याला उंची फारशी भासत नसे. पण नवीं संकटें उद्भवलीं म्हणजे जुन्यांचा विसर पडावा त्यांतलेंच हें आहे ! अगणित दऱ्याखोऱ्यांच्या पुडांत पुडें बसवून हिमालयाची बनावट एखाद्या गेंदेदार दिपमाळेप्रमाणें किंवा पाकळीदार फुलांच्या माळेप्रमाणें केलेली आहे. सिमल्याचा पर्वत हें या एकंदर माळेंतील शेंकडों फुलांपैकीं फक्त एक फूल आहे. या प्रत्येक फुलाच्या वाट्याला एकेक उंच गिरिशिखर आलेलें आहे. प्रायः हीं सर्व शिखरें श्रीशंकराच्या नांवानें प्रवित्र झालेलीं असावीं. आमच्यासमोर दिसतें त्या शिखराला 'चुडेश्वर' म्हणतात; व या 'जटाधारी' योगीश्वराच्या विरागी ऐश्वर्याची आठवण करून देणारा पवित्र भस्मराशीच कीं काय असा तो त्या शिखरावरील बर्फाचा विसकटलेला ढीग दिसतो. येथून केदार, कैलास, कांचनगंगा, धवलगिरी वगैरे शंकरजींच्या इतर आवडत्या निवासस्थानांची आठवण सहजच होते. आणि 'एवरेस्ट'वर चढण्याच्या 'प्रयत्नां'ची हकीकत आजच्या वर्तमानपत्रांत वाचली

त्यावरून अजून 'साहेब शिवला नाहीं' अशी देवतानिवासाची एक तरी जागा शिल्लक उरली आहे या विचारानें खरोखरच जरा बरें वाटलें.

* * *

हिमालय हा महादेवाच्या सहवासाला शोभण्यासारखा म्हणजे 'महा' या नांवाला योग्य असाच एक पर्वत आहे. पण महादेवाच्या स्वभावाचेंहि त्यानें थोडेंसें अनुकरण केलेलें आहे असें म्हणतां येईल. कारण हा पर्वत अजस्र व भयप्रद तर खराच; पण त्याच्या स्वभावरचनेंत भोळेपणाचें थोडें मार्दवहि आहे. सह्य पर्वताच्या काळ्याकभिन्न शिळांकडे पाहिलें म्हणजे निर्दयते-शिवाय दुसरी कल्पनाच येत नाहीं. हिमालय देखील टणक आहे. पर्वतच तो! पण त्याच्या अंगावरील माती केवळ कोपरानेंच नव्हे पण खोऱ्याकुदळीच्या युक्तीनें तरी अगदींच काढतां येणार नाहीं असें नाहीं, असें पाहणाराला वाटतें. तसेंच सह्याद्रीपेक्षां याच्यावर वृक्षसंपत्ति कांहीं कमी नाहीं. पण सह्याद्रीच्या अंगाला चिकटून बसणाऱ्या व अतएव त्यावरील प्रवेश दुर्गम करणाऱ्या खुरट्या झाडोऱ्यांची ती दाटी नव्हे. हिमालयाच्या अंगावरचे वृक्ष पन्नास-पाऊणशें फूट सहज उंच असतात. पण जमिनीपासून दहावीस हातांवर त्यांच्या खांद्या फुटल्यानें या झाडींतून मनुष्याला सुखानें वावरतां येते. सह्याद्रीवरील झाडी पाहिली म्हणजे उन्हाळ्यांत उघड्या अंगानें बसलेल्या एखाद्या केसाळ मनुष्याची आठवण होते, तीच हिमालयावरील झाडी पाहतां अवचित पाऊस आल्यानें डोक्यावर छत्र्या उघडून धरलेल्या प्रेक्षकांच्या जाहीर सभेची आठवण होते. हिमालयावरचा एकेकटा वृक्ष घेतला तरी त्याची उंची व त्याचा सरळ ताठपणा पाहून त्याच्याविषयीं आदरच प्रकटतो. आणि कालिदासानें देवदाराचें वर्णन 'अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन' असें जें केलें तें शोभण्यासारखेंच आहे असें वाटतें.

* * *

हिमालयांत अनेक जातींचे पहाडी लोक आहेत. त्यांचीं पूर्वीं लहान लहान संस्थानें होतीं. १८०३ सालीं दिल्ली हस्तगत झाल्यावर इंग्रजांचा प्रवेश पंजाबच्या या कोपऱ्याकडे झाला. पहाडी संस्थानिकांना लढवय्ये व निर्दय गुरखे लोकांचा त्रास होऊं लागला. तो टळावा म्हणून त्यांनीं इंग्रजांची मदत मागितली. इंग्रजांनीं नेपाळच्या युद्धांत गुरख्यांना आपल्या हद्दींत पिटाळून लावलें. हें कार्य झाल्यावर इंग्रजांनीं पहाडी संस्थानिकांना त्यांचा बहुतेक

मुलूख परत दिला. पण लष्करी दृष्टीनें कांहीं नाक्याच्या जागा म्हणून आपल्या ताब्यांत ठेवल्या. तात्पर्य, इसापनीतींतील 'मनुष्य आणि घोडा' या गोष्टीची येथें पुनरावृत्ति होऊन साहेब जो एकदां सिमल्याच्या पहाडावर चढला तो कांहीं केल्या खालीं उतरलाच नाहीं! परत दिलेल्या जागांत देखील उंच उंच हवाशीर पठारें पाहून तेथें दुखणाईत लोकांकरितां झोंपड्या व घरें बांधण्याची परवानगी त्यानें मिळविली, व अखेर हीं लष्करी ठाणीं व हीं पठारें मिळून सिमल्याची वस्ती बनली. सिमल्याच्या सात टेकड्यांवर मिळून आज सुमारें नव्वद हजार वस्ती आहे व सगळ्या हिंदुस्थानचा कारभार बारां-पैकीं सात महिने या पहाडावरून चालतो!

* * *

हल्लीं सिमल्यावर चढून येण्याला मोटारी चालण्यासारखा रस्ता व प्रत्यक्ष आगगाडीहि झाल्यामुळें दळणवळणाची कांहीं अडचण वाटत नाहीं. पण पहिले जे इंग्रज येथें आले त्यांना अमेरिकन वसाहतवाल्यांप्रमाणें धैर्य, काटक-पणा व स्वावलंबन या गुणांचा फार उपयोग करावा लागला. १८१९ सालीं सिमल्यावर साहेबाची पहिली झोपडी बांधली गेली. तेथपासून पुढें उन्हाळ्यांत चार दिवस व्हाइसरॉय व सेनापति यांनीं नुसते हवेखातर येथें येऊन राहावें असा प्रघात पडला. १८२७ मध्यें लॉर्ड आमहर्स्ट हे आपली खास कचेरी घेऊन सर्व उन्हाळाभर येथें राहिले. अखेर १८६४ सालीं ग. ज. लॉर्ड लॉरेन्स यांनीं सिमला ही कायमची राजधानी बनविली. या शंभर वर्षांत सरकारी रीत्या या ठिकाणावर किती कोटि रुपये खर्च झाले असतील याची कोणासहि सहज कल्पना करतां येईल. या राजधानींत सरकारच्या सर्व खात्यांच्या कचेऱ्या, दफ्तर, छापखाना, लष्करी छावणी, बिनतारी व साधीं तारायंत्रें, लष्करी विमानें, वगैरे सर्व कारखाने एप्रिलच्या प्रारंभापासून नोव्हेंबरच्या प्रारंभापर्यंत जोरांत चालू असतात. उरल्या पांच महिन्यांत सिमला योगनिद्रा घेतो.

* * *

एवढ्या सगळ्या हिंदुस्थानची राजधानी व ती एखाद्या पर्वताशिखरा-सारख्या अडचणीच्या जागेंत कां, असा प्रश्न सहजच सुचतो. पण त्याचें उत्तर पूर्वींच्या इतिहासांत व परंपरेंत आहे. कंपनी सरकारचा राज्यसंपादनाचा उद्योग प्रथमतः उत्तर हिंदुस्थानांत झाला; व कलकत्त्याहून राजधानी बदलून

दिल्लीस आली तरी वरील कारणांत कांहीं फरक झाला नाहीं. उलट कलकत्त्यापेक्षां दिल्लीला सिमला फारच जवळ. यामुळें ही सकारणता बळावली. नव्या दिल्लीची रचना व इमारती झाल्यापासून मात्र सिमल्याचें महत्त्व सरकारच्या मनांतून थोडें कमी झालें आहे. सर्व कचेऱ्या सात महिने येथें असतात त्या उठून बाराहि महिने दिल्लीस राहाव्या, व मुख्य मुलकी-लष्करी अधिकारी यांनींच वाटेल तर आपले खास नोकर व हस्तक बरोबर घेऊन उन्हाळ्यांत सिमल्यास राहावें अशी नवी योजनाहि पुढें-मागें होण्याचा संभव आहे. नाहीं असें नाहीं. पण आज तरी सात हजार मैल समुद्रापलीकडचा साहेब हिंदुस्थानांत येऊन सात हजार फूट उंचीच्या पहाडावर बसून राज्य करतो अशी विपरीत वस्तुस्थिति आहे खरी! हवाखोरीची आवड, एकतंत्री राजसत्ता, परक्या लोकांचा मुबलक पैसा, इतके गुणदोष एकत्र झाल्यावर पर्वतावर तर पर्वतावर पण सुखाला लागेल अशी राजधानी इंग्रजांनीं कां न करावी!

* * *

मैदानांतून उठून पर्वतावर जाऊन राहण्याची कल्पना आपल्याकडेहि नाहीं असें नाहीं. राजधानीचें ठिकाण ही उत्तम बचावाची जागा असावी अशी गरज पूर्वीच्या काळीं फार होती; याकरितां डोंगर नसेल तेथें भुइकोट किंवा गढी बांधीत, व डोंगर मिळाल्यास अर्थात् त्यावर राजधानी वसवीत. शिवाजीमहाराजांनीं आपली राजधानी करण्याकरितां रायगडाची जागा पसंत केली ती किती उंच व बिकट आहे हें ज्यांनीं ती प्रत्यक्ष पाहिली असेल त्यांच्या लक्षांत येईल. पण तो काळच तसा होता. उत्तर-हिंदुस्थानांत रजपुतांनीं देखील सांपडेल तेथें डोंगराचा आश्रय करूनच राजधान्या बांधल्या आहेत. आपल्या देवस्थानांची गोष्ट देखील अशीच आहे. मैदानांपेक्षां डोंगर-पर्वतांवरच अधिक देव बसविलेले आढळतात. देवतानिवास हा एकांतांत असला म्हणजे मुद्दाम उठून जाणाऱ्या भाविक यात्रेकरूंखेरीज इतरांकडून त्याच्या पावित्र्याला उपसर्ग पोंचत नाहीं. देवपूजा, जपजाप्य, योगसाधन करणारांना उंच व एकांतांतील जागा फार अनुकूल असते. शिवाय देवानें सगुण रूप घेऊन संसार मांडला व दागदागिने केले कीं त्यालाहि शत्रूची भीति उत्पन्न झालीच, याहिमुळें देव पर्वताचा आश्रय करतात. दक्षिणेंत व्यंकोबा बालाजी व उत्तरेकडे अबू, गिरिनार विंध्य-

वासिनि येथील देवस्थानें लक्षांत घेतलीं, म्हणजे देवांनाहि पर्वतावरील प्रसन्नतेइतकीच त्याजपासून मिळणाऱ्या सुरक्षिततेची गरज होती असें सहज सिद्ध होतें.

* * *

पण इंग्रजांनीं सिमल्यास राजधानी केली तिला वरच्यांपैकीं कोणतेंच कारण लागू पडत नाहीं. सुरक्षितपणा म्हणावा तर सिमल्यास तटबंदी कोठेंच नाहीं, उलट चिकट जागांतून वर सहज जातां यावें म्हणून वाटा, सडका किती तरी केल्या आहेत. एकांतप्रियता म्हणावी तर कलकत्ता, मुंबई येथील सरकारी बंगल्यांना जितकी गर्दी दूर तितकी येथें नाहीं. मुख्य सडक अशी एकच म्हणजे माल रोड. आणि संध्याकाळीं किंवा दुपारीं पाहावें तों रावांबरोबर रंकहि येथें खांद्याला खांदा लावून हिंडलेले दिसतात. मुंबई, कलकत्ता येथें गाड्या-मोटारी असल्यामुळें गर्दींत देखील श्रीमंताला गरिबाचा संपर्क लागत नाहीं. येथें पाहावें तों सगळ्या सिमल्यावर मुलकी लाट (व्हाइसरॉय), जंगी लाट (सेनापति), पतियाळाचे महाराज व भोपाळच्या बेगमसाहेब या चौघांखेरीज इतर कोणालाहि मोटार किंवा घोडागाडी वापरण्याची परवानगी नाहीं ! यामुळें मालवरील अरुंद रस्त्यांत सगळ्या बड्या अधिकाऱ्यांना पायानेंच चालावें लागतें. एखादा दुसरा घोड्यावरून जातो. कांहीं थोडे रिक्शांमधून जातात, पण बहुतेक पायीं जातात; यामुळें खांद्याला खांदा सहजच भिडतो. बरें, पावित्रपणा म्हणावा तर इंग्रजांनीं येथें देव-देवळांची भानगड फारशी ठेवलेली नाहीं. आणि सामाजिक व्यवहारांत पाहावें तर शहरापेक्षांहि येथें ख्यालीखुशाली व तदनुषंगिक गोंधळ अधिक माजतो म्हणतात.

(२)

सिमल्याचा विस्तार सात टेकड्या मिळून सहा मैल लांबीचा आहे. त्या मानानें रुंदी फारच कमी भरेल. कोठें कोठें पर्वताच्या माथ्याचा सपाट भाग शंभर फूट देखील रुंद नाहीं. या सहा टेकड्यांना आधारभूत असलेला मुख्य पर्वत घोडनालाच्या आकाराचा आहे. त्याच्या मध्यभागीं दाट वस्ती असून इतर वस्ती टेकड्यांवर पसरलेली आहे. मुख्य वस्ती एकाच्या माथ्यावर एक म्हणजे एकानें आपल्या पडवींत बसून दुसऱ्याच्या धुराड्यांतून खालीं पाहावें अशी, वसल्यासारखी दिसते. काळ्या लोकांची वस्ती ही बाजारपेठ व त्या-

खालीं लागलेली वीस मजली घरांची उतरंड यांत सांठविलेली असून, सरकारी व युरोपियन लोकांचे खासगी मालकीचे बंगले बाजूच्या टेकड्यांवर पसरलेले आहेत. तथापि बाजूस झालें तरी महाबळेश्वराप्रमाणें येथें बंगल्यांना विस्तीर्ण कंपाउंड किंवा आवार नसतें. याचें कारण माथ्यावर सपाटी अशी फार कमी. स्वाभाविक मैदानी जागा नसल्यानें घर-बंगला बांधणाराला प्रत्येक ठिकाणीं झाडें तोडून डोंगराची कड खोदून जागा साफ करून घ्यावी लागली आहे. कोणत्याहि एका घरांतून दुसऱ्या घरांत जावयाचें असल्यास चढलें तरी पाहिजे किंवा उतरलें तरी पाहिजे. अशा स्थितींत दळणवळण किती अवघड होत असेल याची कल्पना सहजच करतां येईल. लांब पल्ल्याला चौघांच्या खांद्यां-वरून जावें लागतें! पण मोठे गाडीरस्ते नसले तरी लहान सडका व पाऊल-वाटा यांचा जणुं कांहीं नागमोडी मोक्षपटच पर्वताच्या सर्व अंगभर आंखल्या-सारखा दिसतो. सिमल्याची इतकी वस्ती, पण कोणीहि कोणाजवळ असा राहात नाहीं असें यथार्थतेनें म्हणतां येईल. कोणत्याहि वस्तीला पाण्याची सोय मुख्य लागते. ती सिमल्यास असावी तितकी नाहीं. या पहाडांत पाण्याचा सांठा फार होत नसावा असें वाटतें. कारण डोंगरकपारींतून निघालेला जिवंत वाहता झरा असा येथें सहसा दिसत नाहीं. येथील म्युनिसिपालिटीनें दुरून पाण्याचे नळ आणले आहेत. पण कित्येक बंगल्यांना पाणी बरेंच लांबून आणावें लागतें.

*　　　*　　　*

विजेची रोषनाई मात्र सिमल्याला भरपूर आहे. दुरून रात्रीं बड्या सिमल्या-कडे पाहिलें म्हणजे हिरे-मोत्यांचीं ताटेंच्या ताटें भरून तीं लीलेनें वर उध-ळून द्यावीं असा दाट विखुरलेल्या विजेच्या दिव्यांचा लखलखाट दिसतो. आणि दूर बाजूच्या टेकड्यांवर पसरलेले तुरळक दिवे पाहिले, म्हणजे आपण एखाद्या मोठ्या बंदरांत उभें असून, समोर रात्रीच्या वेळीं समुद्रांत नांगर-लेल्या शेंकडों आगबोटींचा काफिला पाहत आहों असा भास होतो. तारायंत्री तारांच्या जाळ्यांचा विस्तार पाहिला म्हणजे बिनवापराच्या जागेंत कोळ्यांनीं केलेल्या विणकामाची आठवण होते. एखादे वेळीं एकादें लष्करी विमानहि पहाडावर घिरट्या घालतें; तेव्हां खालच्या दरींतील चीड देवदार वगैरे वृक्षांच्या झाडींत नव्या फुलांवर मधाकरितां घोंगावणाऱ्या भुंग्यांच्या गुंजारवाचा प्रति-ध्वनीच आपण आकाशांत ऐकत आहों कीं काय असें वाटतें. तथापि अजूनहि

सिमला सगळाच कांहीं नवाळला नाहीं ! त्याच्या जुनाट परंपरेचा धागा अजूनहि शिल्लक आहे. कारण पहांटेच्या वेळीं 'कार्ट रोड' वरून लमाणी खेचरांचे तांडे वर घाट चढून येतात तेव्हां त्यांच्या गळ्यांतील घंटा आपल्या गोड आवाजानें जुनी परिचित रागदारी गाऊन, साखरझोंप घेणाऱ्या आळशी मनुष्याला जागें करून उषःकालाची वर्दी देत असतात. अजूनहि माल देऊन माल विकत घेणारे म्हणजे अडाणी तिबेटी लोक हिमालयांतून येऊन आश्चर्यचकित मुद्रेनें सिमल्याच्या बाजाराकडे पाहत उभे राहतात. अजूनहि आपलें सगळें अंग नखशिखान्त झाकून घेणाऱ्या पहाडी स्त्रिया, अर्धें वक्षःस्थळ उघडें टाकून फिरणाऱ्या गोऱ्या युरोपियन बायांकडे भिऱ्या दृष्टीनें पण तिरस्कारयुक्त मुद्रेनें पाहत जात असतात. अजूनहि एखादा जंगली गुराखी पहाडाच्या माथ्यावर बसून जुन्या पद्धतीनें अलगुज वाजवून खालचें दरीखोरें मधुर आवाजानें भारून टाकतो.

* * *

सिमल्यास सुमारें नव्वद हजार वस्ती आहे म्हणून सांगितलें, पण ती उन्हाळी वस्ती होय. ऐन हिंवाळ्यांत जेव्हां सरकारी कचेऱ्या येथून खालीं जातात व चोहोंकडे बर्फ पडतें तेव्हां ही वस्ती चवथ्या हिश्शाची राहते. बाकीची खालीं निघून जाते. घरधन्यापेक्षां पाहुण्यांचीच गर्दी अधिक अशांतला तेथील कायम वस्तीचा प्रकार आहे. आणि उन्हाळी वस्तींत देखील उद्योगी मधमाशांपेक्षां गुलहौशी फुलपांखरेंच अधिक ! सरकारी पेट्या, कागदाचीं पुडकीं, पट्टेवाल्यांची गर्दी, हें सर्व पाहून येथें चालणाऱ्या कामकाजाची कल्पना येते ती कांहीं अगदींच खोटी नसते. पण रस्त्यांत भेटणाऱ्यांपैकीं खऱ्या कामांत गढलेल्या अशा एका माणसागणिक दोन माणसें ख्यालीखुशालींच्या ढंगांत असतात असें म्हटल्यास फारशी चूक होणार नाहीं. सरकारी कचेऱ्या येथून हलल्या म्हणजे मग येथील कायम रहिवासी पहाडी लोक व नेपाळ-तिबेटाकडून येणारे फेरीवाले यांच्या स्वाधीन सगळा सिमला होतो. या दोन जातींचे लोक पाहतांच वेगळे म्हणून ओळखतां येतात. पहाडी मनुष्य हा अर्धशुभ्र, नाकाडोळ्यांनीं तरतरीत, व ठेवणीनें किंचित् छलकाटा असा असतो. आणि तिबेटी वगैरे प्रायः नकटे, खुजे, कुरूप, घाणेरडे पण मोठे बळकट असे असतात. हातगाड्या वगैरे ओढण्याचें काम पहाडी लोक करतात. पण पल्लेदार मजलीवरचें किंवा भारी ओझें वाहण्याचें काम हें दुसऱ्या

प्रकारचे लोक करतात. आमचे घाटी लोक खंबीर खरे, पण हे तिबेटी मोठीं ओझीं पाठीवर घेऊन उंचवट्यावरून खुशाल चढून गेलेले पाहिलें म्हणजे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. या कायम रहिवाश्यांच्या यादींत सिमल्यावरील माकडांचाहि समावेश केल्यास चूक होणार नाहीं! कारण त्यांची वस्ती तशीच जुनाट व कायम आहे. माणसांबरोबर माकडांचा उल्लेख केल्यास मनुष्यजातीचा अपमान केलासा वाटेल, पण तसें वाटण्याचें कारण नाहीं. किप्लिंगनें आपल्या एका कवितेंत सिमल्यावरील माकडांना विशिष्ट प्रकारच्या युरोपियन लोकांपेक्षां अधिक मान दिला आहे. या कवितेचे दोन चरण असे आहेत:—

" Artful Bunder, who, never in his life,
Flirted at Peliti's with another's wife."

या कवितेमध्यें 'पेलिटी'सारख्या श्रीमंती थाटाच्या हॉटेलांत फॅशनेबल व स्वैर लोकांकडून घातल्या जाणाऱ्या गोंधळावर कवीनें कोरडा उडविला आहे.

* * *

सिमल्यावर सरकारनें हिंदी प्रजेचे कोट्यवधि रुपये पाण्यासारखे नासले व वर्षांतून सात महिने सगळ्या सरकारी कारभाराचा आखाडा सिमल्यावर ठेवला, यामुळें दरवर्षी लक्षावधि रुपयांचा व्यर्थ चुराडा होतो हें तर झालेंच; पण इंग्रज लोकांच्या दृष्टीनेंहि पाहतां त्यांना सिमल्याची कीर्ति फारशी प्रिय नाहीं. येथील समाजरचनेला असेंच कांहीं फाजील कृत्रिम स्वरूप आलेलें आहे कीं, तें सुजाण इंग्रजांना फारसें पसंत पडत नाहीं. 'रोग्यांना प्रकृति सुधारण्याची जागा' असें जोंपर्यंत सिमल्याला स्वरूप होतें तोंपर्यंत सर्वांना तें पसंत होतें. पण सगळा कारभारच्या कारभारच उचलून पर्वतावर नेण्यांत आला, तेव्हां खुद्द इंग्रजांनींहि त्याबद्दल तक्रार केली. १८५१ सालच्या 'दिल्ली स्केचबुक' नामक विनोदी पत्रांत या विषयावर फार चुरचुरीत टीका आलेली आढळली ती अशी—" पंजाबचा अंतस्थ मुलूख पाहण्याकरितां मुलकी लाट सिमल्याला गेला. मुलकी लाट गेल्यावर त्यचाया संरक्षणाला जंगी लाटला जाणेंच आलें! येवढे वरिष्ठ गेल्यावर कनिष्ठाचें कर्तव्य म्हणून लेफ्टेनंट गव्हर्नर गेला. कमिशनर म्हणाला, पर्वतावर जायचें म्हणजे कोण

त्रास ? पण कर्तव्य हें केलेंच पाहिजे म्हणून तो गेला. इतके अधिकारी वर गेल्यावर त्यांच्या टपालाची व्यवस्था करण्यास पोस्टमास्तर जनरलला जावेंच लागलें. मग कोणी या सर्वांचा बंदोबस्त ठेवण्याला म्हणून गेले. कोणी सरकारी काम उकरून काढून गेले. कोणी बढती मागण्याला म्हणून गेले. कोणी रजेचा रिकामपणा म्हणून गेले. कोणी आजाराचें निमित्त करून गेले. कोणी पुढचा आजार वांचवावा म्हणून गेले. कोणी स्वतःच्या करमणुकीला गेले. कोणी दुसऱ्याच्या करमणुकीला गेले. कोणी सुंदर बायका लग्नाला मिळवावयाला गेले. कोणी आपल्या सुंदर बायका लोकांना दिमाखानें दाखवावयाला गेले. मुलें असलेल्या बायका मुलांच्या प्रकृतीकरितां गेल्या. मुलें नसलेल्या बायका रिकाम्या म्हणून गेल्या. आणि कित्येक आपल्या नवऱ्यांच्या बढतीच्या किंवा बदलीच्या खटपटीकरितां म्हणून गेल्या. मिळून सगळे गेले. ज्यांना यांपैकीं कांहींच निमित्त मिळेना तेवढे मात्र राहिले !”

* * *

लंडन टाइम्सचा बातमीदार डॉ. रसेल सिमल्यास १८५८ त आला होता. तो लिहितो ‘मला आजारांत बरीच करमणूक आहे. येथें माकडें-वानरें पुष्कळ आहेत. त्यांच्याकडे पाहून कंटाळा आला म्हणजे सहल करण्यास जाणाऱ्या इंग्रज स्त्री-पुरुषांकडे पाहतों; दोघांच्याहि चेष्टा पाहण्यासारख्या असतात; आणि करमणूक सारखीच होते.’ इतर कित्येकांनीं येथें चालणाऱ्या बेसुमार जुगारीचें वर्णन केलेलें आढळतें. येथें मुलकी अधिकाऱ्यांना कांहीं तरी काम असतें; : पण लष्करी अधिकारी रिकामटेकडे असून फारच गोंधळ घालतात. नाच, वनभोजनें, शर्यती यांची मारे गर्दी उडते. १८७२ सालीं अँड्र्यूविल्सन नामक ग्रंथकार लिहितो, ‘सिमल्याचें इतकें बदनाम झालें आहे कीं, एखादा स्टेटसेक्रेटरी हें ठाणें येथून हलवील तर फार बरें.’ जागा लहान, लोक पुष्कळ जमतात, बरेचसे रिकामे असतात, आणि वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध करण्याला येथें सामाजिक ख्यालीखुशालीशिवाय दुसरें फारसें कांहीं नसतें. यामुळें हें बदनाम होतें हीहि गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. लॉर्ड लिटन यांच्या वेळीं सिमल्याच्या या अपकीर्तीचा कळस झाला होता असें म्हणतात. साम्राज्याभिमानी लेखक रडयार्ड किप्लिंग यानें ‘Plain tales from the hills’ नामक पुस्तकांत या अपकीर्तीला पोषक असेंच सिमल्याचें चित्र काढलें आहे. पण या गोष्टी जुन्याच नसून सिमल्यास इंग्रजांचा सामाजिक क्रम आहे तसाच चालू आहे. एक

विनोदी रहिवासी परवां 'जाक्को' नामक टेकडीसंबंधानें बोलतांना म्हणाला— "जाक्को हा शब्द 'यक्ष' शब्दाचा अपभ्रंश आहे. जुन्या काळीं खरेखुरे यक्ष-गंधर्व या पर्वतावर उतरून क्रीडा करीत असतील ही समजूत खरी असो वा खोटी असो; पण आधुनिक युगांतले हे गोरे 'सुपरमन' यक्षगंधर्वच होत; कारण, त्यांच्या क्रीडा येथें पूर्वींसारख्या हल्लींहि चालतात." या 'जाक्को' पर्वतावर मारुतीचें एक जुनाट देवालय आहे. हा मारुति श्रीरामदासांनीं येथें स्थापला अशी कांहीं हिंदु रहिवाश्यांची समजूत आहे. या मारुतीला उद्देशून हा विनोदी रहिवाशी म्हणाला, 'हा मारुति मात्र नवसाला पावतो असा इंग्रजांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांतरींहि आधार आहे.' मी म्हणालों, "नवसाला पावतो कशावरून?" तो म्हणाला, "जाक्को पर्वताभोंवतीं अल्पपरिचित अशाहि अविवाहित इंग्रज युवयुवतींनीं एकदां प्रदक्षिणा पुरी घातली कीं प्रायः लगेच त्यांचे विवाह होतात! आमच्या 'यक्षपर्वता'वरील मारुति स्वतः ब्रह्मचारी आहे खरा, पण त्याला गौरकाय यक्षयक्षिणींचीं लग्नें लावण्याची फार हौस वाटते!" सारांश, सिमला हें जसें हिंदुस्थानांतल्या राज्यकारभाचें केंद्र आहे तसेंच तें हिंदुस्थानांतल्या इंग्रज समाजासाठीं लग्नाच्या सौद्याची मुख्य बाजारपेठ आहे असें म्हणणेंहि वावगें होणार नाहीं.

सिमल्याची पहिली बडी हजेरी

पत्र नं. १

ता. ९-९-२४.

आज तीन महिन्यांनीं केवळ कामानिमित्त या पर्वतशिखरावर पुन्हा आलों. पूर्वीं छोटी हजेरी झाली. आतांची ही बडी हजेरी आहे. तथापि सर्व लक्षणांवरून पाहतां चालू बैठक मागच्याहून फक्त एखादा आठवडाच अधिक चालेल असें वाटतें. साहेबांच्या भाषेंत छोटी हजेरी याचा अर्थ न्याहारी किंवा प्रातराश असा आहे. तेव्हां बडी हजेरी म्हणजे लक्षणेनें दोन प्रहरचा फराळ किंवा भोजन असा होतो. परंतु किती आहार घशाखालीं केव्हां जाईल हें घड्याळाच्या ठोक्यावर अवलंबून असत नाहीं तर जठरांतल्या भुके-वरच अवलंबून राहतें. चालू बैठकींतील कामकाजाच्या अंदाजावरून असेंब्लीला या खेपेस चरचरून भूक लागली नसावी असें वाटतें.

सिमल्याची हवा मात्र या खेपेस सभासदांच्या शारीरिक जठराला अधिक भूक लागण्यासारखी आहे. आम्ही मागें येथें आलों तेव्हां उन्हाळा असल्यानें हवा थोडी कडक व वातावरण धुळीनें भरलेलें असें होतें. हल्लीं पावसाळा संपत आला असून स्नान केलेल्या शुचिर्भूत मनुष्याप्रमाणें हिमालय स्वच्छ व ताजातवाना दिसतो. मात्र पूर्वीं गिरिशिखरांवरील बर्फ कपाळा-वरील भस्माच्या किंवा पांढऱ्या गंधाच्या पट्ट्यासारखें दिसे, त्या ठिकाणीं आतां पांढऱ्या-काळ्या ढगांची गर्दी पाहून या आद्य योगिराजानें स्नाना-नंतर वाळण्याकरितां जटांचा संभार विसकटून सोडला आहे असें वाटतें. चोहोंकडे प्रदेश हिरवागार झाला आहे. येथें पर्जन्य मात्र पक्षपाती व विश्वास-घातकी असा आहे. क्षणांत आकाश निरभ्र असतां कोठें तरी अवचित सर कोसळते. प्रातःकाळीं आठ-साडेआठ वाजेपर्यंत धुकें व ढग यांच्या गर्दीमुळें दहावीस हातांवरचेंहि एखादे वेळीं दिसत नाहीं.

* * *

नेहमीं ढग डोक्यावर व आपण खालीं असें इतरत्र असल्यानें महत्त्वाकांक्षी मनुष्याला आपला जो कमीपणा भासतो त्याचा सूड येथें सहज निघतो. आम्ही राहतों त्याखालीं मोठी दरी असल्यानें वरून खालीं जाणारे ढग आम्ही पायानें लथाडून खालीं ढकलतों असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्तीची भीति नाहीं. पूर्वीं उन्हाळ्यांत धुळीनें भरलेलें धुकटाचें एक निश्चल असें कडें, दूरवर पाहावें तिकडे दिसे, यामुळें चित्त सहजच अप्रसन्न असे. हल्लीं हजारों आकार धारण करणाऱ्या पांढऱ्या शुभ्र ढगांचे लहानमोठे तुकडे दाही दिशांना खेळ मांडून धावतांना पाहून मन प्रसन्न होतें. एखादे वेळीं असा भ्रम पडतो कीं, या दरींत कोणी अदृश्य असा अवतारी पिंजारी इंद्रधनुष्यानें अभ्रमंडळाचा कापूस पिंजीत बसला आहे व त्यामुळें तलम पोकळ रुईच्या दिखाऊ चांदव्यांनीं सूर्य कायमचा झाकून जाणार! पण स्वतः तापून दुसऱ्यांना तापविणारा रवि नऊ वाजण्याचे सुमाराला जरासा अवसानांत आल्याबरोबर आपल्या तीक्ष्ण व प्रखर अशा किरणांच्या केरसुणीनें पिंजलेल्या कापसाचा हा सगळा गोंधळ लीलेनें झाडून टाकण्याला समर्थ झालेला पाहून नित्यनैमित्तिक विवेकाचें तत्त्वज्ञान अखेर मनाला पटून हुशारी येते.

* * *

असो. चालू बैठकींत असेंब्लीला भूक फारशी दिसत नाहीं असें वर म्हटलें याचें कारण हेंच कीं, सिमल्याच्या प्रसन्न वातावरणाच्या अगदीं विरुद्ध, म्हणजे सर्वस्वीं अप्रसन्न असें सिमला येथील सरकारी वातावरण आहे. मे-जूनमधील छोट्या बैठकींत उभयपक्षांना एकाच विषयावरील जवळ जवळ एकाच स्वरूपाचें बिल मंजूर करून घ्यावयाचें होतें, म्हणून या अप्रसन्नतेला कारणीभूत असा विरोध फारसा दिसून आला नाहीं. पण या खेपेस येथून तेथून विरोधकारणांशिवाय दुसरें कांहींच दृष्टींत किंवा कल्पनेंत येत नाहीं. आणि नव्या कौन्सिलांतील विरोध किती त्रासाचा किंवा जिकिरीचा होतो हें सरकारांस आतां कळून चुकलें आहे. चालू बैठक सुरू होण्यापूर्वीच बंगाल्याकडून ज्या बातम्या आल्या त्यामुळें येथें सरकारी खुराड्यांतून बरीच चिंवचिंव व पंखांची फडफड झाली असें असोसिएटेड प्रेसच्या बातमीदारानें पूर्वी प्रसिद्ध केलेंच आहे. रणमैदानांत दूर बगलेच्या सैन्याचा पराभव झाल्याची बातमी ऐकली म्हणजे मधलें मुख्य सैन्य हातीं घेऊन बसणाऱ्या सेनापतीला तें विषादकारण व्हावें हें स्वाभाविकच आहे.

* * *

सिमल्याची बैठक सुरू होण्याच्या तोंडींच या मुख्य सैन्यावरहि एक मोठाच हल्ला झाला. त्याचा प्रकार असा—रेल्वेचें प्रचंड खातें, म्हणजे त्याचा कारभार व त्याचा पैसा, हीं इतर सर्व खात्यांपासून तोडून वेगळीं काढण्याचें सरकारनें आज कैक दिवस मनानें ठरविलें होतें. या 'सुधारणे'चें दिखाऊ कारण असें कीं, या खात्याचें बजेट व त्याचा कारभार हीं वेगळीं ठेवल्यानें त्याची व्यवस्था प्रगतीच्या दृष्टीनें सुसूत्र राहून त्याच्या नफानुकसानीला तोच धनी केला म्हणजे त्याची जबाबदारी वाढेल. पण या 'सुधारणे'चें खरें कारण असें आहे कीं, या खात्याचा जमाखर्च शंभर कोटींचा आहे. म्हणजे हिंदुस्थानच्या कारभाराचा तो एक निमा भाग होतो. शंभर कोटी रुपये खाणारें हें खातें हल्लीं सरकारच्या बेजबाबदार खात्यांतच वास्तविक समाविष्ट आहे. परंतु तटबंदी किल्ल्याचे आंत फिरून एक जसा बालेकिल्ला बांधावा किंवा चौफेर कांटेरी तारेचें कुंपण असलेल्या बागेंत फिरून 'कांटेरी' गुलाब चौफेर लावून एकादी खास फुलबाग तयार करावी तसें हें रेल्वेचें खातें सरकारला वेगळें, म्हणजे आमच्या संस्थानिकांच्या शेरी जमिनीच्यासारखें, खास मालकीचें करावयाचें होतें.

हा मतलब साधावा म्हणून निरनिराळ्या पक्षांतील सुमारें वीस सभासदांची एक कमिटी सरकारनें नेमली होती. खातें मोठें तर पोटकमिटीहि मोठीच असली पाहिजे! ही कमिटी दिल्लीस नेमून घेतली असल्याकारणानें तींत एकहि स्वराजिस्ट नव्हता. असें असतांहि चार दिवसांमागें या कमिटीची जी बैठक येथें झाली तींत दोनतीन सभासदांशिवाय इतर कोणीहि या प्रचंड 'सुधारणे'ला संमति देईना व ही 'सुधारणा' उपयोगाची नाहीं असा बहुमताचा निर्णय लवकरच प्रसिद्ध होईल. मग असेंब्लीच्या सभेंत "आम्हीं ही 'सुधारणा' परत घेतली" असें सभासदांना शिव्या शाप देत देत व त्यांच्या मंद बुद्धीला नांवें ठेवीत ठेवीत सरकारास जाहीर करावें लागणार असें दिसतें. रेल्वे खात्याचा पैसा-अडका व कारभार यांची सुधारणा करणार तर त्यांतच हिंदी लोकांना मोठ्या पगाराच्या जागा देणें, गोरे-निमगोरे लोक कमी करणें, उतारूंचे हाल नष्ट करण्याची जामिनकी देणें, देशी व्यापारी मालाला सवलती देणें, देशी कंत्राटदारांना कामें देणें, लोकपक्षाला संमत असेच कार्यक्रम आंखून घेणें या पोटसुधारणाहि करा असें कमिटीचें म्हणणें होतें. पण "असले प्रश्न काढणें म्हणजे या सुधारणेच्या मूळ मर्मावरच घाव घालणें आहे" असें म्हणून 'सुधारणा' न झाली तरी चालेल, पण "आम्ही असले हात बांधण्याचे अपमानास्पद कारारमदार करणार नाहीं" असला बहाणा व कांगावा सरकारनें केला. अशा रीतीनें ही कमिटी उधळली गेली. सर्वांत मोठें दुःख हें कीं, जींत स्वराजिस्ट सभासद औषधालाहि नव्हता अशा म्हणजे समंजस व विश्वासू मानलेल्या कमिटीकडून ही शोभा झाली!

* * *

रेल्वेसुधारणा-कमिटीच्या रिपोर्टाच्या नांवावर येत्या आठवड्याच्या रोजनिशींत तीन दिवस टाकले होते. पण तें काम आतां तास दोन तासांत उरकण्याचा संभव दिसतो, व तसें झालें म्हणजे ता. ३ पासून ता. १० पर्यंत असेंब्लीला जवळ जवळ सुटीच मिळणार असें वाटतें. त्यानंतर येणार **ली कमिशनचा रिपोर्ट.** त्याचें पत्रकवाचन गेल्या जून महिन्यांत थोडेंबहुत झालें. त्यांत खडाष्टक, एकनाड, वगैरे अनेक कुयोग दिसून आलेच. पण तेव्हां ती चर्चा थांबून, आतां ती निघाली म्हणजे कमिशनच्या रिपोर्टावर सडकून ताशेरा झडल्याशिवाय राहत नाहीं हें सरकारास कळून चुकलें आहे. वास्तविक सिव्हिल सर्व्हिसेसकरितां योजलेल्या पक्वान्नांचें रांधण तयार होऊन

बसलेंच आहे व असेंब्लीनें कांहीं केलें तरी तें त्यांच्या तोंडांत पडणारच आहे. परंतु हें पक्कान्नाचें जेवण उघड्यांत बसून जेवावें लागतें. त्यामुळें दृष्टिदोष घडतो व पाहणाराची दृष्ट लागून एखाद्या खात्याच्या पोटांत मळमळण्याचाहि संभव. म्हणून ही पक्कानाची मेजवानी पाहणारांनीं एक आपले डोळे तरी झांकून घ्यावे किंवा ते उघडे ठेविले तर आनंदानें भोजनाला परवानगी द्यावी, येवढ्याच हेतूनें हा विषय असेंब्लीपुढें ठेवण्यांत आलेला आहे. आतां असेंब्लीनें कितीहि त्रागा केला तरी ली रिपोर्टानें गोऱ्या सिव्हिलियनांकरितां तयार केल्यापैकीं एक लाडू देखील कमी होण्याचा संभव नाहीं. तरी पण असेंब्लीच्या वादांत जी धूळ उठेल ती या लाडवांवर दाट बसून त्यांची रुचि थोडी बिघडेल व वादांतील खकाण्यानें खाणाराच्या तोंडाला सुटलेल्या पाण्याबरोबर नाकांतूनहि पाणी वाहण्याचा संभव आहे!

* * *

ली रिपोर्टाची चर्चा झाली कीं मग सांगण्यासारखें सरकारी काम असें फारसें शिल्लक उरत नाहीं. मग खासगी सभासदच, त्यांना मिळालेल्या दोन चार दिवसांतच, काय धुमाकूळ घालतील तो खरा. पैकीं ता. १६ व ता. २३ असे दोन दिवस खासगी बिलांना दिले जातील. या खेपेस खासगी बिलें बरींच पाठविण्यांत आलीं आहेत. पैकीं सोळा तारखेकरितां सोडतीच्या पेटींत एकंदर वीस चिठ्या टाकल्या. त्यांत आठ-नऊ चिठ्या स्वराजिस्टांच्या नांवाच्या निघाल्या. श्री. केळकर यांनीं दोनच बिलें पाठविलीं होतीं. सोडतीच्या यादीवर त्यांना पुष्कळ खालची जागा मिळाली होती. पण चिठ्या काढल्या त्यांत त्यांच्या एका बिलाला पहिली व एका बिलाला तिसरी जागा मिळाली. याचा अर्थ त्यांना तीं बिलें सदर एकाच तारखेला पुढें मांडतां येतील. सोडतीच्या वेळीं केळकर जातीनें हजर नव्हते. तेव्हां हजर असलेल्या लोकांनीं केळकरांना पहिला व तिसरा नंबर मिळालेला पाहून "अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं" असे उद्गार विनोदानें काढले म्हणतात. या दोहोंपैकीं सोसायटीज् रेजिस्ट्रेशन बिल हें फारसें वादग्रस्त नाहीं. पण पासपोर्ट बिलाला मात्र सरकार कसून विरोध करणार आहे. किंबहुना त्या बिलाची चिठी सोडतींत निघाली तरी 'गव्हर्नर जनरलांनीं अद्यापि परवानगी द्यावयाची आहे' असा शेरा त्याजवर पडला आहे. १६ तारखेपूर्वीं हा शेरा निघून जातो का त्यांचेंहि भांडण करावें लागतें हें दिसून येईल.

* * *

ता. ३ रोजीं म्हणण्यासारखें कांहींच काम नसल्यामुळें सभेचें काम १ वाजण्यापूर्वींच संपलें. त्यापूर्वीं भरपूर काम ठेवीत नाहीं तर इतक्या आधीं आम्हांला कामधाम सोडून कां बोलावतां व बोलाविलेंच तर आतां खासगी कामाला अधिक दिवस कां देत नाहीं अशी पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं व इतरांनीं तक्रार केली. सरकारतर्फे असें सांगण्यांत आलें कीं, आठवड्याचें पांच दिवस व वर्षाचे ५२ आठवडे, इतके दिवस चर्चा चालली तरी न संपण्याइतके ठराव तुम्ही लोक पाठवितां, तेव्हां तुम्हांला आणखी दोन दिवस दिले काय न दिले काय सारखेंच. पण सर मुडिमन यांनीं ता. २४ रोजीं बैठक संपण्यासारखी आहे असें पूर्वीं सांगितलें असल्यावरून व 'आम्ही त्यापुढेंहि राहण्यास तयार आहों' असें कांहीं सभासदांनीं सांगितल्यावरून अध्यक्षांनीं मध्यस्थी केली व त्यामुळें खासगी ठरावांना आणखी एकदोन दिवस मिळण्याचा संभव दिसतो. या तीन-चार दिवसांत मिळून खास स्वराज्य पक्षाचे असे पांच-सात ठराव तरी मंजूर व्हावेत असा अदमास आहे.

* * *

येत्या सोमवारीं फॅक्टरीज बिल, पोस्टल् ॲक्ट अमेंडमेंट बिल, एक्सपोर्ट-इंपोर्ट ड्यूटी बिल इत्यादि बिलें विचाराकरितां पुढें येणार आहेत. त्यावरहि उपसूचना बऱ्याच आहेत. त्यानंतर बुधवार ता. १० रोजीं ली कमिशनच्या वादास तोंड लागेल. पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं सरकारी ठरावास विरोधक अशी उपसूचना पाठविली आहे व तींत सिव्हिल सर्व्हिसची भरती यापुढें इंग्लंडांत करूं नये, पब्लिक सर्व्हिस कमिशनची रचना ठरविण्याकरितां एक कमिटी नेमावी वगैरे सूचना आहेत. स्वतंत्र पक्षाची आतां संघटना झाली असून तो पक्षहि ली कमिशनच्या रिपोर्टाला विरोध करण्यांत स्वराज्य पक्षाबरोबर सहकार्य करील असा अंदाज आहे.

पत्र नं. २

ता. १६-९-२४.

ता. ३ रोजीं असेंब्लीची बैठक झाल्यापासून आजतागायत अवघे चारच दिवस काम झालें. त्यांतूनहि ता. ३ व ८ रोजीं दोन दोन तासांतच काम उरकलें. परवांपासून ली कमिशनवरील चर्चा सुरू झाली असल्यामुळें काम जरा भरपूर चालेलसें वाटतें इतकेंच. ता. ८ रोजीं दोन सरकारी बिलें कांहींशा

महत्त्वाचीं अशीं पुढें आलीं. एक बिल कापसाचे जिन प्रेस यांत कापसाची भेसळ होते ती होऊं नये याकरितां कारखानदारांवर कांहीं नियम सक्तीनें लादण्यासंबंधाचें होतें. त्याला मध्यभागातर्फे डॉ. लोहोकरे व सरदार मुतालीक यांनीं व वऱ्हाड प्रांतांतर्फे श्री. माधवराव अणे यांनीं विरोध केला. विरोध करण्याचें कारण असें कीं, हें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे एकदम जावें असा सर चार्लस इन्नेस यांचा इरादा होता. परंतु सिलेक्ट कमिटीच्या टांकसाळींत रुपें गेलें कीं त्याचें नाणें पडण्याला वेळ लागत नाहीं, व ज्या ज्या प्रांतांत कापसाचा व्यापार चालतो त्यांतील कारखानदारांना तर या बिलाची गंध-वार्ताहि नाहीं. म्हणून बिल सिलेक्ट कमिटीकडे न पाठवितां प्रांतानिहाय लोकप्रतिनिधींचीं मतें घेण्याकरितां आधीं पाठवावें अशी श्री. अणे यांनीं उपसूचना आणली व तिजवरील भांडण मतें घेण्यापर्यंत जाऊन बहुमतानें श्री. अणे यांची उपसूचना मंजूर झाली.

* * *

या वादांत सर पुरुषोत्तमदास यांनीं गिरणीवाल्यांची व श्री. अणे यांनीं कारखानदार व शेतकरी यांची बाजू घेतली होती. परंतु सर पुरुषोत्तमदास यांनींहि अखेर उपसूचनेलाच अनुकूल मत दिलें. तरी आतां कारखानदार लोक या बिलाचा नीट विचार करून आपापलीं मतें असेंब्लींतील प्रतिनिधीं-कडे पाठविण्याची हयगय करणार नाहींत अशी आशा आहे. कापसाची भेसळ खरोखर कोण व कोठें करतो, या भेसळांमुळें शेतकऱ्यांचें नुकसान होतें कीं गिरणीवाल्यांचें नुकसान होतें, व नव्या कायद्यानें घालण्यांत येणारे नियम कारखानदारांना कितपत जाचक व कितपत उपकारक होतील हे या वादांतील मुख्य मुद्दे आहेत. यापूर्वीं कॉटन ट्रान्सपोर्ट ॲक्ट नांवाचा कायदा झाला; त्याचा तरी खरा उपयोग शेतकऱ्यांना किती झाला, हाहि प्रश्न हल्लींच्या वादांत उपस्थित होणार आहे. तरी या प्रश्नाची वर्तमानपत्रांतून योग्य वेळीं सांगोपांग चर्चा व्हावी म्हणजे येत्या जानेवारी-फेब्रुवारींत दिल्लीस फिरून हा प्रश्न निघेल तेव्हां असेंब्लींतील सभासदांना या चर्चेचा पुष्कळ उपयोग होणार आहे.

* * *

दुसरें बिल लॅंड कस्टमच्या म्हणजे खुष्की मार्गावरील जकातीच्या संबंधाचें. हें बिल समुद्रावरील जकातीच्या १८७८ च्या कायद्याच्या आधारेंच

बनविण्यांत आलेलें असल्यामुळें एकाच बैठकींत त्रिवार वाचन करून बिल मंजूर करावें असा सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं डाव घातला होता. परंतु त्याला श्री. जम्नादास मेहता यांनीं जोराचा विरोध करून सिलेक्ट कमिटी नेमण्याची उपसूचना केली व ती सर बेसिल यांना अखेर मान्य करावी लागली. यांतील वादाचा मुद्दा असा होता कीं, देशांतल्या देशांत अनेक हिंदी संस्थानें असल्यामुळें सरकार या बिलाचा तसा उपयोग करून अनेक संस्थानांच्या सरहद्दींवर जकातीचीं नाकीं बसवील कीं काय? व तसें झाल्यास काठेवाडांतील प्रवाश्यांना अतिशय त्रास होईल तो होणें जरूर आहे कीं काय? यावर सर बेसिल यांनीं असें आश्वासन दिलें कीं, मलाया, बलुचिस्थान, पांडेचरी, चंद्रनगर वगैरेंच्या सरहद्दींवरच हीं जकातीचीं नाकीं बसविण्याचा आमचा विचार आहे. कारण कलाबतू, सॅकरीन वगैरे मौल्यवान् पदार्थ या सरहद्दींवरून आल्यानें जकातीचें नुकसान होतें; परंतु काठेवाड, बडोदें, हैदराबाद, अशा संस्थानांच्या हद्दींवर नाकीं बसविण्याचा आमचा विचार नाहीं.

जम्नादास मेहता यांनीं, विरमगांव येथें दहाबारा वर्षें जकातीचा कसा त्रास झाला व सत्याग्रहापर्यंत कशी मजल आली याची आठवण दिली व तिचा उपयोग होऊन बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलेंच; पण शिवाय कमिटींत जम्नादास, केळकर, पटेल वगैरे स्वराज्यपक्षीय सभासद निवडले गेल्यानें मूळच्या बिलांत आणखीहि योग्य त्या दुरुस्त्या होण्याचा संभव आहे. एक सुधारणा अशी कीं, समुद्रावरील जकातीच्या कायद्यांत जकात चुकवून माल आणल्याबद्दल जे दंड वगैरे सांगितले आहेत ते दंड करण्याचा अधिकार कस्टम कलेक्टरला दिलेला असतो. परंतु अशानें कित्येक वेळां जुलूम होतो म्हणून तो अधिकार फौजदारी न्यायकोर्टाकडे द्यावा अशी सूचना पटेल व केळकर यांनीं आपल्या भिन्न मतपत्रिकेंत नमूद केली आहे. सरहद्दीवरील दोहों बाजूंचे लोक जवळ जवळ राहून एकमेकांत व्यापार वगैरे करतात; याकरितां बिनजकातीचा माल हवा तेथून न्यावा व फक्त जकात देणारा माल तेवढा नाक्यांवरून न्यावा अशीहि एक उपसूचना केळकर यांनीं मांडली आहे. तथापि अखेर भरसभेंत काय होतें तें पाहणें आहे.

* * *

रेल्वे खातें व त्याचा पैसा हा इतर खात्यांपासून वेगळा करण्याची सरकारी सूचना कमिटीनें नामंजूर केल्याचें मागील पत्रांत लिहिलें होतें. पण या

आठवड्यांत या बाबतींत पुरी चलबिचल झाली. कारण सरकारनें कांहीं सभासदांना गांठून वेगवेगळा उपदेश केला. पूर्वीच्या कमिटीचें प्रोसीडिंग लिहून पक्कें केलें नव्हतें. तेव्हां फिरून कमिटी बोलावण्याचा सरकारचा डाव बराच साधला व अखेर पांचसहा माणसेंच मूळच्या विरोधाला खडीं उभीं राहिलीं. यामुळें हा प्रश्न फिरून मोठ्या आशेनें येत्या पंधरा तारखेस सरकार पुढें आणणार आहे. इकडे कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें सरकारच्या एका मानसपुत्रानें अशी सूचना काल पुढें आणली कीं, जी. आय. पी. व ई. आय. आर. या दोन आगगाड्या लवकरच सरकारच्या मालकीच्या होणार; त्या फिरून एखाद्या कंपनीला विकत किंवा भाड्यानें द्याव्या. पण सरकारची सरकारलाच याबद्दल लाज वाटून रेल्वे खातें इतर खात्यांपासून अलग होईपर्यंत या गोष्टीचा विचार करतां येत नाहीं असें सर चार्लस इन्नेस यांनीं उत्तर दिल्यावर या मानसपुत्रानें हा ठराव मागें घेतला ! सरकारला हवे ते ठराव सरकारच्या स्फूर्तीनें पुढें आणण्याचें एक सुरक्षित स्थान म्हणजे कौन्सिल ऑफ स्टेट होय. आणि कोणतेंहि कार्य आपल्या मनासारखें करून घेण्याचा सरकारचा प्रयत्न किती बारकाईनें सुरू असतो व अशा कामाला त्यास हस्तकहि कसे योग्य मिळतात हें यावरून दिसून येईल.

* * *

पक्षसंघटनेच्या दृष्टीनें पाहतां, राष्ट्रीय पक्ष या खेपेस फुटणार अशी जी शंका कित्येकांना आली होती ती निराधार ठरली. कारण स्वराज्य पक्ष व स्वतंत्र पक्ष असे दोन उपपक्ष वेगळे बनलेले असले तरी दोहोंचा मिळून एक राष्ट्रीय पक्ष एकमतानें काम करण्यास तयार आहे हें ली कमिशनच्या ठरावासंबंधानें दृष्टोत्पत्तीस आलें. कारण या विषयावर बराच मतभेद असला तरी स्वराज्य पक्षाचे पुढारी पंडित मोतिलाल नेहरू यांनाच या प्रश्नावर मुख्य उपसूचना पाठविण्याचा अधिकार राष्ट्रीय पक्षानें दिला; व मुदत न जावी म्हणून ज्या कित्येकांनीं आपल्या नांवानें स्वतंत्र उपसूचना पाठविल्या होत्या, त्या मागें घेण्याचें आनंदानें कबूल केलें. यामुळें ली कमिशनच्या शिफारसी मंजूर कराव्या असा मुख्य ठराव सरकारतर्फे सर अलेक्झँडर मुडिमन यांनीं मांडल्यानंतर मुख्य उपसूचना मांडण्याचा मान अध्यक्षांनीं पं. मोतिलाल नेहरू यांनाच दिला. पंडितजींचें भाषण सुमारें सवा तास नेहमींसारखें स्पष्ट व वकिली

थाटाचें झालें. असेंब्लीचे पुढारी या नात्यानें त्यांचा दर्जा पूर्ण प्रस्थापित झाल्याचा आणखी एक पुरावा हल्लींच्या या प्रसंगानें मिळालेला आहे.

* * *

काल व परवां दोन दिवस या विषयावरील चर्चा मोठी मनोरंजक झाली. असेंब्लीच्या दर एक बैठकींत कोणत्या तरी एका विषयाला विशेष महत्त्व येतें व त्यावरील चर्चेच्या दिवसांत इमारतीच्या खालच्यावरच्या सर्व गॅलऱ्या भरून जाऊन तोबा उडतो. तशी स्थिति या प्रसंगींहि झाली आहे. दिल्लीस स्वराज्याच्या मागणीच्या ठरावाच्या वेळीं लोकांत जी उत्सुकता दिसून आली तीच आज ली कमिशनरच्या ठरवावरहि दिसून येत आहे. एका दृष्टीनें हें उचितच आहे, कारण स्वराज्याचा प्रश्न व सिव्हिल सर्व्हिसचा प्रश्न हे एकांत एक इतके सांधले गेले आहेत कीं, एक सुटल्याशिवाय दुसरा कायमचा सुटणें शक्यच नाहीं. दिल्लीस स्वराज्याच्या ठरावावर चर्चा होत असतां सिव्हिल सर्व्हिसवर शिंतोडे उडत होते ते अप्रत्यक्ष होते; पण प्रस्तुतच्या चर्चेत सिव्हिल सर्व्हिसवर थेट आघाडीनें हल्ला करण्याचा प्रसंग असल्यामुळें उत्तरें-प्रत्युत्तरें चुरचुरीत होतात. राजकारण हा पोटापाण्याचा प्रश्न असूं शकतो किंवा उलट पोटापाण्याच्या प्रश्नाला राजकारणाचें स्वरूप येऊं शकतें ही गोष्ट या चर्चेत प्रामुख्यानें नजरेस येत आहे. सर ए. मुडिमन यांनीं सिव्हिल सर्व्हंट लोकांना 'भाडोत्री' म्हटल्याबद्दल बराच राग दाखविला पण पगारी नोकरांना 'भाडोत्री' म्हटलें न म्हटलें तरी नोकरासारखेच आम्ही लेखणार असा खडखडीत जबाबहि या वादांत त्यांना मिळाला आहे!

* * *

हें सर्व ठीक चाललें आहे. तथापि या विषयावर अखेर मतें घेतां कसा काय निर्णय होतो याविषयीं किंचित् चिंता उत्पन्न झाली आहे. त्याचें कारण असें कीं, सुधारणा-चौकशी-कमिटीपुढें साक्षी देतांना, कित्येक साक्षीदारांनीं असें तत्त्व प्रतिपादलें कीं, खऱ्या राष्ट्रीय दृष्टीनें पाहतां जातवार मतदारसंघ असणें योग्य नाहीं. वास्तविक या साक्षीदारांत स्वराज्य पक्षीय असा एकहि नव्हता. तथापि नेहमीं कावऱ्याबावऱ्या दृष्टीनें पाहणाऱ्या संशयग्रस्त मुसलमानांना डिवचण्याला हें एक आयतें साधन सरकार पक्षाला मिळालें. यामुळें त्यांनीं मुसलमानांच्या नाकांत अशा थापेची सुंठ फुंकली कीं, "ही पाहा स्वराज्यपक्षाची इमानदारी! तुम्हांला अधिक हक्क देण्याचें

बाजूसच राहिलें पण तुमचा जातवार मतदारीचा हक्कहि ते काढून घेऊं पाहतात." झालें, या नुसत्या बातमीनें मुसलमान सभासदांत चलबिचल होऊन त्यांनीं खास आपल्या लोकांची अशी सभाहि भरविली. परंतु लखनौप्रमाणें येथेंहि बॅ. जिना यांचा या कामीं बराच उपयोग झाला. ते स्वतंत्र पक्षाचे अध्यक्ष व मुसलमानांतील समंजस गृहस्थ, असें असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या धर्मबंधूंना खरी स्थिति समजावून सांगितली असून तिचा चांगला परिणाम होईल असें वाटतें. शिवाय राष्ट्रीय पक्षाची सभा भरून तींत जातवार मतदारसंघाची व्यवस्था बदलण्याचा विचार आमच्या कार्यक्रमांत पूर्वी केव्हांहि नव्हता व हल्लींहि नाहीं असें त्यांना स्पष्ट आश्वासन देण्यांत आलें आहे. यामुळें ली कमिशनच्या शिफारशी फेटाळून लावण्याची पंडित मोतिलाल नेहरू यांचीच उपसूचना अखेर मंजूर होण्याची बरीच आशा वाटते.

पत्र नं. ३

ता. २३।९।२४.

ली कमिशनवरील ठरावाचा कसा निकाल लागतो याविषयीं किंचित् चिंता वाटत असल्याचें मागील पत्रीं लिहिलें होतें, परंतु सत्याला मरण नाहीं म्हणतात, या न्यायानें चर्चा सुरू असतांच लोकपक्षाची बाजू अधिकाधिक सावरत गेली. पहिल्या दिवशीं होम-मेंबर सर मुडिमन यांचें वाचनमिश्रित भाषण घोडदौडीसारखें व गचाळ झालें. त्यांच्या ठिकाणीं सर माल्कम हेले यांची कुरेंबाजी व नटवेपणा नाहीं व प्रतिपक्षाला चिमटे घेण्याची बुद्धिहि थोडी कमी आहे. यानंतर मुख्य उपसूचना मोतिलाल नेहरू यांनीं मांडतांना बरेंच सौम्यपणाचें भाषण केलें. त्याचा परिणाम सरकार पक्षावरहि बराच झालेला दिसला. डॉ. लोहोकरे यांनीं पंडितजींच्या भाषणांतून वगळलेला विषय म्हणून सिव्हिल सर्व्हिसपैकीं वैद्यक खात्याचें गाऱ्हाणें विस्तृत रीतीनें सभेपुढें मांडलें. या कामीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतून डॉक्टरसंघाकडून त्यांनीं जीं मतें मागविलीं होतीं त्यांचा आधार त्यांना चांगला मिळाला. सर चार्लस इन्नेस यांचें भाषण नेहमींप्रमाणें, म्हणजे लवंग्या फटाक्यांचा सर सुटल्याप्रमाणें झालें. त्यांत त्यांनीं मुडिमन यांची उरलेली कुरेंबाजी भरून काढली.

* * *

पुढील दोन दिवसांच्या चर्चेत एकंदर सात युरोपियन सभासदांनीं भाषणें केलीं, त्यांत सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं मुख्य फडणिशी मुद्दा पुढें मांडला. तो असा कीं, ली कमिशनच्या शिफारशी मंजूर केल्यास सवा कोटीचा खर्च वाढणार खरा; परंतु तो सर्व प्रांतांवर मिळून वांटून जाणारा असल्यामुळें कोणत्याहि प्रांताला तें ओझें जड वाटण्यासारखें नाहीं, व या मुद्द्याचा परिणाम प्रतिपक्षाच्याहि मनावर तात्पुरता होण्यासारखा होता. परंतु या शिफारशींना खरी हरकत पैशाचे दृष्टीनें नसून ती राजकीय दृष्टीनेंच आहे, ही गोष्ट हिंदी वक्त्यांनीं पुढें स्पष्टपणें नजरेस आणली. युरोपियन सभासदांपैकीं पुण्याचे माजी कलेक्टर मि. हडसन यांचें भाषण मात्र मनुष्यस्वभावाच्या दृष्टीनें परिणामकारक झालें, आणि खर्चामुळें आम्हांला स्वदेशीं जातां येत नाहीं व कित्येक वर्षांत मुलांबाळांचें तोंडहि पाहावयास मिळत नाहीं, अशी जी केंविलवाणी तक्रार त्यांनीं केली ती हृदयस्पर्शी होती व तितक्यापुरताच सभेपुढें प्रश्न असतां तर ली कमिशनची ही शिफारस सभेनें मंजूरहि केली असती. पण वाळल्याबरोबर ओलेंहि जळतें या म्हणीप्रमाणें सिव्हिलियन लोकांच्या खोट्या तक्रारींबरोबर कांहीं खऱ्याहि निकालांत निघाल्यास त्याचा दोष लोकपक्षाकडे येऊं शकत नाहीं.

* * *

सरकारतर्फे झालेल्या भाषणांत सर नरसिंह शर्मा हे 'अर्थस्य पुरुषो दासः' या न्यायानें बोलले, व जें बोलले त्यांतहि त्यांनीं आपलें हसूं करून घेतलें, आणि कॅप्टन हिरासिंग हे जे दुसरे हिंदी गृहस्थ बोलले त्यांनीं खालीं उतरून तरवारीचे हात करून दाखवावयाचें तेवढेंच उरलें ! एरवीं त्यांनीं आपल्या लष्करी बाण्याचें नाटक इतकें केलें कीं, असला गृहस्थ आपली तरफदारी न करील तर बरें असें साहेब लोकांनाहि वाटूं लागलें ! याच्या खालोखाल एक डोळा गोऱ्या सिव्हिल सर्व्हंटांकडे व एक डोळा आपल्या हिंदी बांधवांकडे अशा थाटाचीं भाषणेंहि कांहीं झालीं. त्यांत सर शिवस्वामी अय्यर, सर चिमणलाल सेटलवाड व अबदुल कासम यांची गणना करावयास पाहिजे. कर्नल गिडने यांनीं शिवस्वामी व सेटलवाड यांच्याप्रमाणें सरकारतर्फेच मत दिलें तरी भाषण करतांना त्यांनीं सभासदांना वरचेवर असें विचारलें कीं, "मला तुम्हीं साहेब कां समजतां ? मला नेटिव्ह म्हणा, पण पदरांत घ्या." तेव्हां तें ऐकून त्यांची कींवच वाटली. वास्तविक हा एक प्रकारचा बहाणा होता.

कारण लाडूच्या वांटणींत गोऱ्यांना अधिक भाग मिळेल तेव्हां मी गोरा व काळ्यांना अधिक मिळेल तेव्हां मी काळा असें अँग्लो-इंडियनांचें धोरण असतें हें प्रसिद्धच आहे.

* * *

डॉ. दत्त हे ख्रिस्ती असूनहि त्यांनीं फार चांगलें भाषण केलें. किंबहुना विलायतेंतील अनुभव सांगून "ऑक्सफर्ड ही सिव्हिल सर्व्हिसकरितां राखीव शाळा आहे आणि हिंदुस्थान हें सिव्हिल सर्व्हिसकरितां राखीव कुरण आहे" असे उद्गार ऑक्सफर्डच्याच एका मोठ्या शिक्षकाचे म्हणून त्यांनीं प्रकट केले, तेव्हां राजनीतीच्या पोटांतील कपटाचें आंतडेंच बाहेर निघालें असें सर्व सभेला वाटलें. खास लोकपक्षातर्फे झालेल्या भाषणांत चेट्टी व जम्नादास यांचीं भाषणें चांगलीं झालीं. चेट्टी हे नुकतेच विलायतेस जाऊन आले असूनहि तिकडील मयसभेची भुरळ त्यांच्यावर पडली नाहीं हें पाहून सभासदांना बरें वाटलें. जम्मनादास यांनीं असे उद्गार काढले कीं, ली कमिशनचा रिपोर्ट पाहतां सिव्हिल सर्व्हिसच्या लोकांना जिवंतपणीं फुकट खानावळी व मेल्यावर दफनविधीचा खर्च इतक्याच सवलती देण्याचें आतां बाकी उरलें आहे. पटेल यांनीं अर्थात् सर्वांवर ताण केली व ती ते न करतील तर ते पटेलच नव्हत. टाकून बोलण्याचें काम त्यांच्याइतकें इतर कोणासच साधत नाहीं. पंडितजी किंवा जम्नादास टाकून बोलले तरी त्यांत चुकून भलेपणाची झांक क्वचित् उमटतेच. परंतु निर्भेळ किंवा वस्त्रगाळ निंदा हवी असेल तर ती पटेल यांजकडूनच मिळूं शकेल. किंबहुना असा एखादा विषय निघाला म्हणजे पटेलसाहेबांचा मंत्रपुष्प झाल्याशिवाय वाद पुरा होऊं नये असें उभयपक्षहि मानून चालतात. अखेर सात वाजतां म्हणजे ठरल्याप्रमाणें रोषनाईच्या रंगांत मतें मोजण्यांत आलीं, तेव्हां ६८ विरुद्ध ४६ मतांनीं ली कमिशनचा रिपोर्ट नामंजूर झाला व युरोपियन लोक दांतओठ चावीत सभागृहांतून बाहेर पडले!

* * *

ली कमिशनच्या शिफारशी असेंब्लींत अशा रीतीनें फेटाळल्या गेल्यानंतर सोमवार, ता. १५ रोजीं कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें सरकारी ठरावरूपानें त्या चर्चेस निघाल्या. सरकारी ठरावावर सर सर्वाधिकारी व ना. करंदीकर यांच्या, हा विचार पुढें ढकलण्याबद्दल, उपसूचना होत्या. श्री. दादासाहेब खापर्डे

यांचीहि एक उपसूचना होती. कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें सरकारचा ठराव पास होणार हें ठरलेलेंच असल्यामुळें, लोकपक्षाची बाजू भाषण करून कौन्सिलपुढें मांडण्याचा, उपसूचना पाठविणारांचा मुख्य हेतु होता व तो त्यांनीं साधला. कौन्सिल ऑफ स्टेट या बड्या लोकांच्या सभेंत बेताबेतानें व अदबीनें भाषणें चालतात. पण श्री. दादासाहेब करंदीकर यांनीं आपल्या जोरदार भाषणांत असेंब्लींत झालेल्या वादविवादाचा प्रतिध्वनि तेथें स्पष्ट उमटविला. "सिव्हिल सर्व्हिस ही हिंदुस्थानाकरितां आहे, हिंदुस्थान हें कांहीं सिव्हिल सर्व्हिसकरितां खास नव्हे; ज्यांना आपल्या स्वतःच्या संसारांतील जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करतां येत नाहीं ते सिव्हिल सर्व्हंट हिंदुस्थानचा कारभार कसा चालविणार ? इंग्लंडांतून इकडे येतांना आपलें व्यवहारज्ञान हे लोक तेथेंच विसरून येतात कीं, काय ?" अशा तऱ्हेचीं करंदीकरांच्या भाषणांतील वाक्यें कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या शांतपणें चालणाऱ्या कुजबुजींत कर्कश वाटली असल्यास नवल नाहीं. जी. आय्. पी. व ई. आय्. आर. या रेल्वे पुन्हा एखाद्या कंपनीकडे देण्यासंबंधानें असाच एक सरकारप्रेरित ठराव आला असतां श्री. करंदीकर यांनीं त्याविरुद्ध भाषण करून तोहि फेटाळून लावला. असो. क्रेरार यांनीं मांडलेला ठराव मतें न मोजतांच जरी मंजूर झाला तरी असेंब्लीनें ली रिपोर्टावर जो नामंजुरीचा शिक्का मारला तो कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या या ठरावानें पुसटला जात नाहीं; आणि गेल्या खेपेच्या बजेट-नामंजुरीपासून तरी अशी म्हणच पडून गेली आहे कीं, "असेंब्लीसे गयी तो कौन्सिल ऑफ स्टेटसे आती नहीं."

* * *

असेंब्लींत ता. १५ रोजीं कांहीं सरकारी बिलांचा विचार झाला. पैकीं इंपीरिअल बँकेनें अडचणीच्या प्रसंगीं इतर बँकांना पैशाची मदत करण्यासंबंधाचें बिल विचाराला निघालें; तेव्हां या इतर बँकांत को-ऑपरेटिव्ह बँकांचाहि समावेश व्हावा किंवा नाहीं हा प्रश्न निघून त्यावर बराच वाद झाला आणि राष्ट्रीय पक्ष किंवा स्वराज्य पक्ष यांतील सभासदांनीं अमुकच प्रकारचें मत द्यावें असा निर्बंध नसतांहि ४६ वि. ४५ मतांनीं को-ऑपरेटिव बँकांच्या समावेशाची उपसूचना मंजूर झाली. या पराभवानें उद्विग्न होऊन सगळें बिलच सरकारतर्फे परत घेतलें जाईल असा रंग एक वेळ दिसला; परंतु हा धाक व्यर्थ होता व शेवटीं सर बेसिल ब्लॅकेट यांना मूग गिळून उपसूचनेसकट बिलाला

मंजुरी मागावी लागली व ती देण्यांत आली. ता. १६ हा दिवस खासगी बिलाकरितां देण्यांत आला होता व बिलेंहि कांहीं थोडींथोडकीं नव्हतीं. परंतु पूर्वींच्या बैठकींत पहिलें वाचन होऊन सिलेक्ट कमिटीकडे जाण्याकरितां अझून बसलेलीं बिलेंहि शिल्लक होतीं व त्यांपैकींच एकदोघांनीं अनपेक्षित रीतीनें सर्व वेळ खाल्ला. पहिलें बिल डॉ. गौर यांचें हिंदु धार्मिक ट्रस्ट यासंबंधाचें होतें. यावर चोहोंकडून मतें मागविलीं होतीं. त्यांत प्रतिकूल अशींच पुष्कळ होतीं व सरकारनें स्वतः तटस्थपणा राखला होता. चर्चा सुरू झाली तेव्हां श्री. बेळवी यांनीं बिलाला कसून विरोध केला व सांगितलें कीं, असल्या बिलाविणें कोणाचें कांहीं अडलेलें नाहीं. फार तर प्रत्येक प्रांतानें आपापलें बिल पुढें आणून वाटेल तशी व्यवस्था करून घ्यावी. मध्यम सुधारक पक्षानें या बिलाला संमति दिली; परंतु आश्चर्य हें कीं, पुराणमतवादी पंडित मदन मोहन यांनीं देखील बिल सिलेक्ट कमिटीकडे जाण्यास हरकत नाहीं असा अभिप्राय दिला! मद्रासकडील सभासद काय बोलतात याकडे पुष्कळांचें लक्ष होतें, परंतु मोठमोठाले मठ-देवस्थानें वगळून इतरांना मात्र हा कायदा लावावा असें मात्र जेव्हां त्यांनीं प्रतिपादन केलें तेव्हां त्यांचें धोरण दुटप्पी आहे असें दिसलें. यामुळें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे जाणार व परत दुरुस्त होऊन आलें म्हणजे पासहि होणार असा अंदाज दिसूं लागला. पण डॉ. गौर यांनीं आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें सरकारी विरोधाला भिऊन व दिवसाचा निमा वेळ खर्च करून बिल पुढें ढकलण्याची सरकारी सूचना स्वतःच स्वीकारली!

* * *

उरलेली दुपारची वेळ डॉ. गौर यांच्या क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट ॲक्ट रद्द करण्याच्या बिलानें घेतली, पण ती सर्वस्वीं सार्थकीं लागली. क्रि. लॉ अमेंडमेंट ॲक्ट म्हणजे समितीचा कायदा म्हणून प्रसिद्धच आहे. त्यांतील पहिला भाग पूर्वींच रद्द झालेला असून दुसराहि भाग रद्द व्हावा अशा अर्थाचें हें बिल होतें व त्यावर ठरल्याप्रमाणें हटातटाचें वाग्युद्ध झालें. गौर यांनीं बिलाचा इतिहास सांगितल्यावर सर मुडिमन यांनीं भाषण केलें. त्यांत ठराविक पद्धतीनें बंगाल्यांतील खून, दरवडे वगैरेंचे कागदी मुखवट्यांचे राक्षस पुष्कळच नाचविले; परंतु त्यांचे योगानें कोणीहि भ्यालें नाहीं. मुख्य मुद्दा, एका हेतूनें

कायदा केला व दुसऱ्या कार्याकरितां उपयोगांत आणला असा होता त्याला सरकारतर्फे झालेल्या भाषणांत कोणीच उत्तर दिलें नाहीं. तें देणार तरी कसें? कारण गुप्त कट व खुनी डाकू यांच्याकरितां केलेला कायदा दास, नेहरू, लजपतराय यांच्यासारख्या सज्जनांना डांबून त्यांना कैदेंत घातलें त्याचें समर्थन सरकार पक्ष झाला तरी कसें करूं शकणार? या खेपेस सरकारतर्फे कौन्सिलच्या कोणा तरी एका सभासदानें बोलावयाचें तें काम नामदार चतर्जी यांजकडे आलें व त्यांनीं उसन्या वकिलीचें प्रदर्शन करावयाचें तसेंच केलें. त्याला जिना यांनीं खरपूस उत्तर दिलें. जिना यांच्या भाषणाचा खरपूसपणा अर्थांत किंवा शब्दांतहि फारसा नसतो. पण सरकारपक्षीय सभासदांना प्रसंगविशेषीं तुच्छतादर्शक बुद्धीनें वागविण्याची जी हातोटी त्यांना साधली आहे तिचा या वेळीं पूर्ण उपयोग करण्यांत आला होता.

* * *

ली कमिशनवरील भाषणांत नेमस्तपणाचा आलेला आरोप या विषयावरील भाषणानें पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं पुरा धुऊन टाकला व सरकारला उघड बजावलें कीं, " हा कायदा मोडून मी एकदां तर तुरुंगांत गेलोंच आहें आणि माझ्या प्रांताला तो पुन्हा लावा म्हणजे मी तो पुन्हा मोडून तुरुंगांत जातों कीं नाहीं तें पाहा ! " कॉंग्रेस व्हॉलंटियर लोकांना या कायद्यानें अपराधी ठरविल्याचा गुन्हा पंडित मालवीय यांनीं सरकारच्या गळ्यांत बांधला, तेव्हां त्याला कांहींच उत्तर मिळालें नाहीं. नागपूरचे बॅ. अभ्यंकर यांनीं या चर्चेत भाग घेण्यापूर्वी भाषणें बेताबेतानें चालू होतीं. परंतु त्यांचें भाषण नेहमींच्या पद्धतीनें जोराचें झाल्यापासून जोराच्या भाषणाचा एक प्रकारचा शिरस्ताच पडल्यासारखाच होऊन आवेश अधिकाधिक भरत गेला; व एकंदर चर्चेचा परिणाम असा झाला कीं, अखेर ७१ विरुद्ध ३९ इतक्या प्रचंड बहुमतानें डॉ. गौर यांच्या बिलाच्या दुसऱ्या वाचनाला असेंब्लीची संमति मिळाली. दिल्ली येथील स्वराज्यविषयक मागणीच्या ठरावानंतर एवढ्या मोठ्या बहुमतानें असा सरकारचा पराभव याच वेळीं झाला आणि ली कमिशनच्या वेळीं सरकारतर्फे मतें देणारे सर चिमणलाल, सर शिवस्वामी अय्यर, अबुल कासम इत्यादि नेमस्त सभासदांनींहि या वेळीं लोकपक्षातर्फे मतें नमूद केलीं.

* * *

ता. १७ रोजीं रेल्वे खातें वेगळें काढण्यासंबंधानें सरकारी ठरावावर सबंध दिवसभर चर्चा झाली, परंतु अखेर निर्णय त्या दिवशीं लागला नाहीं. लोकपक्षाचे सभासद म्हणजे स्वराजिस्ट व नेमस्त मिळून सर्व अडून बसले व कांहीं केल्या हार जात नाहींत असें पाहून सर चार्लस इन्नेस यांनीं तडजोडीची म्हणून एक उपसूचना अखेर आणली. परंतु एक तर वेळ होऊन गेली व विचाराला अवकाश पाहिजे म्हणून सर पुरुषोत्तमदास यांनीं तहकुबी मागून घेतली व हा विषय फिरून उद्यां म्हणजे ता. १९ रोजीं चर्चेला निघेल तेव्हां अखेर निकाल काय होतो तो तारेनें कळेलच. (हा तडजोडीचा ठराव ता. २० रोजीं एकमतानें पास झाला.) तात्पर्य, या आठवड्यांत लोकपक्षानें सरकाराचा तीन वेळां पराभव करून ली-कमिशन व क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट या दोन महत्त्वाच्या बाबतींत बरेंच यश मिळविलें. यामुळें खासगी सभासदांचीं सर्व बिलें मागें पडलीं तरी त्याचें विशेष कोणास वाईट वाटत नाहीं! यांतील खऱ्या राजकीय स्वरूपाचीं अशीं बिलें रंगास्वामी अय्यंगार, पटेल व केळकर यांचीं होतीं. पैकीं पहिल्या दोहोंना सरकारी परवानगीचा गुंता नसल्यामुळें तीं पुढच्या बैठकींत निघूं शकतील. परंतु अग्मासाप्रमाणें केळकर यांच्या पासपोर्ट बिलाला सरकारी परवानगीची हरकत घेण्यांत आलेली आहे व या बाबतींत हिंदुस्थान सरकार व स्टेट-सेक्रेटरी यांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला असून त्याचा निकाल लवकरच कळविण्यांत येईल असें केळकर यांस सांगण्यांत आलें आहे. असो. आज दोन प्रहरीं खासगी सभासदांचे कांहीं ठराव चर्चेला निघणार आहेत. परंतु त्या कामीं ज्या त्या सभासदांनीं आपापल्या मताप्रमाणें अभिप्राय द्यावेत, त्या कामीं पार्टी कांहीं बंधन घालूं इच्छित नाहीं असें सर्वांना सांगण्यांत आलेलें आहे. यामुळें सरमिसळ गडी घेऊन क्रिकेटचा डाव खेळतात तसा खेळीमेळीचा प्रकार व अखेर विचित्र प्रकारचे निकाल पाहण्याचा हा एक योग बरेच दिवसांनीं आलेला आहे.

* * *

या आठवड्यांत मिसेस बेझंट या सिमल्यास येऊन गेल्या. त्यांनीं प्रत्येक पक्षाच्या प्रमुख पुढाऱ्यांच्या वेगवेगळ्या भेटी घेतल्या व त्यानंतर ता. १५ रोजीं डेप्युटी प्रेसिडेंट रंगाचारियर यांच्या कचेरींत ११ निमंत्रित प्रतिनिधींची व बाईंची चर्चा झाली. राष्ट्रीय सभेचें स्वरूप पूर्वीसारखें मुख्यतः राजकीय राहील तरच सर्व पक्षांचा समेट होऊन सर्व त्यांत सामील होतील व महात्मा गांधी यांच्या हल्लींच्या धोरणाप्रमाणें तसें होणें कठीण

दिसत असलें तरी कांहीं पुढाऱ्यांनीं त्यांना प्रथम खासगी भेटून व या महिनाअखेर मुंबईस लहानशी कॉन्फरन्स भरवून या प्रश्नाचा विचार करावा असें सामान्यतः ठरलें. महात्मा गांधी यांना सिमल्यास बोलाविलें असतां ते खासगी विचारविनिमयाकरितां येऊं शकतील असें समजलें होतें. परंतु जागा व वेळ हीं दोनहि या कार्यास फारशीं सोईचीं न वाटल्यावरून वरील योजना ठरविण्यांत आली असें म्हणतात.

पत्र नं. ४

शुक्रवार ता. १९ रोजीं लँड कस्टम्स बिल व प्रॉव्हिडंट फंड बिल हीं निकालांत निघालीं. लँड कस्टम्स बिलाला पटेल व केळकर यांनीं एकदोन उपसूचना दिल्या होत्या. पैकीं एक उपसूचना सिलेक्ट कमिटींत अध्यक्षांच्या एका मतानेंच नामंजूर झालेली होती, व तिजमध्यें गोवलेलें तत्त्व सर्वमान्य असेंच होतें. तथापि उपसूचना उपाहाराच्या ऐनवेळीं मतें मोजण्यास पुढें आली व सिलेक्ट कमिटींत अनुकूल मतें दिलेल्या मवाळांनीं आयत्या वेळीं पलट खाल्ली यामुळें ती उपसूचना ६१ विरुद्ध ४० इतक्या मतांनीं नामंजूर झाली. तथापि चर्चेमध्यें देशी संस्थानांच्या सरहद्दींवर जकातीचीं नाकीं बसविण्याचा सरकारचा विचार नाहीं असें सरकारतर्फे फिरून आश्वासन देण्यांत आलें, येवढाच त्यांतल्या त्यांत फायदा म्हणावयाचा. लँड कस्टम्स बिल हें प्रायः परराष्ट्रीय प्रजेला लागू होणारें आहे, अशा बेफिकिरीच्या भावनेनें सभासदांनीं त्या बिलाकडे जसें दुर्लक्ष केलें तसें त्यानंतर पुढें आलेल्या बिलासंबधानें म्हणजे प्रॉव्हिडंट फंड बिलासंबंधानें मात्र त्यांना करतां येण्यासारखें नव्हतें. हें बिल मुख्यतः रेल्वेखात्यांतील नोकरांना लागणारें आहे. म्हणून त्यांच्या हिताहिताच्या दृष्टीनें पाठविण्यांत आलेल्या उपसूचनांत डॉ. लोहोकरे यांनींहि उपसूचना पाठविल्या होत्या.

* * *

पहिली उपसूचना अशी होती कीं, रेल्वेच्या नोकराची नोकरी सुटली किंवा त्यानें सोडली म्हणजे जो प्रॅाव्हिडंट फंड मिळावयाचा तो अशा नोकराकडे चूक, नुकसानी वगैरे कारणांनीं निघणारी रक्कम कापून न घेतली जातांच मिळावा. ही उपसूचना सामान्य व्यवहाराच्या व

कायद्याच्या मूलतत्त्वांच्या विरुद्ध असल्यामुळें तिला विशेष कोणाची संमति न मिळाल्यामुळें ती मतें न मोजतांच नामंजूर झाली. परंतु डॉ.लोहोकरे यांच्या दुसऱ्या उपसूचनेंत बरेंच तथ्य होतें. सरकारी बिलांत अशी योजना होती कीं, रेलवे नोकराला कोणत्याहि कारणानें कामावरून दूर करण्यांत आल्यास प्रॉव्हिडंट फंडखातीं जमा झालेली सरकारी मदतीची रक्कम नोकराला न दिली तरी चालेल; पण रेलवे खात्याच्या नोकरींत गरीब बिचाऱ्या नोकरांना पुष्कळ वेळां किती क्षुद्र कारणांनीं व कित्येक वेळीं तर निष्कारण अन्यायानें बडतर्फ करण्यांत येतें ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यानें वरील योजना जुलमाची होणार हें उघड होतें. असा प्रकार घडला असतां आधीं निष्कारण बडतर्फी हा एक अन्याय व त्याच्या जोडीला प्रॉव्हिडंट फंडाची षूड हा दुसरा अन्याय ! असा दुहेरी अन्याय होऊं नये म्हणून हें कलमच अजिबात गाळलें जावें अशी उपसूचना पुढें मांडताना आपण स्वतः लहानपणीं रेलवे गुड्स-शेडमध्यें नोकर होतों असा अनुभव डॉ. लोहोकरे यांनीं सांगितला; त्याचा सभासदांच्या मनावर चांगला परिणाम झाला व यामुळें तत्त्वप्रियता व सहानुभूति या दोनहि कारणांनीं सर्व पक्षांच्या सभासदांनीं या उपसूचनेला अनुकूल मतें दिलीं व त्यांत एकदोन युरोपियनहि होते ! ही उपसूचना सरकारास नापसंत असल्यामुळें तें हें बिल अखेर मंजुरीला कदाचित् मांडणारहि नाहीं अशी एक वेळ भीति वाटली होती. परंतु ती निराधार ठरून दुसऱ्या दिवशीं तें बिल मंजूर करण्यांतहि आलें.

पण ता. २३ रोजीं क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट ॲक्ट रद्द करण्याचें बिल, त्याचें तिसरें वाचन पार पडून, मंजूर झालें; हा असेंब्लीचा विजय, या बैठकींतील विजयांपैकीं सर्वांत मोठा असें म्हणावेंसें वाटतें. बिल म्हटलें म्हणजे त्याला प्रारंभापासून कसकशीं विघ्नें येतात हें वाचकांना एक वेळ समजावून सांगण्यासारखें आहे. पण तूर्त मोघम इतकेंच सांगतों कीं, डॉ.गौर यांची इतर सर्व कृति पदोपदीं लोकांना अप्रिय वाटण्यासारखी असली तरी त्यांची कायद्याच्या अभ्यासाची तयारी व त्यांची चिकाटी हीं कोणालाहि नाकबूल करतां येत नाहींत. या बिलाच्या कामीं त्यांनीं दिल्लीच्या बैठकीपासून प्रयत्न चालविला होता व तो सिमल्यास फळाला आला. तिसऱ्या वाचनाच्या वेळींहि सरकारकडून बिलाला कसून विरोध झाला. परंतु नेमस्त व मुसलमान वगैरे सर्वांची चांगली मदत

होऊन ७१ विरुद्ध ४२ मतांनीं बिल मंजूर झालें. हें बिल आतां कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे गेल्यावर काय व्हावयाचें तें दिसतेंच आहे. पण असेंब्लींत तें मंजूर झालें ही गोष्ट लहान नाहीं. कौन्सिलांत झालें तरी राजकारणाची खादी चातीच्या एका फेऱ्याबरोबर विणून तयार होत नाहीं किंवा शंभर शंभर सुतें एकदम निघत नाहींत. एकेक सूत काढूनच ताणा भरण्याची आशा करीत बसावें लागतें.

* * *

याशिवाय या आठवड्यांत निकालांत निघालेल्या इतर कामांपैकीं सांगण्यासारखीं दोनतीनच आहेत; करांची तपासणी व योग्य विभागणी करण्यासंबंधानें सरकारनें एक कमिटी पूर्वींच नेमली आहे. तींत रँग्लर परांजपे, डॉ. हैदर वगैरे लोक आहेत. या कमिटींत असेंब्लीच्या पसंतीचे कांहीं लोक घालावे व करांच्या चौकशीबरोबर एकंदर लोकांच्या सांपत्तिक स्थितीचाहि विचार करावा असा एक ठराव राम अय्यंगार यांनीं पुढें आणला व त्यावर पुष्कळच भवति-न-भवति झाली. इंग्रजी राज्यांत हिंदुस्थान अधिक श्रीमंत झाला, कीं अधिक गरीब झाला, हा वाद निघाल्यावर कशा तऱ्हेचीं भाषणें व प्रश्नोत्तरें झालीं असतील याचा अंदाज वाचकांना सहजच करतां येईल! सर बेसिल ब्लॅकेट यांची मजल तर अपशब्द बोलण्यापर्यंत गेली, म्हणून प्रेसिडेंट यांना नाजूक निषेधहि करावा लागला. अखेर दोन दिवस वाद होऊन बॅ. जिना यांची उपसूचना बहुमतानें मंजूर झाली. पूर्वींची कमिटी मोडून नवीन कमिटी नेमावी असा ठराव असला तरी तो मानला जाणार नाहीं व मानला गेला तरी नव्या कमिटीवर जुने लोकच नेमले जातील. पण सर्वसाधारण सांपत्तिक स्थितीची चौकशी करण्याकरितां दुसरी एखादी कमिटी नेमली जाण्याचा संभव दिसतो. ता. २४ रोजीं खासगी बिलांचा परामर्श घेण्यांत आला. तो प्रकार रमण्यासारखा किंवा ललितासारखा होता. हा एकच दिवस खासगी बिलवाल्यांना खरा मिळाला असल्यामुळें अनेक सभासदांनीं थोडथोडीं औपचारिक भाषणें करून आपलीं बिलें दाखल करून घेतलीं.

* * *

ता. २४ रोजीं कापडाच्या गिरण्यांवरील स्थानिक जकातीच्या ठरावावरील वाद संपून तो ठराव मतें न मोजतांच मंजूर झाला. या चर्चेंत प्रत्येक सरकारतर्फेच्या वक्त्यानें हा कर वाईट हेतूनें बसविण्यांत आला, तो अन्यायमूलक

आहे, सबब तो कर उठविणें योग्य आहे अशी कबुली दिली. मुंबईचे व्यापारी-प्रतिनिधि मि. कोक यांनीं व मुसलमान प्रोफेसर डॉ. हैदरी यांनींहि कराचा निषेध केला. पण पैशाची तजवीज झाली, खजिन्याची स्थिति सुधारली म्हणजे मग तो कर प्रत्यक्ष दूर करतां येईल अशी लंगडी सबब सरकारतर्फे पुढें आणण्यांत आली! या वादांत व्यापारी लोक राजकारणांत स्वार्थी बुद्धीनें पडतात या खोडसाळ आक्षेपास सर पुरुषोत्तमदास यांनीं अतिशय रागावून सणसणीत उत्तर दिलें. येत्या बजेटाचे वेळीं हा दर कमी करून व त्याच्याच बरोबर विलायती कापडावरील तितकीच जकात कमी करून गरीब लोकांना कापड स्वस्त करूं अशी आशा सरकारतर्फे या वादांत लावण्यांत आली आहे. पण प्रत्यक्ष काय होतें तें पुढें दिसून येईलच!

* * *

या ठरावानंतर स्वराज्य पक्षातर्फेचा राजकीय कैद्यांच्या बंधमुक्ततेचा ठराव पुढें यावयाचा होता, व तसेंच त्यानंतर दिवाण चमनलाल यांचा कामकरी वर्गासंबंधाचा ठराव येऊन त्यावर केळकर यांची पोस्ट व रेल्वे खात्यांतील कामकऱ्यांसंबंधाची उपसूचना निघावयाची होती. परंतु प्रथम गिरणींवरील कराच्या ठरावानें बेसुमार वेळ घेतला, व त्यानंतर महापुरांनीं झालेल्या अनर्थासंबंधाचा भुवनानंद दास यांचा ठराव उगाच पुढें येऊन त्यानेंहि बराच वेळ घेतल्यामुळें उपरिनिर्दिष्ट दोनहि ठराव पुढें येऊं शकले नाहींत! यामुळें राजकीय कैदी व रेल्वे-पोस्ट खात्यांतील नोकर लोक यांच्याबद्दल सहानुभूति वाटणाऱ्या लोकांची निराशा झाली असल्यास नवल नाहीं. असो. इतकें काम झाल्यावर सभा यंदापुरती बरखास्त केल्याचा व्हाइसरॉय यांचा संदेश वाचून दाखविण्यांत आल्यावर असेंब्लीचें काम संपलें.

दिल्लीची ऐक्यसंशोधक सभा १९२४

दिल्ली येथें ता. २६ सप्टेंबरपासून ता. १ ऑक्टोबरपर्यंत ऐक्यपरिषद भरली होती, तिचा निकाल काय झाला हें वाचकांना यापूर्वी कळलेंच असेल. तथापि परिषदेची चांगली कल्पना यावी येवढ्याकरितां तिची थोडी कच्ची हकीकत खालीं देत आहें. एका दृष्टीनें परिषद अपूर्व होती. हल्लीं होत

असलेलें राष्ट्रीयत्वाचें रांधप असेंच कांहीं अवघड आहे, कीं तें चालू ठेविलें पाहिजे, व तें चालू असतांच मधून मधून त्यांतील पदार्थ तोंडांत घालून पाहून, असेल तसा बरावाईट म्हणून, पक्का किंवा चांगला होण्याकरितां तें रांधप तसेंच चुलीवर पुन्हा ठेवणें भाग आहे; खालीं उतरून चालावयाचें नाहीं.

*　*　*

या परिषदेची ही कल्पना मौ. महंमदअल्ली यांनाच प्रथम सुचली. महात्माजी हे दिल्लीस त्यांचे पाहुणे म्हणून प्रथम गेले होते. हिंदु-मुसलमानांची एकी करण्याचा त्यांचा हेतु या भेटींत होता. परंतु हिंदूंप्रमाणें मुसलमानांनीं त्यांच्यावर विश्वास टाकावा तितका टाकला नाहीं. हिंदूंनीं त्यांना पंच म्हणून एकदम मान्यता दिली, पण मुसलमान प्रथम ती देईनात; आणि कोणी न देईल ती मान्यता आग्रहानें मिळविणें ही गोष्ट महात्माजींच्या स्वभावांत नाहीं, हें प्रसिद्धच आहे. तेव्हां नेहमींप्रमाणें दुसऱ्याची चूक तें स्वतः आपलेंच पाप असें याहि बाबतींत मानून, स्वावलंबनानेंच जें करतां येईल तें करण्याचा महात्माजींनीं निश्चय केला. त्यांच्या स्वावलंबनांत आत्मनिष्ठेइतकीच देह-दंडनालाहि ते किंमत देतात. आणि या मनस्तापाला मदत म्हणून त्यांनीं २१ दिवसांचा उपवास करण्याचा निश्चय करून जाहीरहि केला. घरीं आलेल्या पाहुण्यानें सत्कार घेण्याऐवजीं उपोषणाचें व्रत स्वीकारावें हें पाहून कोणाहि यजमानाला काय वाटेल ? या गृहस्थी दृष्टीनें तर महंमदअल्लींना दुःख झालेंच; परंतु त्यांतल्या त्यांत आपल्या धर्मबांधवांच्या अत्याचारांमुळें हा प्रसंग ओढवला असें पाहून त्यांचें दुःख द्विगुणित झालें.

*　*　*

आपणावर महात्माजींचें कितीहि प्रेम असलें तरी केवळ आपल्या सांगण्यानें महात्माजी उपवासाचें व्रत मोडण्यास कबूल होतील असें महंमदअल्ली यांना वाटेना. त्यांनीं विनवणीची पराकाष्ठा केली. गच्चीवरून जाऊन महात्माजींच्या पायांवर अश्रुसिंचनहि केलें. तथापि महात्माजींचा निश्चय ढळेना. तेव्हां महंमदअल्लींच्या पोटांत कालवाकालव झाली असल्यास नवल नाहीं. म्हणून आपल्या मदतीला हिंदुस्थानांतील सर्व प्रमुख लोक बोलावून आणावे असें त्यांना सहजच वाटलें. इतर लोक आपल्या विनंतींत सामील झाले म्हणजे मग अपयशाची आपली जबाबदारी तरी कमी होईल असें त्यांस वाटलें असावेंच; परंतु हिंदु-मुसलमान पुढाऱ्यांनीं जमून परिषदेंत एकीचा ठराव व कायमचे

कांहीं नियम केल्यास, गांधींच्या उपवास-व्रताचें फल तें व्रत संपण्यापूर्वींच मिळालेंसें होईल; व मग व्रत मोडण्याविषयीं त्यांना हक्कानें प्रार्थना करतां येईल असेंहि महंमदअल्लींना वाटलें असावें यांत शंका नाहीं.

* * *

वरील हेतूनें महंमदअल्ली यांनीं परिषद भरविण्याचें ठरविलें. पण निमंत्रण दुतर्फी असलें पाहिजे म्हणून त्यांनीं स्वामी श्रद्धानंद यांचीहि त्यावर सही घेतली. अशा अडचणीच्या वेळीं बोलावलेल्या परिषदेच्या हातून व्हावी तितकी खुल्या दिलानें चर्चा होणार नाहीं व जे ठराव होतील त्यांना कायमचें स्वरूप मिळावें तितकें मिळणार नाहीं, अशी शंका स्वामीजींना प्रथम वाटत होती. परंतु निमंत्रणावर सही न करणें म्हणजे पुण्यमार्गाला आड येणें असें वाटून त्यांनीं सही दिली. शिवाय कोणीकडून तरी महात्माजींचा उपवास मोडवितां आला तर तेंहि एक सद्यःफलच आहे असेंहि त्यांस वाटलें असावें. परिषदेला व्यक्तिशः चारपांचशें लोकांना निमंत्रणें धाडण्यांत आलीं होतीं. शिवाय जाहीर दवंडीचें निमंत्रण सर्व लोकांना करण्यांत आलेंच होतें. त्याप्रमाणें परिषदेला सुमारें अडीचशें लोक बाहेरगांवांहून आले होते. परिषद होईल तितकी व्यापक व लोकमतप्रतिबिंबक करावी असा प्रयत्न महंमदअल्ली यांनीं आपणाकडून फार केला व या परिषदेची एकंदर जबाबदारी त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतलेली पाहून त्यांचेविषयीं खरोखर सहानुभूति वाटण्याजोगी होती. परंतु परिषदेला हिंदु सभासदच पुष्कळ हजर होते इतकेंच नव्हे, तर लोकसंख्येच्या मानानेंहि पाहतां परिषदेंत जितका अंश मुसलमान प्रतिनिधींचा असावयास पाहिजे होता तितका देखील नव्हता. महंमदअल्लींना कोणी ही गोष्ट बोललाहि असावा. म्हणून एका प्रसंगीं ते जिकिरीला येऊन म्हणाले, "मला मिळवितां आले तितके मुसलमान मीं आणून हजर केले. पंजाबचे व बंगालचे मुसलमान यावे तितके आले नाहींत याला मी तरी काय करूं!" खरोखर महंमदअल्लींकडे कांहीं दोष नव्हता. पण ऐक्याची काळजी हिंदूंना अधिक वाटली, कीं मुसलमानांना अधिक वाटली हें मात्र त्यावरून कळून आलें.

* * *

असो. कोणत्या बाजूचे किती लोक आले याचा हिशेब न करतां परिषद ही सर्वव्यापक व खरी प्रातिनिधिक असें मानून होईल तें काम करणें हेंच

शहाणपणाचें होतें. पण एकदोघां गृहस्थांनीं परिषदेच्या दुसरे दिवशीं अशी हरकत कारणपरत्वें घेतली कीं, परिषद असावी तितकी सर्वमतनिदर्शक नाहीं. अर्थात् तिचे ठराव बाहेर फारसे कोणी मानणार नाहीं. तेव्हां ठराव असे कांहीं न केलेलेच बरे असें म्हणण्यापर्यंत जवळ जवळ त्यांची पाळी आली ! ही विचारसरणी खास चुकीची होती असेंच न्यायबुद्धीनें म्हटलें पाहिजे. कारण एक तर सर्व पुढाऱ्यांना जाहीर निमंत्रण असून प्रतिबंध कोणालाच नव्हता. अर्थात् ज्यांना कळकळ होती ते आले व जे आले त्यांनीं आपल्या-पुरतें तरी कार्य करणेंच योग्य. मग बाहेर तें कोणी मानो किंवा न मानो ! शिवाय दोन दिवस काम चाललें व पहिले एक-दोन ठरावहि मंजूर झाले तेव्हां ते करण्याला जर ही सभा प्रातिनिधिक ठरली तर उरलेल्या कामालाहि ती तशी कां ठरूं नये ?

* * *

जें आधीं बोलावयाचें तें मग बोलावें अशी सभांतून जणूं आपणाला सवय झाली आहे ! दोन दिवस परिषद चालल्यावर तिला प्रातिनिधिक म्हणावी किंवा नाहीं अशी शंका कित्येकांना आल्याचें वर सांगितलेंच आहे. तोच प्रकार ठरावाच्या अधिकृत मसुद्यासंबंधानेंहि झाला. दोन दिवस ठरावाची चर्चा झाल्यावर स्वागत कमिटीनें मुक्रर केलेला असा ठरावांचा मसुदा कोणता हा प्रश्न उपस्थित झाला ! या प्रश्नाचें अधिष्ठान परिषद बोलावणारांच्या दर-म्यानच्या अविश्वासावरच होतें. मूळ मसुदा म. गांधी यांनीं केला. पुढें दुसरा एक वेगळा मसुदा झाला, आणि मग म. गांधी यांचें नांव आपल्या फायद्या-पुरतें कोण कसा पुढें आणतो हें उघड कळून आलें. मूळ मसुदा स्वामी श्रद्धानंद व पं. मालवीय यांना जोंपर्यंत पसंत होता तोंपर्यंत तो महात्माजींचा म्हणून स्वीकारला असें तें सांगत व महात्माजींचें नांव यांत कां आणतां असें महंमदअल्ली म्हणत. पण दुसरे वेळीं असें घडे कीं, गांधींच्या उपवासाचें कारण सांगून सभेनें निकाल केलाच पाहिजे असें जेव्हां महंमदअल्ली म्हणत तेव्हां तें अमान्य असणारे म्हणत कीं, " गांधींच्या उपवासाचें पिस्तुल आमच्या डोक्यावर रोखून अडचणींत गांठून ठराव मंजूर कां करून घेतां? "

* * *

खरें हृदयाविष्करण करूनच बोलावयाचें तें बोला असें प्रत्येकजण दुसऱ्यास म्हणत होता. परंतु तें होणें अर्थातच शक्य नव्हतें. इतका दिल खुला

करून बोलण्याचें कोणास धैर्य होणार नाहीं व तसें कोणी बोलला तर तें पचणार नाहीं हें परिषदेंतील सर्व लोक जाणून होतें. शिवाय महात्माजींचा म्हणून जो मसुदा पुढें आला होता त्यांत वरील इच्छा सफल होण्याच्या कमालीच्या मर्यादा निर्दिष्ट केल्या गेल्या होत्या; व इच्छापूर्तीच्या हक्काचीहि गोष्ट त्यांत नसून परस्पर प्रतिबंध कोणत्या उपायांनीं करतां यावा इतकेंच सांगितलें होतें. महंमदअल्ली यांनीं स्वतःचा म्हणून जो एक मसुदा केला होता त्यांत वरील बाबतींत प्रत्येक समाजाच्या हक्कांचा निर्देश करून त्याबरोबर त्याच्या कर्तव्याचा व जबाबदारीचाहि उल्लेख केला होता. या दोन मसुद्यांतील फरक सांगावयाचा तर तो थोडक्यांत असा सांगतां येईल कीं, महात्माजींच्या मसुद्यांत सर्व भिस्त उभयसमाजांच्या परस्पर मोहबतीवरच ठेविली होती. महंमदअल्लींच्या मसुद्यांत नुसत्या मोहबतीवर भिस्त नसून हक्कांचा स्पष्ट उच्चार होता. गांधींच्या मसुद्यांतून असा ध्वनि निघत होता कीं, अजूनहि मोहबतीनें काम होण्याची आशा सुटली नाहीं, याकरितां कोणाच्याहि हक्काचा स्पष्ट निर्देष करूं नये. महंमदअल्लींच्या मसुद्यांतून असा ध्वनि निघत होता कीं, मोहबतीचा प्रयोग व्हावा तितका यशस्वी झाला नाहीं, म्हणून परस्परहक्कांचा स्पष्ट निर्देष झाला पाहिजे. एकदां हक्कांचें स्पष्ट विधान झाल्यावर मग अधिकांत अधिक वाईट काय होणार हें कळून येईल व त्यानंतर मोहबतीनें जितका निर्बंध परस्परांना घालतां येईल तितका फायदा पदरांत पडला असें हिशेबीं कळून येऊन बरें वाटेल.

*　　*　　*

वरील दोन मसुद्यांत नसणारा व मूळ चालकांनीं न सुचविलेला असा मजकूर म्हटला म्हणजे श्री. न. चिं. केळकर यांनीं सुचविलेली व श्री. विठ्ठलभाई पटेल यांनीं अनुमोदन दिलेली उपसूचना होय! या उपसूचनेनें मूळ ठरावाच्या अर्थांत किंवा महत्त्वांत फारसें कांहीं कमजास्त होत नव्हतें. परंतु हल्लींच्या ठरावांनीं जुने झालेले करारमदार किंवा जुन्या वहिवाटी या मोडावयाच्या, कीं काय असा एक प्रश्न स्वाभाविकपणें सुचणारा होता व त्याचें निर्णयात्मक उत्तर मिळावें म्हणून श्री. केळकर व पटेल यांनीं अशी उपसूचना दिली कीं, "आज होणाऱ्या ठरावांचा अंमल यापुढें होईलच, परंतु वाद्यें वाजविण्याची वा न वाजविण्याची, गोवध करण्याची किंवा न करण्याची अस्तिनास्ति पक्षीं वहिवाट स्थानिक करारमदार होऊन किंवा अनेक

दिवसांच्या वहिवाटीनें जेथें जेथें पडलेली असेल तेथें तेथें ते करार व त्या वहिवाटीच चालू राहाव्या; नव्या ठरावांचा आधार घेऊन जुनीं भांडणें उकरून काढण्याचा कोणास अधिकार नसावा." ही उपसूचना तत्त्वतः सर्वसंमत असल्यानें तिचा स्वीकार करून विषयनियामक कमिटीनें ती गोवध व वाद्यें यांजवरील ठरावांत उचित शब्दांनीं सामील केली.

* * *

अखेर मंजूर झालेला मसुदा पाहतां तो वरील दोनहि मसुद्यांचा मिळून बनलेला आहे असें दिसून येईल. कारण त्यांत प्रारंभीची भाषासरणी गांधींची घेतली आहे, तथापि महंमदअल्ली यांना इष्ट असा जो हक्काचा स्पष्ट निर्देश तोहि त्यांत आहे. मात्र त्यांतल्या त्यांत बारीक नजरेनें पाहतां गोवधाच्या बाबतींत मुसलमानांच्या हक्काचा जसा स्पष्ट निर्देश आहे तसा मशिदींपुढून वाद्यें वाजवीत जाण्याच्या हिंदूंच्या हक्कासंबंधानें झालेला नाहीं. मग ते शब्द चुकून राहिले असल्यास न कळे. गोवध व वाद्यें यांजविषयींच्या ठरावांची इतर भाषा एकाच साच्यांतून ओतल्यासारखी दिसत असतां हक्कांच्या शब्दांचा उल्लेख एकांत आहे व एकांत नाहीं म्हणूनच ती गोष्ट नजरेंत भरते. कसेंहि असो, विषयनियामक कमिटी पांच दिवस भरून तरी अखेर सर्वानुमतें असे कांहीं ठराव मंजूर करतां आले हीच गोष्ट विशेष समजली पाहिजे. कारण पहिल्या दोनतीन दिवसांच्या अनुभवावरून पाहतां मसुदा मुक्रर होण्याची आशा वाटत नव्हती, पण जी गोष्ट विवेकबुद्धि निर्णयात्मक करूं शकत नाहीं, ती गोष्ट पुष्कळ वेळां शारीरिक श्रम व निवळ कंटाळा करूं शकतो. महायुद्ध देखील अखेर लढणारांना कंटाळा येऊन संपलें, लढणें ही गोष्ट वाईट अशा पश्चात्तापानें ते संपलें नाहीं असें म्हणतात !

ब्रिटिश ग्वायनाचें डेप्युटेशन १९२४

लोकपक्षाचा कायदेमंडळावर ताबा नव्हता, तेव्हां कायदे करण्यास सरकारची अनुकूलता मिळवावी लागे व तेवढ्यासाठीं सरकारची मनधरणी करण्यास शिष्टमंडळें तयार करून अधिकाऱ्यांशीं भेटीगांठी कराव्या लागत. पण आतां कायदे करण्याचा अधिकार लोकप्रतिनिधींच्या हातीं आल्यामुळें कोणताहि नवा कायदा करणें किंवा जुना कायदा बदलणें हीं कामें कोणास

करून घ्यावयाची असल्यास सरकारपेक्षां प्रथम लोकपक्षाच्या प्रतिनिधींची त्याबद्दल खात्री करून देऊन त्यांना वळवून घ्यावें लागतें. यामुळें दिल्लीस कायदेमंडळाच्या सभासदांकडे निरनिराळ्या हितसंबंधाचीं मंडळें येत आहेत. त्यांपैकींच एक ब्रिटिश ग्वायनाचें शिष्टमंडळ आलेलें असून, ब्रिटिश ग्वायनांत अधिक हिंदी लोकांनीं जावें अशा योजनेला हिंदी कायदेमंडळाची अनुमति मिळविण्याची त्यांची खटपट आहे. या शिष्टमंडळांत डॉ. नूनन व बॅ. लख्खू (Luckhoo) हे गृहस्थ आहेत. ता. ९ रोजीं लख्खू हे महाराष्ट्र कॅंपांत येऊन खासगी चर्चेच्या रूपानें त्यांनीं आपली योजना समजावून सांगितली व या विषयासंबंधीं कांहीं पुस्तकें व पत्रकेंहि त्यांनीं दिलीं, त्यांवरून पुढील माहिती देत आहे.

ब्रिटिश ग्वायना ही दक्षिण-अमेरिकेच्या उत्तर भागांतील ब्रिटिशांची वसाहत आहे. सबंध दक्षिण-अमेरिकेंत ब्रिटिश वसाहत अशी ही येवढीच एक आहे. या वसाहतीचें क्षेत्रफळ नव्वद हजार चौरस मैल असून ती दक्षिण-अमेरिकेंतील डच वसाहतीच्या दुप्पट व फ्रेंच वसाहतीच्या तिप्पट आहे. साधारणतः सिंध वजा करून मुंबई इलाख्याइतका हा प्रांत आहे. पण लोकसंख्या त्या मानानें अगदींच कमी म्हणजे जवळ जवळ अडीच लाख असून त्यांपैकीं निम्मे म्हणजे सवा लाख लोक हिंदी आहेत. यांना तिकडे ईस्ट इंडियन म्हणतात. कारण अमेरिकेंतील मूळच्या रहिवाश्यांना वेस्ट इंडियन हें नांव अगोदरच पडून गेल्यामुळें हे इंडियन निराळे हें कळण्याकरितां त्यांना ईस्ट इंडियन असें म्हणतात. बाकीच्यांत सुमारें एक लाख आफ्रिकन नीग्रो आहेत. पूर्वीं गुलामांचा व्यापार होता त्या वेळीं आफ्रिकेंतून गुलाम म्हणून हे लोक धरून आणले होते. पुढें १८३८ मध्यें गुलामगिरी नष्ट होऊन ते स्वतंत्र झाले. इतर वसाहतींत सुमारें तीन हजार चिनी, दहा हजार पोर्तुगीज आणि सुमारें साडेतीन हजार ब्रिटिश आहेत. ही वसाहत प्रथम १८०३ सालीं डच लोकांकडून इंग्रजांकडे आली. १८३८ पर्यंत तेथें गुलामांची पद्धत चालू होती. त्यानंतर मुदतबंदीच्या मजुरांची पद्धत सुरू होऊन एक प्रकारें गुलामगिरीच चालू ठेवण्यांत आली होती. ही मुदतबंदीची पद्धत १९१७ सालीं कायद्यानें नष्ट करण्यांत आली. १८३८ सालीं मुदतबंदीचे मजूर घेऊन हिंदुस्थानचें पहिलें जहाज तेथें गेलें. तेव्हांपासून मुदतबंदीच्या करारावर दरवर्षीं हिंदुस्थानांतून मजूर जात असत, व त्यांतल्या कांहीं लोकांनीं पुढें तेथेंच वस्ती

केली. पण १९१७ पासून मुदतबंदीची पद्धत बंद झाल्यामुळें हिंदुस्थानांतून थेट ब्रिटिश ग्वायनांत जाणाऱ्या बोटी बंद झाल्या व हिंदुस्थानचा व या वसाहतीचा संबंध तुटल्यासारखा झाला. हल्लीं या वसाहतींत जावयाचें झाल्यास प्रथम इंग्लंडला जावें लागतें व तेथून ग्वायनाची बोट मिळते. कलकत्ता-मुंबई-हून कधीं काळीं क्वचित् एखादीहि बोट मिळते. हा संबंध पुन्हा प्रस्थापित करण्याची ग्वायनाच्या शिष्टमंडळाची खटपट आहे.

शिष्टमंडळांपैकीं डॉ. ऑ. जोफेस नूनन हे आयरिश असून ग्वायनाचे ॲटर्नी जनरल आहेत. ब्रिटिश ग्वायनांतील रॉयल ॲग्रिकल्चरल व कमर्शियल सोसायटीचे ते प्रतिनिधी आहेत. आयरिश असल्यामुळें हिंदी लोकां-विषयीं त्यांना विशेष सहानुभूति वाटत असण्याचा संभव आहे. बॅ. जोसेफ लख्खू हे बॅरिस्टर, किंग्ज काउन्सेल व ग्वायनाच्या कायदेमंडळाचे सभासद असून हिंदी ख्रिस्ती आहेत. लख्खू यांचे वडील हिंदु होते. बिहारमध्यें गया जिल्ह्यांत एका खेडेगांवांत त्यांचा जन्म झाला. वयाच्या आठव्या वर्षीं इतर कांहीं लोकांबरोबर १८५० चे सुमारास ते ग्वायनांत गेले. तेथें ते ख्रिस्ती झाले व त्यांचे इकडे कोणी नातलग राहिले नाहींत, यामुळें हिंदुस्थानचा व त्यांचा संबंध तुटला. त्यांचे चिरंजीव बॅ. लख्खू यांस आपल्या हिंदुस्थानांतील मूळ गांवाचें नांव मात्र ठाऊक होतें. बॅ. लख्खू हे डेप्युटेशनकरितां हिंदुस्थानांत आल्यावर शोध करीत करीत आपल्या मूळ गांवीं गेले व तेथें कोणी लख्खू आडनांवाचे लोक राहात होते काय अशी चौकशी केली, पण पत्ता लागेना! अखेर एका ऐंशी वर्षांच्या म्हाताऱ्या ब्राह्मण बाईनें हें नांव आपल्याला अंधुक आठवत असल्याचें सांगितलें! लख्खू यांचा मूळ धर्म गेला त्याप्रमाणें भाषाहि गेली व ते जन्मापासून इंग्रजी भाषा शिकले. ग्वायनांतील इतर सर्व हिंदी लोकसंख्येची गोष्ट मात्र तशी नाहीं. ग्वायनांतील हिंदी लोकांत फक्त शेंकडा १० ख्रिश्चन आहेत. बाकीचे हिंदु व मुसलमान आहेत. तेथें उर्दू, हिंदी, तामीळ व तेलगू या भाषा चालतात. देवळें व मशिदी आणि त्याबरोबर पंडित व इमाम हेहि तेथें आहेत व हिंदी, उर्दू शाळाहि चालतात.

कीनिया व दक्षिण-आफ्रिका यांच्या खडतर अनुभवामुळें ब्रिटिश वसाहत हें नांव उच्चारल्याबरोबर साहजिकच एक प्रकारचा विपरीत ग्रह हिंदी माणसाच्या मनांत उत्पन्न होतो. वसाहतींत राहण्यास या असें सांगणारा इसम

हा भुलथापा देऊन फसवून संकटांत घालील असा संशय कां नसावा? पण ब्रिटिश ग्वायनांतील परिस्थिति, कीनिया व दक्षिण-आफ्रिका यांतील परिस्थिती-पेक्षां बरीच निराळी आहे. ब्रिटिश ग्वायना ही क्रौन कॉलनीहि म्हणतां येत नाहीं किंवा डोमीनियनहि म्हणतां येत नाहीं. १८०३ सालीं डच लोकांकडून हा प्रदेश घेतला त्या वेळींच त्यांची राज्यघटना लोकमतानुवर्ती करण्यांत आली. हल्लीं तेथें लोकांनीं निवडलेल्या १४ ला ८ इतक्या प्रमाणांत बहुमत असलेल्या प्रतिनिधींच्या कायदेमंडळामार्फत कारभार चालतो. बजेटावरहि या कायदे-मंडळाची हुकमत आहे. मताधिकार सर्वांस असून हिंदी व उर्दू मतपत्रिका प्रसिद्ध होतात व मागणी आल्यास त्या तेलगू व तामीळमध्येंहि प्रसिद्ध करतां येतात. बजेटामधील रकमा मंजूर करण्याचें काम लोकांचे हातीं असल्यामुळें एकदोन वेळां बजेट नामंजूर करण्याचा धाक घालून लोकांनीं आपलें म्हणणें सरकारवर लादलें आहे. हिंदी, नीग्रो व युरोपियन यांच्यांत इतर वसाहतीं-प्रमाणें ग्वायनांत बेबनाव नाहीं असें बॅ.लख्खू यांचें म्हणणें आहे. पूर्वींपासूनच या वसाहतींत सर्वांना सारखे हक्क होते. पण इतर वसाहतींतून हिंदी लोकांना वाईट रीतीनें वागविण्यांत येतें तसें येथेंहि येत असेल किंवा येईल असा संशयहि उत्पन्न होऊं नये, म्हणून १९२० सालीं एक जाहीरनामा काढून या वसाहतींत सर्वांना सारखे हक्क राहतील असें गव्हर्नरानें जाहीर केलें आहे.

ग्वायनांतील नीग्रो लोकांना आपली स्वतःची अशी भाषा नाहीं. ते बहुतेक ख्रिस्ती आहेत व त्यांना फक्त इंग्रजी भाषा येते. हिंदी लोकांनीं आपल्या हितसंबंधांकरितां जशी ब्रिटिश ग्वायना ईस्ट इंडियन असोसिएशन स्थापन केली त्याप्रमाणेंच तेथें नीग्रो लोकांची कन्व्हेन्शनहि आहे. आणि हिंदुस्थानांतून तेथें वस्ती करण्यास अधिक लोक यावेत अशा इच्छेनें खटपट करण्याकरितां जसें इंडियन डेप्युटेशन हिंदुस्थानांत आलें आहे, तसेंच नीग्रो कन्व्हेन्शनचेंहि डेप्युटेशन आफ्रिका व वेस्ट इंडीज यांत गेलें असून तेथून अधिक आफ्रिकन लोक आणण्याची खटपट करीत आहे. सन १९२० सालीं लख्खू, नूनन व प्रभूसा यांचें कमिशन हिंदुस्थानांत आलें होतें. त्यांनीं त्या वेळीं पुढें मांडलेली योजना हिंदी कायदेमंडळाच्या एका कमिटीनें तपासून तात्पुरती मान्यता केली होती; पण प्रत्यक्ष ग्वायनांत जाऊन अधिक चौकशी करून आल्याशिवाय या प्रश्नावर निश्चित निर्णय देतां यावयाचा नाहीं असें कमिटीनें आपलें मत दिलें होतें. या कमिटींत ना. शास्त्री, वाच्छा, असद अलीखान, कामिनी-

कुमार चांदा, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, बी. एन्. शर्मा वगैरे हिंदी गृहस्थ होते. यानंतर ग्वायनांत जाऊन परिस्थिति प्रत्यक्ष पाहून रिपोर्ट करण्याचें काम लांबणीवर पडलें. अखेर दोन वर्षांनंतर पिल्ले, तिवारी व कीटिंग्ज यांची चौकशी-कमिटी १९२२ च्या फेब्रुवारींत जाऊन दाखल झाली व तिनें चौकशी करून लख्खू-नूतन यांच्या योजनेला अनुकूलता दर्शविली.

या कमिटींपैकीं कीटिंग्ज यांनीं आपला रिपोर्ट निराळा लिहिला. त्यांचा रिपोर्ट व पिल्ले-तिवारी या दोघांनीं मिळून केलेला रिपोर्ट यांत बरीच तफावत आहे. कीटिंग्ज यांच्यापेक्षां पिल्ले-तिवारी यांचा रिपोर्ट हिंदुस्थानला अर्थातच अधिक अनुकूल आहे. हिंदी लोक ग्वायनांत गेल्यावर त्यांच्या सुखसोयींची व संरक्षणाची हमी ग्वायना सरकारनें सर्व तऱ्हेनें द्यावयास पाहिजे असें पिल्ले-तिवारी म्हणत असून नूतन-लख्खू-योजनेपेक्षां बऱ्याच कमी सुखसोयी किंवा सवलती हिंदी लोकांस दिल्या तरी पुरे आहेत असें कीटिंग्ज यांचें म्हणणें आहे. पिल्ले-तिवारी व कीटिंग्ज या दोघांचेहि रिपोर्ट आजपर्यंत दप्तरांत पडून होते; पण ग्वायनांतील हिंदी लोकांचें डेप्युटेशन येथें आल्यामुळें तें आतां सरकारी रीत्या प्रसिद्ध झाले आहेत. मध्यंतरीं ही गोष्ट थोडी मागें पडण्यास दुसरेंहि एक कारण घडलें. लख्खू-नूतन-योजनेस प्रथम ग्वायना सरकारची पूर्ण अनुमति होती. पण मध्येंच गव्हर्नर सर विल्फ्रेड कोलेट यांनीं असें जाहीर केलें कीं, लख्खू-नूतन-योजना ग्वायना सरकारनें कायमची मान्य केलेली नाहीं; ती कच्ची—तात्पुरती योजना असून तींत फेरफार करण्याचा ग्वायना सरकारला अधिकार आहे. पिल्ले व तिवारी यांनीं आपल्या रिपोर्टांत एकदां देऊं केलेल्या सवलती अशा रीतीनें ग्वायना सरकारनें काढून घेणें रास्त नाहीं अशी टीका केली होती. अशा सवलती मध्येंच कमी होण्याचा धोका असेल तर हिंदी लोकांनीं ग्वायनांत न गेलेलेंच बरें असें पिल्ले-तिवारी कमिटीचें मत पडलें. पण एप्रिल१९२३ मध्यें थॉम्सन या नांवाच्या ग्वायनाच्या नव्या गव्हर्नरांनीं पिल्ले-तिवारी रिपोर्टांत मान्य केलेली लख्खू-नूतन यांची योजना पक्क्या स्वरूपाची मानली जाईल असें जाहीर केलें. त्यामुळें या प्रश्नास पुनः चालन मिळालें. ग्वायनाचें डेप्युटेशन येथें याकरितांच आलें असून हल्लीं हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांत हिंडत आहे. सध्यां दिल्लीस असेंब्लीची बैठक चालू असल्यामुळें तें दिल्लीस आलें आहे.

हल्लीं मुख्य प्रश्न ग्वायना सरकारची वसाहतीची योजना हिंदी कायदे-मंडळांत पास करावयाची असा नाहीं. पण १९२२ चा इंडियन एमिग्रेशन ॲक्ट अमलांत असल्यामुळें सध्यां हिंदुस्थानांतून थेट ग्वायनांत हिंदी लोक नेण्याला बंदी आहे; इंग्लंडांत जाऊन तेथून ग्वायनांत गेल्यास जातां येतें व अशा रीतीनें कांहीं थोडे लोक जातात; यापेक्षां अधिक लोक आल्याशिवाय तेथील लोकसंख्या वाढून सुधारणा व्हावयाची नाहीं. याकरितां ब्रिटिश ग्वायनांत जाण्यास परवानगी राहील अशी इंडियन एमिग्रेशन कायद्यांत दुरुस्ती केली पाहिजे व हिंदी लोकांस तेथें चांगल्या सवलती मिळतील, त्रास होणार नाहीं, अशी कायदेमंडळाची खात्री झाल्याशिवाय या दुरुस्तीस कायदेमंडळाची संमति मिळणार नाहीं. यास्तव हिंदी लोकांना ग्वायनांत जेणेंकरून फायदेशीर होईल अशा तऱ्हेची योजना ग्वायना सरकारची हमी घेऊन पुढें मांडण्यांत आली आहे व ती समजावून देण्यास डॉ. नूनन व बॅ. लख्खू हे येथें आले आहेत. इंडियन असोसिएशनच्या विद्यमानें ता. २२ नोव्हेंबर १९२३ रोजीं ग्वायनांतील सर्व हिंदी लोकांची एक सभा भरून तींत नूनन-लख्खू यांच्या योजनेला व शिष्टमंडळाला पाठिंबाहि देण्यांत आला आहे.

नूनन-लख्खू यांच्या योजनेचा सारांश पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. प्रथम हिंदुस्थान व ग्वायना यांमध्यें बोटींचें दळणवळण सुरू करण्यांत येईल. आरंभीं दर दोन महिन्यांत एक बोट निघेल पण मागाहून दरमहिन्यास हिंदुस्थानांतून ग्वायनास जाण्यास एक बोट निघण्याची व्यवस्था केली जाईल. दरवर्षी जास्तींत जास्त पांच हजार लोक जातील अशा मानानें व्यवस्था करण्यांत येईल. तेथें सवलतीचे दरानें त्यांस लागवड करण्यासारख्या जमिनींचे तुकडे देण्यांत येतील. मजुरांना सात तास काम करून रोजीं तीन रुपये मिळण्याची सरकार हमी घेईल. मजुरीच्या दरावर आर्बिट्रेशन बोर्डाची हुकमत राहील. नवीन आलेल्या लोकांना राहण्यास घरें मिळवून देण्याची सोय सरकार करील. तीन वर्षें मजुरीनें अगर स्वतंत्र रीतीनें शेतकी काम केल्यास पांच एकर जमीन बक्षीस देण्यांत येईल. या सर्व गोष्टींवर देखरेख ठेवण्याकरितां हिंदुस्थान सरकारचा एक प्रतिनिधि तेथें नेमून त्याचा पगार ग्वायना सरकार देईल. कोणालाहि तीन वर्षांनंतर परत हिंदुस्थानांत यावयाचें असेल तर १/२

भाड्यांत, पांच वर्षांनंतर यावयाचें असेल तर ½ भाड्यांत व सात वर्षांनंतर फुकट हिंदुस्थानांत परत पोंचविण्याची व्यवस्था करण्यांत येईल. पाणी-पुरवठा, ड्रेनेज वगैरेची सोय केलेली आहे व ती वाढविण्याची योजना सुरू आहे. तेथील हवा हिंदी लोकांना मानवणारी आहे. हिंदु-मुसलमानांना आपापल्या पद्धतीनें लग्नें करण्याची व मृतांची व्यवस्था करण्याची परवानगी आहे.

वर दिलेल्या गोषवाऱ्यावरून ग्वायनांत हिंदी लोकांना अनुकूल परिस्थिति असून ती अधिक अनुकूल करून देण्यास ग्वायनाचें सरकार तयार आहे असें सकृद्दर्शनीं दिसतें. पण या प्रश्नाला दुसरी बाजूहि आहे, आणि तिचा विचार मनांत आल्याशिवाय राहत नाहीं. आज ग्वायनांत लोकसंख्या थोडी, जमीन मुबलक, तांदूळ, ऊंस यांचीं पिकें काढण्याची अनुकूलता, इमारतीचें लांकूड व हिऱ्याच्या खाणी यांचा व्यापार वगैरे गोष्टी आहेत. पण याच सारख्या कायम टिकतील असें नाहीं. कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासदांचें बहुमत असलें तरी हिंदी प्रतिनिधि बॅ. लखू हे एकटे एकच आहेत. याचें कारण लखू यांनीं असें सांगितलें कीं, पूर्वीच्या मुदतबंदीच्या पद्धतीमुळें हलक्या जातीचे व गुन्हेगार, उडाणटप्पू वगैरे लोकांचा भरणा विशेष झाला. यामुळें इलेक्शनला कोणी हिंदी लोक उभेच राहत नाहींत. नीग्रो किंवा युरोपियन उभे राहतात व ते निवडून येतात. हिंदी लोकांचा शैक्षणिक दर्जा वाढून त्यांचा राज्यकारभारांत अधिकाधिक शिरकाव व्हावा याकरितां चांगले शिकलेले डॉक्टर, बॅरिस्टर, इंजिनियर वगैरे लोक येथें अधिक यावेत अशी लखू यांची इच्छा आहे. आज हिंदी, नीग्रो व युरोपियन यांच्यांत विशेष भेद नाहीं हें खरें, पण लोकसंख्या वाढून दाटी झाल्यावर यांच्यांत तेढ लागणार त्या वेळीं हिंदुस्थाननें त्या परिस्थितींतून कसा मार्ग काढावयाचा ?

यावर उलट असें म्हणतां येईल कीं, पुढें अडचणी येतील म्हणून आजच हातांत येण्यासारखी वसाहत कां सोडावी ? ग्वायनाची हवा युरोपियनांस अनुकूल व मानवणारी नाहीं. तेव्हां तंटा झाला तर तो नीग्रो लोकांशीं होईल. पण एशियाटिक व युरोपियन यांच्यापेक्षां एशियाटिक व नीग्रो हे अधिक सलोख्यानें वागत असून त्यांच्यांतील भांडणें सामोपचारानें मिटण्याचा संभव अधिक. शिवाय असें भांडण उपस्थित होईपर्यंत हिंदुस्थान स्वराज्याच्या मार्गांत बरेंच पुढें पाऊल टाकील व त्या वेळेपर्यंत कोणत्याहि अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास आजच्यापेक्षां तें अधिक समर्थ होईल. फिजी किंवा दक्षिण

आफ्रिका यापेक्षां ब्रिटिश ग्वायनांतील परिस्थिति हिंदी लोकांना जास्त अनुकूल आहे ही गोष्ट महात्मा गांधी व सी. एफ्. अंड्रूज यांच्यासारख्या या कामीं तज्ञ म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकांसहि मान्य आहे. तेव्हां ब्रिटिश ग्वायनांतील हिंदी वसाहतींची योजना स्वीकारून ती अंमलांत यावी या हेतूनें एमिग्रेशन ॲक्टांत दुरुस्ती करण्याचे वेळीं कायदेमंडळांच्या सभासदांनीं ग्वायना सरकारला अटीनें पक्कें बांधून घेऊन ही दुरुस्ती करावी हें योग्य दिसतें. सारांश, शक्य त्या रीतीनें अधिक सवलती देण्यास ग्वायना सरकारकडून हमी घेण्याचा प्रयत्न करणें व ही योजना अमलांत येण्यास सुरुवात झाल्यावर तिच्यावर बारीक लक्ष ठेवणें हें हिंदी लोकप्रतिनिधींचें कर्तव्य आहे. परदेशांत स्वतंत्रपणानें जातां येते ही गोष्ट मुख्य आहे. परदेशांत परक्या मनुष्याला त्रास सोसावा लागतो हें तर खरेंच. पण साहसाशिवाय वैभव नाहीं. इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं आमच्या राजे लोकांनीं त्यांना ममतेनें वागविलें व त्यांचें कौतुक केलें हें निराळें. पण विलायतेस त्यांना अशा वागवणुकीची हमी कोणी दिली होती ? हिंदुस्थानची कूपमंडूकवृत्ति सुटली पाहिजे. त्याशिवाय पुढें निभाव लागणार नाहीं.

हिंदी नौकानयन

(केसरी, ता. ११ मार्च १९२४)

ब्रिटिश ग्वायनांतील शिष्टमंडळाप्रमाणें हिंदी आगबोटीच्या कंपन्यांचें हितचिंतकहि दिल्ली येथें येऊन असेंब्लीच्या सभासदांच्या गांठी घेत आहेत. कारण त्यांनाहि ; हिंदी नौकानयनास जाचक असे कांहीं प्रतिबंध कायद्यानें दूर करून अनुकूल सवलती मिळवावयाच्या आहेत. सर्व सभासदांप्रमाणें ते हितचिंतक महाराष्ट्रीय कँपांमध्यें येऊन ग्वायनांतील बॅ. लख्खू यांचेप्रमाणें त्यांनींहि माहिती सांगितली व कांहीं हस्तपत्रकेंहि दिलीं, त्यावरून पुढील माहिती देत आहें.

हल्लीं हिंदी व्यापारी नौकानयन कमिटी बसवून आपला अहवाल लिहीत आहे. ही कमिटी नेमण्याचा ठराव असेंब्लींत ता. १२ जानेवारी १९२२

रोजीं सर शिवस्वामी अय्यर यांनीं मांडला. १९२२ च्या मार्चमध्यें ना. लल्लुभाई सामळदास यांनीं कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें तशाच स्वरूपाचे दोन ठराव मांडले. या ठरावांस अनुसरून सरकारनें १९२३ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत 'इंडियन मर्केंटाइल मरीन' किंवा हिंदी व्यापारी नौकानयन कमिटी नेमली. गेल्या नोव्हेंबरपासून या कमिटीनें आपल्या चौकशीस सुरुवात केली. चौकशीकरितां मुंबई, कराची, रंगून, मद्रास वगैरे ठिकाणीं हिंडून येऊन, आतां त्या कमिटीनें चौकशी पुरी केली आहे व रिपोर्ट लिहिण्याचें काम चालू आहे. कमिटींत लल्लुभाई सामळदास हे हिंदी व्यापाऱ्यांची बाजू मांडण्याकरितां नेमले गेले आहेत. सर आर्थर फ्रूम हे इंग्रजी व्यापाऱ्यांचे हितसंबंध रक्षण करणारे म्हणून त्यांची नेमणूक झालेली आहे. कॅप्टन हेडलंड हे नौकानयनांत दर्दी (एक्स्पर्ट) म्हणून, रंगाचार्य हे हिंदी लोकांचे हितसंरक्षक म्हणून, सर जॉन बेयेस हे नौका बांधण्याचे कामांतील तज्ज्ञ म्हणून व रॉय बंगाली व्यापाऱ्यांचे वतीनें म्हणून अशा नेमणुका या कमिटीवर झालेल्या आहेत. नेहमींच्या अनुभवाप्रमाणें या कमिटीच्या रिपोर्टांतहि हिंदी व युरोपियन सभासदांचे परस्परविरुद्ध रिपोर्ट होणार असा अंदाज आहे. कारण युरोपियन लोकांचें अर्थातच म्हणणें असें कीं, नौकानयनाचें बाबतींत सध्यां चालू असलेल्या योजनाच हिंदी लोकांना पुरेशा आहेत, त्यांत फारशी सुधारणा करण्याचें कारण नाहीं. हिंदी सभासदांचें याच्या अगदीं उलट मत पडणार. हल्लीं व्यापारांत बस्तान बसवून प्रबल बनलेल्या युरोपियन कंपन्यांच्या विरोधामुळें, सरकारनें निरनिराळ्या रूपानें साह्य केल्याशिवाय हिंदी व्यापारी नौकानयनाची आजची शोचनीय स्थिति पालटणार नाहीं, असें हिंदी कमिशनर आपल्या स्वतंत्र रिपोर्टांत लिहिणार आणि शेवटीं सरकार या युरोपियन सभासदांचा रिपोर्ट स्वीकारून हें प्रकरण आजपर्यंतच्या हिंदी लोकांच्या हिताच्या अनेक इतर प्रकरणांप्रमाणें दप्तरांत बांधून ठेवून देणार अशी भीति वाटते. म्हणूनच लोकनियुक्त प्रतिनिधींनीं आगाऊच सावध झालेलें बरें.

प्राचीन हिंदी जहाजें

सरकार पुढें काय करणार हा प्रश्न पुढचा आहे. पण सरकारनें आतांपर्यंत हिंदी लोकांच्या उन्नतीकरितां कांहीं केलें नाहीं याची हजेरी हिंदी कमिशनर

घेतल्याशिवाय राहणार नाहींत उलट युरोपियन सभासद सरकारच्या औदा-सीन्याचें समर्थनच करतील असा अंदाज आहे. गेल्या ७० वर्षांत सरकारनें हिंदी नौकानयनाच्या बाबतींत कांहीं केलें नाहीं. हिंदी लोकांना नौकानयनाचे बाबतींत लागणारें धाडस नाहीं. असें पुष्कळ युरोपियन लोकांनीं या कमिटीपुढें दिलेल्या साक्षींत सांगितलें; पण ही गोष्ट साफ खोटी आहे. हिंदी लोकांच्या प्रगतीच्या आड ज्या नेहमींच्या नालायकीच्या सबबी येतात त्यांतलीच ही एक सबब आहे. शंभर वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानांत उत्तम जहाजें तयार होत असून तीं चीन, जावा, सुमात्रा, दक्षिण-आफ्रिका वगैरे भागांशीं दळणवळण ठेवीत असत असा स्पष्ट पुरावा आहे. इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत बांधलेलीं जहाजें हिंदुस्थानांतला माल घेऊन ब्रिटिश जहाजां-बरोबर लंडनपर्यंत जात होतीं. ट्राफल्गारच्या प्रसिद्ध लढाईंत हिंदुस्थानांत बांधलेलें एक जहाज होतें असाहि पुरावा सांपडतो. हीं जहाजें तयार करण्याचे हिंदी कारखाने, त्यांतील कुशल हिंदी कारागीर, लांबलांबच्या सफरी करणारे हिंदी धाडसी खलाशी व व्यापारी या सर्व गोष्टी कशा नाहींशा झाल्या? ज्या ईस्ट इंडिया कंपनीनें हिंदुस्थानची इतर कारागिरी बुडविली तिनेंच हिंदु-स्थानचा हा धंदाहि बुडविला. सन १८०१ सालींच कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सनें हिंदी जहाजें उपयोगांत आणण्याची बंदी करून टाकली! अजूनहि ही जुनी दर्यावर्दीपणाची धाडसी वृत्ति शंभर वर्षांच्या सुप्तावस्थेंतून जागृत होऊं शकेल. पण तिला संधि कोठें आहे? युरोपियन कंपन्या आपल्या जहाजांना हिंदी खलाशांचा विटाळहि होऊं देत नाहींत. फक्त 'पी. अँड. ओ.' ही एकच इंग्लिश कंपनी 'लास्कर' म्हणून हिंदी खलाशांना नोकरीस ठेवते. पण 'जन्मा आला हेला व पाणी वाहतां मेला' या म्हणीप्रमाणें त्यांचा सारा जन्म हलकीं कामें करण्यांतच जातो.

एकदां 'लास्कर' कीं जन्माचा 'लास्कर'. त्याची बढती जास्तींत जास्त म्हणजे ५० रु. दरमहापर्यंत पोंचवायाची. इंग्लिश खलाशांची कामावर लाग-ण्याच्या वेळींच हिंदी खलाशांपेक्षां दुप्पट पगारावर सुरुवात होऊन त्यांची झपाट्यानें प्रगति होते. शिवाय इंग्लिश खलाशांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या बायकापोरांना मदत करण्याकरितां इंग्लंडांत मोठमोठे फंड उभारलेले आहेत. हिंदी खलाशांकरितां तशी कांहींच तजवीज नाहीं. अशी परिस्थिति असतां या धंद्याकडे कोणाचेंहि लक्ष न जाणें साहजिक आहे. हल्लीं आहेत हे 'लास्कर'

सुद्धां युरोपियन लोकांना नकोसे होऊन 'इजित' बोट बुडाल्याचे वेळीं त्यांच्याबद्दल खोट्या बातम्या प्रसिद्ध करून त्यांचें या धंद्यांतून कायमचें उच्चाटन करण्याचा घाट रचला गेला होता, हें पुष्कळांना स्मरत असेल. पण पुढें चौकशी-कमिटी नेमली जाऊन ही बोट बुडण्याचे वेळीं हिंदी 'लास्करांनीं' कामचुकारपणा व भित्रेपणा तर दाखविला नाहींच, पण उलट असामान्य धैर्यानें व तडफीनें आपलें कर्तव्य केलें असा शेरा मिळाला आणि हा उच्चाटनाचा घाट फसला. आहेत त्या खलाशांची ही दशा, तेव्हां नवीन तयार करण्याच्या कामाकडे कोठलें लक्ष जाणार?

युरोपियनांचा कावेबाजपणा

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात हल्लीं हिंदी आगबोटी बिलकूल नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल. परदेशांशीं दळणवळण ठेवणाऱ्या आगबोटींत हिंदी आगबोटींचें प्रमाण हल्लीं शेंकडा दोनहूनहि कमी आहे. आणि प्रत्यक्ष हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यानें सफरी करणाऱ्या बोटींतहि हिंदी बोटींचें प्रमाण शेंकडा बारांहून जास्त नाहीं. हिंदी व्यापाऱ्यांत धाडस नाहीं, म्हणून ते आपल्या बोटी तयार करीत नाहींत. असेंहि म्हणतां यावयाचें नाहीं. कारण गेल्या २५ वर्षांत मुंबई, कलकत्ता, चितागांग, तुतिकोरीन, खंबायत वगैरे ठिकाणीं मिळून २० हिंदी आगबोटींच्या कंपन्या स्थापन करण्यांत आल्या, पण त्या सर्व बुडाल्या! यांत हिंदी व्यापाऱ्यांनीं आपलें लाखों रुपयांचें भांडवल पाण्यांत बुडविलें. इतक्या कंपन्या अपेशी होऊन बुडण्याचें कारणहि त्यांचा अवगुण हें नसून कित्येक वर्षांचें बस्तान बसवून गबर झालेल्या युरोपियन कंपन्यांनीं केलेली गळचेपी हेंच त्याचें कारण होय. कोणतीहि नवी हिंदी आगबोट कंपनी निघून तिच्या बोटी चालू झाल्या म्हणजे जुन्या युरोपियन कंपन्या भाड्याच्या दराची शर्यत सुरू करतात, ती इतकी कीं, शेवटीं फुकट उतारू नेणें किंवा उतारू फुकट नेऊन शिवाय वर त्यांना चणेकुरमुरे बक्षीस देणें येथपर्यंत त्यांची मजल जाते! आधींच नव्या हिंदी कंपन्यांचें भांडवल अल्प; आणि त्यांतच ही घातकी शर्यत किंवा गळचेपी सुरू झाली कीं त्या लवकरच टेकीस येतात. नव्या कंपनीचें एकदां दिवाळें वाजलें कीं, या जुन्या युरोपियन कंपन्या पुनः दर खूप चढवून या चढाओढींत झालेलें नुकसान सव्याज भरून काढतात.

डिफर्ड रीबेट

हिंदी बोटींच्या कंपनीला मारून आपलें राखीव कुरण कायम ठेवण्यास युरोपियन कंपन्यांजवळ दुसरेंहि एक शस्त्र आहे, तें 'डिफर्ड रीबेट' हें होय. या डिफर्ड रीबेटच्या पद्धतीनें हिंदी व्यापारी युरोपियन बोटींच्या कंपन्यांस कायमचे बांधले जातात व त्यांची इच्छा असली तरी त्यांना हिंदी आगबोट कंपनीस मदत करणें जड जातें. डिफर्ड रीबेट म्हणजे तहकूब किंवा राखून ठेवलेली कसर. मालाच्या वाहतुकीबद्दल जें भाडें व्यापाऱ्यांकडून मिळतें त्यापैकीं सुमारें शेंकडा १० इतकी रक्कम अनामत म्हणून त्या व्यापाऱ्यांच्या नांवें बाजूला ठेवण्यांत येते. ही सहा महिन्यांत सांचलेली रक्कम त्याचे पुढील सहा महिन्यांत या व्यापाऱ्यानें आपला माल दुसऱ्या कोणत्याहि कंपनीच्या बोटींतून रवाना केलेला नसला तरच त्याला परत मिळतें, नाहीं तर ती जप्त होते. सहा-सहा महिन्यांच्या या राखीव कसरीचा वर्षांतून दोनदां ठराविक वेळेला बटवडा होतो. म्हणजे नव्या हिंदी कंपनीमार्फत एखाद्या हिंदी व्यापाऱ्यानें एकदां माल पाठविला, कीं त्याची युरोपियन बोट कंपनीकडे तत्पूर्वी सहा महिने जमा असलेली सर्व भाड्याच्या शेंकडा दहाइतकी रक्कम जप्त होते. केव्हांहि झालें तरी व्यापाऱ्याची कांहींना कांहीं रक्कम रीबेटच्या स्वरूपांत बोटीच्या कंपनी-कडे अडकून पडलेली असणारच आणि अशा रीतीनें तो त्या कंपनीस कायमचा बांधलेला असतो. ही राखीव कसरीची पद्धत पुष्कळ सुधारलेल्या देशांतून बेकायदेशीर ठरविण्यांत आलेली आहे व हिंदुस्थानांतहि ती बेकायदेशीर ठर-वावी अशी हिंदी व्यापाऱ्यांची मागणी आहे. या पद्धतीपासून युरोपियन आगबोट कंपन्यांचा फायदा होत असल्यामुळें त्या कंपन्या या पद्धतीचे अनेक फायदे दाखवीत असतात. परंतु अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या देशांत ही पद्धति नसूनहि तेथील आगबोटींच्या कंपन्यांची येथल्याप्रमाणेंच सर्व उत्तम व्यवस्था राहते. जे फायदे बाहेर डिफर्ड रीबेटच्या पद्धतीशिवाय मिळूं शकतात तेच हिंदुस्थानांत मिळत असल्यामुळें त्यांचा डिफर्ड रीबेट पद्धतीशीं बादरायण संबंध जोडतां येत नाहीं, हें उघड आहे.

डिफर्ड रीबेटच्या पद्धतीप्रमाणें व त्याला पोषक अशी दुसरी एक पद्धति युरोपियन आगबोट कंपन्या पुरातन काळापासून अमलांत आणीत आहेत. ती पद्धत म्हणजे 'शिपिंग रिंगची' होय. रिंग म्हणजे एकाच टापूंत व्यापार कर-णाऱ्या दोन-चार आगबोट कंपन्यांचा एक संघ होय. या संघाचें कार्य हें कीं,

कोणतीहि नवी कंपनी त्या टापूंत स्थापन होऊं द्यावयाची नाहीं. यांच्यांत करारमदार होऊन भाड्याचे दर वगैरे ठरलेले असतात व नवीन कंपनीला मारण्यांत होणाऱ्या नुकसानीची त्या आपापसांत प्रमाणानें वांटणी करून घेतात. बहुधा या संघाचे मिळून सामान्य असें डिफर्ड रीबेट असतें. म्हणजे जोंपर्यंत व्यापारी या संघांतील कंपन्यांच्या बोटींतून माल पाठवील तोंपर्यंत त्याचें रीबेट जप्त होत नाहीं. तो या संघांतील कंपन्यांच्या बाहेर गेला तरच तें जप्त होतें. 'डिफर्ड रीबेट'प्रमाणें 'शिपिंग रिंग' बनविणें हेंहि अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया वगैरेसारख्या सुधारलेल्या देशांतून गैरकायदा ठरविलें गेलें आहे. आगबोट कंपन्यांचे हे संघ त्याला पोषक अशी राखीव कसरीची पद्धति या दोनहि गोष्टींचा उदय हिंदुस्थानांत झाला! सन १८७५ सालीं कलकत्ता येथें 'कलकत्ता शिपिंग' या नांवाची पहिली 'शिपिंग रिंग' स्थापन झाली. सन १८७७ सालीं याच रिंगनें डिफर्ड रीबेटची पद्धति अमलांत आणली व तिचा इतर ठिकाणींहि प्रसार झाला.

उतारूंचे हाल

रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गांतील उतारूंच्या कहाणीप्रमाणेंच युरोपियन कंपन्यांच्या आगबोटींवरील 'डेक पॅसेंजर्स'ची कहाणी असून त्या बाबतींतहि गरीब हिंदी लोकांचें हाल वांचविण्याबद्दल सरकारनें आतांपर्यंत कांहीं केलें नाहीं. तिसऱ्या वर्गाच्या यात्रेकरू उतारूंना मालगाडीच्या वाघणींतून नेतात तशासारखाच 'डेक पॅसेंजर्स'चा हा प्रकार आहे. डेक पॅसेंजर घेण्याची पद्धत प्रथम मुदतबंदीच्या मजुरांची ने-आण करण्यांत सुरू झाली. मुदतबंदीनें नेले जाणारे मजूर पूर्वींच्या गुलामांच्याऐवजीं नवे गुलाम म्हणून समजले जात असल्यामुळें त्यांची प्रवासाची व्यवस्थाहि त्या कल्पनेस अनुरूप झाली. डेकवर थंडीवाऱ्यापासून निवारा नाहीं. धड ना अन्न ना पाणी अशी या बिचाऱ्या उतारूंची स्थिति असते. गेल्या तीस वर्षांत 'डेक पॅसेंजर'-विषयीं चौकशी करण्याकरितां एकंदर तीन कमिट्या झाल्या, पण कमिट्यांनीं रिपोर्ट लिहावे व सरकारनें ते दप्तरांत बांधून कपाटांत ठेवून द्यावे असाच प्रत्येक कमिटीचे बाबतींत अनुभव आला. शेवटची कमिटी सन १९२१ मध्यें नेमली होती तिचा रिपोर्टहि सरकारी दप्तरांत पडून आहे.

किनाऱ्यालगतच्या व्यापारांत दरसाल सुमारें १० कोटी व परदेशच्या व्यापारांत सुमारें ४० कोटी रुपये मालाचें भाडें होतें. यांपैकीं दोनहि मिळून सुमारें

पांचसहा कोटी हिंदी कंपन्यांच्या वांट्याला येत असतील. बाकीचे म्हणजे चाळीस कोटींच्या वर भाडें दरसाल युरोपियन कंपन्यांच्या खिशांत जातें. व्यापारी नौकानयनाच्या बाबतींत युरोपियन कंपन्यांचा सवता सुभा असल्यामुळें त्यांना वाटेल ते दर ठेवून अतोनात फायदा घेतां येतो. बहुतेक सर्व उतारू नेणाऱ्या युरोपियन कंपन्यांना भांडवलावर शेंकडा २५ इतका नफा होतो व भागीदारांना शेंकडा १५ इतकें डिव्हिडंड त्या देतात. यावरून त्यांच्या सवत्या सुभ्याची कल्पना येईल. शिवाय हिंदुस्थानांतून कच्चा माल बाहेर नेणें व बाहेरून पक्का माल आणणें सुलभ जावें, अशा रीतीनें मालाच्या वाहतुकीचे दर ठेवल्यामुळें हिंदुस्थानला परावलंबी ठेवण्यासहि या आगबोट कंपन्या बराचसा हातभार लावतात.

सरकारी मदत

असो. आतांपर्यंत ही थोडक्यांत वर्णन केलेली सर्वच बाबतींतील शोचनीय स्थिति सुधारण्यास सरकारी मदतीशिवाय तरणोपाय नाहीं. इंग्रजांची नौकानयनांतील प्रगति आपोआप स्वतंत्रपणें सरकारची मदत घेतल्याशिवाय झाली असेंहि कित्येक युरोपियन व्यापाऱ्यांनीं मर्कंटाइल मरीन कमिटीपुढें झालेल्या साक्षींत सांगितलें, पण तें साफ खोटें आहे. इंग्लंडच्या इतिहासांतील 'नॅव्हिगेशन लॉज्' सर्वांच्या परिचयाचे आहेतच. इंग्लंडनें समुद्रावरील वर्चस्व या कायद्याच्या साह्यानें मिळविलें व अजूनहि पोस्टाची ने-आण करण्याचीं कंत्राटें देणें, पुढें बोटीवर जाणाऱ्या मालास रेल्वेचे दर कमी ठेवणें, किनाऱ्यालगतच्या दळणवळणांत परदेशी बोटींना येऊं न देणें इत्यादि साधनांनीं खुद्द इंग्लंडांतहि आजमितीस नौकानयनास सरकारी मदत मिळते. इतर देशांतून तर उघड उघड बौंटी देण्याचीहि पद्धत प्रचलित आहे. विलायती कंपन्या असल्या म्हणजे त्या विलायती व्यापाऱ्यांस अधिक सवलती देणार, विलायती कंपन्यांकडेच इन्शुअर करणार, विलायती कंपन्यांकडून बोटींची दुरुस्ती वगैरे करविणार व विलायती खलाशांचें हितसंबंध अगोदर पाहणार; या सर्व गोष्टी ओघानेंच प्राप्त होतात व या प्रत्येक बाबतींत हिंदी लोकांचें नुकसान होतें.

ही सर्व स्थिति सुधारण्यास (१) 'डिफर्ड रीबेट' व 'शिपिंग रिंग' बेकायदेशीर ठरविणें, (२) हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरील व्यापार फक्त हिंदी बोटींनाच राखून ठेवणें, (३) हिंदी बोटींच्या कंपन्यांना बौंटी देणें, (४) खलाशांच्या व नौकाबंधनाच्या शिक्षणाची व्यवस्था करणें असे उपाय हिंदी

व्यापारी सुचवीत आहेत. त्यांनीं यासंबंधीं निश्चित योजना व कायद्यांचे मसुदे खर्चांच्या हिशेबांसह तयार करून हिंदी व्यापारी नौकानयन कमिटीपुढें मांडलेलेहि आहेत. पण सरकारची इच्छा असेल तर कार्य घडेल. नाहीं तर कमिट्या-कमिशनें यांचा नेहमींचा कटु अनुभव आहेच. बौंटी देणें व शिक्षणसंस्था काढणें यांत खर्चाची तरी अडचण आहे. हा खर्च कशा रीतीनें भरून काढावा याच्या योजना हिंदी व्यापाऱ्यांनीं सरकारपुढें मांडलेल्या आहेत. पण त्या अनिश्चित व जोखमीच्या गोष्टी म्हणून सोडून दिल्या तरी किनाऱ्यालगतचा व्यापार हिंदी लोकांस राखून ठेवणें व कसरतहकुबीची व संघाची पद्धति कायद्यानें बंद करणें यांत सरकारला खर्चहि करावयाचा नाहीं. त्यासंबंधीं बिलेंहि लवकरच असेंब्लींत येणार आहेत. तीं पास होऊन अमलांत येऊन हिंदी नौकानयनाचें केव्हां नशीब उघडेल तेव्हां उघडेल.

दिल्लीचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

ता. २१।१।२५

असेंब्लीच्या नव्या बैठकीला ता. २० रोजीं दिल्ली येथें सुरुवात झाली. तिच्या आधीं यावे तितके प्रतिनिधी यंदा आले नव्हते. बरेच बंगले परवां-पर्यंत रिकामे असे दिसत. पण गतवर्षापेक्षां यंदा बंगल्यांची संख्या बरीच वाढली आहे यामुळेंहि असें भासण्याचा संभव आहे. नव्या दिल्लींतील सर्वच नव्या इमारतींचें काम झपाट्यानें सुरू असून कदाचित् पुढच्या वर्षी कौन्सिलची सभागृहें व वड्या लाटसाहेबांचा बंगला यांचा प्रवेशसमारंभ एकदमच होईल. नव्या इमारतींचें काम पुरें झालें म्हणजे सर्व कचेऱ्या सिमल्याहून उठवून कायमच्याच दिल्लीस आणतात कीं काय पाहावें. तसें झाल्यास नव्या दिल्लीवर खर्च होणाऱ्या तेरा कोटी रुपयांचा कांहीं तरी उपयोग झाला असें म्हणतां येईल. पण आनुभविक हिंदी नोकर म्हणतात कीं, वरील व्यवस्था झाली तरी सिमल्याचा खर्च मात्र त्या प्रमाणानें कमी होणार नाहीं. काळ्यांना उन्हाळ्यांत दिल्लीच्या कडक हवेंत राबावें लागेल; पण गोऱ्या नोकरांचीं नसतील

तीं कामें निघून त्यांच्या सिमल्याच्या येरझारा हल्लींहून अधिक सुरू होतील व भत्त्याचीं बिलें बेसुमार फुगूं लागतील !

* * *

कौन्सिलच्या सभासदांना दिल्लीस लवकर येण्याकरितां आमिष म्हणून नव्हे, पण त्यांच्या येण्याच्या वेळींच तोफांचीं सलामी मिळण्याचा योग मात्र यंदा आपोआप आला खरा ! ही सलामी लष्करी युद्धाच्या एका रंगीत तालमींत घडून आली. हें युद्ध अर्थात् काल्पनिक होय. पण त्याचा प्रकार असा— पंजाब व संयुक्त प्रांत यांच्या दरम्यान ता. २५ डिसेंबर रोजीं युद्ध पुकारण्यांत आलें. राजपुताना हा पंजाबचा मित्र असून संयुक्त प्रांताचा हेवा करीत असे. त्यानेंहि आपलें सैन्य सज्ज केलें, पण तो प्रथम युद्धांत प्रत्यक्ष सामील झाला नाहीं. युद्ध सुरू होतांच दिल्लीच्या राजधानीचें रक्षण कसें करावें ही संयुक्त प्रांताला चिंता येऊन पडली. तेव्हां त्यानें रोहतकच्या रोखानें कांहीं सैन्य पंजाबी शत्रूच्या तोंडावर पाठवून मिळालेल्या वेळांत आपलें इतर सैन्य दिल्लीच्या आघाडीस आणलें. ता. १२ जानेवारी रोजीं बहादुरगडच्या लढाईंत संयुक्त प्रांताच्या फौजेचा पराभव होऊन तिला दिल्लीवर मागें हटावें लागलें. ही संधि साधून राजपुतान्याच्या सरकारनें दिल्ली सरकाराविरुद्ध युद्ध पुकारलें. अशा स्थितींत ओखला येथील यमुनेचा पूल काबीज करण्याकरितां उभयपक्षीं धडपड चालू झाली— अशी ही एक कपोलकल्पित कादंबरी आहे !

* * *

लटुपटीच्या या युद्धांतील पंजाबचें सैन्य अदृश्यच होतें व ओखला येथें यमुनेवर खरा पूलहि नव्हता ! पण लष्करी जवान व युद्धसामुग्री यांना तालीम देण्याकरितां उभारलेल्या या खेळांत सुमारें वीस हजार सैन्य गुंतलें असून ता. १९ रोजीं तोफखान्याची खरीखुरी सरबत्ती दीड तास मधून मधून होत होती. गुरगांवच्या आसपास डोंगराळ प्रदेशांत लहान-मोठ्या ८२ तोफा व अनेक मशीन गन्स सकाळीं ९ वाजतां सज्ज झाल्या व दक्षिण-पश्चिम कोपऱ्यांकडे तीन मैल दूरवर आणि दोन मैलांच्या रुंद पट्ट्यावर त्यांनीं भडिमार सुरू करून शत्रूस मागें खेचून आणलें व पायदळ पुढें चालून जाण्यास मदत केली. हा प्रकार आम्ही वर्तमानपत्रांचे प्रतिनिधि एका डोंगरपठारावरून मांड्या ठोकून पाहत बसलों होतों ! 'युद्धस्य कथा रम्या' तर खरीच, पण त्याहिपेक्षां लटुपटीच्या खेळांतीलच का होईना पण युद्धदर्शन अधिक रम्य होय यांत शंका नाहीं.

मशीन गन्सचा कडकडाट होई तेव्हां पृथ्वीच्या पोटांतला तापलेला रससमुद्र उकळी फुटून वर येतोसा वाटे. आमच्या डोक्यांवरून जाणारे तोफांचे गोळे गोफणीच्या दगडासारख्या आवाज करीत. अंतराळीं फुटून अग्निवर्षाव करीत आणि पडल्याजागीं धुराचे लोळ उठवीत. शेवटच्या सरबत्तीच्या वेळीं सगळ्या तोफा एकदम डागल्या गेल्या, तेव्हां तर त्यांच्या तोंडच्या आगीची रांगच्या रांग पाहावयास मिळाली.

* * *

कौन्सिलचे सभासद व वर्तमानपत्रांचे बातमीदार यांच्या साक्षीशिवाय खरीं युद्धें होऊं शकतात. पण खोट्या लढायांना त्यांच्या सान्निध्याशिवाय मौज येत नाहीं. त्यांतूनहि अलीकडे लष्करी खात्याला मुलकी खात्याप्रमाणें आपल्या कामकाजाची हकीकत प्रसिद्ध करण्याची जरूरी भासूं लागली म्हणून म्हणा किंवा आवड उत्पन्न झाली म्हणून म्हणा, पाहणारा दिसला कीं मोर जसा आपला पिसारा उभारतो म्हणतात, त्याप्रमाणें ऐकणारा भेटला कीं, आपल्या उपयुक्ततेचें पुराण बाचण्यास या खात्यानें सुरुवात केली आहे. या खात्याच्या वतीनें कर्नल क्रॉफर्ड नांवाचे एक अधिकारी १९२१-१९२२ सालांत पुण्यास मधून मधून येत असत. स्वतः माझे घरीं त्यांनीं दोनतीन वेळां येऊन लष्करी खात्याची माहिती देण्याचा प्रयत्न केला व असाच अनुभव इतर कित्येक वर्तमानपत्रकारांसहि असेल. तोच क्रम अजूनहि इतर रीतीनें सुरू आहे. पण हा प्रयत्न व्यर्थ होय. कारण लष्करी खात्याची जरूरी नाहीं असें कोणीच म्हणत नाहीं. तसेंच पदरीं सैन्य ठेवावयाचें तर तें तरतरीत, सज्ज व साधन-संपन्न असलें पाहिजे हेंहि खरें पण या सैन्यांत गोऱ्या सैनिकांचें व अधिकाऱ्यांचें संख्याबल हल्लींइतकें असलेंच पाहिजे व त्यांचा पगारहि इतका मोठा हवाच याविषयीं कोणाची कशी खात्री होणार ? लष्कराच्या हालचाली पाहून व तोफांची सरबत्ती ऐकून क्षणभर आश्चर्य वाटेल. पण त्या पहात व ऐकत असतां हिंदुस्थानच्या संरक्षणापेक्षां त्याच्या लुटीची कल्पनाच मनावर अधिक ठसते व हा अनुभव परवांच्या काल्पनिक रणांगणवरहि हिंदी प्रेक्षकांना आल्याशिवाय राहिला नाहीं.

* * *

जंगी लाटांच्या (सेनापतींच्या) या रंगीत तालमींचें जुळें भावंड म्हणजे मुलकी लाटांचा (व्हाइसरॉयसाहेबांचा) दरबारसमारंभ. तो ता. २० रोजीं

असेंब्लीच्या दिवाणखान्यांत झाला. या नाटकाचें वर्णन मीं गतवर्षीं केलेंच आहे. तोच प्रकार यंदा घडला. पण यंदा विशेष गोष्ट ही कीं, गतवर्षीं-पेक्षांहि लाटसाहेब अधिक गुर्मीत दिसले. गुर्मी अधिक दाखविण्याला कारण का, तर त्यांच्या हातून यंदा गतवर्षीपेक्षांहि अधिक अपकृत्यें घडलीं आहेत. खून करण्याचा इरादा मनांत असणाऱ्या मनुष्यापेक्षां खून करून तो अंगावर चढलेला मनुष्य अधिक बेगुमान असतो. अराजक चळवळीच्या सबबीवर प्रजेच्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याचा खून करणारें ऑर्डिनन्स काढणाऱ्या अधि-काऱ्यास, त्याचा जाब देण्याची वेळ आल्यावर त्यानें बेगुमानपणाच्या व बिन-मुर्वतखोरपणाच्या नाटकी देखाव्यावर वेळ मारून नेण्याचा प्रयत्न करावा हें योग्यच आहे. पण कित्येक प्रेक्षकांना असेंहि वाटलें कीं, व्हाइसरॉयांचें दिमाखदार भाषण हें त्यांच्या खऱ्या धैर्याचें चिन्ह नसून तें मनांतून चल-बिचल व फजित झाल्याचेंच चिन्ह होय. रानांतून जाणारा प्रवासी मनांतून भ्यालेला असतो म्हणूनच तो तोंडानें शीळ घालून धिटाईचा बहाणा करतो, गाण्याच्या शोकानें नव्हे ! दारूनें झिंगलेला मनुष्यहि तोंडानें इतरांस बज-बजावून म्हणतच असतो " हां, मी पेलो न्हें ! "

* * *

लाटसाहेबांच्या या दरबाराला यंदा कित्येक लोक हजर असावयाचे ते नव्हते व कित्येक हजर नसावयाचे ते होते. स्वराजिस्टांपैकीं कित्येक असेंब्लीचे सभासद असतांहि या दरबारला मुद्दाम गेले नाहींत. अकल्पित प्रेक्षकांपैकीं प्रिन्स आर्थर ऑफ कनॉट व मौ. महंमदअल्ली हे होत. प्रिन्स आर्थर हे पत्नीसहवर्तमान व्हाइसरॉयसाहेबांच्या खास गॅलरींत बसले होते. मौ. महंमदअल्ली हे एका सभासदाकडून तिकीट मिळवून माडीवर इतरेजनां-च्या गर्दीत बसलेले दिसले. ते वर्तमानपत्राचे प्रतिनिधि म्हणून आले नसून कौन्सिलची गंमत पाहावयासच अर्थात आले होते. अजूनहि त्यांना कौन्सिलां-त जाणें हें हरामच वाटतें ! अजूनहि ते इंग्रज सरकारचें राज्य 'राज्य' असें जुमानीत नाहींत, पण 'कौन्सिलांत जाणें' हें निदान एका अर्थानें तरी त्यांना आतां हराम वाटत नाहीं ही गोष्ट परवां त्यांनींच जगाला जाहीर केली. खालून जम्नादास मेथा अल्लींना म्हणाले, 'हं ! आपण इकडे वाट कशी चुकलां ?' अल्लींनीं नेहमींच्या पद्धतीनें उत्तर दिलें ' To look down upon you ' (तुमच्यासंबंधानें तुच्छता प्रदर्शित करावयाला सहज इकडे

आलों), पण स्वराजिस्टांबद्दल तुच्छता प्रदर्शित करावयाला कौन्सिलांत प्रवेश करून घेणें सोपें आहे तितकें खिलाफत फंडाचा हिशेब देण्याकरितां स्वर्गांत प्रवेश करून घेणें मात्र सोपें नाहीं. केवळ मुसलमान असल्यानें त्यांना आपण गांधीपेक्षां श्रेष्ठ आहों असें तोंडानें म्हणतां येईल. पण सगळ्याच मुसलमानांना स्वर्ग मिळतोच असें नाहीं. तेथेंहि निवड करून तरतमभाव चालविण्याला कोणी चित्रगुप्त असणारच !

* * *

काल-परवांपासून नॅशनॅलिस्ट पक्ष व स्वराज्य पक्ष यांच्या खासगी सभा भरूं लागल्या, पण संघटित कार्याची स्थिति जवळ जवळ पूर्वीसारखीच आहे. म्हणजे एकीचा खरा जोर असावा तितका नाहीं. मुसलमान सभासद सभांना फारसे येत नाहींत. पण येतात ते निमूटपणें वागतात. स्वतंत्र पक्षांतील हिंदु सभासदांना स्वातंत्र्याचे गुण गतवर्षीपेक्षां यंदा अधिक आठवूं लागले आहेत. विद्यार्थ्यांच्या वर्गांत सर्वांत अधिक हुशार असणाऱ्या मुलाबरोबर वर्गाची प्रगति न होतां सर्वांत मद्ड असणाऱ्या मुलाच्याबरोबरच ती व्हावी लागते असा अनुभव येथेंहि येत आहे. यामुळें स्वराज्य पक्षालाहि असें वाटूं लागलें आहे कीं, या स्वतंत्र लोकांची मदत मिळेल तेव्हां घ्यावीच, पण ती न मिळेल तेव्हां आपणहि आपल्या पक्षाला योग्य वाटेल तें धोरण स्वतंत्रपणें अमलांत आणावें, पूर्वीप्रमाणें थांबून अडून बसूं नये. नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या वागणुकी-संबंधानें नवे नियम बनविण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली असून या नवीन मसुद्यांत उभयपक्षांना फुटून वागण्याची सवड पूर्वींहून अधिक मिळाली तर तें एका अर्थानें बरें होईल. कारण स्वराज्य पक्षाचें स्वतःचें बहुमत असेंब्लींत नसलें तरी त्यांना स्वतःला योग्य दिसेल तसें वर्तन करण्यास जी आडकाठी अशी होती ती नाहींशी होईल. बंगाल्यांतील ऑर्डि-नन्सच्या संबंधांतच नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या संघटनेची खरी कसोटी दिसून येईल असें वाटतें ! कारण चालू आठवड्यांत असेंब्लीपुढें येणाऱ्या बिलांत व ठरावांत तीव्र मतभेदाचा असा इतर प्रसंग आज दिसत नाहीं.

* * *

मुंबईस नुकताच जो अत्याचार झाला तो या राजधानीच्या शहरीं सहजच चर्चेचा विषय होऊन बसला आहे. सर्व लोक इंदूरकर महाराजांना रागानें नांवें ठेवीत आहेत; इतकेंच नव्हे, तर अखिल संस्थानांच्या अस्तित्वावर

तिलांजलि वाहण्यास मनांतून तयार झालेले लोक-सत्तावादी या निमित्तानें हें संस्थान खालसा झालें तर बरें, असें म्हणतांनाहि ऐकूं आलें! पण त्यांना हें कळत नाहीं कीं, दोषारोपशाबितीनंतर महाराजांना वाटेल ती योग्य शिक्षा व्हावी; त्यांच्याकरितां एकादें कुत्रेंहि हळहळणार नाहीं; पण गुन्हा शाबीत होईपर्यंत तरी धीर धराल कीं नाहीं? आणि व्यक्तिशः संस्थानिकाच्या गुन्ह्याकरितां जर संस्थान खालसा करावयाचें तर जनरल डायरनें जालियांवालाबागेंत कत्तल केली त्या गुन्ह्याबद्दल इंग्रज सरकारचें राज्यच खालसा कां करूं नये? मुमताझ बेगमेच्या दुःखापेक्षां पंजाबच्या वीरनवालीचें दुःख सर्वच दृष्टींनीं हृदयास अधिक पाझर फोडणारें होतें. पण हल्लीं या खटल्यांतील मनोवेधक वार्ता देऊन पानेंच्या पानें अडविणाऱ्या इंग्रज वर्तमानपत्रकारांनीं वीरनवालीच्या वतीनें एक टाकभर तरी शाई खर्च करावयाची होती! होळकर सरकारचा एक मार्मिक टीकाकार मला म्हणाला, " इंदूरकर वेडे! त्यांनीं टिळक व गांधी अशांच्याविरुद्ध बोंबाबोंब करून व अराजक चळवळ हाणून पाडण्यास सरकारला मी मदत करतों असा बहाणा करून, त्याकरितां एखादें उपद्व्यापी खातें आपल्या संस्थानांत, स्वतः ते वयांत आल्यापासून, ठेवलें असतें म्हणजे त्यांना असले शंभर गुन्हे माफ झाले असते!"

पत्र नं. २

ता. २९।१।२५.

मुंबईच्या ठरावाप्रमाणें ऐक्य-परिषदेची जी सभा दिल्लीस भरावयाची होती ती ता. २३।२४ रोजीं भरली. तिची हकीकत निराळी सविस्तर पाठविली आहे; तथापि तिजवरून वाचकांना या परिषदेंत काय फलश्रुति निघाली याची खरी कल्पना येणार नाहीं. कारण त्यांनाच्यशी काय पण येथें असणारांनाहि ती अद्यापि आली नाहीं याचें कारण कमिटीचा रिपोर्ट ता. १५ फेब्रुवारीपर्यंत प्रसिद्ध किंबहुना तयारहि होणार नाहीं; व त्यानंतर मार्च महिन्यांत फिरून ऐक्य-परिषदेची खास सभा भरणार! हल्लींच्या चिन्हांवरून या परिषदेपासून खरें ऐक्य असें फारसें निष्पन्न होईल असें वाटत नाहीं, कारण मुसलमानांना लखनौच्या तहाची दुरुस्ती होऊन; आहे तें राहावेंच पण आणखी मिळावें असें वाटत आहे. उलट गेल्या आठ वर्षांत जातवार मतदारसंघानें फारच धुमाकूळ घातला व त्यामुळें झाला इतका गोंधळ पुरे झाला असें हिंदु पुढाऱ्यांपैकीं कांहींना वाटूं लागलें आहे. पण कोणी कांहींहि म्हटलें तरी जातवार

प्रतिनिधित्वाचें भूत एकदां बोकांडीं बसलें तें निघणें कांहीं दिवस तरी शक्य नाहीं. उलट त्याला आपल्या 'झाडाला' किती 'छळून' घ्यावयाचें असेल तितकें तें एकदां घेवो म्हणजे मग त्याची 'गति घेण्याची' वेळ आपोआप येईल असें कांहीं समंजस लोकांनाहि वाटूं लागलें आहे. दोषी ताप मुदत पुरी झाल्याशिवाय हटत नाहीं, म्हणून त्याला दरम्यान औषधहि द्यावयाचें नाहीं असा डाक्तरी नियम आहे. त्याप्रमाणें जातवार मतदारीची हौस एकदां सर्वांची पुरी फिटली व तिचे दुष्परिणाम पुरे कळून आले म्हणजे जातवाले लोकच म्हणूं लागतील कीं, झाला हा खेळ पुरे झाला. आतां नजर थोडी मोठी करूं या व विस्तृत राष्ट्रीय भावनेनें देशाकडे पाहूं या.

* * *

हिंदु-मुसलमानांच्या समेटाचा येथील प्रयत्न फसल्यास पुनः अशा प्रयत्नांत कोणी वेळ घालविणार नाहीं इतकाच त्यांत लाभ मानावयाचा. चालू प्रयत्नांत महात्माजींचें या प्रश्नावरील मत कळून आलें व त्यांतहि त्यांचा एकांगीपणाच दिसून आला. कारण जातवार मतदारसंघ ही गोष्ट राष्ट्रहिताला विघातक आहे असें त्यांनीं आपलें मत प्रकट करूनहि फिरून उपदेश हाच केला कीं, एकीसाठीं मुसलमान मागतील तें सर्व कांहीं त्यांस द्या! अर्थात् एकी ही उभयपक्षांना इष्ट असतां ती साध्य होण्याची किंमत मात्र एकट्या हिंदूंनींच द्यावी असेंच झालें म्हणावयाचें! "आधीं बोलेल त्यानें दोन खावेत व मग बोलेल त्यानें तीन खावेत" अशी एक गोष्ट लहान मुलें सांगत असतात, त्याचप्रमाणें हिंदूंना ऐक्याची अधिक चाड म्हणून त्यांनीं अधिक हार खावी व मुसलमानांनीं फक्त असमंजस म्हणवून घेतलें म्हणजे त्यांचें काम संपलें; त्यांना दुसरा कांहीं एक स्वार्थत्याग करावयास नको असाच याचा अर्थ होत नाहीं काय? जातवार मतदारसंघ वाईट तर ते सोडून देण्याबद्दल महात्माजींनीं मुसलमानांस उपदेश कां करूं नये, असा प्रश्न सहजच सुचतो. पण त्याचें उत्तर कोण देणार? आपणास मुसलमानांचे पक्षपातीं म्हणतात ही गोष्ट हल्लींच्या वाटाघाटींत खुद्द गांधींच्याहि कानांवर गेली आहे. दिल्लींतील आर्यसमाजिस्ट गांधीजींना 'मिया महंमद मसलिम नवाजखां' असें म्हणतात. पण चुकून एका तरी मुसलमानाला 'पंडित महंमद शर्मा' असें नांव थट्टेनेंहि मिळण्याइतकें त्यांचें हिंदुपक्षपातित्व प्रकट होत नाहीं हें आश्चर्य नव्हे काय?

* * *

पोटकमिट्या नेमून विचारविनिमय करण्यास सुरुवात झाली व अजूनहि तो विनिमय सुरूच आहे. हिंदुमहासभेनें नेमलेली कमिटी वेगळी बसून आपला विचार करते. स्वराज्यघटनेची कमिटी वेगळी बसून आपला विचार करते. पण एवढ्यानेंहि न भागल्यामुळेंच कीं काय हिंदु-मुसलमानांच्या पोटकमिटीची फिरून त्यांतलीच एक उप 'पोट' कमिटी नेमिली जाऊन ती हकीम अजमलखान यांच्या घरीं दारें लावून बसूं लागली आहे. इकडे पर-गांवांहून आलेले लोक कंटाळून आपआपल्या गांवीं जाऊं लागले असल्यामुळें "पांडव किती, तर बाजल्याच्या खुरांइतके तीन" म्हणून हातानें दोन बोटें दाखविण्याची वेळ आली आहे! अर्थात् मोठी परिषद मार्च महिन्यापर्यंत पुढें ढकलण्याशिवाय गत्यंतर उरलें नाहीं. बेझंटबाईंचा मात्र निश्चय कायम ठरलेला दिसतो. मार्च अखेर त्या आपलें बिल घेऊन विलायतेस जाणार व आपल्या मित्रमंडळीच्या द्वारें तें पार्लमेंट-सभेपुढें मांडणार. मग त्यावर ऐक्य-परिषदेचा छाप असो वा नसो; हिंदुस्थान त्याला आपलें म्हणो वा न म्हणो. म्हणूनच इतर बाबतींत बाईंशीं कोणाचा कितीहि मतभेद असला तरी त्यांच्या एकनिष्ठेबद्दल व उद्योगाबद्दल उलट मताच्या मनुष्यालाहि आदर वाटल्यावांचून राहत नाहीं.

* * *

असेंब्लीच्या कामाचा खरा पहिला दिवस तारीख २२ रोजीं पडला. त्या दिवशीं बंगाल ऑर्डिनन्सबाबत वाद उपस्थित करून आपली नापसंती व्यक्त करावी असें स्वराज्य पक्षानें ठरविलें होतें. परंतु गृहमंत्री मुडिमन यांनीं वारा कसा वाहत आहे हें पाहून या विषयाच्या चर्चेला स्वतंत्र दिवस देण्याचें ठरविलें. यामुळें त्या दिवशीचा वाद शमला. तो ठरलेला दिवस ता २८ रोजीं मिळाला, पण त्याहि दिवशीं चर्चा पुरी न झाल्यानें पुढील आठवड्यांत आणखी एक दिवस या कामाला मिळणार आहे. या विषयावरील ठरावाची सूचना अनेकांनीं पाठविली होती; परंतु सोडतींत दोरास्वामी आय्यंगार यांचें नांव निघाल्यानें तो ठराव मांडण्याचें काम त्यांचेवरच पडलें व त्यांनीं तें फार चांगल्या रीतीनें बजाविलें. आपला अर्थ न गमावतां अस्खलित व वजनदार भाषेंत त्यांनीं आपली बाजू मांडली. त्यावर झालेल्या भाषणांत पाल यांचें भाषण विसंगत व बिनवकिली थाटाचें, कर्नल क्रॉफर्ड यांचें कांहीं पाल्हाळिक व

कांहीं धमकीवजा आणि जिना यांचें पोकळ ऐटदार असें झालें. सर मुडिमन यांनीं क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट बिलावरील जुन्या भाषणाचीच जवळ जवळ पुनरुक्ति केली. ते तरी दुसरें काय करणार? इकडे व्हाइसरॉय व लिट्नशहा नवा कायदा करून प्रतिष्ठित हिंदी गृहस्थांना अटकेंत ठेवून बसले. पण अद-मासाप्रमाणें बंगल्यांत नवे गुन्हे होत नाहींत, बॉंबगोळे फुटत नाहींत, पिस्तुलें उडत नाहींत व कटांच्या खऱ्याखोट्या नाटकांचा दर्शनी पडदा वर जात नाहीं. अर्थात् या कायद्याचा भावी उपयोग नाहीं. म्हणून, 'गुन्हे थांबले हेंच या कायद्याचें कार्य' अशी बतावणी करून सरकारला वेळ मारून न्यावी लागत आहे. नव्या वकिलानें दारावर नांवाची पाटी लावून दिली तरी कोर्टांत त्याच्या पाठीमागें कुळें किंवा अशील दिसत नाहींत तें कां, असें कोणी विचारल्यास, "मी माझ्या कुळांना आपसांत खटला तोडण्याची शिफारस करून त्यांना परत लावून देत असतों" असें वकिलाला सहजच खोटें सांगावें लागतें! तोच प्रकार ह्या कायद्यासंबंधाचा आहे. ऑर्डिनन्सला बंगालच्या कौन्सिलानें मंजुरी दिली असती म्हणजे मग त्याची मिजास पाहण्याजोगी झाली असती. पण त्याला दारांतच अपशकुन झाल्यानें आतां खुद्द बादशहांच्या मंजुरीची स्वारी वाजत गाजत निघाली तरी तिच्याकडे कोणी ढुंकूनहि पाहणार नाहीं. असेंब्ली-पुढें रीतसर बिल मांडून ऑर्डिनन्सच्या गांधर्व विवाहाला सालंकृत कन्या-दानाच्या ब्राह्मविधीचें स्वरूप द्या अशा अर्थाचा दोरास्वामी यांचा ठराव मंजूर झाला तरी सरकार तशी गोष्ट करणार नाहीं. पण ऑर्डिनन्सचें कार्य पुरें पडण्याला हायकोर्टाच्या नव्या अधिकाराबाबत एखादें बिल सरकारला असेंब्लीपुढें आणावें लागेल. अर्थात् या विषयाची उजळणी होण्याला ती आणखी एक संधि मिळेल.

* * *

असेंब्लींतील दुसरा वादग्रस्त विषय म्हटला म्हणजे चलनी नाणें, हुंडणा-वळ वगैरेसंबंधाचा. या विषयाची चर्चा एकदां तारीख २२ रोजीं सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्या बिलाच्या कारणानें आणि तारीख २३ व २७ रोजीं खासदार व्यंकटपति राजू यांच्या ठरावाच्या कारणानें अशी दोन वेळां झाली. पैकीं राजू यांचा ठराव मंजूर झाला, पण ब्लॅकेट यांच्या बिलाचें काय होणार याचा आज-तारखेपर्यंत अदमास लागलेला नाहीं. याचें कारण असें कीं, चलनी नाणें, नोटा व गंगाजळी ठेवी यांचा खेळ सरकार आपल्या हातीं ठेवून प्रजेचें

नुकसान करतें याविषयीं सर्व पक्षांचें एकमत असलें तरी बिलाच्या हातांत व्यापाऱ्यांना देण्याचा खाऊ असल्यामुळें बिलाला विरोध करण्याचे कामीं त्यांची व त्यांचें पाहून इतर कित्येकांची चलबिचल होत आहे ! झाडलें तर पळतें व धरलें तर चावतें, अशी स्थिति या सभासदांची झाली आहे. या दोनहि विषयांवरील भाषणांत सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्या युक्तिवादाचें अंग बरेंच ठिकाणीं उघडें पडलें. सर कॅम्बेल ऱ्होडस यांचें भाषण थट्टेवारीं गेलें; सर पुरुषोत्तमदास यांनीं आपल्या मताचा पुरस्कार करण्यापेक्षां ऱ्होडस यांचीं हजेरीच अधिक घेतली; रामचंद्रराव यांनीं नेमस्तांच्या कार्यपद्धतीचा एक नमुना दाखविला व जम्नादास मेहता व डॉ. लोहोकरे यांनीं मूळ विषयाला लागू पडतील असे अनेक मुद्दे मांडले.

* * *

अपुऱ्या राहिलेल्या विषयांच्या यादींतला रेल्वे-नोकरांच्या गाऱ्हाण्यांचा ठराव तिसरा होय. हा मद्रासचे श्रीयुत आचार्य यांच्या गळ्यांत सोडतीनें घातला. तो मूळ नारायण मल्हार जोशी यांचा होता. या ठरावावरील चर्चेची बरीच खिचडी झाली. कित्येक उपसूचना गैरलागू म्हणून काढून टाकण्यांत आल्या, व डॉ. लोहोकरे यांच्या उपसूचनेला आचार्यांनीं आपल्या ठरावांत समाविष्ट करून घेतल्यामुळें ती तेवढी बचावली. अपुरा राहिलेला चौथा ठराव आसामच्या सिल्हट व कचार या दोन जिल्ह्यांचा. हा देखील सोडतीच्या खेळामुळें श्रीयुत माधवराव अणे यांच्या गळ्यांत पडला ! पण त्यांनीं जातीची वकिली व आसामी लोकांबद्दल बंधुप्रीति ही आपल्या भाषणानें चांगली प्रत्ययास आणलीं. असेंब्लींतील सोडतीचा खेळ म्हणजे काय याचा अर्थ पुष्कळ वाचकांना उमजणार नाहीं. पण थोडक्यांत समजावून सांगण्यासारखाहि तो विषय नाहीं म्हणून तो केव्हां तरी वेगळाच लिहीन. तोपर्यंत इतकेंच सांगावयाचें कीं, सोडत म्हणजे बिलें किंवा ठराव पुढें आणूं पाहणाऱ्या लोकांच्या चिठ्या टाकून नांव निवडून काढणें असा त्याचा थोडक्यांत अर्थ आहे व हें तरी सांगून ठेवण्याचें कारण इतकेंच कीं, कित्येक पूर्वग्रहदूषित भोळ्या अतज्ज्ञ वाचकांना 'कौन्सिलांत जाणें हराम होय' हें माहीतच आहे, पण कौन्सिलांत जुगारहि चालतो असें वाटण्याचा कदाचित् संभव आहे !

* * *

आज आठ दिवसांत निश्चितपणें निर्णयांत निघालेला व प्रत्यक्ष अमलांत येणारा असा ठराव म्हटला म्हणजे जमशेटपूर येथील पोलादी कारखान्याला पन्नास लक्ष रुपये मदतीदाखल देणगी देण्यासंबंधींचा होय. हा ठराव सरकारतर्फेच पुढें आलेला होता व लोकपक्षालाहि तो इष्टच होता, म्हणून या बाबतींत उभयपक्षांची 'प्रतियोगी सहकारिता' घडून आली. वास्तविक ह्या ठरावांत मतभेदाला फारशी जागा नव्हती. पण मजूरांच्या हिताच्या दृष्टीनें म्हणून श्रीयुत जोशी यांनीं आणलेली उपसूचना, आणि रक्कम द्यावयाची ती देणगी म्हणून न देतां कर्जाच्या स्वरूपानें द्यावी अशा अर्थाची डॉ. लोहोकरे यांची उपसूचना, या अध्यक्षांनीं गैरलागू म्हणून ठरविल्यामुळें या विषयावर खरा वादविवाद असा झालाच नाहीं. जमशेटपूर येथील कारखान्याला दिलेली ही देणगी नवीन आहे असें मात्र नाहीं. सिमला येथें मे महिन्यांत पास झालेल्या बिलांतच मदत करण्याच्या या पद्धतीचा समावेश झालेला होता; व हल्लीं अमुक दिवसांत इतके रुपये द्यावेत एवढ्याच मर्यादित स्वरूपाचा प्रश्न असल्यामुळें अध्यक्षांनीं उपसूचना गैरलागू ठरविल्या. सदर कारखान्याचें पुढें काय होणार याची एक प्रकारें सर्वांना सारखीच चिंता आहे. टाटा कंपनीनें अनेक बाजूंनीं अप्रीति संपादन केल्यामुळें त्यांचा अवगुण कारखान्याला भोंवणें साहजिक आहे. शिवाय खुद्द कारखान्यांत झालें तरी मजुरांशीं त्यांचें वर्तन असावें तसें नाहीं व पगारापायीं त्यांनीं परकीयांची बरीच भर केली हेंहि खोटें नाहीं. पण देशी भांडवलानें चाललेल्या पोलादासारख्या वस्तूचा हा कारखाना पहिलाच. शिवाय आपल्या हातानें राष्ट्राच्या तिजोरींतून मदतीची रक्कम देशी कारखान्याला मदत म्हणून देण्याची संधि आली असतां तो देशाभिमानाचा मोह असेंब्लीला अनिवार व्हावा हें अस्वाभाविक कोण म्हणेल?

* * *

ऐक्य-परिषदेशिवाय चालू आठवड्यांत आणखी दोन सभा येथें भरल्या होत्या; एक कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीची व दुसरी गोरक्षण-परिषदेची. गोरक्षण-कमिटीसाठीं ह. भ. प. चौंडेबोवा, डॉ. मुंजे, श्री. दाजीसाहेब बुटी वगैरे मंडळी मुद्दाम आली होती, व गोरक्षणाची एखादी निश्चित योजना अमलांत येईल असें वाटतें. वर्किंग कमिटीस दे. दास हजर राहूं शकले नाहींत. महात्माजींशिवाय पं. मोतिलाल नेहरू, केळकर, अणे, सरदार मंगळसिंग वगैरे सभासद हजर होते. सभेचें काम दोन दिवस मधून मधून सुरू होतें.

त्यांत बरेच दिवस भिजत पडलेलीं पुष्कळशीं प्रकरणें निकालांत निघालीं. सुमारें नऊ निरनिराळ्या कॉंग्रेस कमिट्या व स्पेशल कमिट्या यांच्या हिशेबांची वासलात लावावयाची होती. तसेंच कित्येक प्रांतिक कमिट्यांचे मदतीसंबंधाचे अर्ज, खादी-मंडळाच्या कामाची व्यवस्था व प्रांतिक कॉंग्रेस कमिट्यांच्या अधिकारस्थानाचे प्रश्न यांचीहि व्यवस्था लावावयाची होती. हें सर्व होऊन गतसालचे जमाखर्च व पुढील सालचें अंदाजपत्रक हीं मंजूर करण्यांत आलीं. तसेंच मतदारीच्या सुताच्या पुरवठ्यासंबंधाचे नमुनेदार नियम करून कॉंग्रेस कमिट्यांकडे विचाराकरितां पाठविण्याचें काम स्वतः महात्माजींकडे देण्यांत आलें आहे.

* * *

वर्किंग कमिटीचा कारभार या सभेंत जसा बिनतक्रार झाला तसाच तो वर्षभर होण्यास हरकत नाहीं असें वाटतें. तसें झाल्यास सुताच्या वर्गणीसंबंधाचा प्रश्न कानपूर येथें निर्विकार रीतीनें उपस्थित करतां येईल. दरम्यान सुताच्या मतदारीची चलनी नाण्यांतील किंमत अधिक निश्चितपणें कळेल. पण कसेंहि असलें तरी हा प्रश्न राष्ट्रीय सभेंत हल्लीं असलेल्या दोन पक्षांपुरताच राहील. कारण बेझंटबाई व नेमस्त पक्षाचे लोक यांनीं येथें इतर प्रश्नांची थोडी तरी वाटाघाट केली. पण राष्ट्रीय सभेंत सर्व पक्षांचा समावेश व सुताच्या मतदारीचा प्रश्न यांना दुरून काडीनेंहि स्पर्श केला नाहीं ! याचा अर्थ सुताची मतदारी राहील तर संयुक्त राष्ट्रीय सभा अशक्य होय. त्याकरितां सुताच्या मतदारीचा आग्रह सोडून देणें इष्ट ठरल्यास तो सोडून देण्याबद्दल महात्मा गांधींना आग्रह करणें किंवा त्यांच्याशीं स्नेहभावानें झगडा करणें ही गोष्ट अखेर महाराष्ट्र पक्षावरच येऊन पडणार असें भाकित करण्यास हरकत नाहीं. कौन्सिलबाबत ही जबाबदारी महाराष्ट्रानेंच स्वीकारली होती व ती पारहि पाडली व तशीच ही जबाबदारीहि तो पार पाडील. राष्ट्रीय सभा पुढेंमागें संयुक्त व्हावयाची तर सन १९१६ सालप्रमाणें ही गोष्ट घडवून आणण्यास पुढेंहि महाराष्ट्र पक्षच कारणीभूत होईल असें वाटतें. महाराष्ट्र पक्ष बंडखोर म्हटला जातो, पण त्याचा उपयोग इतरांना फार सोईचा होतो हें अशा अनेक उदाहरणांवरून सिद्ध करून देतां येईल.

पत्र नं. ३

ता. ६-२-२५

ऐक्य-परिषदेच्या कामामुळें पहिल्या व दुसऱ्या आठवड्यांत खलबतांचीं इतकी गर्दी माजली होती कीं, त्यांत सांपडलेल्या सभासदांना सकाळचे नऊ वाजल्यापासून रात्रीचे नऊ वाजेपर्यंतहि कित्येक दिवस घराबाहेर राहावें लागे. यामुळें असेंब्लींतील कामाची प्रास्ताविक योजना कार्यकारी कमिटीकडून व्हावी तितकी झाली नाहीं. शिवाय कामहि बरेंचसें मामुली असल्यामुळें जो वादविवाद झाला तो प्रेक्षकांना कांहींसा नीरस वाटला असण्याचा संभव आहे. पण असेंब्लीच्या कामाची प्रथम हयगय होण्यापेक्षांहि वेळ फुकट गेला असें भासण्याचें कारण ऐक्य-परिषदेंतून अद्यापि कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं हें होय. इतकी चर्चा होऊन शेवटीं दुहीचें पाऊल आहे तेथेंच आहे, असें दिसून आल्यामुळें विचारी लोकांच्या मनाला सहजच वाईट वाटत आहे. एखादें सुखस्वप्न ओसरून जागृति आली म्हणजे 'इतकें पाहून जागा झालों' असें कष्टानें दुसऱ्यास सांगावें लागतें, तसेंच हिंदु-मुसलमान पुढाऱ्यांना जगाला सांगण्याचा वेळ न येवो म्हणजे झालें.

* * *

ता. २२।१ पासून काल ता. ५ पर्यंत असेंब्लीचें जें काम झालें त्याची वर्गवारी केली असतां सरकारी ठराव एक व बिनसरकारी ठराव चार असे निकालांत निघाले. तसेंच पांच सरकारी बिलें निकालांत निघालीं असून दोन-तीन सरकारी बिलें वाट चालूं लागलीं आहेत. बिनसरकारी बिलांची संख्या मात्र सुमारें वीसपर्यंत गेलेली असून त्यांपैकीं बहुतेक नुसतीं उंबरघाट ओलांडून अलीकडे आलीं आहेत. त्यांपैकीं कांहीं सिलेक्ट कमिटीकडे तर कांहीं अभिप्रायार्थ प्रांतानिहाय पाठविण्यांत आलीं असून येथल्या येथें चर्चा होण्याच्या स्थितींत जीं आहेत तीं मार्चअखेर असेंब्लीला बहुधा पुरतील. मंजूर झालेला असा सरकारी ठराव म्हटला म्हणजे जमशेटपूर येथील पोलादी कारखान्यास बौंटी देण्याचा. पण या विषयावर मतभिन्नता फारशी नव्हतीच. मंजूर झालेल्या बिनसरकारी ठरावांपैकीं बंगाल ऑर्डिनन्स व चलनी नाण्यांची चौकशी हे बऱ्याच महत्त्वाचे होते. रेल्वे-नोकरांसंबंधाचा ठराव आपआपसांतील मतभेदामुळें उपसूचनेच्या भोंवऱ्यांत सांपडला. तथापि

ह्या खात्यांतील नोकरांचीं गाऱ्हाणीं असेंब्लीपुढें मांडणें हा जो त्याचा मुख्य उपयोग तो झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. चलणी नाण्याची व हुंडणावळीची चौकशीपूर्वक चर्चा करण्याकरितां सरकार चालू वर्षांत केव्हां तरी कमिटी नेमणारच होतें; व ती या ठरावामुळें सरकारी उद्देशापेक्षां कांहीं दिवस आधीं नेमली जाण्याचा संभव दिसतो. कमिटीच्या चौकशींत येणाऱ्या मुख्य विषयाची चर्चा परदेशांतून म्हणजे अमेरिका, इंग्लंड वगैरे देशांतून स्थिरावणाऱ्या हुंडणावळीनें परस्पर निकालांत निघतच आहे. पण लोक म्हणतील तें हटकून करावयाचें नाहीं, किंवा करावयाचें असलें तरी लांबणीवर टाकावयाचें, असा सरकारी क्रमच होऊन बसल्यासारखा झाला आहे. आणि या ठरावाच्या वादविवादांत सरकारी फडणविसांनीं केलेला विरोध वरील तत्त्वास अनुसरूनच होता. कसेंहि असो, सोन्याचें चलनी नाणें तर तूर्त हिंदुस्थानांत होत नाहींच, पण हुंडणावळीचा जुना भाव बदलून नवा निश्चित होण्याचा मात्र संभव दिसतो.

* * *

बंगाल ऑर्डिनन्सचा ठराव हा एका अर्थीं पोकळ असला तरी त्याला विशेष प्रकारचें राजकीय महत्त्व आहे व त्या महत्त्वाला अनुसरून असाच त्याच्या चर्चेला दोन दिवसांचा अवधि मिळाला, भाषणेंहि तशींच खणखणीत झालीं व निकालहि अदमासाप्रमाणेंच लागला. पण वैगुण्य इतकेंच कीं, ता. ५ रोजीं सदर ठरावाला मुद्दाम दुसरा दिवस देण्यांत आला असतां रेल्वेच्या ठरावानें निम्मा दिवस घेतला. यामुळें भाषणें व्हावीं तितकीं पुष्कळ झालीं नाहींत. तथापि मतें मोजतांना हिंदी सभासद सरकारच्या पक्षास फारच थोडे मिळालेले आढळून आले. ऑर्डिनन्सला कायद्याचें स्वरूप देण्याकरितां तो बंगाल कौन्सिलपुढें आणला व तेथें तो नापास झाला; असेंब्लींत आणा म्हणून आव्हान केलें पण तेथें तो आणण्याची सरकारची छाती झाली नाहीं. अखेर बादशहांकडून त्याला मंजुरी मागावी लागली! याचा अर्थ हाच कीं, स्वराज्य पक्षानें कौन्सिलें पुरीं काबीज केलीं.

* * *

मंजूर झालेल्या सरकारी बिलांपैकीं लोकांना खरोखर किंवा सर्वस्वीं नको असें बिल कोणतेंच मंजूर झालें नाहीं. उलट त्यांपैकीं बहुतेक लोकोपयोगी आणि म्हणून विरुद्ध मत न देतां प्रतियोगी सहकरिता करण्यासारखीं,

अशींच होतीं. उदाहरणार्थ, 'पेपर करन्सी बिल' मंजूर झालें. त्याविषयीं एक पक्ष जरी असें म्हणणारा होता कीं, या बिलानें थोडीशी महर्घता होण्याचा संभव आहे तरी पण सामान्य व्यापारीवर्गाला तें इष्टच होतें. किंबहुना यांत तिसरा एक वर्ग असाहि निघाला कीं, त्याला हल्लींच्या बिलानें होणारी चलनी नोटांची व नाण्यांची भर कमी न होईल अशी जामिनकीच उलट हवी होती. अर्थात् मताचे तीन फांटे फुटले तरी मूळ बुंधा एकच, अशीच स्थिति ह्या बिलाची होती. मजुरांबाबत अशीं दुसरीं दोन बिलें होतीं. पैकीं मजुरीचा विशिष्ट स्वरूपाचा लेखी करार मोडणें हा आजवर गुन्हा मानला जात असे तो यापुढें बंद करणारें बिल हें मजुरांच्या दास्यविमोचनाचेंच बिल होय, व सरकारानें तें पुढें आणून असेंब्लींतील कट्टर सोशिआलिस्ट लोकांचीहि शाबासकी मिळविली. तसेंच ट्रेड यूनियन्स नोंदण्याबाबतचें बिल प्रत्यक्ष मंजूर होण्यास अवकाश लागेल व सिलेक्ट कमिटींत त्याची छाननीहि होईल. तथापि तें एक प्रकारें मजूर लोकांच्या फायद्याचेंच बिल असून तें त्यांचा दर्जा व शक्ति वाढविणारें आहे. अर्थात् त्याला विरोध कोण करील? तो प्रतियोगी सहकारितेचाच विषय होय.

* * *

खासगी सभासदांनीं पुढें आणलेल्या बिलांत कांहीं वादग्रस्त, तर कित्येक किरकोळ महत्त्वाचीं आहेत. परंतु दुसरीं कित्येक ठसठसीत असून त्यांच्या तिखटानें उडालेला खाकाणा येत्या मार्चअखेरपर्यंत पुरेल असें वाटतें. डॉ. गौर यांचीं बहुतेक बिलें सामाजिक सुधारणेबाबत व व्यक्तिमात्रांच्या हक्कांबाबत असतात. त्या सर्वांतील तत्त्वें वाईटच असतात असें नाहीं. परंतु जुनें मत, नवें मत किंवा कायदेशीर अडचणी यांमुळें त्यावर सहसा एकमत होत नाहीं. तथापि डॉ. गौर यांची चिकाटी नांवाजण्यासारखी असते. संमतिवय वाढविणें, विशिष्ट विवाहांतील वधूचें वय २१ ऐवजीं १८ असल्यास चालेल अशी सवलत देणें, देवस्थानें व धर्मादाय संस्था कायद्याच्या नियंत्रणाखालीं आणणें, मुलांच्या नांवानें हिंदु आईबापांना आपल्या मिळकतीचा ट्रस्ट करण्याची परवानगी देणें, ट्रान्स्फर ऑफ प्रॉपर्टी ॲक्ट, सक्सेशन ॲक्ट व मृत्युपत्राचा कायदा दुरुस्त करणें, वगैरेसारखे त्यांच्या बिलांचे विषय आहेत. पास झालेल्या बिलांत श्रीयुत नियोगी यांचें रेल्वे ॲक्टाच्या दुरुस्तीचें बिल

लोकमतदर्शक होतें. हें बिल कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें पास झाल्यास रेल्वेंतील एक अन्याय दूर होईल.

*　　　*　　　*

दुसरीं कित्येक खासगी बिलें म्हणजे मजुरांना दर महिन्यास पगार न देतां तो दर आठवड्यास द्यावा हें दिवाण चमनलाल यांचें बिल व आसाम वगैरे प्रांतांत किंबहुना सर्व हिंदुस्थानांत कारखान्यांतील मजूरदार बायांना बाळंतपणाच्या आधीं व नंतर विश्रांति देऊन धन्यांकडून त्यांना फुकट पोटाला देवविण्याचें बिल हींहि वादग्रस्त ठरण्याचा संभव आहे. तसेंच पाश्चात्य वैद्यकांच्या पदव्या देण्याचा अधिकार कोणास असावा याविषयीं कुमार शंकरराय यांचें बिल हेंहि उपयुक्त पण खटका उडविणारें आहे. हरचंदर रॉय बिशनदास यांनीं सिव्हिल प्रोसीजर कोडांत पंचायतींनीं निकाल करून घेण्याबाबत एक स्वतंत्र भागच घालण्याचें बिल पुढें आणलें आहे; तें मात्र पुरा वेळ मिळाल्यास कांहीं थोड्या फरकानें मंजूर होण्याचा संभव दिसतो. यानंतर सर पुरुषोत्तमदास यांचीं पेपर करन्सी व चलनी नाणें यासंबंधींचीं बिलें सरकारी परवानगीनें पुढें आलीं आहेत व सरकारी विरोध असतांहि तीं बहुधा मंजूर होतील. डॉ.लोहोकरे यांच्या चलनी नाण्याच्या बिलाला सरकारनें परवानगी देण्याचें नाकारलें व तें नाकारण्याचीं कारणें सांगण्याचेंहि नाकारलें! केळकर यांच्या पासपोर्ट बिलाला परवानगी मिळणार नाहीं असें भाकित झालेंच होतें व तें खरें ठरून परवानगी नाकारल्याचें लिहून आलें! नाकारण्याचें कारण हेंच कीं, बिलांत परराष्ट्रांच्या राजकारणाचा संबंध येतो.

*　　　*　　　*

शेवटीं एकाच प्रकारच्या बिलांची हकीकत सांगावयाची राहिली. तीं बिलें म्हणजे पांच-सहा बिलांचा एक झुबकाच आहे. स्वराज्य पक्ष कौन्सिलांत येतांच त्यानें दडपशाहीचे सर्व कायदे रद्द करण्याचा प्रयत्न सुरू केला व तो प्रयत्न म्हणजेच विठ्ठलभाई पटेल यांनीं पाठविलेलीं हीं चार-पांच बिलें होत. बंगाल, मद्रास, मुंबई या सर्व इलाख्यांतील जुने रेग्युलेशन्स म्हणजे बिनचौकशीनें तुरुंगांत ठेवण्याचे कायदे, १८५० चा राजकीय कैद्यांबाबत कायदा, १८६७ चा पंजाबांतील कायदा, १९११ चा राजद्रोही सभांबाबत कायदा, हे सर्व रद्द व्हावेत; तसेंच १२४ (अ) कलमांतील गुन्ह्याला सक्तमजुरी व काळेपाणी या शिक्षा न ठेवतां फक्त साध्या कैदेची शिक्षा ठेवावी वगैरे विषय या

बिळांत आहेत. झाडणीच्या एका फटकाऱ्यानें दडपशाहीच्या विषारी कोळ्यांचीं सगळीं जाळीं झटकून-झाडून टाकण्याचा स्वराज्य पक्षाचा हा प्रयत्न महत्त्वाकांक्षीपणाचा आहे. पटेल यांचीं बिलें असेंब्लीनें मंजूर केलीं तरी व्हाइसरॉयांचा 'नकार' त्यावर पडेल, पण त्याची चर्चा आतांच कशाला ?

* * *

रविवार ता. १ रोजीं न. चिं. केळकर यांचे अध्यक्षतेखालीं दलितोद्धार परिषद झाली. परिषदेस महात्मा गांधी, स्वामी श्रद्धानंद, लाला लजपतराय वगैरे पुढारी हजर होते. ही चळवळ इतक्या रंगारूपास आणल्याबद्दल अध्यक्षांनीं आपल्या भाषणांत महात्माजींचा प्रथम गौरवयुक्त उल्लेख केला. नंतर ते म्हणाले कीं, मुसलमानांच्या धर्मप्रसाराच्या धामधुमीमुळें अस्पृश्योद्धाराचा प्रयत्न प्रामुख्यानें पुढें आला असला तरी सामाजिक सुधारणेच्या विविध अंगोपांगांप्रमाणेंच अस्पृश्यतानिवारणाच्या चळवळीचा उगम मुसलमानांच्या चढाओढींत नाहीं. व्याकरणाच्या नियमाच्या आधारासाठीं भाषाप्रचार जसा अडून बसत नाहीं त्याप्रमाणें स्मृतींच्या आधाराकरितां आपण अडून बसूं नये. अस्पृश्यता दूर करण्यांत आपण स्वच्छ व शुद्ध राहणीचा नायनाट करतों असें नाहीं. पण ही स्वच्छतेची कसोटी सर्वच जातींना सारखी लागू केली जावी एवढेंच आमचें म्हणणें आहे. देवालयें व विहिरी वगळल्यास इतरत्र अस्पृश्यांना बिनहरकत प्रवेश मिळेल असें कित्येकजण सांगतात. पण ही केवळ टाळाटाळी आहे. देवालयासंबंधीं फार तर असें म्हणतां येईल कीं, नांदेड येथील गुरुद्वाराप्रमाणें देवालयाच्या गाभाऱ्यांत प्रत्यक्ष पुजाऱ्याखेरीज इतर कोणीच जाऊं नये हेंच सयुक्तिक आहे. अस्पृश्य वर्गांना साफसफाईचीं कामें करावीं लागतात हें खरें; परंतु तीं कामें करूनहि त्यांस स्वच्छ राहतां येतें. शिवाय तीं कामें या वर्गाकडून केलीं जातात म्हणूनच केवळ त्यांस अस्पृश्य मानणें हा दुहेरी अन्याय होय. परंतु हा अन्याय दूर होण्याला अस्पृश्य वर्गानेंहि उठल्यासुटल्या संपाचा धाक न घालतां शक्य तितकी आपली राहणी स्वच्छ ठेवावी. शिक्षणाचा प्रसार हाहि एक अस्पृश्यतेवर जालीम उपाय आहे, एकंदरींत उच्चवर्णाचे हिंदु आणि त्या त्या प्रांतांतला अस्पृश्य वर्ग यांनीं एकजुटीनें हें कार्य हातीं घेतल्यास तें सुकर होईल." यानंतर महात्मा गांधी, लालाजी, स्वामी श्रद्धानंद वगैरेंचीं भाषणें होऊन ही परिषद समाप्त झाली.

पत्र नं. ४

ता. १३-२-२५

आतांपर्यंत पुढें आलेल्या बिलांची व ठरावांची साधारणपणें झडती मीं गेल्या पत्रांत दिलीं आहे. खासगी सभासदांचीं जुनीं बिलें व ठराव यांनीं आधींच इतकी जागा व्यापून ठेविली आहे कीं, त्यांत नवीनांचा समावेश होणें शक्य नाहीं. जुन्यांपैकीं किती निकालांत निघालीं इतकेंच आणखी कांहीं दिवस पाहत बसावें लागेल. सरकार पक्षाला मात्र ही अडचण अर्थात् भासत नाहीं. कारण त्यांचा सर्वच एकतंत्री कारभार. असेंब्लीचा सरकारी पुढारी म्हणजे होम-मेंबर. आपल्या कामांना हवे तितके दिवस आपल्या हातानें राखून ठेवितो. त्या दिवसांतहि नेमकीं कोणतीं बिलें पुढें आणावयाचीं हेंहि तोच ठरवितो. त्यांतूनहि कमजास्त करण्याचा सर्व अधिकार त्याला. त्याच्या पाठीमागें सेक्रेटरी सगळीं फायलें घेऊन उभे; सर्व पगारी सभासद व इतर कांहीं खाशा पथकांतील राखीव सभासद जागेवर मतें देण्याला हजर. 'मतगणती' मागावी कीं न मागावी हें त्याच्या एका करांगुलीच्या इशाऱ्यानें ते समजतात व त्याच्या बाजूच्या मतांत सहसा चलबिचल होत नाहीं. तात्पर्य, सरकार पक्षाचें काम पलटणीच्या कवाइती-प्रमाणें चालतें. याविरुद्ध असणाऱ्या सर्व दोषांचा मक्ता लोकपक्षाकडे हें ठरलेलेंच आहे. व्यक्तिशः महत्त्वाकांक्षा व ईर्षा, एकमेकांचीं एकमेकांस गर्दी व अडचण, शिस्तीचा अभाव, गैरसमज, भांडणें, व फसगमती या सर्व लोकपक्षाकडे पाहून घ्याव्या. यावरून कायद्यानें कागदावर दिलेल्या बहु-मताला गडांतरें किती हें वाचकांस कळून येईलच.

* * *

खासगी सभासदांच्या ठरावांपैकीं रेल्वे नोकरांच्या गाऱ्हाण्यांचा ठराव बहुमतानें पास झाला; पण पटेल यांचे जुलमी कायदे रद्द करण्याबाबतचें बिल विचाराकरितां लांबणीवर पडलें, व क्रिमिनल प्रोसीजर कोडाच्या दुरुस्तीचें बिल तारीख न ठरवितां, व कोणत्याहि प्रकारची अट घातली न जातां लांबणीवर टाकण्यांत आलें! जुलमी कायदे रद्द करण्याचें बिल मात्र अशा रीतीनें निकालांत निघालेलें नाहीं व आपण हा तंटा सामोपचारानें तुटतो कीं नाहीं हें पाहूं, असें सरकातर्फेच कळविण्यांत

आल्यामुळें तडजोडीची कांहीं थोडी आशा वाटते. या जुलमी कायद्यांत मुंबई, मद्रास, कलकत्त्याचे रेग्युलेशन्स मुख्यतः येतात, म्हणजे नातू बंधु, लजपतराय, कृष्णकुमार मित्र, सुभाष चंद्र बोस वगैरे गृहस्थ ज्यांच्या आधारें पकडून बिनहिशेबी कैदेंत ठेविले गेले ते हे कायदे! 'रिप्रेसिव्ह लॉज् कमिटी'चें या बाबतींत स्वराज्य पक्षासारखेंच मत होतें, म्हणूनच या कामीं नेमस्तांची तरफ सरकारच्या खालीं लावून त्यांना उचलून पाडतां येण्याचा संभव आहे. पटेल यांच्या दुसऱ्या बिलाच्या बाबतींत नेमस्त पक्षाचें पाठबळ नसल्यानें सर पुरुषोत्तमदास यांना आपल्या मनासारखें करतां आलें! या दुसऱ्या बिलांत, परकीय गोऱ्या लोकांना न्यायाचे कामीं ज्या सवलती मिळतात त्या मिळूं नयेत, अशी दुरुस्ती सुचविलेली होती. यावरून चांगल्या कामांत देखील नेमस्तांच्या प्रतिकूलतेनें धक्का कसा बसतो तें दिसून आलें.

* * *

या आठवड्यांत दोन सरकारी बिलें आलीं; त्यांपैकीं असेंब्लीच्या अध्यक्षाचा पगार ठरविण्याचें एक बिल होतें व दुसरें कोर्टाच्या बेअदबीच्या कायद्याची दुरुस्ती करण्याचें होतें. पहिलें निकालांत निघून त्यांत लोकपक्षाचा एकच मतानें पराभव झाला. बिलांत सरकारनें अध्यक्षाचा पगार दरमहा चार हजार ठरविला होता. त्यावर स्वराज्य पक्षानें तो पगार दोन हजारांपर्यंत खालीं आणण्याच्या निरनिराळ्या उपसूचना दिल्या होत्या. नॅशनॅलिस्ट पार्टीच्या सभेंत तीन हजारांवर हा तुटला होता. परंतु आयत्या वेळीं कित्येक ठराविक लोकांनीं कांहीं तरी सबब सांगून मतें दिलीं नाहींत. यामुळें प्रथम स्वराज्य पक्षाच्या उपसूचना नामंजूर झाल्याच, पण राष्ट्रीय पक्षाची उपसूचना तरी मंजूर होऊन सरकारी सूचनेंत एक हजार तुटण्याचा जो संभव होता तोहि गेला. पार्लमेंटच्या स्पीकरला पूर्वीं एक वेळ साडेसात हजार पौंड वार्षिक पगार मिळे व हल्लीं पांच हजार पौंड मिळतो. त्याला खुद्द पार्लमेंटच्या सभागृहांतच चांगलें व बिनभाड्याचें घर सामानासह मिळतें. शिवाय वरखर्चास सालीना एक हजार पौंड आणि पुढें पेन्शन. या मानानें पाहतां सालिना अठ्ठेचाळीस हजार रुपये म्हणजे तीन-सवातीन हजार पौंड हे फार नाहींत, असें कोणी म्हणेल पण हिंदुस्थानच्या मानानें ते खरोखरच फार आहेत. तथापि हिंदुस्थानांतहि वकील, जमीनदार वगैरे वर्गांत यापेक्षां पुष्कळ अधिक उत्पन्नाचे लोक असूं शकतात. म्हणून त्यांच्या दृष्टीनें हा स्वार्थत्यागच होय असा युक्तिवाद होऊं

शकतो, व त्याचाच पगडा या निकालावर पडला होता. चार हजार पगार ठरविण्याच्या दृष्टीनें पाहतां, चार हजार पगार हा ज्याला स्वार्थत्याग होऊं शकतो असाच मनुष्य अध्यक्ष असावा असें आपोआपच ठरतें! अध्यक्ष होणाऱ्यानें सर्व राजकीय पक्षांपासून व राजकारणापासून अलिप्त राहिलें पाहिजे, अशी अपेक्षा या वादांत बोलून दाखविण्यांत आलीच. पण अध्यक्षानें आपल्या अधिकाराच्या मुदतींत इतर कोणताहि कामधंदा करूं नये असे स्पष्ट शब्द, मंजूर झालेल्या एका उपसूचनेंत स्पष्टच घातले गेले आहेत. अर्थात् या अशा तिहेरी-चौफेरी चाळणींतून खालीं कोण गळतात व वर कोण राहतात याचा अंदाज करणें हा या घटकेला कल्पनेचा एक गमतीचा खेळ होऊन राहिला आहे. ही नेमणूक अवघी सव्वा वर्षपर्यंतच, म्हणजे सप्टेंबर १९२५ ते जानेवारी १९२७ पर्यंतच राहील. कारण पुढें नवी असेंब्ली व नवा अध्यक्ष! असो ही पहिल्या नेमणुकीची माळ हल्लीचे डेप्युटी प्रेसिडेंट रंगाचारियर यांचेच गळ्यांत पडेल असा अनेकांचा अंदाज आहे.

* * *

सरकारतर्फेचें दुसरें नवें पण आज केवळ पहिलें वाचन होऊन राहिलेलें बिल म्हणजे कोर्टाच्या बेअदबीचें. या बिलांत मुख्य तीन भाग आहेत. कनिष्ठ कोर्टाच्या बेअदबीचा गुन्हा घडला असतां तो गुन्हा करणारास त्याचा जाब विचारण्याचा अधिकार त्याच्या वरिष्ठ कोर्टांना, म्हणजे निरनिराळ्या हायकोर्टांना, दिला जाईल. हा पहिला भाग झाला. दुसऱ्या भागांत या गुन्ह्याची व्याख्या व त्याच्या इन्साफाची पद्धति सांगितली आहे. तिसऱ्या भागांत त्या गुन्ह्याची शिक्षा निश्चित म्हणजे सहा महिन्यांची किंवा दंड किंवा दोनहि अशी ठरविली आहे. हे तीनहि मुद्दे केसरीच्या वाचकांना आतां अपरिचित नाहींत. कारण या विषयावर केसरींत एक स्वतंत्र लेखमालाच कांहीं महिन्यांपूर्वीं लिहिली गेली होती. तींत मुख्य मुद्दे असेच घेतले होते कीं, गुन्ह्याची व्याख्या ठरीव नसून गुन्ह्याला शिक्षाहि निश्चित नाहीं हें अयोग्य आहे. केळकर यांजवरील गेल्या खटल्यांत हायकोर्टांत याच मुद्द्यावर त्यांजकडून विशेष जोर देण्यांत आला होता. पैकीं बेअदबीची जी व्याख्या हायकोर्टानें आजवर मानली तीच हुबेहूब या नव्या बिलांत घेतली आहे. परंतु बेअदबीच्या गुन्ह्याला झालें तरी जास्तींत जास्त शिक्षा किती असेल हें निश्चित ठरणार हाच या नव्या बिलाचा खरा मोठा फायदा होय. कारण यामुळें

माफीचे बिनतोड प्रसंग लोकांवरचे वांचतील. या बिलांत हायकोर्टाच्या अधिकारांना धक्का लावण्यांत येतो. हायकोर्ट मोठें कीं सरकार मोठें, असा एक मुद्दा यांत निघण्याचा संभव दिसतो. परंतु हायकोर्टांना विलायतेचा राजा-बादशहांची सनद असली तरी पिनल-कोड व प्रोसीजर कोड (अर्थात् गुन्ह्याच्या सदरांत पडतात, व त्याच्या आरोपाचा इन्साफ कोणी कसा करावा या गोष्टींचा कायदा) हिंदुस्थानांतील कायदेमंडळच ठरवितें व हा कायदा हायकोर्टांनाहि मान्यच करावा लागतो. तेव्हां हायकोर्टाच्या इभ्रतीच्या दृष्टीनें-हि नव्या बिलांत वावगें असें कांहीं नाहीं असें वरील मुद्दयाला उत्तर आहे.

* * *

ता. १२ रोजीं टांगानिका वसाहत व पोस्टखात्याचीं गाऱ्हाणीं याबाबतचा ठराव निकालांत निघून गेल्या आठवड्याचें काम संपलें. पोस्टखात्याच्या गाऱ्हाण्यांसंबंधीं ठराव येणार असें जाहीर झाल्यापासून हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून पोस्टखात्यांतील संघांकडून तारांची गर्दी उडाली होती. गेल्या सप्टेंबरांत सिमला येथें सदर ठराव बॅलटच्या सोडतींत केळकरांच्या नांवावर निघाला होता. परंतु इतर ठरावांवरील वाद लांबल्यामुळें त्यास अवसर मिळाला नाहीं. परंतु फिरून या खेपेस पुष्कळ सभासदांच्या सह्या घालून ठराव पाठविल्यामुळें यश आलें. सोडतींत नांव निघाल्यामुळें हा ठराव मांडण्याचें काम पालबाबूंवर पडलें. पण मुंबई पोस्टल यूनियनचे अध्यक्ष म्हणून बॅ. जिना यांनीं, पुणें यूनियनचे अध्यक्ष म्हणून केळकर यांनीं आणि सामान्य मजूरसंघातर्फें श्री. ना. म. जोशी यांनीं या ठरावावर भाषणें करून त्यास पुष्टि दिली. युरोपियन लोकांतर्फें मि. कोक व दि. ब. रामचंद्रराव यांनीं ठरावास विरोध केला! पण सर भूपेंद्रनाथ मित्र यांनीं स्वतःच डायरेक्टर-जनरलला घेऊन या प्रश्नाची चौकशी करूं व पोस्टल लोकांचें शिष्टमंडळ आल्यास त्याची गांठ घेऊन चर्चा करूं असें आश्वासन दिल्यावर जिना यांच्या सूचनेवरून येत्या सप्टेंबरपर्यंत हा प्रश्न तहकूब ठेवण्यांत आला. या चर्चेंत मतभेद होण्याचें मुख्य कारण असें कीं, रामचंद्रराव यांच्यासारखे लोक म्हणतात, "आधीं पोस्टाचे दर वाढले आहेत ते कमी करा व मग पोस्टल नोकरांचें पगार वाढवा." पण दर कमी केल्यावर पगार वाढविणार कशांतून?

* * *

असेंब्लींतील निरनिराळ्या पक्षांची डळमळ कशी होऊं लागली आहे हें गेल्या आठवड्यांत निदर्शनास आलें. सरकारला एका कामीं दोन मतांनीं व एका कामीं एकच मतानें जय मिळाला ही गोष्ट खरी, परंतु मतांचें अंतर थोडें हा मुख्य मुद्दा नव्हे, कारण बोलूनचालून सरकारच्या बाजूला संख्याबळ कमीच आहे. बजेटाची वेळ जसजशी जवळ येऊं लागली तसतसा तिचा परिणाम या डळमळीवर अधिक होऊं लागला आहे. यंदा एकंदर बजेट फेटाळलें जाण्याच्या कामीं स्वराजिस्ट व स्वतंत्र पक्ष यांचें एकमत होत नाहीं हें आतां निश्चित ठरलें आहे. स्वतः स्वराज्य पक्ष काय करणार हें मात्र अद्यापि ठरावयाचें आहे व तें ठरणें दोनतीन गोष्टींवर अवलंबून राहील. कारण असेंब्लींत स्वराज्य पक्ष असला तरी असेंब्लीच्या बाहेरहि एक स्वराज्य पक्ष आहे. यामुळें बंगाल्यांत व नागपूर प्रांतांत कौन्सिलाच्या कामासंबंधानें लोकमत कोणत्या दिशेला झुकतें हें पाहावें लागेल. कारण दिल्ली, कलकत्ता, नागपूर, किंबहुना मद्रास व मुंबई या सर्व ठिकाणीं एकच धोरण राहणें इष्ट आहे; शिवाय एका बड्या सल्लागाराचें मत असें असल्याचें बोलतात कीं, यंदा कोठेंहि सर्व बजेटच्या बजेट फेटाळून लावण्याचा प्रकार घडूं नये, मग हा प्रकार घडवून आणण्याइतकें हातीं बहुमत असलें तरी हरकत नाहीं. नागपुरच्या प्रश्नासंबंधानें स्वराज्य पक्षाची कार्यकारी सभा तारीख १३ रोजीं म्हणजे आज भरणार आहे. तेव्हां या सर्व गोष्टींचा विचार तेथें होईल.

पत्र नं. ५

ता. २०-२-२५.

या आठवड्यांत नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे नवे नियम व नव्या निवडणुका झाल्या. पैकीं नियमांतील फरक मात्र महत्त्वाचा आहे. गतवर्षीं स्वतंत्र व स्वराज्य पक्ष या दोघांचा मिळून नॅशनॅलिस्ट पक्ष बनला व तोहि अडवणुकीचें कार्य शक्य असेल तें दोघांनीं मिळून करण्याकरितां. पण यंदा प्रारंभापासूनच स्वतंत्र पक्षानें असें धोरण ठेवलें कीं, अडवणुकीची भाषाहि बोलावयाची नाहीं. मग गतवर्षीच्या नियमांचें काय करावयाचें ? ते एक तर पाळले पाहिजेत, नाहीं तर मोडून टाकले पाहिजेत! अर्थात् स्वतंत्र पक्षानें दुसऱ्या मार्गाचा उघड अवलंब केला. गतवर्षीं त्यांनीं प्रथमच असा नियम करून घेतला कीं, नॅशनॅलिस्ट पक्षांत अमुक इतक्या प्रमाणांत बहुमत झालें तरच अडवणुकीचा मार्ग

सर्वांनीं मिळून स्वीकारावयाचा. मग पक्षाची शिस्त मानावयाची. पण अखेर पाहावें तों तितक्या प्रमाणाचें बहुमत झालेंहि ! तेव्हां कण्हत-कुथत का होईना पण स्वतंत्र पक्षास बजेट फेटाळण्यास तयार व्हावें लागलें. 'चला, खाटिकखान्यांत घेऊन चला, येतों. फांसावर चढविणार, चढतों.' असे अभद्र व निरुत्साहकारक शब्द तोंडानें बोलत ते स्वराजिस्टांबरोबर सरकारविरुद्ध मतें देण्याला 'लॉबीं'त शिरले आणि अशा रीतीनें त्यांनीं आपलें इमान राखलें. पण यंदा त्यांनीं तसा प्रसंगच येऊं नये म्हणून आधींपासून सावधगिरी राखली.

* * *

वास्तविक स्वतंत्र पक्षाचें संख्याबल गतवर्षीपेक्षांहि यंदा थोडें अधिक आहे. शिवाय स्वराज्य पक्षाचे लोक यंदा गतवर्षाहून थोडे कमी हजर आहेत. यामुळें नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे सभेंत त्यांना अडवणुकीच्या ठरावास लागणारें विशिष्ट बहुमत अशक्य करतां आलें असतें. पण या विषाची परीक्षाहि यंदा पाहावयाची नाहीं. पूर्वीं दुधानें तोंड पोळलें म्हणून यंदा ताकहि फुंकून प्यावयाचें असेंच त्यांनीं ठरविलें ! यंदा त्यांनीं असें बोलणें सुरू केलें, कीं अडवणूक हा विषयच मुळीं नॅशनॅलिस्ट पक्षाच्या कार्यक्रमांत यावयाचा नाहीं. अर्थात् त्याविषयीं कोणतेच नियम असे करावयाचे किंवा पाळावयाचे नाहींत. या कामीं एकट्या स्वतंत्र पक्षानें आपल्याला काय वाटेल तें करावें किंवा न करावें. चालूचलाऊ कामापुरता नॅशनॅलिस्ट पक्षाचा उपयोग समजावयाचा व अशा कामांतहि दोन-तृतीयांश बहुमतानें ठराव पास झालाच तर तो सर्वांनीं अमलांत आणावयाचा. अडवणुकीच्या कामीं दोनहि उपपक्षांना सारखीच स्फूर्ति उत्पन्न झाली तर दोघांनीं एकत्र होऊन बनेल तें करावें. पण याचा अर्थ उघडच आहे. स्वतंत्र पक्षाला अशी स्फूर्ति व्हावयाची नाहीं, व नॅशनल पार्टीचा ठरावहि व्हावयाचा नाहीं. मग स्वराज्य पक्षानें आपणापुरतें काय वाटेल तें करावें व स्वराज्य पक्षानें स्वतः व आपल्यापुरतें काय करावें हाच खरोखर त्यापुढें यंदा प्रश्न आहे.

* * *

नॅशनॅलिस्ट पक्षाबरोबर मिळून कार्य करावें कीं नाहीं, याविषयीं स्वराज्य पक्षाचे लोकांत थोडेंसें दुमत आहे. कित्येकांचें मतें आम्ही दोनहि पक्ष मिळून करूं तरच कांहीं होईल म्हणून संयुक्त पक्ष कायम ठेवावे व त्यामुळें पडणारें थोडेंसें बंधनहि मानावें. इतर कित्येकांचें म्हणणें असें कीं, स्वतंत्र पक्षाच्या

शेपटीला बांधून घेऊन फरफटत जाणें हें पुरें झालें. एकीचा फाजील लोभ धरल्यानें आयत्या वेळीं दगा व्हावयाचा तो होतोच. त्यापेक्षां या दिखाऊ एकीच्या नादीं न लागलेलेंच बरें आणि अशा विचारानें अनास्था उत्पन्न झाल्यामुळेंच स्वराज्य पक्षाचे सभासद यावे तितके दिल्लीला आले नाहींत व आलेल्यांपैकींहि कित्येक योग्य हजेरी ठेवण्याची हयगय करतात. परंतु असें वैतागाचें धोरण बरोबर नाहीं, कार्यावर नजर देणारा आपला पक्ष आहे, याकरितां "सभासदांनीं हयगय करूं नये" अशा अर्थाचीं पत्रें व तारा रवाना करून नाराज व गैरहजर लोकांना दिल्लीस बोलावण्यांत आलें आहे. पंडित नेहरू यांचा स्वभाव असावा तितका तुटक नाहीं असा कित्येकांचा त्यांचेवर आक्षेप आहे. पण खरोखर तोच त्यांचा गुण आहे. पण अननुभवी तरुण सभासदांच्या हें एकदम लक्षांत कसें येणार ?

* * *

भरींत भर म्हणून मंगळवार-बुधवार रोजीं झालेल्या कामांत पंडित नेहरू व व जिना यांचे कांहीं थोडे उलटसुलट शब्दहि सभेंत झाले, असा तिऱ्हाइतांस भास झाला. वास्तविक खरा तंटा डॉ. गौर यांच्याशींच होता. प्रिव्ही कौन्सिलच्या धर्तीवर हिंदुस्थानांत सर्व प्रांतांकरितां मिळून एक वरिष्ठ कोर्ट स्थापण्याची तजवीज सरकारनें करावी असा गौर यांचा ठराव होता. याविषयीं त्यांचा प्रयत्न आज दोनतीन वर्षें चालू आहे, पण त्याला यश येत नाहीं. हें कोर्ट सरकारला नको व लोकपक्षालाहि नको. अर्थात् गौर यांच्या ठरावाला यंदाहि पाठबळ मिळणार नव्हतेंच. कारण आहेत त्या न्यायकोर्टांत आणखी एकाची विनाकारण भर घालावयाची, दहापांच लक्षांचा नवा खर्च उभारावयाचा, आणखी चारदोन साहेब लोकांची वर्णी लावावयाची व प्रांता-निहाय वरिष्ठ वकिलांची पोळी पिकवावयाची. यापेक्षां सातासमुद्रांपलीकडे प्रिव्ही कौन्सिल आहे तेंच बरें! प्रिव्ही कौन्सिलचा खर्च जबर असल्यामुळें कज्जेदलाल लोकांना थोडा आळा तरी बसतो. पण या कामीं मि. जिना हे डॉ. गौर यांच्या बाजूचे होते. आणि स्वराज्य पक्षाप्रमाणें सरकारलाहि, निराळ्या कारणाकरितां का होईना हें नवें कोर्ट नको होतें. तेव्हां जिना हे थट्टेनें नेहरू यांस थोडें लावून बोलले कीं, "आमच्या विरुद्ध मतें द्यावयाला लॉबींत जातां, पण संभाळा तेथें सरकारी सभासदांच्या गळ्यांत मिठी पडेल." पण हा कांहीं

सरकारी ठराव नव्हे, आणि आमच्याकारखेंच सरसारचेंहि मत असल्या कारणानें आमच्याप्रमाणें तेहि लॉबींत चालून आल्यास त्यांत गळ्याला मिठी पडण्याची भीति कसली? आगगाडीच्या एकाच डब्यांत एकामेकांचे वैरीहि बसतात. पण या विनोदाची नेहरू व जिना या दोघांनाहि जाणीव होती. परंतु गौर यांना १५ च मतें मिळालीं, तेव्हां त्यांनीं चिडून स्वराज्य पक्षावर तोंडसुख घेतलें व त्या पक्षांतील लोकांनींहि गौर यांचे वाभाडे काढले.

* * *

अशा निरुत्साहजनक स्थितींत उत्साहजनक अशाहि गोष्टी घडून येतच आहेत. कारण वरील तंट्याचे दुसरेच दिवशीं व्यंकटपति राजू यांचा लष्करी कॉलेजचा ठराव चर्चेस निघाला, आणि फिरून हुल्लड होऊन सरकार पक्षाचा पराभव झाला; व या वेळीं गौर, शिवस्वामी, अबदूल कासीम, जोशी, तात्पर्य सर्व स्वतंत्र व नेमस्त पक्षांच्या लोकांनीं स्वराजिस्टांबरोबर एकाच लॉबींत जाऊन मतें दिलीं आणि पूर्वीं बेबनावसा दिसला त्याचे जागीं फिरून एकी दिसून आली. अशा रीतीनें बेकीची फिरून एकी झाली. तात्पर्य, प्रत्यक्ष बजेट फेटाळण्याची बाब सोडून दिली तर इतर अनेक गोष्टींत अनेक पक्षांचें मिळून सरकारविरुद्ध बहुमत सिद्ध होण्याचा संभव आहे. खुर्दानाण्यांचा व्यवहार एकमतानें होतो. बंदा रुपया खर्चण्याला मात्र एकमत होत नाहीं, यामुळें कच्चे करूनच काय मिळेल तें घेतलें पाहिजे असें या बाबतींत म्हणावें लागतें.

* * *

ता. १३ रोजीं स्वराज्य पक्षाची सभा येथें भरणार होती परंतु ती भरूं शकली नाहीं. ज्यांच्या प्रकरणाखातर ही सभा मुख्यतः भरावयाची त्यांचेच प्रतिनिधी येथें येऊं शकले नाहींत. डॉ. मुंजे यांच्या बंधूंना प्लेग झाला. श्रीयुत अणे यांचे कुटुंबाची तबियत फार बिघडली व डॉ. खरे यांजवर कंपनी ॲक्टा-प्रमाणें कांहीं प्रकरण याच वेळीं मुंबईस निघालें व अशा रीतीनें तिघांच्या तीन तऱ्हा झाल्या. इकडे देशबंधु दास यावयाचे तेहि पाटणा येथें आजारी होऊन पडले. मिळून सभा भरवितां आली नाहीं. दरम्यान बंगाल-कौन्सिलांत स्वराज्य पक्षाचा पराभव होऊन दिवाणांचे पगार बेजटांत दाखल करण्याचें ठरलें! याहि सभेला दासबाबू हजर राहूं शकले नाहींत. तथापि येत्या दोन आठवड्यांत नागपूरच्या स्वराज्य पक्षानें काय करावें याविषयींचें धोरण कार्य-कारी कमिटीस ठरवावेंच लागेल. तें धोरण कांहींहि ठरो पण दिल्ली काय, कल-

कत्ता काय, कोठेंहि स्वराज्य पक्षाचे सभासद संख्येनें थोडे, व त्यांच्या जोडीनें काम करण्यास व मत देण्यास तयार अशा दुसऱ्या एखाद्या भरदार पक्षाचें पाठबळ असावें तसें निश्चित नाहीं, यामुळें सरकारचें अजून फावत आहे हीच गोष्ट उघड दिसून येते. याचा अर्थ गेल्या निवडणुकींत स्वराज्य पक्षाला मिळाल्या त्याहून आणखी अधिक जागा मिळावयास पाहिजे होत्या. राष्ट्रीय सभेची संमति व असंमति यांच्या संधिप्रकाशांत गेल्या निवडणुकी झाल्या, यामुळें वरील प्रकार घडून आला. पण पुढील निवडणुकींत ही उणीव भरून निघेल असें वाटतें.

* * *

गेल्या मंगळवारीं बॅरिस्टर जम्नादास यांच्या ठरावानें एक महत्त्वाचा प्रश्न असेंब्लीपुढें आणला गेला व खासगी रीतीनें त्याचा विचार करण्यास आपण तयार आहों असें सरकारनें सांगितल्यावरून उभयतांच्या संमतीनें ठरावाची चर्चा येत्या सप्टेंबरपर्यंत पुढें ढकलण्यांत आली. या ठरावाचा विषय हिंदुस्थानच्या कर्जफेडीसंबंधींचा होता. हल्लीं हिंदुस्थान सरकाराला नऊ-साडेनऊशें कोटी रुपये कर्ज आहे. त्यापैकीं खरें कर्ज किती मानावें, कारखानदारींत घातलेलें भांडवल असें किती मानावें, किती रकमेला योग्य तारण आहे असें म्हणावें व किती रक्कम निवळ अंगावर आहे असें समजावें, हा तात्त्विक वाद झाला. पण खरा वाद असा कीं, दरसाल कर्जफेडीकरितां म्हणून चालू उत्पन्नांतून किती रक्कम काढून ठेवणें रास्त होईल. सरकारचा विचार असा दिसतो कीं, दरसाल सुमारें चार कोटी रुपये कर्ज-फेडीकरितां म्हणून बाजूला काढून ठेवावेत; किंबहुना त्यासंबंधानें एखादा कायदा करून घ्यावा म्हणजे ही रक्कम कमी करण्याचा अधिकार असेंब्लीला उरणार नाहीं. याच्या उलट विचारसरणी अशी कीं, चार कोटी रुपयांपर्यंत दरसाल यापुढें शिल्लक उरेल कीं नाहीं हें आधीं कोणी सांगावें? उरली तरी ते पैसे निष्कारण कर्जफेडीकडे खर्चून रयतेच्या डोक्यावरील कराचें असह्य ओझें आहे तसेंच पुढेंहि ठेवण्याचें काय कारण! विशेष मौज ही कीं, नव्या दिल्लीवर खर्च झालेली रक्कम ही दरसाल कोट, पाऊण कोट, रुपये परत देऊन सरकार दहापंधरा वर्षांत फेडूं पाहतें. पण नव्या दिल्लीवर बुडीत खर्च पुष्कळ झाला असला तरी इमारती वगैरेच्या रूपानें तारण म्हणून कांहीं राहणारच. सरकारी भाड्याची बचत व खासगी भाड्याचें उत्पन्न मिळून कांहीं रक्कम दर-

साल मिळणारच आणि नवी दिल्ली फिरून पंधरा वर्षांनीं नवी बांधावी लागेल असेंहि नाहीं. असें असतां कर्जफेडीची इतकी धांदल काय म्हणून असा प्रश्न सहजच सुचतो. स्वराज्य पक्षानें उपस्थित केलेल्या प्रश्नावर तज्ज्ञ लोकांचें मत अनुकूल असेंच आहे व खाजगी कमिटींत चर्चा निघाल्यामुळें कदाचित् येत्या अंदाजपत्रकांत या धोरणाचा अधिक खुलासा होईल असें वाटतें.

* * *

चालू आठवड्यांत नरेंद्रमंडळाच्या कार्यकारी कमिटीची सभा दिल्लीला भरली होती. बिकानेरचे महाराज, धोलपूरचे नबाब, सांगलीचे संस्थानिक वगैरे मंडळी आलेली आहेत. या सभेंत काम काय चालतें हें बाहेर कोणासहि कळूं शकत नाहीं, म्हणून त्याविषयीं तर्क चालविण्यांतहि अर्थ नाहीं. आजवर नाभा संस्थानचा प्रश्न मातबर म्हणून गणला जात असे. आतां त्यांत इंदूर-प्रकरणाची भर पडली आहे. संस्थानसंबंधानें असेंब्लींतील लोकांना कळकळ वाटत असतांहि असेंब्लींत संस्थानविषयक प्रश्नांची चर्चा करतां येत नसल्यामुळें सहजच कोंडमारा होतो. गतवर्षीं जैतो येथील कत्तलीचा विषय होता. यंदा नाभा येथील शीख कैद्यांच्या छळाचा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. पं. मदन मोहन मालवीय यांना आज अमृतसरहून आलेल्या तारेवरून हा छळ अनन्वित होता असें दिसतें. खासगी रीतीनें त्याविषयीं माहिती काढण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. इकडे व्हाइसरॉयसाहेब ग्वाल्हेर संस्थानांत पाहुणचार खात व शिकार करीत बसले आहेत! अशा स्थितींत संस्थानी प्रजेच्या गाऱ्हाण्यांची दाद ते कशी घेणार? कसेंहि असो, संस्थानांचा प्रश्न दिवसेंदिवस अवघड होत चालला आहे एवढें खरें. मध्यस्थांची स्थिति तर अशी झाली आहे कीं, संस्थानिकांची कृति ऐकून एका कानावर हात ठेवावा व संस्थानाविषयीं अभिमान नसणारे लोक जे उद्‌गार काढतात ते ऐकून दुसऱ्या कानावर हात ठेवावा!!

पत्र नं. ६

ता. २७।२।१९२५

गेल्या आठवड्यांत असेंब्लीच्या दिवाणखान्यांत 'रेल्वे' यॉशिवाय दुसरा शब्द सहसा ऐकूं येत नव्हता. या खात्याचा जमाखर्च शंभर कोटींचा; खात्याची स्वतंत्र व्यवस्था यंदापासूनच प्रथम अमलांत आलेली; रेल्वे-

बजेटाची मांडणी, त्यावरील चर्चा, आणि जमाखर्चावरील वादविवाद यांना सबंध सहा दिवस मिळालेले; यंदाच प्रथम रेल्वे फायनॅन्स कमिटीनें रेल्वे-बजेटाची तपासणी केलेली; यामुळें या विषयांत असेंब्लीच्या सभासदांची बुद्धि किंचित् खोल अशी यंदाच प्रथम शिरली. चार दिवसांत मिळून पंधरा ठरावांच्या रूपानें खर्चाची मंजुरी द्यावयाची असल्यामुळें 'होय, नाहीं', 'असें कां, तसें कां' असें म्हणण्यास पुष्कळ सवड मिळाली. सभासदांनीं तिचा फायदा चांगलाच घेतला. लोकपक्षानें सरकारला इतकें खचित दाखविलें कीं, आपणालाहि रेल्वेच्या जमाखर्चाचा प्रश्न समजतो. आणि मतें देतांना स्वतंत्र व स्वराजिस्ट असा भेद अनेक प्रसंगीं झाला तरी रेल्वे-बोर्डाच्या मर्मावर निंदा व काटकसर यांचे अनेक घाव घालतां आले.

* * *

हिंदुस्थानांतील सगळें रेल्वे खातें सरकारच्या मालकीचें असावें व आज नाहीं तर उद्यां तरी तें तसें व्हावें हें धोरण सरकारच्या गळयांत ॲकवर्थ कमिटीच्या शिफारशीप्रमाणें पडलें. पण रेल्वे-मेंबर सर चार्लस इन्नेस व रेल्वे-बोर्डाचे सर्व मुख्य अधिकारी हे या धोरणाविरुद्ध, यामुळें तें प्रत्यक्ष पदरांत कितपत पडतें याविषयीं अजूनहि शंकाच होती. पण गेल्या सप्टेंबरांत सिमल्यास झालेल्या व्यवस्थेनें एका बाजूस जसे असेंब्लीचे तसेच दुसऱ्या बाजूस सरकारचेहि हात बांधले गेल्यासारखे झाले आहेत. कित्येक कंपन्यांशीं अनेक वर्षांचे करार या व्यवस्थेपूर्वीच होऊन गेलेले असल्यामुळें ते करार पाळणेंच आतां असेंब्लीला प्राप्त; शिवाय असे करार नसल्यामुळें रेल्वे-बोर्डाच्या हातीं इतर रेल्वेची व्यवस्था प्रत्यक्ष आली तरी जुनी कामाची पद्धत व जुने वतनदार यांना धक्का लावणें अवघड यामुळें रेल्वे खात्याचा ताबा हा फक्त कागदोपत्रीं सरकारकडे आला याहून अधिक नाहीं. अजूनहि रेल्वे-बोर्डांत कंपनीच्या पक्षपाताचा संभव डोकावतच आहे. अजूनहि एवढेंतेवढें निमित्त काढून आम्हाला बजावण्यांत येतच आहे कीं, तुम्ही रेल्वे-बोर्डाच्या कारभारांत ढवळाढवळ कराल तर पैशाचा तोटा होईल, कामहि बिघडेल, आणि रेल्वेचा कारभार सरकारकडे नको, तो परत कंपन्यांकडे द्यावा असें म्हणण्याची पाळी तुम्ही आपल्याच हातानें ओढून घ्याल. तात्पर्य, इतर खात्यांत सिव्हिल सर्व्हंटांचा बेभरंवसा व वरचढपणा प्रत्ययास येतो तसाच या खात्यांतहि येत आहे. खुद्द रेल्वे-बोर्डांत एक सिव्हिलियन व रेल्वे मेंबर हे

स्वतः सिव्हिलियन, तेव्हां वरचढपणाशिवाय इतर अपेक्षा कशी करावी ? रेल्वे चीफ कमिशनर हाइंडले हेहि मोठे रगेल व गुर्मीखोर आहेत.

* * *

पण इतर खात्यांत अखेर सिव्हिलियन लोकांचा पराभव झाला तसाच याहि खात्यांत पुढेंमागें मगरूर रेल्वे-सरदारांचा पराभव होईल याविषयीं शंका नाहीं. सिव्हिलियन लोक कांहीं अंशीं जुने पहारेवाले आरब व नवे तगादेदार पुरभय्ये यांच्यासारखे आहेत. त्यांना पगार भरपूर दिला म्हणजे मग ते इमानदारीचा बेलभंडारा उचलून देण्यास तयार होतात. नव्या सुधारणांच्या कायद्यानें सिव्हिलियनांचे किंवा सरसकट वरिष्ठ नोकरांचें पगार व भत्ते हे अबाधित केले, व उरलीसुरली उणीव ली कमिशननें भरून काढली. त्यामुळें आतां या अवजड नोकरांच्या इमानदारीची परीक्षाच तेवढी पाहावयाची राहिली आहे. पण इतर खात्यांतील सिव्हिलियनांप्रमाणेंच रेल्वे खात्यांतील वजनदार गोऱ्या लोकांना " आम्ही रेल्वेकारभाराचें नवें धोरण यशस्वी करून दाखवूं " अशी तोंडानें तरी कबुली द्यावी लागत आहे. हल्लींच्या वादविवादांत सर चार्लस इन्नेस यांनीं तशी कबुली उघडपणें दिली. " आमचें व्यक्तिशः मत तसें नसलें तरीं असेंब्लीच्या ठरावाप्रमाणें सरकारच्या हातीं आलेला रेल्वेचा कारभार आम्ही यशस्वी करून दाखवूं " असें त्यांनीं उघड सांगितलें. किंबहुना या वादाच्या कैचींत सरकार सांपडल्यानें रेल्वे-बोर्डावर एका हिंदी गृहस्थाची नेमणूक करण्याचें वचनहि सरकारनें गेल्या सप्टेंबरांत दिलें आणि संधि मिळतांच तें नक्की अंमलांत आणतों अशीहि कबुली सरकारास द्यावी लागली. रेल्वेबोर्डांत सगळेच तज्ज्ञ असतात असें नाहीं. सिव्हिलियन चालतो, मग गोऱ्यांचे ऐवजीं काळा कां चालूं नये ? सरकारला युक्तिवादानें रेटीत रेटीत विहिरीच्या कांठापर्यंत नेलें व आतां बचाव करण्याला एक पावलाचाहि अवकाश नाहीं इतका बिनतोड प्रसंग आणला, म्हणजे मग एखादी गोष्ट तें कबूल करतें.

* * *

रेल्वेखर्चाची मंजुरी हा एकच विषय चार दिवस चालला होता. पहिल्याच दिवशीं पक्षभेदानें लोकनियुक्त प्रतिनिधींचे धिंडवडे काढल्यामुळें दोनहि पक्षांचीं मतें पडून सरकारचा पराभव करण्याची पर्वणी किती थोड्या वेळां येईल याचा अंदाज करतां आला ! नॅशनॅलिस्ट पक्ष मोडणार अशाविषयीं

चिन्हें दिसत असल्याचें मागील पत्रीं मीं लिहिलेंच होतें व ती गोष्ट या पहिल्याच दिवशीं घडून आली. रेल्वे खात्याच्या खर्चाच्या पंधरा बाबींपैकीं पहिलीच बाब रेल्वे-बोर्डाच्या मंजुरीची होती. अर्थात् कायदेशीर नापसंती दाखविणें, विरोध करणें, अडथळा करणें या सर्वांची खरी संधि तीच होती, म्हणून यंदा काय करावयाचें हा प्रश्न निघाला तेव्हां "गतवर्षीं झालें तें झालें, या अडवणुकीच्या फंदांत यंदा आम्हीं पडूं इच्छीत नाहीं" असें स्वतंत्र पक्षानें उघड सांगितलें ! पण एवढ्यानेंहि कांहीं बिघडलें नसतें. कारण हा प्रसंग येऊन स्वराज्य पक्षाला केवळ आपल्या पायावर उभे राहण्याची वेळ केव्हां तरी यावयाचीच होती. त्याप्रमाणेंच या पहिल्या खर्चमंजुरीच्या बाबीला विरोध करण्याचें स्वराज्य पक्षानें ठरविलें व स्वराज्य पक्षाच्या बाजूनें मत द्यावयाचें नाहींच, पण उलट सरकारच्या बाजूनें मत द्यावयाचें असें स्वतंत्र पक्षानेंहि ठरविलें ! पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं आपल्या विरोधाची राजकीय कारणें पुढें मांडलीं पण आज एकमेकांविरुद्ध बोलून घेऊं अशी एक प्रकारची खुमखुम कित्येकांना आलेली असल्यामुळें शब्दानें शब्द वाढण्यास उशीर लागला नाहीं. प्रथम मोतिलाल नेहरू यांनींच एक प्रकारें या वादास सूत-उवाच केलें. आजवर स्वराज्य पक्षाला सरकारचा तेवढाच विरोध होता पण आजचें वायुभारमापक यंत्र कांहीं वेगळाच प्रकार दाखवीत आहे. वादळाचा मध्यबिंदु सरकारकडून निघून आमच्या मित्रपक्षांतच घुसला आहे, वगैरे सूचक शब्द त्यांनीं योजले, तथापि त्यांत एक प्रकारचा भारदस्तपणा होता; व स्वतंत्र पक्षाकडूनहि भारदस्तपणाचें उत्तर मिळून जुन्या मित्रांचें हें नवें भांडण येथेंच संपलें असतें. पण एकदां वादाला सुरुवात झाल्यावर तो चक्रवाढ गतीनें वाढला व अखेर वादांत कोणासच भान न राहून स्वतंत्र पक्षानें स्वराज्य पक्षाला व स्वराज्य पक्षानें स्वतंत्र पक्षाला अशा जखमा केल्या, कीं त्या परस्परांनीं बरेच दिवस भोगाव्या !

* * *

अशा वादांत अविचारी बेताल वक्ते असतात, त्यांना तर मोठीच हौस वाटते; व अविचारी मनुष्यानें तोंडसुख घेतलें म्हणजे सुविचारी मनुष्याचाहि विचार सुटतो. प्रथम रंगा अय्यर यांनीं ताल सोडला. चमनलाल यांनीं सरकार व स्वतंत्र पक्ष या दोघांनाहि कोपरखळ्या मारल्या. जिना हे स्वतंत्र पक्षाची तरफदारी करूं लागले, त्यावर पटेल यांनीं जिना यांचा युक्तिवाद

त्यांचेवर उलटविण्याकरितां नॅशनॅलिस्ट पार्टीच्या सभेंतील खळमळ बाहेर काढून धुतली, आणि पालबाबू यांनीं स्वराज्य पक्षावर सूड उगवून घेतला. या यादवीची खबर सरकारला आगाऊच लागलेली असल्यानें त्यांनीं गप्प बसून मौज पाहण्याचें ठरविलें होतें. रंगा अय्यर यांचें विचित्र नाटकी बेभान वक्तृत्व सुरू होतांच कित्येक सरकारी सभासद त्यांच्या बाकापुढें मुद्दाम जाऊन बसून त्यांजकडे तोंड फिरवून हसून त्यांना अधिक बेभान होण्यासाठीं इरेला घालीत होते. पटेल यांना उत्तेजनाऐवजीं विरोध लागतो, व तो त्यांना मिळतांच पार्टीचे नियम वाचून दाखविण्यापर्यंत व खासगी संभाषणांतील उल्लेख करण्यापर्यंत त्यांनीं मजल गांठली. पालबाबूंना तर आपण लोकांची निंदा करतांना स्वतःचीहि अप्रत्यक्ष निंदा करतों याचें भान राहत नाहीं हें प्रसिद्धच आहे. तात्पर्य, सर्वांचे दोष एकत्र होऊन अत्यंत उद्वेगकारक असा देखावा लोकपक्षाच्या मित्रांना पाहावा लागला. कित्येक म्हणाले, पुढची रंगपंचमी आधींच झाली. पण रंगपंचमीपेक्षां धुळवड हा शब्दच या प्रकाराला अधिक शोभण्यासारखा होता. कारण एकमेकांनीं एकमेकांवर टाकले ते गुलालगोटे नव्हते, त्याहून कांहीं वेगळें होतें. अशा प्रकरणांत एकाचें बंधन सुटलें म्हणजे दुसऱ्याचें सुटतें. नेहमीं तटस्थ असणारे सभासदहि या विनोदांत सामील होतात. सरकारी सभासद फुटाण्यासारखे हर्षभरानें आपल्या जागेवर उडत होते. आणि सर्व सभासदांचा गंभीरपणा राखण्याची सुपारी ज्याला नेहमींची दिलेली ते अध्यक्षहि आपल्या तोंडाची इस्तरीची घडी विसकटून देऊन हास्यसुख उघडपणें भोगीत होते. एकानें त्यांना मध्येंच विचारलें कीं, 'हा सर्व प्रकार मुद्दयाला सोडून नाहीं काय?' तेव्हां ते म्हणाले कीं, "निम्मा चिवडा खाऊन झाल्यावर मग बरी हो तुम्हांला एकादशीची आठवण झाली!" पण खरोखरी त्यांना आमची ही गम्मत पाहण्याचीच मनांतून इच्छा होती.

* * *

या वादांत कोण काय बोललें, कोणी कोणत्या कोट्या केल्या, कोणाच्या हातून न कळत मर्मभेदक घाव बसले, हें सर्व सांगत बसलों तर फारच विस्तार होईल. पण कांहीं गोष्टी सांगण्यास हरकत नाहीं. जिना हे कोणतेहि कागदपत्र वाचण्याची तसदी घेत नाहींत, फक्त एखाद्याचा एखादा शब्द घेऊन बॅरिस्टरी थाटानें ऐटदार तोंडपाटिलकी करतात ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. या

वादांत तसाच कांहीं प्रसंग येतांच रंगा अय्यर यांनीं "जिना नेव्हर रीड्स" असें म्हणतांच सभागृह हशानें दणाणून गेलें. तसेंच "तुमची यंदाची वागणूक गैरशिस्त आहे" असें जिना यांनीं स्वराज्य पक्षास म्हणतांच, "तुम्हीं तरी गतवर्षी काय केलें?" असा उलट प्रश्न त्यांना टाकण्यांत आला. त्यावर कांहीं उत्तर देतां देईना, तेव्हां जिना प्रांजलपणें म्हणाले, "मीं गतवर्षी घोडचूक केली. पण यंदा शुद्ध मनोदेवता निकाल देईल तसा मी वागणार." त्यावर त्यांना फिरून प्रश्न टाकण्यांत आला. "मग गतवर्षीचें काय?" त्यावर ते म्हणाले, "गतवर्षी मी पार्टीच्या नियमांनीं बांधला गेलों म्हणून मला मनोदेवतेच्या आज्ञेप्रमाणें वागतां आलें नाहीं." त्यावर त्यांना फिरून प्रश्न करण्यांत आला कीं, यंदा तरी तुम्ही त्या बंधनापासून मोकळें कोठें आहां? यंदा नॅशनॅलिस्ट पार्टी नाहीं तर स्वतंत्र पार्टी म्हणून पार्टीच आहे. या पार्टीचे तीनचतुर्थांश मत तुमच्या मताविरुद्ध पडलें तर यंदाहि पुनः तुम्हांला खाटीकखान्यांतच जावें लागणार. या प्रत्येक प्रश्नोत्तराबरोबर सगळें सभागृह खदखदून हसत होतें. पार्टीशिवाय म्हणजे पक्षबंधनाशिवाय राजकारण नाहीं हें जिना यांना अद्यापि शिकावयाचें आहे.

पटेल यांचीहि गत तीच झाली. जिनांना उत्तर देतांना त्यांनीं राष्ट्रीय चळवळीची गोष्ट काढली. त्यावर जिना त्यास म्हणाले, "बजेट फेटाळल्यावर लोकांत जाऊन कर देऊं नका असें मी सांगत फिरेन असें तुम्हीच म्हणाला होता ना?" त्याला उत्तर म्हणून पटेल यांनीं आपल्या मागील भाषणांतील एक लांबलचक उतारा वाचून दाखविला व त्याचा फिरून खुलासा करण्याकरितां ते म्हणाले, "या माझ्या शब्दांना जर कांहीं अर्थ असेल तर–" झालें, पटेल यांना वाक्य पुरें करूं देतो कोण? सगळें सभागृह हसण्यानें कोसळून पडलें. हा न कळत विनोद घडला, कारण बोलणाराच्या तोंडूनच त्याचें स्वतःचें निंदात्मक वर्णन झालें! नंतर बिपिनबाबूंची पाळी आली. त्यांनीं ही संधि साधून स्वराज्य पक्षावर खूप तोंडसुख घेतलें. 'स्वराज्य पक्षाला सदसद्विवेकबुद्धि नाहीं' असें त्यांनीं म्हणतांच कोणी एकानें त्यांस विचारलें, 'बाबूजी तुमची सदसद्विवेकबुद्धि कोठेंशी राहते? त्यावर पाल यांनीं लावून बोलण्याच्या स्वरानें उत्तर दिलें, "माझी सदसद्विवेकबुद्धि माझ्याजवळ नेहमीं राहते. ती दिवसाच काय पण रात्रीदेखील मला सोडीत नाहीं." या भाषणानें फिरून हसण्याचा गजर झाला. त्यावर चिडून जाऊन "मीचसा काय पण स्वराज्य

पक्ष देखील सरकाराशीं सहकारिता करतो. टाटांच्या पोलादी कारखान्याच्या विनंतीला खंदकापार होऊन सरकारी किल्ल्यांत शिरण्याला सिमल्यास स्वराजिस्टांनींच पूल बांधून दिला कीं नाहीं ?" असा सवाल त्यांनीं केला. पण सरकार, टाटा व स्वराज्य पक्ष या तिघांची चेष्टा एकदम करण्याची कोटी आतां उष्टी व शिळी झाल्यानें तिला कोणी फारसें हसत नाहीं. या मुख्य वक्त्यांच्या गोष्टी झाल्या. शिवाय कबीर अहंमद, शामलाल नेहरू वगैरे ठराविक विदूषकांनीं मधून मधून कांहीं मार्मिक, कांहीं असमंजस असे उद्गार काढून सभा हसती ठेविली होती. पण हा हास्यरस लवकरच ओसरून स्वराज्य पक्षाविरुद्ध निकाल झाल्याबरोबर एका पक्षांतील कांहीं लोक 'पंडितजीका जय' म्हणून ओरडले व दुसऱ्या एका पक्षानें आनंद दर्शविण्याकरितां हात आपटून आपल्यापुढील टेबलें फोडण्याची वेळ आणली.

* * *

असो. पहिल्या दिवशीं नेहरूंच्या उपसूचनेवर स्वराज्य पक्षाचा पराभव झाला, पण लगेच पटेल व सरदार मुतालीक यांच्या उपसूचनांवर सरकारचा पराभव झाला. दुसऱ्या दिवशीं जोशी यांची तिसऱ्या वर्गाच्या उतारू संबंधाची उपसूचना मंजूर झाली. पण लाला दुनीचंद यांची रेल्वेंतील लांचलुचपतीसंबंधाची उपसूचना व कस्तुरभाई लालभाई यांची कोळशाच्या रेल्वेभाड्यासंबंधाची उपसूचना अशा दोनहि नापास झाल्या. तिसऱ्या दिवशीं आचार्य यांची हिंदी गृहस्थ रेल्वेंत मोठ्या पगारावर नेमण्याबद्दलची, दोरास्वामी अय्यंगार यांची रेल्वेंतील इन्स्पेक्शन चार्जेस कमी करण्याबद्दलची व पटेल यांची विलायतेंतील खर्चाची, अशा तीन उपसूचना मतें नोंदून मंजूर झाल्या. ली कमिशनच्या शिफारशीप्रमाणें गोऱ्या नोकरांचे पगार वाढविण्याकरितां सदतीस लक्ष रुपयांची मागणी होती. ती सर्वच्या सर्व नामंजूर करावी अशी केळकर यांची उपसूचना होती. तिला स्वतंत्र व स्वराज्य अशा दोनहि पक्षांची संमति होती. यामुळें तीहि मत घेतां मंजूर व्हावयाची, पण उपसूचना पुढें मांडल्याबरोबर सर चार्लस इन्नेस यांनींच ती मागणी आपण होऊन मागें घेतली, यामुळें मतें घेण्याचें कारणच पडलें नाहीं. याशिवाय स्वतंत्र पक्षाच्या किरकोळ निंदाव्यंजक उपसूचना कांहीं होत्या पण चर्चेनंतर ज्यांनीं त्यांनीं त्या परत घेतल्या; त्या परत घेतल्या नसत्या तर कदाचित् मंजूरहि झाल्या असत्या. कारण स्वतंत्र पक्ष आपल्या बाजूनें मतें देवो वा न देवो, आपण तरी

स्वतंत्र पक्षाचे बाजूनें मतें देऊन सरकारचा पराभव करावयाचा असें स्वराज्य पक्षानें कायमचें धोरण ठरविलें आहे. यावरून असेंब्लींत कोण कोणाचे पाय ओढतो व कोण कोणास मदत करतो हें दिसून येईल.

* * *

कौन्सिलांतील कामकाजांचें नांव निघालें कीं, सगळी बकवा असेंब्लीच्या नांवाची. कौन्सिल ऑफ स्टेटचें नांव फारसें कोठें ऐकूं येत नाहीं असें बाहेरगांवीं लोकांना वाटणें स्वाभाविक आहे. पण याचें कारण हेंच कीं, या वरिष्ठ सभागृहाचा उपयोग सरकारला नेहमीं असत नाहीं; फक्त कारणविशेषीं असतो. वास्तविक नवीन बिल किंवा ठराव आणावयाचे झाल्यास कनिष्ठ व वरिष्ठ अशा सभागृहांत सारखाच अधिकार व सारखीच सवड कायद्यानें ठेवली आहे. परंतु सरकार आपलीं बिलें आणावयाचीं तर तीं प्रायः प्रथम असेंब्लींतच आणतें. कारण या पहिल्या मोठ्या घरांच्या चाळणींतून खालीं उतरेल तें मग वरच्या लहान घरांच्या चाळणींत घालावयाचें. खासगी सभासदांनीं बिलें आणावीं, तर त्यांतील सभासद बहुतेक असें शिष्ट आहेत कीं, त्यांना जगाची खातर नाहीं. गेल्या सव्वा महिन्यांत कौन्सिल ऑफ स्टेटचें काम सगळें मिळून पंधरा-वीस तास झालें असेल! जेवणानंतर तोंडाचीं थोडीशी शतपावली झाली कीं लगेच झोंप! पण या सभेंतील लोक आळशी म्हणून निरुपद्रवी आहेत असें मात्र नाहीं. लोकपक्षाचें कोणतेंहि बिल पुढें आलें, कीं तें हाणून पाडण्याकरितां मारेकऱ्यासारखे ते टपून बसलेले असतात. सरकारविरुद्ध बोलतांना यांच्या तोंडांत लोणी विरघळत नाहीं व खडीसाखर फुटत नाहीं. पण स्वराज्य पक्षावर, किंबहुना असेंब्लीवर, रागावून बोलण्याचा प्रसंग आला असतां त्यांच्या आवेशाचा व कुचकटपणाचा सगळा ठेवा बाहेर येतो. सिमल्यास असेंब्लीनें मंजूर केलेलें गौर यांचें क्रिमिनल लॉ अमेंडमेन्ट बिल, नियोगी यांचें रेल्वे ॲक्टाच्या दुरुस्तीचें बिल व प्रॉव्हिडन्ट फंड बिलांतील एक महत्त्वाचें कलम अशीं बिलें वर जातांच सदर कौन्सिलानें तीं नामंजूर केलीं, व असेंब्लीचा सर्व उद्योग फुकट घालविला! नाहीं म्हणावयाला दादासाहेब करंदीकर, के. व्ही. रंगास्वामी आय्यंगार, नटेसन, सर देवप्रसाद सर्वाधिकारी, दादासाहेब खापर्डे वगैरे पांचचार लोक तेथें लोक-पक्षाचे आहेत, पण त्यांतीलहि एखादा क्वचित् गळतोच. स्वराज्य पक्षाचे सभासद असे एकटेच दादासाहेब करंदीकर हे बड्या कौन्सिलांत आहेत. आतां मद्रासचे ना. रामदास हे नवे निवडून आले आहेत व ते दुसरे होतील.

होमरूल बिल नापास केल्याबद्दल एका वेळीं विलायतेंतील लोकांना ' हाउस ऑफ लॉर्ड्स'चा जितका राग आला तितका क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट बिल नापास केल्यानें कौन्सिल ऑफ स्टेटचा राग सर्व हिंदुस्थानास यावयास पाहिजे. कौन्सिलच्या नव्या निवडणुका ह्या वर्षाच्या अखेर होतील, तेव्हां तरी लोकमताचा कांहीं परिणाम झाल्यास पाहावें.

* * *

गेल्या पंधरवड्यांत कौन्सिलाबाहेर बऱ्याच चळवळी सुरू होत्या. दयानंद-सरस्वती यांच्या शताब्दीचा उत्सव, दासनवमीचा उत्सव, कॉलेजांतील व्याख्यानमाला, इंजिनियरिंग कॉन्फरन्स अशा बऱ्याच उपयुक्त गोष्टी येथें घडल्या. तसेंच आरोग्याच्या दृष्टीनें शिशुसप्ताह उपयुक्त झाला आणि घोड्यांचें व फुलाचें प्रदर्शन सुरू आहे. बादशाही किल्ल्यांत लष्करी दिवट्यांचा खेळ भुताटकीसारखा प्रेक्षणीय झाला असें पाहणारे सांगतात. दयानंद यांची शताब्दि ही हिंदु-धर्माच्या दृष्टीनें फारच महत्त्वाची बाब होय. मथुरेस आम्हांस आग्रहाचीं निमंत्रणें होतीं, परंतु येथील पार्टीच्या सभांमुळें कोणास जातां आलें नाहीं. येथील महाराष्ट्रमंडळ दासनवमीचा उत्सव मोठ्या आस्थेनें करतें. त्यांत यंदा अनेक महाराष्ट्रीय वक्त्यांचीं व्याख्यानें झालीं. तसेंच कॉलेजांतील व्याख्यानमालेंत जिना, केळकर, जम्नादास, षण्मुखम् चेट्टी वगैरें-चीं व्याख्यानें झालीं. इंजीनियर लोकांची सभा दोन दिवस झाली. तेथील निबंधांत विशेष अर्थ नव्हता, पण तो एक नवा धंदेवाईक संघ बनत असल्यानें त्यांत हिंदी इंजीनियरांनीं शिरणें जरूर आहे. मुंबई इलाख्यांतील प्रिन्सिपल गोखले (कराची), शेट्ये, करमरकर (पुणे), भाण्डारकर (जळगांव), राजाध्यक्ष व अय्यंगार वगैरे इंजिनियर आले होते. नवी दिल्ली व त्यांतील काम याविषयीं त्यांचा अभिप्राय काय पडतो पाहावें. महाराष्ट्राच्या परिचयाचे सर विश्वेश्वरअय्या हेहि सांपत्तिक चौकशी-कमिटीचे अध्यक्ष म्हणून येथें आले असून त्यांचेंहि काम सुरू आहे.

* * *

नाभा येथील कैद्यांच्या छळासंबंधानें मागील पत्रीं लिहिलेंच होते. या छळाची चौकशी करण्याकरितां पं. मदन मोहन, केळकर व नियोगी यांनीं नाभा येथें जावयाचें असें ठरविलें होतें; पण तेथें तुरुंगांत प्रवेश करण्याची परवानगी अखेरपर्यंत हातीं न आल्यामुळें कुमार गंगानंदसिंह व डॉक्टर

लोहोकरे यांना अमृतसर येथें पाठविण्यांत आलें. तेथें नाभा येथून सुटून आलेले कांहीं कैदी होते त्यांच्या जबान्या या उभयतांनीं घेतल्या व डॉक्टरी तपासणीहि केली. त्यावरून छळाची कांहीं हकीकत खरी आहे असें निदर्शनास आलें. उभयतांचा रीतसर रिपोर्ट लवकरच सादर होईल.

पत्र नं. ७

ता. ६।३।१९२५

मागील पत्रांत असेंब्लीमधील धुळवडीच्या प्रकाराचें वर्णन केलें आहे. पण क्रिया व प्रतिक्रिया हीं सारख्याच जोराचीं असतात, ही म्हण याहि बाबतींत खरी ठरेल अशी आशा दिसते. कारण इतकी बाचाबाची झाल्यावर पुढें कांहीं नाहीं म्हटलें तरी चार-दोन महिने तरी वितुष्ट शिल्लक राहावें असें ठिकठिकाणच्या अनुभवांवरून लोक सहजच अनुमान करतील व तसें अनुमान त्यांनीं केल्यास त्यांची चूक नाहीं. परंतु सुदैवानें तसा प्रकार या भांडणाचा झाला नाहीं. फिरून दुसऱ्याच दिवसापासून दोनहि पक्षांचे अध्यक्ष, चिटणीस व व्हिप (हुकूमनवीस) एकमेकांस भेटूं लागले आहेत व कांहीं गोष्टींत न तर न बनो, पण इतर बाबतींत तरी ऐक्यभाव दाखवूं असें म्हणून मतैक्याच्या बाबी ठरविण्याचा प्रयत्न करूं लागले आहेत. झालेल्या भांडणाचा प्रकार दोघांनाहि वाईट वाटला, हाच त्याचा अर्थ. बाहेरच्या इतर भांडणांत असें कां होत नाहीं, व येथेंच तें कसें घडूं शकलें, असा प्रश्न सहजच सुचतो. त्याला उत्तर हेंच कीं, भांडणानंतर फिरून लगेच एकत्र बसून काम करण्याचा प्रसंग व जरूरी आणि शिवाय उभयतांचा शत्रु प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढें हजर, असा प्रकार बाहेर सहसा घडत नाहीं.

*   *   *

याचा प्रत्यय रेल्वेवरील खर्चमंजुरीच्या वादविवादांतच आला. शिवाय आज एकंदर जमाखर्चाच्या मंजुरीचा वादविवाद सुरू झाला. त्यांतहि दोन पक्षांत फिरून एकी– थोडीबहुत का होईना– झाल्याचेंच दिसून आलें. दरम्यान शत्रूकडूनच उपकार घडावा त्याप्रमाणें बुधवारच्या सभेंत मुख्य सेनापति लॉर्ड रॉलिन्सन यांनीं लष्करी बाबतींत हिंदी लोकांच्या आकांक्षांवर हरताळाचा कुंचला फासला. “ माझ्या अमदानींत मीं लष्करी खर्च पुष्कळ कमी केला व माझ्या कारकीर्दींत लष्कराची तयारी जितकी जय्यत राहिली तितकी पूर्वीं

केव्हांहि नव्हती.” अशा शब्दांनीं त्यांनीं आपली पाठ तर थोपटून घेतलीच, पण लष्करांतील वरिष्ठ जागा हिंदी लोकांना मिळण्याचे बाबतींत आपल्या अंतरंगांतले उद्गार म्हणून त्यांनीं असें सांगितलें कीं, हिंदी लोकांचे उच्च मनोरथ सफळ होण्याला फारच काळ लागेल. हिंदुस्थान हें एक मुळीं राष्ट्र नव्हे. यामुळें राष्ट्रीय त्या नांवाचें सैन्य हिंदुस्थानांत बनूं शकत नाहीं! मुख्य सेनापतीच्या उद्गारांचा निषेध सभासदांनीं तेथल्या तेथेंच केला. पटेल व जिना या दोघांनींहि आपआपल्या पद्धतीनें या मूर्खपणाच्या उद्गारांचा समाचार घेतला व नंबर ३६ च्या खर्चमंजुरीचा प्रश्न निघेल तेव्हां लष्करी खात्यावर अनेकांकडून फिरून हल्ला होईलच.

* * *

असेंब्लीच्या लोकनियुक्त सभासदांमध्यें जो पक्षभेद दिसून आला त्याचा सर बेसिल ब्लॅकेट यांनींहि फायदा घेतला. कारण बजेटावरील वादविवाद संपवितांना केलेल्या भाषणांत त्यांनीं संघटित पक्षभेदाची स्तुति गायिली; व पक्षभेदांतूनच विधायक आणि गुणदोषात्मक चर्चा संभवते, असें मोठ्या मानभावीपणानें सांगितलें. पण त्यांना हें कळलें नाहीं कीं, एकीला जशा स्वाभाविक मर्यादा असतात तशा बेकिलाहि असतात. कारभाराच्या निरनिराळया विषयांवर युक्तिवाद किंवा आंकडेमोड सुरू असतां कोणाचें मत असें, तर कोणाचें तसें पडावें हें सरळच आहे. परंतु सरकारी, बादशाही किंवा प्रतिगामी धोरणाचा प्रश्न जेथें जेथें उत्पन्न होतो, तेथें तेथें दोनहि पक्षांचे विचार एकाच प्रणालिकेंतून वाहावेत व पक्षभेदाची सांधमोड व्हावी यांत काय आश्चर्य? फरक इतकाच कीं, स्वतंत्र पक्षाचा मनुष्य मागेंपुढें अभिनंदनाचे किंवा स्तुतीचे शब्द घालून मध्यें निंदा रचील, तर स्वराज्य पक्षाचा मनुष्य एकजिनसी सरळ निंदाच करील. ‘लॉस्ट डोमिनियन’ म्हणजे ‘कमावलेलें राज्य गमावलें’ या नांवाचें एक नमुनेदार पुस्तक नुकतेंच प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांत जहाल-मवाळांतील भेद सुंदर रीतीनें वर्णन केलेला आहे. तो वाचला म्हणजे इंग्रज देखील मवाळांचा उपयोग करून घेत असले तरी त्यांना ते मनांतून शत्रूच लेखतात हें दिसून येईल आणि जी गोष्ट इंग्रजांना कळते ती आम्हांलाहि कळतें याचें प्रत्यंतर हेंच कीं, गेल्या आठवड्यांतील भांडणानंतर लगेच आज जिना व नेहरू या दोघांनीं मिळून अनेक मित्रमंडळींना मेजवानी दिली.

* * *

बजेटावरील वादविवाद दोन दिवस झाला. तो बराचसा शुष्क होता. नाहीं म्हणावयाला नागपूरचे बॅरिस्टर अभ्यंकर यांनीं आपल्या स्पष्टोक्तीनें बरीच मौज उडवून दिली. पटेल यांनीं गतवर्षीं तोंड टाकून बोलण्याचा जो पायंडा घातला तो दर सेशनमध्यें स्वराज्य पक्षाचा कोणी ना कोणी सभासद चालवीतच असतो. पटेलनंतर हा मान बेळवी यांना गतवर्षीं मिळाला होता. चमनलाल हे तर नेहमींच भांडावयास उठल्यासारखे बोलतात. जम्नादास मेथा हेहि स्पष्ट बोलतात, पण त्यांच्या भाषणाची मांडणी, युक्तिवाद व आंकडे-मोड, यांजवरच प्रायः रचलेली असते. स्वराज्य पक्षातर्फे चालू बैठकींतील ही कामगिरी अभ्यंकर यांनीं बजाविली. त्यांनीं पहिल्याच वाक्यांत स्पष्टोक्ति सुरू केली व ती अखेरपर्यंत टिकविली. त्यांच्या शरिराचा भव्य बांधा व चढा आवाज, या दोघांचा मेळ त्यांच्या निष्ठुर स्पष्टोक्तीशीं चांगलाच पडला. बजेटाच्या बुकांतील अनुक्रमणिकेमधल्या फक्त दहा-पांच मथळ्यांच्या उच्चारा-खेरीज त्यांनीं आंतील विषयाला फारसा स्पर्श केला नाहीं. पण "तो ग्रंथ फेकून सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्या डोक्यावर मारणें एवढींच त्यांनीं बाकी ठेविली" असे उद्‌गार त्यांच्या अँग्लोइंडियन टीकाकारांनीं काढले आहेत. कौन्सिलांतून शब्दांच्या माराशिवाय कोणता पक्ष झाला तरी सरकारास अधिक काय देणार? पण तेथेंहि एका पक्षानें सरकारास युक्तिवादाच्या गावींत पकडून धरावें, व दुसऱ्यानें त्याच्या डोक्यावर हातोड्याचे घाव घाला-वेत असा मेळ पडला तरच कार्यभाग कांहीं बरा होईल. स्वराजिस्ट अभ्यंकरांच्या उलट उदाहरण म्हटलें म्हणजे दिवाणबहादुर रंगाचारियर यांचें. ते भाषण करतांना म्हणाले, "फडणविसावर मला पुढें अप्रिय शब्दांनीं टीका करावयाची आहे, म्हणून त्याच्या आधीं त्यांच्या कामगिरीबद्दल योग्य स्तुति व अभिनंदन करून घेऊं दे!!"

* * *

सर्वसाधारण बजेटावरील वादविवाद आज सुरू झाला. पण सगळा दिवस गिरण्यांच्या कापडावरील जकातीच्या प्रश्नानें एकट्यानेंच खाल्ला. बजेटमंजुरींत पहिलीच बाब कस्टम खात्याची आहे. त्यावर कस्तुरभाई लालभाई यांनीं ८७००० रुपये व पंडित नेहरू यांनीं ७९००० रुपये खर्च कमी करावा, अशा उपसूचना दिल्या होत्या. पंडितजींचीच रक्कम त्यांतल्या त्यांत अधिक हिशेबी होती. कारण निरनिराळ्या प्रांतांत हा कर वसूल करण्याकरितां नेमलेल्या एकंदर

कामगार वर्गाचा पगार ७९००० होतो. कस्तुरभाई यांनीं फक्त मुंबई व मध्य-प्रांत एवढेच अंदाजांत धरले होते. असो. या दोनहि उपसूचना जमेस धरून वादाविवादास सुरुवात झाली व सर्व दिवसभर जोराचा वाद झाला. त्यांत सरकारी सभासदांशिवाय विरुद्ध असें कोणी फारसें बोललें नाहीं. जोशी हे कालपर्यंत हा कर कमी करण्याला कबूल होते; पण मुंबईहून त्यांना आलेल्या एका तारेंत असा मजकूर होता कीं, हा कर कमी न झाल्यास गिरणीकामगारांची मजुरी वीस टक्क्यांनीं आम्हांस कमी करावी लागेल. अर्थात् ही गिरणीवाल्यांची दहशत योग्य नाहीं असें म्हणून ते उलट गेले! स्वराज्य पक्षांतील देवकीप्रसाद सिंह हे खुल्या व्यापाराचे भोक्ते म्हणून कांहीं थोडें उलट बोलले. स्वराज्य पक्षाकडील पंडीतजींशिवाय दुसरें कोणी बोललें नाहीं.

* * *

युरोपियन सभासदांपैकीं दोघे-तिघे हा कर उठविण्याचे बाजूनें बोलले. सर्वांत अकल्पित गोष्ट अशी कीं, मुंबई सरकारनें आपले प्रतिनिधि मि. वेब यांच्या द्वारें हा कर उठविण्याला अनुकूल असा अभिप्राय असेंब्लीपुढें मांडविला. याचें कारण उघड आहे. गिरणीचा धंदा मुख्यतः मुंबई व अहमदाबाद येथें चालतो आणि कर उठल्यापासून फायदा होईल तो गिरणीवाल्यांच्या खिशांत गेला तरी त्या धंद्याला मदत होईल व प्रांतीच्या कराच्या रूपानें त्यांतील थोडा अंश तरी परत सरकारास मिळेल. कसेंहि असो, हिंदुस्थान सरकारविरुद्ध मुंबई सरकारचें मत असेंब्लींत उघड नमूद झालें ही विशेष गोष्ट होय. मुंबईच्या गिरणीवाल्यांचे प्रतिनिधी दिल्लीस येऊन त्यांनीं निरनिराळ्या सभासदांना भेटून खटपट केलीच, पण प्रांतिक खंडणीच्या बाबतींत मुंबई सरकारास सूट मिळावी ती न मिळाल्यामुळें त्याहि बाबतींत दाद व न्याय मिळण्याकरितां मुंबई सरकारच्या प्रतिनिधींनीं इतर सभासदांप्रमाणें आपल्या बाजूस मतें मिळण्याची रीतसर खटपट केली. आजार झाला कीं गरिबांप्रमाणें श्रीमंतांनाहि डॉक्टर-वैद्यांकडे धांव घ्यावीच लागते. निवळ राजकीय प्रश्न नसेल तेव्हां प्रातिनिधिक संस्थांची गंमत बघण्यासारखीच असते ती हीच.

* * *

ता. ९ रोजीं सुधारणा-कमिटीचा रिपोर्ट येथें व विलायतेंत एकदम प्रसिद्ध होईल. रिपोर्टापाठोपाठ सर बेसिल ब्लॅकेट व लॉर्ड रेडिंग हे दोघेहि चार

महिन्यांच्या रजेवर विलायतेस जाणार आहेत मग येतांना ते बरोबर काय घेऊन येतात पाहावें. चलनी नाण्याचा प्रश्न हल्लीं बराच रंगाला आलेला असून त्याची चौकशी करण्याकरितां कमिटी नेमावी अशी लोकपक्षाचीहि मागणी आहे, व फडणवीससाहेब या कमिटीची योजना विलायतेंत करूनच बहुधा इकडे येतील. लॉर्ड रेडिंग स्टेट सेक्रेटरीच्या भेटीला म्हणून जाणार, तेव्हां सुधारणा कमिटीचा रिपोर्ट हाच त्यांच्या तेथील चर्चेचा मुख्य विषय होईल हें सांगावयास नकोच. पण या चर्चेंत काय निष्पन्न होईल याविषयीं येथें अनेक तर्क चालत आहेत. कोणी म्हणतात, लॉर्ड रेडिंग हे नांवाला रजेवर जाणार पण तिकडेच राजीनामा देणार. कोणी म्हणतात, जिना, परांजपे, सप्रू वगैरेंनीं केलेल्या रिपोर्टाची तरफदारी करण्याकरितां व सुधारणांचा हप्ता भरीव मिळविण्याकरितां ते तिकडे जात आहेत ! पण पुष्कळ लोक असें म्हणतात कीं मवाळांनींच सुधारणांचा भला मोठा हप्ता एकदम मागितला याचें संकट विलायतेंतील मुत्सद्द्यांना पडेल तें दूर करण्याकरितांच ते जात आहेत. ढगांत पाहणाराला हवी ती आकृति दिसते म्हणतात त्याचेंच हें उदाहरण होय.

* * *

असेंब्लीचे प्रेसिडेंट सर फ्रेडरिक व्हाईट यांच्या जागेची मुदत वास्तविक फेब्रुवारींत संपली. पण हल्लींच्या नियमाप्रमाणें ते सेशनच्या प्रारंभीं खुर्चीवर असल्यास सेशन संपेपर्यंत त्यांना सरकारास तेथें ठेवून घेतां येतें. एका वर्षां-तील सर्व सभा मिळून एक 'सेशन' होतें असा त्या शब्दाचा कायदेशीर अर्थ होऊं शकतो व गतवर्षीं अनुभवहि तसा आला. यामुळें हल्लींचे अध्यक्ष चालू वर्ष अखेरपर्यंत खुर्चीला चिकटून राहणार असा तर्क आहे. यंदाच्या बजेटांत अध्यक्षांच्या पगाराची सात महिन्यांची तरतूद हल्लींच्या दरानें फडणवीस यांनीं केल्याचें दिसून येतें. एप्रिलपासून ऑक्टोबरपर्यंत सात महिने होतात. यावरून सिमला येथील सप्टेंबर महिन्यांतील बैठक संपेपर्यंत हल्लींचे प्रेसिडेंट जागेवर राहतील आणि नवीन निवडणूक बहुधा सप्टेंबरअखेर होईल. पण मग व्हाइटसाहेबांचें काय करावयाचें असा प्रश्न सहजच येतो. याचें उत्तर हेंच कीं, गुळाच्या ढेपेला चिकटलेला मुंगळा एकीकडून काढून टाकला तरी दुसरीकडे चिकटतोच, त्याप्रमाणें व्हाइटसाहेबांची वर्णी दुसरी-

कडे कोठें तरी बहुधा लागेल. सर फ्रँक स्लॉय यांचे जागीं ते नागपूरचे गव्हर्नर होणार अशी वंदता एक वेळ होती, ती खोटी ठरली. हल्लींची वदंता अशी कीं, ली-कमिशनच्या रिपोर्टांत सुचविलेल्या पब्लिक सर्व्हिस कमिशनच्या पहिल्या अध्यक्षागिरीचा मान व्हाइटसाहेब यांना मिळणार. पण हे नुसते तर्क आहेत.

पत्र नं. ८

ता. १३–३–२५

मागील पत्र लिहिल्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं बजेटांतील कांहीं मागण्यांची चर्चा होऊन असेंब्लीला चार दिवस सुटी देण्यांत आली. या दिवसाच्या चर्चेंत दोन धक्के दिले दोन घेतले असाच प्रकार झाला. कोणी केवळ शंभर रुपयांचा काट सुचवून चर्चा झाली म्हणजे तो परत घेत, कोणी शंभर रुपयांच्या काटावर मतें घेण्यापर्यंत मजल आणीत. कोणी एखाद्या बाबींवर निवळ औपचारिक काट न सुचवितां एकंदर रकमेच्या मानानें घसघशीत काट सुचवीत व त्यावर मतें घेतलीं जात, तर कोणी अडवणुकीच्या तत्त्वाला अनुसरून त्या बाबींवरील सर्वच्या सर्व रकमेचा काट सुचवीत. प्रत्येक पक्षाच्या अधिकाऱ्याच्या सहीनें त्या पक्षांतील सभासदांनीं कोणतें धोरण स्वीकारावें याविषयीं लेखी स्पष्ट हुकूम किंवा सूचना आगाऊ वांटल्या जात, तथापि क्वचित् प्रसंगीं शिस्त सुटे किंवा अवधान न राहिल्यामुळें कित्येकांकडून लहानसहान प्रमाद घडत किंवा सरकारनें केलेला खुलासा पटण्यासारखा वाटल्यास आयत्या वेळीं काय करावें याविषयीं कित्येकांच्या मनांत गोंधळ उडे. पण या चर्चेंत उभयपक्षांतील लोकांनीं पहिल्या दिवसाप्रमाणें एकमेकांवर टीका केली नाहीं यामुळें विशेष दर्जाचा प्रकार दिसून न येतां केव्हां लोकपक्षाचा तर केव्हां सरकारचा जय व्हावा असें चाललें होतें.

* * *

या दिवसाचा बहुतेक सर्व वेळ मीठ खात्यावरील खर्चमंजुरीनें घेतला. या बाबतींत लोकपक्षाची मुख्य तक्रार अशी होती कीं, हिंदुस्थानच्या लगत्याला बरीच मोठी समुद्रपट्टी असतां मीठ हवें तितकें स्वस्त व हवें तसें चांगलें मिळत नाहीं ही गोष्ट आश्चर्याची आहे, पण त्याला कारण एका अर्थानें सरकारच होय. उत्तर-हिंदुस्थानांतील लोक खाणींतून काढलेलें मीठ खातात.

त्यांच्याबद्दल प्रश्न नाहीं. पण बंगाल व कांहीं इतर भाग यांतील लोकांना परदेशांहून आणलेल्या मिठाची गोडी अशी लावून ठेवण्यांत आलेली आहे कीं, त्यांना आतां समुद्राचें मीठ चालत नाहीं. पण परदेशांहून येणारें मीठ झालें तरी तें कांहीं सर्वच खाणींतील मीठ नसतें. शिवाय इकडे समुद्रपाण्याचें मीठ झालें तरी तें काळें किंवा घाणेरडें असलेंच पाहिजे असा नियम नाहीं. तें मीठहि स्वच्छ पांढरें, दाणेदार असें तयार करतां येतें. पण सरकार हल्लींचें आपलें धोरण बदलून मिठागराचे परवाने अधिक व निरनिराळ्या ठिकाणीं हवे तसे देईल तर मीठ अधिक मुबलक व चांगलें पिकेल व सरकार ड्यूटी कमी करील तर लोकांना तें स्वस्त मिळून आज माणसांना अपुरें मीठ व गुरांना कांहींच नाहीं अशी जी स्थिति आहे ती बदलेल. ओरिसा प्रांतांत जुने मिठाचे कारखाने होते, ते बुडविल्याबद्दल नीळकंठदास वगैरेनीं तक्रार सांगितली व मद्रासचे व्यापारी-सभासद सर गॉर्डन फ्रेझर यांनीं मिठाच्या कारखानदारींत सरकारच आडवें कसें पडतें हें सांगितलें. त्यावर बरींच मनोरंजक प्रश्नोत्तरें झालीं. गोरे लोक सरकारविरुद्ध टीका करणारे इतके क्वचित् प्रसंगीं आढळतात कीं, तसा एखादा प्रसंग कधीं आल्यास सरकारला अडचण व इतरांना मौज सहजच वाटते.

* * *

ता. ८ ते ता. ११ हे चार दिवस सुटीचे होते. त्यांत हिंदूंची होळी व व मुसलमानांची शाबरात असे दोन सण पडले. या सुटीचा फायदा घेऊन पुष्कळ सभासद परगांवीं गेले. कोणी आपल्या गांवीं जाऊन घरचें थोडेंबहुत कामधाम पाहून आले. कोणी आसपासचीं प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्याला गेले; कोणी तीर्थयात्रा साधून घेतली. लाला दुनीचंद यांच्या निमंत्रणावरून मीं त्यांजबरोबर या सुटींत अंबाला व पानपतचें मैदान हीं स्थळें मोटारीनें जाऊन पाहण्याचें ठरविलें होतें; परंतु पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं स्वराज्य पक्षाच्या कार्यकारी मंडळाची सभा पाटणा येथें भरविण्याचें ठरविल्यामुळें मला तिकडे जावें लागलें. ही सभा दिल्लीस व्हावी असें प्रथमच घाटत होतें; परंतु नागपूरच्या कौन्सिलदारांना या वेळीं इकडे येणें शक्य नव्हतें. नंतर सभा नागपुरासच भरवावी असा विचार सुचला; परंतु या सभेला देशबंधु दास, म्हणजे स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष, हजर असलेले बरे, या विचारानें नागपूरचा बेत रहित करून सभा पाटणा येथें भरविण्याचें ठरलें. पाटणा

येथें दासबाबू हे आजारीपणामुळें आज बरेच दिवस येऊन राहिलेले आहेत; व त्यांना तूर्त बाहेर प्रवास करणें शक्य नाहीं. यामुळें एकाकरितां अनेकांची गैरसोय असें दिसलें तरी, सभा पाटणा येथेंच भरविणें योग्य होतें.

* * *

सदर कमिटीच्या सभेला दिल्लीहून पंडित नेहरू, केळकर, गोस्वामी व रंगास्वामी अय्यंगार असे चौघे सभासद गेले होते. बॅरिस्टर शेरवानी हे अलिगडाहून आले होते. शिवाय बॅरिस्टर अभ्यंकर हे पंडितजींच्या निमंत्रणावरून नागपूरच्या मंडळीचे प्रतिनिधि किंवा स्नेही म्हणून आले होते. पंडितजी व व बाकीचे सभासद यांना न्यायमूर्ति पी. आर. दास व नामदार सच्चिदानंद सिंह, बिहार प्रांताचे एक कार्यकारी कौन्सिलर, अशा दोघांचीं निमंत्रणें होतीं पण एकच पाहुणा दोन ठिकाणीं राहूं शकत नाहीं, म्हणून दोघां यजमानांनीं अखेर स्वतः स्टेशनवर येऊन निम्मे निम्मे पाहुणे वांटून घेण्याची तोड काढली. वरील हकीकती सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, सरकारी अधिकाऱ्यांनीं राजकीय चळवळींतील पुढारी आपल्या घरीं उतरवून घेणें व गृहस्थाश्रमाप्रमाणें त्यांचा पाहुणचार करणें, या बाबतींत गेल्या दहा-बारा वर्षांत किती अंतर पडलें आहे हें वांचकांच्या लक्षांत यावें. पूर्वी भावाभावांनाहि, एक सरकारी नोकर व दुसरा राजकीय पुढारी असला तर, एकमेकांच्या घरीं उतरण्यास संकोच वाटण्याइतका जाच सरकारनें करून ठेविला होता. पण आतां हायकोर्टाचे न्यायाधीश, कार्यकारी कौन्सिलर व जहाल पक्षाचे पुढारी यांना आपलें नातें किंवा मित्रत्व विसरण्याचें कारण राहिलेलें नाहीं. अर्थात् सरकार आतां इतकें माणसाळलें आहे.

* * *

दासबाबू यांची तबियत कलकत्त्यास बरीच बिघडली असली पाहिजे, कारण हल्लीं त्यांची प्रकृति पुष्कळ सुधारली असें म्हणण्यांत येत असतांहि ते पूर्वीच्या मानानें शरिरानें निम्मे उतरले आहेत. अजूनहि त्यांना रात्रीं चांगलीशी झोंप लागत नाहीं, यामुळें त्यांना मानसिक श्रमहि फारसे करवत नाहींत. शिवाय त्यांचा स्वभाव किंचित् भावनाप्रधान असल्यामुळें एखादी गोष्ट मनाजोगी घडली किंवा मनाविरुद्ध घडली तर त्याचा त्यांचे प्रकृतीवर बराच परिणाम घडतो. बंगाल कौन्सिलनें ऑर्डिनन्स फेटाळून लावले तेव्हां त्यांची प्रकृति थोडी सुधारली. तसेंच परवां दिवाण नेमावयाचे बाबतींत

बंगाल कौन्सिलचा निकाल त्यांना प्रतिकूल झाला, यामुळें त्यांची प्रकृति बिघडली असें कोणी त्यांचें वर्णन केलें तें मला पूर्वी खरें वाटलें नाहीं; पण आम्ही पाटणा येथें असतांना कलकत्त्याहून ज्या दोन बातम्या आल्या त्या त्यांना अनुकूल अशा वाटल्यामुळें अवघ्या दोन दिवसांत त्यांच्या तोंडावर अधिक तजेला आला असें दिसलें, ही गोष्ट मात्र कांहीं खोटी नाहीं. या दोन बातम्या म्हणजे बंगालचे एक कार्यकारी कौन्सिलर सर अबदुल रहिम यांना बंगालच्या गव्हर्नरची जागा देण्यांत आली नाहीं ही व दुसरी नबाबअल्ली चौधरी व संतोषचे जमीनदार यांना बंगालच्या दिवाणगिऱ्या देऊं केल्या ही होय. सर अबदुल रहिम यांना ॲक्टिंग गव्हर्नरची जागा न देण्यांत आल्यामुळें बंगाल कौन्सिलचे मुसलमान सभासद सरकारवर रागावतील व वरील दोघां दिवाणांची नादानी लक्षांत घेऊन बंगाल कौन्सिल त्यांना उधळून लावील असा दासबाबूंचा तर्क आहे. मग प्रत्यक्ष काय घडतें तें पाहावें.

* * *

कार्यकारी कमिटीचें काम चालू असतां नागपूरच्या कौन्सिलांतील द्विविध पक्षाची खटपट काय चालली याच्या मधून मधून बातम्या येत. त्यांतील कित्येक परस्परविरुद्ध अशाहि असत. परंतु स्वराज्य पक्षाचें धोरण तत्त्वतः ठरून राहिलेलें असल्यामुळें कमिटीनें निर्णय काय द्यावा याविषयीं फारसा मतभेद होण्यास जागा नव्हती. विचार व वाद झाला, तो फक्त शक्य तितका मध्यप्रांतांतहि दुहेरी लोकमताची अडचण लक्षांत घेण्याकरितां झाला. वऱ्हाडचें मत एका बाजूस, हिंदी विभागाचें मत दुसऱ्या बाजूस व खुद्द नागपुरास दोन तट अशी स्थिति असल्यामुळें एकंदर स्वराज्य पक्षांत दुफळी तर होऊं नये; बंगाल, नागपूर व दिल्ली येथील कायदे-कौन्सिलांतील धोरण परिस्थितीप्रमाणें शक्य तितकें सुसंगत राहावें; व एकंदर बजेट फेटाळल्यानें ज्या मतदारवर्गाला आपलें नुकसान गतवर्षी झालें असें वाटलें त्याचें नुकसान तर होऊं नये. तात्पर्य, असा दुहेरी तिहेरी मेळ घालतां यावा, अशी कार्यकारी मंडळाची इच्छा असल्या कारणानें तिचें काम सहजच लांबलें. नागपुरास इकडील मत कळविणें व तिकडून नागपूरचें मत आणविणें याहि गोष्टी कराव्या लागल्या. अखेर ता. १० रोजीं व ता. ११ रोजीं असे दोन दिवस मुद्दाम दोन माणसें पाठवून कार्यकारी मंडळानें आपले ठराव दोन हप्त्यांनीं नागपुरास कळविले. हे ठराव अद्यापि खासगी स्वरूपाचे असल्यामुळें त्याबद्दल

कांहीं लिहितां येत नाहीं. मात्र प्रत्येक क्षणीं नागपूरचा निकाल काय होतो, याकडे सर्व लोकांचें लक्ष मोठ्या उत्कंठेनें लागून राहिलें आहे.

* * *

पाटणा येथून दोन हप्त्यांनीं दोन कारकुनांबरोबर प्रथम निमे व नंतर निमे असे ठराव नागपुरास कार्यकारी मंडळाकडून पाठविण्यांत आले. ते नागपूर येथें अनुक्रमें ता. ११ व ता. १२ या दिवशीं म्हणजे अगदीं आयत्या वेळीं पोंचले. या ठरावांवर नागपूरच्या कौन्सिल-पक्षाचें धोरण अखेर ठरावयाचें असल्याकारणानें अगदीं शेवटल्या क्षणापर्यंत उलटसुलट कंड्याच नव्हे, पण उलटसुलट विचारहि सहजच चालू असतील. नागपूरच्या कौन्सिलदारांत मतभेद झाला असल्यास त्या गोष्टीला खरें महत्त्व नसून कार्यकारी कमिटी काय निर्णय देते व तो निर्णय नागपूर-वऱ्हाडच्या स्वराज्य पक्षाकडून मानला जातो कीं नाहीं यालाच खरें महत्त्व आहे. पण निरनिराळे लोक निरनिराळ्या कारणांनीं, किंबहुना परस्परविरुद्ध अशा कारणांनीं, याकडे डोळे लावून बसलेले, रोज ताजी बातमी देण्याकरितां वर्तमानपत्राचे बातमीदार टपून बसलेले, यामुळें नागपूरच्या निर्णयाविषयीं उलटसुलट अफवा उठणें अपरिहार्यच होतें. याचा प्रत्यय दिल्लीस आम्हाला आलाच. कारण आज सकाळीं तार अशी आली कीं, " सर मोरोपंत जोशी, गव्हर्नरसाहेब, डॉ. मुंजे वगैरेंचें खलबत सरकारवाड्यांत चाललें असून बॅरिस्टर "राघवेंद्रराव हे दिवाणगिरी पतकरून कारभार चालविणार असें जवळ जवळ नक्की ठरल्याचें समजतें." पण असोसिएटेड प्रेसनेंच फिरून दोन प्रहरीं चार वाजतां नागपूरची तार प्रसिद्ध केली, तींत असा मजकुर होता कीं, " राघवेंद्रराव यांनीं दिवाणगिरी स्वीकारण्याचें निश्चितपणें ना कबूल केलें ! " पण माझें हें बातमीपत्र व नागपूर कौन्सिलचा निकाल हे दोनहि वाचकांस एकदम वाचावयास मिळतील.

* * *

असो; येथील असेंब्लीचें काम आज रात्रीं आठ वाजेपर्यंत चाललें होतें. आजच्या दिवसांत पोस्ट, तार खातें, अफू व कर्जफेडीचें खातें इतक्या बाबी निकालांत निघाल्या. या शेवटच्या खात्यावरील वादविवाद विशेष चुरशीचा झाला. बॅरिस्टर जम्नादास मेथा यांचें भाषण माहितीनें पूर्ण व जोरदार असें झालें व तें सर्वांना आवडलें. कर्जफेडीची रक्कम एक कोटि तेहतीस

लक्षांनीं कमी करण्यासंबंधीं त्यांचा ठराव होता, व असेंब्लीला न विचारतां कर्जफेडीला मन मानेल तेवढ्या रकमा फडणवीस खर्च करितात, त्याला आळा घालावा असा त्यांचा मुद्दा होता. जम्नादास यांची सूचना नापास झाली तर निदान आपली पास व्हावी, म्हणून पटेल यांनीं ही रक्कम थोडी कमी करून दुसरी उपसूचना दिली होती व अखेर तारतम्य पाहून पटेल यांची उपसूचना जम्नादास यांनीं स्वीकारली. परंतु स्वतंत्र पक्षांतील दोन तीन गृहस्थांखेरीज बाकीच्यांनीं अनुकूल मत न दिल्यानें तीहि नापास झाली. या दोन-तीन सभासदांत षण्मुखम् चेट्टी, सर पुरुषोत्तमदास हे होते. पण मद्रासी मंडळींचा कंपू व त्यांचेबरोबर बॅरिस्टर जिना हे अडून बसले! वास्तविक जम्नादास यांनीं या विषयाचा नीट अभ्यास केला असून सर पुरुषोत्तमदास यांचेंहि मत त्यांजकडे मिळालें. असें असतां आपल्या पक्षांतील शहाणपणाच्या अभिमानाखातर जिना प्रभृतींनीं मत दिलें नाहीं. यामुळें प्रथम शिंदे होळकराविरुद्ध लढले व नंतर इंग्रज दोघांहि विरुद्ध लढले असा एक प्रकारचा दुःखद देखावा दिसून आला. तथापि एकंदर बजेटांत १८·३९ लक्षांचा आणि रेल्वे बजेटांत ९४·७८ लक्षांचा काट मंजूर झाला आहे.

पत्र नं. ९

ता. २०।३।२५

ता. १२ ते १४ हे तीन दिवस उरलेली बजेटमंजुरी पुरी झाली. पण कोणत्याहि बाबतींत म्हणण्यासारखा काट घालतां आला नाहीं. अखेरच्या दिवशीं खासगी खटपटीनें एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या भत्त्याची बाब चार घरें वर चढून मंजुरीला निघाली आणि स्वतंत्र व स्वराज्य दोनहि पक्षांनीं मिळून ती नामंजूर केली. ही बाब ६२ हजार रुपयांची म्हणजे लहानच खरी, पण एका अर्थानें ती महत्त्वाची व अडचणीची होय. दुसऱ्या खात्यांतून अनेक पोटखातीं मिळून मोठी रक्कम असते, आणि मुख्य खात्याला मंजुरी मिळाल्यावर पोटखात्यांच्या रकमेची अदलाबदल सहज करतां येते. पण ही बासष्ट हजारांची एकच स्वतंत्र बाब तिला आगापिच्छा नाहीं. अर्थात् ती नामंजूर झाल्यास व्हाइसरॉयसाहेब आपल्या अखत्यारींत ती दडपून मंजूर करणारच, कारण एरवीं एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या सभासदांनीं थोडा तरी प्रवास कसा करायचा! पण

व्हाइसरॉयसाहेबांना आपल्या अखत्यारीचा उपयोग करण्यास भाग पाडणें याचेंच नांव लोकपक्षानें विजय मिळविणें, असें आज तरी आहे. म्हणून हा विजय स्वतंत्र व स्वराज्य पक्ष यांनीं एकजुटीनें मिळविला ही अभिनंदनाची गोष्ट होय.

* * *

ही बाब नामंजूर करावी अशी सूचना पंडित नेहरू यांनीं पुढें मांडली तिला उत्तर देतांना सर अलेक्झांडर मुडिमन यांनीं कांहीं मायावी व कांहीं विनोदी भाषण केलें. ते म्हणाले, "आमचा भत्ता नामंजूर केलांत, बरें झालें. आम्ही आपले पायानेंच सिमल्याला जाऊं, पोक्त वयांत प्रकृति सुदृढ ठेवण्याला तो एक चांगलाच उपाय आहे!" पण असेंब्लीनें भत्ता नामंजूर केला तरी व्हाइसरॉय तो मंजूर करून देणार, पदरचा पैसा घालावा लागत नाहीं व पायानेंहि चालत जावें लागत नाहीं अशी त्यांची मनांतून खात्री होती, म्हणूनच त्यांना हा विनोद सुचला हें उघड आहे. भत्ता बुडण्याची खरी भीति मनांत असती तर असे विनोदी उद्गार तोंडून निघतेच ना! राहतां राहिली असेंब्लीनें जाणवलेली निंदा. पण शंकरानें हलाहल प्राशन केलें त्याप्रमाणें नोकरशाहीनें लोकनिंदा कधींच पचनीं पाडली आहे. कुस्ती व मेहनत करकरून बोजड बनलेल्या पहिलवानांच्या कानांप्रमाणें सरकारनेंहि लोकनिंदेची आपल्या कानांना इतकी सवय केली आहे कीं, तिची बाधा त्यांना होऊं शकत नाहीं. पण आपलें कर्तव्य किंवा विद्यमान परिस्थितींत सरकारला टोचण्याचें तें एक साधन अशा बुद्धीनेंच बहुमताची मात सरकारवर करीत बसावयाचें, हेंच खरें.

* * *

ही एक बाब उभयपक्षांनीं मिळून नामंजूर केली, पण पुढें स्वराज्य पक्ष एकटा पडला. तथापि त्यानें होम डिपार्टमेंट व स्टेटसेक्रेटरीकरितां होणारा खर्च या दोन बाबींवर मतें घेण्यापर्यंत विरोध करून आपलीं तरी मतें स्पष्ट नमूद होतील अशी तजवीज केली. वास्तविक या तीनहि बाबी नामंजूर करावयाच्या असें स्वतंत्र पक्षानेंहि ठरविलें होतें. वर्तमानपत्रांतून ही गोष्ट त्यांनीं जाहीरहि केली होती. परंतु एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या खर्चमंजुरीवरील वादांत पुढाऱ्यांची तोंडातोंडी झाल्यामुळें स्वतंत्र पक्षानें स्वराज्य पक्षावर रागावून स्वतःचें स्वतःस दिलेलें वचनहि मोडलें, मग एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या बाबतींत तरी सरकारला विरोध करून मंजुरी नाकबूल करण्याची धोंड या पक्षाचे डोक्यावर

कोणी दिली होती? शोभेल तें करावें हाच मंत्र जर खरा, आणि युक्तिसिद्ध समंजसपणा हाच जर, हल्लींच्या स्थितींतहि का होईना, राजकारणाचा केवळ आत्मा असला पाहिजे ही गोष्ट जर खरी, तर कौन्सिलदारांच्या प्रवासी भत्त्याचे बासष्ट हजार रुपये नामंजूर करून स्वतंत्र पक्षानें जगाच्या दृष्टीनें समंजसपणा कोणता दाखविला? सरकारच्या दृष्टीनें लोकांनीं पाहिलें पाहिजे असें म्हणणारांनीं हे बासष्ट हजार नामंजूर करण्यांत सरकारची सोय कितीशी पाहिली? स्वराज्य पक्षानें सर्व बजेटाच्या बजेट नामंजूर करूं असें म्हणणें व स्वतंत्र पक्षानें हे बासष्ट हजार रुपये नामंजूर करणें हीं तत्त्वाच्या दृष्टीनें सारखींच होत. प्रवासी भत्त्याची बासष्ट हजारांची बाब रकमेनें लहान असली तरी, तिच्याशिवाय कारभार चालणें शक्य नाहीं, हें विचारी म्हणविणाऱ्या स्वतंत्र पक्षाच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें. पण सगळ्या बजेटांत एकहि रक्कम आपण नामंजूर केली नाहीं तर हल्लींच्या काळांत लोक आपल्याला काय म्हणतील हा विचार स्वतंत्र पक्षाच्या मनांत आला असला पाहिजे. आपण लोकमत मानीत नाहीं, असें तोंडानें म्हणणें ठीक आहे, पण मी-मी म्हणविणाऱ्यालाहि अशा रीतीनें लोकमतापुढें मान लवविल्याशिवाय गत्यंतर नसतें.

* * *

बजेटमंजुरीच्या चर्चेला एकंदर पांच दिवस मिळाले. त्या अवधींत सुमारें सात बाबींवर खरी चर्चा अशी झाली. पण एकंदर बाबी सुमारें पासष्ट होत्या. त्या मानानें पाहतां चर्चा कांहींच झाली नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. सर्व बाबींवर चर्चा होणें एका अर्थानें अशक्यच होय. कारण प्रत्येक बाबीला कमींत कमी दोन तास धरले तरी एकंदर चर्चा संपायला दररोज पांच तास-प्रमाणें जवळ जवळ महिना लागावयाचा. पण एक तर प्रत्येक बाबींत इतकें खोल शिरून चर्चा करण्यासारखें कांहीं नसतें. शिवाय सरकारी उधळपट्टी-वर टीका, काटकसरीचें समर्थन, केवळ इतराजी दर्शविण्याकरितां देण्याचे काट वगैरेच्या रूपानें लोकपक्षाचें धोरण पांचचार बाबींवर व्यक्त झालें म्हणजे पुढें त्याच त्या गोष्टींची पुनरुक्ति करण्याचा सहजच कंटाळा येतो. शिवाय या दृष्टीनें होणारें कांहीं काम पूर्वीं फायनॅन्स कमिटींत झालेलेंच असतें. म्हणून बाजारांत ज्याप्रमाणें खरेदीचे वेळीं मालाचा नमुना तपास-तांना काय ती चिकित्सा व दरदाम ठरवितांना काय ती घासाघीस आणि

एवढें झालें म्हणजे मग बाकी सगळें माप बिनबोभाट पार पडतें, इकडे दुकानदार व गिऱ्हाईक गप्पागोष्टी मारीत असतां किंवा पानतंबाखू खात असतां स्वतः मापाडी लोकच सगळें माप घालून मोकळे होतात, त्याप्रमाणें बजेटांतील पहिल्या पांचसात बाबींवर जें काय रण माजावयाचें तें माजल्यावर, पांचव्या दिवशीं पांचाचे ठोक्याबरोबर, छापण्याच्या यंत्रावर भराभर प्रती काढाव्या त्याप्रमाणें सर्व मागण्या निकालांत निघाल्या. अध्यक्षांना एरवीं बोलण्याचें काम नसतें, तें त्यांना या शेवटच्या तासांत भरपूर मिळतें. कारण मागणीची सूचना वाचून दाखविणें, त्यावर मतें विचारणें व निकाल जाहीर करणें, या क्रमाचा पाढा त्यांना पन्नास-पंचावन्न वेळां वाचावा लागतो. कथेकऱ्यानें 'आशीर्वाद' द्यावा व श्रोत्यानें 'तथास्तु' म्हणावें, त्याप्रमाणें अध्यक्ष आपला पाढा वाचीत, व कांहीं सभासद 'होय' व कांहीं 'नाहीं' असें झोपेंत बोलल्याप्रमाणें एकसारखें म्हणत होते. तथापि आपण करतों तें काम अगदींच निरर्थक नाहीं, त्याला कांहीं महत्त्व आहे, या भावनेनें अध्यक्ष मात्र बाकीचा सर्व मंत्र तोंडानें नुसता पुटपुटत, पण खर्चाच्या बाबींचें नांव व रक्कम यांचा उच्चार मुद्दाम मोठ्यानें व स्पष्ट करीत. लग्नकार्यांतील वाङ्‌निश्चयांत उपाध्याय बाकीच्या सर्वत्राचा गडबडगुंडा करतो, पण वधूवरांचीं नांवें व विशेषतः गोत्रें यांचा उच्चार ठासून करतो त्याची या वेळीं आठवण होई.

* * *

ता. १६, १७ व १८ या तीन दिवशीं फायनॅन्स बिल चर्चेस निघून मंजूर झालें. या बिलाच्या प्रारंभीं व शेवटीं सरकारी धोरणावर सर्व-सामान्य चर्चा करतां येते. यामुळें पहिल्या दिवसाचा बराच भाग व तिसऱ्या दिवसाचा कांहीं भाग, अशा चर्चेंत खर्च पडला. फिरून या चर्चेंत उभयपक्षांत शिव्यांची गोळागोळी व विषारी चरकी बाणांचें युद्ध झालें. फिरून नेहरू, पटेल, जिना, चमनलाल, बिपिन पाल यांचीं परस्परांना दुरुत्तरें झालीं. एकानें म्हणावें यंदा अमुक करीत नाहीं. दुसऱ्यानें म्हणावें, तर मग गतवर्षीं तसें कां केलें? तिसऱ्यानें म्हणावें, गतवर्षीं केलें म्हणून यंदाहि तसेंच करावें हें शास्त्र कुठलें? चवथ्यानें म्हणावें, सुसंगत धोरण ठेवणें हा मोठा गुण आहे. पांचव्यानें म्हणावें, परिस्थितीप्रमाणें धोरण पालटावें लागतें. तात्पर्य, सर्व प्रकारचा ठराविक युक्तिवाद उभयपक्षीं करण्यांत आला आणि अनेकांनीं

परस्परांना त्यांच्या जुन्या चरित्राची व उद्गारांची आठवण करून देऊन फजीत करण्याचाहि प्रयत्न केला! एका टोकाला पटेल यांनीं म्हणावें कीं, आम्ही विध्वंसयागाची दीक्षा घेऊनच येथें आलों आहों, तर दुसऱ्या टोकास बिपिन-बाबूंनीं म्हणावें कीं, सरकारला अडथळा करणें हा गुन्हा असून सुधारणांच्या मांडणांत व्हाइसरॉयसाहेब हेच आमचे नैतिक प्रतिनिधि आहेत व तेच विलायतेंत आमची तरफदारी करतील! यावरून वादाच्या इरेस पडल्यानें जबाबदार माणसांच्याहि तोंडून कसे उद्गार बाहेर पडूं शकतात हें दिसून येईल. पंडित मदन मोहन मालवीय यांच्या स्फूर्तीमुळें गुदस्ता फायनॅन्स बिल फेटाळतां आलें हें प्रसिद्ध आहे. पण यंदा त्यांची हौस फार मावळून गेली होती. असेंब्लींतील पक्षभेदाच्या तीक्ष्णतेनें त्यांचें मन फार खट्टू झालेलें दिसत होतें. पण इतर कांहीं लोकांप्रमाणें त्यांनीं सरकारच्या बाजूस केव्हांहि मत न देतां तटस्थपणा धरला हें त्यांस भूषणावह आहे. या वादांत पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं खर्चमंजुरीच्या बाबतींत स्वतंत्र पक्षाचें धोरण व स्वराज्य पक्षाचें धोरण यांतील खरा फरक मात्र स्पष्ट करून सांगितला व तो तसा केव्हां तरी एकदां स्पष्ट करून सांगावयाला हवाच होता.

* * *

फायनॅन्स बिलावरील वादांत पोस्टाचे कार्डपाकिटांचे दर कमी करणें मोटार-स्पिरिटवरील ड्यूटी कमी न करणें व प्राप्तीवरील करांत कांहीं फेरबदल करणें, इतक्या बाबी उपसूचनांच्या रूपानें पुढें आल्या, पण त्या सर्व नामंजूर झाल्या. नाहीं म्हणावयास मिठावरील कर कमी करण्याचा आठ आण्यांचा सवाल नापास झाला, बारा आण्यांचा नापास झाला, पण एक रुपयाचा मात्र पास झाला! व अशा रीतीनें सवा रुपयाची ड्यूटी एक रुपयावर आणण्याचें श्रेय लोकपक्षाला मिळालें. पण हा विजय फार वेळ टिकला नाहीं. कारण लगेच कौन्सिल ऑफ स्टेटची स्पेशल बैठक ता. १८ रोजीं संध्याकाळीं पांच वाजतां भरवून फायनॅन्स बिल त्या सभेपुढें मांडण्यांत आलें! व आज ता. २० रोजीं मिठाच्या करासंबंधीं सरकारची उपसूचना मंजूर होऊन फिरून ती ड्यूटी सवा रुपया झाली! कौन्सिल ऑफ स्टेटनें जांवईशोध घातलेलें हें बिल फिरून उद्यां असेंब्लीपुढें मांडण्यांत येणार आहे आणि पूर्वीचें बहुमत फार थोडें असल्या-कारणानें असेंब्लीचा तरी पूर्वीचा निकाल कायम राहतो किंवा सरकारच्या पाताळयंत्रामुळें त्यांत कांहीं चलबिचल होतें हें पाहावयाचें आहे. अशी चल-

बिचल झाली तर सरकारचें आयतेंच काम झालें. बरें, ती न झाली तरी कौन्सिल ऑफ स्टेट व असेंब्ली यांची एकत्र बैठक करण्याचा अधिकार सरकारास आहे. तो बजावला म्हणजे काय होईल हें सांगावयास नकोच. अर्थात् व्हाइसरॉय यांना विशेष अधिकाराचा उपयोग करण्याची अप्रिय जबाबदारी अंगावर घेण्याचेंहि मग कारण राहणार नाहीं.

* * *

कौन्सिल ऑफ स्टेटला दुसरेंहि एक खाद्य फिरून वाढून आलें आहे तें असें— कालचा तारीख १९ हा दिवस खासगी बिलांकरितां देण्यांत आला होता. कार्यपत्रिकेवर शंभर कलमांची नोंद होती, पण त्यांपैकीं पटेल यांचें बंगाल-मुंबई रेग्युलेशन्स रद्द करण्याचें तेवढें एकच बिल चर्चेला निघालें, व सर्व वेळ त्यावरच खर्च झाला; पण सुदैवानें तें अखेर पास झालें. मतें मोजतांना झाडून सगळे स्वतंत्र, नेमस्त व मुसलमानहि स्वराज्य पक्षाबरोबर सरकारविरुद्ध मतें द्यावयाला आले. फक्त युरोपियन सभासद व सरकारचे कांहीं ठराविक बगलबच्चे त्यांच्या बाजूला गेले. एका दृष्टीनें हा मोठाच विजय म्हटला पाहिजे. पण तोहि फार काळ टिकणार नाहीं, हें सर्वांना माहीत आहे. कारण हें बिल कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें अद्यापि जावयाचेंच आहे. पूर्वी क्रिमिनल लॉ अॅमेन्डमेन्ट अॅक्ट रद्द करणाऱ्या बिलाची जी वाट लागली तीच याची तेथें लागणार! कौन्सिल ऑफ स्टेटला मारेकऱ्याची उपमा मीं पूर्वी एक वेळ दिली आहे तीच माझी अजून कायम आहे. किंबहुना या ठिकाणीं पौराणिक दाखलाहि आठवतो. देवकीला मूल झालें कीं, लगेच कंसानें येऊन तें उचलून न्यावें व शिळेवर आपटून मारावें असा प्रकार अनेक वेळां झाला. त्याचप्रमाणें लोकहिताचें एखादें बिल असेंब्लींत मंजूर झालें कीं, सरकार लगेच तें उचलून कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें नेतें व तेथें त्याचा नाश ठेवलेलाच असतो. किल्ला सर केला तरी पुनः बालेकिल्ला लढवावयाचा राहतोच व बालेकिल्ला हस्तगत न झाला तर जिंकलेला किल्लाहि सोडून द्यावा लागतो. कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या नव्या निवडणुकी या सालअखेर आहेत, तेव्हां या गोष्टीचा विचार जनता केल्याशिवाय सोडणार नाहीं.

* * *

मुडिमन-कमिटीच्या रिपोर्टाची चर्चा इतर कौन्सिलप्रमाणें असेंब्लींतहि अप्रत्यक्ष रूपानें झाली. पण ती पुष्कळशी निष्फळ ठरली. कारण खुद्द सरकारचें

या विषयावरील धोरण अद्यापि ठरलेलें नाहीं अशी होम-मेंबर यांनीं स्पष्ट कबुली दिली व त्यामुळें वाद फिक्का पडला. 'टग ऑफ वॉर'च्या सामन्यामध्यें दुसऱ्या बाजूला ओढण्याला कोणी गडीच नसला तर तो खेळ होऊं शकत नाहीं. तसेंच याहि चर्चेंत झालें. कारण कित्येक सभासदांनीं रिपोर्टावर कांहीं टीका केली, पण ती उडती टीका झाली. रिपोर्ट उघडून वाचून आंतील तपशिलावर कोणी फारशी चर्चा केली नाहीं. पण या वादांत सरकार न शिरल्याचा एक वाईट परिणाम असा झाला कीं, सरकारचे वाभाडे काढण्याऐवजीं स्वतंत्र व स्वराज्य पक्षांनींच एकमेकांचे वाभाडे काढले. बहिरी ससाणा शिकारीला सोडला असतां त्याला शिकार मिळाली तरच बरी गोष्ट, नाहीं तर तो परत येऊन पारध्याचाच हात फोडतो म्हणतात. तसाच प्रकार या गोष्टींत थोडासा झाला. पण पक्षभेदाची ओळख न दाखवितां सरकार हा एकच व सर्वांचा मिळून शत्रु, या निर्मळ भावनेनें टीका करणारेहि कांहीं सभासद निघाले. बॅरिस्टर अभ्यंकर यांनीं फिरून एक वेळ सणसणीत भाषण केलें. बेळवी यांना चालू बैठकींत बोलण्याची संधि मिळाली नाहीं पण बसल्या बसल्या पांचचार उद्गारांतच त्यांनीं आपला कार्यभाग साधून घेतला. कारण होम-मेंबर हें बहुमतवावाल्यांचें समर्थन करीत असतां प्रसंग साधून बेळवी यांनीं ओरडून सांगितलें कीं, तुमच्या कमिटीचा रिपोर्ट कस्पटाइतक्या किंमतीचाहि नाहीं, केराची टोपली हेंच त्याचें योग्य ठिकाण आहे, व त्याला मी तेंच स्थान देणार आहे !" अशा रीतीनें 'श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः' हें व्यासवचन त्यांनीं अमलांत आणून दाखविलें.

पत्र नं. १०

ता. २६।३।२५.

मिठाचा कर असेंब्लींत कमी केला गेला, तो फायनॅन्स बिल कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे गेल्यावर तेथें वाढवून पुनः पूर्वीप्रमाणें सवा रुपया केला जाणार अशी भीति मीं पूर्वीच्या पत्रांत प्रदर्शित केली होती ती तर खरी ठरलीच, परंतु अशा रीतीनें दुरुस्त केलेलें फायनॅन्स बिल परत असेंब्लीकडे येईल तेव्हां काय होणार याविषयींचा अदमास मात्र सगळा चुकला. कौन्सिल ऑफ स्टेटमधील सभासदांनीं बिलावरील चर्चेंत असेंब्लींतील लोकांना पुष्कळशा शिव्या देऊन घेतल्या. आपल्या मनाप्रमाणें जो मत देत नाहीं

त्याला बेजबाबदार म्हणणें ही अगदीं सौम्य अशी ठराविक शिवी होऊन बसली आहे. पण जमाखर्चासंबंधीं हें बिल असल्यामुळें तें कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे जावेंच काय म्हणून, असा एक प्रश्न कित्येक कायदेपंडितांनीं उपस्थित केला आहे; व तो साधार असेल तर या कामीं खरी बेजबाबदारी कौन्सिल ऑफ स्टेटचीच आहे. नसत्या कामांत हात घालण्याचा दोष त्यांच्याकडेच येतो.

* * *

पण मूळ ज्या सभेनें फायनॅन्स बिल मंजूर केलें तिकडेच तें परत विचाराकरितां आलें असतां तिनें आपला पूर्वींचा विचार बदलून मिठावरील कर सवा रुपयापर्यंत नेऊन ठेवला ही गोष्ट मात्र फार वाईट झाली. प्रथम ड्यूटी चार आणे कमी केली तेव्हां ६१ अनुकूल व ५६ प्रतिकूल असें बहुमत होतें. अर्थात् उभयपक्षांत अंतर पांच-सहाचेंच होतें. पण पुढील खेपेस ड्यूटी सवा रुपया करण्याचे वेळीं पारडें इतकें उलटलें कीं होय म्हणणारे सत्तर झाले व नाहीं म्हणणारे अवघे पन्नास उरले! या विसांपैकीं पांच पहिले दिवशीं गैरहजर असलेले या दिवशीं आले; पण उलट दुसऱ्याहि बाजूस पांच सभासद अशाच कारणानें मिळाले; यामुळें हें कारण उभयपक्षींहि जमेस धरतां येत नाहीं. परंतु अकरा सभासदांनीं आपलें पूर्वींचें मत बदलून या वेळीं प्रत्यक्ष उलट मत दिलें व दुसरे चार गैरहजर किंवा तटस्थ राहिले. या एकंदर पंधरांपैकीं दहा मुसलमान सभासद होते ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

* * *

सरकारच्या करामतीमुळें या वेळीं उलट गेलेल्या लोकांप्रमाणें तीन-चार सभासद मात्र असे होते कीं, त्यांना त्यांच्या मतदारसंघांतील प्रमुख लोकांकडून तसें वागण्याविषयीं मुद्दाम तारा आल्या होत्या. याचें कारण असें कीं, हे सभासद मद्रास इलाख्यांपैकीं असून प्रांतिक खंडणींतील सूट यंदा मिळवूंच मिळवूं अशा ईरेला मद्रास इलाख्यांतील बहुतेक सभासद यंदा पडले होते. प्रांतिक खंडणींतील सूट ही बाब गतवर्षींपासूनच मोठी भानगडीची होऊन बसली आहे. मिठावरील कर कमी केला तर ही सूट तुमच्या प्रांताला मिळणार नाहीं, अशी धमकी यंदाप्रमाणें गुदस्ताहि फडणिसांनीं दिलीच होती. परंतु गतवर्षीं तिला कोणी भीक घातली नाहीं. कारण मिठावरील कर तेव्हां बेसुमार वाढला होता व तो कमी न करतां प्रांतिक सरकारला सूट देणें ही गोष्ट

अगदींच वाईट दिसली असती. पण चार आणे कमी करून सवा रुपयाची ड्यूटी रुपयावर आणणें हा एक निवळ चोचला आहे असा बहाणा करण्यास कित्येकांना सवड सांपडली व त्याचा त्यांनीं फायदा घेतला !

चार आणे ड्यूटी कमी झाल्यानें सालांतून सहासात शेर मीठ खाणाऱ्या मनुष्यास फार तर आणा-पाऊण आणा सूट मिळणार असे हिशेबहि कित्येकांना यंदा सुचले. पालबाबूंची गणिताच्या ज्ञानाविषयीं प्रसिद्धि नाहीं. तथापि हा तोंडचा हिशेब त्यांनीं असेंब्लींत तोंडानें करून दाखविला ! परंतु उलट उत्तरादाखलहि असेच आंकडेमोडीचे तीन काटक्यांचे म्हणजे त्रैराशिकाचे खंडोबा उभे करून सहज दाखवितां येतील. ज्या कित्येक प्रांतांना यंदा खंडणींतून सूट मिळाली आहे त्यांतील लोकसंख्येवर सुटीची रक्कम विभागून दिल्यास तें प्रमाण वरच्याइतकेंच पडतें. शिवाय सुटीची सर्व रक्कम सोपीव खात्याकडे देण्याचें वचन सरकारनें पाळलें तर त्या आणा-दीड आण्यांत शिक्षण, आरोग्य, सुधराई इत्यादि वांटेकरी आहेतच. अर्थात् पैशा दोन पैशाभराचें डॉक्टरी औषध रयतेला तो आजारी पडल्यावर मिळण्यापेक्षां आण्याभराचें मीठच त्याचे उदरांत अधिक गेलें तर त्याला रोग तरी होणार नाहीं असें हें बिनतोड उत्तर आहे.

* * *

कसेंहि असो. पण या कामीं असेंब्लीनें पूर्वी केलेला ठराव तिनें आपल्याच हातानें बदलला हा लोकपक्षाचा चालू बैठकींतील सर्वांत मोठाच पराजय होय. अशा अनपेक्षित रीतीनें का होईना पण कौन्सिल ऑफ स्टेटचा शब्द खरा झाला. कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या सभासदांना वडील मुत्सद्दी 'एल्डर्ली स्टेट्समेन' असें म्हणण्याचा एक शिष्टसंप्रदाय आहे. त्यांच्या अनुरोधानें पाहिलें तर वडिलांचा शब्द खरा झाला ही आपत्ति मानतां येत नाहीं. अशा विनोदी भाषणानें या पराभवाच्या दुःखाचें निराकारण कित्येकांनीं नाइलाजास्तव केलें. पण वर जे आंकडे दिले आहेत त्यांवरून पाहतां असेंब्लीच्या ज्या सभासदांनीं ह्या दुसऱ्या प्रसंगीं बाजू उलटविली त्यांचे मनांत आपले वडील बंधूंचा मान राखावा अशी सद्बुद्धि नव्हती किंवा आपलें चुकलें, त्यांचें बरोबर होतें, अशी खात्रीहि पटलेली नव्हती. स्वराज्य पक्षाशीं विरोध व मत्सर हाच या फेरबदलाचे मुळाशीं होता.

या वडील मुत्सद्द्यांचें खरें शहाणपण व त्यांचेविषयीं असेंब्लीच्या मनांत असलेली खरी आदरबुद्धि ही दुसऱ्या एका प्रकारानें लवकरच निदर्शनास आली. तो प्रकार असा— बंगाल ऑर्डिनन्सचा कायदा व्हाइसरॉयसाहेबांनीं आपल्या अखत्यारींत केला व त्याला बादशहांकडून नुकतीच मंजुरीहि आली. हा कायदा म्हणजे बंगाल-मुंबई रेग्युलेशन्स यांची सुधारून वाढविलेली आवृत्तीच होय. पण इंग्लंडच्या माजी मुख्य न्यायाधिशाला हा कायदा न शोभण्यासारखा म्हणून त्या कायद्यान्वयें पकडलेल्या किंवा अटकेंत ठेवलेल्या लोकांना हायकोर्टाकडे दाद मागण्याची सवड दिल्याचा बहाणा करण्याची बुद्धि व्हाइसरॉयसाहेबांना सुचून त्यांनीं त्या कायद्याला पुरवणी म्हणून एक बिल असेंब्लीपुढें गेल्या सोमवारीं आणलें. तें बिल असेंब्लीनें धुडकावून लावलें किंवा त्याचे नाककान कापून त्याला हद्दपार केलें असें या नामंजुरीचें वर्णन केलें तरी शोभण्यासारखें आहे. पण सरकारनें व्हाइसरॉय यांचे शिफारशीनें फिरून मंगळवारीं पुनः तेंच बिल असेंब्लीपुढें मांडलें व तेव्हांहि त्याची तीच वाट लागली !

* * *

पण बापानें मारलें असतां आईच्या आश्रयाला जाऊन दडणाऱ्या खोडकर मुलाप्रमाणें असलें हें द्वाड बिल असेंब्लीनें दोन वेळां मारून परत घालविलें तरी सरकारला त्याची काय काळजी ! हल्लींसारखें सभासद भरलेले कौन्सिल ऑफ स्टेट जोंपर्यंत हाताशीं आहे, तोंपर्यंत सरकारला आपले हट्ट पुरण्याविषयीं निराश होण्याचें मुळींच कारण नाहीं. मंगळवारीं बंगाल ऑर्डिनन्सचें पुरवणी बिल असेंब्लीनें नामंजूर करतांच बुधवारीं तें कौन्सिल ऑफ स्टेटपुढें ठेवण्यांत आलें व गुरुवारीं म्हणजे आजच तें सर्वांच्या अजमासाप्रमाणें मंजूरहि झालें ! ठराविक पांच-चार माणसांनींच काय तो विरोध केला. या प्रसंगीं वरील मुत्सद्द्यांनीं आपलें शहाणपण बरेंच पाजळलें. रामदास, वेदमूर्ति यांनीं पहिल्या भाषणाच्या वेळेसच विरोध करून सभागृह सोडलें. यामुळें मतें मोजण्यांत आलीं तेव्हां दादासाहेब करंदीकर, के. व्ही. रंगास्वामी अय्यंगार व लाला सुखबीरसिंग एवढींच मतें प्रतिकूल पडलीं. यावरून या देशांत लोकमत एकमुखी होण्यापूर्वीं अजून किती मार्ग चालून जावयाचा आहे हें लक्षांत येईल.

* * *

असो. कौन्सिल ऑफ स्टेटनें आपल्या स्वभावाप्रमाणें या बिलास संमति दिली तरी असेंब्लीनें मात्र आपलें कर्तव्य उत्कृष्ट रीतीनें बजावलें ही फार आनंदाची गोष्ट होय. या बिलावरील पहिल्या दिवशीचा वादविवादहि मोठा आटपशीर, भारदस्त व गंभीरपणाचा झाला. बिलांत एका हातानें अटेंकत ठेवलेल्या कैद्यास अपिलाचा अधिकार दिला असा देखावा करून लगेच दुसऱ्या हातानें अपील-चौकशीपेक्षां अधिक व्यापक स्वरूपाचे असे जे अधिकार क्रिमिनल प्रोसीजर कोडनें हायकोर्टांना दिलेले आहेत, ते या बिलांत रद्द करण्यांत आलेले आहेत. वास्तविक अपिलाचा हक्कहि या कायद्यानें अटक केलेल्या प्रत्येक मनुष्यास सरांस दिलेला नाहीं, तर कमिशनर नेमून सरकार ज्यांची चौकशी करील त्यांनाच मात्र तो दिला आहे. पण चौकशी कोणाची करावी व कोणाची करूं नये ही फोड स्वतः सरकारच्या हातींच राहिल्यानें अपिलाचा हक्क सरकार आपल्या इच्छेप्रमाणें मर्यादित करणार असें उघडच होतें. पण शंभरांत एकाची चौकशी झाली तरी निदान त्याला अपील करतां येईल व 'को कालो फलदायकः' या न्यायानें कदाचित् त्याला न्यायहि मिळेल.

* * *

तात्पर्य, अशा रीतीनें हें बिल म्हणजे तो एक असेंब्लीला उलटासुलटा खोडाच होता. 'धरलें तर चावतें व सोडलें तर पळतें' ही म्हण या बिलाला अक्षरशः लागू पडण्यासारखी होती. शंभरांत एखाद्याला न्याय मिळेल या आशेनें किंवा दयाबुद्धीनें बिलांतील अपिलाच्या कलमाला संमति द्यावी असें म्हटलें तर त्याचा अर्थ पुरवणी-बिल ग्राह्य मानलें व त्याचा परामर्श घेतला; व त्याचा परामर्श घेतला याचा अर्थ अप्रत्यक्ष रीत्या मूळच्या बंगाल ऑर्डिनन्स ॲक्टालाच संमति दिली असा होत नाहीं काय? बरें हेंहि पत्करलें, पण हायकोर्टाचा अधिक विस्तृत अधिकार (हेबियस कॉर्पसचा अधिकार) नष्ट करणारें कलम काढून टाकलें तर आपलें सगळेंच गांठोडें बुडालें असा बहाणा सरकार करणार! बरें एक साधावें तर एक गमवावें, हा खोडा चुकविण्याकरितां सगळें बिलच बुडवावें म्हटलें तर 'सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः' हें वचनहि असेंब्लीला माहीत नाहीं असा तिजवर आरोप येणार!

 * * *

पण खोड्यांतून असेंब्लीनें प्रथम चतुराईनें व नंतर धिटाईनें आपला पाय काढून घेतला. बिल प्रथम प्रविष्ट करण्यांत आलें तेव्हां असेंब्ली स्तब्ध बसली, तिनें हो नाहीं कांहींच म्हटलें नाहीं. दुसऱ्या वाचनाचे वेळीं तिनें सडकून टीका करून सरकारच्या पोटांतील कपटाचीं व दुष्ट बुद्धीचीं आंतडीं बाहेर काढलीं, पण मंजुरी-नामंजुरीदाखल हो नाहीं कांहींच म्हटलें नाहीं. नंतर कच्च्या वाचनाच्या वेळीं अपिलाचीं तेवढीं कलमें स्वतः होय न म्हणतां सरकारच्या मतानें परस्पर मंजूर होऊं दिलीं, पण पुढें आक्षेपार्ह अशीं जीं कलमें होतीं तीं बहुमत विरुद्ध देऊन नामंजूर करविलीं. अशा विवेचक रीतीनें बिलाचा परामर्श घेतल्याकारणानें, जो फांस किंवा खोडा सरकार लोकपक्षावर घालणार होतें तोच त्याच्यावर उलटून पाडला. प्रारंभीं जी अडचण लोकपक्षाला वाटली तीच अखेर रोकडीं सरकारला उत्पन्न झाली. तेव्हां त्यांनीं तिसरें वाचन न करतां बिलच परत घेतलें ! याच्या पुढची पायरी म्हणजे हें चेंदामेंदा झालेलें बिल आपल्या शिफारसीनें पुनः नीटनेटकें थापून मंगळवारीं असेंब्लीपुढें मांडण्यांत आलें ही होय. याहि वेळीं फिरून उभयपक्षांनीं पूर्ण एकविचारानें बिलाला विरोध करून तें बुडविलें. बंगाल कौन्सिलनें मूळ ॲक्ट नामंजूर केला व असेंब्लीनें त्याची पुरवणी नामंजूर केली आणि अशा रीतीनें मूळ ऑर्डिनन्स, व्हाइसरॉयांची शिफारस किंवा बादशहांची खास मंजुरी ह्या सर्वांना आपण कस्पटाप्रमाणें लेखतों असें सिद्ध केलें.

* * *

असो. मंगळवारच्या चर्चेच्या वेळीं एकजुटीमुळें उभयपक्ष आनंदी होते. परस्परांच्या मदतीची किंमत त्यांना या वेळीं मनांतून पटली आणि बजेट-मंजुरी व इतर कित्येक बाबी यांच्या प्रसंगीं उभयपक्षांत भांडणें व उत्तरें-प्रत्युत्तरें झालीं तरी सरकारच्या दडपशाहीला विरोध करण्याच्या बहुतेक प्रसंगीं फिरून एकोपा होऊं शकतो, ही गोष्ट पुन्हा प्रत्ययाला आली. पण भांडण नाहीं तेथें आवेश नाहीं व कुत्सितपणा नाहीं तेथें विनोद नाहीं; आणि जेथें आवेश व विनोद दोनहि नाहींत तेथें अमृत देखील जिभेला सपकच लागावें असा मनुष्यस्वभावाचा नियमच आहे. पण मंगळवारची ही चर्चा महत्त्वाची व गंभीर असली तरी फिकी पडेल अशी भीति कित्येक प्रेक्षकांना पडली होती ती मात्र अकल्पित रीतीनें टळली. विनोद पालविण्याचें काम विदुषकी कबीर अहमद व शिलेदारी कॅप्टन हिरासिंग यांचेकडे नेहमीं

असतें पण आज तें काम ब्रह्मदेशचे एक प्रतिनिधि मि. नायडू यांजकडे अकल्पित रीतीनें गेलें.

* * *

मि. नायडू हे वर्णानें कोळशांतील माणकाप्रमाणें असून सभागृहाच्या एका कोपऱ्याचे अंधारांत दिसत न दिसत असे बसलेले असतात. त्यांना बोलतां येत नाहीं, पण लोकमताच्या दृष्टीनें अगदीं केव्हां कोणी बोलूं नये अशा नेमक्या वेळींच, नेमक्या रीतीनें ते आपला आवाज लोकांना ऐकवितात. 'निवडणुकीला मी उभा होतों' अशी शेखी मिरविण्याचा ज्यांना आंचट षोक असतो त्यांतलेच हे एक गृहस्थ आहेत. पण सुदैवानें दुसरा उमेदवार कांहीं अकल्पित कारणानें निवडणुकींतून बाद झाला व त्याच्या अकालीं मृत्यूमुळें त्याचें शिलकी उरलेलें आयुष्य घेऊन हे सभासद जन्माला आले; आणि अशा रीतीनें म्हणावयाला लोकनियुक्त, पण कृतीनें सरकारचे पुरे बगलबच्चे अशा यांना अनेक वेळां पाहून सभासदांना मनांतून यांचा बरेच दिवस राग आला होता तो त्यांनीं या प्रसंगीं पुरा उगवून घेतला. नायडू हे पुरवणीबिलाला संमति देण्यासारखें बोलूं लागले असें पाहतांच पंधरा मिनिटेंपर्यंत असेंब्लीचें सभागृह हें डिबेटिंग सोसायटीच्या सभेपेक्षांहि अधिक पोरकट बनलें होतें व खुद्द अध्यक्षहि बैठकीचा हा शेवटचा दिवस असें समजूनच कीं काय ही सर्व गम्मत चालूं देत व आनंद घेत हसत बसले होते.

* * *

असेंब्लीनें अखेरच्या दिवशीं आणखी एक बिल नामंजूर केलें, तें डॉ. गौर यांचें संमतिवयाचें. डॉ. गौर हे आज तीनचार वर्षें या बिलाबद्दल खटपट करीत आहेत. पूर्वीं एकदोन वेळ त्यांचें बिल नामंजूर झालें होतें, पण यंदा हें बिल असें अचानक रीतीनें नामंजूर झालें कीं, अगदीं हाता-तोंडाला आलेला मुलगा गमावल्यासारखें दुःख त्यांना व त्यांच्या सहकारी मित्रांना झालें असलें पाहिजे! हें बिल प्रविष्ट होऊन बाहेर प्रांतांत अभिप्रायार्थ पाठविण्यांत आलें; त्याअन्वयें अभिप्राय आले पण ते बरेचसे प्रतिकूल असे आले. तथापि बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्याइतकी सहिष्णुता असेंब्लीनें दाखविली. पण कमिटीनें रिपोर्ट केला त्यांत बेसुमार मत-भेद दिसून आला. प्रत्येक सभासदानें स्वतःची वेगळी मतपत्रिका जोडली. 'आठ परभय्ये व दहा चौके' असा प्रकार झाला. अखेर चर्चेच्या दिवशीं

सर्व वेळ डॉ. गौर यांचें नशीब जोरावर आल्यासारखें दिसलें. कारण विरुद्ध पक्षाच्या सर्व उपसूचना नामंजूर झाल्या. पण शेवटीं सर्व बिलच्या बिल सवाला-दाखल टाकलें तेव्हां त्यांचे सर्व प्रतिपक्षी एकत्र झाले! सरकारनें विरुद्ध बाजूस मत दिलें व कांहीं मुसलमान तटस्थ राहिले. डॉक्टरसाहेबांनीं एक एक शत्रु वेगवेगळा मोडून काढला. पण अखेर सर्व शत्रु एक होऊन त्यांनीं डॉक्टर-साहेबांनाच मोडून काढलें!

* * *

पिनल कोडाच्या ३७६ व्या कलमांत संमतिवय १२ बारा हें आहे. डॉ. गौर यांच्या मतें परपुरुष गुन्हेगार असतां ही मर्यादा सोळा असावी, व गुन्हे-गार हा मुलीचा खुद्द नवरा असेल तर ती मर्यादा कमींत कमी चौदा असावी. शिवाय शिक्षेच्या बाबतींतहि त्यांनीं असा आग्रह धरला होता कीं, नवरा गुन्हे-गार असला तरी तो दोन वर्षांपर्यंत कैदेच्या शिक्षेस पात्र व्हावा. सिलेक्ट कमिटींत सरकारतर्फे गृहमंत्री हे तेरा वर्षांच्या वयोमर्यादेपुढें जाईनात व असेंब्लींतील चर्चेच्या वेळींहि त्यांनीं लोकमत सोडून फार पुढें जाऊं नका असा सावधगिरीचा इशारा दिला. पण डॉक्टर गौर व नव्या विचाराचे त्यांचे तरुण सहकारी मित्र हे बहुमताच्या जोरावर बेभान झाल्यासारखे दिसले, व एकहि उपसूचना त्यांनीं सामोपचारानें स्वीकारली नाहीं. याचा सहजच परिणाम असा झाला कीं, निरनिराळ्या उपसूचनांचे कामीं पराभूत झालेले सर्व सभासद एक-जीव झाले, व सरकारी सभासदहि इतरांबरोबर बिलाला तिलांजलि वाहण्यास तयार झाले. यामुळें नदीच्या परतीराला एक टोंक लागलें असतां दुसऱ्या टोकानें नाव सगळ्या उतारूंसह उभी बुडावी असा विपरीत प्रकार झाला.

* * *

परपुरुष गुन्हेगार असतां सोळापर्यंत संमतिवयाची मर्यादा वाढविली तर त्यांना धर्माची बाध कांहीं एक नसून उलट त्यामुळें स्वतः अल्पवयी मुलीला व तिच्या पालकाला तें एक प्रकारचें संरक्षणच वाटेल. पण विवाहित पतिपत्नीच्या संबंधांत वयोमर्यादा ठरविणें हें जपूनच झालें पाहिजे. कारण अलीकडे लग्नाची वयोमर्यादा वाढत असलेली स्पष्ट दिसते, तरी बालविवाह हा सर्वस्वीं नष्ट झालेला नाहीं. तसेंच ऋतुशांति वगैरेचे बाबतींत जुने धार्मिक विधी विशेष निष्ठेनें पाळणारे लोकहि अद्यापि आहेत. अशा स्थितींत नवरा गुन्हेगार व त्याचे आईबाप किंवा पालनकर्ते हे साथीदार ठरून भुताच्या हातीं कोलीत दिल्या-

प्रमाणें कायदा आपले घातकी खेळ करूं लागेल ही गोष्ट डॉ. गौर यांचे लक्षांत यावयास पाहिजे होती; पण कित्येक सभासदांनीं पूर्वी म्हणून दाखविल्याप्रमाणें डॉ. गौर यांना आपण नव्या युगांतले 'मनु' आहोंत असें खरोखरच वाटत असावें. पण मद्रासचे एक धर्मनिष्ठ सभासद श्रीयुत आचार्य यांनीं बिलाला विरोध करतांना आपल्या जळजळीत वाणीनें त्यांच्या डोळ्यांत असें अंजन घातलें कीं, डॉ. गौर यांचा भ्रम बिल नामंजूर होण्यापूर्वींच पार निघून गेला असावा. अशा रीतीनें दिल्ली येथील यंदाची असेंब्लीची बैठक त्रेसष्ट दिवस काम चालून गेल्या मंगळवारीं खलास झाली. सिमला येथील बैठक ऑगस्टच्या तिसऱ्या आठवड्यांत सुरू होईल व ती जवळ जवळ चार आठवडे चालेल.

सिमल्याचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

ता. २१-८-२५

असेंब्लीची चालू बैठक ता. २० गुरुवार रोजीं सुरू झाली. परंतु त्यापूर्वी बरेच दिवस सभासदांचा आखाडा पडण्याला सुरुवात झाली होती. याचें कारण फायनॅन्स कमिटी, पब्लिक अकाउंट्स् कमिटी, लष्करी कमिटी व कित्येक बिलांवरील सिलेक्ट कमिट्या यांचें काम आठवडा दोन आठवडे आधीं सुरू झालें होतें. चालू बैठकींत खासगी बिलांना दोन दिवस म्हणजे ता. २६ ऑगस्ट व ९ सप्टेंबर व खाजगी ठरावांस दोन दिवस म्हणजे २ सप्टेंबर व १६ सप्टेंबर असे चार दिवस मिळणार असल्यामुळें खाजगी सभासदांना उद्दिष्ट कार्याच्या दृष्टीनें फारसा लाभ होणार नाहीं. तथापि असेंब्लीच्या अध्यक्षांकडे पाठविलेल्या बिलांत व ठरावांत अनेक प्रकारचे विषय गोंवले गेलेले आहेत. पैकीं राजद्रोहाच्या गुन्ह्याचें कलम, फौजदारी कायद्याच्या १४४ कलमाची दुरुस्ती, वैद्यकी पदव्या, किनाऱ्या-लगतचा व्यापार, सिल्हट प्रांताची रचना, मद्यपान-निषेध, लष्करी डॉक्टरी खातीं, आयात, भरड कापडावरील जकात वगैरे होत. पण यांपैकीं एकहि बिल प्रविष्ट करण्यास बहुधा अवसर मिळणार नाहीं. कारण पूर्वी प्रविष्ट होऊन राहिलेलीं खासगी सभासदांचीं अनेक बिलें शिल्लक आहेत. यामुळें तींच

सगळा वेळ खाऊन जातील. वेळ न मिळाल्यामुळें फुकट गेलेल्या बिलांना फायलावर अनुक्रमानें दाखल केलेल्या अर्जाइतकीहि किंमत उरत नाहीं. तर फुटलेलीं किंवा वाईट निघालेलीं कांचेचीं भांडीं जशीं फिरून भट्टींत पडतात तशींच हीं फुकट गेलेलीं बिलें बॅलटच्या सोडतींत घालून नशिबाची परीक्षा पाहावी लागते.

* * *

आज रोजीं स्वराज्य पक्षाची सभा भरली होती. रंगस्वामी अय्यंगार यांना पूर्वींप्रमाणेंच सेक्रेटरीच्या जागीं नेमण्यांत आल्यावर स्वराज्य पक्षास मिळालेल्या सात नवीन सभासदांचीं नांवें वाचून दाखल करण्यांत आलीं. पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं स्कीन कमिटीवरील सभासदाची जागा पत्करल्याचा प्रश्न निघून त्यांनीं जागा स्वीकारली हें योग्य केलें असा सर्वानुमतें ठराव करण्यांत आला. नंतर पूर्वींच्या ठरावानुसार स्वतंत्र पक्षाकडे पाठविलेल्या पत्राला आलेल्या उत्तराचा विचार होऊन असेंब्लीच्या अध्यक्षाच्या निवडणुकीचे बाबतींत एक-मतानें कांहीं योजना करतां येतें कीं काय हें पाहण्याकरितां स्वतंत्र पक्षाच्या सहा सभासदांबरोबर स्वराज्य पक्षाचे सहा सभासद नेमून देण्यांत आले. स्वतंत्र पक्षातर्फे जिना, मालवीय, गौर, महंमद याकूब, पुरुषोत्तमदास व राम अय्यंगार असून स्वराज्य पक्षातर्फे नेहरू, केळकर, आचार्य, अभ्यंकर, समीउल्ला व चेट्टी असे लोक होते. या कमिटीचें काम सुमारें चार तास चाललें, पण एक-वाक्यता होण्याचा रंग न दिसल्यामुळें कोणत्याहि पक्षानें अमुक एका उमेद-वाराला मतें देण्याविषयीं हुकूम काढूं नये असेंच अखेर ठरलें. कमिटीच्या चर्चेंत पटेल व रंगाचार्य यांना उभयपक्षीं जबरदस्त आक्षेप घेण्यांत आल्यामुळें हे दोनहि उमेदवार बाजूस ठेवून स्वतंत्र पक्षातर्फे दि. ब. रामचंद्रराव व स्वराज्य पक्षा-तर्फे केळकर असे दोन नवेच उमेदवार पुढें आणवून मग त्यांच्यांतील कमी-अधिक पसंत ठरवून त्यालाच सर्वानुमतें निवडून आणावा अशी सूचना पुढें येऊन तिची बरीच चर्चा झाली. परंतु इतर रीतीनें एकमत होत नाहीं असें दिसून आल्यावर ही योजनाहि मागें पडून अखेर उभयपक्षानें वाटेल तें करावें असा निकाल ठरला. अर्थात् समेटाचें बोलणें निघून तें मोडल्यामुळें निवडणुकीच्या तयारीला उद्यां अधिक जोर येणार !

* * *

ठरल्याप्रमाणें लॉर्ड रेडिंग यांनीं आज ले. असेंब्लीच्या बैठकीचा यथाविधि प्रारंभ केला. लवाजमा, थाटमाट, वगैरे सर्व मामुली पद्धतीचे होते. फक्त झगा उचलणारे राजकुमार तेवढे नव्हते! असेंब्ली व कौन्सिल ऑफ स्टेट या दोहोंचे सभासद एकत्र जमल्यानें सर्व वर्गांच्या लोकप्रतिनिधींचें तें एक प्रदर्शनच भरल्यासारखें दिसलें. खादीचा नुसता शर्ट घालून अनवाणी चालणाऱ्या गरीब सभासदापासून तों दरभंग्याच्या महाराजांपर्यंत बडे लोक सरमिसळ बसलेले पाहून कोणासहि कौतुक वाटलें असेल. लॉर्ड रेडिंग यांनीं लिहून आणलेलें भाषण वाचण्यास बरोबर एक तास लागला. लॉर्ड बर्कनहेड यांच्या भाषणाचा तो निवळ प्रतिध्वनि होता असें म्हटलें असतां चालेल. रेडिंग साहेबांचा आवाज आधींच मोठा असून शेवटचा भाग तर त्यांनीं इतक्या कृत्रिम डुरकण्या फोडून वाचला कीं, नाटकांतला राक्षस किंवा मोहोरमांतला वाघ याची कित्येकांस आठवण झाली. हर्लींचें भाषण पूर्वीपेक्षां अधिक सामोपचाराचें व शांततावादी असलें तरी, निष्फळ होतें. नेमस्तांनींहि त्याच्यासंबंधानें चांगला उद्गार काढलेला ऐकिवांत आला नाहीं.

* * *

हिंदी नाण्याच्या पद्धतीचा विचार करण्यासाठीं जी नवी कमिटी नेमली आहे त्या कमिटींतील नांवें व्हाइसरॉयांनीं आपल्या भाषणांत जाहीर केलीं. तीं अशीं—

अध्यक्ष —कमांडर हिल्टन यंग. सभासद —१ प्रोफेसर कोयाजी, कलकत्ता, २ सर माणेकजी दादाभाई, ३ सर राजेंद्रनाथ मुकर्जी, ४ सर अलेक्झँडर मरे, ५ सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, ६ सर नॉरकॉट वॉरन, ७ सर हेन्री स्ट्राकॉश, ८ मि. ए. व्ही. व्ही. अय्यर, ९ मि. डब्ल्यू. ई. प्रेस्टन. या नांवांवरून सदरहू कमिटींत ब्रिटिश पेढीवाल्यांचेंच प्राबल्य दिसून येतें. अध्यक्ष कधींहि हिंदुस्थानांत आलेले नव्हते. अर्थात्‌च या कमिटीच्या रचनेबद्दल मुंबईचे व्यापारी नाखूष आहेत.

पत्र नं. २

ता. २७–८–२५

पाटील चावडींत बसला!

गेल्या शनिवारीं विठ्ठलभाई पटेल यांनाच अध्यक्षाच्या निवडणुकींत जें यश आलें तें, निवडणुकीचे आंकडे लक्षांत घेतां, लोकपक्षाच्या वाढत्या

आकांक्षेचेंच फळ होय. वास्तविक पटेल यांना ५८ व रंगचार्य यांना ५६ मतें मिळालीं. म्हणजे अंतर दोहोंचेंच पडलें. शर्यतींत घोड्यानें केवळ कान किंवा मान पुढें ढकलून पहिलें बक्षिस मिळवावें तसाच पटेल यांचा हा जय कित्येकांना तुटपुंजा वाटण्याचा संभव आहे. पण त्याच्या मागें थोडें गेलों असतां पटेल यांना मिळालेल्या बहुमताचें कौतुकच वाटेल!

* * *

स्वराज्य पक्षावर पटेल यांची मुख्य भिस्त. या पक्षाचें संख्याबल पूर्वी शेचाळीस होतें तें आतां त्रेपन्न झालें. म्हणजे सातांनीं संख्या वाढली. पण निवडणुकीच्या दिवशीं या पक्षाचे एकंदर नऊ सभासद गैरहजर होते. म्हणजे मुलगा नवे पांच श्लोक शिकतो व जुने सहा विसरतो अशी स्थिति होती! पण दोन-तीन गृहस्थांखेरीज बाकीच्यांना गैरहजर असण्यास सबळ अशींच कारणें होतीं म्हणून त्यांनाहि दोष देतां येत नाहीं. असो. पटेल यांच्या नांवावर पडलेल्या मतांपैकीं दोन मतें खूण बरोबर न घातल्याकारणानें फुकट गेलीं. मिळून त्यांना एकंदर साठ मतें पडलीं. पैकीं फक्त ४४ च स्वराज्य पक्षाचीं होतीं. बाकीचीं १६ मतें त्यांना या पक्षाबाहेरचीं मिळालीं. या मतांपैकीं कांहीं मतें दुसरे उमेदवार दिवाणबहादुर रंगाचार्य हे अप्रिय असल्यामुळें मिळालीं असलीं तरी इतर कांहीं मतें लोकपक्षाचा पाठपुरावा करण्याकरितां पटेल यांना दिलीं गेलीं यांत शंका उरत नाहीं.

* * *

पंडित मदन मोहन यांच्यासारख्या कांहीं गृहस्थांना पटेल हे रंगाचार्यांच्या इतकेच अप्रिय होते. पण त्यांच्यापुढें उभ्या राहिलेल्या बिनतोड विरोधाचा परिहार त्यांनीं अखेर केला तो स्वतःच्या मनाला एकच प्रश्न विचारून केला. तो प्रश्न हा कीं, दोघां उमेदवारांपैकीं वेळ पडल्यास सरकारची बाजू घेईल असा कोण व लोकांची बाजू घेईल असा कोण? या दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर 'पटेल' असें आलें म्हणूनच त्यांनीं स्वपक्षीय रंगाचार्य यांस मत न देतां परपक्षीय पटेल यांना दिलें. हल्लींच्या तीव्र पक्षभेदाच्या काळीं हा मनाचा थोरपणा विशेषच कौतुकास्पद वाटतो. पंडितजी हे एरवीं स्वराज्य पक्षाविषयीं कितीहि नाखुषी दाखवोत, त्यांचें उदार मन अशा वेळीं पक्षभेद विसरूनहि लोकपक्षाकडे उडी घेतें ही तर त्यांची थोरवी! पटेलच्या नांवापुढें फुली घालतांना पं. मदन मोहन यांना खरोखरच चमत्कारिक वाटलें असेल, पण गतवर्षी

'फायनॅन्स बिल' फेटाळून लावण्याच्या कामीं त्यांच्या सात्त्विक स्फूर्तीचा विजय झाला, तसाच या निवडणुकीच्या बाबतींतहि झाला.

* * *

पटेल यांची निवडणूक व अध्यक्षपदावर त्यांचें प्रस्थापन या दोन गोष्टी एकत्र मिळविल्या असतां त्या प्रसंगाला 'ऐतिहासिक महत्त्वाचा' असें विशेषण लावतां येईल. आणि होममेंबर सर अलेक्झांडर मुडिमन यांनीं तें विशेषण जाणूनबुजून लावून आपल्या कृत्याचें आग्रहानें समर्थन केलें, त्याचें कारण असें कीं, इतिहास जरी प्रतिक्षणीं घडतच असतो तरी विशेष प्रसंगांना अनुलक्षूनच तो 'घडला' असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. प्रवासांत दरपावलागणिक वाट ओसरतच असते, पण मैल मोजून जागजागीं दगड पुरले जातात त्यांच्याच योगानें प्रवास सरला कीं उरला याचा हिशेब होतो. हिंदी राजाकारणाच्या प्रवासांत लोकनियुक्त कायदे-कौन्सिलांचा प्रारंभ हा जर एक लक्षांत ठेवण्यासारखा मुक्काम म्हटला तर असेंब्लीचा अध्यक्ष निवडून देण्याचा प्रारंभ हा त्याच्या पुढचा मुक्काम म्हणून म्हणावाच लागतो. अशा दृष्टीनें 'ऐतिहासिक' म्हणतां येण्यासारखा हा प्रसंग साजरा करण्याचा मान विठ्ठलभाई पटेल यांना मिळाला हें त्यांचें सुदैव कां म्हणूं नये ?

* * *

पटेल यांची निवडणूक झाली खरी, पण व्हाइसरॉयसाहेब ती मंजूर करतात कीं नाहीं हा पुढचा सवाल होता. पटेल सरकारला मनांतून कितीहि अप्रिय असले तरी अशा चढाओढीनें व चुरशीनें झालेली निवडणूक रद्द करण्याची व्हाइसरॉयसाहेबांची छाती होणार नाहीं, असें प्रत्येकाला वाटत होतें, व तेंच खरें ठरलें. सोमवारीं जुने अध्यक्ष सर फ्रेडरिक व्हाइट यांनीं लॉर्ड रेडिंग यांचा निरोप वाचून दाखवून, पटेल यांचें स्वागत करून, आपली जागा रिकामी केली, तो प्रसंग अनेक दृष्टींनीं पाहण्यासारखा व आठवण ठेवण्यासारखा होता. हल्लींच्या सुधारलेल्या काळांत क्वचित् एखादी प्रौढ सुशिक्षित वधू आपला पति आपणच पसंत करण्याची जबाबदारी घेते आणि मग त्याच्या सासू-सासऱ्यांना, जांवई मनांतून पसंत नसला तरी, मधुपर्काचे वेळीं, त्याचे पाय धुवावेच लागतात, आणि मेहुण्यांनीं बाजूला तोंड करून नाक मुरडलें तरी त्याचे मागें पंक्तींत उभें राहून वारा घालावा लागतो व वेळीं जोडाहि पुढें करावा लागतो ! पटेल यांच्या प्रतिपक्षीयांनाहि 'पदरीं पडलें, पवित्र झालें' या म्हणीप्रमाणेंच प्रसंगीं वागणूक ठेवावी लागली.

त्यांनीं भाषणें करून त्यांची थोडीबहुत स्तुति केली, हस्तांदोलनपूर्वक सत्कार केला. “ या, घर आपलेंच आहे ! ” असें म्हटलें व ‘झाल्यागेल्या सर्व गोष्टी विसरून आम्ही तुमच्याशीं सहकारिता करूं’ असेंहि आश्वासन दिलें !

जुने अध्यक्ष सर फ्रेडरिक व्हाइट यांची सर्व वर्तणूक मोठी नमुनेदार व अनुकरणीय अशी होती. त्यांनीं अधिकारन्यासाचा सर्व शिष्टाचार उत्तम पाळला. इतकेंच नव्हे तर पटेल यांचें स्वागत करतांना व स्वतः असेंब्लीचा निरोप घेतांना जें भाषण केलें तें सुंदर, गंभीर व रुबाबदार असेंच होतें. आणि आपल्या जागीं पटेल येऊन बसल्यावर त्यांच्या रिकाम्या जागीं जाऊन सामान्य सभासद म्हणून जेव्हां ते बसले, तेव्हां अधिकाराचा त्याग सात्त्विक कसा असूं शकतो, याचें एक उदाहरण सहज पाहावयास सांपडलें. अध्यक्ष व सामान्य सभासद यांच्यामध्यें अधिकाराच्या उपाधीखेरीज दुसरा फरक कोणताच नाहीं, व ही नैमित्तिक उपाधि नाहींशी होतांच नित्य-स्वरूपांत मिसळून जो इतर सभासदांशीं समरस होतो त्यालाच त्या उपाधीचें भूषण होतें, इतरांना तें दूषण होतें. सर फ्रेडरिक यांच्यामागून पटेल यांनीं केलेलें भाषण बरेंच फिक्कें पडलें. याचें कारण हा प्रसंग विशेष महत्त्वाचा असल्यामुळें पटेल हे एरवीं सभाधीट असले तरी, या प्रसंगीं ते किंचित् बुजल्यासारखे झाले व त्यांनीं भाषणाची कांहींच तयारी केली नव्हती. ही त्यांची बूज अर्थातच एकदोन दिवसांत निघून जाईल याविषयीं शंका नाहीं.

* * *

पटेल अध्यक्षाच्या पोषाकांत कसे दिसतात, हें पाहण्याची मात्र सर्वांना मनापासून उत्कंठा होती. आणि डोक्यावर ‘जांगिलमामाची टोपी’ व अंगांत खादीचा काळा झगा घालून जेव्हां ते येऊन बसले तेव्हां प्रेक्षकांना नाटकांतील ट्रन्सफर सीनची आठवण झाली. हा नवा प्रवेश यापुढें एक वर्षभर असाच उघडा शिल्लक राहावयाचा असल्यामुळें आणि या अवधींत पटेल हे स्वराजिस्ट न राहतां पगारी अधिकारी वर्गांत सामील झाल्यामुळें, पटेल यांच्या चरित्रावर तितका वेळ पडदा पडलेलाच राहणार. कसेंहि असो, असेंब्लीच्या अध्यक्षाची खुर्ची ही एक लोकसत्तेची नवी चावडी निर्माण झाली; तींत बसावयास कोणी तरी पाटील हवाच होता. तो पटेल नांवाचा पाटील आयताच मिळाला. लो. टिळक हे पटेल यांना नेहमीं ‘पाटील’ अशा नांवानें संबोधीत हें पुष्कळांना माहीत आहे. तें त्यांचें वर्णन गमतीनें आज खरें ठरलें असेंच कोणासहि वाटेल.

* * *

पटेल यांच्या निवडणुकीसंबंधानें एक गोष्ट सांगण्याची राहिली ती इतकीच कीं, स्वराज्य पक्षाचा उमेदवार निवडून येऊं नये म्हणून बॅरिस्टर जिना यांनीं जंग-जंग पछाडले. आपल्या पक्षाचा उमेदवार (वास्तविक त्यांच्या पक्षानें त्याला उभेंहि केलें नव्हतें) रंगाचार्य हे नालायक असल्याविषयीं त्यांनीं आपलें मत कोठेंच गुप्त ठेविलें नव्हतें. पण स्वराज्य पक्षाचा उमेदवार यशस्वी करण्यापेक्षां आपला नादान उमेदवार निवडून यावा, याविषयीं त्यांनीं अतिशय खटपट केली. त्यांच्या पक्षांतच या बाबतींत बंड झालें म्हणून गोष्ट निराळी. नाहीं तर पटेल यांना कोणीहि मत द्यावयाचें नाहीं असा लेखी हुकूम काढून त्यांनीं पटेल यांचे पाय ओढण्यास कमी केलें नसतें. झालेल्या निवडणुकीनें जर कोणाचा खरा पाणउतारा झाला असेल, किंवा कोणाच्या नाकाला मिरच्या खऱ्या झोंबल्या असतील, तर त्या जिना यांच्याच. निवडणुकीनंतर त्यांनीं आपला राग व्यक्त केल्याशिवाय सोडला नाहीं, कारण मागाहून झालेल्या औपचारिक भाषणांत पटेल यांचें मोकळ्या मनानें त्यांनीं अभिनंदन तर केलें नाहींच, पण आपल्या उर्मट भाषेनें त्यांना जवळ जवळ असेंच जाणविलें कीं, 'संभाळा, आतां परीक्षेला सज्ज व्हा आणि तींत तुम्हीं टिकलाच तर अभिनंदन पुढेंमागें पाहून घेऊं.'

* * *

मंगळवारपासून स्थिरस्थावर होऊन मामुली कामकाजाला सुरुवात झाली. पटेल यांच्या निवडणुकीमुळें स्वराज्य पक्षाच्या उपाध्यक्षाची जागा रिकामी झाली. तिजवर श्री. केळकर यांची निवडणूक होऊन, केळकर यांच्या रिकाम्या झालेल्या 'चीफ व्हिप' चे जागीं षण्मुखम् चेट्टी यांची योजना करण्यांत आली. स्वतंत्रपक्ष आधींच लहान असून अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या प्रकरणापासून तो अधिकच विस्खळित झाला आहे. लोकपक्षानें असेंब्लींत एकजुटीनें काम करण्याकरितां जी 'नॅशनॅलिस्ट पार्टी'ची म्हणून रचना मोठ्या प्रयासानें पूर्वीं केली होती, ती 'मोडण्याचें महत्कार्य मीं केलें' अशी शेखी मिरविणाऱ्या रंगाचार्य यांना योग्य तें बक्षीस निवडणुकींत मिळालेंच. पण 'नॅशनॅलिस्ट पार्टी' अकालीं मेल्यानें तिच्या उरलेल्या आयुष्याची जी वांटणी झाली त्यांतील मोठा हिस्सा स्वतंत्र पक्षापेक्षां स्वराज्य पक्षाच्याच हातीं पडला. स्वतंत्र पक्षाची संख्या कमी होऊन स्वराज्य पक्षाची संख्या वाढली. आणि मुंबई कौन्सिलांतील स्वराज्य पक्षाप्रमाणें असेंब्लींतील स्वराज्य पक्षानें त्रागा करून

मौनव्रत स्वीकारलें तर, स्वतंत्र पक्षाच्या गुर्मीखोर पुढाऱ्यांना आपलें खरें स्थान व खरें बळ कळून येऊन चिमणीएवढें तोंड होण्यास उशीर लागणार नाहीं. पण जी गोष्ट स्वतंत्र पक्षाला करवते ती स्वराज्य पक्षाला करवत नाहीं इतकाच फरक !

* * *

याचें प्रत्यंतर गेल्या मंगळवारींच आलें. करन्सी कमिटीवर झालेल्या नेमणुकी समाधानकारक नाहींत, हें व्यक्त करण्याकरितां 'तहकुबीची सूचना' स्वतंत्र पक्षाच्या पुढाऱ्याकडून पाठविण्यांत आली व तिची चर्चा होऊन ती ६४ विरुद्ध ४४ मतांनीं पासहि झाली. या मतमोजणींत स्वराज्य पक्षानें स्वतंत्र पक्षाला मदत केली. पण ही सूचना स्वराज्य पक्षानेंच पुढें आणली असती तर 'करन्सी कमिशनवर नेमलेल्या आपल्याच लोकांना आपण नांवें ठेवतों असा तिचा अर्थ होतो' असें म्हणून स्वतंत्र पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं मतें दिलीं असतीं किंवा नाहीं याची शंकाच वाटते. असो. या सूचनेवरील वादविवादांत सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं अगदीं पुळपुळीत भाषण केलें. "हिंदी लोकांचें हित पाहण्याकरितां हिंदी लोकांऐवजीं युरोपियन लोक कमिटीवर नेमले" हें म्हणतांना त्यांची त्यांनाच लाज वाटली. आणि हा मायावी युक्तिवाद सरकारच्या गळ्यांत पुरा घालून त्यांचें हसें करण्याकरितां पं. मोतिलाल नेहरू म्हणाले, :"इंग्रज लोकच जर आमचें हित पाहण्यास अधिक योग्य तर असेंब्लींतील सगळ्या लोकप्रतिनिधींच्या जागीं विलायतेंतले तुमचे इंग्रजच कां आणून बसवीत नाहीं ? म्हणजे आमचें खरें हित शंभरपटींनीं अधिक पाहिलें जाईल." या सर्व निर्भर्त्सनेचा कदाचित् परिणाम होऊन कमिटीवर आणखी एकदोन हिंदी गृहस्थ नेमले गेल्यास आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. पण कोणतेंहि वचन किंवा आश्वासन देऊन मी आपला हात गुंतवून घेऊं इच्छीत नाहीं व भलती आशा उत्पन्न करीत नाहीं असें मात्र सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं वारंवार बजावलें !

* * *

गेल्या आठवड्यांत स्कीन कमिटीचें काम चालू होऊन प्रश्नावलि तयार होत आली. महाराष्ट्रातर्फें या कमिटीवर नेमलेले सभासद कॅप्टन डफळे हे नुकतेच येऊन दाखल झाले आहेत. त्यांच्या अनुभवाचा फायदा कमिटीवरील इतर सभासदांस सहजच मिळेल. रेल्वे ॲडव्हायसरी कमिटीवर श्री. बापूजी

अणे यांचें काम वाखाणण्यासारखें झालें. ट्रेड यूनियन बिलाच्या सिलेक्ट कमिटीचें काम संपून तिचा रिपोर्ट लवकरच सादर होईल. या कमिटींत मजूर पक्षातर्फे बाजू मांडण्याचें काम केळकर व देवकीप्रसाद सिंह यांचेवरच पडलें होतें व हल्लीं नारायणराव जोशी हे विलायतेहून परत आलेले असल्यामुळें बिलांत आणखी दुरुस्ती घडवून आणावयाची असल्यास त्यांचीहि मदत होईल. सरदार मुतालीक व डॉ. लोहोकरे यांचें पब्लिक अकौंट्स-कमिटीवरील काम नुकतेंच संपलें. मुतालीक यांजकडे किनाऱ्यालगतच्या व्यापारसंरक्षणाचें बिल व डॉ. लोहोकरे यांजकडे वैद्यक-शिक्षणाचें बिल प्रविष्ट करण्याचें काम असून चालू आठवड्यांत योग्य संधि मिळाल्यास ते हें काम करतील. कौन्सिल ऑफ स्टेटमधील महाराष्ट्रीय सभासदांपैकीं दादासाहेब खापर्डे यांनीं सरकारी छापखान्यांतील कामगारांच्या तक्रारींसंबंधानें ठराव पुढें मांडला होता व तो नामंजूर झाला तरी त्यावरील चर्चेंत सदर कामगारांचा बराच फायदा होईल असें वाटतें. दादासाहेब करंदीकर यांची नेमणूक परदेशांतील हिंदी वसाहतीसंबंधानें स्थापलेल्या सल्लागारमंडळावर झालेली आहे आणि सिलोन व मलाया येथें जाणाऱ्या हिंदी मजुरांना मजुरी अधिक कशी मिळेल, कामाचे तास थोडे कमी कसे होतील व इतर रीतीनें त्यांचें आरोग्य वगैरेवर देखरेख कशी ठेवली जाईल याचा विचार मंडळाच्या एकदोन बैठकींत झाला.

* * *

चालू आठवड्यांत लाला लजपतराय हे सोलनहून सिमला येथें कांहीं दिवस राहण्यास आले होते. त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं हिंदु महासभेच्या कार्यकारी मंडळाची बैठक झाली. निमंत्रणावरून केळकर, बेळवी व अणे हेहि हजर होते. प्रांतवार हिंदु सभेची संघटना कशी वाढवावी, स्वराज्य पक्ष हा हिंदु समाजाचें हित पाहावें तितकें पाहत नाहीं, असा बाहेर कित्येकांचा गैरसमज झाला आहे त्याचीं खरीं कारणें कोणतीं व तो गैरसमज दूर कसा करावा याचा विचार झाला. तसेंच पुढील निवडणुकीचे वेळीं हिंदु महासभेनें आपले म्हणून उमेदवार जरी उभे करूं नयेत, तरी मुसलमान समाज जसा आपलें हितरक्षण करतो तसेंच हिंदु समाजाचें हितरक्षण कायदे-कौन्सिलांतून होईल असे स्वराज्य पक्षीय उमेदवार निवडून येण्याविषयीं दुरून दक्षता ठेवावी, असें सामान्यतः ठरलें. शुद्धिकार्याचा अहवाल व त्याच्या भावी यशाची आशा

याविषयीं ठिकठिकाणच्या आलेल्या पत्रांवरून उत्साहजनक स्थिति आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

* * *

अध्यक्षनिवडणुकीच्या दिवशीं सभागृहाजवळ बॉंब पडल्याची अद्भुत वार्ता व तिचें निराकरणहि पूर्वींच प्रसिद्ध झालें आहे. पण ज्या वेळीं ही गोष्ट घडल्याचें जाहीर झालें आहे, त्याच वेळीं खुद्द सभागृहांत किंवा आसपासहि कोठें गडबड किंवा कुणकूण ऐकूं आली नाहीं. 'पिकतें तेथें विकत नाहीं' ही म्हण तर खरीच, पण असल्या कामीं न पिकतांहि विकतां येतें. असेंब्लीजवळ पडलेला बॉंब म्हणजे रिक्षावाल्यांनीं गुडगुडी ओढण्याकरितां जपून ठेवलेला धुमसणाऱ्या चिंध्यांचा बेलत्यांत बातलेला गोळाहि असेल. पण योगायोगाचें मर्म इतकेंच कीं, ज्या दिवशीं हा खोटा बॉंब असेंब्लीवर पडला त्या दिवशीं एक लाक्षणिक अर्थाचा बॉंब मात्र असेंब्लीवर खरोखरच पडला. तो म्हणजे पटेलसारखा अध्यक्ष निवडून आला याशिवाय दुसरा कोणता असणार?

पत्र नं. ३

ता. ३-९-२५

मागील पत्र लिहून झाल्यावर असेंब्लींत पहिलें महत्त्वाचें खाजगी बिल चर्चेला निघालें, तें श्री. नारायण मल्हार जोशी यांचें. इंग्रजींत याला 'मॅटर्निटी बेनिफिट बिल' असें नांव आहे. बिलाचा हेतु असा होता कीं, लहान-मोठ्या कारखान्यांतून बायका कामावर असतात, त्यांच्या बाळंतपणाचे दिवस खाडे पडल्यानें त्यांना निर्वाहाचें साधन राहत नाहीं, म्हणून कारखानदारांनीं नेहमीं थोडथोडी वर्गणी देऊन फंड उभारावा व त्यांतून सरकारनें अशा बायकांना बाळंतपणाचे आधीं सहा आठवडे व मग सहा आठवडे पोटगी देण्याची योजना करावी. बिलांतील तत्त्व अर्थात् चांगलें आहे. त्यांत भूतदया दिसून येते. विलायतेंत मजूर पक्षाचें वाढतें बळ असल्यामुळें तिकडे अशा योजना अंमलांत आलेल्या आहेत. इतकें असूनहि बिल नामंजूर झालें. याचें कारण कारखानदारांना वर्गणी द्यावयास नको व सरकारला योजनेची जबाबदारी अंगावर घ्यावयास नको! पण जोशी यांनीं असाच प्रयत्न केल्यास हें बिल पुढेंमागें पास झाल्याखेरीज राहणार नाहीं.

डॉ. गौर यांच्या सामाजिक सुधारणांच्या बिलांनीं चालू आठवड्यांत बराच वेळ खाल्ला. त्यांचें एकहि बिल मंजूर झालें नाहीं; पण नसत्या उपद्व्यापांत अनेकांच्या शिव्या मात्र त्यांनीं खाल्ल्या. त्या कां हें त्यांचीं बिलें लक्षांत आणलीं म्हणजे आपोआप कळून येईल. १८७२ सालीं ब्रह्मो लोकांच्या विनंतीवरून लग्ननोंदणीचा कायदा करण्यांत आला. त्यांत वधूचें वय एकवीस वर्षांहून कमी नसावें असें कलम आहे; पण डॉक्टरसाहेबांना हें न खपून त्यांनीं असें बिल पुढें आणलें कीं, एकवीस वर्षांची ही वयोमर्यादा कमी करून अठरांवर आणवी. कां, तर अठरा वर्षांनंतर कायद्यानें अज्ञानाचा सज्ञान होतो. पण डॉ. गौर यांना असें कळेना कीं, 'मला कोणताच धर्म नाहीं' असें लिहून देऊन नुसत्या नोंदणीनें कायदेशीर लग्न करण्याचा अधिकार जोखमीचा असल्यामुळें वधू थोडी अधिक प्रौढ असलेली बरी! पण डॉक्टरसाहेबांना ही गोष्ट कशी पटणार? याचा परिणाम मात्र असा झाला कीं, पुराणमतवादी लोकांनीं तर त्यांना नांवें ठेवलींच, पण सुधारकांच्या परीनें सुधारकांनींहि नांवें ठेवलीं व ब्रह्मसमाजिस्ट असणाऱ्या सभासदांनींहि "आमच्या कामांत नसती ढवळाढवळ करावयास तुम्हांस कोणी सांगितलें!" असा रोकडा उघड सवाल केला!

* * *

डॉक्टर गौर यांचें दुसरें एक बिल असें कीं, हिंदु मनुष्यानें पुढें केव्हां तरी एखाद्या देवस्थानाला देऊन टाकण्याच्या हेतूनें जर आपल्या मिळकतीचा ट्रस्ट केला, तर दरम्यानच्या अवधींत आपल्या वंशजांवर व वारसदारांवर त्याला वाटेल तीं बंधनें घालतां यावीं. अशीं बंधनें घालणें हें कायद्याच्या दृष्टीनें व्यक्तिस्वातंत्र्याला घातक म्हणून नामंजूर व नापसंत आहे. सगळ्या जगाची प्रवृत्ति याच दिशेनें वाढत आहे. असें असतां 'मुसलमानांनीं आपणाकरितां अशा प्रकारचा कायदा करून घेतला, तेव्हां आपणहि हिंदूंकरितां तसा कां करून घेऊं नये?' असें डॉक्टरसाहेबांना वाटूं लागलें! पण ही नसत्या गोष्टींत मुसलमानांशीं स्पर्धा ठरली, मुसलमानांनीं जें केलें तेंच मुळीं चुकलें. पण त्यांचें अनुकरण करण्याची बुद्धि ठेवली ही डॉक्टर गौर यांची त्याहून अधिक चूक होय. याहि बिलाला सर्व मतांच्या हिंदु धर्मीयांनीं व विशेषतः वकील लोकांनीं खूपच नांवें ठेवलीं. सर चिमणलाल सेटलवाड हे तर गौर यांना बरेंच टाकून बोलले. सरकारनेंहि या बिलांना विरोध केला.

तात्पर्य, या दोन बिलांमुळें 'कुडाला तुंबड्या लावणारा रिकामा न्हावी' असें नांव डॉ. गौर यांना असेंब्लींत मिळालें आहे.

* * *

यानंतर वादग्रस्त झालेली अशी दुसरी बाब म्हटली म्हणजे 'कोर्टाच्या बेअदबीच्या' सरकारी बिलाची. हें बिल दिल्लीच्या बैठकींतच पुढें आलें; पण पहिल्या वाचनापलीकडे तें तेथें गेलें नाहीं. दरम्यान चोहोंकडील कायदे-पंडितांनीं त्यांवर पुष्कळसे प्रतिकूल असेच अभिप्राय दिले. बिलांत मुख्य कलमें तीन. पहिलें बेअदबीची व्याख्या करणें; दुसरें हायकोर्ट व ज्यूडीशिअल कमिशनर यांना त्यांच्या हाताखालच्या कोर्टाच्या बेअदबीबद्दल इन्साफाचा अधिकार देणें; व तिसरें गुन्ह्याला नक्की शिक्षा ठरविणें. पैकीं शिक्षा नक्की ठरविणें ही गोष्ट एका अर्थानें बरी होती. व्याख्या कोणासच पसंत नव्हती व कोर्टांना नवा अधिकार देण्याबद्दल दुमत होतें. अशा स्थितींत स्वराज्य पक्षानें बिलाला विरोध करावा असा सर्वानुमतें ठराव झाला. त्याप्रमाणें लेखी हुकूमहि दिला. बिलावरील चर्चेत स्वराज्य पक्षाचे उपाध्यक्ष केळकर, चिटणीस रंग-स्वामी अय्यंगार व चीफ व्हिप षण्मुखम् चेट्टी व कार्यकारी कमिटीचे सभा-सद अभ्यंकर यांनीं मुख्य भाग घेऊन बिलाला कसून विरोध केला. परंतु अध्यक्ष पंडित नेहरू यांनीं आयत्या वेळीं स्वपक्षांतील कोणास न विचारतां तडजोड सुचविली. अर्थात् लेखी हुकमाविरुद्ध स्वतः अध्यक्षांचेंच वर्तन झालें! एक हुकूम फिरवून दुसरा देण्याचाहि अध्यक्षाला अधिकार आहे खरा; पण दुसरा हुकूम लेखी नव्हता. नेहरूंच्या भाषणावरून त्याचें फक्त अनुमान करावयाचें होतें. हा सर्व प्रकार अकल्पित झाला. यामुळें मतमोजणीचा प्रसंग आला तेव्हां, स्वराज्य पक्षाच्या अध्यक्षांचें मत एकीकडे व आठ सभासदांचें मत दुसरीकडे असा देखावा दिसला! पण त्यांत कांहीं बिघडण्यासारखें नव्हतें. मात्र अध्यक्षांनीं आयत्या वेळीं हुकूम कितपत बदलावा याविषयीं स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत बरीच चर्चा झाली. बिलावरील सिलेक्ट कमिटींत नेहरू, केळकर व रंगस्वामी यांचीं नांवें अधिक घालण्यांत आलीं आहेत. उद्यांपासून सिलेक्ट कमिटीची बैठक सुरू होईल व हें बिल व्याख्या वगळून मंजूर होईल असें वाटतें.

* * *

दुसरें महत्त्वाचें बिल 'नॅचरलायझेशन' संबंधाचें, म्हणजे खालसांतील प्रजाजनांचे हक्क, मूळ नसलेले, मिळविण्याबाबत होतें. यांवर श्री. अणे यांनीं समर्पक भाषण केलें. पन्नास-पाऊणशें वर्षें ब्रिटिश अंमलाखालीं असलेल्या वऱ्हाडसारख्या प्रांतांतून लोकांना हे हक्क अजून मिळत नाहींत. त्यांचा राजा इंग्रज कीं निजाम हें ठरत नाहीं. अणे यांच्यासारख्या कट्ट्या लोकमतवादी लोकनियुक्त सभासदाचा उल्लेख करतांना, या भानगडीमुळें अजूनहि नॉमिनेटेड (सरकारनें नेमलेले) सभासद असें कागदोपत्रीं लिहावें लागतें आणि नवीन बिलाच्या आधारें परदेशचा कोणीहि भुरटा माणूस थोडे दिवस इकडे येऊन राहतांच प्रजाजन बनतो. पार्लमेंटचा कायदा, गोरे वसाहतवाले व अमेरिकन लोक यांना ब्रिटिश नागरिकत्वाचे अधिकार देतो व ते आम्हांला इकडे मान्य करावे लागतात, आणि वसाहतींत किंवा अमेरिकेंत आम्हांला ते अधिकार दिले दिले, नाहीं नाहीं असें होऊं शकतें; हा सर्व अन्याय अणे यांनीं स्पष्ट करून मांडला. यामुळें बिलावरील सिलेक्ट कमिटींत अणे यांची निवडणूक झाली असून ते कमिटींत चर्चेला योग्य वळण लावतील असें वाटतें. सरकारच्या मनांत हें बिल जागच्या जागीं झटपट रंगवून घ्यावयाचें होतें. परंतु स्वराज्य पक्षाच्या विरोधानें तो प्रसंग टळला.

* * *

बुधवारीं खासगी सभासदांचे ठराव चर्चेला निघण्याचा दिवस ठरला होता. पैकीं सिलहट जिल्हा बंगालला जोडण्यासंबंधाचा अणे यांचा ठराव त्यांनीं आसामी सभासदांकरितां पुढें आणला होता व स्वतः सरकार कांहीं एक अनुकूल योजना करीत असल्यामुळें सदर आसामी सभासदांच्या सांगण्यावरून त्यांनीं तो परत घेतला. दुसरा ठराव हाजी वाजीउद्दीन यांचा मद्यपानप्रतिबंधाचा होता. त्यावर डॉ. दत्त व श्री. केळकर यांनीं उपसूचना पाठविल्या होत्या. ठराव व उपसूचना यांत मद्यपानप्रतिबंधाचें ध्येय व 'लोकल ऑप्शन'ची तावडतोब मागणी या गोष्टी सारख्याच असून इतर गोष्टींत कांहीं फरक होता. ठराव व उपसूचना मिळून अनुकूल भाषणें झालीं. त्यांत केळकर, जम्नादास मेथा, व डॉ. दत्त यांचीं भाषणें महत्त्वाचीं झालीं. सर पुरुषोत्तमदास यांनींहि केळकर यांच्या उपसूचनेस पाठिंबा दिला. जम्नादास यांच्या भाषणांत उभयपक्षांचे बरेच खटके उडाले व सरकारवर तोंड टाकून बोलण्यांत जम्नादास

२४

यांनीं कांहीं बाकी ठेवली नाहीं. केळकर यांचीं विनोदी वर्णनें इंग्रज सभासदांना बरींच झोंबलीं. सरकारतर्फे सर बेसिल ब्लॅकेट यांचें भाषण बरेंच ढिलें झालें. आणि कर्नल क्रॉफर्ड यांनीं भाषण जोराचें केलें तरी त्यांनीं सावळागोंधळ घालण्याची जी उपसूचना पुढें आणली होती ती नियमाप्रमाणें अध्यक्षांनीं अग्राह्य ठरविल्यानें फुकट गेली. अखेर मतें घेण्याची वेळ आली तेव्हां केळकर यांची उपसूचना आपणांस अधिक मान्य आहे असें सांगून हाजी वाजीउद्दीन यांनीं आपला ठराव व डॉ. दत्त यांनीं आपली उपसूचना मागें घेतली आणि केळकर यांच्या उपसूचनेवर मतें घेण्यांत येऊन ६९ विरुद्ध ३९ मतांनीं ती मंजूर झाली. अनुकूल मतें देण्यांत स्वतंत्र सभासदहि कांहीं सामील झाले होते. प्रस्तुतच्या ठरावानें प्रांतिक सरकारांना मद्यपान-निषेधाच्या धोरणासंबंधानें एक नवा इशारा देण्यांत आला असून त्याचा प्रत्यक्ष कितपत उपयोग होतो हें पाहावें.

*　　*　　*

याच दिवशीं दुसरा महत्त्वाचा ठराव इस्माईलखान यांचें नांवावर निघालेला, लष्करी डॉक्टरांविषयींचा होता. ठरावाची मूळ कल्पना डॉ. लोहोकरे यांची असल्यामुळें तो मांडण्याचें मुख्य काम इस्माईलखान यांनीं लोहोकरे यांचेकडे दिलें व त्यांनीं तो चांगल्या रीतीनें मांडला. लष्करी वैद्यक खात्यांतील हल्लींची अनवस्था, तात्पुरते आय्. एम्. एस्. डॉक्टर कायम करण्यांत झालेला अन्याय, परीक्षेच्या अभावीं नेमणुका करण्यांत होणारा पक्षपात, शास्त्रीय शिक्षण, नोकरींत प्रवेश व प्रवेशानंतरची वागणूक या सर्व बाबतींत हिंदी लोकांविषयीं अनास्था, वगैरे मुद्दयांची चर्चा करून १९२६ सालापासून या मोठ्या हुद्दयाच्या डॉक्टरी परीक्षा इकडे व विलायतेंत अशा एकदम घेतल्या जाव्या, अशा अर्थाचें भाषण डॉ. लोहोकरे यांनीं केलें. त्याला लष्करी खात्याचे सेक्रेटरी मि. बर्डन व डॉ. कर्नल नीडहॅम यांनीं विरोध केला! पण स्टेट-सेक्रेटरी व हिंदुस्थान सरकार यांचे दरम्यानच या बाबतींत गैरसमज व विरोध असल्यामुळें या उभयतांना ठरावाला विरोध करण्यास कांहींच सबळ कारण दाखवितां आलें नाहीं व तो बहुमतानें मंजूर झाला. बंद झालेली आय्. एम्. एस्. परीक्षा लवकरच पुन्हा सुरू होईल असें सरकारी भाषणावरून दिसतें. पण त्याबरोबरच हिंदुस्थानांतहि परीक्षा घेण्याची सूचना मंजूर होईल असें मात्र वाटत नाहीं.

*　　*　　*

गृहमंत्री मुडिमन यांनीं संमतिवयाचें सरकारी बिल पहिल्या तारखेस प्रथम पुढें आणलें होतें व त्यावर काल रोजीं बरीच चर्चा होऊन वादास रंगहि चांगला चढला होता. वादाचा मुख्य मुद्दा म्हटला म्हणजे वयोमर्यादा बारा असावी कीं तेरा असावी हा होता. तरी त्याच्या अनुषंगानें सरकारनें धार्मिक गोष्टींत हात घालावा कीं नाहीं, शास्त्रांचा अर्थ कसा व कोणी करावयाचा वगैरे मुद्देहि निघाले. अर्थात् सामाजिक सुधारणेचा हा विषय १८९१ सालापासून चालत आलेला असल्यामुळें व बऱ्याच सभासदांना या विषयांत हिंदुसमाजाचे हितसंबंध गोंवले गेले आहेत असें वाटत असल्यामुळें पुष्कळ सभासदांनीं वादांत भाग घेतला व मतवैचित्र्यहि बरेंच दिसून आलें. सरकारनें धार्मिक विषयांत ढवळाढवळ बिलकूल करूं नये असें प्रतिपादन करणाऱ्या मद्रासच्या एम्. के. आचार्यांपासून तों कायद्यानें सामाजिक सुधारणा करून घेण्यास लोक जितके जास्त उत्सुक तितका त्यांच्या प्रगतीचा पारा अधिक चढलेला असें मत असणाऱ्या षण्मुखम् चेट्टी यांच्या दरम्यानच्या मतांच्या सर्व पायऱ्या वादांत दिसून आल्या. या बिलास पुष्टि देतांना केळकर यांनींहि भाषण करून सर्व स्थिति स्पष्ट करून मांडली व अशा सुधारणांच्या बाबतींत मध्यम मार्ग कसा परिणामीं हितकर व टिकाऊ ठरतो तें सांगितलें.

* * *

१८९१ सालच्या संमतिवयाच्या चळवळींत दिसण्यांत चळवळ सामाजिक सुधारणेविरुद्ध दिसली तरी तिचा खरा कटाक्ष त्या वेळच्या कायदेकौन्सिलांच्या असमाधानकारक स्थितीवरच होता. तेव्हां लोकनियुक्त असा एकहि सभासद कौन्सिलांत नव्हता. आज कायद्यानें लोकनियुक्त सभासदांचें बहुमत कौन्सिलांत आहे. हल्लींच्या सभासदांना आपण लोकप्रतिनिधी नाहीं असें म्हणतांच येत नाहीं. मतदारवर्ग अधिक मोठा झाल्यास हल्लींहून अधिक प्रातिनिधिक स्वरूपाचे लोक आले पाहिजेत व पुढें येतीलहि आणि एखाद्या विषयावर मतदारांना प्रतिनिधीनें स्पष्ट वचन दिलें असेल तर तें त्यानें पाळलेंच पाहिजे. पण अभावितपणें कोणताहि विषय पुढें आल्यास सामान्य लोकस्थिति व स्वतःची विवेचकबुद्धि यांना अनुलक्षून त्यानें सामाजिक, धार्मिक कोणत्याहि विषयांची कौन्सिलांत चर्चा केली पाहिजे व आपलें प्रांजल मत दिलें पाहिजे. तसेंच संमतिवय चौदा करण्याच्या विरुद्ध आपण मत कां दिलें, पण बाराची मर्यादा तेरापर्यंत वाढविण्यास आपण संमति कां देत आहों याचाहि केळकर

यांनीं खुलासा केला. श्री. बेळवी यांनीं सदर बिलास कसून विरोध केला. त्यांनीं सांगितलें कीं, मी १८९१ सालीं जो संमति बिलाचा कायदा झाला तेव्हां वयोमर्यादा दहापासून बारापर्यंतच आणली म्हणून त्यास पूर्णपणें अनुकूल होतों. पण हल्लीं ती बारापासून तेरापर्यंत वाढविण्यात येत आहे तें मला पसंत नाहीं, कारण खेडेगावांत अजून मागसलेलीच स्थिति आहे.

* * *

अखेर मतें घेतांना बेळवी, अणे, मुतालीक यांनीं बिलाविरुद्ध मतें दिलीं; केळकर यांनीं अनुकूल मत दिलें व लोहोकरे आणि अभ्यंकर यांनीं कोणत्याच बाजूस मत दिलें नाहीं. असा यादवीचा किंवा कृष्णार्जुन-युद्धाचा हा प्रकार फक्त महाराष्ट्रीय प्रतिनिधींतच झाला असें नाहीं तर प्रत्येक प्रतिनिधि-संघांत असाच गमतीचा प्रकार दृष्टीस पडला. बिलाला अनुकूल मत देणाऱ्या ८२ पैकीं ८१ लोकांना हें बिल आजच पुढें आणावें असा उत्साह होता असें नाहीं. कारण त्यांपैकीं एकानेंहि या बिलाची स्वतंत्र सूचना केलेली नव्हती. तथापि दुसऱ्या कोणी असलें बिल पुढें आणलें तरी प्रांजलपणें अभिप्राय देणें हेंच योग्य, मग तो अभिप्राय कोणास बरोबर वाटो, कोणास चुकीचा वाटो, या तत्त्वावरच मतें देण्यांत आलीं. सरकारनेंहि हा प्रश्न स्वतंत्र बुद्धीचा विषय म्हणून आपल्या सभासदांना हवीं तशीं मतें देण्यास मोकळीक ठेवली होती. या बिलावर उपसूचना पुष्कळ होत्या. तरी शेवटीं त्या सर्व नापास होऊन सरकारी बिल ८२ विरुद्ध ११ मतांनीं मंजूर झालें व विवाहित मुलींच्या बाबतींत वयाची अट तेरा व तद्व्यतिरिक्त इतरांस चौदा वर्षें असें ठरलें.

* * *

यानंतर लगेच कोळशाचें वर्गीकरण करण्याचें बिल व्यापारखात्याचे सभासद सर चार्लस इन्नेस यांनीं पुढें आणलें व तेंहि मंजूर झालें. तथापि आतांपर्यंत असेंब्लींत जें काम झालें त्यापेक्षां प्रत्यक्ष राजकीय सुधारणांच्या दृष्टीनें जास्त महत्त्वाचें असें काम येत्या आठवड्यांत व्हावयाचें आहे. कारण सोमवार व मंगळवार म्हणजे ७ व ८ हे दोन दिवस 'सुधारणा-चौकशी-कमिटी'च्या रिपोर्टाचा विचार होणार असून सरकारतर्फे होममेंबर मुडिमन हे स्वतः बहुमतवाल्यांच्या शिफारशी अंमलांत आणण्याचा ठराव पुढें मांडणार आहेत. स्वराज्य पक्ष व स्वतंत्र पक्ष या दोघांचा या बाबतींत काय धोरण स्वीकारावें याचा विचार चालू असून उभयपक्षांच्या मिळून एकच ठरावाची

बनावट या परस्पर वाटाघाटींतून निघेल असें वाटतें. सुदैवानें तसें झाल्यास अगदीं पहिल्या बैठकींतील 'राउंड टेबल कॉन्फरन्स'च्या ठरावावर जसा देखावा असेंब्लींत दृष्टीस पडला तसाच या वेळींहि दिसेल असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

पत्र नं. ४

ता. १०-९-२५

गेल्यां आठवड्यांतील मुख्य विषय म्हटला म्हणजे राजकीय सुधारणांच्या ठरावाची चर्चा. हा ठराव सरकारनेंच आपण होऊन पुढें मांडला होता. विलायत सरकारनें कबूलच केलें होतें कीं, असेंब्लीचें मत आम्ही घेऊं व मगच आमचा निकाल काय करावयाचा तो करूं. निकाल काय करावयाचा हें लॉर्ड रेडिंग विलायतेस जाऊन आधींच ठरवून आलेले आहेत व असेंब्ली मत काय देणार याचाहि अंदाज उभयसरकारांना नव्हता असेंहि नाहीं. पण सगळ्या गोष्टींत शास्त्र म्हणून आहे. आणि या बाबतींतलें शास्त्र असें कीं, काय करावयाचें हें सरकारनें मनाशीं ठरवावें, पण लोकमत काय आहे हें समजून घेण्याचें आमचें अडलें आहे असें तोंडानें म्हणावें. तो शास्त्राचा विधि या आठवड्यांत उरकला. आतां फलश्रुति जेव्हां प्रकट होईल तेव्हां पाहतां येईल.

* * *

सुधारणा अपुऱ्या आहेत हें सुधारणांचा कायदा झाल्यापासूनच लोकांचें म्हणणें सुरू आहे. सरकारी इमारतखात्यांत एका हातानें काम पुरें झाल्याचें सर्टिफिकेट द्यावें व दुसऱ्या हातानें त्याच इमारतीच्या रिपेरीचा हुकूम लिहावा तसा प्रकार या सुधारणांचा झाला आहे. जीं नवीं कौन्सिलें झालीं त्यांवर कांहींनीं बहिष्कार घातला. पण जे त्यांत शिरले त्यांच्यांतल्याच एकानें असा ठराव मांडला कीं, स्वराज्यसंस्था देण्याची ताबडतोब तजवीज व्हावी. त्यावर तेव्हांचे होममेंबर सर विल्यम व्हिन्सेंट यांनीं अशी उपसूचना सुचवून, मांडून घेऊन, मान्य केली कीं, कायद्यांत १९२९ सालीं कमिशन नेमून पुढच्या हप्त्याविषयीं चौकशी व्हावी असें लिहिलें असलें तरी ती चौकशी त्याहून आधीं केली जावी. पण या दुरुस्त ठरावाचाहि कांहीं अंमल झाला नाहीं. गतवर्षीं स्वराज्य पक्ष असेंब्लींत आल्यावर या प्रश्नास पुनः चालन

मिळालें. रंगाचार्य यांच्या ठरावावर नेहरू यांची उपसूचना मंजूर झाली, व त्याचाच परिणाम मुडिमन कमिटीची नेमणूक होय.

*   *   *

कमिटींत कोण होते हें वाचकांस माहीतच आहे, व अखेर सरकारपक्षीय सभासदांचें बहुमत व बिनसरकारी सभासदांचें अल्पमत अशा दोघांचे दोन रिपोर्ट झाले. सरकार पक्षांतील सर महमद शफी यांनीं बहुमतवाल्यांच्या रिपोर्टावर तेव्हां सही केली. पण तोंडांवरील नोकरीचा बोळा निघतांच त्यांनीं उलट मत प्रकट केलें व ज्याला बहुमतवाल्यांचा रिपोर्ट असें नांव मिळालें तो खरोखर अल्पमतवाल्यांचा रिपोर्ट असें करून सोडलें. कॉंग्रेसच्या कायदेभंग कमिटीच्या रिपोर्टांतहि पूर्वीं अशीच गोष्ट शेठ छोटानी यांच्या मतामुळें झाली होती ही गोष्ट कित्येकांच्या स्मरणांत असेलच. असो. सर महंमद शफी यांचें मतहि या कमिशनच्या भिंतींत सांधजोड करणारी एकच वीट होती ती निखळून गेल्यामुळें परकी लोकांचें एक मत व हिंदी लोकांचें दुसरें मत अशी भेग या भिंतींत खालपासून वरपर्यंत पडली. राहतां राहिले बरद्वानचे महाराज ! पण ते बिनपगारी सरकारी नोकरासारखे असल्यामुळें त्यांचा उल्लेख न केलेलाच बरा.

*   *   *

असो. मुडिमन-कमिटीच्या रिपोर्टांत अशा रीतीनें भेग पडली खरी, पण असेंब्लींतील दोन पक्षांतहि अशीच भेग पडणार कीं काय असें वाटत होतें, पण सुदैवानें या दोन पक्षांची चांगलीच सांधजोड झाली. गतवर्षीं या विषयावर चर्चा झाली तेव्हां संयुक्त नॅशनॅलिस्ट पार्टी तरी होती. त्यानंतर अलीकडे जिना, नेहरू वगैरे पुढाऱ्यांची जाहीर रीतीनें एक प्रकारची बाचाबाची होऊन स्वतंत्र व स्वराज्य असे दोन पक्ष अगदीं अलग राहून काम करीत होते. विषय महत्त्वाचा आणि स्वतंत्र पक्षांतल्या लोकांनीं अल्पमतवाल्यांचा रिपोर्ट तयार केलेला. अशा स्थितींत या दोन पक्षांची एकवाक्यता कशी होणार हा मोठा प्रश्नच येऊन पडला होता. पण तो फार चांगल्या रीतीनें सुटला ही आनंदाची गोष्ट होय. उभयपक्षांतील पुढाऱ्यांच्या बैठकी चार दिवस एकसारख्या होत होत्या. पण दुखणें बरें व्हावयाचें असलें म्हणजे प्रत्येक गोष्ट पथ्यावरच पडते, तशीच स्थिति झाली. तापलेले दोन लोखंडाचे तुकडे सहज सांधले गेले.

*   *   *

स्वराज्य पक्षानें आपल्या धोरणांत यथाकाल किंचित् फरक केला तसाच स्वतंत्र पक्षानेंहि केला म्हणून कोणी कोणास नांवें ठेवण्याचें कारण उरलें नाहीं. केवळ राउंड टेबल कॉन्फरन्सची मागणी व अस्सल देशी थाटाचें स्वराज्य याविषयीं दासबाबूंची कल्पना या दोन गोष्टी स्वराज्य पक्षानें सोडल्या; व झाल्या एवढ्या सुधारणांत कसें तरी समाधान तूर्त मानून घ्यावें व मग पुढें पाहावें, ही विचारसरणी सोडून देऊन स्वतंत्र पक्षानें जणूं काय निर्वाणीचा खलिता अशा स्वरूपाच्या मागण्या मागण्यास तयारी दाखविली. अशा रीतीनें दोन पक्ष एक झाले ही गोष्ट अर्थातच सरकारला आवडली नाहीं. आणि ही एकी खरी नव्हे, असा टोमणा मारून स्वतंत्र पक्षाला खजिल करण्याचाहि प्रयत्न मुडिमन यांनीं आपल्या भाषणांत केला. पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं.

* * *

मुडिमनसाहेबांच्या ठरावावर कोणी दोघां-चौघांनीं उपसूचना पाठविल्या होत्या. पण त्या केवळ नांवाला असून त्यांनीं त्या पुढेंहि आणल्या नाहींत. एकच लहानसा ठराव व त्यावर नेहरू यांची एकच उपसूचना एवढ्यावर दोन दिवस भरभक्कम वाद झाला. बोलूं इच्छिणाऱ्या लोकांची इतकी गर्दी झाली कीं, स्वराज्य पक्षाची खास सभा भरवून चिठ्या टाकून नांवें काढावीं लागलीं. पंधरा-वीस मिनिटांपेक्षां अधिक फारसें कोणास बोलूं दिलें नाहीं. इतके बोलणारे झाल्यावर या संकीर्ण युद्धांत हास्यास्पदापासून उदात्तापर्यंत सर्व प्रकार पाहावयास सांपडले यांत नवल नाहीं. पं. नेहरू यांचें भाषण एक तास वीस मिनिटें झालें. पण तें सर्व त्यांनीं निबंधासारखें वाचलें. पं. मदन मोहन यांनीं अगदीं शेवटीं बरेंच थोडक्यांत पण मोठ्या कळकळीचें भाषण केलें. पं. मदन मोहन व बॅ. जिना हे बोलण्याचे बाबतींत उत्तर-दक्षिण ध्रुवासारखे आहेत. मदन मोहन यांचें बोलणें पंजाबमेलसारखें अस्खलित, पण एकेरी आवाज, सृष्टीच्या उत्पत्तीपासून जगाचा इतिहास सांगण्याची सवय व भाषण किती वेळ चालेल काय कीं, अशा प्रकारची ऐकणाराच्या मनांतील भीति यांच्यामुळें परिणाम करण्यास थोडें कमीच पडतें.

* * *

उलट बॅ. जिना यांचें भाषण निरनिराळ्या चालींची कवाईत दाखविणाऱ्या जिलेबीच्या घोड्याच्या नाचासारखें असतें. प्रत्येक शब्द तुटक, स्पष्ट व एखाद्या

नटानें म्हणावा तसा त्यांचा निघतो. मागून वाचलें तर भाषण अगदीं रूक्ष, त्यांत विद्वत्ता किंवा विनोद यांचा मागमूसहि लागावयाचा नाहीं. पण त्यांच्या भाषणाचे वेळीं सभागृह तटस्थ राहतें. तोंड टाकून बोलणारे पटेल तोंड बांधून घेऊन खुर्चीवर बसले होते! पण त्यांची जागा चमनलाल यांनीं भरून काढली. किंबहुना, इंग्रज लोक हे हिंदुस्थानचे ट्रस्टी नसून चोर व दरोडेखोर आहेत असे शब्द वापरून पटेल यांच्यावरहि त्यांनीं ताण केली! बोलणाऱ्यांच्या सोडतींत महाराष्ट्रीयांपैकीं अणे व अभ्यंकर यांचींच तेवढीं नांवें निघालीं व त्या दोघांनीं महाराष्ट्रीयांच्या मनांत असतें तेंच सरकारास कळविलें.

*   *   *

नेमस्त पक्षातर्फे झालेल्या भाषणांत सर शिवस्वामी अय्यर व रंगाचार्य यांचीं भाषणें लोकांना विशेष आवडण्याचें कारण ते नेमस्त असतां त्यांनीं सरकारचा अधिक्षेप एक प्रकारच्या ममतेनें पण विशेष कळकळीनें केला. सर शिवस्वामी हे अगदीं स्वतंत्र वृत्तीचे असे मानले जातात. सरकारच्या दृष्टीनें प्रत्येक गोष्टीकडे पाहण्याची त्यांची प्रवृत्ति. पण बाहेर ऊन पडलें म्हणजे घराच्या खोलींतील थर्मामिटरचाहि पारा थोडासा चढतोच, तशी स्थिति स्वराज्य पक्षाच्या सान्निध्यानें यांची कांहींशी झाली आहे. कोणत्याहि ठरावावर मतांची नोंद होतांना नेमस्तपक्षीय सभासद 'लॉबीं'त किती आले अशी पृच्छा झाली असतां सर शिवस्वामीहि आले म्हणजे गणती तेथेंच पुरी करण्याची पद्धत पडलेली आहे. त्यांनीं सरकारविरुद्ध मत दिलें म्हणजे खुशाल समजावें कीं, सरकारच्या बाजूला बरी म्हणण्यासारखी एकहि गोष्ट आतां उरली नाहीं. म्हणूनच आपल्या बाजूला त्यांचें मत पडणें हा स्वराज्य पक्षाला सरकारवर मिळविलेला विजय वाटतो. पं. नेहरू व सर शिवस्वामी यांची विचारसरणी सामान्यतः जुळणारी नव्हे; पण या उपसूचनेच्या बाबतींत ती जुळली. पूर्वी लखनौ कॉंग्रेसमध्यें स्वराज्यघटनेचा ठराव एकमतानें झाला, त्यानंतर आज नऊ वर्षांनीं इतक्या एकमतानें स्वराज्यघटनेच्या मागणीचा असेंब्लींतला परवांचा हा ठराव झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

*   *   *

बुधवारचा सर्व दिवस रंगाचार्य यांच्या एकट्याच्या बिलानें खाल्ला. जमावाचा दंगा झाला असतां लोकांवर क्वचित् प्रसंगीं पोलीस किंवा लष्करी लोक यांना गोळीबार करावा लागतो. अशा वेळीं हल्लीं जी कांहींच खबरदारी

घेण्यांत येत नाहीं ती यावी, मॅजिस्ट्रेटचा हुकूम घेतल्याशिवाय गोळीबार करूं नये, तो करावयाचा झाला तरी आधीं लोकांना समजेशी ताकीद द्यावी, गोळीबार जरूरीपुरताच करावा, अधिक करूं नये, झाल्या प्रकाराचा ताबडतोब वरिष्ठांकडे रिपोर्ट करावा आणि योग्य खबरदारी न घेतां गोळीबार झाल्यानें कोणाचे जीव गेले तर त्यांच्या वारसांना गोळी घालणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर किंवा शिपायावर सरकारच्या परवानगीची जरूरी न राहतां खटला करतां यावा अशा अर्थाचें हें बिल आहे. तें विचारास निघालें तेव्हां नवीन सेनाधिपति फील्ड-मार्शल सर विल्यम बर्डवड यांनीं असेंब्लींत प्रथमच भाषण केलें. त्यांची भाषणपद्धति वाखाणण्यासारखी होती, पण भाषणांत बिलाला एकजात विरोधच होता. सर्व दिवसभर वादविवाद होऊन बिल मंजूर झालें. पण लगेच मनाला वाटूं लागलें, कीं लोकपक्षाचा हा विजय असला तरी, कौन्सिल ऑफ स्टेटरूपी समंधाला हा एक नवा बळी निर्माण झाला याहून या विजयाचें महत्त्व नाहीं!

* * *

कौन्सिल ऑफ स्टेटची पहिली पांच वर्षांची मुदत संपून नव्या निवडणुकी बहुधा येत्या नोव्हेंबरांत होतील. हा प्रसंग साधून स्वराज्य पक्षाचा प्रवेश या कौन्सिलमध्यें करावा अशी इच्छा स्वराज्य पक्षाला सहजच झाली आहे. तथापि ती पुरी होणें ही गोष्टहि तितकीच अवघड आहे. प्रांतिक कायदेकौन्सिलें किंवा असेंब्ली यांच्यापेक्षां कौन्सिल ऑफ स्टेटची मतदारी उच्च दर्जाची जाणून-बुजून ठेवण्यांत आली आहे. तेथें राजेरजवाडे, श्रीमान् व्यापारी, मोठे जमीनदार यांचाच भरणा विशेष. तेथील एकांतवास व खानदानी ही थेट 'चिनी बादशहाच्या थडग्या'सारखी आहे. यामुळें सदर कौन्सिलांत शिरण्याचा सहसा कोणास उत्साहच वाटत नाहीं. तथापि या कौन्सिलांत स्वराज्यपक्षीय सभासद शिरविण्याचा प्रयत्न केल्यास तेथेंहि बरीचशी चळवळ होऊं शकेल म्हणून ती करून पाहावी असें स्वराज्य पक्षास वाटूं लागलें आहे. आणि त्याकरितां प्रत्येक प्रांतांतून मिळतील तेवढे तरी स्वराज्यपक्षीय सभासद कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें पाठवून पाहावेत असें वाटणें स्वाभाविक आहे. मद्रास इलाख्यांत कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या जितक्या जागा तितके स्वराज्य-पक्षीय उमेदवार उभे करण्यांत आले आहेत. पण मुंबई इलाख्यांत उभा राहील व निवडून येईल असा स्वराज्य पक्षाचा म्हणवून घेणारा उमेदवार मिळणें कठीण झालें आहे. त्याकरितां स्वराज्य पक्षाच्या सभेनें न. चिं. केळकर

यांचें नांव मंजूर केलें असून पाटणा येथें भरणाऱ्या स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत सर्व प्रांतांच्या उमेदवारांचीं नांवें निश्चित केलीं जातील.

* * *

कौन्सिल ऑफ स्टेटचा ताज्यांतला ताजा पराक्रम नुकताच गेल्या आठवड्यांत घडला. दडपशाही कायदे रद्द करण्याचें बिल असेंब्लींत मंजूर झालें होतें. पण त्याला कौन्सिल ऑफ स्टेटचीहि मंजुरी पाहिजे, याकरितां तें तेथें मांडण्याची सूचना मद्रासचे स्वराज्यपक्षीय सभासद मि. रामदास यांनीं केली. अशा बिलाला स्वराज्य पक्षीयांशिवाय दुसरा पुरस्कर्ता किंवा पुरोहित कोण मिळणार ? आणि पुरस्कर्तृत्व तर राहिलेंच, पण हें बिल पुढें आलें तेव्हां सर माणेकजी दादाभाईंच काय पण सर दिनशा वाच्छा यांनींहि विरोध केला ! पूर्वीं जहालांना शिव्या देणारे पण स्वतः सरकारविरुद्ध निखाऱ्यासारखी जळजळीत भाषा बोलणारे वाच्छा आणि हल्लींचे सरकारतर्फे लोकपक्षावर भडिमार करणारे वाच्छा पाहिले म्हणजे फोटोग्राफरनें एकाच कांचेवर चुकून दोन-तीन फोटो घेतल्यानें जसें विचित्र चित्र निघेल, तसेंच वाच्छा यांच्या आयुष्यक्रमाचेंहि झालें आहे. सर माणेकजी दादाभाई यांच्याविषयीं बोलावयास नकोच. त्यांची आणि दादासाहेब खापर्डे व दादासाहेब करंदाकर यांची या बिलावरील चर्चेंत बरीच बाचाबाची झाली. दोघांहि दादासाहेबांनीं उघड सांगितलें कीं, लोकपक्षाचें खरें प्रतिनिधित्व असेंब्लीकडे आहे; पण आतां या गोष्टीची लाज कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या मतदारांना वाटली पाहिजे. या मतदारसंघांत श्रीमान व खानदानीच्या लोकांचा भरणा कांहीं असला तरी नव्या विचाराचे लोक त्यांत मुळींच नाहींत असें नाहीं. उदाहरणार्थ, म्युनिसिपालिट्या, लोकल बोर्डें यांचे अध्यक्ष-उपाध्यक्ष, कायदेकौन्सिलांचे सभासद, युनिव्हर्सिटीचे फेलो, जातइनामांचे धनी व निवळ रयतवारीचे मोठे खातेदार असे लोक हल्लीं या मतदारसंघांत आधींच कांहीं आहेत व वरीलपैकीं कांहीं लोकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढणारी आहे. अर्थात् कौन्सिल ऑफ स्टेट हें असें असणें इष्ट नसलें तरी त्यांत लोकमताचा प्रवाह वाहूं लागणें मतदारसंघानें मनावर घेतल्यास अशक्य नाहीं. म्हणून ती खटपट होणें जरूर आहे व त्याकरितांच स्वराज्यपक्षीय उमेदवार पुढें करण्यांत येत आहेत.

* * *

गुरुवारचा सर्व दिवस परदेशी कागदावरील संरक्षक जकातीच्या प्रश्नाचा विचार करण्यांत गेला. टारीफ बोर्डाच्या शिफारशीवरून विशेष प्रकारच्या परदेशी कागदावर दर पौंडास एक आणा याप्रमाणें आयात जकात बसविण्याविषयीं सर चार्लस इन्नेस यांनीं ठराव व बिल पुढें मांडलें होतें. एका दृष्टीनें ही जकात थोडी भारीच होते. तथापि टारीफ बोर्डाचा रिपोर्ट पाहतां कांहीं वर्षें इतकी जकात ठेवल्याशिवाय हल्लीं चालू असलेल्या देशी कागदाच्या गिरण्या टिकणार नाहींत. लिहिण्याचे कागद व उंची प्रतीचे कागद हे थोडेसे महाग होतील, परंतु वर्तमानपत्रांचा कागद महाग होण्याचें कारण नाहीं. सदर ठरावास मद्रासचे कांहीं सभासद यांनीं व मुंबईकडील केळकर व दुमाशिया यांनीं कांहीं उपसूचना पाठविल्या होत्या. पैकीं दुमाशिया यांची उंची कॅलेंडर-पेपर जकातींतून मुक्त करण्याची उपसूचना मंजूर झाली. परंतु बाबूंच्या जोडीनें गवती कागदाचाहि समावेश ठरावाच्या व बिलाच्या शब्दांत करावा ही केळकर यांची उपसूचना आणि देशी गिरण्यांना कर्ज वगैरे देण्याविषयीं फेरविचार करण्याची रंगास्वामी अय्यंगार यांची उपसूचना नामंजूर झाली. जोशी यांची मजूरवर्गासंबंधाची यांतच घुसडून दिलेली उपसूचना सोमवारीं विचाराला निघेल, पण ती मंजूर होणार नाहीं. आणि ठराव व बिल हीं अखेर त्या दिवशीं मंजूर होतील.

* * *

पुढील आठवड्यांत दोनतीन दिवसच काम चालणार. पैकीं ता. १६ रोजीं खासगी सभासदांचे ठराव चर्चेला निघतील. त्यांत सर पुरुषोत्तमदास यांचा देशी गिरण्यांवरील जकातीचा, श्यामलाल नेहरू यांचा निवडणुकीच्या उमेदवारांवरील नालायकीचीं कलमें काढून टाकण्याचा, राजकीय कैद्यांची बंधमुक्तता करण्याविषयीं केळकर यांचा व तुरुंगांच्या सुधारणेसंबंधाचा सादिक हसन यांचा असे ठराव मुख्य आहेत. पण पहिल्या एकदोन ठरावांतच सगळा दिवस निघून जाईल असें दिसतें. पण या खेपेस खासगी ठरावापेक्षां खासगी बिलांचीच दुर्दशा अधिक झाली. पांचपंचवीस खासगी बिलें दोन दिवस कार्यक्रमपत्रिकेवर आलीं असतां, जुन्या चालू बिलांनींच सर्व वेळ खाल्ल्यामुळें नवें बिल एकहि प्रविष्ट झालें नाहीं. पिनल कोडाचें १२४ अ कलम व क्रि. प्रो. कोडाचें १४४ कलम यासंबंधाचीं बिलें पहिल्या दिवशीं शेवटच्या अनुक्रमांत होतीं म्हणून निघालीं नाहींतच. पण गेल्या मंगळवारकरितां काढलेल्या

सोडतींत केळकर यांच्या नांवें या बिलांना पहिलें स्थान मिळालें असतांहि तो सर्व वेळ इतर बिलांनींच घेतला. यामुळें हीं सर्व बिलें आतां पुनः पुढील जानेवारींत सोडतीच्या भट्टींत घालावीं लागतील. चालू बैठक संपत आल्यामुळें निरनिराळ्या कमिट्यांतील पोट-निवडणुका करून घेण्यांत आल्या. मि. कोक केळकर यांच्या नेमणुका रेल्वे फायनॅन्स कमिटीवर एकमतानें झाल्या व गोस्वामी यांची निवडणूक परकी भांडवलाच्या कमिटीवर झाली. कोर्टाच्या बेअदबीसंबंधीं बिल सिलेक्ट कमिटींत इतकें दुरुस्त केलें गेलें कीं, सरकार तें चालू बैठकींत पुढें आणीलसें वाटत नाहीं.

पत्र नं. ५

ता. १७ ९-२५

चालू आठवडा हाच या बैठकीचा शेवटचा. यांत पहिला विषय कागदावरील जकातीचा. हल्लीं कागदाच्या गिरण्यांना माल तयार करण्यास खर्च अधिक पडूं लागला आहे; यामुळें निदान आयात जकातीच्या रूपानें तरी धंद्याला कांहीं मदत मिळावी म्हणून कारखानदारांनीं अर्ज केला. टारीफ बोर्डानें साक्षीपुरावा घेऊन चौकशी केली व अर्ज मंजूर केला. टारीफ बोर्डाच्या शिफारशींत दोन कलमें होतीं. आयात मालावर (हलक्या प्रतीचा कागद वगळून) दरपौंडास एक आण्याप्रमाणें जादा जकात बसवावी व बांबूच्या रांध्याचा कागद करणाऱ्या कंपनीला भांडवल कर्जाऊ द्यावें. पैकीं फक्त पहिली सूचना सरकारनें मान्य करून त्याप्रमाणें ठराव व बिल पुढें आणलें व तें पासहि झालें.

* * *

या विषयावरील चर्चेंत वादाचे दोन मुद्दे निघाले; एक, ठरावांत व बिलांत बांबूच्या रांध्याचा जसा उल्लेख केला तसाच गवताचाहि करावा; कारण इकडे गवताचाहि कागद करण्याचा प्रघात आहे. वरील अर्थाची उपसूचना केळकर यांनीं मांडली. टारीफ बोर्डाची शिफारस किंचित् एककल्ली आहे व गवतापासून कागद करतां येण्याविषयीं अद्यापि निराशा झालेली नाहीं; म्हणून बांबूबरोबर गवत हाहि शब्द घालावा किंवा कोणताच शब्द घालूं नये असें ते म्हणाले. पण ही उपसूचना ४० विरुद्ध ४९ मतांनीं नामंजूर झाली. दुसरी उपसूचना, सुपरकॅलेंडर म्हणजे हलक्या प्रतीच्या पण तजेलदार कागदावर ही

वाढती जकात न घेण्याविषयीं. ती आदल्या दिवशीं मुंबईचे दुमाशिया यांच्या सूचनेवरून सरकारनें मंजूर केली. परंतु त्या गोष्टीचा लगेच बाहेर गवगवा झाला व चोहोंकडून तारा आल्यावरून तें कलम वगळून पूर्वसंकल्पाप्रमाणेंच बिल मंजूर झालें ! संरक्षक जकातीचा हा प्रश्न असल्यामुळें हिंदी मजुरांच्या दृष्टीनें ना. म. जोशी यांनीं व देशी भांडवलाच्या दृष्टीनें डॉ. लोहोकरे यांनीं उपसूचना आणल्या होत्या, पण त्या नामंजूर झाल्या. कागदाप्रमाणें जमशेटपूर येथील पोलादाच्या कारखान्याला मदत चालू ठेवण्याचाहि ठराव यापुढेंच आला व या बाबतींत आतां मतभेद उरला नसल्यामुळें तो सहज मंजूर झाला.

* * *

यानंतर वादग्रस्त झालेला असा विषय म्हटला म्हणजे रेल्वे खात्याचे हिशेब व हिशेबतपासणी हा होय. गतवर्षीं रेल्वेचा जमाखर्च व इतर सर्व सरकारी जमाखर्च हे वेगवेगळे करण्यांत आले. त्यावर आतां रेल्वे खात्यानें अशी योजना केली आहे कीं, रेल्वेचे हिशेब खात्याच्या अधिकाऱ्यानें स्वतंत्र ठेवावेत इतकेंच नव्हे, तर खर्च करण्याच्या आधीं जी तपासणी लागते तीहि खात्यांतील हिशेबनिसांनींच करावी, मात्र स्टेट-सेक्रेटरीच्यातर्फे जी तपासणी व्हावी लागते तिच्याकरितां जी वेगळी व्यवस्था करावी लागेल तिचा खर्च रेल्वेनें द्यावा. हा विषय वादग्रस्त होण्याचें कारण असें कीं, हिशेब खातें व तपासणी खातें यांचा याविषयीं मतभेद असल्याची बातमी बाहेर फुटली होती व रेल्वे फायनॅन्स-कमिटींतील लोकांनीं मागितलेले या विषयाचे कागद देण्याचें सरकारनें नाकारलें. यामुळें संशय दुणावला व सर्व कागद पाहून पुरी चर्चा होईपर्यंत चार-पांच महिने हा विषय पुढें ढकलावा अशी उपसूचना केळकर यांनीं मांडली व नियोगी यांनीं तिला जोराचा पाठिंबा दिला. परंतु रेल्वे फायनॅन्स कमिशनर यांनीं सभासदांत हिंडून बरीच खटपट केल्यामुळें व सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं जरूर ते कागद दाखविण्याची तयारी दर्शविल्यामुळें उपसूचना नामंजूर झाली. हिशेबी नोकर रेल्वे एजंटाचे हाताखालीं राहण्याऐवजीं फायनॅन्स कमिशनरच्या हाताखालीं ते राहावेत ही डॉ. लोहोकरे यांची उपसूचना सरकारनें मान्य केली. नवीन योजनेला ईस्ट इंडिया व औध-रोहिलखंड या रेल्वेपुरता सालीना तीन-चार लक्ष रुपये खर्च येणार आहे व पुढें ही व्यवस्था सर्व सरकारी रेल्वेंना लागू झाल्यास हा खर्च पंधरा-वीस लक्षांपर्यंत जाईल. शिवाय फायनॅन्स कमिशनर व रेल्वे एजंट हे एकाच शरिराचे डावेउजवे

ह्यात असल्यासारखें. यामुळें हिशेबतपासणी जितकी स्वतंत्र व्हावी तितकी न होतां खात्यांतील गैरवाजवी खर्चाला आळा बसणार नाहीं, ही तक्रार शिल्लकच राहणार. प्रयोगाअंतीं काय आढळेल तें खरें!

यानंतर लागोपाठ दोन दिवसांत सरकारचा थोड्या मतांनींच पण ज्यांत पराभव झाला अशा बाबी चार निघाल्या. फौजदारी कायद्याचें कलम १०९ याप्रमाणें उडाणटप्पू ठरलेल्या मनुष्याला जामीन न मिळाला तर साधी कैद देण्याचा प्रघात आहे, पण हे लोक तुरुंगांत फुकट खातात या विचारानें त्यांना सक्तमजुरी देतां यावी अशी इच्छा धरून सरकारनें एक बिल पुढें आणलें होतें! पण दिवाणबहादुर रंगाचार्य वगैरे लोकांनीं त्याला कसून विरोध केल्यामुळें एकच मतानें का होईना पण सरकारचा पराभव झाला. नाशिक येथें स्टँप वगैरे छापविण्याकरितां नवा कारखाना उभारणार, त्याच्या इमारती वगैरेकरितां लक्षावधि रुपये खर्च होणार, ते चालू खर्चांत घालावेत किंवा कालांतरानें फेड करण्याच्या कर्जाचे खातीं घालावेत या प्रश्नावर मतभेद होऊन ते चालू खातीं घालण्याचा सरकारचा डाव फसला. हा प्रश्न मोठ्या तत्त्वाचा असून त्याचें भांडण जम्नादास मेहता यांनीं गेल्या बजेटापासून उकरून काढलें आहे, व हल्लींच्या या प्रकरणामुळें पुढील बजेटाचे वेळीं त्याला बराच जोर येईल. तिसरी बाब शामलाल नेहरू यांच्या ठरावाची. सहा महिन्यांच्या शिक्षेचा गुन्हा घडल्यास कौन्सिल-उमेदवारीला मनुष्य नालायक ठरावा असें पूर्वींचें कलम होतें. ही मुदत एक वर्षावर हल्लीं नेण्यांत आली आहे. तथापि कैदेमुळें कौन्सिल-उमेदवारीला नालायक ठरण्याचें हें तत्त्वच मुळांतून खुडून काढावें असा या ठरावाचा आशय होता, व बऱ्याच चर्चेनंतर रंगास्वामी अय्यंगार यांच्या उपसूचनेसह तो मंजूर झाला. या विषयाच्या चर्चेंत काजीमअल्ली नांवाच्या ऐंशी वर्षें वयाच्या सभासदानें आपणावर गुरखे शिपायांना मारल्याचा खोटा आरोप येऊन कैद कशी झाली याची हकीकत सांगितली ती फार परिणामकारक झाली. शेवटला मतभेदाचा व पराभवाचा विषय म्हटला म्हणजे गिरण्यांवरील एक्साईज जकातीचा. या बाबतींत सर पुरुषोत्तमदास, दुमाशिया व कस्तुरभाई यांचीं जोराचीं भाषणें झालीं. नारायणराव जोशी यांनीं ठरावास हरकत घेतली नाहीं; मात्र गिरण्यांची स्थिति खालावली असल्यास तो दोष गिरणीवाल्यांकडेच येतो, असें प्रतिपादन करून त्या लोकांवर बरेच कोरडे ओढले. सरकारतर्फे समर्थन करण्याचें काम किती अवघड होऊन

बसलें आहे हें सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्या लटपटीत भाषणावरून दिसून आलें. यानंतर कैदखान्यांच्या सुधारणेसंबंधानें सादिक हसन यांचा आणि राजकीय कैदी सोडण्याविषयीं केळकर यांचा ठराव हे पुढें यावयाचे होते. पण पहिल्या दोन ठरावांनींच सहा वाजेपर्यंत सर्व वेळ घेतल्यामुळें ते ठराव त्यांना मांडतां आले नाहींत.

*　　　*　　　*

कौन्सिल ऑफ स्टेटचें काम ता. १६ रोजीं खलास झालें. व दुसऱ्या दिवशीं व्हाइसरॉयसाबांनीं स्वतः हजर राहून ही सभा यथाविधि बरखास्त केली. सभेनें फार चांगलें काम केलें, म्हणजे सरकारला बरीच मदत केली, अशा अर्थाचें सर्टिफिकेट सर नरसिंह शर्मा व खुद्द व्हाइसरॉय यांनीं कौन्सिल ऑफ स्टेटला दिलें हें सांगावयास नकोच. पण पंडित नेहरू यांची उपसूचना असेंब्लींत स्वराज्य व स्वतंत्र पक्षांनीं एकदिल होऊन मंजूर केली असतां तिला या कौन्सिलानें मूठमाती दिली हा त्याच्या पापाच्या रांजणांत शेवटचाच खडा होय. हें कौन्सिल पांच वर्षें पुरीं झाल्यानें आपल्या मरणानेंच मेलें हें खरें. तथापि आतां त्याच्या जुन्या चारित्र्यापेक्षां भावी चारित्र्याकडेच लोकांचें लक्ष अधिक लागणार. या कौन्सिलांत अगदीं प्रथम लोकपक्षाची बाजू मांडणारा एखाददुसरा इसम असे, ती संख्या अखेर वाढतां वाढतां जेमतेम पांचांपर्यंत आली होती. पण पुढील पांच वर्षांकरितां होणाऱ्या निवडणुकींत ही स्थिति बदलून तेथें स्वराज्य पक्षाचे किंवा स्वराज्य पक्षासारखाच बिनमुर्वतखोर विरोध करणारे दहापंधरा सभासद सर्व प्रांतांतील मिळून यावेत व स्वराज्यपक्षाचा एक आखाडा तेथेंहि पडावा अशा इच्छेनें सर्व प्रांतांतील पुढाऱ्यांची खटपट सुरू झाली आहे. मुंबई इलाख्यातर्फे मात्र स्वराजिस्ट उमेदवार उभा करण्याची पंचाईत पडलेली होती. ती दूर करण्याचा मार्ग म्हणून स्वराज्य पक्षातर्फे केळकर यांचें नांव उमेदवार म्हणून जाहीर झालें आहे. तथापि या सर्व गोष्टींचा पुरा विचार पाटणा येथें ता. २३ रोजीं व्हावयाचा आहे. इतर प्रांतांतील उमेदवारांच्या याद्यांचाहि विचार तेथेंच होईल.

*　　　*　　　*

वरील मजकूर लिहून झाल्यानंतर फार महत्त्वाची अशी एक उलाढाल येथें झाली व तिला अपेक्षेप्रमाणें स्वरूप आल्यास एक प्रकारची क्रांतीच घडून

आल्यासारखी होईल. सुधारणांसंबंधाची योजना किंवा मागणी असेंब्लींतील उभयपक्षांनीं एकदिलानें मंजूर केली. पण ही मागणी सर्व देशाला मान्य आहे कशावरून ? शिवाय कौन्सिल ऑफ स्टेटनें ती फेटाळूनच लावली ! असें गुर्मीखोर बेजबाबदारीचें उत्तर सरकारकडून मिळण्याचा संभव लक्षांत घेऊन त्याला आपण आपलें प्रत्युत्तर काय द्यावें याचा विचार उभयपक्षांचे पुढारी करीत असून त्यांनीं कांहीं विचारहि मनाशीं ठरविला आहे परंतु तें निश्चित ठरून सिद्धीस जाईपर्यंत तोंडाची वाफ दवडण्यांत अर्थ नाहीं, म्हणून त्या-विषयीं तूर्त कांहीं लिहीत नाहीं. कदाचित् हें पत्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच कांहीं नवलाची बातमी तारेनें वाचकांस कळण्याचा संभव आहे. पण तो विषय पुढील आठवड्याचा आहे असें समजून हें बातमीपत्र येथेंच पुरें करतों.

ठाणें जिल्हा परिषद १९२५

(केसरी ता. १ डिसेंबर १९२५)

ठाणें जिल्ह्याची तिसरी परिषद १९२१ च्या डिसेंबर महिन्यांत शहापुरास भरली होती. त्यानंतर तीन वर्षें अनेक कारणांमुळें परिषदेचा योग न येऊन यंदाचें अधिवेशन पालघरास भरण्याचें ठरविण्यांत आलें. पालघर हा गांव माहिम तालुक्यांतील प्रमुख गांव असला तरी किंचित् आडवळणीं म्हणून गैरसोयीचा होता; तथापि तांबे-प्रकरणांतून हिंदुस्थानच्या राजकीय वातावरणांत जे ढग उठले त्या बाबतींत ठाणें जिल्हा कोणत्या बाजूचा कौल देतो इकडे सर्वांचें लक्ष वेधल्यानें या छोटेखानी जिल्हा-परिषदेस प्रांतिक परिषदेचें महत्त्व अभावितपणें प्राप्त झालें.

श्री. बापूजी अणे भाषण करतांना म्हणाले—" बेळगांवच्या राष्ट्रीय सभे-नंतर पांच महिन्यांनीं साताऱ्यास प्रांतिक परिषद भरली आणि अमृतसरच्या धर्तीवर राजकीय धोरण न्यावें असें त्या परिषदेंत ठरलें. महाराष्ट्रांतील कांहीं असहयोग्यांस साताराचें धोरण पसंत नव्हतें. परंतु पाटणाच्या ऑल इंडिया-कॉंग्रेस-कमिटींत म. गांधींनीं तें धोरण स्वीकारतांच त्याविरुद्ध बोलण्याची त्याच महाराष्ट्रीय असहयोग्यांची छाती झाली नाहीं हें त्यांच्या स्वतंत्र बुद्धीचें द्योतक खास नव्हे. प्रतियोगी सहकारितेच्या धोरणावर पं. मोतिलाल वगैरे

पुढाऱ्यांनीं ज्या गोष्टी केल्या त्यांस आम्हीं अनुमोदन दिलें. गेल्या दोन वर्षांच्या अनुभवावरून अधिकाराच्या जागा स्वराज्य पक्षानें पत्करल्यावांचून गत्यंतर नाहीं अशी आमची खात्री झाली आहे. गंगोत्रीच्या गंगेचें स्वरूप जाऊन ती समुद्रास मिळाल्यानें तिची उंची समुद्रसपाटीइतकी राहते; तसेंच अधिकाराच्या जागा पत्करल्यानें स्वराज्य पक्षाचें होईल अशी कांहीं स्वराजिस्टांस भीति पडली आहे, परंतु राजकीय गंगा सामान्य लोकांच्या आटोक्यांत आली पाहिजे व ती याच उपायानें येणार आहे ही मुद्द्याची गोष्ट त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. अधिकाराच्या जागा घेऊन तें कार्य साधणार आहे. विघातक कार्य करीत असतांहि विधायक कार्य आपल्याला करतां येतें असें स्वराज्य पक्षास या उपायानें दाखवितां येईल. एकीकडे खंबीर लोकांचा पक्ष म्हणून स्वराज्य पक्षास शाबासकी देणें व दुसरीकडे स्वराज्य पक्षाच्या लोकांनीं अधिकाराच्या जागा पत्करल्या असतां ते लोभाविष्ट होतील असें म्हणणें या परस्पर विरुद्ध मताची संगति कशी लावावयाची हेंच मला समजत नाहीं. स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम आतां कानपुरास ठरावयाचा आहे. अशा वेळीं योग्य तो सल्ला निर्भीडपणानें देणें हें ठाणें जिल्ह्याचें कर्तव्य आहे." अशा आशयाचें अध्यक्षांचें अस्खलित, जोरदार व कळकळीचें भाषण सुमारें तासभर झाल्यानंतर परिषदेनें ठरावांचा विचार करण्यास सुरुवात केली.

प्रतियोगी सहकारितेचा ठराव

शनिवारीं तिसरे प्रहरीं प्रतियोगी सहकारितेचा वादग्रस्त व खळबळ उडवून सोडणारा ठराव ठाण्याचे प्रसिद्ध वकील व मुंबई-कायदेमंडळाचे सभासद श्री. गोविंदराव प्रधान यांनीं मांडला व त्यास श्री. अच्युत नारायण खरे, वकील, डहाणू, यांनीं अनुमोदन दिलें. हा ठराव पुढीलप्रमाणें—

(अ) साताऱ्यास गेल्या मे महिन्यांत प्रांतिक परिषद भरून ९ नंबरचा जो ठराव पास झाला त्यांतील मुद्द्याच्या मुख्य भागाचा अंगिकार पाटणास ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीनें केला याबद्दल ही परिषद आपलें समाधान व्यक्त करीत आहे.

(आ) देशांतील एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेतां राष्ट्रीय सभेनें राजकीय कार्यक्रम पुनः त्वरित पत्करणें इष्ट आहे. आणि यासाठीं सर्व राजकीय

पक्षांस राष्ट्रीय सभेंत प्रविष्ट होण्याचा मार्ग सुकर करणें जरूर असल्यानें राष्ट्रीय सभेनें प्रतियोगी सहकारिकतेच्या तत्त्वाचा अंगिकार करावा आणि सुधारणा-कायदा असमाधानकारक, निराशाजनक व अपुरा असला तरी लोकमतावर नजर देऊन त्याचा शक्य तितक्या सर्व मार्गांनीं उपयोग करावा आणि या धोरणास अनुसरून सन १९२६ सालअखेरच्या कौन्सिल-निवडणुकी लढवाव्या; तसेंच स्वराज्य पक्षानेंहि आपला कार्यक्रम याच धोरणावर आंखावा असें या परिषदेचें मत आहे.

(इ) राष्ट्रीय सभेच्या सभासदत्वाच्या अटींत सभासदानें खादीचा पोशाख विशिष्ट प्रसंगीं घालावा अशी जी अट आहे ती राष्ट्रीय सभेंत सर्व पक्ष येण्यास गैरसोयीची असल्यानें ती काढून टाकावी अशी येत्या राष्ट्रीय सभेस या परिषदेची शिफारस आहे.

बॅरि. जयकर यांचें भाषण

वरील ठरावास पुष्टि देतांना बॅरि. जयकर म्हणाले, प्रतियोगी सहकारितेच्या बाजूनें बोलणाऱ्या तिघांपैकीं मी एक आहे. गेलीं दोन वर्षें मी व माझे सहकारी यांनीं मुंबई कायदेमंडळांत काम केलें त्याचा अनुभव असा आला कीं, सत्तेवांचून शहाणपण फुकट आहे. गेल्या दोन वर्षांत आम्हांस कौन्सिलांत जो कटु अनुभव आला त्यामुळें अधिकाराच्या जागांची आम्हांस जरूर अधिक भासूं लागली. बहुजनसमाज अनेक लहानसान गोष्टी कौन्सिलमार्फत करून घेण्यास तयार आहे. आमच्या स्वराज्य पक्षामार्फत कौन्सिलाच्या दर बैठकीस रयतेकडून पांचशेंपर्यंत प्रश्न विचारण्यांत येतात. मुंबई-कौन्सिलांत स्वराज्य पक्षानें भाग न घेण्याचें गेल्या खेपेस ठरवितांच आमच्याकडे तसें न करण्याविषयीं ७५ तारा आल्या. दिवाण, दिवाणांच्या बगलेंतील ब्राह्मणेतरादि सभासद व सरकार यांचें सध्यां संगनमतच झालें आहे. दारूबंदी व सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण या कामीं दिवाण व कौन्सिलांतील त्यांचे बगलबच्चे सभासद यांनीं सरकारपाशीं हट्ट धरूं नये व सरकारनें मोबदला म्हणून उलट त्यांचे नोकऱ्या वगैरेंनीं जातवार फायदे करून द्यावे असें या संगनमताचें स्वरूप आहे. कायदेभंगाची तयारी नाहीं आणि उलट कौन्सिलें अशीं बिघडून गेलीं आहेत. अशा स्थितींत स्वराज्य पक्षानें आणखी एक पाऊल पुढें जाऊन अधिकाराच्या जागा पत्कराव्या याशिवाय दुसरा मार्गच आतां राहिलेला नाहीं.

रविवारचा वादविवाद

रविवारीं सकाळीं ८ वाजतां सदर ठरावावर फिरून ऊहापोह चालू झाला. ठरावास विरोध करणाऱ्या मंडळींचे अध्वर्यु श्री. जम्नादास मेहेता यांनीं सदर ठरावावर उपसूचना मांडली. तिचा आशय असा कीं, " गेल्या पांच वर्षांत द्विदल-राज्यपद्धति अयशस्वी ठरली आहे, यासाठीं करबंदी व कायदेभंग हे इलाज राष्ट्रीय सभा व स्वराज्य पक्ष यांनीं त्वरित अमलांत आणावे अशी या परिषदेची विनंति आहे."

या उपसूचनेवर भाषण करतांना बॅ. मेहेता म्हणाले, " प्रतियोगी सहकारितेचे पुरस्कर्ते श्री. तात्यासाहेब केळकर यांजविषयीं माझा अत्यंत आदरभाव आहे. अमृतसर आणि कानपूर यांचे दरम्यान सात वर्षांचें अंतर पडलें आहे. तेवढयांत देशाची प्रगति इतकी झाली आहे कीं, अमृतसरास परत जाणें आतां शक्य नाहीं. त्या काळांत ४० हजार माणसें तुरुंगांत गेलीं. आतां करबंदी व कायदेभंग हीच त्यापुढची पायरी होय."

श्री. मेहेता यांच्या उपसूचनेस श्री. सखारामपंत पाटील यांनीं अनुमोदन दिलें. उपसूचनेस अनुमोदन देतांना श्री. नरीमन म्हणाले कीं, "अधिकाराच्या जागा खुद्द स्वराज्य पक्षानें न पत्करतां त्या जागांकरितां श्री. गोविंदराव प्रधान यांसारखे स्वतंत्र पक्षाचे लोक तरी निवडण्यांत यावेत."

केळकर यांचें भाषण

नरीमननंतर श्री. न. चिं. केळकर हे मूळ ठरावास पुष्टि देतांना म्हणाले, जम्नादासांप्रमाणें मीहि कायदेभंगास ते म्हणतील त्या घटकेस तयार आहें. कायदेभंग केल्याबद्दल मजवर यापूर्वीं तीन खटले झाले आहेत, व एकवार तुरुंगवासहि मला पत्करावा लागला आहे. पण नुसत्या कायदेभंगाच्या वल्गना करण्यांत हशील नाहीं. म. गांधीं व कायदेभंग-कमिटी यांनीं कायदेभंग करण्यासारखी देशाची स्थिति नाहीं असें आपलें मत दिलें आहे. जम्नादास यांची कायदेभंगाची जर एवढी प्रबळ इच्छा, तर गेल्या दोन वर्षांत असेंब्लींत गेल्यानंतर त्यांनीं कायदेभंगाची चळवळ कां केली नाहीं ? पानावर जेवावयास बसून नुसती समोर मिरची टांगल्यानें तिखट खावयास मिळत नाहीं. मला जेवणांत तिखट पाहिजे, नुसती टांगलेली मिरची नको. मी व जम्नादास यांचा परस्परसंबंध लेखणीच्या टांकाच्या दोन टोकांसारखा आहे. ते स्वतःस

जर माझा धाकटा बंधु समजतात तर माझें म्हणणें त्यांनीं ऐकावें व वाद माजवूं नये. जनतेपुढें मी गेलीं तीस वर्षें आहें. दिवाणगिऱ्यांसारख्या स्वार्थाला लोभावून मी प्रतियोगी सहकारिता पुकारतों असे क्षुद्र आक्षेप ज्या कोणास मजवर आणावयाचे असतील त्यांनीं खुशाल आणावे. त्यांची मला क्षिति नाहीं. पंडितजी व जम्नादास यांचा प्रतियोगी सहकारितेवर राग आहे. पण त्यांनीं गेलीं दोन वर्षें प्रतियोगी सहकारिताच केली ! पुण्यास विद्यार्थिदशेंत टिळकांचीं भाषणें ऐकून टिळकांचें राजकारण मला समजलें असें नरीमन म्हणतात. पण तीस वर्षें टिळकांपाशीं राहिलेल्या मला तें अधिक समजलें कीं नरीमन यांस निवळ ऐकून समजलें, याचा श्रोत्यांनींच विचार करावा. आमची लढाई दुहाती आहे. जें मिळेल तें आम्ही डाव्या हातानें घेतों व उजवा हात लढण्याकरितां पुढें करतों. प्रतियोगी सहकारिता ती हीच.

श्री. केळकर यांच्या मागून मुंबईचे श्री. रामचंद्र अर्जुनराव गोळे व दामले यांचीं मूळ ठरावास प्रतिकूल व श्री. नारायणराव गुंजाळ, डॉ. सावरकर आणि तपस्वी बाबासाहेब यांचीं अनुकूल भाषणें झालीं.

याप्रमाणें चर्चा होऊन श्री. जम्नादास यांच्या उपसूचनेवर मतें घेण्यांत आलीं. त्या वेळीं उपसूचनेस अनुकूल १३६ व विरुद्ध २५४ मतें पडून उपसूचना दुप्पट बहुमतानें नापास झाली व प्रतियोगी सहकारितेचा मूळ ठराव पास झाला.

नेहरू व प्रतियोगी पक्षाचा समेट

(केसरी, ता. ८ डिसेंबर १९२५)

गेल्या आठवड्यांत प्रतियोगी सहकारितेच्या वादाला एक नवीन वळण लागलें. याचा प्रकार असाः— पं. नेहरू यांनीं नागपूर येथील कार्यकारी मंडळाच्या सभेनंतर वऱ्हाड-नागपूर प्रांतांत निष्कारण दौरा काढून, आपल्या अप्रयोजक धमकीच्या उद्गारांनीं जयकर-केळकर यांच्या स्वाभिमानाला झालेल्या जखमेवर नागपूरच्या सभेनें धरलेली खपली काढली, व आपल्या भरमसाट विषारी विधानांनीं ती जखम पुनः वाहावयास लावली. पण आपल्या जाबास

केळकर-जयकरांकडून बरोबर सणसणीत उलटा जाब मिळेल हें कदाचित् तेव्हां त्यांच्या लक्षांत आलें नसावें. पंडितजींचा दौरा तिकडे सुरू होतांच इकडे पुणें व मुंबई येथें प्रतियोगी सहकारितेच्या बाजूनें व्याख्यानें व सभा यांच्या द्वारें जोराची चळवळ सुरू झाली. ठाणें जिल्ह्याची परिषद, महाराष्ट्र प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटी, व महाराष्ट्र प्रांतिक स्वराज्य पक्षाची सभा या तीनहि सभांनीं प्रतियोगी सहकारितेस सर्वस्वीं अनुकूल असे ठराव मान्य केले. आणि मुंबईस ता. ४ रोजीं उभयपक्षांची खासगी सभा भरून तिजमध्यें झालेला तात्पुरता तह बनला नसता तर ही चळवळ पुढील दोन तीन आठवड्यांत महाराष्ट्रांतच काय पण इतर प्रांतांतूनहि जोरानें सुरू झाली असती. पण या चळवळीचीं पूर्वचिन्हें दिसूं लागतांच, विशेषतः आपल्या धमकीला भीक न घालतां उलट स्वराज्य पक्षांतच राहून चळवळ करण्याचा आग्रह जयकर-केळकरांनीं धरलेला पाहून, आणि आपल्या प्रत्येक उत्तरास खरमरीत प्रत्युत्तर मिळूं लागलेलें पाहून हा वाद तूर्त तरी मिटता घ्यावा अशी पं. नेहरू यांना सुबुद्धि सुचली. त्याप्रमाणें त्यांनीं केळकरप्रभृतींना तारा करून आपण सर्वजण मुंबईस भेटून अखेरची कांहीं तडजोड होते कीं नाहीं तें पाहूं असें कळविलें. आणि कोणाच्याहि सामोपचाराच्या सूचनेस अमान्यता दर्शविण्याचा केळकर-जयकर यांचा स्वभावच नसल्यानें व आपल्याच पक्षांतील हा वाद मिटला तर बरा असें वाटून त्यांनीं पंडितजींच्या सूचनेस मान्यता दिली.

ठरल्याप्रमाणें ता. ४ रोजीं दोनप्रहरीं टाटा यांचे बंगल्यावर समेटाची सभा भरली. सभेला नेहरू, केळकर, जयकर, मुंजे, लाला लजपतराय, सरोजिनी नायडू, श्रीनिवास आय्यंगार, रंगास्वामी आय्यंगार, जम्नादास मेथा, दा. वि. गोखले, अभ्यंकर, वेलकर, गोस्वामी वगैरे बरीच मंडळी हजर होती. सभेचें काम सुमारें चार तास चालूं होतें; व शेवटीं नेहरू, केळकर, जयकर व मुंजे यांच्या सह्यांनिशीं खालील अटी उभयपक्षीं पाळावयाच्या म्हणून मान्य झाल्या —

(१) कानपूर येथील राष्ट्रीय सभा समीप आल्यामुळें, स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमाविषयीं प्रसिद्धपणें चालू असलेला वाद व तदनुषंगिक चळवळ उभय-पक्षांनीं राष्ट्रीय सभा भरेपर्यंत थांबवावी.

(२) कानपूर येथील राष्ट्रीय सभेनंतर व स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत होणाऱ्या ठरावानुसार तेथून पुढें, म्हणजे कायदेकौन्सिलांच्या येत्या निवडणुकीचा कार्यक्रम निश्चित होईपर्यंत, प्रत्येक सभासदाला एतद्विषयक आपापलीं मतें प्रकट करण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य राहील.

(३) प्रधानमंडळें बनविणें किंवा अशाच प्रकारचे स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमांविषयीं इतर कोणतेहि प्रश्न, हा कार्यक्रम निश्चित करण्याकरितां भरणाऱ्या स्वराज्य पक्षाच्या सभेपुढें किंवा सभांपुढें, वेळोवेळीं कोणाहि सभासदास मांडतां येतील.

वरीलप्रमाणें ठराव होऊन त्यावर सह्या झाल्या आणि त्याची अंमलबजावणीहि ताबडतोब करण्यांत आली. ती अशी कीं, त्याच दिवशीं सायंकाळीं मुंबई शहरांत व बाहेर प्रतियोगी सहकारितेला अनुकूल व प्रतिकूल अशीं व्याख्यानें व सभा होणार होत्या, त्या थांबविण्यांत आल्या. तसेंच ता. ५ पासून पुणें, नाशिक, जळगांव वगैरे शहरीं पंडित नेहरू यांनीं व्याख्यानाचा कार्यक्रम ठरविला होता, तोहि बंद करण्यांत आला. अशा रीतीनें राष्ट्रीय सभेपर्यंत तरी हा वाद तहकूब करण्यांत आला हें योग्यच झालें. वास्तविक हा वाद इतका वाढण्याचें कारणच नव्हतें. पण स्वराज्य पक्षांतील सभासदांच्या हक्कांविषयीं व स्वतःच्या अधिकारमर्यादेविषयीं पंडितजींच्या विपरीत कल्पना असल्यामुळें, आणि आपण कोणत्या दर्जाच्या लोकांना कशा रीतीनें वागवितों व त्यांच्यावर कशा प्रकारचे आरोप करतों याचें भान त्यांना मुळींच न राहिल्यामुळें, हा वाढला. पंडितजींच्या जागीं अधिक विनयशील व अधिक कुशल असा पुढारी असता तर त्यानें नागपूरच्या सभेंतच हा वाद कायमचा संपवून केळकर-जयकर-अणे यांना अवश्य तेवढें मतस्वातंत्र्य देऊन वरती स्वराज्य पक्षांत मतभेद जणूं काय केव्हां झालाच नाहीं असें मनमिळाऊ वर्तन ठेविलें असतें. पण पंडितजींचा मूळ स्वभाव, स्वराज्य पक्षासारख्या पुढारलेल्या पक्षाचें त्यांना मिळालेलें आधिपत्य व महात्मा गांधींचा व त्यांचा जगास दिसणारा ऋणानुबंध या त्रिदोषामुळें त्यांचें व्यवहारचातुर्य सर्वस्वीं नष्ट झालें होतें, त्याला कोणाचा काय उपाय ?

मुंबईस झालेल्या या समेटामुळें केळकर-जयकरांना पाण्यांत पाहणाऱ्या कित्येक लोकांचें मात्र अपरिमित नुकसान झालें यांत शंका नाहीं. पंडितजींना

पुण्यास आणून केळकरांविरुद्ध परस्पर चार प्रतिकूल उद्गार मंडईवाल्यांना ऐकविण्यास मिळणारी त्यांची संधि फुकट गेली ! वाहत्या गंगेंत, किंवा नागझरींत म्हटलें असतां अधिक शोभेल, खळबळण्याकरितां पुढें सरसावलेले हात कित्येकांना अशा अनपेक्षितपणें मागें घ्यावे लागले ही हानि कांहीं लहान नव्हे. उलट पंडितजी व कट्टर या शत्रुग्रहांची ही युति पाहण्याची तिऱ्हाइतांची मौजहि फुकट गेली. पण अशा रीतीनें दुसऱ्याच्या हातांत काठीसारखें जाऊन तिसऱ्यावर प्रहार करण्यापेक्षां, केळकर-जयकरांकडून व स्वराज्य पक्षाच्या यच्चयावत् हितचिंतकांकडून आपल्या हातून घडणाऱ्या अतिप्रसंगाबद्दल स्वतःवर होणारे टीकेचे आघात थांबविणें हेंच पंडितजींना अधिक श्रेयस्कर व आवश्यक वाटलें असल्यास त्यांत त्यांची चूक म्हणतां येत नाहीं. महाराष्ट्रांत हिंडून केळकरांची अपकीर्ति गाण्यापेक्षां स्वतःची अपकीर्ति टाळणें हेंच त्यांना अधिक हिताचें वाटलें. उलटपक्षीं केळकर-जयकर-अणे या त्रिवर्गांना झालें तरी हा अप्रिय वाद अशाच रीतीनें पुढेंहि चालू ठेवण्यांत काय लाभ होता ? त्यांना जरूर तें मतस्वातंत्र्य राष्ट्रीय सभेनंतर देण्याचें पंडितजींनीं आपल्या सहीनिशीं कबूल केल्यानें एका दृष्टीनें वादाचें मूळ बीजच योग्य रीतीनें खुडलें गेलें. शिवाय पंडितजी आतांपर्यंत जें बोलले त्याला केळकर, जयकर व अणे यांनीं सव्याज प्रत्युत्तर देऊन टाकलेलेंहि होतें ! या दृष्टीनेंहि वाद पुढें चालणें आवश्यक नव्हतें. आतां कानपूर येथें स्वराज्य पक्षाची सभा भरेल तेव्हां हा विषय अर्थातच चर्चेला निघेल. पण तेथेंहि झालें तरी कार्यक्रमांत फेरबदल करण्याविषयीं कोणाहि सभासदास जाहीर रीतीनें मतप्रसार करण्याचा योग्य तो हक्क देण्यांत येईल, त्यास व्यत्यय येणार नाहीं, असेंच आमचें अनुमान आहे. तें खरें ठरल्यास या वादग्रस्त विषयाची पूर्ण चर्चा होण्याला पुढें चारसहा महिने सहजच अवसर मिळेल. उलट हें मतस्वातंत्र्यहि देण्याचें स्वराज्य पक्षानें नाकारल्यास प्रतियोगी सहकारितावादी स्वराजिस्टांना कोणता मार्ग स्वीकारावा लागेल हें उघड आहे. पण त्याविषयीं आजच अधिक लिहिण्याचें कारण नाहीं.

कानपूरची राष्ट्रीय सभा

विषयनियामक कमिटीची बैठक

(केसरी, ता. २९ डिसेंबर १९२५)

ऑल-इंडिया काँग्रेस कमिटीचें काम समात झाल्यानंतर विषयनियामक कमिटीला सुरुवात झाली. प्रथम म. गांधी यांनीं योग्य शब्दांत सर्वांचे आभार मानून श्री. सरोजिनीबाई यांची स्तुति केल्यावर त्या अध्यक्षाच्या जागेवर बसल्या व त्यांनीं दे. बं. दास व सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांच्या मृत्यूबद्दलचा ठराव मांडला व तो एकमतानें मंजूर झाला. नंतर पाटणा येथें वर्किंग कमिटीनें घटनेंत दुरुस्त्या केल्या आहेत त्या मान्य करण्याबद्दलचा ठराव म. गांधी यांनीं पुढें मांडला. या ठरावास पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं दुजोरा दिला (दोन हजार वार सूत अगर वार्षिक चार आणे वर्गणी करण्याबद्दलचा ठराव) त्यास न. चिं. केळकर यांनीं दोन उपसूचना आणल्या. 'फक्त चार आणे वर्गणी ठेवावी' ही एक व 'काँग्रेसच्या कामकाजाच्या वेळीं खादीचा पोषाक न घातला तर त्या इसमास मत देण्याचा अधिकार नसावा हें कलम गाळावें' ही दुसरी.

सदर उपसूचनेस अनुकूल अशीं भाषणें डॉ. बाबासाहेब परांजपे, डॉ. मुंजे, बॅरि. जयकर, मद्रासचे सांबमूर्ति, दा. वि. गोखले, मुंबईचे श्री. जोगळेकर यांनीं केलीं व प्रतिकूल बोलणारांत शौकतअली आदिकरून गृहस्थ होते. शेवटीं म.गांधी यांनीं उत्तर देतांना सांगितलें कीं, हा ठराव वर्किंग कमिटीचा असल्यानें त्यांत फेरबदल करणें आतां इष्ट नाहीं. हिंदुस्थानास स्वावलंबी बनण्यास खादीचाच आश्रय केला पाहिजे. सरकार गिरण्या बंद करूं शकेल; पण त्यास आमचे हातमाग व चरखे मोडतां येणार नाहींत व हात तोडतां येणार नाहींत. तशांतहि ज्यांचा खादीस व सुतास तत्त्वतः विरोध असेल त्यांना राष्ट्रीय सभा सोडून जाण्याचा मार्ग मोकळा आहे!! शेवटीं उपसूचना नापास होऊन मूळ ठराव बहुमतानें पास झाला.

पंडित नेहरू यांचा ठराव

यानंतर मोतिलाल नेहरू यांनीं स्वराज्य पक्षाच्या कार्यक्रमासंबंधाचा ठराव मांडला तो असा—

" पाटणा येथें ता. २२ व २३ सप्टेंबर रोजीं भरलेल्या काँग्रेस कमिटीचा ठराव मान्य करून ही काँग्रेस असें ठरवितें कीं, देशाच्या हितासाठीं काँग्रेसनें राजकीय कार्यक्रम हातीं घ्यावा व तो अमलांत आणावा.

सविनय कायदेभंगासाठीं लोकांना तयार करण्यासाठीं किंवा समर्थ करण्यासाठीं जो कार्यक्रम उपयोगीं पडेल तोच हातीं घेण्यांत येईल व त्यास विरोधी अशा कोणत्याहि चळवळींत काँग्रेस भाग घेणार नाहीं.

कौन्सिलांतील काम पुढील पद्धतीनें करावें. ता. १८ फेब्रुवारी १९२४ रोजीं असेंब्लीमध्यें मंजूर झालेल्या ठरावांवर जोर देऊन असेंब्लींतील स्वराज्य पक्षाचे सभासद सरकारला आपला शेवटचा निकाल देण्यास सांगतील आणि सरकारनें तसा निकाल फेब्रुवारीच्या अखेरपर्यंत दिला नाहीं अथवा दिलेला निकाल काँग्रेसच्या कार्यकारी मंडळानें असमानधारक असा ठरविला तर स्वराज्य पक्ष असेंब्लीमध्यें सरकारास कळवील कीं, हल्लींच्या कौन्सिलावर पूर्वीप्रमाणें स्वराज्य पक्ष बहिष्कार घालील आणि लोकांमध्यें चळवळ करण्यास लागेल. परंतु गैरहजेरीमुळें आपली जागा जाऊं नये म्हणून किंवा अंदाजपत्रक नामंजूर करण्यासाठीं व करभार वाढविण्यासंबंधींचे ठराव फेटाळून लावण्यासाठीं त्यांना हजर राहतां येईल. सरकार जोंपर्यंत राष्ट्राच्या मागण्यांस समाधानकारक उत्तर देणार नाहीं तोंपर्यंत सरकारच्या हातीं असलेल्या नेमणुकीच्या जागा स्वीकारण्यांत यावयाच्या नाहींत."

या ठरावावर भाषण करतांना पंडितजी म्हणाले, सविनय कायदेभंग ठराविक काळांत अशक्य आहे, असेंच म. गांधींप्रमाणें माझें मत आहे. पण सविनय कायदेभंग जितका जवळ येईल तितकें स्वराज्यहि जवळ येईल. याकरितां ही कल्पना जनतेसमोर आपण सदैव ठेविली पाहिजे. राष्ट्रातर्फे आम्हीं दोन वर्षांपूर्वीं असेंब्लींत मागणी केली. आतां लवकरच सरकारला आपला निर्णय देण्याबद्दल आम्ही निर्वाणीचा खलिता देणार आहों. मला वाटतें, त्याचें उत्तर बहुतेक येणारच नाहीं व आलें तर त्यामुळें कोणाचें समाधान होणार नाहीं. सरकारनें दिलेलें उत्तर वर्किंग कमिटीला असमाधानकारक वाटल्यास स्वराज्य पक्षाचे सर्व सभासद कौन्सिलांतून बाहेर पडतील. सरकारचें उत्तर समाधानकारक आल्याखेरीज सरकारनें दिलेली जागा स्वीकारण्यांत येणार नाहीं. या ठरावाला श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं दुजोरा दिला.

ठरावावरील वादविवाद

लाला लजपतराय म्हणाले, "सविनय कायदेभंग हें एक साधन आहे, साध्य नव्हे हें लक्षांत ठेवा. हें शेवटचें शस्त्र म्हणून राखून ठेवा. नाहीं तर त्याचा दुरुपयोग होण्याचा संभव आहे."

मौ. महंमदअल्ली म्हणाले, "राष्ट्राची नक्की मागणी काय हें प्रथम समजलें पाहिजे."

या ठरावास विरोध करतांना बॅ. जयकर म्हणाले, "पंडितजींनीं स्वराज्य पक्षाचें धोरण व त्यानें केलेली मागणी काँग्रेसला मान्य करण्यास लावली हा स्वराज्य पक्षाचा मोठाच विजय होय व याबद्दल पंडितजींचें अभिनंदन केलें पाहिजे. राष्ट्रीय प्रगतीस हानिकारक अशा सरकारी धोरणास प्रतिकार करण्याची जरूरी आपण मान्य केलीच आहे. हेंच प्रतिकाराचें धोरण प्रत्येक खात्यांत सुरू करा असें माझें म्हणणें आहे. या बाबतींतील वैयक्तिक वाद विसरून जा. मी व माझे मित्र हे वाटल्यास म. गांधींना असें वचन देऊं कीं, जागा पत्करणेंच काय, पण जरूर तर कौन्सिलासाठीं आम्ही पुन्हा उभेहि राहणार नाहीं. आमचा वाद तत्त्वासाठीं आहे. मोठमोठ्या जागा मोठ्या जबाबदारीच्या असून त्यांमागें हुकमत असते. त्या सरकार अ-राष्ट्रीय लोकांकडून भरतें, असा आमचा अनुभव आहे. सरकारी जागा मोह पाडतात असें म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. आपले खरे देशभक्त तेथें पाठवा. जागा पत्करणें त्या स्वराज्य पक्ष पुढें आंखील त्या धोरणाला धरून पत्करण्यांत येतील."

या उपसूचनेस श्री. रंगा अय्यर यांनीं विरोध केला. मागणी ती काय? या महंमदअल्लींच्या प्रश्नास उत्तर देतांना पं. नेहरू म्हणाले, असेंब्लीची ता. २५ सप्टेंबरची मागणी ही सर्व पक्षांची तडजोड म्हणून होती. ती मलाहि मान्य नाहीं. काँग्रेसला असेंब्लीची मागणी सर्वथा मान्य नसेल तर ती किमान मागणी म्हणून तरी राष्ट्रीय सभेनें मान्य करावी.

श्री. जयकर यांच्या उपसूचनेस टी. प्रकाशम्, श्री. श्रीनिवास अय्यंगार व सेनगुप्त यांनीं विरोध केला.

डॉ. मुंजे उपसूचनेस पाठिंबा देतांना म्हणाले, "उपसूचनेस विरोध करणारे कौन्सिल-प्रवेशाला विरोध करतांना असेंच म्हणत होते. मध्यप्रांतांत स्वराज्य पक्षाचें पूर्ण बहुमत आहे. तेथें आंतून पूर्णपणें विरोध करण्याला पुष्कळ सवड आहे."

बॅरि. अभ्यंकर यांनीं उपसूचनेस विरोध केला.

उत्तर देतांना पं. नेहरू म्हणाले, "जोंपर्यंत प्रचलित घटनेंत दुरुस्ती नाहीं व सरकारकडून योग्य उत्तर नाहीं तोंपर्यंत जागा पत्करणें इष्ट नाहीं. आजच्या स्थितींत प्रधानांस कांहींच करतां येत नाहीं. या ठरावावर शेवटीं मतें घेण्यांत आलीं, व जयकर यांच्या उपसूचनेस अनुकूल २१ व प्रतिकूल १३५ मतें पडून मूळ नेहरूंचा ठराव मान्य झाला.

विषय-नियामक कमिटींतील वादविवाद

दुसरे दिवशीं पंडित मोतिलाल नेहरू यांच्या स्वराज्य पक्षाच्या कार्य-क्रमाच्या ठरावावर फिरून विषय-नियामक कमिटींत कडाक्याचा वादविवाद झाला. संयुक्त प्रांतांतले एक प्रतिनिधि किरण शंकर राय यांनीं अशी उप-सूचना मांडली कीं, कौन्सिलच्या स्वराजिस्ट सभासदांनीं कौन्सिलावर बहि-ष्कार घालण्याचें जाहीर केल्यावर बंगाल ऑर्डिनन्ससारख्या महत्त्वाच्या अगर आकस्मिक कारणासाठीं त्यांना कौन्सिलांत हजर राहण्याला खास परवानगी देण्यांत यावी. ही उपसूचना पंडितजींनीं मान्य केली.

टी. प्रकाशम् यांनीं ता. १८ फेब्रुवारी १९२४ ची राउंड टेबल परिषदेची मागणी हीच देशाची व कॉंग्रेसची मागणी असें मानण्यांत यावें अशी उपसूचना केली व तीहि स्वीकारण्यांत आली.

जयकर व पं. नेहरू यांची खडाजंगी

स्वराजिस्टांनीं सरकारच्या हातीं नेमणूक असलेली कोणतीच जागा कमिटी-वर अगर कमिशनवर देखील पत्करूं नये अशी उपसूचना श्रीहरि यांनीं मांडली. या उपसूचनेनें स्कीन कमिटीवरच घाला पडत असल्यानें पं. नेहरू यांनीं तिला विरोध केला, व सांगितलें कीं, स्कीन कमिटींत अध्यक्ष व चिटणीस दोघेच युरोपियन आहेत, आणि जे लष्करी प्रकरणाचे गुप्त कागद एरवीं आम्हांला पाहावयाला मिळाले नसते ते आम्हांस दाखविण्यांत येतात !

एक सभासद—पण ही प्रतियोगी सहकारिता नव्हे काय ?

नेहरू—मी प्रतियोगी सहकारिता करीत नाहीं असें कधीं म्हटलें ? जरूर पडेल तेव्हां मी संयोगी सहकारिताहि करीन ! लष्करी शिक्षणाचा अभाव हेंच आमच्या दुबळेपणाचें कारण असल्यानें हा दुबळेपणा नाहींसा होणें हें रिफॉर्म्स ॲक्टाच्या दुरुस्तीपेक्षांहि महत्त्वाचें आहे.

एक सभासद—पण ही जागा स्वीकारण्यापूर्वी तुम्हांला 'रिस्पॉन्स' मिळाला होता काय ?

उत्तर—कमिटी नेमली हाच रिस्पॉन्स !

प्रश्न—या कमिटीचे सर्व सभासद लोकनियुक्त आहेत काय ?

उत्तर—पण ही कमिटी सर्वांना मान्य झाली आहे ! (नाहीं, नाहीं, व होय, होय, असा एकच गिल्ला सुरू होतो.)

डॉ. मुंजे—या कमिटीवर काम करणें स्वराज्य पक्षाच्या आद्यतत्त्वाला धरून आहे काय ?

नेहरू—राष्ट्राच्या जीविताच्या आद्यतत्त्वाला तें धरून आहे.

बॅरि. जयकर—मी तरी तेंच म्हणत असतों; सगळ्याच सरकारी जागा कांहीं सारख्याच नसतात. कांहीं स्वीकारण्यालायक असतात व कांहीं नाकारण्याच्याच लायकीच्या असतात. म्हणून स्कीन कमिटी ही अपवादात्मक समजावी आणि पंडितजींनीं त्या कमिटीचें काम सोडूं नये.

नेहरू—जे शब्द मी बोललों नाहीं ते माझ्या गळ्यांत बांधूं नका.

बॅरि. जयकर—कालच आपण म्हणत होतां कीं, सरकारच्या हातची कोणतीहि जागा स्वीकारूं नये. त्या वेळीं मी सांगत होतों कीं, कित्येक जागा अपवाद म्हणून समजून स्वीकाराव्या. त्या वेळीं तुम्हांस पटलें नाहीं, आणि आतां तुम्ही स्वतः तेंच तर्कशास्त्र लढवीत आहां ! एवढी अपवादाची सवलत आम्हांस पुरे आहे. या गारुड्याच्या पोतडींतून जरूरीप्रमाणें वाटेल त्या वेळीं वाटेल तें निघेल.

याप्रमाणें वादविवाद होऊन मि. श्रीहरि यांची उपसूचना नामंजूर झाली.

पुढील नेमणुकीची व्यवस्था स्वराज्य पक्षानें न करतां प्रांतिक कॉंग्रेस कमिट्यांनीं करावी, ही अबदुल हमीदखान यांची सूचना मान्य करण्यांत आली.

'कायदेभंगाला देश तयार नाहीं' असें वाक्य मूळ ठरावांत आहे तें गाळावें अशी सांबमूर्तींची उपसूचना पुढें आली. प्रथम ती नापास म्हणून अध्यक्षांनीं जाहीर केलें. त्यावर मतें मोजण्याचें ठरलें व दोहों बाजूंस सारखींच म्हणजे ४९ मतें पडलीं, तेव्हां उपसूचनेस प्रतिकूल असणाऱ्यांना पुनः हात वर करण्यास सांगण्यांत आलें; त्याबरोबर महात्माजींनीं आपला हात सगळ्यांच्या

आर्धीं वर केला. तें पाहिल्यावर इतरांनींहि भराभर हात वर केले व उपसूचनेला अनुकूल मतें अगदींच थोडीं पडून प्रतिकूल मतांची नोंद ७० झाली!

अकोल्याची परिषद्

(प्रतिसहकार पक्षाची स्थापना)

(केसरी-१९२६)

जाहीर झाल्याप्रमाणें अकोला येथें ता. १४ व १५ रोजीं बृहन्महाराष्ट्रांतील प्रतियोगी सहकारीवाद्यांची परिषद् बॅरि. मुकुंदराव जयकर यांच्या अध्यक्षत्वाखालीं यशस्वी रीतीनें पार पडली. १९२१ सालीं अकोला येथें महाराष्ट्रीयांची पहिली परिषद् भरली होती व तींत कौन्सिल-प्रवेशाची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत आली होती. तेव्हां आतां दुसरी परिषदहि त्याच स्थळीं भरून प्रतियोगी सहकारितेच्या धोरणावर शास्त्रोक्त अक्षता पडाव्यात व पुष्पमुकुट चढावा आणि पहिल्या परिषदेचें कार्य परिसमाप्त व्हावें हें यथायोग्यच होतें. स्थलैकत्व हा जसा एक शुभसूचक योगायोग होता. तसेंच अकोला येथील सर्व वातावरण 'लोकमान्य'मय झालें होतें हीहि एक आनंददायक गोष्ट होती. पुरस्कार ज्या राजकीय धोरणाचा करावयाचा तें लोकमान्य टिळकांचें; पुरस्कार करणारी जी मंडळी ती सर्व त्यांच्याच राजकीय आखाड्यांत तयार झालेली व पुरस्कार ज्या स्थळीं करावयाचा तें देखील संस्थांच्या अनेक द्वारें लोकमान्यनामांकित! अशा स्थितींत ज्याप्रमाणें १९२१ सालीं अकोल्यास जमलेले महाराष्ट्रीय गृहस्थच, स्वराज्यद्वेष्ट्या तर्कशास्त्रज्ञांनीं त्यांस अक्कलमंद ठरविलें असतांहि, अखेरीस प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेच्या कबुलीनें अक्कलवंत ठरले, त्याप्रमाणेंच १९२६ सालीं त्याच शहरीं जमणारेहि ठरतील यांत काय संशय?

प्रतिनिधींचें आगमन

असो; प्रत्यक्ष परिषद् जरी १४ तारखेस सुरू व्हावयाची होती तरी एक दोन दिवस अगोदरच मंडळी जमावयास लागली होती. श्री. न. चिं. केळकर, तपस्वी बाबासाहेब, बाबासाहेब खापर्डे, बामणगांवकर, बापुजी अणे,

बॅरि. जयकर, बॅरि. बॅप्टिस्टा वगैरे मंडळी कोणी १२ व कोणी १३ या तारखेस येऊन दाखल झाली. डॉ. वेलकर, तळपदे वकील, दा. वि. गोखले, रामभाऊ मंडलीक, नगरचे सप्तर्षि, एरंडोलचे पु. गो. जोशी, जळगांवचे पाठक, शिरपूरचे खरे, साताऱ्याचे ना. स. मराठे वगैरे मंडळी ता. १४ रोजीं सकाळीं दाखल झाली व त्याच दिवशीं डॉ. मुंजे, परांजपे, बॅरि. देशमुख, ओगले, डॉ. चोळकर इत्यादि नागपूरची मंडळीहि आली. पाहुणे मंडळीची उतरण्याची व्यवस्था स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष श्री. आठल्ये वकील, व प्रजापक्षाचे उत्पादक श्री. जोगळेकर, यांचे घरीं व 'लोकमान्य' दिवाणखान्यांत अशी करण्यांत आली होती. महाराष्ट्र व मराठी मध्यप्रांत यांच्यापेक्षां खास वऱ्हाडांतील मंडळी पुष्कळच जमावी हें साहजिकच होतें व त्याप्रमाणें जमलीहि होती. बापुजी अणे, बामणगांवकर, बाबासाहेब खापर्डे, यांच्याखेरीज अण्णासाहेब जतकर, बुलढाण्याचे कानिटकर, सदाशिवराव केळकर, काळे, देशपांडे, चिपळूणकर वगैरे बरीच वऱ्हाडी मंडळी परिषदेंत होती. हा सर्व प्रतिनिधिसमूह, तीन रुपये वर्गणी असतांहि व ' सुधारणा-कायद्याचा उपयोग करून घ्यावा ' अशा आशयाच्या पत्रकावर सही करणें जरूर असतांहि, सुमारें दोनशेंपर्यंत गेला याचें खरोखरच सर्वांस आश्चर्य वाटलें.

परिषदेचा प्रारंभ

रविवार ता. १४ रोजीं सकाळीं परिषदेच्या कामास प्रारंभ झाला. प्रतिनिधि, प्रेक्षक व स्वागत-कमिटीचे सभासद असे मिळून लोकमान्य नाटकगृह भरून गेलें होतें. आरंभीं रीतसर पद्यगायन झाल्यावर स्वागत-कमिटीचे अध्यक्ष श्री. आठल्ये वकील यांनीं स्वागतपर भाषण केलें. पाहुण्यांची व्यवस्था करण्यास आम्हांस फारच थोडा अवधि मिळाला, तेव्हां त्यांनीं आमची व्यवस्था गोड करून घ्यावी अशी विनंति करून, त्यांनीं पहिल्या परिषदेचा थोडा इतिहास सांगितला व ही परिषद् कोणाची याचें विवेचन केलें. मवाळ पक्ष व प्रतिसहकार पक्ष यांतील भेद कोणता हेंहि श्री. आठल्ये यांनीं दाखविलें व पुन्हा एकवार परिषदेस जमलेल्या गृहस्थांचें स्वागत करून आपलें भाषण संपविलें. नंतर सदाशिवराव केळकर यांनीं बॅरि. मुकुंदराव जयकर यांचें नांव अध्यस्थानाकरितां सुचविलें त्याला न. चिं. केळकर यांनीं थोडक्यांत अनुमोदन दिलें. ते म्हणाले, पहिल्या परिषदेचा अध्यक्ष मी होतों, तेव्हां आतां

श्री. जयकर यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें. या सूचनेस पाठिंबा देण्याचा माझा हक्कच आहे. शिवाय लढाईंत ज्याच्या अंगावर जास्त गोळ्या झडतात तोच खरा वीर, तसेंच जयकर यांनीं या राजकीय रणक्षेत्रावर आतांपर्यंत खूप गोळयांचा मार खाल्ला आहे, तेव्हां त्यांनींच अध्यक्ष व्हावें हें अगदीं उचित. सदर सूचनेस पु. गो. जोशी, बाबासाहेब खापर्डे, डॉ. मुंजे यांनींहि पुष्टि दिली व अध्यक्ष स्थानापन्न झाले. यानंतर परिषदेचे एक चिटणीस श्री. खुशालराव देशपांडे यांनीं यशचिंतनपर आलेलीं पत्रें व तारा वाचून दाखविल्या. दादासाहेब खापर्डे, दादासाहेब करंदीकर, अप्पासाहेब केतकर, बाबासाहेब नानल, अण्णासाहेब भोपटकर, किराड, वि. प्र. लिमये, डॉ० लागू, जावडेकर, मेहेकरचे सोभण, गोंदियाचे गवळी, डॉ० आठवले, पां. म. भागवत, त्रिंबकराव आवटे, उंबरगांवचे देवघेकर, दांडेकर, बापट, खेडचे दीक्षित, वा. मो. पोतदार, प्रो. पोतदार वगैरे गृहस्थांचीं सहानुभूतिपर तारापत्रें आलीं होतीं. संदेशवाचन झाल्यानंतर अध्यक्षांनीं छोटें पण समर्पक इंग्रजी भाषण केलें व रविवारचें सकाळचें काम संपलें.

विषय-नियामक कमिटी

या परिषदेंत औपचारिकापेक्षां अनौपचारिक भाग म्हणजे विषयनियामक कमिटींतील अघळपघळ वादविवाद हाच अधिक महत्त्वाचा होता; व रविवार दोनप्रहरपासून सायंकाळपर्यंत लोकमान्य नाटकगृहांत व त्यानंतर रात्रौ श्री. आठल्ये यांचे बंगल्यावर वादाचा खल सारखा सुरू होता. इतकेंच काय तर सोमवारीं सकाळीं औपचारिक सभेस सुरुवात होण्याच्या वेळींहि, प्रतिनिधिसमुदाय व प्रेक्षक मंडळी समोर हजर असतांना देखील, बराच वेळ पुढाऱ्या-पुढाऱ्यांत कुजबूज व येरझारा चालू होत्या. हा प्रकार जेव्हां लवकर संपेना तेव्हां कांहीं प्रेक्षक विनोदानें म्हणाले सुद्धां कीं, 'विलायतेंतील ज्यूरी-प्रमाणें एकमत होईपर्यंत सर्व पुढाऱ्यांस एकत्र कोंडून ठेवावें !' तथापि वाद-विवाद एवढ्या कडाक्याचा व चिकाटीचा होता तरी त्याचा एक विशेष असा होता कीं, तो अगदीं तात्त्विक, निर्लेप व खेळीमेळीचा असा आरंभापासून अखेरपर्यंत होता. आणि म्हणूनच त्याचा निकालहि सर्वमान्य असाच झाला. सर्व पुढारी व प्रतिनिधि प्रतियोगी सहकारितेच्या निशाणाखालीं जमलेले यांत शंकाच नव्हती; पण वनस्पतिकंदाच्या सालाच्या आंत साल असावेत किंवा चिरोट्याच्या पापुद्र्याखालीं पापुद्रे असावेत त्याचप्रमाणें या धोरणाच्या

आचरणपद्धतींत थोड थोडे श्लेष होते व त्यांचा निरास करावयाचा तो उघडया डोळ्यानें, कोणाचेहि मनांत कांहींहि किंतु न राहतां, होतां होईल तों व्हावा या हेतूनेंच मनमुराद वाद चालला होता आणि अखेरीस 'मतभेद प्रदर्शित करून मग त्यांच्या समन्वयांतून जी एकी उद्भवते ती एकी खरी,' या न्यायानें प्रतिसहकार पक्षाची ऐक्यपूर्ण प्राणप्रतिष्ठा झाली.

वादाचे दोन मुद्दे

वादाचे मुद्दे मुख्यतः दोन होते. एक, नवीन पक्षाचे सभासद होण्यास राष्ट्रीय सभेचा सभासद होणें अवश्य असावें कीं नाहीं हा; व दुसरा, अधिकाराच्या जागा स्वीकारावयाच्या त्यांत कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यत्वाचा समावेश होतो कीं नाहीं, हा. साधारणपणें नागपूरकर मंडळी एका बाजूस व बॅरि. जयकर, बॅरि. बॅप्टिस्टा वगैरे मंडळी दुसऱ्या बाजूस अशी ही रस्सीखेच पुष्कळ तास सुरू होती. महाराष्ट्र व वऱ्हाड या प्रांतांतील कांहीं मंडळी एका तर कांहीं दुसऱ्या बाजूस अशी वांटली गेली होती. डॉ. मुंजे, परांजपे, जपे, ओगले, बॅरि. गोविंदराव देशमुख ही मंडळी 'मध्य'प्रांतीय असूनहि किंचित् एकदेशी बनली होती व शेवटपर्यंत त्यांचें म्हणणें असें कीं, राष्ट्रीय सभेच्या सभासदत्वाचा निर्बंध ठेवलाच पाहिजे आणि अधिकाराच्या जागांत एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलरशिपचा समावेश होऊं नये. या वादास बॅरि. देशमुख यांनीं प्रारंभ करून दिला. ते म्हणाले, लो० टिळक हे नेहमीं 'कॉंग्रेसशीं मी एकनिष्ठ राहीन' असेंच म्हणत व ही अट काढून आपण आपल्या पक्षांत खिचडी होऊं देतां कामा नये. आठल्ये वकिलांनीं त्यांस उत्तर दिलें कीं, राष्ट्रीय सभेचें तारूं कोणीकडे जाईल याचा नेम नाहीं; अशा स्थितींत आपल्या पक्षानें निष्कारण या भानगडींत पडूं नये. डॉ. मुंजे यांनीं अर्थात् देशमुख यांस दुजोरा दिला. दा. वि. गोखले यांनीं विचारलें कीं, टिळकांच्या स्वराज्य-संघांत तरी ही अट कोठें होती? व राष्ट्रीय सभेच्या सभासदापेक्षां मतदार-संघ हाच आतां अधिक महत्त्वाचा व जोरकस नाहीं का? त्यांच्याकडेच यापुढें आपलें लक्ष गेलें पाहिजे. बापुजी अणेहि असेंच म्हणाले, 'आपलें लक्ष लोक काय बोलतात यापेक्षां उद्दिष्ट कार्य कसें साधावयाचें इकडे पाहिजे. आम्हाला राजकीय विचाराची व्यापकता पाहिजे आहे, एम्पायर पार्लमेंटरी असोशिएशन ही कोठें राष्ट्रीय सभेस जोडलेली आहे? शिवाय ज्यांस आमचीं तत्त्वें मान्य आहेत, पण ज्यांचा कॉंग्रेसवर तात्पुरता रोष त्यांस आम्ही कां मुकावें?'

बामणगांवकरांनीं अशी पृच्छा केली कीं, ही अट काढून टाकल्यानें असे कोण मोठे लोक येऊन मिळणार आहेत ? श्याम कवि यांनीं काँग्रेसमध्यें राहूनच कार्य करावें, असें प्रतिपादन केलें. बल्लाळ म्हणाले, सर मोरोपंत जोशी, डॉ. परांजपे आले तरी वाहवा, न आले तरी वाहवा; पण त्यांना यावयाचें असेल तर मनाई कां करावी ! नारायणराव वैद्य यांनीं असें प्रतिपादिलें कीं, राष्ट्रीय सभेस वगळून चालणें कमकुवतपणाचें आहे. निमकर म्हणाले कीं, आपल्या पक्षास तत्त्वजनक पुरुष हवेत. बाबासाहेब परांजपे यांचें म्हणणें असें पडलें कीं, म. गांधीहि असें म्हणतात कीं, काँग्रेस जोंपर्यंत त्यांना अनुकूल तोंपर्यंत तिच्या अनुरोधानें वागावयाचें, नसेल तेव्हां तिच्याशीं फटकून चालावयाचें. तत्त्वप्रसार ही मुख्य गोष्ट. मतदार-संघाकडे तोंड फिरविलें म्हणजे राष्ट्रीय सभेच्या आडनांवाची किंमत नाहींशी होते. नागपूरचे डॉ. परांजपे हे उद्गारले कीं, वाटेल तें असलें तरी राष्ट्रीय सभेच्या पुण्याईकडे कानाडोळा करून चालणार नाहीं. थोडी मानहानि सोसूनहि लो० टिळकांना काँग्रेसमध्यें घुसण्याची जरूरी भासलीच कीं नाहीं ? मत-दार-मतदार म्हणतां तर त्यांच्याकरितां मतदार-संघ काढावे व त्यांत मात्र ही अट ठेवूं नये. आपलें मत काँग्रेसला स्वीकारावयास लावणें हें आपलें काम. नगरचे सप्तर्षि यांनीं आपलें मत असें प्रदर्शित केलें कीं, अट काढून टाकली तर मवाळांत व आपणांत फरक काय राहिला ? काँग्रेसच्या नांवांत जादू आहे. सदाशिवराव केळकर हे म्हणाले कीं, आपला पक्ष स्थापन करीत असतां, आपल्या पक्षाच्या सभासदानें दुसऱ्या एखाद्या संस्थेचे सभासद असावें कीं नाहीं हा प्रश्नच येतो कसा ? पन्नालाल व्यास ह्यांनीं हिंदींत भाषण करून, 'राष्ट्रीय सभेशीं संबंध कायम राखला पाहिजे' या मताचाच पुरस्कार केला. बॅप्टिस्टाकाका म्हणाले, महाराष्ट्र राजकीय शहाणपणाकरितां प्रसिद्ध आहे. मग तेथें राष्ट्रीय सभेची अट ठेवून वाद कां माजवितां ? जे राष्ट्रीय सभेंत आहेत त्यांनीं बाहेर यावें असें कोणीच म्हणत नाहीं. पण इतरांना आंत येण्याचा आग्रह कां ? पक्षाच्या तत्त्वावर विश्वास ही एकच अट पक्षांत सामील होण्यास बस्स आहे. न. चिं. केळकर म्हणाले, मी स्वतः राष्ट्रीय सभेच्या सभासदत्वाची अट असली पाहिजे याच मताचा आहे. निदान बृहन्महाराष्ट्रापुरती तरी ही अट प्रारंभीं ठेवावी. इतर प्रांतांना व

मुंबई शहराला वाटेल तर मोकळीक ठेवावी. अट ठेवली तरी बेझंटपक्षाचे लोक आंत येतील. बरें, अट काढून टाकली तरी नेमस्त, लिबरल किंवा ब्राह्मणेतर आंत येणार नाहींत, मग अट कां काढा ? अट काढून टाकल्यानें इतर प्रांतांतून पुष्कळ प्रमुख सभासद झाले असें दिसलें तर एकवाक्यतेकरितां ती काढून टाकावी कीं काय याचा विचार पुढें पाहूं. शेवटीं मुकुंदराव जयकर यांनीं आपलें मत निवेदन केलें व ते म्हणाले, खास महाराष्ट्रापुरता या प्रश्नाचा विचार केला तर राष्ट्रीय सभेच्या सभासदत्वाचा निर्बंध अपायकारक नाहीं. तथापि महाराष्ट्रीय परिस्थिति व मुंबईची व इतर प्रांतांतील परिस्थिति यांत फार फरक आहे. तेव्हां या बाहेरच्या प्रांतांच्यां दृष्टीनेंहि या विषयाचा विचार करावा.

अधिकाराच्या जागांचा स्वीकार

रविवार सायंकाळपर्यंत अशा तऱ्हेची चर्चा झाली. रात्रीं दुसऱ्या वादग्रस्त मुद्द्यांचा परामर्श सुरू झाला. त्या वेळीं बॅरि. जयकर, बॅप्टिस्टा वगैरे पुढाऱ्यांनीं अशा तऱ्हेचा कोटिक्रम केला कीं, अधिकाराच्या जागा म्हटल्या म्हणजे त्यांत दिवाण व कार्यकारी-मंत्रि असा विधिनिषेध करूं नये. कायदा, पोलीस, जमाबंदी हीं खातींहि अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत, तींहि आपल्या हातांत आलीं तर घेतलीं पाहिजेत. बॅरि. देशमुख, डॉ. मुंजे वगैरे मंडळी दिवाणगिरीपर्यंत जाण्यास सर्वथैव कबूल, पण पुढें मात्र एक पाऊलहि जाण्यास तयार होत ना. ते म्हणत तुमची विवेचन-पद्धति वगैरे सर्व कांहीं आम्हांस पूर्णपणें पटते, पण केवळ आमच्या भावनेसाठीं एक वर्ष वाट पहा. भिकमसिंह म्हणाले, श्री. तांबे यांची नेमणूक हा एक स्वराज्य पक्षाचा मी विजयच समजतों. आयरिश देशभक्तांनींहि सर्व सरकारी जागा पटकावल्याच कीं नाहीं ? सर्व सिव्हिल सर्व्हंट्स जर हिंदी झाले तर स्वराज्य जवळ येईल असें मला वाटतें. अधिकारावर आपलीं माणसें असलीं म्हणजे किती फायदा होतो याचा मला अनुभव आला आहे. डॉ. मुंजे म्हणाले कीं, दिवाणगिऱ्या व कौन्सिलाचे अध्यक्षपद हीं घेण्यास हरकत नाहीं, पण कार्यकारी मंडळाचें सभासदत्व आपण कांहीं काळपर्यंत स्वीकारूं नये.

नवीन पक्षाचें नामकरण

वादग्रस्त मुद्द्यांचा इतका कीस काढून चर्चा आगाऊ होऊन गेल्यामुळें औपचारिक काम फारच थोडक्यांत व सहज उरकलें जावें हें साहजिक होतें व

त्याप्रमाणें सोमवारीं सर्व काम बिनधोक पार पडलें. दोनहि मुद्द्यांवर कशी तडजोड झाली हें पुढें दिलेल्या ठरावांवरून दिसून येईलच. पण या दोन महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा लवकर निकाल लागला तरी नवीन पक्षाचें नांव काय असावें, त्याची घटना कशी असावी, या विषयावर थोडीफार चर्चा झालीच. नागपूरकरांचें म्हणणें असें कीं, 'स्वतंत्र स्वराज्य पक्ष' हें नांव द्यावें. तपस्वी परांजपे यांनीं 'कॉंग्रेस लिबरल' हें सुचविलें! बामणगांवकरांचें म्हणणें कीं, जुनेंपुराणें 'इंडियन नॅशनॅलिस्ट' हेंच बरें. न. चिं. केळकर म्हणाले कीं, ज्याच्याकरितां आपण इतकें भांडतों तेंच म्हणजे 'प्रतियोगी सहकारपक्ष' या नांवानेंच आपण आपणांस संबोधून घेणें हें योग्य. एकानें 'प्रतियोगी स्वराज्य पक्ष' हें नांव पुढें आणलें. पण अखेरीस बॅरि. बॅप्टिस्टा व अणे यांनीं केळकर यांच्या सूचनेस पाठिंबा दिला व तेंच नांव मुक्रर झालें.

घटना

नवीन पक्षाची घटना कशी असावी याचीहि थोडी चर्चा झाली. तींत दोन पक्ष होते. एका बाजूची विचारसरणी अशी होती कीं, अध्यक्ष वगैरे कांहीं नको, प्रत्येक प्रांताला एकेक चिटणीस असावा व त्याला एक सल्लागार मंडळ असावें. दुसऱ्या बाजूचें मत असें कीं, पक्ष म्हटला म्हणजे तो सायसंगीन पाहिजे. अध्यक्ष पाहिजे, उपाध्यक्ष, चिटणीस वगैरे सर्व प्रभावळ पाहिजे. या दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणेंच सर्वांस योग्य वाटलें व त्याप्रमाणें सर्व नेमणुकी वगैरे करण्यांत आल्या. आणखी एकदोन ठराव मंजूर करण्यांत आल्यावर, बॅरि. जयकर यांनीं समारोप केला व आपल्यापुढील कार्य अत्यंत कठीण आहे हें जाणून आपण सर्वजण त्यास हात घालूं या, म्हणजे यश आल्याखेरीज राहणार नाहीं, असें आत्मविश्वासपूर्वक त्यांनीं सांगितलें. अध्यक्षांचे आभार मानण्याच्या सूचनेस पाठिंबा देण्यास बॅरि. बॅप्टिस्टा उठले व म्हणाले, 'आजचा हा प्रकार पाहून मला एका शेतकऱ्याच्या गोष्टीची आठवण होते. यंत्र सुरू होण्यापूर्वी तो म्हणाला कीं, हें मुळीं सुरूच होणार नाहीं. पुढें तें सुरू झालें तेव्हां तो म्हणाला कीं, आतां हें कधीं थांबणारच नाहीं! आपणहि यापुढें या खात्रीनें कामास लागूं या.' नंतर सर्व प्रतिनिधींचेहि चिटणिसांनीं आभार मानले व परिषद् समाप्त झाली.

दिल्लीचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

नवी दिल्ली, ता. २१-१-२७

लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीची नवी यात्रा सुरू झाली. क्षेत्र भरूं लागलें, भरलें म्हटलें तरी चालेल. असेंब्ली, स्टेट कौन्सिल वगैरे सर्वांचे सभासद यंदापासून नव्या दिल्लींतच एकत्र राहावयाचे म्हणून अधिक बंगले बांधण्यांत आले. रहदारी वाढणार म्हणून मुख्य रस्ते मुंबईसारखे डांबरी केले. सगळ्या कौन्सिलांचें काम नव्या इमारतींत एकाच ठिकाणीं चालावयाचें. सर्व सरकारी कचेऱ्या नव्या सेक्रेटरीएटच्या इमारतींत आल्या. यामुळें दिल्ली शहराचा संबंध पुष्कळसा तुटला. मात्र नव्या दिल्लींत अजून बाजार दुकानें नाहींत आणि वाहतुकीचीं साधनें कमी; स्वतःच्या मोटारी ठेवणाऱ्या श्रीमान् लोकांनींच या नव्या शहरांत राहावें अशी योजना दिसते. राजपुत्र गौतमबुद्ध याला सुख व श्रीमंती यांशिवाय दुसरें कांहीं दृष्टीस पडूं नये अशी व्यवस्था करण्यांत आली होती. तशीच नव्या दिल्लींत व्हाइसरॉय राहावयास आल्यावर व्हावयाची असावी.

*   *   *

"यंदा दिल्लीस थंडी नेहमींपेक्षां अधिक" हें पालुपद नेहमींचेंच आहे. पण खरें बोलावयाचें तर थंडी केवळ लहरीप्रमाणें केव्हां कमी केव्हां अधिक पडते इतकेंच. तथापि थंडी सकाळपेक्षां संध्याकाळींच अधिक भासते. सूर्य क्षितिजावर बराच असतां आपला प्रभाव दाखविण्यांत थंडीला पराक्रम वाटत असावा. सकाळीं आठाचे आधीं रहदारी सुरू होत नाहीं व रात्रीं साताचे पुढें ती टिकत नाहीं. नवी दिल्ली हें बंगले व राजवाडे यांचें शहर असलें तरी अजून इतकें उदास व जंगली आहे कीं, रात्रीं आठ वाजल्यापासूनच कोल्हेकुईची गर्दी ऐकूं येते. उलट माणसाच्या वस्तीला चिकटून राहणाऱ्या कोंबड्यांचें आरवणें क्वचितच ऐकूं येतें. साऱ्या जगाचा हा अरुणदूत नव्या दिल्लींत फारसा आढळत नाहीं. नाहीं म्हणावें तर असा बंगला क्वचितच असेल कीं जेथें त्याचा उपयोग तीन त्रिकाळ आहाराकरितां केला जात नसेल.

खावीं उकड अंडीं सकाळीं ।
दुपारीं कुक्कुटबाळें कोंवळीं ॥

माता-पितर संध्याकाळीं ।
वंश क्षय एका दिवशीं ।।

या मंत्राचा जपच नसला तरी त्याचा प्रत्यक्ष आचार येथें सर्वत्र सुरू आहे ! मग शुक्राचार्यांच्या पोटांत गेलेल्या कचानें आरोळी द्यावी, त्याप्रमाणें स्वतःला भक्ष्यस्थानीं घालणाऱ्या लोकांना हे कोंबडे पहांटे पोटांतूनच आरोळी देत असतील तर कोणास ठाऊक ?

* * *

यंदाच्या असेंब्लीच्या कामाला सुरुवात होण्यापूर्वी एक पुण्याहवाचनाचा समारंभ झाला. खरोखर ती वास्तुशांति होती; पण समारंभाच्या भाषणांत व्हाइसरॉयसाहेबांनीं शांतिपाठ म्हटला, म्हणून त्याला पुण्याहवाचन म्हटलें तरी चालेल. हा समारंभ कौन्सिलच्या नव्या इमारतीचा प्रवेशसमारंभ होय. ह्या इमारती आज ५ वर्षें होऊं घातल्या होत्या. अजूनहि त्या पुऱ्या झाल्या नाहींत. तथापि वास्तुशांतीला जितकें घर पुरें व्हावें लागतें तितक्या ह्या इमारती पुऱ्या झाल्या आहेत. नरेंद्रमंडळाची सभा पुरी तयार झाली आहे आणि असेंब्लीचें कामहि नव्या सभागृहांत परवांपासून सुरू झालें. समारंभ बराच टोलेजंग झाला. तो पाहून पुष्कळांना, लॉर्ड कर्झन व लॉर्ड हार्डिंज यांच्या वेळच्या दरबारांची आठवण झाली. शिवाय त्या दरबारांना कॅनव्हासच्या तंबू-शिवाय अधिक वैभव लाभलें नव्हतें. हल्लींचा समारंभ एवढ्या प्रचंड इमारती-पुढें झाला कीं, समारंभापेक्षां इमारतीकडेच प्रेक्षकांचें लक्ष अधिक वेधलें होतें. कौन्सिलचे सभासद तर हजर होतेच. पण राजे महाराजेहि होते, आणि कांहीं तर जवाहिराच्या मुंडवळ्या बांधून इतके नटले होते कीं, समारंभाचे आद्यदैवत व्हाइसरॉय नसून हे राजपुत्रच असावेत असें वाटे ! व्हाइसरॉय यांच्या भाषणांत मामुली विचारापलीकडे कांहीं फारसें नव्हतें. पण वाटोळ्या इमारतींचे गुण सांगतांना, वर्तुळ ही अविनाशाची खूण आहे असें जेव्हां त्यांनीं सांगितलें. तेव्हां पुष्कळांना मनांत हसूं आलें. कांहीं झालें तरी हल्लींची पिढी पुढें काय होईल हें पाहण्याला जगत नाहीं हें खरें. तथापि दिल्लीच्या प्रचंड आणि उध्वस्त झालेल्या राजवाड्यांच्या समोर बांधलेल्या ह्या नव्या इमारती पाहून व्हाइसरॉयसाहेबांचें अविनाशी पुराण कोणाला पटण्यासारखें नव्हतें. ब्रिटिश सरकारच्या राज्यापर्यंत तरी या इमारती टिकतील, हें त्यांचें म्हणणें मात्र खरें होईल यांत शंका नाहीं. पण राजेलोक सहसा आपलें राज्य

आणि इमारतींचें जीवित, ह्यांचा मेळ घालून त्या बांधीत नाहींत; तर वैभव-लालसेला भुलूनच त्या बांधतात. बाकी वैभवाची फुशारकी वाटावी अशाच ह्या इमारती आहेत ह्यांत शंका नाहीं. कारागिरानें ग्रीक, रोमन, मुसलमानी ह्या सर्व प्रकारच्या शिल्पकलांचा समावेश करून इमारती अशा बांधल्या आहेत कीं पाहणाराला त्यांत नखाइतकीहि नाजूक कारागिरी दिसणार नाहीं! पण इमारतीचा विस्तार, त्यांची उंची व त्यांची प्रमाणबद्धता हीं खरोखर मनांत भरण्यासारखीं आहेत.

* * *

तारीख १९ रोजीं सभासदांचा शपथविधि झाला. श्री. पटेल ह्यांची निवडणूक या वेळीं झाली नसल्यामुळें, मद्रासचे एक आनुभविक सभासद मि. रतनस्वामी पिले यांची नेमणूक अध्यक्षाचे जागीं सरकारनें केली होती. दुसऱ्या दिवशीं पटेल यांची रीतसर निवडणूक झाली. पण मतें मोजण्यापर्यंत निवडणुकीची पाळीच आली नाहीं. कारण पटेल यांना कोणी प्रतिस्पर्धी उभा राहिला नव्हता. डॉ. गौर यांनीं थोडी गडबड करून पाहिली, पण त्यांना मत कोण देणार? पटेल स्थानापन्न झाल्यावर ठरावाप्रमाणें अभिनंदनपर भाषणें झालीं. पटेल यांचें उत्तर विशेष पंडितगिरीचें नव्हतें. निवडणूकहि दुसऱ्या वेळची आणि प्रतिस्पर्धी कोणी नाहीं म्हणून सहजच कौतुक कमी होतें, आणि सर्व विधि औपचारिक झाला, पण पटेल यांनीं आपल्या स्वभावाप्रमाणें, ज्यांनीं त्यांना पूर्वीं मत दिलें नव्हतें त्यांना जातां जातां हळूच तडाखा दिला.

* * *

ता. २० रोजीं फक्त अध्यक्षांच्या निवडणुकीचेंच काम झालें. अध्यक्षांचें सर्व पक्षांतर्फे व सरकारतर्फे निरनिराळ्या सभासदांनीं अभिनंदन केलें. पं. नेहरू यांनीं पटेल हे आपल्या पक्षांतले असल्याबद्दल धन्यताबुद्धि प्रदर्शित केली! पटेल यांनीं उत्तर देतांना अध्यक्षस्थानावरून करावयाच्या कामांत राजकीय मतें बाजूस ठेवीन असें सांगितलें. पण हें त्यांनीं सांगण्याचीहि जरूरी नव्हती. कारण एकदां अध्यक्ष झाल्यापासून त्यांचीं राजकीय मतें मौनव्रताच्या पडद्यांत दडूनच बसलेलीं आहेत व केवळ अध्यक्षस्थानावरून नव्हे तर बाहेरहि हीं बाजूस ठेवलेलीं मतें जवळ बोलावण्याचें पाप त्यांच्या हातून होत नाहीं! 'जन्मभूमि' या मच्छलीपट्टमच्या पत्रकर्त्यानें म्हटल्याप्रमाणें कौन्सिलांतील एकजात अडवणुकीचे उत्पत्तिस्थितिलयकर्ते पटेल हेच होत! कायदेभंग

चौकशी-कमिटीची कौन्सिलविध्वंसनार्थ कौन्सिलप्रवेशास अनुकूलता मिळविण्यास पटेल हेच कारण. पुढें या धोरणाची तीव्रता कायम ठेवणारे पटेलच व नंतर अध्यक्षपद स्वीकारून या अडवणुकीच्या धोरणास मूठमाती देणारेहि तेच होत!

* * *

बिनसरकारी सभासदांचें बिल आणि ठराव यांची पहिली सोडत निघाली; तींत श्री. केळकर यांचीं दोन बिलें, नियोगी यांचीं दोन, डॉ. गौर यांचीं दोन, मौ. महंमद याकूब यांचीं दोन, दोरास्वामी अय्यंगार यांचीं दोन अशीं सुमारें बारा बिलें आहेत. केळकरांचें बिल सक्तीनें जमीन घेण्याबाबतच्या (लॅन्ड ॲक्विझिशन ॲक्टाच्या) कायद्याबाबत दुरुस्तीचें आहे. ज्यांची जमीन कायद्यानें घेतली जाते त्यांना उपद्रव कसे होतात, त्यांचें नुकसान कसें होतें, त्यांना ह्या कायद्यानें उपाय सुचविले आहेत. श्री. नियोगी यांचींहि बिलें उपयुक्त आहेत. ठरावाची सोडत निघाली त्यांत जोगिया यांचें राजकीय कैदी व त्यांचा इनसाफ यासंबंधानें, भूपेंद्र रॉय यांचे त्याच आशयाचे, बी. दास यांचे राजकीय मागणीचे, अमरनाथ दत्त यांचे राजकीय कैद्यांचे आणि नीळकंठदास यांचे त्याच अर्थाचे, असे ठराव असून इतरहि कांहीं आहेत. तात्पर्य, ठरावाच्या पहिल्याच जोडींत राजकीय कैद्यांचा प्रश्न पुढें येणार हें ठरलें.

* * *

ता. २१ रोजीं नित्यक्रमांतील कामापेक्षां नैमित्तिक कामासच विशेष महत्त्व आलें. हें नैमित्तिक काम म्हणजे पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं आणलेली तहकुबीची सूचना होय. तहकुबीची सूचना हा एक पार्लमेंटाचा रूढ संप्रदाय असून तो जसाच्या तसाच आपल्या कौन्सिलांत उचलला आहे. तो असा कीं, रीतसर ठरावरूपानें एखाद्या प्रश्नाबद्दल मतप्रदर्शन करावयाचें असल्यास त्याला नियमाप्रमाणें आगाऊ सूचना लागते, पण तहकुबीची सूचना ही वाटेल तेव्हां आणतां येत असल्यामुळें, अमुक गोष्टीचा विचार करण्यासाठीं असेंब्लीची बैठक तहकूब करावी अशा अर्थाचें वाक्य तहकुबीस जोडून, आगाऊ सूचना नसतांहि कोणताहि प्रश्न उपस्थित करतां येतो. मात्र त्यास अध्यक्षांची परवानगी लागते. पंडित नेहरू यांची सूचना अशी होती कीं, बंगालच्या रेग्युलेशन अन्वयें चौकशीवांचून तुरुंगांत ठेवलेले श्री. सत्येंद्रचंद्र मित्र हे असेंब्लीसाठीं निवडून आलेले असल्यामुळें त्यांस असेंब्लींत हजर राहण्याची मोकळीक

मिळावी. या सूचनेस अध्यक्षांनीं परवानगी दिली व चालू काम संपल्यावर ती विचारार्थ निघाली.

* * *

पंडित मोतिलाल नेहरू म्हणाले कीं, श्री. मित्र यांना असेंब्लींत येण्याला प्रतिबंध करण्यांत मतदारसंघाच्या व श्री. मित्र यांच्या कायदेशीर हक्काची पायमल्ली होत आहे. बंगाल-कौन्सिलचे सभासद असतांनाच त्यांना पकडण्यांत आलें व तेथेंहि त्यांस सरकारनें हजर राहूं दिलें नाहीं. यानंतर ते असेंब्लींत बिनहरकत निवडून आले. त्यांना बैठकीस हजर राहण्याबद्दल व्हाइसरॉयांचें निमंत्रणहि गेलें. पण व्हाइसरॉयांचें निमंत्रण पाळण्याच्या आड मधले अधिकारी येत आहेत. यानंतर त्यांनीं पार्लमेंटच्या सभासदांस बैठकीपूर्वी व मागून ४० दिवस पकडतां येत नाहीं या विलायतेंतील रूढीचा उल्लेख केला. पण सर अलेक्झांडर मुडिमन यांनीं आपल्या भाषणांतील एकाच वाक्यांत या संबंधांतील सरकारी अंतःकरणाचें अंतःस्वरूप उघडें केलें. असेंब्ली हें पार्लमेंट नव्हे, तेव्हां असेंब्लीच्या सभासदांना जो हक्कच नाहीं त्याची पायमल्ली कशी होणार असा त्यांनीं सवाल टाकला! असेंब्ली हें पार्लमेंट नव्हे तर त्याचें एक पोकळ सोंग आहे येवढें त्यांनीं सांगून टाकलें असतें म्हणजे त्यांच्या वाक्याची समस्यापूर्ति झाली असती. यानंतर मि. अमरनाथ दत्त, श्रीनिवास अय्यंगार, जिना, रंगा अय्यर, गोस्वामी व मालवीय यांचींहि या उपसूचनेवर भाषणें झालीं. आणि दोन तासांच्या या चर्चेनंतर ती ६४ वि. ४६ मतांनीं मंजूर झाल्यावर सरकारचा निषेध म्हणून त्या दिवशीची बैठक खलास झाली.

* * *

घर केलें म्हणजे चुली मांडण्याचा उद्योग सुरू होतो, त्याप्रमाणें निरनिराळ्या राजकीय पक्षांच्या घटनांचें काम सुरू आहे. पण लोकांना सांगण्यासारखें नवें कांहींच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. स्वराज्य पक्ष, स्वतंत्र काँग्रेस पक्ष, प्रतिसहकार पक्ष, मुसलमान पक्ष, युरोपियन पक्ष आणि जो कशांतच समाविष्ट होत नाहीं अशा लोकांचा एक पक्ष किंवा आवळ्यांची मोट इतके घटक असेंब्लींत आहेत. अगदीं नियम बांधून एकी करावयाची म्हटलें तर खरोखर एकी कोणाचीच होणार नाहीं. पण उपक्रम सरकारचे हातीं, आणि सरकारचें काम बरेंचसें वादग्रस्त व जनतेच्या अनाहिताचें असल्यामुळें ह्या निरनिराळ्या पक्षांची एकी न बोलतांच होणार आहे. बाकीचे भेद हे खाण्या-

पिण्याचे भेद किंवा पोषाक-पेहरावाचे भेद ह्यासारखे राहतील; म्हणजे त्यांत मतस्वातंत्र्य, त्रिगुणात्मक स्वभाव आणि छानछोकीचे किंवा ऐटदारी कपडे दाखविण्याची हौस यापलीकडे त्यांत फारसें कांहीं असणार नाहीं.

* * *

ता. २१ रोजीं स्वराज्य पक्षाची सभा होऊन पं. नेहरू यांना अध्यक्ष व श्रीनिवास अय्यंगार यांस उपाध्यक्ष, श्री. रंगास्वामी अय्यंगार व नीळकंठदास यांस चिटणीस व मि. किडवाई व षण्मुखम् चेट्टी यांस मुख्य व दुय्यम प्रतोद नेमण्यांत आलें. स्वराज्य पक्ष हें नांव आतां जाऊन कॉंग्रेस पक्ष हें नांव सर्वत्र उपयोगांत येत आहे. इतर पक्षांचीहि संघटना होत आहे. मंगळवारीं असेंब्ली हॉलमध्यें निरनिराळया पक्षांची बसण्याची व्यवस्था स्वतंत्र व्हावयाची असून प्रत्येकास किती जागा लागतील याबद्दल अध्यक्षांना कळवावयाचें आहे. कॉंग्रेस पक्षाचें बळ सुमारें ४५, राष्ट्रीय पक्षाचें बळ २० असें असून कोठेंच न जुळणारे असे स्वतंत्र २० व युरोपियन १२ अशी वर्गवारी पडेल असें वाटत आहे. मंगळवारपर्यंत अर्थातच प्रत्येक पक्ष आपापलें बळ वाढविण्याचा प्रयत्न करील. कदाचित् स्वतंत्र पक्षांतूनहि आणखी कांहीं पोटपक्ष निघतील. पण पंडित मोतिलाल नेहरूंच्या तहकुबीच्या सूचनेसारखें राष्ट्रीय महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित झाल्यास सर्व लोकपक्षीय एकत्र होतात हें त्यावरील ६४ या मतसंख्येवरून दिसून आलें व तसेंच पुढेंहि होईल.

* * *

तारीख २४ रोजीं व्हाइसरॉयसाहेबांचें भाषण असेंब्लीला उद्देशून होईल. पण खऱ्या कामाला सुरुवात अशी तारीख २५ पासून होणार आहे. प्रथमपासूनच वादग्रस्त गोष्टी पुढें येणार असल्यामुळें वादाला भर व रंग येईल असें दिसतें. हुंडणावळीचा प्रश्न सर्वांत मोठा. १६-१८ चें भांडण ऐकण्यांत अनभिज्ञ लोकांना तर हरदासी गोष्टीची आठवण होईल. “दोन साधू भेटले; एकानें दोन बोटें उचललीं व दुसऱ्यानें त्याला उत्तर म्हणून तीन बोटें उचललीं.” पण हा वाद वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्यावर तरी ह्या १६-१८ चें महत्त्व काय आहे, आणि त्याच्याहि पोटांत असलेल्या सोन्याच्या नाण्याच्या प्रश्नांतील रहस्य काय आहे, हें कळून आल्याशिवाय राहणार नाहीं. सर पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास, सर व्हिक्टर ससून, विद्यासागर पांड्या वगैरे तज्ज्ञ लोक दुसऱ्या बाजूला असल्यानें अगदीं आंतलीं आंतडीं बाहेर निघाल्या-

शिवाय राहणार नाहींत. बंगालचे राजकीय कैदी यांचाहि प्रश्न, असाच कोणत्या तरी स्वरूपांत पुढें येईलसें दिसतें. या सर्वांवरून कौन्सिलच्या कामांत सहकारितेला अवसर किती आणि भांडण्याला किती हें आपोआपच कळून येईल.

पत्र नं. २

ता. २८-१-२७

दिल्लीस लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या कामास ता. १९ रोजींच सुरुवात झाली. परंतु नव्या ले. असेंब्लीची ही पहिलीच बैठक. तिला व्हाइसरॉयांच्या आशीर्वादावांचून खरा शास्त्रोक्तपणा येणार नसल्यामुळें असेंब्लीचें खरें काम ता. १९ रोजीं सुरू न होतां ता. २४ रोजीं व्हाइसरॉयांनीं सूत्रधार बनून नांदी म्हटली त्याच वेळीं सुरू झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. व्हाइसरॉय भाषण करणार त्या अर्थी तें महत्त्वाचें असलेंच पाहिजे असा सदर भाषणाबद्दल सामान्यतः ग्रह व्हावा व त्यांच्या तोंडांतून काय वाक्यें पडतात इकडे जनतेचें लक्ष असावें, यांत सांगण्यासारखें तें काय आहे! पण हिंदी राजकारणांतील थंडगारपणा लक्षांत घेतां व्हाइसरॉयांच्या भाषणांत चित्तवृत्ति उचंबळून जाण्यासारखा गुण असेल अशी या वेळीं कोणी अपेक्षा तरी कां करावी?

* * *

माजी व्हाइसरॉय लॉर्ड रेडिंग असेंब्लींत बोलावयास येत तेव्हां उजवीकडे व डावीकडे वळून पाहात. पण विद्यमान व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन कोणीकडेहि वळून न पाहतां असेंब्लींत नाकासमोर पाहात आले. रेडिंगसाहेब बसून बोलत तर आयर्विनसाहेब उभ्यानेंच बोलले. लॉर्ड रेडिंग यांचा आवाज खडा व साखरेसारखा गोड होता; पण लॉर्ड आयर्विन यांचा आवाज श्रोत्यांस कान ताणून ऐकावा लागत होता. हाच काय तो दोन व्हाइसरॉयांमधील फरक आणि त्याहूनहि मोठा फरक आयर्विनसाहेब सर्वांत तीन ताड उंच आहेत हा. पण या फरकामुळें व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांच्या भाषणांतील धोरणांत मुळींच फरक पडला नाहीं. रेडिंगसाहेब दहा वेळां जें बोलले होते तेंच आयर्विनसाहेब अकराव्या वेळीं बोलले. काय झालें व काय होणार हे कोणत्याहि व्हाइसरॉयांच्या भाषणांतील दोन मुख्य भाग असावयाचे. दक्षिण-आफ्रिकें-

तील लढ्याचा समाधानकारक निकाल लागण्याची आशा आहे. गेल्या वर्षीं जाहीर झाल्याप्रमाणें हिंदुस्थानास मिळावयाचें आरमार तयार होऊन हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याकडे डोळे लावून बसलें आहे. बंगालचे राजकीय कैदी सोडावयाचेच आहेत, परंतु ते सोडल्यानंतर बंगाल्यांत ब्रिटिश राज्य उलथून पाडण्याची खटपट होणार नाहीं अशी खात्री पटल्यानंतर ते सोडावयाचे आहेत. हिंदुस्थानास यापुढील राजकीय हक्कांचा हप्ता देण्याचा अधिकार पार्लमेंट सभेचा आहे. ब्रिटिश सरकारशीं शत्रुत्व करावयाचें सोडून मित्रत्वानें वागूं लागाल तर पार्लमेंट तुमची इच्छा तृप्त करील. इ. गोष्टी त्यांच्या भाषणांत होत्या.

* * *

लॉर्ड आयर्विन यांनीं या सांगितलेल्या सर्व गोष्टी अलीकडे सर्वांस चांगल्याच पाठ झाल्या आहेत. त्या ऐकून श्रोत्यांचा कोणताहि मनोविकार जागा होण्याची भीति नव्हती. परंतु अशा प्रकारचें आपलें शिळें भाषण कोणासच आवडणार नाहीं अशी व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांसहि शंका वाटली असावी. नाहीं तर हिंदुस्थानांतून चीनवर सैन्य पाठवावयाचें आहे ह्या बातमीची तिखट मिरची त्यांनीं आपल्या भाषणांत मुळींच येऊं दिली नसती. ती मिरची घातल्यामुळें असेंब्लींतील बऱ्याच सभासदांस ठसके लागले असून त्यांचे प्रतिध्वनी हल्लीं सर्वत्र उठत आहेत. अशा प्रकारें हिरवी मिरची घालून व्हाइसरॉयांनीं हिंदुस्थानावर मोठीच खैर केली यांत शंका नाहीं. कारण त्यामुळें कॉंग्रेसचे अध्यक्ष एस्. श्रीनिवास अय्यंगार, लाला लजपतराय व पं. मदन मोहन मालवीय हे पुढारी बरेच खवळले व या प्रश्नाची वाटाघाट करण्याकरितां असेंब्लीस वेळ मिळावा याबद्दल अय्यंगार यांनीं उद्योग सुरू केला. परंतु व्हाइसरॉय आडवे आल्यामुळें त्यांचा निरुपाय झाला ही गोष्ट वेगळी. ब्रिटिश साम्राज्य बुडवावें अशी चीनची मुळींच इच्छा नाहीं. त्याला केवळ स्वतःच्या देशांत स्वतंत्रपणें वागावयास पाहिजे आहे. पण चीनची ही स्वातंत्र्यप्रियता ब्रिटिश सरकारास आवडत नसून चीनच्या पायांतील शृंखला शाबूत राखण्याकरितां पारतंत्र्याचे कडीतोडे पिढ्यानुपिढ्या वागविणाऱ्या हिंदी शिपायांस चीनवर पाठविण्यांत येत आहे. आणि हें पाप हिंदी शिपायांच्या हातून करविण्यांत येत आहे.

* * *

मंगळवार ता. २५ रोजीं असेंब्लीच्या नित्यक्रमाप्रमाणें काम सुरू झालें. पण त्याचे प्रारंभीं सर्वांस अनेक दृष्टींनीं बोधप्रद असा एक नैमित्तिक प्रसंग उपस्थित झालाच. चीनमध्यें सुरू झालेल्या स्वातंत्र्य-युद्धामुळें सर्वत्र हिंदुस्थानांत खळवळ उडाली व त्या खळबळीचें, विशेषतः हिंदुस्थानांतून हिंदी सैन्य पाठविण्याच्या सरकारी उपक्रमाबद्दल लोकांना आलेल्या संतापाचें प्रदर्शन कोणत्या तरी रीतीनें होणें जरूर होतेंच; तेव्हां या प्रश्नासंबंधीं विचार करण्यासाठीं श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं ताबडतोब तहकुबीची सूचना पाठविली. पण असेंब्लीला परराष्ट्रीय धोरणाबद्दल चर्चा करण्याचा अधिकारच नाहीं ही अडचण मुडिमन यांनीं उपस्थित केली. त्याच्यावरहि तोड म्हणून पं. नेहरू, मालवीय व जिना यांनीं असें सांगितलें कीं इतर धोरणासंबंधीं चर्चा न करतां, कायदेमंडळाचा सल्ला घेतल्याखेरीज सैन्य परदेशांत पाठविणें बरोबर नाहीं, येवढ्याच मुद्द्यावर आम्ही चर्चा करूं. या प्रकारच्या मर्यादित चर्चेसहि मुडियन यांनीं हरकत घेतली. कारण या चर्चेस उत्तर देतांना सरकारच्या बाजूनें परराष्ट्रीय धोरणांतील गुप्त गोष्टींचा स्फोट करण्याचा प्रसंग येणार ! पटेल यांनीं मुडिमन यांची पहिली हरकत मान्य केली. कारण पटेल झाले तरी असेंब्लीच्या अधिकारक्षेत्राचा विस्तार कसा करूं शकणार ! पण आपल्या अधिकारमर्यादेंत दुसरी हरकत त्यांना बाजूला सारण्यासारखी होती व ती त्यांनीं तशी बाजूला सारलीहि.

* * *

पण एका अधिकारमर्यादेच्या कक्षेंतून ते निसटले तरी दुसरी मर्यादा शिल्लक होतीच व तिचा उल्लेखहि त्यांनीं या मर्यादित चर्चेस परवानगी देतांना केला. तो असा कीं, गव्हर्नर जनरलांनीं मनाई केली तर या चर्चेस परवानगी देतां येणार नाहीं व तसा मनाई हुकूम लगेच आलाहि ! सरकारच्या गोटांत जाऊन काम करावयाचें म्हणजे अशाच अनेक बंधनांच्या व्यूहांतून काम करावें लागतें व त्यांतच जितक्या मर्यादेपर्यंत लोकपक्षाचें कार्य रेटतां येईल तितकें रेटावें लागतें व तेवढें काम स्वराजिस्ट पटेल यांनीं फार चांगलें केलें. या तहकुबीच्या सूचनेबद्दल जीं प्रारंभीं लोकपक्षातर्फे भाषणें झालीं त्यांत हिंदी सैन्य पाठविण्याच्या सरकारी धोरणास लोक विरुद्ध आहेत हें स्पष्ट झालेंच. परवानगी दिली असती तर जळजळीत व झणझणीत भाषणांनीं तें आणखी स्पष्ट झालें असतें हें खरें. पण उलट परवानगी न मिळाल्यानें

असेंब्लीचे व तिच्या अध्यक्षाचे अधिकार कसे जखडून टाकले आहेत याचेंहि एक प्रदर्शन झालें. मर्यादा न घातली तर विरोध, घातली तर मर्यादा घालण्याच्या जाचकपणाचें प्रदर्शन, अशी दुहेरी अडचण सरकारी गोटांत शिरल्यानें आणतां येते, हें स्वराजिस्ट पटेल यांनीं उत्तम रीतीनें दाखवून दिलें. आतां गव्हर्नर जनरलांनीं नियमाप्रमाणें बंधन घातलें म्हणून पटेल यांनीं राजीनामा द्यावा असें कित्येक म्हणतील; पण त्यालाहि पटेल यांचें उत्तर ठरलेलें आहेच. तें असें कीं, मीं नियमाप्रमाणें वागण्याची अधिकारग्रहणाचे वेळींच शपथ घेतली आहे. कांहीं नियमबाह्य वर्तन झालें तरच मी राजीनामा देऊं शकेन !

* * *

तहकुबीच्या सूचनेची अशी बोळवण झाल्यावर फडणिसांनीं 'निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंट्स' म्हणजे हुंड्या, चेक इत्यादिकांसंबंधाच्या हल्लींच्या कायद्यांतील किरकोळ दुरुस्तीचें एक बिल व सिक्युरिटी अॅक्टाच्या दुरुस्तीचें बिल पुढें मांडलें. मि. मुडिमन यांनीं सिव्हिल प्रोसीजर कोड, रजिस्ट्रेशन अॅक्ट व लिमिटेशन अॅक्ट यांच्यांत दुरुस्त्या करण्यासंबंधाचीं बिलें पुढें मांडलीं, यानंतर सर चार्लस इन्नेस यांनीं पोलादाच्या धंद्यास संरक्षण देण्यासंबंधींचीं दोन बिलें प्रविष्ट केलीं. त्या वेळीं त्यावर वादविवाद झाला नाहीं. बिलें प्रविष्ट करण्याचे वेळीं त्यावर वाद होत नाहीं. पुढें पहिल्या व दुसऱ्या वाचनाचे वेळीं खरा वाद होतो. पण हुंडणावळ व चलन यासंबंधाचा प्रश्न मात्र फडणिसांच्या कारवाईनें इतका वादग्रस्त होऊन बसला आहे कीं, त्यासंबंधाचीं बिलें पुढें येण्यापूर्वींच वादास सुरुवात झाली. ब्लॅकेटसाहेबांच्या तीन बिलांपैकीं रिझर्व्ह बँकेसंबंधाचें बिल लोकमत अजमावण्यासाठीं प्रसिद्ध करण्याला त्यांनीं परवानगी मागितली व ती देण्यांत आली. हुंडणावळीचें पहिलें बिल त्यांनीं नुसतें 'सूत उवाच' करून ठेवलें आणि त्यावरील चर्चा बजेट प्रसिद्ध झाल्यावर व्हावी असें त्यांनीं सांगितलें. आजपर्यंत हिंदुस्थानला इंग्लंडच्या पद्धतीप्रमाणें चलन मिळेल, म्हणजे रुपये किंवा नोटा दिल्या असतां प्रत्यक्ष सोनें मिळण्याची व्यवस्था होईल असें सांगण्यांत येत होतें व सर शिवस्वामीसारख्यांनीं याच मुद्द्यावर करन्सी कमिशनच्या शिफारशींना पाठिंबा दिला होता. पण चलनाच्या बिलांत पाहावें तों सोनें देण्यासंबंधींचें कलम गाळलें असून फक्त सरकार-निर्णित दरानें परदेशच्या हुंड्या मिळतील येवढीच योजना केलेली आहे !

* * *

या बिलावरील वादविवाद बजेट पुढें आल्यानंतर व्हावा असें ठरविण्यांत फडणविसांचा कावा उघड दिसून येतो. सरकारानें रुपये पाडण्याचें बंद करून आगाऊ हुंडणावळीचा भाव वाढवून ठेवला आणि मग रॉयल कमिशन नेमलें. हेतु असा कीं, १८ पेन्सांचा भाव हा चालू व स्वाभाविक भाव आहे असें कमिशनला भासवितां यावें. त्याचप्रमाणें अगोदर १८ पेन्सांचा दर गृहीत धरून बजेट करणार आणि नंतर लोकांपुढें दराचा प्रश्न मांडणार. आगगाडीचें तिकीट विकत घेऊन मग 'मी अमक्या गांवाला जाऊं का' असें विचारण्या-सारखीच ही गोष्ट नव्हे काय ? कारण जाऊं नको म्हटलें तर आगाऊ तिकीट घेऊन ठेवलें तें फुकट जाऊन नुकसान होईल. सारांश १६ पेन्सांच्या दरानें बजेटामध्यें घोटाळा होईल अशी परिस्थिति दाखवावयाची व असेंब्लींतील कांहीं अर्धवट बोटचेपे झालेले सभासद अनुकूल करून घ्यावयाचे अशा हेतूनें ही सर्व लटपट चालू आहे. याचाच अर्थ असा कीं, आज सरकारच्या विरुद्ध बहुमत असल्याबद्दल फडणविसांची खात्री झालेली असल्यामुळें बजेट पुढें येई-पर्यंत थांबून हें लोकपक्षीय बहुमत फोडण्याचा प्रयत्न ते करणार आहेत व पुढें 'मुंडितमुंडो नक्षत्राणि पृच्छति' या म्हणीप्रमाणें अगोदर मुंडण करून मग त्याचा मुहूर्त योग्य का अयोग्य याची भवति न भवति करणार ! फडणिसांच्या या लटपटी सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, घनश्यामदास बिर्ला व जम्नादास मेहता या व्यापारी व तज्ज्ञ सभासदांनीं उघडकीस आणून त्यांचा ताबडतोब तीव्र निषेध केला.

ता. २६ रोजीं टॅरिफ बोर्डाच्या सूचनेनुसार पोलादाच्या धंद्याचें संरक्षण करणारें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे सोंपविण्याबद्दल सर चार्लस इन्नेस यांनीं सूचना मांडली. या कमिटींत जयकर, जिना, लजपतराय, जम्नादास मेहता, आचार्य, बिर्ला, षण्मुखम् चेट्टी यांचेसारखी मंडळी असल्यामुळें ब्रिटिश साम्राज्यांतील मालाला सवलत देण्याचें घातक तत्त्व या सिलेक्ट कमिटीच्या हस्तें गाडलें जाऊन, बौंटीबरोबरच पूर्वीसारखीच जकातहि कायम केली जाईल, अशी आशा आहे. ता. २७ रोजीं या आठवड्याची बैठक संपली त्या दिवशीं कामकाज विशेष झालें नाहीं. प्रश्नोत्तरांना प्रथमच या दिवशीं सुरुवात झाली व एखादा विचित्र प्रश्न अगर मासलेवाईक उत्तर यांनीं उडालेल्या हशाशिवाय विशेष लक्ष वेधणारें त्यांत कांहीं नव्हतें. या प्रश्नांत सर्वांत जास्त म्हणजे एकंदर ३७ प्रश्न श्री. केळकर यांचे होते. केळकर आजारी होऊन मुंबईस गेले

असल्यामुळें त्यांचे प्रश्न श्री. अणे यांनीं विचारले. दुसरा क्रमांक मि. याकूब यांच्या प्रश्नांचा लागला. लाला लजपतराय यांची सुधारणा-कमिशनवर नेमणूक होईल काय असा प्रश्न विचारून मि. याकूब यांनीं हसें करून घेतलें! पण त्यांच्या प्रश्नांत नुसतें हसून घालविण्यापेक्षां खोल असा एक अर्थ होता. सुधारणा-कमिशनमध्यें एकादा मुसलमान नेमण्याची खटपट चालली असावी व त्याच्या जोडीला हिंदु सभासद कोण नेमला जाईल याची काळजी मि. याकूब यांना पडलेली असावी.

* * *

बॅकबे कमिटी हिंदुस्थान सरकारनें नेमलेली असून तिचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला असल्यामुळें सरकारी कार्यक्रमांतच या रिपोर्टाच्या चर्चेला जागा मिळावयास पाहिजे होती; पण सरकारतर्फे या चर्चेला सुरुवात होणार नाहीं, लोकांच्या प्रतिनिधींनीं वाटल्यास ठराव आणावेत असें सर बी. एन्. मित्र यांनीं सरकारतर्फे सांगितलें! आधींच बिनसरकारी ठरावांना दोन किंवा फार तर तीन दिवस सर्व बैठकींत मिळून मिळतात. त्यांतच सरकारी पण सरकारास अप्रिय असें काम लोकांच्या गळ्यांत घालण्याचा प्रयत्न अशा रीतीनें होत असतो. दुसऱ्या एका प्रश्नास उत्तर म्हणून मि. भोर यांनीं सांगितलें कीं, दक्षिण, आफ्रिकेंतून जें सरकारी शिष्टमंडळ येथें आलें त्यास रु. ७०,००० व येथून आफ्रिकेंत गेलेल्या शिष्टमंडळास ११७००० रुपये खर्च झाला. लग्नांत अडलेल्या पक्षाला दोहोंकडचा खर्च करावा लागतो. तसाच हा प्रकार होय! असो. प्रश्नोत्तरानंतर फडणविसांनीं आणलेलें प्रांतीवरील करासंबंधाचें बिल लोकमत अजमावण्यासाठीं प्रसिद्ध करावें अशी सर व्हिक्टर ससून यांनीं सूचना आणली. त्यांचीं सूचना फडणविसांनीं मान्य केल्यामुळें त्या दिवसाचें काम लवकरच संपलें. आतां येत्या सोमवारीं उपाध्यक्षांची निवडणूक व्हावयाची असून त्यासाठीं उमेदवारांची चढाओढहि बरीच आहे, पण त्यांतल्यात्यांत खरी चुरस खासदार नियोगी, शेरवानी व याकूब हसन यांच्यांत आहे.

पत्र नं. ३

ता. ८-२-१९२७

कॉंग्रेसचे अध्यक्ष श्रीनिवास अय्यंगार हे असेंब्लींतील थंड कारभारानें इतक्यांतच थंडावल्यासारखे दिसतात. असेंब्लींत सरकारविरुद्ध चुरचुरीत अगर दणदणीत वक्तृत्व गाजविण्याची संधि फारशी लाभत नाहीं यामुळें

त्यांनीं एक निराळीच योजना सुचविली आहे. ती अशी कीं, प्रांतिक व वरिष्ठ कायदेमंडळांतील सर्व लोकनियुक्त सभासदांनीं एक 'कन्व्हेन्शन पार्लमेंट' भरवावें. सरकार राउंड टेबल परिषद् बोलावीत नाहीं, ती अशा रीतीनें लोकांनीं भरवावी. या परिषदेंत स्वराज्याची योजना बारीकसारीक तपशिलासह तयार करावी व ती ब्रिटिश व हिंदी सरकारपुढें मांडून त्यांचेकडून ठराविक मुदतींत उत्तर मागावें. वक्तृत्वाच्या दृष्टीनें नसली तरी राष्ट्रीय चळवळीच्या दृष्टीनें श्री. अय्यंगार यांची ही सूचना विचार करण्यासारखी आहे. या योजनेस स्वराज्य पक्ष किंवा काँग्रेस यांचें पाठबळ मिळण्याची मात्र फारशी आशा नाहीं. कारण स्वराज्यासंबंधीं विधायक योजना करून ती सरकारपुढें मांडण्याचें काम करणें म्हणजे ध्येयवादाच्या उच्च वातावरणांतून व्यवहाराच्या भूमिकेवर उतरण्यासारखें आहे. आणि व्यावहारिकपणाचा यत्किंचितहि संबंध आणणें म्हणजे आपल्या मानीव उज्ज्वल जहालपणास बट्टा लावण्यासारखें होय असेंच अजूनहि काँग्रेसमधील बऱ्याच लोकांना वाटतें. पूर्वीं बेझंटबाईनीं केलेला कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिया बिलाचा प्रयत्न याच स्वरूपाचा होता. पण त्या वेळीं काँग्रेसनें तो विचारांत घेण्याचें देखील नाकारलें! श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं देखील ही सूचना नुसती बोलून न दाखवितां प्रत्यक्ष अमलांत आणण्याचें ठरविलें तर त्यांना देखील अजूनहि या व्यवहारविन्मुख ध्येयवादी वृत्तीचा निराशाजनक अनुभव येण्याचा संभव आहे.

* * *

असेंब्लीच्या बाहेरील दिल्लीचें वातावरण सध्यां हिंदु-मुसलमानांच्या वादानें ग्रस्त झालेलें दिसतें. चीनला सैन्य पाठविण्याबद्दल हिंदूंची निषेधप्रदर्शक सभा झाल्यावर लगेच मुसलमानांनीं सभा भरवून सैन्य पाठविल्याबद्दल सरकारचें अभिनंदन केलें! याचा फायदा सरकारच्या बाजूच्या वर्तमानपत्रांनीं घेऊन चिनांत सैन्य पाठविण्यास फक्त हिंदूंचीच हरकत आहे असें जाहीर केलें! सरकार व मुसलमान यांचें हिंदूंविरुद्ध संगनमत कसें होत असतें याचें हें एक उदाहरण आहे. शुद्धि-संघटनेच्या चळवळीकडे हिंदूंचें अधिक लक्ष वेधत चाललें आहे. शनिवार ता. २९ रोजीं अखिल भारतीय शुद्धिसभेची चौथी बैठक श्रीनिवास अय्यंगार यांचें अध्यक्षतेखालीं झाली. श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं जरा जपूनच भाषण केलें. दुसऱ्या लोकांचीं मनें दुखावतील अशा रीतीनें शुद्धि-संघटन करूं नका असा त्यांनीं हिंदूंना उपदेश केला, पण आपलें

संघटन व संवर्धन करण्यास प्रत्येक धर्मास सारखाच हक्क पोंचतो एवढें त्यांनीं मान्य केलें. शनिवारीं व रविवारीं निरनिराळ्या ठिकाणच्या आर्यसमाजिस्ट प्रतिनिधींची परिषद होऊन आर्यसमाजिस्टांच्या मिरवणुकींना मुसलमानांकडून मशिदीपुढें होणाऱ्या अडथळ्यांचा विचार करण्यांत आला. मुसलमानांच्या वाद्यबंदीच्या हट्टाला धर्मांचा, इतिहासाचा व इतर देशांतील वहिवाटीचा बिलकूल आधार नाहीं अशा अर्थाचीं भाषणें झालीं.

* * *

सोमवार ता. ३१ रोजीं असेंब्लीच्या उपाध्यक्षांची निवड झाली. या जागेसाठीं प्रथम चार उमेदवार उभे होते. सर अबदुल कयूम, मौ. महंमद याकूब, मि. शेरवानी व मि. के. सी. नियोगी. पैकीं सर अबदुल कयूम यांनीं आपलें नांव परत घेतल्याचें अध्यक्षांनीं जाहीर केलें. स्वराजिस्टांनीं आपल्यातर्फे शेरवानी नांवाचे मुसलमान गृहस्थ उभे केले होते. हेतु असा कीं, मुसलमानांची मतें मिळून ते निवडून येतील व स्वराज्य पक्षाचा आणखी एक विजय जगापुढें मिरवतां येईल ! दुसरा कोणी मुसलमानच उभा नसता तर हा डाव साधलाहि असता. पण दुसरे मौ. याकूब हेहि मुसलमान उमेदवारच उभे राहिल्यामुळें हा डाव साधला नाहीं. पहिल्यानें तिघांच्या नांवांवर मतें मोजण्यांत आलीं, त्यांत मि. याकूब यांना ५३, शेरवानी यांस ४० व नियोगी यांस १८ मतें पडलीं. दुसऱ्यांदा मतें घेतां मि. याकूब यांना ५९ व शेरवानी यांना ५४ मतें पडून याकूब हे निवडून आले. ता. ३१ रोजीं मि. सकलातवाला दिल्लीस आले व असेंब्लींत प्रेक्षक म्हणून ते हजर होते. ता. १ रोजीं श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं त्यांस उपाहार दिला. त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या भाषणांत असेंब्ली हें एक पार्लमेंटचें पोकळ सोंग आहे असें सांगून त्यांत रमणाऱ्या सभासदांचा त्यांनीं उपहास केला ! सायंकाळीं प्रांतिक कॉं. कमिटीतर्फे जाहीर सभेंत त्यांचें भाषण झालें.

* * *

ता. ३१ रोजीं झालेल्या प्रश्नांत श्री. केळकर यांचा सिंधमधील पुराणवस्तुखात्याला सांपडलेल्या ऐतिहासिक अवशेषांचें काय करणार याबद्दलचा प्रश्न होता. त्यांच्याबद्दल फक्त ब्रि. म्यूझियमकडूनच मागणी आली आहे असें सांगण्यांत आलें. या अवशेषांचें काय करावयाचें याची सरकारी योजना

अद्याप ठरली नाहीं. स्कीन-कमिटीच्या रिपोर्टासंबंधीं हिंदुस्थान सरकार व स्टेटसेक्रेटरी यांच्यांत पत्रव्यहार चालू असून त्याबद्दल सरकार लवकरच खुलासा करील असें एका प्रश्नास सरकारतर्फे उत्तर देण्यांत आलें. अमेरिकेंतील डॉ. सुधींद्र बोस यांनीं तेथील ब्रिटिश वकिलाकडे अर्ज केल्यास त्यांना पासपोर्ट मिळेल; पण त्यांनीं परत सुरक्षित अमेरिकेंत पोंचण्याबद्दलची हमी मागितली आहे व ती हिंदुस्थान सरकारास देतां येणार नाहीं असें गयाप्रसादसिंग व बेळवी यांच्या प्रश्नांस उत्तर मिळालें. करन्सी कमिशनपुढील अप्रसिद्ध अशा ६३ साक्षीहि प्रसिद्ध कराव्या अशी श्री. केळकर यांनीं एका प्रश्नांत मागणी केली होती. त्यास फडणविसांनीं असें उत्तर दिलें कीं, सर्व साक्षी छापून काढणें खर्चाचें काम आहे; तरी सभादांना कमिशनच्या दप्तरांतून या सर्व साक्षी पाहण्यास मिळतील. प्रश्नोत्तरांनंतर सर अलेक्झांडर मुडिमन यांनीं मुदतीच्या कायद्यांत दुरुस्ती करणारें बिल मांडलें. मक्केच्या यात्रेकरूंचे बोटींच्या अनियमितपणामुळें होणारे हाल वांचविण्यासाठीं मर्चंट शिपिंग ॲक्टामध्यें दुरुस्ती करणारें बिल मि. भोर यांनीं मांडलें व तें बऱ्याच मुसलमान सभासदांच्या सिलेक्ट कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें. सर बेसिल ब्लॅकेट यांचें हुंड्या व चेक यांच्यासंबंधाचें दुरुस्तीचें बिलहि व्यापारी सभासदांच्या सिलेक्ट कमिटीकडें सोंपविण्यांत आलें. त्याचप्रमाणें फडणविसांनीं आणलेलें सिक्युरिटी ॲक्टाच्या दुरुस्तीचें बिल श्री. अणे यांच्या सूचनेवरून सिलेक्ट कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें.

* * *

मंगळवारीं व बुधवारीं असेंब्लीच्या बैठकी अगदीं थोड्या वेळांत आटोपल्या. मंगळवारीं एकंदर १३ बिनसरकारी बिलें प्रविष्ट करण्यांत आलीं. श्री. केळकर हे लँड ॲक्विझिशन ॲक्टांतील दुरुस्तीचें बिल मांडण्यासाठीं मुद्दाम डॉक्टरांची परवानगी घेऊन एका दिवसापुरते दिल्लीस आले होते. सरकारनें कोणतीहि जमीन कायद्यानें मिळविण्याचें ठरविल्यास ती ज्या कामासाठीं घेतली जाते तें काम सार्वजनिक हितसंबंधाचें आहे कीं काय, याबद्दल कायदे-कौन्सिलांत चर्चा व्हावी व तेथें तें कार्य सार्वजनिक हिताचें ठरलें तरच सरकारास जमीन घेतां यावी आणि कॉंपेन्सेशन ठरविण्याचें काम पंचांमार्फत व्हावें अशी या बिलानें जुन्या कायद्यांत दुरुस्ती सुचविली आहे. श्री. हरविलास सारदा यांच्या बालविवाहप्रतिबंधक बिलास पुढील वाचनाचे वेळीं आपण

विरोध करणार आहों असें मुडिमन यांनीं जाहीर केलें. त्यानंतर असेंब्लीच्या कामकाजासंबंधींच्या नियमांत रंगास्वामी अय्यंगार व दोरास्वामी अय्यंगार यांनीं सुचविलेल्या दुरुस्त्या सिलेक्ट कमिटीकडे सोंपविण्यांत आल्या. या दुरुस्त्या मंजूर झाल्या तर बिनसरकारी कामकाजास अधिक दिवस मिळून अध्यक्षांसहि कांहीं अधिकार जास्त मिळणार आहेत.

* * *

बुधवारीं झालेल्या प्रश्नांत फिजी बेटांतील हिंदी लोकांसंबंधाचा प्रश्न महत्त्वाचा होता. फिजी बेटांतील युरोपियन लोकांच्या वस्तीपेक्षां हिंदी लोकांची वस्ती १६ पट असून कौन्सिलांत युरोपियन प्रतिनिधी ६ तर हिंदी प्रतिनिधी फक्त ३ च घेण्याचें तेथील सरकारनें कबूल केलें आहे. यापेक्षां अधिक प्रतिनिधी मिळण्याविषयीं सरकारनें आग्रह कां धरिला नाहीं असा प्रश्न विचारतांच मि. भोर यांनीं सरकारतर्फें असें सांगितलें कीं, 'फार ताणून धरलें असतां कांहींच मिळणार नाहीं, तेव्हां मिळालें तेवढ्यांत समाधान मानलें पाहिजे. पुढें अधिक अनुकूल काल आला म्हणजे आणखी अधिक मागतां येईल.' सरकारनें फिजीमधील हिंदी लोकांच्या हितसंबंधाचे बाबतींत स्वीकारलेलें हें दुर्बळपणाचें धोरण अर्थात-च त्वेष आणण्यासारखें होतें. फिजीमधील हिंदी लोकांच्या परिस्थितीबद्दलचा सरकारी कमिशनचा रिपोर्टहि सरकारनें जाहीर केला नाहीं. कारण काय तर त्या रिपोर्टासंबंधीं फिजी बेटांतील सरकारचा विरोध आहे. या सरकारच्या अनिष्ट धोरणासंबंधानें निषेध प्रदर्शित करण्यासाठीं पं. हृदयनाथ कुंझरू यांनीं तहकुबीची सूचना आणण्याची परवानगी मागितली. पण सरकारतर्फें त्याला हरकत घेण्यांत आली व अध्यक्षांना ती हरकत रास्त वाटून त्यांनीं परवानगी देण्याचें नाकारलें! व्हाइसरॉयांचा मनाई-हुकूम आणविण्याचीहि नोकरशाहीस गरज पडली नाहीं. यानंतर सिव्हिल जस्टिस कमिटीच्या शिफारशींना अनुसरून सिव्हिल प्रोसिजर कोडामध्यें दुरुस्ती करणारें बिल मुडिमन यांनीं मांडलें. या बिलान्वयें हायकोर्टाचे हक्क कमी होत असल्यामुळें बॅ. जयकर, श्रीनिवास अय्यंगार, बॅ. जिना व पं. नेहरू यांनीं विरोध केला व तें ४२ वि. ५८ मतांनीं नामंजूर झालें. नंतर रजिस्ट्रेशनच्या कायद्यांत दुरुस्ती करण्यासंबंधाचें सरकारी बिल वाद न होतां मंजूर झालें.

* * *

गुरुवारचा दिवस बिनसरकारी ठरावांचा होता व पहिलाच ठराव बंगालचा १८१८ चा कायदा रद्द करून बिनचौकशीच्या राजकीय कैद्यांना सोडण्या-संबंधींचा होता. ठराव मांडणारे सभासद श्री. जोगिया यांनीं हा कायदा कोणत्या परिस्थितींत करण्यांत आला व आजच्या परिस्थितींत तो शिल्लक ठेवणें व लागू करणें कसें अरेरावीचें आहे हें मुद्देसूद रीतीनें दाखवून दिलें. या ठरावावर पंडित मोतिलाल नेहरू यांनीं एक उपसूचना आणून त्याचें व्यापक क्षेत्र बंगालचे राजबंदी सोडण्यापुरतें मर्यादित केलें. हेतु असा कीं, या मुख्य मुद्द्यावरच सर्व चर्चेचा भर पडावा व वादाला अवांतर फांटे फुटूं नयेत. पण पंडित नेहरूंची ही सूचना योग्य मुदतीच्या आंत दाखल केली नव्हती म्हणून त्यास अध्यक्षांची विशेष परवानगी मागावी लागली. अध्यक्षांनीं अशी अट घातली कीं, इतरांनीं आपापल्या उपसूचना मागें घेऊन ही एकच उपसूचना शिल्लक राहिली तर परवानगी मिळेल. त्याप्रमाणें इतरांनीं आपापल्या सूचना मागें घेतल्या व बऱ्याच वादविवादानंतर पंडित नेहरू यांच्या उपसूचनेनें दुरुस्त केलेला जोगिया यांचा ठराव ६३ वि. ५० मतांनीं मंजूर होऊन सरकारचा पराभव झाला.

* * *

मुडिमन यांनीं अर्थातच सरकारतर्फे ठरावास व सूचनेस विरोध केला. त्यांच्या भाषणांतील पूर्वार्धांत १९२३ पासून आतांपर्यंत झालेल्या अराजक गुन्ह्यांचें वर्णन व उत्तरार्धांत व्हाइसरॉयांच्या भाषणाचा अनुवाद असल्यामुळें त्यांत नवीन असें कांहीं नव्हतें. मात्र कांहीं तरी अटी लिहून घेऊन या कैद्यांना सोडण्याचा सरकारचा विचार असावा असें अनुमान त्यांच्या भाषणां-तून काढतां येण्यासारखें होतें. पंडित नेहरूंच्या उपसूचनेस अनुकूल अशीं एम्. के. आचार्य, लाला लजपतराय, गोस्वामी, के. सी. रॉय, श्रीनिवास अय्यंगार, हृदयनाथ कुंझरू, पंडित मालवीय इत्यादिकांचीं भाषणें झालीं. श्री. गोस्वामी यांचें भाषण नेहमींप्रमाणें झणझणीत असें झालें. लाला लजपतराय व पंडित मालवीय यांचीं भाषणेंहि सडेतोड व प्रसंगानुरूप अशींच झालीं. या एका ठरावावरचा वादविवादच इतका लांबला कीं, मतें घेण्याचे वेळीं ६ वाजले. अर्थात् इतर ठराव तसेच राहून सोमवारपर्यंत बैठक तहकूब झाली. पंडित नेहरू यांच्या उपसूचनेस पाठिंबा देण्याचें राष्ट्रीय व स्वतंत्र पक्षानें

आगाऊच ठरविलें होतें. यामुळें सरकारचा पराभव निश्चित होता. राष्ट्रीय महत्त्वाच्या ठरावावर एक होण्यास सर्व पक्ष कसे तयार असतात हें या वेळीं पुनः दिसून आलें.

* * *

गुरुवारच्या कार्यक्रमपत्रिकेंत दुसरा ठराव मि. भुवनानंद दास यांच्या नांवावर असून तो स्वराज्याच्या मागणीसंबंधाचा होता. पण राजा गझनफर अल्लीखान यांनीं त्यावर एक उपसूचना पाठवून मुसलमानांच्या अवास्तव मागण्यांचा राष्ट्रीय मागणींत अंतर्भाव करण्याचा घाट घातला होता. असेंब्लींत आपसांतील भेदाचें प्रदर्शन होऊन सरकारला त्याचा फायदा मिळेल यासाठीं मि. दास यांनीं आपला ठराव परत घ्यावा असें स्वराज्य पक्षानें त्यांस सुचविलें. राजा गझनफर यांच्या या उपसूचनेंत, अल्पसंख्याक मुसलमानांना परिणामकारक प्रमाणांत जागा देणें व जेथें ते बहुसंख्याक असतील तेथें त्यांचें बहुमत कायम ठेवणें अशी मुसलमानांची दुहेरी फायद्याची मागणी नमूद करण्यांत आली होती! शिवाय नवीन प्रांतविभागणी करावयाची असल्यास बंगाल, पंजाब व सरहद्द प्रांत यांतील मुसलमानांच्या बहुमतास धक्का लागूं नये इत्यादि मुसलमानांच्या विशिष्ट अटीहि या उपसूचनेंत ग्रथित झाल्या होत्या! श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं बोलून दाखविलेली 'कन्व्हेन्शन पार्लमेंटची' सूचना कृतींत आणली तर तेथेंहि याच अवास्तव मुसलमानी अटी पुढें येऊन अडचण उपस्थित होईल. पण तसें झालें तर हिंदी स्वराज्याच्या मार्गांत खरा अडथळा कोणाचा आहे तें तरी एकदां स्पष्ट होईल.

* * *

"१६ पेन्स का १८ पेन्स' या हुंडणावळीच्या वादासंबंधीं कॉंग्रेस पक्षाचें एकमत झालेलें नाहीं. ता. ५ रोजीं कॉंग्रेस पक्षाची सभा भरून या प्रश्नावर वादविवाद झाला. सर पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास यांनीं विस्तृत भाषण करून आपली बाजू मांडली, तेव्हां ब्लॅकेटसाहेबांनाहि बोलावून त्यांची बाजू ऐकावी असें दोरास्वामी अय्यंगार यांनीं सुचविलें! श्रीनिवास अय्यंगार यांना १६ पेन्सांचा दर मान्य तर दिवाण चमनलाल हे १८ पेन्स दराचे पुरस्कर्ते! मोतिलाल नेहरूंचें म्हणणें असें कीं, ह्या प्रश्नावर वाटेल त्याला वाटेल तसें मत देण्याची मुभा ठेवावी. याप्रमाणें मतभेद दिसून येऊन कांहींच निर्णय झाला नाहीं. त्यानंतर लगेच कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटी-

ची सभा होऊन त्यांत ५ विरुद्ध १ मतानें १६ पेन्सांच्या बाजूचा निकाल झाला. हें एक विरुद्ध मत पं. नेहरू यांचें असून या बाबतींत प्रत्येकास मत-स्वातंत्र द्यावें असें त्यांचें म्हणणें आहे. असेंब्लींतील शिस्तीचा भोक्ता काँग्रेस पक्ष वर्किंग कमिटीच्या बहुमताचा निर्णय मानतो का सर्वांना स्वेच्छेनुसार मत-नोंदणीची परवानगी देतो हें लवकरच दिसेल. ब्लॅकेटसाहेबांच्या कारवाईचा परिणाम प्रतिसहकारपक्षावर होत नसून स्वराज्यपक्षावरच कसा होत आहे हें यावरून दिसून आल्याशिवाय राहत नाहीं.

पत्र नं. ४

ता. ११-२-२७

ब्लॅकेटसाहेबांनीं हुंडणावळीच्या बिलाची असेंब्लीच्या पहिल्याच बैठकींत चर्चा केली असती तर हा प्रश्न एकदां कोणत्या तरी बाजूनें निकालांत निघाल्यासारखा झाला असता. पण हें बिल लांबणीवर टाकण्याचें ठरविल्यामुळें हा वाद धुमसत राहिला आहे. फडणविसांच्या दिरंगाईबद्दल चालू आठवड्यांत पहिल्याच दिवशीं तहकुबीची सूचना येणार होती. पण त्या दिवशीं गृहमंत्री मि. मुडिमन हे सरकारतर्फें खुलासा करणार असल्यामुळें ती त्या दिवशीं पुढें न येतां दुसऱ्या दिवशीं पुढें आली. पण सोमवारीं मुडिमन यांनीं केलेल्या खुलाशांत खुलेपणा कांहींच नसून सरकारच्या आग्रहाचें आग्रही समर्थनच होतें. त्यांचा खुलासा असा कीं, ता. १५ जानेवारीच्या आंतच सरकारला बजेटाचे आंकडे निश्चित करावे लागतात. आणि गेल्या असेंब्लीनें ऑगस्ट महिन्यांत हुंडणावळीच्या प्रश्नाचा विचार न करतां तो प्रश्न पुढें ढकलला. तेव्हां सरकारला १८ पेन्सांच्या भावानें बजेट तयार करणें भागच पडलें. तेव्हां आतां हा वाद अगोदर झाला किंवा नंतर झाला तरी बजेटांत जी दुरुस्ती करावी लागेल ती लागेलच म्हणून हुंडणावळीचें बिल ता. ७ मार्चला मांडण्याचें सरकारनें ठरविलें आहे. त्याचे आधीं ता. १८ फेब्रुवारी रोजीं रेल्वेखात्याचें बजेट सादर करण्यांत येऊन त्यावर ता. २२ रोजीं सामान्य वाद-विवाद होईल व ता. २४ पासून खर्चाच्या रकमा मंजुरीसाठीं मांडण्यांत येतील.

* * *

सारांश, तारखा जाहीर करण्यापलीकडे मुडिमन यांच्या खुलाशांत नवें किंवा लोकपक्षाचें समाधान करण्यासारखें कांहींच नव्हतें. सोमवारीं झालेल्या

प्रश्नोत्तरांत सर पुरुषोत्तमदास यांच्या प्रश्नाला उत्तर देतांना फडणविसांनीं १६ पेन्स दरास अनुकूल असलेल्या हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या ठिकाणच्या व्यापारी संस्थांची यादी वाचून दाखविली. त्यावरून सर्व ठिकाणचें लोकमत फडणविसांच्या १८ पेन्सांच्या दरास कसें विरुद्ध आहे हें त्यांच्या तोंडूनच जाहीर झालें. मुडिमन यांच्या खुलाशानंतर श्री. अणे यांच्या सूचनेनुसार सिक्युरिटीज अॅक्टांत दुरुस्ती करणारें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें. यानंतर नादारीच्या कायद्यांत दुरुस्ती करणारीं दोन बिलें मुडिमन यांनीं मांडलीं. नादारानें कोर्टाच्या परवानगीशिवाय सावकारांशीं केलेली तड-जोड रद्द करण्यासंबंधीं योजना या बिलांत आहे. मुदतीच्या कायद्यांत दुरुस्ती करण्याच्या सरकारी बिलावर यानंतर चर्चा झाली. त्यास प्रथम श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं उपसूचनेच्या रूपानें हरकत घेतली. पण त्यांच्या उपसूचनेंतील तत्त्व कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें बिल मांडण्यांत येईल त्या वेळीं बिलांत समाविष्ट केलें जाईल असें सरकारतर्फे आश्वासन मिळाल्यावर बिल मंजूर झालें. सोमवारचें काम संपण्याचे वेळीं आणखी एक मोठा वादविषय म्हणजे पोलाद-संरक्षणाच्या बिलावरील सिलेक्ट कमिटीचा अहवाल हा असेंब्लीपुढें सादर करण्यांत आला.

* * *

ठरल्याप्रमाणें तहकुबीचा ठराव मंगळवार ता. ८ रोजीं पुढें आला. प्रथम त्यास रीतीप्रमाणें मुडिमन यांनीं हरकत घेतली व तहकुबीची सूचना आणण्याइतका हा प्रश्न तांतडीचा नाहीं असें सांगितलें. पण अध्यक्षांनीं ही हरकत मानली नाहीं व नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें इतर कामकाज आटोपल्यावर या तहकुबीच्या सूचनेवर वाद झाला. श्री. नीळकंठदास यांनीं ओरिया भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें एका प्रांतांत एकीकरण करण्यासंबंधाचा ठराव मांडला. ओरिया लोकांचें एका प्रांतांत एकीकरण झाल्यावर तो कोणत्याहि प्रांतास जोडला तरी त्यास नीळकंठदास यांची हरकत नव्हती. मौ. महंमद याकूब यांनीं सांगितलें कीं, ओरिया लोकांचा प्रांत बिहारला जोडला तर मुसलमानांचें प्रमाण कमी होईल ! श्री. गयाप्रसादसिंग यांनीं हा प्रांत बिहार-ओरिसामधील ओरिसाविभागास जोडावा अशी उपसूचना मांडली व तिला डॉ. मुंजे यांनीं अनुमोदन दिलें. इतर बरींच भाषणें झाल्यावर मुडिमन यांनीं बिहार-ओरिसाच्या कौन्सिलानें हा प्रांत जोडून घेण्याचें मान्य केल्यास तशी

व्यवस्था करण्यांत येईल असें आश्वासन दिल्यामुळें ठराव परत घेण्यांत आला. रंगा अय्यर हे सुधारणांचें रॉयल कमिशन न नेमतां राउंड टेबल परिषद् बोलवावी असा ठराव मांडणार होते. पण स्वराज्य पक्षानें त्यास पाठिंबा न दिल्यानें तो परत घ्यावा असें स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत ठरलें होतें. श्री. रंगा अय्यर यांनीं तो सर्व वाचून दाखवून परत घेतल्याचें जाहीर केलें! आपण मांडला होता तो ठराव कसा होता तें तरी सभासदांस कळावें असा त्यांचा उद्देश असावा! दुधाची तहान त्यांनीं ताकावर भागवून घेतली.

* * *

सायंकाळीं ४ वाजतां तहकुबीची सूचना पुढें आली. बजेटाच्या पेचांत धरून असेंब्लीकडून आपला १८ पेन्सांचा दर मंजूर करून घेण्यासाठीं फडणविसांनीं कसा व्यूह रचला आहे तें श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं सांगितलें व केवळ एका बजेटाच्या तोंडमिळवणीकडे न पाहतां देशाचे सामान्य हितसंबंध पाहूनच हुंडणावळीचा दर ठरविला पाहिजे असें बजावलें. गेल्या ऑगस्टमध्यें फडणविसांना हुंडणावळीचीं बिलें आणण्याची घाई झाली होती. पण आतां लोकमताचा विरोध पूर्णपणें दिसून आल्यावर ते दिरंगाई करीत आहेत असेंहि त्यांनीं सांगितलें. प्रांतिक खंडण्यांतील सूट १६ पेन्सांच्या दरानें कमी होतें असें दाखवून प्रांताप्रांतांत कलागती लावण्याचा फडणविसांचा विचार असल्याचें बॅ. जयकर यांनीं सांगितलें. उलट फडणविसांनीं १६ पेन्स भाव ज्यांना पाहिजे आहे त्यांना उगीच गडबड करून असेंब्लीच्या डोळ्यांत धूळ फेकावयाची आहे असा त्यांजवर आरोप केला व कोणताहि दर ठरला तरी प्रांतिक खंडणीच्या बाबतींत सरकारी धोरण बदलणार नाहीं असें आश्वासन दिलें. सर पुरुषोत्तमदास यांनीं सांगितलें कीं, बजेटाचा निकाल लागेपर्यंत एखादें बिल थांबवून धरण्याचें हें पहिलेंच उदाहरण आहे. १८ पेन्सांच्या दरानें बजेटांत कधींच तूट पडणार नाहीं अशी ब्लॅकेटसाहेब हमी देऊं शकतील काय? हुंडणावळीचा दर निश्चित झाल्याशिवाय रेल्वेबजेटाचा विचार करतां येणेंच शक्य नाहीं. सर चार्लस इन्नेस व मि. आर्थर मूर यांनीं सरकारी धोरणाचें समर्थन केलें व जमनादास मेथा, डॉ. हैदर व मि. अय्यर यांनीं उपसूचनेस पाठिंबा दिल्यावर ५२ वि. ४५ मतांनीं तहकुबीची सूचना मंजूर झाली आणि सरकारचा तिसऱ्यांदा पराभव झाला.

* * *

बंगालच्या कैद्यांविषयीं प्रश्नोत्तरांत नेहमीं कांहींना कांहीं प्रश्न उपस्थित होतोच. बुधवारीं अशाच एका प्रश्नास उत्तर देतांना या बाबतींत हिंदुस्थान सरकार व बंगाल सरकार यांचा पत्रव्यवहार चालू असल्याचें मुडिमन यांनीं सांगितलें. यानंतर एकंदर २३ पुरवणी-मागण्यांसंबंधीं चर्चा होऊन त्या मंजूर झाल्या. पुरवणी-मागण्या नामंजूर करण्याचा स्वराज्य पक्षाचा किंवा त्यांतील कांहीं लोकांचा तरी विचार होता असें म्हणतात. पण त्याचें काय झालें कोणास ठाऊक? कारण अलीकडे स्वराज्य पक्षाच्या बैठकी दारें लावून गुप्त रीतीनें होऊं लागल्या आहेत. पण या गुप्त बैठकी होऊन अखेर निकाल पाहिला तर शून्यवतच दिसतो. स्वराज्य पक्षांत दोन परस्परविरोधी गट उत्पन्न होऊन अखेर कोणत्याहि प्रश्नावर वाटेल त्यानें वाटेल तसें मत द्यावें असा मोघम निर्णय बाहेर पडतो. हुंडणावळीच्या प्रश्नासंबंधीं स्वराज्यपक्षीय लोक काय करणार हेंहि अजून अनिश्चितच आहे. बुधवारीं जादा मागण्यांपैकीं कांहीं मागण्या तरी निषेधप्रदर्शनार्थ फेटाळल्या जातील असें कित्येकांस वाटत होतें, पण तो अंदाज फोल ठरून सर्व मागण्या किरकोळ वाद होऊन मंजूर झाल्या. गुरुवारीं येणाऱ्या ठरावांवरहि असेंच 'मतस्वातंत्र्य' स्वराज्यपक्षीयांनीं ठेवलें होतें.

* * *

गुरुवारीं प्रश्नोत्तरें न होतां एकदम ठरावांची चर्चा सुरू झाली. प्रारंभीं गृहमंत्र्यांनीं पुढील आठवड्याचा कार्यक्रम सांगितला. त्यावरून सोमवार ता. १४ व बुधवार ता. १६ रोजीं पोलादसंरक्षण बिलाची चर्चा होणार असें कळलें. या बिलांत 'इंपीरिअल प्रेफरन्स'च्या नव्या घुसडण्यांत आलेल्या तत्त्वावर बरेंच रण माजेल. ता. १५ रोजीं बिनसरकारी बिलें येणार असून त्यांत श्री. केळकर यांच्या जमीन संपादनाच्या कायद्यांतील दुरुस्तीच्या बिलावर चर्चा होईल. ता. १८ रोजीं रेल्वेबजेट सादर करण्यांत येईल. याप्रमाणें कार्यक्रम सांगितल्यावर ओरिसा प्रांतांप्रमाणें दुसऱ्या एका मागासलेल्या प्रांतासंबंधाचा ठराव पुढें आला. हा प्रांत म्हणजे संताळ परगणा हा होय. हिंदुस्थानांत मागासलेल्या जाती पुढारलेल्या जातींबरोबर येण्याची धडपड करीत असतात व सरकार त्यांना अधिक सवलतहि देतें. पण प्रांतविभागांत देखील मागासलेले व पुढारलेले असे भेद आहेतच व सुधारणाकायद्याच्या अंमलबजावणींतून मागासलेले प्रांत वगळण्यांत आले आहेत. पूर्वी हिंदुस्थान सरकारचा

राज्यविस्ताराचा खटाटोप चालू असतां मागासलेले व पुढारलेले प्रांत किंवा नॉन-रेग्युलेशन व रेग्युलेशन प्रांत ही विभागणी जरूर असली तरी आतां एक-छत्री अंमल झाल्यावर कांहीं प्रांत मागासलेले ठेवणें चुकीचें आहे. पण आश्चर्य हें कीं, मागासलेल्या जातींबद्दल कळवळा दाखविणारें सरकार मागासलेल्या प्रांतांस सुधारणा लागू करण्याच्या प्रश्नाच्या नेहमीं विरुद्ध असतें! त्या धोरणास अनुसरून मि. मुडिमन यांनीं संताळ परगण्यासंबंधींच्या श्री. गंगानंद सिंह यांच्या ठरावास विरोध केला. संताळ लोकांच्या कल्याणासाठींच आपण या ठरावास विरोध करीत आहों असें सरकारी सभासदांनीं नेहमींप्रमाणें सांगितलें. ठरावांत केलेली मागणी मूठभर सुशिक्षितांची आहे, बाकी संताळ लोक आहे या परिस्थितींत सुखी आहेत हाहि नेहमींचाच सरकारी कोटिक्रम पुढें आलाच. पण लोकपक्षीय सभासदांनीं तो न मानतां ५० विरुद्ध ४० मतांनीं हा ठराव मंजूर केला. यानंतर मि. हाजी यांनीं हिंदी बँकांच्या सद्यःपरिस्थितीची पाहणी करून हिंदी शेतकरी व उद्योगधंदे यांना भांडवल मिळण्यासाठीं कोणते उपाय योजावेत यासंबंधीं सूचना करण्यासाठीं एक चौकशी-कमिटी नेमावी असा ठराव मांडला. सरकारची या सूचनेस अनुकूलता नाहीं असें फडणविसांच्या भाषणावरून दिसलें. पण वादविवाद पूर्ण न होतां असेंब्लीची बैठक सोमवारपर्यंत तहकूब ठेवण्यांत आली. पुढें बिनसरकारी ठरावांच्या दिवशीं या ठरावाचा विचार होईल.

* * *

कौन्सिल ऑफ स्टेटचें काम बड्या लोकांचें असल्यामुळें तें अगदीं सुखवस्तु व आरामशीर थंडपणानें चालतें. आठवड्यांतून तीन दिवसांपेक्षां जास्त दिवस ते चालत नाहीं व प्रत्येक दिवशीं ३ तासांपेक्षां अधिक लांबविण्यांत येत नाहीं. कौन्सिल ऑफ स्टेटमधील या बड्या आरामशीर लोकांकरितां कौन्सिल हॉलांत आरामखुर्च्या व हुक्का ठेवण्यासाठीं व्यवस्था अजून सरकारनें केली नाहीं हेंच आश्चर्य! या कौन्सिलचें काम ता. ८ रोजीं सर हेनरी मॉंक्रिफ स्मिथ यांच्या अध्यक्षतेखालीं सुरू झालें. नव्या सभासदांचा शपथविधि होऊन कांहीं प्रश्नोत्तरें झाल्यावर तीन सरकारी बिलें प्रविष्ट करण्यांत आलीं. ता. ९ रोजीं बिनसरकारी ठरावांचा दिवस होता. असेंब्लींत बिनसरकारी ठरावांचे वेळीं अधिकांत अधिक सभासद हजर असतात. पण कौन्सिल

ऑफ स्टेटचें सर्वच उलट आहे. कारण या दिवशीं अगदींच थोडे सभासद हजर होते. दारूबंदीच्या ठरावास कौन्सिलांत यऊन विरोध करण्याच्या ऐवजीं बहुतेकांनीं घरबसल्या सक्रिय विरोध आचरला असावा! लोकपक्षीय ठराव येथें पास होणें म्हणजे कपिलाषष्ठीचा योगच होय. त्यांतल्या त्यांत रामदास पंतलू यांचा दारूबंदीचा ठराव म्हणजे येथील बड्या श्रीमंतांस तर फारच चमत्कारिक वाटला. रामदास पंतलू यांच्या ठरावास शेठ गोविंद-दास यांनीं पाठिंबा दिला, पण बरद्वानचे महाराज व वऱ्हाडचे नबाब दादा-साहेब खापर्डे यांनीं विरोध केला! महाराजांनीं सांगितलें कीं, काबाडकष्ट करून थकलेल्यांना दारू पिण्याची बंदी करणें अयोग्य ठरेल. खरेंच, गादीवर लोळून थकलेल्या श्रीमंतांनाहि जर दारूची जरूर लागते तर कष्टाळू गरिबांना तिची जरूरी किती तरी अधिक लागत असेल अशी त्यांनीं गादीवर बसल्या बसल्या कल्पना केली असावी? पण श्रीमंतांच्या पैशाच्या पिशवीइतकी गरिबांची पिशवी लांब नसते हें त्यांना कसें कळणार? दारूची गोडी ते चाखतात, पण तिचे अनर्थ मात्र गरिबांना भोगावे लागत असून ते श्रीमंतांना धांवत्या मोटारीं-तून कसे दिसणार? असो. हा ठराव २१ वि. १४ मतांनीं नामंजूर झाला व मद्यपान नियमित करण्यासंबंधीं उपसूचना मंजूर झाली. पोस्ट व टेलिग्राफ हीं खातीं वेगळीं करण्याचा ठराव व रेल्वेचे दर उतरविण्याचा ठराव हेहि नामंजूर झाले व या वादाच्या श्रमाचा परिहार होण्यासाठीं ता. १० रोजीं सुटी घेऊन ता. ११ रोजीं या आठवड्यांतली शेवटची बैठक झाली.

* * *

शुक्रवारीं कांहीं किरकोळ सरकारी बिलांचा विचार झाला. चर्चा फारशी झाली नाहीं. मि. कॉर्बेट यांनीं हिंदुस्थानांतील दीपगृहासंबंधाचा कायदा दुरुस्त करण्यासंबंधाचें बिल प्रविष्ट केलें. एस. आर. दास यांच्या सूचनेवरून बंगाल टेनन्सी ॲक्टांत दुरुस्ती करणारें बिल, वाद न होतांच मंजूर झालें. प्रॉव्हिडंट फंडाच्या कायद्यांत दुरुस्ती करण्याचें बिल, मुदतीसंबंधाच्या कायद्यांत दुरुस्ती करणारें, असेंब्लींत मंजूर झालेलें बिल आणि रजिस्ट्रेशनचा कायदा व मद्रासचा मिठासंबंधींचा कायदा दुरुस्त करणारीं बिलेंहि फारसा वाद न होतांच मंजूर करण्यांत आलीं व कौन्सिल ऑफ स्टेटचें या आठवड्याचें काम संपलें.

पत्र नं. ५

ता. १८-२-२७.

चालू आठवड्यांत टाटा स्टील प्रोटेक्शन बिल व खासगी सभासदांचीं चार-पांच बिलें यांचेशिवाय असेंब्लींत दुसरें कांहीं काम झालें नाहीं. इतर काम म्हटलें म्हणजे सर चार्लस इन्नेस यांनीं रेल्वे खात्याचें अंदाजपत्रक सभेपुढें औपचारिक रीत्या मांडलें. पण त्यावर सर्व वादविवाद, चर्चा, उपसूचना वगैरेचें काम पुढील आठवड्यांत होईल; व तें बहुधा सर्व आठवडा खाईल. टाटा स्टील प्रोटेक्शन बिलासंबंधानें आतां थोडीबहुत लोकांना कल्पना आली असेल. एकंदर योजना तीन. एक सरकारी; या योजनेंत टाटांच्या कारखान्यांना आजवर प्रत्यक्ष पैशाची देणगी देऊन मदत करण्यांत येत असे, ती यापुढें बंद करून त्यांच्याशीं चढाओढ करूं पाहणाऱ्या मालावर आयात जकात बसवून त्यांना जें संरक्षण मिळेल तेवढेंच द्यावें अशी. दुसऱ्या सूचनेंत ह्या जकातीवरच भिस्त ठेवण्यांत आली आहे. पण सरकारी योजनेप्रमाणें तींत ब्रिटिश साम्राज्यांतील मालाला जो पक्षपात दाखविला आहे तो नाहीं; व तिसऱ्या योजनेंत, आजपर्यंत चालत आलेला जुन्या पद्धतीचा अंगिकार केला असून, जमशेटपूर कारखान्याला मदत द्यावयाची ती अंशतः जकातीच्या रूपानें व अंशतः प्रत्यक्ष देणगी देऊन द्यावी असें सुचविलें आहे. सिलेक्ट कमिटीकडे बिल गेले तेव्हां बैठकीचा दिवस सोईचा नसल्यामुळें, व कांहीं सभासद बाहेरगांवीं गेले असल्यानें तींत सरकार पक्षाचें बहुमत होऊन रिपोर्टावर सह्या झाल्या. पण कमिटींतील एकंदर सभासदांची संख्या लक्षांत घेतां, हें मत खरें बहुमत नाहीं असें दिसून आलें. कारण भिन्न मत दर्शविणाऱ्या पत्रिका जोडण्यांत आल्या एवढेंच नव्हे तर, हजर नसलेल्या सभासदांनींहि तक्रार केली. यामुळें स्वराज्य पक्ष व नॅशनॅलिस्ट पक्ष यांनीं मिळून असें योजिलें कीं, बिल फिरून सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्याची उपसूचना शक्य तर मंजूर करून घ्यावी, म्हणजे पुनः एक वेळ सगळेंच गांठोडें सोडून उसकटण्याला संधि मिळेल.

* * *

पण स्वराज्य पक्षाच्या हल्लींच्या दुबळेपणामुळें हा बेत पदरांत पडला नाहीं, आणि सोमवार व बुधवार या दोन दिवशीं बिलावर बराच वाद होऊन शेवटीं ६१ विरुद्ध ५० इतक्या बहुमतानें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे परत पाठविण्याची

उपसूचना नामंजूर झाली. स्वराज्य पक्षाचा दुबळेपणा दोन प्रकारें दिसून आला तो असा कीं, त्यांच्या पक्षांतील दोन सभासदांनीं दोन निरनिराळ्या उपसूचना पाठविल्या, यामुळें मुख्य सूचनेवर मतभेद दिसून आला व दुसरा हा कीं, स्वराज्य पक्षाच्या एकंदर ४०-४२ सभासदांपैकीं सुमारें १२-१३ सभासद गैरहजर होते! बॅरिस्टर जिना यांनीं या कामीं बोलून चालून सरकारी योजनेचें वकीलपत्र घेतलें होतें व ते आणि त्यांचे १०-१२ मुसलमान अनुयायी यांनीं सरकारच्या बाजूला मतें दिल्याकारणानें असा परिणाम झाला. सांगण्यासारखी गोष्ट एवढीच कीं, स्टेट्स्मन पत्राचे संपादक मि. मोअर व सरकारनियुक्त सभासद मि. एन्. एम्. जोशी यांनीं सरकारविरुद्ध मत दिलें.

* * *

सरकारी योजनेंत विलायती मालाला संभाळून घेण्याचा व पक्षपात दाखविण्याचा प्रयत्न उघड आहे. सर चार्लेस इन्नेस यांना हा प्रयत्न लपवितां कसा येणार? मात्र त्यांनीं आमचा तसा प्रयत्न आहे असें सांगितलें नाहीं. उघडच आहे ते तसें कसें सांगतील? पण बॅरिस्टर जिना यांना आपण सत्पक्षाकडे आहों हें दाखविण्याकरितां सरकारी योजनेंत पक्षपात नाहीं असें ठासून सांगावें लागलें आणि सर चार्लेस इन्नेस यांनाहि त्यांनीं असें भरीला घालून पाहिलें कीं, "पक्षपाताची बुद्धि नाहीं असें तोंडी आश्वासन द्या म्हणजे झालें." रुसलेल्या मनुष्यानें आपली समजूत दुसऱ्यानें कशी काढावी हें भांडतां भांडतां हळूच सुचविण्यासारखी जिनासाहेबांची युक्ति होती, पण ती कशी साधणार? सर चार्लेस इन्नेस यांना तसें उघड आश्वासन देतांच आलें नाहीं. आणि सरकारी योजनेंत पक्षपात आहे या मुख्य मुद्द्यावरच बहुतेक वादविवाद झाला, व त्यांत पंडित नेहरू व बॅ. जयकर ह्या दोघांचीं भाषणें विशेष मुद्देसूद व परिणामकारक झालीं. पण संख्याबलापुढें वक्तृत्व अर्थातच दुर्बल ठरलें. या बाबतींत पराभव झालेला पाहून स्वराज्य पक्षानें आपल्या गैरहजर असलेल्या सभासदांना निकडीचीं बोलावणीं पाठविलीं आहेत. पण जे येतील तेहि आतां वरातीमागून आलेले घोडे ठरतील! कारण सभेपुढें आतां करन्सी बिलाशिवाय अधिक हातघाईचा असा प्रश्न राहिला नाहीं.

* * *

यंदाची असेंब्ली पुनः नवी कोरी असल्यानें खासगी सभासदांच्या ठरावांना व बिलांना फिरून श्रीगणेशापासून सुरुवात आहे. गणपतीचा उत्सव संपला म्हणजे चित्रकार उरलेली, कुटलेली, मळलेली झाडू व माती फिरून भिजत टाकतो, व दुसरा उत्सव सुरू होण्याच्या वेळीं, तीच घेऊन, कुटून नवीं चित्रें बनवूं लागतो. अर्थात् या कृतीमुळें अपुऱ्या अर्ध्या-मुर्ध्या, फुटक्या-तुटक्या चित्रांचा पुनर्जन्मच होतो. अशा रीतीनें तारीख १ रोजीं, सुमारें पंधरा नवीं बिलें प्रविष्ट झालीं. आणि तारीख १५ रोजीं त्यांतील पांचांचाच परामर्श घेतां आला. पैकीं दोरास्वामी अय्यंगार यांचें रजिस्ट्रेशन ॲक्टाच्या सुधारणेचें बिल व मौलवी महंमद याकूब यांचें सक्सेशन ॲक्ट सर्टिफिकेटाचें बिल, हीं त्यांच्या इच्छेविरुद्ध मतें अजमावण्याकरितां बाहेर पाठविण्यांत आलीं. दुसरें बिल केळकर यांचें १८६० च्या सोसायटी नोंदणीच्या दुरुस्तीचें बिल. हें लहान असल्यामुळें तें ताबडतोब विचारांत घ्यावें अशी सूचना केळकर यांची होती. तिला सरकारतर्फे, तत्त्वावर नसला तरी तपशिलावर म्हणून, विरोध झाला. तथापि बहुतेक बिनसरकारी पक्षांची या बिलाला संमति दिसून येत असल्यामुळें, सर अलेक्झांडर मुडिमन यांनीं आपला विरोध मतें मोजण्यापर्यंत नेला नाहीं. या बिलाचा हेतु, साध्या शिक्षणसंस्था वगैरेप्रमाणेंच राजकीय शिक्षण देणाऱ्या संस्थाहि नोंदल्या जाण्याला हरकत येऊं नये, म्हणजे त्यांना कायदेशीर संघटित स्वरूप घेतां यावें, अशी दुरुस्ती करण्याचा आहे. सरकारचें म्हणणें हें कीं, हाच हेतु १९१३ च्या कंपनी ॲक्टानें साधतो. पण ह्या उपदेशाची सहजच थट्टा झाली. कारण कंपनी ॲक्टाखालीं, नोंदलेल्या संस्था प्रायः धंदेवाईक नफेबाजीच्या असतात व त्यांना आपलें खरें स्वरूप लपवून ठेवावयाचें असलें तर, सरकारकडून लायसेन्स घ्यावें लागतें! १८६० च्या कायद्यानें दिलेल्या सवलतीचा फायदा सात्त्विक हेतूनें प्रवृत्त झालेल्या संस्थाच घेत असतात. त्यांच्या कामाला पैसे हवे असले तरी त्यांत वैयक्तिक स्वार्थाचा अंश नसतो. असो. केळकर यांचें हें बिल असेंब्लींत मंजूर झालें तरी अद्यापि कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या भट्टींत जाऊन तें पडावयाचें आहे. तेथें सरकार आपला हट्ट कितपत चालवितें तें लवकरच कळून येईल.

* * *

चौथें बिल लँड ॲक्विझिशन ॲक्टाच्या दुरुस्तीचें. हें वादग्रस्त होण्याचा संभव व त्यांत प्रामाणिक मतभेदाला जागाहि बरीच, यामुळें आधीं लोकमत मागवून मगच तें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठवावें अशी स्वतः केळकर यांनींच उपसूचना मांडल्यामुळें सरकारी विरोधाला जागाच नव्हती. परंतु लोकमत मागण्यापूर्वीं केळकर यांचें म्हणणें जसें लोकांपुढें जाईल तसें सरकारचेंहि जावें असा साळसूद युक्तिवाद करून मि. भोर यांनीं व दोन-तीन इतर सरकारी सभासदांनीं बिलाच्या तत्त्वाला व तपशिलालाहि विरोध केला. पण त्यांपैकीं कोणाचें म्हणणें अधिक सयुक्तिक हें ठरविण्याला आणखी पांच-सहा महिने तरी जावे लागतील. बाहेरून लोकमत निरनिराळ्या सरकारांकडून व संस्थांकडून लिहून आलें म्हणजे बहुधा येत्या सप्टेंबरांत हें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविलें जावें अशी उपसूचना केळकर हे आणतील.

* * *

पांचवें बिल समितीचा कायदा रद्द करण्याचें डॉक्टर गौर यांनीं मांडलें तें. वास्तविक हें बिल पूर्वीं एकदां असेंब्लींत पास झालें पण कौन्सिल ऑफ स्टेट-मध्यें नापास झालें होतें. परंतु दडपशाही बिलाच्या डोक्यावर घणाचे घाव, लोकपक्षाला निराश न होतां, दरवर्षीं घातलेच पाहिजेत. आणि डॉ. गौर यांनीं अशा बिलाची पाठ पुरविण्याचें व्रत आज दोन-तीन वर्षें स्वीकारलें होतें तेंच त्यांनीं पुन्हा यंदाहि सुरू केलें आहे. मंगळवार संध्याकाळपर्यंत या बिलावरील चर्चा न संपल्यानें तें पुढें ढकललें गेलें आहे. पण मार्च महिन्यांत पुन्हा खासगी बिलांना एखादा दिवस मिळाला तरच या व इतर कांहीं बिलांचा परमर्श असेंब्लीला घेतां येईल. गेल्या एक महिन्यांत आणि पुढील पंधरा दिवस जमेस धरले तर सुमारें दीड महिन्यांत, खासगी ठराव व खाजगी बिलें यांना अवघे चारच दिवस मिळाले! यावरून हें दिसून येईल कीं, उपक्रमाची सत्ता सरकारचे हातीं असल्यानें गर्दींतून कोंडी फोडणें बरेंच अवघड असतें. पण ही विषमता नाहींशी होऊन आपलें कामकाज काढून घेण्याला अधिक दिवस मिळावेत असा लोकपक्षाचा प्रयत्न हल्लीं सुरू आहे. त्यांतून कांहीं निष्पन्न झालें तर, पुढील वर्षापासून खासगी कामाचे दिवस कदाचित् वाढतील. निदान अर्ध्यामुर्ध्या असलेल्या कामाची तरी तड पोंचविण्यास अधिक मदत होईल.

* * *

शुक्रवारीं सर चार्लस इन्नेस यांनीं रेल्वे-बजेट सभेपुढें मांडल्यावर, स्टील प्रोटेक्शन बिलावरील वादविवादाला पुन्हा सुरुवात झाली. सरकारी योजनाच अखेर मंजूर होणार असा उघड रंग दिसत आहे. तथापि मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, किर्लोस्करवाडी, वगैरे ठिकाणच्या कारखानदारांकडून आलेल्या तक्रारी-अर्जांमुळें, विलायती व परदेशी 'तयार मालावर' बसावी तितकी अधिक जकात न बसली तरी इतर कारखानदारांस उपयोगी पडणाऱ्या लोखंड, पोलाद वगैरे कच्च्या मालावरील जकात थोडीबहुत कमी होण्याचे किंवा भरलेली जकात थोडीबहुत परत देण्याचे ठराव होण्याचा संभव दिसतो. टाटांच्या कारखान्याचें एक नांव गाजत असलें म्हणजे नगाऱ्याच्या पुढें टिमकीचा आवाज ऐकूं येत नाहीं त्याप्रमाणें लहानसान कारखानदारांच्या हिताकडे सभासदांचें फारसें लक्ष जात नाहीं. तरी पुढील वर्षापासून, जकातीची नवीन योजना प्रसिद्ध होतांच कारखानदारांनीं, वेळींच आपले प्रतिनिधी पाठवून, सभासदांच्या गांठी घेवविल्या तर अधिक बरें होईल.

* * *

कॉंग्रेस पक्षाची बहुतेक बडी मंडळी हल्लीं दिल्लींत आहेत व चालू सालचे कॉंग्रेसचे अध्यक्ष येथेंच असल्यामुळें ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीची सभा भरवावी, किंबहुना बडें राउंड टेबल कॉन्फरसच्च भरवावें असा श्रीनिवास अय्यंगार यांचा घाट असल्याची बोलवा आहे. पण यापैकीं कांहीं सभा बोलावल्या तरी नीट भरणार नाहींत व भरल्या तरी त्यांत कांहीं काम होणार नाहीं. यांत मुळींच शंका नाहीं. असेंब्लींत श्रीनिवास अय्यंगार यांना जितकी मान्यता दिसते तितकीच मान्यता बाहेर देशांतहि आहे, म्हणजे मुळींच नाहीं. त्यांनीं पंडित मोतिलाल नेहरू यांच्या हट्टी स्वभावाचें थोडेंसें अनुकरण केलें असलें तरी पंडितजींची वजनदारी त्यांना संपादतां आलेली नाहीं. शिवाय मद्रास प्रांतांत दिवाणगिरी स्थापित झाली ती श्रीनिवास अय्यंगार यांच्या पूर्ण संमतीनें झाली, याविषयीं येथें लोक अगदीं उघड बोलतात व त्यांना उत्तर देण्याच्या भानगडींत, श्रीनिवास अय्यंगार किंवा त्यांचे स्नेही पडत नाहींत. पण पडणार कसे ? जमिनींत मुरणारें पाणी आपण होऊन वर निघत नसतें. दिल्लींत आल्यापासून, हिंदु सभेच्या बाजूला असलेली त्यांची सहानुभूति मात्र प्रकट झालेली आहे. यामुळें पंडित मोतिलाल नेहरू त्यांच्यावर नाराज आहेत असें म्हणतात. अशा परस्पर नाराज

पुढाऱ्यांची जोडी शेजारी शेजारी असेंब्लींत पाहिली म्हणजे तिऱ्हाइतास हसूं येतें. गॅलरींत एका बाजूला महंमदअल्ली, दुसऱ्या बाजूला सरोजिनी नायडू, खालीं नेहरू व अय्यंगार आणि अध्यक्षस्थानीं पटेल असा संच पाहिला म्हणजे गेल्या पांच-सहा वर्षांच्या राजकारणाचें चित्र एखाद्या चित्रपटावर दाखविल्याप्रमाणें डोळ्यांपुढून गेल्याशिवाय राहत नाहीं.

* * *

मुसलमानांनीं आपलें धोरण आतां निश्चित ठरवून टाकलें आहे. चालू बैठकींत त्यांचीं मतें प्रायः सरकारच्या बाजूला पडणार व जिनासाहेबहि, मी जात-गोत मानीत नाहीं असें म्हणत म्हणत, एक एक पावलानें कट्टर मुसलमानांच्या कळपांत ओढले जाणार! येत्या मे महिन्यांत मुसलमानांचें स्वतंत्र डेप्युटेशन विलायतेस जावयाचें आहे. कारण चालू वर्षाअखेर, रॉयल कमिशन नेमावयाची वार्ता निघाल्यामुळें सवत्या सुभ्याचें निशाण लंडनमध्यें सर्वांत आधीं फडकवावें अशी त्यांनीं उमेद धरली आहे व अखेर कमिशनपुढें, हिंदु विरुद्ध मुसलमान असाच राजकीय प्रश्न देखील उपस्थित होणार. पण होणार असला तरी, आतां त्याला भिऊन कांहीं चालत नाहीं. असेंब्लीमध्यें, पं. नेहरू यांनीं स्वराज्याच्या मागणीचे ठराव मुसलमानांच्या उपसूचनेच्या भीतीमुळें मागें घेतले, पण असें किती दिवस करणार? स्पष्ट बोलण्याचा दिवस यावयाचा उरलेला नाहीं. येऊन गेला आहे– आजच पुढें उभा आहे. तेव्हां मनांत असेल तें साफ बोलावें व आपला सात्त्विक आग्रह सोडूं नये यांतच हिंदूंचें खरें शहाणपण आहे.

* * *

यंदा दिल्लीस दक्षिणी सभासदांचा संच थोडा रोडावला आहे. मुतालीक, करंदीकर, अभ्यंकर ही मंडळी नाहींत. तथापि केळकर, अणे, मुंजे, बेळवी हे सभासद एकत्र राहतात. श्री. खापर्डे व श्री. जयकर हे वेस्टर्न होस्टेलमध्यें राहत आहेत. श्री. नारायण मल्हार जोशी व सर्व्हंट ऑफ इंडिया पत्राचे संपादक वझे हे शहरांत राहतात. डॉ. मुंजे यांच्या असेंब्लीच्या कामाबरोबर हिंदु-संघटनेचें काम सुरू असून ते नुकतेच गुरगांव वगैरे ठिकाणीं सभांना जाऊन आले. कामाचा मुख्य भर यंदा श्री. अणे यांच्यावर पडला आहे. नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे ते चिटणीस असून अनेक कमिट्यांवर त्यांची नेमणूक

झालेली आहे. श्री. एस्. सी. जोशी, मुंबई कौन्सिलचे सभासद, हे पोस्ट-खात्यांतील नोकर लोकांच्या संघाच्या कामाकरितां व किर्लोस्करवाडीचे श्री. गुर्जर हे स्टील प्रोटेक्शन बिलाच्या चर्चेसंबंधानें हिंदी कारखानदारांचें हिताहित सभासदांना समजावून देण्याकरितां दिल्लीस येऊन गेले. कॅप्टन पटवर्धन वैमानिक हेहि दिल्लीस आलेले असून विमानविषयक नवी सरकारी योजना चर्चेस निघेल तेव्हां ही नवी विद्या हिंदी लोकांना शिकविण्या-संबंधानें त्यांतल्या त्यांत काय करतां येईल, याची चर्चा करण्याकरितां ते राहिले आहेत. दिल्लींतील दक्षिणी लोकांचें मुख्य आश्रयस्थान 'महाराष्ट्रीय स्नेह-संवर्धक समाज' यामार्फत दासनवमीचा उत्सव सुरू असून बहुतेक प्रमुख दक्षिणी गृहस्थांचीं व्याख्यानें होत आहेत.

पत्र नं. ६

ता. २५-२-२७

स्टील प्रोटेक्शन बिलाचे कामीं स्वराज्य व राष्ट्रीय ह्या दोन पक्षांचा मिळून पराभव झाल्यानें, त्यापुढेंहि लोकपक्षाचा असाच पराभव होत जाणार कीं काय अशी सहजच भीति वाटूं लागली होती; पण रेल्वेखात्याचें अंदाजपत्रक पुढें आलें तेव्हां, एकंदर रेल्वेबोर्डाकरितां मागितलेली ९-९॥ लक्षांची रक्कम नामंजूर करावी अशी सूचना पुढें आली व ती रक्कम बहुमतानें नामंजूर झालीहि. या मतमोजणींत बॅ. जिना हे तटस्थ राहिले. परंतु त्यांचे कांहीं मुसलमान अनुयायी व सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं अनुकूल मत दिलें. ह्या रकमेवरील वादविवाद इतका रंगेल असें पूर्वी वाटलें नव्हतें. पण रेल्वे-बोर्ड हें आपलें काम चांगलें करीत नाहीं, बोर्डावर सरकार अद्याप एकहि हिंदी गृहस्थ नेमीत नाहीं, रेल्वे-बोर्ड विलायती कारखानदारांना पक्ष-पात दाखवितें व एकंदर कारभार उधळेपणाचा व मिजाशीचा चालतो, लोकांच्या तक्रारींकडे किंवा कनिष्ठ लोकांच्या स्थितीकडे लक्ष पुरविलें जात नाहीं अशा अनेक मुद्द्यांवर लोकपक्षाकडून हल्ले सुरू झाले, आणि "रावा बोले तों तो पिंजऱ्यांत पडे" ह्या म्हणीप्रमाणें रेल्वे-बोर्डाच्या अधिकाऱ्यांचें वक्तृत्व पोकळ ठरून तें त्यांच्याच गळ्यांत जसजसें येऊं लागलें, तसतसा वादाला विशेष रंग चढला. पूर्वी ज्यांनीं ह्या नामंजुरीला संमति दिली नसती अशा कित्येक मुसलमान व इतर गृहस्थांनीं सरकाराविरुद्ध मतें दिलीं.

तसेंच पंडित कुंझरू यांनीं रेल्वे-बोर्डाचा एक रुपया तोडून निंदाव्यंजक ठराव पुढें आणला, त्याहि बाबतींत सर वॉल्टर वुइल्सन यांनींहि लोक-पक्षाकडे मत दिलें व तोहि ठराव बहुमतानें मंजूर झाला. रेल्वे-बजेटाच्या वादविवादांत रेल्वे-बोर्डाच्या अधिकाऱ्यांवर शिव्यांच्या लाखोलीची परमावधि झाली. तुम्ही नालायक, बादशाही मिजाशीचे, खाल्ल्या घरचे वासे मोजणारे, नादान, कृतघ्न, स्वार्थी, हिंदुस्थानच्या पैशानें आपल्या जातीचें पोट भरूं पाहणारे, अशा एक ना दोन, निरनिराळ्या शब्दांनीं, रेल्वे-बोर्डाची पुरी पूजा बांधली गेली! आणि मुख्य मागणीचा निकाल लागला तरी, आणखी दोन दिवस ह्या निंदेचा ध्वनि-प्रतिध्वनि सारखा ऐकूं येत होता.

* * *

अशा नुसत्या शिव्या देऊन काय होणार असें कित्येकांना वाटेल. पण पूर्वी रेल्वे-खात्याचा कारभार ज्या त्या कंपनीचा होता तेव्हां, कारभार आमचे हातीं नाहीं आणि कंपनीच्या कारभारावर ताबा चालविण्याचा तोहि मर्यादितच असणार, अशा सबबी सरकाराला सांगतां येत होत्या. पण आतां कंपनीचा कारभार जाऊन तो प्रत्यक्ष सरकारच्या हातीं आला. रेल्वे-खातें व सरसकट फायनॅन्स-खातें यांचा संबंध पुरा तोडून प्रत्येकाचा सुभा सवता करण्यांत आला, यामुळें रेल्वे-बोर्डाची जबाबदारी पूर्वीपेक्षां फारच वाढली. वर्षांतून पांच-सहा दिवस सात-आठजणांच्या तोंडून, उघड चर्चा, टीका, निंदा सोसावी लागत असल्यामुळें, साहेब कितीहि स्वार्थी, निलाजरा असला तरी त्याला थोडें तरी वरमावें लागतें यांत शंका नाहीं. राज्यक्रान्तीचा भूकंप होऊन सगळीच सुधारणा एकदम होईल, आणि झाडावरून फळ तुटून हातांत पडल्याप्रमाणें, सगळें राजसूत्र एकदम लोकांच्या हातीं येईल, त्या दिवसाची वाट पाहत बसलेंच पाहिजे. पण तें घडून येईपर्यंत, हल्लींचा क्रमहि थोडाबहुत चालू ठेवलाच पाहिजे.

* * *

अशा रीतीनें दिल्लींतील गेल्या आठवड्याला 'लोहयुग' याशिवाय दुसरें नांव देतां येत नाहीं. स्टील प्रोटेक्शन बिल म्हटलें तरी, लोखंड-पोलादाचाच कारभार; आणि रेल्वेखातें म्हटलें तरी, लोखंडाचेंच साम्राज्य. म्हणूनच कीं काय, या दोनहि विषयांवरील चर्चाहि लोखंडासारखी खणखणीत झाली! मात्र पहिल्या बाबतींत यश आलें नाहीं, दुसऱ्या बाबतींत यश आलें ही गोष्ट

वेगळी. ह्याच आठवड्यांत पुढें येऊन मागें राहिलेले आणखी दोन विषय म्हणजे, दक्षिण-आफ्रिकन सरकारनें हिंदुस्थान सरकारशीं केलेला करार आणि विलायती वैमानिक कंपनीला हिंदुस्थानावरून विमानें नेण्याच्या बाबतींत पैशाची वगैरे मदत करण्याची सरकारची योजना. दक्षिण-आफ्रिकेशीं झालेल्या करारासंबंधानें स्वतः सरकार कोणताच ठराव मांडणार नसून, नॅशनॅलिस्ट पक्ष व स्वराज्य पक्ष ह्यांनीं आपापले ठराव पाठविले आहेत. मग इतर कोणी सुचेल त्याप्रमाणें त्याला दुरुस्त्या पाठवील. लोकमताचा साधारण ठराव म्हटला म्हणजे असा कीं, अडचणीच्या स्थितींत, शिष्टमंडळ जाऊन त्यांना करतां येण्यासारखें होतें तें त्यांनीं केलें, पण झालें तें कांहीं मनासारखें झालें नाहीं. आणि हिंदुस्थान सरकारनें असेंब्लीला विचारल्याशिवाय त्याला संमति दिली हेंहि कांहीं बरें केलें नाहीं. विलायतेंतल्याप्रमाणें येथेंहि आधीं तह आणि मग चर्चा हेंच तत्त्व अनुसरलें गेलें तर त्यांत नवल काय? तहाची नापसंती म्हणून शिष्टमंडळाची निंदा करावी असा कांहीं कोणाचे मनांत अर्थ नाहीं. कारण परिस्थिति बिकट होती हें सर्वच जाणतात. शिष्टमंडळावर दक्षिण आफ्रिकेच्या मेजवानीनें गुण केले म्हणावें तर त्यापूर्वी दक्षिण-आफ्रिकेचें शिष्टमंडळ इकडे आलें आणि आमच्या लोकांनीं त्यांना मेजवान्या दिल्या त्या अन्नाचाहि परिणाम उलट बाजूला थोडासा दिसून आला नसेल असें तरी कसें म्हणावें? पण हिंदुस्थान सरकार, विलायत सरकार व वसाहत सरकार ह्या तिघांच्या मुत्सद्देगिरीची ही एक परीक्षाच होती. आणि सामान्यपणें बरें मानण्याइतका ह्या तऱ्हेनें या तिरंगी सामन्याचा निकाल लागला हीच गोष्ट विशेष मानावयाची.

* * *

इकडून गेलेल्या शिष्टमंडळापैकीं, फिरोज सेठना हे कौन्सिल ऑफ स्टेट-मध्यें आहेत; आणि त्यांनीं सर दिनशा वाच्छा यांजकडून ठराव मांडवून शिष्टमंडळाची पाठ यापूर्वींच थोपटून घेतली आहे. शिष्टमंडळापैकीं दुसरे दोन सभासद, नामदार शास्त्री व सर डार्सी लिन्डसे हे असेंब्लींत आहेत. त्यांची मात्र पाठ थोपटण्यासारखे ठराव मंजूर होणार नाहींत. फक्त पाठ थोपटली जाणार नाहीं इतकेंच काय तें. तेरा वर्षांपूर्वी जनरल स्मट्स यांच्याशीं तह मांडून एक योजना करण्यांत आली त्या वेळीं ना. गोखले हे दक्षिण-आफ्रिकेंत शिष्टाईला गेले होते. आज त्यांचे शिष्य नामदार शास्त्री हे गेले होते. दोनाहि

प्रसंगीं महात्मा गांधी हेच परीक्षक असून त्यांनीं हल्लींच्या तहांतील एक-दोन दोष दाखविले असले तरी एकंदरींत या तहाला त्यांनीं आशीर्वादच दिला आहे. शिवाय सर्व चर्चा झाल्यावर ना. शास्त्री असेंब्लींतील टीकाकारांना जर असें म्हणाले कीं, आमच्या जागीं तुम्ही जाऊन तरी अधिक काय केलें असतें, तर तो प्रश्न फारसा वावगा होणार नाहीं. आणि उलट टीकाकारांनीं जर त्यांना असेंब्लीचे सभासद म्हणून, हिंदी लोकांचे प्रतिनिधी या नात्यानें, आमचे जागीं तुम्ही असता तर तुम्ही कसा ठराव केला असता असा प्रश्न विचारला तर तोहि वावगा होणार नाहीं.

* * *

दुसऱ्याचें अन्न खाल्ल्यानें मिंधेपणा येतो म्हणतात आणि कित्येक स्वार्थी धूर्त लोक या कपटनीतींचा उपयोग जाणूनबुजून करतात ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. तिलाच अनुसरून कदाचित् गेल्या सोमवारीं घोडदौडीच्या मैदानावर विमानाचे खेळ सरकारनें हजारों लोकांना फुकट दाखविले आणि मंगळवारीं कौन्सिल ऑफ स्टेट व असेंब्ली यांच्या सभासदांना एका मोठ्या विमानांत बसवून फिरवून आणलें. पण सरकारचा तसा हेतु होताच असें म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं आणि असला तरी, त्या हेतूला कोणी फारसे बळीहि पडलें नाहीं. त्या सामान्य शिष्टाचाराच्या गोष्टी होत. घोडदौडीवरील खेळाचे आदले दोन दिवस, शेंकडों विमानें चोहोंकडून जमविण्यांत आलीं होतीं आणि आठ-आठ दहा-दहा विमानांच्या चार टोळ्या करून त्यांनीं नव्या-जुन्या दिल्ली-वरील नभोमंडळ आपल्या आवाजानें दुमदुमून सोडलें होतें. विमानांची गर्दी इतकी झाली होती कीं, हे नवे भाऊबंद कोण आले अशी नभोमंडळांत फिरणाऱ्या घारींना दुरून शंका वाटली असावी. विमानांचे खेळ दाखविले त्यांत उलट्या उड्या, चक्री उड्या, सूर, ऊठबशा, वगैरे शेंकडों चमत्कारिक प्रकार होते. मंगळवारीं हीं सर्व विमानें कॅंटोन्मेन्टच्या मैदानावर आणून ठेवलीं होतीं. किर्लोस्करांच्या कारखान्याबाहेर जसे नांगर अंथरून ठेवलेले दिसतात तशींच हीं विमानें लांबून दिसत होतीं.

* * *

सभासदांना फिरवून आणणारें विमान सर्वांत मोठें असून, प्रत्येक वेळीं त्यांतून १८ माणसांची तुकडी नेण्यांत येई. विमानाचा आकार देवमाशाचा, पंख गरुडाचे, पुढील पंखे राक्षसी आकाराच्या झुरळाच्या मिशांसारखे, शेंपूट

सामान्य पक्षाचें आणि अंगावरील रंग मोहरमांतील सोंगासारखा चित्रविचित्र असें हें विमानाचें ध्यान होतें. त्याच्या तोंडांतील शेंकडों हॉर्सपॉवरचें एंजिन एखाद्या 'फटफटी' गाडीच्या पंचवीस पट मोठा आवाज एकसारखें करीत होतें. तोंडापुढचे पंख गरगर फिरून राहिल्यानें वावटळीसारखा वारा जवळ उभें राहणाऱ्याला लागत होता. विमानाचा डबा एखाद्या चिंचोळ्या आगगाडीच्या कंपार्टमेंटसारखा असून डोक्याच्या उंचीबरोबरीनें बाहेर पाहण्याला लहान लहान खिडक्या झरोके—ठेवलेले होते. समोरच दोन ड्रायव्हर एका लोखंडी कणगींत उतरून फक्त वर डोकें दाखवीत होते. विमानाचें दार लावून घेतल्यावर, आडरानांत चालणाऱ्या मोटारीसारखे धक्के देत देत विमान प्रथम चाललें, चक्राकार फिरलें, आणि न कळतां हळूच जमीन सोडून वर निघालें. उंच उंच झाडें पायाखालीं दिसूं लागलीं तेव्हांच तें वर चढलें असें समजलें! सुमारें १० मिनिटांत नव्या-जुन्या दिल्लीला प्रदक्षिणा करून विमान परत आलें. त्याचा वेग दरताशीं सुमारें ८० मैल असावा व सुमारें १२०० फूट उंचीवर तें गेलें असावें. कारण त्यांतून नव्या दिल्लींतील राजवाडा आणि नवीं सभागृहें हीं दिवाळींत लहान मुलें किल्ले बांधतात तशीं दिसत होतीं. यमुनेचें पात्र १०-१५ फूट रुंद आहे असें वाटे. ८० मैलांचा वेग होता तरी आंतल्या बाजूला तोंड फिरवून बसणाऱ्याला यत्किंचित् देखील गति भासत नव्हती! आगगाडींत थोडी तरी गति जाणवते. विमान वर खालीं होण्याकरितां पंख हलवी तेव्हां मात्र आगबोटीप्रमाणें किंचित् सूक्ष्म हेलकावे बसलेसे वाटत; आणि विमान चालतांना आजूबाजूचे पदार्थ जरी चालतात असें दिसलें तरी आगगाडींतून तारे पाहावेत त्याप्रमाणें ते आपल्याबरोबरच येत आहेत कीं काय असें वाटतें. विमानाच्या खिडकींतून बाहेर पाहणाऱ्याला घाटांतून आगगाडी जात असतां, आपण वर व दऱ्या आणि झाडें खालीं दिसतात तसा देखावा दिसत होता. तात्पर्य, डोळे मिटून बसणाऱ्याला किंवा आंतल्या आंत पाहणाराला आपण अंतरिक्षांत इतके वर चाललों आहों असें वाटण्याचा संभव नाहीं. पुराणांतरीं पर्वताला पंख होते असें आपण वाचतों. आजचें विमान पर्वताहून लहान खरें, पण जड पदार्थाला पंख फुटून गति मिळाली हें मात्र अनुभवसिद्ध ठरलें! हिंदु पुराणांतील पर्वतांना पंख आहेत तर खिस्ती पुराणांत देवदूतांना पंख आहेत. आणि विमान शरिरानें जरी जड तरी आंतील इंजिनांच्या प्रचंड शक्तीमुळें देवदूताप्रमाणें जिवंत आहे असेंहि कां म्हणूं नये?

पण आतां हे नवे देवदूत जगाचें कल्याण करणार, कीं जगाची हानि करणार हें कोणी सांगावें ?

* * *

कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें चालू आठवडयांत एक कधीं न घडणारी गोष्ट घडली. लोकपक्षाचा एखादा उपयुक्त ठराव येऊन तो मंजूर होणें हा या कौन्सिलांत एक कपिलाषष्ठीचा योगच होय. तो मद्रासचे श्री. रामदास पंतलू यांनीं आणला. शेतकरी लोकांना जमिनीच्या तारणावर लांब मुदतींचीं कर्जें देण्यासाठीं 'लँड मॉर्गेज बँका' स्थापन कराव्या अशा अर्थाचा हा ठराव होता. या सूचनेस सरळ विरोध करणें सरकारला शक्यच नव्हतें. पण हा प्रांतिक सरकारच्या हातांतला विषय आहे आणि सध्यां शेतकी कमिशन त्याचा विचार करीत आहे, तेव्हां त्याचा आतांच वरच्या कौन्सिलांत विचार करणें अयुक्त होय असें सरकारतर्फे सांगण्यांत आलें. असल्याच युक्तीनें साधारणतः या कौन्सिलांत ठराव परत घेतले जातात. पण श्री. रामदास यांनीं ठराव परत न घेतां मतें मोजण्यापर्यंत तड पोंचविली व २१ विरुद्ध २० इतक्या अल्प अंतरानें का होईना पण तो पास झाला. दक्षिण-आफ्रिकेच्या निकालाबद्दल असेंब्लींत तूर्त कांहींच ठराव न आणण्याचें ठरलें असलें तरी ता. २३ रोजीं कौन्सिल ऑफ स्टेटनें सर दिनशा वाच्छा यांच्या शिष्टमंडळाचें अभिनंदन करणारा ठराव मंजूर करून टाकला. श्री. केळकर यांचें सोसायट्यांच्या रजिस्ट्रेशनसंबंधींच्या कायद्यांतील दुरुस्तीचें असेंब्लींत पास झालेलें बिल ना. खापर्डे यांनीं तेथें मांडलें व किरकोळ शाब्दिक फरक होऊन तेंहि मंजूर झालें.

पत्र नं. ७

ता. ४-३-२७

गेल्या आठवड्यांत शुक्रवार तारीस २५ फेब्रुवारी व शनिवार तारीख २६ फेब्रुवारी रोजीं रेल्वेखात्याच्या कारभारावरील टीका समाप्त झाली. उरलेले अनेक मुद्दे तींत चर्चेला निघाले होते. रेल्वेखात्याचा खर्च बेसुमार आहे अशाविषयीं पंडित कुंझरू यांची उपसूचना बहुमतानें मंजूर झाली. श्री. अणे यांची हिंदी कामगारांच्या नेमणुकांसंबंधाची उपसूचना अवघ्या दोन मतांनीं नामंजूर झाली. स्वराज्य पक्षाचे टी. प्रकाशम् ह्यांनींहि दोन कोटींचा 'दांडगा' कांट देणारी एक उपसूचना मांडली होती. पण एवढ्या

मोठ्या टीकेचा घास त्यांचा त्यांनाच घेववला नाहीं. त्यांनीं केलेलें समर्थन कोणालाच पटण्यासारखें नव्हतें व सूचनेला पाठबळ देण्याकरितां कोणत्याहि पार्टीचे हुकूम सुटले नव्हते. अर्थात् प्रकाशम् यांच्या बाजूला पांच-पंचवीस मतें पडलीं. शनिवारीं संध्याकाळीं बरोबर पांच वाजतां नियमाप्रमाणें ह्या खात्याच्या चर्चेची मुदत संपली, आणि छापखान्यांत कापण्याच्या यंत्राखालीं कागदाच्या जुड्या ठेवून भराभर कापून काढतात, त्याप्रमाणें सर चार्लस इन्नेस यांच्या बाकीच्या सर्व मागण्या अवघ्या दोन मिनिटांत मंजूर झाल्या. कागदावर आणखी पुष्कळ सूचना उरल्या होत्या, आणि त्यांतील खरोखरच कांहीं उपयुक्त होत्या. पण हरिदासी नमनानें वेळ खाल्ल्यानें आख्यानाला वेळ उरला नाहीं.

* * *

मताला न घालण्याच्या आणि केवळ दिग्दर्शनानें परत घेण्याच्या अशाच कांटाच्या ज्या सूचना होत्या त्यांत प्रत्येक पक्षाच्या कांहीं कांहीं होत्या. श्री. नियोगी, नारायण मल्हार जोशी, केळकर वगैरेनीं आपलें म्हणणें काय तें पुढें मांडलें, पण उपसूचना मताला घातल्या नाहींत. केळकरांची उपसूचना रेल्वे सल्लागार मंडळ व मालाच्या वाहतुकीचे दर यासंबंधाच्या होत्या. किर्लोस्करबंधु आपले कारखान्यांत सर्व प्रकारचीं शेतकीचीं औतें तयार करीत असतात, त्यांतील कांहीं मालाला शेतकीचीं औतें मानण्यांत येतें आणि कांहींला तसें मानण्यांत येत नाहीं, आणि अशा बाबतींत, मुंबई शेतकीखातें, मुंबई सरकार वगैरेनीं मध्यें पडून भांडून स्पष्ट शब्दांनीं शिफारशी केल्या असल्या तरी, रेल्वेबोर्ड त्या मानीत नाहीं यामुळें त्या कंपनीचें नुकसान कसें होतें हें केळकरांनीं आंकडेवार सांगितलें. तसेंच हिंदुस्थानांतील कांचेच्या कारखान्यांकडून टॅरिफ बोर्डाकडे कांहीं संरक्षणादाखल मदत मिळण्याकरितां अर्ज गेलेला आहे, त्यांत रेल्वे असल्या कारखान्यांना योग्य ती सवलत देत नाहीं अशी तक्रार केली आहे वगैरे गोष्टींचाहि उल्लेख त्यांजकडून साधार करण्यांत आला, आणि श्री. गोस्वामी वगैरे इतर प्रांतांतील लोकांनींहि अशाच तक्रारी सांगितल्या.

* * *

सोमवार ता. २८ रोजीं सायंकाळीं पांच वाजतां, सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं आपलें जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक सादर केलें. ब्लॅकेटसाहेबांच्या फडणविशीचें

हें पांचवें वर्ष. कित्येकांच्या मतें त्यांची मुदत वाढविलीहि जाईल. कारण त्यांच्या कारकीर्दींत दरवर्षी खर्चापेक्षां जमेची बाजू अधिक भरून कांहीं शिल्लकच उरते. गेल्या पांच वर्षांत भिठावरील कर थोडा कमी होऊन, कांहीं प्रान्तांना प्रांतिक खंडणींतच सूट मिळाली. पण त्याच्या उलट पोस्टाचे दर कायमचे वाढले आणि आयात जकातीहि वाढल्या व मुख्यत्वेंकरून पूर्वीचे फडणवीस सर माल्कम हेले यांच्या वेळीं, नुकतेंच युद्ध संपल्यामुळें, अनिश्चितपणाचीं जीं कारणें होतीं, तींहि नाहींशीं झालीं. यामुळें सर बेसिल ब्लॅकेट यांना सुसूत्रता लाभली. अर्थात् केवळ जमाखर्चाच्या बाबतींत एकाला निंदावयाला व दुसऱ्याला वंदावयाला फारसें कारण नाहीं. तसेंच माल्कम हेले यांच्या कारभारांत हुंडणावळीचा फारच घोटाळा झाला होता. तितका जरी नाहीं तरी, सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं थोडासा घोटाळा केलाच आहे. हुंडणावळ वाढती ठेवून त्याकरितां हिंदुस्थानांतील सोनें खर्चणें, आणि नाण्याची बरीचशी नाकेबंदी करणें इत्यादि गोष्टी त्यांनीं केल्याच. पण कायमची हुंडणावळ वाढवून ठेवण्याचा त्यांचा विचार नेहमींच होता व आजहि आहे. 'चार इंची तोफा आणि सहा इंची तोफा' यांचें हें युद्ध येत्या आठवड्यांत असेंब्लींत होणारच आहे, तेव्हां कोणाचा जय होतो पाहावें. सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्यामध्यें दक्षता, सुबुद्धता इत्यादि कांहीं चांगलेहि गुण आहेत. म्हणून वरील विशेष कारणें सोडून दिलीं असतां, त्यांच्या प्रवृत्तीचा मनुष्य फडणविसाचे जागीं असल्यास तितकें बरें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मुंबई इलाख्याला विशेष समाधानकारक अशी गोष्ट त्यांनीं केली व ती म्हटली म्हणजे सुमारें ५० लाखांहून अधिक खंडणीची सूट त्यांनीं यंदा मुंबई इलाख्याला दिली. मुंबई इलाख्यांत यंदा दुष्काळाचें स्वरूप अधिक भासत असल्यानें व तोट्याचें अंदाजपत्रक प्रसिद्ध झाल्यानें सर्व तोटा भरून निघण्याइतकी सूट मिळणें म्हणजे कच्छांतील रणाच्या वाळवंटांत गंगोदकाचा झरा प्रकट होण्यासारखेंच मुंबई सरकारला होणारें आहे.

* * *

इंग्रज वैमानिक कंपनीला मदत करण्याकरितां आणि हिंदुस्थानांत दोनचार ठिकाणीं विमाननौकांसाठीं बंदरें बांधण्याकरितां जी ९-९॥ लक्ष रुपयांची देणगी मागण्यांत आली होती तिची उरलेली चर्चा मंगळवारीं पुढें चालविण्यांत आली व ती संपलीहि. ह्या देणगीला विरोध करण्याची सूचना लाला लजपतराय

यांनीं दिली होती आणि स्वराज्य पक्षानेंहि विरोध करण्याचें ठरविलें होतें आणि त्यावर षण्मुखम् चेट्टी, डॉ. मुंजे वगैरेंचीं भाषणें फारच चांगलीं झालीं. डॉ. मुंजे यांचें सविस्तर असें हें पहिलेंच भाषण असल्यामुळें त्यांची स्पष्टोक्ति, निर्भीडपणा व कोटिक्रम सभासदांना बराच आवडला. पण दोन वाजल्यापासून कांहीं तरी तडजोड करण्याचीं खलबतें चालू झालींशीं दिसलीं. देणगी नामंजूर होऊं नये हें सरकारला इष्टच होतें. पण देणगी दिली तर उलट आपणाला फायदेशीर अशीं कांहीं कलमें मिळवितां येतील कीं नाहीं असाहि लोकपक्षाचा विचार सुरू होता. 'सोडलें तर पळतें आणि धरलें तर चावतें' अशीच किंचित् लोकपक्षाच्या मनाची स्थिति होती. आज देणगी नामंजूर केली तर व्हाइसरॉय ती मंजूर करणारच. पण आज आपण मंजूर करतांना कांहीं कलमें आपल्या हातानें घातलीं तर तीं मान्य होण्याचा जसा आज जास्त संभव तसा उद्यां नाहीं, अशा उभय पक्षांच्या अडचणीमुळें, सर भूपेंद्रनाथ मित्र व विशेषतः सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं, वैमानिक कंपनी निघाल्यास ती बहुतांशीं हिंदी लोकांच्या ताब्यांत राहील अशी व्यवस्था करण्याचें आणि हिंदी तरुणांना विमानविद्या शिकविण्याचें आश्वासन दिल्यामुळें, मतें घेतांना जरी अनेकांनीं तोंडी नकार दिला, तरी प्रत्यक्ष मतें मोजण्यापर्यंत कोणीहि पाळी आणली नाहीं. ह्या प्रसंगाचा फायदा घेऊन वैमानिक कॅप्टन पटवर्धन यांनीं गेल्या दोन आठवड्यांत अनेक सभासदांच्या गांठी घेतल्या, त्यांनीं विमान-विद्येचें महत्त्व व स्वतःचा अनुभव सांगितला; आणि हिंदुस्थानांत खासगी क्लब बनविले असतां ही नवी विद्या स्वतंत्र रीतीनें लोकांना शिकतां येण्याची व्यवस्था होऊं शकेल ही गोष्ट पटवून दिली. ह्यामुळें असेंब्लींतील कांहीं प्रमुख सभासदांच्या साह्यानें अशा क्लबाची एक योजनाहि तयार होत आहे.

* * *

काल गुरुवारपासून अंदाजपत्रकावरील सर्वसामान्य चर्चा सुरू आहे. पण सोमवारपासून तिला खोट पडणार आणि पुनः दोन दिवसांनीं ती पुढें चालेल. याचें कारण तारीख सात व आठ हे दिवस हुंडणावळीच्या चर्चे-करितां निश्चित करण्यात आले आहेत. यंदाच्या ह्या बैठकीला मुख्य वादाचा प्रश्न हाच होय आणि आपल्या पक्षाची सरशी व्हावी ह्या हेतूनें दोनहि बाजूंचे यत्न सुरू झाले आहेत. मुंबई इलाख्यांतील करन्सी लीगशीं संबंध असलेली बहुतेक मंडळी हल्लीं दिल्लीस आहेत. हुंडणावळीच्या प्रश्नाबरोबर

हिंदी चलनाचा प्रश्नहि शक्य तर समाधानकारक रीतीनें सुटावा, अशी इतर प्रांतांतून भावना आढळते. तारीख ७ रोजीं येणाऱ्या करन्सी बिलाला अनेक उपसूचना आल्या आहेत. पैकीं हुंडणावळीचा भाव १६ पेन्स आणि रुपयाच्या नाण्यांतील ऐवज सोन्याचा ७.५३३४४ ग्रेन्स (ट्रॉय) इतका मानला जावा अशाविषयीं उपसूचना जम्नादास मेथा, केळकर, षण्मुखम् चेट्टी, विद्यासागर पांड्या वगैरेनीं दिल्या आहेत. पण सोन्याचें नाणें कोणत्या ना कोणत्या रूपानें चालू राहावें, म्हणून नवी मोहोर पौंडाच्या बरोबरीची हिंदी टांकसाळींत पाडावी, आणि सॉव्हरिन हें चलन सरकार बंद करीत आहे तें कायम ठेवावें, आणि सोन्याची जामिनकी असलेल्या चलनी नोटाच काढाव्या व यांपैकीं कोणी मागेल तें मागेल त्याला द्यावें अशाविषयीं उपसूचना मुख्यतः केळकर, विद्यासागर पांड्या यांच्या आहेत. कांहीं लोकांचें म्हणणें, सुवर्णचलनाचा प्रश्न हुंडणावळीच्या प्रश्नांत तूर्त मिसळूं नये. आणि इतरांचें म्हणणें, ह्या बिलांत हात घालून, सुवर्णचलनाचे कांहीं प्रकार मिळाले तर हीच उत्तम संधि आहे. एरवीं अशा बिलांना सरकारी परवानगीची अडचण येण्याचा संभव आहे. पण उपसूचना आतां दाखल होऊन गेल्या आहेत आणि एकंदरीनें पाहतां, सुवर्णचलनाविषयीं अनुकूल मत आहे, ह्यामुळें प्रगतिपर असें ह्यांतून कांहीं निष्पन्न होतें कीं नाहीं पाहावें. ह्या बिलाची चर्चा कदाचित् दोन दिवसांत संपणारहि नाहीं, आणि बिल मंजूर होण्याला बराच अवधि लागेल व तें सिलेक्ट कमिटीकडे सोंपविलें गेलें म्हणजे बरें किती होईल आणि वाईट किती होईल ह्याचा अंदाज कांहींच करतां येत नाहीं.

* * *

पत्र नंबर ८

ता. ११-३-२७

हुंडणावळीचें युद्ध आज बरेच दिवस गाजत होतें, त्याचा एका मुद्द्यापुरता निकाल गेल्या मंगळवारीं लागला. सरकारच्या बाजूला ६८ व लोकांच्या बाजूला ६५ मतें पडून अवघ्या तीन मतांनीं सरकार पक्षाचा विजय होऊन हुंडणावळीचा दर रुपयास १८ पेन्स हा ठरला. ह्या प्रश्नाला इतकें महत्त्व आलें होतें कीं, पूर्वीं केव्हां कोणत्याहि वादग्रस्त प्रश्नाच्या वेळीं कधीं हजर नव्हते तितके सभासद ह्या निकालाच्या वेळीं हजर होते. एकशें तेह-

तिसांनीं तर प्रत्यक्ष मतें दिलीं, आणि दोघांनीं हजर असून मतें दिलीं नाहींत. ८४३ सभासदांपैकीं १३५ हजर होते, ह्यावरून दोघां पक्षांनीं ह्या प्रश्नाची चुरस किती मानली होती हें आपोआप कळून येईल. मंगळवारच्या पूर्वी दोन-तीन दिवस फारच कसून प्रयत्न झाला. त्यांत सरकारच्या बाजूचे प्रयत्न कशा स्वरूपाचे होते ह्याचें स्पष्ट दिग्दर्शन जिना यांनीं आपल्या भाषणांत केलें.

* * *

लोकपक्षाच्या बाजूला झालेल्या प्रयत्नांत मुख्य प्रयत्न हा होता कीं, १६ पेन्सांपेक्षां १८ पेन्स हा दर अधिक चांगला, निदान आज घटलेला तरी तो चांगला, अशी समजूत असणाऱ्या लोकांशीं सांगोपांग चर्चा करणें; जे नुसते संशयात्मे म्हणून मिरवीत होते, त्यांचा संशय दूर करून त्यांची समजूत काढणें आणि ज्यांची समजूत पडणें अशक्य ठरलें त्यांना प्रसंगाचें महत्त्व समजावून देणें. १६ पेन्स व १८ पेन्स हे दर तुल्यबल इतकेंच फार तर कोणाला म्हणतां येईल. परंतु अशा स्थितींत सरकारनें जी बाजू उचलली तींत सरकारच्या फायद्याचें व लोकांच्या तोट्याचें असें कांहीं तरी बीज असलेंच पाहिजे आणि नफातोट्याचें बीज नसलें तरी, हा निदान चुरशीचा सामना तर खास. ह्यांत लोकपक्षाचा जय होणें आणि सरकारचा पराजय होणें हाच नफा. इतक्या-पर्यंत एका-दोघांशीं युक्तिवाद न्यावा लागला!

* * *

अशा लोकांपैकीं स्वराज्य पक्षांत चार-पांच होते, आणि नॅशनॅलिस्ट पक्षांत अवघा एकच होता. राजकीय पक्ष म्हणून बनविला तर त्याची शिस्त म्हणून कांहीं असतें, ती तरी पाळा असेंहि शेवटीं म्हणावें लागलें. परंतु यांत कांहीं फारसें दूषण नव्हतें. कारण सरकारच्या बाजूनें ज्यांनीं मतें दिलीं त्या लोकांना तरी स्वातंत्र्य कोठें होतें? त्यांचे हातपाय अधिकच बांधले गेले होते. सरकारच्या बाजूला ६ इंची तोफा व लोकांच्या बाजूला ४ इंची तोफा एवढाच नुसता फरक नव्हता तर, त्याच्या ६ इंची तोफांत ज्या प्रकारची पिवळी दारू त्यांना भरतां आली, तशी लोकपक्षाच्या तोफांतून भरतां येणें शक्य नव्हतें. अशा स्थितींत "तुझ्या मनाला संशय वाटत असला तरी लोकांकरितां मत दे" असें दुसऱ्याला कोणी म्हटलें असलें तर त्यांत वावगें काय?

* * *

हुंडणावळीच्या बिलावर दोन दिवस वाद झाला, आणि झाला तोहि फारच थाटदार आणि वरच्या प्रतीचा झाला. विषयाला राजकीय स्वरूप नव्हतें असेंहि नाहीं, पुष्कळच होतें. पण बहुतेक भाग अर्थशास्त्रीय युक्तिवादावर पडलेला होता. हुंडणावळीचा १६ दर पेन्सांवरून १८ पेन्सांवर सरकारनें दोन वर्षांपूर्वीं नेऊन ठेवला त्या वेळीं ती गोष्ट हिंदुस्थान सरकार व विलायत सरकार ह्यांच्या संगनमतानें ठरली. "तुम्हां आम्हां दोघांच्याहि मनांत हुंडणावळीचा दर क्रमाक्रमानें २ शिलिंग म्हणजे २४ पेन्सांपर्यंत नेऊन ठेवण्याचें आहे. पण एकदम अशी गोष्ट करतां येत नाहीं आणि केली तरी ती पचत नाहीं, म्हणून १८ पेन्सांवरच तूर्त थांबा, ह्यापुढें जाण्याचा आग्रह आम्हांस करूं नका, तसें केलें तर हिंदुस्थानांतील सगळेच उद्योगधंदे बुडतील व हिंदुस्थानांत हाहाःकार होईल" असें विलायत सरकारला समजावून, सांगून 'जनाच्या आणि मनाच्या लाजेनें १८ पेन्सांवरच दर कायम करा, पुढें पाऊल टाकूं नका' अशा अर्थाच्या तारा हिंदुस्थान सरकारनें विलायतेस केल्या होत्या, त्या सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांना विलायतेंत पाहावयास सांपडल्या. हल्लीं त्या प्रसिद्धहि झाल्या आहेत, त्यांचा उपयोग वादविवादांत करण्यांत आला व सरकारतर्फे त्यांना उत्तर देण्यांत आलें नाहीं. उत्तर तरी देणार काय?

* * *

या तारांची गोष्ट निघाली म्हणजे ब्लॅकेटसाहेब मुकाट्यानें मान खालीं घालीत. पण १८ पेन्सांच्या भावाशीं बाजारभावाचा मेळ बसला आहे का नाहीं असला प्रश्न निघाला, म्हणजे आडरानांत पळण्याला जशा शेंकडों वाटा, त्याप्रमाणें अस्तिपक्षीं, नास्तिपक्षीं युक्तिवादाला ते अनेक तोंडें पाडीत. एकानें दुसऱ्याला म्हणावें, "मोठी आली तुम्हांला शेतकऱ्यांची कळकळ म्हणून त्यांची सबब सांगून १६ पेन्सांचा दर मागतां!" त्याला दुसऱ्यानें उत्तर द्यावें, "मजुरांविषयीं कळकळ दाखवून तुम्ही १८ पेन्स दर मागतां, ती तुमची कळकळ किती खरी हें आम्हांला माहीत आहे!" अशा आडव्या-तिडव्या वादविवादामुळें, ऐकणाराची समजूत पडण्यापेक्षां बुद्धिभ्रंशच अधिक होत असे. हिंदी लोकांत देखील १८ पेन्स हा दर असावा अशा प्रामाणिक मताचे लोक नाहींत असें नाहीं. परंतु केवळ प्रामाणिक मतभेदानें ह्या प्रश्नाचा निकाल लागणारा नव्हता. सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं सर्वांत

एक मोठी गोष्ट करून ठेवली होती ती अशी कीं, १८ पेन्सांऐवजीं १६ पेन्स हा दर कायम केला तर, रेल्वेसुद्धां एकंदर राजकीय कारभारांत ७-८ कोटींची वार्षिक तूट पडेल अशा अर्थाचें एक पत्रक काढून त्यांनीं प्रसिद्ध केलें होतें. आणि एवढी तूट भरून काढावी लागणार त्याअर्थीं १८ पेन्सांचा दर ठरविणें बरें, अशा युक्तिवादाची भर प्रामाणिक मतभेदांत पडण्यासारखी होती. ह्या आठ कोटींच्या तुटीचा बाऊ पुष्कळांना भेवडावीत होता. जुन्या राजे लोकांच्या दरबारांत सर्व सभा निःशस्त्र बसलेली असतां, एक सरकारी शिपाई हातांत नागवी तरवार घेऊन उभा असावा अशी शिस्त असल्याचें सांगतात. त्याचा उद्देश असा कीं, सिंहासनावर राजा आणि शिपायाच्या हातांत नागवी तरवार, ह्यामुळें राजाशिवाय कोणी अप्रिय बोलला तर राजाची आज्ञा होतांच, त्याचा शिरच्छेद होण्याची तयारीच आहे असें सर्व सभासदांनीं लक्षांत ठेवावें. असेंब्लीच्या दरबारांतहि, ब्लॅकेटसाहेब हे सिंहासनावर उभे व आठ कोटींची तूट हीच ह्या दरबारांत नागवी तरवार उभी होती !

* * *

मंगळवारीं संध्याकाळीं, सर्वसामान्य वादविवादाचा लोकांना कंटाळा आला म्हणण्यापेक्षां मनावरील ताण इतका तीक्ष्ण झाला कीं, कोणाचाहि जय होवो अगर कोणाचाहि पराजय होवो; पण १६-१८ पेन्सांचा हा वाद मतें घेऊन, एकदां निकालांत निघावा असें प्रत्येकाला वाटूं लागलें, म्हणून अध्यक्षांनीं वाद बंद करून मतें घेतलीं. त्यांत निकाल वर सांगितल्याप्रमाणें झाला. एका अर्थानें वाद संपला, पण दुसऱ्या अर्थानें सुरू झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण १८ पेन्स हा भाव तरी कितपत कसा टिकणार ह्याविषयीं लोकांना शंकाच आहे. तो टिकविण्याकरितां, सरकारला किती सोनें खर्च करावें लागतें, अथवा किती कर्ज काढावें लागतें, ह्याचा अनुभव यावयाचा आहे. शिवाय युरोपांत ज्याप्रमाणें महायुद्धानें, भूगोलाचें व हुंडणावळीच्या प्रश्नाचें शिक्षण सामान्य जनतेला दिलें, त्याप्रमाणें असेंब्लीच्या वादानें तें शिक्षण हिंदी लोकांनाहि दिलें असल्या कारणानें हा विषय यापुढें लोकांच्या चर्चेंत नेहमीं राहील असा संभव आहे. तसेंच नवीन रिझर्व्ह बँकेचें बिल यावयाचेंच आहे. तें मंजूर झाल्यास नवी मोठी बँक निघावयाची, तिचे शेअर्स लोकांत खपावयाचे, इत्यादि नव्या गोष्टींचीहि थोडी-बहुत चळवळ होणार आणि सोन्याचें नाणें हिंदुस्थानांत चालू व्हावें हाहि प्रश्न मध्यंतरीं

जो एका बाजूला पडला होता, तोहि प्रश्न चर्चेला अधिकाधिक निघणार यांत शंका नाहीं.

* * *

सुवर्णचलनासंबंधीं सरकारी बिलाला केळकर, विद्यासागर पांड्या, टी. प्रकाशम् ह्या तिघांनीं उपसूचना पाठविल्या आहेत त्या उद्यां चर्चेला निघतील. सरकारचें म्हणणें असें असल्याचें समजतें कीं, ह्या उपसूचना गैरलागू व बेशिस्त आहेत. कारण मूळ बिलाच्या प्रयोजनाच्या कक्षेबाहेर त्या पडतात. इतर लोकांचें म्हणणें असें कीं, करन्सी कमिशन व हल्लींचें बिल यांनीं सोन्याच्या नाण्यांचा सगळाच प्रश्न उपस्थित केलेला असून बिलांत ज्या तीन गोष्टी करण्याचें सरकारनें योजिलें आहे त्या करूं नयेत असें म्हणण्याचा व ज्यानें करण्याचें योजलें त्या करा म्हणण्याचा अधिकार उपसूचनावाल्यांना येतो. सोनें विकावें पण तें अंतर्गत व्यवहाराकरितां विकूं नये, असें बिलानें सरकार ठरविणार.अर्थात् परदेशीं पाठविण्याप्रमाणें, देशांत वापरण्यालाहि सरकारनें सोनें विकावें, अशी उपसूचना रास्तच ठरते. विलायती सॉव्हरिन आज कायदेशीर चलन आहे, पण हें नाणें बंद करावें असें कलम बिलांत आहे. अर्थात् तें चालू ठेवण्याची उपसूचना रास्तच ठरणार. तसेंच कोणत्याहि कामाकरितां कोणी रुपये दिल्यास सरकारनें त्याला सोनें द्यावें असें जर योग्य तर सोनें घेऊन कोणीं टांकसाळींत गेल्यास आणि नाणें पाडण्याचा खर्च दिल्यास, त्याची मोहोर पाडून द्यावी असें म्हणणें तरी बेकायदेशीर कसें ? उपसूचना मंजूर होवोत वा नामंजूर होवोत, तो प्रश्न वेगळा. अर्थात् ह्या प्रश्नाचा निर्णय सर्वस्वीं अध्यक्षांच्या हातीं आहे. ते निकाल काय देतात तें उद्यां सभा सुरू झाली म्हणजे कळून येईल. तात्पर्य, मुख्य लढाई संपली असली तरी आजूबाजूच्या चकमकी झडण्याला अजून जागा आहे.

* * *

बुधवारपासून अंदाजपत्रकांतील खर्चाच्या मागण्या मंजूर होण्यास सुरुवात झाली. ह्या मागण्यांचा छापील क्रम सोडून देऊन पुढल्या कांहीं मागण्या आधीं घ्यावा, म्हणजे त्यांत वाद करण्याला बऱ्याच जागा असतात. आणि यांतलीच एखादी घेऊन तिला राजकीय स्वरूप देतां येतें अशा हेतूनें व्हाइसरॉय-साहेबांचें जें एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिल, त्याच्या फिरतीच्या खर्चाची साठ हजार रकमेची मागणी प्रथम वादाकरितां घेण्यांत आली. ह्या मागणीवर सूचना कोणत्या पक्षाच्या नांवानें दिली जावी, हा एक अर्थात् किंचित्

चढाओढीचा प्रश्न होऊन राहिला. कारण स्वराज्य पक्षानें हें यश आपणांस मिळावें म्हणून कांहीं सूचना हिकमतीनें दिल्या होत्या. परंतु अध्यक्षांनीं नॅशनॅलिस्ट पक्षानें दिलेली पहिली सूचना हीच सर्वांत ग्राह्य ठरविली, आणि त्याप्रमाणें श्री. जयकर यांनीं ती पुढें मांडली. ह्या वादाला राजकीय स्वरूप येणार असें ठरलें होतें आणि आलेंहि.

* * *

स्वराज्य पक्षातर्फे श्री. बेळवी यांचें भाषण नेहमींप्रमाणें स्पष्ट व सडेतोड झालें. श्री. जयकर यांच्या भाषणाचा सर्व सभागृहावर उत्कृष्ट परिणाम झाला. नॅशनॅलिस्ट पक्षातर्फे आणखी भाषणें श्री. केळकर व लजपतराय यांचीं झालीं. लाला लजपतराय ह्यांच्या भाषणापूर्वीं मौलवी महमद याकूब यांनीं हिंदु-मुसलमानांचा प्रश्न कांहींसा सौम्य स्वरूपांत काढला आणि त्याचा फायदा घेऊन लाला लजपतराय ह्यांनींहि हिंदुमहासभेचें म्हणणें काय आहे हें फारच उत्कृष्ट रीतीनें मांडलें. मुडिमन यांनीं प्रत्येक वक्त्यांच्या कोटिक्रमाला ठरीव सरकारी उत्तरें दिलीं; पण त्यांतूनहि त्यांची भाषासरणी विनोदाची असल्यामुळें सर माल्कम हेले ह्यांच्या भाषणाचा जो गंभीर परिणाम होत असे तोहि सरकारच्या बाजूला झाला नाहीं. आम्हाला चोर, दरवडेखोर म्हणणारे अभ्यंकर आज येथें नाहींत असें म्हणून मुडिमनसाहेबांनीं अभ्यंकरांची आठवण केली ! अखेर मतें मोजण्यांत आलीं तेव्हां श्री. जयकर यांच्या उपसूचनेला ६५ व सरकारच्या बाजूला ५६ मतें पडून राजकीय स्वरूपाच्या ह्या वादाचा निकाल लोकांच्यातर्फे लागला. ह्या वेळीं कांहीं मुसलमान सभासदांनींहि सरकारच्या विरुद्ध मतें दिलीं म्हणून हा जय मिळाला हें सांगितलें पाहिजे.

* * *

गुरुवारीं व शुक्रवारीं कस्टम खात्यावरील आणि तार व पोस्ट खात्यावरील उपसूचनांसंबंधीं वादविवाद संपून, एक-दोन वेळां मतें मोजून सरकारचा पराभव करण्यांत आला. कस्टम खात्यावरील चर्चेंत विशेष निष्पन्न कांहीं झालें नाहीं. तार व पोस्ट खातें यांच्या चर्चेंत पोस्टल रनरपासून बिनतारी तारायंत्राचें काम करणाऱ्या हिंदी कामगारांपर्यंत सर्वांच्या पगारवाढीची चर्चा थोडथोडी झाली; आणि सरकार तारखात्यांत पक्षपात कसा दाखवतें, त्यावर अधिक खर्च कसा करतें, त्यांत गोऱ्या लोकांची भरती कशी करतें वगैरे

मुद्दे निघाले होते. गेल्या ६ वर्षांत पोस्ट खात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं आपल्या खात्यांतील लोकांचीं गाऱ्हाणीं बरींचशीं दूर केलीं ह्यांत शंका नाहीं. तथापि अजूनहि ह्या उपयुक्त खात्याला इतर वशिलेदार खात्याच्या मानानें सवलती मिळाल्या नाहींत ह्या गोष्टीविषयीं असेंब्लींतील सर्व पक्षांची एकी आहे. मतभेद असला तर तो इतक्यापुरताच आहे कीं, पोस्ट खात्याचे दर हल्लींहून कमी करतां येणें शक्य आहे कीं नाहीं ? व ते कमी करून उत्पन्नांत तूट पडल्यास खात्यांतील लोकांची पगारवाढ वगैरे कितपत होऊं शकेल ? पण यंदाचें वातावरण पाहतां पोस्ट खात्याचे दर कमी करण्याच्या उपसूचना फायनॅन्स बिलावर लादल्या जाण्याचा संभव नाहीं.

पत्र नं. ९

ता. १७-३-२७.

चालू आठवड्यांत असेंब्लीच्या कामाला उतार लागला. स्टील प्रोटेक्शन बिल व हुंडणावळीचा दर या दोनच गोष्टी चालू बैठकींत महत्त्वाच्या अशा सहजच मानल्या गेल्या होत्या. ह्या दोहोंतहि सरकारी पक्षाचाच जय झाल्यामुळें आतां बाकी कांहीं विशेष उरलें नाहीं असें मानून सभासदांनीं हळूहळू दिल्लीहून पाय काढण्यास सुरुवात केली. करन्सी बिलावरील पहिल्या मतमोजणीचे दिवशीं १३५ सभासद हजर होते. ती संख्या घटून ११० वर आली असें काल केलेल्या मतमोजणीवरून दिसून आलें. असेंब्लीचें काम हिवाळ्याचे बैठकींत भरपूर अडीच महिने चालतें, तरी लोकपक्षाच्या वांटणीला म्हणजे त्यांचीं बिलें व ठराव पुढें आणण्याला अवघे चार-दोनच दिवस मिळतात. म्हणून या बैठकीच्या बरोबरीची दुसरी बैठक निदान दोन महिन्याची आक्टोबर-नोव्हेंबरमध्यें दिल्लीस भरवावी व सिमल्याची बैठक अजीबात वगळावी अशा सूचना सुरू झाल्या असून, अध्यक्ष मि. पटेल यांनीं ही मागणी खासगी रीतीनें व्हाइसरॉयसोहबांच्या कानावर घातलीहि आहे असें समजतें. खासगी सभासदांच्या कामाला वर्षांतून निदान पंधरा-वीस दिवस मिळाल्याशिवाय त्यांना आपलें कर्तव्य पूर्णपणें करतां येणार नाहीं हें निर्विवाद होय.

* * *

पण दुसऱ्या पक्षीं असेंब्लींत कित्येक सभासद असे असतात कीं, त्यांना दोन महिने आपल्या गांवाबाहेर काढणें सोयीचें नसतें. मोठा प्रतिष्ठित वकील

व श्रीमान् व्यापारी यांना एकसारखे महिना दोन महिने धंदा सोडून राहणें सहजच जड जातें. अर्थात् हल्लीं कौन्सिल भरतात तितके दिवसहि एकसारखे हजर राहण्याची अडचण, आणि हल्लींहून अधिक दिवस कौन्सिलें भरविण्याची आवश्यकता याचा मेळ पडणें मोठें कठीण दिसतें. पुढें प्रत्यक्ष काय होईल तें होवो, तूर्त तरी सभासद सर्व दिवस हजर न राहिल्यानें सरकारचें काम अनायासेंच अनेक वेळां साधतें. कारण त्यांच्या बाजूला जे पगारी नोकर आहेत त्यांना गैरहजर राहतांच येत नाहीं, आणि सरकारनियुक्त सभासदांपैकीं कोणाला हजर राहतां येत नाहीं, असें दिसलें कीं, आयत्या वेळींहि एकाच्या जागीं दुसरा मनुष्य नेमून सरकारला नगास नग उभा करतां येतो ! करन्सी बिलावरील पहिली मतमोजणी लोकपक्षांविरुद्ध गेली, तरी लोक जागा धरून राहते तर पुढील उपसूचना वगैरेंच्या कार्यांत कांहीं लाभ झाला असता पण दोर खेंचण्याच्या खेळांत एका पक्षाचें पाऊल एकदां ढळलें म्हणजे तो पावलापावलानें पुढें ओढला जातो, तसेंच लोकपक्षाचें होतें. ज्याला मतस्वातंत्र्य त्याच्या मनावर निराशा किंवा कंटाळा याचा असा परिणाम व्हावा हें स्वाभाविक होय. पण प्रत्यक्ष परिणाम हानिकारक घडतो खरा.

* * *

हुंडणावळीचा दर १८ पेन्स असावा अशी मूळ सरकारची सूचना. त्यावर तो १६ पेन्स असावा अशी उपसूचना. ती नामंजूर झाली तरी १८ पेन्सांची मूळची सूचना स्वतंत्रपणें मान्य झाली पाहिजे असें अध्यक्ष यांनीं ठरविल्यावरून गेल्या शनिवारीं तिच्यावर फिरून वादविवाद होऊन अखेर तीहि मंजूर झाली. अशा रीतीनें बिलाचें चौथें कलम निकालांत काढल्यावर फिरून पहिल्या कलमापासून चर्चा सुरू झाली. तेव्हां उपसूचनांतील पहिलीच सूचना श्री. केळकर यांची असल्यानें त्यांनीं ती मांडली. उपसूचना गैरलागू असें सरकारचें म्हणणें होतें पण अध्यक्षांनीं तें मानलें नाहीं. सोन्याची मोहोर लोकांना, त्यांच्या खर्चानें का होईना, पण सरकारनें टांकसाळींतून पाडून द्यावी, व अशा रीतीनें खऱ्या सुवर्ण-चलन पद्धतीला प्रारंभ व्हावा अशा अर्थाची ती उपसूचना होती. मार्मिक व व्यापक दृष्टीनें हुंडणावळीच्या दराच्या बरोबरीनें या मुद्द्याला महत्त्व आहे, असें संयुक्त लोकपक्षाला वाटत असल्याकारणानें तिच्यावर भर द्यावा ! असें उभयपक्षांचें ठरलें. हुंडणावळींत बिघडलें तर तें नाण्यांत दुरुस्त करावें असें सहजच वाटूं लागलें. केळकर यांनीं

सुवर्णचलनाच्या प्रश्नाची चर्चा सर्व बाजूंनीं आपल्या भाषणांत केली. बिला-वरील चर्चेला वेळेची मर्यादा नसते या गोष्टीचा त्यांनीं पूर्ण फायदा घेतला व सुमारें दीड तास भाषण करून सांगोपांग चर्चा केली.

* * *

उरलेली चर्चा फिरून बुधवारीं सुरू झाली तेव्हां मद्रासी व्यापारी पेढीचे सेक्रेटरी श्रीयुत विद्यासागर पांड्या यांनीं आपली उपसूचना पुढें मांडली. पण केळकरांच्या उपसूचनेलाच त्यांनीं मुख्यतः पाठबळ दिलें. तिचा व केळकर यांच्या उपसूचनेचा आशय एकच होता, परंतु कांहीं तपशिलाच्या बाबी वेगवेगळ्या होत्या. त्याच्यानंतर टी. प्रकाशम् यांनीं आपली उपसूचना न मांडतां केळकरांच्या उपसूचनेला अनुकूल असें भाषण केलें. पंडित मदन मोहन, षण्मुखम् चेट्टी व दोरास्वामी अय्यंगार यांनींहि केळकरांच्या उप-सूचनेला पाठबळ दिलें. सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं उत्तर दिल्यावर मतें घेण्यांत आलीं तेव्हां केळकर व पांड्या यांच्या उपसूचना ५० विरुद्ध ६० अशा बहुमतानें नामंजूर झाल्या. नवीन करन्सी पद्धतींत सरकारनें कांहीं ठराविक दरानें सोनें विकत घ्यावें व द्यावें असें बंधन बिलानें घालण्याचें योजलेलें आहे. पैकीं सरकारनें सोनें विकत घेण्याचा प्रश्न शनिवारींच निकालांत निघाला होता. या बाबतींत सरकारी सवाल १०६५ तोळ्यांचा असून केळकर यांची उपसूचना ३०० तोळ्यांची व शेष अय्यंगार यांची ४० तोळ्यांची अशी होती. यापैकीं केळकर यांची उपसूचना अधिक योग्य म्हणून आपण पत्करूं व आपली १०६५ तोळ्यांची मर्यादा सोडून देऊं असें सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं विरोध करतांना सांगितलें. परंतु अखेर मतें घेतांना शेष अय्यंगार यांचीच उपसूचना मंजूर झाली.

* * *

यांच्या जोडीचा दुसरा प्रश्न म्हटला म्हणजे सरकारनें सोनें विकत देण्याचा. याहि बाबतींत सरकारचा व लोकांचा मतभेद आहेच. व तोहि कमींत कमी किती सोनें मागितलें तर द्यावें यापुरता नसून, सोनें परदेशाला पाठविण्याकरितांच द्यावें किंवा देशांतल्या देशांत उपयोग करण्याकरितां मागि-तलें तरीहि द्यावें, यांतहि मतभेद आहेच. सरकारी पहिल्या बिलांत देशांतील अंतर्गत व्यवहारांकरितांहि सोनें द्यावें असें बंधन असतां दुसऱ्या बिलांत केवळ परदेशीं पाठविण्याकरितांच द्यावें अशी दुरुस्ती केलेली आहे. हा फरक

केळकर यांनीं आपल्या भाषणांत नजरेस आणून दिला तेव्हां सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं आपल्या भाषणांत हा भेद आपण काढून टाकूं व दोनहि कारणां-करितां सोनें द्यावें असें बंधन घालून घेण्यास सरकार तयार आहे असें सांगितलें. उरला प्रश्न किती तोळे एवढ्यापुरता. त्याचा निकाल बहुधा येत्या सोमवारच्या चर्चेंत लागेल.

* * *

नव्या करन्सी पद्धतींत सोन्याचें नाणें नवें चालू करण्याचें तर राहिलेंच, पण जुनी विलायती सॉव्हरीन किंवा गिनी चालू होती तीहि ह्यापुढें बंद करावी असें एक कलम नव्या बिलांत आहे. तें काढून टाकावें व गिनी कायम ठेवावी. निदान खास हिंदुस्थानचें असें सोन्याचें नाणें चालू होई-पर्यंत ती राहावी अशा हेतूनें केळकर, जम्नादास मेथा, षण्मुखं चेट्टी वगैरेंनीं उपसूचना दिलेल्या होत्या. त्यांपैकीं चेट्टी यांची उपसूचना अध्यक्षांनीं चर्चेला प्रथम घेतली त्यावर चेट्टी, केळकर, सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास वगैरेंचीं भाषणें झाल्यावर बुधवारचें सभेचें काम संपलें. तें फिरून येत्या सोमवारीं सुरू होईल. दरम्यान होळीच्या सुटीमुळें चार दिवस असेंब्लीचें काम बंद राहील. या चार दिवसांत कोणी हरिद्वार, कोणी लाहोर, कोणी बनारस, कोणी मथुरा वगैरे ठिकाणीं लोक आपआपल्या इच्छेप्रमाणें जाऊन येणार आहेत. पुढें सोमवारीं काम सुरू झाल्यावर तारीख २४ रोजीं तें संपवावें असा सरकारचा मूळ हेतु होता. पण तसें घडण्याचें चिन्ह दिसत नाहीं. करन्सी बिलच आणखी दोन दिवस खाईल असा रंग दिसतो. त्यानंतर फायनॅन्स बिल चर्चेला निघेल. त्यांत मिठावरील जकात कमी करणें, पोस्ट खात्याचे दर कमी करणें, कातड्यावरील जकात कमी केली ती वाढविणें, चहावरील निर्गत जकात कमी केली ती वाढविणें, मोटारीवरील जकात कमी केली ती वाढविणें असे अनेक वादाचे प्रश्न आहेत. यांत सरकार-चा कोणत्याच बाबतींत पराभव होण्याचा संभव दिसत नसला तरी बिलाची चर्चा कमींत कमी दोन दिवस तरी होईल असें वाटतें.

* * *

सरकारी बिलें अजून बरींच उरलीं आहेत त्यांपैकींच फॉरेस्ट बिल हें पुढें यावयाचें असून ह्या संधीचा फायदा घेऊन श्री. अणे यांनीं या कायद्याचा सांगोपांग अभ्यास करून त्यावर सुमारें ५० उपसूचना देऊन ठेविल्या आहेत.

परंतु हीं सर्वच बिलें पुढल्या बैठकीवर जातील असा अंदाज आहे. विमा कंपन्यांचें बिलहि जवळ जवळ तयार असून तें लवकरच पुढें येणार आहे. शिवाय नवीन रिझर्व्ह बँक बिल व इंपीरिअल बँक बिल हीं महत्त्वाचीं बिलें पुढें येणार असल्या कारणानें यंदाची सिमल्याची बैठक अधिक महत्त्वाची होईल असा अंदाज दिसतो. चालू बिलाच्या चर्चेंत सोन्याच्या नाण्यांचा प्रश्न संपला असला तरी तो पुन्हा सिमल्यास उपस्थित होणार म्हणून दरम्यानच्या पांच महिन्यांत सर्व हिंदुस्थानभर करन्सी लीगकडून चळवळ व्हावी अशी येथील लोकांची अपेक्षा आहे. दुर्दैवानें इतर प्रान्त या चळवळींत विशेष लक्ष घालीत नाहींत, बहुतेक भर मुंबई शहर व इलाखा ह्यावरच पडतो आणि तो त्यांनीं घेतलाहि पाहिजे. कारण सुवर्ण-मापन आणि सुवर्ण-चलन हीं दोन सिद्ध झाल्यांशिवाय या हल्लींच्या हुंडणावळीचा किंवा नाण्यांचा प्रश्न समाधान-कारक सुटणार नाहीं. सरकारनें नाण्याची टंचाई करून किंवा रुपयाची किंमत सोन्यांत ठरवून किंवा बाजारभावाची नाकेबंदी करून हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला तरी तो फुकटच जाणार आहे.

* * *

ऑल-इंडिया कॉंग्रेस कमिटीची बैठक भरणार होती ती आतां तहकूब झाली, हें केसरीच्या वाचकांस कळलेंच असेल. तहकुबीचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे सभेंत करण्याला असें कामच कांहीं नव्हतें. परंतु उगीच आपल्या षोकाखातर राजानें मधून मधून दरबार भरवावा तशा रीतीनें, ही सभा बोलावण्यांत आली होती. अध्यक्ष श्रीनिवास अय्यंगार हे आपल्याकडून हिंदू-मुसलमानांच्या एकीचा प्रयत्न करीत आहेत. परंतु त्यांचें मुसलमानांवर तर नाहींच पण हिंदूंवरहि तितकें वजन नाहीं. आणि कॉंग्रेसच्या अधिकाराचा उपयोग करून ते मुसलमानांशीं भलतासलता तह करतील तर तो सर्व हिंदु-समाजास मान्य होणार नाहीं, ही गोष्ट त्यांना कळून आली आहे. असेंब्लीं-तील राष्ट्रीय आणि कॉंग्रेस पक्षाची एकवाक्यता करण्याचाहि त्यांनीं प्रयत्न केला. परंतु आधीं कॉंग्रेसमध्यें एकी साधा, मग असेंब्लींतील एकी तुमच्या हातचीच आहे, असें उत्तर लोकांनीं त्यांना दिलें. बरें, तें घडवून आणावें तर सकलातवाला हे आयत्या वेळीं येऊन उभे राहतील आणि सगळाच घोटाळा करतील कीं काय अशीहि भीति त्यांना वाटूं लागली आहे. ह्या अनेक कारणांमुळें श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं आपल्या अधिकारांत सभा

तहकूब केली तथापि मद्रासकडील खादीवीर सांबमूर्ति हे येथें आले असून, त्यांनीं काँग्रेस पक्षाचे असेंब्लींतील काम पाहून, श्रीनिवास अय्यंगार यांजवर सडकून टीका चालविली आहे! रंगा अय्यर हे पं. नेहरू यांचेमागें हात धुऊन लागलेच आहेत. ट्रेड यूनियन काँग्रेसकरितां आलेल्या मुंबईच्या कांहीं लोकांनीं, विनंतिपत्र काढण्याचें ठरविलें आहे. ह्या अनेक कारणांमुळें कदाचित् येत्या एप्रिलमध्यें ऑल-इंडिया काँग्रेस कमिटीची बैठक मुंबईस होण्याचा संभव आहे. काँग्रेस कमिटीची बैठक पुढें ढकलली गेली तरी, काँग्रेस पक्षांतील दुही व असंतोष तेथें प्रकट झाल्याशिवाय आतां राहात नाहीं. त्या दुहीला आणि असंतोषाला अगदीं लहानसहान कारणेंहि बरींच आहेत. आणि पं. नेहरू यांचें लहानसहान गोष्टी विसरून न जाण्याचें धोरण कमी न होतां वाढतच आहे. हिंदूंशीं मिलाफ झाला न झाला तरी, आपलें म्हणणें सोडावयाचें नाहीं आणि अवश्य तर स्वतंत्रपणें आपल्या मागण्या पुढें येणाऱ्या कमिशनपुढें मांडावयाच्या, असें मुसलमान पक्षानें ठरविलें आहे. मुसलमानांनीं जशी आपली मागणी एकमुखी करीत आणली आहे, तशी हिंदूंनीं आपली मागणी एकमुखी केली नाहीं असें दुर्दैवानें म्हणावें लागतें. पण याचा विचार करण्यासाठीं येत्या तारीख २३ रोजीं असेंब्लींतील हिंदु सभासदांची सभा भरणार आहे. हिंदूंनीं मुसलमानांस उत्तरादाखल काय म्हणावें हें ह्या सभेंत निश्चित ठरल्यास मुसलमान आणि हिंदु प्रतिनिधींचें म्हणणें ऑल–इंडिया काँग्रेस कमिटीपुढें मांडण्यास ठीक पडेल, मग एकवाक्यता झाली तर बरें, नाहीं तर ज्याचा मार्ग त्याला मोकळा आहेच.

पत्र नं. १०

ता. २४-३-२७

सोमवारीं असेंब्लींत प्रवेश करतांच लोकांना एक मोठा फरक दृष्टीस पडला. मागील आठवड्यांत छतांतून एक वीट पडल्यामुळें गवगवा झाला होता. त्यामुळें सर्व छताची तपासणी सुरू झाल्यामुळें छताला मळकट कनाथीचा अखंड पडदा उलटा लावण्यांत आलेला दिसला. या कारणानें आधींच थोडा उजेड असणाऱ्या या सभागृहांत काळोखाची छटा आली. सभोंवार खिडक्या उंच जागीं अगदीं छताजवळ आहेत. तेथें पडदा ठिकठिकाणीं बाजूला सारलेला आहे. परंतु पडदानशील स्त्रीला बुरख्याच्या फिल-

किल्या गवाक्षांतून दिसलें तरी फार थोडें दिसतें; त्याप्रमाणें या खिडक्यांतून उजेड येतो तरी तो बेताचाच येतो. अशा या छतामुळें एक चमत्कारिकच भास होऊं लागला. मुंबईच्या एखाद्या दुतर्फी चिंचोळ्या चाळीच्या अंगणांत कापडी मंडप उभारून लग्नसमारंभ सुरू असल्याचा देखावा तेथें भासूं लागला. "केसाच्या टोपाची टोपी घातलेला अध्यक्ष नवरदेवासारखा वाटला. त्याच्या डोक्यावरची लांकडी मेघडंबरी तोरणासारखी वाटली. दुतर्फा बसलेले सभासद वऱ्हाडी वाटले. करवल्या-विहिणींचा भास होण्याला गॅलरींतून नटलेल्या स्त्रिया होत्याच आणि प्रेस गॅलरींत रिपोर्टर मंडळी (म्हणजे सनईवाल्यासारखी आंत टाळी पडल्याची बातमी बाहेर जगाला ताबडतोब देण्याला टपून बसलेली) असल्यामुळें वाजंत्र्याचें प्रतीकहि सिद्धच होतें." असें वर्णन एका प्रेक्षकानें मजजवळ परवां हें सभागृह पाहून केलें. तें कल्पनेला जुळण्यासारखें होतें. या वर्णनाला आणखी पुष्टि अशी कीं, कार्यांत सूप पाखडलें जातें त्याप्रमाणें या बैठकीचें सूप लवकरच पाखडलें जाऊन पाहुण्यांना परत घरीं जाण्याला परवानगी मिळावी म्हणून कांहीं वऱ्हाडी उत्सुक आहेत, तर सूप लवकरच पाखडलें जातें कीं काय, व येथून पाय काढावा लागतो कीं काय अशा काळजींत दुसरे कांहीं आहेत!

* * *

असेंब्लीच्या बैठकीचा हा शेवटचा आठवडा. परंतु तेवढ्यांत अनेक प्रश्न कोंबले गेले होते. हुंडणावळीच्या बिलाचा व फायनॅन्स बिलाचा निर्णय लागणें यांना बरेंच महत्त्व होतें. पैकीं हुंडणावळीच्या बिलांत कांहीं हातीं लागलें नाहीं. फायनॅन्स बिलांत मात्र कांहीं थोडें हातीं लागलें. मागील पत्र लिहिल्यानंतर गेल्या सोमवारीं व मंगळवारीं करन्सी बिलावरील चर्चा संपली. सॉव्हरिनचें चलनी नाणें बंद करूं नये यावर चेट्टी, केळकर, पुरुषोत्तमदास वगैरेंचीं भाषणें झालीं व फायनॅन्स खात्याचे असिस्टंट सेक्रेटरी व करन्सी कमिटीचे चिटणीस मि. अय्यंगार यांनीं सरकारतर्फे उत्तर दिलें. अखेर उपसूचना ११ मतांनीं नापास झाली. यानंतर एकच म्हणजे पांचवें कलम उरलें. पण त्या बाबतींत सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं एक उपसूचना नवी बनवून मांडली; तींत सोनें विकत देण्यासंबंधीं कांहीं अधिक सवलत दिली आहे. या उपसूचनेला केळकर यांनीं विरोध केल्यावर ती बहुमतानें मंजूर झाली. कलमवार चर्चा संपल्यावर तिसऱ्या वाचनाचे वेळीं सर

पुरुषोत्तमदास, सर व्हिक्टर ससून, जम्नादास, जिना, पंडित मालवीय यांनीं विरोधाचीं भाषणें केलीं. तथापि अदमासाप्रमाणें बिलावर १२ मतें अधिक पडून बिल मंजूर झालें. अशा रीतीनें हुंडणावळीच्या दराचा प्रश्न आज दोन वर्षे घोळांत पडला होता त्याचा लोकपक्षाविरुद्ध निकाल झाला. सप्टेंबरच्या बैठकींत सुवर्णचलनाचे वगैरे अवांतर प्रश्न पुनः विचाराला निघतील तेव्हां काय होईल तें पाहावें.

*　　　　*　　　　*

फायनॅन्स बिलाच्या चर्चेला मंगळवारीं तिसरे प्रहरीं सुरुवात झाली. पहिला वाद मिठावरील कराचा निघाला. नेहमींप्रमाणें ड्यूटीचा दर सवा रुपयावरून शून्यापर्यंत आणण्याच्या दहापांच उपसूचना देण्यांत आल्या होत्या. त्या सर्व रीतसर मांडण्यांत आल्या. दोरास्वामी अय्यंगार यांनीं नेहमींप्रमाणें गमतीचें पण मुद्देसूद भाषण केलें. प्रकाशम् यांच्या भाषणांत कांहींच नव्हतें. निळकंठ-दास यांनीं उत्कल प्रांताचें गाऱ्हाणें पुढें मांडलें. अखेर लिलाव बोलल्या-प्रमाणें शून्य, आठ आणे, दहा आणे, बारा आणे, रुपया अशा अनेक सूचनांमुळें विषयाची थट्टा झाल्यासारखी दिसल्यामुळें लाला लजपतराय यांनीं चर्चेला गंभीरपणाचें वळण देऊन दहा आण्यांच्या उपसूचनेला सर्वांनीं मिळून संमति द्यावी असें सुचविलें. उत्तरादाखल सर बेसिल यांनीं "प्रांतिक खंडणींत सूट मिळणार नाहीं, संभाळा" असें म्हणून आज चार वर्षे त्यांच्या हातीं खेळणारें बुजगावणें पुन्हा सभेंत नाचविलें! परंतु त्याचा कांहीं उपयोग न होतां दहा आण्यांची प्रकाशम् यांची उपसूचना पास झाली. आणि हुंडणावळीच्या बिलाच्या चर्चेंत गरीब लोकांचें नांव श्रीमान् लोक उगीच पुढें आणतात असा जो आक्षेप आणण्यांत येत असे त्याला समर्पक उत्तर मिळालें. कारण मिठावरील जकात कमी करा म्हणण्यांत भांडवलवाले किंवा कारखानदार (ज्यांच्यावर पुष्कळ लोकांचा निष्कारण राग आहे) त्यांचा कांहींच संबंध येत नाहीं.

*　　　　*　　　　*

मिठावरील जकातीचें भावंड म्हटलें म्हणजे पोस्ट खात्याचे दर. त्याहि बाबत ठराविक उपसूचना आल्या होत्या. त्यावर दोरास्वामी, अणे, ठाकूर-दास, नियोगीं यांचीं भाषणें झालीं. परंतु कोणत्याहि उपसूचनेला बहुमत मिळालें नाहीं. सर भूपेंद्रनाथ यांनीं ठराविक कोलदांडा घालण्याचा प्रयत्न

अर्थातच केला. एकीकडून पोस्टखात्याच्या कामगारांची पगार-वाढ करा म्हणतां व दुसरीकडे खात्याच्या जमेचें नरडें आवळतां, तेव्हां या दोन गोष्टी परस्पर सुसंगत नाहींत. मग प्रश्न निघाला कीं, ह्या खात्याचा मूळ हेतु कोणता समजावा? (१) केवळ लोकोपयोगी असें समजून त्याकडून उत्पन्नाची अपेक्षा करूं नये, व जरूर पडेल तर सरकारच्या सर्वसाधारण उत्पन्नांतून त्याला उलट मदतहि द्यावी! किंवा (२) त्याची जमा व त्याचा खर्च याचा मेळ पडला म्हणजे भागलें म्हणावें ? किंवा (३) पोस्ट हेंहि एक व्यापारी खातेंच समजून त्याचा प्रत्यक्ष खर्च भागावा; इतकेंच नव्हे तर त्यावरच्या भांडवलाचें मामुली व्याजहि सुटण्याची अपेक्षा करावी ? पण असले प्रश्न एका उत्तरानें सुटणारे नाहींत. अर्थात् आयत्या वेळीं बहुमत पडून होतें तेंच खरें. मिठाची ड्यूटी कमी करण्याला बहुमत लाभलें, पोस्टाचे दर कमी करण्याला मिळालें नाहीं इतकेंच खरें. बाकी उपसूचना पत्राच्या आण्याचा अर्धा आणा करण्याचीहि नव्हती, तर कार्डाच्या दोन पैशांचा एक पैसा करण्यापुरतीच होती. पण मीठ आणि टपाल यांपैकीं मीठ हें त्यांतल्या त्यांत अधिक आवश्यक यांत शंका नाहीं. आणि असेंब्लीला हा विवेक राहिला हें एका अर्थी बरेंच झालें. असो. फडणविसांनीं बऱ्याच घालमेली करून तीन कोटींची बचत केली होती ती मिठाच्या ड्यूटीच्या काटानें लवंडून दिली.

* * *

यानंतर मोटारीवरील आयात जकात कमी करण्याचें सरकारनें योजिलें ती कमी करूं नये अशी उपसूचना चर्चेला निघाली. पण तिला सभागृहांत फारसें पाठबळ न मिळाल्यामुळें मतें न मोजतांच ती नामंजूर झाली! पण मागाहून कच्च्या कातड्यांवरील निर्गत जकात काढून टाकण्याचे सूचनेला बराच विरोध झाला. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक प्रांतांत कातडीं कमावण्याचे व बूट-जोडे तयार करण्याचे कारखाने आहेत; या कारखान्यांचे कांहीं मालक युरोपियन आहेत. उलट परदेशाला कातडीं पाठविणारे कांहीं बंदरीं व्यापारीहि युरोपियन आहेत. यामुळें युरोपियन-युरोपियनांतलाहि हा तंटा होता. या जकातीनें नफा न होतां एकंदर हिंदुस्थानांतील कातड्यांच्या व्यापाऱ्यांचें नुकसान होतें असें सर चार्लस इन्नेस यांनीं जीव तोडून सांगितलें. अखेर मतें मोजतां तीं दुतर्फा सारखीं पडलीं, तेव्हां अध्यक्षांकडे पाहून सर्व हसूं लागले. परंतु पटेल यांनीं लोकपक्षाकडे मत

दिलें. पण हें त्यांचें करणें रीतसरच होतें. कारण अध्यक्षानें आपलें मत देण्याचा प्रसंग आला असतां आहे ती स्थिति कायम ठेवण्याकरितांच त्यानें मत द्यावें असा शिरस्ता आहे. अर्थात् नियमशुद्ध वर्तन साधलें आणि लोकपक्षाची तरफदारीहि साधली, असा अध्यक्ष पटेल यांचा दुहेरी फायदा झाला. पण लोकपक्षाला हे दोन जय मिळाले तेवढेच. प्रातीवरील कराच्या बाबतींत सर्व उपसूचना नामंजूर होऊन अखेर फायनॅन्स बिल गुरुवारीं दोन प्रहरीं मंजूर झालें.

* * *

परंतु या बिलाच्या तिसऱ्या वाचनाचे वेळीं एक लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट झाली. ठरावावरील भाषणाला मर्यादा असते. बिलावर भाषण किती वेळ करावें याला ती नसते; या गोष्टीचा फायदा घेऊन रंगा अय्यर यांनीं बुधवारीं सायंकाळीं भाषणाला सुरुवात केली व मी दोनतीन तास भाषण करणार आहें असें सांगितलें. पहिल्या दिवशीं एक तासभर बोलल्यावर सभा बरखास्त झाली. गुरुवारीं रंगा अय्यर यांचें पुनः दीड तास भाषण झाल्यावर युरोपियन सभासद कंटाळा व्यक्त करूं लागले. ते बहुतेक सर्व मधून उठून बाहेर जात. शेवटीं सर डॉर्सी लिंडसे यांनीं मध्यें तोंड घातलें; तेव्हां पूर्वी केळकरांनीं या गृहस्थांना सांगितलें त्याचप्रमाणें रंगा अय्यर यांनींहि "तुम्हांला वाटल्यास उठून बाहेर जाण्याला मोकळीक आहे" असें सांगितलें. नंतर सर अलेक्झांडर मुडिमन यांनीं एक नियम वाचून दाखविला पण तो पटेल यांनीं अमान्य केला. तेव्हां मुडिमन यांनीं पुनः हरकत घेतली तेव्हां पटेल त्यांना म्हणाले, "तुम्ही रंगा अय्यर यांच्या जागीं मनानें जाऊन त्या स्थितींत तुम्ही काय कराल याचा विचार करा." हा अधिक्षेप मुडिमन यांना झोंबून ते व त्यांच्या मागून सर्व अधिकारी सभासद उठून गेले. नंतर कांहीं वेळानें अध्यक्षांनीं खासगी चिठ्ठी पाठवून रंगा अय्यर यांस भाषण थांबविण्यास सांगितलें व तें त्यांनीं मान्य केलें. पण रंगा अय्यरप्रमाणें मि. हाजी यांनींहि वेळेचा फायदा घेऊन आपला विषय पुढें मांडला.

* * *

असेंब्लीचें काम ता. २६ ला संपवावें असा मूळचा अदमास होता. परंतु करन्सी बिलाची चर्चा लांबल्यामुळें आतां ही तारीख आणखी ४।५ दिवस पुढें ढकलली जाईल असें वाटूं लागलें आहे. यांत वास्तविक सरकारची चूक आहे. कारण हें वादग्रस्त बिल त्यांनीं फेब्रुवारींतच निकालांत काढावयास पाहिजे

होतें, व त्याला हरकत अशी कांहींच नव्हती. पण बजेट आणि हें बिल हीं जवळ जवळ एकाच वेळीं चर्चेला निघाल्यानें बजेटांत तूट येण्याच्या व प्रांतिक खंडण्या बुडण्याच्या धाका-धाकांत करन्सी बिल पास होण्यास मदत होईल अशी आशा सर बेसिल यांस वाटत असल्यानें त्यांनीं तें पुढें ढकललें. अशा रीतीनें पहिले आठवडे काम फार नसल्यानें जांभया देण्यांत गेले, तर पुढचे आठवडे कामाच्या गर्दीमुळें धापा टाकण्यांत गेले. करन्सी व फायनॅन्स बिलांखेरीज सरकारी काम या बैठकींत अजून म्हणण्यासारखें झालेंच नाहीं आणि खाजगी सभासदांचें काम तर नाहींच नाहीं. कारण त्याला दिवसच अवघे चार मिळाले. स्टँडिंग ऑर्डर कमिटीकडे सोंपविलेले नियम दुरुस्त झाले तर खासगी सभासदांना अधिक वेळ मिळण्याची कांहीं आशा आहे पण या बाबीचे कामाला वर्षावर्षांत मुहूर्त लाभत नाहीं! असो. अखेर अखेर कामाची गर्दी झाली. सरकार चुळबूळ करूं लागलें व स्वतः पटेल यांना ता. २ एप्रिल रोजीं विलायतेस जाण्याची घाई लागली यामुळें त्यांनीं एक दिवस ११ चे ऐवजीं १० वाजतां सभा भरविली व एक दिवस रात्रीं ९ वाजतां सभा बोलविण्याचा धाक घातला! पण तसें करण्याचें कारण पडलें नाहीं.

सिमल्याचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

ता. १९-८-२७

असेंब्लीच्या चालू बैठकीच्या आधीं दहापंधरा दिवसपर्यंत येथें पावसानें धुमाकूळ माजविला. सभासद मंडळी गांवोगांवाहून निघण्याचे सुमारास वर्तमानपत्रांनीं सिमल्यावरील पर्जन्यवृष्टीच्या भयप्रद बातम्या छापल्या. 'एक पूल वाहून गेला, चार घरें पडलीं, दहा जागीं टेकाडें कोसळलीं' असें वाचलें. तेव्हां वाटलें कीं, आतां पुढें कसें? गुजराथेची आठवण झाली, पण त्यांतल्या त्यांत एक समाधान वाटलें. सिमल्यास अंगावर डोंगर कोसळो पण या साडेसात हजार फूट उंचीच्या जागीं पुरांत वाहून जाण्याची तरी भीति खचित नाहीं! झालें. गुजराथेच्या भीतीची आठवण टळली. सुख वाटलें. परिचित संकट नाहीं इतकी खात्री झाली म्हणजे झालें. अपरिचित संकटाला कोण

भितो ? कोल्हा काकडीला राजी; तर मनुष्य नुसत्या फरकावर खुष! असो. सुदैवानें मी मुंबईपासून सिमल्यापर्यंत अगदीं कोरड्या अंगानें आलों. येथें येऊन पोंचतांच पाऊस जोराचा सुरू झाला. पण वारा आणि थंडी यांची जोड नसल्यामुळें नुसत्या पावसाळी ओव्हरकोटाच्या वस्त्रानें हें पर्जन्यास्त्र मला परतवितां येत आहे.

*　　　*　　　*

पावसासारखाच पाऊस खरा. पण सिमल्यासारख्या उंच ठिकाणीं उभें राहून पावसाची जी शोभा पाहावयास सांपडते ती मात्र मैदानावरील शहरांत कधींहि पाहण्याला मिळण्याची आशा नाहीं. सिमल्याचें वातावरण अतिशय चंचल व लहरी. पण पावसाळ्यांत हे गुण दृष्टीस पडतात त्यांचा प्रकार कांहीं वेगळाच आहे! आमच्या ठिकाणावरून पाहतां सभोंवार डोंगराआड डोंगरांच्या आठ-दहा रांगा व त्यांत कमी-अधिक खोलीच्या दऱ्या. शिवाय नजरेचा पल्ला फार दूरवर पोंचतो त्यामुळें एकाच वेळीं अनेक प्रकारची शोभा दृष्टिगोचर होते. या दरींत पावसाळी धुक्याचा समुद्र भरलेला तर पलीकडच्या डोंगरावर धुक्याचा दुसरा डोंगरच चढलेला. कुशल नटानें एका डोळ्यानें हसावें व दुसऱ्यानें रडावें त्याप्रमाणें या टेकडीवर पावसाच्या सरी पडणाऱ्या पाहाव्या तर त्या दुसऱ्या टेकडीवर हवा कोरडी असून तेथलीं हिरवींगार रानें आणि पावसानें धुवून स्वच्छ केलेलीं घरें आपलीं सुप्रसन्न मुखकमलें वर काढून दूरच्या पावसाला हसतात. इकडे पाहावें तों दिवसा विजेचे दिवे लावण्याइतका बंगल्यांतून पावसाळी काळोख. पण तिकडे पाहावें तों पर्वतापलीकडच्या मैदानांत सूर्य प्रकाशमान असल्यानें खालून वर आलेल्या किरणांनीं अर्धें आकाश व्यापणारीं प्रचंड इंद्रधनुष्यें रंगविलेलीं.

*　　　*　　　*

पण मी कांहीं सिमल्यास सृष्टिशोभा पाहवयास आलों नाहीं; आणि पावसालाहि दुसरीकडे काम असेलच. म्हणून तारीख १८ पासून त्यानें आपलीं कांहीं ठाणीं येथून हलविलीं. असो. चालू बैठकीला दोन तीन गोष्टींमुळें थोडा नवीनपणा आला आहे. सरकारच्या बाजूचे दोन जुने पुढारी सर अलेक्झांडर मुडिमन व सर चार्लस इन्नेस हे पेन्शनींत निघाले असून त्यांच्या जागीं मि. क्रेरर व सर जॉर्ज रेनी हे आले आहेत. क्रेरर हे मुंबई इलाख्याचे सिव्हिलिअन असून एका गव्हर्नरचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी होते. कौन्सिल ऑफ

स्टेटमध्यें त्यांनीं होममेंबरचें व सरकारी पुढाऱ्याचें काम केलेलें असून, सरकारला तें पसंत पडलें म्हणूनच त्यांनीं त्यांना बढती देऊन वरिष्ठ कौन्सिलाचे सभासद व असेंब्लीचे एक पुढारी नेमलें. सर जॉर्ज रेनी हे पूर्वीं टॅरिफ बोर्डाचे अध्यक्ष होते. स्टील प्रोटेक्शन वगैरेविषयीं पहिल्या चौकशी व शिफारसी त्यांनींच केल्या. रेल्वे, व्यापार वगैरे महत्त्वाचीं खातीं त्यांच्याकडे देण्यांत आलीं आहेत. सर चार्लस इन्नेस यांच्याप्रमाणें हेहि अत्यंत मेहनती आहेत असें म्हणतात. सरकारच्या बाजूला आणखी एक नवे गृहस्थ मि. दलाल या नांवाचे आले आहेत. त्यांनीं शिक्षण, जमीनबाब वगैरे खात्यांची चिटणिसी मिस्टर भोर यांजकडून कांहीं दिवस घेतली. दलाल हे गृहस्थ पारशी आहेत. भोर हे ख्रिस्ती पण मूळ पुणें प्रांताकडील मराठा जातीचे होते. पुण्यास त्यांचें शिक्षण झालें. त्यांची बहीण मिस् मेरी भोर ह्या पूना फीमेल हायस्कूलच्या लेडी सुपरिंटेंडेंट होत्या. भोर हे आपल्या कामांत दक्ष व वाकबगार आहेत असें येथें असेंब्लींत प्रत्ययास आलें. पण त्यांच्या गुणाप्रमाणें त्यांना बढती मिळण्याचा योग मात्र दिसत नाहीं.

* * *

असेंब्लींत अध्यक्ष मि. पटेल हे जुने असले तरी इंग्लंडाला जाऊन थोडेसे नवे होऊन आले आहेत. त्यांनीं तिकडे केलेलीं भाषणें व तिकडे व इकडे दिलेल्या मुलाखती प्रसिद्ध असल्यामुळें ते प्रकृति सुधारण्याकरितां कीं अन्य कामाकरितां गेले हें दिसून आलेंच असेल. त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या रॉयल कमिशनसंबंधाचा अंदाज व टाइमटेबल हीं कितपत खरीं भविष्यें म्हणून ठरतात एवढेंच पाहावयाचें आहे. इकडील स्वराज्य पक्ष अजून वरकरणी ताठरून बसलेला आहे. आम्ही रागावून बसलों आहों, आमची कशी तरी समजूत काढा आणि आम्हाला हांक मारा म्हणजे आम्ही आलोंच असा निरोप विलायती मुत्सद्द्यांकडे पाठविण्याला हवा होता. आणि हें दूतकृत्य करण्याला पटेल यांच्यापेक्षां अधिक लायक मनुष्य कोणता मिळणार? या रॉयल कमिशनवर स्वतः पटेल यांची नेमणूक होणार होती. पण ती त्यांनीं नाकारल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. यामुळें ते मूळ ज्या पक्षाचे होते त्यापैकीं एखाद्या प्रतिष्ठित पुढाऱ्याला ती जागा मिळेल असें अनुमान उघड निघतें. आतां पटेल यांनीं जागा नाकारली ती कांहीं विशेष कारणानें नाकारली असें त्यांनीं प्रकट केल्यामुळें इतरांना मात्र थोडी अडचण झाली आहे. पण

इतरांना अडचण करून स्वतःचें महत्त्व वाढविणें याविषयीं पटेल यांचें कौशल्य कॉंग्रेसवाल्यांना माहीत आहेच.

* * *

कमिशनच्या जागेचा मान नाकारतांना पटेल यांनीं असें सांगितलें कीं, कमिशनचा अध्यक्ष कोणी हिंदी गृहस्थ नेमला जात नाहीं म्हणून मीं कमिशनवर जागा घेण्याचें नाकारलें. अर्थात् आतां ती जागा जो दुसरा कोणी घेईल तो पटेलसाहेबांपेक्षां कमी स्वाभिमानी व कमी राष्ट्राभिमानी ठरलाच कीं नाहीं ? कारण त्याला मात्र हिंदी अध्यक्ष नसला तरी हा मान चालतो असें ठरणार ! अशा रीतीनें मागाहून येणाराला अडचण करून ठेवण्याची ही गोष्ट त्यांच्या स्वभावास अनुसरूनच झाली आहे. न जेवतां उष्टें करावें कसें तर तें हें असें. पटेलसाहेबांनीं विलायतेंत जाऊन पार्लमेंटरी कर्मकांडाचा अभ्यास केल्याचें जाहीर झालें आहे. त्या अभ्यासाचा फायदा मात्र लोकपक्षाला ते थोडाबहुत दिल्याशिवाय राहणार नाहींत असें वाटतें. तिकडे त्यांनीं इतरहि कांहीं गोष्टी केल्या. हिंदुस्थानाला आतां सनदशीर चळवळीशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं असें मत त्यांनीं प्रसिद्ध केल्याची तार सर्वांनीं वाचलीच आहे. पण त्यांनीं डी. व्हॅलेरालाहि असा उपदेश केला म्हणतात कीं, “ तुझें ध्येयवादित्व टाकून देऊन तूं नव्या आयरिश पार्लमेंटांत शीर.” अडवणूक कशी करावी याचेहि कांहीं धडे पटेल यांनीं डी. व्हॅलेरा यांना दिले, अशा बातमीचा झिरपा कांहीं कांहीं मडक्यांवर उमटलेला आहे. कर्मधर्मसंयोगानें नुकतेंच असें प्रसिद्ध झालें आहे कीं, डी. व्हॅलेरा पक्षानें पार्लमेंटरी शपथ न घेण्याचा हट्ट टाकून देऊन, ती घेऊन, आंत घुसून, सनदशीर आयरिश पुढारी कॉसग्रेव्ह याला उलथून पाडण्याचें योजिलें. मिळून पटेलसाहेबांच्या उपदेशानें का होईना पण डी. व्हॅलेरा सुद्धां कौन्सिलवादी बनले म्हणावयाचे !

* * *

ता. १८ रोजीं ठरल्याप्रमाणें असेंब्लीच्या कामाला सुरुवात झाली. नव्या सभासदांच्या शपथा व प्रश्नोत्तरें झाल्यावर सरहद्दीवरील हिंदु लोकांच्या करुण कहाणीचा प्रश्न निघाला. ही गोष्ट अलीकडची असल्यामुळें आपापल्या गांवाहून यापूर्वीं कोणी सभासदांनीं प्रश्न पाठविले नव्हते. पण तारीख १७ रोजीं मि. कोक, केळकर व इतर कांहीं लोकांनीं स्पेशल नोटीस देऊन अध्यक्षांकडे या विषयावर प्रश्न पाठविले. अर्थात् त्यांत फक्त सरकारकडून मिळण्यासारखी

माहिती मागितली होती. पण असला प्रश्न एखाद्या हिंदूनें विचारण्यापेक्षां तिऱ्हाइताकडूनच विचारलेला बरा; म्हणून कोक यांजकडून प्रश्न घालवून त्याला सर डेनिस ग्रे यांजकडून उत्तर देवविण्यांत आलें. त्यांनीं सांगितलेल्या हकीकतींत हिंदूंवर जुलूमजबरदस्ती झाली आणि त्यांना आपआपलीं गांवें सोडावीं लागलीं ही गोष्ट कबूलच करावी लागली. पण ह्या हिंदु लोकांचें दुसरें कांहींएक भांडण पूर्वींचेंच होतें, व इकडील हिंदु-मुसलमानांच्या शिव्यागाळीची व 'रंगीला रसूल' प्रकरणाची त्यांत भर पडली असेंहि सांगण्यांत आलें! तात्पर्य, सत्य लपवितां न आल्यामुळें डॉक्टर जसें सांगतो कीं, "रोग आहे पण कांहीं फारसा भारी नाहीं, रोग वाईट आहे पण असाध्य नाहीं" अशा प्रकारचें हें उत्तर होतें. कांहीं गुन्हेगारांना किरकोळ शिक्षा दिल्याचीहि हकीकत त्यांनीं सांगितली. आणि शेवटीं आश्वासन दिलें कीं, पेशावर येथें तिकडील जिरगे बोलाविले आहेत व या वाटाघाटींतून काय निघतें तें लवकरच प्रसिद्ध करूं!

* * *

नंतर के. सी. रॉय ह्यांनीं पूर्व—आफ्रिकेचा प्रश्न उपस्थित केला. आणि त्याची चर्चा आधीं व्हावी मग पुढचें काम, असें सुचविलें. त्यावर जोशी, डॉ. गौर, ब्लॅकेट वगैरे लोकांचीं भाषणें झाल्यावर तो विषय पूर्ण चर्चेकरितां चार वाजतां घेण्यांत आला व सरकारतर्फे विशेष विरोध न होतां के. सी. रॉय ह्यांची तहकुबीची सूचना मंजूर झाली. इतर काम सुरू झालें. पण त्याहिपूर्वीं आणखी दोन प्रकरणें नवीं निघालीं. बिहार प्रांतांतील एक सभासद बाबू अंबिकाप्रसाद सिंह हे वारल्याबद्दल दुःखप्रदर्शन नेहमींच्या रीतीनें करण्यांत आल्यावर अध्यक्षांनीं रंगास्वामी अय्यंगार यांच्यामार्फत गुजराथेंतील व ओरिसा प्रांतांतील अनर्थांचा प्रश्न चर्चेकरितां काढविला. ठराव सहानुभूतीचा होता आणि तो सर्वांना मान्यच होता. पण त्यांत सिंध प्रांताचा उल्लेख नव्हता तो पंडित मदन मोहन मालवीय यांनीं केळकरांच्या सूचनेवरून घातला. सरकार या दुःख-निवारणाच्या कामीं मदत काय करणार? एवढाच ह्या ठरावांत तत्त्वमसीचा प्रश्न होता. त्यावर सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं सांगितलें कीं, प्रांतिक सरकारच्या ताब्यांत दुष्काळ-फंड असतो तो खर्च करण्याला त्यांना मुखत्यारी आहे. आणि तो वाटेल तर त्यांनीं खर्च करावा. पण यासंबंधानें मुंबई-सरकारनें आमच्या-कडे लिहिलें असून आम्ही उत्तर दिलें नाहीं असें कोणी म्हणतात तें खरें नव्हे. सर्व हिंदुस्थानचा मिळून एक दुष्काळ-फंड आहे व त्याची एक कमिटी आहे.

त्या कमिटीच्या नांवानें मात्र अर्ज आला आहे आणि ती त्याचा लवकरच विचार करील. शेवटीं अध्यक्षांनीं भाषण केलें. त्यांत सांगितलें कीं, व्हाइसरॉयसाहेबांनीं मला मुद्दाम पत्र लिहून या ठरावाला आपली संमति आणि ५०० रुपयांची मदत पाठविली. पटेल यांनीं असेंहि सांगितलें कीं, " माझा भाऊ हें काम करीत आहे आणि मीहि गुजराथच्या दुःखनिवारणाकरितां गेलों असतों, पण अध्यक्ष होऊन राहिल्यानें इलाज चालत नाहीं. " शेवटीं ठराव सर्वानुमतें मंजूर झाला आणि तो प्रांतिक गव्हर्नरांकडे व काँग्रेस कमिट्यांकडे पाठविण्याचें ठरलें. गुजराथेप्रमाणेंच सिंध व ओरिसा येथील हकीकती इतर लोक सांगणार होते. परंतु प्रेसिडेंटांनीं मुख्य भर गुजराथेवर देऊन आटोपतें घेतल्यामुळें या दुसऱ्या प्रांतांची करुण कहाणी लोकांना ऐकावयास सांपडली नाहीं. काँग्रेस कमिट्यांचा संबंध आणण्याचें कारण असें कीं, ही बाब भूतदयेची म्हणून सरकारी अधिकारी एकदिलानें जें सहकार्य व प्रतिसहकार्य करीत आहेत त्यास असेंब्लीच्या सहानभूतीनें अधिक जोर यावा.

* * *

नंतर व्हाइसरॉयसाहेबांनीं संमति दिलेल्या बिलांची यादी वाचून दाखविण्यांत आली. तसेंच निरनिराळ्या खात्यांच्या अध्यक्षांनीं कोणी प्रश्नांतून मागितलेली हकीकत, कोणी सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट वगैरे कागद असेंब्लीपुढें ठेवले. त्यांतच रिझर्व्ह बँक बिलाच्या सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट आहे. तो आणखी दहा दिवसांनीं चर्चेला निघेल असें वाटतें. नंतर निरनिराळ्या खात्यांना सल्ला-मसलत देण्याकरितां सल्लागार मंडळें नेमण्याविषयींच्या सूचना सरकारतर्फे पुढें आल्या. पण ही गोष्ट वादग्रस्त होती. याचें कारण हल्लींची पद्धति अशी आहे कीं, असेंब्ली व कौन्सिल ऑफ स्टेट यांनीं कांहीं सभासद निवडून द्यावेत, आणि त्या यादींतून सरकारनें कांहीं निवडून घ्यावे. पण ही पद्धति मानहानिकारक आहे. असेंब्लीनें ९ सभासद निवडून द्यावे, पण सरकारनें त्यांतील तीन निवडून घ्यावे व बाकीचे सहा कारण न दाखवितांच नापसंत करावे, हा निष्कारण अपमान आहे; ह्या दृष्टीनें एकाच अर्थाच्या निरनिराळ्या सूचनेवर जोशी, नियोगी, केळकर, अणे, दिवाण चमनलाल वगैरेचीं प्रतिकूल भाषणें झालीं. शेवटीं नमुना म्हणून एक सूचना मताला घालण्यांत आली आणि ती ४३ विरुद्ध ३६ इतक्या मतांनीं मंजूर झाली.

* * *

याच दिवशीं कांहीं बिलेंहि सभेपुढें मांडण्यांत आलीं. पण तीं फारशीं वादग्रस्त नव्हतीं. त्यांत सुताच्या व कापडाच्या मुख्य गिरणीवाल्यांना आणि देशी कागदाच्या गिरणीवाल्यांना जी संरक्षक जकातीच्या द्वारें मदत करावयाची त्याविषयींचीं दोन बिलें होतीं. पहिलें वाचन म्हणून उलट-सुलट कांहीं टीका झाली नाहीं. पण दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं, कापड-गिरणीवाल्यांचा प्रश्न निघेल. वर्तमानपत्राच्या कागदावर मध्यंतरीं जी कांहीं एका चुकीमुळें भारी जकात घेण्यांत येत असे ती या बिलानें यापुढें थांबेल. तसेंच सुताच्या गिरण्यांना लागणारा माल, छपाईचीं व इतर यंत्रें, कृत्रिम रेशीम वगैरे वस्तूंवर जकात कमी होणार असून बिलाचा एवढा भाग बहुधा सर्वमान्य होण्यासारखा आहे.

पत्र नं. २

ता. २६-८-२७.

मागील पत्रीं पर्जन्यानें आपलीं कांहीं ठाणीं सिमल्यावरून उठवून नेल्याचें लिहिलें होतें. पण केव्हां केव्हां चलाख सेनापति ठाणीं उठवून हुल्कावणी दाखवून परत अवचित छापा घालतो त्याप्रमाणें गेल्या शुक्रवारपासून पावसानें कहर केला आहे. धुकें व पाऊस बाहेर तोंड काढूं देत नाहींत तरी पण सरकारी नोकर नियमांनीं बांधून गेले म्हणून आणि सिमल्याची इतर वस्ती सरकारी नोकरांवर अवलंबून म्हणून सर्वांचे सर्व व्यवहार चालावयाचे तसे चालू आहेत. सुख काय तें इंग्रजाला. त्याला मुळांत सिमल्याच्या हवेंत राहिल्यानें स्वदेशांत राहिल्याचा सुखकर आभास होतो आणि सुखसोयी भरपूर मिळतील इतका मोठा पगार असतो. सिमल्यासारख्या ७॥ हजार फूट उंचीच्या निरुंद डोंगरावर सगळा संसार मांडून वर्षांतील सात महिने कारभार करावयाचा आणि कोट्यवधि रुपये खर्च करून बांधलेली नवी दिल्ली ओस टाकावयाची याहून हास्यास्पद किंवा राग येण्यासारखी गोष्ट दुसरी कोणती? विचारणार कोण? पण स्वतः सरकारच्या अंतर्मंडळांतच हा प्रश्न विचाराला निघाला असून सिमल्यावरील सात महिन्यांपैकीं दोन तरी तुटतील असा अंदाज आहे. असेंब्लींत यावर कांहीं प्रश्नोत्तरेंहि झालीं आहेत.

* * *

ता. १८ रोजीं असेंब्ली ओकी ओकी दिसत होती. त्यानंतर लोक येऊं लागले आहेत. स्वराज्य पक्षापैकीं श्रीनिवास अय्यंगार आले पण नेहरू गेले.

चमनलाल व गोस्वामी हे आले पण ते उडत्या पांखरासारखेच हजर असतात. काल डॉ. यौर यांचे क्रिमिनल लॉ. अमेंडमेंट बिलावर मतें घेण्याचा प्रसंग आला तेव्हां हे दोघेहि गांवांत असतां सभेस हजर नव्हते, याबद्दल लोकांत बरीच चर्चा झाली. राष्ट्रीय पक्षापैकीं लाला लजपतराय व मुनशी ईश्वरसरण हे विलायतेहून आले. फक्त बिर्ला आले नाहींत व तूर्त येत नाहींत. स्वतंत्र पक्षापैकीं बॅ. जिना हे आले आहेत. सर व्हिक्टर ससून हे गिरण्यांच्या मदतीकरितां तडक धांवून आले. पण ते बिल संपतांच तडक धांवून परत जातील. सर पुरुषोत्तमदास यावयाचे ते आले नाहींत. पण रिझर्व बँक बिलाच्या वेळीं यावयाला ते चुकणार नाहींत !

* * *

पं. नेहरू हे महिनाभर राहतील असें पूर्वीं लिहिलें होतें, पण विलायतेला जाण्याची त्यांची जरूरी अधिक ठरली ! त्यांची नेमणूक रॉयल कमिशनवर होणार असें कांहीं म्हणतात, व नेमणूक झाली तर ती न स्वीकारतां कमिशनवर बहिष्कारच घाला असा ते देशबांधवांना उपदेश करणार असें कांहीं म्हणतात. पण स्कीन कमिटीवर नेमणूक झालेली प्रथम स्वीकारून कांहीं सभांना हजर राहून मग चूक झाली म्हणून राजीनामा दिला हा तिसरा प्रकारहि त्यांनीं केलेला लोकांना माहीत आहे. तेव्हां त्यांच्याबद्दल कोणी अटकळ चालविण्याच्या भानगडींत पडूं नये हें बरें. असो. श्रीनिवास अय्यंगार यांची कारकीर्द सुरू होतांच त्यांनीं स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय पक्ष यांचा एकजीव करण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. आणि त्याप्रमाणें स्कीन कमिटीवरचा ठराव चर्चेला निघेल त्या वेळीं सर्वांनीं मिळून एकच धोरण ठेवावें म्हणून दोनहि पक्ष एकत्र बसले व त्यांनीं उपसूचना कोणती मांडावी हें ठरविलें. तसेंच पं. नेहरू हजर असतांच सरकारी समारंभांना व सरकारी अधिकाऱ्यांनीं केलेल्या समारंभांना स्वराज्य पक्षाच्या लोकांनीं हजर राहण्यास हरकत नाहीं असा ठराव झाला. यामुळें त्या पक्षांतले जुने तंटे व बाचाबाची यापुढें वांचतील असें वाटतें.

* * *

राष्ट्रीय पक्षाचे चिटणीस बापूजी अणे यांचें काम दक्षतेनें व मेहनतीनें सुरू आहे. सर्वांशीं स्पष्टास्पष्ट बोलून पण कोणाचें मन न दुखवितां काम करण्याची हातोटी त्यांना साधलेली असल्यामुळें त्यांच्या कामाबद्दल कुरबूर

कांहीं नाहीं. लाला लजपतराय हे राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी असले तरी पंडित मदन मोहन हे वजनदार सभासद, यामुळें त्यांच्या तंत्रानें लालाजींना बरेंचसें वागावें लागतें व ते एकमेकांना संभाळूनच वागतात. यामुळें या पक्षाचें कांहीं उणें पडत नाहीं. किंबहुना राष्ट्रीय पक्षांत कोण लोक किती दर्जाचे आहेत हें पाहिल्यास असेंब्लींतील पुढारीपण स्वराज्य पक्षांतून निघून राष्ट्रीय पक्षाकडे आल्यास कोणास आश्चर्य वाटणार नाहीं. गेल्या दोन आठवड्यांतील कामाचें सूत्रधारित्व या पक्षाकडेच प्रायः होतें. बॅ. जिना यांना त्यांच्या उदार-मतवादित्वाबद्दल मुसलमान कंपूनें दूर लोटल्यामुळें तेहि राष्ट्रीय पक्षाला अधिक जवळचे झाले आहेत. आणि पुरुषोत्तमदास यांचा ओढा या पक्षाकडे प्रथम-पासूनचाच आहे.

* * *

तीन दिवसांच्या सुटीनंतर ता. २२ पासून पुनः असेंब्लीच्या कामाला सुरुवात झाली. पाहिलेंच काम गिरण्यांना संरक्षण देण्याच्या बिलाचें निघालें. सर जॉर्ज रेनी यांच्या प्रास्ताविक भाषणानंतर सर व्हिक्टर सासून यांनीं गिरणी-वाल्यांची बाजू मांडली. त्यांत गिरणीच्या धंद्यानें देशाचें किती कल्याण होतें, शेतकऱ्यांवर किती उपकार होतात याचें वर्णन केलें. पण ही विचारसरणी कोणास फारशी पटली नाहीं. दास यांनीं आंकडे सांगितले. नियोगी यांनीं स्वदेशी चळवळींत गिरणीवाल्यांनीं बंगाल्याला कसें छळलें हें वर्णिलें. जयकर यांनींहि देशांत या गिरणीवाल्यांबद्दल वाईट मत आहे असें जाणविलें आणि नारायण मल्हार जोशी यांनीं गिरणीवाले व मजूर याचे संबंध सांगून कापड वापरणाऱ्या गरीब लोकांची तरफदारी केली. जम्नादास व जयकर या दोघांनींहि गिरण्यांना संरक्षण द्यावें असें सांगतांना सरकारनें स्वतः नेमलेल्या टारिफ बोर्डाच्या शिफारसी फेटाळून कशा लावल्या, विलायती गिरणीवाल्यांचें हित कसें पाहिलें व परदेशी सुतावर जकात बसवून हातमागांवर धंदा करणाऱ्या लोकांचें नुकसान कसें केलें हें सांगून सरकारांवर टीका केली. या सर्वांचें म्हणणें असें कीं, सिलेक्ट कमिटीकडे बिल पाठवा. पण तेथें कोणास कांहीं निराळी तोड सुचली तर सुचवावयास जागा ठेवा. पण सर जॉर्ज रेनी यांनीं ती गोष्ट नाकारल्यामुळें आतां मूळ बिलापेक्षां अधिक कांहीं करतां येणार नाहीं.

* * *

मंगळवार ता. २३ रोजीं खासगी बिलें चर्चेला निघावयाचीं होतीं. कार्यक्रमावर जुनीं १५ व नवीं २४ बिलें होतीं. पण डॉ. गौर यांच्या जुन्या एकाच बिलानें सर्व दिवस घेतला. पण तें तशाच महत्त्वाचें होतें यामुळें इतर कोणास आपलीं बिलें न निघाल्याचा विषाद वाटला नाहीं. गौर यांचें बिल १९०८ चा त्यांचा कायदा रद्द होण्याबद्दल होतें. गेल्या मार्चमध्येंच हें चर्चेला निघून थांबलें होतें. मागील खेपेस वेळेच्या अभावीं तें अपुरें राहिलें; पण आतां तें कडेला जाऊन त्यांत यशहि आलें. याहि दिवशीं वेळ पुरता ना; पण अध्यक्ष पटेल यांनीं बरीच मदत केली आणि वेळेचें महत्त्व जाणून पुष्कळ लोकांना बोलावयाचें होतें तरी त्यांनीं मुद्दाम आवरतें घेतलें. सरकारतर्फेंहि फक्त दोनच भाषणें झालीं, पैकीं नवे होममेंबर यांनीं या बिलाची अजून जरूरी आहे असें दाखविण्याकरितां १९२१ पासून मालेगांवचे दंगे, मोपल्यांचें बंड, बाबर अकाली लोकांचे अत्याचार, काकोरी येथील दरवडे, इत्यादि ठराविक अत्याचारांची माळ ओढली! पण लोकपक्षापैकीं कोणीच त्याला अनुकूल नसल्यानें कांहीं चालेना. शेवटीं बिलाचे दुसऱ्या व तिसऱ्या वाचनाचे वेळीं मतें न घेतां दोनहि वेळां सरकारचा मोड होऊन बिल पास झालें. येवढ्यानें सर्व भागलें असें मात्र नाहीं. कारण हें बिल पास झालें तरी कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें काय व्हावयाचें तें ठरलेलेंच आहे. असेंब्लीनें जो एक बळी सजवून तयार केला, त्याच्या वधाचा समारंभ लवकरच वरिष्ठ सभागृहांत झालेला दिसेल. असो. खाजगी बिलाकरितां आणखी एक दिवस मिळणार आहे, तेव्हां इतर कांहीं बिलांचें काम होईल.

* * *

बुधवारीं कांहीं किरकोळ व कांहीं महत्त्वाचीं सरकारीं बिलें पुढें आलीं. दोन टॅरिफ बिलें पुढें सिलेक्ट कमिटीकडे धाडण्यांत आलीं. एकांत गिरण्यासंबंधी मालापैकीं कोणावर जकात घ्यावी, कोणावर माफ करावी हा विषय असून दुसऱ्या बिलांत छापण्याच्या कागदावरील जकातीसंबंधानें जो हल्लीं अन्याय होत आहे तो दूर करण्याची योजना आहे. सिव्हिल प्रोसीजरचें एक बिल अभिप्रायाकरितां बाहेर पाठविण्यांत आलें पण दुसरें नामंजूर झालें. या बिलांत अशी सूचना केली होती कीं, खालील दोन कोर्टांचे निकाल एकाच अर्थाचे झाले असतील तर हायकोर्टाकडे दुसरें अपील कोणास करावयाचें असल्यास त्यानें प्रतिपक्षाच्या खर्चाबद्दल जामीन दिला पाहिजे. याचा हेतु होतांहोईतों

हायकोर्टाकडील अपिलांची संख्या कमी व्हावी. पण हायकोर्टाकडच्या अपिलांत कायद्याचेच प्रश्न मुख्यतः असतात व त्यांना बंदी होणें अनिष्ट, याकरितां पुष्कळ सभासदांनीं त्याला विरोध केला. पैकीं श्री. जयकर यांचें भाषण फारच परिणामकारक झालें. आणि अखेर बहुमतानें बिल फेटाळून लावण्यांत आलें. संध्याकाळीं व्हॉलंटियर पोलीस बिल चर्चेला निघालें, पण वेळेच्या अभावीं तें पुढें ढकलण्यांत आलें.

*　　　　*　　　　*

गुरुवार हा खाजगी ठरावाकरितां ठेवलेला होता. प्रथम साराभाई हाजी यांचा मागच्या खेपेस अर्धा राहिलेला ठराव चर्चेला निघाला. यांत हिंदुस्थानांतील बँकांची हल्लींची स्थिति कशी काय आहे याची तपासणी करून बँका कशा वाढाव्या व त्यांना भांडवल कोठून कसें पुरवावें, याची चौकशी करण्याकरितां कमिटी नेमावी अशी सूचना केलेली होती. ह्या ठरावावर सर व्हिक्टर ससून, षण्मुखं चेट्टी, केळकर, लाला लजपतराय, शेष अय्यंगार वगैरे लोकांचीं भाषणें झालीं. खाजगी सभासदांपैकीं विरुद्ध कोणीच बोलला नाहीं. के. सी. रॉय ह्यांनीं उपसूचना मांडली कीं, ठरावांत सांगितल्याप्रमाणें कमिटी नेमावी. तिनें सूचना कराव्या व त्या सरकारनें अमलांत आणाव्या. ही उपसूचना हाजी यांनीं मान्य केली. सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं विरोध केला पण तो तीव्र स्वरूपाचा नव्हता. तुम्ही म्हणतां तें व्हावें, करावें, करणें योग्य आहे, पुढें-मागें आम्हीहि करूं पण फक्त आतांच नाहीं! तरी पण आम्हीं ज्या गोष्टी पूर्वी केल्या, चौकशी आरंभिली त्याचाच हा परिणाम आहे असें ते म्हणाले. असो. हल्लींचा हा ठराव परत घेण्याची सर बेसिल ह्यांची सूचना मान्य न झाल्यानें अध्यक्षांनीं मतें विचारतां ठराव जागच्याजागींच बहुमतानें मंजूर झाला. सरकारपक्षानें मतें मोजण्याचा आग्रह धरला नाहीं.

*　　　　*　　　　*

गुरुवारीं २॥ वाजतां डॉ. मुंजे ह्यांच्या स्कीनकमिटीवरील ठरावाच्या चर्चेला सुरवात झाली. लष्करी पेशा हा डॉ. मुंजे ह्यांचा आवडीचा विषय आणि सुदैवानें बॅलटच्या सोडतींत त्यांचें पहिलें नांव निघाल्यानें त्यांना तो स्वस्थपणें हक्कानें मांडतां आला. मुंजे यांचें भाषण दणदणीत झालें. पण डोळ्यांसमोर घड्याळ नसल्यानें त्यांना मिळालेल्या अर्ध्या तासांत त्यांनीं

मुख्यतः लष्करी दृष्ट्या झालेल्या चिकट स्थितीचेंच वर्णन केलें. तें सर्वांना पूर्णपणें पटण्यासारखें होतें. नंतर श्रीनिवास अय्यंगार ह्यांनीं ठरलेली उपसूचना मांडली. तींत मुंज्यांच्या ठरावाहून अधिक मुद्दा इतकाच होता कीं, आज आम्हांला स्कीन कमिटीचा रिपोर्ट मान्य असला तरी पुढें केव्हां स्वराज्याची घटना मांडण्याची व मागण्याची वेळ आली असतां लष्करी कारभारासंबंधानें जी काय मागणी करावयाची तिचा हक्क आम्ही राखून ठेवीत आहों. श्रीनिवास अय्यंगार यांचें भाषण सामोपचाराचें व नेमस्तपणाचें झालें. के. सी. रॉय ह्यांनीं एक उपसूचना दिली होती पण ती त्यांनीं परत घेऊन जोरदार भाषणानें श्रीनिवास अय्यंगार ह्यांच्या भाषणाला संमति दिली. कर्नल क्रॉफर्ड ह्यांच्या धोरणांत सरकारी धोरणाचें पिल्लूं हळूच बाहेर निघालें तें असें कीं, स्कीन कमिटीच्या शिफारसी अव्यवहार्य आहेत. मुसलमान प्रतिनिधी अबदुल लतीफ चौधरी यांनीं मार्मिक भाषण केलें व शेवटीं मुख्य सेनापति जनरल बर्डवुड ह्यांनीं भाषण केल्यावर काम संपून चर्चा तहकूब राहिली. सेनापतींनीं असें सांगितलें कीं, सरकार रिपोर्टाचा अद्यापि विचार करीत आहे म्हणून आमचें मत आम्हाला प्रकट करतां येत नाहीं. तथापि हिंदी अधिकारी नेमावयाचे तर ते कर्तृत्ववान पाहिजेत. कर्तृत्व शिक्षणाशिवाय येत नाहीं व अशा शिक्षणाच्या सोयी हिंदुस्थानांत नाहींत. आणि विलायतेंतील संस्था हिंदी विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याचें मनावर घेतील कीं नाहीं कोणी सांगावें ? तात्पर्य, सेनापतींच्या भाषणावरून कमिटीच्या सूचनांना हरताळ फासण्याचा हिंदुस्थानसरकारचा विचार दिसतो.

पत्र नं. ३

ता. ६ सप्टेंबर १९२७

शुक्रवार, शनिवार व रविवार हे तीनहि दिवस सुटीचे होते. पण सुटीच्या दिवशींच काम अधिक असतें याचा अनुभव पुष्कळांना आला. रिकामपणामुळें फावत नाहीं म्हणतात तें असेंच ! या तीन दिवसांत दोन सिलेक्ट कमिट्यांच्या सभा, दोन खासगी सभा व एक तीन पक्षांची मिळून सभा असा कार्यक्रम उपस्थित झाला, यामुळें बरीच तारांबळ झाली. संरक्षक जकातीच्या एका बिलाच्या सिलेक्ट कमिटीनें बहुमतानें प्रथम असें ठरविलें कीं, बिलांतील योजनेनें गिरण्यांचा फायदा होण्यापेक्षां हातमागांचें नुकसानच अधिक

होईल. याकरितां तें आहे असें मंजूर करूं नये. तथापि विचाराला वेळ घ्यावा असें ठरलें. काय करावें काय न करावें याविषयीं गिरणीवाल्यांच्या प्रतिनिधींचाच निश्चय होईना. आणि इतर लोक तर बोलूनचालून विरुद्ध. तथापि आतां मुंबईहून सकलातवाला व लालजी नारायणजी आले असून त्यांच्या विचारें कांहीं तरी निश्चित ठरेल. पण सरकार अधिक कांहीं करण्याला तयार नाहीं आणि बिल आहे असेंच पुढें आलें तर हातमागांच्या हिताकरितां बरेंच लोक त्याला प्रतिकूल जाणार. यामुळें गिरणीवाल्यांच्या पदरांत कांहींच पडणार नाहीं असाहि संभव आहे.

* * *

आयात कागदावरील जकातीच्या बिलांत फारशी भानगड नव्हती; कारण कांहीं उत्तम मौल्यवान कागद एक आण्याच्या संरक्षक जकातींतून सुटणें व वर्तमानपत्रांना लागण्यासारखा हलका कागद जकातीला पात्र होणें असा जो दुहेरी अन्याय गेल्या एप्रिलपासून कस्टमहाऊसमध्यें होऊं लागला होता तो बंद करण्याकरितांच हें बिल होतें आणि कांहीं फरक न होतां तें मंजूर झालें. एप्रिलच्या पूर्वीं कागदाचे सौदे झाले होते त्याप्रमाणें आलेल्या कागदावर भारी जकात वसूल झाली आणि सरकार झाली चूक सुधारून घेईल या आशेनें तक्रारी-पावत्या घेऊन जी जकात भरण्यांत आली ती परत मिळावी अशी सूचना सिलेक्ट कमिटींत करण्यांत आली; पण ती नामंजूर झाली. सरकारचा कायदा करतांना तसा हेतु नव्हता, पण सरकारी कायदेपंडितांनीं तसा अभिप्राय दिल्यामुळें जकात वसूल करणें भाग पडलें असा सर जॉर्ज रेनी यांनीं खुलासा केला. आणि आतां तरी कायदा दुरुस्त करीत आहों हें भाग्य समजा असें विनोदानें सांगितलें. पण इसापमुनीनें ही नीति पूर्वींच शिकविली आहे. कोल्हा बगळ्याला म्हणालाच कीं: नाहीं, कीं तुझी मान तोंडांत असतांच तोडली नाहीं हें भाग्य समज!

* * *

सोमवारपासून रिझर्व्ह बँक बिलावरील वादविवादाला सुरुवात झाली. पण ह्या बिलाची खुद्द कौन्सिलांत एक तासभर चर्चा, तर बाहेर चार तास चर्चा असा कार्यक्रम सुरू आहे. मुंबईस व कलकत्त्यास असें बहुमतानें ठरलें कीं, नवी बँक भागीदारांच्या भांडवलानें उभारूं नये, आणि डायरेक्टरबोर्डांत वरिष्ठ व कनिष्ठ कौन्सिलांनीं निवडून दिलेले सहा प्रतिनिधि असावेत. पण

सरकारपक्षाला ही गोष्ट मान्य झाली नाहीं म्हणून सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं जुनी भागीदारीची सर्व योजना उपसूचनेच्या रूपानें कौन्सिलकडे पाठविली. मूळ बिल सर बेसिल यांचें, म्हणून सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट असेंब्लीपुढें मांडणें, हेंहि त्यांचेंच काम आणि कर्तव्य आणि तें त्यांनीं केलेंहि. पण बिल विचारांत घ्यावें ही सूचना मांडतांना त्यांनीं सिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टाविरुद्ध भाषण केलें. सकृद्दर्शनीं ही गोष्ट विपरीत म्हणून अध्यक्ष पटेल यांनीं असें बजाविलेंहि कीं, ज्यानें सूचना मांडावी त्यानेंच एक प्रकारें त्याच्याविरुद्ध बोलावें हें गैरशिस्त दिसतें. तथापि देखाव्यापेक्षां वस्तुस्थितीलाच या ठिकाणीं महत्त्व अधिक; यामुळें अध्यक्षांनीं अधिक हरकत घेतली नाहीं.

* * *

रिपोर्टावरील सामान्य चर्चा जवळ जवळ तीन दिवस चालू होती. तींत सर बेसिल ब्लॅकेट, पं. मदन मोहन मालवीय, षणमुखं चेट्टी, विद्यासागर पांड्या, जम्नादास मेथा, सर अलेक्झांडर मरे, किकाभाई प्रेमचंद, सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, केळकर, कोक, सर व्हिक्टर ससून, रंगास्वामी अय्यंगार, मुनशी ईश्वरसरण, लाला लजपतराय, लाहिरी, चौधरी इत्यादि लोकांचीं भाषणें झालीं. त्यांत भागीदारीच्या योजनेचें समर्थन सर बेसिल ब्लॅकेट, किकाभाई प्रेमचंद व कोक यांच्याशिवाय इतर कोणीच केलें नाहीं. खुद्द युरोपियनांपैकींच अलेक्झांडर मरे व आर्थर मूर हेहि त्या योजनेविरुद्ध बोलले! इतरांच्या भाषणांत मुख्य कटाक्ष डायरेक्टरबोर्डाच्या योजनेसंबंधानें होता. कांहींनीं कायदे-कौन्सिलांना डायरेक्टर निवडून देण्याच्या योजनेचें जोरानें समर्थन केलें, तर कांहींनीं थोडी पड घेऊन, ही योजना नसली तर बरें होईल असें दर्शविलें. एका अर्थानें हा मतभेद स्वाभाविक होता. कारण सिलेक्ट कमिटीवर असेंब्लीनें आपले प्रतिनिधी निवडून दिले होते. आणि जरूर तर तिच्या अभिप्रायाला पाठिंबा देण्याला स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय पक्ष दोघेहि तयार होते. तरी कायदेमंडळाला ह्या कामीं मत देण्याला अधिकार असावा कीं नाहीं याविषयीं व्यक्तिशः पुष्कळांमध्यें मतभेद होता. तथापि सर बेसिल यांना विरोध करणारांनीं केवळ विध्वंसक टीका न करतां उघडपणें असें दर्शविलें कीं, आम्हाला येऊनजाऊन लोकनियुक्त डायरेक्टरांचें बहुमत झालें पाहिजे. तें मिळवून देण्याची कोणतीहि योजना आली तरी आम्ही आमच्या मूळ सूचनेचा हट्ट सोडून देऊं. मग ही विधायक सूचना सरकार मांडो किंवा आम्ही मांडूं. ती सरकारनें मान्य करावी.

भागीदारीच्या प्रश्नावर समेट होणें शक्यच नव्हतें. आणि स्वतंत्र पक्ष व युरोपियन पक्ष यांतहि त्यास प्रतिकूलता असल्यामुळें सरकारचे पाय लुले पडलेले होते. फक्त सर बेसिल ह्यांनीं ओढूनताणून चंद्रबळ आणलें होतें आणि खिशांतला तो एक डाव प्रतिपक्षाला दशहत घालण्याचें तें एक साधन म्हणून त्यांनीं शिल्लक ठेविला होता इतकेंच. राहतां राहिला प्रश्न डायरेक्टर बोर्डाचा. पण भागीदारीच्या बाबतींत सरकार पक्षाला जसा लुलेपणा आला होता, तसाच कायदेमंडळांनीं डायरेक्टर निवडून देण्याचे बाबतींत लोकपक्षालाहि आला होता म्हणून दोनहि पक्षांना तडजोड करण्याची इच्छा व जरूरी उत्पन्न झाली. सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं असेंहि कळविलें कीं, डायरेक्टरबोर्डावर लोकनियुक्त हिंदी सभासदांचें बहुमत असावें ही गोष्ट आपण मान्य करूं. अर्थात् दिसावयाला लोकनियुक्त असले, तरी त्यांतल्या त्यांत होईल तेवढ्या मोठ्या मतदारसंघानें निवडून दिलेलेच डायरेक्टर्स असावेत ह्या दृष्टीनें सूचना पुढें येतील व त्यांत सर्वांत अधिक मान्य कोणती होईल इतकेंच पाहावयाचें उरलें. आणि ह्याच वाटाघाटींत तीन चार दिवस गेले.

* * *

असेंब्लींत पक्ष चार. पैकीं डायरेक्टरबोर्ड बनविण्याच्या बाबतींत युरोपियन पक्ष सरकारला डोळे मिटून मदत करणार ! उलट स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय पक्ष या दोघांनीं पूर्णपणें सहकारिता करण्याचें ठरविलें. आणि उभय पक्षांना मान्य होईल अशा योजनेला संमति देण्याचें निश्चित झालें. राहतां राहिला स्वतंत्र पक्ष. यांत राष्ट्रीय पक्षाकडे झुकणारे सर पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास व तिऱ्हाईतपणाची भूमिका ठेवणारे मि. जिना हे असून मुसलमान सभासदांचें पाहणें इतकेंच कीं, ज्या कोणत्या योजनेंतून आपणाला एकदोन डायरेक्टर्स मिळतील ती योजना आपण पसंत करूं ! मग त्यांत सरकार पक्षाला मिळावें लागलें तरी हरकत नाहीं आणि लोकपक्षाला मिळून मागलें तर उत्तमच. पण त्यांतल्या त्यांत असें दिसून आलें कीं, रिझर्व बँक अस्तित्वांत यावयाची तर लोकपक्षाच्या संमतीनें आलेली अधिक बरी. म्हणून सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं लोकपक्षाकडून येणाऱ्या सूचनांचा प्रथम विचार करूं आणि न च बनलें तर स्वतंत्र पक्षाची मदत घेऊं असें धोरण ठेवलें, एवढेंच नव्हे तर अर्धवट प्रकटहि केलें. पण उपसूचना देण्याच्या अखेरच्या तासापर्यंत एकमत

न झाल्यानें तीन पक्षांच्या तीन उपसूचना लेखी दाखल झाल्या. तेव्हां यांतून कोणत्या उपसूचनेला बहुमत मिळतें हें पाहण्याचें काम गुरुवारपर्यंत पुढें ढकललें गेलें. बुधवारीं ५-५। वाजतां सर्वसाधारण चर्चा संपल्यावर अध्यक्ष पटेल यांनीं मुद्दाम अधिक थोडा वेळ बसून बिलांतील पहिलीं सहा कलमें मंजूर करून घेतलीं.

* * *

दरम्यान सौम्यपणाचा उपाय म्हणून खुद्द व्हाईसरॉय यांचेकडे पांचसहा सभासदांचें शिष्टमंडळ गेलें आणि तेथें तडजोडीचा प्रयत्न झाला. पण तो फुकट गेला. या खाजगी सभेकरितां स्वराज्य पक्षाच्या एकदोन प्रतिनिधींना सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं बोलावणें केलें होतें. परंतु शिस्त बिघडेल म्हणून ते गेले नाहींत ! त्यांनीं प्रथम कबुली दिली होती. परंतु मागाहून त्यांचा विचार बदलला म्हणून ह्या खाजगी मुलाखतीवर जम्नादास मेथा यांनीं असेंब्लींत टीका केली. परंतु त्यांचें बोलणें या कामीं फिकें पडलें.

* * *

रिझर्व्ह बँकांशिवाय ह्या आठवड्यांतील चर्चेचा विषय म्हणजे हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसंबंधाचा. डॉ. अन्सारी यांनीं आपलें पत्रक प्रसिद्ध केलेंच होतें. आणि ह्यासंबंधानें लोकमत कसें आहे हें अजमावण्याकरितां ते सिमल्यास आले होते. त्यांना ह्या बाबतींत सर्व पक्षांकडून जवळ जवळ संमतीच मिळाली. जम्नादास मेथा यांच्यासारख्या एखाद्यानें त्यांच्या धोरणाबद्दल वर्तमानपत्रांत नापसंती प्रकट केली असली तरी येथें त्यांना प्रतिकूल असें वातावरण मुळींच आढळलें नाहीं. पण राजकारणांतील ऐक्याप्रमाणेंच हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचा प्रश्न सोडवितां आला तर तोहि सोडवावा आणि अशा रीतीनें राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष ह्या नात्यानें आपले दोन हात तेथून बळकट करून घेऊन जावें अशी त्यांची स्वाभाविकच इच्छा होती. याकरितां त्यांच्याबरोबर अल्ली बंधू हेहि आले होते. प्रथम त्यांनीं पं. मालवीय यांच्या घरीं लाला लजपतराय, श्री. केळकर व अणे यांच्याशीं खाजगी वाटाघाट केली. शौकतअल्ली यांनीं खिलाफत कमिटीच्या कार्यकारी मंडळाकडून एक पत्र आणलें होतें तेंहि डॉ. मुंजे यांना हिंदुसभेचे अध्यक्ष म्हणून दिलें. या पत्रांत असा मजकूर होता कीं, जातिद्वेषाचा व धर्मद्वेषाचा वणवा फार पेटत चालला आहे. गोष्टी विकोपाला जातील. तरी खिलाफत कमिटी व तिचे

प्रतिनिधी व हिंदु सभेचे प्रतिनिधी यांनीं पुनः एकत्र बसून तडजोड निघाल्यास पहावी. विलंब करूं नये." या निमंत्रणाला डॉ. मुंजे यांनीं हिंदु-सभेतर्फे रुकार दिला.

* * *

दरम्यान सोमवारीं व्हाइसरॉयसाहेबांनीं असेंब्ली व कौन्सिल ऑफ स्टेट यांना एकत्र बोलावून कळकळीचें भाषण केलें. या भाषणांत रॉयल कमिशनचा व इतर विषयांचा, म्हणजे बंगाल्यांतील कैद्यांना सोडणें वगैरेचा उल्लेख होईल अशी पुष्कळांची अपेक्षा होती. पण इतर कोणत्याहि विषयाचा उल्लेख त्यांनीं आपल्या भाषणांत केला नाहीं. सुमारें अर्धा तास भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं हिंदु-मुसलमानांतील तंट्यांचा उल्लेख केला, ह्या बिघाडापासून होणाऱ्या अनर्थांचें विवरण केलें आणि शेवटीं असें सांगितलें कीं, उभय पक्षांच्या खाजगी सभा माझ्या विद्यमानें बोलावून चर्चा व तडजोड करण्याची पुढाऱ्यांची इच्छा असल्यास त्यांनीं मला तसें कळवावें, मी ती गोष्ट अवश्य करीन; किंबहुना कांहीं तरी तडजोड निघावी व देशांतील कलह मोडावेत याकरितां, माझ्या हातून होतील ते सर्व प्रयत्न करीन. या भाषणाचा सर्वांवर अर्थातच बराच परिणाम झाला.

* * *

तथापि हें भाषण होण्यापूर्वींच उभय पक्षांची सभा होण्याचें ठरलेलें होतें. आणि त्याप्रमाणें पहिली सभा असेंब्लीच्या जागेंत सोमवारीं संध्याकाळीं व मंगळवारीं दुपारीं भरली. सभेला दोनहि पक्षांतील ३० ते ४० गृहस्थ हजर होते. सोमवारच्या सभेंत असें ठरलें कीं, प्रथम तूर्तातूर्त उभय पुढाऱ्यांच्या सह्यांनीं ताबडतोबीचा जाहिरनामा प्रसिद्ध करून, समेटाची वाटाघाट होणार आहे असा इषारा लोकांना देऊन अत्याचारांना आळा घालावा, निदान तहकुबीची तरी विनंति कळकळीनें करावी. पण ही व्यवस्था अर्थात् तात्पुरतीच. कायमच्या तडजोडीचा विचार झाल्याशिवाय ही फुकट. म्हणून ह्या सभेंत असेंच ठरलें कीं, हिंदु-मुसलमानांच्या पुढाऱ्यांनीं प्रत्येक बाजूच्या मागण्या व गाऱ्हाणीं ह्यांसंबंधानें एक यादी तयार करावी व तिचा विचार करण्याकरितां तारीख ७ सप्टेंबर रोजीं फिरून सभा बोलवावी. मंगळवारच्या सभेंत जाहिरनाम्याचा मसुदा मंजूर होऊन त्याच्यावर सह्या घेऊन तो प्रसिद्ध करण्याचें ठरलें आणि त्याप्रमाणें तो आतां प्रसिद्धहि झाला आहे.

* * *

ह्या खासगी सभेंत जशीं सामोपचाराचीं बोलणीं झालीं तशींच स्पष्ट-पणाचींहि बोलणीं झालीं. उभय पक्षांना कांहीं तरी तडजोड करावी असें वाटत होतें, असें उघड दिसलें. पण ही सर्व नुसती शिकारीची तयारी होय. प्रत्यक्ष शिकार काय साधेल तें अजून पाहावयाचेंच आहे. सिमल्यास जमलेल्या पुढाऱ्यांनीं कांहीं ठरविलें तरी देशांत सर्व समाजाला तें मान्य होईल कीं नाहीं असाहि प्रश्न निघाला. आणि पूर्वी दिल्लीस झालेली ऐक्य-परिषद, मुंबईस झालेली ऑल-इं. कॉ. कमिटीची सभा ह्यांतून ठराव मंजूर झाले, तरी बाहेर त्याविरुद्ध प्रतिकूल मत प्रतिपादण्यांत आलें असा अनुभवच आहे. परंतु 'फिरून प्रयत्न करून पाहा' ही म्हण विसरून चालतां येत नाहीं. म्हणून पुढाऱ्यांनीं तरी एकमत करावें, मग बाहेर समाज कितपत ऐकेल न ऐकेल तें पाहतां येईल, हाच विचार पसंत पडून कामाला सुरुवात झाली. अगदीं आकुंचित व एककल्ली विचाराचे लोक, पण वजनदार लोक दोनहि समाजांत आहेत ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. तथापि पुढाऱ्यांनीं आपल्यावरची जबाबदारी ह्या सबबीवर टाकतां येत नाहीं व तशी ती टाकून देणें श्रेयस्करहि नाहीं. स्वतंत्र स्फूर्तीनें व स्थानिक परिस्थितीमुळें दंगेधोपे होतात, आणि त्यांत सुशिक्षित लोक सामील असत नाहींत हें खरें असलें तरी बाहेरच्या समाजाचे डोळे थोडेबहुत तरी पुढाऱ्यांच्या डोळ्यांकडेच लागलेले असतात. आणि वरच्या लोकांत फूट पडली म्हणजे जर तिचा परिणाम खालच्या समाजांत आढळून येतो तर त्याच वरच्या समाजांत थोडीबहुत एकी झालेली दिसली तर तिचा परिणाम खालच्या समाजावर व्हावा हें अनुमान सयुक्तिकच होय. कोणत्याहि गोष्टीला प्रारंभच करावयाचा तर कांहीं थोड्या व्यक्तींनींच करावा लागतो आणि हा थोडा प्रयत्न पुढारी न करतील तर ते पुढारी कसले ? 'नदी मुखेनेव समुद्रमाविशत्' या कवीच्या उक्तीप्रमाणें समाजाच्या समुद्रांत कोणतीहि गोष्ट शिरावयाची तर ती पुढाऱ्यांच्या नदीमुखांतून शिरणें हाच राजमार्ग होय. अशा विचारानें हिंदु-मुसलमान पुढाऱ्यांनीं फिरून एक वार प्रयत्न करून पाहावा असें ठरविलें आहे.

* * *

कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या कामालाहि गेल्या मंगळवारपासून सुरुवात झाली आहे. येणार ते बहुतेक सभासद आले आहेत. गेल्या तीन दिवसांत असेंब्लीनें मंजूर केलेलीं कांहीं बिलें कौन्सिल ऑफ स्टेटकडून मंजूर करण्यांत आलीं. या-

शिवाय डॉ. गौर यांचा हिंदुस्थानांत वरिष्ठ कोर्ट स्थापन करण्याचा वरचेवर येतो तो ठराव कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें सर शंकरन् नायर ह्यांनीं मांडला व तो २५ विरुद्ध १५ मतें पडून नामंजूर झाला. असेंब्लीमध्येंहि ह्या ठरावासंबंधानें पक्कें दुमत असून सरकारलाहि ती गोष्ट त्यांच्या विशिष्ट कारणांकरितां मान्य झालेली नाहीं. सर फेरोज सेठना यांनीं स्कीन कमिटीचा रिपोर्ट अमलांत आणावा अशा अर्थाचा ठराव मांडला. कमांडर इन चीफ बर्डवुड ह्यांनीं तो ठराव परत घ्यावा असा आग्रह केला, परंतु शेवटीं २३ विरुद्ध १७ मतें पडून हाहि ठराव नापास झाला! मागील आठवड्यांत असेंब्लीमध्यें डॉ. गौर यांचें समितीचा कायदा रद्द करण्याचें बिल मंजूर झालें तें बहुशः ह्या आठवड्यांत कौन्सिल ऑफ स्टेटपुढें येईल. आणि तें बिल नामंजूर करून कौन्सिल ऑफ स्टेट असेंब्लीला उलट अहेर करणार असें दिसतें! असेंब्लीनें बळी सजवून तयार करावा व कौन्सिल ऑफ स्टेटनें त्याचा वध करावा अशी मुळांत योजना झालेलीच आहे, तिचा अनुभव असा हा वरचेवर येतो त्याला इलाज नाहीं.

पत्र नं. ४

ता. ८-९-२७

गेल्या आठवड्यांत रिझर्व्ह बँक बिलांची चर्चा गुरुवार व शुक्रवार दोन दिवस झाली. गुरुवारीं सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं एक महत्त्वाची उपसूचना पुढें मांडली. तिच्यावर जवळ जवळ सर्व दिवसभर वादविवाद होऊन ती नामंजूर झाली. उपसूचना अशा अर्थाची होती कीं, नव्या होणाऱ्या रिझर्व्ह बँकेचा डायरेक्टर हा प्रांतिक किंवा वरिष्ठ कायदे–कौन्सिलचा सभासद असूं नये. डायरेक्टरांच्या निवडणुकीकरितां कायदेमंडळाचा मतदारसंघ बनवावा कीं नाहीं हा प्रश्न अजून निघावयाचाच होता. तरी पण राजकारणी लोकांवर सरकारचा इतका कटाक्ष कीं, बाहेरच्या एखाद्या मतदारसंघानें जरी कायदेमंडळांतील एखाद्या सभासदाला डायरेक्टर म्हणून निवडलें तरी त्याला डायरेक्टर होतां येऊं नये. कां तर त्यामुळें बँकेच्या कारभारांत राजकारण घुसतें. ह्या उपसूचनेवर चौफेर हल्ला झाला, यामुळें सरकारला बहुमत मिळण्याची आशा राहिली नाहीं.

* * *

राजकारण हें मनुष्याच्या अंगाला चिकटलेलेंच असतें. जसा त्याच्या अंगाचा रंग तसें त्याच्या मनांतील राजकारण. अर्थात् अंगावरील रंग जसा

खरडून काढतां येत नाहीं तसेंच कोणाच्याहि मनांतील राजकीय मतें खोडून काढतां येत नाहींत. तसेंच त्याबरोबर दुसरीहि गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही कीं, राजकीय विषयांत प्रत्येकाचीं ठराविक मतें असलीं तरी तीं उपयोगांत केव्हां आणावीं केव्हां न आणावीं हें समंजस मनुष्याला कळतच असतें. कोणी ज्यूरीवर ज्यूरर नेमला गेला तर तो त्या ठिकाणीं प्रायः न्यायबुद्धीच मनांत ठेवील. तो जहाल असला किंवा मवाळ असला तरी त्यामुळें त्याच्या मतांत फरक पडणार नाहीं. त्याला एखाद्या परीक्षेंत परीक्षक नेमला तर तो विद्यार्थ्यांनें उत्तरें कशीं दिलीं आहेत एवढेंच पाहील. त्याचा बाप कोणत्या राजकीय पक्षांतला आहे हें तो पाहणार नाहीं. तात्पर्य, मनुष्याच्या मनांत अनेक कप्पे असतात, यामुळें निरनिराळ्या विषयांवरील त्याच्या मताचा गोंधळ किंवा खिचडी सहसा होत नाहीं.

* * *

असो. अशा रीतीनें कायदेमंडळाच्या सभासदांची बेअब्रू करण्याचें सरकारनें योजिलें होतें, पण ती टळली. ह्या उपसूचनेवर लोकपक्षातर्फे जम्नादास मेथा, षण्मुखं चेट्टी, लाला लजपतराय, केळकर, अणे, शेष अय्यंगार वगैरेंचीं भाषणें झालीं; व अखेर ७० विरुद्ध ५१ मतें पडून ब्लॅकेट यांची उपसूचना नामंजूर झाली. त्यानंतर केळकर यांनीं सातव्या कलमावरील आपली उपसूचना मांडली. या कलमांत असें लिहिलें आहे कीं, जो शेतकी, उद्योगधंदा व व्यापार ह्या विषयांत प्रत्यक्ष काम करीत असेल, किंवा असें काम ज्यानें पूर्वी केव्हां तरी केलें असेल, अशाशिवाय कोणासहि बँकेचा डायरेक्टर नेमण्यांत येऊं नये. सरकारतर्फे ह्याला विरोध करण्यांत आला. सरकारचें म्हणणें असें कीं, बँकेचा डायरेक्टर होण्याला मनुष्याला व्यवहाराची माहिती चांगली असली पाहिजे, किंबहुना पहिल्या प्रतीची पाहिजे, हें कबूल. पण ही अट म्हणून घालतांना ह्या मुद्द्यावर ही खरी अडचण शब्दाची उत्पन्न होते, आणि हल्लींचे शब्द इतके स्थूल, व्यापक अतएव निरर्थक आहेत कीं, त्यामुळें नको असतील असेहि लोक आल्याशिवाय राहणार नाहींत व हवे असतील असे लोक येण्याला व्यर्थ अडचण मात्र होईल. कारण मनुष्य वरील प्रकारच्या व्यवहारांत पडला होता कीं नाहीं किंवा हल्लीं आहे कीं नाहीं, ही गोष्ट साक्षीपुराव्यानें ठरवयाची असते. आणि त्याचा फायदा घेऊन फिर्यादी-अर्यादी मात्र विनाकारण वाढतील.

* * *

वास्तविक या एवढ्या मोठ्या बँकेच्या निवडणुकींत भलतासलता उमेदवार म्हणून उभा राहणार नाहीं; आणि कोणी राहिला तरी तो निवडूनहि येणार नाहीं. व्यापारधंद्यांतील दिग्गजांचेंच तें काम. भलता त्या फंदांत पडतो कशाला ? दुसऱ्या पक्षीं हल्लींच्या निर्बंधक शब्दांतून खेडेगांवच्या को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीच्या मॅनेजिंग कमिटीवर असलेला एखादा मनुष्य, शेतांतील मजूर, कारखान्यांतील मजूर, किरकोळ पेढीचा मुनीम किंवा विडीतंबाखू विकणारा दुकानदारसुद्धां नालायकींत येणार नाहींत. केळकर यांच्या उपसूचनेवर जोशी, पंडित ठाकरदास भार्गव, पं. कुंझरू वगैरे सभासदांनीं समर्थनपर भाषणें केलीं. परंतु २९ विरुद्ध ५७ मतें पडून बहुमतानें ती नामंजूर झाली. राष्ट्रीय पक्षांतील बहुतेक लोकांनीं अनुकूल मतें दिलीं व कांहीं स्वराज्य पक्षांतील लोकांनींहि पण दिलीं. एवढेंच नव्हे तर या उपसूचनेला अनुकूल मतें द्यावीं असें स्वराज्य पक्षानें प्रथम ठरविलें होतें. परंतु आयत्या वेळीं चलबिचल होऊन किंवा कदाचित् सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्याशीं केलेल्या तहांत तें कलम चुकून लिहिलें म्हणून, एकाएकी उलट हुकूम फर्माविण्यांत आला ! यामुळें उपसूचना नामंजूर झाली. या कलमावर अधिक उपसूचना नसल्यानें तें कलम मंजूर झालें.

* * *

नंतर सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं वादांतील मुख्य कलमावर आपली पहिली उपसूचना मांडली. कलम ८ मध्यें बँकेचें बोर्ड कसें नेमलें जावें हा मुख्य विषय होता व त्यांत पुढीलप्रमाणें योजना होती. एकंदर डायरेक्टर १९ असावेत. पैकीं एक गव्हर्नर व एक डेप्युटी गव्हर्नर असावा. यांपैकीं एक हिंदी गृहस्थ असलाच पाहिजे. या दोघांची पहिली नेमणूक गव्हर्नर-जनरल-इन्-कौन्सिल यांनीं करावी. ती पांच वर्षें अमलांत राहावी आणि गव्हर्नर-जनरल-इन्-कौन्सिल ठरवील तो पगार त्यांना देण्यांत यावा. पांच वर्षांनंतर हा पगार डायरेक्टरबोर्डानें ठरवावा. दोन डायरेक्टर गव्हर्नर-जनरल-इन्-कौन्सिल यांनीं आपल्या मताप्रमाणें नेमावे. पण ते दोनहि हिंदी गृहस्थ असावेत. दोन डायरेक्टर युरोपियन व्यापारी मंडळानें व दोन देशी व्यापारी मंडळानें नेमावे. को-ऑपरेटिव्ह बँकांनीं निवडलेला एक डायरेक्टर असावा; आणि वरिष्ठ कायदेमंडळानें तीन व प्रांतिक कायदेमंडळांनीं मिळून तीन डायरेक्टर नेमावेत. प्रांतिक कायदेमंडळानें डायरेक्टर नेमणें ते शेतकी,

व्यापार व उद्योगधंदे यांचें हित पाहणारे असावेत. एक डायरेक्टर सरकारी अधिकारी असावा. पण त्याला मत देण्याचा अधिकार असूं नये. पहिल्या पांच वर्षांनंतर गव्हर्नर व डेप्युटी गव्हर्नर यांच्या नेमणुकांची शिफारस बोर्डानें करावी. व्यापारी मंडळानें व को-ऑपरेटिव्ह बँकांनीं निवडलेल्या डायरेक्टरांची मुदत पांच वर्षे असावी. या सर्व निवडणुकीचे बाबतींत सर्व नियम करावयाचे ते गव्हर्नर जनरल-इन्-कौन्सिल यांनीं करावेत.

* * *

ही सगळीच्या सगळी योजना वादग्रस्त ठरून त्यावरच सर्व रण माजलें. यापैकीं पहिल्याच पोटकलमावर सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं सरकारी उपसूचना मांडून वादाला प्रारंभ केला. ती उपसूचना अशी कीं, 'गव्हर्नर व डेप्युटी गव्हर्नर यांपैकीं एक हिंदी गृहस्थ असला पाहिजे' हे शब्द गाळण्यांत यावे. ब्लॅकेटसाहेबांचें म्हणणें असें कीं, 'एक हिंदी गृहस्थ असलाच पाहिजे" असे शब्द घातल्यानें काळा-गोरा, स्वदेशी-परदेशी अशा तऱ्हेचा भेदभाव कायद्याच्या शब्दांत येतो तो घालणें अनिष्ट आहे. असे शब्द नसले तरी सरकार गव्हर्नर व डेप्युटी गव्हर्नर यांपैकीं एक हिंदी गृहस्थ नेमणार नाहीं कशावरून ? एवढेंच काय पण कालांतरानें असेंहि दिसून येईल कीं, गव्हर्नर व डेप्युटी गव्हर्नर हे दोघेहि हिंदी गृहस्थ नेमले जातील. पण या युक्तिवादांत सहजच भोसके पाडण्यासारखे होते व ते कित्येक सभासदांनीं स्पष्ट बोलून पाडलेंहि.

* * *

जम्नादास मेथा यांनीं असें सांगितलें कीं, प्रांतांतील गव्हर्नर युरोपियन असावेत, हिंदी नसावेत असा निर्बंध कायद्यांत नाहीं. असें असतां आज १०० वर्षांत लॉर्ड सिंह यांच्याखेरीज हिंदी मनुष्याला ती जागा कधीं तरी देण्यांत आली आहे काय ? इतर लोकांनीं इतर खात्यांचे मुख्य अधिकारी युरोपियन कसे नेमले जातात हें सांगितलें. आणि एका दोघांनीं तर रेल्वे बोर्डावर एक हिंदी सभासद नेमण्याचें अभिवचन दिलें असतांहि तें पाळण्यांत आलें नाहीं ही गोष्ट निदर्शनाला आणली. डॉ. गौर ह्यांनीं असें विचारलें कीं, गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांच्या कौन्सिलांत पूर्वीं तुम्ही हिंदी गृहस्थ नेमीतच नव्हतां, आतां नेमूं लागलां, तर ते काय नालायक ठरले आहेत ! मुनशी ईश्वर शरण ह्यांनींहि अशा बाबतींत सरसकट विश्वासघात होत आला

आहे असें सांगितलें. जिना यांनीं असें सुचविलें कीं, दोहोंपैकीं म्हणजे गव्हर्नर व डेप्युटी गव्हर्नर यांपैकीं, एक तरी हिंदी गृहस्थ नेमला जाईल अशाविषयीं कायद्यांत शब्द नको असतील तर सरकारतर्फे याच ठिकाणीं उघड अभिवचन द्यावें व ती गोष्ट आम्ही आमलांत आणूं, वचन पाळूं, असें उघड कबूल करावें. पण श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं अशा वचनाचा उपयोग होत नाहीं असें प्रतिपादिलें व जिना यांनीं मागितलेल्या अभिवचनानें आमचें समाधान होणार नाहीं असें सांगितलें. तरी पण जिना यांच्या सूचनेचा आधार घेऊन सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं तसें वचन सरकार देण्याला तयार आहे असें सांगितलें!

* * *

यानंतर मुंबईचे युरोपियन व्यापारी मि. कोक यांनीं अशी उपसूचना आणली कीं, एका डेप्युटी गव्हर्नराच्या ऐवजीं दोन डेप्युटी गव्हर्नर नेमण्यांत यावेत; आणि मग वाटेल तर एक हिंदी गृहस्थ नेमण्याचें अभिवचन द्यावें. ही उपसूचना कलकत्त्याच्या व्यापारी मंडळानें खासगी खलबत करून आणविली होती. कारण बँकेची एक मुख्य कचेरी जशी मुंबईस तशी कलकत्त्यास राहणार आहे. तेव्हां मुंबईप्रमाणें कलकत्त्यालाहि एक डेप्युटी गव्हर्नर हवाच! अशा रीतीनें या वादाला तोंड लागलें आणि शुक्रवारचा सर्व दिवस काम चाललें असतें तर कांहीं ना कांहीं तरी निकाल लागला असता. पण ह्या एका उपसूचनेचा निकाल लागल्यानें सर्व वाद संपत नव्हता. आणि जमली तर सलोख्यानें सर्वच्या सर्व सर्वानुमतें मंजूर होण्यासारखी एखादी योजना कोणी तरी पुढें आणावी व ती मान्य करावी अशी अनेकांची आणि विशेषतः सर बेसिल ब्लॅकेट यांची इच्छा असल्यामुळें अध्यक्षांनीं सुमारें १२॥ वाजतांच असेंब्लीचें काम संपवून तें सोमवारवर ढकललें.

* * *

अशा रीतीनें पुन्हा तीन दिवस खासगी वाटाघाटीला मिळाले. परंतु सोमवार सकाळपर्यंत या गोष्टीचा निर्णय लागण्याचा संभव दिसेना. म्हणून पुढील आठवड्याचा कार्यक्रम असा ठरविण्यांत आला कीं, इतर बरेच किरकोळ काम व्हावयाचें राहिलें होतें तें प्रथम घ्यावें आणि तें सर्व संपलें म्हणजे मग ह्या रिझर्व्ह बँकेच्या बिलावर पुन्हा चर्चा सुरू व्हावी. अशी कालगत होण्याचें

मुख्य कारण असें कीं, आपली सर्व योजना हटकून मंजूर होईल अशी सर बेसिल ब्लॅकेट यांनाहि खात्री वाटत नव्हती. पुन्हा शनवारीं सकाळीं व्हाइसरॉयसाहेबांकडे मध्यस्थी झाली. आणि पं. मदन मोहन मालवीय यांनीं त्यांची पुन्हा गांठ घेऊन मुदत वाढविण्याचें कबूल केलें.

रिझर्व्ह बँकेचें बिल अजून मंजूर व्हावयाचेंच आहे. तथापि रिझर्व्ह बँकेचें नांव देशांतील सर्व लोकांना आतां पाठ झाल्यासारखेंच आहे. जगांत नेहमीं आपण असें पाहतों कीं, आधीं प्राण्याचा जन्म आणि नंतर त्याचें नामकरण. पण या बाबतींत कदाचित् असेंहि घडण्याचा संभव आहे कीं, नांव तेवढें शिल्लक राहील आणि बिल परत घेतलें जाऊन किंवा नापास होऊन रिझर्व्ह बँकच अस्तित्वांत येणार नाहीं. या बँकेला दोहोंकडून गंडांतरें दिसतात. वर स्टेटसेक्रेटरीला ती मनांतून पसंत नाहीं. कारण तिच्यामुळें त्यांचें अधिकार नष्ट होतात. खालीं लोकांना ती पसंत नाहीं. कारण संस्थेची कल्पना चांगली असली तरी तिचीं सूत्रें लोकपक्षाच्या हातीं न येतां मधल्यामध्यें हिंदुस्थान सरकारच तीं आपल्या हातीं ठेवणार; मग ही रिझर्व्ह बँक हवी तरी कोणाला? या प्रश्नाचें उत्तर थोडेंसें चमत्कारिक वाटेल. पण ती बँक सर बेसिल ब्लॅकेट यांना हवी एवढी गोष्ट मात्र निश्चित् आहे व ती आतां सर्वांना कळून चुकली आहे. कोणी म्हणतात कीं, "गेल्या पांच वर्षांतील हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिति पाहून हिंदुस्थानचें या बँकेनें कल्याण होईल अशी त्यांची समजूत आहे." कोणी म्हणतात, "आपल्या कारकीर्दीचें कायमचें स्मरण मागें राहावें व विलायतेंतील लक्ष्मीपुत्रांना हिंदुस्थानांतील सुवर्णनिधीची मदत व्हावी याकरितां यांची खटपट आहे." पण कोणत्याहि हेतूनें त्यांनीं या बँकेची कल्पना काढली असली तरी त्यावर त्यांचें मुलासारखें प्रेम आहे ही गोष्ट त्यांनीं दर्शविली व इतरांनींहि तीच उपमा तिला दिली.

* * *

असो. हें बिल बुडूं नये. ही जशी सर बेसिल यांची इच्छा, तशीच पुष्कळ सभासदांची म्हणून उभयपक्षांना किंबहुना सर्व पक्षांना मान्य होईल अशी डायरेक्टर बोर्डाची योजना तयार करण्याचा जो तो आपापल्याकडून प्रयत्न करूं लागला. आणि असेंब्लींतील लोकांचीं डोकीं इतकीं सुपीक ठरलीं कीं, या सर्व योजनांचे कागद एकत्र केले तर डोक्यानें वाहून नेण्याला जड असा एक तो भाराच होईल. कित्येकांना कलाकौशल्याची करामत दाखविण्याला

ही संधि फार उत्कृष्ट वाटली. दुसऱ्या कित्येकांनीं योजनेच्या मिषानें सर बेसिल ब्लॅकेट यांजकडे स्नेह वाढवून सरकारच्या अंतरंगांत घुसण्याची सवड मिळविली. कित्येकांनीं इमारतीचा नकाशा सर्वांगसुंदर म्हणून करतांना त्यांतल्या त्यांत आपल्याकरितां राखीव दालनांची योजना केली. बिचाऱ्या ताजमहालच्या इंजीनिअरानें नकाशाशिवाय ताजमहाल बांधला अशी गोष्ट सांगतात. पण या रिझर्व्ह बँक बिलाची इमारत शेवटीं नकाशाच्या घोटाळ्यांतच नाहींशी होईल कीं काय असा रंग दिसत आहे!

पत्र नं. ५

ता. १५-९-२७

मागील पत्रांत रिझर्व्ह बँक बिलाला गंडांतर असल्याचें ध्वनित केलें होतें तें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. तें अनुमान किंवा भविष्य लवकरच प्रत्ययास आलें. गुरुवारीं सायंकाळीं पुढील आठवड्याचा कार्यक्रम सांगतांना, सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं असें जाहीर केलें कीं, "रिझर्व्ह अंक बिलाचें काम पुढील आठवड्यांत चालणार नाहीं." मात्र तें बिल सरकारनें परत घेतलें असें कांहीं स्पष्ट शब्दांनीं त्यांनीं सांगितलें नाहीं. तथापि आंतल्या आंत काय चाललें होतें याची कुजबूज भिंतीच्या कानांना ऐकूं येत होती. या आठ दिवसांत सर बेसिल ब्लॅकेट हे असेंब्लींतील निरनिराळ्या पक्षांशीं चर्चा उघडपणें करीत होते, तरी त्याच वेळीं विलायतेंत स्टेटसेक्रेटरींशीं त्यांचा वाद तारेवर चालू होता. ह्या वादाचें खरें स्वरूप केव्हांहि गुतच राहणार. पण एकंदरीनें तर्क असा कीं, स्टेटसेक्रेटरींना व त्यांच्या आसपासच्या विलायती लक्ष्मीपुत्रांच्या कटाला रिझर्व्ह बँक बिल पसंत नाहीं. केवळ भागीदारांचीं बँक असली तरच ती त्यांना हवी. पण इकडे पहिल्याच दिवशीं भागीदारीच्या कल्पनेच्या डोक्यांत दगड पडून ही बँक सरकारी व्हावी असें निश्चित झालें होतें! येऊन जाऊन प्रश्न काय तो डायरेक्टर बोर्ड कसें निवडावें एवढाच उरला होता.

* * *

इतक्यांत स्टेटसेक्रेटरींनीं बिल पुढें चालविण्याची परवानगी काढून घेतली, यामुळें सर बेसिल ब्लॅकेट रागावले आणि त्यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामाहि व्हाइसरॉयसाहेबांकडे सादर केला अशी बातमी ऐकूं आली. इकडे असेंब्लींतील पुढाऱ्यांशीं डायरेक्टर बोर्डाच्या रचनेविषयीं वाटाघाट चालू होती ती,

खुंटी उलटी पिरगळली गेल्यामुळें तार ढिली पडते, त्याप्रमाणें ढिली पडली. सोमवारपासूनचा पुढील कार्यक्रम सभासदांच्या हातीं आला तेव्हां लोकांना त्यांत रिझर्व्ह बँक बिलाचें नांवहि न दिसतां, इतर किरकोळ बिलेंच अधिक दिसलीं; तेव्हां सर्वांनाच आश्चर्य वाटलें. पण कोणत्याहि क्रियेनंतर प्रतिक्रिया सुरू होते तसेंच येथें झालें. बोर्डाच्या योजनेच्या वादांत एका बाजूला ब्लॅकेटसाहेब ओढीत होते आणि दुसऱ्या बाजूला तीन पक्षांनीं तीन निरनिराळ्या बाजूंनीं जोर लाविला होता. पण रस्सीखेंचीच्या खेळांत एका बाजूच्या गड्यांनीं दोर एकदम सोडून दिला म्हणजे प्रतिपक्षी आपल्याच पायानें भूमीवर जसे ढासळतात त्याप्रमाणें प्रकार घडला.

* * *

असेंब्लीच्या पुढाऱ्यांत दोनतीन प्रकार होते. कित्येकांचें मत असें कीं, रिझर्व्ह बँक म्हणजे पैसा मिळण्याच्या आधींच विकत घेतलेली लोखंडी तिजोरी होय! म्हणून हें बिल परस्पर फेटाळलें गेलें ही एक प्रकारें स्टेटसेक्रेटरींची कृपाच झाली. दुसरे कित्येक असें म्हणणारे होते कीं, अमुक एक प्रकारचें डायरेक्टर बोर्ड मिळालें तरच रिझर्व्ह बँक हवी, एरवीं बँक फायदेशीर यांत शंका नाहीं. तिसऱ्या प्रकारच्या लोकांचें म्हणणें असें कीं, बँक फायदेशीर व ती मिळाल्यानें स्टेटसेक्रेटरींचा ताबा निघून जाऊन आर्थिक कारभार इकडे हिंदुस्थानांत येणार तेव्हां प्रथम गव्हर्नर जनरलचा ताबा तिच्यावर बराचसा राहिला तरी हरकत नाहीं पण बँक अस्तित्वांत यावीच. मग डायरेक्टर बोर्ड कसलेंहि गळ्यांत पडलें तरी चालेल. अर्थात् वरील तिघांपैकीं शेवटल्या दोघांचीच काय ती निराशा झाली. आणि ' आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् ' अशी त्यांची स्थिति होऊन ते भांबावल्यासारखे झाले. त्यांना वाटूं लागलें कीं, आपण यापूर्वीच कांहीं तरी तडजोड कायम करून, ब्लॅकेटसाहेबांच्या संमतीनें बिलाच्या ८ व्या कलमांतील डायरेक्टर बोर्डाची योजना मंजूर करून घेतली असती म्हणजे निदान नदीच्या पैलतीरावर पाय ठेवल्यासारखें झालें असतें. पण हा घोटाळा झाल्यामुळें ब्लॅकेटसाहेब व आपण दोघेहि नदींत बुडण्याचा प्रसंग आला! वास्तविक ब्लॅकेटसाहेबांनीं धीर सोडलेला नाहीं. अजूनहि त्यांना धीर आहे. कारण वर त्यांची कारवाई सुरू आहे. आणि आपण फडणविशी सोडण्यापूर्वी रिझर्व्ह बँक स्थापून जाण्याची आकांक्षा पूर्ण करण्याची त्यांना उमेद आहे. उलट

स्टेटसेक्रटरींच्या या लुडबुडीमुळें असेंब्लींतील पुढाऱ्यांकडून सहानुभूति मिळवून बँकेचें बोर्ड आपल्या मनासारखें करून घेण्याची मनांतून त्यांना आशा वाटत आहे. या बोर्डाच्या रचनांचे भारे केवढे मोठे झाले होते हें मागें सांगितलेंच आहे. पण शेवटची योजना, किंबहुना त्यांतल्यात्यांत सर्वांत अधिक सर्वसंमत अशी योजना, पुढें आली होती ती खालीलप्रमाणें.

* * *

भागीदारीनें भांडवल उभारूं नये; तसेंच सरकारनेंहि आपल्या पदरचें भांडवल घालूं नये; तर ४ कोटी रुपयांचा स्टॉक म्हणजे एक प्रकारचे सरकारी कर्जरोखे काढावेत. ते प्रत्येक प्रांताला ४०–५० लाखांपर्यंत वांटून द्यावे. दरमाणशीं १०० रुपयांपासून पुढे कर्जरोखे घेण्याची सवलत ठेवावी. पण व्यक्तिशः कोणालाहि १०००० रुपये किंमतीपेक्षां अधिक किंमतीचे कर्जरोखे देऊं नयेत. शिवाय कोणी १०० रुपयांचा एक कर्जरोखा घेतला किंवा १०००० रुपयांचे कर्जरोखे घेतले तरी दोघांना निवडणुकींत एकेकच मत ठेवावें. कर्जरोखे धारण करणाऱ्यांचा प्रत्येक प्रांतांत एक मतदारसंघ बनवावा, त्यांनीं एका ठराविक संख्येइतके लोक आपल्यांतून अंतिम मतदार म्हणून निवडून द्यावे. आणि त्यांच्या जोडीला, त्या प्रांतातर्फे असेंब्लींत बसणारे लोकनियुक्त व सरकारनियुक्त सभासद यांनाहि मतदार गणावें. अशा रीतीनें १० डायरेक्टर निरनिराळ्या प्रांतांतून निवडून घ्यावे, आणि पूर्वी योजिलेल्या डायरेक्टर बोर्डाची संख्या वाढवावी.

* * *

अदमास असा आहे कीं, सोमवार ता. ५ रोजीं ही योजना पुढें आली असती तर मोठ्या बहुमतानें ती मंजूर झाली असती. पण स्टेटसेक्रेटरीसाहेबांनीं परवानगी काढून घेतल्यामुळें सर्वच जागच्या जागीं थबकलें. दरम्यान ८ दिवस इतर काम सुरू होतें. पण ब्लॅकेटसाहेबांचेंच काय पण त्यांच्याभोंवतीं असलेल्या कांहीं सभासदांचें लक्षहि या कामांत नव्हतें. स्टेटसेक्रेटरींनीं जसा एक चेंडू इकडे फेंकला तसाच दुसरा चेंडू लोकमताच्या आधारानें परत कसा फेकतां येईल याचेंच सर्व कारस्थान गुप्त रीतीनें सुरू झालें. आणि शेवटीं या कटांत असें ठरलें कीं, असेंब्लींत कोणी तरी ब्लॅकेटसाहेबांवर निंदाव्यंजक ठराव आणावा. आणि त्या ठरावांत रिझर्व्ह बँक बिल अवचित परत घेण्यांत आल्याबद्दल ब्लॅकेटसाहेबांना दोष द्यावा. पण ही घांट मांजराच्या गळ्यांत

बांधावयाची कोणी ? नॉमिनेटेड सभासदांकडून गोष्ट करावयाची तर कपट उघड दिसतें. स्वतंत्र पक्षाकडून करवावें तर सरकारवर निंदाव्यंजक ठराव पुढें आणण्याचें त्याचें शील नाहीं. तेंहि मायावीच दिसणार. राष्ट्रीय पक्षांत रिझर्व्ह बँकेविषयीं मोठेंसें प्रेम केव्हांच नव्हतें. आणि या पक्षाच्या पुढाऱ्यांना ही गोष्ट सुचविण्याची छाती ब्लॅकेटसाहेबांना नव्हती. स्वराज्य पक्षांतील कांहीं लोक ब्लॅकेटसाहेबांभोंवतीं नेहमीं संचार करणारे असल्यामुळें त्यांची मदत या कामीं सहज मिळाली असती. पण त्यांच्या पक्षाची संमति मिळाल्याशिवाय काय उपयोग ?

* * *

अशा रीतीनें मोठा पेंच येऊन पडला. पण दिवाण चमनलाल या एकांड्या शिलेदारानें हा पेंच सोडवून ब्लॅकेटसाहेबांवर कृपा केली. त्यांनीं हा प्रश्न स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत मांडला. आणि मनांतून सामील असलेल्या दोघांचौघां सभासदांनीं हा उपकारी निंदाव्यंजक ठराव पुढें आणण्याला संमतीच दिली. पण बहुमतानें ती सूचना नामंजूर झाली. तेव्हां दिवाण चमनलाल यांनीं इतर एकदोघांच्या साहाय्यानें हसतमुखानें बंडखोरीचें निशाण उभारून कपटनाटकाला सुरुवात केली. वास्तविक रिझर्व्ह बँक म्हणजे श्रीमंतांच्या कारभाराचें आगर. त्यांत भांडवलवाल्या व्यापाऱ्यांचें प्रस्थ माजणार व मजूरवर्गाला एकहि डायरेक्टर देण्याचें कोणीहि कबूल केलें नव्हतें. अर्थात् दिवाण चमनलाल यांना रिझर्व्ह बँकेचें एवढें प्रेम कां यावें ? बोलावयाला उभे राहिले म्हणजे ते सरकारला टाकून बोलतात. किंबहुना चोर-दरवडेखोर म्हटल्याशिवाय एकहि भाषण त्यांचें सुनें जात नाहीं. असें असतां त्यांनीं या कटांत ब्लॅकेटसाहेबांशीं सामील व्हावें याचें सर्वांनाच आश्चर्य वाटलें. त्यांच्या ह्या बंडखोरीबद्दल स्वराज्य पक्षाच्या सभेंत अतिशय कडाक्याचा वाद झाला. श्रीनिवास अय्यंगार, जम्नादास मेथा, दोरास्वामी अय्यंगार वगैरे कांहीं सभासद वर्दळीवर आले. आणि किती राजीनामे येऊन कोसळतात असें क्षणभर वाटलें. पण स्वराज्य पक्ष आंतून पोखरत चालला आहे, त्याचा अखेर परिणाम होऊन वाईटावर चांगलें पांघरूण घालण्याकरितां दुसरे दिवशीं असें ठरलें कीं, दिसावयाला तरी दिवाण चमनलाल यांचा ठराव निंदाव्यंजक आहेच कीं नाहीं. झालें, स्वराज्य पक्षाचें व्रत तर सरकारला विरोध करण्याचें. तेव्हां ह्या ठरावाला स्वराज्य पक्षानें अनुकूल मत द्यावें. राष्ट्रीय पक्षानें यासंबंधानें बसून चर्चाच

केली नाहीं. त्यांना हें कपटनाटक उघड दिसून येत होतें, व त्यांत भाग घेण्याची त्यांची इच्छाहि नव्हती.

*　　　*　　　*

शेवटीं अशा रीतीनें सजविलेल्या ह्या ठरावाची सूचना दिवाण चमनलाल यांनीं मंगळवारीं दोनप्रहरीं असेंब्लीपुढें मांडली. बोलूनचालून निंदाव्यंजक ठराव म्हणून सरकारतर्फे त्याला विरोध व्हावयाला पाहिजे होता, पण ब्लॅकेट-साहेबांनीं प्रथम एका शब्दानेंहि त्याला विरोध केला नाहीं. आणि अध्यक्षांनींहि याला विरोध नाहीं असें म्हणून एका वाक्यांत गडबडगुंडा करून हा ठराव चार वाजतां चर्चेला घेऊं असें जाहीर केलें. या चर्चेत कित्येक सभासदांना अशी भीति वाटत होती कीं, बोलणारांना सुमार कमी म्हणून " आम्हीं अमक्या योजनेला मान्यता दिली असती, तमक्या योजनेला मान्यता दिली असती " असें बेसावधपणें उद्गार निघतील. पण पटेल यांनीं ही गोष्ट लक्षांत घेऊन कोणत्याहि योजनेचा निर्देश या चर्चेत करूं नये, फक्त कायदेशीर प्रश्नापुरतेंच बोलणारांनीं बोलावें असा निर्णय दिला. आणि त्याकरितां दिवाण चमनलाल यांना बोलतांना पदोपदीं अडविलें. पण हेंहि एक प्रकारचें नाटकच असें दिसून येत होतें. श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं सूचनेला अनुकूल असें भाषण केलें. त्यांत लोकांना त्यांनीं बजावून सांगितलें कीं, सरकारला या कामीं मदत किंवा सहकारिता करण्याचा आमचा उद्देश आहे असें कोणी समजूं नये; फक्त निंदाव्यंजक ठराव म्हणूनच आम्ही अनुकूल आहों ! रंगास्वामी अय्यंगार व चेट्टी हें या कारस्थानांत होतेच. पण आपलें भांडवल चुकून बाहेर पडेल म्हणून ते या ठरावावर बोलले नाहींत. राष्ट्रीय पक्षांतील पं. मदन मोहन मालवीय व बॅ. जयकर यांनीं भाषणें केलीं. पैकीं पं. मदन मोहन यांनीं जॉइण्ट कमिटीची शिफारस मंजूर न केल्यामुळें हा सगळा घोटाळा झाला असें सांगून फक्त टीकात्मक असेंच भाषण केलें. जयकर यांनीं मात्र थोडीशी स्पष्टोक्ति वापरून या निंदाव्यंजक ठरावानें सरकारशीं म्हणजे हिंदुस्थान सरकारशीं एक प्रकारें सहकारिताच स्वराज्य पक्ष करीत आहे असें म्हणून स्वराज्य पक्षाचें मर्म प्रकट केलें !

पण कपटनाटकाचें खरें रूप इतर रीतीनें बाहेर पडतच होतें. कारण युरोपिअन सभासदांतर्फे मि. कोक यांनीं या ठरावाला संमति दिली. इतकेंच

नव्हे तर एखादद्दुसरा सरकारनियुक्त सभासदहि तीच गोष्ट करण्याला पुढें आला. युरोपिअन लोक व सरकारनियुक्त लोक निंदाव्यंजक ठरावाला मदत देतात यांतील वर्म लोकांच्या सहज लक्षांत येईल या भीतीनें तरी त्यांनीं भाषणें करावयाला नको होतीं. पण कपटनाटक सांगोपांग सिद्ध व्हावें एवढया-करितांच त्यांनींहि भाग घेतला. या गृहस्थांपैकीं कोणी बोलतांना स्टेटसेक्रे-टरींकडून ब्लॅकेटसाहेबांना तंबी आली अशा गोष्टीचा उल्लेख केला, तर कोणी ब्लॅकेटसाहेबांच्या राजीनाम्याचीहि गोष्ट पुढें आणली. सर्वांत कावेबाजपणाचें भाषण झालें तें स्वतः ब्लॅकेटसाहेबांचें ! बेकायदेशीरपणाच्या आक्षेपाला त्यांनीं असें उत्तर दिलें कीं, बिल मीं कायमचें मागें घेतलें आहे असें पूर्वी बोललों नाहीं व आजहि म्हणत नाहीं. पण बिलाची पुढील चर्चा तहकूब करण्याचें सरकारचें कारण इतकेंच कीं, असेंब्लीच्या बैठकीचे दिवस संपत आले व इतर कामेंहि तुंबलेलीं होतीं. रिझर्व्ह बँकेच्या वादाला हवा तेवढा वेळ मिळणार नाहीं एवढ्याकरितांच चर्चा थांबविली. मात्र हें बिल सरकार पुढें आणणार नाहीं असा त्याचा अर्थ नाहीं. विलायत सरकारच्या तंबीसंबंधानें त्यांनीं सर्वस्वीं मूग गिळले आणि उलट असें भासविलें कीं, मीं केली ही गोष्ट आपल्या जबाब-दारीनें केली. यांत स्टेटसेक्रेटरींचा कांहीं एक संबंध नाहीं. पण हे शब्द तोंडानें बोलत असतां त्यांचे अंतरंग निराळें आहे असें लोकांना दिसून येत होतें. इतकेंच नव्हे तर ही गोष्ट त्यांच्या मुखचर्येवरूनहि कोणाला सहज दिसत होती.

* * *

अशा रीतीनें हा निंदाव्यंजक ठराव म्हणजे सोल्जर लोक उशीचा मारामारी-चा खेळ खेळतात तसाच खेळ झाला. मऊ पिसें व शेवरीचा कापूस भरलेल्या उश्या घेऊन कडाक्याचें युद्ध केलें तर जखम कोणास होत नाहीं. उलट आघात-प्रत्याघात हे सुखकरच वाटतात, त्याप्रमाणें चमनलाल वगैरेनीं केलेली निंदा ही लुसलुशीत व ब्लॅकेटसाहेबांनीं केलेला आपला बचावहि लुसलुशीतच होता. अशा रीतीनें सुमारें एक तास सवा तास चर्चा होऊन शेवटीं निर्णयाची वेळ आली तेव्हां लोकपक्षाच्या बाजूनें जोराचा होकार निघाला व सरकारच्या बाजूनें इतका नाजूक नकार उच्चारण्यांत आला कीं, वसंतऋतूंतील पक्ष्यांचें गाणेंहि कमी मंजुळ असेल. पण अध्यक्ष पटेल यांनीं आणखीहि थोडी मौज केली. होकाराचा आवाज मोठा असें दिसत असतां नकाराचा आवाज

अधिक मोठा असा बहाणा करून त्यांनीं मतें मोजण्याचा आव घातला व फिरून एकदां मत प्रकट करा असें म्हणतांच पूर्वींइतक्या जोरानें होकार प्रदर्शित केला गेला. पण मतें मोजणीकरितां प्रत्यक्ष जावें लागेल तें टळावें म्हणून त्या पांच मिनिटांत हातोहात हुकूम देऊन नकारार्थी एकहि उद्गार निघूं नये अशी व्यवस्था सरकारनें केली. यामुळें पटेलसाहेबांचा डाव त्यांच्या अंगावर येऊन मोठा निंदाव्यंजक प्रसंग टळला. तेवढें घडलें असतें तर शेवटीं फार्स होऊन नाटक संपावें ही जी आपली जुनी नाटकपद्धति ती सर्वांगपूर्ण झाली असती. पण मत नोंदावयाला जाणें हें अनेकांना अनेक प्रकारें संकटच होतें. अनुकूल मत नोंदविणें हें कांहींना अवघड तर प्रतिकूल मत नोंदविणें हेंहि दुसऱ्या कित्येकांना अवघड. पण वरील युक्तीनें तो प्रसंग टळला. सरकारविरुद्ध निंदाव्यंजक ठराव इतक्या खेळीमेळीनें व खेदपूर्ण वातावरणांत आजवर दुसरा कोणताहि निकालांत निघाला नाहीं. पण निघणार कसा? अशीं नाटकें वरचेवर होऊं शकत नाहींत. असो. आतां ही सगळी कागदीं चर्चा स्टेटसेक्रेटरींकडे जाणार. तींत त्याला भांडणाचें स्वरूप दिसून येईल, पण असेंब्लींत झालेल्या या सरकारच्या निंदेच्या पोटांत सहानुभूति आहे हें त्या बिचाऱ्याला ६००० मैलांवर कसें कळणार! तें सर्व डोळ्यांनीं पाहणारालाच खरें दिसेल. वक्रोक्तीची मौज अशीच असते.

*　　*　　*

स्टेटसेक्रेटरींशीं झालेला वाद तारायंत्रावर कितीसा संपणार? अर्थात् लेखी खलित्यांनीं वाद करून शेवटीं मनासारखें करून घेण्यासाठीं लोकपक्षाच्या निंदात्मक शब्दांनीं आपल्या अंगाला झालेल्या जखमा दाखवून मिळेल ती सहानुभूति मिळवून आपला डाव साधावा असा ब्लॅकेटसाहेबांचा बेत उघड दिसतो आणि पुष्कळांची अशीच समजूत आहे कीं, या दोन अधिकाऱ्यांचा समेट झाला म्हणजे येत्या नोव्हेंबरमध्यें दिल्लीस पुन्हा एक वेळ या रिझर्व्ह बँक बिलाकरितां स्वतंत्र बैठक भरविण्यांत येईल. आणि मग ब्लॅकेटसाहेब आपल्या हस्तकांच्या मदतीनें कदाचित् कांहीं देऊन घेऊन पण एकंदरीनें रिझर्व्ह बँक बिल मंजूर करवून घेणार. इतरहि एकदोन गोष्टी महत्त्वाच्या अशा या नोव्हेंबरच्या बैठकींत निघतील असें लोक बोलतात. पण त्यांचा नामनिर्देश अजून कोठें स्पष्ट शब्दांनीं होत नाहीं. नोव्हेंबरची बैठक मात्र बहुधा निश्चित आहे असें घेऊन चालण्याला हरकत नाहीं.

पत्र नं. ६

ता. २१-९-२७

गेल्या दोन आठवड्यांत किरकोळ काम बरेंच होतें व त्याला रिझर्व्ह बँक मागें ढकलल्यानें सवड मिळाली. गिरण्यांच्या संरक्षणाचें मूळ बिल जसें होतें तसेंच अखेर मंजूर झालें. मात्र प्रत्यक्ष मतें नोंदवूनच म्हणजे बहुमतानेंच तें पास करावें लागलें. गिरण्यांची यंत्रसामुग्री व त्याबरोबर इतर कांहीं यंत्र-सामुग्री यावरील जकात कमी करण्याचें बिलहि मंजूर झालें. फक्त छापखान्या-च्या यंत्रसामुग्रीवरील जकात सरकार अजिबात उठविणार होतें, पण तीं मात्र राहिली. हिंदुस्थानांतील टाइप फौंडरी म्हणजे कायम ठसे उठविण्याचे कारखाने यांच्यातर्फे सरकारकडे अर्ज गेला होता. शिवाय के. सी. नियोगी यांनीं बंगालतर्फे व केळकर यांनीं मुंबईतर्फे या कारखानदारांचें गाऱ्हाणें असेंब्लीपुढें मांडलें. आणि देशी कारखानदारांच्या संरक्षणार्थ आहे ती जकात कायम ठेविली पाहिजे, इतकेंच नव्हे तर ती वाढविली पाहिजे, असें प्रति-पादिलें. पण ती प्रत्यक्ष वाढविण्याचा अधिकार लोकपक्षाला नसल्यामुळें आहे तीच जुनी जकात कायम राहिली इतकेंच भाग्य समजून गप्प बसणें प्राप्त झालें. आयात कागदावरील जकातीसंबंधानें थोडा वाद झाला. त्यांत गेल्या मार्चपासून जुलैपर्यंत वसूल केलेली जादा जकात अन्यायाची म्हणून परत द्यावी असाहि मुद्दा केळकर यांनीं असेंब्लीपुढें मांडला. परंतु सरकारी कायदे-पंडितांनीं उलट सल्ला दिल्यामुळें आमची इच्छा नव्हती तरी ती वसूल करावी लागली म्हणून ती आम्हांला परत देतां येत नाहीं, तरी कागदांच्या व्यापाऱ्यांनीं कोर्टामार्फत वाटेल तर भरलेली जकात वसूल करून घ्यावी, असें सर जॉर्ज रेनी यांनीं सांगितलें.

* * *

सरकारी कर्जरोख्यांसंबंधानें एक भानगडीचें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे जाऊन असेंब्लीपुढें आलें. या बिलांत सरकारचा डाव असा होता कीं, कर्ज-रोख्यांची मुदत संपून सरकारनें नोटीस दिल्यानंतर व्याज देण्याचें तर बंद व्हावेंच, पण कांहीं मुदतीनंतर मुद्दलहि देण्याची जबाबदारी सरकारवर राहूं नये! परंतु सिलेक्ट कमिटींत श्री. बापूजी अणे व इतर कांहीं सभासदांनीं कसून विरोध केल्यामुळें ऐनमुद्दलहि गिळंकृत करण्याचा सरकारचा डाव

फसला व फक्त व्याज मात्र नोटीस दिल्यानंतर थावें लागूं नये एवढेंच कलम मंजूर झालें. याहि बाबतींत श्री. अणे यांनीं उपसूचना पुढें आणली होती पण ती नामंजूर झाली.

* * *

याशिवाय किरकोळ अशीं अनेक बिलें बुधवारच्या बैठकींत पुढें आलीं आणि कांहीं पक्कीं व कांहीं कच्चीं निकालांत निघालीं. पण त्यासंबंधानें विस्तार फार होईल म्हणून लिहीत नाहीं. विशेष महत्त्वाचें बिल म्हणजे लोकांच्या धार्मिक भावनांना लिहून किंवा बोलून दुखविणें हा एक नवा गुन्हा निर्माण करण्यासंबंधानें होय. हें बिल 'रंगीला रसूल' खटल्याच्या वादामुळें पुढें आलें. आणि कांहीं परिस्थितींत याचा उपयोग होईल अशा समजुतीनें विशेष विरोध न होतां, असेंब्लीनें तें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविलें. तेथें त्याची बरीच सुधारणा झाली. तथापि दोन-तीन मुद्द्यांवर मतभेद शिल्लक राहील. लोकांचे हक्क सुरक्षित राहावेत या दृष्टीनें स्टेट्समन पत्राचे संपादक मि. आर्थर मूर, ए. रंगास्वामी अय्यंगार, केळकर, निर्मळचंद्र चंदर व असोसिएटेड प्रेसचे चालक के. सी. रॉय इतक्यांनीं मिळून एक भिन्न पत्रिका जोडली असून, इतर एक दोन मुद्द्यांवर केळकर यांनीं स्वतंत्र भिन्न मतपात्रिका जोडली होती. हें बिल ता. १६ आणि ता. १९ रोजीं असेंब्लीमध्यें चर्चेला निघालें. त्या बिलासंबंधानें कोणत्याहि पक्षांत एकमत नव्हतें. यामुळें प्रत्येक पक्षांतील कांहीं लोकांनीं दुसऱ्या कांहीं लोकांच्याविरुद्ध भाषणें केलीं व मतेंहि दिलीं.

* * *

ज्यांना वर्तमानपत्रें चालवावयाचीं नसतात त्यांना असें वाटत असतें कीं, हल्लीं जातिविषयक तंटे होतात व धर्मविषयक तंटे होतात त्यांना सर्व मूळ कारण वर्तमानपत्रांतले लेख ! पण वर्तमानपत्रांवर ही जबाबदारी सर्वस्वीं टाकणारे लोक हें ध्यानांत ठेवीत नाहींत कीं, कायमचीं वर्तमानपत्रें चालविणाऱ्या लोकांपेक्षां मौलवी, उपदेशक, व्याख्याते व मधून मधून हुल्लड करण्याची हुक्की येणारे लेखक हेच खरोखर अधिक उपद्रव करतात. असो. या विषयावर वर्तमानपत्राचा धंदा करणारे गृहस्थ व इतर यांमध्यें मतभेद व्हावा हें स्वाभाविकच होय. आणि म्हणूनच वर सांगितल्याप्रमाणें वर्तमानपत्रांशीं संबंध असणाऱ्या पांच गृहस्थांनीं भिन्न मतपात्रिका जोडल्या. असें बिल मुळांतच नको असें एका पक्षाचें म्हणणें व त्यांतीलच दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें असें होतें कीं, अशा

बिलाची आवश्यकता कांहीं दिवस आहे असें मानलें तरी रीतसर टीकेला प्रतिबंध न होईल किंवा अपाय न घडेल अशी योजना बिलांत असावी.

* * *

पहिल्या चर्चेंत केळकर, बेळवी, पं. ठाकूरदास भार्गव ह्यांनीं प्रतिकूल भाषणें केलीं. स्वराज्य पक्षांतील एक सभासद फरुकी यांनीं मूळ बिलाला अनुकूल असें भाषण केलें. शेरवानी तटस्थ होतें. बिलावरील चर्चा सर्व दिवस चालू होती व निरनिराळ्या २६ उपसूचनांचा विचार होऊन त्या सर्व सूचना नामंजूर करण्यांत आल्या. अध्यक्ष पटेल यांनीं त्या दिवशींच बिलाचें दुसरें व तिसरें वाचन संपविण्याच्या हेतूनें आधींच घिसाडघाई चालविली होती. परंतु साडे-पांच वाजेपर्यंत सर्व उपसूचनांचा निकाल न लागल्यामुळें बिलाची चर्चा सोमवारवर टाकण्यांत आली. सोमवार ता. १९ रोजीं बाकी राहिलेल्या उपसूचनांवर श्री. बापूजी अणे, पं. ठाकूरदास भार्गव, अमरनाथ दत्त वगैरेचीं भाषणें झालीं व मूळ बिल मंजूर झालें.

* * *

दुसरें महत्त्वाचें बिल हरविलास शारदा यांचें हिंदु समाजांतील बाल-विवाहासंबंधाचें होतें. बिलांत अशा अर्थाचें कलम आहे कीं, १२ वर्षें वयाच्या आधीं कोणत्याहि हिंदु मुलीचें झालेलें लग्न बेकायदेशीर व रद्द आहे असें समजण्यांत यावें. तथापि स्थानिक मॅजिस्ट्रेटकडे अर्ज केल्यास ११ वर्षें पूर्ण झालेल्या मुलीच्या लग्नाला त्यानें तारतम्य पाहून परवाना द्यावा. पण हें तारतम्य ठरवितांना, समाजाच्या अनिर्वाह्य अशा चालीरीती कोणत्या आहेत हें नीट पाहावें. तात्पर्य, ११ वर्षें पुरीं होण्याचे, आधीं झालेलें लग्न बेकायदा म्हणून रद्द, आणि ११ व १२ वर्षें पुरीं होण्याचे दरम्यान मॅजिस्ट्रेटच्या परवान्यानें लग्न लागलें तरच कायदेशीर अशी योजना या बिलांत आहे. अर्थात् बिलांत वाद-स्थळ म्हटलें म्हणजे, परवान्याशिवाय किंवा १२ वर्षांच्या आधीं हिंदु कुमारीचे लग्न झालें तर तें बेकायदेशीर तर खरेंच, पण रद्द समजावयाचें कीं काय व तसें रद्द झाल्यास परिणाम काय होईल हा मुद्दा महत्त्वाचा होता.

* * *

कारण एक तर १२ वर्षांच्या आंतील मुलीचें लग्न करणार आईबाप; पण विवाह रद्द होण्याची शिक्षा होणार वधूवरांना. यापेक्षां लग्न रद्द न ठरवितां लग्न लावणाऱ्या वडील माणसांवर खटला होऊन दंड किंवा इतर शिक्षाहि बिलांत

ठेवली गेली तरी पुरवेल असें कित्येक सुज्ञ लोकांस वाटत होतें. समजा कीं, लग्नाचे वेळीं मुलगी बारा वर्षांचे आंतील आहे, पण लग्नाचा बेकायदेशीरपणा पुढें बरींच वर्षें वादाला निघाला नाहीं; आणि या दंपत्याला मुलेंबाळें झालीं व नंतर हा वाद कोणी काढला, तर बिचाऱ्या संततीला मात्र बेकायदेशीर संततीचा छाप मारून घ्यावा लागणार. शिवाय वारसाईचे हक्कहि जाणार ! लग्नानंतर अमुक एका दिवसांतच विवाह बेकायदेशीर ठरवावा, पण त्यानंतर तो प्रश्न उपस्थित करतां येऊं नये, असें मुदतीचें कलमहि बिलांत नाहीं. त्याचा परिणाम सहजच असा होऊं शकेल कीं, जन्मभर नवराबायको नांदलीं, मुलांबाळांनीं मिळकत देखील वहिवाटली व नंतर त्यांचे ते हक्क हिरावून घेण्याची एखाद्याला बुद्धि सुचली तर त्यानें मुलांमुलींच्या जन्माचा दाखला हजर केला कीं लग्न बेकायदेशीर ठरलें. अर्थात् ही आपत्ति होय. म्हणून योग्य असा प्रतिबंधक उपाय कोणता योजावा ? म्हणजे लग्नच रद्द ठरवावें कीं लग्न करणारांना शिक्षा-दंड ठेवावा यासंबंधानें मतभेद होता. आणि तोहि हें बिल चर्चेला निघेल त्या वेळेला पुढें येईलच हें सांगावयासहि नको.

* * *

दुसराहि एक मुद्दा मतभेदाचा होता तो असा कीं, या बिलाचा विचार करण्याकरितां ताबडतोब सिलेक्ट कमिटी नेमण्यांत यावी किंवा लोकमत अजमाविण्याकरितां प्रथम तें बाहेर पाठवून अभिप्राय आल्यावर दिल्ली येथें सिलेक्ट कमिटी नेमावी. वास्तविक गुरुवार तारीख १९ रोजीं सर्व चर्चा झाली ती याच मुद्दयावर. आणि केळकर विरुद्ध जयकर, श्रीनिवास अय्यंगार विरुद्ध आचार्य वगैरे लोकांचें म्हणणें असें होतें कीं, हल्लींच्या मुलींच्या लग्नाची वयोमर्यादा बाराच काय पण चौदाहि ठेवली तरी ती आम्हाला मान्य आहे. पण लग्न रद्द ठरण्याचे परिणाम विचारांत घ्यावयास पाहिजेत व विशेषतः याच मुद्दयावर लोकमत अजमवावयास पाहिजे. सिलेक्ट कमिटी आज नेमली तरी बिल मंजूर होण्याकरितां पुढच्या जानेवारी-फेब्रुवारीशिवाय पुढें येत नाहीं. आणि अभिप्राय घेण्याकरितां बिल बाहेर पाठविलें तर, पुढील चार महिन्यांत या मुद्दयावर लोक काय म्हणतात तें कळेल. यावरून हें दिसेल कीं, आचार्य काय किंवा केळकर काय, हे बिलानें योजलेल्या सामाजिक सुधारणेला विरुद्ध नव्हते. तर सिलेक्ट कमिटी आज नेमावी कीं तीन महिन्यांनीं नेमावी व लग्न रद्द ठरवावें कीं काय, यापुरताच त्यांचा विरोध होता.

* * *

स्कीन कमिटीचा डॉ. मुंजे यांच्या नांवानें निघालेला ठराव तारीख १५ रोजीं चर्चेला निघाला होता. पण त्या दिवशीं त्याची चर्चा न संपल्यामुळें तो फिरून मंगळवारीं (ता. १३) चर्चेला आला व मतें न नोंदतांच मंजूर झाला. मंगळवारच्या वादविवादांत भाषणें फारच थोडीं झालीं. मि. कोक यांनीं पूर्वीं कर्नल क्रॉफर्ड यांच्या भाषणांत झालेली घाण किंचित् धुऊन काढण्याचा प्रयत्न केला पण तो फुकट गेला. सर अबदुल कयूम यांनीं स्कीन कमिटीच्या रिपोर्टावर प्रत्यक्ष सही केली असतां, विरुद्ध भाषण केलें! राष्ट्रीय पक्षापैकीं हरविलास व मुनशी ईश्वर शरण यांनीं फार चांगलीं भाषणें केलीं. सर्वांत परिणामकारक असें भाषण बॅ. जिना यांचें झालें. ते स्कीन कमिटीचे एक प्रमुख सभासद होते. म्हणून अंतरगांतील खडान् खडा माहिती असल्यानें त्यांनीं कर्नल क्रॉफर्ड व सरकारी लष्करी खातें यांवर बरेंच तोंड-सुख घेतलें. या चर्चेचा सरकारवर थोडाबहुत परिणाम झाला. पण विलायतेंतील साम्राज्यसंरक्षक लष्करी खात्याच्या हातीं सर्व सत्ता असल्यामुळें, व स्टेटसेक्रेटरीचा खलिता अजून न निघाल्यामुळें, आपण इकडून काय खलिता पाठविला व रिपोर्टावर काय मत दिलें हें आर्मी सेक्रेटरी मि. यंग यांना असेंब्लीला सांगतां येईना; त्यामुळें त्यांचा सहजच कोंडमारा झाला. म्हणून मतें नोंदविण्यापर्यंत पाळीच आली नाहीं. आणि असेंब्लींतील सर्व चर्चा अभिप्रायासह विलायतेस पाठवूं असें सरकारतर्फे सांगण्यांत आलें.

* * *

हिंदु-मुसल्मानांच्या परिषदेनें निवडलेल्या कमिटीच्या दोनतीन बैठकी झाल्या. पैकीं शनिवारच्या बैठकींत असें ठरलें कीं, कमिटींत नेमलेल्या बाहेरगांवच्या लोकांना तारा करून बोलवावें व तारीख १६ पासून या कमिटीची बैठक रीतसर करून या प्रकरणाचा निकाल लावावा. दरम्यान हिंदु सभासदांच्या व मुसलमान सभासदांच्या खासगी बैठकी आपापसांत होतच आहेत. परंतु अमुक एका मुद्दयाचा निकाल अमुक प्रकारें लागेल असें कोणा-सहि नियमितपणें सांगतां येण्यासारखी परिस्थिति अजूनहि नाहीं. इकडे हिंदुस्थानांतील दंग्यांच्या बातम्या ठिकठिकाणांहून येत आहेत. नागपूर, कानपूर, सोलापूर, अहमदाबाद, रायबरेली वगैरे ठिकाणचे दंगे या परिषदे-च्या पहिल्या बैठकीनंतर व व्हाइसरॉयसाहेबांच्या उपदेशानंतर झाले ही एकच गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे अशा परिषदेचा कितपत उपयोग होणार हें

उघड दिसतें. पण करणें हातीं नाहीं हें खरें असलें तरी केल्याशिवाय राहवत नाहीं हेंच खरें आहे, आणि म्हणूनच हा प्रयत्न सुरू आहे. आज तारखेपर्यंत ऐक्य-परिषदेचें काम संपलें नाहीं.

दिल्लीचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

तॉ. २-२-२८

दिल्ली येथील वरिष्ठ कायदेमंडळाची बैठक यंदा नेहमींपेक्षां दोन आठवडे उशिरा सुरू झाली. याचें कारण बहुधा सायमन कमिशनच असावें. त्यामुळें बाहेरगांवांहून येणारांचें थंडीचे दोन आठवडे कमी झाले इतकें मात्र खरें. तथापि यंदा थंडी नेहमींहून कमी असेंच सगळे म्हणतात. पावसाळा भरपूर झाला मग थंडी कां असावी ? पण इंद्राच्या दरबारच्या या गुप्त गोष्टी आहेत. आम्हाला जसें सरकारचें धोरण आगाऊ कळत नाहीं, तसेंच सरकारच्या हवाखात्याला इंद्राच्या दरबारचें धोरण कळत नाहीं! लौकिक भाषेनें बोलावयाचें तर या उत्तर-भागाकडील थंडीचें मान आरबी समुद्रांतील वातचक्रावर अवलंबून नसून हिमालयावरील व त्या पलीकडील वातचक्रावर तें अवलंबून आहे. यंदा कायदेमंडळाच्या सभागृहांत विजेच्या शेगड्या पेटल्या नाहींत. पण लोकक्षोभाच्या शेगड्या पेटल्याशिवाय मात्र खास राहात नाहींत.

* * *

कायदेमंडळाच्या प्रत्येक बैठकीच्या वेळीं कांहीं तरी एखादा मोठा विषय गाजत असतो. हरिदास प्रारंभीं जो अभंग किंवा पद लावील त्याला धरून सगळी कथा चालावयाची. आजवर केव्हां स्टील प्रोटेक्शन बिल, केव्हां हुंडणावळीचा भाव, केव्हां राउंडटेबल कॉन्फरन्स, केव्हां रिझर्व बँक बिल अशा विषयांचे अभंग लागले होते. यंदा सायमन कमिशनचा अभंग लागला आहे. या काळ्या पट्टीच्या सुरांत या बैठकीचें सगळें गाणें व्हावयाचें आहे त्याच्या जोडीला रिझर्व्ह बँक बिल आहेच. परंतु ती पट्टी सूरभरतीकरितां दाबली

जाणार आहे. घरींदारीं, सभागृहांत, सभागृहाबाहेर या विषयाशिवाय दुसरी गोष्ट नाहीं. विषय ठरलेला आहे. मतें ठरलेलीं आहेत. पण जाणारी मुंगी येणाऱ्या मुंगीजवळून गेली तर त्यांचा मुखस्पर्श झालाच पाहिजे त्याप्रमाणें कोणीहि दोन माणसें या नव्या दिल्लींत भेटलीं म्हणजे पहिला प्रश्न हा कीं, 'सायमन कमिशनचें काय होणार?'

* * *

वास्तविक पाहिलें असतां आतां कशाहि प्रकारच्या मतभेदाला जागा नाहीं. व्हाइसरॉयसाहेबांचें भाषण होईपर्यंत विचाराला थोडी तरी जागा होती. कारण बहिष्कार पुकारल्याचा बाऊ विलायतेंत फार वाटूं लागला आहे, म्हणून कमिशनच्या रचनेंत कांहीं फरक होईल असें आद्यबहिष्कारवाद्यांना वाटत होतें. त्यानंतर लॉर्ड बर्कनहेड यांनीं मधाचें बोट असें लावलें कीं, मी सर्व मुखत्यारी सर जॉन सायमन व लॉर्ड आयर्विन यांना देऊन टाकली आहे. त्यावरून कमिशनची घटना कांहीं बदलली तर बदलेल असें वाटण्यास जागा होती; परंतु ता. २ रोजीं लॉर्ड आयर्विन यांनीं आपल्या भाषणानें भ्रमाचा भोपळा फोडला ! कारण त्या भाषणांत नवें असें कांहींच सांगितलें नाहीं. जुन्याचेंच वेगळ्या भाषेनें समर्थन किंवा फार तर स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. पण मात्रा तीच असल्यावर केवळ पुन्हा उगाळल्यानें तिचा गुण बदलत नाहीं किंवा तें वेगळें औषध होत नाहीं. सर जॉन सायमन हे मुंबईस उतरतांच कांहीं भाषण करतील असा एक संभव वाटत होता पण लॉर्ड आयर्विन यांच्या भाषणावरून तेंहि फारसें संभवनीय नाहीं.

* * *

तात्पर्य, ज्यांनीं बहिष्कार पूर्वींच पुकारला होता व ज्यांनीं कांहीं कारणाकरितां त्याला मुदत व अटी घातल्या होत्या ते सर्व आतां एकाच पदावर आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. अजूनहि बहिष्काराचीं दोघांचीं कारणें वेगळींच राहणार. लिबरल म्हणणार कमिशनवर हिंदी गृहस्थ नेमीत नाहींत म्हणून आमचा बहिष्कार. कॉंग्रेसवाले व प्रतिसहकारी म्हणणार स्वयंनिर्णयाची या कमिशनच्या योजनेंत कांहींच सोय नाहीं म्हणून आमचा बहिष्कार; पण मिळून बहिष्कारच. मग आतां प्रश्न उरला तो इतकाच कीं, या बहिष्काराची मर्यादा किती आंखूड किंवा किती लांब असावी. लिबरल लोकांच्या बोलण्याचा झोक असा कीं, बहिष्कार कमिशनपुरता आहे. जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटीवर

बहिष्कार नाहीं; पण जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटी तरी अधिक काय? तिच्यावरहि हिंदी गृहस्थ नेमण्याचा संभव नाहीं. म्हणून लिबरल पक्षाच्या लोकांनीं ही गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे. जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटी कायदेमंडळाच्या कमिटीशीं सहविचार करील असें व्हाइसरॉय म्हणाले, पण तेंहि असावें तसें स्पष्ट नाहीं. असो. या प्रकरणाला नुकता कोठें प्रारंभ झाला आहे. खरें प्रकरण रंगावयाचें आहे तें पुढेंच; म्हणून तें तूर्त सोडून देऊं.

* * *

चालू आठवड्यांत असेंब्लीचें काम फक्त दोन दिवसच झालें; पैकीं एक दिवस व्हाइसरॉय यांच्या भाषणसमारंभानें खाल्ला. पण तो एक दिवस म्हणजे फक्त अर्धा तास! नित्यक्रमाचें काम झालें फक्त तारीख १ रोजीं. या दिवशीं नवे सभासद दाखल करून घेण्यांत आल्यावर प्रश्नोत्तरें झालीं. प्रश्नांच्या बाबतींत यंदा एकंदरीनें तुटवडाच दिसतो. कॉंग्रेस पक्षाचे सभासद पुष्कळ व ते प्रश्नहि पुष्कळ विचारतात. यंदा त्यांनीं नेहमींप्रमाणें प्रश्न पाठविले होते; परंतु मद्रास येथें वर्किंग कमिटीनें ठराव केल्यावर सर्वांनीं आपआपले प्रश्न परत घेतल्याचें अध्यक्षांना कळविलें. पहिल्या दिवशीं कार्यक्रमपत्रिकेवरून वादग्रस्त असें दिसण्यांत कांहींच नव्हतें. पण रिझर्व्ह बँक बिल हें येथूनतेथून सर्वच वादग्रस्त असल्यामुळें जेथें दिसत नव्हता तेथूनच वाद उत्पन्न झाला. गतवर्षीं रिझर्व्ह बँक बिल पुढें येऊन तें सिलेक्ट कमिटींतून तपासून निघून कायदेमंडळापुढें आलें व त्याचीं कांहीं कलमें मंजूरहि झालीं. पण इतक्यांत विलायतेस माशी शिंकली त्यामुळें बिलाच्या पुढील यात्रेला अपशकुन झाला! सर बेसिल ब्लॅकेट यांना विलायतेस जावें लागलें. तेथें स्टेटसेक्रेटरीशीं करारमदार करून त्यांनीं बिलाचा नवा मसुदा तयार करून तो गेल्या आठवड्यांत सरकारी गॅझेटांतून प्रसिद्ध केला. आणि ता. १ रोजीं ते हें दुसरें बिल प्रविष्ट करणार अशी जणूं साधी गोष्ट साळसूदपणानें कार्यक्रमांत लिहिली होती! पण दुसऱ्या बिलांत लोकांना नको अशा स्वरूपानें रिझर्व्ह बँक पुढें येणार असल्यामुळें हरकत घेण्याची ही संधि कायदेमंडळानें दवडली नाहीं. पहिल्या बिलाला मूठमाती दिल्याशिवाय दुसरें बिल त्याच विषयावर पुढें काय म्हणून यावें एकाच विषयावर दोन बिलें कायदेमंडळापुढें कशीं राहूं

शकतात ? म्यानांत एक सुरी आधींच आहे तेथें दुसरी कशी घालतां येईल ? पाटावर एक मनुष्य जेवयाला बसला आहे त्यावरच दुसरा कसा बसणार ?

*   *   *

या, अर्थात् कायदेशीरपणाच्या हरकती होत्या. पण " पहिलें बिल रीतसर परत घ्या, म्हणजे परत घेण्याची परवानगी मागा आणि दुसरें प्रविष्ट करा " असें म्हणण्यांत प्रतिपक्षाचा डाव होता. तो हा कीं, पहिलें बिल परत घेण्याला सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं परवानगी मागितली व ती सभेनें दिली नाहीं तर सगळाच कारभार आटोपला ! पहिलें बिल तसेंच शिल्लक राहतें म्हणून दुसरें बिल पुढें येण्याचें आपोआपच थांबतें ! आणि लोकपक्षाची भीति सरकारला नसती तर सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं हाच सरळ मार्ग स्वीकारला असता. पण 'माणूस वाघाला भितो तसा वाघहि माणसाला भितो' अशीच स्थिति यांत झाली. न जाणो या पहिल्या लढाईतच आपला पराभव झाला तर आज दोन वर्षे केलेली खटपट फुकट गेली, विलायतेची सफर फुकट गेली आणि रिझर्व्ह बँक बिल कायद्याच्या बुकांत कायमचें नोंदल्यानें फडाणिसांना अपूर्व कर्तृत्वाची कीर्ति मिळणार तीहि फुकट जावयाची !

*   *   *

सर बेसिल यांनीं या प्रसंगीं सरकारला नियमांनीं जास्तींत जास्ती जो हक्क मिळतो तो बजावण्याचा घाट घातला होता. मंडळाच्या बैठकीच्या अवधींत वाटतील तितके दिवस व त्यांतून वाटेल तो दिवस सरकारला आपल्या कामाला घेतां येतो. येऊनजाऊन नड काय ती खाजगी सभासदांच्या कामाला ! शेंकडा ९० दिवस सरकारचे व फार तर १० दिवस लोकांचे. कोणतेंहि बिल किंवा ठराव किंवा सूचना पुढें आणण्याला सरकारला मुदतीचें बंधन नाहीं. उद्यां काय मांडावयाचें तें आदल्या दिवशीं संध्याकाळपर्यंत ठरविलें तरी चालतें ! खासगी सभासदांना मात्र बिल पुढें आणण्याला दोन महिन्यांची मुदत, ठरावांना १४ दिवसांची मुदत, प्रश्नांना १० दिवसांची मुदत अशा मर्यादा आहेत. तसेंच खासगी सभासदांनीं पुढें आणलेलें बिल किंवा ठराव किंवा उपसूचना सभेच्या परवानगीशिवाय परत घेतां येत नाहींत ! पण असलें कोणतेंहि बंधन आपणांवर नाहीं अशी सरकारची समजूत व ती बहुतांशीं खरीहि असते.

*   *   *

रिझर्व्ह बँक बिलाच्या बाबतींत अशी गोष्ट झाली होती कीं, बिलाचें वाचन सुरू होऊन १-२ मुद्द्यांवर लोकपक्षाला जय मिळाला होता. अशा स्थितींत सुलतानी सत्तेनें हा विजयहि त्यांना पचूं देऊं नये असा सर बेसिल यांचा हा डाव होता. म्हणून तिडिक अर्थातच कपाळापर्यंत गेली. असें हें वादग्रस्त बिल सरकारला सुखासुखी परत घेतां आलें व त्याच्या जागीं वेगळ्या स्वरूपाचें दुसरें प्रविष्ट करतां आलें म्हणजे सरकारच्या पोरखेळाला सीमाच राहिली नाहीं! या गोष्टीची चीड येऊन विरोध करण्याचें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें राष्ट्रीय पक्षाचे सेक्रेटरी श्री. बापूजी अणे यांनीं दूरदृष्टीनें अध्यक्षांना नोटीसहि देऊन ठेवली होती. म्हणूनच अध्यक्षांनीं ती तक्रार चर्चेला घेतली आणि तीवर उभयपक्षीं बराच वाद झाला. अखेर अध्यक्ष काय निकाल देतात याकडे सर्वांचें लक्ष उत्सुकतेनें लागलें होतें. आणि त्यांनीं निकाल दिला तो लोकपक्षाला अनुकूल असाच दिल्यानें या मुद्द्यापुरती तरी बाजू पुष्कळच सावरली गेली.

* * *

पटेल यांनीं आपल्या मताचा सुगावा कुणालाच आधीं लागूं दिला नाहीं; आणि त्यांनीं आपला निकाल घरून काळजीपूर्वक लिहून आणून वाचला. तो एखाद्या न्यायकोर्टाच्या निकालासारखा समर्पक होता. या निकालांत त्यांनीं या बिलाचा जुना इतिहास, पार्लमेंटरी दाखला, स्वतः सर बेसिल यांचें पूर्वींचें भाषण, कामकाजाच्या नियमांचें मर्म व कायदेमंडळाची इभ्रत या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन सर बेसिल यांच्या अरेरावीचा तीव्र निषेध केला. अर्थात् सरकारी पक्ष अगदीं चकित झाला; आणि त्यांच्यांतील अनेकांनीं 'अध्यक्षांनीं मोठा घात केला' असें म्हणून त्यांना आपापसांत शिव्याहि दिल्या असतील. पण सरळ दृष्टीनें पाहणारा झालें हेंच बरोबर झालें असेंच म्हणेल.

पत्र नं. २

ता. १०-२-१९२८

गेल्या आठवड्यांत हवेंत एकदम फार चलबिचल झाली. मधून मधून पाऊसहि पडला. थंडी विशेष वाढली नाहीं तरी हवेची नेहमींची प्रसन्नता नाहींशी झाली. "चंद्राला पडे खळें आणि शेतकऱ्याच्या खळ्याचें वाटोळें" या म्हणीचा अनुभव आला. चार दिवसांपूर्वीं सकाळीं आठ वाजतांच आभाळ

एकदम भरून आलें, ढग गडगडूं लागले, विजा चमकूं लागल्या, आणि पाऊस सुरू झाला. गारांचीहि वृष्टि इतकी झाली कीं, बंगल्यासमोरील हिरव्या गवताचें मैदान पांढऱ्या फुलांनीं एकदम फुलून गेलें. एक भाविक गृहस्थ म्हणाले, 'हा अकालीं पर्जन्य म्हणजे ईश्वराचा सायमन कमिशनवरील कोप दिव्य मार्गांनीं प्रकट होत आहे!' कमिशनवरील कोप ठीक आहे. पण बिचाऱ्या शेतकऱ्यांनीं काय अपराध केला? पण पंचांगांत नसलेली ही सतग्रही त्याला बाधली खास! कारण या पावसानें पिकांचें नुकसान झाल्याच्या बातम्या चोहोंकडून येत आहेत.

* * *

सोमवारीं रिझर्व्ह बँक बिलाचें काय होणार याचा संशय फिटून, जुन्या बिलाचीच चर्चा सरकार पुढें चालू ठेवणार असें कळलें. त्याप्रमाणें ती सुरूहि झाली. पहिल्या कलमांत कांहीं विशेष वादग्रस्त नव्हतें. पण एकाऐवजीं दोन डेप्युटी गव्हर्नर नेमण्याच्या सूचनेवर लोकपक्षाचा पराभव झाला. तसेंच नारायणराव जोशी यांनीं डायरेक्टराची एक जागा मजूरसंघांना द्यावी अशी सूचना आणली होती तीहि नामंजूर झाली. मंगळवार सुटीचा म्हणून गेला आणि खरें वादाचें तोंड बुधवारीं लागलें. कारण आठवें कलम बँकेच्या डायरेक्टर बोर्डाच्या घटनेचें होतें. आणि त्यावर वरिष्ठ व प्रांतिक कायदे कौन्सिलांनीं तीन तीन डायरेक्टर्स निवडून द्यावेत अशी सिलेक्ट कमिटीची सूचना होती. या मुद्द्यावर सिलेक्ट कमिटींत ब्लॅकेटसाहेबांचा पराभव झाला होता. पण बँकेचें भांडवल व बोर्डाची रचना या गोष्टी हव्या तशा घातलेलें एक नवीन बिल त्यांनीं तयार करून पुढें आणण्याचा बेत केला होता तो फसला; म्हणून उभयपक्षीं याच मुद्द्यावर सामना होणार होता. पण दुर्दैवानें काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीनें असहकारितेचा हुकूम फर्मांविल्यामुळें स्वराज्य पक्षाचे लोक सभेला हजर राहत नाहींसे झाले. यामुळें मुख्य दोन पोटकलमांवर लोकपक्षाचा पराभव झाला. संख्याबल कमी पडल्यानें कांहीं चाललें नाहीं. पण नशिबाला गमतीचा खेळ करावयाचा होता म्हणून त्यानें या सर्वांचा वचपा अखेर काढून दिला.

* * *

डायरेक्टर बोर्डावर वरिष्ठ कायदेमंडळाचे तीन व प्रांतिक कायदेमंडळाचे तीन मिळून सहा डायरेक्टर्स असावेत असें मूळ कलम. पण ब्लॅकेटसाहेबांनीं त्याविरुद्ध उपसूचना देऊन सहाहि सभासद काढून टाकण्याचा घाट घातला

व तो साधला. एकदोन मतांनीं या दोनहि कलमांवर लोकपक्षाचा पराभव झाला. नंतर अशा रीतीनें सहा डायरेक्टर गाळलेल्या बोर्डाचें कलम मताला घालण्यांत आलें. तेव्हां कर्मधर्मसंयोगानें लोकपक्षाला ५० मतें व सरकारपक्षाला ४९ मतें पडून सगळें कलमच्या कलमच नामंजूर झालें! पण हें कलमच इतकें महत्त्वाचें होतें कीं, तें नामंजूर झाल्यानें सगळें बिलच नामंजूर झाल्यासारखें होतें. कारण डायरेक्टर बोर्ड नाहीं तर बँक चालविणार कोण? अर्थात् हें झाल्याबरोबर ब्लॅकेटसाहेबांनीं उठून चेहरा लाल करून सांगितलें कीं, "एकंदरीनें या कायदेमंडळाला रिझर्व्ह बँकच नको असा अर्थ मी समजतों. म्हणून बिलाचें पुढें काय करावयाचें याचा विचार करण्याला मला वेळ पाहिजे." अशा रीतीनें या दिवसाचें काम संपलें. पूर्वी अध्यक्ष पटेल यांच्या प्रतिकूल निकालानें आणि या दिवशीं प्रतिकूल बहुमतानें ब्लॅकेटसाहेबांना दगा दिला. शेवटचा हा प्रकार मात्र इतका अकल्पित घडला कीं, तो घडेपर्यंत ह्याचा परिणाम काय होणार याची कोणास कल्पनाहि आली नाहीं. पूर्वीच्या पराभवानें लोकपक्ष हताश झालेला होता आणि कसें तरी ओढत काम चाललेलें होतें. हें बिल येथें मंजूर होणार व त्यांत पदोपदीं बिघाड झाला तरी कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे पाठवून तें हवें तसें सुधारून आणून, ब्लॅकेटसाहेब पुनः असेंब्लीच्या बोकांडी बसविणार अशी जवळ जवळ सर्वांची खात्री होऊन राहिली असल्यामुळें, स्प्रिंग ढिली झालेला फोनोग्राफ जसा वाजतो त्याप्रमाणेंच या बिलावरील चर्चेचें काम सुरू होतें. पण हें आठवें कलम सबंधच्या सबंध नामंजूर झाल्यानें एकदम ट्रॅन्सफर सीनचा देखावा दिसला. नदीवरील पुलाच्या कमानीच्या चावीचा दगड कोसळून पाडावा अशी बिलाची स्थिति झाली. इकडचीं कलमें इकडे व तिकडचीं कलमें तिकडे पडलीं व तीं जोडण्याला सांधा शिल्लक राहिला नाहीं!

* * *

आठव्या कलमांतील बोर्ड नामंजूर झाल्यानें पुढें पदोपदीं या बोर्डाचा उल्लेख येणार यामुळें तिकडून अडचण. जुन्या बिलाची असेंब्लीपुढें अर्धवट चर्चा झालेली म्हणून नवें बिल या बैठकींत आणतां येत नाहीं. जुन्या बिलाची चर्चा पुढें चालू ठेवावी तर ती होऊं शकत नाहीं. कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें स्वतंत्र बिल पास करून इकडे आणावें तर एकाच बैठकींत एकाच विषयावर दोन बिलें येऊं शकत नाहींत. एकीकडून स्टेटसेक्रेटरीशीं करारमदार केल्या-

मुळें लोकपक्षाशीं समेटहि करतां येत नाहीं. आणि लोकांशीं पडतें घेऊन बिल पार पाडावें म्हटलें तर तिकडे स्टेटसेक्रेटरी हातांत दंडा घेऊन बसलेला! अशा रीतीनें ब्लॅकेटसाहेबांचा चोहोंकडून कोंडमारा झाला. या खिंडमाऱ्याची कल्पना असेंब्लींतील कांहीं लोकांना होती. परंतु ८ वें कलम नामंजूर झाल्याचा निकाल अध्यक्षांनीं सांगितल्याबरोबर जो टाळ्यांचा गडगडाट झाला व जें पावसाच्या सरीसारखें हसें कोसळलें त्याबरोबर एका क्षणांत या सर्व भानगडीचा प्रकाश इतर सभासदांचे मनावरहि एकदम पडला. या रिझर्व्ह बँक बिलांत महत्त्वाचीं अशीं दुसरीं अनेक कलमें आहेत. तीं बँकेच्या व्यवहाराचीं असल्यामुळें सामान्य लोकांना तीं कळण्यासारखीं नाहींत. म्हणून ब्लॅकेटसाहेबांना विरोध न होतां तीं सहज पार पडलींहि असतीं. पण डायरेक्टर-बोर्डांत कायदेमंडळांना अधिकार द्यावयाचा कीं नाहीं यावर पहिल्या दिवसापासून रण माजलें होतें तें परवांपर्यंत पुरलें व त्या रणधुमाळींतच बिलाचा अंत झाला. सरकारचे कायदेपंडित यांतूनहि आणखी कांहीं शक्कल काढतात कीं काय पाहावें! पण तूर्त तरी या बिलाचें पेकाट मोडलें असेंच म्हणणें प्राप्त आहे.

* * *

पहिल्या दोन दिवसांत लोकपक्षाचा पराभव झाला म्हणून सांगितलें. त्याचें कारण असेंब्लींतील कॉंग्रेस पार्टींतील गोंधळ हें होय. कमिशनवरील बहिष्काराच्या त्वेषांत अर्धबाडग्या असहकारितेच्या जुन्या वादानें पुनः उचल खाल्ली आणि मद्रास कॉंग्रेसमध्यें कायदेमंडळाच्या कामासंबंधानें नसत्या उपद्व्यापाचा ठराव करण्यांत आला. त्याचा परिणाम असेंब्लींत आजवर बराच भोंवला व पुढेंहि भोंवेल असा रंग दिसतो. "देवळांत भवानी आणि गांवभर नायटे" अशी स्थिति झाली आहे! गाडी गांवांत वळणा-वळणाच्या रस्त्यांतून चालणार आणि घरांत बसून घरधनी म्हणणार कीं, "माझ्या हातीं घोड्याचा लगाम ठेवीन, कारण मालक मी आहें!" कॉंग्रेसच्या वर्किंग कमिटीला मनांतून कौन्सिलाचें काम करावयाचें नाहीं आणि कॉंग्रेसचें नांव घेणारे लोक तर निरनिराळ्या कायदेमंडळांतून काम करूं इच्छितात. ही विलक्षण जोडी जमल्यामुळें अनेक गंमती पाहावयास सांपडतात. कांहीं लोकांना वर्किंग कमिटीच्या या ठरावाचें निमित्त पुरून ते दिल्लीला आलेच नाहींत. दिल्लीला आले त्यांतील कांहीं सभागृहांत हजर राहात नाहींत. हजर राहणारे प्रश्न पाठवीत नाहींत. पाठविले तरी विचारीत नाहींत. ठराव पाठवीत नाहींत व

पाठविले तरी मांडीत नाहींत. उपसूचना धाडीत नाहींत, व धाडल्या तरी पुढें आणीत नाहींत. सरकारला विरोध करण्याची इच्छा म्हणून सभागृहांत यावेंसें त्यांना वाटतें; पण वर्किंग कमिटीची आठवण होऊन तोंडाला कुलूप पडतें. हजर असले तरी कोणी मत देतो तर कोणी वर्किंग कमिटीवर रागावून गॅलरींत जाऊन बसतो व आपल्याच लोकांचा पराभव होतों हें पाहत असतां खालीं उतरून मत देत नाहीं. कोणी आपल्या उपसूचना लोकांकडून मांडतात. कारण स्वतःला उपसूचना पाठविण्याची परवानगी नाहीं. पण या लोकांनीं त्या मांडल्या म्हणजे मग हे त्यावर बोलतात. कारण त्यावर बोलणें हें सरकारला विरोध करणें होय असा शास्त्रार्थ निघूं शकतो. तात्पर्य, वर्किंग कमिटीनें उंटावरून शेळया हाकण्याचें काम चालविलें आहे.

* * *

सायमन कमिशनचा प्रवेश नव्या दिल्लींत चार तारखेला झाला. गांवांत हरताळ होता. पण सरकारनें त्यांना 'नवी दिल्ली' स्टेशनावर उतरून घेतलें; आणि त्यांच्या स्वागतार्थ कांहीं मंडळी सजवून नेली होती. व्हाइसरॉसाहेबांशीं दोन दिवस खलबत करून त्यांनीं जाहीरनामा काढला तो आतां प्रसिद्ध झालाच आहे. त्यांच्या राहण्याची सोय रायसिनांतील मोठ्या हॉटेलांत केली आहे. लाला लजपतराय यांच्या खोलीला लागून सायमनसाहेबांना खोली दिली असून जयकर यांच्या खोलीजवळ लॉर्ड बर्नहॅम यांची खोली आहे. अशा रीतीनें एका अर्थानें कमिशननें लोकपक्षाच्या अंतरंगांत प्रवेश केला असला तरी खऱ्या अर्थानें त्यांचा प्रवेश इतका दूर आहे कीं, लजपतराय-जयकर यांचीं व या लोकांचीं एरवीं जीं रोज भेटी-जेवणीं-खाणीं झालीं असतीं तीं आतां होत नाहींत. भाषण दूरच पण उलट एकमेकांना टाळून जाण्याची बुद्धि होते. असेंब्लींतील राष्ट्रीय पक्षानें सभा भरवून ठरावहि करून टाकला कीं, कमिशन दिल्लींत असेपर्यंत, कोणाहि सरकारी अधिकाऱ्याच्या घरीं चहापाण्याला जावयाचें नाहीं व कोणी खासगी गृहस्थानें बोलावलें तरी सायमन कमिशनचा त्यांत वास येत असेल तर तेंहि स्वीकारावयाचें नाहीं. असहकारितेचे अध्वर्यु पं. मोतिलाल नेहरू हे आतां आले म्हणजे मात्र स्वराज्य पक्षांत काय होईल तें पाहावें !

पत्र नं. ३

ता. १७।२।२८

या आठवड्यांत प्रारंभीं रिझर्व्ह बँक बिलाचा विषय व आठवड्याच्या शेवटीं सायमन कमिशनचा विषय असे आल्यानें या आठवड्याला सहजच विशेष महत्त्व आलें. बँक बिल परत घेण्यांत येणार हें जवळ जवळ कळूनच चुकलें होतें; पण प्रत्यक्ष तोंडानें उच्चार व्हावयाचा तो शुक्रवारीं झाला. बिल परत घेतलें असेच स्पष्ट शब्द ब्लॅकेटसाहेबांनीं उच्चारले नाहींत, पण बिन-मुदतीनें तें लांबणीवर टाकलें असें सांगितलें. त्याचा अर्थ तें या बैठकींत येत नाहीं व ब्लॅकेटसाहेब फडणवीस आहेत तोंपर्यंत येत नाहीं. मिळून येत नाहीं असेंच घ्यावयाचें. नवा फडणवीस येईल तो ठिकठिकाणीं गळ टाकून पाण्याचा ठाव घेईल व मग काय करील तें पुढेंच आहे. कौन्सिलाचे नियम-उपनियम यांचे खंदक व चोहोंकडचे मारे यामुळें बिचारें बिल गतप्राण झालें!

* * *

मध्यंतरीं अशी बोलवा निघाली होती कीं, व्हाइसरॉयसाहेबांनीं चालू बैठक खलास करून, दोन दिवसांनीं नवी बैठक सुरू केल्यास नवें बिल आणतां येईल, म्हणून ब्लॅकेटसाहेबांनीं तशी विनंति व्हाइसरॉय-साहेबांनीं करून पाहिली; परंतु त्यांनीं ही जबाबदारी घेण्याचें नाकारलें. कसेंहि असो. या सुलतानी संजीवनी मंत्राचा जप न झाल्यानें शुक्रवारीं ब्लॅकेटसाहेबांच्या भाषणानंतर उभयपक्षांच्या सभासदांनीं बिलाचें और्ध्व-देहिक मंत्र स्वरावर म्हटले व म्हणतांना, समोरासमोरचे वेद-पद-पाठी ब्राह्मण पदें तोडतांना एकमेकांकडे हात करतात, त्याप्रमाणें हात करून हा घात तुम्हीं केला असें म्हणून एकमेकांकडे जबाबदारी लोटण्याचे प्रयत्न झाले! एवढें बिल मंजूर करून घेऊन "प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः" असें भरतवाक्य म्हणून ब्लॅकेटसाहेबांना विलायतेस जावयाचें होतें तें मात्र साधलें नाहीं.

* * *

चालू आठवड्यांत खाणींतील कामगारांच्या कामाच्या तासासंबंधींचें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलें. हिंदु कुटुंबांतील लोकांना जमिनीचें वाटप करावयाचें तर तें लेखी व रजिस्टर्ड पाहिजे तरच त्याचा पुरावा ग्राह्य होईल व अशा अर्थाचें बिल कौन्सिल ऑफ स्टेटकडून मंजूर करून असेंब्लींत

आणण्यांत आलें होतें. त्यावर वकील मंडळींनीं बरीच टीका केल्यामुळें त्याची चर्चा थांबविण्यांत आली. हें बिल मंजूर झाल्यास बाहेरगांवच्या लोकांना त्रास होईल व विनाकारण स्टॅंप रजिस्ट्रेशनचा खर्च करावा लागेल. सरकारनें ही एक उत्पन्नवाढीची बाब काढली आहे! पुन्हा तें चर्चेला निघेल तेव्हां काय होतें पाहावें. बिलाच्या विचाराला वेळ द्यावा या म्हणण्याला कांहीं युरोपियन व मुसलमान सभासदांनींहि दुजोरा दिला; पण कॉंग्रेस पक्षाचे लोक हजर नाहींत यामुळें ती गोष्ट साधली नाहीं!

* * *

ता. ९ रोजीं खासगी बिलांचा दिवस होता. त्या दिवशीं महंमद याकूब यांचें वारसाईसंबंधानें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलें. परदेशी मालावर जरूर त्या खुणा असण्यासंबंधाचें नियोगी यांचें बिल लोकमत मिळविण्याकरितां बाहेर पाठविण्यांत आलें. तसेंच हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यानें वाहतूक करणाऱ्या आगबोटींसंबंधाचें त्यांचेंच बिल मताकरितां पाठविण्यांत आलें. हल्लीं अनेक खासगी लॉ रिपोर्ट्स प्रसिद्ध होतात त्यांना आळा घालण्याविषयीं महंमद याकूब यांनीं बिल आणलें होतें; त्यावर गौर, जयकर, केळकर यांनीं बरीच टीका केली व नंतर तेंहि लोकमत आजमवण्याकरितां धाडण्यांत आलें. सर हरिसिंग गौर यांचीं दोन बिलें फौजदारी कायद्यासंबंधाचीं होतीं, पण त्यांना भरपूर पाठबळ मिळालें नाहीं. यानंतर गौर यांचीं चार-पांच बिलें, केळकर यांचीं तीन बिलें, हाजी यांचीं दोन बिलें, नारायणराव जोशी यांचें एक बिल अशीं १०-११ बिलें असेंब्लींत प्रविष्ट करण्यांत आलीं व त्या दिवसाचें काम संपलें. कॉंग्रेस पक्षाच्या लोकांनीं कांहीं बिलें पाठविलीं होतीं व तींहि प्रविष्ट झालीं असतीं; परंतु तसें करण्याला शास्त्राधार नव्हता म्हणून ते हजर राहिले नाहींत व बिलांचा प्रवेश खुंटून राहिला!

* * *

बुधवारीं हिंदुस्थानांतील नागरिक सैन्यासंबंधाचीं दोन बिलें लष्करखात्याचे सेक्रेटरी मि. यंग यांनीं पुढें आणलीं व तीं ताबडतोब विचारांत घ्यावीं असें त्यांनीं सुचविलें. परंतु डॉ. मुंजे, नियोगी, कुंझरू यांनीं त्या बिलांतील दोष दाखविल्यामुळें बिलें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठवून चर्चा करण्याला सरकारनें संमति दिली. या बिलांचा हेतु टेरिटोरिअल सैन्यांत शिरणाऱ्या स्वयंसेवकांच्या शिक्षणाची हल्लींहून अधिक व्यवस्था करण्याचा आहे. या दृष्टीनें बिलांतील

आणण्यांत आलें होतें. त्यावर वकील मंडळींनीं बरीच टीका केल्यामुळें त्याची चर्चा थांबविण्यांत आली. हें बिल मंजूर झाल्यास बाहेरगांवच्या लोकांना त्रास होईल व विनाकारण स्टँप रजिस्ट्रेशनचा खर्च करावा लागेल. सरकारनें ही एक उत्पन्नवाढीची बाब काढली आहे! पुन्हा तें चर्चेला निघेल तेव्हां काय होतें पाहावें. बिलाच्या विचाराला वेळ द्यावा या म्हणण्याला कांहीं युरोपियन व मुसलमान सभासदांनींहि दुजोरा दिला; पण कॉंग्रेस पक्षाचे लोक हजर नाहींत यामुळें ती गोष्ट साधली नाहीं!

* * *

ता. ९ रोजीं खासगी बिलांचा दिवस होता. त्या दिवशीं महंमद याकूब यांचें वारसाईसंबंधानें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलें. परदेशी मालावर जरूर त्या खुणा असण्यासंबंधाचें नियोगी यांचें बिल लोकमत मिळविण्याकरितां बाहेर पाठविण्यांत आलें. तसेंच हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यानें वाहतूक करणाऱ्या आगबोटींसंबंधाचें त्यांचेंच बिल मताकरितां पाठविण्यांत आलें. हल्लीं अनेक खासगी लॉ रिपोर्ट्स प्रसिद्ध होतात त्यांना आळा घालण्याविषयीं महंमद याकूब यांनीं बिल आणलें होतें; त्यावर गौर, जयकर, केळकर यांनीं बरीच टीका केली व नंतर तेंहि लोकमत आजमवण्याकरितां धाडण्यांत आलें. सर हरिसिंग गौर यांचीं दोन बिलें फौजदारी कायद्यासंबंधाचीं होतीं, पण त्यांना भरपूर पाठबळ मिळालें नाहीं. यानंतर गौर यांचीं चार-पांच बिलें, केळकर यांचीं तीन बिलें, हाजी यांचीं दोन बिलें, नारायणराव जोशी यांचें एक बिल अशीं १०-११ बिलें असेंब्लींत प्रविष्ट करण्यांत आलीं व त्या दिवसाचें काम संपलें. कॉंग्रेस पक्षाच्या लोकांनीं कांहीं बिलें पाठविलीं होतीं व तींहि प्रविष्ट झालीं असतीं; परंतु तसें कारण्याला शास्त्राधार नव्हता म्हणून ते हजर राहिले नाहींत व बिलांचा प्रवेश खुंटून राहिला!

* * *

बुधवारीं हिंदुस्थानांतील नागरिक सैन्यासंबंधाचीं दोन बिलें लष्करखात्याचे सेक्रेटरी मि. यंग यांनीं पुढें आणलीं व तीं तावडतोब विचारांत घ्यावीं असें त्यांनीं सुचविलें. परंतु डॉ. मुंजे, नियोगी, कुंझरू यांनीं त्या बिलांतील दोष दाखविल्यामुळें बिलें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठवून चर्चा करण्याला सरकारनें संमति दिली. या बिलांचा हेतु टेरिटोरिअल सैन्यांत शिरणाऱ्या स्वयंसेवकांच्या शिक्षणाची हल्लींहून अधिक व्यवस्था करण्याचा आहे. या दृष्टीनें बिलांतील

बराच भाग ग्राह्य दिसतो. विशेषतः मोठमोठ्या शहरांतून लष्करी शिक्षण देण्याची सोय करण्याची जी सूचना या बिलांत आहे ती लोकांना पटण्यासारखी आहे. हीं बिलें मंजूर झालीं तरी मूळ बजावणी सरकारच्याच हातीं असल्यानें प्रत्यक्ष किती लोकांच्या शिक्षणाची सोय होणार, स्वयंसेवकांचें सैन्य किती वाढविलें जाणार व त्यावर खर्च किती होणार हें आजच सांगतां येत नाहीं. पण थोडीबहुत प्रगति होईल असा अंदाज दिसतो.

* * *

गुरुवारीं सायमन कमिशनसंबंधानें अनेक ठराव व उपसूचना आल्या होत्या त्या चर्चेला निघाल्या. दोन-तीन ठराव व पांच-सहा उपसूचना होत्या; पण त्यांत खरे पक्ष असे दोनच होते. एक असें म्हणणारा कीं, कमिशनची योजना ठीक झाली आहे, त्या अर्थी लोकांनीं त्याच्याशीं सहकारिता करावी. उलट पक्षाचें म्हणणें असें कीं, कमिशन असावें तसें नाहीं म्हणून त्याच्याशीं लोकांनीं सहकारिता करूं नये. हे सगळे ठराव व सगळ्या उपसूचना रीतसर पुढें मांडावयाच्या तर दिवस पुरणार नाहीं. म्हणून अध्यक्ष पटेल यांनीं हें सूचना-उपसूचनांचें जंगल कांहीं सभासदांच्या स्वतःच्या संमतीनें व कांहीं आपला अधिकार चालवून बरेंचसें तोडून मोकळें केलें आणि एका बाजूला लाला लजपतराय यांचा ठराव व दुसऱ्या बाजूला सर झुल्फिकार अल्लीखान यांची उपसूचना असे दोनच गडी उभे करून रान तोडून मोकळें केलेल्या या मैदानांत त्यांची कुस्ती लावून दिली. एका दिवसाच्या वादांत जयकर, जिना, सर डार्सी लिंडसे, रा. ब. राजा, झुल्फिकार अल्लीखान, शहा नवाज, महंमद नवाजखान व होम मेंबर क्रेरार यांचीं भाषणें झालीं व संध्याकाळचे आंत वादविवाद संपून मतें घेऊन सोक्षमोक्ष करावा अशी लोकपक्षाची इच्छा असल्या कारणानें पक्षानिहाय मुख्य पुढाऱ्यांशिवाय इतरांनीं बोलूं नये असे हुकूम काढण्यांत आले होते. पण सुमारें चार वाजतां अकल्पित रीतीनें वाद थांबून तो शनिवारावर पुढें टाकण्यांत आला.

* * *

त्याचें कारण असें कीं, नॅशनॅलिस्ट पक्षांतील कराचीचे एक सभासद शेठ हरचंदराय विशनदास हे गुरुवारीं सकाळीं दिल्लीस आल्यापासून एकदम अतिशय आजारी पडले व ते वारल्याची बातमी चार वाजतां सभेंत येऊन थडकली. हरचंदराय यांना मुद्दाम तार करून कराचीहून बोलावण्यांत आलें

होतें व ते आजारी असतांहि कर्तव्यनिष्ठेनें इतका दूरचा प्रवास करून दाखल झाले. ते आजारी म्हणून चारपायीवर घालून सभागृहांत आणण्याची व्यवस्थाहि झाली होती. पण दुर्दैवानें चारपायीवरून सभागृहाकडे न येतां चार इष्टमित्रांच्या खांद्यांवरून त्यांनीं यमुनातीरावरील स्मशानाकडे जावें असा योग होता, त्याला काय कोण करणार! त्यांच्या मृत्यूची वार्ता आल्यामुळें असेंब्ली-चें काम होतें तेथेंच थांबवावें लागलें. सायमन कमिशनवरील ठरावाकरितां सर्वच पक्षांनीं आपले लोक परगांवांहून तारा करून बोलाविले होते, त्याच-प्रमाणें नॅशनॅलिस्ट पक्षानेंहि हरचंदराय यांना बोलाविलें. इतके आजारी असतांहि ते आले व शेवटीं घर सोडून दूर दिल्लीस त्यांचा अंत झाला याबद्दल सर्वांनाच त्याचा फार खेद वाटला. असो. ठरावावरील सामना चुरशीचा होणार यांत शंका नाहीं. त्यांत लोकपक्षाचा जय होईल पण तो फार तर दोनतीन मतांनीं होईल असा अंदाज आहे.

* * *

सायमनसाहेबांचा मुक्काम आतां येथून हललाच म्हणावयाचा. ठरल्याप्रमाणें लोकपक्षांतील कोणीहि त्यांची भेट घेतली नाहीं. आणि मेजवान्यांवर व चहापार्ट्यांवरहि बहिष्कार पडल्यामुळें चुकून गांठ पडावयाची तीहि पडली नाहीं. असेंब्लीचें काम चालू असतां सायमनसाहेब सभागृहांत केव्हांहि आले नाहींत. इतर एकदोन सभासद क्वचित् एखादे वेळीं येऊन बसून निघून जात. यामुळें ती गोष्ट कोणाच्या विशेष लक्षांतहि आली नाहीं. कमि-शनचे सभासद कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें काम चालू असतां मधूनमधून हजर होते, एवढेंच नव्हे तर त्या सभेंतील पार्लमेंटरी पार्टीनें सायमनसाहेबांची प्रत्यक्ष मुलाखत घेतली व त्यांना कांहीं सूचनाहि केल्या; पण सायमनसाहे-बांनीं सर शंकरन् नायर यांना पत्र लिहून त्या सूचना अमान्य असल्याचें कळविलें! अशा रीतीनें तटास बाहेरून कोणी खिंडार पाडून वाट करण्याचा प्रयत्न केला तरी सायमनसाहेच आपल्याच हातानें ती बुजवीत आहेत; यामुळें यापुढें कशांतहि कोणताहि फेरबदल होणार नाहीं व कमिशनपुढें जाणारा जो ठराविक वर्ग आहे त्याचे तेवढेच लोक जातील असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

* * *

कमिशन येऊन निदान त्याला अनुकूल असलेल्या लोकांचीहि भेट खुद्द असेंब्लीच्या सभागृहांत न झाली तर अगदींच वावगें दिसेल म्हणून सुटीच्या दिवशीं तरी त्यांना अध्यक्षांनीं सभागृहांत बोलवावें अशी लेखी सूचना युरोपियन सभासदांच्या पुढाऱ्यांनीं पटेल यांजकडे पाठविली व पटेल यांनीं तीहि मान्य केली नाहीं असें दिसतें. वास्तविक सुटीच्या वेळीं सभागृह मोकळेंच असतें, त्यांत कोणीहि जाऊन बसावें. पण अध्यक्षांनीं ही सूचना अमान्य केली. ५-२५ लोक जमले तरी त्यांत खरें स्वारस्य कांहीं राहणार नाहीं हें उघडच आहे. गुरुवारच्या वादविवादांत सरकार पक्षाचा जय झाला असता तर असेंब्लीनें कमिशनला मान्यता दिली ही गोष्ट कायदेशीर व निश्चित समजून पटेल यांना त्यांनीं सभेंत बोलावणें प्राप्त झालें असतें. पण कमिशनचे लोक सभागृहांत येण्याचें समजल्यावर लोकपक्षाचे सभासद तेथें हजर राहतात कशाला ? व तसें झालें म्हणजे तात्पर्य तेंच. असो; अशा रीतीनें कमिशन व लोकपक्ष यांचा बेबनाव दिल्लीस पुरा होऊन कमिशन आतां बाहेर फिरतीवर निघणार ! पण तेथेंहि त्यास दिल्लीसारखाच अनुभव येईल.

* * *

ता १२ पासून सर्वपक्षीय परिषद बहुतेक सर्व आठवडाभर चालू होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. परिषदेला बाहेरगांवांहून कांहीं मंडळी आली होती. प्रथम समाज सुमारें १०० पर्यंत होता. पुढें तो हळूहळू रोडावला, त्याचें कारण आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें तोच तोच विषय अनेकांनीं त्याच त्याच रीतीनें प्रतिपादण्याचा क्रम व कोणतीहि गोष्ट निकालांत न काढण्याचा क्रम हें होय. एका बाजूला मुसलमान, विशिष्ट कॉंग्रेस पक्ष व दुसऱ्या बाजूला त्रयस्थ-विशिष्ट हिंदुसभा पक्ष अशी रचना होती. सायमन कमिशनवर बहिष्कार सक्रिय घालावयाचा तर हिंदुस्थानच्या लोकांनीं स्वतःची अशी कांहीं तरी स्वराज्य-विषयक निश्चित घटना करणें आवश्यक होय. ही घटना कशी असावी याचा पहिले दिवशीं वाद झाला. एका बाजूला स्वातंत्र्यवादी जवाहरलाल नेहरू व दुसऱ्या बाजूला कॉंग्रेसशीं संबंध नसलेले सप्रू व जिना असे होते. म्हणून एक म्हणे स्वातंत्र्याच्या ध्येयाला धरून घटना झाली पाहिजे आणि दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें घटना कशीहि केली तरी प्रथम ब्रिटिश पार्लमेंटनेंच तिला कायद्याचें स्वरूप दिल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, म्हणून वातंत्र्याची भाषा व्यर्थ आहे; पण अखेर हा वाद तुटून या दोहोंला अविरोधी

असे मोघम शब्द घालून घटना तयार करावी असें ठरलें. पण त्या घटनेला हात घालण्यापूर्वीं हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचा प्रश्न जोरानें पुढें आला. यांतहि संयुक्त मतदारसंघ असावेत असेंच खरोखर सर्वांचें म्हणणें होतें; पण त्याच्याबरोबर सिंध, बलुचिस्थान, सरहद्दीवरील प्रांत यांची व्यवस्था मुसलमानांना हवी तशी झाली पाहिजे, निदान ती करण्यासंबंधानें हिंदूंनीं संमति दिली पाहिजे, तरच घटना होऊं शकते असा डाव मुसलमान मांडून बसल्यामुळें काल बुधवारपर्यंत कोणतीच गोष्ट निकालांत निघाली नाहीं.

पत्र नं. ४

ता. २४-२-२८

'दिल्ली येथील दासनवमी' असें म्हणणें हें पुष्कळांना आपल्यांतील 'शेख मिरा व गोकुळअष्टमी' या म्हणीसारखें असंबद्ध वाटेल. पण येथील स्नेहसंवर्धक महाराष्ट्रीय समाजाच्या कृपेमुळें असेंब्लीच्या व इतर कामांकरितां आलेल्या महाराष्ट्रीयांना दासनवमीचा आठवडा सुना गेला नाहीं. ही संस्था अलीकडे कांहीं वर्षं महाराष्ट्रीय पाहुण्यांची व्यवस्था फार चांगल्या रीतीनें ठेवीत असते. तसेंच दिल्लीस नोकरी, व्यापार वगैरे धंद्यांमुळें जे महाराष्ट्रीय लोक कायमचे राहिले आहेत ते दरवर्षीं गणपति-उत्सव, शिवाजी-उत्सव, दासनवमी सप्ताह वगैरे सण पाळतात व समारंभ करितात. या सप्ताहांत यंदा नारायणराव जोशी, केळकर, दादासाहेब करंदीकर, डॉ. मुंजे, महादेवराव विद्वांस वगैरे गृहस्थांनीं व्याख्यानरूपानें हजेरी दिली. सहारा वाळवंटांत कोठें कोठें झाडें व पाणी असलेलीं बेटें लागतात व तीं वाळवंटाच्या रखरखीतपणांतून डोळ्यांना किंचित् विसांवा देतात, त्याप्रमाणें येथील लहानशा महाराष्ट्रीय वसाहतीला हे उत्सव व समारंभ महाराष्ट्राची आठवण करून देण्याला व जिव्हाळा कायम ठेवण्याला उपयोगीं पडतात.

* * *

असेंब्लीच्या शनवारच्या बैठकींत सायमन कमिशनवरील बहिष्काराचा ठराव ६ मतें अधिक पडून मंजूर झाला ही गोष्ट आतां केसरीच्या वाचकांना कळलीच आहे. हा मोठा आणीबाणीचा प्रसंग होता, परंतु बराच निभावला म्हणावयाचा! क्रिया एकच असतां तिचे हेतु अनेक प्रकारचे असूं शकतात ही गोष्ट इतर व्यवहारांप्रमाणें याहि प्रसंगीं दिसून आली. कॉंग्रेस पक्षाला पार्ले-

भेटचा संबंधच मुळीं नको. जिनाप्रभृति लोकांना स्वातंत्र्य किंवा वसाहतीचें स्वराज्य हें तावडतोब मागण्याची इच्छा नाहीं! त्यांचा राग इतक्याकरितांच कीं, कमिशनवर हिंदी गृहस्थांची नेमणूक झाली नाहीं. तशी झाली असती तर हिंदुस्थानला बरोबरीचें नातें थोडेंसें लाभलें असतें. तिसरा पक्ष लजपतराय, केळकर, जयकर, अणे, मुंजे, पं. कुंझरू यांचा. यांची एकवाक्यता अशावर, कीं कमिशनवर नुसते २-३ हिंदी गृहस्थ नेमले नाहींत हें तर झालेंच पण कायदे-मंडळानें जी कमिटी नेमावयाची तिलाहि कमिशनच्या बरोबरीचें अधिष्ठान व अधिकार नाहींत. ठरावावरील वादांत तीनहि पक्षांनीं आपापलें म्हणणें सयुक्तिक मांडलें. दिसण्यांत पाहणाराला याहून तें थोडें निराळें, त्याहून तें थोडें निराळें, असें दिसलें. परंतु बहिष्कारावर सर्वांची एकवाक्यता होती. जयकरांचें भाषण मुद्देसूद व विवेचक असें झालें. इतर दोन पक्षांतील भाषणांपेक्षां त्यांच्या भाषणांतील विशेष हा होता कीं, त्यांनीं नुसतें नकारात्मक मुग्ध भाषण न करितां काय व्हावयास पाहिजे होतें हें तर सांगितलेंच, पण इच्छा असली तर अजूनहि तें करा असें सांगितलें व अशा रीतीनें दोनहि बाजूंनीं बहिष्काराची जबाबदारी सरकारच्या गळीं बांधली. असेंब्लींत मिळालेल्या या यशाला कौन्सिल ऑफ स्टेटनें गालबोट लावलेंच! आणि सर माणेकजी दादाभाई यांचा आभाराचा व अभिनंदनाचा घसघशीत ठराव पास केला. अशा रीतीनें सरकारनें कमिशनचा गाडा एका चाकावर सावरून धरला. तरी पण एकचाकी गाडा चालूं शकत नाहीं हें सरकारासहि माहीतच आहे. सायमनसाहेब, सरकार, व विलायतेंतील कांहीं पत्रें यांनीं अजून आशा न खुंटल्यासारखीं बोलणीं चालविलीं आहेतच. आणि कित्येकांचा अदमास असा आहे कीं, सप्टेंबरच्या बैठकींत फिरून हा विषय असेंब्लीपुढें येईल. दरम्यान अंदाज-पत्रकावरील चर्चेंत कमिशनच्या खर्चाच्या मंजुरीचा प्रश्न निघणारच आहे. परंतु कदाचित् तो सरतेशेवटीं ठेवून मतें न घेतांच ठरीव वेळ संपल्यामुळें मंजुरींत निघण्याचा संभव दिसतो.

* * *

कमिशनवरील बहिष्काराचा ठराव मंजूर झाला ही गोष्ट अध्यक्षांच्या तोंडून बाहेर पडतांच एक अकल्पित गोष्ट घडून आली व तिनें क्षणभर गोंधळ केला. अध्यक्ष निकाल सांगून बसण्यापूर्वी लोकपक्षाच्या सभासदांनीं उठून टाळ्या वाजविण्याला हात उचलला. निम्म्या वाजल्याहि. पण उरलेल्या वाजण्या-

पूर्वी ब्लॅकेटसाहेबांच्या डोक्यावर एक वस्तु पडून ते बसल्याजागीं बेशुद्ध होऊन बाकावर कलंडले. हा प्रकार इतका अवचित घडला कीं, टाळ्या वाजविण्याचा हात वरच्यावरच राहिला व 'वंदे मातरम्' म्हणण्याच्या तयारीनें आनंदानें कांहीं लोकांनीं तोंडें उघडलीं तोंच वरील प्रकार घडल्यामुळें त्याच उघड्या तोंडांतून फक्त खेद व आश्चर्यप्रदर्शक ध्वनि निघाला. वरून वस्तु पडली, ती एखाद्या ब्राऊन पेपरमध्यें झांकलेली पडली असें ज्यांची नजर सहज तिकडे होती त्यांना दिसलें. आणि ब्लॅकेटसाहेब बेशुद्ध पडल्यामुळें खचित कांहीं तरी अत्याचाराचा प्रकार झाला अशी कल्पना एकदम मनांत विजेसारखी चमकून गेली. पण क्षणार्धांत असें दिसून आलें कीं, ती पडलेली वस्तु ही लिहिण्याचें सामान व कागदपत्र ठेवण्याची कातड्यांची एक पोकळ पेटी होती. ब्लॅकेटसाहेब कुशीवर पडतांच लोक वरच्या गॅलरीकडे धांवले, आणि ज्याच्या हातून पेटी पडली त्याला एकदम पकडण्यांत आलें. हा गृहस्थ एका वर्तमानपत्राचा बातमीदार होता. आणि त्यानें आपल्याच हातून पेटी पडली असें कबूलहि केलें. पण पेटी त्याची नव्हती. ती प्रथम खालीं ठेवलेली होती व कठड्यावरून पडती तर ब्लॅकेटसाहेबांच्या डोक्यावर पडण्याइतकें अंतर थोडें नव्हतें. या कल्पना निघून पेटी मुद्दाम फेकण्यांत आली असा कांहींचा समज झाला; व त्याप्रमाणें पोलीसअधिकाऱ्यांनीं त्यावर खटला भरण्याच्या उद्देशानें त्याचा जामीन घेऊन मगच त्याची सुटका केली. या त्याच्या कृत्याला गुन्ह्याचें स्वरूप येऊन कोर्टांत चौकशी होणार हें आतां ठरलें आहे! अर्थात् आजवर या कायदेमंडळांत किंवा इतर कोठें न घडलेला प्रकार झाला खरा. ब्लॅकेटसाहेबांची बेशुद्धि लवकर उतरली व मोठी इजा झाली नाहीं म्हणून सर्व गोष्टी हसण्यावारी गेल्या. दुसरे दिवशीं दुसऱ्या एका बातमीदाराचे लिहिण्याचे कागद वरून अध्यक्षांच्या टेबलाशीं पडले व त्यावरून आदले दिवशींहि असाच प्रकार चुकून झाला असावा अशी जी कांहीं लोकांची समजूत झाली होती तीच दृढ झाली.

* * *

सोमवारीं सर जॉर्ज रेनी यांनीं रेल्वे अंदाजपत्रक व हिशेब असेंब्लीपुढें खात्याचे मांडले. रेनीसाहेब हे शांत, धिम्मे, सुस्वभावी, विनयशील दिसतात. त्यांच्या भाषणांत लोकांना चिमटे नसतात. उलटा अदमास असतांहि सुदैवानें गतवर्ष रेल्वे खात्याला उत्पन्नाच्या दृष्टीनें बरें गेलें, यामुळें रेनीसाहेबांवर टीकेचा फारसा

मारा झाला नाहीं. बुधवारचा दिवस अंदाजपत्रकावरील चर्चेला ठेवला होता; आणि मधल्या सुटीपर्यंत जम्नादास मेथा, केळकर, पुरुषोत्तमदास, शेष अय्यंगार, जोगिया, नियोगी वगैरेंचीं भाषणें झालीं. सुटीनंतर चर्चा पुढें व्हावयाची. पण सभेंत गणभरती नव्हती यामुळें अध्यक्षांनीं सभा बरखास्त केली. आणि अशा रीतीनें चर्चेला येऊनजाऊन एक दिवस मिळावयाचा त्याचाहि फायदा मिळाला नाहीं ! कॉंग्रेस पक्षांतील सगळीं बाकें मोकळीं आहेत असें पाहून सरकार पक्षाचे लोकहि फारच थोडे हजर राहिले. रेल्वे खात्याच्या खर्च-मंजुरीचा वाद आज पुढें सुरू झाला आहे. परंतु त्यांतहि कॉंग्रेस पक्षाचे लोक भाग घेतील असें दिसत नाहीं.

* * *

हिंदुस्थानला विलायतेचा आरमारी कायदा लावण्याचें बिल मंगळवारीं चर्चेला निघालें. बिलाचा झोक असा कीं, आरमार खात्यांतील लोकांना तिकडे जी शिस्त आहे तीच फक्त आम्ही येथें लावणार आहोंत. परंतु ज्या कायद्यानें ती शिस्त लावावयाची तो कायदा मूळ पार्लमेंटच्या मंजुरीचा आणि तो पास झाला तेव्हां पार्लमेंटच्या कांहीं सभासदांनीं हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें त्यावर टीका केली होती. पण अशा १-२ सभासदांचें काय चालणार ? असेंब्लीच्या पुढें बिल आलें तेव्हां तें लोकपक्षाच्या तडाक्यांतून सुटणें शक्य नव्हतें. म्हणून याहि प्रसंगीं अनेक पक्ष एकत्र होऊन त्यांनीं बहुमतानें बिल फेटाळून लावलें. सरकार पक्षाचा या बैठकींतील महत्त्वाचा असा हा तिसरा पराजय असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तुम्ही आरमारी बिल बुडवितां तर तुम्हांला आरमारच नको असें अनुमान काढूं आणि आरमार नाहीं तर स्वराज्य कोठलें असे टोमणे सरकार पक्षानें दिले. पण वेळ आली म्हणजे सैन्य मिळेल व सैन्याबरोबर आरमारहि मिळेल व तोंपर्यंत तुमचें सैन्य व तुमचें आरमार आमच्या दृष्टीनें सारखेंच आहे; आमच्या तुरुंगांवरील पहारे-वाल्याला आमच्या दिमतीला दिलेला नोकर असें सरकारनें म्हटलें तरी तें आम्हांला कसें पटणार ? अशीं उत्तरें लोकपक्षाकडून देण्यांत आलीं व एका युरोपियन सभासदानें म्हटल्याप्रमाणें लोकपक्षाची टार्पेडो लागून अखेर हें विलायती आरमार बुडालें ! उपमा युद्धविषयक खरी पण सगळाच कारभार नुसता तोंडचा.

* * *

गुरुवारीं खासगी ठरावांचा दिवस होता. पैकीं दोनच ठराव निकालांत निघाले. त्यांपैकीं पहिला यामिनखान यांचा असा कीं, दिल्लीच्या आसपास असलेलीं थडगीं, मशिदी, दरगे, इमारती या सर्वांची दुरुस्ती करण्याला दरसाल सरकारनें बरीच रक्कम खर्चावी. या ठरावावर बापूजी अणे, हरविलास शारदा, लाला लजपतराय, आर्थर फ्रूम वगैरे लोकांचीं भाषणें होऊन ठराव मतें घेतल्याशिवायच नामंजूर झाला. अनुकूल बोलणारा कोणीहि मिळाला नाहीं! मुसलमानांच्या कबरस्थानावर हा पैसा खर्च होणार असें लोकांना वाटूं नये म्हणून त्यांनीं ठरावांत हस्तिनापूरच्या वस्तू उकरून काढण्याची गोष्ट घुसडून दिली होती; पण त्यामुळें कोणी फसण्याचा संभव नव्हता. दुसरा ठराव जयकर यांचा. तो अस्पृश्य लोकांना विशेष सवलती देण्यासंबंधाचा होता. त्यावर लजपतराय यांनीं सरकारनें दरसाल १ कोटी रुपये खर्चावे अशी उपसूचना आणली होती. पण ती नामंजूर होऊन जयकरांचा मूळ ठराव तेवढा मंजूर झाला व सरकारनेंहि मतें मोजण्यापर्यंत पाळी आणली नाहीं.

* * *

सर्वपक्षीय परिषद ता. १२ पासून ता. २२ पर्यंत चालू होती. तिच्या उद्देशांपैकीं स्वराज्यघटनेची कमिटी नेमण्याचा ठराव पहिल्याच दिवशीं मंजूर झाला होता पण ९-१० दिवस रण माजलें तें मुसलमानांना सवलती कोणत्या द्यावयाच्या यावरच माजलें होतें आणि दुर्दैव असें कीं, एका हिंदुसभेच्या प्रतिनिधीखेरीजकरून बाकी सर्व पक्षांचे लोक भुरळ पडून गेल्याप्रमाणें सर्व कांहीं मुसलमानांच्यातर्फे बोलत होते. लखनौ येथें टिळक प्रभृति लोकांनीं केलेल्या समेटाला व मुसलमानांना दिलेल्या सवलतींना नांवें ठेवीत असतां, फिरून आपण त्यांच्यापेक्षां वाईट सवलती त्यांना देत आहों हें मात्र कोणाच्या ध्यानीं येत नाहीं! संयुक्त मतदारसंघ करावयाचा तर खुशाल करावा. त्यांत असलें तर हिंदु व मुसलमान या दोघांचें हितच आहे. पण सिंध वेगळा तोडून मुसलमानांच्या स्वाधीन करण्याचें संकट काय म्हणून घालतां हाच वाद चालू होता. कोणीहि माघार घेईना. जयरामदास, प्रो. छबलानी, डॉ. चोइतराम वगैरे गृहस्थांनीं फार परिश्रम केले व सिंधमधील हिंदूंचें भांडण ते कसून भांडले; व शेवटीं "एकी झाली नाहीं म्हटलें तरी चालेल. पण सिंध प्रांत विनाकारण बळी देण्याला आम्ही तयार नाहीं" असें

मत हिंदुसभेच्या प्रतिनिधींनीं नमूद करविलें. इकडे तोंडानें म्हणावयाचें कीं, सायमन कमिशनवरचा बहिष्कार खंबीर करण्याकरितां ही एकी आम्ही करीत आहों; आणि इकडे पाहावें तर ह्या कमिशनच्या हातून होणाऱ्या स्वराज्यघटनेंत मुसलमानांना हव्या त्या सुधारणा कशा घुसडून द्याव्या याचाच पुरस्कार नेहरू व काँग्रेस पक्षाचे इतर लोक उघड उघड करीत होते. पण ही असंबद्धता लक्षांत येण्याइतका विवेक त्यांच्यांत राहिला नव्हता. हें प्रकरण अशा रीतीनें निकालांत निघाल्यावर आतां स्वराज्य-घटनेची कमिटी आपल्या पुढील कामाला सुरुवात करणार आहे.

* * *

गेल्या आठवड्यांत प्रिन्सेस चेंबरची (नरेंद्रमंडळ) सभा दिल्लीस व्हाइस-रॉयांच्या अध्यक्षतेखालीं ४–५ दिवस चालू होती. खरोखर ५६ देशचे राजे जुळले होते व असेंब्लीच्या इमारतीच्या आसपास रंगीत डगले, फेटे, तुरे, शेमले, रेशमी पोशाख व जवाहिर यांचें वैभव चार दिवस प्रकट होत होतें. नरेंद्रमंडळाचें सर्व काम पडद्यांत चालू होतें. तथापि कित्येक इंग्रजी पत्रांतून फुटकळ बातम्या छापल्या गेल्या, त्यावरून असें दिसतें कीं, मंडळाच्या सभेंत बऱ्याच महत्त्वाच्या विषयांची चर्चा झाली. संस्थानिकांना मुखत्यारी १८ व्या वर्षीं द्यावी, कीं २१ व्या वर्षीं द्यावी असल्या संस्थानिकांच्या हिताच्या प्रश्नांची चर्चा झाली. पण त्याबरोबर संस्थानिकांनीं आपल्या राज्यांत न्यायमुनसफीची अधिक स्वतंत्र व चांगली व्यवस्था करावी, खासगी तनखे तोडून द्यावे, प्रजेला कांहीं कांहीं हक्क तोडून द्यावे अशा म्हणजे प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीनेंहि कांहीं विषयांची चर्चा झाली. व्हाइसरॉयसाहेबांनीं संस्थानिक लोकांची संभावित शब्दांनीं पण बरीच कानउघाडणी केली म्हणतात. उलट संस्थानिकांनीं लाखों रुपये खर्च करून एक बडा बॅरिस्टर आणून आपल्या हक्कांकरितां सरकारशीं भांडण्या-झगडण्याचा घाक घातला आहे. पण त्यांतून काय निष्पन्न होणार या-विषयीं आपण कशाला एव्हांच बोला !

पत्र नं. ५

ता. २।३।१९२८

गेल्या आठवड्यांत रेल्वे खात्याच्या खर्चमंजुरीशिवाय दुसरा कांहींच विषय असेंब्लींत चर्चेला निघाला नाहीं. सरकारनें खर्चमंजुरी मागितली असतां तिचा फायदा घेऊन टीका करणें व लोकांचीं गाऱ्हाणीं वेशीवर मांडणें याचे

दोन प्रकार असतात. एक म्हणजे सहज एखादा १० किंवा १०० रुपयांचा काट देण्याची सूचना करावी व त्याचें निमित्त करून आपलें काय म्हणणें आहे तें सरकारपुढें मांडावें. असलेहि काट सरकार पत्करीत नाहीं. परंतु उलट चर्चा करणें एवढाच त्याचा हेतु असल्यामुळें, मतें मोजण्यापर्यंत कोणीहि पाळी आणीत नाहीं. दुसरी एक काट देण्याची पद्धत अशी कीं, एखाद्या पोटखात्यावर खर्चाकरितां मागितलेली सर्वच्या सर्व रक्कम नामंजूर करण्याची सूचना पाठविणें. या दोनहि प्रकारचे काट गेल्या आठवड्याच्या चर्चेंत पुढें आले होते.

*   *   *

जम्नादास मेथा यांनीं रेल्वे बोर्डाचा सगळाच्या सगळा खर्च नामंजूर करून फक्त १ रुपया शिल्लक ठेवावा अशी सूचना केली होती. पण त्याचा अर्थ इतकाच होता कीं, हा ठराव रेल्वे खात्यानें निंदाव्यंजक असा समजावा. व्यवहारांत शहाण्याला शब्दाचा मार तसाच राज्यकारभारांतहि अधिकाऱ्याला नुसत्या शब्दाचाच मार. दुसरा मार कसला कोण देणार? असो. मेथांच्या सूचनेची थोडीबहुत थट्टाच झाली. एक अधिकारी म्हणाला, "एक रुपया पगारावर सगळें रेल्वे बोर्ड चालविण्याचा पत्कर तुम्ही घ्याल तर तें आम्ही तुमच्या हातीं खुशाल देऊं." त्यावर दुसऱ्यानें उत्तर दिलें, "अहो, एक रुपया तरी कशाला? तोहि देऊं नका. विनाकारण नवे बोगदे पाडणें, स्टेशनांचीं आवारें मोठीं करणें, नव्या इमारती बांधणें यांचीं कंत्राटें देण्याचा अधिकार आमच्या हातीं मिळाला तर आम्ही तुमच्या रेल्वे बोर्डाचें काम एक पैसाहि न घेतां फुकट करूं." वरील उत्तरें-प्रत्युत्तरें अर्थात् विनोदाचींच आहेत. पण कित्येक वेळां वेडांत कांहीं एक प्रकारचा शहाणपणा असतो तसेंच याहि विनोदांत थोडेंबहुत कां बरेंच तथ्य होतें. कारण मुंबई डेव्हलपमेंट खात्याच्या पापाचे घडे भरले म्हणून त्यास जसा 'नरीमन' भेटला तसा या रेल्वे खात्यालाहि एखादा 'नरीमन' भेटला म्हणजे कळेल. या सूचनेवरील वादविवादांत जम्नादास मेथा यांनीं एकंदर रेल्वे बोर्डाच्या धोरणावर बरीच टीका केली. अखेर चुरशीखातर सूचना मताला घालण्यांत आली; पण थोड्या मतांनीं ती नामंजूर झाली. ती मंजूर झाली असती तर अर्थात् व्हाइसरॉय-साहेबांनीं आपल्या संजीवनीनें रेल्वे बोर्ड जिवंत केलें असतें. परंतु झालेल्या

प्रकारावरून रेल्वे बोर्डाच्या कारभारासंबंधानें किती असंतोष आहे एवढें दिसून यावयाचें तें आलें.

*   *   *

कुंझरू यांनीं दुसऱ्या एका मुद्द्यावर लहानसाच काट सुचविला होता व तोहि अशाच चुरशीनें मताला घातला असतां नामंजूर झाला! पण तो मुद्दा महत्त्वाचा होता. तो हा कीं, रेल्वे खात्यांत वरिष्ठ जागा गोऱ्या- निमगोऱ्या लोकांना देण्यांत येतात, देशी--काळ्या लोकांना देण्यांत येत नाहींत. कुंझरू यांनीं याविषयीं बरींच उदाहरणें सांगितलीं. केळकर यांनीं विलायतच्या होम बोर्डाकडे जी. आय. पी. रेल्वेच्या लोकांनीं पाठविलेल्या अर्जाचा उल्लेख करून एजंटसाहेबांच्या मखलाशीचें आविष्करण केलें. एजन्टांनीं कानांवर हात ठेवून असें भासविलें आहे कीं, "आम्हीं वरिष्ठ जागांच्या बाबतींत वर्गवारी किंवा जातवारी मानीत नाहीं, तर फक्त 'ए' वर्ग व 'बी' वर्ग इतकेंच फरक करतों." त्याला अनुलक्षून केळकर यांनीं पार्सन्स यांना विचारलें कीं, या साळसूदपणाच्या वर्गीकरणाचा असाच अर्थ करावयाचा ना कीं, 'A' म्हणजे अँग्लो-इंडियन व 'B' म्हणजे ब्लॅक (काळा)? सर व्हिक्टर ससून थट्टेनें म्हणाले 'B' याचा अर्थ 'ब्राऊन (निमकाळा) असा असेल! केळकर म्हणाले त्याचाहि अर्थ तोच होतो व असाच अर्थ मनांत असेल तर वर्णभेद दाखविणारीं वर्णाक्षरें आयतींच तशीं मिळालीं म्हणावयाचीं! कर्नल गिडने (अँग्लो-इंडियन) म्हणाले, केळकरांना 'A' व 'B' अक्षरें माहिती आहेत, पण त्यांना 'I' हें अक्षरहि माहिती असावें. पण 'I' याचा अर्थ 'मी' असाच आहे व गिडने यांचा 'I' म्हणजे अँग्लो इंडियनच. बी. बी. सी. आय. रेल्वेवर गार्ड व इंजिन ड्रायव्हर हा पार्शी म्हणजे हिंदी चालतो; मग जी. आय. पी. व ई. आय. रेल्वे यांनाच निम-गोरे कां लागतात? यावर बी. दास थट्टेनें म्हणाले, "काळा इंडियन ड्राय-व्हर नेमला व त्याच्यामध्यें 'ड्रायव्हिंग पॉवर' नसली तरी इंजिन चालणार नाहीं. मग काय करावें!" शेवटीं पार्सन्स यांनीं असें कबूल केलें कीं, मला याचा खुलासा करतां येत नाहीं. मी विचारून सांगेन. या विषयावर जयकर, मुनशी ईश्वर शरण यांचीहि जोराचीं भाषणें झालीं. मुंबईचे कोक यांनीं मध्येंच तोंड घातलें व त्यांना सर पुरुषोत्तमदास यांनीं ताबडतोब उत्तर दिलें. अशा रीतीनें ही सूचना निकालांत निघाली. पण केळकर यांनीं पार्सन्ससाहेबांना

सरकारचें स्पष्ट धोरण काय तें सांगा असें सांगितल्यावर पार्सन्स यांनीं सरकारतर्फे म्हणून असें स्टेटमेंट केलें कीं, यापुढें तरी हा वर्णभेद नाहींसा होईल अशी आम्ही व्यवस्था करूं.

* * *

रेल्वेवरील देशी विदेशी मालाच्या वाहतुकीच्या दरासंबंधानेंहि बरीच चर्चा झाली. त्यासंबंधानें राष्ट्रीय पक्षाचे सभासद मुखत्यारसिंग यांनीं अनेक मालांचीं उदाहरणें देऊन सरकारचा पक्षपात त्यांच्या गळीं बांधला. पं. कुंझरू यांनीं फुकट रेल्वे पासाची बाब पुढें आणली व खिस्ती धर्मोपदेशकांना ज्या सवलती मिळतात त्या हिंदी लोकांना मिळत नाहींत असें सांगितलें. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंचें भाडें व गैरसोई या विषयावरहि बरीच चर्चा झाली व त्यावर नारायणराव जोशी वगैरे सभासदांनीं बऱ्याच तक्रारी सांगितल्या, पण त्यांच्या सूचनेला बहुमत मिळालें नाहीं. रेल्वे खात्याच्या इतरहि अशाच अनेक बाबी निघणार होत्या. परंतु सभागृहांत गणभरती न भरल्यानें दोन दिवस वादाचे फुकट गेले. त्याची जबाबदारी बरीचशी कॉंग्रेस पक्षावरच आहे !

* * *

स्वराज्य-घटना-कमिटीच्या बैठकी सुरू आहेत. घटना करावयाची ती उद्यां सायमन कमिटी ज्या शिफारशी करील त्या डोळ्यांपुढें ठेवून करावयाची किंवा पुढें केव्हां तरी खरें स्वराज्य लोकांच्या हातीं येईल तो काळ लक्षांत आणून करावयाची असा विकल्प पदोपदीं डोळ्यांपुढें उभा राहत असे. पण एकंदर धोरण ध्येयवादित्वाचेंच आहे. आणि अखेर घटना होईल, ती कदाचित शेंपन्नास वर्षें चळवळीला पुरेल अशीच होण्याचा संभव दिसतो. कारण कोणी त्यांत निर्भेळ स्वातंत्र्याची कल्पना घुसडूं पाहतो तर कोणी वसाहतीचें स्वराज्य उद्यांच्या उद्यां मिळेल असें घेऊन चालतो, तर कोणी समाजसत्तावादांतील सोव्हिएटचे विचार आंत घुसडतो. अशा रीतीनें घटनेची तीन तऱ्हेनें ओढाताण होत आहे. पण कांहीं तरी घटनेचा मसुदा होणार व मार्चमध्यें होणाऱ्या कन्व्हेनशनपुढें ती ठेविली जाणार यांत शंका नाहीं.

* * *

पूर्वी सर्वपक्षीय परिषदेमध्यें हिंदु-मुसलमानांच्या एकीसंबंधानें जो निर्णय बहुमतानें झाला त्याचें निमित्त करून जिनाप्रभृति मुसलमान पुढारी आपलें धोरण पुन्हा बदलणार असा संभव दिसतो. त्यांचा पहिल्यापासूनच झोक असा आहे कीं, तुम्हाला संयुक्त मतदारसंघ हवेत तर आम्ही मागतों त्या सवलती मुसलमानांना द्या व न दिल्या तर आम्ही पूर्वीप्रमाणें जातवार मतदारसंघच हवे असें म्हणूं. तसें झाल्यास सायमन कमिशनपुढें या जातवार संघाचीच चोहों बाजूंनीं शिफारस व मागणी होण्याचा रंग आहे. मुसलमान पुढाऱ्यांत दोन तट पडलेले दिसत असले तरी वरील अदमास खरा ठरल्यास बहिष्कार घालणारे पुढारी व बहिष्कार न घालतां कमिशनशीं सहकारिता करणारे मुसलमान पुढारी, यांची मागणी जवळजवळ एकच होणार. आणि बहिष्कार घातल्याचें श्रेय व न घातल्यानें मिळणारा फायदा मुसलमानांच्याच पदरांत पडेल. पाहावें अखेर काय होतें तें. मुसलमानांच्या मागण्या बहुमतानें परिषदेंत मंजूर झाल्यामुळें जिनाप्रभृति लोकांचें लक्ष स्वराज्यघटना-कमिटींतून जवळजवळ निघाल्यासारखेंच झालें आहे. असेंब्लीचें काम चालू असतां, या बैठकी सुरू असल्यामुळें कित्येक सभासदांना हजर राहणें सोयीचें नसतें. यामुळें कॉंग्रेसमधील पुढाऱ्यांच्या मताप्रमाणेंच बहुधा घटना होईल. बेझंटबाई मात्र कर्तव्यनिष्ठेनें दिल्लीसच मुक्काम देऊन बसलेल्या असून कमिटीला हजर राहून त्या आपलें काम करीत असतात. १८ वर्षें वयाच्या पुढें प्रत्येक मनुष्य मतदार असावा ही गोष्ट त्यांना पसंत नाहीं. इतर कित्येक सभासदांना नापसंत अशाहि कांहीं बाबी आहेतच. मिळून या कमिटीचा सगळा रिपोर्ट एकमतानें होईल असा रंग दिसत नाहीं.

* * *

अस्पृश्यवर्गाची मोठी परिषद दिल्लीस गेल्या आठवड्यांत भरली होती. या वर्गानें कमिशनशीं सहकारिता करण्याचें धोरण उघड स्वीकारलें आहे. त्यांचें म्हणणें असें कीं, आमचा पक्ष उचलून धरणारे पुढारी असहकारितावादी बनल्यामुळें आम्हाला आमचें म्हणणें कसेंहि करून कमिशनपुढें मांडलेंच पाहिजे. लोकवार्ता अशी कीं, सायमन कमिशनच्या मनांत जातवार संघ होतां होईतों पुढील व्यवस्थेंत ठेवूं नयेत. पण मुसलमामांनीं त्या प्रकारें व अस्पृश्य वगैरे लोकांनीं या प्रकारें स्वतंत्र मतदारसंघ मागितल्यामुळें, हिंदु तेवढेंच संयुक्त मतदारसंघ हवे म्हणणारे उरणार व प्रमुख हिंदु पुढाऱ्यांनीं तर कमिशनशीं

असहकारिता केलेली; म्हणून त्यांनाहि मतदारसंघाच्या या प्रश्नाचा थोडासा पेचच पडलेला आहे.

* * *

गेल्या आठवड्यांत मजूर पक्षाच्या प्रतिनिधींची म्हणजे ट्रेड यूनियन कॉंग्रेसच्या कार्यकारी मंडळाची सभा येथें भरली होती. तिला अनेक प्रांतांतील प्रतिनिधी आले होते. महाराष्ट्रांतून ठेंगडी, डांगे वगैरे लोक आले होते. या कमिटीपुढें महत्त्वाचे विषय असे कांहींच नव्हते. तथापि युरोपांत जिनीव्हा येथें लीग ऑफ नेशन्सला धरून मजूरसंघाची जी वार्षिक परिषद होते तिला प्रतिनिधी निवडण्यांत आले. पैकीं कॉंग्रेस पक्षाचे सभासद दिवाण चमनलाल व कोणी एखादा मुसलमान प्रतिनिधि सरकारकडून पाठविण्यांत येतील म्हणतात. खरगपूर येथें मजूरसंघामध्यें फूट झाली. तिचा प्रश्न या बैठकींत पुढें येऊन समाधानकारक रीतीनें निकालांत निघाला. मि. अँड्र्यूज या कमिटीच्या सभेला आले होते व त्यांच्या अध्यक्षतेखालीं ही सभा झाली. दिवाण चमनलाल हे कॉंग्रेस पक्षापैकीं एक आहेत. तथापि कॉंग्रेसच्या ठरावाच्या शिस्तींत सोईप्रमाणें कित्येकांच्या सर्व गोष्टी हव्या तशा बसत असल्यामुळें सरकारनें पाठविलेले प्रतिनिधी म्हणून जाण्याला त्यांना हरकत येणार नाहीं. शिवाय युरोपांत व विलायतेंत हिंदुस्थानसंबंधानें कॉंग्रेसच्यातर्फे चळवळ करण्याचें धोरण असहकारितेच्या पहिल्या युगांत निषिद्ध ठरलें होतें तें अलीकडे नेहरूप्रभृति मंडळी तिकडे जाऊन आल्यापासून शुद्ध व पवित्र असें ठरलें आहे. तथापि असहकारितावादी कॉंग्रेसच्या ठरावाला अनुसरून बोलण्यांत इतकी मर्यादा किंवा मुरड घालण्यांत येतेच कीं, परदेशांत चळवळ करावयाची, पण तिचा उद्देश हिंदुस्थानाला सहानुभूति मिळवावयाची असा नसला म्हणजे झालें! परदेशांत जाऊन चळवळ करावयाची पण हिंदुस्थानाकरितां सहानुभूति मिळवावयाची नाहीं याचा मेळ कॉंग्रेस पक्षच घालूं जाणे! पण कोणत्या शास्त्रकारानें व्याकरणाचें किंवा मीमांसेचें बंधन मानलें आहे? व असल्या गोष्टींनीं जो बांधला जाईल तो शास्त्रकार तरी कसला?

* * *

गेल्या बुधवारीं सर बेसिल यांनीं आपल्या कारकीर्दींतील शेवटचें बजेट असेंब्लीपुढें मांडलें. त्यांत जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करून प्रांतिक सरकारची खंडणी माफ करण्यापलीकडे विशेष लक्षांत घेण्यासारखी कोणतीच

महत्त्वाची बाब नव्हती. जमाखर्चाची तोंडमिळवणी झाली तरी सर माल्कम हेले यांच्या कारकीर्दीपासून जे बखेडे झाले ते सगळे मोडले व आतां कांहीं तक्रारी राहिल्या नाहींत असें म्हणतां येत नाहीं. कित्येक वेळां शस्त्रक्रियेनंतर, जखमेचें तोंड पृष्ठभागावर भरून येतें. पण आंत जखमेचा ओलावा शिल्लक राहतो. अशीच हल्लींच्या फडणविशी कारभाराची स्थिति आहे असें म्हणतां येईल. पण कसेंहि असलें तरी ब्लॅकेटसाहेबांनीं माल्कम हेले यांचें धोरण चालू ठेवलें नाहीं. उलट त्याबद्दल नापसंती दर्शवून त्यांनीं केलेली घाण काढून टाकण्याचे बरेच प्रयत्न केले ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. आणि यांच्या या कर्तव्यापुरते त्यांना धन्यवाद देण्याला हरकत नाहीं. या गोष्टीमुळें ब्लॅकेट यांना आपली कारकीर्द संपून परत जातांना बरीच प्रौढी मिरवितां आली असती. परंतु हुंडणावळीच्या बाबतींत त्यांनीं हिंदुस्थानचा तोटा केला हें लोकांना नाराज करण्याचें कारण व आपल्या रिझर्व्ह बँकेची योजना लोकांनीं बुडविली हें ब्लॅकेटसाहेबांच्या नाखुषीचें कारण. मिळून उभयपक्षीं रंजिसपणा असल्याची जाणीव ब्लॅकेटसाहेबांच्या नीरस भाषणांत दिसून आली पण आपला कारभार सोडून जातांना, वादाचे प्रश्न निघण्याचें जितकें टळेल तितकें हरप्रयत्नांनीं टाळावें या दृष्टीनें पाहतां त्यांचें परवांचें साधें भाषण हें त्यांच्या मुत्सद्देगिरीचें एक लक्षणच समजावयास हरकत नाहीं.

पत्र नं. ६

ता. ९-३-२८

गेल्या आठवड्यांत होळीची सुट्टी ४।५ दिवस असल्यामुळें असेंब्लीचें काम बुधवार व गुरुवार हे दोनच दिवस झालें. हे दोन दिवस अंदाजपत्रकाच्या सर्वसाधारण चर्चेला दिलेले होते. भाषणाला वेळेची मर्यादा असल्यामुळें १५-२० लोकांना चर्चेंत भाग घेतां आला. अर्थात् चर्चाहि संकीर्णच झाली. कांहीं भाषणें अंदाजपत्रकावरून दिसून येणाऱ्या सर्वसाधारण सांपत्तिक स्थितीसंबंधानें झालीं. कित्येकांनीं आपल्या आवडीचें एखादें खातें घेऊन त्यावर चर्चा केली. पण अशा चर्चेंत प्रांतीवरील कर, लष्करी खर्च, चलनी नाण्यासंबंधानें धोरण वगैरे विषय प्रमुख होते. खरी चुरशीची चर्चा अशी दुसरे दिवशीं झाली. कारण त्या दिवशीं लष्करी खर्चाचा विषय निघाला होता.

* * *

या दिवशीं हिंदुस्थानचे सेनापति बर्डवुडसाहेब यांनीं लष्करी खर्चाचें पृथक्करण करून होत असलेला खर्च वावगा कसा नाहीं हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला. तसेंच स्कीन कमिटीनें केलेल्या शिफारशींवर हिंदुस्थान सरकार व विलायत सरकार यांनीं एकमतानें काय निर्णय ठरविला हेंहि जाहीर केलें. लष्करी खर्चासंबंधानें वर्गवारी करून त्यांनीं असें सांगितलें कीं, पुष्कळसा खर्च हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत मुरतो. याकरितां ह्याची तक्रार कोणी कां करावी ? ही रक्कम त्यांनीं ३२ कोटींपर्यंत आणून ठेवली. " हिंदी सैनिकांना मिळणारा पगार हा तर प्रत्यक्ष हिंदी लोकांनाच मिळतो. पण आम्हीं इकडे काढलेले यांत्रिक कारखाने, कुरण-गवताचे कारखाने, दूधदुभत्याचे कारखाने, दवाखाने, घोड्यांच्या पागा, शाळा इत्यादि अनेक बाबींवर होणाऱ्या खर्चाचा फायदा हिंदुस्थानांतील लोकांनाच मिळतो " असें त्यांनीं सांगितलें. खर्चाची उधळपट्टी होते व हिंदी का होईना पण भाडोत्री सैन्य इकडे ठेविलें जातें, त्याऐवजीं नागरिक सैन्याची संख्या अधिक वाढविली तर अधिक फायदा होईल या आक्षेपाला त्यांनीं कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. उलट त्यांनीं एक फार अप्रयोजकपणाची गोष्ट केली ती अशी कीं, चिनांत पाठविलेल्या हिंदी सैनिकांनीं आपल्या घरीं पगाराचे व इतर बरेच पैसे पाठविले असेहि प्रतिष्ठितपणें सांगितलें !

* * *

या मुद्द्यावर पं. नेहरू यांनीं बरीच टीका केली व ते म्हणाले, " चिनी लोकांचें राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हरण करण्याकरितां आमचें भाडोत्री सैन्य पाठवितां व त्यांच्याकडून घरीं पुष्कळ पैसे आले असें सांगतां यांत काय स्वारस्य ? इकडे आलेल्या पैशांत तिकडच्या 'लुटी'चेहि कदाचित् पैसे असतील. असल्या दूषित पैशाचें आमिष आम्हाला दाखवितां व त्याची सबब सांगतां ही फार लज्जास्पद गोष्ट आहे. ब्रिटिश साम्राज्याच्या वाढीकरतां म्हणजे आम्हाला एका अर्थानें दास्यांत अधिक डांबण्याकरितां, आमचे लोक परदेशीं पाठविणें व या गोष्टीचा मोठेपणा आम्हाला देणें हें सरकारला लाजिरवाणें व आम्हाला अपमानास्पद आहे ! " पंडितजींच्या तोंडून 'लूट' हा शब्द निघतांच सर बेसिल ब्लॅकेटसाहेबांपासून त्यांच्या कनिष्ठांतल्या कनिष्ठ बगलबच्चापर्यंत सर्वांनीं कावकाव केली व पंडितजींनीं आपले शब्द परत घ्यावे असें म्हणून चांगला दोन-तीन मिनिटें गोंधळ घातला. पण पंडितजींनीं त्याला

भीक न घालतां ठासून सांगितलें कीं, "मी बोललों ते शब्द पुन्हा शंभर वेळां बोलेन. तुमची भीति कसली? परदेशांत स्वारीवर पाठविलेलें सैन्य लूट करतें कीं नाहीं याच्या गोष्टी तुम्ही आम्हाला शिकवायला नकोत. जग कसें आहे? मनुष्यस्वभाव कसा आहे? याची माहिती सर्वांनाच असते. तुम्ही मुलखावेगळे निःस्पृहतेनें असे काय हात धुतले?" पंडितजींच्या या सडेतोड उत्तराला सरकारपक्षीय सभासद आंतल्या आंत जळफळत पण निरुत्तर होऊन राहिले. लष्करी खर्चाच्या मुद्द्यावर डॉ.मुंजे यांनीं आंकडेवार तुलना करून असें दाखविलें कीं एका हिंदी शिपायावर व अधिकाऱ्यावर जो खर्च होतो त्याच्या निदान पांचपट तरी खर्च गोऱ्या शिपायावर व अधिकाऱ्यावर होतो. अर्थात् हें गोरें सैन्य कमी करून त्याच्याऐवजीं काळयावर भागविलें तर खर्चांत पुष्कळच बचत होईल.

* * *

स्कीन कमिटीच्या रिपोर्टासंबंधानें सेनापति बर्डवुड यांनीं असें जाहीर केलें कीं, कमिटीनें सुचविल्याप्रमाणें आम्ही हिंदुस्थानांत लष्करी कॉलेज काढूं शकत नाहीं. पण विलायतेंतील लष्करी कॉलेजाला पाठविल्या जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढवूं व त्यांना पैशाची थोडीबहुत मदत करूं. जेव्हां स्वराज्य देऊं तेव्हां त्याबरोबर लष्करहि तुमच्या स्वाधीन करूं. तूर्त सर्व गोष्टी सोई-सोईनेंच होतील. मॉंटेग्यूसाहेबांनीं १९१७ सालीं स्वराज्यविषयक जाहीरनामा काढला त्या वेळीं त्यांनीं हिंदी लोकांत बरीच आशा उत्पन्न केली. म्हणून आपणहि त्यांचें अनुकरण करावें अशा बुद्धीनें सरकारनें हा लष्करी स्वराज्याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला कीं काय न कळे! पण मनांतील कपटाची जाणीव स्वतः सेनापतींना इतकी असावी कीं, हा जाहीरनामा काढतांना त्यांच्या स्वतःच्या चेहऱ्यावरहि कांहीं कोणास उल्हासी वृत्ति दिसली नाहीं! बॅ.जिना हे स्कीन कमिटीवर एक सभासद असल्यामुळें, त्यांनीं सेनापतीच्या भाषणाला थोडक्यांत मुद्देसूद उत्तर दिलें कीं, "स्कीन कमिटीनें नेमलेल्या पोट-कमिटीचा रिपोर्टहि प्रसिद्ध करण्याचें धैर्य तुम्हाला होत नाहीं, तेव्हां अखेर निर्णय काय करणार हें आम्हाला दिसतच होतें आणि असल्या जाहीर-नाम्यांनीं लोकांना झुलवूं अशी तुमची आशा असली तर ती व्यर्थ होय. लष्करी शिक्षण घेण्याला १०-५ विद्यार्थि अधिक पाठविले किंवा १०-५ अधिकाराच्या जागा अधिक दिल्या तरी त्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. स्कीन कमिटीच्या

रिपोर्टाचें धोरण वेगळें व या तुमच्या जाहीरनाम्याचें वेगळें! हिंदुस्थानांत नागरिक सैन्य व नागरिक लष्करी अधिकारी बनवावे हाच स्कीन कमिटीच्या रिपोर्टाचा खरा आशय. पण इकडे लष्करी शिक्षणाचें कॉलेज काढीत नाहीं असें तुम्हीं ठरविलें याचा अर्थ तुम्हाला नागरिक सैन्यच बनवावयाचें नाहीं."

*   *   *

अखेर सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं उत्तरादाखल भाषण केलें. त्यांत अनेकांना अनेक परीनें चिमटे घेतले. ते म्हणाले, "मद्रास कॉंग्रेसचा ठराव, सायमन कमिशनच्या रागावर, असहाकारितेच्या स्वरूपाचा झाला. तो मनाला पटेना म्हणून असेंब्लीच्या बैठकीला तुम्ही लोक आलां! बैठकीला आलां तर काम करीनासे झालां! पण इतकें सगळें नापसंत म्हणून ठरावाचा अर्थ बदलून घेतला व माझ्या बजेटाच्या वेळीं व त्यावरील चर्चेला हजर राहिलां! हें कॉंग्रेसच्या पुढाऱ्यांच्या चातुर्याचें दर्शक तर खरेंच. माझ्यावर तर ही मोठी मेहरबानीच झाली! चर्चेला हजर राहिलां तरी बजेटाला अनुकूल असा एकहि भलेपणाचा शब्द तुम्ही बोलूं नये अशी अट तुम्हाला घातली गेली असेल; तेव्हां तुम्ही माझ्या बजेटाला एका शब्दानें तरी चांगलें कसें म्हणणार? सर पुरुषोत्तमदास, जम्नादास, चेट्टी, बिर्ला वगैरे लोकांनीं माझ्या बजेटांतील दोष दाखविले, पण कांहीं तरी उगाच नांवें ठेवण्याला निमित्त काढावें असाच सर्वांनीं कट केलेला दिसतो. वास्तविक बजेटाच्या पद्धतींत किंवा आंकड्यांच्या रचनेंत आज तीन--चार वर्षांत कांहींच फरक झालेला नाहीं. हिंदुस्थानच्या खर्चासंबंधानें दाखविलेले माझे सर्व आंकडे बरोबर आहेत. अर्थात् शहाण्या माणसांनीं मुद्दाम वेड पांघरून टीकेचा खंडोबा करून उभारण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं." अशा रीतीनें त्यांनीं टीकाकारांवरच उलट टीका केली आणि शेवटीं मोठ्या आढ्यतेनें असेंहि सांगितलें कीं, जमाखर्चाच्या बाबतींत योग्य रीतीनें टीका करून असेंब्लीचे सभासद आपल्या जबाबदारीची कांहीं जाणीव दाखवितील असें मला वाटलें होतें; पण ती माझी अपेक्षा ४–५ वर्षांतहि सफळ झाली नाहीं. एक गोष्ट मात्र त्यांनीं कांहींशी कबूल केली, ती अशी कीं, "खर्चापेक्षां जमा जास्ती झाली तरी माझ्या कारकीर्दींत मला कर फारसे कमी करतां आले नाहींत. तथापि प्रांतिक सरकारांना सुटीच्या

ज्या रकमा दिल्या त्या एकत्र केल्या असतां तितक्या कोटींचे कर मीं कमी केले असाच अर्थ होतो!"

*　　　*　　　*

ता. ५-६ रोजीं मुस्लीम लीगची सभा जिना यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. तींत सर्वपक्षीय परिषदेनें जातवार मतदारसंघासंबंधानें जो ठराव केला त्याची चर्चा करण्यांत आली. आणि अखेर मुस्लीम लीगनें असें ठरविलें कीं, "हिंदुमहासभेनें सर्वपक्षीय परिषदेचा ठराव मान्य न करतां मतभेद दर्शविला हें तर झालेंच, पण स्वतः परिषदेनें केलेला ठरावहि कलकत्ता येथें भरलेल्या मुस्लीम लीग सभेच्या ठरावाला धरून नाहीं, त्याअर्थी आम्हालाहि तो मान्य नाहीं!" काल गुरुवारीं सायंकाळीं सर्वपक्षीय परिषदेची पुन्हा मोठी सभा झाली व तिच्यापुढें स्वराज्य-घटनेचा मसुदा ठेवण्यांत आला. प्रथम मुसलमान प्रतिनिधी काय म्हणतात असा प्रश्न सहजच निघाला. तेव्हां जिना यांनीं मुस्लीम लीगचा ठराव वाचून दाखविला व स्पष्ट सांगितलें कीं, "हा आमचा ठराव फिरणार नाहीं." शीख लोकांच्या सभेनें आपलाहि एक ठराव करून पाठविला! तोहि तिच्या प्रतिनिधींनीं परिषदेपुढें मांडला. शीख परिषदेचें म्हणणें असें कीं, "हिंदुस्थानांत मुळीं जातवार संख्येप्रमाणें कौन्सिल सभासदांची वांटणीच होऊं नये. व ही गोष्ट सर्व जातींनीं पत्करली तर आम्हीं पंजाबांत मूठभर म्हणून झांकून दडपून गेलों तरी आम्हाला त्याचें कांहीं वाईट वाटणार नाहीं. पण मुसलमानांच्या मागणीप्रमाणें जर लोकसंख्येच्या प्रमाणानें कौन्सिलांतील सभासदांची संख्या वाटून देण्याचें ठरलें तर मग आम्हाला पंजाबांत $\frac{1}{3}$ हिस्सा मिळावा, बाकी सर्व जातींनीं आपापलें रक्षण करावें व आम्हीं तेवढें कां करूं नये?" दिसण्यांत शिखांची $\frac{1}{3}$ मागणी विपरीत दिसेल, पण जातवारीचें तत्त्व अजिबात गाडून टाकण्याला शिखांची 'बिनशर्त' तयारी आहे ही गोष्ट त्यांच्यातर्फें लक्षांत ठेवली पाहिजे.

*　　　*　　　*

या विषयावर बेझंटबाईनीं मोठें विनोदी भाषण केलें. त्या म्हणाल्या, "तुमचें सगळ्यांचें ठीक आहे. पण माझी काय वाट होणार याचा मी विचार करीत आहे. मी युरोपियन मतदारसंघांत बसूं शकेन; पण त्या संघांतून निवडून येणारा प्रतिनिधि हा हिंदुस्थानच्या स्वराज्याचा शत्रु होणार. म्हणून त्या संघांत राहून मत द्यावें असें वाटत नाहीं. मद्रासच्या ख्रिस्ती मतदारसंघांत

बसावें तर मी हिंदी ख्रिस्ती नाहीं. धर्मांतर करून मुसलमान होण्याची माझी इच्छा नाहीं. आणि एखाद्या राजाशीं लग्न करून हिंदु होऊन येईन म्हणावें तर त्याला आतां माझें वय उरलें नाहीं! तात्पर्य, तुम्ही आपापल्यापुरतें पाहून आपल्या हक्कांची वांटणी करून मागतां तें सर्व ठीक आहे. पण माझ्यासारख्या अल्पसंख्याकांची व न भांडणाऱ्या लोकांची वाट काय?" जातवार मतदार-संघाच्या वांटणीवर त्यांच्या टीकेचा सर्व रोख होता. पण शेवटीं त्या निरुपायानें म्हणाल्या कीं, "मला कांहीं झालें तरी इंग्रज म्हणून या देशांत मतदार व्हावयाचें नाहीं व कोणाला निवडून द्यावयाचें नाहीं. तुमच्यावर मी रागावलें तरी हिंदी स्वराज्यविघातक अशी गोष्ट माझ्या हातून होणार नाहीं आणि अशी गोष्ट करण्यापेक्षां स्वराज्यघटना बनविण्याकरितां जातवार मतदारसंघ मागण्याचा तुमचा असमंजसपणाचा हट्ट तुम्हीं चालविला तर तोहि एक वेळ मी मान्य करीन. पण देव करो व ही तुमची बुद्धि बदलून संयुक्त मतदारसंघच मागण्याची बुद्धि तुम्हांला होवो." पण एकट्या बेझंटबाईच्या सदिच्छेनें काय होणार? हिंदु व शीख हे संयुक्त मतदारसंघ करण्याला कबूल आहेत. मग त्यांत पंजाबचें व पूर्वबंगालचें थोडेंसें अहित झालें तरी चालेल. पण मुसलमान मात्र कलकत्त्याच्या मुस्लीम लीगचा ठराव घेऊन बसले आहेत व त्यांना मोडून काढण्याची कॉंग्रेस पक्षाची छाती नाहीं, यामुळें स्वराज्याची घटना कशी पार पडते अशी सहजच चिंता उत्पन्न झाली आहे.

पत्र नं. ७

ता. १६।३।२८

गेल्या शुक्रवारच्या सुटीनंतर शनिवारपासून गुरुवारपर्यंत सरकारी खर्चाच्या मागण्या व त्यांवरील खासगी सभासदांच्या उपसूचना यांची चर्चा सुरू झाली. मागण्यांची संख्या ९४ व चर्चेला दिवस पांच. यास्तव सर्व उपसूचना चर्चा होऊन निकालांत निघणें शक्य नसतें. म्हणून यंदा सर्व पक्षांच्या संमतीनें सर बेसिल ब्लॅकेट यांना अशी सूचना करण्यांत आली कीं, प्रत्येक पक्षानें एकेक निवडक उपसूचना द्यावी व त्या सर्व प्रथम चर्चेला घेऊन, त्यांचा निकाल लागल्यावर इतरांची चर्चा व्हावी. हेंच धोरण अखेर व्यवहार्य ठरलें. सर्व पक्षांनीं दिलेल्या उपसूचना खालीलप्रमाणें होत्या. (१) सायमन कमिशनचा खर्च (२) स्टेट-सेक्रेटरीच्या कचेरीचा

खर्च (३) सरकारी रेव्हेन्यू बोर्ड (४) वायव्य प्रांतांतील राजकीय सुधारणा (५) लष्करी खातें (६) एक्झिक्युटिव्ह खातें. कुस्तीच्या फडांत हे सहा गडी उभे करण्यांत आले व त्या सर्वांनीं कुस्ती जिंकली. वरील सूचनांपैकीं, स्टेट-सेक्रेटरी व रेव्हेन्यू बोर्ड यांवर म्हणण्यासारखा वादविवाद झाला नाहीं. फक्त स्टेट-सेक्रेटरींना पुष्कळांनीं मनास वाटलें तशा शिव्या देऊन घेतल्या. वायव्य प्रांतामध्यें न्यायकोर्ट वगैरेंची स्थापना करावी अशी एक व भरपूर राजकीय सुधारणा द्याव्या ही दुसरी, अशा दोन उपसूचना पुढें आल्या होत्या. या विषयावर मुसलमान सभासद, सरकार व हिंदु सभासद असा तिरंगी सामन्याचा प्रसंग होता. गतवर्षीं याच प्रसंगावर बरेंच रण माजून शिवीगाळ झाली होती. पण यंदा तो प्रसंग आला नाहीं. मुसलमानांना या सर्व सुधारणा एकदम अमलांत यावयास हव्यात. हिंदु सभासदांना न्यायखात्याची सुधारणा प्रथम व्हावयास हवी, आणि सर्व स्थिरस्थावर झाल्यावर मग इतर राजकीय सुधारणा कराव्या असें त्यांचें म्हणणें. कारण या प्रांतांत शेंकडा ९० वस्ती मुसलमानांची व शेंकडा १० हिंदूंची, अशी स्थिति असल्यामुळें, सुराज्यव्यवस्था अमलांत न येतां सुधारणा दिल्यास माकडाच्या हातीं कोलीत दिल्याप्रमाणें सुधारणांचा उपयोग हिंदूंचा अधिक छळ होण्याकडे होण्याची भीति! सरकारचें खरें धोरण असें कीं, मुसलमानांना दुखवूं नये, सुधारणा करतों करतों म्हणावें, पण सुधारणांची योजना केल्यानें रुपयांतील चार-दोन आण्यांची सत्ता जाईल तीहि हातून गमावूं नये.

* * *

पण सरकारतर्फे सर डेनिस ब्रे यांनीं भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं सर्व दोष हिंदूंवर ढकलावा असा रोख ठेवला आणि तुमचें म्हणणें काय तें सांगा असें हिंदु पुढाऱ्यांना एक प्रकारें आव्हान केलें. तेव्हां लालाजी यांनीं जशास तसें या न्यायानें सर्व दोष सरकारवर टाकला. आणि असें उघड सांगितलें कीं, " हिंदु व मुसलमान आम्ही एकाच मताचे आहों. सुधारणा करावयाच्या कीं नाहीं हें तुमच्या हातीं; तेव्हां तुम्ही आपला निश्चय काय तो पक्का करा. तुम्हाला त्या करावयाच्या नसतील तर स्पष्ट नाहीं असें म्हणा, म्हणजे मग मुसलमानांना तुमच्या आश्वासनांची किंमत तरी कळून येईल. बरें, करावयाच्या असतील तर तसें स्पष्ट सांगा व मग आम्ही

हिंदुहि त्यांना संमति देतों कीं नाहीं ही आमची परीक्षा पहा," अशा रीतीनें कपटी युक्तिवादाचा चेंडू आला तसा परत गेला व प्रत्यक्ष मतें न मोजतां बलुचिस्थान, वझिरिस्थान वगैरे प्रांतांत सुधारणा कराव्या असा ठराव मंजूर झाला. सर्वपक्षीय परिषदेमध्यें या सुधारणा हा एक वादाचा व मतभेदाचा प्रश्न झाल्याचें प्रसिद्धच आहे. पण असेंब्लीमध्यें हिंदूंनीं सुधारणांना संमति देणें व वरील सभेंत संमति न देणें यांत बारीक श्लेष इतकाच होता कीं, सुधारणा द्यावयाच्या कीं नाहीं हें स्वतंत्र रीतीनें ठरवावें, मुसलमानांनीं संयुक्त मतदारसंघाला कबुली देण्याची ती किंमत म्हणून मागूं नये व देशाभिमानाला बाजारी सौद्याचें स्वरूप देऊं नये.

* * *

सायमन कमिशनच्या खर्चमंजुरीची उपसूचना पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं मांडली. या विषयाची चर्चा पूर्वीं एकदां स्वतंत्र ठरावांच्या रूपानें झाल्यामुळें पुन्हा ती होऊं नये असें मत अध्यक्ष पटेल यांनीं प्रकट केलें. पण नाहीं नाहीं म्हणत आडवी तिडवी, इकडून तिकडून चर्चा झाली व उपसूचना सात अधिक मतांनीं मंजूर झाली. पूर्वीं बिनसलें तें पुढें कदाचित् साधून घेऊं असा सरकारचा विचार होता. आणि जर का कमिशनच्या खर्चाची मागणी चुकून मंजूर झाली असती तर 'कमिशन नामंजूर पण त्याचा खर्च मंजूर' असा विपरीत प्रकार झाला असता आणि त्याचीच सरकार डोळ्यांत तेल घालून वाट पाहत होतें. पण सर्व पक्षांच्या प्रयत्नांनीं गैरहजर असलेले सर्व सभासद तारा करकरून बोलावून आणण्यांत आल्यामुळें सरकारचा इलाज चालला नाहीं.

* * *

सायमन कमिशनच्या खर्चाच्याच जोडीनें 'लीग ऑफ नेशन्स' व युरोपांत भरणारी आंतरराष्ट्रीय मजूर परिषद यांच्या खर्चाचा प्रश्न निघाला होता. 'किरकोळ' या सर्वसाधारण सदराखालीं हे सर्व विषय येत होते. या दुसऱ्या विषयाच्या वादांत मुद्दा असा होता कीं, हिंदुस्थान हें जर स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून राष्ट्रसंघांत खुर्ची अडवून बसतें तर हिंदुस्थानचा प्रतिनिधि तिकडे जावयाचा तो हिंदीच कां असूं नये, युरोपियन कां असावा ? या प्रश्नाला सरकारतर्फे कांहीं उत्तर देतां आलें नाहीं. या कामीं त्यांचे बरेच वाभाडे निघाले. रमण्यांत भिक्षुक दक्षिणेला गेला म्हणजे पोराबाळांना घेऊन जातो, तेथें दक्षिणेपुरता

त्यांचा हात पुढें करतो व बाहेर पडतांच त्यांच्या हातांतील दक्षिणा काढून आपल्या हातीं घेतो; असाच प्रकार राष्ट्रसंघाच्या बैठकींत हिंदुस्थानचा होत आहे. ब्रिटिश साम्राज्याला आपल्या बाजूचीं मतें अधिक पडावयाला पाहिजेत म्हणून राष्ट्रसंघांत हिंदुस्थानाला खुर्ची! पण त्या खुर्चीवर बसणारा युरोपिअन अमुक मत हिंदुस्थानचें म्हणून इकडच्या लोकांना विचारल्याशिवाय खुशाल निर्लज्जपणें दडपून देणार! हाच या विषयावरील खरा मुद्दा; आणि तो लजपतराय, जोशी, बिर्ला वगैरे सभासदांनीं आपल्या भाषणांत प्रमुखपणें मांडला. कारण हे तिघेहि युरोपांत भरणाऱ्या या दोनहि परिषदा पाहून आलेले आहेत.

* * *

एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचा खर्च नामंजूर करण्याच्या प्रश्नावर वेळेचा अभाव म्हणून फारशी चर्चा झाली नाहीं व झाली तींहि व्हावी तशी झाली नाहीं. पण उपसूचनेवर सरकारचा पराभव झाला. या वेळीं बॅरिस्टर जिना व त्यांचे ४-२ अनुयायी तटस्थ राहिले, यामुळें थोडीबहुत भीति वाटत होती. परंतु त्यामुळें अखेर कांहीं बिघडलें नाहीं. पण लष्करी खर्चाच्या मागणीवरच काय तो खरा जोराचा व मुद्देसूद वादविवाद झाला. या एकच विषयानें जवळ जवळ पांचांतील दोन दिवस घेतले. शिवाय बजेटावरील सर्वसाधारण वादविवादांतहि मुख्य भर त्याच्यावरच पडला. सेनापति बर्डवुड यांनीं सँढर्स्ट कमिटीच्या रिपोर्टांचा विषय त्यांतच आणल्यामुळें त्या वादाला अधिक महत्त्व सहजच आलें होतें. नंतर बॅ. जिना यांनीं याच विषयावर स्वतंत्रपणें तहकुबीची सूचना आणली तेव्हांहि बराच वादविवाद झाला. अशा रीतीनें गेल्या सगळा आठवड्याभर लष्करी खर्चावरच इकडून तिकडून, या किंवा त्या रूपानें टीकेचा ध्वनि-प्रतिध्वनि एकसारखा दुमदुमत होता. यंदा या विषयाची जितकी बारीक छाननी झाली तितकी गेल्या २-३ वर्षांत झाली नव्हती. या वादांत लष्करी सेक्रेटरीखेरीज कोणीहि सरकारी सभासदांपैकीं भाषण केलें नाहीं.

* * *

या वादविवादांत स्वराज्य पक्षापैकीं चमनलाल, गोस्वामी, श्रीनिवास अय्यंगार, बेळवी वगैरेंचीं भाषणें झालीं. बेळवी यांनीं जातां जातां आपल्या भाषणांत सायमन कमिशनचा उल्लेख करून, सर जॉन सायमन यांच्या भाषणांतील एका भाषणाचा मोठा मुद्देसूद उल्लेख केला. हें भाषण सायमन यांनीं १९२२ सालीं आयरिश स्वराज्यघटनेच्या वेळीं केलें. त्या वेळीं

ती घटना आयरिश लोकांनीं आपली आपणच केली व पार्लमेंटनें ती फक्त मंजूर केली; या गोष्टीविषयीं आनंद व पसंती या भाषणांत त्यांनीं दर्शविली. हा विषय मध्येंच आणण्यांत बेळवी यांचा अर्थ हाच कीं, युरोपांत व स्वतः इंग्लंडांत लोकांची राष्ट्रीय भावना साम्राज्य सरकार ज्या मापानें मोजतें त्या मापानें तें हिंदी लोकांची भावना मोजण्यास तयार नसतें. लष्करी खात्यावर राष्ट्रीय पक्षापैकीं डॉ. मुंजे, कुंझरू, केळकर यांचींहि भाषणें झालीं. कुंझरू यांनीं लष्करांतील गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या संख्येवर टीका केली. डॉ. मुंजे यांनीं निरनिराळे आंकडे घेऊन गोऱ्या सैन्यावर होणारा खर्च व काळ्या सैन्यावर होणारा खर्च यांची तुलना केली; व लष्करी कुरणांची देखरेख करण्यालाहि ९४ बडे गोरे अधिकारी लागतात व त्यांतहि एखादा काळा खपत नाहीं असें सांगितलें, तेव्हां सभेंत बराच हशा पिकला! केळकर यांनीं सांगितलें कीं, " आजवर इटालियन मॅकेव्हिली याला कपटी मुत्सद्द्यांचा राजा असें म्हणण्यांत येत असे; पण ती त्याची पदवी आतां इंग्रजांना मिळाली आहे! त्यांनीं मॅकेव्हिलीवरहि ताण केली आहे; कारण तो प्रजास्वातंत्र्याचा द्रोही असला तरी प्रजेला निःशस्त्र करूं नये, तर उलट शस्त्रें देऊन त्यांचा विश्वास संपादावा असेंच त्यानें म्हटलें होतें." अशा रीतीनें पांच दिवस बजेटमंजुरीवरील वादविवाद झाला; व आनंदाची गोष्ट ही कीं, या सर्व अवधींत तीनहि पक्ष एकजुटीनें वागत होते. यामुळें पदोपदीं सरकारवर मात होत असे. एकदांहि खालीं पाहण्याचा प्रसंग आला नाहीं. पण फलश्रुतीच्या नांवानें पूज्य. कारण व्हाइसरॉयांनीं सगळे नामंजूर खर्च शिक्केबाजीनें मंजूर केले. असो; पूर्वींच्या दोन आठवड्यांत स्वराज्य पक्षाच्या चंचल धोरणानें जी खळबळ झाली होती ती यामुळें स्थिरस्थावर झाली. हेंच धोरण स्वराज्य पक्षानें प्रथमपासून ठेवलें असतें तर अधिकच चांगलें झालें असतें असें येथें लोक म्हणतात व स्वतः त्या पक्षांतील लोकांनाहि असेंच वाटतें.

* * *

सर्वपक्षीय परिषद संपली. स्वराज्यघटनाकमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्धहि झाला. त्यांत कांहीं कांहीं मुद्द्यांवर मतभेद झालाच आहे. पण या घटनेला खरें महत्त्व हिंदु-मुसलमानांचा तंटा तुटून उभयतांनीं संयुक्त मतदारसंघाच्या योजनेला संमति दिल्यानें यावयाचें होतें ती गोष्ट मात्र तडीस गेली नाहीं. अर्थात् त्या-

शिवाय घटना झाली तरी अथवा न झाली तरी महत्त्व तितकेंच असें कोणीहि म्हणणार. अखेरपर्यंत पं. नेहरू व श्रीनिवास अय्यंगार हे मुसलमानांशीं सामोपचार करतांना बरेच टिकून राहिले होते. पण मुसलमानांनीं जेव्हां असा हट्ट धरला कीं, ज्या प्रांतांत मुसलमानांची संख्या हिंदूंपेक्षां अधिक आहे तेथें देखील मुसलमानांकरितां जागा राखून ठेवाव्या. तेव्हां वरील दोघांनींहि हात टेकले व आपला पराभव कबूल केला! नेहरू हे मुसलमानांवर अयुक्तवादी म्हणून रागावले असेंहि म्हणतात. असो. अशा रीतीनें मुसलमानांशीं तडजोड करण्याच्या बाबतींत प्रत्येकानें आपापल्या परीनें पराकाष्ठा करून पाहिली. तेव्हां शेवटीं हिंदु सभेच्या प्रतिनिधींनीं प्रथमपासून स्पष्ट धोरण ठेवलें तेंच बरोबर होतें असें म्हणण्याची पाळी आली. सर्वपक्षीय परिषद फिरून मुंबईस मे महिन्यांत बोलावण्यांत येणार आहे. पण तेथेंहि मुसलमानांस सुविचार सुचेल असें वाटत नाहीं.

पत्र नं. ८

ता. २३-३-२८

गेल्या शुक्रवारीं फायनॅन्स बिल पुढें मांडण्यांत आलें. गेलीं दोन वर्षें हें बिल फेटाळण्यांत आलें नाहीं. किंबहुना गतवर्षीं स्वराज्य पक्षानें फायनॅन्स बिलाच्या दिवशीं आपले सर्व लोक हजरहि ठेवले नाहींत व जे हजर होते त्यांपैकीं कांहींनीं बिलाविरुद्ध मत दिलें नाहीं. यंदा उलटा प्रकार झाला. ते हजर राहिले पण गेल्या दोन-तीन वर्षांप्रमाणें इतर पक्षांनीं हें बिल फेटाळून लावण्याचा हुकूम सोडला नाहीं. यंदा हें बिल नामंजूर करावें म्हणण्याचें कारण असें सांगण्यांत आलें कीं, बजेटावरील वादविवादांत जीं चार मोठीं कलमें सर्व पक्षांच्या संमतीनें नामंजूर करण्यांत आलीं तीं व्हाइसरॉयसाहेबांनीं आपल्या अधिकारांत पुनः प्रविष्ट केलीं. कसेंहि असो असेंब्लीच्या कामीं लहर कोणाहि एकाच पक्षाला येऊन चालत नाहीं. ती सर्वांनाच एकदम आली तर कांहीं कार्य साधतें. फायनॅन्स बिलावरील वादविवादांत स्वराज्यविषयक तक्रारी अनेक सभासदांनीं फिरून पुढें मांडल्या. आणि पं. मोतिलाल नेहरू यांच्याप्रमाणें पं. मदन मोहन मालवीय व लाला लजपतराय यांनींहि जोरदार भाषणें केलीं; तथापि वर सांगितल्या कारणानें वीस मतांचा फरक पडून फायनॅन्स बिल मंजूर झालें. कौन्सिलांतून लोकपक्षाचें बहुमत कागदावर दिसलें तरी,

सरकारी सभासद हे पगारी नोकर व नॉमिनेटेड सभासद हे पूर्ण ऋणानुबंधी असल्यामुळें तें बहुमत लोकपक्षाच्या पदरांत पडण्याला अवांतर गंडांतरें पुष्कळच असतात.

* * *

फायनॅन्स बिलाचें काम शुक्रवार, शनिवार व सोमवार हे तीन दिवस चाललें. त्यांत मिठाचा कर व टपालहशील कमी करण्यासंबंधानें आलेल्या सर्व सूचना नामंजूर झाल्या ! टपालखात्याचे दर कमी केले तर या खात्यांतील नोकरांची पगारवाढ वगैरे सुधारणांचें काम आमच्या हातून कसें होणार अशी तक्रार सरकारतर्फे करण्यांत आली. पण त्याला उत्तरहि असें देण्यांत आलें कीं, येथील टपालाचे दर युद्धाच्या वेळेपासून वाढले आहेत. ते तसेच असतां नोकर लोकांच्या बढतीचें काम मात्र मंद गतीनें चाललें आहे. अडीच तोळयां-वरचे दर घेतले असतां, विलायतेंतील दरापेक्षां ते इकडे अधिक आहेत. आणि या वाढाव्याचा पुष्कळसा फायदा सरकारी तारखात्याला व सरकारचा वसूल वाढविण्याला मात्र उपयोगी पडतो. या वादविवादांत प्रांतीवरील करासंबंधानें सर व्हिक्टर ससून, युरोपियन खाजगी सभासद व सर बेसिल ब्लॅकेट यांचा बराच चुरशीचा वाद झाला. गोऱ्या भाऊबंदांत भांडण झालेलें पाहण्याचा योग या प्रांतीवरील कराच्या कामींच तेवढा दिसून येतो.

* * *

मंगळवारीं खाजगी सभासदांचे ठराव चर्चेला निघाले. त्यांत खरा चुरशीचा वाद सांबर सरोवरावर मीठ उत्पन्न करण्याच्या कारखान्यासंबंधाचा होता. या कारखान्याच्या मुख्य इंजिनियरांनीं लाखों रुपयांची उलाढाल व अपव्यय केला व त्याचा गवगवा झाल्यावर सरकारी हिशेबतपासणीखात्यानें चौकशी केली. पण शेवटीं सर्वांवर झाकण घालण्यांत आलें व इंजिनियरसाहेब पेन्शनाचा आपला वांटा घेऊन सरकारी खर्चानें परत विलायतेस गेले, हा वादाचा मुख्य मुद्दा होता. मि. नियोगी हे पब्लिक अकौंट्स कमिटीचे सभासद असल्यामुळें त्यांनीं अशी तक्रार केली कीं, या कमिटीनें मागितलेली माहिती देखील सरकारनें पुरवली नाहीं, म्हणून या प्रकरणाची स्वतंत्र चौकशी झाली पाहिजे. किंबहुना मुंबईच्या डेव्हलपमेंट खात्याची जी स्थिति तीच सांबर सरोवरावरील मीठखात्याचीहि होती. आणि नियोगी यांचा ठराव मंजूर झाला असता तर त्याला निंदाव्यंजक ठरावाचेंच स्वरूप आलें

असतें. पण या दिवशीं एकहि स्वराज्य पक्षाचा सभासद हजर नव्हता. यामुळें नियोगी यांचा ठराव नामंजूर झाला! पुराणवस्तुरक्षक खात्यानें उकरून काढलेल्या व मिळविलेल्या वस्तू परदेशीं जाऊं देऊं नयेत अशाविषयीं सर्वोत्तमराव यांचा एक ठराव होता; पण सरकारी सेक्रेटरी बाजपेयी यांनीं योग्य खुलासा केल्यावर तो परत घेण्यांत आला. तसेंच मुखत्यारसिंग यांनीं शुगर-कमिटीच्या रिपोर्टाला धरून शुगर बोर्ड नेमण्याचा ठराव आणला होता, तोहि सरकारनें खुलासा केल्यामुळें, पण त्यांतल्या त्यांत लोकपक्षाचे सभासद असावेत तितके हजर नसल्यामुळें, परत घ्यावा लागला.

* * *

बुधवारीं पोलादी-लोखंडी कारखान्यांना मदत करण्याकरितां जकात बसविण्यासंबंधाचें एक बिल सिलेक्ट कमिटीकडून आलें तें मंजूर झालें. रेल्वेचे मालाचे डबे तयार करण्याच्या कारखान्यांना किती मदत द्यावी या संबंधाचा एक प्रश्न होता. त्यांत टॅरिफ बोर्डाच्या शिफारशीपलीकडे जाऊन युरोपिअन कारखानदारांच्या हिताकरितां अधिक मदत देण्याचें सर जॉर्ज रेनी यांनीं योजिलें होतें. पण सर पुरुषोत्तमदास, नियोगी वगैरेंच्या प्रयत्नानें ती गोष्ट टळली. पण या एका बाबतींत टॅरिफ बोर्डाची शिफारस आहे तशीच मंजूर केल्यामुळें, लोखंडी नट-बोल्ट करणाऱ्या देशी कारखान्यांना मदत करण्याविषयीं टॅरिफ बोर्डानें जी शिफारस केली होती ती अपुरी असतांहि सिलेक्ट कमिटीला मान्य करावी लागली. नट-बोल्ट तयार करणाऱ्या किर्लो-करासारख्या कारखानदारांनीं टॅरिफ बोर्डापुढें आपलें म्हणणें सयुक्तिकपणें मांडलें होतें. पण त्याला अनुसरून जितकी जकात बसवावयास खरोखर पाहिजे तितकी बसविण्यांत आली नाहीं. कारखानदारांचें या जकातीनें थोडेंसें काम होईल, पण व्हावें तसें भरपूर काम होणार नाहीं असें केळकर यांनीं सांगितलें.

या दिवशीं टेरिटोरिअल व ऑक्झिलिअरी सैन्यासंबंधाचें बिल चर्चेला निघालें. हें दोनहि प्रकारचें सैन्य थोडेंथोडें वाढविण्याचा सरकारचा हेतु दिसतो. परंतु ऑक्झिलिअरी हें सैन्य सरकारच्या भाऊबंदांचें किंवा जातभाईचें व टेरिटोरिअल सैन्य हें काळ्या लोकांचें. यामुळें या दोहोंत जो कांहीं फरक पूर्वींपासून ठेवण्यांत आलेला आहे तो तसाच कायम आहे. हल्लीं फरक

इतकाच झालेला आहे कीं, ऑक्झिलिअरी सैन्य, आणि टेरिटोरिअल सैन्यापैकीं युनिव्हर्सिटी व कॉलेजें यांच्या लोकांनीं बनविलेलें सैन्य, या दोघांना सारखे हक्क व अधिकार ठेवण्यांत आले. तथापि पगार, भत्ते, शिक्षण यासंबंधाचे नियम अद्यापि व्हावयाचे असल्यामुळें जुने भेद सर्वस्वीं नष्ट होतात कीं कांहीं शिल्लक राहतात हें पाहावयाचेंच आहे. डॉ. मुंजे यांच्या कांहीं उपसूचना या बिलावर होत्या. पैकीं सल्लागार नेमण्यासंबंधाची एक उपसूचना तेवढी सरकारनें मान्य केली व बाकीच्या नामंजूर झाल्या! डॉ. मुंजे हे लष्करी खात्याच्या प्रश्नांत विशेष लक्ष घालतात व भाषणेंहि करतात यावरून त्यांना लष्करी पदव्या मिळूं लागल्या आहेत. प्रथम एकानें त्यांना कॅप्टन म्हटलें, दुसऱ्यानें मेजर म्हटलें व तिसऱ्यानें कर्नल म्हटलें; असें होतां होतां परवां श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं त्यांना जनरल ही पदवी देऊन टाकली व अध्यक्षांनीं विनोदानें तिचा उच्चार केला. मुंजे यांना आतां फील्डमार्शल होण्याचें तेवढें राहिलें आहे. असेंब्लीच्या पुढच्या बैठकींत कदाचित् ही शाब्दिक बहुमानपरंपरा पुरी होईल.

* * *

पण विनोदबुद्धि सोडून दिली तर, मुंजे यांचीं या कामीं स्पष्टोक्तीचीं भाषणें होतात व तीं सभेला पसंत असतात ही गोष्ट मात्र निःसंशय होय. या दिवशीं हिंदुस्थानचे सेनापति हे मुद्दाम हजर राहिले होते. त्यांनीं बिलाच्या चर्चेंत कांहीं भाग घेतला नाहीं. त्यांनीं नुसता आशीर्वाद दिला. पण त्यांच्या हजर राहण्याचें कारण असें कीं, जिना यांनीं पूर्वीं तहकुबीची सूचना आणली त्या दिवशीं सेनापतींनीं उत्तर देण्याला हजर राहावयास पाहिजे होतें. पण त्यांना हजर राहतां आलें नाहीं याबद्दल अध्यक्ष पटेल यांनीं भरसभेंत त्यांना दोष दिला. पण त्यांचीहि अडचण खरीच होती. त्यांना सूचना उशिरा मिळाल्यामुळें आधीं ठरलेला त्यांचा कार्यक्रम त्यांना बदलतां येईना. सेक्रेटरी मि. यंग यांनीं ही गोष्ट अध्यक्षांना आधींच कळविली असती तर त्यांनीं तसा निषेध केला नसता. कसेंहि असो, पटेलांचे उद्गार ऐकून ब्लॅकेटसाहेब रागावून उठून गेले. त्यानंतर चार-पांच दिवस पटेल यांच्यावर बहिष्कार घालण्याचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष प्रयत्न सुरू होता. परंतु सेनापतींनीं समजूतदारपणा दाखवून हजर राहून खुलासा केला. अशा रीतीनें उभयतांची दोस्ती झाली व त्याचें प्रत्यंतर त्याच दिवशीं पटेल

यांना एक पार्टी देण्यांत आली त्याच वेळेला दिसून आलें. कारण या पार्टीला स्वतः सेनापति व ब्लॅकेटसाहेब हे हजर राहिले होते. सर डार्सी लिंडसे यांनींहि असाच खुलासा केला कीं, स्वराज्य पक्षाचे लोक आमच्या पार्ट्यांना हजर राहिले नाहींत म्हणून आम्हींहि त्यांच्या पार्ट्यांना गेलों नाहीं. एरवीं अध्यक्ष पटेल यांच्यावर आमचा राग नव्हता.

* * *

गुरुवारीं खासगी सभासदांच्या बिलांचें काम झालें, त्यांत डॉ. गौर यांचीं बरीचशीं बिलें होतीं. त्यांपैकीं किरकोळ १-२ वादग्रस्त नव्हतीं तीं मंजूर झालीं व बाकीचीं अभिप्राय घेण्याकरितां बाहेर पाठविण्यांत आलीं. साराभाई हाजी यांचें समुद्रकिनाऱ्याच्या व्यापारी जहाजांसंबंधाचें एक महत्त्वाचें बिल व जोशी यांचें मजुरांच्या संपासंबंधाचें बिल अभिप्रायाकरितां बाहेर पाठविण्यांत आलें. केळकर यांचें विमा कंपन्यासंबंधाचें बिल प्रविष्ट करण्यांत आलें. या बिलांत इतकीच योजना आहे कीं, हिंदी विमा कंपन्या व परदेशी विमा कंपन्या यांच्या दरम्यान ज्या कांहीं बाबतींत कायद्याच्या कलमांनीं पंक्तिप्रपंच करण्यांत आला आहे तो निघून जावा. याच दिवशीं पार्लमेंटरी असोसिएशन-तर्फे कानडा प्रांताला पाठविण्यांत येणाऱ्या प्रतिनिधींची निवडणूक झाली. तींत चमनलाल, पं. मोतिलाल नेहरू, गोस्वामी व सर डार्सी लिंडसे इतके गृहस्थ निवडले गेले. या असोसिएशनच्या नांवावरूनच ती साम्राज्यांतील निरनिराळ्या कायदेमंडळांचा स्नेहसंबंध वाढविण्याकरितां स्थापली आहे हें दिसून येतें. पं. नेहरू गतवर्षीं बेल्जम व रशिया या देशांना जाऊन राज्य-क्रांतीची कल्पना घेऊन आले. यंदा ते कानडा वसाहतीला भेट देणार असून साम्राज्याच्या पार्लमेंटांचा स्नेहसंबंध घडवून आणणार आहेत ! सिमला येथील बैठकीला ते हजर राहणार नाहींत. पण परदेशांतील मतप्रसाराचें तरी काम होईल ! श्रीनिवास अय्यंगार हेहि पुढील महिन्यांत विलायतेस जात आहेत. तात्पर्य, सिमला येथील बैठकीला लोकपक्षाचे सभासद राहावे तितके हजर राहणार नाहींत व या गैरहजेरीचा सरकार फायदा घेईल अशी भीति वाटते.

पत्र नं. ९

असेंब्लीच्या कामाचा आढावा

(केसरी, ता. २ ऑक्टो. १९२८)

(पूर्वार्ध)

यंदा सिमला येथील वरिष्ठ कायदेमंडळाची बैठक बरोबर तीन आठवडे चालू होती. तिजकरितां सरकारी अधिकाऱ्यांचा पगार, सरकारी खाजगी सभासदांचा प्रवासी व बैठा भत्ता मिळून दीड लाख रुपये खर्च झाला असेल; आणि अनेक प्रांतांतल्या लोकांना अपापले उद्योगधंदे महिनाभर सोडावे लागले असतील. पण या सर्वांचा मोबदला रयतेला काय मिळाला, असा प्रश्न कोणी केला तर त्याला 'शून्य' असेंच उत्तर द्यावें लागेल. आतां सरकार कांहीं अनिष्ट बिलें मंजूर करून घेण्याचा उपद्व्याप करूं पाहत होतें. तो प्रयत्न फसला हा फायदा म्हणून वाटेल तर कोणी म्हणावें. पण टळलेलें गंडांतर किंवा संकट हा कोणी फायदा मानीत नाहीं. 'तोटा होणार होता तो वांचला' असें म्हणून त्या टळलेल्या तोट्याची रक्कम कोणीहि हिशेबी वहींत जमेच्या खात्याला लिहीत नाहीं.

असेंब्लीच्या बैठकींतून वरीलप्रमाणें अकरणरूपी तरी फायदा झाला. पण बड्या कौन्सिलच्या दोन आठवड्याच्या बैठकींतून असाच भारी खर्च होऊन वरच्यासारखाहि कांहीं फायदा झाला नाहींच; उलट थोडासा प्रत्यक्ष तोटाच झाला. तो असा कीं, सायमनशीं सहकारितां करण्याकरितां या बड्या नालायकांनीं आपले प्रतिनिधी निवडून असेंब्लीचा एक प्रकारें तेजोभंग केला. या बड्या कौन्सिलाकडे मुख्य काम दोन प्रकारचें असतें. असेंब्लींत ज्या सरकारी बिलांना पराभव होऊन मृत्यु येईल तीं सजीव करावयाचीं किंवा ज्या खाजगी बिलांची तेथें प्राणप्रतिष्ठा होईल त्यांचा संहार करावयाचा. एक काम शुद्ध मारेकऱ्याचें आहे; आणि दुसरें संजीवनाचें असलें तरी शुक्राचार्यांच्या संजीवनाप्रमाणें राक्षसोपयोगी आहे. पण सिमला येथील बैठकींत एका सायमन कमिटीच्या बाबीशिवाय असेंब्लीला इजा किंवा अपशकुन करण्यासारखें कांहीं काम बड्या कौन्सिलाला मिळालें नाहीं. बिचारे कंटाळून गेले. असेंब्लीच्या गॅलरींत येऊन बसणें एवढीच त्यांना करमणूक होती.

असेंब्लीच्या या बैठकींत झालेल्या सरकारी कामाचा विचार प्रथम करूं. सरकारी अशीं पांचचार किरकोळ बिलें मंजूर झालीं, पण त्यांना विरोधहि नव्हता. खऱ्या महत्त्वाचीं अशीं तीन बिलेंच सरकारनें पुढें आणलीं होतीं पण तिघांचे तीन प्रकार झाले– १ बोल्शेव्हिक बिल संपाच्या तडजोडीचें बिल व ३ परराष्ट्रीय राजकारणावरील टीकेचें बिल. यांपैकीं पहिल्याची कड पोंचून तें फेटाळून लावण्यांत आलें. दुसरें सार्वजनिक अभिप्राय मिळविण्याकरितां बाहेर धाडण्यांत आलें. आणि तिसरें नुसतें प्रविष्ठ होऊन तसेंच थबकून राहिलें. आतां यांपैकीं तारतम्यभावानें पाहिलें तर नंबर दोनचें बिलच खरोखर अधिक महत्त्वाचें होतें. कारण मजूरवर्गाला बाधक अशाहि कांहीं गोष्टी जरी त्यांत होत्या तरी त्या वगळून बाकी बिल मंजूर झालें असतें तर हल्लीं चालू असलेले संप मिटविण्याला त्याचा कांहीं उपयोग झाला असता. पण सरळ करील पण तें सरकार कसलें ?

नं. १ चें म्हणजे बोल्शेव्हिक बिल हेंच काय तें सरकारच्या दृष्टीनें खऱ्या महत्त्वाचें बिल होतें. बाकीचें बैठकींतील काम हें सर्व त्याचें पूरण किंवा भरतीदाखल होतें. एक खून पाडण्याकरितां जशी वीस भागांची कादंबरी लिहावयाची, एक लग्न लावण्याकरितां पांच अंकी नाटक लिहावयाचें, किंवा एक विनोदी कोटी करण्याकरितां दहा वाक्यांची उतरंड रचावयाची, त्याप्रमाणें एक बोल्शेव्हिक बिल पास करून घेण्याकरितां सिमल्याच्या २४ दिवसांच्या सगळ्या बैठकीची उभारणी करण्यांत आली होती. कामाचे दिवस हीच गोष्ट ध्यानांत ठेवून ठरविण्यांत येत होते. सरकारी सभासदांच्या नेमणुका याच दृष्टीनें झाल्या होत्या. सरकारी काम लांबविणें किंवा आखडतें घेणें हें याच दृष्टीनें घडत होतें आणि अनुकूल सभासद हजर ठेवणें व प्रतिकूल पळवून लावणें ही कारवाई याच दृष्टीनें चालू होती. उलट लोकपक्षाच्या हातीं भाषणें करणें व मतें देणें एवढीच गोष्ट असल्यामुळें त्यांची व्यवस्था त्यांनींहि याच दृष्टीनें केली होती. तात्पर्य, उभयपक्षींहि सिमल्याच्या बैठकींतील गाण्यांत बोल्शेव्हिक बिल हा एकच वादी सूर लागला होता. या एकाच स्थायिभावांतून इतर विभाव व अनुभाव उत्पन्न होत होते किंवा या एकाच मुख्य रंगांत बाकीचे इतर छटांचे रंग कालविले जात होते, आरतूनपरतून आलें गेलें तरी याच बिलाचें दर्शन व्हावयाचें; पावलें उचलून उचलून टाकलीं तरी याच बिलावर पडून तीं अडखळावयाचीं;

असें सर्व बैठकभर सुरू होतें, आणि ता. ४ रोजीं लोकपक्षाला या बिलामुळें जी काळजी उत्पन्न झाली ती अखेर ता. २४ रोजीं बिल नामंजूर झालें तेव्हांच संपली. पण हेंहि म्हणणें थोडेंसें खरें नव्हे. कारण असेंब्लीच्या रागावर आपला सोटेशाही अधिकार गाजवून व्हाइसरॉयसाहेब हे हेंच बिल 'शिफारस केलेलें बिल' म्हणून फिरून असेंब्लीपुढें तिसरे दिवशीं मांडतील अशीहि एक शंका वाटत होती. पण दुसरे दिवशीं तिचा निकाल लागून आदले दिवसाचा विजय पूर्णपणें लोकपक्षाच्या पदरांत पडला तेव्हांच त्याला हायसें वाटलें.

या बिलाला एकंदरीनें रिझर्व्ह बँक बिलाइतकाच कसून विरोध लोकपक्षाकडून झाला व त्याचा शेवटहि त्या बिलाप्रमाणें कांहींसा अकल्पित रीतीनेंच झाला. या बिलांतील खरें इंगित काय, म्हणजे सरकारनें कोणत्या अंतस्थ हेतूनें हें बिल पुढें आणलें, लोकपक्षानेंहि जाणूनबुजून कांहीं कांहीं वेळां आडमार्गानेंहि जाऊन त्याच्यावर हल्ले कां केले हा विषय मोठा व स्वतंत्र असल्यामुळें त्याचें विवेचन या एका लेखांत करणें शक्य नाहीं. म्हणून तो भाग वगळून या बिलासंबंधीं इतर अंगोपांगांचीं थोडीशी माहिती देऊं. बिलाला अनुकूल असणारांमध्यें मुख्य चार वर्ग होते. (१) अधिकारी सभासद (२) सरकारनें नेमलेल्यापैकीं कांहीं सभासद (३) सर्व खासगी युरोपियन युरेजिअन सभासद व (४) बहुतेक सर्व मुसलमान वर्ग. लोकपक्षापैकींहि कांहीं, पण फारच थोडे सभासद याला अनुकूल होते; पण त्यांतील बहुतेकांनीं मतें न देतां तटस्थ राहून वा गैरहजर राहून आपलें इष्ट कार्य केलें.

तथापि कॉंग्रेस पक्ष, नॅशनॅलिस्ट पक्ष व स्वतंत्र पक्ष यांतील महत्त्वाचे असे सर्व सभासद या बिलाला प्रतिकूलच होते. या प्रसंगीं खरा दगा दिला तो मात्र एकाच गृहस्थांनीं; ते म्हणजे मद्रासचे एम्. के. आचार्य हे होत. हे प्रायः लोकपक्षाकडेच असत. पण गतवर्षीं कॉंग्रेस पक्षाचा राजीनामा दिल्यापासून त्यांनीं जें धोरण पत्करलें त्याचा या प्रसंगीं कळसच झाला! गतवर्षीं लोकपक्षावर एक निर्वाणीचा प्रसंग असतां हे वरच्या गॅलरींत बसून खालचा तमाशा पाहत होते, तर यंदा त्यांनीं बिलाच्या दुसऱ्या वाचनाच्या वेळीं सरकारच्या बाजूला मत देऊन आणि तिसऱ्या वाचनाच्या वेळीं लोकपक्षाकडे मत देतों असें आश्वासन देऊनहि आयत्या वेळीं पोबारा केला. आचार्य यांची मनःप्रकृति अशी कां बिघडली याचें खरें कारण आज न कळतां पुढें लवकरच उमेगल असा कांहीं तज्ज्ञांचा अभिप्राय आहे.

या अशा विपरीत कारणांमुळें तिसऱ्या वाचनाच्या वेळीं वास्तविक सरकारचाच जय व्हावयाचा परंतु तो अकल्पित कारणानें टळला. कारण सरकारच्या बाजूनें ६३ व लोकपक्षाच्या बाजूनें ६१ अशींच मतें पडावयाचीं. पण दैवाला सरकारला आपल्यापरी दगा द्यावयाचा होता म्हणून आयत्या वेळीं दोन युरोपियन सभासदांना गैरहजर राहण्याची बुद्धि झाली. पैकीं सर जेम्स सिंप्सन हे सभागृहाच्या इमारतींत असतांहि दारें लावून घेतल्यामुळें बाहेर अडकून पडले; आणि दुसरे मि. लॅंब हे हॉटेलांत गेले. त्यांना यावयाला किंचित् उशीर लागला. अशा रीतीनें मतांची संख्या उभयपक्षीं समसमान झाल्यामुळें अध्यक्षांच्या मतावरच निकाल अवलंबून राहिला. आणि त्यांनीं लोकपक्षाकडे आपले निर्णायक मत देऊन त्याच्या पदरांत जयाचें माप टाकलें. वास्तविक अध्यक्ष मि. पटेल यांनीं जें केलें तेंच सरळ व रीतसर होतें. त्यांच्या जागीं एखादा युरोपियन अध्यक्ष असतां तरीहि त्याला हीच गोष्ट करणें प्राप्त झालें असतें. म्हणून कर्तव्याच्या कर्तव्य बजावून शिवाय आपल्या मनाला प्रिय अशी गोष्ट साधण्याची संधि दैवानेंच अध्यक्ष पटेल यांना लाभवून दिली.

हीं मतें मोजण्याच्या वेळीं आशा व निराशा यांचा खेळ मोठ्या गमतीचा चालला होता. प्रथम लॉबींतून लोक सांगत आले, त्यांचा अंदाज असा कीं, एक-दोन मतांनीं लोकपक्षाचा पराभव होणार. पण दोनहि लॉबींतलीं मतें मोजण्याचे कागद सेक्रेटरीच्या टेबलाशीं आले ते लवकर अध्यक्षांच्या हातीं जाईनात. तेव्हां अधिकारी वर्गाच्या तोंडावरचा आशेचा तजेला जाऊन लोकपक्षीय सभासदांच्या तोंडावरील निराशेच्या सुरकुत्या मावळल्या. सेक्रेटरीच्या टेबलावर दोनहि कागद निरनिराळ्या लोकांच्या हातीं देऊन मतांची फेरमोजणी दोन-दोनदां सुरू झाली तेव्हां मतांची संख्या सारखी होणार अशी आशा लोकपक्षास उत्पन्न होऊन अधिकाऱ्यांच्या तोंडावरील मावळलेलें तेज यांच्या तोंडावर उगवलें आणि लोकपक्षाच्या तोंडावरची निराशेची छटा अधिकारी सभासदांच्या तोंडावर गेली. शर्यतीच्या मैदानांत धांवणारे घोडे जयस्तंभाच्या आसपास येतांच सट्टेबाज प्रेक्षकांच्या तोंडावर जे बदलणारे आशा-निराशेचे रंग क्षणोक्षणीं पालटतात, त्या वेळीं मनुष्यस्वभावाचा जो अपूर्व देखावा दिसतो तोच या प्रसंगीं असेंब्लीच्या सभागृहांत दिसत होता, असा अभिप्राय एका तज्ज्ञानें दिला तो खराच असला पाहिजे. शेवटीं मतांचे दोनहि

कागद अध्यक्षांचे हातीं गेले तेव्हां ते उभे राहिले, पण त्यांच्या तोंडून शब्द निघेना असें पाहिल्यावर त्या कागदांत काय आहे तें सर्वांना न सांगतां कळून चुकलें. अशा समतोल स्थितींत अध्यक्ष आपलें मत कोणीकडे देणार हें उभयपक्षांनाहि मनांतून ठाऊक असल्यामुळें प्रत्येकानें अखेर निर्णयाचा कयास अध्यक्षांच्या निकालाच्या आधींच करून टाकला. आणि लोकपक्षाच्या बाजूनें टाळ्या सुरू झाल्या. बिचाऱ्या अध्यक्षाला मात्र निःपक्षपातीपणामुळें गांभीर्याशिवाय कोणतीच भावना प्रकट करतां येत नव्हती. आणि खुनी मुकदम्यांत फांशीची शिक्षा फर्मावितांना न्यायाधीश जशी लांबलचक प्रस्तावना करतो तशी करून शेवटीं त्या मताचा दगड त्यांनीं सरकार पक्षाच्या डोक्यांत घातला. तेव्हां लोकपक्षाच्या बाजूला काहूर माजलें. कोणी टाळ्या पिटल्या, कोणी पुढच्या बाकावर आनंदानें हात आपटण्यास सुरुवात केली, कोणी मोठ्यानें हसूं लागले व कोणाला तर 'वंदे मातरम्'चीच आठवण झाली. आणि अशा दंगलींत त्या दिवसाच्या सभेचें काम आटोपलें.

विजय हा खरोखर आपल्या सामर्थ्यावर झालेला नसून प्रतिपक्षाच्या दोघा सभासदांच्या गाफीलपणामुळें झाला या गोष्टीची जाणीव कोणाला नव्हती असें नाहीं. पण विजय तो विजयच. मग तो आपल्या बळावर मिळाला काय किंवा दैवाच्या बळावर मिळाला काय दोनहि सारखींच. दैवानें दिलेला हात केवळ स्वाभिमानामुळें झिडकारण्याइतका मूर्ख या जगांत कोणीच असत नाहीं. शिवाय त्यांत अशीहि जाणीव होती कीं, सत्पक्ष आपला म्हणूनच तर दैवानें आयत्या वेळीं सरकारला दगा दिला. 'दैवमेवात्र पंचमम्' हें सूत्र लिहिणारानें कार्यसिद्धीच्या कारणांत 'दैव' या कारणाचा कायमचाच समावेश पूर्वीच करून ठेवला आहे. सरकारच्या हातीं सर्व सत्ता, अनुग्रह करून लोभी सभासदांना आपल्या हातीं आणण्याचीं सर्व साधनें त्यांना अनुकूल, लोकपक्षाच्या हातीं यांतलें आज कांहींच नाहीं यामुळें सरकारचा पक्ष डोळस व लोकपक्ष आंधळा ही गोष्ट उघड आहे. तेव्हां 'आंधळ्याच्या गाई देव राखतो' या म्हणीप्रमाणें न्यायबुद्धीनें दैवानें तो पक्ष उचलून धरिला तर त्यांत वावगें तें काय ? अशा रीतीनें युक्तिवाद करून आपल्या आनंदानें स्वारस्य कायम ठेवण्याइतकी सहृदयता लोकपक्षाच्या अंगीं सहजच दिसून आली.

असो. आतां इतर कामासंबंधानें थोडें पाहूं. सरकारचें दुसरें एक बिल नुसतें प्रविष्ट होऊन राहिलें. पण सर डेनिस ब्रे हे आजारी असल्यामुळें त्यांचें

पाऊल पुढें पडूं शकलें नाहीं. बोल्शेव्हिक बिलाचा रोख परदेशीय कम्युनिस्टांवर होता तर या दुसऱ्या बिलाचा रोख देशी वर्तमानपत्रकारांवर होता. यांतील मुख्य कलम एकच होतें तें असें कीं, ब्रिटिश सरकार व कोणतेंहि परराष्ट्रीय सरकार यांच्या दरम्यानच्या स्नेहभावाला बाध येण्यासारखे लेख कोणी लिहील किंवा बातमी प्रसिद्ध करील तर त्याला शिक्षा व्हावी. या कलमाप्रमाणें कोणत्याहि गोऱ्या पत्रकावर कधीं खटला व्हावयाचा नाहीं हें ठरलेलेंच आहे. येऊन जाऊन देशी वर्तमानपत्रकारांवर गदा यावयाची. बरें, परराष्ट्रीय राजकारण हें सरकारनें आपण होऊन पडद्यांतल्या बिबीसारखें करून ठेवलें आहे. तिचें दर्शन कोणास कधीं व्हावयाचें नाहीं. वरिष्ठ कायदेमंडळांतहि तिचें नांव कोणी घ्यावयाचें नाहीं किंवा स्वरूपवर्णन करावयाचें नाहीं असे कायमचे कडक नियम करून ठेवले आहेत.

पण या पडद्यांतल्या बिबीच्या गुप्त कृत्यांना हिंदुस्थानबाहेर वाचा फुटल्याशिवाय राहत नाहीं. विलायतेंतील पत्रें या विषयाची चर्चा नित्य करतात, इतकेंच नव्हे तर भोकराची बी चुकून वर उडाली असतां वानरें जशीं एकाहून एक वर उड्या मारण्याचा खेळ खेळतात, त्याप्रमाणें हीं पत्रें खोट्या बातम्या देऊन व कल्पनातरंग उठवून आपलें गिऱ्हाईक वाढविण्यांत तत्पर असतात. बरें, इंग्लंडबाहेरचीं वर्तमानपत्रेंहि त्यांचीं भावंडें. लोकसत्ताक राज्यांत तर या गोष्टीला अधिकच स्वातंत्र्य आणि परदेशी वर्तमानपत्रें परभाषेंत निघत असलीं तरी त्यांच्या मजकुरांचीं भाषांतरें हिंदुस्थानांत वाचावयास मिळतात. शिवाय मूळ जर्मन, फ्रेंच इ. भाषेंतील सर्व पुस्तकें व पत्रें वाचणारे लोक हिंदुस्थानांत आहेतच. अर्थात् उत्तर-प्रत्युत्तर, वादसंवाद, शंकासमाधान या दृष्टीनें परराष्ट्रीय मजकूर हिंदी पत्रांत प्रसिद्ध झाला व त्यामुळें आमचे परराष्ट्रीय स्नेहसंबंध बिघडतात असें सरकार म्हणूं लागलें तर जुलूमच झाला. पण हें बिल दिल्लीच्या बैठकीवर सोंपविण्यांत आलें असल्यामुळें यामुळें तूर्त तरी त्याचा वाद मिटला म्हणावयाचा.

(उत्तरार्ध)

याशिवाय जें इतर कांहीं काम सिमल्यास झालें त्या विषयीं थोडेंसें लिहितों. प्रथमतः निमसरकारी अशा स्वरूपाचें जें काम झालें तें घेऊं. यांत दोनतीन कलमें येतात. पहिलें असें कीं, असेंब्लीच्या सेक्रेटरीचें ऑफिस यापुढें

स्वतंत्र होणार असा रंग दिसतो. हें ऑफिस आणि सरकारी कायदेकानूचें ऑफिस हीं आजवर एकाच मुख्य अधिकाऱ्याच्या हातीं होतीं. यामुळें या खात्याच्या मुख्य सेक्रेटरीचाच अंमल दोनहि ऑफिसांवर चालत होता. १९२५ सालपर्यंत ही व्यवस्था ठीक होती. कारण असेंब्लीचा अध्यक्ष हा सरकारी नोकर होता. पण त्या वर्षापासून अध्यक्ष स्वतः असेंब्लीनेंच निवडावा असें ठरलें व त्याप्रमाणें ना. पटेल हे पहिले अध्यक्ष झाले. नंतर लवकरच हीं ऑफिसें स्वतंत्र व्हावीं असा प्रश्न पटेल यांनीं उपस्थित केला व गव्हर्नर जनरल यांनीं ही सुधारणा मान्य केली. परंतु या सुधारणेस अर्थात् अधिक खर्च लागणार होता, व त्याची तजवीज माजी फडणवीस सर बेसिल ब्लॅकेट हे करीनात. यामुळें ही सुधारणा अडकून पडली. शिवाय नवीन सुधारणेस स्टेट सेक्रेटरीची मंजुरी मिळविण्याच्या सबबीवर सरकारानें ती लांबणीवर टाकली.

पण सर बेसिल ब्लॅकेट हे गेल्यावर पटेल यांनीं हा प्रश्न यंदा नेटाला लावला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, व्हाइसरॉयसाहेबांना हा प्रश्न हातीं घ्यावा लागला. त्यांनीं असेंब्लींतील निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांना घरीं चर्चेला बोलावलें व तडजोडीच्या स्वरूपाचा एक ठराव सर्वानुमतें मंजूर करून घेतला व तो भरसभेपुढें मांडण्यांत आल्यावर असेंब्लीनेंहि मंजूर केला. या ठरावानें पटेल यांना हवी होती तशी व्यवस्था सर्वस्वीं सिद्ध झाली नाहीं. परंतु वरील ऑफिसें यापुढें स्वतंत्र होतील व येत्या अंदाजपत्रकांत त्यांच्या खर्चाची मागणी करण्यांत येईल. नवीन व्यवस्थेप्रमाणें असेंब्लीचा सेक्रेटरी व असिस्टंट सेक्रेटरी यांची नेमणूक, ते कायमचे व मोठ्या पगाराचे नोकर असल्यामुळें, यापुढेंहि सरकारच करील व त्यांची बहाली, बदली, बडतर्फी, सिव्हिल सर्व्हंटांप्रमाणें सरकारच करील; परंतु या दोन अधिकाऱ्यांच्या खालच्या दर्जाचे नोकर नेमणें व काढणें किंवा त्यांना दंड-शिक्षा करणें या गोष्टी करण्याचा अधिकार व्हाइसरॉय यांच्या सल्ल्यानें अध्यक्ष चालवूं शकतील. या सुधारणेमुळें पार्लमेंटच्या क्लार्कच्या ऑफिसाप्रमाणें असेंब्लीच्या सेक्रेटरीचें ऑफिस अध्यक्षाच्या द्वारें असेंब्लीच्या हातीं येईल. ही बरीच प्रगति होय.

दुसरें कलम अध्यक्षांच्या मानापमानाचें. ना. पटेल हे सरकारच्या तंत्रानें न वागतां आपलें काम स्वतंत्रपणें करतात व याचा उपयोग लोकपक्षाला फार

होतो अशी तक्रार अलीकडे अधिकारी वर्ग खासगी रीतीनें आपापसांत करीत असे आणि अँग्लो-इंडियन पत्रें हें या वर्गाचें मुख असल्यामुळें त्यांच्या द्वारें त्यांच्या नाखुषीचे व रागाचे फूत्कार बाहेर पडत. उलट अध्यक्षांना याचा प्रतिकार करण्यास मार्ग नव्हता. पण हीं पत्रें यामुळें शेफारून जाऊन त्यांनीं पटेल यांची उघड उघड बदनामी करण्यापर्यंत पाळी आणिली होती. अलीकडे पटेल यांनीं ब्रह्मदेश व हिंदुस्थानांतील प्रांतिक कायदेमंडळें यांना भेटी दिल्या व त्यांच्याशीं कामकाजाची चर्चा केली. या दौर्‍यांतून पटेल यांचा जाहीर सत्कार झाला व त्यांना अनेक ठिकाणीं मानपत्रेंहि देण्यांत आलीं. ही गोष्ट सहन न होऊन सरकारी खर्चानें पटेल हे आपला बडेजाव वाढवितात अशी उघड टीका या पत्रांनीं केली. तसेंच लॉबीमध्यें खासगी बोलतांना अधिकारी लोकांनीं अध्यक्षांच्या कामावर उघड टीका चालविली. ही गोष्ट पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं असेंब्लीपुढें मांडून गवगवा केला; तेव्हां व्हॉइसरॉय हे मध्यें पडले व त्यांनीं होममेंबर मि. क्रेरर यांची कानउघाडणी करून त्यांजकडून असेंब्लीमध्यें अध्यक्षांची माफी मागविली, व अशा रीतीनें हें प्रकरण सामोपचारानें निकालांत काढलें. हा पटेल यांचा विजयच होय.

पण ज्या वर्तमानपत्रांनीं बदनामी केली त्यांना शासन कसें व्हावयाचें ? सुदैवानें हा अधिकार स्वतः अध्यक्षांच्या हातींच असल्यावर मग ते या कामीं दुसर्‍याच्या तोंडाकडे कशाला पाहतील ? खुद्द सरकारचीच माफी हातीं येई-पर्यंत पटेल गप्प बसले. आणि या मुदतींत या वर्तमानपत्रकारांनीं स्वतःच उमजून माफी मागावयाची, ती न मागितल्यामुळें पटेल यांनीं आपला अधिकार चालविला. असेंब्लीची सर्व इमारत अध्यक्षांच्या ताब्यांत असते; आणि सभासदांनीं कोठें बसावें हेंच काय पण प्रेक्षक म्हणून कोणाला येऊं द्यावें न द्यावें, त्यांनीं कोठें बसावें, कोणत्या वर्तमानपत्रकाराच्या बातमीदाराला येऊं द्यावें न द्यावें व त्यांनीं कोठें बसावें हा सर्व अधिकार अध्यक्षांना असतो. ज्या बातमीदारांनीं पटेल यांची बदनामी केली, ते इसम बर्ट व राईस या नांवाचे होते. त्यांतला एक मुंबईच्या टाइम्सचा बातमीदार होता. पटेल यांनीं या बातमीदारांना व त्यांच्या पत्रांना असें शासन केलें कीं, ता. २५ सप्टेंबरच्यापुढें त्यांनीं व त्यांच्या पत्रांनीं झाल्या अपराधाबद्दल अध्यक्षांची माफी मागून ती रीतसर प्रसिद्ध केल्याशिवाय त्यांना असेंब्लींत येण्याची परवानगी देऊं नये व त्यांना नेहमींप्रमाणें सरकारी कागदपत्र धाडूं नयेत. हा

हुकूम पुढच्या जानेवारीपासून म्हणजे दिल्ली येथील बैठकीपासूनच उघडपणें अमलांत आलेला दिसणार आहे. तरी आतां दरम्यान हीं कुटाळ पत्रें व त्यांचे आगलावे बातमीदार माफी मागून प्रायश्चित्त घेतात कीं नाहीं हें कळेलच.

सिमल्याच्या बैठकींत कांहीं कमिट्या नेमल्या गेल्या. पैकीं सरकारी व्यापारी खात्याला सल्ला देणारी एक कमिटी होय. अशा कमिटीला प्रत्यक्ष अधिकार कांहीं नसतात. परंतु कोणताहि अधिकार चालविण्यापूर्वीं खात्याच्या कामकाजाची माहिती असणें जरूर असतें. ती माहिती या कमिटींतील लोकांना निरनिराळ्या प्रसंगीं मिळूं शकते. इतका तरी उपयोग खचित आहे. याहून महत्त्वाची कमिटी नेमली गेली ती रेल्वेसंबंधीं. सुमारें तीन वर्षांमागें सरकारी रेल्वे खातें व फडणिशी खातें यांची फारकत करण्यांत आली. ती असेंब्लीच्या संमतीनेंच झाली होती, व तें करणें योग्यहि होतें. परंतु हा केवळ प्रथम प्रयोगच असल्यामुळें तो कितपत यशस्वी झाला हें पाहण्यासाठीं ही कमिटी नेमण्यांत आली आहे. तिच्या रिपोर्टावर पुष्कळशा महत्त्वाच्या गोष्टी अवलंबून आहेत. आजवर रेल्वेचें हिशेबी खातें व हिशेबतपानिशी खातें हीं एकत्र असत. अलीकडे कांहीं रेल्वेवर तीं वेगवेगळीं करण्यांत आलीं आहेत. हाहि प्रयोग असेंब्लीच्या संमतीनें झाला व यशस्वी ठरला म्हणून तो यापुढेंहि चालू ठेवावा असें एका ठरावानें ठरलें. रेल्वे क्लिअरन्सचीं ऑफिसें कशीं कोठें ठेवावीं व वांटावीं हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. पण त्याचा निकाल अद्यापि लागावयाचा आहे.

संमतिवयाच्या चौकशीची कमिटी पूर्वींच नेमली गेली असून तिचें कामहि सुरू आहे. ही कमिटी मूळ असेंब्लीमधील चर्चेतून निष्पन्न झाली असल्यानें तिजवर तिचे कांहीं सभासद नेमले जातील अशी अपेक्षा होती. पण सरकारनें या कामीं असेंब्लीवर बहिष्कार घातला. पुढें या कमिटीच्या खर्चाचा प्रश्न फायनॅन्स कमिटीपुढें आला. तेव्हां या रागावर तिनें तो खर्च नामंजूर केला. तेव्हां सरकारनें असेंब्लीचे कांहीं सभासद कमिटीवर नेमण्याचें कबूल केलें अशा रीतीनें नाक दाबल्यानें तोंड उघडलें. पण उघडलेल्या तोंडांतून अद्यापि कांहीं बाहेर आलेलें दिसत नाहीं. स्त्रीशिक्षणासंबंधानें मात्र एक कमिटी सरकारनें नेमण्याचें कबूल केलें आहे व ती नेमतांना पूर्वींची चूक पुनः होणार नाहीं असें वाटतें. शेवटीं एकाच कमिटीबद्दल सांगण्याचें राहिलें. ती सायमन-सहकार कमिटी. बड्या कौन्सिलानें प्रत्यक्ष सहकाराचा ठराव मंजूर केल्यामुळें

त्यांच्यांतून एक कमिटी 'निवडण्या'चा अधिकार सहजच प्राप्त झाला. पण असेंब्लीनें दिल्ली येथें सहकाराची सूचना फेटाळून लावली, व ती सूचना फिरून सिमल्याच्या बैठकींत आणण्याचें धैर्य सरकारला झालें नाहीं. तेव्हां असेंब्लीच्या कमिटीच्या ऐवजीं सरकारनेंच आपले मानसपुत्र उत्पन्न करावे अशी सूचना विलायतेहून सर जॉन सायमन यांनीं केली व ती मान्य करून सरकारनें असेंब्लीचे सहा सभासद या कामावर नेमले आहेत. हे सभासद कोणत्या मताचे असतील याची कल्पना कोणालाहि न सांगतां होईलच.

आतां खासगी कामाचा विचार करूं. नेहमींप्रमाणें या कामाला थोडेच दिवस मिळाले होते, व त्यांतहि म्हणण्यासारखें असें खासगी काम फारसें झालें नाहीं, महत्त्वाचा असा कोणताच ठराव मंजूर झाला नाहीं. पं. कुंझरू याचा हिंदी सैन्यासंबंधानें एक ठराव चर्चेला निघणार होता, पण तो वाद-ग्रस्त होणार व नेहरू कमिटीच्या रिपोर्टाच्या दृष्टीनें तो आज पुढें येणें इष्ट नाहीं असें पुढाऱ्यांचें मत पडलें. आणि अध्यक्षांनींहि त्या दिवशीं नेहमीं-पेक्षां लवकर काम आटोपल्यामुळें कुंझरू यांचा आग्रह असतांहि तो पुढें येऊं शकला नाहीं. खासगीं बिलें पुष्कळशीं प्रविष्ट झालीं, परंतु त्यांपैकीं एकहि दुसऱ्या वाचनापर्यंत गेलें नाहीं. नाहीं म्हणावयाला मि. साराभाई हाजी यांचें 'कोस्टल ट्रॅफिक रिझर्व्हेशन' बिल सिलेक्ट कमिटीकडे बहुमतानें पाठविण्यांत आलें. मि. हाजी यांच्या या बिलाचा उद्देश असा आहे कीं, हिंदु-स्थानच्या किनाऱ्यालगत चालणाऱ्या वाहतुकीचे व्यवहारांत फक्त हिंदी जहाजांनाच परवानगी असावी. या बिलाला सरकार व युरोपिअन व्यापारी यांच्याकडून कसून विरोध झाला. कारण त्यामुळें इंग्रज भांडवलवाल्या कंपन्यां-च्या तोंडांतला घास निघणार. पण सुदैवानें असेंब्लींत या बिलाला बहुमत मिळालें. बिलाला अजून पुढें पुष्कळच गंडांतरें आहेत. पण इतकी तरी मजल पोंचली हेंच पुष्कळ झालें.

याशिवाय पुढें न आलेल्या बिलांत गौर यांचीं कांहीं बिलें व हरविलास शारदा यांचें एक बिल हीं प्रमुख होत. हिंदु स्त्रियांच्या वारसाहक्काच्या सुधारणेसंबंधींहि असेंच एक बिल बड्या कौन्सिलांत मंजूर होऊन आलें होतें, पण त्यांतील कोणालाच थारा मिळाला नाहीं. शारदा यांच्या बिलाचा हेतु मुलांमुलींच्या लग्नाची प्राथमिक मर्यादा ठरविण्याचा आहे. प्रथम या बिलाला प्रागतिक मताच्या लोकांकडून आश्रय मिळाल्यामुळें तें सिलेक्ट-

कमिटीकडे गेलें, पण तिकडून ज्या स्वरूपांत तें परत आलें त्यामुळें आतां प्रागतिक मताचे लोकहि त्याला प्रतिकूल झाले आहेत. पूर्वीं मुसलमान वर्गानें त्याला पाठिंबा दिला होता. पण त्यानंतर अलीकडे त्या विरुद्ध 'फतवे' निघाल्यामुळें मुसलमान सभासदांचें मत फितविलें गेलें. या बिलांतील वयोमर्यादा सुशिक्षित वर्गाला फारशी जाचक नाहीं. पण त्यामुळें अशिक्षित वर्गांवर फारच जुलूम होणार आहे. त्यांतूनहि कायद्यानें ठरविलेल्या वयोमर्यादेच्या आंत लग्न केल्याबद्दल चुणूक म्हणून थोडासा दंड-बिंड ठेवला गेला असता तर गोष्ट वेगळी होती. पण या 'गुन्ह्याला' ऐनजिनसी तुरुंगवासाची शिक्षा ठेवली गेल्यामुळें तें बिल हातांत धरण्यालाहि आपात्र झालें आहे. सुधारणा खरी, पण ती कशी घडवून आणावी याविषयीं विवेक सुटला म्हणजे असेंच व्हावयाचें.

बोरघाटांतील रिव्हर्सिंग स्टेशन

(केसरी १९२८)

पुण्याहून मुंबईस जाणाऱ्या आगगाडीच्या रस्त्यावर सह्याद्रींतील प्रसिद्ध बोरघाट येतो हें बहुतेकांस माहीतच आहे. या घाटामधील अनेक आश्चर्यांपैकीं रिव्हर्सिंग स्टेशन हें एक आश्चर्य होय. हें स्टेशन काढून टाकून तेवढ्यापुरता वेगळा रस्ता बांधण्याचें काम गेलीं थोडीं वर्षें चालू असून तें आतां बहुतेक पुरें झालें आहे. फक्त त्या रस्त्यानें आगगाड्यांची रहदारी सुरू व्हावयाची असून तिला प्रारंभ एप्रिल सन १९२९ मध्यें होईल असा अंदाज आहे. रिव्हर्सिंग स्टेशन कसें टाळतां आलें व त्याऐवजीं नवीन बांधलेल्या रस्त्याचें स्वरूप काय आहे याची माहिती पुष्कळांस व्हावी असें वाटत असेल यामुळें व ती शिल्पशास्त्रांतील हिंदी लोकांची प्रगति या दृष्टीनें महत्त्वाची असल्यामुळें देण्याचें योजिलें आहे; पण ती चांगली लक्षांत येण्यास बोरघाटांतील रस्त्याची वाचकांस नीट कल्पना असणें जरूर आहे, म्हणून प्रथम तीच माहिती देत आहों.

बोरघाटाची मर्यादा खंडाळा ते कर्जत इतकी आहे. मुंबईहून पुण्यास यावयास हाच काय तो मुख्य मार्ग. ब्रिटिश अमदानींत त्यांतून प्रथम गाडी-

रस्ता झाला व मागाहून आगगाडीचा रस्ता बांधण्यांत आला. त्यापूर्वी लमाण लोक बैल व रेडे यांजवर लादून कोंकणांतील माल घाटावर व घाटावरचा माल कोंकणांत नेत असत. अशा बिकट स्थळांतून गाडीरस्ता बांधणें कठीण व आगगाडीचा रस्ता बांधणें त्याहून कठीण. आगगाडीचा रस्ता बांधतांना कित्येक ठिकाणीं दऱ्या भरून काढाव्या लागतात, दोन टेकड्यांस जोडणारे पूल बांधावे लागतात व समोर डोंगराचा फार मोठा उंचवटा आडवा आल्यास तो सबंध चढून जाण्याऐवजीं त्याच्या पोटांतून बोगद्याचें विवर पाडून पलीकडे पोंचणें श्रेयस्कर असतें.

हे सर्व प्रकार बोरघाटांत पाहावयास सांपडतात. त्या सर्वांत रिव्हर्सिंग स्टेशन फार प्रेक्षणीय होय. रिव्हर्सिंग स्टेशन प्रेक्षणीय असलें तरी तें प्रेक्षणीय व्हावें यासाठीं त्याची योजना केलेली नाहीं. तें ठिकाणच असें चिंचोळें आहे कीं, अशा प्रकारची तोड त्याजवर काढल्यावांचून पुढचा मार्ग निघणार नव्हता. पुढें जावें म्हटलें तर समोर रुंद व खोल दरी येते व जागा अगदीं अरुंद असल्यानें गाडीला वळणहि मारतां येत नाहीं. यासाठीं गाडीस तेथें थांबवून व तिचें तोंड बदलून तिला डोंगराच्या चिंचोळया तोंडाच्या दुसऱ्या बाजूनें न्यावें लागतें. या रस्त्याची बांधणी १८६० सालीं सुरू झाली व ती १८६३ त संपली. म्हणजे गेलीं पासष्ट वर्षें रिव्हर्सिंग स्टेशनावरून गाड्यांची वाहतूक सुरू आहे व ती तशीच पुढेंहि सुरू राहिली असती. परंतु रिव्हर्सिंग स्टेशन ही सोय नसून अडचण आहे असें अलीकडे जाणवूं लागलें व तें एक मनोवेधक स्थळ असलें तरी त्याचा लोभ सोडणें भाग पडलें.

बोरघाटाचें व्यापारी महत्त्व

बोरघाटाची जरूरी मुंबई व पुणें या दोन शहरांनाच केवळ आहे असें नाहीं; तर त्याच्या ताब्यांत दक्षिण-हिंदुस्थानापैकीं फार मोठ्या प्रदेशाचा व्यापार आहे. हा व्यापार गेलीं पासष्ट वर्षें एकसारखा वाढत आहे. सदर घाटांतून दररोज साठ गाड्या जातात येतात इतकें सांगितलें असतां त्यांतील व्यापाराची कोणासहि सहज अटकळ बांधतां येईल. तथापि गाड्यांची हीहि संख्या अपुरी पडते. ही उणीव दोन प्रकारांनीं भरून काढतां येण्यासारखी आहे. गाड्यांची संख्या वाढवून किंवा प्रत्येक गाडींतील डब्यांची संख्या वाढवून. गाड्यांची संख्या वाढविणें तूर्त अशक्य दिसतें. वाढली

तर डब्यांचीच संख्या वाढेल. सांप्रत मोठ्या मालगाडीस कमाल म्हणजे तीस-पस्तीस डबे असतात. याहून अधिक डबे वाढविण्यास दोन अडचणी उभ्या राहतात. पहिली अडचण ही कीं, कर्जतपासून खंडाळ्याकडे गाडी वर चढवितांना तिला खेंचण्यास दोन एंजिनें लागतात व या दोन एंजिनांना हल्लींहून अधिक लांबीची गाडी झेपणार नाहीं. आणि दुसरी अडचण अशी कीं, अधिक लांबीच्या गाडीस रिव्हर्सिंग स्टेशनावर उभें राहण्यास जागा नाहीं व ही जागा जास्ती वाढविण्यासहि डोंगराच्या त्या चिंचोळ्या सोंडेवर माया नाहीं. कारण त्या सोंडेवर तीनहि बाजूंस खोल व रुंद तोंडाच्या दऱ्या आहेत. यांपैकीं सोंडेच्या टोकासमोर असलेली दरी ही काय ती भरून काढावयाची किंवा तिजवर पूल टाकून दरीच्या पलीकडच्या बाजूस ती जोडावयाची. पण ही दरी आठशें फूट लांब व एकशेंतीस फूट रुंद असल्यामुळें हें काम अत्यंत अवघड व खर्चाचें म्हणून त्याचा विचार सोडून देणें भाग पडलें आणि त्याऐवजीं हल्लींच्या रस्त्यांत रिव्हर्सिंग स्टेशनापुरता बदल करून नवीन रस्ता आंखणेंच श्रेयस्कर ठरलें.

हा नवीन रस्ता जुन्या रस्त्याप्रमाणें लांब, रुंद व उंच अशा डोंगरांच्या रांगांमधून जातो. त्याची सुरुवात मुंबईहून पुण्यास यावयाच्या रस्त्यावर ७४ व ७५ या मैलांच्या दरम्यान होते व तो खंडाळा स्टेशनापाशीं पुनः जुन्या रस्त्याला येऊन मिळतो. रस्त्याच्या या दोन टोकांमधील उंची २८० फूट आहे. ही उंची रस्ता बांधून कशी भरून काढावयाची हा प्रश्न. जुन्या रस्त्यानें ही उंची दर १०० फुटांस २·८७ फूट या प्रमाणांत भरून काढली आहे व इतरत्र प्रमाण दर १०० फुटांस २·६४ फूट असें आहे. चढाव जास्ती खडा ठेवला तर रस्त्याची लांबी कमी होते व कमी ठेवला तर रस्त्याची लांबी वाढते. पण चढाव वाढविल्यानें गाडी खेंचणें प्रयासाचें होतें. या बाबतींत तीन योजना पुढें आल्या व त्यांपैकीं दर १०० फुटांस चढावाचें प्रमाण २·६४ फूट ही योजना पसंत करण्यांत आली. सदर योजनेनें नवीन रस्ता २·११ मैल लांबीचा ठरला. त्या रस्त्याचा चढाव संथ आहे व वळणेंहि सोपीं आहेत. त्यासाठीं ६३ लक्ष रुपये खर्च येईल असा अंदाज झाला. इतर दोन योजनांपेक्षां हा खर्च अधिक असला तरी तो ५-७ वर्षांत सहज भरून येणार असल्यानें हीच योजना मान्य करण्यांत आली.

या नवीन रस्त्यावर महत्त्वाचीं कामें तीन होत. एक मोठमोठ्या भरावाचें काम, दुसरें डोंगरांतील खोदकाम व तिसरें तीन बोगद्यांचें काम. बोरघाटांतील बहुतेक फत्तर ज्वालामुखीच्या रसाचा बनला असल्यामुळें कित्येक ठिकाणीं आडवा येणारा डोंगर खोदून काढण्यापेक्षां बोगदा पाडणेंच कमी खर्चाचें असा अनुभव आला. तथापि बोगद्याचें काम एकंदरींत धोक्याचें खरेंच. बोगदा पाडण्यापूर्वीं त्यांत सांपडऱ्या दगडांची रचना, त्यांचे गुणधर्म यांची माहिती आगाऊ करून घ्यावी लागते. दगड पक्का असेल तर त्याजपासून धोका कमी असतो. नवीन तीन बोगद्यांपैकीं शेवटचा म्हणजे मुंबईच्या बाजूचा बोगदा थोडासा कठीण दगडांतून व बाकीचा मऊ मुरुमांतून पोखरावा लागला. तो खोदतांना सर्व बाजू लांकडांनीं बांधून घेण्यांत आल्या. प्रथम सहा-सात फूट लांबी तयार करून घ्यावयाची, त्यामागून सिमेंटाची कमान बांधावयाची व मग पुढचें खोदकाम चालू करावयाचें अशा क्रमानें मऊ भागांतील बोगदा वाट काढीत असतो.

मोठा बोगदा

वरील तीन बोगद्यांपैकीं खंडाळा स्टेशनाजवळचा बोगदा सर्वांत लांब म्हणजे ३१०० फूट आहे. बोगद्याची जागा निश्चित झाल्यावर तो दोनहि तोंडांनीं एकदम खोदला जातो. तसें करतांना या बोगद्याचीं दोन तोंडें कामास अपुरीं पडलीं. तेव्हां बोगद्यावरील डोंगराच्या माथ्यापासून आंतपर्यंत भोंक पाडून त्यांतून फोडलेले दगड वगैरे माल विद्युच्छक्तीनें चालणाऱ्या पाळण्याच्या साहाय्यानें काढून घेण्यांत येत असे. दुसरा बोगदा एक हजार फूट लांबीचा आहे व त्यांतील सर्व दगड पक्का आहे. तीनही बोगद्यांचा आकार सारखाच ठेवण्यांत आला असून त्यांतून जी. आय. पी. च्या दोन गाड्या एकाच वेळीं शेजार-शेजारच्या रुळांवरून जाऊं शकतात. बोगद्यांतील खोदकाम सुरुंगानें झालें. सुरुंगाकरितां घ्यावयाचीं भोंकें मजुरांनीं पहारांनीं पाडलेलीं नसून हवेनें फिरणाऱ्या यंत्रांकडून पाडण्यांत आलीं. सुरुंगास जेलिग्नाइट या जातीची दारू वापरलेली होती. कारण या दारूनें दगड कितीहि कठीण असला तरी तो फुटतो. तीन नव्या बोगद्यांची खोदाई ४० लक्ष घन फूट झाली व बाहेरील खोदकाम ५० लक्ष घनफुटांपर्यंत गेलें. सर्व रस्ता डोंगरांतून असल्यामुळें त्याच्या आजूबाजूस मोठमोठे कडे कोसळलेले आहेत. त्यांचा उपसर्ग रस्त्यास न व्हावा यासाठीं शंभर शंभर फूट रुंद असे ओटे

घालण्यांत आले आहेत. या नव्या रस्त्यावर दोन मोठे पूल आहेत. त्यांपैकीं एक ४५ फूट उंच असून त्यांतील बांधकाम एक लक्ष घनफूट आहे.

दातार ब्रदर्स

हिंदुस्थानांत बोगद्याचीं कामें फार थोडीं आहेत व तीं कामें वरचेवर होणारींही नसतात. आजपर्यंत हीं सर्व कामें युरोपियन कंपन्यांनींच केलीं. यामुळें त्या बाबतींत येणाऱ्या अनुभवाचा फायदा युरोपियनांनाच मिळाला. नवीन शिल्पकलेंत हिंदी लोकांचा प्रवेश आतां कोठें होऊं लागला आहे. युरोपियन कंपन्यांप्रमाणें हिंदी कंपन्याहि आगगाड्यांचे रस्ते व मोठाले पूल यांसारखीं कामें हातीं घेत असून महाराष्ट्रांतील दातार ब्रदर्स व रानडे ब्रदर्स इत्यादिकांनीं या बाबतींत बरीच आघाडी मारली आहे. बोगद्यासारखें काम क्वचित् होणारें असल्यामुळें त्याचा अनुभव कोणाहि हिंदी कंपनीस नव्हता. तो अनुभव आपणास लाभावा व तसलेंहि काम हिंदी कंपन्यांना उत्तम प्रकारें शेवटास नेतां येतें हें सिद्ध करतां यावें या महत्त्वाकांक्षेनें पुण्यांतील दातार ब्रदर्स यांनीं बोरघाटांतील नव्या कामाच्या एकतृतीयांश भागाचा मक्ता घेतला व तें काम केवळ हिंदी इंजीनियरांच्या मदतीनेंच पार पाडलें ही गोष्ट त्यांस भूषणावह होय यांत शंका नाहीं. बाकीचा दोनतृतीयांश भाग टाटा कंपनीकडे होता. पण टाटा कंपनी ही खास स्वदेशी कंपनी नव्हे. तिचें सगळेंच भांडवल हिंदी आहे असें नाहीं व तिच्या कामावर देखरेख करणारे सगळे अधिकारी हिंदीच असतात असेंहि नाहीं. या दृष्टीनें दातार ब्रदर्स यांचें काम सर्वस्वीं शुद्ध स्वदेशी असल्या कारणानें त्याचें महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत येऊन हिंदी लोकांस ज्या ज्या क्षेत्रांत संधि मिळेल त्या त्या प्रत्येक क्षेत्रांत ते युरोपियनांची बरोबरी करूं शकतात अशी त्यांची खात्री होईल.

दिल्लीचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

ता. १-२-२९

दिल्लीची हवा यंदाहि नेहमींप्रमाणें हिमालय पर्वतावरून आलेली असली तरी, खुद्द असेंब्लीची हवा हिंदुकुश पर्वतावरून अफगाणिस्थानच्या मार्गानें आलेली आहे! सभासद लोकांना त्या हवेचा स्पर्श दिल्लीला येऊन

पोंचण्यापूर्वी आपापल्या घरींच झाला होता. म्हणून कांहींनीं घरांतून निघण्यापूर्वींच अफगाणिस्थानसंबंधींचे प्रश्न सरकारला विचारण्याकरितां पाठवून दिले होते. पण नाटक लांबल्यामुळें जसें तें कंटाळवाणें होतें तसें या अफगाणिस्थानाच्या प्रकरणाचें झालें आहे. दिल्लीस आल्यावर पाहतात तों या नव्या प्रकरणाची नवाई राहिली नाहीं व नवलाईहि राहिली नाहीं. अफगाणिस्थानच्या प्रकरणाशीं इंग्रजांच्या कारस्थानी धोरणाचा संबंध आहे हा संशय अजून कोणाच्याहि मनांतून पुरा गेलेला नाहीं. पण आधींच लोकांना अफगाणिस्थानची माहिती थोडी व ऐकीव. सरकारी मार्गानें येणाऱ्या बातमीवर कोणाचाहि विश्वास नाहीं. स्वतंत्र रीतीनें येणारी बातमी फारच थोडी व रोज अफगाणिस्थानचे नवीन नवीन घोटाळे दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागल्यामुळें, आपण प्रश्न विचारतों त्याचें निशाण सरकारला बरोबर लागेल कीं, भलत्या दिशेला गोळी जाईल याची लोकांना खात्री वाटेनाशी झाली.

* * *

लोक कोणतें लक्ष्य डोळ्यांपुढें ठेवून निशाणबाजी करीत आहेत हें सरकारला पुरें माहीत असल्यामुळें त्यांनीं यांचा नेम चुकविण्याकरितां किंवा निष्फळ करण्याकरितां, मध्यें गेंड्याच्या कातड्याच्या जाड व भल्या मोठमोठ्या मिथ्या वादाच्या ढाली उभ्या करून ठेविल्या आहेत. यामुळें प्रश्न विचारले जातात, उत्तरें दिलीं जातात, पण गोळी कोठेंच लागत नाहीं व निशाण पडलेलें दिसत नाहीं. इतर शहरांप्रमाणें दिल्ली येथें हिंदु-मुसलमानांची मिळून मोठी सभा भरून, अमीर अमानउल्ला याला सहानुभूति प्रकट करण्यांत आली. पण चोर पकडणाऱ्या लोकांच्या घोळक्यांत स्वतः चोर शिरले म्हणजे जसा गोंधळ होतो, त्याप्रमाणें सरकार देखील अफगाणिस्थानबद्दल सरळ सहानुभूति प्रकट करीत असल्यामुळें, प्रश्नोत्तरांचा व टीकेचा खेळ अंधळ्या कोशिंबिरीसारखा झाला आहे. व्हाइसरॉयसाहेबांनीं केलेल्या पहिल्या दिवसाच्या भाषणांत नाटकांतील भरतवाक्याप्रमाणें, उदार मतप्रदर्शनाचे उद्गार होते. त्यांनीं म्हटलें कीं, अफगाणिस्थानांत एकी व शांतता नांदावी, इतकेंच आमचें पाहणें आहे व इच्छा आहे. अफगाणिस्थान आहे त्याप्रमाणेंच स्वतंत्र राहावा असे उद्गार मात्र त्यांच्या तोंडांतून निघाले नाहींत. पण सरकार म्हणणार आम्हीं तह करून बसलेलों आहों. तेव्हां अफगाणिस्थानचें स्वातंत्र्य आजहि आम्हांला कबूल आहे. त्या देशांतील यादवी व बंडाळी

संपून शेवटीं जो धनी गादीवर कायमचा बसेल त्याला अमीर म्हणून आम्ही ओळखूंच !

* * *

सोमवार ता. २८ हा असेंब्लीच्या कामाचा पहिला दिवस. या दिवशीं व्हाइसरॉयसाहेबांचें प्रास्ताविक भाषण झालें. पण यंदा नेहमींपेक्षांहि या आरंभाला साधें स्वरूप होतें. असेंब्ली व कौन्सिल ऑफ स्टेट या दोघांची मिळून बैठक नव्हती. या दोन सभांचे अध्यक्ष आपले केसाळ मुकुट घालून व्हाइसरॉयांच्या सिंहासनासमोर जय-विजयासारखे उलटीं तोंडें फिरवून बसतात तसें यंदा नव्हतें. अध्यक्ष पटेल यांनींच प्रथम येऊन खुर्चीवर बसून सभासदांची खडी ताजीम घेतली व मागाहून व्हाइसरॉयसाहेबांचा प्रवेश साध्या इतमामानें झाल्यावर ते उच्चासनावर पण आपली जागा सोडून उजव्या हाताला बसले. लॉर्ड आयर्विन आपलें भाषण इतकें सुबोध रीतीनें व सावकाश वाचतात कीं, तोंडी परीक्षेंत शुद्ध-लेखन घालण्याला परीक्षक म्हणून त्यांची नेमणूक केल्यास विद्यार्थि आनंदित होतील. वहिवाटीप्रमाणें एस्. आर. दास व लाला लजपतराय यांच्या मृत्यूबद्दल त्यांनीं दुःखोद्गार काढले, पण दुःखोद्गार काढतांना आपला व परका हा भेद दिसून आलाच ! लजपतराय यांच्यासंबंधानें सरकारला कधीं चांगला शब्द बोलायचा तर तो हाच प्रसंग होता. पण स्वतः बोलतांना लॉर्ड आयर्विन इतकेंच म्हणाले कीं, लाला लजपतराय ही एक माणसासारखी माणूस व्यक्ति होती. याचा अर्थ त्यांच्यामध्यें गुण असले तरी दोषहि होते. पण माणसासारखा माणूस हें वर्णन कोणाहि माणसाला लागू पडतें; आणि तें लाविल्यापासून वर्णित व्यक्ति ही मनुष्यकोटींतील होती, जनावरांपैकीं नव्हती इतकाच अर्थ निघूं शकतो. वैर आमरण राहिलें तरी मरणान्त असावें व मृत्यूचा उल्लेख करतांना तरी त्याबद्दल एखादा चांगला शब्द बोलावा ही सभ्यपणाची रीतहि व्हाइसरॉयसाहेबांनीं ध्यानांत ठेवली नाहीं; मग जेथें फुकाचा गोड शब्द खर्चीं घालण्याला इतका कृपणपणा, तेथें हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्याच्या बाबतींत त्यांनीं कशा प्रकारची भाषा वापरली असेल तें सांगावयास नको. त्यांनीं जास्तींत जास्त म्हणून हें सांगितलें कीं, “ १९१७ सालीं स्टेट-सेक्रेटरी मॉंटेग्यु यांनीं जो जाहीरनामा प्रकट केला तो आजहि अमलांत आहे. आम्ही ह्याच्या मागें जाऊं इच्छीत नाहीं म्हणजे तो रद्द करीत नाहीं ! ”

राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाला 'अल्टिमेटम्' म्हणजे 'निर्वाणीचा खलिता' असे शब्द लावतांना लॉर्ड आयर्विन यांनीं किंचित् प्रच्छन्न असा उपहासच केला.

* * *

नाहीं म्हणावयाला दोन गोष्टी त्यांनीं नव्या सांगितल्या—(१) शेतकी कमिशनच्या शिफारशींची सरकार कशा प्रकारें अंमलबजावणी करणार व (२) मजूर-वर्गाच्या स्थितीसंबंधानें चौकशी करण्याकरितां व्हिटली यांच्या अध्यक्षतेखालीं 'रॉयल कमिशन' विलायत सरकार नेमणार, शेतकी कमिशन हें एका अर्थानें लॉर्ड आयर्विन यांचेंच अपत्य असल्यामुळें त्याला उजविण्या-साठीं निदान अंगडें-टोपडें तरी एखादें शिवावें लागणारच. ह्याकरितां हिंदु-स्थान सरकारनें कांहीं रक्कम प्रारंभीं खर्चावयास काढली असून कांहीं रक्कम वार्षिक खर्चण्याची तयारी केली आहे. पण ही वार्षिक रक्कम कृषिसंशोधनाच्या नांवाखालीं बहुधा खर्च पडणार व तींहि कांहीं युरोपिअन तज्ज्ञांच्या खिशांत जाणार हें उघड दिसतें. नाहीं म्हणावयाला इतर खात्यांप्रमाणें शेतकी खात्याकरितां म्हणून एक कार्यकारी कमिटी व एक सल्लागार कमिटी अशा नेमण्यांत येतील व त्यांत कायदेमंडळाचा थोडासा हात शिरकला तर शिरकेल. पण हें शुभ वर्तमान शेतकऱ्यांपर्यंत आधीं जाणारच नाहीं, गेलें तरी तें त्याला कळणार नाहीं व कळलें तरी या कृषिसंशोधनाचा प्रत्यक्ष फायदा फार दूरच आहे. इंग्रजी राज्यांत सगळ्या चांगल्या गोष्टी उगवण्याकरितां सरकारनें रुजत घातल्या आहेत. पण तीं सर्व आक्रोडांचीं झाडें. कितव्या पिढीला त्यांचीं फळें दिसतील किंवा खावयाला मिळतील हा नेहमींचा प्रश्नच असतो. व्हाइसरॉय यांच्या भाषणांतील आणखी एक नवा मुद्दा पूर्व-आफ्रिकेंतील हिंदी वसाहत-वाल्यांच्या स्थितीसंबंधाचा होता. तेथील सरकारच्या कार्यकारी मंडळांत हिंदु-स्थानांतील एखादा सिव्हिल सर्व्हंट कायमचा नेमला जावा अशी योजना सरकारच्या डोक्यांत घोटाळत आहे असें दिसतें व कदाचित् विलायत सरकारच्या मदतीनें ती सफल होईल. पण त्या योजनेनें हिंदी वसाहतवाल्यांचा प्रत्यक्ष किती फायदा होईल हें आज कोणी सांगावें ? लॉर्ड आयर्विन यांच्या भाषणानंतर या दिवशीं असेंब्लींत कांहीं विशेष काम झालें नाहीं.

* * *

मंगळवार तारीख २९ हा दिवस खासगी सभासदांच्या बिलाकरितां राखून ठेवण्यांत आला होता. या दिवसाचें मुख्य बिल म्हणजे रायसाहेब हरविलास

शारदा यांचें बालविवाहासंबंधाचें होय. शारदा यांनीं या बिलासंबंधानें आज तीन वर्षें खटपट चालविली आहे. पण त्याला चांगला मुहूर्त लाभलेला दिसत नाहीं. कारण लोकपक्षांतील कांहीं लोक त्याला उघडपणें प्रतिकूल आहेत व सरकारनें त्यासंबंधानें आपलें मत अजून निश्चित बनविलें नाहीं. सरकारची सबब ही कीं, लग्नाची किमान वयोमर्यादा ठरविण्यासारखा लोकांच्या चालीरीतींत हात घालणारें बिल मंजूर करण्यास संमति देऊन आपण विनाकारण लोकक्षोभ कां करावा? तथापि शारदा यांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांची गांठ घेऊन व इतर अनेक प्रयत्न करून प्रस्तुत बिल सिलेक्ट कमिटीच्या खिंडींतून पार पाडून असेंब्लीपर्यंत आणलें. गेल्या सप्टेंबर महिन्यांत तें चर्चेला निघावयाचें, पण गर्दींत त्याची चर्चा होऊं नये, प्रशस्तपणें व्हावी म्हणून तें चालू बैठकीपर्यंत पुढें ढकलण्यांत आलें.

*   *   *

परंतु दरम्यान संमतिवयाची चौकशी करण्याकरितां सरकारनें कमिटी नेमली तिच्यावर असेंब्लीचें प्रतिनिधी आहेत. कमिटी अनेक प्रांतांत फिरली व अजूनहि तिचें काम सुरू आहे. म्हणून या कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध होईपर्यंत या बिलाची चर्चा तहकूब व्हावी अशी सूचना आचार्य, केळकर व पं. ठाकुरदास भार्गव यांनीं दिली होती. पैकीं आचार्य यांची उपसूचना चर्चेला निघाली तेव्हां सरकारी सभासद ज्या बाजूला मतें देतील तसा निर्णय होईल हें उघड दिसून आलें. सरकारनें अखेरपर्यंत आपल्या मनाचा निश्चय केला नव्हता असें म्हणतात. पण खरी गोष्ट ही कीं, त्यांना या लांबणीच्या उपसूचनेचा फायदा घेऊन हें बिल पुढें ढकलावयाचें होतें. एका अर्थानें त्यांचा हेतु वाईट म्हणतां येत नाहीं. कारण संमतिवयाच्या चौकशींत लग्नाचें वय किती असावें हा प्रश्न प्रामुख्यानें पुढें आलेला आहे. त्यावर साक्षीपुरावा झालेला आहे. म्हणून आजच या बिलाचा निकाल होऊन गेला तर त्या कमिटीचें काम जवळ जवळ निष्फळ व्हावयाचें; किंवा लोकमत वेगळ्या प्रकारचें दिसून आलें तर हल्लींचें बिल मंजूर झालें तें झालें नसतें तर बरें असें म्हणण्याची पाळी यावयाची.

*   *   *

अशीं महत्त्वाचीं बिलें वरचेवर पुढें येऊन मंजूर होण्याचा संभव कमी. तथापि सरकारनें अखेर आचार्यांच्या उपसूचनेला अनुकूल मत दिल्यामुळें शारदांची

मूळची उपसूचना नामंजूर झाली. मात्र सरकारच्या या कृतीनें त्यांनीं राय-साहेब शारदा यांचा विश्वासघात केला असा आरोप उघड येण्यासारखा होता म्हणून दुसरे दिवशीं सरकारनें जाहीरपत्रक काढून प्रसिद्ध केलें कीं, पुढील सिमला येथील बैठकींत या बिलाच्या चर्चेला जितका वेळ लागेल तितका आपण देऊं. असेंब्लीच्या कामाचे दिवस वांटून देणें ही गोष्ट सर्वस्वीं सरकारच्या हातची असल्यामुळें हें वचन त्यांना पाळतां येईल. दरम्यान संमतिवय कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध होईलच. साधारण लोकमत पाहतां प्रथम पक्ष अशा तऱ्हेचें बिल असेंब्लीनें मंजूर करूं नये असा दिसतो. पण तें जर मंजूर व्हावयाचें तर लग्नाची किमान मर्यादा १४ वर्षांची राहावी असा दुसरा पक्ष आहे. संमतिवय व लग्नाची वयोमर्यादा कायद्यानेंच ठरवावयाची तर ती दोहोंची एकच म्हणजे १४ पर्यंत असावी असें ओघानेंच प्राप्त होतें. याच्यांपलीकडे जाऊन १६–१८ वर्षांची मर्यादा असावी असें म्हणणारे लोक कांहीं आढळतात व कांहीं साक्षीदारांनीं तसें मत संमतिवय कमिटीपुढें प्रदर्शितहि केलें आहे ! पण या कमिटीपुढें कोणत्या वर्गांतील लोक, विशेषतः कोणत्या व्यक्ति, साक्षीला गेल्या हें पाहिलें म्हणजे १४ हून अधिक वर्षें या वयोमर्यादेला खऱ्या लोकमताचा आधार नाहीं हें उघड दिसून येतें.

* * *

शारदा यांची मूळ योजना अशी आहे कीं, ठरीव मर्यादेच्या आंत झालेला विवाह रद्द ठरवितां यावा. पण तें कलम सिलेक्ट कमिटीनें अजीबात काढून टाकलें व बालविवाहाला गुन्ह्याचें स्वरूप दिलें गेलें तर, खटले भरणें, न्याय-इनसाफ होणें, शिक्षा देणें वगैरे बाबतींत अनेक प्रकारचीं बंधनें सिलेक्ट कमिटीनें सुचविलीं आहेत. बालविवाह करणाऱ्या आईबापांना फटक्यांची शिक्षा द्यावी असें मुंबईचे एक शहाणे साक्षीदार बोलल्याचें प्रसिद्धच आहे. त्यांच्या हातांतील चाबूक जाऊन सिलेक्ट कमिटीनें अप्रत्यक्ष रीतीनें तो या फाजील शहाण्यांच्या पाठीवरच उडविला म्हणावयाचा ! असो. या दिवशीं दुसरें बिल मौ. महंमद याकूब यांचें निघालें. त्यांची योजना अशी कीं, एका सरकारी लॉ रिपोर्टांखेरीज बाकी कोणाहि लॉ रिपोर्टांचा उल्लेख किंवा वाचन न्याय कोर्टांपुढें होऊं नये. याचा अर्थ खासगी लॉ रिपोर्टांचीं सगळीं मासिक पुस्तकें बंद पडावीं व आळशी वकील व मिजासखोर न्यायाधीश यांचें काम हलकें व्हावें. पण ही गोष्ट कोणाहि समंजस मनुष्याला मान्य होण्यासारखी

नसल्यामुळें, हें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्याच्या मौ. महंमद याकूब यांच्या सूचनेला स्वतः त्यांच्या हाताखेरीज दुसरा एकहि हात वर झाला नाहीं.

* * *

बुधवार ता. ३० या दिवशीं खासगी समासदांचे ठराव चर्चेला निघाले. पहिला ठराव कुमार रणंजयसिंग यांचा सिनेमा कमिटीसंबंधाचा होता. तो असा कीं, हिंदुस्थानांतील सिनेमा कमिस्या व चित्रपट तयार करणारे कारागीर यांच्या धंद्यांना उत्तेजन मिळावें म्हणून सिनेमा कमिटीनें केलेल्या शिफारशी सरकारनें अमलांत आणाव्या. पण या कमिटीवरील सहा सभासदांत तीन गोरे व तीन काळे होते. त्यांत बरोबर निमेनिम दुमत झालें व सरकारनें या गोऱ्या लोकांच्या मताचा पाठपुरावा केला. त्यांचें म्हणणें असें कीं, सिनेमाचा धंदा हिंदुस्थानांत हल्लींच फायद्याचा असल्यामुळें त्याला वेगळें उत्तेजन नको व हिंदुस्थानांत तयार होणारे चित्रपट कांहीं एका ठराविक प्रमाणानें सर्व सिनेमावाल्यांनीं दाखविलेच पाहिजेत अशी सक्ती झाली तर चित्रपट अधिक वाईट निघूं लागतील व हिंदी सिनेमावाल्यांचें नुकसान होईल. अर्थात् ही शुद्ध बतावणी होय. मूळ कमिटी नेमली तीं अमेरिकन चित्रपटांवर नियंत्रण पडून विलायती चित्रपटांचा फायदा करून देण्याच्या उद्देशानें. पण कमिटींतील हिंदी सभासदांनीं हा व्यूह ढासळविला. तेव्हां आमचें साधलें नाहीं, म्हणून तुमचेंहि साधूं देत नाहीं असा विचार सरकारनें केला. ठरावावरचीं मतें मोजतांना दोनहि बाजूंना सारखीं मतें पडलीं. फिरून अध्यक्ष पटेल यांच्यावर बिकट प्रसंग आला. पण अध्यक्ष पटेल निःपक्षपाती ! त्यांनीं सेफ्टी बिलाच्या वेळीं सिमल्यास सारखीं मतें पडलीं असतां, लोकपक्षाला उचलून धरलें म्हणून आपला तोल संभाळण्याकरितां त्यांनीं या वेळीं सरकारला उचलून धरलें.

* * *

या दिवशीं निघालेला दुसरा ठराव मात्र अत्यंत महत्त्वाचा होता तो असा कीं, १६ ते २० वर्षांच्या आंतील शाळा व कॉलेजमधील तरुणांना सक्तीचें शारीरिक शिक्षण, लष्करी कवाईत व रायफल प्रॅक्टिस शिकविण्याची व्यवस्था सरकारनें करावी. अनेक लोकांच्या नांवांखालीं तो ठराव निघाला होता तरी डॉक्टर मुंजे यांनाच तो पुढें मांडण्यास परवानगी मिळाली व त्यांनीं तो

मोजक्या शब्दांत पण खणखणीत रीतीनें पुढें मांडला. सरकारतर्फे बाजपेयी व आर्मी सेक्रेटरी मि. यंग यांचीं भाषणें झालीं. त्यांत नसत्या शेंकडों अडचणी पुढें आणल्या होत्या. लोकपक्षातर्फे अणे, जयकर यांचीं भाषणें फार चांगलीं झालीं. जयकर यांनीं तर सरकारास असें स्पष्ट बजावलें कीं, देशांतील तरुण पिढीनें जागृत होऊन पाऊल पुढें टाकलें आहे. तरुणांची ईर्षा, तरुणांचें तेज याचा फायदा राष्ट्रसेवेला व राष्ट्रसंरक्षणाला करून घेण्याची सरकारची इच्छा असेल तर ही एकच संधि आहे. ती त्यांनीं न साधली तर उद्यां त्यांचेंच नुकसान होईल. या ठरावावर आणखी बरींच भाषणें होण्याचा संभव म्हणून त्याची चर्चा तारीख १८ फेब्रुवारीपर्यंत पुढें टाकण्यांत आली.

असेंब्लीचे पुष्कळ सभासद अजून यावयाचे आहेत. जिकडे तिकडे बाकें अगदींच सुनीं नाहीं म्हटलीं तरी म्हातारपणाच्या मधून मधून पडलेल्या दातांच्या फवळीसारखीं दिसतात. स्वराज्य पक्षानें तर फारच उदासीनपणा दाखविला आहे. खासगी सभासदांनीं पुढें आणलेलें काम हें जणूं काय कामच नव्हे असा त्यांचा विचार दिसतो. या पक्षाची हल्लीं फारच वाताहत झालेली आहे. आचार्य व रंगा अय्यर हे उठून दुसऱ्या बाकावर जाऊन बसले. श्रीनिवास अय्यंगार, प्रकाशम् हे लोक येण्याचें चिन्ह दिसत नाहीं. मोतिलाल नेहरू क्वचित् तास अर्धा तास दिसतात व एकंदर स्वराज्य पक्षांत जवळजवळ अराजक निर्माण झालें असेंच म्हणतात. राष्ट्रीय पक्षानें लाला लजपतराय यांच्या जागीं पंडित मदन मोहन मालवीय यांना आपले पुढारी नेमलें असून बाकीच्या जागा पूर्वीसारख्याच भरल्या आहेत. स्वतंत्र पक्षाचे पुढारी जिना अजून मुंबईसच आहेत व सायमन कमिटीवर नेमलेले लोक ब्रह्मदेशांत आहेत. या सर्व कारणांनीं असेंब्लीचें काम झोंपाळू माणसाच्या भाषणासारखें किंवा स्प्रिंग ढिल्या झालेल्या फोनोग्राफसारखें र-र करीत कसें तरी चाललें आहे. येत्या सोमवारीं सेफ्टी बिल पुनः प्रविष्ट होणार त्यामुळें अधिक सभासदांची दुतर्फा जमवाजमव झाल्यास असेंब्लीच्या कामाला कांहीं रंग येईल.

पत्र नं. २

ता. ८-२-२९

गेल्या आठ-दहा दिवसांत हवेचे पुष्कळ प्रकार दिल्लीस अनुभवाला आले. आम्ही प्रथम आलों तेव्हां हीच का दिल्लीची थंडी, असें म्हणून तिची थट्टा केली. पुढें दोन-तीन दिवस आभाळ इतकें भरून जाई व सकाळीं

धुकें इतकें दाट पडे कीं, चालतांना वर पाहून 'घुंगुटके पट खोलोजी' या चिजेचें पालुपद सहजच तोंडाला येई. नंतर दोन दिवस नुसती पण फार कडक थंडी पडली व पुढें दोन दिवस या थंडींत उत्तरेकडील झोंबणाऱ्या वाऱ्याची भर पडून मोठी दुःसह स्थिति झाली. रावळपिंडी व रोहटक येथपर्यंत बर्फाची वृष्टि झाली. खुद्द दिल्ली शहरांत उघड्या जागेवर ठेवलेल्या पाण्याचें कोठें कोठें बर्फ झालें; आणि गरीब-गुरीब व टांगेवाले वगैरे कांहीं लोक प्राणाला मुकले. पण आतां चोहोंकडील वर्तमानपत्रांतून या थंडीचें आलेलें वर्णन वाचलें म्हणजे दिल्लीस कांहीं विशेष झालें नाहीं असेंच म्हणणें अधिक बरें. दिल्लीची हवा हिमालयावरून येते असें मीं मागील पत्रीं म्हटलें पण सरकारी हवाखात्याच्या एका रिपोर्टांत असा खुलासा आढळला कीं, 'ही हवा म्हणजे पुढें धावणारी थंड हवा व तिची पाठ शिवणारी उष्ण हवा यांचा खेळ अटलांटिक महासागरावरून भूमध्य समुद्रांतून हिंदीमहासागराकडून हिंदुस्थानाकडे वळला. हिमालयावरून बर्फाच्या वृष्टीमुळें दिल्लीस फार थंडी पडली असें आम्ही समजतों. पण हिमालयावरच्या थंडीला अटलांटिक महासागरावरील हवा हें कारण ठरलें. आतां या अटलांटिक महासागरावरील हवेला मूळ कारण काय एवढेंच कोणी सांगावयाचें उरलें आहे. कोणत्याहि गोष्टींत कारणपरंपरेचा शोध मागें-मागें करीत गेलें असतां, शेवटीं अनवस्था किंवा शून्यसंशोधन हेंच हातीं लागणार !

* * *

या आठवड्यांतील असेंब्लीचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे चार दिवस होऊन संपलेली पब्लिक सेफ्टी बिलावरील चर्चा. पहिल्या दिवसाच्या रंगावरून एकदोन दिवसांतच ही चर्चा संपेल असें वाटलें होतें. पण अदमासाबाहेर लांबून ती चार दिवस चालली. शेवटीं लोकपक्षाचा ११ मतांनीं पराभव होऊन बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्याचें ठरलें ! या बिलावर स्वराज्य पक्षातर्फे पं. नेहरू, गयाप्रसादसिंग, नीळकंठदास, दिवाण चमनलाल, रंगास्वामी अय्यंगार यांचीं भाषणें झालीं. नॅशनॅलिस्ट पक्षातर्फें पं. मालवीय, केळकर, शेठ घनश्यामदास बिर्ला, मुनशी ईश्वर शरण व अणे यांचीं भाषणें झालीं. स्वतंत्र पक्षातर्फें फक्त सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांचेंच भाषण झालें. मुसलमान पक्षातर्फें सर अबदुल कयूम व युरोपियन संघातर्फें सर डार्सी लिंडसे, सर व्हिक्टर ससून व गॅव्हिन जोन्स हे बोलले. सरकारतर्फें होम-

मेंबर क्रेरर, डेनिस ब्रे, कीन्स व कॉसग्रेव्ह यांचीं भाषणें झालीं. रंगा अय्यर व आचार्य, यांचींहि भाषणें झालीं. पण त्यांना आज जवळ जवळ कोणताच पक्ष नाहीं असें म्हणावें लागतें. इतक्या भाषणांना चार दिवस लागले, यावरून बहुतेक भाषणें लांबलचक झालीं हें दिसून येईल. त्यांत रंगा अय्यर यांचा नंबर सर्वांत पहिला लागला. त्यांनीं दोन तास दहा मिनिटें घेतलीं. पण या भाषणांत बिलावरील टीकेपेक्षां कोपरखळ्या व चिमटेच अधिक होते. त्यांनीं कॉंग्रेस, नेहरू कमिटीचा रिपोर्ट, असहकारिता, युवकसंघाची चळवळ वगैरे सर्व गोष्टींवर तोंडसुख घेतलें! व जिव्हेचा उपयोग किती वाईट रीतीनें करतां येतो याचा प्रत्यय असेंब्लीला आणून दिला. या गृहस्थांचें तारूं कोणीकडे कसें भटकत जाणार हें समजत नाहीं. सुकाणूं मोडलेल्या जहाजाची समुद्रांत जी स्थिति होते तीच कदाचित् यांची पुढील निवडणुकींत होईल असें म्हणतात.

* * *

सरकारचे नवे फडणवीस सर जॉर्ज शूस्टर यांचा या आठवड्यांत असेंब्लीला प्रथम परिचय झाला. हे जातीनें जर्मन ज्यू असून मोठे धनाढ्य आहेत. कीनियासंबंधानें नेमलेल्या हिल्टन यंग कमिशनचे ते सभासद होते व तिकडूनच ते इकडे आले आहेत. हे स्वभावानें शांत व सभ्यपणानें वागणारे दिसतात. असेंब्लींत झालेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें त्यांनीं समर्पक व माहिती पुष्कळशी देण्याच्या उद्देशानें दिलीं. विशेषतः रिझर्व्ह बँक बिलासंबंधानें एका प्रश्नाला उत्तर देतांना त्यांनीं या बिलासंबंधानें आपलें धोरण प्रकट केलें तें लोकपक्षाला पसंत पडण्यासारखें होतें. रिझर्व्ह बँक बिल ते तूर्त पुढें आणीत नाहींत.

* * *

प्रथम हिंदुस्थानांतील बँका व पेढ्या यांच्यासंबंधानें ते विस्तृत चौकशी करणार आहेत, नंतर असेंब्लींतील निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांशीं खासगी चर्चा करणार आहेत व त्यानंतर रिझर्व्ह बँकेसंबंधानें आपलें धोरण निश्चित करणार आहेत. याचा अर्थ सुमारें दोन वर्षें तरी हें बिल पुनः पुढें येत नाहीं. याखेरीज सरकारी रीतीनें शेतकरी व शेतकीचा व्यापार यासंबंधानें तें प्रांतानिहाय चौकशी करणार आहेत असें इतर मार्गानें समजलें. इन्कम टॅक्स बिलावरील सिलेक्ट कमिटींत त्यांनीं सामोपचाराचें धोरण स्वीकारलें असें

त्यांतील लोक सांगतात व त्यांच्या या धोरणामुळें हें बिल एकदम पुढें न येतां, फिरून लोकमत अजमावण्याकरितां बाहेर पाठविण्याचें कमिटीला ठरवितां आलें. तात्पर्य, सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्याइतके ते तडफदार किंवा वाक्पटु नसले तरी प्रथम कांहीं दिवस लोकांना माजी फडणविसांच्या धोरणाचा ते विसर पाडतील असा अंदाज वाटतो; परंतु प्रथम परिचयावरूनच कोणाविषयींहि निश्चित मत बनविणें हें अर्थातच शहाणपणाचें होणार नाहीं.

* * *

या आठवड्यांत दोन-तीन पोटनिवडणुकी झाल्या. बंगलोर येथील शास्त्रीय विद्यापीठावर षण्मुखम् चेट्टी यांना निवडण्यांत आलें. पब्लिक अकौंट्स कमिटी-वर एस्. सी. मित्र, नियोगी, कुमार गंगानंद सिंह, अबदुल मातीन चौधरी यांची निवडणूक झाली. तसेंच वसाहती व जमीनबाब यांच्यासंबंधानें कमिटीवर जितके लोक पाहिजे होते. जितकेच उमेदवार असल्यामुळें ती निवडणूक करावी लागली नाहीं.

* * *

साराभाई हाजी यांच्या व्यापारी जहाजांच्या बिलासंबंधाच्या सिलेक्ट कमिटीचें काम लवकरच सुरू होणार. या कमिटीवर सर जॉर्ज रेनी यांच्याशिवाय इतर कोणी सरकारी सभासद नाहीं. म्हणजे सरकारनें या कमिटीवर जवळ-जवळ बहिष्कार घातल्यासारखा केलेला आहे. यामुळें कमिटीचें काम लवकर संपेल. मात्र परस्परविरोधी असे रिपोर्ट निश्चितपणें होणार. तथापि खासगी बिलांना या बैठकींत थोडे दिवस दिलेले असल्याकारणानें, या बिलांच्या चर्चेला असेंब्लीच्या या बैठकींत संधि मिळेल कीं नाहीं याची थोडीशी शंका वाटते. वर्कमेन्स कॉम्पेन्सेशन (जोखमीच्या धंद्यांत दुखापत किंवा इजा झालेल्या किंवा मृत्यु पावलेल्या कामकऱ्यांच्या कुटुंबांना किंवा आश्रितांना नुकसान-भरपाई करण्यासंबंधींच्या) बिलावर सिलेक्ट कमिटी नेमण्यांत आली आहे. पण या बिलावर चोहोंकडून आलेले अभिप्राय प्रायः बिलाला अनुकूल असल्यामुळें तिचें काम फार वादग्रस्त होईल असा रंग दिसत नाहीं.

* * *

पहिल्या आठवड्यापेक्षां दुसऱ्या आठवड्यांत असेंब्लीच्या कामाला जी थोडी तेजी आली आहे ती सेफ्टी बिलासारख्या वादग्रस्त प्रश्नामुळें. तथापि अखेर सरकार पक्षाचाच जय होणार ही गोष्ट प्रथमपासून जवळ जवळ निश्चित

झाल्यासारखी दिसत होती. यामुळें विशेष ईर्षा दिसून आली नाहीं. बिलाच्या चर्चेमध्यें प्रश्नोत्तरें व खटके पुष्कळ उडाले; तथापि सिमल्यास या चर्चेला हल्लींपेक्षांहि अधिक तेज आलें होतें. गैरहजर असलेल्या सभासदांना बोलावून आणण्याचा बराच खटाटोप उभयपक्षाकडून झाला. यामुळें शेवटच्या दिवशीं सुमारें ११२ सभासद असेंब्लींत हजर होते. एकट्या स्वराज्य पक्षाचे १२ सभासद गैरहजर होते. हे सगळेच हजर राहतील असे नव्हते; तथापि स्वतंत्र पक्षाचे व मुसलमान सभासद यांनीं बराच गोता दिला. म्हणूनच उभयपक्षांतील मतांमध्यें इतकें अंतर पडलें एरवीं पडतेंना.

* * *

गेल्या आठवड्यांत दिल्ली येथील महाराष्ट्र स्नेहसंवर्धक समाजानें नव्या पंचांगाप्रमाणें दासनवमीचा एक दिवस उत्सव केला. त्यांत श्री. माधवरावजी अणे यांचें व्याख्यान झालें. स्वामी विवेकानंद यांच्या निधनतिथीची गांवांत एक सभा झाली. 'यंग वुइमेन्स ख्रिश्चन असोसिशन' या संस्थेचा उद्घाटन-समारंभहि लेडी आयर्विन यांच्या हस्तें झाला. दिल्ली येथील चित्रकलेचें एक प्रदर्शनहि उघडण्यांत आलें. तसेंच रेल्वे बोर्डानें आपल्या खात्यामार्फत एक नमुनेदार प्रदर्शन भरविलें आहे, त्याचा समारंभ उद्यां होईल. या प्रदर्शनांत लोकोपयोगी व मनोरंजक असा बराच भाग असल्यामुळें तें प्रदर्शन प्रत्यक्ष पहिल्यावर त्यासंबंधानें कांहीं महत्त्वाचें असल्यास लिहितां येईल.

पत्र नं. ३

ता. १४-२-२९.

शुक्रवार ते रविवार तीन दिवसांची सुटी संपल्यावर सोमवारीं तीन सरकारी बिलांचें काम झालें. पहिलें बिल मुदतीच्या कायद्यांत दुरुस्ती करण्यासंबंधानें कौन्सिल ऑफ स्टेटकडून पास होऊन आलेलें होतें. यांत मुख्य तीन कलमें होतीं. एका कलमानें असें ठरविण्यांत आलें आहे कीं, धर्मसंस्था किंवा देवस्थानें यांचा 'मॅनेजर'हि 'ट्रस्टी' असेंच समजलें जाईल. याचा अर्थ त्याचेविरुद्ध मुदतीचा कायदा लागणार नाहीं. तसेंच या बिलानें असें ठरविलें आहे कीं, अशा ट्रस्टीनें कोणतीहि ट्रस्ट मिळकत कोणाला देऊन टाकली असतां, दावा करण्याच्या मुदतीचा प्रारंभ वादीला हा व्यवहार झाल्याचें कळल्यापासून तीन वर्षें; व नव्या ट्रस्टीला जुन्या ट्रस्टींनीं केलेला

व्यवहार रद्द करण्याची फिर्याद आणण्याकरितां नवीन ट्रस्टी कामावर रुजू झाल्यापासून १२ वर्षें असावी. या बिलाचा हेतु देवस्थानें व धर्मसंस्था यांची मिळकत अयोग्य रीतीनें विकली जाऊं नये व या मिळकतींत ज्यांचा हित-संबंध असेल त्यांना दावा करून योग्य तर ती मिळकत परत घेतां यावी असा आहे.

* * *

दुसरें सरकारी बिल पेटंट ॲक्टांत दुरुस्ती करण्यासंबंधाचें होतें व तें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलें. त्याचप्रमाणें मजुरांचे संप व तंटे कमी करणें, थांबविणें, तोडणें, यासंबंधींचें तिसरें एक बिल होतें व तेंहि सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलें. मात्र या तिसऱ्या बिलावर विशेष चर्चा झाली. सरकारनें या बिलाच्या पहिल्या भागांत पंचायतपद्धतीनें मालक व मजूर यांच्यांतील तंटे तोडण्यासंबंधींची योजना केली आहे. परंतु पुढच्या कलमांतून मजुरांचा संप करण्याचा हक्क पुष्कळसा कमी करून नोटीस दिल्याशिवाय कांहीं कांहीं धंद्यांत किंवा कामगिरींत एकदम संप पुकारणें हा गुन्हा ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. बिलाच्या या दुसऱ्या भागासंबंधानें असें म्हणतां येईल कीं, हें बिल पब्लिक सेफ्टी बिलाचेंच एक लहानसें, किंबहुना मोठेंहि भावंड शोभेल. पब्लिक सेफ्टी बिलानें फार तर चार आगंतुक कम्युनिस्ट लोकांना चौकशी न होतां हद्दपारी सोसावी लागेल. परंतु या दुसऱ्या भावंडाचा पराक्रम असा होणार कीं, सरकार ठरवील त्या धंद्यांत व कामगिरींत कांहीं ठराविक मुदतीची नोटीस दिल्याशिवाय काम सोडतां येणार नाहीं, सोडल्यास शिक्षा होईल व सहानुभूतीनें एका मजूर वर्गानें दुसऱ्या मजूरवर्गाकरितां संप करणें हाहि गुन्हा ठरेल! विलायतेंत १९२६ सालीं मोठा सार्वत्रिक संप झाला तो कायद्याच्या बळावर मोडला गेला. पण लगेच उरलासुरला पक्का बंदोबस्त करण्याकरितां पुढच्या वर्षी हल्लींच्या प्रधानमंडळानें वरील प्रकारच्या तजविजीचें बिल पार्लमेंटांत मंजूर करवून घेतलें तेव्हां मजूर पक्षानें त्याला कसून विरोध केला व पुढील निवडणुकींत मजूर पक्ष अधिकारारूढ झाला तर हें बिल रद्द होण्याचा संभव आहे. दरम्यानच्या या संधिकालांत हिंदुस्थान सरकार आपला हात साधून घेत आहे. परंतु सिलेक्ट कमिटींत नीर-क्षीरन्यायानें चांगला तेवढा भाग उरून वाईट तेवढा भाग बहुतकरून

काढून टाकण्यांत येईल; आणि तें न झालें तर असेंब्लीमध्यें या बिलाला फार कसून विरोध होईल. सदर बिलावर स्वराज्य पक्षापैकीं, चेट्टी व जम्नादास मेथा आणि नॅशनलिस्ट पक्षातर्फे पं. कुंझरू यांचीं चांगलीं भाषणें झालीं.

* * *

मंगळवार हा खासगी सभासदांच्या बिलांचा दिवस होता. पैकीं पहिलें बिल हिंदुधर्मशास्त्रांतील वारसाईचा क्रम हल्लीं आहे त्याहून कांहीं गोष्टींत वेगळा करण्यासंबंधींचें होतें. हें बिल गतवर्षी असेंब्लींत डॉ. गौर यांच्या प्रयत्नानें धांदलींत पास होऊन गेलें व त्यानंतर तें कौन्सिल ऑफ स्टेटकडून एक दोन दुरुस्त्या करून पास होऊन यंदा परत असेंब्लीकडे आलें. मिताक्षरेच्या धर्मशास्त्राप्रमाणें कांहीं दूरच्या गोत्रज सपिंडांकडे वारसा जातो तो मेलेल्या मूळ मालकाच्या जवळच्या नात्याच्या स्त्रियांकडे ओढून आणण्याचा या बिलाचा हेतु आहे. वारसा मृताच्या आजापर्यंत (बापाच्या बापापर्यंत) वर गेल्यानंतर तो हल्लीं कांहीं प्रांतांतून दूरच्या गोत्रज सपिंड पुरुषांकडे जातो. यामुळें घराण्यांत जन्मलेल्या स्त्रियांना वारसा मिळण्याचा संभव अगदींच उरत नाहीं ही गोष्ट या बिलानें बदलली आहे. या बिलावर पुराणमतवादी पक्ष व सुधारणावादी पक्ष या दृष्टीनें खूप दुमत होतें. युरोपियन, मुसलमान वगैरे लोक प्रायः या चर्चेपासून अलिप्त राहिले. सरकारनेंहि तटस्थपणाचें धोरण स्वीकारलें. पण निरनिराळ्या पक्षांच्या काय, पण एकाच पक्षाच्या हिंदु पुढाऱ्यांमध्येंहि मतभेद झाले. या वादांत मूळ बिलाच्या दृष्टीनें पं. नेहरू व जयकर हे एका बाजूला व पं. मालवीय, अणे, शेषा अय्यंगार हे दुसऱ्या बाजूला असे तट पडले होते! परंतु हें बिल तत्त्वतः गतवर्षी असेंब्लीकडून मंजूर झालें होतें व कौन्सिल ऑफ स्टेटकडूनहि तें मंजूर होऊन आलें होतें. यामुळें किरकोळ एखादी उपसूचना करण्याखेरीज बिलाची सुधारणा करण्याला किंवा तें बुडविण्याला वावच नव्हता. अर्थात् या वेळीं सरकारच्या बाजूचे लोकहि लोकपक्षांतील यादवी गंमतीनें पाहत होते! मंगळवारीं पुढें आलेलें खासगी दुसरें बिल नियोगी यांचें. या बिलाविषयींचा त्यांचा प्रयत्न आज तीन वर्षें सुरू आहे व यंदा तें सिलेक्ट कमिटीपर्यंत जाण्याची मजल पोंचली. या बिलाचा हेतु असा आहे कीं, पूर्वबंगाल व आसाम या प्रांतांत आगगाडीचे रस्ते कमी असल्यामुळें, मुख्य दळणवळण लहानमोठ्या आगबोटींनीं चालू असतें. पूर्वी सरकारनें स्वतःच्या आगबोटी ठेवून पाहिल्या. पण त्या पुढें युरोपियन कंपन्यांच्या हातीं

दिल्या. त्यामुळें त्यांना या वाहतुकीचा मक्ता मिळाल्यासारखें होऊन त्यांनीं वाहतुकीचे दर हवे तितके चढ ठेवले! एकाला एक दर, दुसऱ्याला दुसरा असा पक्षपात दाखवावा, उतारूंची गैरसोय दूर करूं नये असाहि प्रकार सुरू आहे. त्याविरुद्ध तिकडील लोकांनीं व सरकारी अधिकाऱ्यांनीं पुष्कळ गवगवा केला; पण या शिरजोर युरोपियन कंपन्या ऐकत नाहींत. म्हणून सरकारी कायदा करून, त्यांच्यावर सल्लागार मंडाळया लादाव्या अशी या बिलांत योजना सुचविली आहे. सरकारनें या बिलाला म्हणण्यासारखा विरोध केला नाहीं. तथापि बिल परत असेंब्लीकडे आल्यावर काय होतें तें पाहावयाचें आहे

* * *

असेंब्लीच्या चालू बैठकींत आतांपर्यंत दोन महत्त्वाचीं खासगी बिलें सिलेक्ट कमिटीपर्यंत गेलीं आहेत. परंतु भीति अशी वाटते कीं, तारीख २० फेब्रुवारी हा खासगी बिलांच्या कामाकरितां यापुढें एकच दिवस असल्यामुळें त्याचे आंत या सिलेक्ट कमिट्यांचें काम होऊन तीं बिलें असेंब्लीपुढें येणार नाहींत. आणि तसें न झालें म्हणजे सिमल्याच्या बैठकीपर्यंत तीं पुढें ढकललीं जातील, पण ती बैठक आधींच तीन आठवड्यांची; त्यांत खासगी बिलांना एखाददुसरा दिवसच मिळावयाचा व तो देखील हरविलास शारदा यांच्या बालविवाहाच्या बिलाकरितां आजच जवळ जवळ राखून ठेवल्यासारखा झाला आहे. त्यामुळें हीं दोनहि बिलें तेथें चर्चेला निघण्याचा संभव फारच कमी व चालू वर्षाअखेर कायदेमंडळाच्या निवडणुकी व्हावयाच्या म्हणजे खासगी सभासदांचीं बिलें काय किंवा ठराव काय, ते कोणत्याहि मजलीपर्यंत वर चढले असले तरी तेथूनच ढासळून पडावयाचे असा नियम असल्यामुळें या बिलांची इतिश्री झाली असेंच अनुभवास येईल. हीं दोन बिलें म्हणजे साराभाई नेमचंद हाजी यांनीं आणलेलें किनाऱ्यावरील व्यापारी जहाजांचें व दुसरें नियोगी यांचें. खासगी सभासदांचीं बिलें व ठराव यांचा अशा रीतीनें कोंडमारा होत असल्यामुळें, आणखी कांहीं दिवस मिळावे असे प्रयत्न असेंब्लींत आज तीन वर्षें सुरू आहेत. स्वराज्य पक्षानें पूर्वींपासूनच यासंबंधाच्या सूचना असेंब्लीकडे पाठविल्या आहेत. पण त्यांना आजवर मुहूर्तच नाहीं. सिमल्याच्या बैठकींत जवळ जवळ अखेरच्या दिवशीं मोठ्या प्रयत्नानें या सूचनांच्या चर्चेला "हरिःॐ" इतकें म्हणून नुसता प्रारंभ तेवढा झाला! पण यावरील खरी चर्चा एकदांची परवां बुधवारीं झाली. यांपैकीं एक सूचना

अशी होती कीं, "अध्यक्षांना खासगी सभासदांचें राहिलेलें काम पुरें करण्याकरितां, गव्हर्नर-जनरल यांनीं नेमून दिलेल्या दिवसांखेरीज इतर कोणत्याहि दिवशीं सरकारी कामानंतर राहिलें असलेलें खासगी सभासदांचें काम सुरू करण्यांत यावें—किंबहुना सरकारी कामाकरितां नेमलेल्या दिवशीं चार वाजण्याचे आंतच सरकारी काम पुरें झालें तर खासगी काम अध्यक्षांच्या परवानगीनें सुरू व्हावें.

* * *

या सूचनेला सरकारनें कसून विरोध केला. यावर अणे, दिवाण चमनलाल, रंगास्वामी अय्यंगार यांचीं चांगलीं मुद्देसूद भाषणें झालीं. परंतु हा प्रश्न मतें मोजूनच निकालांत काढावा लागला. खासगी कामाचा प्रश्न सर्वांनाच सारखा प्रिय व महत्त्वाचा असल्यामुळें युरोपियन सभासदांखेरीज बाकीच्या बहुतेक सभासदांनीं अनुकूल मत दिलें. म्हणून ही सूचना ५० विरुद्ध ४६ मतें पडून मंजूर झाली. असेंब्लीच्या कामकाजाच्या नियमामध्यें दुसरीहि एक महत्त्वाची दुरुस्ती सुचविण्यांत आली होती. ती अशी कीं, गव्हर्नर जनरल असेंब्लीचे सभासदांना उद्देशून भाषण करतात. तरी त्यांचें भाषणासंबंधीं असेंब्लीचें मत अध्यक्षांचे मार्फत त्यांना कळविण्यांत यावें, होममेंबर क्रेरर यांनीं या दुरुस्तीला हरकत घेतली. त्यांचें म्हणणें असें कीं, आपल्या भाषणावर अशी कायदेमंडळांत उघड टीका होऊं लागली तर गव्हर्नर जनरल यांचें भाषण पूर्वींसारखें विचारपरिप्लुत व मननीय न होतां नीरस होऊं लागेल. शिवाय भाषणांतील त्यांचे विचार हे खासगी स्वरूपाचे असतात. तेव्हां त्यांचें भाषण म्हणजे कांहीं सरकारी धोरण असा अर्थ नाहीं! या यांच्या कोटिक्रमाला दिवाण चमनलाल, रंगास्वामी अय्यंगार, सर पुरुषोत्तमदास, अणे यांनीं समर्पक उत्तरें दिलीं. तथापि कांहीं सभासद हजर न राहिल्यामुळें, युक्तिवाद निष्फळ ठरून, संख्याबलावर सरकारनें हा डाव जिंकला व दुरुस्तीची सूचना ४६ विरुद्ध ४२ मतें पडून नामंजूर झाली! तसेंच सरकारी अधिकारी अगर गव्हर्नर जनरल यांच्या सरकारी कामावरील टीका ही गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांच्या वर्तनावरील टीका समजण्यांत येऊं नये हीहि सूचना नामंजूर झाली. बाकी कांहीं किरकोळ दुरुस्त्या करण्यांत आल्या. असेंब्लीनें केलेली दुरुस्ती सरकारी गॅझेटांत प्रसिद्ध झाल्यावर अमलांत येईल. पण गव्हर्नर जनरल

यांना ही दुरुस्ती रद्द करण्याचा अधिकार असल्यामुळें गंडांतर पूर्णपणें टळलें असें म्हणतां येत नाहीं.

* * *

नरेंद्र-मंडळाची बैठक सोमवार ता. ११ रोजीं सुरू झाली आहे व उद्यांचा एक दिवस तिचें अधिवेशन आणखी चालेल. सुमारें ४० संस्थानांचे अधिपति बैठकीस हजर राहिले आहेत. महाराष्ट्रांतील भोर, सांगली व जमखंडी येथील संस्थानचे अधिपतीहि आले आहेत. कांहीं ठरावांवर त्यांनीं भाषणें चांगलीं केलीं. पहिलें दिवशीं नामदार व्हाइसरॉय यांचें सभासदांना उद्देशून भाषण झालें व त्यांनीं सर्वांना सुखानें व आनंदानें राहा व दीर्घायुषी व्हा असा आशीर्वाद दिला! पहिला ठराव वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांना व इतर लोकांना नरेंद्र-मंडळाची बैठक खुली ठेवण्यांत यावी असा पतियाळा-महाराजांनीं मांडला व तो मंजूर झाला. दुसरे दिवसापासून, वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांना परवानगी देण्यांत आली. दुसरे दिवशीं पालनपूरच्या महाराजांनीं लीग ऑफ नेशन्सच्या बैठकीकरितां शिष्टमंडळाचे एक सभासद या नात्यानें आपण केलेल्या कामगिरीचा रिपोर्ट सादर केला. त्यांच्या या कामगिरीबद्दल आभारप्रदर्शनाचा ठराव पतियाळच्या महाराजांनीं मांडला व तोहि मंजूर करण्यांत आला.बुधवारीं एक महत्त्वाचा ठराव चर्चेला निघाला तो असा कीं, "देशी संस्थानिक ब्रिटिश प्रजाजनांच्या प्रगतीला आड येत नाहींत. उलट त्यांची सहानुभूतीच आहे. तथापि अलीकडे ब्रिटिश हिंदुस्थानांत साम्राज्यापासून फुटूं पाहणारा स्वातंत्र्यवादी पक्ष उत्पन्न झाला आहे. याकरितां वेळींच सावध होऊन सनदा व तहनामे यांच्या आधारावर साम्राज्य सरकारशीं जडलेले आमचे हितसंबंध कोणत्याहि रीतीनें तोडण्यांत येतां कामा नयेत व अशा स्वातंत्र्यवादी लोकांना कोणत्याहि तऱ्हेनें सहानुभूति ही सभा दाखवीत नाहीं; व पुढील राज्यघटनेंत ज्या कांहीं सुधारणा होतील त्याहि ब्रिटिश साम्राज्याशीं केलेले तहनामे व सनदा यांच्या आधारावर झाल्या पाहिजेत." हा ठरावहि पतियाळच्या महाराजांनीं मांडला. त्यांचें भाषण चांगलें झालें. भाषणांत साम्राज्यनिष्ठा व साम्राज्य सरकारचे वैभवाची ओतप्रोत स्तुति भरली होती. काश्मीरच्या महाराजांनीं अनुमोदन दिलें. त्यांचा एक मुद्दा असा होता कीं, आमच्या संस्थानावरच सरहद्दीचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी फार मोठी आहे. याकरितां साम्राज्याशीं असलेला संबंध तोडणें शक्य नाहीं. या ठरावावरहि

सांगली, बिकानेर, अलवार व मड्डी येथील संस्थानांच्या अधिपतींचीं भाषणें झालीं. या सर्वांच्या भाषणांतील एक मुद्दा मात्र विशेष महत्त्वाचा होता व तो हा कीं, ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रजाजनांच्या राजकीय प्रगतीचे आड आम्ही येत नाहीं. व्हाइसरॉयसाहेबांनीं आपल्या वतीनें तहनामे व सनदा यांचे अधिकार राखण्याचें आश्वासन दिलें व ठराव मंजूर झाला.

पत्र नं. ४

ता. २२-२-२९

ता. १५ शुक्रवार रोजीं डॉ. मुंजे यांचा विद्यार्थ्यांसंबंधाचा ठराव अर्धी चर्चा होऊन राहिला होता तो पुरा झाला. कर्नल क्रॉफर्ड यांनीं उपसूचना देऊन ठेविली होती ती चांगली होती. तीच मुंजे यांनीं स्वीकारली. यामुळें विशेष विरोध न होतां तिच्यासह मूळ ठराव पास झाला. कर्नल क्रॉफर्ड यांनीं या प्रसंगीं भाषण केलें तें अगदीं सरळ व उदारमतवादी होतें. आणि या भाषणांत त्यांनीं आपल्या शिपाईगिरीच्या प्रांजलपणाचा गुण दाखविला. शिक्षणमंत्री वाजपेयी यांनीं पहिल्या दिवशीं तक्रार केली होती. परंतु या दुसऱ्या दिवशीं थोडें वळण घेऊन ते जाग्यावर आले व “ या ठरावाचा अम्मल स्वतः मध्यवर्ती शिक्षणखात्याच्या क्षेत्रांत आपण करूं व प्रांतिक शिक्षणमंत्र्यांनाहि याविषयीं शिफारस करून लिहूं ” असें त्यांनीं सांगितलें. यामुळें या प्रश्नाला चांगलें चलन मिळेल अशी आशा वाटते. म्हणून याबद्दल सर्व तरुण पिढीनें डॉ. मुंजे यांचे आभार मानले पाहिजेत.

* * *

यानंतर लाला लजपतराय यांच्या निधनासंबंधींचा पं. द्वारकाप्रसाद मिश्र यांचा ठराव चर्चेला निघाला. मिश्र यांनीं आपलें म्हणणें सर्वस्वीं साधार मांडून आवेशयुक्त असें भाषण केलें. सरकारतर्फे विरोध करतांना होममेंबर क्रेरर यांची फार त्रेधा झाली. हकीकत खोटी मानावी तर खोटी म्हणवत नाहीं, खरी मानावी तर कां घडली याचा खुलासा करावा लागेल. म्हणून “ लाला लजपतराय व त्यांचे स्नेही वगैरे लोकांनीं जीं विधानें केलीं तीं प्रत्यक्ष घडलेली हकीकत असें न मानतां त्यांचा तसा ग्रह झाला खरा इतकेंच आपण म्हणण्याला तयार आहों ” असें त्यांनीं सांगितलें. याचा अर्थ संभावितपणा न सोडतां लोकाला खोटें म्हणावें ! पण या युक्तिवादाला

नेहरू, मालवीय, जयकर, जिना या सर्वांनीं इतक्या जोरानें व आवेशानें विरोध केला कीं, होममेंबर क्रेरर यांचा आधींच लहान असलेला चेहरा आणखी लहान झाला! लाला हंसराज हे स्वतः हा प्रकार घडला त्या ठिकाणीं हजर होते. इतकेंच नव्हे तर ज्या काठया लालजींच्या छातीवर पडल्या त्यांनीं लाला हंसराजांच्या बोटांतून रक्त काढलें. भर असेंब्लींत उभें राहून सुसंगत लिहून आणलेलें भाषण त्यांनीं गंभीरपणानें वाचून दाखविलें. त्याचा परिणाम सभेवर विशेष झाला.

* * *

कांटेरी तार कोणी ओलांडली नाहीं. लोक उभे होते तेथें ते कायदेशीर हक्कानें उभे होते व दंगा मुळींच होण्याचा संभव नव्हता. अशा स्थितींत पोलीस अधिकाऱ्यांनीं काठी कां चालविली याचें उत्तर होममेंबर यांना मुळींच देतां आलें नाहीं. पोलिसांना व्यवस्था ठेवण्याचे हुकूम असतील, पण वरील स्थितींत अशा प्रकारें काठ्या मारण्याचे हुकूम होते काय? या प्रश्नाला होम-मेंबर उत्तर काय देणार? या ठरावाला मुसलमान लोकांकडून किंवा इतर खासगी सभासदांकडून विरोध झाला नाहीं यावरूनच सरकारच्या गुन्हेगारी-संबंधानें सर्वस्वीं कशी खात्री होऊन चुकली होती हें नजरेस आलें. त्यांतूनहि मुनशी ईश्वर शरण यांनीं द्वारकाप्रसाद यांच्या शब्दांत योग्य दुरुस्ती करून, खासगी चौकशी करण्याकरितां कमिटी नेमावी अशी उपसूचना मांडली व ती कमिटी बहुमतानें मंजूर झाली. आतां सरकार या ठरावाचा अंमल करीत नाहीं हें तर दिसतच आहे. परंतु गुन्हेगार पोलीस अधिकाऱ्याला त्यांनीं शिक्षा केली तरी त्यांच्यामध्यें कांहीं माणुसकी उरली आहे असें म्हणतां येईल. या एकंदर प्रकारावरून सरकार किती जबाबदार आहे हें कळून येईल.

* * *

सोमवार तारीख १८ रोजीं फक्त फडाणिशी काम झालें. मूळ मंजूर झालेल्या अंदाजपत्रकाचें अतिक्रमण करून जो खर्च करण्यांत आला होता तो बहुतेक विशेष हरकत न घेतां मंजूर करण्यांत आला. फक्त त्यापैकीं सायमन कमि-शनच्या म्हणजे हर्टोग कमिटी व सेंट्रल कमिटी या सल्लागार व सहकारी कमिट्यांच्या खर्चासंबंधानें विरोध करण्यांत आला. पण त्यावरील वादविवाद विशेष रंगला नाहीं. आणि अखेर ती मागणी मंजूर झाली. लाला लजपतराय यांच्या ठरावाच्या वेळीं जितके खाजगी सभासद हजर होते तितके या वेळीं

राहिले नव्हते ! यावरूनच खासगी कामासंबंधानें हेळसांड कशी होते हें सहजच दिसून आलें. हाहि असेंब्लीला खरी जबाबदारी न दिल्याचा परिणाम होय. कारण ही मागणी नामंजूर झाली असती तर गव्हर्नर जनरल यांनीं आपला अधिकार चालवून तो खर्च केला असता. किंबहुना त्यांतील कांहीं होऊनहि गेला आहे. म्हणून ही बाब जल-ताडणासारखी व्यर्थ होती. हेंहि एक या हेळसांडीचें कारण असेल.

* * *

मंगळवार तारीख १९ रोजीं रेल्वेमेंबर सर जॉर्ज रेनी यांनीं रेल्वेखात्याचें अंदाजपत्रक पुढें मांडलें. त्यांत रेल्वे बोर्डावर 'हिंदी' या फक्त नांवाचा आणखी एक सभासद नेमून घ्यावयाचा या प्रश्नाखेरीज, इतर कोणत्याहि बाबीला रेल्वे फडणविसांनीं कांहींहि महत्त्व दिलें नव्हतें ! परंतु हा दिवस चर्चेचा नसल्याकारणानें, तो नुसता अभिश्रवणाचा समारंभ झाला. पण या बाबीला चालू आठवड्यांत पहिल्या दिवशीं जो विरोध व्हावयाचा तो होईल. रेल्वेवरील खर्चाच्या मागण्या बहुधा मामुलीच आहेत. नमूद करण्यासारखी एकच गोष्ट म्हणजे, कोळशाच्या वाहतुकीचे दर कमी करण्यांत आल्याचें सांगण्यांत आलें; आणि ती बाब असावी तशीच आहे. वादग्रस्त नाहीं.

* * *

बुधवार तारीख २० रोजीं खासगी बिलें चर्चेला निघालीं. पैकीं साराभाई नेमचंद हाजी यांनीं युरोपियन जहाजी कंपन्यांना आळा घालण्यासंबंधानें एक बिल आणलें होतें. किनाऱ्यावरील व्यापारासंबंधानें हिंदी जहाजी कंपन्यांना अधिक वाव मिळावा अशाविषयीं त्यानीं पूर्वींच एक बिल पुढें आणून तें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविलें आहे. त्या बिलाचीच ही पुरवणी किंवा त्याचेंच हें एक भावंड होय. अर्थात् पूर्वींच्या बिलाप्रमाणें याहि बिलाला सरकार व युरोपियन सभासद यांनीं कसून विरोध केला. या चर्चेत ब्रिटिश इंडिया व एशियाटिक स्टीम नॅव्हिगेशन कंपन्या उतारू लोक आपल्याकडे ओढण्याकरितां जीं हस्तपत्रकें व जाहिराती काढतात त्यांत आक्षेपार्ह मजकूर असतो हें दोरास्वामी अय्यंगार यांनीं कांहीं जाहिराती वाचून दाखवून सिद्ध केलें. अखेर सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्याची सूचना बहुमतानें मंजूर झाली. या बिलाला कांहीं प्रमुख मुसलमान सभासदांनींहि संमति दिली. ती कशी मिळाली याविषयीं लोकांना आश्चर्य वाटलें. हाजी यांचें हें बिल सिलेक्ट

कमिटीकडे गेलें व तिचा रिपोर्ट येईल हेंहि खरें, परंतु हीं त्यांचीं दोन्ही बिलें यापुढें चालू बैठकींत निघण्याचा संभव नाहीं. यामुळें हीं दोन्ही बिलें सिलेक्ट कमिटीकडे जाऊन न जाऊन सारखींच होणार अशी भीति वाटते.

*   *   *

हिंदुस्थानांत बँका व पेढ्या यांची स्थिति कशी आहे व त्या वाढविण्याचे प्रयत्न कोणत्या दिशेनें करावेत हें ठरविण्याकरितां पूर्वचौकशीसाठीं एक कमिटी नेमण्याचा उपक्रम सुरू आहे. या कामीं सर जॉर्ज शूस्टर यांनीं खाजगी व्यापारी मंडळाच्या प्रतिनिधींशीं येथें दोनतीन दिवस चर्चा केली. त्याकरितां लाहोरचे लाला हरकिसनलाल, मुंबईचे मादन वगैरे गृहस्थ मुद्दाम येथें आले होते. नवीन स्थापन झालेल्या देशी व्यापारी मंडळाचे प्रतिनिधी सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास व घनशामदास बिर्ला हेहि या चर्चेंत सामील होते. या चर्चेनंतर कांहीं तरी प्रत्यक्ष काम करण्यांत येईल अशी खात्री वाटते व मध्यवर्ती कमिटीचीं नांवें लवकरच प्रसिद्ध होतील. पण या कमिटीपेक्षांहि महत्त्वाचा भाग म्हणजे प्रांतानिहाय चौकशी करण्याकरितां कमिट्या नेमणें हा होय. त्यासंबंधानें प्रांतिक सरकारांचीं मतें मागविण्यांत येत आहेत. आणि या चौकशीकमिटींतून लोकमताचे प्रतिनिधी म्हणून बिनसरकारी व तज्ज्ञ गृहस्थ नेमले जावे व चौकशीला सर्वस्वीं सरकारी स्वरूप राहूं नये असे प्रयत्न होणार आहेत. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या कॉलेजांत अर्थशास्त्राचें अध्ययन व अध्यापन करणारे जे प्रोफेसर लोक आहेत त्यांना पुढें येऊन लोकोपयोगी काम करण्याची ही संधि फार चांगली आली आहे असें वाटतें. तरी या प्रोफेसर मंडळींनीं कांहीं संघटित कार्य केल्यास त्यांच्यांतील वाकबगार लोकांना या महत्त्वाच्या चौकशींत भाग घेण्याला वाव आहे. “प्रोफेसरमंडळींना केवळ पुस्तकी ज्ञानाची माहिती असते, त्यांना व्यावहारिक ज्ञान नसतें;” असा एक ठराविक आक्षेप सरकारी फडणविशी खात्याचा नेहमीं असतो. परंतु तो आक्षेप खोटा असून, या प्रोफेसर मंडळींना व्यावहारिक ज्ञानहि असतें ही गोष्ट ते या चौकशीच्या प्रसंगीं सभासद म्हणून किंवा इतर रीतीनें पुढें येतील तर आपोआप सिद्ध होणारी आहे.

*   *   *

अशा रीतीनें दिल्ली येथें सरकारी कामकाज चालू असतां, त्याबरोबर इतरहि महत्त्वाचें काम सुरू आहे. कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीच्या सभा या दोन

आठवड्यांत दिल्लीस झाल्या व तिचे ठराव आतां प्रसिद्धहि झाले आहेत. शिवाय असेंब्लीचे अध्यक्ष ना. पटेल यांनीं आपल्या घरीं चहापार्टी देऊन लॉर्ड आयर्विन व महात्मा गांधी यांची गांठ खासगी रीतीनें घालून दिली ! या चहापार्टीला एक दोन राजे, गव्हर्नर जनरल, महात्मा गांधी व यांच्या-बरोबर असेंब्लींतील पक्षांचे मुख्य पुढारीहि बोलाविले होते. त्यांत पं. नेहरू, पं. मदन मोहन मालवीय, सर डार्सी लिंडसे, बॅ. जिना व सर अबदुल कयूम यांच्या जागीं महंमद शहानवाज इतके पाहुणे होते. राजकारणांत स्पष्ट व निरनिराळीं किंवा विरुद्ध अशीं मतें असणारी ही पुढारी मंडळी एकत्र बोला-वली यावरूनच, या चहापार्टीच्या वेळीं महत्त्वाची अशी राजकारणी चर्चा कोणतीच होणें शक्य नव्हतें ही गोष्ट चाणाक्ष माणसाला तेव्हांच कळून येण्यासारखी आहे. परंतु गव्हर्नर जनरल व म. गांधी या दोघांचा स्वाभि-मान संभाळून, त्यांना एका प्रतिष्ठित तिऱ्हाइताच्या घरीं एका टेबलाशीं बसून भेटतां-बोलतां आलें इतकेंच या चहापार्टीचें महत्त्व मानतां येईल !

* * *

पण एवढ्यावरून किती तर्क-वितर्क सुरू झाले हें सांगतां पुरवत नाहीं. पटेल यांच्या घरचा नऊ चमचे चहा खर्ची पडला ! परंतु तो खर्च पडण्यापूर्वींच नुसत्या बातमीनें शेंकडों लोकांचे ओठ हलले व चहापार्टीनंतर आतां हजारों लोकांचे ओठ या विषयाच्या चर्चेनें हलूं लागले आहेत. नवग्रहींचा परिणाम जगावर फार मोठा होतो अशी ज्योतिषशास्त्रवेत्त्यांची समजूत असते. पण पटेलसाहेबांच्या घरीं निमंत्रणानें आलेली ही नवग्रही कांहीं एक परिणाम न करतां फुकट गेली असली पाहिजे असेंच अनुमान समंजस लोक काढतील व तेंच बरोबर आहे. कित्येकांच्या मतें यापुढें जें मोठें राउंड टेबल होणार याचीच ही छोटी आवृत्ति व रंगीत तालीम असावी ! या समजुतीला खरा असा एकच आधार आहे कीं, चहा घेण्याकरितां राउंड टेबल मांडलें होतें ! पण तेंहि सगळ्यांचें मिळून एक राउंड टेबल नव्हतें. एकेका निरनिराळ्या टेबलाभोंवतीं दोन-दोन, तीन-तीन लोक बसले होते, आणि ते आपापल्यांत बोलण्यामध्यें चूर होते. व्हाइसरॉय, म. गांधी व जिना हे तिघेच टेबलापाशीं बसावे अशी चतुरपणाची योजना करण्यांत आली होती. परंतु इंग्रजांचा स्वभाव ज्याला माहीत आहे, त्याला या प्रसंगीं हवापाण्याचा किंवा अवांतर

कित्येक गोष्टी किंवा इतर महत्त्वाच्या विषयांवर संभाषणें झालीं असतील हें खरें वाटणार नाहीं.

* * *

या चहापार्टीला हजर नसतां वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांनीं मात्र कल्पनातरंगांना खूप वाव दिला होता; पण ज्योतिषाच्या भविष्याप्रमाणें त्यांचीं विधानें इतकीं पोंचट होतीं कीं, कोणी त्यांतून कांहींहि अर्थ काढूं शकणार नाहीं. व्हाइसरॉयसाहेब कांहीं गोष्टी किंचित् हलक्या आवाजानें बोलले! त्या बोलतांना ते आजूबाजूला पाहत होते! महात्मा गांधींच्या तोंडावर सडेतोड व निःस्पृहपणें उत्तरें देण्याची छटा—झाक चमकत होती! हळू बोललेल्या शब्दांचा वचपा काढण्याकरितां मधून मधून हसण्याचाहि आवाज ऐकूं येत होता; परंतु सर्वांच्या चेहऱ्यांवर गंभीरपणाची छाया दिसत होती. संभाषणें महत्त्वाचीं झालीं, पण कोणीहि आपला स्वभाव सोडला नाहीं! शिष्टाचार व राजकारण यांचा सुंदर मिलाफ घडला. सर्व पाहुणे आस्थेनें जमले व खुषींत आनंदानें परत गेले! अशा तऱ्हेचीं वर्णनें करून वर्तमानपत्रांच्या कांहीं बातमीदारांनीं असा आव आणला कीं, चहाच्या टेबलावरील गोड पदार्थांवर ज्या माशा बसल्या होत्या, त्या माशा नसून आम्ही बातमीदारच त्यांचें रूप घेऊन तेथें वावरत होतों! एक पैशाची भांग घेतली असतां हवे तसे कल्पनातरंग उठवितां येतात असें लो. टिळकांनीं एकदां म्हटल्याचें प्रसिद्ध आहे. पण तेथें एक पैशाचीहि भांग खर्च पडली नाहीं, किंवा चहाचा एक चमचाहि बातमीदारांना मिळाला नाहीं. पण चहाच्या कल्पनेनें आपण जिभल्या चाटीत आहों असें कोणी म्हणतील म्हणून ओठ हलवितांना आपण गुप्त बातम्यांचा स्फोट करीत आहों असा आव या बातमीदारांनीं घातला!

* * *

या चहापार्टीला महत्त्व येण्याचें कारण इतकेंच कीं, दोन-तीन महत्त्वाचे प्रश्न लोकांच्या डोक्यांत घोळत आहेत. लॉर्ड आयर्विन हे येत्या जूनमध्यें विलायतेला जाणार म्हणतात. अर्थात् ते नव्या प्रधानमंडळाशीं चर्चा करण्याला जाणार असतील. इकडे राष्ट्रीय सभेनें स्वातंत्र्यमिश्रित स्वराज्याचा ठराव करून ठेविलेला असून, म. गांधींनीं निर्वाणीचा खलिता आगाऊच जाहीर करून ठेविलेला आहे त्याचें काय होणार हा दुसरा प्रश्न! व तिसरा प्रश्न असा कीं, सायमन कमिशन नेमण्यासंबंधीं प्रधानमंडळानें जी चूक केली ती

जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटी नेमण्याच्या वेळीं सरकार दुरुस्त करणार कीं काय ? या तीन प्रश्नांचा एकमेकांशीं संबंध जोडून लोकांचे तर्कवितर्क सुरू आहेत; परंतु निश्चित असें कांहींच नाहीं. म्हणून तूर्त पटेल यांच्या चहापार्टीचा अर्थ इतकाच कीं, लोकपक्षाची कांहीं मोठीं माणसें सरकार पक्षाच्या कांहीं मोठ्या माणसांनिशीं पटेलसाहेबांसारख्या मोठ्या माणसाच्या घरीं जमलीं व त्यांनीं एकत्र बसून चहा घेतला. या चहाच्या पेल्यांत कल्पनातरंगांनीं वादळ उठविलें आहे !

* * *

गेल्या रविवारीं दिल्ली शहरांत मॉक पार्लमेंटची एक बैठक झाली. मॉक पार्लमेंट म्हणजे पार्लमेंटची थट्टा. हा प्रसंग गांवांतील एका नाटकगृहांत झाला. तिकिटें लागलीं असतांहि सभागृह भरून गेलें होतें. पार्लमेंटचे सभासद म्हणून गांवांत स्थानिक कामें करणारी चार मंडळी मुद्दाम एकत्र केली होती. त्यांच्याबरोबर असेंब्लीचे कांहीं सभासदहि या पार्लमेंटाचे सभासद म्हणून बसविले होते. नाटकांतील सीन ब्रिटिश पार्लमेंटचा होता. अध्यक्ष दिवाण चमनलाल हे होते. खेळांत गडी वाटून घ्यावे त्याप्रमाणें एका बाजूस प्रधान मंडळी व दुसऱ्या बाजूस विरोधी लोक अशी रचना केली होती. पोशाख बदलून सोंगें घेतलीं नव्हतीं. साध्या पोशाखानेंच बतावणी सुरू होती. बॅ. असफअल्ली यांनीं बाल्डविन साहेबांचा पार्ट केला. एक संन्यासी स्टेट सेक्रेटरी बनले होते. हसन निझामी यांनीं ओडवायर यांची भूमिका केली व ती फार चांगली वठली. नेहरू रिपोर्टाला विरोध करण्याचें काम त्यांच्याकडे होतें. आणि या कामीं ते खऱ्या मनानें जें बोलले तें बतावणीला उपयोगीं पडलें ! प्रो. इंद्र हे रॅम्से मॅकडोनल्ड बनले होते. पं. नीलकंठदास हे सोशॅलिस्ट पक्षाचे स्वतंत्र पुढारी व स्वतंत्रतावादी म्हणून बसले होते.

* * *

पण बजावणी करतांना आपण लंडन येथील पार्लमेंटमध्यें बसलों आहों हा भ्रम कोणालाहि मनाशीं पक्का धरून ठेवतां आला नाहीं. स्वप्नामध्यें कांहीं खऱ्या व कांहीं खोट्या गोष्टींची भेसळ होते, तशी यांच्या बतावणींत झाली. विलायतेंतील इंग्रज म्हणजे बोलतां बोलतां हळूच असेंब्लींतील हिंदी सभासद असल्याची ओळख बोलणारे न कळत पटवीत ! गोष्टींतील चोरीचा तपास करणारांमध्यें स्वतः चोरच सामील झाला व चोराचा मार्ग काढीत काढीत लोक

चालले असतां 'हा चोर येथपर्यंत आला असेल' असें म्हणून पुढें 'या भिंतीवरून अशी उडी त्यानें मारली असेल' असें म्हणण्या ऐवजीं, "मी अशी उडी मारली" असें बोलून गेला. असाच प्रकार या सभेंत झाला. सर्वांत मौज ही कीं, नेहरू रिपोर्ट मंजूर करण्याला लोकपक्षाचे सभासद पुरे पडेनात तेव्हां प्रेक्षकांचींहि मतें सामील करण्यांत आलीं. सभेच्या प्रारंभीं राजेसाहेबांचें भाषण व्हावयाचें होतें पण दिवाण चमतलाल हे क्रान्तिकारक असल्यामुळें 'साखरेचें खाणार त्याला देव देणार' या न्यायानें त्यांनीं प्रथमच उठून सांगितलें कीं राजेसाहेबांचें भाषण हा कार्यक्रम ठरला होता खरा, पण आज सकाळींच त्यांनीं राज्यपद सोडून राजीनामा दिल्यामुळें त्यांचें भाषण रहीत करण्यांत आलें आहे! अशा रीतीनें तोंडच्या एका शब्दानें राज्यक्रान्ति सुखानें पार पडली!

पत्र नं. ५

ता. १-३-२९

गेल्या आठवड्यांत शुक्रवार व रविवार हे सुटीचे दोन दिवस सोडून, काल गुरुवार तारीख २८ पर्यंत असेंब्लीमध्यें एकच विषय म्हणजे रेल्वे खात्याच्या जमाखर्चाचा वादविवाद चालू होता. खर्चाच्या एकंदर १४ खात्यांत मिळून १०७३/४ कोटी रुपयांच्या खर्चाच्या मंजुरीचा सवाल असेंब्लीपुढें टाकण्यांत आला होता. आणि या सर्व बाबत मिळून निरनिराळ्या सभासदांनीं १०० काट सुचविले होते. त्यांत अर्थात् कांहींची पुनरुक्ति होतीच. तथापि पहिल्या मागणीवर दिलेल्या ५९ काटांपैकीं, चार दिवसांत मिळून जेमतेम २५ किंवा त्याहूनहि कमी मुद्दयांची चर्चा झाली. पण खरा वाद व विरोध असा पहिल्याच बाबींत म्हणजे रेलवे बोर्डाच्या खर्चमंजुरीवर झाला. या चर्चेनें एक सबंध दिवस खाल्ला. पण अखेर सरकारनें बहुमतानें ती मागणी जिंकली. किंबहुना यापुढें ज्या ज्या बाबीवर प्रत्यक्ष मतें मोजण्याची वेळ आली त्या सर्वांत लोकपक्षाचाच पराभव झाला.

* * *

यांपैकीं मतें मोजण्याचे कित्येक प्रसंग अध्यक्षांनीं मुद्दाम प्राप्त केले. त्यांत त्यांचा हेतु कदाचित् असा असावा कीं, लोकपक्षाचे सभासद या चर्चेंत आपल्या जागीं हजर राहत नाहींत म्हणून त्यांना लाजवावें. पण कोणी

लाज आणली तरी मानावयाची नाहीं असाच जवळ जवळ बेत केल्याप्रमाणें लोकपक्षाचे पुष्कळसे सभासद गैरहजर राहत. स्वराज्य पक्षाचे, किंबहुना असेंब्लींत एकंदर लोकपक्षाचे पुढारी पं. मोतिलाल नेहरू हे या सगळ्या दिवसांत फार तर १०-२० मिनिटें सभागृहांत हजर असतील. खुद्द पुढाऱ्यानेंच असें वर्तन केलें म्हणजे इतरांना नांव कोणी कसें ठेवावें ? उलट सरकारची शिस्त अशी कीं, या सगळ्या चर्चेंत स्वतःला एक शब्दहि बोलण्याचें कारण नसतां, होममेंबर क्रेरर हे चार दिवस आपल्या जागीं पहारेकऱ्याप्रमाणें बसून होते. कदाचित् पहारेकरीहि एखादे वेळीं थोडीशी डुलकी घेतो, नाहीं असें नाहीं; पण क्रेरर यांनीं डुलकी घेतली तरी ती बसल्या जागेवरूनच ! कित्येक वेळां असाहि प्रसंग आलेला दिसे कीं, सरकार पक्षाच्या लोकांनीं संगनमत करून दडी दिली असती तर योग्य गणभरती (कोरम) नाहीं म्हणून अध्यक्षांना सभा बरखास्त करावी लागली असती. एक-दोनदां गमतीनें कोणी तसा प्रश्न काढलाहि, परंतु अध्यक्ष सभासदांची मोजदाद करण्यांत वेळ घालवितात ती संधि घेऊन लॉबीमधील कांहीं लोक तेवढ्यांपुरतें येऊन बसून गणभरती करून पुनः बाहेर जात ! अशा रीतीनें ही चर्चा अगदी रेंगाळत चालली होती.

* * *

मुख्य भर व सर्वांचा एकोपा पहिल्या मागणीवर होता. ही मागणी रेल्वे-बोर्डाच्या पगाराची होती. आणि तींतहि नवीन नेमण्याच्या एका सभासदाचा जो पगार घालण्यांत आला होता त्यावर सर्वांची झोड पडली. रेल्वे बोर्डावर पूर्वीं ठरल्याप्रमाणें शब्दमात्रानें हिंदी सभासद दिला; पण त्यालाहि रेल्वेबोर्डाच्या बालेकिल्ल्यांत जागा दिली नाहीं. जुन्या जागा युरोपियन लोकांकरितां शिल्लक ठेवून, नवीन जागा निर्माण केली व लोकांना फसविण्याकरितां व भलेपणा दाखविण्याकरितां रेल्वे खात्यांतील मजुरांची स्थिति सुधारण्याचें काम त्यांच्या गळ्यांत घातलें. म्हणजे या एका आश्रिताची वर्णी लावण्यापलीकडे खरें कांहीं झालें नाहीं. आज हिंदी सभासद नेमला पण उद्यां त्याच्या जागेवर युरोपियन नेमणार नाहींत अशी खात्री कोठें आहे ? कारण याला कायदा नाहीं. ज्या त्या वेळेपुरती कांहीं एक सबब सांगून, मनचें तें करावें अशी सरकारची पद्धतच आहे ! हीं व अशीं इतर

कारणें विरोधकांनीं सांगितलीं, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. संख्या-बलावांचून सयुक्तिकता लंगडी पडते.

* * *

ही एक चुरशीची बाब संपल्यानंतर बाकीच्या चर्चेत विशेष कोणीच लक्ष घातलें नाहीं. पुढील तीन दिवसांत आणखी १०-५ मुद्द्यांची चर्चा झाली. पण मुद्दा मांडणारानें तयार करून आणलेली तक्रार मांडावी, एखाददुसऱ्यानें तिचें समर्थन करावें; शेवटीं सर जॉर्ज रेनी किंवा पार्सन्स यांनीं उठून, तोंडाला येईल तसें उत्तर देऊन मोकळें व्हावें, असा प्रकार चालला होता! आतां ही गोष्ट खरी कीं, खासगी सभासदानें विशेष प्रसंगानें पुस्तकें वाचून माहिती मिळवायची व सरकारी सभासदांचें तर तें रोजचेंच काम; यामुळें त्यांना विषयाला सोडून फारसें बोलावें लागत नव्हतें. पण ते हातचलाखी करीत हें मात्र उघड दिसे. खासगी सभासदांच्याजवळ माहिती असावयाची, ती रेल्वे-बोर्डानें प्रसिद्ध केलेल्या कागदपत्रांतील असावयाची. पण या कागदपत्रांत छापलेली नाहीं अशी माहिती अवचित सरकारला पुढें आणतां येई. कारण वादाच्या मुद्द्याची सूचना त्यांना आगाऊ असल्यानें त्यांना कोठल्या तरी अधिकाऱ्याचा, कोठल्या तरी एजंटाचा, तेवढ्यापुरता रिपोर्ट आणवतां येई, आणि या कागदांतील माहिती प्रथमच डोकें वर करून यावयाची; तथापि ती अनधिकृत म्हणण्याची सोय नाहीं व खोटी म्हणावी तर उलटा आधार जवळ नाहीं. यामुळें सर जॉर्ज रेनी किंवा पार्सन्स हे बोलतील तें प्रमाण अशी स्थिति होऊन बसली होती. तज्ज्ञ व अतज्ज्ञ यांच्या भांडणांत कोणत्याहि देशाच्या राज्यकारभारांत अशाच गोष्टी होत असतात. त्यांत व हिंदुस्थानांत फरक इतकाच कीं, खासगी पुढाऱ्यांनीं सरकारी खुर्चीवर बसून जबाबदारीनें बोलण्याचा प्रसंग केव्हांच येत नाहीं व सरकारी सभासदांनाहि विरोधकांची भूमिका घेऊन केव्हांहि वाक्पांडित्य करावें लागत नाहीं. अशी उलटापालट कधींहि होण्याचा संभवच नसल्यानें सर्व सरकारी काम एकतंत्री, एका दिशेनें, एका पद्धतीनें चालतें.

* * *

असो. यानंतर झालेल्या चर्चेंत कोण बोललें, काय बोललें, हें सांगणें जवळ जवळ कठीण आहे. कारण पावलांत घोटाळावें त्याप्रमाणें एका विषयांत दुसरा, दुसऱ्यांत तिसरा असे विषय निघत व तसें होणें स्वाभाविक होतें.

कारण टीकास्पद असा जो सगळा कारभार त्याच्या मुळाशीं कारण एकच म्हणजे स्वायत्त, बिनमुर्वतखोर व लोकांच्या दृष्टीनें कधींहि न पाहणारें कारभारी मंडळ! म्हणून पुढें आलेल्या मुद्दयांचा सभासदवार वांटणी न करतां टीकेचे बहुतेक मुद्दे एकत्र जमा धरून ते वाचकांच्या नजरेला यावेत अशा रीतीनें देण्यासारखे आहेत. पण ते पुनः केव्हां तरी देऊं.

* * *

अशा रीतीनें गेल्या चार दिवसांत सगळें वाग्युद्ध एकाच मुद्दयाच्या भोंवतीं-भोंवतीं सुरू होतें. पण पूर्वींच सांगितल्याप्रमाणें पहिल्या एका मागणीपलीकडे मजल गेली नाहीं. वॉशिंग्टन आयर्विनच्या एका गोष्टींत असें सांगितलें आहे कीं, एक मनुष्य टेकडीवरून उडी मारून जाण्याकरितां मागें अर्ध्या मैलाचा पल्ला घेऊन धांवत सुटला व या धांवण्याच्या जोरानें मिळणाऱ्या गतीनें, टेकडीपार उडी मारून जाण्याचें त्यानें ठरविलें! पण ही अर्ध्या मैलाची मजल धांवून जाण्यांतच त्याची सगळी शक्ति खर्च झाली व तो घामाघूम होऊन पाय टाकून शेवटीं टेकडीच्या पायथ्याशीं टेकडीकडे पाहत हुश्श करीत बसला. रेल्वेबोर्डावरील चर्चेंत खासगी सभासदांची कांहींशी अशीच गत झाली. आधींची तयारी सगळ्या १४ मागण्यांतील विषयांची चर्चा करण्याची व कांहीं काट यशस्वी करून सरकारला लाज आणण्याची. पण पहिली एक मागणीहि पुरी न झाल्यामुळें ठराविक मुदतीनंतर जेव्हां अध्यक्ष उभे राहून मागण्या व त्यांतील लाखांचें व कोटींचे खर्चाचे आंकडे मंजुरीला घालूं लागले तेव्हां आपण कोठें व सरकार कोठें याची जाणीव सभासदांना होऊन त्यांचे डोळे चक्क झाले! तात्पर्य, सत्ता नाहीं तोंपर्यंत चर्चा, टीका व वादविवाद याला जवळ जवळ खेळाचें किंवा विडंबनाचें स्वरूप येतें. पण आज अशी स्थिति आहे खरी.

* * *

गेल्या आठवड्यांत नामदार शास्त्री यांना एक गार्डन-पार्टी देण्यांत आली. तिच्या आमंत्रणपत्रिकेवर १०-५ प्रतिष्ठित लोकांच्या सह्या घालण्यांत आल्या होत्या. पार्टीला व्हाइसरॉयसाहेबांना निमंत्रण करण्यांत आलें होतें व त्याप्रमाणें ते आलेहि. पण हा सगळा प्रकार पटेलसाहेबांच्या घरीं जी चहा-पार्टी झाली तिचें उट्टें काढावयाचें अशा अर्थाचा नसला तरी तिची बरोबरी करून दाखविण्याच्या दृष्टीचा झाला. पण यांत खर्च एकानें केला, मेहनत

दुसऱ्यानें केली, मान तिसऱ्याला मिळाला व इतकें होऊनहि बतावणीला गालबोट लागलें तें लागलेंच. निमंत्रणपत्रिकेवर सह्या घालणारांमध्यें प्रथम डॉ. अनसारी व पं. मोतिलाल नेहरू यांचीं नांवें होतीं. पण कांहीं तरी गैरसमज होऊन नेहरू व अनसारी यांचीं नांवें चुकून घातलीं गेलीं असें जाहीर करण्यापर्यंत पाळी आली! या पार्टीला स्वराज्य पक्षाचे कांहीं लोक आले, कांहीं आले नाहींत, पण स्वतः नेहरू यांनीं पार्टीला येण्याचेंहि टाळलें! कारण त्यामुळें कॉंग्रेसची अप्रतिष्ठा होते असें त्यांना वाटलें. वास्तविक पटेल यांच्या घरीं पार्टी झाली ती परिस्थिति व दुसऱ्या गार्डन पार्टीची ही परिस्थिति कांहीं वेगळी नव्हती पण पटेलसाहेबांच्या घरीं व्हाइसरॉयांच्याबरोबर चहा घेण्याला नेहरूंची हरकत नव्हती पण दहा निरनिराळ्या प्रमुख गृहस्थांनीं कोणत्याहि एका पक्षाच्या नांवानें निमंत्रण न देतां, ५०० लोकांना बोलावून जी पार्टी दिली तींत व्हाइसरॉयसाहेब येणार एवढयानें पं. नेहरू यांचें सगळें गाठोडें बुडालें! या विधिनिषेधाच्या बाबतींत पं. नेहरू यांनीं आजवर इतका विसंगतपणा दाखविला आहे कीं, स्वतः स्वराज्य पक्षांतील लोकहि त्यांच्यावर नाराज झाले आहेत व त्यांच्यासंबंधानें 'दिवा काकरवाद्भीता रात्रौ तरति नर्मदा' असें म्हणून त्यांचा अधिक्षेप करण्याची वेळ आली आहे. पटेलसाहेबांच्या पार्टीपेक्षांहि ही पार्टी खरोखर राजकीय देखाव्याच्या दृष्टीनें अधिक अलिप्त होती. तथापि औचित्याची मर्यादा मी तोंडानें ठरवीन तीच खरी. तिच्यापलीकडे पाऊल पडलें कीं सगळीं शिवाशिवीची कालवाकालव झाली, असें आपलें मत जगावर लादण्याचे पंडितजींचे प्रयत्न हल्लीं चालू आहेत. ते म्हणतील व आचरणांत आणतील तो बहिष्कार तेवढा खरा! बाकी कोणी कसाहि पाळला तरी तो फुकट. पण यासंबंधानें अधिक चर्चा न करावी हेंच बरें.

* * *

हल्लीं जुन्या पंचांगाप्रमाणें दिल्ली शहरांतील मराठी मोहल्यांमध्यें महाराष्ट्र स्नेहसंवर्धक समाजातर्फे दासनवमीचा उत्सव सुरू आहे व कथा, कीर्तनें, व्याख्यानें चालू आहेत. या प्रसंगीं नागपूरचे हरिदास दादाशास्त्री कायरकर हे येथें आलेले असून त्यांचीं कीर्तनें लोकप्रिय झालीं आहेत. हिंदी भाषेच्या सरावामुळें त्यांना दक्षिणेंतील कथेची पद्धत इकडील हिंदी लोकांना पटवून

दाखवितां आली. त्यांतल्या त्यांत त्यांनीं झांशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचें व्याख्यान बसविलें आहे तें ऐकून तर इकडील हिंदी मंडळींना विशेष आश्चर्य व कौतुक वाटलें.

पत्र नं. ६

ता. ८-३-१९२९

सोमवार व मंगळवार तारीख ५-६ रोजीं बजेटवर चर्चा सर्वसाधारण झाली. स्वराज्य पक्षातर्फे जम्नादास मेथा, षण्मुखम् चेट्टी, शेषा अय्यंगार, जोगिया, गयाप्रसादसिंग, दोरास्वामी अय्यंगार, राष्ट्रीय पक्षातर्फे केळकर, बिर्ला, मुनशी ईश्वर शरण, पं. मालवीय, चौधरी मुख्तारसिंग; स्वतंत्र पक्षातर्फे सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास; युरोपियन पक्षातर्फे कर्नल क्रॉफर्ड; स्वतंत्र मुसलमान पक्षांतर्फे शहानवाज, महमह राजन बक्ष यांचीं भाषणें झालीं. याशिवाय रे. चतर्जी, के. सी. रॉय, कर्नल गिडने वगैरेंचींहि भाषणें झालीं. बहुतेक सर्वांच्या भाषणांत सामोपचार होता व "हें तुमचें पहिलें बजेट असल्यामुळें तुम्हाला कोणत्याच बाबतींत विशेष जबाबदार धरतां येत नाहीं. पण अजून चार वर्षे जावयाचीं आहेत. त्यांत तुमचा आमचा मतभेद होण्याचा प्रसंग न आला तर बरा. पण आलाच तर त्याला अनुसरून आम्हालाहि वागावें लागेल व जेवढ्या चांगल्या गोष्टी म्हणजे देशहिताच्या गोष्टी तुम्ही कराल तेवढ्यांत तुम्हाला आमची सहकारिता लाभेल" असेंच जवळ जवळ सर्वांनीं सांगितलें.

* * *

या नव्या फडणविसाच्या या पहिल्या बजेटांत, नवीन अठरा कोटींचें कर्ज काढावयाचें तें हिंदुस्थानांतच काढावयाचें असें आश्वासन असल्यामुळें तात्पुरता मतभेद नाहीं. परंतु विलायतेंत यंदाहि कांहीं कर्ज काढावें लागेल असें त्यांनीं सांगितलें. त्याला अर्थात् कोणालाच संमति देतां आली नाहीं. प्रांतिक खंडण्यांच्या बोजापासून प्रांतिक सरकारांना कायमचें मुक्त केलें ही गोष्ट सर्वसंमतच आहे. परंतु या खंडण्यांची गुंतागुंत नाहींशी झाल्यावर काय करावयाचें हा प्रश्न सर्वांच्या उत्कंठतेचा होता; व त्या बाबतींत म्हणजे नवीन कर बसविणार कीं जुन्यांपैकीं कांहीं कमी करणार यासंबंधानें नवीन फडणविसांनीं जें धोरण दिग्दर्शित केलें तें मात्र सर्वांना संशयास्पद वाटलें. सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं

एक मधाचें बोट जातां जातां लावून ठेवलें होतें तें असें कीं, "प्रांतिक खंडण्यांच्या भानगडींतून आपण मोकळे होतांच कदाचित् कोणते कर कमी करतां येतील याचा आपण विचार करूं." पण नवीन फडणविसांनीं कर कमी न करण्याची गोष्ट न बोलतां "पुढील वर्षांत नवीन कर बसवावा लागला तर तो कोणता बसवावा याचा विचार आपण करूं," असें जें सांगितलें तें सहजच भीतिप्रद वाटण्यासारखें होतें. पुष्कळांचा समज असा आहे कीं, 'कर कमिटी' नांवाची जी कमिटी सर टॉड हंटर यांच्या अध्यक्षतेखालीं नेमली होती व ज्या कमिटीवर डॉ. परांजपे हे एक सभासद होते त्या कमिटीनें करवाढीसंबंधानें ज्या सूचना करून ठेविल्या आहेत त्या उगवून कशा घेतां येतील याचा विचार आतां सरकार हळूहळू करूं लागणार!

* * *

कारण खर्च कमी न होतां कदाचित् थोडासा वाढणारच. अफगाणिस्थानाशीं युद्धाचा प्रसंग आला तर बोलावयासच नको; व खर्चांत बचत करण्याची गोष्ट निश्चित अशी नवीन फडणवीस कांहींच बोलले नाहींत. यावरून असें वाटतें कीं, कदाचित् नवीन कर बसविण्याच्या बाबतींत नवे फडणवीस व असेंब्ली यांचें युद्ध पुढचे वर्षीं जुंपेल. एरवीं पुढील बारा महिन्यांत भानगडीचा असा प्रश्न दिसत नाहीं. कारण हुंडणावळीचें बिल पूर्वींच पास होऊन गेलें व रिझर्व्ह बँकेचा प्रश्न एकदोन वर्षें तरी पुढें येत नाहीं. दरम्यान हिंदुस्थानांत बँका व पेढ्या यांची स्थिति कशी काय आहे याची चौकशी होणार आहेच व ती सर्वांना हवीच आहे. यासंबंधानें मध्यवर्ती कमिटी लवकरच नेमण्यांत येईल आणि त्या कमिटीवर मुंबईचे मादन व सर ह्यू कोक व कलकत्त्याचे खैतान या तीन गृहस्थांचीं नांवें हल्लीं पुढें आलीं आहेत. बाकीचीं नांवें सुचविलीं जाऊन लवकरच ती कमिटी पुरी होईल. परंतु प्रांतानिहाय कमिट्या नेमल्या जाऊन त्यांचे रिपोर्ट हातीं आल्यानंतर या मध्यवर्ती कमिटीचें काम सुरू होणार. म्हणून त्या बाबतींत तूर्त कांहींच वाद नाहीं. एकंदरीनें 'मी नवीनच आलों आहें' असें फडणविसांनीं विनयपूर्वक म्हटल्यानें टीकेचा ताण ढिला झालाच होता व "पुढें येणाऱ्या अमुक अमुक प्रश्नांचा विचार करावयाचा तो असेंब्लींत निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांचा विचार घेऊन आपण करूं" असें सर जॉर्ज शूस्टर यांनीं दर्शविल्यामुळें तूर्त वाद असा कांहींच उरला नाहीं. असो. समारोपादाखल सर जॉर्ज शूस्टर यांनीं मंगळवारीं संध्याकाळीं

अखेरचें भाषण केलें. त्यांत नमूद करण्यासारखी गोष्ट कांहींच नव्हती. तथापि "कित्येक सभासदांनीं ज्या निरनिराळ्या सूचना केल्या त्यांचा मी अवश्य विचार करीन व हा विचार केला ही गोष्ट पुढील बजेट मांडतांना निदर्शनास येईल" असें त्यांनीं भासविलें.

* * *

बुधवार तारीख ६ रोजीं सरकारी बिलाचें काम निघालें. त्यांत टॅरिफ बोर्डाकडून आलेल्या सूचनांना कायद्याचें स्वरूप देण्याचें एक बिल होतें. पैकीं समुद्रांतील तारायंत्राची तार व हिंदुस्थानांत तयार होणाऱ्या छापखान्याचा टाइप यांचा परदेशी मालापासून बचाव होण्याकरितां कांहीं मदत करावी असा बिलाचा आशय होता; व बिल वादग्रस्त नसल्यामुळें थोड्याच वेळांत मंजूर झालें, हिंदुस्थानांत टाइप फाउंडरीचा धंदा नवीनच आहे. शिवाय हिंदुस्थानची गरज भागण्यासारखा बहुतेक सर्व प्रकारचा टाइप इकडे चांगला पाडतां येतो. असें असतां परदेशाहून येणारा टाइप, व इकडे टाइप तयार होण्याकरितां आणलेलें शिसें व ॲंटिमनी, यांच्यावर जी सापेक्ष बंदरी जकात होती ती अन्यायाची आहे अशी मागणी इकडील टाइप फाउंड्र्याच्या मालकांनीं पूर्वीपासूनच केली होती. तिचा अशा रीतीनें निकाल लागला ही गोष्ट बरी झाली. संरक्षणाकरितां म्हणून जबर जकात बसविली नाहीं. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें जो अन्यायमूलक फरक होता तो टाइपावरील जकात वाढवून काढून टाकला.

* * *

दुसरें व तिसरें सजोड बिल ट्रॅन्सफर ऑफ प्रॉपर्टी ॲक्टाच्या दुरुस्तीसंबंधाचें होतें. पैकीं एका बिलांत हल्लीं अमलांत असलेल्या ट्रॅन्सफर ऑफ प्रॉपर्टी ॲक्टांत केलेल्या सर्वसाधारण सुधारणा नमूद केल्या असून दुसरें बिल पुरवणीदाखल आहे. त्यांत पहिल्या बिलाच्या योगानें निरनिराळ्या अनेक कायद्यांत ज्या दुरुस्त्या करणें प्राप्त झालें त्यांचा समावेश करण्यांत आला आहे. हीं बिलें तयार करण्याकरितां गतवर्षी एस्. आर. दास यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक कमिटी नेमली होती. तींत मुंबईचे ॲ. मुल्ला, हल्लींचे लॉ-मेंबर सर बी. एल्. मितर, व अलाहाबादचे बॅ. सेन वगैरे मंडळी होती. त्यांनीं दुरुस्तीचें बहुतेक काम करून ठेवलेंच आहे. परंतु त्याला कायद्याचें स्वरूप देण्याकरितां सिलेक्ट कमिटी नेमण्यांत आली आहे. या कमिटीवर मौ. महंमद याकूब

जिना, शहा नवाज, निर्मळ चंदर, अमरनाथ दत्त, जोगिया, अणे व सर बी. एल्. मितर हे सभासद आहेत. या कमिटीकडून बिलाची तपासणी मे-जून महिन्यांत होऊन सप्टेंबरच्या बैठकींत हीं बिलें पुढें येतील असा अंदाज आहे. तिसरें बिल त्यावरील सिलेक्ट कमिटीनें मंजूर केलेलें व मजुरांच्या नुकसान भरपाईसंबंधाचें होतें. परंतु सर भूपेंद्रनाथ मितर हे आयत्या वेळीं गैरहजर असल्यामुळें वाट न पाहतां अध्यक्षांनीं सभा बरखास्त केली. अशा रीतीनें तास दीड तासांत बुधवारचें काम संपलें.

* * *

गुरुवार तारीख ७ रोजीं बजेटांतील मागण्यांवर मतें घेऊन त्या निकालांत काढण्याचें काम सुरू झालें. हें काम मधील सुट्या जाऊन तारीख १९ पर्यंत चालावयाचें आहे. सामान्य क्रमाप्रमाणें काम चालू झालें असतें तर प्रथम कस्टमखातें, नंतर इन्कमटॅक्स, मीठ या अनुक्रमानें मागण्या पुढें आल्या असत्या. परंतु गेलीं दोन-तीन वर्षें असा प्रघात पडलेला आहे कीं, सर्व पक्षांनीं मिळून कांहीं ठराविक विषय म्हणजे राजकीय दृष्ट्या त्यांतल्यात्यांत अधिक वादग्रस्त असतील ते-आपल्या इच्छेनुरूप काय ते निवडून घ्यावे व त्यावर चर्चा करून मतें मोजण्यापर्यंत मजल नेऊन जयापजय ठरवावा. कुस्त्यांच्या दंगलींत निरनिराळ्या आखाड्यांत अनेक पैलवान जमा झालेले असतात. पण त्या सर्वांच्या जोड्या लावून कुस्त्या करण्याला अर्थात् वेळ नसतो. म्हणून आपापल्या इच्छेप्रमाणें गडी पसंत करून फक्त दोनतीन कुस्त्या लढवाव्या व त्यावरून सामान्यतः कोणत्या आखाड्याचें बल किती हें ठरवावें अशी रीत आहे. तिचेंच अनुकरण असेंब्लीमध्यें करण्यांत येत असतें. हा क्रम न अनुसरला तर दोनचार मागण्यांपलीकडे पांच दिवसांत मजलच जावयाची नाहीं, इतके भरपूर काट निरनिराळ्या सभासदांनीं दिलेले असतात व यंदाची शेवटची म्हणून आलेली यादी पाहिली असतां, या काटांची संख्या ३२० वर गेली आहे यापैकीं २५–३० उपसूचनांची चर्चा झाली तीहि पुष्कळ झाली अशी स्थिति असते, म्हणून ही दुसरी पद्धति कांहीं तरी बरी असें म्हणावें लागतें. कारण जयापजय पाहावयाचा तर त्याला उभयपक्षाचे लोक जाग्यावर हजर राहिले पाहिजेत आणि या नव्या पद्धतीप्रमाणें आपापले काट ठरवून घेतले तरच तात्पुरत्या चुरशीमुळें

पुष्कळसें सभासद हजर राहण्याचा संभव. आणि कोणाला काय कोणती हौस भागवून घ्यावयाची ती भागवून घेण्याला वाव मिळतो. म्हणून ही पद्धति सर्वसंमत झाली आहे. त्याप्रमाणें यंदा चर्चेंत राष्ट्रीय पक्षानें हिंदुस्थानांतील मिठाची पैदास व मिठावरील कर हा विषय उचलला होता. स्वराज्य पक्षानें स्टेटसेक्रेटरी किंवा एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिल ही बाब घेतली आहे. युरोपियन सभासदांनीं परदेशी भांडवलाचा प्रश्न घेतला आहे. बॅ. जिना यांनीं लष्करासंबंधींचा वाद उचलला आहे व मुसलमान पक्षानें पेशावर प्रांतांतील सुधारणांचा प्रश्न निवडला आहे. अशा रीतीनें या पांच विषयांच्या चर्चेंत जवळ जवळ चार दिवस जाण्याचा संभव असल्यामुळें तारीख १५ रोजीं उरलेल्या इतर विषयांना कांहीं थोडा वाव मिळाला तर कदाचित् मिळूं शकेल.

* * *

या ठरीव क्रमाप्रमाणें राष्ट्रीय पक्षाला आपला काट सुचविण्याची संधि प्रथम ता. ७ रोजीं देण्यांत आली. यासंबंधानें केळकर यांनीं पूर्वींच सूचना पाठविली असल्यामुळें त्यांनींच ती आपल्या पक्षातर्फे मांडावी असें ठरलें व त्यांनीं ती मांडली. सूचनेंतील विषय असा होता कीं, "हिंदुस्थानाला मिठाच्या पुरवठ्यासंबंधानें स्वाधीनता प्राप्त व्हावी; व ही स्वाधीनता मिळवून देण्यासंबंधानें सरकारनें योग्य तो इलाज व खर्च करावा." केळकरांच्या भाषणानंतर नियोगी, दोरायस्वामी अय्यंगार, सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, नीलकंठदास, यू. टोकजी, गया प्रसादसिंग इतक्यांचीं भाषणें झालीं व अखेर सर जॉर्ज रेनी व सर जॉर्ज शूस्टर यांचीं उत्तरादाखल भाषणें झाल्यावर मतें मोजण्यांत आलीं. तेव्हां केळकरांच्या या सूचनेला अनुकूल ६१ व प्रतिकूल ४३ इतकीं मतें पडून ती मंजूर झाली व सरकारचा पराभव झाला. हीं मतें देण्यांत लोकपक्षातर्फे कांहीं मुसलमान सभासदहि सामील झाले होते. याचा अर्थ हिंदुस्थानांतील मिठाची बाब ही तरी जातवारीच्या तडाख्यांतून अजून वांचलेली आहे असें म्हणतां येईल! आतां शुक्रवारपासून लागोपाठ सुटी असल्यामुळें असेंब्लीचें पुढील काम सोमवारपर्यंत बंद आहे.

पत्र नं. ७

ता. १५-३-२९.

गेल्या आठवड्यांत शुक्रवार ते रविवार हे तीन दिवस सुटीचे गेले व सोमवारीं युरोपियन पक्षातर्फे सर व्हिक्टर ससून यांनीं सरकारच्या कर्जउभारणीच्या धोरणाची चर्चा करण्याचा ठराव काटाच्या रूपानें मांडला. ससून

यांच्या टीकेचा रोख असा कीं, सरकारनें हिंदुस्थानांत कर्ज उभारण्यापूर्वी विलायतेंत अगर इतर देशांत कर्ज उभारावें. त्या पैशाचा विनियोग खासगी रेल्वे कंपन्या विकत घेण्याकडे न करतां रेल्वे वाढविण्याकडे करावा, व हिंदुस्थानांत कर्जरूपानें उभारलेलें भांडवल देशी कारखान्यांच्या व उद्योगधंद्यांच्या वाढीला लावावें. देशी उद्योगधंद्यांची वाढ हिंदुस्थानांत कर्ज उभारून करावी या मुद्द्यावर असेंब्लींत दुमत असण्याचें कारणच नाहीं. तथापि सर व्हिक्टर ससून यांच्या मनांतील हेतु असा कीं, बंगाल-नागपूर रेल्वेसारखी खासगी रेल्वे १९३२ सालीं विकत घेण्याकरितां सरकारला भलें मोठें कर्ज काढावें लागेल व तें सगळेंच्या सगळें कर्ज सरकारनें विलायतेंत उभारण्याचें ठरविलें तरी तें उभारलें जाणार नाहीं, म्हणून सरकारनें बंगाल-नागपूर रेल्वे विकत घेण्याचे भानगडींत पडूं नये! व विलायतेंत कर्ज उभारून शेतकरी वर्गाच्या हिताच्या दृष्टीनें नवीन रेल्वे वाढविण्याकडे त्या पैशाचा विनियोग सरकारनें करावा! सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास रंगास्वामी अय्यंगार, बेळवी, बी. दास वगैरे सभासदांनीं या सूचनेस विरोध केला. सर पुरुषोत्तमदास यांचें म्हणणें असें कीं, किफायतशीर कर्ज केव्हां व कोठें उभारावें हें फडणविसांनीं ठरवावें. परंतु बंगाल-नागपूर रेल्वे कंपनी सरकारनें आपल्या हातीं घेणें जरूरीचें आहे; व ती सरकारनें आपल्या हातीं घेतली तरच उतारूंच्या सुखसोयीकडे सरकारचें लक्ष जाण्याचा संभव आहे.

* * *

रंगास्वामी अय्यंगार म्हणाले, "गेल्या आठ वर्षांत १०८ कोटी रुपये कर्ज हिंदुस्थानांत उभारलें गेलें व यापुढेंहि सरकारला कर्ज लागलें तरी तें मिळण्यास अडचण पडणार नाहीं. हिंदुस्थानांत कर्ज मिळत असतांना परदेशांत तें उभारणें ही केवळ गुन्हेगारी होय. ना. बेळवी यांच्या भाषणाचा मथितार्थ असा कीं, सरकारनें परदेशांतहि कर्ज उभारावें. आमची हरकत नाहीं; पण त्याचा विनियोग देशी उद्योगधंद्यांच्या वाढीकडेच करावा; आणि जर परदेशी भांडवलवाल्यांचा हात आमच्या देशी कारखान्यांच्या व रेल्वे कंपन्यांच्या व्यवस्थेंत कायमचा शिरणार असेल तर अशा स्थितींत रेल्वे कंपन्यांची वाढ न झाली तरी चालेल. सर जॉर्ज शूस्टर यांनीं आपल्या गोड स्वभावाप्रमाणें मनांतील हेतु न सोडतां, हिंदुस्थानचें हित साधणें हाच खरा श्रेयस्कर मार्ग असून शक्य तोंवर शेतकरी वर्गाला नव्या कर्जांचा फायदा

कसा मिळेल याकडे सरकार लक्ष देईल असा बहाणा केला. तथापि परदेशी भांडवलानें रेल्वेची वाढ होऊं नये असें म्हणणें मात्र विघातक आहे. विशेषतः देशांतील बाजार व चलन स्थिर ठेवण्याची जबाबदारी सरकारवर असल्या कारणानें कर्ज कोठें उभारावें हें सरकारला परिस्थित्यनुरूप ठरवावें लागतें असा युक्तिवाद त्यांनीं केला ! सर व्हिक्टर ससून यांनीं आपल्या सूचनेवर मतें मागण्याचा हट्ट न धरतां ती परत घेतली, पण तिजवर मतें घेण्यांत आलीं असतीं तरी त्यांना त्यांच्या पक्षाशिवाय इतर कोणाचा पाठिंबा मिळाला नसता हें उघड दिसत होतें.

* * *

यानंतर दुसरा निंदाव्यंजक ठराव पं. मोतिलाल यांनीं मांडला. तो अशा स्वरूपाचा कीं, एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या सभासदांना खर्चासाठीं फक्त एक रुपयाच देण्यांत यावा ! दरवर्षी राष्ट्रीय मागणीचा पुनरुच्चार अशाच प्रकारें एखाद्या निंदाव्यंजक ठरावाच्या रूपानें केला जातो व या मुद्द्यावर साधारणपणें जिना यांचा स्वतंत्र पक्ष, स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय पक्ष या तिघांची एकजूट असतें. परंतु यंदा वारा विरुद्ध दिशेनें वाहतो कीं काय अशी भीति वाटूं लागली होती. राष्ट्रीय मागणीचा १९२४ सालापासूनचा इतिहास सांगतांना जातां जातां सर्व-पक्षीय परिषदेनें तयार केलेल्या नेहरू रिपोर्टाचा उल्लेख पं. नेहरू यांना करावा लागला, परंतु याचा परिणाम मात्र चांगला झाला नाहीं. पं. मोतिलाल नेहरू यांचें भाषण झाल्यानंतर होममेंबर क्रेरर यांनीं उत्तरादाखल भाषण केलें, व सायमन कमिशनचा रिपोर्ट बाहेर पडेपर्यंत हिंदुस्थान सरकारास कांहीं करतां येत नाहीं असें सांगितलें. महंमद शहा नवाज यांनीं दिल्लीस भरलेल्या मुसलमान परिषदेच्या ठरावाकडे बोट दाखविलें व नेहरू रिपोर्टास विरोध केला. मंगळवारीं प्रश्नोत्तरानंतर पुनः याच विषयाला सुरुवात झाली. मौलवी महंमद याकूब यांनीं पं. नेहरू यांच्या सूचनेला विरोध केला. जिना हे केवळ त्यांच्या नेहमींच्या थाटांत "तुमचा हा नेहरू रिपोर्ट आम्हांला मान्य नाहीं." एवढेंच बोलून राहिले नाहींत तर त्यांनीं पं. नेहरू यांना असा इशारा दिला कीं, तुमचें आमचें जमावयास पाहिजे असेल तर आमच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष करूं नका." परंतु त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट इतकीच कीं, जिना यांनीं १९२४ सालच्या राष्ट्रीय मागणीकडे सरकार दुर्लक्ष करीत आहे असें स्पष्ट

सांगितलें व याकरितांच असेंब्लीनें फक्त एक रुपया एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलकरितां मंजूर करावा असें त्यांनीं आपलें मत व्यक्त केलें.

*　　*　　*

कर्नल क्रॉफर्ड म्हणाले, "तुम्ही डोमीनियन स्टेटसचें सोंग पुढें करून साम्राज्यांतून फुटून निघून, पूर्ण स्वतंत्र होऊं पाहत आहां म्हणून तुमच्या या सूचनेला आम्ही विरोध करतों." या वाग्युद्धांत बॅ. मुकुंदराव जयकर यांचें भाषण मुद्देसूद झालें. त्यांनीं सैरावैरा उधळत चाललेल्या वादाचा लगाम खेंचून त्याला ताळ्यावर आणलें व असें बजावलें कीं, आजच्या वादविवादाचा मुख्य प्रश्न 'डोमीनियन स्टेटस कीं इंडिपेंडन्स' अगर 'नेहरू रिपोर्ट कीं दिल्लीचा ठराव' हा नसून जी राष्ट्रीय मागणी १९२४ पासून प्रतिवर्षी असेंब्ली मांडीत आहे त्या मागणीचा विचार सरकारनें कितपत केला हा आहे. श्री. माधराव अणे म्हणाले, "लीग ऑफ नेशन्सच्या बैठकीला हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून तुम्ही कांहीं लोक पाठवितां. ते त्या बैठकींत हिंदुस्थानच्या वतीनें भाग घेतात, मतें देतात, सर्व कांहीं होतें. इतकी हिंदुस्थान सरकारास जर मुखत्यारी आहे तर राष्ट्रीय मागणीच्या बाबतींत सरकारनें पार्लमेंटाकडे बोट दाखवावें याचा अर्थ काय?" शेवटीं पं. मोतिलाल नेहरू यांची उपसूचना ६३ विरुद्ध ५२ मतें पडून मंजूर झाली व सर जॉर्ज शूस्टर यांना एक रुपया एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलाला पाहिजे काय? असें अध्यक्ष पटेल यांनीं विचारलें तेव्हां त्यांना १ रुपया मंजूर करा असें म्हणण्याची जराशी लाज वाटली. परंतु मूळ मागणी ६६ हजारांची त्यांनीं केली होती व असेंब्लीनें एक रुपया द्यावा असें बहुमतानें ठरविलें. अर्थात् ती त्यांना परत घेतां येणें शक्य नव्हतें व त्यांनीं पुनः धीर करून १ रुपयाची मागणी केली व लोकपक्षानें ती टाळ्यांच्या गजरांत मंजूरहि केली!

*　　*　　*

बुधवारीं ईदच्या सणानिमित्त असेंब्लीला सुट्टी होती. गुरुवारीं जिना पक्ष आपला लष्करी काट सुचवील व लष्करी खात्यावर चर्चा सुरू होईल. असा सर्वांचा अंदाज होता. जिना यांच्या स्वतंत्र पक्षापैकीं महंमद इस्माइलखान यांनीं आपल्या नांवानें काटाची सूचना दिली होती. काटाच्या सूचनेला निंदाव्यंजक ठरावाचें स्वरूप असल्या कारणानें अर्थातच लष्करी खात्याला एक रुपया देण्यांत यावा अशा अर्थाचा काट सुचविण्यांत आला होता. तथापि दिवाण चमनलाल, रंगा

अय्यर यांनीं देखील एक रुपया देण्यांत यावा अशा वेगळया सूचना केल्या होत्या. तथापि खात्याच्या धोरणासंबंधानें निंदाव्यंजक ठराव आणण्याचा मान जिना यांच्या पक्षानें घ्यावा असें आपापसांत ठरविण्यांत आलें असल्यामुळें दिवाण चमनलाल यांनीं आपला काट सुचविला नाहीं. परंतु रंगा अय्यर हे पडले स्वतंत्र ! त्यांना कोणत्याच पक्षाचें बंधन नाहीं व त्यांचें अलीकडे कोणत्याच पक्षाशीं सरळ नाहीं. अर्थात् रंगा अय्यर यांनीं आपली सूचना मांडली व लष्करी धोरणावर टीकात्मक भाषण केलें. नेहमींप्रमाणें आर्मी सेक्रेटरी मि. यंग यांनीं उत्तरहि दिलें. परंतु जिना यांचा शब्द राखण्याकरितां या सूचनेला पाठिंबा देण्याकरितां लोकपक्षांपैकीं कोणी उभेंहि राहिलें नाहीं. अर्थात् रंगा अय्यर यांची सूचना नामंजूर झाली.

* * *

यानंतर महंमद इस्माइलखान यांनीं आपली सूचना मांडावी तर लष्करी खात्याच्या सामान्य धोरणावर चर्चा होऊन गेली व एवढा मोठा काट मंजूर होऊं नये असा निकाल असेंब्लीनें दिला. म्हणून इस्माइलखान यांनीं आपली सूचना मांडली नाहीं. पण त्यामुळें लष्करी धोरणावर सर्व लोकपक्षांची चर्चा होणार नाहीं असें दिसूं लागले. कारण काटांच्या सूचना १०० रुपयांच्या व कांहीं विवक्षित तक्रारींपुरत्या असतात व त्यांपैकीं एखादीच घेऊन तिला निंदाव्यंजक ठरावाचें स्वरूप द्यावें तर तें परान्न व तें देखील मधुकरीच्या स्वरूपाचें अर्थात् तें जिना यांच्या मानी व एकांडे शिलेदार वृत्तीला पटण्यासारखें नव्हतें. म्हणून वैयक्तिक काट कुणीच सुचवूं नयेत व सर्व मागणीच फेटाळून लावावी, व फेटाळून लावण्याचें श्रेय जिना यांच्या पदरांत घालण्याकरितां जिना यांनीं मुख्य भाषण करावें असें ठरविण्यांत आलें ! परंतु इतकी जमवाजमव झाली तरी युरोपियन पक्षांत समाविष्ट झालेले कर्नल गिडने यांनीं आपल्या जातभाईंच्या तक्रारींची दाद लावण्याकरितां सहा-सात काट सुचविले होते. कर्नल गिडने यांनीं आय. एम्. एस्., आय. डी. एस्. वगैरे लोकांच्या तक्रारी मांडल्या व आर्मी सेक्रेटरींनीं त्याला उत्तरेंहि दिलीं. शेवटीं त्यांच्या एका सूचनेवर मतें घेण्यांत आलीं व ती प्रचंड बहुमतानें मंजूरहि झाली. या खेपेस युरोपियन सभासदांनीं सरकारविरुद्ध लॉबींत जाऊन आपलें मत टाकलें ! गिडने यांना इतर पक्षांच्या शांततावृत्तीचा अर्थ कळला व लोकाग्रहाला बळी पडून त्यांनीं आपल्या इतर सूचना परतहि घेतल्या. ब्रह्मी लोकांचे

प्रतिनिधी म्हणून मि. जहांगीर मुन्शी या नांवाचे एक पार्शी गृहस्थ असेंब्लींत नवीन आले आहेत. त्यांनीं ब्रह्मी लोकांना पलटणींत घ्यावें व त्यांची पलटणं उभारावी या हेतूनें आपली सूचना मांडली. आर्मी सेक्रेटरी यंग यांनीं ब्रह्मी लोक लढवय्ये जातींत मोडत नाहींत असा खुलासा केल्यावर हीहि ५२ विरुद्ध ४६ मतें पडून मंजूर झाली.

*　　　*　　　*

यानंतर अध्यक्ष पटेल यांनीं कमी झालेले २५० रुपये वजा करून लष्करी खात्याला रु. ५२६८०० द्यावे अशी मागणी मांडली. लष्करी खात्याचा खर्च ५६ कोटी १० लक्ष असला तरी असेंब्लीच्या मतावर अवलंबून अशी खर्चाची मंजुरी फक्त ५ लाख २६ हजारांचीच आहे! ही मागणी मांडल्यावर जिना हे सर्वच्या सर्व मागणी फेटाळावी म्हणून विरोध करूं लागले. अर्थात् पूर्वी एकदां अशाच प्रकारची सूचना नामंजूर झाल्यामुळें मूळ मागणी फेटाळतां येते कीं नाहीं व आली तरी लष्करी धोरणावर टीका करतां येते कीं काय अशी पृच्छा रंगा अय्यर यांनीं केली. सरकारतर्फें कीन्स यांनीं रंगा अय्यर यांना उचलून धरलें. रंगास्वामी अय्यंगार व श्री निवास अय्यंगार यांनीं बिलाच्या तिसऱ्या वाचनाच्या वेळीं ज्याप्रमाणें दुरुस्त केलेलें बिल पूर्वी वादविवादांत घेतलेल्या मूळ आक्षेपांवरच फेटाळून लावण्याचा अधिकार असतो त्याप्रमाणें या प्रसंगीं देखील लष्करी धोरणावर तेच मुद्दे मांडून मूळ मागणी फेटाळून लावण्याचा अधिकार असेंब्लीला पोंचतो अशा अर्थाचें समर्थन केलें व अध्यक्ष पटेल यांनीं मधल्या सुटीचा फायदा घेऊन माजी अध्यक्ष सर फ्रेडरिक व्हाइट यांचाच दाखला देऊन जिना यांना सर्वसाधारणपणें सर्व मुद्द्यांवर टीका करतां येईल असा निकाल दिला. तथापि जिना यांचे एवढ्यानें समाधान न होऊन त्यांनीं फक्त दोनच पण ठणठणीत वाक्यांत मागणीला विरोध केला. नंतर पं. कुंझरू, दिवाण चमनलाल, डॉ. मुंजे यांचीं भाषणें झालीं; त्यांत डॉ. मुंजे यांचें भाषण फार चांगलें झालें.

*　　　*　　　*

गुरुवारीं लष्करी काटावर अनेक वक्त्यांचीं भाषणें व्हावयाचीं उरलीं असल्यामुळें शुक्रवारीं तोच वाद पुढें चालू झाला व त्याला रंगहि चांगला आला. सदर वादविवादांत कर्नल क्रॉफर्ड, के. सी. रॉय, मुनशी ईश्वर शरण, मियान अबदुल अझीझ, कर्नल गिडने यांनीं भाषणें केल्यावर सरकारतर्फें लष्करी सेक्रेटरी

मॅकवर्थ यंग यांनीं उत्तर दिलें. बहुतेक वक्त्यांनीं लष्करभरतीसंबंधानें विशिष्ट जातींच्या हक्कांचा व सरकारच्या संशयी वृत्तीचा उल्लेख केला होता. कर्नल क्रॉफर्ड यांनीं हिंदुस्थानास विमानापेक्षां पायदळ पलटणीची गरज अधिक असल्यामुळें विमानांच्या थोड्या उपयोगाच्या मानानें त्याजकरितां २२ लक्ष रुपयांचा नवा खर्च करण्यापेक्षां विमानांस बहुतेक अर्धचंद्र देऊन त्या रकमेची बचत केलेलीच बरी असें प्रतिपादलें. हिंदुस्थानांतील बुद्धिमान वर्गाला लष्करांत कमिशनें मिळत नाहींत अशी रॉय यांनीं तक्रार केली. यंग यांनीं उत्तर देतांना सांगितलें कीं, सक्तीचें लष्करी शिक्षण युनिव्हर्सिट्यांतून सुरू करण्याचा ठराव सरकारनें स्वीकारला त्यावरून सरकार हिंदी लोकांस लष्करी सवलती देण्यास तयार असल्याचें सिद्ध झालें आहे. टेरिटोरियल फोर्ससारख्या सवलती पूर्वींच दिल्या असतां सुशिक्षित वर्ग त्याचा उपयोग करीत नाहीं यांत सरकारचा काय दोष ? युनिव्हर्सिट्यांतील विद्यार्थि लष्करांत यावेत याविषयीं सरकार खटपट करीत असून सँढर्स्ट कॉलेजास पुरेसे तरुण मिळतील असें दिसून आलें कीं, सँढर्स्ट कॉलेज सरकारास हिंदुस्थानांत काढावेंच लागेल असा त्यांनीं अभिप्राय दिला. शेवटीं बॅ. जिना यांच्या सूचनेस ६१ अनुकूल व ४४ विरुद्ध मतें पडून ती पास झाली. त्यामागून सरहद्द प्रांतास सुधारणा कायदा लागू करण्याची सूचना मियान शहानवाझ यांनीं आणिली व तीहि ६७ अनुकूल व ३४ प्रतिकूल मतें पडून मंजूर करण्यांत आली. या वादाच्या वेळीं स्वराज्य पक्षाचे बहुतेक सर्व सभासद सभागृहांतून उठून गेले असल्यामुळें बहुतेक वक्त्यांना आपलीं भाषणें रिकाम्या बाकांपुढेंच करावीं लागलीं. अशा रीतीनें शुक्रवारचें असेंब्लीचें काम संपलें.

पत्र नं. ८

ता. २१-३-२९

शुक्रवार ता. १९ रोजीं बजेटावरील मागण्या मंजूर-नामंजूर होण्याची मुदत संपावयाची होती व ती संपलीहि. पण अशा रीतीनें कीं, खऱ्या मागण्यांपैकीं एकीवरहि तपशीलवार चर्चा न होतां ! निरनिराळ्या पक्षांनीं मिळून पुढें आणलेल्या काटांच्या सूचनांपैकीं शेवटली मुसलमान पक्षाची शिल्लक उरली होती. ती अशी कीं, सरहद्दीच्या प्रांतांत सरकारनें इतर प्रांतांप्रमाणें सुधारणांची योजना करावी. या अर्थाच्या ठरावावर पूर्वी एकदोन वेळां असेंब्लीमध्यें मोठा

अनिष्ट वादविवाद झाला होता. पण सुदैवानें यंदा तसा प्रकार घडला नाहीं. भांडणाचें तोंड लागलें तें फक्त सूचना मांडणारे मियान महंमद शहानवाझ व सरकारतर्फे उत्तर देणारे सर डेनिस ब्रे यांच्यामध्यें लागलें. शहानवाझ यांनीं सरहद्दीच्या प्रांतांत सुधारणा चालू करण्याविषयीं नेहमींचींच कारणें सांगितलीं. पण हिंदु सभासदांकडून सूचनेला विरोध होईल ही सर डेनिस ब्रे यांची अपेक्षा फुकट गेल्यामुळें ते फार तळमळले! कारण मुसलमानांना नाखुष करण्याची जबाबदारी सरकारावर पडली! कसेंहि असो, खासगी सभासदांपैकीं कोणीहि या सूचनेला विरोध न केल्यामुळें ती प्रचंड बहुमतानें मंजूर झाली. लक्षांत ठेवण्याची गोष्ट ही कीं, हिंदु महासभेनें पेशावर प्रांताची ही मागणी आपल्या ठरावानें नाकबूल केली असतांहि असेंब्लींतील हिंदुमहासभेच्या पुढाऱ्यांनीं मुसलमानांच्या या मागणीला विरोध केला नाहीं. याचा उघड अर्थ असा कीं, असेंब्ली ही जातीजातींतील भांडणें उकरून काढण्याची जागा नसून सर्व जातींनीं मिळून सरकारशीं भांडण्याची जागा आहे. पण दुर्दैवानें मुसलमान सभासद मात्र ही गोष्ट विसरतात.

* * *

अशा रीतीनें बजेटांवरील कुस्त्यांच्या फडांत पांच प्रधान मल्लांच्या कुस्त्या झाल्या. पण त्यामुळें इतर गोष्टींना वेळ न उरल्यामुळें नियमाप्रमाणें दंगल बंद करण्यांत आली; आणि कोट्यवधि रुपयांच्या मागण्या एकेक मिनिटांत मंजूर होऊन गेल्या! वास्तविक चर्चा न होतां ज्या मागण्या अशा फसगतीनें मंजूर झाल्या त्यांत खरी साधकबाधक चर्चा करण्यासारखें पुष्कळच असतें. आणि काटांच्या ज्या शेंकडों सूचना दिल्या गेल्या होत्या त्याचें तरी कारण हेंच. एकाच विषयाची सूचना कित्येक वेळां अनेक सभासद स्वतंत्र रीतीनें देतात ही गोष्ट लक्षांत घेतली तर, पुष्कळ सूचना निव्वळ शिलकेंत राहतात व त्यांवर चर्चा झाली तर ती फार उपयोगी असते. किंबहुना सरकार जर कांहीं ऐकणारच असेल तर तें अशा विधायक चर्चेंत निघणाऱ्या कांहीं गोष्टीच ऐकतें व अमलांत आणतें. पण असेंब्लीपुढें अंदाज-पत्रक, जमाखर्चाच्या मागण्या व बिलें येत असलीं तरी खरा अधिकार असा असेंब्लीला कांहींच नाहीं. सर्व अधिकार सरकाराच्या हातीं!

* * *

शनिवार ता. १७ रोजीं रेल्वे खात्याच्या जादा मागण्या प्रायः वादविवाद न होतां मंजूर झाल्या. तसेंच कामकरी लोकांना कारखान्यांत काम करीत असतांना इजा झाल्यास नुकसानभरपाई देण्यासंबंधींचें बिल सिलेक्ट कमिटीकडून तपासून आलें होतें तेंहि सर बी. एन्. मित्र यांच्या सूचनेवरून मंजूर करण्यांत आलें. 'ट्रेड डिस्प्यूट्स' म्हणजे कारखानदार व मजूर यांमधील तंटे तोडण्यासंबंधानें सरकारनें पुढें आणलेलें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे गेलें होतें त्याचा रिपोर्ट असेंब्लीपुढें ठेवण्यांत आला. सिलेक्ट कमिटींत या बिलावर मतभेद पुष्कळ झाल्या कारणानें रिपोर्टाला भिन्न-मतपत्रिकांच्या पुष्कळशा लंगोट्या जोडण्यांत आलेल्या आहेत. आणि यांतील प्रत्येक लंगोटीची एकेक मोठी वावडी होऊन बिलावरील चर्चेंत उडूं लागेल तेव्हां तिचा आवाज देशभर ऐकूं येईल. कारखानदार व मजूर यांचे तंटे पंचायतपद्धतीनें तोडण्यासंबंधींचा पहिला भाग सर्वसंमत होण्यासारखा आहे. पण मजुरांनीं नोटीस दिल्याशिवाय काम बंद ठेवणें वगैरे मजुरांच्या हक्कासंबंधानें दुसऱ्या भागांत जीं कलमें होतीं व कांहीं शिल्लक राहिलीं आहेत त्यांवरच वादाचा मुख्य भर पडेल.

* * *

ता. १८ सोमवार रोजीं फायनॅन्स बिलावरील चर्चा सुरू झाली व आज गुरुवार तारीख २१ पर्यंत ती चालूच आहे. चर्चेंतील पहिल्या भागानेंच सबंध तीन दिवस खाल्ले. हा पहिला भाग म्हणजे कीर्तनाचें नुसतें नमन होय. कारण सर जॉर्ज शूस्टर यांची सूचना इतकीच होती कीं, बिलावरील सर्वसाधारण चर्चा होऊन कलमवारीनें तें चर्चेला घ्यावें. पण सरकारला खर्चाकरितां लागणाऱ्या पैशापैकीं, सुमारें तीस कोटी रुपये वसूल करण्याचा अधिकार या बिलानें सरकारास मिळावयाचा असल्यामुळें हा प्रसंग असेंब्लीच्या सभासदांनीं फिरून राज्यपद्धतीवरील चर्चेकरितां उपयोगांत आणला. मूळ बजेट मांडल्याबरोबर पहिले दोन दिवस सर्वसाधारण चर्चेकरितां म्हणून देण्यांत आले होते, तेव्हांहि अशीच चर्चा झाली होती. तथापि चर्चा होण्याची अशी पुष्कळच शिल्लक उरते व ज्यांना अभ्यासी पद्धतीनें व मुद्देसूद रीतीनें चर्चा करावयाची असते अशा सर्वांना हवा तितका वेळ यापूर्वीच्या दोन प्रसंगांत मिळत नाहीं म्हणून तिसऱ्या प्रसंगाचा उपयोग करण्यांत येतो. विलायतेमध्येंहि सरकारी धोरणाचा वाद घालण्याचा प्रसंग हाच असतो. इतकेंच नव्हे तर या वादाला पुरण्याइतके भरपूर दिवस तेथें दिले जातात. अशा चर्चेची

गरज हिंदुस्थानांत तर अधिकच आहे. कारण विलायतेंत एक पक्ष प्रधानपदावरून निघून जाऊन दुसरा त्या ठिकाणीं येऊं शकतो, तशी गोष्ट हिंदुस्थानांत नाहीं. इकडे आम्हां लोकांचा अधिकार म्हटला म्हणजे निवळ चर्चा व टीका करण्याचा ! पण तिलाहि पुरेसा वेळ मिळाला नाहीं म्हणजे असंतोष माजतो व या असंतोषाचा परिणाम यंदा विशेष रीतीनें दिसून आला.

* * *

तारीख १८, १९ व २० अशी तीन दिवस चर्चा झाली तरी खरोखरच बोलण्यासारखे विषय पुष्कळ राहिले होते. कित्येक सभासद पांच-पांच, दहा-दहा वेळ जागेवरून उठले तरी त्यांना बोलण्याला मिळालें नव्हतें. तीन दिवसांच्या चर्चेनें लोक कंटाळले होते. तेव्हां तारीख २८ मार्च रोजीं असेंब्लीचें काम खलास व्हावें असा सर्वांचा संकेत असल्यामुळें व पब्लिक सेफ्टी बिल व ट्रेड डिस्प्यूट्स बिलहि याच बैठकींत संपवून घेण्याचा आग्रह असल्यामुळें, फायनॅन्स बिलावरील चर्चा केव्हां संपेल असें सरकारास झालें होतें. तथापि या उतावीळपणाचें चिन्ह त्यांनीं बाहेर कांहींच दाखविलें नाहीं. सर जॉर्ज शूस्टर हे तीनहि दिवस एकसारखे सभागृहांत बसून होते. त्यांनीं कोणाला हटकलें नाहीं, कोणाला अडविलें नाहीं. अशा रीतीनें साळसूदपणाच्या सोंगाची पूर्ण बतावणी त्यांनीं केली. तिसऱ्या दिवशीं अध्यक्ष पटेल व इतर कांहीं सभासद यांचें असें ठरलें असावें कीं, ही प्राथमिक चर्चा आज कांहीं झालें तरी संपवावयाची. मग त्याकरितां रात्रीं १२ वाजेपर्यंत बसावें लागलें तरी हरकत नाहीं. प्रथम ही गोष्ट कोणास फारशी खरी वाटली नव्हती. परंतु चाराचे पांच झाले, पांचाचे सहा झाले व अध्यक्षांनीं या गोष्टीचा उच्चार कांहीं प्रसंगीं स्वतःच केला तेव्हां आज कांहीं तरी विशेष होणार असें वाटूं लागलें. सुमारें ८ वाजतां राष्ट्रीय पक्षाचे सभासद चौधरी मुख्तारसिंग यांचें भाषण संपलें, तेव्हां वास्तविक कोणी तरी चर्चा थांबविण्याची सूचना पुढें आणावयास पाहिजे होती किंवा अध्यक्षांनीं तरी खाजगी रीतीनें कोणास तसें सुचवावयाचें होतें, परंतु तसें घडलें नाहीं. फिरून राष्ट्रीय पक्षाचे सभासद पं. ठाकुरदास भार्गव हे बोलावयास उभे राहिले व त्यांना बोलण्यास अध्यक्षांनीं परवानगीहि दिली. परंतु या वेळीं सभागृहांतील एका कंपूच्या मनांतील उतावळेपणाचा पूर अनावर होऊन त्यांनीं टेबलावर हात आपटून ठाकुरदास भार्गव यांना 'तुमचें भाषण आम्हाला ऐकवत नाहीं. आतां पुरें करा' असा इशारा

देण्यास सुरुवात केली. अध्यक्षांनीं त्यांना बोलण्याची परवानगी दिल्यावर हे शिष्ट त्यांना थांबविणार कोण ?

* * *

पण अध्यक्षांनीं या लोकांना इशारा देऊन टाळ्या वाजविण्याचें थांबवावयाचें होतें, तें न थांबवितां उलट पं. ठाकुरदास भार्गव यांनाच अध्यक्षांनीं असा उपदेश केला कीं, 'या टाळ्यांचा अर्थ तुमच्या लक्षांत आला असावा !' पण इतकेंच बोलून ते थांबले नाहींत. कारण ते आणखीहि असें म्हणाले कीं, 'तुम्हाला जसा बोलण्याचा अधिकार आहे तसाच तुमचें बोलणें ऐकून न घेण्याचा अधिकार या सभेला आहे !' पण ऐकून न घेण्याचा अधिकार सरकारजमा पक्षाचे हे शिष्ट, नियमानें तो त्यांना दिलेला नसतांनाहि हातीं घेऊन चालवीत होते. ही गोष्ट अध्यक्षांच्या लक्षांत राहिली नाहीं ! स्वराज्य पक्षानें अध्यक्षांच्या या चुकीचा फायदा घेतला. आपणाला आतां कोणाचें बोलणें अधिक ऐकून घ्यावयाचें नाहीं असें म्हणणाऱ्या शिष्टांना जर टाळ्या वाजवून तें बंद पाडण्याचा अधिकार येतो तर सरकारी फडणवीस बोलावयाला उभे राहिले असतां त्यांचेंहि बोलणें ऐकून न घ्यावेंसें वाटलें तर आपणालाहि तोच अधिकार अध्यक्षांच्या विचारसरणीनें प्राप्त होतो असें त्यांनीं आपल्या मनाशीं ठरविलें व ते त्या प्रसंगाची वाट पाहत होते.

* * *

ठाकुरदास भार्गव यांचें बोलणें चालूच होतें, संपलें नव्हतें. इतक्यांत सरकारजमा पक्षानें टाळ्या वाजविण्यास सुरुवात केली होती. यामुळें गोंधळ झाला. तो थांबवून वास्तविक त्यांना आपलें भाषण पुरें करण्याला संधि द्यावयाला पाहिजे होती ती न देतां अध्यक्षांनीं असेंब्लीला असा सवाल टाकला कीं, 'आतां झाली ती चर्चा पुरी झाली असें मानावें कीं नाहीं ?' वास्तविक अशी सूचना या वेळीं कोणी पुढें आणली नव्हती. अध्यक्ष पटेल यांनीं ती आपल्याच मनानें उपस्थित केली ! ही त्यांची दुसरी चूक होय. राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी पं. मालवीय यांनीं असा प्रश्न विचारला कीं, "कोणत्याहि सभासदाचें बोलणें सुरू असतां, मध्येंच चर्चा थांबविण्याची सूचना देतां-घेतां येतें कीं काय ?" त्यावर अध्यक्षांनीं उत्तर दिलें कीं, 'मला तसें करण्याचा अधिकार आहे !' यानंतर या सूचनेवर मतें घेण्यांत आलीं तेव्हां ती बहुमतानें मंजूरहि झाली. कारण मनांतून सर्वच लोक या चर्चेला निदान

या दिवसापुरते तरी फंटाळले होते. अशा रीतीनें ही चर्चा थांबल्यावर रीतीप्रमाणें सर जॉर्ज शूस्टर यांना आपलें सामारोपाचें म्हणजे उत्तराचें भाषण करण्याला अध्यक्षांनीं सांगितलें. पण तें सुरू होतांच स्वराज्य पक्षानें टेबलावर हात आपटून व टाळ्या वाजवून सर जॉर्ज शूस्टर यांचें भाषण थांबविण्यास सुरुवात केली. वड्याचें तेल वांग्यावर निघावें त्याप्रमाणें सरकार-जमा पक्षाच्या वर्तनाचें व अध्यक्षांच्या चुकीचें उट्टें सरकारी फडणविसांवर निघालें! त्यांनीं बोलण्याला प्रारंभ करावा व इकडे लोकांनीं टाळ्या वाजवून व टेबलावर हात मारून त्यांचें भाषण बंद पाडावें असा प्रकार सुरू झाला. निदान कमींत कमी सात-आठ वेळां तरी पटेल यांना उभें राहून शांतता प्रस्थापित करून सर जॉर्ज शूस्टर यांना सुरुवात करा असें सांगणें भाग पडलें. परंतु या त्यांच्या दबकावणीचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या नेहमींच्या उग्र पद्धतीनें ओरडून दरडावून 'असें करूं नका' म्हणून त्यांनीं जोरानें सांगितलें तरी त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. 'तुम्ही हा माझ्यावर सूड उगवतां काय?' असें त्यांनीं विचारलें तेव्हां एकानें उत्तर दिलें 'होय.'

* * *

प्रांजलपणाचा आव आणून अध्यक्ष पटेल म्हणाले कीं, 'यंदा निवडणुकीचें शेवटचें वर्ष समजून, म्हणजे लोकप्रतिनिधींना आपण आपलें म्हणणें असेंब्ली-पुढें मांडलें असें दाखविण्याची पूर्ण संधि मिळावी हें लक्षांत ठेवून, मीं तीन दिवस वादविवाद चालू दिला. तरी आतां तो बंद व्हावा!' पण पटेल यांचें म्हणणें कोणास आवडण्यासारखें नव्हतें. सभासदांनीं वादविवाद चालविला तो निवडणुकीकडे पाहून लोभी व स्वार्थी दृष्टीनें चालविला असें म्हणावयाचें तर त्याच दृष्टीनें स्वतः पटेल यांचेंहि धरसोडीचें वर्तन, म्हणजे एक वेळ सरकारला व एक वेळ लोकपक्षाला खूष करण्याचें वर्तन, त्यांनीं चालविलें असें कोणी म्हटलें, तर तें बरोबर होईल काय? दुसरें असें कीं, त्यांनीं तीन दिवस वाद चालू दिला खरा; पण ज्यांना महत्त्वाचें पुष्कळसें बोलावयाचें होतें अशा लोकांकडे त्यांची दृष्टि फारशी गेली नाहीं! व जे लोक उठले असतां, कांहीं तरी बोलणार असें त्यांच्यासकट सर्वांना माहीत अशा लोकांकडे त्यांची दृष्टि जात असे! तसेंच भाषण चालू असतां मुख्य मुद्दे

असतील तेवढ्यांवरच बोलूं द्यावें, विषयांतर करूं देऊं नये असें धोरण त्यांनीं ठेविलें नाहीं. जणूं काय असें दिसत होतें कीं, वाद उगीच लांबणें ही गोष्ट त्यांना स्वतःला पसंत असावी. पण वाद लांबला म्हणावें तर तो उपयुक्त झाला नाहीं व न लांबला म्हणावें तर शेवटच्या दिवशीं स्वतःचा उतावीळ-पणाच त्यांनीं प्रकट केला; आणि इतकें करून वरती अनेक चुका केल्या! त्या अशा कीं, पुष्कळ आधीं वाद थांबविण्याची सूचना पुढें आली होती ती त्यांनीं घेतली नाहीं व जेव्हां वाद थांबविण्याची सूचना घेऊन ती मताला मांडली तेव्हां ती कोणी केली नव्हती!

* * *

उशीर झाला होता तर पं. ठाकुरदास भार्गव यांना उभे करावयाचें नव्हतें व उभे केलें तर पुरतें बोलूं द्यावयाचें होतें. बोलणें ऐकून न घेण्याच्या उद्देशानें सरकारजमा पक्षानें गडबड केली तेव्हां त्यांनीं ती थांबवावयाची होती. पण त्यांना उलट चिथावणी मिळेल असें भाषण त्यांनीं केलें व स्वराज्य पक्ष गड-बड करूं लागला तेव्हां त्याला मात्र ते विनाकारण गप्प बसवूं लागले. तात्पर्य अध्यक्षांच्या हातून एका चुकीमागून दुसरी, दुसरीमागून तिसरी अशी परंपरा घडल्यानें शेवटीं असा प्रसंग आला कीं, सभेचें काम सुरळीत चालणें शक्य नाहीं असें वाटूं लागलें. तेव्हां त्यांना पावणेनऊ वाजतां सभा बर-खास्त करावी लागली! सभा थांबविल्यानें मार्ग कसा निघणार हें कोणासच सांगतां येण्यासारखें नव्हतें; परंतु कालगतीनें सर्व थंड पडतात असा अध्य-क्षांचा समज असावा व तो मात्र दुसरे दिवशीं खरा ठरला. रात्रीं व सकाळीं अध्यक्ष व स्वराज्य पक्षाचे पुढारी पं. नेहरू यांची खासगी दिलसफाई बहुधा झाली असावी, म्हणून गुरुवारचें काम सुरू होतांना फिरून कांहीं तरी आदल्या दिवसाप्रमाणें प्रकार होईल असें जें लोकांस वाटत होतें तसें कांहीं एक न घडतां सर जॉर्ज शूस्टर यांना भाषण करण्याविषयीं अनुज्ञा मिळाली व त्यांनीं आपलें भाषण कडेपर्यंत बिनहरकत केलें. तात्पर्य, अखेर निष्पन्न कांहींच झालें नाहीं! परंतु जी गोष्ट चार-पांच वर्षांत पूर्वी झाली नव्हती ती यंदा होऊन मनोरंजक दाखले जुन्या कागदपत्रांतून हुडकून काढणाराला मदत होण्यासारखा कांहीं इतिहास घडला खरा!

* * *

कर्मधर्मसंयोगानें बुधवारीं असेंब्लीच्या सभेंत वरील प्रकार सुरू असतां इकडे बाहेर देशांत नोकरशाहीनें दडपशाहीचें जें सत्र सुरू केलें त्याची वदंता तारेच्या रूपानें येऊं लागली. रात्रीं १२ वाजेपर्यंत ठिकठिकाणच्या तारा येत होत्या व त्यावरून विद्यमान कायद्याच्या जाळ्यांत आपल्याला अप्रिय असलेलीं माणसें पकडण्याकरितां सरकारनें तें जाळें किती दूरवर एकदम फेकलें याची कल्पना आली. तारीख २० रोजीं पब्लिक सेफ्टी बिल चर्चेला निघेल असा अंदाज होता. पण फायनॅन्स बिलावरील वाद अपेक्षेबाहेर लांबल्यानें तें या दिवशीं चर्चेला निघालें नाहीं इतकेंच काय तें. पण तसें न निघतें तर इकडे या बिलाची चर्चा व इकडे धरपकड, झडत्या, खटले यांच्या धुमाकुळाच्या बातम्या असा संच किती चांगला जमला असता याची कल्पना कोणालाहि करतां येईल. नाटकांतलि सीनसीनरी दाखविण्याला जें कौशल्य लागतें तेंच असा प्रसंग घडवून आणण्याला लागतें. त्या दृष्टीनें सरकारतर्फे कल्पक डोक्याची वाण नाहीं व पब्लिक सेफ्टी बिलाची चर्चा व दडपशाहीचें सत्र यांची गांठ एका क्षणाला पडावयाची ती न पडली तरी तें बिल प्रत्यक्ष पुढें येण्याच्या आधीं धरपकड व झडत्या झाल्या ही गोष्ट फायद्याची झाली. राक्षस पडद्यांतून बाहेर येतांना राळ उडतच असते. पण ती उडत राहिली असतां, राक्षसाला प्रवेश करण्याला जरी थोडासा उशीर लागला तरी चालतो. कारण राळ उडत राहणें हाहि राक्षसप्रवेशासारखाच भीषण प्रसंग असतो.

* * *

असो. अशा प्रकारच्या बातम्या येत असतां, असेंब्लींत त्यांचा परामर्श घेतला न जाणें शक्यच नव्हतें; व त्याप्रमाणें थोड्या मुदतीची नोटीस देऊन गुरुवारीं सकाळीं प्रश्न विचारण्यांत आलें. त्यांना होम मेंबर क्रेरर यांनीं उत्तरें दिलीं तीं यापूर्वींच लोकांना वर्तमानपत्रांतून वाचावयास मिळालीं असतील म्हणून त्यासंबंधानें अधिक लिहीत नाहीं. पब्लिक सेफ्टी बिलाच्या चर्चेच्या वेळीं या गोष्टीचा उल्लेख होईल. केवळ याच गोष्टींची चर्चा व्हावी म्हणून पं. नेहरू यांनीं तहकुबीची सूचना गुरुवारीं सकाळीं दिली. आरंभीं सूचना आणणें कायदेशीर व योग्यायोग्य आहे कीं नाहीं यासंबंधानें चर्चा झाली. होम मेंबर क्रेरर व नवीन सरकारी कायदेपंडित सर बी. एल्. मितर यांनीं विरोध केला. कोर्टापुढें खटले चालणार हें निमित्त सांगण्यांत आलें, परंतु सरकारचें धोरण हा कांहीं कोर्टापुढें विषय नाहीं; तो लोकमतानें बरेंवाईट

म्हणण्याचा व स्वतंत्र विषय आहे असें सांगून अध्यक्षांनीं परवानगी दिली व पं. नेहरू यांची सूचना चार वाजतां विचारांत घ्यावी असें ठरविलें. तथापि व्हाइसरॉयसाहेबांनीं आपला अधिकार चालवून अध्यक्षांचा निकाल रद्द केला ! यामुळें तहकुबीची सूचना तहकूब झाली !

* * *

फायनॅन्स बिलावरील चर्चेला पुन्हा आज सुरुवात झाली व ही चर्चा आणखी दोन-तीन दिवस चालेल असा रंग आहे. आज सर जॉर्ज शूस्टर यांचें भाषण झाल्यानंतर त्यांची मूळ सूचना मताला घालण्यांत आली व ती मोठ्या बहुमतानें मंजूर झाली. या सूचनेसंबंधानें फक्त स्वराज्य पक्षानें विरुद्ध मतें देण्याचें ठरविलें होतें. राष्ट्रीय पक्षाची सभा होऊन तींत यासंबंधानें आपण तटस्थ राहावें, कोणत्याच बाजूला मत देऊं नये असें ठरलें होतें तथापि अगदीं आयत्या वेळीं एकदोन सभासदांनीं विरुद्ध मत देण्याची परवानगी पक्षाचे पुढारी पं. मदन मोहन मालवीय यांचेकडून मागून घेतली व ती त्यांना देण्यांत आली. यानंतर बिलाची चर्चा कलमवारीनें सुरू झाली.

पत्र नं. ९

ता. २८-३-२९

चालू आठवड्यांत सोमवार व मंगळवार असे दोन दिवस असेंब्लीनें शिमग्याची सुटी घेतली. शनिवार ता. २३ रोजींहि असेंब्लीची बैठक झाली नाहीं. याशिवाय शुक्रवार ता. २९ रोजीं 'गुड फ्रायडे' म्हणून त्या दिवशींहि असेंब्ली बंदच राहणार व पुढें ईस्टरची सुटी लागली. मिळून या आठवड्यांत ता. २७ व २८ असे दोनच दिवस बैठक होणार व तेवढ्यांत फॉयनॅन्स बिलाचें तिसरें वाचन मंजूर झालें तरी कौन्सिल ऑफ स्टेटची मंजुरी मिळ-ण्यास अवधि राहत नाहीं. ३१ तारखेच्या आंत बिल पास झालें तरच सर-कारला त्याप्रमाणें ता. १ एप्रिलपासून कर वसूल करण्याचा अधिकार प्राप्त होईल. तसें न झाल्यास सरकारला कांहीं दिवसांपुरता वटहुकूम काढून हे कर वसूल करावे लागणार. असेंब्लीनें मिठावरील करामध्यें ४ आणे कमी केलें; पण त्यामुळें सरकारच्या जमेंत ६५ लाखांची तूट येणार. यासंबंधानें सरकार काय करणार, इत्यादि प्रश्नासंबंधीं चार दिवसांच्या सुटींत तर्कवितर्क व चर्चा हीं चालू होतीं. पब्लिक सेफ्टी बिल व ट्रेड डिस्प्यूटस बिल हीं याच बैठकींत पास

करून घेण्याचा सरकारचा निश्चय आहे. त्यासाठीं बैठक एक आठवडा लांबवली आहे व हिंदुस्थान सरकारचें सिमल्याचें गिर्यारोहण एक आठवड्यानें पुढें ढकललें आहे. उन्हाळ्याचा प्रारंभ झाल्याबरोबर सरकारी अधिकारी सिमल्यास जाण्यास उत्सुक झालेले असतात, पण त्यांची व इतर सभासदांची गैरसोय करूनहि हीं बिलें पास करून घेण्याचा सरकारचा इरादा आहे.

* * *

असो. ता. २७ रोजीं चार दिवसांच्या सुटीनंतर असेंब्लीच्या बैठकीस सुरुवात झाली. फायनॅन्स बिल ता. ३१ च्या आंत मंजूर झालें नाहीं तर कसें काय होणार हें कोडें तसेंच टाकून, सुटीमध्यें कित्येक बिनसरकारी सभासद दिल्ली सोडून गेल्यामुळें सभासदांची संख्या बेताचीच होती. मिठावरील करासंबंधानें काय होणार याबद्दल आपसांत चर्चा सुरू होतीच. त्यांतल्या त्यांत सायमन कमिशन दिल्लींत असतांनाच ही फायनॅन्स बिलाची अडचण उत्पन्न झाली हा योगायोगहि कित्येकांना विचारणीय वाटला. त्या दिवशीं जरूर तर रात्रभर बैठक भरवून फायनॅन्स बिलावरील चर्चा संपवावयाची असें अध्यक्ष पटेल यांनीं ठरविल्याची गुणगुण लागल्यामुळें त्याचीहि या चर्चेत भर पडली. फायनॅन्स बिलाची चर्चा सुरू होऊन प्रथम पोस्टाच्या दरासंबंधाच्या सूचना पुढें आल्या. अमरनाथ दत्त यांनीं पाकिटाचा दर अर्धा आणा करण्याबद्दल सूचना मांडली. सर भूपेंद्रनाथ मित्र यांनीं दर कमी केल्यास सुमारें दीड कोटीचें नुकसान होईल असें सांगितलें. अमरनाथ यांची सूचना मतमोजणी न करतांच नामंजूर झाली. यानंतर आचार्य यांनीं १पैशाचें पोस्टकार्ड करण्याची सूचना मांडली व फाजल रहिमतुल्ला यांनीं सॅंपल पॅकेट १ पैशांत पाठवितां यावें अशी सूचना केली. पण लोकपक्षाचें बहुमत सभासदांच्या गैरहजेरीमुळें शिल्लक राहिलें नव्हतें. यामुळें वादांत कोणाचें लक्ष नव्हतें व दोन्ही सूचना नामंजूर झाल्या. आचार्य यांची सूचना ३४ वि. ४७ मतांनीं नापास झाली. याप्रमाणें सरकारच्या बाजूचें बहुमत स्पष्ट दिसत असल्यामुळें पुढें प्राप्तीवरील करासंबंधाच्या लोकपक्षीय सूचनाहि मतें न मोजतांच भराभर नापास होत गेल्या.

* * *

याप्रमाणें फायनॅन्स बिलांतील सर्व कलमें संपल्यावर अध्यक्षांनीं बिल कलमवार मंजुरीसाठीं असेंब्लीपुढें मांडलें व सर्व कलमें मंजूर होऊन दुसरें वाचन

पूर्ण झालें. लगेच रीतीप्रमाणें शूस्टर यांना बिलाचें तिसरें वाचन करण्याबद्दल अध्यक्षांनीं सांगितलें. पण त्यांनीं तिसऱ्या वाचनाची सूचना करण्याचे अगोदर अध्यक्षांच्या खुर्चीजवळ जाऊन त्यांना व्हाइसरॉयांचा खलिता सादर केला. त्यांत मिठावरील कर पूर्वीप्रमाणें सवा रुपयाचा ठेवून फायनॅन्स बिल पास करावें असा व्हाइसरॉय यांनीं असेंब्लीला पाठविलेला संदेश होता व तो अध्यक्षांनीं वाचून दाखविला. व्हाइसरॉयांचा संदेश वाचण्याचे वेळीं सर्व सभासदांनीं उभे राहावयाचें असा असेंब्लीमध्यें फाजील दरबारी अदबीचा संप्रदाय पडलेला आहे. पण रयतेचें मीठ महाग करणारा व असेंब्लीस अपमानकारक असा हा संदेश असल्यामुळें श्री. केळकर व स्वराजिस्ट सभासद हे या वेळीं उभेच राहिले नाहींत. असो. यानंतर व्हाइसरॉयांनीं शिफारस केल्याप्रमाणें दुरुस्त केलेलें बिल, म्हणजे मिठावरील कर पूर्वीप्रमाणें सवा रुपया करून, शूस्टर यांनीं मांडावयाचें. पण तें होण्याच्या आधींच श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं अशी हरकत घेतली कीं, नियमाप्रमाणें ही दुरुस्ती शूस्टर यांना असेंब्लीपुढें आतां मांडतांच येत नाहीं. अय्यंगारांचें म्हणणें असें कीं, असेंब्लीमध्यें मिठावरील कराचे चार आणे कमी करण्याची सूचना मंजूर होण्यापूर्वीं व्हाइसरॉयांची ही शिफारस यावयास पाहिजे होती. दुसऱ्या एखाद्या सामान्य बिलाचे बाबतींत अशी शिफारस चालली असती, पण फायनॅन्स बिलाचे बाबतींत ती चालणार नाहीं. रंगास्वामी अय्यंगार व पं. नेहरू यांनीं श्रीनिवास अय्यंगारांच्या हरकतीस दुजोरा दिला व क्रेरर आणि शूस्टर यांनीं व्हाइसरॉयांच्या शिफारशीप्रमाणें दुरुस्त बिल आणणें हें पूर्णपणें नियमांना धरून आहे असें प्रतिपादन केलें. नियमासंबंधींच्या प्रश्नाचें हें गंडांतर उत्पन्न झाल्यामुळें त्याच दिवशीं फायनॅन्स बिल संपवावयाचें हा संकेत ढासळला व नियमासंबंधीं उत्पन्न झालेल्या प्रश्नाचा विचार करून निर्णय देण्यासाठीं अध्यक्ष पटेल यांनीं त्या दिवसाची बैठक तहकूब ठेवली.

* * *

अय्यंगारांच्या कायदेशीर प्रश्नामुळें पटेल यांना मोठाच पेंच पडला असावा. कायद्याचा शब्दशः अर्थ घेतला तर अय्यंगारांचें म्हणणेंच बरोबर दिसत होतें, पण नियम ज्या हेतूनें करण्यांत आला त्याचा विचार केला असतां शूस्टर यांना व्हाइसरॉयांच्या शिफारशीप्रमाणें तिसऱ्या वाचनाच्या वेळीं दुरुस्ती करतां येते असें अध्यक्षांनीं ठरविलें. गुरुवारीं बैठकीचे आरंभीं हा निर्णय

त्यांनीं जाहीर केला. त्याप्रमाणें मिठावरील कर पूर्वीप्रमाणें दरमणीं सवा रुपया करण्याची सूचना शूस्टर यांनीं केली. या सूचनेस मुनशी, केळकर, जयकर व अय्यंगार यांनीं विरोध केला. व्हाइसरॉयांचा संदेश हा लोकप्रतिनिधींना अपमानकारक असल्यामुळेंच तो वाचला गेला त्या वेळीं आपण उभे राहण्याचें जाणूनबुजून नाकारलें असें केळकर यांनीं सांगितलें. मुनशी यांनीं असेंब्लीला एका अधिकाऱ्यानें "माकडाची सभा" असें संबोधल्याचें सांगितल्यामुळें बरीच खळबळ उडाली. कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यांनीं 'नाहीं नाहीं' म्हणून ओरड केली व असे उद्गार कोणत्याहि अधिकाऱ्यानें काढले नाहींत असें क्रेरर यांनीं सांगितलें. पटेल यांनीं मुनशी यांना या अधिकाऱ्याचें नांवच विचारलें. तेव्हां तें असेंब्लींत प्रकट न करतां खासगी रीतीनें पटेल यांना कळविण्याचें मुनशी यांनीं आश्वासन दिलें.

* * *

असो. व्हाइसरॉयांच्या संदेशामुळें झालेल्या अपमानाचा खरा प्रतिवाद करावयाचा तर असेंब्लीनें ही दुरुस्ती फेटाळून लावावयाची होती. पण लोकपक्षीय सभासदांच्या गैरहजेरीमुळें शूस्टर यांची सूचना ४६ वि. ४१ मतांनीं मंजूर झाली! म्हणजे आपलाच निर्णय फिरवून व व्हाइसरॉयांचा अपमानास्पद हुकूम स्वीकारून असेंब्लीनें आपलीच नाचक्की करून घेतली, दुसरें काय? निदान ज्यांनीं पूर्वीं मिठावरील कर चार आण्यांनीं कमी करण्याच्या लोकपक्षीय सूचनेस पाठिंबा दिला होता त्यांनीं तरी शूस्टर यांच्या सूचनेस पाठिंबा द्यावयाचा नव्हता. पण अशा चार सभासदांनीं या सूचनेस या वेळीं पाठिंबा दिला. हे सभासद म्हणजे गझनवी, अनवर उल् अझीम, सय्यद हुसेन शहा व राजन बक्ष हे होत. असेंब्लीला 'माकडाची सभा' असें विशेषण लावण्याची बुद्धि एका अधिकाऱ्याला झाली ती वरील चौकडीसारख्या सभासदांकडे पाहूनच झाली असली पाहिजे! याप्रमाणें एका महत्त्वाच्या प्रश्नावर सरकारचा जय झाला व ५० विरुद्ध ३९ मतांनीं सर्व फायनॅन्स बिलाचें तिसरें वाचनहि मंजूर झालें. ३१ तारखेच्या आंत असेंब्लींत बिल मंजूर झालें. तरी ते कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें मंजूर व्हावयास पाहिजे. यासाठीं परवां शनिवारीं कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या बैठकींत हें बिल चर्चा न करतां चुटकीसरशीं पास करून घेण्याचा सरकारचा विचार आहे व कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें सरकारचें हें काम सहजासहजीं होऊन जाईल हें निश्चित होय.

* * *

फायनॅन्स बिल मंजूर झाल्यानंतर ज्या पब्लिक सेफ्टी बिलाकरितां मुख्यतः बैठक लांबवण्यांत आली आहे तें बिल सर बी. एल्. मित्र यांनीं असेंब्लीपुढें विचारार्थ मांडलें. सरकारचें गृहमंत्री मि. क्रेरर यांनींच तें पुढें मांडावयाचें, पण ते आजारी असल्यामुळें हें काम लॉ-मेंबरकडे आलें. मित्र यांनीं सिलेक्ट कमिटींत झालेल्या दुरुस्त्या समजावून सांगितल्या. फक्त प्रचलित राज्यपद्धति नष्ट करण्याची चळवळ करण्यासाठीं इकडे येणाऱ्या ब्रिटिश कम्युनिस्टांविरुद्ध हें बिल असून त्याचे योगानें कॉंग्रेससारख्या न्याय्य राजकीय चळवळीस कोणताहि धोका नाहीं असें त्यांनीं आश्वासन दिलें. यावर अनत्याचारी कम्युनिस्टांविरुद्ध या बिलाची बजावणी होईल कीं काय अशी अय्यंगार यांनीं शंका प्रदर्शित केली. तेव्हां 'ते अनत्याचारी राहतील तोंपर्यंत हिंदुस्थानांत सुरक्षित नांदूं शकतील' असें मित्र यांनीं उत्तर दिलें. पण अत्याचार किंवा अत्याचारप्रवर्तक प्रयत्न केल्यावर त्याबद्दल नेहमींच्या कायद्यानें सरकारास बंदोबस्त करतां येण्याजोगा आहे. यामुळें या उत्तरानें बिलाची अनावश्यकताच सिद्ध होते हें मित्रांसारख्या सरकारी कायदेपंडिताच्या लक्षांत येऊं नये हें आश्चर्य होय.

यानंतर बॅ. जयकर यांनीं मीरतचा खटला दोन तऱ्हेनें सरकारच्या अंगावर उलटविला. ते म्हणाले, कम्युनिस्टांचा बंदोबस्त करण्यास सामान्य कायदा पुरेसा आहे हें मीरतच्या खटल्यावरून दिसून येतें; शिवाय बिलावर साधक-बाधक चर्चा करावयाची म्हटली तर कोर्टापुढें असलेल्या मीरतच्या खटल्यांतील गोष्टींची चर्चा करावी लागणार. अशी चर्चा होणें इष्ट नाहीं या सबबीवर सरकारनें धरपकडीसंबंधाची तहकुबीची सूचना तहकूब केली होती. मग याच मुद्द्यावर पब्लिक सेफ्टी बिलहि तहकूब करणें हेंहि तितकेंच इष्ट ठरतें. यासाठीं हें बिल तहकूब ठेवावें अशी जयकरांनीं मित्र यांना सूचना केली, पण त्यांनीं अर्थातच ती मानली नाहीं. पण बिल तहकूब करण्यासंबंधानें रीतसर सूचनाच मि. जोगिया यांनीं अध्यक्षांकडे पाठविली आहे. ती विचारार्थ निघेल त्या वेळीं या गोष्टीचा विचार होईल असें सांगून अध्यक्षांनीं बैठक मंगळवारपर्यंत तहकूब ठेवली. अर्थात् ईस्टरमध्यें ठिकठिकाणच्या परिषदांसाठीं जाणाऱ्या मंडळींना पुन्हा सुटीनंतर पब्लिक सेफ्टी बिलासाठीं परत दिल्लीस यावें लागणार.

पत्र नं. १०

ता. ६-४-२९

ईस्टरच्या सुट्टीनंतर मंगळवार तारीख २ रोजीं असेंब्लीच्या कामाला पुन्हा सुरुवात झाली. चार दिवसांचीच लहानशी सुटी; पण तेवढ्यांत पुष्कळ सभासद कामानिमित्त आपापल्या गांवीं, किंवा प्रांतिक परिषदा, हिंदुमहासभा यांसारख्या सभांना जाऊन, व एकदोन दिवसांत हीं कामें उरकून परत आले. तथापि सभासदांची संख्या इतर रीतींनीं आधींच ओसरूं लागली होती; व तिचा परिणाम सुटीनंतरच्या बैठकींत दिसून आला. सरकार पक्ष व लोकपक्ष या दोहोंकडील मतें समसमान कमी झाल्यास परिणामीं कोणाचाच तोटा होत नाहीं. म्हणून पार्लमेंटच्या रीतीस अनुसरून असेंब्लींतील उभयपक्षांचे कित्येक सभासद सुटीच्या पूर्वींच एकमेकांचे हात धरून दिल्ली सोडून जाऊं लागले होते. कोणीहि गैरहजर राहावयाचे तर प्रतिपक्षाकडील एक भिड्डू आपल्या जोडीला घेऊन गैरहजर राहावें म्हणजे मतमोजणीच्या वेळीं कोणत्याहि पक्षाला कमीपणा येत नाहीं हें तत्त्व दिसण्यांस ठीक दिसतें. परंतु असेंब्लीसारख्या सभेच्या कामांत मताइतकीच वादविवादांतील भाषणांनाहि किंमत असते. या दृष्टीनें पाहतां, आपला भिडू घेऊन जरी कोणी गैरहजर राहिला तरीहि त्यानें आपल्या पक्षाचा तितक्यापुरता तोटाच केला असें ठरतें. त्यांतल्या त्यांत तुलनेनें पाहतां, अशा कृत्यानें होणारा लोकपक्षाचाच तोटा सरकार पक्षापेक्षां अधिक आहे. कारण सरकार पक्षाकडचे लोक वादविवादांत सहसा भाग घेत नाहींत. या दृष्टीनें पाहतां सर पुरुषोत्तमदास, घनश्यामदासजी बिर्ला, षण्मुखम् चेट्टी, दोरास्वामी अय्यंगार हीं माणसें आपल्याबरोबर सरकार पक्षाचें एकेक मत जरी घेऊन गेलीं असलीं तरी त्या योगानें लोकपक्षातर्फे होणाऱ्या वादविवादाचा जोर तितक्यापुरता कमी झाला असें अनुभवास आलें. शिवाय आस्थेवाईक मनुष्यानें अनास्थेवाईक मनुष्य भिड्डू म्हणून घेतल्यानें 'वाईटा'बरोबर 'चांगला' गेला असें होतें. सुटीनंतर झालेल्या अटीतटीच्या मतमोजणींत दोनहि पक्षांची मिळून संख्या १०० वर गेली नाहीं! यावरून सभासदांची संख्या किती घटली हें दिसून येईल.

* * *

मंगळवारीं कित्येक निवडणुकीच्या सूचना सरकारतर्फे मांडण्यांत आल्या. दिल्ली युनिव्हर्सिटीच्या मंडळावर स्वराज्य पक्षातर्फे कुमार गंगानंदसिंग, अमर-

नाथ दत्त, नीलकंठ दास व राष्ट्रीय पक्षातर्फे रायसाहेब हरबिलास सारदा हे निवडून आले. रोडकमिटीची सूचना नामंजूर झाली व एमिग्रेशन कमिटीची सूचना मंजूर झाली. परंतु तिजकरितां असणाऱ्या जागांइतकेहि उमेदवार उभे राहिले नाहींत. या दोन कमिट्यांसंबंधानें लोकपक्षाची तक्रार अशी आहे कीं, आधीं या कमिट्या म्हणजे केवळ सल्लागार मंडळ्या! त्यांतून पुष्कळसे सभासद निवडून द्यावे तेव्हां त्यांतले हवे ते उमेदवार ठरीव संस्थेच्या भरतीला सरकार आपल्या मनाप्रमाणें घेणार! म्हणजे या 'पॅनेल' पद्धतीमध्यें असेंब्लीनें निवडून दिलेल्या कांहीं लोकांवर सरकारला नापसंतीचा शेरा मारण्याला संधि राहते हा मोठाच दोष होय. आणि याच मुद्द्यावर आज दोनतीन वर्षें सारखा झगडा होत आहे. त्यामुळें कदाचित् पुढच्या वर्षापासून अशा कमिट्यांवर ज्या जागा असतील त्या भरण्यापुरते लोक असेंब्लीमध्यें स्वतः निवडून द्यावेत अशी दुरुस्ती नियमानेंच होण्याचा संभव दिसतो.

* * *

निवडणुकीच्या सूचना अशा रीतीनें निकालांत निघाल्यानंतर पब्लिक सेफ्टी बिलाच्या चर्चेला फिरून सुरुवात व्हावयाची; परंतु ती होण्यापूर्वी अकस्मात् कोठून तरी बॉंबगोळा पडावा त्याप्रमाणें अध्यक्ष पटेल यांनीं एक नवीनच अडचण सरकारच्या मार्गांत उभी केली ती अशी:– पब्लिक सेफ्टी बिलाचा उद्देश हिंदुस्थानांत रशियन कम्युनिस्ट लोकांच्या चळवळीला प्रतिबंध करावा हा आहे. आणि त्यांतील कलमें या उद्देशानेंच घडविलेलीं आहेत. हें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे जाऊन एक महिन्यापूर्वीच परत आलें. परंतु त्यानंतर एक अकल्पित गोष्ट घडली ती ही कीं, सरकारनें 'कम्युनिझम'वर हल्ला चढविण्याकरितां ३१ लोकांना पकडून त्यांच्यावर खटला भरला. या ३१ आरोपींत निदान दोन म्हणजे स्प्रॅट व ब्रॅडले हे तरी असे आहेत कीं, ज्यांच्या उच्चाटनाकरितांच कांहीं अंशीं प्रस्तुत बिलाचा अवतार झालेला आहे असें म्हणतां येईल. होममेंबर क्रेरर यांनीं बिलाच्या पहिल्या वाचनाचे वेळींच या दोन गृहस्थांचा उल्लेख केला होता व बाकीच्यांचा जरी तेव्हां नामनिर्देश झाला नव्हता, आणि हल्लींचा खटलाहि मामुलीपद्धतीचा म्हणजे पीनल कोडान्वयेंच झाला असला तरी खटल्यांतील मुख्य विषय कम्युनिझम हाच आहे ही गोष्ट दृष्टीआड होत नाहीं.

* * *

अशा रीतीनें न्यायकोर्टापुढें चालणारा खटला व असेंब्लीपुढें चर्चेला निघणारें बिल हीं दोनहि परस्परानुबंधीच ठरतात. असेंब्लीच्या कामाच्या नियमांपैकीं एक नियम असा आहे कीं, जो विषय न्यायकोर्टापुढें अनिर्णीत अशा स्थितींत असेल त्याची चर्चा कायदे-कौन्सिलांत होऊं नये. किंबहुना याच मुद्द्यावर पं. नेहरू यांना तहकुबीची सूचना मांडण्याला व्हाइसरॉय-साहेबांनीं आपल्या अधिकारांत हरकत घेतली होती. अर्थात् अध्यक्ष पटेल यांना तीच अडचण उपस्थित झाली, म्हणून त्यांनीं प्रथमच उठून असें सांगितलें कीं, " अशा अशा कारणाकरितां या बिलाची चर्चा तूर्त होणें अनिष्ट आहे. या वादविवादांत या खटल्याचा संबंध, असा नाहीं तसा, पदोपदीं येणार व सभासदांना पदोपदीं प्रतिबंध करावा लागणार. याकरितां सरकारनें आपण होऊन एक खटला तरी परत घ्यावा किंवा बिल तरी परत घ्यावें. पण सरकार खटला परत घेत नाहीं हें त्यांतल्या त्यांत नक्की ठरल्यासारखें असल्या-मुळें त्यांनीं आपण होऊन बिलच परत घ्यावें किंवा निदान तहकूब ठेवावें म्हणजे सर्व विरोधाचाच परिहार आपोआप होईल." अशा रीतीनें सरकारनें तरी आपलें बिल परत घ्यावें किंवा अध्यक्षांनीं तरी आपला हुकूम चालवून बिलाचा वादविवाद बंद पाडावा असा दुस्तर विरोध उत्पन्न झाला व पहिल्या झटक्याला अध्यक्षांनीं या बिलाची चर्चा थांबवून पुढचें बिल म्हणजे ट्रेड डिस्प्यूट्स बिल चालू करण्यासंबंधानें सर बी. एन्. मित्र यांना आवाहन केलें. अध्यक्ष पटेल यांची सूचना व निश्चय पाहून सरकार-पक्ष सर्वस्वीं चकित झाला; व सर बी. एन्. मित्र हे आपलें बिल मांडण्याला उभे राहिले तेव्हां होममेंबर व दुसरे कित्येक एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलाचे सभासद लॉर्ड आयर्विन यांच्याशीं संगमन करण्याला निघून गेले आणि या प्रश्नाचा निकाल करण्याकरितां दररोज एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या सभा होऊं लागल्या.

* * *

ट्रेड डिस्प्यूटस बिलाची चर्चा मंगळवारीं तीन वाजतां सुरू झाली. परंतु त्यालाहि प्रथमच हरताळ फांसण्याच्या दृष्टीनें दिवाण चमनलाल यांनीं अशी सूचना मांडली कीं, सिलेक्ट कमिटीकडून आलेल्या बिलाचा मसुदा फिरून लोकमत अजमावण्याकरितां बाहेर पाठविण्यांत यावा. याचा सरळ अर्थ इतकाच कीं आज तें चर्चेला घेऊं नये. दिवाण चमनलाल यांनीं मुख्यतः तीन कारणें सांगितलीं. एक असें कीं, सिलेक्ट कमिटींत मतभेद पुष्कळ झाला आहे.

दुसरें कारण कीं, पूर्वीं मतें आणविलीं त्यांत कामकरी-संघाकडून जितकीं मतें मागवावीं तितकीं मागविण्यांत आलीं नाहींत; व तिसरें कारण असें कीं, बिलाच्या स्वरूपांत पुष्कळ फरक झाल्यानें फिरून त्याबद्दल लोकमत समजणें जरूर आहे. या सूचनेवरील वादविवाद बुधवारीं ४ वाजेपर्यंत सुरू होता. त्यांत जोगिया, केळकर, अणे, जम्नादास मेथा, टाकुरदास भार्गव, अमरनाथ दत्त, श्रीनिवास अय्यंगार, नीळकंठदास वगैरेचीं चमनलालांना अनुकूल भाषणें झालीं; व फाझल इब्राहीम, कोक, कॉसग्रेव्ह, सर डार्सी लिंडसे, रंगा अय्यर यांचीं प्रतिकूल भाषणें झालीं. पण अखेर ६१ विरुद्ध ४१ इतकीं मतें पडून दिवाण चमनलाल यांची सूचना नामंजूर झाली व जवळ जवळ तींच मतें पुन्हा पडून बिल कलमवारीनें विचारांत घ्यावें असें ठरलें. कोणत्याच पक्षानें आपल्या सभासदांना हुकूम असा फर्माविला नसल्यामुळें व हुकूम नसल्यास गैरहजर राहण्याची कित्येकांची प्रवृत्तीच असल्यामुळें अशा रीतीनें निर्णय झाला.

*　　　*　　　*

गुरुवारीं सकाळीं प्रारंभीं होममेंबर क्रेरर यांनीं सरकारतर्फेचा खुलासा वाचून दाखविला. त्यांत सरकार काय वाटेल तें झालें तरी आपण होऊन पब्लिक सेफ्टी बिलाची चर्चा थांबविणार नाहीं, ती पुढें चालू ठेवणारच असा आपला निश्चय असल्याचें त्यांनीं सांगितलें. इतकेंच नव्हे तर " अध्यक्ष जो अधिकार आपणांला आहे असें म्हणतात तो त्यांना मुळींच नाहीं " असें आपलें निश्चयात्मक म्हणणें आहे असेंहि होममेंबर यांनीं बजाविलें ! " खटला व बिल यांचा अर्थाअर्थीं संबंध नाहीं. दोन्ही आम्ही बरोबर चालू ठेवणार. वादविवादांत दोघांचा परस्परसंबंध कोणी भाषणांत आणला तर तसें करण्याला अध्यक्षांना हरकत घेतां येईल आणि ती त्यांनीं खुशाल घ्यावी व बिलांतील वादभूमि निर्लेप ठेवावी, त्याला आमची हरकत नाहीं व त्याला आम्ही मदतच करूं " असेंहि सांगण्यांत आलें. तात्पर्य, " बिलाची चर्चा तुम्हाला थांबवितां येत नाहीं. ती थांबविली तर चूक कराल व त्या चुकीचे परिणाम तुम्हाला भोगावे लागतील ! " असेंच जवळ जवळ मि. क्रेरर यांनीं अध्यक्षांना बजाविलें ! क्रेरर यांच्या भाषणानंतर पं. नेहरू, सर डार्सी लिंडसें व मालवीयजी यांनीं सरकारच्या खुलाशाचा विचार करण्यास वेळ मिळावा असें सांगितलें. तेव्हां ती गोष्ट अध्यक्षांनीं मान्य केली व दरम्यान आपल्या

कैफियतीच्या लेखी प्रती सर्व पक्षांना देण्याचें क्रेरर यांनीं कबूल केलें. दुसरे दिवशीं म्हणजे शुक्रवारीं निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं सरकारच्या खुलाशासंबंधानें आपलें मत प्रकट केलें. फक्त अध्यक्ष पटेल यांनीं आपला निकाल सांगण्याचें तहकूब ठेवलें आहे.

* * *

ईस्टरच्या सुटींत ठिकठिकाणीं प्रांतिक परिषदला भरल्या; परंतु देशाचें लक्ष मुख्यतः दोन परिषदांवरच विशेष होतें. पैकीं सुरत येथें भरलेली हिंदुमहासभा व दिल्ली येथें भरलेल्या दोन मुसलमानांच्या परिषदा. या मुसलमान परिषदेंत फिरून पूर्वींचीच चर्चा झाली. किंबहुना ती विकोपालाहि गेली व दोनहि परिषदा एकाच वेळीं दिल्लीस भरवून कांहीं एकवाक्यता होईल तर पाहावें असा जो कित्येकांचा प्रयत्न होता तो सिद्धीस गेला नाहीं. जिना पक्षाच्या मुसलमान लोकांच्या परिषदेंत जवळ जवळ मारामारीच झाली व पोलिसांची मदत मागण्यापर्यंत मजल गेली. मुसलमान लोकांच्या दुसऱ्या परिषदेंत तंटाबखेडा नव्हता. कारण त्यांत सगळे एकजात कट्टर मुसलमानच जमले होते! देखावा असा आहे कीं मुसलमानांना हवें तें दिलें तर नेहरू रिपोर्टाला आपण संमति द्यावी असा मुद्दा घेऊन बॅ. जिना हे आपल्या लोकांशीं भांडत आहेत. पण हें त्यांचें म्हणणें शफीप्रभृति मुसलमान मानीत नाहींत, व दुसरीकडे अबुल कलम अझाद वगैरे कॉंग्रेसपक्षीय मुसलमानहि मानीत नाहींत. यामुळें "पाहा हो, मी कसा दोन धार्मिक वरवंट्यांमध्यें केवळ राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेकरितां चिरडला जात आहे." असा केविलवाणेपणानें करुणा भाकण्याचा भास बॅ. जिना हे उत्पन्न करीत होते! पण आपल्यांत म्हण आहे त्याप्रमाणें आपसांत भांडणें करून प्रवाशाच्या दशम्या धर्मशाळेंत विटाळणारे कांहीं प्राणी असतात हें लोकांना माहीतच आहे.

* * *

किंवा अमानुष प्राणी सोडून मनुष्याची उपमा द्यावयाची तर असें म्हणतां येईल कीं, गवळ्याच्या घरांत बापलेकांनीं भांडण करून गिऱ्हाइकाच्या दुधांत पाणी घालावें, त्याप्रमाणें मुसलमान जमातींतील हें भांडण आहे! म्हणून या भांडणानें कोणीहि चाणाक्ष हिंदु फसला जाणार नाहीं. "माझ्याकडे या म्हणजे मीं तुमचें भांडण तोडतों" असें म्हणून उभयपक्षांना नादीं लावून, भांडण तोडण्याचा आव घालून, त्यांतल्या त्यांत आवडत्या पक्षाचें कार्य करा-

वयाचें व आपली तुंबडी भरावयाची असे कांहीं चतुर मध्यस्थ प्रत्येक समाजांत असतात, त्यातलेच बॅ. जिना हे आहेत, ही गोष्ट अलीकडे दोन वर्षें लोकांना चांगलीच कळून चुकली आहे. म्हणून या हक्कदारीच्या भांडणांत केवळ राष्ट्रीय सभेला अनुसरणारे अबुल कलम अझाद यासारखे मुसलमान तरी एक पुरवले किंवा महंमद शफीसारखे कट्टर मुसलमान पुरवले असें म्हणण्याची पाळी आली आहे. बॅ. जिना यांचा हा कावा ओळखून गतवर्षी जबलपूर येथील हिंदु महासभेच्या अध्यक्षपदावरून केळकर यांनीं आपल्या भाषणांत तो उघड केला होता, व त्याच धोरणानें यंदा सुरत येथें भरलेल्या हिंदु महासभेनें, मध्यस्थांचा हा कावा ओळखून क्रियेला प्रतिक्रिया म्हणून, "नेहरू रिपोर्टाला मुसलमानांनीं मान्यता न दिली तर आम्ही दोन पावलें मागें जाऊं" असा ठराव केला. शफीप्रभृति मुसलमानांशीं आमचें न जुळलें तर तें पुरवलें पण मित्रत्वाचा आव घालून, हिंदु समाजाला स्थानच्युत करण्याचा जिना यांचा मतलबी प्रयत्न हिंदु समाजाला पुरवणार नाहीं. जिना यांना मुसलमानांनीं व हिंदूंनीं आपापल्या परीनें ओळखल्यामुळें ते यापुढें आजपर्यंतच्या मूर्धाभिषिक्त मध्यस्थाच्या मानाला मुकणारच. पण कदाचित् असेंब्लीलाहि मुकण्याचा संभव दिसतो. कारण पुढील निवडणुकींत मुंबई शहरांतील मुसलमानांच्यातर्फे सर इब्राहीम रहिमतुल्ला यांना असेंब्लींत निवडून आणावें आणि त्यांनाच पटेल यांच्या जागीं अध्यक्ष करावें असा कट चालू असल्याचें समजतें !

* * *

मीरत येथील खटल्यामुळें पब्लिक सेफ्टी बिल पुढें चालो अगर न चालो परंतु खटला हा चालणारच ! त्यांतील आरोपींचा बचाव करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. वास्तविक राष्ट्रीय सभेनें निर्वाणीचा खलिता पाठवून स्वातंत्र्याचें निशाण उभारण्याची दहशत घातली, शेतकरी व कामकरी लोकांच्यासंबंधानें ठरावांतून सहानुभूति व्यक्त करण्यांत आली, क्रान्तिकारक अशाहि परराष्ट्रीय मित्रांचे व संस्थांचे जे संदेश गेल्या राष्ट्रीय सभेला आले, त्यांचा जाहीर सत्कार करण्यांत आला व असेंब्लीमध्येंहि पब्लिक सेफ्टी बिलाविरुद्ध मोठें रण माजलें. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां, राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारी मंडळानें दिल्ली येथील सभेमध्यें या खटल्यांत सांपडलेल्या तरुणांसंबंधानें विशेष प्रकारची सहानुभूति दाखवून पैशाची प्रत्यक्ष मदत करावयाला पाहिजे होती. परंतु नुसता सहानुभूतीचा ठरावहि करावा कीं न करावा या चर्चेला तिला दोन तास पुरले

नाहींत म्हणतात! यामुळें सर्वत्र नापसंती असल्याचें दिसून येतें. तथापि असेंब्ली बरखास्त होण्यापूर्वी या खटल्यासंबंधानें एक 'डिफेन्स कमिटी' स्थापन होईल असा रंग दिसतो. या कमिटीतर्फे डिफेन्स फंड सुरू करण्याकरितां एक अपील निघणार असून त्यावर निरनिराळ्या पुढाऱ्यांच्या कांहीं सह्या होत आहेत. वर्गणी जमविण्याकरितां व खर्च करण्याकरितां खजिनदार आणि डिफेन्सच्या कामीं वकील व बॅरिस्टर वगैरे देण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत येईल असें वाटतें. या खटल्यांत निरनिराळ्या प्रांतांतील लोक सांपडले असल्यामुळें त्यांचे आप्तसंबंधी ठिकठिकाणांहून येऊन त्यांना भेटून जात आहेत. तथापि सर्वांचें लक्ष डिफेन्स कमिटीकडेच आहे. मुंबई येथून अटक करून आणलेले डांगेप्रभृति गृहस्थ व धुंडिराजपंत ठेंगडी यांच्याकरितां मिळून बचावाचा म्हणून कांहीं संघटित प्रयत्न होणार आहे. त्याकरितां कामकरीसंघाचे एक अधिकारी जोशी व श्री. डांगे यांच्या पत्नी या मीरत येथें जाऊन या मंडळींना भेटून येण्याकरितां दिल्लीस येऊन गेल्या व परत गेल्यावर गिरणीकामगार लोकांना इकडील हकीकत कळवून बचावाकरितां पुढील पगाराच्या दिवशीं वर्गणी जमविण्याची कांहीं खटपट मुद्दाम करण्यांत येणार आहे असें समजतें.

* * *

रेल्वे खात्याचें क्लिअरिंग हाउस म्हणजे परस्परहिशेबांच्या वजावाटीची कचेरी दिल्लीस नवी निघाल्यामुळें, येथें महाराष्ट्रीय समाज पूर्वींपेक्षां अधिक वाढला आहे. त्या योगानें महाराष्ट्रीय स्नेहसंवर्धक समाजाला बरीच पुष्टि मिळाली आहे आणि स्वतःची जागा व इमारत करून संस्थेला शक्य तर कायमपणा आणावा असा दक्षिणी मंडळींचा विचार आहे. ही गोष्ट घडो वा न घडो, परंतु या समाजाचा उपयोग महाराष्ट्रांतून व कर्नाटकांतून येणाऱ्या पाहुण्यांना पुष्कळच होतो. जुने कांहीं चालक येथून बदलून गेले तरी भाटे, आपटे, खरे, कठाळे वगैरे मंडळींनीं संस्थेचें कार्य नेटानें चालविलें आहे व त्यांतल्या त्यांत पोस्ट खात्यांतील वरिष्ठ अधिकारी रावसाहेब कुळकर्णी हे कलकत्त्याहून दिल्लीस बदलून आल्यामुळें त्यांचें वजन, लोकप्रियता व मेहनत यांचा संस्थेला पुष्कळच उपयोग होत आहे. रावसाहेब कुळकर्णी हे हल्लीं सरकारतर्फे आंतरराष्ट्रीय पोस्टल परिषदेकरितां विलायतेस गेले आहेत. ते लवकरच परत येतील, आणि ते आल्यावर संस्थेच्या कायमपणाचा उद्योग आणखी होईल.

पत्र नं. ११

ता.१२-४-२९

गेल्या आठवड्यांत असेंब्लीच्या कामाला अवघीं दोन शेंडेफळें राहिलीं होतीं. एक ट्रेड डिस्प्यूट्स बिल व दुसरें पब्लिक सेफ्टी बिल. पैकीं एक बिल, गेल्या सोमवारपर्यंत चर्चेची लांबण लागून, कसेंबसें पार पडलें. या बिलाची चर्चा एकंदर ५ दिवस सुरू होती. वास्तविक इतकी लांबण लागण्याचें कारण नव्हतें व शेवटीं एकहि उपसूचना मंजूर न होतां तें सिलेक्ट कमिटीकडून जसें आलें तसेंच असेंब्लींतून शिरसलामत बाहेर पडलें! मुख्य वाद १५, १६ व १७ या तीन कलमांवरच झाला. मजुरांनीं नोटीस दिल्याशिवाय संप करावा कीं नाहीं? एका धंद्यांतील मजुरांनीं दुसऱ्या धंद्यांतील लोकांना मदत म्हणून संप करावा कीं नाहीं? हेच मुद्दे विशेष वादग्रस्त होते व सरकारनें ते जिंकले. सिलेक्ट कमिटींत एक प्रकारचा तह किंवा करार ठरला होता. म्हणून मजुरांतर्फे दिवाण चमनलाल यांनीं आणलेल्या उपसूचना जशा फुकट गेल्या तशा मालकांतर्फे फाझल इब्राहीम व कर्नल क्रॉफर्ड यांनीं आणलेल्या सूचनाहि फेटाळल्या गेल्या. गेल्या मंगळवारीं हें बिल स्टेट कौन्सिलकडे पाठविण्यांत आलें व तिकडून तें जसेंच्या तसें मंजूर झालें हें सांगावयास नकोच.

*　　　*　　　*

उरतां उरलें पब्लिक सेफ्टी बिल. याच्या जन्माला कोणती वेळ लागली होती कळत नाहीं! कारण त्याच्या पायगुणानें सर्वच पक्षांची खराबी झाली. आग्रही स्वभावाबद्दल सरकारची बेअब्रू वाढली. बिल महत्त्वाचें असतां त्यालाहि तोंड देण्याला खासगी सभासदांची भरपूर संख्या हजर राहत नाहीं असा त्यांचा दुर्लौकिक प्रकट झाला. आणि आधणाच्या पाण्यांत नसता हात घालून भाजल्यामुळें तो तोंडांत घालून बोटें चोखीत बसण्याची पाळी अध्यक्ष पटेल यांजवर आली. शिवाय या बिलाच्या निमित्तानें, असेंब्लींत बॉंब पडून एक नसतें नवेंच विघ्न उत्पन्न झालें ही गोष्ट निराळीच. सिमला येथें गेल्या सप्टेंबरांत हें बिल पुढें आलें तेव्हां त्यावर अखेरच्या मजलेवरील मतमोजणींत सारखीं मतें पडल्यानें व अध्यक्ष पटेल यांनीं आपलें मत विरुद्ध दिल्यानें बिल नामंजूर झालें. पण पुनः दिल्ली येथील चालू बैठकींत तें लवकरच सरकारनें पुढें आणलें व सिलेक्ट कमिटीकडूनहि ताबडतोब परत आलें. पण

त्याचा विचार करण्याचें काम सरकारनें दिरंगाईवर टाकलें. हेतु हा कीं, लोकपक्षाचे सभासद कमी होतील, सायमन कमिटीवरील सभासद येऊन आपलें बळ वाढेल, आणि मग स्पष्ट बहुमत करून अध्यक्ष पटेल व लोकपक्ष यांवर एकदम मात करूं. याप्रमाणें बिल तारीख २८ मार्च रोजीं पुढें आलें. पण दरम्यान बिलाला मीरत येथील कटाच्या खटल्याचें गंडांतर उत्पन्न झालें व त्यांतूनच पुढील सर्व गोंधळ निर्माण झाला.

*　　*　　*

तारीख २ एप्रिल रोजीं जयकर यांच्या भाषणामुळें या खटल्याच्या आधारावर या बिलाची चर्चा करतां येणार नाहीं अशी शंका अध्यक्षांनीं प्रदर्शित केली. तारीख ३ रोजीं होममेंबर यांनीं सांगितलें कीं, "सरकार बिल परत घेण्याला तयार नाहीं व चर्चा तहकूब करण्याचा अध्यक्षांना अधिकार नाहीं." त्यावर पटेल यांनीं पुढाऱ्यांचीं मतें विचारलीं. त्यांत ठरल्याप्रमाणें मतभेद झाला. तेव्हां आपला निर्णय सांगण्याकरितां वेळ मागून घेऊन हें बिल त्यांनीं बाजूला सारलें व ट्रेड डिस्प्यूट्स बिल पुढें ओढलें. त्याची चर्चा संपेपर्यंत जो वेळ मिळाला त्यांत उभयपक्षांनीं युद्धाकरितां कंबर कसली. अध्यक्ष पटेल हे प्रतिकूल निकाल देऊन बिलाची चर्चा हाणून पाडणार असा सरकारचा कयास असल्यामुळें तें घडून येतांच अध्यक्षांवर निंदाव्यंजक ठराव सरकार मांडणार अशी बोलवा सुरू झाली. उलट बाजूचे लोक म्हणूं लागले कीं, "आपला निर्णय देतांच पटेल यांनीं असेंब्ली दिल्लीपुरती एकदम बरखास्त केली तर सरकार काय करणार ?" पण अध्यक्षांना असा अधिकार आहे कीं नाहीं याविषयीं शंका येई. शिवाय ट्रेड डिस्प्यूट्स बिल एखादें कलम किंचित् बदलून परत असेंब्लीकडे आलें तर त्याचा निकाल करण्यापुरती बैठक लांबविलीच पाहिजे हें उघड होतें.

*　　*　　*

अशा स्थितींत ट्रेड डिस्प्यूटस् बिलावरील चर्चेनें निवळ कालहरण सुरू झालें व कोणास कांहींच करतां येईना. पटेल म्हणत, "मीं प्रतिकूल निकाल दिला तर सरकार कोणतें काम पुढें आणणार हें त्यांनीं आधीं सांगावें." त्यावर सरकार म्हणे कीं, "आधीं निर्णय द्या, मग काय असेल तें पाहूं." दरम्यान पटेल व व्हाइसरॉय यांची गांठ एकदां पडली. पण तींत तडजोड

कांहींच न निघतां, उलट प्रकरण विकोपालाच गेलें म्हणतात ! अशा रीतीनें या अटीतटीच्या सामन्याचा मुहूर्त म्हणून, ट्रेड डिस्प्यूट्स बिलाच्या निकालाची घटका पाण्यांत पडली होती. अखेर सोमवारीं दोनप्रहरीं बिलाचा निकाल होणार हें निश्चित असल्यामुळें हा सामना पाहण्याला प्रेक्षकांच्या व इतर गॅलरींतून बेसुमार गर्दी जमली होती; आणि १२-३० वाजतां पहिल्या बिलाचा निकाल जाहीर करून, लिहून आणलेल्या निर्णयाचे कागद हातांत घेऊन अध्यक्ष पटेल उभे राहिले, व 'आतां पब्लिक सेफ्टी बिलाचा निर्णय' इतकेच शब्द त्यांनीं उच्चारले, पण ते तेथेंच संपले ! त्याचा प्रकार असा.

* * *

सभागृहांत या दिवशीं सुमारें ५०० माणसें होतीं. त्यांपैकीं ४९९ चे मिळून ९९८ डोळे या क्षणीं पटेल यांचेकडे लागले होते, व त्या क्षणापुरते हे सर्व लोक आपलें अस्तित्वहि विसरून गेले असें म्हणण्याइतकी एकाग्रता झाली होती. पण ती एकदम अशा अकल्पित रीतीनें भंग पावली कीं, त्यामुळें नाटकांतील ट्रॅन्सफर सीनप्रमाणें जागच्या जागीं सभागृहाच्या ऐवजीं रणक्षेत्र निर्माण झालें ! व सर्वांच्या मनाला एक जबर धक्का बसला. याचें कारण असें कीं, ध्यानीं-मनीं नसतां 'सेफ्टी बिल' या शब्दांच्या उच्चाराबरोबर तोफेचा गोळा सुटल्यासारखा एक मोठा आवाज झाला. पुरुषभर उंचीची एक ज्वाळा निघाली व लोकांचे डोळे क्षणभर मिटले गेले. रात्रीच्या वेळेस फोटो काढावयाचा असतां फोटोग्राफर एका उंच काठीवर स्फोटक द्रव्य पेटवून विजेची चमक निर्माण करतो तेव्हां हा सर्व प्रकार आधीं पूर्ण माहीत असून लोक त्याकडे पाहत असतात, तरीदेखील तो प्रकाश एकदम चमकून गेला म्हणजे डोळ्याला अंधेरीच येते. मग आधीं कांहींच वार्ता किंवा अदमास नसतां, एकाग्र व शांततामय अशा सभागृहांत अध्यक्षांच्या तोंडून गंभीर शब्द बाहेर पडत असतां एकदम तोफेसारखा आवाज झाला तर डोळे कसे मिटले असतील व मन कसें आश्चर्यचकित झालें असेल याची कल्पना कोणीहि करावी. आवाज होतांच एकदम धुराचा लोळ उठला. त्यानें सभागृह भरून गेलें. शेजाऱ्याला शेजारी दिसेना. पण आवाज व धूर यांच्यामुळें बॉंबगोळा फेकला असावा अशीच कल्पना सर्वांना आली. पण तो कोणी कोठून फेकला किंवा जमिनींतूनच वर उडाला याची मात्र कल्पना होईना !

* * *

खालीं सभागृहांत व वर गॅलऱ्यांतून गलबल व धांवपळ सुरू झाली. प्रेक्षकांच्या गॅलरींतील स्त्रिया ओरडूं लागल्या. ज्याला जी वाट सांपडेल त्या वाटेनें तो बाहेर पडूं लागला. इतक्यांत धूर किंचित् बसला. यामुळें सभागृहांतील व गॅलरींतीलहि माणसें एकमेकांना दिसूं लागलीं. तेव्हां बॉंब फेकला तो कोणी तरी वरूनच फेकला या कल्पनेनें सभासदांची दृष्टि वर गेली तों अध्यक्षांच्या बरोबर समोर असलेल्या दक्षिणेकडील गॅलरींत दोन माणसें उभीं आहेत व त्यांतील एक मनुष्य दुसरा एक बॉंब हातांत घेऊन तो उंच करून जोरानें फेकांत आहे असें दिसलें. व तोहि एका निमिषांत खालीं येऊन पडून फुटला पण त्याचा धूर पहिल्याइतका झाला नाहीं. या मनुष्याला प्रतिबंध करण्याला कोणी पुढें सरसावला तर नाहींच पण खालून कोणी हां-हां म्हणण्याला देखील वेळ नव्हता. खालचे लोक वर हात करून, "तो पहा, तो पहा, त्याला पकडा" असें म्हणत असतां त्यानें हातांतील तांबड्या रंगाचीं छापील हस्तपत्रकें खालीं सभागृहांत फेकलीं व हातांत पिस्तूल घेऊन तें सरकारी सभासदांवर रोखून त्यानें दोनतीन आवाजहि काढले. त्यांतून गोळ्या बाहेर पडल्या असतील, पण त्या भलतीकडे लागल्या एवढें मात्र खचित; कारण हे गोळीं भरलेले बार नीट उडाले असते तर दोन चार मनुष्यें तरी सहज जखमी झाली असतीं किंवा मेलीं असतीं. इतकें होत आहे तों गॅलरींतील पोलीस शिपाई पुढें झाला; पण भीतभीतच सरसावला. तथापि त्याला भीतीचें कांहींच कारण उरलें नव्हतें. या गृहस्थानें पिस्तूल खिशांत घातलें, दुसऱ्या हातांतली साहेबी टोपी डोक्यावर घातली व पोलिसाच्या स्वाधीन होण्याकरितां तो स्वस्थ जागच्या जागीं उभा राहिला! त्यानें पाऊल किंवा मानहि हलविली नाहीं. यामुळें त्याला पकडण्याला कांहींच त्रास पडला नाहीं; व स्नेह्यानें स्नेह्याच्या कंबरेभोंवतीं हात घालून चालावें त्याप्रमाणें शिपाई व तो दोघेहि गॅलरींतून जिन्याकडे वळले. सर्व प्रकारापैकीं खालून प्रेक्षकांना प्रत्यक्ष दिसला तो वर वर्णिलेला हा इतकाच; पण तोच इतका अद्भुत होता कीं, माझ्याच इतरत्र लिहिलेल्या शब्दांनीं त्याविषयीं मला असें म्हणावेंसें वाटतें, कीं "भविष्यानें जर वर्तमानावरच आसन मांडलें, उपमान हेंच जर उपमेय होऊन बसलें, किंवा स्वतः यजमानच जर बारनिशी लिहूं लागले तर मग अद्भुत कल्पनेला थारा कोठें मिळणार?" मागील बातमीपत्रांत मी कल्पनेची म्हणून बॉंबची उपमा दिली तीच प्रत्यक्ष अनुभवाला यावी हें आश्चर्य नव्हे काय?

* * *

अशा रीतीनें सुमारें चार दोन मिनिटांत हा सगळा प्रकार ओसरल्यावर सभागृहांत उरलेले सभासद भानावर येऊन, आपण कोठें आहों व कोठें काय घडलें हें चोहोंकडे दृष्टि फिरवून पाहूं लागले. गॅलरींतील प्रेक्षक आधींच वाट फुटली तसे बहुतेक पळून गेले होते. झालेल्या प्रकारानें ते तर बिचारे घाबरलेच, पण वरती पोलीस कोणाला पकडील काय सांगावें ही भीति! यामुळें पळाले. त्यांपैकीं पुष्कळांना आपल्या टोप्या, छत्र्या काठ्या यांचीहि शुद्ध राहिली नाहीं खालच्या सभासदांचा घोळका आतां सरकारी बाकांकडे वळला व प्रथम कोठें काय झालें व नंतर कोणाला काय लागलें याची चौकशी सुरू झाली. पहिला व दुसरा बॉंब दोनहि एकाच रोखानें फेकण्यांत आलें होते. ते सरकारी बाकांच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या ओळीच्या दरम्यान जवळ जवळ पडले. पैकीं एक लाकडी पायवाटेवर पडला. तेथें सुमारें फूट दोन फूट खोलीचा चौरस खड्डा पडला होता व दुसरा बॉंब प्रथम एका बाकाच्या टोंकावर व तेथून सभासदानें पाय ठेवण्याच्या फळीवर पडून त्याचीं शकलें उडालीं. दोनहि आघातांमुळें लाकडाचे लहानमोठे तुकडे चोहोंकडे जोरानें उडाले. तसेंच बैठकीच्या गाद्यांवरील मेणकापडाचे व कापसाचे पुंजके चोहोंकडे पसरले होते. बॉंबमध्यें बहुधा कसलेंहि ॲसिड नव्हतें असें वाटतें. त्यांत फक्त उखळी-बाराची दारूच असावी. कारण चोहोंकडे पांढऱ्या राखेसारखा पदार्थ बाकां-वरून पसरला होता. बॉंबगोळ्यांत खिळे किंवा बारीक लोखंडी छरे वगैरे नव्हते. ते असते तर सहज १०–२० माणसें जखमी झालीं असतीं. सकृद्दर्शनीं कोणीच मनुष्य जखमी झालेला दिसला नाहीं. यावरून वाटलें कीं, इजा करण्यापेक्षां भीति दाखविण्याचाच बॉंब फेकणाराचा उद्देश असावा. पण ही अटकळ मागाहून खोटी ठरली. कारण बॉंबमध्यें लोखंडाचे जाड तुकडे होतें पण आघाताच्या नियमाप्रमाणें ते जवळ न पडतां दूरवर उडाले ते मागाहून हळूहळू उमगूं लागले.

* * *

एकंदर सुमारें पांचसहा मनुष्यांना जखमा झाल्या. परंतु त्यांतील सर्वांत मोठी जखम पार्शी सरकारी सभासद सर बमनजी दलाल यांना मांडीवर झाली. पहिल्या झटक्यासरसे ते बेशुद्ध झाले. पण त्यांना धरून बाहेर नेल्या-वर व उपचार केल्यावर ते शुद्धीवर आले व लगेच त्यांना इस्पितळाकडे

पाठविण्यांत आलें. रेल्वे खात्याचे फायनॅन्स कमिशनर राव यांच्या नाकाला एका लाकडी तुकड्यानें ओझरती जखम झाली. बजेट ऑफिसर शंकरराव यांच्या पायांत एक लहानशी ढलपी घुसली. तसेंच सरकारी गॅलरींतील एका अधिकाऱ्याला व प्रेक्षकांपैकीं एका स्त्रीला लहानशी जखम झाली. आणखी एकदोघांना अशाच जखमा झाल्या असाव्या. कारण मोठ्या जिन्यावरून खालीं उतरल्यावर नोटीस रूमकडे जातांना रक्ताचे थेंब सांडत गेले होते असें आढळलें. खुद्द बॉंब फेकणाराच्या हातांतून रक्त निघालें होतें असें म्हणतात. पण तें खरें असल्यास कशानें हें समजत नाहीं. सर जॉर्ज शूस्टर यांच्या बाहींतून एखादा तुकडा दंडांत गेला असावा असें दिसलें. पण त्यांची ती लहानशी जखम दुसऱ्यांनीं दाखवून देईपर्यंत उमगली नव्हती. हा गोंधळ संपण्याचे सुमारास अध्यक्ष पटेल उठून आपल्या खोलींत गेले व अशा रीतीनें अध्यक्षांनीं तहकुबी जाहीर न करतां ही सभा बरखास्त झाली! फिरून सुमारें १५ मिनिटांनीं ते बाहेर आले आणि सभासद जागेवर बसतात न बसतात तोंच "गुरुवारपर्यंत सभा तहकूब ठेविली आहे" इतकेंच जाहीर करून ते फिरून आपल्या खोलींत गेले. या सुमारास सगळ्या सभागृहाला पोलिसांचा वेढा पडला. सभागृहाची आंतून बारकाईनें तपासणी सुरू झाली व बाहेरचे दरवाजे बंद करून घेऊन फक्त एका दरवाजानें नीट पाहून तपासून माणसें बाहेर सोडावीं असा हुकूम आला.

* * *

हें काम होईपर्यंत सुमारें एक तास लागला. तोंपर्यंत ठिकठिकाणीं सभासदांचे घोळके जमून, झाल्या प्रकाराची चर्चा होत होती. पण एका ठिकाणीं मात्र विशेष गर्दी होत होती. ती म्हटली म्हणजे असेंब्लींतील तार ऑफिसांत. सुमारें अर्ध्या तासांत दोन-तीनशें तारा लिहून त्या पाठविण्याकरितां देण्यांत आल्या. त्यांतल्या पुष्कळशा सभासदांनीं आपापल्या गांवीं खुशाली कळविण्याकरितां पाठविल्या होत्या. खुद्द सरकारची सुमारें १००० रुपयांची तार विलायतेस ताबडतोब रवाना झाली व बाकीच्यांपैकीं कांहीं तारा सेन्सॉर यांनीं पाहून पाठविण्याकरितां अटकावून धरण्यांत आल्या. रूटरच्या बातमीदारानें विलायतेस पाठविलेली तार तीन वाजण्यापूर्वीच तिकडे पोंचून, तेथील वर्तमानपत्रांतून ती प्रसिद्धहि झाली असावी, कारण ५ वाजण्याचे सुमारासच 'लंडन

ईव्हिनिंग स्टॅंडर्ड' पत्राला सविस्तर बातमी पाठविण्याविषयींची तार लंडनहून विष्णुपंत करंदीकर यांनीं केलेली केळकर यांना त्यांच्या बंगल्यावर सवापांच वाजण्याचे सुमारास पोंचली !

* * *

बॉंब फेकणाऱ्या दोघां इसमांना पोलिसांनीं धरून निरनिराळ्या दोन ठिकाणीं नेलें. तेथें त्यांच्या जबान्या घेण्यांत आल्या. त्यांत स्वतः त्यांनींच सांगितल्यावरून एकाचें नांव भगतसिंग व दुसऱ्याचें नांव बटुकेशर दत्त असल्याचें समजलें. पहिले गृहस्थ लाहोरकडील असून, २२ वर्षांपूर्वी लाला लजपतराय यांच्याबरोबर हद्दपार केलेले जे अजितसिंग यांचे ते पुतणे आहेत. दुसरे गृहस्थ बंगाली असून ते कानपुराहून येथें आले होते असें कळतें दोघांनींहि कबुली-जबाब दिला. पण "सविस्तर कैफियत न्यायकोर्टापुढें देऊं" असें सांगितलें. भगतसिंग हे कोठल्या तरी एका नॅशनल युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर आहेत असें म्हणतात. यांच्या कबुलीजबाबांतून आणखी किती कोणत्या गुन्ह्यांची उगराणी होणार आहे तें न कळे. पण लजपतराय यांच्यावर हल्ला करण्यावरून सॉंडर्स यांचा जो खून झाला त्यांतील गुन्हेगार अद्यापि न सांपडल्यामुळें, न शोध लागलेल्या या गुन्ह्याचें कलमहि प्रस्तुतच्या गुन्ह्यांतूनच उगवून घेतलें गेल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं. सुतकांत सुतक फेडून घ्यावें त्याप्रमाणें या दोघांवर त्या खुनाचाहि आरोप कदाचित् ठेवला जाईल. असेंब्लींत मात्र प्रत्यक्ष खून पडले नाहींत इतकीच ईश्वराची खैर झाली. कारण शोधांतीं असें कळलें कीं, भगतसिंग याचेजवळ एकच नव्हे तर दोन पिस्तुलें होतीं. पहिल्या पिस्तुलांतील दोन गोळ्या उडल्या. पैकीं एक छताला व दुसरी सरकारी चष्म्यांतील खांबाला लागली. पण या दोन गोळ्या उडतांच पिस्तुलाचा घोडा घट्ट बसला त्यामुळें आणखी बार होईनात तेव्हां तें त्यानें टाकून दिलें व दुसरें काढून घेणार तोंच त्याला पकडण्यांत आलें. एकंदर सोळा काडतुसें त्याजजवळ होतीं. यावरून केवढा अनर्थ होण्याचा संभव होता याची कल्पना करतां येईल.

* * *

असो. ठरल्याप्रमाणें गुरुवारीं असेंब्लीची सभा झाली. पुष्कळ सभासद गांवीं गेल्यामुळें स्वराज्य पक्षाच्या बाकावर शुकशुकाट दिसत होता. प्रथम अध्यक्ष पटेल यांनीं सोमवारीं घडलेल्या प्रकारासंबंधानें खेद व निषेधदर्शक

ठराव मांडला व तो बिनबोलतां मंजूर झाला. त्यावर भाषणें अशीं कोणाचींच झाली नाहींत. नंतर त्यांनीं पब्लिक सेफ्टी बिलासंबंधानें आपला लेखी निकाल वाचून दाखविला. त्यांत आपलें पूर्वींचेंच म्हणणें प्रस्थापित करून उलट बाजूचे सर्व मुद्दे खोडून काढले होते. अशा रीतीनें या बिलाला या बैठकीपुरती तरी मूठमाती दिली. नंतर व्हाइसरॉयसाहेबांकडून आलेला संदेश वाचून दाखवून त्यांनीं सभा शुक्रवारपर्यंत तहकूब केली. या सर्व कामाला सुमारें अर्धा तासच लागला. या संदेशांत व्हाइसरॉसाहेबांनीं असें लिहिलें होतें कीं, "मी स्वतः उद्यां येऊन असेंब्लीच्या सभासदांना उद्देशून भाषण करणार आहे. तरी सर्वांनीं यावें." या संदेशामुळें पुनः कल्पनेला अवसर मिळाला व अनेक तर्क-वितर्क सुरू झाले.

* * *

शुक्रवारीं लॉर्ड आयर्विन यांनीं येऊन उभयकायदेमंडळांच्या सभासदांना उद्देशून भाषण केलें, त्यांत प्रथम सोमवारच्या अत्याचारावर धर्मोपदेशकाप्रमाणें ठराविक प्रवचन केलें. नंतर पब्लिक सेफ्टी बिलासंबंधीं अध्यक्षांच्या निकाला-विषयीं आपला मतभेद प्रकट करून लॉर्डसाहेबांनीं दोन गोष्टी जाहीर केल्या. पहिली अशी कीं, ज्या नियमाच्या अभावामुळें अध्यक्षांना असा निकाल देतां आला तो आम्ही बदलून घेणार व पब्लिक सेफ्टी बिलाऐवजीं ऑर्डिनन्स काढणार. असें घडणार ही बोलवा होतीच. असो. शेवटीं अध्यक्षांनीं लॉर्ड आयर्विन यांना पोंचवून परत आल्यावर असेंब्ली बिनमुदतीनें तहकूब केली असें जाहीर केलें.

* * *

अशा रीतीनें यंदाची दिल्लीची बैठक संपली. इतकी असमाधानकारक, लांबलेली, कंटाळवाणी बैठक पूर्वी झाली नव्हती. करावयाचें काम कमी, लोक-नियुक्त सभासदांचा तुडवडा व यशाची निराशा इत्यादि कारणांनीं बैठक केव्हां संपेल असें झालें होतें. पण ता. २८ मार्चपासून पटेल यांनीं पब्लिक सेफ्टी बिला-च्या पायांत खोडा घातल्यापासून एक प्रकारची नवी ईर्षा उत्पन्न झाली होती. अध्यक्ष व सरकार यांचे पेंचावर पेंच सुरू होते. 'आधीं बोलेल दोन खाईल, मग बोलेल तो तीन खाईल' अशी पैज पडल्यासारखी झाली होती. त्यामुळें ट्रेड डिस्प्यूट्स बिलाची चर्चा उभयपक्षांनीं लांबविली व ती संपल्यावर तरी काय होणार याविषयीं मनाला चिंतेचा फार ताण पडला. मुख्य चिंता पटेल

यांच्यावर सरकारपक्ष निंदाव्यंजक ठराव आणणार कीं काय याविषयीं होती. म्हणून बरेच लोक गांवीं जाण्याचे थांबले पण शेवटीं सोमवारपासून लोक जाऊं लागले. रोज नवें प्रस्थान ठेवावें व तें उचलून परत घ्यावें, सामान बांधावें व सोडावें, रेल्वेकडे जागा राखून ठेवण्याला सांगावें व लगेच उलट निरोप पाठवावा लागल्यानें फजीत होऊन मूर्ख ठरावें, आपल्या गांवीं कार्यक्रम ठरवावे व लगेच मोडावे आणि एकेका दिवसांत उलटसुलट तीन तीन तारा कराव्या असें होऊं लागलें. अखेर गुरुवारीं पटेल यांच्या निकालानें बिल आणि शुक्रवारीं व्हाइसरॉयसाहेबांच्या भाषणानें असेंब्लीची बैठक निकालांत निघून सभासदांना एकदांची मोकळीक मिळाली. दिल्लीस उन्हाळा मार्चअखेरपासूनच होऊं लागला होता. पण सुदैवानें गेले दहा दिवस आभाळ येऊन मधून मधून थोडा पाऊसहि पडला, यामुळें ऊष्मा थोडा कमी होता. वर आभाळ कुंद, तसेंच सभासदांचें मन कुंद, वर ढगांचा कडकडाट तसेंच असेंब्लीच्या कामांत खटके, आणि वर विजेची चमक तर असेंब्लींत बॉंबची ज्वाळा, अशा रीतीनें भौतिक व मानसिक वातावरणाची स्पर्धा सुरू होती!

सिमल्याचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

ता. ६-९-१९२९

वरिष्ठ कायदे-मंडळाची बैठक म्हटली म्हणजे चमत्काराचें कांहीं तरी गोड घास खावयाला मिळणार अशी अपेक्षा करण्याची सवय लोकांना सहजच लागून राहिली आहे व ती दिल्लीच्या बैठकींत पूर्वीं एकदां पडलेल्या बॉंबनें पक्की करून ठेवली आहे. पण दरवेळीं खराखुरा बॉंब कसा पडणार? तेव्हां निदान वादाच्या स्फोटाची तरी अपेक्षा उरतेच. एप्रिल ते ऑगस्टच्या दरम्यान सरकारनें एक नवा नियम करून असेंब्लीच्या अध्यक्षाचे हातपाय बांधण्याचा प्रयत्न केला हें प्रसिद्धच आहे. नियम झाला तो झालाच! पण त्यावर स्वतः अध्यक्ष काय करणार किंवा असेंब्ली काय करणार याकडे लोकांचे डोळे लागून राहिले होते. कित्येकांना वाटत होतें कीं, पहिल्याच दिवशीं पटेल अध्यक्षपदाचा राजीनामा जाहीर करून आपलें तेज प्रकट करतील. कित्येकांना

वाटे कीं, सिमल्यास सभासद थोडे जमतात याचा फायदा घेऊन अध्यक्ष पटेल यांच्यावर सेफ्टी बिल अटकावून टाकल्याबद्दल निंदाव्यंजक ठराव आणावा व पास करून घ्यावा, म्हणजे अध्यक्षांना राजीनामा देणें मनांत नसलें तरी प्राप्तच होईल. दिल्लीस शेवटल्या दिवशीं लॉर्ड आयर्विन यांनीं केलेलें भाषण हें अध्यक्षांच्या रूलिंगवर निषेधपर होतें तेव्हां असा निंदाव्यंजक ठराव करणें हें सरकार पक्षांतील कुचेष्टेखोर लोकांना सहज शोभण्यासारखें होतें. पण त्यांना हें काय माहीत कीं, दरम्यान पटेल व लॉर्ड आयर्विन यांचा पत्रव्यवहार होऊन उभयपक्षीं दिलसफाईबरोबर दिलजमाईहि झाली होती. अर्थात् निंदाव्यंजक ठराव येणें शक्यच नव्हतें.

* * *

उरला असेंब्लींतील लोकपक्ष. त्याला स्टेटसेक्रेटरींच्या नव्या नियमाचा निषेध करणें प्राप्तच होतें व तशा अर्थाच्या कांहीं सूचना-उपसूचना सिमल्याच्या बैठकीच्या पहिल्या दिवसाकरितां दाखल होऊन तयार राहिल्या होत्या. पण त्याहि शेवटीं जागच्या जागींच राहिल्या. याचें कारण असें कीं, पहिल्या दिवशीं प्रारंभींच पटेल यांनीं लॉर्ड आयर्विन यांच्याशीं झालेला सर्व दुतर्फी पत्रव्यवहार वाचून दाखविला व लॉर्ड आयर्विन यांच्या खुलाशानें माझ्यापुरतें माझें समाधान झालें आहे असें वरती स्पष्ट बोलूनहि दाखविलें; इतकेंच नव्हे तर नव्या नियमाला अनुलक्षून स्टेटसेक्रेटरी व लॉर्ड आयर्विन यांचा तीव्र निषेध करण्याचे ठराव दाखल झाले असले तरी ते कोणी पुढें मांडूं नयेत असा जाहीर सल्ला दिला ! अर्थात् सभासदांनींहि तो मान्य केला.

* * *

पण हें सर्व घडवून आणतांना त्यांतल्या त्यांत छोटेंसें एक नाटक रंगविण्यास पटेल यांनीं सोडलें नाहीं. सरकारच्या निषेधाच्या ठरावाची भाषा चालू नियमांना सोडून होती हें उघड होतें. तेव्हां ठराव मांडण्याचा आग्रह धरून अध्यक्षांच्या उपदेशाला जुमानलें नसतें तर पटेल हे आपला अधिकार चालविण्याला समर्थ व तयार होते आणि हे ठराव मांडणें जसें अनिष्ट तसेंच ते नियमांच्या दृष्टीनें गैरशिस्त आहे असा स्पष्ट अभिप्राय त्यांनीं दर्शविला. पण नाटक असें केलें कीं, ठराव मांडणारांना विचारलें "ठराव गैरशिस्त नाहीं म्हणण्याला तुमचा आधार दाखवा." पण उलट होममेंबर क्रेरर यांनाहि सवाल टाकला कीं "ठराव गैरशिस्त आहे असें म्हणण्याला तुमचा तरी काय आधार आहे

तो दाखवा." व या प्रश्नांचीं उत्तरें देतांना पायाखालचे आधार गेल्यामुळें, एखादे वेळीं प्लॅटफॉर्मवरचे लोक जसे एकमेकांवर कोलमडून पडतात तशी स्थिति झाली ! नव्या नियमांत असें बंधन घातलें आहे कीं, स्पष्ट शब्दांचा अधिकार असल्याशिवाय अध्यक्षाला कांहीं करतां येत नाहीं ! पण जे निंदाव्यंजक ठराव पुढें आले त्यांनाच अनुलक्षून दिलेला अधिकार कसा मिळणार ? अर्थात् सरकारला अध्यक्षांच्या जुन्याच व संकीर्ण व आनुमानिक अधिकारांचा आधार दाखवावा लागला. तेव्हां पटेल त्यांना म्हणूं लागले कीं, "अशाच अधिकाराचा उपयोग सेफ्टी बिल अटकावण्याच्या वेळीं मीं केला त्याला तर तुम्हीं नांवें ठेवलीं व गिल्ला केला ! त्या अर्थीं तेव्हांचा तुमचा कांगावा हा जर सरळपणा म्हणावा तर आजचा हा सरळपणा कांगावा कां म्हणूं नये !" तात्पर्य, एकच मनुष्य कोणत्याहि गोष्टीचे उलटसुलट समर्थन आपल्याच तोंडानें करूं लागला म्हणजे जशी मौज होते व वावदूक खजील होतो तशी स्थिति सरकारची झाली. पण नाटक अजून पुढेंच होतें. म्हणून ठरल्याप्रमाणें एका बाजूला निंदाव्यंजक ठरावाचा फक्त उच्चार करवून पण त्यावर भाषण न करवून लगेच दुसऱ्या बाजूला 'तुम्ही अखेर काय म्हणतां ?' असें पटेल यांनीं विचारतांच सरकारी लॉ-मेंबरांनीं खुलासा लिहूनच आणला होता तो वाचला. त्याचें तात्पर्य असें कीं, असेंब्लीच्या कामकाजाचे नियम नवीन करणें झाल्यास आम्ही असेंब्लीचा सल्ला आधीं विचारूं, पण अखेर कोणता नियम करावा न करावा या निर्णयाचा अधिकार सरकाराकडेच राहील. या खुलाशानें सर्व प्रकरण संपलें. शेवटीं निष्कर्ष उरला तो असा, 'मीं दिल्लीस केलें तेंच योग्य व साधिकार,' हें आपलें म्हणणें पटेल यांनीं तडीला नेलें. नवा नियम करण्याचा हक्क सरकारनेंहि प्रतिपादिला व शेवटीं तो अधिकाराच्या जोरावर तडीला नेला. आणि नवा नियम करतांना आमची संमति अगोदर घ्यावी असें लोकपक्षाचें म्हणणें होतें तेंहि तडीला गेलें. या सर्व प्रकरणांत पटेल यांचा सावधपणा व चाणाक्षपणा जसा दिसून आला तसाच लॉर्ड आयर्विन यांचा संमंजसपणाहि दिसून आला ही गोष्ट नाकबूल करतां येत नाहीं.

* * *

चालू बैठकींत सरकारी बिलें बरींच आहेत, पण तीं वादग्रस्त अशीं फारशीं नाहींत. खरीं वादग्रस्त बिलें दोन (१) शारदा यांचें विवाहांतील वयोमर्यादेचें व (२) साराभाई हाजी यांचें किनाऱ्यावरील वाहतुकीसंबंधाचें.

पैकीं शारदा बिलच सगळी बैठक खाणार असें दिसतें. हाजी यांच्या बिलाला हात लावण्याला बहुधा अवसरच मिळणार नाहीं! कारण खासगी बिलांकरितां दिलेल्या चारपांच दिवसांपैकीं दोन दिवस शारदा बिलाच्या प्रास्तविक चर्चेतच निघून गेले व ती चर्चाहि अजून पुरी झाली नाहीं. आणि उपसूचना तर भाराभर आहेत. तेव्हां लागला तर एखादद्दुसरा अधिक दिवस या बिलाच्या चर्चेलाच सरकारला द्यावा लागेल. इतर खासगी बिलांचेंहि भेंडोळें येऊन पडलें आहे. पण तें जागच्या जागीं राहील! तात्पर्य, अशा रीतीनें यंदाची सिमल्याची बैठक व शारदा बिल यांचीच बहुधा सांगड पडेल व समव्याप्ति होईल. मात्र जो कांहीं रंग म्हणून भरावयाला पाहिजे तो भरण्याला या बिलांतच पुष्कळसा अवसर आहे.

* * *

या बिलाला विरोध करण्यांत पुढारीपण एम्. के. आचार्य यांच्याकडे आलेलें आहे. किंबहुना मद्रासकडील जितके हिंदु सभासद आहेत तितके सर्व प्रायः या बिलाला विरोधीच दिसतात. श्रीनिवास अय्यंगार यांनीं या बिलाला पूर्णपणें पाठिंबा दिलेला आहे, पण ते अजून हजर नाहींत. या कामाकरितां मद्रासेहून पुराणमतवादी लोकांचें शिष्टमंडळ आलेलें आहे व त्यानें आपलें काम करून चालविलें आहे. बंगालचेहि बरेच प्रतिनिधी बिलाला प्रतिकूल दिसतात. पैकीं कांहीं मनानें अनुकूल आहेत पण इतर कारणांमुळें त्यांना विरोध करावा लागत आहे. वादविवादाच्या पहिल्या दिवशीं विरोधी लोकांचीं व दुसऱ्या दिवशीं प्रायः अनुकूल असणाऱ्या लोकांचीं भाषणें झालीं. परंतु विरोधी अशींहि दोनतीन भाषणें झालीं, तीं पं. मदन मोहन मालवीय व ना. बेळवी यांचीं. जयकर यांनीं बिलाचें सरसकट समर्थन केलें. केळकर यांनीं मुख्यतः दुसऱ्या वाचनाला अनुकूल असें भाषण केलें, परंतु महत्त्वाच्या उपसूचनांचा निकाल लागल्यावर तिसऱ्या वाचनाचे वेळीं अखेर मत कोणत्या बाजूला द्यावयाचें याविषयीं आपला हक्क राखून ठेवला. खऱ्या अर्थानें विवाह होण्याचें मुलीचें वय चौदाच काय पण यापुढें जाणें इष्ट आहे असेंच विरोधकांनींहि प्रतिपादिलें. किंबहुना १२ वर्षांच्या आंत लग्नें होतात तीं थांबविण्याकरितां कायदा करणें आज अवश्य झालें आहे असें पं. मदन मोहन यांनींहि प्रतिपादिलें. तसेंच प्रत्येक विरोधकानें मी बालविवाहालाच प्रतिकूल आहें इतकेंच नव्हे तर रजोदर्शनानंतर विवाह करण्याचा आचार स्वतःच्या घरीं प्रत्यक्ष अमलांत आणला आहे

असेंहि कबूल केलें. वादाचा मुद्दा इतकाच राहिला कीं, केवळ कागदांतलें स्मृतिवचन म्हणून रजोदर्शनानंतरचा विवाह कित्येक लोक अशास्त्र मानीत असले तर त्यांना हा कायदा लागू करावा कीं नाहीं ? पण या गोष्टीचा निर्णय बिलाचा अखेर निकाल लागेल तेव्हांच होणारा असल्यामुळें आज त्याविषयीं कांहीं निश्चित अनुमान करतां येत नाहीं.

* * *

दिल्ली येथील बैठकींत बॉंब पडल्यामुळें प्रेक्षकांस हजर राहण्याची तिकिटें देण्यासंबंधानें विशेष सावधगिरी ठेवण्यांत येणार आहे व कांहीं नवीं बंधनेंहि आतांच घातलीं गेलीं आहेत. परंतु कायमचीं बंधनें काय असावीं याची चौकशी करण्याकरितां अध्यक्षांनीं एक कमिटी नेमली आहे. तिचा निर्णय होईल तेव्हां कळेल. परंतु कमिटी नेमण्यांत अध्यक्षांचा रोख असा आहे कीं, सभागृहांतील व्यवस्था ठेवण्याचा अधिकार अध्यक्षांचा आहे व तो पोलीस अधिकाऱ्यांच्या हातीं जातां कामा नये.

पत्र नं. २

ता. १३।९।२९

चालू आठवड्यांतील चार दिवसांत सरकारी व खाजगी बिलांचें काम झालें. पैकीं कांहीं सरकारी बिलें अगदीं किरकोळ म्हणून ताबडतोब मंजूर झालीं. इतर चारदोन सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलीं आहेत, तीं परत आलीं म्हणजे त्यांच्याविषयीं लिहितां येईल. पण आतांपर्यंत निकालांत निघालेल्या महत्त्वाच्या बिलांपैकीं ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपर्टी म्हणजे मिळकतींची देवघेव करण्यासंबंधींचीं दोन आणि व्यापारी मालाच्या खरेदी-विक्रीसंबंधानें एक, अशीं तीन मुख्य होत. या बिलांची वाटाघाट सरकारांत आज दोनतीन वर्षें चालू असून इलाख्यांतील निरनिराळ्या तज्ज्ञ कायदेपंडितांच्या कमिट्या मसुदे पक्के करण्याकरितां नेमल्या होत्या. यामुळें त्यांत वादग्रस्त असें फारसें कांहीं राहिलें नव्हतें, व तीं मंजूर होण्याला फारशी अडचण पडली नाहीं.

* * *

श्री. अणे, बेळवी, शेषा अय्यंगार, मुल्ला, जयकर वगैरेनीं कांहीं उप-सूचना पाठविल्या होत्या. पैकीं मुल्ला व जयकर यांच्या सूचना मंजूर

झाल्या, इतर झाल्या नाहींत. अणे यांचीच एक सूचना एका तत्त्वासंबंधानें होती व तिला थोडेंसें पाठबळ असल्यामुळें तिजवर मतें मोजण्यापर्यंत पाळी आली, पण ती नामंजूर झाली. ती उपसूचना अशी– " देवघेवीच्या कायद्याच्या दुसऱ्या विभागांत १८८५ सालापासून एक कलम असें होतें कीं, त्यांत सांगितला तो सर्व साधारण कायदा खरा, पण त्या त्या विषयास अनुलक्षून असलेल्या हिंदु, मुसल्मानी व बौद्धधर्माच्या लोकांच्या धर्मशास्त्रांचें जे नियम असतील त्यांना या सर्वसाधारण कायद्यानें बाध येणार नाहीं. आज त्यानंतर ४५ वर्षांच्या अनुभवान्तीं या कायद्याचा व हिंदु धर्मशास्त्राचा विरोध कोठेंच आलेला आढळला नाहीं. पण मुसलमानी व बौद्ध धर्मशास्त्राची तशी गोष्ट नाहीं. म्हणून हिंदु धर्मशास्त्रापुरते सावधगिरीचे म्हणून घातलेले शब्द काढून टाकावे ! " यावर श्री. अणे यांचें म्हणणें असें कीं, " ते शब्द राहूं द्यावे. मुसलमानी व बौद्ध धर्मशास्त्रांच्या बचावाचे शब्द तेवढे ठेवून हिंदु धर्मशास्त्रापुरते शब्द काढल्यानें निष्कारण गैरसमजूत होते. शिवाय आहेत ते शब्द व्यर्थ असले तरी अडचण न करणारे आहेत. मग ते ठेवल्यानें काय बिघडतें ? पुण्यास हिंदु धर्मसंशोधन परिषद भरली होती. तींत नेमलेल्या कमिटीनेंहि शब्द ठेवावे असाच अभिप्राय दिला होता. पं. नेहरू यांनींहि अणे यांच्या उपसूचनेला संमति दिली होती पण ती बहुमतानें नापास झाली.

* * *

श्रीयुत बेळवी यांच्या उपसूचना गहाणावरील व्याजासंबंधींच्या होत्या. 'जेथें व्याजाचे दर करारानें ठरलेले नसतील तेथें कोर्टानें ६ टक्के व्याज आकारावें. या सूचनेला बंगालचे नियोगी व निर्मळचंद्र यांनीं दुजोरा दिला. परंतु ९ टक्के व्याज हें आतां सार्वत्रिक व सर्वसंमत झालें आहे, आणि सरकारी व्याजाचा दर व सावकारी व्याजाचा दर यांत विशेष फरक असला तरच गहाणाचा व्यवहार होऊं शकेल, एरवीं गहाणावर कोणी कर्ज देणार नाहीं. म्हणून ६ ऐवजीं ९ टक्के व्याजाचा दर असावा अशीच मूळ सूचना पास झाली. एवढ्या वादग्रस्त बाबी वगळल्या असतां नवीन कायदा विचारपूर्वक, सोयीचा असाच झालेला आहे. स्थावर मिळकतीच्या व्यवहाराचें खत रजिस्टर कचेरींत नोंदलें म्हणजे तीच पुढें व्यवहार करणाराला नोटीस आहे असें समजावें असा मुंबई इलाख्यांत प्रघात

आहे. तोच इतर कोठें नसेल तेथेंहि चालू करावा असें ठरविलें आहे. तथापि नोंदणीखात्याच्या पद्धतींत हल्लीं पुष्कळ दोष आहेत. नोंदणीची यादी असावी तशी नसते. सूचिपत्रें भरपूर नसतात. शोधणावळीचा खर्च जास्त पडतो. तरी या व इतर बाबींत प्रांतिक सरकारांनीं नवे नियम करावे असेंहि ठरविण्यांत आले. हल्लीं भाडेचिठ्या होतात त्या एकतर्फी होतात त्या यापुढें दुतर्फी व्हाव्या म्हणजे भाडेकरी व मालक या दोघांनीं एकमेकांना करार लिहून दिले व ते उभयतांवर सारखेच बंधनकारक आहेत असें व्यक्त होण्यासारखा भाडे-चिठ्ठीचा नमुना असावा असेंहि ठरलें आहे. तात्पर्य, देवघेवीच्या आणि खरेदीविक्रीच्या व्यवहारांत अधिक व्यवस्था व सोय व्हावी आणि व्यवहाराला निश्चितपणा यावा अशा तऱ्हेचाच हा नवा कायदा झालेला आहे.

* * *

सरकारी बिलांच्या जोडीला शारदा बिल या चारहि दिवसांत कार्यक्रम-पत्रिकेंत ठेवलें गेलें होतें. पण त्याला फक्त बुधवारींच काय ती सवड मिळाली. या दिवशीं उलट-सुलट आणखी बरींच भाषणें होऊन सुमारें ६॥ वाजतां बिल लांबणीवर टाकण्याची आचार्य यांची उपसूचना मताला घातली गेली व ती नापास झाली असें अध्यक्षांनीं जाहीर केलें. वास्तविक या उपसूचनेवर २॥ दिवस वादविवाद कडाक्याचा झाला व एकदां ही उपसूचनेची कोंडी फुटली म्हणजे बिल नको म्हणणारांचा डाव बहुधा सर्व फसला असा रंग असल्यामुळें अनुकूल व प्रतिकूल मतें प्रत्यक्ष मोजण्याची मागणी सहजच होणार असें वाटत होतें, व तसें झालें असतें तर बिलाचें खरे मित्र कोण व शत्रु कोण यांचीं नांवें कागदावर नोंदलीं गेलीं असतीं. परंतु आश्चर्य असें घडलें कीं, अशी मागणी कोणीच केली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर असेंहि म्हणतात कीं, पं. मालवीय यांनींच स्वतः अशी मागणी करूं नका म्हणून खासगी रीतीनें कित्येक सभासदांना सांगितलें. बंगाल-मद्रासच्या विरोधकांमध्यें चारदोनच प्रमुख सभासद होते; आणि मुसलमानांनाहि बिल लांबणीवर टाकावें म्हणजे पास होऊं नये असें वाटत हात. परंतु 'मतांची दुतर्फी मोजणी करा' असें म्हणण्याचें धैर्य कोणीच दाखविलें नाहीं. याला विरोध झाला तो पुष्कळसा दिखाऊ होता असें आम्हांस वाटलें. पुढें कलमवारीनें बिल विचाराकरितां सायंकाळीं ७ वाजतां चालू करण्यांत आलें तेव्हां तर मि. आचार्य यांचीच पहिली उपसूचना पुढें निघाली ती अशी कीं, "मुलीच्या विवाहाची मर्यादा १४ वर्षें न ठेवतां

उलट १५ वर्षें ही ठेवावी." व निरनिराळ्या शास्त्रांच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां १५ वर्षांची मुलगी हीच खरी उपवर असें आचार्य यांनीं साधार प्रतिपादन केलें! त्यामुळें त्यांचा तरी बिलाला विरोध खरा किती व वकिली बाण्याचा किती हें कळण्याची पंचाईत पडली. असो. अजून १२ व १३ या वयोमर्यादेच्या उपसूचना चर्चेला निघावयाच्या आहेत तेव्हां काय तो खरा निर्णय होईल. तूर्त इतकें खचित दिसतें कीं, बिलास विरोध करण्याची जबाबदारी घेण्याला कोणीहि तयार नाहीं. याचें खरें कारण असें कीं, लग्नाची वयोमर्यादा वाढावी यांतच समाजाचें खरें हित आहे. वाटेल तर प्रायश्चित्त घेऊन धर्मशास्त्राबद्दलची आदरबुद्धि प्रकट करावी; पण कायद्यानें वयोमर्यादा ठरवून ती सर्व जातींच्या लोकांवर अंमलांत आणली जावी याकडेच फार मोठ्या बहुमतानें पारडें झुकतें आहे यांत शंका नाहीं. यानंतर आतां शारदा बिलाची तारीख पुढील आठवड्यांतहि सरकारी बिलाबरोबरच पुन्हा चालू लागेल, म्हणजे तारीख २६ सप्टेंबरच्या आधीं हें बिल निकालांत निघणार नाहीं असा जो अंदाज पूर्वी वाटत होता तसा आतां तो वाटत नाहीं.

* * *

काल गुरुवारचा सर्व दिवस ना. क्रेरर यांनीं पुढें आणलेल्या क्रिमिनल प्रोसीजर कोडाच्या नव्या बिलाच्या म्हणजे हंगरस्ट्राइक बिलाच्या चर्चेनें घेतला. क्रेरर यांनीं आपल्या भाषणांत बिल वादग्रस्त आहे हें स्वतःच कबूल केलें आणि त्यांचें लहानसें भाषणहि अडखळत अडखळतच झालें. त्यांच्या भाषणानंतर दोन उपसूचना मांडण्यांत आल्या. पहिली रा. केळकर यांची अशी कीं, "सदर बिल सार्वजनिक अभिप्राय घेण्याकरितां रीतीप्रमाणें बाहेर पाठविण्यांत यावें. आज विचारांत घेतलें जाऊं नये." दुसरी उपसूचना के. सी. रॉय यांची अशी कीं, "हें बिल सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत यावें. अर्थात् पहिल्या उपसूचनेंत कालहरणद्वारा विरोध व दुसरींत समर्थन असाच गर्भितार्थ होता व दोनहि उपसूचनांवर मिळूनच वाद चालू होता. पहिल्या उपसूचनेवर अनुकूल भाषणें अबदुल हे व मि. जिना यांचीं झालीं. रॉय यांच्या सूचनेतर्फे शर्मा, अनवरुल अझीम, इमर्सन व सर डार्सी लिंडसे यांचीं झालीं. पैकीं इमर्सन हे पंजाब सरकारचे होम सेक्रेटरी असून त्यांनीं अन्नसत्याग्रहासंबंधानें व लाहोरच्या खटल्यांतील सरकारी धोरणासंबंधानें सुमारें तासभर वाक्पांडित्य केलें. त्याला लोकपक्षा-

करून मधून मधून विरोध चालू होता. बिलावर आणखी पुष्कळ भाषणें व्हावयाचीं असल्यामुळें त्याकरितां मुद्दाम उद्यां शनिवारीं असेंब्लीची बैठक भरविण्यांत येणार आहे. हें बिल खळबळ उडवून देणारें असल्यामुळें काल प्रेक्षकांना बहुतेक मज्जावच करण्यांत आला होता. गॅलऱ्या बहुतेक मोकळ्या होत्या व पोलीसबंदोबस्त इतका कडक होता कीं, अध्यक्षांच्या डगलेपट्टे-वाल्यांना तुझा पास दाखीव असें विचारण्यांत आलें म्हणतात! अनोळखी माणसांना झडत्या घेतल्याशिवाय आंत सोडण्यांत आलें नाहीं.

* * *

हल्लीं पूर्व आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांतर्फे एक शिष्टमंडळ मुंबईवरून येथें आलें आहे व हिंदुस्थान सरकारशीं वाटाघाट करून नंतर तें विलायतेस जाईल. या शिष्टमंडळाबरोबर असेंब्लींतील १-२ प्रमुख सभासद विलायतेस जातील असें म्हणतात. हिंदुस्थान सरकार या शिष्टमंडळाला अद्यापि कांहीं आपल्या मताचा थांग लागूं देत नाहीं! शिष्टमंडळानें मात्र असेंब्लींतील निर-निराळ्या पुढाऱ्यांच्या भेटी घेऊन सरकारवर कांहीं तरी दडपण टाकतां येतें काय हें पाहण्याचा प्रयत्न चालविला आहे.

पत्र नं. ३

ता. २०-९-२९

गेल्या आठवड्यांत शनिवारीं असेंब्लीची जादा बैठक भरविण्यांत आली होती, व त्यानंतर सोमवार ते गुरुवार मिळून पांच दिवस काम झालें. यापैकीं मंगळवारीं खासगी ठराव आणि बाकीच्या दिवसांत नांवाला सरकारी बिलांचें काम; पण बाकी सर्व शारदा बिलाचें काम झालें. खासगी बिलांना सरकार किती थोडे दिवस नेहमीं देतें, व या एका बिलाला सरकारनें किती दिवस दिले हें पाहिलें म्हणजे दोन गोष्टी कळून येतात. एक ही कीं, शारदा बिल मंजूर व्हावें याकरितां त्याला शक्य तितक्या सवलती देण्याला सरकार तयार झालें आहे; आणि दुसरी ही कीं, खासगी बिलांना हल्लीं मिळतात त्याहून पुष्कळ अधिक दिवस दिल्याशिवाय सभासदांच्या उपक्रमाचें असें कांहींच काम होणें शक्य नाहीं. कायदे-कौन्सिलें हीं जितकीं सरकारी कामाकरितां तितकींच खासगी कामाकरितां आहेत ही गोष्ट हळूहळू निदर्शनाला येऊं लागली आहे.

आणि पुढेंमागें, वर्षांतून त्यांच्या बैठकी अधिकच नव्हे तर अधिक लांबहि व्हाव्या याशिवाय दुसरा उपाय नाहीं, हें सरकारला कबूल करावें लागेल, व कायदेमंडळांत शिरणाऱ्या लोकांनाहि लक्षांत ठेवावें लागेल.

* * *

शनिवारचा सबंध दिवस क्रिमिनल प्रोसीजर बिलानें खाल्ला, व शेवटीं चारानंतर तहकुबींतील सूचनेची चर्चा दोन तास झाली. दोहोंतहि तुरुंगांतील कैद्यांची वागणूक व अन्नत्याग-सत्याग्रह हेच विषय होते. क्रिमिनल प्रोसीजर बिल विचारांत न घेतां तें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठवावें कीं, लोकमत घेण्याकरितां बाहेर पाठवावें; या उपसूचनांच्या उंबऱ्यावरच तें अडखळून राहिलें होतें; व शनिवारच्या पूर्वींच एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलानें या दोहोंपैकीं दुसरी म्हणजे श्री. केळकर यांची उपसूचना स्वीकारावी असें ठरविल्याची गुणगुण बाहेर निघालीहि होती. पण तसें कांहीं न करतां सर्व शनिवारचा दिवस सरकारानें ही चर्चा चालू दिली. या दिवशीं बॅ. जिना यांचें उरलेलें भाषण, तसेंच पं. नेहरू, बॅ. जयकर, पं. मालवीय इत्यादि पुढाऱ्यांचीं भाषणें झालीं. सरकार जवळ जवळ मूग गिळून बसलें होतें, व त्या दिवशीं तरी तें उपसूचना मान्य करील असें वाटलें नव्हतें. तहकुबीच्या उपसूचनेवरील भाषणें मात्र बरींचशीं औपचारिक झालीं. कारण एक तर मुख्य विषयाची चर्चा आधींच होऊन गेली होती, व फक्त सरकारचा निषेध करण्याचा राहिला होता, पण जतींद्रनाथ दास यांच्या आधींच झालेल्या मृत्यूमुळें बोलणाराला बोलण्याचें कांहींच उरलें नव्हतें, आणि सरकारची अप्रतिष्ठा या मृत्यूमुळें जगजाहीर झाल्यामुळें सरकार पक्षाकडून समर्थनपर जोराचीं अशीं भाषणें होऊंच शकलीं नाहींत. सोमवारीं सकाळीं मात्र नक्की बातमी आली कीं, सरकार केळकरांची उपसूचना मान्य करणार; आणि सुरुवातीलाच तिचा प्रत्यय आला. कारण ना. क्रेरर यांनीं प्रथमच उठून सरकारी स्टेटमेंट सभेपुढें मांडण्याची परवानगी घेतली, आणि लोकपक्षाच्या प्रमुख पुढाऱ्यांच्या भाषणांची स्तुति करून तुरुंगांतील वागणुकीसंबंधानें आम्ही अनेक रीतींनीं लवकरच विचार करणार आहों असें आश्वासन देऊन बिल लोकमताकरितां बाहेर पाठविण्याची तयारी दाखविली. यामुळें उपसूचना रीतसर मांडून व ती सर्वमान्य होऊन या बिलाचा प्रश्न निकालांत निघाला.

* * *

यानंतर झालेलें सरकारी काम म्हणजे ट्रॅन्सफर ऑफ प्रॉपर्टीचीं दोन बिलें तिसरें वाचन होऊन निकालांत निघालीं. हें करतांना ॲ. मुल्ला यांनीं अनेक औपचारिक व आवश्यक सूचना सुचविल्या व त्या मंजूर करून घेतांना सभासदांपेक्षां अध्यक्षांनाच विधिमंत्र म्हणतां म्हणतां तोंडपाटिलकी अधिक करावी लागली ! त्यावर चर्चा अशी कांहींच झाली नाहीं. चार दिवसांत इन्कम-टॅक्स कमिट्यांच्या सिलेक्ट कमिट्यांचेंहि काम चाललें. पैकीं एका बिलावरील कमिटीचा रिपोर्ट सर्वानुमतें मंजूर होऊन आला तो दाखल करण्यांत आला, व तें बिल शेवटच्या आठवड्यांत मंजूरहि होऊन जाईल. या बिलांतील मुख्य विषय असा कीं, सरकार सोडलें असतांहि पेन्शनाऐवजीं आपल्या नोकरांना प्रॉव्हिडंट फंड देण्याची वहिवाट हल्लीं मोठमोठ्या कंपन्या व खासगी कचेऱ्या यांतूनहि पडूं लागली आहे. म्हणून पगाराच्या $\frac{1}{6}$ इतक्या रकमेपर्यंत प्रॉव्हिडंट फंड, इन्कम टॅक्सच्या आकारणीला माफ करावा, असा जो एक नियम आहे त्याला या बिलानें कायदेशीर स्वरूप दिलें जात आहे. आणि बिलांतील मुख्य तपशील म्हणजे कोणते प्रॉव्हिडंट फंड इन्कमटॅक्स कमिशनरानें मान्य करावे कोणते करूं नये व ही मान्यता मिळण्यास प्रॉ. फंडाच्या मालकानें कोणते नियम पाळावे, त्याचा व नोकराचा संबंध कसा असावा, हिशेब कसे ठेवावे इत्यादि होय. अर्थात् हें बिल सर्वांना मान्य होण्यासारखेंच आहे.

* * *

इन्कमटॅक्सचें दुसरें बिल मात्र वादग्रस्त असल्यामुळें त्याच्या सिलेक्ट कमिटीचें काम लांबलें आहे व तें बिल या बैठकींत निकालांत निघणार नाहीं असें वाटतें. या बिलांतील विषय असा कीं, पेढी, दुकान व कारखाना यांचा मालक एकच असतां नफ्याच्या रकमेंत अनेक भागीदार आहेत असें दाखविण्याकरितां आणि इन्कमटॅक्स टाळण्याकरितां अँड को. या नांवानें नामधारी कंपन्या उत्पन्न केल्या जातात असें सरकारचें म्हणणें आहे. पण हा आक्षेप खरा किती व खोटा किती हें ठरविणें सोपें नाहीं. दुसराहि एक मुद्दा असा आहे कीं, कोर्टांत ज्याप्रमाणें वकील हजर राहून पक्षकाराची बाजू मांडतात त्याप्रमाणें इन्कमटॅक्स कलेक्टरांपुढें तज्ज्ञ मुखत्यार नेमून हिशेब समजावून दिले जातात, तसें करण्याची परवानगी यापुढें ठेवावी कीं नाहीं !

अशा रीतीनें हें बिल वादग्रस्त ठरल्यामुळें फिरून तें लोकमत मिळविण्याकरितां बाहेर पाठविलें जाईल असें म्हणतात.

* * *

चालू आठवड्यांत शारदा बिलावर चर्चा सुरू होती. ती मुख्यतः उपसूचनांची. उपसूचनांची संख्या नांवाला सुमारें १०० पर्यंत गेली असली तरी महत्त्वाच्या व मुद्द्याला धरून अशा उपसूचना केवळ २५-३० च आहेत असा या चर्चेत अनुभव आला. बहुमत बहुधा असा कटच धरून बसलें आहे कीं, एकहि उपसूचना म्हणून मान्य करावयाची नाहीं! म्हणजे सिलेक्ट कमिटीकडून बिल जसें आलें तसेंच्या तसें मंजूर करावयाचें! अध्यक्ष पटेल यांनींहि बिलावरील प्रास्ताविक चर्चेच्या वेळचें संथपणाचें धोरण सोडून देऊन आपली कातरी थोडीशी बिनमुरवतखोरपणानें चालू केली. यामुळें उपसूचनेवर १-२ भाषणें झालीं न झालीं तोंच मताकरितां ती अध्यक्ष पुढें मांडीत व बहुमत संघटित होऊन राहिल्यामुळें ती अमान्य होऊन निकालांत निघे! परंतु प्रत्यक्ष मतें विभागूनहि मोजण्याचा अधिकार असल्यामुळें, त्यांतल्या त्यांत महत्त्वाच्या उपसूचना मांडणारांनीं तो अधिकार बजावण्यास कमी केलें नाहीं. अशा उपसूचनांपैकीं मुख्य म्हटल्या म्हणजे, कायद्यांत लग्नाची वयोमर्यादा किती असावी याविषयीं होत्या. पैकीं ११ व १२ या दोन वयासंबंधानें मतें विभागून मोजण्यांत आलीं व त्या दोनहि उपसूचना नामंजूर झाल्या! हें वय १३ असावें अशी उपसूचनाहि नामंजूर झाली! परंतु तिजवर मतें विभागून मोजलीं नाहींत. बिलांतील गुन्ह्यासंबंधानें पुरावा शिक्षा याहीसंबंधाच्या उपसूचना मतविभागणीनें नामंजूर झाल्या! अशा रीतीनें सर्व उपसूचनांची कत्तल होऊन, बिलांतील २ ते ११ हीं कलमें मंजूर होऊन आतां फक्त पहिल्या कलमावरील उपसूचना व बिलाचें तिसरें वाचन इतक्याच गोष्टी उरल्या आहेत. हें बिल कोणत्या जातींना लागावें व कोणत्या जातींना न लागावें याविषयींहि उपसूचना होत्या त्याहि नापास झाल्या. पण हा वाद, बिल मुसलमानांना लागूं नये या उपसूचनेवर जितका रंगला तितका दुसरा कशावरहि रंगला नाहीं. पण तो वाद मुख्यतः मुसलमानमुसलमानांतच झाला. एकहि हिंदु त्यावर बोलला नाहीं. मौ. महंमद याकूब व शेरवानी, मौ. शफी दाउदी व सिदिकी अशा मल्लांच्या जोड्या लागून ज्या कुस्त्या झाल्या त्या प्रेक्षणीय झाल्या. व्यक्तिशः उखाळ्यापाखाळ्या तर निघाल्याच! एकानें

दुसऱ्याला धर्मभ्रष्ट म्हणावें, दुसऱ्यानें त्याला “मोठे तुम्हीं धर्ममार्तंड आहां माहीत आहे!” म्हणावें, इतकेंच नव्हे तर, कुराणांतील वाक्यांची मीमांसाहि झाली, आणि मौलवींच्या फतव्यांचे पतंग व वावड्या उडविल्या गेल्या, व फाडल्या गेल्या.

* * *

पण या वादांतून एक गोष्ट सर्वानुमतें निष्पन्न झाली ती ही कीं, मुसलमानी धर्मांत विवाह हा संस्कार नसून फक्त खासगी करार आहे; आणि ऋतुकालापूर्वींच मुलीचें लग्न करावें असा निर्बंध नाहीं. हाच मुद्दा हिंदु सभासदांनीं वादाला काढला तेव्हां ऋतुकालानंतरचा विवाह सशास्त्र आहे कीं नाहीं याविषयीं दुतर्फा मतप्रतिपादन करण्यांत आलें. परंतु वाद बहुतेक सभ्यपणानें झाला. असो. येत्या सोमवारीं या बिलाचा अखेरचा निकाल बहुधा लागेल.

* * *

तारीख १७ रोजीं पूर्वींचा अपुरा राहिलेला कै. रंगस्वामी अय्यंगार यांचा ग्रामपंचायतींचा ठराव व लष्करी शिक्षणाच्या शाळांसंबंधानें बॅ. जयकर यांचा ठराव हे दोनहि मंजूर झाले. पहिला ठराव फसगतीनें मंजूर झाला पण दुसरा ठराव मात्र सार्वत्रिक विरोध असतां केवळ जयकरांच्या वक्तृत्वामुळेंच पास झाला. प्रभावी वक्ते या नात्यानें बॅ. जयकर यांनीं असेंब्लीमध्यें आतां कायमचें नांव मिळविलें आहे त्याचें हें एक प्रत्यंतरच होय. मूळ ठरावाचा मसुदा डॉ. मुंजे यांचा होता. परंतु त्यांत कांहीं दोष आढळल्यामुळें डॉ. मुंजे यांनीं स्वतः एक उपसूचना मांडली व ती मिलिटरी सेक्रेटरी यांनीं मान्य केली असती असें वाटलें. पण लष्करी शिक्षणाच्या बाबतींतील सरकारचा चुकारपणा हा मुद्दा पुढें येऊन त्याच्यावरच सर्व रण पडलें, व शेवटीं मतें विचारतांना सरकारपक्षातर्फे नकाराचा ब्र देखील कोणी काढला नाहीं.

* * *

या आठवड्यांत कौन्सिल ऑफ स्टेटची बैठक सुरू झाली. तींत मामुली काम झालें. महत्त्वाचे असे दोन ठराव येऊन नापास झाले! त्यांपैकीं एक डेहराडून येथें स्थापन करण्यांत येणाऱ्या नव्या मेडिकल इन्स्टिटयूटसंबंधाचा व दुसरा करन्सी खात्यांतील नोकरांच्या तक्रारींसंबंधाचा. डेहराडून इन्स्टिटयूट-

त्यासंबंधानें असेंब्लींत प्रश्नोत्तरें झालीं, पण सोडतींत ठरावाचें तिकीट निघालें नाहीं. ही इन्स्टिटयूट भारी खर्चाची असून तिचें चालकत्व विना कारण गोऱ्या लोकांचे हातीं राहून तेथील शोधसंशोधनाचा फायदा मेडिकल कॉलेजें असणाऱ्या शहरांना किंवा डॉक्टर लोकांचा भरणा असणाऱ्या शहरांना मिळणार नाहीं अशी तक्रार असून, देशांतील डॉक्टर लोकांच्या अनेक संघांनीं त्याविरुद्ध चळवळ सुरू केली आहे. यामुळें स्टेट कौन्सिलमध्यें हा ठराव नापास झाला तरी दिल्लीच्या बैठकींत पुनः तो असेंब्लींत निघेल असें वाटतें. करन्सी ऑफिसांतील नोकरांच्या पगारासंबंधीं पुढें आलेला ठराव अवघ्या ३ मतांनीं नापास झाला म्हणजे १९ विरुद्ध १६ मतें पडलीं. करन्सी असोसिएशनतर्फें रा. आचार्य हे खटपटीकरितां आले होते, म्हणून एवढें तरी काम झालें. अशी कांहीं खटपट केल्यास उपयोग होतो.

* * *

गेल्या आठवड्यांत सिमला येथें संगीत शास्त्री गणपतराव बर्वे व त्यांचा मुलगा मनोहर बर्वे हे येऊन त्यांनीं येथील 'गेइटी' थिएटरांत गायनवादनाचे प्रयोग केले ते इकडील लोकांना फार पसंत पडले. गेल्या ८-९ वर्षांत या संगीतप्रेमी व संगीतनिपुण पितापुत्रांनीं हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतांतून तसेंच सिलोन, ब्रह्मदेश, नेपाळ वगैरे लगतच्या भागांतूनहि हिंडून आपली कला लोकांना दाखविली आणि पैसे व कीर्ति मिळविली. मनोहर हा अजून अल्पवयीच आहे; तथापि गायन व वादन या दोहोंमध्यें त्यानें वाखाणण्यासारखें प्रावीण्य मिळविलें आहे. लोकांना माहीत असलेलीं सर्व प्रकारचीं वाद्यें तो उत्तम वाजवितोच; पण हिंदुस्थानांत माहीत नाहींत अशींहि वाद्यें त्यांनीं मिळविलीं आहेत. त्याबरोबरच रा. गणपतराव बर्वे यांनीं आपलें संगीतसंशोधन सुरू ठेविलें असून संगीतांतील श्रुतिप्रामाण्य सिद्ध करण्याकरितां त्यांनीं अनेक नकाशे तयार केले आहेत. इतकेंच नव्हे तर वनस्पती, जलचर प्राण्यांच्या कृती इत्यादि सृष्टींतून मूलभूत श्रुतिप्रामाण्य ईश्वरनिर्मित असून त्याविषयीं शास्त्रीय नियम कसे बांधतां येतात हेंहि सिद्ध करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. पं. विष्णु दिगंबर यांच्यासारखीच त्यांच्यामध्यें धडाडी व संघटना शक्ति दिसून येते, व हे महाराष्ट्रीय गुणी पितापुत्र सर्व हिंदुस्थानभर नांव मिळवून आले याचें भूषण सर्व महाराष्ट्रीय समाजाला वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं.

पत्र नं. ४

ता. २६-९-२९

गेल्या आठवड्यांत किरकोळ कामें झालीं तेवढीं देत आहें. सोमवारीं प्रॉव्हि-डंट फंडावर कांहीं प्रमाणांत इन्कम टॅक्स माफ करण्यासंबंधाचें सर जॉर्ज शूस्टर यांचें बिल सिलेक्ट कमिटीकडून आलें तसें पास झालें. कमिटीचा रिपोर्ट एकमतानें झाला होता व बिल उपयुक्त आहे. मंगळवारीं चार पांच ठराव येणार होते पण एका ठरावावरच बहुतेक सर्व वेळ गेल्यामुळें बाकीचे ठराव चर्चेला निघालेच नाहींत. निघाला तो जमशेटपूरच्या टिनप्लेट कारखान्याला सरकारनें संरक्षण व मदत देऊं नये अशा अर्थाचा पंडित नीलकंठदास यांचा ठराव होता व तो बहुमतानें मंजूर झाला. या कारखान्यांतलें देशी भांडवल फार थोडें आहे. शिवाय कारखानदार मजुरांना नीट रीतीनें वागवीत नाहींत. या दोन तक्रारी नीलकंठदास व इतर वक्ते यांच्या बोलण्यांत आल्या, व बरींच उलटसुलट भाषणें झालीं, पण ठराव अखेर मंजूर झाला.

* * *

मंगळवारीं इतर काम झाल्यावर ब्रह्मदेशाचे प्रतिनिधि मि. मुनशी यांनीं तिकडील अन्नसत्याग्रही राजकीय कैदी पुंगी उ विजय, यांच्या मृत्यूसंबंधानें तहकुबीची उपसूचना आणली. ती अध्यक्षांनीं मान्य केल्यामुळें तिजवर बरीच चर्चा झाली. या उपसूचनेचा हेतु जतींद्र दास यांच्यासंबंधीं पं. नेहरू यांनीं आणलेल्या उपसूचनेसारखाच होता. परंतु यापूर्वीच्या उपसूचनेच्या वेळीं पंजाब सरकारचे प्रतिनिधि इमर्सन यांना सभासद करून घेतल्यामुळें व इतर लोकांच्या हातीं पंजाब जेल-कमिटीच्या कारवाईचे कागद असल्यामुळें जितकी चर्चा झाली तितकी मुनशी यांच्या ठरावावर झाली नाहीं. मुख्य मुद्दा मुनशी यांनीं मांडला तो असा कीं, हा पोंगी (बुद्ध यति) महिन्यांतून दोन दिवस धर्मकार्य म्हणून पिवळ्या रंगाचीं म्हणजे संन्याशाचीं वस्त्रें वापरण्याची परवानगी मागत होता; पण तेवढीहि त्याला देण्यांत न आल्यामुळें त्यानें अन्नत्याग केला, व त्यांतच तो मरून गेला! जयकरांनीं अवांतर गोष्टी टाकून देऊन नेमका एवढाच मुद्दा जोरानें मांडला. तेव्हां होम-मेंबर यांना मूग गिळून बसावें लागलें, व निंदाव्यंजक ठराव बहुमतानें मंजूर झाला.

* * *

क्रिमिनल प्रोसीजर कोडाच्या बिलावरील चर्चेत होममेंबर क्रेरर यांनीं राजकीय कैद्यांच्या वागणुकीसंबंधानें अनेक गोष्टी करण्याचें कबूल केलें. त्यांत असेंब्लींतील निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांशीं खासगी चर्चा करण्याचें वचन दिलें होतें. त्याप्रमाणें गेल्या आठवड्यांत पुढाऱ्यांना बोलावण्यांत आलें होतें. त्याशिवाय सरकारतर्फे ग्रूस्टर, इमर्सन हेहि होते. एक दोन दिवस थोड-थोडी चर्चा होऊन अखेर निकाल बराचसा समाधानकारक लागला म्हणतात. या चर्चेतील मुख्य विषय गोऱ्या व काळ्या कैद्यांच्या वागणुकींतील विषमता काढून टाकण्यासंबंधींचा होता व नाहीं होय म्हणतां-म्हणतां तों काढून टाकण्यासारखी योजना तयार झाली म्हणतात. पण पांढऱ्यावर काळें होऊन बाहेर पडेल तेव्हां काय तें समजेल. क्रिमिनल प्रोसीजर बिलावरील चर्चेत इमर्सननें निर्लज्जपणानें असा युक्तिवाद केला होता कीं, " काळ्या-गोऱ्यांच्या वागणुकींतील हा फरक स्वाभाविकच आहे. कैदी गोरा झाला म्हणून त्याला काय मरूं द्यावयाचें ? शिवाय अशा कैद्यांची संख्या फार थोडी असतें म्हणून सरकारनें त्यांना सुखानें ठेवलें तरी फार खर्च येत नाहीं. पण काळ्या कैद्यांची संख्या फार मोठी म्हणून एकच नियम दोघांना लावले तर आणखी लाखों रुपये खर्च करावे लागतील आणि आपापल्या तुरुंगखात्यावर इतका पैसा खर्च करा असें आम्हांला प्रांतिक सरकारांना सांगण्याचा काय अधिकार ? " क्रेरर यांनीं करविलेल्या खासगी चर्चेत या निर्लज्जपणाच्या युक्तिवादाला मूठमाती मिळाली असावी. एकंदरींत क्रिमिनल प्रोसीजर बिलाचें नाक दाबलें गेल्यामुळें सवलतीचें तोंड उघडलें गेलें असें म्हणण्यास फारशी हरकत नाहीं.

*   *   *

बुधवारीं सप्लिमेंटरी ग्रँट्स म्हणजे खर्चाच्या जादा मागण्या कांहीं मंजूर झाल्या. त्यांत विशेष कांहीं नव्हतें. महत्त्वाचा सरकारी ठराव एकच होता. तो रोड कमिटीच्यासंबंधानें. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं नेमलेल्या रोड कमिटीच्या शिफारशीप्रमाणें पेट्रोलवर कर बसविला असून त्याचे पैसे जमा होऊं लागले आहेत. हें उत्पन्न दरसाल ५८–६० लक्ष रुपये होईल. त्याची व्यवस्था कशी करावी या संबंधानें प्रांतानिहाय अधिकारी बोलावून त्यांची परिषद भरून तींत चर्चा झाली त्याअन्वयें सर भूपेंद्रनाथ मित्र यांनीं कांहीं ठराव तयार करून ते असेंब्लीपुढें मांडले. हे पैसे एकत्र हिशेबी जमा धरून प्रांतानिहाय झालेल्या उत्पन्नाची रक्कम वांटून देण्याकरितां व त्यांतून प्रांतानिहाय होणाऱ्या नव्या

मोटारोपयोगी रस्त्यांचीं कामें मंजूर करण्याकरितां एक फायनॅन्स कमिटीसारखी कमिटी नेमली गेली. तिचे अधिकार काय असावे याविषयीं प्रांतिक सरकारांचें म्हणणें असें कीं, वरिष्ठ सरकारनें कायदा केला. परंतु उत्पन्न झालें तें प्रांतानिहायच्या लोकांनीं पेट्रोल टॅक्स सोसून मिळवून दिलें. तेव्हां रस्त्यांचीं कामें कोणतीं आधीं करावीं किंवा कोणतीं मग करावीं याची अखत्यारी आम्हांसच पाहिजे. रस्त्याच्या कामाखेरीज इतर कोणीकडे आम्ही पैशाचा उपयोग करतों कीं, काय इतकेंच रोड-फायनॅन्स कमिटीनें पाहावें. या ठरावावर जयकर व केळकर यांच्या उपसूचनाहि होत्या व थोडीबहुत चर्चा होऊन मूळ ठराव थोड्या फरकानें मंजूर झाला.

* * *

गुरुवारीं हाजी यांचें बिल वादग्रस्त व महत्त्वाचें म्हणून त्याकडे सर्वांचे डोळे लागले होते. बिलावरील सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट विचारांत न घेतां तें लांबणीवर टाकण्याची उपसूचना सर जॉर्ज रेनी यांनीं दिली होती. पण लॉर्ड आयर्विन आल्यावर खासगी परिषद भरवून या अवघड प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां बिल लांबणीवर टाकावें असा सर जॉर्ज रेनी व बॅ. हाजी यांच्यांत पत्रव्यवहार झाला असल्यामुळें अध्यक्षांच्या सूचनेवरून बॅ. हाजी यांनीं बिल लांबणीवर टाकण्याचें कबूल केलें. इतकें काम झाल्यावर इतर खासगी बिलें प्रविष्ट करण्यांत आलीं. तीं करणारांचीं नांवें व बिलांचे विषय खालीं दिले आहेत. (१) हरविलास सारदा–हिंदु-विधवांना नवऱ्याच्या मिळकतींत कांहीं ठराविक अंश मिळण्याबाबत; (२) मुक्तारसिंग–आर्यसमाजिस्ट लोकांतील विषम विवाह कायदेशीर ठरविण्याबाबत; (३) कुमारसिंह–गुरें-जनावरें यांच्या संरक्षणाबाबत; (४) बी. दास–इंपीरियल बँकेच्या कायद्यांत सुधारणा करण्याबाबत; (५) रा. मुकुंदराव जयकर–१ हिंदूंतील दत्तविधानासंबंधीं हल्लीं असलेलीं कांहीं बंधनें दूर करण्याबाबत, २ हिंदूंचें विद्यार्जित धन हें त्यांची खास मिळकत मानली जावी याबाबत ;(६) गयाप्रसादसिंह–पिनल कोडांतून फाशीची शिक्षा काढून टाकण्याबाबत; (७) मिस्टर जोगिया–हिंदु स्त्रियांच्या वारसाईच्या हक्कांत कांहीं सुधारणा करण्याबाबत; (८) गझनवी–१९१३ च्या मुसलमानी वकफ मिळकतींच्या कायद्यांत सुधारणा करण्याबाबत; (९) पं. मालवीय–बनारस हिंदु–युनिव्हर्सिटीच्या कायद्यांत सुधारणा करण्याबाबत, (१०) मुकुंदराव जयकर–१८७२ च्या विशिष्ट विवाहाच्या कायद्यांत दुरुस्ती करण्याबाबत इ. इ. इ.

* * *

यानंतर पूर्व–आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या प्रश्नासंबंधानें तहकुबीची सूचना घेण्याचा आग्रह दिवाण चमनलाल यांनीं धरला. त्यावर अध्यक्षांनीं बरीच वाटाघाट केली. अखेरीस के. सी. रॉय यांच्या उपसूचनेवरच पूर्व-आफ्रिकेसंबंधीं वादविवाद व्हावा असें ठरून चमनलाल यांनीं तहकुबीची सूचना मागें घेतली. सर जॉर्ज शूस्टर यांनीं पूर्व-आफ्रिकेसंबंधाच्या जादा खर्चासाठीं मंजुरी मागितली. तिला विरोध करून के. सी. रॉय यांनीं पूर्व-आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या मागण्यांचा प्रश्न उपस्थित केला आणि त्यावर बराच कडाक्याचा वादविवाद झाला. ना. शास्त्री यांचा दौरा सर्वथैव निष्फळ झाला आणि संयुक्त मतदारसंघाची मागणी हिंदुस्थान सरकारनें केव्हांहि सोडतां कामा नये हे रॉय यांच्या भाषणांत मुख्य मुद्दे होते. सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, पं. मदनमोहन, दिवाण चमनलाल यांचीं रॉयच्या अनुकूल अशीं भाषणें झालीं. सरकारतर्फें सर जॉर्ज शूस्टर व सर फजली हुसेन यांचीं भाषणें होऊन रॉय यांनीं आपली उपसूचना परत घेतली, आणि शूस्टर यांनीं मागितलेली रक्कम मंजूर होऊन असेंब्लीची बैठक बिनमुदत तहकूब झाली.

माझा सरहद्दीकडील दौरा

(१९२९)

[१] प्रस्तावना

यंदा आम्ही लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे पुढील सभासद म्हणजे १ पं. मोतिलाल नेहरू, २ श्रीनिवास अय्यंगार, ३ इस्माइलखान, ४ डॉ. मुंजे, ५ न. चिं. केळकर, ६ हृदयनाथ कुंझरू, ७ ना. म. जोशी, ८ मि. आर्थर मूर, ९ सर अबदुल कयूम, १० किडवाई इ. सरकारी निमंत्रणावरून वायव्य सरहद्दीचा प्रांत पाहावयास गेलों होतों. आमच्या दौऱ्याची हकीकत 'असोसिएटेड प्रेस'च्या बातमीदारानें मधून मधून प्रसिद्ध केली ती वाचून, आम्ही परत आल्यावर, निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळे प्रश्न आम्हांला केले. त्यावरून असें दिसून आलें कीं, या प्रांताची माहिती समजावून घेण्याची इच्छा जशी आम्हांला झाली तशीच इतरांनाहि ती झालेली आहे. याकरितां ती माहिती थोडक्यांत एकत्र करून वाचकवर्गाकरितां खालीं देत आहें. कोणतीहि गोष्ट प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहणें व तिची माहिती

कानांनीं ऐकणें यांत अर्थात् पुष्कळच अंतर असतें. तथापि प्रत्यक्ष परिचयाच्या अभावीं ऐकीव माहिती ही दुधाची तहान भागविणारें ताक तरी खरें!

पूर्वपरंपरा

सरहद्दीवरील हा दौरा सरकारी निमंत्रणावरून निघाला व या दौऱ्यांत पाहुण्यांची व्यवस्था सरकारनें ठेवली या गोष्टीवरून कित्येक लोकांची भलतीच कांहीं कल्पना झालेली आढळली. परंतु या दौऱ्याचा जो वृत्तांत खालीं दिला आहे तो लक्षांत घेतला असतां, सरकारनें निमंत्रण देणें व दौऱ्याची व्यवस्था ठेवणें या गोष्टी अगदीं स्वाभाविक होत्या असेंच कोणासहि दिसून येईल. निमंत्रण सरकारी होतें यामुळें प्रवासखर्च सरकारी होता, व जेवणखाण्याच्या वेळचा मुक्काम प्रवासांत जेथें पडला तेथें जेवणखाण मिळण्याची व्यवस्था सरकारनें केली होती. यापलीकडे या दौऱ्यांतील लोकांकरितां सरकारनें विशेष कांहीं केलें नाहीं. कामानिमित्त बोलावलेल्या गृहस्थाला सामान्यपणें जो पाहुणचार दाखवावयाचा त्यापलीकडे या शिष्टाचारांत कांहीं एक अधिक नव्हतें, आणि म्हणून असेंब्लींतील सर्व पक्षांचे प्रतिनिधी या दौऱ्यांत सामील झाले होते.

वरिष्ठ कायदेकौन्सिलाची सुधारणा १९२० सालीं झाली, तेव्हांपासून एक प्रश्न कायदेमंडळापुढें वरचेवर येत असतो, तो वायव्यसरहद्दीकडील प्रांताला सुधारणा द्याव्या कीं न द्याव्या याविषयीं होय. कांहीं वर्षांपूर्वीं सर शिवस्वामी अय्यर यांनीं लष्करी खर्चाच्या दृष्टीनें या प्रांतांतील व्यवस्था स्वतः डोळ्यांनीं पाहण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून त्यांना सरकारनें या प्रांतांत हिंडून येण्याची सोय अशीच करून दिली होती. १९२२ सालीं या सुधारणासंबंधानें प्रत्यक्ष एक कमिटी चौकशीकरितां नेमली गेली. तींत दि. ब. टी. रंगाचारिअर व कै. नामदार समर्थ हे सभासद असून, प्रांतांतील लोकांचें म्हणणें समजून घेण्याकरितां त्या कमिटीनें असाच एक दौरा काढला होता. यानंतर आणखी एकदां कायदेमंडळाच्या कांहीं सभासदांची एक पार्टी रेल्वेच्या दृष्टीनें हा प्रांत पाहून आली. त्याचीहि व्यवस्था सरकारनेंच ठेवली होती. हल्लींच्या असेंब्लींतील लोकांना दोन वर्षांपूर्वीं सरकारनें मुद्दाम असेंच निमंत्रण दिलें होतें, परंतु आयत्या वेळीं दौऱ्याची व्यवस्था करतां आली नाहीं म्हणून तो बेत तसाच राहिला. तेंच निमंत्रण पुन्हा यंदा देण्यांत आलें व स्वीकारण्यांत आलें, अशी ह्या दौऱ्याची पूर्वपीठिका आहे आणि पुढल्या वर्षीं किंवा त्याच्या पुढल्या वर्षीं

फिरून असाच एखादा दौरा इतर कांहीं सभासदांकरितां काढण्यांत येईल अशीहि माझी कल्पना आहे.

वादाचे प्रश्न

सरहद्दीच्या प्रांतांतील व्यवस्था– विशेषतः लष्करी खात्याची व्यवस्था— हा कायदेमंडळांत नेहमींचा एक मोठा वादग्रस्त विषय होऊन राहिलेला असतो; व सरकारी अठरा कारखान्यांतील एक कारखाना या दृष्टीनें तेथें काय चालतें तें पाहणें हें या विषयाची चर्चा करण्याला उपयुक्त असतें. हल्लींचा दौरा निघण्यापूर्वीं सुमारें पंधराच दिवस असेंब्लीमध्यें या प्रांतांतील सुधारणांविषयीं बराच वाद झाला होता. आणि असल्या वादांत केव्हांहि पाहावें तेव्हां अशा कांहीं अपरिचित गोष्टी कानावर येत असतात कीं, प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति पाहिल्याशिवाय त्याची कल्पना कोणालाहि येणें शक्य नाहीं. वायव्य सरहद्दीच्या प्रांताची ठेवण, तेथील लोकसमाज, तेथील सरकारी राज्यकारभाराची रीत यांचा नमुना हिंदुस्थानांत इतर कोठेंच पाहावयास सांपडणार नाहीं. म्हणून त्या नमुन्याची खरी कल्पना येण्याला तो प्रत्यक्षच पाहिला पाहिजे. वास्तविक वायव्य सरहद्द ही गोष्ट जुनीच आहे. फक्त सरहद्दीचा प्रांत ही गोष्ट नवी म्हणजे १९०१ सालापासून अस्तित्वांत आलेली आहे. पण 'प्रांत' हें नांव दिल्यानें हा मुलूख व त्यांतील कारभार इतर प्रांतांसारखा असेल अशी जी कल्पना होते ती मात्र खरी नाहीं. या प्रांतांतील बराचसा भाग १९०१ सालपूर्वीं पंजाबांत मोडत होता, आणि तेथील कारभार तेव्हां मामुली प्रांतिक कारभारासारखा चाले. पण १९०१ सालीं लॉर्ड कर्झन यांनीं हा प्रांत वेगळा करून कमिशनरी अमलाखालीं दिला. यामुळें त्यांतील कारभाराच्या स्वरूपांत गुंतागुंत झाली.

सरहद्दीचा बाऊ

पण ज्या सरहद्दीच्या कारणामुळें हा प्रांत वेगळा बनविण्यांत आला त्या सरहद्दीविषयीं प्रथम दोन शब्द लिहितों. हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हा शब्द उच्चारला कीं प्रथम सरकारी लष्कर व त्यावरील प्रचंड खर्च ही गोष्ट लक्षांत येते. आणि हें लष्कर व हा खर्च ह्यांचा किंचित् खोल विचार करूं लागतांच सरकारी कागदपत्रांतून सरहद्दीचा 'बाऊ' डोळ्यांपुढें उभा करण्यांत येतो. आणि असें झालें म्हणजे निःसंदेह युक्तिवाद आपोआप थांबतो. आपल्या जुन्या पद्धतीच्या घरांतून एखादें अंधारें अंबार, भुयार अगर बळद असतें. लहान मुलांना भीति

दाखवावयाची झाली असतां त्या बळदाचा उपयोग हटकून करण्यांत येतो; व त्या बळदाची भीतिहि लहान मुलांच्या मनानें इतकी घेतलेली असते कीं, त्यांना प्रत्यक्ष उचलून बळदापाशीं न नेतां त्याच्या नुसत्या नांवाचा उच्चार केला तरी मुलांना भिवविण्याचें कार्य होतें. हिंदुस्थान सरकारचे मुत्सुद्दी व लष्करी अंमलदार या वायव्य सरहद्दीचा उपयोग या जुन्या घरांतील अंधाऱ्या बळदासारखाच करीत असतात. सरहद्दीचें नांव घेतलें म्हणजे सरकारला शंभर खून माफ! आणि 'खून' याचा अर्थ वाटेल ती अरेरावी, जुलमी व्यवस्था, वाटेल तो खर्च असा केवळ लाक्षणिक नव्हे, तर खून हा शब्द वाच्यार्थानेंहि लावतां येईल. कारण सरहद्दीवर एखादें कांहीं कुसपट निघालें कीं, त्याचा फायदा घेऊन हिंदी फौज सरहद्दीवरील स्वतंत्र लोकांच्या मुलखांत धिंगाणा घालते, व या धिंगाण्यांत किती तरी निर्दोषी लोक प्राणांला मुकत असतील याची कल्पना सुज्ञ मनुष्याला सहज करतां येते. आज कमींत कमीं ६० वर्षें वायव्य सरहद्दीचें नांव घेऊन सरकारनें राजकारण व लष्करी खर्च झुलविला आहे. सरहद्दीवरील बाऊ सरहद्दींत राहणारा नसून त्यांच्या पलीकडे राहणारा आहे आणि तो 'बाऊ' म्हणजे अफगाणिस्थान व रशिया हा होय. आतां रशिया व अफगाणिस्थान यांच्या स्वाऱ्यांची भीति खरी मानली तरी त्या स्वाऱ्या परतविण्याचा सरकारी योजनेंतील जो एक मार्ग तोच अर्थात् प्रजेला संमत होण्यासारखा नाहीं. तथापि या सरहद्दीला सरकार जें महत्त्व देतें तें कांहीं अंशीं सकारण आहे ही गोष्टदेखील दुसरे पक्षीं कोणासहि प्रांजलपणें कबूल करावी लागेल. कारण हिंदुस्थानवर आजपर्यंत ज्या स्वाऱ्या झाल्या त्या फक्त या एका दिशेनेंच झाल्या. हिंदुस्थानला तीन दिशांनीं समुद्राचा वेढा आहे आणि हिंदुस्थान परतंत्र होण्यापूर्वी हिंदुस्थानावर ज्या स्वाऱ्या शेवटीं शेवटीं झाल्या त्या जलमार्गानीं झाल्या पण इंग्रज सरकारचें राज्य हिंदुस्थानांत स्थापित झाल्यापासून, त्यांच्या आरमारी सामर्थ्यामुळें, जलमार्गानें कोणी शत्रु स्वारी करील अशी भीति बाळगण्याचें कारण उरलें नाहीं. महायुद्धांत एका 'एमडेन' नामक लढाऊ जहाजानें काय गोंधळ केला हें विदितच आहे. परंतु एखादा दरोडा, चांचे लोकांचा हल्ला, किंवा छापा अशाच स्वरूपाचा 'एमडेन'चा पराक्रम होता. ती कांहीं शत्रूची स्वारी नव्हे. परंतु आज आरमारी सामर्थ्यांत इंग्लंड जरी कोणाला हार जाण्यासारखें नसलें तरी, इतर लष्करी सामर्थ्याची गोष्ट तशी नाहीं हेंहि महायुद्धांत दिसून आलें. ज्या रशियाची इंग्रजांना भीति त्यानें आजवर सरहद्द

ओलांडली व प्रत्यक्ष स्वारी केली असें घडलेलें नाहीं. पण अफगाणच्या अमीरानें अवघ्या नऊ वर्षांपूर्वी, म्हणजे १९१९ सालीं, हिंदुस्थानावर स्वारी केली ही गोष्ट फारशी लोकप्रसिद्ध नसली तरी अगदीं खरी आहे. शिवाय जुना इतिहास पहिला तरी, तुर्क, मोगल, इराणी राजे व त्यांच्यापूर्वी ग्रीक राजा अलेक्झांडर हे सर्व या वायव्य सरहद्दीच्या घाटांतूनच आपलें सैन्य घेऊन हिंदुस्थानांत उतरले ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. उलटपक्षीं या सरहद्दीकडील मुलुखाशीं हिंदुस्थानचा संबंधहि तसाच निकडीचा होता. कारण अफगाणिस्थान हा पूर्वी मोगल बादशहाचा एक प्रांत असून, पुढें शीख राजे झाले तेव्हां तो प्रांत त्यांनीं आपल्या अंमलाखालीं ठेवला होता. दिसण्यांत फरक इतकाच कीं, पूर्वी या सरहद्दीकडची भीति होती तरी ती दुतर्फी म्हणजे दोहोंकडील राजांना सारखीच होती, व आजच्या घटकेला इंग्रजांचें राज्य सरहद्दीपलीकडे नसल्यानें ती भीति फक्त एकतर्फी म्हणजे इंग्रजांपुरतीच राहिलेली आहे. कोणी असें सांगतात कीं कांहीं वर्षांपूर्वी मध्य-आशिया खंडांत हिंदुस्थानांतील साम्राज्यासारखें व त्याच्याच जोडीला दुसरें एखादें बादशाही साम्राज्य स्थापावें असा इंग्रज सरकारचा विचार होता. आणि तसें घडतें तर या सरहद्दीच्या उत्तरेकडून दक्षिणेकडे 'अतिक्रमण' होण्याऐवजीं दक्षिणेकडून उत्तरेकडेच तें झालें असतें. पण रशियांतील राज्यक्रांति, तुर्कस्थानचा पुनर्जन्म व जर्मनीची महत्त्वाकांक्षा यांमुळें, हिंदुस्थानच्या बरोबरीचें मध्य आशिया खंडांत दुसरें बादशाही साम्राज्य स्थापण्याचे इंग्रजांचे मनोरथ पुरे ढासळले; व यामुळें सरहद्दीच्या नांवानें कांगावा करण्याचें काम तूर्त इंग्रजांकडेच आलें आहे ! हिंदुस्थानवर यदाकदाचित् होणाऱ्या स्वारीला प्रतिबंध करावयाचा तो लष्करी दृष्ट्या खरोखर कोठें नीट करितां येईल, सरहद्दीचा बचाव करणें तो कोठें करावा, या प्रश्नांवर कांहीं दिवसांपूर्वी खुद्द इंग्रज लष्करी अधिकाऱ्यांमध्येंच दुमत होतें. एक मत असें कीं, सिंधु नदी हीच पूर्वीप्रमाणें हल्लींहि हिंदुस्थानची खरी सरहद्द समजली जावी. या नदीवरच पूर्वी हिंदुस्थानांतील राजांनीं परकीयांशीं लढाया मारल्या. हिंदी लष्करी व्यवस्थेंतील शेवटचें ठाणें सिंधु नदीवर अटक येथें असे असें मानण्याची जुनी परंपराच होती. म्हणून आजहि सिंधु नदी हीच सरहद्द मानावी व तिच्या पलीकडे २५०-३०० मैल जाऊन नसत्या भानगडींत पडणें योग्य नव्हे असें मत कित्येक इंग्रजी लष्करी अधिकाऱ्यांनींच लिहून ठेवलेलें आढळतें. परंतु इंग्रजी राज्यांत पुढें पाऊल टाकू

म्हणाऱ्या उपद्व्यापी मुत्सद्द्यांचाच जय व बोलबाला नेहमीं आढळतो. त्याप्रमाणें सिंधु नदी ही सरहद्द मानण्याचें मत बाजूला पडून ती सरहद्द अफगाणिस्थानच्या सरहद्दीला नेऊन भिडविण्याचें धोरण अखेर: प्रभावी झालें. आतां तें यशस्वी होणार कीं नाहीं तें काळानेंच ठरेल. स्वयंपाकाची परीक्षा भोजनानें व्हावयाची. पण तूर्त तरी अतिक्रमणाच्या किंवा निदान आक्रमणाच्या धोरणानें आम्ही हिंदुस्थान निर्भय केलें असें इंग्रज सरकार म्हणत आहे खरें!

[२] प्रवासवृत्त

असो. सरहद्दीसंबंधानें राजकारणी विषयाचा उल्लेख करण्यापूर्वीं थोडेंसें प्रवासवृत्त देतों. सरहद्दीच्या प्रांतांतील आमचा हा दौरा सुमारें एक आठवडा चालू होता. त्याचा खरा प्रारंभ ता. ३० मार्च रोजीं एन्. डब्ल्यू. आर. वरील सिंधु नदीच्या कांठालगत असलेल्या दर्याखान स्टेशनापासून झाला. आदल्या दिवशीं आम्ही पंजाबच्या सुपीक प्रदेशांतून प्रवास करीत होतों. विशेषतः कॅंबेलपूरचा देखावा झोंपेंतहि आमच्या डोळ्यांपुढें होता. हें शहर अगदीं नवें कोरें, स्वच्छ, टुमदार व रेखीव इमारतींचें असून त्याच्या आसपास शोभाहि चांगली आहे. परंतु दुसरे दिवशीं सकाळीं उठून पाहतों तों आम्ही सिंधु नदीकांठच्या एका वाळवंटांतून प्रवास करीत होतों. या रेताड मुलखांत शपथेलाहि झाडझुडूप दृष्टीस पडत नाहीं. आगगाडीच्या रुळांना भराव घालावा लागत नाहीं व घालून उपयोगाचाहि नाहीं. कारण जोराच्या वाऱ्यानें वाळूचे ढीग आज येथें उद्यां तेथें असे जमतात व क्वचित् सडकहि बदलावी लागते. सरहद्दीच्या रूक्षपणाचा मासला येथें प्रथम पाहावयास सांपडला. पण सरहद्दीची दुसरीहि एक खूण दृष्टीस पडूं लागली, ती लूटमारीच्या भीतीची. कारण ह्या बाजूचीं रेल्वेचीं स्टेशनें किल्ल्यासारखीं बांधलेलीं आढळलीं. सगळ्या स्टेशनला चौफेर भिंत! जाण्यायेण्यास फक्त एकच मोकळें द्वार. सर्व इमारतींचें रक्षण करण्याला एका बाजूस उंच चढविलेला बुरूज व त्यांतून खालीं पाहून बंदुकी रोखून गोळ्या झाडण्याकरितां ठेवलेलीं गवाक्षें. दरवडेखोरांची चाहूल बुरुजावर लागतांच इमारतींचें दार बंद करून राहावयाचें. आंतील मनुष्य आंत व बाहेरचा बाहेर असें व्हावयाचें आणि उतारू, स्टेशनचे अधिकारी या सर्वांनीं मिळून बुरुजावरून व इमारतींतून बाहेरच्या लोकांचा हल्ला परतवून पोलीस मदत येईपर्यंत आपलें रक्षण करावयाचें. ही योजना कोणीहि न सांगतां स्टेशन इमारतीच्या नुसत्या आकारावरूनच कोणाच्याहि लक्षांत येते. दर्याखान

येथें सरकारी मोटारी तयारच होत्या. त्यांत बसून आम्ही १४ मैल प्रवास करून डेरा इस्माइलखान येथें गेलों. वाटेंत सिंधु नदीचे दोनतीन फाटे उतरावे लागले; पण आम्ही गेलों त्या दिवशीं नदीला पूर नसल्यामुळें नावांच्या तरत्या पुलावरून मोटारी नेतां आल्या. दोनच दिवस आधीं जातों तर हे पूल उपयोगी न पडतां आम्हांला वाफेच्या बोटींत मोटारी घालून १०–१५ मिनिटांऐवजीं ३-४ तासांचा प्रवास करावा लागला असता. सिंधुनदीला पावसाळ्यांत पूर केव्हांच येत नाहीं. येतो तो उन्हाळ्यांतच येतो. याचें कारण असें कीं, या बाजूला पाऊस वर्षांतून १०-५ इंचच पडतो व नदीचें पात्र (प्रत्यक्ष प्रवाह नव्हे) दोनतीन मैल रुंद असल्याकारणानें पावसाचें पाणी कोठेंच्या कोठेंच निघून जातें. पण मूळ उगमाचा ठिकाणा व वाटेंत बर्फ वितळून त्याच्या पाण्याच्या लोंढ्याची भरती होते त्या वेळीं पूर येतो. आणि केव्हां केव्हां तो इतका मोठा येतो कीं सबंध २-३ मैल पात्राचा एकच प्रवाह बनतो. सिंधु नदीच्या पाण्याला वेग बराच असतो, आणि पूर आला म्हणजे नदीवरील वाहतुकींत धोका उत्पन्न होतो. पूर नसेल तेव्हां नावेला नाव भिडवून जोडून घेऊन पूल तयार करतात त्यावर मोठमोठीं आडवीं लाकडें टाकून वर जाड तक्ते पसरून देतात. त्यावरून घोड्यांच्या टापासारखा खाडखाड आवाज करीत मोटारी जात येत असतात. पूर नसेल तेव्हां नदीच्या पात्रांतच लोक अनेक प्रकारची शेती करितात. मात्र हे लोक नदीच्या विश्वासघाताला मनानें सदैव तयार असतात. अवाचित् पाणी आलें म्हणजे शेती व शेताबरोबर जुजबी घरदार सगळेंच्या सगळें वाहून जातें. तथापि उत्तरेस अटकेच्या सुमारास पुराची वर्दी प्रथम लागते व तेथून त्याच्या वाहतुकीला कोठें १२ तास तर कोठें २४ तास इतका अवधि लागत असल्यामुळें शक्य तेथवर खेड्यापाड्यांना तारेनें आगाऊ बातमी देण्याची व्यवस्था करतात. त्यामुळें सहसा फारशी हानि होत नाहीं. सिंधु नदीला मळलेल्या वाटांचें मोठें वावडें दिसतें. कारण प्रतिवर्षी ती आपला मार्ग नवा नवा आंखून घेत असते. यामुळें आज हजारों वर्षांत मिळून तिनें शेंकडों मैल रुंदीच्या पट्ट्यांवर लोळण घेऊन बहुतेक मुलूख वालुकामय करून टाकला आहे. पण त्यामुळें हा प्रदेश अधिक सुपीकहि झाला आहे. असो.

आपल्या इतिहास-पुराण-प्रसिद्ध महानद्यांचें प्रथमदर्शन मोठें कुतूहलकारक असतें. या नद्यांचीं जुनीं वर्णनें वाचून ज्या कल्पना मनांत भरलेल्या असतात त्या त्यांच्या स्वरूपदर्शनानें केव्हां केव्हां निष्फळ ठरतात. परंतु पवित्रपणा व

ऐतिहासिक महत्त्व यांच्या कल्पना दृढच असतात. सुमारें २३ वर्षांपूर्वी दारा-गंज येथील एका घरांतील माडीवर चढून मीं गंगा नदीचें प्रथमदर्शन घेतलें. पण पाहतों तों चौफेर वाळवंट व दूरच्या दूर पसरलेला प्रवाह यामुळें वाल्मीकिकृत गंगास्तोत्रावरून गंगा नदीविषयीं जी माझी कल्पना झालेली होती ती कोणीकडच्या कोणीकडेसच गेली. 'एतत्तालतमालसालसरल' इत्यादि गंगा-कांठच्या वनश्रीचें वर्णन कोणीकडे व ज्यांत गवताची एक काडीहि उगव-लेली नाहीं असें रूक्ष वाळवंट कोणीकडे ? पण मग विचार करूं लागतांच माझी चूक मला कळून आली. कारण गंगास्तोत्र रचणारानें तिच्या उगमा-जवळचे पर्वत व वनश्री पाहून हें वर्णन केलें. माझ्यासारखा आगगाडीनें प्रवास करून प्रयागजवळील मैदानी गंगेचें केलेलें तें वर्णन नाहीं. ही माझी समजूत पुढें मी हरिद्वारला गेलों तेव्हां अधिक पटली. कारण तेथून पलीकडे डेहराडूनलगत हिमालयाच्या टेकड्यांना व वनश्रीला सुरुवात होते. सिंधु नदी-च्या कांठच्या 'वनश्री'चें वर्णन मीं पूर्वी कधीं वाचलें नव्हतें. किंबहुना सिंध प्रांतांतील सिंधूचें रूक्ष वर्णन परिचित असल्यामुळें सिंधु नदीच्या प्रथम दर्शनानें माझी फारशी निराशा झाली असें म्हणवत नाहीं. तथापि गंगा, सिंधु अशा नद्यांविषयीं त्या पाहण्यापूर्वी ज्या कांहीं कल्पना असतात त्या प्रत्यक्ष दर्शनप्रसंगीं अनुभवाला येत नाहींत इतकी गोष्ट खरी. पूर्वी गोल्डन ट्रेझरींत वर्डस्वर्थ कवीची एक कविता वाचलेली स्मरते. एका कवितेंत त्यानें 'यारो' नदी पाहण्यापूर्वी मनानें तिचें कौतुकास्पद वर्णन केलें आहे. पण ती प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तो लिहितो, "Is this Yarrow, this the stream of which my memory has cherished such a fond dream ?" पण गंगा व सिंधु यांना अनुकूल अशीहि एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. या नद्या पाहणाराच्या मनांत त्यांच्या विस्ताराची मूळ कल्पना फारच संकुचित असते व प्रत्यक्ष दर्शन झाल्यावर आपलें मन किती क्षुद्र असेंच त्याला वाटूं लागतें. डेरा इस्माइलखानजवळ सिंधूचें पात्र ऐन उन्हाळ्यांत पूर आला म्हणजे ११ पासून १३ मैल रुंद होतें असें सांगतात ! म्हणजे दर्याखान स्टेशनपासून डेरा इस्माइलखान स्टेशनपर्यंत जवळ जवळ सर्व पाणीच असतें. ज्यांना समुद्र पाहण्याचा प्रसंग नाहीं अशा या प्रांतांतील लोकांकरितां ईश्वरानें ही सोयच केली म्हणावयाची. असो. आम्ही दिल्लीहून थेट पेशावरला गेलों असतों म्हणजे वाटेंत अटकेजवळ सिंधु नदी

उतरलों असतों. पण त्याच्या अलीकडे कँबेलपूर येथें गाडी बदलल्यामुळें इतिहासप्रसिद्ध अटकेचा किल्ला व तेथें थोडी संकोच पावणारी सिंधु नदी पाहावयास सांपडली नाहीं. मात्र परत येतांना रात्रींच्या वेळीं अटकेच्या पुलावरून आम्ही परत आलों. अटकेजवळ सिंधु नदी दृष्टीस पडावी या इच्छेचें कारण मराठ्यांच्या इतिहासाचें ज्ञान हें सांगावयास नकोच.

डेराइस्माइलखान येथें आमच्या पार्टीपैकीं मांसाहारी व शाकाहारी लोक यांची वेगवेगळ्या ठिकाणीं उतरण्याची सोय केली होती. त्याप्रमाणें मी शहरांतील रा. ब. रुचिराम यांच्या घरीं उरलों होतों. इतर लोक कोणी सर्किट हाउसमध्यें, कोणी मुशाफरखान्यांत उतरले होते. परराष्ट्रीय खात्याचे अधिकारी मेजर गेजफर्ड यांनीं येथें आमची रजा घेतली व मेजर पार्सन्स व कर्नल ब्रूस यांच्या स्वाधीन आम्हा लोकांना केलें. पण आम्ही जितके सरकारचे पाहुणे तितकेच लोकांचेहि होतो. यामुळें सरकारनें जशी आमची व्यवस्था ठेवली तशी–किंबहुना त्याहीपेक्षां जास्त–गांवच्या लोकांनीं ठेवली. शहरच्या अलीकडे एक मैल-दीड मैलपर्यंत लोकांचे थवेच्या थवे सत्काराला आले होते. दुतर्फा निशाणें लावलीं होतीं. हिंदु-मुसलमान स्वयंसेवक सिद्ध होते आणि सरहद्दीच्या प्रांतांतील जुलुमाविरुद्ध तक्रारींचीं छापील हस्तपत्रकें फुलांबरोबर आमच्या मोटारींत येऊन पडत होतीं. संध्याकाळीं रायबहादुर रुचिराम यांनीं आपल्या घरीं विजेची रोषनाई केली होती. संध्याकाळीं शहराबाहेर मैदानांत ७–८ हजार लोकांची जाहीर सभा भरली होती. कमिशनर व लष्करी अमलानें या प्रांतांतील लोकांवर नेहमीं मोठी कदर असते. यामुळें राजकारणाची चळवळ फारच कमी. पण खुद्द असेंब्लीचे लोकनियुक्त सभासद दौऱ्यावर आल्यामुळें येथील लोकांना एक वेळ तरी रान मोकळें झालें व उजळ माथ्यानें त्यांनीं चळवळीची हौस एक दिवसभर फेडून घेतली! डेराइस्मालखान येथें मुसलमानांपेक्षां हिंदु लोकांचीच वसति अधिक आहे. या प्रांतांतील हें एक मोठें शहर व सरकारी सर्व खातीं येथें चालतात. तथापि सरहद्दीच्या खऱ्या स्वरूपाची खूण या छापील हस्तपत्रकांत जशी मिळाली तशी दुसऱ्या बाजूनें, शहराभोंवतीं घातलेल्या तटबंदीच्या भिंतीनें व त्यापलीकडील कांटेरी तारांच्या कुंपणानेंहि मिळाली. इकडील भागांत शांततेंत दिवस काढणाऱ्या लोकांना तिकडची कल्पना येणें कठीण. समजा, पुणें शहराच्याभोंवतीं तटबंदी व बुरूज आहेत

व त्याच्या पलीकडे कांटेरी तारांचीं कुंपणें असून रात्रीं ७-८ वाजल्यापासून नाकेबंदी होते. वेशीचे दरवाजे लावले जातात व आंत बाहेर येणारा-जाणारा माणूस पारखूनच सोडला जातो, अशी वाचकांनीं कल्पना केल्यास सरहद्दीच्या प्रांतांतील परिस्थितीचें स्वरूप लक्षांत येईल.

तारीख ३१ मार्च रोजीं सकाळीं आम्ही पुढें निघालों: ते टांक नांवाच्या ठाण्यावरून प्रथम जांडोला येथें गेलों. टांकपर्यंतचा मुलूख सपाट मैदानावर असून ओसाड आहे. टांक हें एक जुन्या नबाबाचें गांव होतें. हल्लीं तेथील नबाबी नांवाची उरली आहे. या गांवापर्यंत ट्रॅम रेल्वेचा रस्ताहि आहे पण तेथून पुढें सर्व पहाडी मुलूख लागतो. जांडोला हें लष्करी ठाणें दोन घाटांमधील सपाट जागेंत वसलेलें आहे. येथील भुइकोट किल्ला पाहण्यासारखा आहे. किंबहुना इकडील सर्व किल्ले भुइकोटासारखे म्हणजे मातीच्या तटबंदीचे आढळतात. डोंगरावर बांधलेल्याहि तटांना, बुरुजांना दगड लावलेले असत नाहींत व चुना सहसा वापरण्यांत येत नाहीं. मातीनेंच सर्व काम भागतें. 'जांडोला' किल्ला कांहीं थोड्या वर्षांपूर्वींच लढवावा लागला होता. तिसऱ्या प्रहराचा उपाहार झाल्यानंतर आम्ही एक उंच घाट चढून रझमक येथें पोंहोचलों. रझमक हें ठाणें सुमारें ७–८ हजार फूट उंचीचें पण एका मोठ्या मैदानांत वसलेलें आहे. येथें सुमारें १०,००० सैन्य ठेवण्याची व्यवस्था असून, हिंदुस्थानांतील हें दुसऱ्या नंबरचें लष्करी ठाणें समजलें जातें. तेथून पेशावरपर्यंतच्या मुलखाची सर्व जबाबदारी या ठाण्यांतील फौजेवर आहे असें म्हणतात. ऐथें एक मोठें स्टेशन हॉस्पिटल असून, कांहीं हिंदी I. M. S. लष्करी डॉक्टर आम्हांला भेटले त्यांत डॉ० दाणी हे एक होते. रझमक येथील हवा या वेळीं इतकी थंड होती कीं, आम्हांला दिल्ली-सिमल्याची आठवण झाली. आणि आमच्या पाहुणचारांत पहिलें कलम शेगड्या पेटवून ठेवण्याचें होतें असें दिसलें. रझमक येथें वरची व खालची अशा दोन छावण्या होत्या. येथून वझिरिस्थानांतील अफगाणिस्थानच्या सरहद्दीचे बर्फाच्छादित पर्वत दिसतात. जवळच्या डोंगरांच्या मैदानावरहि अजून कोठें कोठें बर्फाचा अवशेष दिसत होता. हवापाणी व मार्‍याची जागा या सर्वांच्या दृष्टीनें येथें लष्करी ठाणें मांडण्यांत आलें आहे. तेथें चौफेर किल्ला नसला तरी चौफेर कांटेरी तारांचें कुंपण होतें, आणि आम्ही संध्याकाळीं फिरावयास बाहेर पडलों तेव्हां ६–६॥ वाजण्याचे आंत आम्हीं परत आलें पाहिजे अशी ताकीद आम्हांला झाली.

रझमक येथें रात्र काढून ता. १ एप्रिलच्या सकाळची न्याहरी झाल्यावर घाट उतरूं लागलों ते दोनप्रहरीं मिरनशहा येथील लष्करी ठाण्याला पोंचलों. रझमक व मिरनशहा येथील घाट फारच निरुंद व पल्लेदार आहेत. मिरनशहाच्या अलीकडे मात्र मैदानी व शेतकीचा मुलूख लागतो. मिरनशहा येथेंहि लहानसा भुईकोट किल्ला आहे आणि हें ठाणें रझमकच्या आधीं बरींच वर्षें वसविलेलें असल्यामुळें तेथें इमारती व बागबगीचे लहान प्रमाणावर पण व्यवस्थित आढळले. मिरनशहा या ठाण्यावरहि १९१९ सालांत हल्ले झाले होते. आम्ही गेलों त्याच दिवशीं रझमक येथील जनरलसाहेबांनीं मिरनशहाच्या मैदानांत दोन दिवसांची खोटी लढाई संपविली होती व चहूं बाजूंला विखुरलेलीं सैन्यें एका मोठ्या मैदानांत जनरलसाहेबांच्या निशाणापाशीं येऊन मिळत होतीं असें आढळलें. सैन्याचा पाठपुरावा करणारीं विमानेंहि वर घिरट्या घालीत होतीं. हा शेवटचा कार्यक्रम पाहण्याकरितां आम्ही मैदानांत गेलों होतों, आणि परत बंगल्यांत आल्यावर जनरलसाहेबांनीं या खोट्या लढाईची हकिकत समजून सांगितली व सरहद्दीच्या प्रांतांतील राज्यव्यवस्थेसंबंधानें आपले विचार प्रकट केले.

दोन प्रहरीं उपाहार घेतल्यावर आम्ही संध्याकाळीं बन्नू येथें पोंचलों. येथेंहि शाकाहारी व मांसाहारी यांची उतरण्याची व्यवस्था वेगवेगळी केली होती. येथेंहि डेराइस्माइलखानप्रमाणें हिंदूंची वसति पुष्कळ आहे. गांवाच्या तोंडीं एका मैलांवर लोकांनीं—हिंदु-मुसलमान दोन्ही जातींच्या लोकांनीं—मिरवणुकीची मोठी तयारी केली होती. चहा वगैरे घेतल्यावर दौऱ्यांतील मंडळी, स्थानिक नागरिकांनीं मानपत्राचा समारंभ सनातनी हायस्कूलच्या इमारतींत ठरविला होता तेथें गेली. हिंदु समाजाचें मानपत्र! तेव्हां पं. नेहरू हजर राहतात कीं नाहीं अशी शंका वाटली, पण ते हजर राहिले. मानपत्रांत हिंदु लोकांनीं या प्रांताला वेगळा ठेवून राजकीय सुधारणा देऊं नयेत, त्यापासून हिंदु लोकांचें नुकसान आहे, असें स्पष्ट लिहिलें होतें; आणि त्याला उत्तर देतांना पंडितजींनीं स्वतःपुरतें असें सांगितलें कीं, राष्ट्रीय सभेचा ठराव मला मान्य असल्याकारणानें माझा व तुमचा या बाबतींत मतभेद आहे. तथापि व्हावयाच्या त्या सर्व गोष्टी विचारानेंच होतील. हिंदु समाजाला उचलून जाणून बुजून मुसलमान समाजाच्या स्वाधीन करूं अशी गोष्ट होणार नाहीं. याहि गांवाला तटबंदी असून सरहद्दीच्या पठाणांचे दरोडे पडतात

म्हणून तारांचें कुंपण घातलेलें आढळलें; व सभेहून परत जातांना वेशीचें दार रात्रीं आठ वाजतां परवानगी घेऊन उघडावें लागलें. गांवाच्याभोंवतीं सडकेवर टेहळणीचा फिरता पहारा असतो व चक्कर सडकेला विजेचे दिवे होते. त्यांचीं तोंडें शहराकडे न करितां उलट्या दिशेला केलीं होतीं! महायुद्धांत कित्येक ठिकाणीं वस्तीच्या भागावर अंधेर मुद्दाम घातला जात असे त्याची आठवण येथें झाली. दुसरे दिवशीं सकाळीं आम्हीं कोहाट येथें गेलों. बन्नूप्रमाणें कोहाट हेंहि जिल्ह्याचें गांव आहे. येथेंहि एक भुईकोट किल्ला आहे, पण तो पाहण्यास आम्ही गेलों नाहीं. कोहाटला बंदोबस्त इतर कोणत्याहि शहराइतका आहे; पण कांहीं थोड्या वर्षांमागें बाहेरच्या पठाणांनीं येऊन एलिससाहेबांच्या बंगल्यावर हल्ला करून त्यांच्या बायकोचा खून केला व मुलीला पळवून नेलें, आणि मोठी खंडणी वसूल केल्यावर तिला परत स्वाधीन केलें. तेव्हां या गोष्टीमुळें खुद्द कोहाटचाच काय पण अनेक ठिकाणचा बंदोबस्त सरकारला वाढवावा लागला. एलिससाहेबांचा बंगला भरवस्तींत असतां हा असला प्रकार करणाऱ्या पठाणांचें धाडस किती याची कल्पना सहज करतां आली. पण त्यांच्या धाडसाला कारण तसेंच घडलें होतें म्हणतात. कोहाटनजीकच्या पठाणांच्या मुलखांतील कांहीं लोकांनीं बंदुका चोरल्याच्या आरोपावरून इंग्रजी फौज जाऊन तिनें हत्यारें शोधण्याच्या निमित्तानें बराच गोंधळ घातला व कांहीं बायकांची अब्रू घेतली म्हणून त्या रागावर बदल्यास बदला घेण्याच्या ईर्षेनें पठाणांनीं मिस् एलिस हिला पळवून नेलें. तिच्या शोधाकरितां सरकारनें पन्नास हजार रुपयांचें बक्षीस लावल्याचें सांगतात व किती खंडणी दिली याचा आंकडा गुप्तच आहे. तथापि आफ्रिडी जातीचे अधिकारी मध्यस्थीला घालून तह झाला तेव्हांच मुलगी हातीं लागली.

दोन प्रहरीं उपाहारानंतर निघून पेशावरला संध्याकाळीं पोंचलों. वाटेंतील घाट बराच मोठा व बिकट होता. घाट उतरून गेल्याबरोबर व गांव लागलें तेथें पठाण लोकांचा बंदुका तयार करण्याचा कारखाना पाहावयास सांपडला. ही हद्द पठाणी मुलखाची असल्यानें, गांवावरून इंग्रजी सडक गेली आहे तरी या बंदुकीच्या कारखान्याला सरकार कांहीं उपसर्ग लावूं शकत नाहीं. कारखाना कांहीं फारसा मोठा नव्हता. एखाद्या मोठ्या लोहाराच्या दुकानाएवढा दिसला. पण पठाण लोकांच्या कामापुरत्या पल्लेदार बंदुकीच्या नळ्या व इतर बंदुकीचे भाग कसे करतात हें पाहावयास सांपडलें. संध्याकाळीं पेशावरच्या

हद्दीवर पुन्हा मोठ्या मिरवणुकीची तयारी होती. ती संपल्यावर तेथील मुख्य हॉटेलमध्यें पाहुण्यांची रवानगी झाली. परंतु पेशावरच्या काँग्रेस कमिटीचे सेक्रेटरी व अध्यक्ष यांनीं येऊन आमच्यापैकीं दोवांतिघांची व्यवस्था शहरचे एक प्रमुख नागरिक मेहरचंद खन्ना यांजकडे केली होती तिकडे मी गेलों.

ता. ३ रोजीं सकाळीं पाहुणेमंडळींना विमानी फौजेच्या तळावर येण्याकरितां निमंत्रण होतें. त्याप्रमाणें आम्ही आठ वाजता तेथें गेलों. हें मैदान अगदीं गांवानजीक आहे. चार छोटीं विमानें पाहुणेमंडळींना फिरवून आणण्याकरतां आधींच बाहेर काढण्यांत आलीं होतीं व या फौजेचे स्थानिक मुख्य अधिकारी येतांच त्यांनीं मंडळींना फिरवून आणण्याचा हुकूम दिला. विमानें युद्धांत उपयोगांत येणारीं होतीं. मात्र बॉंब गोळे वरून फेकण्याची त्यांत सोय नव्हती. जुन्या रथाप्रमाणें एक सारथी व एक रथी असे दोनच बसण्याची त्यांत सोय होती. प्रत्येक पाहुण्याला थंडीकारितां ओव्हरकोट, इंजिनच्या आवाजाचा त्रास होऊं नये म्हणून कानपट्टी, सूर्यप्रकाशाची बाधा होऊं नये म्हणून चष्मा हीं साधनें चढविण्यांत आलीं. विमानें सुमारें २५०० फूट उंचीला चढलीं असावीं. वेग सुमारें ७५ मैलांचा होता. सगळ्या पेशावर शहराभोंवतीं प्रदक्षिणा घालून लष्करी दृष्टया चतुःसीमेस कोठें कोणती महत्त्वाची गोष्ट आहे तें दाखविण्यांत आलें. नंतर दहा वाजतां खायबर घाट पाहण्याला आम्ही निघालों. घाटांत नवी रेलगाडी झाली आहे. परंतु मोटारीनें गेल्यास अधिक जलद जातां येऊन हवें तेथें ठिकठिकाणीं उतरतां येतें व अधिक पहावयास सांपडतें. याकरितां मोटारीनें जाण्याचीच व्यवस्था केली होती. पेशावरपासून प्रथम चार कोसांवर जामरूडचा भुईकोट किल्ला लागतो. हा किल्ला पठाणी मुलखाच्या नाक्यावर आहे. शीख रियासतींतील सुप्रसिद्ध गव्हर्नर व योद्धा हरिसिंग नलवा हा काबूलचा मुख्य अधिकारी असतां त्यानें हा किल्ला बांधला. अखेर हा किल्ला लढवितांना हरिसिंगच पठाणांकडून मारला गेला व त्याची समाधि म्हणून एक लहानशी इमारत किल्ल्याला लागून बाहेर बांधलेली आढळते. यापुढें घाट लागतो व सुमारें निम्मा घाट उतरून गेलें म्हणजे अली मस्जिद हें ठिकाण लागतें. तेथें खरोखरीची एक मशीद आहे, पण तिच्या कीर्तीच्या मानानें अगदींच लहान म्हणजे खरोखर एखाद्या खेडयांतील मशिदीसारखी आहे. मात्र आसपासच्या उंच काळ्या डोंगराच्या दरींत ही पांढरीसफेत इमारत एकदम डोळ्यांत भरते. यापुढें ओळीनें दोन

किल्ले लागतात. पैकीं एक जुना व एक नवा शागाई नांवाचा आहे. जुना किल्ला लुंडीकोटल या नांवाच्या एका लवणांत असून त्याच्या आसपास येवढें मैदान आहे कीं, क्षणभर असें वाटतें कीं, आपण खैबर घाटासारख्या बिकट जागेंत नसून एखाद्या सामान्य उंचसखल मुलखांत आहों. प्रथम जामरूड किल्ल्यासमोर व नंतर या लुंडीकोटल किल्ल्यासमोर आमचें स्वागत करण्याकरितां आफ्रिडी पठाणांचे पुढारी आले होते व आपल्या देशाच्या चालीप्रमाणें खरोखरीच दोन बकरे भेट आमच्यापुढें त्यांनीं हजर केले. पण राजे लोक ज्याप्रमाणें नजराण्याला हस्तस्पर्श करून तो परत देतात, किंवा निरिच्छ साधु लोक कोणी कांहीं वस्तु अर्पण केल्यास तीच उलट प्रसाद म्हणून देणाराच्या पदरांत टाकतात त्याप्रमाणें आम्हीं त्या बकऱ्यांच्या लोकरीवरून हात फिरवून ते परत स्वाधीन केले. आमच्यांपैकीं दोघातिघांनाच या बकऱ्यांना दीर्घायुष्य चिंतण्याचा अधिकार व इच्छा होती. पण पाहुण्यांना नजर करण्याकरितां काढलेले बकरे बहुधा अल्पायुषीच असणार व आमच्या हातून येणारें गडांतर चुकलें तरी त्यांना दुसरा दिवस उजाडण्याचा संभव नसावा असें मनांत वाटून बिचाऱ्यांचीं कींव आली. लुंडीकोटल येथून पुढें पुन्हा लहानसा घाट चढून आम्ही लुंडीखाना येथें गेलों. हीच अफगाणिस्थान व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांच्या दरम्यानची खरी सरहद्द होय; व ही ओळखण्याच्या अनेक खुणा तेथें आहेत. स्वाभाविक खूण म्हटली म्हणजे खायबर घाटमाथ्यावरून या बाजूला जसें पेशावरचें मैदान दिसतें त्याचप्रमाणें दुसऱ्या बाजूला अमीराच्या मुलखांतील मोठें मैदान दिसतें. या ठिकाणीं डोंगराची रांग नागमोडीनें पसरली आहे. तीच स्वाभाविक सरहद्द होय. परंतु या सरहद्दीवरहि एका बाजूस चुन्याच्या पट्ट्यासारखी ओढलेली खूण व दुसऱ्या बाजूस दगडाचे गडगे रचून सरहद्दीची रेषा शक्य तितकी निश्चित केली आहे. आणि मध्यंतरीं सपाटीवर दोहोंकडच्या टेकड्यांतील निरुंद जागेवर लोखंडी तारेचें कुंपण उभें केलें असून त्यांत फक्त एक फाकट, रेल्वे फाकटासारखें उभें केलें आहे. या फाकटाला लागून पलीकडे एक काबुली शिपाई खांद्यावर बंदूक टाकून नेहमीं उभा असतो व तारेला लागून अलीकडे एक इंग्रज सरकारचा शिपाई असाच बंदूक घेऊन उभा असतो. हे दोघे आपापल्या बाजूची सरहद्द राखणारे शिपाई इतके एकमेकांजवळ असतात कीं एकानें काडी पेटविली असतां दुसऱ्याला त्यावर विडी पेटवून घेतां येईल. पण दुर्दैवानें अशा

रीतीचा व्यक्तिमित्रभाव प्रकट करण्यासहि शिस्तीमुळें त्यांना परवानगी नसावी असें वाटतें. काबुली पहारेवाल्याच्या पलीकडे एका बकाली झोपडींत परवाने तपासून घेणारा कारकून बसला होता, आणि ब्रिटिश शिपायाच्या अलीकडे थोड्याशा उंचवटयावर इंग्रज सरकारच्या परवान्याचें हपीस आहे. अशा रीतीनें दुतर्फी परवाने देण्याघेण्याचा व तपासण्याचा कारभार चालतो. सरहद्दीच्या तारेला लागून एक मोठा नोटीस बोर्ड उभा केलेला आहे. त्यावर परवान्याशिवाय रहदारी बंद असल्याचा हुकूम लिहिला आहे. अर्थात् परवान्याशिवाय हद्दीपलीकडे पाऊलहि टाकतां येत नाहीं. टाकतांच कैद व्हावें लागेल. हा अनुभव सहसा न येणारा असल्यामुळें आमच्यापैकीं कित्येकांनीं सरहद्दीच्या तारेवर पाठपोट घासून घेतले! कित्येकांनीं या तारेच्या कुंपणाजवळच्या वस्तु आठवणीकरतां म्हणून उचलून घेतल्या. पाहुणेमंडळीबरोबर कांहीं पठाण लोक या शेवटच्या मुक्कामांत आले होते त्यांनीं व भेटीला आलेल्या इतर पठाणांनीं आपापल्या बंदुका घेऊन उघड्या डोंगरावर निशाण मारण्याची करामत दाखविली. एकदां गोळी सुरू झाली त्याबरोबर पांच–पन्नास काडतुसें खलास झालीं. कोणाचा नेम लागला, कोणाचा चुकला. पण गोळीबाराच्या आवाजानें क्षणभर दरी दुमदुमून गेली. ती इतकी कीं, खेळाचें कौतुक बाजूला राहून या गोळीबाराचा अर्थ कदाचित् भलताच समजून चौफेर टेकड्यांवर क्षितिजावर पठाण उमटतील आणि गोळीबार सुरू होईल कीं काय, अशी भीति एकानें प्रकट केली व ती ध्यानांत येतांच गोळीबार थांबविण्यांत आला. नंतर ब्रिटिश हद्दींतील पासपोर्टकचेरींत सर्व मंडळी बसून उपाहार झाला. या उपाहारांत सांगण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे पाहुण्यांकरितां आणलेल्या मक्याच्या पिठाच्या रोट्या. एकेक रोटी लहानशा परातीयेवढी मोठी व सुमारें पाव इंच जाड होती आणि आफ्रिडी जवान एका न्याहारीला येवढी एक रोटी खातो असें सांगण्यांत आलें तें ऐकून आश्चर्य वाटलें. या ठिकाणीं खायबर घाटांतील कांहीं हिंदु रहिवासीहि आमच्या भेटीला आले होते. अशाहि मुलखांत हिंदु व मुसलमान एकत्र आनंदानें राहतात असें दाखविण्याकरितां मुद्दाम ही योजना केली असावी. कसेंहि असो. शेंकडों वर्षें एकत्र राहणारे हिंदु-मुसलमान, कितीही भांडखोर असले तरी, वर्षांतून एखाददुसरा आठवडा भांडत असतील. बाकी ५०–५१ आठवडे स्नेहबुद्धीनें राहत असतील ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. पण परवां 'रंगीला रसूल' नामक पुस्तकानें जी धर्मवेडाची लाट उठली ती

या दूरच्या दरींतील मुलखापर्यंत पोंचलेली असून तेव्हां गांवांतून हद्दपार केलेलीं हिंदु कुटुंबें अजूनहि कांहीं ठिकाणीं परत जाऊं शकलीं नाहींत ही मुद्द्याची गोष्ट आमच्याबरोबर आलेले पेशावर कॉं. कमिटीचे चिटणीस अमीरचंद बंबोल यांनींच आम्हांस सांगितली. खायबरमधील हे हिंदु कोणी दोनशें कोणी चारशें वर्षांचे रहिवासी होते पण पलीकडे शेंदीडशें मैलांवर खुद्द काबुलांतहि हिंदु रहिवासी आहेत, ही गोष्ट लक्षांत आल्यावर येथील हिंदु रहिवाशांचें आश्चर्य वाटलें नाहीं.

खायबर घाटाकडून आम्ही संध्याकाळीं ३-३॥ वाजतां परत आलों. येतांना वाटेंत पेशावरनजीक एक कोसावर इस्लामिया कॉलेज म्हणून नव्या पद्धतीची शिक्षणसंस्था आहे ती पाहिली. सुटीमुळें विद्यार्थी व वर्ग नव्हते. परंतु इमारती, खेळण्याच्या विस्तीर्ण जागा, वसतिगृहें वगैरे पाहून आनंद वाटला. पण सुधारलेल्या पठाण लोकांचें वर्णन कांहीं इंग्रजांनींच स्वतः लिहिलें आहे तें लक्षांत असल्यामुळें या शिक्षणसंस्थेच्या इमारतींत नांदणारी देवता सुष्ट कीं दुष्ट म्हणावी याचा क्षणभर संशयच आला. असो. सायंकाळीं शहराबाहेर रायबहादुर करमचंद यांनीं आपल्या गिरणीच्या बागेंत पाहुण्यांना थाटाची चहापार्टी दिली व तेथूनच पुढें जवळच्या शाहीबागेंतील जाहीर सभेला आम्ही गेलों. ही सभा मुसलमान पुढाऱ्यांनीं भरविलेली असून तींत आम्हा लोकांना जें मानपत्र दिलें त्यांत सरहद्दीच्या प्रांतांत सुधारणा एकदम सुरू कराव्या अशी मागणी केली होती. अर्थात् बन्नू येथील हिंदु समाजानें सुधारणा देऊं नयेत ही जी मागणी केली होती तिला हें नेमकें प्रत्युत्तर होतें. मानपत्र वाचणारे गृहस्थ हिंदु म्हणून सुधारणेच्या विरुद्ध पण कॉंग्रेस कमिटीचे चिटणीस म्हणून सुधारणांना अनुकूल होते. मुसलमानपुरस्कृत जाहीरसभेंत हिंदूनें मानपत्र वाचलें व त्यांत सुधारणांची मागणी केली होती या तीन गोष्टींचा मेळ घालून देण्यांत आला होता. आणि बन्नू येथें पं. नेहरू यांनीं जसें मानपत्रवाल्यांशीं आपला मतभेद आहे हें सांगितलें तसें पेशावर येथील सभेनें मानपत्रवाले व आपण एकाच मताचे आहों असें सांगितलें. पण हें मतप्रदर्शन अर्थात् व्यक्ती-पुरतें होतें. कारण आम्हा दहा पाहुण्यांत या विषयावर तीन मतें होतीं. पंडितजी हे कॉंग्रेसचे एक जुने अध्यक्ष व असेंब्लींतील पुढारी या दृष्टीनें त्यांनीं एकट्यांनींच बोलावें असा साधारण संकेत ठरविला होता, त्यामुळें तेहि सर्वांना सांभाळूनच बोलत. आमच्या दौऱ्यांतील ही तिसरी जाहीर

सभा होय. पैकीं डेराइस्माइलखान व पेशावर या दोन ठिकाणच्या सभांना हजारों लोक आले होते, व कमिशनरी अमलाच्या या मुलुखांत तोंडाचा चिकटा निघून जाण्यासारखे खरखरीत उद्गार काढण्याची ही संधि दाबून-दडपून गेलेल्या लोकांना पर्वणीसारखी वाटली असल्यास नवल नाहीं. असो. रात्रीं चीफ कमिशनर यांजकडे भोजनसमारंभ झाल्यावर या दिवसाचा कार्यक्रम संपला.

दुसरे दिवशीं सकाळीं आम्ही मलकांडचा किल्ला पाहण्यास निघालों. प्रथम रावळपिंडीच्या वाटेनें २५ मैल गेल्यावर नवशिराची लष्करी छावणी लागते व तेथेंच काबूल व स्वात नद्या नांवांच्या पुलावरून ओलांडून पलीकडे जावें लागतें. नवशिराहून उत्तरेस दर्गाई टेकड्यांपर्यंत आगगाडी असून त्या रस्त्याला समांतर सडक आहे. वाटेवर होतीमर्दान हें गांव लागतें. येथील नबाबावर एक चमत्कारिक खटला या प्रांताच्या अधिकाऱ्यांनीं आकसानें भरला, तो एखाद्या हायकोर्टांत चालावा म्हणून तो मुंबईस चालला; आणि आरोपी नबाब यास ज्यूरीनें दोषमुक्त केलें ही गोष्ट इकडील अनेक वाचकांना माहीत झालेली आहे. मर्दानच्या पुढें उजव्या बाजूला दर्गाईच्या टेकड्या दिसतात. येथें अनेक वेळां पठाणी फौजेशीं हिंदी फौजेला लढावें लागलें आहे. मलकांडच्या अलीकडे एक मोठा घाट लागतो. तो चढून गेल्यावर एक सपाटी व त्यांतच पुन्हा एक लहानशी टेकडी लागते. या टेकडीवर मलकांडचा किल्ला बांधलेला असून खालीं मैदानांत छावणी आहे. हा किल्लाहि १९१९ सालीं लढविण्यांत आला होता. येथून पलीकडे पुन्हा लहानसा घाट ओलांडून गेल्यावर स्वात नदीचें विस्तीर्ण खोरें लागतें. त्यानंतर दीर व चित्रळ याकडे जाणारे रस्ते दिसतात. स्वात खोऱ्यांतील हा प्रदेश अतिशय रमणीय आहे; आणि चहूंकडे हिरवीगार झाडी पसरलेली आहे. याच नदीला बांध घातलेला असून त्यांतून पाट काढून पुढें तो एका मोठ्या लांबलचक बोगद्यांतून पलीकडच्या खोऱ्यांत पेशावरच्या बाजूला धबधबा करून खालीं सोडलेला आहे. या काल्व्यावर मैदानांतील हजारों एकरांची शेती व बागाइती होते. चित्रळ हें येथून पुन्हा १००-१२५ मैल लांब असल्यामुळें आमच्या कार्यक्रमांत तें घेण्यांत आलें नाहीं. म्हणून मलकांड किल्ल्यावर दोनप्रहरीं उपाहार करून आम्ही सायंकाळीं पेशावरला परत आलों. नंतर थोडा वेळ उरला होता त्यांत शहरांत हिंडलों. कांहींनीं शीख लोकांचा जुना किल्ला पाहून घेतला.

कांहींनीं शहरांतील शीख लोकांचें जुन्या कचेरीचें ठिकाण पाहिलें. हीच हरिसिंग नवला यांची सुप्रसिद्ध कचेरी. तिला हल्लीं धर्मशाळेचें स्वरूप आलेलें आहे. नंतर आम्हीं शहराबाहेरील पंचतीर्थ पाहिलें. हें पंचतीर्थ म्हणजे उत्तम पाण्याचे अनेक झरे हौदांत बांधून घेतलेले आहेत. हीं तीर्थें पाहून गांवांत परत गेल्यावर तेथील ब्राह्मणसभेनें मला व डॉ. मुंजे यांना संस्कृत भाषेंत मानपत्र दिलें. पेशावरसारख्या सरहद्दीच्या शहरांत मुसलमानांच्या चौफेर वेढ्यांत मानपत्र देण्याइतकें संस्कृत जागृत राहिलेलें पाहून आम्हाला फारच विस्मय वाटला व आनंद झाला. शिवाय हें संस्कृत त्या एका दिवसापुरतें नसून, ब्राह्मणसभेच्या विद्यमानें तेथें संस्कृत पाठशाळाहि सुरू आहे असें आम्हांला सांगण्यांत आलें.

त्याच रात्रीं ११ वाजतां आम्ही दौरा संपवून परत निघण्याकरितां आगगाडींत बसलों ते दुसरे दिवशीं (ता. ५) सकाळीं ताक्षिला तेथें उतरलों. येथें या दिवशीं एक पुराणवस्तूंचें मोठें प्रदर्शन व वस्तुसंग्रह उघडण्याचा समारंभ व्हावयाचा होता म्हणून या खात्याचे कौन्सिलर सर महमद हबिबुल्ला व सेक्रेटरी वाजपेई हे आदल्या दिवशींच तेथें येऊन राहिले होते. सकाळची न्याहारी सर जॉन मार्शल यांच्याकडे होतांच आम्ही मोटारींतून तक्षिला पाहण्यास निघालों. चार मैलांपलीकडे टेकडीवर एक बौद्ध भिक्षूचा विहार पुराणवस्तुसंशोधन खात्यानें नवीन उकरून काढलेला आहे तो पाहिला. नंतर खालीं दुसऱ्या बाजूस इराणी अग्निपूजक लोकांचें एक जुनें देवालय उकरून काढलेलें आहे तेंहि पाहिलें. नंतर पदार्थसंग्रहालय पाहिलें. समारंभ दोन प्रहरीं होणार होता, परंतु मला व डॉ. मुंजे यांना त्या आधीं जबलपूरला जाण्याकरितां १२ वाजतां आगगाडींत बसणें जरूर म्हणून आम्ही वस्तुसंग्रह आधीं पाहून घेतला. त्याचा प्रवेशसमारंभ केवळ औपचारिक स्वरूपाचा होता. पण तो एक विधि असल्यामुळें मुख्य दाराला कुलूप घालण्यांत आलेलें होतें. तथापि दुसऱ्या बाजूनें समारंभाचें काम सुरू असल्यामुळें वस्तुसंग्रहालय एका अर्थानें उघडेंच होतें म्हणून तें पाहण्यांत औचित्याचा भंग न होतां आमचें काम सहजच साधलें. वस्तुसंग्रहांत ठेवलेल्या दोन तीन हजार वर्षांपूर्वीच्या वस्तू पाहून इतकें सहज म्हणतां येईल कीं त्या जुन्या काळीं आजची यंत्रविद्या तेवढी कमी होती. परंतु बुद्धिमत्ता, कल्पकता व विशेषतः हस्तकौशल्य या बाबतींत आजच्या कलेच्या मानानें त्या काळींहि कांहीं कमीपणा नसावा ही गोष्ट हस्तकौशल्याच्या वस्तू-

प्रमाणें इमारतींच्या रचनेवरूनहि सहज स्पष्ट होते. काळ जसजसा होत जातो तसतशा फक्त कांहीं गोष्टीच तेवढ्या बदलतात, पुष्कळ गोष्टी समान असतात आणि त्यांत कोणत्याहि श्रेढीनें वाढ होत नसते. तक्षिला गांवाचा अवशेष आसपास टेकड्यांवरून बराच पसरलेला आहे. आणि लॉर्ड कर्झन यांनीं काढलेल्या या नव्या खात्यांतील परोपकारी व सुसंस्कृत ज्ञानापेक्षां मानवी उंदीरघुशींचें काम कित्येक वर्षं चाललें तरी संपणार नाहीं. तक्षिला येथील प्रचंड विद्यापीठ म्हणजे एक मध्यवर्ती फार मोठी अशी इमारत नसावी तर ऑक्स्फर्ड व केंब्रिज येथील युनिव्हर्सिटीच्या कॉलेजाप्रमाणें तें विद्यापीठ अनेक विहारांतून व उपविहारांतून बऱ्याच मोठ्या प्रदेशावर पसरलेलें असावें. असो. तक्षिलेचें दर्शन घेऊन आम्ही दोन प्रहरीं परत निघालों तें रात्रीं सुमारें ९ वाजतां अटक जवळ सिंधु नदी ओलांडून परत आपल्या मुलखांत आलों.

[३] उपसंहार

कोणताहि नवा मुलूख प्रथम पाहणें कौतुकास्पद असतें त्याप्रमाणें वायव्य सरहद्दीचा प्रांत पाहण्याची हौस आम्हांलाहि होती आणि ती प्रस्तुतच्या दौऱ्यानें पूर्ण झाली. वास्तविक एकंदर वायव्य सरहद्द सुमारें १००० मैल लांब भरते. पश्चिमेस कराचीनजीक येऊन भिडणाऱ्या बलुचिस्थानच्या टोकापासून पूर्वेस चित्रळच्या पलीकडे सुमारें १५० मैलपर्यंत ही सरहद्द पसरली आहे. या १००० मैल सरहद्दीचें रक्षण पुष्कळशा डोंगरपर्वतांनीं आपणच केलेलें आहे. पण जे घाट मधून मधून सांपडलेले वहिवाटलेले आहेत त्यांचें रक्षण करणें म्हणजेच सरहद्दीचें रक्षण करणें. हिंदुस्थानवर उत्तरेकडून पूर्वी स्वाऱ्या झाल्या त्या तीन बाजूंनीं झाल्या. एक बलुचिस्थानकडून म्हणजे बोलन घाटांतून, दुसरी सुलेमान पर्वतांतून म्हणजे खैबर घाटांतून, व तिसरी चित्रळ व काश्मीर यांच्या बाजूनें स्वात नदीच्या खोऱ्यांतून. पहिली मुसलमानांची स्वारी बलुचिस्थानकडून झाली. पुढें महंमद गझनी, महंमद घोरी, नादीरशहा व अहमदशहा अबदल्ली हे खैबर घाटांतून आले; आणि ग्रीक राजा अलेक्झांडर हा वरील स्वात नदीच्या खोऱ्यानें आला अशी समजूत आहे. या तीनहि मार्गांचें रक्षण इंग्रजांनीं आतां आपल्याकडून केलें आहे. बलुचिस्थान प्रांत ताब्यांत घेऊन क्वेटा येथें मोठें लष्करी ठाणें ठेवण्यांत आलें आहे. सगळ्या खैबर घाटाचें आक्रमण करून अफगाणिस्थानच्या सरहद्दीला ब्रिटिश सरहद्द नेऊन भिडविली आहे. चित्रळच्या बाजूला ब्रिटिश फौज व काश्मिरी फौज यांच्या

योगानें नाकेबंदी करण्यांत आली आहे. पण या तिन्ही ठिकाणचा बंदोबस्त खरोखर कितपत यशस्वी झाला आहे हें प्रत्यक्ष स्वारीच होईल तेव्हां कळेल! एक वेळ रशिया अफगाणिस्थानांतील हिरातच्या रोखानें पेंचदेपर्यंत चालून आला होता म्हणजे हल्लींच्या सरहद्दीपलीकडे ४०० मैलांपर्यंत आला होता. पण १९१९ सालीं काबूलच्या अमिरानें इंग्रज सरकारशीं युद्ध पुकारलें तेव्हां तर तो बन्नूच्या उत्तरेस व कोहाटच्या पश्चिमेस थळ नामक लष्करी ठाणें आहे तेथपर्यंत आला होता व त्यानें हें ठाणें घेतलें होतेंहि म्हणतात! हें ठाणें युसफ खेल नामक पठाणी मुलखाच्या हद्दीवर असून, कोहाटपासून तेथपर्यंत आगगाडीचा रस्ताहि केलेला आहे. याच युद्धांत बहुतेक पठाणी जाती इंग्रजांविरुद्ध उठल्या होत्या व जांडोला, रझमक, मिरनशहा, बन्नू, कोहाट, पेशावर, खैबर, मलकांड वगैरे पठाणी सरहद्दीच्या ठाण्यांवर युद्धाचे प्रसंग त्या वेळीं घडून आले होते. यावरून पाहतां केवळ घाटांचेंहि संरक्षण व्हावें तसें होतेंच असें दिसून येत नाहीं. किंबहुना या सर्व घाटांचें संरक्षण पूर्णपणें करणें शक्य नसावें असेंच वाटतें. कारण चोराला जशा अनेक वाटा तशाच परकी शत्रूला. पण सरहद्दसंरक्षणाचा हा प्रयोग जसा वायव्येकडे झाला तसाच तो ईशान्य दिशेला करण्याकरितां, तिकडेहि असाच एखादा वेगळा प्रांत बनविण्याची योजना सरकारच्या मनांत आहे असें म्हणतात.

तें कसेंहि असो. आज सरहद्दीच्या संरक्षणाकरितां कोट्यवधि रुपयांचा खर्च होत आहे ही गोष्ट खरी. या खर्चाला असेंब्लीच्या वादविवादांत सरकारी पक्षाच्या एका गृहस्थानें विम्याच्या हप्त्याच्या रकमेची उपमा दिली. पण " विम्याचा हप्ता भरण्याकरितां कोणाचें सर्व उत्पन्न खर्ची पडून दिवाळखोरीचा प्रसंग आला व वरती विम्याची रक्कमहि बुडाली तर तो विमा घेऊन काय करावयाचा ? " हें जसें एक उत्तर, तसें दुसरेंहि एक उत्तर असें आहे कीं, " विमा हा अपमृत्यूच्या दुष्परिणामाकरितां उतरावयाचा. पण इंग्रज सरकार आमच्या राष्ट्राचा विमा उतरणार म्हणजे हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याचा विमा उतरणार, म्हणजे हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याला मृत्यु येऊं नये म्हणजे स्वातंत्र्य मिळूं नये याकरितां उतरणार! " पण या मुद्द्यावर वाद थोडक्यांत न संपणारा असल्यामुळें तो वाद मी येथें घालीत बसत नाहीं. पुस्तकांतून वाचण्यापेक्षां प्रत्यक्ष पाहिल्यानें सरहद्दीची विशेष कल्पना येणार होती म्हणून आम्ही या दौऱ्यावर निघालों व तो आमचा हेतु

सफल झाला येवढी गोष्ट खरी. तसेंच सरहद्दीच्या वेगळ्या प्रांतांतील लोकांना नव्या सुधारणा द्याव्या कीं नाहीं हाहि एक वादाचा मोठा प्रश्न असून आधींच लांबलेल्या या लेखांत त्या वादामध्यें मी शिरूं इच्छीत नाहीं. त्याचें विवेचन स्वतंत्र कोठें तरी करीन. म्हणून या नवीन पाहिलेल्या मुलुखासंबंधानें इतर रीतीनें दोन शब्द लिहून हा लेख पुरा करतों.

आम्हीं सरहद्दीच्या मुलुखांतून सुमारें चारपांचशें मैलांचा प्रवास केला. या टापूंत सुलेमान पर्वताच्या पायथ्याच्या टेकड्याच बहुधा आहेत. मुख्य पर्वताचीं शिखरें बारमास बर्फाच्छादित असतात व त्याचा नमुना आम्हाला एकदोन ठिकाणीं पाहावयास सापडला; या भागांत सर्वांत उंच ठिकाण १४००० फूट आहे. त्याला तक्त-इ-सुलेमान म्हणतात. सुलेमान म्हणजे सॉलोमन. ज्यू लोकांचा हा राजा. पूर्वीं इकडे येऊन त्यानें हिंदुस्थानांतील एका कुमारिकेशीं विवाह केला. आपल्या गालिचाच्या विमानांत बसून तो तिच्यासह परत स्वदेशीं जात असतांना, ह्या हिंदी कन्यकेला आपल्या मुलुखाचें शेवटचें दर्शन घ्यावेंसें वाटलें, म्हणून तिच्या विनंतीवरून सॉलोमन यानें आपलें गालिचाचें विमान या ठिकाणीं डोंगरमाथ्यावर थांबविलें. पण मग तेथून तें हालेचना अशी दंतकथा आहे. तिचा बोध इतकाच कीं, अफगाणिस्थानच्या व त्याच्याहि पलीकडील मुलुखांतील लोकांची येरझार या आसपासच्या पर्वतावरून हिंदुस्थानांत पूर्वीं होत असे. आमच्या दौऱ्याच्या मुलुखांत सिंधु, जंडोला, टोची, खुरम्, काबूल, व स्वात इतक्या नद्यांचा प्रवाह व खोरीं पाहावयास सांपडलीं. या सर्वांत स्वात नदीचें खोरें फार प्रेक्षणीय आहे. या मुलुखांतील लोकांना पठाण हें जरी नांव सर्वसामान्य आहे तरी त्यांच्यामध्यें पुष्कळ जाती आहेत. खालीं डेराइस्माइलखानच्या बाजूला माशूद, वर वझिरी, त्याच्याहि वर आफ्रिडी, त्याच्याहि पलीकडे मोहमंड असे या लोकांचें मुख्य वर्गीकरण असून या प्रत्येक वर्गांत पोटभेद आहेत व त्यांना स्थलपरत्वें नांवें मिळालीं आहेत. उदाहरणार्थ, शेराणी, पाविंडा, उस्तराण खैरूखेल, झाकाखेल, बहादुरखेल, युसफझाई वगैरे. अफगाणिस्थान तर पठाणमयच आहे म्हणा, पण या सरहद्दीच्या मुलखाअलीकडेहि पंजाबच्या पश्चिमेकडच्या व उत्तरेकडच्या जिल्ह्यांतूनहि पठाण लोकांची बरीच वस्ती आहे. यामुळें नकाशा काढतांना रंग कसाहि दिला किंवा सरहद्दीच्या रेघा कशाहि मारलेल्या आढळल्या तरी, खालपासून वरपर्यंत एकच धर्म, एकच जात व

एकाच भावनेचे लोक एकाला एक लागून पसरलेले आहेत. यामुळें रस्त्याच्या एका टोकाच्या इमारतीला आग लागली असतां वाऱ्यानें ती जशी दुसऱ्या टोकापर्यंत सहज पसरते, त्याप्रमाणें धर्मवेडानें थोडी कोठें चलबिचल झाली असतां, ती या पठाणी मुलखांत दक्षिणोत्तर व पूर्वपश्चिम अशा हजारों मैलांच्या प्रांतावर हां-हां म्हणतां पसरते. जसा कांहीं रानांतील वणवाच म्हणाना! घाटांची नाकेबंदी करण्याचा उद्योग इंग्रजांनीं आरंभिला तो पठाण लोकांना आवडत नाहीं, पण तो त्यांच्या हातून थांबविला जाऊं शकत नाहीं. तथापि त्यामुळें त्यांचें कांहीं अडलेलेंहि नाहीं. शिवाय मनांतून ते या नाकेबंदीला हसतात. कारण चोरानें घरांत येऊन मग दरवाजा लावून घेण्याचा हास्यास्पद खटाटोप करावा तसा इंग्रजांचा हा प्रयत्न त्यांना वाटतो. अफगाणिस्थान, पठाणिस्थान (हें नांव चालू नाहीं पण ते मुद्दाम या सरहद्दीच्या मुलखाला मी देत आहें) व पंजाब या तिन्ही मुलखांतील पठाणांचा अनिरुद्ध संचारहि इंग्रजांना थांबवितां येत नाहीं. किंबहुना कलकत्ता, मुंबई येथपर्यंत पठाण लोकांचा प्रवेश व सुळसुळाट कसा झाला आहे, त्यांच्यापासून लोकांना उपद्रव कसा होतो व सरकारला तो कसा थांबवितां येत नाहीं, या गोष्टींची माहिती वाचकांना आहेच.

तथापि इंग्रजांनीं या बाबतींत आशा सोडलेली नाहीं. सिंधु नदी व काबूलची सरहद्द यांमधील लांब चिंचोळ्या टापूंतील पठाणांना आज नाहीं उद्यां, पण केव्हां तरी आपण आपले प्रजाजन बनवूं अशी इंग्रजांना उमेद आहे. तिला अनुसरून त्यांचें रोज एकेक पाऊल पुढें पडत आहे. डेराइस्माइलखान, बन्नू, कोहाट, पेशावर, मलकांड, हजारा येथपर्यंत बरेंच स्थिरस्थावर झालेलें असून या जिल्ह्यांना Settled म्हणजे सुस्थित जिल्हे असें म्हणतात. याचे पश्चिमोत्तर भागांना Unsettled असुस्थित असें म्हणतात. पण असुस्थितपणा म्हणजे स्वातंत्र्य असा अर्थांश घेतला असतां, तोच शब्द चांगल्या अर्थीहि समजतां येईल. आणि खरोखरच या लहानशा टापूचें दर्शन म्हणजे एखाद्या जिवंत स्वतंत्र राष्ट्राचें दर्शन होय! काबूलच्या अमिराला यांना आपल्या राज्यांत समाविष्ट करतां आलें नाहीं व इंग्रजांच्या हातूनहि ती गोष्ट अद्यापि घडली नाहीं. यामुळें या पठाणिस्थानांत राजा कोणीच नसून राज्य आहे, संपन्नता नसून स्वातंत्र्य आहे, अधिकार नसून कदर आहे अशी स्थिति पाहावयास सांपडते. हे पठाण लोक हजारों वर्षांपूर्वीं होते तसेच अजूनहि आहेत. त्यांची

ज्ञात किंवा जमात हेच त्यांचें राज्य किंवा राष्ट्र. पूर्वपरंपरा हाच त्यांचा कायदा. जिरगा किंवा पंचायत हेंच त्यांचें न्यायकोर्ट. हातांतील बंदूक हेंच त्यांचे पोलीस आणि जमाती. जमातींत असेल त्याप्रमाणें स्नेहसंबंध किंवा वैर हेंच त्यांचें आंतरराष्ट्रीय राजकारण. आम्ही या बाजूला फिरत होतों त्या चार पांच दिवसांत असें आढळून आलें कीं, सुस्थित जिल्ह्याच्या हद्दीच्या बाहेर पाऊल टाकलें कीं, जो म्हणून पठाण भेटेल तो हटकून सशस्त्र असावयाचा. आपण जशी हातांत काठी घेतो तशी त्याची बंदूक. याचा अर्थ तें आत्मसंरक्षणाचें जसें साधन तशीच ती चैनीची किंवा मिजासखोरीचीहि खूण समजावी. १६-१८ वर्षांच्या मुलाच्या हातांतहि बंदूक. या चार दिवसांत चालत्या-बोलत्या माणसांच्या खांद्यांवर जितक्या बंदुका आम्हीं पाहिल्या तितक्या साऱ्या जन्मांत मिळून आम्हांला पाहावयास सांपडल्या नाहींत. यांत अतिशयोक्तीचें एक अक्षरहि नाहीं. मोलमजुरी करण्याला आलेल्या पठाणाच्या हातींहि क्वचित् बंदुका आढळल्या. याचें कारण त्यांचा शिकारीपेशा अद्यापि ज्यारी आहे. मोलधंदा करून घरीं जातांना सहज एखादा पक्षी किंवा ससा आढळला तर दुसऱ्या दिवसाच्या न्याहारीला तितकीच मदत. ज्याची स्वतःची बंदूक नाहीं त्याचें लग्नहि नाहीं. याचें कारण असें कीं, लग्न करावयाचें तर बायकोची अब्रू संभाळण्याची जबाबदारी आली व ती स्वतःची बंदूक असल्याशिवाय पार पडणें शक्य नाहीं. या पठाणिस्थानांतील दूरच्या भागांत राहो परंतु सुस्थित जिल्ह्यांच्या दरम्यान प्रविष्ट होणाऱ्या भागांतहि इंग्रजांचा अंमल नाहीं यामुळें हत्यारांचा कायदाच नाहीं. या मुलखापासून इतका उपद्रव होतो तरी त्यांना हत्यारांचा कायदा कां लावीत नाहीं ? असा प्रश्न आम्हांला सहज सुचला, पण तो विचारणें हें अधमपणाचेंच वाटेल म्हणून कोणी विचारला नाहीं. आम्ही इकडे हत्यारें द्या म्हणतों आणि या स्वतंत्र लोकांची आहेत तीं काय म्हणून काढून घ्यावयाचीं ? हत्यारांचा कायदा राहोच पण इंग्रजी अंमलांतील समन्स किंवा हुकूमनामाहि तिकडे लागत नाहीं. इकडला गुन्हेगार पाऊल टाकून पठाणिस्थानांत गेला म्हणजे तो सुरक्षित झाला ! मग गुन्ह्याचा विशेष प्रकार पाहून अगर न्यायबुद्धि प्रकट होऊन शेजारच्या मुलुखांतील पठाणांनीं गुन्हेगार धरून स्वाधीन केला तर गोष्ट निराळी ! या लोकांना इतक्या बंदुका मिळतात कशा हा प्रश्न सहजच सुचतो. पण त्याचें एक उत्तर पूर्वी खैबर घाटांतील बंदुकीच्या कारखान्याच्या वर्णनानें मीं

दिलेंच आहे. पण बंदुकीचा खरा पुरवठा वरून अफगाणिस्थानांतून व खालून इराणच्या आखातांतून होतो. आणि हा पुरवठा बंद करण्याचा घाट इंग्रजांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं घातला, त्यामुळें पठाणिस्थानांत बंड झालें म्हणतात. अशा लोकांना गुन्हेगारीचा विधिनिषेध फारसा नसावा यांत आश्चर्य नाहीं. शेती किंवा स्थिर उत्पन्न फारच कमी. यामुळें ऋतुमानाप्रमाणें स्थलांतर करून किंवा लूटमार करून यांची उपजीविका चालते. या मुलखांत एक राजा नसल्यानें इंग्रजांना पठाणांच्या प्रत्येक जातीशीं वेगवेगळा तह करावा लागलेला आहे. पण पठाणिस्थानचें हें स्वातंत्र्य पांचपंचवीस वर्षांनंतर टिकेल असें मात्र वाटत नाहीं!

इंग्रजी राज्यांत सुधारणा म्हणजे स्वातंत्र्याचा नाश म्हणजे अधोगति हें समीकरण पुष्कळ ठिकाणीं अनुभवाला येतें तसें हें पठाणिस्थानांतहि येऊं लागलें आहे. पठाण लोक स्वातंत्र्याचा उपयोग ज्या मार्गांनीं करीत त्यांतील कित्येक आक्षेपार्ह व निंद्य होत यांत शंका नाहीं. पण तें स्वातंत्र्य जाऊन त्यांची सुधारणा होऊं लागल्यानें जी स्थिति निर्माण होत आहे तीहि कांहीं चांगलीशी नाहीं. पठाण लोकांच्या मिळकतीचे अपवादास्पद मार्ग बंद केल्यामुळें त्यांचा चरितार्थ चालण्यासारखें कांहीं साधन त्यांना देणें हें इंग्रजाचें कामच आहे व सरहद्दीच्या मुलखांतून बांधलेले कालवे, रस्ते, पूल इमारती इत्यादींच्या कामांवर मजूर म्हणून किंवा कंत्राटदार म्हणून किंवा रस्त्याची रखवाली करणारे खासेदार म्हणून, किंवा अंतःशांतता ठेवणारे पोलीस म्हणून, किंवा पठाण लोकांच्या टोळीचे नाईक, मुकादम म्हणून त्यांना जिकडून जितके अधिक पैसे देतां येतील तितके देऊन त्यांना वश करण्याचे प्रयत्न इंग्रजांचे एकसारखे सुरू आहेत. आणि हे पैसे देण्यांत इतका सढळ हात असतो कीं, त्याला लांचलुचपत हें नांवहि शोभेल. पण कांहीं अधिकारी ही गोष्ट प्रांजलपणें कबूल करीत असले तरी कांहीं ती कबूल न करतां इतर रीतीनें त्याचें समर्थन करूं पाहतात असें आम्हांला आढळलें. पठाणिस्थानांत एक राजा तर नाहींच पण निरनिराळ्या जातींचें वंशपरंपरागत हाडवैरच असतें. यामुळें जातीजातींत नेहमीं युद्ध माजतें व अंतःकलहांत परक्याची मदत घेण्याचा मोह कोणालाहि सहज पडतो. तसेंच पठाणांचेंहि होत आहे.

तें कसेंहि असो. शांततेच्या मार्गाला लागून सुधारलेल्या पठाणांचें जें वर्णन ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनीं केलें आहे तें वाचलें म्हणजे स्वातंत्र्यच्या स्वातंत्र्य

जाऊन वरती या लोकांची अधोगति होत आहे हें पाहून मात्र वाईट वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. एक अधिकारी लिहितो—

"The Pathan of the settled districts has undergone a modification, natural consequence of the greater degree of civilisation and still further mixture of descent. He is inclined in youth to substitute for the rifle, cartridge, bullet and dagger, of which British people deprive him, a gaudy waist-coat, embroidered shoes, gambling and other expensive luxuries, while later in life he is excessively prone to litigation.

उलटपक्षीं स्वातंत्र्याचा कांहीं अंशीं दुरुपयोग करणाऱ्या रानटी पठाणांचें त्यांनींच दिलेलें हें वर्णन पहा.

"This man (Pathan), may be a swash-buckling braggart, he may be cruel, treacherous, fanatical; he may have other vices, but he bends to none save to him who can uphold his right to be obeyed. To set against his vices, the Pathan is brave, sober, religious according to his lights, and on the whole clean living. He has a ready sense of humour and great traditions of hospitality. He is a lover of sport and athletic out-door games, and when his self-respect and esteem have been won, he is capable of great devotion. Such is the elemental Pathan."

असो. पठाणिस्थानांतील पठाणांचें पुढें काय व्हावयाचें हा प्रश्न भवितव्यतेवर सोंपवून अखेरचे दोन शब्द लिहितों. अफगाणिस्तान हा मुलूख आम्हांला परका वाटण्यासारखी आज स्थिति आहे यांत शंका नाहीं. या मुलखांतील लोकांच्या धर्मांतरामुळें व गतकालीन इतिहासामुळें तशी गोष्ट होऊन राहिली आहे. तथापि इतर दृष्टीनें पाहतां, हा मुलूखहि आम्हांला आमचा आहे असें वाटविणारीं कांहीं कारणें आहेत, ज्या वाटेनें ज्या मुलुखांत पठाण वगैरे लोक आले त्याच वाटेनें, त्याच मुलखांत आर्यांचे पूर्वज येऊन त्यांनीं वस्ति केली व धर्मांतर केलेल्या ज्या पठाणांत आपले जातभाई जुने आर्यवंशोत्पन्न किती तरी असतील याची सूक्ष्म कल्पना केल्यास मौज वाटते.

किंबहुना भारतकालीन योद्धयांचीं व वीरांचीं वर्णनें वाचलीं म्हणजे त्याची आठवण करून देण्याला मध्य व दक्षिण प्रांतांतील हिंदु मनुष्यापेक्षां, ह्या उत्तरेकडील मुलुखांतील पंजाबी व पठाण हेच अधिक उपयोगीं पडतील. या मुलुखांतील जुनीं देवळें मुसलमानांनीं जमीनदोस्त केलीं आहेत. तथापि या मुलुखांत हिंदु व बौद्ध धर्माच्या आठवणी करून देणाऱ्या खुणा अगणित आहेत. पेशावरांतील गोरखत्रि नांवाची वास्तु जी पूर्वी मुसलमानांच्या व त्यानंतर शीखांच्या ताब्यांत होती तें हिंदु लोकांच्या यात्रेचें पवित्र स्थान होतें असें १६ व्या शतकांत बाबर यानें स्वतः लिहून ठेवलें आहे. या मुलुखाला गांधार देश ही संज्ञा होती. पुष्कलावतीसारखीं नगरें येथें होतीं. पोरस राजाची राजधानी याच मुलुखांत होती. बुद्धधर्मीयांनीं बांधलेले स्तूप खैबर घाटांत प्रत्यक्षच दिसले, तक्त-इ-बोही म्हणून मर्दानजवळ एक डोंगरी ठिकाण आहे तेथें तर बुद्धाच्या प्रतिमेचें पेवच होतें असें म्हणतात. शहाबाजघडी हें जें ठिकाण होतिमर्दानजवळ आहे तेथें अशोकाचे शिलालेख आढळतात व तक्षशिलेसंबंधानें वर उल्लेख करण्यांत आलेलाच आहे. संस्कृत वाङ्मयाचा पूर्वापार इतिहास लक्षांत आणणाऱ्याला, कल्पनादृष्टीनें कदाचित् असें पाहतां येईल कीं, आपल्या वैदिक वाङ्मयापैकीं अमुक एक प्रकारचें वाङ्मय या प्रांतांत निर्माण झालें! तात्पर्य, इतिहासाला आपण जुना म्हणतों, पण इतिहासापेक्षांहि जुन्या अशा आमच्या आठवणी या सरहद्दीच्या प्रांताशीं संलग्न आहेत. या दृष्टीनें सरहद्दीच्या प्रांतांतील आमचा हा दौरा म्हणजे एका दृष्टीनें, आर्यसंस्कृतीच्या जुन्या क्षेत्राकडे काढलेली यात्राच होती असें कां न म्हणावें?

पूर्व-बंगालची सफर

(लेखांक १ ला)

केसरी, १९२९

बंगाल प्रांत हा जितका इतर प्रांतांहून वेगळा तितकाच पूर्व-बंगाल हा पश्चिम-बंगालपासून वेगळा आहे. बंगाल सोडला असतां इतर प्रांतांत जमिनीचा प्रदेश उंच-नीच असतो; डोंगर, टेकडया यांची समृद्धि असते; पण बंगाल प्रांत हा उत्तर-भाग वगळल्यास एखादा विस्तीर्ण हिरवा गालिचा

पसरावा त्याप्रमाणें शेंकडों मैल एकसारखा सपाट पसरलेला आहे. या भागांत डोंगर तर राहोच, पण लहानसान टेकडीहि दिसत नाहीं. फार तर काय, पण दुरून नजर फेकली असतां कपाळावर उमटणाऱ्या टेंगळाएवढाहि खडक अगर दगड दृष्टिपथांत येत नाहीं. जमीन सुपीक व पाणी विपुल, यामुळें बारमास निरनिराळ्या प्रकारचीं शेतें व बागाइती सुरू असतात. यामुळें युरोप खंडाप्रमाणें बहुतेक ऋतूंत इकडे जमीन हिरवळलेली दिसते. हिमालया-लगतच्या बंगाल प्रांतांत अर्थातच मोठमोठीं अरण्यें, डोंगर, उंच वृक्ष यांची समृद्धि आहे. पण तो भाग सोडून दिला असतां मोठाल्या शहरांतील अजब-खाने, पदार्थसंग्रहालयें, प्राणि-संग्रहालयें यांतून तयार केलेल्या कृत्रिम वनश्री-प्रमाणें बंगाल्यांतील वनें अल्पप्रमाण दिसतात. ताड-माड असले तरी विरळ व वट वृक्षासारखीं प्रचंड झाडें क्वचित्. गवताचीं कुरणें, केळीच्या बागा व फळझाडें यांनींच इकडचे बगीचे भरलेले असतात.

पश्चिम-बंगाल्यांतून गंगा दूरवर वाहते; पण तिचे फाटे समुद्रापलीकडे १०० कोसांवर फारसे फुटलेले नसून एकच मोठा प्रवाह वाहतो. याशिवाय एक दोन मोठ्या नद्या आहेत. पण त्यांचें एकेरीच पात्र. पूर्व-बंगाल हा प्रांत, त्यांतील अनेक मोठ्या नद्या व त्यांचें विस्तीर्ण फाटे यामुळें अगदीं, वेगळा बनलेला आहे. तो असा कीं, त्यांतून वाहतुकीचे मार्ग जितके जमिनीवरून तितकेच नद्यांतून आहेत. सबंध बंगाल्यांतील मिळून जलमार्गांची लांबी वीस हजार मैल आहे. त्यांतला फार मोठा हिस्सा पूर्व-बंगालच्या वांटणीला येतो. गंगा नदीचे दोन मोठे फाटे पश्चिम-बंगाल्यांत फुटतात. त्यांतील एकाला हुगळी नदी हें नांव मिळालें असून दुसऱ्या प्रवाहाला पद्मा नदी हें नांव मिळालें आहे. हिलाच पूर्व-बंगालच्या मध्यभागीं ब्रह्मपुत्रा नदी मिळालेली आहे. गंगेचे अनेक फाटे असल्यामुळें प्रत्येकजण आपल्या गांवचा फाटा हीच मुख्य गंगा असें म्हणत असतो. जेथें गंगेचा संबंधहि नाहीं तेथें जर आपल्या नदीला 'गंगाजी' असें नांव लोक देतात. तर प्रत्यक्ष गंगा नदीच्या फाट्यासंबंधानें आपली नदी तीच खरी गंगा असें म्हणण्याची अहमहमिका सुरू झाल्यास नवल नाहीं !

पूर्व-बंगाल्यांतहि लोकांनीं एका नदीला जमना हें नांव देऊन व या गंगा-यमुनेच्या संगमाला त्रिवेणी हें नांव देऊन, अलाहाबादेच्या त्रिवेणीला प्रति-स्पर्धी महातीर्थ उत्पन्न केलें आहे ! अलाहाबादेच्या गंगेला 'युक्तवेणी' गंगा

म्हणतात. तर पूर्व-बंगाल्यांतील गंगेला 'मुक्तवेणी' गंगा म्हणतात. युक्तवेणी म्हणजे पेड पिळून बांधलेले केस व मुक्तवेणी म्हणजे पेड सोडून पसरलेले केस. पश्चिम बंगाल्यांतील गंगा व पूर्व-बंगाल्यांतील गंगा यांचें स्वरूप पाहिलें म्हणजे हें वर्णन कोणीहि यथार्थच म्हणेल. पहिल्या वेणींत गंगा व यमुना हे दोनच पेड व्यक्त आहेत; पण केशसौंदर्याविषयीं अभिलाषी असलेली एखादी स्त्री भरदार वेणी असली तरी ती कमी समजून त्यांत जशी गंगावनाची भर घालते, त्याप्रमाणें आधींच विस्तृत असलेल्या गंगेला प्रचंड शोण नदी व त्यानंतर ब्रह्मपुत्रा ही येऊन मिळाल्यावर मग ही वेणी मुक्त होऊन बंगाल-भूमीच्या पाठभर पसरल्यास काय नवल ? या पद्मा नदीलाच गंगा नदीचा मुख्य प्रवाह असें म्हणण्याची रीत प्रांतिक अभिमानामुळें पडली आहे. पण हुगळी नदीची रुंदी व पद्मा नदीची रुंदी यांची तुलना केली असतां हुगळी हा निवळ फाटा व पद्मा नदी हाच गंगेचा मुख्य प्रवाह म्हणणें सकारण आहे असें कोणासहि वाटतें. तिला ब्रह्मपुत्रा मिळाल्यावर तर तिचा प्रवाह इतका रुंद व निरनिराळ्या उपप्रवाहांनीं विस्तारलेला आहे कीं, कोठें कोठें तिला आखात व उपसमुद्र यांचें स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. एकंदर बंगाल्यांत तळीं व डबकीं हीं इतकीं पसरलेलीं आहेत कीं, कोठें कोठें जमीन अधिक कीं पाणी अधिक असा भ्रम पडतो. पण पूर्व-बंगाल्यांत नद्यांमधून प्रवास करणाराला, वस्तुतः समुद्रापासून शेंकडों मैल दूर असतांहि आपण समुद्रकांठावरच आहों असा भास होतो.

आम्ही कलकत्त्याहून रविवार ता. २५ रोजीं रात्रीं निघालों ते सकाळीं आगगाडीनें पूर्व-बंगाल रेल्वेच्या गोलंदो घाट या स्टेशनावर येऊन पोंचलों. कोलंबोला जातांना मद्रास इलाख्याच्या किनाऱ्यावर शेवटीं आगगाडी व आगबोट यांची जशी सांधमोड झालेली दिसते, किंवा मुंबईच्या बॅलार्ड पीअर-वर जसा या सांधमोडीचा अनुभव येतो, तसाच या बंदरी स्टेशनावरूनहि येतो. म्हणजे आगगाडींतून उतरावें व एकदम लहानसा लकडी पूल ओलांडून जाऊन नावेंत बसावें. पूर्व-बंगाल रेल्वेच्या किती तरी स्टेशनांचीं नांवें अशींच 'घाट' या संज्ञेचीं आहेत. पण घाट म्हणजे फक्त जमिनीवरील वाहनांतून उतरून पाण्यांतील वाहनांत बसण्याची जागा. घाट या संज्ञेनें आपल्या देशी मुलखांतील लोकांना जी कल्पना येते ती कल्पना इकडील घाटाची नाहीं. म्हणजे घाट दगडांनीं बांधलेला किंवा चिरेबंदी पायऱ्यांचा असा कोठेंच

आढळणार नाहीं. याचें कारण आधीं दगडच नाहींत. मुलूख रेताड किंवा वाळवंटी किंवा मऊ मळई जमिनीचा. त्यांतून इकडील नद्यांचीं पात्रें अति अस्थिर व चंचळ. आज ज्या ठिकाणीं पाणी असेल तेथें पुढच्या वर्षीं कदाचित् जमीन कोरडी पडेल. यामुळें पाया किंवा धर घेऊन मातीच्या भरावाचेंहि वर बनवितां येत नाहीं. एक पाऊल जमिनीवर व दुसरें नदीच्या मुख्य पात्रांत अशी स्थिति सर्वत्र किनारी घरंदाजांचीहि आढळते.

गोलंदो घाटाच्या स्टेशनावर साधा प्लॅटफॉर्महि नाहीं. उतारू लोकांना सर्व सामानसुमान घेऊन, डब्यांतून पायऱ्यांचे दोन मजले उतरून खालीं यावें लागतें. पायाखालीं जसा जास्त प्लॅटफॉर्म नाहीं. तसें डोक्यावर कांहीं आच्छादनहि नाहीं. यामुळें पावसाळ्यांत उतारू लोकांचे हाल किती होत असतील याची कल्पना येईल. पण या भूरचनाविशेषामुळें पूर्व-बंगाल्यांतील लोकांची राहणी, त्यांच्या सवयी या तशाच बनलेल्या आहेत. म्हणजे कांसवा-प्रमाणें जलचर व स्थलचर असें वर्णन त्यांचें सहजच यथार्थ करतां येईल. पण याहून आणखी तिसरें एक वर्णन म्हणजे पक्ष्यांचें, 'तेंहि त्यांना लागू पडेल. कारण त्यांच्या शरिराएवढ्या लहानसान होड्या व त्यांवर उभारलेली वावभर शिडें हीं पाहिलीं असतां, आतां पाण्यावर तरंगणारे हे प्राणी क्षणांत हवेंत वर उडून जातील कीं काय असा दुरून पाहणाराला भ्रम पडतो. पाण्यावर तरंगत राहून वाटेल तेव्हां उडून जाणारे पक्षी समुद्राकिनाऱ्यावर दिसतात तसेंच पूर्व-बंगाल्यांतील नद्यांच्या कांठीं राहणारे हे बंगाली शेतकरी व खलाशी होत.

गोलंदो घाटावर उतरून सामानसुमान घेऊन आम्ही एका आग-बोटींत येऊन बसलों. या आगबोटी कोंकणी बंदरी आगबोटीएवढ्याच आहेत पण त्यांची बांधणी व त्यांतील सोई निदान पहिल्या वर्गांतील उतारू-पुरत्या कांहीं अंशीं विलायती सफरी करणाऱ्या बोटींसारख्या आहेत. म्हणजे केबिनच्या खोल्या सोईच्या, सुखाच्या व रंगरोगण लावलेल्या असून आंत प्रशस्त बाकें असतात व त्यांवर गादी व एकदोन उशा असतात. मोकळ्या डेकवर स्वच्छता असून बसण्याला सुखासनें ठेवलेलीं असतात व मध्यभागीं जेवणाखाणाकरितां एक लांबट दालन चांगलें सजविलें असतें. तेथें जेवणखाण मिळतें. मात्र तें सर्व मत्स्याहारी व मांसाहारी, शाकाहारी मिळत नाहीं! कारण बंगाल्यांत शाकाहारी तो पापी! लहानपणीं एका गवळ्याच्या गाण्यांत

ब्राह्मणाचें विनोदी वर्णन केलेलें ऐकलें होतें तें असें कीं, " हातात फांसा, डोई-वर मासा, बोडक्या बामण पळतोय् कसा रे पळतोय् कसा ! " हें वर्णन म्हणजे आम्हा दाक्षिणात्य ब्राह्मणांची थट्टा, पण बंगाली ब्राह्मणांचें अगदीं अक्षरशः बरोबर वर्णन आहे. फरक इतकाच कीं, त्याच्या डोक्यावर मासा नसला तर क्वचित् हातांत कालीला नैवेद्य दाखवून सोवळ्या पंचांत बांधून आणलेलें, रक्ताचें थेंब ठिबकणारें बकऱ्याचें मुंडकें असेल !

असो. पण शहरांतील माणसाची तहानभूक विसरून जाण्यासारखा देखावा बोटीच्या मोकळ्या डेकवरून दिसण्यासारखा दोहों बाजूंस असतो. नदी एवढी मोठी कीं, एखादे ठिकाणीं क्षितिजाची रेघ व नदीचा किनारा हीं एकच होतात. मात्र याच्या उलट कित्येक ठिकाणीं आगबोट बंदरें घेतांना इतकी किनाऱ्याजवळ जाते कीं, तेथें उगवणाऱ्या नारळाच्या झाडावर वानरासारखी उडी मारून बोटींतल्या उतारूला सहज जातां येईल. नदीच्या कडेकडेनें मुख्य पात्रांतून माती वाहून येऊन व सांचून मोठमोठीं बेटें बनलेलीं आहेत व कधीं कधीं तर प्रवाहापलीकडे बेट, त्याच्या पलीकडे फिरून नदीप्रवाह असे देखावे पुष्कळ ठिकाणीं दिसतात. यामुळें या बेटापलीकडील प्रवाहांतून तरंगणाऱ्या होड्या व नावा अलीकडून पाहिल्या म्हणजे त्या शिडें लावून जमिनीवरूनच चालतात कीं काय असाहि भास होतो. नदीचें पाणी मन प्रसन्न करण्यासारखें दिसत नाहीं. प्रथम कित्येक मैलांपर्यंत हें पाणी अगदीं गढूळ अंबिलीसारखें होतें. नंतर पुढें तें किंचित् निवळलें व काशी अलाहाबाद येथील नदीच्या पाण्यासारखा त्याचा रंग दिसूं लागला तेव्हां किंचित् बरें वाटलें.

नदीच्या दोनहि किनाऱ्यांवर वसति एकसारखी पसरलेली दिसते. याचें कारण देशावरच्याप्रमाणें शेतकऱ्याची राहणी गांवांत व शेती शेतांत असा प्रकार तेथें नाहीं तर शेतकरी आपल्या शेतांत बारामासच राहतो. ज्या तागाच्या लागवडीकरितां बंगाल प्रांत प्रसिद्ध आहे त्याचे मळे इकडे दुतर्फा लागून राहिले आहेत. हें पीक फारसें उंच नसतें. त्याची उंची पुरुष दीड पुरुष म्हणजे फार झाली. त्याला पानें किंवा फांद्या यांचा विस्तार फारसा नसतो. झाड बोरूसारखें एकदांडी सरळ वाढतें; व त्याच्या अंगाला धरून एकेरी, दुहेरी पानांचें वेष्टन असतें. हें तागाचें पीक कापल्यावर तें कित्येक दिवस पाण्यांत कुजेपर्यंत बुडवून ठेवावें लागतें व कुजलें म्हणजे मग काढून

सोलून त्याचे भारे बांधण्यांत येतात व हें सर्व शेतकाम नदीच्या कांठींच करावें लागत असल्यामुळें शेतकरी किनारा सोडून आंत राहूं शकत नाहीं. इकडच्या शेतकऱ्याचें दुसरें पीक म्हणजे भातशेती. कोंकणांतील खाजणी शेतीप्रमाणें ही शेती पाणथळींत करतात व पाणी गोडें असल्यामुळें भात चांगलें पिकतेंहि. या भातशेतीला धोका म्हटला म्हणजे तो फक्त पूर येण्याचा; व गंगेला असे पूर मधून मधून येतातहि. पण ते जसे लवकर येतात तसे ते लवकर ओसरतातहि. शिवाय पूर आला म्हणजे पाण्याची उंची फार वाढते असें नाहीं. कारण आपल्या इकडील नद्यांप्रमाणें या इकडच्या नद्यांचीं पात्रें डोंगर व खडक यांनीं बंदिस्त झालेलीं नसतात. म्हणून पूर आला तरी पाणी फार दूरवर पसरतें, पण उथळच राहतें. यामुळें या पुरांना शेतकरी लोक फारशी भीक घालीत नाहींत. किंबहुना त्यांचीं घरें इतकीं पाण्यालगत बांधलेलीं असतात कीं, केव्हां होडी हें जसें त्यांचें घर; तसें घरहि कित्येक वेळां होडी बनते. मात्र ती नांगरलेली होडी इतकें म्हटलें असतां चालेल. कारण घराची रचनाच अशी असते कीं, खालीं उभे डांब उभारावयाचे व सुमारें दोन फूट उंचीवर आडवे वासे चौफेर बांधावयाचे; आणि वर व बाजूला चटईचें आच्छादन करावयाचें. असल्या घरांत हे लोक राहतात. यामुळें नदीला पूर येऊन पाणी पसरलें म्हणजे तें या घरांखालून खुशाल वाहतें. आणि या वाहत्या पाण्यावर हे लोक आपला सर्व चरितार्थ चालवितात. असल्या घरांवर लोखंडी पत्रा सहसा आढळत नाहीं व जेथें तो आढळतो तेथें सहजच असें समजावें कीं, तेथें आपल्याला गंगामाई त्रास देणार नाहीं इतका त्यांचा तिच्यावर सामान्यतः विश्वास असतो. पण प्रेमळ आईचा हात जसा एखादे वेळीं मुलाच्या अंगावर रागानें बसतो त्याप्रमाणें या विश्वासाचा गैरविश्वास होऊन शेतकऱ्याला तरंगावें लागतें व कित्येक ठिकाणीं अशा झोपड्या दिसल्याहि, कीं आंतील घर वाहून गेलें व उभे डांब व पत्रे एवढेच शिल्लक राहिले. पण ही सगळी परिस्थिति गिळून व पचनीं पाडून शेतकरी नदीच्या कांठांवर नांदत असतो.

इकडे प्रायः आधीं उन्हाळी हवा म्हणून अंगांत कांहीं नको व त्यांतूनहि उठल्याबसल्या पाण्यांत व्यवहार म्हणून अंगावर कांहीं नको अशी स्थिति असल्यानें शेतकऱ्याचें नागवें दारिद्र्य आयतेंच गरजेनें झांकून जातें; पण त्यांचें अंग मात्र झांकलें जात नाहीं ! रोज पाण्यांतील मासे धरून खाणाऱ्या

या बंगाली शेतकऱ्यांनीं जवळ जवळ स्वतः माशाचीच राहणी पत्करलेली आहे! घरें म्हणजे हीं खोपटीं व हीं पांचचार झालीं कीं, त्या ठिकाणचा तो गांव संपला. यामुळें आपल्या राहणीला पाहून इतर कोणी हसेल किंवा इतर कोणाला पाहून आपण लाजावें अशी स्थितीच येथें नाहीं. स्त्री हो वा पुरुष हो, जितके व्यवहार या झोंपडींतल्या तराफ्यावर बसून होतात तितकेच खालीं पाण्यांत होतात. कारण बहिर्दिशा, दंतधावन, स्नान हींच शीं काय पण भुकेकरितां मासे धरणें व धंदा म्हणून तागा-भाताची शेती करणें हीं कामेंहि बहुधा पाण्यांतच चालतात. यामुळें पाण्यांतल्यापेक्षां पाण्याबाहेरच कमी वेळ जातो असें म्हणतां येईल. झोंपड्यांच्या जागा आंखून देण्याला सिटी सर्व्हे ऑफिसराचें काम नाहीं. गंगामाईच्या उदार प्रवाहांत कोणी कितीहि जागा घराला आंखून घेतली तरी कोणी विचारता नाहीं. मौज ही कीं, या कित्येक पाणझोंपड्यांनीं कोंकणांतील अंगणाप्रमाणें आपल्याभोंवतीं अंगणहि राखून ठेवलेलें असतें. झोंपडीच्या बाहेरच्या बाजूला ओळीनें डांब उभे करून त्याला अंगणाचा आकार दिलेला असतो व या बांबूच्या पिंजऱ्यांतून बाहेर पडण्याला एक फाकट ठेवलेलें असतें अशा रीतीनें घरांत राहणें. अंगणांत वावरणें व रस्त्यावर येणें हे सर्व व्यवहार एका पाण्यांतल्या पाण्यांत होतात असें म्हणण्यास हरकत नाहीं!

सांठवणाकरितां भांडेंकुंडें, अगर कणगी-मुढे यांचें कारण नाहीं. कारण तागाच्या पिकाची सर्व मशागत पाण्यांत व तो सोलून झाला कीं, त्यानें कलकत्त्याचा रस्ता धरलाच. तसेंच भात पिकेपर्यंत मात्र शेतांत, पिकलें कीं जमीनदाराच्या घराची वाट चालूं लागलेंच! भूक भागण्याला मासे हवेत. ते ताजेच्या ताजे केव्हांहि मिळवतां येतातच. येऊनजाऊन असेल तेथें एखादें नारळाचें झाड किंवा केळीचें झाड एवढींच काय ती त्यांची स्थायिक मिळकत व उत्पन्न. आपल्या इकडचा शेतकरी म्हटला म्हणजे त्याच्या घरीं चार-पांच जनावरें असावयाचींच; पण इकडचा हा शेतकरी श्रीमंत असला तर एका ऐवजीं तीन होडगीं ठेवील व त्याहून श्रीमंत झाला तर खंडी दोन खंडी माल मावेल एवढी एखादी नाव ठेवील! या छोट्या होड्या-नावांचें वर्णन करणेंच कठीण. चार फुटक्या सांधलेल्या फळ्या, चार बांबू, फळी लावलेलें एखाद-दुसरें वल्हें, सुकाणूं नाहीं व असलीच तर एखाद दुसरी चटई! आपल्या इकडचा गांवढळ शेतकरी एखादे वेळीं रंगीबेरंगी कपडा घालून चैन

किंवा मिजास करतो. तशी इकडच्या जलचर शेतकऱ्यांची मिजास म्हटली म्हणजे निरनिराळ्या दोन-तीन रंगांच्या फटकुरांचें शीड. थोडा अनुकूल वारा सुटला व शीड वाऱ्यानें भरल्यामुळें वल्हें हलविण्याचे श्रम वांचले कीं त्याला राजासारखें सौख्यपदस्थ वाटतें. मात्र वाऱ्याचा पूर्ण फायदा मिळावा म्हणून वेळीं कंबरेचें फटकूर सोडूनहि तो शीड म्हणून लावील!

डाका व बंगालची फाळणी

सुमारें ६ तासांचा जलप्रवास करून आम्ही नारायणगंज येथें येऊन पोंचलों. हें नदींतलें बंदर पोर्ट सय्यद किंवा सुवेझ येथील बंदरांहूनहि मोठें असावें असा भास झाला. धरमतरच्या खाडीच्या नस्ताजवळ मुंबईच्या बंदरांत जसा देखावा दिसतो तसाच याहि बंदरांत दिसला. फरक इतकाच कीं, तो खुद्द समुद्राचा भाग म्हणून तेथें खूप मोठमोठीं जहाजें असतात. हें किती केलें तरी नदीचें पात्र म्हणून त्या मानानें लहान जहाजें दिसलीं. पण धूर काढणाऱ्या चिमण्या मोजल्या तर हें बंदर मुंबई बंदराला हार जाणार नाहीं असें क्षणभर वाटलें. येथील व्यापारहि तसाच मोठा आहे व कलकत्त्याबाहेर नारायणगंज येथें युरोपियन लोकांची जितकी वसति आहे तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि शहरीं नसेल. त्यांतल्या त्यांत स्कॉच व्यापारी पुष्कळ. यामुळें सेंट अँड्रयूज डिनर म्हणून जी स्कॉच लोकांची वार्षिक मेजवानी होते ती येथेंच फार मोठी होते असें म्हणतात. स्कॉच व्यापाऱ्यांचा एवढा समुदाय असण्याचें कारण येथील तागाचा व्यापार. येथून डंडी येथील तागाच्या कारखान्यांना कोट्यवधि रुपयांचा ताग कच्चा माल म्हणून जातो. सुमारें पांच कोटी रुपयांचा तागाचा व्यापार याच एका शहरांतून होतो म्हणतात. पण बंदराच्या मानानें आगगाडीचें वैभव येथें कांहींच दिसलें नाहीं. पूर्व-बंगालची रेल्वे दरिद्री रेल्वेंत गणली जाते व तिचा प्लॅटफॉर्म, डबे वगैरे पाहिले असतां पहिल्या पहिल्या दिवसांतील रेल्वेची आठवण होते!

नारायणगंज ते डाका हा सुमारें ४०-४५ मिनिटांचा प्रवास आहे. पण अंतर फक्त ११ मैल आहे. खुद्द डाक्याचें स्टेशन पाहिलें तरी तेंहि सामान्यच आहे. येथें होऊं घातलेली राजधानी झाली असती तर कदाचित् इतर गोष्टींप्रमाणें या स्टेशनालाहि महत्त्व आलें असतें. डाका हें गांव पूर्व-बंगाल्याची राजधानी होय. या प्रांतांत एकंदरीनें मुसलमानांची संख्या ६८ टक्के असली तरी खुद्द डाका शहरांत हिंदूंचीच वसति अधिक आहे. शहराचे जुना

व नवा असे दोन भाग असून एका भागांत जुनी व दुसऱ्या भागांत नवी वसति असे दोन वेगळे गट झाल्यासारखे दिसतात. जुनी वसति डाक्क्या-पासून डोलाईगंजपर्यंत म्हणजे सुमारें मैल दोन मैल लांब पसरलेली आहे. ही सर्व वसति प्रायः नदीच्या कांठानेंच आहे. या नदीला बुढ्ढी गंगा म्हणजे जुनी गंगा असें म्हणतात. याचें कारण हेंच कीं, तिचा हा फाटा हीच मुख्य गंगा असें दिसावें. जुन्या भागाच्या बाजूला मुसलमान लोकांची वसति आहे. जुने मुसलमान नबाब व त्यांचे आश्रित यांचे जुने वाडे व वाड्या हीं जवळ जवळ असल्यामुळें तो मुसलमान मोहल्ला बनलेला आहे. मुख्य बंदराच्या बाजूला हिंदु वसतीचा भाग असून, त्याच्या पलीकडे सर्व सरकारी कचेऱ्या व त्यापलीकडे पूर्वीं होऊं घातलेल्या राजधानीमुळें बांधलेल्या अनेक मोठमोठ्या इमारती व त्यापलीकडे खूप विस्तृत अशीं गवती मैदानें, अशी शहराची रचना आहे.

तोडलेलीं बोटें

सर्वच जुन्या बंदरांची रीत अशी कीं, तेथील रस्ते अरुंद पण इमारती मोठ्या. आपल्या इकडे सुरत, राजापूर, चौल वगैरे बंदरांजवळ हा प्रकार दृष्टीस पडतो. तसाच डाक्का येथेंहि कांहीं भागांत दिसतो. जुन्या व्यापारी श्रीमंतीची खूण म्हणून कित्येक लक्षाधीशांच्या जुन्या इमारतींचे अवशेष दृष्टीस पडतात. डाक्क्याची मलमल जेथें तयार होऊन एक कोटी रुपयांची परदेशीं जात होती तेथें धंदेवाईक व्यापारी, कारखान्यांचे उरलेले अवशेष ते हे म्हणून अजूनहि दाखवितात. कुशल कारागिरांचीं तोडलेलीं बोटें मात्र कोठें दिसत नाहींत! कदाचित् बंदरांत वावरणाऱ्या इंग्रजी व्यापारां-च्या बोटीच्या रूपानें प्रचंड व विकृत स्वरूप धारण करून तीं पुन-र्जन्म घेऊन राहात असावीं! खुद्द डाक्का ही कोणा हिंदु राजाची राजधानी होती कीं नाहीं सांगतां येत नाहीं. कदाचित् ती नसावी. कारण जवळच पांच-सहा कोसांवर विक्रमपूर हें प्रसिद्ध राजधानीचें जुनें शहर असल्यामुळें व त्या वेळीं व्यापारी बंदराचें महत्त्व फार नसल्यामुळें डाक्का शहर हें प्रत्यक्ष राजधानी नसेल. विद्येच्या दृष्टीनें विक्रमपूरला बंगालची काशी म्हणतात व राजकीय वैभवाच्या दृष्टीनें त्याला विजयनगरची उपमा शोभेल. बुद्धिमत्तेच्या दृष्टीनें जशी पुणें किंवा रत्नागिरी यांची ख्याति किंवा मद्रास इलाख्यांत ज्याप्रमाणें कुंभकोणम् शहरांची ख्याति आहे; त्याप्रमाणें बंगाल्यांत विक्रमपूरची ख्याति

आहे. हल्लींच्या काळांतहि एका विक्रमपुराइतके विद्वान् पुरुष दुसऱ्या कोणत्याहि शहरानें कलकत्त्याला पुरवले नाहींत असें म्हणतात.

इकडे स्वाऱ्या करणाऱ्या मुसलमान पठाणांनीं विक्रमपूरची राजधानी बुडविली व तिचे जागीं डाक्का शहर मूळ वसविलें म्हणतात. अकबराच्या वेळीं राजा मानसिंग हा बंगालचा सुभेदार नसला तरी तो सेनापति कांहीं वेळ होता. त्यानेंच मोगल बादशहाकरितां इकडील पठाण राजांचा पराभव करून डाक्का शहर हस्तगत केलें व येथील ढाकेश्वरीचें मूळ देऊळ त्यानेंच बांधलें अशी दंतकथा आहे. पण हिंदूंचा पाय इकडे फार दिवस टिकला नाहीं व मोगलांच्या आज्ञेंत वागणारे नबाबहि राहिले नाहींत. डाक्का, मुर्शिदाबाद वगैरे ठिकाणचे नबाब कांहीं दिवस स्वतंत्र होते. पुढें १७५७ मध्यें प्लासीची लढाई झाली. १७६५ त क्लाइव्हनें बादशहापासून दिवाणगिरी मिळविली. तेव्हांपासून नबाब परतंत्र झाले व अजूनहि ते तसेच परतंत्र आहेत. कारण येथील प्रसिद्ध नबाब सलीमउल्लाखान यांचें २०-२२ लाखांचें राज्य ही केवळ जमीनदारी बनली असून तिला इतकें कर्ज व तिची इतकी अव्यवस्था झाली आहे कीं, कर्जफेड करण्याकरितां सरकारनें ती आपल्या ताब्यांत ठेवून तिचा कारभार एका सिव्हिल सर्व्हंटाच्या हातीं दिलेला आहे. या नबाब-वंशापैकीं एक अलीमउल्लाखान यांनीं केळकर व मुंजे यांना आपल्या घरीं बोलाविलें. त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या तोंडानें आपल्या जुन्या घराण्याची वाताहत कशी झाली हें सांगितलें. ती हकीकत ऐकून त्यांनाहि सहजच वाईट वाटलें. तेव्हां समदुःखाच्या गोष्टी बोलून म्हणजे आपल्या इकडील महाराष्ट्रांतील जुन्या घराण्यांच्या वाताहतीच्या हकीकत सांगून त्यांचें दुःख थोडें हलकें करावें लागलें.

फाळणीचें एक कारण

डाक्का प्रांत म्हणजे पूर्व-बंगाल हा तोडून स्वतंत्र करण्याचीं सरकारचीं कारणें काय होतीं हीं लोकांना माहीत झालेलीं आहेत. पण बंगालच्या फाळणीच्या विरुद्ध असलेल्या कारणांपैकीं एक कारण अलीकडे पूर्वीपेक्षां अधिक ठळकपणें लोकांच्या लक्षांत येऊं लागलें आहे. फाळणीच्या चळवळीच्या काळीं डाक्का येथील नबाब सलीमउल्लाखान व त्यांच्यासारखें इंग्रजांचे हस्तक यांनीं फाळणीविरुद्ध झालेल्या चळवळीला जो विरोध केला, तो सरकारच्या प्रेमाखातर एवढीच गोष्ट त्या वेळीं निदर्शनाला आली. पण सरकारच्या चिथावणीप्रमाणें मुसलमानांच्या अराष्ट्रीय चळवळींची चिथावणीहि त्यामागें होती हें तेव्हां

कोणाच्या लक्षांत आलें नाहीं, कारण मुसलमानांच्या सवत्या सुभ्याच्या मागणीचा जन्म १९०६ सालापूर्वी झाला नव्हता व फाळणीविरुद्ध चळवळ त्यापूर्वी कमींत कमी एक वर्ष सुरू झाली होती. पण गेल्या २३ वर्षांत या मागणीनें जो धुमाकूळ घातला आहे त्याचें नातें, एका अवजड प्रांताचे दोन सुटसुटीत प्रांत करण्याच्या सरकारच्या बहाण्याशीं किती जवळचें होतें हें आतां अधिक प्रकट होऊं लागलें आहे. प्रांत जितका अधिक लहान करावा तितकी राज्यव्यवस्था अधिक सोपी हें खरें. पण मुसलमानांची बहुसंख्या ज्यांत शेंकडा ६०-७० इतकी भरली आहे अशा प्रांताची वेगळी वांटणी करतां आल्यास सरकारच्या सोयीबरोबर बलुचिस्थान, पेशावर व पंजाब या प्रांतांच्या जोडीला आणखी एक मोठा मुसलमान प्रांत आयताच भरीला पडला असता. कारण हिंदुस्थानांत मुसलमानांची बहुसंख्या असलेले आजचे प्रांत कमी करूं नयेत व शक्य तर नवे बनवावेत हें मुसलमानांचें आजचें धोरण व पुढचें ध्येय आहे!

मुसलमानांचें प्राबल्य

ज्या द्वारांतून मुसलमान मूळ हिंदुस्थानांत आले तेथून महाराष्ट्राचें जितकें अंतर त्याहून पूर्व-बंगालचें अंतर खाचित कमी नाहीं. पण पूर्व-बंगाल्यांत हिंदु जितके पुष्कळ व जितके त्वरित बाटविले गेले तितके ते दिल्लीच्या दक्षिणेकडील मुलुखांत बाटविले गेले नाहींत. याचें कारण राजपुतान्यांतील रजपूत, मध्यदेशांतील जाट व त्या खालच्या प्रदेशांतील मराठे या तिघांनीं मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांना किती विरोध केला हें प्रसिद्ध आहे. पण दिल्लीच्या पूर्वेकडे मुसलमानांच्या ज्या स्वाऱ्या झाल्या त्यांना थेट बंगाल्याच्या उपसागरापर्यंत कोणी कधीं अडथळा केलाच नाहीं! यामुळें बंगाल्यांत पठाण व गंगा-यमुनांच्या दुआबांत रोहिले यांचीं राज्यें मोठमोठालीं बनलीं. दक्षिणेंतील बहामनी राज्यें मुसलमानांचीं होतीं. परंतु त्यांना अखेर मोडण्याबुडविण्याच्या कामीं मराठ्यांना मदत तरी करतां आली. पण पूर्वभागांत तेंहि घडलें नाहीं न शिवाजीमहाराजांसारखा कोणी स्वतंत्र राजाहि झाला नाहीं! आगींतून निघून फोफाट्यांत पडावें त्याप्रमाणें हिंदु लोक मुसलमानांच्या हातून निघाले ते एकदम थेट इंग्रजांच्या हातीं पडले! वाईट एवढेंच वाटतें कीं, इकडील हिंदूंना आपलीं राज्यें राखतां आलींच नाहींत, पण धर्महि राखतां आला नाहीं, व यांचें प्रत्यंतर म्हणजे या अगदीं दूरच्या

बंगाल प्रांतांत मुसलमानांची एवढी मोठी संख्या व त्याहून दुःखाची गोष्ट ही कीं, हिंदूंतून निघून मुसलमान बनलेले हेच हिंदु, हिंदुधर्माच्या जिवावर आज उठले आहेत !

बंगालची फाळणी नको नको म्हणत असतां झाली, व ती वज्रलेप म्हणून द्वाही फिरली ! असें असतां, राष्ट्रीय चळवळीच्या वज्राघातानेंच ती उलथून पडली. नाहीं तर पूर्व-बंगाल्याची स्थिति आज काय झाली असती याचीच कल्पना करावी. पण शेण जमिनीवर पडलें असतां माती घेतल्याशिवाय उठत नाहीं त्याप्रमाणें या नियोजित फाळणीचा अवशेष पूर्व-बंगाल्यांत हल्लीं दृढमूल होऊन राहिला आहे व त्याचें उदाहरण म्हणजे डाक्का येथील युनिव्हर्सिटी. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचें प्रख्यात व्हाइसचॅन्सेलर सर आशुतोष मुकर्जी यांनीं डाक्का युनिव्हर्सिटीचे वर्णन एकदां विनोदानें 'मक्का' युनिव्हर्सिटी असें जें केलें त्यांत किती तरी स्वारस्य सांठविलें आहे !

दिल्लीचीं बातमीपत्रें

पत्र नं. १

ता. २१-१-३०

यंदा असेंब्लीच्या बैठकीला फारच उदासपणा आला आहे. इतका पूर्वीं केव्हांहि आला नव्हता. हिंवाळ्यांत सूर्यग्रहण यावें, आणि तेंहि संध्याकाळच्या सुमारास ! असें झालें असता काय स्थिति होते याची कल्पना करावी म्हणजे कळून येईल. हिंवाळा म्हणून दिवस आधींच लहान. तास दोन-तास दिवस उरला असला तरी ऊन नाहींसेंच वाटूं लागतें. अशांत पुनः सूर्यग्रहण असलें म्हणजे तिसरा प्रहर हीच संध्याकाळ होय. असेंब्लीची स्थिति तशीच झाली आहे. राष्ट्रीय सभेनें कौन्सिलबहिष्कार पुकारला. यामुळें एकंदरीनें थोडेसे लोक निघून गेले तरी उरलेल्यांच्या मनांना रुखरुख वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. राष्ट्रीय सभेची आज्ञा न मानतां कौन्सिलांत राहणें हें कर्तव्य म्हणून केलें तरी, अशा स्थितींतहि मतभेद व्हावा, आणि आपणांबरोबर काम करीत असणारे कांहीं लोक निघून जावे, या गोष्टीचें थोडेंबहुत वाईट वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. मग तो दोष राष्ट्रीय सभेचा असो किंवा आमचा असो.

* * *

बहिष्कारामुळें कॉंग्रेस पक्षाचे सुमारें २०-२२ लोक गैरहजर राहणार. आणि त्यांच्या जागीं निवडणूक होऊन दुसरे नवे आले तरी ते आणखी ६-७ आठवडे तरी येऊं शकत नाहींत. त्यांतूनहि व्हिटले कमिशनवर नेमलेल्या लोकांना गैरहजर राहावें लागणार; आणि आधींच उल्हास त्यांत फाल्गुन मास या न्यायानें असेंब्लीला आले तरी येण्याची टाळाटाळ बराच वेळ करणारे कांहीं लोक असतातच. तात्पर्य, यंदा असेंब्लींतील पुष्कळ बाकें मोकळीं पडणार; आणि जुलैअखेर असेंब्ली खलास होणार या गोष्टीची भर त्यांतच पडली आहे. अशा रीतीनें वर म्हटल्याप्रमाणें, असेंब्लीला हिंवाळ्यांत संध्याकाळीं सूर्यग्रहण लागल्याचा भास सहजच होतो. कॉंग्रेसपैकीं कांहीं लोक ता. १८ च्या सभेची वाट पाहत होते. ता. २५ रोजीं व्हाइसरॉयसाहेबांचें भाषण होणार आहे. तोच मुहूर्त कित्येकांना येण्याला बरा वाटतो. या अनेक कारणांमुळें गेल्या दोन दिवसांत असेंब्लींत शुकशुकाट झाल्यासारखा वाटला. कामच विशेष महत्त्वाचें नव्हतें ही गोष्ट वेगळी. असतें तर या शुकशुकाटाचें विशेषच वाईट वाटलें असतें.

* * *

असेंब्लींतील कॉंग्रेस पक्षाला गतवर्षीपासूनच उतरती कळा लागली होती केव्हां आचार्य, केव्हां रंगास्वामी, केव्हां रंगा अय्यर वगैरे कांहीं लोकांनीं पं. नेहरू यांच्यावर रागावून तो पक्ष आधींच सोडला होता. कांहीं मुसलमान सभासदांनींहि निराळ्या कारणाकरितां तेंच धोरण स्वीकारलें होतें. शिस्तीच्या दृष्टीनें कॉंग्रेस पक्ष खिळखिळा झाला होता ही गोष्ट स्वतः पं. मोतिलाल नेहरू यांनीं नुकतीच जाहीरपणें कबूल केली आहे. तात्पर्य, आजच्या घटकेला तरी त्या पक्षापैकीं असेंब्लींत १-२ गृहस्थच शिल्लक राहिलेले दिसतात. पैकीं अमरनाथ दत्त यांची निवडणूक कॉंग्रेसच्या 'तिकिटा'वर झाली असतांनाहि आपणाला कॉंग्रेसच्या आज्ञेपेक्षां मतदारांची आज्ञा अधिक प्रमाण म्हणून त्यांनीं राजीनामा दिलेला नाहीं. अशा रीतीनें हा सगळा पक्ष खलास झाल्यामुळें, नॅशनॅलिस्ट पक्षाला त्यांच्या जागा देण्यांत आल्या आहेत अर्थात् पंडित मदन मोहन मालवीय हे पं. मोतिलाल नेहरू यांच्या जागीं लोकपक्षाचे प्रमुख म्हणून काम करूं लागले. पण पूर्वींहि, नॅशनॅलिस्ट पक्षाला त्याची संख्या १८।१९ म्हणून दुसऱ्या मानाची जागा मिळाली होती तरी सरकारला विरोध करण्याचें काम

त्याजकडून करून होतच होतें. तें आतां सरकारचे कायदेशीर प्रतिपक्षी म्हणून करणार इतकेंच काय तें.

* * *

या विरोधी पक्षाचा मान नॅशनॅलिस्ट पक्षाकडे न जातां दुसऱ्या एका पक्षाकडे कदाचित् जाईल अशी प्रथम बोलवा होती. त्याचा एक प्रकार असा कीं, सर्व मुसलमान सभासद मिळून एक गट व्हावा. त्याचें पुढारीपण बॅ. जिना यांजकडे द्यावें, आणि असें झालें असतां जगाच्या दृष्टीनें मुसलमान पक्षाला सहजच विशेष राजकीय महत्त्व प्राप्त होईल. पण ती अटकळ खरी ठरली नाहीं. आपल्या धर्महिताकरितां सगळे मुसलमान एक होतात असें असलें तरी राजकारणांत सर्व मुसलमान एक नाहींत, हें यावरून उघड झालें. तसेंच बॅ. जिना यांना मुसलमान सभासदांचा पाठिंबा नाहीं ही गोष्ट त्याचबरोबर जाहीर झाली. दुसरी एक बोलवा अशी होती कीं, जिना व पुरुषोत्तमदास यांचा जो हल्लीं स्वतंत्र पक्ष आहे त्यांत कांहीं मुसलमान आधींच आहेत. त्याच पक्षांत सर्व मुसलमान सभासद येऊन मिळतील व त्यांत एखाद दुसरा हिंदु असल्यामुळें ते मुसलमान पक्षाचें नांव न घेतां 'संयुक्त स्वतंत्र पक्ष' असें नांव घेतील. पण तीहि अटकळ खरी ठरली नाहीं. कॉंग्रेसमधून बहुतेक मुसलमान निघून बाहेर पडले एवढी गोष्ट मात्र खरी. त्याला निमित्त शारदा बिल किंवा तसलेंच दुसरें कांहीं असो; पण राउंड टेबल कॉन्फरन्सला अनुकूलता हेंच फुटीचें खरें कारण आंतून आहे असें म्हणतात.

* * *

तारीख १८ रोजीं असेंब्लीच्या सभासदांची सभा बोलावण्यांत आली होती. त्याप्रमाणें ती झालीहि. सभेला सुमारें २२-२४ सभासद हजर होते. आणि मूळ हेतूप्रमाणें सभेचा ठराव झाला. रा. केळकरांनीं मांडलेल्या या ठरावांत मुख्य तीन कलमें होतीं. (१) कायदेमंडळावर कॉंग्रेसनें घातलेला बहिष्कार हा देशाला अहितकारक आहे. (२) जे लोक कॉंग्रेसच्या 'तिकिटा'वर निवडून आले नाहींत अशा कांहीं थोड्या लोकांनीं इतरांचें पाहून राजीनामे द्यावे असें वाटत असल्यानें त्यांनीं राजीनामे देऊं नयेत. (३) कॉंग्रेसच्या 'तिकिटा'वर निवडून आलेल्या लोकांनींहि निदान चालू बैठकीचें काम मार्चअखेर संपेपर्यंत राजीनामे देऊं नयेत. याला गयाप्रसादसिंह यांनीं आणखी एक चौथें कलम जोडलें. तें असें कीं, जे लोक बहिष्कार

नापसंत म्हणून राजीनामे दिले असतांहि फिरून निवडणुकीस उभे राहतील त्यांना सर्वांनीं मदत करावी; किंबहुना त्यांच्या विरुद्ध उभे राहून कोणीहि त्यांना विरोध न केला तर तें अधिक बरें. कलम ३ व ४ हीं बहुमतासें पास झालीं. विरोध करणाऱ्या पांचचार सभासदांमध्यें एकदोनच काय ते हिंदु, बाकीचे मुसलमान होते. पण त्यांनींहि पहिल्या दोन कलमांना विरोध केला नाहीं.

* * *

कलम तीनमध्यें जी विशेष प्रकारची सूचना होती. तिचें कारण असें कीं, राष्ट्रीय सभेचा ठराव झाल्यानंतरहि कांहीं लोकांनीं राजीनामे दिले नाहींत इतकेंच नव्हे तर कायदेमंडळाचें काम प्रत्यक्ष केलें. उदाहरणार्थ, जम्नादास मेथा यांनीं तारीख ३ जानेवारी रोजीं व्हाइसरॉयसाहेबांनीं भरविलेल्या 'शिपिंग कॉन्फरन्स'मध्यें भाग घेतला! व गयाप्रसाद सिंह नीलकंठदास वगैरे कांहींनीं तर फायनॅन्स कमिटीमध्यें ता. १६ पर्यंत काम केलें! अर्थात् कॉंग्रेसच्या ठरावानंतर जसें हें काम कोणास करतां आलें, त्याचप्रमाणें चालू बैठकीच्या अखेरपर्यंत त्यांनीं जागा सोडल्या नसत्या तर हव्या होत्या. कारण त्यांच्या राजिनाम्यामुळें त्यांच्या मतदारसंघाचे प्रतिनिधी असेंब्लींत हजर नाहींत असा पुष्कळ काळ जाणार! आणि मतदारांना कौन्सिलबहिष्कार मान्य नसला तर जागा अशा रिकाम्या राहणें हें मतदारांना एक प्रकारचा अन्याय केल्यासारखेंच आहे. ता. १८ च्या सभेंतील या ठरावानें कॉंग्रेसच्या तिकिटावर निवडून आलेल्या सभासदांनीं राजीनामा देण्याचें फारसें थांबविलें नाहीं, तरी फेरनिवडणुकीला उभे राहून निवडून यावें अशाविषयीं तर अनेकांना स्फूर्ति उत्पन्न झाली यांत शंका नाहीं. ज्यांनीं त्यांनीं आपली इमानदारी संभाळावी हें ठीकच आहे. पण राष्ट्रीय सभेशीं खरोखर मतभेद झाला तर, उगीच लोकमताला भिऊन किंवा कॉंग्रेसचा नसता बडेजाव संभाळण्याकरितां म्हणून कोणी राजीनामे द्यावे व मतदारांचें नुकसान करावें ही गोष्ट देखील कांहीं चांगली नाहीं हें कोणीहि कबूल करील.

* * *

असेंब्लीचे अध्यक्ष ना. पटेल हे काय करतात याजकडे पुष्कळांचे डोळे सहजच लागून राहिले आहेत. याचें कारण ते राष्ट्रीय सभेचे अभिमानी

अशी पुष्कळांची समजूत होती व ती यथार्थ होती. पण राष्ट्रीय सभेविषयीं मनांतून इतर रीतीनें आदर असला तरी तिच्या चुकीला चूक म्हणूं नये हें गैर आहे, किंबहुना हा जुलूम होय असें म्हणणारांपैकींच पटेल हे एक आहेत. शिवाय कांहीं लोकांची समजूत होती त्याप्रमाणें पटेल हे गुजराथेंतून निवडून आले ते राष्ट्रीय सभेच्या तिकिटावर निवडून आलेले नाहींत. पुष्कळांना ही गोष्ट माहीत नाहीं कीं, कॉंग्रेसमधील बहिष्कारवाल्यांनीं विशेषतः पं. नेहरू यांनीं पटेल यांच्या निवडणुकीच्या वेळीं त्यांना बराच विरोध केला. त्यांच्याविरुद्ध उभें करण्याकरितां प्रतिपक्षीहिं पाहिला ! पण पटेल-बंधूंच्या वजनापुढें त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. कौन्सिलबहिष्कार हा पटेल यांच्यावर बंधनकारक नसला तरी, त्यांना मनांतून डळमळ वाटण्याला दुसरें एक कारण होतें तें असें कीं, आज इतके दिवस त्यांनीं अध्यक्षपदावर बसून एका अर्थानें रीतसर काम केलें तरी, दुसऱ्या एका अर्थानें सरकारला लोकमताचा विरोध बराच जाणवला. पण ते दिवस गेले. असेंब्लींतील मुख्य दोन लोकपक्षांचें त्यांना पाठबळ होतें म्हणून निभावलें ही गोष्टहि कांहीं खोटी नाहीं. या पक्षांत डळमळ असती तर पटेल यांच्यावर निंदा-व्यंजक ठराव पूर्वींच आला असता. मग आतां लोकपक्ष कमजोर झाला असें पाहून सरकार तें उट्टें काढून घेणार नाहीं कशावरून? पटेल यांच्या मनां-तील ही भीति पुष्कळशी खरी आहे, आणि याचें प्रत्यंतर कालच आलें. त्याचा प्रकार असा.

* * *

असेंब्लींत बॉंब पडला तेव्हां प्रेक्षक आंत सोडण्याची व्यवस्था अधिक चांगली कशी करावी हें ठरविण्याकरितां अध्यक्ष पटेल यांनीं एक कमिटी नेमली. तिच्यांतील बहुमतानें असें ठरलें कीं, सभागृहाच्या बाहेर पोलिसांनीं बंदोबस्त ठेवावा व खुद्द सभागृहांतील बंदोबस्त अध्यक्षांच्या हुकमानें व्हावा. विला-यतेंतील पार्लमेंटचा दाखला काढून पाहिला. त्यांतहि आढळलें कीं, सभा-गृहांतील बंदोबस्त 'स्पीकर'च्याच हुकमानें चालतो व तेथें पोलिसांना प्रवेश नसतो. इतक्याहि उपर साध्या पोशाखाचे दोन पोलीस गॅलरींत ठेवण्याला परवानगी द्यावी. परंतु कुरापत काढण्याच्या हेतूनें होममेंबर यांनीं आग्रह धरला कीं, सभागृहांत बंदोबस्त ठेवण्याची जबाबदारी पोलीसखात्यावर

असल्यामुळें डगलेवाले पोलीसहि सभागृहांत येऊं दिले पाहिजेत. या म्हणण्याला अध्यक्षांनीं नेमलेल्या कमिटींत बहुमत पडलें नाहीं. असें असतां परवां रविवारीं रात्रीं ९ वाजल्यानंतर दिल्लीच्या कमिशनरसाहेबांनीं अध्यक्ष पटेल यांना खलिता पाठविला कीं, " नेहमींप्रमाणें आमचे डगलेवाले पोलीस सभागृहांत उद्यां येतील." आणि या खलित्याला व्हाइसरॉयसाहेब बाहेर फिरतीवर आहेत असें पाहून तारेनें त्यांची संमति आणवून ठेविली होती ! हा खलिता आपल्या अधिकाराचा उपमर्द करणारा आहे असें अध्यक्षांना दिसून आलें. म्हणून त्यांनीं सोमवारीं सकाळीं कामाला प्रारंभ होण्यापूर्वीच त्या खलित्याला आपलें उत्तर वाचून दाखविलें. त्यांत आपल्या अधिकाराचें समर्थन करून, व नेहमींप्रमाणें डगलेवाले पोलीस हजर आहेत असें पाहून अध्यक्ष पटेल यांनीं गॅलरींतील सर्व लोकांना बाहेर घालवून देण्याचा हुकूम केला ! या हुकुमासंबंधानें आपणाला कांहीं सांगावयाचें आहे असें होममेंबर क्रेरर यांनीं उठून सांगण्याचा दोनतीनदां प्रयत्न केला; परंतु अध्यक्षांनीं त्यांचें बोलणें ऐकून न घेतां त्यांना खालीं बसविलें !

* * *

सुमारें पांच मिनिटांत सगळ्या गॅलऱ्या रिकाम्या झाल्या, व नंतर कामाला सुरुवात झाली. हा अकल्पित प्रकार इतका खटकेबाज झाला कीं, पब्लिक सेफ्टी बिलाच्या निकालाच्या दिवसाची लोकांना फिरून आठवण झाली. यापुढेंहि या प्रश्नाचा निकाल लागेपर्यंत प्रेक्षकांना तिकिटेंच देऊं नयेत असा हुकूम अध्यक्षांनीं फर्माविला. यांत प्रेक्षकांचा गुन्हा काय असा प्रश्न येतो. पण गॅलरींत प्रेक्षक येणार म्हणून डगलेवाले पोलीस येणार, अशी सांगड सरकारनें घातली म्हणून पोलीस हजर राहण्याचें कारणच अध्यक्षांनीं काढून टाकलें असा त्याचा अर्थ आहे. पण असें किती दिवस चालणार ? याचा कांहीं तरी निकाल लागलाच पाहिजे. आणि ह्याचे प्रकार दोन. (१) व्हाइसरॉयसाहेबांनीं मध्यें पडून हा तंटा सामोपचारानें मिटवावा. किंवा (२) सरकारनें आपला अधिकार चालवून पटेलांचा अधिकार अमान्य करावा. पैकीं पहिली गोष्ट झाली तर ठीकच आहे पण ही दुसरी गोष्ट झाली असतां, पटेल यांना आपल्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा देणेंच प्राप्त. अर्थात् त्यांचें समर्थन करणाऱ्या लोकपक्षाला आपला तीव्र निषेध प्रकट करण्यासारखें कांहीं तरी करावें लागेल. परंतु आज हे तर्क आहेत. ता. २३ रोजीं व्हाइस-

रॉय दिल्लीला परत येणार व ता. २५ रोजीं असेंब्लींत भाषण करणार असें ठरलें असल्यामुळें, या दोन दिवसांत कांहीं तरी खलबत होईल असा पुष्कळांचा तर्क आहे. पण तसें न झालें व व्हाइसरॉयसाहेबांना मोकळ्या गॅलरीपुढें व मोकळ्या सभागृहांत भाषण करण्याचा प्रसंग आला तर, मग चालू बैठकीचा निकालच लागला असें समजण्यास हरकत नाहीं. काय होतें तें पाहावें.

पत्र नं. २

ता. २८-१-३०

चालू आठवड्यांत एकच मुख्य विषय लोकांच्या तोंडीं आहे. तो हा कीं, अध्यक्ष पटेल हे काय करणार? राजीनामा देणार, कीं अपमान गिळून खुर्चीवर राहणार, कीं सरकारवर आणखी एकदां मात करणार, कीं कांहीं तरी समेट होईल असें तडजोडीचें धोरण स्वीकारणार? मागील पत्र लिहिलें त्या वेळीं व्हाइसरॉय दिल्लीला आले नव्हते. इतर कित्येक पक्षांचे पुढारीहि आले नव्हते. फक्त अध्यक्ष पटेल व होममेंबर क्रेरर हे युद्धाकरितां आपापले खंदक खणून त्यांत उतरून बसले होते. पटेल यांचें म्हणणें "असेंब्लीच्या इमारतीवर माझा अधिकार." क्रेरर यांचें म्हणणें "तो अधिकार तुमचा नाहीं, आणि तुम्ही डगलेवाल्या पोलिसांना आंत येऊं देत नाहीं, असें म्हणण्यांत कायद्याचें अतिक्रमण केलें आहे." खंदकांत उतरलेल्या या योद्ध्यांचे एकमेकांवर प्रत्यक्ष गोळीबार मात्र चालू नव्हते. कारण या गोळ्या असेंब्लीच्या गॅलरींत दिसावयाच्या. पण गॅलरी मोकळी नाहीं म्हणून पोलीस नाहीं व आंत पोलीस नाहीं म्हणून झगडा नाहीं.

* * *

पण व्हाइसरॉय दिल्लीस आल्यापासून या प्रश्नाचा निकाल लावण्याची कारवाई जोरानें सुरू झाली आहे. ता. २५ पर्यंत, म्हणजे आपलें भाषण होऊन जाईपर्यंत, व्हाइसरॉयांनीं कांहींच केलें नाहीं. ता. २६ रोजीं पटेल यांनीं त्यांना बोलावून घेतलें. त्या भेटींत पटेल यांनीं व्हाइसरॉयांना अथपासून इतिपर्यंत कागदपत्रावरून सर्व हकीकत एक तासभर समजावून दिली व असें सांगितलें कीं, "ता. १४ पर्यंत सर्व गोष्टी सुरळीत चालल्या होत्या. क्रेरर व आपण यांच्यामध्यें कांहीं मतभेद उरला नव्हता. पण त्यापुढें स्थिर झालेल्या या ताजव्याला आंतून कोणी तरी धक्का दिला खास. म्हणून

ता. १८ पासून क्रेरर यांनीं कमिशनर टॉम्सन यांचा आश्रय करून उलट खाल्ली! व माझा उपमर्द करणारा हुकूम ता. १९ रोजीं रात्रीं एकाएकी मला फर्माविला. म्हणून मलाहि माझ्या अधिकाराचा प्रभाव दाखवावा लागला. या कामीं तुम्ही बाहेर असतां त्यांनीं तुमची संमति घेतली, पण आतां तुम्ही समक्ष आलां आहां तर या प्रश्नाचा उलगडा करा."

* * *

पण व्हाइसरॉयांचा हात क्रेरर यांनीं आधींच तारेनें बांधला असल्यामुळें त्यांना हो-नाहीं कांहींच म्हणतां येईना. म्हणून "मी कांहीं वेळ घेऊन या गोष्टीचा विचार करतों" इतकेंच बोलून त्यांनीं कानांवर हात ठेवले म्हणतात. पण रंग असा दिसतो कीं, या प्रसंगीं व्हाइसरॉय हे क्रेरर यांनाच बहुधा उचलून धरतील. कारण एक तर आपला शब्द गेला आणि दुसरें असें कीं, एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलनें जाहीर पत्रक काढून त्यांत पटेल यांचें वर्तन बेकायदेशीर आहे असें स्पष्ट विधान खिळा ठोकून केलें. त्यांना कायदेपंडितांचाहि सल्ला असा मिळाला म्हणतात कीं, पटेल यांचें वर्तन बेकायदेशीर झालें व सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, आतां पुष्कळसे लोक उठून गेल्यामुळें, असेंब्ली दुर्बळ झाली आहे! एवंच, प्रस्तुतचा विरोधयोग पटेल यांना अशुभ दिसतो. आणि पटेल यांचाहि झोंक हा बार एकदां उडवून टाकावा असाच दिसतो.

* * *

ता. २५ रोजीं व्हाइसरॉय यांनीं केलेल्या भाषणावरील लोकमत आतां प्रसिद्ध झालें आहे. नॅशनॅलिस्ट पक्षांत बरीच भवति-न-भवति होऊन शेवटीं त्याच्यावर असमाधानकारक असाच शेरा मारण्यांत आला. असेंब्लींतील इतर पक्षांनीं मात्र व्हाइसरॉयांची पाठ थोपटली. पण सर्वांनाच असें वाटलें कीं, ता. ३१ ऑक्टोबरच्या भाषणांत जें धोरण होतें तें या भाषणाच्या वेळीं राहिलें नाहीं. मग कदाचित् वरून आलेल्या हुकुमाचा अगर इशाऱ्याचा तो परिणाम असेल. स्वातंत्र्याच्या चळवळींसंबंधानें बोलतांना, कायदेभंगाची चळवळ देखील त्यांनीं बेकायदेशीर म्हणून भरडून टाकली! राउंड टेबल कॉन्फरन्स खास भरविणार इतकी एकच गोष्ट त्यांच्या भाषणांत निश्चित होती. पण त्याचीहि रूपरेषा त्यांना पूर्वीपेक्षां अधिक मांडतां आली नाहीं. कोणी म्हणतात, "कॉन्फरन्स येत्या मे महिन्यामध्यें बोलावणार." कोणी म्हणतात, "पुढल्या वर्षाच्या मे महिन्यापर्यंतहि ती पुढें

ढकलली जाईल. कारण नव्या निवडणुकी येत्या ऑक्टोबरमध्यें होतील. त्यानंतर विलायतेला जावयाचें तर थंडीची मोठी गैरसोय. त्यानंतर लगेच नव्या असेंब्लीची पहिली बैठक होणार." अशा रीतीनें टाइमटेबल एप्रिल-पर्यंत आंखलें गेलें, असें होतें.

* * *

काँग्रेसनें राउंड टेबल कॉन्फरन्स फेटाळली तेव्हां आतां लिबरल पक्षाचे पुढारी सर तेजबहादुर सप्रू यांनीं पुढें होऊन सर्व-पक्षीय परिषद बोलावण्याचा उपक्रम सुरू केला आहे. त्यांनीं शेंकडों लोकांना या बाबतींत पत्रें पाठविलीं व कांहींचीं अनुकूल उत्तरेंहि त्यांना गेलीं आहेत. पण काँग्रेस पक्ष यांतून निघून गेल्यामुळें या परिषदेचा पाय अर्थात् लंगडा झाला आहे. लाहोर येथें मुख्य ठरावाला अशी परिषद बोलवण्याबद्दल कांहीं उपसूचना करण्यांत आल्या होत्या. त्यांचा आधार घेऊन, राष्ट्रीय पक्षांतील लोकांना असें म्हणण्यांत येतें कीं, "तुम्ही ही परिषद बोलावण्यांत सामील कां होत नाहीं?" पण त्याला पहिलें उत्तर असें कीं, "परिषद बोलवावी असें मत मालवीय, केळकर यांनीं काँग्रेसपुढें मांडलें तें मुख्यतः काँग्रेसला उद्देशून होतें. लिबरल पक्षाला उद्देशून नव्हतें." शिवाय परिषदेंत लिबरल पक्षाचा मुख्य हेतु हिंदु-मुसलमानांतील राजकीय मतभेद काढून टाकण्याचा आहे, डोमीनियन स्टेटस-संबंधीं विशेष विचार करण्याचा नाहीं. पूर्वीच्या परिषदेंत संस्थानिकांचे प्रतिनिधी नव्हते. आतां तेहि येणार! अशा रीतीनें नेहरू रिपोर्टांतील किमान मागण्यांपैकीं कांहींचा संक्षेप करण्यांत येईल ही राजकारणाच्या दृष्टीनें एक उणीव; व मुसलमानांच्या मागण्या मान्य करण्याविषयीं हिंदूंना बेसुमार भीड घालण्यांत येईल ही दुसरी उणीव. मिळून परिषद भरविण्याला पूर्वीपेक्षां कमी अनुकूल मत प्रकट होत आहे. कारण व्हाइसरॉयांच्या भाषणानेंहि यावर थोडेंसें विरजण पडलें आहे.

* * *

पं. नेहरू हे असें म्हणणाऱ्यांपैकीं होते कीं, "मुसलमानांच्या समाधानाकरितां हिंदूंनीं त्यांच्या कांहीं कांहीं गोष्टी कबूल कराव्या!" पण त्यांची अखेर खात्री झाली कीं, अमुक एका मर्यादेपलीकडे मुसलमानांच्या मागण्या मान्य करा असें म्हणणें हें हिंदूंना अन्यायाचें तर आहेच, पण राष्ट्राच्या दृष्टीनेंहि तें हिताचें नाहीं! अशा रीतीनें नेहरू हे हिंदूंना भीड किती घालतील याची

कमाल मर्यादा कळून चुकली होती. परंतु या कामीं लिबरल पक्षाची भूक नवी ताजी दिसते. म्हणजे नेहरू रिपोर्टपलीकडेहि बरेंच जाऊन मुसलमानांच्या मागण्या मान्य कराव्या अशी हिंदूंना भीड घालण्याचा त्यांचा विचार दिसतो. निदान लिबरल पक्षानें या मागण्यांच्या तपशिलांत जाऊन, आपलें स्पष्ट मत आजवर सविस्तर कोठें प्रकट केलेलें नाहीं! म्हणून हिंदु सभेला सहजच वाटतें कीं, सर्वपक्षीय परिषदेला म्हणून जावें व राजकारणाचा विचार व डोमिनियन स्टेटस मागण्याची तत्परता बाजूस राहून सगळी झोड उठावयाची किंवा रण माजवायचें तें हिंदु-मुसलमानांच्या प्रश्नावर! आणि या प्रश्नावर तर हिंदु सभा व मध्यवर्ती मुसलमान पक्ष किंबहुना बॅ. जिना यांनीं आप-आपलें म्हणणें इतकें स्पष्ट केलें आहे कीं, त्यांत इकडे तिकडे करण्याला फारसा वाव नाहीं! अर्थात् परिषदेंत जाऊन सर्वांचीं बोलणीं खाऊन, सर्वांची भीड मोडून, नांवें ठेवून घेऊन परत यावें, त्यापेक्षां 'परिषदेंत येत नाहीं, तुम्हालाच काय सुचवावयाचें तें सुचवा' असें हिंदु सभेच्या पुढाऱ्यांना वाटणें स्वाभाविक आहे. म्हणून पुष्कळांचें म्हणणें असें कीं, डॉ. सप्रू व लिबरल पक्ष यांना जर या परिषदेच्या कामीं पुढाकार घेण्याची इच्छा असेल तर त्यांनीं हिंदु-मुसलमानांचे प्रश्नासंबंधानें यापुढें मुग्ध बसून चालणार नाहीं. त्यांना सयुक्तिक कोण व अयुक्तिक कोण व किती हें खुलासेवार बोललेंच पाहिजे. नुसती आम्ही मध्यस्थी करतों किंवा दोघांची समजूत घालतों असें बोलून भागणार नाहीं.

* * *

राउंड टेबल कॉन्फरन्ससंबंधीं विचार करण्याकरितां हिंदु सभेच्या ऑल-इंडिया कमिटीची बैठक तारीख १८ व १९ या दोन दिवशीं डॉ. मुंजे यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाली. तींत दोन गोष्टी मुख्य ठरल्या. राउंड टेबल कॉन्फ-रन्सला मुसलमानांचे पुढारी गेले तर हिंदु सभेनेंहि आपले प्रतिनिधी पाठवावे. कारण ब्रिटिश प्रधानमंडळापुढें दोनहि बाजू खुलासेवार मांडल्या गेल्या पाहिजेत. एकट्या मुसलमानांची बाजू मांडली गेली तर हिंदु सभा हट्टी व अविवेकी आहे अशा गैरसमजाची भर अज्ञानांत पडावयाची. हिंदु सभेनें आपले प्रतिनिधी पाठविल्यास या दोनहि गोष्टी टळतील. या सभेंत दुसरी गोष्ट ठरली ती अशी कीं, हल्लीं होणाऱ्या पोट निवडणुकींत हिंदु सभेनें प्रत्यक्ष आपले उमेदवार म्हणून कोणी उभे न केले तरी, इतर उमेदवारांना मदत

देतांना किंवा विरोध करतांना, ते उमेदवार हिंदु सभेचें हित पाहतील कीं नाहीं याचा पक्का विचार करून त्याप्रमाणें मदत करावी किंवा विरोध करावा. निवडणुकींत काँग्रेसनें अंग काढून घेतल्यामुळेंच ही जरूरी कांहीं अंशीं भासूं लागली आहे. तथापि हिंदु महासभेनें राष्ट्रीय दृष्ट्या ही खबरदारी घेतली आहे कीं, ज्यांना मदत करावयाची ते उमेदवार स्वराज्याच्या मागणीला अनुकूल असलेच पाहिजेत. अशा रीतीनें सभेनें राजकारण व जातिहित यांचा मेळ घातला आहे.

* * *

बॅ. जिना हे असेंब्लीला आल्यानंतर सर्व मुसलमानांची मिळून एक पार्टी कदाचित् बनवतील व ते त्याचे अध्यक्ष होतील किंवा हल्लींच्या स्वतंत्र पक्षांतच सर्व मुसलमान सभासदांचा समावेश करून घेतील अशी बोलवा असल्याचें मागील पत्रीं लिहिलें होतें. परंतु ती गोष्ट घडत नाहीं असें आतां निश्चित म्हणतां येईल; कारण जिना यांनीं असें स्पष्ट सांगितलें म्हणतात कीं, "मुसलमानांची म्हणून वेगळी पार्टी करणार असाल तर मी तींत सामील होत नाहीं व उलट मुसलमान म्हणतात कीं, "अशी पार्टी तुम्ही न कराल तर आम्ही तुम्हाला पुढारी करीत नाहीं." एवढेंच नव्हे तर जिना यांनीं नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे सेक्रेटरी रा. अणे यांच्याजवळ गोष्ट काढली म्हणतात कीं, आमचा स्वतंत्र पक्ष व तुमचा नॅशनॅलिस्ट पक्ष या दोघांचा मिळून एक पक्ष करण्याला देखील आमची हरकत नाहीं. या गोष्टीला नॅशनॅलिस्ट पक्ष तयार आहे. परंतु स्वतंत्र पक्षांतील कांहीं लोकांच्या आग्रहामुळें ही गोष्ट देखील घडणार नाहीं. कॉंग्रेस पक्ष निघून गेल्यामुळें असा संयुक्त पक्ष बनवितां आला असतां तर एका अर्थी तें चांगलेंच झालें असतें, पण तसा योग दिसत नाहीं एवढें खरें. पण अशी गोष्ट न घडण्याला आणखीहि एक कारण असें आहे कीं, अध्यक्ष पटेल यांनीं उत्पन्न केलेल्या निकराच्या प्रश्नाचा निकाल जोंपर्यंत लागला नाहीं तोंपर्यंत सगळ्याच गोष्टी डळमळीत आहेत. म्हणजे समजा कीं, अध्यक्ष यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामा दिला तर कदाचित् नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे सभासद, त्यांनीं राजीनामेच न दिले तरी अध्यक्ष पटेल यांच्याबरोबर निघून जातील. आणि तसें झालें म्हणजे असेंब्लींत युरोपियन व मुसलमान एवढे दोनच पक्ष उरणार ! आणि मग सर्व कामकाज झपाट्यानें निकालांत

निघून ता. २२ मार्च रोजीं असेंब्ली खलास व्हावयाची ती मार्चच्या पहिल्या आठवड्यांतच कां न होईल!

पत्र नं. ३

ता. ३०-१-१९३०

प्रेसिडेंट पटेल यांच्यासंबंधीं रोज खलबतें सुरू आहेत. मि. मूर हे अध्यक्षांवर प्रत्यक्ष निंदाव्यंजक ठराव न आणतां तशा अर्थाचा पण प्रेक्षकांना गॅलऱ्या खुल्या कराव्या, त्या न करण्यानें बाहेरच्या जनतेला अन्याय होतो, अशा अर्थाचा ठराव मांडण्याची सूचना ता. २१ रोजींच पुढें आणणार होते. पण तसें करूं नये असा इशारा त्यांना सरकार पक्षाकडून मिळाला, म्हणून त्यांनीं आपली सूचना त्या दिवशीं मागें घेतली. वरील सरकारी इशाऱ्याचें कारण असें कीं, व्हाइसरॉय दिल्लीला आले नव्हते व त्यांच्या संमतीशिवाय वरील ठरावाला सरकारी सभासदांना संमति देतां येत नव्हती. पण फिरून तारीख २८ रोजीं सभा सुरू होतांच 'मला या विषयावर एक सूचना करावयाची आहे, परवानगी द्याल का?' असें त्यांनीं विचारलें. त्याला अध्यक्षांनीं उत्तर दिलें कीं, 'रीतसर नोटीस द्या म्हणजे मग पाहूं.' यामुळें याहि वेळीं मि. मूर यांना कांहीं करतां आलें नाहीं. मि. मूर हे 'स्टेट्समन' पत्राचे संपादक आहेत इतकें सांगितलें म्हणजे त्यांचा उद्देश कळून येईल. सरकार पक्षाकडून अद्यापि मदतीचें आश्वासन मिळालेलें नाहीं किंवा खासगी युरोपियन सभासदांनींहि पार्टीतर्फे त्यांना आश्वासन दिलेलें नाहीं.

* * *

व्हाइसरॉयसाहेबांनीं जिना, झुल्फिकर अल्लीखान, सर डार्सी लिंडसे व जयकर यांच्या गांठी या कामीं यापूर्वींच घेतल्या आहेत. पण आतां स्वतः क्रेरर यांच्याकडूनहि या लोकांच्या भेटी घेण्याची इच्छा प्रदर्शित करण्यांत आली आहे. दुसरे पक्षीं अध्यक्ष पटेल यांनीं चार दिवसांपूर्वीं जिना, पुरुषोत्तमदास, केळकर व अणे यांना आपल्या घरीं बोलावून दोन तास चर्चा केली. त्यानंतर फिरून ता. २९ रोजीं आपल्या ऑफिसांत वरील गृहस्थांना व त्यांच्याचबरोबर झुल्फिकर अल्लीखान व डार्सी लिंडसे यांना बोलावून चर्चा केली. तींत उभयपक्षांचा अपमान न होतां, कांहीं तरी मधला मार्ग काढावा असें ठरून एक मसुदाहि तयार करण्यांत आला व त्याचा विचार पटेल हल्लीं

करीत आहेत. 'गॅलरींत संरक्षणाकरितां अध्यक्ष व पोलीस-अधिकारी यांच्या विचारें कांहीं जवान ठेवावे, पण त्यांना तेथल्यापुरता हुकूम करण्याचा अधिकार अध्यक्षांना असावा. शिवाय प्रत्यक्ष पोलीस-युनिफॉर्मशिवाय दुसरा एखादा कांहीं खुणेचा डगला त्याचे अंगावर असावा. आणि ही व्यवस्था तात्पुरती समजावी व गॅलऱ्या खुल्या कराव्या आणि मग वॉच अँड वॉर्ड कमिटीच्या सूचना अमलांत आणण्याची योग्य ती कारवाई करावी अशा अर्थाचा तो मसुदा आहे; आणि पटेल यांनीं तो मान्य केला तर व सरकारनेंहि मान्य केला तर सगळाच प्रश्न सुटला. भांडण खरें आजचें आहे. उद्यांच्या कायमच्या व्यवस्थेचें नाहीं. त्यावर एकमत होण्यासारखें आहे, पण आज अडचण आहे ती दोनहि पक्षांच्या मानापमानाची.

* * *

गेल्या आठवड्यांत रा. केळकर व अणे हे मीरत येथील तुरुंगांत जाऊन, तेथील रा. ठेंगडी, डांगे-प्रभृति मंडळींना भेटून आले. डॉ. मुंजे यांना रोटरी क्लबापुढें व्याख्यानाचें निमंत्रण आल्यामुळें ते जाऊं शकले नाहींत. पं. ठाकुरदास भार्गव हेहि गेले होते. जेलच्या कचेरींत सुमारें दीड तास संभाषण झालें. बहुतेक लोकांची प्रकृति चांगली आहे व तुरुंगांतील वागणुकीसंबंधानें तूर्त तरी कांहीं तक्रारी नाहींत. पण आतां सेशनपुढें जो खटला चालणार त्याच्या डिफेन्सची तजवीज कशी होणार याची मात्र चिंता वाटते. रा. देवकीप्रसाद सिंह व अन्सारी यांनीं आतांपर्यंत खटला स्वार्थत्यागपूर्वक चालविला; पण सेशनमधील खटला आणखी ६ महिने चालणार त्याचें काय? कारण दिल्ली येथील मध्यवर्ती डिफेन्स कमिटीजवळ आतां फक्त एक दोन हजार रुपयेच शिल्लक आहेत. मुंबईच्या गिरणी-कामगार मंडळींकडून व इतर एक-दोन ठिकाणांहून मिळून पैसे येण्याची अपेक्षा आहे. त्याप्रमाणें ते आले तरी त्याच्या दुप्पट-तिप्पट पैसे हल्लींचा खर्च चालू ठेवण्यासच लागतील. मग कोणी मोठ्या दर्जाचा बॅरिस्टर सहा महिने पोसणार कसा किंवा तो सहा महिने फुकट काम करील अशी अपेक्षा तरी कशी करावी! कमिटीतर्फे श्री. श्रीनिवास अय्यंगार यांना तार करण्यांत आली आहे व ते आले तर खर्च पडणार नाहीं. पण ते येतीलसें वाटत नाहीं. बॅ. जयकर यांनीं मधून मधून जाण्याचें कबूल केलें आहे. पण त्यांचा मुक्काम येथें अध्यक्षांच्या भानगडीमुळें मार्चअखेर तरी होतो कशावरून? तथापि तूर्त

डिफेन्स कमिटी मोडूं नये; फेब्रुवारी अखेरपर्यंत कसें तरी निभवावें व पुन्हा एकदां वर्गणीकरितां जाहीर विनंति करावी असें ठरवण्यांत आलें आहे.

* * *

लिबरल फेडरेशनचे अध्यक्ष सर तेजबहादुर सप्रू हे काल-परवां दोन दिवस येथें आले होते. त्यांनीं आलटूनपालटून मुसलमान पुढाऱ्यांच्या व हिंदु पुढाऱ्यांच्या भेटी घेतल्या. मुसलमानांतर्फे मौ. शफी दाउदी, जिना, महंमहअल्ली, मौ. महमद याकूब यांनीं चर्चा केली. पण त्यावरून आगाखानी कंपूचा या लोकांत कांहीं थोडा समावेश होता असें म्हणतां येईल. पण ते तरी कोणी सांगावें ? कारण मुसलमानसंघाची त्रिमूर्ति तीन तोंडांनीं तीन आवाज काढीत असते. म्हणून वरील प्रतिनिधींत दोन तोंडें एक झालीं असें मानलें तरी तिसरें तोंड काय म्हणेल कोणास ठाऊक ?

* * *

डॉ. सप्रू यांनीं मुंजे, केळकर, अणे व जयकर यांची एकत्र गांठ रा. जयकर यांच्या खोलींत घेतली. सुमारें दोन तास चर्चा झाली. मुसलमानांचें म्हणणें थोडथोडें त्यांनीं सांगितलें. तें सर्व तसेंच टिकलें तर दुतर्फी चर्चेला कांहीं थोडी जागा व आशा आहे असें म्हणतां येईल. या चौघांनींहि डॉ. सप्रू यांना असें सांगितलें कीं, हिंदु पुढारी एकीच्या मार्गांत आडवे येत आहेत ! पण हा निव्वळ गैरसमज किंवा वृथा आरोप आहे. जेथें पं. नेहरू-सारख्यांनीं मुसलमानांचें समाधान करण्यांत हात टेकले तेथें आमच्या-सारख्यांचा काय पाड ? सुदैवानें हिंदु सभेला दोनतीन तोंडें नाहींत. ती प्रायः एकाच तोंडानें बोलते व पं. मदन मोहन मालवीय यांच्यासारखे हिंदु सभेचे आद्य पुढारी तर डॉ. मुंजे यांच्यापेक्षांहि मुसलमानांना थोडे अधिक झुकतें पारडें करावयास तयार आहेत. खरी अडचण पंजाब प्रांतांतील हिंदु व शीख व पेशावर प्रांतांतील हिंदु यांचीच आहे. पण ती अडचण आहे, आणि आडकाठी नव्हे; व ती अडचणहि तेथील मुसलमानांच्या आग्रहामुळेंच आहे. बंगाल्यांतहि अडचण तशीच आहे. पण बंगाली पुढारी हिंदु सभेच्या दृष्टीनें पाहत नाहींत, स्वतःच्या समाजाकडे दुर्लक्ष करतात हें बॅ. दास यांच्या पूर्वीच्या उदाहरणावरून दिसून आलेंच आहे.

* * *

डॉ. सप्रू यांच्या पत्रांना केळकर, जयकर, अणे व मुंजे यांची जवळ जवळ एकाच अर्थाचीं उत्तरें गेलीं होतीं. त्यांचा मतलब इतकाच होता कीं, सर्व-पक्षीय परिषद बोलावण्याची खटपट तुम्ही करतां ती आम्हालाहि पसंत आहे; परंतु ती सायमन कमिशनचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यावर बोलावली असतां अधिक फायदा होईल. शिवाय हिंदु-मुसलमान यांनीं आपापलें म्हणणें पूर्वींच अनेक वेळां प्रसिद्ध केलें आहे. पण लिबरल पक्षानें या प्रश्नाचा अद्यापि खोल विचार केलेला दिसत नाहीं. तरी त्यांनीं आतां यांत लक्ष घालून आपलेंहि नक्की काय म्हणणें आहे हें विचारपूर्वक स्पष्ट जाहीरपणें मांडावें, म्हणजे स्वतः मध्यस्थी करणारांचीं मतें तरी काय आहेत हें कळून येईल. मग त्यांच्या मध्यस्थीचा झाला तर अधिक उपयोग होईल ही गोष्ट डॉ. सप्रू यांनीं जरी आपल्या सर्व पक्षांतर्फे मान्य केली नाहीं तरी खासगी चर्चेंत त्यांचीं मतें थोडथोडीं कळलीं. पण दुर्दैवानें मुसलमान मागतील तें सर्व द्या असें मोघम म्हणणारे त्या पक्षांत अनेकजण असल्यामुळें सर्व भीड आपल्यावरच पडेल, असें हिंदूंना वाटतें व त्या भीतीचें प्रथम निराकरण झालें पाहिजे.

* * *

तारीख ४ फेब्रुवारी रोजीं जी. आय. पी. रेल्वेवर कमींत कमी एक दिवसाचा व कदाचित् दोन–आठवड्यांचा संप होणार असें ठरल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. या बाबतींत मध्यस्थी करावी अशा अर्थाच्या तारा रा. अणे व रा. केळकर यांना आल्यावरून त्यांनीं काल रोजीं रेल्वे-सभासदांची मुलाखत घेतली व असेंहि ठरलें कीं, रेल्वे यूनियनचे प्रतिनिधी दिल्लीला बोलावून घेऊन त्यांचा अदमास अंदाज घेऊन मग फिरून ता. १ फेब्रुवारी रोजीं रेल्वे बोर्डाची दुसरी मुलाखत घ्यावी व रेल्वेचे अधिकारी कोणत्या मागण्या कबूल करण्याला तयार आहेत हें किमान पक्षीं विचारून नंतर काय तो सल्ला मध्यस्थांनीं द्यावा. यूनियनचे प्रतिनिधी उद्यां सकाळीं येथें येऊन चर्चा होईल व त्या धोरणानें रेल्वे बोर्डाशीं चर्चा करून संप थांबवावा अशी खटपट करण्यांत येईल; मग प्रत्यक्ष काय घडतें तें पाहावें. तूर्त रेल्वे बोर्डाचा असा निर्धार दिसतो कीं, मुख्यतः कायद्याच्याच मुद्द्यावर रेल्वे यूनियनच्या लोकांना नडवावें. पण यूनियनच्या लोकांनींहि कायद्याचा सल्ला घेतला असल्यामुळें व या दृष्टीनें संपाचें परिणाम भोगण्याची तयारी मनानें केली

असल्यामुळें या मुद्द्यावरच तुटलें तर संप होईल; पण कांहीं कांहीं तक्रारी तरी दूर करण्याचें आश्वासन मिळालें तर कदाचित् संप टळेल.

पत्र नं. ४

ता. १८-२-३०

गेल्या पंधरवड्यांत असेंब्लीमध्यें प्रत्यक्ष काम असें थोडें झालें व झालें त्याची हकीकत तारीखवार केसरींत आलीच आहे. काम इतकें थोडें कीं, कांहीं दिवशीं तें एका तासांतच संपलें. फक्त खासगी बिलें व ठराव यांच्या दिवशीं मात्र बैठक चार पांच वाजेपर्यंत चालली. नेहमीं कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें कामासंबंधानें जो संक्षेप दिसून येतो तसा कांहीं अंशीं हल्लीं असेंब्लींत आला आहे. प्रश्नांची संख्या पूर्वीहून कमी. कोणी बिचाऱ्यांनीं प्रश्न पाठविले असले तर त्यांपैकीं कांहीं राजीनामा देऊन घरीं बसलेले! यामुळें नेहमींप्रमाणें सबंध तासभर प्रश्नोत्तरांची चर्चा अशी फार थोडे दिवस झाली. खासगी बिलें व ठराव यांच्यावरील वाद मात्र नेहमींप्रमाणें दुतर्फी भरदार झाला. डॉ. मुंजे यांचा ठराव उपसूचनेंत गुंडाळला गेला तरी लष्करी शिक्षणाच्या प्रश्नाकडे लोकांचें लक्ष वेधण्याचें काम त्यानें केलें. बॅ. जयकर यांच्या विद्याधनाच्या बिलाला तत्त्वतः हरकत कोणी घेतली नाहीं. परंतु लग्नासंबंधींच्या बिलाला चहूंकडून कसून विरोध झाला. पण हें बिल स्वतः जयकरांचें म्हणण्यापेक्षां डॉ. गौर यांच्या बिलाची घोरपड त्यांच्या गळयांत पडली होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

* * *

या सर्व अवधींत पूर्वीच्या पंधरवड्याप्रमाणेंच काम चालू होतें, तरी सभासदांचें मन बरेचसें ठिकाणावर नव्हतें. अध्यक्षांच्या वादाचा निकाल काय होणार या संशयाच्या धुक्यांत सर्वांचीं मनें वावरत होतीं. असें समजा कीं, करकरीत संध्याकाळीं अर्धवट अंधाऱ्या खोलींत आळसामुळें दिवा न लावतां स्नेही मंडळी गप्पा मारीत बसतात, तशांतला प्रकार झाला होता. अनिश्चितपणाच्या अंधारामुळें कोणाचें तोंड कोणास दिसत नव्हतें. कोण आला, कोण उठून गेला, याची क्षिति कोणी करीत नव्हता व शेवटीं तर सभासदांना असें वाटूं लागलें कीं, या वादाचा काय सोक्षमोक्ष होणार तो होऊन स्वच्छ

प्रकाश तरी पडावा किंवा येथून उठून तरी जावें. पण काम चालू असतां हातचें टाकून जाववत नाहीं म्हणूनच मुक्काम! अध्यक्ष पटेल हे मात्र खमंग खरे. कारण आज जवळ जवळ एक महिनाभर असेंब्लीच्या गॅलऱ्या त्यांनीं मोकळ्या ठेवल्या आहेत. मध्यंतरीं मि. मूर व आचार्य यांनीं उचल खाल्ली होती. पण एकाला त्यांच्या युरोपियन स्नेह्यांनीं व दुसऱ्याला हिंदी स्नेह्यांनीं थोपटून चुचकारून धरलें. हेतु हा कीं, परस्पर काय व्हावयाचें तें होवो, पण एखाद्या तिऱ्हाईत व्यक्तीनें, चांगली होणारी गोष्ट अकाली तोंड फोडून उगीच बिघडवावी कां? समेटाच्या चर्चेंत निरनिराळ्या पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं पटेल यांच्या बंगल्यावर, जयकरांच्या बंगल्यावर, जिनांच्या बंगल्यावर, पंडित मदन मोहन यांच्या बंगल्यावर, केररसाहेबांच्या बंगल्यावर व गव्हर्मेंट हाउसमध्यें व्हाइसरॉयसाहेबांच्या बैठकीच्या जागीं किती वेळ खर्चला असेल, किती मसुदे उलटे-पालटे केले असतील, लिहिले-फाडले असतील हें सांगणें कठीण.

* * *

व्हाइसरॉयसाहेब व व्यक्तिशः एकेक पुढारी किंवा पुढाऱ्यांचा मेळा यांचीं खलबतें दोन दोन काय पण तीन तीन तासहि कित्येक वेळां चाललीं व एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलच्या तीन-चार बैठकींत मिळून सुमारें १२-१४ तास तरी या विषयाची चर्चा झाली असेल. पण अजूनहि या कटकटीच्या प्रसूति-वेदना थांबत नाहींत, मग मुलगा का मुलगी हें कोण कसें सांगणार? स्वतः पटेल हे तर बाहणा करण्यांत इतके निष्णात आहेत कीं, त्यांना एकामागून एक भेटून आलेले दोघे गृहस्थ बरोबर एकमेकांच्या उलट बातमी सांगतात व अनुमानें काढतात! या सर्व वाटाघाटींत व्हाइसरॉयसाहेब यांनीं दाखविलेला धीमेपणा हा मात्र वाखाणण्यासारखा आहे. दोन टोकांवर उभे राहिलेले पटेल व आपले एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर या दोघांचेंहि समाधान करीत व सांभाळून घेत घेत ते कांहीं तरी मध्यम मार्ग निघेल तर पाहत होते. कारण एका बाजूला जरी सरकार पक्षाचें बहुमत ठाम असल्यानें ते निंदाव्यंजक ठराव पास करून घेऊन, पटेल यांची बेअब्रू करूं शकतील, तरी दुसऱ्या बाजूला अध्यक्षालाहि असा अधिकार आहे कीं, त्याचें डोकें फिरलें तर असेंब्लीला "या क्षणापासून कायमची तहकुबी दिवस न ठरवितां दिली (Adjourned sine-die)" असें म्हणून

स्वतः उठून जाऊन त्यांना असेंब्लीला कुलूप घालतां येईल. मग काय व्हावयाचें तें होवो. पण दोनहि गोष्टी विपरीत व अनिष्ट म्हणून त्या न होऊं देण्याकरितां सर्वांचे कसून प्रयत्न चालले आहेत. शेवटीं कंटाळून फिरून मि. मूर व आचार्य यांनीं आज वर डोकें काढलेंच आहे. तरी पण आतां चारदोन दिवसांत समेट जाहीर होईल अशींच पुष्कळशीं चिन्हें दिसतात.

* * *

गेल्या आठवड्यांत जी. आय. पी. रेल्वेवरील संपासंबंधानें येथें बरीच खटपट झाली. रा. केळकर व अणे यांनीं सर जॉर्ज रेनी यांची तीनदां मुलाखत घेतली. परंतु तींतून विशेष कांहीं निष्पन्न होईना म्हणून शेवटीं तहकुबीची सूचनाहि आणली, पण तीहि फुकट गेली! ही सूचना लांबणीवर टाकल्यास कदाचित् अधिक सभासद मिळाले असते असें वाटतें. परंतु संपवाल्यांच्या पुढाऱ्यांना येथील परिस्थितीची जाणीव नसल्यामुळें त्यांच्याकडून एकसारखा तारांवर तारांचा मारा सुरू होता व हें काम लांबणीवर टाकल्यास त्यांचा निष्कारण गैरसमज झाला असता म्हणून केळकर व अणे यांनीं आपल्या हातीं होतें तेवढें तरी करून घेतलें. तहकुबीची सूचना फुकट गेली तरी रेल्वे बजेटावरील वादविवादांत सर्व मुद्दे पुढें आणतां येण्यासारखे आहेत व ते आणलेहि जातील. परंतु संप करणारे व तो मोडूं पाहणारे यांची एक प्रकारें शर्यत लागून राहिल्यामुळें शेवटीं ज्याचा जोर होईल तोच जिंकील असें म्हणण्याची पाळी आली आहे. रेल्वेवरील यूनियन्समध्यें आपापसांत मेळ नाहीं या गोष्टीची मदत सरकारला या प्रसंगीं बरीच झाली आहे. गेल्या डिसेंबर महिन्यांत नागपूर येथें यूनियनवाल्यांची जी सभा झाली तींत फाटाफूट झाली नसती तर संपवाल्यांना अधिक बळ तरी मिळालें असतें किंवा संप तरी झाला नसता. पण कांहीं यूनियनवाले एकदम कम्युनिस्ट मताचे ठराव करण्याला प्रवृत्त झाले, या गोष्टीमुळें तेथें फूट झाली व त्या फुटीचा फायदा सरकार आतां भरपूर घेत आहे. सरकारचें हें कृत्य कोणत्याहि प्रकारें समर्थनीय नाहीं. कारण नागपूरच्या सभेंत कांहींहि ठराव केले किंवा तिच्यांत फूट झाली म्हणून संपवाल्यांचीं वास्तविक गाऱ्हाणीं आहेत तीं शिल्लक आहेत. तीं कशीं व किती दूर करावीं इतकेंच सरकारनें पाहावयास पाहिजे होतें.

* * *

गेल्या आठवड्यांत येथें फेडरेटेड चेंबर्स ऑफ कॉमर्स या संघाची सभा तीन दिवस झाली. ती असेंब्लीच्या दिवाणखान्यांतच भरली होती, आणि व्हाइसरॉय व कार्यकारी मंडळाचे प्रमुख सरकारी सभासद यांनीं लोकमताला विरोधी अशी दुसरी बाजू घेऊन व्यापारी विषयासंबंधानें सरकारी धोरण सभेंत मांडलें. यामुळें या सभेलाहि एक प्रकारें छोट्या असेंब्लीचेंच स्वरूप आलें होतें. सभेंतील लोकांनीं आपलें म्हणणें निर्भीडपणें व जोरदार रीतीनें मांडलें. आणि अध्यक्ष शेठ घनश्यामदास बिर्ला यांचें पहिलें व शेवटचें भाषण झालें, त्यांत सरकारवरील टीकेंत त्यांनीं कांहीं बाकी ठेवली नव्हती. या सभेचें सर्व काम पाहणाराला असें दिसून आलें कीं, सरकारसंबंधानें व्यापारी वर्ग आजवर जो स्नेहभाव दाखवीत होता तो आतां उरला नसून, स्वराज्याच्या चळवळींत लोकांतच ते आतां पुरे येऊन पडले आहेत आणि दुसरे पक्षीं देशी व्यापार हा एकंदर राजकारणांतील एक महत्त्वाचा भाग आहे हें सर्व लोकांच्या प्रत्ययाला चांगलें येत चाललें आहे. राजकारणाच्या दृष्टीनें हा एक मोठा फायदाच म्हटला पाहिजे. कारण राजकीय चळवळ करणारे म्हणजे ते निर्धन व बिनबुडाचे असा बाहणा करून सरकार चालत असे. तसें त्यांना आतां करतां येणें शक्य नाहीं. शिवाय हिंदुस्थानशीं चालणाऱ्या व्यापाऱ्यांत साम्राज्याचे पंचप्राण गुंतून राहिल्यामुळें हिंदी धानिक व्यापाऱ्यांचा असंतोष ही एक ध्यानांत घेण्यासारखी शक्ति आहे याची जाणीव सरकारला झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

* * *

राउंड टेबल कॉन्फरन्सची पूर्वतयारी म्हणून दिल्लीस एक खासगी परिषद होण्याचें घाटत आहे हें प्रसिद्ध झालेंच आहे व या खाजगी कॉन्फरन्सच्या पूर्वींहि उभयपक्षीं चारदोन माणसें बसून जातिविषयक, धर्मविषयक मतभेदांच्या व हक्कांच्याविषयीं कांहीं तडजोड व्हावी असाहि प्रयत्न चालू आहे. हिंदु व मुसलमान यांच्यातर्फे दोन्ही बाजूंच्या अगदीं एका टोकाला जाऊन काय म्हणणें आहे हें वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेंच आहे. दरम्यान बॅ. जिना यांचे म्हणून १४ मुद्दे निघाले तेहि प्रसिद्ध आहेत. हिंदु महासभेनें आपलें एकांतिक मत बाजूला ठेवून नेहरू रिपोर्टाला मान्यता दिल्यामुळें मध्यम हिंदु पक्षाचें स्वतंत्र म्हणणें असें वेगळें कांहीं उरलेलें नाहीं. म्हणून निकाल करण्याच्या निश्चयानें दोनहि बाजू ठाण मांडून दोन दिवस बसल्या तर देवघेवीच्या रूपानें कांहीं तरी निकाल सहज लागेल. परंतु हे दोनहि पक्ष म्हणतात,

" आम्ही बोलावयाचें तें बोलून चुकलोंच आहों. आतां आमची समजूत घालून तोंडमिळवणी करून तोड काढण्याचें श्रेय घेण्याची ज्या मध्यस्थांची इच्छा आहे, असें ते मोठा गवगवा करून प्रसिद्ध करतात, त्यांनींच आपल्या सूचना निश्चित करून पुढें मांडाव्या.

* * *

मध्यस्थीचा हा उपक्रम करण्यांत ज्या नेमस्तादि पक्षांनीं मोठा गवगवा करून पुढारीपण घेतलें आहे त्यांच्यावरच ही निश्चित मत-प्रदर्शनाची जबाबदारी मुख्यतः येऊन पडते. परंतु उभयपक्षांना नुसतीं नांवें ठेवण्यापलीकडे त्यांच्याकडून या बाबतींत कांहीं एक झालेलें नाहीं. आणि अदमास तरी असा आहे कीं, जर हे लोक स्वतःच्या मनाचें संशोधन करून हिंदूंनीं काय धरावें, काय सोडावें व मुसलमानांनीं काय धरावें काय सोडावें याविषयीं स्वतःचा निश्चय करून मत प्रकट करतील तर त्यांतून हिंदु पक्षाच्याच पुष्कळशा मुद्द्यांचें बहुधा समर्थन निघेल. याचीं दोन-तीन उदाहरणें देतों. मतदारसंघ जातवार असावे, कीं संयुक्त असावे ? जागा राखून ठेवणें झाल्या तरी कोणत्याहि प्रांतांतील बहुसंख्याक समाजाकरितांहि त्या राखून ठेवाव्या कीं काय ? अल्पसंख्य मुसलमानांना जें जितकें संरक्षण कांहीं प्रांतांत दिलें जाईल तें तितकें इतर प्रांतांतील म्हणजे उदाहरणार्थ पंजाब व बंगाल्यांतील हिंदूनाहि देणें योग्य आहे कीं नाहीं ? सरकारी नोकऱ्यांतून जातवार प्रमाणानें व लायकी-नालायकी न पाहतां सर्वांकरितां जागा राखून ठेवल्या पाहिजेतच कीं काय ? तसेंच नव्या राज्यघटनेंत सगळे अंतिम अधिकार प्रांतिक सरकारांना देऊन खलास करावे किंवा मध्यवर्ती सरकारकडे निर्वाणीचा उपाय म्हणून ते राखून ठेवावे ? या सर्व प्रश्नांचीं मध्यस्थ नेमस्तांचीं उत्तरें बहुधा हिंदूंच्या उत्तरासारखींच येतील असें वाटतें. पण हे मध्यस्थ बोलतील तर ना ? हे न बोलतां 'हिन्दु पुढारीच राष्ट्राच्या एकीच्या मार्गांत येतात' एवढें मोघम निष्कारण दूषण दिल्यानेंच आपलें सर्व कर्तव्य संपतें असें त्यांना वाटत असावें ! पण 'हा सूर्य हा जयद्रथ' अशी स्थिति आली म्हणजे मग हें मौनव्रत चालणार नाहीं, हें मध्यस्थांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें.

* * *

सायमन कमिशनबरोबर काम करणाऱ्या सेंट्रल इंडियन कमिटीचे सभासद परत आले आहेत. त्यांपैकीं सर शंकरन् नायर, डॉ. गौर इत्यादिकांचीं

मतें जीं बाहेर कळून येतात त्यावरून असें दिसतें कीं, ज्या जातवार मतसंघा-बद्दल एवढें रण माजत आहे त्याचा पुरस्कार सायमन कमिशनकडून केला जाणार नाहीं व ज्याच्याकरितां हिंदूंकडून मोठी किंमत मागितली जात आहे ते मिश्र मतदारसंघ आपोआपहि मिळूं शकतील. म्हणून समेटाच्या फाजील भरीला पडून एकंदर राज्यघटनेला अनुचित असे वेडेवांकडे करार हिंदूंनीं मुसलमानांशीं करण्याचें कारण नाहीं असें या दोघांचें म्हणणें आहे म्हणतात. शिवाय सिंध व पेशावर प्रांत यांच्यासंबंधीं जो लढा पूर्वी होता तो आतां राहिला नाहीं. कारण सिंधच्या हिंदु लोकांनीं आपला प्रश्न आपसांत समजुतीनें संपवून घेतला असून त्यांनीं हिंदु सभेंतून आपलें अंग काढून घेतल्या-सारखें झालें आहे. तेव्हां मागील खेपेस जो एक मुद्दा मोठा वादग्रस्त होऊन राहिला तो आतां राहणार नाहीं. पेशावर प्रांतांतहि मुसलमानांची संख्या ९/१० असल्यामुळें त्यांना प्रांतिक स्वराज्य द्यावें कीं नाहीं, याबद्दलहि हिंदूंनीं आतां भांडण्याचें फारसें कारण नाहीं. कारण त्या प्रांताचें भवितव्य हिंदु किंवा मुसलमान यांनीं कांहींहि व्हावें असें म्हटलें तरी सरकार त्याची व्यवस्था कोणाचेंहि न ऐकतांच करणार असें दिसतें. अशा रीतीनें पुष्कळशा वादग्रस्त प्रश्नांचा निकाल लागण्यासारखा असल्यामुळें हिंदु सभावालेहि सहविचार करून निश्चयात्मक तोड काढण्यास अधिक तयार आहेत. म्हणून आतां फक्त नेमस्त व मध्यस्थ यांनाच काय तो आपल्या मताचा निश्चय करण्याचा उरला आहे व ही जबाबदारी त्यांनीं पार पाडली म्हणजे समेट सिद्धच आहे.

* * *

किरकोळ गोष्टींत दोन गोष्टींचा उल्लेख करून हें पत्र पुरें करतों. पैकीं एक अशी कीं, दिल्लींतील महाराष्ट्र समाजानें दर वर्षाप्रमाणें यंदाहि रामदास नवमी-चा उत्सव आतांपासून चालविला असून, त्यांत केळकर, खापर्डे वगैरे लोकांचीं भाषणें झालीं. या समाजानें आपली उपयुक्तता हल्लीं बरीच वाढविली असून बाहेरगांवांहून येणाऱ्या प्रवाशांची व्यवस्था अधिक सुखसोयीची केली आहे. मात्र या प्रवाशांकडून मोबदल्यादाखल जितकी मदत समाजाला मिळा-वयास पाहिजे तितकी अद्यापि मिळत नाहीं. ती मिळत गेल्यास समाजाचें कार्य अधिक वाढेल व आणखीहि व्यवस्थित होईल. दुसरी गोष्ट येथील सुप्रसिद्ध दानशूर कंत्राटदार लाला दिवाणचंद यांचा मृत्यु ही होय. यांनीं गेल्या

१५ वर्षांत केवळ स्वावलंबनानें भाग्योदय केला, आणि सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक कार्यांना त्यांचा मोठा आश्रय असे. ते नुकतेच अकस्मात वारले व त्यांच्या १४व्या दिवशीं त्यांच्या धाकट्या बायकोनें छातींत गोळी मारून घेऊन आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला, अशा रीतीनें या कुटुंबाची वाताहत झाली! दिवाणचंद यांनीं मृत्युपत्र करून व ट्रस्ट करून लाखों रुपये सार्वजनिक कामाकरितां काढून ठेवले होते. पण येथेंहि हिंदु समाजाचें दुर्दैव आड आलें. कारण कायद्यांत झालेल्या नव्या दुरुस्तीप्रमाणें मृत्युपत्रावर दोन साक्षी घालाव्या लागतात; पण त्यांनीं एकच घालविली होती. यामुळें मृत्युपत्र रद्द ठरत आहे व ही मोठी धर्मादायाची देणगी फुकट जाणार आहे! आपल्या लोकांत मृत्युपत्र व्यवस्थित करण्याची सवय लोकांना अजून लागली नाहीं व अशा महत्त्वाच्या बाबतींत कायद्याचें अज्ञानहि अजून आडवें येतें. तरी ज्या त्या समाजानें हें ज्ञान लोकांत पसरविण्याचें काम केलें पाहिजे आणि रिकामा वेळ असणाऱ्या तरुण वकिलांनीं या गोष्टींत पुढाकार घेतला पाहिजे.

पत्र नं. ५

ता. ८-३-३०

गेल्या आठवड्यांत रेल्वे खात्याचें सुमारें १०५ कोटींचें बजेट मंजूर झालें व त्यानंतर हिंदुस्थान सरकारचे फडणवीस सर जॉर्ज शूस्टर यांनीं आपलें १३५ कोटींचें बजेट गेल्या शुक्रवारीं असेंब्लीपुढें सादर केलें. या बजेटाची सर्वसाधारण चर्चा मंगळवार व बुधवार दोन दिवस झाली. आजपासून पुढें पांच दिवस कांहीं विवक्षित मागण्या पुढें येतील व त्यावर चर्चाहि होईल, पण जो निकाल रेल्वे-बजेटाचा झाला तोच या बजेटाचा होणार हें निश्चित आहे. रेल्वे खात्याच्या बजेटाला सुमारें १७५ काटांच्या उपसूचना देण्यांत आल्या होत्या, परंतु त्या कागदावरच राहिल्या. पैकीं ७० उपसूचना रेल्वे बोर्डाच्या मागणीकरितांच होत्या. हेतु हा कीं, रेल्वे खात्याचा सर्व कारभार हें रेल्वे बोर्डच पाहतें; म्हणून रेल्वे बोर्डाच्या मागणीलाच काट देऊन रेल्वे बोर्डानें रेल्वेचा कारभार कसा करावा यासंबंधानें लोकपक्षानें आपले विचार मांडावे. या दृष्टीनें थोडीशी चर्चा झाली ती महत्त्वाची झाली. पण या रेल्वे बोर्डाच्या १२ लक्षांच्या मागणीपैकीं एक रुपया देखील असेंब्लीला तोडतां आला नाहीं! आणि या एकाच मागणीच्या चर्चेनें पांच दिवस खाल्ले.

यावरून १०५ कोटींच्या बजेटाची चर्चा करावयाची झाली तर किती दिवस असेंब्लीचें काम चालेल याची कल्पना करतां येईल. पण दिवसांना मर्यादा आहे म्हणूनच बरें!

* * *

रेल्वे खात्याचें बजेट अलग करण्यांत येऊन आज ६ वर्षें झालीं. ही विभागणी झाली त्या वेळीं ३ वर्षांनंतर स्वतंत्र कमिटी नेमून पाहणी करण्यांत यावी असें ठरविण्यांत आलें होतें. गतवर्षी असेंब्लीच्या आग्रहावरून सरकारनें कमिटी नेमली आहे; पण या कमिटीच्या कामाला मुहूर्त लाभत नाहीं असें दिसतें. गेल्या महिन्यांत सरकारनें या कमिटीची एकहि सभा बोलाविली नाहीं! गेल्या जुलै महिन्यांत मुंबईस एक सभा बोलाविली होती; त्या वेळीं कमिटीचें काम तास अर्धा तासांतच संपलें. कारण खासगी सभासदांना या प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां हिंदुस्थान सरकारनें सायमन कमिशनपुढें आपलें मत म्हणून काय सांगितलें याची माहिती पाहिजे होती. सरकारी सभासदांना ती तेथें देतां येईना. ती माहिती गेल्या आठ महिन्यांत त्यांनीं दिली नाहीं, यामुळें कमिटी नेमून कांहीं उपयोग झाला नाहीं आणि आतां लवकरच सुधारणा कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध होणार असल्यामुळें, ती कमिटी संपुष्टांत निघाल्यासारखीच आहे! रेल्वे खात्याचें बजेट वेगळें करूंच नये अशी तक्रार नाहीं. तक्रार आहे ती एवढीच कीं, फायनॅन्स डिपार्टमेंटची करडी नजर रेल्वे खात्याच्या खर्चावर असावी. सर्व सत्ता रेल्वे बोर्डाचे हातीं; नांवाला मात्र रेल्वेचें खातें कॉमर्स मेंबरच्या हातीं; असा नामधारी कारभार राहूं नये. १०५ कोटींचा कारभार एका स्वतंत्र सभासदाचे हातीं असावा. हल्लींच्या व्यवस्थेंत कॉमर्स मेंबरवर व्यापारविषयक धोरणांत रेल्वे बोर्डाचें वजन पडतें. यामुळें साहजिकच पक्षपाती धोरण स्वीकारलें जातें. पण ही सुधारणा कार्यकारी मंडळ जबाबदार झालें नाहीं तोंपर्यंत होणारी नाहीं व तसें झालेलें नाहीं तोंपर्यंत अशी सुधारणा होऊन न होऊन जनतेचा फायदा सारखाच! फार तर दगडापेक्षां वीट मऊ इतकेंच म्हणतां येईल.

* * *

सर जॉर्ज शूस्टर यांचें सध्यांचें हें दुसरें बजेट होय. पण या खेपेस गतवर्षीचें बजेट बरेंच चांगलें होतें असें म्हणण्याची पाळी आली आहे. ह्या बजेटांत ५॥ कोटींची तूट आली असून ती भरून काढण्याकरितां त्यांनीं

नवीन कर लादण्याचें ठरविलें आहे. बजेटांत तूट येण्याची कारणमीमांसा त्यांनीं अशी केली कीं, महायुद्धाचे परिणाम सर्व राष्ट्रांनाच सोसावे लागले, तसेच ते हिंदुस्थानाला सोसावे लागणार. त्यांत कांहींच वावगें नाहीं ! पण फरक इतकाच कीं, महायुद्धानें इतर राष्ट्रांवर केलेली आर्थिक जखम जवळ जवळ भरून येत आहे तर हिंदी राष्ट्राची जखम चिघळत चालली आहे. महायुद्ध संपून आज १० वर्षांनीं हा अक्काबाईचा फेरा हिंदुस्थानकडे कसा वळला याचा खुलासा मात्र त्यांना करतां आला नाहीं ! सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं यापुढें बजेटांत तूट न येतां शिल्लक राहील व हिंदी राष्ट्राची पत इतर राष्ट्रांमध्यें वाढत जाईल असें भविष्य वर्तविलें होतें ! पण सर जॉर्ज शूस्टर यांचे हातीं फडणविशी खात्याचे लगाम पडतांच त्यांना जमाखर्चाची तोंड-मिळवणी करण्याकरितां जादा कराचा बोजा रयतेवर टाकावा लागला. यावरून एक अनुमान असें निघतें कीं, ब्लॅकेटसाहेबांच्या कारवाईचे परिणाम शूस्टरसाहेबांना भोगावे लागत आहेत.

* * *

ब्लॅकेट व शूस्टर यांचेमध्यें फडणवीस या नात्यानें फरक दिसतो तो इतकाच कीं, यांची हिशेबाचा खुलासा करण्याची पद्धति त्यांचेपेक्षां बरीच चांगली आहे. आंकड्यांचें गौडबंगाल न करतां सोप्या भाषेंत सर्वांना साधारणपणें समजेल अशा तऱ्हेनें स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न हे करतात. त्यांच्या भाषणावरून चालू खर्च कमी अगर देणें कमी दाखविण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति नाहीं असें दिसतें. पण त्यांच्या अंदाजपत्रकांत व प्रत्यक्ष अनुभवांत बराच फरक पडतो हेंहि गेल्या वर्षाच्या हिशेबावरून दिसून आलें आहे. शूस्टर स्वभावानें शांत आहेत. राग आला असला तरी चेहऱ्यावर तो दाखवायाचे नाहींत. भाषण करतांना देखील इतके सावकाश व मृदु बोलतात कीं, त्यांच्या पोटांत एक व ओठांत एक असें कांहीं आहे असा कोणाला संशयहि येणार नाहीं ! पण 'गोगलगाय आणि पोटांत पाय' ही म्हण यांना तंतोतंत लागू पडते. जमाखर्चांतील तूट भरून काढण्याकरितां त्यांनीं जे उपाय योजले आहेत त्यावरून यांच्या पोटांत परकी व्यापाऱ्यांचें हित साधावयाचें आहे हें स्पष्ट दिसून येईल. केरोसीन तेलावरील एक्साइज ड्यूटी त्यांनीं अर्ध्या आण्यानें वाढविली व आयात जकात पाव आण्यानें कमी केली तरी गिऱ्हाइकांच्या डोक्यावर अर्धा आणा अगर पाऊण आणा वाढणार हें उघड

आहे! कारण टॅरिफ बोर्डाच्या चौकशीनें आतां उघडकीस आलें आहे कीं, बर्मा ऑइल कंपनी व इतर साथीदार कंपन्या यांचा परदेशी व्यापाऱ्यांशीं करारच झालेला असतो. इतकेंच नव्हे तर या कंपन्या रॉकेल तेलाच्या डब्याचे दर आपापसांत ठरवूनच ते बाजारांत विकीत असतात. साखरेच्या धंद्याची हीच तऱ्हा. साखरेच्या कारखान्यांपैकीं शेंकडा ८० कारखाने परदेशी कारखानदारांच्या हातीं आहेत, आणि नव्या आयात जकातीच्या वाढीचा फायदा सर्वस्वीं त्यांनाच मिळणार. हीच गोष्ट खाणींतून चांदी काढणारांची. सर जॉर्ज शूस्टर यांनीं चांदीवरील आयात जकात वाढविली याचा स्पष्ट अर्थ असाच कीं, परदेशांतून हिंदुस्थानांतील लोक संग्रहीं ठेवण्याकरितां म्हणून चांदी आणूं लागले तर दर औंसामागें म्हणजे १॥ रुपयांतून चार आणे सरकार लुबाडून घेणार. आणि हें सर्व कशाकरितां तर संग्रहीं असलेल्या चांदीची किंमत उतरूं नये म्हणून! पण हिंदुस्थानांत चांदीचा भाव चढता राहिला तरी उपजीविकेला आवश्यक अगर जरूरीचे असे पदार्थ परदेशांतून विकत घेण्याची पाळी येईल त्या वेळीं त्या चांदीला तीच किंमत येणार नाहीं त्याला कोण जबाबदार?

* * *

पण या अप्रत्यक्ष उपायांचा अवलंब करून आर्थिक दृष्ट्या हिंदी जनतेचें जें रक्तशोषण करतां येईल तेवढ्यानेंच त्यांची तृप्ति होत नाहीं असें दिसतें. कापडाच्या गिरणीवाल्यांच्या हकाटीची कींव येऊन त्यांनीं त्यांना संरक्षण द्यावें अशा अर्थाचें एक बिल आणलें आहे व ते आणतांना ब्रिटिश कारखानदारांचे मालावर ही जकात लादूं नये अशी पळवाट त्यांनीं राखून ठेवली आहे. आणि ही सवलत ब्रिटिश कारखानदारांना द्यावयाची कीं नाहीं हें असेंब्लीनें ठरवावें असा बहाणा केला आहे. पण कायदेमंडळाचे सर्व सभासद लोकनियुक्त नाहींत हें ते विसरले असें दिसतें. या संरक्षणाचे आमिषाला सर पुरुषोत्तमदास, मोदी प्रभृति भांडवलवाल्या पक्षाचे प्रतिनिधी बळी पडतील अशीं चिन्हें दिसत आहेत. त्यांचें म्हणणें असें कीं, 'इंपीरियल प्रेफरन्सचें' तत्त्व कबूल करूं नये हें खरें. पण देशी गिरणीवाल्यांना संरक्षणाची जरूरी तूर्त आहे व हें संरक्षण मिळण्याकरितां म्हणून हें बिल मंजूर करणें जरूर आहे. दोन दिवस बजेटावर सर्वसाधारण चर्चा झाली व त्या चर्चेंत २२ जणांनीं भाग घेतला, पण या बिलाविरुद्ध खणखणीत मत असें केळकर, बिर्ला, बी.

दास व मालवीय यांनींच दिलें. सर पुरुषोत्तमदास हे या प्रश्नावर असे बोललेच नाहींत. त्यांच्या भाषणाचा सर्व रोख हुंडणावळीवर व चलनपद्धतीवर होता. मुंबईच्या गिरणीवाल्यांचे प्रतिनिधी मि. मोदी यांनीं अजून आपलें मत स्पष्टपणें असेंब्लीपुढें मांडलेंच नाहीं. जम्नादास मेथा यांच्या जागीं आलेले छोटे सर कावसजी जहांगीर यांनीं बिलावर अनुकूल-प्रतिकूल असें कांहींच मत व्यक्त केलें नाहीं! पण इंपीरियल प्रेफरन्सचें तत्त्व सध्यांच्या हिंदुस्थानच्या राजकीय हक्काच्या दृष्टीनें घातुक आहे असेंच मत त्यांनीं दिलें. पण बिलाविरुद्ध तें मत देणार नाहींत असें स्पष्ट दिसत आहे. षण्मुखम् चेट्टी यांचीहि हीच गोष्ट. पं. कुंझरू यांनींहि या बिलासंबंधानें गुळमुळीतच भाषण केलें. त्यांना हें बिल फेटाळून लावलें तर भावी राजकीय हक्कांच्या लाभाच्या दृष्टीनें कांहीं अपघात होईल असें वाटतें!

* * *

मंगळवार व बुधवार या दोन दिवशीं बजेटावर जी चर्चा झाली तींत शेठ बिर्ला यांचें भाषण मुद्देसूद व उत्कृष्ट झालें. १८ पेन्सांचा हुंडणावळीचा भाव ठरविल्यानंतर हिंदी जनतेची ग्राहकशक्ति, उपजीविकेचे पदार्थ घेण्यांत ६ पौंडांनीं कमी झाली आहे व महायुद्धापूर्वी दरमाणशीं जेथें १६ वार कापड खपत होतें तेथें चौदाहि वार खपत नाहीं हें त्यांनीं आंकडयांवरून सिद्ध करून दिलें व हिंदुस्थानची आर्थिक दृष्टया प्रगति होत नसून आर्थिक परिस्थिति खालावतच आहे हें सिद्ध केलें. केळकरांनीं सर जॉर्ज शूस्टर यांना वाघाची उपमा दिली व वाघ हा पाय न वाजवितां आपल्या पंजानें हिंदी जनतेचे लचके तोडूं लागला आहे असें सांगितलें. पण बहुतेकांच्या भाषणांचा रोख हुंडणावळीचें धोरण व लष्करी खर्च यांवरच होता. जयकरांनीं इंग्लंडांत हिंदी लोकांच्या पैशावर पोसल्या जाणाऱ्या हितशत्रूंचीं तोंडें बंद करा असा सल्ला दिला. शुक्रवारीं राष्ट्रीय पक्षातर्फें केळकरांनीं कार्यकारी मंडळाच्या ९१ हजार रुपयांपैकीं एकच रुपया देण्यांत यावा अशी सूचना आणली व त्यावरच सर्व दिवसभर चर्चा झाली. जिनांचा स्वतंत्र पक्ष, नवीन स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय पक्षांतील सभासद यांनीं केळकरांच्या सूचनेला अनुकूल मतें दिलीं. पण सेंट्रल मुस्लीम पार्टी व युरोपियन सभासद यांनीं सरकारच्या बाजूनें आपलीं मतें नोंदलीं; व अखेर ३९ विरुद्ध ५० मतांनीं सूचना नामंजूर झाली.

या सूचनेचा हेतु कार्यकारी मंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार नाहीं हें व्यक्त करण्याचा होता.

* * *

शनिवारीं शूस्टर यांनीं लष्करी खात्याच्या रकमेची मागणी केल्यावर अबदुल मतीन चौधरी यांनीं तिच्यांतील एक रुपयाच मंजूर करावा अशी सूचना आणली आणि जर सरकारनें लष्करी खात्यांत हिंदी लोकांना मज्जाव केला व स्कीन कमिटीच्या रिपोर्टाकडे दुर्लक्ष केलें तर देशांतील तरुण यूनियन जॅकला मानण्याऐवजीं स्वातंत्र्य-ध्वजाला वंदन करूं लागतील असें त्यांनीं बजावलें? मुंजे यांनीं हिंदी शिपायांच्या पांचपट खर्च ब्रिटिश शिपायांचा असतो व सध्यां हिंदी सैनिक दीड लाखांवर व गोरे सत्तर हजार आहेत, हें लष्कर जास्त आहे असें सांगितलें. अब्दुल कायूम यांनीं सध्यांचें लष्कर व त्यांतील ब्रिटिशांचें प्रमाण अत्यावश्यक आहे आणि ज्ञाति-निष्ठेच्या सद्यःकालांत हिंदी सँढर्स्ट मुळींच उघडूं नये व शक्य तर सर्व सैन्य ब्रिटिशच असावें असें मत झोकून दिलें! अणे यांनीं सरकारी धोरणावर टीका केली. उलट गजनाफरअल्ली यांनीं ब्रिटिश सैनिक आहेत तितके जरूरच आहेत असें सांगितलें! क्रॉफर्ड म्हणाले, सध्यां कायदेभंगाच्या व क्रांतीच्या आरोळ्या उठत असतां ब्रिटिश शिपायांची फार जरूरी आहे. डोमीनियन आर्मीसाठीं चांगली सामुग्री गोळा करणें हेंच देशाला हिताचें आहे असें त्यांनीं सांगितलें. लष्करी खर्च शक्य तितका कमी करण्यांत येत आहे असें यंग यांनीं सांगितलें. जिना यांनीं कमांडर-इन्-चीफच्या कौन्सिल ऑफ स्टेटमधील भाषणाचा समाचार घेतला. नंतर सूचना ४९ वि. ४४ मतांनीं मंजूर झाली! आणि पुनः ती एक रुपयाची रक्कम मतास घातली तेव्हां तेवढी देखील नामंजूर झाली!!!

* * *

पण ही बजेटावरील चर्चा आणखी चार-पांच दिवस चालेल व त्यानंतर कापडावरील संरक्षक जकातीचें बिल पुढें येईल. पण सरकारी बिलें कशीं आणतात यासंबंधीं परवां एक अनुभव आला त्यावरून सरकारी कायदे-पंडित किती झोंपीं गेलेले असतात हें दिसून येईल. १८७२ च्या स्पेशल मॅरेज ॲक्टान्वयें २१ वर्षांच्या आंत विवाह करावयाचा झाल्यास पालकाची पर-वानगी घेण्यांत यावी अशा अर्थाच्या दुरुस्तीचें एक बिल होतें पण सरकारी

कायदेपंडितांना हें माहीत नाहीं कीं, १८ वर्षें पुरीं झालीं कीं, मनुष्य सज्ञान होतो असा कायदा १८७५ मध्येंच करण्यांत आला आणि हें बिल पुढें आल्यानंतर डॉ. गौर व बॅ. जयकर यांनीं कायदेपंडितांना जागे केलें त्या वेळीं ते जागे झाले व बिल परत घ्यावें असें सरकारनें ठरविलें. आणि कमाल ही कीं, हें बिल कौन्सिल ऑफ स्टेटमधून पास होऊन आलें होतें ! बिल मताला घालून हातच्या बहुमताच्या जोरावर सरकार तें मंजूरहि करूं शकलें असतें. पण नवीन कायदा करतांना मूळ कायद्याशीं हा नवीन कायदा सयुक्तिक आहे कीं नाहीं हें पाहण्याची खबरदारी देखील सरकारी अधिकारी घेत नाहींत ! सरकारचे कायदेपंडित सर ब्रजेंद्र मित्र यांनीं तर "मीं या बिलाचा विचारहि केला नाहीं" अशी स्पष्ट कबुली दिली !

दिल्ली येथील नरेंद्र-मंडळाची बैठक

(१९३०)

चालू सालची नरेंद्र-मंडळाची बैठक ता. २५-२-३० रोजीं सुरू होऊन ता. १ मार्च रोजीं खलास झाली. या बैठकीचा गोषा गेल्या वर्षापासून दूर सारला गेल्यानें प्रत्यक्ष बैठकींत काय कामकाज होतें व ते कशा प्रकारें चालतें हें पाहण्याची संधि इतरांस मिळूं लागली आहे. अधिवेशनाचे दिवस पांच पण पांचहि दिवसांचें मिळून काम पाहिलें तर तें एकाच दिवसाच्या चारपांच तासांच्या बैठकींत संपण्याजोगें. परंतु हें अधिवेशन पडलें नरेंद्रांचें; तेव्हां त्यांच्याच छंदाप्रमाणें काम संपविण्याचा उपक्रम व्हाइसरॉयांनीं करावा हें ठीकच आहे. अधिवेशनास सुरुवात होण्याचे आधीं जमलेल्या नरेंद्रांची व्हाइसरॉयसाहेबांबरोबर चॅन्सेलरकडून ओळख करून देण्यांत येते. या ओळखसमारंभाचा प्रकार थोडासा विचित्रच खरा. व्हाइसरॉयसाहेब येण्याचें आधीं दहापांच मिनिटें या सर्व नरेंद्रांना अधिवेशनाच्या दिवाणखान्याच्या बाहेर नेऊन उभें करण्यांत येतें व त्या ठिकाणीं त्यांची ओळख देण्यांत येते. एकीकडे आमचा संबंध थेट बादशहांशीं असें प्रतिपादन करून ती गोष्ट सिद्ध करून घेण्यासाठीं प्रजेच्या लाखों रुपयांचा चुराडा करावा; पण दुसरीकडे व्हाइसरॉयांशीं हस्तांदोलन करण्यास मिळावें म्हणून मान-अपमान सर्व गुंडाळून

ठेवून संस्थानी नोकर ज्याप्रमाणें संस्थानिकांच्या मेहेरनजरेची आशाळभूतपणें वाट पाहतो त्याप्रमाणें संस्थानिकांनींहि वागण्यास तयार व्हावें हा देखावा जितका विस्मयकारक तितकाच खेदकारक होय.

* * *

नरेंद्रमंडळांत जे ठराव पास करण्यांत आले ते संस्थानिकांच्या नेहमींच्या पद्धतीला अनुसरूनच आहेत. सर्व ठरावांत महत्त्वाचे ठराव म्हटले म्हणजे बटलर कमिटीच्या रिपोर्टाबद्दलचेच होत. हा रिपोर्ट संस्थानिकांना पुष्कळ बाबतींत मान्य नाहीं. संस्थानिकांचे वर सार्वभौम सत्ता बादशहाची आणि पर्यायानें ब्रिटिश पार्लमेंटाचीच राहावयाची. संस्थानांत भयंकर जुलूम अगर अन्याय होऊं लागला तर संस्थानिकांचे कारभारांत हात घालण्याचा अधिकार पार्लमेंटाला आहे. संस्थानिकांबरोबर केलेले तहनामे ज्याप्रमाणें त्यांचे हक्क ठरविण्याचे वेळीं लक्षांत घेतले पाहिजेत, त्याप्रमाणें फार वर्षांपासून चालत आलेली वहिवाट (Usage) व राज्यकारभाराची रूढ झालेली पद्धति (Political Practice) ही लक्षांत घेणें भाग आहे. आणि एकंदर साम्राज्याच्या हिताच्या दृष्टीनें कोणतीहि गोष्ट करण्याला संस्थानिकांना भाग पाडण्याचा अधिकार साम्राज्य सरकारास आहे. अशीं जीं तत्त्वें बटलर कमिटीनें आपल्या रिपोर्टांत नमूद केलीं आहेत तीं संस्थानिकांना मान्य नाहींत. आणि या गोष्टीचा गुळमुळीतपणें कां होईना इन्कार करणारे ठराव नरेंद्र-मंडळाचे बैठकींत पास करण्यांत आले.

* * *

पण एकाहि नरेंद्राच्या डोक्यांत अशी कल्पना आली नाहीं कीं, अक्षम्य जुलूम अगर अन्याय कोणाहि संस्थानिकानें आपल्या संस्थानांत चालू आहे आहे असें म्हणण्यास जागाच राहूं देऊं नये, आणि सभाबंदी, भाषणाची व वर्तमानपत्रांची मुस्कटदाबी, न्यायखात्यांतील गोंधळ व प्रजेच्या पैशाची उधळपट्टी इत्यादि गोष्टींचा अगदीं नायनाट करून प्रजेला संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न करावा अशाबद्दल ठराव करून तो ठराव अमलांत आणण्याचें बंधन स्वतःस घालून घ्यावें! पण असें होईल तर ते संस्थानिक कसले! पतिआळा, बिकानेर, जामनगर, काश्मीर व अलवार येथील महाराजांपैकीं कोणी तरी ठराव मांडावा कोणी तरी दुजोरा द्यावा आणि एकमेकांतच आलटून पालटून चटावरील श्राद्धाप्रमाणें भाषणें करून ठराव पास करून टाकावेत असा

प्रकार चाललेला पाहिला म्हणजे हसावें कीं, काय करावें हेंच समजत नाहीं. यंदाच्या अधिवेशनास चाळीस-पन्नास नरेंद्र हजर होते. आणि फोटोंत आपलें तोंड पुढच्या रांगेंत दिसावें म्हणून कांहीं संस्थानिकांमध्यें अहमहमिकाहि दिसत होती. पण साक्षात् काम चालल्या वेळीं मात्र आपल्या सुखासनावर बसून कोणी डुलकी घेत आहेत, तर कोणी कुत्र्यामांजरांच्या प्रदर्शनाचे चिंतनांत काळ घालवीत आहेत असा देखावा दिसत होता. नाहीं म्हणावयास ठराव मतास घातल्यानंतर खडबडून तंद्रींतून जागे होऊन हात वर करण्याचे श्रम मात्र ते करीत होते! व हात उचलण्याचा प्रसंग निघून गेल्यानंतरहि जागे होऊन हात वर उचलीत होते!

* * *

पण या प्रत्यक्ष अधिवेशनांतील कामापेक्षां अधिवेशन सुरू होण्यापूर्वीं चार-पांच दिवस संस्थानिकांच्या ज्या खासगी बैठकी झाल्या त्याच विशेष महत्त्वाच्या होत्या. या बैठकी अगदीं गुप्त स्वरूपाच्या असल्यानें तेथील कामाची तपशीलवार माहिती अर्थातच मिळणें शक्य नाहीं. पण असें समजतें कीं, या बैठकींत ब्रिटिश प्रजेवर आणि संस्थानी प्रजेवर बरेंच तोंडसुख घेण्यांत आलें. ब्रिटिश मुलखांतलीं वर्तमानपत्रें आणि तेथील चळवळये लोक संस्थानिकांच्या जिवावर उठले आहेत आणि एकजात संस्थानी कारभाराची निंदा करावी एवढेंच त्यांचें ब्रीद आहे. अशी द्वेषाची भूमिका कल्पून त्यावर उपाययोजना काय करावी याबद्दल चर्चा करण्यांत आली. संस्थानिकांचें संरक्षण करणारा कायदा जो पास करण्यांत आला आहे तो आतां अपुरा पडत असून याबद्दल संस्थानिकांच्या इच्छेस अनुसरून दुसरा एखादा कायदा ब्रिटिश सरकारनें पास करावा अशी विनंति करण्याचें ठरलें असें म्हणतात! अडचणीच्या प्रसंगीं ब्रिटिश सरकारची आठवण होते म्हणावयाची! याशिवाय हातांतील गोष्ट म्हणून कांहीं निवडक पत्रांना संस्थानांत मज्जाव करण्यांत यावा अशीहि शिफारस करण्यांत आली. या बाबतींत एकमतानें ठराव पास होईना. संस्थानी प्रश्नांचा विचार करणारीं पत्रें म्हणून एक यादी तयार करण्यांत आली आहे. त्यांत मुंबई इलाख्यांतील कांहीं पत्रें आहेत त्यांपैकीं कांहीं पत्रांना संस्थानचे हद्दींत येण्याला बंदी करण्यांत यावी अशी शिफारस करण्यांत आली. रियासत, ताजीद, तेज, सौराष्ट्र वगैरे पत्रांनीं हा मान पटकावला. या एकंदर पत्रांच्या लिखाणाला 'गटर प्रेस' अशी संज्ञा नरेंद्रांनीं दिली आहे! अशा रीतीनें

कोंबडें झाकून सूर्योदय बंद पाडतां येतो कीं काय हें पाहण्याच्या प्रयत्नास संस्थानिक लागले आहेत. बडोद्याचे श्रीमंत सयाजीराव महाराज पहिले दोन दिवस खासगी बैठकीला थोडा वेळ हजर राहिले होते. त्यांनीं चर्चेत कांहींच भाग घेतला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर 'गटर प्रेस'ची चर्चा चालू असतां ते निषेध दाखविण्यासाठीं सभेंतून उठूनहि गेले अशीहि बातमी आहे. श्रीमंत सयाजीराव यांनीं नरेंद्र-मंडळाच्या सभासदत्वाचाच राजीनामा दिला आहे अशीहि एक गोष्ट येथील स्थानिक पत्रांत प्रसिद्ध झाली आहे.

* * *

लाखों रुपयांचा वार्षिक खर्च चालवून इंग्लंडमध्यें संस्थानी प्रजेविरुद्ध खटपट करण्यासाठीं संस्थानिकांनीं एक ऑफिस उघडलें असून त्या कामावर कर्नल हस्कर व प्रो. रशब्रुक वुइल्यम्स यांची नेमणूक केल्याचें प्रसिद्धच आहे. ही चळवळ आणखी दोन वर्षे अशीच चालू ठेवण्यांत येऊन त्याबद्दल आणखी सोळा लक्ष रुपये खर्च करण्याचें ठरविलें असल्याची बातमी बाहेर आली आहे. हा १६ लाखांचा खर्च उघड रीतीनें मंजूर झाला, पण पडद्यांतून आणखी कित्येक लाख खर्च होणार अशीहि शंका येते. ही विलायतेंतील चळवळ मुख्यतः ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील व संस्थानांतील लोकांनीं संस्थानांविरुद्ध जी मोहीम इकडे सुरू केली आहे ती मारून टाकण्यासाठीं होय. या प्रश्नाची वाटाघाट चालू असतां भावनगरचे ॲडमिनिस्ट्रेटर सर प्रभाशंकर पट्टणी यांनीं मात्र संस्थानिकांचे चांगलेच कान उपटले असें म्हणतात. इंग्लंडांतील आपली चळवळ कोणत्याहि प्रकारें यशस्वी होत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर उलट अपायकारक आहे असा अनुभव आला असल्यानें संस्थानिकांनीं आतां त्या दिशेनें प्रयत्न चालू ठेवूं नयेत असें त्यांनीं स्पष्टपणें सांगितलें.

* * *

प्रजेचा संतोष हीच खरी संस्थानांची बळकटी असून आपल्या संस्थानांतील राज्यकारभार लोकतंत्रानुवर्ती केला म्हणजे प्रजेची चळवळ आपोआपच बंद पडेल असा सुविचार सर पट्टणी यांनीं सभेपुढें मांडला पण हा विचार नरेंद्रांना कसा रुचावा ? संस्थानिकांची चंदी खाणाऱ्या कर्नल हस्कर व प्रो. रशब्रुक यांनीं इंग्लंडांतील चळवळ फार जरूरीची आहे असें प्रतिपादन केलें आणि सर पट्टणी यांची सूचना अमान्य होऊन चळवळ चालू ठेवण्याचा ठराव पास झाला !

हा सर्व प्रकार पुष्कळ संस्थानिकांना देखील मान्य नाहीं असें म्हणतात. पण नरेंद्र-मंडळाचे फेरोजशहा मेथा, बिकानेरचे महाराज, यांच्याविरुद्ध तोंड उघडण्याची बिचाऱ्यांची छातीच नाहीं? अखिल भारतीय संस्थानी परिषदेबद्दलहि संस्थानिकांच्या खासगी बैठकींत विचार झाला. ही परिषद भरविणारे लोक संस्थानी प्रजेचे प्रतिनिधी नाहींत सबब अशा परिषदा विचारांत देखील घेण्याचें कारण नाहीं असा ठराव पास करण्यांत आला. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील चळवळ्ये लोक आपला स्वार्थ साधावा म्हणून आपण संस्थानी प्रजेचे प्रतिनिधी म्हणून पुढें येतात; आणि आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठीं संस्थानिकांवर व त्यांच्या राज्यकारभारावर तुटून पडतात असा समारोप करण्यांत येऊन संस्थानी प्रजापरिषदेकडे पाहण्याचीच जरूरी नाहीं असें ठरलें!

* * *

अशा रीतीनें नरेंद्रांनीं गेला पंधरवडा दिल्लीस घालविला. चाळीसपन्नास संस्थानिक जमले होते खरे, पण मौज ही कीं, बिकानेर, पतिआळा, अलवार, व जामनगर येथील चार संस्थानिकांनीं कांहींहि ठरवावें आणि बाकीच्यांनीं माना हालवाव्या असा प्रकार दिसून येतो. आमच्या सदर्न मराठा संस्थानिकांना मंडळांत मुळीं स्थानच नाहीं. त्यांना सर्वांना मंडळाचे मेंबर होण्याचा हक्क नाहीं. जे एक-दोन प्रतिनिधी निवडून गेलेले असतात त्यांना कोणाचाच पाठिंबा नाहीं. यासाठीं कांहीं गोष्टींना प्रतिकार करण्याची त्यांची इच्छा असली तरी ती फलद्रूप होण्यास मार्ग नाहीं. आणखी एक मौजेची गोष्ट सांगून हें पत्र पुरें करतों. नरेंद्र-मंडळाच्या अधिवेशनाच्या अगदीं पहिल्याच दिवशीं पतिआळा संस्थानिकाचा जुलूम उघड करणारा रिपोर्ट दिल्लीस प्रसिद्ध केल्याचें जाहीर करण्यांत येऊन त्यासंबंधीं मोठमोठालीं तांबड्या शाईत छापलेलीं पत्रकें येथें सर्व संस्थानिकांकडे मुद्दाम पोस्टानें पाठविण्यांत आलीं. संस्थानिक परिषदेला निघाले तेव्हां अशाच प्रकारचीं हस्तपत्रकें त्यांच्या मोटारगाड्यांत फेकण्यांत आलीं आणि सर्वांत गमतीची गोष्ट ही कीं, खुद्द अधिवेशन चालू असतां इंडिया गव्हर्मेंटचे पोलिटिकल सेक्रेटरी सर वाटसन यांचे नांवें पोस्टांतून एक लखोटा आला. सर्व नरेंद्रांचे समोर त्यांनीं तो लखोटा तेथेंच फोडला, आणि पाहतात तों काय! पतिआळाचीं कृष्णकृत्यें जाहीर करणारें तेंच तांबडें लालभडक पत्रक बाहेर पडलें! पतिआळाचे महाराज जवळच बसले होते. तें पत्रक त्या सभेंत आलेलें पाहून त्यांना काय वाटलें असेल याचा विचार वाचकांनींच करावा!

असेंब्लींतील भाषणें

लँड ॲक्विझिशन ॲक्टाची दुरुस्ती

(१९२५)

[श्री. न. चिं. केळकर यांनीं लँड ॲक्विझिशन ॲक्ट दुरुस्त करण्या-संबंधाचें बिल आणण्याची जी नोटीस दिली होती त्याबद्दलची साधारण माहिती खालीं दिली आहे.]

हल्लींचा लँड ॲक्विझिशन ॲक्ट हा पूर्वींचा म्हणजे सन १८७० सालचा कायदा दुरुस्त केलेला सन १८९४ चा कायदा होय. त्यानंतर १९२३ सालीं त्यांत थोडी दुरुस्ती झाली आहे, परंतु ती फारशी महत्त्वाची नाहीं.

हल्लीं जमिनीच्या किंमती ठरविण्याच्या बाबतींत बहुतेक सर्व काम कले-क्टर अगर लँड ॲक्विझिशन ऑफिसर करतात व हे सरकारी नोकर असल्या-मुळें होतां होईल तों हे लोक जमिनीच्या किंमती कमीच आकारतात असा लोकांचा त्यांच्यावर आरोप असतो व तो सर्वथैव खोटाच असतो असें म्हणतां येत नाहीं. त्यांच्या ठरावावर डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडे अर्ज करण्याचा वगैरे इलाज जरी कायद्यांत आहे तरी कलेक्टरनें ठरविलेली किंमतच बहुतेक कायमची ठरते. कारण एक तर वरिष्ठ कोर्टाचीं साधारण प्रवृत्ति कनिष्ठ कोर्टाचे ठरावांत फेरबदल करण्याची नसते व शिवाय डिस्ट्रिक्ट जज्जांना किंमती ठरविण्याकरितां जरूर असलेल्या स्थानिक परिस्थितीची माहिती नसते. दुसरें, रयतेस डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत दाद मागण्यास जाणें फार त्रासदायक व खर्चाचें पडतें. याकरितां होतां होईल तों कोर्टांत जाण्याचा प्रसंग येऊं नये म्हणून व जमिनीच्या किंमती योग्य रीतीनें ठरविल्या जाव्या म्हणून नवीन बिलांत अशी योजना केली आहे कीं, कलेक्टर व रयत यांच्या दरम्यान जमिनीच्या किंमतीचे बाबतींत वांधा पडल्यास ज्याची जमीन घ्यावयाची ठरलें असेल अशा इसमास जमिनीची किंमत लवादपद्धतीनें ऊर्फ पंचांमार्फत ठरवून घेण्याचा अधिकार असावा. वर लिहिल्याप्रमाणें किंमतीबद्दल आपसांत एकमत

होत नसेल त्या ठिकाणीं सदर बाब पांच पंचांच्या बोर्डाकडे निर्णयादाखल सोंपविण्यांत यावी. त्या पांच पंचांपैकीं दोन पंच ज्याची जमीन घेण्याचें ठरलें असेल त्यानें नेमून द्यावेत. दोन पंच कलेक्टर (सरकार) अगर ज्या कंपनीकरितां वगैरे जमीन घ्यावयाची असेल त्यांनीं नेमावेत व ह्या चौघांनीं मिळून एक सरपंच नेमावा. याप्रमाणें या पांच पंचांच्या बोर्डानें निकाल एकमतानें दिला तर तो निकाल उभयपक्षकारांस अखेरचा बंधनकारक समजला जावा. साधारणतः पंचांमध्यें होतां होईल तोंपावेतों एकमतानेंच निर्णय देण्याची इच्छा असते, ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां बहुधा सदर पंचबोर्डाचे निकाल अखेरचे समजण्यास हरकत नाहीं. याच्या योगानें कोर्टांतील फिर्यादीचा वगैरे खर्च वांचून आपणच निवडून दिलेल्या पंचांमार्फत निकाल मिळावयाचा असल्यामुळें लोकांस जमिनीच्या किंमतीसंबंधानेंहि तक्रार करण्यास जागा राहणार नाहीं. दिसण्यास ही सुधारणा अगर हें पंचायती निवाड्याचें तत्त्व जरी नवीन दिसतें तरी हें तत्त्व म्हणजे वाद उत्पन्न झाला असतां पंचांच्या मदतीनें त्याचा निकाल करण्याचें तत्त्व, सन १८७० च्या कायद्यांत होतें. मात्र तें पुढें सन १८९४ चे कायद्यांतून काढून टाकण्यांत आलें. विलायतेंत रूढ असलेल्या दिवाणी कामांतलें पंचांच्या मदतीनें न्यायदान करण्याचें तत्त्वहि इकडे हिंदुस्थानांत रूढ होणें जरूर आहे व त्यासहि थोडें चालन ह्या सुधारणेनें मिळण्यासारखें आहे.

दुसरा विशेष महत्त्वाचा फरक म्हणजे हल्लीं सरकारला सरकारी कामाकरितां अगर एखाद्या कंपनीकरितां जमीन या कायद्याप्रमाणें मिळवावयाची असल्यास सरकारनें दसर जमीन सार्वजनिक कार्याकरितां (पब्लिक पर्पज) मिळविणें जरूर आहे असें गॅझेटांत नुसतें प्रसिद्ध केलें म्हणजे भागतें. सरकारचें काम बाजूस ठेवलें तरी एखाद्या कंपनीनें हातीं घेतलेलें कार्य हें सार्वजनिक हिताचें आहे किंवा नाहीं व त्याकरितां किती लोकांची किती गैरसोय करणें सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें जरूर आहे हें ठरविण्यांत लोकांच्या हातांत, वर्तमानपत्रांतून लेख लिहून अगर सभांच्याद्वारें, आपलें मत व्यक्त करण्यापलीकडे हल्लीं कायदेशीर असें साधन कांहीं एक नाहीं. नवीन बिलांत एखादी जमीन सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें कायद्याच्या आधारें जबरदस्तीनें संपादन करणें जरूर आहे किंवा नाहीं हें ठरविण्याचा अधिकार कायदेकौन्सिलांकडे दिलेला आहे. अर्थात् ह्या प्रश्नाची लोक-

प्रतिनिधींना पूर्ण छाननी करतां येईल व एकदां लोकांच्या प्रतिनिधींनीं कायद्याच्या आधारें जमीन संपादन करणें जरूर आहे असें ठरविलें म्हणजे त्या बाबतीपुरता तरी वाद लोकांच्या दृष्टीनें निकालांत निघेल व हल्लीं देशापुढें असलेले मुळशी पेटा-प्रकरणासारखे प्रसंग उत्पन्न होण्याचें बहुतेक टळेल.

वर नमूद केलेल्या दोन विशेष महत्त्वाच्या फरकांखेरीज इतर अनेक महत्त्वाचे फरकहि ह्या नवीन बिलांत सुचविले आहेत. उदाहरणार्थ, जमीन सक्तीनें संपादन करण्याच्या कायद्याप्रमाणें जमीन मिळवावयाचीच तर ती निदान हिंदी रयतेच्या हिताकरितां असावी, यास्तव ज्या कंपनीकरितां जमीन घ्यावयाची असेल त्या कंपनीचें भांडवल रुपयांच्या स्वरूपांत असावें, म्हणजे परदेशी कंपनीनें परदेशांत बसून इकडे व्यापारधंदा करून निवळ फायदा परदेशांतील लोकांकरितां परदेशांत घेऊन जावा, ही आपत्ति टळेल. दुसरा नियम असा कीं, सदर कंपनींतील भागीदारांपैकीं बहुसंख्याक भागीदार हिंदी असावेत. हल्लींच्या कायद्याप्रमाणें गरीब व अडाणी वर्गांतील लोकांवर अशी एक आपत्ति ओढवते कीं, त्यांचीं घरें अगर शेतें ह्या कायद्याप्रमाणें घेतलीं गेलीं. म्हणजे त्यांचा मोबदला त्यांना पुरेसा मिळत नाहीं. दुसरें, ज्या वेळीं हे पैसे हातांत येतात त्याच वेळीं दुसरीकडे घर अगर शेत त्यांच्याकरितां विकत का होईना पण हटकून मिळूं शकतेंच असा भरंवसा नसतो व हातांत आलेले पैसे अडाणी लोकांकडून ताबडतोब जमीन अगर घर घेण्यांत गुंतविले न जाऊन ती रक्कम तशीच त्यांच्या हातांत राहते; आणि कांहीं दिवसांनीं ती सर्व रक्कम अगर त्यापैकीं बराचसा भाग खर्च केला जातो व संधि येईल त्या वेळेस घर अगर जमीन विकत घेण्याकरितां पैसे हातांत नसल्यामुळें घरापरी घर अगर शेतापरी शेत जाऊन त्यांच्या नशिबीं मोलमजुरी येते. ही आपत्ति टाळण्याकरितां नवीन बिलांत अशी सुधारणा सुचविली आहे कीं, जर सक्तीनें घेतल्या जाणाऱ्या घराच्या मोबदल्यांत पैशाच्या ऐवजीं घर घ्यावयाचें असेल तर त्याप्रमाणें नव्या घराचा प्रत्यक्ष कबजा घराच्या मालकास दिल्याखेरीज त्याच्या राहत्या घराचा कबजा घेऊं नये. त्याचप्रमाणें ज्या वेळीं तीस अगर त्यापेक्षां जास्त लोकांचीं राहतीं घरें ह्या कायद्याप्रमाणें सक्तीनें घ्यावयाचीं असतील त्या वेळीं सोइस्कर अशी दुसऱ्या घरांची व्यवस्था त्यांच्याकरितां करण्यांत यावी.

जमिनीच्या किंमती ठरवितांना हल्लींच्या कायद्याप्रमाणें ज्या गोष्टींचा विचार करावा लागतो त्यापेक्षां नवीन होणाऱ्या कायद्यांत ज्या आणखी जास्त बाबींचा विचार केला जावा अशी योजना सुचविली आहे त्या बाबी अशा—

१ कांहीं सयुक्तिक ठराविक जमीन जास्त उपयुक्त कामाकडे लावली जाण्याचा व त्यापासून फायदा होण्याचा संभव असेल तर त्या फायद्याचा विचार करण्यांत यावा.

२ एकंदर आजूबाजूची परिस्थिति म्हणजे ज्यामुळें घेतल्या जाणाऱ्या जमिनीचा तिच्या स्वतःपुरता अगर आजूबाजूच्या जमिनीबरोबर एखाद्या फायदेशीर कार्याकडे उपयोग केला जाण्याचा संभव आहे अशी परिस्थिति असल्यास तिचा विचार जरूर व्हावा.

३ सक्तीनें घेतल्या जाणाऱ्या मिळकतीवरच एखाद्या धंद्याचा फायदा अगर गिऱ्हाइकी अवलंबून असेल तर तशा परिस्थितीचा विचार करणें.

४ सक्तीनें जमीन घेतल्यामुळें दुसरी सोइस्कर जमीन मिळेपावेतों धंदा बंद पडल्याकारणानें होणारें नुकसान इ. इ. इ.

हल्लीं पुष्कळ वेळां असा प्रकार घडतो कीं, एखाद्या कार्याकरितां सक्तीनें जमीन घेतली जाते व नंतर ज्या कार्याकरितां जमीन घेतली गेली तें कार्य पूर्णपणें अगर अंशतः अयशस्वी ठरल्याकारणानें अगर दुसऱ्या कांहीं कारणांमुळें घेतलेल्या सर्व जमिनीची जरूरी लागत नाहीं, त्या वेळीं जमिनीपैकीं कांहीं भाग विकण्याचा अगर खंडानें देण्याचा प्रसंग येतो. त्या वेळीं कंपनीनें वगैरे अगर सरकारनें दिलेल्या मूळ किंमतीपेक्षां किती तरी अधिक किंमतीस सरद जमीन विकली जाते व तीहि मूळ मालकास विकण्याची हल्लींच्या कायद्याप्रमाणें सक्ती नसल्यामुळें वाटेल त्या इसमास ती विकतात. या योगानें जो अन्याय होतो तो दूर करण्याकरितां नवीन कायद्यांत अशी दुरुस्ती सुचविली आहे कीं, अशा रीतीनें जमीन विकण्याचा वगैरे प्रसंग आला तर ज्या किंमतीला ती मूळ सक्तीनें मिळविली असेल त्या किंमतींत ज्याचेकडून ती घेतली असेल त्यास अगर त्याच्या वारसास वगैरे विकण्यांत यावी व तसें शक्य नसल्यास मगच अन्य तऱ्हेनें तिची व्यवस्था व्हावी. त्याप्रमाणें हल्लीं एखाद्या वेळीं असें घडतें कीं, एखाद्याचे मालकीच्या जमिनीपैकीं थोडासा

भागच सक्तीनें घेतला जातो, परंतु त्यामुळें सदर मालकाची बाकीची राहिलेली जमीन त्यास निरुपयोगी होते. अशा वेळीं निरुपयोगी होणारी ही सर्व जमीन, त्या जमिनीच्या मालकाची इच्छा असल्यास घेतली पाहिजे असा निर्बंध नवीन कायद्यांत ठेविला आहे. अशा तऱ्हेच्या जमिनी मालकांस निरुपयोगी ठरून त्यांचा मोबदला कांहीं एक न मिळतां त्या तशाच फुकट सोडून द्याव्या लागल्याचीं पुष्कळशीं उदाहरणें मुळशी पेट्यांत ह्या कायद्याप्रमाणें घडलेलीं आढळतील.

हल्लीं एखादी जमीन एखाद्या सार्वजनिक कार्याकरितां लागण्याचा संभव आहे असें सरकारास वाटलें म्हणजे त्याबद्दल जाहिरात नुसती सरकारी गॅझेटांत कलम ४ प्रमाणें प्रसिद्ध केली म्हणजे भागतें. ती गोष्ट त्या जमिनीच्या मालकास अगर कबजेदारास कळविण्याची जबाबदारी सरकारावर नसल्यामुळें पुष्कळ वेळां अडाणी लोकांस त्यांची जमीन घेण्याबद्दलचा विचार सरकारांत सुरू आहे या गोष्टीची अगदीं अखेरपर्यंत दाद नसते. त्याकरितां नवीन बिलांत असें सुचविलें आहे कीं, एखादी जमीन सार्वजनिक कार्याकरितां लागण्याचा संभव आहे असें सरकारास वाटेल त्या वेळीं सरकारी गॅझेटाबरोबरच सदरची जाहिरात त्या जिल्ह्यांतील दोन देशी वर्तमानपत्रांत छापावी व शिवाय जमिनीच्या मालकास व कबजेदारास नोटिशीनें कळविण्यांत यावें. तसेंच हल्लीं पुष्कळ वेळां असें घडतें कीं, जमीन ह्या कायद्याप्रमाणें घेण्याची ठरली व ती तशी घेतली गेली आणि जमिनीच्या मालकाचा प्रत्यक्ष कबजा गेला तरी त्यास मोबदल्याची रक्कम मिळत नाहीं. याकरितां बिलांत असा फरक सुचविला आहे कीं, मोबदल्याची रक्कम ठरून ती मालकास प्रत्यक्ष मिळेपर्यंत अगर मालकाकरितां म्हणून सदर रक्कम डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत अगर इम्पीरियल बँकेंत डिपॉझिट म्हणून ठेवण्यांत आल्याखेरीज जमिनीचा कबजा मालकाकडून काढून घेऊं नये. त्याचप्रमाणें सार्वजनिक उपयोगाकरितां म्हणून जमीन घ्यावयाची असेल त्या वेळीं किती मुदतींत ती जमीन संपादन करण्याचें मूळ काम संपेल व त्याचप्रमाणें ज्या कामाकरितां जमीन घ्यावयाची तें काम किती मुदतींत पुरें होईल तेंहि प्रसिद्ध करण्यांत यावें.

बजेटावरील भाषण

[ले. असेंब्लींत हिंदुस्थान सरकारच्या वार्षिक बजेटाची चर्चा चालल्या-वेळीं न. चिं. केळकर यांनीं पुढील आशयाचें भाषण केलें.]

अंदाजपत्रकाचे बाबतींत कांहीं वर्षांपूर्वी जो गोंधळ माजला होता तो जरी सर्वस्वीं दूर झाला नसला तरी बजेटपद्धति बरीच सुधारली याविषयीं प्रत्येकास आपापल्या परीनें आनंदच वाटेल. रेल्वेचें बजेट वेगळें काढलें आणि पोस्ट व तार या खात्यांचा हिशेबहि व्यापारी पद्धतीनें होऊं लागला हें ठीक झालें. चेंबर्लेन कमिशननें सुचविल्याप्रमाणें जमाखर्चाचें वर्ष ता. १ एप्रिलपासून न धरतां ता. १ जानेवारीपासून धरल्यास अंदाजपत्रकाचा पाया हल्लींसारखा डळमळीत न राहतां पक्का होईल असें लॉर्ड मेस्टन यांनींच आपलें मत दिलें आहे. पोस्ट खात्याच्या जमाखर्चाची रचना रेल्वे खात्याप्रमाणेंच व्यापारी पद्धतीवर बसविली गेली असून तें खातें आंतबट्ट्याचें नसून फायदेशीर ठरत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्याचप्रमाणें मिठाचा करहि वाढविला नाहीं हें सुदैवच समजावयाचें. मिठावरील कर आणखी कमी झाला व मिठागारांचीहि वाढ करून सरकारची मक्तेदार पद्धति मोडली तरच हल्लीं हिंदी लोकांना जें मीठ अपुरें मिळतें आणि जनावरांना मुळींच मिळत नाहीं ती आपत्ति दूर होईल. अफूचा वसूल दिवसेंदिवस घटत जाणार आणि तो अगदींच घटत गेला तरी हिंदुस्थान सरकारच्या बजेटाला तो धक्का जाणवणारहि नाहीं ही स्थिति अभिनंदनीय आहे. अफूसारखीं व्यसनें नाहींशीं व्हावीं हें इष्ट आहेच; पण परदेशांतल्या लोकांना अफूच्या व्यसनापासून मुक्त करण्याची काळजी वाहण्यापूर्वी देशांतली दारूबाजी नष्ट करण्याचा सरकारनें प्रयत्न केल्यास तें अधिक इष्ट होईल. तथापि राष्ट्रसंघाच्या इच्छेस अनुसरून जगांतलें अफूचें दुर्व्यसन घालविण्यास हिंदी राष्ट्रहि मनोभावें मदत करील.

चालू सालच्या बजेटांत ४ कोटींची शिल्लक राहिल्यानें फडणविसांना या शिलकेचें काय करावें हें कोडें पडलें आहे! वास्तविक शिल्लक ८ कोटींची आहे पण त्यांतल्या चार कोटींची योजना फडणविसांनीं कर्जफेडीकडे केली आहे. ही येवढी रक्कम त्या खात्याकडे खर्ची टाकावी का नाहीं हा प्रश्नच आहे व असेंब्लींत यासंबंधानें उपसूचना येतीलच. हिंदुस्थानची पत कायम राहण्याला कर्जफेडीकडे दरसाल ठराविक रक्कम सुपूर्त केली पाहिजे असें

सर बेसिल म्हणतात पण हिंदुस्थानची पत इतकी डळमळीत खचित नाहीं आणि शिवाय हिंदुस्थानच्या कर्जफेडीला ग्रेट ब्रिटनच्या जामिनकीचा मोठा आधार आहे हेंहि हिंदुस्थानच्या धनकोंना माहीत नाहीं असें नाहीं. मध्यंतरीं कांहीं कालपर्यंत हिंदुस्थानला जबर व्याजानें कर्ज काढावें लागलें हें खरें, पण तो हिंदुस्थान सरकारच्या आचरटपणाचा व उधळेपणाचा परिणाम होय. महायुद्ध संपतांच बेसुमार खर्चाचीं नवीं कामें हातीं घेऊन पडेल तें व्याज देऊन, कर्ज काढण्याची घिसाडघाई हिंदुस्थान सरकारानें केली नसती तर त्यास असा कटु अनुभव आला नसता; तथापि एकंदरींत हिंदुस्थानची पत शाबूत आहे असेंच आपल्या प्रत्ययास येईल.

हिंदुस्थान सरकारनें कोणत्याहि कामाकरितां कर्ज काढलें तरी त्या सर्व रकमेस समष्टिरूपानें हिंदुस्थान सरकारच जबाबदार आहे. तथापि हिशेब चोख राखण्याकरितां प्रत्येक कामाच्या कर्जाचा हिशेब वेगळा ठेवावा ही फडणविसांची सूचना योग्य आहे. आणि यापुढें रेल्वे खात्याचें कर्ज, प्रांतिक सरकारांनीं काढलेलें कर्ज, म्युनिसिपालिट्यांनीं उभारलेलें कर्ज यांचा वेगवेगळा हिशेब ठेवण्यांत येईल. येत्या बजेटांत सिव्हिल सर्व्हिसच्या वाढत्या खर्चाचा आंकडा समाविष्ट केला गेला आहे. ली कमिशनच्या सूचनांसंबंधीं असेंब्लीनें जो निषेधपर ठराव केला तो लक्षांत घेतां या वाढत्या खर्चाला असेंब्लीकडून तात्त्विक हरकत घेण्यांत येईल. सिव्हिल सर्व्हिसच्या पगारावर मत देण्याचा असेंब्लीला अधिकार नसल्यानें तो नामंजूर करतां येत नाहीं त्यास उपाय नाहीं.

सालअखेर राहणाऱ्या शिलकेची खैरात करतांना फडणविसांनीं समदृष्टि राखली नाहीं हें गैर आहे. तिकडे मुंबई सरकारास जमाखर्चाची तोंड-मिळवणी करण्याकरितां नवा कर लादावा लागतो; आणि इकडे फडणविसांना आपल्या शिलकेचें काय करावें असें कोडें पडतें; आणि तरी पण मुंबई सरकारची खंडणी कमी करण्यांत येत नाहीं. हिंदी कापसाच्या गिरण्यांवरील स्थानिक जकात उठविण्याचें नाकारण्यांत सर बेसिल यांचा मुंबईकरांवरचा राग अगदीं स्पष्ट व्यक्त होतो. एक्साइज ड्यूटी उठवावी असा असेंब्लीनें गतवर्षींच स्पष्ट ठराव केला आहे. गिरणीवाल्यांच्या मॅनेजिंग डायरेक्टरांचें कमिशन, एजन्सीसंबंधाचे करार, भागीदार व मजूर यांच्याशीं होणारें त्यांचें वर्तन इत्यादि कारणांमुळें आमचा गिरणीवाल्यांशीं उभा दावा आहे, तरी पण

या जकातीच्या मुळाशीं जें अन्यायाचें तत्त्व आहे त्याचा बीमोड करण्याकरितां आम्ही ही जकात उठविण्याचा आग्रह धरतों.

हुंडणावळीचा दर निश्चित करण्याविषयीं आम्हीं कमिटीची मागणी केली असतां फडणविसांनीं ती नाकारली. आम्हीं मागणी केली कीं ती नाकारावयाची असा शिरस्ताच पडून गेला आहे. ही कमिटी नेमण्यांत येईल आणि ब्लॅकेटसाहेब विलायतेहून परत येतांना या कमिटीची योजना खिशांत घेऊनच येतील. परंतु आम्ही मागूं त्या वेळीं नकार द्यावयाचा असा सरकारचा 'कर न कर वसा' आहे! हुंडणावळीची यक्षिणीची कांडी फिरवून हेले-साहेबांनीं विलायतेवर परत हुंड्या करून जें कोट्यवधि रुपयांचें नुकसान केलें त्याविषयीं सर बेसिल हे मुख्यता स्वीकारीत आहेत, किंवा फार तर समजुतींत चुकी झाली असें म्हणत आहेत. परंतु रोम शहर जळत असतांना नीरो बादशहा आनंदानें सारंगी वाजवीत होता तशा प्रकारानें आम्ही आमचे क्रोडों रुपये उधळले जात असतां स्वस्थ चित्तानें पाहत बसावें असें सर बेसिल यांस वाटत असल्यास ती सर्वस्वीं चूक आहे. इंग्लंडच्या फायद्यासाठीं आमच्या हिताचा बळी देण्यांत येतो; याला मि. मोअरटन फ्रीवेन आणि मेजर ग्रोगन यांची साक्ष देतां येईल. मोअरटन फ्रीवेन म्हणतात, हिंदुस्थान सरकारनें परतहुंड्या विकल्या नसत्या तर इंग्लंडला आपली पत राखणें फारच जड गेलें असतें. मेजर ग्रोगन यांची स्पष्टोक्ति अधिक समर्पक आहे. तें म्हणतात, हिंदुस्थानच्या फडणविसाच्या या विचित्र कृतीचें कोडें उलगडावयाचें झाल्यास पुढीलप्रमाणें अनुमानें करावीं लागतात--१ हिंदु-स्थान सरकारच्या मागील चुकांना सफेती देण्याचा हा कट असावा. २ हिंदु-स्थानच्या मालावर १०० टक्के ड्यूटीचा नवा बोजा लादून मँचेस्टर व डंडी येथील व्यापाऱ्यांची धन करण्याचा हा डाव असावा. ३ हिंदुस्थानांतल्या ऋणकोंना ब्रिटिश बँकिंग संघाच्या जबड्यांत लोटण्याचा हा प्रयत्न असावा. ४ चांदीचा भाव उतरूं न देण्यांत ज्यांचा फायदा आहे अशा एखाद्या संस्थेच्या वशिल्यानें हा विपरीत प्रकार घडला असावा. किंवा ५ हिंदुस्थानांतल्या अधिकाऱ्यांचा तो निवळ मठ्ठपणा असावा. अशा रीतीनें इंग्लिश लेखकांनीं ज्या कृतीला अक्षम्य ठरविलें तिची सारवासारव करणें सर बेसिल ब्लॅकेट यांच्याहि शक्तीच्या बाहेरचें आहे. यास्तव हुंडणावळीच्या प्रश्नाची तड पोंच-विण्याकरितां तज्ज्ञांची कमिटी नेमणें जरूर आहे.

मद्यपानप्रतिबंधाचा ठराव

[बुधवार ता. २-९-२५ रोजीं असेंब्लीमध्यें मद्यपानप्रतिबंधाचा ठराव हाजी वाजीद्दीन यांनीं आणला. त्यावरील आपली उपसूचना मांडतांना श्री. न. चिं. केळकर यांनीं खालील आशयाचें भाषण केलें.]

अध्यक्षमहाराज, मुख्य ठराव व त्यावरील इतरांच्या उपसूचना व माझी उपसूचना यांत थोडथोडा फरक आहे. मूळ ठरवांत एक गोष्ट गृहीत धरली आहे कीं, दारूबंदीचा कायदा आजचे आजच करतां येईल व त्यानें कार्य होईल. दुर्दैवानें ही गोष्ट आजच्या आज घडणारी नाहीं. कायदेशीर प्रतिबंधाचें तत्त्व सरकारनें उघडपणें मान्य केलें तरी आज पुरें; शिवाय औषधोपचाराकरितां मादक पदार्थ लागतात त्यांची तजवीज मूळ ठरावांत नाहीं. उपसूचक डॉ. दत्त यांची उपसूचना जवळ जवळ माझ्यासारखीच आहे. पण त्यांतील किरकोळ तपशिलाच्या बाबींवर रण माजून मुख्य मुद्दा हातचा गमावेल म्हणून माझ्या उपसूचनेला मी थोडें स्थूल स्वरूप दिलें आहे. कर्नल क्रॉफर्ड यांची उपसूचना मात्र मला पसंत नाहीं व ती नियमबाह्य ठरली नसती तरी आपण सर्वांनीं नामंजूरच केली असती. कारण तिच्या योगानें कायदेशीर प्रतिबंधाच्या मूळ तत्त्वालाच हरताळ फासला जातो. ती उपसूचना म्हणजे मूर्तिमंत निराशाच होय. कर्नल क्रॉफर्ड यांना असें वाटत असावें कीं, सगळ्या हिंदुस्थानांत कोणताहि वर्ग मद्यपान-प्रतिबंधाला खरा अनुकूल नाहीं व भविष्यकाळीं कधींहि येथें कायदा दारूला प्रतिबंध घालणार नाहीं. दारूवर सरकारनें कडक नियंत्रण घातलें आहे असें भासविणारी उपसूचना आणून सरकारला या कामीं सर्टिफिकेट देऊन आहे तें नियंत्रण पुढेंहि चालू राहावें म्हणजे त्यांत सर्व कांहीं आलें, असा मायावीपणा केला आहे. पण अशानें कोण फसतो ?

माझ्या उपसूचनेंत मीं इतकी खबरदारी घेतली आहे कीं, ती सरकारासहि खरोखर नको म्हणतां येऊं नये. पूर्ण कायदेशीर दारूबंदीला मीं मोजकी मुदत घातली नाहीं. औषधी मद्याची सोय ठेवली आहे. आजच कायदा करावा असेंहि म्हटलेलें नाहीं. प्रांतिक सरकारच्या अधिकारावर अतिक्रमण सुचविलें नाहीं. दोनच निर्भेळ मुद्दे मीं मांडले आहेत (१) दारूबंदीचें तत्त्व

सरकारला मान्य आहे कीं नाहीं व (२) ही बंदी पूर्ण होईपर्यंत कोणत्याहि मोहल्यांतील लोकांना तेथें दारूचें दुकान नको असें म्हणण्याचा अधिकार सरकार देणार कीं नाहीं ? माझ्या उपसूचनेंत अशा रीतीनें शुद्ध मध्यम मार्गाचा अवलंब केला असल्यामुळें आपण ती मंजूर कराल अशी मला आशा आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य हें कर्नल क्रॉफर्ड यांच्याइतकेंच मलाहि मान्य आहे. पण दारूचें दुकान हवें म्हणण्याचें स्वातंत्र्य जसें तुम्ही देणार तसेंच नको म्हणणें हेंहि स्वातंत्र्यच आहे व तें तुम्ही देणार कीं नाहीं ? हवें म्हणणारा जसा आपल्या होकाराचे परिणाम सोसण्यास तयार असतो तसें नको म्हणणाराहि तयार असल्यावर मग तुमचें काय गेलें ? स्वातंत्र्य या शब्दांत होकाराइतका नकारहि समाविष्ट होतो. दारूचें दुकान हवें म्हणणाराचें मात्र धैर्य आणि नको म्हणणाराचें नाहीं कीं काय ? पण हवें म्हणणाराचाहि हक्क मानण्यास मी तयार आहे. ज्याच्या बाजूचें मत अधिक होईल तसें घडेल. हिंदी समाज झाला तरी त्यांत मद्यपानप्रतिबंधाला नांवें ठेवणारे, त्याला जुलूम म्हणणारे, नीतिधर्माचें स्तोम माजविणाऱ्या झब्बू लोकांचा रिकामटेकडा उपद्व्याप असें म्हणणारे लोक आहेत ही गोष्ट मी विसरत नाहीं.

ज्यांच्या हांडामांसांत मद्यपानप्रतिबंध खिळलेला आहे त्यांचें व्यक्तिस्वातंत्र्य एकदम सर्वस्वीं हिरावून घेण्यास तयार मी नाहीं; तर इकडील इंग्रजांचा दारू पिण्याचा हक्क तूर्त तरी मी कसा नाकबूल करीन ? मूठभर लोकांखेरीज इकडचे सगळे इंग्रज दारू पिणारे आहेत ही गोष्ट मला माहीत आहे. त्यांची परंपराच मद्यपात्रांत आज शेंकडों वर्षें जणूं काय भिजतच पडलेली आहे ! मद्यपान हा त्यांना पूर्वजांचा प्रसाद व पुढील वंशजांना देण्याचा आशीर्वाद असें वाटतें. बायबल, बाटली व बेयोनेट या दैवी त्रिमूर्तीचे ते नित्य उपासक आहेत. घरीं पाहुण्यापुढें ठेवलेला दारूचा पेला चुकून अर्धवट भरला गेला तर त्याला पाहुण्याचा अपमान झाला असें दुःख होतें. आणि सगळाच पेला मोकळा पडला तर आपल्या पाहुणचाराची बेअब्रू झाली असें त्याला वाटतें. मद्यपाननिषेधाचें कोणतेंहि सूत्रवाक्य हें वाममार्गी चेटकिणीच्या कूटमंत्राप्रमाणें त्याला भीतिप्रद वाटतें.

मेजवानींत राजाचा जयजयकार करावयाचा असतां कोणी कोरडा किंवा पाण्यानें भरलेला पेला तोंडाला लावला तर त्याला तो राजाचा अपमान व दुःसह राजद्रोह वाटतो. शराबी पर्शियन कवि उमर खय्याम याचा तो पट्टशिष्य आहे. त्याची संस्कृति, शास्त्रज्ञान, तत्त्वज्ञान हीं दारूच्या तारेनें गुंफलेलीं

किंवा निदान अलंकृत केलेली आढळतात. त्यांचा धर्मग्रंथ पाहावा तर त्यांत मद्यपाननिषेधापेक्षां मद्याची शिफारसच आढळेल. येशु ख्रिस्ताच्या शेवटच्या मेजवानींत मदिरा हजर होती. नैमित्तिक जलप्रलयांत लहानशा नावेंत नोहा यानें जी सामुग्री बांचवून भरून घेतली त्यांत मद्य होतें. ख्रिस्ती स्तोत्रपाठ व बायबलांतील संतवचनें यांतहि मद्याचा भाग लागतो. अशा स्थितींत पुसिफूट जॉन्सनसारखा कोणी वेडा पीर मद्यप्रतिबंधाचा उपदेश करण्यास त्यांच्यांतच निघाला तरी त्याला ते थारा कसा देतील? ख्रिस्ती मनु मोझेस यानें घालून दिलेल्या दहा-कलमी नियमावलींत जें नाहीं तें सैतानी वचन असेंच ते म्हणणार!

तात्पर्य, असल्या सुखमय स्वर्गलोकांत जो नांदतो त्याला कायद्याच्या नीरस हातानें ओढून निर्मद्याच्या मृत्युलोकांत आजच खेचून आणण्याचें धाडस मी कसें करीन? तूर्त त्याला आपल्या रंगांत राहूं देण्यास माझी तयारी आहे; पण त्यालाच उलट माझें असें विचारणें आहे कीं, बाबा, तुझ्या गांवच्या आवारांत दारूचें दुकान राहूं देण्याची तुझी तळमळ जशी मी मान्य करतों, तशी माझ्या मोहल्यांत तरी दारूच्या दुकानाचें दर्शन नको, ही माझी तळमळ तूं कां मान्य करीत नाहींस? स्वातंत्र्य ही दुधारी तलवार आहे. तिची एक धार तुला मात्र बाधूं नये, आणि दुसरी मात्र आम्हांला कां बाधावी? कर्नल क्रॉफर्ड यांनीं मद्यपानप्रतिबंधाचा अर्थ नेमस्त मद्यपान असा केला आहे! पण खऱ्या मद्यपाननिषेधशास्त्रास हा अर्थ मान्य नाहीं. नेमस्तपणाची कल्पना बुद्धिग्राह्य नाहीं असें नाहीं. पण मोहाला केव्हांहि बगल देऊनच जावें. त्याच्याशीं खडें युद्ध देऊं नये, आणि घाण काढून टाकीत बसण्यापेक्षां ती आधीं होऊं न दिलेली बरी, या तत्त्वावरच सर्व मद्यपाननिषेधक मंडळ्या वागतात. सोजीर हा सामान्यतः दारूबाज असतो. पण जेव्हां तो अशा एखाद्या मंडळीचा सभासद होतो तेव्हां कडकडीत बहिष्काराचीच शपथ घेतो. दर वेळीं पेल्यांत पडेल तितकेंच माझें नेमस्तपणाचें माप असें तोहि म्हणत नाहीं हें सिन्हिलियन लोकांनीं लक्षांत ठेवावें.

अमेरिकेंत मद्यपानप्रतिबंधाची चळवळ सुरू झाली ती नीतिधर्माचें नसतें स्तोम माजविणारांनीं सुरू केलेली नाहीं. तर ज्यांची पूर्वपरंपरा, ज्यांचा स्वतःचा अनुभव मद्यपानाचा होता त्यांनींच सामाजिक व सांपत्तिक दृष्ट्या होणारें नुकसान लक्षांत घेऊनच ती सुरू केली. अमेरिकेंत प्रतिबंधाचा कायदा नवीनच सुरू

असल्यामुळें तो कोणी कोणी केव्हां केव्हां मांडला असें ऐकूं येतें. पण अमेरिका फसली असें म्हणून हसण्याचें कारण नाहीं. पराचा कावळा होतच असतो. निदान तिजविषयीं सहानुभूति पाहिजे, छिद्रान्वेषी टीका नको. हिंदुस्थानांत केव्हांहि दारू नव्हती किंवा नाहीं असें मी म्हणत नाहीं. पण विलायतेंत मद्यपान हा नियम तर हिंदुस्थानांत तो अपवाद, असा त्या दोहोंचा संबंध आहे. यांत कांहींच अर्थ नाहीं काय? पूर्ण बंदी पुढें केव्हांहि होवो किंवा न होवो, पण आज तरी निदान मूठभर व्यक्तींनीं, त्यांना दारू हवी म्हणून, बाकी सर्व समाजावर जुल्म कां करावा? या अल्पसंख्याकांची सोय आधींच झालेली आहे. पण जे खरोखर बहुसंख्याक त्यांनाच आपल्या बचावाचें कायदेशीर साधन नाहीं, असा उलट जुल्म झालेला आहे. हें साधन तरी त्यांना द्या असें मी म्हणतों व तें साधन तरी कोणाच्या हातीं ठेवा म्हणतों? तर तुम्हीं सरकारांनीं ज्या लोकांना मतदार बनवून जबाबदारीच्या पायावर खडें केलें त्यांच्याच हातीं!

जे मतदार प्रांताचें राज्य चालवितात, जे स्थानिक स्वराज्यसंस्था व कौन्सिलें यांचे सभासद निवडून देतात व सोंपीव खात्याचे मंत्री ज्यांचा आधार सांगून अधिकार गाजवितात, आणि ज्यांना उद्यां किंवा मिळेल तेव्हां स्वराज्य मिळणार, त्यांना आपल्या अमुक एका आवारांत दारूचें दुकान नको असें म्हणण्याचा अधिकार नसावा ही कोण दुर्दशा! ज्यांना एका मोठ्या कार्याकरितां मतदार असें मानतां त्यांच्यावर हें लहानसें कार्य कां सोंपवीत नाहीं? सुदैवानें कर्नल क्रॉफर्ड समजतात त्यापेक्षां मद्यपाननिषेधाकडे सरकार हळूहळू अधिक झुकूं लागलें आहे. परवांच सोलापुरास मुंबईचे गव्हर्नरसाहेब काय बोलले? कायदेशीर दारूबंदीचें तत्त्व भविष्यकालीन का होईना पण त्यांनीं मान्य केलें; ही मान्यता हिंदुस्थान सरकार उचलून धरणार कीं खालीं पडूं देणार? दारूचें उत्पन्न बुडण्याची भीति जो तो दाखवितो. पण प्रांताचा सर्व अधिकार लोकांच्या हातीं देऊन तुम्हीं बाजूला व्हा, म्हणजे लोक तुटलेलें उत्पन्न भरून काढण्याची हवी ती तजवीज करतील, किंवा खर्च कमी करतां आला तर करतील, किंवा हें कांहींच न घडलें तर, आम्ही हरलों असें म्हणून सरकारी खर्चाकरितां दारूचें दसर चालू ठेवतील! पण पैशाची ही सबब खोटी आहे. इंग्लंडांतील लोकल गव्हर्मेंट बोर्डाचा मुख्य अधिकारी डॉक्टर सर आर्थर न्यूजहोल्म याचा अभिप्राय नुकताच प्रसिद्ध झाला

आहे. तो म्हणतो कीं, "लोकांची निम्मी दारू जरी तुटली तरी सगळ्या गरिबांना चांगलीं घरें बांधून देतां येण्याइतका पैसा त्यांच्याकडूनच काढतां येईल आणि अमेरिकेप्रमाणें पुरी दारूबंदी करतां येईल तर मग मुळीं पंचाईतच उरणार नाहीं. पण सुधारणेचा हात जर कशानें लुला पडत असेल तर तो केवळ मद्यपानानें." आणि जी गोष्ट विलायतेची तीच हिंदुस्थानची.

शेवटीं, कर्नल क्रॉफर्ड व त्यांच्या मताचे इतर लोक यांना मी ताकीदवजा इशारा देतों, तो त्यांनीं लक्षांत ठेवावा. आमची स्वराज्याच्या चळवळीची गतीच खुंटली तर त्यांना दाही दिशा मोकळ्याच आहेत. पण जर आहे ही प्रगति टिकली तर पुढेंमागें मद्यपानाला कायद्यानें प्रतिबंध होईल हें त्यांनीं समजून राहावें. लोकल ऑप्शन आम्हीं मागतों ही केवळ पहिली पायरी होय. तिच्या योगानें फार तर काय होईल? इतकेंच कीं, दारू पिणारा व न पिणारा दोघांचेंहि व्यक्तिस्वातंत्र्य कायम राहून पिणाराची व्यवस्था होईल, पण न पिणाराला उपसर्ग न लागेल अशा प्रकारची होईल. या व्यवस्थेनें वाऱ्यावर सूप ओतलें असतां फोलकटें एका बाजूस व धान्याचे दाणे एका बाजूला अशी वांटणी होते. पण पुढें प्रतिबंधाची चळवळ खरी सुरू झाली म्हणजे दारू पिणाऱ्या इंग्रजांनाहि थारा मिळणार नाहीं. लोकल ऑप्शन हें मंद वाऱ्याच्या झुळकेसारखें आहे. पण प्रतिबंध हा मोठमोठ्या क्षेत्रमर्यादेवर घालावा लागतो. म्हणून तेव्हांची चळवळ ही झंझावातासारखी होईल; आणि अशा वादळांत झाडांच्या कोरड्या म्हणजे वाढत्या रानाबरोबर 'ओलीं पानें किंवा वृक्षच्या वृक्षहि उन्मळून पडतात' हें त्यांनीं ध्यानांत ठेवावें.

संमति वयाचें बिल

(सप्टेंबर १९२५)

[असेंब्लीच्या गेल्या बैठकींत डॉ. गौर यांचे संमति वयाचें बिल सिलेक्ट कमिटीकडून सुधारून आलें. सदर बिलास पुष्टि देतांना श्री. न. चिं. केळकर यांनीं भाषण केलें तें पुढीलप्रमाणें.]

मी स्वतः अविचारी सुधारक नाहीं किंवा हट्टी पुराणप्रियहि नाहीं. माझें या बाबतींत नेहमीं धोरण असें असतें कीं, समाजाच्या पुढें एक पाऊल असावें परंतु समाजाकडे मात्र दुर्लक्ष करूं नये. सिलेक्ट कमिटीकडून

सुधारून आलेल्या या बिलास मी याच दृष्टीनें संमति देत आहे. संभोगाचे बाबतींत विवाहित मुलींची वयोमर्यादा १३ असावी व ज्यांचें लग्न झालें नाहीं अशा मुलींची वयोमर्यादा १४ असावी ही गोष्ट मला पसंत आहे. विवाहित मुलींपेक्षा अविवाहित मुलींच्या रक्षणाची गरज अधिक आहे. अविवाहित मुलींचें वय यापेक्षां १४, १५ अगर १६ असें ठेवलें असतें तर तेंहि मला पसंत पडलें असतें. परंतु वयाचा हा नियम विवाहित मुलींस गैरलागू होय, म्हणून १३ वें वर्ष ठरलें. अशा रीतीनें सुवर्णमध्य छेदला गेला असेंच म्हटलें पाहिजे. हें बिल एकट्या हिंदूंसच नव्हे तर सर्व समाजांस लागू आहे. या बिलानें हिंदु आदिकरून समाजांच्या धार्मिक बाबतींत हात घालण्यांत येतो खरा. तरी देखील तो मी पत्करतों याचें कारण असें कीं, ही गोष्ट लोकमताच्या प्रगतीस धरूनच होत आहे. लोकमताची गेल्या कांहीं वर्षांत त्या मानानें तयारी झाली आहे.

हिंदु समाजांत लग्नें फारच अल्प वयांत करण्याची चाल आहे आणि स्त्री ऋतुस्नात झाली कीं तिचा पतीशीं समागम घडला पाहिजे अशी शास्त्राज्ञा आहे. प्राचीन काळीं हिंदुस्थानांत प्रौढविवाहाची चाल होती. पुराणांवरून ही गोष्ट सिद्ध होते. स्वयंवर व चतुर्थीकरण हे त्यासंबंधीं पुरावे होत. लग्न झाल्यापासून चौथ्या दिवशीं पतिपत्नींचा समागम घडणें याला चतुर्थीकरण म्हणतात. हा प्रकार जर चौथ्या दिवशीं घडत असेल तर मुलगी लग्नापूर्वीच ऋतुस्नात झाली असली पाहिजे ही गोष्ट आपोआपच सिद्ध होते. ही चाल सर्वच जातींत नसली तरी कांहीं जातींत खास आहे. इंग्लंडांत विवाहाचीं किमान वयोमर्यादा १२ आणि १४ असते. याचा अर्थ असा कीं, मुलीचें लग्न १२ व्या वर्षापूर्वीं किंवा मुलाचें लग्न १४ व्या वर्षापूर्वीं झालें तर तें बेकायदेशीर होय. हिंदुस्थानांत मात्र अशी स्थिति नाहीं. मुलांमुलींचे लग्न इकडे पाळण्यांत सुद्धां होऊं शकतें, यामुळें मोठी बिकट स्थिति प्राप्त होते. थंड देशापेक्षां हिंदुस्थानसारख्या उष्ण देशांत रजोदर्शन लवकर होतें. विवाहाची वयोमर्यादा आणि रजोदर्शनाची वयोमर्यादा यांमधील अंतर लक्षांत घेतलें तर त्यावर तोड काय काढावी हा प्रश्न सहजच उपस्थित होतो. एक तोड म्हणजे कायद्याचा आश्रय करणें; आणि दुसरी, सामाजिक सुधारणा घडवून आणणें ही होय.

सामाजिक चळवळीनें लोकमत या बाजूस आम्ही वळवीतच आहों. परंतु सद्बुद्धीच्या कित्येक उतावळ्या लोकांस ही सुधारणा कायद्यानें घडवून आणणेंहि इष्ट वाटतें. भूतदयेच्या दृष्टीनें कायद्याचा आश्रय करावा अगर कसें असाहि प्रश्न येथें सुचतो आणि जर आश्रय करावा तर १८९१ सालीं संमति बिलाविरुद्ध एवढी ओरड कां झाली असें कोणीहि विचारील. त्यावर माझें म्हणणें असें कीं, ती ओरड राजकीय स्वरूपाची होती. त्या वेळच्या कौन्सिलांस हल्लींसारखें प्रातिनिधिक स्वरूप नव्हतें. मी त्या वेळीं कॉलेजांत विद्यार्थी होतो. मीहि त्या बिलास तेव्हां विरुद्ध होतों. याचें कारण मी सामाजिक सुधारणेच्या विरुद्ध होतों हें नसून त्या वेळचें कायदे-कौन्सिल प्रातिनिधिक नव्हतें म्हणून होय. त्या वेळच्या कौन्सिलांतील सर्व सभासद सरकारनें नेमलेले होते. आमच्या चालीरीतींची माहिती नसणारे पुष्कळ युरोपियन गृहस्थ कौन्सिलाचे सभासद होते. तीनचार सभासद हिंदु होते, पण तेहि सरकारनियुक्त होते. अशा स्थितींत सदर बिलास त्या वेळीं जो विरोध झाला तो अगदीं योग्य होता. त्या वेळचें कौन्सिल सरकारी होतें पण हल्लींची असेंब्ली कशी आहे? या प्रश्नास माझें खडखडीत उत्तर असें कीं, असेंब्ली प्रातिनिधिक आहे. ही असेंब्ली सध्यांहूनहि अधिक प्रातिनिधिक व्हावी असें मी इच्छितों. माझ्याहूनहि अधिक लोकमतनिदर्शक प्रतिनिधी असेंब्लींत आले तर मी आपली जागा त्यांच्या स्वाधीन करीन.

सध्यांची असेंब्ली प्रातिनिधिक नाहीं असें कांहीं सभासद म्हणतात. हे सभासद लोकांचे प्रतिनिधी आहेत व लोकांनीं त्यांस निवडून दिलें आहे; या दृष्टीनें ही असेंब्ली प्रातिनिधिक नाहीं असें त्यांस म्हणण्याचा अखत्यार नाहीं, आणि ज्या अर्थी ते लोकांचे प्रतिनिधी आहेत त्या अर्थी या सामाजिक प्रश्नासंबंधानें त्यांचें कर्तव्य कोणतें? माझ्या मतें त्यांनीं या प्रश्नापासून अलिप्त न राहतां त्याची चर्चा करून आपलें मत विचारपूर्वक दिलें पाहिजे. ज्या गोष्टीचा समाजस्थितीवर परिणाम होतो ती गोष्ट सहजच न्यायमंदिराच्या कक्षेंत येते; आणि जी गोष्ट न्यायमंदिराच्या कक्षेंत सांपडते ती कायदेमंडळाच्या कक्षेंतहि आलीच पाहिजे; आणि म्हणूनच या बिलाचा विचार करणें आपलें कर्तव्य होय. हिंदु लॉ मुख्यतः धार्मिक स्वरूपाचा

असला तरी त्याचा सामाजिक परिणाम घडून येतो. आणि यासाठीं त्याचें कोड बनविलें असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. निवळ धार्मिक बाबतींत मी सरकारास हात घालूं देणार नाहीं. परंतु ज्या गोष्टींचें स्वरूप संमिश्र आहे त्यांचा विचार कायदेमंडळानें केला पाहिजे. मी आपलें मत तारतम्यानें दिलें आहे तसेंच इतरांनींहि द्यावें असा माझा आग्रह आहे.

म्हैसूर व बडोदें या संस्थानांत लग्नाची किमान वयोमर्यादा कायद्यानें ठरविली आहे. बडोद्याच्या कायदेमंडळानें असा कायदा केला आहे. वयोमर्यादा किती असावी हा आज वादाचा विषय नाहीं. विषय तत्त्वाचा आहे. बडोद्यास सदर कायद्यापुढें जर तुम्ही मान वांकवितां तर तसला कायदा इकडे कां पास करूं नये? तेथील कारभार एकतंत्री असेल; तथापि त्यांनीं केलेला कायदा वाजवी असेल तर आपण, एका दृष्टीनें स्वतंत्र अशा लोकांनीं तसला कायदा पास कां करूं नये?

गृहमंत्री सिलेक्ट कमिटीनें शिफारस केलेल्या वयोमर्यादेसच चिकटून राहिले आणि त्यांनीं सदर मर्यादा पुढें खेचण्याचा डॉ. गौर यांचा प्रयत्न चालू दिला नाहीं याबद्दल मला आनंद वाटतो. कायद्यानें वयोमर्यादा ठरवून घेण्यास अस्पृश्य व ब्राह्मणेतर हे हरकत घेतील अशी माझी समजूत होती. पण साताऱ्च्या प्रांतिक सामाजिक परिषदेंत ती खोटी ठरली. सदर परिषदेंत वयाची किमान मर्यादा कायम करण्याचा ठराव मीं मांडला. तो पास झाला अगर न झाला तरी त्याची मला पर्वा नव्हती. पण आश्चर्य हें कीं, अस्पृश्य व ब्राम्हणेतर यांनींच सभेंत उठून माझ्या ठरावास पुष्टि दिली. रंगलाल जाजोदिया नामक माझे एक मारवाडी मित्र आहेत. मारवाडी लोक पुराणप्रिय अशी सामान्य समजूत आहे. पण जाजोदिया यांनीं अशा प्रकारचें बिल असेंब्लींत यावें याबद्दल आपखुषीनें खटपट केली आहे. समाजाची प्रगति होत आहे या विधानास आणखी वेगळें प्रमाण तें कोणतें हवें?

श्री. आचार्य यांनीं आपल्या भाषणांत अशी शंका काढली आहे कीं, सामाजिक प्रश्नावर मत देण्याचें अधिकारपत्र मतदारांनीं आम्हांस दिलेलें नाहीं. श्री. आचार्य यांच्या जाहीरनाम्यांत काय होतें हें मला माहीत नाहीं. पण माझ्या जाहीरनाम्यांत काय होतें हें मला माहीत आहे. माझ्या जाहीरनाम्यांतून सामाजिक प्रश्न वगळलेले नाहींत. आचार्यांच्याहि

जाहीरनाम्यांतून ते वगळले नसावे. ते बोलत नाहींत त्या अर्थीं त्यांस माझें विधान कबूल आहे असें दिसतें. तथापि ज्यांच्या जाहीरनाम्यांत अस्ति अगर नास्ति पक्षीं कांहींच नसेल त्यांनीं विरुद्ध मतच द्यावें असें तर त्यापासून निष्पन्न होत नाहीं ना? कित्येक प्रश्न अनाहूत उद्भवतात; अशा वेळीं मतदारांचें मत विचारण्यास आपण जावयाचें काय? तसा महत्त्वाचा प्रश्न निघालाच तर गोष्ट आलाहिदा आहे. माझा आग्रह एवढाच कीं, सर्वांनीं या विषयाचा समजुतीनें विचार करावा. एखाद्या प्रसंगीं एकाद्या प्रतिनिधीनें एखाद्या विषयासंबंधीं एखादें अभिवचन आगाऊ दिलें असलें तरी तेवढ्यावरून त्याचे मतदार त्यास सभागृहाबाहेर हाकून देत नाहींत. सध्यांच्या प्रश्नासंबंधीं आपल्या मतदारांस कोणीहि कसलेंहि अभिवचन देऊन ठेवलेलें नाहीं.

प्रसिद्ध आंग्ल वक्ता व तत्त्ववेत्ता एडमंड बर्क यानें ब्रिस्टल येथील आपल्या मतदारांस लिहिलेलें पत्र प्रस्तुत मुद्दयास लागू पडेल. सदर पत्रांत तो लिहितो—

'प्रतिनिधीनें आपल्या मतदारांशीं पत्रव्यवहारानें व इतर प्रकारांनीं निकट संबंध ठेवावा ही गोष्ट सदर प्रतिनिधीस मोठी सुखाची व वैभवकारक होय यांत शंका नाहीं. मतदारांच्या इच्छेस त्यानें मान दिला पाहिजे, त्यांच्या मतांचा आदर केला पाहिजे, व त्यांच्या कार्याकडे पूर्ण लक्ष लावलें पाहिजे. त्यांजकरितां स्वतःच्या सुखावर, समाधानावर पाणी सोडून त्यांचे हितास अग्रस्थान दिलें पाहिजे. मात्र त्यानें आपलें शुद्ध मत, परिपक्व विचार, सुसंस्कृत मन यांजवर तुम्हाकरितां किंवा जगांतील कोणाहि माणसाकरितां तिलांजलि सोडतां कामा नये.'

आपण फक्त तपशिलाचाच विचार करीत आहों. वय १२ चें १३ पर्यंत वाढवीत आहों. कायदा पूर्वींच झाला असून त्यांत एवढाच फरक करावयाचा आहे. मूळचा कायदाच जर वाईट असेल तर प्रस्तुत बिलास विरोध करणारांनीं तो कायदा रद्द करण्याचा प्रयत्न कां केला नाहीं? राजकीय जुलमी कायदे रद्द करण्याचा प्रयत्न जसा सभासदांकडून झाला तसा हा प्रयत्न कां झाला नाहीं? तसा प्रयत्न ज्या अर्थीं झालेला नाहीं त्या अर्थीं एवढा वयाचा फरक करण्यास कोणी हरकत घेऊं नये.

कोर्टाच्या बेअदबीचें बिल

(१९२५)

बिलाच्या प्रस्तावनेंत बिलाचे जे उद्देश व हेतु दिले आहेत ते दिशाभूल करणारे आहेत. सरकारच्या मनांतून या बिलानें जी गोष्ट साधावयाची आहे ती प्रस्तावनेंत सांगावयास पाहिजे होती, पण ती सांगितलेली नाहीं. प्रस्तावनेंत असें म्हटलें आहे कीं, 'ज्या अर्थीं कनिष्ठ कोर्टाची बेअदबी झाल्यास त्याबद्दल शिक्षा करण्याचे बाबतींत हायकोर्टाच्या अधिकाराविषयीं शंका प्रदर्शित करण्यांत आली आहे व ज्या अर्थीं हे संशय दूर करणें आणि कनिष्ठ कोर्टाच्या बेअदबीचे बाबतींत हायकोर्ट व इतर वरिष्ठ कोर्टें यांच्या अधिकारांची व्याख्या करणें व मर्यादा ठरविणें जरूर आहे, त्याअर्थीं पुढीलप्रमाणें कायदा करावा लागत आहे.'

कोर्टाच्या बेअदबीच्या बाबतींत मतांचा विरोध काढून टाकण्याची इच्छा प्रस्तावनेच्या प्रारंभीं दाखविलेली आहे. परंतु प्रत्यक्ष बिल वाचूं लागलें म्हणजे याहिपेक्षां अधिक खोल हेतु हें बिल आणण्यांत सरकारचा असला पाहिजे असें आढळून येतें. त्यांतील बराच आक्षेपार्ह भाग सहजासहजीं आलेला दिसतो. कनिष्ठ कोर्टाचे बाबतींत बेअदबी झाल्यास त्याबद्दल हायकोर्टानें चालवावयाच्या अधिकारासंबंधानें कायद्यांत खरोखरच संशयास्पद स्थळें असल्यामुळें तीं दूर करण्यापुरतेंच हें बिल असतें तर त्यास कोणीहि हरकत घेतली नसती; परंतु आजच्या स्थितींत हायकोर्टाचा अधिकार संशयित आहे असें मुळींच नाहीं. या बाबतींत हायकोर्टास पूर्ण अधिकार आहे. एका हायकोर्टाच्या निकालासंबंधानें दुसऱ्या हायकोर्टाचें मत कांहींहि पडलें तरी प्रत्येक हायकोर्टास आपल्या इच्छेप्रमाणें वागण्याची सत्ता भरपूर आहे. कनिष्ठ कोर्टाच्या बाबतींतील बेअदबीचा विचार एखादें हायकोर्ट करीत असेल तर दुसरें करीत नसेल एवढाच फरक. पण त्याकरितां या बिलाची गरज मुळींच उद्भवत नाहीं.

बिलाची व्याप्ति

दोन हायकोर्टाच्या भिन्न मतांची एकवाक्यता करणें हें एकच कार्य या बिलाचें असतें तर त्यास माझी मुळींच हरकत नसती. बिल तीन गोष्टी करीत आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे कोर्टाची बेअदबी या शब्दाची व्याख्या; दुसरी

गोष्ट म्हणजे कनिष्ठ कोर्टाचें कृत्रिम रीतीनें व अन्यायानें संरक्षण करण्याचा प्रयत्न, आणि तिसरी ही कीं, जो अपवाद म्हणून होता त्याचा नियम बनविणें. श्री. रंगास्वामी अय्यंगार यांनीं कोर्टाची बेअदबी आतां इंग्लंडांत रद्द झाल्यासारखी आहे असें म्हटलें होतें, त्यांत मि. अॅशवर्थ यांनीं किंचित् दोष काढला आहे. माझ्याहि मतानें इंग्लंडांत ही गोष्ट रद्द समजली गेली आहे असें नाहीं. अशा प्रकारचे खटले अजूनहि तिकडे होतात. रंगास्वामी यांच्या म्हणण्याचा आशय इतकाच कीं, असले खटले इंग्लंडांत विरळा होतात. तिकडील कोर्टें मोकळेपणानें, किंबहुना राग येईल अशी, टीका कोणी केली तरी तिकडे लक्ष देत नाहींत. हायकोर्टांतील मतभेदांचें निमित्त करून हायकोर्टाचा अधिकार वाढविण्याचा हा प्रयत्न आहे. वरिष्ठ व कनिष्ठ कोर्टापुढें चालू असलेल्या खटल्याचे कामांत अडथळा आणणारी टीका करून कोणी बेअदबी करील तर तिचा बंदोबस्त करण्याचा अधिकार कोर्टास आजहि आहे. या दृष्टीनें प्रस्तुत कायद्यांत कोठें उणीव राहिली असल्यास ती काढून टाकण्यापुरतें हें बिल असतें तर माझी हरकत नव्हती.

कोर्टापुढील एखाद्या खटल्याचा निकाल झाल्यानंतर कोर्टाच्या संरक्षणाची जी तजवीज या बिलानें करण्यांत येत आहे तिला आमची खरी हरकत आहे! खटल्याच्या निकालानंतर कित्येक टीकाकार कोर्टावर गैरशिस्त टीका करीत असतील असें कोणी म्हणेल व तें कदाचित् खरेंहि असेल. पण अशा प्रकारच्या मत्सरयुक्त टीकाकारांचा बंदोबस्त करण्याची तजवीज सध्यांच्या दिवाणी व फौजदारी कायद्यांत आहेहि. एखाद्या दिवाणी अधिकाऱ्याची अशा रीतीनें कोणी बेअब्रू केल्यास त्यानें खुशाल दिवाणी व फौजदारी कोर्टांत फिर्याद करून दाद मागावी. त्या अधिकाऱ्यांस आपले अधिकार काय आहेत हें माहीत आहे, त्याचा ते उपयोग करितातहि. आपण सभोंवार दृष्टि फेंकली तर दिवाणी व इतर अधिकाऱ्यांकडून वर्तमानपत्रांवर खटले करण्यास उत्तेजन देण्याचा सरकारनें जोराचा प्रयत्न चालविला असल्याचें आढळून येतें. अशा अधिकाऱ्यांस सरकार पैशाची व कायदेशीर सल्ल्याची मदतहि करीत आहे. अशा स्थितींत सध्यांचें बिल आणून त्यांचें फाजील संरक्षण करण्याचें कारण काय हेंच मला समजत नाहीं. फाजील संरक्षण जर द्याल तर त्या योगानें वर्तमानपत्रें व पुढारी कोर्टावर जी विशेष प्रसंगीं योग्य व जरूर ती टीका करतात तिलाहि बंदी होईल. बेअदबीची व्याख्याहि फार व्यापक केली आहे.

सदर व्याख्येंतील शब्दयोजना अशी आहे. 'एखाद्या दिवाणी अधिकाऱ्याची बेअदबी व्हावी अशा उद्देशानें जर कोणी कांहीं शब्द वापरील किंवा कृति करील अगर त्याच्या कृतीचा व शब्दांचा संभवनीय परिणाम तसा असेल तर ती बेअदबी होते.'

परंतु अशा अपमानाचें किंवा टवाळीचें कारण टीकाकारापेक्षां टीकेचा विषय झालेला अधिकारीच असूं शकेल. मुंबई हायकोर्टानें तर बदनामीचा (डिफेमेशनचा) कायदा आणि कोर्टाच्या बेअदबीचा कायदा एका खटल्यांत सारखाच गणला. हल्लींच्या कायद्यांत दिवाणी अधिकाऱ्यांस आणखी एक फायदा मिळतो. खासगी खटल्यांत प्रतिवादीस जो फायदा (प्रिव्हिलेज) मिळतो तोहि कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्यांत प्रतिवादीस मिळत नाहीं. न्यायाधीश माणसेंच होत. टीकाकारहि माणसेंच आहेत. टीकाकारांनीं जशी स्वतःची जबाबदारी विसरूं नये तशी न्यायाधिशांनींहि स्वतःची जबाबदारी विसरूं नये; व जर न्यायाधीश स्वतःची जबाबदारी विसरतात तर टीकाकार एखादे वेळीं स्वतःची जबाबदारी विसरले तर त्यांचीहि उपेक्षा केली पाहिजे. छापखाना हें राज्यव्यवस्थेचें चौथें अंग आहे. न्यायाधीश हें राज्याचें जर एक अंग आहे तर छापखाना हें दुसरें अंग होय. यासाठीं या दोनहि अंगांचे अधिकार सारखे असावेत. म्हणून कोर्टाच्या निकालावर वर्तमानपत्रकर्ते टीका करतात त्याबद्दल सरकारनें पत्रकर्त्यांस इतकें धारेवर धरूं नये.

अनुभव काय सांगतो ?

दिवाणी अधिकाऱ्यांनीं खटल्याचा निकाल सांगितल्यानंतर त्यांची बदनामी केल्यासंबंधाच्या १।२ उदाहरणांचा उल्लेख करतों. हीं उदाहरणें इंग्लंडांतील आहेत, हिंदुस्थानांतील नाहींत. त्यांवरून इंग्लंडांतील न्यायाधीशहि आपली जबाबदारी विसरतात असें दिसून येतें. जस्टिस मॅकॉर्डींचेंच उदाहरण घ्या. जस्टिस मॅकॉर्डींनीं दिलेल्या निकालावर टीका करतांना डेली हेरल्डमध्यें मि. मॅसिंगहॅम म्हणतात कीं, मि. मॅकॉर्डी यांनीं हिंदुस्थानचे स्टेटसेक्रेटरी यांस जो दोष दिला आहे त्यास पुराव्याचा आधार बिलकूल नाहीं. इंग्लंडमधील न्यायाधीश जशी आपली जबाबदारी विसरतात तसेंच हिंदुस्थानांतील न्यायाधीश आपली जबाबदारी विसरत नसतील काय ? मि. बर्नार्ड हूटन डेली हेरल्डमध्यें लिहितात, 'मि. मॅकॉर्डी यांनीं जें मत दिलें तें हिंदुस्थानांतील व इंग्लंडमधील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचें सर्वसामान्य मत असून तें न्याय दृष्ट्या कवडीमोल

होय.' वेस्टमिन्स्टर गॅझेटमध्यें मि. एच्. जी. वेल्स लिहितात, 'डायरच्या बाबतींत मॅकॉर्डी यांनीं दिलेलें मत न्यायपद्धतीस सोडून आहे; आणि अशा प्रकारचे उद्गार ही कोर्टाची बेकायदेशीर बंडखोरी होय.' इतकी टीका झाली तरी इंग्लंडचें हायकोर्ट कोर्टाची इभ्रत राखण्यास सज्ज झालें नाहीं व त्यानें वरील टीकाकारास कोर्टाच्या बदनामीबद्दल जाबहि विचारला नाहीं. यासाठीं माझें म्हणणें असें कीं, कोर्टानें निकाल दिल्यावर त्याच्या इभ्रतीची दोरी फाजील ताणतां कामा नये.

येथील पुष्कळ सभासदांस न्यायाधिशांच्या वर्तणुकीचा अनुभव असेल. जणूं काय कायदा त्यांनीं मानण्याकरितां नाहींच असें ते वागतात. ते स्वतःस राजाचा अवतार समजून राजाच्या हातून चूक घडत नाहीं तशी ती आपल्याहि हातून घडत नाहीं असें ते समजतात! ते आपल्या अधिकाराचा तीन प्रकारें दुरुपयोग करतात. ते पक्षकारांस, कोर्टांतील अमलदारांस, किंबहुना वकिलासहि शिव्या देतात, ते स्वतःच आपल्या निवाड्यांत बेअदबी किंवा उपहास यांचें कुसपट काढून ठेवतात. आणि मग टीकाकारांनीं उलट उपहास केला कीं चिडतात. न्यायाधीश स्वतः न्यायासनावर बसून निवाडा देतांना न्यायाधिशास न साजेलसें वर्तन करतात. हायकोर्ट जज्ज मि. बीमन काय म्हणतात पाहाः–'लॉर्ड डार्लिंग यासारख्या थट्टेखोरास जज्ज नेमल्यापासून इंग्लिश कोर्टाच्या अधःपतनास सुरुवात झाली ही अपकीर्ति बरीचशी गैरवाजवी आहे यांत शंका नाहीं. लॉर्ड डार्लिंग याजवर टीकेचा भडिमार उडाला असला तरी डार्लिंगसाहेब फार चांगले न्यायाधीश होते, पण थट्टेखोरीबद्दल त्यांजविषयीं जो एकदां ग्रह झाला तो शेवटपर्यंत टिकला. याच सुमारास लोणकढ्या बातम्या देण्याची वर्तमानपत्रकर्त्यांची प्रवृत्ति बरीच वाढली व ती डार्लिंग यांस पुष्कळ भोंवली. हलकट पत्रांतून डार्लिंगसाहेबांचें ज्या प्रकारें नांव झालें तेंच लोकांच्या लक्षांत राहिलें. यामुळें न्यायाधीश यापेक्षां थट्टेखोर म्हणूनच त्यांचा लौकिक झाला. कोणाहि न्यायाधिशानें सदैव थट्टा करून भागत नाहीं. कारण त्याचा विनोदी संग्रह केव्हां तरी संपतोच.'

वरील टीका मुंबई हायकोर्टांतील एका नामांकित न्यायाधिशानें लंडन हायकोर्टांतील एका नामांकित न्यायाधिशावर केली आहे. या उदाहरणावरूनहि न्यायाधीश आपली जबाबदारी विसरतात हेंच सिद्ध होतें. त्यांना न्यायाधीश

या नात्यानें कसें वागावें हें समजत नाहीं. ते आपल्या अधिकाराचा फारच दुरुपयोग करतात. यासाठीं वर्तमानपत्रें हें जें राजसत्तेचें चौथें अंग त्यासहि आपली जबाबदारी कधीं कधीं विसरण्यास सवलत ठेवली पाहिजे. न्यायाधीश खटल्याचा निकाल सांगून मोकळे झाले म्हणजे सदर निकालावर बरीवाईट टीका करणें पत्रकर्त्यांवर सोंपविलें जावें. कोर्टाच्या बेअदबीबद्दल द्यावयाच्या शिक्षेस निश्चितपणा आणणें हा जो या बिलांतील एक भाग आहे तोच काय तो बरा आहे. कारण एकदां हायकोर्टानें कोर्टाच्या बेअदबीबद्दल खटला करण्याचें ठरविलें म्हणजे त्या बाबतींत किती शिक्षा करावयाची यास मर्यादा नाहीं हा प्रस्तुतच्या कायद्यांतील मोठाच दोष होय.

हिंदी बँकांची सद्यःस्थिति

[सिमला येथें असेंब्लीच्या बैठकींत श्री. साराभाई हाजी यांचा ठराव चर्चेकरितां फिरून निघाला. सदर ठरावांत हिंदुस्थानांतील बँकांची सांप्रत स्थिति कशी आहे याची तपासणी करून बँका कशा वाढवाव्या व त्यांना भांडवल कोठून व कसें पुरवावें याची चौकशी करण्याकरितां कमिटी नेमावी असा मजकूर होता. या ठरावास पुष्टि देतांना श्री. न. चिं. केळकर यांनीं पुढील आशयाचें भाषण केलें.]

प्रस्तुत विषयाचें महत्त्व सरकारास पटलें असून करन्सी कमिशननें केलेल्या सूचना या विषयास अनुकूलच आहेत. कमिशनचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यापासून रिझर्व्ह बँक स्थापन करण्याचा विचार चालू आहे. परंतु रिझर्व्ह बँकेच्या स्थापनेनें खेड्यापाड्यांतून राहणाऱ्या लोकांस आपल्या ठेवी ठेवण्यास सोईचें होणार आहे असें नाहीं. शेतकी कमिशनचाहि या दृष्टीनें उपयोग होईल असें वाटत नाहीं. रिझर्व्ह बँक बिलासंबंधानें बहुसंख्याकांचा जो रिपोर्ट आहे त्यांत सदर बँकेच्या डायरेक्टरांत प्रांतिक को-ऑपरेटिव्ह बँकेचा एक प्रतिनिधि असावा अशी शिफारस आहे. तथापि तेवढ्यानें काम भागेल असें वाटत नाहीं. येथील लोकांनीं काढलेल्या बँका व जॉइंट स्टॉक बँका यांचे प्रतिनिधी रिझर्व्ह बँकेवर घेण्याची व्यवस्था नाहीं. यामुळें रिझर्व्ह बँकेकडून अशा बँकांचें संरक्षण होईलच असें म्हणवत नाहीं. इंपीरिअल बँकेच्या शाखा

सर्वत्र पसरलेल्या आहेत, परंतु खेड्यांतून राहणाऱ्या लोकांना आपल्या लहान लहान रकमा ठेवण्यास या शाखा उपयोगी पडणार नाहींत. इंपीरिअल बँकें-तून विवक्षित वर्गाची गरज भागते. या वर्गास हलक्या व्याजानें सदर बँकें-तून रकमा कर्जाऊ मिळतात. इंपीरिअल बँकेकडून फार तर पांच टक्के इसमांस रकमा कर्जाऊ मिळत असतील, पण बाकीच्या ९५ टक्के इसमांची वाट काय? चालू रकमेवर व लहान ठेवींवर व्याज देण्याचें इंपीरिअल बँक नाकारते. सारांश, लहान ठेवीवाल्यांस व ज्यांचेपाशीं बँकेंत ठेवण्यास (सेव्हिंग) रक्कम थोडी आहे अशांस इंपीरिअल बँक निरुपयोगी आहे. इंपीरिअल बँकेच्या लहान शाखा तोट्यांत चालल्या आहेत. या बँकेवर देखरेख करण्यास जे अंमलदार नेमले आहेत त्यांना पगार भारी देण्यांत येतो. इतर बँकांस हा खर्च कमी येतो. बँकर्स इन्स्टिटयूटसंबंधीं बोलतांना सर पुरुषोत्तमदास ठाकुर-दास यांनीं काढलेले उद्‌गार विचार करण्यासारखे आहेत. ते म्हणतात— ‘बँकेच्या धंद्यांत मोठ्या जागा मिळवूं इच्छिणारे आमचे हिंदी तरुण बँकर्स इन्स्टिटयूटच्या परीक्षेस बसतात. त्यांच्या अभ्यासक्रमांत इंग्लिश बँकिंग, त्या-संबंधीं कायदा व व्यवहार इत्यादि विषय आहेत. परंतु रोजच्या व्यवहारांत बँकिंगसंबंधीं हिंदी कायदा, व्यवहार, हुंड्या इत्यादिकांचेंहि त्यांस ज्ञान पाहिजे.’ ‘इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ कॉमर्स’ इकडे निघाल्यास ती अभ्यासक्रमांतील ही उणीव भरून काढील. अशा प्रकारची संस्था निघाल्यानें बँकेच्या व्यवहाराचें ज्ञान सर्व जनतेंत फैलावेल. नवीन बिलाप्रमाणें रिझर्व्ह बँक स्थापन झाली असें गृहीत धरलें तरी तिच्याहून लहान लहान देशी बँका व हुंडीचीं दुकानें यांचें काय होणार हा प्रश्नच आहे. त्यांचे व्यवहार बंद पडणार अशी भीति वाटते. हुंडीवाले नष्ट झाले व त्यांच्या जागीं देशी बँका आल्या तरी समाधान मानण्यास जागा आहे. तशी कांहीं तोड फडणिसांनीं काढावी अशी त्यांस विनंति आहे.

बँकेचा धंदा हिंदुस्थानांत फार मागसला आहे. रिझर्व्ह बँक काढण्यांत हिंदुस्थान सरकारनें अमेरिकेचें उदाहरण डोळ्यांसमोर ठेवलें आहे, म्हणून हिंदुस्थान व अमेरिका या दोन देशांतील बँकांसंबंधाचे आंकडे देऊन हिंदु-स्थान किती मागसलेला आहे हें दाखवितों. हिंदुस्थानांत सात हजार खेड्यांस एक बँक पडते. एकंदर शहरें २३०० आहेत. त्यांपैकीं २६७ शहरांत बँकांच्या कचेऱ्या ६७० आहेत. ६७० कचेऱ्यांपैकीं १७७ कचेऱ्या ११ शहरांत आहेत.

९६ कचेऱ्या लहान शहरांत आहेत व बाकीच्या एका शहरांत एक याप्रमाणें आहेत. अमेरिकेची वस्ती ११ कोटि असून बँकेच्या कचेऱ्या पस्तीस हजार आहेत. इंग्लंडांत ५६३० वस्तीस एक बँक पडते. हिंदुस्थानांत पांच लाख वस्तीस एक बँक आहे. यासाठीं हिंदुस्थानांत अधिक बँका स्थापन होतील अशा सोयी केल्या पाहिजेत. सर बेसिल ब्लॅकेट म्हणतात त्याप्रमाणें इंपीरिअल बँकेस सवलती दिल्यास बाकीच्या लहान थोर बँका संपुष्टांत आल्यावांचून राहणार नाहींत. सर ब्लॅकेट यांच्या लक्षांत ही गोष्ट आली आहे काय ?

जमीन-संपादन ॲक्टाची दुरुस्ती

[हल्लींचा जो सक्तीनें जमीन संपादन करण्याचा (लँड ॲक्विझिशन) ॲक्ट आहे त्याची दुरुस्ती करणारें बिल न. चिं. केळकर यांनीं वरिष्ठ कायदे मंडळापुढें मांडलें. ता. १ फेब्रुवारी रोजीं हें दुरुस्तीचें बिल असेंब्लीपुढें मांडतांना केळकर यांनीं जें भाषण केलें त्याचा गोषवारा.]

इ. स. १८९४ च्या लँड ॲक्विझिशन ॲक्टांत मी जी दुरुस्ती सुचवीत आहें ती विधायक स्वरूपाची आहे. सरकारला कित्येक वेळां कायद्याच्या बळावर जमीन संपादन करावी लागते हें मी मान्य करतों. तथापि यासंबंधाचा आजचा जो कायदा आहे त्यांत आरंभापासून अखेरपर्यंत अनेक दोष असल्यामुळें ते काढून टाकण्यासाठीं हें बिल आणलें आहे. कित्येक वेळां सरकार जरूरीवांचून उगाच जमीन बळकावतें. उदाहरणार्थ, अंबरनाथ डेव्हलपमेंट स्कीम पाहा. तेथें घेतलेली बरीच जमीन आतां गिऱ्हाइकांची अपेक्षा करीत पडून आहे असें कळतें! टाटा कंपनीसाठीं सह्याद्रीच्या लगतची जमीन घेण्याचीहि लाट अशीच उसळली होती. आणि तिच्या प्रतिकारार्थ योग्य वेळीं जोराची चळवळ झाली नसती तर आजमितीला सह्याद्रीचा बहुतेक सर्व उतरणीचा भाग टाटा कंपनीच्या ताब्यांत जाऊन त्याचें काय करावें याचा कंपनीलाच विचार पडला असता. रेल्वे कंपन्यां-साठींहि अशीच आगाऊ जमीन घेऊन मागाहून ती जमीन फुकट पडून

राहिल्याचीं उदाहरणें आहेत. यास्तव केव्हांहि सरकारनें सक्तीनें जमीन घेण्याचें मनांत आणल्यास ती जमीन कोणत्या कामाला पाहिजे, किती पाहिजे, वगैरेसंबंधीं सरकारनें सांप्रतच्यापेक्षां सविस्तर माहिती प्रसिद्ध करावी अशी दुरुस्ती मी या बिलानें सुचवीत आहें. अशी माहिती प्रसिद्ध झाल्यानंतर ज्या कार्यासाठीं जमीन घेण्यांत येणार आहे तें काम सार्वजनिक स्वरूपाचें आहे का नाहीं हें ठरविण्याचा अधिकार नोकरशाहीकडे न ठेवतां कायदेमंडळाकडे देण्यांत यावा अशी माझी सूचना आहे. कायदेमंडळांत त्या उद्देशाचा विचार होऊन तो सार्वजनिक स्वरूपाचा ठरला तरच कायद्याच्या बळावर जमीन घेतां यावी.

जी जमीन सरकार सक्तीनें ताब्यांत घेणार त्या जमिनीच्या मालकास मोबदला किती द्यावयाचा हें ठरविण्याची हल्लींच्या कायद्यांतली पद्धति सदोष आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांनीं आपल्या लहरीप्रमाणें किंमत ठरवावी आणि मालकास डिस्ट्रिक्ट कोर्टाची पायरी चढण्यास भाग पाडावें हा अन्याय होय. कित्येक वेळां हा वाद प्रिव्ही कौन्सिलपर्यंतहि जाऊन पोंचतो. सरकारला कांहीं खर्चाची पर्वा नसते. पण बिचारा मालक कोर्टाचा खर्च करतां करतां हातटेकीला येतो. ही आपत्ति व हा जुलूम टाळण्याकरितां मी या बिलांत 'लवादा'चा मार्ग सुचाविला आहे. मालकाच्या वतीचा एक पंच, सरकारतर्फेचा एक पंच आणि उभयतांनीं निवडलेला सरपंच यांनीं मोबदला देण्याची रक्कम ठरवावी. या योगानें कोर्टाकडे जाण्याची दगदग वांचेल. मालकांचें समाधान होईल आणि लवादाचा निकाल हा आपसांतील तडजोडीचा निकाल असल्यानें अपील वगैरे करण्याचा त्रास व खर्च वांचेल. पूर्वींच्या १८७० सालच्या लँड ॲक्विझिशन ॲक्टांत ही लवादाची पद्धति होती. परंतु कोणा शहाण्यानें ती काढून टाकण्याचा सल्ला दिला कळत नाहीं. पण तिचें पुनरुज्जीवन केलें पाहिजे. शहरांतून म्युनिसिपालिट्यांना जमीन संपादन करावयाची झाल्यास अद्यापि लवादाचा मार्ग पत्करावा लागतो; मग शहराबाहेरील जमिनीलाहि तोच नियम कां लागू करूं नये?

माझ्या बिलांतील तिसरी दुरुस्ती मोबदल्याच्या स्वरूपाबद्दलची आहे. सर्वच बाबतींत केवळ पैशाच्या रूपानें मोबदला दिला म्हणजे काम भागतें

असा प्रकार नाहीं. उदाहरणार्थ, जेथें राहतीं घरें सक्तीनें घेण्यांत येतील तेथें दुसरीकडे घरेंच मिळण्याची तजवीज झाली पाहिजे. शिवाय नुकसान-भरपाईचा अंदाज करतांना कोणकोणत्या गोष्टी लक्षांत घ्याव्या याविषयींहि कांहीं नियम घालून देणें श्रेयस्कर आहे. जेवढी जमीन सरकारनें कबजांत घेतली तेवढ्या जमिनीची बाजारभावानें किंमत केल्यानें नुकसानीची पूर्ण भरपाई होऊं शकत नाहीं. कित्येक वेळां महत्त्वाचा भाग गेल्यामुळें शिल्लक राहिलेला भाग निरुपयोगी होतो. अशा वेळीं सबंध भाग तरी ताब्यांत घ्यावा किंवा निरुपयोगी होऊन राहिलेल्या भागाच्या किंमतीचाहि विचार मोबदला देतांना करावा हेंच न्यायाचें ठरेल.

चौथी दुरुस्ती नफेबाजीला आळा घालण्यासंबंधाची आहे. सांप्रतच्या कायद्याचा गैरवाजवी फायदा घेऊन कित्येक वेळां कित्येक संस्था कबजांत घेतलेल्या जमिनीची विक्री करून अवास्तव नफा मिळवितात; आणि त्यांतून आपल्या उधळपट्टीच्या योजनेचा खर्च भागवूं पाहतात. यामुळें स्वाभाविकपणेंच जरूरीपेक्षां अधिक जमीन संपादण्याकडे प्रत्येकाचा ओढा असतो व मालकांचें निष्कारण नुकसान होतें. कित्येक वेळां ज्या कार्या-साठीं जमीन घेतली तें कार्य कांहीं कारणानें थंडावतें व ती जमीन फुकट पडून राहते. केव्हां केव्हां मूळ योजनेचा मागाहून संकोच केल्यामुळें कबजांत घेतलेल्या जमिनीपैकीं कांहीं भाग शिल्लक राहतो. अशा वेळीं सरकारला जर ती सर्व जमीन किंवा शिल्लक राहिलेला भाग विकावयाचा असेल तर त्याजवर मूळ मालकाचा अग्रहक्क असावा हें समुचित होय. यास्तव अशा सर्व प्रसंगीं सरकारनें मूळ मालकाला ती जमीन घेण्याला प्रथम सवड दिली पाहिजे आणि त्याला ती नको असेल तरच ती दुसऱ्या कोणालाहि विकण्यांत यावी.

अशा प्रकारें हल्लींच्या कायद्यांत जे दोष मला दिसले ते काढून टाकून जमिनीच्या मालकावर होणारा अन्याय व जुलूम दूर करण्याच्या बुद्धीनें मीं या विधायक सूचना केल्या आहेत व त्यांना आपण पाठिंबा द्याल अशी मला आशा आहे.

स्वराज्यपात्रता व हिंदुस्थान

(१९२७)

[हिंदुस्थान सरकारच्या कार्यकारी कौन्सिलास द्यावयाच्या साठ हजार रुपयांच्या ग्रँटमध्यें काट सुचवितांना श्री. न. चिं. केळकर यांनीं पुढील आशयाचें भाषण केलें.]

मीं कार्यकारी कौन्सिलास द्यावयाचा पैसा पुष्कळच कमी करावा असें सुचविलें आहे. त्याचीं कारणें वेगळीं आहेत. हिंदुस्थानास राजकीय सत्ता द्यावयाची तेव्हां सरकार ती गणितशास्त्राची कसोटी लावून शक्य तितकी कमी देते. तीच कसोटी मीं कार्यकारी कौन्सिलास पैसा पुरविण्याच्या बाबतींत लावली आहे. मीं सुचविलेला छेद वास्तविक कार्यकारी कौन्सिलास लागू नाहीं. कार्यकारी कौन्सिलच्या कचेरीस लागू आहे. परंतु या छेदाचा चिमटा कार्यकारी कौन्सिलास बसावा, कार्यकारी कौन्सिलाच्या कचेरीस बसू नये अशी माझी इच्छा आहे. कारण कार्यकारी कौन्सिलास हा चिमटा बसल्यानें तो विलायत सरकारास पोंचतो. ज्यास आम्हांस पकडतां येतें असें काय तें कार्यकारी कौन्सिलच आहे. कार्यकारी कौन्सिल विलायत सरकारशीं कधीं कधीं भांडतें हें आम्हांस माहीत आहे. हिंदुस्थानची गंगाजळी हिंदुस्थानांत ठेवावी असा आग्रह पूर्वीं हिंदुस्थान सरकारनें धरला होता. लॉर्ड कर्झनसारख्या सुलतानी व्हाइसरॉयानें असा आग्रह धरला होता, पण त्यासहि वरील बाबतींत विलायत सरकारानें जुमानिलें नाहीं. असा विरोध हिंदुस्थान सरकार कधीं स्वतःच्या फायद्यासाठीं तर कधीं हिंदुस्थानच्या हितासाठीं करीत असतें. पण हिंदुस्थानच्या हिताचें संरक्षण हिंदुस्थान सरकारकडून नेहमीं व्हावयास तें सरकार राष्ट्रीय बनलें पाहिजे. हा राष्ट्रीयपणा व्हाइसरॉयाच्या कार्यकारी कौन्सिलांतील सर्व सभासद हिंदी नेमल्यानेंहि उत्पन्न होणार नाहीं. हा राष्ट्रीयपणा कार्यकारी कौन्सिल कायदेमंडळास जबाबदार झाल्यानेंच उत्पन्न होणार आहे.

संकटकाळचा फायदा

ब्रिटिश सरकार महायुद्धाच्या संकटांत सांपडलें म्हणून व त्या संकटकाळीं हिंदुस्थाननें इंग्लंडास मदत केली म्हणून हिंदुस्थानास सांप्रतचे हक्क देण्यांत आले. पण आतां तें संकट टळलें आहे व त्या वेळच्या हिंदुस्थाननें केलेल्या

मदतीचाहि ब्रिटिश सरकारास विसर पडला आहे. अशा स्थितींत पुढील हक्क संपादण्याकरितां आम्हांस झगडलेंच पाहिजे. आतां राज्यकारभाराची जबाबदारी म्हणजे काय याचा उलगडा करणें जरूर आहे. जबाबदारीचा विषय निघाला कीं आमचें सरकार चाळवण्या दाखवतें. पंचांत कांहीं दिवसांपूर्वीं मीं चित्र पाहिलें त्यांत सात मोठीं मुलें वर्तुळाकार उभीं राहून एकमेकांकडे बोटें दाखवीत होतीं. ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचें स्वरूप या प्रकारचें आहे. तोच न्याय येथील सरकारासहि लागू. फलाण्या इसमास हिंदुस्थानांत यावयास पासपोर्ट कां मिळाला नाहीं, म्हणून आम्ही हिंदुस्थान सरकारास विचारतों. हिंदुस्थान सरकार आम्हांस उत्तर देतें कीं, विलायत सरकार आडवें आलें. पार्लमेंटांत यासंबंधीं प्रश्न विचारल्यास हें काम हिंदुस्थान सरकारचें आहे म्हणून सांगण्यांत येतें. विलायत सरकारकडून हिंदुस्थान सरकारकडे वळलें कीं, हिंदुस्थान सरकार मुंबई सरकारचें नांव घेतें. अशा ह्या त्रिस्थळींत आम्हीं पकडावें कोणास? आमचा हात आमच्यासमोरील कार्यकारी कौन्सिलापर्यंत पोंचतो म्हणून आम्ही कार्यकारी कौन्सिलास पकडतों.

खरी सत्ता सात कुलुपांत आहे. पहिलें कुलूप प्रांतिक सरकारचें. तें फोडून आंत जावें तों हिंदुस्थान सरकार लागतें. त्यापलीकडे व्हाइसरॉय. हा कायदे-मंडळालाहि विशेषप्रसंगीं धाब्यावर बसवितो. असेंब्लीनें एखादी बरी गोष्ट केली तर ती बिघडविण्यास कौन्सिल ऑफ स्टेट बसलेलेंच आहे. त्यापलीकडे स्टेट सेक्रेटरी व त्याचें कौन्सिल व त्याच्यापलीकडे ब्रिटिश मंत्रिमंडळ अशी ही रचना आहे. आत्मा हा जसा सप्तकोशांनीं व्याप्त आहे तशी ही स्थिति आहे.

स्वराज्याचे हक्क

स्वराज्याचे हक्क कानडा व इतर वसाहती आणि हिंदुस्थान यांस देण्यांत आले आहेत. पण त्यांतील फरक ध्यानांत घेण्यासारखा आहे. सुधारणा कायद्याच्या उपोद्घातांत असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, अंतिमसत्तेचें गाठोडें विलायत सरकारपाशीं आहे, व ती सत्ता देण्यास हिंदुस्थान पात्र झालें आहे कीं नाहीं याची परीक्षा दरदहा वर्षांनीं घेतली जावयाची आहे. पण तीच दक्षिण आफ्रिकेस दिलेली सनद पाहा. तिच्या उपोद्घातांत म्हटलें आहे कीं, येथील स्वराज्याचें स्वरूप विवक्षित असावें असें सर्वानुमतें ठरलें असल्यामुळें त्या इच्छेस आम्ही कायद्याचें स्वरूप देत आहों. आफ्रिकेस

स्वराज्य दक्षिण आफ्रिकेच्या इच्छेनुरूप देण्यांत येतें. आणि आम्हांजवळ मात्र पात्रतेचा दाखला मागण्यांत येतो याचें आश्चर्य वाटतें. बरें, आम्ही तसे अडाणी असतों तर गोष्ट वेगळी. आम्हीं राज्यें चालविलीं व तीं सुधारलेलीं होतीं हें पाश्चात्यांसहि कबूल आहे. इतकेंच नव्हे तर आपलें राज्य स्थापतांना ब्रिटिश सरकारनें आमच्याच जुन्या राज्यपद्धतीचा उपयोग केला. असें असतां आमच्यापाशीं लायकीचा दाखला कां मागण्यांत यावा? एखादा पेन्शनर पेन्शन मागावयास गेला असतां त्याजपाशीं ऑडिटरानें त्याच्या जसा हयातीचा दाखला मागावा त्यांतलाच हा प्रकार आहे.

सारांश, लायकीचा दाखला आम्हापाशीं मागणें हा शुद्ध लपंडाव होय. आम्ही आपली पात्रता सत्तेवांचून कशी सिद्ध करावयाची? सरकार जगास सांगतें कीं, आम्ही हिंदी लोकांस लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली दिली आहे, व तिच्यांत लोकांचें बहुमत आहे. पण लोकनियुक्त बहुमत म्हणजे काय? आम्ही लोकांनीं निवडलेली शंभर माणसें येथें बसतों आणि फक्त बोलतों. पण त्या बोलण्यापासून निष्पत्ति काय? आम्हांवर खरी जबाबदारी न टाकली तर आमचा येथें बसण्याचा मुळींच उपयोग नाहीं. ही जबाबदारी कोणती? उदाहरणार्थ, आम्ही कांहीं बाबतींत निर्णय दिला तो सरकारास चुकीचा वाटला तर तो बरोबर आहे असें दाखवून देण्यास सरकारनें आम्हाला हटकलें पाहिजे. जबाबदारी ती हीच. आम्ही बरोबर आहोंत हें आमच्या हातीं सत्ता असल्यावांचून आम्हांस कसें दाखवितां येणार? उलटपक्षीं सरकारनें एखादें कृत्य केलें व तें चुकलें असल्याबद्दल आम्ही सरकारच्या पदरांत माप बांधलें तरी त्याचा उपयोग काय? आम्ही येथें बसून ओरडलों कीं तुम्ही जागेचा राजीनामा द्या म्हणून, तर तें ऐकतो कोण? हे अधिकारी तशीच सत्ता भोगीत राहणार. यासाठीं कार्यकारी कौन्सिल कायदेमंडळास जबाबदार राहणेंच जरूर आहे.

सरकारनें हिंदी लोकांवर आतांपर्यंत जी जी जबाबदारी टाकली तिला आपण पात्र आहों असें त्यांनीं दाखविलें आहे. सरकारी नोकरींतलि वरिष्ठ जागा हिंदी लोकांस पूर्वी मिळत नव्हत्या. त्या मिळूं लागल्यापासून हिंदी लोकांनीं तीं कामें उत्तम प्रकारें बजावलीं आहेत.

लॉर्ड मोर्ले यांच्या वेळेपासून कार्यकारी मंत्र्याची जागा हिंदी लोकांस देण्यास प्रारंभ झाला. तेव्हांपासून आतापर्यंतच्या काळांत नेमलेल्या अधि-

कार्‍यांपैकीं एक तरी हिंदी गृहस्थ नालायक ठरला आहे काय ? लॉर्ड सिंहासारखे कांहीं गृहस्थ असे आढळले कीं, त्यांस सरकारनें जी जागा द्यावी ती त्यांच्या योग्यतेच्या मानानें हलक्या प्रतीचीच ठरावी. मला तर असा अभिमान वाटतो कीं, सरकारनें वरिष्ठ जागा हिंदी लोकांस द्यावयास काढाव्या व हिंदी लोकांनीं त्या आपल्या योग्यतेहून कमी प्रतीच्या म्हणून लाथाडाव्या. आमच्यांत कांहीं लोक देशसेवेकरितां अधिकाराच्या जागा पत्करणारे निघावेत व कांहीं लोक अशा जागांहून आपणास श्रेष्ठ समजणारे निघावेत. दादाभाई नौरोजी, रानडे, गोखले हीं माणसें अशीं होतीं कीं, त्यांनीं हिंदुस्थानसरकारच्या अगर प्रांतिक सरकारच्या फडणविसाचीं कामें उत्तम प्रकारें केलीं असतीं.

स्वराज्याची पात्रता

वसाहती स्वराज्यास पात्र झाल्या म्हणून त्यांना स्वराज्य देण्यांत आलें व हिंदुस्थान स्वराज्यास पात्र नाहीं म्हणून त्यास स्वराज्य देण्यांत येत नाहीं असें म्हणतात. त्यावरहि माझें उत्तर आहे. स्वराज्याची पात्रता ठरविण्याची शिक्षणप्रसार ही जर कसोटी असेल तर त्या कसोटीस इंग्लंड व वसाहती या मुळींच टिकल्या नाहींत. १८४५ मध्यें इंग्लंडांतील सहा मुलांपैकीं एका मुलास धड वाचतां येत होतें. तरी पण त्यावेळीं इंग्लंड पूर्ण स्वराज्य उपभोगीत होतें. लॉर्ड डरहॅम यानें कानडाबद्दल असें म्हटलें आहे कीं, तेथील रहिवाशांत शिक्षणाच्या नांवानें पूज्य होतें म्हटलें तरी चालेल. तरी कानडा स्वराज्यास पात्रच ठरला. इंग्लिश लोक हिंदुस्थानांत जातिभेद आहे म्हणून आम्हांस नांवें ठेवतात पण मेकॉलेनें आपल्या इंग्लंडच्या इतिहासांत दोनशें वर्षांपूर्वींची स्थिति वर्णितांना म्हटलें आहे कीं, तेथील लोकसंख्या खानेसुमारीच्या वेळीं धार्मिक व राजकीय पंथांवरूनच मोजली जात असे. सन १८७७ त इंग्लंडमध्यें भिन्न भिन्न धर्मपंथ दर्शविणारीं १२२ चर्चेस् होतीं. उत्तर अमेरिकेंतील वसाहतींतहि अशीच स्थिति होती. तेथें वासाहती–वसाहतींमधून विस्तव जात नव्हता. कानड्यासंबंधीं बुरिनॉट म्हणतो, 'येथें फ्रेंच व इंग्लिश या दोन राजभाषा आहेत. क्यूबेकेच्या कायदेमंडळांत फ्रेंच भाषेनें इंग्रजी भाषेस अर्धचंद्र दिला आहे.' द.आफ्रिकेंतहि सरकारी दप्तर दोन भाषांत आहे. युनायटेड स्टेटस्‌विषयीं लेकी म्हणतो, 'न्यूयॉर्क इंग्लिशांच्या हातीं पडण्यापूर्वीं वीस वर्षें सदर शहरांत त्याच्या आजूबाजूस १८ भाषा बोलल्या जात होत्या.'

हिंदुस्थानची स्थिति याहून वाईट आहे असें नाहीं. इकडील मतदारांपैकीं फार मोठा वर्ग गेल्या निवडणुकींत मतें द्यावयास आला, यावरून हिंदी लोक अडाणी नाहींत हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल. जबाबदारी म्हणजे कोणत्याहि बऱ्यावाईट कृत्याचा परिणाम सोसण्याची तयारी. येथील सरकार बेजबाबदार असल्यामुळें त्याच्या कृत्याचे परिणाम हिंदी रयतेवांचून दुसऱ्या कोणास भोगावे लागतात ? सरकार रयतेवर कर बसवितें, रयत कर भरते. हिशेबांत सरकार गोंधळ करितें आणि गरीब रयतेस त्याचे परिणाम भोगावे लागतात. सरकारच्या मतानें जबाबदारी म्हणजे सत्ता. याचा विनोदानें असा अर्थ करतां येईल कीं, जेव्हां मला जेवावयाचें असतें तेव्हां जेवणाची जबाबदारी मजवर आहे असें मीं म्हणावें, या दृष्टीनें सरकार बेजबाबादार आहे असेंच सिद्ध होतें. सारांश, जेव्हां आम्ही गेलेलें राज्य परत जिंकून घेऊं तेव्हां आमची स्वराज्याची पात्रता सिद्ध व्हावयाची. हिंदी लोक आत्मसंरक्षणास असमर्थ आहेत असें सांगण्यांत येतें. परंतु इंग्लंड हिंदुस्थानच्या फायद्याकरितां हिंदुस्थानचें रक्षण करीत आहे हें म्हणणें खोटें आहे. हिंदुस्थान हातचें गेलें कीं साम्राज्य हातचें जाईल या भीतीनें इंग्लंड हिंदुस्थानचें रक्षण करीत आहे. कोणींहि कृतज्ञ असणें योग्य आहे. मनुष्य कृतज्ञ असतोहि; पण ग्रटन म्हणतो, कोणाहि मनुष्यानें स्वाभिमानास गुंडाळून ठेवून कृतज्ञ राहावयाचें कारण नाहीं. कोणाहि स्त्रीनें आपल्या पातिव्रत्याचा भंग होऊं देऊन कृतज्ञ राहाण्याचें कारण नाहीं आणि कोणाहि राष्ट्रानें आपल्या राजकीय स्वातंत्र्याचा होम करून कृतज्ञ राहण्याचें कारण नाहीं.

हुंडणावळ व सुवर्णचलन

[तारीख १२ मार्च १९२७ रोजीं दिल्ली येथील असेंब्लीच्या बैठकींत श्री. न. चिं. केळकर ह्यांनीं सोन्याच्या नाण्यासंबंधानें आपली उपसूचना मांडतांना, करन्सी बिलावर जें विस्तृत भाषण केलें त्याचा थोडक्यांत सारांश खालीं दिला आहे.]

हुंडणावळीच्या बिलावर सुवर्णचलनाची उपसूचना मांडून उगीच कांहीं तरी वेळ खावा अशी माझी इच्छा नाहीं. हुंडणावळीच्या दराचा निकाल झाला. आतां तो वाद वाढवून काय उपयोग ? पण हुंडणावळीचा दर आणि

सोन्याचें नाणें ह्यांचा अवश्य संबंध आहे. तो तोडून तुटत नाहीं. असें असतां गेले दोन दिवस सोन्याच्या नाण्यासंबंधानें कोणी अवाक्षरहि काढलें नाहीं. म्हणून या उपसूचनेच्या द्वारें तो विषय मीं सभेपुढें मुद्दाम मांडण्याचें योजिलें आहे. करन्सी कमिशनच्या रिपोर्टानें हुंडणावळीचा भाव १८ पेन्स ठरविला पण इतरहि अनेक घोंटाळे करण्याचें योजिलें. चलनी नोटांच्या मोबदला रुपये मिळण्याचा 'हक्क' काढून घेणें, चालू सोन्याचें नाणें (सॉव्हरिन) आहे तेंहि काढून टाकणें, आणि सोन्याचें नाणें पुन्हा केव्हां चालू होईल ही आशा निर्मूल म्हणून काढणें अशा प्रकारचे उपद्व्याप कमिशननें केले आहेत.

सर बेसिल ब्लॅकेटः—कमिशनच्या रिपोर्टानें कांहींहि केलें असलें तरी बिलांत ह्या गोष्टी कोठें आहेत ? ह्यापुढें गोल्ड स्टँडर्ड बिल येणार आहे तेव्हां ह्या गोष्टी केळकरांनीं वाटल्या तर पुढें आणाव्यात. हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें चालू व्हावें कीं न व्हावें हें पुढच्या बिलाचे वेळीं ठरेल. मग आज तो प्रश्न पुढें आणून पुढच्या निर्णयासंबंधानें पूर्वग्रहदोष उत्पन्न कां करावा ?

केळकरः—पुढच्या बिलाची गोष्ट मलाहि माहीत आहे; पण त्यावर विश्वास कसा ठेवावा ? आमचे फडणवीस त्या वेळीं टोपी कशी फिरवतील त्याचा नेम कोणी सांगावा ? चालू बिलाचीच गोष्ट घ्या ना, कमिशनच्या रिपोर्टांत सरकारनें सोनें विकत घेण्याप्रमाणें सोनें विकण्याचेंहि बंधन आपणां-वर घ्यावें असा अभिप्राय दिला आहे. पण बिल पाहावें तों त्यांत सोनें विकण्याची जबाबदारी मात्र हळूच अंगाबाहेर लोटलेली; म्हणून पुढच्या बिलाचे वेळीं तरी सुवर्णचलनाचा प्रश्न निघेल किंवा हे निघूं देतील असा ह्याचा विश्वास कोणी धरावा ?

सर बेसिल ब्लॅकेटः—तें बिल तुमच्याच पुढें आहे. त्यांत पाहा ना ?

केळकरः—पण सोनें विकण्याच्या बंधनाविषयीं मी रिपोर्टांत आणि बिलांत फरक दाखविले त्याला उत्तर कां द्या ना ? कमिशननें दोन बंधनें सुचविलीं. तुम्हीं एकच पत्करलें; तें कां ?

सर बेसिल ब्लॅकेटः—केवळ तात्पुरतें.

केळकरः—तात्पुरतें तरी तें असें कां असावें ? पुढच्या बिलाचे वेळीं जर सगळाच प्रश्न निघावयाचा होता तर यापुरतीच एव्हांच घाई कां केली ? तीन बिलांचें हें संयुक्त बिल असें म्हणतां; मग त्यांतील एकच आज कां काढलें ?

हुंडणावळीचा भाव आणखी चार महिने तसाच कागदावर राहता. व्यवहार चालवयाचा तो चाललाच होता. पण खरी गोष्ट अशी कीं, रिपोर्टानें जें दिलें तेंहि आमच्या पदरांत न टाकण्याची फडणविसांची इच्छा दिसते. लोकांना फार आशा होती कीं, रुपयाची किंमत सोन्यांत ठरली जाणार. तेव्हां सोन्याचें नाणेंहि हळूहळू सुरू होणार ! पण बिलानें रिपोर्टापेक्षां अधिक निराशा केली. बिचारा सॉव्हरिन कायदेशीर होता तोहि काढून टाकण्याला ते सरसावले. जसें काय हिंदी लोकांना सोन्याच्या नाण्याचें दर्शनच घडूं नये ! जुन्या कायद्यानें सॉव्हरिनची किंमत जर १० रुपये होती तर आतां ठरणाऱ्या नव्या दरानेंच बिलांत त्याची किंमत १३ रु. ५ आ. ४ पै अशी जाहीर केली असती तर काय गेलें होतें ? पण फडणवीससाहेबांना सोन्याच्या नाण्याचा निःपात करण्याची घाई सुटली. म्हणून मींहि पण सांपडलेली पहिली संधि साधून ह्या प्रश्नासंबंधानें लोकांचें म्हणणें असेंब्लीपुढें मांडणार.

माझ्या उपसूचनेंत सोन्याची मोहोर चालू करावी अशी सूचना आहे ती सर्वस्वीं सयुक्तिकच आहे. हिंदी लोकांना सोन्याच्या नाण्यांची ओळख हजारों वर्षांची आहे. सुवर्णचलनाचा मनानें विचार आणि हातानें व्यवहार करण्याची त्यांना संवय आहे. बरें, मोहोर पाडून द्यावयाची म्हणतों ती तरी लोक आपलेंच सोनें टांकसाळींत नेऊन देतील त्याची. नाणें पाडण्याचा खर्च वास्तविक कोणीच संभावित सरकार घेत नाहीं. पण मी म्हणतों वाटेल तर तोहि घ्या. कारण तो खर्च सरकारावर टाकला तर लगेच हे उपसूचनेला कायद्याची हरकत आणतील ! मला वास्तविक मोहोर आणि सॉव्हरिन दोन्हीं नाणीं एकाच वेळीं हवीं असें नाहीं. पण सॉव्हरिन मागितला तर विलायत-सरकारची हरकत ! म्हणून म्हटलें ती हरकत टाळावी आणि वेगळी मोहोरच मागावी. कारण ती पाडण्याला कांहीं विलायससरकारची परवानगी नको. आपलीच टांकसाळ आणि आपलेंच नाणें. मात्र मोहोर ही सॉव्हरिनच्या तोडीची असावी, ही अशी सूचना मी करीत आहें, ह्याचें कारण ती मोहोर अशीच आहे तशीच आहे अशी अडचण कोणी काढूं नये. नांवाचें हिंदी नाणें पण सगळ्या परीनें तुमच्याच विलायती सॉव्हरिनशीं तोलून पारखून घ्या मग तर हरकत नाहीं ? बरें, टांकसाळींत मोहोर पाडण्याची सोय नाहीं म्हणावें तर, १९१८ सालीं सरकारनें प्रथम ऑर्डिनन्स काढून आणि मग कायदा करून मुंबईच्या टांकसाळींत सॉव्हरिन पाडण्यास सुरुवात केली होती. १९१८

सालीं सुमारें ३६ लक्ष सोन्याचीं नाणीं मुंबई टांकसाळींत पाडलीं. पण युद्ध संपतांच सरकारनें गाशा गुंडाळला. मग आम्ही म्हणतों कीं, गोल्ड स्टँडर्ड सुरू करणार तर, लोकांच्या सोयीकरितां तुम्हीं मोहोर कां पाडून देऊं नये? इमारत, कारागीर, ठसे, यंत्रें सगळें कांहीं तयारच आहे. पण मौज अशी कीं, एवढी टांकसाळ आज चालत असून रुपया हें नाणें फार झालें म्हणून तें पाडण्याचें तर बंदच आहे, आणि सोन्याचें नाणें पाडण्याचा हुकूम नाहीं. मिळून नांवाची टांकसाळ आहे, खर्च भरपूर आहे, आणि त्यांत नाणें पाडतात काय तर निकलच्या चवल्या पावल्या! फार तर कधीं पदकें बिल्ले पाडण्याचें सरकारी किंवा खाजगी काम करतात! टांकसाळीचा हाच का उपयोग?

लोकांनीं आपलें सोनें दिलें आणि त्याची मोहोर पाडून मागितली तर त्यांत तुमचें काय गेलें? उद्यां गोल्ड स्टँटर्ड सुरू करावयाचें म्हणून तुम्हांला सोन्याचा सांठा भरपूर करावयाला पाहिजे हें मला कबूल आहे. पण आमचेंच सोनें आणि आमचीच मोहोर! यांत आम्हीं तुमचें सोनें काय खर्चलें? आमच्या सोन्यावर आमच्या खर्चानें सरकारी छाप पाडून द्या एवढेंच मागतों. आणि तुम्ही असें कीं, तेंहि देत नाहीं म्हणतां. हा हिंदुस्थानापुरता सोन्याच्या नाण्याचा द्वेष नव्हे तर काय? लोकांना मोहोर पाडून मिळाली तर तुम्ही म्हणतां तें, लोकांनीं पुरून दडवून ठेवलेलें सोनें बाहेर निघण्याला मदत होणार नाहीं काय? हिंदी लोकांना सोन्याचें नाणें वापरण्याचीं संवय नाहीं म्हणतां, पण हातचें सोन्याचें नाणें काढूनच घेतल्यावर मग संवय राहणार कशी? आणि संवय व्हावी असें वाटत असेल तर मी म्हणतों त्याप्रमाणें नाणें पाडून द्या. सोन्याच्या चिपा किंवा अनगड लहानसहान तुकडे हातीं कसे खेळवावे? त्याचा व्यवहार कसा करावा? तेंच नाणें म्हटलें म्हणजे त्याचा कोठेंहि जाहीर प्रवेश आणि सगळीकडे सर्रास उपयोग. कोणाला त्याची शिफारस करीत बसावें लागत नाहीं. नाण्यांत भरपूर ऐवज आणि तो किती हेंहि जगजाहीर. हातीं सोन्याचें नाणें खेळलें तर, नोटा आणि रुपये हातीं खेळण्याइतकेंच किंबहुना अधिकहि बँकांचे व्यवहार करण्याची संवय त्यांना लागेल. ती कमी होणार नाहीं. मुख्यतः अडीअडचणीच्या वेळीं बाजारांत चळवळ झाली, दंगेधोपे, युद्धें ह्यांनीं बाजाराला धक्का बसला, तर हातीं सोन्याचें नाणें ही मोठीं सुखाची, सोईची आणि लोकांच्या विश्वासाची गोष्ट असते.

मीं म्हणतों बाकी सर्व राहिलें. पण मोहोर पाडून दिल्यानें एका आक्षेपाला तरी उत्तर मिळण्यासारखें आहे. कारण कांहीं लोक असेंच म्हणणारे भेटतात कीं, "अहो, हिंदी लोकांना मूळ सोन्याचें नाणें नकोच असतां त्यांच्यावर तें उगीच कां लादतां?" मीं म्हणतों, होय; मोहोर पाडून द्या आणि मग हा तरी एकदां निर्णय होईल कीं लोकांना सोन्याचें नाणें हवें कीं नको! नुसता काल्पनिक आक्षेप कां घेतां! हातांत सोन्याचें नाणें असल्याशिवाय सुवर्णमापनपद्धतीवर, म्हणजे एका रुपयांत अमुक इतकें ग्रेन सोनेंहि ह्या सरकारी सिद्धान्तावर लोकांचा विश्वास कसा बसावा? हातांत नाणें असल्याशिवायहि अगदीं तज्ज्ञ जाणते मुरब्बी तत्त्वज्ञानी असतील त्यांचा विश्वास कदाचित् बसूं शकेल. सामान्य माणसाचा, निदान सरकारच्या विश्वासभंगानें वेळोवेळीं हात भाजलेल्या लोकांचा, विश्वास कसा बसावा?

बरें, सोन्याचें नाणें चालू करून आज रुप्याचें नाणें बंद करा असें आम्ही म्हणत नाहीं. कारण तसें करण्यानें कदाचित् जो तो आपलें रुप्याचें नाणें सरकारच्या अंगावर आणून टाकील आणि सोन्याचें नाणें मागूं लागेल, आणि सगळ्या देशानें असें केलें तर हवें तितकें सोनें पदरीं नसल्यानें सरकारला अडचण होईल ही गोष्ट मलाहि समजते. आणि म्हणूनच मी जरी मोहोर पाडून मागतों तरी रुप्याचें नाणें एकदम चलनांतून काढून टाका असें म्हणत नाहीं. पण दोन्हीं नाणीं बाजारांत बरोबरीनें चालायला हरकत कोणती? सोन्यारुप्याचें लग्न लावून तुम्ही देणार. मग सोन्यारुप्याचीं नाणीं बाजारांत जोडीनें खेळत राहिलीं तर त्यांचा परस्पर संबंध दृढच होईल. आणि लोकांनाहि तें डोळ्यांनीं दिसेल व पटेल. सरकारी चलनपद्धतीवर लोकांचा विश्वास बसावा असें सरकारला वाटत असेल तर मी म्हणतों हीच गोष्ट सरकारच्या फायद्याची आहे.

केवळ मोहोरेविषयीं येथवर मीं सांगितलें. आतां सुवर्णचलनाविषयीं सर्वसामान्य कारणें सांगतों. ह्या विषयावर माझ्यासारख्या अतज्ज्ञ माणसांनीं जपून बोललें पाहिजे हें खरें. कारण फडणवीससाहेबांचें ज्ञान किती तरी अगाध! त्यांच्यापुढें कोण बोलेल? पण तज्ज्ञ माणसापुढें बोलावयाचें झालें तरी, आपलें मत सांगूं नये असें कांहीं शास्त्र नाहीं. आणि तज्ज्ञ तज्ज्ञ म्हणजे तरी काय? शेराला सवाशेर हा न्याय जगाचा चालूच आहे. प्रोफेसर कीन्स ह्यांनीं नाहीं नाहीं तें बोलून विलायतसरकारचे फडणवीस चर्चिल आणि त्यांचे मुरब्बी

तज्ज्ञ सल्लागार ह्यांची खरडपट्टी काढली हें मीं जेव्हां परवां नुकतेंच वाचलें, तेव्हां मलाहि धीर आला कीं फडणवीस झाले म्हणून काय झालें ? आपण मनाला योग्य वाटेल तें बोलावें. बरें तज्ज्ञ झाले म्हणून ते चूक करीत नाहींत असें थोडेंच आहे ? मुंबई बॅंकेच्या कामीं तज्ज्ञ लोकांनीं इतके घोटाळे केले आणि लोकांनीं त्यांना इतक्या शिव्या दिल्या कीं, लाज असती तर या तज्ज्ञांनीं गळ्यांत दगड बांधून ह्या बॅंकेंतच जीव दिला असता. पण तज्ज्ञ झाले म्हणून ते ज्ञानानें जुलूमजबरदस्ती करूं पाहतात ! आणि त्यांतूनहि सरकारी अधिकारी तज्ज्ञ असला म्हणजे कांहीं बोलावयासच नको. पण तज्ज्ञांना सारासार विचार सांगणें हेंच त्यांच्या डोळ्यांत अंजन घालण्यासारखें आहे. सामान्य लोकांनाच हा सारासारविचार फार चांगला असतो. आणि सामान्य लोकांचा प्रतिनिधि म्हणून तेच विचार आज फडणवीससाहेबांना मी सांगणार आहें.

सुदैवानें कित्येक तज्ज्ञ लोक आपल्या हातून चूक होईल असें म्हणण्याइतके नम्र असतात, आणि म्हणूनच ते लोकांची सल्लामसलत घेतात. पण आमच्या फडणवीससाहेबांनीं करन्सी कमिशन नेमून सल्लामसलतीचा फक्त बहाणा केला. त्यांनीं ही गोष्ट नम्रताबुद्धीनें केली असें मात्र नाहीं. रस्त्यांत एखादा धडधाकट मनुष्य खाकेंत कुबड्या घेऊन चाललेला मला दिसला म्हणजे, मी असाच तर्क करतों कीं ह्या कुबड्या त्याला चालण्याकरितां नको आहेत, तर कोणाच्या तरी डोक्यांत हाणण्याकरितां कांठ्या पाहिजे असतील म्हणून त्या खाकेंत घेऊन चाललेला आहे ! पण कमिशनचे सभासद पाहिले म्हणजे, फडणवीससाहेबांच्या ह्या काठ्या कच्चा बोरूसारख्या आहेत, त्यांचा मार आम्हांला बसणें शक्य नाहीं, उलट आम्हींच त्या मोडून टाकूं शकूं असें मला वाटतें.

बरें. सुदैवानें सुवर्णचलनपद्धति आणि हुंडणावळ हे विषय झाले तरी केवळ तज्ज्ञ माणसाचेच आहेत असें नाहीं. फडणवीससाहेबांनीं ही गोष्ट कबूल केली आहे कीं, चलनपद्धति हा पुष्कळसा भावनेचाच प्रश्न आहे. अर्थात् फडणविसांची भावना आणि आमची भावना ह्या वेगळ्या प्रकारच्या आहेत आणि आमच्या भावनेप्रमाणेंच चलनपद्धति हवी असें मी मागतों, ह्यांत विलायती प्रोफेसर किंवा पेढीवाले यांच्या भावनेची सबब आम्हांला सांगून मी कसें ऐकणार ? हिंदी लोकांना सुवर्णचलन हवें असेल तर तें त्यांना दिलें पाहिजे, व

देणें योग्यच आहे असेंच आजवर सर्व म्हणत आले. आणि सुदैवानें फडणवीससाहेबांनीं कमिशन नेमून घेतलें त्यांत आमचेंच आयतें काम झालें. कारण कमिशनपुढें आलेले म्हणून छापलेले किंवा न छापलेलेहि सर्व पुरावे लक्षांत घेऊन मीं असें गणित केलें आहे कीं, एकंदर साक्षीदारांपैकीं ९३ साक्षीदार सोन्याचें नाणें हवें म्हणणारे निघतात आणि फक्त ८ (आठ) नको म्हणणारे निघतात.

रिपोर्ट बाहेर पडल्यावरहि फडणवीससाहेबांकडे निरनिराळ्या ठिकाणांहून पत्रें आणि अभिप्राय आले. ते त्यांनीं खाजगी पत्रव्यवहार समजून फेकून दिले असेंहि एक पिलूं बाहेर निघालेलें आहे. तो पुरावा जमेस धरला तर माझेंच म्हणणें आणखी खरें ठरतें. असो. चलनपद्धति हा भावनेचा विषय होय. ही गोष्ट ह्याच पुराव्यानें अशी ठरते कीं, ९३ तील सुमारें ९० साक्षीदार हिंदी आणि ८ पैकीं दोन साक्षीदार गोरे युरोपियन. ह्यांमध्यें इकडे तिकडे मला एखाद-दुसरा अपवाद आढळला नाहीं असें नाहीं; पण ह्या अपवादानें मीं घातलेला नियमच खरा ठरतो. हिंदी साक्षीदार म्हटला म्हणजे त्यानें सोन्याचें नाणें चालूं करा असें म्हणावें, आणि गोरा युरोपियन म्हटला म्हणजे त्यानें नको असें म्हणावें, हा नुसता योगायोग खचित नव्हे. ह्यांत मोठें मर्म आहे. आणि तें मर्म परस्परहितसंबंधाच्या विरोधाचें. हिंदी मनुष्य हिंदुस्थानला सोन्याचें नाणें मागतो आणि गोरा युरोपिअन नको म्हणतो ह्यांतच एका अर्थानें माझा न्याय झाला.

बरें. ह्या ९० हिंदी साक्षीदारांत, शास्त्रज्ञ, प्रोफेसर, शिक्षक, व्यापारी, दलाल, तात्पर्य, सर्व प्रकारचे व्यवहार करणारे चतुर, चाणाक्ष, जाणते लोक आहेत. अर्थशास्त्राचा हिंदी प्रोफेसर म्हटला, कीं तो म्हणे पढतमूर्ख. पण मीं जे दुसरे इतके लोक सांगितले त्यांचा तर पुस्तकी अभ्यास नाहीं ना ? पैचें नफानुकसान पाहणारे व्यवहारचतुर असे हे लोक आहेत. सोन्याचें नाणें चालू झाल्याकारणानें जर खरोखरच हिंदुस्थानचा तोटा असता तर हे लोक तें कां मागते ? देशाचें नुकसान व्हावें म्हणून ? बरें, कमिशनच्या रिपोर्टालाच असें काय सोनें लागलें आहे ? तो रिपोर्ट प्रसिद्धच होतांच, लंडनच्या रॉयल सोसायटी ऑफ आर्ट्सपुढें सर चार्लस ॲडीस, विलायतचे पहिल्या प्रतीचे एक पेढीवाले,

ह्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, " ह्या रिपोर्टांत मला नुसती तात्त्विक पुस्तकी बडबड दिसते. मला ह्यांत व्यवहारचातुर्य कांहींच दिसत नाहीं!"

तात्पर्य, आधार दाखवूनच निर्णय करावयाचा तर, फडणवीससाहेबांनीं माझ्याशीं आधारांचें युद्ध करावें किंवा आमच्या हिंदी पद्धतीप्रमाणें मजबरोबर खेळावयाला बसावें. म्हणजे त्यांनीं एक आधार दाखवावा मीं दुसरा आधार दाखवावा, असें करीत करीत शेवटीं जो राहील तो जिंकील. तसें ते करतील तर मी तयार आहें. फडणवीससाहेब प्रो०कीन्सचा आधार दाखवतील तर मी त्यांना त्यांच्या तोडीचे प्रोफेसर ग्रेगरी व कॅनन ह्यांचे आधार दाखवीन. हेहि बडे प्रोफेसर आहेत आणि त्यांनीं असा स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे कीं, हिंदी लोकांची भावना सुवर्णचलनाविषयीं आहे म्हणून तें त्यांना दिलेंच पाहिजे. उलट प्रो०कॅनन ह्यांनीं तर असें समर्थन केलें आहे कीं, फडणावीसांचे मुख्य आक्षेपच त्यामुळें ढासळले जातात. हे आक्षेप असे कीं, हिंदुस्थानांत आज सुवर्णचलन सुरू करावयाचें तर त्याला सोन्याचा फारच सांठा लागेल, तो आमच्याजवळ नाहीं इत्यादि. पण प्रोफेसर कॅनन म्हणतात कीं, " जर पश्चिमदेशांतील लोक आतां सोन्याचें नाणें टाकून देऊं लागले आहेत, आणि कागदी चलन व बाजारी पत ह्यांवरच सर्व व्यवहार भागवूं लागले आहेत, तर त्यांना सोनें कमीच लागणार! अर्थात् हिंदुस्थानसारख्या पौर्वात्य देशांत जर दिवसेंदिवस अधिक सोन्याचा उपयोग केला तर, पश्चिमदेशांतील लोकांचा सोन्याचा रोग आयता थोडा हटेल. कारण बेसुमार सोनें सांठविल्यामुळें, ह्या पाश्चात्य देशांतून अस्वस्थता, बंडें व लढाया होत आहेत. हिंदुस्थाननें सोनें अधिक घेतल्यामुळें त्यांचेंच काम होईल, आणि पश्चिमदेशांतील लोकांचे हें श्रीमंती दुःख थोडें तरी हलकें होईल." देशांत सोन्याचा सांठा बेसुमार होणें ही एका दृष्टीनें खरोखर आपत्तीच होय. युद्ध चालू असतां स्वीडन व नॉर्वे ह्या दोन देशांनीं आपल्या किनाऱ्याला बाहेरच्या सोन्याचा स्पर्शहि होऊं नये अशी खबरदारी घेतली होती म्हणतात. अमेरिकेचेंहि घर युद्धामुळें सोन्यानें भरलें आहे. कसेंहि असो. सोन्याची वांटणी होऊन त्यांचें व आमचें काम झालें तर त्यांत वावगें तें काय?

असो; हुंडणावळीच्या दराचें युद्ध संपलें. आतां तोंड फिरलें असून पिछाडीच्या बाजूला लहानशी चकमक झडविण्याचें काम माझी उपसूचना करीत आहे. आणि तिचा हेतु सुवर्णचलन वांचविण्याचा आहे. सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास

ह्यांना गेले दोन दिवस विश्रांति मिळाल्यानें आतां ते माझ्या मदतीला येतील अशी मला आशा आहे. हुंडणावळीच्या दरांत आमचा पराभव झाला तथापि एखाद्या तत्त्ववेत्त्याप्रमाणें मी त्याचें दुःख विसरूं शकतों. कारण माझें मन मला सांगतें कीं, फडणवीससाहेब तोंडानें किती बोलले व कायदे किती केले तरी हुंडणावळीचा भाव स्थिर म्हणून कधीं राहूंच शकत नाहीं. खेचरासारखी ती हट्टी जात आहे. वेळोवेळीं आपण मनानें उभा राहील तेथेंच राहील दुसरीकडे जावयाचा नाहीं. हुंडणावळीचा खरा स्वाभाविक दर म्हटला म्हणजे जो आज एक आणि उद्यां एक असा अनिश्चित असतो तोच. हें दिसण्याला चमत्कारिक पण सर्वस्वीं खरें आहे. सोन्याची व रुप्याची किंमत नित्य बदलते. ह्यामुळें, त्या दोहोंचा संबंध ठरविणारें समीकरणहि बदलणारच. अर्थात् अनिश्चित किंवा चलबिचलीचा हाच त्या बाबतींत स्वाभाविक दर.

युद्धांत पाश्चिमात्य राष्ट्रांनीं हुंडणावळीचा दर ठरविण्याचे काय वाटेल ते प्रयत्न केले म्हणजे हास्यास्पद गोष्टी केल्या आणि जुलूमहि केले; परंतु त्यांतला एकहि उपाय टिकाऊ ठरला नाहीं. सरकार तरी दर टिकवणार म्हणजे एरवीं काय करणार? सरकारची विलायतेंत स्वतःची एक पेढी, हिंदुस्थानांत एक पेढी. सरकार हव्या तशा तिकडून इकडे, इकडून तिकडे सरकारी हुंड्या लिहिणार. बाजारनिरख ढळला असें वाटलें तर नाणें सैल सोडणार किंवा कडकला तर नाण्याची नाकेबंदी करणार. मिळून काय? केव्हांहि कृत्रिम उपायावरच अवलंबून राहणार!! सत्ता असली म्हणजे सर्व कांहीं शोभतें किंवा संपादून जातें, त्यांतलीच ही गोष्ट आहे. ह्या सत्तेच्या बळावर हवा तो चढउतार सरकारला करतां येतो. इंग्रजी लहान मुलांच्या गोष्टींच्या पुस्तकांत एका जादूच्या 'मश्रूम'चें वर्णन केलें आहे. त्याची मौज अशी कीं, उजव्या बाजूचा तुकडा मोडून खाल्ला कीं, माणसाचा आकार हनवटी पायाला भिडण्याइतका लहान होतो; आणि डाव्या हाताचा तुकडा तोडून खाल्ला कीं, आकार इतका उंच होतो कीं, डोकें आभाळाला जाऊन लागतें! पण हुंडणावळीचा खरा मेळ पाडावयाचा तर ह्याला एकच रीत. देशांतील नाणें आणि सर्व देशांना सामायिक अशी किंमत मोजण्याचें माप म्हणजे सोनें ह्यांच्या परस्पर-किंमतीचा मेळ पडावा. तो सोन्याच्या नाण्याशिवाय कसा पडणार? असो, दरांत चलबिचल झाली असतां सरकारच्या हातीं जें साधन आहे त्याचा उल्लेख केला आहे.

राहतां राहिले लोक. पण त्यांचे हातीं स्वतःचें असें साधन काय आहे ? आणि मी म्हणतों कीं, सगळ्या जगांत जर सोन्यानें मोजमाप होणार, तर हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें चालू असलें तरच ह्या चलबिचलीवर लोकांचे हातीं असा कांहीं स्वावलंबी इलाज राहील. १९१३ च्या कमिशनपुढें, सर मॉंटेग्यु वेब, सर भूपेंद्रनाथ मित्र वगैरे लोकांनीं, सोन्याच्या नाण्याचा मुख्य उपयोग म्हणून हाच उपाय सांगितला होता. सोन्याचें नाणें हातीं राहिल्यानें चणचणीच्या किंवा घालमेलीच्या वेळीं, हुंडणावळीच्या बाबतींत, सरकारवर लोकांना फारसें अवलंबून राहावें लागत नाहीं. हातांत सोन्याचें नाणें खेळल्यानें, अंगावर मूठभर मांस वाढतें असें नाहीं, तर प्रजा स्वावलंबी होते, हाच खरा उपयोग! आणि सुवर्णचलनासंबंधानें हिंदी लोकांची म्हणून जी भावना सांगितली ती ह्याचमुळें, म्हणजे स्वावलंबी होण्याच्या इच्छेमुळें. पण फडणविसांची भावना पहावी, तर ती अशी कीं, हिंदुस्थाननें सोन्याच्या नाण्यांपासून जितकें दूर राहावें तितकें बरें !

सर बेसिल ब्लॅकेटः— पण मी असें कोठें म्हणतों हें कागदोपत्रीं काढून दाखवा.

केळकरः— ह्या बिलाच्या कागदपत्रांतच तें दिसून येतें. कमिशननें शिफारस केली कीं, लोकांना सोनें विकण्याचें बंधन सरकारनें आपल्यावर घ्यावें व बिलांत तें तुम्ही काढून टाकतां. तुम्हाला शंका आली असेल कीं सोनें हातीं आहे, आतां नाणें द्या असें म्हणून लोक पाय पुढें टाकतील पण तसें घडेलच असें नाहीं. मी तुमच्याच साक्षींतील कांहीं उतारे काढून दाखवितों. त्यावरून सोन्याचें नाणें हवें तितकें हातीं आल्यास तें पुरून न ठेवतां व्याजीं किंवा कारखानदारीकडे लावण्याची इच्छा लोकांना होईल असें तुम्हींच म्हटलें आहे. पण उलट असेंहि म्हटलें आहे कीं, "पोरांना जशा खेळाच्या वस्तु आवडतात तसेंच हिंदी लोकांना सोन्याचें नाणें आवडतें ! पण मी म्हणतों कीं, हिंदी लोकांना प्रौढ माणसें तुम्ही म्हणतां तेव्हां त्यांच्या विचारांना आणि मतांना किंमत द्यावी ती तुम्ही देत नाहीं. बरें, त्यांना मुलें म्हणतां तर म्हणाना; पण मग मुलांप्रमाणें त्यांचे हट्ट तरी पुरवा. पण प्रौढ माणसांच्या विचाराला दाखवावा तो हिंदी लोकांच्या मताला तुम्हीं मान देत नाहीं; आणि मुलांशीं वागतांना जो प्रेमळपणा व जें ममत्व

असावें तेंहि तुमच्याजवळ नाहीं. मग आमच्याशीं तुम्ही वागणार कसें तें तरी सांगा.

सर बेसिल ब्लॅकेटः-- माझ्या साक्षींतील शब्दांचा हा विपर्यास आहे. पण मी त्याचें उत्तर पुढें देईन.

केळकरः—हिंदी लोक राहिले; पण गबे, नॉरमन, वुइलिस, हॅमिल्टन, ग्रॅन्थॅम, डेनिंग, क्रिश हे युरोपियन साक्षीदारहि हिंदी लोकांच्या ज्या भावनेला प्राधान्य देतात ती भावना फडणविसांनीं कां मानूं नये? बरें, ह्या भावनेलाहि सबळ कारण आहे! आणि तें असें कीं, हल्लींच्या चलनी नोटा आणि रुप्याचीं नाणीं ह्यांवरील त्यांचा विश्वास अगदीं उडाला आहे. बिचारी कागदी नोट आढ्यता तरी मिरवीत नाहीं. ती म्हणते "मी काय बोलून चालून कागदच. माझ्यावर विश्वास ठेवा म्हणून म्हटलें तरी कोण ठेवणार?" पण रुप्याचा रुपया असला तरी तो किती किंमतीचा? त्यावर तरी विश्वास कोणी ठेवावा? प्रोफेसर रॉबर्टसन् यांच्या एका पुस्तकांत चलनी नोटांचे कागद आणि त्यांचा निंदक ह्यांचा एक झगडा दिला आहे. त्यांत ह्या कागदी चलनानें हिंदी रुपयांची पूजा अशा शेलक्या शब्दांनीं बांधली आहे कीं, ती वाचून हसूं येतें. तुम्ही कायद्यानें चलनी नोटा आणि चांदीचे रुपये हिंदुस्थानांत पायावर खडे केले खरे, पण परदेशांत त्यांना कोण विचारतो? म्हणून नोटा व रुपये दिले असतां सरकारनें आपणास ठराविक दरानें का होईना पण सोनें द्यावें अशी लोक स्वाभाविकच मागणी करतात. नोटा-रुपये दिले असतां सोनें देऊं असा सरकारनें जाहीरनामा काढला म्हणून जो तो उठून सोनें मागेल असें थोडेंच आहे! कारण सोन्याप्रमाणें रुप्याच्या नाण्यांचा आणि चलनी नोटांचाहि लोकांना उपयोग आहे. पण एकाचा दुसऱ्याशीं हटकून मोबदला होईल अशी कायदेशीर व्यवस्था पाहिजे. रुपयाचें रूपांतर आपणाला वाटेल तेव्हां सोन्यांत हटकून हुकमी करतां येतें अशी खात्री मनाची असणें हाच निश्चयाचा मूळ पाया!

होतां होईतों प्रत्यक्ष सोन्याचें नाणें न वापरतां नोटा, चेक, हुंड्या ह्यांनीं होईल तितका व्यवहार करावा हें इकडील लोकांनाहि समजतें. पण ही गोष्ट कालांतरानें पटणारी आहे. एकदम पटणारी नाहीं आणि ती पटेपर्यंत सोन्याचें नाणें चालूं करा एवढेंच आम्ही म्हणतों. पावलें टाकून चालावयाला शिकण्याप्रमाणेंच हें आहे; त्यांतून गेल्याशिवाय हें कसें येईल? तुम्ही

विलायतच्या लोकांचें उदाहरण सांगतां. त्यांचा तर बँक अॅक्ट १९२५ सालींच पास झाला कीं नाहीं ? मग अवघ्या दोन वर्षांपूर्वी इंग्लंडांत सोन्याचें नाणें कायदेशीर म्हणून चालू होतें तर तें आज हिंदुस्थानांत असावें असें म्हणण्यांत काय चूक ?

कांहीं लोक असें म्हणणारे आढळतात कीं, हिंदी लोकांना सोन्याची कांहीं बेसुमारच आवड आहे; पण हें खोटें. कोणी म्हणतात हिंदी लोक औषध म्हणून सोनेंच खातात ! वर्ख खात असतील, पण इंग्लंडांत दांतांच्या कवळ्या बांधण्याला अधिक सोनें लागतें; आणि दन्तवैद्य हे तिकडे सोन्याचें ठरीव गिऱ्हाईकच झालें आहे. जगांत तरी काय दिसतें ? अजून सोन्याचाच अम्मल सर्वत्र आहे. सगळे व्यवहारी लोक त्यालाच अधिक मान देतात आणि तो तरी कां ? तर सोन्यामध्यें आज सत्ता नांदते म्हणून. युद्धापूर्वीच्या तुमच्या देशाचीच आठवण करा. पण आतां शांतता प्रस्थापित झाल्यावर त्याचें नवें सोंग कायम टिकेल कशावरून ? सोन्याला बहिष्कृत मानणें हा आजहि प्रचलित विचार म्हणून दिसतो, पण ती केवळ तात्पुरती लहर न ठरेल कशावरून ? मला तरी असें दिसतें कीं, अमेरिका, इंग्लंड वगैरेंचा डाव असा असावा कीं, जगांतील सगळें सोनें अमेरिका, इंग्लंड वगैरे देशांतील तीन चार बँकांत सांठवून सगळ्या जगाला त्याच्या जोरावर आपल्या पायांशीं फुटबॉलप्रमाणें पराधीन करून खेळवावयाचें. हिंदुस्थानला हक्काचें सोनें मिळत असतां असें त्यानें पराधीन कां राहावें ? इंग्लंडांत, अमेरिकेंत सोन्याचा सर्व संचय झाला म्हणजे, हिंदुस्थानच्या पायाला आणखी एक नव्या सांखळ-दंडाचा वेढा पडलासें होईल. हा सांखळदंड शब्दशः सोन्याचा खरा पण तो सांखळदंडच !

आम्हांला असें सांगण्यांत येतें कीं, इंग्लंडांत १९२५ च्या कायद्यानें, सोन्याच्या नाण्याचा व्यवहार करण्याला फक्त लंडन बँकेलाच परवानगी दिली असून सोनें असें व्यवहारांतून काढून टाकलें आहे. पण मींहि कित्येक अर्थ-शास्त्रज्ञांचीं मतें वाचलीं आहेत.. त्यांवरून पाहतां युरोपमधील हा सोन्यावरचा बहिष्कार लवकरच निघून जाईल आणि बाजारनिरखांत अदलाबदल करण्या-ऐवजीं, कांहीं ठराविक दरानें– वाटलें तर एखाद्या नव्या दरानें— सोन्याची देवघेव सुरू होईल. कोणी वाजवीपेक्षां अधिक सोनें संग्रहीं ठेवणें अनिष्ट आहे असें प्रो० कीन्स ह्यांचेंहि मत आहे. मि० मेकीना यांच्या मतें, अमेरिकेंत

जरूरीपेक्षां जास्त सोनें असल्यामुळें तें लवकरच बाहेर पडेल. मग तें हिंदुस्थानाला नाणें चालू करायला कां मिळूं नये? पण आमच्या फडणविसांची योजना' अशी कीं, आम्ही केव्हांहि इतर राष्ट्रांच्या मागेंच राहिलें पाहिजे, आणि लोकांकडून मूर्ख म्हणवून घेतलें पाहिजे.

सगळेंच जग जेव्हां सोन्याला तुच्छ मानूं लागेल तेव्हां आम्हीहि त्यांच्या रांगेंत जाऊन बसूं. जगाबरोबर आमचीहि बुद्धि कां पालटणार नाहीं? डायोजिनीअसप्रमाणें पुढें एखाद्या काळीं सोन्याला आम्हीहि कचरा मानूं. जुन्या ग्रीक राज्यांत लायकरगसनें असा कायदा केला होता कीं, घरीं सोनें कोण ठेवतो ह्याचा पोलिसांकडून तपास करवून जो सांपडेल त्याला शिक्षा करावी. न जाणो पुढें-मागें आमची ही दिल्लींतील असेंब्लीदेखील सोन्याविरुद्ध असा एखादा कायदा करणार नाहीं असें कोणीं म्हणावें? पण तो दिवस येईल तो दूर आहे. अर्थात् १९२५ च्या पूर्वी खुद्द इंग्लंड ज्या तऱ्हेनें सोन्याच्या नाण्यांचा व्यवहार करीत होतें तसाच आम्हांला करण्याची इच्छा असली तर कां करूं देऊं नये? युद्धापूर्वीं इंग्लंडजवळ ८३ कोटि सॉव्हरिनचें नाणें होतें. म्हणजे इंग्लंडांत दर डोईला १८ सॉव्हरिन नाणीं हें प्रमाण पडतें. सन १९१५ पर्यंत दरसाल इंग्लंड २॥-३ कोटि सॉव्हरिन नवे पाडी. युद्धापूर्वीं दोनच वर्षें सर्वांत जास्ती म्हणजे ३॥ कोटि सॉव्हरिन विलायतच्या टांकसाळींत पाडले गेले. १९१५ सालीं सगळ्या जगांत नाण्याकरितां जितकें सोनें खर्च झालें त्यापैकीं ७५ टक्के इंग्लंड आणि अमेरिका ह्यांच्या वांट्याचें होतें. सोन्यावर बहिष्कार टाकून व्यवहार भागविणारीं अशीं हीं राष्ट्रें मानावयाचीं तर त्यांना इतकें नाणें पाडण्याची काय गरज होती? हिंदुस्थानांतील लोकच तेवढें सोन्याचें नाणें जपून दडवून ठेवतात असें नाहीं. युद्धापूर्वीं ७॥ कोटि सॉव्हरिन इंग्लंडांत खासगी लोकांच्या हातीं खेळत होते. मग ह्यांतील पुष्कळसे सॉव्हरिन खाजगी लोकांनीं आपल्या संग्रहीं जपून ठेवले असतील ह्यांत काय संशय? आणि जादूगार किंवा गारुडी जसा लोकांच्या नाकांकानांतून, पायांतून रुपये काढतो, त्याप्रमाणें युद्धाच्या प्रसंगानें किती तरी सॉव्हरिन इंग्रज लोकांच्या खासगी सांठ्यांतून बाहेर पडलेले दिसले! प्रसिद्ध पेढीवाला बेंजामिन व्हाईट म्हणतो, " अगदीं फॅशनेबल म्हटल्या जाणाऱ्या आमच्या लोकांनासुद्धां सॉव्हरिन जपून दडपून ठेवण्याची सवय असतेच ती जात

नाहीं.'' म्हणून मीं म्हणतों कीं, उगीच हिंदी लोकांच्या सोनेंनाणें पुरून ठेवण्याच्या सवयीवर कोणी तोंडसुख घेऊं नये.

करन्सी कमिशननें हा दोष हिंदी लोकांना दिला; आणि आमच्या हिंदी सभासदांनींहि खुशाल त्यावर सह्या केल्या. सर माणेकजी दादाभाई हे त्यांतील एक होत. १९१२ सालीं ह्याच आपल्या कौन्सिलांत, कै. सर विठ्ठलदास ठाकरसी ह्यांनीं सोन्याचें नाणें प्रचलित करण्याचा ठराव आणला, तेव्हां ह्याच दादाभाईनीं त्यांना पाठबळ दिलें. आणि ह्याच मुद्दयावर ते असेंहि म्हणाले कीं, "हिंदी लोक सोनेंनाणें दडवून ठेवतात ह्या म्हणण्यांत अतिशयोक्ति आहे. निदान त्यांना ती सवय पूर्वी असली तरी, हल्लीं ती बदलेली आहे." आतां मौज ही पाहा कीं, ह्यानंतर लवकरच युद्ध सुरू झालें; आणि युद्धानंतर सोन्याच्या नाण्यावर बहिष्कार पडला. अर्थात् तेव्हां जें सोन्याचें नाणें दृष्टीला पडतहि नव्हतें त्याचा संग्रह-सांठा कोण कसा करणार? हेच दादाभाई माणेकजी रिपोर्टांत म्हणतात कीं, अलीकडे हिंदी लोक सोन्याचें नाणें उगीच दडवून संग्रहीं ठेवतात. दादाभाईनीं तेव्हां सोन्याचें नाणें सुरू करण्याचा सल्ला दिला, आणि आतां सल्ला देतात कीं तें सुरू करूं नये; आणि असल्या लोकांच्या फुसक्या अभिप्रायावर जोर देऊन आमचे फडणवीस आम्हांला मोडून काढणार; ही त्या रिपोर्टाची किंमत! मि. गिलन वगैरे कित्येक लोकांनीं १९१२ सालीं हिंदी लोकांवरचा हा आरोप काढून टाकला आहे. प्रो० कीन्सहि म्हणतात कीं, सोन्याचें नाणें हातीं मिळालें असतां हिंदी लोकांची संग्रहाची सवय असलेली निघून जाईल. सर सॅम्युएल मॉंटेग, सर जेम्स बेगबी इत्यादि किती तरी इंग्रजांचे अभिप्राय असेच आहेत. सर जेम्स बेगबी हे मुंबई बँकेचे गव्हर्नर होते. १९१३ सालच्या करन्सी कमिशनचे ते सभासद होते. त्यांनीं भिन्नमतपत्रिकेंत असें स्वच्छ लिहून ठेवलें आहे कीं, हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें बेलाशक चालू करावें.

जुना इतिहास सांगत बसत नाहीं. पण १८९३ सालापासून एकसारखी ह्याच विचाराची परंपरा सुरू आहे. ह्या सालीं चांदीचे घोंटाळे झाल्यानें, अनेक योजना सरकारपुढें असतां त्यांनीं सुवर्णमापन आणि सुवर्णचलन हेंच आपलें धोरण म्हणून निश्चित केलें. तेव्हांपासून हिंदुस्थानांत सरकारचे प्रत्येक फडणवीस ह्याच धोरणाचें समर्थन करीत आले आहेत. १९२२ सालीं, कै. सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांनीं फिरून सोन्याच्या नाण्यांचा ठराव ह्याच कौन्सिलांत

मांडला तेव्हां सर माल्कम् हेले ह्यांनीं उघड सांगितलें कीं, “ हिंदुस्थानांत हवी म्हणाल त्या क्षणीं सोन्याची टांकसाळ आम्ही चालू करूं अशी मी जाहीर रीतीनें हमी देतों.” पण हल्लींच्या कमिशनपुढें जो पुरावा आला त्यावरून पाहतां आतां सोन्याची टांकसाळ चालू करा असें हिंदी लोकांनीं म्हणण्याचें आणखी तें काय राहिलें? १०४ साक्षीदारांपैकीं ९८ साक्षीदार सोन्याचें नाणें ताबडतोब चालू करा म्हणतात, आणि फक्त ६ विरुद्ध मत देतात ह्यावरून अनुमान उघडच होत नाहीं काय? शिवाय मीं वर युरोपियन लोकांचे अभिप्राय दिले आहेत. हिंदी लोकांचे नांवांचा मीं उच्चारच केला नाहीं. हिंदुस्थान सरकारहि आजपर्यंत नाहीं म्हणालें नाहीं. खुद्द सर बेझिल ब्लॅकेट आणि करन्सी कंट्रोलर मि. डेनिंग ह्यांनीं स्वतःच करन्सी कमिशनपुढें सगळ्या हिशेबासह सोन्याच्या नाण्यांची योजना मांडली; आणि त्यांत लिहिलेले शब्द खरे करा एवढेंच मी ब्लॅकेटसाहेबांना म्हणतों.

पूर्वीं सरकारच्या मताविरुद्ध कोणी असला तर, फक्त स्टेट सेक्रेटरी; आणि स्टेट सेक्रेटरी जेव्हां अनुकूल होता तेव्हां वरिष्ठ ब्रिटिश सरकार एवढेंच प्रतिकूल होतें. इकडे टांकसाळ सुरू करण्याचें ठरलें तेव्हां त्यांनीं नसतें विघ्न उत्पन्न केलें, आणि आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केला. आज हवें तितकें सोनें मिळण्याला पंचाईत पडण्यासारखी दिसते परंतु ही अडचण कशी तरी काढतां येईल असेंहि ब्लॅकेटसाहेबांनींच आपल्या योजनेंत लिहिलें आहे. खर्च किती लागेल ह्याचाहि हिशेब आणि तरतूद त्यांनीं केली आहे. तेव्हां आतां ज्या एका गोष्टीनें हिंदुस्थानच्या चलनपद्धतींचा कायमचा समाधानकारक निकाल लागण्यासारखा, तिचाच एकदम अंमल कां करीत नाहीं? उगीच इकडे तिकडे भलत्याच ठिकाणीं तुंबड्या कां लावीत बसलां? हुंडणावळ बिघडेल, चलनपद्धतींत घोंटाळा होईल, तेव्हां लोकांचे स्वतःचे हातीं कांहीं साधन राहावें एवढ्याचकरितां आम्ही सोन्याचें नाणें मागतों.

तात्पर्य, हिंदी लोकमत, फडणविसांचे विरुद्ध आहे. हिंदी प्रोफेसर व तज्ज्ञ त्यांचे विरुद्ध आहेत. त्यांची योजना त्यांचे विरुद्ध साक्ष देते. पण कमिशनपुढें पुरावा देतांना त्यांनीं आपल्या योजनेइतकाहि भलेपणा ठेवला नाहीं. त्या पुराव्यांत जितका भलेपणा आहे तितका ब्लॅकेटसाहेबांच्या पहिल्या बिलांत उरला नाहीं. पहिल्या बिलांत आहे तितका दुसऱ्या बिलांत उरला नाहीं. आणि दुसऱ्या बिलांत भलेपणा उरला आहे तितका खुद्द त्यांच्यांत आज

दिसत नाहीं. अशी त्यांच्या भलेपणाची उतरती भांजणी आहे. कारण गोल्ड स्टँटर्ड आणि सोन्याचें नाणें ह्या योजनेवरून खालीं येत येत आतां फक्त शिल्लक उरली इंग्लंडवर हुंडी आणि तीहि कमींत कमी १०६५ तोळे सोन्याचे पैसे भरा म्हणजे त्या ऐवजाच्या हुंड्या विलायतेवर किंवा परदेशावर देतों इतक्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली आहे. तात्पर्य, सोनें म्हणून हिंदी लोकांच्या हाताला लागावयाला नको एवढाच काय तो मतलब! पण अशा रीतीनें, कमिशनच्या शिफारसी बाजूला ठेवण्यासहि जर ब्लॅकेटसाहेबांना अधिकार पोंहोंचतो तर त्या बाजूला ठेवून सोन्याचें नाणें चालू करा असें म्हणण्याचा-हि अधिकार आम्हांला कां पोंहोंचूं नये? त्यांचें अतिक्रमण तर आमचेंहि अतिक्रमणच! फरक एवढाच कीं त्यांचें अतिक्रमण प्रतिगामी स्वरूपाचें आणि आमचें प्रगतीच्या स्वरूपाचें. म्हणून असेंब्लीनें ती गोष्ट करावी असें मी म्हणतों. आपण जर ह्या गोष्टींचा सूक्ष्म विचार कराल तर माझ्या बोलण्याचा आपणाला कंटाळा येणार नाहीं. माझा युक्तिवाद वाटेल त्यांनीं खोडून काढावा मला कबूल आहे. माझी चूक दाखवून द्यावी मला कबूल आहे. पण एकंदरीनें पाहतां, माझा युक्तिवाद जर साधार आणि समर्पक असला तर ह्या सभेनें मी म्हणतों असें आपलेंहि मत द्यावें.

पब्लिक सेफ्टी बिल

[न. चिं. केळकर यांनीं ता. २४ सप्टेंबर १९२८ रोजीं लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली-मध्यें पब्लिक सेफ्टी बिलावर जें भाषण केलें त्याचा सारांश खालीं दिला आहे.]

या बिलाच्या प्राथमिक चर्चेच्या वेळीं मला हजर रहातां आलें नाहीं. तथापि अखेरीला तरी मी बिलाविरुद्ध मत देण्याला येथें राहूं शकलों या-बद्दल मला फार समाधान वाटतें. हें बिल निदान सिलेक्ट कमिटींतून तरी बरेंचसें दुरुस्त होऊन बाहेर येईल असें वाटलें होतें. पण दुर्दैवानें तसें झालें नाहीं आणि बिलाचा घातकपणा बहुतेक जसाचा तसाच कायम राहिला आहे. या बिलाविरुद्ध माझें भांडण दोन प्रकारचें आहे. एक सरकारशीं व दुसरें या बिलाशीं. या बिलामुळें सरकारच्या हातीं अप्रतिहत व निरंकुश सत्ता जाणार व गुन्हेगार ठरणारा मनुष्य चौकशीवांचून शिक्षा भोगणार. फौजदारी कायद्याप्रमाणें आरोपीला शिक्षा व्हावयाची तर प्रथम त्याच्यावर नोटीस

निघून त्याला आपलें म्हणणें पुढें मांडण्याची संधि मिळाली पाहिजे. पण या बिलांत पाहावें तों सर्वच विचित्र. कारण, पहिल्या प्रथमच हुकूम सुटावयाचा तो गव्हर्नर जनरलच्या नांवानें. आरोपीनें सुटण्याची आशा मनांत ठेवण्याला मध्यें कोणती पायरीच नाहीं. या नाटकाचा पहिला व शेवटचा अंक दोनहि एकच. तो झाला म्हणजे एकदम खेळ खलास. चौकशी तर राहोच. पण सर्व पुरावाहि गुलदस्तांत राहावयाचा; आणि आरोपी किंवा त्याचा वकील यांना आपला बचाव करण्याची संधीहि मिळावयाची नाहीं. गुन्ह्याचें कार्य-क्षेत्र व मर्यादाहि निश्चितपणें सांगितलेली नाहीं. त्यांत हवें तें यावें व हवा तो मनुष्य फासांत अडकवावा अशी स्थिति आहे!

कोणत्याहि देशाच्या कायद्यामध्यें हेतु, मतें किंवा विशिष्ट मनोवृत्ति हीं गुन्ह्याच्या सदराखालीं येतात असें मानलेलें नाहीं. माणसाचीं मतें किंवा हेतु वाटेल ते असोत. त्या मतानुसार त्याच्या हेतूंचें प्रत्यक्ष क्रियेमध्यें रूपांतर होईपर्यंत तो कायद्याच्या क्षेत्रांत उतरतच नाहीं. मोर्ले यांनीं आपल्या 'कॉम्प्रो-माइझ' या पुस्तकांत असें स्वच्छ म्हटलें आहे कीं, "बादशहांशीं राजनिष्ठेची शपथ घेऊन पार्लमेंटाच्या सभागृहांत बसणाऱ्या सभासदालाहि तात्त्विक रीतीनें राजसत्तेविरुद्ध आपले विचार असल्यास ते बोलून दाखविण्याला कोणताहि प्रत्यवाय नाहीं. त्यानें वाटल्यास खुशाल असें म्हणावें कीं, "इंग्लंडच्या कॉन्स्टिटयूशनमधून राजा नष्ट व्हावा व राजमुकुट मोडण्यासाठीं तो टांकसाळींत घालण्यांत यावा." असें म्हणणें बेकायदेशीर ठरून राजद्रोहा-खालीं मुळींच येत नाहीं. कारण हें नुसतें मत आहे व नुसत्या मताबद्दल कायद्यानें कोणाला काय म्हणून शिक्षा करावयाची? राजसत्तेविरुद्ध तो शस्त्र हातांत घेईल तर तो अलबत गुन्हेगार ठरेल. पण तोंपर्यंत कायद्याच्या सुरीला त्याला स्पर्शहि करतां येणार नाहीं.

या बिलाचे बाबतींत माझें सरकारशीं भांडण असें कीं, सरकारला आपल्या हातीं अधिक सत्ता मिळविण्याचा खरोखर नसता हव्यास उत्पन्न झाला आहे. संरक्षणाच्या नांवाखालीं कायद्याचें एक एक चिलखत सरकार आपल्या अंगावर चढवूं पाहत आहे. पण एका पौराणिक गोष्टींत सांगितल्याप्रमाणें सर्व अंगभर चिलखत चढवून अखेर एका वेड्या शिलेदारानें संरक्षणासाठीं आपल्या डोळ्यावरहि चिलखताचें अस्तर चढविलें, तशी हास्यास्पद स्थितीच या बाबतींत सरकारची होणार! डॉन क्विक्झोटची गोष्ट आपणास माहीत

आहेच. गरगर फिरणारी निर्जीव पवनचक्कीहि त्याला लढाईस आलेल्या प्रतिस्पर्ध्यासारखी वाटली व तिच्याशीं झुंज करून त्यानें आपले हातपाय मोडून घेतले. पौराणिक युगांतला तो वेडापीर व हें बिल आणणारें सरकार हीं सारख्याच दर्जाचीं नाहींत असें कोण म्हणेल? खुळ्या भ्रमिष्ट कल्पनांच्या नादीं लागून तुम्ही वाटेल ते कायदे पास करून घ्या. पण त्यांचा अखेर काडीचाहि उपयोग होणार नाहीं हें मी सरकारला बजावून सांगतों.

'कम्युनिझम'च्या रोगाची सरकारला इतकी भीति वाटत असेल तर त्यांनीं गंभीरपणानें विचार करून त्याची निदानमीमांसा केली पाहिजे. नुसत्या वरपांगी उपचारांनीं काय होणार? पिनल कोड अस्तित्वांत असतांना सरकारला हा नवा कायदा कां पाहिजे, याचें उत्तर अद्यापि कोणीहि दिलेलें नाहीं. 'रेग्युलेशन्स'च्या कायद्याप्रमाणें सरकारला अनिष्ट वाटणाऱ्या माणसाला वाटेल तितके दिवस डांबून ठेवतां येतें. शिवाय 'फॉरीनर्स ॲक्ट' सरकारच्या मदतीला आहेच. इतकी सगळी जय्यत तयारी असतांना या नव्या कायद्याची वास्तविक जरूरी काय? पिनल कोडाखालीं वाटेल त्या गुन्ह्याबद्दल माणसावर खटला भरून त्याला तुरुंगांत पाठवितां येतें; पण सरकारचें म्हणणें कीं, आम्हांला पिनल कोड कां नको तर या गुन्हेगारांना हिंदुस्थानच्या तुरुंगांत ठेवण्याला जागा नाहीं म्हणून! हिंदी तुरुंग अपुरे पडण्याला हे चळवळ्ये कम्युनिस्ट आहेत तरी किती? ते खरोखर मूठभर देखील नाहींत. आणि त्यांना म्हणे हिंदी तुरुंगांत ठेवण्याला जागा पुरत नाहीं, पण हा सर्व मानभावीपणा खेळ आहे. मी एक पाऊल पुढें जाऊन इतकेंहि म्हणतों कीं, हिंदी तुरुंगांत अद्यापि वाटेल तेवढी प्रशस्त जागा आहे. आणि कम्युनिस्ट लोकांचीच काय, पण सरकारी बाकांवर बसलेल्या कांहीं सभासदांच्यावर आम्हांला कायदेशीर रीतीनें खटला भरण्याचा अधिकार मिळेल तर त्यांचीही रवानगी त्याच तुरुंगांत करण्याइतके हिंदुस्थानचे तुरुंग मोठे आहेत!

हिंदुस्थानांत आपल्या मताचा प्रचार करण्याला जे 'कम्युनिस्ट' लोक येतात, ते चांगले शिकलेले, तज्ज्ञ व आनुभविक असेच येतात. इंग्लंडमधून जर हीं माणसें इकडे येतात तर त्यांचा वास्तविक प्रथम तेथेंच बंदोबस्त कां होऊं नये? पार्लमेंटची ही जबाबदारी हिंदी कायदेमंडळांनीं कां घ्यावी व पार्लमेंटनें तरी या लोकांच्या बंदोबस्ताचें काम हिंदी कायदेमंडळावर कां ढकलावें? पण सरकारला या बाबतींत पाहुण्याचे हातून परस्पर साप मारून

आपला कावा साधावयाचा आहे. साप मेला तर काम भागलें व पाहुणा मेला तर स्वतःला वाईटपणा न येतां परस्पर पीडा टळली ! पण सरकारचें हें शहाणपण कोणाच्या लक्षांत येणार नाहीं असें नाहीं.

या बिलाच्या कार्यक्षेत्रांत तीन प्रकारच्या गोष्टी येतात. (१) सोव्हिएट सरकार. (२) कम्युनिस्टांचीं मतें. (३) कम्युनिझमचा प्रचार करणारे चळवळये लोक. पहिले म्हणजे सोव्हिएट लोक. पण त्यांच्याशीं आमच्या सरकारचें युद्ध सुरू नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्यांच्याशीं शांततेचे स्नेहसंबंध असून व्यापाराचीं सर्व दळणवळणें त्यांच्याशीं चालू आहेत. कम्युनिझमच्या तात्त्विक मतासंबंधींहि हरकत घेण्याचें कारण नाहीं. कारण तें नुसतें एक मत किंवा फार झालें तर एक पंथ आहे. कोठलेंहि एखादें नवें मत निघालें कीं, त्याची थोडीबहुत चळवळ होतेच. पण त्यांत एवढें भिण्यासारखें काय ? राजकारण किंवा अर्थशास्त्र यांत अनेक नवीन मतें उदयाला आलीं, पण त्यामुळें जशी सृष्टीमध्यें कांहीं उलथापालथ झाली नाहीं, त्याचप्रमाणें कम्युनिझमच्या प्रचारानेंहि होणार नाहीं. फ्रेंच राज्यक्रांतिमध्यें तर स्वातंत्र्य, समता व विश्वबंधुत्व यांचें पीक पिकलें होतें. पण चळवळीची शक्ति संपून गेल्यानंतर घातपाताचें वातावरण नाहींसें झालें व त्या चळवळींतलें चांगलें तेवढें शिल्लक राहिलें. यामुळें फ्रान्समध्येंच काय, पण इतर देशांतहि लोकशाही प्रस्थापित झालेली आपण पाहतों. कम्युनिझमला इतकें भिण्याचें कारण नाहीं. सोशियालिझम व कम्युनिझम यांत फारसें अंतर नाहीं. इंग्लंडमध्यें सोशॅलिस्ट व कम्युनिस्ट इतके सरमिसळ झाले आहेत कीं, कम्युनिस्ट हा प्रयत्नानें हुडकूनच काढावा लागेल ! इंग्लंडला कम्युनिस्ट चालतात. पण सरकारचा बहाणा असा कीं त्यांना कम्युनिस्ट चालत नाहीत. तो इकडे आला तर, जणुं कांहीं आकाश कोसळून पडेल. पण श्री. अणे यांनीं म्हटल्याप्रमाणें, याची चिंता बाळगण्याचें कारण नाहीं. हा फक्त कालावधीचा प्रश्न होय. सरकारनें कांहींहि केलें तरी कम्युनिझमच्या चांगल्या तत्त्वाचा पुढेंमागें जय झाल्याखेरीज राहणार नाहीं.

जमीनदारांच्या हक्कांना कम्युनिझमनें धोका येईल, असा सरकारचा आक्षेप आहे. पण युरोपमध्यें व इतर देशांत तें कार्य भांडवलशाहीनें आधींच केलें आहे असें टॉनी यानें आपल्या पुस्तकांत सिद्ध केलें आहे. मोठे उद्योगधंदे सरकारच्या हातीं जावेत व राष्ट्रीय बनावेत, असेंहि कम्युनिस्टांचें मत आहे. पण त्यांत ऐवढें भिण्यासारखें काय आहे ? खासगी कंपन्यांच्या हातून

रेल्वे काढून घेऊन सरकारनें आपल्या ताब्यांत घेतल्या हेंच त्याला उत्तर आहे. रेल्वेच्या बाबतींत जें तुम्हीं केलें तेंच इतर उद्योगधंद्यांसंबंधानेंहि कम्युनिस्ट करा म्हणतात. वेगळें कांहीं म्हणत नाहींत. धर्म व राजशासनसंस्था या वेगळया असाव्यात असें कम्युनिस्टांचें मत आहे. पण धर्म व राजकारण हीं वेगळीं असावीं हें मत आतां इंग्लंडमध्यें मान्य झालेलें आहे, आणि चर्चचा व राजकारणाचा तेथें कांहीं संबंध राहिला नाहीं. हेंचसें काय, पण इतर सर्व मुद्दे सरकारनें केवळ ढोंगीपणानें पुढें मांडले आहेत. 'तुम्हाला संरक्षण देतों' असें सांगून हें बिल त्यांना पास करून घ्यावयाचें आहे. आम्ही जर या बाबतींत संरक्षण मागितलेंच नाहीं तर आमच्यावर तें लादण्याची तुम्हाला एवढी उत्सुकता कां ?

कम्युनिझमचें तत्त्व तरी असें आजच काय नव्यानें उदयाला आलें आहे ? कम्युनिझमच्या कल्पना फार पुरातन आहेत. प्लेटोचें रिपब्लिक, थॉमस मूरची युटोपिया, या ग्रंथांतूनहि त्यांचा निर्देश सांपडतो. इतक्या प्राचीन काळापासून बऱ्यावाईट लोकमताचे सर्व अनुभव या तत्त्वानें घेतले आहेत. आणि आज तागायत स्थिति अशी आहे कीं, कम्युनिझमच्या शुद्ध तत्त्वाबद्दल कोणाचा फारसा वाद राहिला नाहीं. कम्युनिस्ट लोकांसंबंधानें पूर्वी लोकांच्या विनाकरण राक्षसी कल्पना झाल्या होत्या. पण आतां दिशा निवळूं लागल्या आहेत. रशियन कम्युनिस्टांचें तर असें वर्णन सांपडतें कीं, त्यांच्यांत शिस्त, स्वाभिमान, आत्मसंयमन व स्वार्थत्याग हीं प्रमुखपणें दिसून येतात. लेनिनबद्दल तर मीं असें वाचलें आहे कीं, त्याचा दरमहा खर्च फक्त २२ पौंडांतच भागत असे. ही त्यांची वृत्ति पाहिली म्हणजे धार्मिक लोकांत जी एक स्वत्वनिवृत्ति आढळून येते, तशीच ती या लोकांतहि आहे असें कबूल करणें भाग पडतें. कम्युनिस्ट लोकांना धर्मबुद्धि नाहीं असें म्हणणें म्हणजे शुद्ध थोतांड आहे. समाजसेवा हा ते आपला धर्मच मानतात. आणि या धर्माचा त्यांच्यांत इतका जाज्वल्य अभिमान आढळतो कीं, ख्रिस्ती चर्चचे अनुयायी म्हणविणारे लोक खात्रीनें त्यांच्या पाठीमागें पडतील ! सर्व जगभर युद्धाचा धुमाकूळ यांना घालावयाचा आहे अशी कम्युनिस्टांची बदनामी करण्यांत येते. पण रशियावरच्या एका इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारानें मी असें स्पष्ट म्हणतों कीं, रशियांतल्या सोव्हिएट लोकांना शांततेची जितकी इच्छा आहे तितकी दुसऱ्या कोणालाहि नसेल. हें युद्ध इतर राष्ट्रांनींच जबरदस्तीनें सोव्हिएट लोकांच्यावर लादलेलें

आहे. सर्व जगांतील पैसा व भांडवल यांवर कम्युनिस्टांचा रोख आहे असेंहि सांगण्यांत येतें, पण हा केवळ विपर्यास होय. कम्युनिस्टांचा रोख भांडवलावर नसून भांडवलशाहीवर आहे! व आधुनिक जगांतील भांडवलशाही ही अत्यंत अधार्मिक, अधोगतीला नेणारी व पापमय आहे असें प्रो. कीन्स यानेंच म्हटलें आहे. जगांत सर्व गोष्टी करण्याला पैसा लागतो, हें काय कम्युनिस्टांना कळत नाहीं? असें समजणें म्हणजे त्यांना मूर्खांतच काढण्यापैकीं आहे; पण लेनिन वगैरे त्यांचे शत्रू समजतात, इतके कांहीं मूर्ख नव्हत.

पण या सर्वांपेक्षांहि माझा मुख्य मुद्दा असा कीं, हें बिल हिंदु लोकांच्या आतिथ्यधर्माच्या कल्पनेच्या सर्वस्वीं विरुद्ध आहे. उदारबुद्धीनें प्रेरित होऊन हिंदुस्थानांतल्या लोकांना कांहीं नव्या व व्यापक कल्पना शिकवाव्या अशा सद्धेतूनें जे लोक इकडे येतात त्यांना आम्ही आमच्या देशांत काय म्हणून मज्जाव करावयाचा? नव्या गोष्टी जर कोणी शिकवीत असेल तर त्या आम्ही कां शिकूं नयेत? अशा लोकांचें आदरातिथ्य करणें हा प्रत्येक राष्ट्राचा हक्क आहे. खुद्द इंग्लंडमध्यें १९ व्या शतकांत अशी स्थिति होती कीं, वाटेल त्या देशचे चळवळ्ये लोक आश्रयाकरितां इंग्लंडांत जाऊन राहत व हें आश्रयदान इंग्लंडनें त्यांना कधीं नाकारिलें नाहीं. मॅझिनी, गॅरीबाल्डी, कार्ल मार्क्स, प्रिन्स क्रोपॉट्किन या सगळ्या बंडखोर लोकांना इंग्लंडनें उदार आश्रय दिला व त्यांचें आतिथ्य केलें. इंग्लंड राजसत्तावादी असतांनाहि समाजसत्तेचा व लोकसत्तेचा पुरस्कार करणाऱ्या या बंडखोर लोकांविरुद्ध त्यांनीं आपल्या घराचे दरवाजे कधींहि लावून घेतले नाहींत.

ही खुद्द इंग्लंड देशाची स्थिति. मग हिंदुस्थान देश हा अतिथिधर्माचें माहेरघर आहे. इंग्लंडमध्यें जी गोष्ट घडली नाहीं ती येथें आमच्या हातून परस्पर करूं इच्छितां काय? इंग्लंडमध्यें कम्युनिस्टांचे पुढारी सकलातवाला हे पार्लमेंटचे मेंबर राहूं शकतात. पण आमच्या सरकारला हिंदुस्थानांत कम्युनिस्ट औषधालाहि नको. संरक्षणाच्या नांवाखालीं हें बिल आमच्यावर लादण्यांत येत आहे. पण या लोकांपासून आम्हाला संरक्षण द्या अशी सरकारला कोणी कधीं मागणी केली होती? तुमचें संरक्षण हवें कोणाला? हिंदुस्थानांत वाटेल त्यानें यावें व वाटेल तीं आपलीं मतें सांगावीं. आम्हालाहि स्वतःची स्वतंत्रबुद्धि आहे. आम्ही वाटेल तें ऐकूं, वाटेल तें घेऊं व वाटेल तें सोडून देऊं. आमच्या हिता-हिताचा विचार करण्याचा चोंबडेपणा करण्याचें सरकारला कारण काय? सगळ्या

राष्ट्राच्या बुद्धीचे प्रतिनिधी येथें बसले आहेत, त्यांना आपल्या हिताहिताची येवढी साधी गोष्ट कळत नाहीं कीं काय ? पण सरकारचें खरें इंगित वेगळेंच आहे. साम्राज्य-वादित्वावर कुऱ्हाड पडते म्हणून कम्युनिझमची सरकारला नाकबंदी करावयाची आहे ! पण सरकारचीं हीं आंतडीं बाहेर काढून लोकपक्ष त्याच्यावर घाव घातल्यावांचून कधींहि राहणार नाहीं. केवळ एका अर्थानेंच आम्ही बादशहांशीं राजनिष्ठ आहोंत असें म्हणत असलों तरी, सरकारच्या साम्राज्यवादित्वाला आतां कोणीहि भर देणार नाहीं. साम्राज्याचे तुकडे होऊन साम्राज्य नष्ट व्हावें असेंच कोणीहि हिंदी सभासद आपलें मत देईल. साम्राज्यांतल्या इतर घटकांप्रमाणें हिंदुस्थानचा दर्जा स्वतंत्र व्हावा अशी आज हिंदुस्थानची मागणी असतांना सरकारच्या म्हणण्याला कोण मान तुकवणार ? सारांश, कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें तरी हें बिल हाणून पाडणेंच आपलें कर्तव्य आहे.

पब्लिक सेफ्टी बिल

(१९२९)

या बिलावर मीं सिमल्यास भाषण केलेंच आहे; म्हणून आज फक्त वेगळे नवे मुद्दे तेवढेच मांडणार आहे. हें बिल पुढें आणलें यांत सरकारचा आग्रही स्वभाव व चढाईचें धोरण दिसून येतें. बिलावर सिमला येथें एकदां निर्णय दिल्यावर पुनः तेंच बिल सरकारनें पुढें कां आणावें ? बरें, आणलें तर आणलें पण त्यांत परदेशाहून येणारा पैसा कारण न दाखवितां मन मानेल तसा जप्त करावा असें एक कलम आणखी नवें घुसडलें. यांत उलट चढाईचें धोरण दिसत नाहीं काय ?

सिमल्याच्या बैठकीनंतर पुढें आजवर अशा कोणत्या नव्या गोष्टी घडल्या म्हणून हें बिल पुढें आणलें ? येऊन जाऊन सबब काय तर, मुंबई शहरांतील अस्वस्थतेची व दंग्याधोप्याची सांगितली; पण मि. केरर यांनीं मुंबई शहरांतील गुन्ह्यांची जी एक प्रकारची रोजनिशी वाचून दाखविली तशी एरवीं केव्हांहि वाचून दाखवितां येईल; कारण कोणत्याहि दिवसाचें वर्तमानपत्र हातीं घेतलें कीं, त्यांत गुन्ह्यांची बातमी अवश्य सांपडेल. मुंबई शहरांतील वातावरण आज क्षुब्ध आहे ही गोष्ट खरी. पण तें लवकरच निवळेल असा रंग

दिसतो. निदान सरकारनें या गोष्टीला जेव्हां प्रथम उपाय करावायला पाहिजे होता तेव्हां तो केला नाहीं ही चूक आहे. आग पेटत चाललेली दिसत असतां गप्प बसावयाचें, व मग भडका उडाल्यावर धावाधाव करीत सुटावयाचें !

हल्लींचे गव्हर्नर मुंबईस दाखल होतांच एक शिष्टमंडळ त्यांच्या भेटीला गेलें. त्याला उत्तर देतांना गव्हर्नर म्हणाले, " आज इतके महिने संप चालू असतां इतके थोडे दंगेधोपे झाले हेंच आश्चर्य होय." पण या आश्चर्यापेक्षां गव्हर्नरसाहेबांनीं काढलेल्या उद्गाराचेंच आश्चर्य मला अधिक वाटतें. साहेब उपरोधिक किंवा लावून बोलले म्हणावें तर ती रीत नाहीं. संप सात-आठ महिने चालू असतां, दंगे इतके कमी झाले, यावरून अलीकडे होणाऱ्या दंग्यांचें कारण संप नव्हे किंवा रशियन हेरांची कारवाई नव्हे हेंच सिद्ध होत नाहीं काय ? बरें, सरकार व पोलीस यांची शक्ति इतकी मोठी आहे कीं, आजवर त्यांनीं मुंबई शहरांतील याहून फार मोठे दंगे थांबविले आहेत. पोलिसांनीं मनावर घेतलें तर शेंकडो पठाणांना एका रात्रींत कैद करून त्यांचीं हत्यारें काढून घेण्याचा पराक्रम करून त्यांना दाखवितां येईल. तात्पर्य, वेळींच सरकार व पोलीस मनावर घेतील तर सर्व कांहीं होईल. पण याहून वेगळ्या कारणांनींहि संपासंबंधीं होणाऱ्या दंग्याधोप्यांवर अनुकूल परिणाम होणार आहे व होत आहे.

लोकांना दंगे नकोत

केव्हांहि लोकसमाज हा अशा दंग्याधोप्यांच्या विरुद्ध असतो म्हणूनच दंगे इतके कमी होतात. गिरणी-कामगार घेतले तरी परळ, दादर, भायखळा या बाजूचे लहानसान व्यापारी व दुकानदार यांचें मतहि शांततेला उपकारक आहे. संपामुळें कामकऱ्यांची मजुरी बुडालीच, पण या लहानसान दुकादारांचेंहि फार नुकसान झालें. त्यांच्या जुन्या सगळ्या बाक्या बुडाल्या. चालू दुकानदारी बंद झाली व घाऊक व्यापाऱ्यांचें घेणें बुडाल्यामुळें किरकोळ व्यापाऱ्यांची पत नाहींशी होण्याचा रंग आला आहे. हे दुकानदार व मजूर यांचा रोजचा व जिव्हाळ्याचा संबंध असल्यामुळें हे दुकानदारहि मजुरांना दंग्यापासून परावृत्त करीत आहेत. याहून मोठ्या दृष्टीनें पाहिलें तरी, गिरणीवाले व कामगार यांच्यांत मजुरांकडून करून घेण्याच्या कामासंबंधानें तडजोड बहुतेक

पुरी होत आल्याचें दिसतें. तसेंच कामगारांच्या मजुरीचा जो दर गिरणीवाल्यांनीं तोडला त्यांतील थोडीशी तूट काढून टाकून बरीचशी फॉसेट कमिटीनें ठेविली तरी कामगार संमति देण्याला तयार झाले म्हणतात याचें कारण हेंच कीं, सामोपचारच मजूरवर्गालादेखील हितकारक वाटत असला पाहिजे.

आज जगांतील मोठमोठीं राष्ट्रें राष्ट्रसंघाच्या पंचायतीनें आपले तंटे तोडून घेण्याला तयार होत आहेत व आपखुषीनें सैन्य व आरमार कमी करूं म्हणत आहेत याचें तरी कारण काय? सामोपचारबुद्धीच. वास्तविक राष्ट्रांचे हितसंबंध, त्यांच्या महत्त्वाकांक्षा केवढया जबरदस्त! कोणाला राष्ट्ररक्षण करावयाचें तर कोणाला साम्राज्य वाढवून, संभाळून सगळया जगांतील पैसा घरांत घालावयाचा आहे! असें असतांहि त्यांना जर सामोपचार पटतो तर भांडण विकोपाला नेल्यानें ज्याची रोज उपासमार होऊन वरती जीवहि जाण्याची भीति तो कामगार सामोपचाराला विरोधी कां होईल? आतां इतके दिवस तंटा चालू राहिल्यामुळें व्यक्तिद्वेष पुष्कळसा उत्पन्न झाला. तो कांहीं काळ धुमसत राहणारच. त्यामुळें खून, मारामाऱ्या क्वचित होणारच. पण एरवीं तरी मुंबईच्या रस्त्यानें जाणाऱ्या कोणा नागरिकावर मवाली लोक केव्हां कसा हल्ला करतील याचा तरी नेम कोठें आहे? किंवा मुंबई शहराच्या आसपास उपनगरांत व एकेकट्या घरांतून राहणाऱ्या लोकांना तरी आपण सुरक्षित आहों असें कोठें वाटतें? सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, मुंबई शहरांतील या नैमित्तिक दंग्याधोप्याकडे खऱ्या मार्मिक दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे; निदान त्यांचा व रशियन हेरांचा किंवा बोल्शेव्हिकांचा संबंध लावणें चुकीचें होईल.

या बिलाचा विचार करतां, पहिलीच गोष्ट ही दिसते कीं, ज्यांना तें लागू करावयाचें अशा व्यक्ति अगणित किंवा गुप्त नाहींत. त्या डोळयांपुढें दिसत आहेत. त्यांचीं नांवें उघड घेतलीं जात आहेत. हे लोक मुठीच्या भरतीइतके नाहींत, किंवा दोहो हातांच्या बोटांवर मोजण्याइतकेहि पुष्कळ नाहींत. येऊन जाऊन एकदां ब्रॅडलेचें नांव ऐकावयाचें व एकदां स्प्रॅट याचें नांव ऐकावयाचें! व या नांवांचा या क्रमानें कंटाळा आला तर नांवांची उलटापालट करून पुनः तींच नांवें घ्यावयाचीं! या दोन नांवांनीं सरकारला एवढी भीति वाटावी हें आश्चर्य नव्हे काय? फार थोड्या लोकांना हें बिल लागू होणारह

त्या बिलांतील कलमांवरूनच दिसतें. तें हिंदी ब्रिटिश प्रजाजनांना लागत नाहीं, हिंदी संस्थानी प्रजेला लागत नाहीं, परराष्ट्रीय प्रजाजनांना लागत नाहीं तर येऊनजाऊन ब्रिटिश आगंतुकांना लागतें. या आगंतुकांपैकींहि जे इकडे पुष्कळ दिवस येऊन राहिले आहेत, किंवा उद्योगधंद्याकरितां ठराविक मुदतीनें येऊन कामधंदा करून परत जातात, त्यांना हें बिल लागत नाहीं. इतकें सगळे लोक त्यांतून सुटल्यावर तें किती थोड्या लोकांकरितां आणण्यांत येत आहे हें उघड दिसतें. मग असल्या प्रचंड बिलाचा एवढा उपद्व्याप कां? इंग्रजींत एक म्हण अशी आहे कीं, "माशी चिरडण्याला इंद्राचें वज्र नको." या प्रसंगाला उचित म्हणून मी स्वतः एक नवी उपमा बनवून देतों. कैकाड-णीच्या डोक्यांतून उवा विंचरून काढावयाच्या तर त्याला हॅरो ट्रॅक्टर म्हणजे वाफेनें चालणारा लोखंडी फळाचा कुळव घालण्याचें कारण नाहीं.

स्प्रॅट व ब्रॅडले यांच्यांपैकीं स्प्रॅटवर मुंबई हायकोर्टांत खटला झाला होता. व पूर्वींचे मुंबई हायकोर्टाचे कायदेपंडित व हल्लींचे हायकोर्ट जज्ज फॉसेट यांनीं व ज्यूरीनें स्प्रॅट यांना दोषमुक्त करून सोडून दिलें. याचें कारण खटल्यांत सरकारला पुरावा देतां आला नाहीं; मग येऊन-जाऊन एका ब्रॅडलेकरितांच हें बिल मानावयाचें कीं काय? इतर नांवें सरकारजवळ असतील तर त्यांनीं तीं सांगावीं लोक खरींखोटीं ओळखतील. बरें, हिंदी कम्युनिस्ट चळवळ्यांकरितां हें बिल नाहीं हें त्या बिलावरूनच दिसतें. तात्पर्य, सरकारच्या उघड व लहानशा शिकारी कारितां म्हणावें, तर हें बिल प्रमाणाबाहेर मोठें आहे, व सरकारची शिकार याहून फार मोठी, पण मनांतून फार गुप्त असेल तर तिला हें बिल प्रमाणाबाहेर फार लहान आहे. म्हणून कोणत्याहि दृष्टीनें पाहिलें तरी तें निरुपयोगी ठरतें.

मग प्रश्न असा कीं, या शिकारीला योग्य असें खरें हत्यार कोणतें? मी सरकारला दोन तोडी सुचवितों. एक अशी कीं, या बिलाच्या नादीं न लागतां आपला स्वतंत्र अधिकार चालवून, गव्हर्नर जनरल यांनीं ऑर्डिनन्स काढावा. तो स्वतःप्रमाण असतो व सहा महिने अबाधित चालतो. या सहा महिन्यांत सरकारच्या नजरेंत व मनांत असणारे कित्येक गोरे कम्युनिस्ट किंवा रशियन हेर किंवा आगलाव्ये जितके असतील तितके सगळे पकडून गोळा करावेत व त्यांना जहाजांत घालून हद्दपार करावें म्हणजे काम झालें. पण मग प्रश्न असा कीं, हद्दपार केलेले हे किंवा इतर लोक फिरून हिंदुस्थानांत येणार नाहींत

कशावरून ? त्याला माझें उत्तर असें कीं, पासपोर्टाशिवाय इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर मनुष्य जहाजांत बसूं शकत नाहीं ना ? तेव्हां पासपोर्टाचे नियम अधिक कडक किंवा संघटित करावेत, म्हणजे असला कोणी अनिष्ट इंग्रज मनुष्य इकडे येऊंच शकणार नाहीं. हॉर्निमनसाहेबाला केवळ या पासपोर्टाच्या नियमांनीं हिंदुस्थानांत येण्याचा प्रतिबंध झालाच कीं नाहीं ? आणि हे नियम सरकारला हवे तसे असते तर हॉर्निमन हे सिलोनहून मद्रास इलाख्यांत येत असतांना त्यांना प्रतिबंध करतां आला असता. तात्पर्य, बिलाला विरोध करणारे जे आम्ही लोक त्यांना हे दंगेधोपे आवडतात असें नाहीं किंवा बोल्शेव्हिझम मनांतून प्रिय असेंहि नाहीं. आमची तक्रार कीं, नसती जबाबदारी सरकार आमच्यावर टाकतें व सहकारिता मागतें.

भांडवलवालेहि विरुद्ध

रशियन हेरांकडून झालें तरी पहिलें नुकसान हिंदी भांडवलवाल्यांचेंच होणार आहे. असें असतां तेहि एकजात बिलाला विरोध करतात याचा अर्थ सरकारनें समजूं नये काय ? दंगे मुंबई शहरांत आणि बिल लावणार तें सगळ्या हिंदुस्थानाला ! शिवाय तत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, चौकशी केल्याशिवाय, पुरावा दिल्याशिवाय तोंड बांधून, डोळे झांकून मनुष्याला गुन्हेगार ठरवावयाचा आणि त्याला हद्दपारीची शिक्षा द्यावयाची, याला ही असेंब्ली संमति केव्हांहि देणार नाहीं. पूर्वीं हायकोर्ट जज्ज ज्या कामाला लावावयाचे होते तेथें सेशन जज्जाची योजना करण्यांत येणार आहे ! न जाणो, कदाचित् हायकोर्टानें न्यायदानांत सरकारसाठीं असलें घाणेरडें कृत्य करण्याचें साफ नाकारलें असेल. तसें असेल तर तें योग्यच झालें कारण एरवीं या बिलानें हायकोर्टावर पडणारी जबाबदारी किती तरी थोडी आहे. टेकडीवर खडा ठेवल्यानें तिला मोठेंसें ओझें होत नाहीं ! आज मुंबई हायकोर्टांत जुनें काम किती तुंबलें आहे तें पाहा. मुंबई हायकोर्टाचे हल्लींचे सर न्यायाधीश कामांत इतकी दिरंगाई करतात व किरकोळ कामांत नसतें लक्ष घालतात कीं, त्यामुळें कामाचा उरक न होऊन, शिलकी कामाचे ढीग सांचले आहेत. त्यांत असल्या बिलानें उत्पन्न होणारें काम कितीसें ?

दुसरा मुद्दा असा कीं, या बिलानें जे गुन्हे म्हणून सांगितले आहेत, त्यांतले कांहीं पिनल कोडाप्रमाणें गुन्हे ठरणारे आहेत. मग त्यांना नवा कायदा कां ? तर येऊनजाऊन कोर्टांतील चौकशी वांचविण्याकरितां ! दुसरे पक्षीं ज्या

कांहीं कृत्यांना गुन्ह्याचें स्वरूप देण्यांत येणार आहे त्यांना तें स्वरूप देणें योग्य नाहीं. कम्युनिस्ट तत्त्वांचा प्रसार करणें व मिळकतीसंबंधानें हल्लीं असलेल्या पद्धतींत फेरफार करावा असें म्हणणें हाच गुन्हा बिलानें ठरविला आहे. पण केवळ कोणताहि सिद्धांत किंवा मत अगर उपपत्ति किंवा तोंडी उपाययोजना ही कोणत्याहि देशांत गुन्हा होऊं शकत नाहीं. परदेशाहून येणारा पैसा जप्त करण्याचें कलम बिलांत आहे. पण हिंदुस्थानांतील देशी किंवा परदेशी पेढीवाले आपल्या कारभारांत सरकारी हात अशा रीतीनें घालूं देण्याला कबूल होतील असें वाटत नाहीं. त्यांचेहि कांहीं हक्क आहेत व त्यांचे हक्कांवर हें बिल घाला घालूं पाहत आहे. शिवाय या बिलांतील अरेरावीला आम्हीं आज ती केवळ ब्रिटिश लोकांना बाधक होईल म्हणून परस्पर खुशाल मान्यता दिली तर त्यांत धोका असा कीं, या अरेरावीचे परिणाम आणखीहि होतील. असल्या तत्त्वाला ब्रिटिश आगंतुकांकरितां आम्हीं संमति दिली तर उद्यां सरकार देशी चळवळ्या लोकांविरुद्ध असलेंच बिल आणणार नाहीं किंवा १८१८ च्या रेग्यु-लेशनांचा उपयोग त्यांविरुद्ध करणार नाहीं याचा काय नियम? किंबहुना ती गोष्ट हटकून होईल. होममेंबर म्हणाले कीं, असली गोष्ट करण्याचा आमचा विचार नाहीं. पण त्याबरोबर त्यांनीं 'तूर्त' हा साभिप्राय शब्द घातला तोहि लक्षांत ठेंवला पाहिजे. 'तूर्त' या शब्दाचा अर्थ हवा तितका आंखडतां येतो!

याहून अधिक व्यापक दृष्टीनें या बिलाकडे मी पाहत आहें. बोल्शेव्हिझम हिंदुस्थानांतील लोकांना प्रिय नाहीं हें मीं सांगितलें आहे. आणि त्याचें उदाहरण म्हणून हें सांगतों कीं, हिंदुस्थानांतील एकंदर सुजाण लोकांनीं ज्या नेहरू रिपोर्टाला संमति दिली आहे त्यांत खासगी मिळकतीच्या संस्थेला सरकारला कधींहि बाध आणतां येणार नाहीं अशी खातरजमा केली आहे व जामिनकी दिली आहे. हें जर खरें तर रशियन सोव्हिएटचीं तत्त्वें हिंदी लोकांना मान्य आहेत किंवा होतील हें तरी कसें म्हणावें? तात्पर्य, तात्त्विक मतें व सिद्धान्त यांची सरकार गळचेपी करूं पाहत आहे. पण अशी गळचेपी करणें न्याय्य नाहीं. जॉन मोर्ले यांनीं आपल्या एका पुस्तकांत म्हटलें आहे कीं, आज इंग्लंडांत राजा असला तरी, हें राजपद घटनेंतून काढून टाकावें व राजाचा मुकुट वितळून मोडून सोनें करावें व तिजोरींत भरावें असें जरी कोणी उघड म्हटलें तरी तो गुन्हा होत नाहीं. याचें

कारण हेंच कीं, अशा बाबतींत नुसत्या शब्दांनीं कोणाचीं हाडें मोडत नाहींत किंवा घातपात होत नाहींत; आणि प्रत्यक्ष घातपात होणें एवढाच फक्त गुन्हा मानला जातो.

हिंदुस्थानांत बोल्शेव्हिझमचा प्रसार सरकार बंद करूं पाहतें. पण खुद्द आपल्या इंग्लंडांत तरी ती गोष्ट त्यांनीं केली आहे काय? असलें वाङ्मय विलायतेंत खंडोगणतीनें वांटलें जातें. त्याचा एक लहानसा अंश फार तर हिंदुस्थानांत येत असेल. या बाबतींत खुद्द इंग्लंडांत काय कायदा आहे हें तरी होममेंबर यांनीं सांगावें. विलायतेंतील मजूर पक्ष घेतला तरी त्यांतील एका उपपक्षांत बोल्शेव्हिझमच्या मतप्रसार करणारे व त्याला मान्यता देणारे लोक आहेत त्यांचें कोणी काय केलें? आपल्या शरीराचा हा कुजका-सडका भाग म्हणून मजूर पक्षानें तो कापून टाकला आहे काय? फार काय पण सकलातवाल्यांसारखे पार्लमेंटांतील सभासद या मताचा प्रसार उघडपणें करीत नाहींत काय? व पार्लमेंटांत कांहींहि बोलणें हा कायदेशीर गुन्हा नाहीं एवढ्या-वरच ते थांबले नाहींत तर पार्लमेंटच्या बाहेरदेखील या मताचा प्रसार ते करतात; त्यांचें सरकारनें किंवा पार्लमेंटनें काय केलें आहे?

मतप्रसारास मज्जाव नसावा

याचा खरा अर्थ हाच कीं, विलायतेंत कोणत्याहि मतप्रसाराला मज्जाव नाहीं. फक्त घातपाताच्या उपदेशाला आहे. कोणताहि विषय घेतला तरी त्यांत दोन बाजूला व दोनहि टोकांना जाणारीं मतें असणारच व ह्यांतील गुणदोष व ग्राह्याग्राह्यता सुजाण लोकांना आपोआपच कळते. म्हणून सर्व तऱ्हेच्या मतांना व सिद्धान्तांना विलायतेंतील कायदा समताबुद्धीनें वागवितो. ज्याला सोशॅलिस्ट हें नांव आहे अशा मताचा प्रसार विलायतेंत आज ५० वर्षें सुरू आहे; आणि थरावर थर रचले जाऊन या मतांची इमारत सुदृढ अशा पाया-वर तयार होत आहे. 'सोशल डेमॉक्रॅटिक पार्टी' हें नांव जिला देतात तिची ही इमारत होय, आणि तीहि अजून पुरी झाली असें कोणी मानीत नाहीं. या इमारतीकरितां आज हिंदुस्थानांत नुसता पाया खोदला जात आहे आणि तो भरण्याचें साहित्य हळूहळू जुळविलें जात आहे. भांडवलवाल्यांचा जर सर्वत्र अनिरुद्ध संचार आहे, तर मग समाजसत्तेच्या सिद्धांतांना हिंदुस्थानांतच बहिष्कार कां? विलायतेंतदेखील या नव्या मताची इतकी प्रगति झाली

असतांहि प्रत्यक्ष त्यापासून घातपात किंवा राज्यक्रांति झालेली नाहीं किंवा होण्याची भीति वाटत नाहीं.

होममेंबर यांनीं गुन्ह्यांची यादी वाचून दाखविली. तसली यादी एरवीं रोज आपण वाचतोंच. याचा अर्थ गुन्हेगारीचे कांहीं अंश मनुष्यस्वभावांतच असतात. पण ती गुन्हेगारी वेगळी व सुसंघटित राज्यक्रांति वेगळी. विलायतेंत संप हा व्यक्तिशः कायदेशीर मानला जातो अर्थात् हें प्रमाण वाढवून सगळ्या उद्योगधंद्यांत जर संप एकदम झाला तर त्याचा परिणाम जवळ जवळ राज्यक्रांतीसारखाच होईल; पण त्यालाहि स्वाभाविक मर्यादा आहेत. १९१९ चा मोठा संप विलायतेंत कसा निष्फळ ठरला हें मीं स्वतः डोळ्यांनीं पाहिलें आहे. त्यानंतर १९२६ सालीं त्याहून मोठा संप करण्याचा विचार मजूर पक्षानें केला व तो पूर्ण सिद्धीस जाता तर खचित राज्यक्रांतीच होती. पण स्वतः मजूर पक्षांतील सुजाण लोकांना ती गोष्ट पटली नाहीं. शिवाय सर जॉन सायमन यांनीं या भांडणांत न्यायकोर्टाचा निकाल, एक नमुन्याचा खटला (टेस्ट केस) करवून पाहण्याचा सल्ला दिला व कोर्टानें प्रतिकूल निकाल दिला त्याबरोबर या प्रचंड संपाची इमारत सगळीच्या सगळी ढासळली.

सामुदायिक संपामुळें होणारी राज्यक्रांति कल्पनेला दिसत असली तरी ती प्रत्यक्ष अनुभवाला येऊं शकणारी नसते. हयूबर्ट ब्लँड, बर्नार्ड शॉ यांसारख्या समाजशास्त्रवेत्त्यांनीं जीं मतें प्रकट केलीं आहेत व अनुभव दिले आहेत त्यांवरून पाहतां, विलायतेंत असल्या मतामुळें राज्यक्रांति होईल असें कोणी म्हणत नाहीं. पुष्कळ वर्षांपूर्वी जॉन बर्न्ससारखे पुढारी नवीन मतें बोलूं लागले तेव्हां घातपाताच्या व राज्यक्रांतीच्या भीतीनें विलायतेंतील पोलीस आपल्या सावलीलाहि भिऊं लागले होते! पण त्याबरोबर ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, जॉन बर्न्स हा कांहीं फ्रेंच राज्यक्रांतीसारखी राज्यक्रांति घडवून आणीत नव्हता! व घातपाताच्या व दंडेलीच्या गोष्टी कोणी बोललेच तर एकट्या मजूर पक्षांतलेच जहाल लोक बोलत होते असें नाहीं तर जमीनदार, अमीर-उमराव असले लोकहि उघडपणें दंडेलीच्या गोष्टी बोलत होते. पण दंडेलीचें बोलणें म्हणजे कांहीं प्रत्यक्ष दंडेली नव्हे. जी गोष्ट विलायतेंत घडली व घडत आहे, तीच हिंदुस्थानलाहि लागू आहे.

होममेंबर यानीं नव्या तरुण-संघाच्या चळवळीवर हल्ला केला पण ही तरुण-संघाची चळवळ सर्व देशांत झालेली आहे. तरुण लोक हे किंचित् स्थूल विचार करणारे व बोलतांना किंचित् जहालपणानें बोलणारे असतात. पण तेवढ्यावरून ते घातपात करण्याला सिद्ध असतात असें कोणी म्हणत नाहीं. तरुणसंघाच्या चळवळीची भीति न मानतां उलट परवां मुंजे, जयकर यांनीं म्हटल्याप्रमाणें सरकारनें त्यांना शारीरिक शिक्षण देऊन, कवाईत शिकवून हत्यारांची ओळख करून देऊन त्यांस तेजस्वी बनविलें पाहिजे. त्यांत सरकाराचाच फायदा आहे. असल्या खोट्या भीतीनें तरुणांच्या चळवळीची पछेहाट कोणत्याहि सरकारनें केलेली नाहीं. ही चळवळ कायदेशीर आहे. ती आतां पुढें आली आहे, टिकणारी आहे व भविष्यकाळीं फलप्रद होणारी आहे. तिचा देशांत रुतलेला पाय काढून टाकण्याचा कोणालाहि अधिकार नाहीं व ती जा म्हणून जाणारीहि नाहीं. कारण एका तरुण पिढीमागें दुसरी तरुण पिढी पायावर पाय ठेवून पुढें येणारी आहे. तरुणसंघाच्या चळवळींत मतस्वातंत्र्य ही गोष्ट प्रमुख दिसते, पण ती राजकारणाप्रमाणें सामाजिक सुधारणा व धर्मसंस्कार यांच्या बाबतींत दिसून येते. कारण कायदा व धर्मशास्त्र यांचें प्रामाण्य किती मानावें याची योग्य मर्यादा प्रत्येक पिढींतील लोक ओळखीत व ठरवीत असतात.

बर्नार्ड शॉ यांनीं आपला म्हणून अनुभव देतांना म्हटलें आहे कीं, "मी तरुण होतों, तेव्हां आमच्या पिढीला वाटत होतें कीं, आम्ही राज्यक्रांति करूं. मला कोणी विचारलें कीं, तुमच्या मताप्रमाणें गोष्टी घडल्या तर ही क्रांति किती दिवसांत कराल? मी उत्तर दिलें १५ दिवसांत! १८८९ सालीं देशांत राज्यक्रांति होऊन १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचा शतसांवत्सरिक उत्सव प्रत्यक्ष होणार अशी कल्पना कांहीं लोकांप्रमाणें मला होती, व मी तर त्यांतल्या त्यांत नेमस्त मताचा तरुण म्हणून प्रसिद्ध होतों." याचें तात्पर्य इतकेंच कीं राज्यक्रांति ही गोष्ट सोपी नाहीं; आणि बोलतांना हें तरुणांच्या लक्षांत नसलें तरी अनुभवानें त्यांना तें आपोआप समजतें. हा बोध आपण हिंदुस्थानसंबंधानेंहि लक्षांत ठेवून तरुणसंघाच्या चळवळीला सहानुभूतीनेंच वागविलें पाहिजे.

शेवटीं एकच मुद्दा सांगावयाचा तो असा कीं, सरकारतर्फे मि. कॉसग्रेव्ह आम्हाला म्हणाले कीं, 'या बिलाला विरोध करणारे तुम्ही लोक बेजबाबदार आहां.' पण मी म्हणतों, बोलूनचालून सर्व सत्ता जबाबदारीच्या नांवाखालीं

तुम्हीं लोकांनीं आपल्या हातीं राखून ठेवली आहे. तिचा अंशहि तुम्ही आम्हांला देत नाहीं. हा तुमचा मक्ता नाहींसा होईल व राष्ट्राचा कारभार चालविण्याचें काम तुम्ही आमच्या हातीं प्रत्यक्ष द्याल तेव्हां तुमच्यासारखे आम्ही आपलें कार्यकारी प्रधानमंडळ बनवूं शकूं. तुम्हांला तुमच्या पदावरून ओढून आम्हांला त्या पदावर आरूढ होण्याची संधि मिळेल, तेव्हां आम्ही आपली जबाबदारी ओळखूंच ओळखूं. आमच्या असेंब्लीला जोंपर्यंत तुम्ही अशा बेजबाबदार स्थितींत ठेवणार तोंपर्यंत आम्हीहि बेजबाबदार राहणारच ! आम्ही आज लोकांना जबाबदार आहों, तुम्हांला नाहीं."

हिंदुस्थानांतील मिठाचा पुरवठा

(१९२९)

"मीठ या सदराखालीं केलेल्या मागणींमध्यें १०० रुपये कमी करावेत अशी माझा सूचना आहे. मिठाच्या पुरवठ्याचे बाबतींत हिंदुस्थानाला स्वयंपूर्ण करण्याबद्दलचा प्रश्न उपस्थित करण्यासाठीं मीं ही सूचना आणली आहे. मिठाच्या पुरवठ्याचे बाबतींत हिंदुस्थानास स्वावलंबी करतां येणें शक्य आहे काय एवढ्याच गोष्टीचा मी विचार करणार आहें. मिठाच्या पुरवठ्याचा विचार करतांना मिठावरील कराचाहि विचार करावा लागेल. कारण हिंदुस्थाननें मिठाचे बाबतींत स्वावलंबी व्हावयाचें तर मिठाचें उत्पन्न अधिक होणार व खपहि वाढणार ही गोष्ट ओघानेंच येते. आणि त्या योगें मिठावरील कराची एकंदर रक्कम वाढेल. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांत बाहेरून येणाऱ्या मिठावर आयात जकात बसवण्याचा प्रश्न येईल व त्या योगेंहि उत्पन्न वाढेल. या दृष्टीनें या दोनहि गोष्टींचा विचार करणें प्रस्तुत ठरेल.

कर किती असावा ?

मिठाच्या करासंबंधानें दोन प्रकारचीं मतें आहेत. एक मत असें कीं, हा कर अजीबात रद्द करावा. दुसरीकडे मिठावरील कर अडीच रुपयेपर्यंत नेण्यास व त्याचें समर्थन करण्यास सरकारची तयारी आहे. माझें मत या दोन्ही टोकांच्यामध्यें आहे. दरमणीं आठ आणे याप्रमाणें कर ठेवल्यास तो वावगा होणार नाहीं. मीठ ही अगदीं गरिबांतल्या गरिबाची जीवनावश्यक

वस्तु आहे व कांहीं धंद्यांत व शेतीच्या कामांतहि मिठाचा उपयोग होतो. यासाठीं मिठावर कर बसवूं नये असें कर-कमिटीचें म्हणणें आहे. उलट सर जोशिया स्टँप असें म्हणतात कीं, मिठावरील कर कमी केल्यानें गरिबांच्या उत्पन्नांत विशेषशी भर पडणार नाहीं, यासाठीं मिठावरील कर कायम ठेवावा. माझें म्हणणें असें कीं, मिठावर कर असावा, पण तो इतका कमी असावा कीं, त्याचा बोजा रयतेस जड वाटूं नये. पण या कराचें उत्पन्न ज्या गरीब लोकांकडून तें वसूल केलें जातें त्यांच्याकरितां तें खर्च करावें.

आतां मिठाचे बाबतींत हिंदुस्थान स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करावयाचें म्हटलें तर पुढील प्रश्न उत्पन्न होतात--(१) हिंदुस्थानांच्या सर्व प्रकारच्या गरजा भागविण्यापुरतें मीठ आज हिंदुस्थानास मिळतें काय? (२) यापैकीं कांहीं भाग परदेशांतून कां यावा? (३) बाहेरून येणारें हें मीठ बंद करणें अशक्य व अन्याय्य होईल काय? (४) हें मीठ बंद करावयाचें योग्य साधन कोणतें? (५) हें मीठ बंद केलें तर हिंदुस्थानांत उत्पन्न करतां येईल काय? व तें कोणत्या मार्गानें? आणि (६) शेवटचा प्रश्न असा कीं, सरकारनें आजपर्यंत या बाबतींत योग्य उपाययोजना केली आहे काय?

दर माणशीं किती मीठ लागतें ?

हे प्रश्न आतां एकामागून एक विचारार्थ घेतों. हिंदुस्थानांतील तुरुंगांत देखील दरमाणशीं दरसाल १४ ते १५ पौंड मीठ देण्यांत यावें ही गोष्ट सरकारनें देखील मान्य केली आहे. प्रांतोप्रांतीं मिठाचें दरमाणशीं प्रमाण वेगवेगळें आहे. बंगाल, मद्रास, बिहार व ओरिसा या भागांतील लोक भात खाणारे असल्यामुळें दरमाणशीं मिठाचें प्रमाण १७॥ पौंडांपर्यंत जातें. आसाममध्यें तें १४ पौंड आहे. बाकीच्या प्रांतांत हें प्रमाण ११ आहे. कारण ते प्रांत सर्वस्वीं तांदुळांवर उपजीविका करणारे नाहींत. हे सर्व आंकडे एकत्र केले तर दर-साल दरमाणशीं कमींत कमी १५ पौंड मीठ जरूर आहे असें दिसून येईल. त्यांतच धंदे व शेती यांना लागणारें मीठ धरावयाचें झाल्यास दरमाणशीं १६ पौंड असें प्रमाण धरणें योग्य ठरेल. या हिशेबानें तीस कोटी लोकांना ६ कोटी मण मीठ दरसाल पाहिजे. हल्लीं हिंदुस्थानांत फक्त पांच कोटी अठ्ठावीस लक्ष मण मीठ खपतें. म्हणजे सुमारें ७२ लक्ष मण मीठ कमी पडतें. शिवाय बाहेरून १६५ लक्ष मण मीठ हिंदुस्थानांत येतें तेंहि बंद करून हिंदुस्थान

मिठाचे बाबतींत स्वयंपूर्ण करावयाचें तर हिंदुस्थानांत आजच्यापेक्षां दरसाल २३७ लक्ष मण मीठ अधिक उत्पन्न केलें पाहिजे.

हिंदुस्थानाकरितां दरमाणशीं १६ पौंड मीठ पाहिजे असा अंदाज मीं धरला आहे. इतर देशांशीं तुलना करतां हा अंदाज फार नाहीं असें दिसून येईल. इतर देशांचें दरमाणशीं दरसाल मिठाच्या खपाचें प्रमाण पुढीलप्रमाणें आहे.—इंग्लंड ४० पौंड, पोर्तुगाल ३५ पौंड, इटाली २० पौंड, फ्रान्स १८, रशिया १८, बेल्जम १६$\frac{1}{2}$, ऑस्ट्रेलिया १६, स्पेन १२, प्रशिया १४, ब्रिटिश हिंदुस्थान १० ते १२ पौंड, हॉलंड ११$\frac{1}{2}$, स्वीडननॉर्वे ९$\frac{1}{2}$, स्वित्झर्लंड ८$\frac{1}{2}$. यांपैकीं कांहीं देश उद्योगधंद्याचे दृष्टीनें पुढारलेले आहेत. यामुळें त्या कामासाठीं त्यांना बरेंचसें मीठ लागत असावें. हिंदुस्थान हा शेतकीचा देश आहे; आणि शेतकीसाठीं जीं जनावरें लागतात त्यांनाहि मीठ लागतें. खतासाठीं व वैद्यकीय कामासाठींहि मिठाची जरूरी लागते. या गोष्टी लक्षांत घेतां हिंदुस्थानास दरमाणशीं १६ पौंड इतकें मीठ पाहिजे. अर्थात् आजचा मिठाचा एकंदर पुरवठा जरूरीपेक्षां कमी आहे असें दिसून येईल.

परदेशी मीठ कशाला ?

यानंतरचा प्रश्न असा कीं, यापैकीं कांहीं मीठ तरी आपल्याला परदेशांतून आणण्याची जरूरी तरी कां पडावी ? मिठाच्या पैदासीसाठीं आवश्यक लागणाऱ्या गोष्टी हिंदुस्थानांत मुबलक नाहींत काय ? हिंदुस्थानचा समुद्रकिनारा विस्तृत आहे. त्याचप्रमाणें समुद्राचें पाण्याची वाफ होण्यास लागणारा उन्हाळाहि हिंदुस्थानांत आहे. मजुरीचे दर कमी आहेत व मजूर मुबलक मिळण्यासारखे आहेत आणि मीठ तयार करण्याची माहिती वंशपरंपरेनें असणारे लोकहि पुष्कळ आहेत. हिंदुस्थानांत पूर्वीं बाहेरचें मीठ येत नव्हतें व हिंदुस्थान आपल्या गरजा भागवीत होतें. आतां शिक्षणानें व तज्ज्ञांच्या सल्ल्यानें जुन्या मीठ उत्पन्न करण्याच्या पद्धतींत नवीन सुधारणाहि होऊं शकतील. ज्याप्रमाणें शेतकऱ्यांना शास्त्रीय व नव्या पद्धतीनें शेती करण्यास शिकवावेंसें सरकारला वाटतें, त्याप्रमाणेंच सरकारनें मनांत आणल्यास मीठ तयार करणारांना नवीन पद्धतींची माहिती करून देतां येईल. शिवाय या धंद्याला भांडवल असें फारसें लागत नाहीं व जें लागतें तें हिंदुस्थानांत मिळेल. मग हिंदुस्थाननें परदेशांतून मीठ कां आणावें ? परदेशी मीठ मुख्यतः बंगाल व ब्रह्मदेश या प्रांतांत येतें. चांगल्या प्रकारचें मीठ या

देशांत तयार करतां येणें शक्य आहे हें सरकारनेंच कबूल केलेलें आहे. असेंब्लीमध्यें १९२५ सालीं सरकारतर्फे मि. लॉइड यांनीं म्हटलें होतें कीं, "बंगालमध्यें उपयोगांत येणाऱ्या दर्जाचें मीठ मद्रासमध्यें तयार करतां येणें शक्य आहे. अडचण आहे ती फक्त वाहतुकीच्या दराची आहे." सरकारनें मनांत आणलें तर बंगालला लागणारें मीठ हिंदुस्थानांतच तयार करतां येईल.

परदेशांतून येणारें बहुतेक म्हणजे ५ लाख टन मीठ बंगाल्यांत खपतें. याची किंमत १७४ लक्ष भरते. यापैकीं सुमारें अडीच लक्ष टन मीठ इंग्लंडांतून येतें. बाकीचें इतर देशांतून येतें. हिंदुस्थानांत या प्रकारचें मीठ तयार होत नाहीं म्हणून इतका पैसा परदेशीं जातो.

चांगल्या तऱ्हेचें मीठ तयार करण्याच्या बाबतींत मी माझा अनुभव सांगतों. कांहीं दिवसांपूर्वीं मीठ तयार करण्याच्या एका जागीं मी गेलों असतां मीठ तयार झालेलें पाहिलें. त्यांतलें वरचें मीठ चांगलें पांढरें होतें, पण तें काढणाऱ्या इसमानें खोल खणून खालची थोडीशी मातीहि त्यांत मिसळून तें काळें केलें. असें करण्याचें कारण त्यास विचारलें असतां त्यानें असें सांगितलें कीं, "लोक वेडे आहेत. मीठ काळें असलें म्हणजे तें अधिक खारट असतें अशी त्यांची समजूत आहे. आम्ही नुसतें वरचें चांगलें मीठ काढलें तर तें कमी खारट असें मानण्यांत येतें." मुंबईस तयार होणारें मीठ काळें असतें, पण तें पांढरें करतां येईल असें मला वाटतें.

सरकारनें मुद्दाम चटक लावली

मग प्रश्न असा येतो कीं, बंगाल व ब्रह्मदेश यांत बाहेरचें इतकें मीठ कां यावें? सरकार सांगतें कीं, तेथील लोकांना एका विशिष्ट प्रकारचें मीठ आवडतें याला आम्ही काय करावें? पण ही त्यांची आवड स्वाभाविक होती, का कृत्रिम रीतीनें ती उत्पन्न करण्यांत आली हा प्रश्न विचारणीय आहे. मिठाच्या धंद्याच्या इतिहासांत बरींच स्थित्यंतरें झालीं आहेत. एके काळीं मीठ तयार करण्याचा मक्ता सर्वस्वीं सरकारकडे होता पण पुढें सरकारनें तो सोडला. म्हणजे सरकारला लहर लागेल त्या-प्रमाणें या धंद्याच्या बाबतींत सरकारनें वर्तन केलें आहे. ब्रिटिश धंद्याच्या हितासाठीं मुद्दाम ब्रह्मदेश व बंगाल यांच्यावर पांढरें स्वच्छ मीठ लादण्यांत आलें. ५० वर्षेंपर्यंत त्यांना अपरिहार्यतेनें हेंच मीठ घेण्यास लावून मग

सरकार म्हणतें कीं, "या लोकांना या मिठाची आवडच आहे. मग त्याला तुम्ही बंदी कशी करूं शकाल?" पण या बाबतींत सरकार आपलें कर्तव्य करीत नाहीं. सरकारचें पहिलें कर्तव्य हेंच कीं, बंगाली लोकांच्या चवीला न जुमानतां परदेशी मिठाची आयात बंद करणें व दुसरें कर्तव्य हें कीं, बंगाल व ब्रह्मदेश यांस लागणारें शुद्ध मीठ तयार व्हावें म्हणून येथील मीठ तयार करण्याची पद्धत सुधारणें.

परदेशी मीठ बंद करण्यासाठीं परदेशी मिठावर जकात बसवावयास पाहिजे. अशी जकात बसल्यावर परदेशी मीठ महाग होईल व बंगाली लोकांना आपली चटक सोडावी लागेल. ईस्ट इंडिया कंपनीनें पूर्वी अशी जकात बसविली होती. मुंबईत तयार होणाऱ्या मिठावर दरमणीं १२ आणे जकात तर परदेशाहून येणाऱ्या मिठावर त्या वेळीं दरमणीं पांच-सहा रुपये जकात होती. पण पुढें 'फ्री ट्रेड'च्या नांवावर ती कमी करण्यांत आली. या 'फ्री ट्रेड'च्या तत्त्वानेंच हिंदुस्थानांतील धंदे बुडविले. या गोष्टीचा परदेशी व्यापाऱ्यांनीं फायदा घेतला. ब्रिटिश व्यापाऱ्यांचीं स्वतःचीं मुबलक जहाजें असल्यामुळें त्यांना थोडक्या खर्चांत हिंदुस्थानांत मीठ पाठवितां आलें. अशा कृत्रिम रीतीनें कांहीं प्रांतांत परकीय मिठाची आवड मुद्दाम उत्पन्न करण्यांत आली.

ईस्ट इंडिया कंपनीनें आपल्या स्वतःच्या मिठाच्या कारखान्यांसाठीं जी गोष्ट केली तीच आतां हिंदी कारखान्यांसाठीं सरकारनें करावयास पाहिजे. यासाठीं परदेशी मिठावर जबर जकात बसवून देशी मीठ अधिक चांगलें होईल अशी तजवीज केली पाहिजे. निरनिराळ्या प्रांतांतील मिठाच्या कारखान्यांची सुधारणाहि केली पाहिजे.

१९२५ सालीं असेंब्लीमध्यें सर शिवस्वामी अय्यर यांनीं चांगल्या प्रकारें मीठ तयार व्हावें यासंबंधानें संशोधन करण्याबद्दल सूचना केली होती. सरकारानें असें संशोधन केलें आहे काय? असें संशोधन करून मीठ तयार करणारांना सरकार योग्य मार्ग दाखवील व त्यांच्या अडचणी दूर करील तर हिंदुस्थानांत चांगल्या तऱ्हेचें मीठ सहज तयार होईल. त्याचप्रमाणें देशाच्या एका भागांतून दुसऱ्या भागांत रेल्वेनें मीठ नेण्याचे दर सरकारनें कमी केले पाहिजेत. १९२५ सालीं असेंब्लीमध्यें याच

विषयावर वादविवाद झाला त्या वेळीं कांहीं युरोपियनांनींच सरकारनें मुद्दाम मिठाच्या धंदा बुडविला असे उद्‌गार काढले. महायुद्धाचे वेळीं ब्रह्मदेशांत परदेशचें मीठ येणें बंद झाल्यावर सरकारनें स्थानिक मिठाच्या कारखान्यांना उत्तेजन दिलें. त्यामुळें १९१७ सालीं ब्रह्मदेशांत ४० ते ५० हजार टन मीठ तयार झालें. पण तह झाल्याबरोबर सरकारानें हें उत्तेजन देण्याचें सोडून दिलें व ब्रह्मदेशांतील मिठाचा धंदा बुडून तेथें पुन: परदेशांतील मीठ येऊं लागलें. मद्रासकडून बंगालकडे कोळसे आणण्यासाठीं बहुतेक रिकाम्या मालगाड्या जात असतात. त्यांतून अगदीं कमी दर आकारून बंगालकडे मीठ नेणें शक्य आहे. हल्लीं कांहीं एक ठराविक टनांच्या वर माल नेणाऱ्या जहाजांतूनच मीठ नेण्याची परवानगी आहे. लहान लहान जहाजांतून मीठ नेण्यास परवानगी दिली तर चोरून माल नेण्यांत येईल अशी सरकारची तक्रार आहे. पण असा चोरून माल नेण्यांत फारसा फायदा नसल्यामुळें सरकारची ही भीति निरर्थक आहे.

१९२५ सालीं या विषयासंबंधीं वाद झाला तेव्हां करकमिटीचा रिपोर्ट बाहेर पडला नव्हता. त्या वेळीं सरकारतर्फे नेहमींप्रमाणें ‘सर्व सूचनांचा काळजीपूर्वक विचार करण्यांत येईल’ असें सांगण्यांत आलें. पुढें करकमिटीचा रिपोर्ट झाला त्यांत सरकारनें उराशीं बाळगलेल्या तत्त्वांच्या अगदीं उलट सूचना कमिटीनें केल्या. १८३५ ते १८६३ पर्यंत क्रमशः बंगाल्यांतील मिठाचा धंदा बुडून परदेशी मिठाची आयात कशी वाढत गेली हें करकमिटीनें दाखविलें आहे. १९२६ सालीं असेंब्लीमध्यें मिठाच्या धंद्याच्या बाबतींत सरकारनें काय केलें असा प्रश्न विचारतांच सर बेसिल ब्लॅकेट यांनीं करकमिटीच्या रिपोर्टाचें पुस्तक पुढें केलें. पण नुसता रिपोर्ट पुढें करून काय उपयोग? सरकारनें स्वतः कमिटी नेमली तर तिच्या सूचना सरकारनें अमलांत आणणें जरूर आहे; पण आपल्या उराशीं बाळगलेल्या कल्पनांच्या विरुद्ध रिपोर्ट झाला म्हणजे सरकार तो बाजूला सारतें व त्यासाठीं स्पेशल ऑफिसरची नेमणूक करण्यांत येते. पुढें त्या ‘स्पेशल ऑफिसरां’नींहि सरकारच्या मनाजोगता रिपोर्ट केला नाहीं तर त्या अडचणींतून दुसरा कांहीं तरी मार्ग काढण्यांत येतो.

या बाबतींत स्पेशल ऑफिसर नेमण्यांत आला. पण कोणकोणत्या व्यापारी संस्थांना व व्यक्तींना या ऑफिसरानें सल्ल्यासाठीं बोलावलें हें जाहीर झालें

नाहीं व त्यानें गुप्तपणें रेव्हिन्यू बोर्डाकडे जो रिपोर्ट केला तोहि बाहेर आला नाहीं. अशा रीतीनें कर-कमिटीवरील अनुभवी तज्ज्ञांच्या सूचनांना हरताळ फासण्यांत आला. यानंतर १९२७ सालीं सेंट्रल रेव्हिन्यू बोर्डानें या स्पेशल अधिकाऱ्याच्या टांचणाचे आधारें एक रिपोर्ट लिहिला व त्यावर त्या वेळीं असेंब्लीमध्यें थोडासा वादहि झाला. सरकारनें त्या रिपोर्टावर १९२८ सालीं आपला ठराव प्रसिद्ध केला व परदेशचें मीठ व देशांतील मीठ यांना सारख्याच सवलती देण्यांत आल्या. पण या बाबतींत असली समता मला मान्य नाहीं. स्वदेशांत तयार होणाऱ्या मालाला विशेष उत्तेजन दिलें पाहिजे.

या बाबतींत सेंट्रल रेव्हेन्यू बोर्डानें एकामागून एक सबबी कशा सांगितल्या आहेत त्या पाहा. एखाद्या ठिकाणीं मिठाच्या धंद्याला उत्तेजन देण्याबद्दल मागणी केली कीं, तेथें मीठ तयार करतां येणार नाहीं असें म्हणावयाचें. तें तयार करतां येईल असें दाखवून दिलें कीं, विशिष्ट प्रकारचें मीठ होणार नाहीं अशी सबब सांगावयाची. विशिष्ट प्रकारचें मीठ तयार होऊं शकेल असें सिद्ध केलें तर पुरेसे मजूर मिळणार नाहींत असें म्हणावयाचें. मजूर मिळतील असें दाखवून दिलें तर निष्णात मजूर मिळणार नाहींत अशी अडचण दाखवावयाची व शेवटीं निष्णात मजूर मिळतील हेंहि सिद्ध केलें तर शेतीकडील मजूर कमी होऊन शेतीचें नुकसान होईल अशी तक्रार पुढें करावयाची ! पण शेती व मिठाचा धंदा या दोहोंनाहि पुरतील इतके मजूर या देशांत मिळण्यासारखे आहेत.

मिठाच्या धंद्याला संरक्षण देण्याविरुद्ध सेंट्रल रेव्हेन्यू बोर्डानें अशी सबब पुढें आणली आहे कीं, हा धंदा मूलभूत (बेसिक) नाहीं. ही सबब अत्यंत विक्षिप्त होय ! मिठाचा अनेक धंद्यांमध्यें कच्चा माल म्हणून उपयोग होत नाहीं काय ? मिठाचा धंदा हा मूलभूत धंदा नाहीं या सबबीवर तो चौकशीसाठीं टॅरिफ बोर्डाकडे सोंपवूं नये असें रेव्हिन्यु बोर्डानें म्हटलें आहे. कारण काय तर औद्योगिक कमिशननें टॅरिफ बोर्ड नेमण्याची शिफारस केली त्या वेळीं बोर्डानें मूलभूत अशा धंद्यांस संरक्षण देण्याबद्दल चौकशी करावी असें म्हटलें आहे. पण नुकतीच टॅरिफ बोर्डानें छापण्याचे टाईप तयार करण्याच्या धंद्याची चौकशी केली व त्या धंद्याला संरक्षणहि दिलें. पण हा धंदा मूलभूत धंदा म्हणून मानतां येईल काय ? याचें सरळ उत्तर फडणविसांनीं द्यावें.

माझ्या म्हणण्याचा थोडक्यांत सारांश असाः—सरकारनें मिठाचे बाबतींत हिंदुस्थानास स्वयंपूर्ण करण्याचा प्रामाणिकपणानें प्रयत्न केला नाहीं. कारण सरकारचा परदेशी व्यापाऱ्यांकडे ओढा आहे. पण मनांत आणलें तर सरकारला अजूनहि असा प्रयत्न करतां येईल. सरकारनें वाटल्यास हा धंदा सरकारी रीत्या चालवावा, अगर दुसरा कोणताहि उपाय करावा, पण हिंदुस्थान जर ब्रिटिश अमलापूर्वीं मिठाचे बाबतींत स्वयंपूर्ण होतें तर ब्रिटिश राज्यांत तें तसें कां नसावें याला कारण सांगतां येणार नाहीं. हें कारण सांगण्याची जबाबदारी सरकारवरच आहे.

ग्राम-पंचायतीचा कायदा

(१९२९)

[यंदा असेंब्लींत मद्रासचे के. व्ही. रंगास्वामी अय्यंगार यांनीं ग्रामपंचायतीची चौकशी करावी, असा ठराव आणला होता. त्या ठरावावर रा. न. चिं. केळकर यांचें खालीलप्रमाणें भाषण झालें.]

" सरकारतर्फे असें सांगण्यांत आलें कीं, 'ग्रामपंचायत' हा विषय प्रांतिक सरकारच्या कक्षेंतील आहे, पण ही गोष्ट आम्हासहि माहीत आहे. फार कशाला, या ठरावांत उद्धृत केलेल्या कांहीं महत्त्वाच्या बाबी सोंपीव खात्यांच्या दिवाणांच्या अधिकारांतल्या आहेत हेंहि आम्हास ठाऊक आहे. परंतु हा ठराव आणण्याचा मुख्य हेतु हा कीं, वरिष्ठ सरकारनें प्रांतिक सरकारला आदर्शवत् मान्य होईल असें धोरण घालून द्यावें. केवळ या ठरावावरील वादविवादाचीं चोपडीं प्रांतिक सरकारांकडे पाठवून काय फायदा ? त्यांनीं स्वतःचें धोरण ठरवून तेंहि कळवावें.

शेतकी कमिशन बसलें त्या वेळीं त्या कमिशननें या प्रश्नाचा विचार करावयास पाहिजे होता. या कमिशननें निवळ शेतकीचा धंदा करणाऱ्या शेतकऱ्यांचाच विचार केला हें खरें; पण ग्रामपंचायती यादेखील शेतकरी वर्गाकरितांच आहेत. कारण शेतकरी वर्ग हाच प्रायः ग्रामसंस्थांचा घटक होय. या शेतकी कमिशननें ग्रामसंस्थांचा विचार केला, पण तोहि अगदीं अडून. पंजाबांतील गुरगांव खेड्याच्या पाहणीला माझ्या मतें या कमिशननें अधिक महत्त्व दिलें. खेडेगांवांतील लोकांना त्यांच्या सुख-

सोईच्या दृष्टीनें तें एक आदर्श व्हावें हा त्याचा हेतु होता व इतरहि कांहीं सूचना या कमिशननें केल्या आहेत. पण ग्रामपंचायत या शब्दाचा उल्लेखहि कोठें केलेला नाहीं ! शेतकी कमिशननें या प्रश्नाचा विचार बारकाईनें कसा केला नाहीं याचेंच मला आश्चर्य वाटतें आणि या ठरावांतील तक्रार आहे ती हीच कीं, सरकारनें या प्रश्नाची चौकशी करावयास पाहिजे होती तशी केली नाहीं; सबब चौकशी करावी.

ना. फझली हुसेन—कोणतें सरकार ?

केळकर—हिंदुस्थान सरकार. विभागणी (Decentralisation) कमिशननें ग्रामपंचायतींचें कार्यक्षेत्र व घटना यासंबंधानें कांहीं नेमक्या सूचना केल्या आहेत. प्रांतिक सरकारांनीं पंचायतीचा कायदाहि केला आहे. पण आज विभागणी-कमिशनच्या रिपोर्टानंतर २० वर्षांनीं ज्या खात्याशीं या ग्रामपंचायतींचा संबंध येतो त्या खात्याच्या कारभाराची तऱ्हाच कांहीं विलक्षण आहे. कांहीं प्रांतांत लोकल बोर्डांच्या हवालीं ग्रामपंचायती केल्या आहेत. कांहीं प्रांतांत सरकारच ग्रामपंचायतींची व्यवस्था पाहतें व पैसा पुरवितें.

एफ्. एल्. ब्रेन यांच्या 'व्हिलेज अपलिफ्ट इन इंडिया' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत सर माल्कम हेले यांनीं यासंबंधानें अशी कबुली दिली आहे कीं, "सरकारनें या बाबतींत जितका एकवटून प्रयत्न करावयास पाहिजे होता तितका केला नाहीं. शेतकऱ्याची वैयक्तिक व सामाजिक परिस्थिति समजून घेऊन त्याची मनोवृत्ति बदलण्याचा प्रयत्न झाला नाहीं. त्याचीं जुनीं मतें बदलण्याचा व स्थिति सुधारण्याचा प्रयत्न जो मिशनऱ्यांप्रमाणें करावयास पाहिजे होता तो आमचे हातून झाला नाहीं. कारण शेतकऱ्याला आपल्याजवळचा कोण, आपल्या गांवांत राहणारा कोण, विश्वास ठेवण्यास लायक कोण, अडचणीचे प्रसंगीं उपयोगी पडणारा कोण हें बरोबर कळतें, आणि ज्याच्याबद्दल आपलेपणा वाटणार नाहीं त्यावर तो विश्वासहि ठेवणार नाहीं." या शेवटच्या शब्दाचा अर्थ असा कीं, ग्रामपंचायतींतील लोकच शेतकऱ्याबरोबर त्या खेड्यांत राहणार व त्याच्या सुखदुःखाचे वांटेकरी होणार. यावरून हें लिहितांना ग्रामपंचायतींचाच विचार हेले यांचे मनांत असावा.

मद्रास व वऱ्हाड या प्रांतांत ग्रामपंचायतीची चळवळ यशस्वी झाली आहे; पण मुंबई इलाख्यांत ती यशस्वी झाली नाहीं. या चळवळीची

यशस्विता दोन गोष्टींवर अवलंबून आहे. (१) गांवांतील भांडणतंटे तोडण्याचा अधिकार देणें; व (२) कर न बसविणें. आणि या दोनहि बाबतींत विभागणी-कमिशनच्या शिफारशी पंचायतीच्या कायद्यानें धाब्यावर बसविल्या आहेत !

१९१८ सालीं लोकल सेल्फ-गव्हर्मेंट कमिटी मुंबई सरकारनें नेमली. परंतु ग्रामपंचायतीचा प्रश्न त्या कमिटीच्या कार्यक्षेत्रांतून वगळून टाकला व स्वतःच पंचायतीचा कायदा करण्याचें सरकारनें ठरविलें; आणि जो कायदा केला तो विभागणी-कमिशनच्या शिफारशींविरुद्ध केला. लहानसान दिवाणी, फौजदारी फिर्यादी चालविण्याचा अधिकार द्यावा म्हणजे खेडेगांवांतील लोकांचे तंटे लवकर मिटतील व तालुक्याच्या व जिल्ह्याच्या ठिकाणीं जाण्याचा प्रवासखर्च वांचेल. त्यावर लांचलुचपतीचे प्रकार घडतील असें सांगण्यांत आलें! पण हे असले प्रकार मोठ्या कोर्टांतूनहि घडतात; आणि ग्रामपंच हे तेथीलच वजनदार रहिवासी असल्यामुळें त्या पंचांना खरा कोण खोटा कोण हें सहजच कळूं शकेल, अशी शिफारस विभागणी-कमिशननें केली आहे. पण या शिफारसीला मुंबई सरकारच्या ग्रामपंचायतीच्या कायद्यानें हरताळ फासला! महाराष्ट्रांत तर ग्रामपंचायतीची वहिवाट बऱ्याच वर्षांपासून लोकांच्या अंगवळणीं पडलेली आहे. मौंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनीं महाराष्ट्राच्या भरभराटीचें व मराठे लोकांच्या कर्तबगारीचें श्रेय ग्रामपंचायतीला दिलें आहे. १९ व्या शतकाच्या पूर्वी या ग्रामपंचायतींना न्यायदानाचा अधिकार देण्यांत आला होता. या अधिकाराचा सदुपयोग ग्रामपंचायतींनीं केला. यामुळेंच हीं ग्रामपंचायतीची चळवळ यशस्वी झाली होती व सरकारनें हा न्यायदानाचा अधिकार काढून घेतला यामुळेंच अलीकडे ही चळवळ लोकप्रिय झाली नाहीं. हा ग्रामपंचायतीचा कायदा प्रांतिक कायदेमंडळांनींच केला हें खरें; पण सुधारलेलीं कायदेमंडळें कशीं आहेत हें माहीतच आहे. वऱ्हाडांतील ग्रामपंचायतींना हा न्यायदानाचा अधिकार देण्यांत आला आहे आणि ही साधी गोष्ट देखील मुंबई सरकारच्या हातून झाली नाहीं यावरून सुधारणांचा फोलपणा दिसून येतो.

आतां दुसरा प्रश्न करवसुलीच्या अधिकारासंबंधींचा. या दृष्टीनेंहि विभागणी-कमिशननें असें नमूद केलें आहे कीं, ग्रामपंचायतींनीं स्थानिक नवीन कर लादूं नयेत, या जादा करामुळेंच आरोग्य-कमिट्या व ग्रामसंघ लोकांना पसंत

पडले नाहींत. तसेंच ग्रामसंस्थांच्या अधिकारांत सरकारी स्थानिक अधिकाऱ्यांनींहि हात घालूं नये. विभागणी-कमिशन म्हणतें कीं, 'ग्रामपंचायतीची स्थापना झाल्याबरोबरच जादा कर लादण्याचा प्रश्न उपस्थित होऊं नये. खर्चाची सोय अन्य तऱ्हेनें करण्यांत यावी.' पण सरकारनें या दोनहि महत्त्वाच्या प्रश्नांचे बाबतींत विभागणी-कमिशनच्या शिफारशींकडे डोळेझांक केली व यामुळें ग्रामपंचायतीचा कायदा लोकोपयुक्त झाला नाहीं. सरकारनें हा कायदा करण्याकरितां जें बिल आणलें तेंच मुळीं या शिफारशींचा समावेश न करतां आणलें व बिलाला अनुकूल मतें कशीं मिळविलीं जातात हें सर्वांनाच माहीत असल्यामुळें मूळ बिलच मंजूर झालें यांत आश्चर्य नाहीं. यावरून ग्रामपंचायतीच्या चळवळीची कशी हेळसांड होत आहे हें दिसून येईल व याकरितांच वरिष्ठ सरकारनें प्रांतिक सरकारांना आदर्श होईल असें आपलें धोरण जाहीर करणें जरूरीचें आहे."

क्रिमिनल प्रोसीजर कोडाचें नवें बिल

(१९२९)

या बिलावर माझी अशी उपसूचना आहे कीं, त्यावर सर्व सामान्य लोकांचें व कायदेपंडितांचें काय मत आहे तें समजण्याकरितां हें बिल रीतीप्रमाणें बाहेर पाठवावें. होममेंबर क्रेरर यांनीं प्रथमच कबूल केलें कीं, हें बिल फार वादग्रस्त आहे. त्या वादांतील सरकारी बाजू त्यांनीं मांडली तरी माझी बाजू काय आहे हें मी आतां या सभेला थोडक्यांत सांगतों.

उपसूचनेचा उद्देश हें बिल कांहीं दिवस लांबणीवर टाकण्याचा आहे हें मी स्पष्टपणें कबूल करतों. त्याला माझीं दोन कारणें आहेत. एक असें कीं, एक नवीन मोठें तत्त्व या बिलांत प्रथमच घातलें जात आहे; म्हणून त्यावर देशांतील अनेक तज्ज्ञांचे अभिप्राय कळणें अवश्य आहे. दुसरें कारण असें कीं, लाहोरच्या खटल्यांतील दूषित वातावरणांतून हें बिल बाहेर निघालें तर तें मला हवें आहे. लाहोरच्या खटल्याचा मीं उल्लेख केला, पण त्याचा संबंध खटल्यांत पुढें येणाऱ्या हकिकतीशीं नाहीं. फक्त त्यांतील सत्याग्रहाशीं आहे. हा खटला क्षणभर विसरला तर या बिलांतील कांहीं भाग मला घेण्यासारखा वाटतो. कारण अनेक आरोपी ज्यांत एकत्र आणले जातात अशा खटल्यांत

एकाच्या कृत्यामुळें इतरांची विनाकारण कुचंबणा होऊं शकते. दरवडेखोरांच्या टोळया, गर्दी-मारामारींतील लोक, बेकायदेशीर सभा, समित्या, कट अशा स्वरूपाच्या खटल्यांत ही गोष्ट पुष्कळ वेळां घडते. एखादें धाडशी कृत्य घडलें तर त्यांत भलते लोक सामील होतात किंवा पोलिसांच्या अज्ञानानें किंवा फाजील उत्साहानें भलते लोक पकडले जातात व त्यांची एकत्र चौकशी सुरू होते. पुढें चौकशींत असें आढळतें कीं, निरनिराळे आरोपी निरनिराळ्या रीतीनें आपला बचाव करतात व कित्येक निरपराधी म्हणून सुटूनहि जातात. अशा खटल्यांत एक आरोपी हजर राहण्याला स्वतःच्या कृत्यानें असमर्थ झाला तर त्याकरितां इतरांची चौकशी डांबून कां राहावी ? व त्यांनीं कच्च्या कैदेंत लोळत कां पडावें ? या दृष्टीनें पाहतां या बिलांतील तत्त्व अगदींच टाकाऊ आहे असें मला वाटत नाहीं. पण केवळ उपयोगाच्या दृष्टीनें हें बिल पुढें आणावयाचें होतें तर यापूर्वीं कित्येक महिने आणावयास हवें होतें किंवा पुढें कित्येक महिन्यांनीं तें फिरून आणावें. पण मला या घटकेला त्याला संमति देतां येत नाहीं.

तज्ज्ञांचें मत

पण हें माझें अतज्ज्ञांचें मत झालें. माझे कित्येक वकील, बॅरिस्टर स्नेही मला म्हणाले कीं, न्यायाच्या दृष्टीनें हें तत्त्व चुकीचें आहे. ज्या लाहोर हायकोर्टाच्या एका विशिष्ट निकालांतून हें बिल निघालें असें म्हणणें आहे तें कोर्ट तरी हें बिल अभिप्रायाला गेलें असतां या तत्त्वाला संमति देईल कीं नाहीं कोणी सांगावें ? इतर देशांच्या कायद्यांतून अशीं कलमें आहेत कीं काय ? तात्पर्य, सर्व बाजूंनीं अभिप्राय मिळविल्याशिवाय, हें बिल मंजूर करण्याची घाई करणें योग्य नाहीं.

कसेंहि असो, या बिलाचा फायदा या प्रकरणांत तरी आम्हीं सरकारला घेऊं देतां कामा नये. या खटल्यांतील आरोपी पकडून कच्च्या कैदेंत घातल्यानंतर चौकशीचें काम सुरू करण्यालाच सरकारनें किती तरी दिवस घेतले. तसेंच आणखी कांहीं दिवस थांबून या अन्नत्यागसत्याग्रहाचा अखेर निकाल काय होतो तें पाहावें. सरकारची अडचण आम्हाला दिसते; पण आम्हाला त्याचा काय उपकार सांगतां ? ज्यानें मूळ कोडें रचलें त्यानेंच तें सोडविलें पाहिजे. ज्यानें आपला व्यूह रचला त्यानेंच तो फोडला पाहिजे. सरकारची कुचंबणा

झाली तर ती खुशाल होऊं दे. त्यांचा मार्ग त्यांनीं काढावा. कायदेमंडळाकडे येऊन तोंड वेंगाडून मदत मागण्याचें कारण नाहीं.

दोन शक्तींचें झुंज

बरें, या अडचणींतून निघण्याला मार्ग मुळींच नाहींत असेंहि नाहीं. सत्याग्रहाचा निकाल होईपर्यंत स्वस्थ बसावें हा पहिला उपाय. सरकारी व खासगी प्रयत्नांनीं मिळून कांहीं आरोपींना सत्याग्रहांतून सोडविण्याचें यश घेतलें आहे, तसेंच आणखी प्रयत्न झाल्यास उरलेले लोकहि आपला सत्याग्रह कां सोडणार नाहींत ? दोन विरोधी शक्तींचें झुंज चालू आहे. एक सत्याग्रही लोकांची इच्छाशक्ति व दुसरी त्यांना बळेंच अन्न घालू पाहणारी जेल अधिकाऱ्यांची इच्छाशक्ति. पहिली यशस्वी झाली तर कामच संपलें. आरोपी मरून जातील व सरकारचा सर्वच त्रास चुकेल ! दुसरी शक्ति प्रभावी ठरली तर लवकरच आरोपी कोर्टापुढें हजर करण्याच्या स्थितींत येतील. म्हणजे मुद्दा हा कीं, सत्याग्रह इतके दिवस चालल्यावर आणखी थोडे दिवस या द्वंद्वाचा निकाल काय लागतो हें पाहण्यास थांबण्याला हरकत नाहीं. एकंदर १७ आरोपींपैकीं, ११ जणांनीं सत्याग्रह टाकला आहे असें काल होममेंबर यांनीं दाखल केलेल्या टिपणावरून दिसून येतें. त्यांच्यापुरता खटला सुरू करावा. बाकीच्यापुरता तहकूब ठेवून वाटेल तर पुनः वेगळा करावा. इतके बळी सरकारला मिळाले तर काय थोडें झालें ? बरें जे उरले त्यांत तरी कांहीं असे आहेत कीं, त्यांच्यावर हा खटला केला काय, न केला काय सारखेंच. भगतसिंग व दत्त यांना आधींच जन्मठेप काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली आहे; आणि जतींद्रदास तर मरणाच्या द्वारीं उभा आहे. मग आपल्या मरणानें मरणाऱ्या या लोकांना फांसावर चढवून मारावें व खुनी म्हणून त्यांची अपकीर्ति करावी इतकाच सरकारचा खुनशी आग्रह असेल तर गोष्ट वेगळी. तात्पर्य, सरकारला थांबावयाचें नसेल तर त्यांनीं खटले फोडून वेगळे करावे. खटले वेगळे करण्याला वेळ व खर्च लागेल. पण सरकारला या दोहोंचीहि क्षिति वाटण्याचें कारण नाहीं. तिसराहि एक उपाय असा कीं, ११ जणांवर खटला चालू करून इतरांवरचा काढून घ्यावा म्हणजे एकाच खटल्यानें काम भागेल. खटले काढून घेणें ही गोष्ट सरकार करूं शकतें. नुकताच सिंध प्रांतांत असा एक खटला काढून घेऊन मोठी खळबळ उत्पन्न केली आहेच कीं नाहीं ? तसा हाहि काढून घ्यावा. सिंधमधील खटल्यांत बायको पळवून नेणें व खून करणें असे आरोप होते.

सत्याग्रही लोकांची बहादुरी

पण बिल पुढें ढकलण्याचें माझें तिसरें व अधिक महत्त्वाचें कारण अजून पुढेंच आहे. तें असें कीं, बिल कसेंहि असो, त्याला या प्रकरणांतील सत्याग्रही लोक बळी देऊं नयेत असें माझें आग्रहाचें म्हणणें आहे. कारण बिल सत्याग्रहानें उत्पन्न झालें. पण सत्याग्रह कशानें उत्पन्न झाला हें पाहिलें पाहिजे. खरोखर या सत्याग्रही लोकांनीं एक प्रकारची बहादुरी केली आहे. तुरुंगांत राजकीय कैद्यांना नीट वागवीत नाहींत आणि तेथेंहि काळा-गोरा हा भेद करतात अशी सगळ्या देशभर आज किती तरी वर्षांची तक्रार चालू आहे, आणि यांत बाहेर आम्हां लोकांना जें करतां आलें नाहीं तें यांनीं तुरुंगासारख्या कठीण परिस्थितींत केलें. वकील लोक आपल्या खोलींत आरामखुर्चीवर पडून वाद उत्पन्न करतात किंवा गुन्हेगारीच्या शास्त्रांत संशोधन करणारे पंडित ग्रंथसंग्रहालयांत बसून कल्पना चालवितात तसें यांनीं केलेलें नाहीं. तुरुंगांतला जाच सोशीत व अन्नत्यागानें देह झिजवीत एका मोठ्या महत्त्वाच्या राजकारणी तत्त्वाचा वाद त्यांनीं उभारला. इतकेंच नव्हे तर कांहीं अंशीं तो जिंकलाहि. हें लोकपक्षाचें मोठें काम ज्यांनीं केलें त्यांना या बिलाला आम्ही कधीं तरी बळी देऊं काय? कधींहि नाहीं.

सत्याग्रहाचे शुद्ध हेतु

अन्नत्यागसत्याग्रह करावा कीं नाहीं याबद्दल दुमत असूं शकेल. कोणी म्हणतील ही पापी आत्महत्या आहे, आततायीपणा आहे. पण खुद्द गांधींसारख्या पुण्यवंतानें २० दिवस उपोषण करून जगाला चिंतेंत पाडलें. त्याला जर तपःसाधन हें उज्ज्वल नांव द्यावयाचें तर तें यालाहि कां देऊं नये? दोहोंतहि अन्नत्याग हा मुद्दा सारखाच आहे. कोणी म्हणतील हा सत्याग्रह म्हणजे भावनाप्राधान्याचा कडेलोट होय. पण तसेंहि नाहीं. कारण या सत्याग्रहाचा हेतु मर्यादित, निश्चित व राजकारणी स्वरूपाचा आहे व त्यामागें तीक्ष्ण भावनेइतकीच सूक्ष्म व विवेकबुद्धि आहे असें उघड दिसतें. कोणी म्हणतील कीं, खटल्यांतील शिक्षा चुकविण्याचा हा प्रयत्न आहे. पण ही शुद्ध बदनामी होय. तुरुंगाला किंवा फांसाला भिणारे हे लोक खचित नाहींत. तुरुंगांतून मनुष्य सुटूं शकतो. फांशीस जाणारा मनुष्य एकदम दुःखमुक्त होतो. पण तिळतिळानें झिजून प्राण घालविणें व तोहि स्वेच्छेनें, हें या दोहोंहून अवघड आहे. अन्नत्यागाची थट्टा करणारांनीं तो चारदोन दिवस करून

पाहावा. मग हे लोक आपला प्राण तिळतिळ घालविण्याला कां तयार झाले? तर त्याचें उत्तर हें कीं, त्यांची प्राण देण्याची तयारी आहे. पण त्यांना तो सरकारला फार महाग विकावयाचा आहे. आपल्या प्राणांचा मोबदला म्हणून सरकारकडून त्यांना जनतेकरितां विशेष कांहीं मिळवावयाचें आहे. व तो लाभ म्हणजे राष्ट्रीय चळवळींतील लोकांच्या स्वाभिमानाला योग्य अशी सरकारकडून तुरुंगांतील वागवणूक!

लोकांची सहानुभूति

यामुळें या लोकांना सहानुभूति मिळते, ती व्यर्थ नाहीं. आयरिश दे. भ. टेरेन्स मॅक्स्विनी यानें इंग्रजांच्या तुरुंगांत असाच जीव दिला. पण त्याचा मोबदला म्हणून जगभर कीर्ति मिळविली, इतकेंच नव्हे तर आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याचें कार्य दहा पावलें पुढें ढकललें. त्याच्या प्रेतयात्रेला धर्माधिकारी लोक व प्रचंड लोकसमुदाय हजर होता व त्यांनीं धार्मिक विधीनें व बहुमानपुरःसर त्याचा दफनविधि केला, तो काय मॅक्स्विनी पापी म्हणून? आमच्या या लोकांची गोष्टहि तशीच आहे. लाहोर खटल्यांतील गुन्हा कित्येकांच्या हातून घडला असला तरी ती लाला लजपतराय यांच्या अपमानाविरुद्ध प्रतिक्रिया नसेल कशावरून? पूर्वीं याच सभेंत लाला लजपतराय यांच्यासंबंधाचा ठराव चर्चेला निघाला तेव्हां या समोरच्या सरकारी बाकांवरून शपथेला एका भल्या माणसानें तरी पोलिसांच्या अपकृत्याबद्दल एक ओझरता उल्लेख तरी करावयाचा होता! मग सरकारनें तरी आम्ही या लोकांवर एका शब्दानें टीका करूं किंवा त्यांना योग्य ती सहानुभूति प्रकट करणार नाहीं अशी अपेक्षा कां करावी? ते गुन्हेगार असले तरी त्यांच्याविषयीं आम्हांला सहानुभूति वाटणारच! जगांत कोणतेंहि दुःख कोणी पाहिलें तर सहजच सहानुभूति वाटते, मग या प्रकरणांत तर काय बोलावयालाच नको.

उज्ज्वल ध्येयवादित्व

फारच झालें तर इतकेंच म्हणतां येईल कीं, त्यांचे व आमचे मार्ग वेगळे आहेत. असें म्हणणें म्हणजे या तरुण देशभक्तांवर आम्ही टीका करतों असें नव्हे, तर उलट त्यांना आम्ही सहानुभूतिच दाखवितों. अन्नत्याग केलेले हे मुलगे क्रियाशूर नव्हेत काय? त्यांच्यापैकीं कोण अपराधी, कोण निरपराधी हें चौकशी अंतीं कळून येईल. तेव्हां त्या कृत्याबद्दल त्यांना कोणी बरेंवाईट म्हणावयाचें तें म्हणो; पण आज सत्याग्रहापुरतें बोलावयाचें तर त्यांच्या धैर्याचें कौतुकच केलें

पाहिजे. त्यांचे आमचे मार्ग भिन्न याचा अर्थ आमच्यासारख्या प्रौढ किंवा वृद्ध लोकांच्या पिढीमध्यें जो सोशिकपणा, धिमेपणा किंवा चावून चिवटपणा आला आहे तो त्यांना नाहीं. शिवाय कोणतीहि चळवळ करून आज राजकारणांत खरी स्थिति काय आहे किंवा उद्यां केव्हां काय मिळण्याचा संभव आहे हें आम्ही जाणूं शकतों, तसें ते जाणत नाहींत. पण त्यांनाहि उलट असें म्हणतां येणार नाहीं काय, कीं आम्हां तरुण लोकांचें उज्ज्वल ध्येयवादित्व व मनोधैर्य हें तुमच्यांत तरी कोठें आहे? आणि तेंहि खरेंच. म्हणूनच गुणवैचित्र्याप्रमाणें आम्हां दोघांना निरनिराळे परिणाम भोगावे लागतात. ते तुरुंगवास भोगतात किंवा फांसावर चढतात; आणि इकडे आम्ही असल्या या कायदेकौन्सिलांत येऊन व बाहेर सनदशीर चळवळीचा व अनत्याचाराचा उपदेश करून अशा लोकांकडून शिव्या खातों व अपकीर्ति करून घेतों. पण परदेशांत तरी या तरुण पिढीच्या गुणांचें चीज अधिक होईल. तिकडचे लोक विचारतात, "तुम्ही हिंदुस्थानांत इतके ३० कोटी लोक असून स्वातंत्र्य मिळत नाहीं म्हणतां?" अशा लोकांपुढें जाब देण्याची वेळ आली तर आम्ही म्हणणार, "आम्हीं राष्ट्रीय चळवळ चालविलीच आहे; स्वराज्य मिळणारच आहे." तेंच या तरुण पिढींतले लोक असा जाब देतील कीं, "स्वराज्य मिळेल न मिळेल ईश्वराधीनः पण त्याकरितां आम्हीं प्राण देतों खरें." आणि प्राण देण्याहून मनुष्याला अधिक कांहींच करतां येत नाहीं. तेव्हां आमच्यांत सरस-निरस कोण हें जग ठरवीत नसेल काय?

तुरुंगांतील गैरव्यवस्था

या सत्याग्रही लोकांनीं एक मोठा राजकीय वाद पायावर खडा केला असें मीं पूर्वीं म्हटलेंच आहे. पण आणखीहि असें म्हणतों कीं, तो जिंकण्याचेंहि थोडेंसें कार्य त्यांनीं केलें आहे. भगतसिंग व दत्त यांच्या तक्रारीचा कागद माझ्या हातीं नाहीं. पण मियानवाली तुरुंगांतील सरदार गोपाळसिंग यानें अन्नत्यागाच्या गुन्ह्याच्या चौकशींत खुद्द मॅजिस्ट्रेटपुढें जो लेखी जबाब दिला तोच मी वाचून दाखवितों. (अर्ज वाचून दाखविण्यांत आला.) बरें, सत्याग्रही लोक विक्षिप्त असतात आणि भलतेंच कांहीं घेऊन बसतात असें म्हणावें तर अलाहाबाद सरकारनें नेमलेल्या तुरुंग कमिटीचे सभासद पं. जगत् नारायण व हफीज हिदायत हुसेन यांनीं रिपोर्टाच्या भिन्न पत्रिकेंत बरोबर तसल्याच तक्रारी, विशेषतः काळ्या-गोऱ्या कैद्यांच्या वागणुकींत फरक

असण्याच्या तक्रारी खऱ्या आहेत असें स्पष्ट लिहिलें आहे. याचेंच प्रत्यंतर असें कीं हिंदुस्थान सरकारनेंहि याच मुद्याची चौकशी करण्याकरितां प्रांतिक सरकारांना लिहिलें आहे व आतां कांहीं तरी होणार असें दिसत आहे. तात्पर्य १९२२-२३ सालच्या सरकारी तुरुंगचौकशीच्या कमिशननें जें ठरविलें तें मान्य नाहीं असें सर्वांचें म्हणणें असतां त्यांत बदल करण्याचा प्रसंग आम्हां कौन्सिलांतील लोकांना जो उपस्थित करतां आला नाहीं तो तुरुंगांत अन्नत्याग करून या तरुण मुलांनीं उभा केला. ही त्यांची केवढी थोरवी वर्णावी !

नव्या मार्गाचा अवलंब

या लोकांनीं राष्ट्रीय चळवळीचा हा एक नवा मार्ग, पंथ किंवा निष्ठाच उत्पन्न केली असें म्हणतां येईल. आणि जें राजकारण प्रगतिपर असतें त्यांत असेच नवे नवे मार्ग निघतात. यावरून परवां मीं मि. जी. के. चॅस्टरटन, विलायतेंतले एक नामांकित ग्रंथकार, यांचें पुस्तक वाचलें त्याची आठवण झाली. या पुस्तकांत एक गमतीची गोष्ट लिहिली आहे. 'एक क्लब होता. त्याचा सभासद होण्याची अट अशी होती कीं, उमेदवारानें असें सिद्ध करावें कीं, आपण आपली संसारयात्रा प्रामाणिकपणानें तर करीतच आहों, पण ती यात्रा करण्याचीं साधनें स्वतःच कल्पनेनें काढलेल्या एखाद्या नव्या धंद्यानें मिळवीत आहों. तो धंदा पूर्वीं कोणी करीत नव्हता असा नवीन, स्वतंत्र व स्फूर्तिजन्य असला पाहिजे.' हा दाखला घेतला तर हिंदुस्थानच्या राजकीय ध्येयाकरितां खऱ्या मनानें खटपट करणाऱ्या लोकांचा एक क्लबच आहे; व तो वरच्यासारखाच क्लब आहे असें म्हणतां येईल. कसें तें पाहा. राजनिष्ठ लोक हे ह्या क्लबाचे पहिले सभासद ! त्यांनीं तोंडपूजेचा मार्ग चालवून पाहिला. त्यापुढें आलेले नेमस्त, त्यांनीं युक्तिवाद व आंकडेगिरी यांचा नवा मार्ग काढला. त्यामागून आले अर्ध-जहाल. त्यांनीं सौम्य भाषा टाकून, निषेध किंबहुना अपशब्द यांचा नवा मार्ग काढला. त्यामागून जहाल सभासद आले. ते म्हणाले, " तुरुंगवासाला आपण भीत नाहीं असें सिद्ध केलें म्हणजे सरकारला वचक बसेल " म्हणून तो त्यांनीं नवा मार्ग काढला. आणि आतां हे क्रांतिकारक किंवा अन्नसत्याग्रही या क्लबाचे नवे सभासद झाले. त्यांनीं मरणापर्यंत अन्नत्याग करण्याचा नवाच मार्ग शोधून काढला. मूळच्या गोष्टींतील 'क्लब' उदरंभरूंचा होता आणि राजकारण हा कांहीं उदरनिर्वाहाचा धंदा नव्हे. पण तो एक प्रकारच्या कारागिरीचा धंदा खरा, व कोणताहि व्यावहारिक

धंदा यशस्वी व्हावयाचा तर त्यांत नवीन नवीन पद्धति हुडकून अंमलांत आणल्याखेरीज यशाची पायरी चढती राहात नाहीं.

असो. अशा प्रकारचे हे लोक असल्यामुळें व त्यांनीं राजकारणांत एक नवें कार्य केल्यामुळें त्या कार्यांतूनच उत्पन्न झालेल्या या बिलाला आम्ही त्यांना आपल्या हातानें बळी कसें देऊं ? व देऊं असें सरकाराला वाटतें तरी कसें ? या देशभक्तांची करणरूप कांहीं सेवा आमच्या हातून न घडली तरी एवढी ही अकरणरूप सेवा तरी घडावी अशीच आमची इच्छा आहे.

शारदा बिल

(१९२९)

" हें बिल सिलेक्ट कमिटीकडून मंजूर होऊन आलें असल्यामुळें त्याचें दुसरें वाचन होऊं देणें हें योग्य आहे. मग अखेर त्याचें काय होईल तें होईल. या बिलांतील तत्त्व म्हणजे वयाची लग्नमर्यादा वाढविणें ही गोष्ट मला स्वतःला मान्य आहे. तथापि हें बिल आहे असें मात्र मला मान्य नाहीं. या दृष्टीनें मीं स्वतः अनेक उपसूचना पाठविल्या आहेत, व सभेंतील बहुमतवाल्यांनीं जर त्याचा योग्य विचार केला नाहीं व दडपशाहीनें आपलेंच म्हणणें अमलांत आणलें, तर बिलाला अनिष्ट स्वरूप येईल. म्हणून आतां जरी सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट विचारांत घ्यावा असें मत मी देणार आहे तरी अखेर तिसऱ्या वाचनाचे वेळीं कोणत्या बाजूला मत द्यावयाचें याविषयीं निर्णय करण्याचा माझा हक्क मीं राखून ठेवला आहे हें आतांच स्पष्ट सांगतों.

प्रतिनिधी व मतदार

सुदैवानें माझे मित्र मिस्टर नियोगी यांचेसारखी मात्र माझी स्थिति नाहीं. व्यक्तिशः ते बिलाला अनुकूल—सर्वस्वीं अनुकूल आहेत. परंतु त्यांच्या मतदारसंघानें त्यांना अशी स्पष्ट आज्ञाच दिली आहे कीं, 'बिलाला विरोध करावा.' पण माझ्या मतदारसंघाकडून मला अमुक एक आज्ञा अशी मिळाली नाहीं. नाहीं म्हणायला मला नुकतीच कऱ्हाड येथील हिंदु सभेकडून बिलाला विरोध करण्याविषयीं तार आली आहे. तिचा उल्लेख मी अवश्य करतों. पण याहून अधिक आज्ञापत्रें मला अजून आलेलीं नाहींत. माझे कांहीं

मतदार लोक तत्त्वतः या बिलाला प्रतिकूल आहेत, हें मला माहीत आहे. कांहीं अनुकूल आहेत असेंहि मला माहीत आहे. पण पुष्कळ लोक याविषयीं तटस्थ किंवा उदासीन आहेत. याचा अर्थ मी तरी असा समजतों कीं, जाग्यावर हजर असलेल्या लायक माणसानें त्याच्या निर्विकार बुद्धीला सुचेल तसें करावें, व हें उघडच आहे. कारण निवडणुकीच्या वेळीं मतदारांच्या डोळ्यांपुढें एकच तत्त्व असतें. तें हें कीं, 'सामान्यतः आपण निवडूं तो प्रतिनिधि आपल्या हिताचें रक्षण करील कीं नाहीं?' निवडणुकीच्या वेळीं उमेदवारालाहि प्रचलित विषयापेक्षां अधिक विषय त्यांचेपुढें मांडतां येत नाहींत. यामुळें पुढें तीन वर्षांत कायदेमंडळांत जे जे म्हणून कल्पनागम्य वादग्रस्त प्रश्न निघतील त्या सर्वांसंबंधीं उमेदवाराला आगाऊ मतदारांना 'तुमची काय ती आज्ञा द्या' असें म्हणतां येत नाहीं व मतदारांनाहि 'आम्ही तुम्हाला अमुकच एक आज्ञा देतों' असें सांगतां येत नाहीं. आपल्या असेंब्लीच्या अध्यक्षाच्या अधिकारासंबंधानें आतांच प्रश्न उपस्थित झालेला आपण पाहिलाच. एक सेफ्टी बिल पुढें आलें म्हणून अध्यक्षांच्या नियंत्रणाकरितां नवा नियम केला. पण आणखी कितीहि नियम करून ठेवले तरी कोणत्या वेळीं कोणता विषय किंवा मुद्दा उपस्थित होईल हें कोणालाहि आगाऊ सकारण रीतीनें सांगतां येत नसल्यानें शेवटीं आपल्या मनाला विचारून योग्य तोच निर्णय आपले अध्यक्ष देणार हें उघड आहे. त्याचप्रमाणें मतदार व त्यांचे प्रतिनिधी यांचीहि स्थिति सामान्यतः असते.

सिलेक्ट कमिटींतील मतें

आतां सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट विचारांत कां घ्यावा व बिलाला येथें तरी अटकाव कां करूं नये असें मी म्हणतों त्याचीं कारणें सांगतों. हें बिल दोन सिलेक्ट कमिट्यांकडे एकामागून एक पाठविण्यांत आलें होतें. रीतीप्रमाणें त्याची प्रसिद्धीहि झाली आहे. या बाबतींत कोणतीहि तक्रार उरलेली नाहीं. आतां दुसऱ्या सिलेक्ट कमिटींत कोण लोक आहेत हें पाहूं. एकंदर सभासद अठरा. त्यांत २ युरोपियन, १ अँग्लोइंडियन, १ हिंदी, १ ख्रिस्ती, ३ मुसलमान व बाकी राहिले ११ हिंदु. पैकीं युरोपियन, अँग्लोइंडियन व ख्रिस्ती यांचीं अनुकूल मतें मी जमेसच धरीत नाहीं. त्यांच्या समाजांत विवाहमर्यादा आधींच इतकी पुढें गेली आहे कीं, त्यांना १४ वर्षें हीदेखील थट्टाच वाटावयाची. म्हणून त्यांची अनुकूलता हें कांहीं मोठेंसें समर्थन नव्हे.

तीन मुसलमान सभासदांनीं कमिटीच्या रिपोर्टांतच असें लिहून ठेविलें आहे कीं, "हें बिल मुसलमानांना लागू करूं नये" पण बिलांतील तत्त्वाला आपण विरोधी आहों असें मात्र त्यांनीं त्यांत म्हटलें नाहीं. अर्थात् बिल कोणाला वगळून कोणाला लावावें किंवा एकट्या हिंदु समाजालाच लावावें एवढाच प्रश्न उरला.

हिंदु सभासदांची वर्गवारी

नंतर ११ हिंदु सभासदांची वर्गवारी करूं. त्यांतील फार तर चौघांना सामाजिक सुधारक म्हणतां येईल. बाकीचे सात सर्वस्वीं पुराणमतवादी नसले तरी त्यांतील कोणीहि स्वतःच्या आचारांत पाश्चात्य सामाजिक स्थितीच्या वळणावर गेलेला नाहीं. ११ हिंदु सभासदांपैकीं, जयकर, हरबिलास शारदा, लाला लजपतराय, हरीसिंग गौर, श्रीनिवास अय्यंगार, लाला रंगबिहारीलाल, घनश्यामदास बिर्ला, इतक्यांनीं या बिलाला आहे त्याच स्वरूपांत सर्वस्वीं संमति दिली असून, त्यांनीं भिन्नमतपत्रिका मुळींच लिहिलेली नाहीं. उरल्या चार हिंदु सभासदांनीं भिन्न मतपत्रिका लिहिल्या आहेत. ते म्हणजे पंडित मदन मोहन मालवीय, कुमार गंगानंद सिंह, पं. ठाकुरदास भार्गव व पं. नीलकंठदास हे सर्वच्या सर्व पुराणमतवादी असें सामान्यपणें म्हणतां येईल. पण त्यांच्या भिन्न मतपत्रिकांत काय विषय आहे तो पाहूं. पं. ठाकुरदास भार्गव व नीलकंठदास यांनीं बिलांतील तत्त्वाला मुळींच विरोध केलेला नाहीं, तर बिल अमलांत येण्याच्या कलमाच्या तपशिलाविषयीं त्यांचें व कमिटीचें एकमत नाहीं. उदाहणार्थ, पं. ठाकुरदास भार्गव म्हणतात कीं, "झाला तो बालविवाह नाहीं हें शाबीत करण्याच्या पुराव्याचा बोजा आरोपीवर टाकणें चूक आहे." याविषयीं त्यांचें व माझें एकमत असून मीं तशी उपसूचना दिली आहे. पं. नीलकंठदास यांचें म्हणणें असें कीं, "बिलाला हरकत नाहीं, परंतु कित्येक ठिकाणीं त्याचा अंमल त्रासदायक होईल म्हणून विशेष कारणाकरितां एखादे वेळीं हें बिल आपणास लागू होऊं नये, म्हणजे त्यांतून आपणाला सुटका व्हावी व ठरलेल्या वयोमर्यादेच्या आधीं लग्न करतां यावें अशी इच्छा असल्यास, कोणी तरी अधिकारी नेमून त्याला ही माफी देण्याचा अधिकार देऊन ठेवावा. अशा प्रकारची सवलत बडोदें राज्यांतील कायद्यांत आहे असें मला वाटतें, व या अर्थाची उपसूचना पुढें आल्यास मी तिला संमति देणार आहें.

पुराणमतवाद्यांचें म्हणणें

आतां राहिले फक्त दोघे. पं. मदन मोहन मालवीय व कुमार गंगानंद सिंह. कुमार गंगानंद सिंह आपल्या भिन्नमतपत्रिकेंत म्हणतात कीं, "अनेक पुराणमतवादी लोकांना मुळींच विवाह रजोदर्शनापूर्वीं व्हावा असें वाटतें. पण त्यांचा हेतु १४ वर्षांपूर्वीं फक्त विवाहसंस्कार व्हावा, गर्भाधानसंस्कार होऊं नये, असाच आहे. म्हणून त्यांच्या मतें विवाहमर्यादा १४ न ठेवतां १२ ठेवावी. बिलाचीं कलमें जाचक किंवा त्रासदायक अशीं असूं नयेत. अशा प्रकारच्या कायद्याचा हा पहिलाच प्रयत्न म्हणून लोकांना प्रथम सहानुभूतीनें वागविलें पाहिजे. वाटल्यास गर्भाधानसंस्काराची हल्लींची वयोमर्यादा आहे ती आणखीहि पुढें वाढवावी. तूर्त १२ वर्षें वयोमर्यादा लग्नाची ठेवून कसें काय होतें तें पाहावें व नंतर पुढें योग्य तें करावें." पंडित मदन मोहन मालवीय यांचेंहि मत कायद्यांत १२ वर्षांची वयोमर्यादा घालावी असें आहे. "१४ वर्षांच्या वयोमर्यादेला पुराणमतवादी लोकांचा फार विरोध होईल. पण १२ वर्षें ही वयोमर्यादा ठेवल्यास या बिलाला पुराणमतवादी लोकहि संमति देतील. विलायतेंतहि १२ वर्षांची मर्यादा आहे. बिलांत योजलेली सुधारणा कायदा करून अवश्य झाली पाहिजे. पण १२ वर्षांवर वयोमर्यादा नेण्याचें काम शिक्षणावर सोंपवावें. तसेंच बिलांत कैदेची शिक्षा ठेविली आहे पण ती ठेवूं नये, जाचक होईल."

सिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टांचें केलेलें हें पृथक्करण लक्षांत घेतां काय दिसून येतें ? पंडित मालवीयांसुद्धां कोणाहि हिंदु सभासदाचा विरोध बिलाच्या तत्त्वाला नाहीं. म्हणजे प्रत्यक्ष कायदा करून १२ वर्षांच्या आंतील का होईना बालविवाह कायद्यानें बंद करावा या तत्त्वाला विरोध नाहीं. हिंदुस्थानांतील स्त्री-जातीची एकंदर लोकसंख्या लक्षांत घेतां संमति वय कमिटीच्या रिपोर्टाच्या शेवटीं खानेसुमारीचे आंकडे दिले आहेत त्यांवरून असें दिसतें कीं, शेंकडा ५० मुलींचीं लग्नें १५ वर्षांच्या वयानंतर होतात. हा आंकडा पाहून मला प्रथम थोडेंसें आश्चर्यच वाटलें, पण बरेंहि वाटलें. अर्थात् या शेंकडा ५० लोकांना हें बिल लागतच नाहीं. यांतून ते मुक्तच आहेत. आतां दुसऱ्या टोकाच्या बाजूला वळूं. एकंदर हिंदु स्त्री-जातीपैकीं १२ वर्षांच्या आंत लग्नें होणाऱ्या मुलींचें प्रमाण शेंकडा सुमारें २० टक्के आहे. आतां क्षणभर असें समजूं कीं, पंडित मदन मोहन मालवीय व कुमार गंगानंद यांच्या सूचनेप्रमाणें या बिलांतील

वयोमर्यादा १२ वर्षांची ठरविली, तर काय होईल? "मुलीचें लग्न केव्हां करावें हें ज्याचें त्यानें ठरवावें. त्याला या बाबतींत पूर्ण अधिकार आहे व मतस्वातंत्र्य असावें, त्यांत कायद्यानें हात घालूं नये" असें म्हणणें जर ग्राह्य मानलें तर असा अर्थ निघतो कीं, हिंदुस्थानांतील एकंदर हिंदूंत अतिशय श्रेष्ठ व पुराणमतवादी असा हिंदु म्हणजे पं. मदन मोहन मालवीय, हे या २० टक्के लोकांना कायदा लावावयाला व त्यांच्या सामाजिक चालीरीतींत हात घालावयाला व त्यांच्यावर कायद्याची सक्ती करण्याला तयार आहेत. असें करण्यांत त्यांना कोणत्याहि तत्त्वनिष्ठेचा भंग झाला असें वाटत नाहीं. मग येऊन-जाऊन प्रश्न उरला तो १२ ते १४ या दरम्यानच्या वयाच्या मुलींच्या लग्नासंबंधींचा. मग सहजच असाहि प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, कायद्याचें बंधन हाच जर जुलूम मानला तर १२ किंवा त्याखालील वयाच्या मुलींचीं लग्नें करणाऱ्या लोकांवर तो करण्याला पंडितजींची हरकत नाहीं तर १२ ते १४ या मर्यादेंतील मुलींचीं लग्नें करणारावर तेंच बंधन त्यांनीं कां घालूं नये? १२ वर्षांच्या खालीं या कायद्याचा अंमल किंवा जुलूम करावा असें म्हणणाराला १२ ते १४ या वयांत लग्नें करणाऱ्या लोकांवर मात्र तो अंमल किंवा जुलूम करूं नये असें तत्त्वदृष्ट्या म्हणतां येणार नाहीं. जें एकाला तें दुसऱ्याला.

प्रौढ-विवाहाकडे लोकांची प्रवृत्ति आहे

पण येथें कदाचित् असें म्हणतां येईल कीं, "१२ ते १४ हीच वयोमर्यादा रजोदर्शनाची असूं शकते; व रजोदर्शनापूर्वी मुलीचा विवाह व्हावा अशी शास्त्राची आज्ञा आहे. म्हणूनच या वर्गाला कायद्यांतून वगळावें." पण येथें इतरहि अनेक विचार त्याबरोबरच निघतात ते असेः - ज्यांनीं वयोमर्यादा १२ पर्यंत स्वतः आधीं आणली त्यांनीं मुलीचें लग्न आठव्या वर्षी करण्याची जी मानीव शास्त्राची शिफारस किंवा आज्ञा ती मानली नाहीं. तेव्हां अर्थात् त्यांना १२ च्या पुढें एक किंवा दोन वर्षें जाण्याला हरकत नसावी. १४ ऐवजीं १३ ही मर्यादा असावी अशी एक उपसूचना आलीच आहे. पण रजोदर्शना-पूर्वी मुलीचा विवाह झालाच पाहिजे अशी शास्त्राची सक्त—आज्ञा आहे, असें इतर पुष्कळ विद्वान पुराणमतवादी लोक मानीत नाहींत त्याला काय करावें? रजोदर्शनानंतरचा विवाह ते प्रशस्त मानतात! स्वतः मी कांहीं शास्त्री-पंडित नाहीं. पण क्षणभर असा कायदा असावा कीं नसावा हा प्रश्न बाजूला ठेवला असतां, नुसतें विवाहाच्या वयोमर्यादेपुरतें बोलावयाचें

तर मीं प्रौढ-विवाहासंबंधीं पुष्कळ पंडितांचे लेख व अभिप्राय वाचले आहेत. अकोला येथील ब्राह्मणसभेंत काय झालें हें मला माहीत आहे; व काशी येथील ब्राह्मण-महासभेनंतर पुण्यास ज्या सभा झाल्या त्यांचा अध्यक्षच मी होतों. खुद्द काशीच्या ब्राह्मण-सभेनें जो निर्णय अखेर दिला त्यांतहि हेंच सांगितलें कीं प्रौढ मुलीचा विवाह केला तरी त्या गोष्टीला प्रायश्चित्त नाहीं असें नाहीं. आईबाप किंवा ती जातींतून बाहेर जात नाहीं. अर्थात् कायद्यांत जशी आपण सवलत मागतों तशी धर्मांतहि ती दिलेलीच आहे. प्रौढविवाह ज्यांना सशास्त्र वाटतो त्यांचा प्रश्नच नाहीं. पण ज्यांना प्रामाणिकपणें तो अशास्त्र वाटत असेल त्यांनीं देशकालपरिस्थिति लक्षांत घेऊन व पोक्त विचार करून, या प्रायश्चित्ताच्या सवलतीचा फायदा घेऊन योग्य तें करण्यास तयार व्हावें. बरें, प्रायश्चित्त न घेतलें तरी आज म्हणजे प्रौढ-विवाहित मुलींचा छळ होतो किंवा ग्रामण्यें होतात अशीहि गोष्ट नाहीं. माझ्याबरोबर कोणी गांवोगांव हिंडावयास येईल तर त्याला मी हें प्रत्यक्ष दाखवून देईन. याचीं इतर कारणें कांहींहि असोत; पण प्रौढविवाह करण्याकडे वरच्या वर्गांतील लोकांची प्रवृत्ति होऊं लागली आहे, व हा समाज अत्यंत सहिष्णु बनत चालला आहे.

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां । महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

हें वचन लोकांना पटूं लागलें असून, स्मृतींतून असणारी विविधता त्यांना दिसूं लागली आहे.

सत्याग्रहाचा विचार

जुन्या काळीं शास्त्रीय नियमांचा अर्थ विचारावयाचा झाल्यास राजा हा निःस्वार्थी ब्राह्मण लोकांना बोलावून आणून त्यांचा विचार घेत असे. हल्लीं तें राहिलें नाहीं. पण मी म्हणतों कीं, असंख्य मतदारांनीं निवडून दिलेल्या या लोकसभेंत, पुष्कळ लोक ब्राह्मण नसले तरी ते निःस्वार्थी आहेत, इतकेंच नव्हे तर राष्ट्रीय दृष्टीनें विचार करणारे आहेत, हें कबूल करावें लागेल. बिलाला विरोध करणारे जसे निःस्वार्थी तसेंच बिलाचें समर्थन करणारे हेहि निःस्वार्थीच दिसतात. तात्पर्य १२ ते १४ या मर्यादेंत लग्न करण्याविषयीं शास्त्राज्ञा अमुकच आहे असें कोणासहि निःसंदेह म्हणतां येत नाहीं; परंतु माझाच शास्त्राधार खरा व म्हणून उद्यां हा कायदा झाला तर मजवर जुलूम होईल किंवा मी त्याला विरोध करीन असें म्हणणारे एक प्रकारचे सत्याग्रही

असूं शकतील. आणि देवीची लस टोंचून घेण्यासारख्या बाबतींत लोक कायद्याची शिक्षा सोसण्याला तयार होतात, परंतु कायदा मानीत नाहींत. तसा कोणी येथेंहि निघाल्यास अर्थात् आपल्यापुरता सत्याग्रह करणें हें त्यांना प्राप्त होईल. पण देशकालपरिस्थिति अशी अशी आहे. भावी पिढीचें त्यांत कल्याण आहे. शास्त्राचा निर्बंध अनिश्चित आहे. शास्त्राचें उल्लंघन केल्यास प्रायश्चित्त आहे. इतकें असूनहि जर कोणी हा कायदा मोडून सत्याग्रह केला तर असें म्हणतां येईल कीं, असहकारितेच्या चळवळींत हजारों लोकांनीं कायदा मोडून त्याचे परिणाम आनंदानें सोसले तसे याचेहि सोसतील. एक गोष्ट राजकारणाच्या प्रेमाकरितां घडली तर दुसरी सामाजिक किंवा धार्मिक स्वातंत्र्याच्या प्रेमाकरितां घडेल असें म्हणतां येईल.

अशा रीतीनें साधक-बाधक गोष्टींचा पक्षोपन्यास करतां येतो; व तोच मीं पृथक्करणपद्धतीनें मांडून दाखविला आहे. पण फिरून सांगतों कीं, या बिलांत अनेक प्रकारच्या सुधारणा करण्याच्या उपसूचना, विशेषतः लोकांना बिलाचा अम्मल जाचक होणार तो न व्हावा अशा अर्थाच्या उपसूचना, दिल्या गेल्या आहेत. त्या जर नामंजूर झाल्या तर, या अशा बिलाला मत अनुकूल द्यावें कीं प्रतिकूल द्यावें याविषयीं विचार मी पुढें करीन हें पूर्वीं मीं सांगून ठेविलेंच आहे. या वेळीं फक्त सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट विचारांत घ्यावा इतकेंच मी म्हणतों."

जबाबदारीचें स्वराज्य व गांधींचा खलिता

[तारीख ७ मार्च १९३० रोजीं असेंब्लीच्या बैठकींत रा. केळकर यांनीं गव्हर्नर-जनरलच्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचा सर्व खर्च नामंजूर करावा अशी सूचना मांडली त्यांत महात्मा गांधींच्या चळवळीचा उल्लेख असून, तिचें समर्थन केलें होतें. त्यासंबंधाचा कांहीं भाग याखालीं देत आहों.]

एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिल म्हणजे सरकार अजून राष्ट्राला जबाबदार झालेलें नाहीं. तें तसें झालें पाहिजे ह्या अर्थाची माझी ही सूचना आहे. योग असा कीं, आज ही सूचना मी चर्चेला पुढें आणीत आहे त्याच दिवशीं महात्मा गांधी यांनीं पाठविलेला निर्वाणीचा खलिता व्हाइसरॉयसाहेबांच्या

हातीं पडला आहे; पण हा केवळ काकतालीयन्याय नव्हे, किंवा 'चुकली वेळ व पडला मेळ' असाहि प्रकार नाहीं. त्याहून अधिक खोल अर्थ या योगायोगांत आहे. त्यावरून प्रथमच हें दिसेल कीं, कौन्सिलांत येऊन काम करणारे काय किंवा कौन्सिलाच्या बाहेर राहून काम करणारे काय दोघांच्याहि मनांत तंतोतंत एकाच प्रकारचे विचार खेळत आहेत. गांधीजींनीं आपल्या खलित्यांत ज्या मागण्यांचा ओझरता उल्लेख केला आहे, त्या तत्पूर्वी कांहीं दिवस त्यांनीं खुलासेवार प्रसिद्ध केल्या होत्या; व हा खुलासा करतांना असेंहि जाणविलें होतें कीं, ह्या मागण्या आजच्या नव्या नसून, पहिल्या असहकारितेच्या चळवळींत ८-९ वर्षांपूर्वीहि केल्या होत्या. या मागण्यांनीं राष्ट्राचें सर्व मागणें संपलें असा अर्थ नाहीं. पण त्या उदाहरणादाखल, उपलक्षणादाखल समजल्या पाहिजेत असेंहि गांधीजींनीं म्हणून ठेवलें आहे. मग या मागण्या मांडण्यांत हेतु कोणता? तो हेतु असा; स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागत नाहीं हें वचन प्रसिद्धच आहे. पण स्वराज्य असलें किंवा नसलें तरी सुराज्य म्हणून कांहीं हवें असतेंच. आणि यच्चयावत् राष्ट्रांचा हेतु हाच असतो कीं, स्वराज्य व सुराज्य हीं दोन्ही हवीं. त्यांतल्या त्यांत स्वराज्याच्या द्वारेंच सुराज्य मिळविणें ही अधिक सोय. पण आज स्वराज्य नाहीं तर सुराज्य तरी सरकार देण्याला तयार आहे काय? देऊं म्हणेल तर माझ्याजवळ मागण्या तयार आहेत, सरकारनें त्या द्याव्या. सरकार आम्ही मागूं त्या रास्त मागण्या देत गेल्यास स्वातंत्र्याची मागणी अर्थातच तितकी शिथिल होईल, पण हें नतद्रष्ट सरकार इतकेंहि करण्यास तयार नाहीं!

आतां आपण गांधीजींनीं मागितलेल्या मागण्या क्रमानें घेऊं. म्हणजे त्यांतील एकहि मागणी अयोग्य आहे, भलतीच कांहीं तरी मागितली आहे, असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. उलट प्रत्येकजण असें म्हणेल कीं, सरकार इतकेंहि करावयास तयार नसेल तर त्यांची निंदा व निषेध त्यांनीं आपल्याच तोंडानें केली असें होईल. पहिली मागणी मद्यपाननिषेधाची. मद्यपाननिवर्तनाबद्दल हिंदुस्थानचा हजारों वर्षांचा लौकिक आहे. प्रत्येक धर्मानें त्याचा निषेध केला आहे, आणि शेंकडों वर्षें मद्यांत भिजत घातलेला अमेरिकन देश जर अखेर मद्यपानाची हकालपट्टी करण्याला तयार होतो, तर हिंदुस्थाननें ती मागणी केल्यास त्यांत वावगें कोणतें? देशाचें मत घ्या, व लोकांनीं होय

म्हटलें तर मद्याची हकालपट्टी करण्याचा कायदा करा. ही नुसत्या सुराज्याची मागणी झाली व तीहि मान्य न केलीत तर संपूर्ण स्वराज्य द्या, हें ओघानेंच प्राप्त होतें.

दुसरी मागणी हुंडणावळीचा भाव १८ पेन्स जबरदस्तीनें केला तो बदलून पूर्वीसारखा १६पेन्स करा. या मुद्द्यावर आज ३-४वर्षें सतत चळवळ सुरू आहे. तेव्हां त्यासंबंधानें फारसें सांगण्याचें कारण नाहीं. १६ पेन्सचा भाव पूर्वीं किती तरी वर्षें होताहि. तिसरी मागणी शेतसाऱ्यासंबंधाची. ती अशी कीं, हल्लींचा शेतसारा आहे त्याहून तो एकदम निदान निम्मा करण्यांत आला पाहिजे व सारावाढ यापुढें कायदेमंडळाच्या हुकमानें झाली पाहिजे. या दोन्ही मागण्या लँडलीग म्हणजे शेतकरीसंघानें केल्याच आहेत. सरकार हल्लीं तात्त्विकदृष्ट्या असें म्हणतें कीं, शेतीच्या फायद्यांतील ५० टक्केपर्यंत घेण्याचा आम्हाला हक्क आहे. पण शेतकीसंघानें पूर्वींच अशी मागणी केली आहे कीं, शेतीच्या ऐन उत्पन्नाच्या २५ टक्क्यांहून अधिक वाढ करतां येऊं नये व हा सर्व कारभार कायद्यानेंच झाला पाहिजे. आम्ही प्रांतिक सरकारपाशीं जें मागत आहों तेंच गांधीजी व्हाइसरॉयसाहेबांपाशीं मागतात इतकेंच.

चौथी मागणी अशी कीं, लष्करी खर्च आहे त्याहून निम्मा करावा. कोणी म्हणेल केवढी ही मागणी! पण राष्ट्रानें लष्करावर एकंदर खर्चापैकीं २० टक्क्यांहून अधिक खर्च करणें गैरशिस्त होय असें तज्ज्ञ अर्थशास्त्रकार म्हणतात. आज हिंदुस्थानांत लष्करावर ५४ कोटी रुपये खर्च होतात. त्याचा निम्मा हिस्सा म्हणजे २७ कोटी व हिंदुस्थानचा आढावा १३५ कोटींचा मानला तर या २७चें या १३५ शीं प्रमाण $\frac{१}{५}$ म्हणजे २० टक्केच पडलें. मग यांत वावगें कोणतें? पांचवी मागणी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा पगार निम्मा करावा. ही देखील वरच्याप्रमाणेंच सयुक्तिक मागणी आहे. कारण एरवीं खर्च हटणार कसे? अधिकाराच्या जागांवर हिंदी लोक नेमले असतां, त्यांना हल्लींच्या निम्म्या पगारांत तेंच काम करतां येईल. जपानची तुलना केली तर हेंच दिसून येईल.

सहावी मागणी बंदर-किनाऱ्याच्या व्यापारासंबंधाची. या मुद्द्यावरील बॅ. हाजी यांच्या बिलावर अजून रण माजून राहिलें आहे हें लोकांना माहीतच आहे. सातवी मागणी राजकीय बंदिवानांची मुक्तता करणें. ती पुरी करण्याइतकी सरकारला दुसरी सोपी गोष्ट कोणती? आणि तीहि न घडली तर

देशांत शांततेचें वातावरण कसें निर्माण होणार ? व दिलजमाईचें वारें वाहूं लागलें नाहीं तर इकडील चळवळ कशी थांबणार ? किंवा विलायतेंतलें राउंड टेबल कॉन्फरन्सचें तारूं परतीराला कसें जाणार ? आठवी मागणी अशी कीं, गुप्त पोलीसखात्यावर राष्ट्राची हुकमत राहिली पाहिजे. यांत गुप्त पोलीस-खातेंच नको अशी मागणी नाहीं हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. उद्यां आमचें स्वराज्य झालें तरी त्यालाहि गुप्त पोलीसखातें म्हणून कांहीं लागेलच. पण तें लोकपक्षीय अधिकारी मंडळाच्या ताब्यांत राहील व हल्लींसारखे चाळे करणार नाहीं.

नववी मागणी ही कीं, स्वसंरक्षणाकरितां हत्याराचे परवाने सहज मिळावे. या बाबतींत माझे मित्र डॉ. मुंजे हे असेंब्लींत सर्वसंमत अशी चळवळ करीत आहेत. तेव्हां त्यासंबंधानें मला अधिक सांगावयास नको. तात्पर्य, गांधीजींची कोणतीहि मागणी घ्या ती सयुक्तिक आहे, असें सहज सिद्ध करतां येईल. व गांधींचें झालें तरी म्हणणें हेंच कीं, आमच्या मागण्या पुरवा नाहीं तर स्वराज्य झालें म्हणजे त्या आपल्या हातानें आम्ही पुरवून घेऊं. अर्थात् ही गोष्ट अधिकारी-मंडळ राष्ट्राला जबाबदार झाल्याशिवाय आपल्या हातानें करून घेतां येत नाहीं. यावरून गांधीजींच्या सवलतीच्या मागण्यांतूनहि माझ्या आजच्या सूचनेंतील जबाबदारीच्या स्वराज्याची मागणी आपोआपच कशी निष्पन्न होते हें आपणाला दिसून येईल.

यावर तुम्ही कोणी मला म्हणाल कीं, तुम्हाला उद्यां स्वराज्य दिलें तरी वरील सर्व मागण्या तुमच्या पदरांत पडतीलच हें कशावरून ? त्याला मींहि उलट उत्तर म्हणून असें विचारीन कीं, स्वराज्यांत या मागण्या आमच्या पदरांत पड-णार नाहींतच असें तुम्ही तरी कोणाच्या आधारानें म्हणतां ? माझा तर असा विश्वास आहे कीं, स्वराज्य मिळाल्यास आम्ही या सुधारणा खचित घडवून आणूं. पण क्षणभर तुमचेंच म्हणणें खरें असें घेऊन चाललों तरी, त्यावर फिरून माझें म्हणणें असें कीं, पूर्ण लोकनियुक्त कायदे-मंडळ व जबाबदार प्रधान-मंडळ या गोष्टी लाभल्या असतांहि या सुधारणा घडून आल्या नाहींत तर आम्ही स्वतःलाच दोष देऊन स्वस्थ न बसतां त्या मिळेपर्यंत एकामागून एक मंत्रिमंडळें उलथून पाडूं. एका मंडळाच्या हातून हें काम न झालें तर दुसरें नेमूं, व त्या त्या मताचे मतदारसंघ बनवूं, व इतकेंहि करून एखादी गोष्ट न घडली तर राष्ट्राला ती नको आहे हें आपोआपच सिद्ध होईल व

ही गोष्ट राष्ट्रालाच नको असें ठरल्यावर तक्रार कसली ? पण हल्लीं मात्र हें घडत नाहीं. मंत्रिमंडळें उलथून पाडतां येत नाहींत. मत किंवा योजना पुढें मांडणाराला तिचा प्रयोग आपल्या हातानें करून पाहण्याला सवड मिळत नाहीं, ही तक्रार आहे; व ती खरीच आहे. तात्पर्य, स्वराज्य याचा अर्थच हा कीं, मनाला सुचलेली गोष्ट करून पाहण्याची संधि व स्वतंत्रता राष्ट्राला असली पाहिजे. मग त्यांत चुका झाल्या तरी त्याचा दोष लागत नाहीं. दांतांनीं ओठ चावले तर आपलेच दांत आपलेच ओठ.

स्वातंत्र्यामध्यें चांगल्या गोष्टींबरोबर वाईट गोष्टी घडण्याचा संभव अंतर्भूत असतो. मनुष्याचा आत्मा मागतो तें हेंच कीं, बरें किंवा वाईट घडणें कांहीं असलें तरी, मला कर्माधिकाराचें स्वातंत्र्य हवें, मलाच मी जबाबदार राहीन व चांगल्याचे व वाइटाचे परिणाम मींच सोशीन. स्वयंपाकी हाच जेवणारा असला म्हणजे भाकरी करपल्याची तक्रार उरतच नाहीं. जबाबदारीचें राजकीय स्वराज्य राष्ट्र स्वतःकडेच मागतें व स्वतःच तें देतें. या देण्याघेण्यांत व करण्या-सवरण्यांत राष्ट्रीय जीविताचें सर्वसार संग्रहीत आहे. तें असलें तरच राष्ट्राला आपण जिवंत आहों असें वाटतें. राष्ट्राच्या बुद्धीला विकास मिळूं शकतो व राष्ट्राच्या आत्म्याला सद्‍गति मिळालीसें वाटतें.

जबाबदारी या शब्दांत सत्ता आणि सत्तेचें नियंत्रण ह्या दोन्ही गोष्टी येतात. इतकेंच नव्हे तर मंत्रिमंडळ, कायदेमंडळ, मतदारसंघ व अखिल जनता या चौघांमध्यें राजकीय सत्ता व नियंत्रण हीं यथाप्रमाण वाटून देणारा ताजवा जबाबदारीच्या कांट्यावरच झुलत असतो. आज अधिकारीमंडळ जबाबदार आहे पण तें कोणाला? तर ६००० मैल दूर असलेल्या स्टेट सेक्रे-टरीला; व तोहि फिरून जबाबदार कोणाला, तर ब्रिटिश जनतेला! जबाब-दारीचें स्वराज्य या ब्रिटिश मुलखांतच आम्हांला हवें असें नाहीं; तर संस्थानी मुलखांतहि एखाद्या संस्थानांत सुराज्य नसलें तर आम्ही प्रथम सुराज्यच मागतों. पण सुराज्य असलेल्या संस्थानांतहि आम्ही त्यापुढें एक पाऊल जाऊन स्वराज्य मागतों. अर्थात् अधिकारी हा हिंदी असला तरी तेवढ्यानें स्वराज्याची मागणी पुरी होत नाहीं. याचा अर्थ आम्ही स्वराज्याची मागणी मागतों ती केवळ इंग्रजांना खिजविण्याकरितां नव्हे. पण गोष्ट इतकी सरळ असतांहि जर मागणी मान्य न होईल तर काय होणार हें दिसतेंच आहे. हिंदी राष्ट्र आपल्या पायावर आतां खडें उभें राहिलें आहे. त्याला आपलें चुकतें

कोठें, किंवा आपला कमीपणा कशांत आहे हें जसें कळतें तसें आपण कशांत खंबीर आहों व आपली चढती बाजू कोणती हेंहि त्याला कळूं लागलें आहे. यामुळें त्याचें पाऊल आतां माघारें पडणार नाहीं. एखाद्या धाडसी प्रवाश्या-प्रमाणें त्यानें आपल्या तंबूच्या काठ्या पाडून तंबू गोळा करून घेतला आहे. आशेचे सुरेल नाद त्याच्या कानांत घुमूं लागले आहेत व आत्मविश्वासाचें बळ त्याच्या पायांत खेळूं लागलें आहे. त्याला क्षितिजावर दुरून डोमीनियन स्टेटसचें स्वराज्य व पूर्ण स्वातंत्र्यमय स्वराज्य यांची सरमिसळ झालेली दिसत आहे. पण त्यांपैकीं आपलें ध्येय कोणतें हें ठरविणें हें सरकारच्या तत्परतेवर अवलंबून राहील.

टॅरिफ बिल

[ता. २६ मार्च १९३० रोजीं ले. असेंब्लींत टॅरिफ बिलावर रा. न. चिं. केळकर यांनीं केलेल्या विस्तृत भाषणाचा थोडक्यांत सारांश दिला आहे.]

या बिलाचा विचार करतां एखाद्या न्यायकोर्टानें मुद्दे काढावे त्याप्रमाणें खालील प्रश्न सुचतात. बिलानें हिंदी गिरण्यांना ऐन संरक्षण किती मिळतें! यापूर्वीं फायनॅन्स बिलानें किती दिलें आहे? हीं दोनहि कलमें जमेस धरलीं तरी मिळणारें संरक्षण पुरण्यासारखें आहे काय? नसेल तर तें कोणत्या रीतीनें देतां येईल? बिलानें दिलेलें आजचें संरक्षण हें मोकळ्या मनानें स्वीकारल्यासारखें निर्दोष आहे काय? व गिरणीवाल्यांनीं तें स्वीका-रलें तरी लोकमतानें त्याला मान्यता द्यावी काय? यांपैकीं कांहीं मुद्दयांना मी उत्तरें देणार आहें.

माझ्या मतें हल्लींचें संरक्षण गिरण्यांना पुरण्याइतकें नाहीं व या बिलानें ज्या स्वरूपांत तें दिलें जातें तें तसें स्वीकारण्यासारखें नाहीं. कोणी म्हणेल कीं, फायनॅन्स बिलानें दिलेलें १५ टक्के व एक्साईज ड्यूटी निघाल्यानें मिळणारें ३½ टक्के आणि जपान वगैरे राष्ट्रांच्याविरुद्ध मिळणारें जादा ५ टक्के मिळून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष असें २३½ टक्के संरक्षण मिळालें तें काय थोडें झालें? पण प्रथम-दर्शनींच यांतलें १२½ टक्के नव्या हुंडणावळीच्या दरानें काढून घेतलेलें आहे. एक्साईज ड्यूटी उठविली त्यामुळें फक्त अन्याय दूर झाला म्हणून तें संरक्षण

या सदराखालीं पडत नाहीं. एतावता फक्त ७३/४ टक्केच संरक्षण गिरण्यांच्या पदरीं पडणार. पण फिरून यांतील ४ टक्के (आयात जकात ११ होती ती १५ केली यामुळें मिळालेलें) सरकारला आज पैशाची गरज म्हणूनच दिलें गेलें. तें संरक्षण द्यावें म्हणून दिलेलें नाहीं. इतकें खोलांत शिरलें म्हणजे खरें संरक्षण देण्याच्या बुद्धीनें दिलेलें किती थोडें जागेवर उरतें हें सहज लक्षांत येईल.

गिरणीवाल्यांवरील सर्व आक्षेप मला विदित आहेत. पण या वेळीं ते लक्षांत घेणें अप्रयोजकपणाचें आहे. कांहीं झालें तरी गिरण्यांचा धंदा हा राष्ट्रीय धंदा नव्हे असें म्हणणें चुकीचें ठरतें. एकट्यादुकट्या हिंदी प्रजाजन व्यक्तीला जर आपण 'नॅशनल ऑफ इंडिया' म्हणतों तर गिरण्यांचा हा सामुदायिक धंदा राष्ट्रीय कां नव्हे? तो सर्व धंदाच्या धंदा सरकारी मालकीचा होईल तेव्हां त्याला 'नॅशनलाइज्ड' हा शब्द लावतां येईल. पण तोंपर्यंत नॅशनल असें तरी म्हटलेंच पाहिजे. जमशेटपूर येथील टाटाच्या कारखान्याला, त्यांतील कांहीं दोष माहीत असतांना, असेंब्लीनें संरक्षण दिलें कीं नाहीं? उद्यां ट्रेड यूनियन्सच्या हिताचें एखादें बिल पुढें आल्यास जर कोणी असें म्हणूं लागेल कीं, कांहीं कांहीं ट्रेड यूनियन्समध्यें पैशाची अफरातफर होते, किंवा ट्रेड यूनियन परिषदेंत कम्युनिझमला अनुकूल ठराव होतात तर या गोष्टी आपण गैरलागू ठरविणार नाहीं काय? शिवाय मुंबई शहरांतील गिरण्या सदोष असोत, पण निदान अहमदाबाद, दिल्ली वगैरे ठिकाणच्या गिरण्यांवर तरी असले आक्षेप कोणी घेत नाहींत. मग त्यांना जपानविरुद्ध संरक्षण कां नको? वड्याचें तेल वांग्यावर काय म्हणून? असो. आपला खरा राग गिरण्यांविरुद्ध असतां कामा नये, तर सरकारविरुद्ध. कारण त्यानें या बिलानें गिरणीवाल्यांना व आम्हाला कोलदांडा घातला आहे. ख्रिस्ती पुराणांतील सैतान हा मनुष्यमात्राला लोभ दाखवून त्यांना नरकांत खेचतो त्यांतलाच प्रकार सरकारनें येथें केला आहे. बिलाच्या प्रस्तावनेंत सर जॉर्ज रेनी यांनीं असा कांहीं आव आणला आहे कीं, हें बिल ताबडतोब मंजूर न केलें तर चार-सहा महिन्यांत गिरण्या नामशेष होऊन जातील. साहेबमजकुरांना या देशी धंद्याची इतकी कळकळ वाटत होती तर १९२७ सालीं गिरणीवाले हातापाया पडून संरक्षण मागत होते, तेव्हांच तें कां दिलें नाहीं? पण न दिलें याचें कारण इतकेंच कीं, तेव्हां सरकारी बजेटांत हल्लींसारखी तूट पडली नव्हती.

आजचें हें सरकारचें वर्तन म्हणजे तहान लागल्यावर विहीर खणण्यास प्रारंभ करण्यासारखें आहे.

बरें, जें संरक्षण देण्याला काढलें तें तरी भरपूर व कायमचें असावें तर तसेंहि नाहीं. बिलांतच जादा संरक्षणाची मुदत ३ वर्षे घातलीं आहे. म्हणजे ऊन लागतें म्हणून घर बांधून दिलें नाहीं तर फक्त डोक्यावर छत्री धरली. या तीन वर्षांत पहिलें वर्ष असें तसेंच जाणार! कारण जादा जकातीची बोलवा ऐकून जपानी व्यापाऱ्यांनीं आगबोटी एकामागून एक पाठवून आपला माल इतका भरला कीं, तो एक वर्षभर इकडील मालाला हार जाणार नाहीं आणि तिसऱ्या वर्षांतील कांहीं थोडे महिने गेले म्हणजे टॅरिफ बोर्डाची चौकशी सुरू होणार! मिळून मधलें एकच वर्ष काय तें हें संरक्षण हिंदी गिरणीवाल्यांच्या पदरांत अबाधित पडेल आणि त्या अवधींत झालें तरी जपानी माल मागें रेटला गेल्यानें रिकामी पडलेली जागा मँचेस्टरवाल्यांनीं आपल्या मालानें काबीज केली नाहीं तर!! हें झालें फायद्याचें कलम. याच्या उलट तोट्याचीं कलमें किती तरी! जपान, इटाली, बेल्जम वगैरे देशांचें वैर संपादावयाचें; इकडील कापसाचें गिऱ्हाईक थोडेंबहुत तोडावयाचें; देशांतील स्वदेशी बहिष्काराच्या प्रवर्तकांना नाराज करावयाचें व सर्वांत मोठी आपत्ति ही कीं, हिंदी गिरणीवाल्यांनीं विलायतेस जाऊन इंपीरियल प्रेफरन्सच्या बाबतींत विलायती गिरणीवाल्यांशीं गुप्त संगनमत केलें असा जो आधींच त्यांच्यावर आरोप आहे तो दृढ करावयाचा.

मि. एच्. पी. मोदीः—गिरणीवाल्यांच्या संघानें हा अपराध केलेला नाहीं. कोणा व्यक्तीविषयीं मी काय सांगूं?

अध्यक्षः—केळकर तरी कांहीं व्यक्तींना उद्देशूनच बोलले.

सर जॉर्ज रेनीः—सरकारनें अशा संगनमतांत केव्हांहि भाग घेतला नाहीं.

रा. केळकरः—गोष्ट तर घडते व सर्व नामानिराळे राहतात याचेंच नांव नाटक.

मि. बी. दासः—तें कां? मी सर नेस वाडिया यांचें स्पष्टच नांव घेतों.

मि. के. सी. नियोगीः—सर्व्हंट ऑफ इंडिया पत्रांत जेव्हां ती गोष्ट स्पष्टच म्हटली होती तेव्हांच त्याचा इन्कार कां केला नाहीं? तेव्हां नसो; पण कोणी तरी, केव्हां तरी इन्कार केला काय?

रा. केळकर— तात्पर्य इतकेंच कीं, इतक्या यांत भानगडी असल्यामुळें गिरणीवाल्यांनीं फायनॅन्स बिलांतील १५ टक्के जकातीनें Revenue duty जेवढें संरक्षण अप्रत्यक्ष मिळालें आहे तेवढेंच घेऊन स्वस्थ बसावें. पण म्हण आहे ना कीं, 'बुभुक्षितः किं न करोति पापम्'. एवढा विश्वामित्र ऋषि पण त्यानें दुष्काळ पडला तेव्हां मेलेल्या कुत्र्याचें मांस खाल्लें असें पुराण सांगतें; मग गिरणीवाल्यांना तरी काय दोष द्यावा ? पण माझे मित्र शेठ घनश्यामदास बिर्ला हे स्वतः गिरणीवाले असतां, त्यांनीं साम्राज्यपक्षपाताला विरोध करून जी स्वार्थत्यागी बाणेदार वृत्ति दाखविली ती अनुकरणीय आहे इतकें म्हटल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं. गिरणीवाल्यांनीं सरसकट २० टक्के जकातीला संमति द्यावी म्हणजे स्वार्थ व परमार्थ दोनहि साधतील. वीसच काय पण निरनिराळ्या देशांचीं आयात जकातींचीं कोष्टकें काढून पाहा. त्यांत जकातीचें मान परदेशी मालावर ३०-४०-५० टक्केहि सांपडेल. असो.

आपण गिरणीवाले सोडून क्षणभर सरकारकडे वळूं. या बिलांत 'इंपीरिअल प्रेफरन्स' म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याला पक्षपात आहे कीं नाहीं, याबद्दल आमच्या प्रधानमंडळांतच मतभेद आहे. सर जॉर्ज रेनी हा पक्षपात असल्याचें उघड कबूल तरी करतात. पण सर जॉर्ज शूस्टर हे अधिक वस्ताद. ते म्हणतात "या बिलांत इंपीरिअल प्रेफरन्सचा स्वीकार किंवा शिफारस केलेली नाहीं. नडीच्या वेळीं म्हणून कांहीं एका विशिष्ट उपायाचा तात्पुरता अवलंब केला आहे." (येथें केळकरांनीं विलायतेंतला एक पाद्री भट व एक अविवाहित माता यांची विनोदी गोष्ट सांगितली, व सर जॉर्ज शूस्टर यांचेच शब्द घेऊन त्यांची चेष्टा केली तेव्हां सभागृहांत मोठाच हशा पिकला.)

सर जॉर्ज शूस्टर यांचें समाधान या लपंडावानें किंवा ढोंगीपणानें झालें नाहीं. कारण त्यांनीं असाहि बहाणा केला आहे कीं, या बिलाच्या योगानें मॅाटेग्यु-चेल्म्सफर्ड रिपोर्टांत व क्रयू कमिटीच्या रिपोर्टांत हिंदुस्थानला जें आर्थिक स्वातंत्र्य (Fiscal Autonomy) देण्यांत आलें आहे, त्याचें फल हिंदुस्थानच्या पदरांत पडत आहे. पण ही मात्र ढोंगीपणाची कमालच झाली. या आर्थिक स्वातंत्र्याची कल्पना अशी आहे कीं, हिंदुस्थान सरकार व हिंदी कायदेमंडळ यांची एकवाक्यता ज्या आर्थिक प्रश्नावर होईल त्यांत स्टेट-सेक्रेटरीनें विलायतेहून ढवळाढवळ करूं नये. पण येथें खरा प्रकार काय आहे तो पाहा. शूस्टरसाहेब म्हणतात. आम्हाला साम्राज्यपक्षपात करून

जपानविरुद्ध ५ टक्के जादा जकात बसविण्याची सूचना लँकेशायरकडून झाली नाहीं किंवा स्टेट-सेक्रेटरीकडूनहि झाली नाहीं. असेंब्लीकडे पहावें तों बिलाला अनुकूल असणारे लोकहि इंपीरिअल प्रेफरन्सचा उल्लेख करतांना त्याची खंती प्रकट करून हातांत नाक धरूनच बोलतात. सरकारी सभासद बाजूला ठेवून फक्त लोकनियुक्त सभासदांच्या मतानें हें बिल निकालांत काढा असें म्हटलें तर तेंहि सरकार मान्य करीत नाहीं. या सर्वांचा अर्थ हाच कीं, हिंदुस्थान सरकारनें जें कांहीं योजिलें त्याला आम्हीं अशा जुलमानें संमति द्यावी, आणि विलायतेहून आलेली स्फूर्ति किंवा सूचना लपवून ठेवून, सरकारनें टाळी वाजवून जाहीर करावें कीं, ही पाहा, हिंदुस्थानला आर्थिक स्वतंत्रता मिळाली ! पण आम्हाला हें माहीत आहे कीं, साम्राज्यपक्षपाताची ही कल्पना मुळांत येथली नव्हे; ती विलायतेंतून आली आहे ! तसें नसतें तर यासंबंधींचा एकंदर पत्रव्यवहार आमच्यापुढें मांडा अशी मागणी आम्हीं केली असतां तो तुम्ही टेबलावर कां ठेवीत नाहीं ? इकडे म्हणतां असेंब्ली विश्वासांत घेतों आणि इकडे पत्रव्यवहार गुप्त ठेवतां ! या विसंगतीचा मेळ कसा घालावयाचा ! तुमच्या विलायतच्या धन्यांना हवें तेंच तुम्हीं केलें, आणि आम्हांला चिमट्यांत धरून आमची संमति घेतली, तर मग स्टेट-सेक्रेटरीला न जुमानण्याचें धैर्य दाखविण्याचा प्रश्नच कोठें उत्पन्न होतो ? अर्थात् आर्थिक स्वातंत्र्याचा हा सरकारचा बहाणा फोल आहे व लज्जास्पद आहे, हें कळण्यापुरती बुद्धि तरी देवानें आम्हाला दिली आहे, मग सत्ता असो वा नसो. पण पूर्वीं सांगितलेल्या त्या 'अविवाहित माते'च्या गोष्टीचाच उल्लेख करून मी म्हणतों कीं, हिंदुस्थान सरकार हें आईच्या ठिकाणीं आहे व लोकप्रतिनिधि मंडळ हें बापाचे ठिकाणीं आहे. म्हणून आम्हांला या बिलाचा निषेध, इन्कार व धिक्कारच केला पाहिजे. कारण हें बिल म्हणजे कायदेशीर औरस संतति नव्हे. हिंदुस्थान सरकाररूपी मातेनें ही वाममार्गानें केलेली प्रजोत्पत्ति होय ! तेव्हां त्याला असेंब्ली दुरून तरी स्पर्श कशी करील ?

यानंतर केळकर यांनीं लँकेशायरच्या हिताकरितां हिंदुस्थानांतील कापडाच्या धंद्याचा नाश पद्धतशीर रीतीनें हिंदुस्थान सरकारनें कसा केला याचा त्रोटक वृत्तान्त सांगितला व शेवटीं बजावलें कीं, हल्लींचें बिल हें सरकारची तिजोरी भरण्याकरितां पुढें आलें आहे, गिरणीवाल्यांना संरक्षण देण्याकरितां पुढें आलेलें नाहीं अशी आमची खात्री आहे; व स्वतः गिरणीवाल्यांनींहि उलट

भ्रम डोक्यांत ठेवूं नये. त्यांनीं उष्टें खाण्याकरितां तोंड उघडलेंच आहे, पण त्यांत खरें तूप तरी किती आहे हें तरी नीट पाहावें.

असेंब्लींतील जागेचा राजीनामा

[१९३० सालीं रा. न. चिं. केळकर यांनीं असेंब्लींतील आपल्या जागेचा राजीनामा व्हाइसरॉयसाहेबांकडे पाठविला. त्याबरोबर जें पत्र पाठविलें त्यांत खालील मजकूर आहे.]

"टॅरिफ बिलासंबंधानें सरकारनें जें धोरण स्वीकारलें तें पाहून मला अतिशय खेद झाला; व माझ्या कांहीं मित्रांनीं या धोरणाच्या रागावरच असेंब्लींतील जागांचे राजिनामे पाठविले आहेत. मला आशा आहे कीं, ज्या मुद्द्यावर त्यांनीं हे राजिनामे पाठविले त्याला अनुलक्षून ते फिरून निवडणुकीस उभे राहून व निवडून येऊन त्यासंबंधीं लोकमत व्यक्त करतील. परंतु मी जो राजीनामा पाठवीत आहे, त्याचें कारण केवळ खासगी आहे. तें असें कीं, चालू कायदेभंगाच्या चळवळींत मी कदाचित् समाविष्ट झाल्यास मला सिमला येथील बैठकीस हजर राहतां येणार नाहीं. पण तेंहि न घडलें तरीं सिमला येथलि बैठकीस मला इतर कारणांकरितांहि हजर राहतां येईल असें वाटत नाहीं. म्हणून मी आधीं इतक्यांतच आपला राजीनामा पाठवीत आहे. हेतु हा कीं, या पुढील दोन महिन्यांत माझ्या जागीं फेरनिवडणूक होऊन दुसरा कोणी उमेदवार जूनच्या बैठकीपूर्वी निवडून येणें शक्य व्हावें.

आज पांच सहा वर्षे मी असेंब्लींत सरकारचें धोरण पाहत आहे, व त्याचा निषेध करावा तितका थोडाच होईल. बेजबाबदारीची सनदच ज्यांना मिळाली, व या सनदेनें जे स्वतःस धन्य मानतात, त्या अधिकारी मंडळानें अराष्ट्रीय किंबहुना उपमर्दकारक धोरण ठेवावें यांत काय आश्चर्य ? हल्लींच्या राज्यघटनेंतहि जें सहजासहजीं लोकांच्या पदरीं पडावें तेंहि सरकार पदरीं पडूं देत नाहीं. पण त्यांचें वर्तन कसेंहि असलें तरी निदान लोकांनीं तरी आपलें धोरण कसें ठेवावें याविषयीं संशय असण्याचें कारण नाहीं. तें धोरण असेंच असलें पाहिजे कीं, हल्लींच्या राज्यघटनेंत लोकांना मतदारसंघाच्या

द्वारें जी थोडीबहुत सत्ता मिळाली आहे तिचा उपयोग भरपूर करून घेऊन नवीन हक्कांकरितां झुंजण्यासाठीं खंबीर व निश्चयी असे प्रतिनिधी निवडून दिले पाहिजेत, त्यांच्या तोंडून शक्य तितका जोरदार निषेध अधिकारी-मंडळाला प्रत्यक्ष कानांनीं ऐकविला पाहिजे, व इतर उद्योग व खटपटी करून नसलेलेहि हक्क मिळविले पाहिजेत. म्हणून जागा रिकाम्या टाकणें हें आत्मघातकीपणाचें होईल. सरकारला काय? कोणी वैतागानें किंवा इतर कशानें आपल्या जागा रिकाम्या टाकल्या तर सरकारचें आयतें बरेंच झालें. त्यांच्या बेजबाबदारीच्या दुधांत ही साखरच पडली म्हणावयाची! असो.

माझा हा राजीनामा टॅरिफ बिल किंवा राउंड टेबल कॉन्फरन्स किंवा दडपशाही यांपैकीं कोणत्याहि गोष्टीला उद्देशून दिलेला नाहीं. कारण यांपैकीं एकहि गोष्ट केवळ लोकांनीं राजिनामे दिल्यानें सुधारणारी नाहीं. असेंब्ली-बाहेर देशांत होणाऱ्या इतर चळवळींबरोबरच ते जाग्यावर राहून झगडतील तरच थोड्याबहुत त्या गोष्टी सुधारणार आहेत. अर्थात् माझ्या राजिनाम्याचा कारणें खासगी व्यक्तिविषयक आहेत, व माझ्या जागेकरितां फेर निवडणूक होणें ती सरकार लवकरच करील अशी मला आशा आहे.''

पंडित मालवीय व महाराष्ट्र

पंडित मदन मोहन मालवीय यांनीं १९३१ सालीं वाई-सातारा भागांत एक लहानसा दौरा काढला होता तो अनेक दृष्टींनीं यशस्वी झाला. आज दोन वर्षें ते जून महिन्याचे सुमारास पुण्यांत येऊन कांहीं दिवस राहात असतात. त्याचें एक कारण या दिवसांत पुण्याची हवा समशीतोष्ण, विशेषतः काशीप्रयाग यांच्या तुलनेनें थंड व उत्साहवर्धक असते. आज उतारवयांत त्यांना अशा थंड हवेंत कांहीं दिवस विश्रांति घेणें अवश्यच झालें आहे. मन कितीहि उद्योगप्रिय व स्वाभाविक उल्हासानें तरतरीत असलें तरी शरिरापुढें कोणाचाहि इलाज चालत नाहीं. आणि मृगशीतळाईच्या थंड वाऱ्याची झुळूक अंगाला लागल्याबरोबर पंडितजी जे आनंदोद्गार काढतात ते ऐकले म्हणजे, या वृद्ध देशभक्ताला इतकें तरी सुख आपणाला देतां येतें या विचारानें महाराष्ट्राला कृतार्थताच वाटेल.

* * *

पण पंडितजींचा पुण्यास येण्यांत येवढाच उद्देश नसतो. त्यांना देशांत कोठें काय चाललें आहे हें पाहण्याची फार हौस, म्हणून पुण्यास ते विश्रांतीकरितां आले तरी क्षणभरहि स्तब्ध बसत नाहींत. ते शहरांतील संस्थांना भेटी देण्यांत तरी गुंतलेले असतात, किंवा कोणत्या ना कोणत्या संस्थेच्या चालकांशीं ते घरींहि विचारविनिमय करीत बसलेले असतात. समजून घेण्याप्रमाणें समजून देणें व सुचाविणें याचीहि त्यांना फार हौस असल्यामुळें, ज्ञानाच्या घेवीबरोबरच त्यांची ज्ञानाची देवहि सुरू असते. आणि वेदान्तापासून वास्तुविधानापर्यंत असा एकहि विषय निघूं शकत नाहीं कीं ज्यांत पंडितजींना कोणास कांहीं विधायक सूचना करावयाच्या नसतात. ज्ञान व कर्तृत्व यांच्या जाणिवेचा त्यांचा ओघ अनिरुद्ध असाच असतो.

* * *

पुण्यास ते सर्व्हेंटस् ऑफ इंडिया सोसायटींत उतरतात. कै. गोखले यांचा व पंडितजींचा फार जुना स्नेह. यामुळें सोसायटी हें एक प्रकारें आपलें घर असें ते सहजच मानतात. आज तरी ते नैमित्तिक चळवळीच्या राजकीय बाबतींत सोसायटीच्याच मताचे सर्वस्वीं नाहींत; तसेंच धर्म, समाजशास्त्र व महाराष्ट्रीय इतिहास या विषयांत त्यांच्याशीं समानधर्म असे लोक सोसायटीच्या आवारांत जितके आहेत त्यांपेक्षां बाहेरच अधिक आहेत. तथापि जुने ऋणानुबंध, सोसायटीचे कुंझरूसारखे कांहीं आजचेहि सभासद, आणि राजकीय विषयांतील नित्य स्वरूपाचें सर्वसामान्य धोरण या दृष्टीनें ते सोसायटीलाच अधिक जवळ आहेत. पण विशेष हा कीं, आपपरभाव, दूषित दुराग्रह यांच्यामुळें दळणवळण व विचारविनिमय या बाबतींत कित्येक लोक जसे मनांत अढी धरून वागतात तसे पंडितजी वागत नाहींत; म्हणून सर्वांना ते आपलेसेच वाटतात.

* * *

पंडितजींनीं ज्ञानलालसेनें व विशेषतः हिंदु युनिव्हर्सिटीच्या वर्गण्या गोळा करण्याचे उद्योगांत, सर्व हिंदुस्थान अनेक वेळ पालथा घातला आहे; व सर्व प्रांतांवर त्यांचें प्रेमहि आहे. तथापि महाराष्ट्रावर आपलें प्रेम विशेष आहे असें जेव्हां ते बोलून दाखवितात तेव्हां ते उगीच तोंडदेखलें कांहीं तरी बोलतात असें सहसा म्हणवत नाहीं. रानड्यांशीं झटून पूज्य बुद्धीनें, गोखल्यांशीं जुटून प्रेमबुद्धीनें, व टिळकांशीं तुटून आदर बुद्धीनें वागण्यांत पंडितजींचा जन्म

गेला. यामुळें महाराष्ट्राशीं त्यांचा अखंड संबंध जन्मभर राहिला आहे. पण महाराष्ट्राच्या इतिहासानें त्यांच्यावर जी मोहनी घातली आहे ती कांहीं विशेषच आहे. ते नेहमीं म्हणतात कीं, 'मीं येवढें हिंदु विद्यापीठ बनारसेस स्थापलें पण त्यांत महाराष्ट्रीय 'स्पिरिट' उत्पन्न करण्याचा उद्योग मला अजून आणखी कांहीं काळ केला पाहिजे.'

मराठ्यांनीं हिंदवी स्वराज्य स्थापून व गाजवून भरतखंडाची विशेष प्रकारची सेवा केली असें त्यांचें मत आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत मराठ्यांच्या हातून झालेल्या कांहीं कृत्यांबद्दल बंगाली—हिंदुस्थानी लोकांप्रमाणें पंडितजींच्या मनांत नापसंती असणारच. पण आतां हिंदुस्थान हें एक अखंड राष्ट्र अशी भावना उत्पन्न झाल्यामुळें, मराठे उर्मट किंवा लुटारू प्रवृत्तीचे होते, या उत्तर-हिंदुस्थानीय समजुतींत व्यक्त होणाऱ्या मराठ्यांच्या दोषांपेक्षां, त्यांच्या पराक्रमादि गुणांकडेच पंडितजींचें लक्ष अधिक वेधतें. पुण्याच्या भारत-इतिहाससंशोधकमंडळांतील सवाई माधवरावांच्या दरबारचें चित्र व नव्या पुलापलीकडील शिवाजीचा पुतळा पाहून त्यांना वाटलें कीं, हीं दोनहि उचलून आपल्या युनिव्हर्सिटींत नेऊन ठेवतां आलीं तर काय बहार होईल! तूर्त त्यांनीं युनिव्हर्सिटींत 'शिवाजी–हॉल' म्हणून एक इमारत बांधली असून, ती एखाद्या महाराष्ट्रीय संस्थानिकाच्या हातून उघडवावी व तींत एखाद्या महाराष्ट्रीय इतिहासज्ञाकडून एखादी व्याख्यानमाला गुंफवावी असा त्यांचा मनोदय असल्याचें त्यांनीं नुकतेंच बोलून दाखविलें आहे.

* * *

जमल्यास पुढच्या सालीं त्यांचा असाहि एक विचार आहे कीं, उन्हाळ्याचे तोंडीं काशी हिंदु विद्यापीठाच्या इतिहासशाखेचे कांहीं विद्यार्थी, बरोबर त्यांचे एकदोन अध्यापक देऊन, महाराष्ट्रांत पाठवावयाचे व त्यांच्याकडून महाराष्ट्रांतील व कोंकणांतील किल्ले आणि इतिहासप्रसिद्ध स्थळें यांची 'यात्रा' करवावयाची. तळेगांव-वडगांवच्या दरम्यान महादजी शिंद्यानें इंग्रजांचा पराभव केला ही गोष्ट त्यांना माहीतच नव्हती. पुरंदरचा किल्ला दुरून पाहतांना पुरंदरच्या तहाच्या गोष्टींवरून, ही इंग्रजांच्या प्रत्यक्ष पराभवाची गोष्ट त्यांना प्रथम कळली. तेव्हां 'अरेरे! मी किती अज्ञानी आहें' असे उद्गार त्यांनीं काढले व या ज्ञानाचा उपयोगहि त्यांनीं ताबडतोब याच दौऱ्यांत केला तो असा. वाई, सातारा, कऱ्हाड येथील व्याख्यानांत गोलमेज परिषद,

सँढर्स्ट कॉलेज व लष्करी सत्ता हे विषय निघाले असतांना ते श्रोतृवृंदाला विचारीत, " बोलो, वडगांवके युद्धमें इंग्रजोंको चीत करनेवाले महादजी कोनसे सँढर्स्टमें पढे थे ? " हें मार्मिक वाक्य ऐकतांच सर्व सभा हसून बेजार होई.

* * *

वाईचे चौंडेमहाराज, मसूरचे विनायकमहाराज इत्यादि लोक राजकारणांत पडणारे नव्हत. तथापि पंडितजींचा व त्यांचा यापूर्वी बरेच दिवसांचा परिचय आहे. वाईची गोशाळा आज पुष्कळ दिवस बांधून राहिली होती; पण पंडितजींच्याशिवाय इतर कोणाच्या हातून ती उघडावयाचीच नाहीं असा धर्मवीर भागुजीबुवा कीर यांचा निश्चय होता, व तो पुरा करण्याकरितांच पंडितजी वाईला गेले. तेथील समारंभ फार प्रेक्षणीय झाला. पंडितजींचें गाईवर फार प्रेम. यामुळें हा समारंभाचा दिवस त्यांनीं मोठ्या आनंदांत काढला. वाईचीं सुंदर देवळें व घाट पाहून तर पंडितजी डोलूं लागले. गोशाळेनजीक कै. विसूभाऊ साळवेकर यांच्या स्मरणार्थ बांधलेल्या संगमरवरी दत्तमंदिरांचेंहि त्यांनीं प्रेमानें दर्शन घेतलें. दुसरे दिवशीं क्षेत्र महाबळेश्वर पाहून परत पांचगणीस येऊन तेथील हिंदु हायस्कूलला व पार्शी हायस्कूलला त्यांनीं भेट दिली. महाबळेश्वरापेक्षां पांचगणीच पंडितजींना अधिक आवडली असें दिसलें. न जाणो पुढच्या वर्षीं कांहीं दिवस त्यांचा मुक्काम पांचगणीलाच होईल.

* * *

वाईनंतर सातारा, कऱ्हाड हीं गांवें ओघानेंच आलीं. तेथील निमंत्रणांना त्यांना नाहीं म्हणवेना. साताऱ्यास त्यांना दाखविण्यासारखें कांहीं स्थळ नव्हतें. जुना राजवाडा व नवा राजवाडा म्हणतांच त्यांनीं तिकडे आस्थेनें नजर फेकली. पण एकांत सरकारी हायस्कूल व दुसऱ्यांत सेशन कोर्ट आहे असें सांगतांच त्यांनीं चटदिशीं दुसरीकडे मान वळविली. फक्त माहुलीस जाऊन त्यांनीं संगमक्षेत्र पाहिलें. कन्याशाळा, राष्ट्रियशाळा व भाऊ पाटलांचें अस्पृश्य वसतिगृह येवढ्याच संस्था त्यांनीं साताऱ्यास पाहिल्या. कऱ्हाडास वेळांत वेळ काढून त्यांनीं ओगलेवाडीस जाऊन कांचकारखाना पाहिला. तो पाहून त्यांच्या मनावर फारच चांगला परिणाम झाला.

* * *

कऱ्हाडच्या वाटेवर मसूर चार मैल बाजूला राहतें, व तेवढ्यांतच कृष्णानदीचें रेताड व चिखली पात्र ओलांडावयाचें असतें. भर मध्यान्हहि होत

आली होती. तरी पंडितजींनीं मसुरास जाण्याचा आग्रह सोडला नाहीं. येथील आश्रमांत विनायकबुवा व पंडितजी समोरासमोर बसलेले पाहून प्रेक्षकांच्या मनांत उदात्त भावना आल्याशिवाय राहिली नसेल. एका बाजूस पंडितजी म्हणजे ते असे– प्रवासाकरितां हजारों रुपये किंमतीच्या मोटारी, अंगावर जब-दार काश्मिरी वस्त्रांचा पोषाख, पाय चेपण्यापासून बोललेल्या शब्दागणिक मान हलविणारे सहचर व नोकर, प्रत्येक ठिकाणीं आगाऊ जाऊन चौका बनवून स्वयंपाक सिद्ध करणारे परिजन व साधनसंभार. दीडशें लक्ष रुपये जमवून राजवाड्यासारख्या प्रचंड इमारती उभारून त्यांत हजारों विद्यार्थी पढ-विणाऱ्या विद्यापीठाच्या जनकत्वाचा मान लाभलेले पंडितजी! आणि दुसऱ्या बाजूस विनायकबुवा ब्रह्मचारी! पादत्राणाशिवाय रात्रीं अंधारांतून व कांट्याकुट्यांतून प्रवास होतो आहे, उन्हानें सूर्य व पाण्यानें पर्जन्य नख-शिखान्त रोमरंध्रांचा ठाव घेत आहे, अंगावर एकाशिवाय दुसरें वस्त्र नाहीं, डोक्यावर राठ केसाच्या जटांचे दोर वळलेले, दाढी हवी तशी वाढलेली, काठी व लोटा याशिवाय सामान नाहीं, तोंडीं रामाशिवाय नाम नाहीं, ब्रह्म-चाऱ्याशिवाय सहचर नाहीं! आश्रमाची ती उधळलीउखरलेली जमीन, खालींवर नुसत्या लोखंडी पत्र्यांचें वेष्टन, आंत छापखान्याचीं लोखंडी यंत्रें, आणि दारांत पहाऱ्यास बसलेला जागता रागीट मारुति. अशा या दोन मूर्ती पाहून त्यांच्या परिस्थितींतल्या विरोधाचें आश्चर्यच वाटे. पण दोघांचेंहि अंत-रंग एक, भावना एक व उद्दिष्ट कार्य एक. यामुळें समरस होऊन परस्पर आदरबुद्धीनें परस्परांचें कौतुक करणारे ते दोघे पाहून असेंच वाटलें कीं, राष्ट्र-कार्यांतहि देहाव्यतिरिक्त—किंबहुना देहाला अवगणून राहणारा एकच अंत-रात्मा या देशांत आज वावरत आहे ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. पंडित-जींचा राजयोग आणि विनायकबुवांचा वैराग्ययोग दोन्ही या देशाला आज सारखेच उपयोगी पडत आहेत.

* * *

पंडितजी हे पूर्वी नेमस्त पक्षांतले, व १९२० सालापासून पुढें कांहीं वर्षें त्यांनीं असहकारितेच्या चळवळीला विरोध केला. लाहोरासहि त्यांनीं मुख्य ठरावाला विरोध केला. असें असून ते मुंबईस आले असतां चळवळींत दाखल झाले याबद्दल त्यांचें कौतुक व अभिनंदन सर्वत्र होत आहे हें योग्यच आहे. पण त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, “ या चळवळींत प्रथमपासूनच मीं पडलों

असें नाहीं व कदाचित् पडणार नव्हतोंहि. पण राष्ट्रीय सभेच्या कांहीं कमिट्या बेकायदा ठरविण्याचा सपाटा सरकारनें चालविला तेव्हां मला राग आला व मीं चळवळींत पडलों." महाराष्ट्रांत या चळवळींत काय काय घडलें हें समजून घेण्याची इच्छा त्यांनीं वाई, कऱ्हाड वगैरे ठिकाणीं दर्शविली आणि इकडील हकीकती—विशेषतः कऱ्हाडच्या व बिळाशीच्या हकीकती त्यांना कळल्या, तेव्हां ते हसून म्हणाले—" हें तर बाहेरच्या प्रांतांत कांहींच माहीत नाहीं! तुम्हां महाराष्ट्रीयांना आपला डांगोरा पिटण्याची, डंका वाजविण्याची, जाहिराती फडकविण्याची विद्या चांगली माहीत नाहीं असें दिसतें. महाराष्ट्राचें एखादें चांगलें दैनिकपत्र इंग्रजींत अवश्य पाहिजे."

* * *

पंडितजी या चळवळींत पडले तरी त्यांना राष्ट्रीय सभेच्या गाभाऱ्यांत कितपत मान्यता आहे म्हणाल तर 'विष्णवे नमः!' त्याचीं कारणेंहि तशींच आहेत. उ० खादीचा उपदेश करण्याचें पुण्य करीत असतां बहिष्काराला पूर्णता आणण्याच्या दृष्टीनें ते गिरण्यांचा स्वदेशी माल घेण्यास सांगण्याचें पापहि करितात! मग त्यांना राष्ट्रीय सभेच्या गाभाऱ्यांत कोण मान्यता देणार? तेथें आज सगळेच विजेचे चकचकीत दिवे प्रकाशित असून त्यांच्या मागें गांधींच्या शिष्यत्वाचे उत्प्रकाशक (रिफ्लेक्टर) लाविलेले आहेत. पंडितजी हे आज चाळीसपंचेचाळीस वर्षें सतत राष्ट्रकार्य करीत असल्यानें ते गांधींचे शिष्य होऊं शकत नाहींत; म्हणून राष्ट्रीय सभेच्या गाभाऱ्यांत त्यांना वरील कारणामुळें स्थान नसलें तरी त्यांचें एकंदर हिंदुस्थानांतलें—हिंदुस्थानच्या देवस्थानच्या गाभाऱ्यांतील—स्थान अढळ आहे. इतर कोणाला विजेच्या दिव्याची उपमा साजली तर ती अनेकार्थानेंहि लागते. पंडितजींना देवाजवळच्या मंद नंदादीपाची उपमा लावण्यांत येते ती मात्र यथार्थ आहे. देवाचें अखंड सान्निध्य. इतरत्र विजेचे दिवे मालवले गेले तरी हा आपला मिणमिण का होईना, पण सतत तेवत राहून देवाचें दर्शन उभ्या रात्रींहि घडविणारा. कोणाचा हात लागला तरी फार माजावयाचा नाहीं, आणि उलट तो मालवावा असेंहि कधीं कोणाच्या मनांत यावयाचें नाहीं.

विलायतेची दुसरी खेप

मुलाखत

(केसरी, ता. ६ डिसेंबर १९३२)

[गोलमेज परिषदेसंबंधींचें सर्वसामान्य बातमीपत्र आणि केळकर यांच्या प्रवासाची व अवांतर माहिती मुलाखतीच्या स्वरूपानें खालीं दिली आहे.]

प्रश्न—आपली ही विलायतेस येण्याची दुसरी खेप नव्हे काय?

उत्तर—होय, दुसरी. पण पहिली खेप संपवून परत गेलों तेव्हां पुनः मी विलायतेस येईन अशी कल्पना मला स्वप्नांतहि आली नाहीं; व मनांतून तशी विशेष इच्छाहि नव्हती. मात्र माझे एक गुजराथी स्नेही शेठ दीपचंद जव्हेरी यांच्या घरीं (नं. ६० टालबट रोड, बेस वॉटर येथें) लो. टिळक, मी, वासुकाका जोशी, खापर्डे वगैरे मंडळी राहत होतों, तेव्हा दीपचंद मला नेहमीं म्हणत कीं, "केळकर, तुम्ही पुनः विलायतेस येणार खास असें माझें भविष्य आहे. तर केव्हां येणार तें सांगा." तेव्हा मी त्यांना म्हणे कीं, "मी पुनः येणार हें भविष्य जर तुम्ही करतां तर केव्हां येईन याचेंहि भविष्य तुम्हांला कां करतां येऊं नये? मला तर तूर्त संभव दिसत नाहीं." सुमारें २-३ वर्षांपूर्वीं अहमदाबादेच्या शेतकरी परिषदेचा अध्यक्ष म्हणून काम संपवून मी सुरतेस जव्हेरीशेठ यांचा पाहुणा म्हणून गेलों तेव्हांहि त्यांनीं पूर्वींचीच गोष्ट काढली; तेव्हां मी त्यांना म्हणालों, "तुमच्या भविष्याला आतां मुदतीचा कायदा लागणार. तेव्हां ती बात सोडून द्या." पण कांहीं लोक कायद्यांतील मुदत होऊन गेली तरी इमानानें ऋण फेडतात. त्याप्रमाणें जव्हेरी शेठ यांच्या भविष्याचें झालें आहे. कारण पुऱ्या १३ वर्षांनंतर पुनः मी विलायतेला आलों! आणि मौज ही कीं, पूर्वीं एका २९ तारखेला मुंबईस आगबोटींत बसलों व बरोबर त्या म्हणजे २९ तारखेसच या खेपेसहि मुंबईस आगबोटींत बसलों.

प्र.—मग ही विलायतेची दुसरी फेरी करावयास लागणार हें आपणास केव्हां कळलें?

उ.—ता. १२ आक्टोबर रोजीं हैद्राबाद येथें अंदाजानें व नक्की ता. २४ नोव्हेंबर रोजीं पुणें येथें. पण यासंबंधाची हकीकत मीं इकडे येण्यापूर्वी पुण्याच्या सभेंत जाहीर रीतीनें सांगितली आहे व तुम्हीं ती वाचली नसली तरी तिकडील लोकांना वर्तमानपत्रांतून आतां ती समजली असल्यामुळें पुनः सांगत नाहीं.

प्र.—मग अवघ्या ४ दिवसांत तुमची विलायतच्या सफरीची सर्व तयारी कशी झाली ?

राजापुरी तांब्या

उ.—पूर्वीच्या अनुभवानें. 'विलायतेच्या यात्रेची तयारी' हा विषय मीं पूर्वी विनोदी कवितांच्या रूपानें वर्णिला, त्यांत गमती अशा पुष्कळ असल्या तरी सत्याचा अंशहि पुष्कळच होता. म्हणून या खेपेस मला हिंवाळ्याकरितां मुद्दाम कपडे शिवण्यापलीकडे अधिक तयारी अशी कांहीं करावयाची नव्हती. मात्र स्वदेशी शिंप्याकडून तीन दिवसांत कपडे कसे तयार होणार ही चिंता वाटली. पण पुण्याचे कुशल शिंपी कारखानदार रा. आर. डी. गोखले यांनीं ती सर्व चिंता दूर केली; व खरोखरच ३ दिवसांत सर्व कपडे तयार करून दिले. इतकेंच नव्हे तर, विलायती शिंप्यानें शिवलेल्या कपड्याइतका मान त्यांना येथें मिळत आहे. ही कपड्यांची अडचण नसती तर मी बाकीची सर्व तयारी एका दिवसांत करूं शकलों असतों. पण याहि खेपेला वाजवीहून अधिकच सामान मीं आणलें आहे. हिंदी प्रवाशाला सामानाचा मोह सुटत नाहीं; पण अखेर खरी अडगळ व अडचण बरोबरच्या सामानाचीच होते. वास्तविक एक सूट-केस व एक हँडबॅग घेऊन मनुष्याला विलायतेचीच काय पण साऱ्या युरोपची सफर करतां येईल व तसे करणारे लोक आढळतातहि. मीं आणलेल्या सामानापैकीं कदाचित् निम्में सामानहि मला वाटेंतून परत पाठवितां आलें असतें. फक्त एकच वस्तु मीं माझ्या खास आठवणीनें आणली; ती म्हणजे अस्सल मोठा राजापुरी तांब्या! तो कां हवा होता याचें कारण ज्याचें त्यानें समजावें!

म. गांधींचें सामान

मला असें आठवतें कीं, १९०५ सालीं आम्ही कुटुंबाची सर्व मंडळी काशीयात्रेला गेलों. त्या वेळीं प्रत्येकाच्या गरजेचें असें समजून आम्हीं इतकें सामान बरोबर घेतलें कीं, पहिल्या जळगांवच्या मुक्कामालाच त्यांतलें निम्में

सामान गुड्स करून पुण्यास परत पाठविलें. कारण माणसांच्या काळजीपेक्षां सामानाची विवंचनाच अधिक होऊं लागली. फकीर, बैरागी लोक खरे सुखी. कारण हिंदुस्थानच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत केवळ खांद्यावर वाहून नेण्याइतक्या सामानानें त्यांचें काम सहा ऋतु व तीन काळ भागतें. पण एखाद्या विरागी माणसालाहि स्वतःचा नसला तरी दुसऱ्याच्या हव्यासाच्या आग्रहापासून उपद्रव होतो. म. गांधी यांना प्रवासाला किती थोडें सामान लागत असेल याची कल्पना कोणीहि करील. पण मला असें समजतें कीं, त्यांच्या प्रेमाखातर इतर मंडळींनीं मुंबई बंदरावर त्यांच्या खोलींत इतकें सामान भरून दिलें कीं, त्याची वाट कशी लावावी यावर ३ दिवस एक कमिशन बसून, सभासदांचा मतभेद होऊन, महात्मा गांधींना निर्णयाचा सर्वाधिकार आपल्या हातीं घेऊन निम्म्याहून अधिक सामान एडनहून मुंबईस परत पाठवावें लागलें!

प्र.—आपला प्रवास एकंदरीनें कसा काय झाला?

उ.—एकंदरीनें प्रवास फारच सुखकर झाला. फक्त जुन्या प्रवासाची याहि खेपेला बरोबर पुनरावृत्ति व्हावयाची होती म्हणूनच कीं काय नेमकें भूमध्य समुद्रांत शेवटल्या दिवशीं बारा तास वादळ झालें. पण उद्यांपासून समुद्रप्रवास संपला या खुषींत असल्यामुळें त्याचें आम्हीं कांहीं मानलें नाहीं. पूर्वीच्या प्रवासांत तेव्हां जर्मनीशीं पक्का तह न झाल्यामुळें आमची बोट मार्सेलिसला लागली नाहीं. यामुळें अटलांटिक महासागर व इंग्लिश चॅनल यांमधून आणखी ८–९ दिवस समुद्रप्रवास करावा लागला होता. तो या खेपेस टळणार ही आनंद वाटण्यासारखीच गोष्ट होती.

प्र.—तर मग आपण फ्रान्सची भूमि यंदाच प्रथम पाहिली म्हणावयाची?

उ.—होय. पण भूमि पाहिली इतकेंच पाहिलें. कारण मार्सेलिसहून संध्याकाळीं ४॥ वाजतां आगगाडींत बसलों तो कॅले बंदरावर दुसरे दिवशीं दोन प्रहरीं एकाचे सुमारास येऊन पोंचलों. वाटेंत पॅरिस शहर लागलें, खुद्द पॅरिस स्टेशनावर गाडी उभी राहिली व पुण्याची पॅसेंजर गाडी भायखळ्यावर थांबते तितका वेळ थांबली. तितक्या अवधींत मी प्लॅटफॉर्मवर उतरून पॅरिस जितकें पादाक्रांत करतां येईल तेवढें केलें म्हणजे खरा फ्रान्स अजून मला पाहावयाचाच आहे. मात्र आदले दिवशीं दोन तास व दुसरे दिवशीं ६ तास

आगगाडींतून फ्रान्सचा प्रदेश भरपूर पाहावयास सांपडला. तसेंच रात्रीं चांदणें होतें यामुळें भिंगाच्या खिडकींतून कांहीं वेळ पाहत बसलें होतों.

फ्रान्स पाहून काय वाटलें?

प्र.—हा प्रदेश पाहून आपली काय कल्पना झाली ?

उ.—कल्पना हीच कीं इकडे हिंदुस्थानसारखे मोठे भूभाग कांहींच दिसत नाहींत. डोंगर, नद्या भेटल्या तरी त्या हिंदुस्थानच्या मानानें लहान. पण सपाटी असो, डोंगर असो, सगळ्या भागावरून माणसाचा हात फिरला आहे असें स्पष्ट दिसतें. रानवट किंवा इंग्रजींत ज्याला 'वाइल्ड' असें म्हणतात असें कोठेंच कांहीं दिसलें नाहीं. हिंदुस्थानप्रमाणें मोठे वृक्ष नाहींत. आहेत ते सुरूच्या झाडासारखे म्हणजे बारीक पानांचे असतात. मात्र ते सरळ उंच असतात आणि पाहावें तेथें लागवड करून मुद्दाम लावल्यासारखे हारीच्या हारीनें दिसतात. गाईभेंड्यांच्या कळपांकरितां राखलेलीं मोठमोठीं कुरणेंदेखील नव्या दिल्लींतील हरळीगवताच्या राखीव मैदानाप्रमाणें सारखीं दिसतात. बागबगीचे विस्तृत असे कोठेंच नाहींत. थोड्या जागेंत पुष्कळ पीक काढण्याची विद्या सफळ झाल्यामुळें लहान लहान तुकडे करून लागवड करतात तसें दिसतें. बांध-उरोळ्या कोंकणच्या बांधासारख्या. एक गोष्ट विशेष दिसली कीं, फ्रान्समध्यें आगगाड्यांचा फैलाव फार. बहुतेक सर्व वाटभर रेल्वे यार्डांतूनच जातों कीं काय असें भासत होतें. मधून मधून जंक्शनें व रेल्वेच्या शाखा बऱ्याच आढळत. उलट सुलट जाणाऱ्या गाड्यांचीहि रहदारी बरीच दिसली. असें दोन तीन मैलहि जात नव्हते कीं, जेथें एखादें लहानसें खेडें रेल्वेलगत नव्हतें व जें पाहावें तें टुमदार व नमुनेदार. विजेची रोषनाई नाहीं असें गांव क्वचितच दिसलें व खेडेगांवांत वीज कशी परवडते याचें आश्चर्य वाटलें. खेडीं सांधणारे रस्ते व रानांतील रस्ते अरुंद पण अत्यंत नीटनेटके व वळणदार. रस्ता अरुंद ठेवण्यांत खर्चाची बचत होत असेल तीं तो रस्ता दुरुस्त ठेवण्यावर खर्च होत असावी.

प्र.—आगबोटीवरील दिवस सहवासाच्या दृष्टीनें कसे गेले ?

बोटीवरचा सहवास

उ.— पूर्वीच्या खेपेपेक्षां यंदा बोट मोठी तरी गर्दी कमी होती. कारण विलायतेला जाण्याचा आतां उलटा मोसम होता, तेव्हां सुलटा होता.

यामुळें या खेपेस अगदीं जरूरीच्या कामानिमित्त जाणारी तेवढी मंडळीच बोटीवर होती. सुदैवानें मला सर्वांत वरच्या डेकवर खोली व तीहि सिंगल म्हणजे एका माणसाची असल्यामुळें मी खालच्या डेकवर क्वचितच जाई. वरचें माझें डेक मला पुरून उरण्याइतकें होतें. म्हणून हिंडून-फिरून, वाचून वेळ घालवीत होतों. अपरिचिताशीं आपण होऊन ओळख करून घ्यावी किंवा नसत्या गोष्टी उकरून काढून बोलाव्या याचा मला कंटाळा आहे. शिवाय ज्या कामाकरिता निघालों त्यासंबंधींच वाचावयाचें किती तरी होतें. खालीं येणेंजाणें जेवणापुरतें; किंवा बरोबरच्या हिंदी प्रतिनिधींशीं बोलण्यापुरतें.

प्र.— मग तेथें गोलमेज परिषदेविषयीं बरीच चर्चा होत असेल ?

उ.— होत होती. पण याविषयीं मनमोकळेपणानें बोलणें होई तें सप्रू, जयकर, मी व सर कावसजी जहांगीर यांच्यामध्येंच होई. इतरांपैकीं सर अकबर हैदरी, डॉ. शफत अहमदखान व वाजायत हुसेन यांच्याशींच संभाषण होई. हैदरी यांच्याशीं मी वऱ्हाडासंबंधानें बोलत असे; कारण वऱ्हाडची मागणी अशी आहे कीं, आपला प्रांत हिंदी प्रांतापासून अलग व स्वतंत्र व्हावा, पण निजामच्या राज्यांत परत जाऊं नये. डॉ. अहमदखान यांच्याशीं हिंदु-मुसलमानांच्यासंबंधीं कांहीं भाषण होई; पण अधिकारानें बोलण्याइतके ते जबाबदार नाहींत असें दिसलें. पण इतिहासाचे प्रोफेसर म्हणून त्यांच्याशीं गप्पा मारीत होतों. वायाजत हुसेन हे काश्मीर संस्थानचे प्रतिनिधि व तरुण सिव्हिलियन आहेत. मी पूर्वी विलायतेला गेलों होतों तेव्हां केंब्रिज येथें त्यांची गांठ पडली होती. त्यांच्या सांगण्यांत असें आलें कीं, काश्मीरच्या महाराजांचें मुसलमान प्रजेशीं वागण्याचें धोरण खरोखरीच चांगलें आहे व दंगेधोपे होतात ते फालतू माणसांकडून होतात. शिवाय बाहेर गवगवा ऐकूं येतो इतका मुळांत बखेडा नाहीं. काश्मीर संस्थान फेडरेशनमध्यें सामील होऊं इच्छितें असेंहि दिसलें.

प्र.— सप्रू, जयकर व आपण या त्रिवर्गाच्या संभाषणांत काय निष्पन्न झालें ?

उ.— सप्रू, जयकर या दोघांनाहि परिषदेच्या फलश्रुतीबद्दल थोडी चिंताच वाटत होती. पण मध्यवर्ती सरकार जबाबदार करण्याचा प्रश्न न निघेल किंवा निघून त्यास वाटाण्याच्या अक्षता लागतील तर आपण त्या-

पुढें परिषदेच्या कामांत भाग घेऊं नये असें माझ्याप्रमाणें त्यांचेंहि म्हणणें दिसलें. व एकंदरीनें मानीव पुढारी या नात्यानें सप्रू यांचा रोख बरा दिसला. आपल्यावर इतरांपेक्षांहि कांहीं विशेष जबाबदारी पडत आहे ही जाणीव त्यांना असलेली दिसली.

मुक्कामाची सुखसोय

प्र.—लंडनमधील मुक्कामाची सुखसोय आपणांस कशी वाटते ?

उ.—ही सुखसोय पूर्वीपेक्षां या खेपेस मला यंदा विशेष रीतीनें करूनच घ्यावी लागली आहे. पूर्वी उन्हाळ्यांत आलों. यंदा भर हिंवाळ्याशीं गांठ पडली आहे. पूर्वी चिटणीस म्हणून आलों, हल्लीं यजमान किंवा स्वतः प्रतिनिधि या नात्यानें आलों आहें. या दोनहि कारणांमुळें विशेष चांगल्या प्रतीची जागा घेऊन, विशेष चांगल्या पद्धतीनें राहावें लागत आहे व त्याप्रमाणें करीतहि आहें. यामुळें सुखसोयींचा प्रश्न फारसा उरलेला नाहीं. खर्च मात्र किती होईल हें न सांगितलेलेंच बरें.

प्र.—पण सरकार भत्त्याच्या रूपानें प्रतिनिधींना कांहीं रक्कम देणार आहेना?

उ.—तें तर उघडच आहे. पण तो सर्व भत्ता संपवून बहुतेक प्रतिनिधींना पदरमोड बरीच करावी लागेल.

प्र.—येथील मुक्कामाचा अंदाज काय आहे ?

उ.—सर्वच बाजूंनीं नाताळची मजल दिसते. तशी उचलच आहे. तसें झालें तर मला आनंदच वाटेल. कारण माझ्यासारख्या बैठ्या वृत्तीच्या माणसाला कारणाशिवाय एक दिवसहि अधिक या असल्या हवेंत राहणें आवडणार नाहीं. याचा अर्थ कामच लांबलें तर हवेला कंटाळून तें टाकून देऊन जाईन असा मात्र नाहीं.

प्र.—मग याहि खेपेस युरोप खंड पाहण्याची आपली इच्छा साधणार नाहीं.

उ.— मी स्वतः प्रवासाचा कंटाळा करणारा असल्यामुळें बहुधा एकदमच हिंदुस्थानास परत जाईन. कारण या हिंवाळ्यांत युरोप झालें तरी इंग्लंडासारखेंच. जॉन्सनप्रमाणें मीहि असें म्हणणारा आहे कीं, I want to see but I do not want to go to see "पाहावेंसें वाटतें, पण पाहावयासाठीं उठून जावेंसें वाटत नाहीं." अर्थात् माझ्यासारख्या माणसाला कोण कृपाळू उपकारी देवदूत खाकेंत मारून हिंडून जग दाखविणार ? तेव्हां

डोळे मिटून कल्पना करून किंवा डोळे उघडून लेखी वर्णनें वाचून भूगोलाचें ज्ञान मिळवावें.

इतकें बोलणें झाल्यावर मीं तात्यासाहेब केळकरांची रजा घेतली.

वक्तृत्वकला

(किर्लोस्कर—१९३२)

[वक्तृत्वकलेची गोडी तरुण पिढीस लागावी या हेतूनें ज्या गृहस्थांचे विचार संग्रहित करून तरुण स्त्रीपुरुषांपुढें मांडावें असें मला वाटलें त्यांत श्री. तात्यासाहेब केळकर यांस बरेंच वरिष्ठ स्थान द्यावें लागेल. त्यांच्यासारख्या विद्वान् व चिकित्सक गृहस्थाचें वक्तृत्वासंबंधींचे विचार उद्‌बोधक खचित असणार असें तर मला वाटलेंच, पण त्याहूनहि आणखी जी कल्पना माझ्या मनांत आली तीं अधिक महत्त्वाची होती. ती ही कीं, तात्यासाहेबांनीं वक्तृत्वकलेंत जें चातुर्य संपादन केलें आहे तें त्यांनीं निसर्गावर प्रयत्नतः मिळविलेल्या विजयाचें मोजमापच समजावें लागेल. वक्त्याला लागणारे गुण-धर्म अंगीं असल्यावर त्यांचें संवर्धन कसें करावें हा जसा महत्त्वाचा प्रश्न आहे तसाच किंबहुना त्याहूनहि अधिक बोधप्रद प्रश्न आहे तो हा, कीं ज्याला निसर्गानें वक्तृत्वाचें देणें दिलें नाहीं त्याला आशेला कांहीं जागा आहे कीं नाहीं? मला वाटतें या प्रश्नाच्या दृष्टीनें श्री. तात्यासाहेबांचे विचार अत्यंत मननीय ठरतील. संगीतकलेच्या इतिहासांत आपल्याला अशा कित्येक गवयांचीं उदाहरणें दाखवितां येतात, कीं नैसर्गिक कंठमाधुर्याचें भांड-वल त्यांच्याजवळ शून्यांशानें असूनहि त्यांनीं केवळ मेहनतीच्या व बुद्धीच्या बळावर गायनक्षेत्रांत नामदार म्हणून पदवी मिळविली. श्री. तात्यासाहेबांचें उदाहरण या जातीचेंच आहे. इंग्रजींत Orator व Speaker असे जे दोन भिन्न अभिप्रायाचे शब्द आहेत त्यांच्या अर्थाचे मराठींत रूढ शब्द नाहींत परंतु Orator या अर्थीं 'वक्ता' आणि Speaker या अर्थीं 'व्याख्याता' हे दोन शब्द रूढ करावेसें मला वाटतें. हें मान्य केल्यास श्री. केळकर हे वक्ते नव्हेत परंतु मोठे चतुर व श्रवणीय व्याख्याते आहेत यांत संशय नाहीं. इंग्रजी बोलण्यांत जसा बॅ. जयकर यांचा कित्ता मीं डोळ्यांपुढें ठेवलेला आहे तद्वत् मराठी व्याख्यानाच्या वेळीं श्री. केळकर यांच्या शैलींतून उचललेल्यां कांहीं गुणांचा मी भरपूर उपयोग करतों. विशेषतः प्रमाणबद्धता,

ताजेपणा आणि उच्च कोटिक्रम हे त्यांच्या व्याख्यानांतील गुण प्रत्येक वक्त्यानें घेण्यासारखे आहेत. ते एकदां मजजवळ विनोदानें म्हणाले, "मी मोठा वक्ता नसलों तरी येवढें मात्र अभिमानानें सांगतों, कीं 'पुरे पुरे'ची टाळी मीं अजून कधीं घेतलेली नाहीं!" या त्यांच्या बोलण्यांत फार खोल अर्थ आहे.

—ना. सी. फडके.]

प्रश्न— वक्ता जन्मसिद्ध असतो कीं यत्नसिद्ध असतो?

उ.— वक्तृत्व हें दोनतीन प्रकारचें असतें. त्यांतील एक प्रकारचा वक्ता हा जन्मसिद्धच असतो. तो यत्नानें तयार होत नाहीं. दुसऱ्या प्रकारचा वक्ता हा प्रयत्नानें व अनुभवानें तयार होऊं शकतो. म्हणजे भावनाप्रधान व नाटकी वक्ता हा जन्मसिद्ध असतो, आणि विषयप्रतिपादनानें वक्तृत्व उमटविणारा वक्ता हा प्रयत्नानें तयार होतो.

प्र०— जन्मसिद्ध वक्तृत्वकलेच्या गुणविकासासाठीं मनुष्यानें कोणत्या दिशेनें प्रयत्न करावा?

उ०— उपजत वक्तृत्व अंगीं असलें तरी मनुष्यानें बहुश्रुतता मिळवावी म्हणजे त्या जन्मसिद्ध वक्तृत्वगुणाचें चीज होईल. कांहीं तरी सांगण्यासारखें महत्त्वाचें असल्याशिवाय नुसतें वक्तृत्व वाहवत जातें व हास्यास्पद होतें.

प्र०— वक्तृत्वकला शिकवितां येईल काय?

उ०— शाळाच काढली तर वक्तृत्वकला शिकवितां येणार नाहीं असें नाहीं पण शिकून तयार झालेला वक्ता कोणी माझ्या पाहण्यांत आजवर नाहीं.

प्र०— आपण अगदीं पहिलें भाषण केव्हां केलें त्याच्या कांहीं आठवणी सांगतां येतील काय?

उ०— मीं माझें पहिलें भाषण १८९३ सालीं केलें. सातारा येथें एल्एल्. बी.चा अभ्यास करीत असतां, राष्ट्रीय सभेहून करंदीकर, पारसनीस इत्यादि प्रतिनिधी आले. त्यांचें गद्यात्मक व पद्यात्मक स्वागत करण्याचें काम माझ्यावर आलें होतें. त्या वेळीं मी माझें भाषण लिहून काढलें होतें, व तेव्हां स्मरणशक्ति चांगली असल्यामुळें तें भाषण पाठ न करतां मीं बोलल्यासारखें म्हणून दाखविलें. पण तसे प्रयोग पुनः मीं कधीं केले नाहींत. प्रारंभीं मला

मुळींच बोलतां येत नसे. इंग्रजी नाहीं व मराठीहि नाहीं. आणि अजूनहि मला कोणी 'वक्ता' असें म्हटलें तर मी त्याला मनांत हसतों. कारण माझ्या समजुतीप्रमाणें मजमध्यें खरें वक्तृत्व असें मुळींच नाहीं. वक्तृत्व दोन प्रकारचें असतें. एक फुलबाजीचें किंवा भुइनळ्याचें वक्तृत्व व दुसरें चिचुंद्रीचें वक्तृत्व. खरा वक्ता, कलावान् वक्ता, दारूच्या चिचुंद्रीसारखा कोणीकडे धावेल, पळेल, कोणाच्या अंगावर जाईल याचा नियम नाहीं; पण चमत्कृति उत्पन्न करील. 'फुलबाजीचा' वक्ता किंवा 'भुइनळ्याचा' वक्ता म्हणजे तो असा असतो कीं, तो प्रारंभ कसा करील, त्याच्या भाषणाचा शेवट कसा होईल, या गोष्टीसंबंधानें किंचित् परिचय असलेल्याहि श्रोत्यांना अदमास करतां येतो. मात्र यांत आणि त्यांत फरक हा कीं, चिचुंद्रीचा वक्ता साधलें तर बहार करील नाहीं तर कांहींच परिणाम न होतां तो हास्यास्पद ठरेल. पण दुसऱ्या प्रकारचा वक्ता आपल्या मुद्देसूद विषयाच्या मांडणीनें लोकांच्या मनांवर केव्हांहि, निदान मध्यम प्रतीचा परिणाम केल्याशिवाय राहणार नाहीं. माझें वक्तृत्व हें दुसऱ्या प्रकारचें आहे. मी विषयाची आखीव मर्यादा सहसा कधींच सोडीत नाहीं. माझ्या 'वक्तृत्वा'ची रुंदी फारच थोडी असते; पण विषयाची पुष्कळच असते. ज्याला इंग्रजींत 'रेलेव्हन्स' म्हणतात तें माझें सहसा कधींहि सुटत नाहीं. एकंदर भाषण घेतलें तर त्यांत उपक्रम, उपसंहार व दरम्यानचा युक्तिवाद साधारण प्रमाणबद्ध असतो. एखाद्या प्रसंगीं विनोद, कोटी, खटका हीं सुचलीं तर माझ्या भाषणांत रंग भरतो. नाहीं तर "माहिती बरी होती" असें म्हणून श्रोत्याला समाधान करून घ्यावें लागतें व तें करून घेतां येतेंहि.

प्र०— आपल्या वक्तृत्वांत कोणता गुण प्रारंभीं नव्हता व तो आपण प्रयत्नानें आणला ?

उ०— प्रारंभीं म्हटलें तर मजजवळ वक्तृत्व नव्हतें व त्यासंबंधीं कोणता गुणहि नव्हता. शिवाय आवाज वाईट, चिरका, कोरड्या खोकल्याची ढास फारच लागते व आवाज लहानमोठा किंवा उचित अंगविक्षेप किंवा चेहऱ्याच्या दृश्यांतील सूक्ष्म फरक दाखविण्याची कला यांपैकीं मजजवळ कांहीं नाहीं. पण विचार केल्याशिवाय सहसा न बोलण्याची खबरदारी मी घेतों. मुद्द्यांचीं टिपणें कागदावर आठवणीकरितां उतरून घेण्याला व त्यांचा उघड उपयोग करण्याला मी लाजत नाहीं. विषयासंबंधीं शक्य तितकी भरपूर माहिती व

टिपणांच्या साहाय्यानें त्यांचा बरोबर क्रम या दोन गोष्टीच मीं प्रयत्नानें वाढविल्या; व सुदैवानें मला बोलण्याचें काम गेल्या वीस वर्षांत इतकें पडलें कीं इतक्या सरावानें बोलतां आलें नसतें तर मी अगदीं दगडच ठरलों असतों, पण तितका निर्बुद्ध मात्र मी नाहीं. माझें भाषण एखादे वेळीं सजलें किंवा रंगलें तर, प्रमाणबद्ध व मर्यादित उंचीच्या ठिणग्या पाडणाऱ्या भुइनळ्याप्रमाणें तें आल्हाददायक होत असेल; पण वक्तृत्वाची खरी वीज म्हणतात ती माझ्या भाषणांत कधीं चमकून जाते असें मला वाटत नाहीं. मी वक्तृत्वकलेची उणीव आपल्या माहितीनें व युक्तिवादानेंच निघेल तेवढी भरून काढतों. मात्र एक गोष्ट अभिमानानें सांगतों, कीं कंटाळवाणें भाषण करून 'पुरेंपुरें' म्हणण्याच्या अर्थाची टाळी मीं श्रोत्यांकडून जन्मांत घेतली नाहीं! दीड दीड तास बोलूनहि लोकांना भाषण थांबावें असें वाटण्याच्या आंत मी भाषण पुरें केलें असें होई.

प्र०—गेल्या वीस वर्षांत वक्तृत्वाचें तंत्र बदललें आहे काय?

उ०—गेल्या वीस वर्षांत वक्तृत्वाची पद्धत थोडथोडी बदलत आहे. म्हणजे ती अवघड, बोजड यावरून निघून सोपेपणावर येत आहे. शिवाय भाषणाच्या विषयांत फारच विविधता येत चालली आहे. राजकारणाच्या विषयांतील भाषणें मात्र आतां कंटाळवाणीं होऊं लागलीं आहेत. कारण त्यांतील मुद्द्यांत नवेपणा राहिला नाहीं. भावनाच भाषणाला काय रंग आणील तेवढाच. पण इतर दृष्टींनीं भाषणांचे विषय पुष्कळ वाढले आहेत. यामुळें वसंत व्याख्यानमालेसारखी एखादी माला सबंध ऐकली तर पूर्वींपेक्षां ती अधिक चित्ताकर्षक होते.

प्र०—आपण आपल्या पूर्ववयांत एखादें ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवलें होतें काय?

उ०—वक्ता या दृष्टीनें मीं आपल्या डोळ्यांपुढें ध्येय असें कधींच कोणतें ठेवलें नव्हतें. कारण माझी हौस लेखनाची होती; भाषणाची नव्हती. मी हल्लीं कांहीं प्रमाणांत वक्ता बनलों असेन तर तो 'मारून-मुटकून' बनलों आहे, प्रसंगानें बनलों आहे, अनुभवानें बनलों आहे. आणि बोलतां येऊं लागल्यामुळेंच मला आतां कोठें थोडीबहुत बोलण्याची हौस वाटूं लागली आहे.

प्र०—आपल्या भाषणांपैकीं आपणा स्वतःस कोणतीं फार आवडलीं आहेत?

उ०—या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठीण आहे. तथापि माझी कांहीं कांहीं भाषणें मला स्वतःलाहि आवडण्यासारखीं झालीं आहेत असें वाटतें. त्यांतील कांहीं मराठींत व कांहीं इंग्रजींत, असेंब्लीमध्यें. पण तीं आतां स्मरणानें सांगतां येत नाहींत. दोन भाषणें मात्र मला आठवतात तीं क्रिमिनल लॉ अॅमेंडमेंट अॅक्टवरील व पब्लिक सेफ्टी बिलावरील. या दुसऱ्या भाषणाच्या प्रसंगींच असेंब्लींतील एक मोठा वाङ्मयप्रेमी युरोपियन, सर डेनिस ब्रे, यानें खालील शब्दांनीं माझ्या भाषणाची तारीफ केलीः—

"Ordinarily, Sir, when my Hon. friend gets up to speak, I settle myself down in my chair for a delightful half-hour. For, I greatly enjoy his charm of manner, his urbanity of speech, his delightful quips and literary anecdotes, his touches of humour and the tolerance and moderation of his views."

प्र०—वक्तृत्वाच्या बाबतींत मद्रास व बंगाल यांच्याहून महाराष्ट्र कंगाल आहे असें कोणी म्हणतात हें खरें आहे काय ?

उ०—बंगाल व मद्रास हे दोन्ही प्रांत वक्तृत्वाच्या दृष्टीनें महाराष्ट्राच्या पुढें आहेत असें म्हणण्यांत येतें तें इंग्रजी वक्तृत्वाच्या बाबतींत अधिक खरें आहे. देशी भाषेंतील भाषणासंबंधीं तें खरें आहे असें मला वाटत नाहीं. महाराष्ट्रांतील लोकांना इंग्रजी वक्तृत्व येणार नाहीं असें मला वाटत नाहीं. पण ते इंग्रजींत सहसा भाषणेंच करीत नाहींत. मी स्वतः असेंब्लींत जें पहिलें भाषण केलें तें त्या वेळेपर्यंतच्या आयुष्यक्रमांतील माझें तिसरें किंवा फार तर चौथें इंग्रजींतील भाषण असेल. यावरून इंग्रजी भाषणाचा आमचा सराव लक्षांत येईल!! विषयाच्या तपशिलांत मद्रासी व भावनेंत बंगाली हा महाराष्ट्रीयांच्यापुढेंहि कांहींसा असतो. तथापि महाराष्ट्रीय वक्त्यांचें भाषण कोठेंहि आदरबुद्धीनेंच ऐकलें जातें, व मद्रासी किंवा बंगाली व्याख्याता जितके वेळां स्वतःला हास्यास्पद करून घेतो तितका महाराष्ट्रीय वक्ता करून घेत नाहीं.

प्र०—लोकांमध्यें एक असा समज आढळतो कीं, लेखकाला वक्ता होणें अवघड आहे व वक्त्याला लेखक होणें अवघड आहे ? या कल्पनेंत सत्याचा किती अंश आहे ? असल्यास त्याबद्दल मानसशास्त्रदृष्ट्या कसा उलगडा कराल ?

उ०—लेखनाची सवय ही वक्तृत्वाला किंचित् विघातक आहे; व वक्तृत्वाची सवय लेखनाला थोडी विघातक आहे; असें मला वाटतें. माझा प्रथमपासूनचा सराव लिहिण्याचा पडल्यामुळें मला भाषणें करण्याला अडचण झाली असा अनुभव आहे. त्याचें कारण असें, कीं लेखक हा स्मरणशक्तीवर फारसा अवलंबून राहत नाहीं. कारण त्याला संदर्भग्रंथ हाताशीं असतात. टिपणें केलीं तरी शब्दांकरितां वक्त्याला स्मरणशक्तीवरच भिस्त ठेवावी लागते. मी तोंडानें मराठी इंग्रजी मजकूर सरोस सांगूं शकतों, व पुष्कळ वर्षें तोच परिपाठ ठेवला. यामुळें तोंडानें सांगून लिहिण्याची जी गति असते तितकें सावकाश बोलणें जर वक्तृत्वाला चाललें असतें तर मी मोठा वक्ता झालों असतों. पण दुर्दैवानें सावकाश बोलण्याचीहि गति याहून फार अधिक द्रुत असावी लागते. हातानें कितीहि जलद लिहिलें तरी ती गति व बोलण्याची गति यांत तर फारच अंतर असतें. शिवाय माझा विशेष स्वभाव असा कीं, शब्द होईल तितका समर्पक व उचित पडावा अशी फार इच्छा. यामुळें बोलतांना जर मनाप्रमाणें शब्द बाहेर पडला नाहीं, भलताच शब्द बाहेर पडला तर मी तेथल्या तेथेंच मनांत विरमून जातों व त्या विरमण्याचा परिणाम लगेच माझ्या भाषणावर होतो. मला आहे याहून कमी लज्जास्पदतेची जाणीव असती तर मी आहे याहून अधिक चांगला वक्ता झालों असतों. मी स्वतःला हास्यास्पद करून घेतल्याची जाणीव नसेल तर मी अधिक चांगलें बोलेन. माझी स्मरणशक्ति फार वाईट आहे. यामुळें मला मुद्द्यांचीं टिपणें करावीं लागतात; आणि तशीं न केल्यामुळें जर योग्य शब्द किंवा युक्तिवादाला अवश्य असा दुवा आठवला नाहीं तर माझें बोलणें फिकें पडतें. लिहिण्याची फार सवय झाल्यानें गाडीचें चाक खोल चाकोरींत जाऊन बसावें अशी माझी स्थिति झाली आहे. पण उलट पुष्कळ नामांकित वक्ते हातांत लेखणी पडल्याबरोबर दिङ्मूढ कसे होतात व बोलण्याच्या निम्मेंहि स्वारस्य त्यांच्या लेखनांत उतरत नाहीं, हेंहि मीं पाहिलें आहे. म्हणजे एकाला एक आहे तर दुसरें नाहीं. लिहिणें व बोलणें दोन्ही गोष्टी सारख्याच सौष्ठवानें करणारा मनुष्य क्वचितच आढळला.

प्र०—शाळेंतील व कॉलेजांतील होतकरू तरुण वक्त्यांस विशेषतः सांगण्यासारख्या कोणत्या सूचना आपणांस करतां येतील!

उ०—तरुण विद्यार्थ्यांना मी इतकाच उपदेश करीन कीं त्यांनीं खूप वाचावें, बहुश्रुत व्हावें व बोलण्याचा प्रत्येक प्रसंग मिळेल तो विचार करून

बोलून साधावा. म्हणजे दुसऱ्या कोणाला न विचारतांहि त्यांच्यांत वक्तृत्वाचे गुण कोणते आहेत हें त्यांचें त्यांला कळून येईल. पुढें येणारे दिवस पूर्वीं-पेक्षांहि वक्तृत्वाला अधिक वाव देणारे असणार यांत शंका नाहीं. तेव्हां त्यांनीं आपल्या गुणांचा भरपूर उपयोग करण्याची तयारी ठेवावी.

गोलमेज परिषदेचें कामकाज

(केसरी–ता. २ डिसेंबर १९३२)

तिसऱ्या गोलमेज परिषदेच्या खऱ्या कामाला ता. २१ नोव्हेंबर रोजीं सुरुवात झाली. परिषदेचें काम खासगी रीतीनें चालणार असल्यानें पूर्वींच्या परिषदांप्रमाणें साग्र व सविस्तर हकीकत आणि निरनिराळ्या सभासदांचीं भाषणें आणि त्यांचीं मतें वगैरे प्रसिद्ध होणें शक्य नाहीं. अधिकृत रीत्या कामाचा जो अहवाल प्रसिद्ध केला जातो तेवढाच साहजिक प्रसिद्ध होतो. तथापि दारें बंद करण्याची कितीहि खबरदारी घेतली तरी ज्याप्रमाणें कांहीं बाहेरचा प्रकाश आंत जातोच तसाच आंतील प्रकाशहि बाहेर येतो. त्याप्रमाणें आस्ते आस्ते का होईना पण सर्व हकीकत बाहेर येईलच.

काम कोणत्या तऱ्हेनें चालवयाचें याची कार्यक्रमपत्रिका आगाऊच तयार असल्यामुळें मुख्य प्रधानांच्या ऐवजीं काम करणारे परिषदेचे अध्यक्ष लॉर्ड सँकी यांनीं लॉर्ड लोथियन यांनीं केलेल्या मतदान कमिटीच्या शिफारशी विचारांत घ्याव्या असें प्रथम ठरविलें.

प्रत्यक्ष मतदानास मान्यता

प्रांतिक कायदे-मंडळांच्या सभासदांची निवडणूक कशी व्हावी या बाबतींत आपला कांहीं संबंध नसल्यामुळें संस्थानांच्या प्रतिनिधींनीं या वादविवादांत भाग घेण्याचें नाकारलें. इतर सभासदांपैकीं जवळजवळ १८ सभासदांचीं भाषणें झालीं. लॉर्ड लोथियन यांनीं प्रांतिक कायदेमंडळांकरितां प्रत्यक्ष मतदानपद्धतीचा अवलंब करावा असें सुचविलें. प्रत्यक्ष मतदानपद्धति म्हणजे प्रत्येक मतदारानें सभासदांकरितां आपलें मत स्वतःच नोंदवावयाचें,

कोणत्याहि गटामार्फत अगर संस्थेमार्फत अगर दुसऱ्या प्रतिनिधींमार्फत त्याची नोंद करावयाची नाहीं. यावर सर कावसजी जहांगीर यांनीं मतदारांचे संघ करून त्यांमार्फत निवडणुकी कराव्या अशी सूचना केली. मद्रासचे ए. पी. पेट्रो यांनीं लॉर्ड लोथियन यांना पाठिंबा दिला. श्री. रामस्वामी मुदलियार यांनींहि अप्रत्यक्ष मतदानपद्धतीविरुद्ध मत दिलें. अशा रीतीनें मतप्रदर्शन झाल्यावर परिषदेनें प्रांतिक कायदे-मंडळांत प्रत्यक्ष मतदानपद्धति अंमलांत यावी असा निकाल दिला.

मतदानाचा हक्क

यानंतर मतदानाचा हक्क कोणाला असावा व तो असण्यास कोणते गुण अवश्य असावे याबद्दलची चर्चा सुरू झाली. प्रस्तुतची पद्धति म्हणजे मालमत्ता अगर जमीन असली पाहिजे, त्याशिवाय मतदानाचा हक्क नाहीं हीच चालू ठेवावी असें लॉर्ड लोथियन यांनीं सुचविलें. तथापि या मताधिकाराबरोबरच प्रत्येक साक्षर मनुष्यालाहि मत असावें असें सुचविण्यांत आलें. परिषदेचें एकंदरींत मत असें दिसलें कीं, मालमत्तेच्या किंवा जमिनीच्या मालकीच्या गुणाबरोबरच शिक्षणाचाहि विचार व्हावा. लोथियन कमिटीनें ज्या शिफारशी केल्या होत्या त्यांचाच या बाबतींत तपशीलवार विचार करावा असें ठरलें व सभा ता. २२ रोजीं दुपारीं २॥ वाजतां भरण्याचें ठरून त्या दिवसाचें काम संपलें.

स्त्रियांना मतदानाचा हक्क

ता. २२ रोजीं बेगम शहानवाज यांनीं स्त्रियांना मतदानाचा हक्क पुरुषांप्रमाणेंच असावा असें प्रतिपादन केलें. या प्रश्नावरच कित्येक तास चर्चा झाली. या बाबतींत लोथियन कमिटीनें जी शिफारस केली होती ती सभासदांना नापसंत होती. त्या ऐवजीं उच्च प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या सर्व स्त्रियांस मतदानाचा हक्क द्यावा असें बहुमत होतें. पण खरी अडचण विवाहित स्त्रिया व विधवा यांना कोणत्या पद्धतीनें मतदानाचा हक्क द्यावा या बाबतींत होती. लॉर्ड आर्यावन यांनीं सुचविलें कीं, या प्रश्नाचा विचार प्रांतिक सरकारांचीं मतें घेऊन ठरवावा. पण सर्वसाधारणतः या बाबतींत असा निकाल झाला कीं, लोथियन कमिटीच्या शिफारशींप्रमाणें ज्या पुरुषांना मताधिकार आहे, त्यांच्या बायकांना व विधवांना मताधिकार असावा. त्याप्रमाणेंच साक्षर स्त्रियांनाहि मताधिकार असावा.

लोक-सभेचा मताधिकार

संयुक्त राज्यपद्धतींत जी मध्यवर्ती लोकसभा स्थापन केली जाईल तिला प्रतिनिधी पाठविण्याचा मताधिकार कोणाला द्यावा या प्रश्नाची चर्चा सुरू झाली. सर्वसाधारण मत असें कीं, प्रत्यक्ष पद्धतीनेंच लोकसभेच्या बाबतींतहि मतें दिलीं जावीं. त्याचप्रमाणें हल्लीं ज्यांना मताधिकार आहे व तो ज्या गुणांमुळें आहे तेच गुण पुढेंहि कायम ठेवावे. शिक्षणविषयक बाबतींत लोथियन कमिटीनें ज्या शिफारशी केल्या होत्या त्याच मान्य झाल्या, तथापि लोकसभेंतील प्रतिनिधींची संख्या केवढी असावी हें ठरल्यावर तपशिलाच्या बाबतींत पुनः विचार व्हावा असें ठरलें. श्री. ना. म. जोशी व मि. पेट्रो यांचें मत असें होतें कीं, संस्थानी प्रतिनिधींची निवड कोणत्या पद्धतीनें व्हावी हें आगाऊ ठरल्याशिवाय या निकालाला कायमचें स्वरूप देऊं नये. सर पुरुषोत्तमदास यांनीं युरोपियनांप्रमाणेंच हिंदी व्यापाऱ्यांना मताधिकार असावा असें सांगितलें. पण या सर्व बाबतींत लोथियन कमिटीच्या शिफारशी मान्य झाल्या. याप्रमाणें ता. २२ चें काम संपून ता. २३ रोजीं ११ वाजतां सभा भरण्याचें ठरलें.

अस्पृश्यांची मतदारी

ता. २२ रोजीं जो वादविवाद झाला, त्यांत अनेक गोष्टींचा खल झाला. परंतु या वादविवादांत सभासदांचें फारसें लक्ष नव्हतें. सर्वच कार्यक्रम कंटाळवाणा झाला. प्रथम लोकसभेमध्यें अस्पृश्य वर्गाकरितां जे प्रतिनिधी पाठविले जातील त्यांना मतदानाकरितां कोणते गुण असावेत याबद्दल चर्चा झाली. त्यांच्या साक्षरतेच्या बाबतींत लोथियन कमिटीनें केलेली शिफारस सभेला मान्य झाली. नेहमींच्या गुणांबरोबरच साक्षरतेची लायकी जमेस घेतल्यास दोन टक्क्यांपेक्षां अधिक लोकांना मतदानाचा हक्क मिळतो. एकंदर अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येच्या १० टक्केपर्यंत मतदानाचा हक्क देण्यांत यावयाचा असल्यामुळें व पुण्याच्या कराराप्रमाणें वरिष्ठ लोकसभेंत १८ टक्के जागा अस्पृश्यांना मिळणार असल्याकारणानें प्रत्येक अस्पृश्य साक्षराला मतदानाचा हक्क असावा असें शेवटीं ठरलें.

मजुरांचे व भांडवलवाल्यांचे प्रतिनिधी

मजुरांना व भांडवलवाल्यांना किती प्रतिनिधी असावे, यासंबंधीं बरीच वाटाघाट झाली पण निश्चित निकाल लागला नाहीं. जमीनदारांच्या बाबतींत

मात्र लोथियन कमिटीनें केलेल्या शिफारशी मान्य झाल्या. मुंबईच्या गिरणीवाल्यांकरितां स्वतंत्र मतदारसंघ असावा असें सुचविण्यांत आलें पण या बाबतींत वादविवाद अपुराच राहिला. स्त्रियांच्या बाबतींत मात्र वरिष्ठ प्राथमिक शिक्षण ज्यांना मिळालें आहे त्या सर्वांना मतदानाचा हक्क मिळाला. लोकसभेच्या प्रतिनिधींची निवडणूक प्रत्यक्ष पद्धतीनें केली जावी असें एकमतानें ठरलें.

वरिष्ठ सभेची निवडणूक

लोकसभेशिवाय मध्यवर्ती संयुक्त कायदेमंडळांतील बड्या लोकांच्या सभेची म्हणजे 'सेनेट'ची निवडणूक कशी करावी याबद्दल बराच वादविवाद झाला. मुसलमानांचें म्हणणें कीं, जातवार प्रतिनिधित्वावर निरनिराळ्या सूचनांचा काय परिणाम होतो हें पाहून मगच या प्रश्नाचा विचार व्हावा. पण शेवटीं असें ठरलें कीं, सेनेटकरितां प्रतिनिधींची निवडणूक प्रांतिक कायदे-मंडळांनीं सिंगल ट्रॅन्सफरेबल व्होटनें करावी. याला प्रमाणशीर पद्धति असें म्हणतात. यामध्यें प्रत्येकानें आपल्याला योग्य वाटेल त्याप्रमाणें मतें द्यावयाचीं असतात व तीं मतें निरनिराळ्या सभासदांत वांटून दिलीं जावीं अशी हीं पद्धत आहे.

लोकसभेंतील प्रतिनिधींची संख्या

मध्यवर्ती कायदेमंडळांतील लोकप्रतिनिधींची संख्या किती असावी यावर कडाक्याचा वाद झाला व मतभिन्नताहि फार झाली. मुसलमान सभासदांनीं आपला जातवारीचा हक्क कायम ठेवल्यानें सभेंत कांहींच निर्णय होऊं शकला नाहीं. संस्थानी प्रतिनिधींनींहि या बाबतींत बराच गोंधळ घातला. या बाबतींत मुसलमानांचें म्हणणें कीं, संस्थानी प्रतिनिधींपैकीं निदान २५ जागा तरी आपणांस द्यावयास पाहिजेत. कारण तसें न झाल्यास जातवारीबाबत आपलें नुकसान होईल. अशा तऱ्हेनें मतभेद झाल्यामुळें त्या दिवशीं कांहींच ठरलें नाहीं व सभा दुसरे दिवसापर्यंत तहकूब झाली.

शेषाधिकाराबद्दलचा वाद

ता. २४ रोजीं मध्यवर्ती सरकारला कोणते हक्क असावे व प्रांतिक सरकारला कोणते हक्क असावे याबद्दल बरीच चर्चा झाली. संस्थानांच्या प्रतिनिधींचें म्हणणें कीं जेवढे हक्क मुख्य सरकारला दिले जातील तेवढ्याखेरीज बाकीच्या

बाबतींत संस्थानांचें स्वातंत्र्य कायम असावें. मुसलमानांचें म्हणणें सर्व शेषाधिकार प्रांतिक सरकारांकडेच असावेत. सर पेट्रो यांनीं सुचविलें कीं, सर्व सत्ता गव्हर्नर जनरलच्या हातीं द्यावी. या सर्व विषयांच्या बाबतींत इतका गोंधळ माजला कीं, ऐकमत्य तर झालें नाहींच, पण परिषदेचें कामहि बंद पडलें. या प्रश्नाच्या बाबतींत फेडरल स्ट्रक्चर कमिटीनें जे निर्णय दिले होते, त्यांचा पुन्हा विचार करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यांत आली. या कमिटींत पुढील सभासद आहेत:—

(१) लॉर्ड सँकी (चेअरमन), (२) सर तेजबहादूर सप्रू, (३) चौधरी झापरउल्लाखां, (४) सर अकबर हैदरी, (५) सर मनुभाई मेहता, (६) सर ए. पी. पेट्रो, (७) सर एन्. एन्. सरकार (८) लॉर्ड रेडिंग, (९) सर सॅम्युअल होअर, (१०) मि. आर. ए. बटलर.

हौस ऑफ लॉर्ड्सच्या इमारतींतील जागा फारच लहान व कोंदट असल्यामुळें सोमवार ता. २८ ची बैठक बादशहाच्या खास कपडे घालण्याच्या जागेंत भरविण्यांत आली होती. संयुक्त राज्यपद्धतींत शेषाधिकार कोणाकडे असावे या प्रश्नांतून साहजिकच प्रांतिक सरकारच्या अधिकाराचा प्रश्न निघाला व त्यांतल्या त्यांत सध्यां गृहमंत्र्यांकडे असलेलें

कायदा व शांतता

खातें कोणाकडे असावें ह्या मुद्द्यावर मोठा वादविवाद झाला. पोलीस, तुरुंग, न्याय व सरकारी खास अधिकारांची अंमलबजावणी वगैरे गोष्टींचा अंतर्भाव यांत होतो. त्याबरोबरच दिवाणी व फौजदारी कायदे कोणी करावयाचे हाहि विषय आलाच. ब्रिटिश सरकारचें म्हणणें कीं, हल्लींच्या कायद्यांत जी एक सुसंगतता आहे ती राहण्याकरितां हा अधिकार संयुक्त सरकारकडे ठेवावा. याबाबत कांहीं तडजोड निघणें शक्य आहे असें दिसलें. पण कायदा व शांतता राखण्याचा अधिकार प्रांतिक सरकारकडेच असला पाहिजे, नाहीं तर प्रांतिक स्वायत्ततेची थट्टा होणार आहे असा सप्रू, जयकर, केळकर प्रभृतींचा अभिप्राय पडला. पण एखादा प्रांत अविचारानें बहुमताच्या जोरावर वाटेल तसा धिंगाणा घालूं लागला तर त्याच्यावर नियंत्रण घालण्याचा अधिकार वरिष्ठ सरकार किंवा प्रांताचे गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांच्याकडे ठेवला

पाहिजे असें सरकारतर्फे प्रतिपादन करण्यांत आलें. याबाबत पंजाब व बंगाल यांच्या प्रतिनिधींचा सप्रूप्रभृतींना पाठिंबा मिळाला.

शिखांचें आव्हान

पंजाबांत मुसलमानांचें कायमचें बहुमत मुख्य प्रधानांच्या निवाड्याप्रमाणें राहणार असल्यामुळें मुसलमानांकडून इतरांवर फार जुलूम होईल म्हणून, व ही आपत्ति टळावी यासाठीं गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांना या बाबतींत लगाम घालण्याचे पूर्ण अधिकार द्यावे. नाहीं तर हें खातेंच अजिबात सरकारकडे ठेवावें. सध्यांच्या मुसलमानी बहुमताच्या परिस्थितींत प्रांतिक सरकारचा कारभार आपण चालूं देणार नाहीं असें शीख-प्रतिनिधि सरदार तारासिंग यांनीं आव्हान दिलें! पंजाबचे हिंदु-प्रतिनिधि श्री. नानकचंद यांनीं त्यांना दुजोरा दिला. सर ह्यूबर्ट कार व सर हेन्री गिडने यांनींहि त्यांच्याच बाजूचें मत दिलें. बंगालच्या परिस्थितींत 'लॉ व ऑर्डर' हें खातें सरकारकडेच पाहिजे असें सर नृपेंद्रनाथ सरकार यांनीं प्रतिपादिलें! लॉर्ड आयर्विन, सर अकबर हैदरी, सर मनुभाई, सर मिर्झा इस्माईल यांनीं या मतालाच पाठिंबा दिला. डॉ. अंबेडकर यांनीं सांगितलें कीं, प्रांतिक सरकारांनीं वाटेल त्या वेळीं सैन्याची मदत घेऊन वाटेल तसा अधिकार चालविल्यास पंचाईत पडेल, म्हणून त्यांच्यावर बंधन असावें. या बाबतींत एक कमिटी नेमून त्या कमिटीच्या सांगण्याप्रमाणें गव्हर्नरानें व गव्हर्नर जनरलानें आपले अधिकार चालवावे अशीहि सूचना आली. या सर्वांस मि. चौधरी झाफरउल्ला वगैरे मुसलमानांनीं विरोध केला.

ता. २९ ची खडाजंगी

गोलमेज परिषदेच्या कामास ता. २९ रोजीं लॉर्ड आयर्विन यांनीं सुरुवात केली. प्रांतिक स्वायत्तता दिली व जबाबदारीचें तत्त्व मुख्य सरकारच्या कारभारांत अमलांत आणिलें तरी पुढील अधिकार गव्हर्नर जनरलांना पूर्णपणें असणें जरूर आहे असें सरकारचें म्हणणें पडलें. ते अधिकार असे—(१) शांतता व सुव्यवस्था, (२) अल्पसंख्याकांचें संरक्षण, (३) सिव्हिल सर्व्हिसच्या नोकरांचे हक्क, (४) गव्हर्नर जनरल यांच्याकडील खातीं, (५) संस्थानांच्या अधिकारांचें संरक्षण, (६) व्यापारी सवलती, (७) साम्राज्यांतील इतर घटकांसंबंधींची भानगड. या प्रश्नांवर सर तेज बहादुर सप्रू व लॉर्ड आयर्विन यांची खूपच खडाजंगी झाली!

लॉर्ड आयर्विन यांची 'तिपाई'

लॉर्ड आयर्विन यांनीं सांगितलें कीं, म. गांधींशीं केलेल्या करारांत आम्हीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, जबाबदारीचें तत्त्व आम्ही मान्य करूं पण संरक्षक बंधनें तुम्हीं मान्य केलीं पाहिजेत. संयुक्त राज्यपद्धति, जबाबदारी व संरक्षक बंधनें हे पुढील राज्यपद्धतीच्या तिपाईचे पाय आहेत व यांपैकीं संरक्षक बंधनांचा पाय आपण मोडूं देणार नाहीं. त्यांनीं सांगितलें कीं, पुढील निवडणुकींत राष्ट्रीय सभेचेच सर्व लोक निवडून येतील म्हणून ह्या सुधारणांचें यंत्र सुरक्षित राहण्याची आपण तजवीज केली पाहिजे.

संप्रूचा तीव्र विरोध

सर तेज बहादुर सप्रू यांनीं या म्हणण्याला तीव्र विरोध केला. ते म्हणाले, " राष्ट्रीय सभा पुढील कौन्सिलें जिंकील हें खरें; पण त्याबद्दल सरकारच जबाबदार आहे. त्यांनीं प्रागतिकांना कस्पटासमान वागविलें त्याचेंच हें फळ आहे. पण त्याबरोबरच हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, राष्ट्रीय सभेनें स्वराज्याचा बंदा रुपया मागितला तोच आम्हीहि मागतों. आम्ही बारा आणे घेऊं पण तें खरें नाणें पाहिजे. नकली नाणें चालणार नाहीं. अडचणींच्या सबबीवर जर गव्हर्नर जनरल आपल्या अधिकारांचा उपयोग करून जबाबदारीच्या तत्त्वाला हरताळ फाशील तर आम्ही

सरकारशीं असहकार

करूं व सरकारला कोणतीहि मदत न देतां त्यांना सर्व रान मोकळें सोडूं. म्हणून या सर्वांवर उपाय एकच कीं, हीं संरक्षक बंधनें सरकारनें हिंदुस्थानच्या हिताचींच आहेत असें सिद्ध केलें पाहिजे. संस्थानांच्या अगर अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणाच्या सबबीवर सरकारचें कोणतेंहि नियंत्रण आपण पत्करणार नाहीं. आम्हांस खरेंखुरें स्वराज्य पाहिजे."

श्री. केळकर

श्री. केळकर यांनीं आपल्या भाषणांत सर तेज बहादुर सप्रू यांना दुजोरा दिला. त्यांनीं जबाबदारीचें स्वराज्य म्हणजे काय याची छाननी करून राखीव खात्यांत हिंदी लोक नेमावे व त्यांच्याकडेच सर्व अधिकार सोपवावे असें प्रतिपादिलें. लॉर्ड आयर्विन यांनीं पुढें मांडलेल्या सूचना कशा अयोग्य आहेत हेंहि त्यांनीं विशद केलें. मि. हिदायत हुसेन व गझनवी यांनींहि

सप्रूंना पाठिंबा दिला. सर नृपेंद्र सरकार यांनीं आपल्या भाषणाचा खुलासा केला. ते म्हणाले, आपल्या आदले दिवशीच्या भाषणाचा अर्थ बंगालमध्यें 'कायदा व सुव्यवस्था' हें खातें लोकांकडे देऊं नये असा नव्हता नंतर सभा तहकूब झाली.

ता. ३० चा वाद

गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांना जादा अधिकार द्यावे कीं नाहीं या प्रश्नावरील वादविवाद पुढें चालू झाला. ता. २९ ला लॉर्ड आयर्विन यांनीं जी बाजू मांडली तिलाच लॉर्ड रेडिंग यांनीं ता. ३० रोजीं पुष्टि दिली. व्हाइसरॉय यांना वटहुकूम काढण्याचा व सरकारी राज्यकारभार चालण्याकरितां पैसा वसूल करण्याचा अधिकार दिलाच पाहिजे, व मंत्रिमंडळ विरुद्ध असलें तरी, हे अधिकार त्यांना बजावतां आलेच पाहिजेत असें त्यांनीं आग्रहानें सांगितलें. लॉर्ड रेडिंग यांनीं शिक्केबाजीचा अधिकार त्यांना द्यावा असें सुचविलें. आपल्या भाषणाच्या शेवटीं सर सप्रू यांनीं तुमचें पूर्वींचें धोरण बदललें कीं काय असाहि सवाल त्यांना टाकला! सर सप्रू यांनीं आपल्या उत्तरांत आपलीं मतें बदललीं नसून जबाबदारी व बंधनें यांची खिचडी करूं नका; कारण त्यामुळें खरें स्वराज्य दूर पळेल असें सांगितलें. मद्रासचे सर पेट्रो यांनीं त्यांना दुजोरा दिला. यानंतर परिषदेचें काम ता. १ पर्यंत तहकूब राहिलें.

(केसरी—१३ डिसेंबर १९३२)

सोमवार ता. ५ रोजीं लॉर्ड सँकी यांच्या अध्यक्षतेखालीं गोलमेज परिषदेच्या कामास सुरुवात झाली. या दिवशीच्या कामाचा मुख्य विषय भावी स्वराज्यांतील लष्कराची व्यवस्था हा होता. सर तेज बहादुर सप्रू यांनीं प्रथमतःच सांगितलें कीं, पहिल्या गोलमेज परिषदेंत नेमलेल्या पोट-मंडळानें ज्या शिफारशी केल्या होत्या त्या त्यांना मान्य आहेत; तथापि कांहीं प्रश्नांसंबंधानें चर्चा होऊन निश्चित मत या परिषदेंत नमूद करणें जरूर आहे. त्यांपैकीं सर तेज बहादुर यांनीं पहिला प्रश्न विचाराकरितां घेतला. तो प्रश्न

लष्कराचें हिंदीकरण

हा होय. या हिंदीकरणाच्या बाबतींत सर सप्रू यांचें म्हणणें असें कीं, लष्कराच्या हिंदीकरणाची कालमर्यादा निश्चितपणें मांडली गेली पाहिजे. या बाबतींत आजपर्यंत कांहींच निकाल न झाल्याकारणानें मुख्य अडचण उपस्थित झाली आहे. तेव्हां अमुक इतक्या वर्षांत लष्कराचें हिंदीकरण पूर्ण करूं असें

आश्वासन दिलें गेलें पाहिजे. या प्रश्नावर लॉर्ड रेडिंग, लॉर्ड पील व अर्ल विंटर्टन यांनीं बोलतांना सांगितलें कीं, अशा तऱ्हेची कालमर्यादा घालणें अशक्य आहे. लष्कर हें अत्यंत कार्यक्षम व हिंदुस्थानचें संरक्षण करण्याचे कामीं जय्यत तयार असणें हा मुख्य मुद्दा असल्यानें हिंदीकरणाच्या प्रश्नावर जोर देतां येत नाहीं. लॉर्ड आयर्विन यांनीं सांगितलें कीं, अशा तऱ्हेनें कालमर्यादा घातल्यास हिंदुस्थानचेंच अहित होईल. सर्वांत उत्तम मार्ग हा कीं, दरवर्षीं किती 'कॅडेट' किंवा उमेदवार घ्यावेत हें ठरवावें व तो क्रम पुढें चालवावा. सर सॅम्युअल होअर यांनीं या वादाचा समारोप करतांना सांगितलें कीं, हिंदी-करणाच्या प्रयत्नाची हल्लींची गति लवकरच दुप्पट केली जाईल. म्हणजे दर वर्षीं हल्लींच्यापेक्षां लष्करी अधिकाऱ्यांच्या जागांकरितां दुप्पट हिंदी उमेदवार घेतले जातील. यापेक्षां अधिक जलदी करणें हिंदुस्थानच्या हिताचें नाहीं. लष्कराच्या सर्व खात्यांत आज हिंदी लोकांचा प्रवेश आहेच. तेव्हां या बाबतींत अधिक माहिती तज्ज्ञांकडून आल्याशिवाय त्याचा अधिक विचार करतां येत नाहीं.

राष्ट्रसंरक्षणाचा प्रश्न

श्री. जयकर यांनीं यानंतर असें सुचविलें कीं, "यापुढें हिंदुस्थान सरकारचा जो नवा कायदा होणार आहे त्यांत प्रारंभींच एका तत्त्वाची घोषणा नमूद करून ठेवावी. तें तत्त्व हें कीं, " हिंदी राष्ट्राचें संरक्षण करण्याची जबाबदारी यापुढें हिंदी लोकांवरच टाकली जाईल व तिचा बोजा ब्रिटिश सरकारवर ठेवला जाणार नाहीं." सर सॅम्युअल होअर यांनीं अशा तऱ्हेचें तत्त्व नमूद करण्याच्या प्रश्नाचा विचार करूं असें सांगितलें.

हिंदी लष्करी मंत्री

सर तेज बहादुर सप्रू यांनीं हिंदी लष्करी खातें व वरिष्ठ लोकसभा यांच्या-मध्यें कोणता संबंध असावा हा प्रश्न विचाराकरितां घेतला व असें सुचविलें कीं, इंग्लंडमध्यें ज्याप्रमाणें एक लष्करी कौन्सिल आहे त्याप्रमाणें हिंदुस्थानां-तहि एक लष्करी कमिटी नेमिली जावी, व तसेंच लष्करी खात्याचा ताबा हिंदी लोकसभेचा सभासद असलेल्या हिंदी गृहस्थाकडे द्यावा. हा सभासद व्हाइसरॉयांना जबाबदार असावा. तथापि मंत्रिमंडळ मोडलें तर यांनीं राजी-नामा द्यावा, परंतु त्याला पुन्हा निवडून येतां येण्यास हरकत नाहीं. या प्रश्नावर बरीच चर्चा झाली. ब्रिटिश कॉन्झरव्हेटिव्ह पक्षातर्फे असें सांगण्यांत

आलें कीं, गेल्या डिसेंबरमध्यें जो 'व्हाइट पेपर' सरकारकडून प्रसिद्ध झाला त्यापेक्षां अधिक सवलती देण्यास ते तयार नाहींत. याचें कारण असें सांगण्यांत आलें कीं त्या योगानें व्हाइसरॉयसाहेबांचे राखीव अधिकार कमी केले जातील व ही गोष्ट बरी नाहीं. ब्रिटिश लिबरल पार्टीतर्फें असें सांगण्यांत आलें कीं, लष्कर मंत्री कोण असावा हें व्हाइसरॉयांनींच ठरवावें. संस्थानांतर्फें सर अकबर हैदरी यांनीं सप्रूंच्या या सूचनेला विरोध केला. त्यांचें म्हणणें कीं लष्कर हा विषय संस्थानें व ब्रिटिश इंडिया या दोघांनाहि जिव्हाळ्याचा असल्यामुळें या दोन्ही पक्षांचा विचार केला पाहिजे. सर सॅम्युअल होअर म्हणाले कीं, स्वतंत्र लष्करी अधिकारी नेमावयाचा किंवा जबाबदार असा लष्करमंत्री नेमावयाचा हा प्रश्न व्हाइसरॉयांकडे सोंपविला पाहिजे. शिवाय लष्करमंत्री व लष्करी अधिकारी यांनीं नेहमीं एकमेकांची सल्लामसलत घ्यावी हें उत्तम. लॉर्ड लोथियन यांनींहि आपलें मत तसेंच दिलें. यावर सप्रूंनीं सांगितलें कीं, मोघम गोष्टी न ठेवतां संबंध कसे असावेत ही गोष्ट निश्चितपणें नमूद केली जावी. डॉ. शफत अहमद यांनीं गव्हर्नर जनरलला जें सूचनापत्र देण्यांत येतें त्यांत या गोष्टी नमूद केल्या जाव्या असें सांगितलें. परंतु चौधरी झाफर उल्लाखान यांना ही गोष्ट पसंत पडली नाहीं. त्यांच्या मतें व्हाइसरॉयांचा लष्करमंत्री नेमण्याचा अधिकार कोणत्याहि तऱ्हेनें कमी करूं नये. तसेंच मंत्रिमंडळाबरोबर लष्कर-मंत्र्यानें राजीनामा देऊं नये. या सर्व सूचनांचा विचार करण्याचें आश्वासन दिल्यावर या प्रश्नावरील चर्चा थांबली.

लष्करी खर्च

सर तेज बहादुर सप्रू यांनीं लष्करी खर्चाचा प्रश्न पुढें मांडला व असें सुचविलें कीं, लष्कराच्या अंदाजपत्रकावर लोकसभेचें मत घेऊं नये; तसेंच युद्धासारख्या प्रसंगीं व्हाइसरॉयांना अधिक खर्च करण्याची परवानगी असावी; तथापि त्यापेक्षां अधिक खर्च करावयाचा असला तर मात्र लोकसभेची परवानगी घेतली पाहिजे. तसेंच जर एखाद्या प्रांतानें लष्कराची मदत मागितली तर ती मदत देतांना त्याचा खर्च त्या प्रांतानें सोसला पाहिजे. कारणांचा विचार करून हा खर्च प्रांतानें सोसावा किंवा मध्यवर्ती सरकारनें सोसावा हें गव्हर्नर जनरलनें ठरवावें. परंतु सर सप्रूंचें वरील बाबतींतच पुढें म्हणणें असें कीं, जरी लष्करी अंदाजपत्रकावर लोकसभेला मत देतां आलें नाहीं तरी पूर्वींच्या पांच वर्षांच्या खर्चाचा आढावा घेऊन लष्करी खर्च किती करावा

हें लोकसभेच्या अनुमतीनें ठरवावें व प्रत्येक पांच वर्षांनीं पुन्हा याची छाननी व्हावी. तसेंच जरूर पडल्यास गव्हर्नर जनरलांनीं हा प्रश्न उपस्थित करावा. या प्रश्नाचा विचार पुरा झाला नाहीं.

गोरें लष्कर

सर तेज बहादुर सप्रू यांनीं गोरें लष्कर कमी करण्याचाहि प्रश्न उपस्थित केला. या सर्व बाबतींत रॉलिन्सन कमिटीच्या रिपोर्टांतील शिफारशी अमलांत आणाव्या असें त्यांनीं सुचविलें. लॉर्ड रेडिंग व अर्ल विंटर्टन यांनीं सांगितलें कीं, हिंदुस्थानचें स्थैर्य लष्करावर अवलंबून आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी. शिवाय रॉलिन्सन रिपोर्ट सरकारनें कधींच कबूल केला नाहीं. सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं हिंदुस्थानबाहेर हिंदी लष्कराचा उपयोग करावयाचा असल्यास हिंदी कायदेमंडळाची संमति घेतली पाहिजे असें सुचविलें. श्री. जयकर यांनीं सांगितलें कीं, लष्करी खातें व लोकसभा यांच्यामध्यें विभक्तता असतां उपयोगाची नाहीं. सरसेनापति हे मुख्य लष्करी अधिकारी व लोकनियुक्त लष्करमंत्री ही जोडी सर्वांपेक्षां अधिक चांगलें काम करील.

राष्ट्रीय लष्कर

सर हेन्री गिडने हे सँढर्स्ट कमिटीचे एक सभासद होते. त्यांचा या प्रश्नावर बोलण्याचा अधिकार मोठा होता हें निःसंशय आहे. त्यांच्या भाषणांत त्यांनीं महत्त्वाचे नवीन मुद्दे उपस्थित केले. ते म्हणाले कीं, हिंदीकरणाची जी पद्धति हल्लीं अमलांत आहे ती अगदीं अपुरी आहे. कार्यक्षमता या गुणाकडे लक्ष दिलें पाहिजे हें खरें, तथापि त्यामुळें लष्कराचें हिंदीकरण मागें पडतां कामा नये.

मराठे लोक

यावर बोलतांना ते पुढें म्हणाले कीं, हल्लीं सरकारचें धोरण फक्त लढाऊ जातींतले लोकच लष्करांत घेतले जावे असें आहे. लष्करांत यापुढें मराठे, दलित वर्गांतील लोक, अँग्लो-इंडियन्स यांना ध्यावयाचें नाहीं असें ठरलें आहे. ही गोष्ट निषेधार्ह आहे. लष्करांत शिरण्याचा हक्क राष्ट्रांतील प्रत्येक जातीस असावयास पाहिजे व त्यांत लढाऊ व बिन-लढाऊ असा फरक करतां उपयोगी नाहीं. अधिकारांच्या जागा मात्र सर्वांस देण्याचा विचार आहे, ही त्यांतल्या त्यांत बरी गोष्ट आहे. गोरें सैन्य कमी करूं नये असें आपलें मत त्यांनीं दिलें.

लष्करांतील इतर अनेक खात्यांत हिंदी लोकांचा प्रवेश करणें मात्र लांबणीवर टाकूं नये असेंहि त्यांनीं सांगितलें.

सप्रू-होअर यांचा खटका

मगंळवार ता. ६ रोजीं परिषदेच्या कामास लॉर्ड सँकी यांच्या अध्यक्षतेखालीं सुरुवात झाली. प्ररंभींच सर तेज बहादुर सप्रू यांनीं अध्यक्षांना विनंति केली कीं, लष्करी प्रश्नासंबंधानें ता. ५ रोजीं जी चर्चा झाली तीमध्यें आपल्या गटातर्फें केलेल्या मागण्या पुनः समजुतीकरितां परिषदेपुढें वाचण्याची परवानगी द्यावी. अध्यक्षांनीं तशी परवानगी दिली; परंतु होअरसाहेबांचें पित्त खवळलें व त्यांनीं या मागणीस विरोध केला. विरोध करतांना ते म्हणाले कीं, सप्रू यांनीं खेळांतील शिरस्त्याप्रमाणें आपले सर्व पत्ते आगाऊ दाखविले पाहिजेत. त्यांत गुप्तपणा नसावा. नवे प्रश्न उपस्थित करणें चूक. सप्रूंनीं या भाषणाचा निषेध केला व उलट होअर यांना दोष देऊन ते कार्यक्रमपत्रिका रात्रीं उशिरा पाठवितात म्हणून तक्रार केली. शेवटीं श्री. जयकर यांनीं आपल्या पक्षातर्फेंचें म्हणणें वाचून दाखविलें.

होअर यांचें उत्तर

लष्करासंबंधाच्या प्रश्नाबाबत सरकारचें म्हणणें म्हणून होअर यांनीं एक पत्रक वाचून दाखविलें, त्यांत पुढील गोष्टी सांगितल्या आहेत. (१) लष्कराच्या खर्चासंबंधाचा निश्चित आंकडा ठरवितां यावयाचा नाहीं. (२) लष्कराच्या खात्याची सर्व जबाबदारी गव्हर्नर जनरलकडेच असली पाहिजे. साम्राज्याकरितां लष्कराचा उपयोग केला गेला तर त्याचा खर्च साम्राज्य भरील. खर्चाबद्दल लंडनमध्यें जी पंचायत-कमिटी चर्चा करीत आहे तिचा निकाल झाल्यावर मग विचार करावा. (३) हिंदीकरणाचा निश्चित काल सागतां येणार नाहीं. (४) लष्करमंत्री कोणास नेमावयाचा याबाबतचे सर्व अधिकार गव्हर्नर जनरलकडे राहतील. इंपीरियल डिफेन्स कमिटीसारखी एखादी कमिटी असेंब्लीनें नेमण्यास हरकत नाहीं. (५) प्रत्यक्ष हिंदुस्थानच्या कायद्यामध्यें लष्करासंबंधीं निश्चित योजना व तत्त्वें घालण्याचें कारण नाहीं. तीं तत्त्वें अधिकारदानपत्रांत घातलीं म्हणजे पुरें.

आर्थिक प्रश्नाची चर्चा

यानंतर हिंदुस्थानच्या आर्थिक प्रश्नासंबंधीं चर्चा सुरू झाली. सर सॅम्युअल होअर यांनीं प्रांतिक सरकारची व हिंदुस्थान सरकाराची आर्थिक स्थिति

सांगून प्रातीवरील कर मुख्य सरकारकडे असावा असें सुचविलें. तसेंच ज्या प्रांतांना खर्च भागविण्याकरितां पैसा कमी पडेल त्यांना तो कांहीं वर्षेंपर्यंत द्यावा. सिंध प्रांत वेगळा करणें जरूरीचें आहे, पण खर्चांची काय वाट करावयाची या प्रश्नाचा आपण विचार करावयास पाहिजे. ओरिसा प्रांताचाहि विचार केला पाहिजे. सर कावसजी जहांगीर यांनीं पर्सी व पील यांच्या कमिट्यांनीं ज्या सूचना केल्या होत्या त्याच मान्य कराव्या असें सांगितलें. सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास यांनीं लष्कराचा खर्च कमी करून मुख्य सरकारचा खर्च भागवावा असें सुचविलें. या सूचनेला आगाखानांनीं विरोध केला. सर एन्. एन्. सरकार यांनीं लष्करी खर्च कमी केला नाहीं तर सरकारचें दिवाळें निघेल असें बजावलें. कांहीं वक्त्यांनीं प्रातीवरील कर मुख्य सरकारास देऊं नये असें सांगितलें. सर पात्रो व शफत अहमदखान यांनींहि हीच सूचना मांडली. यानंतर निरनिराळ्या कामांकरतां लहान लहान पोट-कमिट्या नेमण्याचें ठरविण्यांत आलें व त्या दिवशीचें काम संपलें.

(केसरी— १६ डिसेंबर १९३२)

बुधवार ता. ७ रोजीं गोलमेज परिषदेच्या कामकाजास सुरुवात झाली त्या वेळीं संयुक्त सरकारच्या तिजोरीची काय व्यवस्था लावावयाची हा प्रश्न विचारांत घेण्याचें ठरलें. पर्सी कमिटीनें या बाबतींत कोणत्या कराचें उत्पन्न संयुक्त सरकारनें ठेवावें व कोणतें उत्पन्न प्रांतिक सरकारांकडे राहावें या बाबतींत ठरविलेली योजना पुष्कळ सभासदांना सर्वसाधारणतः पसंत असल्याचें दिसलें. प्रातीवरील कराचें उत्पन्न कोणी घ्यावें व प्रांतांना स्वतंत्र रीतीनें कर्ज काढण्याची सत्ता असावी कीं नाहीं हे वादाचे प्रश्न होते. प्रांतांना प्रातीवरील कराचा वांटा द्यावा व त्यांना कर्ज काढण्याचीहि परवानगी असावी असें सांगण्यांत आलें.

संस्थानिकांची बाजू

सर अकबर हैदरी, संस्थानिकांची या प्रश्नासंबंधींची बाजू मांडतांना म्हणाले, " जर संयुक्त सरकार उत्पन्न करावयाचें असेल तर त्याचें आर्थिक बल उत्तम असलें पाहिजे. आजच नऊंपैकीं सात प्रांतांजवळ भरपूर पैसा नसल्यामुळें त्यांच्या जमाखर्चांत तूट येते. मध्यवर्ती सरकराजवळहि पैसा जर नसला तर मोठी आपत्ति येईल. म्हणून प्रातीवरील कर त्या सरकारकडे असावा. संयुक्त सरकार हें दरिद्रीच झाल्यास संस्थानिक पुढील राज्यकार-

भारांत भाग घेणार नाहींत." सर मनुभाई मेथा यांनीं वरील बाबतींत हैदरींना विरोध केला. ते म्हणाले कीं प्रातीवरील कर प्रांताकडेच असावा. संस्थानें अप्रत्यक्ष रीतीनें मध्यवर्ती सरकारास मदत करतील. परंतु संयुक्त सरकार होण्यापूर्वीं हिंदुस्थान सरकारानें जें कर्ज केलें आहे त्या कर्जाची जबाबदारी घेण्यास संस्थानें तयार नाहींत. तेव्हां उत्तम उपाय म्हणजे लष्करी खर्चांत व इतर खर्चांत शक्य तितकी काटकसर करावी. या विषयावर आणखी कांहीं भाषणें झाल्यावर या निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधानें तीन स्वतंत्र कमिट्या नेमण्याचें ठरलें व ५ वाजून २० मिनिटांनीं त्या दिवसाचें काम संपलें.

कमिटींतील सभासद

संयुक्त सरकारच्या तिजोरींत कोणकोणत्या करांचें उत्पन्न यावें हें ठरविण्याकरितां नेमलेल्या कमिटींत पुढील सभासद आहेत. (१) लॉर्ड पील (अध्यक्ष), (२) लॉर्ड लोथियन, (३) मि. डेव्हिड्सन, (४) मि. बटलर, (५) सर मनुभाई मेथा, (६) सर मिर्झा इस्माईल, (७) सर अकबर हैदरी, (८) मि. व्ही. टी. कृष्णम्माचारी, (९) सर कावसजी जहांगीर, (१०) सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, (११) मि. रामस्वामी मुदलियार, (१२) सर एन्. एन्. सरकार, (१३) डॉ. शफत अहमद, (१४) मि. ए. एस्. गझनवी, (१५) सर ह्यूबर्ट कार.

अँग्लो-इंडियन लोकांच्या शिक्षणाबाबत पुढील कमिटी नेमण्यांत आली:— लॉर्ड आयर्विन (अध्यक्ष), सर हेन्री गिडने, रा. जयकर, सर महमद इक्बल, सर ह्यूबर्ट कार.

आर्थिक संरक्षक बंधनांचा विचार करण्याच्या कमिटींत पुढील सभासद आहेत:—सर सॅम्युअल होअर (अध्यक्ष), लॉर्ड आयर्विन, लॉर्ड रेडिंग, लॉर्ड पील, सर अकबर हैदरी, सर मनुभाई मेथा, सर टी. बी. सप्रू, सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, सर कावसजी जहांगीर, सर ह्यूबर्ट कार, मि. झाफरउल्ला, मि. हिदायत हुसेन.

गुरुवार ता. ८ या दिवशींच्या कामाला सुरुवात झाली त्या वेळीं संस्थानी सभासदांनीं सांगितलें कीं आज हिंदुस्थानचें एक अब्ज एकोणीस कोटी रुपयांचें कर्ज आहे त्याचा बोजा संस्थानिक सोसणार नाहींत. तसेंच महा-

युद्धाच्या बाबतींत हिंदुस्थाननें जें कर्ज केलें आहे त्याला तहकुबी द्यावी. अशाच तऱ्हेचे कांहीं विचार मांडल्यावर व आदले दिवशीं नेमलेल्या कमिट्यांचें काम करण्यास फुरसत मिळावी म्हणून सभा तहकूब ठेवण्यांत आली.

श्री. केळकरांचें मत

सर सॅम्युअल होअर यांनीं लष्कर, आर्थिक बाबी, आणि व्हाइसरॉय व गव्हर्नर यांना देण्यांत येणारे खास अधिकार यासंबंधीं जें भाषण केलें तें सप्रू वगैरेस मुळींच पसंत पडलें नाहीं. यासंबंधीं मुख्य प्रधान मि. मॅक्डोनाल्ड यांच्याकडे तक्रारीचें एक पत्र पाठविण्याचें ठरलें आहे. मुख्य प्रधानांनीं मनांत आणल्यास गोलमेज परिषदेंत जें दुमत झालें आहे तें त्यांना काढतां येईल. तथापि श्री. केळकर यांनीं मद्रासच्या हिंदु पत्राच्या खास बातमीदाराला जी मुलाखत दिली आहे तिजवरून तसें होईल असें दिसत नाहीं. आपल्या मुलाखतींत श्री. केळकर म्हणतात, " लॉर्ड सँकी, लॉर्ड आयर्विन, लॉर्ड रेडिंग व लॉर्ड लोथियन यांनीं कितीहि आग्रह केला व स्नेह दाखविला तरी यापुढें कोणत्याहि तऱ्हेनें वरील चार बाबतींत सर सॅम्युअल होअर यांच्या म्हणण्याला रुकार देण्यास आपण तयार नाहीं. आज जी कटकट उपस्थित झाली आहे तिजवरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, गोलमेज परिषदेच्या कार्याच्या परिसमाप्तीस प्रारंभ झाला! आणखी हिंदी राष्ट्राच्या जिव्हाळ्याचे पुष्कळ प्रश्न अद्याप परिषदेपुढें आले नाहींत. उदाहरणार्थ, व्यापारी बाबतींत वर्णभेद करणें व आर्थिक बाबतींत संरक्षक बंधनें घालणें हे दोन प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. सरकारनें पहिल्या चार प्रश्नांसंबंधीं जें प्रतिगामी धोरण स्वीकारलें तेंच धोरण या प्रश्नांचे बाबतींतहि सरकार ठेवील असें दिसतें. संयुक्त राज्यव्यवस्थेमध्यें संस्थानिकांनीं केव्हां येऊन मिळावयाचें हेंहि निश्चित झालें नाहीं. तसेंच मध्यवर्ती जबाबदारीबद्दलहि अद्याप वार्ता नाहीं. अशा परिस्थितींत पुढें काय होतें हें सांगणें कठीण आहे."

श्री. जयकर यांची मुलाखत

मद्रासच्या हिंदु पत्राच्या प्रतिनिधीनें जयकरांचीहि मुलाखत घेतली. सर तेज बहादुर सप्रूंप्रमाणेंच श्री. जयकर हेहि कांहीं गोष्टी सांगूं इच्छीत नव्हते. तथापि सर्वसाधारणरीत्या श्री. जयकर आपल्या मुलाखतींत म्हणाले, "आमच्यांपैकीं अकरा-बाराजणांनीं सरकारला एक खणखणीत पत्र लिहून आमचें लष्कर वगैरे बाबतींत काय मत आहे हें स्पष्टपणें कळविलें आहे. या

पत्राच्या उत्तराची आम्ही वाट पाहत आहों. आम्हांला कमींत कमी काय पाहिजे हें आम्हीं ठरविलें आहे व आमची मागणी मंजूर झाल्याशिवाय आम्हांला समाधान होणार नाहीं. ठरलेल्या वेळाच्या आंत उरलेले अनेक महत्त्वाचे प्रश्न निकालांत कसे निघणार हें समजणें कठीण आहे. परंतु परिषद पुढें लांबवा किंवा तहकूब करा असें कोणी म्हणणार नाहीं व तशी आमची अपेक्षाहि नाहीं. प्रांतिक स्वायत्तताच फक्त घेऊन आमचें समाधान होणें शक्य नाहीं. सरकारनें जर प्रामाणिकपणें प्रयत्न केला तर संयुक्त घटना अंमलांत येणें कठीण नाहीं. संस्थानिकांना काय पाहिजे आहे याचा विचार करण्यास आम्ही तयार आहों. परंतु संस्थानिक स्वतः हजर नाहींत व त्यांनीं पाठविलेल्या त्यांच्या दिवाणांना फक्त मर्यादित अधिकार आहेत. तथापि मध्यवर्ती सरकारांत संस्थानिक व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांची मिळून संयुक्त राज्यघटना अंमलांत आली नाहीं तरी ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील मध्यवर्ती सरकारांत जबाबदारीचें तत्त्व घालण्याचा आम्ही आग्रह धरूं. संस्थानी प्रतिनिधी व ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रतिनिधी यांच्यामध्यें जो मतभेद झाला आहे तो मतभेद संपविण्याकरितां सर अकबर हैदरी व सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास या दोघांची एक स्वतंत्र कमिटी नेमून त्यांनीं हिंदुस्थानचें कर्ज व निरनिराळ्या प्रांतांनीं व संस्थानांनीं किती मदत मध्यवर्ती सरकारला करावी हें ठरवावें असा एक ठराव फेडरल फायनॅन्स कमिटीपुढें आणण्याचें ठरलें आहे."

या निरनिराळ्या कमिट्यांचीं कामें संपून त्यांच्या शिफारशी आल्याशिवाय पुढें काम करणें शक्य नसल्यामुळें गोलमेज परिषदेची बैठक मंगळवार ता. १२ पर्यंत बंद ठेवण्यांत आली.

(केसरी—२३ डिसेंबर १९३२)

गुरुवार ता. १५ व शुक्रवार ता. १६ या दिवशीं परिषदेचें काम चाललें नाहीं. या दोन दिवसांत फेडरल फायनॅन्स कमिटीच्या कामाच्या वेळीं सर तेज बहादुर सप्रू व इतर हिंदी सभासद एका बाजूस आणि सर सॅम्युअल होअर व ब्रिटिश सभासद दुसऱ्या बाजूस असे तट पडल्यामुळें त्यांच्यामध्यें फार खटके उडाले. हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर कोणाचा ताबा असावा व हिंदुस्थानास आर्थिक स्वातंत्र्य किती व कोणत्या प्रकारचें द्यावें हा वादाचा विषय होता. सर सॅम्युअल होअर व ब्रिटिश प्रतिनिधी यांचा आग्रह असा कीं,

आर्थिक स्वातंत्र्याची अशक्यता

(१) प्रस्तुतची जगाची आर्थिक परिस्थिति अत्यंत वाईट व गुंतागुंतीची झाली आहे. (२) हिंदुस्थाननें इंग्लंडमधील लोकांकडून जें मोठें कर्ज घेतलें आहे त्याबद्दलची हमी पाहिजे व (३) हिंदुस्थानच्या अवाढव्य कर्जाबद्दल ब्रिटिश पार्लमेंट त्याला जामीन राहिलें आहे. या तीन कारणांकरितां तिजोरीवरील ताबा व आर्थिक स्वातंत्र्य हिंदुस्थानास देणें ही गोष्ट अशक्यप्राय आहे. लंडनमधील ज्या बँकांनीं हिंदुस्थानास कर्ज दिलें आहे त्यांच्या प्रतिनिधींची व हिंदी प्रतिनिधींची भेट या निर्णयाच्या चर्चेसाठीं घडवून आणली तेव्हां बँकवाल्यांनीं तर एक पाऊल पुढें जाऊन हिंदी प्रतिनिधींना स्पष्ट बजावलें कीं, हिंदी रिझर्व्ह बँक निघाली तरी तिच्यावर आमचाच ताबा राहील. यावर हिंदी सभासदांचें म्हणणें कीं

आर्थिक स्वातंत्र्य हा स्वराज्याचा पाया

आहे. शिवाय (१) पहिल्या व दुसऱ्या गोलमेज परिषदेंत आर्थिक संरक्षक बंधनाच्या ज्या सरकारी कल्पना म्हणून आतां आमच्यापुढें मांडल्या जात आहेत त्या केव्हांहि कबूल केल्या गेल्या नव्हत्या. उलट सर्व हिंदी प्रतिनिधींनीं आपणांस ह्या अटी मान्य नाहींत असें नमूद केलेलें पहिल्या व दुसऱ्या परिषदेच्या अहवालांत आढळतें. (२) जर इंग्लंडचें कर्ज फिटेपर्यंत हिंदुस्थानास आर्थिक स्वायत्तता मिळणार नाहीं तर हिंदुस्थानास शंभर वर्षांतहि स्वराज्य मिळणार नाहीं ! कारण, एवढें मोठें कर्ज फिटणें ही अशक्य गोष्ट आहे; व शिवाय हिंदुस्थानच्या संमतीशिवाय आजहि इंग्लंडांत हिंदुस्थान सरकार हवें तेवढें कर्ज काढीत आहे. (३) हिंदी रिझर्व्ह बँकेवर इंग्लंडांतील बँकांचा ताबा असावा हें म्हणणें विलक्षण आहे. स्वराज्याचे हक्क असणाऱ्या कोणत्याहि वसाहतींत हा प्रघात नाहीं. (४) नव्या घटनेंत जर आर्थिक बाबतींत सरकारी ताबा राहावयाचा असला तर स्वराज्य नाहींच असें म्हटलें पाहिजे. कारण त्याशिवाय मध्यवर्ती सरकारांत जबाबदारीचें तत्त्व मान्य केलें असें होत नाहीं. ह्या परिस्थितींत संस्थानें तरी संयुक्त घटनेंत कां सामील होतील? तात्पर्य, आर्थिक स्वातंत्र्य नाहीं म्हणजे स्वराज्य नाहीं असाच निष्कर्ष निघतो.

राष्ट्रीय सभेची भीति

बँक ऑफ इंग्लंडचे गव्हर्नर मि. मॅांटेग्यु नॉर्मन यांनीं असेंहि सांगितलें कीं, यापुढील निवडणुकींत राष्ट्रीय सभेनें भाग घेतला तर सर्व निवडणुकी राष्ट्रीय सभा जिंकील व राष्ट्रीय सभेनें परराष्ट्रीय कर्जे देण्याचें नाकबूल करावयाचें ठरविलें आहे. अशा परिस्थितींत हिंदुस्थानची बाजारांत फारशी पत राहणार नाहीं. म्हणून पार्लमेंटनें जामिनकी घ्यावयास पाहिजे व अशी जामिनकी दिली तर इंग्लंडचा आर्थिक बाबतींतील ताबा कायम ठेवलाच पाहिजे. ही भाषा हिंदी प्रतिनिधींना रुचली नाहीं. शेवटीं, सर सॅम्युअल होअर यांनीं समारोप केला. त्या वेळीं त्यांनीं सांगितलें कीं, बँक ऑफ इंग्लंडच्या अगर इतर बँकांच्या प्रतिनिधींचें म्हणणें सरकारास सर्वस्वीं पटतेंच असें नाहीं.

व्यावहारिक सूचना

तसेंच, पहिल्या व दुसऱ्या गोलमेज परिषदेंत आम्हीं आर्थिक बाबतींत हिंदुस्थानाला पूर्ण अखत्यारी द्यावयाची कबुली दिली होती हेंहि खरें; पण या बाबतींत कांहीं व्यवहार हा पाहिलाच पाहिजे. म्हणून आहे ही परिस्थिति डोळ्यांसमोर ठेवून कांहीं व्यावहारिक सूचना केल्या पाहिजेत. रिझर्व्ह बँक मात्र आम्ही तावडतोब काढण्याची योजना करतों. अशा रीतीनें गुरुवार ता. १५ व शुक्रवार ता. १६ या दिवशीं पुष्कळ वादविवाद झाला खरा; पण काम संपलें नाहीं व ऐकमत्यहि झालें नाहीं. शनिवार ता. १७ व सोमवार ता. १९ रोजीं हा वादविवाद पुढें चालू होताच.

शनिवार ता. १७

गोलमेज परिषदेच्या मुख्य बैठकीस ता. १७ रोजीं पुन्हा सुरुवात झाली त्या वेळीं, हिंदी नागरिकांचे मूलभूत हक्क कोणते असावेत व त्यांचा अंतर्भाव प्रत्यक्ष घटनेंत करावा कीं नाहीं या विषयावर वादविवाद सुरू झाला. सर जॉन सायमन यांनीं असें कोडें घातलें कीं, मूलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठीं न्यायकोर्टांना सत्ता दिली पाहिजे, तरच याचा उपयोग आहे. पण अशा तऱ्हेनें कायद्यांत फेरबदल केला तर फारच घोटाळा माजेल ! शिवाय संस्थानिकांना या मूलभूत हक्कांची जरूरीच नाहीं. सर ए. पी. पात्रो म्हणाले कीं, सर्व घटनांमधून मूलभूत हक्कांचा समावेश केला गेला आहे. मग हिंदी घटनेंत तो कां असूं नये. सर सॅम्युएल होअर यांनीं सांगितलें कीं, गव्हर्नर व

गव्हर्नर जनरल यांना जे अधिकार दिले आहेत त्यांत या हक्कांच्या संरक्षणाची तजवीज केली आहे. लॉर्ड हॅलशॅम यांच्या मतें व्यक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क क्रिमिनल प्रोसीजर कोडानें मान्य केला आहेच. या सर्व विवादाचा निष्कर्ष हा होता कीं, ब्रिटिश प्रतिनिधींच्या मतानें मूलभूत हक्कांचा समावेश घटनेंत करण्याचें कारण नाहीं; यास्तव तडजोडीचा म्हणून असा मार्ग सुचविला गेला कीं, घटनेंत त्याची नोंद न करतां बादशहा जो जाहीरनामा काढतील त्यांत या हक्कांचा उल्लेख करावा. इतक्या कामानंतर त्या दिवशीची बैठक संपली.

सोमवार ता. १९

रोजीं मूलभूत हक्कांच्या प्रश्नासंबंधींचा वादविवाद पुन्हा सुरू झाला. संस्थानांच्या प्रतिनिधींनीं मूलभूत हक्कांचा जाहीरनामा काढला अगर त्यांचा घटनेंत अंतर्भाव केला गेला तर त्यांत आपल्या अधिकारावर आक्रमण होतां कामा नये असा इशारा दिला. शिवाय संयुक्त घटनेमध्यें संस्थानिक येऊन मिळणार आहेत हें खरें; पण त्या गोष्टीचा व मूलभूत हक्कांचा फारसा संबंध नाहीं म्हणून जाहीरनाम्याची जरूर नाहीं. पण असा जाहीरनामा काढण्याचेंच ठरलें तर मात्र संस्थानिकांशीं झालेल्या तहनाम्यांत फेरफार होतां कामा नये व तसेंच त्यांच्या अधिकारांतहि कांहीं कमी होतां कामा नये असें त्यांनीं सांगितलें. या दिवशींहि या प्रश्नावरील वादविवाद संपला नाहीं.

व्यापारी कमिटी

व्यापारी हितसंबंधांत वर्णभेदाचा प्रश्न आड येऊं नये व विशेषतः हिंदी व्यापार व युरोपियन व्यापार असा फरक पुढील स्वराज्याच्या कारभारांत करावा किंवा काय या प्रश्नाचा विचार करण्याकरितां पुढील सभासदांची कमिटी नेमण्यांत आली. लॉर्ड रेडिंग (अध्यक्ष), लॉर्ड आयर्विन, लॉर्ड पील, मि. आर. ए. बटलर, सर अकबर हैदरी, सर एम्. मेथा, डॉ. आंबेडकर, सर पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास, सर कावसजी जहांगीर, नबाब झाफरउल्ला, मि. हिदायत हुसेन आणि सर ह्यूबर्ट कार. यानंतर या दिवसाचें काम संपलें.

ता. १९ रोजीं नागरिकांच्या मूलभूत हक्कासंबंधींच्या प्रश्नांवरील चर्चेला सुरुवात झाली. पंजाबमधील हिंदु व शीख यांच्या प्रतिनिधींनीं मूलभूत हक्कांचा घटनेंत अंतर्भाव झाला पाहिजे असें सांगितलें.

ब्रिटिश सरकारतर्फे असें सांगण्यांत आलें कीं, 'खुद्द इंग्लंडच्या अगर वसाहतींच्या घटनेंत या हक्कांचा अंतर्भाव केला गेला नाहीं. हिंदुस्थानच्या बाबतींत कांहीं हक्कांची नोंद घटनेंत करावी लागलीच तरी त्यांची संख्या फारच थोडी असावी. कारण या हक्कांमुळें हिंदी लोकांचीच कायदे करण्याची सत्ता मर्यादित होईल. म्हणून त्यांनीं स्वहिताच्या दृष्टीनेंहि या बाबतींत फारसा हट्ट धरूं नये. कोणतीहि घटना सुटसुटीत पण लवचीक असावी. जर या हक्कांचा अंतर्भाव तींत केला तर घटनेचा साधेपणा व लवचीकपणा जाईल. शिवाय पुढील संयुक्त घटनेचा पाया एकमेकांवरील विश्वास हाच असला पाहिजे.'

संस्थानिकांचा विरोध

संस्थानांतर्फे बोलतांना सर मनुभाई मेथा म्हणाले कीं, 'हे हक्क म्हणजे नीतिबोधवचनें आहेत. फौजदारी किंवा दिवाणी बाबींवर जर या हक्कप्रकरणामुळें परिणाम होणार असेल तर त्यामुळें संस्थानांच्या अंतर्गत कारभारावर अतिक्रमण केल्यासारखें होईल. म्हणून हा हक्कांचा प्रश्न बाजूसच ठेवला पाहिजे. त्यांना संस्थानांचाहि विरोध आहे. शिवाय संयुक्त घटनेप्रमाणें जीं कायदेमंडळें होतील त्यांचीहि कायदे करण्याची सत्ता त्यामुळें मर्यादित होईल तें वेगळेंच.'

श्री. केळकर यांनीं सांगितलें कीं, 'मूलभूत हक्कांचा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. रोजच्या नेहमींच्या व्यवहारांत त्यांचा फार उपयोग होणारा आहे. पण अल्पसंख्याकांच्या व इतरांच्या मनांत तेवढ्यानें विश्वास उत्पन्न होईलच असें सांगतां येणार नाहीं.'

डॉ. आंबेडकर म्हणाले कीं, 'सार्वजनिक सुख-सोयी व सार्वजनिक इमारती यांचा उपयोग सर्वांना सारखाच झाला पाहिजे. त्यांत वर्ण, जाति किंवा धर्म यांमुळें विषमता उत्पन्न होऊं नये. कायद्याच्या दृष्टीनें सर्वांची सारखीच योग्यता असावी. म्हणून या हक्कांचा समावेश घटनेंत केला पाहिजे.'

सर ह्यूबर्ट कार यांनीं ख्रिस्ती समाजाकरितां व सर हेन्री गिडने यांनीं अँग्लो-इंडियन लोकांकरितां हे हक्क पाहिजेत असें सांगितलें.

लॉर्ड सँकींचें मत

समारोप करतांना लॉर्ड सँकी म्हणाले, 'मूलभूत हक्कांचे राजकीय व कायदेविषयक असे दोन प्रकार आहेत. परंतु या दोहोंच्या मुळाशीं परस्पर विश्वासाचा

अभाव असतो. जर आपल्याला संयुक्त घटना पाहिजे असेल तर आपण परस्परांवर विश्वास ठेवलाच पाहिजे. निरनिराळया देशांच्या घटनेंतून कांहीं तुकडे घेऊन घटना तयार करणें बरोबर नाहीं. ती एकसंधि व सुटसुटीत पाहिजे. तशांतून आपल्याच लोकांकडून आपल्यास अन्याय होईल असें मानण्याचें कारण नाहीं.'

घटनेंत फरक

यानंतर घटनेंत फरक करतां येईल कीं नाहीं व तो करावा कीं नाहीं याची चर्चा झाली. त्या फरकाचे तीन प्रकार असूं शकतात. सरकारी राज्ययंत्रांत तपशिलामध्यें सोयीकरितां फरक करणें हा पहिला प्रकार, संयुक्त घटनेच्या निरनिराळया घटकावयवांचा संबंध बदलेला असा फरक करणें हा दुसरा प्रकार व तिसरा म्हणजे मूलग्राही उपसूचना आणून घटनेचें स्वरूपच बदलणें हा होय. या प्रश्नावरील चर्चेत ब्रिटिश प्रतिनिधींनीं सांगितलें कीं, पहिल्या प्रकारचा फरक करण्यास हरकत नाहीं. पण दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारचा फरक करावयाचा असल्यास तो दहा वर्षांनीं करावा, निवडणुकीपूर्वीं तो स्पष्टपणें मतदारांपुढें मांडला जावा व नंतर संयुक्त घटनेंतील कायदेमंडळानें तो पसार करावा. लॉर्ड रेडिंग यांनीं सांगितलें कीं, पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारचे फरक करूं नयेत. इतकें झाल्यावर त्या दिवसाचें काम संपलें.

ता. २० रोजीं फेडरल फिनॅन्सच्या व इतर कमिट्यांच्या कामाकरितां परिषदच बंद ठेवली होती.

सप्रू-प्रभृतींचा तिसरा खलिता

सर तेज बहादुर सप्रू, श्री. जयकर व श्री. केळकरप्रभृति सभासदांनीं मुख्य प्रधानांकडे तिसरा खलिता पाठविला असून त्यांत परिषदेंतील कामाच्या पद्धतीसंबंधीं तक्रार केली आहे व मुख्य प्रश्नाला अद्याप हातच लागत नाहीं याचा निषेध केला आहे.

बुधवार ता. २१ रोजीं ब्रिटिश प्रधान मंडळाची साप्ताहिक सभा सकाळीं ८ वाजतां असल्यानें व दुपारीं फेडरल फिनॅन्स कमिटीची व इतर कमिट्यांचीं कामें चालणार असल्यानें गोलमेज परिषदेची बैठक त्या दिवशीं रात्रौ ८ वाजतां भरविण्याचें ठरलें.

(केसरी—२७ डिसेंबर १९३२)

बुधवार ता. २१ रोजीं गोलमेज परिषदेच्या कामास रात्रौ साडेआठ वाजतां सुरुवात झाली. लॉर्ड सँकी हे उपस्थित नसल्यामुळें हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी सर सॅम्युअल होअर हेच अध्यक्ष झाले. या बैठकीचें काम रात्रीं ११ पर्यंत चाललें होतें व त्यांत घटनेंत बदल कोणी व कसा करावयाचा या प्रश्नाचीच चर्चा झाली. ह्या चर्चेनंतर प्रांताची फेरविभागणी करण्याचा प्रश्न चर्चेस निघाला व त्यावरहि कडाक्याचा वाद झाला.

वऱ्हाडचा प्रश्न

अर्थात् या वेळीं वऱ्हाड प्रांत त्याच्या जवळच्याच मराठी प्रांतांत सामील करून एक स्वतंत्र महाराष्ट्र प्रांत बनवावा अशी सूचना पुढें मांडण्यांत आली. ही सूचना ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील सभासदांना मान्य झाली. परंतु संस्थानी प्रतिनिधींनीं व त्यांतल्या त्यांत निजाम हैदराबादच्या शिष्टमंडळानें त्याविरुद्ध बरेंच अकांडतांडव केलें व त्यांचें म्हणणें असें कीं, वऱ्हाडच्या प्रश्नाची चर्चाच गोलमेज परिषदेंत होऊं शकत नाहीं. कारण तो प्रश्न निजाम सरकार व ब्रिटिश सरकार यांच्यामधील आहे, व असल्या प्रश्नाची चर्चा त्या परिषदेंत करणें युक्त नाहीं! एवढा वादविवाद झाल्यावर त्या रात्रीचें काम संपलें.

गुरुवार ता. २२

गुरुवार ता. २२ रोजीं पुनः रात्रींच सभा भरली व त्या वेळींहि सर सॅम्युएल होअर हेच अध्यक्ष होते. बुधवारच्याच प्रांत-विभागणीचा प्रश्न पुन्हा चर्चेस घेतला होता. एका मद्रासी प्रतिनिधीनें ओरिसा प्रांत स्वतंत्र करावा अशी सूचना मांडली व त्या सूचनेवर भाषण केलें. पंजाबचे श्री. नानकचंद यांनीं सांगितलें कीं, पंजाबच्या पूर्वभागांतील लोक व पश्चिम भागांतील लोक यांचें कोणत्याच बाबतींत साम्य नाहीं. तरी पंजाबचे दोन भाग करावे म्हणजे पंजाबचा अवघड प्रश्नहि सुटेल. ही सूचना पुष्कळ प्रतिनिधींना आवडली नाहीं. त्यांनीं अशी धोक्याची सूचना दिली कीं, प्रांतांचे जर वरीलप्रमाणें तुकडे पाडून घेणें सोपें होईल तर अनर्थ होईल! तरी ती सत्ता देऊं नये. याबाबतींत भावी संयुक्त सरकारकडेच हा हक्क ठेवला पाहिजे. मतदानाचा हक्क कांहीं वर्षें गेल्यानंतर, नागरिकांना अधिक देण्याचा अधिकार प्रांतिक व वरिष्ठ कायदेमंडळाला असावा अशी सूचना

एका मद्रासी गृहस्थानें केली. लॉर्ड लोथियन म्हणाले कीं, संयुक्त सरकारच्या लोकसभेलाहि घटना बदलण्याचा हक्क फारसा ठेवूं नये. संयुक्त राज्यपद्धति यशस्वी होण्याचीं जीं अनेक कारणें आहेत त्यांत मूळ घटना बदलण्याचा हक्कच ठेवला गेलेला नसता हें एक प्रमुख कारण आहे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. जर राष्ट्रांत घटना बदलण्यासंबंधीं मोठी खळबळच माजली, तरच घटना बदलली जावी, एरव्हीं ती बदलणें कठीण जावें.

होअर यांचा समारोप

ब्रिटिश सरकारतर्फें समारोप करतांना सर सॅम्युएल होअर म्हणाले कीं, रोप लावल्याबरोबर त्याचीं मुळें उपटून तीं किती वाढलीं हें पाहणें जसें इष्ट नाहीं तसेंच घटनेसंबंधाचें आहे. घटनेचींहि मुळें पाहण्यांत अर्थ नाहीं. नवे प्रांत बनविण्याचा अधिकार कायदेमंडळाकडे दिला पाहिजे. त्याची आतां येथें चर्चा करण्यांत अर्थ नाहीं. नवे प्रांत बनविण्याच्या प्रश्नाचा विचार मोठ्या सावकाशीनें केला पाहिजे. ज्या जिल्ह्यांचा नवा प्रांत बनवावयाचा त्या जिल्ह्यांतील लोकांना स्वतंत्र प्रांत बनविण्याची इच्छा व जरूरी वाटली पाहिजे व शिवाय तसा नवा प्रांत बनविला तर त्याचा खर्च इतर प्रांतांवर किंवा मध्यवर्ती सरकारवरहि पडतां उपयोगी नाहीं. संयुक्त सरकारलाच एखादा नवा प्रांत बनविणें इष्ट वाटलें तर मात्र त्याला साम्राज्य सरकारकडे तशी शिफारस करण्याचा अधिकार असावा.

मताधिकाराचें क्षेत्र वाढविण्याच्या संबंधांत सर सॅम्युएल होअर यांनीं सांगितलें कीं, सध्यां जी पद्धति ठरविली आहे, ती कांहीं वर्षेंपर्यंत चालू ठेवावी हें उत्तम. परंतु हा अधिकार अधिक नागरिकांना द्यावयाचा किंवा नाहीं, हें संरक्षक बंधनें घालून कायदेमंडळानेंच ठरवावें हें उत्तम.

मूलभूत हक्कांसंबंधीं ते म्हणाले कीं, अशा तऱ्हेच्या अधिकारांची यादी पार्लमेंटनें कायद्यांत समाविष्ट करणें फार अवघड आहे; तथापि या प्रश्नाला पुष्कळच सभासद फार महत्त्व देत आहेत, म्हणून मी इतकेंच म्हणतों कीं, कायदेमंडळांत चर्चा होण्याला योग्य अशा कांहीं अधिकारांचा नामनिर्देश कायद्यांत करूं, पण त्याव्यतिरिक्त बाकीच्यांबद्दल मात्र ज्या वेळीं संयुक्त राज्यपद्धतीसंबंधीं जाहीरनामा निघेल त्या वेळीं त्या जाहीरनाम्यांत त्यांचा समावेश केला जाईल. इतकें काम झाल्यावर परिषदेची बैठक दुसरे दिवशीं रात्रीं ८॥ वाजेपर्यंत तहकूब राहिली.

फेडरल फायनॅन्स कमिटीचा अहवाल

फेडरल फायनॅन्स कमिटीनें अशी योजना केली आहे कीं, ज्यामुळें सर्व प्रांतांना व मध्यवर्ती सरकारला आद्यापेक्षां जास्ती खर्च करावा लागणार नाहीं, दोन्ही तोंडें मिळून तूट येत नाहीं, असें झाल्यावर मग संयुक्त सरकारला ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील प्रांत व संस्थानें यांचेकडून मदत केली जाईल.

प्राप्तीवरील कराच्या उत्पन्नाच्या वांटणीबाबत अशी योजना केली आहे कीं, सरकारी रोख्यांवरील कर मग खालसांतील असो वा संस्थान हद्दींतील असो, संयुक्त सरकारनें घ्यावयाचा. परंतु ही योजना अनुभवानें अव्यवहार्य ठरली तर मग सर्व उत्पन्नाचा कांहीं भाग संयुक्त सरकारास तोडून द्यावयाचा. संयुक्त सरकारच्या हिश्शाबाबत दुमत आहे. संस्थानी प्रतिनिधि म्हणतात कीं, साडेआठ कोटी रुपये उत्पन्न संयुक्त सरकारला द्यावें. खालसा मुलुखांतील प्रतिनिधींच्या मतानें पांच कोटी रुपये होतील. प्रारंभीचीं कांहीं वर्षें मात्र वरील कोणतीच योजना अमलांत न येतां जरूर तितका पैसा संयुक्त सरकारनें ठेवावयाचा असें ठरलें आहे. हीं कांहीं वर्षें म्हणजे संस्थानी प्रतिनिधींच्या मतानें दहा असावीं, खालसांतील प्रतिनिधींच्या मतानें पांच असावीं. इतकें करूनहि जर संयुक्त सरकारला पुरेसा पैसा हातीं आला नाहीं तर त्या सरकारनें नवीन कर बसवावे व त्यांतील कांहीं हिस्सा आपण ठेवून कांहीं प्रांतांना द्यावा. हा कर खालसा मुलुखांतच वसूल करावयाचा व ही योजना ज्यांना संमत नसेल अशा संस्थानिकांकडून कांहीं ठराविक रकमा घ्यावयाच्या. याशिवाय साडेबारा टक्केपर्यंत जादा कर बसविण्याचा हक्क प्रांतांना व संयुक्त सरकारला दिला गेला आहे.

लहान प्रांतांना मदत

ज्या प्रांतांच्या जमाखर्चाची तोंडमिळवणी होत नाहीं त्या प्रांतांना संयुक्त सरकारकडून द्रव्यद्वारा मदत करण्याचें ठरलें आहे. परंतु ही मदत किती मुदतीपर्यंत करावयाची हें मात्र ठरलें नाहीं.

सिंध प्रांताला किती मदत करावयाची हें आगाऊ निश्चित करण्याचें ठरलें. बंगाललाहि तागाच्या जकातीच्या उत्पन्नाचा कांहीं भाग द्यावयाचा असें ठरलें.

पूर्वीचें कर्ज

संयुक्त राज्यघटना अमलांत येण्यापूर्वी जो कर्जाचा बोजा हिंदुस्थानवर आहे तो आपल्या अंगावर घेण्यास संस्थानें तयार नाहींत तो बोजा हिंदुस्थानच्याच जमाबंदींतून उचलला गेला पाहिजे. पुढील काळांत जीं कर्जें काढावीं लागतील तीं मात्र संयुक्त सरकारच्या पतीवर काढलीं जातील. वर जी कालमर्यादा सांगितली आहे ती कालमर्यादा संपल्यानंतर संस्थानें पुढील कर्जाबद्दल जबाबदार राहतील व त्याची फेड करण्याकरितां नवे कर बसवून रक्कमा भरतीलहि. फक्त या रक्कमा कशा वसूल करावयाच्या हें त्यांनीं ठरवावयाचें आहे. पुढील वीस वर्षांच्या आंत संस्थानें आज जी खंडणी देत आहेत ती बंद करावयाची. जमल्यास ती लवकरहि बंद करावयाची.

तोडलेल्या प्रांतांचा प्रश्न

पूर्वीच्या काळीं संस्थानांचें संरक्षण ब्रिटिशांनीं करावें म्हणून संस्थानांकडून कांहीं प्रांत तोडून ब्रिटिश सरकारनें घेतले होते. ह्यांपैकीं जे प्रांत परत संस्थानांकडे देणें अव्यहार्य असेल त्या प्रांतांची त्या वेळची किंमत करून ही किंमत संस्थानांना द्यावी अशीहि या कमिटीची शिफारस आहे, अर्थात् पैशाऐवजीं जर प्रांतच परत करतां आले तर ते परत करण्याची मुभा आहे. समुद्रकिनारा असणाऱ्या संस्थानांनीं दर्यावर्दी मालावरील करापैकीं आपल्या प्रजेंत जितका माल खपेल तेवढ्या प्रमाणांतच त्या जकातीचा वांटा आपल्याकडे ठेवावा. शिल्लक बाकी ब्रिटिश सरकारला द्यावी.

शुक्रवार ता. २३ रोजीं तीन सभा

शुक्रवार ता. २३ रोजीं सकाळीं, संध्याकाळीं व रात्रौ साडेआठ वाजतां म्हणजे तीन वेळां परिषदेची बैठक भरली होती. या तीनहि वेळीं निरनिराळ्या सर्व कमिट्यांचे अहवाल मांडण्यांत आले व कांहीं दुरुस्त्यांसह ते सर्व मान्य करण्यांत आले.

या कमिट्यांच्या शिफारशींचा गोषवारा सरकारी रीतीनें प्रसिद्ध झाला असून त्यांत कोणत्या मुद्द्यावर पूर्ण ऐकमत्य झालें, कोणत्यावर मुळींच झालें नाहीं व कोणत्यावर अर्धवट झालें हें दिलें आहे. कायदेमंडळाच्या सभासदांची संख्या जी पूर्वी ठरली तीच कायम झाली. त्यांत फेरफार नाहीं.

व्यापारी संरक्षक बंधनें

गेल्या वर्षीं फेडरल स्ट्रक्चर कमिटींत ठरल्याप्रमाणेंच व्यापारी बाबतींतील धोरण कायम ठरविण्यांत आलें. घटनेंतच अशी मर्यादा घालून ठेवावयाची कीं, ज्या योगानें व्यापारी बाबतींत वर्णभेदाच्या अगर दुसऱ्या कोणत्याहि भेदाच्या पायावर जकातीमध्यें वगैरे फरक केला जाणार नाहीं. परंतु कोणत्या जिनसांपुरती याची अंमलबजावणी करावयाची हें मात्र आगाऊ ठरवावयाचें आहे. तसेंच, बौंटी, सबसिडी वगैरे जे आर्थिक पद्धतींचे भाग आहेत त्यांचेंहि धोरण ठरलें. इंग्लड व हिंदुस्थान यांनीं परस्परांच्या मालाला सवलती द्यावयाच्या असेंहि एक कलम घातलें आहे.

संस्थानांचा प्रश्न

संयुक्त सरकारला अधिकारदान संस्थानांनीं कसें करावयाचें असा एक प्रश्न शिल्लक होताच. त्याचा विचार लॉर्ड आयर्विन यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या एका कमिटीच्या सभेनें केला. त्यांत असें ठरलें कीं, हिंदुस्थानच्या भावी राज्याची जी घटना पार्लमेंटाच्या कायद्याच्या रूपानें तयार होईल तिची छाननी करून पाहण्याकरितां संस्थानिकांना कांहीं मुदत दिली पाहिजे. तसेंच ही घटना तयार होतांनाहि संस्थानिकांच्या प्रतिनिधींचा सल्ला वारंवार घेतला पाहिजे; व त्यानंतर संस्थानिकांना ती घटना पसंत झाली म्हणजे त्यांनीं एका खलित्याच्या (इन्स्ट्रुमेंट ऑफ ॲक्सेशन) द्वारा आपले, घटने- प्रमाणें ठरलेले, कांहीं अधिकार बादशहांना परत द्यावयाचे व ते अधिकार बादशहांनीं मग संयुक्त सरकारला द्यावयाचे. किती अधिकार द्यावयाचे हें प्रत्येक संस्थानानें ठरवावयाचें आहे. या खलित्याचा नमुना काय असावया- चा हें व्हाइसरॉय व संस्थानांचे प्रतिनिधि यांनीं ठरवावयाचें.

शुक्रवार ता. २३ रोजीं रात्रौ साडेआठ वाजतां गोलमेज परिषदेच्या त्या दिवशीच्या तिसऱ्या बैठकीस सर सॅम्युएल होअर यांच्या अध्यक्षतेखालीं सुरु- वात झाली. सर तेजबहादुर सप्रू यांनीं विस्तृत भाषण करून आपलें म्हणणें सविस्तर मांडलें. या त्यांच्या भाषणांत त्यांनीं बऱ्याच महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा खल केला. ते म्हणाले कीं, "संयुक्त राज्यपद्धति स्थापन करण्याचा प्रश्नच फार महत्त्वाचा आहे. नुसती प्रांतिक स्वायत्तता घेण्यास आम्ही इतक्या दूर आलों नाहीं.

१९३५ मध्यें 'फेडरेशन' व्हावें !

संस्थानिकांनीं संयुक्त राज्यपद्धतीच्या योजनेंत सामील व्हावें पण त्याचा अर्थ असा नव्हे कीं, ब्रिटिश हिंदुस्थान त्यांच्या अंकित राहण्यास कबूल आहे. कायदा पसार झाल्यापासून फार तर एक वर्षाच्या आंत संयुक्त कारभारास सुरुवात झाली पाहिजे. संस्थानिक आले नाहींत तरीहि १९३५ मध्यें फेडरेशन झालेंच पाहिजे. नाहीं तर प्रांतिक स्वायत्तता देण्यांत अर्थ नाहीं. रिझर्व्ह बँकेची खरोखरी अडचण नाहीं. वसाहतीच्या वेळीं ही अडचण भासली नाहीं मग ती आतांच कां भासावी ? जर हें होत नसेल तर प्रांतिक स्वायत्ततेच्या गोष्टी बोलण्यांत अर्थ नाहीं.

सैन्यावरील ताबा

लष्करावर आमचा ताबा असल्याशिवाय आम्हांला लष्कराचें हिंदीकरण, लष्करी शिक्षण, राष्ट्रीय सैन्य वगैरे बाबतींतील अडचणी सोडवितां येणार नाहींत. म्हणून लष्करावर आमची सत्ता ठेवा असें त्यांनीं सांगितलें.

गांधींची मुक्तता करा

आपल्या भाषणाच्या शेवटीं सप्रूंनीं अत्यंत कळकळीनें गांधीजी व इतर राजकीय कैदी यांच्या मुक्ततेची जरूरी पटवून दिली. ते म्हणाले, "माझा व गांधींचा मतभेद असला तरी हिंदुस्थानांतील जनतेची स्वाभिमानवृत्ति व स्वदेशाभिमान यांचें गांधींमध्यें एकत्रीकरण झालें असल्यानें हिंदुस्थानचे खरे प्रतिनिधि तेच होत. राष्ट्रीय सभावाले यांनीं कायद्याच्या कक्षेबाहेर कां राहावें ? या नव्या सुधारणांच्या बाबतींत जर कोणाचा सल्ला घ्यावयाचा असेल तर तो गांधींचाच घेतला पाहिजे. आम्हीं दुसऱ्या कोणाचा सल्ला घ्यावा ? पण ते तुरुंगांत असेपर्यंत त्यांचा सल्ला घेणें शक्य नाहीं. म्हणून माझी कळकळीची विनंति कीं, गांधींना व इतर सर्व राजकीय कैद्यांना तुम्ही मुक्त करा. तसें केल्याची बातमी मी हिंदुस्थानांत पोंहोचण्यापूर्वीं मला ऐकण्यास मिळावी अशी माझी इच्छा आहे." त्यांच्या भाषणानंतर लॉर्ड पील, लॉर्ड रेडिंग, सारिलाचे राजे, सर अकबर हैदरी, सरदार तारासिंग, नबाब लियाकत हैयतखान, सर पुरुषोत्तमदास, अर्ल वुइंटरटन, सर मनुभाई मेथा, राजा औदिच्य नारायण मित्र यांचीं भाषणें झालीं. त्या रात्रीची सभा पहांटे एक वाजून पांच मिनिटांनीं संपली.

परिषद् संपली

शनिवार ता. २४ हा परिषदेचा शेवटचा दिवस. त्या दिवशीं सकाळीं परिषदेच्या कामास लॉर्ड सँकी यांच्या अध्यक्षतेखालीं सुरुवात झाली. होअर यांचें समारोपादाखल भाषण झालें. त्यांनीं सांगितलें कीं, इंग्लंडला व हिंदुस्थानला मागचा इतिहास असल्यानें आम्हांला त्या सर्व गोष्टी डोळ्यांपुढें ठेवूनच विचारविनिमय करावा लागला; पण एक गोष्ट खरी कीं, भूतकाळ मागें टाकून उज्ज्वल अशा भविष्यकाळाला आम्हीं प्रारंभ केला आहे.

सप्रूंची स्तुति

होअर यांनीं सर तेजबहादुर सप्रू यांनीं पहिल्यापासून जी कामगिरी केली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून त्यांची योग्य शब्दांत स्तुति केली. " निरनिराळ्या प्रश्नांवर वास्तविक ऐकमत्य व्हावें असें पुष्कळांस वाटतें. पण प्रश्नच असे बिकट आहेत कीं, तसें ऐकमत्य होणें शक्यच नाहीं.

आमचीं नवीं नातीं

कारण, ब्रिटिश हिंदुस्थान, संस्थानिक व ग्रेट ब्रिटन या तिघांच्या हिताहिताकडे पाहून आम्हांला हा प्रश्न सोडविला पाहिजे. आम्ही यापुढें पूर्वींचे संबंध सोडून देऊन नवे संबंध जोडूं पाहत आहों हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

स्वराज्याची नक्की तारीख

" सर तेजबहादुर सप्रू यांनीं संयुक्त राज्यघटना कधीं सुरू करणार म्हणून विचारलें खरें, पण तो प्रश्न अवघड झाला आहे. कारण संस्थानिकांच्या मर्जीवर त्याचें उत्तर अवलंबून आहे. पण ते काय करतील हें सांगतां येणें शक्य नाहीं. लष्कराच्या बाबत आम्ही शक्य तें करूं.

गांधींच्या सुटकेचा विचार

" गांधींच्या सुटकेबद्दल सप्रू यांनीं आग्रह केला. पण त्याचें निश्चित उत्तर मी आजच देऊं शकत नाहीं; व होकार अगर नकार आतांच मीं द्यावा असें तेहि म्हणणार नाहींत." शेवटीं सर्वांचे आभार मानून हिंदुस्थानांत गेल्यावर सर्वांच्या साहाय्याची आम्हांस अपेक्षा आहे असा माझा संदेश सांगा असें म्हणून त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें.

परिषदेची आरती

अध्यक्ष लॉर्ड सँकी यांनींहि सर्वांचे आभार मानले; मृत सभासदांची आठवण केली व स्वराज्याची चाकोरी तरी आम्हीं पाडली आहे असें सांगून शेवटीं 'आम्ही सलोखा करण्यास तयार आहों, तरी तुम्ही युद्धाच्या विचारांत पडूं नका' असा राष्ट्रीय सभेला त्यांनीं संदेश सांगितला. यापुढें लवकरच आम्ही पार्लमेंटरी कमिटी बोलावूं व कायद्याचा मसुदा तयार करूं आणि अशा रीतीनें स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा करूं असें सांगून त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें! अशा रीतीनें तिसऱ्या गोलमेज परिषदेचें काम समाप्त झालें.

सभासद परत निघाले

गोलमेज परिषदेचे हिंदी सभासद परत हिंदुस्थानास येण्याकरितां ता. २९ व ३० च्या आगबोटीनें निघतील व ता. १३ जानेवारीला पोहोंचतील. आपल्या शेवटच्या मुलाखतींत होअर यांच्या भाषणानें आपलें समाधान झालें नाहीं असें सप्रू म्हणाले!

केळकर व सप्रू यांचे अभिप्राय

(टेलिफोनवरून)

गोलमेज परिषदेसंबंधीं अभिप्राय विचारतां श्री. न. चिं. केळकर यांनीं मुलाखतींत पुढील उद्गार काढले, "मीं गोलमेज परिषदेंत भाग घेतला असल्यामुळें तिच्या कामकाजावर टीका करूं शकत नाहीं. तथापि कामाला प्रारंभ करतांना जितकें भय वाटत होतें, तितका अनिष्ट निर्णय परिषदेंतून बाहेर पडला नाहीं. उलटपक्षीं मनांत होती तितकी चांगली फलश्रुतिहि ऐकावयाला सांपडली नाहीं. तरी परिषदेचे निर्णय स्वीकारावे कीं अव्हेरावे हें ठरविण्याची, तसेंच पक्षांची स्थापना व संघटना करण्याचीहि वेळ अजून आली नाहीं. लॉर्ड सँकी यांनीं सूचित केल्याप्रमाणें फेब्रुवारीअखेरपर्यंत वाट पाहणें जरूर आहे."

डॉ. सप्रू यांनीं मुलाखतींत आपलें असें मत प्रदर्शित केलें कीं, "मी आशापूर्ण नाहीं आणि निराशापूर्णहि नाहीं. पण एवढें मात्र मी सांगूं इच्छितों कीं, हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेसंबंधीं वाटाघाट करण्याचा अध्याय आतां समाप्त झाला!"

माझी म्हैसूरकडील प्रवासयात्रा

(केसरी—२७ नोव्हेंबर १९३७)

लेखांक १ ला

“ का हो, आला का म्हैसूरच्या सफरीहून ?” म्हैसूर-बंगलोरच्या प्रवासाहून परत आल्यावर त्यासंबंधीं माझ्यावर प्रश्नांची सरबत्ती सुरू झाली. मी जाणार, गेलों हें वर्तमानपत्रांतून वाचणारे तो प्रश्न विचारतीलच, पण प्राय: न वाचणारे असेहि कांहीं विचारतात! म्हणून वाटलें कीं प्रवासाहून आल्याचें कांहीं चिन्हच माझ्या तोंडावर उमटलें असावें ! प्रवासानें माणूस काळवंडतो, थकल्याभागल्यासारखा दिसतो, हें एक ठरीव चिन्ह असतेंच. पण नक्की म्हैसूर-बंगलोरची ओळख सांगणारें असेंहि कांहीं चिन्ह उमटलें आहे कीं काय माझ्या तोंडावर ?

तोंडावरून माणूस कोणत्या देशांतला, प्रांतांतला हें आपण ओळखतोंच कीं नाहीं ? पण तें काय त्या प्रांताचा नकाशा किंवा फोटो त्याच्या तोंडावर उमटलेला असतो म्हणून ? हा माणूस अमुक प्रांतांतला हें आपण ओळखतों इतकें मात्र खास. आणि याचें कारण त्या प्रांतांतल्या पुष्कळ माणसांचें रंगरूप ढोबळ मानानें एकाच प्रकारचें असतें. फिरून याचेंहि कारण संशोधकांना शेवटीं त्या देशाची माती, हवापाणी, अन्न यांत सांपडेलच. पण याहून पलीकडे जातां, भूप्रदेशांतल्या सृष्टिरूपाच्या खुणा माणसांच्या अंतरंगांत प्रविष्ट होऊन तोंडावर उमटतात असें कवि लोक तरी मानतात खरें. वर्डस्वर्थ कवीनें रूथ नांवाच्या एका, सुंदर वनांत राहणाऱ्या, सुंदर मुलीचें वर्णन करतांना म्हटलें आहे—

“ Nature’s beauty silently passed into her face.”

हें कदाचित् खरेंहि असेल ! शरिराच्या डोळ्यांनीं, आणि विशेषत: मनाच्या डोळ्यांनीं, जर आपण एखादा सृष्टिसौंदर्याचा भाग सतत पाहत असूं, त्याचें सतत ध्यान करूं, त्याचा आनंद सतत सेवीत राहूं, तर अमूर्त असा त्याचा कांहीं तजेला, कांहीं छटा, आपल्या तोंडावर उमटणें शक्य आहे !

सृष्टिसौंदर्याच्या छटा

त्या प्रकारें म्हैसूर-बंगलोर प्रांताच्या सृष्टिसौंदर्याची कांहीं छटा माझ्याहि तोंडावर आली असावी ! म्हणून हे पृच्छकलोक एकदम म्हैसूर-बंगलोरचेंच नांव घेऊन 'प्रवासाहून आला का' म्हणून विचारीत असावेत! अशी शंकेची चमक मनांत उठल्यानें मी आपलें तोंड पाहण्याकरितां आरशाकडे वळणार तोंच विवेकबुद्धि मला म्हणाली, "अहो शहाणे गृहस्थ, रूपसंक्रमणाचें वरील तत्त्व खरें असलें तरी तुम्ही म्हैसूर-बंगलोरकडे अवघे पंधरा दिवस होता हें लक्षांत आहे ना ?" तेव्हां मी खजील होऊन आरशाकडून परत वळलों; आणि प्रश्न विचारणारे कां विचारतात याची चिकित्सा सोडून देऊन त्यांच्या प्रश्नाचीं उत्तरें देऊं लागलों.

म्हैसूरची प्रवासयात्रा संपवून पुणें स्टेशनावरून घराकडे निघालों तेव्हां असा निश्चय केला कीं, कांहीं दिवस मौनव्रत स्वीकारावयाचें ! कारण ता. ८ ऑक्टोबरपासून ता. ३० पर्यंत आगगाडी-मोटारींचा प्रवास, पायापिटी, पाहुणचारांचा प्रेमळ अत्याचार, संभाषणें, मुलाखती, सत्कारसमारंभ आणि व्याख्यानें यांनीं मी इतका दमून गेलों होतों कीं, बोलावयाची सोय नाहीं. म्हणून मनानें असें ठरविलें कीं, काशीहून परत आलेल्या यात्रेकरूंच्या पायां पडून त्याचा पुण्यांश मिळवितां येतो तसा वाटेल तर माझ्या प्रवासयात्रेचा आनंद कोणीहि घ्यावा. त्याला माझी हरकत नाहीं. पण आपण होऊन तोंड उघडून प्रवासाचें वर्णन तर करावयाचें नाहींच, पण कोणी मुद्दाम प्रश्न करून माहिती विचारली तरी सांगत नाहीं असें स्पष्ट म्हणावयाचें ! बरोबरच आहे ! मी इतका खर्च आणि इतके श्रमसायास करून आलों व माझी माहिती लोकांनीं फुकट लुटावी हा काय न्याय झाला ?

माझीं नातवंडें

पण माझी माहितीच काय, मीं बरोबर आणलेली सर्व चीजवस्तहि आपल्या स्वतंत्र अधिकारांत लुटणारी कांहीं मंडळी मी घरीं येण्याची वाट पाहत टपून बसली होती. तीं म्हणजे माझीं नातवंडें ! घरांत सामान जाऊन पडतांच त्यांनीं तें सर्व सोडलें; आणि ज्याला जें सांपडेल तें त्यानें हस्तगत तर केलेंच पण त्याविषयीं अनेक प्रश्न विचारण्याचाहि सपाटा लावला. फक्त खाण्याचे पदार्थ ज्यांच्या हातीं लागले त्यांचीं तोंडें बंद होतीं ! प्रश्न विचारण्याची लहान मुलांची रीत सर्वांच्या परिचयाची आहेच. त्या प्रश्नांचीं उत्तरें देतां देतां

कोणालाहि पुरेवाट होते. कोणाच्या हाताला म्हैसुरी उदबत्त्या लागल्या. कोणी म्हैसुरी चंदनाचीं खोडें उचललीं. कोणी म्हैसुरी साबणाचे डबे फोडले. कोणी रंगीत लांकडी तबकें पळविलीं. कोणी मानपत्राचे चांदीचे करंडे तपासूं लागला. कोणी मुरावलेल्या फळांच्या डब्यांवर हल्ला केला. हें सर्व पाहून, एकदां एका अरण्यांत एका फेरीवाल्यानें विकाऊ सामानाचे बस्ते सोडले, त्यांतले जिन्नस झाडावरच्या माकडा-वानरांनीं कसे पळविले, याविषयीं एक गोष्ट मीं वाचली होती तिची आठवण झाली. पण वानरसेना चीजवस्त नुसती पळवूनच संतुष्ट होती. वरती प्रश्न विचारून आणि उत्तरांचा आग्रह धरून तरी ती दमवीत नाहीं. मानवी वानरांचें तसें नाहीं. मला नातवंडांनीं विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें देतांना नाकीं नव आले. त्यांना म्हैसूरच्या देखाव्यांशीं व राजकारणाशीं कांहीं कर्तव्य नव्हतें. पण म्हैसुरांत फार म्हशी आहेत म्हणून शहराला म्हैसूर हें नांव पडलें नसून, चामुंडा महिषासुर मर्दिनीशीं त्या नांवाचा संबंध आहे हें मला त्यांना सांगावें लागलें. विकत आणलेल्या पदार्थांच्यासंबंधानें प्रदर्शनाची, चंदन-तेलाच्या कारखान्याची, साबणाच्या कारखान्याची वगैरे हकिकत तांत्रिक तरी मला त्यांना सांगावी लागलीच.

वधू पाहिजे

कांहीं तरी इकडचें तिकडचें सांगून नातवंडांची बोळवण केल्यावर तो प्रसंग आवरला. मौनव्रताचा निश्चय प्रथमच फुकट गेला, पण वाटलें कीं, इतर लोकांसंबंधानें तरी तो पाळूं. दुसरे दिवशीं सकाळीं इतर स्नेही मंडळी भेटीला येऊं लागली. तेव्हां या निश्चयानुरूप मी जणूं कांहीं कोठें प्रवासाला गेलोंच नव्हतों अशा बतावणीनें उलट त्यांनाच इकडचे तिकडचे स्थानिक प्रश्न विचारूं लागलों. मी प्रवासाचा विषय टाळतों असें पाहून एकजण म्हणाला, "आपल्या प्रवासाविषयीं कांहीं सांगावयाचें नाहीं असा बेत तुम्हीं केला आहेत कीं काय? पण संभाळा बरें. असाच कांहीं वेळ आणखी गेला आणि तुमचें पुनरागमन शिळें झालें, म्हणजे मग 'मला विचारा' म्हटलेंत तरी कोणी विचारणार नाहीं. एका तरुण वराची गोष्ट माहीत आहे ना? त्याला मुली सांगून येऊं लागल्या असें पाहून तो शेफारून गेला आणि 'यंदा आम्हांला कर्तव्य नाहीं' असें उत्तर देऊं लागला. पण असे कांहीं दिवस गेल्यावर त्याला मुलीच सांगून येईनातशा झाल्या. तेव्हां 'वधू पाहिजे' अशी जाहिरात द्यावी लागली! तसें तुमच्या प्रवासवर्णनाचें होईल." दुसरा

एक मित्र म्हणाला, "झऱ्याच्या तोंडांत गुडदी बसविली म्हणजे पाणी दुसरीकडे वाहूं लागून झरे आटतात आणि विहीर कोरडी पडते हें माहीत आहे ना? तसें तुमच्या प्रवासवर्णनाचें होईल, संभाळा."

हें ऐकून मी म्हणालों, "मला भीति दाखवितां ती व्यर्थ आहे. मीं इतका खर्च आणि श्रम करून प्रवास केला, तो त्यांत पाहिल्या-ऐकल्या गोष्टींच्या आनंदाचा लाभ तुम्हांला फुकटाफुकटी करून द्यावयाला वाटतें? कोणी विचारल्याशिवाय सांगूं नये (नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्) हें एक नीतिवचन तर आहेच. पण कोणी विचारलें तरीहि सांगावें असें शास्त्र कोठें आहे?"

हें ऐकून एकजण म्हणाला, "तें शास्त्रबिस्त्र राहूं द्या म्हणा! गायींच्या धारेची वेळ झाली आणि वासरूं सोडावयाला कोणी येत नाहीं असें पाहिलें, म्हणजे गाय आपण होऊन हंबरूं लागून, माझी धार काढा अशी याचना करूं लागते. कारण कांसेंत सांचलेल्या दुधाची कळ लागते तिला! तसेंच तुमचेंहि होईल संभाळा. मग मुद्दाम आम्हांला हाक मारून प्रवासाची हकीगत सांगावी असें तुमचें तुम्हांलाच वाटूं लागेल."

मीं हसून म्हटलें, "पण कांहीं गायी पान्हा चोरणाऱ्या किंवा वासरालाहि न पाजणाऱ्या असतात. मीं असेंहि ऐकलें आहे कीं कांहीं गायी आपलें दूध आपणच पितात! निदान मी तरी माझ्या प्रवासानंदाच्या दुधाविषयीं तसेंच करावयाचें ठरविलें आहे म्हणा ना!"

जॉन्सनचें मत

अशानें मी बधत नाहीं असें पाहून एकजण म्हणाला, "प्रवासाचा आनंद म्हणून काय सांगतां कोणाला ठाऊक? मी तरी असें मानणारा आहे कीं, प्रवासांत आनंद नसतोच. फक्त कष्ट असतात. सुखासुखी गृहवास सोडून बाहेर कां पडावें? आणि परत आल्यावर दमल्यासारखें हश्श हुश्श कां करावें? इंग्रजींतील दोन शब्द ट्रॅव्हल (प्रवास) आणि ट्रॅव्हिल (श्रम) हे समानार्थक मानतात ते उगीच काय? जॉन्सन हा माझ्याच मताचा होता. तो प्रवासासंबंधानें "I wish to see but I do not wish to go to see" असें म्हणे. "पाहण्याची इच्छा आहे. पण पाहण्याकरितां जावें, जागचें हलावें, अशी इच्छा नाहीं." प्रेक्षणीय देखाव्यांनीं जग हें काय भरलेंच आहे; पण तें पाहण्याचा हव्यास माणसानें किती व कां करावा? आणि माणूस

पाहून तरी किती पाहील? प्रेक्षणीय वस्तू पाहण्याची इच्छा सहज मारून टाकतां येण्यासारखी आहे. किंवा ती दुर्दम ठरली तर कल्पनेनें प्रेक्षणीय वस्तूंचें चित्र मनश्चक्षूंपुढें रंगवावें म्हणजे झालें! ती इच्छा मारण्यापेक्षां कल्पनेनें बसल्या जागींच ती तृप्त करणें मला अधिक आवडतें. इतकेंच नव्हे, तर पुष्कळ वेळां कल्पनेनें काढलेलें चित्र प्रत्यक्ष वस्तूपेक्षां सरस ठरतें. उलट प्रत्यक्ष पाहून निराशा होते. ताजमहालाची कीर्ति ऐकल्यामुळें तो मुद्दाम पाहण्यास गेलेल्या कांहीं मित्रांनीं मजजवळ असे उद्गार काढले आहेत कीं, "आहे, चांगला आहे; पण येवढा वाखाणतात इतका कांहीं भव्य नाहीं." वर्डस्वर्थ कवीची कविता प्रसिद्धच आहे—

"Is this Yarrow this the stream ?
Of which my memory cherished
so fond a dream ?"

(हात् त्याच्यारे! यॅरो-यॅरो म्हणून काय पण वर्णनाचा घोष लावतात आणि जाऊन प्रत्यक्ष पाहावी ती हीच का तुमची यॅरो नदी आणि तिची वीतभर दरी!) तात्पर्य, काय? नसता गोठेपणा अंगीं आणण्याचा एक प्रकार म्हणजे उठून दूर जाऊन कोठें तरी भटकून यावें, आणि मनमुराद तोंडभर वर्णन करीत अ-हा-हा!! चें कारंजें उडवावें!"

झोन तिकिटांची एजन्सी

हें सर्व मला उद्देशून मला डिवचण्याकरितां होतें हें सांगावयास नकोच. पण त्यांतला दोष मला तरी लागण्यासारखा नव्हता. कारण म्हैसूर प्रांताचें वर्णन करण्याकरितां व आश्चर्यदर्शक उद्गारांचीं कारंजीं उडविण्याकरितां मीं आपण होऊन तोंड उघडलेंच नव्हतें, तर उलट तें प्रयत्नानें बंद करून ठेवलें होतें आणि मी प्रवासवर्णन करीत नाहीं हीच तर माझ्या मित्रांची मनांतून तक्रार होती. म्हणून मी म्हणालों, "राव, तुमचा बाण मला लागूं शकतच नाहीं म्हणा! प्रवासानंदाचीं वर्णनें करून लोकांना प्रवासाचा मोह उत्पन्न करावयाचें काम, किंवा 'झोन' तिकिटाची रेल्वे एजन्सी मीं पत्करलेली नाहीं हें खरें. तसेंच प्रेक्षणीय सुंदर वस्तु मनश्चक्षूंपुढें आणून उभ्या करतां येत असतां, पैसे खर्चून व दगदग सोसून मीं प्रवास केला ही माझी चूक असेल. पण म्हैसूर प्रांतांतल्या एखाद्या

अद्भुत देखाव्याचें, म्हणजे तुम्हीं न पाहिलेल्या अशा देखाव्याचें, दर्शन तुमचे मनश्चक्षू कसे काय घडवितात याचें थोडेंसें वर्णन कराल काय ?

माझा मित्र म्हणाला, " हो, त्यांत काय कठीण ? अद्भुत असें जगांत खरोखर कांहींच नाहीं. 'अद्भुत' म्हटलें जाते ती 'भूतां'ची बेरीज किंवा वजाबाकी किंवा गुणाकार-भागाकार असतो. भूतांची म्हणजे पूर्वी अनुभवांत आलेल्या गोष्टींची. कसें तें पाहा. भूतसमंध ही अद्भुत सृष्टि; पण मीं स्वप्नांत एकदां भूत पाहिलें. त्याचें तोंड पाठीला मानेच्या बाजूला व मान पुढें तोंडाच्या बाजूला होती. एकदां एक कोंकणी समंध स्वप्नांत पाहिला त्याचा हात दहा हात लांब होता, आणि त्यानें बसल्या बसल्या हातानें माडावरचे नारळ तोडले. हें सर्व अद्भुत. पण तोंड, मान, हात हे सर्व अवयव 'भूत' म्हणजे अनुभूतच कीं नाहीं ? पुराणकारांनीं आपणांकडून अद्भुतदर्शन म्हणून नारसिंहाचें चित्र निर्माण केलें. पण त्यांत फक्त बेरीज व वजाबाकीच आहे. अशी कीं, मुंडक्याविरहित मनुष्याच्या धडाला (म्हणजे कबंधाला) फक्त कबंध-विरहित सिंहाचें मुंडकें जोडलें ! यांत बाहेरचें नवें काय आलें ? चित्रकला, शिल्पकला यांत स्वतंत्र रचनेपेक्षां अनुकरण, तोड-जोड हींच अधिक असतात. मनुष्यच काय पण सृष्टिदेखील हेंच करते. कालिदासाला अद्भुत सुंदर अशा स्त्रीचें वर्णन करावेंसें वाटलें तेव्हां त्यानें तरी काय केलें ? " चंद्र, मदन, वसंतमास अशा भूत म्हणजे ज्ञात कल्पनाच एकत्र आणून

> 'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत् चंद्रो नु कांतिप्रदः
> शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः'

असा श्लोक बनवून सोडला ! "

म्हैसूरचें वर्णन

मी म्हणालों, " पण तुमच्याकडून म्हैसूरवर्णन—मनःश्चक्षुदर्शित म्हैसूर-वर्णन– करावयाचें राहिलें आहे अजून त्याचें काय ? " माझा मित्र म्हणाला " त्यांत हो काय कठीण ? म्हैसूरच्या विजेच्या रोषनाईची फार ख्याती ऐकतों. पण त्यांत काय विशेष ! म्हैसुरांत विजेच्या दिव्यांची गर्दी असली तरी आकाशांतल्या चांदण्यांच्या गर्दीपेक्षां खचित अधिक भरणार नाहीं. एका आकाशगंगेच्या जोडीला मी आणखी तशाच चार पाहत आहे, आणि

ते सर्व विजेचे दिवे आहेत, अशी कल्पना करीन म्हणजे झालें. गिरसप्पाचा धबधवा असेल बाराशें फूट खालीं पडत. पण मनानें मीं तें अंतर दुप्पट केलें तर चांगला चोवीसशें फुटांचा धबधबा दिसेल कीं माझ्या डोळ्यांना! म्हैसूरचा राजवाडा असेल चांगला; पण बडोदा, ग्वाल्हेर, बिकानेर या तीन ठिकाणचे राजवाडे मनानें मीं एकत्र केले किंवा एकावर एक रचले, तर होईल कीं नाहीं तो देखावा म्हैसूरच्या राजवाड्याहून 'अद्‌भुत'? उगाच पैसे खर्च करा, वणवण हिंडा, आणि अहाहा! अहाहा! करा, यांत काय अधिक मिळणार? अधिक असेल तर तें इतकेंच कीं, दुसऱ्यानें पाहिलें नाहीं असें आपण कांहीं तरी पाहिलें हा त्याचा उणेपणा आणि स्वतःचा मोठेपणा कल्पून अहंकाराचा खेळ खेळावयाचा दुसरें काय?"

लोकांचा मुलगा

त्यावर मी इतकेंच म्हणालों, "असें काय? तर तुमच्या राजवाड्याचीच गोष्ट घेऊं. बडोदा, ग्वाल्हेर, बिकानेरचे तुम्हीं पाहिलेले राजवाडे एकत्र केले तर मग म्हैसूरचा राजवाडा कांहींच नाहीं हें कबूल; पण तीन निरनिराळ्या रचनापद्धतीचे ते तीन राजवाडे एकत्र करणें अशक्य. ते कसे करतां येतील याविषयीं एखाद्या शिल्पज्ञाचा सल्ला तुम्हीं कधीं घेतला होता काय? पण त्यापुढचा प्रश्न हा कीं, जे तीन राजवाडे एकत्र करून तुम्ही मनानें पाहणार त्यांतला प्रत्येक तरी तुम्हीं आधीं वेगवेगळा प्रत्यक्ष पाहिला आहेच; आणि तो मात्र केवळ मनश्चक्षूंनीं नसून शारीरचक्षूंनींच ना? तो कांहीं तुम्हांला घरबसल्या येऊन भेटला नाहीं खचित. मग तो पाहावयाला तरी तुम्ही जागेवरून उठून कां गेलां? श्रम कां केले? खर्च कां केला? आकाशांतले सगळे तारे खालीं आणून जशी म्हैसूरच्या दीपोत्सवाची कल्पना तुम्हाला करतां येते, तशीच या प्रत्येक वाड्याची कल्पना नसती का तुम्हाला करतां आली घरबसल्या मनानें? त्या वाड्यांत तरी काय अधिक होतें? आकृति, रूप, रंग हेंच कीं नाहीं? तुमच्या स्वतःच्या घरांत किंवा गांवांतल्या गांवांत आकृति, रूप, रंग असलेले कांहीं पदार्थ असतीलच! मग त्यांची बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार करून नसतें का तुमचें भागलें? तसेंच समाजांत लोकांचे संसार तुम्ही पाहतां, त्यांतला एखादा तुमचाच आहे असें तुम्हीं कां समजत नाहीं? संसार म्हणजे तरी स्त्री-पुरुष-मुलें-माणसें यांची बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार यांहून त्यांत काय अधिक आहे? आपला स्वतंत्र संसार मांडणें हें

तरी श्रमाचें व खर्चाचेंच काम नव्हे काय ? लोकांचा एखादा चांगलासा मुलगा पाहावा आणि तो आपलाच अशी कल्पना करावी म्हणजे झालें."

खरें सुख कोणतें ?

हें ऐकून माझा मित्र म्हणाला, "वा: तसें कसें होईल ? स्वानुभवाचें सुख तेंच खरें सुख." तेव्हां मीहि म्हणालों, "हें तत्त्व प्रेक्षणीय वस्तु प्रत्यक्ष पाहण्यालाहि कां लागू नये ? त्यांतच तेवढा कल्पनेवर हवाला कां ? आणि त्या कल्पनेनें खरें समाधान कसें होणार ?"

तेव्हां तो मोठ्यामोठ्यानें हसूत म्हणाला, "अहो, तुम्हीं म्हैसूरच्या यात्रेची कांहीं माहिती न सांगण्याचा निश्चय केलेला दिसला म्हणून उगीच थट्टेनें हा वितंडवाद केला. विस्तव फुंकला म्हणजे पेटतो."

मीहि मिस्किलपणानें म्हणालों—

"ठीक आहे. विस्तव पेटविला असें वाटतें तर मग आतां कणसें भाजून घ्या कशीं ! तुम्हांला मीं प्रवासवर्णन कोणत्या पद्धतीनें सुरू करावेंसें वाटतें ?"

"वा: यांत पद्धति त्या कसल्या ?"

"कशा त्या सांगतों. एक पद्धति अशी–'आम्हीं म्हैसूरच्या प्रवासाला ता.— रोजीं सकाळीं साडेसात वाजतां निघालों.' जसें कांहीं सरकारी भत्ता-बिल तयार करण्याकरितां वेळ लिहावयाची होती ! दुसरी पद्धति अशी— 'अहाहा ! ईश्वराची लीला अगाध आहे. त्यानें आपल्या चातुर्यानें इ.' यांतच सर्व अद्‌भुत रस येऊन गेला. पुढें रुक्ष कोरडें वाळवंट. तिसरी पद्धत अशी– 'ईश्वर कृपेनें हिंदुस्थानांत इंग्रजांचें राज्य प्रस्थापित झाल्यापासून इत्यादि.' जसें कांहीं हे एखादा इतिहासच लिहावयाला बसले आहेत !

मित्र म्हणाला, "तसलें कांहीं नाहीं. मी सरळ मार्गानें जाणारा माणूस आहें."

मग प्रश्न विचारण्यास सुरुवात झाली—"म्हैसूरला जावयाला निघून तुम्हांला किती दिवस झाले ?"

मीं लगेच डायरी पाहून तारीख सांगितली. मग प्रश्न–"म्हैसूरला जायचें कोणत्या मार्गानें ?" तेव्हां टेबलांतला नकाशा काढून पुढें ठेवला.

मग प्रश्न—" बरें, वाटेंत मुक्काम कोठें कोठें केलेत ? "

मी म्हणालों—" बैलगाडींतून थोडाच गेलों होतों. वाटेंत मुक्कामावर मुक्काम करायला, आणि झाडाखालीं उतरून पिठलेंभात खायला ! पुण्यांत आगगाडींत बसलों तों मध्यें गाडीखालीं कोठेंहि पाय न टेंकतां एका आंवढ्यांत बंगलोरास जाऊन थडकलों. त्यांतूनहि वाटेंत कोणकोणतीं स्टेशनें लागतात व प्रवासाला किती तास लागतात हें समजून घ्यावयाचें असेल तर तें यांत सांपडेल." असें म्हणून एम्. एस. एम्. चें टाईम-टेबल त्यांच्या हातीं दिलें.

मग प्रश्न—" तिकडे काय काय पाहिलेंत ? "

आतां मात्र पंचाईत आली. पण जवळच म्हैसूर इलाख्याचें ग्याझेटिअर होतें तें दिलें आणि म्हणालों, " यांत मी सांगू शकेन त्यापेक्षां तुम्हांला पुष्कळ अधिक सांपडेल." (मात्र खरें बोलावयाचें तर त्यांतलें मीं स्वतः एक अक्षरहि वाचलें नव्हतें.) त्यांतूनहि आणखी माहिती पाहिजे असेल तर सरदेसायांच्या रियासतींतील, खरेशास्त्र्यांच्या ऐतिहासिक लेख-संग्रहांतील आणि दत्तोपंत आपट्यांच्या 'श्रीरंगपट्टणच्या' मोहिमेंतील हकीकत वाचा म्हणजे म्हैसूरचा इतिहास कळेल ! "

हळेबिड आणि बेलूर

मग एकानें विचारलें, " कृष्णराजसागर म्हणतात तो केवढासा आहे ? " त्याला उत्तर म्हणून तोंडाला आला तो दशलक्ष घनफूट गॅलन पाण्याचा आंकडा सांगून दिला. " हळेबिड आणि बेलूर येथील देवालयांची माहिती कशी काय ? " असें कोणीं विचारलें, " तेव्हां देवळांच्या कलाकुसरीचें काम पांचशें कारागीर पंचवीस वर्षें करीत होते असें बेलाशक सांगून दिलें ! आणि " म्हैसुरांतील दसऱ्याची व मिरवणुकीच्या रोषणाईची शोभा कशी काय असते " असा प्रश्न विचारण्यांत आला. त्याला उत्तर म्हणून 'अहाहा' असा उद्गार तोंडानें काढून डोळे मोठे करून छताकडे लावले ते पांच मिनिटें खालीं आणलेच नाहींत. पण वाटलें कीं, आणखी कांहीं वेळ हें सोंग असेंच ठेवीन तर माझ्या मित्रांना माझ्या प्रकृतीविषयीं भलतीच शंका यावयाची !

आतां मात्र माझे मित्र मनांत तरकले. एकजण म्हणाला, " जाऊं द्या. यांच्या अंगांतला प्रवासाचा शीण अजून गेलेला दिसत नाहीं. म्हणून सरळ उत्तरें देण्याची टाळाटाळ हे करीत असावे. प्रवासवर्णनें ऐकण्याची इच्छा खरी. पण अधिक त्रास न द्यावा हें बरें. "

इतक्यांत केसरीचा वार्ताहर तेथें येऊन दाखल झाला. तेव्हां एकजण म्हणाला, "चला. आयतेंच आपलें काम झालें. वांसराचें तोंड कांसेला लागलें आणि फिरून आमच्या एकट्यावर उपकार व्हायचे ते नकोत. तुम्ही जसें आतां स्वस्थपणानें हकीकत सांगाल तशी ती आम्हीहि स्वस्थपणानेंच वाचूं."

मग मी हसत म्हणालों, "गड्याहो, थकल्याभागल्या प्रवाशावर कांहीं दया करायची होतीत कीं नाहीं ? प्रवाशाच्या श्रमापाठोपाठ प्रवासवर्णनाचे श्रम कुणाचेहि वांचवावे. हे श्रम वांचविण्याकरितां मीं थोडें मौन धरलें, आडवीं-तिडवीं उत्तरें दिलीं, त्याबद्दल क्षमा करा हं. आतां केसरीचा वार्ताहर आहे आणि मी आहें. हळूहळू जमेल तसें पाहून घेऊं."

या दौऱ्यांत मीं सतत तीन आठवडे प्रवास केला तरी त्यांत माझी प्रकृति सुदैवानें फार चांगली राहिली. मात्र शीण सांचत आला तो अजून अंगां-तून जात नाहीं इतकेंच ! या वयांत इतके श्रम करतां आले ही एक प्रकारें प्रकृतीची परीक्षाच झाली, असें मी समजतों. म्हैसूर-बंगलोर प्रांता-कडे ही माझी खेप पहिलीच ! आजपर्यंत हुबळीच्या दक्षिणेस मीं कधींच प्रवास केला नव्हता. पंधरा वर्षांपूर्वी आंध्र-कर्नाटक प्रांतिक कॉंग्रेस कमिट्यां-मध्यें बल्लारी जिल्ह्याच्या वांटणीचा तंटा उत्पन्न झाला, तेव्हां तो तोडण्या-करितां कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीचा पंच म्हणून मी बल्लारीस गेलों होतों. त्या वेळीं हंपी येथील प्राचीन विजयनगरचे ऐतिहासिक अवशेष मीं पाहून घेतले. परंतु कर्नाटकांत इतका मोठा दौरा मीं यापूर्वी कधीं केला नव्हता.

यंदा तिकडे जाण्याला विशेष कारण काय म्हटलें तर तें असें. निमंत्रण व रिकामपण यांची यंदाच प्रथम गांठ पडली ! गेल्या एप्रिलपासून मी सेवा-निवृत्त झालों तरी, विनोद विषयावरील नवीन पुस्तक लिहिण्या-छापण्याचें माझें काम ऑक्टोबरच्या प्रारंभापर्यंत पुरलें. मला खरें रिकामपण ता. १ ऑक्टोबरपासून मिळालें आणि लगेच ता. ८ रोजीं मी या दौऱ्यावर निघालों.

रिकामपणाबरोबर निमंत्रणाचा मेळ बसला. तें निमंत्रण एकच होतें असें नाहीं. तर निमंत्रणें सांचत सांचत आलीं होतीं. संस्थानी प्रजा परिषदेची

चळवळ सुरू झाली तेव्हां तिकडील एक पुढारी गुंडाप्पा यांनीं मला बंगलोरास निमंत्रण दिलें होतें. बंगलोरच्या महाराष्ट्रीय मंडळींकडून मधून मधून बोलावणीं येत. नुकतेच जपानला जाऊन आलेले रेशीम कारखान्याचे मालक रा. नाईक हे पुण्यास आले होते, त्यांनीं आमंत्रण दिलेंच. नंतर म्हैसूरच्या दिवाणसाहेबांचें निमंत्रण आलें. बेळगांव-धारवाड-हुबळी इकडेहि मी एरवीं फारसा जाऊं शकत नाहीं. म्हणून मधून मधून त्यांचीं निमंत्रणें येत असतात. अर्थात् एम्. एस. एम्. रेल्वेनें म्हैसूरला गेल्यास वाटेंत ओळीनें या सर्व ठिकाणच्या मित्र-मंडळीलाहि भेटतां येईल म्हणून, परतीच्या तिकिटांत जितकें अधिक दिवस फिरतां येईल तितकें फिरावें असें ठरवून तीन आठवडे प्रवास केला. तरीहि सर्व निमंत्रणांचा स्वस्थपणें परामर्ष मला घेतां आला नाहींच याचें वाईट वाटतें.

दिवाणसाहेबांचें निमंत्रण

म्हैसूरच्या दिवाणसाहेबांनीं मला निमंत्रण देण्याचें कारण असें—१९३२सालीं दिवाणसाहेब हे मजबरोबरच 'राऊंड टेबल कॉन्फरन्स'चे एक सभासद होते. तेथें त्यांच्या-माझ्या गाठी पडत. त्या वेळीं ते मला म्हणाले, "तुम्ही आमच्या म्हैसुराकडे कधीं कां येत नाहीं? तिकडे पाहण्यासवरण्यासारखें पुष्कळच आहे." मी म्हणालों, "तुमच्या संस्थानांतील लोकांशीं राजकारणाचा प्रत्यक्ष संबंध माझा नाहीं. भाषाहि परकी. आतां तिकडील प्रेक्षणीय प्रसिद्ध स्थळें पाहावींशीं वाटतात, पण त्याला पाहिजे तितकें रिकामपण मला अजून लाभत नाहीं. तें मिळालें म्हणजे जावें असा विचार आहे." हें बोलणें तेव्हां तितकेंच राहिलें. पण यंदा कृष्णमूर्ति नांवाच्या एका गृहस्थानें म्हैसूरविषयीं एक पुस्तक लिहिलें. त्याला त्याच्या आग्रहावरून मीं प्रस्तावना लिहिली. कदाचित् ती पाहून दिवाणसाहेबांना मला निमंत्रण देण्याचें सुचलें असावें. प्रथम म्हैसूर-महाराजांच्या गेल्या वाढदिवस-समारंभाला त्यांनीं मला निमंत्रण केलें. पण माझ्या येथील कामामुळें मला तेव्हां तें स्वीकारतां आलें नाहीं. तेव्हां त्यांनीं आठवण ठेवून फिरून दसऱ्याच्या समारंभाकरितां मला निमंत्रण दिलें. आणि मला आतां रिकामपण होतें म्हणून मींहि तें स्वीकारलें.

लेखांक २ रा

(केसरी—१९ नोव्हेंबर १९३७)

म्हैसूर दरबारचा परिपाठच असा आहे कीं, अशा समारंभांना बाहेरचे दहा पांच पाहुणे बोलवावे. त्यांतच एक मला त्यांनीं यंदां बोलावलें. आणि दरबारचेंच निमंत्रण असल्यानें पाहाण्यासवरण्याची सोय सहजासहजीं सुलभ होते या दृष्टीनें मीं तें निमंत्रण स्वीकारलें. यंदा अमृतबझार पत्रिकेचे संपादक तुषार कांति घोष यांनाहि मजप्रमाणेंच त्यांनीं निमंत्रण दिलें होतें व त्याप्रमाणें तेहि आले होते. आम्हा दोघांखेरीज इतरहि दहा पंधरा पाहुणे निरनिराळया धंद्यांचे व दर्जाचे बोलाविले होते. मी व इतर लोक संस्थानचे पाहुणे होतों याचा अर्थ इतकाच कीं, जो तो पाहुणा प्रवासासुद्धां इतर सर्व खर्च आपण आपला करतो. फक्त येथील मुक्कामांत उतरण्याच्या जागेची, जेवणाखाण्याची, आणि समारंभ व प्रेक्षणीय स्थळें दाखविणें इत्यादि सोयी संस्थान आपल्या खर्चानें आपल्या नोकरांकडून करवितें. शिवाय पाहुणे या नात्यानें दिवाण व महाराज यांच्या भेटी-मुलाखतींचीहि व्यवस्था ते आपण होऊन करतात. आपल्या संस्थानांतील राजव्यवस्था व राजकारण यांच्याविषयीं अनुकूल लोकमत बनविणें हा संस्थानचा एक हेतु, असे पाहुणे बोलावण्यांत असतो, असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. पण आपल्या पाहुण्यांचें आपल्याविषयीं बरें मत व्हावें अशी कोणाहि यजमानाची इच्छा असणें स्वाभाविकच नव्हे काय? परंतु बरें मत व्हावयाचें तें प्रथम आपलें 'वैभव' पाहून व्हावें असा मुख्य हेतु दिसतो! राजकारणाचा संबंध त्यांत येत नाहीं, किंवा आपल्या राज्यव्यवस्थेसंबंधीं तुम्हाला काय वाटतें असा साधा प्रश्नहि ते तोंडीं संभाषणांत देखील विचारीत नाहींत. निदान मला तरी त्यांनीं तो विचारला नाहीं. पाहुणा जें काय पाहतो ऐकतो त्यावरून त्याचें प्रामाणिक मत बनेल तेंच खरें!

माझी प्रस्तावना

मी म्हैसूराविषयक पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिल्याचें पूर्वीं बोललों. त्या प्रस्तावनेंत, ऐकीव माहितीवरून, संस्थानाविषयीं मला चांगलें असें काय वाटत होतें तें जसें लिहिलें, तसेंच मला एक दोन दोष ऐकिवांत आले त्याचाहि स्पष्ट उल्लेख त्या प्रस्तावनेंत केला होता. राज्यव्यवस्था पद्धतशीर

व प्रगतिपर आहे पण थोडीशी दीर्घसूत्री आहे, आणि अधिकारी वर्गाच्या कांहीं भागांत लाचलुचपतीची बोलवा ऐकूं येते, असें मीं लिहिलें होतें हें वाचून तिकडच्या वाचकांत बरीच खळबळ झाली. पण मला 'चूक' म्हणणारीं पत्रें आलीं, तशींच 'तुमचें म्हणणें बरोबर आहे' असें समर्थन करणारीं पत्रेंहि आलीं. तेव्हां परस्पर आयती फिटास फीट झाली असें मानून मीं कोणास कांहींच उत्तर पाठविलें नाहीं. अशा रीतीनें मी म्हैसुरास जाण्यापूर्वींच तिकडे एक प्रकारें माझी जाहिरात झाली होती असें आढळून आलें! दिवाणसाहेबांनीं ही प्रस्तावना वाचली होती; व मी संस्थानला बरें म्हटलें होतें त्यापुरते त्यांनीं खासगी पत्रांत माझे आभारहि मानले होते; परंतु मीं दोष दाखविले त्याला त्यांनीं हरकत घेतली नाहीं, आणि समक्ष भेटींतहि त्याविषयीं कांहींच उल्लेख केला नाहीं. पण औद्योगिक दृष्ट्या म्हैसूर संस्थान विशेष प्रगतिपर आहे इतकेंच मीं प्रस्तावनेंत म्हटलें होतें तें खरेंच होतें. आणि आज म्हैसूर पाहून आल्यावर तर तें मी अधिक खात्रीनें म्हणूं शकतों. दिवाणांच्या मनांत आपल्या संस्थानांतील राज्यव्यवस्थेविषयीं पूर्ण आत्मविश्वास दिसतो. म्हणून ते लोकांजवळ तो विषय मुद्दाम काढून मत विचारीत नसतील. तसेंच, ज्याला जे दोष म्हणून वाटतील ते त्यानें बोलून दाखवावे असेंहि कदाचित् त्यांचें मत असेल.

तात्पर्य, संस्थानी राज्यव्यवस्थेच्या गुणदोषांविषयीं त्यांनीं मजजवळ मुळींच वाद केला नाहीं. पण फेडरेशन किंवा सर्वसामान्य राजकारण असले विषय माझ्या व दिवाणसाहेबांच्या संभाषणांत निघालेच. ते कसे टळणार? आणि ते टाळण्याचा उभयपक्षींहि उद्देश नव्हता. त्या प्रश्नाविषयीं ते व मी काय बोललों याची कांहीं माहिती मीं सांगावी असें कित्येकांना सहजच वाटणार आणि सार्वजनिक विषयावर माझीं खासगी, म्हणजे प्रसिद्ध न करण्यासारखीं अशीं मतें कांहींच नसतातहि. म्हणून म्हैसूरचे महाराज किंवा दिवाणसाहेब यांच्यापुढें जीं मतें मीं मांडलीं तीं सांगण्यास माझी कांहींच हरकत नाहीं. किंबहुना तीं इकडील लोकांस पूर्ण परिचयाचीं आहेत. मात्र महाराज व दिवाणसाहेब माझ्या मुलाखतींत काय बोलले हें त्यांच्या परवानगीशिवाय मला प्रसिद्ध करण्याचा अधिकार नाहीं. अशीं संभाषणें खासगी असतात म्हणून कदाचित् मीं आपल्यापुरतें कोणाशीं काय बोललों हें मला सांगतां

येईल आणि मी तें या लेखमालेंत पुढें सांगणारच आहें. तथापि प्रथम दौऱ्याची हकीकत सांगून मागाहून अवांतर विषयासंबंधीं लिहीन.

माझ्या तीन आठवड्यांच्या प्रवासापैकीं फक्त दोनच आठवडे मला म्हैसूर प्रांतांत घालवितां आले. एक सबंध आठवडा हुबळी ते सांगली या भागांतील प्रवासाकरितां राखून ठेवावा लागला. या शेवटच्या आठवड्यांत मला नवीन पाहण्यासारखें असें कांहीं नव्हतें. तो सर्व वेळ सभा, भेटी, सत्कार, संभाषणें, पाहुणचार अशा ठरीव नित्यक्रमांतच गेला. या कार्यक्रमाविषयीं केसरीच्या वाचकांना कल्पना असल्यामुळें त्याविषयीं मी कांहीं लिहीत नाहीं. फक्त म्हैसूर इलाख्यांतील कार्यक्रमासंबंधानेंच आणि तेंहि थोडक्यांत सांगतों.

बंगलोरांतील विशेष

ता. ८ व ९ ऑक्टोबर हे दोनच दिवस मला बंगलोरांत घालवावयास सांपडले. प्रथम तेथील महाराष्ट्रीय मंडळींच्या गांठीभेटी घेतल्या. या मंडळींत कर्वे यांचें घराणें प्रमुख आहे. त्यांची तेथें आज तिसरी पिढी चालू आहे. पहिल्या व दुसऱ्या पिढीचे लोक वरिष्ठ दर्जाचे सरकारी नोकर होते. म्हैसूर राज्यांत ब्रिटिश व्यवस्था चालू झाली तेव्हां इकडील खालसा इलाख्यांतून इंजीनियर, सर्व्हेअर वगैरे लोक नेण्यांत आले. ते सहजच तिकडे स्थायिक होऊन राहिले. अलीकडच्या पिढींतील बाहेरून जाऊन राहिलेल्या लोकांत रा. नाईक (शहापूरकर) हे प्रमुख असून, रेशीम कारखान्याचे चालक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ते रयतसभेचे एक सभासद झाले आहेत. हल्लीं त्यांना राजाश्रय मिळालेला असून, रेशमाचा नवीन कारखाना काढण्याकरितां त्यांस म्हैसूर सरकारनें शेंकडों एकर जमीन सवलतीनें दिली आहे आणि जपानच्या ताज्या सफरींत त्यांनीं हेरलेल्या नवीन रेशमाच्या लागवडीच्या कल्पनांचा प्रयोग ते येथें करून पाहणार आहेत. याशिवाय कोणी मोटारींचा, कोणी फोटोग्राफीचा, कोणी सुगंधी मालाचा इत्यादि धंदे करणारे महाराष्ट्रीयहि तेथें आहेत. बंगलोरांतील महाराष्ट्रीय वसाहतीमध्यें मुंबईचे शिंपी आणि विणकर या लोकांची वस्ती पुष्कळच आहे. मूळ शहाजी राजांचे वेळीं तिकडे गेलेल्या घराण्यांपैकीं सज्जनराव नांवाचे एक गृहस्थ मोठे धनिक व्यापारी असून, त्यांनीं अनाथ विद्यार्थिगृह, देवस्थान इत्यादि संस्था स्वतःच्या खर्चानें चालविलेल्या आहेत. एका मोठ्या चौकालाहि त्या गृहस्थांचें नांव सरकारकडून

देण्यांत आलें आहे. बंगलोर येथें व्यंकोजी राजे यांनीं बांधलेलें किंवा पुरस्कार केलेलें एक देवस्थान असून, त्यालगत एका खडकावर त्यासंबंधीं खोदलेला मोठा शिलालेख आहे. शहाजी राजांच्या वेळच्या भुइकोट किल्ल्याच्या तटांचे व बुरुजांचे फक्त कांहीं अवशेष असून, बाकी किल्ला नवीन वस्तींत सामील झालेला आहे.

बंगलोर येथें पांच-सहा दिवस घालवून पाहण्याइतक्या संस्था आहेत. परंतु त्यांतील इस्पितळ, म्यूझियम, साबणाचा सरकारी कारखाना, आणि टाटा यांची सायन्स इन्स्टिटयूट इतक्याच मला पाहतां आल्या.

बंगलोरच्या इस्पितळाइतकें प्रशस्त, संपन्न व स्वच्छ इस्पितळ दुसरें कोणतेंच आजवर माझ्या पाहण्यांत आलें नाहीं. सायन्स इन्स्टिटयूट पाहून मला फार आनंद झाला. तेथील महाराष्ट्रीय मंडळींत कांहीं शिक्षक पण पुष्कळसे विद्यार्थी असून त्यांनीं मला सर्व संस्था दाखविली; आणि भोजनप्रसंगीं पुष्कळ गप्पा-गोष्टी झाल्या. त्यांत संस्थेतील भांडणांची हकीकतहि कळली. या भांडणांचें मूळ कारण सर व्ही. रामन् यांची पक्षपाती वृत्ति ही असून, शेवटीं सरकारी कमिटी नेमून संस्थेच्या कारभाराची नवी घटना व व्यवस्था करण्यापर्यंत मजल गेली, इत्यादि गोष्टी पूर्वी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्यामुळें त्याविषयीं कांहीं अधिक लिहीत नाहीं.

बंगलोरच्या मुक्कामांत महाराष्ट्रीय मंडळांकडून मला मानपत्र व उपाहार देण्यांत आला. कॉमनवेल्थ कंपनीचे तरुण उत्साही चीफ एजंट रा. गवाणकर यांनीं आपल्या संस्थेतर्फे 'पार्टी' दिली. दोन्ही कार्यक्रम तेथील चेंबर ऑफ कॉमर्सच्या इमारतींत झाले. तसेंच कर्नाटकांत वर्तमानपत्रासंबंधीं व्यवसाय करणाऱ्या मंडळींनीं मला उपाहारास बोलावलें. या दोन-तीन प्रसंगीं मला जाहीर भाषणें करावीं लागलीं. तसेंच एके रात्रीं बंगलोर येथील कॉंग्रेस कमिटीचे अनेक कार्यकर्ते मिळून माझ्या भेटीला आले. त्यांच्याशीं मी एक तासभर विचारविनिमय केला.

म्हैसूर शहर ही राजधानी असली तरी बंगलोर हीच राज्यकारभाराची मुख्य जागा असल्यानें प्रमुख सरकारी कचेऱ्या येथेंच असतात. शहर फार स्वच्छ असून अत्यंत विस्तृत असतांहि, सर्व नवे भाग आंखीव—रेखीव असून रस्ते प्रशस्त आणि उत्तम स्थितींत ठेवण्यांत आलेले दिसले. येथील हवा समशीतोष्ण असून उन्हाळ्यांतहि मुक्काम करण्यासारखी आहे.

सर विश्वेश्वरअय्या

बंगलोरच्या मुक्कामांत माझे स्नेही सर विश्वेश्वरअय्या यांची गांठ पडली. त्यांच्या घरीं चहापार्टीच्या निमित्तानें अनेक मोठमोठे जुने-नवे अधिकारी एकत्र आले होते. त्यांची अनायासानें ओळख झाली आणि बरेंच बोलणें-चालणें झालें. सर विश्वेश्वरअय्या हे आतां वृद्ध झाले असले तरी मनानें तरुण आहेत. त्यांनीं आपली सात वर्षांची दिवाणगिरी सर्व बाजूनीं यशस्वी केलेली असून, उद्योगवृद्धीच्या कामांत तर त्यांनीं मोठेंच नांव मिळविलें आहे. त्यांनीं राजीनामा दिला तो स्वाभिमानरक्षणासाठींच दिला. आणि अलीकडे ते म्हैसुरास फारसे जातहि नाहींत. आपल्या कर्तृत्वाच्या यशाचा आनंद आणि समाधान उपभोगीत, आपल्या विधायक बुद्धीचा उपयोग कोणाला करून घ्यावयाचा असल्यास त्याला साहाय्य करण्याला ते तत्पर असतात. म्हैसूरच्या दिवाणांची एकंदर परंपरा लक्षांत घेतली तर ती अभिमानास्पद वाटते. म्हैसूर संस्थानाला आज जें अग्रस्थान प्राप्त झालें आहे त्यांत महाराजमंडळीपेक्षां दिवाणांचा हातच अधिक प्रभावी ठरला आहे. इतर कोणत्याहि संस्थानांत हा प्रकार आढळत नाहीं. संस्थानच्या लहानशा क्षेत्रांत हिंदी लोकांच्या कर्तृत्वाला वाव कसा मिळूं शकतो, आणि राज्यकारभाराच्या कामीं हिंदी लोक युरोपियन लोकांची बरोबरी कशी करूं शकतात हें म्हैसूरच्या उदाहरणावरून चांगलेंच दिसून येतें.

ता. १२ आक्टोबर रोजीं बंगलोराहून म्हैसुरास मोटारमार्गें गेलों. माझ्या राहण्याजेवणाची व्यवस्था तेथें 'राममंदिर' नांवाच्या सरकारी बंगल्यांत केली होती. दरबारच्या सर्व पाहुण्यांत मी एकटाच शाकाहारी होतों. म्हणून माझी व्यवस्था स्वतंत्र करण्यांत आली होती. सर्वभक्षक पाहुणे कांहीं दिवाण-साहेबांच्या घरीं आणि कांहीं इतर सरकारी बंगल्यांत उतरले होते.

म्हैसूर शहरांत माझा मुक्काम सुमारें सहा दिवस पडला होता. तरी तेथील सर्व कांहीं पाहण्यासारखें होतें तें मला पाहतां आलें नाहीं. तथापि नरसिंह-मूर्ति नांवाचे जे एक म्हैसूर सिव्हिलियन माझ्या दिमतीला देण्यांत आले होते त्यांनीं, त्यांच्या स्थानिक माहितीमुळें, माझे कार्यक्रम सकाळदुपार मिळून त्यांतल्या त्यांत सोयीनें बसवून दिले होते. ते सरकारी मोटारींतून मजबरोबर हिंडत. यामुळें मला कोठेंच स्वतःची ओळख स्वतःच करून द्यावी लागली नाहीं. जेथें जावें तेथील चालक मजबरोबर स्वतः हिंडून सर्व कांहीं दाखवीत.

त्याप्रमाणें मीं सरकारी गोशाळा, फळाफुलांचें प्रदर्शन, औद्योगिक प्रदर्शन, दसऱ्याची मिरवणूक, राजवाड्यांतील दरबार, चामुंडीचें देवस्थान, ललित-महाल, जगन्मोहन राजवाडा, चित्रकलेचें प्रदर्शन, प्रातिनिधिक लोकसभेची बैठक आणि सामान्यतः सर्व शहर इत्यादि अनेक स्थळें व देखावे पाहून घेतले.

औद्योगिक प्रदर्शन

सरकारी गोशाळा शास्त्रीय पद्धतीनें चालविलेली असून, गाईंच्या खिल्लारां-करितां शेंकडों एकर वनभूमि व कुरणें म्हणून राखून ठेविलेले दिसले. मात्र गाई फारशा नजरेंत भरण्यासारख्या वाटल्या नाहींत.

फळांफुलांचें प्रदर्शन पाहण्यासारखें होतें. तेथें पाहिलेल्या नारळांइतके मोठे नारळ मीं कोठेंच पाहिले नव्हते. प्रदर्शन-कमिटीकडून पदकें, बक्षिसें, सर्टिफिकिटें इत्यादिकांनीं संभावना करून फळांफुलांच्या लागवडीला पुष्कळ उत्तेजन देण्यांत येतें. बागा सुंदर व नीटनेटक्या ठेवण्याबद्दलहि कांहीं विशेष बक्षिसें दिलीं जातात.

औद्योगिक प्रदर्शन दरवर्षीं भरविण्यांत येतें. त्याकरितां सोईची अशी प्रशस्त इमारत सरकारनें कायमचीच बांधून ठेविली आहे. यामुळें प्रदर्शन सुव्यवस्थित व भरदार दिसतें. प्रदर्शनांत मांडलेल्या दुकानांतून खूपच विक्री होत असलेली दिसली. म्हैसूर टेक्निकल स्कूलनें मांडलेलें रोजवुडचें सामान प्रेक्षणीय होतें. सगळ्यांत मध्यवर्ती व मोठा असा विभाग ब्रिटिश सरकारच्या पोस्ट व तारखात्यानें व्यापला होता. त्यांत जुन्या काळच्या घुंगुरवाल्या व्हिलेज पोस्टमनपासून टपाल नेणाऱ्या विमानापर्यंत सर्व प्रगति क्रमानें दाखविली होती. पूर्वींच्या 'कडकट्ट' तारायंत्रापासून, आज हजारों मैलां-वरून येणारे विद्युत् संदेश स्वतः टाइप रायटरवर लिहून भेंडोळींच्या भेंडोळीं स्वाधीन करणाऱ्या यंत्रापर्यंत सर्व प्रकार दाखविले होते.

दसऱ्याची स्वारी व दरबार

म्हैसुरांतील दसऱ्याची मिरवणूक सुप्रसिद्धच आहे. तशी आजकाल इतर कोणत्याहि दरबारांत पाहावयास सांपडत नाहीं. संस्थानचें चतुरंग सैन्य मागेपुढें चालवीत, अनेक प्रकारचीं वाद्यें वाजवीत, सोन्याच्या अंबारींतून प्रचंड हत्तीवरून सर्वांचे मुजरे घेत, महाराज सीमोल्लंघनाला जातात तो

देखावा कधींहि विसरण्यासारखा नाहीं. जाती-येती मिरवणूक चांगली तीन तास चालते. शेवटीं एका शामियान्यांत महाराज शमीपूजन करतात व नंतर घोड्यावर बसून आपणांपुढून जाणाऱ्या चतुरंग दलाचे मुजरे घेत घेत पाहाणी करतात. या मिरवणुकीचा समारंभ व शोभा प्रारंभीं उन्हामुळें जशी दिसते त्यापेक्षां परत येतांना ती अधिक चांगली दिसते; कारण सर्व वाटभर हजारों किंवा लाखों विजेचे दिवे इतका प्रकाश पाडीत असतात कीं, चार हातांवर पडलेली सुई-टांचणीहि साध्या डोळ्यांना दिसावी.

लेखांक ३ रा

(केसरी—२३ नोव्हेंबर १९३७)

दरबारची शोभाहि अशीच विलक्षण असते. दरबारी लोकांनीं माडीवरचें प्रचंड दालन भरून गेलेलें असतेंच, पण खालीं निदान पांचपन्नास हजार प्रेक्षक उभे असून त्यांच्या शेवटच्या रांगेपर्यंत दृष्टि पोंचत नाहीं. अगदीं ठराविक वेळीं महाराज प्रवेश करतात. प्रथम राजवाड्यांतला पुरोहित त्यांच्या हातून सुवर्ण सिंहासनाची यथाविधि पूजा करवितो आणि मग सिंहासनाला वंदन करून महाराज त्यावर आरूढ होतात. महाराज बसल्यावर सर्व दरबारी लोक त्यांना मुजरा करून आपापल्या मानाप्रमाणें बसतात. दरबारचा पोशाख नियमित असून त्यांत विजार-पाटलोण आणि कमरबंध हे अवश्य आहेत. मला कमरबंध बांधावा लागला नाहीं. पण उसनी विजार घेऊन ती मात्र चढवावी लागली ! प्रथम कांहीं वेळ खालीं चाललेल्या कुस्त्या महाराज पाहत असतात. नंतर गिरमिटानें तिमजल्यापर्यंत उंच चढविलेल्या एका मोठ्या लांकडी हौद्यांत बसलेले लष्करी बँडवाले व सनईवाले वाद्यें वाजवितात. शेवटीं दरबार संपण्याचे वेळीं सर्व दरबारी लोक महाराजांपुढून क्रमानें जाऊन, त्यांना वंदन करून, त्यांच्या हातून प्रसादाचें म्हणून एकेक फूल घेऊन आपापल्या जागीं येतात आणि मग आले त्या थाटानें महाराज परत जातात.

साहेबांचा मुजरा

हा मोठा दरबार दोन दिवस होतो. यांत पहिल्या दिवशीं फक्त हिंदी दरबारी हजर असतात; दुसऱ्या दिवशीं त्यांच्याबरोबर युरोपियन दरबारी-

हि येतात आणि महाराजांना मुजरा करून जातात. पूर्वी दरबारांत युरोपियन लोकांना खुर्च्या देऊन हिंदी लोकांना मात्र खालीं गालिच्यावर बसवीत असत. पण आतां या दुसऱ्या दरबारांत युरोपियन लोकांबरोबर हिंदी लोकांचाहि मान राहावा म्हणून त्यांनाहि खुर्च्या देण्यांत येतात. पूर्वी दरबारांत रेसिडेंटाची एवढी मिजास असे कीं, दरबारांत प्रमुखस्थान महाराजांचें कीं रेसिडेंटाचें असा भ्रम पडे. पण आतां तें स्थान महाराजांना निःसंदिग्धपणें प्राप्त झालें असून, रेसिडेंट फक्त सिंहासनाशेजारीं एका स्वतंत्र खुर्चीवर बसतो, व तोहि जातांना महाराजांना प्रणाम करून जातो. महाराजांचा हा साधा सरळ हक्क प्रस्थापित करून घेण्याला स्वराज्याभिमानी अनेक दिवाणांना अनेक वर्षे झगडावें लागलें म्हणतात! रेसिडेंटाचें हें प्रस्थ इतकें माजण्याचें कारण हेंच कीं, एके काळीं सुमारें पन्नास वर्षेपर्यंत म्हैसुरांत कमिशनरी अंमल असून राजा सांदीकोपऱ्याला पडलेला असे.

कांहीं विशेष गोष्टी

दरबारांत दोनतीन गोष्टी विशेष वाटल्या. पहिली ही कीं, सर्व दरबारभर म्हणजे सुमारें दीड तासपर्यंत हल्लींचे महाराज इतके निश्चल बसतात कीं, तो कोणी मनुष्य नसून पुतळाच आहे असें वाटतें! महाराज केव्हां तरी चुकून मान किंवा एखादा अवयव हालवितात कीं काय हें मुद्दाम टक लावून पाहाण्याचें मीं मनांत आणलें; पण शेवटीं माझीच मान ताटकळली आणि डोळे दुखूं लागले. पण प्रसादाचें फूल शेवटीं देण्याच्या वेळेशिवाय महाराजांचा एकहि शरीरावयव हाललासा मला दिसला नाहीं! दुसरी विशेष गोष्ट अशी-दरबारांत हजारों विजेचें दिवे लटकत असतां खालच्या मजल्यांत अनेक पेट्रोलचे जळते दिवे ठेवलेले होते. त्याचा हेतु बहुधा हा असावा कीं, न जाणो विजेनें मध्येंच दगा दिला तर तात्पुरत्या प्रकाशाची ताबडतोब सोय व्हावी. वीज ही पराक्रमी आणि दैदिप्यमान खरी! पण ती तितकीच लहरी असा शेरा तिच्यावर तज्ज्ञांचाहि पडतो, हाच ह्या पेट्रोल दिव्यांचा अर्थ नव्हे काय? तिसरी विशेष गोष्ट ही दिसली कीं, इतका विद्युत्प्रकाश दरबारच्या दिवाणखान्यांत तळपत असतां, तेथेंच मागच्या भिंतीशेजारीं पुरुषभर उंचीच्या दोन चांदीच्या मोठ्या समया उभ्या असून, त्यांत तूप घालून त्यांच्या दहाहि घरांतून कांकडेवजा वाती पेटवून ठेविल्या होत्या. याचाहि अर्थ उघड आहे. वीज दिव्य प्रकाशमान, परंतु तिजमध्यें पुण्यांश किंवा पावित्र्य नाहीं!

घरगुती देवघरांतून विजेचे दिवे असतांहि नंदादीप किंवा नीरांजनें लावतातच कीं नाहीं ?

चामुंडीचें देवस्थान शहराजवळ डोंगरावर असून या डोंगराच्या गळ्यांत रात्रीं विजेच्या दिव्यांच्या माळा झळकत असतात. ती शोभा चांगली दिसते. उलट रात्रींच्या वेळीं या डोंगरावरून खालीं शहराकडे पाहिलें म्हणजे वरचें तारांगण खालीं आलें असें क्षणभर वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. चामुंडी पर्वतावरील रात्रीचा हा देखावा पाहणें हें थेट देवस्थानापर्यंत वर मोटार जाऊं शकते यामुळें सुलभ झालें आहे.

म्हैसूर शहर

मुख्य राजवाडा अर्थातच प्रेक्षणीय आहे. पण माझ्या मतें चौसोपींतील लोखंडी खांब, कलाकुसरीनें शोभिवंत असले तरी, दालनाच्या उंचीच्या मानानें फारच लठ्ठ म्हणून बेढब दिसतात. बाकी सोन्यारुप्याचे आणि हस्तिदंती दरवाजे, राजभूषणाच्या वस्तु, रविवर्म्यांचीं अस्सल पौराणिक चित्रें इत्यादि फारच प्रेक्षणीय आहेत. वाडा जुन्या चौक पद्धतीचा बाहेरून तरी आहे. त्याचें अंतरंग कोणांस कधींच पाहावयास मिळत नाहीं. दुसऱ्या एका वाड्यांत चित्रकलेचें प्रदर्शन मांडलेलें आहे. त्यांत प्राचीनाप्रमाणें अर्वाचीन चित्रकलेचेहि नमुने आहेत. तिसरा एक राजवाडा चामुंडी पर्वतानजीक आहे. तो मात्र अगदीं साहेबी पद्धतीचा, म्हणजे भव्य स्वच्छ पण अगदीं निरलंकार असा आहे. तो बड्या साहेबलोकांकरितां बांधलेला असल्यामुळें त्यांच्याच अभिरुचीला अनुसरून असावा यांत नवल काय ?

असो. रचनेच्या दृष्टीनें म्हैसूर शहर हें अत्यंत सुंदर व स्वच्छ असें वाटलें. नव्या दिल्लीचें कांहीं साम्य येथें दिसलें. मात्र फरक हा कीं, नव्या दिल्लींतील चुन्यानें मढविलेल्या भुंड्या इमारती थडग्यासारख्या भेसूर दिसतात ! उलट म्हैसूर शहरांतील आंखणी पद्धतशीर असून रस्त्यावरील इमारतीहि शोभिवंत दिसतात. जिकडे पाहावें तिकडे झाडें किंवा झाडें म्हणण्यापेक्षां बगीचे ! आणि बगीच्यांतून मोठ्या टुमदार इमारती. म्हैसूरइतकें सुंदर शहर साऱ्या हिंदुस्थानांत नाहीं असें तज्ज्ञ म्हणतात व तें खरें असेलसें वाटतें.

महाराज व दिवाण यांच्या मुलाखती

म्हैसूरच्या मुक्कामांत दिवाण सर मिरझा इस्माईल यांची दोनदां आणि स्वतः महाराजांची एकदां अशा माझ्या मुलाखती झाल्या. या मुलाखतींत

संस्थानी प्रजेला राजकीय स्वराज्याचे अधिक हक्क दिले पाहिजेत. कमीजास्त फरक स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें करावे, तथापि जबाबदारीच्या स्वराज्याचे अधिकार प्रजाजनांना देणें अपरिहार्य आहे, हें माझें मत मीं स्पष्टपणें बोलून दाखविलें. दिवाणसाहेबांशीं बोलतांना मीं सर्वस्वीं बरोबरीच्या नात्यानें युक्तिवाद केला. महाराजांशीं बोलतांना मात्र अर्थातच अधिक नम्रभावानें बोललों; तथापि आपलें तत्त्व उघडपणें मांडण्यास मीं कमी केलें नाहीं.

त्यांच्याविषयीं प्रजेचें प्रेम किती आहे हें चार लोकांकडून मला समजलें तसें सांगितलें. तथापि लोकशाहीचे अधिकार प्रजेला देणें आणि राज्यकारभाराची जबाबदारी त्यांच्यावर निदान कांहीं अंशानें टाकणें, अंतीं अपरिहार्य नव्हे तर एकंदरीनें उभयतांच्या हिताचें आहे ही गोष्ट माझ्या पद्धतीनें मीं त्यांच्या निदर्शनास आणली. जें अपरिहार्य तें आपण होऊन आधींच करावें म्हणजे त्याचे दोष आणि बाधा कमी होते असें मी बोललों. त्याच दिवशीं बंगलोर येथील रयत-प्रतिनिधी-सभेच्या पहिल्या बैठकींत दुपारीं कांहीं कॉंग्रेसवाले सभागृह सोडून निषेध प्रदर्शित करीत गेले, या गोष्टीचा उल्लेख आमच्या संभाषणांत निघाला. तेव्हां मी म्हणालों, "पण महाराज, ते लगेच परत आले तेव्हां 'महाराजकी जय' असें म्हणत आले!" ही गोष्ट मीं मुद्दाम त्यांच्या नजरेला आणली तेव्हां महाराजांना बरें वाटून ते किंचित् हसले. संस्थान व राजा राखूनच प्रजेला अधिक अधिकार मिळवावयाचे आहेत, यामुळें ती आकांक्षा दोषास्पद होत नाहीं असें दर्शविण्याचा माझा झोक होता हें महाराजांच्या लक्षांत आलें असावें.

प्रकृति नादुरुस्त असतांनाहि महाराज वरचेवर परदेशाला जाऊन लाखों रुपये खर्च करीत नाहींत. या गोष्टीबद्दल प्रजा महाराजांना धन्यवाद देते ही गोष्ट त्यांना मीं सांगितली, तेव्हां त्यांना बरें वाटून त्यांनीं असें दर्शविलें कीं, कोणा एखाद्या राजाच्याहि प्रकृतीला कोणत्याहि ऋतूंत सुख लागेल अशीं ठिकाणें हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांतच कांहीं थोडीं नाहींत! आणि खरोखरच म्हैसूरचे महाराज येवढ्या उभ्या आयुष्यांत युरोपला एकदांच गेले आणि तेहि फारच थोडे दिवस. ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी नाहीं काय! याच्या उलट युरोप हें आपलें घर आणि स्वतःचें संस्थान ही मुक्कामाची एक वाटेंतली धर्मशाळा असें लेखून वागणारे आणि प्रतिवर्षी परदेशांत लाखों रुपये खर्चून तिकडील हॉटेलवाल्यांची व व्यापारी लोकांची धन करणारे, तसेंच

स्वतःचें संस्थान आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यावर अविश्वास दाखवून परराष्ट्रीय बँकांतून आपल्या कोट्यवधि रुपयांच्या ठेवी ठेवणारे संस्थानिक या देशांत काय थोडे आहेत ?

हा राजर्षि खरा

मी महाराजांशीं बोललों त्यांत स्वतःचें आणि तोंडदेखलेपणाचें असें कांहींच बोललों नाहीं. कारण लोकांत हिंडतांना, त्यांच्याशीं बोलतांना, महाराजांना कोणत्याहि गोष्टींत नांवें ठेवणारा असा एकहि मनुष्य मला आढळला नाहीं. आणि मी म्हणतों यांत अतिशयोक्तीचा एकहि शब्द नाहीं.

म्हैसूरचे महाराज हे मनानें सात्त्विक, धर्मबुद्धीनें नैष्ठिक, स्वभावानें परोपकारप्रिय असे तर आहेतच; परंतु नियमबद्ध अशा राजशासित राज्यपद्धतीचे ते भोक्ते आहेत. विशेषतः खासगी खर्चाच्या बाबतींत त्यांचें उदाहरण आमच्या इतर संस्थानिकांनीं अनुकरण करण्यासारखें आहे. कारण ते आपला खासगी खर्चाचा तनखा कधीं वाढवून मागत नाहींत. सरकारी पब्लिक वर्क्स खात्याच्या नांवें लिहून, त्याचा वाटेल तितका पैसा आपल्या खासगी सुखसोयींकडे खर्च करण्याची कित्येक संस्थानिकांची जी रीत आहे, ती ते अनुसरीत नाहींत. उलट मीं ऐकलें तें खरें असेल तर आपल्या खासगी तैनातीचे जमाखर्च ते, त्याबद्दल आपण खर्च देऊन, स्वतंत्र सरकारी हिशेबनिसांकडून तपासून घेतात. तसेंच कित्येक आवडत्या सार्वजनिक बागा व रम्य स्थळें यांची शोभा राखणें व वाढविणें या कामीं ते सरकारी पैसा खर्च न करतां स्वतःचा करतात. पदरच्या नोकरांना ते फार सदयतेनें वागवितात. ते धार्मिक वृत्तीचे असून स्वतः पोथीपुस्तकें वाचतात, देवदर्शन घेतात, देवस्थानें यथाविधि चालवितात. श्रृंगेरीच्या मठसंस्थेकडे ते आदरबुद्धीनें पाहतात. तेथील एका पंडिताची नेमणूक आपणाजवळ करून त्याच्याशीं परवां ते पंडित निवर्तेपर्यंत त्यांनीं धर्मचर्चा व तत्त्वचर्चा करण्याचा परिपाठ ठेवला होता. या सर्व गोष्टी पाहून त्यांना राजर्षि या नांवानें प्रजा नेहमीं उल्लेखिते. त्यांच्या वैराग्याला घरगुती इतरहि कांहीं कारणें आहेत असें म्हणतात. पण 'जगीं सर्व सुखी असा कोण आहे ? विचारी मना तूंच शोधूनि पाहे !' हें समर्थ रामदासांचें वचन घेऊनच त्या गोष्टीचा निर्वाह करावा लागतो.

इतर सार्वजनिक कामें

असो. म्हैसूर येथील मुक्कामांत सार्वजनिक स्वरूपाचीं अशीं दोन तीन कामें मीं केलीं. पैकीं एक म्हणजे म्हैसूर विमा कंपनीच्या संमेलनाचें अध्यक्षपद स्वीकारून भाषण केलें. स्वतः म्हैसूर संस्थान सरकारनेंच एक विमाखातें चालविलेलें असून त्याच्यामार्फत प्रत्येक सरकारी नोकराचा विमा उतरविला जातो. नोकराकडून पगाराचा कांहीं ठराविक अंश घेतला जाऊन त्यांत सरकार स्वतःची म्हणून तितकीच भर घालतें. यामुळें नोकरी सोडून जातांना पेन्शनीबरोबर त्याला एखाद्या चांगल्या प्रॉव्हिडंट फंडाच्या पद्धतीनें बरीच रोख रक्कम मिळते. शिवाय अकालीं मृत्यु आल्यास विमानपद्धतीप्रमाणें भर रक्कमहि मिळते. सरकारी नोकरांच्याप्रमाणें खासगी लोकांच्या सोयींकरितां सरकार-विमाखात्याची एक शाखा उघडलेली असून तिचें काम सर्वसामान्य विमाकंपन्यांप्रमाणें चालतें. त्यांत मुख्य फायदा हा कीं, सरकारच विमेदाराला जामीन मिळाल्यामुळें विमाकंपनी बुडण्याची भीति राहत नाहीं. उलट विमाखात्याच्या फंडाचा उपयोग व्याजाऊ कर्जाच्या रूपानें सरकारला उत्पादक धंदे व कारखाने काढण्याला होतो.

दुसरी सार्वजनिक स्वरूपाची गोष्ट मीं केली ती म्हैसूर येथील 'ब्रॉडकास्टिंग' स्टेशनमध्यें 'लोकशाहीच्या कार्यांत विनोदाचें स्थान व उपयोग' या विषयावर वीस मिनिटांचें भाषण केलें. तें 'मराठा' पत्रांत छापलें आहे. या ब्रॉडकास्टिंग स्टेशनला हिंदुस्थान सरकारकडून विशेष प्रयत्नानें परवानगी मिळाली आहे. त्याला 'विश्ववाणी' हें यथार्थ नांव दिलेलें असून, त्याचे चालक डॉ. गोपाळस्वामी हे मोठे कल्पक शास्त्रज्ञ आहेत. पण भौतिक शास्त्रांप्रमाणें त्यांची गति मानसशास्त्रांतहि आहे. म्हैसूर विद्यापीठांत मानसशास्त्राचे ते शिक्षक असून, त्यांनीं जर्मनी व अमेरिका येथील पद्धतीला अनुसरून मानसशास्त्राचे प्रत्यक्ष प्रयोग चालविले आहेत. त्यांत 'लहान मुलांचें मानस' याविषयींचे प्रयोग विशेष असतात.

असो. अशा रीतीनें म्हैसुरांतील गर्दीचा कार्यक्रम आटोपून आणि त्यांतल्यांत्यांत म्हैसूर विद्यापीठ व ग्रंथालय हीं पाहून घेऊन ता. १८ आक्टोबर रोजीं मी म्हैसूर शहर सोडून बाहेरचीं ठिकाणें पाहावयास निघालों.

लेखांक ४ था

(केसरी—२६ नोव्हेंबर १९३७)

म्हैसूर सोडण्यापूर्वीं म्हैसुरालगत असणारीं कांहीं प्रेक्षणीय स्थळें पाहून घेतलीं. कारण एकदां म्हैसूर सोडल्यावर फिरून तेथें परत न येतां बाहेरच कोठें तरी आगगाडीच्या रस्त्याला जाऊन मिळावयाचें होतें. प्रथम कृष्णराजसागर हा प्रचंड तलाव, त्यावरील बंधारा आणि त्याच्या खालचीं वृंदावन बागेंतील चित्राविचित्र कारंजीं पाहून घेतलीं. हा तलाव कावेरी नदीवर, सुमारें एक-सव्वा मैल लांब व शंभर फूट उंच बांध घालून, पाणी अडवून तयार केला आहे. या तलावाचा मुख्य उपयोग शेतकी-बागायतीला होत असून, नेहमींच्या पद्धतीनें दोन बाजूंनीं कालवे काढून शेतकऱ्यांना पाणी पुरविण्यांत आलें आहे. या तलावाची मूळ कल्पना सर विश्वेश्वर अय्या यांच्या दिवाणगिरीपूर्वीं निघाली होती. परंतु त्यांनीं ती नेटाला लावून आग्रह धरून सिद्धीस नेली. बांधाचें काम अतिशय मजबूत व त्यावर दोहों अंगें शोभिवंत दगडाच्या भिंती बांधून मधून मोटार जाण्यासारखा सुरक्षित रस्ता केला आहे. धरणाजवळ पाण्याची खोली सुमारें सव्वाशें फूट इतकी असून प्रत्यक्ष पाण्यानें व्यापिलेलें क्षेत्र पन्नास चौरस मैलांइतकें आहे. तलावांत सांठविलेलें पाणी अठ्ठेचाळीस हजार दशलक्ष घनफूट आहे; ज्याला गणित येत असेल त्यानें त्याची कल्पना करावी! त्यांतून पाणी सोडण्याची व्यवस्था आपोआप खालीं-वर होणाऱ्या लोखंडी दरवाजांनीं केलेली आहे. भाटघर किंवा खडकवासला येथें हीच व्यवस्था आढळून येते. अशा प्रकारचा जगांतला हा तिसऱ्या नंबरचा तलाव आहे असें म्हणतात.

कृष्णराजसागरची शोभा

हा तलाव पहावयाचा तर तो दिवसा व रात्रीं अशा दोन्ही वेळीं पाहिला पाहिजे. कारण दिवसाची शोभा वेगळी आणि रात्रीची वेगळी. दिवसाची शोभा म्हणजे चोहोंबाजूला पसरलेलें समुद्रप्राय पाणी आणि सभोंवतालचें सृष्टिसौंदर्य. रात्रीं यांतील कांहींच दिसत नाहीं. पण या वेळीं दिसते ती शोभा मात्र कल्पनातीत आहे. पहिली शोभा सृष्टिकृत तर दुसरी मनुष्य-

कृत. ही दुसरी शोभा पाण्याचीं कारंजीं पाण्याच्या वेगवेगळ्या आकृति आणि या सर्वांवर व सर्वांतून पसरविलेला विद्युत् प्रकाश यामुळें निर्माण झालेली आहे. बंधाऱ्याच्या माथ्यापासून पाण्याच्या सपाटीपर्यंत एकाखालीं एक असे माचीचे भाग पण प्रत्येक आपापल्यापुरता सपाट असे केलेले आहेत. आणि मोठमोठ्या लोखंडी नळांतून व नळ्यांतून तलावाचें पाणी वरपासून खालपर्यंत सर्वत्र खेळविलेलें असून पाणी आणि वीज यांचें अद्भुत दर्शन असें मधुर मीलन केलेलें आहे.

वाहत्या पाण्यावर प्रकाश पाडल्यानें काय मौज दिसत असेल याची कल्पना पुण्यांत शनवारवाड्यामध्यें पुराणवस्तुखात्यानें उकरून काढलेल्या एका विहिरीवरून किंचित् येण्यासारखी आहे. या विहिरींत एकाखालीं एक असे कोनाडे असून त्याच्या पुढून पाण्याचा प्रवाह पडावा आणि कोनाड्यांत रंगीबेरंगी दिवे ठेवावे अशी योजना आहे. पण या विहिरींतील ही योजना वृंदावन बागेंतील योजनेपुढें पोरखेळ वाटतो. पाणी व प्रकाश यांचा मिलाफ केला असतां शोभा कशी निर्माण होईल याचा एक लहानसा वस्तुपाठ शनिवारवाड्यांत आहे इतकेंच. परंतु सिंहगडच्या मानानें दिवाळींत एखाद्या मुलानें बांधलेला मातीचा किल्ला जसा हसूं आणतो (मुलांविषयींच्या कौतुकामुळें त्याला हास्यास्पद म्हणवत नाहीं) त्याप्रमाणें म्हैसुर-वृंदावन बागेंतील देखाव्यापुढें शनिवारवाड्याच्या विहिरींतील चमत्कार क्षुद्र ठरतो. मात्र कल्पना एकच. आणि ती मोंगलापासून घेतलेली असावी असें म्हणतात. तक्षकाच्या मयसभेंत पांडवकाळीं काय असेल हें मात्र सांगवत नाहीं.

वृंदावन बगीचा

हा वृंदावन बगीचा दिवसा कोणी पाहिला तर त्याला बगीचा असेंहि कोणी म्हणणार नाहीं. कारण फुलझाडें आहेत तीं फारतर हातभर उंच आहेत. मात्र प्रत्येक ताटवा वेगवेगळ्या रंगांच्या फुलांचा केलेला आहे. आणि रात्रीं या ताटव्यांजवळ उडणाऱ्या कारंज्यांतून ज्या रंगाचा प्रकाश उडवावयाचा त्याच रंगाचीं फुलें शेजारच्या ताटव्यांत उमटलेलीं दिसतात. कारंजांच्या रचनेंत बहुधा कोणतीहि आकृति वगळलेली नाहीं. पुष्कळ ठिकाणीं अगदीं समोरासमोर पाण्याच्या नळ्या अशा बसविलेल्या आहेत कीं, त्यांतून जोरानें बाहेर पडणाऱ्या पाण्याच्या भरीव धारा एकमेकांचा छेद करतात. आणि

त्यामुळें वरच्यावर पाण्याचीं व प्रकाशाचीं सहस्रधारी कारंजीं आपोआप निर्माण होतात. विजेच्या दिव्यांच्या कमानी, विजेच्या दिव्यांचे मंडप, सर्व कांहीं जलमय आणि विद्युत्‌मय करून सोडलेलें आहे. पाण्याचा जोर इतका आहे कीं, एके ठिकाणीं उडणारें कारंजें बंधाऱ्यापेक्षांहि उंच उडतें असें म्हणतात ! हा तलाव व ही शोभा निर्माण करून देण्याची कृपा कावेरी नदीनें केली. या कृतज्ञताबुद्धीनें बागेच्या बाजूला बंधाऱ्याच्या निम्या उंचीवर एक प्रशस्त कोनाडा करून त्यांत कावेरी देवीची मूर्ति स्थापिलेली आहे. आणि तिची अखंड पूजा विद्युद्दीपांच्या पुष्पांनीं होत राहील अशी व्यवस्था केली आहे. म्हैसुरांत कोठेंहि गेलें, पाहिलें, तरी ही धार्मिक भावना प्रतीत होते. कारण म्हैसुरांतील बँकेच्या दरवाजावर अशीच लक्ष्मीची मूर्ति बसविलेली आहे. असा देवतापूजकभाव इतर कोठें आढळणार नाहीं.

असो. वृंदावन बगीचा व कारंजीं यांच्याविषयीं तुमचा अभिप्राय लिहून द्या असें तेथील मुख्य इंजिनिअर अधिकाऱ्यानें मला सांगितलें तेव्हां तो मीं एक दोन वाक्यांत लिहून दिला तो असा:—“ येथें प्रचंड राक्षस आणि खेळकर वनदेवता हातांत हात घालून आनंदानें क्रीडा करीत आहेत. आणि हा देखावा पाहिल्याशिवाय ज्याला मरण येईल तो अभागी समजावा.” वर्णन करण्याला मति कुंठित होते इतकाच त्याचा अर्थ.

येथें कावेरीवर धरण बांधून त्या पाण्याचा उपयोग शेती-बागायतीकडे करून देण्याची कल्पना अगदीं नवीन नसून ती खुद्द टिपूच्या वेळीं निघाल्याचा प्रत्यक्ष पुरावा हल्लींच्या धरणाचें काम सुरू असतांच मिळाला. हा पुरावा म्हणजे एक सपाट चौरस शिळा असून तिच्यावर उर्दू लिपींत एक लेख खोदलेला आहे. त्या लेखावरून टिपू सुलतानानें याच जागीं धरण बांधण्याचा उपक्रम १७९२ सालीं केला होता असें दिसतें. लेखांत टिपू म्हणतो— “ मीं हें धरण बांधण्याचें काम सुरू केलें आहे खरें. पण ईश्वर तें केव्हां पुरें करवील तें करो.” विनयशीलता हें पुष्कळ वेळां अहंकाराचें भाषांतर असतें. आणि या वेळीं टिपूची सद्दी इतकी जोरांत होती कीं, बंधाऱ्याचें काम आपणच पुरें करूं अशी आशा त्याला वाटत असावी. पण पुढें अवघ्या सात वर्षांत त्याचा उच्छेद झाला आणि धरणाचें काम अपुरें राहिलें हें मात्र खरें. या तलावाच्या कालव्याचें पाणी घेऊन जो कोणी शेती-बागायती करील त्याला सरकार-देण्यासंबंधानें टिपूनें कांहीं विशेष सवलत ठेवली होती. हल्लीं म्हैसूर

सरकारनें टिपूची धरणाची कल्पना पुरी पाडली. मात्र सवलतीची कल्पना पुरी पाडली नसावी असें वाटतें.

टिपूचे भग्नमनोरथ

वर लिहिल्याप्रमाणें मीं हा तलाव आदले दिवशीं रात्रीं पाहून घेतला होताच पण फिरून दुसरे दिवशीं श्रीरंगपट्टणाला जातांना मुद्दाम वांकडी वाट करून या बंधाऱ्यावरून गेलों. श्रीरंगपट्टण येथेंहि असाच टिपूच्या भग्नमनोरथाचा इतिहास, मात्र तो फारच मोठ्या प्रमाणावर पहावयास सांपडला. येथें कावेरीचे तीन फांटे होऊन त्यांत मोठें बेट निघालें आहे. तीच मोठ्या मजबुतीची जागा असें ठरवून टिपूनें सभोंवार खंदकामागें खंदक व तटामागें तट बांधून किल्ला तयार केला आणि तो स्वतःच तेथें राहूं लागल्यामुळें ती राजधानी बनली. टिपूची खूण म्हैसुरांतहि आहे पण तेथें असलेला जुना किल्ला पाडून टाकल्याची आहे. श्रीरंगपट्टणास ती खूण किल्ला बांधल्याची असून त्यांत नदीकांठीं असलेला दर्यामहाल आणि हैदर, टिपू व टिपूची आई या तिघांच्या एकत्र असलेल्या कबरी हीं ठिकाणें पाहण्यासारखीं आहेत. अतज्ज्ञ माणसाला किल्ल्यांत उभे राहिलें असतां या किल्ल्याचा भंग करून शत्रू आंत प्रवेश कसा करील याचें आश्चर्य वाटतें. पण मराठे व इंग्रज या दोघांनीं ती गोष्ट केली खरी. टिपू वरचढ होता तेव्हां त्यानें इंग्रजांचा एकदोन ठिकाणीं पराभव करून कांहीं गोरे कैदी श्रीरंगपट्टणच्या किल्ल्यांतील एका तळघरांत कित्येक वर्षें ठेविले होते. हें तळघर नदी-कांठीं असून कैदी ठेविण्याकरितांच केलेलें असावें असें दिसतें. कारण कैद्यांच्या कमरेच्या किंवा पायांतल्या साखळ्या बांधून ठेवण्याची व्यवस्था कमरेइतक्या उंचीवर दगड भिंतींत घालून त्यांना भोकें पाडून केलेली आढळते. पण त्यांतलाच एक कैदी घरभेद्या ठरला. कारण त्यानेंच आपल्या स्थानिक माहितीवरून किल्ल्याचा तट कोठें ढासळतां येईल व किल्ला सर कसा करतां येईल हें सांगितलें. हें ठिकाण म्हणजे ज्या एकाच जागीं दगडाऐवजीं विटांचा तट होता तें होय. तोफांचा भडिमार करण्याला ती जागा सोयीची हें उघड, पण नदी ओलांडून तटापर्यंत येऊन आंत शिरणें ही गोष्ट हल्ला करणाऱ्या शत्रूला किती अवघड झाली असेल याची कोणासहि सहज कल्पना करतां येईल.

श्रीरंगपट्टणच्या बेटांत हिंदु राजानें लष्करीदृष्ट्या संरक्षणाची काय सोय केली होती हें कळत नाहीं. परंतु तेथें असलेलें एक गोपुरमंडित देवालय

आणि स्नानाकरितां बांधलेले घाट हे त्याच्या धर्मभावनेची तरी साक्ष पटवितात. टिपूच्या धर्मवेडाचा आपण जो लौकिक ऐकतों त्यावरून हें देवालय त्यानें कसें उध्वस्त केलें नाहीं आणि तेथील पुजारी हे सुंता करून काजी कसे बनविले नाहींत याचें सहजच आश्चर्य वाटतें. पण खरी गोष्ट म्हणून अशी सांगतात कीं, हैदर व टिपू हे दोघेहि म्हैसूरच्या राज्यांतील हिंदूसंबंधीं अत्यंत सहिष्णु होते. इतकेंच नव्हे तर राज्यांतील अनेक देवस्थानांस त्या दोघांनीं कायमच्या नेमणुका करून दिल्या आणि हैदर तर या देवांना नवस करीत असे असें म्हणतात. टिपूच्या धर्मवेडाचा लौकिक आहे तो मालनाड म्हणजे मलबार प्रांतांत त्यानें केलेल्या अत्याचारामुळेंच मुख्यतः असावा.

हैदर व टिपू या दोघांची मिळून कारकीर्द अवघ्या चाळीस वर्षांची झाली. परंतु तेवढ्या अवधींत त्यांनीं किती धुमाकूळ घातला हें इतिहासवाचकांना माहीतच आहे. पश्चिमेस मंगलोर व कोचीन, पूर्वेस मद्रास आणि उत्तरेस घटप्रभा, मलप्रभा येथपर्यंत टिपूचीं निशाणें फडकलीं आणि इंग्रज व मराठे या दोघांनाहि टिपू पुरून उरणार अशी भीति एक वेळ वाटूं लागली. महाराष्ट्रांतील पटवर्धन सरदारांच्या जहागिरी मुख्यतः टिपूची नाकेबंदी करण्याकरितां दिलेल्या होत्या आणि दुसऱ्या मोहिमेंत हरिपंत फडके व शेवटच्या मोहिमेंत पटवर्धन सरदार हे इंग्रज सरदारांच्या बरोबरीनें टिपूशीं लढत होते. श्रीरंगपट्टणांत मी उभा असतां लॉर्ड कॉर्नवालिस आणि परशुरामभाऊ पटवर्धन हे बरोबरीचे सरदार म्हणून एकमेकांस कसे भेटत असतील, चहापान करीत असतील (मात्र एका टेबलावर नव्हे) मेजवान्या जाफती देत घेत असतील याचें चित्र माझ्या डोळ्यांपुढें उभें राहिलें.

शिवसमुद्रम्‌चा धबधबा

श्रीरंगपट्टण पाहून आल्यावर दुसरे दिवशीं मी शिवसमुद्रम् येथील धबधबा आणि विजेचा कारखाना पहावयास गेलों. येथेंहि कावेरी नदीचीच कृपा फलद्रूप झालेली आहे. पण ती तिच्या अधःपतनानें! पाण्याच्या शक्तीनें वीज उत्पन्न करण्याची कला टिपूच्या वेळीं नव्हती. म्हणून त्यानें फक्त बंधारा बांधण्यापुरताच कावेरीचा उपयोग केला. आणि वाढत्या भौतिक ज्ञानामुळें जलशक्तीनें वीज उत्पन्न करणें हें म्हैसूरचे दिवाण शेषाद्रि अय्यर यांना माहीत होतें. तरी कन्नम्मडी येथें धरण बांधून सांचविलेल्या जलशक्तीनें तें

काम करतां येण्यासारखें नव्हतें. कन्नम्मडी येथेंहि लहानसा कृत्रिम धबधबा करून पुढें केव्हां तरी येथें वीज उत्पन्न करतीलहि. परंतु तिचा पुरवठा भरपूर होण्याइतकी जलशक्ति येथें मिळण्यासारखी नाहीं. शिवसमुद्रम् येथें कावेरीचा प्रवाह शेंकडों फुटांवरून खालीं कोसळत असल्यामुळें ती गोष्ट तेथें सुसाध्य ठरली. येथील प्रचंड दरी सृष्टिशोभेच्या दृष्टीनें फारच शोभेची आहे. अडचणींतून मार्ग काढण्याला नदीच्या प्रवाहाची उपमा देतात तिची प्रतीति येथें आढळते. कारण येथें एके ठिकाणीं ही नदी संसारांत कोंडमारा झालेल्या निराश व बेफाम स्त्रीप्रमाणें जिवावर उदार होऊन कड्याखालीं उडी घेते असें दिसतें. तर लगेच पलीकडे डोंगराच्या निरुंद फटींतून साधेल तशीं वळणें घेऊन ती बाहेर पडते असेंहि दिसतें. पण नदीशीं स्पर्धा करावी अशा रीतीनें कल्पक इंजीनिअर लोकांनीं येथें आपलेंहि कर्तृत्व दाखविलें आहे. कारण पाणी अडवून तें निरनिराळ्या नळांतून खालीं सोडून त्यांतच त्यांजकडून आपलीं टरबाइनचीं चक्रें फिरवून घेण्याचा जो अट्टाहास केला आहे तो डोळे फिरण्यासारखा प्रचंड आहे. येथें अलीकडे नवीन बांधलेलें पॉवर-हाउस एखाद्या टेकडीइतकें उंच वाटतें आणि खालीं जातांना लोखंडी दोरावर बसविलेल्या लॅंडिसांत पाय ठेवतांना घरांतील कपाटांत ठेविलेल्या आयुष्याच्या विमा पॉलिसीची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाहीं. दरबारच्या कृपेनें मला येथील वीज उत्पन्न करण्याचें सर्व काम व्यवस्थितपणें पहावयास सांपडलें. या कारखान्यांत ठिकठिकाणीं लाविलेल्या धोक्याच्या सूचना पाहून आंत मोकळ्या मनानें काम करणारीं माणसें स्वर्गांतील देवांकडून आणलेलीं अमरत्वाचीं कवचें अंगावर घालून वावरत असलीं पाहिजेत असेंच मला क्षणभर वाटलें. येथें वीज उत्पन्न करण्याला खर्च जितका मोठा झाला त्याच मानानें त्या विजेमुळें होणारें म्हैसूर सरकारचें उत्पन्नहि मोठेंच आहे. कारण येथें निर्माण झालेली वीज पांचपन्नास मैलांवर असलेल्या सोन्याच्या खाणींचें सर्व काम करते, इतकेंच नव्हे तर राजधानीचें शहर व त्यांबरोबर शेंकडों मैलांचें इतर क्षेत्र यांमध्यें याच विजेचा भरपूर पुरवठा होऊं शकतो.

लेखांक ५ वा

(केसरी—३० नोव्हेंबर ३७)

म्हैसूर सोडल्यावर मी प्रथम हसन शहरावरून मुंडाजे येथें गेलों. मला नेण्याकरितां तेथील पुढारी श्री. माधवराव भिडे, प्लँटर, हे मुद्दाम आले होते. हसन जिल्हा हा हवापाणी व सृष्टिसौंदर्य यांच्या दृष्टीनें म्हैसूर इलाख्यामध्यें सर्वांत उत्तम आहे असें म्हणतात. दोन प्रहरीं सकलेशपूर येथील सरकारी बंगल्यांत विश्रांति घेतली. या बंगल्यावरून आठवण झाली म्हणून सांगावेंसें वाटतें कीं, म्हैसूर इलाख्यांत जिकडे तिकडे अशीं विश्रांति-गृहें अधिकाऱ्यांच्या व पाहुण्यांच्या सोयीकरितां बांधलेलीं आहेत. त्यांचा टी. बी. या नांवानें सरसहा उल्लेख केला जातो. म्हैसुरांत सर्वत्र टी. बी. चा फैलाव आहे असें प्रथम मीं ऐकलें तेव्हां टी. बी. म्हणजे ट्युबरक्युलॉसिस (क्षयरोग) असें समजून मीं आश्चर्य प्रकट केलें. तेव्हां टी. बी. म्हणजे क्षयरोग नसून " ट्रॅव्हलर्स बंगलो " या शब्दांचा संक्षेप आहे असें सांगण्यांत आलें. तेव्हां माझ्या उतावळ्या प्रश्नाचें मला हसूं आलें.

मुंडाजे येथें व आसपासच्या आणखी पांचचार गांवांत चित्पावन ब्राह्मणांची बरीच वसाहत आहे. अशा दूरच्या अश्रुत भागामध्यें एकजात चित्पावनांचीं अनेक परिचित आडनांवें ऐकून मला विस्मय वाटला. पूर्वीं गी. वा. भिडेशास्त्री व रा. रा. गो. भिडे हे तिकडे जाऊन आले तेव्हां त्यांच्या तोंडून तिकडील संकीर्ण हकीकत ऐकली त्यावरून पूर्वीं एकदां मला स्वप्न पडलें त्याची आठवण होते. स्वप्न असें कीं, " गुडघ्यापर्यंत पंचा नेसलेला, डोक्याला उपरणें बांधलेला, कानांत रुद्राक्ष घातलेला एक कोंकण्या भटजी हत्तीवर बसून मला नेण्याकरितां आला. त्यावर बसून आम्ही दोघेजण जंगलांतून जातांना हातानें बसल्याजागीं नारळ व हिरव्या सुपाऱ्यांचे घोंस तोडीत होतों आणि तो भटजी मला अरे जा रे म्हणत होता."

हें सर्व स्वप्न मला प्रत्यक्षांत अनुभवावयाला येथें सांपडलें नाहीं तरी त्याचा प्रत्येक भाग कांहीं अंशीं खरा होता. कारण या चित्पावन वसाहतीच्या मालकीच्या कांहीं भागांत क्वचित् रानटी हत्ती आढळतात व वर सांगितलेले रा. भिडे यांनीं स्वतः एकदां एका हत्तीची शिकारहि केली होती. इकडे नारळीचीं झाडें त्या मानानें थोडीं. पण शाहाळीं खाण्याचा परिपाठ

पुष्कळ आहे. मात्र मुख्य बागबगीचे पोफळीचेच आहेत. हे चित्पावन लोक कोंकणी पद्धतीप्रमाणें हवेच्या उष्णतेमुळें फारच थोडे कपडे अंगावर घालतात. उत्तर कोंकणाप्रमाणें त्यांच्यामध्यें अजून पोशाखाचा नटवेपणा शिरलेला नाहीं. दक्षिण हिंदुस्थानांतील रुद्राक्षाचीं कर्णकुंडलें पुरुषांनीं आणि चमकीचे खडे नाकांत घालण्याची चाल स्त्रियांनीं उचलली आहे.

चित्पावन ज्ञातीच्या खुणा

येथें चहाचा प्रसार अद्याप झाला नसून लोक सर्रास कॉफी पितात. चित्पावन ज्ञातीच्या खुणा यांच्या चेहऱ्यावर अजून आहेत. पण भाषा मात्र तिहेरी मिश्र झाली आहे. माझ्यासारख्या पुणेंकरांशीं बोलतांना ते व्याकरण-शुद्ध बोलण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळें त्यांची भाषा मिशनरी थाटाची वाटते. स्वतः आपापसांत बोलतांना ते मराठीच बोलतात, पण त्यांत पुणेरी व्याकरण सुटतें आणि शब्दविभागावर ते अशा निराळ्या पद्धतीनें जोर देतात कीं, शब्दांचें स्वरूपच पालटून जातें. इतकें कीं, एक हातावर बसून बोलणारे हे चित्पावन मराठी बोलत नसून दुसरीच एखादी भाषा बोलत असावे असा भास होतो, आणि त्यांनीं आपणांला समक्ष शिव्या दिल्या तरी त्या उमगूं नयेत अशी स्थिति होते. इतरांशीं बोलतांना तर हे लोक कानडी व तुळू यांच्या मिश्रणानें बनलेली भाषा बोलतात. प्रतिष्ठितांशीं बोलतांना ते अरे जा रे शब्द वापरतील, याचें कारण अरे तुरे या शब्दांनाच बहुमानास्पदता आली आहे म्हणा किंवा साम्यवादाचें निदान एक तत्त्व तिकडे प्रस्थापित झालें आहे म्हणा. आमच्या कोंकणांतहि हा प्रघात बराच आहे असें देशावरून कोंकणांत गेलेल्या माणसाला प्रायः आढळतेंच.

ब्राह्मण भ्रष्ट होतो

चित्पावनांच्या या वसाहती मूळ तिकडे केव्हां गेल्या याची त्यांना स्वतःला कांहींच माहिती नाहीं. कोणी म्हणतात, गोमंतकांतील धर्मच्छलामुळें ते खालीं सरकत सरकत येऊन हा जंगली भाग सुरक्षित पाहून तेथें राहिले किंवा कोणी म्हणतात नवीन वसाहत करविण्याची इच्छा धरणाऱ्या एखाद्या पाळे-गारानें त्यांना मोठमोठ्या जमीनविभागांच्या देणग्या देऊन त्यांना येथें स्थायिक केलें असावें. पण हीं सर्व कुटुंबें आज तीन-चारशें वर्षें येथेंच राहून शेतकी-बागायतीचा धंदा करून सुखवस्तु बनलेलीं आहेत येवढें खरें. त्यांतील शेतकीचा धंदा ते स्वतः करीत नाहींत. कारण त्यांच्या धर्मानें त्यांना असें

सांगितलें आहे कीं, नांगराला हात लावणारा ब्राह्मण भ्रष्ट, पतित होतो. नांगर चालल्यानें होणाऱ्या भातपिकावर मात्र नैवेद्य व वैश्वदेव करण्यास त्यांना हरकत वाटत नाहीं ! या समजुतीचा खुळेपणा नव्या युगांत त्यांचा त्यांना भासूं लागला आहे. मी त्यांना म्हणालों, " मी तुमच्यासारखाच अस्सल चित्पावन आहें. माझ्या वडिलांचे वडील व आईचे वडील मिळून दोन्ही घरचे आजे स्वतः हातानें नांगर धरीत व वजनासाठीं मी लहान मुलगा असतां त्या नांगरावर बसलों आहें. तेव्हां मी भ्रष्ट, पतित म्हणून मला तुम्हीं पंक्तीला बसवूं नये." तेव्हां ते म्हणाले, झालें तें होऊन गेलें आणि ही मंडळी आपल्या वार्षिक संमेलनांत नांगरावरील हा बहिष्कार काढून टाकण्याविषयीं सुधारकी ठराव अलीकडे करीत असतात.

चारशें वर्षांत कुटुंबांचा विस्तार झाला, पण जमीन व उत्पन्न तितकेंच राहिलें किंवा कांहीं अंशीं कमी होत चाललें आहे. यामुळें आतां बाहेर तोंड काढावें, परमुलुखांत जावें, शिक्षण घ्यावें हे विचार त्यांना सहजच ग्राह्य वाटूं लागले आहेत. मात्र त्यांनीं आपले आचारधर्म इतक्या आस्थेनें राखले आहेत कीं, त्यांच्या भाषेला किंचित् उजळा मिळतांच ते कोठल्याहि ब्राह्मणी समाजांत तेव्हांच समरस होऊन जातील. या भिडे घराण्यांतलाच एक गृहस्थ बी. एल्. होऊन मंगलोर येथें वकिली करीत आहे. स्वतः माधवराव भिडे हे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचे सभासद असून इंग्रजी भाषेचें त्यांचें ज्ञान वाखाणण्यासारखें आहे. मुंडाजे गांवांत एखादी खासगी मोटारहि आढळते. अशी सुधारणा क्रमानें होत आहे. इकडच्या महाराष्ट्रांतील समाजांत दळणवळणच नव्हे तर शरीरसंबंधहि घडावेत अशी त्यांना इच्छा असून ते तसा प्रयत्नहि करीत आहेत. म्हणून इकडील समाजानेंहि त्यांना या कामीं अवश्य साहाय्य करावें. कारण पुणें ते मुंडाजे हा प्रवास सुमारें तीस तासांचाच आहे.

मुंडाजे येथील माझ्या मुक्कामांत त्यांनीं आपलें संमेलन भरविलें होतें तेव्हां नव्या दृष्टीनें मला त्यांना काय सांगावयाचें तें सांगितलें. आणि मी त्यांच्या वसाहतीला भेट दिली याबद्दल त्यांना अतिशय आनंद झाला असें मला आढळून आलें. रा. माधवराव भिडे हे तर सुधारणावादी आहेतच. पण त्यांचे ६८ वर्षांचे वडील हेहि मनानें तरुण, उत्साही व प्रगतिप्रिय दिसले. या भिडे मंडळींनीं अलीकडे एक दहा हजार एकरांचें जंगल खरेदी केलें असून त्यांत ते नव्या पद्धतीनें लागवड करून पाहणार आहेत. 'दहा हजार एकर

जमीन' हे शब्द ऐकतांच इकडील लोकांना विशेषतः रत्नागिरी कोंकणांतील टीचभर खांचरांत वावरणाऱ्या लोकांना काय वाटेल याची कल्पना करावी. पण अस्सल जंगलांतील डोंगर पठारावरील जागेंत मेहनत मशागत करणें हें किती कठीण असतें याची कल्पना त्यांना आहेच.

मंगलोर शहर

एका मुंडाजे गांवाशिवाय इतर वसाहतींना भेट देण्याला मला वेळ नव्हता म्हणून मीं फक्त मंगलोर शहर, पंचवीस कोसावरचें, पाहून घेतलें. मंगलोर शहर देखणें आहे. समुद्रकांठीं विटांच्या कारखान्यांतून धूर निघतो तो काळा खरा, पण सोन्याचा म्हणून पिवळाच. खालीं सपाटीला लहान टुमदार घरें. आणि सर्वांत एकच उंच जागा आहे ती मिशनरी कॉलेजाला लाभलेली आहे. कॉलेजांतील प्रार्थनामंदिरांत ख्रिस्तचरित्रवर्णनपर अनेक रंगीत चित्रें इटालियन चित्रकारांनीं काढलेलीं इतकीं सुंदर आहेत कीं, तेथून हलूं नये असें वाटतें. मंगलोरच्या विद्यार्थिसंघानें मला निमंत्रण केलें होतें म्हणून मैदानांतील एका जाहीर सभेंत मीं भाषण केलें व प्रश्नोत्तरें झालीं. आणि मुंडाजाला येऊन मी परतीच्या प्रवासाला लागलों.

बेलूरचें देऊळ

मुंडाजे गांवापासून पांच मैलांवर घाटाला सुरुवात होते. तो सुमारें बारा-तेरा मैल लांब असून झाडीनें व्यापलेला आहे. या घाटाइतका मोठा घाट सह्याद्रींत कदाचित् कोठेंहि, निदान या भागांत तरी, दुसरा नाहीं. घाटाच्या मध्यभागीं म्हैसूर राज्याची हद्द लागते. घाटमाथ्यावर एक लहानसा उतारू बंगला आहे. तेथील हवा महाबळेश्वरासारखी असून, सर्व हिंदुस्थानांत अतिशय पाऊस पडण्याचें ठिकाण जें चेरापुंजी म्हणून आसामांत आहे त्याच्या खालोखाल येथें पाऊस पडतो. सरहद्दीवर कडूर जिल्हा कलेक्टरचे पर्सनल असिस्टंट, मामलेदार, फौजदार इत्यादि अधिकाऱ्यांनीं आमचें स्वागत केलें. तेथून बेलूरच्या डाकबंगल्यांत विश्रांति घेऊन बेलूरचें देऊळ पाहिलें. हसन जिल्ह्याचे डे. कमिशनर यांनीं स्वतः बरोबर हिंडून सर्व स्थळें दाखविलीं. तेथून जवळच दहा-बारा मैलांवर असलेलें हाळेबिड येथील देऊळ पाहण्यास गेलों. हें दुसरें देऊळ आकारानें बेलूरच्या देवळाहून मोठें आहे. पण बेलूर येथील दगडी चित्रांचें काम अधिक प्रेक्षणीय वाटलें. दोन्ही देवळें एकाच राज-वंशाच्या कारकीर्दींत, इतकेंच नव्हे तर एकाच कल्पनेनें आणि एकाच वर्गाच्या

कारागिरांकडून बांधलीं गेलीं असावीं असें उघड दिसतें. हाळेबिडचें देऊळ हें अधिक उंचावर असल्यानें शेजारचा तलाव वगैरे देखावा अधिक चांगला दिसतो. बेलूरचें देऊळ सपाट जमिनीवर प्राकारांत गाडलें गेलेलें आहे. यामुळें देवळांत जाईपर्यंत त्याची खरी शोभा दिसत नाहीं. संध्याकाळीं चिकमंगळूर येथें गेलों. हें कडूर जिल्ह्याचें मुख्य शहर आहे. जिल्हा कलेक्टर श्री. राघवेंद्रराव यांनीं आमचा फार चांगला पाहुणचार केला. संध्याकाळ झाली होती, तरी आम्ही जवळचा घाट चढून बाबाबुडनच्या अलीकडील डोंगरमाथ्यावरून सूर्यास्ताची शोभा डाव्या उजव्या बाजूकडील खोल दऱ्यांतली पाहिली. परत येतांना कॉफीचा एक हिंदी मळेवाला मोठा सधन आहे त्याचा बंगला अगदीं कॉफीच्या मळ्यांत बांधलेला आहे तो पाहिला. दुसरे दिवशीं सकाळीं शृंगेरीला गेलों आणि संध्याकाळीं पुढें भद्रावतीला पोंहोचलों.

भद्रावती येथील गेस्ट हाउस एखाद्या राजवाड्यासारखें वाटलें. त्याच रात्रीं कारखान्यांत जाऊन बीड तयार करण्याचें काम पाहिलें. एका राक्षसी भट्टीमध्यें बिडाचा कच्चा माल घालून रस तयार करून झाला म्हणजे त्याचीं दारें उघडतात. मग बांध फुटून पाण्याचा लोंढा वाहावा त्याप्रमाणें तो रस, खालीं तयार करून ठेविलेल्या पांच पंचवीस वाफ्यांतून, सोडून देतात. ही कृति बागेला पाणी लावण्यासारखी असते. म्हणजे सर्वांत खालचे वाफे आधीं भरून रस तुंबीत तुंबीत वरचे वाफे भरून घेतात. रस म्हटल्यामुळें पाण्याची कल्पना येते. पण तो खरोखरी डोळे दिपविण्यासारखा आगीचा लोळ असतो. आणि त्यांतून ठिणग्या उडत असतात. यामुळें तो जवळ उभे राहून पाहण्याची सोय नसते. हा सर्व देखावा रात्रीं पाहण्यांतच स्वारस्य असतें हें सांगावयास नकोच. दुसरे दिवशीं सकाळीं कारखान्यांतील पोलाद करण्याचें काम पाहिलें. येथील भट्टीचीं दारें उघडलीं म्हणजे आंतील रसाचा देखावा दिसतो तो अवर्णनीय आहे. नदीला पूर आला असतां खडकाळ जागेंत पाण्याचा जसा नाच चालतो असा तो रस नाचत होता व त्यावर जशा कांहीं लाटा उठत होत्या. या रसाकडे नुसत्या डोळ्यांनीं पाहिलें तर इजा व्हावयाची म्हणून निळ्या कांचेशिवाय त्याकडे पाहूं देत नाहींत. नुसत्या बिडाचा पिग आयर्नचा कारखाना फायदेशीर होईना म्हणून अलीकडे त्याला पोलाद करण्याची जोड दिली आहे. या जोडकारखान्यांत रेल्वेच्या रुळांसुद्धां सर्व प्रकारचा माल तयार होतो. हा कारखाना प्रचंड

खराच. परंतु त्याचा वडील भाऊ टाटांचा कारखाना मीं जमशेटपुरास पाहिला होता म्हणून याचें कौतुक इतकेंसें वाटलें नाहीं. असो.

दोनप्रहरीं बिरूर स्टेशनावरील सरकारी बंगल्यांत भोजन करून विश्रांति घेतली व आगगाडींत बसून रात्रीं हुबळीस पोंहोचलों. तेथील तीन दिवसांच्या मुक्कामांत, धारवाड, गदग, शिरहट्टी, लक्ष्मेश्वर, गुडगेरी व कुंदगोळ इतक्या गांवांना भेट दिली. शिरहट्टी येथें फक्त लायब्ररींत गांवच्या मंडळींच्या भेटी घेतल्या. पण कुंदगोळ येथें दोन तास मुक्काम पडल्यामुळें तेथें देवळांत व्याख्यानाचा कार्यक्रम करतां आला. त्यानंतर बेळगांव व सांगली येथें मिळून चार दिवस मुक्काम झाला. त्यांत कार्यक्रमांनीं अगदीं दमून गेलों. हुबळी ते सांगली या मुक्कामांत एक आठवडा घालवला तरी पुरला नाहीं. हा आठवडा इकडे न जातां तर तो म्हैसूर इलाख्यांतील उरलींसुरलीं ठिकाणें पाहून घाल-वितां आला असता. पण म्हैसूरला जातांना वाटेंत या सर्व ठिकाणच्या लोकांना मी वचनबद्ध होऊन राहिल्यानें माझा नाइलाज झाला. हुबळी ते सांगली या प्रवासांत प्रेक्षणीय स्थळें अशीं पाहण्याचीं कोणतींच नव्हतीं. म्हैसूरकडील स्थळांचें वर्णन खरोखर अधिक देण्यासारखें आहे. परंतु केसरी ऑफिसचे रा. वा. कृ. भावे व चि. य. न. केळकर यांनीं त्यासंबंधीं तीन चार वर्षांपूर्वी केसरींत भरपूर माहिती आणि तीहि अत्यंत चटकदार रीतीनें दिलेली असल्यामुळें पुनरुक्ति करून जागा अडवूं इच्छीत नाहीं. म्हणून पुढील लेखांत म्हैसूरसंबंधानें माझा काय ग्रह झाला हें सांगून ही लहानशी लेखमाला मी पुरी करणार आहें.

लेखांक ६ वा

(केसरी—३ डिसेंबर १९३७)

म्हैसूर संस्थानसंबंधीं माझा जो ग्रह झाला तो तीन चार मुद्द्यांना धरून सांगतां येईल (१) म्हैसूरची नैसर्गिक संपत्ति, शोभा व कलाकौशल्य (२) त्या नैसर्गिक संपत्तीचा करण्यांत आलेला प्रत्यक्ष उपयोग (३) राज्य-व्यवस्था.

नैसर्गिक सौंदर्य व संपत्ति यासंबंधानें म्हैसूरइतका समृद्ध प्रांत माझ्या पाह-ण्यांत दुसरा आला नाहीं. मीं एके ठिकाणीं वाचल्याचें आठवतें कीं, दक्षिण

कर्नाटक हा हिंदुस्थानांत सर्वांच्या आधीं 'जन्मलेला' म्हणजे 'वर आलेला' प्रदेश आहे. त्यामुळें असो किंवा इतर कारणांनीं असो, भूप्रदेशावरील सौंदर्य आणि भूमीच्या उदरांतील संपत्ति हीं म्हैसूरला विशेष लाभलेलीं आहेत.

खानदेश किंवा वऱ्हाड प्रांत सुपीक आहे, परंतु त्यांत वनश्री अशी कांहीं नाहीं. पाहणाराला ते प्रदेश रूक्ष वाटतात. पण म्हैसुराची ठेवण सर्वत्र उच्च-नीच आहे, आणि हे दोनहि भाग झाडींनें मढविलेले दिसतात. प्रदेशाच्या उंचसखलपणामुळें कांहीं सृष्टिनिर्मित तर कांहीं प्रयत्नानें बनविलेलीं तळीं आणि तींहि मोठमोठालीं अशीं जागजागीं आढळतात. म्हैसूर मुलखांतील दर दोन चौरस मैलाला दोन किंवा तीन तळीं पडतील असा अंदाज आहे. या तळ्यांचा उपयोग पाणीपुरवठ्याप्रमाणें शेतकी बागायतीलाहि होतो. आणि मधूनमधून जे मैदानी व रूक्ष असे भाग उरलेले होते, त्यांतून अलीकडे कालवे गेल्यामुळें चोहोंबाजूस नजर पोंचेपर्यंत भातशेतीची लागवड पाहून डोळ्यांना आनंद होतो.

मीं म्हैसूर संस्थानांत सुमारें पांच-सहाशें मैल मोटारीनें प्रवास केला. त्यांत जंगली रस्ताच पुष्कळ अधिक होता. बंगलोर ते म्हैसूर हा ऐशी-पंच्याऐशी मैलांचा रस्ता उघड्या प्रदेशांतून जातो. परंतु इतरत्र बहुतेक रस्ता जंगलांतून वळणावळणांनीं गेलेला आढळला. यामुळें मोटारीचा प्रवास थोडा जपून करावा लागतो. पण उन्हातान्हाचा त्रास होत नाहीं. शृंगेरीहून भद्रावतीला गेलों तों कांहीं घटका रात्र झाली आणि हा मार्ग इतका दाट जंगलमय होता कीं, अशा वेळीं यांतून निभावून गेलों म्हणजे मिळविली असें वाटे. या जंगलांत वाघ, रानटी हत्ती, गवे यांची शिकार होऊं शकते. वाटेंत क्वचित् एखाद्या खेड्यांतील पांच-चार झोंपड्या असल्या तरी त्या जंगलाच्या कुशींत लपून गेलेल्या! अगुंब्याची खिंड, शिवसमुद्रम् येथील कावेरीची प्रचंड दरी, आणि बाबा-बुढणच्या अलीकडील डोंगर येथील सृष्टिशोभा फारच रमणीय वाटली.

म्हैसूरचें जंगल

म्हैसूरचें जंगल आमच्या इकडील घाटांतील जंगलासारखें बिनउत्पन्नाचें म्हणजे जळाऊ लाकडाचें किंवा फार तर गांवठी सागाचें नाहीं. तर त्यांत इमारतींच्या कामापासून दिवाणखान्यांतील ऐषआरामाच्या नक्षीदार सामाना-पर्यंत लागणारें सर्व प्रकारचें लाकूड— उंची साग, रोजवुड इत्यादि मिळतें. चंदनाबद्दल तर म्हैसूरची ख्यातिच आहे. किंबहुना सर्व जगांत एकट्या

म्हैसुराला चंदनाचा मक्ता आहे असें म्हटलें तरी चालेल. याशिवाय उत्तम प्रकारचा बुंद (कॉफी), मिरीं, वेलदोडे यांच्या बागा जंगलांत ठिकठिकाणीं दिसतात. उलट लोखंडापासून सोन्यापर्यंत अनेक प्रकारच्या धातु म्हैसूरच्या डोंगरांतून किंवा भूमीच्या तळघरांतून सांठविलेल्या आहेत. म्हैसूरकडे जुन्याच काय पण नव्याहि इमारती बांधण्यांत लांकडाचा उपयोग विशेष केलेला नजरेस येतो. सिमेंट-कॉंक्रिटच्या इमारतींची प्रथा तिकडे अजून विशेष पडलेली नाहीं. कदाचित् यापुढें सिमेन्टचे कारखाने निघणार आहेत म्हणतात, तेव्हां ती पडेल. नाहीं कोणी म्हणावें ?

तळ्याच्या समृद्धीबद्दल वर सांगितलेंच. पण एक कावेरी नदीच म्हैसूरला इतकी उपकारकर्त्री झाली आहे कीं, बोलतां येत नाहीं. " जो कोण हांक मारी त्याला प्रसन्न कावेरी " अशा अर्थाची तिकडे एक म्हणच आहे. दुसरी तुंगभद्रा नदी ही बहुतेक एकट्या म्हैसूरचीच मिळकत आहे. 'कृष्णास्नान आणि तुंगापान' अशीहि एक म्हण आहे. पण अनुभवानें या म्हणीचा निम्मा म्हणजे दुसरा भाग तेवढा मात्र खरा असें मी म्हणेन. पावित्र्याची मानीव कल्पना सोडली तर, कृष्णेचें पाणी प्रायः गढूळ म्हणजे स्नानाला फारसें चांगलें नाहीं असेंच कबूल करावें लागेल. पण तुंगभद्रेचें पाणी मात्र फार स्वच्छ व त्याहूनहि फार गोड. शृंगेरीजवळ तुंगेचा स्वच्छ प्रवाह पाहिला तसा फार थोड्या नद्यांचा आढळतो.

भरतखंडांत सृष्टिनिर्मितीचा पहिला मान म्हैसूर प्रांताला मिळालेला आहे हें म्हणणें खरें असो वा नसो; परंतु त्याच्या प्राचीनत्वाबद्दल मुळींच शंका नाहीं. आणि मनुष्यप्रयत्नानें या प्राचीनत्वाचा ऐतिहासिक प्रत्यक्ष असा पुरावा पुष्कळच बाहेर आलेला आहे. म्हैसूरचें पुराणवस्तुसंशोधन खातें फार उद्योगी दिसतें. पूर्वीं मिस्टर राईस नांवाच्या संशोधकानें दहा हजार प्राचीन लेख शोधून काढून एप्रिग्रॅफिया कर्नाटिका नांवाच्या ग्रंथांत छापले आहेत. त्यानंतर रा. ब. नरसिंहाचार्य आणि पंडित शामशास्त्री यांनीं तेंच काम पुढें चालवून ताम्रपत्रें, शिलालेख, भूर्जपत्रें इत्यादि मौल्यवान ऐतिहासिक साधनें पुष्कळच मिळविलीं आहेत. आणि म्हैसुरांतील कलाकौशल्यदर्शक प्राचीन देवालयांसंबंधानें इंग्रज व हिंदी शिल्पज्ञ यांनीं अनेक लेख लिहिले आहेत. म्हैसूर दरबारला या कामाची बरीच आवड दिसते. यामुळें या कामीं सढळ हातानें खर्च केला जातो. लॉर्ड कर्झन यांचा पुराणवस्तुसंरक्षक कायदा येथेंहि

लावण्यांत आलेला आहे. आणि प्राचीन वास्तु, मंदिरें व शिल्पकाम हें उकरून काढून साफसूफ करून, जतन करून ठेवण्याचें काम येथें अव्याहत चालू आहे. बेलूर येथील देवळाच्या प्राकारांत एक लहानसें बांधीव दगडी तळें आहे. त्याच्या पाण्यांत रसायनें व औषधी टाकून तें इतकें स्वच्छ करून ठेवलेलें आढळलें कीं वाहत्या नदीच्या पाण्याप्रमाणें तें घेऊन प्यावें असा मोह पडतो.

आजपर्यंतच्या संशोधनांत मिळालेला प्रत्यक्ष लेख ब्राह्मणी लिपींत व प्राकृत भाषेंत लिहिलेला कदम्ब राजवटीच्या वेळचा म्हणजे सुमारें सतराशें वर्षांपूर्वीचा आहे; त्यानंतर पांचव्या शतकांतील कानडी भाषेंतील लेख आहे. तमालपत्र व भूर्जपत्र यांजवरील लेखांचा संग्रह म्हैसूर येथील 'ओरिएण्टल लायब्ररीं'त आढळतो. नाण्यांचीहि जमवाजमव पुष्कळच झालेली आहे. बंगलोर येथील म्यूझिअममध्यें या नाण्यांचा संग्रह असून त्यांतील कांहीं इसवी सनापूर्वीं तीनशें वर्षांचीं असावीं असें तज्ज्ञांचें म्हणणें आहे. चितळदुर्गजवळ चंद्रवली येथें दोन हजार वर्षांपूर्वीचें एक गांव खोदकामांत निघालें आहे, आणि म्हैसूरच्या उत्तर भागांत ब्रह्मगिरी येथें उकरून काढलेली वसाहत तर सुमारें सहा हजार वर्षांपूर्वीची आहे असें म्हणतात! नाण्यांच्या संग्रहांत सहा हजार नाणीं आणि पदार्थसंग्रहालयांत जुनीं मातीचीं व धातूचीं भांडीं ठेवलेलीं आहेत. या एका संस्थानांत पुराणवस्तु संरक्षण खात्याला संभाळून ठेवण्याइतक्या महत्त्वाचे वाटलेले असे सुमारें दोनशें अवशेष आहेत.

मूर्तींचें वैचित्र्य

होयसाळ राजवंशाच्या कारकीर्दींत या भागांतील कलाकौशल्याचा कळस झाला असें दिसतें. हें कलाकौशल्य नुसतें बांधकामांतील नसून विशेष हा कीं, तें दगडावर प्रकट केलेलें आहे. एका बाजूनें मूर्ति इतक्या प्रचंड कीं, त्यांचीं तोंडें शिड्या लावून पहावीं लागतात. दुसऱ्या बाजूला घोटीव दगडावरील नक्षीकाम इतकें बारीक कीं, साध्या डोळ्याच्या माणसाला तें स्पष्ट दिसण्याची मारामार. वेरूळ येथें असेंच शिल्पकाम दिसतें, पण त्याचा मुख्य गुण भव्यता हा असून तें उभ्या खडकांत केलेलें आहे. म्हैसूरकडील कलामंदिरांतील काम सुट्या दगडावर केलेलें असून एकेक भाग घडवून जोडलेला दिसतो. या दगडी मूर्तींच्या चित्रांची गणती एकटा मनुष्य करूं लागल्यास त्याला यादी पुरी करण्याला कित्येक महिनेच काय पण कदाचित् वर्षेंहि लागतील. देवळाच्या उंच गाभाऱ्यांत पालथ्या दगडी छतावर केलेलें खोदकाम पाहून तर मान

ताटकळत राहिल्यानें भोवळ येते. आणि चंद्रज्योती लावून किंवा लांब काठ्यांना टांगलेले पेट्रोमॅक्सचे दिवे उंच धरून पहावी तेव्हां ही नक्षी दिसते. अशा प्रकारचीं दगडी कलाकुसरीचीं कामें मुख्यतः बेलूर, हळेबीड, श्रवण-बेळगोळ, हळेअळूर, सोमनाथपूर, नरसमंगल इत्यादि ठिकाणीं दिसून येतात. कोठें कोठें विटांचीं कामें एक हजार वर्षांपूर्वीचीं जुनीं आढळतात. या प्राचीन कलाकौशल्यांत सनातनी हिंदु, जैन व लिंगायत या तीन संस्कृतींची इतकी सरमिसळ झालेली आहे कीं, ती प्रयत्नानें हुडकून काढावी लागते. श्रवणबेळ-गोळचा पुतळा जैन-संस्कृति दाखवितो तर ठिकठिकाणचे प्रचंड दगडी नंदी लिंगायत संस्कृति दर्शवितात. सनातनी धर्माच्या देवदेवतांचीं चित्रें व मूर्ति पुष्कळ असून भारतरामायणादि इतिहासाच्या कथानकांनीं अनेक दगडी चित्रपटांना निरनिराळे विषय पुरविलेले दिसतात.

धर्मगुरूंचा मान

इतिहासदृष्ट्या इकडे ख्रिस्ती शकापूर्वी तीन शतकें होऊन गेलेल्या चंद्रगुप्त मौर्यापर्यंत सुगावा लागतो. तो खराखोटा देव जाणे! कारण चंद्रगुप्ताला शेवटीं राजैश्वर्याचा वीट येऊन तो पाटलीपुत्र सोडून श्रवणबेळगोळ येथें जैन धर्म स्वीकारून मठवासी होऊन राहिला असें म्हणतात. बेलूर येथील मंदिर होयसाळ वंशापैकीं विष्णुवर्धन यानें बांधविलें. तें नऊशें वर्षांचें जुनें आहे. या देवळांत विजय नारायण देवतेची स्थापना झालेली आहे. विष्णुवर्धन हा मूळचा जैनधर्मी, परंतु वैष्णव धर्माचा प्रस्थापक श्रीरामानुजाचार्य यानें त्याला फिरून सनातनी हिंदु धर्म स्वीकारण्यास लावलें असें म्हणतात. यापुढील कांहीं राजवंशांत बसवेश्वराच्या लिंगायतधर्मपंथाला मान देण्यांत आला होता. बेलूर येथील देवळांत श्रीरामानुजाचार्यासंबंधीं बरेच वास्तुशेष व एक लहानसें राखीव स्थळ आहे. तेथें भेटलेल्या वैष्णवधर्मीय उपासकांनीं मला सांगितलें कीं, 'विशिष्ट प्रसंगीं अस्पृश्यता न मानण्याचा जो दंडक रामानुजाचार्यांनीं मूळ घालून दिला तो अजूनहि पाळला जातो.' इकडील जुन्या इतिहासावरून असें दिसतें कीं, राजांना राजेपणाचा मान असला तरी धर्मगुरूंचा मान त्या-हूनहि विशेष होता. कोणी नवा धर्मगुरु उदयाला आला म्हणजे स्वतः राजा-चीहि भक्ति त्याचा धर्म स्वीकारण्यापर्यंत जाई; आणि स्वतः एखाद्या राजा-कडून धर्मांतर करविणें यापेक्षां अधिक बलवत्तर असें धर्मप्रचाराचें दुसरें साधन कोणाहि धर्मप्रवर्तकाला कोठून मिळणार?

हळेबीड या गांवाला द्वारसमुद्र असें एक नांव आहे. उत्तरेंत मुसलमान लोकांचें राज्य स्थापन झाल्यावर मुसलमानांच्या स्वारीची पहिली लाट दिल्लीकडून निघाली ती दौलताबादेवरून खालीं या द्वारसमुद्रापर्यंत येऊन थडकली.

शृंगेरींतील तपोवन

शेवटीं शृंगेरीसंबंधानें दोन शब्द सांगून हा लेखांक पुरा करितों. म्हैसूरला जाण्याचें ठरल्यापासून शृंगेरी पाहण्याचा निश्चय मनांत केला होता आणि तो घाईघाईनें कां होईना अखेर सिद्धीला गेला. आजकाल सनातनी हिंदु धर्माचें गुरुपद ज्यांच्याकडे आहे त्यांतील मुख्य दोन म्हणजे आद्य श्रीशंकराचार्य आणि श्रीरामानुजाचार्य अर्थात् स्मार्त व वैष्णव धर्मपंथांचे प्रवर्तक, हे दोनहि म्हैसूरच्या राज्यांत उदय पावले ही गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. या कर्नाटक प्रांतासंबंधानें अभिमान बाळगण्यासारखी अशी ही एक गोष्ट होय, असें सर्व महाराष्ट्रीयांना वाटतें, व हा कारभार कोणीहि महाराष्ट्रीय लोक कर्नाटकाला केव्हांहि मोठ्या आनंदानें देतात.

शृंगेरी हें ठिकाण तुंगा नदीच्या कांठीं आहे. येथें नदीचें पात्र इतकें प्रसन्न दिसतें कीं, सांगतां पुरवत नाहीं. अलीकडच्या बाजूला आद्य श्रीशंकराचार्यांनीं स्थापलेला मठ, देवालय, पाठशाळा, अन्नछत्र असून मुख्य मंदिराची बांधणी अलीकडेच झालेली आहे. नदीपलीकडे लागूनच एक निर्मनुष्य अशी विस्तृत तपोभूमि असून त्यांत गायींचीं खिल्लारें चरत असलेलीं दिसतात. या तपोवनांत श्रीशंकराचार्यांना राहण्याकरितां एक नवीन इमारत बांधलेली आहे. आद्य श्रीशंकराचार्य हे इकडे तपश्चर्येला केव्हां कां आले इत्यादि वृत्तान्त ग्रंथांतरीं आढळतोच. ते प्रथम तुंगेच्या कांठीं आले तेव्हां शृंगेरी किंवा शृंगागिरी येथील वनश्री कशी असावी याची कल्पना करितांना मन रमून जातें. येथूनच शंकराचार्य दिग्विजय करीत व स्मार्त धर्माची प्रस्थापना करीत बाहेर पडले, आणि भरतखंडाच्या चारहि दिशांना मठ व संप्रदाय स्थापून, बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासानंतर, जुन्या वैदिक परंतु यज्ञमार्ग सोडून तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठित केलेल्या स्मार्त धर्माची त्यांनीं प्रतिष्ठापना केली. हा पराक्रम पाहून आदरबुद्धि उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाहीं. वैराग्यश्रीची ही परंपरा पुढेंहि चालू राहिल्याचा पुरावा हाच कीं, विजयनगरचें नूतन राज्य प्रस्थापित करणाऱ्या

श्रीविद्यारण्यांना येथें शृंगेरीसच येऊन पीठासनावर बसण्याची इच्छा झाली. विद्या आणि अरण्य यांचा संबंध खरोखरच अनादि होय. कारण अरण्यांत राहून मन एकाग्र केल्याशिवाय विद्येची खरी उपासना कशी होणार ?

विद्यारण्यासंबंधानें विचार करतां, मला मुद्राराक्षसांतील खालील श्लोकाची नेहमीं आठवण होते—

"उपलशकलमेतद् भेदकं गोमयानां । बटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।
इदमपि च समिद्भिः शुष्यमाणाभिराभिः । विनमितपटलांतं दृश्यते जीर्णकुड्यम्" ॥

ज्याचा शिष्य महाराज चंद्रगुप्त त्या आचार्य आर्य चाणक्याच्या घराचें हें वर्णन आहे !

अजूनहि पीठाधिष्ठित जगद्गुरु येथें तरी आजन्म ब्रह्मचारी असतात. महाराष्ट्रांतील जगद्गुरूंप्रमाणें तीनहि आश्रम भोगून, आणि पौत्रादि प्रापंचिक परिवाराचा परस्पर संभाळ करवून, चतुर्थाश्रमांत शिरलेले यति नसतात ही गोष्ट विशेष वाटते. शृंगेरीस गेलों तेव्हां तेथील विद्यमान गुरुस्वामी व शिष्यस्वामी दोघांचेंहि दर्शन घेतलें. त्या वेळीं ते दोघेहि आपल्याजवळील लाकडी व्यासपीठावर पोथी-पुस्तकांचें पठन करीत होते. दोघेहि विद्वान आहेत असें म्हणतात. पण त्यांच्याशीं माझा भाषणव्यवहार वेळेच्या अभावामुळें फारसा घडूं शकला नाहीं. एक गोष्ट मात्र दृष्टीला पडली ती ही कीं, नाहीं नाहीं म्हणतां शृंगेरींतील जुन्या अवशेषांना हळूहळू आधुनिक स्वरूप येत चाललें आहे. मीं तपोवन म्हटलें त्यांत आतां अगदीं आधुनिक पद्धतीचा बंगला बांधला असून त्यांत यवनांच्याहि तसबिरी टांगलेल्या दिसल्या. विजेची रोषनाई आढळली. तें पाहून मला असें वाटलें कीं, खरोखर अशा जागेला असें स्वरूप न येतां, पर्णकुटीवजा एखाद्या स्वच्छ पण वृक्षलतांनीं शोभिवंत अशा जागेंत श्रींची स्वारी तत्त्वज्ञानाचें पठनपाठन करतांना दिसली असती तर अधिक बरें झालें असतें.

संस्थानाचें वैभव

पीठाधिष्ठित आचार्य व्यक्तीला संसार असा नाहींच. मग ऐश्वर्यदर्शक उपाधींचा उपद्रव तरी कां असावा ? पण आचार्यापेक्षां आचार्यभक्तांचाच उपद्रव खरा ! कारण त्यांची गुरुभक्ति, पीठाला ऐश्वर्यदान करून त्यांतल्या त्यांत स्वतःचें ऐश्वर्य प्रकट केल्यावांचून, सिद्धच होत नाहीं. शृंगेरीच्या मठाला आतां संस्थानाचें स्वरूप आलें आहे. गजान्त-लक्ष्मी प्राप्त झाली आहे.

संस्थानचें उत्पन्न सुमारें सवा लाख आहे. शारदांबेची मूर्ति आणि देवळांतील अनेक उपकरणें रत्नजडित किंवा सोन्यारुप्याचीं अशीं आहेत. तेथील सर्वाधिकाऱ्यांनीं संस्थान देवतेचा जवाहिरखाना उघडून मजपुढें मांडला तेव्हां मी आश्चर्यानें दिपून जात नव्हतों, तर विनोदबुद्धीनें मनांत हसत होतों. कारण यति, देवता, व रत्नभांडार या तीन वस्तूंच्या संबंधांत मला इतका विपरितपणा वाटला कीं, तें एक हास्यकारण झाल्याशिवाय राहिलें नाहीं. आणि शेवटीं सांगावयाचें हें कीं, मठाला संस्थानाचें स्वरूप आल्यामुळें व्यवहारांत अकुशल अशा धनिकाची जी फजिती होते ती येथें दिसून आली. स्वतः श्रींना ऐश्वर्याचा लेप नाहीं. परंतु संस्थान, उत्पन्न, जमीनजुमला, माल-मिळकत आली म्हणजे तेथें व्यवस्थापक आलेच. ते थोडेच भाविक असणार! त्यांचा डोळा श्रींच्या पदकमलापेक्षां रत्नजडित पदकांवर! शेवटीं सर्व प्रकारची चोरीमारी व अव्यवस्था झालेली पाहून म्हैसूर दरबारानें या संस्थानावर आतां आपला एक डेप्युटी कलेक्टर सर्वाधिकारी म्हणून नेमला आहे. शृंगेरीसारख्या ठिकाणीं गेलें म्हणजे असलें सर्व कांहीं दाखवितात तें पाहावेंच लागतें, पण परत येतांना मात्र मी देवीच्या अंगावरील अलंकार, जवाहिरखाना, सोन्यारुप्याचे रथ व वाहनें, हीं सर्व विसरून आद्य मठ, तुंगा नदी, तपोवन, गायींचीं खिल्लारें आणि हातांत पोथी घेऊन बसलेल्या गुरुशिष्यस्वामींच्या मूर्ति इतक्यांचीच आठवण घेऊन परत आलों. गंगाकांठचें हरिद्वार रम्य खरें, पण कांहीं दृष्टींनीं त्याहिपेक्षां रम्य असें वाटणारें जें शृंगेरीस्थान त्याचें स्मरण मला जन्मभर राहील.

लेखांक ७ वा

(केसरी—१० डिसेंबर १९३७)

कांहीं वादग्रस्त विषय

म्हैसूर-बंगलोरच्या मुक्कामांत, त्याचप्रमाणें हुबळी ते सांगली या दौऱ्यांत मला एक ठराविक कार्यक्रम करावा लागे; तो म्हणजे प्रचलित पण त्यांतल्या त्यांत वादग्रस्त अशा कांहीं विषयांवर माझा अभिप्राय प्रकट करणें. हे विषय तीन-चार प्रकारचे होते. (१) म्हैसूर संस्थानांतील स्वराज्याची चळवळ

विशेषतः म्हैसूर दरबार व काँग्रेसचे कार्यकर्ते यांच्यांतील संबंध. (२) कर्नाटकाचें एकीकरण व कर्नाटकी विद्यापीठ. (३) कानडी भाषेवरील मराठीचें अतिक्रमण व त्याच्याच उलट मराठीवरील कानडी भाषेचें अतिक्रमण. (४) संस्थानी राज्यकारभार व फेडरेशन. पैकीं सोयीकरितां प्रथम क्रमांक दोन व तीन या प्रश्नांविषयीं थोडेबहुत सांगतों, नंतर एक व चार या प्रश्नांविषयीं सांगेन.

कर्नाटकाचें एकीकरण

कर्नाटकाच्या एकीकरणाचा प्रश्न कानडी भाषा बोलणाऱ्या लोकांसंबंधाचा असला तरी म्हैसूर संस्थानांतील लोक त्यांत फारसें लक्ष घालीत नाहींत. कारण खालसांतील कर्नाटकविभाग आपल्या राज्याला जोडून घ्यावा, व अशा रीतीनें कर्नाटकाचें एकीकरण करावें, अशी म्हैसूर दरबारची अपेक्षा तर नाहींच नाहीं, पण इच्छा नाहीं असेंहि म्हटलें तरी चालेल. आज आहेत तीं संस्थानें राहावींत कीं नष्ट व्हावींत असाच जर व्यापक प्रश्न कांहीं लोक उपस्थित करूं लागले आहेत, तर म्हैसूरचा मुलूख वाढवावा व संस्थान लहानाचें मोठें करावें अशा प्रकारचे मनोरथ न करण्याइतकें शहाणपण म्हैसूर दरबारला खचित आहे. बंगलोर छावणींतले लोक संस्थानी राज्यांत परत जाण्याला आपली नाखुषी उघड रीतीनें प्रदर्शित करीत आहेत. मग केवळ एक-भाषा बोलणारे लोक एका राज्यांत, एका प्रांतांत, असावेत या ध्येयाच्या मोहामुळें धारवाड, विजापूर, कारवार, बेळगांव हे जिल्हेदेखील आमच्या ताब्यांत द्या असें म्हणण्याचें धाडस म्हैसूर दरबाराकडून कसें होईल? म्हैसूर दरबारची आकांक्षा आज येऊन-जाऊन इतकीच आहे कीं, कोणीकडून तरी आहे तेवढें म्हैसूरचें राज्य स्वतंत्रपणें राहो म्हणजे मिळविली.

दोन्ही अंगांनीं कुलूप!

वरील चार कानडी जिल्ह्यांचे लोकच कदाचित् उलट असें म्हणावयास निघतील कीं, म्हैसूरचें संस्थान खालसा करून त्याचा-आमचा मिळून एक अखंड कर्नाटक प्रांत करावा, व तो हिंदी फेडरेशनमध्यें समाविष्ट व्हावा. पण तेंहि मनांतले मांडेच होत! कारण, आहेत तीं संस्थानें बुडविण्याची ब्रिटिश सरकारची छाती नाहीं. दुबळ्याहि संस्थानांना स्वातंत्र्याचे नवे ताम्रपट देण्याला ब्रिटिश सरकारनें जेथें काढले, तेथें अशा रीतीनें कर्नाटकाचें एकीकरण ही गोष्ट अशक्यांतली अशक्य नव्हे काय? तात्पर्य, एकीकरणाच्या या व्यापक कल्पनेला अशा रीतीनें दोहों अंगांनीं कुलूप लागलें गेलें आहे.

महाराष्ट्राचा विरोध नाहीं

उरला प्रश्न वरील चार जिल्हे मिळून, व कदाचित् त्यांना मंगलोर जोडून एक कर्नाटक प्रांत करण्याचा. या प्रश्नासंबंधानें मी सरळ सांगत आलों कीं, "कर्नाटकाच्या या मागणीला महाराष्ट्राकडून पूर्वी कधींहि विरोध झाला नाहीं व पुढेंहि होणार नाहीं." प्रश्न असेल तर तो व्यावहारिक दृष्ट्या शक्याशक्यतेचा आहे. आणि त्या दृष्टीनें कोणतीहि योजना पुढें आली तरी महाराष्ट्र त्याला आनंदानें मान्यताच देईल. कन्नड लोकांनीं हिंदुस्थान सरकारकडून हा प्रश्न हवा तसा आपला आपण, किंवा आमच्याहि सहकारितेनें, सोडवून घ्यावा. कानडी भाषा बोलणारांचें जर एकीकरण व्हावें तर, महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रांतांतील चार मराठी जिल्हे यांचाहि मिळून एक प्रांत कां होऊं नये ? पण अशी अतिक्रमणाची मागणी महाराष्ट्रानें पूर्वी केलेली नाहीं व आपण होऊन तो ती करणारहि नाहीं. पुणें-महाराष्ट्र हें इतर महाराष्ट्रावर अतिक्रमण करतें असा निष्कारण बोभाटा आधींच झाला आहे तेवढा पुरे ! महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा प्रश्न वऱ्हाड-नागपूरचे लोक आपण होऊन काढतील तर गोष्ट निराळी. तें कसेंहि असो, प्रस्तुत मुद्दा इतकाच कीं महाराष्ट्राच्या एकीकरणाचा प्रश्न, आडकाठीसारखा, कर्नाटकाच्या एकीकरणाच्या मार्गांत घालण्याची महाराष्ट्राची इच्छा नाहीं. या माझ्या अभिप्रायानें उत्तर-कर्नाटकांतील लोकांचें पूर्ण समाधान होत असे.

विद्यापीठाला संमति

मग प्रश्न कर्नाटक-विद्यापीठाचा. त्यालाहि महाराष्ट्राची पूर्ण संमति आहे असेंच मी सांगे. महाराष्ट्राला जर आपलें स्वतंत्र विद्यापीठ पाहिजे तर कर्नाटकालाहि तें पाहिजेच. पण या विद्यापीठाच्या बाबतींतल्या एक-दोन अडचणी कर्नाटकांतल्याच कांहीं विचारी लोकांना दिसून येतात. पहिली अडचण ही कीं, धारवाड, कारवार, विजापूर, बेळगांव या चार जिल्ह्यांना म्हणून एकच स्वतंत्र विद्यापीठ झेपेल कसें व परवडेल कसें ? कारण या विभागांत अद्यापि दोनतीनच कॉलेजें आहेत व तींहि केवळ ऑर्टस् कॉलेजें. या चारांच्या जोडीला मंगलोरचा आणि बल्लारीचा कांहीं भाग घेतला, तर एखाददुसऱ्या कॉलेजची भर पडेल पण तीहि तशाच प्रकारच्या कॉलेजाची.

दुसरी एक अडचण अशी आहे कीं, अस्सल कानडी संस्कृतीचें मुख्य केंद्र म्हैसूर-बंगलोर हेंच वास्तविक असून, उत्तर-कर्नाटकांतील कानडी-संस्कृति

त्या दर्जाची नाहीं असें कानडी लोकच कबूल करितात. आणि म्हैसुरांत तर आधींच एक स्वतंत्र विद्यापीठ निर्माण झालेलें आहे. मग विद्यापीठाचा हेतु जो संस्कृतिरक्षणाचा व वाढविण्याचा तो म्हैसूरच्या विद्यापीठाकडूनच अधिक चांगला साधला गेला तर काय वाईट ? राज्यसूत्रें एका प्रांतांत आणि संस्कृतीचें केंद्र दुसऱ्या प्रांतांत हा विरोध कांहीं लोकांना बरा वाटत नाहीं; तथापि आहे तें म्हैसूरचें विद्यापीठच उत्तर-कर्नाटकानेंहि आपलेंसें मानावें आणि अधिक सबळ व संपन्न करावें असें कांहीं लोकांचें म्हणणें दिसतें. म्हैसूरच्या राज्यांतील लोक तर याच विचारसरणीला उचलून धरितात, मग त्यांची दृष्टि स्वार्थी म्हणा किंवा दुसरें कांहीं म्हणा.

म्हैसूरचें विद्यापीठ स्वतंत्र राजसत्तेमुळें मनांत येतांच निर्माण झालें ही गोष्ट खरी, तथापि त्यालाहि आज आपण कमकुवत आहों ही जाणीव भासतेच. तात्पर्य, ह्या प्रश्नासंबंधीं दोन्ही मुलुखांतील लोकांत मतभिन्नता कशी आहे याचें फक्त दिग्दर्शन मीं येथें केलें आहे. येथेंहि सांगण्याचा मुद्दा हाच कीं, उत्तर-कर्नाटकानें स्वतंत्र प्रांत बनून आपल्यापुरतें विद्यापीठ निर्माण केलें तर महाराष्ट्र त्या उपक्रमाचें अभिनंदनच करील. बिलकूल विरोध करणार नाहीं. विरोध करण्याचें त्याला काय कारण ? मीं असें ऐकिलें आहे कीं उत्तर-कर्नाटकांतील लोकांनीं स्वतंत्र विद्यापीठाचा आग्रह न धरतां म्हैसूर विद्यापीठ हें आपलेंच मानावें, आणि तें अधिक सबळ व संपन्न करावें, असा प्रयत्न म्हैसुरांतील कांहीं लोक खासगी चर्चेनें करीत असतात. पण त्या प्रश्नाचा अखेर निकाल काय लावावा किंवा लागेल यांत महाराष्ट्रानें लक्ष घालण्याचें कारण नाहीं. त्यांचें ते पाहून घेतील. माझा हाहि अभिप्राय कर्नाटकच्या लोकांना पटला असें मला वाटतें.

मराठीवरील अतिक्रमण

आतां कानडी व मराठी या भाषांच्या परस्पर-अतिक्रमणाविषयीं पाहूं. हा प्रश्न पहिल्या प्रश्नाहून अधिक भानगडीचा वाटतो आणि आहे यांत शंका नाहीं. कारण कोणतीहि एखादी संस्कृति केवळ आपल्या गुणांमुळें किंवा चित्ताकर्षकतेमुळें जेव्हां दुसऱ्या एखाद्या संस्कृतीवर अतिक्रमण करते तेव्हां तें अतिक्रमण आक्षेपार्ह ठरत नाहीं. कारण मराठीनें जसें कानडी-संस्कृतींतील चांगलें दिसेल तें घ्यावें तसेंच कानडीनेंहि मराठी संस्कृतींतील चांगलें दिसेल तें घ्यावें हें स्वाभाविक आहे. किंबहुना आजवर

याच पद्धतीनें जगांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांमधील संस्कृतींची देवघेव आणि विनिमय झालेला आहे. खरी तक्रार होते ती स्वभाषेच्या अभिमानाच्या अतिरेकानें, आणि त्यांतूनहि राजकीय सत्तेच्या दुरुपयोगानें, जें अतिक्रमण होतें त्याविषयीं. उदाहरणार्थ, कर्नाटकांतील महाराष्ट्रीयांची तक्रार अशी कीं, त्या प्रांतांतील स्थानिक स्वराज्याचे अधिकारी मराठी शिक्षण देण्यावर योग्य तितका खर्च करीत नाहींत. तसेंच जाहीर सभांतून मराठी ही भाषा असणाऱ्या लोकांवरहि कानडींतून बोलण्याचा जुलूम करण्यांत येतो. सार्वजनिक ग्रंथालयांतून ग्रंथ विकत घेतांना अंदाजपत्रकांतील रक्कम उरली तरी चालेल, कानडी-विभागांतील कपाटें मोकळीं पडलीं तरी चालतील, पण कानडी लोकांना वाचावेसे वाटतात व ते वाचूं शकतात असेहि मराठी ग्रंथ ग्रंथालयाचे अधिकारी हट्टानें घेत नाहींत !

योग्य धोरण

पण याविषयीं मी दोन प्रकारचे अभिप्राय सांगत आलों. एक असा कीं, सभांतील भाषणाचा हेतु वक्त्याची प्रौढी मिरविण्यापेक्षां श्रोत्यांना भाषणाचा आशय सुबोध रीतीनें कळावा हाच अधिक असल्यामुळें, ज्याला सामान्य प्रतीचें तरी कानडी बोलतां येतें त्यानें कानडी भाषेंतूनच बोलण्याचा प्रयत्न करावा. मोडकें-तोडकें कानडी आलें तरी तसें बोलावें. तसें केलें असतां भाषेंतील चुकांचें उलट कौतुकच होईल ! कारण कानडी भाषेविषयीं आदरबुद्धि बाळगल्याचा तो पुरावा ठरेल. उलट, बोलणाराला मुळींच कानडी बोलतां येत नाहीं, आणि श्रोत्यांना त्याचें मराठी अर्धवट कळत असेल, तर त्याला मराठींत बोलूं द्यावें पण हेंहि दुराग्रहानें जेथें न घडेल तेथें महाराष्ट्रीय वक्त्यांनीं बोलण्याचेंच नाकारावें, आणि अशा रीतीनें आपली लाज राखावी व स्वाभिमान संभाळावा. पण मी मराठींतच बोलेन आणि तेंच तुम्हीं ऐकून घेतलें पाहिजे असा आग्रह धरूं नये. ग्रंथालयांतून पुस्तकें विकत घ्यावयाचीं तर तीं व्यवस्थापक मंडळींत जसें बहुमत असेल तसेंच होऊं द्यावें. आणि मराठी भाषेंतील ग्रंथ वाचावयाचे असतील तर ते खासगी खर्चानें विकत घ्यावे. खासगी घरांतून व संभाषणांतून देखील महाराष्ट्रीयांनीं कानडींतूनच बोलावें असा आग्रह धरण्याची पाळी अद्याप आलेली नाहीं व तशी ती येणें शक्यहि नाहीं.

राष्ट्रसंघाचा दाखला

आतां स्थानिक स्वराज्य हें कानडी लोकांप्रमाणें महाराष्ट्रीय लोकहि कर देऊन चालवितात; म्हणून जेथें युक्त व शक्य असेल तेथें मराठी शिक्षण देण्याची व्यवस्था स्थानिक स्वराज्याच्या अधिकाऱ्यांनीं करणें योग्य होईल. याविषयीं मी मार्गदर्शक म्हणून युरोप खंडांत लीग ऑफ नेशन्सनें (राष्ट्रसंघानें) अल्पसंख्याक लोकांच्या रक्षणाकरितां जे नियम केले आहेत त्यांजवर हवाला देत होतों. आणि हे नियम कर्नाटकानें महाराष्ट्रीयांसंबंधानें जसे मानावे हें योग्य तसेंच महाराष्ट्रानेंहि आपणांत समाविष्ट झालेल्या कानडी-गुजराथी लोकां-संबंधींहि मानले पाहिजेत, असाच अभिप्राय मी सांगत आलों. एखादी शाळा चालण्याला, म्हणजे विशिष्ट भाषेचें शिक्षण तींतून देण्याला, कमींत कमी अमुक इतके विद्यार्थी असावे लागतात; व तसे असेल तर—पण तरच—अशी स्वतंत्र शाळा असावी असें म्हणणें योग्य ठरेल, व ती मागणी पुरविणें हें अधिकाऱ्यांचें कर्तव्य ठरेल आणि तसें न होईल तर तो अन्याय खरा.

समरस व्हा

पण त्याबरोबर मी असेंहि सांगत आलों कीं कोणीहि आपला प्रांत सोडून जर कारणपरत्वें दुसऱ्या प्रांतांत जाऊन वास्तव्य करील, तर त्यानें ह्या दुसऱ्या प्रांतांतील समाजाशीं जितकें अधिक समरस व्हावें तितकें चांगलें. आणि त्याकरितां स्वाभिमानाचा थोडासा त्याग करून प्रतिपक्षाला थोडेंसें झुकतें मापहि द्यावें. हा मनुष्य परप्रांतांत तात्पुरता राहणारा असेल तर प्रश्नच नाहीं. त्यानें आपल्या नैमित्तिक अडचणींकरितां आपला नैमित्तिक लाभ लक्षांत घेऊन आपल्या शिक्षणसंस्कृतीच्या रक्षणाकरितां आवश्यक तो अधिक खर्च कां करूं नये? म्हणजे स्वभाषेंतून शिक्षण देणें, स्वभाषेंतील वाङ्मय मिळविणें ह्या गोष्टी थोड्याशा अधिक खर्चानें व अधिक प्रयत्नानें कां करूं नयेत? उलट तो परप्रांतांत जाऊन तेथें कायमचें घरदार व वस्ती करून राहणार असेल, तर ह्या गोष्टी त्यानें करणें हेंच त्याचें कर्तव्य ठरेल. परभाषेच्या मुलखांतला सर्व आर्थिक लाभ जर घ्यावयाला हवा, तर परप्रांतीय भाषा व संस्कृतीहि कोणी स्वीकारली तर त्यांत काय बिघडलें? भाषा व संस्कृति यांना महत्त्व आहे खरें, परंतु त्यांचें स्तोम वाजवीहून अधिक माजविणें यांत अर्थ नाहीं. आणि जी गोष्ट कर्नाटकांतील महाराष्ट्रीयांविषयीं मी म्हणतों तीच महाराष्ट्रांतील कानडी व गुजराथी लोकांसंबंधींहि मी म्हणेनच.

जुलूम नको

ही विचारसरणी योग्य आहे याचें गमक हेंच कीं कर्नाटकांत जाऊन बरींच वर्षें राहिलेले आणि कर्नाटकाला आतां आपला प्रांत किंवा देश मानणारे, शंभर महाराष्ट्रीय लोक घेतले तर त्यांपैकीं ऐंशी तरी महाराष्ट्रीय कर्नाटकांत कानडीला विशेष मान द्यावा असेंच म्हणणारे आढळले. मात्र मी असें म्हणेन कीं कर्नाटकांतील कानडी लोकांनीं असें कोणतेंहि कृत्य करूं नये कीं, ज्याच्या योगानें त्याला अन्यायाचें किंवा जुलुमाचें स्वरूप येईल. आणि याचें उदाहरणच द्यावयाचें तर तें मी असें देईन कीं, बेळगांव जिल्ह्याच्या कांहीं पश्चिम भागांत, जेथें मराठी भाषाच प्रामुख्यानें चालते, ते तालुके किंवा तालुक्याचे भागदेखील केवळ जिल्ह्याच्या स्थलमर्यादेंत सांपडतात. एवढ्याचकरितां उद्यां होणाऱ्या एकीकृत कर्नाटकांत त्यांना काय म्हणून दडपून ओढून घ्यावें ! केव्हांहि अशी एकीकरणाची चळवळ किंवा व्यवस्था होते तेव्हां अगदीं गांवन् गांव किंवा अगदीं पेठान् पेठा टिपून काढून वांटणी करतां येत नाहीं. नाइलाजानें चार गांव इकडे तर चार गांव तिकडे असें कमजास्त होईलच. म्हणून कर्नाटकाच्या एकीकरणाच्या वेळीं चार गांव असे अरतेपरते झाले तरी कानडी लोकांनीं विषाद मानूं नये. एखादादुसरा तालुका वगळला गेला तरी आपलें कार्य बिघडलें अशी भावना त्यांनीं ठेवूं नये.

प्रजेचीच भाषा वापरा

वर दर्शविलेले माझे अभिप्राय सामान्यतः खुद्द कर्नाटकांतील लोकांनाहि मान्य आहेत, असें कानडी भाषेंतील वर्तमानपत्रांत माझ्या अभिप्रायावर जे अभिप्राय आले, त्यावरून दिसतें. कर्नाटकांत समाविष्ट झालेल्या मराठी संस्थानिकांच्या राज्यांत कोणत्या भाषेला महत्त्व द्यावें याविषयीं मात्र मीं निःसंदिग्धपणें असेंच सांगितलें कीं, संस्थानिक महाराष्ट्रीय असला तरी त्याची प्रजा जर बव्हंशीं कानडी असेल, तर त्यानें आपल्या राज्यकारभारांत कानडी भाषेलाच अग्रपूजेचा मान द्यावा. आणि याचीं उदाहरणें म्हणून मीं जमखिंडी व रामदुर्ग या संस्थानांची ठिकठिकाणीं दिलीं. आतां जुनी परंपरा एकदम मोडवत नाहीं हें म्हणणें ठीक आहे; तथापि वरील तत्त्व एकदां मान्य केल्यावर पुढें कांहीं वर्षांनीं तरी तें व्यवहारांत उतरविण्यास हरकत पडणार नाहीं. महाराष्ट्रीय एल्एल्. बी. कानडी जिल्ह्यांत न्यायाधीश म्हणून जातात, मामलेदार म्हणून जातात, तेव्हां त्यांना कानडी भाषा शिकावी लागतेच कीं

नाहीं ? त्याचप्रमाणें जमखिंडी, रामदुर्ग अशा संस्थानांतून नोकरींत शिरणाऱ्या महाराष्ट्रीयांनीं कानडी कां शिकूं नये ? मला वाटतें या दोनहि संस्थानांत यापुढें तरी असा नियम करावा कीं, सरकारी नोकरींत शिरूं इच्छिणाऱ्या कोणाहि मनुष्यानें कानडीची परीक्षा दिलीच पाहिजे. पब्लिक सर्व्हिसची कोणतीहि परीक्षा पास होण्याला जितका अभ्यास किंवा श्रम लागतात, तितके कोणतीहि परप्रांतीय भाषा शिकण्याला लागणार नाहींत. कारण हें परभाषेचें ज्ञान तींत पंडितगिरी गाजविण्याइतकें लागत नाहीं, तांत्रिकहि पुरतें. मग तेवढें तरी त्यानें मिळवावें असा सरकारी नियम या संस्थानांनीं करण्याला काय हरकत ? एका महाराष्ट्रीय एल्‌एल्‌. बी. वकिलानें, मीं ठिकठिकाणीं प्रकट केलेले हे अभिप्राय वाचून, मला आपण होऊन खालीलप्रमाणें पत्र लिहिलें आहे. तो म्हणतो, " चालू सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत तुम्ही कर्नाटकांत हिंडलां, फिरलां व बोललां. त्या सर्वांवर माझी दुरून पण सूक्ष्म नजर होती. आणि मला लिहिण्याला अतिशय आनंद वाटतो कीं, कानडी भाषा व कर्नाटकस्थ लोकांच्या आकांक्षा यांच्यासंबंधानें तुम्ही ठिकठिकाणीं जें धोरण व अभिप्राय प्रकट केले ते अत्यंत समाधानकारक होते. इतर महाराष्ट्रीय पुढारी जर असेंच धोरण ठेवतील, तर त्यांच्याविषयीं इकडे जे निष्कारण गैरसमज बळावले आहेत ते दूर होतील."

असो. शेवटीं आतां एकंदरीनें संस्थानांतील राजकीय चळवळ, विशेषतः म्हैसुरांतील ही चळवळ, यासंबंधानें दोन शब्द लिहून मी ही लेखमाला समाप्त करतों. सर्वसामान्यपणें संस्थानांतील राजकीय चळवळीसंबंधानें माझीं मतें, मी तीं आज पंधरा-वीस वर्षें उघडपणें बोलून दाखवीत असल्यामुळें, प्रसिद्धच आहेत. म्हणून त्याविषयीं मी विशेष कांहीं सांगत नाहीं. पण म्हैसुरांत यंदाच या चळवळीला विशेष जोर आलेला असल्यामुळें त्यासंबंधानें माझा अभिप्राय विशेष स्पष्ट रीतीनें करावासा वाटतो. आणि मी जो अभिप्राय सांगणार तोच ततोतंत मी एका बाजूला दिवाण व प्रमुख म्हैसूरचे अधिकारी आणि दुसऱ्या बाजूला म्हैसूर कॉंग्रेस कमिटीचे पुढारी यांना सांगितला.

अधिराज्य आणि सुराज्य

माझें म्हणणें असें कीं म्हैसूर संस्थानांत राज्यकारभार कितीहि चांगला चालला असला तरी, लोकशाहीच्या स्वरूपाचें तत्त्व अमलांत यावें अशाविषयीं सर्व देशभर जी भावना जागृत होत आहे तिला म्हैसूर सरकारनें थोडाबहुत

तरी मान दिला पाहिजे. वर दिवाणापासून तो खालीं जिल्हाधिकारी, डेप्युटी कमिशनर यांच्याशीं हेंच मी परोपरीनें बोललों; किंबहुना माझ्या प्रांजल विवेकपद्धतीनें त्यांच्याशीं याविषयीं वादहि केला. मीं असें सांगितलें कीं, राज्यकारभाराचीं तीन मुख्य अंगें किंवा रूपें आहेत—(१) अधिराज्य व स्थिर राज्य, (२) सुराज्य, (३) स्वराज्य; पैकीं कोणतेंहि सरकार म्हटलें म्हणजे प्रजेवरील अधिराज्य हें प्रथम आलेंच. कारण कोठें तरी मध्यवर्ती राज्यकार-भाराची सत्ता सुप्रतिष्ठित असल्याशिवाय राज्य म्हणून चालणारच नाहीं. सर्वच संस्थानांतून हें अधिराज्य आज प्रस्थापित झालेलें आहे; आणि त्यामुळें राज्यकारभार चालतो व प्रजेच्या जीवयात्रेला जी शांतता हवी ती मिळते. पण कुराज्य असलें तरी ही सत्ता असतेच ! निदान ब्रिटिश राज्याच्या साहाय्यानें संस्थानिक लोक ही सत्ता आज टिकवूं शकतात. पण अशा सत्तेचें समर्थन सुराज्यानेंच करतां येतें. आणि सांगण्याला आनंद वाटतो कीं, म्हैसूर संस्थानांत ही अधिराज्याची सत्ता तर सुप्रतिष्ठित आहेच, पण तेथें सुराज्यहि नांदत आहे.

स्वराज्याचा देखावा

ब्रिटिश मुलुखांतील सुराज्याहून म्हैसूर संस्थानांतलें सुराज्य कोणत्याहि बाबतींत कमी भरेल असें मला वाटत नाहीं. उलट ब्रिटिश मुलुखांत 'परकीय' राज्यकर्त्यांचें वर्चस्व असल्यामुळें सुराज्याच्या ज्या कांहीं कांहीं गोष्टी खाल-सांतहि पाहावयास मिळत नाहींत, त्याहि म्हैसुरांत आढळून येतात. पण या दोन अंगांबरोबर तिसरेंहि जें अंग असावें त्याची प्रगति म्हैसुरांत अद्यापि झालेली नाहीं. वर जीं तीन अंगें सांगितलीं त्यांना इंग्रजींत प्रतिशब्द आहेत ते असे—(1) Government of the people, (2) Government for the people, (3) Government by the people. पहिलीं दोन अंगें म्हैसूरच्या कारभारांत उत्तम प्रतीचीं दिसून येतात. परंतु तेथें Government by the people हें जें तिसरें अंग त्याचा प्रादुर्भाव झालेला नाहीं. म्हैसुरांत आज एक लोकप्रतिनिधि-सभा आहे आणि कायदे-कौन्सिलहि आहे. परंतु ह्या दोहोंच्याहि द्वारें आपला हात राज्यकारभारांत खरोखर कांहीं विशेष शिरला आहे असें तेथील लोकांना वाटण्याला फारशी जागा नाहीं. दोन्ही सभांतून प्रश्नोत्तरें होतात, ठराव करतां येतात. परंतु प्रतिनिधि-सभेला केवळ एखाद्या दरबारचें स्वरूप आहे, आणि विधिमंडळाला

कायदे करण्याचा अधिकार असला तरी तेथें लोकनियुक्त सभासदांचें बहुमत नाहीं. सरकारी अधिकारी व कांहीं खासगी गृहस्थ, पण सरकारनें आपल्या पसंतीनें नेमलेले सभासद, यांचेंच बहुमत आहे.

म्हैसूरचे 'रानडे'

आतां 'दगडापेक्षां वीट मऊ' या न्यायानें, ज्या कित्येक मोठ्या संस्थानांत यांपैकीं कांहींच नाहीं, त्यापेक्षां म्हैसुरांत आहे तें दसपट चांगलें आहे असें कोणालाहि म्हणावें लागेल. पण म्हैसूर सरकार ज्या मानानें अधिक सुसंस्कृत त्या मानानें त्यांतील प्रजेच्या आकांक्षाहि सुसंस्कृत असल्यास काय नवल? म्हैसुरांतील सरकारी अधिकारी आणि संस्थानांतील प्रजा हीं दोन्ही एकाच खाणींतील द्रव्यें नव्हेत काय? म्हणजे त्यांत जसे कांहीं चांगले हिरे अधिकारी होण्याला मिळतात, तशाच कांहीं हिरकण्याहि खरे लोकप्रतिनिधी म्हणून होण्याला मिळतीलच. यासंबंधांत मला म्हैसुरांत सर्वांच्या तोंडीं असलेलें व्यंकट कृष्णय्या यांचें नांव आठवतें. हे गृहस्थ नुकतेच सुमारें ऐशीब्यायशी वर्षांचे होऊन वारले. आणि त्यांनीं आपल्या सार्वजनिक जीवनांत इतक्या संस्था निर्माण केल्या कीं, इकडे माधवरावजी रानडे यांना जो मान तोच म्हैसुरांत वरील गृहस्थांना देण्यांत येत असे. यांनीं सार्वजनिक कार्य करतां करतां आपलें सर्वस्व खर्च केलें; आणि शेवटीं वार्धक्यांत त्यांना दारिद्र्यानें गांठलें. तेव्हां स्वतः म्हैसूर सरकारानें आपल्या खर्चानें त्यांच्या शेवटच्या दिवसांत सरकारी इस्पितळांत शुश्रूषा केली. असा मनुष्य लोकप्रतिनिधि व कौन्सिलर होण्याला योग्य का ठरला नसता?

दिवाणांचे विचार

यासंबंधांत म्हैसूरच्या दिवाणसाहेबांचे विचार काय आहेत ते मला त्यांनीं प्रांजलपणें सांगितले आहेत. त्यांचें म्हणणें असें—" म्हैसुरांतील राज्यकारभाराला कोणीहि नांवें ठेवूं शकत नाहीं. म्हणून लोकांना त्याहून अधिक हक्क देण्याचा प्रश्न आजच तावडतोब उद्भवत नाहीं. आज जें काय हवें तें शिक्षण, आरोग्यसंरक्षण, औषधी-साहाय्य, औद्योगिक प्रगति, आणि मजूर, कामकरी वर्गांचें हितरक्षण यांच्या चांगल्या योजना. म्हैसूरच्या महाराजांच्या देखरेखीखालीं ह्या सर्व गोष्टी आज चालूच आहेत. पण लोकशाहीचें तत्त्व विशेष रीतीनें आजच अमलांत येऊं दिल्यास, शांतताभंग, दंगेधोपे यांचा सुकाळ होईल, आणि चालू असलेलें विधायक सुधारणांचें काम मागें पडेल.

होतां होईल तों अधिकाराच्या जागा म्हैसूरच्या प्रजाजनांनाच द्याव्यात असें दरबारचें धोरण असल्यामुळें योग्य, लायक, आणि दरबार व प्रजा या दोघांनाहि सारख्याच मान्य असलेल्या व्यक्ति सहजच थोड्या मिळतात. एखाददुसरा असा चांगला मनुष्य मिळेल, नाहीं असें नाहीं परंतु तेवढ्याच्या जिवावर लोकप्रातिनिधिक अशी कायमची योजना करणें ठीक नाहीं. खुद्द ब्रिटिश प्रांतांतूनच नव्या अमदानींतील मंत्रिमंडळें बनविणें किती तरी दुरापास्त झालें आहे! स्थानिक स्वराज्यसंस्थांच्या द्वारें जबाबदारीचें शिक्षण म्हैसूर दरबार देतच आहे. पण तेथेंहि केव्हां केव्हां नामधारी लोकस्वातंत्र्याला आळा घालण्याचे प्रसंग कुराज्य-व्यवस्थेमुळें येतातच. अजून तरी ब्रिटिश मुलुखांत जबाबदारीच्या राज्यपद्धतीची प्रथा कोठें कायमची पडली आहे किंवा यशस्वी झाली आहे? दरबारचें म्हणणें मात्र असें कीं, झाल्या इतक्याच राजकीय सुधारणांवर प्रगतीचें पाऊल थांबणार नाहीं; तर जबाबदारीचा अनुभव लोकांना जसजसा अधिक येईल तसतसें हें पाऊल पुढें पडेल, आणि प्रजेचे मूलभूत हक्क किंवा व्यक्तिस्वातंत्र्य यांना केव्हांहि अटकाव होणार नाहीं. सुधारणांच्या नव्या कायद्यानेंहि जबाबदार मंत्रिमंडळाची पद्धति सर्व हिंदुस्थानला एकदम लागू केलेली नाहीं. संस्थानें त्यांतून वगळलीं आहेत. एकमेकांनीं एकमेकांच्या राज्यकारभारांत हात घालूं नये अशीच ती व्यवस्था आहे. कारभाराच्या फक्त कांहीं थोड्या बाबीच समग्र हिंदुस्थानच्या म्हणून मानण्यांत आल्या आहेत. तिकडे खालसा मुलुखांत असहकारितेच्या चळवळी झाल्या, त्यांत आम्हीं लक्ष घातलें नाहीं. तसेंच कॉंग्रेसनेंहि आमच्या कारभारांत लक्ष घालूं नये. कॉंग्रेसचा तो अधिकार मान्य केल्यास संस्थानांतून बेसुमार भानगडी निर्माण होतील. हिंदुस्थानांतील फेडरेशन हें ग्रेट ब्रिटनमधील फेडरेशनप्रमाणें नाहीं, तर अमेरिकेंतील फेडरेशनप्रमाणें आहे. खालसा प्रांताप्रमाणें संस्थानांचें स्वातंत्र्य मान्य होईल तरच खरें ऐक्य प्रस्थापित होईल. आणि एखाद्या अविभक्त कुटुंबांत व्यक्तिस्वातंत्र्य व सामुदायिक बंधनें यांचा परस्पर खेळ कसा चालतो व मेळहि कसा बसतो, याचेंच उदाहरण आज हिंदुस्थाननें आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवून गिरविलें पाहिजे."

लोकशाहीची आकांक्षा पूर्ण करा

यावर माझें उत्तर म्हणून मीहि असें सांगेन कीं, "सर्व हिंदुस्थानांत अगदीं एकाच स्वरूपाची—जबाबदारीच्या स्वराज्याची—योजना असावी असें

माझेंहि म्हणणें नाहीं. संस्थानांच्या योग्यतेप्रमाणें तेथेंहि या पद्धतींत वेग-वेगळे प्रकार– पर्याय करावे लागतील, व विशेष प्रकारच्या मर्यादा व बंधनेंहि घालावीं लागतील. कारण संस्थानें व संस्थानिक म्हणून उरावे, सर्वस्वी नष्ट होऊं नयेत, हीच माझीहि मनोभूमिका आहे. परंतु आज म्हैसूरसारख्या पुढारलेल्या संस्थानांतहि लोकांच्या हक्कानें किंवा हट्टानें कांहीं थोडेंबहुत तरी चालतें असें म्हणण्याचें समाधान त्यांना फारसें मिळालेलें नाहीं. राज्य-कारभार चांगला आणि प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीनेंच चालतो यांत वाद नाहीं. परंतु कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीनें लोकशाहीच्या तत्त्वाविषयींची प्रजेची आकांक्षा, पुढें केव्हां तरी का होईना, सफळ करण्याचा मनोदय म्हैसूर दरबारचा आहे असें लोकांना जाणवलें तरी लोकांचें थोडेंबहुत समाधान होईल. इकडे ब्रिटिश सरकारनें Progressive Realisation of Responsible Government अशा सावधपणाचा का होईना पण आशाजनक शब्दांनीं जाहीरनामा काढला आहे. तसाच म्हैसूर दरबारनें काढल्यास बरें होईल. वरील शब्दांत हातचा म्हणून बराच राखून ठेवलेला आहे हें मलाहि समजतें. परंतु प्रत्यक्ष कृति नाहीं तरी जाहीर आश्वासन मिळणें यानेंहि थोडेंबहुत समाधान होतें. जेथें जुलूम-जबरदस्तीनें हक्क मिळ-विण्याची इच्छा नाहीं तेथें केव्हांहि भलेपणानेंच एकमेकांना देण्याघेण्याचें असतें. त्यांतूनहि आमच्यासारखे लोक म्हैसूरसारख्या संस्थानाच्यामागें हें टुमणें लावतात त्याचें तरी कारण तें संस्थान सर्वांत पुढें आहे म्हणूनच. हैदरा-बादेसारख्या बेजबाबदार संस्थानाला आम्ही म्हणून काय म्हणणार? तेथें पालथ्या घड्यावर पाणी ओतण्यासारखें आहे! पण ज्यानें आधींच थोडा चांगलेपणा दाखविला, त्याच्याचकडून अधिक चांगलेपणाचा लाभ व्हावा अशीच कोणीहि अपेक्षा करणार."

काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांचा विवेक

म्हैसुरांतील काँग्रेसकर्त्यांना मीं एकच गोष्ट सांगितली. ती ही कीं, त्यांचें ध्येय वर सांगितल्याप्रमाणें मला मान्य असलें तरी त्यांचे आजचे मार्ग मला मुळींच पसंत नाहींत. त्यांनीं आपलें धोरण अधिक संभाळलें पाहिजे; पण त्यांतूनहि वक्ते व लेखकांची भाषा. यांनीं म्हैसूरच्या दरबारी निशाणाला कमीपणा आणून एकपक्षीय काँग्रेसच्या निशाणाची व्यवच्छेदक प्रतिष्ठा वाढ-विण्याचा जो क्रम स्वीकारला आहे त्याविरुद्धहि मीं त्यांना थोडेंबहुत सांगितलें.

म्हैसुरांत यूनिअन जॅकचें निशाण जर मिरवीत नाहींत तर कॉंग्रेसचेंच एकटें निशाण कां मिरवावें किंवा उभारावें ? म्हैसूर दरबारचें निशाण उभारून त्याच्या छायेखालीं आपलें कार्य करणें अधिक श्रेयस्कर होईल. दरबार आपले पाहुणे बोलावितो तसें कॉंग्रेस-कमिटीनेंहि आपले पाहुणे बोलवावे. पण त्यांत कोण बोलवावे, कोण न बोलवावे यांतील विवेक तिच्या नाजुक परिस्थिती-करितांच दक्षतेनें संभाळावा. मीं त्यांना असें सांगितलें कीं, स्वराज्याच्या चळवळीविषयीं ज्यांच्या भाषणाला म्हैसुरांत दरबारकडून प्रतिबंध होणार नाहीं, अशा दहापांच गृहस्थांचीं नांवें मी त्यांना सुचवूं शकेन. बेजबाबदार लोक त्यांनीं बोलावल्यास त्यांची संभावना व्हावयाची तीच होईल! पण महात्मा गांधी आणि कॉंग्रेसची वरिष्ठ अधिकारी मंडळी यांच्याकडूनच आज म्हैसूर कॉंग्रेस-कमिटीचा कान परस्पर पिळला गेल्यामुळें मला त्यासंबंधानें अधिक सांगण्याचें कारण उरलें नाहीं.

असो. वरील अनेक वादग्रस्त प्रश्नांसंबंधानें माझ्या या प्रवास-यात्रेंत व दौऱ्यांत मीं काय अभिप्राय प्रकट केले हा विषय सांगून झाल्यामुळें ही लेख-माला संपवून मी वाचकांची रजा घेतों.

पुणें वार्ताहर-संघाचा वाढदिवस

[पुणें येथील वार्ताहर-संघाचा प्रथम वर्षाचा वाढदिवससमारंभ रविवार, ता. २३ जानेवारी १९३८ रोजीं श्री. न. चिं. केळकर यांच्या अध्यक्षते-खालीं साजरा झाला. तेव्हां त्यांचें खालील आशयाचें भाषण झालें.]

" सध्यांच्या दिवसांत संघ स्थापून शक्ति वाढविणें—आपल्या हिताहिताची काळजी घेणें--हें आवश्यक झालें आहे. या दृष्टीनें पाहतां आपण वार्ताहर-संघ स्थापन केला हें चांगलेंच झालें. संघ झाला कीं, त्यांतून पुढेंमागें संपाचे वारे वाहूं लागण्याचा संभव असतो; पण या सर्वसामान्य नियमाला आपला संघ अपवादात्मक राहील अशी मला आशा आहे. मात्र वर्तमान-पत्रांच्या मालकांनींहि ही धोक्याची सूचना समजून न्यायबुद्धीनें वार्ताहरांचें हित पाहावें.

वार्ताहराचें उच्च स्थान

वार्ताहराच्या धंद्याला मान नाहीं, तो कमी प्रतीचा आहे, हें म्हणणें अगदीं चुकीचें आहे. मी स्वतः तर वार्ताहराच्या पेशाला अधिक मान देणारा आहे. यासंबंधाचीं मी माझीं स्वतःचींच एकदोन उदाहरणें सांगतों म्हणजे मला वार्ताहराचा पेशा किती मानाचा वाटतो याची कल्पना आपणांस येईल. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचा मी सभासद असतां व त्या वेळीं मला व्यासपीठावर बसण्याचा हक्क असतांहि मी बैठकीच्या वेळीं वार्ताहर म्हणून वृत्तपत्राच्या रांगेंत बसून बैठकींतील कामकाजाचे अहवाल लिहिले आहेत. असेंब्लीचा सभासद असतां दिल्ली व सिमला येथील अधिवेशनाचीं माझीं बातमीपत्रें आपणांपैकीं पुष्कळांनीं वाचलींच असतील. याहिपेक्षां दुसरा उल्लेखनीय दाखला म्हणजे मी माझ्या लेखनाचे जे बारा खंड काढणार आहें त्यांतील शेवटचा खंड मुद्दाम 'वार्ताहर' खंड या नांवानेंच तयार करणार आहें व त्यांत मी आजवर लिहिलेल्या रिपोर्टांचा समावेश करणार आहे. सारांश, संपादक म्हणवून घेण्यांत मला जितका मान वाटतो तितकाच वार्ताहर म्हणवून घेण्यांत वाटतो. नुसत्या बातम्या लिहून देण्यापेक्षां त्या आकर्षक रीतीनें लिहून देण्यांत बातमीदाराचें खरें कौशल्य असतें.

चिरोल व लोथियन हेहि वार्ताहरच !

बातमीदाराच्या वर्गांतील सर्वांनाच बातमीदार म्हणून ओळखण्यांत येतें; पण त्यामध्येंहि श्रेष्ठ-कनिष्ठ वर्ग असतातच. रावणाची लंका जाळण्याकरितां गेलेले रामदूत हे सर्व वानर जातीचेच होते खरे; पण त्यांतहि लहान वानर आणि हनुमान यांच्या कामगिरींत पडलेली तफावत दिसतेच कीं नाहीं ? असाच श्रेष्ठ-कनिष्ठभाव किंवा तफावत पुण्यांतील एखाद्या कोर्टांतली बातमी आणणाऱ्या बातमीदारांत व परराष्ट्रीय राजकारणाच्या खात्याचे डायरेक्टर म्हणून काम करणाऱ्या व हिंदुस्थानांत येऊन येथील पुढाऱ्यांच्या गांठीभेटी घेऊन एकंदर राजकीय परिस्थितीचें बातमीपत्रद्वारें बरोबर चित्र रेखाटणाऱ्या चिरोलसाहेबांच्या कामगिरींत आहे. येथें परवां येऊन गेलेले लॉर्ड लोथियन हेहि वार्ताहरच आहेत. त्यांनीं पाठविलेलीं बातमीपत्रें जर कोणाला वाचावयास मिळतील तर त्याला त्यांत हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थितीचें चित्र बरोबर उमटलेलें दिसेल.

धंद्यांतील कौशल्य व शील

वार्ताहराचें काम करणारांच्या अंगीं दोनतीन गुण प्रामुख्यानें असावयास पाहिजेत. वार्ताहराला निरीक्षणशक्ति व आकर्षक लेखनशैली हीं असावयास पाहिजेच. पण त्याचबरोबर मनुष्यस्वभावाचें ज्ञानहि त्यास असावयास पाहिजे. सभांतील भाषणांचे रिपोर्ट देण्याचें काम फार कौशल्याचें असतें. वक्त्याचें भाषण देतांना त्यांत वक्त्याचा अभिनिवेश, ठसकेबाजपणा व वेचक शब्द यांचें बरोबर चित्र उमटलें असलें पाहिजे तरच तो रिपोर्ट साधला असें म्हणतां येतें. वार्ताहराचें काम करणाराला लघुलेखनाची जरूरी लागतेच असें नाहीं. उलट जर एखादा वार्ताहर लघुलिपींत वक्त्याचें सर्व भाषण लिहून देऊं म्हणेल तर त्याला तें शक्य होणार नाहींच; पण त्यानें लिहिलेला रिपोर्ट हा मुद्द्याचे शब्द टिपून घेऊन त्यावरून लिहिलेल्या रिपोर्टापेक्षां थोडा कमी दर्जाचाच उतरेल. रिपोर्टरच्या धंद्यांतलें चित्ताकर्षक रिपोर्ट लिहिणें हें कौशल्य; पण सत्यकथन हें त्याचें शील आहे. सत्यकथन म्हणजे सत्यान्वेषण खरें; पण त्याचबरोबर कोणत्या गोष्टींना कमी अगर अधिक महत्त्व द्यावयाचें हें ठरविण्याचीहि पात्रता त्याच्या अंगीं अवश्य असावयास पाहिजे. जनता एका टोकाला व वार्ताहर हा दुसऱ्या टोकाला अशी ही एक साखळी आहे."

संस्थानी राजकारण

संस्थानिकांनाहि कौन्सिल पाहिजे

(केसरी—२१ नोव्हेंबर १९१६)

तीन आठवड्यांपूर्वी दिल्ली येथें संस्थानिक लोकांची परिषद भरली होती त्या प्रसंगीं, औपचारिक रीत्या व उघडपणें संस्थानिकांतर्फे व सरकारतर्फे भाषणें झालीं. चर्चा झालेल्या गोष्टींत नाहीं म्हणावयास एक गोष्ट महत्त्वाची होती व जरी ती आजच प्रथम नव्यानें चर्चेस निघालेली नसली तरी संस्थानिकांना एवढा हेलपाटा देऊन का होईना पण तिचा पुनरुच्चार घडला ही गोष्ट आमच्या मतें चांगली झाली. ती गोष्ट म्हटली म्हणजे हिंदी संस्थानिकांचें एखादें कौन्सिल बनविण्यासंबंधाची होय. अशा प्रकारचें कौन्सिल असण्याची आवश्यकता काय आहे हें थोड्याशा विचाराअंतीं वाचकांच्या लक्षांत येईल. हिंदी संस्थानिक व ब्रिटिश सरकार यांची जोडी अशी कांहीं लोकविलक्षण आहे कीं, तिला जगांतील दुसऱ्या कोणत्याहि राज्यांत हुडकूं गेलें तरी उपमान सांपडावयाचें नाहीं. एकंदर हिंदुस्थानांतील एकतृतीयांशाइतका मुलूख व एकपंचमांशाहून अधिक प्रजा देशी संस्थानिकांच्या ताब्यांत आहे. या संस्थानिकांत लहान व मोठे अशांची एक खिचडी होऊन गेलेली आहे. एखाददुसरें संस्थान विस्तारानें असेंहि मोठें आढळेल कीं, इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे प्रमुख युरोपियन राष्ट्रांच्या खांद्याला खांदा भिडवून बरोबरीच्या नात्यानें लढणाऱ्या इटली देशाएवढें जवळजवळ तें भरेल; तर कित्येक संस्थानें ज्या अल्प राष्ट्रांचें व्यक्तित्व नष्ट होऊं देण्याकरितां युरोपांतील युद्ध माजून राहिलें आहे त्या बाल्कन राष्ट्रांएवढीं भरतील; आणि कित्येक तर इतकीं चिमुकलीं आहेत कीं, त्यांच्या क्षेत्रफळाचे चौरस मैल शेंकड्यांनींहि मोजतां येणार नाहींत ! परंतु ब्रिटिश सरकारनें पुष्कळशा संस्थानिकांवर मिळविलेला विजय विजिगीषेचा नसून स्नेहभावाचा होता. यामुळें ब्रिटिश सरकारशीं त्यांचे संबंध वरिष्ठ--कनिष्ठ अशा प्रकारचे नसून स्नेही किंवा

सोबती अशा नात्याचेच होते; व तात्त्विक दृष्ट्या तरी अद्यापिहि ते तसेच आहेत. कांहीं संस्थानांचा पत्रव्यवहारसंबंध थेट हिंदुस्थान सरकारशीं घडतो. सुमारें १७५ संस्थानें खुद्द हिंदुस्थान सरकारच्या काराभारांत येतात व सुमारें ५०० संस्थानें प्रांतिक सरकारच्या कारभारांत येतात. कित्येकांच्या दरबारीं रेसिडेंट अगर ब्रिटिश सरकारचा वकील राहतो व कित्येकांचा पत्रव्यवहार दरबारीं न राहणाऱ्या पोलिटिकल एजंटामार्फत होतो. अशा प्रकारची विषम परिस्थिति असतांहि अधिकाराच्या दृष्टीनें हीं सर्व संस्थानें एका अर्थी एकाच दर्जाचीं किंवा एकाच पायरीवरचीं ठरतात. कारण त्यांतील मोठ्यांतल्या मोठ्या संस्थानिकालाहि परराष्ट्राशीं स्वतंत्र रीतीनें तहनामे किंवा व्यापारी संबंध ठरवितां येत नाहींत; व उलटपक्षीं अगदीं लहानांतल्या लहान संस्थानिकालाहि स्वतःच्या प्रजेवर बहुतेक अधिकार इतके पूर्ण आहेत कीं, त्यांच्या अंतर्व्यवस्थेंत ब्रिटिश सरकार कायद्यानें हात घालूं शकत नाहीं.

तथापि, या स्वतंत्रप्राय दिसणाऱ्या संस्थानिकांची स्थिति एका अर्थानें आज सामान्य ब्रिटिश प्रजाजनापेक्षांहि अडचणीची आहे, व ती अडचण ही कीं, संस्थानिकांस कोणत्याहि एखाद्या बाबतींत अन्याय किंवा त्रास झाल्यास त्याची दाद लागणें मुष्कलीचें होतें. खुद्द सरकार म्हणजे व्यक्तिशः गव्हर्नर अगर गव्हर्नर जनरल हेच त्यांचें वरिष्ठ न्यायकोर्ट; पण त्या न्यायकोर्टाचीं सर्व द्वारें सरकारी पोलिटिकल खात्याच्या हातीं. अर्थात् या व्यक्तीकडून मिळेल व या द्वारांतून बाहेर पडेल तितकाच न्याय त्यांच्या पदरीं पडणार. ब्रिटिश अमलांतील खात्यांची अडचण नाहीं असें नाहीं; पण संस्थानिकांसंबंधानें विशेष अडचणीची गोष्ट ही कीं, ब्रिटिश मुलुखांतील प्रजेच्या कारभाराविषयीं कायदेकौन्सिलांतून जी चर्चा होऊं शकते व वर्तमानपत्रद्वारा लोकमताचा जो पाठिंबा मिळूं शकतो त्या चर्चेचा किंवा त्या पाठिंब्याचा फायदा संस्थानिकांस मिळत नाहीं. यामुळें संस्थानिकांचा कारभार हें 'तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार' या म्हणीचें एक उत्कृष्ट उदाहरण होऊन राहिलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पाहावयास गेलें तर सरकारास कायद्यानें कोणाहि संस्थानिकावर कोणत्याहि प्रकारची सक्ती करतां येत नाहीं. पण प्रत्यक्ष प्रकार कांहीं वेगळाच असतो! कारण रेसिडेंट अगर पोलिटिकल एजंट यांनीं एखादी गोष्ट म्हटली व संस्थानिकानें ती न ऐकली तर त्याला त्याबद्दल, तो अधिकारी बदलून जाईपर्यंत, गुप्त छळ सोसावा लागतो. खालसामध्यें असा छळ झाल्यास त्याचा

गवगवा करतां येतो व गवगव्यानें छळाचा सर्वस्वीं परिहार न झाला तरी जन-समूहाची सहानुभूति तरी मिळते. सहानुभूति हें दुःखांतलें एक मोठें सुख आहे. तिच्यायोगानें दुःख सोसण्याला मनुष्याला धीर येतो. पण देशी संस्थानिकांना हें सुख कधींहि लाभत नाहीं. त्यांचें दुःख त्यांना आपल्या ठिकाणींच झुरत सोसावें लागतें. खालसातींतला यःकश्चित प्रजाजन वर्तमानपत्रद्वारा आपलें दुःख वेशीवर बांधूं शकतो, पण संस्थानिकांनीं वर्तमानपत्रांकडे धाव घेणें म्हणजे तो एक अक्षम्य गुन्हा मानला जातो. बरें, वर्तमानपत्रें राहिलीं. पण संस्थानिकांना आपल्या सुखदुःखाची चर्चा आपापसांत तरी मोकळ्या मनानें करतां यावी कीं नाहीं ? पण तेंहि नाहीं. देशी संस्थानिक हे या बाबतींत अत्यंत हतभागी आहेत. त्यांना पोलिटिकल एजंट किंवा रेसिडेंट यांच्या मध्यस्थी किंवा साक्षी-शिवाय परस्परांशीं राजरोस दळणवळण किंवा पत्रव्यवहार ठेवतां येत नाहीं. दोन संस्थानिकांनीं गुप्तपणें एकत्र जमणें हें तुरुंगांतील कैद्यांनीं कामाव्यतिरिक्त एकमेकांशीं बोलण्याइतकें अप्रशस्त मानलें जातें. तात्पर्य, पोलिटिकल अधि-काऱ्यांना खूष ठेवून संस्थानिक लोक जो काय न्याय मिळवूं शकतील तेवढाच आज त्यांना मिळणार !

ही स्थिति पालटण्याकरितां एखादें कौन्सिल स्थापित होणें हाच तूर्त उत्तम उपाय आहे. ब्रिटिश सरकार व खालसातींतील प्रजाजन यांचे संबंध कायद्यानें बांधलेले असतात, व प्रसंगविशेषीं ब्रिटिश न्यायकोर्टांत सरकारी खात्याविरुद्ध प्रजाजनास, त्या कायद्यांचा योग्य अर्थ ठरून, न्याय मिळूं शकतो. पण तहनामे हेच संस्थानिक व सरकार यांच्या दरम्यानचे कायदे होत. यांच्या शब्दांचा वाद उत्पन्न झाल्यास तो संस्थानिकांनीं कोणत्या न्याय-कोर्टांत तोडून घ्यावा ? या दृष्टीनें पाहतां नुसत्या कौन्सिलानेंहि काम भाग-णार नाहीं. कारण कौन्सिलनें एखादा निर्णय दिल्यास त्याला हुकूमनाम्याचें स्वरूप येणार नाहीं. खालसातींतील कायदेकौन्सिलच्या ठरावाइतकीच त्याची किंमत होईल, पण अशा प्रकारचें न्यायकोर्ट किंवा पंचायत-कोर्ट स्थापित होईपर्यंत तूर्त संस्थानिक-सभेनेंहि बरेंच काम भागण्यासारखें आहे. कारण संस्थानें व सरकार यांच्या दरम्यान सरहद्दीची वांटणी, जकातीचें उत्पन्न, आगगाड्यांचे रस्ते, अबकारीखातें, न्यायइन्साफीचे अम्मलबजावणीस परस्पर मदत, एकमेकांच्या गुन्हेगारांची धरपकड, फौज व पोलीस व ब्रिटिश सरकारकडून संस्थानाच्या कारभारांत होणारी ढवळाढवळ वगैरे बाबतींत

संस्थानिकांच्या तक्रारींची चर्चा होण्यास कौन्सिल किंवा संस्थानिक-सभेनें बरीच मदत होईल. मात्र ही सभा कांहीं तरी ठरीव नियमांनीं प्रस्थापित झाली पाहिजे. तिची घटना कशी असावी ? तिच्या सभा केव्हां व्हाव्या ? तिच्या कामकाजाची शिस्त कशी असावी ? आणि तिच्या ठरावांची बजावणी कशी व्हावी ? वगैरे गोष्टींसंबंधानें नियम ठरणें जरूर आहे. नाहीं तर या सभेची स्थिति आमच्या इकडील जिल्हा-दरबाराप्रमाणें व्हावयाची !

आपल्या अंतर्व्यवस्थेंत संस्थानिक स्वतंत्र आहेत, यामुळें ब्रिटिश सरकारास त्यांच्या कारभारांत हात घालतां येत नाहीं ही गोष्ट तत्त्वतः खरी असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत ती तितकी खरी नाहीं. मात्र हात घालणें अगर न घालणें हें सरकार केवळ आपल्या सोयीप्रमाणें करीत असतें. ब्रिटिश सरकारवर हिंदुस्थानसंबंधीं ईश्वरानें अनेक प्रकारच्या जबाबदाऱ्या लादल्या आहेत, त्यांतलीच एक अशी आहे कीं, देशी संस्थानांत झालें तरी गैरकारभार चालूं नये, अथवा प्रजेवर जुलूम होऊं नये. पण गैरकारभार किंवा जुलूम यांची व्याख्या ठरलेली नसल्यानें एखादा संस्थानिक सरकारच्या मर्जींतला अगर गैरमर्जींतला आहे यावरच सर्व पारडें बहुधा फिरतें. जो संस्थानिक पोलिटिकल तंत्र नीट संभाळतो व सरकारास प्रिय अशा गोष्टी करतो, त्याच्या कारभारांत हात घालण्याचा प्रसंग आला असतां सरकार संस्थानिकांच्या स्वातंत्र्याचा हवाला देतें. पण जो संस्थानिक सरकारशीं बांकून वागतो व मतस्वातंत्र्य दाखवतो त्याच्याशीं वागतांना वर दर्शविलेल्या जबाबदारीस फाजील महत्त्व प्राप्त होतें ! याकरितां गैरकारभाराची व्याख्या ठरणें जरूर आहे व संस्थानिक-सभेंत असल्या प्रश्नांची मोकळेपणानें चर्चा होऊं दिल्यास सरकारनें संस्थानिकांच्या कारभारांत केव्हां हात घालावा व केव्हां घालूं नये याला कांहीं तरी व्यवस्था लागेल. पण हें सर्व होण्यास संस्थानें व सरकार यांच्यामधील संबंधास गोषाचें जें स्वरूप आज येऊन राहिलें आहे तें आधीं निघून गेलें पाहिजे; आणि जें स्वातंत्र्य खालसांतील प्रजेस अनुभवावयास मिळतें तितकें तरी संस्थानिकांस मिळालें पाहिजे. आतां कोणतेंहि स्वातंत्र्य घेणारा जसा भेटेल तसें तें त्याला मिळतच असतें; व पुष्कळ अंशीं 'गोषांतील स्त्रियां'ची पदवी आपणास प्राप्त करून घेण्यास आमच्या संस्थानिकांचा भित्रेपणाच कारण झालेला आहे, नाहीं असें नाहीं. सरकारच्या इतराजीनें होणारें त्यांचें नुकसान सामान्य प्रजाजनांपेक्षां फार मोठें असतें खरें; तरी पण त्यांनीं हेंहि विसरतां कामा नये

कीं, संस्थानिक या नात्यानें त्यांचा स्वाभिमानहि सामान्य प्रजाजनांपेक्षां अधिक असला पाहिजे. जे सामान्य प्रजाजनांपेक्षांहि भित्रे ते राजे कसले? आपले हक्क रक्षण करण्यासंबंधानें झगडण्याच्या बाबतींत त्यांनींच इतरांना उदाहरण घालून दिलें पाहिजे. व्यक्तिमात्र प्रजाजनाची जबाबदारी स्वतः त्याच्यापुरती असते. संस्थानिकांची जबाबदारी संस्थानचे राजे व ट्रस्टी अशी दुहेरी आहे. व्यक्तिशः त्यांचा स्वभाव फाजील उदार असला तरी गादीकरितां त्यांना हिशेबी बनलें पाहिजे. आमच्या संस्थानिकांमध्यें अशा प्रकारची जाणीव मुळींच नसेल असें आमचें म्हणणें नाहीं. पण संस्थानिक-सभेसारख्या संस्थेच्या अभावीं सरकारास त्यांना एकएकटें घेऊन पायावर उंसाच्या एकेरी कांड्याप्रमाणें सहज मोडतां येतें. तेंच अशी संस्था अस्तित्वांत आल्यास त्यांना सोबतीचा फायदा मिळून धीर येईल आणि समुदायामुळें एकमेकांचा एकमेकांस अप्रत्यक्ष का होईना जोर पोंचेल. बहुधा अशाच हेतूनें दिल्लीस जमलेल्या संस्थानिकांनीं नरेंद्र-सभेची मागणी केली असावी, व त्रेही म्हटल्या जाणाऱ्या संस्थानिकांची ही साधी मागणी सरकारकडून मान्य होऊन लवकरच अशा प्रकारची सभा स्थापली जाईल अशी आम्हास आशा आहे.

पण संस्थानच्या प्रजेची काय वाट?

(केसरी—२८ नोव्हेंबर १९१६)

आमच्या हिंदी संस्थानिकांनाहि एखादें कौन्सिल कां हवें हें वर सांगितलें. पण नुसते संस्थानिक म्हणजे कांहीं संस्थानें नव्हेत. संस्थानांत संस्थानिकांच्या प्रजेचाहि समावेश होतो, किंबहुना संस्थानिकांना जें महत्त्व आहे तें केवळ पांचसातशें संस्थानिक व्यक्तींच्यामुळें नसून, संस्थानी अमलाखालीं असणाऱ्या एकंदर हिंदुस्थानच्या एकपंचमांश प्रजेमुळें आहे. पण दुर्दैवानें ही प्रजा जवळजवळ असून नसल्यासारखीच गणण्यांत येते. खालसा मुलखांतील यःकश्चित् प्रजाजनास जे हक्क, जे अधिकार व ज्या सवलती आहेत त्याहि आमच्या संस्थानिकांना नाहींत; पण याच्याहि पुढची परतंत्रपणाची एक पायरी असून ती संस्थानांतील प्रजाजनांची आहे. खालसांतील प्रजेला

फार तर एकच ब्यूरॉक्रसीचा जाच असतो; संस्थानी प्रजेला दुहेरी जाच होत असतो. इंग्रजी व देशी अशा जाड दुपदरी ब्यूरॉक्रसीच्या वस्त्रांतून गळून खालीं पडेल तेवढेंच स्वातंत्र्यसुख काय तें संस्थानी प्रजेस लाभणार !

केवळ एक-दोन साधीं उदाहरणें दिलीं असतां वरील विधान अधिक स्पष्ट होईल. ब्रिटिश मुलुखांत कांहीं नाहीं म्हटलें तरी स्थानिक-स्वराज्यसंस्था आणि कायदेकौन्सिलें आहेत. याचा अर्थ हा कीं, कांहीं थोड्या गोष्टी तरी त्यांना आपल्या जबाबदारीवर करतां येतात आणि सरकारी कारभाराची त्यांना थोडीबहुत तरी चर्चा करतां येते. पण संस्थानांतून स्थानिक कारभार देखील प्रायः सरकारी खात्यामार्फतच चालतो, आणि राज्यकारभारावर तर लोकमताचा दाब यत्किंचितहि राहत नाहीं. तसेंच वर्तमानपत्रांचा कायदा जरी आज जारीनें अमलांत आहे तरी सार्वजनिक सुखदुःखांच्या बाबींसंबंधानें ब्रिटिश प्रजेला मोडकेंतोडकें का होईना पण लोकमत व्यक्त करतां येतें; परंतु संस्थानी अमलांतील पांचसहा कोटि लोकांना तेंहि समाधान मिळत नाहीं. वास्तविक खालसा मुलूख व संस्थानी मुलूख यांजमध्यें केवळ काल्पनिक रेघेची सरहद्द असते; व अंमल कोणाचाहि असला तरी बुद्धिमत्ता, आकांक्षा व मनुष्यस्वभाव या दृष्टीनें पाहतां अशा सरहद्दीनें विभागलेले दोहोंकडचे लोक एकाच साम्राज्यदेहाचे जिवंत अवयव आहेत; असें असतां या दोहोंच्या वागणुकींत इतकी विषमता कां राहावी ? हा प्रश्न कोणासहि सहज सुचण्या-सारखा आहे. या दोन वर्गांच्या अंगीं पात्रता भिन्न प्रकारची आहे असें नाहीं, तर केवळ त्यांची राजकीय परिस्थिति भिन्न आहे इतकेंच काय तें. एकतंत्री कारभाराची आवड ब्रिटिश अधिकाऱ्यांसच आहे असें नाहीं. देशी अधिकाऱ्यांनाहि ती असतेच. मात्र फरक इतकाच कीं, देशी संस्थानांतून देशी अधिकाऱ्यांच्या या लालसेस ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या लालसेची जोड मिळते. खालसातींतील एकतंत्री अधिकाराची एकच कोंडी फोडावी लागते, पण संस्थानांतून एकतंत्री अधिकाराच्या दोन कोंड्या फोडल्याशिवाय कार्यभाग होत नाहीं. कित्येक संस्थानिक लोकमताला स्वतःच्या इच्छेनेंच धाब्यावर बसवितात, तर दुसऱ्या कित्येकांस ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या इच्छेची निदान सबब तरी सांगतां येते. पण मिळून दोहोंचा परिणाम अखेर एकच होतो.

प्रजा खालसातींतील असली काय किंवा संस्थानांतील असली काय, तिची स्थिति सर्व बाजूंनीं आज सारखीच असावयास पाहिजे. भौतिक सुधारणेचे

फायदे जर दोनहि प्रजांस सारखेच उपभोगावयास सांपडतात, व ते उपभोगण्यास दोनहि प्रजा सारख्याच लायक आहेत असें जर मानण्यांत येतें, तर राजकीय बाबतींत दोघांनाहि सारखाच दर्जा व सारखेंच सुख मिळण्यास काय हरकत आहे ? पण दुर्दैवानें दोनहि प्रजांचा राजकीय दर्जा सारखा राहावा अशी कळकळ किंवा दक्षता ब्रिटिश सरकार बाळगीत नाहीं ही गोष्ट निर्विवाद आहे. एवढेंच नव्हे तर ज्या गोष्टी उघडपणें ब्रिटिश अमलांत होत नाहींत अशाहि गोष्टी परस्पर नेटिव्ह संस्थानिकांच्या हातून करविण्याचा कित्येक पोलिटिकल अधिकारी केव्हां केव्हां प्रयत्न करतात, व तो त्यांचा प्रयत्न चांगला सिद्धीसहि जातो. उदाहरणार्थ, खालसातींत कांहीं विवक्षित मर्यादेपर्यंत कां होईना पण भाषणें, व्याख्यानें, सभा, परिषदा वगैरे राजकीय चळवळी बिनहरकत होऊं शकतात, पण संस्थानी मुलखांत मात्र त्यांवर कडकडीत सरकारी बहिष्कार घातला जातो. आतां कित्येक संस्थानांतून हा बहिष्कार संस्थानिकांना प्रिय असतो म्हणून घातला जात नाहीं, तर तो त्यांना स्वतःला नापसंत असला तरी वरिष्ठ पोलिटिकल अधिकाऱ्यांच्या कारस्थानामुळें घातला जातो ! अशीं कित्येक वर्तमानपत्रें दाखवून देतां येतील कीं, जीं खालसातींत प्रेस अॅक्ट होण्यापूर्वीं अव्याहत चालत होतीं व तो अॅक्ट झाल्यानंतरहि जामिनकी वगैरे भरून का होईना पण आजहि चालू आहेत. हीं वर्तमानपत्रें ब्रिटिश सरकारास आवडतीं किंवा पसंत आहेत असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं, तरी पण तीं चालू आहेत एवढी गोष्ट खरी. त्यांचें अस्तित्व नाखुषीनें का होईना पण सोसण्यास ब्रिटिश सरकार तयार आहे. पण मौज ही कीं, प्रेस अॅक्टापूर्वींहि नेटिव्ह संस्थानांतून वर्तमानपत्रें फारशीं चालू दिलीं जात नव्हतीं, व आतां तर जीं कित्येक वर्तमानपत्रें ब्रिटिश मुलखांत धडधडीत राजरोस चालतात त्यांजवर संस्थानांतून मात्र बहिष्कार घातला जात आहे ! या बाबतींत केवळ संस्थानिकांच्या इच्छेप्रमाणेंच गोष्टी घडावयाच्या असत्या तर असा बहिष्कार घातला गेला नसता अशी आमची पक्की खात्री आहे. वास्तविक वर्तमानपत्रांतून जी चर्चा होते ती ब्रिटिश मुलखांतील कारभारासंबंधानेंच होते, देशी संस्थानांच्या कारभारासंबंधानें बिलकूल होत नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. असें असतां ही चर्चा खुद्द ब्रिटिश मुलखांत लोकांना वाचूं देण्यांत येते आणि संस्थानांतून मात्र ती वाचण्यास मज्जाव होतो, हें आश्चर्य नव्हे काय ? लोकसभा वगैरेंचीहि तीच गोष्ट आहे.

इकडे ब्रिटिश मुलुखांत सरकार लोकांस कायदेकौन्सिलें देत आहे इतकेंच नव्हे तर त्यांचे अधिकार दिवसेंदिवस वाढतहि आहेत. पण लोकप्रतिनिधींचे सभा स्थापण्याची संस्थानांत कोणी थोडी चळवळ केल्यास ती एखाद्य राजद्रोही किंवा क्रांतिकारक कटाप्रमाणें सक्तीनें निर्मूळ करण्यांत येते हें कसें! आम्हांला तर याचें कारण इतकेंच दिसतें कीं, राजकीय बाबतींतील जें उदार धोरण आपल्या स्वतःच्या मुलुखांत चालविण्याचें धैर्य सुधारलेल्या ब्रिटिश सरकारच्या अंगीं आहे, तें सर्वस्वीं आवरतें घेऊन, प्रतिगामी धोरणाचा खेळ संस्थानांतून खेळण्याचा मोह पोलिटिकल अधिकाऱ्यांस आवरत नाहींसा होतो. संस्थानांतून पोलिटिकल अधिकारी ही जी गुप्त ढवळाढवळ करतात तिला खुद्द सरकारची चिथावणी किंवा पाठबळ असतें असें आमचें म्हणणें नाहीं. पण कायदे-कौन्सिलें, वर्तमानपत्रें वगैरेंच्या जाचांतून आयती सुटका होऊन राजकीय चळवळीचा विंचू परस्पर संस्थानिकांच्या मुठीनें मारण्याची जी आयती संधि पोलिटिकल अधिकाऱ्यांना मिळते तिचा ते पूर्णपणें फायदा घेतात, आणि सरकार त्यांच्या या लीलेकडे धडधडीत कानाडोळा करतें एवढें मात्र म्हटल्याशिवाय आमच्यानें राहवत नाहीं.

पण संस्थानिकां-संस्थानिकांमध्येंहि दोन प्रकार असतात. कित्येक संस्थानिकांचा पोलिटिकल खात्याच्या हुकमतीमुळें व दहशतीमुळें नाइलाज होत असेल हें आम्हांस कळतें; पण आम्हांस हेंहि पक्कें माहीत आहे कीं, दुसरे कित्येक संस्थानिक या दहशतीची सबब सांगून किंवा बहाणा करून स्वतःला प्रिय म्हणूनच लोकमताचें प्राबल्य वाढूं न देतां दडपशाहीचा कारभार करतात. 'रविरपि न दहति तादृग्यादृक्संदहति वालुकानिकरः। अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ॥' प्रत्यक्ष सूर्याच्या उन्हापासूनहि होत नाहीं असा दाह उन्हानें तापलेल्या वाळूपासून होतो, अशा अर्थाचें दुर्जननिंदेचें एक संस्कृत सुभाषित आहे त्याची आम्हाला या ठिकाणीं आठवण होते. कित्येक संस्थानिकांचीं कृत्यें पाहिलीं म्हणजे ब्रिटिश सरकारचा अम्मल फार बरा, असें वाटतें. देशी संस्थानांसंबंधानें लॉर्ड डलहौसी यांच्या धोरणास बंडामुळें आळा पडला तो पडला नसता तर हिंदुस्थानचें हित अधिक झालें असतें असें म्हणण्याचा मोहहि मनाला क्षणभर अनावर होतो. ब्रिटिश राज्यविभागाचा विस्तार फार मोठा असल्यामुळें, आणि एकच अधिकारी कोठेंहि फार दिवस राहत नसल्यामुळें, दुःखाचा दिवस केव्हां तरी

संपून सुखाचा दिवस येईल अशी आशा करण्यास जागा असते. पण एखादा संस्थानिक वाईट निघाल्यास प्रजेच्या सबंध पिढीच्या पिढीला आपला जन्म जुलुमांत काढावा लागतो. अर्थात् आजन्म वैर संपादून संस्थानिकांच्या जाचांत राहण्याखेरीज गत्यंतर नसतें. ब्रिटिश राज्यकारभारांत जसे विस्ताराचे दोष तसेच संस्थानच्या कारभारांत संकुचितपणाचे दोष आढळून येतात. टीचभर क्षेत्रांत राजाचे अष्टाधिकार गाजवावयास सांपडल्यामुळें संस्थानिकांच्या हातून आपण सुटून जाऊं अशी खात्री कोणासच बाळगतां येत नाहीं, व निराशेच्या दडपणाखालीं त्यांना संस्थानिकांच्या एकतंत्री अमलाचा जाच सोसावा लागतो.

संस्थानच्या कारभारासंबंधानें जरी आम्ही सहसा लिहिण्याच्या भानगडींत पडत नाहीं, तरी या कारभारांतील दोष आम्हांस माहीत नाहींत असें नाहीं. उदाहरणार्थ, कित्येक संस्थानिक संस्थानच्या वसुलाचा पुष्कळसा भाग आपल्या स्वतःच्या चैनीकडे खर्च करतात आणि प्रजेचें शिक्षण, आरोग्य वगैरे सामान्य गोष्टींकडेहि दुर्लक्ष करतात; मग प्रजेच्या संपन्नतेच्या वृद्धीकडे लक्ष देणें तर दूरच राहिलें. कित्येक संस्थानिकांना केवळ पैसा सांचविण्याची बेसुमार हांव असल्यामुळें त्यांच्या पदरच्या अधिकाऱ्यांना ते अत्यंत हलके पगार देतात व त्यामुळें अर्थातच लाचलुचपतीचा प्रकार फार चालतो. कित्येक संस्थानिकांना न्यायमनसुब्याच्या सामान्य तत्त्वाचीहि ओळख नसते, तरी पण न्यायमनसुब्याच्या कामीं ते प्रत्यक्ष ढवळाढवळ करतात. पण अशा रीतीनें हे दोष सांगत बसल्यास फारच विस्तार होईल. थोडक्यांत सांगावयाचें तर, संस्थानांतील प्रजेस जरी आमच्या स्वराज्याच्या मागणींतलें सर्व स्वराज्य आधींच मिळून चुकलेलें आहे तरी, पुष्कळ संस्थानांतून सुराज्य मात्र असावें तितकें अद्यापि नाहीं. स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागत नाहीं हें जरी खरें, तरी केवळ स्वराज्यानेंच काम संपतें असें मात्र कोणीहि समजत नाहीं. तसें खरोखर असतें तर हिंदुस्थानखेरीज बाहेरच्या सर्व देशांतून प्रजेला आज स्वराज्य लाभलेलें असतांहि सुराज्य साधण्याविषयीं ज्या खटपटी, ज्या चळवळी चाललेल्या आहेत त्या चालल्या नसत्या. आधीं स्वराज्य पाहिजे व मग त्यास सुराज्याची जोड मिळाली पाहिजे. ही जोड मिळविण्याकरितांच इतर देशांतील प्रयत्न आहेत व नेटिव्ह संस्थानांतूनहि जर कांहीं व्हावयास पाहिजे असेल तर अशाच प्रकारचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

संस्थानांतून राजकीय चळवळीचें काम करणें हें ब्रिटिश मुलुखापेक्षांहि अवघड कां होऊन राहतें याचें दिग्दर्शन आम्हीं वर केलेंच आहे. तथापि या अवघडपणाची सबब सांगूनच जर संस्थानिकांची प्रजा गप्प बसेल तर तिला सुराज्यसुख लाभण्याची केव्हांहि आशा बाळगतां येणार नाहीं. ब्रिटिश मुलुखांतील प्रजेसहि जें स्वराज्य लाभलेलें नाहीं तें आपणांस लाभलेलें आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवून त्याचा त्यांनीं योग्य अभिमान बाळगला पाहिजे. पण त्याचबरोबर संस्थानिकांचे हातून सुराज्यव्यवस्था लाभण्याबद्दलची चळवळ, जे परिश्रम व जो स्वार्थत्याग लागतो तोहि त्यांनीं केला पाहिजे. खुद्द संस्थानिकांचें सुराज्याभावामुळें कांहींच अडलेलें नाहीं. जर कोणाचें कांहीं अडलें असेल तर तें प्रजेचेंच आहे, व संस्थानची प्रजा हेंच खरें संस्थान अशी बुद्धि मनांत धरून राजकीय सुधारणेच्या व उन्नतीच्या मार्गास तिनें लागलें पाहिजे. संस्थानिकांचे ठायीं त्यांची भक्ति व निष्ठा असणें स्वाभाविक व योग्यहि आहे. किंबहुना ब्रिटिश मुलुखांत राजा हा प्रत्यक्ष राहत नसल्यानें व प्रजेला तो क्वचितच दृष्टिगोचर होत असल्यानें ब्रिटिश प्रजेच्या राजभक्तीला या दूरान्वयामुळें तितकें उज्ज्वल स्वरूप येऊं शकत नाहीं. पण स्वराज्याची आकांक्षा बाळगणें हें जसें खालसांतील प्रजेच्या राजनिष्ठेशीं विरोधी नाहीं तसेंच सुराज्याची आकांक्षा बाळगणें हेंहि संस्थानी प्रजेच्या राजनिष्ठेशीं विरोधी नाहीं. संस्थानांतून सुराज्यस्थापना करणें म्हणजे संस्थानिकांस गादीवरून काढून टाकून प्रजासत्ताक राज्य स्थापणें असें नसून इंग्लंडांतहि जशीं आज राजावर राज्यघटनेचीं बंधनें आहेत तशींच संस्थानिकांवरहि तीं असावीं अशी मागणी करण्यांत कांहींच वावगें नाहीं. कॉन्स्टिटयूशनल मॉनर्क (घटनापाशबद्ध राजपद) हे शब्द युरोपांत अपमानास्पद न गणले जातां उलट बहुमानास्पदच गणले जातात. म्हणून आमच्या संस्थानिकांनींहि स्वतःस नियमबद्ध करून घेणें हें भूषणावहच होईल. पण हें न समजण्याइतकी ज्याची बुद्धि कमकुवत व न उमजण्याइतकें ज्याचें मन क्षुद्र असेल त्याला सुधारण्याचें काम त्याच्या प्रजेनें आपल्या हातीं घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असेंच समजलें पाहिजे. संस्थानच्या प्रजेनें राजकीय चळवळीस सुरुवात करतांच प्रथम प्रथम पुढाऱ्यांना त्रास सोसावा लागून स्वार्थत्याग करावा लागेल ही गोष्ट आम्हीहि जाणून आहों. परंतु पहिल्या पिढीनें हा त्रास सोसल्यास व स्वार्थत्याग केल्यास पुढील पिढ्यांना तरी त्याचें गोड फळ मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं. खुद्द आपणां-

मध्यें राहणारा राजा असतां कोणत्याहि प्रयत्नानें का होईना, त्याचें मन सुराज्याकडे वळविण्यास जर आपण समर्थ झालों नाहीं, तर तो दोष आपला आहे असेंच संस्थानी प्रजेनें समजलें पाहिजे. संस्थानचें क्षेत्र लहान असल्यामुळें जसे तोटे आहेत तसे उलट कांहीं फायदेहि आहेत हेंहि विसरतां कामा नये. आणि राजकीय सुधारणेविषयीं प्रजेची खरी कळकळ दिसून आल्यास ती मनावर न घेण्याइतके नादान असलेच तर फार थोडे संस्थानिक असतील अशीहि आमची अद्यापि समजूत आहे.

देशी संस्थानिकांचा उपद्व्याप !

(केसरी—१९२१)

एका सहृदय सुभाषितकारानें मनाला टोचणाऱ्या सात शल्यांचें वर्णन केलेलें आहे. सूर्यप्रकाशांत पांढुरका दिसणारा चंद्र, तारुण्य ओसरलेली स्त्री, सुकलेला तलाव, अक्षरशून्य सुंदर पुरुष, द्रव्यलोभी प्रभु, दरिद्री सज्जन, आणि राजप्रसादानें लब्धप्रतिष्ठित बनलेला दुष्ट मनुष्य ! इतक्या सात गोष्टी, सुभाषितकार म्हणतो, माझ्या मनाला कांट्याप्रमाणें टोचतात. आणि वस्तुविरोध पाहतां त्या खरोखरच कांट्याप्रमाणें कां न टोचाव्या ? कोठेंहि औचित्यलोप झाला म्हणजे मनाला असेंच वाटावयाचें. पण सुभाषितकारानें वर्णन केलेलीं हीं एवढींच काय तीं सात शल्यें जगांत आहेत, इतर नाहींत, असें मात्र समजायचें नाहीं. त्यानें वर्णिलेलीं शल्यें हीं केवळ उपलक्षणें होत. औचित्यभंगाच्या दृष्टीनें अनुभवी सहृदय लोक मनांत आणतील तर ही मनःशल्यांची यादी आणखी किती तरी लांबवूं शकतील. आम्ही ज्या विषयावर आज लिहिण्याचें योजिलें आहे त्यावरून निदान एक मनःशल्य आम्हीच अधिक सुचवूं शकतों व 'स्वराज्यद्रोही छत्रपति' हें तें शल्य होय. खरोखर स्वराज्यविरोधी छत्रपति ही औचित्यभंगाची परमावधीच नव्हे काय ?

सन १९१९ च्या नव्या पार्लमेंटरी कायद्यानें, अर्धवट व तुटक्या का होईनात पण प्रगतिपर, राजकीय सुधारणा झाल्यापासून पुष्कळ लोकांचें चित्त या अर्धवट सुधारणा पुऱ्या करण्यापेक्षांहि, त्या आहेत तशा अर्धवटच का

होईनात पण खालसा मुलखाप्रमाणें, देशी संस्थानांतून अमलांत कशा येतील याकडे अधिक लागलें आहे. याचें कारण हेंच कीं, हिंदुस्थानांत प्रगति जी काय व्हावयाची ती वरील दोनहि मुलखांत बरोबरच झाली पाहिजे. तसें न होईल तर हिंदी राष्ट्राचा प्रवास कष्टप्रद व संकटमय होईल. अफगाणिस्थानांत लोकांना स्वायत्त स्वराज्य आहे कीं नाहीं याची चौकशी करण्याचें आम्हांला काय कारण! तसेंच देशी संस्थानांचा मुलूख सर्व एका बाजूला अलग व खालसा मुलूख तेवढा सर्व दुसऱ्या बाजूला अलग, अशी व्यवस्थित वांटणी असती तरीहि गोष्ट वेगळी. पण दुर्दैवानें म्हणा वा सुदैवानें म्हणा तसें नाहीं. एका हिंदुस्थान देशांत एकाच साम्राज्यसत्तेखालीं असलेलीं लहानमोठीं सुमारें सातशें संस्थानें सर्व मुलूखभर पसरलेलीं आहेत. खालसा व संस्थानी मुलुखाच्या या सरमिसळीला अनेक लोक अनेक प्रकारच्या उपमा देऊं शकतील. संस्थानाभिमानी लोक म्हणतील कीं, परकीय राज्याच्या बाजरीच्या काळ्या भाकरीवर देशी संस्थानें हीं पांढरे तीळच होत. आंग्लप्रेमी लोक म्हणतील कीं, देशी संस्थानें हीं गौरवर्ण ब्रिटिश रियासतीच्या चंद्रावरील ढग आहेत! कोणी त्रयस्थ म्हणेल कीं, देशी संस्थानें हीं हिंदी राष्ट्राच्या आंबोळींतील लहान मोठीं भोकें होत! आम्ही या तिहींपैकीं ही शेवटची उपमाच पसंत करूं; कारण राष्ट्रीय प्रगति व राजकीय हक्क ह्यांच्या दृष्टीनें पाहतां, हिंदुस्थानांत प्रवास करीत असतां ब्रिटिश मुलुखांतून संस्थानांत पाऊल ठेवतांच एखाद्या भोंकांत एकदम पाय गेल्यासारखा वाटतो खरा; व असें झालें म्हणजे बेकनच्या एका ग्रंथांत लिहिल्याप्रमाणें, वर आकाशाकडे पाहून ध्रुव नक्षत्राचा शोध करीत असतां विहिरींत पडून मेलेल्या ज्योतिष्याची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाहीं. कारण जोंपर्यंत एकतंत्री संस्थानिकांचा जुलूम शेजारीं नांदत आहे तोंपर्यंत ब्रिटिश मुलुखांतील अर्धवट सुधारणा ध्येयाच्या कळसाला नेऊन भिडविल्या तरी त्यांचा काय उपयोग?

वरील दृष्टीनें देशी संस्थानांतूनहि राजकीय सुधारणा अंमलांत आणण्याची खटपट करावी असें अलीकडे कांहीं दिवस लोकांना—व त्यांतूनहि संस्थानी प्रजेला वाटूं लागलें आहे. राष्ट्रीय सभेसारख्या नियमनिगडित संस्थेमध्येंहि संस्थानी प्रजेला प्रतिनिधींच्या नात्यानें स्थान देण्यांत आलें व संस्थानिकांना उद्देशून स्वराज्यदानाच्या उपदेशाचा ठराव करण्यांत आला हें नव्या मनूचें एक ठळक सुचिन्ह आहेच; पण जुलमांत पिचत पडलेल्या कित्येक काठेवाडी

व दक्षिणी संस्थानांतील प्रजाजन, धीटपणें जाहीर सभा भरवून आपल्या दुःखांचें गाऱ्हाणें तोंडावाटे काढण्याचें धाडस करूं लागले हीदेखील त्याच तोडीची गोष्ट होय. पण राजकीय प्रगतीच्या या प्रयत्नांना संस्थानिकांकडून इतक्यांतच क्रियेपेक्षां अधिक प्रबळ अशा प्रतिक्रियेनें विरोध सुरू झाला आहे. आणि दुर्दैवानें या विरोधकांतील अग्रगण्यत्वाचा मान महाराष्ट्रांतील प्रमुख संस्थानिक म्हणजे आमचे करवीरकर छत्रपतिमहाराज यांजकडे येत आहे. हा मान महाराज-सरकारांना देतांना आम्ही त्यांच्या समानशील बंधूंची आठवण विसरलों नाहीं. उदाहरणार्थ, शिंदे व होळकर यांच्या राज्यांत एकतंत्री अंमल कोल्हापूरपेक्षां आज कमी आहे किंवा उद्यां कमी होईलच असें नाहीं. म्हैसूरचें राज्य वास्तविक अनेक बाबतींत थेट ब्रिटिश सरकारइतकें प्रगतिशील आहे; तथापि प्रजेच्या हक्कांच्या दृष्टीनें त्याची गणना जवळजवळ एकतंत्री राज्यांतच केली पाहिजे. म्हैसुरांत कदाचित् खुद्द राजापेक्षां दिवाणांचा जुलूम अधिक प्रभावी असेल, परंतु तो एकतंत्री जुलूमच होय. बडोद्यांत आजकाल सर्व संस्थानांपेक्षां प्रजास्वातंत्र्य अधिक दिसतें. तथापि तेथेंहि महाराजांच्या एकतंत्रीपणाचा समंध मधून मधून डोकावतोच! बडोद्यास प्रायः महाराज व दिवाणसाहेब यांच्या अधिकारलालसेची झटापट इतर संस्थानांपेक्षां अधिक पाहावयास सांपडते इतकेंच! पण कांहीं काळ उभयतांचा जोर सारखा झाला तरी राजकारणपटु विशाखदत्त कवीनें वर्णन केल्याप्रमाणें--

अत्युच्छ्रिते मंत्रिणि पार्थिवे च। विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः॥
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य। तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति॥

शेवटीं दोहोंतून एक म्हणजे अर्थात् महाराज विजयी होतात. मात्र प्रजेच्या दृष्टीनें महाराजांचा विजय म्हणजे हटकून प्रजास्वातंत्र्याची प्रगति असा अर्थ नसतो.

मोठ्या संस्थानिकांपैकीं राहतां राहिले निजामसाहेब! निजामशाही ही बोलून चालून 'मोंगलाई'. तिला निराळें नांव ठेवण्याचें कारण काय? मोंगलाईत चांगल्यांतले चांगले नबाब किंवा दिवाण झाले तेव्हां देखील राज्यकारभारांत एकतंत्रीपणा पूर्ण वसत होताच; मग हुजूर किंवा दिवाण हे लहरी, दुष्ट व जुलमी मिळाले म्हणजे तर काय बोलावयासच नको! हल्लींच्या नबाबांचे वडील गादीवर होते तेव्हां दुःखांत सुख या न्यायानें एकतंत्री

राज्यपद्धतीच्या विलासांतहि चुकून एखादे वेळीं तरी हुजूरच्या खऱ्या प्रजा-प्रेमाच्या गोष्टी कानांवर येण्याचा संभव होता. अशा गोष्टी कानांवर आल्या असतां राज्यपद्धति कशी आहे याचा सूक्ष्म विचार मनुष्य क्षणभर विसरून जातो. माजी नबाबसाहेबांच्या राज्यांत अन्याय होत नसत असें नाहीं; पण एकंदरीनें प्रजा अधिक सुखी होती. हिंदु-मुसलमान यांच्या दरम्यान हुजूर जाणूनबुजून फारसा पक्षपात दाखवीत नसत. त्यांच्या धार्मिक प्रवृत्तीमुळें व लहरी औदार्यामुळें प्रजेकडून त्यांना 'अवलिया' ही पदवी मिळाली होती. १९०८ सालीं हैदराबादेस जलप्रळय होऊन हजारों लोकांचें नुकसान झालें, तेव्हां हुजूर नित्य नदीकांठच्या पेठेंत येऊन डोळ्यांतून टिपें गाळीत हें पाहिल्याबरोबर, नुकसान पावलेली प्रजाहि आपलें दुःख विसरून जाई; व एका कवीनें म्हटल्याप्रमाणें—

त्वन्नेत्रिं अश्रु जरि एकच एक आला ।
तो दूषणें शत समर्थ पुसावयाला ॥

असा प्रत्यय येई. आणि राजभक्ति व प्रजावात्सल्य यांचा सात्त्विक झगडा पाहावयास मिळे. पण याच अवलिया नबाबांचे हल्लींचे चिरंजीव गादीवर आल्यापासून एकतंत्री राज्यपद्धतीवर व्यक्तिदुष्टत्वाचा कळस चढलेला असून 'गंडस्योपरि पिटिका संवृत्ता' म्हणजे आवाळूवर करट उठल्यासारखें दुःख मोंगलाई प्रजेस होत आहे. असो. मोंगलाईवर टीका करण्याकरितां प्रस्तुत लेख लिहिला नसल्यामुळें तिचें हें गुणवर्णन आम्हीं येथेंच पुरें करतों. पण आमचा सांगण्याचा मुद्दा इतकाच आहे कीं, स्वराज्यविरोधी छत्रपति करवीरकर महाराजांचा उल्लेख करतांना आम्ही त्यांचे भाऊबंद अगदींच विसरलों आहों असें नाहीं.

पण आमचा मुख्य कटाक्ष हाच कीं, स्वराज्यद्रोहाच्या बाबतींत करवीरकर महाराजांनीं, चारचौघां इतर संस्थानिकांप्रमाणें सामान्य विरोधानें संतुष्ट न राहतां अग्रपूजेचा मान मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा धरली आहे. कदाचित् त्यांचे इतर भाऊबंद खासगी रीतीनें सरकारला काय सांगत असतील हें आम्हांला माहीत नसल्यानें आम्हीं करवीरकर महाराजांवर हा बहुमान लादीत असूं. महाराज खासगी रीतीनें सरकारी अधिकाऱ्यांना काय लिहितात हें आतां आम्हांला माहीत आहेच. पण ते सार्वजनिक रीतीनेंहि तींच मतें प्रतिपादन करीत असल्यामुळें त्यांच्या खासगी मतांचाच आधार घेण्याची

जबाबदारी आमच्यावर राहत नाहीं; व महाराजांसंबंधीं आम्ही आज जें लिहीत आहों त्याचें समर्थन वर्तमानपत्रांचे सामान्य वाचकहि करूं शकतील. पण खासगी मतांचाहि आधार देण्याचें कारण इतकेंच कीं, महाराज वर्तमानपत्रांत आपल्या सहीवर क्वचित् एखादा लेख लिहीत असले तरी स्वराज्यास विरोध करणारीं खाजगी पत्रें युरोपियन अधिकाऱ्यांस लिहिण्याचा त्यांचा क्रम फार दिवसांचा अखंड असून, त्यांत त्यांचें हृद्गत जितकें खुलासेवार व्यक्त होतें तितकें जाहीर लेखांतून होत नाहीं. असो. महाराजांच्या स्वराज्य-द्रोहाचें आविष्करण करण्यापूर्वी एकदोन गोष्टी सांगणें जरूर आहे, त्या ह्या. महाराजांचा व आमचा खाजगी द्वेष कोणत्याहि प्रकारचा नाहीं व तो असण्याचें कारणहि नाहीं. प्रस्तुत लेखक हा 'राजारामियन' असल्यामुळें कोल्हापुरासंबंधानें त्याला एक प्रकारचें प्रेमच वाटतें. वर्तमानपत्राच्या दृष्टीनें पाहतां 'केसरी'चा व कोल्हापूरचा पूर्वापार संबंध कशा प्रकारचा होता हें प्रसिद्धच आहे. महाराजांच्या दत्तक पित्याच्या संरक्षणाकरितां 'केसरी' झगडला व त्याचे संपादक आगरकर व टिळक हे तुरुंगांत गेले. दुसरे पक्षीं 'केसरी' किंवा टिळक यांचा आणि महाराजसाहेबांचे जनक वडील कै. आबासाहेब घाटगे यांचा ऋणानुबंध कसा होता, व कोल्हापूर-प्रकरणाचें एक अप्रत्यक्ष फळ म्हणजेच कै. आबासाहेब व कोल्हापूरदरबार यांनीं फर्ग्युसन कॉलेजच्या उदयाला केलेली मदत ही गोष्ट महाराजसरकारांना माहीत नसेल असें नाहीं. हा स्नेहसंबंध १८९४-१८९५पर्यंत अबाधित चालू होता. पुढें झालें तरी महाराजांच्या मनांत पुणेंकर मंडळींविषयीं वितुष्ट काय कारणानें आलें असेल तें असो; पण पुणेंकरांनीं संस्थान या नात्यानें कोल्हापूरचा अभिमान केव्हांहि सोडला असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. पुणेंकरांचा संस्थानिकांविषयींचा अभिमान, बडोदेकर मल्हाररावमहाराजांच्या इन्साफाच्या प्रसंगीं "एक लाख रुपये आम्हीं देतों, पण महाराजांच्या बचावाकरितां नामांकित बॅरिस्टर दिलाच पाहिजे," अशी जी तार पुण्याहून व्हॉइसरॉयसाहेबांकडे जाऊन थडकली तिनें सरकारप्रमाणें संस्थानिक वर्गालाहि पटविला ! आणि याच तारेनें हेंहि दर्शविलें कीं, संस्थानिक दुर्गुणी असला तरी इंग्रज सरकार व संस्थानिक यांच्या दरम्यान लढा पडल्यास पुणेंकर संस्थानिकांचाच पक्ष उचलून धरतील ! स्वकीय व परकीय

यांतील भेदाचें तारतम्य पुणेकरांना चांगलेंच माहीत आहे. दुर्दैवानें संस्थानिक मात्र हें तारतम्य जाणत नाहींत याचेंच वाईट वाटतें !

पण तो विषय प्रस्तुत नाहीं. आम्हांला छत्रपतिमहाराजांना इतकेंच सांगावयाचें कीं, महाराजांची कारकीर्द सुराज्यव्यवस्थापूर्ण नाहीं हें जरी आम्हांस माहीत आहे, तरी तो प्रश्न मुख्यतः त्यांच्या प्रजाजनांचा असून, कॉंग्रेसच्या आजवरच्या धोरणाप्रमाणेंच आम्हां वर्तमानपत्रकारांचेंहि धोरण संस्थानांच्या अंतर्गत कारभारांत फारसें लक्ष द्यावयाचें नाहीं असेंच चालत आलेलें आहे. आम्हांला सुराज्य-व्यवस्थेची चाड असली तरी संस्थानिक आपल्या कारभारापुरते प्रायः स्वतंत्र आहेत किंवा असावे, असेंच आम्हांस वाटतें; त्यांच्या अंतर्गत कारभारावर टीका करणें हें न्यायाचें असलें तरी स्वकीय संस्थानिकांविरुद्ध परकीय इंग्रज सरकारकडे ती एक प्रकारें चहाडी केल्यासारखेंच होतें. असल्या सूक्ष्म भावनेनें आम्हीं आपली लेखणी पुष्कळ वेळां पुष्कळशी आवरून धरलेली आहे. पण 'सब खाऊन वरती घडणावळ' मागण्याच्या गोष्टींतील अप्रामाणिक सुवर्णकाराप्रमाणें, महाराजसरकार जेव्हां स्वतःच्या संस्थानांतील फराळ करून तृप्त न होतां वरती खालसांतील प्रजाजनांचें निष्कारण वैर साधून धडधडीत स्वराज्यद्रोह तोंडीं लावूं पाहतात, तेव्हां ते आमच्या संस्थानाभिमानाची कसोटी पाहण्याचें धाडस करतात, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? इतर संस्थानिक एकतंत्री राज्यपद्धतीचे भोक्ते किंवा चाहते असले तरी त्यांच्यापैकीं कोणीहि, छत्रपतिमहाराजांप्रमाणें, स्वतःला लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या शत्रूचा अवतार असें मानून त्या भावनेनें उद्योग चालविलेला नाहीं.

व्यक्तिशः महाराजांमध्यें अनेक गुण आहेत, पण त्या गुणांचा उपयोग लोकसत्तेला किंवा सुराज्यव्यवस्थेलाहि न होतां, विरुद्ध कार्याला होत आहे हें पाहून वाईट वाटतें. महाराजांना ईश्वरानें शरीरसंपत्ति लोकोत्तर दिली आहे. या दृष्टीनें ७०० हिंदी राजेरजवाड्यांपैकीं एकहि त्यांच्या बरोबरीला येणार नाहीं. जुन्या काळच्या क्षत्रियालाहि शोभेल असेंच शरीरसामर्थ्य त्यांच्यामध्यें आहे. महाराजांची बुद्धिमत्ता तर त्यांच्या शरीरसामर्थ्याहूनहि वाखाणण्यासारखी आहे. या दृष्टीनें त्यांची बरोबरी करणाऱ्या कांहीं व्यक्ति संस्थानिक वर्गांत निघूं शकतील. तथापि त्यांच्या बुद्धीचा विलास पाहून आम्हांस खचित असें वाटतें कीं, छत्रपतिमहाराज जुन्या ऐतिहासिक काळांत असते तर ते

आपल्या बऱ्या किंवा वाईट कृत्यांनीं का होईना, पण आपलें नांव खचित करते. इतिहासांत कृत्यांच्या गुणावगुणांकडे न पाहतां केवळ लोकोत्तरतेमुळें जी प्रसिद्धि पुष्कळ स्त्रीपुरुषांना मिळते ती महाराजांना मिळून, त्यांचें नांव दंतकथांतून आबालवृद्धांच्या तोंडीं पिढ्यानुपिढ्या खास राहिलें असतें. महाराजांमध्यें एक प्रकारचें कर्तृत्व खास आहे. मात्र या कर्तृत्वाचा विकास पूर्वीच्या व्यक्तिप्रधान काळीं होण्याला जितका वाव असेल तितका वाव त्यांना आजच्या या कोंदटलेल्या किंवा गुदमरलेल्या परिस्थितींत नाहीं. पराक्रमाचा काळ निघून जाऊन आज छत्रपति झाले तरी त्यांनीं ताटाखालचें मांजर बनावें अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे. उलट प्रजानुरंजन करून, जनताप्रेम व्यक्त करून किंवा नमुनेदार सुराज्यव्यवस्था निर्माण करून नांव मिळविण्याला आजच्याहि काळांत थोडासा वाव आहे. पण महाराजांची कुशाग्र बुद्धि किंवा मुत्सद्देगिरी त्या बाजूकडे वळत नाहीं, हेंच दुर्दैव होय. 'रंग नवा पण ढंग जुना' अशा कात्रींत महाराज सांपडल्यामुळें 'इदं च नास्ति, परं च न लभ्यते' अशी कुचंबणा त्यांची झाली असल्यास नवल नाहीं. पण या बिकट स्थितीचा सर्व तोटा आम्हांसच सोसावा लागत आहे. कारण महाराजांच्या सर्व मुत्सद्देगिरीचा भर येऊन पडला स्वराज्यविरोधावर.

तीन आठवड्यांपूर्वी मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉइड हे शाहूछत्रपतींच्या निमंत्रणावरून कोल्हापुराकडे गेले होते. गव्हर्नरसाहेबांची ही भेट खासगी स्वरूपाची होती असें म्हणतात, आणि राजनगरीच्या आसपास सह्यपर्वताच्या जंगलांत त्यांनीं केलेल्या मनसोक्त शिकारीचें जें वर्णन इंग्रजी पत्रांतून प्रसिद्ध झालें आहे, त्यावरून गव्हर्नरसाहेबांच्या या खासगी भेटींतला पुष्कळसा वेळ खरोखरच करमणुकींत व ख्यालीखुशालींत गेला असेल हें संभवनीय दिसतें. तथापि या खासगी भेटींत गव्हर्नरसाहेब, महाराज छत्रपति व रेसिडेंट यांचे दरम्यान राजकारणाचा विषय निघाला नसेल हें मुळींच संभवत नाहीं. किंबहुना आम्हास कोणी तसें शपथ घेऊन सांगितलें तरी आम्ही तें सहसा खरें मानणार नाहीं. आमच्यासारख्या तिऱ्हाइताचें लक्ष या भेटींत महाराजांनीं सरबराईच्या पायीं किती लक्ष रुपये खर्चिले, किंवा गव्हर्नरसाहेबांनीं किती वाघ मारले, किंवा उभयतांच्या परिवारांतील हौशी गड्यांनीं मिळून स्वादिष्ट मदिरेचे किती पेले झोकले याकडे न लागतां, या भेटीचा राजकीय दृष्ट्या निष्कर्ष काय निघणार याकडेच

लागलें असल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं. भेट खासगी होती म्हणून तोफांची सरबत्ती झडली नसेल, किंवा दरबार भरून औपचारिक भाषणें झालीं नसतील. पण गव्हर्नरसाहेब किंवा छत्रपति हे या भेटींत राजकारण सर्वस्वीं विसरले असतील असें आम्हांस वाटत नाहीं. उभयपक्षीं कांहीं तरी राजकीय हेतु मनांत ठेवून फक्त लोकांची नजरबंदी करण्याकरितां त्यावर शिकारीचा हा भंतरलेला सरपोस टाकला असावा. गव्हर्नरसाहेबांना वाघ मारावयाचे झाले तर ते फक्त दाजीपूरच्या जंगलांतच सांपडतात असें नाहीं, व छत्रपतींना आपल्या रयतेचा पैसा उधळावयाचा झाल्यास त्याला एरवीं तोंडें पुष्कळ आहेत, त्याकरितां गव्हर्नरसाहेबांचेच पाय कोल्हापुरास लागले पाहिजेत असें नाहीं. अनेक इंग्रजी पत्रांतून वाघांच्या शिकारीचें मनोरंजक वर्णन आलें आहे खरें. पण या खासगी भेटींतील खरी शिकार वेगळीच असावी व ती साधली किंवा फसली हें लवकरच इतर रीतीनें कळेल. आमच्या माहितीप्रमाणें या भेटींत मुत्सद्देगिरीच्या दृष्टीनें खुद्द गव्हर्नरसाहेबांची शिकार करण्याचा महाराजांचा हेतु होता. पण कित्येक वेळां शिकाऱ्यानें सावज मारण्याऐवजीं सावजच शिकाऱ्याला मारते! कित्येकांच्या समजुतीप्रमाणें प्रस्तुत प्रसंगीं ही दुसऱ्या प्रकारची, म्हणजे विपरीत शिकारच, कोल्हापूरच्या राजकारणी जंगलांत घडून आली असावी. कोल्हापूरची स्थिति लक्षांत घेतां असें व्हावें अशी कोणाचीहि अपेक्षा किंवा निदान इच्छा तरी असणार. सर जॉर्ज लॉईड यांचा स्वभाव लक्षांत घेतां हा अदमास चुकून, जर उलट प्रकार घडला असेल तर मात्र कोणासहि त्याचें आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

गव्हर्नरसाहेब व छत्रपति महाराज यांचा आजचा दर्जा व संबंध पाहतां, महाराजांनीं मूळ आमंत्रण दिलें व गव्हर्नरसाहेबांनीं तें स्वीकारलें असेंच घडलें असलें पाहिजे. 'मी कोल्हापूरला येतों' असें गव्हर्नरसाहेबांनीं आपण होऊन म्हणणें शक्य नाहीं. पण हें निश्चित झाल्यानंतर दुसरा प्रश्न उत्पन्न होतो तो हा कीं, महाराजांनीं तरी गव्हर्नरसाहेबांना शिकारीस आमंत्रण देण्याचें काय कारण? गव्हर्नरसाहेबांची भेट म्हणजे मोठ्या खर्चाचें काम! शरिरानेंहि राबावें लागतें! इतकेंहि करून त्यांच्या मर्जीचा पापड कोठें वांकडा होईल ही धास्ती. अर्थात् या सर्व आपत्ति सोसून त्यांना आमंत्रण देणें यांत महाराजांचा कांहीं तरी स्वतःचा डाव साधावयाचा असला पाहिजे; व तो डाव

ह्या कीं, मुंबई सरकारची मर्जी तूर्त आपणावरून गेलेली दिसते ती परत मिळवावी. महाराजांच्या हातून होण्यासारखें इंग्रज सरकारचें काम आजच्या घटकेस कांहीं नडलेलें नसेल, किंवा महाराजांच्या फाजील मैत्रीमुळें सरकारला 'सेव्ह मी फ्रॉम माय फ्रेंड्स-बाबा, तुझी मैत्री आहे इतकी पुरे झाली, आतां ती आंखडती घे'- असें कांहीं कारणानें सरकारास झालें असेल. कोणत्या कारणानें का होईना, महाराजांना हातभर अंतरावर दूर ठेवून सरकार त्यांच्याशीं तुसटपणानें वागूं लागलें असावें अशी कांहीं लोकांची समजूत आहे. इतकेंच नाहीं, तर कांहीं दिवसांपूर्वीं 'क्रॉनिकल' पत्रांत महाराजांचें एक गुप्त पत्र कोणी पकडून प्रसिद्ध केलें होतें; त्यांतील उदास व निराशापूर्ण उद्गारांनीं हेंच अनुमान दृढ होतें; कोणी म्हणतात, 'ब्रिटिश मुलखांत येऊन तुम्ही आपल्या द्वेशमूलक सामाजिक चळवळी करतां कामा नये अशी सरकारनें महाराजांस ताकीद दिली आहे. कोणी म्हणतात, "सत्यशोधक समाजाची चळवळ सरकारलाहि मनांतून आवडणारी असली तरी महाराजांच्या केवळ कुसंगतीनें आपली बेअब्रू होण्याची वेळ आली, असें सरकारास वाटूं लागल्यामुळें तें महाराजास दूर लोटूं लागलें आहे." कोणी म्हणतात, "कोल्हापूरच्या राज्यकारभारांतलीं शेंकडों बिंगें रेसिडेंटच्या द्वारें मुंबई सरकारच्या नजरेस आल्यामुळें त्यांनीं महाराजांकडे थोडा वांकडा डोळा केला आहे." कसेंहि असो. सरकारच्या कृपाकटाक्षाचा किरण या घटकेस आपल्या तोंडावर चमकत नाहीं हें लोकमताच्या आरशांत दिसून आल्यामुळें महाराजांनीं प्रस्तुतचा हा खाजगी भेटीचा योग घडवून आणला असावा; व हें खरें असेल तर त्यांनीं या भेटींत राजकीय विषय आळेंबळें इकडून तिकडून काढला नसेल हें संभवतच नाहीं. तथापि सर जॉर्ज लॉईड यांच्या स्वाभिमान बुद्धीवर आमची थोडीशी भिस्त आहे. एखाद्याचा पाहुणचार स्वीकारल्यानें यत्किंचितहि ओशाळगत ज्याला येत नाहीं असा संभावित मनुष्य प्रायः विरळा. आपल्या करमणुकीकरितां स्वतः छत्रपति व त्यांचे बंधु कागलकर यांनीं किती खर्च केला, किती मर्जी राखली व जिवाचें रान कसें केलें, हें पाहिल्यावर कृतज्ञतेमुळें पाहुण्याच्या मनाचा कल महाराजांकडे झुकता होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण आमची अशी समजूत आहे कीं, महाराजांचें केवळ निमंत्रण स्वीकारण्यानें गव्हर्नरसाहेबांनीं महाराजांवर आधींच येवढा उपकार करून ठेवलेला असावा कीं भेटींत निघालेल्या चर्चेंत महाराजांनीं

एखादी याचना केली व ती अमान्य करावी लागली तरीहि गव्हर्नरसाहेबांच्या कृतज्ञताबुद्धीस फारसें वाईट वाटूं नये. तात्पर्य उभयतांची भेट खासगी असली तरी तींत राजकारणाचे प्रश्न निघाले असले पाहिजेत अशी आमची पक्की समजूत आहे व ते निघाले असल्यास महाराजांनीं मांडलेल्या मुद्द्यांविरुद्ध बोलण्यासारखें जें काय असेल तें गव्हर्नरसाहेबांपुढें मांडण्यास कोणी प्रतिपक्षी तेथें नव्हता हें मात्र दुर्दैव होय. असो, या भेटींत महाराज गव्हर्नरसाहेबांना काय बोलले हें प्रत्यक्ष बाहेर कळणें शक्यच नाहीं. तथापि ते काय बोलले असतील याचें अनुमान करण्यास उपयोगी पडण्यासारखें साधन थोडेंसें आम्हांस उपलब्ध झालेलें आहे, व त्याचा फायदा 'केसरी'च्या वाचकांसहि मिळावा अशा बुद्धीनें, करवीरकर महाराज व त्यांचे दोस्त म्हणजे प्रायः अधिकारी यांजमध्यें गेलीं दहा वर्षें झालेल्या पत्रव्यवहारांतील कांहीं त्रोटक उतारे आज मुद्दाम आम्हीं दिले आहेत व ते वाचकांना मनोरंजक आणि बोधप्रद वाटतील याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. हे उतारे वाचल्यानें महाराजांच्या मनोरचनेची कल्पना वाचकांस स्वतंत्र रीतीनें करतां येण्यासारखी आहेच; तथापि ते वाचल्यानें स्वतः आमच्या मनांत जी कल्पना उभी राहते तिचें थोडेंसें दिग्दर्शन केल्यास वाचकांस झाली तर मदतच होईल.

हे उतारे वांचताच प्रथम एक गोष्ट स्पष्टपणें नजरेस येते ती ही कीं, महाराजांनीं आज कित्येक वर्षेंपर्यंत दुसऱ्याची निंदा करून आपलें काम साधण्याचा उपक्रम चालविला आहे. 'माझ्याशिवाय इतर सर्व व विशेषतः ब्राह्मण हे इंग्रज सरकारचे शत्रु असून जगांत सरकारचा खरा मित्र जर कोणी असेल तर तो एकटा मीच आहे' हें पालुपद त्यांच्या एकंदर पत्रव्यवहारांत वरचेवर गाइलेलें आढळून येतें. पण एवढी प्रौढी मिरवून व इंग्रज सरकारला कृतज्ञतेचें संकट घालून त्यांच्याकडून महाराजांना कोणतें बक्षीस मिळवावयाचें आहे? तर आपल्या शत्रूंचा नाश व हिंदुस्थानांतील स्वराज्याचा विघात. राज्यांत एखादी अंतर्गत सुधारणा करावी, व त्या कामीं इंग्रज सरकारची मदत किंवा सहकारिता मागावी याविषयीं सदर उताऱ्यांत एकहि उल्लेख सांपडत नाहीं. मदत किंवा सहकारिता महाराजांनीं दिली व घेतली अशी मुख्यतः एकाच बाबतींत व ती बाब दडपशाही. हिंदुस्थानांत अस्वस्थता माजण्यापूर्वीं व लोकजागृति होण्यापूर्वीं महाराज हे सरकारच्या दृष्टीनें निर्माल्यवत् होते, किंबहुना शांततेच्या काळीं पोलिटिकल एजंटाची सगळी दृष्टि महाराजांच्या

कृत्यांवर व राज्यकारभारावर रोखलेली असल्यामुळें, महाराजांविषयीं मुंबई सरकारच्या मनांत प्रतिकूल ग्रहच भरला असल्यास नवल नाहीं. पण पाणी गढूळ झालें म्हणजे मच्छिमार धीवराचें आयतेंच साधतें; त्याप्रमाणें देशांत राजकीय असंतोषाची चळवळ सुरू होऊन इंग्रज सरकारचें मन गढूळ झाल्याबरोबर महाराजांनीं मुंबई सरकारवर आपला गळ टाकला आणि दुर्दैवानें लॉर्ड सिडन-हॅमसारखे दुष्ट गव्हर्नर त्या वेळीं इकडे आल्यामुळें, महाराजांचा गळ गव्हर्नर-साहेबांच्या घशांत इतका खोल रुतला कीं, मुंबई सरकारास त्यांच्या गंभीर जल-संचयांतून बाहेर ओढून व आपल्या खांद्यावर टाकून महाराजांना वाटेल तसें नाचतां येऊं लागलें. मात्र या गळाच्या तोंडीं महाराजांनीं आमिषहि मोठें मातबर व लोभनीय असें लावलें होतें. हिंदुस्थानांत बॉंबगोळयांच्या अत्याचारास सुरुवात झाल्याबरोबर इंग्रज सरकार देहभान विसरून गेलें. त्यांना घेरी आल्या-सारखें होऊन आपल्याभोंवतालचें सर्व जग गरगर फिरतें असें वाटूं लागलें व या चक्राकार परिभ्रमणांत जो कोणी आपल्याला हात देऊन, पाऊलभर भूमीवर का होईना स्थिर व निःशंक करील तो आपला मोठा उपकारकर्ता असें त्यांना वाटूं लागलें. त्यामुळें खालसा मुलुखांत गुप्त पोलिसखात्याचा सुळसुळाट झाला. पण जेव्हां छत्रपतीसारखा मोठा देशी संस्थानिक, स्वतःच्या खर्चानें व आपल्या गुप्त पोलिसांपेक्षांहि अधिक उत्साहानें राजद्रोहाचें मूळ खणून काढण्यास पुढें सरसावलेला त्यांना दिसला तेव्हां सरकारास हर्ष झाल्यास नवल नाहीं. महाराजांची झडप येवढी मोठी कीं, त्यांनीं ब्रिटिश मुलुखांतील पोलिसांवरहि ताण करून दाखविली. पण केवळ अत्याचारांच्या द्वेषापुरताच त्यांचा उद्योग असता तर त्यांस कोणी नांव ठेवलें नसतें. कारण अत्याचार हे केव्हांहि निषिद्धच असून त्यांना प्रतिबंध होणें जरूर होतें. पण गुन्हे तपासण्याच्या कामीं झालें तरी महाराजांनीं एका मोठ्या संस्थानचे अधिपति या नात्यानें जी गंभीर वृत्ति अनुसरावयास हवी होती ती न अनुसरतां, एखाद्या नवथर डिटेक्टिवाचा उथळपणा व्यक्त केला आहे, ही गोष्ट त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून कोणासहि दिसून येईल. खालसांतील सामान्य पोलीस अधिकारी ते काय, त्यांना किंवा त्यांच्याविषयीं आर्जवानें महाराज लिहितात काय ? सामान्य सिव्हिलियन महाराजांना देवासारखा वाटतो; आणि उलट त्यांच्या दृष्टीला टिळक हे तर बदमाष वाटतातच, पण राजमान्य गोखले हे देखील या देशांत कवडीमोल आहेत असें भासविण्याचा त्यांचा प्रयत्न पत्रव्यवहारांत स्पष्ट

आढळतो. यच्चयावत् हिंदी लोक, मग ते रावसाहेब, रावबहादुर, नामदार, राजमान्य, लोकमान्य कोणीहि असोत ते सर्व राजद्रोही गुप्त कट करणारे, बिनदानतीचे ! त्यांचा नायनाट व्हावा ही महाराजांची मोठी इच्छा. इंग्रज सरकार आपल्याइतकें संशयी व कडक नाहीं म्हणून उलट महाराजांचा सरकारवर राग ! न्याय-अन्याय बाजूला सारून सर्व राजकीय चळवळ्यांना एकदम दडपशाहीच्या जात्यांत घालून, भरडून काढण्याविषयीं त्यांचा उपदेश. खुद्द इंग्रज सरकारच्या हातूनहि हें काम पार पडणार नाहीं म्हणून, पंतप्रतिनिधींकडून विशाळगडचा डोंगरी किल्ला आपल्या ताब्यांत घेऊन तेथें सर्व राजकीय पुढाऱ्यांना कैदेंत ठेवून त्याचे हाल करण्याची व पाहण्याची त्यांची तयारी ! आपल्या राज्यांतील किंवा शेजारच्या यच्चयावत् ब्राह्मण संस्थानिकांवर घाणीचे शिंतोडे उडवून त्यांचा अपमान व पायमल्ली करण्याची हौस व हें सर्व कशाकरितां ? तर स्वराज्याची चळवळ बंद पाडण्याकरितां ! व सरकारकडून जुलुमी आणि एकतंत्री गॅरंटी किंवा सनद स्वतःला मिळवून मनसोक्त रावणराज्याचा धिंगाणा घालण्याकरितां ! मूठभर सुशिक्षित ब्राह्मण वाईट व टाकाऊ खरे, पण मागसलेले लोक किंवा बहुजनसमाज हा तरी महाराजांचा आवडता कीं नाहीं ? पण ब्राह्मणेतर समाजाला झालें तरी स्वराज्याचे अधिकार देण्याची महाराजांची तयारी कोठें आहे ? दहा वर्षांपूर्वीच्या मोर्ले-मिंटो सुधारणा याच फाजील उदारपणाच्या ठरवून, एखादें निमित्त काढून इंग्रज सरकारकडून त्या परत घेण्याविषयीं लीवार्नरसारख्या साहेबाशीं महाराज संगनमत करतात ! ब्राह्मणांविरुद्ध उठवायला तेवढा ब्राह्मणेतर समाज महाराजांना प्यारा; पण ब्राह्मणेतरांना तरी स्वराज्याचे अधिकार द्या असा मुद्दा निघाला कीं, ते अशिक्षित, कमकुवत व नालायक ठरतात ! तात्पर्य खालसांतील नोकरशाहीच्या एकतंत्री अंमलाच्या विषारी रसायनाला फक्त एकच पुट मिळत होतें, त्यावर संस्थानिकांच्या स्वातंत्र्याच्या निमित्तानें दुसरें पुट चढवून, हा विषार आपल्या संस्थानांत भिनविण्यास उत्कृष्ट संधि आहे असें पाहून गेल्या दहा वर्षांत महाराजांनीं तिचा कुशलतेनें व स्वाभिमान गमावूनहि कसा फायदा घेतला हें आज प्रसिद्ध केलेल्या पत्रव्यवहारावरून कोणासहि दिसून येईल.

छत्रपतींचें छत्र हल्लीं जुनाट झालें आहे, त्यांतील सद्गुणाच्या रेशमाचें तेज पराक्रमाच्या जरतारीची लकाकी लोपली आहे ही गोष्ट जरी खरी,

तरी अखिल महाराष्ट्राचे लोक ही उणीव आपल्या सनातन प्रेमादरानें भरून काढण्याला पूर्वी तयार होते व अजूनहि आहेत. परन्तु सदरचा पत्रव्यवहार वाचून कोणालाहि दुःखानें असें कबूल करावें लागेल कीं, स्वतः महाराजांनींच लोकांइतकाहि आपल्या छत्रपतित्वाचा मान आपण ठेवला नाहीं. किंबहुना प्रजेच्या स्वातंत्र्याच्या व भावी स्वराज्याच्या हक्काचा उन्हाळा व्हावा म्हणून, निरनिराळ्या प्रसंगीं आपल्या राजछत्राच्या चिंधोट्या काढून त्या, संस्थानांतील जुलमी कारभाराचे व्रण लोकांना दिसूं नयेत म्हणून त्यावर दाबून बांधल्या; व एखाद्या जुन्या छत्रीच्या सांगाड्याप्रमाणें आपलें छत्र इंग्रज सरकारास आपल्यापुरता व्यक्तिस्वातंत्र्याचा मोबदला घेऊन विकावयास काढण्यासहि महाराजांनीं मागेंपुढें पाहिलें नाहीं! छत्रपति आपल्या छत्राचे मालक म्हणून त्यांचें काय वाटेल तें करण्याला मुखत्यार आहेत हें एक, शिवाय संस्थानिकांबद्दल आम्हांस मनांतून खरोखरच आपलेपणा वाटतो हें दुसरें; या दोन कारणांकरितां आम्हीं कोल्हापूर-दरबाराविषयीं सहसा लिहिलें नाहीं. अगदीं जरूर तेवढ्या बाबींचीच चर्चा केली. पण धुमाकूळ घालण्याची आपली हौस आपल्या संस्थानापुरती न ठेवतां खालसा मुलुखांतहि बिब्याच्या फुल्या घालून नायटे पसरविण्याचा मोह महाराजांना अनिवार झाला व आपल्या संस्थानांतील प्रजेचें सुख संपादण्याचें बाजूस राहून खालसांतील प्रजेंत दुःख कालविण्याचा त्यांनीं उपक्रम केला, तेव्हां प्रतिक्रियारूप दोन शब्द उच्चारल्याखेरीज आम्हांस गप्प बसवत नाहीं.

महाराजांविषयीं अप्रीति वाटण्यास इतर कारणें थोडीं आहेत असें नव्हे. गेलीं सुमारें वीस वर्षें महाराजांनीं टिळकांचा किती द्वेष व छळ केला ही गोष्ट पुष्कळांना माहीत आहे; तथापि महाराजांवर प्रस्तुत टीका करतांना ती गोष्ट आम्हीं बिलकूल लक्षांत ठेवलेली नाहीं. व्यक्ति या नात्यानें महाराजांशीं आमचें भांडण नाहीं. तर केवळ संस्थानी मुलुखांतच नव्हे पण खालसा मुलुखांतहि, 'गुरूसे शिष्य सवाई' या न्यायानें, इंग्रज सरकारला स्वराज्यद्रोहाचा उपदेश करणारे आचार्य व स्वराज्यकांक्षेचा उत्पात करण्यास निघालेला नवा अवतार— या नात्यानेंच आमचा महाराजांशीं विरोध आहे. महाराज हे ब्राह्मणांचा द्वेष करतात ही गोष्ट जितकी महशूर होती तितकी ते प्रजासत्ताक स्वराज्याचा द्वेष करतात ही गोष्ट महशूर

नव्हती. महाराजांस आमची एवढीच विनंति आहे कीं, ब्रिटिश मुलखांत स्वराज्य स्थापन होऊं घातलें तें आतां परत येत नाहीं व संस्थानां-तूनहि यथाकाल स्वराज्यसंस्थेचा प्रवेश व प्रसार झाल्याशिवाय राहत नाहीं आणि म्हणून यापुढें तरी छत्रपतींनीं स्वराज्यकल्पनेचा द्रोह सोडून द्यावा व प्रजेचा संतोष हेंच आपलें सुख असें मानून स्वराज्याच्या कल्पनेला पुष्टि द्यावी. तसें केल्यानें छत्रपतींच्या छत्राला अकल्पित रीतीनें एक नवेंच तेज चढेल!

शाहू छत्रपति व इंग्रज यांचें हितगुज

[कांहीं मनोरंजक उतारे]

(केसरी—१७ मे १९२१)

(१) महाराजांचें कर्नल फेरिस (कोल्हापूरचे पोलिटिकल एजंट) यांस पत्र—ता. १२ मे १९०८—

गेल्या प्लेगांत मीं तुमच्याकडे येऊन बॉंबगोळयांविषयीं बातमी दिली व बॉंबगोळे करण्याची कृति शिकण्याकरितां परदेशीं जाणाऱ्या माणसांबद्दल बोललों. पण तेव्हां तुमचा त्यावर विश्वास बसला नाहीं, 'नेटिव्ह संस्थानांतील कायदे व नियम यामुळें चळवळ्या लोकांचा फायदा होतो व आम्हा संस्था-निकांना मात्र नडतें.' कारण त्या लोकांसारखें आम्हांस वागतां येत नाहीं."

(२) महाराजांचें हिलसाहेबांना पत्र—२६ जून १९०८—

" तुमच्याशीं किती किती तरी मला बोलावयाचें आहे व तुमच्याकडून सर्व प्रकारची बातमी मला समजावून घ्यावयाची आहे. 'टिळकांना कैद केलें आहे असें मला समजतें' व मला अशी आशा आहे कीं, नव्या कायद्याखालीं 'केसरी' वर्तमानपत्र जप्त होईल."

(३) महाराजांचें मेजर वुडहाउस (कोल्हापूरचे पोलिटिकल एजंट) यांस पत्र—१६ जुलै १९०८—

" काल आपल्याशीं बोलणें झालेंच आहे. 'गोऱ्या ब्रिटिश सोजिरांची एक तुकडी येथें (कोल्हापूर) कांहीं दिवस पाठवाल तर मला आनंद होईल.

बोंच करणाऱ्या चळवळ्या लोकांना दहशत बसविण्याला तिचा फार उपयोग होईल.' एखाद्या छापखान्याची झडती घेणें अगर त्याच्या मालकावर खटला करणें ह्याला (इतर) लोक किती भितात हे तुम्हांस मीं पूर्वी सांगितलें आहे. तरी सोजीर पाठविण्याविषयीं सरकारास तुम्ही फार फार शिफारस कराल अशी आशा आहे."

(४) महाराजांचें हिलसाहेबांस पत्र—ता. १८।७।१९०८—

"येथील (कोल्हापूर) चौकशी गुप्तपणें चालू आहे. पुण्याचे ब्राह्मण व दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानिक हे कसे आहेत हें तुम्ही जाणतांच. पंधरा संस्थानिकांपैकीं कोल्हापूर व मुधोळ हीं दोनच ब्राह्मणेतर संस्थानें असल्यामुळें इकडचा प्रांत हा ब्राह्मणांच्या सत्तेचा एक अभेद्य किल्लाच होऊन बसला आहे. गोऱ्या सोजिरांच्या पलटणीची इकडे जरूरी आहे ती पाठविण्याविषयीं सरकारकडे तुम्ही एखादा शब्द खर्चाल काय? या सर्व चळवळीची जबाबदारी एका अर्थानें सरकारच्याच माथ्यावर आहे. ते नेहमीं अर्धेमुर्धे काम करतात. पूर्वींच एकदां झपाटा मारला असतां तर ही चळवळ मुळांतच खुडून निघाली असती. तसें घडलें नाहीं म्हणून आतां हे लोक छातीवर बसले आहेत आणि अजून कडक उपाय न योजले तर यापुढें याहूनहि जड जाईल. बडोदें, मिरज, जमखिंडी व इचलकरंजी वगैरेसंबंधानें तुम्हांला कांहीं सांगावयाचें आहे तें समक्षच सांगेन म्हणतों पत्रांत लिहूं शकत नाहीं."

(५) महाराजांचें सर जॉर्ज क्लार्क यांस पत्र—ता. ११ ऑगस्ट १९०८—

"विजापूरकर हे येथील फारा दिवसांचे प्रोफेसर, त्यांच्यावर खटला केला तर खळबळ उडेल म्हणून मी कांहीं दिवस विचार करीत होतों व पूर्ण विचारांतीं त्यांच्यावर खटला करण्याचें ठरविलें आहे. पण कैदी तिकडून इकडे देण्याबाबत थोडी अडचण दिसते. फर्नांगडीस ह्यांस सल्ला घेण्याकरितां लीगल रिमेम्ब्रन्सर ह्याजकडे पाठविलें आहे. 'विजापुरकरांचें आर्टिकल फारच द्वाडपणाचें आहे' असें जें तुमचें मत आहे तसेंच माझेंहि आहे."

(६) सर जॉर्ज क्लार्क ह्यांचें महाराजांस पत्र—ता. १२ ऑगस्ट १९०८—

"विजापूरकरासंबंधीं कायदेपंडितांचा अभिप्राय पाठविला आहे तो पोंचला असलेच. कोल्हापूरच्या राजद्रोहाच्या कायद्याप्रमाणें हा खटला करण्यास अडचण असेल तर मी आग्रह धरणार नाहीं. पण 'विजापूरकर हा वाईट

मनुष्य आहे, तो राजद्रोह शिकवितो व त्याचें वजन मोठें घातुक आहे.' त्याच्या खटल्यानें खळबळ उडेल खरी, पण तुमच्याविरुद्ध खटपट करणाऱ्या लोकांच्यावर त्याचा चांगलाच परिणाम होईल."

(७) महाराजांचें सर जॉर्ज क्लार्क ह्यांस पत्र ता. २३ ऑगस्ट १९०८—

"विजापूरकर व त्यांचे स्नेही ह्यांस पकडल्याचें कळलें असेलच. शंका असल्यास आग्रह नाहीं असें आपण लिहिलें त्याबद्दल फार आभारी आहें. पण मला शंकाच नाहीं, म्हणून खटला आरंभिला आहे. 'आपल्यासारखेंच माझें म्हणणें नसतें तर मी तें आपणास आदबशीर रीतीनें कळविलें असतें. या खटल्यानें लोक चिडल्यामुळें शिवाजी-संप्रदायांतील लोकांनीं हत्यारें जमविण्याचें काम सुरू केलें आहे. म्हणून मी कांहीं दिवस इकडेच राहणार आहे. येथल्या सुशिक्षितब्रुव लोकांची टीका कानीं पडूं नये व मजकडे येऊन कोणी भीड घालूं नये म्हणून मी बाहेर तालुक्यांतच फिरत असतों."

(८) महाराजांचें रॉबर्टसनसाहेब (पोलिटिकल सेक्रेटरी मुंबई) यांस पत्र— ता. ७ सप्टेंबर १९०८—

"माझ्या पोलिसांनीं बॉंबची सामुग्री, हत्यारें, दारूगोळा वगैरे गोष्टी बागेजवळच्या तळ्यांत हुडकून काढल्या. या बागेला कोल्हापूरचा 'माणिकतोळा' असें नांव देण्यांत आलें आहे. बॉंब फेरिससाहेबांवर फेकावयाचा होता. 'राष्ट्रमत' व 'केसरी' पत्रांशीं संबंध असलेल्या कांहीं लोकांचीं नांवें चौकशींत निघत आहेत. 'ही चौकशी आमची आम्हींच संपवावी व तिचें सर्व श्रेय आम्हींच घ्यावें, तें दुसऱ्यास जाऊं नये, अशी माझी मनापासून इच्छा आहे. या वेळीं ब्रिटिश पोलीस मध्यें हात घालतील तर आमच्या पोलिसांना त्याबद्दल विषाद वाटेल. वुडहाउससाहेब चौकशीच्या कामीं फार मदत करतात म्हणून त्यांना येथेंच राहूं देण्यांत येईल असें कळल्यानें आनंद झाला. आम्ही काय करतों हें पाहा व खरें तेंच पुढें आणतों कीं नाहीं तें पाहा अशी मी केनेडीसाहेब (इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ पोलीस) यांस विनंति केली आहे."

(९) रॉबर्टसन्‌साहेबांचें महाराजांस पत्र—सप्टेंबर १९०८—

"गव्हर्नरसाहेबांनीं तुमचें पत्र वाचलें. त्यांना फार आनंद झाला. तुमच्या पोलिसांची चौकशी संपवून तुमच्या अदमासाप्रमाणें फार मोठ्या गोष्टी उघड-

कीस येतील अशी त्यांना आशा असून, तुमच्या पोलिसांनाच त्याचें सर्व श्रेय मिळेल असें त्यांनीं कळवावयास सांगितलें आहे. पण कायद्याची सीमा तुम्हीं उल्लंघूं नये. कारण कायद्याच्या मुद्द्यांवर गळ्यांत आलें कीं सगळेंच बिघडलें."

(१०) महाराजांचें हिलसाहेबांस पत्र—८ सप्टेंबर १९०८—

" मागील पत्र लिहिल्यानंतर आणखी एक घबाड मिळालें. बेळगांवच्या लोकांनीं अगदीं तयार केलेला असा एक बॉंबगोळा आतां आम्हांस सांपडण्याचा संभव आहे. तसेंच दारूगोळा व हत्यारेंहि. या बॉंबला कर्नल फेरिसचें नांव ठेविलें आहे. माझ्या पोलिसांची शाबास खरी. त्यांना आपण धन्य आहों असें वाटतें, आणि तें योग्यच आहे. त्यांची आतां एवढी इच्छा आहे कीं, त्यांच्या चौकशींत यश आलें तर सरकारनें आमच्या पोलिसांची बहाद्दरी गाजवावी. आणि त्यांनाहि केवळ उगाच धन्यता वाटत नाहीं. कारण सगळ्या इलाखाभर पसरलेले भाग त्यांनीं हुडकून काढले आहेत व उलट ब्रिटिश सरकारच्या पोलिसांनाच त्यांना माहीत नसलेल्या खाणाखुणा सांगितल्या आहेत."

(११) हिलसाहेबांचें महाराजांस पत्र—११ सप्टेंबर १९०८—

" तुम्हांला आणखी शोध लागणार होते ते लागले का ? इकडील संस्थानांत शाळामास्तर व विद्यार्थि यांच्यावर मीं हत्यार धरलें आहे व राजद्रोहाचें शिक्षण बिलकूल चालू देणार नाहीं असें मीं त्यांना जाणविलें आहे.

(१२) महाराजांचें सर जॉर्ज क्लार्क ह्यांना पत्र—९ सप्टेंबर १९०८—

" मी आपणाला भेटून खटल्याबद्दल सांगितलेंच. पण मनांत होतें तें सगळें बोलूं शकलों नाहीं. मॉरिसनसाहेब माझ्या जुन्या ओळखीचे आहेत, त्यांना भेटणार होतों. मॅकनिलसाहेबांची माझी जुनी ओळख, त्यांनाहि भेटणार होतों व त्यांच्याशीं मनमोकळें बोलून माझ्या मनांत अगदीं खरें खरें काय आहे तें त्यांनींच तुम्हांस सांगावें, अशी त्यांना विनंति करणार होतों. ह्या चौकशीच्या कामीं मी तुम्हांला थोडासा तरी उपयोगी पडूं शकतों एवढ्यानेंच मला धन्यता वाटते. मुंबईस गिरण्यांच्या मजुरांनीं दंगे केले त्या कामीं मला सरकारच्या उपयोगी पडतां आलें नाहीं, यांबद्दल वाईट वाटतें. येऊन जाऊन आमची खरी इच्छा हीच कीं, ब्रिटिश सरकारची कांहीं तरी सेवा-चाकरी आमच्या हातून घडावी. मेजर वुडहाउस हें मी बच्चा असल्या-

पासून मला ओळखतात. त्यांजपाशीं मी मन मोकळें करून बोललों आहे. राजद्रोह दडपून टाकल्यापासून परिणाम काय होतो व राजनिष्ठ पोलीस अशी कीर्ति मिळविल्यापासून काय फायदे आहेत हें माझ्या पोलिसांना समजावून देऊन त्यांना उत्तेजित करण्याला किती श्रम पडतील हें वुडहाउससाहेबांस माहीत आहे. फेरिस बॉंबसारखे बॉंब सांपडणें ही मोठी अवघड गोष्ट, पण अशाहि गोष्टी आपण आतां शोधून काढूं अशी त्यांना आशा वाटते. पुण्यांतील आरोपी त्यांच्या हातीं पडले म्हणजे मग तर काय सर्व लोकांना आश्चर्यानें थक्क करून सोडतील असे चमत्कारिक शोध त्यांना लागण्याचा संभव आहे."

(१३) कर्नल फेरिस यांचें महाराजांस पत्र—२३ सप्टेंबर १९०८—

"विजापुरकरांचा गळा फांसांत सांपडला व 'समर्थ' (छापखाना) जप्त करण्यांत आला हें वाचून अत्यानंद झाला. पण खरेंच नुसत्या इंग्रजांचे खून करण्याला त्यांनीं चिथावणी दिली होती कीं तुमचा सुद्धां ? (खासगी) पंडितरावांकडे (कोल्हापूरचे न्यायाधीश) मात्र विजापुरकरांचा खटला देऊं नका. तसें केलेंत कीं तो सुटलाच. आणि एकदां दोषमुक्त झालेल्या मनुष्यावर फिरून दोषारोप करणें फार कठीण असतें."

(१४) महाराजांचें मेजर वुडहाउस ह्यांना पत्र—३ ऑक्टोबर १९०८—

"विश्ववृत्ताच्या खटल्याची पूर्वचौकशी पुरी झाली. सुशिक्षित, विशेषतः ब्राह्मण, अशा लोकांवर खटला असल्यामुळें आम्हाला न्यायाधीश पाहिजे तो मोठा कडक पाहिजे. माझ्या नोकरींतले वरच्या वर्गातील न्यायाधीश ब्राह्मण असून कडक नाहींत, आणि एकदां खालीं खटला बिघडला म्हणजे तो कौन्सिलांत सुधारून घेण्याला फार अडचण पडणार. पुण्यांत नेटिव न्यायाधिशांनीं मुकदमे बिघडविल्यामुळें हायकोर्ट जज्जांच्या मार्गांत अडचणी आल्या हें आम्हांस माहीत आहे, म्हणून मला क्लेमेंट्ससाहेबांसारखा कडक न्यायाधीश पाहिजे. कारण ते मोठे निःपक्षपाती, त्यांच्या मनांत पूर्वग्रह म्हणून मिळावयाचा नाहीं! लोक म्हणतील, सरकारनें कोल्हापूर दरबाराला घोड्यावर घातलें; पण आपणाला लोकांशीं काय करावयाचें ? आपल्याला न्याय झाल्याशीं कारण. किंबहुना 'ब्रिटिश सरकार व कोल्हापूर दरबार एकविचारानें चालतात' असें लोकांना दिसून आलें तरी हें इष्टच आहे."

(१५) महाराजांचें रॉबर्टसनसाहेबांना पत्र—११ ऑक्टोबर १९०८—

"आमच्याहि माणिकतोळा खटल्याचें ठीक चाललें आहे. चौकशींत मदत

करावयाची तर तुमचे पोलीस पाठवूं नका; तर असिस्टंट जज्ज पाठवा. दोन शिकारी जसे एकाच सावजाची शिकार करूं पाहत नाहींत. तसेंच दोन पोलीस अधिकाऱ्यांच्या हातून एकदिलानें काम होऊं शकत नाहीं. विजापुरकरांचा खटला चालवावयाला तुमचा न्यायाधीश द्या म्हणज माझ्यावर मोठा उपकार होईल. माझ्या पदरचे न्यायाधीश हा खटला चालविण्याला नाखूष आहेत. पत्रांतल्याहून अधिक हटवादीपणानें ते माझ्याशीं तोंडी बोलले. कृपा करा व माझी ही अडचण दूर करा. जर हे माझे दोनहि खटले फसले तर माझा दाब प्रजेवर मुळींच राहणार नाहीं व माझ्यावर पोलीस विश्वास ठेवणार नाहींत व पुढें काम करण्याला त्यांना उमेद येणार नाहीं. मी खटल्यांत इंग्रज बॅरिस्टर लावतों. तुम्ही इंग्रज न्यायाधीश द्या नाहीं तर सर्व फसगत होईल. सातारा व बेळगांव येथील प्रकरणें ब्रिटिश पोलीस चालवीत असल्यामुळें तीं सोडून देऊन मी आतां पुण्यांतील शोध चालविले आहेत ! ”

(१६) महाराजांचें हिलसाहेबांना पत्र—१९ ऑक्टोबर १९०८—

“ बेळगांव येथें तेथील पोलीस व माझे पोलीस ह्यांच्यामध्यें तंटा झाला ह्याचें मला वाईट वाटतें. काय पाहा, सगळें श्रेय आपणा एकट्याला मिळावें म्हणून ज्याची त्याची खटपट ! पूर्वी कौन्सिल-हॉलांत बसलों असतां तुम्ही मला माझ्या पोलिसांची सुधारणा करण्यास सांगितलें. पण मी तुम्हांला तेव्हांच सांगितलें कीं, माझे पोलीस फार चांगले असून फक्त त्यांना शाबासकी देणारा मागें हवा. तुम्ही मजबरोबर गार्डीत बसून फिरावयास याल काय ? म्हणजे आपण लांबवर जाऊं व मी हकीकती सांगेन त्या ऐकून तुम्हांला नवल वाटेल. मी तुम्हांला निश्चयानें सांगतों कीं, कांहीं आरोपींचे मोठमोठ्या लोकांशीं संबंध आहेत. फर्नांडिस हा माझा विश्वासू नोकर असून मी त्यास पुण्यास चौकशी-ला पाठवीत आहे. कांहीं आरोपींचा कांहीं संस्थानिकांशीं संबंध येऊं पाहत आहे. किनसाहेबांनीं येथें याबद्दल मला मुद्दाम विचारलें; पण सूड घेतल्या-सारखें दिसेल म्हणून मी बोललों नाहीं. कदाचित् मिरजकरांना पूर्वी जशी समज दिली तशी इतर कांहीं संस्थानिकांना द्यावी लागेल. तुम्हांला भेटावें आणि समक्ष पुष्कळ सांगावें असें वाटतें.

(१७) लीवार्नरसाहेबांचें महाराजांस पत्र—ता. ८ डिसेंबर १९०८—

“ हीं माथेफिरूपणाचीं कृत्यें आतां थांबतील तर बरें होईल. माझें जुनें

पुणेंकर दोस्त ह्यांचीं आतां काय काय बिंगें बाहेर पडतात तें पाहूं. तुमच्या मागचा तरी त्यांचा त्रास थोडासा कमी झाला कीं नाहीं ?"

(१८) महाराजांचें सर वुइल्यम लीवार्नर यांस पत्र—ता. ३०जानेवारी १९०९

"किंकेडसाहेबांनीं खटल्यांत निकाल केले ते तुम्हांला समजलेच असतील. रासायनिक द्रव्यें चोरलेल्या मुलांना चार वर्षांच्या सक्तमजुरीच्या शिक्षा दिल्या. आर्टिकलच्या लेखकांना तीन वर्षें मिळालीं. मी त्यांच्यामागें फार दिवस होतों. सरकार अर्धवट काम करतें यामुळें हे लोक अधिक चढेल होतात. खरा मुळाशीं कोण आहे हें पाहून घाव घालावा. तें न होतां अशांना उलट सरकारकडून मान-सन्मान मिळतात व त्यांतले कांहीं तर कायदे-कौन्सिलांतहि जातात. त्यामुळें इकडे हिंदुस्थानांत वजन वाढतें व अनुयायांची संख्याहि ! हें मीं सरकारास स्पष्ट सांगितलें, पण माझ्या म्हणण्याला ते किंमत देत नाहींत. हें नेहमींचेंच आहे. आतां म्हणे कायदे-कौन्सिलांच्या सभासदांची संख्या वाढणार आणि मग आणखीहि अनेक राजद्रोही लोक कौन्सिलांत शिरतील यांत काय आश्चर्य ? आज खरी स्थिति म्हटली तर अशी आहे कीं, आमच्यावर इंग्रजांचें राज्य नसून ह्या द्वाड कुचेष्टाखोरांचेंच आहे. त्यांना आम्हीं पुरें ओळखलें तरी त्यांचें जूं झुगारून देणें ही गोष्ट कायद्यानें अवघड करून ठेविली आहे. मागासलेले लोक शेंकडों वर्षें मागें आहेत, पण त्यांची काळजी कोण करतो ? मी असें खात्रीनें सांगतों कीं, लोक म्हणत असतील कीं, ह्याला काय माहीत, पण बॉंबगोळ्याच्या कारस्थानाची माहिती त्यांना वाटते त्याहून माझ्या खिशांत अधिक आहे. आणि ही सगळी जर का मीं टाकली तर पुष्कळसे रावबहादुर आणि सरकारकडून सन्मान उपटणारे लोक ह्यांची अब्रू चवाठ्यावर येईल. मला मुंबईच्या सी. आय्. डी.-कडून मिळावी तशी मदत मिळत नाहीं एवढेंच वाईट वाटतें. ती मिळती तर या कोल्हापूर-खटल्यांतच कित्येकांचीं नांवें बाहेर आलीं असतीं. तुम्हांला समक्ष भेटून किती तरी गोष्टी सांगाव्याशा वाटतात. लॉर्ड मोर्लेसाहेबांची गांठ पडून त्यांच्याशीं एकवार बोलण्याची संधि मिळावी अशी फार इच्छा आहे. ती मिळाल्यास गोखले व इतर लोक जसे आपले विचार मोर्लेसाहेबांपुढें मांडतात तसे मलाहि मांडतां येतील. गोखले व त्यांसारखे इतर लोक काय काय घाणेरड्या गोष्टी व युक्त्या करतात त्या सांगून त्याविषयीं मीं एकदां खात्री पटवून दिली म्हणजे मग लॉर्ड मोर्ले आश्चर्यचकित होऊन त्यांचा चेहरा कसा

दिसेल हें मला पाहावयाचें आहे. या लोकांच्या खासगी भेटी घेतात तसें आम्हांलाहि स्नेहभावानें इंग्लंडला कां बोलावीत नाहींत? तसें झालें तर निदान उलट बाजू काय म्हणते हें तरी त्यांना कळून येईल. तुम्ही विचारतां 'सदर्न मराठा कंट्री' कसा काय आहे? मी म्हणतों कीं, शेजारच्या मुलुखासारखाच आहे! तुम्ही विचारतां कीं, बॉंब कसे थांबतील. त्याचें उत्तर हें कीं, सिंघ्हिलियन लोकांना पोलीस अधिकारी नेमा. साधे पोलीस चोऱ्या-दरोडे यांच्या तपासाला ठीक आहेत. पण राजद्रोहाच्या तपासांत त्यांचें कांहीं चालत नाहीं. राजद्रोही लोक हे जसे सुधारलेले 'डामरट' तसेच त्या कामीं सिंव्हिलियन लोकांसारखे सुशिक्षित (डामरट ?) पोलीसच हवेत.'

(१९) महाराजांचें म्यूर मॅकेंझीसाहेबांस पत्र—१७ डिसेंबर १९०८—

" बेळगांवास काय सांपडलें हें आपण ऐकलेंच असेल. माझ्या पोलिसांच्या मतें कोल्हापूर व सातारा येथील प्रकरणें सारखींच आहेत. आरोपींनीं पोलिसांवर तोहमत आणण्याकरितां मुद्दाम तकली बॉंब तयार केले. ब्राह्मणेतर अधिकारी ठेवण्याच्या माझ्या धोरणाचा फायदा आतां दिसून येत आहे. आमच्या ब्राह्मण न्यायाधिशानें विजापुरकरांना जामिनावर तर सोडलेंच, पण जामीन घेण्याच्या हुकुमांतहि अशी गोम घालून ठेवली कीं, आरोपीला पळून जातां यावें आणि जामिनाला दंड होऊं नये. सरकारी वकिलानें उलट अर्ज द्यावयाचा त्यांत उशीरच केला आणि न्यायाधीश उठून तालुक्यांत गेला. हे सगळे अधिकारी ब्राह्मण होते म्हणूनच असें झालें. शेवटीं मलाच तो हुकूम फिरवावा लागला. माझा डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट म्हणतो, बंगालच्या खटल्यांतहि इतका बळकट पुरावा नव्हता. क्रिंकेडसाहेबांचा निकाल बाहेर पडेल तेव्हां कसा तो दिसून येईलच. जाधवराव व फर्नांडिस यांची मदत या कामीं फार झाली."

(२०) महाराजांचें फ्रेझरसाहेबांना पत्र—२२ जानेवारी १९०९—

" विजापूरकर व जोशी यांना तीनतीन वर्षांची शिक्षा झाली. आतां बॉंब-केसेस चौकशीला निघाल्या आहेत. त्यांवरून येथील मुलें व ब्राह्मण पुढारी कशीं कारस्थानें करतात हें कळून येईल. मला या कामीं प्रत्येकाविरुद्ध नेटानें लढावें लागत आहे. तुम्हांला सांगतों कीं, 'पुण्याच्या पोलिसांविरुद्ध देखील मला लढावें लागलें.' या खटल्यांतील तपास त्यांना

लागेना व आमच्या पोलिसांनीं लावला तेव्हां ते त्यांचा हेवा करूं लागले. हें मी तुम्हांला आपलें खासगी सांगतों. तुम्हांला खरेंच सांगतों कीं, या कटांतील बॉंब व माणसें यांची मला पुष्कळच माहिती आहे. रावसाहेब, रावबहादुर आणि युरोपियन लोकांत जे राजनिष्ठ व नेमस्त म्हणून गणले जातात असेहि अशा कामीं दोषापासून अलिप्त नाहींत. सर जॉर्ज क्लार्क यांच्याजवळ मी उघड बोललों व नांवेंहि घेतलीं, पण त्यांची शंका जाईचना. अशा कामीं उच्च शिक्षा मिळालेलेच पोलीस हवे. लॉर्ड मोर्ले यांच्या सुधारणा माझ्या मतें प्रस्तुतच्या काळीं अगदीं गैर आहेत. अधिक हक्क पाहिजेत तर वागणूकहि नीट ठेवली पाहिजे हें लोकांना समजायला हवें. गोखल्यांप्रमाणें मलाहि मोर्लेसाहेबांशीं बोलण्याची संधि मिळेल तर फार चांगलें होईल. कारण सुधारणांविरुद्ध काय बोलण्यासारखें आहे तें मी त्यांना सांगेन व गोखल्यांना हिंदुस्थानांत खरोखर कितीसा मान आहे हेंहि त्यांना सांगेन !"

(२१) फ्रेझरसाहेबांचें महाराजांस पत्र—३१ जानेवारी १९०९—

"कोल्हापूरच्या खटल्यांत आरोपींना जबर शिक्षा झाल्याचें वाचून आनंद झाला. जुलमी इंग्रज लोकांचाच नव्हे, तर तुमचाहि खून करण्याला उत्तेजन दिलें असा आरोप असल्याचें मीं ऐकलें; ब्रिटिश सरकार व तुम्ही राजेरजवाडे लोक हे एकाच नावेंत आहां. जो बॉंब आज आमच्यावर तोच उद्यां तुमच्यावर पडणार म्हणून या खटल्याचा प्रत्येक संस्थानिकानें नीट विचार केला पाहिजे. कोल्हापूर हें उचलून पुण्यापलीकडे आणखी शेंकडों मैल नेऊन ठेवतां येईल तर किती चांगलें होईल असें तुम्हांस वाटत असेल नाहीं ?"

(२२) महाराजांचें बेटीसाहेब (पोलीस ऑफिसर) यांस पत्र—
३ जानेवारी १९०९—

"तुमची माझ्यावर नेहमींच कृपा आहे. युरोपियन लोकांत माझे कांहीं स्नेही आहेत आणि तुमच्या-माझ्या स्नेह्यांनीं तुमची-माझी ओळख करून दिली असल्यामुळें तुम्हांलाहि माझे स्नेही मानण्यांत मला आनंद वाटतो. हल्लीं चाललेले खटले पाहावयांस तुम्हांला यायला होणार नाहीं काय ??"

(२३) बेटीसाहेबांचें महाराजांस पत्र—१२ जानेवारी १९०९—

"तुमच्या बोलावण्यांप्रमाणें मी आलों असतों एवढेंच काय, पण तुमच्यावर उपकार होत असतील तर आणखीहि काय वाटेल तें करीन. पण आहे तें

ठीक चाललें आहे. सरकारला मी कोल्हापुरास जाणें इष्ट वाटलें असतें, तर त्यांनीं मला तसें कळवलें असतें म्हणून मी यांत न पडावें तें बरें."

(२४) महाराजांचें एडगरलेसाहेब (इंडिया कौन्सिलचे एक मेंबर यांस पत्र—२९ जानेवारी १९०९—

" फिरून मला राजदोही ब्राह्मण त्रास देऊं लागले आहेत. पण या खेपेस मीं त्यांना रसातळास पोंचविण्याचा निश्चय केला आहे. विजापुरकर आतां माझ्या तुरुंगांत असून सुरक्षित आहेत. तुम्ही या वेळीं इकडे असतां तर फार चांगलें झालें असतें. कारण कोल्हापूरचें राजकारण व ब्राह्मणांची कारवाई यांची तुम्हांला पुरी ओळख आहे."

(२५) महाराजांचें कर्नल फेरीस यांस पत्र—९ फेब्रुवारी १९०९—

" विजापुरकरांचा निकाल ऐकलाच असेल. तुम्ही येथें नाहीं. वाईट वाटतें. तुमच्या मदतीनें आणखी किती तरी करतां आलें असतें. तुमची स्तुति करीत नाहीं पण खरेंच सांगतों कीं, या देशाची पुरी माहिती असणारे तुमच्यासारखे साहेब लोक फार थोडे ! सरकारच्या हल्लींच्या कमकुवत धोरणानें राजनिष्ठ लोकहि राजद्रोही होतील आणि चळवळ्या लोकांची संख्या वाढेल. राजद्रोही लोकांशीं कसें वागावें ही अडचणीची: गोष्ट होऊन बसली आहे कारण ते जुने दिवस गेले. आतां सरकारच्या बाजूस जो जो असेल त्याचा द्वेष करण्याची प्रवृत्ति लोकांत दिसून येते. विलायतेंत गोखल्यांसारख्या मनुष्यांना सर्वत्र प्रवेश मिळतो. पण सरकारच्या बाजूच्या लोकांना मात्र मिळत नाहीं. राजेरजवाड्यांचा सल्ला सरकारनें घेतल्यास उपयोग होईल. दुसरी बाजू काय आहे तें समजेल."

(२६) ली वार्नरसाहेबांचें महाराजांना पत्र—२४ फेब्रुवारी १९०९—.

" तुमचें पत्र इतकें मौल्यवान् होतें कीं, तें मीं मोर्लेसाहेबांकडे पाठविलें. 'सुधारणाबाबत अखेर निकाल झाला तो तुमची निराशा करील. पण तुम्हांला-आम्हांला वाटतें तसा प्रकार घडून आला तर सरकार सुधारणा परत घेण्यास भिणार नाहीं.' तुमच्या येथील बदमाश लोकांना शिक्षा झाल्याचें वाचून फार आनंद झाला. तुमच्या जोरकस धोरणाचें बक्षीस तुम्हांला मिळेल अशी मला आशा आहे."

(२७) महाराजांचें म्यूर मॅकेंझीसाहेबांस पत्र—४ मार्च १९०९—

" किंकेडसाहेब आम्हांला लाभले, फार चांगली गोष्ट झाली. पुण्याच्या

पोलिसांनीं यांत काय, त्यांत काय, असें म्हणून खटला नासून मात्र टाकला असता ! आम्ही कटाचे धागे इकडे टिळक व तिकडे बंगाल प्रांत येथपर्यंत भिडवूं शकतों. टिळकांनीं बॉंब पाहून मगच आर्टिकलें लिहिलीं ! वालिंजर-साहेबांस सरकार इकडे पाठविणार पण त्यांनीं माझे कांहीं पोलीस ऑफिसर्स कामावरून काढावे असा पूर्वीं सल्ला दिला होता हें लक्षांत असूं द्या."

(२८) म्यूर मॅकेंझीसाहेबांचें महाराजांस पत्र—११ मार्च १९०९—

"तुमच्या पोलिसांचें काम पाहून किंकडेसाहेब खूष झाले. दामू जोशी सुटून गेला, मोठी पंचाईत झाली. सावरकर कागदपत्रांसह आमच्या पोलिसां-कडून एकदांचा पकडला गेला. या कटांच्या उगमांचा शोध लावण्याचा तुमचा निश्चय झाल्याचें ऐकून फार आनंद झाला. 'तुम्ही व तुमचे पोलीस यांची कामगिरी सरकार गौरविल्याशिवाय राहणार नाहीं.' तुम्ही काय वाटेल तें मागण्याचा अवकाश तें सरकारनें तुम्हांला दिलेंच समजा. मात्र काय मागाल तें अयोग्य नसावें."

(२९) सर जॉर्ज क्लार्क यांचें महाराजांस पत्र—९ मार्च १९०९—

"तुमचें वजन, तुमची कामगिरी मोठी असून, तुमचा जीव तुमच्या संस्थानालाच काय पण दक्षिण महाराष्ट्राला मौल्यवान् होऊन बसला आहे. म्हणून कृपा करून कोणी रखवालीस बरोबर घेतल्याशिवाय बाहेर पडत जाऊं नका. गाडीमागें नेहमीं दोन चपळ स्वार ठेवावे."

(३०) महाराजांचे म्यूर मॅकेंझीसाहेबांस पत्र—१० मार्च १९०९—

"वालिंजरसाहेब मदतीस पाठविले पण ब्रेटी किंवा एडवर्ड्स पाठविले असते तर अधिक चांगलें झालें असतें. हा कट लहान नसून फार मोठा. फर्नांडिस तुम्हांस भेटेल. असल्या क्षुद्र माणसाला भेटण्याला तुम्हांला वेळ कोठचा ? पण आम्हीं तरी काय करावें ? आमच्यासारख्यांचें शिंग दुसरा कोण फुंकील ? तें आमचें आम्हींच फुंकलें पाहिजे."

(३१) महाराजांचें हिलसाहेबांना पत्र—२७ एप्रिल १९०९—

"माझ्या पोलिसांनीं सांगितलें व इतर रीतीनें समजलें तेंच खरें ठरतें. आतां मोठमोठ्या माणसांचा संबंध कटांशीं जोडण्याचा पुरावा पाहिजे आहे, तोहि यथाकाल येईल."

(३२) महाराजांचें मेजर वुडहाउस यांस पत्र—१५ एप्रिल १९०९—

"पन्हाळ्यास कैदी (विजापूरकर वगैरे) ठेविले आहेत, त्यांना तुरुंगवास ही एक चैनच होऊन बसली आहे. दोन महिन्यांतच दोन जेलर बदलून आतां दिलवर यास तेथें नेमला आहे, तरी तोहि येऊन तक्रार करतो कीं, कैद्यांची शिस्त राहत नाहीं, सर्वांकडून त्यांना मदतच होते. अधिक कडक उपाय इतक्यांतच योजावे तर सर्वच फसेल."

(३३) महाराजांचें मेजर वुडहाउस यांस पत्र ता. ?—

"आम्ही सगळा कट लवकरच हुडकून काढूं. येथील कैदी खालसांतील तुरुंगांत नेऊन ठेवण्याची योजना मंजूर करविलीत ह्याबद्दल मी तुमचा फार फार आभारी आहे. विजापूरकरांना येथील लोक जरूर तितक्या कडकपणानें कां वागवूं शकत नाहींत, याचीं कारणें वालिंजरसाहेबांना सांगितलीं तशींच तीं तुम्हांलाहि सांगेन."

(३४) महाराजांचें सर जॉर्ज क्लार्क यांस पत्र—२१ एप्रिल १९०९—

"वालिंजरसाहेबांचें व माझें ठीक चाललें आहे. के. डी. कुळकर्ण्याच्या घरच्या झडतींत एक पत्र सांपडलें आहे असें पोलीस म्हणतात. त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, इचलकरंजीकर व विशाळगडकर ह्यांच्याप्रमाणें इतर संस्थानिकहि मदत करतील तर देशकार्य लवकर घडून येईल. या दोघांना सरकारनें जाब विचारला पाहिजे. पुण्यांत बॉंब होतात ही बातमी पक्की ठरत आहे. मला व वालिंजरसाहेबांना मैदान मोकळें मिळेल तर रावसाहेब, रावबहादुर व संभावित मानले जाणारे संपादक यांच्याहि विरुद्ध पुरावा मिळूं शकेल."

(३५) महाराजांचें कर्नल डनलॉप स्मिथ (व्हाइसरॉयांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी) यांस पत्र—२६ मे १९०९—

"एकंदर खटल्याची कच्ची हकीकत मीं तयार करीत आहे, त्यावरून सी. आय्. डी. चें म्हणणें खरें न ठरतां अखेर माझेंच म्हणणें खरें ठरलेलें दिसून येईल. माझ्या मतें व्हावी तितकी कसून चौकशी झाल्यास बहुतेक सर्वच्या सर्व चळवळ्ये कटांत सामील झाल्याचें आढळेल व सगळ्यांवर एकदम खटला भरला तर कांहीं दिवस तरी त्रास वांचेल. दिवसेंदिवस हे लोक मनानें अधिक सावध राहूं लागले आहेत. ही खरी शांतता नव्हे. या राज-

द्रोही चळवळींत रावसाहेब, रावबहादुर, कायदेकौन्सिलचे सभासद वगैरे सर्व सामील आहेत. मुंबईंत ही गोष्ट मीं सांगितली, पण कोणी त्यावर विश्वास ठेवीना."

(३६) ली वार्नरसाहेबांचें महाराजांस पत्र—२१ जून १९०९—

" जहाल लोक व त्यांचें बंधु 'नेमस्त' कॉंग्रेसवाले यांना इंग्रजांना हिंदुस्थानांतून घालवून द्यावयाचें आहे. पण तें कसें घडून येणार? इकडे आमच्या पार्लमेंटांतले जहाल लोकहि फिके पडत चालले आहेत. पुढच्या निवडणुकींत ते कदाचित् निवडूनहि येणार नाहींत."

(३७) कर्नल फेरीस यांचें महाराजांस पत्र—१५ डिसेंबर १९०९—

" चुकून एखादे वेळीं अन्याय होणें अपरिहार्य आहे, तसाच दामू जोश्याच्या खटल्यांत या वेळीं झाला. 'पुराव्याचा कायदा' ही एक नडच आहे. त्याचा फायदा हिंदुस्थानांत आरोपीला मिळतो. संस्थानांत कायदे सामान्यतः कमी म्हणून न्याय अधिक चांगला होतो. सरकारचा तुमच्यावर आतां पूर्ण विश्वास जडला आहे हें तुमच्या सलामीच्या तोफा वाढविल्या यावरून दिसून येईल, पण हा एक हप्ता, याहून आणखी कांहीं मिळेल. सरकार तोंडानें उघड न म्हणो, पण तुम्ही ब्राह्मण लोकांचा हा प्रश्न चांगला सोडविला याची सरकारास पूर्ण जाणीव मनांतून खचित असेल. एका टोकाला म्हणजे कोल्हापुरास शीर काढल्यामुळें कापून थोडें रक्त पुण्याच्या मध्यवर्ती काळजावरील दाब जरा कमी होईल. तुम्ही व तुमचे पोटसंस्थानिक यांचे संबंध कसे असावे याचा मी विचार करीत आहे."

(३८) महाराजांचें म्यूर मॅकेंझीसाहेबांस पत्र—१३ ऑक्टोबर १९०९—

" कृपा करून एका गोष्टींत मदत करतां आली तर पाहा. नेटिव संस्थानांची, विशेषतः कोल्हापूरची, बदनामी देशी वर्तमानपत्रकार फार करतात. येथील रेसिडेन्सी कोर्टांत 'राष्ट्रमता'वर दिवाणी-फौजदारी फिर्याद झाल्यापासून सभेटाच्या भिडा माझ्यावर येऊन पडूं लागल्या आहेत. पण ही (रेसिडेन्सी कोर्टांत फिर्याद करण्याची) सोय खासगी व्यक्तींना मिळते. खुद्द संस्थानिकांना मिळत नाहीं. खुद्द आमच्या संस्थानी कोर्टांत फिर्याद केली न केली सारखीच. लोक म्हणणार ह्याच्या घरचें कोर्ट. खालसा कोर्टांत फिर्याद करावी तर साक्षीपुराव्याचें लटांबर घेऊन संस्थानिकानें बाहेर किती दिवस हिंडावें?

या अडचणीचा फायदा देशी वर्तमानपत्रकार घेतात. एरवीं मी फिर्यादी झालों असतों एवढेंच नव्हे तर फिर्याद करण्याची मला मोठी हौस वाटली असती."

(३९) डुबोलेसाहेबांचें महाराजांस पत्र—३० ऑक्टोबर १९०९—

"तुमच्या तक्रारीबद्दल वर सरकारांत लिहिलें आहे. ती व्यवस्था होईल. पण आरोपी इकडून तिकडे देण्याची व्यवस्था कठीण. पहिल्यानें ब्रिटिश कोर्टांत फिर्याद मांडून बरीच शाबिती करावी लागेल. पण तें केलें काय व सर्व फिर्यादीचें काम पुरें केलें काय एकच."

(४०) महाराजांचें म्यूर मॅकेंझीसाहेबांना पत्र—४ डिसेंबर १९०९—

"संस्थानिकांनीं सरकारशीं राजनिष्ठ राहिलेंच पाहिजे. मग त्याचें बक्षीस मिळो वा न मिळो. तें केवळ कर्तव्य होय. पण ते अराजनिष्ठ होतील तर त्यांना शिक्षाच केली पाहिजे. मग ते छोटे जहागिरदार असोत अगर एकवीस तोफांच्या सलामीचे बडे राजे असोत. मिरज, जमाखिंडी, इचलकरंजी या हद्दींतून अराजक लोकांचें वाङ्मय, फोटो, बिल्ले वगैरे येऊन माझ्या हद्दींत विकले जातात. विजापुरकरांच्या खटल्यावरून तुम्हांस कळलेंच असेल कीं, त्यांच्या डायरींत हीं नांवें झळकलीं असून टिळक, बिपिनचंद्र पाल वगैरे लोकांच्या सभेला ते जातात व टिळक-फंडासारख्या फंडाला ते मदत करतात. इचलकरंजीकरांचा बहाणा असा कीं, 'आपण कौन्सिलांत जातों व निवडणुकींत मतें मिळविण्याकरितां या गोष्टी आपणांस कराव्या लागतात,' पण हें खरें नाहीं. कारण रानडे व नामजोशी यांच्या वेळेपासून त्यांचे टिळकांशीं काय संबंध आहेत हें मला माहीत आहे. त्यांना फक्त रागें भरण्याचा सरकारचा विचार दिसतो, पण त्यांच्या पदराला खार न लागेल, किंवा मानसन्मानाला चट्टा न बसेल तर नुसतें रागें भरून काय होणार? के. डी. कुळकर्ण्यासारख्याला हे लोक पैसे देतात, पण राजाराम कॉलेजला कबूल केलेली वर्गणी देत नाहींत. या लोकांना असा चिमटा घेतला पाहिजे कीं, फिरून ते या फंदांत पडणार नाहींत. मी असें सुचवितों कीं, या लोकांना नवीन दिलेले अधिकार काढून घ्यावेत. इतर गोष्टी मी तुमच्याशीं खासगी बोलेन. संस्थानी रयत राजद्रोही नाहीं, पण संस्थानिक आहेत!"

(४१) म्यूर मॅकेंझीसाहेबांचें महाराजांस पत्र—१० डिसेंबर १९०९—

" तुमच्या विश्वासु वर्तनानें गव्हर्नरसाहेब खूष होतील यांत शंका नाहीं.

निदान एवढें सांगतों कीं, 'आपल्या अधिकारांत आपल्या रयतेशीं तुम्हीं काय वाटेल तें केलें तरी सरकार तुमचा खचित पाठपुरावा केल्याशिवाय राहणार नाहीं. तुमच्यावर कोणी दोषारोप केला तर सरकार ऐकणार नाहीं.' कारण तुम्ही जाणूनबूजून अन्याय करणार नाहीं हें सरकारास माहीत आहे."

(४२) सर जॉर्ज क्लार्क यांचें महाराजांस पत्र—१३ डिसेंबर १९०९—

"तुमची सरकारास मदत फार झाली. तुमच्यादेखत पोलिटिकल एजंटनें इचलकरंजीकर व विशाळगडकर यांची खरड काढावी असें सरकारनें ठरविलें आहे. शिवाय कोल्हापूरचे अधिराज या नात्यानें तुम्हांस काय करतां येईल तें तुम्हीहि करा. त्यांत आम्ही तुम्हांला मदत करूं. आणखीहि तुमची कांहीं अडचण असेल तर सांगा."

(४३) महाराजांचें सर जॉर्ज क्लार्क ह्यांस पत्र—१ जानेवारी १९१०—

"जॅकसनसाहेबांचा खून झाला, त्यासंबंधीं मीं केलेलें भाषण आपण वाचलेंच असेल. आतां तरी सूत्रें चालविणाऱ्या सगळ्या टोळीला धरून ठेचा. कायद्याच्या क्षुद्र अडचणी मनांत आणूं नका. खुनासंबंधानें मीं एक दुःखप्रदर्शक सभा बोलाविली; तिला एकहि ब्राम्हण, वकील, किंवा ऑफिसर किंवा विद्यार्थी आला नाहीं. सरकारशीं कोणत्याहि प्रकारें संबंध असलेल्या सभांना हजर राहावयाचें नाहीं असा या ब्राह्मणांनीं निश्चय केलेला दिसतो. दोन दिवसांनंतर मेजर वुडहाउस एका शाळेच्या बक्षीससमारंभाकरितां गेले असतां त्या समारंभास सुखवस्तु ब्राम्हणांपैकीं कोणीहि आले नाहींत. ते ह्यांना पुरून उरणारे आहेत. त्यांच्या परिणामकारक भाषणामुळें ह्या लोकांना ते आवडत नाहींत. पण ब्राम्हणेतर समाजाला ते फार आवडतात व मलाहि त्यांची फार मदत होते. 'मला एकवार मेहेरबानांस असें सुचवावेंसें वाटलें होतें कीं, सगळे अराजक लोक धरून विशाळगडासारख्या एखाद्या डोंगरी किल्ल्यावर कैदेंत ठेवावे.' पण ते माझ्या ताब्यांतच हवे. दुसऱ्या-तिसऱ्या संस्थानच्या किंवा खुद्द ब्रिटिश सरकारच्याहि ताब्यांत नकोत. पण जॅक्सनसाहेबांच्या खुनापासून विचार थोडा बदलला. ते माझें काय करतील कोण जाणे! आणि माझ्या मनावर जर इतका परिणाम झाला तर भित्र्या लोकांची गोष्ट तर बोलावयास नको. जॅक्सनच्या वधाचा पुरा सूड

घ्यावा व कटांत सामील असलेल्या लोकांकडून साहेबांच्या कुटुंबास पेन्शन देववावें. 'बडोद्याची जशी मुंबई सरकारला नड तशी इचलकरंजीची मला पावलोपावलीं नड होते.' म्हणून इचलकरंजीकर व विशाळगडकर ह्यांना वेळींच शिक्षा दिली पाहिजे."

(४४) महाराजांचें म्यूर मॅकेंझीसाहेबांस पत्र—ता. ३ जानेवारी १९१०—

"जॅक्सनच्या खुनासंबंधानें मीं गव्हर्नरसाहेबांना परस्पर पत्र लिहिलें त्यांत कांहीं गोष्टी न लिहाव्या अशाहि लिहिल्या. मीं पत्रें फार मोकळ्या मनानें लिहितों म्हणून तीं नेटिव लोक अगर त्यांचे स्नेही ह्यांचें हातीं जाऊं न देण्याविषयीं गव्हर्नरसाहेबांना विनंति करावी. नाहीं तर बिचाऱ्या जॅक्सन-साहेबांसारखीच माझी गत व्हावयाची."

(४५) क्लेमंटसाहेबांचें महाराजांस पत्र— ता. २८ जानेवारी १९१०—

"नुसतीं वर्तमानपत्रेंच काय, पण वकील लोकांनाहि दडपून टाकण्याचा सरकारास अधिकार असावा अशी माझी इच्छा आहे. होणें-जाणें कठीणच दिसतें. पण मला असें वाटतें कीं, एखादा वकील राजद्रोही चळवळींत कोठें सामील झालेला आढळला किंवा तो राजद्रोही असल्याची बोलवा असली तर त्याची सनद काढून घेण्याचा नियम असावा. पोलीस फौजेंत इतके ब्राह्मण आहेत हीहि चूकच आहे."

(४६) डुबोलेसाहेबांचें महाराजांस पत्र—ता. १४ फेब्रुवारी १९१०—

"केसरीचा उतारा तुम्हीं पाठविला तो पोंचला. फार उपकार झाले. केसरींतील अशा प्रकारच्या शिव्या वाचण्याची आम्हांस नेहमींच सवय आहे. हळूहळू नवा कायदा लावून आतां त्याला आळा घातला पाहिजे."

(४७) महाराजांचें फ्रेझरसाहेबांस पत्र—ता. ७ मार्च १९१०—

"मीं स्वतः आतां पोलीस खातें आपल्या हातीं घेतलें आहे. सी. आय्.डी. खातें माझ्याविरुद्ध होतें, पण किंकेडसाहेब मला मिळाल्यामुळें सरकारची खात्री करतां आली. माझ्या पदरचे अधिकारी, जहागिरदार व विद्यार्थि या सर्वांमध्यें अराजकता पसरली आहे. मीं माझ्या मुख्य न्यायाधिशाला कामा-वरून दूर केला. ×× नें मला व व्हाइसरॉय यांना ठार मारण्याचा बेत केला आहे. माझ्या रक्षणार्थ सरकारनें पुष्कळ पोलीस नेमिले असून पुष्कळ पैसा

खर्च केला आहे. या गोष्टीमुळें मी स्वतःचा बहुमान झाला, मी धन्य आहे असें मानतों. माझ्या रक्षणाकरितां सरकार जितकी काळजी घेतें तितकी दुसऱ्या कोणत्याहि राजेरजवाड्यासंबंधानें घेत नाहीं हें मला मोठें भूषण वाटतें. सरकारचे हे उपकार फेडण्याकरितां सरकार मला काय सांगेल तें मी करीन."

(४८) महाराजांचें म्यूर मॅकेंझी यांस पत्र—२४ मार्च १९१०—

"लोकांना वाटेल कोल्हापुरांतच काय ते राजद्रोही लोक आहेत. पण सर्व जगभर तेच पसरले आहेत. आमच्यासारखा जेथें कसून प्रयत्न करण्यांत आला तेथें मात्र थोडेबहुत सांपडले. आतां तरी मला 'हा उगाच भित्रेपणा माजवतो' असें म्हणणार नाहींत. राबर्टसन, क्रिन, एडगरले जाऊन महाराष्ट्राची माहिती असणारे असे आतां तुम्हीच काय ते एकटे उरलेले आहां. 'सगळ्या ब्राह्मणांनीं मला सोडलें, पण त्यामुळें न खचण्याइतका मी खंबीर आहे.' माझे बंधु, दिवाण व फर्नांडिस वगैरे लोकांनीं फार मदत केली. त्यांना सरकारकडून कांहीं बक्षिसें मिळावीं. ते स्वतःसंबंधानें कसें लिहतील? सगळ्या अराजक लोकांना विशाळगडावर ठेवण्याच्या बाबतींत दिवाणांना सरकारी रीतीनें तुमच्याकडे लिहिण्यास सांगितलें आहे."

(४९) महाराजांचें सर जॉर्ज क्लार्क यांस पत्र—ता. ४ एप्रिल १९१०—

"तुम्हांला समक्ष सांगितल्याप्रमाणें सगळे अराजक उचलून विशाळगडावर ठेवावे असें माझ्या मनांत आहे. ह्या गडाचें जें उत्पन्न विशाळगडकरांना हल्लीं येतें त्याच्या दुप्पट मी देईन, शिवाय हा गड जहागिरदारांना पूर्वापार लाभत नाहीं. यामुळें त्यांच्या वंशांतील कोणी येथें जात नाहींत. अराजक लोक तुरुंगांतील सगळी शिस्त बिघडवीत आहेत यामुळें मला हें करणें आहे."

(५०) कर्नल फेरीस यांचें महाराजांस पत्र—ता. ७ एप्रिल १९१०—

विशाळगडकर व इचलकरंजीकर यांचे अधिकार काढून घेण्याच्या कामीं तुम्हांला यश आलें ही मोठीच गोष्ट झाली. पण 'त्यांच्यावर यापुढें चांगला डोळा ठेवा.' पैकीं इचलकरंजीकर तर गेलेले अधिकार परत मिळविल्याखेरीज कधींहि गप्प बसावयाचे नाहींत. 'सगळेच गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क यांजसारखे नसतात. पण बहुतेक पोलिटिकल सेक्रेटरी मात्र एकाच साच्यांत

ओतल्यासारखे असतात.' आम्हांला महाराज असा असा त्रास देतात असें जहागिरदारांनीं म्हटलें म्हणजे तें या सेक्रेटरींना खरें वाटतें. यापुढें दिवाणांकडून या पोटसंस्थानिकांच्या चुकांची व अपराधांची यादी तयार ठेवीत जा आणि एक गव्हर्नर जाऊन दुसरा आला म्हणजे हे लोक कारस्थान सुरू करतात तेव्हां ती यादी पुढें टाकावी. कँडीसाहेब या लोकांचा पक्ष उचलून धरण्याचा संभव आहे."

(५१) महाराजांचें सर जॉर्ज क्लार्क यांस पत्र—ता. १९ एप्रिल १९१०—

"ग. ब. मोडक ह्यांच्यावरील खटल्याच्या इनसाफाकरितां मला ब्रिटिश जज्ज पाहिजे आहे. 'माझ्या संस्थानांतच काय पण इंग्रजी राज्यांतहि राजकीय स्वरूपाचे खटले वाटेल त्या न्यायाधिशाकडे देऊन भागत नाहीं. न्यायमूर्ति दावर व न्यायमूर्ति चंदावरकर या दोघां नेटिवांनाच काय ती संधि आजवर देण्यांत आली. त्यांचा अनुभव व त्यांची कर्तबगारी प्रसिद्धच आहे.' एखाद्या न्यायाधिशानें आरोपीच्या बाजूचा कल मनानें एकदां घेतला कीं त्याला त्याच्यातर्फेचे मुद्दे हवे तेवढे सांपडतात. हायकोर्टांत देखील पोलीस लोक आपले खटले अमुक एका न्यायमूर्तींपुढेंच निघावे अशी तजवीज करतात असें मीं ऐकलें आहे. माझ्या गरीब संस्थानांत इतके न्यायाधीश कोठें आहेत ? एखाद्या न्यायाधिशाला हळूच खासगी एखादी सूचना केली तर तो तिचा गवगवा करतो. तुम्हीं मला ब्रिटिश न्यायाधीश दिलात तर, माझ्या कामांत हात घातला, असें लोक म्हणतील. मग सरकारनें मला आपले न्यायाधीश द्यावे व माझे कैदी आपल्या तुरुंगांत ठेवावे हा सरकार मला बहुमान देतें असेंच मी तरी समजेन. सरकारची खरी मेहेरबानगी यांत दिसून येते व तिजबद्दल मी स्वतःला धन्य मानतों. 'हिंदुस्थान व इंग्लंड ह्या दोनहि देशांत जी अराजकता माजली आहे ती मोडण्याकरितां माझें लहानसें संस्थान धिटाईनें युद्ध करीत आहे. लहानशा बेल्जमनें रशियाशीं लढावें तसलें माझ्या संस्थानचें हें वीरकर्म आहे. सरकारनें मदत द्यावी व ती संस्थानिकांनीं घ्यावी यांत मला धन्यता व डोईजड उपकार वाटतात. ग्वाल्हेर व पतियाळा हीं संस्थानें माझ्याप्रमाणें सरकारची मदत घेत नाहींत ही त्यांची चूक आहे."

(५२) महाराजांचें मेजर वुडहाउस यांस पत्र—२२ ऑगस्ट १९१४—

"शाळिग्राम व बोडस ह्यांच्यासंबंधानें फर्नांडिस यानें तुम्हांला कांहीं पत्रें

व टिपणें दिलीं असें समजतें. फर्नांडिस ह्यानें ही चूक केली. कृपा करा आणखी हें पुण्याच्या सी. आय. डी.ला दाखवूं नका. उगाच त्यांचें आमचें आधींच घासतें आहे व तें भांडण उगाच वाढावयाचें. या बाबतींत आमच्याजवळ पुष्कळ माहिती आहे, पण आम्ही ती आतां देणार नाहीं."

(५३) महाराजांचें कॅंडेलसाहेबांस पत्र—सप्टेंबर १९१८ पुणें—

"एकदोन दिवसांत मी तुम्हांला भेटावयास येणार आहे. माझी अशी सूचना आहे कीं, खालसा मुलूख व संस्थानें या सर्वांतील धान्यसंग्रह ब्रिटिश सरकारनें आपल्या हातीं घेऊन, विलायतेंत करतात त्याप्रमाणें, प्रत्येक इसमापुरतें मोजून मापून धान्य द्यावें. दुसरी गोष्ट, मुंबई इलाख्यांतील सरदार वगैरे वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांना टिळक असें सांगत आहेत कीं, मी तुमचा दर्जा वाढवून देणार आहे व असें सांगून त्यांच्यावर आपलें वजन बसवावयाचा टिळकांचा इरादा आहे. मी नेहमीं टिळकांच्या चळवळीच्याविरुद्ध खटपट करतों याचें कारण त्या नेहमीं खोटेपणाच्या असतात. पंडितमहाराज, बाळामहाराज व आमच्यांपैकीं आणखी एक इतक्यांनीं मिळून एक मनुष्य हल्लीं नेमला आहे. टिळकांच्या कृत्याची जेवढी वाईट बाजू असेल तेवढी ते त्यांजकडून दाखविणार आहेत. हें पुस्तक लवकरच प्रसिद्ध होईल. हें तयार झालें म्हणजे मी तुम्हांस दाखवीन. ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचा पाडाव आपणांस केला पाहिजे. नाहीं तर आज जसें ब्राह्मण लोक बेजबाबदार रीतीनें हिंदुस्थानावर राज्य करीत आहेत तसेंच ते यापुढें करीत राहतील. टिळक व त्यांची पार्टी यांनीं कडकडीत चातुर्वर्ण्य धर्मस्थापना सुरू केली आहे. माझा मुलगा रिक्रूटिंगवर व्याख्यानें देत आहे. मलाहि अशी इच्छा आहे कीं, ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाच्या केंद्रस्थानीं जाऊन रिक्रूटिंगला उत्तेजन देऊन हल्लींच्या वेळीं शक्य तर सरकारची कांहीं सेवा करावी."

देशी संस्थानें व स्वराज्य

(केसरी—२४ मे १९२१)

दक्षिणेंतील संस्थानी प्रजेची परिषद आज सकाळीं पुण्यास भरणार आहे. अशा प्रकारची परिषद महाराष्ट्रांत ही पहिलीच होय. या परिषदेच्या बैठकीनें म्हणण्यासारखें फळ हातीं पडण्याची अपेक्षा जरी कोणास धरतां

आली नाहीं, तरी अशा परिषदेचा उपक्रम झाला हीच एका अर्थानें मोठी गोष्ट मानली पाहिजे.

आजपर्यंत अनेक प्रकारच्या कारणांनीं देशी संस्थानांतून आजवर लोकसत्तेची चळवळ झाली नाहीं. पण यापुढें मात्र ती टळणें शक्य नाहीं. कारण खुद्द ब्रिटिश सरकारनेंच हिंदुस्थानांतील आपल्या राज्यकारभाराचें ध्येय स्वराज्य हें ठरविल्यामुळें, संस्थानिकांना तें ध्येय आपलेंहि नाहीं असें म्हणण्याची सोय राहिली नाहीं. राहतां प्रश्न एवढाच राहतो कीं, हें ध्येय प्रत्यक्ष अमलांत कशा रीतीनें येणार? या रीतीचे तीन प्रकार संभवतात, एक संस्थानिकांनीं उदार होऊन स्वेच्छेनें स्वराज्याचे अधिकार आपल्या प्रजाजनांस द्यावे. दुसरा प्रकार म्हटला म्हणजे, ब्रिटिश सरकारनें संस्थानिकांवर आपल्या राज्यांत प्रातिनिधिक संस्था स्थापण्याची सक्ती करावी. तिसरा प्रकार म्हणजे उभयतांचीहि इच्छा नसता केवळ बदललेल्या कालमानाच्या जोरावर संस्थानी प्रजेनेंच जोराची चळवळ करून, आपल्या यजमानांना प्रातिनिधिक संस्था स्थापण्यास व अधिकारदान देण्यास भाग पाडावें. आमच्या मतें पहिल्या दोन बाबी कमी महत्त्वाच्या असून तिसरीच अधिक महत्त्वाची आहे. संस्थानिक झाले तरी बोलून चालून ते मनुष्यप्राणी; त्यांना आपले राज्याधिकार सुखासुखी कसे टाकवतील? या जगांत भाग पाडल्याशिवाय कोणीहि हातची सत्ता जाऊं देत नाहीं. बरें, ब्रिटिश सरकारनें ही गोष्ट करण्यास त्यांना भाग पाडावें म्हटलें तर त्यांना संस्थानिकांचे हक्क, संस्थानांचें प्रेम बाळगणाऱ्या आम्हां लोकांचा स्वाभिमान, व तहनाम्यामुळें सिद्ध होणारी संस्थानी राज्यांची स्वतंत्रता, हीं सर्वच आड येणारीं आहेत. स्वतः ब्रिटिश सरकारला संस्थानिकांना हातीं धरून आपल्या बरोबरीनें चालविण्याची इच्छा असती तर यापूर्वीं अनेक राजकीय सुधारणा संस्थानांतून जन्मास येऊन वहिवाटूंहि लागल्या असत्या. पण सरकार संस्थानी प्रजेविषयीं येवढी काळजी काय म्हणून करील? अर्थात् वरील दोन्ही मार्ग खुंटल्यानें आतां संस्थानी प्रजेला तिसरा म्हणजे लोकमताच्या आधारावर चळवळ करून आपले हक्क आपण मिळविण्याचाच तेवढा मार्ग उरतो. त्या मार्गानें जाण्यास त्यांनीं आतां प्रारंभ केला पाहिजे.

वास्तविक १९१७ च्या २० ऑगस्टचा जाहीरनामा, १९१९ चा पार्लमेंटचा कायदा, मॉंटेग्यू-चेल्म्सफर्ड रिपोर्टाचा देशी संस्थानांवरील स्वतंत्र अध्याय आणि

नागपूर येथील राष्ट्रीय सभेचा देशी संस्थानांसंबंधाचा ठराव इत्यादिकांमुळें संस्थानी प्रजेच्या हक्काचा भात लोकमताच्या विस्तवावर शिजवून तयार होऊन राहिलेला आहे हें दिसून येईल. आतां संस्थानी प्रजेनें फक्त तो भात आपल्या पानावर वाढून घ्यावयाचा आहे. पण हेंहि त्यांच्या हातून न घडेल तर मग धन्य त्यांची ! हा भात पानावर वाढून घेतांना कचित् कोणाचे हात भाजतील, नाहीं असें नाहीं. पण हात भाजण्याच्या भीतीनें जर ते स्वस्थ बसतील तर इकडे सर्व भात फुकट जाऊन त्यांना उपाशी मरावें लागेल. कोणालाहि स्वत: मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाहीं. संस्थानी प्रजेला झालें तरी दुसऱ्यांच्या चळवळीचा लाभ किती दिवस मिळणार ? व त्यांनीं तशी अपेक्षा तरी कां करावी ? हक्क मिळणार संस्थानी प्रजेला व चळवळ करावी खालसा प्रजाजनांनीं, हें किती दिवस होणार व व्हावें तरी काय म्हणून ? कांहीं अंशानें व कांहीं कारणास्तव त्यांना खालसा प्रजेपेक्षांहि कदाचित् अधिक त्रास सोसावा लागेल हें आम्ही जाणतों, हें वर दर्शविलेंच आहे. पण याची सबब त्यांनीं सांगून चालणार नाहीं. त्यांच्या समाधानाकरितां आम्ही फार तर एवढें सांगूं शकतों कीं, गेल्या शतकांत इटली देशांतील छोटेखानी संस्थानी प्रजेचा जितका छळ स्वराज्य मिळविण्याकरितां झाला तितका तरी आज हिंदुस्थानांतील संस्थानी प्रजेचा होणार नाहीं. ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं सिसिली संस्थानांतील जुलमाचें वर्णन कोणत्या शब्दांनीं केलें होतें हें प्रसिद्ध आहे. " The negation of God made into a system of Government " म्हणजे 'खरी सैतानी रियासत' हें तें वर्णन होय. सुदैवानें आमच्या देशी संस्थानांना इतकें कठोर वर्णन लागू पडणार नाहीं. शिवाय दुसरी गोष्ट ही कीं, इटालियन संस्थानांवर अधिराज्य करणाऱ्या ऑस्ट्रियन सरकाराइतकें निर्दय किंवा बेवकब आजचें ब्रिटिश सरकार नाहीं. संस्थानांत होणारी प्रगति सरकारला मनानें न आवडात्री याला वास्तविक कांहीं कारण नाहीं; पण मनानें ती न आवडली तरी या बाबतींतील नाराजी तोंडानें तें बोलून तरी दाखविणार नाहीं, या गोष्टीचा संस्थानी प्रजेला फायदा घेतां येईल.

[२]

(केसरी—२४ मे १९२१)

गेल्या मंगळवारीं व बुधवारीं दक्षिणेंतील संस्थानी प्रजेची परिषद पुण्यास भरली होती; तिची हकीकत थोडक्यांत वर दिली आहे, तिजवरून पाहतां ही परिषद यशस्वी झाली असेंच कोणासहि म्हणावें लागेल.

अशा प्रकारच्या सभेच्या यशस्वीपणाचें आमच्या मतें मुख्य एकच लक्षण आहे तें हें कीं, खुद्द संस्थानांतील प्रजाजन या चळवळींत उघडपणें कितपत भाग घेण्यास तयार होतात, व प्रस्तुत परिषद यशस्वी झाली असें आम्ही म्हणतों तेंहि याच दृष्टीनें. दक्षिणेंत संस्थानें अशीं सुमारें वीस आहेत असें मानलें, तर त्यांतील निदान पंधरा संस्थानांच्या प्रजाजनांचे प्रतिनिधी प्रत्यक्ष हजर होते. या प्रतिनिधींची निवडणूक जाहीरसभा भरवून झाली नसेल; तथापि त्या त्या संस्थानांतील इतर प्रजेनें मनानें या कार्याकरितां त्यांना सुपारी दिली होती असें गृहीत धरण्यास बिलकूल प्रत्यवाय नाहीं. पूर्वीं खालसा मुलखांत-त्याप्रमाणें हल्लीं संस्थानांतून जबाबदार राज्यपद्धति सुरू होऊं नये, असें मनापासून वाटणारा एकहि इसम मिळणार नाहीं. पण पूर्वीं खालसातींत घडलें त्याप्रमाणें हल्लीं संस्थानांतून स्वराज्य हवें असें तोंडानें नुसतें म्हणण्यांतहि मोठें धाडस आहे असें मानणारेच लोक पुष्कळ. पण जें धाडस प्रत्यक्ष आपल्या हातून होत नाहीं; तें दुसऱ्यानें आपल्याकरितां केलें तरीहि तें नको असें म्हणणारा मनुष्य मात्र विरळा, किंबहुना अशा अकारणबंधूविषयीं इतरांना कृतज्ञता वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. लोकमान्य टिळकांबद्दल लोकांना जी कृतज्ञताबुद्धि वाटत होती तिचें कारण हेंच कीं, टिळकांनीं स्वराज्याच्या चळवळीमुळें होणारा नुकसानीचा सर्व भार आपल्या शिरावर घेऊन, लोकांच्या मनांत असलेली स्वराज्याची मागणी त्यांच्याच तोंडून, पण त्यांना तोशीस न लागतां, काढविली व सरकारकडून ती मान्य करविली. परवांच्या संस्थानी परिषदेस आलेल्या प्रतिनिधींमध्यें टिळकांइतका प्रसिद्ध किंवा कर्तृत्ववान् पुरुष कोणी होता असें नाहीं. तथापि जे प्रतिनिधी उघडपणें परिषदेस हजर राहिले, परिषदेचे सभासद म्हणून ज्यांनीं नांवें नोंदविलीं, व संस्थानांत परत जाऊन या कार्याचा प्रसार करण्याचें ज्यांनीं अश्वासन दिलें, त्यांच्याकडे प्रस्तुतच्या चळवळींतील अग्रेसरत्वाचा मान सहजच येणार आहे. हे लोक परिषदेस येतांना त्यांच्या इतर प्रजाबंधूंनीं "शुभास्ते पन्थनः सन्तु" असाच आशीर्वाद त्यांना दिला असेल, व ते परत गेल्यावर "तुम्हीं आमचें मोठें कार्य केलें" असाच धन्यवाद त्यांना मिळेल, याविषयीं आम्हांस शंका वाटत नाहीं.

संस्थानी परिषदेनें जे ठराव मंजूर केले ते दुसरीकडे समग्र दिलेच आहेत. त्यांतील एकाहि ठरावावर मतभेद न होतां ते सर्वानुमतें मंजूर झाले यावरून ते समर्पक असूनहि सर्व बाजूंचें तारतम्य राखणारे होते, असेंच कोणासहि

कबूल करावें लागेल. परिषदेमध्यें खालसा मुलखांतील सर्व प्रकारच्या राजकीय मतांच्या लोकांचा, तसेच संस्थानांतील निरनिराळया पक्षांच्या लोकांचा समावेश झाला होता. सुदैवानें अध्यक्षस्थानहि संस्थानी मुलखांत मुख्य कारभाऱ्याचें काम बरेच दिवस केलेल्या अशा आनुभविक व त्यांतूनहि नेमस्त अशा गृहस्थानें स्वीकारलें होतें. परिषदेच्या चालकांचा किंवा तिला हजर असलेल्या सभासदांचा उद्देशहि गैरशिस्त असें कांहींच न करण्याचा असल्या-मुळें मतभेदास जागा कोठें फारशी उरली नाहीं व जी क्वचित् दृष्टोत्पत्तीस आली तीहि थोड्याशा वादविवादानें निघून गेली. परिषदेंत मंजूर झालेल्या ठरावांत मुख्य दोन गोष्टी मूलभूत होत्या. पहिली ही कीं, संस्थानच्या गादी-वर बसणारीं विद्यमान घराणीं अगर विद्यमान व्यक्ति यांच्याविषयीं संस्थानी प्रजेनें सर्वस्वीं राजनिष्ठाच धारण केली पाहिजे; व दुसरी गोष्ट म्हटली म्हणजे अशा प्रकारची राजनिष्ठा ठेविली तरी प्रजेतर्फे होणाऱ्या जबाबदार स्वराज्याची मागणी मात्र टळणें शक्य नाहीं. संस्थानिकांबद्दलच्या राज-निष्ठेचा ठराव औपचारिक असा कोणास वाटला तर वाटो; पण वास्तविक तो खऱ्या मनानेंच केलेला होता. आमच्या माहितीप्रमाणें कोणत्याहि संस्थानामध्यें आज अमुक एक घराणें किंवा व्यक्ति गादीनशीन असूं नये असा वाद उपस्थित झालेला नाहीं. हीं घराणीं आज शंभरांहून अधिक वर्षे, म्हणजे इंग्रजी राज्य होण्याच्या आधींपासून, संस्थानच्या गादीवर आहेत. संस्थानी प्रजेचा वाद असलाच तर तो इंग्रज सरकारशीं व तोहि याचकरितां कीं, संस्थानिकांचा वारस ठरविण्याचा अधिकार एक धर्मशास्त्रास तरी असावा किंवा खुद्द संस्थानिकाला तरी असावा. परंतु तो तसा न राहतां दत्तक मान्य करणें अगर मान्य न करणें, फार तर काय पण औरस वंशा-तीलहि वारस पसंत करणें हा अधिकार इंग्रज सरकार आपल्या हातीं ठेवूं पाहतें! या बाबतींत संस्थानी प्रजेचें मत घेतलें तर तें इंग्रज सरकारच्या धोरणाविरुद्ध जाईल; व यापुढें असले वाद उपस्थित झाल्यास प्रजेकडून संस्थानिकांनाच सहानुभूति व पाठिंबा मिळेल. तात्पर्य, संस्थानी प्रजेची वार्षिक परिषद भरल्यानें किंवा तिची बारामास कामकरी सभा स्थापल्यानें, किंवा सर्व संस्थानभर या सभेच्या शाखा, उपशाखा व सभासद फैलावल्यानें आपल्या अस्तित्वास किंवा वंशपरंपरागत हक्कांस बाध येईल अशी भीति कोणाहि संस्थानिकानें बाळगण्याचें कारण नाहीं. स्वराज्यांतील अधिकारी

स्वकीय असावे हा स्वराज्याच्या मागणीच्या सोळा आण्यांतील आठ आण्यांचा भाग असून तो सुदैवानें आपणांस पूर्वीच मिळून चुकला आहे असें केळकर यांनीं आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत सांगितलें. त्याचा अर्थ झाला तरी हाच कीं, संस्थानी प्रजा किंवा त्यांचे खालसांतील सहानुभवी स्नेही यांच्या मनांत विद्यमान राजघराणीं किंवा व्यक्ति यांच्याबद्दल यत्किंचितहि मळमळ नाहीं व असण्याचें कारणहि नाहीं.

पण सर्व राजकीय व्यवहार देवाण व घेवाण अशाच स्वरूपाचा आहे हें खुद्द संस्थानिकांनींहि उलटपक्षीं विसरूं नये. कारण संस्थानिक घराणीं व व्यक्ति यांच्या ठिकाणीं प्रजेची निष्ठा असली म्हणून त्यांचा एकतंत्री राज्यकारभारहि प्रजेला पसंत आहे असें मात्र अनुमान त्यावरून काढावयाचें नाहीं. कारण आपल्या यजमानावर जशी त्यांची प्रीति आहे तशी ती त्यांच्या स्वतःवरहि आहे. संस्थानिक झाला म्हणून एका व्यक्तींत सर्व अधिकार साठविले जावे आणि प्रजाजन हजारों असले तरी त्यांची अक्कल व इभ्रत काडीमोल ठरावी हा न्याय मात्र यापुढें चालूं शकणार नाहीं; व संस्थानिक तो तसाच रेटूं म्हणतील तर त्याकरितां चळवळीचें तुंबळ रण माजल्याशिवाय राहणार नाहीं; कारण संस्थानांतून आज जुनी पद्धती सर्वस्वीं अमलांत राहिली नाहीं व नवीहि सर्वस्वीं अमलांत आलेली नाहीं. मात्र या दोनहि पद्धतींचे तोटे तेवढे प्रजेच्या पदरांत पडत आहेत. जुन्या पद्धतींत व्यक्तिशः संस्थानिक एकतंत्री होते. पण वर्षांतून तीनशेंपन्नास दिवस राजा व प्रजा यांचा प्रत्यक्ष संबंध असा न येतां, प्रजा आपल्या व्यवहारापुरती अगदीं स्वतंत्रपणें वागत असे. शिवाय करवसुली हल्लींहून पुष्कळ कमी असून उपयोग नसतां उपद्रव मात्र करणाऱ्या नव्या पद्धतींतील अठरा कारखान्यांची त्यांच्यामागें भुणभूण तरी नसे. वतनदारांच्या वतनांना किंमत होती, तेज होतें व शंभर पायांच्या गोमीप्रमाणें संस्थानिक, अधिकारी, वतनदार व प्रजाजन ह्या सर्वांचें मिळून तें एक खरें संस्थान होई व आपापल्या दर्जाचा अभिमान बाळगून सर्व परस्परांशीं वागत. हल्लीं इंग्रजांचें पाहून संस्थानिकांना जुने असामीदार, वतनदार, ग्रामाधिकारी वगैरे लोकांचें वावडें वाटूं लागलें आहे. पण याच नव्या पद्धतींत अधिकारदान व विभागणी हें जें तत्त्व जोरानें पुढें येऊन जबाबदारीच्या स्वराज्यांत त्याचें पर्यवसान होऊं

घातलें आहे तें मात्र आमच्या संस्थानिकांना रुचत नाहीं. नव्या राज्यपद्धतींतील खाद्यें व पेयें यांची चटक त्यांना लागली, पण आपली राज्यपद्धति मात्र सर्वस्वीं जुन्या पद्धतीचीच ठेवण्याचा त्यांचा आग्रह किंवा हटवाद आहे, पण हें यापुढें चालणें शक्य नाहीं. सर्वस्वीं एक जुनें तरी पत्करतां किंवा एक नवें तरी पत्करतां सांगा ? असा त्यांना आतां जगाचा सवाल आहे; व त्याचा जबाब संस्थानिकांनीं आपण होऊन दिला तर सोन्याहून पिवळें झालें. पण कोणी तो न दिला तर चळवळीनें तो त्यांजपासून काढावयाचा असा या संस्थानी परिषदेचा मुख्य हेतु आहे.

या बाबतींत क्वचित् पुढें येणाऱ्या एकाच आक्षेपास उत्तर देऊन आजचा हा लेख पुरा करूं. कित्येक संस्थानिक आपली अशी समजूत करून घेतात कीं, आपलीं संस्थानें अल्पप्रमाण असल्यामुळें जबाबदारीच्या राज्यपद्धतीस अयोग्य आहेत, पण हा त्यांचा भ्रम आहे. दक्षिणेंतीलच काय पण सर्व हिंदुस्थानांतील सातशें संस्थानें, पांचचार सोडून दिलीं असतां, अल्पप्रमाणच ठरतील. मुंबई इलाख्यांतील साडेतीनशें संस्थानांपैकीं खालसांतील एका जिल्ह्याएवढें क्षेत्रफळ किंवा लोकसंख्या असणारीं अशीं दोनच स्वतंत्र संस्थानें दिसतात. तीं कच्छ व खैरपूर हीं होत. पण यांतील खैरपूरची लोकसंख्या दोन अडीच तालुक्यांइतकीच भरेल, व लोकसंख्येच्या मानानें कच्छचा नंबर इलाख्यांतील जवळ जवळ शेवटच्या जिल्ह्याइतका लागेल. पालनपूर एजन्सी, महीकांठा एजन्सी, रेवाकांठा एजन्सी यांचा विस्तार एकेका जिल्ह्याहून अधिक नाहीं. पण त्यांत अनेक लहानलहान संस्थानें येतात. नाहीं म्हणावयाला सर्व काठेवाड मिळून सुमारें तीनचार जिल्ह्यांचा ऐवज होऊं शकेल. पण त्यांत संस्थानिक व तालुकदार मिळून ऐशींच्यावर राजे आहेत हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. एक ब्रिटिश जिल्हा म्हटला म्हणजे त्यांत सातआठ अर्धस्वतंत्र म्युनिसिपालिट्या, दहाबारा लोकनियुक्त प्रतिनिधि असणारें एक लोकलबोर्ड, व कनिष्ठ-वरिष्ठ मिळून कायदेकौन्सिलांत गेलेले तीन किंवा चार सभासद इतकाच जबाबदारीच्या स्वराज्याचा ऐवज येतो. हेंच प्रमाण दक्षिणी संस्थानांना लावून आपण पाहूं लागलों तर जास्तींत जास्त दोन किंवा तीन संस्थानांतून प्रातिनिधिक पद्धतीचा एखाददुसरा प्रकार अंमलांत आणतां येईल; बाकीच्या तीनसाडेतीनशें संस्थानांत प्रातिनिधिक संस्थांना, व त्यांतूनहि जबाबदारीच्या स्वराज्याला, जागा नाहीं असा युक्तिवाद सकृद्दर्शनीं कोणी

करूं शकेल. पण या प्रश्नाकडे पाहण्याची आमची दृष्टि थोडी वेगळी आहे व ती वाचकांना पटेल असें आम्हांस वाटतें. या दृष्टीनें पाहतां, प्रातिनिधिक संस्था किंवा जबाबदारीचें स्वराज्य हें अमुक एका लोकसंख्येस अमुक इतके प्रतिनिधि या प्रमाणावर बसूं शकतें, त्याचेखालीं बसूं शकत नाहीं, हें म्हणणें खरें नसून प्रातिनिधिक तत्त्व एकदां अंगिकारलें म्हणजे मग तें वाटेल तितक्या लहान अगर वाटेल तितक्या मोठ्या लोकसंख्येवर अमलांत आणतां येतें ही गोष्ट खालीं दिलेल्या कोष्टकावरून लक्षांत येईल.

देशाचें नांव	क्षेत्रफळ चौरस मैल	लोकसंख्या	प्रतिनिधींची संख्या	किती हजार लोकांस एक प्रतिनिधि	किती हजार मैलांस एक प्रतिनिधि
	(हजार)	(लक्ष)			
न्यू फाउन्डलंड	४२	२४	२	९९	१
न्यूझीलंड	१,०३	१०	८०	१३	१
न्यू साउथ वेल्स	३,१०	१४	९०	२०	३
व्हिक्टोरिया	८७	२४	६५	२१	१
ओन्टॅरिओ	४,०७	२५	१०६	२३	३
क्वेबेक	७,०६	२०	८३	२४	८
युनायटेड किंगडम	१,२१	४५८	६७०	६५	१
मुंबई इलाखा	१,२३	१८५	८६	२,२०	१
मुंबई शहर (म्युनिसिपालिटी)	वीस चौ. मैल	११	५६	१९	·०३५
पुणें (शहर) म्युनिसिपालिटी	एक चौरस मैल	१	२६	२·८	·००४

"आमचें संस्थान एखाद्या तालुक्याएवढें भरेल आणि मुंबई-कायदेकौन्सिलांत एका तालुक्यास एक चतकोर सभासदहि पडत नाहीं; म्हणून आम्ही आपल्या संस्थानांत कायदे-कौन्सिल बनविणें अशक्य आहे" हा युक्तिवाद भ्रामक होय. कारण एक तर एकदोन तालुक्यांएवढें लहान संस्थान असतांहि त्यांत पट्टेवाल्यांपासून दिवाणापर्यंतच्या दर्जाचे अधिकारी तुम्ही नेमतां व

स्वतःकडे खुद्द बादशहाचा अधिकार असल्याप्रमाणें कमालीचा निग्रहानुग्रह चालवितां. त्याला जर संस्थान लहान म्हणून व्यत्यय येत नाहीं तर प्रातिनिधिक तत्त्व लावून लहानच का होईना, पण कायदेमंडळ निर्माण करण्यास प्रत्यवाय कां यावा हें समजत नाहीं. संस्थान लहान या सबबीवर जर संकोच करणें योग्य तर संस्थानिक स्वतःच्या चैनींत, इभ्रतींत किंवा अधिकार गाजविण्यांत संकोच करितात काय ? माझें आपलें संस्थान लहान, मला कशाला म्हणतां महाराज, असें कोणी संस्थानिकानें म्हटलें आहे काय ? ब्रिटिश साम्राज्याच्या बादशहालाहि १०१ हून अधिक सलामीच्या तोफा नाहींत; मग यःकश्चित् एकदोन तालुक्यांएवढें लहान राज्य असणाऱ्या संस्थानिकांपैकीं कोणाला नऊ, कोणाला बारा, कोणाला एकवीस, अशा सलामीच्या तोफा कां हव्या ? सलामीचा मान यथाप्रमाण द्यावयाचा तर कित्येक संस्थानिकांच्या नशिबीं तोफा तर राहोच, पण लहानशी बंदुकहि येणार नाहीं, व कित्येकांची संभावना एखाद्या फुसक्या फटाक्यानेंच करावी लागेल ! संस्थानिकांना हा हिशेब मान्य असल्यास त्यांनीं सांगावें. जॉर्ज बादशहांच्या छत्रीच्या एका पाकळींत करवीरकर महाराजांच्या छत्रासारखीं शेंकडों छत्रें मावतील असें असतां, त्यांनीं बादशहांच्या बरोबरीचे दोस्त असें कां म्हणवून घ्यावें ? व बादशहांच्या छत्राशीं व्यर्थ स्पर्धा करणारें छत्रपति हें पद स्वतःला कां लावावें ? तें हवें तर प्रातिनिधिक कायदे-कौन्सिलहि महाराजांना कां नको ? अथवा खुद्द बादशहांचा खासगी तनखा ऊर्फ सिव्हिल लिस्ट जर मर्यादित तर महाराजांच्या खासगी तनख्याला तरी मर्यादा कां नसावी ?

अनुग्रहाच्या दृष्टीनें पाहतां वतनें व इनामें देतांना आपण बादशहांच्या बरोबरीचे असें वाटल्यामुळें आपल्या शिक्कामोर्तबाला बादशाही दर्जा आहे असें ते मनांत आणीत नाहींत काय ? उलट निग्रहाची बाब घेतली तर साध्या दंडापासून मनुष्यास फांशीं देण्यापर्यंत सर्व अधिकार संस्थानिक हे बादशहाप्रमाणेंच चालवीत नाहींत काय ? " माझें संस्थान आपलें लहान एकदोन तालुक्यांएवढें, तेव्हां दिवाणी न्याय देण्याचा माझा अधिकार तालुक्याच्या सेकंड क्लास मुन्सफाइतका मर्यादित असावा, त्यावरचे अधिकार इंग्रज सरकार चालवील, असें संस्थानिकांनीं कधीं म्हटलें आहे काय ? एखादढुसऱ्या तालुक्याएवढ्या संस्थानाला ५११ कलमांचें पिनल कोड किंवा सबंध फौजदारी प्रोसीजर कोड कशाला हवें ? सेशनकोर्टात न्यायाधीश होऊन हे

छोटे संस्थानिक बसले म्हणजे कधीं विचार करतात काय कीं, खालसांतील सेशन जज्ज गुन्हेगाराला फांशीची शिक्षा सांगतांना त्याचा जीव (म्हणजे पंचप्राण) जाईपर्यंत फांशीं देण्याचा हुकूम करतो, पण आपण पडलों छोटे संस्थानिक, आपण कशी एवढी मोठी शिक्षा द्यावी ? आपण आपली गुन्हेगाराच्या पांचांपैकीं एक प्राण जाण्याइतकीच फांशीची शिक्षा देऊं ! ही गोष्ट सामान्य निग्रहाची झाली. पण विशेष निग्रह ऊर्फ दडपशाही या बाबतींत पाहिलें तर मिऱ्याएवढया मिरमुटल्या संस्थानिकाची हत्तीसारख्या प्रचंड ब्रिटिश सरकारावरहि ताण ! बारा वर्षांपूर्वीच्या दडपशाहीच्या सत्रांत खालसांतील न्यायकोर्टांनीं ज्या शिक्षा दिल्या त्याहून अधिक कडक शिक्षा संस्थानांतच दिल्या गेल्या आहेत हें आम्ही विसरलों नाहीं. खालसा मुलुखांत १८३५ पासून १९१० चा प्रेस ॲक्ट होईपर्यंत तरी मुद्रणस्वातंत्र्य भरपूर व अव्याहत होतें. १८५७ व १८७९ या दोन सालींच थोडासा प्रतिबंध झाला, पण तोहि लवकर दूर झाला. उलट म्हैसूरसारख्या सुधारलेलें म्हणणाऱ्या संस्थानांतूनहि छापखान्याला दारूच्या दुकानाप्रमाणें लायसेन्स लागतें. आणि छोटेखानी संस्थानांत तर बोलावयासच नको. तेथें मुद्रणस्वातंत्र्य हा शब्दहि लोकांना ऐकून माहीत नाहीं. सभाबंदीच्या कायद्याचीहि गोष्ट अशीच. ब्रिटिश मुलुखांत शेंकडों—हजारों सभा होऊन बिचारें सरकार गांजलें म्हणून तें सभाबंदीच्या कायद्यास प्रवृत्त झालें असें तरी त्यांच्यातर्फे म्हणतां येईल; पण आमच्या संस्थानांतून चळवळीच्या जाहीर सभा तर राहोतच, पण अधिकाऱ्यांशीं बोलतांना तोंडाला पदर लावून अदबशीर रीतीनें बोलण्याच्या शिष्टाचारांतून लोकांनीं अद्यापि वर डोकें काढलें नाहीं. तरीहि सभाबंदीचे कायदे सुरू झाले आहेत; व कित्येक संस्थानांतून नांवाला कायदा करण्याचीहि गरज न ठेवतां एखादा शिपुरडा पाठवून तोंडी हुकमानें संस्थानिक सभा मोडूं शकतात !

सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, मानमरातब व अधिकार चालविण्याच्या दृष्टीनें छोटेखानी संस्थानिक जर खुशाल राजे बनतात, तर प्रजास्वातंत्र्याच्या दृष्टीनेंहि त्यांना तितक्याच मोठया प्रमाणानें राजे कां बनतां येऊं नये ? जुलूम किंवा दडपशाही करण्याला जर मोठया क्षेत्रफळाच्या किंवा मोठ्या लोकसंख्येच्या राज्याशिवाय अडत नाहीं तर कायदेकौन्सिलें, सल्लागार मंडळें, ग्रामपंचायती वगैरे नेमून प्रजेला अधिकारदान करणें व अधि-

काऱ्यांना जबाबदारी शिकविणें, अशा बाबतींत तरी कां नड यावी ? मोठ्या किंवा लहान जेवढ्या क्षेत्रांत अनियंत्रित सत्ता वावरूं शकते तेवढ्याच क्षेत्रांत स्वातंत्र्यहि खुशाल वावरूं शकेल, तें अधिक क्षेत्र मागणार नाहीं. कारण त्याला अधिक क्षेत्र लागणार नाहीं. सत्ता व स्वातंत्र्य हे केवळ परस्परांचे अनुयोगी व प्रतियोगी असल्यामुळें एकाच जागेंत नांदूं शकतात. वस्तु व तिची छाया, अस्तित्व व अभाव हीं उभय जशीं एकाच मर्यादित जागेंत समाविष्ट होऊं शकतात, त्याचप्रमाणें सत्ता व स्वातंत्र्य हीं एकच जागा व्यापूं शकतात. आणि सत्ता जाऊन तिच्या जागीं स्वातंत्र्य यावयाचें तरीहि त्याला वेगळी जागा लागत नाहीं. कारण, एकांतून जें व जेवढें वजा होईल तें व तेवढेंच दुसऱ्यास मिळेल. कोणतीहि गोष्ट आज संस्थानिक जी केवळ आपल्या एकट्याच्या मनानें करतो, तीच उद्यां संस्थानांतील चार शहाणे लोक एकत्र जमून कांहीं त्यांच्या मनानें व कांहीं आपल्या मनानें करावयाची; यांत संकट कोणतें, व याला राज्यविस्तार व उत्पन्न मोठें कशाला हवें ? विलायतेंत ७५० सभासद पार्लमेंटमध्यें एकत्र बसून जितका स्वतंत्र कारभार करतात तितकाच स्वतंत्र कारभार मुंबई कायदेकौन्सिलांतील ८६ लोकनियुक्त सभासदांना दिला तरी ते करतील व एखाद्या संस्थानांत तोच अधिकार दहापांच लोकांचें मंडळ नेमून त्यांना देतां येईल. स्वातंत्र्यदानांत मुख्य अडचण आंकडे-गणिताची नाहीं तर इच्छेची आहे; व संस्थानिकांच्या ठिकाणीं प्रजेला हक्क देण्याची इच्छा असेल तर ते कसे द्यावे, किती लोकांना द्यावे याची अडचण त्यांस मुळींच पडणार नाहीं, हें जाणूनच दक्षिणी संस्थानप्रजापरिषदेनें निःशंक मनानें संस्थानिकांनीं प्रातिनिधिक संस्था स्थापून जबाबदारीच्या स्वराज्याचें शिक्षण देण्याघेण्यास एकदम सुरुवात करण्याच्या शिफारशीचा ठराव मंजूर केला व संस्थानिकांनींहि प्रसंग ओळखून या मंगलकार्यास आतां उदार मनानें प्रवृत्त व्हावें अशी त्यांना आमची सविनय विज्ञप्ति आहे.

भोरची पहिली प्रजापरिषद, १९२२

(अध्यक्षीय भाषण)

देशबंधु व देशभगिनींनो, आतां वेळ पुष्कळ झालेला आहे म्हणून मी लहानसेंच व कंटाळवाणें न होईल असें भाषण करणार आहे. या ठिकाणीं अनेक प्रकारची सुशिक्षित, अशिक्षित अशी मंडळी जमलेली आहेत. अशा

सर्वांना समजण्यासारखें भाषण करावयाचें म्हणजें तें लहानसेंच असलें पाहिजे. मी जें काय थोडेसेंच सांगणार आहे तें आपण शांतपणें ऐका. उद्यां आपणापुढें अनेक विषय यावयाचे आहेत, व त्यांवर पुष्कळ चर्चाहि होणार आहे. यासाठीं आजच सगळें बोलून टाकण्याची जरूरी नाहीं; म्हणून केवळ प्रास्ताविक म्हणून थोडेसें सांगणार आहे.

पांचहि तालुक्यांतील लोकांनीं सूचना व अनुमोदन देऊन मला अध्यक्षपद दिलें त्याबद्दल मी त्या सर्वांचा आभारी आहे. आजच्या या प्रसंगाचें महत्त्व माझ्या एकट्यामुळें नाहीं. ज्याप्रमाणें कार्यास एखादी उत्सवमूर्ति असावी लागते त्याप्रमाणें मी आहे. हा जो मान मिळाला आहे तो मीं माझा एकट्याचा समजत नाहीं. या कामांत माझे दुसरे वांटेकरी आहेत त्यांचा नामनिर्देश जर मी न करीन तर तो अन्याय होईल. थोडक्याच वेळापूर्वीं मी

आरोपी होतों

व आतां दोन तासांनंतर अध्यक्ष झालों. मी आरोपी असतांना माझेबरोबर दुसरेहि पुष्कळ आरोपी होते; पण अध्यक्ष मात्र मी एकटाच झालों आहे. पण तसें नव्हे. थोड्या वेळापूर्वीं जितके आरोपी होते तितके सर्व अध्यक्ष आहेत असें समजा. ज्या वेळीं आम्ही कोर्टांत आरोपी म्हणून खेंचलें त्या वेळीं आम्ही एकमेकांचे वांटेकरी; मग आतां या अध्यक्षपदाच्या मानाच्या वेळींच आम्ही एकमेकांचे वांटेकरी कां होऊं नये? पाठीवर कोरडा बसावयाचे वेळीं 'हां हात आटोपा, या कामांत माझे वांटेकरी आहेत' असें म्हणावयाचें, मग मानाच्या वेळींहि तसें कां म्हणूं नये? म्हणून म्हणतों कीं, या अध्यक्षपदाचे मानाचे वेळींहि ते सर्व वांटेकरी आहेत. सकाळीं ज्या वेळीं फुलांचे हार घालून घेण्यासाठीं मी मान पुढें करीत होतों त्या वेळीं मी मनांत म्हणत होतों कीं, हां, हात आटोपा! या कामांत माझे वांटेकरी आहेत. आजच्या या प्रसंगाची पूर्वपरंपरा जरा धुंडाळून पाहा म्हणजे मी म्हणतों याचा अर्थ लक्षांत येईल. आज ही मोठी प्रचंड सभा भरली आहे व तिचा मी एकटाच अध्यक्ष झालों आहे; परंतु याचें मूळ पाहा म्हणजे यांत पुष्कळ अंशभूत लोक आहेत हें दिसून येईल. या खटल्यांत माझ्याबरोबर पटवर्धन, कोठारी, गुंजाळ, वाळिंबे व शेटे ही मंडळीहि होती; आणि म्हणून या खटल्याचा गवगवा झाला असला तरी वरील नांवांचे नंबर वरीलप्रमाणें न लावतां शेटे, वाळिंबे, गुंजाळ, या अनुक्रमानें लाविले पाहिजेत. कारण वाळिंबे व शेटे

बोलवीत नव्हते तर कोठारी येत नव्हते; व कोठारी बोलवीत नव्हते तर मी येत नव्हतों. माझ्यावर खटला झाला तरी मी तर परका, पुण्यास गेलों म्हणजे मोकळा झालों; परंतु शेटे-चाळिंबे या मंडळींची तशी गोष्ट नव्हती. तीं संस्थानचीं माणसें. त्यांच्या डोक्यावर जबाबदारी मोठी होती. म्हणून त्यांचा नामनिर्देश प्रथम केला पाहिजे. आणि म्हणूनच मी मानाचे वेळीं मनांत म्हणत होतों कीं, 'हां, हात आटोपा, या कामांत माझे वांटेकरी आहेत.' डॉ. नाईक व सौ. इंदुमतीबाई नाईक व अष्टपुत्रे यांचाहि नामनिर्देश करणें अवश्य आहे. त्यांनीं येथें येऊन व्याख्यानें दिलीं. यासाठीं तेहि या कामांत माझे वांटेकरी आहेत. याच्याहि पूर्वीं जाऊन मी आठवले व चांदवडकर यांचा नामनिर्देश करतों. माझ्यापेक्षां त्यांचा मान अधिक आहे. संस्थानांत चळवळी करणें अतिशय अवघड व जबाबदारीचें काम, परंतु प्रत्येकीं पांचपांचशें रुपयांचे जातमुचलके वगैरे ओझीं सोसून तेंहि काम त्यांनीं केलें यासाठीं त्यांचे अवश्य आभार मानले पाहिजेत.

दोन तासांपूर्वीं मी आरोपी होतों व आतां अध्यक्ष झालों याबद्दल एका दृष्टीनें अधिकाऱ्यांचेहि आभार मानले पाहिजेत. उगीच तुरुंगांत बसण्याचें कोणास बरें वाटेल? या मानीव दुःखांतून त्यांनीं आमची सुटका केली त्याबद्दल त्या अर्थानें त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. यांत एक मात्र गोष्ट आहे, ती ही कीं, अधिकाऱ्यांनीं आम्हांस सोडले, एवढ्यावर त्यांची सत्प्रवृत्ति कळली असें मात्र नव्हे. जगताप वगैरे लोकांवर अजून खटले आहेत. त्यांचीहि मुक्तता झाली पाहिजे. ते व मी सारखेच. त्यांना जर शिक्षा झाली तर

मी फिरून येथें येईन

व परवानगीशिवाय भाषण करीन. जसें आम्हांला सोडलें तसें त्यांनाहि सोडलें पाहिजे व दुसऱ्या दोन गृहस्थांचे जामीन रद्द झाले पाहिजेत अशी माझी स्पष्ट मागणी आहे. आतां तह झाला, समेट झाला, असें जर म्हणावयाचें व त्या बुद्धीनें जर काम करावयाचें तर त्यांचेहि जामीन रद्द होणें जरूर आहे. एरवीं तह खरा नव्हे!

हा सांप्रतचा प्रसंग म्हणजे कायदा करणारे व तो मोडणारे यांचें तुमुल युद्ध होय. अधिकारी लोकांना लोकांविषयीं आपलेपणा जर दाखवायचा असेल तर त्यांनीं झाल्या त्या चुका संपल्या, आतां नवीन संबंध सुरू झाले असें जगाला दाखवून दिलें पाहिजे. नाहीं तर इतकी जोराची चळवळ होईल कीं, संस्था-

निकांना व त्यांच्या बदसल्लागारांना नकोनकोसें होऊन जाईल. ही मी धमकी म्हणून बोलत नाहीं. कार्यकारणभाव मी सांगत आहे. झाला एवढा प्रकार आतां पुरे झाला. यापुढें तरी चांगलें श्रेय अधिकाऱ्यांनीं संपादन करावें, नाहीं तर शांततेच्या मार्गानें संस्थानांतील पांचहि तालुके इतकी जोराची चळवळ करतील कीं, अधिकाऱ्यांचा थरकांप होऊन जाईल! ही धमकी नव्हे. हें मी पुनः पुन्हा बजावून सांगतों. एक गोष्ट अशी विचारण्यांत येते कीं, या गोष्टी आम्हांला सांगणारे तुम्ही कोण? असा जर प्रश्न विचारला तर मी प्रथम सरळ सांगेन कीं, मला बोलावलें म्हणून मी आलों व अध्यक्षस्थान स्वीकारलें. माझें या गोष्टींत हितानहित कांहींच नाहीं. हें एक उत्तर झालें. मी परका आहे ही गोष्ट कबूल आहे; पण मी असें विचारतों कीं, तुम्हीं तुमच्या प्रजेचें काय ऐकलें आहे तर आमचें ऐकणार नाहीं म्हणतां? कोर्टालाहि फें आणि वकिलांनाहि फें अशी येथील अधिकाऱ्यांची वृत्ति. मी बाहेरचा म्हणून मला 'फें' व तुम्ही प्रजा म्हणून तुम्हांला 'फें'! मला काय संस्थानचा घातपात करावयाचा आहे, म्हणून मी आलों? आपले हक्क बजावण्याचा झगडा जगभर चाललेला आहे व त्या दृष्टीनें आपणांसहि बोलण्याची परवानगी असावी असें जर भोरच्या प्रजेस वाटलें तर त्यांत काय वावगें? संस्थानिकांविषयीं आमच्या मनांत द्वेष असण्याचें काय कारण आहे? कांहींच नाहीं. या संस्थानानें माझें कांहींच नुकसान केलेलें नाहीं. माझ्याबरोबर मित्रमंडळी दामले, गोखले वगैरे हीहि आलेली आहेत. संस्थानाबद्दल आम्हांला द्वेष वाटतो म्हणून आम्ही आलों नाहीं, तर संस्थानची जी बेअब्रू बाहेर होत आहे, ती कानांवर घालण्यासाठीं आलों आहों. आम्ही पर इलाख्यांतले, येथें आम्हांस येण्याचें काय काम? पण मी असें विचारतों कीं, तुमचे महाराज पगारी मनुष्य अक्कल शिकवावयास आणतात तर फुकट सांगणारा मी काय परका झालों? तुमचे पगारी ॲडव्हाइसर आहेत तर मीहि प्रजाजनांचा फुकट ॲडव्हाइसर आहे, असें उत्तर मीहि शेवटीं दिल्याशिवाय राहणार नाहीं.

तूं कोण? तूं कोण?

असें व्यर्थ विचारण्यांत अर्थ नाहीं. प्रजेच्या तक्रारी योग्य आहेत का नाहींत व त्यांचीं साधनें योग्य आहेत का नाहींत हें नीट पाहावें. उगीच हिणविण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. आम्ही येथें जे येतों ते प्रजेला सुख लागावें

व तें कानांनीं ऐकावें या हेतूनें येतों. वर्तमानपत्रांवर तर तुमच्या अधिकाऱ्यांचा फार राग. कारण तीं लिहितात म्हणून! पण त्यांनीं तरी कां लिहूं नये? खुनाला ज्याप्रमाणें वाचा फुटते त्याप्रमाणें अन्यायाला कोठें तरी वाचा फुटते. तुमची प्रजाच आमच्या पत्राच्या द्वारानें बोलते, त्याला आम्हीं काय करावें? संस्थानें हीं मुळींच नको आहेत असें म्हणणारे लोक आहेत; पण मी संस्थानें हीं जरूर पाहिजे आहेत असें म्हणणाऱ्यांपैकीं आहे. हीं संस्थानें म्हणजे डोंगर, टेकड्या आहेत म्हणूनच तांबड्या रंगाचा समुद्र हिंदुस्थानभर पसरलेला दिसत नाहीं. या दृष्टीनें संस्थानें ही अभिमानाला जागा आहे, पण तीहि अन्यायाची होते असाहि विरोधाभास होतोच. ख्रिस्ती पुराणांत नोहाची एक गोष्ट सांगितली आहे. त्यानें एक बोट बांधली व तीवर वानगीदाखल एक एक प्राणी घेतला व तो वांचविला. त्याचप्रमाणें हीं संस्थानें आहेत. पुढें लोकशाही यावयाची आहे खरी; पण तिचा उगम मूळचा पाहिजे म्हणून हीं संस्थानें जरूर पाहिजेत.

राज्य अगर साम्राज्य हें कशाकरितां हवें असतें? सत्तेकरितां. ही सत्ता ऐश्वर्यावरून ओळखावयाची नसते. ऐश्वर्य वेगळें व सत्ता वेगळी. पांच लाखांचा अगर नऊ लाखांचा संस्थानिक काय सभेच्या दृष्टीनें एकच होत. कांहीं संस्थानांना १८५७ सालचे घेतलेले अधिकार पुन्हा दिले असें सांगण्यांत येतें, तर ते अधिकार कसले? तर नऊ तोफांचा मान अगर अकरा तोफांचा मान. अशा प्रकारचे अधिकार दिले त्यांत प्रजेचें कल्याण करण्याचा अधिकार एकहि नाहीं. फांशीं देण्याचा अधिकार मिळाला म्हणतात. पण दुसऱ्याचा प्राण घेण्याचा अधिकार मिळाला हें ऐकून कोणाला आनंद होईल? परंतु राज्य हें सत्तेकरितां पाहिजे आहे व दुसऱ्यास फांशीं देण्याची सत्ता यांना मिळाली म्हणजे सत्तेची परमावधि झाली! संस्थानें हीं आमचीं म्हणून आम्हांस त्यांच्याविषयीं अभिमान वाटतो. परंतु सत्तेचा दुरुपयोग होऊं लागला म्हणजे मात्र वेगळीच कल्पना मनांत येते. तिकडे ज्याप्रमाणें मुख्य प्रधान लॉर्ड रीडिंग वगैरे असतात त्याप्रमाणें इकडे संस्थानांतहि लॉइड जॉर्ज वगैरे होतां येतें. तिकडचे जसे लॉइड जॉर्ज, तसेच इकडे सर्वाधिकारी राजा, राणी, लॉइड जॉर्ज, लॉर्ड रीडिंग, राजपुत्र वगैरे सर्व कांहीं या ठिकाणीं असतात, व तींहि आमचीं माणसें असतात. मग संस्थानांचा अभिमान कां वाटूं नये? लोकमान्य टिळक पहिल्या प्रथम जे तुरुंगांत गेले ते एका

संस्थानाकरितां--कोल्हापूर संस्थानाकरतांच गेले. हेंच उत्तर आम्हांला संस्थानचा अभिमान आहे याबद्दलचें आहे. संस्थानिक आम्हांला आपलेसे वाटतात. आम्ही ब्रिटिश सरकारावरहि टीका करतों, ती टीका वाचा. मग आम्हांला बोल लावा. संस्थानसंबंधीं बाहेर होत असलेली बेअब्रू ऐकवत नाहीं म्हणून आम्ही टीका करतों. साहेबाला विचारलें तर साहेब हिणवितो कीं, स्वराज्य पाहिजे काय ? जा कोल्हापूरला ! जा भोरला ! अशा प्रकारें त्यांनीं हिणविलें म्हणजे काळजाला घरे पडतात !

संस्थान कसें असलें पाहिजे याविषयींची माझी कल्पना फार उज्ज्वल आहे; परंतु त्या बाबतींत संस्थानिकांनीं थोडीशी मदत केली पाहिजे. त्यांनीं थोडा स्वार्थत्याग करून सत्तेस आळा घातला पाहिजे. असें झालें तर खरें स्वराज्य संस्थानांतून रंगलेलें दिसेल. भोर संस्थानांत काय नाहीं याचा पाढा मी वाचीत नाहीं, परंतु माझ्या कल्पनेप्रमाणें जर संस्थान असतें तर काय काय दिसलें असतें तें सांगतों. वयोवृद्ध संस्थानिक पण ते कसे रघुवंशांतल्या राजा-प्रमाणें ! त्यांच्या वयास शोभण्यासारखी धर्मबुद्धि त्यांचा ठायीं वास करते ही समाधानाची गोष्ट आहे. त्याबद्दल वाद नाहीं; पण रघुवंशांत जसें राजाचें वर्तन दिलेलें आहे तसा राजा असला पाहिजे. वृद्धपणीं आपल्या हातानें आपल्या मुलाला गादीवर बसविण्याचें वय झालें, वानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्याची वेळ आली, अशा वेळीं आपण सिंहासनावरून उतरावयाचें व राजकुमाराला सिंहासनावर बसवून आपण सिंहासनाला नमन करावयाचें ! केवढी ही सत्यवृत्ति ! जगाला या वृत्तीनें केवढा तरी आनंद होईल ! परमेश्वरानें महाराजांचे स्वाधीन १॥ लक्ष प्रजा केली आहे हें केवढें भाग्य आहे; पूर्वपुण्याईचा जोर असल्याशिवाय असें भाग्य लाभत नसतें. इतक्या प्रजेचें कल्याण करण्याची संधि परमेश्वरानें दिली असतां प्रजेस केवळ स्वराज्यच्या स्वराज्य, स्वतःचा न्याय स्वतः करणें इत्यादि हक्कहि देण्यांत येऊं नयेत ही दुःखाची गोष्ट आहे. ज्या गोष्टी ब्रिटिश मुलखांत झाल्या नाहींत त्या संस्थानांत करून त्यांनीं ब्रिटिश सरकारला धडा घालून दिला पाहिजे. काय, सामान्य व्यवहार जाणण्याची अक्कल लोकांना नाहीं काय ? धनी तुम्ही आहांतच. परंतु प्रजाजनांपैकींच चांगले शहाणे लोक नेमून त्यांच्याकडे न्याय-पंचायतीची गोष्ट सोपविली तर त्यांत काय वावगें ? खूप पैसा जमविला आहे पण त्याचा काय उपयोग ? परंतु तो पैसा मी कसा खर्च करूं हें लोकांना विचारलें पाहिजे. लोकांना विचारून

त्या पैशाचा जर खर्च केला तर ५० वर्षांचे शिव्याशाप एका योजनेंत नाहींसे होतील. पण तशी बुद्धि असली पाहिजे ! नाहीं तर काय उपयोग ?

या संस्थानिकांचे घराण्यासंबंधीं तर आमची फार पूज्यबुद्धि आहे. ज्या घराण्यांतील पुरुषांना शिवाजीमहाराजांचे हातांत हात बालवयास सांपडला त्या संस्थानाकडे पाहिलें म्हणजे स्मरणशक्ति मागें जाते व श्रीशिवरायांची आठवण होते. अशा प्रकारच्या राजवंशावळीची आठवण आम्हांला होते. संस्थानिकहि मनांत आणतील तर एक मुंबईचा हेलपाटा कमी करून त्या खर्चांत आपल्या घराण्याचा कुळवृत्तान्त सर्वांना तयार करून दाखवितां येईल. हीं संस्थानेंच स्वराज्याचे आधारस्तंभ असल्यामुळेंच आम्हांला संस्थानांचा अभिमान वाटतो. परंतु संस्थानी लोक निंदा करतात ती ऐकवत नाहीं ! परमेश्वरानें संस्थानिकांना सुबुद्धि देऊन ही निंदा नाहींशी व्हावी हीच आमची इच्छा. महाराजांनीं प्रजेला पुष्कळ प्रकारचीं दानें दिलीं असतील; परंतु फक्त एकच दान द्यावें आणि तें म्हणजे अधिकारदान. प्रजेला अधिकार देणें या खेरीज स्वर्गांत मुक्ति मिळण्याचें दुसरें साधन नाहीं.

भोर संस्थानचा ॲडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट पाहून मला अत्यंत वाईट वाटतें. कसा रिपोर्ट लिहावा हें देखील संस्थानिकांच्या बद-सल्लागारांना सांगतां येऊं नये ही मोठ्या शरमेची गोष्ट आहे. या रिपोर्टांत काय कळविलें आहे तर मला "तोफांची सलामी आहे, अमुक आहे, तमुक आहे" हें ? हें काय सरकारला माहीत नाहीं ? हा रिपोर्ट वाचीत असतांना कलेक्टरास किती हसूं येत असेल व त्याचें तोंड कसें होत असेल याची कल्पना करा. पण महाराजांचें हें असें हसें त्यांचे बदसल्लागार करतात ! रिपोर्टांत पुढें काय म्हणतात तर मला हिज हायनेस म्हणतात, माझें सबंध नांव शंकराजी चिमणाजी पंडित सचीव, चीफ ऑफ भोर, असें आहे ! पाहा, तुमचें सरकार आपल्या हातांनीं आपलें नांव काय तें कळवितात. पुढें काय म्हणतात, माझें वय ६७ वर्षांचें आहे. ऐका हा रिपोर्ट ! मी देशस्थ जातीचा ब्राह्मण आहे ! मला एक मुलगा व दोन नातू आहेत, मीं विंचुरकरांशीं आप्तसंबंध जोडलेला आहे !

हा रिपोर्ट कीं आरोपीची जबानी ?

हें मी रिपोर्ट लिहिणाऱ्या बदसल्लागारांना विचारतों. हा महाराजांचा अपमान आहे ! त्यांची ही चेष्टा आहे ! हा रिपोर्ट नव्हे ! मी सध्यां मावळ्यांना हा प्रश्न विचारतों कीं तुमच्या महाराजांनीं असा अपमानास्पद रिपोर्ट कळ-

वावा काय ? रिपोर्टांतील दुसरी बाब पाहा ! मी मुंबईस गेलों त्या वेळीं झालेल्या पार्टीस हजर राहिलों, मोठी धन्यता वाटली. काश्मिरास गेलों होतों, तेथील देखावे फारच सुंदर आहेत, असें दिसलें; पण त्यांत तुमचें काय लिहिलेंत ? हा ॲडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्ट का काश्मीरचें वर्णन ?.परंतु हा दोष सर्व बदसल्लागारांचा आहे. हे असले अपमानकारक रिपोर्ट अतःपर करूं नयेत अशी माझी सर्वांना आग्रहाची मागणी आहे. प्रजेकडे पाय व ब्रिटिश सरकाराला वंदन अशा प्रकारचें येथील अधिकाऱ्यांचें वर्तन आहे. रिपोर्टांतील शेवटचें वाक्य काय आहे हें पाहा ! हा रिपोर्ट आम्हांला पोंचला असें कळविल्याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. मामुली नुसते थँक्स पाठविले तर त्याबद्दल मोठे ऋणी झाले काय ? पुढें मि. पुलेसाहेबांचे आभार, एवढा पांच-सहा लाखांचा धनी, लोकांना फांशी देण्याचा अधिकार ? " तोफांची सलामी ! हिज् हायनेस ही पदवी " हे एवढे अधिकार, परंतु एवढे मोठे महाराज एका साधारण डिस्ट्रिक्ट इंजीनिअरचे आभार ॲडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्टांत मानतात. अष्टप्रधानांतील प्रधान पंतसाहेब कोणीकडे ? एका यःकश्चित् इंजिनिअरचे हे एवढे आभार ? याला काय रिपोर्ट म्हणावयाचा ? या रिपोर्टांत तुमच्या सुखसोयी काय याचा उल्लेख नाहीं. फक्त रोजनिशी, काश्मीर-वर्णन, सुनेच्या बाळंतपणाची हकीकत व पुलेसाहेबांचे आभार ! पुढील सालीं तरी असला रिपोर्ट पाठवूं नका अशी मागणी मी अभिमान-बुद्धीनें करीत आहे. जर हा रिपोर्ट असा पुढील सालीं पाठवाल तर त्या रिपोर्टाच्या प्रति छापून त्या पायाखालीं तुडवून टाकूं असें स्पष्टपणें सांगणें भाग आहे. मी हें अपमान करण्याच्या बुद्धीनें बोलत नाहीं. केवळ अभिमान-बुद्धीनें बोलत आहे. रिपोर्टाचें हें हिडिस स्वरूप बदललें पाहिजे. तुमचे महाराज आपल्याला गोठ्यांतल्या गुरांप्रमाणें मानतात हें या रिपोर्टांत सिद्ध होतें. तुम्ही दीन, तुमचे महाराज दीन ! जणूं काय आंधळ्यांची माळच म्हणावयाची ! माफ करा. मी म्हणतों त्याचा राग. मानूं नका. आम्ही कांहीं संस्थानचे द्वेष्टे नाहीं. आम्ही संस्थानचे अभिमानी आहोंत हेंच मला तुम्हांला सांगावयाचें होतें. एकदां खोड लागली म्हणजे ती जात नाहीं म्हणतात; परंतु इतकी चळवळ करूनहि ती खोड गेली नाहीं तर नाइलाज आहे. सूर्य उगवला व आपण जर खिडक्यांचीं दारें लावून घेऊन बसलों तर सूर्यप्रकाशाचा उजेड कसा मिळावा ? तुमच्या महाराजांना परमेश्वरानें ऐश्वर्य दिलें आहे, बुद्धि

दिली आहे. त्यांच्यामध्यें टापटीप, कदर, वेळच्या वेळीं काम करणें वगैरे चांगले गुण आहेत; परंतु त्यांच्यांत उदार बुद्धि आहे कीं नाहीं याबद्दल शंका वाटते. म्हणून माझें शेवटचें सांगणें आहे कीं, मी त्यांच्यापुढें केवळ मुलाप्रमाणें शोभेन; मला राज्यकारभार कसा करतात तें माहीत नाहीं; परंतु एवढें मात्र सांगतों कीं, अधिकारदानाची बुद्धि जर त्यांच्यांत आली नाहीं तर मग प्रजेला दुसरें दालन उघडावें लागेल; व तें आपल्या हातानें जोर करून उघडावें लागेल, हाच शेवटचा मार्ग होय! यःकिंचित् सभा भरवावयाची त्याकरितां केवढा बल्याबोळ! सभा भरवावयाची म्हणजे काय फंदफितुरी करावयाची आहे? कीं बंड करावयाचें आहे? तशांतला कांहींच प्रकार नसतां एक साधी सभा भरवावयाला जर हुकूम, चिठ्या, तर मग स्वराज्याचे हक्क ते कसे काय देणार? या गोष्टी तुम्हां प्रजाजनांच्या हातच्या आहेत. तुम्ही कर देतां त्याचा खर्च कसा करावयाचा हें सांगण्याचा हक्क कर देणारांचा आहे. राजाला जसे अधिकार आहेत तसे ते प्रजेलाहि आहेत. तुम्ही मागतां तो सभा भरविण्याचा क्षुल्लक हक्कहि जर तुम्हांला देण्यांत आला नाहीं तर कांहीं वेळ वाट पाहा व नंतर खुशाल सभा भरवा. देवाच्या घरीं त्यांत कांहीं पाप होणार नाहीं.

शेवटीं सांगावयाचें कीं, ब्रिटिश राज्याची तुम्ही उगींच निंदा करूं नका. त्यांची तिकडे भरपूर निंदा होत आहे. त्या बाबतींत तुम्हां संस्थानी लोकांची आम्हांला मदत नको आहे. तुमचें तुम्ही संभाळा म्हणजे झालें! राजवंशांतील व्यक्तीविषयीं अपशब्द बोलूं नका. व्यक्तीविषयीं अपशब्द बोलून कधींच कल्याण होत नाहीं. टीका कराल ती न्यायाची टीका करा. आपल्या सुख-सोयीची, पैशाच्या हिशेबाची वगैरे मागणी मागण्यास भिऊं नका! परमेश्वर तुम्हांला यश देईल, इतकें सांगून मी आपलें भाषण संपवितों."

(परिषदेच्या समारोपाचें भाषण)

"प्रथम मी आभार मानण्याचें काम करतों. ही जागा सभेला दिली त्याबद्दल सचिवांचे आभार मानले पाहिजेत. या सभेची फलश्रुति काय? हा राजकीय चळवळीचा पाढा वाचला याची फलश्रुति काय? याची ताबडतोब जर कोणती फलश्रुति झाली असेल तर प्रजेला वाचा फुटली हीच होय! यामुळें आज निमें काम झालें आहे, व निमें काम व्हावयाचें आहे, तें फार महत्त्वाचें आहे. पुष्कळ दिवस बिनवारशी झालेलें घर प्रथम झाडून साफ करतों त्याप्रमाणें आज भोरची स्थिति झाली आहे. परागंदा झालेल्याचें घर

प्रथम कसें दिसतें ? उंदीर-घुशींनीं उकरलें आहे, जमिनी खराब झाल्या आहेत, कोळिष्टकें माजलेलीं आहेत, ढोंगळे, मुंग्या वावरत आहेत. अशा वेळीं घर उघडल्याबरोबर आपण केरसुणी हातांत घेतों व घर साफ करतों. त्याप्रमाणें आज हीं भाषणें होऊन मी असें म्हणतों कीं, हीं केरसुणी घेऊन कोळिष्टकें झाडलीं आहेत ! भीतीचीं, शंकेचीं, संशयाचीं वगैरे सर्व कोळिष्टकें झाडून टाकलीं आहेत. घर उघडल्यावर जर बायको सुग्रण असेल तर चुलीची व्यवस्था करते. पुरुष पाणी लांब असेल तर आणण्यास जातो. गडी लाकडांची व्यवस्था करतो. त्याप्रमाणें शिष्टमंडळ तयार केलें. ठराव केले यावर निष्ठा ठेवा. या ठिकाणीं अपमानास्पद टीका कोणत्याहि व्यक्तीविषयीं झाली नाहीं. खासगी द्वेष कोणी कोणाचाहि केला नाहीं. ठराव मांडतांना जर टीका केली असेल तर ती व्यक्तिद्वेष म्हणून व्यक्तीची केली नाहीं. सभेची किंमत व्यक्तीपेक्षांहि जास्त आहे. यत्किंचित् माणसाची ठरावरूपानें निंदा करावयाची यांत काय पुरुषार्थ आहे ? एकच गोष्ट आपण निर्भीडपणें केली ती कोणती, तर राजकारणावर केलेली टीका होय ! कायदेमंडळाचा ठराव हें कायम शिष्टमंडळ होणार आहे. कायदेकौन्सिलें म्हणजे कांहीं मोठें घर, मोठे लोक, भपकेबाज ड्रेस हें नसून लोकांच्या प्रतिनिधींनीं बसून कायद्याची चर्चा करण्याचें जें ठिकाण तें कायदे-कौन्सिल होय. फांशीच्या शिक्षेचा अधिकार दोघांना आहे. तर मग लॉर्ड रीडिंग जें करीत आहे तेंच भोर सरकार आपल्या खोलींत बसून करणार. प्रजेच्या प्रतिनिधींनीं कायद्याची चर्चा करावयाची यांत संस्थान लहान आहे ही सबब काय कामाची ? ज्यांनीं कर द्यावयाचे त्यांच्याच प्रतिनिधींनीं कायदे केले पाहिजेत आणि त्या कायद्यांची चर्चा केली पाहिजे. आतां वर्णन केलेल्या जुलमी बाबी फारच चमत्कारिक आहेत. जुन्यापुराण्या म्हणून कांहीं बाबी चालत आल्या आहेत. जंगलांत चरणाऱ्या म्हशींवर म्हैस-कर बसविला आहे तो तसाच चालू आहे. लग्नाचा करहि चीड आणणारा आहे. या बाबतींत सरकारच्या बाजूचा जबाबदार मनुष्य आणि प्रतिनिधि यांची चर्चा झाली पाहिजे. प्रजेला वाचा फुटली आहे; आतां राजाला वाचा फुटली पाहिजे. सचिवांनीं या गाऱ्हाण्यांचा निकाल लावण्यासाठीं एक मनुष्य नेमावा. प्रजा तयार झाली आहे, राजांनीं तयार झालें पाहिजे. एका बाजूनें विनंत्या, अर्ज चालू आहेत. बारा बाबी बंद केल्याशिवाय आम्ही शेतसारा देणार नाहीं

याबद्दल जें अभिनंदन केलें तें ठीकच झालें. सर्वांनींच असा ठराव करावयास पाहिजे होता. पण तसा तो केला नाहीं यांत विवेकबुद्धि आहे. पण त्या विवेकबुद्धीवरून तरी येथील नोकरशाहीनें शहाणे व्हावें. सचिवांना एकच माझें सांगणें आहे. सचिवांच्या भोरांत सभा भरली.

'आतां भोर पेटलें'

असें म्हटलें आहे हें मात्र माझ्या मनांतून व्हावयास नको आहे. जर सचीव मागण्या देणार नाहींत तर मात्र भोर पेटेल यांत मुळींच शंका नाहीं. अपरिहार्य असें मानणारा जो मनुष्य त्याच्या तोंडून आग पेटेल असे शब्द न निघतील तर काय होईल?

जर राजाला प्रामाणिकपणें असें वाटत असेल तर त्यांनीं लहान लहान देणग्या देण्यास आतांपासून सुरुवात करावी! एका कुटुंबांत एक बाई कर्ती होती! त्या घरावर दरोडा आला! नवऱ्याचा खून होणार हें पाहून त्या बाईनें आपल्या गळ्यांतील कंठा तोडून त्यांतील मोतीं ती दरोडेखोरांच्या अंगावर फेकूं लागली व अशा रीतीनें त्या बाईनें नवऱ्याचा खून वांचविला. (ही बाई सचिवांच्याच वंशांतील आहे असें म्हणतात.) हे चळवळये लोक मी एक प्रकारें दरोडेखोर समजतों. ते जर राज्यावर आले तर त्यांनीं त्या बाईप्रमाणें थोडथोड्या देणग्या त्यांच्या अंगावर टाकण्यास सुरुवात करावी. चळवळीला आतां सुरुवात झाली आहे. आतांच भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. प्रजेची मागणी हीच आहे कीं, आमचे हक्क आम्हांला मिळावेत. तेव्हां सचिवांनीं थोडथोड्या देणग्या देण्यास सुरुवात करावी. एकनिष्ठेनें कार्य करा येवढेंच माझें तुम्हांस सांगणें आहे. कार्य करतांनासुद्धां निष्ठा ठेवून जें कार्य होईल तें कशानेंहि होणार नाहीं. स्वावलंबन शिका! महात्माजींनीं आत्मशुद्धि करण्यास सांगितलें आहे. त्याचें कारण तरी हेंच आहे; तेव्हां स्वावलंबी व्हा. आत्मशुद्धि करा! दारू बंद करा! गोरक्षण करा! शेवटीं एकच गोष्ट सांगतों कीं स्वावलंबनावर एकनिष्ठा ठेवा म्हणजे तो पाठीराखा परमेश्वर तुम्हांला कार्यसिद्धि करून देईल इतकें बोलून मी आपली रजा घेतों.

मिरज संस्थान प्रजापरिषद, १९२२

(अध्यक्षीय भाषण)

या विसाव्या शतकांत जी राजकीय प्रगति उत्पन्न झाली आहे, तिचा विचार करतां देशी संस्थानांतहि कशी प्रगति होईल या गोष्टीचा विचार सांगोपांग केला पाहिजे.

प्रजेच्या कल्याणासाठीं राजसत्ता उत्पन्न झाली व प्रजेनें राजाला सत्ता दिली, हे दोन सिद्धांत जगाच्या सर्व इतिहासांत दिसून येतात. हे विचार पाश्चात्य व पौर्वात्य अशा दोनहि देशांत उत्पन्न झाले. महाभारतामध्यें अराजक स्थिति नाहींशी होण्यासाठीं प्रथम राजसत्ता निर्माण झाली हें भीष्मांनीं सांगितलें आहे. हॉब्स् तत्त्ववेत्त्यानें (ओरिजिनल कॉम्पॅक्ट) राजसत्तेच्या कराराची उपपत्तीहि अशीच दिली आहे कीं, प्रजेच्या संमतीनेंच राजसत्ता निर्माण झाली. सारांश, तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र व इतिहास हेंच सांगतो कीं, प्रजेनें राजाला सत्ता दिली व ती प्रजेच्या कल्याणाकरितांच दिली, या दोन गोष्टी ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत.

पुढें राजसत्ता प्रबल झाली तेव्हां राजांना असें वाटूं लागलें कीं, प्रजा ही आपली नोकर आहे. तिनें आपल्या हुकमतींत राहिलें पाहिजे. सर्वच राजे वाईट झाले असें नव्हे, तर कांहीं चांगलेहि होऊन गेले. त्यांनीं प्रजेला पुत्राप्रमाणें वागविलें. फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीनंतर राजसत्तेला बराच आळा पडत चालला. राजा म्हणजे देव, राजा म्हणजे आपला पिता ही कल्पना नष्ट होत चालली व यापुढेंहि 'राजा हा प्रजेचा चाकर' ही भावना सर्व देशांत बळावणार !

आपल्या ह्या संस्थानांत व इतर संस्थानांत राजा हा पिता आहे ही भावना अद्याप आहे, हें सांगण्यास मला आनंद वाटतो. तथापि या प्रेमाचा व आदराचा कोणता फायदा करून घ्यावा, व संस्थानची प्रगति कशी करावी हें आतां संस्थानिकांनीं ओळखावें. अडीच हजार वर्षांच्या इतिहासांत वाईट राजांची संख्याच फार होती, व तें मनुष्य-स्वभावास अनुसरूनच होय. आतांपर्यंत चार प्रकारचे राजे होऊन गेले.

पहिल्या प्रकारचे म्हणजे 'कामचार' राजे. पाहिजे त्याला ठार मारावें, वाटेल त्याची जती करावी. सारांश, इच्छेस येईल त्या प्रकारें वर्तन करणारे असे हे होते. या वर्तनापासून असंतोष उत्पन्न होतो व वाढतो. जुलमी राजांचे हुकूम लोक कसे मानीत, त्यांचे अत्याचार लोकांचे कसे अंगवळणीं पडले वगैरे गोष्टींचें 'गिबन' या इतिहासकारानें उत्कृष्ट वर्णन केलें आहे. इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यापासून 'कामचार'पणा बंद झाला व त्याचें अनुकरणहि नेटिव्ह संस्थानांत झालें आहे, याबद्दल ब्रिटिश गव्हर्मेंटचे व संस्थानिकांचे आभार मानिले पाहिजेत.

दुसरे प्रकार म्हटले म्हणजे, कर, कायदा व कोर्ट या तिहींचाहि अद्याप दुरुपयोग होत आहे. कर व कायदा या बाबतींत राजसत्तेला आळा घातला पाहिजे. इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशांनीं आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'ना प्रतिनिधि ना कर' हें तत्त्व अमेरिकेनें घालून दिलें व त्याची आतां पाश्चात्य देशांत अंमलबजावणी होत आहे. तें तत्त्व आपलेकडेहि लवकरच अमलांत येईल.

तिसरी गोष्ट कायदा. कायदा प्रजेच्या अनुमतीनेंच झाला पाहिजे. हेंच स्वातंत्र्य होय. ही अवस्था जर्मन राष्ट्रांत उत्पन्न झाली. रोमन व इंग्लंड देशांत उत्पन्न झाली नाहीं म्हणून लोक-प्रतिनिधींनीं जरी कायदा केला तरी अखेर त्याला बादशहांची अनुमति लागते.

कोर्टाचा दुरुपयोग ही चवथी गोष्ट होय. न्यायाधीश राजसत्तेनें नेमलेले असल्यामुळें त्या सत्तेच्या मताकडेच न्यायाचा काटा झुकावा हें स्वाभाविक आहे.

आमचेकडे राजसत्तेच्या दुरुपयोगाला कसा आळा घातला गेला हा प्रश्न उत्पन्न होतो. आमच्या ऋषींनीं कायदा व कर या बाबतींत राजांना अधिकार दिला नाहीं. कायदा व कर लोकांनीं आपले मताप्रमाणें बसवावे हें तत्त्व ठरवून दिलें. कायद्याचा प्रश्न उत्पन्न झाल्यास शास्त्रकारांना विचारीत. मुसलमानांच्या कुराणांतहि हेंच तत्त्व प्रतिपादलें आहे. राजसत्तेस नवीन कर बसवितां येत नाहींत हा आमचा प्राच्य सिद्धान्त आहे.

आतां संस्थानांत या बाबतींत कसा उपक्रम सुरू करावा याबद्दल दोन शब्द सांगतों. संस्थानांत प्रजाप्रतिनिधि-संस्था निर्माण केली पाहिजे. असें केल्यानें

संस्थानिक व प्रजा यांचा संबंध प्रेमाचा राहील आणि या दृष्टीनें मर्यादित राजसत्ता ही संस्था सर्व प्रकारच्या राजसत्तेपेक्षां उत्तम आहे. लोकसत्तेपेक्षांहि ही संस्था चांगली असें माझें मत आहे. इंग्लंडमध्यें कोणताहि पक्ष अतिशय प्रबल होऊं शकत नाहीं. म्हणून इंग्लंडची राजकीय संस्था चांगली अशी गणली जाते. म्हणून हळूहळू संस्थानिकांनीं आपले अधिकार प्रजेला दिले पाहिजेत.

पहिलें काम संस्थानिकांनीं प्रजेपुढें 'बजेट' मांडावें व जमाखर्चाच्या बाबींवर मतें घेण्यांत यावीं; म्हणजे लोकांच्या कुरकुरी आपोआप बंद होतील व अशा रीतीनें लोकांच्या गैरसोयींहि दूर होतील. तुमच्या मिरज संस्थानांत माणशीं ४ रुपये कर आहे, हें श्रीमंत गंगाधरराव बाळासाहेब यांच्याच कृपेचें फल होय.

ज्या राष्ट्रांत प्रजाप्रतिनिधि-सभा असतील त्या राष्ट्रांच्या मागें जोर असतो. तें राष्ट्र बलिष्ठ व समृद्ध होतें. म्हणून संस्थानिकांनीं प्रजेला असल्या संस्था स्थापन करण्याला अधिकार द्यावा. हल्लींच्या मनूंत ही गोष्ट होणें फार जरूर आहे. मीं मिरज कारभाराचे रिपोर्ट पाहिले व ते चांगले असल्याचें आढळून आलें. असें जरी आहे तरी लोकांच्या जागृत झालेल्या नवीन भावनाहि पुऱ्या केल्या पाहिजेत. सुराज्य हल्लीं आहेच; परंतु प्रतिनिधींच्यामार्फत चाललेलें राज्य नाहीं. राज्य करण्याचें काम 'मी' करतों असें प्रत्येक प्रजाजनाला वाटलें पाहिजे व असलें स्वराज्य स्थापित करणें इष्ट आहे.

तुमच्या संस्थानांत ज्या गोष्टी तुम्हांस पाहिजेत त्या श्रीमंतांपासून मिळवून घ्या व ते देतील असें मला वाटतें. एक गोष्ट मात्र लक्षांत ठेवा कीं, हक्क मिळविण्यास वेळ व चिकाटी लागते. एकीचें महत्त्व विसरतां कामा नये. राजकीय हक्क प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गांत सर्वांचा दर्जा एकच असतो. ही कल्पना ध्यानांत ठेवा. व्यक्ति या दृष्टीनें प्रत्येकजण संस्थानाधिपतींचा दास आहे. परंतु समष्टिदृष्टीनें आपणच श्रेष्ठ आहों हें तत्त्व विसरूं नका. सर्व गोष्टी तुमच्या चिकाटीवर, एकीवर व लोकशिक्षणावर अवलंबून आहेत. परमेश्वरावर भरंवसा ठेवा, म्हणजे तुम्हांस तुमच्या कार्यांत यश आल्याशिवाय राहणार नाहीं."

दुसरी भोर प्रजापरिषद, १९२३

(अध्यक्षीय भाषण)

गतवर्षाच्या अधिवेशनाचे प्रसंगीं मी अध्यक्ष होतों व याहि प्रसंगीं मीच अध्यक्ष आहे. हा अनौचित्याचा दोष घडत असला तरी तो पत्करून मी आजचें स्थान स्वीकारीत आहे. भाटघर धरणाचा प्रश्न समाधानानें निकालांत निघाला असें रा. शेटे व पोतनीस यांनीं मला सांगितलें व तें ऐकून मला आनंद झाला. दोन आनंदित मनांचें काम समरस होणें हें आहे, व तो आनंद येथें व्यक्त करण्याकरितांच मीं हें स्थान स्वीकारलें आहे. गतवर्षीची परिस्थिति व आजची परिस्थिति यांत फार अंतर पडलेलें आहे. गतवर्षीच्या माझ्या भाषणांत निंदेशिवाय दुसरा शब्द नव्हता. निराशामय, कठोर, तुटक व निंदात्मक असें माझें गतवर्षीचें भाषण आहे. मागील कारकीर्दच असती व आणखी दहा वर्षें आम्ही ओरडत राहिलों असतों तरी कांहींहि कार्य झालें नसतें, अशी माझी खात्री आहे; परंतु श्रीमंत बाबासाहेबांच्या स्वभावाच्या अनुभवावरून त्यांचें मन सुविचारी आहे असा माझा विश्वास आहे. थोडा अवधि व योग्य सल्ला दिला तर यांतून मार्ग काढतील अशी आशा वाटते. गतवर्षीं विधायक सूचनांचा निर्देशहि केलेला नाहीं. या प्रसंगीं विधायक सूचना श्रीमंतांपुढें मांडाव्या या दृष्टीनें मीं आज अध्यक्षस्थान स्वीकारलें आहे. प्रजेला कसें वागवावयाचें याबद्दलच्या विधायक सूचना प्रत्यक्ष श्रीमंतांना व त्यांच्या सल्लागारांनाहि सुचूं शकतील. परंतु समजलें तरी उमजणें कठीण असतें. मी राजा नाहीं, राजाचा सल्लागार नाहीं व राजाची प्रजाहि नाहीं. अशा बिकट स्थितींत माझें अस्तित्व आहे. तुमच्या अधिपतींशीं मनानें स्नेह असतां त्यांनीं मला जवळ बोलावणें दुरापास्त आहे व मला जवळ जाणें हेंहि दुरापास्त आहे. राजांच्याहि परिस्थितीचा आपण विचार करावयास पाहिजे. ब्रिटिश सरकार तहनाम्यानें संस्थानिकांना स्नेही समजतें, परंतु 'सून कोठली केली' असें संस्थानिकांना विचारतें, हें आपण ध्यानांत घेतलें पाहिजे व ब्रिटिश सरकारलाहि याबद्दल शरम वाटावयास पाहिजे. संस्थानी प्रजेसारखी आमची स्थिति निर्भेळ नाहीं. संस्थानिकांना आपला मार्ग दिसतो. प्रजेला आपले मार्ग पाहावे लागतात. स्वार्थबुद्धीची झापड प्रजेला व राजांना

दोघांनांहि घातलेली आहे. अतिशयोक्तीचें मागणें प्रजेला साजतें व सर्वच मागणी फेटाळून लावणें राजांना आवडतें. सर्वस्वीं निराशा झाली तर बंडखोरीशिवाय मार्ग नाहीं; परंतु तुमची निराशा झाली, तरी आमची निराशा तितक्या लवकर होणार नाहीं. चार चळवळ्ये लोक टुरटुर करतील असें संस्थानिक म्हणतील व गांव करील तें राव करणार नाहीं, असें चळवळ्ये लोक म्हणतील. राजाचें व प्रजेचें कल्याण चिंतावयाचें म्हणूनच या चळवळींत आम्हांला पडावयाचें आहे. ब्रिटिश हद्दींत होत नाहीं तें येथें व्हावें असें वाटतें, म्हणूनच आम्ही येथें येतों. नव्या अधिपतीच्या शिरावर राज्यकारभार पडल्यामुळें बुद्धि भांबावून जाणें संभवनीय आहे. मनांत जितकें करावयाचें असेल तितकें कदाचित् झालें नसेल. तथापि पोलीस, दवाखाना, मोफत शिक्षण, भोरास म्युनिसिपालिटी, सभाबंदीचा जाहीरनामा रद्द करणें, भाटघरचा समाधानकारक निकाल, वाईट लोकांना शासन, चांगल्यांना बक्षिसें, ३६००० रु. सारा-माफी, १४००० रु. बोनस, ५००० रु. भोर म्युनिसिपालिटीला ग्रँट वगैरें चांगल्या गोष्टी श्रीमंत बाबासाहेबांनीं केलेल्या आहेत.

राज्यारोहणसमारंभ, गव्हर्नरसाहेबांची भेट, वगैरे गोष्टींमुळें राजेसाहेबांना वेळ मिळाला नसेल परंतु आतां यापुढें त्यांनीं प्रजेच्या कल्याणाकडे लक्ष पोंचविलें पाहिजे. मागण्या अनंत असतात परंतु १५० मागण्यांत निदान ५० मागण्या तरी वादग्रस्त असतात. बेळगांवास कुलकर्णी-वतनदारीचा ठराव नापास झाला ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. तुमचे सर्व ठराव बहुमतानें—एकमतानेंहि कदाचित्—पास होतील. परंतु या सभा चळवळ करणाऱ्या असतात. जबाबदारीनें काम करणाऱ्या या सभा नसतात. कोणतीहि मोठी गोष्ट जबाबदारीनें अंगावर पडली म्हणजे निकाल होतो. राजा किंवा प्रधान होण्याची जबाबदारी ज्या वेळीं शेटे व पोतनीस यांच्यावर पडेल, त्या वेळींच खरा निर्णय होईल. याकरितां प्रजेचे दोन प्रतिनिधि व राजाचे दोन प्रतिनिधि एकत्र बसवून संस्थानिकांनीं गाऱ्हाण्यांची छाननी करून निर्णय करावा. 'विचारांत आहोंत' अशा चालढकलीवर मात्र लोकांचा विश्वास बसावयाचा नाहीं. चळवळ्या लोकांना जबाबदारी द्या व त्यांना वादांत टाका, असा माझा संस्थानिकांना सल्ला आहे. कांहीं एका पद्धतीनें राज्यकारभाराचा निर्णय रयतेवर टाका, असें झालें तर कर जास्त बसवावयालाहि प्रजा संमति देईल. 'आम्हीच काय ते शहाणे' ही बुद्धि संस्थानिकांना असल्यामुळेंच जबाबदारीचें

स्वराज्य आपणांस मिळत नाहीं. गव्हर्नरला जे अधिकार नाहींत, ते विशिष्ट अधिकार संस्थानिकांना आहेत. अशी स्थिति असतांना आम्ही लहान तेव्हां आम्हांला कायदेमंडळें काय करावयाचीं आहेत, या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. संस्थान लहान म्हणून मनुष्यस्वभाव कांहीं बदलत नाहीं. हाच मुलूख खालसा असता तर याच लोकांना मताधिकार आला असता. संस्थान खालसा व्हावें अशी आमची बुद्धि नाहीं; परंतु दुःख भोगण्याची परंपरा कायम ठेवाल तर संस्थान खालसा व्हावें अशी प्रजेची तरी बुद्धि कां होऊं नये? गाऱ्हाणीं कशींहि असतील, तीं निवारण करणें लोकांच्या ताब्यांत द्या, एवढेंच आमचें म्हणणें आहे. काय वाटेल तें करा व एकदां प्रजेच्या हातीं सत्ता देऊन तर पाहा, एवढेंच मला मुख्यतः सांगावयाचें आहे.

अरेराव संस्थानिकांचें संरक्षण !

राजेरजवाड्यांना आपल्या खास संरक्षणाकरितां म्हणून जो एक कायदा कायदेकौन्सिलांतून मंजूर व्हायला पाहिजे होता त्याचें बिल वरिष्ठ कौन्सिलपुढें आलें असतां पहिल्या वाचनासच नामंजूर करण्यांत आलें, ही हकीकत वाचकांना समजली आहेच. कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें तेंच बिल पुढें येऊन त्याचें पहिलें वाचन पास झालें आणि ही यक्षिणीची कांडी इतक्या जोरानें फिरली कीं, या बिलाचें दुसरें व तिसरें वाचन लगेच आटोपून चोवीस तासांच्या आंत खणखणीत नकाराचा घसघशीत रुकार बसला. नाराजीच्या रूक्ष तपोवनाच्या जागीं राजीखुषीचें सुंदर उपवन निर्माण झालें! सर वुइल्यम व्हिन्सेंट यांचा थोडासा राग आला, पण व्हाइसरॉयसाहेबांचा सगळा राग शमला. विलायत सरकारनें आपल्या कर्तव्यदक्षतेची प्रशंसा करून आणि संस्थानिकांनींहि आपली कृतज्ञता जाणून परस्परांना बिनतारी विद्युत्संदेशहि पाठविले असतील. ज्या बिलाचें पहिलें वाचन झालें त्याचें तिसरेंहि झालेंच म्हणून समजावें असा आपला अनुभव आहे. हिंदी कायदेकौन्सिलांच्या प्रकृतींत वातपित्तकफांपैकीं एक दोष झालेला दिसून येतांच त्रिदोष केव्हां होईल हें हटकून सांगतां येतें व तेंच या ठिकाणीं घडून आलें. तात्पर्य, संस्थानिकांच्या जिवांकरितां ब्रिटिश सरकारनें नव्या

केलेल्या या कायद्याला कोण कसे बळी पडतात हें पाहण्याचेंच तेवढें काम आतां शिल्लक उरलें आहे !

हा सर्व प्रकार एकाएकी कसा घडून आला याचें कित्येकांस सहजच आश्चर्य वाटेल, पण त्यांत आश्चर्य वाटण्याजोगें फारसें कांहीं नाहीं. वरिष्ठ कायदेकौन्सिलाचे मुद्दाम बोलूनचालून दोन भाग करण्यांत आलेले आहेत व त्याचा हेतुहि अगदीं उघड आहे. स्थानिक कायदेकौन्सिलांत गोष्ट बिघडली तर ती कदाचित् निराळ्या रीतीनें वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत सुधारून घेता येईल. पण वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांतच गोष्ट बिघडली तर ती सरकार कोठें कशी सुधारून घेणार ? १९१९ च्या नव्या कायद्याच्या २६ व्या कलमांत गव्हर्नर जनरलला असा अधिकार देण्यांत आलेला आहे कीं, "एखादें बिल पुढें आणावें असें सरकारला वाटत असलें, व तें वरिष्ठ कौन्सिलानें आणूं दिलें नाहीं" किंवा अमुक स्वरूपांत तें मंजूर व्हावें असें सरकारला वाटत असतां कौन्सिलानें त्या स्वरूपांत तें मंजूर केलें नाहीं तर तें त्या स्वरूपांत पास झालें पाहिजे असें सर्टिफिकेट गव्हर्नर जनरलनें राज्याचें हित चिंतून द्यावें, म्हणजे तें बिल ब्रिटिश पार्लमेंटचा विरोध न होईल तर मंजुरीनें कायदा बनतें. परंतु एका कौन्सिलाऐवजीं याच कौन्सिलाची वरिष्ठ व वरिष्ठांत वरिष्ठ अशीं दोन अंगें निर्माण केलीं असतां सरकारचें काम अधिक सोपें होऊन कदाचित् या २६ व्या कलमांतील अधिकाराचा उपयोग करण्याची पाळीहि त्यांना येणार नाहीं असें सरकारास वाटलें असल्यास नवल नाहीं. रानांत बंदूक घेऊन आपण शिकारीला गेलों आणि बार काढला तो वांझ ठरला तर शेवटीं निदान बंदुकीचा दस्ता श्वापदाच्या तोंडावर मारणें प्राप्तच ठरतें, टळत नाहीं; पण बंदूक न्यावयाची ती एकबारी असण्यापेक्षां दोनबारी असलेली अर्थातच अधिक बरी. एक बार फुकट गेल्यास लगेच दुसरा तरी बहुधा उडेल; व बंदुकीच्या दस्त्यानें जीव वांचविण्याचें धाडस टळेल असा विचार कोणीहि शिकारी करणारच. याच विचारानें खुद्द इंग्लंडांत व स्वराज्य भोगणाऱ्या कित्येक वसाहतींतूनहि एकाऐवजीं दोन सभागृहें बनविलेलीं असतात. या धोरणाचा अवलंब करूनच हिंदुस्थानांतहि लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या डोक्यावर 'कौन्सिल ऑफ स्टेट' हें दुसरें एक सभागृह सरकारनें करून ठेवलें आहे.

दूरदृष्टीच्या या योजनेचें शहाणपण यापूर्वी मुळींच अनुभवास आलें नव्हतें असें नाहीं. पण प्रस्तुत प्रसंगीं हा अनुभव इतका बिनतोड व रोख-

ठीक आला आहे कीं, कौन्सिल ऑफ स्टेटसारख्या लब्धप्रतिष्ठित सभागृहाचा उपयोग काय हें यापुढें शाळेंतील एखादा मुलगाहि सांगू शकेल. तो उपयोग हाच कीं, खालीं चुकलें तर वर सुधारून घेण्याला, खालीं घसरलें तर वर सावरावयाला जागा असावी. सरकारची सावरावयाची ठराविक जागा म्हटली म्हणजे देशांतील प्रतिष्ठित गणले जाणारे पण सरकारच्या कृपेवरच प्रतिष्ठा अवलंबून असणारे स्वतः श्रीमंत लोक, किंवा त्यांचे हस्तक व प्रतिनिधि! अशाच लोकांचा भरणा कौन्सिल आफ स्टेटमध्यें व्हावा म्हणून त्यांची मतदारी श्रीमंतीवर अवलंबून ठेविली आहे. शिवाय त्यांत असेंब्लीप्रमाणें लोकनियुक्त प्रतिनिधींचें बहुमत निवळ कागदावरहि निर्विवाद स्थितींत ठेवलेलें नाहीं. इतक्या युक्तीनें बनविलेली जोडनळीची बंदूक घेऊनच सरकार निघालें असल्यामुळें असेंब्लीच्या रानांत फसलेली त्याची शिकार कौन्सिल ऑफ स्टेटच्या नजरबागेंत साधली यांत नवल काय?

असेंब्लींत संस्थानिकांसंबंधाचें बिल पुढें आलें त्या वेळीं जो रंग होता तो कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें सर्वच्या सर्व पालटला. असेंब्लींत बिल पुढें आणणारे गृहस्थ सर विल्यम व्हिन्सेंट यांनींच मुळीं बिलाची गोष्ट जवळ जवळ हसण्यावारी नेली. या कामीं स्वतःचें मनच त्यांना खात होतें. दडपशाहीचे कायदे रद्द करण्याच्या कमिटींत मुख्य सरकारी सभासद व्हिन्सेंटसाहेबच होते. या कमिटीपुढें प्रेस ॲक्ट रद्द करण्याची चर्चा सुरू असतां संस्थानिकांच्या रक्षणाचा हा प्रश्न निघाला होता. त्यावर साधकबाधक चर्चा झाली. शेवटीं कमिटीनें सर्वानुमतें असा निर्णय दिला कीं, प्रेस ॲक्ट रद्द केला जावा आणि नेटिव्ह संस्थानांसंबंधाचें त्यांतलें कलम इतर कलमांबरोबरच रद्द होत असलें तरी त्यांच्याकरितां म्हणून तसला वेगळा कायदा करून देण्याचें कारण नाहीं. एकट्या व्हिन्सेंटसाहेबांचेंच असें मत तेव्हां नसून व्हाइसरॉय लॉर्ड रेडिंग यांनींहि त्यानंतर लवकरच जें एक भाषण केलें, त्यांतहि असल्या कायद्याची फारशी जरूरी नाहीं असेंच दर्शविलें होतें. पण दरम्यान संस्थानिकांचा वशिला विलायत सरकारपर्यंत पोंचला. या सरकारला हळूहळू आढळूं लागलें कीं, संस्थानिकांना आपण कांहीं तरी वचन दिलेलें आहे! इतर वचनें पाळण्याच्या कामीं सरकारची स्मृति किंवा इमानदारी किती धड असते हें खिलाफतीच्या व इतर अनेक प्रकरणांत दिसून आलेंच आहे. तथापि संस्थानिकांसंबंधीं होऊं घातलेल्या या वचनभंगाची त्यांना इतकी तळमळ

लागली कीं, त्यांच्या आत्म्याची झोप पळून गेली; व "दिलेलें वचन पाळलेंच पाहिजे व घरच्या कायदेकानूच्या कारखान्यांत हा कायदा तुम्ही घडविलाच पाहिजे" अशा अर्थाचा सक्तीचा खलिता हिंदुस्थान सरकारकडे विलायतेहून आला, त्यामुळें बिल पुढें आलें. व्हिन्सेंटसाहेब स्वतः होममेंबर असल्यामुळें बिलाचें समर्थन त्यांना असेंब्लींत करावें लागलें. पण तें त्यांच्या मताच्या विरुद्ध असल्यामुळें तें समर्थन नीटसें करतां आलें नसल्यास नवल नाहीं; व वरिष्ठ कायदेकौन्सिलाचे अधिकार मर्यादित असले तरी स्वतंत्रपणाचें वारें खेळण्यास त्यांत थोडीशी फूस असल्यामुळें बहुमतानें बिल नामंजूर झालें.

पण हा पराभव स्वीकारून व्हाइसरॉयसाहेबांना स्वस्थ बसतां येण्यासारखें नव्हतें म्हणून त्यांनीं सुधारणांच्या कायद्यानें दिलेल्या अधिकाराचा ताबडतोब उपयोग केला. "हें बिल मंजूर होणें हिंदुस्थानांतील आपल्या राज्याच्या सुरक्षिततेस आवश्यक आहे" अशा अर्थाचें सर्टिफिकेट त्यांनीं मृतप्राय झालेल्या बिलाच्या गळ्यांत बांधून तें वर कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे पाठविलें. या सर्टिफिकेटानें बहुतेक काम केलेंच, पण त्यांतूनहि उरलेंसुरलें काम या कौन्सिलांतील सरकारी पुरोहित मि. टॉम्सन यांनीं पार पाडलें. तें असें कीं, आपल्याच लोकांवर कधींहि न रागावणारे व्हिन्सेंटसाहेब टाम्सनसाहेबांवर तोंड संभाळून न बोलल्याबद्दल रागावले. इकडे व्हाइसरॉयसाहेबांनींहि असेंब्लीनें आपला अपमान केल्याचें सोंग आणून रागाची बतावणी केली कीं, असेंब्लींत बिलाला प्रतिकूल मत देणारांपैकीं कित्येक अर्धवट लोक मनांत भेदरून जाऊन "झालें खरें, पण झालें तें कांहीं चांगलेंसें झालें नाहीं" असें म्हणूं लागल्याचें सांगतात. कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्यें कित्येक सभासदांनीं कालहरण करण्याचा प्रयत्न केला, पण तोहि फसला; व शेवटीं एकच मत विरुद्ध पडून बिलाच्या पहिल्या वाचनाला संमति मिळाली आणि पूर्वीं एक दोष व त्रिदोष यासंबंधानें जें सांगितलें तेंच या बिलाच्या पहिल्या व तिसऱ्या वाचनासंबंधानें खरें ठरलें यांत आश्चर्य नाहीं.

या सर्व बाबींतलें मर्म हुडकून काढण्याला बराच मार्मिकपणा पाहिजे. कित्येकांनीं या कामीं, बाकी सर्व सोडून देऊन बिलाला सर्टिफिकेट देऊन याच बैठकींत तें कौन्सिलपुढें आणण्याबद्दल व्हाइसरॉयसाहेबांवरच झोड उठविली आहे. व्हाइसरॉयसाहेबांची यांत चूक किंवा घाई तर खरीच, कारण बिल पुढच्या बैठकीपर्यंत ढकललें गेलें असतें तर जग कांहीं बुडत नव्हतें;

पण देशी संस्थानांचेंहि गांठोडें बुडत होतें. अशांतला भाग नाहीं. पण असेंब्लीवरील रागाच्या तिडकीमुळें हें सर्व घडून आलें; व ही तिडीक लक्षांत घेऊनच कौन्सिल ऑफ स्टेटनेंहि आपल्या अंगांत कांहीं पाणी असतें तर तें या प्रसंगीं दाखवावयास पाहिजे होतें. चालू सेशनांतच हें बिल सर्टिफिकेट देऊन पुढें आणणें याचा अर्थ "होय माझा अधिकार आहे, मी तो बजावणार; जगानें वाटेल तर मला हसावें" असा उघड होतो. याला कौन्सिल ऑफ स्टेटनेंहि असलेंच उत्तर देऊन म्हणावयास पाहिजे होतें कीं, "होय, बिल नामंजूर करण्याचा अधिकार आम्हांस आहे, तो तूर्त बजावतों, मग तुम्ही वाटेल तर रागावा व त्याउपर काय करावेंसें वाटेल तें करा; तुम्ही मुखत्यार आहां." पण हें घडून येणार कसें? व्हाइसरॉयसाहेब, जन्माचे कायदेपंडित, बडे न्यायधीश व डोक्याचे थंड असा त्यांचा लौकिक असतां "विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते" या न्यायानें जरा डिवचतांच त्यांनीं आपली फडा काढली. कौन्सिल ऑफ स्टेटजवळ रागहि नाहीं व फडाहि नाहीं, हें या प्रसंगीं चांगलेंच दिसून आलें. पण विचार करणारानें यांत असा विचार केला पाहिजे कीं, सर्टिफिकेट देऊं नये तें देऊन बिल पुढें पाठविलें ही चूक मोठी, कीं असलें सर्टिफिकेट मिळून बिल नामंजूर करण्याची सत्ता हातीं असतां असलें घातक बिल मंजूर केलें ही चूक मोठी! व दुसरी चूक अधिक मोठी असेल तर ती केली कोणी? आमच्यांतीलच लोकांनीं कीं नाहीं? आणि ती कां तर त्यांच्यापेक्षां अधिक नेटाचे व स्वाभिमानबुद्धीचे लोक त्यांच्या जागीं नाहींत म्हणून व हे यावयाचे तर व्हाइसरॉयसाहेबांवर नुसते रागावून येतील? किंवा प्रत्यक्ष त्यांना प्रतिस्पर्धी म्हणून त्यांच्याहून अधिक लायक उमेदवार उभे करून येतील. आपलाच दाम खोटा असतां दुसऱ्याला बोल लावण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. हल्लीं काय किंवा इतर केव्हांहि काय कोणाहि व्हाइसरॉयचा सरळपणा किंवा न्यायबुद्धि हीं आपल्या राजकीय प्रगतीचा आधार होऊं शकत नसून कौन्सिलांच्या विद्यमान शक्तीचा इतर राष्ट्रीय शक्तीसमवेत उपयोग करून घेणें हाच खरा आधार होऊं शकेल. आपण कितीहि प्रयत्न केला तरी हटकून आपल्या मनाप्रमाणें वागेल असा व्हाइसरॉय आपणांस विलायतेहून आणवितां येणार नाहीं. पण आपण कसून प्रयत्न केल्यास कौन्सिल ऑफ स्टेटसारखीं सभास्थानेंहि आपणास हस्तगत करून घेतां येतील; व तसें झाल्यास मग शेंडी तुटते कीं पारंबी तुटते हें सिद्ध करण्याचा खरा प्रसंग येणार आहे. आज

इंग्रजींतील एका म्हणीप्रमाणें हिंदभूमि ही स्वराज्याच्या दृष्टीनें "विवाहित कुमारिका किंवा अविवाहित विधवा" यांपैकीं कोणत्या वर्णनांत पडतें हें ठरविणेंच कठीण झालें आहे !

असो. शेवटीं ज्यांच्या जिवाखातर विलायत सरकारनें इतका आग्रह धरला व व्हाइसरॉयसाहेबांनीं एवढें साहस केलें त्यांच्यासंबंधानें दोन शब्द लिहून हा लेख पुरा करूं. नवीन बिलानें संस्थानिकांना मिळालें तर काय मिळणार हा पहिला प्रश्न उत्पन्न होतो. या बिलानें त्यांचें संरक्षण होणार तें कोणत्या बाबतींत होणार ? खुद्द संस्थानिकांच्या मुलखांत वाटेल ते कायदे करण्याला, वाटेल त्या कायद्याचा वाटेल तो अर्थ व अंमल करण्याला किंवा याहि पलीकडे जाऊन आपल्या स्वयंभू अधिकारानें वाटेल तें बेकायदेशीर कृत्य अशा नाहीं तशा रीतीनें घडवून आणण्याला संस्थानिक समर्थ आहेत. त्यांना येऊनजाऊन दोन गोष्टींची भीति. एक स्वतः संस्थानिक किंवा त्यांच्या प्रेमांतले लोक यांची अब्रूनुकसानी आणि दुसरी गोष्ट संस्थानी राज्यासंबंधानें राजद्रोह. खुद्द संस्थानच्या हद्दींत यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट कोणी केली तर त्या गुन्ह्याचा इनसाफ, शिक्षा वगैरे हरएक गोष्टी करण्याला संस्थानिक पूर्ण सत्ताधीश आहेतच. आपल्या मुलखांत आपली सत्ता चालत नाहीं असली नादान कागाळी करण्याला कांहीं हे संस्थानिक लोक सरकारकडे खचित गेले नव्हते. त्यांचे हात जेथें पोंचत नाहींत असा एकच वर्ग म्हणजे तो खालसा इलाख्यांतील वर्तमानपत्रें व वक्ते. यांना पायबंद लावणें किंवा त्यांच्या तोंडाला मुस्की घालणें व शक्य तर या दोन्ही गोष्टींचे अधिकार आमच्या हातीं द्या अशी मागणी करणें हाच संस्थानिकांच्या खटपटीचा मुख्य हेतु ! या बाबतींत आम्हीहि पण सरळ मनानें विचार करण्यास तयार असून असें प्रांजळपणानें कबूल करतों कीं, केवळ कायद्यांत कलम नाहीं म्हणून आमच्या संस्थानिकांना किंवा त्यांच्या राज्याला खालसांतील वाटेल त्या नादान मनुष्यानें बेजबाबदारपणें वाटेल तसें तोंड टाकून बोलावें अगर लिहावें हें आम्हांसहि खपणार नाहीं. इंग्रज सरकारची अब्रू ही मात्र कलमी आंबे-फळाप्रमाणें किंवा द्राक्षाच्या घोसाप्रमाणें मौल्यवान म्हणून तिला कांटेरी कुंपण आणि कडी-कुलुपाचें कवाड आणि आमच्या संस्थानिकांची अब्रू म्हणजे मात्र जंगली झाडाचा पाला. तो वाटेच्या वाटसरानेंच काय पण वात्रट वानरांनींहि वाटेल तसा खुडावा. इतकी ती अब्रू हलकी आहे असें पूर्वीं आमच्या कधीं स्वप्नीं आलें

नाहीं व पुढेंहि येणार नाहीं. आणि आम्हीच काय, पण हिंदुस्थानांतील शंभर वर्तमानपत्रकर्ते घेतले तरी त्यांतील ९५ असेच सांपडतील कीं, इंग्रज सरकारापेक्षां देशी संस्थानिकांविषयीं त्यांना ममत्व म्हणजे आपलेपणा अधिक वाटतो. शिवाय जे पांच लोक इतर प्रकारचे सांपडतील तेहि प्रायः असले कट्टे ध्येयवादीच असतील कीं, त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे, सत्तत्त्वांचा निर्भेळ अंमलच पाहिजे, मग त्याच्याआड इंग्रज सरकार आलें तरी सारखेंच व संस्थानिक आले तरी सारखे. अशी स्थिति असतां उलट संस्थानिक मात्र असा कांगावा करतात कीं, आमचेच प्रजाजन कृतघ्न बनून खालसांतील हद्दीचा व पुढाऱ्यांचा आश्रय करून आमच्या जिवावर व आमच्या राज्याच्या जिवावर उठले आहेत आणि या काळजीमुळें आम्हांला झोप येत नाहीं. ही तक्रार ऐकून आम्हांला तर हसूंच लोटतें. ज्यांचा मेद झडावा म्हणून तर सारी खटपट, त्यांनीं मेहनत तर करूंच नये, पण उलट बसल्या बैठकीस हवा तितका मोहनभोग खावयास मिळत नाहीं, किंवा गादीला कापूस कमी पडतो म्हणून तक्रार करावी अशांतलाच हा सारा प्रकार आहे. खालसांतील टीकाकार मुख्यतः संस्थानांतील एकतंत्री अरेरावीवर टीका करतात; असें असतां राजद्रोहाच्या सबबीवर ही टीका देखील बंद करावयाची म्हणजे तो जुलुमाचा कहरच झाला. संस्थानावर टीका संस्थानच्या हद्दींत व्हावी आणि ब्रिटिश सरकारवर टीका खालसांत व्हावी हीच अंतिम इष्ट स्थिति होय. एकाच्या हद्दींत दुसऱ्यावर टीका करण्यांत फळ नाहीं व पुरुषार्थहि नाहीं. या दृष्टींनीं पाहतां खालसा हद्दींतील कोणीहि टीकाकार व्यक्तिशः कोणाहि संस्थानिकाची बेअब्रू करील तर त्याला ब्रिटिश न्यायकोर्टांत योग्य न्याय मिळण्याचा हक्क असावा आणि स्वतः हजर न राहून मुखत्यारामार्फत काम चालविण्याच्या बाबतींत संस्थानिकाच्या दर्जानुरूप त्यास सवलती दिल्या जाव्या हें आम्हांस पूर्णपणें मान्य आहे. याहि पलीकडे जाऊन आम्ही असें म्हणतों कीं, संस्थानिकांच्याहि राज्यकारभारावर झाली तरी बेजबाबदार व खोटी टीका कोणी करील तर तिलाहि आळा पडला पाहिजे. पण या बाबतींत ब्रिटिश सरकारची बरोबरी करूं पाहणाऱ्या संस्थानिकांनीं राजकीय सुधारणा करण्याबाबत आपण त्यांचेंच का होईना पण अनुकरण करीत आहों कीं काय, हें आपल्या मनाशीं विचारून पाहावें, व असें नसेल तर तोबऱ्याला तेवढी मान पुढें व लगामाला मागें असें कां, असें आम्हीं संस्थानिकांनाहि कां विचारूं नये ? इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या अब्रूचें

संरक्षण कोणताहि कायदा जितकें करतो तितकें तुम्ही खुशाल करून घ्या व या देणगीचा मोबदला म्हणून निदान खालसातीबरोबरीच्या राजकीय सुधारणा संस्थानी प्रजेला मिळतील तर संस्थानिकांच्या संरक्षणाचे आणखी दहा कायदे करावे लागले तरी त्यांस आम्ही आनंदानें मान्यता देऊं. पण हक्क तेवढे वसूल करून घ्यावयाचे आणि आपलें योग्य कर्तव्य मात्र करावयाचें नाहीं; असाच जर संस्थानिकांचा कावा असेल तर हंस-काकीयकथानकांतील कित्येक शेलक्या दुरुत्तरांची आठवण संस्थानिक लोकांस आम्हांस करून द्यावी लागेल !

प्रेसबिलानें दाखविलेले देखावे

(केसरी—१० ऑक्टोबर १९२२)

हिंदी राजेरजवाड्यांनीं इंग्रज सरकारकडे खरखरमुंडेपणानें दाद लावून घेऊन आपल्या संरक्षणाचा कायदा मागितला, व विलायत सरकारनें तो करून देण्याचें कबूल केलें. वास्तविक खुद्द हिंदुस्थान सरकारला असल्या कायद्याची जरूरी वाटत नव्हती. ती वाटत असती तर, प्रेस-कमिटीचा रिपोर्ट झाला आणि प्रेस ॲक्ट रद्द करण्याचें ठरलें, तेव्हां सर बुलमम व्हिन्सेंट यांनीं या भावी कार्याचें बीजारोपण करून ठेवलें असतें. तें तर त्यांनीं केलें नाहींच, पण उलट ज्या जमिनींत बीं पेरायला टाकल्याचा संशय येत होता ती जागा देखील पुढें लवकरच लॉर्ड रेडिंग यांनीं एक प्रतिकूल भाषण करून नांगरून उधळून टाकून दिली. याचें कारण अगदीं उघड आहे. राजेरजवाडे हीं आपल्या शाळेंतील मुलें. त्यांतील किती खोडकर, नाठाळ, नादी, फंदी व दुष्ट स्वभावाचीं असतात आणि आपल्या प्रजेला किती छळतात हें सरकारला पुरें माहीत. अशांच्या हौसेखातर त्यांच्या हातांत विषारी वाघनखें घालून त्यांचीं वाघोबाचीं सोंगें सजविण्यास सरकार कसें तयार होईल ? परंतु विवेकी बाप बघेनासा झाला म्हणजे मूर्ख व अविचारी आईकडे जाऊन, तिच्या आग्रहानें आपला हट्ट पुरवून घेण्याचें कसब अशा मुलांना चांगलेंच साधलेलें असतें. तोच प्रकार राजेरजवाड्यांच्या संरक्षणाच्या कायद्यासंबंधानेंहि घडून आला आहे. बायकोच्या मुठींत असलेल्या नवऱ्याला परस्परविरुद्ध

विसंगत वर्तन मुलांच्या डोळ्यांदेखत करावें लागतें, तीच गत हिंदुस्थान सरकारचीहि झाली. लॉर्ड रेडिंग व वुइल्यम व्हिन्सेंट हे दोघेहि या बिलाविरुद्ध, पण करतात काय ? असेंब्लीनें बिल नामंजूर करतांच, आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करून शहाणपणाची अब्रू गमावण्यास लॉर्ड रेडिंग तयार झाले व जरूर तें सर्टिफिकेट देऊन त्यांनीं बिल वर कौन्सिलकडे पाठविलें. होममेंबर व्हिन्सेंटसाहेब हेहि बिलाविरुद्ध; पण त्यांनाहि हास्यास्पदता पत्करून, जन्मांत कधीं केलें नाहीं असें दुबळेपणाचें आचरण करून, पूर्वी नको म्हटलेल्या गोष्टीलाच कौन्सिलपुढें तोंड भरून मंजुरीची भिक्षा मागावी लागली.

आणि हा सर्व प्रकार इतका एकदम व अदमासाबाहेर घडून आला कीं, यांत सांपडलेल्या सर्वांनाच विजेचा मोठा धक्का बसल्यासारखा होऊन, प्रत्येकाची निरनिराळी मनःस्थिति अवचित उघडकीस आली. फोटो काढतांना सावधगिरीच्या वारंवार वेळ सूचना देऊन काच उघडली तरी एखादा बावळट चुकतोच. पण तेंच एखाद्या समुदायाचा न कळत फोटो (स्नॅपशॉट) घेतला म्हणजे नर, वीर, वानर अशा नैसर्गिक वृत्तीचीं किती तरी वेगवेगळीं चित्रें काचेवर उमटतात. कोणी संवयीखातर उगाच मिशीवर ताव देत असतो, कोणा गबाळ्याचे अंगरख्याचे बंद सुटलेले असून त्याचें अंग धड झांकलेलें नसतें किंवा धड उघडेंहि नसतें, कोणी उगीचच डोळे मिचकावीत असतो, कोणाच्या हसण्यानें शोभेपेक्षां तोंडाला विद्रूपताच अधिक आलेली असते, व क्वचित् एखादाच मनुष्य, फोटो काढणाऱ्याच्या नशिबीं कधींहि न लाभणाऱ्या, सहजसौंदर्याच्या स्थितींत ऐटीनें उभा असतो ! पाम्पे शहर ज्वालामुखी पर्वताच्या स्फोटानें जे अवचित् गडप होऊन गेलें तें शेकडों वर्षांनीं उकरून काढल्यावर त्यांतहि समाजस्थितीचे असेच अनेक प्रकार आढळून आले, व ते फार मनोरंजक होते असें म्हणतात. असेंब्लींत बिल आलें, नामंजूर झालें, सर्टिफिकेटाच्या पायांवर तें धावत कौन्सिलांत गेलें व तेथें त्याला मंजुरीचीं महावस्त्रें देण्यांत आलीं. हा सर्व प्रकारहि असाच अनपेक्षित रीतीनें झाल्यानें या राजकारणांत गुरफटलेल्या लोकांचीं बेसावधपणांतील मनःस्थितीचीं अशींच चित्रें पाहावयास सांपडलीं आहेत.

राजेरजवाडे विलायत सरकारकडे लडिवाळपणानें हट्ट धरून बसले आहेत. विलायत सरकार फणकाऱ्यानें इमानदारीची सबब सांगून, 'बिल मंजूर झालेंच

पाहिजे, आणि सरकारी मायेची शाल राजेरजवाड्यांच्या उघड्या अंगावर पडलीच पाहिजे' अशा हट्टानें उंबऱ्यावर ठाणें देऊन उभें आहे. लॉर्ड रेडिंग-साहेब एका डोळ्यानें रागावून विलायतसरकारकडे पाहत आहेत, आणि दुसऱ्यानें बिल नामंजूर केल्याबद्दल असेंब्लीला दटावून तें पास करण्याला स्टेट कौन्सिलला खुणावीत आहेत; भाडोत्री मारेकऱ्याप्रमाणें आपण तलवार चाल-विली असतांहि असेंब्लींतून संस्थानी प्रजेचें स्वातंत्र्य जीव बचावून पळून गेलें असें पाहून, ज्या ऐटीनें पापभीरु सुमेरसिंग नारायणरावाच्या वधाच्या हुकमाचा कागद हातांत भिरवीत, त्या वधाचें अपुरें काम पुरें पाडण्यास ओठावरच्या ओठावरच 'दीन दीन' हे शब्द खेळवीत तरवार सरसावून ऐटीनें गणेश महालांत गेला, त्याच उसन्या ऐटीनें सर वुइल्यम हे कौन्सिलांत जात आहेत. अधिकाराच्या तोऱ्यांत प्रजास्वातंत्र्याची प्रथम किंचित् दया येऊन ज्यांनीं मारेकरी धुडकावून लाविले त्या खासदारांना लॉर्ड रेडिंगसाहेबांनीं सर्टि-फिकेट दिल्याची बातमी लागतांच, आपण मोठी चूक केली असें वाटून वधाचा हुकूम देणें आवश्यक आहे असें थोडेंबहुत जगाच्या तोंडापुरतें तरी सांगाल तर आम्हीहि हें वधाचें काम करणार नाहींच असें नाहीं, असें ते गुळमुळत बोलत आहेत. उद्यां अकरा वाजेपर्यंत विचार करा, नाहीं तर माझें कौन्सिल बिल मंजूर करण्याला बसलेंच आहे, मग तुम्ही आपलें हसें करून घ्याल, असा निर्वाणोक्तीचा खलिता लॉर्ड रेडिंग त्यांना देत आहेत. घरीं तांदूळ येतील ते आधणांत वैरावयाचे, त्यांत किडामुंगीचा जीव गेला तर त्याचें पाप बाजार करणाराला, असें मानणाऱ्या एखाद्या निढावलेल्या आचाऱ्याप्रमाणें कौन्सिलांतील नामदार, तुम्ही पानें घाला, भात तयार आहे, असें सरकारी वाकनिसाला सांगत आहेत; असेंब्ली व कौन्सिलबाहेरील लोकसमाज कोणी लॉर्ड रेडिंग यांना नांवें ठेवीत आहे, कोणी संस्थानिकांना रागानें शिव्या देत आहे, कोणी हल्लींच्या राज्यपद्धतींतील दोषांकडे बोट दाखवीत आहेत, कोणी तुम्ही कौन्सिलांत गेला म्हणून असें झालें असें म्हणत आहे, तर कोणी तुम्ही कौन्सिलांत गेलां नाहीं म्हणूनच असें झालें असें बजावीत आहे; आणि शेवटीं खालसांतील वर्तमानपत्रें व वक्ते यांचाच जो एक अखेरचा आश्रय होता तो जाऊन खरोखरच आपण अनाथ बनलों अशा निराशेनें कपाळाला हात लावून शून्यवदन होऊन संस्थानी प्रजा

भीतिभिश्रीत दुःखानें गांगरून गेलेली आहे—असे अनेक निरनिराळे चित्रपट या बिलाच्या प्रकरणांत दिसून येत आहेत !

लॉर्ड रेडिंग यांनीं बिलाला सर्टिफिकेट दिलें नसतें तर कौन्सिल ऑफ स्टेट-मध्यें बिल असेंब्लीप्रमाणें नामंजूर झालें असतें असें आम्ही म्हणत नाहीं. रीतीप्रमाणें पुढच्या बैठकींत बिल आलें असतें तर रीतीप्रमाणें सरकारपक्षाचें बहुमत झालें असतें ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. एवढेंच नव्हे तर असेंब्लीं-तील विरोधी अशा दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं जो खुलासा हल्लीं केला आहे त्यावरून पाहतां, कदाचित् कौन्सिल ऑफ स्टेटकडे जाण्याचीहि जरूरी पडली नसती. कांहीं तरी नवें कारण दाखवितां आल्यास तेवढेंच निमित्त घेऊन हे दोनहि पक्ष या बिलाचा असेंब्लींत फिरून विचार करण्यास तयार झाले असते असें दिसतें. असेंब्लींत बहुतेक सर्व भाषणें बिलविरुद्ध झालीं असतांहि त्याला ४५ मतें अनुकूल पडलींच; फक्त चार मतांनीं बिल नामंजूर झालें. असेंब्ली-देवी बेपर्वाईच्या शिखरावर असतांहि इतकें थोडें अंतर नकार व रुकार यांमध्यें पडलें; मग ज्यांनीं विरोध केला त्यांनींच बिलाला डोक्यावर घेण्याची इच्छा दर्शविल्यावर नकार-पक्षातर्फे शेवटीं जागेवर चार मतें तरी उरलीं असतीं कीं नाहीं शंकाच आहे. हें स्थित्यंतर घडून येण्याला खरें कारण लॉर्ड रेडिंग यांचा जळफळाट; व नवीन पुरावा पुढें आल्यानें विचाराची नवी दिशा सुचल्याचें निमित्त मात्र करण्यांत आलें असतें. पण हें निमित्त सर्वस्वीं पोकळच ठरलें असतें असें आम्हांस तरी वाटतें. प्रेस ॲक्ट कमिटीपुढें चर्चा चालली असतां संस्थानिकांना विशेष प्रकारचें संरक्षण देण्याला अनुकूल अशीं जीं कारणें अस्तित्वांत नव्हतीं तीं नंतर कोठून कशीं आलीं ? स्वतः संस्थानिकांना ही अक्कल प्रेस ॲक्ट रद्द झाल्यावर सुचली असें नाहीं. त्यांचे उपद्व्यापी पुढारी ही कमिटी बसली होती तेव्हांच जारीनें खटपट करीत होते. कमिटीपुढें आलेल्या साक्षीदारांची या मुद्द्यावर तपासणी झाली. होममेंबर व्हिन्सेंट हे स्वतः या कमिटीवर होते. पोलिटिकल खात्याचे सेक्रेटरी वुडसाहेब यांची कचेरी आणि व्हिन्सेंटसाहेबांची कचेरी एकाच इमारतींत आहे, व कमिटीचें काम चालू असतांच या पुढाऱ्यांनीं वुडसाहेबां-च्या कचेरीचे उंबरे झिजविले होते. असें असतां संस्थानिकांच्या तर्फेचा छावा तेव्हां दडून कसा बसला व आतां उसळी मारून वर कसा आला ?

बरें, पुरावा पुरावा म्हणजे तरी काय? संस्थानी चळवळीसंबंधीं कांहीं हकीकती, व वर्तमानपत्रासंबंधीं कांहीं लेख. या दोनहि गोष्टी जुन्याच आहेत. उलट संस्थानिकांनीं प्रजेची चळवळ हाणून पाडण्याकरितां केलेली दडपशाही हीच हकीकत काय ती नवी! उत्तरहिंदुस्थानच्या संस्थानांतून ही हकीकत किती तरी वेळां घडली व तिजवरून कोणता एक बोध घ्यावयाचा तर संस्थानिकांना संरक्षण न देतां तें त्यांच्या प्रजेलाच अधिक दिलें पाहिजे हा होय! पुराव्याची दुसरी बाब तहनाम्यांची. किंबहुना याच बाबीला सरकारनें विशेष महत्त्व दिलेलें असून आपल्या मायावी इमानदारीची मयसभा या तहनाम्याच्या पायावरच त्यांनीं बांधलेली आहे. पण हे तहनामे तरी नवीन कोठून आले? ते पन्नासपाऊणशें वर्षांचे तरी जुने आहेत. ते इतके जुने आहेत कीं, त्यांतील स्पष्ट किंवा गर्भित वचनें इंग्रज सरकारनें पाळलीं नाहींत, व देशी संस्थानें बुडविण्याचा क्रम सुरू केला, म्हणून तर कांहीं अंशीं १८५७ चें बंड झालें! प्रेस ॲक्ट-कमिटी उठून गेल्यानंतर व असेंब्लींत बिल येण्यापूर्वीं नवीन पुरावा घडला गेला असेल तर तो हाच कीं, खालसांतील वर्तमानपत्रांतून संस्थानिकांना बोधप्रद असे प्रेमानें किंवा रागानें लिहिलेले लेख अधिक आलेले असतील. असल्या लेखांचे चिकटबुकांतील उतारे काढून ते दिमाखानें मिरवले व त्यांची संख्या फुगवून सांगितली म्हणजे त्याला नवा पुरावा म्हणणें हास्यास्पद होय! पण या अवधींत झालें तरी, कोणाहि संस्थानिकाशीं सरकारचा एखादां नवीन तह झालेला आम्हीं ऐकला नाहीं. बरें, जुन्या तहाची पूर्वीं आठवण झाली नव्हती ती आतां झाली असें म्हटलें तरी त्यांत काय आहे? तहाचें मुख्य कलम हेंच कीं, उभयसरकारांनीं स्नेहभावानें वागावें व परस्परांचे मित्र व शत्रु परस्परांनीं मित्र व शत्रु समजावे.

पण या कलमांत किती खोल अर्थ आहे याचा विचार झालेला दिसत नाहीं. तह हे नुसते उभयान्वयी नसून तंतोतंत दुतर्फी लागू होणारे आहेत हें काय म्हणून विसरावयाचें? मित्र राष्ट्रांच्या स्नेहभावाचें लक्षण फार तर येथवर जाऊं शकेल कीं, एखाद्या संस्थानांतील प्रजाजन संस्थानाच्या हद्दींत गुन्हे करून खालसांत जातील, तर त्यांची पूर्वचौकशी करून, गुन्ह्याची शाबिती होईल असें दिसून आल्यास इंग्रज सरकारनें संस्थानी गुन्हेगार संस्थानला परत द्यावयाचा, पण याहि बाबतींत एक्स्ट्रॅडिशन ॲक्टानें सवलती

देण्यापेक्षां निर्बंधच अधिक घातलेले दिसून येतील; शिवाय शरणागतास अभयदान देणें हें थोरांचें ब्रीद असून स्वतः इंग्लंड या बाबतींत उदारधी म्हणून प्रसिद्ध आहे. एकोणिसाव्या शतकांत सर्व युरोपभर सुराज्यघटनेची व प्रजास्वातंत्र्याची चळवळ झाली, तेव्हां इंग्लंडच्या प्रत्येक दोस्त राष्ट्रांतील राजद्रोही गणलेले राजकीय पुढारी इंग्लंडला पळून आले होते व इंग्लंडनेंहि त्यांना आपल्या पंखाखालीं सुरक्षित ठेवलें होतें. म्हणजे त्यांना परत तर दिलें नाहींच, पण स्वतःहि त्यांच्यामागें न्यायइन्साफाचा ससेमिरा लावला नाहीं. तीच गोष्ट हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्यांतहि कां घडूं नये? इंग्रजांच्या युरोपांतील दोस्तांपेक्षां हिंदुस्थानांतील या दोस्तांना असें काय सोनें अधिक लागून गेलें आहे कीं, जें इंग्रजांनीं युरोपांत केलें नाहीं तें हिंदुस्थानांत करावें? राजद्रोहाचे कायदे बनविणें व संस्थानी प्रजेवर त्यांचा अंमल करणें या गोष्टी संस्थानिकांना स्वतंत्रपणें करतां येतात. विशेष प्रकारचे गुन्हेगार परमुलुखांत गेले असतां त्यांना ते परत मिळण्याची सोय आहे. बरें, इंग्रजी मुलुखांत झालेल्या चळवळीचा उपसर्ग आपल्या सालस संस्थानी प्रजेला लागूं नये असें त्यांना वाटत असल्यास संस्थानिकांनीं परहद्दींतील राजकीय चळवळीचा मालमसाला आपल्या हद्दींत येऊं देऊं नये म्हणून त्यावर कांहीं बंधनें घालावींत व कित्येक संस्थानिक तशीं तीं घालीतहि आहेत. पण खुद्द इंग्रजी मुलुखांतील प्रजाजनांची मुस्कटदाबी आमच्या जिवाखातर करा असें संस्थानिकांनीं म्हणणें हें खचित लाजिरवाणें होय! अधिकाराच्या पंडुरोगाचें हें लक्षण ठरतें. स्वतःच्या संस्थानांतील सगळी बेबंदशाही पचनीं पाडून, इंग्रजी मुलुखांतील आपल्याविषयींची मुस्कटदाबी वरती तोंडीं लावण्यास ज्यांना लागते त्यांची अधिकाराची किंवा स्वसंरक्षणाची भूक हें सुदृढ प्रकृतीचें लक्षण नसून रोगाचें लक्षण आहे, हें सरकारच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें.

मित्रामित्रांनीं परस्परांचें संरक्षण करावें हें खरें पण इंग्रज सरकार व संस्थानिक यांचें मित्रत्व आज पाहावें तों एखाद्या अडाणी शिंप्यानें शिवलेल्या अंगरख्यासारखें झालें आहे. एक अस्तनी इतकी लांब शिवलेली आहे कीं, ती अजागलस्तनाप्रमाणें लोंबूं नये म्हणून तिच्या चुन्या घालाव्या लागतात; व दुसरी बाही इतकी तोकडी शिवलेली आहे कीं, कोपरापर्यंत हात उघडा पडतो. छातीवर अंगरखा इतका तंग बसतो कीं, बंधाचे करकोचे पडतात व काळीज दाबल्यानें प्राण जाण्याची भीति वाटते; पण पाठीमागें तो बाल-

संतोषाच्या झग्याप्रमाणें मोकळा असून बेबंदशाहीचा वारा त्यांतून हवा तितका खेळत असतो. "ददाति प्रतिगृह्णाति गुढमाख्याति पृच्छति। भुंक्ते भोजयते चैवं षड्विधं मित्रलक्षणम्॥ संस्थानिक व इंग्रज सरकार यांची मैत्री सर्वच बाजूंनीं अशी दुतर्फी पाहिजे व तशी असेल तरच ती खरी मैत्री. इकडे स्वतःच्या मुलुखांत प्रांतिक स्वराज्य देण्यापर्यंत या इंग्रज सरकारची पाळी आली. पण संस्थानिकांनीं आपल्या प्रजेला कोणते किती हक्क दिले याची ते कधीं विचारपूस करीत नाहींत. बरें, अंतर्व्यवस्थेत ते कधीं हात घालीत नाहींत म्हणावें तर एकाच व्याख्यानाच्या, संस्थानी अधिकाऱ्यांनीं पाठविलेल्या व त्यांच्या गुप्त हेरांनीं दिलेल्या, रिपोर्टांत जर कानामात्रेचा फरक झाला तर हे संस्थानाच्या कारभाऱ्यांना तंबी देतात! बडोद्यास दादाभाई नौरोजी हे दिवाण असतां तेथील इंग्रज रेसिडेन्ट किरकोळ गोष्टींत-हि इतका हात घालूं लागला कीं, त्या त्रासानें दादाभाईंनीं दिवाणगिरीचा अखेर राजीनामा दिला असें सांगतात. बडोद्यासारख्या पहिल्या दर्जाच्या, बरोबरीच्या नात्याच्या संस्थानाची ही स्थिति! मग सांगली, भोर, मिरज, फलटण, मुधोळ, अक्कलकोट असल्या संस्थानांच्या कामांत पोलिटिकल एजंटाच्या उपद्व्यापाची मुळी किती खोल शिरत असेल याची सहज कल्पना होते. पण फिरून, पोलिटिकल एजंट लक्ष घालतोच असें म्हणावें तर जवळच कोल्हापूरच्या हद्दींत काय चाललें आहे याची त्याला जणूं कांहीं दादच नाहीं! संस्थानच्या कारभारांत इंग्रजांनीं हात घालण्याच्या बाबतींत जाईल तेथें हत्ती जाईल, नाहीं तेथें मुंगीचाहि प्रवेश होणार नाहीं! तहनाम्यावर रचलेल्या इमानदारीची सरकारची बतावणी पाहून 'दिवा काकरवाद्भीता। रात्रौ तरति नर्मदा' या चरणाची समस्या मार्मिक वाचकांना या प्रकरणीं पूर्ण करण्यास मुळींच कठीण नाहीं. सर्व मयसभेचाच प्रकार! संस्थानी प्रजेनें इंग्रजांच्या जामिनकीचा आधार आहे अशा समजुतीनें चालूं लागावें तों ती निराश्रयाच्या पाण्यांत पडून गटांगळ्या खाऊं लागते. न्यायाचा दरवाजा उघडलेला आहे असें पाहून ते आंत शिरूं लागतात तों अन्यायाच्या दगडी भिंतीवर त्यांचें डोकें सडकतें. पापणीच्या रेघेइतक्या अंतरावर खालसा मुलूख व संस्थानी मुलूख एकमेकांना चिकटून बसला असतां, राजकीय सुधारणांच्या इकडील वादळानें संस्थानांतलें पानहि हालत नाहीं याची शरम नुसत्या संस्थानिकांना नसून ती इंग्रज सरकारलाहि आहे.

तहनाम्याचे एरवीं शंभर खून होतात त्यांतच प्रजास्वातंत्र्याच्या बाबतींत फार तर आणखी एक होईल. बरें, तहनामे नांवानें संस्थानिकांशीं केले असले तरी त्या वेळीं संस्थानी प्रजा विचारांतून अगदींच वगळली होती असेंहि म्हणतां येत नाहीं. संस्थानांवर जहाल टीका करणारा एखादा इसम आपल्या राज्यांत असल्यानें जर इंग्रजांना इमानदारीला धोका वाटतो तर संस्थानांतली शेंकडों किंवा हजारों प्रजा तहनाम्यांनीं जामिनकी दिली असतांहि बेबंदशाहींत खितपत पडते. यानें त्यांची व इंग्रजांची इमानदारी कशी बिघडत नाहीं? आपल्या डाव्या हातच्या हाऱ्यांतील एखादें फळ उष्णतेनें कुजलें तर त्याचें या दुकानदाराला संकट वाटतें, पण उजव्या हातच्या हाऱ्यांतील सगळींच फळें कुजत आहेत असें पाहून जो तिकडे लक्ष घालीत नाहीं त्याला काय म्हणावें? कारण दोघांची विक्री होईल तरच त्याचें कर्ज फिटेल? यांत निदान सूक्ष्म विचार म्हणून तरी सरकारनें इतका ठेवला पाहिजे होता कीं, संस्थानांतून मुद्रणस्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य असतें तर मग हा नवा कायदा इकडे करणें शोभलें तरी असतें. पण या बाबतींत संस्थानी प्रजेची काय स्थिति आहे हें सांगावयास नकोच. आई जेवावयास वाढीत नाहीं व बाप भीक मागूं देत नाहीं असा प्रकार झाला आहे. आतां आज आपलें साधलें म्हणून कित्येक संस्थानिक हुरळून गेले असतील पण इकडचा वचपा तिकडे काढून देण्याची सृष्टीची रीत असल्यामुळें संरक्षणाचा कायदा मिळाला पण अब्रू आणि सहानुभूति गेली हें मात्र संस्थानिकांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें. संस्थानी प्रजेलाहि आमचें हेंच सांगणें आहे कीं, 'मेलें कोंबडें सुरीला भीत नाहीं'; त्यांची अधोगति होण्याची बाकीच जर उरली नाहीं तर त्यांनीं तरी अशा कायद्यानें उदास कां व्हावें? रहाट-गाडग्याचें जें मडकें तळाला जाऊन पाणी प्यालें तें पुढें कांहींहि झालें तरी अधिक खोल न जातां वरच येणार! इंग्रज सरकार संस्थानिकांना जितकें इमानदार आहे तितकें खालसांतील संस्थानी प्रजेचे स्नेहीहि आपली इमान-दारी पाळूं शकतील. आपणां दोघां प्रजाजनांत लेखी करारमदार किंवा तहनामे झाले नसले, तरी तुमचा आमचा स्नेहभावाचा व सहानुभूतीचा तहनामा त्रिकालाबाधित आहे. ज्यांनीं सगळें १२४ अ कलम खाल्लें व पचविलें ते आणखी १२४ ब किंवा क झालें तरी पचवतील, त्याची तुम्हांला काळजी नको. मात्र तुम्हींहि आपल्या योग्य हक्कांकरितां झगडण्यास तयार

व्हा; व या झगड्यांत पडेल तो स्वार्थत्याग करा, म्हणजे हिंदुस्थानच्या नकाशावर जे तांबडे, पिवळे रंग वेगवेगळे दिसतात ते लोपून, अखंड हिंदी प्रजेच्या डोळ्यांना मानवेल असा व जगाच्या दृष्टीनेंहि शोभेल असाच एखादा नवा स्वराज्यदर्शक रंग या नकाशावर सर्वत्र दिसूं लागेल.

अ. भा. संस्थान प्रजापरिषद्

[दिल्ली येथें ता. १५ सप्टेंबर १९२३ रोजीं भरलेल्या अखिल भारतीय संस्थान प्रजापरिषदेंत अध्यक्ष या नात्यानें न. चिं. केळकर यांनीं केलेलें भाषण.]

प्रथम संस्थानांचे प्रतिनिधि व हितचिंतक या लोकांनीं परिषदेच्या अध्यक्ष-स्थानाचा मान दिल्याबद्दल आभार प्रदर्शित करून अध्यक्ष म्हणाले, " संस्थानांत जबाबदार राज्यपद्धति स्थापन करण्याकरितां सर्व हिंदुस्थानभर चळवळ करणारी एक संघटित संस्था याच परिषदेंत आपण स्थापन कराल अशी मला आशा आहे. मी स्वतः एका संस्थानचा प्रजाजन असल्यामुळें व माझें शिक्षणहि एका संस्थानांत झाल्यामुळें संस्थानिकांबद्दल माझ्या मनांत कोणत्याहि प्रकारचा अनादर असणें शक्य नाहीं. संस्थानी कारभारावर मी आजपर्यंत टीका करीत आलों व पुढेंहि संस्थानांत जबाबदार राज्यपद्धति स्थापन होईपर्यंत मी तीं करीत राहीन. पण संस्थानिकांबद्दल सद्बुद्धीनें प्रेरित होऊन मी हें करीत आहे. संस्थानाचे ऋणानुबंधी नसलेले असे जे इतर संस्थानिकांचें टीकाकार आहेत त्यांच्या मनांतहि हीच सद्भावना आहे. राज्यसंस्थांना बुडविणाऱ्या लोकसत्तेचा पूर आला असतांहि व हे संस्थानांचे अनियंत्रित सत्तेचे डाग हिंदभूमीवर मध्येंच पसरलेले कितीहि वाईट दिसले तरी, हिंदी लोकांच्या अंतःकरणांत संस्थानिकांबद्दल एक प्रकारची उपजत पूज्यबुद्धि आहे. कारण ते गतस्वराज्याचे स्मृत्यंश होत, आणि त्यांनीं जर जबाबदारीची राज्यपद्धति सुरू केली तर सर्व प्रकारें भिन्न संस्कृतींच्या अधिकाऱ्यांपेक्षां हिंदी लोकांस ते किती तरी जवळचे आहेत. जुलमीपणानें न वागतां जर लोककल्याणेच्छेनें प्रातिनिधिक राज्यपद्धतींतील प्रमुख म्हणून

ते वागतील तर त्यांस सर्वजण आनंदानें शिरसावंद्य मानतील. ब्रिटिश सरकारलाहि सुराज्याचें उदाहरण घालून देण्याची त्यांना उत्तम संधि आहे.

परंतु दुर्दैवानें पूर्वीच्या वैभवाचें अवशेषरूप असलेल्या संस्थानिकांत पुष्कळ चांगल्या अंशाबरोबर अनिष्ट बीजेंहि शिल्लक राहिलीं आहेत. या अनिष्ट बीजांचें पोषण होणें हें जगाच्या दृष्टीनें घातक आहे. संस्थानें खालसा करण्याचें सत्र अखेर सत्तावन सालच्या बंडांत संस्थानप्रेमी प्रजेनें आपल्या प्राणांचे बळी देऊन थांबविलें. याबद्दल कृतज्ञता बाळगून प्रजेचें कल्याण करण्याच्या ऐवजीं तिनें मिळवून दिलेल्या अधिकाराचे जोरावर संस्थानिक लोक जुलुमाचा फांस अधिक घट्ट आवळीत आहेत. आणि संस्थानिकसंरक्षण कायद्यानें सरकारनें त्यांस तसें करण्यास मुक्तद्वारच दिलें आहे!

हिंदुस्थानांतील संस्थानिक हे एक प्रकारें इंग्लंडांतील उमरावांसारखे होत. वैयक्तिक शौर्याबद्दल त्यांचे पूर्वजांस या वंशपरंपरा देणग्या दिलेल्या आहेत. इंग्लंडांतील उमरावांप्रमाणें संस्थानिकांकडेहि राज्यें राहावींत, पण त्याबरोबरच हें साम्य आणखी एक पायरी पुढें नेऊन असें म्हणतां येईल कीं, इंग्लंडांतील उमरावांच्या जमिनी व संपत्ति हीं कायम असली तरी त्यांच्या हातांत पूर्वींची राजकीय सत्ता बिलकूल राहिली नाहीं; त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील संस्थानिकहि जर आपली सत्ता लोकांच्या हातीं देण्यास तयार होतील तर त्यांच्या संपत्तीचा व वैभवाचा कोणासहि हेवा वाटणार नाहीं. परंतु असें करावयाचें सोडून ते या विसाव्या शतकांत "ना विष्णुः पृथिवीपतिः" या जुन्या युगांतील तत्त्वास चिकटून राहिले आहेत.

हिंदुस्थानांत श्रीमंत जमीनदार लोक पुष्कळ आहेत व कित्येकांचें उत्पन्न संस्थानिकांपेक्षांहि मोठें आहे. मुंबई, कलकत्ता या ठिकाणीं कांहीं व्यापारी लोक इतके धनाढ्य आहेत कीं, ते एखादें लहानसें संस्थानहि सहज खरेदी करून खिशांत टाकूं शकतील. पण लहानशा संस्थानिकांचा लोक जितका द्वेष करतात तितका या श्रीमंत जमीनदारांचा किंवा व्यापाऱ्यांचा करीत नाहींत. चैन व द्रव्य आणि काळ यांचा अपव्यय याबद्दल फार तर लोक या श्रीमंतांस दोष देतील. पण त्यांच्या स्वतःच्या यःकश्चित् नोकरावरदेखील त्यांनीं गैरवाजवी अधिकार गाजवला तर तो त्यांस कोर्टांत खेंचूं शकतो. त्याच्याविरुद्ध असलेला असंतोष फार तर संपत्तीच्या विषम वांटणीबद्दल असूं शकेल. पण ती राजकीय स्वरूपाची चळवळ होऊं शकत नाहीं. संस्थानिकांची गोष्ट

मात्र तशी नाहीं. त्यांचें वैशिष्ट्य त्यांच्या संपत्तींत नाहीं. तें त्यांच्या अनियंत्रित अधिकारांतच आहे. वाटेल तितके कर लादणें, कराचा पैसा मन मानेल तसा खर्च करणें, हवे ते दिवाणी व फौजदारी कायदे करून अंमलांत आणणें व फांशीची अगर मालमत्तेच्या जप्तीची शिक्षा देणें हे सर्व अधिकार त्यांस आहेत. यामुळें प्रजा व संस्थानिक यांमधील झगडा आर्थिक स्वरूपाचा नसून मनुष्याच्या नैसर्गिक हक्कासंबंधाचा आहे. यांत बोल्शेविझम् नसून स्वराज्याची पवित्र चळवळ आहे. संस्थानिक आणि प्रजा यांमध्यें हक्कांची योग्य वांटणी होणें हा त्यांतील मुख्य हेतु आहे.

आपल्याला परिपूर्ण राजसत्ता आहे असा आव घालण्यांत संस्थानिक आपलीच फसवणूक करून घेत आहेत. कारण केवळ नांवानें ते हिंदुस्थान सरकारचे बरोबरीचे मित्र म्हटले जात असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत संस्थानी प्रजा जितकी असहाय व परतंत्र तितकेच संस्थानिकहि ब्रिटिश सरकारचे सत्तेखालीं असहाय व परतंत्र आहेत. या परतंत्रतेचा जाच संस्थानिकांस भोगावा लागतो. या स्वानुभवावरून तरी त्यांनीं प्रजेला आपल्या अनियंत्रित सत्तेमुळें होणाऱ्या जाचाची जाणीव ठेवावी, आणि ज्याप्रमाणें ते स्वतः नरेंद्र मंडळासारख्या संस्था स्थापून ब्रिटिश सरकारशीं बरोबरी करूं पाहतात त्याप्रमाणें आपल्या प्रजेलाहि त्यांनीं प्रातिनिधिक संस्थांच्या द्वारें राज्यकारभारांत हक्क दिले पाहिजेत.

प्रजेच्या या मागणीला फेटाळून लावण्याकरितां असा एक आक्षेप घेण्यांत येतो कीं, लोकसत्ता ही येथील लोकांच्या संस्कृतीशीं विसदृश आहे, पण यांत फारसा अर्थ नाहीं. सर्व देशांत नवी राजकीय चळवळ चालू आहे आणि हीं संस्थानें या देशाशीं इतकीं संलग्न झालेलीं आहेत कीं तीं निराळीं काढणें शक्य नाहीं. म्हणून त्यांतहि ही लाट पसरणें अपरिहार्य आहे. ब्रिटिश मुलखांत काय किंवा संस्थानांत काय, मनुष्यस्वभाव हा एकच आहे. शिवाय स्वतः संस्थानिक देखील परकीय संस्कृतीचे भोक्ते बनले नाहींत काय? विलायतेंत राहण्यांत बहुतेक संस्थानिक लाखों रुपये खर्च करतात व अप-टु-डेट पाश्चात्य राहणी मोठ्या अभिमानानें स्वीकारतात! स्वतःचा, अशा रीतीनें पाश्चात्य गोष्टींकडे कल असतां, प्रजेनें लोकसत्तेच्या पाश्चात्य कल्पना गाळगल्यावर तिला त्यांनीं काय म्हणून दोष द्यावा?

त्याचप्रमाणें अल्प राज्यविस्ताराची सबब अयुक्त होय. राज्यविस्तार अल्प असला तरी त्यांत त्यांना अधिकार परिपूर्ण असतात. अल्प राज्यविस्तार हा जर स्वतः संस्थानिकांच्या सत्तेस बाधक होत नाहीं तर त्याच सत्तेवरील नियंत्रणाच्या स्वरूपाच्या प्रजेच्या हक्कांस त्यानें बाध कसा येणार? ज्या लहानशा राज्यांत व्यक्तिशः संस्थानिकाला पूर्ण सत्ता गाजवितां येते त्यांत प्रजेलाहि कायदे-कौन्सिलच्या द्वारें सत्ता चालविण्यास काय हरकत आहे? प्रातिनिधिक संस्थेला अमुक इतका राज्यविस्तार असलाच पाहिजे किंवा लोक अमुक इतके शिकलेले व सुबुद्ध असलेच पाहिजेत असा कांहीं नियम ठरलेला नाहीं. स्वतः अशिक्षित व अडाणी संस्थानिक देखील जर आपल्याला लहर येईल तसे कायदे करतो तर त्याच्याच भोंवतीं असलेल्या प्रातिनिधिक सभेंत व्हाइसरॉयच्या कौन्सिलच्या सभासदांइतके विद्वान सभासद नाहींत याची त्यास लाज कां वाटावी? स्वतः तो जर सर्वाधिकारास पात्र तर लोकहि कायदेमंडळाचे द्वारें कायदे करण्यास पात्रच मानले पाहिजेत.

संस्थानिकांच्या मार्गांत अनेक अडचणी आहेत याची जाणीव सर्वांनाच आहे. कित्येकांचें उत्पन्न इतकें अपुरें आहे कीं त्यांना अधिकाऱ्यांस योग्य पगारहि देतां येत नाहीं. मोठ्या ब्रिटिश सरकारशीं तुलना करतां त्यांचा अल्प राज्यविस्तार हास्यास्पद होतो खरा, पण याला त्यांच्या राजाच्या अल्पपणापेक्षां त्यांचा पोकळ दिमाखच जास्त कारणीभूत होतो. त्यांनीं थोडेंसें तारतम्य व उदारपणा दाखविला तर ब्रिटिश हद्दींतील पुढाऱ्यांपेक्षाहि प्रागतिक कल्पनांना योग्य रूप देण्यास ते समर्थ होतील. ब्रिटिश हद्दींत नवीन सुधारणा प्राप्त झाल्या तरी सिव्हिल सर्व्हिस अजून आपल्या हातचा अधिकार सोडीत नसल्यामुळें प्रत्यक्ष व्यवहारांत फारच थोडी सत्ता शिल्लक राहते. पण संस्थानांत असला प्रकार नसल्यामुळें ते यापेक्षां चांगलें व खरें स्वराज्य आपल्या प्रजेस देऊं शकतील.

संस्थानांतील स्वराज्याची चळवळ ब्रिटिश राज्यांतील स्वराज्याच्या चळवळीच्या मानानें अगदीं अलीकडची आहे. अजूनहि कॉंग्रेसमधील कित्येक लोक ब्रिटिश सरकारला संस्थानांत हात घालण्यास अधिक वाव मिळेल म्हणून संस्थानांतील स्वराज्याचा प्रश्न हातीं घेऊं नये असें म्हणतात. पण प्रजेला जबाबदारीचे हक्क दिल्यानें संस्थानिकांना परकीय सरकारच्या नियंत्रणाचा प्रतिकार करण्यास अधिक जोर येईल असें मला वाटतें.

कॉंग्रेसनें संस्थानांच्या अंतस्थ कारभारांत हात घालावयाचा नाहीं असें ठरविलें आहे. तरी संस्थानांतहि ब्रिटिश मुलुखाप्रमाणें राजकीय आकांक्षा उत्पन्न व्हाव्या याकरितां त्यांचा कॉंग्रेसमध्यें समावेश केलेला आहे. बाहेरच्या लोकमतानें संस्थानी प्रजेचा पाठपुरावा आजपर्यंत पुष्कळ केला आहे; व अजूनहि तो होईल. परंतु संस्थानांतील प्रजाजनांनीं जागे होऊन स्वतःच या कामीं चळवळ केली पाहिजे. बाहेरच्या प्रयत्नांपेक्षां त्यांच्या स्वतःच्या प्रयत्नानेंच त्यांना प्रत्यक्ष फायदा अधिक पदरांत पडेल. हे त्यांचे प्रयत्न चालू असतां सर्व हिंदुस्थानची एक संस्थानहितवर्धक संस्था स्थापून तद्द्वारा चळवळ करणें हें आपलें पहिलें कर्तव्य आहे. गुजराथ, काठेवाड व दक्षिण-महाराष्ट्र इत्यादि ठिकाणीं असल्या चळवळीस स्वयंस्फूर्तीनें प्रारंभ झाला आहे. १९२२ च्या ऑगस्टमध्यें अखिल भारतीय संस्थान प्रजापरिषद मुंबईस बोलवावी याकरितां त्याच वर्षीं मार्च महिन्यांत मुंबई व पुणें येथील लोकांनीं एक संस्था स्थापन केली. पुढें दिल्ली हें ठिकाण विशेष सोयीचें म्हणून १९२३ च्या जानेवारींत किंवा फेब्रुवारींत तेथें ही परिषद भरण्याचें ठरलें असतांहि प्लेगमुळें ती पुढें ढकलली गेली.

कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाबरोबर ही परिषद भरवावी असें वाटणें साहजिक आहे. पण कॉंग्रेसच्या घाईंत व दगदगींत या परिषदेकडे योग्य लक्ष देतां येत नाहीं, तेव्हां ती निराळ्या वेळीं व स्वतंत्र अशीच भरविण्यांत यावी. पुढच्या फेब्रुआरी किंवा मार्चमध्यें असेंब्ली किंवा कौन्सिल ऑफ स्टेट यांच्या बैठकी चालू असतां पुन्हा येथेंच ही परिषद भरवावी अशी माझी सूचना आहे. ही नवी चळवळ आहे. हिंदी संस्थान झालें तरी त्यांत वाटेल तसे राजकीय अन्याय राहूं नयेत, कारण संस्थानांतली जनता झाली तरी तिचाहि इतर जनतेप्रमाणेंच उद्धार होणें अवश्य आहे, याबद्दल माझ्याप्रमाणें आपणहि निर्धार कराल अशी मला आशा आहे."

अ. भा. हिंदी-संस्थान प्रजापरिषद, १९२४

[१९२४ च्या डिसेंबर महिन्यांत बेळगांवच्या राष्ट्रीय सभेनंतर राष्ट्रीय सभेच्या तंबूंत अखिल भारतीय संस्थान-प्रजापरिषदेचें अधिवेशन भरविण्यांत आलें. सभेस बराच प्रेक्षकसमूह असून राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष महात्मा गांधीहि हजर

होते. प्रारंभीं त्यांचें प्रास्ताविक भाषण झाल्यावर, अध्यक्ष श्री. केळकर यांनीं आपलें इंग्रजी भाषण वाचून दाखविलें. त्याचा सारांश खालीं लिहिल्याप्रमाणें.]

"या सभेचें अध्यक्षस्थान देऊन माझा बहुमान केला याबद्दल मी आभारी आहे. पण त्याबरोबर मजवर आपण दुसराहि उपकार केला आहे तो हा कीं, बाजूला पडलेल्या या विषयावर बोलण्याची मला आपण संधि दिली. महाराष्ट्रांतील संस्थानांसंबंधानें मला थोडीबहुत माहिती आहे; पण या प्रसंगानें इतर भागांतील, विशेषतः कर्नाटकांतील, संस्थानांविषयीं मला कांहीं अधिक माहिती मिळेल हा एक मी फायदाच समजतों. राष्ट्रीय सभेच्या आठवड्यांत ज्या अनेक लहानसहान परिषदा येथें मुक्रर करण्यांत आल्या त्यांतीलच ही एक आहे. त्यामुळें तिजकडे लोकांचें लक्ष कमी प्रमाणावर लागणार हें उघड आहे. पण राष्ट्रीय सभेप्रमाणें निवळ राजकीय असें महत्त्व या परिषदेखेरीज इतर कोणत्याहि उपांगभूत परिषदेला येत नाहीं. कारण राष्ट्रीय सभा व खालसांतील प्रजा यांचा जो संबंध स्वराज्यसंपादनाच्या दृष्टीनें आहे तोच संबंध ही आपली परिषद व देशी संस्थानांतलि प्रजा यांचा आहे. संस्थानी प्रजेची ही काँग्रेसच होय. संस्थानचा प्रश्न तीन कारणांनीं आज डोळ्याआड केला गेला आहे. इंग्रज सरकार असा बहाणा करतें कीं, संस्थानिक हे आमचे दोस्त, तहवाले बरोबरीचे मित्र, त्यांच्या अंतर्व्यवस्थेंत व स्वातंत्र्यांत आम्हीं हात कसा घालावा? म्हणून तें हा प्रश्न दृष्टीआड करतें. खुद्द संस्थानी प्रजेंत कर्तृत्वसंपन्न व स्वार्थत्यागी पुढारी फारसे लाभत नाहींत व जे थोडे लाभतात त्यांच्या पाठीवर संस्थानिकांकडून ताबडतोब तडाखा बसतो म्हणून ते हा प्रश्न दृष्टीआड करतात, व दुर्दैवानें राष्ट्रीय सभेनेंहि, तिला तसें कांहीं कारण नसतां, हा प्रश्न केवळ अनास्थेनें डोळ्याआड केला आहे.

इंग्रज सरकारचें या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष कां हें उघडच दिसत आहे. देखावा स्नेहांकित संस्थानिकांचें स्वातंत्र्यांत हात घालणें अन्यायाचें होईल असा; पण असा कानाडोळा करण्यांतच त्यांचा स्वार्थ साधतो व चैन साधतें. इंग्रजांना शिकार करण्याकरितांच संस्थानें हीं राखीव कुरणें किंवा रानें ठेवलेलीं आहेत. ही शिकार वाच्यार्थाप्रमाणें लाक्षणिक अर्थानेंहि होत असते. संस्थानी जंगलांत गेल्यास चार दोन वाघ मारतां येणें हें एखाद्या गोऱ्या

शिकाऱ्याला जितकें सोपें तितकेंच एखाद्या बड्या अधिकाऱ्याला संस्थानिकांच्या दिवाणखान्यांत बसून एखादा मोत्याचा कंठा किंवा सुंदर हस्तिदंती नक्षीकाम केलेलें लांकडी सामान देणगीदाखल मिळणें सोपें असतें. खालसा प्रजेच्या सर्वस्वावर जितका अधिकार सरकारचा चालत नाहीं तितका तो संस्थानांच्या सर्वस्वावर चालूं शकतो. सुधारलेल्या इंग्रजी राज्यपद्धतीचा रंगीत भपका लोकांना दाखवावयाला, त्यामागें संस्थानांतील आंधळ्या कोशिंबिरीचा काळा पडदा सरकारला चांगलाच उपयोगी पडतो. अशा स्थितींत निजलेल्या संस्थानी प्रजेला त्यांच्या हक्कांची जाणीव उत्पन्न करून डिवचून जागें करण्याचें सरकारला काय कारण ? खालसांतील चाललेल्या स्वराज्याच्या चळवळीची काळजी त्यांना काय थोडी झाली !

एक खोटा बहाणा

पण इंग्रज सरकार संस्थानिकांच्या कारभारांत हात घालीत नाहीं ही गोष्ट मुळांत खरी तरी आहे काय ? नाहीं. या बाबतींत जाईल तेथें हत्ती जाईल; मग तेथें तहनामे, न्यायबुद्धि हीं सर्व बाजूला राहतात; आणि मनानें नाहीं म्हटलें म्हणजे मुंगीचाहि रिघाव होण्याइतकी सरकारला जागा सांपडत नाहीं ! म्हणजे एका जुन्या गोष्टींतील "दिवा काकरवाद्भीता रात्रौ तरति नर्मदाम्" या संस्कृत म्हणीसारखें सरकारचें वर्तन असतें. संस्थानी प्रजेनें तक्रार केली म्हणजे मात्र सरकारचा हात संस्थानिकांच्या स्वातंत्र्यांत शिरत नाहीं. पण त्यांचा स्वतःचा स्वार्थ साधावयाचा असला म्हणजे मग तो हात हवा तितका खोल जातो; मग तेथें न्यायान्यायाचा प्रश्न नाहीं. तहांतील शब्दांचा अर्थ सोयीप्रमाणें हवा तसा करतां येतो. संस्थानें खालसा करावयाचीं झाल्यास नवीन कायद्याचीं तत्त्वें सुचतात; दत्तक घेऊन संस्थानची गादी चालविण्याचा संस्थानिकांचा हक्क संपुष्टांत आणतां येतो; संस्थानिक सज्ञान होऊन त्याला मुखत्यारी देण्याची वेळ आली म्हणजे त्या संधींत स्वतःला फायदेशीर अशा नव्याच अटी लादून आपलें कल्याण करून घेतां येतें; परकीय भांडवलवाल्या रेल्वे कंपन्यांच्या फायद्याकरितां नांवापुरती अल्प किंमत देऊन संस्थानांतील जमीन हवी तशी घेतां येते; संस्थानांतील नद्यांना बंधारे घालून, गांवेंच्या गांवें पाण्याखालीं बुडवून, त्या तळ्यांतील पाण्यानें काढलेल्या कालव्यांनीं खालसांतील प्रजा व इंग्रज सरकारची तिजोरी यांचें कल्याण करतां येतें; बहुमूल्य अशीं संस्थानांच्या हद्दींतील खनिज द्रव्यें उकरून काढून

परदेशीं लुटून नेण्याला फार थोड्या नजराण्यानें परवाने मिळवितां येतात; सर्व देशांत एकच नाणें चालणें व्यापाऱ्यांच्या सोयीचें आहे या सबबीवर नाणें पाडण्यांत होणारा संस्थानिकांचा नफा बुडवितां येतो; व विशिष्ट हक्कांचे मक्ते स्वतः घेऊन संस्थानिकांना थोड्या मोबदल्यावर संतुष्ट राहण्यास भाग पाडतां येतें; या सर्व गोष्टी होऊं शकतात. त्यांनीं मात्र संस्थानिकांच्या अंतर्व्यवस्थेंत हात घातला असें होत नाहीं; पण संस्थानी प्रजेनें राजाविरुद्ध तक्रार केली तर ती मात्र इंग्रज सरकार हातीं धरीत नाहीं! कां तर संस्थानिकांच्या अधिकारांत हात घातल्याचें पाप लागेल म्हणून!!

व्यक्तिशः संस्थानिकांना पोलिटिकल अधिकारी कसे वागवीत असतील याची कल्पना कोणासहि सहज करतां येईल. संस्थानिकांतील किती तरी लोक एजंट किंवा रेसिडेंट पुढें दिसला म्हणजे भित्रे बावळे ठरतात. एजंट व रेसिडेंट हे बहुधा नाजूक मुत्सद्देगिरींत प्रवीण असतात व संस्थानिक भोळा भित्रा असेल तर त्याला वश करण्याला त्यांना मुळींच पंचाईत पडत नाहीं. तो ताठर असेल तरीहि त्याची सुटका नाहीं. कारण त्याला वठणीवर आणण्याचे मुत्सद्देगिरीचे चाप किंवा कांटेलगामहि पोलिटिकल कचेरींत हमेश तयारच असतात व जरूरीप्रमाणें गुर्मी, धाकदपटशा यांचा अवलंब करण्यास एजंट व रेसिडेन्ट हे माघार घेत नाहींत. या दृष्टीनें पाहतां श्रीमंत संस्थानिकांपेक्षां बिचारा खालसांतील गरीब प्रजाजन अधिक बरा. स्वाभिमान रक्षावा कीं राज्य रक्षावें असा दुहेरी फांस संस्थानिकांच्या गळ्यांवर अनेक वेळां पडतो. पडद्याआड काय घडतें तें बाहेर सांगण्याचीहि चोरी. एजंट व रेसिडेन्ट यांचा जाच गुप्त व सूक्ष्म असतो, पण तो सोसवत नाहीं असा होऊं शकतो. या बाबतींत संस्थानिकांची कींव येते व त्यांच्याविषयीं सहानुभूति वाटते. त्यांचें दुःख कोणाला कमी करतां येणार? पण यांतच एक नतद्रष्टपणाचा विचार सुचतो तोहि बोलून दाखविला पाहिजे. तो असा कीं, संस्थानिकांना या गुप्त जाचाचें दुःख होतें खरें, पण त्यामुळें आत्मौपम्याच्या तत्त्वानुसार आपल्या प्रजेला एकतंत्री बेजबाबदार अधिकाराचें दुःख कसें होत असेल याची जर त्यांना कल्पना करतां आली तर तें वाइटांत चांगलेंच म्हणावयाचें.

संस्थानिकांना रीत लावा

मॉंटेग्यु-चेल्म्सफर्ड रिपोर्टांत राजकीय सुधारणा करण्याविषयीं संस्थानिकांना सर्वसाधारण उपदेश केला आहे हें खरें. या सुधारणा त्यांना फार दिवस

टाळतां येणार नाहींत असेंहि त्यांत सांगितलें आहे. गव्हर्नर जनरल हे देखील जातां जातां, कोठें कोठें, संस्थानिकांच्या या कर्तव्याचा पुसट उल्लेख करतात. पण इतर रीतीनें संस्थानिकांवर स्तुतीचीं जीं फुलें उधळण्यांत येतात त्यांत हे पुसट इशारे सहजच लोपून जातात. त्यांना दिलेल्या शाबासकीच्या नगाऱ्यापुढें ताकिदीची टिमकी ऐकूं कशी जाणार? दुसरेंहि असें कीं, संस्थानिक व हे बडे अधिकारी यांच्या भेटी क्वचित्प्रसंगीं होणार व हे प्रसंग म्हणजे पाहुणचाराचे व सत्कारसमारंभाचे. लाखों रुपये खर्चून हे समारंभ करण्यांत येतात. अशा वेळीं नावडते किंवा भानगडीचे प्रश्न काढणें हें उभय-पक्षींहि सहजच अडचणीचें होतें. किंबहुना असले प्रश्न काढणें हें शिष्टा-चाराच्या विरुद्ध ठरेल. आणि कोणाच्याहि झालें तरी पाहुणचारांत शिष्टा-चाराचा भंग झाला तर तें चालेल असें कसें म्हणावें? पण आमची तक्रार इतकीच कीं, हे खासगी पाहुणचाराचे समारंभ सोडून संस्थानिकांना रीत लावण्याचे इतर प्रसंग व मार्ग जे खुले असतात त्यांचाहि उपयोग सरकारकडून व्हावा तसा होत नाहीं. वसंतऋतूंत अकालीं ढग येऊन वादळ व्हावें आणि त्याच्या आनंदाचा भंग व्हावा असें कोणी इच्छिणार नाहीं. पण वसंतऋतू-प्रमाणें वर्षाकाल हाहि ईश्वरानेंच मनुष्याच्या हिताकरितां नेमून ठेवला आहे; व ग्रीष्मऋतूंत सांठलेल्या कडक उष्णतेप्रमाणें प्रजेचा असंतोष वाढल्यावरहि सरकारदरबारच्या राजकारणांत ढगांनीं गर्जूं नये व विजांनीं चमकूं नये असें कोणी म्हणूं लागल्यास सर्वच ग्रंथ आटोपला! मग पर्जन्य पडणार कसा व लोकांना अन्न मिळणार कसें? तात्पर्य, सत्काराच्या वेळीं शिष्टाचार व काम-काजांत करडी शिस्त असें यथोचित धोरण इंग्रज सरकार न स्वीकारील तर संस्थानांत राजकीय सुधारणा कशा होणार!

नरेंद्रमंडळाचा फार्स

नरेंद्र-मंडळ स्थापलें गेलें तेव्हां वाटलें होतें कीं, त्यांत संस्थानिकांचे योग्य हक्क व प्रजेविषयीं त्यांचें योग्य कर्तव्य यांची चर्चा होऊन कांहीं तरी शिस्त लागेल. पण तेथें संस्थानिकांना अजून आपल्या योग्य हक्कांच्या चर्चेला प्रारंभहि करतां आलेला नाहीं; व तुम्ही राजकीय सुधारणा कोणत्या करणार असा साधा प्रश्नहि सरकारनें त्यांना अजून विचारला नाहीं. नरेंद्र-मंडळ म्हणजे राजकारणाच्या कोरड्या विड्या फुंकीत बसण्याकरितां रंगवून समजून तयार केलेला एक दिवाणखाना, याहून त्याला अजून अधिक महत्त्व नाहीं.

आज दोन वर्षें त्याचीं दारें लागलेलींच होतीं. यंदा तीं उघडून जागेचा धुरळा निघाला असला तरी तेथें काम असें थोडेंच झालें, व खऱ्या महत्त्वाच्या प्रश्नांना हातहि लागला नाहीं. नरेंद्रमंडळ हें नांव प्राचीन, संस्कृत, कर्णमनोहर असें आहे. पण आज त्याच्या उच्चारानें त्याच्या प्राचीनत्वापेक्षां म्हणजे निरुपयोगित्वापेक्षां दुसरा कांहीं अर्थ निघत नाहीं. त्याची रचना कळत नाहीं, त्याचे नियम बनलेले नाहींत, कित्येक बडे संस्थानिक नरेंद्रमंडळांत जाऊन बसणें हें अपमानास्पद मानतात, व जे जाऊन बसतात त्यांपैकीं कांहीं सरकारचे मानसपुत्र व कांहीं बिनखटपटीनें खुशाल निवडून येणारे असे आहेत. पण माझ्या मतें पूर्वींच्या कौन्सिलबहिष्काराप्रमाणेंच नरेंद्रमंडळावर बहिष्कार घालणें ही बड्या संस्थानिकांची चूक होत आहे. असो. या मंडळांत बिकानेरचे व ग्वाल्हेरचे महाराज हेच काय ते बडे संस्थानिक आहेत, बाकीच्यांना अव्वल दर्जाच्या महत्त्वाच्या प्रश्नचर्चेंत तोलण्यासारखे नाहींत. अशा स्थितींत घोड्यांची चांगली अवलाद कशी निर्माण करावी अशासारखे प्रश्न नरेंद्र-मंडळांत चर्चेला निघाल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं ! स्वतः जाऊन नरेंद्रमंडळांत बसल्यानें लहानमोठ्यांची खिचडी होते व आपण क्षुद्रांच्या पंक्तीला बसलों असें बड्या संस्थानिकांना वाटत असल्यास स्वतः कोणाच संस्थानिकानें न जातां आपआपले दिवाण चर्चेला पाठवावेत व नरेंद्रमंडळाऐवजीं वाटेल तर मंत्रिमंडळ बनवावें. पण हा खटाटोप करण्यांत काय अर्थ ? कौन्सिलें व असेंब्ली यांत एकत्र बसणारे सभासद काय सगळेच सारख्या दर्जाचे किंवा श्रीमंत आहेत ? मग संस्थानिकांनाच तेवढे खिचडीचें कुपथ्य कां वाटावें ? पण मला संस्थानिकांच्या दृष्टीनें नरेंद्र-मंडळाचा फारसा विचार कर्तव्य नाहीं. या मंडळांत संस्थानी प्रजेच्या हक्कांचा जर केव्हांच, कांहींच विचार व्हावयाचा नसेल तर तें मंडळ उद्यां मोडलें तरी मला त्याची पर्वा नाहीं.

संस्थानांतलें होमरूल

असो. हें मंडळ एका बाजूस ठेवलें तरी प्रजेच्या बाबतींत संस्थानिकांचें जें अवश्य कर्तव्य म्हणून आहे तें कोठें जाईल ? पण ही गोष्ट संस्थानिक अजिबात विसरल्यासारखे करतात. बिकानेरचे महाराज हे नरेंद्रमंडळाचे आधारस्तंभ. ते संस्थानिकांच्या हक्काबद्दल सरकारला चुरुचुरू उपदेश करतात, पण प्रजेच्या हक्काचा प्रश्न निघाला कीं, 'आम्ही प्रजेचे मायबाप, ममतेनें सर्व कारभार

चालला म्हणजे झालें, त्यांत प्रजेच्या हक्कांची गोष्ट कशाला' असा सूक्ष्म भेद ते काढतात. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें देशी संस्थानांतून खालसापेक्षां एका अर्थानें होमरूल अधिक आहे ही गोष्ट खरी, पण संस्थानांतले राजे, दिवाण, अधिकारी हे सर्व हिंदी असतात, परके असत नाहींत, इतक्यापुरताच तो सिद्धांत खरा आहे. पण प्रातिनिधिक संस्थांच्या द्वारें आपलीं गाऱ्हाणीं बोलण्याच्या व आपल्या इच्छेप्रमाणें गोष्टी घडवून आणण्याच्या बाबतींत संस्थानांपेक्षां खालसांतच अधिक मजल गांठली गेली आहे. कारण, इकडे आतां 'माबाप सरकार' हा जुना शब्दप्रयोग कोठेंच ऐकूं येईनासा झाला आहे व जबाबदारीचा अधिकार डोळयांसमोर दिसतो तो पकडून हस्तगत करण्याला हिंदी प्रजेचीं बोटें आतां सळसळूं लागलीं आहेत.

बिकानेरच्या महाराजांसारखे सुशिक्षित राजेच असे बेधडक बोलूं लागल्यावर इतरेजनांची गोष्ट सांगावयास नको. त्यांतील कित्येक अजून जुन्या काळच्या बेबंदशाहींतून जागेहि झालेले नाहींत. कित्येकांना अजून असें वाटतें कीं, आपण प्रत्यक्ष ईश्वर. त्याच्या श्वासांतून जसे वेद निघाले तसे आपल्या श्वासांतून जे कायदे व हुकूम निघतील ते प्रजेनें वेदतुल्य मानलेच पाहिजेत. कित्येकांना असेंहि वाटतें कीं, ईश्वराचा स्वर्ग व आपल्या वाड्यांतला दिवाणखाना या दोहोंत अंतर असें कांहींच नाहीं. स्वर्गांतून उतरावें दिवाणखान्यांत बसावें दिवाणखान्यांतून उठावें तें स्वर्गांत जाऊन बसावें. इतका घरगुती संबंध यांचा व ईश्वराचा जणूं काय आहे! तरी बरें, इंग्रज सरकार यांना पदोपदीं अधिकाऱ्यांचे धक्के देऊन व न कळत का होईना अपमान करून यांच्या डोळयांत अंजन घालतेंच आहे; त्या अंजनानें तरी आपण ईश्वरतुल्य अशी जी यांची धुंदी किंवा भूल ती उतरावी अशी कोणीहि अपेक्षा करील. आपण कोण व इंग्रज सरकार कोण हें पाहून तरी ह्यांना असें वाटावें कीं, संस्थानचें राज्य झालें तरी तेथेंहि हिशेब द्यावा लागतो व घ्यावा लागतो. प्रजा झाली तरी तिलाहि कांहीं हक्क असतील व राजाचें झालें तरी तिजविषयीं कांहीं कर्तव्य असेल. पण हें लक्षांत येईल तेव्हां! कारण अजून पाहावें तों ते जुन्या वंशपरंपरेच्या धुंदींतच आहेत. परवां काठेवाडांत तिकडचे सर्व राजेरजवाडे जमून त्यांनीं लॉर्ड रेडिंग यांना मेजवानी दिली, तेव्हां जामसाहेबांनीं केलेलें भाषण वाचून कोणालाहि हसूंच येईल. त्यांनीं बहुतेक सर्वांची पूर्वपीठिका सूर्यचंद्रासारख्या किंवा रामकृष्णांसारख्या देवतांपर्यंत नेऊन भिडविली. आतां

आपण सर्वच आपापल्या घराण्यांचे आपापल्या परीनें अभिमानी असतों हें ठीकच आहे, व त्या दृष्टीनें जामसाहेबांच्या बडेजावीवर मला टीका करावयाची नाहीं. पण मला इतकेंच जाणवावयाचें आहे कीं त्यांची प्रजा झाली तीदेखील त्यांच्याप्रमाणें ईश्वरनिर्मितच आहे. त्यांनाहि आपला मूळपुरुष परमेश्वर आहे असा दावा सांगतां येईल. ही गोष्ट चुकून देखील त्यांच्या ध्यानांत येत नाहीं. ईश्वराला झालें तरी त्यानें मनुष्यरूप घेतलें तेव्हांच अवतारकृत्य करतां आलें.

हे श्रीकृष्णाचे वंशज !

काठेवाडचे कित्येक राजेरजवाडे म्हणे थेट श्रीकृष्णाचे वंशज आहेत ! जणू काय श्रीकृष्णापासून त्यांची कितवी पिढी हें नक्की सांगतां येईल. पण हें ग्राह्य मानलें तरी दुसरी एक गोष्ट त्यांनीं लक्षांत बाळगली पाहिजे कीं, स्वतः श्रीकृष्ण झाला तरी त्याचे आईबाप माणसेंच होतीं. त्याचा जन्म तुरुंगांत झाला. बाळपणीं गवळी या खोट्या नांवाखालीं त्याला दिवस कंठावे लागले, गवळ्यांच्या घाणेरड्या मुलांच्या संगतींत त्याचे दिवस आनंदांत गेले. त्यांच्या कांबळ्यावर तो बसे, त्यांच्याबरोबर गाणें गाई, त्यांच्याबरोबर खेळ खेळे, आपल्यांतील लोणी-भाकर त्यांना देई व त्यांच्या सुखदुःखाचा आपण वांटेकरी होई. तो राजा झाल्यावरहि आपल्या खेळगड्यांना विसरला नाहीं, त्याच्या राजधानींत सोन्याचीं घरें होतीं. पण सुदामासारखा बाळपणाचा दरिद्री मित्र फार दिवसांनीं घरीं आला तेव्हां आपल्या सगळ्या बायकांच्या तांड्याकडून श्रीकृष्णानें त्याचे पाय धुवविले व त्यानें बरोबर आणिलेल्या मूठभर पोह्यांच्या प्रसादांतील वांटा आपणाला मिळावा म्हणून त्यांचें चाललेलें भांडण श्रीकृष्णानें कौतुकानें पाहिलें. पांडवांच्या घरीं यज्ञसमारंभांत त्यानें उष्टीं काढिलीं, व ज्या मानवी शिष्याला त्यानें गीतेंत सांठविलेलें उत्कृष्ट सुंदर तत्त्वज्ञान उपदेशिलें त्याच्याच घोड्यांना रणभूमीवर श्रीकृष्णानें आपल्या हातानें खरारा केला. काठेवाडी संस्थानिकांचा आद्यपूर्वज श्रीकृष्ण हा सुष्टांचा कैवारी व दुष्टांचा कर्दनकाळ होता. त्यालाहि कपट माहीत होतें. पण कपटाशिवाय ज्यांचा इतर रीतीनें पराभव होण्यासारखा नव्हता त्यावरच त्यानें कपटप्रयोग केला. म्हणून मला काठेवाडी संस्थानिकांना नम्रपणें असें सुचवावयाचें कीं, त्यांना आपल्या दैवी पूर्वजांचा खरा अभिमान असेल तर त्याच्या गुणांचें त्यांनीं अनुकरण करावें. विशेषतः मनुष्यजातीविषयीं श्रीकृष्णानें

बाळगलेलें प्रेम त्यांनीं आपल्या अंगीं आणावें. तसें ते न करतील तर त्यांचे प्रजाजनहि त्यांच्यापुढें धीटपणानें उभे राहून त्यांना हटकून सांगतील कीं, ज्या दैवी खाणींत तुमचा जन्म त्यांतच आम्हीहि पण जन्मलेले आहोंत. व्यर्थ आपल्या घराण्याचा बडेजाव सांगून जुलमी अधिकारांचें समर्थन कां करतां? शिवाय घराण्याची गोष्ट सोडली तरी कर्णानें अश्वत्थाम्याला ज्या सणसणीत शब्दांनीं उत्तर दिलें त्याच म्हणजे "दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं च पौरुषम्" या शब्दांनीं काठेवाडांतील प्रजाजन या कृष्णवंशीय संस्थानिकांचा धिक्कार करतील व खरोखरच संस्थानिक लोक यापुढचें धोरण काळ वेळ पाहून योग्य असें न ठेवतील तर त्यांच्या संस्थानाची धडगत राहणार नाहीं.

स्वावलंबन हाच खरा मार्ग

वरील विवेचनावरून हें दिसून येईल कीं, असलें इंग्रज सरकार व असले संस्थानिक यांच्यावर विसंबून राहिल्यानें संस्थानी प्रजेला स्वराज्य मिळण्याची आशा नको. प्रारंभीं व शेवटीं त्यांना स्वतःच्या पायावरच खंबीर उभें राहिलें पाहिजे. काँग्रेसवाले व स्वराज्यवादी वगैरे लोकांवरहि त्यांनीं भार टाकून बसण्यांत अर्थ नाहीं. विलायतेंतील पार्लमेंटरी पक्षावर हिंदी लोकांनीं अवलंबून राहण्यासारखेंच तें भ्रामक होईल. कांहीं गोष्टी केवळ प्रतिनिधीद्वारा होत नसतात; स्वतः मेल्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाहीं ही म्हण प्रसिद्ध आहे. बाहेरून लोक मदत देतील, नाहीं असें नाहीं. पण भोजनांत जसें तिखट तशीच ही बाहेरची मदत केवळ उत्तेजनार्थ होय. कुस्ती पाहण्यास जमलेले लोक शाबास म्हणून टाळ्या वाजवतील किंवा पंच जवळ उभे राहून कुस्ती बरोबर नियमांप्रमाणें चालली आहे व तींत कांहीं वेडावांकडा प्रकार होत नाहीं एवढेंच फार तर पाहतील; पण कुस्ती जिंकण्याला जें शरीरबल, जो जोर, व जी ईर्षा लागते ती स्वतः पहिलवानाचीच पाहिजे. संस्थानी प्रजेला बाहेरून सल्लामसलत व सहानुभूति मिळेल, पण संकटें आलीं तरी तीं सोसून त्यांनीं आपलें भांडण आपणच भांडलें पाहिजे. खालसांतील लोकांना संकटें सोसावींच लागलीं आहेत. स्वराज्य फुकट किंवा स्वस्तहि मिळत नसतें. सभा भरविण्याचाच प्रश्न घेऊं. आजवर संस्थानी प्रजाजनांनीं बाहेरून बाहेरून सभा भरविल्या, पण यापुढें त्यांनीं त्या स्वतःच्या संस्थानांतच भरवाव्या, व बंदीचे हुकूम अयोग्य असतील तर ते खुशाल मोडावेत; पण सुज्ञ संस्थानिक सहसा

इतक्या थराला गोष्टी नेत नाहींत व असा एखादा संस्थानिक भेटल्यास प्रजेनेंहि त्याला संभाळून घेतलें पाहिजे. कारण त्यानें खुषीनें सभा भरवूं दिल्या तरी पोलिटिकल अधिकारी त्याबद्दल त्यांना जाच करतात. संस्थानिकांची स्थिति अडकित्त्यांतील सुपारीसारखी असते हें प्रजेनें ध्यानांत धरलें पाहिजे. म्हणून संमतीनें किंवा हट्टानें संस्थानाच्या हद्दींत सभा भरविली असतां तेथें इंग्रज सरकारावर टीका किंवा आपल्या अगर परकी संस्थानिकांची व्यक्तिशः निंदा करूं नये, किंवा बेजबाबदार आचरट वक्ते उभे करूं नयेत. सर्व सामान्य रीत्या प्रजेचे हक्क काय आहेत याची चर्चा किंवा स्वतःच्या संस्थानांतील खातेवार कारभारावरील टीका एवढा विषय सभेला योग्य व पुरेसा असतो. एखादा संस्थानिक जर असें म्हणेल कीं, सभा भरवा पण माझ्या स्वतःच्या संस्थानाशिवाय इतर गोष्टी येथें काढूं नका, तर त्यानें आणखी अधिक काय करावें? उलट, एखादा नाठाळ संस्थानिक भेटला व अशाहि अटींवर सभा भरवूं देत नाहीं म्हणाला तर भाषणस्वातंत्र्य व संगतिस्वातंत्र्य यांचे हक्क बजावण्याकरितां, पण तेवढ्याचपुरता, सत्याग्रहाचा अवलंब केल्यास अशा संस्थानिकाला त्या प्रसंगीं तें तर योग्य उत्तर ठरेलच पण या प्रसंगानें त्याची जन्माची खोडहि निघून जाईल. संस्थानी प्रजाजनांनीं असें केल्यास त्यांना बाहेरून मदत व सहानुभूति मिळेल. राष्ट्रीय सभा द्यावी तितकी मदत देत नाहीं, ही त्यांची तक्रार मला न्यायाची वाटते. देशी संस्थानांच्या खातेवार कारभारांत राष्ट्रीय सभेनें मन घालूं नये हें ठीक आहे. तसें न केल्यास अनवस्था होईल. पण हल्लीं संस्थानें जिल्हावार वांटून दिलीं आहेत व संस्थानी प्रजेला कॉंग्रेस कमिट्यांचे सभासद व राष्ट्रीय सभेचे प्रतिनिधि होतां येते व हा हक्कहि बजावला जातो. असें असतां राष्ट्रीय सभेंत दरसाल संस्थानी प्रजेच्या स्वराज्याविषयीं निदान एखादा सर्वसाधारण ठराव राष्ट्रीय सभेनें कां करूं नये हें समजत नाहीं. तसें झाल्यास कॉंग्रेसच्या प्रमुख पुढाऱ्यांचीं या विषयावर भाषणें होतील व संस्थानी प्रतिनिधि भाषणें करतांना उदाहरणादाखल त्या सालांतील आपले अनुभव सांगूं शकतील. पण आज दोन-तीन वर्षें राष्ट्रीय सभेच्या वर्किंग कमिटीनें या विषयावर स्वतःचा म्हणून एकहि ठराव पुढें आणला नाहीं. महात्माजींच्या भाषणांत आलेला संस्थानविषयक उल्लेख अपुरा असल्याचें त्यांनींच आपणांस सांगितलें आहे. हल्लींच्या काळांत महात्माजींना अनाथांचे वाली

असें नांव मिळालें आहे व तें योग्य आहे. म्हणून अनाथ संस्थानी प्रजेबद्दलहि त्यांनीं मधून मधून उद्गार काढावेत. खुद्द राष्ट्रीय सभेंतच असे कांहीं पुढारी आहेत कीं, संस्थानिक किंवा राजा म्हटला म्हणजे ते आदरबुद्धीनें मान खालीं घालून मूक बनतात. स्वतः राजापेक्षां त्यांच्या प्रतिष्ठेची काळजी जणूं काय यांनाच अधिक आहे; पण ही त्यांची अतिशयोक्ति आहे. संस्थानें शिल्लक, शाबूत व जिवंत राहावीं, संस्थानिकांना योग्य तो मान मिळावा, असेंच म्हणणारांपैकीं मी एक आहें. नकाशांत संस्थानांच्या मुलखावर सरसकट तांबडा रंग फासावा हें मत मला अत्यंत त्याज्य वाटतें, पण संस्थानें जिवंत राहावीं किंवा न राहावीं हें संस्थानिकांच्याच हातचें आहे! त्यांना आपली दौलत व आपली इभ्रत सांभाळावयाची असेल तर त्यांनीं काळाकडे नजर देऊन योग्य त्या सुधारणा केल्या पाहिजेत.

अलिजाबहाद्दर माधवराव शिंदे यांचा मृत्यु

हिंदुस्थानांतील देशी संस्थानांत ग्वाल्हेर संस्थानचा नंबर बराच वरचा लागतो. त्या संस्थानचें क्षेत्रफळ २६ हजार चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारें ३२ लक्ष आणि वसूल २ कोटी १० लक्ष आहे. ग्वाल्हेर संस्थानचे अधिपति ले. जनरल अलिजाबहाद्दर सर माधवराव शिंदे हे थोडेच दिवसांपूर्वीं लॉर्ड रेडिंगसाहेबांबरोबर विलायतेस जाण्यास निघाले. पण वाटेंतच त्यांची प्रकृति बिघडून औषधोपचाराकरितां ते फ्रान्समध्यें राहिले. तेथें त्यांच्यावर दोन वेळां शस्त्रप्रयोग करण्यांत आला, परंतु त्यांचें काळपुळीचें दुखणें अधिकच विकोपास जाऊन शुक्रवार ता. ५ रोजीं फ्रान्समध्यें पॅरिस शहरीं त्यांचा अंत झाला. ही अत्यंत दुःखदायक वार्ता ऐकून ग्वाल्हेर संस्थानच्या प्रजेप्रमाणेंच सर्व महाराष्ट्रीयांसहि हळहळ वाटल्यावांचून राहणार नाहीं.

ग्वाल्हेर संस्थान महाराष्ट्रापासून इतक्या दूर अंतरावर असलें तरी शिंदे घराण्याचा पेशवाईशीं अत्यंत निकट संबंध असल्यामुळें महाराष्ट्रीयांना त्या संस्थानाविषयीं आपलेपणा वाटत असतो, व त्यामुळेंच अलिजाबहाद्दर माधवराव शिंदे यांच्या प्रत्येक सत्कृत्याचें महाराष्ट्राकडून कौतुकच केलें जात असे. श्रीमंत माधवराव शिंदे यांचा जन्म ता. २० ऑक्टोबर १८७६ रोजीं झाला.

ता. २१ जून १८८६ रोजीं ते गादीचे मालक झाले आणि १८९४ सालीं त्यांस मुखत्यारी मिळाली. त्या वेळेपासून सुमारें ३२ वर्षें ते आपल्या संस्थानचा कारभार कुशलतेनें चालवीत होते. कारभाराच्या सोईकरितां त्यांनीं ९ मंत्र्यांचें एक मंत्रिमंडळ नेमलें असून त्या मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्यानें ते राज्यकारभार पाहत असत. याशिवाय मजलिस-इ-आम आणि मजलिस-इ-कानून अशीं दोन सल्लागार मंडळेंहि त्यांनीं बनविलीं आहेत. तथापि संस्थानांतील प्रत्येक बारीकसारीक कामाकडे स्वतः लक्ष देणारा व इतका निरलस संस्थानिक सबंध हिंदुस्थानांत क्वचितच आढळेल. अलीकडे संस्थानांतील जुलुमांस एक प्रकारें ऊतच आला आहे; परंतु ग्वाहेर संस्थानांत राजा व प्रजा यांचे संबंध अत्यंत सलोख्याचे होते.

श्रीमंत अलिजाबहाद्दर माधवराव शिंदे यांना लष्करी विद्येची आवड लहानपणापासून असून तींत ते चांगले तरबेज होते. त्यांचा स्वभाव धाडसी असल्यामुळें चीनमधील बॉक्सर लोकांच्या बंडाच्या वेळीं ते स्वतः चीनमध्यें गेले व त्या कामगिरीबद्दल त्यांना कैसर-ई-हिंदचें पदक मिळालें. एडवर्ड बादशहांच्या राज्यारोहणाकरितां ते विलायतेस गेले असतां त्यांना तेथील विश्वविद्यालयांनीं एल्एल्. डी.ची पदवी दिली. ब्रिटिश सरकारकडून त्यांस जी. सी. एस्. आय्., जी. बी. ई. वगैरे अनेक बडे किताब वेळोवेळीं मिळाले असून हिंदी लष्करांत ते ऑनररी लेफ्टेनंट जनरल होते.

महायुद्धाचे वेळीं माधवराव शिंदे यांनीं २० लक्ष रुपये खर्च करून 'लॉयल्टी' नांवाचें एक 'हॉस्पिटल शिप' तयार करून दिलें. शिंदे-सरकाराच्या खड्या सैन्यांत २७५९ स्वार व ५३५६ पायदळ असून त्याबरोबरचा त्यांचा तोफखानाहि नांवाजण्याजोगा आहे. या सैन्यांतला बराचसा भाग महायुद्धांत फ्रान्स, इजिप्त, मेसोपोटेमिया, सालोनिका वगैरे भागांतील रणांगणावर गेला व तेथें त्यानें आपलें नांव गाजविलें. याशिवाय त्यांच्या संस्थानांतून ४००० रंगरूट सरकारास मिळाले. महायुद्धाप्रीत्यर्थ शिंदे-सरकारास साडे तीन कोटींचा बुडीत खर्च आला असून साडेचार कोटींचें कर्ज त्यांनीं सरकारास दिलें आहे.

पुणें शहरीं श्रीशिवाजी महाराजांचें प्रचंड स्मारक करण्याची जी कल्पना निघाली होती तिला श्रीमंत माधवराव शिंदे यांची सहानुभूति व सहाय होतें. परंतु त्या स्मारकाविषयींचें त्यांचें उदार व सर्वसंग्राहक धोरण येथील

संकुचित वृत्तीच्या सत्यशोधक पक्षाला न खपून त्यांनीं शिंदे सरकारावर शिव्यांची लाखोली वाहिली व स्मारकाच्या सत्कार्यांत विघ्न उपस्थित केलें.

हिंदुस्थानच्या व्यापक प्रश्नावर हिंदी संस्थानिकांचेंहि मत हिंदुस्थान सरकारनें घेतलें पाहिजे असा पूर्वींपासून श्रीमंत माधवराव शिंदे यांचा आग्रह असून सुधारणा अंमलांत आल्यानंतर नरेंद्रमंडळाची स्थापना करण्याच्या व संस्थानिकांचीं गाऱ्हाणीं नरेंद्रमंडळापुढें आणण्याच्या कामीं त्यांस बरेंच यश आलें. नरेंद्रमंडळांत बसणें आपणांस अपमानकारक आहे असें मानून त्यावर बहिष्कार घालण्यापेक्षां त्यांत शिरून त्याला इष्ट असें वळण द्यावें हाच मार्ग अलिजाबहाद्दरांनाहि मान्य झाल्यामुळें त्यांनीं नरेंद्रमंडळाच्या घटनेकडे विशेष लक्ष पोंचविलें होतें व ते आणखी कांहीं वर्षे जगते तर त्यांनीं नरेंद्रमंडळास बरेंच व्यवस्थित व प्रातिनिधिक स्वरूप दिलें असतें. शिंदे-घराण्याचा होळकरांच्या घराण्याशीं पूर्वींपासूनच निकट स्नेहसंबंध असून कै. तुकोजीराव होळकर हे शिंदेसरकारास एका नाजुक प्रसंगीं उपयोगी पडले होते व तो उपकार लक्षांत वागवून श्रीमंत माधवराव यांनीं नुकतीच त्याची सव्याज फेड केली असावी असा कित्येकांचा तर्क आहे.

देशांतील औद्योगिक चळवळीकडेहि श्रीमंत माधवराव यांचें लक्ष असून त्यांनीं आपल्या संस्थानांत अनेक कारखानदारांना व तज्ज्ञांना आश्रय दिला होता व आपल्या संस्थानांतील देशी उद्योगधंदे वाढविण्याकरितां अनेक सवलती देण्याची त्यांनीं तरतूद केली होती. टाटांच्या पोलादाचे कारखान्यावर आपत्ति ओढवली असतां त्यांनीं त्या कंपनीला एक कोटि रुपयांचें कर्ज देऊन त्या कंपनीच्या जिवावरचें अरिष्ट टाळण्यास हातभार लावला; हा त्यांचा देशी उद्योगधंद्यांवर मोठाच अनुग्रह होय.

विलायतेस जाण्यापूर्वीं संस्थानांतील कारभार पाहण्यासाठीं त्यांनीं आपल्या थोरल्या राणीसाहेबांस रीजंट नेमून त्यांच्या मदतीस मंत्रिमंडळ दिलें होतें. ग्वाल्हेरचे युवराज श्रीमंत जयाजीराव महाराज हे अल्पवयी असल्या कारणानें ते वयांत येईपर्यंत कारभार चालविण्याची जबाबदारी ह्या राणीसाहेबांवरच पडणार आहे. महाराजांच्या मृत्यूनें त्यांच्यावर मोठाच दुर्धर प्रसंग ओढवला आहे. तथापि आपल्या प्रजेच्या सहानुभूतीनें आपलें रीजंटचें काम उत्तम रीतीनें संभाळून शिंदे घराण्याचा लौकिक त्यांच्या हातून अबाधित राखला जाईल अशी आशा आहे. नुकतेच अधिकारारूढ झालेले श्रीमंत जयाजीराव

महाराज हे सज्ञान होऊन मुखत्यारीनें आपल्या राज्याचा कारभार कधीं पाहूं लागतील याचीच ग्वाल्हेर संस्थानचे प्रजाजन व महाराष्ट्रीय औत्सुक्यानें वाट पाहत राहतील.

फ्रान्समध्यें श्रीमंत माधवराव यांची प्रकृति विकोपास जातांच धाकट्या राणीसाहेब व त्यांच्याबरोबरची शितोळेप्रभृति सरदार मंडळी फ्रान्समध्यें जाऊन दाखल झाली व त्यांच्याच हस्तें कै. श्रीमंत माधवराव यांचा अंत्यविधि हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें उरकण्यांत आला. श्रीमंत सयाजीराव महाराज हेहि त्या प्रसंगीं मुद्दाम हजर राहिले होते. श्रीमंत माधवराव यांचा शेवट त्यांच्या प्रजाजनापासून इतक्या दूरवर आकस्मिक रीतीनें व्हावा हा मोठाच अनिष्ट योगायोग होय. परंतु ईश्वरी इच्छेपुढें इलाज चालत नाहीं असें जाणून त्यांच्या कुटुंबियांनीं व प्रजाजनांनीं आपलें शांतवन करून घेतलें पाहिजे.

इंदूरच्या राज्यावरचें संकट

इंदूर संस्थानचे अधिपति श्री. महाराज तुकोजीराव होळकर यांच्याविषयीं मुमताज बेगम प्रकरणांत जो संशय उपस्थित झाला त्याची चौकशी करण्याकरितां पांच न्यायाधिशांचें कमिशन नेमण्याचा सरकारी ठराव झाला असून चौकशीच्या कामाला लवकरच सुरुवात होईल. एका अर्थानें प्रत्यक्ष कमिशन नेमून उघड चौकशी होण्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली हें बरेंच झालें. विस्तव न पेटतां नुसतां धुमसत राहिल्यानें आजूबाजूला सर्वत्र धूर पसरतो, आणि नाकाला व्यर्थ घाण घेत बसावें लागून डोळ्यांनाहि पीडा होते. याकरितां जोराचा फुंकर घालून कोणीहि ज्वाला पेटविली तर त्या प्रसंगीं ही आग भडकविणारा देखील आग मुळांत समूळ विझविणाऱ्याइतकाच उपकारकर्ता ठरतो. कारण विस्तव पुरा विझला तरी एक बरें, किंवा 'दाह्याभावात् न खेदात्' इत्यादि वचनाप्रमाणें ज्वाला पुरी पेटून आतां जळण्याला कांहीं उरलें नाहीं असें होऊन आगीचा उपशम झाला तरीहि ती गुदमरविणाऱ्या धुराच्या संकटांतून मुक्तताच होय! मुंबई हायकोर्टांतील खटला संपला, प्रिव्ही कौन्सिलचें अपील नामंजूर झालें, आणि बावलाच्या खुनाकरितां जे कोणी फांसावर चढावयाचे ते चढून ज्यांना तुरुंगवासाची शिक्षा सांगण्यांत आली

त्यांची रवानगी तुरुंगाकडे झाली. या गोष्टींनीं या प्रकरणाचा पूर्वार्ध संपला खरा; परंतु, या प्रकरणीं न्यायसभेंत महाराजांच्या नांवाची जी कुणकुण मधून मधून निघत होती, व त्या कुणकुणीचा नगारा बाहेर लोकांत कित्येक वर्तमानपत्राच्या द्वारें जो पिटला जात होता, त्यामुळें सामान्य तिऱ्हाईत माणसाला देखील या प्रकरणाचा एकदांचा कायमचा शेवट लागत नाहीं ही गोष्ट मोठ्या अडचणीची, मानसिक अस्वस्थतेची, आणि वरील दृष्टांतांतील धुराप्रमाणें गुदमरविणारी अशी झाली होती. वास्तविक या प्रकरणाचा निकाल लागल्यानें तिऱ्हाइताला प्रत्यक्ष लाभ किंवा हानि कोणती? कोणतीच नाहीं. पण कोणत्याहि महत्त्वाच्या सार्वजनिक प्रश्नावर आपणाला निश्चयात्मक होय किंवा निश्चयात्मक नाहीं असें उत्तर देतां न येणें यानें मनाला असमाधान वाटत असतें. तिऱ्हाइताची जर ही स्थिति तर स्वतः महाराजांच्या मनाची या अवधींत काय स्थिति झाली असेल तिची कोणासहि सहज कल्पना करतां येईल.

असो. चौकशी करण्याकरितां कमिशन नेमण्याची योजना सरकारनें केली व चौकशीच्या आव्हानाचा स्वीकारहि महाराजांनीं केला, यामुळें बावला-खुनाच्या खटल्याच्या उत्तरार्धाला आतां खरा प्रारंभ झाला आहे. मुंबई येथील न्यायकोर्टामध्यें खटला चालू असतां, इंदूरच्या महाराजांचें नांव क्वचित् कोठें कोठें पुढें आलें. परंतु खून करणाऱ्या अपराध्यांना महाराजांचा आश्रय होता किंवा त्यांनीं चिथावणी दिली असा प्रत्यक्ष पुरावा पुढें आला नाहीं. कित्येक वेळां असेंहि दिसतें कीं, हकीकतीच्या ओघानें महाराजांचें नांव पुढें येत असतां, त्यांच्याविरुद्ध पुरावा दाखल करण्याचें हें स्थान नव्हे अशा समजुतीनें किंवा संकेतानें, आगीवर माती टाकून आग दडपावी त्याप्रमाणें वकील व न्यायाधीश यांनीं महाराजांशीं संबंध जोडूं पाहणारे पुराव्याचे धागे मध्येंच तोडले. आणि ज्या अर्थीं महाराज हे आरोपी म्हणून कोर्टांत हजर नव्हते त्या अर्थीं त्यांच्या गैरहजेरींत त्यांचेविरुद्ध पुरावा दाखल होऊं न दिला ही गोष्ट न्यायाचीच झाली. परंतु अशानें ह्या प्रकरणाचा महाराजां-संबंधीं निकाल कायमचा लागत नव्हता. लोकांच्या दृष्टीनें महाराज यांतून सर्वस्वीं दोषमुक्त होऊन निघाले असें वाटणें शक्यच नव्हतें. आणि मुमताज बेगमनें तर मुंबई मॅजिस्ट्रेटपुढें, महाराजांचें प्रत्यक्ष नांव घालून दिलेला अर्ज निकालांत निघावयाचाच होता. अर्थात् हें प्रकरण कोणत्या ना कोणत्या तरी

रूपानें उमटल्याशिवाय राहणार नाहीं असें सर्वांसच वाटत होतें व त्याप्रमाणें घडूनहि आलें. पण हें प्रकरण सरकारनें इतके दिवस लोंबत ठेवणें योग्य नव्हतें; कारण, असल्या आरोपाच्या चौकशीची तलवार मानेवर रात्रंदिवस लोंबत राहिल्यानें कोणाच्याहि जिवाला काळजीचें दुःख होत राहणार! दरम्यानच्या अवधींत, गुप्त पोलिसांचा सुळसुळाट संस्थानांत झाल्यानें महाराजांखेरीज इतर लोकांनाहि तें संकटच वाटत असलें पाहिजे. असो, लॉर्ड रेडिंग हे आपला अधिकार सोडून परत जाण्याच्या तयारीला लागल्यानें तरी हें प्रकरण लवकर निकालांत निघणार हें पाहून समाधान होतें.

महाराजांवरील आरोपाचें निराकरण होण्याचे मार्ग दोन; एक चौकशी होऊन निरपराधी ठरून आणि दुसरा, मुळींच चौकशी न होतां प्रकरण संपलें असें म्हणून सरकारनें त्यावर तसा शेरा मारून. परंतु दुसऱ्या रीतीचा निकाल हा खरा निकालच नव्हे कारण लोकांचे मनांतील अंदेशा, खरा खोटा का होईना, पण तसाच राहणार. शिवाय मुमताज बेगम ही कोणी कशी कां असेना, तिनें आपणास न्याय मिळण्याकरितां कोर्टाकडे केलेला अर्ज केवळ महाराज हे मोठे संस्थानिक किंवा राजे, एवढ्या सबबीवर फेटाळून लावणें अन्यायाचें झालें असतें. मानलेला अपराधी हा कितीहि मोठा असला तरी त्याचाहि इन्साफ म्हणून होण्याचा कांहीं ना कांहीं तरी मार्ग सुप्रनिष्ठित न्यायपद्धतींत असलाच पाहिजे. महाराजांनीं आपल्या इच्छेनें राज्यपद सोडून दिलें तर कदाचित् ही चौकशी टळण्याचा संभव आहे किंवा होता असें कित्येकांना वाटतें. परंतु असल्या संन्यासानें पापाची निष्कृति होत नाहीं, फिर्यादीस न्याय मिळत नाहीं, आणि महाराजांविषयींचें लोकमत निवळूं शकत नाहीं– झाला तर उलट लोकांचा असाच ग्रह दृढ झाला असता कीं महाराजांनीं गुन्हा केल्याची जाणीव त्यांच्या मनाला डांचत आहे, स्वतःला निरपराधी ठरवण्यासारखा त्यांचेजवळ पुरावा नाहीं, आणि त्याग्यानें कोणाचें निरपराधित्व सिद्ध होत नसतें. अर्थात् खऱ्या धैर्याचा व स्वाभिमानाचा मार्ग म्हटला म्हणजे चौकशीला तोंड देणें हाच होय. आणि कायदेपंडितांचा सल्ला तसाच पडून महाराजांनीं चौकशी करून घेण्यास संमति दिली ह्या गोष्टीनें त्यांच्याविषयीं प्रारंभीं तरी कोणासहि सहानुभूतीच वाटेल.

पण चौकशी करावयाची ठरल्यावर ती कोणी, कशी करावी हा प्रश्न शिल्लक उरतो. इंदूर शहरीं किंवा खुद्द पुण्यासहि ह्या प्रकरणीं ज्या सभा

झाल्या त्यांमध्यें, कमिशनची म्हणजे न्यायकोर्टाची घटना कशी असावी ह्या महत्त्वाच्या मुद्द्यावर चर्चात्मक किंवा विधायक असा ठराव न होतां, प्रत्यक्ष चौकशीचा नुसता निषेध करणारे किंवा मुख्य मुद्दा टाळून आडमुद्द्यावर वाद नेणारे ठराव झाले. त्या योगानें महाराजांस मदत होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. इंदूर शहरांत इंदूरच्या लोकांनीं चौकशीचा निषेध करणारा नुसता ठराव करावा ह्यांत आमच्या दृष्टीनें कांहींच स्वारस्य नाहीं. आणि दिवाणांनीं हें थांबवण्याचा हुकूम दिला त्याला वरवर पाहतां दडपशाहीचें स्वरूप असलें तरी, "मी चौकशीस तयार आहें" असें महाराज म्हणण्यास सिद्ध झाल्यावर त्यांची चौकशीच होऊं नये हें म्हणणें हास्यास्पद होय. असो. महाराज चौकशीला तयार झाल्यावर कमिशनची घटना कशा प्रकारची असावी एवढाच प्रश्न शिल्लक उरतो, व त्यासंबंधानें मात्र आमचें म्हणणें असें आहे कीं, ह्या घटनेंत सरकारच्या पोलिटिकल खात्याचा ज्यांत यत्किंचितहि संबंध पोंचूं शकणार नाहीं किंवा पोंचल्याचा संशय येणार नाहीं अशीच ती घटना असावी. चौकशीला तयार झालें तरी महाराज ही कोणी सामान्य व्यक्ति नाहीं. कसेंहि झालें तरी ते सर्व सत्ताधीश असे राजे आहेत. पूर्वीचे तह व करारमदार ह्यांच्या योगानें बादशहांच्या प्रतिनिधींच्या बरोबरीचा त्यांचा दर्जा आहे. आणि ह्या दृष्टीनेंच आरोपित महाराजांचाहि दर्जा ठेविला गेला पाहिजे. मॅटेग्यु-चेल्म्सफर्ड रिपोर्टामध्यें अशा कमिशनांची घटना दिग्दर्शित केली गेली असली तरी, ती सर्व राजे लोकांनीं मान्य केली आहे कीं नाहीं हें रीतसर प्रसिद्ध झालेलें नाहीं. अशा स्थितींत सरन्यायाधीश नेमणें तो हिंदुस्थान सरकारशीं संबंध नसलेला सर्वस्वीं स्वतंत्र असा एकादा युरोपियन (पण इंग्रज नव्हे) असा कायदेपंडित असावा; व शक्य तर 'लीग ऑफ नेशन'च्या कायदेमंडळापैकीं तो असल्यास फारच चांगलें. कारण या कामीं फिर्यादीला न्याय मिळण्याची जितकी आवश्यकता तितकीच महाराजांना न्याय मिळण्याचीहि आहे.

महाराजांवरील कमिशनमध्यें सरकारी नोकरींतील एक पोलिटिकल अधिकारी न्यायाधीश म्हणून बसणार या गोष्टीचा तर त्यांतल्या त्यांत विशेष जोरानें निषेध केला पाहिजे. न्यायाच्या कामांत पोलिटिकल अधिकारी कशाला? त्या ठिकाणीं बसल्यानें दुधांतील मिठाच्या खड्याप्रमाणें तो न्यायाचें दूध नासून टाकील, किंवा मैदानांतील सराट्याप्रमाणें न्यायाच्या पावलांना बोंच-

बोचून रक्त काढील. दोन हायकोर्टाचे न्यायाधीश व दोन संस्थानिक यांचीं मतें वेगवेगळीं पडलीं असतां, या एकेरी विजातीय व राजकारणी दृष्टीच्या व्यक्तीकडे न्यायाचें पारडें फिरविण्याचें काम जाणार; व मग तो तें कोणत्या दृष्टीनें करील याविषयीं सांगावयासच नको. हायकोर्टाचे न्यायाधीश हे परके असले तरी त्यांना स्वतंत्र विचाराची थोडी तरी सवय नेहमींची असते, व ते चौफेर न्याहाळूं तरी शकतात. पण पोलिटिकल अधिकारी म्हणजे, डोळयांच्या बाजूला ढापणें लावलेला आणि व्हाइसरॉयसाहेबांच्या हातीं लगाम दिलेला असा घोडाच होय! न्यायसभेंत पोलिटिकल अधिकाऱ्याचा प्रवेश होऊं देणें म्हणजे विश्वासानें निद्रा घेण्याच्या खोलींत सापाला येण्याकरितां बीळ मुद्दाम राखून ठेवण्यासारखें आहे. बरें, कमिशनचा निकाल झाल्यावर त्याची अखेर अंमलबजावणी करणें हें सरकारच्या हातीं राहणारच आहे. मग खुद्द न्यायसभेंतहि आपला प्रतिनिधि घुसविण्याचा आग्रह सरकारनें कां धरावा? रखवालदारांत मिसळून रखवालदार, व चोरांत मिसळून चोर असा दुतर्फी डाव साधण्याचा सरकारचा हा बेत असेल; पण तो कोणाच्याहि न्यायबुद्धीला पटण्यासारखा नाहीं.

कमिशनची बैठक इंदुरास न भरतां बाहेर कोठें तरी किंबहुना दिल्लीस भरेल असा अजमास आहे. कित्येकांच्या मतें यांत महाराजांना खर्च पुष्कळ पडून त्यांची एक प्रकारें अप्रतिष्ठा होणारी आहे; पण याविषयीं आमचें मत थोडें वेगळें आहे. तें असें कीं, खर्च लक्षांत घेण्याचें आतां कारण नाहीं. जेथें एक कोटी तेथें दोन कोटी! जुने लहरी राजेलोक शेणाभेणाच्या 'बाहुला-बाहुली'च्या लग्नालाहि इतका खर्च करीत असें म्हणतात. आणि हें तर जिवंत 'बावला-बावलीचें' चुरशीचें लग्न! बरें ज्या राजधानींत राजे म्हणून श्रीमंत तुकोजीराव हे वागले त्याच आपल्या राजधानींत त्यांच्या इन्साफाचें काम चालावें, आणि प्रजाजनांनीं तो प्रसंग रोज डोळयांनीं पाहावा, व त्याच अप्रिय कथेची रोज चर्चा करावी यांत तरी महाराजांना भूषणास्पद असें काय आहे? आमचें तर असें स्पष्ट मत आहे कीं, ही चौकशी संस्थानाच्या बाहेर झालेलीच बरी. पूर्वी लढाईवर जाण्याला बाहेर पडण्याचा होळकरांना जो प्रसंग तोच एका दृष्टीनें श्रीमंत तुकोजीराव महाराज यांजवर आज आहे. त्यांना न्याय मिळविण्याकरितां प्रतिपक्षाशीं झुंजण्याला बाहेर पडावयाचें आहे. आणि या चौकशींत ते निर्दोषी ठरले किंवा लोकांच्या दृष्टीनें ते निर्दोषी ठरण्याइतकी

बजावाची बाजू रंगली गेली तर त्यांना परत राजधानींत आनंदानें व अभिमानानें येतां येईल व लोकहि त्यांचें त्या समयाला उचित असें स्वागत केल्याशिवाय राहणार नाहींत. उलट दुर्दैवानें त्यांना आपलें निरपराधित्व सिद्ध करतां आलें नाहीं तर मलिन मुखानें परत येऊन प्रजेला दर्शन देणें त्यांना अवघडच वाटेल, व मग कोणी परत चला म्हटलें तरी त्यांनीं राजधानीला येऊं नये हेंच उत्तम.

इंदूर संस्थानावर तेवीस वर्षांपूर्वी जो एक दुःखद प्रसंग आला होता त्याची आठवण आज झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. तो प्रसंग असा कीं, हल्लींच्या महाराजांचेच वडील कै. श्री. बाळासाहेब होळकर यांच्याविरुद्ध प्रजाजनांच्या कांहीं कागाळया झाल्या, व त्यांचें निमित्त करून, पण महाराजांच्या तडफदार, स्वाभिमानी व विक्षिप्त अशा वागणुकीचें शल्य मनांत ठेवून, लॉर्ड कर्झन यांनीं त्यांजकडून पडत्या फळाची आज्ञा स्वीकारून प्रकृतीच्या खोट्या सबबीवर सक्तीनें राजीनामा घेतला व वार्षिक नेमणूक देऊन नर्मदातीरीं बढवाईस हरि हरि म्हणत बसावयास लाविलें! श्री. बाळासाहेब यांच्या वर्तनासंबंधानें कांहीं तक्रारी खऱ्या असल्या तरी कांहीं खोट्या होत्या. आणि वास्तविक उघड चौकशीशिवाय त्यांना अधिकारावरून दूर करतांच येत नव्हतें; पण महाराजांनीं वैतागानें व त्राग्यानें काढलेल्या उद्गारांना लेखी स्वरूप देऊन त्या कपटी सनदेवर लॉर्ड कर्झन यांनीं आपला कार्यभाग युक्तीनें उरकून घेतला. " हिंदुस्थान सरकारच्या दृष्टीनें तरी महाराजांस त्यांच्या प्रजेवर जुलूम करण्याचा पूर्ण अधिकार ठेवणें इष्ट नव्हतें " अशी कबुली केसरीनेंहि संस्थानी दृष्टीनें तेव्हां दिली होती. पण उघड चौकशी न करतां, गुप्त धाकदपटशानें वैतागून सोडून हा राजीनामा घेतला याबद्दल तक्रार करण्यास लोकमतास जागा होती व लोकमतानें लॉर्ड कर्झन यांचा त्या वेळीं तीव्र निषेधहि केला होता. लॉर्ड रेडिंग हे लॉर्ड कर्झन यांच्याइतकेच आंतून अरेरावी मिजासीचे असले तरी, न्यायाधिशाचा डौल मिरविण्याची त्यांना धंदेवाईक सवय लागलेली आहे. शिवाय या वीस-बावीस वर्षांत महायुद्धासारखे प्रसंग घडून आल्यानें, व स्वराज्याची चळवळ तुफान झाल्यानें, इंग्रज सरकार व संस्थानिक हे एकमेकांना अधिकाधिक आश्रय देऊं-घेऊं लागले आहेत. यामुळें मॉंटेग्यु-चेम्सफर्ड रिपोर्टाप्रमाणें कमिशन नेमणें अपरिहार्य झालें; पण या कमिशनमध्येंहि सरकारनें आपला हातचा म्हणून, पोलिटिकल अधिकाऱ्याच्या न्याया-

धिशत्वानें ठेविलाच आहे. प्रस्तुत महाराजांकडूनहि मागील पिढीच्या दाखल्यान्वयें, सक्तीच्या खुषीचा राजीनामा घेऊन महाराजांना राजसंन्यास देण्याचा लॉर्ड रेडिंग यांचा विचार होता म्हणतात. पण ती गोष्ट घडून आली नाहीं हेंच सर्वांच्या दृष्टीनें बरें झालें. तथापि इंदूर संस्थानच्या अधिपतींच्या लागोपाठ दोन पिढ्यांवर अशा प्रकारची आपत्ति यावी हें पाहून मात्र अतिशय दुःख होतें !

कमिशनची नेमणूक झाली असली तरी चौकशीचीं प्रकरणें किंवा मुद्दे नक्की कोणते हें अद्यापि समजलें नाहीं. पण एका मुमताज बेगमच्या खटल्याशिवाय दुसरें कोणतेंहि प्रकरण या चौकशींत सरकारनें घुसडवितां कामा नये. असें स्पष्ट म्हणण्याचें कारण असें कीं, महाराजांना पेचांत आणावयाचें व राज्यभ्रष्ट करावयाचें सरकारनें मनांतून ठरविलें असल्यास, या शिकारीकरितां आपल्या भात्यांत एकाहून अधिक बाण भरून नेण्याचा मोह सरकारास पडणें स्वाभाविक आहे. पण राज्यकारभाराची दुर्व्यवस्था हा प्रस्तुत चौकशींत निर्णयाचा मुद्दाच होऊं शकत नाहीं; व त्यासंबंधानें यत्किंचितहि पुरावा पुढें येऊं देणें अन्यायाचें होईल. राज्यकारभाराच्या दुर्व्यवस्थेविषयींहि सरकाराकडे महाराजांविरुद्ध पूर्वी कागाळ्या गेल्या असतील, नाहीं असें नाहीं. पण तसें असलें तरी आजवर थांबून, आणि हें विशिष्ट गुन्ह्याचें प्रकरण निघाल्यानें ह्या दुसऱ्या बाबीचा इन्साफ करण्याचा आपला हक्क सरकारनें तूर्त गमावला आहे असेंच मानावें लागतें. बावला प्रकरणाच्या आगींतून महाराज वांचले तर इतर कागाळ्यांच्या फोपाट्यांत आम्हीं त्यांना भाजून काढूं अशी बुद्धि सरकारनें ठेवणें अत्यंत गर्हणीय होईल. संस्थानी प्रजेच्या दृष्टीनें, कोणाहि संस्थानाधिपतींच्या दुर्वर्तनाला आळा बसावा व त्यांनाहि दहशत राहावी असें आग्रहानें म्हणणाऱ्यांपैकींच आम्हीहि आहोंत. परंतु या बाबतींत सरकार उंदीर-मांजराचा खेळ खेळत असतें व संस्थानी प्रजेच्या गाऱ्हाण्याचें निमित्त सांगून आपल्या राजकारणी रागालोभाचीं कार्यें उरकून घेत असतें हेंहि आम्हांस पुरें माहीत आहे. म्हणूनच प्रस्तुत चौकशींत बहाणा एक प्रकारचा व हेतु दुसऱ्या प्रकारचा असें होण्याचा संभव. संक्रांतीप्रमाणें मार्ग एकीकडे व दृष्टि दुसरीकडे असा कुटिल राजनीतीचा प्रकार असतो. म्हणून महाराजांवर जो घोर आरोप हल्लीं करण्यांत आला आहे त्याची चौकशी सर्वस्वीं एकेरी, म्हणजे केवळ न्यायाच्या धोरणानें या आरोपापुरतीच व्हावी.

त्यांत इतर धोरणांची लुडबूड होऊं नये अशाविषयीं सरकारनें खबरदार राहिलें पाहिजे.

शेवटीं आम्हांस इतकेंच सांगावयाचें कीं, इंदूर संस्थानचे अधिपति व त्यांची प्रजा यांच्याइतकाच हल्लींचा हा प्रसंग आम्हांलाहि दुःखद वाटतो. मोठ्या माणसांचें पतन हें सहजच इतकें खेदकारक असतें कीं, मृच्छकटिकांतील चारुदत्ताला वधस्थानीं नेऊन तेथें त्याचा वध करणें हें ज्याचें कर्तव्य त्या मांगालाहि वाईट वाटून त्यानें वरील प्रकारचे उद्गार काढले. मग देशी संस्थानें व राजेरजवाडे म्हणजे हिंदुस्थानच्या जुन्या राजसंस्कृतीचें अवशिष्ट खंड म्हणून ज्यांच्याकडे आम्ही बोट दाखवावयाचें त्यांच्यावरच असला प्रसंग येऊन त्यामुळें ब्रिटिश राजसत्ता या देशांत दृढ झाल्याचा आणखी एक नवा ठसा जनतेच्या मनावर पडावा हें देशाचें दुर्दैव होय. पण अशाहि या दुःखद स्थितींत मनाला एकाच गोष्टीनें समाधान वाटतें तें हें कीं, इंदूरच्या महाराजांनीं आपखुषीनें राजीनामा देऊन आपल्या हातानें पदरांत अपयश बांधून न घेतां, प्रतिपक्षाशीं न्यायभूमीवर झुंजण्याचें ठरवून, विशेष प्रकारचें मनोधैर्य दाखविलें आहे. आणि पुढें कांहींहि होवो, आज तरी, त्यांच्याविरुद्ध वेळीं अवेळीं, स्थानींअस्थानीं, केवळ द्वेषबुद्धीनें किंवा सूड उगविण्याच्या इच्छेनें, लोभाच्या भुकेला खाद्य न मिळाल्यानें, किंवा अद्भुतरसाच्या नवलकथा लिहिण्याचा मोह न आवरून ज्या फुकट्या कादंबरीलेखकांनीं आपण जळतीं कोलितें नाचवून कोणाच्या घरादारांवर कशी आग पाडवतों याचा विचार यत्किंचितहि न करतां भरमसाट बातम्या छापल्या, टीका केल्या व महाराजांना चौकशीपूर्वींच अपराधी ठरवून मरणाआधीं सरणांत घालण्याचा अप्रयोजकपणा दाखविला त्या सर्वांचीं तोंडें सध्यांपुरतीं तरी बंद करून त्यांस खालीं पाहावयास लाविलें. न्यायाचें काम न्यायाचे अधिकारी करीतच होते. मुमताज बेगमनें प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेटपुढें प्रथमच जी डांबरबत्ती शिलगावून ठेविली ती आपलें कार्य केल्याशिवाय विझणें शक्य नव्हतें, आणि सरकारनें कांहीं वेळ आपले डोळे मिटले असल्यासारखा भास उत्पन्न केला तरी तें बकध्यान होतें—तात्पर्य, शिकारीला नादावलेल्या या पोटभरू पारध्यांची ही मातबर शिकार हातची अगदींच फुकट जाण्याचा संभव नव्हता व ते न बोलते तरी हें कार्य व्हावयाचेंच होतें; पण हें कळण्याइतकाहि ज्यांनीं समंजसपणा दाखविला नाहीं त्यांची मात्र आम्हांला कींव येते. कोणीहि संकटांत

सांपडला असतां त्याजविषयींची सहानुभूति वाटण्याची मनुष्याची सहज प्रवृत्ति असते. ती इतकी कीं, खुनाचा अपराधी फांसावर चढतांना कोणी पाहिला तर त्या वेळीं त्यानें केलेल्या खुनाची क्षणभर विस्मृति होऊन त्याच्या गळ्याचा फांस निघेल तर बरें असेंहि वाटूं लागतें. मारकपणांत जसें मुरलेलें विष तसें तारकपणांत ताजी दयाबुद्धि प्रभावी ठरते. मग महाराजांचा तर न्यायनिवाडा अद्यापि व्हावयाचा असून, नक्की कोणतें दुष्कृत्य त्यांच्या अंगाला प्रत्यक्ष जाऊन भिडतें याचा निर्णयहि व्हावयाचा आहे, अर्थात् लोकांचीं व सरकारचीं मनें दूषित होतील असे विषारी लेख आतांपर्यंत लिहिण्याची परंपरा चालू ठेवण्याचें काय कारण ?

मुमताज बेगमनें सांगितलेलें सगळें खोटें नसलें तरी सगळें खरें असेल असें मानण्याला कोणाला काय आधार होता ? मयत मिस्तर बावला हे रंगभूमीवर बऱ्याच उशीरा अवतरले; आणि खुद्द त्यांचा व महाराजांचा व्यक्तिद्वेष कांहीं एक नव्हता हें सिद्ध आहे. मुख्य भानगड व गुंतागुंत काय ती महाराज व मुमताज यांच्या परस्पर रागलोभाची काय असेल ती. पण मुमताजचा इंदूर येथील एकंदर इतिहास काय ? त्या इतिहासांत महाराजांखेरीज इतर स्त्रीपुरुष व्यक्तींचेहि कांहीं हितसंबंध येत होते किंवा नाहीं ? महाराजांची आसक्ति किंवा अहंकार या दोषांना जाब देणारा मुमताजच्या बाजूलाहि दोषांचा कोणी जोडीदार होता किंवा नाहीं ? तसेंच या प्रकरणांत हेतु एक व कृत्य भलतें असें कांहीं घडलें कीं काय, किंवा एकानें 'घ' लिहिला व दुसऱ्यानें त्याचा 'मा' केला असें कांहीं घडलें कीं काय ? अशा किती तरी भानगडी असूं शकतील. गुप्त पोलिसांच्या पराक्रमाचीं कथानकें, पोलिस कोर्टांत मधून मधून रंगणारे अद्भुत खटले व सामान्य मनुष्यस्वभाव यांची नुसती ओळख ज्याला असेल त्याला या प्रकरणांतील या अनेक कूट प्रश्नांचें एकच उत्तर मिळेल असें वाटणार नाहीं. महाराजांनीं मुमताजला पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला व त्याकरितां मारेकरी घातले असें जें सरळ सूत दुरून कित्येकांना भासतें, त्याला कदाचित् भुतासारख्या वांकड्या तिकड्या गांठीहि अनेक असतील. आणि सर्व खरी हकीकत बाहेर आल्यास निंदाव्यंजक असे जसे महाराजांचे कांहीं दोष बाहेर पडतील त्याप्रमाणेंच त्या दोषांना चिकटून असणारे उदारपणाचे किंवा दिलदारीचे गुणहि कांहीं दिसून येण्याचा संभव आहे. किंवा असेंहि कदाचित् निष्पन्न होईल कीं, जे मारेकरी ठरले ते मूळ हेतूनें मारेकरी नव्हते, आणि

मुमताजला पळवून नेण्याच्या किंवा विद्रूप करण्याच्या साहसांत ते जे पडले त्यांना महाराजांची प्रत्यक्ष चिथावणी नसून एक प्रकारच्या स्वयंभू, विकृत व लहरी राजभक्तीनें त्यांनीं तें स्वामिकार्य म्हणून खोट्या कर्तव्यबुद्धीनें आपल्या अंगावर ओढून घेतलें असेल. इंग्लंडच्या इतिहासांत असें एक उदाहरण घडलें होतेंच कीं नाहीं ? टॉमस-अ-बेकेट हा पदरचा पोषित भिक्षुक असतां धर्मगुरूच्या अहंकारानें उपद्रव देऊं लागला. हें पाहून राजा हेन्री सहज उद्गारला कीं, "या त्रासापासून मला सोडवील असा कोणीच नाहीं काय ?" आणि ती एक प्रकारची आज्ञाच समजून चौघे माथेफिरू शिलेदार तडक धर्ममंदिराकडे गेले व त्यांनीं टॉमस-अ-बेकेटचा एकदम खून केला ! संसर्गदोषामुळें हेन्रीनें बहिष्काराची शिक्षा भोगिली पण आपण खुनाला चिथावणी दिली असें त्याचें मन त्याला सांगत नव्हतें. त्याप्रमाणें दिलदार व फाजील उपकारी अशा दरबारी लोकांनीं लुचरेपणानें महाराजांवर हा उपकार करतां करतां अपकार केला नसेल कशावरून ? तात्पर्य, या प्रकरणीं अनेक तर्क चालण्यासारखे आहेत. म्हणूनच चौकशीच्या आधीं एकच एक कुतर्क चालवून महाराजांविषयीं वाईट ग्रह दृढ करणें हें कोणासहि न्य याचें नव्हतें.

कसेंहि असो, महाराज इन्साफाला उभे राहिले ही आमच्या मतें त्यांनीं फार उमदी गोष्ट केली; आणि त्यांच्या प्रजेला जर त्यांच्याबद्दल खरी सहानुभूति व प्रेम वाटत असेल तर ते रीतसर मार्गानें व्यक्त करण्याची त्यांना ही एक अपूर्व संधिच मिळाली आहे. महाराजांवर कमिशन बसलें म्हणून ते आज पायमाल झाले असें कोणी त्रयस्थहि म्हणणार नाहीं. इंग्रज सरकारच्या राज्यांत अधिकाराचा दुरुपयोग व कारभाराची दुर्व्यवस्था करणारे इंग्रज किंवा युरोपियन असत नाहींत असें नाहीं. पण जातीकडे जात वळते आणि धन्याचा धनी कोणी असत नाहीं. यामुळें पुष्कळ दोष छपले जातात. श्रीमंत तुकोजीरावमहाराज यांचे अंगीं राज्यकर्ते या दृष्टीनें दोष नाहींत असें म्हणण्याइतकी त्यांची प्रजा याहि प्रसंगीं ढोंगी होणार नाहीं, पण राजावर जें संकट तेंच एक प्रकारें राज्यावर संकट आहे असें या क्षणापुरतें तरी मानण्यास ते खचित तयार होतील. इंदूरच्या राज्यांत प्रत्यक्ष एका वाईट कामांत महाराजांकरितां जीव देणारे लोक निघूं शकले हें जगानें पाहिलेंच आहे. अर्थात् हल्लींच्या न्यायमुनसफीच्या सत्कार्यांत आपलें तनमनधन देऊन महाराजांस मदत करणारे लोक मिळतील याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. स्वतः महा-

राजांना द्रव्य कमी नाहीं;तरीहि शेठसावकार त्यांच्याकरितां जरूर तर द्रव्याच्या राशी ओततील, आणि कायदेपंडित निरपेक्ष सल्ला देतील. महाराजांचें अन्न खाणाऱ्या त्यांच्या अधिकारी मंत्रिमंडळानें तर इमान दाखविण्याची हीच वेळ आहे ! त्यांनींहि महत्त्वाकांक्षेनें पोलिटिकल खात्याला बळी न पडतां आपल्या मिठाला जागावें. सामान्य जनतेलाहि एक गोष्ट करतां येईल. प्रकरण चौकशीला निघालें कीं, लांचलुचपत किंवा धाकदपटशाच्या साह्यानें वेळीं खोटा पुरावा तयार होत असतो. म्हणून समाजांतील लोभी, चहाडखोर व आगलाव्या लोकांवर दृष्टि ठेवून त्यांना मार्गावर राखण्याचें काम जनतेला करतां येईल. प्रस्तुत संकटांतून महाराज निभावले असतां त्यांना एक प्रकारची अद्दल घडेल व या पुढील काळांत तरी प्रजावत्सलतेचें कार्य ते अधिक दक्षतेनें करतील अशी आशा बाळगण्यासहि जागा आहे हें दुःखांत सुखच होय. महाराजांना या चौकशींत यश आलें तर नुसत्या इंदूरचेंच तोंड उजळ होईल असें नव्हे तर पर्यायानें आपणालाहि त्याचा फायदा आहे ही गोष्ट हिंदी राजेरजवाड्यांनीं देखील लक्षांत ठेवली पाहिजे. आणि या संकीर्ण सदिच्छेच्या बळावर महाराज दोषमुक्त व्हावें व यापुढील त्यांचें आयुष्य तरी निष्कंटक जावें अशी प्रार्थना करून हा लेख आम्ही पुरा करतों.

संस्थानिकांनीं काय साधलें ?

(केसरी—२७ डिसेंबर १९२७)

रॉयल कमिशन लवकरच नेमलें जाणार असें समजल्यापासून हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या घटकांमध्यें स्वाभाविकपणें त्या दिशेनें अनेक प्रकारच्या हालचाली सुरू झाल्या. कॉंग्रेसनें राज्यघटनेची योजना करण्याचें इतक्या दिवस दिरंगाईवर पडलेलें काम ताबडतोब हातीं घेतलें. नरम-गरम पुढाऱ्यांच्या विलायतयात्रा सुरू झाल्या. निरनिराळ्या ज्ञातींमध्यें भावी राज्यघटनेंत आपल्याला कोणतें स्थान राहील याबद्दल वाटाघाट सुरू झाली व ब्रिटिश प्रजेप्रमाणें संस्थानी प्रजेनेंहि आपले हातपाय हलविण्यास सुरुवात केली. या सर्व लोकांच्या खटपटीबरोबरच 'धड ना राजा धड ना प्रजा' अशा स्थितींत असलेल्या संस्थानिकांनींहि आपल्या पद्धतीप्रमाणें कांहीं उघड, कांहीं गुप्त अशी हालचाल

सुरू केली. विलायतेस दूत पाठविले. तेथें बड्या लोकांच्या भेटीगांठी घेतल्या. एथील व्हाइसरॉयासारख्या बड्या अधिकाऱ्यांशीं खलबतें केलीं. त्यांच्या पाहुणचाराचे प्रसंग नित्यापेक्षां अधिक होऊं लागले. पण या सर्व खटपटीचें धोरण काय याचा मात्र लोकांना फारसा सुगावा लागला नाहीं. नाहीं म्हणवयास विलायतेस जाऊन आलेल्या संस्थानिकांच्या हस्तकांनीं आपल्या लेखांतून येवढेंच जाहीर केलें कीं, "ब्रिटिश हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळण्याच्या विरुद्ध संस्थानिक नाहींत" या मोघम व वरवर चांगल्या दिसणाऱ्या विधानांत किती तरी खोल अर्थ भरले होते! कारण यांत ब्रिटिश प्रजेचा स्वराज्याचा प्रश्न वेगळा आणि संस्थानें व ब्रिटिश सरकार यांचा संबंध वेगळा– त्यांचा याचा कांहीं संबंध नाहीं हा एक ध्वनि– व दुसरा या स्वराज्या हक्कांच्या विचारांत संस्थानी प्रजेचा अंतर्भाव करण्याचें कारण नाहीं– त्यांचे धनी सर्वस्वीं संस्थानिक होत– असा दुसरा ध्वनि त्यांतून निघत होता व ते दोनहि ध्वनि संस्थानिकांच्या आत्मघातक व राष्ट्रघातक गुप्त धोरणाचा संशय उत्पन्न करीत होते.

ना. व्हाइसरॉयांनीं संस्थानिकांच्या प्रश्नासंबंधीं एक कमिटी नेमण्याचें कांहीं दिवसांपूर्वीं राजकोटला जाहीर केलें; आणि नुकतींच त्या कमिटीच्या सभासदांचीं नांवें व कार्यक्रम हीं जाहीर केलीं. तीं पाहिलीं असतां हे दोन्ही संशय खरे ठरूं पाहत आहेत. संस्थानिकांच्या खटपटीनें जो हा अंकुर बाहेर आला त्यावरून त्यांनीं कोणतें बीज पेरलें असावें व कसलें खतपाणी घातलें असावें याचाहि अंदाज होतो. 'तज्ज्ञांची कमिटी' ही शब्दयोजना व तिचा प्रत्यक्ष व्यवहारांतील अर्थ हिंदी लोकांच्या चांगल्या परिचयाचा आहे. त्या योगें सरकारनें हिंदी हिताच्या विरुद्ध व ब्रिटिशांच्या फायद्यासाठीं ठरविलेल्या एखाद्या योजनेला शास्त्रीय आधार देण्याची व्यवस्था होऊन शिवाय हिंदुस्थानच्या खर्चानें या विलायती तज्ज्ञांना यथास्थित मलिदा चारण्याचीहि परभारें व्यवस्था होत असते! ब्रिटिश सरकारच्या कुटिल राजनीतींतील 'तज्ज्ञांची कमिटी' ही एक बेमालूम मानभावीपणाची ठरीव क्लृप्ती आहे. या संस्थानिकांच्या कमिटीचे अध्यक्ष सर हारकोर्ट बटलर हे असून मि. सिडने पील व प्रो. होल्स्वर्थ हे सभासद आहेत. सिडने पील हे कांहीं वर्षें पार्लमेंटचे सभासद होते, याशिवाय त्यांची विशेष प्रसिद्धि कांहींच नाहीं. ते कशाचे तज्ज्ञ आहेत कोणास ठाऊक?

होल्स्वर्थ हे राज्यघटनात्मक कायद्याचे पंडित आहेत. पण त्यांना हिंदी संस्थानांचा परिचय त्यांनीं वाचलेल्या पुस्तकांतील माहितीपेक्षां अधिक नाहीं. अध्यक्ष बटलर हे मात्र सिव्हिल सर्व्हिसमधील असून त्यांनींहि सरकारच्या परराष्ट्रीय खात्याचे मंत्री म्हणून काम केलेलें आहे.

आज पाहावें तों संस्थानांचे संबंध हे याच 'परराष्ट्रीय' खात्यांत मोडतात ! जणूं काय संस्थानें हीं हिंदुस्थानच्या बाहेर कोठें तरी आहेत ! या वर्गीकरणाविरुद्ध नुकत्याच मुंबईस झालेल्या अखिल भारतीय संस्थान परिषदेनें निषेधहि केला आहे. संस्थानिकांचा 'दोस्त' म्हणतां म्हणतां 'दुय्यम दर्जाचे दोस्त', 'संरक्षित दोस्त', 'मांडलिक' असें म्हणत म्हणत अखेर संस्थानांच्या वाटेल त्या गोष्टींत, वाटेल तेव्हां, प्रजेच्या हितासाठीं (!) हात घालण्याचा स्वयंभू अधिकार बोलून व बजावून या दोस्तांना 'जमीनदोस्त' कसें करण्यांत आलें ही सर्व कारवाई परराष्ट्र खात्याचे मंत्री या नात्यानें बटलरसाहेबांच्या पूर्ण परिचयाचीं झालेली असेल. यामुळें त्यांचा निर्णय कशा प्रकारचा होईल हें न सांगतांहि कळण्यासारखें आहे. आणि बटलरसाहेब जो निर्णय देणार त्याचा शास्त्रीय, साधार पाठपुरावा होल्स्वर्थ करणार व सिडने पील हे हातास हात लावून पूर्तता करणार ! ही या कमिटीची फलश्रुति आजच सांगतां येण्यासारखी आहे. कमिटींत संस्थानिक किंवा त्यांचा प्रतिनिधि असा कोणी नाहीं. तरीहि पतियाळाच्या अधिपतींनीं कमिटीचें स्वागत केलें आहे ! असल्या कमिटीविरुद्ध ब्रहि न काढतां निमूटपणें तो अपमान गिळण्यासारखी संस्थानिकांची शोचनीय अवस्था पाहून त्यांची कींव येते. पण याला तेच जबाबदार आहेत. आपल्या अनियंत्रित अरेरावी कारभारानें संस्थानी प्रजेला अनेक नियंत्रणांनीं जखडून टाकणाऱ्या संस्थानिकांना ब्रिटिश सरकारनेंहि तसेंच बांधून टाकावें यांत नवल नाहीं. 'यथा प्रजा तथा राजा' प्रजेच्या नियंत्रणाच्या शृंखला लोखंडी तर यांच्या सोन्याच्या व मखमलीनें मढविलेल्या, पण जखडून ठेवण्याच्या बाबतींत सारख्याच जाचक !

संस्थानिकांचे ब्रिटिश सरकारशीं तहनाम्यान्वयें संबंध ठरलेले आहेत असें संस्थानिक कधीं कधीं म्हणतात. पण प्रथम तहनाम्यांचे कालपरिस्थित्यनुसार अर्थ केले पाहिजे म्हणून व पुढें तहनाम्यांतूनहि जो अर्थ निघणें शक्य नाहीं तो साधण्यासाठीं या तहनाम्यांहून अगदीं स्वतंत्र असे सार्वभौम सत्तेचे स्वयंभू अधिकार सांगून व बजावून तहनाम्याची किंमत ब्रिटिश सरकारनें

कागद्याच्या चिठोऱ्याइतकी करून टाकली आहे. स्वयंभू हक्काच्या मर्यादा कोठें स्पष्ट लिहिलेल्या नसल्यामुळें सरकारच्या वेळोवेळीं होणाऱ्या कृतींनेंच ती मर्यादा ठरणार. म्हणून आज संस्थानें व ब्रिटिश सरकार यांच्यामधील संबंध हे अलिखित व अनिश्चितच आहेत. वस्तुतः अशा अनिश्चित स्थितींतच ते ठेवण्यांत संस्थानिकांचें हित होतें. कारण अशा स्थितींत संस्थानी कारभारांत हात घालावयाचा तो अगदीं अपरिहार्य प्रसंगींच हिंदुस्थान सरकार घालील. उलट एकदां हडसून खडसून अमुक अमुक बाबतींत व अमुक अमुक परिस्थितींत हिंदुस्थान सरकारनें संस्थानांच्या कारभारांत हात घालावा असा स्पष्ट नियम लिहिला गेला म्हणजे जी गोष्ट आज अपरिहार्य व अपवादात्मक परिस्थितींत होते ती नित्य नियमानें होऊं लागेल. सारांश, आज ब्रिटिश सरकारनें नेमलेल्या कमिटीकडे हे संबंध ठरविण्याचें काम सोपविणें म्हणजे संस्थानिकांनीं हात दाखवून अवलक्षण करून घेण्यासारखेंच आहे. इंदूर, नाभा, हैदराबाद किंवा भरतपूर या संस्थानांच्या बाबतींत जें अपवादभूत म्हणून धोरण स्वीकारलें गेलें त्याला कमिटीच्या हातून सार्वत्रिक, सार्वकालिक व नियत असें स्वरूप प्राप्त होईल. इतकेंच नव्हे तर अपवादात्मक म्हणूनहि आज ज्या गोष्टी सरकारला करतां येत नाहींत त्याहि करण्याचे अधिकार त्यांस प्राप्त होण्याचा संभव आहे.

कमिटीच्या कार्यक्रमपत्रिकेंतील शब्दयोजना पाहिली तर ही गोष्ट स्पष्ट दिसून येईल. ती कार्यक्रमपत्रिका अशी—" (१) सार्वभौम सत्ता व संस्थानें यांच्या परस्परसंबंधांविषयीं, विशेषतः तहनामे, करार व सनदा आणि रूढि यांच्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा विचार करून, रिपोर्ट करणें. (२) संस्थानें व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांच्यामधील जमाखर्चाच्या व आर्थिक संबंधांबद्दलच्या व्यापक प्रश्नांची चौकशी करणें व (३) हे संबंध अधिक समाधानकारक रीतीनें जुळावे यासाठीं कमिटीला अवश्य व इष्ट वाटतील त्या नव्या सूचना करणें." पहिल्या कलमांत तहनाम्याचा उल्लेख असला तरी शेवटच्या रूढीनें त्यावर बोळा फिरविण्याची व्यवस्था केली आहे. आर्थिक संबंधाच्या प्रश्नांना 'व्यापक' म्हणून त्यांचे बाबतींत तहनाम्याचें बंधन मानण्याचें कारण नाहीं हें सुचविलें आहे. आणि शेवटच्या कलमांत तर इष्ट व अवश्य वाटतील अशा हव्या त्या नव्या सूचना करण्याचा अधिकार कमिटीला दिला आहे.

पण आज असें हात दाखवून अवलक्षण करून घेण्यास संस्थानिक तयार झाले याचें कारण त्यांना यापेक्षां यापुढील येणारें संकट मोठें वाटलें व म्हणून तें टाळण्यासाठीं त्यांनीं हें पत्करलें. हिंदी कायदेमंडळाचे अधिकार वाढतां वाढतां परराष्ट्रीय संबंधाचें खातें किंवा निदान त्यांतील संस्थानिकांचा विभाग तरी या कायदेमंडळाच्या अधिकारकक्षेंत येण्याचा आज ना उद्यां संभव आहे. त्यापूर्वींच हिंदुस्थान सरकारचे व आपले संबंध ठरवून टाकले म्हणजे त्यांत हिंदी कायदेमंडळास फारशी ढवळाढवळ करतां येणार नाहीं असा संस्थानिकांनीं विचार केलेला दिसतो. हिंदुस्थान सरकार आज हे संबंध ठरवितांना फक्त आपल्यापुरतें पाहील. पण हिंदी लोकांच्या कायदेमंडळाचे हातीं आजच्यासारख्या अनिश्चित स्थितींत हे संबंध गेल्यास संस्थानी प्रजेला अधिक अधिकार देण्याच्या दृष्टीनें कायदेमंडळ त्यांत ढवळाढवळ करील. हिंदुस्थानांतल्या राज्यपद्धतीप्रमाणें संस्थानांत राज्यपद्धति सुरू व्हावी, दोनहि प्रजेला सारखें स्वातंत्र्य मिळावें व सर्व हिंदुस्थानची मिळून एक संयुक्त (फेडरल) अशी घटना व्हावी अशी हिंदी लोकांची आकांक्षा आहे. असल्या संयुक्त राज्यघटनेंत संस्थानिकांना सनदशीर अधिकारी (कॉन्स्टिटयूशनल गव्हर्नर) यासारखे अधिकार राहतील. ही गोष्ट संस्थानिकांना नको आहे. त्यांना आपलें अस्तित्व निराळें राखावयाचें आहे व प्रजेलाहि हक्क द्यावयाचे नाहींत.

येवढें साधण्याकरितां, सार्वभौम सरकारशीं हवें तेवढें नमतें घेण्यास ते तयार आहेत. तहनामे–करार हे पायांखालीं तुडवले गेले तरी चालेल. ब्रिटिश सरकारचा हवा तो सासुरवास पत्करूं पण प्रजेला अधिकार व हिंदी लोकांना आपल्या कारभारांत हात घालण्याचा हक्क प्राप्त होण्याचा प्रसंग नको! अशीच या एकंदर प्रकारावरून त्यांची वृत्ति उघड होत आहे. किंबहुना संस्थानिक व बडे ब्रिटिश अधिकारी यांची दोनहि प्रजेच्याविरुद्ध ही एक गुप्त कारवाईच होय आणि तिचा जितका निषेध करावा तितका थोडाच होईल. आणि ही गुप्त कारवाई चालूं असतां " हिंदी स्वराज्याला संस्थानिकांचा विरोध नाहीं " असें त्यांच्या हस्तकांनीं जाहीर करावें हा शुद्ध मानभावीपणा नव्हे काय? कारण संस्थानिकांची ही प्रत्यक्ष कृति अशा प्रकारची आहे कीं त्या योगें हिंदुस्थानच्या भावी राज्यघटनेच्या कामीं कायमचा व दुर्भेद्य असा अडथळा उत्पन्न व्हावा; आणि यासाठीं सार्वभौम सरकारचें त्यांचेवरील नियंत्रण अधिक जाचक झालें तरी पत्करण्यास ते सिद्ध आहेत. सारांश,

आपलें नाक कापून हिंदी स्वराज्याला अपशकुन करण्याचा प्रयत्न असेंच संस्थानिकांच्या या उपक्रमाचें स्वरूप आहे.

आजच्या स्थितींत संस्थानें व ब्रिटिश हिंदुस्थान यांची संयुक्त घटना होणें अगदीं अशक्य व असंभवनीय आहे, तसा प्रयत्न झाल्यास हिंदुस्थानच्या कारभारांत घोटाळे उत्पन्न होतील म्हणून संस्थानांच्या प्रश्नांत तूर्त हात घालूं नका असें सर शिवस्वामी अय्यर यांचेसारखे राज्यघटना-कायदेपंडित म्हणत आहेत. पण प्रत्यक्ष परिस्थितींतून नवे मार्ग काढीत असतांच राज्यघटनाशास्त्र बनत असतें. संयुक्त घटना अमेरिकेंत प्रथम उत्पन्न होण्यापूर्वी तरी राज्यघटनाशास्त्रज्ञांच्या पुस्तकांत ती कोठें होती ? प्रत्यक्ष परिस्थितींतूनहि मार्ग काढण्यासाठींच ती नवी उत्पन्न करावी लागली आणि मग राज्यघटनाशास्त्रज्ञांची अविभाज्य सत्तेची तात्त्विक कल्पनाहि त्यामुळें त्यांना बदलावी लागली. युरोपमधील देशांच्या घटनांचा इतिहास पाहिला तर त्यांनींहि अशा प्रकारच्या अनेक अडचणींतून मार्ग काढला आहे असें त्यांना दिसून येईल. सारांश, त्या दिशेनें प्रयत्न केल्यास व हिंदुस्थानची संयुक्त घटना करण्याचे दृष्टीनें संस्थानांची आजपासून सुधारणा केल्यास संयुक्त संघटना होणें अशक्य अगर अडचणीचें होणार नाहीं. मुंबईच्या परिषदेंत स्वागताध्यक्ष राजाबहादुर गोविंदलाल यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितल्याप्रमाणें पूर्वी ६९४ संस्थानें होतीं तीं आतां ५६१ च आहेत. हा संकोच कसा झाला हें सरकारच्या पोलिटिकल खात्यालाच माहीत. पण सरकारला आपल्या सोयीसाठीं जसा संकोच करतां येतो त्याप्रमाणें स्वराज्यघटनेच्या सोयीसाठींहि लहान लहान संस्थानांचे गट करून अगर अन्य रीतीनें ही संस्थानांची संख्या अधिक आटोपशीर करतां येईल व ब्रिटिश प्रजेइतकेच संस्थानी प्रजेसहि हक्क प्राप्त झाल्यास समान दर्जामुळें संयुक्त संघटना करणें सुलभ जाईल. कॉंग्रेसचे अध्यक्ष डॉ. अन्सारी यांनींहि आपल्या भाषणांत हिंदुस्थानची संयुक्त राज्यघटना करण्याबद्दलच सुचविलें आहे. सर्व हिंदुस्थानची मिळून एक घटना करावयाची तर संयुक्त घटनाच करणें प्राप्त आहे.

पण संस्थानिकांना संयुक्त संघटना ही एक प्रकारची आपत्ति वाटते. ब्रिटिश सरकारचे मांडलिक म्हणून कितीहि कनिष्ठ दर्जा प्राप्त झाला तरी चालेल, पण स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या संयुक्त घटनेंत सनदशीर अधिकारी होणें ही गोष्ट त्यांना नको आहे. अरेरावी ब्रिटिश राज्यसत्तेच्या ताटाखालचीं मांजरें होणें त्यांना

श्रेयस्कर वाटतें; पण प्रभावी राजसत्तेचें नियंत्रण स्वीकारणें ही त्यांचे दृष्टीनें मोठी नामुष्कीची गोष्ट होय. हिंदुस्थानची संयुक्त संघटना होण्याचे बाबतींत आज जी संस्थानांची अडचण आहे ती ते कायमची व पक्की करून ठेवीत आहेत. ज्या संस्थानिकांच्या रक्षणासाठीं ५७ सालच्या बंडांत हिंदी शिपायांनीं व लोकांनीं आपलें रक्त सांडलें व प्राणाहुति दिल्या त्याच संस्थानिकांकडून अशा रीतीनें हिंदुस्थानवर ब्रिटिशांचा अंमल कायम व पक्का करून ठेवण्याची व्यवस्था होत आहे. ५७ सालच्या बंडानंतरहि हिंदी पुढाऱ्यांनीं संस्थानिकांच्या हक्कांचें अभिमानानें संरक्षण करण्याचीच खटपट केली. या सर्व उपकारांची फेड अशा रीतीनें होत असलेली पाहून संस्थानिकांबद्दल आज जी कांहीं थोडी आपलेपणाची सहानुभूति लोकांत आहे तीहि नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

पण संस्थानिक स्वतः होऊन प्रजेला अधिकार देण्यास तयार नसले किंवा हिंदुस्थानच्या संयुक्त संघटनेंत सामील होण्यास तयार नसले तरी दक्षिण संस्थान प्रजा परिषदेचे अध्यक्ष श्री. बाबूराव गोखले यांनीं म्हटल्याप्रमाणें जगभर पसरलेल्या लोकसत्तेच्या लाटेला संस्थानिक आपल्या केरसुणीनें कोठवर अडवणार? ज्या लोकसत्तेच्या ओघाला त्यांच्याहून वरिष्ठ अशा ब्रिटिश साम्राज्य सत्तेलाहि हळूहळू वाट काढून देणें प्राप्त होत आहे त्या ओघापुढें हतप्रभ झालेल्या बुद्धिबळांतील राजांनाहि आज ना उद्यां नमावें लागेल. आज प्रजेवरील जी अनियंत्रित सत्ता राखण्याकरितां ब्रिटिश सरकाराशीं संगनमत करून संस्थानिक आपले हक्क घालवीत आहेत, ती सत्ताहि उद्यां प्रजेच्या चळवळींनें हळूहळू कमी होणारच होणार. हेंहि गेलें व तेंहि जाणार. मग यांत संस्थानिकांनीं काय साधलें? यापेक्षां त्यांनीं आपण होऊनच प्रजेला जबाबदारीचें स्वराज्य दिलें तर आज त्यांच्या तहनाम्यान्वयें उत्पन्न झालेल्या हक्कांबद्दल उदासीन असलेली, किंबहुना हे हक्क नष्ट व्हावेत असेंच मनांतून इच्छिणारी प्रजा, त्या हक्कांच्या संरक्षणाच्या कामीं संस्थानिकांच्या बाजूनें पूर्वीप्रमाणेंच आत्मीय भावनेनें झगडेल यांत संशय नाहीं.

जमखिंडी संस्थान प्रजापरिषद्

अधिवेशन पहिलें, १९२७

(अध्यक्षीय भाषण)

ज्याप्रमाणें चित्रकार व कारागीर आपल्या सौंदर्याच्या कल्पनेप्रमाणें आपला आनंद मूर्त स्वरूपांत आणण्याकरितां मूर्ति बनवितो, त्याप्रमाणें लोकमान्य टिळकांविषयीं आपणांस वाटत असलेला अभिमान, आदर व त्यांच्याविषयींचें प्रेम मिरवणुकीच्या वेळीं आपण व्यक्त करीत होतां व प्रजापरिषद भरविण्याची आपली आकांक्षा फलद्रूप झाली ह्याबद्दलहि आपणांस आनंद होत होता हें युक्तच आहे. प्रजापरिषद भरविण्याची परवानगी श्रीमंतांनीं दिली हें त्यांसहि भूषणास्पदच आहे, व यामुळेंच श्रीमंतांना प्रजेविषयीं किती कळकळ आहे हें दिसून येईल. श्रीमंतांनीं प्रजापरिषदेला परवानगी दिल्यानंतर त्यांची जबाबदारी संपली आहे व ही परिषद पार पडेपर्यंत ज्या गोष्टी घडल्यानें श्रीमंतांना विषाद वाटेल अशा गोष्टी घडणें इष्ट नाहीं. परस्परांचा विश्वास कायम राहिला पाहिजे. प्रजेनें आपल्या अडचणी काय आहेत व आपलीं गाऱ्हाणीं काय आहेत यासंबंधीं स्पष्टपणें चर्चा करून तीं राजाच्या कानांवर घालण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं.

प्रजेनें आपला हक्क मागणें व गाऱ्हाणीं सांगणें हा गुन्हा होत नाहीं व त्याला कोणाचा प्रतिबंधहि नाहीं. तरी पण मागणी मागतांना कांहीं बंधनें पाळावीं लागतात व तीं अशीं—(१) आपले हे जसे राजे आहेत तसेच ह्या राजांचे अधिराजे आहेत. तेव्हां ब्रिटिश मुलुखांतील चळवळीबद्दल व त्यांच्या हितसंबंधांबद्दल येथें चर्चा करूं नये. (२) राजाची, राजघराण्याची किंवा कोणत्याहि अधिकाऱ्याची व्यक्तिशः निंदा करणें योग्य नाहीं. (३) धर्मासंबंधानें व जातीजातींतील द्वेषासंबंधानेंहि बोलूं नये. ह्याच्या उलट संस्थानाधिपतींनींहि अमुक मागितलें तरच परवानगी देतों असें म्हणूं नये. प्रजापरिषदेचें अधिवेशन दरवर्षीं भरून, प्रजेला आपलीं गाऱ्हाणीं मांडूं देणें व राजकीय हक्कांची जाणीव उत्पन्न करून देणें इष्ट असल्यामुळें ही जबाबदारी ओळखूनच काम केलें पाहिजे. १९१६पूर्वीं ही चळवळ विशेष जोरांत नव्हती व त्यापूर्वीं ब्रिटिश मुलुखांतहि स्वराज्याच्या मागणीची चळवळ विशेष जोरानें सुरू झाली

नव्हती. लो. टिळकांनीं धैर्यानें व स्वार्थत्यागानें खुद्द बादशहांच्या तोंडांतूनहि ह्या शब्दाचा उच्चार करवून घेतला व स्वराज्य मागणें हा गुन्हा होत नाहीं असा जाहीर निकाल लावून घेतला. मॉंटेग्यु-चेल्म्सफर्ड रिपोर्टांत संस्थानांच्या हितसंबंधाला थोडीशी जागा मिळली आहे व त्यामध्यें ह्या स्वराज्याच्या मागणीच्या चळवळीची आग तुमचेकडे पसरेल, लक्षांत ठेवा, असा संस्थानिकांना इशारा दिला आहे. पुढेंमागें तुम्हांला देखील स्वराज्याचे अधिकार दिले जातील; पण आमच्या असेंब्लींत सध्यां तर संस्थानांचा उच्चारहि करतां येत नाहीं आणि संस्थानांच्या अंतर्गत कारभारांत पडूं नये हेंच मत सध्यां कॉंग्रेसमध्यें प्रभावी आहे.

राजा व प्रजा यांचे संबंध

संस्थानिकांनाहि अलीकडे आपण कोण, कोठें आहोंत, पुढेंमागें आपले संबंध कसे राहतील ह्यासंबंधानें भीति उत्पन्न होऊन ते मोठमोठ्या कायदेपंडितांचे अभिप्राय घेत आहेत. परंतु त्यांची ही भीति निराधार आहे. राजा व प्रजा ह्यांचे संबंध तीन प्रकारचे असूं शकतात व ते असे—(१) राजा हा प्रजेचा पिता; म्हणजे स्वतःच्या मुलांप्रमाणें प्रजेचें रक्षण करणें. (२) राजा हा प्रजेचा भक्षक, म्हणजे प्रजा ही केवळ गोठ्यांतील गुरें होत असें मानणें. (३) राजा हा प्रजेचा ट्रस्टी. कालानुरोधानें पाहिलें असतां तिसऱ्या प्रकारचें नातें हेंच खरें ठरतें. राजा हा प्रजेचा ट्रस्टी होय व ज्याच्या फायद्याकरितां व हिताकरितां ट्रस्टीनें झटावयाचें ती प्रजा. राजाला प्रजेच्या हिताकरितां वाटेल त्या रीतीनें खर्च करण्याची मुखत्यारी व ह्या मेहनतीकरितां त्यानें ठराविक मोबदला घेतला पाहिजे. प्रजापरिषदेची ही चळवळ क्रांतिकारक आहे हें म्हणणें खोटें आहे. मी संस्थानाचा अभिमानी आहे. पूर्वजांनीं स्वकष्टानें व स्वपराक्रमानें मिळविलेली धनदौलत व स्थापिलेलें राज्य त्यांच्या वंशजांना मिळावें हा सरळ न्याय आहे. तें त्यांच्या वंशजांना मिळूं नये हें म्हणणें युक्त कसें होईल?

आपलीं देशी संस्थानें हीं जुन्या कर्तृत्वाचा अभिमान दाखविण्याची जागा आहे. पुढेंमागें वेळप्रसंगीं हीं संस्थानेंच उपयोगी पडतील. हिंदुस्थानच्या $\frac{3}{4}$ भागावर परकी सत्तेचा जलप्रलय झाला आहे असें म्हटलें तर $\frac{1}{4}$ भाग तरी सुस्थित राहावा हीच इच्छा. मात्र संस्थानिकांनींहि आपल्या प्रजेला दूर लोटूं नये. न्यायान्याय व युक्तायुक्त ठरविण्याचे बाबतींत प्रजेचा सल्ला संस्था-

निकांनीं घ्यावा व त्याकरितां आमचें संस्थान अगदीं लहान आहे, त्यामध्यें मंत्रिमंडळ तें कसें बनणार व त्याला प्रातिनिधिक स्वरूप कसें येणार अशा पोकळ सबबी पुढें न आणतां प्रजेला आपल्या आकांक्षा पूर्ण करून घेण्याकरितां व आपल्या अडचणी दूर करून घेण्याकरितां एक लहानसें प्रातिनिधिक कौन्सिल द्यावें. प्रजेनें आम्हाला चार जबाबदारीचे हक्क द्या व आम्ही म्हणतों तसें वागा असें म्हटलें तर त्यांत वावगें तें काय? दक्षिणी संस्थानांत जमखिंडी संस्थानाचा नंबर बराच वर लागेल यांत शंका नाहीं. येथें न्यायदानाची पद्धति स्वतंत्र आहे व दुय्यम शिक्षणहि मोफत दिलें जातें व सुराज्याचीं तत्त्वेंहि बरींच खोल गेलीं आहेत. तरी पण सुराज्यांतर्गत स्वराज्य असणें आवश्यक आहे. अधिकार मागणें हें दुधारी शस्त्र आहे. प्रजेनें स्थानिक स्वराज्यासारख्या संस्था, ग्रामपंचायती, पतपेढ्या वगैरेंतून उत्तम प्रकारें कामें करून आपली पात्रता सिद्ध केली पाहिजे व राजानेंहि प्रजेच्या आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां व जबाबदारीचें स्वातंत्र्य देण्याकरितां प्रातिनिधिक कौन्सिल अमलांत आणणें अवश्य आहे.

संस्थानिकांची स्वार्थी कारवाई

वर हात खालीं लाथ!

‘बाजार भरण्याच्या आधींच उचल्ये कंबर बांधतात’ अशी एक म्हण आहे! स्वराज्याच्या चालू चळवळींत या म्हणीचा प्रत्यय मोठा मौजेचा आला. स्वराज्याचा बाजार अजून हिंदुस्थानांत भरावयाचाच आहे. पण त्याच्या आधींच उचल्या संस्थानिकांनीं गुजरीच्या दंगलींत काय हाताला लागेल तें उपटून पळून जाण्याला जणूं काय कंबरा बांधल्या! गतवर्षीं सायमन कमिशन नेमण्यांत आलें तें आणखी कांहीं नवे हक्क देतें, कीं दिलेले कांहीं जुनेच हक्क काढून घेतें, याची अद्यापि वानवाच आहे. पण यामुळें जणूं कांहीं “हिंदपुत्राच्या हातीं आतां संपूर्ण स्वराज्य आलें व आपली धडगत राहिली नाहीं, म्हणून राजे—बादशहांनीं आपल्या संरक्षणाला धावले पाहिजे” असा संस्थानिकांनीं धावा मांडला! दुसरेपणाची बायको लाडकी खरी, पण नवरा मरण्यापूर्वींच सावत्र मुलाकडून अन्नवस्त्र मागण्याकरितां एखाद्या सधवा

विधवेनें कोर्टांत अर्ज करावा तशी संस्थानिकांच्या हातून ही घिसाडघाई झाली खास! सायमन कमिशनाबरोबर त्यांनीं बटलर कमिटी नेमवून घेतली आणि २० लक्ष रुपयांचा मलिदा चारलेला बॅरिस्टर तिच्यापुढें उभा करून, 'भावी हिंदी स्वराज्याशीं आमचा कांहीं एक संबंध राहूं नये' अशी तक्रार निर्लज्जपणानें उघड मांडली. पण नेहरू कमिटीच्या रिपोर्टांत या कांगावखोर तक्रारीला खरपूस उत्तर दिलें आहे. आणि संस्थानी प्रजेच्या वतीनें दि. ब. रामचंद्रराव व प्रो. अभ्यंकर यांनीं विलायतेंत चळवळ सुरू केली आहे. हिंदी स्वराज्याच्या चळवळीला अपशकुन करण्याकरितां स्वतः सरकारनें संस्थानिकांच्या लोभाचा भस्मासुर निर्माण केला, तो संस्थानी प्रजेप्रमाणें गव्हर्नर जनरलाच्या डोक्यावरहि हात ठेवूं पाहत आहे. पण संस्थानिकांनीं लक्षांत ठेवावें कीं, आपलें काम झाल्याबरोबर इंग्रज सरकार या भस्मासुराचा हात त्याच्याच डोक्यावर ठेवावयाला लावून त्याचें पुनः भस्म करणार आहे! उगीच गमजा नकोत!

एका गोष्टींत चार गोष्टी साधाव्या त्याप्रमाणें या संस्थानिकांनीं आरंभिलेली कारवाई चौफेर आहे. ती अशी—(१) जुने तह व करारनामे वज्रलेप करून घ्यावयाचे. (२) हिंदुस्थान सरकारचा संबंध तोडून टाकावयाचा व तो थेट बादशहांशीं जोडावयाचा. (३) आपल्या अंतर्व्यवस्थेंत म्हणजे संस्थानी प्रजेच्या कारभारांत गव्हर्नर जनरलांनींच काय पण खुद्द राजेसाहेबांनींहि हात घालूं नये असें ठरवून घ्यावयाचें. आणि (४) आपले जे कोणी मांडलिक असतील नसतील त्यांच्यावर अधिराजत्व संपादावयाचें. यांपैकीं पहिल्या तीन मुद्दयांची चर्चा सर्वत्र सुरूच आहे. परंतु चौथा मुद्दा लोकांच्या डोळ्यांपुढें अद्यापि तितकासा आलेला नाहीं. म्हणून त्याचेंच थोडेंसें विवेचन करण्याचें आज आम्हीं योजिलें आहे.

हिंदुस्थानांत सुमारें सातशें 'संस्थानें' आहेत. यांत हैदराबादच्या निजामापासून तों लहानांत लहान संस्थान नहारा (रेवाकाठा एजन्सी) येथपर्यंत सर्वांचा समावेश होतो. 'श्वानं युवानं मघवानमाह' या सुभाषितांत वर्णिलेल्या विचारी पाणिनीच्या अविचाराप्रमाणें हीं लहान-मोठीं संस्थानें एकाच सूत्रांत गोंविलेलीं आहेत व तें सूत्र म्हटलें म्हणजे 'परवशता'. पण या परवशतेचा विसर पाडून घेण्याचे प्रकार मात्र अनंत आहेत. कोणी संस्थानिक आम्ही बादशहाच्या बरोबरीचे 'मित्र व दोस्त' म्हणवितात. कोणी अगदींच

मित्र व दोस्त म्हणवून घेण्याला लाजतात, पण आम्ही 'स्वतंत्र' आहों असें म्हणून स्वाभिमान संभाळतात. कोणी बोलूनचालून मांडलिक आहेत, पण आम्ही जबाबदार असलों तरी खुद्द ब्रिटिश सरकारला, वरिष्ठ संस्थानिकाला नाहीं असा हक्क सांगतात. या सर्व ब्रह्मघोटाळ्याचें खरें कारण असें कीं, कंपनी सरकारनें सापडेल तेथें, सापडेल तेव्हां, सापडला तसा उणा-पुरा, खरा किंवा नांवाचा तह प्रत्येक संस्थानिक म्हणविणाराशीं केला आहे; व जेथें तह नाहीं तेथें चालू वहिवाटीनें ती उणीव भरून काढली आहे.

इंग्रज सरकारच्या ताब्यांत हा अभागी देश जाण्याच्या वेळीं त्याची स्थिति कशी विस्कळित होती, कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत कसा नव्हता, जो तो आपापल्यापुरतें कसें पाहत होता, याची कल्पना येण्याला संस्थानिकांचा इतिहास हें उत्तम साधन आहे! असो. जोंपर्यंत संस्थानिकांत चळवळच नव्हती, व जो तो कोणीकडून तरी व्यक्तिशः आपलें बस्तान सरकारशीं बसविण्याचा प्रयत्न करीत काळ कंठीत झुरत होता, तोंपर्यंत संस्थानी राजकरण हें पडदानशीन स्त्रीप्रमाणें गुप्त स्वरूपांत होतें. पण अलीकडे संस्थानिकहि कांहीं अंशीं पडदा बाजूला सारून पुढें येऊन सामुदायिक चळवळ करावयास शिकले. पण त्यामुळें त्यांच्या परवशतेच्या जाळ्याचे धागेदोरे लोकांना अधिक दिसूं लागले.

इकडे सरकारनेंहि संस्थानिकांच्या चळवळीला मान दिल्यासारखें दाखवून 'चेंबर ऑफ प्रिन्सेस' (नरेंद्रमंडळ) नांवाची सभा स्थापली; व आतां तर बटलर कमिटी नेमल्यामुळें सरकार व संस्थानिक यांच्या नात्यागोत्याची सगळीच जमीन कायदेपंडितांच्या युक्तिवादाच्या फाळानें नांगरून निघूं घातली आहे. नरेंद्रमंडळ स्थापल्यामुळें संस्थानिकांची वर्गवारी करणें भाग पडलें. आणि संस्थानिक सातशें असले तरी तह, कराररनामा अशा कायदेशीर गोष्टींचे प्रकार दोन-तीन असल्यामुळें, मोठ्याबरोबरच लहान संस्थानिकांच्या हक्कांचा विचार डोळ्याआड करणें कठीण झालें. अजूनहि कांहीं संस्थानिक नरेंद्रमंडळाला भेट देत नाहींत व त्यांत बसत नाहींत. कांहीं संस्थानिक बटलर कमिटीकडे तुच्छतेनें बघत नसले तरी, श्रम व खर्च न लागतां आपलें काम परस्पर होऊन जाईल अशा मुत्सद्देगिरीच्या विचारानें जागा धरून बसले आहेत. पण उलट कांहीं संस्थानिकांना नरेंद्रमंडळांत स्थान नसतां

किंवा बटलर कमिटीकडून निमंत्रण नसतांहि, त्यांनीं आपले दूत कमिटीच्या पाठीवर सोडून आपल्या हक्कांची जाणीव व दक्षता प्रकट केली आहे !

एकंदर संस्थानांची संख्या सुमारें सातशें असली तरी नरेंद्रमंडळांत फक्त सुमारें अडीचशेंचाच समावेश प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष झालेला आहे. बटलर कमिटीनें आपली प्रश्नावलि इतक्यांकडेच पाठविली आहे. पण या कमिटीच्या चौकशीचें फळ पदरांत पडावयाचें तें यांच्याहून फार थोड्या संस्थानिकांच्या पदरांत. 'वर हात खालीं लाथ' या शब्दांनीं ज्यांच्या धोरणाचें वर्णन आम्हीं वर केलें आहे तें याच संस्थानिकांच्या धोरणाचें. कारण तहांचा आधार दाखवून एकीकडे त्यांना आपल्या अधिकाराची बढती करून घ्यावयाची आहे, तर दुसरीकडे त्यांना हे तह गुंडाळून ठेवून किंवा पायांखालीं तुडवून, आपल्या अंकित किंवा मांडलिक संस्थानांचें आज असलेलें थोडेबहुत स्वातंत्र्य-हि नष्ट करावयाचें आहे ! एकवीस वर्षें वयाच्या प्रत्येक हिंदी स्त्री-पुरुषाला मतदारीचा हक्क असावा, व तो लोकसत्ताक स्वराज्याचा सरदार बनावा, ही नेहरू कमिटीची उदार शिफारस कोणीकडे ! आणि आपला बडेजावपणा वाढवितांना त्याचबरोबर आपल्या वर्गांतील इतरांचा मानमरातब कमी करण्याची संस्थानिकांची नीच कारवाई कोणीकडे !

आणि असा हा विरोध पाहिला म्हणजे संस्थानिकांच्या अंधाऱ्या मनो-विवरांत नव्या विचारसूर्याचा एक किरणहि अद्यापि शिरला नाहीं असें मोठ्या कष्टानें आम्हांस म्हणावें लागतें. हा सर्व देखावा पाहून वेदांतील लोक सांगतात त्या चुटक्याची आठवण होते. माशी खावयाला मिळणार म्हणून बेडूक दबा धरून बसलेला, बेडूक खावयाला मिळेल म्हणून साप दबा धरून बसलेला, व साप खावयाला मिळेल म्हणून मुंगूस दबा धरून बसलेलें ! त्या-प्रमाणें छोट्या संस्थानिकांपासून ब्रिटिश सरकारपर्यंत स्वार्थी भक्षकांची एकच रांग लागून गेलेली आहे. येऊनजाऊन या संस्थानी चळवळींत कायदे-शीर दाद लागत नाहीं कोणाची ? तर छोट्या मांडलिक संस्थानिकांची व यच्चयावत् संस्थानी प्रजेची ! असो. संस्थानी प्रजाजनासंबंधानें आम्ही नेहमीं लिहीतच असतों. पण त्यांच्याशीं समदुःखी असलेल्या मांडलिक म्हटल्या जाणाऱ्या संस्थानिकांचीहि स्थिति आज कशी आहे तें पाहूं.

मांडलिक म्हटल्या जाणाऱ्या संस्थानांची स्थिति अशी आहे कीं, तीं आज नांवानें कोणा मोठ्या संस्थानाखालीं आहेत, पण त्यांच्यावरती खरी

व प्रत्यक्ष देखरेख सरकारी पोलिटिकल खात्यांचीच असते. इतकेंच नव्हे तर त्यांना वरिष्ठ संस्थानानें धक्का लावूं नये याबद्दल ब्रिटिश सरकारनें मांडलिक म्हटल्या जाणाऱ्या संस्थानांना जामिनकी दिलेली असतें. कित्येक मांडलिकांशीं कारणपरत्वें सरकारचे तहवजा स्वतंत्र करारहि झालेले असतात. मांडलिक म्हणवून घेण्याची पाळी आलेल्या कित्येक संस्थानांचें महत्त्व लक्षांत घेऊन त्यांना नरेंद्रमंडळांत स्थान देण्यांत आलेलें आहे. कोणाला नजराणा माफ असतो, कोणाला दत्तकाची परवानगी अधिराज्य म्हणून नेमून दिलेल्या संस्थानाकडून घ्यावी लागत नाहीं, किंवा ती मागावी लागली तरी अखेर निर्णय ब्रिटिश सरकारकडेच असतो. मांडलिकांनाहि दिवाणी व मुलकी अधिकार प्रायः अमर्यादित असतात. पण फक्त हायकोर्टाचे किंवा सेशन कोर्टाचे फौजदारी अधिकाराचे बाबतींत त्यांच्या अधिकाराला मर्यादा असते व तेव्हांहि वरिष्ठ अधिकार, वरिष्ठ म्हटल्या जाणाऱ्या संस्थानाकडे नसून ब्रिटिश सरकारच्या पोलिटिकल खात्याकडेच असतो. तात्पर्य, मांडलिक म्हणून एक संस्थानांचा प्रतिष्ठित वर्ग आहे; व त्यांचें उत्पन्न व क्षेत्रफळ हीं लहान असलीं तरी त्यांचा संबंध प्रत्यक्ष वरिष्ठ संस्थानांपेक्षां सरकाराशींच अधिक असतो व येतो.

अशी स्थिति असतां, वरिष्ठ म्हणविणाऱ्या संस्थानांनीं आतां अशी कारवाई सुरू केली आहे कीं, " मांडलिक संस्थानांना सर्वस्वीं आमच्या हातीं सरकारनें द्यावें, त्यांच्यावर देखरेख आम्ही करूं, आणि आमच्याविरुद्ध दाद मागावयाची तर ती जशी आज मांडलिकांना एकदम व परस्पर ब्रिटिश सरकारकडे जाऊन मागतां येते तशी ती यापुढें मागतां येऊं नये ! " स्वतःसंबंधानें पाहिलें तर, या वरिष्ठ संस्थानांमध्यें त्यांच्या मांडलिकापेक्षां सुराज्यव्यवस्था अधिक आहे, किंवा अधिराजे म्हणविण्याची पात्रता त्यांच्यांत अधिक आहे असा प्रकार नाहीं. पण स्वतः यांची महत्त्वाकांक्षा इतकी वाढली आहे कीं, प्रथम यांनीं 'आम्हांला प्रांतिक गव्हर्नराच्या हातून काढून बड्या लाटसाहेबांच्या हातीं द्या' अशी मागणी केली, व आतां तर ते असें म्हणूं लागले आहेत कीं, 'आम्हांला व्हाइसरॉयहि नको तर आमचें लग्न खुद्द राजे बादशहांशींच लावा !' या मागणीचा हेतु हाच कीं, सातासमुद्रांपलीकडचा पति वरला म्हणजे इकडे वाटेल तो धिंगाणा घालावयाला व त्याच्या नांवावर हवीं तशीं सौभाग्यसुखें भोगावयाला सापडावीं !

वरिष्ठ संस्थानिकांचें म्हणणें असें कीं आम्ही स्वातंत्र्यप्रिय, स्वतंत्रता भोगण्यास आम्ही लायक, म्हणून राजे बादशहांनीं आम्हांला तर स्वतंत्रता द्यावीच पण आमच्या मांडलिकांवर वाटेल तसा जुलूम करण्याचीहि परवानगी आम्हांस द्यावी. पण हें हास्यास्पद नव्हे काय? कल्पना करा कीं एखादा कैदी जेलरला म्हणूं लागला कीं, "माझ्या कोठडींत एक पिंजरा ठेवावयाला मला परवानगी द्या, कारण त्याच्या बंदींत मी एक पोपट ठेवला म्हणजे माझ्या पायांत बिड्या असल्या तरी त्याचें दुःख वाटणार नाहीं. कारण माझ्याहि हातीं एक कैदी असेल!" किंवा समजा कीं, या कैद्याला सोडून देण्यांत येऊं लागलें तेव्हां तो जेलरला म्हणाला, "माझी मुक्तता करतां ती खरी कशावरून? ती खरी ठरण्याला मला तुमचा दुसरा एक कैदी माझा गुलाम म्हणून घरीं घेऊन जाण्याला माझ्या स्वाधीन करा." वरिष्ठ संस्थानांनीं स्वतः बंदींत असतां आजवर पहिल्या कैद्याप्रमाणें हक्क सांगितला. आतां ते स्वातंत्र्येच्छु झाले आहेत तेव्हां या दुसऱ्या कैद्याप्रमाणें हक्क सांगूं लागले आहेत. पण दोहोंतहि असंबद्धपणा व हास्यास्पदता सारखीच आहे.

स्वतंत्रतेचा सामान्य अर्थ "दुसरा कोणी जुलूम करीत असेल तर त्यापासून आपली मुक्तता" असा आहे. "मला इच्छेप्रमाणें दुसऱ्या कोणावर जुलूम करण्याची मोकळीक" असा नव्हे! पण अधिराजे म्हणविणारे संस्थानिक स्वतंत्रतेचा हा दुसराच अर्थ करतात असें दिसतें. उघडच आहे. लहान मुलीला आई व्हावेंसें वाटलें तरी तिची ती आकांक्षा सफळ होण्याला तेव्हां साधन एकच; म्हणजे रागें भरावयाला व उगीच गालगुच्चे घेण्याला हातांत एक बाहुली मिळणें हें. शहाण्या आया लहान मुलींची समजूत अशीच बाहुली देऊन काढीत असतात. आणि इंग्रज सरकारहि 'बड्या' संस्थानिकांच्या स्वातंत्र्याचे लाड व अधिकाराची हौस भागविण्याला त्यांच्या हातीं मांडलिक संस्थानिक देणारसें वाटतें. म्हणजे बिनखर्चीं परस्पर लाड पुरले!

पण हा अन्याय होय. बटलर कमिटीपुढें संस्थानिकांच्या हक्कांची जी चौकशी सुरू आहे ती मुख्यतः तह व करार यांच्या आधारावर. बड्या संस्थानिकांच्या कैफियती मांडतांना सर लेस्ली स्कॉट यांनीं हाच आधार घेतला आहे. पण 'याच आधारानें आमच्याहि हक्कांची चौकशी करा' असें जर मांडलिक म्हणूं म्हणतील तर तें म्हणे 'बटलर' कमिटीच्या 'चौक्यां'त बसूं

शकत नाहीं ! बटलरसाहेबांनीं संस्थानी स्वयंपाक आरंभिला तर तो सगळाच्या सगळा या चौक्यांत व्हावा. पण आखूड चौका आंखून घेऊन बसलेल्या 'परदेशी' आचाऱ्याप्रमाणें बटलरसाहेब मांडलिकांना चौक्यांत येऊं देत नाहींत ! पण त्यांतहि एक युक्ति निघूं शकते. ती अशी कीं, चौक्यांत बसलेल्या परदेशी पुरभय्या स्वयंपाक्याच्या हातांत, कोणी बाहेरून पोळी लाटून उंचावरून फेकली तर तिचा तो विटाळ मानीत नाहीं. म्हणून आम्हांला अशी सूचना करावीशी वाटते कीं, कमिटीपुढें साक्षीदार किंवा पक्षकार म्हणून न जातां आलें तरी कांहीं मांडलिक संस्थानिकांनीं बटलर कमिटीभोंवतीं घिरट्या घालण्याला पाठविलेले दूत विलायतेच्या वर्तमानपत्रांतून दुरून बोलूं शकतात, तें ऐकून तरी बटलर कमिटीनें सावध राहावें; आणि मांडलिक संस्थानांच्या पश्चात्, त्यांचें कांहीं एक म्हणणें न ऐकतां, त्यांना हातपाय बांधून वरिष्ठ म्हणविणाऱ्या संस्थानिकांच्या हातीं देण्याचा निर्दय अन्याय करूं नये. ज्या कारणाकरितां मांडलिकांना बटलर कमिटीपुढें स्थान नाहीं त्याच कारणाकरितां, कमिटीपुढें येणाऱ्या वरिष्ठ संस्थानिकांच्या कैफियतींत मांडलिकांवरील हक्कांचें कलमहि येऊं शकत नाहीं. पण त्यांनीं तें आडमुठेपणानें दडपून दिलें तरी कमिटीनें त्याचा विचार करूं नये हेंच न्यायाचें होईल.

बरें, कमिटीनें हा मुद्दा विचाराला घेतला तरी तिला असाच निर्णय करावा लागेल कीं तह म्हणजे तह, आणि करार म्हणजे करार. त्याचा पवित्रपणा, त्याचें बंधन, मांडलिक असला म्हणजे कमी व वरिष्ठ संस्थानिक म्हटला म्हणजे जास्त असूं शकतें असें नाहीं. "वचन हें सत्याप्रमाणें निरपेक्षच असतें." मांडलिकांना दिलेलीं "वचनें, आश्वासनें व जामिनक्या या लक्षांत घेऊं नका," असें वरिष्ठ संस्थानिक सरकारला म्हणावयाला कधींहि कमी करणार नाहींत; तितके ते बेशरम आहेतच. पण मांडलिकांना अशांच्या हातीं देऊन आपण काय मिळविणार ? याचा सरकारनें विचार करावयाला पाहिजे. समुद्र खवळला तर जहाजावरून तेलाचें एखादें पीप ओतून देणें ठीक आहे. पण जहाजाचें ओझें कमी व्हावें म्हणून त्यावर आश्रय घेणारा मनुष्य फेकून देणें हा गुन्हा आहे बादशहांनीं आपल्या शिकारखान्यांतील पिंजऱ्यांत, रंगीबेरंगी पोपटांप्रमाणें आमचे संस्थानिक आपल्या करमणुकीकरितां व वैभवाकरितां ठेवून त्यांचें स्वातंत्र्यहरण केलेंच आहे. पण त्याचा मोबदला म्हणून, किंवा या पोपटांना

आपल्या चोंचीनें स्वतःचें भक्ष्य मिळविणें अशक्य झालें म्हणून, बादशहांनीं मांडलिकांची कीडमुंगी आपल्या हातानें उचलून या पोपटांना खाऊ घालणें ही स्वातंत्र्यनाशाच्या एका गुन्ह्याला हत्येच्या दुसऱ्या गुन्ह्याची जोडच होईल.

राजेलोकहि 'स्वराज्य' मागतात !

(केसरी—२६ एप्रिल १९२९)

तीन आठवड्यांपूर्वी दिल्ली येथें नरेंद्रमंडळाची सभा पांच दिवस काम चालून समाप्त झाली. सभा इतर बाबतींत पूर्वीप्रमाणें झाली. पण यंदा प्रथमच ती अवांतर लोकांना पाहण्या-ऐकण्याला मोकळीक ठेवण्यांत आल्यामुळें तिच्यासंबंधानें उघडपणें कांहीं लिहिणें-बोलणें शक्य झालें आहे. नरेंद्र-मंडळासंबंधानें जनतेच्या दृष्टीनें हा फारच महत्त्वाचा फरक झाला. यापूर्वींहि मंडळाच्या बैठकींत काय झालें हें बाहेर अगदींच कांहीं कोणाला कळत नव्हतें असें नाहीं, कळत होतें पण तें पानाड्याला पाणी कळावें, किंवा पायाळाला भूमिगत द्रव्य कळावें, किंवा गुप्त पोलिसाला कटाची बातमी कळावी, त्याप्रमाणें कळत होतें. आणि या गुप्त कामाची उघडपणें चर्चा करणें कठीण असे. कारण त्यामुळें बातमी फोडल्याचा आरोप आपल्यावर येईल कीं काय अशी भीति नरेंद्रमंडळाच्या प्रत्येक सभासदाला वाटत राही, आणि वर्तमानपत्रकारांनाहि कांहींहि लिहितांना आपण शिष्टाचार पाळीत नाहीं असा शरमिंदेपणा वाटत असे. आतां पडदानशीन स्त्री झाली तरी स्वतः ती पडद्याच्या झरोक्यांतून परपुरुषांचें तोंड पाहत नाहीं असें नाहीं, आणि वाऱ्यानें अथवा स्त्रीच्या हालचालीनें तिच्या चेहऱ्याचा कांहीं भाग लोकांना ओझरता तरी दृष्टीस पडतोच; पण तोंड उघडें ठेवल्यानें सभ्य स्त्रीच्या अब्रूला कमीपणा येत नाहीं किंवा प्रेक्षकांच्या मनांत कुविचारच येतात असें नाहीं, ही गोष्ट अनुभवानेंच कळून येतें. ह्याप्रमाणें आपलें काम उघडपणानें केल्यास आपल्या अब्रूला किंवा बहुमानाला कमीपणा येत नाहीं ही गोष्ट नरेंद्र-मंडळाला स्वतःच्या स्फूर्तीनें कळून आली व बुद्धीला पटली. म्हणून या मंडळापैकींच कित्येकांनीं सभेचा दरबार यापुढें खुला राहावा असें ठरविलें. आणि यंदा सभेच्या पहिल्या

दिवशीं तसा ठराव होऊन दुसरे दिवसापासूनच तो अमलांत येऊं लागला. त्यामुळें सभेच्या कामाचा वृत्तांत वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध होऊं लागला आणि त्यासंबंधानें आतां दोन शब्द उघडपणें लिहिणें वा बोलणें हें शिष्टाचार न सोडतां करतां येऊं लागलें आहे. आमच्या मतें ही सुधारणा नरेंद्रमंडळाच्या सभासदांना भूषणास्पद असून परिणामीं ती हितावह आहे असेंहि त्यांच्या अनुभवाला येईल.

ज्यांनीं नरेंद्रमंडळाची बैठक येंदा पाहिली त्यांना प्रथमच ही गोष्ट नजरेला आली कीं, आमच्या राजे लोकांना पोशाकाचा साधेपणा आवडूं लागला आहे. तसेंच व्हाइसरॉय कोणी देव नव्हे किंवा वाघ नव्हे; अर्थात् त्यांच्याविषयीं फाजील पूज्यता किंवा भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं, हें राजे व संस्थानिक यांनाहि कळूं लागलें आहे. पूर्वीं व्हाइसरॉयसाहेबांची गांठ घेणें व परतभेट स्वीकारणें एवढेच प्रसंग त्यांना लाभत असत. यामुळें आपल्या पोशाकाची सजावट कशी करावी, आदरातिथ्यांत कांहींहि उणें न पडण्याला कसें जपावें, आणि साहेबांची मर्जी कशी संभाळावी या विचारांत व चिंतेंतच संस्थानिक चूर असत. शिवाय अशा गांठी-भेटींत कुशल प्रश्नच सहसा व्हावयाचे, हवापाण्याच्या रिकामटेकड्या गोष्टी चालावयाच्या; पण परस्पर हितसंबंधाच्या प्रश्नाची चौकशी कधींहि व्हावयाची नाहीं. आधीं या भेटी-परतभेटींचा प्रसंग दहा-पांच मिनिटेंच चालावयाचा. त्यांतच नजर-नजराणे, अत्तरगुलाब यांचे उपचार व्हावयाचे. नटवून सजवून आणलेल्या राजकुमार-कुमारींचें कौतुक करण्याचें व त्यांना व्हाइसरॉयसाहेबांच्या चरणांवर घालण्याचें काम यांतच उरकावयाचें! शिवाय खासगी भेटींत सरकार-दरबाराचें कामकाज काढावें तर तो शिष्टाचार नाहीं. प्रश्न वादग्रस्त असले तर त्यासंबंधाचें कागदपत्र व्हाइसरॉयबरोबर कोठून बाळगणार! पोलिटिकल एजंट किंवा सेक्रेटरी दप्तर घेऊन जवळ असत नाहीं. आणि प्रश्न सामुदायिक स्वरूपाचे असले तर त्यांचा विचार एखाद-दुसऱ्या संस्थानिकापुरता करून इतरांच्या संमतीशिवाय दुसऱ्याला दाखला किंवा बंधन उत्पन्न करण्याचीहि अडचण. या सर्व कारणांमुळें अशा भेटी-परतभेटींत कोणतेहि महत्त्वाचे राजकीय प्रश्न चर्चेला निघणें शक्य नव्हतें. तें मनांत असतांहि व लाटसाहेबांची भेट होऊनहि मनांतल्या मनांत जिरावयाचे. पण आतां नरेंद्र-

मंडळ अस्तित्वांत आल्यापासून संस्थानिकांची ही अडचण दूर झाली आहे. या नरेंद्रमंडळांतहि केवळ खासगी स्वरूपाचे प्रश्न काढतां येत नाहींत परंतु सार्वजनिक अशा संस्थानी प्रश्नांची चर्चा करण्याला तरी नरेंद्रमंडळ ही एक सोयीची जागा झाली आहे व तिचा फायदा घेणें आतां संस्थानिकांच्या धैर्यावर, चिकाटीवर व कुशलतेवर अवलंबून राहील.

व्हाइसरॉय व संस्थानिक हे कामकाजाकरितां एकत्र येत असल्यामुळें, मागें सांगितल्याप्रमाणें पोशाकाचा बडेजाव नाहींसा झाला असून आतां एकहि संस्थानिक नरेंद्रमंडळाच्या सभेला नटून सजून येत नाहीं. सुंदर अलंकार, लखलखणारें जवाहिर व भरजरी पोशाक हे नाहींसे झाल्यामुळें कोणाहि प्रेक्षकाला ही सभा देशी-राजेराजवाड्यांची आहे हें सांगितल्याशिवाय कळेंहि नसतें. आणि यामुळें परदेशी प्रेक्षक व प्रवासी यांना देशी संस्थानिकांच्या पोशाकपेहरावाला उद्देशून त्यांची टवाळी करण्याला जो एक विषय पूर्वीं लाभत असे तो यापुढें फारसा लाभणार नाहीं. तसेंच नरेंद्रमंडळाच्या सभेंत ठराव, सूचना, प्रतिसूचना, भाषणें, मतमोजणी इत्यादि प्रकार सुरू झाल्यामुळें संस्थानिकांना आपलें मनोगत स्पष्ट बोलून दाखविणें, आणि व्हाइसरॉयसाहेबांचा ओढा एका बाजूस आहे हें माहीत असतां, त्याविरुद्ध अर्थात् मर्यादा संभाळून, आपले विचार प्रदर्शित करणें किंवा मत देणें या गोष्टी करण्याची सवय पडूं लागली आहे. सभेंत संस्थानिक जागच्या जागीं डांबून न बसतां एकमेकांकडे जातात, सल्लामसलत करतात व मोकळेपणानें वावरतात. यावरून त्यांचा स्वाभिमान जागृत होत असून कांहीं दिवसांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांचा रोष पत्करूनहि आपलें मत प्रतिपादण्याला किंवा हक्कसंरक्षणाला ते सिद्ध होतील अशी आशा वाटते. संघशक्ति ही केव्हांहि भित्र्याचा भित्रेपणा घालविण्याला उपयोगी पडते, आणि नरेंद्रमंडळ स्थापन करण्यांत सरकारचे हेतु कांहींहि असले तरी, या राज्यांत आपण एक नवीन लोकमताचें केंद्र निर्माण केलें आहे, असें सरकारला अनुभवाला आल्यावांचून राहणार नाहीं.

नरेंद्रमंडळाची हल्लींची घटना एका माजी गव्हर्नर जनरलांनीं बनविलेली आहे व आणखी बरेच दिवस तीच अमलांत राहील असें वाटतें. या घटनेप्रमाणें नरेंद्रमंडळाचे सभासद एकंदर एकशेंवीस आहेत. त्यांतले एकशेंआठ स्वतःच्या हक्कानें सभासद म्हणून बसतात व बाकीचे बारा विशिष्ट वर्गांचे किंवा संस्थानसंघांचे प्रतिनिधि म्हणून बसतात. या वर्गवारींत एकेका

प्रांतांतील संस्थानांचे सोयीप्रमाणें गट केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, पंजाबांतील छोट्या संस्थानांचे तीन, मैदानी संस्थानांचा एक, अठरा पहाडी संस्थानांचा एक असे गट केले आहेत. बहार व ओरिसा प्रांतांतील संस्थानांपैकीं पांचांचा एक व विसांचा एक असे दोन गट केले आहेत. मुंबई इलाख्यांतील छोट्या संस्थानांपैकीं तेरांचा एक, नवांचा एक, सहांचा एक व सातांचा एक, मिळून चार गटांत संस्थानें वांटून दिलीं आहेत. यांपैकीं महाराष्ट्रांतील भोर, अक्कलकोट, औंध, फलटण, जत व सुरगाणा असा एक गट असून त्यांच्यातर्फें श्री. पंतसचिव हे हल्लींचे प्रतिनिधि आहेत आणि मिरज, मिरजमळा, जमखिंडी, कुरुंदवाड, रामदुर्ग, सावनूर व सोंडूर असा एक गट असून त्यांच्यातर्फें श्री. जमखिंडीकर हे हल्लींचे प्रतिनिधि आहेत. अशा रीतीनें या नरेंद्रमंडळाचे बहुतेक सभासद (१०८) स्वतःच्या हक्कानें व कांहीं थोडे (१२) गटांचे प्रतिनिधि म्हणून बसतात. पैकीं 'प्रतिनिधि' संस्थानिक ठराविक मुदतीनें निवडले जातात यामुळें त्याच व्यक्ति नरेंद्रमंडळांत नेहमीं बसतील असें नाहीं.

पहिल्या एकशेंआठांच्या जागा कायम आहेत. यामुळें एक राज्यारूढ संस्थानिक मृत झाल्यास त्याच्या जागीं डोईबदल होऊन दुसरा येईल. त्याला स्वतःच्या हक्कानें नरेंद्रमंडळांत बसतां येईल. मात्र तो वयांत येऊन मुखत्यारी मिळालेला असला पाहिजे. आपल्या हयातींतच ज्यानें आपल्या राज्याधिकाराचा राजीनामा दिला त्याला आपल्या संस्थानातर्फें सभासद म्हणून अर्थातच बसतां येणार नाहीं. पण त्याला एखाद्या गटानें निवडलेला प्रतिनिधि म्हणून बसतां येईल. तसेंच स्वतः गादीवर नसतां कोणा संस्थानिकाकडे दुसऱ्या एखाद्या संस्थानाच्या रीजंटाचें काम असेल तर त्याला त्या एका संस्थानाचा प्रतिनिधि म्हणून बसतां येईल. वयांत न आलेल्या राजकुमारांना मताचा अधिकार नसला तरी त्यांना नैमित्तिक प्रसंगीं नरेंद्रमंडळाच्या बैठकीला हजर राहतां येईल, व त्यांच्यातर्फेंचें मत त्या संस्थानचे रीजंट देऊं शकतील. हिंदुस्थानांत एकंदर संस्थानें सहा-सातशें असल्यामुळें नरेंद्रमंडळांतील सभासदांची संख्या अशा रीतीनें मर्यादित करावी लागली आहे. पण नरेंद्रमंडळाच्या पुढें कोणतीं कामें येऊं शकतील हें लक्षांत घेतलें म्हणजे आहे ही संख्या कमी आहे असें म्हणतां येत नाहीं. या एकशेंवीस सभासदांपैकीं निदान तीस सभासद हजर असतील तरच नरेंद्रमंडळाचें काम चालेल

असा नियम केलेला आहे. ही गणभरतीची किमान मर्यादा ठीक आहे व ही गणभरती नाहीं म्हणून काम चालूं शकत नाहीं असा प्रकार होण्याचा संभव फारसा नाहीं.

स्वतःच्या हक्कानें बसणारे सभासद व प्रतिनिधि म्हणून बसणारे सभासद हा जो भेद करण्यांत आला आहे तो सोयीच्या दृष्टीनें ठीक असला तरी, एकंदर सहा-सातशें संस्थानांतून कोणतीं पहिल्या वर्गांत व कोणतीं दुसऱ्या वर्गांत घातलीं याचें तत्त्व मात्र बरोबर लक्षांत येत नाहीं व लक्षांत आलें तरी तें सर्वस्वीं बरोबरच आहे असें म्हणवत नाहीं. संस्थानिकांचा मोठेपणा कशावरून ठरवावयाचा? त्यांचें उत्पन्न कीं क्षेत्रफळ, कीं प्रजेची लोकसंख्या, कीं राज्याधिकाराची व्याप्ति, कीं सरकारशीं मूळ संबंध कसा घडला याचा प्रकार? पण यांपैकीं एकहि तत्त्व नरेंद्रमंडळाच्या सभासदांचा दर्जा ठरवितांना किंवा सभासदांची याद ठरवितांना निर्णयात्मक म्हणून लक्षांत घेतलें आहे असें दिसत नाहीं. सरकारनें जें तत्त्व स्वीकारलें आहे तें फक्त तोफांच्या सलामीच्या बहुमानाचें. या दृष्टीनें या एकशेंआठांची भरती खालीलप्रमाणें झाली आहे. एकवीस तोफांच्या सलामीचे ५, सतरांचे १३, पंधरांचे १७, तेरांचे १६, अकरांचे २० व नवांचे २३. आतां तोफांच्या सलामीचा मान प्रायः संस्थानाच्या महत्त्वावरूनच मूळ दिला गेला असेल असें घेऊन चालतां येतें. परंतु हें अनुमान सर्वत्र सारखें लागत नाहीं हेंहि तेव्हांच दाखवून देतां येण्यासारखें आहे. शिवाय तोफांची संख्या वाढविणें ही गोष्ट सरकारच्या केवळ खुषीची असल्यानें केवळ ही संख्या वाढविल्यानें त्याचे योगानें त्या संस्थानाला नरेंद्रमंडळांत स्वतःचें असें स्थान मिळतें याचा अर्थ नरेंद्रमंडळाचें सभासदत्व सरकार आपल्या इच्छेप्रमाणें वाटेल त्याला देऊं शकतें असा होतो. पण कांहीं संस्थानिकांसंबंधानें पाहिलें तर तोफांच्या संख्येचें तत्त्वहि निर्णायक नाहीं. कारण जमखिंडी व भोर या संस्थानिकांना सांगली, मुधोळ व सावंतवाडी या संस्थानांच्या इतक्याच तोफांची सलामी असतां पहिल्या दोन संस्थानांना स्वतंत्र हक्कानें नरेंद्रमंडळांत बसतां येत नाहीं. पण पुढच्या तिघांस तसें बसतां येतें. जमखिंडी व भोर या संस्थानांच्या अधिपतींना हल्लीं नरेंद्रमंडळांत स्वतंत्र स्थान आहे पण तें प्रतिनिधि म्हणून.

असो. नरेंद्रमंडळांत कोणाला स्थान कोणत्या तत्त्वावर दिलें आहे हा मुद्दा गौण म्हणून सोडून देऊं. परंतु सामान्य रीत्या पाहिलें असतां नरेंद्र-

मंडळाचें जें काम चाललें आहे तें एकंदरीनें ठीक आहे असें आम्हांस वाटतें. यंदाच्या बैठकींत जो एक ठराव नरेंद्रमंडळानें केला तो विशेष अभिनंदनीय आहे. खालसा मुलुखांतील प्रजा स्वतःकरितां जबाबदारीचें स्वराज्य मागत आहे त्याविषयीं संस्थानिकांचें धोरण काय आहे, यासंबंधानें पुष्कळांना आजवर संशय होता. पण नरेंद्र-मंडळानें यंदा याविषयीं अनुकूलतेचें धोरण प्रकट केलें; त्याचा परिणाम फार चांगला होईल. संस्थानिक हे आमच्या स्वराज्याचा द्रोह करणारे आहेत व इंग्रज सरकार या द्रोहाचा फायदा घेत आहे अशी लोकांची जी आजवर समजूत होती ती यापुढें नाहींशी होईलच. पण त्यांतल्या त्यांत आणखी एक आनुषंगिक फायदा असा कीं, खालसांतील प्रजेला स्वराज्य द्यावें असें हे संस्थानिक म्हणतात तर त्यांना स्वतःच्या प्रजेला तें कोणत्या तोंडानें नाहीं म्हणतां येईल? हिंदुस्थान ब्रिटिश साम्राज्यांतून निघून स्वतंत्र व्हावा या कल्पनेला संस्थानिकांनीं विरोध केला ही गोष्ट स्वाभाविकच आहे; व खुद्द खालसा मुलुखांतहि राष्ट्रीय सभेनें नेहरू रिपोर्टाला संमति दिली याचा अर्थ स्वातंत्र्याच्या धोरणासंबंधानें हिंदी लोकांतहि आज दुमत आहे हाच होय! तथापि, "आमच्या स्वराज्याच्या मागणीला संस्थानिकांनीं सहानुभूति न दाखविल्यामुळें या देशांतून संस्थानें अजीबात नष्टच व्हावीं" असें म्हणणाऱ्यांच्या चळवळीला आतां सहज आळा पडेल. कारण जो आपलें हित चिंतितो त्याचें हित उलट आपणहि चिंतावें हा मनुष्यस्वभावच आहे.

पण राजे लोक याचा मोबदला कदाचित् असाहि मागणार कीं, "आम्ही ज्याप्रमाणें तुमच्या आकांक्षांना सहानुभूति दाखवितों त्याप्रमाणें तुम्हींहि आमच्या आकांक्षांना सहानुभूति दाखविली पाहिजे. राजे लोकांची आकांक्षा अशी आहे कीं, आज त्यांच्यावर हिंदुस्थान सरकार जो ताबा व अंमल गाजवितें तो कमी किंवा नाहींसा होऊन त्यांचा संबंध प्रत्यक्ष राजे बादशहा यांच्याशींच राहावा. यासंबंधानें हिंदी लोकांचें म्हणणें थोडें खुलासेवार सांगणें जरूर आहे. संस्थानिकांचें म्हणणें एका अर्थानें ठीक आहे. आणि राजे बादशहांशीं संबंध राहणें यांतच त्यांना मोठेपणा वाटत असेल, तर त्याला आम्ही हरकत घेत नाहीं. पण आज हिंदुस्थान सरकारचें जें नियंत्रण त्यांच्यावर आहे तें निघून जावें याचा अर्थ जर तें सर्वस्वीं अंतःकारभाराच्या बाबतींत स्वतंत्र व्हावें असा असेल तर, त्याला एक अट अशी आहे कीं, त्यांनीं

आपल्या स्वातंत्र्यांत आपल्या प्रजेला भागीदार केलें पाहिजे. संस्थान (स्टेट) या शब्दाचा अर्थ आज ते स्वतः म्हणजे व्यक्तिशः संस्थानिक असा करतात, तो कोणीहि मान्य करणार नाहीं. 'स्टेट' या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ नुसता राजा, सर्वाधिकारसंपन्न राजा, असा नाहीं. राजा व प्रजा मिळूनच स्टेट होत असतें. अर्थात् प्रजेला स्वराज्याचे अधिकार न देतां, केवळ आपल्यापुरतें स्वातंत्र्य हे संस्थानिक मागतील तर आम्ही व कोणीहि त्याला विरोधच करूं. सुदैवानें असा विरोध करण्याचें काम आतां लोकांवर फारसें पडण्याचा संभवच नाहीं. कारण सोनारानें कान टोंचावा त्याप्रमाणें बटलर कमिटीच्या रिपोर्टानें तें काम परस्परच केलें आहे. या दृष्टीनें कमिटी नेमून घेण्याचा संस्थानिकांचा उपद्याप त्यांच्याच अंगाशीं आला व सरकारनें त्यांच्याकडून कमिटीची मागणी करवून शेवटीं आपलेंच काम साधलें !

ज्या कमिटीवर संस्थानिकांचा एकहि प्रतिनिधि नाहीं अशी कमिटी संस्थानिकांनीं मुळांत मान्यच करावयास नको होती. तिजवर त्यांनीं बहिष्कार घालावयास पाहिजे होता. पण संस्थानिकांच्या सल्लागारांच्या कळपांत उघड किंवा गुप्त रूपानें कोण कोण शिरले आहेत हें ज्याला माहीत आहे त्याला या कमिटीचा खटाटोप असा फसला याचें आश्चर्य वाटत नाहीं. मूळ कमिटीची कल्पना मनांत भरवून देणारा साहेब, सल्लागार साहेब, वकील साहेब, कमिटीचा सभासद साहेब– असा साहेब लोकांचा चौफेर घेरा असल्यामुळें हिंदुस्थान सरकाराविरुद्ध उभारलेलें संस्थानिकांचें या कमिटीचें बंड यशस्वी होईल अशी कल्पनाहि खुळेपणाची होय. पण लक्षावधि रुपयांच्या खर्चानें आतां तें प्रत्ययाला येईल. असेंहि म्हणतात कीं, नरेंद्र-मंडळाच्या सभेंत किंवा इतर व्यवहारांत संस्थानिकांनीं गव्हर्नर जनरल-इन्-कौन्सिल असेच शब्द वापरले पाहिजेत, 'व्हाइसरॉय' म्हणजे 'राजप्रतिनिधि' असा शब्द वापरावयाचा नाहीं अशी संस्थानिकांना ताकीद देण्यांत आलेली आहे ! कारण राजप्रतिनिधीशीं संबंध आला कीं, तो राजाशींच आला व तेंच तर संस्थानिकांचें म्हणणें व मागणें. म्हणून तोंडच्या चुकीच्या शब्दप्रयोगानें आपलें कार्य संस्थानिक भोळेपणानें साधूं पाहतील तर तें साधूं देऊं नये अशी दक्षता सरकार बाळगीत आहे.

संस्थानिकांचा दुस्वास किंवा त्यांचा तेजोभंग करण्याचें आम्हांला कांहींच कारण नाहीं. त्यांनीं आपल्या प्रजेला स्वराज्याचे अधिकार दिले व हिंदुस्थान

सरकारशीं अखिल भारतीय स्वरूपाच्या कार्यांत स्नेहपूर्वक व मनःपूर्वक सहकारिता केली म्हणजे मग त्यांचा संबंध राजे बादशहांशीं जडला तरी आमची तक्रार नाहीं. अडचणीचा प्रश्न इतकाच कीं, संस्थानिकांनीं आपल्या राज्यांत जुलूम केला, प्रजेचा छळ आरंभिला, एकतंत्रीपणा गाजविला तर त्याच्या परिहाराचें साधन कोणतें ? तें एक स्वतः संस्थानी प्रजेच्या तरी हातांत पाहिजे किंवा वरिष्ठ इंग्रज सरकारच्या तरी हातीं पाहिजे. संस्थानी प्रजेवरच जर त्यांच्या संरक्षणाचें कार्य सोपवावयाचें असेल तर त्यालाहि आमची हरकत नाहीं. प्रजा तें करण्याला समर्थ आहे मात्र मग संस्थानिकांनीं इंग्रज सरकारकडे पोलीस किंवा लष्कर यांची याचना करूं नये. पण इकडे संस्थानांत दंगाधोपा झाला तर तो मोडण्याकरितांहि सरकारकडे पोलीस व लष्कर मागावयाचें, आणि संस्थानी प्रजेवर जुलूम कां करतां असें मात्र हिंदुस्थान सरकारनें विचारावयाचें नाहीं व कारभारांत हात घालावयाचा नाहीं, असा दुहेरी आपमतलबी डाव संस्थानिक आमचे असले तरी, त्यांना कोण साधूं देईल ? स्वातंत्र्यच हवें तर तें स्वाभिमानी ब्रीद पुरें तरी पाळा. "राजा लुटि जरी प्रजाजनाला, माता मारी निज बाळाला, बंधु विकी जरि निज भगिनीला शरण कुणा जावें ?" हें रडगाणें गाण्याचे जुने दिवस आतां गेले. 'राजानें लुटलें आणि नवऱ्यानें कुटलें दोनहि सारखींच' ही म्हणहि नव्या मन्वंतरांत लागू पडणार नाहीं. स्त्रीला कुटणारा नवरा आणि प्रजेला लुटणारा राजा दोघांनींहि आतां संभाळून राहण्याचे व आपलें वर्तन सुधारूनच जगण्याचे दिवस आले आहेत. याकरितां खरें स्वातंत्र्य मागणाऱ्या संस्थानिकांनीं वेळ पडल्यास प्रजेशीं आपल्याच बळावर दोन हात करण्याची स्वाभिमानी बुद्धि तरी बाळगिली पाहिजे. पण खरा मार्ग तो नव्हेच. स्वतःचे स्वातंत्र्याची मर्यादा दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादेनें मर्यादितच झालेली असते हें संस्थानिकांनींहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे. स्वातंत्र्य ही वस्तु सापेक्षच होय; निरपेक्ष नाहीं म्हणून त्यांनीं प्रजेला स्वराज्याचे अधिकार देऊन हिंदुस्थान सरकारशीं सख्य ठेवावें व सहकारिता करावी हेंच श्रेयस्कर होय. समुद्रांत राहून माशांशीं वैर करूं नये म्हणतात, पण मगर, सुसरी व वरुण देवता यांच्यांशीं वैर करण्याची गोष्ट संस्थानिकांनीं कां बोलावी ?

खुंटा हालवून बळकट केला

(केसरी—२३ एप्रिल १९२९)

बरेच दिवसांपासून हिंदी संस्थानिकांनीं ब्रिटिश सरकारच्या मागें भुणभूण लाविली होती कीं, " तुमच्या आमच्या राजकीय संबंधाची एकदां तपासणी व उजळणी होऊं द्या हो." सरकारहि कंटाळून जाऊन म्हणालें, ठीक आहे. तपासणी-उजळणी पाहिजे ना ? मग होऊनच जाऊं द्या. आम्ही त्याला तयार आहों." ही कबुली ऐकून संस्थानिकांना वाटलें कीं आपण जिंकलें. पण ही तपासणी-उजळणी करण्याकरितां सरकारनें काय केलें ? स्वतःच्या मानसपुत्रांचीच एक कमिटी नेमली. कमिटीचे अध्यक्ष कोण तर सर हारकोर्ट बटलर ! म्हणजे इरसालांतले इरसाल धूर्त मुत्सद्दी. त्यांच्या जोडीला दोन कायदेपंडित म्हणून दिले. पण तेहि इंग्रजच. जणूं काय हिंदुस्थानांत कायदेपंडित नव्हते. पण स्वतः संस्थानिकहि असे भले कीं, त्यांचा हिंदी कायदेपंडितापेक्षां विलायती कायदेपंडितांवरच अधिक विश्वास ! पण या सर्व विश्वासनिधींनीं अखेर संस्थानिकांना गोता दिला व सूर्याचीं पिलें दाखविलीं. संस्थानिकांना आपल्या चुकीचा सुगावा लागला. पण दुर्दैवानें तो फार उशिरा लागला. ऊंस चरकांत निम्याहून अधिक पिळला गेल्यावर पश्चात्ताप होऊन काय उपयोग ?

वास्तविक संस्थानिकांना आपण बादशाही सरकारच्या बरोबरीचे अशी जाणीव किंवा भावना होती तर असली कमिटी त्यांनीं मान्य कां केली ? तिच्यापुढें पुरावा देण्याला हे कां तयार झाले ? बरोबरीच्या लोकांचा वाद तोडणें किंवा इन्साफ करणें हें काम बरोबरीच्या लोकांनींच केलें पाहिजे. म्हणजे कमिटीवर जसे सरकारचे प्रतिनिधि तसेच संस्थानिकांचेहि प्रतिनिधि नेमावयास पाहिजे होते. किंवा " आमचीं संस्थानें म्हणजे स्वतंत्र राष्ट्रें " अशीच भावना जर संस्थानिकांची होती. आणि तहनाम्यासारखे मातबर कागदपत्र अर्थ लावण्याकरितां पुढें यावयाचे होते तर " हा सर्व वाद राष्ट्रसंघाच्या एखाद्या कमिटीकडे सोपवा " असा आग्रह संस्थानिकांनीं धरावयास पाहिजे होता. जगांतल्या कोणत्याहि फाटक्यातुटक्या राष्ट्रांचीं भांडणें जर राष्ट्रसंघापुढें येतात, तर ब्रिटिश सरकारचे बरोबरचे दोस्त म्हणविणाऱ्या या संस्थानिकांचें भांडणहि राष्ट्रसंघाकडे जाण्यास कोणती हरकत होती ?

किंवा आणखी तिसराहि एक मार्ग होता. तो असा कीं, ब्रिटिश सरकार व संस्थानिक यांनीं लेखी राजीनामे देऊन, उभयतांच्या संमतीनें पंच नेमून त्यांच्याकडून निकाल करून घ्यावयास पाहिजे होता. पण यांपैकीं कांहींच घडलें नाहीं.

आम्हां लहानसहान लोकांचें उदाहरण या मोठ्या मातबर संस्थानिकांनीं गिरवावें असें आम्ही म्हणणार कोण म्हणा ! पण बटलर कमिटीची ही दोषास्पद घटना पाहतांच त्यांनीं तिजवर बहिष्कार टाकावयास पाहिजे होता, कमिटीपुढें जाण्याचेंच नाकारवयास पाहिजे होतें; पण एवढा जोर कोठें आहे ? बोलूनचालून संस्थानिक हे आजवर ताबेदारींत दिवस काढलेले. पोलिटिकल एजंट व रेसिडेंट यांना देवासारखे वागवून स्वतः त्यांच्या पायांशीं यांनीं लोटांगणें घेतलेलीं. पोलिटिकल खात्यांतील चित्रगुप्तानें यांच्या वही खात्यांतील पापकर्मांचा उतारा काढून पुढें ठेवण्याची धमकी घालतांच क्षमस्व म्हणून हे मोकळेच झालेले. तोफांची सलामी वाढविण्याकरितां हे हपापलेले. कोणत्या एखाद्या फाटक्या साहेबाचीहि सरबराई करून त्याची मिजास संभाळण्यांत खर्ची पडलेले. अशांच्या हातून कमिटीवर बहिष्कार कसा पडणार ? बहिष्काराला जें भांडखोरीचें स्वरूप येतें तें उघडपणें स्वीकारण्याइतका धीटपणा यांच्या अंगीं कोठून येणार ? तात्पर्य, " कमिटी नेमतां, पण ती अशी काय म्हणून ? " असा प्रश्न एकाहि संस्थानिकानें केला नाहीं. फिर्यादीला निघावें, आणि प्रतिवादी नेमील त्या व प्रतिवादीचा पगार खाणाऱ्या न्यायाधिशाचा अधिकार निर्णयार्थीं मान्य करावा हा कोण शहाणपणा ?

वास्तविक चौकशी-कमिटी नेमण्याचाच अधिकार जर स्वतंत्रपणें ब्रिटिश सरकारचा म्हणून संस्थानिकांनीं मुळांत मान्य केला, तर त्या सरकारला संस्थानांच्या अंतर्व्यवस्थेंत हात घालण्याचा अधिकार आहे कीं नाहीं हा मुद्दाच उपस्थित होऊं शकत नाहीं. कमिटीची घटना सरकारनें केली तीच जर मान्य करावयाची होती तर " तुमच्या अंतर्व्यवस्थेंत हात घालण्याचा अधिकार आम्हांला आहे." हा जो हक्क प्रथमपासून ब्रिटिश सरकार सांगत आलें आहे तोच संस्थानिकांनीं मान्य केला असता म्हणजे येवढी कमिटी व येवढी चौकशीच नको होती. पण असले कागदी घोडे व्यर्थ नाचविल्याशिवाय सर लेस्ली स्कॉटसारख्या गोऱ्या बॅरिस्टराच्या घरांत गरीब संस्थानी प्रजेचे लक्षावधि रुपये जाणार कसे ? व उत्तर हिंदुस्थानांतले उपद्व्यापी, महत्त्वाकांक्षी

लब्धप्रतिष्ठित शिष्ट संस्थानिक, कर्नेल हस्करासारखे त्यांचे हस्तक व प्रो. रशब्रुक वुइल्यम्ससारखे उभयान्वयी स्वार्थसाधक यांचें स्तोम माजणार कसें ? व चंदी चालणार कशी ? कुत्रें पीठ खातें पण तें गरिबांच्या घरीं आंधळा दळीत असतां. तथापि, श्रीमंतांच्या घरीं डोळस दळीत असतांहि कुत्र्यानें खुशाल पीठ खावें !

बरें, आम्हीं हें असें न म्हणावें तर काय करावें ! मध्यवर्ती ब्रिटिश सरकारला संस्थानिकांच्या कारभारांत विशेष प्रसंगीं हात घालण्याचा अधिकार आहे व असला पाहिजे, यांत खरोखर शंका येण्याला कांहीं तरी जागा होती का ? पण दिल्या कोणी तरी थापा ! चढविलें कोणी तरी घोड्यावर ! म्हणून सारासार न पाहतां "आम्ही स्वतंत्र व तहानें तुमच्या बरोबरीचे म्हणून अधिकारानेंहि बरोबरीचे" असें म्हणून संस्थानिक हुरळून जाऊन बरळूं लागले. तोंडांतला कांटेलगाम चघळीत असतां व तोंडाला आंतून रक्त येत असतां, घोड्यानें म्हणावें कीं, "लगाम इकडे एका टोकाला मीं तोंडांत धरला व तिकडे दुसऱ्या टोकाला स्वारानें हातांत धरला. मिळून कांटेलगामाच्या संबंधानें आम्ही दोघे सारख्या अधिकाराचेच ठरतों." तशाच प्रकारें संस्थानिक हे इंग्रज सरकारची बरोबरी सांगूं लागले. एका तहावर दोघांच्या सह्या म्हणून दोघे बरोबरीचे ! 'तुम्ही आम्ही दोस्त' असें तहांत म्हटलें म्हणून बरोबरीचे ! 'तुमचा आमचा स्नेह राहावा' असें तहांत म्हटलें म्हणून बरोबरीचे ! पण हे तह कोणत्या प्रसंगीं, कोणत्या परिस्थितींत झाले ? त्या वेळीं वरिष्ठ व बलिष्ठ कोण होता ? इत्यादि गोष्टी ऐतिहासिक दृष्टया पाहूं जाणाराला संस्थानिकाच्या धाडसाचें आश्चर्यच वाटेल.

आज मोठ्यांतले मोठे संस्थानिक घेतले तरी त्यांचा पूर्वीचा इतिहास काय सांगतो ? निजाम सर्वांत मोठे; पण यांच्या संरक्षणाकरितां इंग्रजांनीं सैन्य ठेवावें म्हणून यांनीं इंग्रजांना या सैन्याच्या खर्चाकरितां आपला मुलूख तोडून दिला; आणि हे म्हणे इंग्रजांच्या बरोबरीचे. कारण तह झाला ! म्हैसूरचें संस्थान मोठें, पण हैदरानें वाडियार राजापासून जिंकून घेतलेलें राज्य, इंग्रजांनीं हैदराच्या मुलापासून परत जिंकून घेऊन, तें वाडियारांना बक्षीस दिलें; आणि म्हणे म्हैसूरचे राजे इंग्रजांच्या बरोबरीचे. कारण तह झाला ! शिंदे व होळकर यांचा इंग्रजांनीं युद्धांत पराभव केला. यांचें इतकें तरी राज्य राहिलें ही कृपा; आणि म्हणे शिंदे-होळकर इंग्रजांच्या बरोबरीचे. कारण तह झाला !

बडोदेकर कांहीं इंग्रजांशीं कधीं लढले नाहींत. पण एक वेळचे इंग्रजांच्या बरोबरीचे जे पेशवे त्यांच्या मांडलिकांचे मांडलिक हे गायकवाड; आणि म्हणे बडोदेकर इंग्रजांच्या बरोबरीचे. कारण तह झाला! उत्तर हिंदुस्थानच्या रजपूत राजांनीं मराठ्यांपासून बचाव व्हावा म्हणून इंग्रजांचा आश्रय केला व आपल्या रियासती संभाळल्या. आणि म्हणे रजपूत राजे इंग्रजांचा बरोबरीचे. कारण तह झाला! मग बाजीराव पेशवे यांना पळतां भुई थोडी झाली असतां स्वराज्याचें उदक मालकसाहेबांच्या हातावर घालून ब्रह्मावर्तास जाऊन ते जहागीर घेऊन राहिले, त्यांनींहि म्हणावें कीं आम्ही इंग्रजांच्या बरोबरीचे. कारण तह झाला.

तात्पर्य, तहाचा आधार सांगून आपणाला इंग्रजांच्या बरोबरीचे म्हणवून घेण्यांत या प्रकरणांत संस्थानिकांनीं स्वतःला हास्यास्पद मात्र करून घेतलें. आणि “ आम्ही आमच्या राज्यांत वाटेल तसा नंगा नाच घालूं, पण आमच्या कारभारांत इंग्रज सरकारनें हात घालतां कामा नये, कारण आम्ही बरोबरीचे दोस्त, कारण तह झाला! ” असें म्हणून संस्थानिकांनीं जेव्हां अप्रयोजकपणाला फाजील अधिकारप्रियतेची भर घातली तेव्हां तर ती हास्यास्पदता सहजच वाढली. शिवाय हा बरोबरीचा हक्क सांगणारांत जेव्हां मोठ्यांबरोबर छोटे संस्थानिकहि सामील झाले तेव्हां तर विचारूंच नका. लोकांना हसूं आवरेना. एका मोराबरोबर किती तरी लांडोरी नाचल्या. खाकी युनिफॉर्म घातले कीं, सगळे योद्धे वीरच. मग तो सवाल्टर्न असो, सार्जंट असो, कीं सेनापति असो. त्याचप्रमाणें संस्थानिक म्हटले कीं, सगळेच स्वतंत्र राजे, इंग्रजांच्या अगदीं बरोबरीचे. कारण तह या नांवाच्या कसल्या तरी कागदावर यांची सही आहे! मग तो दहावीस गांवांचा धनी असो किंवा दहावीस जिल्ह्यांवर राज्य करो. देव्हाऱ्यांत बसला तो देव. मग तो विष्णु असो नाहीं तर शंख असो! कांहीं तरी तारतम्य पाहावयाचें होतें. पण पुढारी संस्थानिकांनीं वर्गणीचे लाखों रुपये जमविण्याकरितां सर्वांना एका नांवाखालीं ओढलें व एका माळेंत गोवलें.

संस्थानिकांनीं प्रथम इंग्रजांशीं तह केले तेव्हां ते युद्धांत पराभव पावून किंवा इंग्रजांचा आश्रय मिळविण्याकरितां किंवा इतरांच्या संकटांत आपला हात धुऊन घेऊन आपला मुलूख वाढविण्याकरितां तह केले. बरोबरीच्या

नात्यानें लढून, चार लढाया हरून पण चार जिंकून, दोघेहि दमले म्हणून समानमानास्पद रीतीनें तह केला असा कोणता संस्थानिक तो कोणी दाखवून द्यावा. शिवाय यानंतर इंग्रजांची सत्ता किती वाढत गेली, व त्या मानानें संस्थानिकांची किती संपुष्टांत येत चालली हेंहि दिसतच आहे. बरें बरोबरीचें नातें यांच्या तरी मनांत खरोखर वागत होतें म्हणावें, तर इंग्रजांच्या पहिल्याच अतिक्रमणाबरोबर झणकारा येऊन राज्याची आशा सोडून कोणत्या संस्थानिकबहादुरानें इंग्रज सरकारचा हात धरून त्यांना हटकून जाब विचारला? तहाच्या आधारावर बरोबरी सांगतात, पण त्या तहाच्या कागदांतील शब्दांवर अतिक्रमणाच्या पिवडीचे थरावर थर बसले तेव्हां हे गप्प बसले; आणि खालसांतील प्रजेनें व संस्थानी प्रजेनें स्वराज्याची चळवळ सुरू करून ती थोडी रंगाला आलेली दिसतांच संस्थानिकांना आपल्या स्वातंत्र्याची व बरोबरीच्या हक्काची जाणीव झाली! ही चळवळ किंवा या स्वराज्याच्या गोष्टी उत्पन्न झाल्या नसत्या तर हे संस्थानिक इंग्रज सरकारची पायमल्ली अशीच सोशीत राहिले असते यांत बिलकूल शंका नाहीं.

बरें, या चळवळीचा फायदा घ्यावासा वाटला तर तो शहाणपणानें तरी घ्यावयाचा होता. म्हणजे उदाहरणार्थ, संस्थानिकांनीं इंग्रजांना असें म्हणावयाचें होतें कीं, 'पहा हो बाबा, आतां हें स्वातंत्र्याचें नवें युग अवतरत आहे. सर्वांनाच स्वातंत्र्य हवेंसें वाटतें व देणें योग्यहि आहे. आमची काय तुमची काय, प्रजा ही येथून-तेथून सारखीच. तुम्ही सुधारणांना सुरुवात केली तशी आम्हीहि पण आमच्या राज्यांत करूं लागलों आहों. कालांतरानें दोन्ही प्रजा स्वराज्यनिष्ठ सुराज्य भोगोत. तुम्ही काय आम्ही काय ट्रस्टी! मालकच सज्ञान व कर्ता झाला तर आमचें कामच झालें. मुलगे संसार सुरळीत करूं लागलेले पाहून कोणत्याहि बापाला बरेंच वाटावें. अशा रीतीनें ध्येयच पदरांत पडलें, म्हणजे आम्हीं होऊनच अधिकारसंन्यास केला, तर आमच्या हातून गैरव्यवस्था कसली होणार? आणि तुम्ही तरी आमच्या अंतर्व्यवस्थेंत हात कशाकरितां घालणार? अशा रीतीनें अधिकारसंन्यासानें तुमची आमची बरोबरी होईल" व तीच खरी बरोबरी!

पण असें न म्हणतां संस्थानिक इंग्रज सरकारला काय म्हणूं लागले माहीत आहे? ते म्हणूं लागले, "स्वराज्याची ही चळवळ तुमच्या व आमच्याहि

मुळावर आली आहे. तुम्हांला आपल्या प्रजेला स्वराज्यदान करावयाचें असेल तर खुशाल करा. आधीं करूं नका हेंच उत्तम. कारण आमच्या मनांत हें स्वराज्यदान करावयाचें येत नाहीं. आणि तुम्ही आम्ही दोस्त ! तुमचा आमचा तह, तुमची आमची बरोबरी ! तेव्हां तुम्ही आम्ही एकविचारानें वागावें हेंच योग्य. पण तुम्ही पडलां पाश्चात्य राष्ट्राचे लोक. तुमच्या देशांत लोकसत्ता वावरते, म्हणून इकडेहि होय नाहीं म्हणतां म्हणतां लोकांना राजसत्ता देण्याचा मोह तुम्हांला कदाचित् आवरणार नाहीं. कदाचित् खोटा बहाणा करतां करतांच घसरूनहि जाल, पण आमचें तसें नाहीं. इंग्लंड तें इंग्लंड, हिंदुस्थान तें हिंदुस्थान ! आमची खानदानी, आमची परंपरा, जुलमी—एकतंत्री सत्तेची आहे. तुमच्यापासून इतर वाईट गोष्टी कितीहि शिकलों तरी स्वराज्यदानाची चांगली गोष्ट आम्ही शिकणार नाहीं. आमची प्रजा व आम्ही पाहून घेऊं. पण कृपा करा आणि आम्ही आमच्या राज्यांत काय करतों, कसे वागतों इकडे पाहूं नका, आणि आमच्या कारभारांत हात घालूं नका. आणि या आमच्या मागणीला आधारच दाखवावयाचा तर तह आहेतच."

पण सुदैवानें संस्थानिकांच्या या म्हणण्याला इंग्रज सरकारनें म्हणजे बटलर कमिटीनें थारा दिला नाहीं. आणि संस्थानी अंतर्व्यवस्थेंत हात घालण्याचा इंग्रज सरकारचा हक्क तर तिनें स्पष्टपणें प्रस्थापित केलाच, पण संस्थानिकांनीं आपल्या राज्यांत राजकीय सुधारणा करण्याच्या मार्गाला लागावें असा नाजुक उपदेशहि केला आहे. आतां कमिटीनें आजच हिंदुस्थानांतील कायदेमंडळांच्या स्वाधीन संस्थानिकांना कां केलें नाहीं, याचें कारण उघड आहे. या आमच्या कायदेमंडळांत खरें स्वराज्यच अजून उतरलें नाहीं. हा आंबा अजून आंबट आहे. व्हाइसरॉय हेच अजून शिरजोर सर्वसत्ताधीश व बेजबाबदार आहेत. तेव्हां संस्थानांवरचा ताबाहि तूर्त त्यांच्याच हातीं राहणें योग्य आहे. व्हाइसरॉय यांचे हक्क कमी होतील, ते गव्हर्नर जनरल-इन्-कौन्सिल यांच्या हातीं जातील, आणि हें कौन्सिल लोकांना सर्वस्वीं जबाबदार होईल तेव्हां पाहतां येईल, आजच उगीच कशाला नसत्या गोष्टीची चिंता! मरणाच्या आधीं उगीच कोण कोणाला सरणांत घालतो ? कसेंहि असो; संस्थानांवर ब्रिटिश कायदेमंडळाचा ताबा चालावा कीं नाहीं हा पुढचा प्रश्न आहे; व हिंदी प्रजा तो प्रश्न यथाकाल सुचेल तसा सोडवीलच. पण आज संस्थानी प्रजेचा जीव थोडासा तरी भांड्यांत पडेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण त्यांना

वाली कोणीच नव्हता. यामुळें इंग्रज सरकारला संस्थानांच्या अंतर्व्यवस्थेंत विशेष प्रसंगीं हात घालण्याचा अधिकार आहे असें बटलर कमिटीनें ठरविलें हा उपकारच झाला. संस्थानिकांनीं सर लेस्ली स्कॉट-प्रभृतींना मलिदा चारण्यांत व बटलर कमिटीसंबंधाची कारवाई करण्यांत वस्तुतः संस्थानी प्रजेचाच पैसा खर्च झाला. पण त्याचा उपयोग प्रजेला अशा अप्रत्यक्ष रीतीनें झाला म्हणावयाचा !

यावर कोणी अशी शंका घेईल कीं, "आपल्या देशी राजांच्या कारभारांत परक्या इंग्रज सरकारनें हात घालावा असें म्हणणें हें संस्थानी प्रजेच्या राजभक्तीला शोभत नाहीं." खरें आहे. पण संस्थानिक जेव्हां राजभक्ति निर्दोष टिकविण्यासारखे वागतील तेव्हां हा दोष पदरीं येईल ! संस्थानिक हे इंग्रज सरकारशीं संस्थानी प्रजेच्या हिताकरितां जेव्हां झगडण्याला कंबर कसून सिद्ध होतील तेव्हां संस्थानी प्रजा हाक न मारतांहि आपल्या राजाच्या पाठीशीं उभी आहे असें त्यांनीं खुशाल समजावें व वाटेल तर प्रसंगविशेषीं अनुभवहि घेऊन पाहावा. पण आधीं संस्थानी कारभारांत फारच मोठा अन्याय किंवा गोंधळ झाल्याशिवाय सरकार हात घालीत नाहीं हें एक; आणि संस्थानिक इंग्रज सरकारच्या हक्काला विरोध करतात तो, असला अन्याय किंवा गोंधळ झाला तरी तोहि करण्याचा हक्क स्वतःला असला पाहिजे या सबबीवर व तहाच्या जोरावर करतात. मिळून हेतु दुष्ट व तर्कपद्धतीहि दुष्ट. याच्या उलट, केवळ स्वदेशप्रेमानें—स्वदेशभक्तीनें एखादा मातबर संस्थानिक इंग्रजांशीं हक्कासाठीं झगडण्याला सिद्ध होऊं द्या, आणि त्यांतल्या त्यांत तें प्रेम व ती भक्ति प्रजेला स्वराज्याधिकार देण्याच्या मार्गानें व्यक्त करूं द्या, म्हणजे मग पहा सगळें टीकाकार जग त्याला वश होईल, आणि प्रजाहि आपलें तनमनधन त्याला अर्पण करील. इटलीच्या इतिहासांत पिड्मॉंटचा संस्थानिक स्वदेशप्रेमानें ऑस्ट्रियन राजसत्तेशीं झगडण्याला उभा राहिला, तेव्हां प्रजेंत गॅरिबाल्डीसारखे राजभक्त लोक कसे निर्माण झाले याचा इतिहास तरी आमच्या संस्थानिकांनीं एकवार नीट वाचून पाहावा. तसलें कांहीं न करतां हे स्वतःपुरतें स्वातंत्र्य मागणार ! आणि तेंहि आपल्या प्रजेवर अंमल गाजविण्याला ! घरीं नवरा आपल्या बायकोला मारूं लागला तरी शेजाऱ्याला मध्यें पडण्याचा अधिकार आहे. पिनल कोडानेंहि

तो दिला आहे. असें असतां " आम्ही हात घालण्याचें कारण नाहीं " असें संस्थानिक लोक, त्यांचे अधिराजे जें इंग्रज सरकार त्याला, कोणत्या तोंडानें सांगणार ?

अक्कलकोट संस्थान प्रजापरिषद्, १९२९

[अक्कलकोट येथें रविवार ता. १ डिसेंबर १९२९ रोजीं अक्कलकोट संस्थान प्रजापरिषदेंत अध्यक्ष या नात्यानें केलेल्या भाषणाचा सारांश.]

" **अक्कलकोटच्या** प्रजेची ही तिसरी परिषद आज खुद्द अक्कलकोट येथेंच भरत आहे. यापूर्वीं ती संस्थानांत भरविण्याची परवानगी नव्हती म्हणून पहिल्या दोन परिषदा बाहेर सोलापुरास भरल्या. संस्थानी परिषद बाहेर भरविण्याची पाळी येणें हें संस्थानी अधिकारी व प्रजा या दोहोंच्याहि दृष्टीनें अनिष्ट होय. कारण अधिकारी प्रजेचे मूलभूत हक्क नाकारतात म्हणून व प्रजेला हे हक्क चालविण्याचें धैर्य नाहीं म्हणून दोघे वाईटच ठरतात. आणि सार्वभौम सरकार संस्थानास या कामीं योग्य सल्ला देत नाहीं म्हणून त्यालाहि दूषणच. जी गोष्ट कांहीं थोडे मैल बाहेर जाऊन सुरक्षितपणें करतां येते तीच संस्थानांत मात्र करतां येऊं नये हें हास्यास्पद दिसतें. जो संस्थानचा पोलिटिकल एजंट तोच जवळच्या ब्रिटिश हद्दींतील शहराचा मॅजिस्ट्रेट असतो. एकीकडची बंदी तो चालू देतो व दुसरीकडे तीच गोष्ट त्याचेच अमलांत घडली तरी ती अपायकारक मानीत नाहीं! ही विलक्षण स्थिति पालटली याबद्दल संस्थानी अधिकारी आणि प्रजा या दोघांचें मी अभिनंदन करतों.

आजपर्यंत संस्थानांत एकतंत्री अमलाचा प्रजेवर जुलूम होता. आतां उलट अनियंत्रित राज्यकर्त्यांना लोकसत्तेचें भय उत्पन्न झालें आहे. पण परस्परांचें भय नाहींसें होऊन खऱ्या प्रातिनिधिक संस्थांचे रूपानें दोघांनाहि राज्यघटनेंत योग्य स्थान मिळावें अशी आमच्यासारख्या दोघांच्याहि हितचिंतकांची इच्छा असणार. संस्थानांतील स्वराज्याची प्रगति ब्रिटिश मुलखांतील स्वराज्याच्या मार्गानेंच होणारी आहे. या दोनहि स्वराज्यांचा मेळ घालणाऱ्या राउंड टेबल परिषदेंत संस्थानी प्रजेला स्थान मिळेल का नाहीं ही गोष्ट संशयित

आहे. व्हाइसरॉयच्या जाहीरनाम्यांतील संस्थानी प्रतिनिधि या शब्दांचा अर्थ केवळ संस्थानिक असा ठरविण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. ब्रिटिश हिंदुस्थानला डोमीनियन स्टेटस मिळण्याच्या मार्गांत संस्थानिक आडकाठी करणार नाहींत अशी बिकानेरच्या महाराजांनीं संस्थानिकांचे वतीनें घोषणा नुकतीच केली आहे. आजपर्यंतच्या त्यांच्या वृत्तीवरून येवढ्याबद्दलहि त्यांचे उपकारच मानले पाहिजेत! त्यांना यापुढें असा अडथळा आणणें कितपत शक्य आहे ही गोष्ट सोडा पण ब्रिटिश मुलुखांतील स्वराज्याच्या प्राथमिक लढ्यांत हें स्वराज्य आपल्याला भोंवूं नये म्हणून संस्थानिकांनीं विरोधी भाव ठेवला नव्हता काय? हिंदुस्थानला सुधारणा देण्यांत ब्रिटिश सरकारनें कमकुवतपणा दाखविला असें मानणारे व हे स्वराज्यवादी चळवळ्ये आमच्या संस्थानांत असते तर त्यांना गडावरील तुरुंगांत कायमचे डांबून त्यांचा निकाल केला असता असें आढ्यतेनें सांगणारे संस्थानिक मला माहीत आहेत. आतां नव्या जाहीरनाम्यानें अशा प्रकारच्या राजामहाराजांना स्वराज्यद्रोह करून सरकारशीं स्नेह वाढविण्याची संधि कायमची गेली याबद्दल ते मनांतल्या मनांत ब्रिटिश सरकारला शिव्याशाप देत असतील! आजपर्यंत या स्वराज्यद्रोहाच्या मोबदल्यांत संस्थानांतील जुलुमाकडे ब्रिटिश सरकारचा कानाडोळा होण्याची व्यवस्था होई. ही पापमय देवघेव आतां संपली.

बटलर कमिटीनें संस्थानच्या अंतर्गत राज्यकारभारावरहि देखरेख करण्याचा साम्राज्य सरकारचा हक्क व वहिवाट आहे असाच निर्णय दिला. बटलर कमिटीच्या बाबतींत हात दाखवून अवलक्षण करून घेतलेल्या संस्थानिकांना राउंड टेबल परिषदेंत आपल्याला स्थान मिळेल व ब्रिटिश मुलुखांतील लोक-प्रतिनिधींबरोबर न बसतां वेगळें बसतां येईल या योजनेनें त्यांतल्या त्यांत समाधानाची दुहेरी संधि लाभली. कारण लोकांच्या प्रतिनिधींबरोबर खांद्यांशीं खांदा लावून बसण्यांत, त्यांना कमीपणा वाटतो आणि आपल्याच प्रजेच्या प्रतिनिधींशीं बरोबरीनें वागण्यांत तर अपमानाचा कडेलोटच ते मानतील. वेगळ्या बैठकीनें त्यांचा मान राखला गेला व बटलर कमिटीचा निकाल आपण अजून स्वीकारला नसून त्याबद्दल राउंड टेबल परिषदेंत विरोध करूं असें भासविण्याची संधि सध्यां त्यांस सांपडली आहे.

आपलें अंतर्गत स्वातंत्र्य अबाधित राखूं इच्छिणाऱ्या बिकानेरच्या महा-राजांना राउंड टेबल परिषदेंत संस्थानी प्रजेच्या प्रतिनिधींचा उल्लेख नाहीं

याबद्दल समाधान वाटलें. आणि राष्ट्रीय--सर्व-पक्षीय परिषदेंत सरकारचे प्रतिनिधि नव्हते व संस्थानी प्रजेचे प्रतिनिधि होते म्हणूनच संस्थानिकांनीं तींत भाग घेतला नाहीं असें बिकानेरच्या महाराजांनीं आत्मसमर्थन केलें आहे. सरकारचे प्रतिनिधि नाहींत तेथें संस्थानिकांनीं न येणें हें त्यांच्या स्वभावानुसारच झालें! पण परिषदेंत प्रजेचे प्रतिनिधि आहेत म्हणून तींत भाग न घेणें या दुसऱ्या सबबीनें मात्र आम्हांस अतिशय चीड येते. राजांना प्रजेच्या अधिकृत प्रतिनिधींचा विटाळहि खपूं नये काय? राजा हाच प्रजेचें मनोगत खरें जाणतो आणि हे प्रतिनिधि जाणत नाहींत असें बिकानेरचे महाराज म्हणतात. पण हा जुनाट युक्तिवाद आतां यापुढें टिकणार नाहीं. संस्थानांत प्रातिनिधिक संस्था स्थापन करून त्यांना अधिकार देईपर्यंत स्वस्थ बसावयाचें नाहीं व राजांनाहि स्वस्थता लाभूं द्यावयाची नाहीं असा संस्थानी प्रजेचा आतां निश्चय झाला आहे. संस्थानिक हेच जर प्रजेचे प्रतिनिधि म्हटले तर सेक्रेटरी ऑफ स्टेट हेच ब्रिटिश प्रजेचे प्रतिनिधि मानावे लागतील! पण स्टेट सेक्रेटरीचें असें प्रतिनिधित्व हिंदी लोकांनीं कधींच मान्य केलेलें नाहीं. सरकारनेंहि अधिकारी व लोकप्रतिनिधि हा भेद जसा खालसांत मानला तसाच तो संस्थानांचे बाबतींतहि कां मानूं नये? असे प्रजेचे प्रतिनिधि फार तर दोनतीन घेतां येतील व तेहि संस्थानाबाहेर राहून संस्थानी प्रश्नांत मन घालणारे असे घेतां येतील. यांत संस्थानिकांचा अपमान कोणत्याहि प्रकारें होण्यासारखा नाहीं. बिकानेरचे महाराज हे आपल्या संस्थानांतील प्रजेच्या प्रतिनिधींची सल्लामसलत घेण्यांत कमीपणा मानीत नाहींत असें त्यांच्या भाषणावरूनच दिसतें. मग संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणजे एकटे संस्थानिक असा मक्ता त्यांनीं आपणांकडे का घ्यावा? या बाबतींत इतकें विवेचन करण्याचें कारण हेंच कीं, हिंदुस्थानांत अनियंत्रित राजसत्ता कायमची चालू ठेवण्याच्या संस्थानिकांच्या प्रयत्नाला जोराचा विरोध करण्याची वेळ आली आहे.

पत्याळचे महाराजांनीं परवां अशी उपमा घेतली कीं, "संस्थानिक हे आईच्या घरीं (ब्रिटिश साम्राज्यांत) कन्या या नात्यानें वागले तरी आपल्या घरांत (संस्थानांत) ते घरधनिणीप्रमाणें स्वतंत्र आहेत." पण लग्न झालेल्या मुलींची दोन प्रकारची स्थिति असूं शकते—सधवा किंवा विधवा. संस्थानिक सधवा मुलीप्रमाणें मानले तर त्यांचा पति कोण? ब्रिटिश सरकार हें मायबाप

असल्यामुळें तें पति होऊं शकत नाहीं. तेव्हां तो पति दुसरीकडेच हुडकला पाहिजे. तो प्रजेशिवाय दुसरीकडे कोठें सांपडणार? बरें, या मुलीची वैधव्यावस्था मानली तर तिला इस्टेटीवर मर्यादितच अधिकार राहणार. भावी वारसाच्या हक्काला बाध येईल अशा रीतीनें इस्टेटीची विल्हेवाट तिला लावतां यावयाची नाहीं. हे भावी वारस म्हणजे त्यांची प्रजाच होय. अशा रीतीनें आपल्या मतलबासाठीं पत्याळच्या महाराजांनीं पुढें केलेली उपमा त्यांच्यावरच बरोबर उलटवितां येते. जुन्या परंपरेंत वाढलेले संस्थानिक झाले तरी 'मी म्हणजेच संस्थान' असें ते वाटेल त्या बाबतींत म्हणूं शकत नाहींत. स्वयंनिर्णयाचें सध्यां युग सुरू आहे हें खरें. पण हा स्वयंनिर्णयाचा हक्क केवळ अनियंत्रित राजांनाच बहाल केलेला नाहीं. उलट या राजांना न जुमानतां प्रजेनेंच हा हक्क चालवावयाचा आहे. पाश्चात्य देशांतील सर्व राजमुकुट वितळविण्याच्या कढईंत पडले आहेत. आजचें वातावरण ओळखण्याच्या दृष्टीनें ही गोष्ट संस्थानिकांच्या निदर्शनास आणावीशी वाटते. त्यांचा पाणउतारा करण्यासाठीं नव्हे. अशा वेळीं भोंवतालच्या परिस्थितीकडे संस्थानिकांनीं दुर्लक्ष करणें वेडेपणाचें ठरेल. एका बाजूनें ब्रिटिश सरकार व दुसऱ्या बाजूनें ब्रिटिश प्रजा या दोन शक्तींच्या मध्यें सांपडलेल्या संस्थानिकांनीं यापुढें शहाणपणानें व जपूनच वागलें पाहिजे. नाहीं तर लोकसत्तेच्या क्षोभाच्या तुफानांत कांहीं एका मर्यादेपलीकडे त्यांना ब्रिटिश सरकारहि वांचवूं शकणार नाहीं."

संस्थानिकांनो ! तुम्ही प्रजा जोडणार कीं तोडणार ?

(केसरी—१ नोव्हेंबर १९३०)

हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश सरकार व हिंदी संस्थानें यांचें मिळून एक फेडरेशन किंवा संयुक्त राज्य पुढेंमागें केव्हां होईल तें होवो. पण आजहि वस्तुतः हें राज्य आपल्या परीनें संयुक्त असतांहि हीं दोनहि सरकारें पृथक्‌पणाचा जो बहाणा किंवा लटुपटीचा खेळ करीत आहेत तो पाहिला म्हणजे कोणालाहि हसूंच येईल. छोटे-मोठे संस्थानिक पोलिटिकल अधिकाऱ्यांच्या

डोळयांकडे पाहून त्याच्या इशाऱ्यानें आपल्या कक्षेंत कसे फिरत असतात, किंबहुना उलट्या-सुलट्या उड्याहि कशा मारतात हें प्रसिद्धच आहे. असें असतां या संस्थानिकांनीं आपण अधिकारानें ब्रिटिश सरकारच्या बरोबरीचे म्हणून स्वतंत्र असल्याचा देखावा सुरू केला आहे. पण हें नाटक सर्वस्वीं संस्थानी प्रजेच्या खर्चानें सुरू आहे. स्वातंत्र्याचें मुख्य लक्षण आपल्या प्रजेवरील अनियंत्रित अधिकार व परराष्ट्रीय प्रजा आपल्या राज्यांत आली असतां, तिला बाहेर घालवून देण्याचा अनियंत्रित अधिकार हें होय. ही गोष्ट राजकारणाच्या तत्त्वज्ञानांत मूलभूत मानलेली आहे यांत शंका नाहीं. आणि या दोनहि सरकारांनीं आपापलें स्वातंत्र्य प्रकट करण्याकरितां प्रजेचा छळ सुरू केला आहे. पैकीं ब्रिटिश सरकारनें असा डाव आरंभिला आहे कीं, आपल्या मुलखांतील चळवळया लोकांपैकीं ज्या लोकांचा संबंध एखाद्या देशी संस्थानाशीं खरा किंवा खोटाहि पोंचत असेल त्याला 'फॉरिनर्स ॲक्ट' म्हणजे परक्या लोकांचा कायदा (सन १८६४ चा ३ रा) लावून त्यांना त्या संस्थानांत जाऊन राहण्याचा हुकूम करावयाचा व तो त्यांनीं अमान्य केल्यास त्यांना ब्रिटिश मुलखांतील तुरुंगांत ठेवावयाचें.

एकजीव समाज

गुजराथला काठेवाडचीं संस्थानें लागून असल्यामुळें या संस्थानांतून अनेक सुशिक्षित व बुद्धिवान् लोक ब्रिटिश मुलखांत येऊन राहिले, तेथें त्यांनीं घरेंदारें केलीं, व्यापार-उद्योगधंदे थाटले; किंवा सार्वजनिक हितबुद्धीनें चळवळी आरंभिल्या. ही गोष्ट होणें सर्वस्वीं स्वाभाविकच होय. कारण ब्रिटिश सरकार आणि संस्थानें हीं आपल्यामधील क्षेत्रमर्यादा दाखविण्याकरितां मनानें एखादी काल्पनिक रेघ काढोत, परंतु निसर्गसृष्टि असल्या रेघा जुमानीत नाहीं. आणि मनुष्यसमाजहि त्या जुमानीत नाहीं. हिंदुस्थानाबाहेर कोठेंहि पाहिलें तर हजारा-लाखांनीं एका राष्ट्रांतले लोक दुसऱ्या राष्ट्रांत जाऊन तात्पुरते किंवा कायमहि राहिलेले आढळून येतात; मग हिंदुस्थानांतील लोक हे तर काय, एकाच घरांतल्याप्रमाणें मूळ एकाच समाजांतले. शरिरांतले निरनिराळे अवयव ज्याप्रमाणें स्नायु व मज्जातंतु यांच्या जाळ्यांनीं एकजीव झालेले असतात; त्याप्रमाणें ब्रिटिश मुलूख व संस्थानी मुलूख हा त्यांतील समाजाच्या ऋणानुबंधांच्या शेंकडों पाशांनीं एकजीव झालेला आहे. दोनशें वर्षांपूर्वीं परकी सरकार येऊन या ठिकाणीं

बसलें किंवा हल्लीं नांदत असलें म्हणून, त्यामुळें या समाजाचे घटक एक-मेकांना परकी मानूं शकत नाहींत. याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे गोमंतकांतील हिंदु समाज, व त्यालगतचा ब्रिटिश मुलखांतील हिंदु समाज. कारण पोर्तुगीज सरकार व ब्रिटिश सरकार यांचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाहीं. मग संस्थानांवरील अधिराजे म्हणविणारें इंग्रज सरकार आणि त्यांच्या अंकित असणारे संस्थानिक यांच्या मुलखांतील प्रजेनें अविभाज्य व एकजीव राहण्याची आकांक्षा धरल्यास त्यांत काय वावगें ?

बालिश सबबीवरून हद्दपारी

संस्थानी मुलूख व त्यांत कार्यक्षेत्राला मिळणारा वाव हा अतिशय संकुचित. यामुळें संस्थानी मुलखांतल्या उद्योगी, बुद्धिवान्, कर्त्या महत्त्वाकांक्षी लोकांना ब्रिटिश मुलखांत राहूं जाण्याची इच्छा झाल्यास ती स्वाभाविक होय. नद्या-खाडयांतील मासे लहान म्हणून ते सामान्यतः नद्याखाड्यांतच पोहतात. पण त्यांतला एखादा मासा मोठा निघाला तर तो नदीमुखानें सहजच समुद्रांत प्रवेश करतो व तेथें नांदतो. तीच गोष्ट संस्थानांतून उठून ब्रिटिश मुलखांत जाऊन राहणाऱ्या लोकांची होय. उलट आजवर ब्रिटिश सरकारनेंहि सामान्यतः असें उदार किंवा व्यापक धोरण ठेवलें होतें कीं, त्यामुळें ब्रिटिश मुलखांतील संस्थानी लोकांना कायदेकौन्सिलच्या मतदारीचे आणि निवडणुकीस उभे राहण्याचे हक्क होते व अजूनहि आहेत. तसेंच अशा लोकांपैकीं कोणी गुन्हे केले असतां आपल्या हद्दींतील गुन्हेगार म्हणून त्याजवर योग्य रीतीनें खटले करून तुरुंगांत टाकण्याला संस्थानिकांकडून कधींहि त्यांस प्रतिबंध झालेला ऐकिवांत नाहीं. आजवर एकाहि गुन्हेगारानें "मी संस्थानी प्रजाजन म्हणून मला इन्साफाकरितां संस्थानी अधिकाऱ्याकडे द्या" असें म्हटल्याचा दाखला सांपडेल कीं नाहीं याची शंकाच वाटते. असें असतां अलीकडे ब्रिटिश सरकारनें वर सांगितलेल्या फॉरिनर्स ॲक्टचा उपयोग करून आपल्याला अनिष्ट वाटणाऱ्या लोकांवर इतर कोणताहि उघड आरोप न ठेवतां, "तूं संस्थानाची प्रजा, आमची नव्हे व आम्हांला नको" असली बालिशपणाची सबब सांगून बिनचौकशीनें त्यांना हद्दपार करण्याचा उपक्रम केला आहे.

दोन्ही रियासतींचा मज्जाव !

काठेवाडलगत गुजराथेंत अशीं उदाहरणें पुष्कळ झालीं व इकडे दक्षिण-महाराष्ट्रांतहि हल्लीं होऊं लागलीं आहेत. बडोदें वगैरे संस्थानांतील प्रजा

म्हणून कांहीं लोकांना सरकारनें (व ते कोणी नामांकित चळवळयेहि नव्हते) हद्दपारीची शिक्षा दिली व त्यांतील जे कोणी आपल्या पायांनीं गेले नाहींत त्यांना बळजबरीनें धक्के मारून घालवून दिलें किंवा इकडील तुरुंगांत डांबून ठेवलें, ही गोष्ट वाचकांना बहुधा माहीत असेल. याचेंच अगदीं ताजें उदाहरण म्हटलें म्हणजे श्री. गंगाधरराव देशपांडे यांचे सहकारी मदतनीस रा. पुंडलीक कातगडे यांच्यावर तारीख २४ ऑक्टोबर रोजीं बजावलेली नोटीस होय. हल्लींच्या चळवळींत ते तुरुंगांत गेले. पण ते बाहेर पडण्यापूर्वींच त्यांचेवर अशी नोटीस बजावण्यांत आली कीं, ते मिरज संस्थानाचे प्रजाजन म्हणून वाटल्यास त्यांनीं मिरजेस जाऊन राहावें; पण ब्रिटिश मुलखांत राहतां कामा नये. पण मौज ही कीं, रा. पुंडलीक हे आपलेहि प्रजाजन नव्हेत असें म्हणून त्यांनीं मिरज संस्थानांतहि राहूं नये अशी मिरजेच्या स्थानिक अधिकाऱ्यांची कारवाई सुरू झाली असें म्हणतात. या कारवाईचा प्रकार अखेर कोठवर जातो हें पाहण्याला रा. पुंडलीक हे मिरजेंत राहिलेच नाहींत. ते उठून सांगलींत जाऊन राहिले. पण उद्यां "दोन रियासतींना अप्रिय झालेला मनुष्य तुम्ही आपल्या मुलखांत कां राहूं देतां" असा गुप्त इशारा पोलिटिकल एजंटाकडून सांगलीच्या अधिकाऱ्यांना मिळणार नाहीं कशावरून? हल्लीं सर मोरोपंत जोशी यांच्यासारखे कायदेपंडित सांगलीस अॅडमिनिस्ट्रेटर आहेत व आपल्या कायदेपंडितगिरीची दृष्टि चालवून, धिटाईनें ते कदाचित् असल्या गुप्त इशाऱ्याला भीक घालणार नाहींत ही गोष्ट वेगळी. पण ही स्थिति सांगली संस्थानांत कायमची टिकणारी नव्हे. कारण श्रीमंत मिरजकर काय किंवा श्रीमंत सांगलीकर काय, एकाच खाणींतील माती होत. म्हणून या प्रश्नाला मिरज, सांगली किंवा पुंडलीक कातगडे असें व्यक्तिस्वरूप नसून सामुदायिक रीतीनेंच या प्रश्नाचा विचार व निकाल व्हावयास पाहिजे.

आगाऊ इशारा

पुंडलीक यांनीं मिरजेंत ठाणें न दिल्यामुळें तेथील अधिकाऱ्यांनीं त्यांचें अखेर काय केलें असतें हें समजण्याला मार्ग नाहीं. पण आमची बातमी खरी असेल तर मिरजेच्या अधिकाऱ्यांनीं ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचें अनुकरण करून फॉरिनर्स अॅक्टसारखा एखादा कायदा आपल्या संस्थानाकरितां करण्याचें योजिलें आहे. म्हणजे अमुक लक्षणें, अर्थात् जन्मस्थान, मिळकतीचें प्रमाण इत्यादि, ज्यांना लागू पडत नाहींत असे संस्थानाच्या अधिकाऱ्यांना वाटेल

त्यांना हद्दपार करण्याचा अधिकार अधिकाऱ्यांनीं आपल्याकडे घेण्याचें या कायद्यानें योजिलें असल्याचें समजतें. आम्हांला समजलेली ही माहिती खरी नसल्यास आम्ही त्यांत आनंदच मानूं. पण उद्यां असा कायदा एकदां कागदावर लिहिला गेल्यावर पुसून टाकण्याचें रबर कोणाच्या हातीं आहे? म्हणून माहिती कच्ची किंवा अपुरी असली तरी तिचा योग्य तो उपयोग आधीं इशारा देण्याकडे करण्याचा मोह आम्हांला सहजच होतो आणि याचें कारणहि उघड आहे.

आत्मघातकी वर्तन

ब्रिटिश सरकारचें अनुकरण संस्थानी अधिकाऱ्यांनीं चांगल्या गोष्टींत हवें तितकें करावें. पण वाईट गोष्टींतहि करणें म्हणजे स्वतःचा आंधळेपणा जगाला प्रकट करण्यासारखें होय. हिंदुस्थानाबाहेर राष्ट्राराष्ट्रांना अनिष्ट परक्या लोकांना हद्दपार करण्याचा अधिकार असतो. परंतु त्याचा उपयोग ते प्रायः युद्धाच्या गडबडीसारख्या वेळींच करतात, एरवीं सहसा करीत नाहींत. हल्लींच्या चळवळीला युद्धाचें स्वरूप ब्रिटिश सरकार मायावीपणानें कसें देतें हें चरण बिळाशी-प्रकरणावरून लोकनिदर्शनाला आलेंच आहे. पण आधीं तीच घोडचूक होय. पण हल्लींची चळवळ सुरू होण्यापूर्वींहि सरकारनें या कायद्याचा उपयोग केला होता. मिरज संस्थानांत अलीकडे कांहीं चळवळ झाली असली तरी तिला बिळाशी-च्याहि 'बंडाची' उपमा शोभणार नाहीं. असें असतां परकी प्रजेला बिन-चौकशीनें हद्दपार करण्यासाठीं मिरज संस्थानचे अधिकारी ब्रिटिश सरकारचें अनुकरण करतील व इतर कोणी संस्थानिक मिरजेचें अनुकरण करण्यास प्रवृत्त होतील तर तो वेडेपणा असून संस्थानिकांच्या दृष्टीनेंहि आत्मघातकीपणाचा आहे हें देखील त्यांना आज कळत नसेल तर उद्यां कळून येईल.

अधिकाऱ्यांचा खेळ!

प्रश्न असा कीं, हिंदुस्थानांत जर असे कायदे मुलूखभर झाले व त्यांचा अम्मल अधिकाऱ्यांच्या लहरींप्रमाणें पण सर्रास होऊं लागला तर बिचाऱ्या प्रजाजनांनीं काय करावें? बेळगांवच्या डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटानें खो दिला म्हणून मिरजेस जावें, मिरजेच्या मॅजिस्ट्रेटनें खो दिला म्हणून सांगलीस जावें, सांगलीच्यानें खो दिला म्हणून मिरजमळ्यांत जाऊन राहावें. असा खोखोचा खेळ चालवयाचा कीं काय? तसें झाल्यास इसापनीतींतील बेडकांनीं तळ्याच्या कांठावरील खोडकर पोरांना 'तुमचा खेळ होतो पण आमचा जीव जातो'

असें जें म्हटलें तें खालसा काय किंवा संस्थानी काय, प्रजेला म्हणण्याची पाळी येईल. अधिकाऱ्यांकडून असा कांगावा करण्यांत येतो कीं, हें चळवळ्ये लोक म्हणजे रक्त खाणाऱ्या उवा होत. त्यांना केसांतून विंचरून काढून टाकलेंच पाहिजे. पण अधिकाऱ्यांच्याहि लक्षांत हें यावें कीं, उवा झाल्या तरी त्या स्वच्छ केसांत होत नाहींत. केसांत आधीं घाण माजते व मग त्यांत उवा होतात. अर्थात् या उभयमुलुखांतील अधिकाऱ्यांनीं जर आपला कारभार स्वच्छ ठेवला तर त्यांत चळवळ्ये लोक कशाला निर्माण होतील? पण वेळच्या वेळीं तेल लावून, स्नान करून, वाळवून, विंचरून केसांची निगा न ठेवतां, एखाद्या कैकाडणीनें आपल्या केसांचा घाम पुसला नाहीं, त्यांत धूळ सांचूं दिली व वेळींच नाजुक बारीक दांतांच्या फणीनें केस साफ ठेवले नाहींत, तर तिला पुढें आपल्या तीक्ष्ण नखांच्या फण्याहि पुऱ्या पडत नाहींत. आणि ही स्थिति प्राप्त झाल्यावर डोक्यांतल्या सगळ्या उवा तर निघणार नाहींतच पण तिला खाजवून खाजवून आपलें डोकेंच रक्तबंबाळ झालेलें सोसावें लागतें. ब्रिटिश सरकारनें चालविलेल्या फॉरिनर्स ॲक्टाच्या अमलाविरुद्ध आम्ही त्याची वार्ता येऊं लागल्यासपासून तक्रार करीत आहों. अर्थात् संस्थानिकांनीं जर अंधानुकरणानें तसलेंच कांहीं करण्याचें मनांत आणलें तर, त्याच्याविरुद्धहि आम्हांला तक्रार केलीच पाहिजे.

संस्थानिकांची सवाई सोटेशाही

आमचें म्हणणें असें नाहीं कीं, संस्थानिकांनीं आपल्या राज्यांत अविवेकी चळवळ्यांना मुक्तद्वार ठेवावें. त्यांचे हातीं पिनल कोड, क्रिमिनल प्रोसीजर कोड हे कायदे आहेतच. तेवढे त्यांना खास पुरे होतील. म्हणजे कोणीहि राजद्रोहात्मक किंवा जातिविद्वेषक चळवळ आरंभिल्यास त्याचा पत्तामुद्दा नीट ठेवून त्याजवर उघड आरोप व रीतसर चौकशी करून, तुरुंगांत घातल्यास अधिकाऱ्यांना कोणीहि नांवें ठेवणार नाहीं. संस्थानी मुलुखांत कोणाहि चळवळ्यांनीं ब्रिटिश सरकारवर किंवा इतर संस्थानिकांवर टीका करून स्थानिक अधिकाऱ्यांना जड पाडावें किंवा अवघड करावें याविरुद्ध आम्ही नेहमीं प्रतिपादन करीत आलों आहों. तसेंच संस्थानिक झाले म्हणून त्यांचें व त्यांच्या प्रजेचें रक्षण राजद्रोहापासून किंवा जातिविद्वेषापासून होऊं नये असें आम्ही तरी कसें म्हणूं? परंतु उलट लाकूड वीतभर आणि ढलपी हातभर असें जेव्हां संस्थानिक करतात तेव्हां त्यांचा निषेध आम्ही कां करूं नये? एकच उदाहरण द्यावयाचें

तर तें असें कीं, ब्रिटिश मुलखांतील बेकायदेशीर संस्थांचा सभासद राहणाराला किंवा होणाराला जी शिक्षा ठेवली आहे, तिच्या पांचपट किंवा दसपट शिक्षा मिरज संस्थानांत कां ठेवली जावी हें आम्हांला कळत नाहीं. ब्रिटिश सरकार-पेक्षां संस्थानी सरकारला इतका अधिक नाजुकपणा येण्याचें काय कारण? तर हेंच कीं, "आम्ही मोठे दक्ष आहों, अनुकरणशील आहों, खावंदांचा शब्द पडला कीं, आम्ही तो उचलून धरण्याला तयार आहों" असें भासवावयाचें.

अगतिक अवस्था

असो. आपल्या राज्यांतील लोकांना, परकीय असें राष्ट्रबुद्धिविघातक विशेषण लावून, व त्यालाच अनिष्ट, निंदाव्यंजक दुसरें विशेषण लावून बिन-चौकशीनें हद्दपार करण्याचा जो नवीन उपक्रम झाला आहे त्याचा जितका निषेध करावा तितका थोडाच आहे. कारण आई जेवूं घालीना व बाप भीक मागूं देईना, याप्रमाणें संस्थानी सरकार व ब्रिटिश सरकार यांनीं करण्याचें आरंभिलें तर लोकांनीं जावयाचें तरी कोठें? महायुद्धांत समोरासमोर तोफखाने भिडले असतां त्यांतूनहि मध्यें 'नो मॅन्स् लँड' म्हणून कोठें कोठें बचावाची एखादी जागा उरत असे. तशीहि येथें सोय उरत नाहीं. कारण उभयसरकारांच्या हद्दी इतक्या भिडलेल्या आहेत कीं, त्या काल्पनिक क्षुरधारेनेंच वेगळ्या करतां येतील. मग येथें बचावाची जागा कोठून मिळणार? कायदेशीर आरोप व रीतसर चौकशी यांचा बहाणा करून देखील अधिकाऱ्यांना एखाद्याला पुष्कळ छळतां येईल. पण येथें छळाला कांहीं तरी शिस्त व नियम असल्यानें, मनुष्याला प्रतिकार करण्याची थोडी तरी आशा असते व जागा राहते; पण निवळ आडमुठेपणाच्या हद्दपारीपासून मनुष्यानें बचाव कसा करावा? व या पाटलांच्या नांवानें बोंब मारीत गांव सोडून देशोधडीला जाव-याचें म्हटलें तरी देशोधडीला जावयाला हे अधिकारी नाहींत असा निर्मक्षिक देश तरी कोठला आणावयाचा?

ईश्वरी योजना कशी असेल?

भारती युद्धांत रणभूमीवर हत्तीच्या गळ्यांतील घंटा पडून झुडपांतील चिमणीच्या घरट्याचें रक्षण उलट-सुलट सुटणाऱ्या तीरांपासून ईश्वरानें केलें असें म्हणतात. त्याप्रमाणें ईश्वरच आतां अशी कांहीं बचावाची जागा किंवा योजना काढील तर गोष्ट निराळी. नाहीं तर काम कठीण आहे. पण ईश्वरी योजनाच म्हणावयाची तर ती अशी दिसते कीं, आधीं संस्थानांविरुद्ध

कागाळ्या होऊन व चळवळी होऊन संस्थानें बुडवावयाचीं व मग फेडरेशन होऊन ब्रिटिश मुलखांतल्याहि अरेरावी अधिकाऱ्यांची सत्ता नष्ट होऊन ती सर्वस्वीं हिंदी प्रजेच्या हातीं जावयाची. याच्या उलट योजना म्हटली तर, ब्रिटिश राज्य नष्ट होऊन संस्थानिकांतूनच कोणी तरी नेपोलियन, अलेक्झांडर, शिवाजी किंवा व्हिक्टर इमॅन्युएल निर्माण होऊन त्यानें हिंदुस्थानचें एकछत्री राज्य एखाद्या अशोकाप्रमाणें करून अनियंत्रित राजसत्तेचें वैभव फिरून एकवार गाजवावयाचें. पण या दोहोंपैकीं या नव्या युगांत पहिली योजनाच यशस्वी होण्याचा संभव अधिक व ती तशी झाली म्हणजे मग संस्थानिकांना काय तें कळून येईल. पण आमचें चुको किंवा बरोबर असो. नवीन फेडरेशनच्या घटनेंतहि विद्यमान संस्थानें शक्य तितकीं शिल्लक राहावीं, मात्र त्यांतील कारभार सुधारलेल्या पद्धतीनें व जबाबदारीनें चालावा असेंच आम्ही आजवर म्हणत आलों आहों व पुढेंहि म्हणत राहण्यासारखी स्थिति ईश्वरानें ठेवावी अशी आमची इच्छा आहे. पण हल्लीं संस्थानिकांनीं चाळे चालविले आहेत त्याप्रमाणें, इकडे ब्रिटिश सरकारपासून स्वतंत्र राहण्याचा दावा सांगावयाचा व दुसरीकडे आपल्याच प्रजेशीं मिळतें न घेतां व त्यांना योग्य अधिकार न देतां, सुलतानी अधिकार गाजविण्याकरितां, आपल्या प्रजेपुढें ब्रिटिश सरकारचा दाखला सिरवावयाचा. या दोनहि गोष्टी ज्या सुरू आहेत त्या संस्थानिकांना सारख्याच घातक होत. आम्हीहि संस्थानिकांचे हितचिंतक आहोंत. परंतु कोणत्याहि तऱ्हेनें त्यांचे मिंधे नाहीं म्हणून त्रयस्थ रीतीनें त्यांच्याच हिताची जी गोष्ट आम्हांला सुचते ती बोलून दाखविण्याला आम्ही कां भ्यावें ?

वऱ्हाडचा दाखला

संस्थानिकांनीं या बाबतींत वऱ्हाडचें उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवावें. इंग्रज सरकारच्या अडचणींचा फायदा घेऊन निजाम सरकारनें जेव्हां हळूच वऱ्हाड परत मागण्याची गोष्ट काढली, तेव्हां लॉर्ड कर्झन यांचें काम पुरें करण्याकरितां लॉर्ड रेडिंग यांनीं निजाम सरकारला थप्पड लगावून सुजलेल्या गालावर पानें चोळलीं! हें तर झालेंच. पण वऱ्हाडच्या प्रजेनें स्वतः काय केलें हेंहि त्यांनीं लक्षांत आणावें. तुम्ही ब्रिटिश रियासतींत राहूं इच्छिता कीं, निजामशाही राज्यांत परत जाऊं इच्छिता असा बिकट प्रश्न आपणांपुढें टाकणारें ब्रिटिश सरकार हें स्वार्थी व कपटपटु आहे हें लक्षांत येऊनहि वऱ्हाडच्या प्रजेनें निजामशाहींत

परत जाऊं इच्छीत नाहीं असें ठरविलें व कळविलेंहि म्हणतात. मग ते ठराव प्रत्यक्ष लेखी नसोत. यावरून वेळ आला तर नव्या घटनेच्या मिषानें, संस्थानें बुडविण्याचा प्रश्न ब्रिटिश सरकारनें काढला, तर त्याला संस्थानी प्रजा आज काय उत्तर देईल हें आम्ही बोलून दाखविण्याचें कारण नाहीं. तथापि हिंदुस्थानांतील स्वराज्याची घटना सर्वस्वीं परकीय स्फूर्तीची किंवा वळणाची न होतां शक्य तर स्वदेशी स्फूर्तीची व वळणाची व्हावी असें म्हणणारे व खरी इच्छा धारण करणारे आम्ही असल्यानें संस्थानिकांनीं हे आत्मघातक चाळे सोडावे, अशी त्यांनाच विनंतिपूर्वक सूचना करण्यापेक्षां आमच्या हातीं तरी अधिक काय आहे ? संस्थानिकांना संस्थानी प्रजेचा कंटाळा येणें म्हणजे त्यांना स्वतः-चाच कंटाळा येण्यासारखें होय. कारण प्रजा व राजा हे शब्दच अनुयोगी-प्रतियोगी संबंधाचे आहेत. म्हणून प्रजा जोडावयाची तें सोडून हल्लींच्या कायद्यांचा दुरुपयोग करून आणि त्यांत नवीन कायद्यांची भर घालून, प्रजा तोडण्याचें काम जर संस्थानिक करूं लागतील तर त्यांच्यासारखे शहाणे तेच होत ! !

मिरज संस्थान प्रजापरिषद

अधिवेशन ५ वें, मे १९३१

(अध्यक्षीय भाषण)

" **परिषदेच्या** कार्यास सुरुवात करण्यापूर्वीं मला एका गोष्टीची आठवण झाली आहे. त्या आठवणीचा परिणाम माझ्यावर कायमचा राहिल्या-मुळें तो सांगावा असें मला वाटतें. मालगांवास उरूस होत असे. तो पाहण्यास पन्नास वर्षांमागें (लहानपणीं) मी येथें आलों होतों. उरुसांत त्या वेळीं दारूकाम चांगलें होत होतें. दारू तयार करणारानें एक दारूचें झाड तयार करून त्यांत आपलें नांव घातलें होतें. त्याच वेळीं दारूकामाचा दुसरा एक प्रकार पाहिला. तो म्हणजे घडाबाजीचा. एका मडक्यांत निरनिराळ्या प्रकारचीं स्फोटक द्रव्यें घालून तयार केलेली दारू ठेवावयाची व त्यास बत्ती देऊन तें मडकें मंडळींत सोडावयाचें. बत्ती पेटल्यावर तें मडकें इकडेतिकडे

धावूं लागलें म्हणजे त्यामुळें लोकांची पांगापांग होऊन कांहीं काळ चलबिचल होई. या दोन प्रसंगांमुळें माझ्या मनांत एक गोष्ट ठसली. दारूस्फोट व साक्षरता यांच्यांतहि संबंध आहे; व यःकश्चित खापर आंतील दारूमुळें जिवंत माणसांची दाणादाण करूं शकतें व त्यामुळें कार्य होतें हें कळून आलें. कोणतीहि चळवळ घ्या तिच्या बुडाशीं साक्षरता आहेच. या साक्षरतेच्या दारूनें हिंदुस्थानच्या राजकीय क्षेत्रांत गडबड उडवून दिली आहे. पण संस्थानांत चाललेली ही चळवळ घडाबाजीप्रमाणें आहे. घडाबाजीपासून कोणाचाहि घातपात होत नाहीं. पण कांहीं काळ गडबड होते. त्याचप्रमाणें या लहानशा चळवळीचा परिणाम होत आहे. स्थगित झालेल्या माणसाची या चळवळीनें थोडी उठावणी होते यांत शंका नाहीं.

हिंदुस्थानचा नकाशा एकरंगी नको

श्रीमंतांनीं आपलेपणाच्या भावनेनें परिषद् भरविण्यास परवानगी दिली याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. श्रीमंतांचा मजवर लोभ आहे तसाच आपलाहि आहे; व लोभामुळें आपण मला आज अध्यक्षस्थान दिलें याची जाणीव आहे. वर्तमानपत्रकर्ता या नात्यानें संस्थानावर टीका करण्याचा प्रसंग येतो. त्यावरून संस्थानचा मला अभिमान नाहीं असें नाहीं, उलट जास्त अभिमान आहे. ब्रिटिश राज्यापेक्षां हिंदी राजवटींत चार गुण अधिक निपजतात हें कोणी दाखविल्यास मला अत्यंत अभिमान व एक प्रकारचा गर्व वाटतो. संस्थानें वाइटांत वाईट असलीं तरी तीं राहावीं असें वाटतें. संस्थानें बुडवावीं असें म्हणणारांचा मला मनापासून राग येतो. संस्थानें हीं आपल्या गतवैभवाचीं जिवंत स्मारकें आहेत. हल्लींच्या संस्थानिकांच्या पूर्वजांनीं खरोखरीच आपल्या अंगच्या विशेष गुणांनीं, पराक्रमानें व कर्तबगारीनें संस्थानें मिळविलीं आहेत. थोरल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दींत उदयास आलेलीं संस्थानें पाहिलीं तर आपल्यास त्यांच्याबद्दल आनंदच वाटेल. उत्तरेकडे मराठ्यांची सत्ता पसरविण्याच्या कामीं ग्वाल्हेर व इंदूर या संस्थानांच्या उत्पादकांनीं केवढी मदत केली तें आपण विसरून जातां कामा नये. नकाशावर एकजात तांबडा रंग फासून आपणांस काय मिळणार आहे हेंच मला समजत नाहीं. हीं संस्थानें नाहींशीं करण्यांत आलीं तर आपल्या पूर्वींच्या मोठेपणाचीं स्मारकें आपण कशीं दाखवूं शकाल ? आपल्या घरांतील कुटुंबांत सर्वच माणसें कुठें चांगलीं निपजतात ? एखादा संस्थानिक वाईट निपजला म्हणून काय झालें ? तेवढ्यासाठीं उर्वरित संस्थानें

ब्रिटिशांच्या घशांत घाला असे म्हणणारे देशाचे वैरी आहेत असें मी समजतों. संस्थानिकांचीं राज्यें जिवंत राहावींत व त्यांनीं वैभव मिळवून आनंदानें तें भोगावें. पण त्याबरोबरच चालू परिस्थितीकडे लक्ष देऊन आपल्याबरोबर आपल्या प्रजेलाहि त्यांत भागीदार करावें एवढेंच आमचें सांगणें आहे.

संस्थानिकांना दुखवूं नका

कै. माधवरावजी रानडे, गोखले व दादाभाई यांच्यासारख्यांचें ब्रिटिश सरकारनें राज्यकारभारांत कांहीं एक ऐकलें नाहीं. लोकमान्यांचें तर नाहींच नाहीं. पण ब्रिटिश सरकार या संस्थानिकांचें मात्र थोडेंबहुत ऐकतें. संस्थानिकांना सरकार जवळ करीत आहे. तेव्हां आपल्यास जर राजकारण साधावयाचें असेल तर आपण तरी त्यांना कां दूर लोटावें ? संस्थानिकांच्या मनांत प्रजेच्या चळवळीमुळें भीति उत्पन्न झाली आहे. त्यांना ही चळवळ आपल्या जिवावरच उठली आहे असें वाटत आहे. म्हणून आपल्यापैकीं कांहीं अधिकार ते प्रजेला द्यावयास कचरतात. तेव्हां प्रजेनेंहि त्यांना आपण राजनिष्ठ राहून ऐश्वर्याचा उपभोग उभयतां गोडीगुलाबीनें घेऊं या असें आश्वासन द्यावें.

ठरावांची अंमलबजावणी

श्रीमंतांचा व माझा ऋणानुबंध असला तरी त्यांच्यापुढें एक व आपल्यापुढें एक असें कधींहि मी बोलणार नाहीं हें मी प्रांजलपणें सांगतों. जें येथें तेंच तेथें. आपलें हें पांचवें अधिवेशन आहे. तेव्हां ही चळवळ नुकतीच सुरू झाली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मागच्या वर्षी सत्याग्रह-युद्धांत आपण गुंतला म्हणून परवानगी मागितली नसल्याचा संभव जास्त आहे. आपण परिषदेसाठीं परवानगी मागितली व ती दिली नाहीं अशी चूक दरबारनें केली नाहीं. पण परवानगी तरी का मागावयास लागावी हें मात्र मला समजत नाहीं ! श्रीमंतांनीं उगीच आमच्याबद्दल गैरसमज उत्पन्न करून न घेतां आपल्या मनांतील तेढ काढून टाकावी. या परिषदेचा अध्यक्ष या नात्यानें मी झालेल्या ठरावांची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न करीन. श्रीमंतांशीं व युवराजांशीं चर्चा करून ढोबळ प्रश्नांसंबंधानें मध्यस्थी करण्याचा प्रसंग आल्यास तीहि मी मोठ्या आनंदानें करीन.

कायदे-कौन्सिल द्या

प्रजेमध्यें कोणी कर्तबगार माणसें नाहींत अशी भलतीच समजूत संस्थानिकांची असल्यानें आपणांस प्रजेनें अमुक एक गोष्ट करा असें कां सांगावें असें वाटतें. आपणांसच सर्व कांहीं सुचतें असें त्यांना वाटतें. पण त्याप्रमाणें प्रजेला सुख मिळालें असतें तर प्रजेला तरी येथें येण्याचें कारण कां पडलें असतें ? संस्थानिकांना अधिकारन्यासाची भीति वाटते व त्याचें कारण एकच आहे. त्यांना आपल्या खासगी खर्चाबद्दल भीति वाटते. पण कायदे-कौन्सिल निर्माण करून आपल्या तनख्याची रक्कम एकदां कायमची ठरवून द्या म्हणजे झालें. प्रजेकडून आपल्या राजाचा ठरींव तनखा सहसा कमी केला जात नाहीं हें इंग्लंडच्या उदाहरणावरून सिद्ध करून दाखवितां येईल. मानमरातबानें व अधिपति या नात्यानें त्यांच्या दर्जास शोभेल अशा पद्धतीनें राहण्यास जो खर्च लागेल तो आपल्या राजास न देण्यास व दिलेला कमी करण्यास प्रजा केव्हांहि तयार होणार नाहीं हें त्यांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें. गेलीं तीनशें वर्षें इंग्लंडांत पार्लमेंटकडे सर्वाधिकार आहे. तेव्हां त्यांना राजाचा तनखा कमी करतां आला असता, पण त्या अधिकाराचा त्यांनीं दुरुपयोग केला नाहीं हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. उलट वाईट राजाबद्दलहि प्रजेला योग्य अभिमान वाटतो ही गोष्ट कै. श्रीमंत मल्हारराव गायकवाड यांच्यावर प्रसंग आला असतां जाहीर झाली आहे. पण संस्थानिकांना प्रजेच्या मनाची जाणीव नसल्यानें उभयतांमध्यें वादाचे प्रसंग येत आहेत. तेव्हां आपल्या तनख्याची रक्कम एकदां ठरवून व बाकीचा कारभार कायदे-कौन्सिलकडे सोंपवून श्रीमंतांनीं सुखानें राहावें अशी सूचना आहे.

जबाबदारीची विभागणी करा

एखादा संस्थानिक १८ वर्षांचा झाला म्हणजे तो फांशीपर्यंतचे सर्वाधिकार चालविण्यास योग्य झाला असें मानण्यांत येतें. पण त्याचें शिक्षण किती झालेलें असतें हें न सांगतांच समजण्यासारखें आहे. प्रजेमध्येंहि बरेच विद्वान् असतात. म्हणून कालमानाकडे लक्ष देऊन संस्थानिकांनीं प्रजेला राज्यकारभार चालविण्यांत भागीदार करून कारभार चालवावा. जबाबदारीनें राज्यकारभार चालविण्यास प्रजा तयार आहे. राजा हा स्थिर असून मंत्रिमंडळ हें चल असतें असा सिद्धान्त आहे. तेव्हां मंत्रिमंडळापासून धोका बाळगण्याचें कारण नाहीं.

कोरडा मुसलोनी नको

कोणत्याहि संस्थानिकानें आपण मुसलोनी अगर नेपोलियन आहों अशी भलतीच समजूत करून राज्यकारभार हाकण्याच्या भरीस पडूं नये. 'मुसलोनी' म्हणवून घेण्यांत ज्यांना अभिमान वाटतो त्यांना मुसोलिनीची कृति दिसत नाहीं ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. आपल्या देशाकडे कोणी वांकड्या डोळ्यानें पाहतो असें वाटल्यास मुसलोनीसारखा सर्वाधिकारी त्याचे डोळे काढून टाकण्यास सदैव तयार असतो. आपल्या प्रजेस सुराज्य देऊन आपल्या देशाचा दर्जा सर्व जगांत कसा वाढेल इकडे इटलीच्या मुसलोनीचें लक्ष असतें पण त्याच्या उलट इकडची स्थिति आहे. तेव्हां असला कोरडा मुसलोनी नको तर ओला मुसलोनी पाहिजे.

बिरड्याची गांठ खुंट्यालगत

लोकतंत्र म्हणजे कांहीं अमर्याद गोष्ट आहे असें नाहीं. तिलाहि कांहीं मर्यादा आहे. परंतु त्या क्षेत्रांत वावरण्यास प्रजेला योग्य वाव मिळाला पाहिजे. आजची स्थिति पाहिली तर ती अगदीं निराशाजनक आहे. प्रजेनेंहि कांहीं बंधनें पाळून राज्यकारभार चालविण्यास तयार असलें पाहिजे व जबाबदारी टाकल्यावर ती तयार होईल असें वाटतें. औंधचेंच उदाहरण घ्या. तेथील अधिपतींनीं स्वराज्यदान करतों असें जाहीर केल्यावर तें दान स्वीकारण्यापूर्वी आपली पात्रता आहे कीं नाहीं याचा तेथील प्रजाजनांना विचार पडून त्यांनीं नुकतीच एक परिषद भरविली हें सर्वांस माहीत आहे. डावांत राज्य अंगावर येतें त्यांतीलच हा एक प्रकार आहे! श्रीमंत सद्गुणी आहेत. त्यांचें चारित्र्य निष्कलंक! पण राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें या गोष्टी काय कामाच्या! या अनुकरणरूपी गुणांचा कांहीं उपयोग नाहीं.

येथील प्रजेवर जीं निष्कारण बंधनें संस्थाननें घातलीं आहेत तीं पाहिलीं असतां वाईट वाटतें. राज्यकारभाराच्या बाबतींत हें संस्थान अगदीं मागसलेलें आहे. हरिदास, पुराणिक यांना कीर्तनें व प्रवचनें करण्यास सुद्धां परवानगी लागावी ही खरोखरी लाजिरवाणी गोष्ट आहे. या परिषदेचीच गोष्ट पाहा. बंधनें पाळून परिषद भरविणें ही गोष्ट माझ्या मनाला बरोबर वाटत नाहीं. तेव्हां ही स्थिति बरोबर नाहीं. याचा संस्थानिकांनीं योग्य विचार करावा. परके ते परके व आपले ते केव्हांहि आपलेच. परस्थांनीं

आमच्या संस्थानिकांस अमुक एक करा अशी सक्ती करण्याची वाट तरी कां पाहावी ? त्यांत त्यांना भूषण नाहीं. त्यांनीं आपण होऊनच आपल्या प्रजेस अधिकारदान करावें हें केव्हांहि चांगलें. प्रजेची गुराप्रमाणें अवस्था करूं नका. तिच्या गळ्यांत दावें बांधा, पण तें बरेंच सैल असूं द्या. निदान दाव्याचें बिरडें खुंट्यालगत तरी घालूं नका !

प्रजेचें कर्तव्य

आतांपर्यंत राजे लोकांच्या कर्तव्याबद्दल आपण विचार केला. आतां प्रजेनेंहि आपलें कर्तव्य कसें बजावलें पाहिजे हें सांगण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. चळवळ चालवितांना प्रजेनें पुढील सहा पथ्यें संभाळलीं पाहिजेत. (१) संस्थानिकांशीं राजनिष्ठ राहावें. (२) संस्थानिकांचें घराणें व विद्यमान व्यक्ति यांच्याबद्दल परिषदेंत चर्चा करूं नये. (३) योग्य त्या खासगी खर्चा-बद्दल (सिव्हिल लिस्ट) प्रजेतर्फें आश्वासन देण्यांत यावें. (४) धर्मद्वेष व जातिद्वेष यांपासून अलिप्त राहावें. (५) दुसऱ्या संस्थानिकांच्या राज्यकार-भारावर निंदाव्यंजक टीका करूं नये, मात्र चांगलें घेण्यासारखें असल्यास तुलनेच्या दृष्टीनें उल्लेख करण्यास हरकत नाहीं. व (६) ब्रिटिश सरकारचा संबंध आणूं नये, कारण तसें केल्यानें संस्थानांत हात घालण्यास आपण त्यांना निमित्त पुरवितों. तसेंच करबंदीसारखी अखेरची वासवी शक्ति आहे असें समजून तिचा भलत्या वेळीं उपयोग करूं नये. खालसांत तिचा उपयोग करतात म्हणून तुम्ही तिचा अवलंब करूं नका. कारण इकडील प्रजेचें व राज्यकर्त्यांचें नातें भिन्न आहे. एवढीं पथ्यें सांभाळलीं तर आपलें काम योग्य रीतीनें चालेल व चालो असें मी इच्छितों."

एकजिनसी नागरिकत्वाची मागणी

(केसरी—२५ ऑगस्ट १९३१)

महाराष्ट्र, कर्नाटक व दक्षिण-हिंदुस्थान या भागांतील संस्थानांच्या नाग-रिकांसाठीं ऑगस्ट महिन्याचा शेवटचा आठवडा हा "संस्थानी लोक-सप्ताह" म्हणून पाळण्याचें ठरलें असून तदनुसार कार्याची योजनाहि झालेली आहे. अखिल भारतीय संस्थानी लोकसभेच्या चालकांनीं व कार्यकर्त्यांनीं

चालू ऑगस्ट महिन्याचे चार आठवडे हे हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांतल्या संस्थानी नागरिकांसाठीं सप्ताहकार्यासाठीं वांटून दिले. गुजराथ-काठेवाड भागांत पहिला आठवडा, राजपुताना व मध्यहिंदुस्थान या भागांत दुसरा आठवडा व पंजाब-ओरिसा इत्यादि भागांत तिसरा आठवडा. याप्रमाणें सप्ताह पाळले जाऊन चालू शेवटचा सप्ताह वर दिल्याप्रमाणें दक्षिणेकडील संस्थानांतून साजरा व्हावयाचा आहे. या सप्ताहांत केवळ सभा-व्याख्यानांचाच कार्यक्रम व्हावयाचा नसून, अखिल भारतीय संस्थानी लोकपरिषदेचे सभासद करणें व संस्थानी लोकसभेनें संस्थानी लोकांच्या किमान मागण्या ठरविल्या आहेत त्यांना हजारों लोकांची लेखी संमति मिळविणें हीं दोन कामें या सप्ताहांत व्हावयाचीं आहेत व त्यासाठीं सर्व संस्थानांतील कार्यकर्त्यांकडे हस्तपत्रकेंहि पाठविण्यांत आलीं आहेत.

अखिल भरतखंडाच्या राज्यघटनेची दुरुस्ती चालू असतां ज्या वर्गांना या दुरुस्तीच्या विलायतेंतील वाटाघाटींत प्रतिनिधित्व लाभलें ते वर्गहि आपल्या प्रतिनिधींचा पाठपुरावा करण्यासाठीं इकडे हिंदुस्थानांत चळवळ करतात. मग ज्या आठ कोटी लोकांचे पहिल्या दुसऱ्याहि गोलमेज परिषदेंत खरे प्रतिनिधि घेतले गेले नाहींत त्यांनीं आपलें म्हणणें गोलमेज परिषदेंत कानांवर जाण्यास किती प्रचंड चळवळ करणें आवश्यक ठरेल बरें ? संस्थानांतील लोकांचे खरे प्रतिनिधि तर गोलमेज परिषदेंत नाहींतच, पण उलट सर्व संस्थानांचे आम्ही प्रतिनिधि म्हणून मिरवणारे संस्थानिक हे तोतये प्रतिनिधि, संस्थानी लोकांच्या हक्कांचा प्रश्न कोणी उपस्थित केल्याबरोबर तो “ अप्रस्तुत व परिषदेच्या क्षेत्राबाहेरचा ” म्हणून ‘मूले कुठारः’ घालण्यासाठीं तेथें टपून बसले आहेत. किंबहुना गेल्या गोलमेज परिषदेच्या बैठकींत दुसऱ्या कोणी संस्थानी नागरिकांचा प्रश्न उपस्थित केला नसतांना देखील, अस्वलाआधीं आरोळी ठोकावी त्याप्रमाणें, “ संस्थानांतील लोकांचा प्रश्न हा आमचा अंतर्गत प्रश्न आहे, तो या परिषदेच्या कक्षेंत येत नाहीं व येणार नाहीं अशा अटीवरच आम्हीं परिषदेंत प्रवेश केला आहे ” असें त्यांनीं हडसून-खडसून बजावलें !

गोलमेज परिषदेंत इतर निरनिराळ्या प्रतिनिधींचाहि संस्थानी लोकांना कांहीं उपयोग होण्याची विशेष आशा नाहीं. इंग्रज प्रतिनिधींना— मग ते कोणत्याहि पक्षाचे असोत— संस्थानिकांची अडचण हिंदी स्वराज्याच्या

मार्गांत परस्पर उत्पन्न झाली तर ती मनांतून हवी असल्यामुळें ते प्रतिनिधि संस्थानिकांनाच अनुकूल असणार. शौकतअल्लींसारखे अल्पसंख्य वर्गांचे प्रतिनिधि ब्रिटिश सरकारच्या आश्रयानेंच आपलें काम साधणार असल्यानें तेहि या बाबतींत ब्रिटिश प्रतिनिधींच्या सुरांत सूर मिळविणार. नेमस्त प्रतिनिधींना मनांतून संस्थानी लोकांची काळजी असली तरी त्यांचा प्रश्न गोलमेज परिषदेच्या विचारकक्षेच्या बाहेरचा आहे असें ठरल्यावर, सनदशीर पद्धतीच्या शिस्तींतच ते वागणारे असल्यानें, ते तो प्रश्न उपस्थित करूं इच्छिणार नाहींत. राहतां राहिले काँग्रेसचे एकमेव प्रतिनिधि. त्यांचें जाणेंच आज डळमळीत आहे. आणि यदाकदाचित् कांहीं तरी तडजोड निघून ते गेले तरी ते संस्थानी लोकांसंबंधीं तेथें काय बोलतील किंवा कांहींच बोलणार नाहींत हेंहि अनिश्चित आहे. कराचीच्या ठरावांत त्यांनीं आपल्या प्रतिनिधित्वा-संबंधीं इतर बंधनें लादून घेतलीं असलीं तरी संस्थानी लोकांच्या प्रश्नासंबंधानें कोणतेंच बंधन लादून घेतलें नाहीं.

संस्थानी लोकप्रतिनिधि कराचीला गेले होते. त्यांचें म्हणणें गांधीजींनीं खासगी रीतीनें ऐकून घेतलें व खासगी आश्वासनांवर विसंबून राहून या प्रश्नाचा उल्लेख ठरावांत घालण्याबद्दल आग्रह धरूं नका असेंच त्यांनीं तेथें सांगितलें ! मुंबईच्या ऑ. इं. कॉ. कमिटीच्या बैठकींतहि गांधीजींनीं सत्यमूर्तींना जाहीरपणें विनंति करून त्यांचे संस्थानी प्रश्नासंबंधाचे ठराव परत घेण्यास लावलें ! गांधीजींच्या वैयक्तिक वजनाचा फायदा काँग्रेसला हवा आहे, व ते त्यांच्या स्वभावानुसार कांहीं विशिष्ट पद्धतीनेंच जातां आलें तर जाणार. यामुळें गांधीजींना नको असलेलें कोणतेंहि बंधन त्यांच्यावर लादण्यास काँग्रेसमधील बहुमत तयार नाहीं. संस्थानी लोकांच्या हक्क-संरक्षणाच्या दृष्टीनें संयुक्त घटनेंत सामील होणाऱ्या संस्थानिकांवर कांहीं अटी घालाव्या असें काँग्रेसमधील बहुमतास व गांधीजींच्या निकटवर्ती अनुयायांसहि वाटत नाहीं असें नाहीं. पण सत्यमूर्तींनीं मुंबईस म्हटल्याप्रमाणें गांधीजींच्या अलौकिक प्रतिनिधित्वाची किंमत म्हणूनच, संस्थानी लोकांच्या बाबतींत अधिक स्पष्ट ठराव करण्याची इच्छा असतांनाहि काँग्रेसच्या बहुमताला त्या इच्छेला दाबून ठेवणें तूर्त प्राप्त झालेलें आहे.

हिंदुमुसलमानांचा वाद येथेंच मिटवून गेलें पाहिजे असा आग्रह ज्या हेतूनें गांधीजींनीं धरला होता त्याच हेतूनें संस्थानिकांशीं भांडण आतांच उपस्थित करावयास नको याबद्दल त्यांनीं आग्रह धरला असला पाहिजे. यासाठीं जसे ते मुसलमानांना झुकतें माप देण्यास तयार असतात तसेच संस्थानिकांनाहि देण्यास ते तयार असतात ही त्यांची वृत्ति सर्वांच्या परिचयाचीच आहे. मिळून काय, कांहीं ना कांहीं कारणानें आज गोलमेज परिषदेंत समाविष्ट असणारे सर्व वर्ग कोणी उघड विरोधी म्हणून, कोणी उदासीन म्हणून, कोणी मतलबी म्हणून, कोणी बेभरंवशी म्हणून, तर कोणी धोरणी म्हणून संस्थानी लोकांच्या हितसंबंधाचें रक्षण करण्याच्या व त्यासंबंधानें आग्रह धरण्याच्या दृष्टीनें निरुपयोगीच आहेत! म्हणून संस्थानी प्रजेचें गाऱ्हाणें गोलमेज परिषदेच्या पुढें येण्याचें इतर मार्ग अवलंबिणें हाच एक रस्ता संस्थानी प्रजेस आतां राहिला आहे. याचा एक मार्ग म्हणजे या वेळीं संस्थानी लोकांतर्फे विलायतेस प्रतिनिधि पाठवून त्यांनीं तेथें बाहेरून चळवळ करणें हा होय.

बाहेरून करण्याच्या खटपटींतहि संस्थानिकांनीं प्रजेकडून उकळलेला पैसा त्या प्रजेलाच विलायतेंत मारक होतो. कायदेशीर प्रश्नाचें बुजगावणें उपस्थित करून संस्थानिकांची अनियंत्रित सत्ता कायम ठेवण्यासाठीं झटणारे मोठे कायदेपंडित आपल्या दिमतीस घेऊन संस्थानिकांना आपलें काम साधतां येतें. शिवाय प्रतिनिधींना मेजवान्या देऊन त्यांना आपलेसे करून घेण्याचें विलायतेंतील शिष्टसंमत साधनहि प्रजेच्या पैशावर संस्थानिक हवें तसें अमलांत आणूं शकतातच. म्हणून संस्थानी लोकांतर्फे विलायतेस गोलमेज परिषदेच्या बाहेर खटपट करणारे लोक पाठवूनच केवळ भागणार नसून येथेंहि चळवळ करून त्यांचा पाठपुरावा केला पाहिजे. येथें चळवळ करून विलायतेंतल्या बैठकींवर कसा परिणाम घडवून आणतां येतो याचें उदाहरण गेल्या वर्षींच्या काँग्रेसच्या चळवळीनें दाखविलेलें आहेच. अर्थात् या संस्थानी आठवड्यापुरतीच केवळ नव्हे तर पुढेंहि तशीच परिणामकारक चळवळ संस्थानी नागरिकांनीं जागरूकपणें केली पाहिजे.

सध्यांच्या सप्ताहांत ज्या दोन गोष्टी करण्याचें ठरलें आहे त्या या दृष्टीनें अत्यंत आवश्यक अशा आहेत. अखिल भारतीय संस्थानी लोकपरिषदेचे हजारों सभासद सर्व हिंदुस्थानभर झाल्यानें या परिषदेच्या अधिकाऱ्यांना व

पुढाऱ्यांना आपल्या प्रतिनिधित्वाचें नाणें खणखणून वाजवून दाखवितां येईल, व त्याबद्दल कोणालाहि शंका घेतां येणार नाहीं. त्याचप्रमाणें संस्थानी लोकपक्षाच्या ज्या किमान मागण्या आहेत त्याहि फारच विचार करून ठरविलेल्या आहेत. त्या अशा कीं, "(१) राज्यघटनेंत संस्थानांतील नागरिकांचे मूलभूत हक्क ग्रथित केले पाहिजेत व संस्थानी नागरिक हा संयुक्त स्वराज्याचा नागरिक समजला गेला पाहिजे. (२) या मूलभूत अधिकारांचें संरक्षण होण्यासाठीं संयुक्त सरकारनें न्यायकोर्टें नेमलीं पाहिजेत. (३) मध्यवर्ती कायदेमंडळांत जे संस्थानी प्रतिनिधि घ्यावयाचे ते खालसा मुलखांतल्याप्रमाणेंच निवडणूक करून घेतलेले असले पाहिजेत व (४) संस्थानांतील न्यायकोर्टांवर संयुक्त सरकारनें नेमलेल्या अखिल भारतीय वरिष्ठ न्यायकोर्टाची हुकमत असली पाहिजे." या किमान मागणींत संस्थानांमध्यें प्रातिनिधिक व जबाबदार राज्यपद्धति स्थापन केली पाहिजे ही मागणी घालण्यांत आली नाहीं. संस्थानिकांच्या गैरवर्तणुकीबद्दल चौकशी करण्याचा जो सार्वभौमत्वाचा हक्क तो ब्रिटिश राजसत्तेकडून हिंदी राजसत्तेकडे यावा ही मागणीहि या किमान मागण्यांत घातली नाहीं हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

संस्थानिकांनीं पहिल्या गोलमेज परिषदेंत संयुक्त राज्यघटनेचें तत्त्व मान्य करून हिंदुस्थान हें एक व अविभाज्य आहे, या कल्पनेला पाठिंबा उघडपणें दिला. या कल्पनेला संस्थानिकांनीं संमति दिली याबद्दल त्यांचा केवढा तरी गौरव त्या वेळीं करण्यांत आला. पण संस्थानिकांनीं जर प्रामाणिकपणानें व जाणतेपणानें वरील दोन तत्त्वांस संमति दिली असेल तर त्या तत्त्वांचे अगदीं क्रमप्राप्त परिणाम त्यांना पत्करलेच पाहिजेत व तेच अगदीं किमान स्वरूपांत उपरिनिर्दिष्ट चार कलमांत ग्रथित झालेले आहेत. या चारी कलमांचा एकाच वाक्यांत मथितार्थ सांगावयाचा तर तो असा कीं, संयुक्त घटनेंतील नागरिकत्व सर्व हिंदुस्थानभर एकजिनसी असलें पाहिजे. असें तें एकरूप असल्याशिवाय संयुक्त राज्यघटना उभी करूं पाहणें हें वेडेपणाचें तरी ठरेल किंवा तें लबाडीचें तरी लक्षण मानलें जाईल. आणि ही एकजिनसी नागरिकत्वाची भूमिका मान्य न करतांच संस्थानिकांनीं संयुक्त घटनेला मान्यता दिली असेल तर ती केवळ लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेकण्याकरितां घेतलेलें एक सोंग या स्वरूपाचीच मानावी लागेल.

संयुक्त घटना हिंदुस्थानला खरी हितप्रद व्हावयाची असेल तर संस्थानी नागरिकांच्या या मागणीला खालसांतील प्रजेनेंहि पाठिंबा देणें अगदीं आवश्यक आहे. नाहीं तर हिंदुस्थानलाहि खरें जबाबदारीचें स्वराज्य लाभणें दुरापास्त होईल. म्हणून केवळ संस्थानी बांधवांशीं सहानुभूति दाखविण्या-करितांच नव्हे तर आपल्या स्वराज्यावरचें अत्यंत अनिष्ट असें संकट टाळण्या-करितांहि संस्थानी लोकपक्षाच्या या चळवळीला खालसांतील नागरिकांनीं सक्रिय पाठिंबा देणें जरूर आहे. चालू आठवडा हा दक्षिणेकडील संस्थानां-साठीं आहे व त्या संस्थानांतून होणारा कार्यक्रमहि जाहीर झाला आहे. पण त्याशिवाय खालसा मुलखांतील शहरांतून व गांवांतूनहि नागरिकांनीं सभा भरवून संस्थानी लोकपक्षाच्या किमान मागणीला एकमुखी पाठिंबा देणें व या मागणीचा हिंदुस्थानच्या स्वराज्याशीं जिव्हाळ्याचा संबंध कसा आहे हें लोकांना समजावून सांगणें अगत्याचें आहे. संस्थानिक व त्यांचे पाठीराखे आपल्या सोयीसाठीं हिंदुस्थानांतील नागरिकांत भेद करीत असतील. पण हिंदुस्थानांतील लोक तरी हिंदुस्थान हें सामान्य नागरिकांच्या हक्काच्या दृष्टीनें एकजिनसी व अविभाज्य मानतात हेंहि अशा रीतीनें प्रकट होईल. संस्थानी लोक व बाहेरचे लोक हे एकाच राष्ट्रदेहाचे अवयव आहेत. त्यांचीं सुखदुःखें सारखींच असून त्यांचें ध्येयहि सारखेंच आहे. या बाबतींत भेदाभेद करणें हा भ्रम असून स्वराज्याच्या कार्याला तो अमंगल अपशकुन आहे. ही गोष्ट सिद्ध करण्यास संस्थानी लोक व खालसांतील लोक यांचें नित्य सहकार्य संस्थानी चळवळींत असलें पाहिजे.

राजा व प्रजा यांचे संबंध

[ता. ३० डिसेंबर १९३१ रोजीं देवास येथील कन्याशाळेच्या पटांगणांत दिलेलें व्याख्यान.]

संस्थानिक व त्यांची प्रजा या दोघांचाहि मी मित्र आहे. एका बाजूस कम्यूनिझमसारखीं मतें फैलावणारा वर्ग व दुसरे बाजूस निव्वळ एकतंत्री राज्यकारभार चालविणारा संस्थानिक यांच्या मधोमध उभा राहून, राजा व प्रजा यांनीं एकमेकांचे विचारानें व उभयतांचे हिताचे दृष्टीनें परस्पर-सहका-

रितेनें राज्यकारभार चालविला पाहिजे अशा मताचा मी आहे आणि 'केसरी' पत्राचें आज ५० वर्षांचें धोरण अशाच प्रकारचें आहे. इतर कांहीं ठिकाणांप्रमाणें येथें 'केसरी' पत्रास बंदी नाहीं आणि पूर्वींहि नव्हती. तसेंच येथें सभा भरविण्यास किंवा तींत राजकारणाची चर्चा करण्यास प्रत्यवाय तर नाहींच परंतु इतरत्र न आढळणारी अशी देवास येथील विशेष गोष्ट म्हणजे स्वतः महाराजहि सभेस हजर राहतात आणि त्यांच्यासमोर राजकारणाची चर्चाहि चालते ! असा प्रसंग हा माझ्या आयुष्यांत पहिलाच असून तिचा उल्लेख मी कोठेंहि गेलों तरी मोठ्या अभिमानानें करीन.

घरांतील कर्ता पुरुष, आपल्या बायकामुलांचें मत घेऊनच घरचा कारभार करीत असतो. त्याचप्रमाणें राजानें प्रजेला विश्वासांत घेऊन तिच्या सल्लामसलतीनें राज्यकारभार चालविला पाहिजे. राजा हा प्रजेचा पिता, या दृष्टीनें त्यानें निव्वळ स्वार्थांध न होतां प्रजेच्या सहकार्यानें सर्वांच्या सुखाच्या गोष्टी केल्या पाहिजेत. भारतवर्षांतील प्राचीन राज्यकर्ते अशाच बुद्धीनें कारभार करीत असत. यःकश्चित् तापसाच्या आश्रमांतील हरिणींचेंहि कुशल राजा विचारीत असे. तात्पर्य, राजा व प्रजा यांचे संबंध एकमेकांशीं अत्यंत प्रेमाचे असत. आजहि प्रजा राजाला मायबाप समजते आणि कायद्याच्या दृष्टीनें राजा प्रजाजनांचा शेवटचा वारस ठरतो. अशा स्थितींत राज्यकारभारांत प्रजेस योग्य वांटा देणें राजाचें कर्तव्य आहे. हिंदुस्थानच्या नकाशांतील पिवळा रंग पुसून टाकून सर्वत्र एकरंगी कुंचला फिरवावा असे विचार आज लोकांपुढें येत आहेत. तथापि संस्थानें हीं जुन्या वैभवाचीं अभिमानानें दाखविण्याजोगीं चिन्हें असून तशीं तीं टिकावींत व त्यांबद्दल आपणांस अभिमान वाटतो. संस्थानें बुडवूं नयेत अशा मताचा मी आहे. तथापि भावी राज्यघटनेंत त्यांचें स्थान अढळ राहावें अशी संस्थानिकांची इच्छा असेल तर त्यांनीं प्रजारंजनाचें आपलें कर्तव्य चोख रीतीनें पार पाडलें पाहिजे. या बाबतींत संस्थान लहान आहे, अशी त्यांस अडचण दाखवितां येणार नाहीं. संस्थान कितीहि लहान असो, तेथील अधिपतीस आपल्या प्रजेस राज्यकारभारांत सहकार्य करूं देणें अशक्य नाहीं. उलटपक्षीं प्रजेनें राजाच्या इभ्रतीस शोभेल असा त्याचा मानमरातब कायम ठेवणें अवश्य आहे.

संस्थानांत चळवळी करणारांनीं राजकुलाविषयीं आदर बाळगावा व ब्रिटिश हद्दींतील राजकारण त्यांनीं संस्थानांत आणूं नये. संस्थानांतील

लोकांना त्यांचेंच काम पुरेसें आहे. एवढें करून मग राजाजवळ राज्य-कारभारांतील आपला न्याय्य हक्क त्यांनीं मागावा आणि त्यासाठीं अवश्य वाटल्यास मार्गांत आड येणारे कायदेहि खुशाल मोडावे ! संस्थानिक व त्यांचे प्रजाजन एकाच रक्तामांसाचे आहेत आणि कोणताहि सुज्ञ संस्थानिक त्यांचें मागणें अमान्य करूं शकणार नाहीं.

भोरमधील राजकीय सुधारणा

(केसरी—जानेवारी १९३२)

[भोर कायदेमंडळांत केलेल्या भाषणाचा सारांश]

मी या कायदेमंडळाचा सभासद नसतांना मला निमंत्रण करून आज येथें भाषण करण्यास परवानगी दिली याबद्दल मी श्रीमंत सरकारांचा फार आभारी आहे. सहा महिन्यांपूर्वी याच ठिकाणीं खासगी स्वरूपाची सभा भरविण्यांत आली होती त्या सभेस कायदेकौन्सिलचे सर्व सभासद व इतर निमंत्रित मंडळी बरीच हजर होती. त्या वेळीं कौन्सिलच्या घटनेबद्दल सर्वांनीं मोकळेपणानें विचारविनिमय केल्यावर त्याबद्दल मीं रिपोर्ट तयार करून तो येथें वाचून दाखविला होता. त्याचा अखेरचा निकाल कसा लागला याबद्दल संधि मिळेल त्याप्रमाणें चौकशी करीत होतों. त्या वेळीं वाटाघाटींत ठरल्याप्रमाणें कांहीं गोष्टींचा निकाल लागला आहे व कांहींचा अद्याप लागावयाचा आहे. सर्व गोष्टींचा निकाल होईल त्या वेळीं प्रसंग येईल त्याप्रमाणें योग्य तें आपण कराल अशी मला आशा आहे.

अभिनंदनाच्या बाबी

आतां श्रीमंतांनीं आपले भाषणांत ज्या गोष्टी जाहीर केल्या त्यांत चालू सालीं खासगी खर्चांपैकीं १५ हजार रुपये कमी करण्यापासून तों फेडरेशनपर्यंत दूर दृष्टि दाखविली, यांबद्दल मी आपलें अभिनंदन करतों. खासगी खर्चाची रक्कम श्रीमंतांनीं स्वयंस्फूर्तीनें कमी केली असावी. कदाचित् या बाबतींत कांहीं सूचना आली असल्यास मला माहीत नाहीं. श्रीमंतांनीं तालुका लोकल बोर्डें दिल्याचें जाहीर केलें हीच स्थानिक स्वराज्याची पहिली पायरी आहे. ही

योजना फार चांगली आहे. लोकल बोर्डें कौन्सिल देण्यापूर्वीच मिळणें जरूर होतें. लोकल बोर्डें हींच प्राथमिक महत्त्वाचीं आहेत. आतां तालुका लोकल बोर्डें असावींत का जिल्हा लोकल बोर्ड असावें, हा एक प्रश्न आहे. बडोदें संस्थानांत प्रथम तालुका लोकल बोर्डें देण्यांत आलीं होतीं, परंतु तालुका लोकल बोर्डांचा कारभार सुयंत्रित न चालल्यामुळें तालुका लोकल बोर्डें मोडून जिल्हा लोकल बोर्डें स्थापन करण्यांत आलीं. ब्रिटिश हद्दींतहि तालुका लोकल बोर्डें व जिल्हा लोकल बोर्डें यांची अधिकारवांटणी बरोबर झालेली नाहीं. तालुका लोकल बोर्डें जिल्हा लोकल बोर्डांतून निर्माण होण्यासारखीं असतात. कायदे कौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद निवडून देण्याचे अधिकार द्यावयास पाहिजे होते. त्याप्रमाणें तालुका लोकल बोर्डांस कौन्सिलचे सभासद निवडून देण्याचे अधिकार दिले आहेत. यामुळें कौन्सिलांत सभासद निवडून येण्याचें तत्त्व लागू झालें आहे. परंतु लोकल बोर्डांतील सभासद निवडून देण्याचा अधिकार मागून म्हणजे ३ वर्षांनीं मिळण्याचा आहे. कौन्सिलास निवडणुकीचें तत्त्व लागू करण्यास आपण नामदार सभासद मंडळी विरुद्ध होतां; परंतु मीं आपल्या विरुद्ध जाऊन निवडणुकीचें तत्त्व लागू करण्याबद्दल रिपोर्ट केला होता. श्रीमंतांनीं माझ्या रिपोर्टाप्रमाणें तालुकानिहाय एक एक सभासद निवडून देण्याचा अधिकार दिला ही फार चांगली गोष्ट झाली आहे. आरंभीं सुधारणेचे बाबतींत हें धीमें पाऊल असलें तरी सुधारणेबद्दल आपण सर्वांनीं निःशंक राहावें.

श्रीमंतांचें प्रागतिक धोरण

श्रीमंतांचें धोरण प्रागतिक आहे. त्यांनीं तीन वर्षांनीं तालुका लोकल बोर्डांस निवडणुकीचें तत्त्व लागू करण्याचें जाहीर केलें आहे. पण कदाचित् त्यांचे मर्जीस आल्यास तें त्यापूर्वींहि लागू होईल अशी मला आशा आहे. फेडरेशनबद्दल श्रीमंतांनीं व्यक्त केलेले आपले विचार सर्वस्वीं युक्त आहेत. फेडरेशन हा एक गहन विषय आहे. सर्व हिंदुस्थान एकजीव व्हावा, ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थानी हिंदुस्थान एकजीव व्हावेत ही उदात्त भावना आहे. प्रत्येक संस्थानानें, मग तें लहान असो अगर मोठें असो, फेडरेशनमध्यें सामील होण्यांत हित आहे. फेडरेशनमध्यें सामील होण्यास श्रीमंत सरकार कबूल आहेत ही गोष्ट ऐकून फार समाधान वाटलें. एखादें लहान संस्थान फेडरेशनमध्यें सामील झालें काय किंवा न झालें काय त्यांत फेडरल इंडियाचें

नुकसान नाहीं. पण श्रीमंतांनीं आपलें चालू सालचे खासगी नेमणुकीपैकीं १५ हजार रुपये कमी करून या रकमेवरील व्याजाचा विनियोग लोकल बोर्डानें करावा असें ठरविलें ही फार समाधानाची गोष्ट आहे. हल्लीं फ्रँचाइज् कमिटी हिंदुस्थानांत आली असून मताधिकाराबद्दल लौकरच वाटाघाट होणार आहे. त्यांतून आपल्याला उपयुक्त कल्पना निघण्याचा संभव आहे. तेव्हां लोकल बोर्डाचे निवडणुकीस श्रीमंतांनीं तीन वर्षांची मुदत ठेवली आहे, हें एक तऱ्हेनें सोईचेंच झालें आहे.

थोडी स्पष्टोक्ति

आतां श्रीमंतांनीं जाहीर केलेल्या सुधारणांबद्दल आपलें समाधान होणार नाहीं. माझेंहि समाधान झालेलें नाहीं, हें मी स्पष्टपणें बोलून दाखवितों. माझा स्पष्टपणा श्रीमंतांस माहीत असल्यामुळें ते मजवर रागावणार नाहींत अशी माझी खात्री आहे. परंतु श्रीमंतांनीं सुधारणेचें पाऊल पुढें टाकलेलें आहे यांत शंका नाहीं. १० वर्षांपूर्वीं जेथें सभा भरविण्यास बंदी होती त्या ठिकाणीं १० वर्षांत इतकी सुधारणा झाली आहे यावरून श्रीमंतांचें धोरण प्रागतिक आहे हें आपणासहि कबूल असेल असें मला वाटतें. खासगी खर्च वगैरे बाबी सोडून बाकीचा कारभार रयतेसाठीं रयतेनें करावयाचा हीच खरी सुधारणा आहे व तशी सुधारणा श्रीमंत आज नाहीं कांहीं कालानें करतील अशी मला आशा आहे. रयतेनें रयतेच्या सोयी करण्यांत गैर तें काय आहे? उलट तें लोकांना फायदेशीर होऊन सरकारासहि सुखावह होणार आहे. उदाहरणार्थ रा. वाग्भटराव देशपांडे यांनीं विधवांच्या पोटगीबद्दल व दत्तकाबद्दल अडचण लक्षांत येतांच बिलें आणलीं व एक बिल थोडें दुरुस्त होऊन व दुसरें तसेंच पास झालें यावरूनहि मी म्हणतों त्याप्रमाणें आपल्या हातानें आपल्या अडचणी दूर कशा करतां येतात हें सिद्ध झालें आहे. वास्तविक आपल्या शास्त्राप्रमाणें बहिणीचा मुलगा व आपला नातू दत्तक घेण्यास हरकत नाहीं. पेशव्यांच्या डायऱ्या पाहिल्या तर असे दत्तक घेण्यास परवानगी होती हें कळून येईल. परंतु ब्रिटिश सत्तेखालीं निर्णय देणें आपले हातीं नसल्यामुळें या अडचणी येत आहेत.

स्वराज्यदानाचें भूषण व फायदा

तिकडील असेंब्लींत सामाजिक बिलेंहि पास करून घेण्यास फार जिकीर होते. मी स्वतः ७ वर्षें असेंब्लीचा सभासद होतों. रा. सारडा यांना बिल

पास करून घेण्यास किती यातायात पडली तें मला माहीत आहे; पण आपले येथें श्रीमंतांची सहानुभूति व आपलें सहकार्य मिळाल्यानें बिलें लवकर पास झालीं व म्हणून आपले कौन्सिलनें पास केलेल्या या दोन बिलांबद्दल रा. वाग्भटराव यांचें मी अभिनंदन करतों. रा. वाग्भटराव यांस सुधारक म्हणा अगर वाटेल तें म्हणा पण त्यांनीं खटपट करून समाजास भासणारी ही अडचण दूर करून घेतली आहे तेव्हां मी सांगितल्याप्रमाणें कारभार लोकांचे हातीं देण्यांत कोणाचेंच नुकसान नाहीं."

हिंदी संस्थान प्रजापरिषद्, मुंबई

अधिवेशन ४ थें

(अध्यक्षीय भाषण-जुलै १९३३)

आजची बैठक खालसा व संस्थानी या दोन्हीं भूभागांच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाच्या वेळीं बोलावण्यांत आलेली आहे. जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटीचें काम जवळ जवळ पुरें होत आलें आहे. या कमिटीच्या रिपोर्टांतील निर्णय कोणते होतील याचा अंदाज करणें आज शक्य नाहीं. संस्थानें व खालसा मुलूख यांच्या दरम्यानचे भविष्यकालीन संबंध कोणत्या स्वरूपाचे असतील याची अंधुक कल्पना कमिटीच्या सभासदांना व त्यांच्या सहकाऱ्यांना असेल ! ! परंतु येथें हिंदुस्थानांत संघटनेची योजना तयार होत आहे कीं तिची मोडतोड होत आहे याजबद्दल कांहींच कल्पना नाहीं. सबब या वेळीं संस्थानी प्रजाजनांचें हितसंवर्धन व्हावें अशी खटपट करणाऱ्यांनीं संघटनेच्या योजनेच्या या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे आपली नजर ठेवून त्या प्रश्नाची चर्चा केली पाहिजे; या दृष्टीनें बैठकीचे वेळीं संस्थानी प्रजाजनांच्या दृष्टीनें महत्त्वाच्या परंतु किरकोळ स्वरूपाच्या व हरघडी अनुभवास येणाऱ्या इतर प्रश्नांकडे लक्ष न लावतां संघटनेच्या महत्त्वाच्या प्रश्नाकडेच आपलें सर्व चित्त वेधविलें पाहिजे.

संघटनेचें ध्येय

हिंदुस्थानांत अराजकतेचें साम्राज्य होऊं नये अशी जर इच्छा असेल, तर खालसा मुलूख व संस्थानें यांच्यामधील एखाद्या: सामाईक हितसंबंधाच्या

दोरीनें सर्वांवर अंमल ज्याचा राहील अशा राज्यपद्धतीनें त्यांना बांधून टाकणें अवश्य आहे. हिंदुस्थानांत सुमारें ६०० संस्थानें आहेत; त्यांचे संघ खालसा मुलुखांतील साधारणतः प्रांताच्या क्षेत्राबरोबरीचे करून हे संस्थानांचे घटक व खालसांतींतील प्रांत यांची संघटना करणें योग्य होईल. याबद्दल निरनिराळया तत्त्वांवर निरनिराळया योजना सुचवितां येणें शक्य आहे. परंतु माझ्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच आहे कीं, खालसा मुलुखाच्या निरनिराळया प्रांतांत जसा एकसूत्रीपणा आहे, तशी परिस्थिति संस्थानांचे बाबतींत उत्पन्न करून संघटनेची योजना अस्तित्वांत आणण्याचा सक्त प्रयत्न करून पाहिला पाहिजे. संघटना व अधिकारविभागणी या परस्परविरोधी पद्धति आहेत, परंतु त्यांचा समन्वय घालणें शक्य आहे. हिंदी जनतेला हिंदी तत्त्वज्ञानानें ऐक्यांत विविधता व विविधतेंत ऐक्य पाहण्याची सवय झालेली आहे व ही गोष्ट सजीव परिमाणूपासून विराटस्वरूपी जगाच्या कल्पनेंतील प्रत्येक अंशमात्रांत दृग्गोचर होते.

संस्थानामध्यें युरोपीय दिवाण

संघटनेच्या योजनेबरोबर संस्थानांतील मंत्रिमंडळांत बरीच बदलाबदल करण्यांत येत आहे. हिंदी प्रधान शक्य तितक्या ठिकाणीं काढून टाकून त्या ठिकाणीं युरोपीय गृहस्थांच्या नेमणुका करण्यांत येत आहेत. संस्थानांचा कारभार बेबंद झाल्यामुळें ज्याच्या कारभारांत साम्राज्य सरकारास हात घालणें अवश्य वाटलें, त्या त्या संस्थानांचा कारभार हातीं घेऊन त्याला इष्ट स्वरूप प्राप्त व्हावें म्हणून निरनिराळ्या खात्यांतील महत्त्वाच्या जागीं मुलकी अगर लष्करी युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करण्यांत येत आहेत. या गोष्टीकडे दोन दृष्टींनीं पाहिलें पाहिजे. संस्थानामध्यें लहान मोठ्या सर्व जागांवर हिंदी अधिकारी असून, संस्थानचा कारभार सुयंत्र चालतो असें दाखवून, खालसा मुलुखांत नोकरशाहीचें हिंदीकरण करण्याबद्दल जी मागणी करण्यांत येत आहे, तिचें वैय्यर्थ्य सिद्ध करावयाचा हा डाव आहे. तसेंच मध्यवर्ती कायदेमंडळ संघटनात्मक स्वरूपाचें झाल्यावर त्यांतील संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणून युरोपीय अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यास अवसर मिळून ते संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणून सर्व चर्चेंत भाग घेऊन मतें देऊं शकतील, हा हेतु या योजनेच्या बुडाशीं दिसतो. या नवीन धोरणामुळें हिंदी लोकांचें व संस्थानांचें नुकसान होणार आहे. खालसा मुलुखांतील सुधारणेनें व्हावयाच्या हिंदीकरणानें होणारें

युरोपियन तरुणांचें नुकसान यामुळें भरून निघणार आहे, व मध्यवर्ती कायदेमंडळांत संस्थानिकांच्यातर्फेचे युरोपियन सभासद तेथें जाऊन संस्थानिकांना मिळालेल्या जास्त सभासदांच्या संख्येचा फायदा घेऊन ब्रिटिश राजसत्तेच्या मताला अप्रत्यक्ष रीतीनें महत्त्व प्राप्त होणार आहे. हिंदी संस्थानिकांचे हे नांवाचे युरोपीय प्रतिनिधि मध्यवर्ती कायदेमंडळांत ब्रिटिश राजसत्तेचे हेतु आपल्या वजनानें पुरे करूं शकणार आहेत !

शुभ्रपत्रकांतील संघटनेची योजना

संस्थानांना संघटनेंत सामील होणें किंवा न होणें याची जशी मुभा राहत आहे, त्याप्रमाणें संस्थानिक म्हणतील त्या अटींवर त्यांना संघटनेंत समाविष्ट करून घ्यावयाचें किंवा नाहीं याबद्दलचें स्वातंत्र्य साम्राज्य सरकारासहि असणें क्रमप्राप्त आहे. एकदां एखादें संस्थान संघटनेंत सामील झालें म्हणजे त्याला मर्जीमाफक तिच्यांतून फुटून जातां येणार नाहीं. त्या संस्थानाची एखादी तक्रार असेल तर तिचा निर्णय सुप्रीम कोर्टामार्फत लावून घेण्याचा हक्क सदर संस्थानास राहील.

संघटनेच्या योजनेमध्यें सर्व घटकांस लागू असणाऱ्या अशा कित्येक विषयांना सांघिक विषय म्हणतां येतील व दोन विभाग असलेल्या मध्यवर्ती कायदेमंडळामार्फत संघटनेंतील घटकांना त्यांच्या प्रतिनिधींच्या द्वारें सांघिक विषयासंबंधानें नवे कायदे करणें किंवा जुने रद्द करणें याबद्दलचा कायदे करण्याचा अधिकार अन्य घटकांच्या सहकार्यानें बजावतां येईल. या मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या खालच्या विभागाचें नांव 'असेंब्ली' हें राहणार असून, तिच्या एकंदर ३७५ सभासदांपैकीं १२५ सभासद संस्थानी हिंदुस्थानच्या घटकांतर्फे संस्थानिकांच्या नेमणुकीनें यावयाचे आहेत, व वरिष्ठ विभागाच्या २६० सभासदांपैकीं १०० सभासद या सेनेटमध्यें संस्थानिकांच्या नेमणुकीनें बसावयाचे आहेत ! या मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या दोन्ही विभागाच्या सभासदांपैकीं संस्थानी हिंदुस्थानच्या वांटणीस आलेल्या सभासदांच्या संख्येची वांटणी संस्थानासंस्थानामध्यें कशी करावयाची हें अद्याप निर्णित झालेलें नाहीं. नरेंद्र-मंडळाच्या स्टँडिंग कमिटीनें या सभासदांची एक योजना तयार केली आहे. सदर योजना नरेंद्रमंडळांतील व बाहेरील बऱ्याच संस्थानिकांना मान्य नाहीं. तेव्हां या प्रश्नाचा निर्णय मुख्य प्रधानमंडळ यांच्या निर्णयानें व्हावा अशी परिस्थिति निर्माण होण्याचा संभव आहे. आणि ही

परिस्थिति हिंदु-मुसलमानांच्या निर्णयाप्रमाणें हिंदी जनतेच्या आपसांतील भांडणाचें दुसरें एक प्रदर्शन आहे.

मध्यवर्ती कायदेमंडळांतील वरिष्ठ विभागांतील संस्थानी सभासदांची वांटणी, संस्थानांचा दर्जा व घराणें, सलामी वगैरेनीं निश्चित होणारें त्यांचें महत्त्व यावर अवलंबून ठेवण्यांत येईल व खालच्या विभागांतील संस्थानी सभासदांची वांटणी लोकसंख्येच्या प्रमाणावर अवलंबून ठेवण्यांत येईल. साधारणतः मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या वरिष्ठ विभागांत संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणून संस्थानिक स्वतः अगर त्यांच्या दरबारांतील प्रमुख अधिकारी हे येतील व खालच्या विभागांत बिनअधिकारी अशा एखाद्या गृहस्थाची नेमणूक संस्थानिक अगर संस्थानी दरबार करतील. सांघिक विषयासंबंधाचे सर्वाधिकार संस्थानी घटक प्रथम बादशाही गादीकडे सुपूर्त करतील व नंतर बादशहा ते संघटनात्मक स्वरूपाच्या स्वाधीन करतील. हे अधिकार संस्थानिक कराराबरहुकूम बादशहांकडे सोंपवितील. सांघिक विषयाव्यतिरिक्त बाकीच्या विषयासंबंधाचे साम्राज्य सरकारचे अधिकार आजच्याप्रमाणें गव्हर्नर जनरल-इन्-कौन्सिल यांचेकडे न राहतां, ते बादशहांचे प्रतिनिधि म्हणून व्हाइसरॉयसाहेब यांचेकडे सोंपविण्यांत येतील !

संस्थानें ही खासगी मालमत्ता नव्हे !

भविष्यकालीन मध्यवर्ती सरकार जबाबदार स्वरूपाचें झाल्यास आपण संघटनेंत सामील होऊं अशी जी अट संस्थानिकांनीं संघटनेचे बाबतींत घातली आहे, ती गोष्ट त्यांनीं शहाणपणाची केली आहे. तथापि त्यांनीं आपलें धोरण स्वार्थपरायण ठेवतां कामा नये व मध्यवर्ती कायदेमंडळांत खालसा मुलुखांतील प्रांतांचे प्रतिनिधि ज्या तत्त्वावर जातील त्या तत्त्वावर संस्थानी घटकांचे प्रतिनिधि पाठविण्यास मान्यता द्यावी. त्याचप्रमाणें खालसा मुलुखांत जशा प्रातिनिधिक संस्था स्थापन करणें, खासगी खर्चाकरितां नियमित रक्कम घेणें, संस्थानांचा कारभार 'ट्रस्टी' या नात्यानें लोकहितपर अशा त्यांच्या संमतीनें ठेवणें, संघटनेनंतर वरिष्ठ सरकारचे पक्षपाती म्हणून खालसा मुलुखांतील जनतेविरुद्ध वागण्याचें धोरण न ठेवणें, खालसा मुलुखांतील जनतेच्या लोकशाहीच्या आकांक्षांविरुद्ध आपलें वजन वरिष्ठ सरकारच्या पारड्यांत न टाकणें, आपल्या राजसत्तेची भलती घमेंड बाळगून इंग्लंडच्या गादीशीं आपले संबंध जोडण्याची

नसती हाव न धरणें, वगैरे गोष्टी संस्थानिकांनीं आजच्या परिस्थितींत करण्यासारख्या आहेत.

बादशहा म्हणे संस्थानिकांचे दोस्त

हें ध्येय गांठण्याचा मार्ग कष्टाचा आहे; परंतु नजरेपुढें ठेवलेलें ध्येय खरें स्वराज्याचें आहे व यासाठींच संस्थानिकांना माझी अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं हिंदुस्थानांत लोकशाहीचा कारभार जारी होईल असें आपलें धोरण ठेवून, आपलें व आपल्या देशबांधवांचें हित साधावें. इंग्रजी राजसत्तेचे 'सहकारी' या पोकळ पदवीनें आपलें डोकें भ्रमूं देऊं नये. त्यांनीं आपलें आजचें धोरण कायम ठेवल्यास त्यांना यावत्चंद्रदिवाकरौ ब्रिटिशांच्या गुलामगिरींतच खितपत पडावें लागेल. इंग्लंडच्या राज्यघटनेंत ग्रेट ब्रिटनच्या गादीनशीन व्यक्तीस काय अधिकार आहेत, याबाबत संस्थानिक आपली गैरसमजूत करून घेऊन, बादशाही गादीशीं स्वतःस जोडून घेत आहेत. साम्राज्याच्या दृष्टीनें त्यांना खालसा मुलुखापेक्षां विशेष महत्त्व मिळेल असें मुळींच नाहीं. संस्थानिकांना हिंदुस्थानांतच राहावयाचें असल्यामुळें त्यांनीं 'सुसरीबाई, तुझी पाठ मऊ' असें म्हणूनच येथील जनतेशीं वागलें पाहिजे.

संस्थानी प्रजेच्या मागण्या

संस्थानी प्रजेच्या मागण्या खालीलप्रमाणें आहेतः—

(१) अधिराजत्वाचे अधिकार पूर्णपणें संघटनात्मक स्वरूपाच्या मध्यवर्ती सरकाराकडे असावेत.

(२) संक्रमणाच्या कालांत अधिराजत्वाचे अधिकार राखीव म्हणून पाहिजे तर समजण्यांत यावेत.

(३) संक्रमणाच्या कामांत संस्थानिकांनीं संस्थानांतील राजयंत्र असें सुधारावें कीं, संक्रमणाचे कालान्ते अखेरीस संस्थानांतून जबाबदार-पद्धतीचा राज्यकारभार जारी करणें शक्य व्हावें.

(४) ज्या संस्थानांचा राज्यकारभार खालसांतील प्रांताच्या राज्यकारभारासारखा जवळ जवळ आहे, त्या संस्थानांनाच संघटनेंत सामील करून घ्यावें.

(५) वरील अटींप्रमाणें संस्थानांतील राज्यकारभार सुधारला गेला तर संघटनात्मक स्वरूपाच्या राजसत्तेकडे सोपवावयाच्या खात्यांची संख्या व

इतर खात्यांची संख्या कमी होईल व याप्रमाणें अखिल भारतीय संघटना पूर्णत्वास पोंचेल.

(६) संघटनात्मक स्वरूपाच्या राजसत्तेच्या मध्यवर्ती कायदेमंडळांत संस्थानी घटकांचे प्रतिनिधि निवडणुकीचे तत्त्वानुसार पाठविण्यांत यावेत व या कायदेमंडळाच्या कोणत्याहि विभागांत संस्थानिकांच्या नेमणुकीच्या सभासदांनीं स्थान मिळूं नये.

(७) संघटनात्मक स्वरूपाच्या सरकारच्या अंमलाखालीं असणाऱ्या खात्याबाबतचे जे कायदे मध्यवर्ती कायदेमंडळांत पास होतील त्यांची अंमलबजावणी संस्थानी घटकांच्या क्षेत्रांत आपोआपच व्हावी. तसेंच या खात्यांचा कारभार मध्यवर्ती सरकारच्या अधिकाऱ्यांमार्फत चालावा. मध्यवर्ती कायदेमंडळामध्यें पास झालेल्या कायद्यांचें अतिक्रमण करण्यांत आल्यास अगर संघटनात्मक स्वरूपाच्या सरकारच्या हातीं सुपूर्त केलेल्या खात्यांच्या कारभारांत, संस्थानी मुलुखांत जर कांहीं कमजास्त घडून येईल. तर त्याबाबतचा निर्णय करण्याचा अधिकार संघटनेच्या वरिष्ठ न्यायपीठास असावा.

(८) संस्थानी घटकांत जबाबदार पद्धतीचें राज्ययंत्र अस्तित्वांत येईपर्यंत व तेथें न्यायखातें स्वतंत्र स्वरूपाचें होऊन, कायद्याचें राज्य प्रस्थापित होईपर्यंत, संस्थानांतील न्यायखात्यावर संघटनात्मक सरकारच्या वरिष्ठ कोर्टाची हुकमत चालावी.

(९) संघटनेची घटना तयार करणाऱ्या कायद्यांत जनतेच्या जन्मसिद्ध हक्काच्या संरक्षणाबद्दलचीं कलमें असावींत, व या हक्कांचें अतिक्रमण झाल्यास त्याबद्दलची दाद संघटनात्मक सरकारच्या वरिष्ठ कोर्टांत मागतां यावी.

(१०) यापुढें अखिल भारतीय स्वरूपाची घटना तयार करण्याकरितां ज्या ज्या परिषदा बोलाविण्यांत येतील, त्यांमध्यें संस्थानी प्रजाजनांच्या प्रतिनिधींना स्थान मिळणें जरूर आहे.

मूलभूत हक्क

नैसर्गिक हक्कांची घोषणा करणें आवश्यक आहे. खालसा मुलुखांतील लोकांच्या दृष्टीनें अशी घोषणा करणें तत्त्वाच्या दृष्टीनेंच तेवढें आवश्यक होईल. तशी ती करण्यानें घटना तयार करणाऱ्यांचा सद्धेतु, संस्कृति व राजकीय शहाणपणा हें दाखविण्यापुरता तरी त्याचा उपयोग होईल. आजच्या

विसाव्या शतकांत संस्थानांतील प्रजाजनांना नागरिकत्वाचे अगर मनुष्यप्राण्याचे हक्कसुद्धां नसावेत ही मोठी अजब गोष्ट आहे. संघटनात्मक सरकारच्या आधीन केलेल्या खात्यांचा दर्जा किती मोठा आहे, याचें निवेदन हक्कांचे जाहीर घोषणेंत एकदां केलें पाहिजे असें माझें आग्रहाचें म्हणणें आहे; व जोंपर्यंत संस्थानिक आपल्या प्रजाजनांच्या नैसर्गिक हक्कांच्या घोषणेस मान्यता देणार नाहींत तोंपर्यंत, अशी लुळीपांगळी संघटना अस्तित्वांत आणणें योग्य होणार नाहीं.

संघटनेंत संस्थानांचे प्रतिनिधि

संघटनेनंतर मध्यवर्ती कायदेमंडळांत जे संस्थानी घटकांचे प्रतिनिधि खालसा मुलुखांतील प्रतिनिधींबरोबर मांडीस मांडी लावून संघटनेच्या राज्यकारभाराची चर्चा करण्याकरितां येतील, त्यांच्या योग्यतेची व त्यांच्या प्रातिनिधिकत्वाची दूरदुरून का होईना आम्हांस चौकशी करणें प्राप्त आहे. या नव्या कायदेमंडळामध्यें बेबंद सत्ताधारी संस्थानिकांच्या गुलामगिरीचा छाप असणारे संस्थानिक प्रतिनिधि येण्याचें ठरल्यास त्यांच्याशीं सहकार्य करणें शक्य आहे किंवा काय याचा विचार करावा लागेल.

संस्थानी दरबार संस्थानांच्या प्रतिनिधींना मध्यवर्ती कायदेमंडळांत पाठवितांना त्यांना प्रातिनिधिक स्वरूप देण्याची काय तजवीज करणार आहेत, या माझ्या प्रश्नास येथील संस्थानी प्रतिनिधींनीं या बैठकींत उत्तर दिलें पाहिजे असें माझें म्हणणें नाहीं. परंतु मी वर वर्णन केलेली विषमता त्यांना पटली असून, सदर गोष्टीचा विचार संस्थानी दरबाराकडून अवश्य होईल एवढें जरी त्यांनीं सांगितलें तरी मला त्याचें तेवढें उत्तर या वेळीं पुरें आहे.

संस्थानी प्रजेच्या प्रतिनिधींना मज्जाव

लॉर्ड रेडिंग हे हिंदुस्थानांत व्हाइसरॉय असतांना त्यांनीं, निजामसाहेबांनीं भलती भाषा सुरू करतांच खणखणीत उत्तर देऊन त्यांच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजन घातलेलें सर्वांच्या माहितीचें आहे. कोणत्याहि संस्थानिकाला त्याच्या अव्यवस्थित राज्यकारभाराबद्दल पदच्युत करण्याचा वरिष्ठ सरकारला मात्र अधिकार आहे असें निजामसाहेबांना सांगणारे लॉर्ड रेडिंग हे त्याच निजामसाहेबांच्या प्रधानाबरोबर गोलमेज परिषदेंत बरोबरीचे सभासद या नात्यानें बसत आहेत! हिंदुस्थानच्या स्टेट सेक्रेटरीच्या दर्जाच्या

जागेवर असलेल्या इंग्रज गृहस्थाला सांगलीसारख्या छोट्या संस्थानचा दिवाण अगर खालीकोटचा जमीनदार यांचेबरोबरीनें एका टेबलाभोंवतीं बसण्यांत अपमान वाटत नाहीं. संस्थानिकांनीं संस्थानी प्रजाजनांच्या प्रतिनिधींबरोबर बसण्याचें नाकारून आपल्या प्रजाजनांचीं मनें फार दुखविलीं आहेत! ब्रिटिश सरकारनें थोडें व्यवहारज्ञान दाखवून संस्थानिकांची ही मागणी नाकारावयास पाहिजे होती, परंतु या वेळीं ब्रिटिश मुत्सद्द्यांनीं संस्थानिकांवरील ब्रिटिश राजसत्तेच्या अधिकारांत काडीचाहि कमीपणा होऊं न देतां, संस्थानी प्रजाजनांच्या मागण्या तेवढ्या धुडकावून लावलेल्या आहेत.

संघटनेचा प्रश्न निरनिराळ्या सर्व बाजूंनीं आज विचार करण्यासारखा आहे. कारण घटनेचा कायदा एकदां पास झाला म्हणजे त्यांत दुरुस्ती होण्यास वर्षानुवर्षें जावीं लागतील. संस्थानिकांच्या आंतील दाबामुळें संघटनेचा फुगा फुटूं नये म्हणून त्या फुग्यावर लोकमताचें दडपण घालणें अवश्य आहे. आज संस्थानी प्रजाजनांची ओरड अरण्यरुदनवत् जरी होत आहे, तरी वेळचे वेळीं 'टाहो' फोडणें अवश्य आहे. कारण वेळप्रसंग आहे; कोण जाणे! या त्रस्त संस्थानी प्रजाजनांच्या साहाय्यार्थ कोणी धावून येणारच नाहीं असें कां मानावें?

दक्षिणी संस्थान प्रजापरिषद, १९३३

(स्वागताध्यक्षीय भाषण)

दक्षिणी संस्थान प्रजापरिषदेचें हें १० वें अधिवेशन आज भरलें आहे. परिषदेची योजना फार दिवसांपूर्वींपासून झालेली नाहीं. मुदत थोडी असतांहि आपण येथें अगत्यपूर्वक आलां याबद्दल फार आनंद वाटतो. संस्थानिक जी गोष्ट घडूं देणार नाहींत ती आपण अवश्यमेव घडवून आणूं अशा इच्छेनें आपण इतउत्तर या गोष्टीकडे लक्ष देऊं लागलां ही समाधानाची गोष्ट आहे. संस्थानिक आपल्या प्रजेस अस्पृश्याप्रमाणें लेखून दूर सारतात; पण प्रजा मात्र त्यांना तशी लेखीत नाहींत. संस्थानिकांनीं अशा ठिकाणीं येऊन प्रत्यक्ष येथें काय चालतें याची माहिती घ्यावी. त्यांनीं येथें जे प्रतिनिधि पाठविले असतील त्यांनीं तरी येथील चर्चा यथातथ्य रीतीनें त्यांच्या कानांवर घालावी व ती तशी जाईल असें आम्ही तरी मानतों.

हें अधिवेशन जरी दरसाल भरत नाहीं तरी मधून मधून भरतेंच. संस्थानी प्रजेची ही चळवळ १२ वर्षांपेक्षां जुनी नाहीं. तेव्हां या १२ वर्षांत आपण काय मिळविलें हें आपण विहंगमदृष्टीनें पाहणें योग्य होईल. आतांपर्यंत झालेली ही प्रगति थोडी नाहीं असें म्हणण्यास पुष्कळ जागा आहे. कारण प्रजेनें राजापाशीं कांहीं मागावयाचें याबद्दलच पूर्वी एक प्रकारची भीति वाटत होती. ती स्थिति आज जाऊन प्रजेस आपलें अंतिम ध्येय काय आहे हें नक्की समजलें असून आपले मूलभूत हक्क तरी कोणते आहेत याची प्रजाजनांना पूर्ण कल्पना आली आहे. ज्ञान होणें ही निम्मी मजल व त्या ज्ञानापासून साक्षात्कार ही दुसरी पायरी. निदान गेल्या बारा वर्षांच्या चळवळीपासून प्रजेस बरेंच ज्ञान प्राप्त झालें आहे. दक्षिण महाराष्ट्रांतील कांहीं संस्थानांत जीं कायदेमंडळें स्थापन झालेलीं आहेत तीं या चळवळीचाच परिणाम असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां हीं कायदेमंडळें कोठेंकोठें उपजतांच मेलीं अगर मेलेलींच उपजलीं अशी स्थिति असली तरी, स्थापन झालीं आहेत हें कांहीं थोडें-थोडकें झालें नाहीं.

कायदेमंडळें द्या !

राजांना त्यांच्या दृष्टीनें सांगण्याचा जेव्हां प्रसंग येतो तेव्हां मी त्यांना आपण आपल्या संस्थानांत कायदेमंडळ स्थापन करा असें सांगतों; व कायदेमंडळाची मागणी ही पहिली गोष्ट आहे असें इकडे प्रजेला सांगतों. वरपांगी का होईना, एक संस्थानिक असेंहि म्हणावयास तयार झाला आहे कीं "तुम्हांस काय मागावयाचें असेल तें मागा, मी देण्यास तयार आहे." त्यानें किती दिलें हें मला माहीत नाहीं. पण तो जाहीर रीतीनें म्हणतों कीं, स्वराज्य देण्यास मी तयार आहे. १२ वर्षांत असा एक तरी संस्थानिक निघाला ही खरोखर अभिमानाची गोष्ट होय. संस्थानांत स्थानिक संस्थांची घटना अद्यापि झाली नाहीं; तेव्हां अगोदर कायदेमंडळें स्थापन होणें हें 'आधीं कळस मग पाया' यासारखें होत असलें तरी, कायदेमंडळें अस्तित्वांत आल्यावर त्यांचीहि स्थापना उत्तम रीतीनें करतां येईल. संस्थानांत स्थापन झालेल्या कायदेकौन्सिलांची स्थिति मीं पाहिली आहे. कांहींमध्यें अपात्रता दिसून आली, तर कांहींचें काम चांगलें चाललें आहे. मागासलेल्या मिरजेमध्येंहि कायदेमंडळ स्थापन झालें याबद्दल मला आनंद वाटतो. दक्षिण महाराष्ट्रांत कोल्हापूर हें

सर्वांत मोठें संस्थान आहे. या संस्थानांत मात्र कायदेमंडळ अद्यापि नाहीं. त्याचा आराखडा तयार झाला असें ऐकतों! दरबार फेडरेशनची वाट पाहत बसल्याचें मीं ऐकलें आहे. फेडरेशन झालें कीं कोल्हापुरास देखील कायदे-मंडळ स्थापन होईल. 'देखील' असें म्हणण्याचें कारण कोल्हापुरास झालें म्हणजे सर्व ठिकाणीं झालें असें समजावें! दक्षिण महाराष्ट्रांतील संस्थानांची स्थिति उत्तर हिंदुस्थानांतील संस्थानांपेक्षां आतां सुधारली आहे. संस्थानांत आपल्या प्रजेस अधिकार देण्याचे दृष्टीनें या संस्थानांत इष्ट ती सुधारणा निदान सुरू झाली असल्यानें संस्थानें जगावींत, तीं मरूं नयेत असेंच वाटेल. ऐन-जिनसी संस्थानें बुडवावीं असें मला वाटत नाहीं. कारण मी आशावादी आहे. पण राजे लोकांनीं प्रजेचे हक्क सतत धुडकावून टाकण्याचाच निश्चय केला तर मलाहि हीं संस्थानें जावींत असें वाटेल!

संस्थानांचें एकीकरण करा

दक्षिण महाराष्ट्रांत लहान लहान संस्थानें आहेत; त्या संस्थानांचें एकीकरण व्हावें असें मला वाटतें. कारण असें झालें म्हणजे त्या त्या संस्थानांत कांहीं तरी चांगली प्रगति होऊं शकेल. संघटन अगर एकीकरण करण्याचा या संस्थानिकांनीं निश्चय केला तर त्याचा फायदा सर्वांना सारखा मिळेल; आणि मग संस्थानें बुडविलीं जावींत असा प्रवाद ऐकूं येणार नाहीं. कारण अशा कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत कीं, त्या लहान संस्थानिकांच्या हातून साध्य होणार नाहींत. ज्या संस्थानांत न्यायाच्या कामीं ढवळाढवळ बिलकूल होत नाहीं, व प्रजेस जरी झोपेंतून जागें केलें तरी ती संस्थानिकांच्या न्यायदाना-वर अत्यंत विश्वास आहे असें म्हणत उठेल, अशा संस्थानिकास १०० खून माफ आहेत असें मी म्हणेन! 'खून' याचा लक्षणेनेंच अर्थ घ्यावयाचा आहे! चांगल्या न्यायदानावर प्रजेच्या उन्नतीचें अधिष्ठान आहे. लहान लहान संस्थानांत अशी गोष्ट होणें मनांत असली तरी शक्य नाहीं. न्यायखातें स्वतंत्र असणें जरूरीचें आहे. त्यावर संस्थानिकांचें नियंत्रण असूं नये. अशाकरितां दक्षिण महाराष्ट्रांतील दहा संस्थानांनीं एक स्वतंत्र हायकोर्ट मध्यवर्ती ठिकाणीं स्थापून प्रजेस योग्य न्याय देण्याची व्यवस्था करावी. अशा न्यायाधिका-ऱ्यांना पगारहि चांगला देणें शक्य होऊन तो स्वतंत्र रीतीनें उत्तम न्याय-दान देऊं शकेल. तेव्हां एकीकरण करण्याची बुद्धि संस्थानिकांनीं प्रकट करावी. सॅनिटेशन अगर तत्सम सार्वजनिक हिताच्या गोष्टींचें एकीकरण

केल्यानें त्याहि चांगल्या होतील. पोलिटिकल खातें ज्या त्या संस्थानिकानें स्वतंत्र ठेवावें.

प्रजेला कोणते हक्क द्यावेत

संस्थानांत खर्च बांधून गेले आहेत, तेव्हां खाजगी खर्चावर शेंकडा अमुक एक रक्कम ठरवावी व बाकीच्या बाची प्रजेकडे सोपवाव्या. यांत संस्थानिकांस थोडा हक्क बुडवून घ्यावा लागेल. चोरून अमुक एक खात्यावर अमुक रक्कम खर्च घालतां येते ती यापुढें त्यांना घालतां येणार नाहीं. हें जरी खरें असलें तरी तसें होणें वाजवी नव्हे. प्रजेनेंहि धर्मादायावर होणारा खर्च बुडवूं नये. सरकारला देण्याची खंडणी ही दिलीच पाहिजे. तसेंच पोलीस व शिबंदी यांचा खर्च दरबारकडे ठेवून बाकीचीं खातीं प्रजेकडे देण्यास कोणती हरकत आहे? पब्लिक वर्क्स खातें, सॅनिटेशन खातें, शाळा खातें हीं सर्वस्वीं लोकांच्या हातीं संस्थानिकांनीं कां देऊं नयेत? संस्थानिकांना यांत का बाऊ वाटतो हें कळत नाहीं! या बाबतींत ते मुत्सद्दीपणा दाखवीत नाहींत असें म्हणणें भाग आहे. हे अधिकार प्रजेस दिले तर काय हानि होते? संस्थानिकांनीं नेमलेले पगारी कारभारी आहेतच. ते परस्पर शिव्या खातील. तोंडाला त्यांना बळी दिलें तर संस्थानिकांच्या मागचा प्रजेचा भुंगा आपोआप कमी होईल! संस्थानिकांशीं खासगी बोलण्याचा जेव्हां एखादे वेळीं प्रसंग येतो तेव्हां आम्ही त्यांना "प्रजेला कायदेकौन्सिलें देऊन काय गंमत होते ती तरी बघा" असें सांगतों. पण त्यांना ही साधी गोष्ट देखील कशी कळत नाहीं कोण जाणे!

असो. गेल्या १०-१२ वर्षांत काय झालें याचें थोडें विवेचन केलें. या परिषदेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचें दि. ब. लठ्ठे यांनीं कबूल केलें याबद्दल मी त्यांचे दक्षिण प्रजापरिषद संस्थेतर्फे आभार मानतों. दि. ब. लठ्ठे यांचा संस्थानी प्रश्नांचा व्यासंग व दृढाभ्यास आहे. प्रजेचे व राजाचे हक्क काय आहेत याबद्दल त्यांना उत्कृष्ट ज्ञान आहे. तसेंच एका मोठ्या संस्थानाचे दिवाण म्हणून त्यांनीं काम केलें असल्यानें त्यांच्या अनुभवाचा आपल्यास फायदा होईल व त्यांचा सल्ला मार्गदर्शक होईल. अशा अनुभवाचे गृहस्थ आज आपल्यास अध्यक्ष म्हणून लाभले. तेव्हां त्यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी मी सूचना करतों.

संस्थानें— पूर्वजांचीं स्मृतिचिन्हें

[ता. २९ ऑक्टोबर १९३७ रोजीं सांगली येथील निरनिराळ्या संस्थांनीं दिलेल्या मानपत्रास उत्तर म्हणून केलेलें भाषण.]

संस्थानांसंबंधीं माझें असें मत आहे कीं, पूर्वजांच्या कर्तृत्वाचीं स्मृतिचिन्हें म्हणून संस्थानें कायम राहावींत, हें माझें स्पष्ट मत आहे. संस्थान या संस्थेबद्दल मला पूर्ण आदर वाटतो. मी जसा राजांचा मित्र आहे तसा प्रजेचाहि मित्र आहे. दोघांचेहि हक्क ऊर्जितावस्थेस यावेत अशासाठीं गेलीं १५-२० वर्षें मी बोलत व लिहीत आलों आहे. प्रजेनें केलेली कोणतीहि अत्याचारी चळवळ मला मान्य नाहीं. त्याबरोबर राजांचा एकतंत्री कारभार मला केव्हांहि पसंत पडणार नाहीं. यामुळेंच मला दोघांवरहि टीका करावी लागली. माझीं स्वतःचीं मतें सोडावीं लागतील असें मित्रत्व मला मुळींच नको आहे. संस्थानिकांमध्यें माझा अतिशय मित्र असा कोणी नाहीं. तथापि तीन-चार संस्थानिक मी म्हणतों ते केव्हां केव्हां ऐकून घेतात म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा 'विचार करतों' एवढें म्हणतात. अशा संस्थानिकांशीं माझा तह झाला आहे. त्यांच्या आमच्या खाजगी बोलण्यांत पूर्ण सलोखा असतो.

पूर्वजांची स्मृति कायम राहावी म्हणून संस्थानें कायम राहावींत असें मी म्हणतों. मल्हारराव होळकर मेंढ्या चारीत होता. तो एका हयातींत पेशव्यांचा आधारस्तंभ होऊन बसला. त्याचे वंशज संस्थानिक जर आज नसले तर इंग्रजाला अगर कोणाहि परकीयांना आमच्या कर्तृत्वाची जाणीव कोणाकडे बोट दाखवून करून देतां येईल ? राणोजी शिंदे साधा हुजऱ्या होता; पण मराठेशाहीच्या अंतकाळीं महादजी शिंदा व इंग्रज हे एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी होते; इंग्रजांना विरोध करणारा एक मराठा संस्थानिक होता व आजचें ग्वाल्हेर संस्थान त्या पुरुषाचें स्मारक आहे.

संस्थानें कायम असावीं असें म्हणावयास आणखी एक कारण आहे. ब्रिटिश हिंदुस्थानापेक्षां एखादी राजकीय अगर सामाजिक सुधारणा संस्थानांतच चटकन होऊं शकते. ब्रिटिश सरकारच्या चक्रव्यूहांत सांपडली तर जी कल्पना अभिमन्यूप्रमाणें मरावयाची, तीच संस्थानिकांचें मन वळविलें तर अमलांत आलेली दिसते.

संस्थानांच्या बाजूस माझा तिसरा मुद्दा म्हणजे अधिकाराच्या जागांच्या हिंदीकरणासंबंधीं आम्ही बाहेर चळवळ करतों. तें कार्य संस्थानांत आपोआप होऊं शकतें. म्हैसूरमधील कन्नमर्डीचें (कृष्णराजसागर); धरण घ्या किंवा भद्रावतीचा कारखाना पाहा. तेथें एक सुद्धां साहेबाची टोपी दिसावयाची नाहीं. ब्रिटिश हिंदुस्थानांत तसें नाहीं. कितीहि कल्पकतेनें पूल किंवा दिवाण-खाना बांधा त्यावर साहेबाच्या नांवाची पाटी लागून कर्तबगारीचें सर्व श्रेय तिकडे जावयाचें ! न्याय, मुलकी, अंमलबजावणी वगैरे सर्व खात्यांचे अधिकार म्हैसूरसारख्या संस्थानांत आपलेच लोक पाहत आहेत. राजानें जर आपल्या लोकांचा अभिमान धरला तर लोकहि त्याच्याबद्दल अभिमान बाळगतील हें उघड आहे. कर्तबगारी दाखवावयास वाव, मोठा पगार व मान आपल्या लोकांस मिळूं शकतो. म्हणून संस्थानें कायम राहावींत असें माझें मत आहे.

संस्थानच्या शाश्वतीसंबंधीं मी बोलत असतांना संस्थानी प्रजेला स्वराज्य पाहिजे ही गोष्ट मी निःसंदिग्धपणें पुढें मांडत आलों आहे. संस्थानिक व संस्थानांतील लोक यांचें हित परस्परावलंबी असल्यामुळें ह्या दोहोंबद्दलचीं माझीं विधानें एकमेकांना मुरड घालणारीं नाहींत. शक्य तितके अधिकार लोकांना मिळाले पाहिजेत असें मी संस्थानिकांना सांगत आलों आहे. मात्र या बाबतींत लोकांनीं फक्त चळवळीचा वरवर दिसणारा भाग पाहून उपयोगाचें नाहीं ही गोष्ट लक्षांत न आल्यामुळें विशेष जबाबदार लोकांकडून चळवळ होत नाहीं असा दुर्दैवानें अनुभव येतो. भोर संस्थानांत ही गोष्ट प्रत्ययास आली आहे. कोणतीहि चळवळ करावयाची ती विवेक बुद्धीनें झाली पाहिजे, ही सर्वांनीं खूणगांठ बांधली पाहिजे. संस्थानिक आपली सत्ता सोडावयास तयार नसणार हें अगदीं स्वाभाविक आहे. या बाबतींत गृहराज्यांत प्रयोग करून पाहावा. तेथेंहि जुनी एकतंत्री राज्यसत्ता चालते ती आपणांस सोड-वत नाहीं. यावरून हातची सत्ता सोडण्याची बुद्धि होण्यास मूळ मनुष्य-स्वभावांतच बदल झाला पाहिजे.

फेडरेशनमुळें एक गोष्ट वाईट झाली आहे. त्यामुळें संस्थानिकांना आपलें स्थान अधिक घट्ट झालें आहे असें वाटतें. संयुक्त राज्यघटनेंत संस्थानिक सरकारच्या उपयोगी पडणार व उलटपक्षीं सरकार संस्थानांमध्यें संस्थानिकांना अनियंत्रित राज्य करावयास सवलत देणार. आपण समजतों इतके संस्थानिक अप्रबुद्ध नाहींत. त्यांना आपला स्वार्थ चांगला कळतो. आपले हक्क दृढ

करण्यासाठीं अनेक कमिट्या व वकील, बॅरिस्टर देण्यांत संस्थानिकांनीं आतां पर्यंत कोट्यवधि रुपये खर्च केले आहेत. आपल्या प्रजेपासून व सरकारपासून पूर्ण स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं संस्थानिकांनीं जर इतका पैसा खर्च केला आहे व आपली संघटना केली आहे, तर आपणहि ती कां करूं नये? संस्थानांतील लोकनियुक्त सभासदांनीं आपली संघटना जरूर करावी.

संस्थानांत कोठें रयत सभा तर कोठें रिप्रेझेंटेटिव्ह कौन्सिलस आहेत. परंतु साऱ्या संस्था जशा भासविल्या जातात तशा मुळींच नसतात. पन्नास वर्षांत त्यांत सुधारणा झालेली असत नाहीं. आम्हांला सांगण्यांत येतें कीं, विलायतेंतहि राजाला व्हेटोचा अधिकार आहे. पण तिकडे शंभर वर्षांत एखादे वेळीं उपयोगांत येणारा हक्क येथें हरएक बाबतींत ढवळाढवळ होत असतांना येथें कसा लागू पडणार?

लोकमत प्रभावशाली असणारें कायदेमंडळ एकाहि संस्थानांत नाहीं. आतां यावर नेहमीं विचारण्यांत येतें कीं, आम्ही इतक्या हाका मारतों पण दाद लागत नाहीं. त्याला उत्तर एकच. आपण युरोपचा इतिहास वाचा. १८४८ सालानंतर तिकडे निरनिराळ्या देशांतून चाललेल्या चळवळींचें आपण सूक्ष्म अवलोकन केलें तर तिकडील लोकांनीं कांहीं ठिकाणीं राजे काढून टाकले, तर कांहीं ठिकाणीं राजांचे अधिकार काढून टाकले असें आपणांस दिसून येईल. आपणाला यांपैकीं पहिलें उदाहरण घ्यावयाचें नाहीं. पण हरएक प्रकारचे प्रयत्न करून दुसरी गोष्ट साधावयाची. युरोपच्या इतिहासाबरोबर ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील चळवळीचा इतिहास पाहा. त्याचाहि आपणांस उपयोग होईल. ब्रिटिश इंडियांत राजा पाहिजेच असा आग्रह नाहीं. कारण कॉंग्रेसनें पूर्णस्वातंत्र्य हें आपलें धोरण ठेवलें आहे एवढी गोष्ट वगळून संस्थानांतील लोकांना तिकडील चळवळीचें अनुकरण करतां येईल.

संस्थानांत राजे हवेत पण त्याबरोबरच स्वतंत्र नागरिक म्हणून राहतां आलें पाहिजे; यासाठीं तुम्हांला अतिशय यत्न केला पाहिजे. बाहेरच्या मदतीची अपेक्षा करतां कामा नये. या कामीं तुमची तुम्हीच चळवळ केली पाहिजे.

संस्थानिक नेहमीं म्हणत असतात कीं, क्रमानें प्रजेला आमच्या राज्यकारभारांत अंशभागी करून घेऊं. Progressive Realisation of Responsible Government या ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील उक्तीचें

हें भाषांतर आहे, परंतु हें ध्येय जगाच्या अंतापर्यंत चालवयाचेंच आहे. ब्रिटिश सरकारनें लोकांमध्यें उदार मतांचा प्रसार केला. त्यांचीं हीं तत्त्वें आतां त्यांना बाधक होत आहेत. पण संस्थानिक हे या कामीं त्यांच्याहून शहाणे आहेत. उदार शब्द ते सहसा तोंडांतून काढीतसुद्धां नाहींत. आम्ही लोकांना सर्व हक्क द्यावयास तयार आहोंत असें आश्वासन देण्यासहि ते इच्छीत नाहींत. पण बाप जर मरेपर्यंत आपल्या जानव्याची किल्ली सोडीना तर वीस वर्षें उमरीचा मुलगा तें किती दिवस चालू देणार? बाप ही गोष्ट योग्य वेळींच जाणतो व मुलाची कांहीं सोय लावतो व आतां जे लोभी बापाला समजतें तें संस्थानिकाला जरूर कळलें पाहिजे; नाहीं तर संस्थानांत भलत्याच चळवळी होतील व त्यांचीं फळें संस्थानिकांना व प्रजेला भोगावीं लागतील. संस्थानिक जसे स्वतःला व आपल्या पगारी नोकरांना शहाणे समजतात तसे प्रजेंतहि पुष्कळ शहाणे लोक आहेत. संस्थानिकांचा पगार घेत नाहींत म्हणून ते कांहीं मूर्ख ठरत नाहींत. यासाठीं लोकांतील एखादा शहाणा मनुष्य संस्थानिकांनीं कौन्सिलर म्हणून घ्यावयास काय हरकत आहे?

एका संस्थानच्या विधि-मंडळांतील एका हुशार व तरुण सभासदाला संस्थानचा मंत्री म्हणून विनावेतन काम करण्याचा मीं एकदां सल्ला दिला होता. पण त्या संस्थानिकाला ती गोष्ट पटली नाहीं. त्यांनीं पगार देऊन नेमला कीं, तो अधिकारी सत्पात्र! कोण हा अन्याय्य! याचा जितका निषेध करावा तितका थोडा.

ब्रिटिश हिंदुस्थानांत लोकमतानुवर्ती कारभार चालू झाला याचा अर्थ पांच वर्षांत एकदां मत देऊन निवडणूक करतां येतें एवढाच आहे. सकृद्दर्शनीं यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें वाटतें. सर्कशींतील सिंहासारखी मतदारांची स्थिति असते. तो कसाबसा तरी एकदां मत देऊन मोकळा होतो. बरें निवडून गेलेला मनुष्य तरी पूर्ण स्वतंत्र कुठें असतो? विधिमंडळांत गेला कीं, लागलीच कॉंग्रेसची शिस्त त्याच्या मागें. डोळे असून बघावयाचें नाहीं व कान असून ऐकावयाचें नाहीं अशी त्याची स्थिति. चार दोन प्रमुख माणसें बोलतील त्या-प्रमाणें हात वर करावयाचे हीच या सभासदांची कामगिरी. मतदार व पक्षाची शिस्त यांना संभाळतां संभाळतां स्वतःच्या स्वतंत्र बुद्धीचा उपयोग करण्यास अवसर कोठला मिळणार? आणि ही सत्ता तरी विधिमंडळातील प्रमुख लोकांच्या हातांत थोडीच आहे? खरी सत्ता सर्व वर्ध्यासच आहे. हरिजनाचा

अंक वाचून पाहावयाचा आणि सांगावयाचें, "हें पाहा आमचें धोरण" लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीची अशी जरी हास्यास्पद स्थिति असली तरी तिचें महत्त्व कमी होऊं शकत नाहीं. मी निवडून दिलेला मनुष्य राज्यकारभार चालवितो आहे हा अभिमान लहानसान नव्हे. मग असा अधिकार संस्थानिकांनीं आपल्या प्रजेला कां देऊं नये? या समाधानाखेरीज आपणास हितकारक वाटणाऱ्या गोष्टींचे प्रयोग करून पाहण्याची संधि संस्थानिकांनीं लोकांना अवश्य दिली पाहिजे. संस्थानिक कायम टिकून राहावा व त्याला आपल्या योग्यतेप्रमाणें राहण्यासाठीं तनखाहि मिळावा, एखाद्या साबणवडीसाठीं त्याला आमचें मत विचारण्याचें कारण पडूं नये. इतर लोकांपेक्षां तो मोठा, हें दिसेल असा त्याचा दर्जा लोकांनीं ठेवला पाहिजे. त्याचा कोणत्याहि प्रकारें अपमान न होईल ही खबरदारी घेतली पाहिजे. पूर्वापार चालत असलेल्या वहिवाटी, समारंभ, उत्सव अबाधित राहतील अशीहि आपण व्यवस्था केली पाहिजे. मात्र अनिर्बंध राज्य करण्याची सत्ता असूं नये. राजाला विशेष गोष्टी राखून ठेवून बाकीच्या प्रजेनें मागितल्या तर त्यांत काय बिघडलें? अशा तोडून दिलेल्या बाबींत ढवळाढवळ राजानें करतां कामा नये. तो तशी करील तर तोडून दिलें याचा अर्थ काय? संस्थानिक असा मार्ग जोंपर्यंत स्वीकारणार नाहींत तोंपर्यंत त्यांच्या मागच्या लोकांचा त्रास चुकणार नाहीं. स्टेट्स पीपल्स सोसायटीनें सांगली येथें जी संघटना केली आहे, तशी इतर संस्थानांत अवश्य व्हावी. त्यांत राजाचा द्रोह नाहीं, द्वेष नाहीं. असेंब्लींत चार लोकांनीं विस्कळित बसण्यापेक्षां एकविचारानें वागावें. त्यांनीं आपली मध्यवर्ती कचेरीहि ठेवावी. या संघानें संस्थानिकाला शिव्या द्यावयाच्या नाहींत, त्याची मानखंडना करावयाची नाहीं, त्याबरोबरच प्रजेच्या कार्याकडे संकल्पित केलेला पैसा व हक्क यासाठीं चिकाटीनें झगडत राहावयाचें असें धोरण स्वीकारलें पाहिजे. अशा एकजुटीचा आजच्या स्थितींतहि सरकारवर वजन पाडावयास उपयोग होईल.

— समाप्त —